THE

MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR†
(Aug 1925—Jan. 1943)

S K BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI, R N DANDEKAR, S K DE, F EDGERTON,
A. B GAJENDRAGADKAR†, P V KANE, R D KARMARKAR, V G PARANJPE,
V K RAJAVADE†, N B UTGIKAR†, P L VAIDYA, V P VAIDYA†,
RAGHU VIRA, M WINTERNITZ†, R ZIMMERMANN†,
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI
RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London the Central Government of India, the Provincial Governments of Bombay, Madras Burma and U P, the States of Baroda, Hyderabad (Deccan), Gwalior, Phaltan, Mysore, Bhavnagar, Sangli Kolhapur Patiala Dhar and Ratlam, the Universities of Bombay Calcutta and Trivandrum, and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1947

THE

BHĪSHMAPARVAN

BEING THE SIXTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA

THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland,

Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute,

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA

AND BENARES HINDU UNIVERSITY, BENARES

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1947

☞ Pages 1–392 of this parvan appeared in 1945 as Fascicule 15,
and the rest (Introduction, Critical Notes, etc)
in 1947 as Fascicule 16 of this Edition.
[A Reprint of the Bhagavadgītā portion from the parvan
is available separately]

Printed at cost of

Subventions Subscribed Anonymously

In Revered Memory of Mahatma Gandhi

All rights reserved

Printed and Published by

The Bhandarkar Institute Press, Poona

CONTENTS OF VOLUME SEVEN

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add = adding
addl = additional.
adhy = adhyāya(s)
App = Appendix
Arj = Arjunamiśra
B, Bom or Bomb = Bombay edition of the Mbh (Śaka 1799)
BG = Bhagavadgītā
C, Cal or Calc = Calcutta ed of the Mbh
chap = chapter(s)
comm = commentary(taries).
cont = continue(s)
corr = corrected, correction
Crit App = Critical Apparatus
Dev = Devabodha
ed = edition
fig = figure(s)
fol = folio(s)
foll = following
fragm = fragment(ary)
hapl = haplographic(ally)
illeg = illegible
inf lin = *infra lineam* (below the line)
int lin = *inter lineas* (between the lines)
interp = interpolate(s)
introd = introduction, introductory.
K, Kumbh = Kumbhakonam ed of the Mbh
L = Line
M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931–1936).
m or marg = marginal(ly)
Mañj = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 65)
Manu = Manusmṛti (ed N S P)
Mbh = *Mahābhārata*
Nil = Nīlakantha
O-J = Old-Javanese
om = omit(s), omitting
orig = original(ly)
post = posterior
pr m = *prima manu* (by own hand)
prob = probably
r. = repeat(s), repeated
Rām = Rāmāyaṇa (ed N S P)
ref = refer(ence)
resp = respective(ly)
sec m = *secunda manu* (by another hand)
st = stanza(s)
supp = supplementary
sup lin = *supra lineam* (above the line).
transp = transpose(s) transposition.
v. = verse
(var) = (with variation)
v. l = varia(e) lectio(nes)

« » (in the critical footnotes) enclose citations from commentators

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings

* (superior star) in the text indicates an *emendation*

+ + (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS

~~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Comm of Devabodha, Ca c n v = Comm of Arjunamiśra, Caturbhuja, Nīlakantha and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pātha" or variant, thus, Cnp = a pātha mentioned in the Comm of Nīlakantha.
~~~~

FACSIMILE OF A NEPALESE MS OF 1476 A D
IN NEWĀRĪ CHARACTERS

निर्म्मेधा धृति क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्सामन्तथा साम्ना गायत्री च्छन्दसामह ॥ मासाना मार्गशीर्षोस्मि
2 ऋतूना कुसुमाकर ॥ ३५ ॥ ओषधीना यवश्चास्मि धातूनामस्मि काचन ॥ सर्वेषा तृणजाती
ना दर्भोह पाण्डुनन्दन ॥ ३६ ॥ द्यूत च्छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामह ॥ जयोस्मि व्यवसायोस्मि
4 सत्त्व सत्त्ववतामह ॥ ३७ ॥ वृष्णीनाम्वासुदेवोस्मि पाण्डवाना धनजय ॥ मुनीनामप्यह व्यास क
वीना मुशना कवि ॥ ३८ ॥ दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषता ॥ मौन चैवास्मि गुह्याना ज्ञा
6 न ज्ञानवतामह ॥ ३९ ॥ यच्चापि सर्वभूताना बीजन्तदहमर्जुन ॥ न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूत
चराचर ॥ ४० ॥ नान्तोस्मि मम दिव्याना विभूतीनाम्परन्तप ॥ एष तूद्देशत प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो म

या ॥ ४१ ॥ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्व श्रीमदूर्ज्जितमेव वा ॥ तत्तदेवावगच्छ त्व मम तेजोंशसभव ॥ ४२ ॥ अ
2 थ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्ज्जुन ॥ विष्टभ्याहमिद कृत्स्नमेकाशेन स्थितो जगत् ॥ ४३ ॥ इति
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्ज्जुनसवादे भीष्मपर्वणि विभू
4 तियोगो नाम दशमोध्याय ॥ ॥ अर्ज्जुन उवाच ॥ मदनुग्रहाय परम गुह्यमध्या
त्मसज्ञित ॥ यत्त्वयोक्त वचस्तेन मोहोय विगतो मम ॥ १ ॥ भवाप्ययौ हि भूताना श्रुतौ विस्तर
6 शो मया ॥ त्वत्त कमलपत्राक्ष महात्म्यमपि चाव्यय ॥ २ ॥ एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मान पर
मेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वर पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥ मन्यसे यदि तच्छक्य मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥

INTRODUCTION

From the descriptive catalogues, published reports, and the lists of MSS available in public libraries in India and outside India, as also from a special search instituted in private libraries in various parts of India, the existence of more than 125 MSS of the Bhīsmaparvan (text only) has been so far established, about half of them being written in Devanāgarī characters, about 20 in Bengali characters, some 15 each in Grantha and Telugu characters, over 10 in Malayālam characters, but only one in Śāradā characters MSS in Nevārī and Maithilī characters have not so far been traced

There exist, besides these 125 MSS of the text alone, nearly 40 other MSS giving the text of the parvan together with a Sanskrit commentary namely, Arjunamisra's *Bhāratārthadīpikā*, some 10 MSS , Nīlakantha's *Bhāratabhāvadīpa* (or *°dīpikā*), about 30 MSS , and two MSS of an anonymous commentary Manuscripts containing commentaries alone on the Bhīsmaparvan number more than 30, there being, besides the two commentators already mentioned, about ten others, including Devabodha, the oldest of them all This makes a total of about 200 MSS of the parvan available for consultation, out of which MSS giving the commentaries alone are to be classed primarily under the "Testimonia", as not being relatively so much useful for the constitution of the critical text Out of the remaining 160 MSS , as many as 60 MSS were actually procured and fully (about 10, only in parts) collated for this edition From these, finally, 34 MSS were selected to constitute the critical apparatus

THE CRITICAL APPARATUS

The MSS included in the Critical Apparatus of the Bhīsmaparvan, may be grouped as follows

I N(ORTHERN) RECENSION (23 MSS)

(*a*) *North-western Group* (ν)

Śāradā Version [Ś]

Ś$_1$ = Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No 3312 (4065), dated Laukika Samvat 85 (ca A D 1739)

Kaśmīrī Version [K], being

(i) Transcripts from Ś in Devanāgarī

K$_0$ = Poona Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No 207

K$_1$ = London, India Office Library, No 3226 (2137), dated V Samvat 1839 (ca A D 1783)

K_2 = Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 15 (246), dated Śaka 1693 = V Samvat 1828 (A D **1771**)

K_3 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 565 of 1882-83, dated Śaka 1616 (A D **1694**)

K_5 = Poona, No 23, Kamat Collection of the BORI, dated Samvat 1742 (ca A D **1686**)

(ii) Transcripts from S in Bengali

K_4 = Dacca, University Library, No 669, dated Śaka (?) 1675

(*b*) *Central Group* (γ)

Bengali Version [B]

B_1 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 780

B_2 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 467, dated Śaka 1683 (A D **1761**)

B_3 = Dacca, University Library, No 2789, dated Śaka 1671 (A D **1749**)

B_4 = Santiniketan, Visvabharati Library, No 7

Devanāgarī Version [D], subdivided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

Da_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 482 of Viśrāmbāg I

Da_2 = Baroda, Oriental Institute Library, No 10801, dated V. Samvat 1753 (A D **1697**)

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakantha [Dn], the "Vulgate"

Dn_1 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No, 483 of Viśrāmbāg I

Dn_3 = Indore, MS (without number) belonging to the private collection of Sardar M V Kibe

(iii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Madras, Adyar Library, XLI c 65 (orig No 34 L 65), dated Śaka 1562 (A D **1640**)

D_2 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 481 of Viśrāmbāg I, dated V Samvat 1729 (A D **1673**)

D_3 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1882-83

D_4 = Tanjore Saraswathi Mahal Library, No 1204, dated Śaka 1622 (ca. A D **1700**)

D_5 = Baroda, Oriental Institute Library, No 7740

D_6 = Madras, Adyar Library, No 34 L 59 dated V Samvat 1835 = Śaka 1701 (A D 1779).

D_7 = Baroda, Oriental Institute Library, No 8858

D_8 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 213 of 1887–91 , dated Śaka 1606 (A D 1684).

II S(OUTHERN) RECENSION (11 MSS)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11810.

T_2 = Lahore, D A V. College Library, No 3945

Grantha Version [G]

G_1 = Lahore, D A V College Library, No 3764

G_2 = Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 56 (267 B)

G_3 = Pudukottai, State Library, No 260

G_4 = Tanjore Saraswathi Mahal Library, No 11842

Malayālam Version [M]

M_1 = Calicut, MS (without number) belonging to the Padiññare Kovilakam Collection

M_2 = Cochin, Chennamangalam, MS belonging to the Pāliyam family, No. 928, dated Kollam 1028 (ca A D 1853)

M_3 = Alwaye, Travancore, MS (without number) belonging to the Ponnokottu Mana Library

M_4 = Malabar, Nāreri Mana Library, No 504

M_5 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 62 of 1924–28

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS which were at first included in the Critical Apparatus, but were subsequently rejected for the sake of economy, have been occasionally drawn upon in the Appendices, in Addenda et Corrigenda and in the Critical Notes .

K_7 = Madras, Adyar Library, No XC 7, a composite MS of two separately paged parts, the first part, extending up to Bhagavadgītā adhy 6, being alone critically important

K_8 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 480 of Viśrāmbāg I , dated V Samvat 1806 (ca A D 1750)

D_9 = Tanjore, Saraswathi Mahal Library No 1274 , dated V Samvat 1622 (ca A D. 1566)

D_{10} = Pudukottai, MS (without number) belonging to the State Library.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

The following five commentaries have been regularly collated, as far as available, the first and fourth given in MSS along with the text, the others by themselves

Ca, representing the Devanāgarī Version of Arjunamiśra, on the evidence of his comm called *Bhāratārthadīpikā* (or *°pradīpikā*) as given in the MSS. designated Da_1 and Da_2

Cc, representing the Version of Caturbhujamiśra, on the evidence of his comm called *Tātparyaparimalāsikā* (?) as found in a solitary MS belonging to the Baroda Oriental Institute, No 13036

Cd, representing the Version of Devabodha, the oldest Mahābhārata commentator so far known, on the evidence of his comm called *Jñānadīpikā* as found in a solitary MS , No 12982, belonging to the Oriental Institute, Baroda , dated Śaka 1688 (A D 1766) In this MS the commentary on the Bhagavadgītā portion is absent

Cn, representing the Devanāgarī Version of Nīlakantha (= the Vulgate), on the evidence of his commentary called *Bhāratabhāvadīpa* (or *°dīpikā*) as given in the MSS designated Dn_1 and Dn_3

Cv, representing the Version of the Southern commentator Vādirāja, on the evidence of a transcript of his comm called *Lakṣālamkāra* as given in MS No C 1577, belonging to the Govt Oriental Library, Mysore

The following three commentaries are far too meagre, and have been drawn upon only occasionally in the Critical Notes

C Vimalabodha's *Durghatārthaprakāśinī*, Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 84 of 1869–70 , dated Śaka 1724 (A D 1802)

C Yajña(or Sarvajña)nārāyaṇa's *Bhāratatātparyasamgraha*, transcribed from MSS Nos R 2169 and R 1625 belonging to Govt Or MSS Lib , Madras

C Rāmānuja's *Viṣamaślokaṭīkā* also called the *Bhāvārthadīpikā*, as given in the India Office Codices, Nos 470 and 1411

There are, besides, commentaries passing under the names of Sṛṣṭidhara (MS in the RASB of Calcutta) and of Vidyāsāgara (MS once reported as being in the Trivandrum Palace Library), which I have not examined, but which, from their descriptions, are, presumably, equally meagre

(ii) *Epitomes*

The Kashmirian Kṣemendra's metrical summary called the *Bhāratamañjarī* (ca A.D 1050) Here the contents of the Bhīṣmaparvan are summarised in 497 stanzas

The Jain poet Amaracandra's (13th cent A D) poetic epitome called the *Bālabhāratam* Here the contents of the Bhīsmaparvan are summarised in 384 stanzas.

(iii) *Translations and Adaptations*

The Javanese abridged paraphrase or adaptation (the critical value of which lies in its quotations from the original Sanskrit, given at variable intervals, and followed by their translation into Old-Javanese) as published in Bibliotheca Javanica, No 7, *Het Oud-javaansche Bhīsmaparwa*, edited by Dr J Gonda, 1936 This is not later than the tenth century of the Christian era The Sanskrit citations preserved in this Old-Javanese adaptation are gathered together in Appendix II

The Telugu adaptation, the *Āndhra Bhāratamu*, begun (Ādi and half of Āranya) by the Telugu poet Nannaya Bhatta (11th cent A D), and completed by his two successors, Tikkana (Sabhā, Virāta, Udyoga, etc to the end) and Erra Pragada (remnant of Āranya), at long intervals

The Persian version made by Muslim poets and scholars at the court of Akbar (1556–1605 A D) This is rather a free rendering of the original, which had to be explained to the translators by Hindu pandits under the orders of the Emperor

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

Besides the above MSS and Testimonia available for the entire Bhīsmaparvan, for the Bhagavadgītā section of the parvan (= chapters 25–42 of the Vulgate = chapters 23–40 of the present edition), owing to its great importance and popularity there were available hundreds of MSS and scores of commentators, old and new, which made it imperative to collate representative MSS of the text proper, and to consult the leading commentaries and other testimonia bearing upon it The following have been utilised for the purpose

Śāradā Version of the Bhagavadgītā [S]

Ś$_{2}$ = London, British Museum, Oriental MS No 6763 D

Ś$_{3}$ = The Śāradā MS used by Pandit Lakshman Raina of Srinagar for his edition, published in 1933, which represents the text underlying the commentary of Abhinavagupta (Cg)

Ś$_{4}$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 424 of 1875–76, representing the text underlying the commentary of Rājānaka Rāmakantha alias Rāmakavi (Ck).

Ś$_{5}$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 423 of 1875–76, representing Ck.

Ś$_{6}$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883–84, representing the text underlying the commentary of Ānandavardhana (Cā)

Kaśmīrī Version of the Bhagavadgītā, being a transcript from Ś in Devanāgarī [K]

K_6 = Gondal, Kathiawad, MS (without number) belonging to the Rasaśālā; dated V Samvat 1545 (ca. A D 1489).

Nepālī Version of the Bhagavadgītā [Ñ]

$\tilde{N}_1$ = Cambridge, University Library, Additional MS No. 1597, dated Nepalese Samvat 596 (ca. A D 1476), *the oldest MS. used.*

Commentators' Versions of the Bhagavadgītā as gathered from the following

Cā = Ānandavardhana's comm. called *Jñānakarmasamuccaya*, as found in the Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), manuscript No. 179 of 1883–84.

Cb = Bhāskara's comm called *Bhagavadāśayānusaraṇa*, as found in a fragmentary MS, readings from which are reported by T R. Chintamani in his edition of Ck, Madras, 1941

Cc = Caturbhuja's comm called *Tātparyaprakāśikā* (?), as found in MS. No. 13036 of Baroda Or Institute, already mentioned above The Gītā comm. in this MS covers only the first two chapters

Cg = Abhinavagupta's comm. called *Bhagavadgītārthasamgraha*, as found in $\acute{S}_8$

Ck = Rājānaka Rāmakantha's (or Rāmakavi's) comm. called *Sarvatobhadra*, as found in $\acute{S}_4$ and $\acute{S}_5$

Cl = Vallabha's comm called *Sattattvadīpikā* (or *Tattvadīpikā*), as in the Gujarati Press edition (1935 [2]) of the BG with Eleven Commentaries The sub comm of Puruṣottama on Cl is at times cited

Cm = Madhva's comm called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm of Jayatīrtha on Cm is also occasionally cited

Cn = Nīlakantha's comm, as in the MSS. Dn_1 and Dn_3

Cr = Rāmānuja's comm called *Gītābhāṣya*, as in the Gujarati Press edition. The sub-comm, *Tātparyaprakāśikā* of Venkatanātha, is occasionally cited.

Cś = Śamkara's comm called *Gītābhāṣya*, as given in the Ānandāśrama edition, Poona (1909), and other standard editions

Cu = Dhanapati's sub-comm, called *Bhāṣyotkarṣadīpikā* on Cś, as in the Nirnaya Sagar Press ed (1936 [2]) of the BG with Eight Commentaries

Cv = Vādirāja's comm, already described in the Testimonia for the parvan

APPARATUS FOR THE "GĪTĀSĀRA"

Finally, for critically constituting the text of the "Gītāsāra" (Appendix I, No 3), which seems to be current in two recensions, and which has a critical value of its own out of all proportion to its intrinsic merit, in addition to MSS. K_{0-2}

which give its longer version, the following MSS (giving its shorter version) were available for use

$Ś_7$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883-84, the first 15 folios of which give the text of the *Gītāsāra* with a commentary (designated $Cś_7$)

$Ś_8$ = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 175 of 1883-84, giving the text of the *Gītāsāra* and accompanied by the same comm as above, which is here called *Brahmasambodhinī*, and is attributed to Śrīdharācārya It is designated $Cś_8$

K_9 = Poona, Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 175 of 1883-84, giving only the text of the *Gītāsāra*

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

$Ś_1$

Calcutta, Royal Asiatic Society of Bengal, No 3312 (4065) Total number of folios 112 (giving 223 photo-plates apparently one side of a folio has not been photographed) The MS lacks the initial part covering about 4 folios, and so begins from 6 2 31[cd] and continues right up to the end of the Bhīsmaparvan Some of the folios are frayed and parts broken off About 24 lines to a page, 30 letters to a line Size 13″ × 10″ Old Kashmirian paper Śāradā characters Dated Laukika Samvat 85 (ca A D 1739)

The same MS also contains (1) the Āranyakaparvan, which was not used for the Critical Edition owing to its extremely dilapidated condition, (2) the Virātaparvan (= $Ś_1$ of the Critical Edition of that parvan), and (3) the Karnaparvan (= $Ś_1$ of the Critical Edition of that parvan, dated Laukika Samvat 84) The last folio of the Āranyakaparvan gives the date of copying as, शके १६६० माघमासे शुक्लपक्षे १८ शुक्रे समाप्तम्, and also as संवत् ८४ This enables us to arrive at an equation for the Laukika Samvat given at the end of the Bhīsmaparvan

The preserved portions of this MS apparently belonged to a complete Mahābhārata MS , seeing that the photo-plate numbered 71 of the Bhīṣmaparvan bears the folio number of 741 The fragile condition of the MS made it necessary to obtain photographs of it, and the University of Bombay was generous enough to acquire a complete set of photos of the MS and loan it out for the use of the B O R Institute Several folios of the original MS had lost the portion of the margin giving the folio number, and so got misplaced There are 4 such unnumbered folios in the Bhīsmaparvan portion, giving 8 photo-plates which, while photographing, were numbered from 1 to 8 These have now been restored to their correct places in the parvan sequence, so that photo-plates Nos 1 and 2 come after photo-plate No 66, and have to be

renumbered as 66 *a* and 66 *b*, plates 4 and 3 (in this order) to be renumbered as 40 *a* and 40 *b*, plates 7 and 8 as 172 *a* and 172 *b*, and plates 5 and 6 as 172 *c* and 172 *d*. This makes the text continuous to the end.

The MS is copied by one and the same scribe in a fairly correct and uniform hand, except perhaps for the two folios coming after plate 172 (viz plates 7, 8, 5 and 6), which seem to be in a different hand The concluding benedictory line of the MS is written by the scribe in Devanāgarī characters, and a similar lapse into his native script is seen in copying 6. 110 5^{c}–6^{a} There are occasional marginal additions and corrections by the same hand in Śāradā characters, and also, in a place or two, *secunda manu*.

The MS contains a very large number of haplographical omissions, several of them shared by other Kashmirian MSS The following are peculiar to this MS

6 7 45^{c}–47^{b}, 8 17^{c}–18^{d} (not hapl), 10 21^{c}–22^{d}, 67^{c}–68^{b}, 22 8–9, 25. 31^{d}–32^{a}, 28 from मात्म in 18^{b} up to चित्त in 19^{c}, 35 9^{d}–11^{a}, 44 8^{ab} (not hapl), 18^{bc}, 45 22^{d}–23^{c}, 48 64, 50 101 (not hapl), 51 19^{d}–20^{c}, 21^{ab}, 54 22^{c}–23^{b}, 44^{ab} (not hapl), 56 27^{c}–28^{b} (not hapl), 60 51^{cd} (not hapl), 65^{ab}, 61. 28^{ab} (not hapl), 62 22^{a}–23^{b} (not hapl), 63 12^{cd} (not hapl), 69 41^{ab} (not hapl), 70 28^{d}–29^{a}, 71 29 (? hapl), 73 15^{b}–16^{a} (not hapl), 70 (not hapl), 75 53^{cd} (not hapl), 76 14^{abc} (not hapl), 77 27^{bcd} (not hapl); 79 43^{d}–44^{a}, 81 5^{f}–6^{a}, 82 7^{c}–8^{b} (not hapl), 32^{c}–33^{b}, 50, 83. 24^{ab}, 84. 23^{c}–25^{d} (? hapl), 85 9^{b}–11^{c}, 91 37^{d}–38^{c}, 94 6, 106 19^{c}–20^{b}, 116 10^{c}–11^{b}.

The following haplographical omissions it shares with other MSS

Shared with K_0 alone 6 17 12^{c}–13^{d} (also with M_2), 104 57^{cd}.

Shared with K_1 alone 6 16 38^{cd} (also with G_3)

Shared with K_2 alone 6 26 26^{cd}, 71 21^{ab} (? hapl)

Shared with K_3 alone 6 114 96^{d}–97^{c}.

Shared with $K_{0.1}$ 6 5 11^{ab}, 8 7^{c}–9^{b}, 10 14^{ab} (also found in T_1), 13. 28^{b}–30^{a}, 41^{d}–43^{a}, 16 32–33, 41 18–19 (not hapl), 68 23–24, 69 2^{a}–3^{b}, 72 5–6, 12^{d}–13^{a}, 87 11^{b}–13^{a}, 95 19–20 (not hapl), 97 38^{c}–39^{b}, 99 2^{d}–8^{c}, 101 18^{d}–20^{c}, 102 12^{ab} (not hapl), 24^{c}–26^{b} (not hapl), 73 (not hapl), 103 5, 28^{d}–30^{a}, 50^{a}–51^{d} (not hapl), 104 54, 105 23^{ab} (not hapl, shared with D_4), 30^{d}–32^{a}, 106 10, 107 3^{c}–7^{b}, 113 26^{ab} (not hapl), 114 14^{c}–16^{b}

Shared with K_{0-2} 6. 8 30^{c}–31^{b}, 10 6^{d}–7^{a}, 51^{a}–54^{b}, 15 16^{a}–17^{b}, 22^{c}–23^{d} (also with $D_{7.8}$), 73, 16 29–30 (also with T_2), 17 24^{c}–25^{b} (not hapl), 20. 14 (also with Dn), 21 12, 65 30^{b}–31^{c}, 108 from चमू in 6^{d} up to रन्ति in 8^{b} and 23^{cd} (both not hapl), 109 2–4, 6^{ef}, 21^{cd}, 24^{b}–25^{a}, 37^{c}–39^{d} (not hapl), 110. 10 (not hapl), 36^{ab} (not hapl, also with D_6), 112 97^{f}–98^{a}, 113 40^{c}–41^{b}

Shared with $K_{0.1.3}$ 6 41 52^{d}–53^{c}, 104 25

Shared with $K_{0-3.5}$ D_6 6 58 22^{cd} (not hapl).

Shared with $K_{0\ 1}$ D_4 6 105 23^{ab}

Shared with $K_{0\ 1}$ D_5 $M_{1\ 3}$ 6 106 4

Shared with $K_{0-2\ 5}$ D_2 T_1 6 112 30^c–31^b.

Shared with D_2 6 65 24^c–25^b, from posterior half of line 4 of 276* up to 66 16^c, 92 76^c–77^b, 116 41 (also with G_3)

Shared with T_1 G_4 6 112 22^c–23^d.

Of additions, Ś1 contains relatively very few Ignoring the Bhagavadgītā portion (which is considered separately below), there is *only one star-passage, a* half stanza (151*), which is peculiar to Ś1, and even this was very probably due to scribal inadvertence The remaining additions found in Ś1 are either common to the majority of the K MSS, or else belong practically to the entire N recension, they being generally absent from the S recension These are shown below

Additions shared with $K_{0\ 1}$ 67*

Shared with K_{0-2} 25*, 35*, 69*, 204*, 312*, 417* (K_0 om, given by D_5 also), 455*, 508* (given also by $D_{1\ 3\ 6}$)

Shared with K_{0-4} 182* (given also by B_3 $D_{2\ 6}$)

Shared with $K_{0-3\ 5}$ 202* (given also by $D_{1-3\ 6}$)

Shared with K B_2 D_2 M_6 287*.

Shared with the entire N recension 163*, 166*, 196*, 209*, 215*, 227*, 233*, 273*, 275*, 276*, 277*, 279*, 285* (also given by T_2), 314*, 345*, 348*, 378*, 476* (given by T_1 G), 433*, 505* (both given by T G also)

Shared with N (K_2 om.) 176*

Shared with N (except $K_{0\ 1}$ Da_1) 338*.

Shared with N (except K_{3-5} B_3 $D_{1-3\ 6}$) 341* (given also by G_1)

Shared with N (except K_5 Dn_1) 239*, 241*, 246* (given by M_2 also), 247*

Shared with N (except B_1, K_5 om) 191*.

Shared with N (except B_1 Dn_1) 346*

Shared with N (except B_{1-3} D_1) 197*

Shared with N (except $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 7}$) 380*.

Shared with N (except D_2) 210*, 229*

Shared with N (except Dn_2 D_4) 339*

As to the Bhagavadgītā — for which we possess an increased critical apparatus of $Ś_{1-6}$, K_{0-6} and $Ñ_1$ — the additions stand on a somewhat different footing

Ś$_1$ alone gives 92*, 95*, 98* (these being the *saṃgrahaślokas* or recapitulatory stanzas given by Cg), besides 102*. The other additions are as under:

Shared by Ś$_1$ along with Ś$_{2-6}$ K$_6$: 87* (given by Cā b g k), 91* (given by Cā b k).

Shared with Ś$_{3-6}$ K$_6$ D$_8$: 104* (also in Cā), 105* (also in Ck), 106* (also in Cā k).

Shared with Ś$_3$ K$_{0-3}$ $_5$ $_6$ Ñ$_1$ B$_1$ $_3$ $_4$ Da$_1$ Dn$_1$ D$_{1-4}$ $_6$ T G M$_2$: 108* (also in Cg v, this being an extra stanza at the beginning of chapter 13).

Shared with K$_{0-2}$ B$_{2-4}$ Dn D$_4$ $_8$: 112* (being the "Gītāmāna" stanza).

Comment on these additions peculiar to the Bhagavadgītā portion of the parvan will be found below.

On the other hand, there are additions given by a large number of N MSS which Ś$_1$ does not give. The stock group which contains most of these extra passages includes the thirteen MSS.— K$_4$ B Da Dn D$_4$ $_5$ $_7$ $_8$—the passages in question being:

11*, 39*, 294*, 457*, 490*; also, 10*, 43*, 51* (with K$_2$ added to the group), 318*, 447*, 482*, 503*, 507* (with D$_6$ added), 469* (with both K$_2$ D$_6$ added), 55* (with K$_2$ D$_6$ added, D$_7$ om.), 53* (with K$_1$ added, K$_4$ D$_7$ om.), 40* (with K$_3$ added, Da$_1$ om.), 52* (with B$_3$ om. from the group), 84* (with D$_5$ om.), 12*, 44* (with D$_7$ om.), 228* (with Dn$_2$ D$_8$ om.), 509* (with D$_4$ om. from the group, and D$_6$ added).

The following cases may also be associated with the above group:

467* (with D$_1$ $_3$ $_6$ added to the group), 343* (with K$_3$ $_5$ D$_1$ $_3$ $_6$ added), 222* (with K$_{1-3}$ $_5$ D$_1$ $_3$ $_6$ added), 465* (with K$_3$ $_5$ D$_{1-3}$ $_6$ T G added). Also, 504* (with K$_4$ B$_3$ om. and K$_2$ added), 510* (with B$_1$ $_3$ om. and D$_6$ added), 187* (with B$_3$ om. and K$_2$ D$_1$ $_3$ added), 73* (with K$_4$ Da$_2$ D$_5$ om. and K$_3$ added), and 142* (with Da$_1$ Dn B$_3$ om. and D$_1$ $_3$ added).

All these cases can be held to establish the relative immunity of Ś$_1$ (and to a less extent of MSS possessing affinity with it) from a large number of what may be considered as characteristically Northern late additions.

As to the longer passages listed in App. I, the Śveta episode (No. 4) is absent in all Ś and K MSS as well as in the entire S recension.[1] It is given by B$_3$ $_4$ Da Dn and D$_4$ $_5$. On the other hand, App. I, Nos. 2–3 —the Tāntric prelude (including the Dhyāna) and the *Gītāsāra*, which both belong to the Bhagavadgītā portion— are found in the Kashmir version alone, whereas App. I, No. 1, the

[1] In M$_{3-5}$ it occurs evidently by conflation.

Kātyāyanīstava, primarily belongs to B Da Dn and a few D MSS, but is found by conflation in K$_{2\ 4}$ It is not given by Ś$_1$ K$_{0\ 1\ 3\ 5}$

As regards transpositions, as characteristic of Ś$_1$ is the tendency to transfer, to the end of the preceding chapter, the introductory stanza or stanzas of the next chapter This we find to be the case at the end of chapter 6, chapter 8 and chapter 18, there being a carrying over of two stanzas in the last case In the Bhagavadgītā portion, Ś$_1$ is alone in transposing 6 24 66–67 and 68–69, 6 35 33 and 34, and 6 37. 11^{ab} and 11^{cd}, and in reading 6 41 51 after 52^{ab} The curious transposition of 6 48 48^{c}–70^{d} (and the colophon) after 6 49 4—which is found in Ś$_1$ alone—is probably due to an accidental copying by the scribe of line 6 48, 69^{cd} (and subsequent lines) in place line 6. 48 43^{ab}, to the scribe discovering the mistake after copying onwards up to 6 49 4^{cd}, and to his attempt[1] to copy thereafter the accidentally omitted lines, but forgetting to delete the twice-copied lines in the earlier place Other transpositions found in Ś$_1$ alone (e g, of 6 102 75^{ab} after 72, and of 6 107. 23^{cd} and 24^{ab}) are of minor significance Found in Ś$_1$ alone, there is, further, a transposition of 6 66 14^{f}–15^{a} after line 4 of 275^{*} and a repetition of the same in its proper place, as well as an erroneous transposition of 6 90 37^{bc} after 6 90 35 and its repetition in the proper place These do not need any special comment

There are a few transpositions which Ś$_1$ shares with other MSS Thus, shared with K$_{0-2}$ is the transposition of 6 58 1^{a}–16^{b} and 6 61 7^{c}–19^{f} (the opening passages of the respective adhyāyas[2]), while shared with K$_{0\ 2}$ is the reading of 6 61 62^{cd} after 6 61 63, the transposition of 6 99 20^{ab} and 20^{cd}, and of 6 115 4^{cd} after 5 Shared with K$_{0-2\ 4}$, in a like manner, is the *absence* of transposition of 6 88 21^{d} and 22^{b} given by all other MSS Far more material is the phenomenon in 6 15, where Ś$_1$ K$_{0-3\ 5}$ D$_{1\ 2\ 7}$ (the last om 22^{c}–23^{d}) read, after line 22^{ab}, stanzas 39–54 first, and stanzas 24–38 afterwards I have commented on this in a paper[3] contri-

---

[1] Making a mistake even in this attempt by omitting to copy 6 48 43^{a}–48^{b}

[2] K$_2$ reading 6 58 1^{a}–16^{b} in the transposed position as the opening of 6 61, and again in 6 58 *after* the transposed lines from 6 61

[3] On one point, further clarification is perhaps necessary This "transposition accident" belongs to the entire Śāradā and Kashmiri group of MSS (K$_4$ only half sharing in it), as also to a few D MSS, and (as explained in the above mentioned paper) it presupposes in the parent MS a loosened and misplaced folio with the missing folio-number, and with a total of about 60 half-stanzas written on its two sides together The "omission accident" discussed in the same paper presupposes a similar parent MS exerting its influence over a large number of important Devanāgarī MSS Only the Bengali group, and of course the S groups, fall outside the purview and the influence of the hypothesized parent MS The few stragglers from the D group can of course be explained away as due to conflation with a Southern source —I am aware that this one case *alone* cannot completely establish a rigid dicotomy between the Northern and the Southern recensions But, *quantum valeat*, it can lend

buted to the *Annals* of the BOR Institute, vol xxv, pp 82–87 The situation as regards the transpositions of 6 19 12–28 is fully set forth in the Tabular Statement on p 99 of this edition

Coming to the phenomenon of the joining together and separation of chapters, Ś$_1$ gives an additional colophon after 6 3 22, but since the end of Crit Ed chapter 5 is also the end of chapter 5 in Ś$_1$, it does not appear where Ś$_1$ ends the fourth chapter, because, in it, as well as in K$_{0\ 1}$, at the right place, the colophon of chapter 4 is absent Presumably, however, Ś$_1$ transfers 6 3 23–46 to the opening of chapter 4. After 6 16 20, contrariwise, N (*except* Ś$_1$ K$_{0\ 1}$) M read an addl colophon As Ś$_1$ does not give the passage in App I containing the *Kātyāyanīstava*, so, in common with the MSS K$_{0\ 1\ 3.\ 5}$ D$_{1\ 3\ 5\ 6}$ S which omit that passage, Ś$_1$ (like the Critical Edition) reads the short GK chapter 24 as a continuation of 3 22 16 The passage No 4 in Appendix I is omitted by Ś$_1$ K$_{0\ 1\ 3–5}$ B$_{1\ 3}$ D$_{1–3\ 6–8}$ T G M$_{1\ 2}$ The omission of colophons in Ś$_1$ is often accidental for instance, at the end of chapters 47, 50, 57, 71, 72, 73, 74, 81, 90, 93, and this also holds good of colophon omissions shared by Ś$_1$ with MSS usually allied to it Thus there is an omission of the colophon at the end of chapter 59 in Ś$_1$ K$_{0–3}$ D$_{n1}$, of chapters 87, 89, 101, 103, 106 in Ś$_1$ K$_{0\ 1}$, of chap 110 in Ś$_1$ K$_{0–3}$ We have, however, accepted as authentic and justifiable the omission of the colophon at the end 6 95 25, found in Ś$_1$ alone, which is backed by the authority of the commentator Devabodha[1], who ends the eighth day of the battle at 94 20, as also the omission of the colophon at the end of 6 112 77 as found in Ś$_1$ K$_{0\ 1}$ T$_2$, where the topic is continuous, T$_2$, besides, omitting the introductory "uvāca" reference

K$_0$

Poona, Mirkar Collection of the Bhārat Itihās Samshodhaka Mandal, No 207 Folios 227 (with folio 1 *a* and 227 *b* blank), slightly frayed at the lower and right hand margins and particularly at the right hand lower corner Generally 12 lines to a page, about 32 letters to a line Size 13½" × 7½" Old country paper Devanāgarī characters of the Kashmirian type Side margins ruled in quadruple red with a thick yellow line in the centre Half-lines, references and adhyāya colophons are marked off by double dandas, but there is no stanza-numbering Occasional blanks in the original are indicated by dotted lines Careful, generally correct, and legible handwriting In appearance the MS is about two to three hundred years old The donor of the MS belongs to Ahmednagar

This MS also contains (1) the Ādiparvan (not used for the Crit Ed),

greater support to the theory of two recensions, rather than of three parallel recensions with the North-eastern, including Bengali and the straggling D MSS, as coordinate to the North-western

[1] Unfortunately, K$_{0\ 1}$, which were expected to support Ś$_1$, have a lacuna at this place

(2) the Sabhāparvan (variants from which are noted in App II of the Crit Ed of that parvan), (3) the Āraṇyakaparvan (not used for the Crit Ed), which gives at the end the date सवत् १५ मार्गवति द्वादस्य परत त्रियोदस्या चन्द्रे This points to the date Śaka 1592 or Śaka 1690, probably the latter (A D 1768), (4) the Udyogaparvan (not used for the Crit Ed), (5) the Dronaparvan, (6) the Karnaparvan (= K_2 of the Crit Ed), (7–8) the Śalya and the Sauptika parvans, (9) the Strīparvan with the first 8 chapters missing, (10) the Śāntiparvan, and (11–14) the concluding four parvans from the Āśramavāsa onwards Thus the manuscript is lacking in three entire parvans, the Virāta, the Anuśāsana, and the Āsvamedhika, besides the first 8 chapters of the Strīparvan As each parvan has a separate paging, it is not possible to say whether the missing portions once formed part of the MS, which, in the preserved portions, shows the same uniform style of writing

The MS became available at a somewhat late stage of the work on this edition, when all the available Kashmiri MSS of the Bhīsmaparvan were already included in the Critical Apparatus with appropriate gradation-numbers assigned to each The present MS, however, turned out on inspection to be the best representative of the Kashmiri version, but since our K_1 was already fixed and utilised, we had to designate it K_0, following herein a convention already followed in the earlier parvans of this edition The MS comes nearest to $Ś_1$, but has also its own independent characteristics

The omissions found in K_0 *alone* are the following

6 10 26^{c}–27^{b}, 13 21^{cd}, 37 4^{cd}, 45 12^{a}–13^{b} (by hapl), 53 23^{c}–24^{b}, 55 74^{c}–75^{b} (by hapl), 57 32^{d}–34^{a}, 59 5^{b}–6^{c} (by hapl), 60 6^{d}–7^{a} (by hapl), 55^{d}–56^{a} (by hapl), 70 21^{a}–22^{b} (by hapl), 71 8^{a}–9^{b} (by hapl), 72 21^{a}–22^{b} (by hapl), 74 32^{ab}, 75 22^{a}–23^{d} (by hapl), 38^{d}–39^{c} (by hapl), 84 11^{c}–12^{d} (by hapl), 88 1^{b}–2^{c}, 90 16^{b}–20^{c} (by hapl), 94 7 (by hapl), 95 23^{d}–36^{a} (possibly, by accidental om of one side of a fol with missing page-number), 102 64^{c}–65^{d} (by hapl), 72^{d}–74^{c}, 103 69^{b}–70^{c} (by hapl), 110 40^{a}–41^{b} (by hapl), 114 17^{b}–18^{c} (by hapl), 116 38^{ab}, 117 22^{b}–23^{c} — Of these, the hapl omissions 59 5^{b}–6^{c} and 102 64^{c}–65^{d} are shared with D_3, 60 55^{d}–56^{a} with M_1, 103 69^{b}–70^{c} with M_5 The om 53 23^{c}–24^{b} and 116 38^{ab} appear plausible, as the respective passages are not indispensable in the context, while the om of 37 4^{cd} may be due to a failure to understand the context

The omissions, not already common to $Ś_1$, which K_0 shares with other MSS of the K group—the majority of them through haplography—are the following

Shared with K_1 alone 6 1 32, 5 4^{c}–5^{d} (not hapl), 8 20^{b}–21^{a}, 9 4^{c}–7^{d}, 14^{ab} (not hapl), 43 52^{a}–54^{b} (found in D_1 T_2 also), 46 50^{c}–51^{b},

48 12^{d}–13^{a}, 50 16^{a}–17^{b} (not hapl), 43^{b}–44^{a}, 50 75^{b}–76^{c}, 105^{ab} (not hapl), 51 3^{c}–4^{b} (found in M_2 also), 5^{d}–7^{a}, 9^{b}–10^{a}, 53 5, 54 15 (? hapl.); 55. 72^{c}–73^{b} (not hapl), 56 7^{d}–8^{c}, 63 8^{c}–9^{b}, 67 39^{ab} (not hapl.), 71. 5^{c}–6^{f}, 18; 72. 5^{a}–7^{b} (not hapl), 73 15–16 (? hapl), 44^{c}–47^{b}, 75 17^{ab}, 77. 19^{b}–20^{c} (not hapl.), 78 47^{c}–49^{b}, 80 25^{c}–26^{b}, 84 21^{cd} (not hapl), 88. 9^{c}–10^{d} (not hapl), 89. 13^{c}–19^{b}, 27 (not hapl), 90. 25^{bcde}, 46 (not hapl found in T_1 also), 91 11 (? hapl), 53^{cd} (not hapl), 92 29^{c}–30^{d}, 39^{cd}, 42^{cd} (found in D_8 also), 93 10^{d}–11^{a} (found in G_{1-3} also), 23de (found in Da Dn_1 D_5 also), 94. 9, 95 18–20 (not hapl), 96. 20^{d}–21^{a}, 97. 41^{a}–42^{b} (not hapl), 100 27^{ab} (found in T_1 G_4 also), and 104 1 (not hapl).

Shared with K_2 58 2^{c}–3^{d} (not hapl , second time), 5^{cd}, 61. 17^{c}–18^{d} (not hapl), 64 3^{b}–4^{a} (found in Cal ed also), 82 21^{b}–22^{c} (? hapl), 111 38–40

Shared with $K_{1\ 2}$ 6 3 40^{b}–41^{e}, 15 30^{d}–31^{c}, 17 31^{c}–32^{b} (not hapl); 24 26, 41. 97^{b}–99^{e}, 42 22–23, 43 28^{d}–29^{c} (found in D_8 also), 66^{b}–68^{a} (found in G_8 also), 48 45 (not hapl), 49 22^{d}–24^{c} (not hapl), 50 70 (found in D_2 also), 54 18^{d}-19^{e}, 55 90 (? hapl found in $D_{2\ 6}$), 56. 26^{a}–27^{b} (not hapl), 6 57. 5^{c}–6^{b} (not hapl), 59 12 (found in B_1 also), 29^{cd} (not hapl), 60 11^{d}–13^{c}, 61 21^{ab}, 24^{c}–25^{b} (not hapl), 62 11^{b}–12^{a}, 21^{a}–22^{b} (not hapl), 67 23^{ab} (not hapl), 68 13^{ab} (not hapl), 69 32^{ab}, 70 23^{d}–24^{c}, 77 29^{c}–30^{d} (not hapl.), 78 43^{cd} (not hapl), 79 13^{b}–15^{a}, 82 13^{bc} (not hapl), 86 17^{c}–18^{b}, 23^{d}–24^{c}, 25^{d}–26^{c} (not hapl), 65^{c}–66^{b}, 92 69^{d}–70^{c}, 74^{c}–75^{b}, 94 17 (found in D_2 also), 103 24^{cd}, 107 23^{b}–24^{a} (? hapl), 112 17^{c}–18^{d} (found in T_1 also), 38^{d}–39^{a} (not hapl), and 116. 2^{ab}, 8^{bc} (found in D_8 also) The very large number of these instances would prove that K_{0-2} form a well-knit group of Kashmiri MSS

Shared with K_{0-3} 6 65 10^{ab} (not hapl).

Shared with $K_{0\ 1\ 4}$ 6 114 60 (found in $B_{2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 7}$)

Shared with $K_{0\ 1\ 3}$ 6 43 74^{ef} (found in B_1 also), 55 76^{d}–77^{a}

Shared with $K_{0\ 2\ 3}$ 6 69 24–25 (given by D_2 T_2 G_3 also).

There is only one solitary transposition found in K_0 alone. After the ref of 6 36 22, K_0 reads 6 37 1–2, but repeats the same in their proper place This is evidently due to inattention The few other transpositions (not already found in $Ś_1$) that it exhibits are shared by it with other K MSS Thus with $K_{1\ 2}$ it reads 6 62 23^{cd} after 20, and transposes (erroneously with K_3 only) 114 22^{e} and 23^{f}, while with K_5 it reads 6 112 64^{cd} after 66 Nor are there any star-passages presented by K_0 alone. Those which it shares with $Ś_1$ are already given before Not shared with $Ś_1$,

but common to Ś$_{4, 5}$ K$_0$ D$_5$, is 110*, coming after 6 40 47^{ab}, the Tāntric prelude to the Bhagavadgītā (App I, No 2) common to K$_{0, 1, 7}$, the *Gītāsāra* (App I, No 3), following 112* and common to Ś$_{2, 8}$ K$_{0, 1, 2}$, 342*, common to K$_{1, 2}$, coming after 6 86 11^{ab} (in K$_1$, after 10^{ab}), and 364*, coming after 6 92 29^{ab} and common to K$_1$ It is worth noting here that, with regard to 494*, K$_0$ gives the passage with the generality of the MSS and does *not* omit it like Ś$_1$ K$_1$ G$_{1-3}$ As to colophons, K$_0$, like K$_1$, often omits the short colophon at the end of a chapter, as for instance at the end of chapters 3, 6, 8, 16, 18, 19, 88, but this is due very probably to scribal inattention, except perhaps in the case of chapter 16, which K$_{0, 1}$ D$_6$ probably combine with the following chapter

The independence of K$_0$ from Ś$_1$ is proved by its not sharing the omissions, transpositions, and additional passages peculiar to that MS, whereas its intimate and genetic relationship with the Śāradā version is established by the circumstance that, while other MSS of the K group at times give some of the characteristically Northern additions listed on p xviii above, K$_0$ does not even once give any of those passages As will be noted, of the thirty-two passages listed there, K$_0$ gives none, K$_1$ only two, K$_2$ three, K$_3$ eight, K$_3$ ten, and K$_4$ as many as thirty

K$_1$

London, India Office Library, No 2137, new No 3226 Dated V Samvat 1839 (A D 1783) Folios 122, size 16$\frac{1}{4}$″ × 9″, about 33 lines to a page. Written in the Devanāgarī characters of the Kashmirian type Red ink for double danda and to "illuminate" the MS used in the first 60 folios only Full of clerical blunders Complete

This MS also contains the Ādiparvan (= K$_1$ of the Crit Ed of that parvan), the Virāṭaparvan (= K$_1$ of the Crit Ed), and portions of the Dānadharma section from parvan XIII The detailed description of the MS given in the Prolegomena to the Ādiparvan pp xi–xii holds good for the Bhīṣmaparvan also

In spite of its numerous scribal errors, the MS usefully corroborates the data of Ś$_1$ and K$_0$ as regards the Kashmirian version of the text, but it does very little else Accordingly, as the MS is most carelessly written, no useful purpose will be served by recording its individual haplographical omissions of which we have counted nearly 50 We may note below its longer non-haplographical omissions

After 6 10 35^a, K$_1$ repeats 33^d–34^a, and om 35^b–36^b, and after 6 15 28^{ab}, K$_1$ repeats 27 and om 28^{cd} Also it om 6 19 30^a–31^b, 23 16^a–17^b, 24 1, from त्रिय in 27 20^a up to स्वर्गं in 21^a, from दु मह in 42 15^b to भोज in 16^c, 46 5^c–6^d, 49 28^{bc}, 54 20^a–21^b, 55 50^a–51^f, 73 35, 77 31^c–32^b, from सत्ये in 81 29^c to विव्याध in 30^c, 83 28^a–29^b, 86 10^c–11^d, 90 2, 16^b–17^c, 91 8^c–10^c, 17^b–19^a, 56^c–57^d, 97. 47^d–49^b, 109 10^a–11^b, 114 100, from ततो in 115 28^a up to समासाद्य in 29^a

In other respects, there are very few individual characteristics of K_1 worth noting. Whereas K_0 has a lacuna for 6. 80. 20^d, K_1 closes up the lacuna and ignores the loss of that pāda. In the lacuna preserved by Ś1 K_0 for 6. 98. 10^a–11^c, K_1 behaves in the same careless manner. In chapter 95, K_0 om. 23^d–36^a; K_1 adds to this rather considerable omission two additional letters at the commencement. Once in a while K_1 shows some independence, as when it does not share the hapl. omission of 6. 75. 38^c–39^d in K_4, and of 38^d–39^c in K_0. As to the star-passage 53*, which is one of the late Northern non-Kashmirian additions, K_1 has fallen a prey to it.

K_2

Poona, B. O. R. Institute's Mahābhārata Collection, No. 15 (which has now been amalgamated with the BORI MSS. Collection, and is numbered 246). Tough country paper; Devanāgarī characters. Folios 146, with fol. 1*a* and 146 *b* blank, with about 14 lines to a page and 48 letters to a line. Margins ruled in red and black and yellow lines. References and adhyāya colophons daubed over with red chalk. Size 13″ × 6½″. Dated Śaka 1693 = V. Samvat 1828 (A. D. 1771).

This MS. forms part of a complete MS. of the Mahābhārata which, when it was acquired by the Institute in 1930, had the Āśvamedhikaparvan missing. From a study of the various post-colophon data found at the end of the parvans, we learn that a Kashmirian Pandit, Miśra Sadānanda by name, engaged five scribes, Jayakṛṣṇa (for Sabhā, Ādi and Virāṭa), Udarāma (for Bhīṣma and Āraṇyaka), Harānārāyana (for Droṇa), Khuśālīrāma (for Śalya and Gadā), and Bhagavān (for Mausala, Mahāprasthānika, Svargārohana, Āśramavāsa, Strī and Karṇa parvans), himself copying the Udyogaparvan. It is possible that the Āsvamedhika (which is now missing) was also written by Bhagavān either before or after the Āśramavāsa. The names of the scribes for the Śāntiparvan (in three sub-parvans) and of the Anuśāsana are not given, nor the dates of their completion; but as Sadānanda, the employer of the scribes, and the scribe Khuśālīrāma had no work after April end, they must have divided the task amongst themselves. Incidentally it may be noted that there was a natural prejudice against beginning the copying work with Ādiparvan or with Āraṇyakaparvan; and as these two parvans took, for two different scribes, 44 and 60 days for folios 219 and 300 respectively, it gives a fair rate of copying per day, namely, five folios, or about 210 ślokas. The entire copying period for the Epic (excluding the Harivamśa) was three months, from about the middle of April to about the middle of July, 1771. The copying was carried out at Bharatpur in Rajputana, except of Śalya with Gadā which was copied at a place named Mānapur.

Presumably owing to the circumstance that scribes more familiar with the Devanāgarī than with the Śāradā are apt to be misled by the similarities of the Śāradā उ, त, न, र, म, ञ, etc., most Devanāgarī copies from Śāradā originals betray

a persistent tendency towards haplographical omissions In K_2, we have noticed at least 60 such cases, the longer of them being 6 33 25^{c}–27^{b}, 47 15–17, 63 8^{c}–10^{b}, 73 67^{c}–69^{d}, 83 18^{c}–21^{b}, 94 6–7, 112 111–112, 130–131, 113 20^{c}–22^{b}, and 114 14^{c}–19^{b}. Those not due to haplography are

> 6 4 6^{c}–7^{b}, 16 31^{c}–34^{b}, 41 57, 50 77–84, 54 39, 59 6^{ab}, 71 25^{ab}, 75 32^{bc}, 78 12, 79 39^{d}–41^{a}, 82 26^{c}–27^{b}, 86 11^{cd}, 92 36^{ab}, 93 7^{ab} (found in $B_{2\ 3}$ $D_{4\ 7\ 8}$), 103 101^{cd} (found in $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 4\ 7}$), 106 40, 111 11^{b}–12^{a}, 114 3de (found in D_2), 91^{d}–93^{e}, 117 22^{c}–23^{d}

The star-passages given by K_2 alone (or with another sporadic MS or two) are 3* (also in D_7), 32* (also in D_8), and 242* It also gives 342* (shared with $K_{0\ 1}$), 489* (shared with Dn_2 $D_{4\ 8}$), 22* (shared with B_2 Dn $D_{4\ 8}$), and 418* (shared with B Dn_2 $D_{4\ 6-8}$) In the case of the last three, the MS already shows the influence of the late Northern group

The transpositions peculiar to K_2 are after 6 6 2, it repeats 6 5 18^{a}–19^{b}, after the transposition of 6 58 1^{a}–16^{b} and 61 7^{a}–19^{b} (which is found in Ś1 K_{0-2}), K_2 reads the stanzas 58 1^{a}–16^{b} immediately after the transposed stanzas from chapter 61 After 61 7^{ab}, K_2 (with K_0) reads 9^{ab}, after 66 16, it reads st 19^{cd} (haplographically repeating it in its proper place), after 84 5, st 7^{ab}, after 114 55, st 57^{ab}, also (with K_0) erroneously transposing 114 22^{c} and 23^{f}

As to changes in chapter division, K_2 gives an addl colophon after 6 16 20 and so it would seem to go against Ś1 $K_{0\ 1}$ in splitting chapter 16 into two K_2 is peculiar in inserting just the lines 9–18 of App I, No 4 after 6 45 46, but *not* the preceding and following lines which together make up the Śveta episode K_2 (along with B_4 Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$) ins an addl colophon after 6 74 17^{ab}, followed by the regular reference In other respects K_2 follows its own group

K_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the B O R I), No 565 of 1882–83 Dated Śaka 1616 (A D 1694)

This is a complete MS of the Mahābhārata in Devanāgarī characters written in a uniform hand which is neither neat nor careful But the writer calls himself गणेशभट पुराणिक, who seems to have prepared for his own use the present transcript from several MSS of the different parvans that he procured from others (The names of some of the owners are preserved on the fly leaf of the Āśramavāsaparvan) The few marginal notes that are supplied seem to be the work of the scribe, who must have used the MS for expository discourses The scribe, at the end of the Dronaparvan, gives Nasik as his place of residence The Śāntiparvan was missing from the MS when it was acquired for Government Only the Udyoga, the Śalya and the Āśvamedhika

have preserved the date of writing, which is Śaka 1616 in the case of the Āśvamedhika and probably also the Udyoga, and Śaka 1619 in the case of the Śalya The MS was used, besides for the present parvan, for the Ādiparvan (= K_4) and the Udyoga (= D_8) It was not collated for the Sabhā and Virāṭa parvans, and was collated but not included in the Crit App of the Āraṇyakaparvan

Folios 204 (with fol 1*a* and 204*b* blank), 15 lines to a page, about 46 letters to a line Size 14¾″ × 6″ Margins carelessly ruled in red ink, the references and the colophons rubbed over with red chalk Occasional use of yellow pigment for correction The Bhagavadgītā portion gives Śrīdhara's well-known commentary, the *Subodhinī*, above and below the text, with the adhyāyas and the stanzas duly numbered Such numbering is wanting in the other parts of the MS As the copies of the several parvans were apparently made from different originals, it is natural that the value of the text should be differently estimated for different parvans The consistent writing of ळ for ल, as of ख for ष, would seem to be the typical characteristic of the scribe, rather than of the text that he was copying

The MS exhibits a number of haplographical omissions, most of them shared with K_6 and D_2, with the occasional addition of D_6 Those so shared are

6 2 26^{cd}, 5 10^{cd}, 9 3, 12 34^{d}–35^{a} (not hapl), 15 30^{b}–31^{c}, 41 8^{c}–9^{b} (not hapl), 46 51 (with D_6 added), 75 23^{d}–26^{c}, 78 34^{ef}, 86 20^{ab} (not hapl), 87 3^{ef} (? hapl), 88 28^{cd} (not hapl), 100 30^{c}–32^{b}, 102 44 (not hapl), 104 51^{ab} (not hapl), 109 3–4 (not hapl), 113 7^{cd}, 114 49^{cd}, 60^{ca}, 67^{bc} (all not hapl)

Shared with K_6 alone are 6 76 15^{c}–17^{b}, 104 6^{a}–9^{b} Shared with D_2 alone 6 4 28^{c}–29^{b}, 15 37–38, 55–70 (both not hapl), 62 15^{ab} (also with B_1), 63 21^{ef} (? hapl), 84 24^{cd} (not hapl), 88 7^{ef} (not hapl), 95 35^{ab} (not hapl) Shared with $D_{2\ 6}$, but not in K_6 6 42 25^{a} (not hapl), 44 40^{c}–41^{d}, 42^{cd} (both not hapl), 45 23^{cd} (with M_4 also), 48 59^{c}–62^{d}, 52 12^{ab} (not hapl)

The following omissions are peculiar to the MS 6 10 60^{c}–62^{d} (hapl), 15 5^{a}–6^{b} (hapl), 22 3^{c}–4^{d}, 17^{c}–18^{d} (hapl), 44 17^{c}–18^{b} (hapl), 49 5^{cd} (hapl), 50 72, 52 21^{a}–22^{b} (hapl), 53 6^{c}–7^{d}, 55 72^{cdef} (hapl), 58 26^{b}–27^{a} (hapl, with D_6 also), 60 56^{ab} (hapl, with $D_{1\ 6}$), 65 4^{cd}, 67 33^{a}–34^{b} (with D_1), 70 26^{cdef}, 74 10^{d}–11^{c} (hapl), 75 22^{bc} (hapl, with K_1), 82 46–48 (hapl), 86 26^{ef}, 89 24^{d}–26^{c} (hapl), 91 70^{a}–71^{b}, 93 27^{a}–28^{b}, 97 3^{c}–4^{d} (hapl), 101 5^{cd}, 104 30^{d}–31^{c}, 105 22^{c}–23^{d}, 106 9^{b}–10^{c}, 12^{c}–14^{d} (both hapl), 107 30^{abcd} (hapl, with K_2), 46^{ef}, 110 16^{d}–17^{c} (hapl), 111 33^{d}–34^{a} (hapl), 112 46 (hapl, with D_1), 54^{c}–56^{b}, 133^{d}–134^{c} (both hapl), 114 98^{b}–100^{a} (hapl)

The relation of the MS with the Ś$_1$ K group is indicated by the following omissions 6 41 52^d–53^c (hapl, with Ś$_1$ K$_{0\ 1}$), 58 22^{cd} (with Ś$_1$ K$_{0-8}$ D$_6$), 65 10^{ab} (with K$_{0-2}$), 99 9^{bc} (hapl, with Ś$_1$ K$_{0\ 1\ 5}$ D$_2$), 104 25 (hapl, with Ś$_1$ K$_{0\ 1}$), 114 96^d–97^c (hapl, with Ś$_1$)

That notwithstanding its habit of writing ळ for ल the MS does not belong to the Southern tradition follows from the circumstance that of the over 130 star-passages which are (as will be seen below) characteristic of S recension as a whole, K$_8$ does not give even one It shows its relation with the Kashmirian group by including 202* (given by Ś$_1$ K$_{0-3\ 5}$ D$_{1-3\ 6}$) and 287* (given by Ś$_1$ K B$_8$ D$_3$ M$_5$), but it goes against that group by not giving the Tāntric prelude to the Gītā, the *Gītāsāra*, and the other characteristic BG additions usual in that group The MS comes nearer to the late Northern group, as evidenced by its including nearly a third of the additional passages listed before It does not, however, contain the *Kātyāyanīstava* or the Śveta episode, and, as we have seen, it omits a considerable number of the additional passages

The recorded transpositions establish the same position of K$_8$, as not being yet quite adrift from its moorings in the Kashmirian text-tradition, and so not completely going over to the late Northern group Thus, after 6 15 23, K$_{8\ 5}$ D$_{1\ 3}$ read 39–54 (the others — Ś$_1$ K$_{0-2}$ D$_7$ — read them after 22^{ab}) After 15 54, while Ś$_1$ K$_{0-2\ 5}$ D$_{1\ 7}$ read 24–38, K$_8$ D$_2$ read 24–36, omitting 37–38 After 44 43^{cd}, K$_8$ D$_{2\ 6}$ read 42^{ab} After 71 17^{ab}, K$_8$ D$_6$ read 21^{ab}, repeating the line in its proper place also In the transposition of 6. 88 21^d and 22^b, K$_8$ leaves the company of the group Ś$_1$ K$_{0-2\ 4}$, which constitutes the exception, and gives the transposition with the rest of the MSS In all these transpositions, as well as in omissions and additions, the intimate relation of K$_8$ with K$_5$ D$_{2\ 6}$ stands out quite prominently

K$_5$

Poona, the "Kamat Collection" of MSS belonging to the B O R Institute, No 23 Dated V Samvat 1742 (= A D 1685)

The MS was acquired by Mr Divakar Bhalchandra Kamat in the years 1927–1934 in the course of his official tours as Inspector of Schools in the districts of Aurangabad and Parabhani in the Nizam's Dominions Over 20 MSS of the different parvans of the Epic were thus acquired, belonging to different dates and copied in different hands The Bhīsmaparvan MS, however, stands by itself It is written on country paper in a bold and legible hand, in Devanāgarī characters, with margins ruled, and colophons and the "uvāca" references (in the case of the Bhagavadgītā, the chapter and the stanza numbers also) rubbed over with red chalk Size 11″ × 4¾″, 10 lines to a page, about 32 letters to a line Complete in 288 folios Dated V Samvat 1742 (A D 1685)

There are three rather considerable omissions found in this MS It omits from 6 59 10^{c} to 6 62 17^{b} (a loss of about 185 stanzas), from 6 80 12^{cd} to 6 81 14^{cd} (i e , 53 stanzas), and from 113 29^{c} to 49^{b} (covering 20 stanzas) The omission of 15 stanzas from 6 90 18^{b} to 33^{c} is due to haplography, but no reason for the earlier omissions is apparent, and, what is worse, the MS. shows no consciousness of these omissions, which certainly disturb the context We are hence prone to expect also a very large number of smaller omissions in the MS There are, in fact, over eighty of them, less than twenty only being due to haplography, which happens at times to be shared by some other sporadic MS or two No useful purpose is likely to be served by recording these cases

As already pointed out, the MSS $K_{3.6}$ D_2 (with D_6 added now and then) form a related group sharing many omissions in common We have given the omissions in $K_{3.6}$ D_2, $K_{3.6}$, and K_3 D_2 Those found in K_6 D_2 are

6 67 35^{ab}, 78 25^{c}–29^{b} (hapl), 80 23, 81 23, 83 11^{cd}, 85 1^{c}–2^{b} (hapl), 91 39^{bcde} (also in M_2, hapl), 92 47^{bc} (hapl), 96 14, 98 27 (hapl), 99 47^{cd}, 102 34^{c}–35^{d}, 103 35^{ab}, 91^{ab}, 107 45^{c}–46^{f}, 108 6, 9^{cd}, 12, 27, 29, 34^{c}–36^{d}, 111 6^{c}–8^{b} (hapl), 20^{a}–22^{b}, 42^{c}–43^{d}, 112 18^{d}–20^{c}, 54^{ab}, 117 7^{ab}, 29^{d}–31^{a}

Amongst the omissions shared with a larger group of MSS may be mentioned 43 74^{ef} (with $K_{0.1}$ B_1, hapl), 55 76^{d}–77^{d} (with $K_{0.1}$), 58 22^{cd} (with Ś$_1$ K_{0-3} D_6), 69 24–24 (with $K_{0.2}$ D_2 T_2 G_3, hapl), 72 6^{ab} (with Dn_2 $D_{1.5}$)

As to additional passages, those peculiar to K_6 are 62*, 101* (also in $Ñ_1$ D_8), 234*, 268* (also in D_2), 340* (also in D_6), and 379* A few it shares with its usual group $K_{3.6}$ D_2, namely 63*, 264* (also in T_2), 268* (not in K_3), and 20 (with $D_{8.7}$ instead of D_2) A point to note is that K_6 goes with the major Kashmirian group (i e , Ś$_1$ K_{0-2}) in *not* giving some of the late Northern additions, such as : 211*, 221*, 228*, 266*, 294*, 318*, 414*, 447*, 457*, 467*, 469*, 472*, 482*, 490*, 503*, 507*, 509*, 510* Contrariwise, it goes against the group in failing to give 182*, 341*, 508* (found in the major Kashmirian group), and in giving the following additional passages not found in that group, viz 343*, 465* (found also in T G), 494* (found in all MSS except Ś$_1$ K_1 G_{1-3}) Finally, in a few passages which are not Southern additions, K_6 agrees with Dn_1 in failing to give an addition common to the Northern recension as a whole, namely 239*, 241*, 246*, 247* K_6 gives neither the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode on the one hand, nor the *Gītāsāra*, and the Tāntric prelude to the Gītā on the other

As to transpositions, only a few solitary cases are met with which do not easily lend themselves to any generalization The MS betrays its relationship with D_2 in reading erroneously 6 7 51–53 after 6 8 7^{b} With D_2, K_6 omits the colophon at the end of chapter 65, making one adhyāya out of 65 and 66 This is plausible

K_4

Dacca University Library, No 669, dated Śaka (?) 1675.

The authorities of the University of Dacca kindly sent the MS to the Visvabharati Library at Santiniketan for being collated there under the direction of the Principal of that Institution, who supplies the following description of it "The condition of the MS is not good Damaged in many places There are 157 folios and 5 lines in a page Complete Dated 1675 (?) Śaka The name of the copyist is Rāmanāth Śarmā" It is a palm-leaf MS written in Bengali characters

This is the first time that a MS written in Bengali characters has been classified with K, which normally designates Devanāgarī copies made from a Śāradā original But, *à priori*, there is no reason why direct copies from a Śāradā original should not be made in Bengali characters The text would in course of transmission be contaminated with the Bengali version, just as, in the other case, it would be with the Devanāgarī version But the MS must certainly be classified as K if it possesses sufficient and distinctive characteristics of that group

The omissions peculiar to K_4 are 6 4 23^{cd}, 30^{e}–34^{f}, 5 1^{d}–3^{d}, 7 40^{cd}, 8 26^{a}–28^{b} (hapl), 15 24–38, 17 22^{ef}, 41 66, 41 69^{ab} (also in B_3), 43 6^{cd}, 50 28–29, 75 38^{c}–39^{d} (hapl), 91 10^{cd}, 99 27^{c}–29^{b}, 102 26–27 (? hapl), 104 16^{a}–17^{b} (hapl), 30^{ef} The omissions which it shares with the Bengali group *against* the Kashmirian group are 6 3 31^{ab} (found in K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 8}$), 10 50^{c}–51^{b} (found in K_4 B), 44 25^{ab} (found in K_4 $B_{1\ 2}$ Da_2 Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$, hapl), 55 122^{b} (found in K_4 B Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$), 124^{b} (found in K_4 B Da_1 Dn $D_{4\ 7\ 8}$), 103 5^{d}–6^{a} (found in K_4 $B_{1\ 2}$ Da_2 D_5 $G_{1\ 3}$, hapl) Of these, the haplographical omissions have not enough probative value, as they may occur in any combination of MSS, as, for instance, in 6 114 60, found in $K_{0\ 1\ 4}$ B_{2-4} $D_{1\ 3\ 7}$

The transpositions peculiar to K_4 are the following After 6 3 25, it reads 28^{cd}–30, after 41 77, it reads 67, after 47 20, it reads 19^{cd} (with B_2) The MS goes with the Bengali group as against the Kashmirian group in the reading, after 6 112 66, of stanza 64

More important are the additional passages Those found in the B group generally, and in the MSS of the D group that go with B, but *not* in K_4 and in the Ś K group generally, are 13^{*}, 23^{*}, 53^{*}, 73^{*}, 113^{*} (the *Gītāpraśasti* stanzas), 114^{*} (not given by B_1), 139^{*} (not given by B_3), 414^{*}, 418^{*} and 504^{*} (not in B_3) On the other hand, those found in K_4 (and the Ś K group generally), but not found in the B group and the MSS that go with it, are 140^{*} (found in $Ś_1$ $K_{0\ 1\ 3-5}$ $D_{1-3\ 6}$), 182^{*} (found in $Ś_1$ K_{0-4} B_3 $D_{2\ 6}$), 316^{*} (found in $Ś_1$ $K_{0-2\ 4\ 5}$ B_3 as well as in S except T_1), 380^{*} (found in $Ś_1$ K B_3 Da Dn $D_{2\ 4-6\ 8}$ T_1 G)

More frequent is the alliance of K_4 with the B group, the most usual combination being K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ This group of thirteen MSS gives the following additional passages 11^*, 39^*, 70^* (also in S), 291^*, 457^*, 490^* With K_2 added to the group, the following . 10^*, 51^*, with D_6 added 318^*, 447^*, 182^*, 503^*, 507^*, 509^* (not in D_4), with both K_2 and D_6 added 55^* (not in D_7), 469^* With D_7 omitted from the group, the following 12^*, 44^*, with D_5 omitted, 84^*, with B_3 omitted, 52^*, with Dn_2 D_8 omitted, 228^* Finally, with K_2 added and Da_1 omitted, 40^*, with D_6 added and $B_{1\ 3}$ omitted, 510^*, with $D_{1\ 8}$ added and B_3 Da_1 omitted, 142^* The *Kātyāyanīstava*, the characteristic contribution of the Bengali version, is found in the above group of thirteen MSS with K_2 D_2 added to the group and D_5 removed from it.

More light could be thrown on this relationship if the individual variants are taken into consideration But that aspect of the question cannot be dealt with in this place Speaking generally, while K_4 goes with B in a large number of variants, there are a few crucial cases where K_4 sides with K in opposition to B It is possible to explain this as a subsequent contamination, from a Kashmirian source, of an original Bengali version, but more probability belongs, in my view, to the other theory of an original Kashmirian version progressively contaminated with Bengali sources

B_1

Santiniketan, Visvabharati Library, No 780 Of this MS the following description has been supplied " The condition of the MS is not good It is written in Bengali script on paper There are 248 folios and 8 lines in a page " Not dated Complete Collated at Santiniketan

The following are the main omissions peculiar to this MS 6 12 27^{cd} (not hapl), 13 16^{cd} (not hapl), 39 26^{cd}, 43 82^{ab} (not hapl), 44 34^a–35^b, 39^a–40^d (? hapl), 48 49^b–50^c (? hapl), 50 109 (not hapl), 67 3^{ab} (not hapl), 70 26^{bc}, 75 4^{bc}, 79 26^{ab} (with $G_{1\ 3}$), 86 63^a–64^f (not hapl), 99 41^b–42^a, 100 3^d–4^a (not hapl), 114 60^{ab} (not hapl , with D_5), 116 42^c–43^b (not hapl)

Those shared with MSS of the K group are 6 43 16^c–18^b and 59 12 (both hapl and shared with K_{0-2}), 43 74^{ef} (hapl , with $K_{0\ 1\ 5}$), 44 29 (shared with K_1), 62 15^{ab} (hapl with K_3 D_2) Mention may also be made of 6 6 6^{ab} (shared with B_2 D_3), 17 37 (shared with B_2), 55 18 (shared with B_4), and particularly of 6 10 50^c–51^b, and 6 88 37^e–38^b, which belong exclusively to the B group (the first two with K_4 added) The other omissions either belong to the entire N recension, like 6 94 9^{cd}, or to the late Northern group listed on p xviii above

There are no additional passages peculiar to B_1 alone All its additions it shares with practically the entire B group, with K_4 or $K_{2\ 4}$ from the K group, and

Da Dn $D_{4, 7, 8}$ from the D group There is one case where B_1 deviates from the rest of the N recension It does not give 191^{*} B_1 and B_2 do not give the Śveta episode Otherwise, in the matter of the stri-passages including the *Kātyāyanīstava*, the Bengali version would seem to have maintained more or less its uniform character

The same holds true of the transpositions Of the recorded cases of about fifteen transpositions, six belong to the late Northern group, seven are solitary cases (B_1 and B_3 giving two each and B_2 three, namely reading 6 67 31^{cd} after 35 and 6 114 60^{cd} after 54, transposing 6 50 31^{ab} and 31^{cd}, and reading 6 76 1 after 75 59, and reading 6 47 19^{cd} after 20, and transposing 6 83 5^{ab} and 5^{cd}, as well as 97 50^{d} and $51'$ respectively) The case[1] that remains shows the relationship of the majority of the B MSS with Kashmirian MSS

B_2

Santiniketan, Visvabharati Library, No 467 Of this MS the following description has been supplied by the authorities "Bengali script on papers Date Śaka 1683 (A D 1761). Folios 1–223. There are seven lines in a page Complete The copyist is one Rammohan He was a Brahmin by caste " The MS was collated at Santiniketan

There are about a dozen omissions peculiar to B_2, most of them through haplography These are 6 15 26^{cd} (not hapl), 17 39^{ab} (not hapl), 18 8^{cd} (not hapl), 24 62–68, 46 10^{c}–11^{d} (? hapl), 48 56^{cd}, 69 8^{cd}, 70 8^{e}–9^{f} (not hapl), 78 26^{cd} (not hapl), 96 30^{ab}, 104 21^{c}–23^{b} Shared with MSS $Ś_1$ $K_{0, 1}$ of the Kashmirian group is 6 8 4^{cd} only Shared with the B group as such are 6 10 50^{c}–51^{b} (with K_4 also) and 6 88 37^{c}–38^{b} To these may be also added 6 6 6^{ab} (with B_1 D_1), 17 37 (with B_1) The rest belong to the standard group and are already mentioned before

There is only one addition peculiar to B_2, namely, 487^{*}, and even that it shares with D_8 The addition is really uncalled for The other additions belong to the normal group and do not call for special comment Mention must, however, be made of 486^{*} which B_2 shares in common with the S recension and with the MSS Da Dn_1 D_5 from the N recension The addition is an attempt at improving the context, which is wholly unnecessary

Of transpositions we have to record that B_2 is alone in transposing 6 55 19 and 20, and 83 5^{ab} and 5^{cd}, while, with K_4, B_2 reads 6 47 19^{cd} after 20

B_3

Dacca, University Library, No 2789 The MS was sent by the University

1 Namely, $Ś_1$ $K_{0, 2-5}$ B_{2-4} Da_2 D reading 6 44 29 after 33 The transposition of 6 88 21^{d} and 22^{b} is found in $K_{3, 5}$ B D S, and can lead to no particular conclusion

to Santiniketan for collation. The following description of it has been supplied: "Bengali script on papers. Dated 1671 Śaka (A. D. 1749). Folios 1–240. There are seven lines in a page. Complete. The name of the copyist is Harihara Sarma."

There are several omissions peculiar to B_8, some few of them being due to haplography. These are: 6. 9. 13^{ab}, 13. 45^{cd}, 41. 69^{ab} (in K_4 also), 58. 39^{a}–40^{b} (hapl.), 62. 20^{b}–21^{a} (hapl.), 86. 10^{c}–11^{b} (hapl.), 91. 37^{bc} (? hapl.), 112. 108^{bc} (hapl.). The others are common to the late Northern group. In *not* omitting 6. 103. 101^{cd}, however, B_8 (along with K_3 $D_{1.3.4.7}$) deviates from the B group.

Of additions, B_8 gives the following: 127* (with K_4), 160* (with B_2 Dn_2 $D_{4.7.8}$), 266* (with K_4 B_2 Dn_2 $D_{4.8}$ T_2), and 301*. B_8 (in contrast to the other B MSS.) shows some sort of relationship with the Kashmirian group both by giving as well as not giving certain additional passages. Those given are: 182* (with $Ś_1$ K_{0-4} $D_{2.6}$); 287* (with $Ś_1$ K D_2 M_5), 316* (with $Ś_1$ $K_{0-2.4.5}$ T_1 G M), 380* (with $Ś_1$ K Da Dn $D_{2.4-6.8}$ T_1 G). Those not given are: 52* (found in N except $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ B_8 $D_{1-3.6}$), 142* (found in N except $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ B_8 Da_1 $D_{2.6}$), 187* (found in N except $Ś_1$ $K_{0.1.3.5}$ B_8 $D_{2.6}$), 472* (found in M_4 and in N except $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ B_8 Dn_2 $D_{1-4.6-8}$), 504* (found in N except $Ś_1$ $K_{0.1.3-5}$ B_8 $D_{1-3.6}$), and 510* (found in N except $Ś_1$ $K_{0-3.5}$ $B_{1.3}$ D_{1-3}). While B_8 gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode, its independence of the B group at times is also proved by an additional passage like 139* (found in Dn and in B except B_8), and, in a smaller measure, by 197* (found in N except B_{1-3} D_1).

Of transpositions, the only one worthy of account comes at the end of adhyāya 6. 75, where B_8 takes over the first stanza of the next adhyāya. Between 6. 76. 1 and 2 the night intervenes, and it may seem logical to begin a fresh adhyāya with the next day. In another instance B_8 shows its independence of the group, inasmuch as in 6. 11, while K_4 $B_{1.2.4}$ Da Dn $D_{4.5.8}$ have the sequence 8^{ab}, 52*, 9^{cd}, 8^{cd}, our B_8 gives the same sequence as in this edition and does not, as we have seen already, give the additional passage 52*.

B_4

Santiniketan, Visvabharati Library, No. 7. The following description of the MS. has been supplied to us: "Bengali script on palm leaves. No date; looks fairly old. Worm-eaten. There are 270 folios and four lines in a page. Complete." The MS. was collated at Santiniketan.

There are quite a few omissions found in B_4 alone. They are: 6. 8. 30^{cd}, 10. 33^{cd}, 13. 27^{c}–29^{d}, 19. 35–36, 55. 18 (also in B_1), 75. 3^{cd} (hapl.), 79. 13^{d}–18^{c} (hapl.), 29^{ab} (hapl., also in M_8), 85. 22^{c}–23^{d}, 92. 18^{a}–20^{b}, 117. 29^{ab} (also in T_2). Others, where they are not shared by the N recension generally, are group omissions, such as, 6. 6. 11^{cd} (found in $B_{2.4}$ Da Dn_2 $D_{5.8}$ T G M_4), 47. 19^{cd} (in $B_{1.3.4}$ Da Dn $D_{5.7.8}$),

103 101^{cd} (in K_2 $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 3\ 4\ 7}$), and 114 60 (hapl , in $K_{0\ 1-4}$ B_{2-4} $D_{1\ 3\ 7}$), that do not call for any special mention

As to additions, the MS gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode Amongst the shorter additions, ignoring the usual group additions, mention may be made of 197* (shared with $Ś_1$ K Da Dn D_{2-8}), and 139* (shared with $B_{1\ 2}$ Dn) The MS , with $B_{1\ 2}$ $D_{1\ 3\ 7}$, differs from the general N group in not giving 380*

Da_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 482 of Visrāmbāg I

Written in bold and legible Devanāgarī characters on country paper, of size 16″ × 7″ Folios 285, with folios 114, 132, 133, 135 and 136 missing, and folios 126, 130, 137 partially torn Gives about 11 lines to a page, and about 60 letters to a line Margins are ruled, and dandas supplied in red ink, but there is no adhyāya or stanza numbering Most of the folios are soiled and have holes bored by insects, which are repaired by pasting paper Several folios seem to have stuck together, and, in a hasty attempt to separate them, the text of several lines has become illegible Not very correct, but corrections made here and there by a later hand Gives the text in the centre and Arjunamiśra's commentary above and below the text For the Bhagavadgītā (which extends from fol 34*a*–125*b*) the commentary given is the *Subodhinī* of Śrīdhara Not dated, but seems about three hundred years old On the blank sides of the first and the last folios, the MS is said to have belonged to " सस्थान इचल " The MS was collated at the B O R Institute

Da_2

Baroda, Oriental Institute Library, No 10801 The portion up to the Bhagavadgītā covers folios 1–33 Thereafter, the Bhagavadgītā (text and comm) is altogether omitted After the Bhagavadgītā, with a fresh pagination (1–160), the parvan is brought to an end Devanāgarī characters The commentary of Arjunamiśra is written above and below the text as usual The colophons are written in red ink Size 13″ × 5½″. In the same bundle, written on paper of the same size, but probably in a different hand, is the text (without commentary) of the Āśramavāsa parvan, which is dated V Samvat 1753 (ca A D. 1697) This may have been the approximate date for the Bhīṣmaparvan also Both the MSS are stated at the conclusion to have been the property of Bhatta Śrī-Govindajita The MS was collated at the B O R Institute

It seemed best to give the critical details of Da_1 and Da_2 together The omissions peculiar to Da_1 are

6 4 19^{ab} , 7 28^{d}–30^{a} (hapl), 29 6 , 31 18 , 35 31–32 , 38 11^{cd} (hapl), 41 101 (with G_1), from तुत्स in 42 21^{d} up to शरा in 42 22^{c} (hapl), 43.

*5

77^{d}–79^{a}, 45 27^{b}–28^{a}, 46 1^{ab}, from माधव in 16^{b} to गम in 16^{d}, 47 6^{cd} (with D_{8}), 15^{d}, from सहृष्टा in 53 13^{c} up to 53 13^{d}, 56 20^{c}–21^{b} (hapl), 61 21^{cd}, 62 7^{d}–8^{c} (hapl), 68 15^{b}–16^{c} (hapl), 71 24^{b}–25^{c} (hapl), 72 21^{bcd}, 76 6^{c}–16^{b}, from तु in 77 30^{c} up to राज in 77 32^{a}, 82 49 (hapl), 86 23^{ab} (with D_{6}), 89. 36^{a}–37^{b}, from सयुगे in 96 20^{b} up to सैन्यस्य in 96 21^{b}, 103 5^{cd} (with Dn_{1}), 55^{cd} (with D_{6}), 106 30^{a}–31^{b} (hapl). 114 55^{ab} (with Dn_{1}), 116 15^{c}–16^{b}

The omissions peculiar to Da_{2} are·

6 4 17^{c}–19^{b} (hapl, with D_{8}), 15 44^{cd} (with D_{6}), 43 63^{b}–64^{a} (? hapl, with $D_{6\ 7\ 8}$), from गृहीतेषु in 103 78^{d} up to पश्यामि in 103 80^{a}

Those belonging to Da as a whole are

6 16 8^{cd}, 36^{d}–37^{a} (both with D_{6}), 52 14^{a}–15^{b} (hapl; with Dn_{1} D_{5}), 58 24^{cd} (with B_{2} Dn D_{5}), 58 43^{cd} (with D_{5}), 71. 17^{ab} (with Dn_{1} D_{5}), 85 2^{ab} (? hapl, with Dn_{1} D_{5}), 97 3^{ab} (hapl, with D_{5}), 98 11^{a}–13^{b} (with Dn_{1} D_{6}), 101 11^{ab}, 27^{ab} (both with Dn_{1} D_{5}), 102 13^{b}–16^{a} (hapl, with Dn_{1} D_{5}), 102 73^{cd} (with Dn_{1} D_{5}), 103 49^{ab} (with Dn_{1} D_{5}), 104 11^{a}–13^{b} (with Dn_{1} D_{6}), 106 28^{ab} (hapl, with Dn_{1} D_{5}), 107. 2^{d}–3^{a} (hapl, with Dn_{1} D_{5}), 110 17^{d}–18^{a} (hapl, with D_{5}), 113 11^{c}–13^{d} (hapl, with D_{5}), 114 83^{cd} (with Dn_{1} D_{5}), 116 8^{cd} (hapl, with Dn_{1} D_{5} M_{4})

Besides these, there are about a dozen cases of omission common to the entire Northern recension, or to the late Northern group of MSS already mentioned In omitting 6 86 37^{c}–39^{b} and 6 93. 23de, Da probably shows its affinity with the early Northern (or Kashmirian) group but both are cases of haplography to which no special weight need be attached The case of 6 12 20^{cd} will be found discussed in the Critical Notes

As to additional passages, not to mention those which belong to the entire N recension, we find the Da version sharing most of its additions—there are nearly fifty of them, besides the *Kātyāyanīstava*—with the late Northern group In only a solitary instance, 141* (found in $Ś_{1}$ $K_{0-3\ 5}$ Da_{2} $D_{2\ 4-6}$), it may seem to show some relation with the early Northern or the Kashmirian group Other additions are individual characteristics of the version These are 190*, 213*, 251*, 501* (all found in Da Dn_{1} D_{5}), 414*, 493* (found respectively in B Da Dn $D_{5\ 8}$ and Da Dn D_{5}), 216*, 464* (found respectively in Da_{2} $D_{6\ 7}$ and Da_{2} Dn_{1} D_{5}), and 244* (found in Da D_{5}) As we have seen, the Śveta episode is given by Da Dn along with $B_{3\ 4}$ D_{4}.

As to transpositions, those peculiar to Da_{1} are the following after 6 76 6^{ab}, Da_{1} (om. 6^{c}–16^{b}) reads 6 77 36–78. 5^{ab}, repeating the passage in its proper place, it reads 78 37^{d}–38^{d} after द्रुपद in 72 44^{b}, 82 48 after 82 54, along with Dn $D_{4\ 6}$, it reads (marg *sec m*), after 15. 23, 53–54 (with v l), and with Dn_{1}, it reads 114 60^{cdab}

after 114 54 Da_2 reads 114 60^{cdab} after 114 55^{ab}, while Da D_4 $_5$ $_8$ read 50 109 after 104, Da D_5 also repeat it in its proper place Finally, it may be mentioned that in Da_1, the portion of the text from 6 39 26 up to 6 40 2 is lost on the missing folio no 114, from 43 20 up to 74 on missing folios 132–133, and from 44 19 up to 45 22^c on missing folios 135–136

Dn_1

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 483 of Viśrāmbāg I

Country paper, Devanāgarī characters Size $16\frac{1}{4}'' \times 6\frac{3}{4}''$ Folios 336, with 10–12 lines to a page, and about 48 letters to a line Clear and legible hand, fairly correct A few corrections are noted in the margin (*sec m*) Borders ruled, double dandas used and stanzas numbered both in the text and the commentary Red chalk used to underline the colophons, and yellow pigment to mark erasures Gives the text in the centre and the commentary above and below the text, as usual Although the last colophon of the commentary reads इति श्रीमदर्जुनमिश्रकृतौ भारतार्थदीपिकाया भीष्मपर्वविवरण समाप्तम्, the commentary from beginning to end is actually Nīlakantha's *Bhāratabhāvadīpa* Not dated

Dn_2

Indore, from the private collection of Sardar M V Kibe Not numbered

Tough country paper Size $16'' \times 6''$ Folios 338, with about 11 lines to a page, and 50 letters to a line Margins carefully ruled in black and red, and double dandas in red ink given throughout, as also stanza numbers The colophon and references are indicated with red chalk , yellow pigment is occasionally used for correction Devanāgarī characters , written in a neat and legible hand, fairly correct Gives the text in the centre and the commentary of Nīlakantha above and below the text, as usual No date is given at the end The MS , however, seems to have formed part of a complete MS of the epic of which eleven parvans alone are now available, those wanting being Sabhā, Droṇa, Karna, Śalya, Sauptika, Strī and Śānti The extant parvans are in the same handwriting and on the same quality and size of paper except the Ādiparvan, which is on a larger size of paper The Ādiparvan gives the date . ईश्वरसवत्सरे मार्गशीर्षे शु० त्रयोदशी, while the Anuśāsana gives it in a verse —

सवद्बाणगुणाष्टैकमिते सौम्यवत्सरे ।

There is blank space left for the second half of the verse The Āranyakaparvan, however, gives the date in fuller details, even mentioning when the writing of the parvan was commenced and when it was completed. It says लेखनप्रारभ–कार्तिक शु० ७ and समाप्ति फाल्गुण शु० ९ बुधवासरे सवत् १८३९ The details are correct and give a period from 7, November 1782 up to 12, March 1783 for the writing of nearly 12,000 stanzas, which works out an average of 112 stanzas per day The Bhīṣmaparvan might have been written some

months previously, as the Āraṇyakaparvan is commenced only after the completion of the Śāntiparvan The Anuśāsana bears the Samvat 1835, and, at the rate of writing estimated, one scribe could easily have been three to four years at the task of copying the whole epic

The critical details of Dn_1 and Dn_2 are best given together, those which these MSS share with the MSS of the Da group being already given before The omissions peculiar to Dn_1 are

6 10 6 (hapl), 65^{cd}, 12 35^{ef}, 16 5–6, 44 48^{abcd}, 45 48^{d}–50^{a}, 47 27^{cd} (? hapl., with D_8), 49 16^{a}–17^{b}, from पिहिता in 55 72^{b} to सर्वा in 55 72^{f}, from वृकोदर in 58 32^{b} to व्यादितास्य in 58 33^{d}, 58 37^{c}–60 47^{d} (a loss of over 100 stanzas), 63^{c}–64^{l} (hapl), 70 35, 80 34^{c}–35^{d}, 86 64^{cdef}, 88 14^{c}–15^{d}, 102 35^{a}–36^{c}, 105 1^{ab}, from महारथ in 107 46^{b} up to सौमदत्तिम् in 107 46^{d}, 110 18^{ab} (with $M_{1\ 3-5}$), 112 108^{a}–109^{b}, 134^{ef}, 136^{b}, 113 11^{c}–13^{b}, 35^{c}-36^{b} (hapl)

The omissions peculiar to Dn_2 are

6 7 2^{ab}, 10 24^{a}–25^{b} (hapl), 15 17^{ab} (hapl), 48 25^{ab} (with $D_{4\ 7\ 8}$), 53 14^{ab}, 58 21^{c}–22^{b} (hapl), 47^{b}–49^{c}, 60 25^{a}–26^{b}, 34^{cd} (with $D_{7\ 8}$), 51^{d}–54^{a} (all hapl), 67 25^{bc} (hapl , with $D_{4\ 7}$), 72 6^{ab} (with K_5 $D_{1\ 5}$), 76 15^{ab}, 77 5^{a}–6^{b} (hapl , with D_2), 80 6^{cd}, 86 21^{b}–22^{c} (hapl), 88 32^{c}–34^{b} (hapl), 93 7^{a}–8^{b}, 94 11^{ab}, 109 38^{c}–39^{d} (hapl), 111 37 (hapl , with D_2), 112 105^{c}–107^{d} (hapl), 115 7^{c}–8^{b}

The omissions noticed in Dn as a whole are

6 2 9^{c}–10^{d} (hapl), 10 (hapl , with $G_{2\ 3}$), 3 28^{cd} (hapl , with D_4), 4 31^{cd} (hapl , shared with B_1 S), 20 14 (hapl , with $Ś_1$ K_{0-2}), 42 26^{d}–27^{c} (hapl), 43 42^{cd} (hapl)

The cases of omission which Dn shares with the late Northern group need not be recorded here The case of 4. 31^{cd} mentioned above where Dn goes with the entire S recension is a case of haplography from which no valid generalization can be made

As to additional passages, only three cases where Dn MSS show independence of Da are worth recording 112* (here however Dn goes with the late Northern group), 152* and 168* (both shared by Dn_2 alone with D_4) The transpositions found in Dn_1 are in chapter 6. 112, where it reads 92^{c}–93^{d} after 89, and 94 after 92^{ab} Dn_2 transp 6 62 11^{cd} and 12^{ab} along with the MSS $D_{4\ 7\ 8}$ Dn with $D_{4\ 8}$ transp 6 5 12^{c}–15^{b} and 15^{c}–20^{d} The omission of the colophon of adhyāya 67 in Dn_1 alone and of adhyāya 104 in Dn_1 K_3 are both very probably accidental

D_1

Madras, Adyar Library, No XLI c 65 (original number 34 L 65) Dated Śaka 1562 (A D **1640**)

The MS. was collated at the BORI. Written on country paper, size 11″ × 4¾″. Folios 131, with 12–18 lines to a page, and 36–50 letters to a line. Good, old-looking MS., copied by विठ्ठलसुतदशपुत्रगणेश in Śaka 1562 (A. D. 1640).[1]

This MS. is remarkable for the number of solitary omissions that it presents. There are some ninety instances, nearly half of them due to haplography. The longest single non-haplographical omission covers 45 lines from 6. 114. 101^{b} up to 115. 10^{c}, but, strange as it may seem, it occasions no break in the continuity of the narration. In some cases, the omissions result in the avoidance of a three-line stanza in immediate neighbourhood, for example, 6. 45. 57^{ab}, 50. 47^{cd}, 83. 28^{ab}, 91. 16^{cd}, 105. 5^{ef}, 109. 12^{ab}, 112. 97^{ef}. In other cases, although the MS. is unique in the omission, there is always something to be said in justification of it. Thus, the introductory question of Dhṛtarāṣṭra in 6. 11. 1–2 is really superfluous. The last two stanzas of chapter 98 strike one as an unnecessary appendix, as also the last stanza of chapter 103. Elsewhere the omissions effect a curtailing of enumeration as in 43. 65, 83. 9^{a}–10^{b}, 92. 75^{ab} and nowhere, in fact, can it be said that the non-haplographical omissions in D_1 have caused any break in the context. But the MS. is unique in these omissions, and to follow it on these grounds would be an uncritical procedure. We need not comment upon the haplographical omissions, which D_1 shares at times with K_3, or D_6, or both together, or with a larger group of MSS.

More remarkable are the additions found in D_1 alone. There are over seventy of them, involving an augmentation of the text by fifty stanzas. In the following fifteen cases, the addition incidentally results in the avoidance of a three-line Anuṣṭubh or a six-line Triṣṭubh in immediate neighbourhood: 173*, 175*, 177*, 245*, 256*, 288*, 305*, 323*, 330*, 335*, 410*, 424*, 435*, 477*, 495*. The substitution of 257* for 61. 42 avoids the intrusion of a lonely and unrhythmical Triṣṭubh. Most of the others are poetic paddings giving more detailed descriptions, as in 174* (four stanzas), 179*, 181*, 185* (two stanzas), 237*, 269*, 334* (two stanzas), 426*, 284*, wherein we notice particularly the author's partiality for the ape on the banner of Arjuna's chariot, which he (in common with popular belief) understands as living and participating in the fight. Compare the descriptions quoted in the footnote below, which have their parallels in other MSS. also.[2] In some cases, the additions seek to improve the tone

---

1 The post-colophon entry reads श्रीशके १५६२ विक्रमसंवत्सरे, where विक्रम is name of the year, and not of the era. On the title page we read सुंदरदशपुत्रस्य विभाग भीष्मपर्व गोविंददशपुत्रस्य

2 After 6. 48. 18^{cd}, D_1 adds

159* लाङ्गूलास्फोटशब्देन स्वनयानो नभस्तलम् ।
पिङ्गाक्षैर्दृष्टिपातैश्च भीषयन्नरिसैनिकान् ॥

After 6. 51. 35, D_1 adds

184* रोरूयमाणो दृश्येत ध्वजाग्रे वानरेश्वर ।
दृष्ट्या भीषयते शत्रून्स्तब्धकर्णो महाकपिः ॥

as when, in 491*, D_1 communicates a touch of politeness to Bhīṣma's reply to the physicians and surgeons that had come to wait upon him. Elsewhere D_1 is seen to expand a single line into five by giving additional information[1]

App I, No 5 is found in D_1 alone. The passage is mainly repetitious. After 6 45 52, D_1 reads 6 46 4^{cd}–23^{ab} first, and 6 45 53 to 46 4^{ab} afterwards, which is probably to be explained as inadvertent copying of the reverse side of a folio first, and the obverse side afterwards. Its reading 6 113 1–26 after 114 4 is perhaps to be explained as due to a misplacement of the folio in the original exemplar, occasioned by the absence or loss of the folio-number. Other transpositions in D_1 are of minor importance.

D_2

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 481 of Viśrāmbāg I, dated V Samvat 1729 (A D 1672)

Indian paper soiled round the edges by moisture. Devanāgarī characters with partial Pṛṣṭhamātrās. Size 14¾″ × 6½″. Folios 187, out of which fol 35 is missing, 11 lines to a page, and about 52 letters to a line. Margins ruled in black. Red chalk is used to mark colophons and stanza endings, generally with single daṇḍas placed after them. The chapters and stanzas are not numbered except in the case of the Bhagavadgītā. Marginal additions and corrections by a different hand, which also supplies a few annotations to the Bhagavadgītā portion, mostly excerpts from the Śāmkarabhāṣya. Occasional blanks in the original are indicated by dotted lines. The post-colophon entry about the date reads संवत् १७२९ वर्षे माघशुदि १० शुक्रे, without mentioning any details about the copyist or the provenance

The MS has over two hundred omissions, the longer ones amongst them

---

After 6 108 14, D_1 adds

451* तथा किलकिलाशब्द श्रूयते वानरस्य च ।
यस्य लाङ्गूलशब्देन स्फुटतीव नभस्तलम् ॥

More elaborate is D_3 which, after 6 19 28, adds

74* ध्वजाग्रे रुवतो भीम कपेस्तस्य पुन पुन ।
श्रूयते भीमनिनदो नादयानो दिशो दश ।
दृष्ट्वा च भीषयामास विरावैर्वानरेश्वर ।
क्षेपोत्क्षेपविक्षेपैर्लाङ्गूलेन पुन कपि ।
आकाशे दर्शयामास प्रतिशब्दे महास्वनम् ।

[1] Such elaborations of the original, in fact, are found in all MSS from Ś1 K0 to S. They are responsible for the present inflated size of the "Mahābhārata", some of these additions have been of course weeded out in the present edition, but as some others have found their way into all extant MSS they cannot be weeded out except by higher or subjective criticism, which falls outside the scope of the present edition

being 6 15 55–70 (shared with K_3 and coming immediately after the " omission accident " for which cf p XIX, n 3), 27 1–26 (due to a missing folio), 57 8^c–35^d, which may be due to an unwitting skipping over of one side of a folio , and 113 36^a–45^b, for which no reason can be assigned Some sixty of the other omissions are due to haplography These haplographical as well as non-haplographical omissions are found (cf p XVII, XXII) sometimes shared with $Ś_1$ alone, at times with K_0 or K_{0-2}, but more frequently with K_3 alone (p XXVI), or K_5 alone (p XXVIII), or jointly with $K_{3\ 5}$. This fully establishes the relation of the MS with the Kashmirian group, especially with $K_{3\ 5}$

What applies to the omissions also applies to the dozen or so additions found in D_2, six of them being peculiar to D_2 and the rest shared with MSS of the Kashmirian group The additions serve at times to get over the three-line stanzas in the neighbourhood (328*, 483*), or afford more detailed descriptions of battle (161*, 231*), or the like

Similarly, there are four or five cases of transposition peculiar to D_2, about half a dozen shared with K_5, and one shared with K_3 D_6 along with one or two other MSS None of them calls for any remark

D_3

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 61 of 1882–83

Rough country paper Devanāgarī characters with Pṛṣṭhamātrās Size $14\frac{1}{4}'' \times 4\frac{1}{2}''$ Folios 246, with 10 lines to a page, and about 40 letters to a line Folios 130 and 241 written on one side only, as also the first and the last folio The few concluding lines in the post-colophon entry are wanting The scribe (? owner) of the MS writes his own name in Telugu characters on fol 42 *a*, 43 *b* and else-where, as also on the reverse side of fol 246, the last reading —*suta–Vaikuṇṭhatanūja–Paramānandanāmā dvijanmā jayatu* The MS is old and fragile, with the edges of several folios broken off or torn There are corrections made in the margins in several places, *sec m*, the older of them being written with Pṛṣṭhamātrās Ruled in irregular black lines Daṇḍas, adhyāya colophons, and the " uvāca " references are rubbed over with red chalk The MS looks more than three hundred years old It was collated at the B O R Institute

The MS presents over thirty omissions peculiar to itself, the longest one being 6 15 27^a–41^b, which is due to haplography The non-haplographical omissions are 6 45 46^{cd}, 50 76^{ef}, 64 13^{cd}, 74 15, 78 16, 81 25^{cd}, 26^d–27^a, 92 11^{abcd}, 93 10^c–11^d, 95 46^{ef}, 97 24–25, 103 46, 82^{ab}, 104 5^{ab}, 25^{cd}, 112 28, 128^d–132^a, 114 56^{ab}, 116 36^c–37^b, 40^{ab} There are five omissions which D_3 shares with the Kashmirian MSS , namely 6 44 40^{cdef} (with $Ś_1$ K_{0-2}), 92 42^{cd} (hapl , with $K_{0\ 1}$), 109 6^{ab} (with K_2), 114 60 (hapl , with $K_{0\ 1\ 4}$ B_{2-4} $D_{1\ 7}$), and 116 8^{bc} (hapl , with K_{0-2})

There is at the same time one omission (6 50 79^{ab}) which D_3 shares with the entire Southern recension, all other Northern MSS (except D_1 which has a longer omission including line 79^{ab}) having that line, which is quite necessary in the context The omission is, however, due to haplography and not much stress can be laid upon it In 6 12 20^{cd}, we have admitted a line in the text, hesitatingly, on the authority of D_8 alone See Critical Note to the passage

As to additions, D_8, in the Bhagavadgītā portion, has (ignoring the *Gītā-praśasti*, 113*) eight passages peculiar to some of the Kashmirian MSS (viz , 89*, 100*, 101*, 103*, 104*, 105*, 106*, 110*) besides giving one, 99*, entirely on its own count Amongst other addl passages, there is one, 240*, which belongs exclusively to the Southern recension D_8 shares a number of its addl passages with D_6 (77*, 411*, 413*, 415*, 422*), the longest of them, 411*, being a poetic elaboration of the Bhīṣma-Arjuna fight in chapter 102, with a *penchant* for word-pun in lines 8–9, which D_8 alone gives We have already referred to the passage describing the ape-banner (p xxxviii). In 14*, some more evil omens are enumerated, in 136*, which incidently avoids a three-line stanza, there is a piling up of more epithets The other additions do not call for a special remark The MS of course gives most of the additional passages peculiar to the Northern recension as a whole (except 380*, which D_8 alone omits), and it also contains most of the late Northern additions, as well as the Śveta episode

There are about half-a dozen minor transpositions in D_8, the only one worth noticing is its reading 6 38 20 after 29 15, which is of the nature of a writing down from memory the analogous reference in Bhagavadgītā chapter 16, st 20, after the mention of the demon miscreants in BG chapter 7, st 15 The MS gives the Śveta episode

With K_3, D_8 om the colophon at the end of chapter 68, D_8 also omitting the reference at the beginning of the following chapter Chapters 68 and 69 can in fact be well merged into one The om of the colophon at the end of chapter 83, found in D_8 alone, seems to be due to an oversight

D_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1204 Dated Śaka 1622 (A D **1700**) Folios 277, with 10 lines to a page, and about 52 letters to a line Devanāgarī characters Complete, with occasional marginal corrections The MS was collated at Tanjore The Bhagavadgītā is accompanied by the commentary of Śrīdhara Burnell's catalogue gives for it the date Samvat 1622, but actually it is Śaka 1622, Vikrama being not the name of the Samvat, but of the cyclic year corresponding to Śaka 1622

Of some forty omissions found in the MS , 17 belong to D_4 alone, 9 of the latter being non-haplographical The others (ignoring about ten shared with the entire Northern or the late Northern groups) are shared, one each, with $Ś_1$ K_0 ı K_3 (hapl),

K_2 $B_{2\ 8}$ $D_{7\ 8}$, B Dn_2 $M_{1\ 3-5}$, B Dn D_8 (hapl), D_4 D_6 (hapl), Dn (hapl), Dn_2 $D_{7\ 8}$, Dn_2 D_7, $D_{4\ 7\ 8}$ (hapl), D_{4-6} (hapl), M_1 (hapl), and M_{2-5} None of the omissions covers more than two stanzas

D_4 gives the thirty odd addl passages[1] which belong to the entire N recension as well as the fifty odd addl passages belonging to the group of late Northern MSS It gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode Of the remaining additions, however, quite a few testify to a distinct lining up of the MS with the Southern group The MS thus shares 263* (3 lines), 272* (6 lines), 282* (3 lines , M_2 om), 286* (2 lines , marg *sec m*), 295* (3 lines , marg *sec m*), and 296* (8 lines) exclusively with the entire S recension These additions are mostly elaborated battle-descriptions which often serve to bring out the out-of-the-way learning of the author, as for instance in the addition given in the footnote below[2] Two of these additions, it will be noticed, are written on the margin by a second hand

D_4, as we have already seen, belongs to the group referred to on p xviii above, and in the few transpositions found in it, it generally goes with that group , but in some cases the MS has undergone modifications and corrections according to the S recension, although they are subsequently negatived by a later hand Thus, after 6 75. 16, D_4 (like S) wrote stanza 19, but cancelled it, writing it (marg) in the proper place.

D_5

Baroda, Oriental Institute Library, No 7740

Written on country paper in Devanāgarī characters Size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$ Folios 241, with 12 lines to a page, and 55 letters to a line Not dated, but modern in appearance Not very correct Collated at the B O R Institute

D_5 shows over ninety different omissions, very few of them being of more than 3 or 4 lines Nearly forty of them are found in D_5 alone, only about a dozen of these being due to haplography Most of the others are shared by D_5 in common with the late Northern group of MSS , and only two or three in common with the early Northern group, they being, in the latter case, mostly due to haplography There

1 The only exception is 339*, not given by Dn_2 D_4

2 After 6 65 4, D_4 S ins

272* अजातशत्रुः शत्रूणां मनांसि समकम्पयत् ।
श्येनवद्व्यूह्य तं व्यूहं धौम्यस्य वचनात्स्वयम् ।
स हि तस्य सुविज्ञात अग्निचित्येषु भारत ।
मकरस्तु महाव्यूहस्तव पुत्रस्य धीमतः ।
स्वयं सर्वेण सैन्येन द्रोणेनानुमतस्तदा ।
यथाव्यूहं शांतनवः सोऽन्ववर्तत तत्पुनः ।

are only three or four omissions shared by D_5 in common with the Southern group, and even there haplography is in evidence in most cases The exception is 6 6 11^{cd} (found in $B_{2.4}$ Da Dn_2 $D_{5.8}$ T G M_4), and 50 13^{cd} (found in D_5 $G_{1.3}$)

Most of the additions found in D_5, it shares in common with either the entire Northern group or the late Northern group There is also a smaller group made of the five MSS Da Dn D_5. Most of the MSS from this group are found to agree both in their omissions and additions, there being about two dozen instances of the former and about twelve of the latter These last are 59*, 190*, 213*, 216* (also in D_7), 244*, 251*, 408*, 464*, 493*, 501* It gives 486*, also found in B_2 S The MS gives the Śveta episode but *not the Kātyāyanīstava* It may be pointed out here that D_5 is alone amongst MSS of the composite D group in not giving 202*

D_5 with K_5 omits the colophon at the end of chapter 113, but that is due to a longer haplographical omission

D_6

Madras, Adyar Library, old No 34 L 59 (present No 41 G 59), dated V Samvat 1835 = Śaka 1701 (A D 1779) Written on country paper in Devanāgarī characters Size $11\frac{3}{4}'' \times 6\frac{1}{2}''$. Folios 280 (numbered 1–279, with fol 87 duplicated) About 11 lines to a page, and 32 letters to a line The MS was copied by a scribe who describes himself as साहा श्रीवृन्दावनसुत पुरुषोत्तम, belonging to a place named देहावली

This MS shows a very large number of omissions peculiar to itself, there being nearly seventy of them More than half of these are due to haplography, the longest of them covering some twenty stanzas 6 15 35^{c}–55^{d} It also omits, for no apparent reason, the first 17 stanzas of chapter 17 Besides these, there are about twenty omissions shared by D_6 with K_3 D_2 (six cases), K_3 D_1 (two cases), and with solitary MSS of the composite D group, but none shared with MSS of the B group With the major Kashmirian group, besides its association with K_3, D_6 shows the following cases of omission 6 58 22^{cd} (with Ś1 $K_{0-3.5}$ $D_{1.3.7}$), 110 36^{ab} (with Ś1 K_{0-3}), 55 90 (with K_{0-2} $D_{2.6}$), the omitted portion being, in the first instance, replaced by an extra line (229*) Some few of the omissions incidentally result in avoiding three-line stanzas The other omissions do not call for any remark[1]

Ignoring the additions belonging to the entire N recension or to the group of the late Northern MSS, which are generally found in D_6, the MS shows at least twelve additional passages (19*, 21*, 24*, 49*, 115*, 164*, 375*, 377*, 383*, 389*, 393*, 394*), three or four of which seem to be mainly aimed at avoiding three-line stanzas Others are of the nature of an unnecessary heaping up of epithets (389*), or a leng-

1 We may, however, point out that D_6 reads 6. 24 16^{c} as उभयोरन्तर विद्धि, and omits the two pādas 16^{d} and 17^{a}, presumably because it failed to get at the technical sense of अन्त in 16^{c}

thening out of the dialogue (375*), or an elaboration of some battle-description (394*, 411*) We also meet with an attempt to imitate the BG wording (383*), or to supply what was conceived as a lacuna in the narration (115*) Some of its additions, D_6 shares with the major Kashmirian group (e g 140*, 182*, 202*, 417*, 508*), at times attempting to improve the context by a further addition of its own, such as 509* coming immediately after 508* D_6 contains neither the *Kātyāyanīstava* nor the Śveta episode.

The few transpositions found in D_6 seem to be accidental In reading 6 22 13^b after 13^d, however, D_6 secures a better word-order The omission in D_6 of the colophon at the end of chapter 16 is evidently the result of the same accident whereby the MS omits the first 17 stanzas of the next chapter.

D_7

Baroda, Oriental Institute Library, No 8858

Written on country paper in Devanāgarī characters Size 13″ × 5½″ Folios 237, with 10 lines to a page, and 40 letters to a line Some pages are worm-eaten, causing frequent lacunae Not dated Fairly correct Collated at the B O R Institute

D_7 has nearly forty omissions — none longer than three or four lines — only fifteen of them being peculiar to the MS , out of which only six are due to haplography Of the omissions shared with other MSS , one belongs to the entire Northern recension, five to the late Northern group , and two to the early Kashmirian group, viz , 6 15 22^c–23^d (found in Ś$_1$ K_{0-2} $D_{7\ 8}$), 86 80^{cd} (found in Ś$_1$ $K_{0\ 1}$ $D_{2\ 7\ 8}$ M_4) Both, however, are due to haplography With sporadic MSS of the entire D version, it has five omissions in common, all except one due to haplography Except the omission of 6 95 21^{ab}, which D_7 shares with B Dn_2 $D_{4\ 7}$ $M_{1\ 3-5}$, there is no other omission shared by the MS with MSS of the Southern recension

D_7 has only two additional passages peculiar to itself, 3* (also in K_2) and 65*, of which the latter appears to be rather an anticipatory copying of a later line (6 16. 37^{ab}) D_7 shows most of the additions peculiar to the Northern recension (with an occasional exception like 380*) as well as those peculiar to the late Northern group of MSS It gives the *Kātyāyanīstava*, but not the Śveta episode In giving 60* (found in B_{2-4} Da Dn $D_{1\ 3-5\ 7\ 8}$ S), and 61* (found in B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ S), the MS has fallen in a line with those MSS of the N recension that are conflated with the S tradition Amongst the additions shared by D_7 with a relatively few N MSS , may be mentioned 20* (found in $K_{3\ 5}$ $D_{3\ 7}$), 135* (in K_4 $D_{4\ 7\ 8}$), 216* (in Da_2 $D_{5\ 7}$) and 243* (in $D_{1\ 3\ 7}$)

It will be noticed that, in the " transposition accident " in chapter 15, D_7 goes with Ś$_1$ K_{0-2} in reading stanzas 39–54 after 22^{ab} (om 22^c–23^d)

D8

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No. 213 of 1887–91. Dated Śaka 1606 (A. D. 1684).

Written on old country paper in Devanāgarī characters. Size 12¼″ × 6″. Folios 240, with about 10 lines to a page, and 42 letters to a line. Margins ruled in irregular lines. Occasional double dandas, and blank spaces to indicate lacunae. Clear and legible hand, fairly correct. Corrections noted in the margin, some few *sec. m.* The first and the last few folios slightly frayed along the edges. The date given at the end reads—शके १६०६ रक्ताक्षिनामसवत्सरे ज्येष्ठवदि प्रतिपदा इन्दुवासरे इद पुस्तक लिखितम् । ग्रथसख्या ६००० ॥ After this, on a separate line, but probably in the same hand, appears the owner's name भीष्मपर्वस्येद पुस्तक राघोजी देशमुख परडे ।

Of the nearly sixty omissions found in D8, over thirty are peculiar to the MS., more than half of these being due to haplography. It shares three of its omissions with the majority of Southern MSS., viz., 6. 6. 11^{cd}, 44. 30^{ab}, 48. 21^{ab} (T G only), and an equal number with the major Kashmirian group, viz., 6. 15. 22^{c}–23^{d}, 43. 28^{d}–29^{c}, 86. 80^{cd} (all these latter being due to hapl.). Some half a dozen omissions are shared with sporadic MSS. of the D group, while the rest are shared in common with the late Northern group.

As to additions, D8 shows most of the additions common to the Northern recension as a whole, as well as those belonging to the late Northern group. It gives the *Kātyāyanīstava* and the *Gītāmāna* and the *Gītāpraśasti* stanzas (112*, 113*, 114*), but not the Śveta episode or the Tāntric prelude or the *Gītāsāra*. Beyond these, it gives 403*, 487* (in common with B2), 489* (with K2 Dn1 D4), and 506* (with Dn1 D4. 6), the last passage being found also in the Calcutta edition.

T1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11810. This MS. is written on palm leaves. Size 20½″ × 2¼″. Telugu characters. The present MS. contains parvans 6–11, and it is in continuation of the Library No. 11809, which is a similar palm-leaf MS. in Telugu characters giving the first five parvans. This latter MS. has at the end the entry "*Tyāgeśāya namaḥ*", which perhaps points to A. D. 1710 as the latest date for the writing of the MS., seeing that king Shahaji Raja of Tanjore (A. D. 1684–1710) was a great devotee of Śrī Tyāgarāja of Tiruvarur, and has composed hundreds of Telugu songs in praise of that deity. That MS. appears as T8 in the Crit. App. of the Ādiparvan, and as T2 in the Crit. App. of both the Āraṇyakaparvan and the Virāṭaparvan. The Bhīṣmaparvan in No. 11810 covers 77 folios, separately paged, with about 12 lines to a page, and 120 letters to a line. It is old in appearance, but is not dated. The MS. was collated at Tanjore.

T_2

Lahore, D A V College Library, No 3945

This is another palm-leaf MS in Telugu characters, which contains — besides the Bhīsma — Drona, Karna and Gadāparvans Size 20″ × 2¼″ The Bhīṣmaparvan covers 210 folios with about 15–18 lines to a page Complete Undated The MS was collated at the B O R Institute

T_1 T_2 are more or less allied MSS and it is best to consider them critically together There are about a dozen omissions peculiar to T_1, out of which half are due to haplography. T_2, on the other hand, has over ninety omissions peculiar to it, out of which over forty are due to haplography The longest single omission in T_1 covers about ten stanzas, 6 41 27^{d}–36^{c}, and it may be due to haplography The others are generally shorter, covering half a stanza to two stanzas The longest single omission in T_2 covers 33 stanzas (6 90 1^{d}–34^{c}), which may have been occasioned by the inadvertent omission of an intervening folio, perhaps facilitated by the similar ending of the last line written on two contiguous folios T_2, however, has several shorter omissions, frequently haplographical, covering from 2 to 7 stanzas The non-haplographical ones are 6 2 7^{b}–18^{a}, 41 66^{d}–69^{c}, 53 10^{c}–15^{d}, 70 14^{a}–16^{b}, 76 14^{a}–16^{a}, 112 27–29

T_1 shares several of its omissions with G_4, the non-haplographical ones being 6 50 88^{c}–89^{d}, 54 20^{ab}, 95 41^{d}–42^{a}, 96 39–40, 102 20–21, 106 4–5, 10^{cd} These two MSS jointly share with $Ś_1$ the omission (hapl) of 6 112 22^{c}–23^{d}, and with $K_{0\ 1}$ the omission (hapl) of 100 27^{ab} They show frequent agreement in the matter of variant readings also T_2 does not show such intimate relationship with any one single MS Both T_1 and T_2 severally show common omissions with MSS of the Ś K group Thus, $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ T_1 om (hapl) 6 10 14^{ab}, $Ś_1$ $K_{0-3\ 5}$ D_2 T_1 om (hapl) 112 30^{c}–31^{b}, $K_{0\ 1}$ T_1 om (not hapl) 90 46, K_{0-2} T_1 om (hapl) 112 17^{c}–18^{d}, K_5 T_1 om (not hapl) 102 47^{c}–48^{b} Similarly, $Ś_1$ K_{0-2} T_2 om (hapl) 6 16 29–30, $K_{0\ 1}$ D_1 T_2 om (hapl) 43 52^{a}–54^{b}, $K_{0\ 2\ 5}$ D_3 T_2 G_3 om (hapl) 69 24–25

There are omissions belonging to the T G versions together which are not found in the M version These are 6 22 7^{d}, 42 17^{ab}, 48 21^{ab} (also in D_3), 50 70^{c}–75^{b} (hapl), 60 40^{cd}, 61 43^{d}–44^{a} (hapl), 74 23^{a}–25^{b} (not in T_1 G_4) The over thirty omissions which characterize the Southern recension as a whole (with a MS or two occasionally added or omitted) are of course found in the T version Mention may, however, be made of the following exceptions 6 60 53^{a}–54^{d} (hapl) and 70 2^{ab}, both om by S (except T_1 G_4 M_2), 116 19^{d}–21^{a}, om (hapl) by S (except T_1 G_4), 10 15^{c}–16^{d}, om by S (except T_2 M_2), 71 10^{ab}, om by S (except T_2 $G_{1\ 3}$)

As to additional passages, there are, in the first place, over 130 star-passages which are peculiar to the S recension as such, besides about ten other passages found

in S as well as in the late Kashmirian group of MSS[1], and these are naturally found in T_1 (except 122*, 123*), and in T_2 (except 192*, 267*, 271*, 355*, 452*) In the second place, there are over a dozen star-passages belonging to T G (but not M) which are found in both T_1 and T_2 without exception To these may also be added 308* (found in T G M_4), 331* (found in D_1 T G $M_{1.2}$), 412* (found in D_6 T G $M_{1.2}$), and 480* (found in T G $M_{1\ 4}$)

There are no additions exclusively peculiar to T_1, while T_2 has 45*, 199*, 303*, 369*, 370*, 372*, peculiar to that MS alone, of which passages 199* and 303* are respectively the continuations of 198* and 302* which are found in T G T_1 G_4 have the following additions shared in common 4* (also in G_2), 15* (also in M_2), 18* (also in G_2), 30*, 33*, 34*, 38* (also in M_2), 54* (also in M_2, which om line 2), 57*, 58* (also in M_2), 75*, 134*, 169*, 224* (also in M_2), 248*, 254* (with M_2), 265*, 351*, 440* (also in M_5), 473* T_1 G have the following additional passages in common 205*, 219*, 304*, 329*, 353* (also in M_4), 388*, 448* (also in M_2), 454* (also in M_2), 460*, 461*, 462*, 481*, the passages being absent in T_2 On the other hand, T_2 shares with the entire M version the following star-passages 220*, 362*, 390*, 434*. With M_4, T_2 shares 419*, and with $M_{1\ 4}$, 463*

In common with the entire N recension, T_1 G share the star-passage 476*, while T_2 similarly shares 285* Passages 433* and 505* are found in N and T G.

As to transpositions, there is only one peculiar to T_1, but nearly ten peculiar to T_2, but they are not of any critical importance T_1 G_4, as usual, show their affinity by having some nine transpositions in common[2], occasionally in conjunction with one or more M MSS There are about a dozen transpositions (see p XLIX below) common to T G, of which T_2 alone fails to give nearly half

The versions T G om the colophon at the end of chapter 5, and the MSS. T_1 G_4 do the same at the end of chapter 45, but as the " uvāca " references at the beginning of the following chapters are not omitted, the omission of the colophons seems to be due to inadvertence only On the other hand, the colophon at the end of 6 112. 77 is omitted in $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ T_2, T_2 omitting also the following " uvāca " reference Here the procedure of T_2 seems justifiable

---

[1] These are 61* (found in K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ S), 64* (in K_{3-5} B D S), 70* (in K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ S), 108* (in $Ś_{1\ 3}$ $K_{0-3\ 5\ 6}$ $Ñ_1$ $B_{1\ 3\ 4}$ Da_1 Dn_1 $D_{1-4\ 6}$ T G M_2), 211* (in K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ S), 316* (in $Ś_1$ $K_{0-2\ 4\ 5}$ B_3 T_1 G M), 465* (in K_{3-5} B D T G), 486* (in B_2 Da Dn_1 D_5 S), 494* (in $K_{0\ 2-5}$ B D T G_4 M)

[2] Thus, T_1 G_4, after 6 12 8^{ab}, read 9^{abcd}, transp (with G_2) 54 13^{cd} and 14^{ab}, after 54 24^{ab}, read 19^{cdef}, after 63 15^{cd}, read (with M_4) 17^{cd}, transp (with M_2) 70 2^{ab} and 2^{cd}, after 74. 22, read (with M) 25^{cd}, repeating it in the proper place, after 82 47, read 50, after 102 78 (i e, before the colophon), read (with $M_{1\ 3\ 4}$) 103 1-11, transp 109 6^{ab} and 6^{cd}

G_1

Lahore, D A V College Library, No 3764 The MS contains the first seven parvans It is selected for the Critical Apparatus of only the Bhīsmaparvan It is written in Grantha characters on palm-leaves, and the Bhīsmaparvan covers a total number of 250 folios, with about 25 lines to a page Size $19'' \times 1\frac{3}{4}''$ The MS is old in appearance and is not in good condition Collated at the B O R Institute

G_2

Poona, B O R Institute's Mahābhārata Collection, No 76 (which has now been amalgamated with the B O R Institute's MSS collection, and is numbered 267 B) The MS contains the Udyoga and the Bhīṣma parvans It appears as G_6 in the Crit App of the Udyogaparvan It is written on palm-leaves in Grantha characters Size $16\frac{1}{2}'' \times 2\frac{1}{2}''$ The total number of folios is 260, of which the Udyoga covers 144 With 12–13 lines to a page, and 70–75 letters to a line Modern in appearance Purchased from Mr Rangasami Aiyangar of Mysore Collated at the B O R Institute

G_3

Pudukottai, State Library, No 260 The MS contains the Udyoga, Bhīṣma and Drona parvans It appears as G_3 in the Crit App of the Udyogaparvan. It is written on palm-leaves in Grantha characters Size $14\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$ Folios 270, with 15–18 lines to a page, and 60–70 letters to a line The Bhīṣmaparvan covers folios 1–110, separately numbered Complete Collated at the B O R Institute

G_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 11842 Written on palm-leaves in Grantha characters Folios 282, with about 6 lines to a page, and 60 letters to a line Gives the Bhīṣmaparvan only Size $18\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$ Collated at Tanjore

The following omissions are peculiar to G_1 6 23 10^{cd}–24 26^{cd} (loss of $63\frac{1}{2}$ stanzas), 33 23^{c}–24^{b}, 38 21–22 (hapl), 39 20^{b}–22^{a} (hapl), 40 33, 41 101 (also in Da_1), 54 36^{c}–38^{b} (hapl), 63 3^{c}–4^{d} (hapl), 86 59^{c}–61^{d} (hapl), 90 8^{ab} (hapl), 112 40^{c}–43^{d} (hapl) With G_2 it shares only one omission, that of 6 92. 47^{c}–49^{d}, but with G_3, it shares over fifteen 6 50 13^{cd} (also in D_5), 54 13^{cd} (also in M), 55 115^{a}–116^{b} (hapl), 68 19^{c}–21^{b}, 71 9–10 (also in K_5), 79 26^{ab} (also in B_1), 34^{c}–35^{d}, 80 42^{f}–44^{a} (hapl), 96 30^{a}–32^{b}, 103 5^{d}–6^{a} (also in K_4 $B_{1\ 2}$ Da_2 D_6), 106 4^{cd}, 110 40^{d}–42^{a}, 111 21^{cd}, 114 76^{c}–77^{a}, 115 39^{c}–40^{d}

G_{1-3} share the following omissions in common 6 10 25–26 (hapl), 51 41^{ab}, 63 15^{c}–17^{b}, 65 25^{cd} (with T_2 M_{1-3} .), 74 23^{a}–25^{b} (also in T_2), 93 10^{d}–11^{a} (hapl, also in $K_{0\ 1}$), 15^{cd}, 96 38^{b}–41^{a}, 102 34^{cd}, 103 28^{c}–30^{b} (hapl, also in K_4), 104

20^{c}–22^{d} (hapl), 107 19^{ab} (hapl), 52^{ab}, 108 23^{a}–24^{b} (hapl), 112 135^{ab} In addition to these, there are the omissions common to T G listed on p XLV above, and those found in the S recension as a whole, which will be found on p LII below

The following omissions are peculiar to G_2 6 2 10 (hapl , with K_2 Dn T_2 G_3), 3 29^{ab} (hapl , with D_2 $_6$ G_3), 41 34^{cd} (? hapl), 66^{a}–67^{a} (hapl), 48 25^{c}–28^{b} (hapl), 58 27^{d}–28^{c}, from राजन् in 68 19^{c} up to समरे in 68 21^{c}, 69 31^{d}–33^{a} (hapl , with M_5), 75 49^{c}–51^{b} (hapl), from पत्रिभि in 78 46^{b} up to विव्याध in 78 47^{f} (hapl), 80 22, 86 17, 113 36^{bc} (hapl)

The following omissions are peculiar to G_3 6 1 9^{c}–10^{b}, from युद्धे in 27^{a} up to युद्धे in 28^{a}, 29^{cd}, 3 35^{c}–37^{b}, 4 17 (hapl , also in D_1), 7 24^{ab}, 14 3–4 (hapl), 16 38^{cd} (hapl , also in Ś$_1$ K_1), 27 21^{bc} (hapl), 31. 4^{d}–6^{c} (hapl), 33 3–4 (hapl), 37. 11^{ab} (hapl), 39 20–21 (hapl), 41 66–74 (hapl , a loss of 18 lines), 43 4–5 (hapl), 60^{b}–62^{a} (hapl), 66^{b}–68^{a} (hapl , also in K_{0-2}), 81^{b}–82^{c} (hapl), from दुन्मध्य in 44 26^{b} up to केचि in 44 28^{b} (hapl), 46 28^{d}–30^{c} (hapl), 48 14^{c}–15^{d} (hapl , also in K_5), 50 61^{d}–62^{a} (hapl), 103^{ab}, 55 32^{c}–35^{b} (hapl , also in K_5), 58 24^{b}–25^{c} (hapl), 62 16^{c}, 71 24 (hapl), 80 22^{c}–23^{f} (hapl), 97 19 (with $M_{1\ 3-5}$), 34^{b}–36^{a} (hapl), 103 53^{b}–54^{c} (hapl), 107 17^{cd}, 109 4^{c}–5^{d} (hapl , with $M_{1-3\ 5}$), 18^{ef}, 112 83^{c}–85^{b}, 86 (hapl), 127^{b}–130^{c} (? hapl), 113 44^{ab}, 114 17^{c}–18^{d} (hapl), 116 41 (hapl , also in Ś$_1$ D_2), 117 25^{c}–26^{d} (? hapl).

G_4 shows only two omissions peculiar to it 6 75 10–11 and 82 37 The rest it shares mostly in common with T_1 (see p XLV above)

Coming to the additions in the G version, besides the nearly 130 cases of additions presented by the S recension as such (the list of which will be found on p LIII below), there are the following over thirty cases of additions common to T G

> 26* (with $M_{2\ 4}$), 198*, 201*, 205* (without T_2), 219* (without T_2), 302*, 304* (without T_2), 308* (with M_4), 329* (without T_2), 353* (without T_2, with M_4), 365* (substituted passage), 371*, 373*, 376*, 387* (the last two, with M_2), 388* (without T_2), 391* (with $M_{1\ 2}$), 395* (with M_1), 401* (with M_2), 402*, 412* (with $M_{1\ 2}$), 416*, 420*, 421* (with M_1), 423*, 431* (with M_1), 444*, 448*, 454* (the last two, without T_2, with M_2), 449* (with M_2), 460*, 461*, 462* (all three, without T_2), 470* (without T_2 G_2)

Beyond these, G_1 presents only one addition, 341*, G_2, the following seven . 2*, 47*, 85*, 148*, 427*, 445* (subst), 446*, G_3, the following four 172*, 406*, 456*, 474* G_4 presents everything always conjointly with T_1, the list of passages being already given on p XLVI above In addition, we may mention the following cases 46* (found in T_1 G_{1-3}), 48*, 511* (both found in T_1 $G_{1\ 2\ 4}$), and 327* (found in $G_{1\ 3}$)

Apart from the transpositions presented by the S recension as a whole (the list on p LIV), the following cases in individual G MSS may be noted After 6 89 22, G_1 reads 26^{ab} G_2 reads 6 3 16^{c}–17^{b} after 3 14^{cd}, 8 31^{cd} after 8 30^{ab}, 16 26^{ab} after 16 24^{ab} (repeating the line in its proper place), 79 26 after 79 35, 83 21^{cd} and 20^{ab} after 83 19^{ab}, 96 32^{cd} (first time) after 96. 29 (repeating the line in its proper place) G_2 also transposes 6 39 15 and 16, 106 10^{ab} and 10^{cd}, 107 25^{ab} and 25^{cd} After 6 4 4^{ab}, G_3 reads (first time) 6^{cd} and 7 (repeating the lines in their proper place), after 6 19 1, it reads 19 3^{cd}, repeating the line in its proper place G_4 transposes 6 2 9 and 10 $G_{1,3}$ read 6 60 68 after 70, 79 26^{cd} after 34^{ab}, 106 6 after 4^{ab} G_{1-3} read 6. 114 61 after 56

The versions T G together present the following cases of transposition After 6 7 28, T G read 8. 18–25, after 201*, T G (except T_2) read 55 89–90, after 84 34, T G read 30, after the initial reference in chapter 100, T G read 100 15–26 (T_1 G_4 repeating 15–16 and T_2 G_{1-3} repeating 15–26 in their proper place), after 104 53, T G M_1 read 58, after 108 17, T G (except T_2) read 20, after 112 124, T G read 11^{c}–15^{d} (T_2, after 124^{cd}), after 114 41, T G read 45^{cd}, after 114 42^{ab}, T G (except T_2) read line 4 of 476*, reading 114 42^{cd} after 45^{ab}, after 114 55, T G (except T_2) read 58 and 60 Reference may also be made to the Tabular Statement on p 99, and to the sequence indicated under 6 112 135 on p 662

M_1

Calicut, MS (without number) belonging to the Padiññāre Kovilakam Collection Written on palm-leaves in Malayālam characters Size $17\frac{1}{8}'' \times 2\frac{1}{8}''$ Folios 177, with 10 lines to a page, and 58 letters to a line Collated at the B O R Institute

The omissions peculiar to M_1 are 6 10 40^{b}–41^{c} (hapl), 47 9^{ab} (hapl , also in D_4), 53 6^{a}–10^{b}, 60 55^{d}–56^{a} (hapl , also in K_0), 79 29^{a}–30^{b} (hapl , also in D_6) It shares the following omissions with M_2 6 44 22–23, 50 15^{c}–17^{b} (hapl), 58 6^{cd}, 111 6–7 (hapl), 112 27^{a}–30^{b}, the following with $M_{2,4}$ 6 21 13–14 (hapl), the following with M_8 106 4 (hapl , found in $\acute{S}_1$ $K_{0,1}$ D_5), the following with T_2 M_4 6 60 15^{ab}, and the following with $M_{8,5}$ 6 10 27^{c}–28^{d}, 55 90^{cd} Beyond these, there are the nearly thirty-five omissions belonging to the entire S recension (see p LII), which are all found in M_1, except 6 15 8^{cdef} (found in S except $M_{1,4}$), and 48 69^{cd} (found in S except $M_{1,2}$) The omissions belonging to the M version by itself are the following

6 22 2^{cd} (without M_4), 19 (with D_4, without M_1), 51 31^{ab} (without M_4), 65 25^{cd} (with T_2 G_{1-3}, without M_4), 73 23^{ab} (hapl , without M_2); 75 5^{c}–7^{b} (hapl , without $M_{2,4}$), 80 5^{ab} (hapl , with T_2, without M_2), 95 21^{ab} (with B Dn_2 $D_{4,7}$, without M_2), 97 19 (with G_3, without M_2), 103 47^{cd} (with T_2), 92, 106 44–45, 108 20^{c}–24^{b} (hapl), 109 4^{c}–5^{d} (hapl , with

G_3, without M_3), 32^{cd}, 34–35, 37^{a}–38^{b}, 41^{ef}, 110 14^{cd} (without M_2), 18^{ab} (with Dn_1, without M_2), 111 21^{ab} (with T_2), 112 68^{ab}, 118^{cd} (without M_2), 124^{ef} (with T_2, without M_2), 114 96^{ab}, 98^{ef} (with T_2), 100^{ab} (with T_2), 115 14^{ab} (with T_2), 116 45^{cdef} (with T_2, without M_2)

Of these, M_1 fails to present 6 22 19

There are no additions peculiar to M_1 exclusively M_{1-3} have 56*, $M_{1\ 4}$ (with T_2) 463*, and $M_{1\ 3\ 4}$ (as a subst passage) 468* M_1 at times follows T G in the matter of addl passages, as for instance in 395*, 421*, 431*, in 331* (with D_1 M_2), 391* (with M_2), 412* (with D_6 M_2), and in 480* (with M_4) Beyond these, there are about a dozen cases where the additional passages are common to the entire M version, as well as the over a hundred and thirty cases characteristic of the S recension as such The former are listed below

79* and 165* (both without M_4), 187* (with $K_{3\ 4}$ $B_{1\ 3\ 4}$ Da Dn $D_{1\ 3-5\ 7\ 8}$), 220* and 362* (both with T_2), 366* (subst.), 390* (with T_2), 407* (with K_4 $D_{1\ 8}$), 434* (with T_2 which substitutes it for 6 103 101^{cd}), 452* (with T_1 G, T_1 G_4, and G_{1-3} at different points of insertion), 459*, 467* (with K_4 B Da Dn $D_{1\ 3-8}$)

As to transpositions, the only one exclusively peculiar to M_1 is the reading of 6 8 51^{ab} after 8 48 It, however, repeats the line in its proper place With M_2, M_1 reads 6 8 15^{c}–16^{d} after 8 25, and transposes (hapl) 66 8^{bc} and 9^{bc}, with M_3, it reads 6 113 9^{cd}–17^{cd} after 112 134^{cd}, with T_1 G_4 $M_{3,4}$, it reads 6 103 1–11 after 102 78, with $M_{3\ 5}$, it transposes 6 82 31^{cd} and 32^{ab}, and with $M_{3\ 3\ 5}$, it reads 6 15 34 after 15 28^{ab}, repeating the same in its proper place There are, besides these, a couple of transpositions found in the M version as a whole[1] and the over fifteen cases of transpositions presented by the entire S recension, which are naturally found in M_1

M_2

Cochin, Chennamangalam, MS No 928, belonging to the Pāliyam family Dated, Kollam 1028 (ca A D 1853)

This MS contains the Udyoga and the Bhīṣma parvans It appears in the Crit App of the Udyogaparvan as M_2 Written on palm-leaves in Malayālam characters Of the 299 folios in the MS, the Bhīṣma covers 162, with 11–12 lines to a page, and about 60 letters to a line Size 17½″ × 2″ Written in clear and legible characters, fairly correct Well preserved and modern in appearance, being protected with illustrated wooden covers having painted floral designs The adhyāyas are generally numbered and named The MS was collated at the B O R Institute

---

[1] M om 6 109 30–41 in the proper place and reads the same after 6 110 21 in the following sequence 36, 459*, 38^{c}–41^{d}, 30–32^{b} (om 32^{cd}), 33 (om 34, 35, 37^{a}–38^{b} and 41^{ef}) In the same chapter (109), M, after st 33, reads 6 110 19–21, repeating the same at the proper place

Ignoring the omissions which M_2 shares with M_1 (already listed in the description of M_1 above), there are some forty omissions peculiar to M_2 of which nearly half are non-haplographical

6 2 18^{bc}, 3 7^{d}–9^{e}, 4 29^{ab} (with T_2, non-hapl), 13 45^{d}–46^{a}, 24 69^{e}–70^{d}, 26 26^{c}–30^{b}, 34 17 (with M_3), 38 10^{a}–11^{b}, 39 17^{b}–18^{a}, 40 76^{b}–77^{a}, 43 75^{ab} 44 30^{ab} (non-hapl, with D_8 T G $M_{1\,3\,4}$), 34^{ab} (with K_1 D_1 T G), 46 10^{cd} (non-hapl), 48 25^{a}–27^{b}, 50 43^{cd} (non-hapl), 53 7^{a}–10^{b} (non-hapl), from तूर्णं in 55 49^{e} up to स in 51^{a} (non-hapl), 55 123^{b}–124^{d} (non-hapl), from शेषा to भीमस्य in 60 33^{cd} (non-hapl), 62 11^{e}–12^{d} (non-hapl), 67 15^{c}–16^{d}, 71 2^{c}–3^{b}, 73 23^{b}–24^{e} (non-hapl), 75 44^{d}–45^{e}, 82 48^{b}–49^{a} (non-hapl), 83 24^{cd} (with K_5), 84 12^{a}, 86 16^{d}–17^{e}, 87 15^{ab} (non-hapl), 91. 39^{bcde} (with K_5 D_2), 93 1^{b}–3^{a}, 15^{d}–17^{a}, 94 8 (with D_8 T_2), 96 32^{e}–33^{b} (non-hapl), 101 29^{a}–30^{b} (with M_5), 102 2^{b}–3^{a} (non-hapl), from तव in 104 10^{b} to प्रययु in 104 11^{d}, 106 4–6 (with M_5), 106 9 (non-hapl), 107 2^{c}–3^{b} (with K_5), 113 13^{c}–15^{b} (non-hapl)

Besides the three instances included in the above list where M_2 shares its omissions with K_5, the following two cases show the affinity of M_2 with other Kashmirian MSS 6 17 12^{c}–13^{d} (with $Ś_1$ K_0), 51 3^{c}–4^{b} (with $K_{0\,1}$) Both, however, are cases of haplography Of the nearly thirty cases of omissions presented by the M version generally, M_2 fails to omit the passage in the following nine cases 6 75 5^{c}–7^{b} (also M_4), 80 5^{ab}, 95 21^{ab}, 97 19, 110 14^{cd}, 18^{ab}, 112 118^{cd}, 124^{ef}, 116 45^{cdef} Of the nearly thirty-five cases of omissions presented by the S recension generally, M_2 shows the passage in the following seven cases 6 10 15^{c}–16^{d} (with T_2), 43 74^{e}–75^{b}, 48 69^{cd} (with M_1), 60 6^{ef}, 53^{a}–54^{d} (with T_1 G_4), 70 2^{ab} (with T_1 G_4)

M_2 has the following addl passages 15* (with T_1 G_4), 26* (with T G M_4), 38*, 54*, 58* (all three with T_1 G_4), 81*, 224*, 254* (the last two, with T_1 G_4), 376* 387*, 401* (all three with T G), 448* (with T_1 G), 449* (with T G), 454* (with T_1 G) For 108* and 246*, see Critical Notes M_2 (with $M_{3\,6}$) does not show 480* which is found in most S MSS

There are no transpositions in M_2 other than those already listed under M_1.

M_3

Alwaye, Travancore, MS (without number) belonging to the Ponnokottu Mana Library

The MS is written on palm-leaves, Malayālam characters Size $17\frac{1}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$. It contains, besides the Bhīṣmaparvan, the *Śivasahasranāma* from the Padmapurāṇa The total number of folios is 200, of which the Bhīsmaparvan covers 192, out of which fol 10 is written on one side only Gives about 8 lines to a page, and 62 letters to a line Complete Undated Collated at the B O R Institute

Ignoring the omissions which M_3 shares with M_1 and M_2 (already mentioned in the descriptions of these two MSS), M_3 shows the following three cases of omission peculiar to it 6 79 29^{ab} (hapl, with B_4), 106 5^{d}–6^{e} (hapl), 111 6–8 In the following six cases, M_3 shares its omissions with M_5 6 49 39^{cd}, 78 16^{bc} (hapl), 89 31^{d}–33^{a} (hapl), 96 3^{bc}, 101 25^{a}–26^{b}, 114 55^{b}–57^{a} (hapl) In the following four cases, it shares the omissions with $M_{4,5}$ 6 95 41^{f}–44^{a} (hapl), 99 3^{cd} (hapl), 112 27^{a}–28^{b}, 30^{ab} M_3 shares without exception all the omissions presented by the M version as well as the S recension

As to additions, those which M_3 shares with M_1 have been already mentioned under M_1 M_3 gives all the additions common to the M version as a whole (see p xlix above), but of the additions presented by the S recension, M_3 does not show the following 72^{*}, 83^{*}, 331^{*} (with $M_{4,5}$), 480^{*} (with $M_{2,5}$) With $M_{4,5}$, M_3 gives the passage App I, No 4 (the Śveta episode), from which, however, these MSS omit lines 1–6 and 288–339

The transpositions in M_3 are all shared with M_1 and are already detailed under that MS With M_5, M_3 repeats 6 8 15^{c}–16^{d} after 8. 25, and reads (for the first time) 59 22^{ab} after 59 20

M_4

Malabar, Nareri Mana Library, No 504 The MS contains the Bhīṣmaparvan only Written on palm-leaves in Malayālam characters Size 18¾″ × 2″ Folios 172, with 9 lines to a page, and 68 letters to a line Complete Collated at the B O R Institute

M_4 presents the following omissions, peculiar to it 6 13. 40^{d}–42^{a}, 26 27^{a}, 27 10^{b}–11^{e} (hapl), 43 63^{e}–65^{b} (hapl), 53 9^{c}–11^{d}, 16^{d}–17^{c} (hapl), 65 24^{c}–25^{d}, 89. 26, 104 57^{f}–58^{c}, 109 3^{a}–6^{b}, 113 9 The following omissions it shares with a few Kashmirian and Devanāgarī MSS, all being cases of haplography 6 38 23 (with K_2), 45 23^{cd} (with K_5 $D_{2,6}$), 86 80^{cd} (with $Ś_1$ $K_{0,1}$ $D_{2,7,8}$), 116 8^{cd} (with Da Dn_1 D_5) M_4 does not share the following omissions presented by the M version generally 6 22 2^{cd}, 51 31^{ab}, 65 25^{cd} The omissions which M_4 shares with M_3 are already shown under that MS The omission of 6 6 11^{cd} is more general, being shared by $B_{2,4}$ Da Dn_2 $D_{5,8}$ T G M_4

The omissions found in the S recension as a whole are the following

4 31^{cd} (hapl, with B_1 Dn), 5 15^{ab}, 6 5^{cd} (with $Ś_1$ $K_{0,1}$ D_1), 6 10, 15^{c}–16^{d} (without T_2 M_2), 10. 52^{c}–55^{b}, 56^{a}–58^{b}, 12 20^{cd} (with N without D_3), 15 8^{cdef} (hapl, without $M_{1,4}$), 22 7^{b} (without M_4), 41. 25–26 (hapl), 80^{cd}, 84^{cd}, 43 35^{bc}, 74^{e}–75^{b} (hapl, without M_2), 44 30^{ab} (with D_8, without M_5), 45 6^{cd}, 48 7^{cd}, 57^{ab}, 69^{cd} (without $M_{1,2}$), 50 79^{ab} (with D_8), 55.

120^{b} (without M$_4$), 58 48^{cd} (? hapl), 59 15^{c}–16^{b}, 60 6^{ef} (without M$_2$), 43^{cd}, 53^{a}–54^{d} (hapl, without T$_1$ G$_4$ M$_2$), 70 2^{ab} (without T$_1$ G$_4$ M$_2$), 71 10^{ab}, 73 53^{ab} (? hapl), 87 25^{ef} (hapl), 27–28, 113 9^{ab}, 10^{c}–11^{b}, 116 19^{d}–21^{a} (hapl, without T$_1$ G$_4$)

It will be noticed that, of these, M$_4$ fails to show only 15 8^{cdef}, 22 7^{b}, 55 120^{b}

Of additions, M$_4$ has 66* (a subst passage), 218*, 308* (with T G), 353* (with T$_1$ G), 363* (with M$_5$), 384* (with D$_4$), 419* (with T$_2$), 472* (with K$_4$ B$_{1\ 2\ 4}$ Da Dn$_1$ D$_5$) It gives the Śveta episode with the exceptions noted under M$_3$

Besides the transpositions noted under M$_1$ and M$_3$, M$_4$ presents the following additional cases after 6 17 20^{ab}, it reads 21^{cd} repeating the line in its proper place, after 17 25^{ab}, it reads 27–28, after 38 17, it reads 39 5–6, after 46 18, it reads 46 12^{a}–13^{b}, it erroneously reads 66 14^{c}–15^{d} after 16, it transp 87 15^{ab} and 15^{cd}, after 112 134^{cd}, it reads 113 10^{ab} (om 10^{c}–11^{b}), 11^{c}–17^{d} followed by 112 134^{c}–135^{b}, 468*, 136–138, and st 1–8 of the following chapter (113) M$_4$ gives the Śveta episode with the exceptions noted under M$_3$

M$_5$

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 62 of 1924–26 Written on palm-leaves in Malayālam characters Size $13\frac{3}{4}'' \times 1\frac{3}{4}''$ Folios 254, with 8–9 lines to a page, and 55 letters to a line The MS contains the Bhīṣmaparvan only Collated at the B O R Institute

Besides the omissions shared by M$_5$ with M$_1$ and M$_2$, which are shown under those MSS, M$_5$ presents the following omissions peculiar to it 6 15 68^{b}–70^{a}, 41 47^{c}–64^{b} (hapl, loss of 17 stanzas), 43 40^{a}–41^{b} (? hapl), 77^{d}–79^{a} (hapl, with Da$_1$), 69 31^{d}–33^{a} (hapl, with G$_2$), 96 7^{c}–8^{b} (hapl), 103 69^{b}–70^{c} (hapl, with K$_0$) It gives all the omissions found in M as a whole, and of the omissions in the S recension, M$_5$ fails to give that of 6 44 30^{ab} only

The additions in M$_5$ are the following 36* (with Ś$_1$ K$_{0-2}$), 154*, 155* (both with M$_{3\ 4}$), 287* (with Ś$_1$ K B$_3$ D$_2$), 363* (with M$_4$), 440* (with T$_1$ G$_4$) We have already seen that M$_5$ (with M$_{3\ 4}$) gives the Śveta episode M$_5$ further gives all the additions shared by the M version as a whole (see p XLIX), and of the additions common to the entire S recension, M$_5$ (with some other MSS of the M version) fails to give only three The entire list of these S additions is given below

31*, 50*, 60* (with B$_{2-4}$ Da Dn D$_{1\ 3-5\ 7\ 8}$), 61* (with K$_4$ B Da Dn D$_{4\ 5\ 7\ 8}$), 64* (with K$_{3-5}$ B D), 70* (with K$_4$ B Da Dn D$_{4\ 5\ 7\ 8}$), 71* (subst), 72* (without M$_8$), 78*, 83* (without M$_8$), 108* (with Ś$_{1\ 8}$ K$_{0-3\ 5\ 6}$ Ñ$_1$ B$_{1\ 3\ 4}$ Da$_1$ Dn$_1$ D$_{1-4\ 6}$, without M$_{1\ 3-5}$), 116*, 117*, 118*, 119* (subst), 120* (subst), 121*, 122* (subst, T$_1$ om), 123* (without T$_1$), 124* (subst.),

125*, 126*, 128*, 129*, 130*, 131*, 132*, 133*, 138*, 143*, 144*, 145* (subst.), 146*, 147*, 149*, 150*, 156* (subst.), 157* (subst., with D_1), 158*, 162*, 167*, 171*, 180*, 186*, 188*, 192* (T_2 om.), 193* (subst.), 195*, 206*, 207*, 208* (subst.), 211* (with K_4 B Da Dn $D_{4.5.7.8}$), 212*, 221* (subst., with K_4 B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$), 223* (subst., M_{3-5} ins.), 225* (subst.), 226*, 236*, 238* (subst.), 240* (with D_8), 250*, 252*, 253* (without M_1), 255* (subst.), 258*, 259*, 262* (T_2 om.), 263* (with D_4), 267* (without T_2), 271* (subst., without T_2), 272* (with D_4), 274*, 278*, 281* (subst.), 282* (with D_4, M_2 om.), 284*, 286* (with D_4, marg. *sec. m.*), 289*, 290*, 292*, 293*, 295* (with D_4, marg. *sec. m.*), 296* (with D_4), 298*, 300*, 306*, 307*, 309*, 311*, 315*, 316* (with $Ś_1$ $K_{0-2.4.5}$ B_3, without T_2), 317*, 319*, 320*, 321*, 322*, 325*, 326* (subst.), 331* (with D_1, without M_{3-5}), 336*, 344*, 347*, 349*, 350*, 352*, 355* (T_2 om.), 356*, 357*, 358* (G_1 damaged), 361*, 374*, 381*, 382* (subst.), 386* (T_1 G_4 subst.), 392*, 396*, 397*, 399*, 400*, 405*, 409*, 432*, 438*, 439*, 442* (subst.), 443*, 452* (without T_2), 458*, 475*, 478*, 479*, 480* (without $M_{2.3.5}$), 486* (with B_2 Da Dn_1 D_5), 494* (with $K_{0.2-5}$ B D, without G_{1-3}), 498*, 500*, 502* (subst.)

There is only one transposition peculiar to M_5: it reads 6. 103. 50^{bc} after 51^{d}. The other transpositions are shared by M_5 with M_8 (two cases), or $M_{1.3}$, or M_{1-3} (one case each), and they are given under the respective MSS.

The transpositions found in the entire S recension are the following:

after 6. 19. 25^{ab}, S reads 27^{cd}, repeating the line in its proper place; after 41. 76, S reads 78^{ab}, 79, 80^{ab}, 77, 128*, 78^{cd}; S transp. 43. 6^{ab} and 6^{cd}; after 48. 7^{ab}, S reads 9^{cd}; after 48. 56, S reads 60; S transp. 50. 20^{cd} and 20^{ef}, also 55. 125^{a} and 125^{b}; S reads 58. 41 after 44; S transp. 59. 12^{cd} and 13^{ab}; after 59. 15^{ab}, S reads 17^{cd}; S transp. 60. 6^{ab} and 6^{cd}, also 67. 4^{ab} and 4^{cd}; after 68. 9^{ab}, S reads 8^{ab} followed by 284*; S transp. 73. 57^{ab} and 57^{cd}, also 88. 21^{d} and 22^{b} (with $K_{3.5}$ B D); after 92. 14, S reads 17^{cd} and 19; S reads 107. 46^{ef} before 46^{abcd}.

SUPPLEMENTARY APPARATUS

The following four MSS do not form part of the regular Critical Apparatus as such. But of the more than twentyfive MSS which could not be included in the Crit. App., but of which regular collations were obtained, the following four give at times certain *variae lectiones* which are occasionally mentioned and commented upon in the Critical Notes.

K_7

Madras, Adyar Library, No. X c 7. Written in Devanāgarī characters on

tough country paper, much worm-eaten A composite MS consisting of two parts, separately paged, giving folios 43 + 164, with 12–14 lines to a page, and 35 letters to a line The first part takes the text up to end of the Bhagavadgītā chapter 6, which, in the Parvan sequence, is equal to chapter 27, and not chapter 28 as in the Critical Edition, seeing that the MS omits Crit Ed chap 22 entirely The next part does not begin with BG. chap 7, as one would expect, but goes back to chapter 22 (which includes vulgate chapters 22 and 24, om intervening chap 23) and thereafter, omitting the BG entirely, it carries on from the beginning of our chapter 41 stanza 1 up to the end of the parvan At the end of the MS is found a folio (numbered 150) which is the concluding folio of a Bhīṣmaparvan MS , presumably the same of which the MS preserves the first 43 folios The handwriting of both the parts appears similar, but the texts given by them differ, the first part being distinctly Kashmirian, while the second, mainly Southern The MS is undated, and was collated at the B O R Institute The siglum K_7 refers only to the first part of the MS , the second part being altogether ignored

K_8

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 480 of Visrāmbāg I, dated V Samvat 1806 (A D **1750**)

Written on smooth country paper in Devanāgarī characters Size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$ Folios 139, with 13 lines to a page, and about 62 letters to a line Margins ruled in red Clear and legible writing Neither the stanzas nor the adhyāyas are numbered, except for the Bhagavadgītā portion The MS does not give the *Kātyāyanīstava* and generally gives a conflated text of the K version Modern in appearance The post-colophon entry runs thus भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ता । व्यासदर्शन । भीष्माभिषेक । युद्धसस्थान । कुरुक्षेत्रागमन । जम्बूखण्डविनिर्माण । श्रीभगवद्गीता । भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमन । विश्वोपाख्यान । इरावद्वध । भीष्मपतनमिति ॥

अत्राध्यायगत प्रोक्त तथा सप्तदशापरे । पञ्चश्लोकसहस्राणि सख्यया ~ शतानि च ॥
श्लोकाश्च चतुरासीति एतस्मिन्प्रकीर्तिता । व्यासेन वेदविदुपा सख्याता भीष्मपर्वणि ॥
य इद शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्व महाद्भुतम् । आ जन्मन कृतात्पापान्मुच्यते नात्र सशय ॥
पर्वान्ते पर्वदान च दत्त्वा स्वर्णादिदक्षिणम । समीहितफलावाप्तिं लभते नात्र सशय ॥
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च । गवा कोटिप्रदानस्य फल स्याद्भीष्मपर्वणि ॥
मुच्यते सर्वपापेभ्य कुल चैव समुद्धरेत् ॥

सजय उवाच ।

भीष्मस्य पतन राजन्वाचयित्वा च यो द्विज । भीष्मस्य प्रीणनार्थं हि कृष्णस्य च महात्मन ॥
न ददाति द्विजेभ्यो वै भोजन च स्वशक्तित । ज्ञातव्य स च विप्रेन्द्रो घातक कृष्णभीष्मयो ॥
भीष्मपतन च य श्रुत्वा दद्याद्दानानि भूरिश । व्यासाय च प्रदातव्य गोर्भूर्वस्त्रहिरण्मयम् ॥
भीष्मपात हि य श्रुत्वा पर्वदानानि सर्वश । वैकुण्ठ समवाप्नोति शाश्वत परम पदम् ॥

तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र गोसहस्र ददस्व च । आनृण्य परम गत्वा ब्रह्मलोकमवाप्स्यसि ॥
भीष्मपाते श्रुते राजन्न ददाति हि वचन [? यो धनम्] । वासासि विविधानीह भीष्मस्य परितुष्टये ॥
भीष्महा स न्व विज्ञेयो भूमिं यो न प्रयच्छति । भीष्मस्य भूमिशयनाद्दल्लभा भूरसशयम् ।
एव य कुरुते पार्थ स च स्वर्गे महीयते ॥

ग्रन्थसख्या सह० ५ शत ८ श्लोक ८४ ॥ इति श्रीस्वस्ति श्रीनृपविक्रमभानुसमयातीतसवत् १८०६ ना वर्षे श्रावणवदि प्रतिपत्तिथौ बुधदिवसे श्रवणउपरातधनिष्ठानक्षत्रे आयुष्मानुपरांतसौभाग्यनाम्नि योगे वालवकरणे एव पचागतिथौ भीष्मपर्व लिखित ॥ व्यासश्रीआसाप्रसादादलेखि । विष्णो प्रसादाल्लिखकपाठकयो प्रत्यह शिवमेवास्तु । मनसि ईप्सिता मनोरथा सफला भवन्तु ।

भारतीं भूतले भूरिभव्यभोगप्रदायिनीं । शृण्वन्ति भारतीं भद्रा न तेषा भवतो भयम् ॥

पुण्याह दीर्घमायुरस्तु ।

रक्षितव्य सदा सद्भि पुस्तक परहस्तत । समालासावधानत्वै कृपण स्व धन यथा ॥
स्वय न नद्य सलिलं पिबन्ति स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षा ।
पयोमुचा वारि परार्थहेतवे परोपकाराय सता विभूतय ॥

भीष्मपर्वणि ग्रथ समाप्तोय ॥ श्रीरस्तु ॥

D9

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No 1274, dated V Samvat 1622 (A D. 1566) Written on paper in Devanāgarī characters Folios 155 Wants the beginning

D10

Pudukottai, State Library, MS (without number) written on paper in Devanāgarī characters Further details of the MS are not available

ADDITIONAL APPARATUS FOR THE BHAGAVADGĪTĀ

Ś2

London, British Museum, Oriental MS No 6763 D Written on birch-bark in fairly legible Śāradā script (observing *jihvāmūlīya* and *upadhmānīya*) Old in appearance with letters here and there faded or broken off with part of the margin Gives the text of the Bhagavadgītā only up to chapter viii 18 The variants from this MS are quoted by F Otto Schrader in his *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā*, and they are reproduced in the Crit App on that authority

Ś3

Srinagar, MS belonging to the Shri-Rāma-Trika-Āshram, Fateh Kadal, which was used by Brahmachari Lakshman Raina for his edition of the Bhagavadgītā with Abhinavagupta's commentary, Srinagar, 1933 The MS is written on very old Kashmiri paper in Śāradā characters, and forms the basis of the printed text Two

other MSS were also used by L Raina, but as only nine variant readings[1] are noted in the whole poem, the printed text can reasonably be taken to represent Raina's best MS

Ś4

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 424 of 1875-76 Written on Kashmirian paper in Śāradā characters and bound in a book-form Folios 581, with 14-16 lines to a page, and 11-16 letters to a line Size 7¼" × 4" Written by at least two hands Occasional marginal additions and corrections in Śāradā characters The text and the commentary are written continuously The MS ends

यत्मत्येप्ये[? ऽपी]न्दुतारानिकरमणिशिखादीपकादिप्रकाशे
सन्तोऽप्यत्यन्तसौक्ष्म्यात्क्कचन विनिभृता यान्ति नाश निशायाम् ।
तच्यक्कारप्रगल्भस्वगुणविलसितेनाशु विद्योतयस्ता-
न्मर्वान्मम्यक्पदार्थाञ्जयति दिनपतेर्ज्योतिरत्यूर्जित तत् ॥

मपूर्ण सर्वतोभद्राभिधान गीताविवरणम् ॥

मनोहरस्य भट्टस्य .*.. शुभ भवेत् ।
लेखनात्पाठनाद्वापि श्रोतॄणा च भविष्यति ॥

इति राजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे भगवद्गीताविवरणेऽष्टादशोऽध्याय । सवत् १०० पौ सुदि प्रतिपदि समाप्त चेदम् ।

If Laukika Samvat 85 in Ś1 corresponds to A D 1739, the present MS may go back to A D 1754 The MS looks a couple of centuries old

Ś5

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 423 of 1875-76 Written on Kashmirian paper in Śāradā characters The first six chapters (folios 1-64) written in upright book-form, and the remaining chapters, probably by the same hand, in oblong pothī form, numbered 1-96 The MS is bound in leather Size 12" × 7" About 24-27 lines to a page, and 20 letters to a line in the first part, about 13-14 lines to a page, and 48 letters to a line in the second part Occasional marginal corrections The text and the commentary are written continuously, yellow pigment being used to differentiate the text The MS ends

1 These are BG 2 6a न चैतद्विद्म (for नैतद्विद्म), 3 6d मिथ्याचार (for मूढाचार), 89*, line 3 इन्द्रियेषु ह (for इन्द्रियै मह), 6 33d स्थिराम् (for पराम्), 91*, line 2 ऽविश्रान्तो (for विश्रान्तो), 8 25a धूम कृष्णस्तथा रात्रि (for धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण), 10 2b प्रभावम् (for प्रभवम्), 10 10d उपयान्ति (for प्रापयन्ति), 18 44c परिचर्यात्मक (for पर्युत्थानात्मक) The first four of these variants belong to a MS designated by Raina as ग, variants 5, 6, 9 belong to MS क, and 7 and 8 to MS घ

इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे भगवद्गीताविवरणे अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥ सपूर्ण समाप्तम् ॥
ॐ स्वस्ति प्रजाभ्य । श्रेयोऽस्तु न । ॐ शुभसवत् २७ भा वदि तृतीयस्या परेण चतुर्थ्या शुक्रवासरान्विताया सकरे
दि आ सु ४५ उत्तरनक्षत्रे इद रामकण्ठीभगवद्गीताया टीकाशास्त्र सपूर्ण समाप्तम् । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

If the Laukika year is taken to represent the cycle following the one intended in Ś1, the present MS would be (15 + 27 =) 42 years younger than Ś1, i e., it would belong to A D 1781, for which year the *tithi* and week-day details given above would seem to correspond, according to the calculations in Pillai's *Indian Ephemeris*

Ś6

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883–84

Written on old country paper in Śāradā characters The MS consists of three separately paged parts The first part (pp. 1–15) gives the commentary of Śrīdhara on the Gītāsāra (see Ś8), while the second (pp 1–8) gives an Upodghāta or Introduction to the teaching of the Bhagavadgītā as understood by the commentator, which, however, breaks off suddenly towards the end Then follows the third part (pp 1–88), which lacks the initial part and begins with the commentary on BG 2 6 Size 8¾″ × 6″ About 24–26 lines to a page, and 24–28 letters to a line The commentator gives his name in the concluding stanza as Ānanda (probably a shortened form of Ānandavardhana), while the commentary is called the *Jñānakarmasamuccayavyākhyā* alias the *Ānandavardhinī*[1] The MS ends with the stanza

सख्याते द्विजराजसिद्धपृथिवरोपायै (4781) कलेर्हायने
लोके सप्तगुणर्षिरूपकमिते(1737) काले शकघ्ने सति ।
आनन्दस्य कृति श्रुतिस्मृतिमिता गीता गिरा पञ्चका-
त्कर्मज्ञानसमुच्चयोदयधिया भूयाच्छिवप्रीतये ॥

This would give, calculating by the elapsed Kali years mentioned, A D 1680 as the date of the commentator, which would correspond to the year 1737 of the Samvat era, which the MS designates as "Śakaghnakāla"

K6

Gondal, Kathiawad, MS (without number) belonging to the Rasaśālā Collection of MSS Dated V Samvat 1598 (A D 1541)

This is the 'rare and ancient' MS upon which Rājavaidya Jivaram Kalidas Shastri of Gondal has based his edition (1936–37) of the Bhagavadgītā The Shastri does not give any detailed description of this rare and ancient MS. The B O R Institute obtained from Gondal photograph copies of four pages of the MS , including the last

[1] This commentary has been edited by S K Belvalkar, Bilvakuñja Publishing House, Poona, 1941

which gives the date It would accordingly seem that the MS is written on paper in Devanāgarī characters with Pṛsthamātrās There are 19–20 lines to a page, and about 52–56 letters to a line, i e, an average of 32 ślokas per page The MS should accordingly extend to twelve folios, the first and the last being written on one side only The MS ends thus इति श्रीभगवद्गीताया मोक्षसन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥ तत्समाप्तौ गीता समाप्तिमगात् ॥ श्रीहरि ॐ ॥ शुभ भूयात् । नन्दन्तु यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ श्री ॥ स १२३६ वर्षे मिति ज्येष्ठशुक्लपञ्चम्या ⁂ दिने[1] पूर्णम् । इति श्रीभगवद्गीता समाप्ता ॥ गगाशकरपठनार्थं गणपतव्यासेन स्तभतीर्थे लिखित ॥ प्रतिलीपी स १५९८ (?) वर्षे चैत्रे (some letters erased) ˙˙ पूज्य–विमलगणीशिष्य–मुनिसिंहविमल–आदेशात् कृती । The original copy of the MS was made at Cambay, and the second, some 350 years later, by the order of a Jaina Muni We are told that the MS was obtained from Surat

To judge by the photograph copy, the MS does not appear to be even as old as Samvat 1598, to say nothing of Samvat 1236 The Pṛṣthamātrā mode of writing is here and there given up, e g, in writing निर्धौत in BG 5 17^{d}, निवर्त्यैप in 89^{*}, line 7 The MS reads BG 6 7^{b} actually as परमात्मा ममाहित The Gondal edition rejects this reading because the 'Kashmirian' reading is परात्मसु समा मति The same is the case as regards त्वन् (found in the MS) in 4 21^{b}, which the Gondal edition changes into य, the Kashmirian reading Kṣ (i e, the Gondal edition of 1936–37) offers 32 readings, peculiar to it, which we have not found in any of the MSS we have seen These are

1	31^{d}	हत्वाहवे स्वयान्ववान्	8	3^{d}	कर्मसज्ञितम् (for °सज्ञित)
	37^{c}	स्वजनान (for स्वजन)	10	40^{a}	शुभदिव्याना (for मम दिव्याना)
	45^{b}	स्वजनान्हन्तुमुद्यता	11	46^{c}	भुजद्वयेन (for चतुर्भुजेन)
2	5^{b}	श्रेयस्कर (for श्रेयो भोक्तु)	12	12^{d}	निरन्तरा (for अनन्तरम्)
	11^{b}	प्रज्ञावान् (for प्राज्ञवन्)		15^{c}	हर्षमन्युभयक्रोधैर्
	57^{d}	स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते	13	22^{a}	उपदेष्टा (for उपद्रष्टा)
	61^{d}	स्थिरप्रज्ञ स उच्यते		31^{a}	निर्मलत्वात् (for निर्गुणत्वात्)
	64^{a}	रागद्वेषविमुक्तस्तु	14	6^{c}	सुखसखेन (for °सङ्गेन)
	68^{d}	स्थिरप्रज्ञा च सा स्मृता		15^{c}	तथा तमसि लीनास्तु
3	26^{c}	योजयेत् (for जोषयेत्)		18^{a}	सत्त्वेन (for सत्त्वस्था)
	31^{a}	इम (for इद)	15	5^{b}	अध्यात्मनिष्ठा (for °नित्या)
5	4^{d}	उभयो फलमश्नुते		8^{c}	गृहीत्वा तानि (for गृहीत्वैतानि)
	9^{a}	विलपन् (for विसृजन्)		13^{a}	मामाविश्य (for गामाविश्य)
	20^{b}	नो द्वेष्टि (for नोद्विजेत्)	16	12^{c}	कामलोभार्थम् (for °भोगार्थम्)
	23^{a}	यो वोढु (for य सोढु)	18	15^{d}	पञ्च ते (for पञ्चैते)
6	44^{b}	क्रियते (for ह्रियते)		59^{c}	मिथ्यैवाध्यवसायस्ते

[1] The name of the day is erased and illegible, but looks like either शशि or शनि, the former would be correct, following the full moon ending month usual in Northern India.

Would it be believed that the only MS where all these variants occur (except 2 11^b, 3 31^a, 5. 23^a, 14 6^c—the last three being downright errors which can be easily corrected)—is the "Bhojapatra" MS [1] from the same Gondal Collection, which gives a Bhagavadgītā of 745 (755) stanzas [2] Of the remaining variants in the above list, 5 9^a is tautologous, 6 44^b is meaningless, 8 3^d is ungrammatical (unless कर्म is taken as a separate word), in 14 15^c, the plural लीना is wrong, 15 13^a can give sense only if माम् = लक्ष्मीम् = मायाम्, and in 18 59^c, the word व्यवसाय is deliberately changed to अध्यवसाय because the editor always prefers to understand व्यवसाय to mean trade, profession or worldly activities See his long note *apud* BG 2 41

Ñ1

Cambridge, University Library, Additional MS No 1597, dated Nepalese Samvat 596 (ca A D **1476**)

This MS was presented to the Cambridge University by Daniel Wright, the Nepal Resident The B O R Institute obtained a photograph copy from the University It is a paper MS written in Newārī characters Size 18″ × 5½″ Folios 56, with seven lines to a page, and about 32 letters to a line Occasional marginal emendations Stanzas and adhyāyas numbered After BG 18 78, the MS inserts 111^* and continues

> इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहिताया वैयाशिक्या श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे भीष्मपर्वणि परमार्थनिर्गुणमोक्षयोगो नामाष्टादशमोऽध्याय समाप्त ॥ सवत् ५९६ वैशाखकृष्णअष्टमी शुक्रदिने सपूर्णम् ॥ श्रीभगवद्वासुदेवप्रीतिरस्तु ॥ शुभम् ॥

Then follow ten lines of an independent Paurāṇik work. The particulars of the date given are correct

The above MS, which, if the date is its own, would be the oldest MS to be used for the present edition, may, possibly, be a later copy from an older MS, to judge by its handwriting On fol 66 and elsewhere, there are small marginal corrections in Devanāgarī characters, presumably by a different hand

The MS gives over thirty-five original variants, nearly 20 of which appear to be copyist's blunders The readings worth noting are the following

BG 1 27^a — सुहृद स्यालान् (for सुहृदस्तथा, cf 1 34^d)
2 6^b — यद्वा जयेम उत वा (with hiatus)
2 20^b — भविता वा कदाचित्
2 38^c — युद्धाय युद्ध[ध्य]स्व

---

[1] Regarding this MS, see my paper in *The Ganganatha Jha Research Institute Journal*, Vol 1 (1943), pp 21–31, entitled "A Fake(?) Bhagavadgītā MS "

4 15[b] — गर्वैरपि (for पूर्वैरपि)
4 21[a] — यदा[ता]शीर्यतचित्तात्मा
5 5[c] — तद्योगेनाधिगम्यते
5 6[cd] — मुनिर्ब्रह्म अचिरेणाधि° (with hiatus)
6 13[b] — अचलस्थिर (for अचल स्थिर)
8 23[ab] — त्वनावृत्ति प्रवृत्ति (for त्वनावृत्तिमावृत्ति)
9 2[c] — धर्म (for धर्म्य)
9 15[b] — यजन्तो मामुपासते
9 19[c] — उत्सृजामि (for उत्सृजामि)
10 34[a'] — सर्वहरश्चास्मि उद्भवश्च (with hiatus)
10 35[cd] — मार्गशीर्षोऽस्मि ऋतूना (with hiatus)
11 54[ab] — शक्यमहम् which avoids hiatus (for शक्य अहम्)
13 2[a] — क्षेत्रज्ञ इति मा विद्धि
14 1[d] — सिद्धिमुदायता
14 4[c] — तासा योनिर्महद्ब्रह्म (by transp)
14 17[cd] — जायेते तमस (for तमसो भवत)
17 26[c] — पार्थ उच्यते (with hiatus , for पार्थ युज्यते)
18 16[c] — पश्यतेऽकृतबुद्धित्वान् (irregular Ātmanepada)
18 19[c] — कर्मभेदत (for गुणभेदत)
18 20[c] — भावमव्यक्तमीक्षते
18 44[a] — कृषिवाणिज्यगोरक्ष (by transp)
18 61[c] — हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति

The large number of variants with hiatus is a feature The oldest Nepalese MS of the Ādiparvan offers numerous instances of the same see Sukthankar, *Epic Studies* (VII), Annals of the B O R Institute, Vol XIX, p 211

Ñ1 has only three inserted passages 100*, 101*, and 111*, the last of which is apparently a संग्रहश्लोक not presumably from Cg Passage 100* is a regular Kashmirian extra stanza found in Ś3-6 K6 Ñ1 (marg) D8 Cā g k, but passage 101* is found only in K5 (all the three lines), and in Ñ1 and D8 (only the first and the third lines) Worth noting is the fact that Ñ1 gives 100* and 101* only in margin[1] or in parentheses, *sec m* Except for this, the bulk of the extra stanzas in the "Kashmirian Recension" seem to be unknown to this old Nepalese MS This is also the case generally with regard to the Kashmirian *variae lectiones*

---

[1] The *vibhūtis* mentioned in 101* occur individually in Purāna texts like the *Bhāgavata* xi. 16 18, 21, 30

DETAILED EVALUATION OF THE TESTIMONIA

(1) *Commentaries A—For the Parvan*

For the Bhīṣmaparvan, five commentaries have been cited in the Critical Apparatus, where necessary Of these, those of Arjunamiśra (Ca) and of Nīlakantha (Cn) are given in MSS along with the text, but it is not invariably the case that the text, along with which the commentaries are written, agrees with the *pratīkas* cited by the commentator Scribes often wrote first the text by itself in the centre. The commentary written above and below the text in the blank space left for the purpose, was at times written by a different scribe, and it was rarely that the scribes took the care to see that the *pratīkas* cited in the commentary corresponded with the text already written in the centre We can cite the instance of our MS Dn1 When its text was written, the intention obviously was to write above and below it the commentary of Arjunamiśra Apparently, this was not available, and we find the commentary of Nīlakantha written in its stead Somewhat disingenuously, however, the commentary ends with—इति श्रीमदर्जुनमिश्रकृतौ भारतार्थदीपिकाया भीष्मपर्वविवरण समाप्तम् Secondly, not every commentary explained all the "difficult" stanzas or words, so that not full use could everywhere be made of the blank margins left above and below the text for the writing of the commentary corresponding to it This furnished the temptation for the student-scribe to copy down from another commentary the explanation of a difficult word, phrase or point which the commentary he was supposed to copy down might not have thought necessary to explain. At least some of the identical explanations found in the different commentators may be due to this habit of the student-scribe, although, in other cases, the commentators themselves might have borrowed (generally without acknowledging) an explanation or two from their predecessors, not even taking the trouble to vary the phraseology.

The five commentaries Ca, Co, Cd, Cn, and Cv, although cited in the Crit App. in this alphabetical sequence, will be discussed here in their chronological order We begin with the oldest of them, Devabodha's *Jñānadīpikā* also called *Mahābhāratadīpikā*

Cd

Of this old and venerable commentator, no MS of the commentary on the entire Mahābhārata is known to exist The Critical Edition could use his commentary[1] on the Ādiparvan, the Sabhāparvan, the Udyogaparvan[2] and the Bhīṣmaparvan[3] (without the Bhagavadgītā) We still lack his commentary on the Āraṇyakaparvan[4],

[1] Published independently by R N Dandekar, B O R Institute, Poona, 1941

[2] Published independently by S K De, Bharatiya Vidya Series, No 3, Bombay, 1944

[3] Published independently by S K Belvalkar, B O R Institute, Poona, 1947

[4] A paper MS in Bengali characters of Devabodha's comm. on the Āranyakaparvan is mentioned by Rajendra Lala *Notices of MSS* , Vol v, No 3009 The MS. belonged to Pratapacandra Bhattacharya of Singura, Dist Virabhuma

the Virātaparvan[1], the Bhagavadgītā[2], the Karnaparvan, the first eight chapters of the Strīparvan, and all the remaining parvans from the Śānti to the end

For the Bhīṣmaparvan we have a solitary MS of Devabodha (commentary only), being the Baroda Oriental Institute MS No 12982 It is written on paper in Devanāgarī characters Folios 1–5 (folio 1*a* blank) carry the text up to the Bhagavadgītā, and folios 1–9 (written *sec m*, with fresh pagination, fol 3*b*, 4*a* and 9*a* being left blank) carry the text from 6 41 1 to the end of the parvan, there being no commentary available for the Bhagavadgītā The MS concludes thus— इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीदेवबोधकृतमहाभारतदीपिकाया भीष्मपर्वाख्यान[? वेव्याख्यान] समाप्तम् ॥ श्रीशाके १६८८ आश्विन सुदि ५ बुधे लिखितमिदं रामभट्टपतेन ॥ This gives 26th October 1766 as the date of completion of the MS according to Pillai's *Indian Ephemeris*

As was established in the case of the Ādiparvan[3], and the Udyogaparvan[4], the text upon which Devabodha comments is in the main of the Ś K type The examination of the *pratīkas* quoted in the commentary on the Bhīsmaparvan goes to confirm that conclusion Thus, as against the text accepted in the Critical Edition, Cd, in the following fifteen cases, gives a reading vouched for by the primary Kashmirian sources

6 3 34^a उपतिष्ठन्ति (for °ष्टद्भिस्) with Ś$_1$ K$_{0-2}$, 4 15^a सर्वाणि (for समाने) with Ś$_1$ K$_{0-3\ 5}$ D$_{1\ 2\ 6}$, 6 6^d शब्द आकाश एव च with Ś$_1$ K$_{0-3\ 5}$ D$_{1\ 2\ 6\ 7}$, 6 9^d न चैषा (for तद्देषा) with Ś$_1$ K$_{0-2}$ D$_{1\ 7}$, 22 5^a महेन्द्रवाह° (for °यान°) with Ś$_1$ K$_{0-3\ 5}$ D$_{2\ 7}$, 42 1^a एवव्यूहेषु (for एव व्यूहेषु) with Ś$_1$ Dn$_2$ D$_3$, 44 32^b व्याघ्रचर्ममयैर् (for °शयैर्) with Ś$_1$ K$_{0-2\ 5}$ Ca v, 44 48^a पत्रशीर्षेण (for °तारेण) with Ś$_1$ K$_{0-3\ 5}$ D$_{2\ 3\ 6}$, 55 119^a विहितेन्द्रजाला (for निहतेन्द्रकीला) with Ś$_1$ K$_3$ D$_6$, 60 79^d भ्रातृव्यसनकर्षित (for °कर्शित) with Ś$_1$ K$_0$ B$_{2-4}$ D$_1$, 62 6^c भूतात्मन (for °त्मा य) with Ś$_1$ K$_{0-3}$, 67 11^d व्यवालीयन्त (for व्यव°) with Ś$_1$ K$_4$ B$_{1\ 2}$ Da Dn D$_{3-5\ 7\ 8}$ Cap c, 67 34^d वातम् (for वीतम्) with Ś$_1$ K$_{0-3}$ B$_{2\ 4}$ Da Dn$_1$ D$_{2-5\ 7}$ T$_2$ Ca, 92 52^a तोमरावापाग् (for °राश्वापि) with Ś$_1$ K$_0$, 105 4^c रथसग (for °भग्न) with Ś$_1$ K$_{0\ 1\ 3}$ D$_{2\ 3}$

The cases in which Cd records a variant found in the late Kashmirian sources count up to thirty, of which the following may be noted

6 12 19^d वर्णांतरे (for वर्णान्तर) with K$_{3-5}$ B Da$_2$ Dn D$_{1\ 2\ 4-6}$ T M$_4$ Ca, 44 25^a प्रतिमानेषु (for पाद्यमानेषु) with K$_{3\ 5}$ B$_3$ D$_{2\ 3\ 6}$ T$_2$ G$_{1\ 2}$ M Ca, 52 1^c अथ

---

[1] *Ibid*, No 3010 is a Bengali MS of Devabodha on the Virātaparvan, of the same owner

[2] There is a MS (Baroda Or Inst No 13036) of Caturbhuja's commentary on the Bhīsmaparvan which seems to have preserved a portion of Devabodha's commentary on BG 2 11–16 and 4 17–31 But we cannot be certain of its authenticity Sarvajña-Nārāyana quotes Devabodha's gloss on Bg 11 36

[3] See Sukthankar, *Prolegomena to the Ādi*, p LXX

[4] See De, *Introduction to the Udyoga*, pp XIII–XIV

सयाने (for अनुसं°) with K_2 $B_{1.2.4}$ Da Dn $D_{4.5.7.8}$; 55.95^{d} अभिमारात् (for अभियानात्) with $K_{3.5}$ $D_{2.6}$; 63.12^{a} कर्णस्रोतोभव (for °द्भव) with $K_{3.4}$ B_1 Dn_2 $D_{4.7}$ Ca; 93.21^{c} परार्धेन (for °र्ध्येन) with $K_{0.2.3}$ Da_1 $D_{2.5.6}$ T_2; 98.17^{b} ऽभ्रघनात् (for ऽभ्रगणात्) with $K_{3.5}$ $D_{2.3}$; 100.30^{c} व्यसयामास (for ध्वसयामास) with $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{3-5.7.8}$ M; 110.43^{b} ग्रह (for ग्लह) with $K_{2.3.5}$ $D_{2.5}$ Cc; 116.6^{a} अन्वासत (for अन्वासत) with $K_{2.4}$ B D (except Da_2 D_5); 116.17^{b} रथेषुभि (for महे°) with $K_{3.5}$; 116.47^{c} सौहृदाना (for सौहृद वा) with $K_{3.5}$ D_2; 117.31^{d} सुतान्प्रति (for सुतं प्रति) with K_3 Da_1 Dn_1 D_3 M.

Equally numerous almost are the cases in which Cd follows the late Northern group of MSS. referred to on p. xviii above, with a few exceptions either way. The following may suffice by way of illustration:

6.5.16^{d} उपजीवनम् (for अभिजीवनम्) with B Da Dn $D_{4.5.8}$ Cc; 5.19^{d} लोके न (for लोकान्न) with $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.5.8}$; 6.3^{c} जगतीस्थानि (for जगत्स्थितानि) with K_4 B Da_2 Dn $D_{1.4.5.8}$ T_2 M_{1-3}; 6.9^{a} आनुपूर्व्या (for आनुपूर्व्याद्) with K_4 B D (except Da_1 $D_{2.8}$); 11.3^{d} तिष्यं (for पुष्य) with B Da Dn $D_{1.3-5.8}$ M_{3-5}; 15.4^{a} आर्ति (for आर्ति) with K_4 B Da_2 Dn $D_{1.4-8}$ $G_{2.3}$ M_5 Cc.

More curious are (i) the three cases in which Cd shows alliance with the TG group: 6.12.36^{b} (दडका for दण्डिका, with T_1 G_4), 45.37^{a} (वभ्रून् for क्रुद्ध, with T G_4), and 108.32^{d} (वाहिनीं for भारतान् with B_3 T_1 G); (ii) one case each: 6.6.3^{a} (पञ्चैतानि for पञ्चेमानि, with G_{1-3}) and 6.72.25^{c} (यथागमं for °गत, with $M_{1.3-5}$), where Cd shows relationship with the Grantha and the Malayālam versions respectively; and especially (iii) the two cases where Cd evinces support of the entire S recension backed by a few N MSS.: 6.5.16^{a} (पुरुषा श्रेष्ठा for पुरुष श्रेष्ठ, with K_4 B Da Dn $D_{1.4.5.7.8}$ T G $M_{1-3.5}$ Cc), and 6.50.55^{d} (शवला for शवलै, with K_4 B Da_1 Dn $D_{4.5.7.8}$ S). The last two instances can only mean that the urge for variation which is one of the dominant factors resulting in what we now designate as the S recension, was already in operation in the North some ten centuries ago.

As regards insertions, while Cd bears testimony to the inclusion in the text of 163* and 277* (both exclusively Northern additions), it nowhere gives evidence of the acceptance of any exclusively Southern insertion. At the same time, it is worth noting that Cd shows no knowledge of 204*, which is an early Śāradā insertion (found in $Ś_1$ K_{0-3} only). This, however, is only an argument *ex silentio*.

As regards stanza sequence, Cd follows the ŚK order in reading 6.15.24–38 after 15.54, and (with the N MSS. generally) in reading 6.44.29 after 44.33. Cd does not contain the *Kātyāyanīstava* (App. I, No. 1, found in $K_{2.4}$ B Da Dn $D_{4.7.8}$), nor the late Śveta episode (App. I, No. 4, given by $B_{3.4}$ Da Dn $D_{4.5}$ M_{3-5}).

Cd gives in about forty places readings which have not been found in any of the available MSS. In the following cases at any rate, with better support of MSS., the readings could have been acceptable:

6 15. 10^{c} पाञ्चाल्य (for कौन्तेय), 16 46^{d} समुद्धर्षे (for समवाय), 41 61^{c} श्रद्धेयवचनान् (hypermetric, for °वाक्यात्), 44 3^{c} अरिष्टा इव (for आविष्टा इव), 44 9^{a} अविनीता (for अभिनीता), 67 8^{a} भ्रान्तपत्रा (for श्रान्तपत्रा), 67 37^{a} नागवार- (for नागराज-), 72 16^{b} रत्नपट्टै समन्वित (for °पट्टेन सचितम्), 79 2^{cd} धृत्वा नभमान् (for दृष्टानभमान), 91 56^{a} विकृत (for विस्ट), 92 68^{c} विघाटिकाभिश्चित्राभि (विघाटिकाभि, explained as प्रयुक्ताभि), 110 23^{a} बर्हिणवाहिनाम् (for °वाजानाम्), 114 112^{b} ज्ञानम् (for योगम्), 117. 7^{a} रहिते (for रहित)

The most noteworthy solitary reading offered by Cd, however, is सूर्यचन्द्रौ (for चन्द्रसूर्यौ) in 6 3 29^{a} The context here is the enumeration of certain ominous phenomena preceding the great Bhārata War, and amongst these is the mention[1] of two eclipses, that of the Moon and of the Sun *in one and the same month* (*ekamāse*) And we are further told that they took place *trayodaśīm* (on the thirteenth *tithi*) and *aparvaṇi* Since stanza 28 speaks of the no-moon day (*amāvāsyā*) as falling on a *trayodaśī*, it is clear that *trayodaśīm* must refer to the solar eclipse, and *aparvaṇi* (the other predication) to the lunar, although in the compound *candrasūryau* the sequence is just the other way[2]. Now when the *amāvāsyā* falls on a *trayodaśī*, at least one—if not both—the full-moon days preceding and following such a defective fortnight (*kṣayapakṣa*, technically known as *Viśvaghasra*) comes after sixteen *tithis* The fortnightly bisection of the month (*ardhamāsapravṛtan*, as Yāska names it, *Nirukta* 1 20) is in this case uneven (13 16), and that is what is meant by the predication *aparvaṇi* used about the full-moon eclipse Now, with a *kṛṣṇapakṣa* of thirteen *tithis* in which a solar eclipse is to take place, there is no possibility of a lunar eclipse happening at the end of the *preceding* sixteen–tithi fortnight, owing to the very short duration of the Pūrṇimā, but a lunar eclipse at the end of the *following* sixteen–tithi fortnight is within the limits of possibility If therefore the earlier solar eclipse and the later lunar eclipse are to fall within one month (*ekamāse*), the month must end with the full-moon, as in the reckoning current in Northern India (as opposed to the *amānta* reckoning familiar in the South) Devabodha, the Northerner, would see no difficulty in the reading *sūryacandrau*, which he found in the MSS[3] In all our MSS, Northern as well as Southern, the reading is *candrasūryau*, which, on purely objective considerations, the present editor did not feel himself at liberty to change But South–Indian readers and copyists[4] would naturally stumble at the sequence *sūryacandrau*, and make it *candrasūryau* agreeably to the *amānta*

---

[1] The Vulgate reads the *Candrasūryau* stanza twice (with *v l*), but older Northern MSS and the S recension read it only once. Its repetition is evidently a mistake

[2] Such departure from the *yathāsaṃkhyam* rule is, for a valid reason, permissible, cf अपाणिपादो जवनो ग्रहीता (*Śvet Up* 3 19) With the *sūryacandrau* reading, no such departure becomes necessary

[3] It does not look as though Devabodha himself had changed the reading

[4] It will be remembered that even the copyist of Ś1 was not a Kashmirian see *ante*, p xvi.

reckoning But that would make matters worse, because, as we saw, with a *Viśvaghasra kṛṣṇapakṣa* in which a solar eclipse is to take place, a lunar eclipse on the preceding full-moon cannot possibly take place Others have attempted to cut the Gordian knot by altering the reading *ekamāse*, which was believed to be the heart of the trouble. This has been done in several different ways There are the two changes *ekapakse* (K_4 B Da D_5) and *ekatrāhni* (T_1 G_4 M_3), which are astronomical monstrosities, as we cannot have the two eclipses in one *pakṣa*, nor on one and the same day, in spite of Nīlakaṇṭha's explanation (on GK stanza 32), which is a counsel of despair The variant *devamāse*, favoured by the Madras edition, I do not know how to understand exactly. It can mean, according to the lexicographers, eighth month, which will be Kārttika (with Caitra as the first month), it can also denote the Mārgaśīrṣa with which the year once commenced, and which is hence known as the Keśava month (cf BG 10 35) The variant *ekāhnā hi* (Dn $D_{4\ 8}$) has been interpreted by some to signify 'the same *tithi*', i e, the [*śukla*-]*trayodaśī* (the last *tithi* of the bright fortnight) when the lunar eclipse occurred, and the [*kṛṣṇa*-]*trayodaśī* (of the same or the next month's dark fortnight) when the solar eclipse also occurred But it is quite impossible that two such *Viśvaghasra* or thirteen-tithi fortnights can occur at such a short interval To understand *ekāhnā hi* to mean *the same day of the week* is also not very happy, because, in the first place, it is not quite established that the week-days, in the Mahābhārata, had any current names, but supposing that the lunar eclipse of a certain month and the solar eclipse of the *pakṣa* or month preceding or following it fell on the same week-day (which would be possible on the fifteenth but *not* on the sixteenth day, which is the case before us), where is the authority to suppose that this circumstance gives it its ominous character ? Whatever may have been the actual history of the present reading and its successive variations, the instance should at any rate establish the fact that deliberate changes in the astronomical statements found in the current text of the Epic have been made—whether before Devabodha or after him is immaterial to us — and it would really be futile to attempt by ingenious interpretations to harmonize all the conflicting astronomical statements found in the different parts of the Mahābhārata, pending, as a primary requirement, the fixation of the text of the concerned passages

Cc

Complete MSS of Caturbhuja's commentary on the entire Mahābhārata are no longer extant MSS of his commentary on the Āraṇyaka, Virāṭa (published by the Gujarati Printing Press, Bombay, 1915), and Droṇa parvans have been reported Caturbhuja's commentary on the Bhīṣmaparvan used for the present edition is a solitary MS, bearing No 13036 of the Baroda Oriental Institute's Library It is written on old country paper, size $11\frac{3}{4}'' \times 4''$, slightly frayed at the lower right-hand corner. Folios 42, with 10 lines to a page, and 48 letters to a line Written in Devanāgarī

characters, not very correct It gives the commentary on the Bhagavadgītā only up to stanza 57 of chapter 2, and remarks —अत पर ग्रन्थाभावान्न लिखितानि The commentary is again resumed at 6 41 3, and goes on to the end of the parvan (fol 40a, line 1) After this point, there are, in the same handwriting, five pages of what purports to be देव(फो)ञोधस्य गीताटीका, but its authenticity is uncertain[1] The commentary begins

श्रीगणेशाय नम ।

यो ग्रन्दावनगोचरो दनुभुवा ग्रन्दानि नीत्वा क्षय
हर्षोत्कर्षविकस्वराणि विदधे वृन्दानि यद्वासिनाम् ।
गोवृन्दावनतत्परश्च ललनाग्रन्दानि गोजीविनां
वगध्यानविमोहितानि स जगद्वन्द्यो हरिर्वन्द्यताम् ॥
भीष्मपर्वणि सदेह साग्राहारिविचारणा ।
श्रीचतुर्भुजमिश्राणा धरणीवारणोऽजयन् ॥

The commentary on the Bhagavadgītā begins (fol 16a)

विश्वोऽक्रान्त्या तैजसो वासनाभि
प्राज्ञो नामज्ञानमात्रानुबन्ध ।
यो वाक्यार्थे निस्त्रिवर्ग सुधीर्यो
भूमान त नौमि वेदान्तवेद्य ॥

इह खलु [प्र]वृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणो द्विविधो धर्म शुश्रूयते । तत्राद्यो बहुप्रकार साधारणाधिकारिको, विशिष्टाधिकारिकोऽन्य । स च द्विविधो, कर्मयोगो ज्ञानयोगश्च ।

The colophon at the end of the commentary on the parvan runs —इति चतुर्भुजमिश्रविरचितायां भीष्मपर्वटीका समाप्ता । The MS is undated, and looks not more than 150 or 200 years old The date of Caturbhuja lies between A D 1275–1350[2]

Amongst the insertions noticeable in Cc, the following belong to the N recension in general 163*, 227*, 229* (not in D_2), 275*, 277*, 279*, 476* It shows no insertion that can be said to be peculiar to the Kashmirian version as such, while most of its insertions are common to the late Northern group of MSS, for example, 10* (with $K_{2\ 4}$ B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ Ca), 11* (with K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ Ca), 12* (with K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 8}$), 84* (with K_4 B Da Dn $D_{4\ 7\ 8}$), 142* (with K_4 $B_{1\ 2\ 4}$ Da_2 Dn $D_{1\ 3-5\ 7\ 8}$) With the Southern group of MSS, Cc shows 26* (found in T G $M_{3\ 4}$), 60* (found in B_{2-4} Da Dn $D_{1\ 3-5\ 7\ 8}$ S) and 64* (found in K_{3-5} B D S) Of these instances, however, the last two have not much probative value Cc does not give the *Kātyāyanīstava*, nor the Śveta episode It does not follow the S tradition in reading chapter 41 before the Bhagavadgītā It also does not align itself with the 14 out of

[1] This portion of the commentary is printed in the edition of Devabodha's commentary on the Bhīṣmaparvan published by the B O R Institute (1947)

[2] See P K Gode *Annals* of the BORI, Vol xxv, pp 103–108

the 23 N MSS used in the Critical Apparatus (Ś$_1$ K Da$_1$ Dn D$_{1\ 2\ 4\ 7}$) in reading 6 15 24–38 after 15 54, and exhibiting the consequent changes of repeating 15 53–54 and omitting 15 24–38 [1]

As to readings peculiar to Cc, at least a couple of hundred instances are citable, of which the following may serve as samples

6 1 4^c अनुगसतो (for आगं°) and 12^c नियोजयामास (for योज°), both hypermetric, 3 13^d श्रवणेन (for श्रवणे च), 33^b मारुताहत (for मातुराहत); 4 7^a [अ]विनाशाय (for विनाशाय), 31^a सस्कल्प (for सम्प्रल्य), 7 46^a दिव्यसकाशा (for °सकल्पा), 13 13^d वर्पलवका (for °पुञ्जका), 36^b विवर्पेद्गिर् (for वर्प्मवद्गिर्), 15 2^c देवतुल्येन (for °कल्पेन), 30^d यतव्रतात् (°व्रता), 16 4^a ऽनिकृतिप्रज्ञे (for निकृति°), 28^c सर्वतो (for व्यतिछन), 21 6^c विपन्नम् (for विषण्णम्), 24 17^a अविनाश (for अविनाशि), 45^c निर्वद्व (for निर्द्वंद्वो), 51^c जन्मबन्धननिर्मुक्ता, 55^b मनोहरान् (for °गतान्), 41 102^b स्तुतिसभवा (for °सहिता), 44 4^d युगेषु (for युगानि), 46 16^a कृत्वा अल (with hiatus, for कृत्वा हित), 48 49^d गुणातरे (for स्तनान्तरे), 50 78^d सुश्रु[त्र]वु (for सर्वेश), 16^b दातापीडप्रकर्षण, 116^c सनयम् (for सनतिम्), 61 50^d सत्त्वविभावन (for भूत°), 67 25^d ताड्यताम् (for तुद्यताम्), 70 1^b वार्ष्णेयो (for सात्यकिर्), 72 6^c क्षेपणेषु (for °णीषु), 14^c पक्षिसद्दसै (for पक्षसंकाशै), 14^d रत्नपट्टै सुसंचितम्, 73 27^{cd} मयि चैकायनगते तुल्यार्थाभिनिवेशिनि, 79 38^d सा अकीर्यत (with hiatus, for सा व्य°), 80 43^a साधयाश्वान् (for चोदया°), 92 11^c स्त्रीत्वायितु (for क्लीबयितु), 45^b सुसम्थितै (for सुसशितै), 63^d सत्तावद्धै (for स्वस्तजिह्वै), 65^a कृत्तहस्तैश् (for स्वस्त°), 93 2^b विवर्धितम् (for विवक्षितम्), 21^a भल्लीपुष्पनिकाशेन (Ccp तंडी°), 112 3^b Ccp सुताम् (for स्वसाम्), 79^b कालोद्दीप्तेन (for क्रोध- दी°), 110^c [अ]पार्थ (for पार्थ)[2], 114. 2^b तक्षुभि (for पट्टिशै)

Where, as against the accepted reading, Cc gives a variant, in the large majority of cases, it sides with the late Northern group of MSS with sporadic exceptions either way These, it is unnecessary to quote here Cc follows the older Kashmirian group of MSS in the following cases worth enumerating

6 6 16 शेष (for एष, with Ś$_1$ K$_{0-2}$ B Da$_2$ Dn D$_{1\ 4\ 5\ 8}$), 24 26^a अथ वैन (for अथ चैन, with Ś$_{1-3\ 4\ m\ 5\ 6}$ K$_6$ M$_{1\ 8}$ Cā b k), 54^d व्रजेत् (for व्रजेत, with Ś$_{1-4\ 6}$ K$_6$ Cā), 49 23^c वसन्ते पुष्पस[श]वलौ (with Ś$_1$ K$_{3-5}$ BD), 59 14^d पदातय (for पदातिन, with Ś$_1$ K$_{0-4}$ Da D$_{5\ 6}$), 65. 14^d व्यूह (for व्यूढ, with Ś$_1$ K$_{0-3}$ Dn$_2$ D$_{1\ 4\ 7\ 8}$ T$_1$ G$_4$ M$_1$), 67 11^d व्यवालीयन्त (for व्यव°, with Ś$_1$ K$_4$ B$_{1\ 3}$ Da Dn D$_{3-5\ 7\ 8}$ Cap d), 72 7^b व्यायामे च (for व्यायामेषु, with Ś$_1$ K$_{3-5}$ B Da$_2$ D$_{1\ 2\ 5\ 7}$), 112 20^c वासिता- (for वाशिता-, with Ś$_1$ K$_{3\ 4}$ B D [D$_2$ om])

In the following quotable cases, it shows relationship with some Southern MSS

6 2 33^b स्तनित (for °त, with B Dn D$_{2\ 8}$ G$_{1\ 2}$ M$_5$), 4 33^c अपि पञ्चशत (for पञ्चाशदपि, with D$_{1\ 7}$ T$_1$ GM), 6 16^d परिवारित (for °वृहित, with B Da Dn D$_{3-5\ 7\ 8}$

[1] See, "Mahābhārata Text-transmission Problems Problem 1" in the *Annals* BORI, Vol xxv, pp 82–87

[2] More an interpretative ingenuity than a variant proper !

T1 G), 7 42[b] चैत्याग् (for चित्याग्, with K2-6 B D [except D7] T G M4), 10 11[c] अविज्ञाता (for अभि°, with K3-5 B D [except D7] T2 G1), 11 3[d] तिष्य (for पुष्य, with B Da Dn D1 3-5 8 M3-6), 12 1[c] विष्कम्भस्य (with K5 B4 Da D5 S [except M1 3 6]), 13 3[d] समुद्रे (for पर्वते, with B Da Dn D1 4 6 7 8 S), 15 15[c] आर्जौ (for असौ, with K4 B Da Dn D4-6 8 T2 G3 M), 78 18[d] पुत्रस्य (for शत्रुस्य, with K3-5 B Da3 Dn2 D1-4 6-8 S), 108 32[d] भारतीम् (for भारतान, with K3 B2 4 D [D2 om] T2 M)

Finally it is worth noting that in the few cases where Cc mentions variant readings, the variants are not found in any one particular group of MSS A few cases in point are

6 1 8[c] समायात (for समावृत्त, found in K4 5 B Da Dn D4 5 8), 15[d] मेर्य (for मेरौ, found in B3 Dn D4 6 8) and समन्तत (for सहस्रश, not found elsewhere), 29[c] अश्विनार्धा (for अश्वेनार्धा, found in Da2 D3 5), 3 27[c] शुभ्र (for बुध, found in Dn D4 8), शीर्षे (for स्मीत्य found in Dn1 D4), 27[d] दर्शयन् (for जनयन, not found elsewhere), भयमुत्तमम् (for सुमहद्भयम्, found in K4 B Da Dn1 D1 4 5 8), 6 16[d] पर्वत (for सर्वत, not found elsewhere S gives पर्वते), 16[cd] त्वाधार शेष (for एष सक्षेप, not found elsewhere), 41 99[b] पाण्डवा (for पार्थिवा found in D8), 47 20[d] आविभु (for चाभिभू, not found elsewhere), 50 24[c] उद्वहई (as in text), 59 26[b] अलम्बुषो राक्षसोऽसौ तदानीं (found in K4 B Da Dn2 D4 5 7 8), 102 10[a] चापाभिर् (for चापार्चिर्, found in K5 D3 [marg *sec m*])

Cv

An almost complete MS of Vādirāja's commentary on the Mahābhārata is available in the Mysore Oriental Library, besides parts of the commentary on stray parvans in several libraries of South India For this edition, we were able to use a Devanāgarī copy of the Mysore MS, bearing Library No C 1577 and dated Śaka 1597 (A D 1675) The original MS is written on paper in Devanāgarī characters Its total extent is folios 2–104, 151–445 The Bhīṣmaparvan covers folios 151–188, with 8 lines to a page, and 44 letters to a line The post-colophon data at the end of the last Book, which gives the date, runs as follows

शाके सप्तनवेपुभूपरिमिते कर्कस्थिते सूर्यगे
राक्षाब्दे च तथा च मासि श्रवणगे तिष्या जया एव च ।
तद्दिनेपु च येन च ग्रन्थलिखित सपूर्णमेव यथा
यशोराशिगुणो हि मुद्गलसुतो गोविन्दरायाभिध ॥

Vādirāja alias Kavīndratīrtha was eighth in the succession-list of the High-priests of the Mādhva sect, and died Śaka 1261 (A D 1339)

Cv gives the following insertions 115* (found in D6), and 498* (common to S). Both are characteristic additions In the Bhagavadgītā, it gives 108*, along with various MSS of all groups

There are very few readings found in Cv which can be regarded as peculiar to it, and in many cases they are due to corruption or scribal error

6 1 32^a ससूतेषु न धूर्येषु (for न सूतेषु न धुर्येषु), 2 19^a खेटा ह्राहेति (for खटाखटेति), 21^c शिखान्त्रिवर्णा परिघा (for त्रिवर्णा परिघा संधौ), 3 14^d समाहृत्य (for समारुह्य), 14^e समाक्रम्य (for परि°), 16^c चित्रास्वात्युत्तरे (for °त्यन्तरे), 36^c वेलाभूर्भमयति स्म (sic), 4 12^d अतिग्रह (for न कल्मष), 6 16^a द्विरंश (for °शे), 8 21^{ab} सहस्राशशतानि (for सहस्र च श°), 27^b °गण्डका (for °गण्डिका, for gloss, see Crit App), 15 10^a अत्यन्य पुरुषव्याघ्र, 48^b शत्रुसनिधम् (for °ससदि), 19 4^c सयतान् (सहतान्), 44^a चाक्षीणि (for मज्जानो), 20. 3^c वनराशी° (for °राजि°), 21 13^c अभिजातिजयस्तस्य, 42 10^c पराभवत् (for अभ्य°), 43 67^d सैन्यान्यस्य तु पूजयन् (for तत्सैन्यं प्रत्यपूरयन्), 48 7^c अभिमन्युर् (for अभिपत्य), 28^a आर्तायनिस्त्रिभिर्भल्लै , 50 45^d आप्लव (for °प्लुतं), 45^e सयत (for संपातं), 55 124^b विनाशपालाल° (for °पाताल°), 61 20^c स महाघोर (for सुमह°), 64 2^a देहाना (for देवाना), 67 34^d वार्तम् (for वीतम्), 68 7^b भुवि (for युधि), 27^c गच्छन्ति (for धावन्ति), 69 26^a सविद्धोर क्षरत्रक्त (for स विद्धो विक्षर°), 84. 12^c प्रहताश्वरथे (for विद्रुताश्वे रथे), 85 23^b नदता (for स्तनता), 86. 3^c आजानेयमहीजाना (for आरट्टाना मही°), 91 34^d सपाते जलदा यथा (for प्रावृषीव बलाहका), 93 21^a भाण्डीपुष्पविकासेन (for °विकाशेन), 27^a दक्षिणाकारं (for दक्षिण काले), 94 17^c सैषा वाङ् (for यासौ प्राङ्), 106 31^a ततो दुर्योधनो राजन् (for ततोऽर्जुनो जातमन्युर्, given as Cvp), 110 46^d महोदधे (for °दधि), 114 88^d सस्थितो (for सप्राप्ते), 115 50^a परिषच्छाम्यता (for परिखा रान्यताम्)

Where Cv differs from the accepted text, it gives variants which, in the following cases, agree with the primary Kashmirian group of MSS

6 13. 41^c सहस्राणि (for शतान्यस्य , with Ś$_1$ K$_{0\ 1\ 3\ 5}$ D$_{1-3\ 7}$), 44 32^b व्याघ्रचर्ममयैरपि (for °शयैरपि, with Ś$_1$ K$_{0-2\ 5}$ Ca), 50 30^c अभिद्रुत्य (for °प्रेक्ष्य, with Ś$_1$ K$_{0\ 2\ 3\ 5}$ D$_{2\ 6}$), 80 37^c वाहं (for यानं , with Ś$_1$ K$_3$ D$_{1\ 3}$), 81 17^a छिन्नायुध (for °युधं , with Ś$_1$ K$_4$ M$_3$)

In the following cases, the agreement is with the secondary Kashmirian group

6 1 7^b वृद्धबालावशेषिता (for बालवृद्धाव° , with K$_{0\ 2}$ D$_{1\ 3\ 7}$); 2 29^a गृहीतशस्त्रावरणाः (for °भरणा , with K$_{0\ 1\ 3.\ 5}$ D$_{1-3\ 7}$), 3 14^c पूर्व (for पूर्वे , with K$_1$ D$_{4\ 8}$), 4 2^b कल्पवादी (for काल° , with K$_{3\ 5}$ D$_{1-3\ 7}$), and महायशा (for °तपा , with K$_{3\ 5}$ D$_2$), 5 18^a येषा (for एषां , with K$_3$ D$_3$ T$_2$), 14 4^a सर्वसैन्याना (for °योधाना , with K$_{3\ 5}$ D$_{2\ 6}$), 17 21^a तस्मिन् (for यत्त , with K$_{3\ 5}$ D$_2$), 55 119^a निहतेन्द्रजाला (for °कीला , with K$_{0\ 1}$ Dn$_2$ D$_{4\ 7}$ S), 70 12^d धूमकेतु (for यूप° , with Ś$_1$ K$_0$), 83 10^b त्रैगर्त (for त्रि° , with K$_{0-3}$ Dn$_2$ D$_{4\ 7.\ 8}$), 114 36^a अस्य (for तस्य , with K$_{3-5}$ B D [except D$_1$] S), 115 26^d समन्तात्पर्यवारयन् (for अवहारमकारयन् , with K$_{3-5}$ B Dn$_2$ D$_{2\ 4\ 7\ 8}$ S), 54^c एभिरेव (for एतैरेव , with K$_{3-5}$ B Da Dn D$_{2-8}$ S).

In the remaining about ten or twelve cases, the agreement is with the late Northern group of MSS , or with sporadic N MSS

In hardly ten cases does Cv exhibit definite relationship with exclusively Southern MSS The cases are

> 6 1 7^{a} अन्येत्र (for शून्येत्र, with M_2), 7^{c} निरस्तपुरुषा (for निरश्व°, with T_2), 3 28^{b} भूतपूर्वां तु (for भूतपूर्वां च , with T_2), 19 30^{c} क्रूरा (for शूरा , with $M_{1\ 3\ 5}$), 41 61^{c} परुपात् (for पुरुपात्, with M_2), 114 88^{c} कालकर्ता (for काल कर्ता , with TG), 102^{b} अमद्यपे (for अमध्यमे , with $M_{4\ 5}$) , 117 34^{b} प्रणम्य (for प्रसाद्य , with T_1 G)

When it is remembered that Vādirāja was intimately connected with the Mādhva sect which largely prevails in the South, the relative immunity of his text from Southern variations becomes noteworthy This holds good also of the insertions found in Cv with the solitary exception of 498^{*}

Ca

Complete MSS of Arjunamisra's commentary on the entire Mahābhārata are no longer met with, although Rājendralāla Mitra, in his *Notices*, vol V, App p viii, records having come across one such at the village of Gudāp (District Burdwan) MSS of the commentary for parvans 14, 16–18, as also for occasional passages of the Rājadharma and the Āpaddharma sections of the Śāntiparvan, have not yet been found in any of the collections of MSS of which lists are available For the Bhīsmaparvan, we were able to use two MSS , Da_1 and Da_2, already described in the Critical Apparatus (above, pp xxxiii–xxxv)[1]

Cn

As this commentary is readily available in print, and is the latest of them, it was not thought necessary to go into any critical details about the commentary proper beyond the data supplied in connection with MSS Dn_1 and Dn_2 already described on pp xxxv–xxxvi above Incidentally, it is worth noting, however, that Ganapat Krishnaji's edition of 1863 cannot be said faithfully to present the text underlying Nīlakantha's commentary in every detail, and not all the Cn MSS agree amongst themselves This holds true also in the case of the added passages For instance, GK inserts 36^{*} (found in $Ś_1$ K_{0-2} M_5), 141^{*} (found in $Ś_1$ $K_{0-3\ 5}$ Da_2 $D_{2\ 4-6}$), and 244^{*} (six lines , found in Da D_5) None of them are found in Dn

(I) *Commentaries B — On the Bhagavadgītā*

Of the five commentaries used for the entire parvan, two, Ca and Cd, do not contain the commentary on the Bhagavadgītā portion of the parvan (chapters 22–40), while one, Cc, gives it for its first two chapters only The remaining commentaries used for the BG fall into three groups (1) Cś (with its sub-commentary Cu), which

[1] It has, however, happened that insertions etc , found in the text of Da_1 and Da_2, are often ignored in the commentary proper

preserves, in the main, the current Śaṃkara version of the BG, and which (with the exceptions indicated below) has been adopted in the Critical Edition, also Cn more or less allied to Cś; (2) Cr, Cm and Cv, which present a text differing only slightly from Cś, and (3) Cā, Cb, Cg, and Ck, which give what is known as the Kashmirian version of the Poem.

Cś

Śaṃkara's Bhāṣya on the Bhagavadgītā has been several times printed. The Ānandāśrama edition of 1909 (which is followed in the Crit. App.) and the Mysore edition of 1895 are based upon an actual comparison of MSS. The others are mostly reprints.

Cś tells us, in so many words, that the Bhagavadgītā consists of just 700 stanzas[1], and by stanzas Śaṃkara means just stanzas, and not a collection of 32 syllables. Of the 700 stanzas, Śaṃkara leaves the 47 stanzas of chapter 1 and the first 10 of chapter 2 without any comment, but for all the others he offers a word-for-word exposition, which enables us to determine exactly what the text before him was. As Śaṃkara's date generally accepted is A. D. 788–820, his testimony for the text of the BG is earlier than that of the any other MS. or commentator. In the case of the Bhāṣya on the *Sanatsujātaparvan* (Udyoga 42–45), commonly attributed to Śaṃkara, Dr. S. K. De, the editor of the Udyoga, found[2] that Śaṃkara's text of the *Sanatsujāta* generally follows the TG version, and that that text very often differed from the one given by the agreement of ŚK with M, supported by B, which the Critical Edition uniformly adopts. Now, in the first place, the attribution of the *Sanatsujātabhāṣya* to the authorship of Ācārya Śaṃkara is not beyond cavil, and, what is more to the point, T, G, M, B, and practically all versions except Ś K and a few composite MSS. of the D group have, in the main, accepted (what was not the case in the *Sanatsujāta*) the Śaṃkara text of the BG.

As far as the text of the Bhagavadgītā is concerned, we have, therefore, in the evaluation of the Śāradā and Kashmirian text-tradition, to reverse our judgment and procedure (which were found to holds true not only in the parvans of the Mahābhārata so far critically dealt with, but also in the case of the Bhīṣmaparvan itself outside the Bhagavadgītā chapters), and treat the textual variants in the Ś K sources as late and secondary. As this involves an apparent departure from the principles of text-constitution hitherto adopted in the Critical Edition, a detailed discussion of the problem is called for, and it will be given in connection with our treatment of the Kashmirian testimonia.

The Bhagavadgītā text adopted in the Critical Edition differs from that of Śaṃkara in the following places:

---

[1] Cf.—तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ।

[2] Cf. the Udyogaparvan, p. 192.

BG 2 20^b भूत्वाभविता (for भूत्वा भविता)
2 46^b मर्वत सम्प्लुतोदके (for सर्वत सम्प्लुतोदके)
3 2^a व्यामिश्रेणेव (for व्यामिश्रेणैव)
3 3^d, 13 24^d कर्मयोगेण (for कर्मयोगेन)
6 7^d, 12 18^b, 14 25^a मानापमानयो (for मानावमानयो)
6 29^d सर्वत्रसमदर्शन (for सर्वत्र समदर्शन)
6 41^a पुण्यकृता लोकान् (for पुण्यकृताल्ँलोकान्)

BG 9 23^a °देवताभक्ता (for °देवता भक्ता)
11 17^b सर्वतोदीप्तिमन्तम् (for सर्वतो दीप्तिमन्तम्)
11 22^d विस्मिता एव [?] (for विस्मिताश्चैव)
13 20^a कार्यकरण- (Cśp °कारण- as in text)
18 44^a कृषिगौरक्ष्य- (for कृषिगोरक्ष्य-)
18 68^a इम (for इद)
18. 75^b एत गुह्यतम (for एतद्गुह्यमह)

is Bhāsya, Śaṃkara himself notes the following variants

BG 6 9^d विमुच्यते (for विशिष्यते)
7 22^d हितान् (for हि तान्)
11 41^c तवेम (for तवेद)
13 12^c अनादि मत्पर (for अनादिमत्पर)

BG 13 20^a कार्यकारण- (for कार्यकरण-, Crit Ed adopts Cśp)
14 23^d योऽनुतिष्ठति (for योऽवतिष्ठति)
18 54^b हृष्यति (for काङ्क्षति)

the following places, MSS , editions and commentaries are not agreed as to Śaṃkara's
ding

BG 9 21^c हि त्रैधर्म्यम् or त्रयीधर्मम् (text)
18 13^a पञ्चेमानि or पञ्चैतानि (text)
18 28^b नैष्कृतिको or नैकृतिको (text)

BG 18 35^d तामसी मता or पार्थ तामसी (text)
18 43^d क्षात्र कर्म or क्षत्रकर्म (text)

Cu

The *Bhāsyotkarṣadīpikā* of Dhanapati is printed in the Nirnaya Sagar ed.
ombay, 1936[2]) of the BG with Eight Commentaries, also in the Gujarati Press ed.
ombay, 1912) with Eight Commentaries, and elsewhere It is a sub-commentary
Śaṃkara's Bhāṣya, and the *raison d'être* for it is seen from the following

कुमतस्य निरासाय गीता भाष्यकृता स्वयम् ।
कृष्णात्मना शिवेनादौ व्याख्याता पदश स्फुटम् ॥
ततो भाष्यार्थमादाय व्याख्याता बहुभिस्तु सा ।
यत्तु कैश्चित्कचित्प्रोक्त विरुद्ध भाष्यतोऽखिलम् ॥
साक्षेप युक्तिहीनं च तन्निरासाय लेखकम् ।
अन्तर्यामिस्वरूपोऽसौ मा करोति महेश्वर ॥

Cn

It is not necessary to add much here about Nīlakantha's comment on the BG.
yond what is stated under Dn_1 and Dn_2, as well as on p LXXI above In his explana-
ns, Nīlakantha differs from Śaṃkara in a number of passages in the Bhagavadgītā

Where he reads the text itself differently from Śaṃkara can be seen from the following variants which he shows as against the Crit. Ed

BG 1 8^{d} जयद्रथ (Cnp तथैव च, as text)
2 36^{d} इतो (for ततो)
3 2^{a} व्यामिश्रेणेव (for व्यामिश्रेणैव)
3 41^{c} प्रजहि ह्येन (for प्रजहिह्येन)
4 2^{b} ऽविदु (for विदु)
4 22^{c} वा (for च)
4 24^{d} ब्रह्म कर्म समाधिना (for ब्रह्मकर्मसमाधिना)
5 21^{d} अक्षय्यम् (for अक्षयम्)
5 29^{b} सर्वभूतमहेश्वरम् (for सर्वलोक°)
6 4^{b} अनु सज्जते (for अनुषज्जते)
6 13^{d} दिशोऽप्यनवलोकयन् (for दिशश्चान°)
7 22^{d} हितान् (for हि तान्)
7 25^{b} योग[1] मायासमावृत (for योगमाया°)
8 3^{a} परम ब्रह्म (by transp)
8 7^{d} असशयम् (for असशय)
10 20^{b} सर्वभूताशय स्थित (for °शयस्थित)
11 21^{a} त्वासुरसघा (for त्वा सुरसघा)
11 24^{c} त्वा (for त्वा)
11 35^{c} [एव]अह (Cnp, for [एव]आह)
12 20^{a} धर्मामृतम् (for धर्म्यामृतम्)
13 17^{d} धिष्ठितम् (for विष्ठितम्)
13 20^{a} कार्यकरण° (Cnp, for कार्यकारण°)
14 4^{c} ब्रह्ममहद् (for ब्रह्म महद्)
14 25^{a} मानापमानयोस् (for मानाव°)
16 4^{a} दर्पोभिमानश् (for दर्पोऽति°)
18 4^{d} परिकीर्तित (for सप्रकीर्तित)
18 13^{a} पञ्चेमानि (for पञ्चैतानि)
18 25^{b} अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)
18 43^{d} क्षात्र कर्म (for क्षत्रकर्म)

Cr

Next we have (2) the group of Theist commentators Rāmānuja, the most authoritative exponent of the Viśiṣṭādvaita School of the Vedānta philosophy who flourished in the 11th century A D, keenly disputes Śaṃkara's interpretation of the Bhagavadgītā in quite a number of places We have accepted as reliable the text of Rāmānuja's commentary as given in the Gujarati Printing Press ed (Bombay, 1938[2]), where is also to be found Vedāntadeśika Venkatanātha's sub-commentary on the same called the *Tātparyacandrikā*, which materially supplements Rāmānuja's *Bhāsya* Where the text of the Bhagavadgītā as accepted by Rāmānuja differs from that of Śaṃkara can be seen from the following variants which he shows as against the Crit Ed

BG 2 10^{d} सीदमानम् (for विषीदन्तम्)
2. 13^{d} शोचति (for मुह्यति)
2 26^{d} नैव (for नैन)
2 29^{c} चैवम् (for चैनम्)
2 72^{d} ब्रह्म निर्वाणम् (for ब्रह्मनिर्वाणम्)
3 10^{a} सह यज्ञै (for सहयज्ञा)
3 41^{c} प्रजहि ह्येन (for प्रजहिह्येन)
4 4^{a} अवरं (for अपरं)
5 21^{b} य (for यत्)
5 26^{d} विजितात्मनाम् (for विदितात्मनाम्)
6 11^{d} चेलाजिन- (for चैलाजिन-)
6 13^{b} स्थिरम् (for स्थिर)
6 28^{a} एव युञ्जन् (by transp)
6 39^{a} एन मे (for एतन्मे, also एतं as *v l*)

[1] ❀ Cn हे योग योगिन् । अर्श आद्यच्प्रत्ययान्तोऽय योगशब्द' । ❀

6 43^{b} पौर्वदैहिकम् (for पौर्वदेहिकम्)
7 22^{b} तस्याराधनम् (for तस्या राधनम्)
9 18^{c} प्रभवप्रलयस्थान (for प्रभव प्रलय स्थानम्)
9 23^{a} ये त्वन्य° (for येऽप्यन्य°)
9 25^{d} मद्याजिनस्तु (for मद्याजिनोऽपि)
10 7^{c} ऽविकम्प्येन (for ऽविकम्पेन)
10 17^{a} योगी त्वा (for योगिंस्त्वा)
10 42^{b} ज्ञानेन (for ज्ञातेन)
11 8^{a} शक्यसे (for शक्यसे)
11 17^{c} दुर्निरीक्ष (for दुर्निरीक्ष्य)
11 26^{a} सर्वे (for च त्वा)
12. 18^{b} मानापमानयो (for मानावमानयो)
13 6^{b} चेतनाघृति (for चेतना धृति)
13 11^{b} तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनम् (for °दर्शनम्)
13 12^{c} अनादि मत्परं (for अनादिमत्पर)
13 23^{a} य एन (for य एव)
14 11^{b} प्रकाशे (for प्रकाश)
14 18^{c} °गुणवृत्तिस्था (for °गुणवृत्तस्था)
15 4^{cd} प्रपद्येयत (for प्रपद्ये यत , also प्रपद्य + इयत as Crp)
16 2^{e} अलोलुत्व (Crp, for अलोलुप्त्व)
16 8^{d} किमन्यत्कामहेतुकम् (for °हैतुकम्)
16 13^{b} इम (for इद)
17 19^{c} च (for वा)
18 8^{a} य (for यत्)
18 14^{c} विविधा च पृथक्चेष्टा (for विविधाश्च पृथक्चेष्टा)
18 15^{c} न्याय्ये वा विपरीते (for न्याय्य वा विपरीतं)
18 25^{b} अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)
18 28^{b} नैष्कृतिक (for नैकृतिक)
18 59^{a} यद्यहङ्कारम् (for यदहङ्कारम्)
18 64^{c} दृढ इति (for दृढमिति)

Cm

Madhva, the founder of the Dvaita School of Vedānta who is generally assigned to the 13th century A D, gives a brief commentary on the Bhagavadgītā, which is elaborated by Jayatīrtha in his sub-commentary called the *Prameyadīpikā* Both these are to be found in the Gujarati Printing Press ed mentioned above Madhva also has written a more elaborate dissertation named the *Gītātātparyanirṇaya* (Kumbhakonam, 1910), somewhat on the lines of his *Mahābhārata-tātparyanirṇaya* On crucial passages, Madhva offers an interpretation differing from that given by most of his predecessors As to the text commented upon by Madhva, it differs from that of the Crit Ed in the following places

BG 2 16^{a} [अ]भाव (for भाव)
2 24^{c} नित्यसर्वगतस्थाणुर् (for नित्य सर्वगत स्थाणुर्)
2 24^{d} सनादन [1] (for सनातन)
2 33^{a} धर्म्यमिमं[1] (for इम धर्म्यं)
2 63^{d} विनश्यति (for प्रणश्यति)
2 72^{d} ब्रह्म निर्वाणं (for ब्रह्मनिर्वाण)
3 20^{a} सहैव कर्मणा सिद्धिम्[1] (for कर्मणैव हि स°)
8 3^{a} परम ब्रह्म (by transp)
11 21^{a} मुक्ता [1] (for हि त्वा)
13 12^{c} अनादि मत्पर (Cmp, for अनादिमत्परं)
18 42^{d} विप्रकर्म[1] (for ब्रह्मकर्म)
18 43^{d} क्षत्रियेऽन्ये गुणा अपि[1] (for क्षत्रकर्म स्वभावजम्)

---

[1] These variants are taken from the *Gītātātparyanirṇaya*

Cv

Vādirāja is a close follower of Madhva. As far as the Bhagavadgītā is concerned, he, besides inserting 108* (as is done by a number of MSS.), gives the following variants as compared with the Crit. Ed.:

BG 2. 39^a येषा (for एषा)
2. 49^a ह्यपरं (for ह्यवरं)
2. 59^c रसवर्ज्यं (for °वर्जं)
3. 33^a यस्या (for स्वस्या)
3. 35^c ज्ञानभूतानि (for सर्वकर्माणि)
5. 13^c नवद्वारपुरे (for नवद्वारे पुरे)
5. 18^d समदर्शन (for °दर्शिन)
6. 10^c जितचित्तात्मा (for यत°)
6. 21^a यत्र (for यत्तद्)
7. 13^b एभ्य (for एभि)
9. 5^b ऐश्वर्यं (for ऐश्वरम्)
14. 4^c महालक्ष्मी (gloss for महद्योनि ?)
14. 11^b प्रकाशं (for प्रकाश)
14. 27^a प्रतिष्ठ (for प्रतिष्ठा)
15. 1^a अध शाखा (for अध शाखम्)
15. 4^a पर (for पद)
15. 15^a सर्वत्र (for सर्वस्य)
17. 21^c परिक्लिष्ट धन गतं (sic)
18. 32^c सर्वथा विपरीतान् (for सर्वार्थान् वि°)
18. 54^d नर (for परान्)

For the rest, see pp. LXIV–LXVI above.

Cl

Vallabha who belongs to the 15th and the early part of the 16th century is the great exponent of the Śuddhādvaita School. He has summarized the BG teaching in about a hundred stanzas known as the *Śāstrārthaprakaraṇa*. The present *Tattvadīpikā* commentary comes from a 17th century descendant and a namesake of the great Ācārya. The *Tattvadīpikā* quotes, at the beginning of each adhyāya, stanzas which may belong to the Ācārya himself. Puruṣottama's sub-commentary is a valuable aid to the understanding of the Bhagavadgītā, both being included in the Gujarati Printing Press ed. mentioned above. Vallabha's text of the Bhagavadgītā differs from that of the Crit. Ed. in the following places:

BG 2. 5^b भैक्ष्यम् (for भैक्षम्)
3. 2^a व्यामिश्रेणेव (for °णैव)
6. 1^c स योगी (for च योगी)
6. 36^a असयतात्मनो (for °त्मना)
6. 39^a एन मे (for एतन्मे)
7. 22^b तस्याराधनम्[1] (for तस्या राधनम्)
9. 23^a अन्यदेवताभक्ता (for अन्यदेवता भक्ता)
9. 23^d यजन्तेऽविधिपूर्वकम् (for यजन्त्यविधि°)
12. 9^b न शक्तोऽसि (for न शक्नोषि)
12. 18^b, 14. 25^a मानापमानयो (for मानावमानयो)
12. 19^c अनिकेतस्थिरमतिर्[2] (for अनिकेत स्थिर°)
12. 20^b यथावत् (for यथोक्तम्)
13. 12^c अनादि मत्परं[2] (for अनादिमत्परं)

---

[1] Explained as double saṁdhi, तस्याः + आराधनम्.

[2] Given as Clp.

13 13^a सर्वत पाणिपादान्त (for °पाद तत्)
13 13^c सर्वत्र श्रुति॰ (for सर्वत श्रुति°)
13 17^d घिष्ठितम् (for विष्ठितम्)
13 22^b कर्ता (for भर्ता)
14 15^d अधोयोनिषु (for मूढयोनिषु)
14 18^c °गुणवृत्तिस्था (for °गुणवृत्तस्था)
15 4^c प्रपद्य (Clp, for प्रपद्ये)
16 4^a दर्पोऽभिमानश्च (for दर्पोऽतिमानश्च)
16 17^c यजन्ति (for यजन्ते)
18 62^c मत्प्रसादात् (for तत्प्रसादात्)

We next come to (3) the group of the four Kashmirian commentators

Cā

Ānanda[vardhana]'s comm called the *Jñānakarmasamuccaya* as found in a solitary manuscript belonging to the Bombay Govt Collection (deposited at the BORI), No 179 of 1883-84 For details see Ś₆ above

Cb

Bhāskara's comm called *Bhagavadāsayānusarana*, as found in a fragmentary MS in the possession of Dr T R Chintamani of Madras, who has given some details and extracts on pp xxviii–xxxii of the Introduction to his edition (Madras 1941) of the Bhagavadgītā with the *Sarvatobhadra* comm of Rājānaka Rāmakantha The first folio of the Cb MS is wanting, and the MS breaks off abruptly in the middle of the seventh adhyāya Even in the preserved portion, the MS is apparently full of lacunæ For instance, we should have liked to have Bhāskara's comm on BG 6 7^b to verify Jayatīrtha's remark about Bhāskara's deliberate alteration of the original BG reading परमात्मा समाहित into परात्मसु समा मति But the comm is tantalizingly wanting on BG 6 2 to 6 27 Bhāskara's variants are reported in our Critical Apparatus on the authority of T R Chintamani

Cg

Abhinavagupta's comm called the *Bhagavadgītārthasamgraha* was included amongst the eight commentaries published in the Nirnaya Sagar ed of 1912 (second edition, 1936), and it has also been published in Kashmir by Pandit Lakshman Raina (1933) on the basis of a Śāradā MS For details see under Ś₃ above

Ck

Rājānaka Rāmakantha's comm called the *Sarvatobhadra* has been made available in three printed editions published within short distance of one another the Ānandāshrama edition by S N Tadpatrikar of the Mahābhārata Department of the BORI (1939), T R Chintamani's edition for the Madras University (1941) already mentioned above, and Pandit Madhusūdan Kaul's edition (1943) in the Kashmir Series, No LXIV For our Critical Apparatus, we could also utilise MSS Ś₄ and Ś₅ described above

THE KASHMIR RECENSION OF THE BG

These Kashmirian commentators generally agree with the Śāradā and the Kashmirian group of MSS, with occasional support from mixed codices like D₃, in giving—so far as the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan is concerned—variant readings and extra stanzas which, not having, as a rule, the support of non-Kashmirian sources, are not included in our constituted text, but are relegated to the Critical Notes below F Otto Schrader, however, in *The Kashmir Recension of the Bhagavadgītā* (Stuttgart, 1930), puts forth the view that these Kashmirian sources, with their "fourteen additional stanzas and four half-stanzas unknown to the Vulgate, as well as the 282 exclusively Kashmirian *varietas lectionis*" preserve a more authentic, and even intrinsically superior text of the BG, which, he claims, was pre-Śamkara. I have dealt with this view in detail elsewhere[1], so that here, only a short statement, enough to prove the secondary character of the large majority of the Kashmirian readings should suffice In this connection the following points merit consideration

(1) The Kashmirian variants (with a sporadic exception or two[2]) seek to remedy and regularize the grammatical defects of the current (or Śāmkara) text

2 50^{ab} — जहातीमे उभे for जहातीह उभे (to avoid irregular hiatus)

2 60^{a} — यत् तस्यापि हि for यततो ह्यपि, also † 7 29^{b} — भजन्ति for यतन्ति, † 9 14^{b} — यतमाना or यजन्तश्च for यतन्तश्च (to avoid the use of √ यत् in *Parasmaipada*)

3 23^{a} — वर्तेय for वर्तेयम्, also 15 4^{b} — गतो न निवर्तेत for गता न निवर्तन्ति (to avoid *Parasm* use of √ वृत्)

5 1^{cd} — यः श्रेयानेतयोरेकस्त for यच्छ्रेय एतयोरेकं तन् — The predicate श्रेय can influence the gender of the pronominal subject which immediately precedes it. The masc. यः as referring to सन्यास and योग (both masc.) would be more regular

† 6 39^{a} — एष मे संशयम् for एतन्मे संशयम् — The masc. एष to agree with the masc. संशयम् would be more regular The neuter एतत् is used adverbially as in 18 75^{b} The word इदम् is similarly used in the Kashmir reading in † 9 8^{c}, and in the current reading in 16 13^{b}

7. 18^{b} — मतः for मतम् — The masc. मतः would directly agree with ज्ञानी, the neuter मतम् would require the supplying, after एव, of the finite verb अस्ति followed by इति The emendation was suggested by Schlegel, but several non-Kashmirian MSS already give it.

† 9 31^{c} — प्रतिजानेऽहं for प्रतिजानीहि (to give the more usual sense of 'promise' to √ ज्ञा with प्रति)

---

[1] See the *New Indian Antiquary*, Vol II, No. 4, pp 211-251, *The So called Kashmir Recension of the Bhagavadgītā.*

[2] The few exceptions are 6 16^{a,d} अत्यश्नत and नातिजाग्रत, the first of which is discountenanced by the regular अनश्नतः in 16^{b}, and the second by जाग्रति in 2 69^{c}, as also 18 61^{b}, where वसतेऽर्जुन (for अर्जुन तिष्ठति) uses √ वस् in the unusual *Ātmanepada*

† The *v l* has not the unanimous support of Kashmirian sources

† 10 9^{d} — रमयन्ति च for च रमन्ति च (to avoid the unusual *Parasm* use of √ रम्)

† 11 41^{b} — हे सखे च for हे सखेति (to avoid the use of the wrong voc. form सख for सखे, or, alternatively, to avoid the double samdhi सखे+इति = सख + इति = सखेति)

† 14 23^{d} — यो ऽवतिष्ठति for योऽवतिष्ठति (to avoid the *Parasm* use of √ स्था with अव)

16 2^{c} — अलौल्यं च for अलोलुप्त्वं (to avoid the irregular अलोलुप्त्वं in place of the regular अलोलुपत्वं)

16 13^{b} — इमं प्राप्स्ये मनोरथम् for इदं प्राप्स्ये मनोरथम् — The masc pronoun इमं can go better with the masc noun मनोरथम्, इदं can only be understood adverbially The reading मनोगतम्, which is quite good, is unfortunately very weakly supported

(ii) The Kashmirian variants seek to simplify and normalize the syntax

1 7^{c} — नायकान् for नायका· — Placed between two accusatives, नायकान् would be a smooth construction The nom नायका· will have to be understood as constituting a parenthetical clause

5 21^{b} — य सुखम् for यत् सुखम् — The masc. य to agree with the following स would be an easy change, which is made by several non-Kashmirian MSS also With the current reading the fully-expanded sentence would read [य·] असक्तात्मा यत् आत्मनि सुखं [अस्ति तत्] विन्दति, स· सुखमश्नुते This roundabout construction has the advantage of focussing attention on the particular kind of *sukha* that the BG wants to emphasize.

6 13^{c} — सपश्यन् for सप्रेक्ष्य — The Kash. reading is evidently due to the desire to give a *pres part* to match with the other two *pres part* , धारयन् and अनवलोकयन्

6 19^{d} — योगमात्मनि for योगमात्मन· — The locative case would be more suited to denote the object of Yogic concentration than the current genitive

6 21^{a} — सुखमात्यन्तिकं यत्र for सुखमात्यन्तिकं यत्तद् — The arguments in 5 21^{b} also apply to this case

8 17^{b} — अहर्यें ब्रह्मणो विदु· for अहर्यद्ब्रह्मणो विदु· — Attention is sought to be directed to the special length of the day of Brahmā, and for that purpose the roundabout construction would be better suited. Cf. the preceding two cases (5 21^{b}, 6 21^{a})

† 9 11^{d} — ममाव्ययमनुत्तमम् for मम भूतमहेश्वरम् — The acc. भूतमहेश्वरम् in the current version agrees with मां in 11^{a}, and so involves a दूरान्वय, which the Kashmirian reading seeks to avoid With the Kash. reading as the orig , nobody would think of changing it into भूतमहेश्वरम्

† 10 16^{b} and 10 19^{b} — विभूतीरात्मन शुभा for दिव्या ह्यात्मविभूतय· — The acc. in the Kash version is what one naturally expects after वक्तुं and कथयिष्यामि The current reading can be justified either by taking विभूतय as an archaic acc. form, or, better still, by taking the pāda as a parenthetical clause The word आत्मविभूतय· need not necessarily have been तव विभूतय·, because आत्म- can be understood to mean आत्मभूता· , and the expression आत्मविभूतय· has an evident allusion to the word आत्मन् in the preceding stanza A syntactically questionable clause may be later changed into one syntactically correct, and not *vice versa*

† 10 28^{c} — प्रजनस्यास्मि for प्रजनश्चास्मि — The Kash. reading evidently wants to supply a genitive case to go with the Vibhūti, just as a Malayālam MS supplies the locative प्रजनेष्वपि

† The *v l* has not the unanimous support of Kāshmirian sources

11. 44ᵈ—प्रिय प्रियस्यार्हसि for प्रिय प्रियायार्हसि.—The current reading can be explained as a double samdhi (प्रियायै = प्रियाया + अर्हसि, or प्रियाया = प्रियाया + अर्हसि), or as due to the use of the dative प्रियाय for the genitive प्रियस्य. The use of the dative for the genitive, as also the double samdhi, are both common Epic features. The Kash. reading is evidently a *lectio facilior.*

18. 8ᵃ.—य कर्म for यत् कर्म.—It is not that the orig. य was changed into यत् by case-attraction for the neut. noun कर्म, but rather, that the orig. यत् was changed into य to agree with the following स: in pāda 8ᶜ. Compare the analogous case of यत् in 18. 9ᵃ.

† 18. 50ᵃᵇ—सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति तन्निबोध मे for सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे.—As to the current reading, Schrader observes: "The position of *tathā* (belonging to *nibodha me*) in the Śloka is simply impossible. The author of the *Gītā* was not so bad a poet as to be credited with such a monstrosity". The syntax in the current reading is no doubt difficult, but that is just the reason why we should not be too eager to simplify it. The Kash. sources are themselves divided, some proposing तदाप्नोति निबोध मे, others प्राप्नोति तन्निबोध मे. It is, however, possible to construe the current reading thus: यथा (= यतः) [अयं], या [सिद्धिः] समासेन ज्ञानस्य परा निष्ठा, [तादृशीं] सिद्धिं प्राप्त:, तथा (= तस्मादचिरादेव) [स] ब्रह्म आप्नोति । निबोध मे.

(iii) The Kashmirian variants generally tend to smoothen (not always successfully) the difficulties in interpretation that have proved troublesome. A few examples follow.

1. 33ᵇ—प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् for प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च.—The motive underlying the Kash. reading is evidently to avoid the bathos involved in mentioning 'riches' after 'life'. But the orig. sense of धन (cf. धनंजय) is 'anything at stake', and there can be things at stake more prized than life itself. Probably, however, the Kashmirian variant is reminiscent of pādas like 5. 162. 33ᶠ, 182. 3ᵈ, etc.

2. 43ᵇ—जन्मकर्मफलेप्सव: for जन्मकर्मफलप्रदाम्.—The construction in the traditional text is somewhat peculiar. The accusative *bhogaiśvaryagatim* (with the two qualifying adjectives preceding it), being governed by the preposition *prati* (= referring to), serves to specify the contents of the 'flowery speech', which expatiates upon (*prati*) the attainment of enjoyments and potences (*bhogaiśvaryagatim*) that is capable of amplification by specific rituals (*kriyāviśeṣabahulām*), and that leads on towards different births and [other] ensuants of *karman* (*janmakarmaphalapradām*).

2. 61ᶠ—तत्पर for मत्पर:.—The change seems to have been designed to avoid the sudden introduction of the equation Kṛṣṇa = The Highest God, which can be in place only after Arjuna's question in 4. 4 has been put and answered. If तत्पर is to imply an object of meditation, it has been already mentioned in 2. 17, and can be referred to here. This seems to be the line of thought underlying the Kash. reading, which, however, ignores the fact that Kṛṣṇa intends the exposition in chap. two as his final word, and, as such, it ought to have found room in it, however succinctly, for the principle of personal Godward devotion, which plays such an important role in the Bhagavadgītā teaching.

6. 7ᵇ—परात्मसु समा (v. l. परमात्मसमा) मति: for परमात्मा समाहित:.—In this connection the remarks of Jayatīrtha are worth citing. He observes (Guj. Press ed., I, p. 539): अत्र भास्करोऽन्वयमपश्यन्

† The v. l. has not the unanimous support of Kashmirian sources.

'परमात्मा समाहितः' इति सम्प्रदायागतं पाठं विसृज्य 'परात्मसु समा मतिः' इति पाठान्तरं प्रकल्प्य, 'समा मतिः' इति तु आवर्त्य [शीतोष्णसुखदुःखेष्विति] सप्तम्या अन्वयमुक्त्वा, पूर्वपाठेऽन्वयाभाव इत्यवादीत् It is unknown what authority Jayatīrtha had for making the above statement. Bhāskara, we know, is an early Gītā commentator quoted by Abhinavagupta with respect The recently discovered fragmentary MS of Bhāskara's commentary, unfortunately, breaks oft just at this stage. It is unquestioned that Bhāskara's emendation considerably improves the sense In the current text, परम् is to be separated from आत्मा, and taken to qualify समाहितः [1]

† 6 28^cd^— ब्रह्मयोगमलन्नमधिगच्छति for ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते — In its attempt to avoid the archaic and technical wording of the current text, the Kash. reading ends by making an awkward and almost unphilosophical statement.

13 4^d^ — विनिश्चितम् for विनिश्चितैः — Apparently, like Böhtlingk in modern times, the Kashmirian redactors did not see how the prose *Brahmasūtras* could sing (गीतम्), and so they have given an independent predicate (विनिश्चितम्) to them It is clear that ऋषिभिः and गीत (= declared) are common to both the statements, and the remaining words form contrasted pairs विविधैः छन्दोभिः *versus* ब्रह्मसूत्रपदैः, बहुधा *versus* हेतुमद्भिः, and पृथक् *versus* विनिश्चितैः As to the plural ऋषिभिः, it can well apply to the *Brahmasūtras* when we take into consideration their pre-Bādarāyana forms[2]

13 16^a^—अविभक्तं विभक्तेषु for अविभक्तं च भूतेषु — The Kashmirian reading serves to make the contrast apparent, but, to be effective, are we going to expand the next pāda as विभक्तमिव च [अविभक्तेषु] स्थितम्? It is doubtful if that can be the real intention Sense demands that भूतेषु be actually stated as the noun qualified by विभक्तेषु That the noun is भूतेषु is indicated by the following भूतभर्तृ

† 17 13^a^— असृष्टान्नं for असृष्टान्नं — The word असृष्ट (√ सृज्) is explained as पाकादिसंस्कारहीन A *Tāmasa* sacrifice is, however, marked by *no* विधि, *no* मन्त्र, *no* दक्षिणा, and *no* श्रद्धा, and not by imperfect विधि, improperly uttered मन्त्रs, inadequate दक्षिणा, and halting श्रद्धा Parity would demand that the अन्न in such a sacrifice be also totally absent, as the current text says. In the Śāradā script सृ and सु are easily confused.

17 23^c^—ब्रह्मणा तेन for ब्राह्मणास्तेन — Schrader pronounces the current reading ब्राह्मणास् as 'obviously wrong' But, surely, the Vedas and the *yajñas* require, respectively, agents to recite and perform them In the absence of agents, the texts cannot by themselves complete the round of creation The agents are actually mentioned in st. 24^d^, and there is no reason why they should not be mentioned here. The demonstrative pronoun तेन can easily be taken to refer to "Brahman" mentioned in the preceding pāda The word ब्रह्मणा need not have been repeated, and is practically redundant.

---

1 Schrader's fresh attempt at interpretation by assuming a differentiation between a 'lower' and a 'higher' self (*Festschrift Winternitz*, p 46) does not materially strengthen his case

2 Cf Belvalkar "Multiple authorship of the Vedāntasūtras," *The Indian Philosophical Review*, Vol II pt 2, pp 141–154

† The v l has not the unanimous support of Kashmirian sources

(iv) Schrader claims to have made a particularly strong case in favour of the authenticity of the following Kashmirian readings

2 5^{c} — न त्वर्थकामस्तु गुरूनिहत्य for हत्वार्थकामास्तु गुरूनिहैव — The current reading अर्थकामान्, we are told, requires us to supply अपि after it, and Arjuna would be more likely to accuse *himself* of being अथकाम than the elders, although, later, they themselves admit (6 41 36, 51, etc.) that they are so Now, the first is not a very serious objection, seeing that we have to supply such particles quite often for instance, अपि has to be supplied after आततायिन in BG 1 36^{cd} The word *artha* as predicated of the *gurus* in the above context (and in the Bhīsma-parvan passages above mentioned) should more properly denote not wealth or sordid self-interest (which *may* hold good in the case of Arjuna), but a deliberately chosen life purpose, such as Bhīsma's guardianship of the Kaurava royalty.

† 2 11^{ab} — अशोच्याननुशोचस्त्व प्राज्ञवन्नाभिभाषसे for अशोच्यानन्वशोचस्त्व प्रज्ञावादाश्च भाषसे — Schrader argues that Arjuna's words so far have shown no प्रज्ञा and do not deserve to be called words of profound wisdom True but Kṛsna designates them that way ironically, considering irony the most effective method of meeting Arjuna's arrogation of superior wisdom to his own side cf. BG 1 38 f. — यद्यप्येते न पश्यन्ति कथ न ज्ञेयमस्माभि॰ Speyer's objection (*ZDMG*, 1902, LVI, pp 123–25) to the compound प्रज्ञावाद, also endorsed by Schrader in spite of Böhtlingk's rejoinder to Speyer (*ibid*, p 209), need not be fatal The commentators explain it as प्रज्ञात्मका॰ वादा or प्रज्ञानिमित्ता वादा, and such explanations are not objectionable. Speyer's and Schrader's prejudice against a *Madhyamapadalopī* compound is not shared by Indian grammarians [1]

2 21^{d} — हन्यते हन्ति वा कथम् for क घातयति हन्ति कम् —The Kashmirian reading would seem to have been modelled upon BG. 2 19^{d} The BG endorses the view that the self is अकर्ता or incapable of being an agent except in so far as he is the साक्षिन् or witness This साक्षित्व is the *sine qua non* of the Prakṛti's activity, and, in that mediate sense, the self can be possibly called a "causal" or *prayojaka* agent. Even this "causal" agency is denied by the verb घातयति For a similar use, cf BG 5 13^{d}

The cases above considered are enough to indicate, so far as the Bhagavadgītā portion of the Bhīṣmaparvan is concerned, the secondary nature of the large majority of the Kashmirian variants where they are not endorsed by non-Kashmirian sources The commentator Jayatīrtha, *apud* 6 7^{b}, records the ingenious manner in which the scholiast Bhāskara (whom, it seems, even Abhinavagupta has mentioned with reverence[2]) changed the traditional text of a stanza from the BG with a view to get from it a more suitable sense Where such a "pious" tampering with the original is actually recorded in the case of one noteworthy Kashmirian writer, one would be justified

---

[1] Barnett's attempt (*BSOS*, 1931, p. 288) to take *prajñāvāda* to denote "short-sighted conventional moralists like the Jains and the Buddhists who preach on the text 'thou shalt not slay', without understanding the higher law" does not seem to be particularly convincing

[2] See the comm of Abhinavagupta on BG 18 2

† The *v. l* has not the unanimous support of Kashmirian sources

in viewing with suspicion most of the other "Kashmirian" variants in the Bhagavadgītā portion of the Bhīsmaparvan, which seem to be obviously due to some partisan's over-zeal at simplification

Another characteristic of the "Kashmir version" of the Bhagavadgītā is its extra stanzas according to Schrader, it embodies "fourteen additional stanzas and four half-stanzas unknown to the Vulgate" A few more extra stanzas are also recorded in some non-Kashmirian sources Most of these additions are admittedly repetitious and doctrinally insignificant Schrader's arguments in favour of the authenticity of the five stanzas (= 89*) after 3 37, which, he thinks, re-echo the famous Māra–Buddha conflict, need not be taken very seriously to me at least the echo was hardly audible As to his contention that the extra Triṣṭubh stanza preceding BG 2 11 deserves to be treated as authentic, as it looks like a Tristubh rejoinder to Arjuna's Tristubh queries, the facts unfortunately do not bear him out inasmuch as Arjuna's queries begin with an Anustubh (2 4) and later break into Tristubh, as Krsna's rejoinder (without the extra stanza) may be actually seen doing, assuming that the argument on the ground of an involuntary metrical "capping" has to be given any weight at all The fact is that extra verses alleged to belong to BG appeal to the average reader, because there is a relatively late and very widely advertised, but not adequately authenticated, tradition (cf 112*) about the enhanced extent (*māna*) of the Bhagavadgītā (745 stanzas in place of the 700 mentioned by Śamkara), and fourteen full stanzas and four half-stanzas, it can be conceivably argued, may perchance prove a first step towards the recovery of that ideal and supposedly authentic[1] extent This "Gītāmāna" insertion (112*) is given mostly by Kashmirian sources, the Bengali and the Southern versions show little knowledge of it Secondly, it is somewhat curious that, almost always, the inserted six-pāda stanza relating to the *Gītāmāna* occurs in association with another stanza (= 114*), rather difficult to interpret, but which presupposes a Sāra or Synopsis of the BG teaching (and Bhārata teaching) being inserted into the Gītā, and, along with the Gītā itself, "poured into the mouth of Arjuna" This is clearly stated in the *v l* to 114* recorded in an old undated Baroda Or Lib MS (No 11458), where the first line reads —

भारतामृतसर्वस्वगीताया[या] भारतस्य च ।

Other variants of the line, not recorded in the Crit App, are those of the BORI manuscript No 164 of 1883–84

भारतोदधिमन्थस्य गीतानिर्मथनस्य च ।,

---

[1] How the pursuit of this Will-o'-the-Wisp has landed Pandit Kalidas Sastri of Gondal into a veritable morass, I have proved in a paper entitled "A Fake (?) Bhagavadgītā MS" contributed to the *Journal of the Ganganath Jha Research Institute*, Vol I, pt, I, pp 21–31

and Ekanātha's Text and Transl of the *Gītāsāra*, Poona (1930)

भारतोदधिपक्कस्य[1] गीतानिर्मथनस्य च ।

Curiously enough there are two such "Gītāsāras" The one given in Appendix I (No 3) is found in some of our Mbh MSS The one translated into Marathi by the Mahārāṣtra saint Ekanātha, and into Persian by the translators of the Mahābhārata under the orders of Emperor Akbar, is different from it, and is more usually named ॐकार(or प्रणव)माहात्म्य, found by itself in the BORI manuscripts No 563 of 1886–92 and No 164 of 1883–84, the latter of which is written in Śāradā characters and is accompanied by a learned Sanskrit commentary The two *Gītāsāras*, though different works, contain several stanzas in common, especially the traditional "Gītāpraśasti" verses (113*) The *Gītāsāra* underlying the Persian translation appears to have been a much shorter work than the ॐकारमाहात्म्य of our MSS On the ground that the Gītā commentators like Keśava Kāśmīrin, while expressly mentioning 745 stanzas as the extent of the Bhagavadgītā, do yet give a text of the Gītā proper containing only 700 stanzas, it is possible to argue that the enhanced extent is the extent of the "Bhagavadgītā *plus* the Gītāsāra" The detailed distribution of the combined extent amongst the individual speakers that figure in the BG (Kṛsna 620 + Arjuna 57 + Samjaya 67 + Dhrtarāṣtra 1 = 745) can also be made to agree very approximately with the actual extent of the Gītā + Gītāsāra On no other theory thus far advanced has this been possible There remains at the end of our operation a small inevitable error of just two extra stanzas for Arjuna, which, in view of the uncertainty that appertains at present to the text and the actual extent of the *Gītāsāra*, cannot be eliminated In any case, it is clear that the enhanced extent of the BG. as recorded in 112* cannot be made the ground for admitting as authentic the few extra stanzas given by the "Kashmir recension", when the manuscript evidence is overwhelmingly against them[2]

We next come to the second group of Testimonia

(ii) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā

1 Ekanātha thus renders the line into Marathi

तेंचि हें माहाभारत । पक दधि सुनीत । तयातेंही घुसळित । मथीन काढावया ॥
भारत सकळांचें मथित । तयाचें वचन विख्यात । करुनी गीतेचे अर्थ । पूर्वी निवडिले ॥
तया गीतेचें मथन केलें । सारातहि सार नीवडिलें । जें गीतासार काढिलें । ज्ञान प्रणवाचें ॥

2 It is sometimes argued that Alberuni in his *India* quotes passages from the Bhagavadgītā which are not to be found in the current BG text The situation would remain the same even after the admission of the extra stanzas given by the Kashmir version On the question of Alberuni's Gītā quotations, cf V P Limaye's Marathi booklet, Tilak Maharashtra Vidyāpītha publications, No 5, Poona (1929)

No 64), which summarizes the contents of the Bhīsmaparvan in just 497 stanzas Kṣemendra is a Kashmirian (A D 1050) and is expected to follow the Kashmirian text, but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to textual variation. He gives the incidents of Crit Ed chapter 41 after the BG , and not before as in the Southern recension He records the story of Kṛṣna's advance towards Bhīṣma twice st 274–283 and 430–433 From Ksemendra's epitome, definite variants can safely be assumed in the following cases

> 6 80 2^b श्रुतायुधम् (for श्रुतायुषम्) not found elsewhere , 84 14 आदित्यकेतु and अपराजित as epithets, and सुदुर्जय as a proper name , पण्डितक written मण्डितक , 92 26 अनाधृष्टिं कुण्डलिनं कुण्डभेदिं सुलोचनम् । विराट दीर्घबाहु च सुबाहु कनकध्वजम् ॥

There is also the curious circumstance that Ksemendra omits the current 17th chapter of the BG and regards 18 1–9 as the 17th chapter of the poem This is unaccountable

There is still less to be said about the epitome in Amaracandra Sūri's *Bālabhārata* (Kāvyamālā No 45) Amaracandra is a Jain poet of the 13th century A D who summarizes the contents of the Bhīsmaparvan in 384 stanzas In the summary the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode are absent , the matter of Crit Ed chapter 41 is placed after the Gītā Since Amaracandra does not always use the epic śloka and is fond of introducing poetic descriptions of his own, as for example, the conversation between the warrior issuing for the fight and his beloved (sarga 1 8–19), this summary has not much critical value. The author does not give the geographical parvans, and is content to summarize the teaching of the BG in just four stanzas ! He nevertheless gives the Krsna–Bhīsma episode twice (sarga 2 49–59 , 218–223), finds room for the Viśvopākhyāna in 8 stanzas (2 94–101), and for the incident of the heavenly voice calling upon Bhīṣma to await the Uttarāyana

Much more critical importance attaches to the next group of testimonia

(iii) *Translations and Adaptations*

THE OLD-JAVANESE VERSION OF THE BHĪSMAPARVAN

The most important of these by far is the Javanese Version of the Mahābhārata, which consists, in the main, of an abridged paraphrase of the Sanskrit original in the Old-Javanese, interspersed now and then, in order to secure an air of authoritativeness, with Sanskrit citations which are invariably followed by their more or less exact rendering into the Kawi Parvans 1, 4–6, 14–17 have alone become so far available in this version Of these, *Het Oudjavaansche Bhīṣmaparwa* was published by Dr J Gonda (Bibliotheca Javanica No 7, 1936), who also, as No 7*a* in the same series, published in 1937 annotations in Dutch to the Old-Javanese Bhīsmaparvan, particularly to the parts preceding and following the Bhagavadgītā We also owe to

the same scholar a complete translation into English of the Old-Javanese version of the Bhagavadgītā, published in the *Tydschrift voor Ind Taal-, Land- en Volkenkunde*, vol LXXV (1935) pp 36ff

The Old-Javanese Bhīṣmaparvan begins

अविघ्नमस्तु ।

कृष्णाम्भोधपङ्क्ति किल कपिलजटाजालिकावेष्टमानो
धूलीप्रेङ्खद्बलाकानिरतिशयचलस्तोत्रपर्जन्यघोष ।
यस्य ज्ञानप्रवर्षं सुखयति जनतानीलकण्ठप्रवाहा-
स्त वन्दे व्याससंज्ञायुतमनुकृतये मात्रया त्वद्गुणानाम् ॥

अपि च

य श्रीधरो यवपति खलु लोकपाल-
स्तस्य मनोहरि पदत्रयमेति सम्राट ।
श्रीधर्मवंश-देगु-आदिमनन्तमध्या
सज्ञा नृप प्रणिदधाति स विक्रमान्ताम् ॥

Here is therefore the mention of the king of Java by name Śrī-Dharmavamsa-degu-Ananta-vikramadeva who was ruling in Eastern Java towards the end of the 11th century A D and under whose regime the Old-Javanese adaptation seems to have been made. What was the exact form of the Epic at this early and definitely datable historical period, and to which one of the existing versions of the Mahābhārata does the Old-Javanese adaptation exhibit kinship, become, accordingly, questions of much critical importance For reasons which will appear in due course, we propose to discuss the problem of the Old-Javanese Version of the Bhagavadgītā separately by itself Here room is found for a few critical observations relating to the O-J Version of the Bhīṣmaparvan as a whole exclusive of the Bhagavadgītā

The O-J Version omits† the following entire chapters

Chapter Om	Remarks
3	List of evil omens abridged and not spread over two chapters All astronomical allusions are conspicuous by their absence, except the solitary one in 2 31–32
12	The Dvīpas other than Jambū, and the surrounding oceans are passed over Instead, two stanzas merely enumerating the Dvīpas and the oceans are inserted, probably from some Purāṇa text

† Those chapters the substance of which is reproduced, howsoever briefly, in the Kawi paraphrase are enclosed within square brackets The omissions would appear still more formidable if we take into account the over 3500 stanzas omitted in the body of the chapters represented by Sanskrit quotations

Chapters Om	Remarks
[15]	Dhrtarāstra's lament, which breaks awkwardly the continuity of the narration, is passed over except for a brief paraphrase in Kawi
18	Not important merely descriptive
22	Not important the chapter is om in K1
37–39	= Bhagavadgītā 15–17
42	General description The O-J has a couple of sentences in Kawi to mark the transition from the Gītā to the fighting proper
[47]	Duryodhana's anxious parley with colleagues at the beginning of the 2nd day of the battle is relegated to a brief paraphrase in Kawi
49	Drona–Dhrstadyumna encounter, ending in the defeat of the latter, is om
56–57	Arjuna's display of valour after the Krsna–Bhīsma parley (55 94), and the following ornate description of the battle of the day after (in Tristubh metre) om
59	Duryodhana's vain efforts to resist Bhīma this is preparatory to chapter 60, where Duryodhana gets the upper hand and Bhīma faints away
65–67	Repetitious in contents
[69]	Duel–fights between Arjuna and Aśvatthāman om , that between Abhimanyu and Laksmana briefly summarized in Kawi
72	Dhrtarāstra's remorse and failure to account for reverses after all the preparations
74–75	Encounter between Abhimanyu and Vikarna and between Duryodhana and the five sons of Draupadī om
80–81	Minor incidents of the battle
85	Bhīma and Nakula respectively slaughter Kaurava elephants and Kaurava horses
87–89	Ghatotkaca outmatched Bhīma to his rescue
[96]	Abhimanyu's valorous display, briefly indicated in the Kawi paraphrase
98–101	Minor incidents designed to bring out the valour of Arjuna and Bhīma
102 30–70	The repetition of the Krsna–Bhīsma encounter om
106–110	Efforts to postpone the final encounter between Arjuna–Śikhandī and Bhīṣma
117	For the matter substituted for this by the O-J version, see below p LXXXVIII ff †

With these rather extensive omissions from a parvan which is noted for its tiresome and repetitious battle descriptions, it is no wonder if the Old-Javanese version of the Bhīsmaparvan were to make upon the reader, on a first view, " a more original impression, " as Dr Gonda observes[1], but it would not be correct to conclude that this version represents the Bhīsmaparvan in a form more original than, say, the Vulgate. Like the Vulgate, the O -J. version gives, in an abridged form of course, the cosmographical chapters (6–13), the Viśvopākhyāna chapters (61–64), and the repetition[2] of the Kṛṣṇa–Bhīsma encounter (55 34–66 and 102 30–70) The miraculous elements attending the fall of Bhīsma (such as the conversation with the Vasus, 114 34 ff, or Arjuna producing subterranean water by an arrow-shot, 116 22–24) are all there, not omitting even the earlier banal reference to the Udyogaparvan (95 11) which is preserved in the Kawi paraphrase, Gonda's ed , p 122, line 2 More remarkable still, the O -J version finds room for the Śveta episode (Appendix I, No 4), which is a Bengali-Devanāgarī addendum unknown to the Kashmirian and the majority of the Southern manuscripts From the evidence of the O -J version, we must now conclude that the addition of the Śveta episode was already an accomplished fact by about the tenth century

The most noteworthy feature of the Javanese version of the Bhīṣmaparvan is the way in which it concludes the parvan Adhyāya 116 with the admonition to Duryodhana — सधिस्ते तात (°स्तात प्र-) युज्यताम् — is present in the Javanese, but not the next chapter (117) of reconciliation with Karṇa Instead we have what Gonda calls a parallel with a portion (although a small portion) of the Twelfth Book of the Mahābhārata wherein sage Nārada is introduced Gonda thinks that Nārada comes in while Bhīṣma is speaking with Duryodhana I do not think so " *Etasminn eva kāle tu* " of the O -J rather marks a new chapter-opening, and should belong to what follows

It would accordingly seem that, following upon the chapter of admonition to Duryodhana (116), there was available to the Javanese redactor an additional chapter of the Bhīṣmaparvan wherein, presumably upon the suggestion of Nārada, Bhīṣma delivers to Yudhisthira some elementary advice as to the duties of the king, in the same way as, in the current version, there is chapter 117 wherein Bhīṣma gives words of advice to Karṇa This is conceivable, and it would be permissible to look upon that chapter as the nuckleus of the enlarged Śāntiparvan, which ultimately got incorporated into it as GK chapter 12 71 The retention of this relic from one of the stages in the evolution of the Mahābhārata is on a par with another relic that I discovered while critically comparing the two versions of the Kṛṣṇa–Bhīṣma encounter[3] interesting in

[1] *Aanteekeningen*, p 33

[2] The O -J omits what should have been the primitive version of the encounter in chap 102, and gives the more ornate one in chap 55

[3] See " Mahābhārata Text-Transmission Problem No 3 ", *Annals*, BORI, xxvi, pp 106–119.

itself, but not of much practical value in arriving at even the penultimate form of our Epic This new chapter — it is necessary to note — does not in any way render the rest of the Javanese Bhīṣmaparvan primitive or authentic in either its form or content [1]

The O-J version (outside the BG) shows — besides several lines from the Śveta–episode (App I, No 4), and lines 7–8 from 155*, and 271*— the following additional passages not found in any of our MSS

For 6 7 3^{bc}, निषधो वैडूर्यमय , after 7 3^{d}, संख्या दक्षिणतो भवेत्, after 7 35^{ab}, श्वेता-दुत्तरतो वर्षं शृङ्गवद्दक्षिण तथा, after 10 40^{a}, कुन्तय काशिशोवला , for chapter 6. 12, the following four lines

जम्बूशाककुशक्रौञ्चा शाल्मलिश्च तथापर ।
गोमेद पुष्कराख्यश्च सप्त द्वीपा प्रकीर्तिता ।
क्षीरक्षीरं दधिसर्पिरिक्षुमद्य परोदधि ।
स्वादूदको परो मद्यात्तस्माद्द्विगुणित स्थित ।,

for 41 41^{a}, स्त्रीपूर्वं त्वनुपश्यामि [2], for 61 42 (Tristubh), the following (Anuṣṭubh)

विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विश्व कारण ।
विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी विश्वशिरो विभो । [cf 257*],

for 86 57^{b}, अन्तरिक्षगतस्तदा, after 86 61 (?)

स सद्यो राक्षसो भूय क्षत कृत्त प्रतापवान् ।
सद्य प्रसुस्रुवे चापि शरावापाश्च साधनम् ।,

and for chapters 87–89 (?), the following two lines

धनजयो गजानीकान्निहते चात्मन सुते ।
विनिघ्नन्समरे शूरास्ताडयन्राक्षसान्रणे ॥

The only transposition of consequence found in the O-J version is that of chapters six and five placed (in this order) between chapters 11 and 13, chapter 12 being omitted. The reason for this is not apparent

Turning to variant readings, of those peculiar to the O-J version (outside the BG), the following deserve to be mentioned

6 1 1^{a} धीरा (for वीरा), 8^{d} भारतसत्तम (for पार्थिव°), 4 9^{b} सुखम् (for स्वर्गम्), 7 39^{a} हेमकूटो हेमवति (for °टस्तु सुमहान्), 40^{a} अभ्यतरेण (for अस्त्युत्तरेण), 48^{c} सर्वे नराश्च (for सर्पा नागाश्च), 49^{c} ऋषय (for निषधे), 8 13^{a} पूर्वाभिषङ्गस्तु (for °षेकस्तु), 8 15^{b} मनस्विन (for महाबला), 22^{a} पतमानफलानि (for °मानानि तानि), 28^{d} ब्रह्मचारिण (for °वादिन), 9 6^{a}

---

[1] It may be pointed out that the O-J version is aware of Bhīṣma's awaiting the Uttarāyana on the bed of arrows, and that the O J Ādiparvan knows the 18 parvans of the Mbh including the Śānti.

[2] This reference to a man who was once a woman comes much too soon, and gives up the game altogether !

यक्षभूता (for यक्षानुगा), 7^{d} दशपचका (for दश पञ्च च), 10 6^{b} प्रिय मदा (for महात्मन), 40^{a} पाञ्चालकोशलाश् (for °ला कौशिजाश्), 52^{a} गर्गिसौवीरा (for सिन्धुसौ°), 57^{d} विकम्पा (for विकल्पा), 64^{c} सकुहुहा (for सक्षद्रुह) and ककन्थाश् (for कुन्तलाश्), 11 6^{c} द्वापरे द्विमहस्राणि (for द्विसहस्र द्वापरे तु), 8^{c} अजायन्ताकृतिमन्तो (for °न्त कृते राजन्), 13 40^{a} परिमण्डलतो राजन् (for °ण्डलो महाराज), 19 3^{a} धृतराष्ट्रस्यानीकस्य, 3^{b} व्यूहानि (for व्यूढानि), 45 43^{b} शिशुम् (for शुभम्), 51 1^{a} तस्मिंस्तु गतभूयिष्ठे (for *गतापराह्ण°)[1], 40^{d} दृश्यते (for सर्वथा), 53 1^{d} अभ्यघ्नत् (for अवधीत्), 54 35^{d} महाचमूम् (for वरूथिनीम्), 55 69^{b} जीवित (for दुर्गित), 60 60^{d} प्राणाद्विमोक्ष्यति (for प्राणान्विमोक्ष्यते), 61 31^{ab} युक्तव्या पाण्डवा ऊर्ध्वमहो दारकसत्तम, 54^{ab} धरा पादस्तु ते देव दिग्वासश्च नभ गिर , 55^{d} रुधिरागता (for स्वेदसभवा), 56^{a} विद्या- (for नित्य), 58^{cd} तु त्वा विष्णो परमीश (for सदा विष्णो परमेश), 63^{b} भयाय (for वधाय), 62 19^{b} ब्रह्मा ब्रूयात्प्रमादधी (for इति ब्रूयात्सुमन्दधी), 19^{c} वासुदेवम् (for हृषीकेशम्), 27^{d} श्रुतिश्रुतवता गिरम् (for श्रुत श्रुत-विशारद), 35^{b} कृष्णस्यात्ममयेन (for योगेनात्मन एव), 63 2^{b} सभूय (for सभूत) and सहदेवतम् (for सह दैवतै), 2^{d} नरसत्तम (for भरतर्षभ), 3^{d} एकदा कल्पितम् (for एतदकल्पयत्), 15^{a} ह्यसृजद्ब्रह्म (for ऽसृजद्ब्राह्मणान), 15^{cd} वैश्य and शूद्रं (for वैश्यान and शूद्रान्), 64 14^{d} अव[व]ध्या (for अगम्या), 76 3^{a} सुयोधनो राजा (for तव सुतो राजन्), 3^{b} समभिद्रुत (for [अ]भिपरिद्रुत), 77 14^{c} अन्वश्वा (for अन्वश्व), 79 5^{c} महोदधिं समादद्याल् (for °दधिगुणाभ्या-साल्), 84 41^{c} दान्त (for तं त), 86 32^{c} विस्रवद्- (for स्रवता), 42^{d} पञ्च क्षिप्र (for गता भूमिं), 91 54^{d} समार्पयत् (for समाहितम्), 92 77^{d} नादृश्यत ततो रण (for नापश्याम ततो रणम्), 93 5^{d} शीर्णशस्त्रश्च (for क्षीण°), 95. 7^{c} सुका[खा]न्त (for सुखाय), 102 29^{a} गवा कुलम् (for तद्गोकुलम्), 103 55^{ef} भीमाय शक्रपुत्राय स्वागत (for स्वागत धर्मपुत्राय भीमाय), 63^{ab} शरवर्षेण महता भारतर्षभ (for शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम), 86^{c} पांसुरूक्षित° (for °रूषित°), 95^{d} हन्याच्चेन्नास्ति पातकम् (for हन्याद्घातकमागतम्), 105 30^{c} राज्ञा (for राजन्न्), 33^{c} प्रज्वलितो (for प्रजज्वाल), 36^{d} इवासित (for इवासितै), 114 31^{b} सर्वपार्थिवान् (for °पाण्डवान्), 55^{b} सूचिता सुप्रवेशिता (for शिताग्रा स°), 84^{f} शरपङ्क्तिसमावृत (for °सघै समाचित), 88^{b} सर्वशास्त्रकृता (for °शस्त्रभृता), 99^{c} स्वच्छन्दमृत्युर् (for छन्दतो मृत्युर्), 115 48^{a} शेष्येऽहम् (for शयेयम्), 49^{c} लोके (for लोकान्), 49^{f} सुहृदश्च प्रियानिव (for सुहृद सुप्रियानपि), 61^{a} कौन्तेय (for कौरव्य), 62^{a} देवतेनापि (for दैवतै पार्थ), 64^{f} न कार्यम् (for नाश्चर्यम्), 116 13^{a} अपक्रोशात् (for उपभोक्तु), 17^{c} परिकुञ्चन्ति (for °दूयन्ते), 39^{b} एक एव (for वेत्त्येको हि), 41^{c} धनजयेन वीरेण (for तावत्पार्थेन शूरेण), 41^{d} सधिस्थात प्रयु° (for सधिस्ते तात यु°)

In the following few places the Old-Javanese version gives a reading that agrees with the primary Kashmirian group of MSS

> 6 58 52^{d} पिनाकभृत् (for °धृक्, with Ś1 K0–2 D6), 61 62^{d} °विवर्धन (for °विवर्धन , with Ś1 K0 2 D4 T2 G2 3 M2 5), 79 5^{b} स्वादु भूत्वा (for स्वादुभूतं , with Ś1 K1-3 5 B1 D1),

whereas, in the following places, its variants agree with the late Northern group —

> 6 2. 6^{c} ददामि (for ददानि , with K3 5 Da D2 3 5 7 8 G1 2), 6 3^{c} जगतीस्थानि (for जगत्स्थितानि , with K4 B Da2 Dn D1 4 5. 8 T2 M1–3), 7 3^{c} सर्वधातुपिनद्धश्च (for

[1] The O-J variant indirectly supports the emendation

°विनद्दश्च, with K_4 B Da Dn $D_{4\,5\,8}$, text given as *v l*), 49^c निल (for शैले, with K_4 B Da Dn $D_{4\,5\,8}$), 8 7^{cd} शुक्लाभिजनसपन्ना सर्वे सुप्रियदर्शना (with $K_{2\,4}$ B_4 Da Dn $D_{4\,5\,8}$ T_1 G M), 10 35^d -महाफला (for महाबला, with K_4 B $D_{1\,4\,5\,7\,8}$), 60^d वल्कलै (for वल्कलैः, with $K_{2\,4}$ B $D_{1\,3-8}$ G_{1-3} M), 11 8^b प्रज्ञागुण° (for प्रजागुण°, with B $D_{1\,2\,4-8}$ T_2 G_1 $M_{1\,3\,4}$), 20 16^d शतमश्वा (for शत चाश्वा, with K_4 B Da Dn $D_{4\,5\,8}$), 21 10^b जयन्ति विजिगीषव (for विजयन्ते जिगी°, with B Da_2 Dn $D_{4\,8}$), 41 37^c कौरव्यैर् (for कौरव्य, with Dă Dn_1 $D_{4\,5\,7\,8}$), 93 10^a निल (for राजन्, with B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ S), 103 65^f ते (for व, with K_4 B $D_{1\,3-8}$ S), 94^a स्थिरो भूत्वा (for महाबाहो, with $K_{2\,8}$ B D M), 95^c आयान्त (for आमन्त्र्य, with $K_{2\,3\,5}$ B D S), 104 2^c ताश्चनानासु (for वाच°, with K_3 B Da_2 Dn D_{4-8}), 113 7^d क्रन्तति (for [अ]क्रन्तत, with K_4 $B_{1\,2\,4}$ Dn_2 $D_{1\,4\,6-8}$ $M_{1-3\,5}$), 116 12^d भोगा केचन मानुषा (with K_4 B Da Dn D_{3-8} $M_{1-3\,5}$)

The O-J version shows agreement with some of the Southern variants in the following places

6 1 1^c महात्मानो (for महाभागा, with $D_{2\,8}$ T_1 G_{2-4}), 2 1^a सैन्ये (for सध्ये, with $K_{2\,4}$ B Da_1 Dn D_4 G_2 $M_{1\,4}$), 6 14^c लवणेन (for लावणेन, with K_{0-3} Da_2 Dn $D_{1\,3-5\,8}$ T_2 G_{1-3} $M_{2\,5}$), 7 2^d वर्षपर्वता (for रत्न°, with K_2 Dn D_1 $G_{2\,8}$), 2^f समुद्रे पूर्वपश्चिमे (with M), 5^b सर्वाणि (for वर्षाणि, with $M_{8\,5}$), 8 13^a तत्र (तस्य, with $D_{2\,7}$ T G_{2-4} $M_{1\,3-5}$), 9 11^b च (for ते, with Da D_6 T_2 G), 11 10^a महावीर्या (for °वीरा, with $K_{3\,4}$ $D_{1-3\,7}$ T G $M_{1\,3-5}$), 13 49^d प्रपितामहा (for च पिता°, with T $G_{1\,3\,4}$ M), 16 14^a कार्यतर (for °तम, with T G $M_{1-3\,5}$), 41 32^b त्वया योत्स्याम्यह (for योत्स्ये तात त्वया, with $D_{1\,2}$ T_2 G M), 45 43^a तु हत (for निहत, with $B_{1.3}$ Dn_2 $D_{1\,4}$ T_1 GM), 48 2^b सनद्ध- (सनद्धा, with K_4 B_{1-3} T_1 $G_{1\,3\,4}$ M), 50 97^b निनद त महाहवे (with S), 51 1^c रथाश्वनरनागाना (with B Da Dn $D_{1\,4-8}$ S), 38^d क्रुद्धस्येव पिनाकिन (with S), 54 41^b गतायुषा (for नृपोत्तम, with $D_{1\,8}$ S), 55 94^a फुल्लाम्बुज-पत्रनेत्र (for देवेश जगन्निवास, with $D_{1\,8}$ S), 60 57^b महात्मना (for दुरात्मना, with K_{0-3} D_6 S Ca c), 62 11^a एतौ (for यौ तौ, with D_1 S), 19^c अवज्ञाय (for अवज्ञानात्; with $B_{3\,4}$ $G_{2\,3}$ $M_{1\,4\,5}$), 63 13^f त्रिविक्रम इति (for °क्रमगति, with D_8 $M_{1\,2}$), 71 1^a तु (for च, with D_1 S), 77 14^e चर्मिण सप्त (for दश धानुष्का, with B Da_1 Dn_1 $D_{4\,7}$ T G_1 M), 14^d धानुष्का (for °ष्के, with B Da Dn $D_{1\,3-8}$ S), 91 59^a तत्पपात (for निपपात, with $D_{1\,8}$ S), 93 10^a निल (for राजन्, with B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ S), 103 65^e युष्माक दृश्यते सिद्धि (for युष्मासु दृश्यते वृद्धि, with $D_{1\,2}$ T_2 G_1 M), 104 2^d आहवेषु (for आनकेषु, with T_2 $M_{1\,5}$), 114 39^c भीष्म (for भीष्मे, with $D_{1\,2}$ T_1 G_4 M_4), 96^c दक्षिणावर्त (for °वृत्त, with Dn_2 $D_{4\,6\,8}$ $G_{1\,3}$ $M_{1\,2\,5}$), 115 48^b आवर्तनाद् (for आवर्तन, with $K_{3\,5}$ $D_{2\,8}$ T_1 G M), 116 17^a दद्मतीर्द (for °तेऽद, with $K_{8\,5}$ Da Dn_1 $D_{2\,3\,5}$ T_2 M)

Finally, in the following places, the O-J version gives a text agreeing with the Crit Ed, as against the MSS mentioned

6. 8 2^b (against $K_{3\,5}$ D_2), 3^a (against $Ś_1$ $K_{0\,2}$), 3^b (against $K_{0-2\,5}$, B_2,

Da$_{1}$ D$_{2}$, D$_{6}$ $_{7}$, T$_{2}$ G$_{1}$, M$_{4}$ severally), 9 5^{ab} (against N in general cf Crit. App), 5^{c} (against Ś$_{1}$ K$_{3.5}$ D$_{1}$ $_{3}$ $_{6}$ $_{7}$, K$_{2}$ $_{4}$ B Da Dn D$_{4.5}$ $_{8}$, T$_{2}$, G$_{2}$, M$_{1}$ severally), 5^{d} (against K$_{3}$ $_{5}$ D$_{2}$ $_{6}$, B$_{2}$, G$_{2}$ severally), 10 9^{b} (against K$_{2}$, B Dn$_{2}$, Dn$_{1}$ D$_{4}$ $_{8}$, D$_{6}$ severally), 50^{a} (against D$_{6}$, T$_{1}$ G$_{4}$, T$_{2}$, G$_{1-3}$, M$_{1}$ $_{2}$, M$_{3-5}$ severally), 52^{b} (against D$_{3}$, S severally), 11 5^{a} (against M$_{1}$), 13 41^{a} (against T$_{2}$), 47^{c} (against[1] Ś$_{1}$ K$_{0-2}$ $_{4}$ D$_{7}$, G$_{3}$ severally), 44 48^{a} (against Ś$_{1}$ K$_{0-3}$ $_{5}$ D$_{2}$ $_{3}$ $_{6}$ Cd), 48^{f} (against K$_{5}$ S), 53. 22^{a} (against TG), 61 37^{d}, 53^{b} (both against S), 63 5^{a} (against Ś$_{1}$, K$_{0}$, K$_{1}$ severally), 13^{c} (against K$_{3}$), 68 12^{a} (against K$_{0-2}$), 12^{b} (against K$_{3}$ D$_{1}$, S severally), 70 24^{e} (against K$_{6}$ D$_{1}$), 24^{f} (against K$_{5}$, B$_{1}$ Da Dn D$_{5}$ $_{8}$, T$_{1}$ G severally), 73. 20^{d} (against K$_{4}$, B Da Dn D$_{4}$ $_{5}$ $_{7}$ $_{8}$, S severally), 78 21^{a} (against S), 57^{d} (against K$_{3}$), 86 62^{b} (against D$_{3}$, D$_{6}$ severally), 91. 19^{d} (against D$_{1}$), 92 75^{c} (against K$_{3}$ $_{5}$ D$_{2}$ $_{3}$ $_{6}$), 93 4^{d} (against T$_{1}$ G M), 8^{b} (against K$_{0}$ $_{1}$, K$_{3}$ D$_{1}$, D$_{3}$ severally), 102 9^{c} (against K$_{6}$, D$_{1}$, K$_{0}$ $_{2}$, Da$_{1}$ D$_{6}$, T$_{2}$ severally), 103 23^{b} (against Ś$_{1}$ D$_{5}$), 76^{a} (against D$_{1}$), 76^{b} (against B D$_{4}$ $_{5}$ $_{7}$ $_{8}$ T$_{1}$ G$_{4}$, M$_{2}$ severally), 87^{a} (against Ś$_{1}$ K$_{0}$ $_{1}$ T G M$_{4}$), 114 61^{d} (against T M$_{2}$), 115 28^{d} (against B$_{2}$), 31^{d} (against M$_{3}$ $_{5}$), 32^{d} (against G$_{1}$ $_{3}$), 33^{d} (against D$_{1}$), 63^{f} (against K$_{6}$ B$_{4}$ D$_{2}$, B$_{1}$ Da$_{2}$ Dn D$_{4}$ $_{5.8}$ T G$_{2}$ $_{4}$ M severally).

From a careful study of the details given hitherto, the following generalizations about the Old Javanese version would seem to follow (a) That the source of the O-J. is not the Kashmirian version (b) That although in some places a partial agreement with some of the Southern sources seems to be in evidence, the O-J shows none of the peculiarly Southern insertions (see pp LII–LIV) on the contrary, it gives the Śveta episode, and does not place chapter 41 before the Bhagavadgītā (c) The presence of variants like अवध्य (70 16, 101 8, 118 31, 134 4), अव्यक्त (55 14), °किल्विषे (47 26), क्लीववत् (68 8), कैलाशो (18 4), क्लैव्य (42 8), जम्बूसड (17 28), तीव्रम् (85 13), वज्राशनि° (135 7), वज्रभमा (103 11), वपु (86 2), वरुणो (58 8), वायुश् (100 5), वासुदेव (55 8, 58 26, 98 27, 99 31), वासुकि (58 6), व्रज (65 5), °व्रता (50 6), व्यूहं (82 7, 107 21), वृहस्पति (130 1), सवर्तक (117 10), सुव्रत (95 15), and हैरिम्बेन (94 7) would also establish its non-Southern (possibly, Bengali) origin (d) The introduction of a passage from the Śāntiparvan at the end of the Bhīṣmaparvan is no ground for regarding the present Javanese version as such as belonging to an earlier pre-Vulgate stage in the evolution of the Epic

THE O-J VERSION OF THE BHAGAVADGĪTĀ

Out of the traditional 700 stanzas of the Bhagavadgītā the Old-Javanese version actually cites in Sanskrit a total of 80¾ stanzas, while an equivalent of 56 stanzas

[1] The MSS Ś$_{1}$ K$_{0-2}$ $_{4}$ D$_{7}$ give a variant grammatically normal

is preserved only in the Old-Javanese paraphrase, so that a total of as many as 563¼ stanzas is altogether wanting At the same time, the Old-Javanese cites in Sanskrit, as belonging to the Bhagavadgītā, one entire Anuṣṭubh stanza (46 8-9), one Triṣṭubh half stanza (61 4, 5) and two Anuṣṭubh quarters (53 27, 59 1) which are not found in the current text, while, paraphrased in the Old-Javanese, we find here and there a lot of extraneous matter which has nothing corresponding to it in the original as we know it The question to determine is whether the Bhagavadgītā as known to the Old-Javanese was as brief as the extensive omissions in that version seem to indicate, and, secondly, whether it contained, at the same time, certain extra passages which are unaccountably omitted from our current text Let us investigate the matter in detail

First, however, let us take up the Sanskrit citations in the Old-Javanese These are printed (App II) as 194 passages, one on each line Of these, 99 passages show no variation in reading, while 71 give readings which differ, not only from our constituted text, but from the Calcutta and the Bombay editions, as well as from the Kashmir version as represented by the Srinagar ed of 1933 There are altogether six new passages In 11 out of the remaining 18 cases, the Old-Javanese text agrees with all other versions except the Kashmirian, while it agrees with the Kashmirian alone as against all other versions in just four passages only, in one of which our constituted text also agrees with the Kashmirian and the Old-Javanese In the remaining three cases, the Old-Javanese text once agrees with all except the Calcutta edition only, once with the Cal ed and the Kashmirian version, and once with both the Cal ed. and the Bom ed, but not with either the constituted text or the Kash version The above facts *prima facie* discountenance the notion that the Old-Javanese version of the BG shows any pronounced affinity with the Kashmirian version

Analysing the 71 cases where the Old-Javanese version differs from all the other versions, we find that nine of them are merely due to the changes such as that of *va* to *ba* or of *ba* to *va*, which may possibly point to some Bengali influence at some point in the pedigree of the Old-Javanese version Another six passages are totally corrupt, while fifteen other passages betray only common scribal errors These are

42 9 — त्यक्त्वा निष्ठ for त्यक्त्वोत्तिष्ठ, 43 13 — नित्यप्रोक्ता for नित्यस्योक्ता, 43 14 — यस्माद्युध्यस्व for तस्माद्युध्यस्व, 44 26 — °हेतुभूद् for °हेतुर्भूः and मङ्गोऽस्त्वकर्मणि for सङ्गोऽस्त्वकर्मणि, 48 28 — तथात्मान for तदात्मान, 51 1 — तयोस्तत्कर्म° for तयोस्तु कर्म°, 51 32 — बन्ध( ) for बन्धुर्, 52 13 — आत्मान रहसि स्थितम् (case-attraction) for आत्मानं रहसि स्थित°, 54 7 — प्रभास for प्रभास्मि, 56 12 — ज्ञानविज्ञानरहित for ज्ञानविज्ञानसहित, 57 2 — यच्च पश्यसि for यत्तपस्यसि (defective hearing), 59 3 — विद्यानां for दिव्यानां, 62 1 — नमस्ते तु for नमस्तेऽस्तु, 62 17 — र्वर् for र्वर् (metathesis), 63 28 — सत्त्व सक्ते सञ्जयति for सत्त्व सुखे सञ्जयति, 65 6 — अहं त्वा for अहं त्वां

Amongst the 11 cases of probably deliberate and more radical changes, the following deserve attention

43 22 – नाभिजानीता for न विजानीतो, 44 4 – स्वधर्ममेव चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हति (a real improvement in sense), 45 6 – यमादावचला for समाधावचला, 45 16 – यदा संहरते कामान् for प्रजहाति यदा कामान् (influence of 2 58[a]), 47 26 – यज्ञशेषाशिन for यज्ञशिष्टा°, 47 27 – क्षमन्ते for भुञ्जते and चरन्त्यात्मकारणात् for पचन्त्यात्म°, 48 20 – न तानि वेथि for तान्यहं वेद and वेत्सि for वेत्थ, 49 19 – मनुष्याणा for मनुष्येषु and कृत्स्नकर्मवित् for °कर्मकृत् (°विद् may correctly paraphrase पश्यति or पश्येद् in the first pāda, but it goes against the real intention), 50 19 – मेधया for सेवया, 51 26 – न स लिप्यति दोषेण for लिप्यते न स पापेन, 52 20 – धारयेदचल मन· for धारयन्नचल स्थिर, 52 29 – यो जन for योऽर्जुन, 54 21 – जीविका for जीवन (the change does not improve the sense), 55 19 – साहभाव (? सोऽहभाव) for स मद्भाव, 56 2 – आस्थितो योगे धारयेत् for आस्थितो योगधारणाम्, 56 21 – वेदपवित्रमोंकारम् for वेद्य पवित्रमोंकार[ ], 57 32 – ऐरावणो for ऐरावत and नराधिप for नराधिपम्, 58 4 – वज्र for वज्र (the masculine form is given in Śi), 59 5 – किमुक्तेन for किं ज्ञातेन, 60 31 – तथामी नरनाथ लोकवीरा for तथा तवामी नरलोकवीरा· ('नाथ', probably by oversight, not deleted by yellow pigment), 60 32 – [अ]भितो द्रवन्ति for [अ]भिविज्वलन्ति, 62 22 – मद्भावात् for मद्भक्त·, 63 12, 13 – नोपलभ्यते for नोपलिप्यते (the point of the simile not correctly understood), 63 18 – एषो (sic) लोक कृत्स्नम् for एक· कृत्स्न लोकम्, 63 29 – सञ्जयस्तथ for सञ्जयत्युत, 64 6, 7 – the plurals changed into singulars, 65 5 – कारण for शरण

On a review of the above cases it will be seen that, excepting the Old-Javanese variant for BG 2 31[ab], no other variant is of any consequence

Proceeding next to consider the Old-Javanese additions, the stanza added in the Old Javanese after BG 2 59 probably owes its existence to the understanding of the word निराहारस्य in 2 59[b] to imply abstinence from food only The craving for food is the most desperate of all cravings Commentators like Śrīdhara and Madhva interpret the statement in this limited sense, the latter quoting in support Bhāgavata 11 8 20—

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिण ।
वर्जयित्वा तु रसनं, तन्निरन्नस्य वर्धते ॥

The other commentators take the statement as applying to all sense-enjoyments generally compare Rāmānuja इन्द्रियाणामाहारा विषया On this the *Tātparyacandrikā* observes—सर्वेन्द्रियविषयाणामाहारशब्देन ग्रहणम् । न च प्रसिद्धाहारनिषेधमात्रादशेषविषयनिवृत्ति Nevertheless, even the oldest Mahārāṣtra commentator on the Gītā, saint Jñāneśvara (1290 A D), seems to have understood the stanza in this limited sense cf श्रोत्रादि इन्द्रियें आवरिती । परि रसने नियमु न करिती । तें सहस्रधा कवळिजती । विषयीं इहीं ॥ ४ ॥ येरा इन्द्रिया विषय तुटे । तैसा नियमू न ये रस हटें । जें जीवन हें न घटे । येणेंविण ॥ ७ ॥ In course of time, a similar exception seems to have been made in favour of the sex-impulse, so that in the traditional pictographic representation of Kali, these two are shown as the most vulnerable points of that *Zeitgeist* The extra stanza (46 8, 9) found in the Javanese version has in fact all the appearance of being added at this place from some Purāṇa text, which cannot for the present be traced to its source

In BG chapter 7, after quoting and translating stanza 4 describing the first "Prakrti" of the Lord, the second "Prakrti" is described in the Old-Javanese paraphrase with the words

> But there is another (form of My nature), prepared by Me, which is called the principle of Life, which has been established to serve for the life of the whole world

This is followed by—

> And this, being of such a kind, you ought to consider as being together at the same time in (My) own self, having corporeal, oral and mental expedients This being so,—यथा ज्ञान ल्भिष्यति — he will accordingly attain to knowledge

Dr J Gonda thinks that, corresponding to this second paraphrase, there ought to have been, in the Gītā as known to the Old-Javanese narrator, a stanza describing the nature of the *Jīva*, of which यथा ज्ञान लमिष्यति formed the fourth pāda This is not quite certain Can it be some old gloss explaining and expanding the purport of the stanza in question, which the Javanese author has incorporated with his paraphrase ?

The extra quarter-stanza (with the defective reading) added by the Javanese version after 10 37 is really a part of a whole stanza found inserted in at least four Gītā MSS (including the Denis Crofton MS), generally *sec m*, at the end of stanza 10 34, 10 35, or 10 38 One Kashmir MS. turns it into a stanza of six pādas cf 101* The Vibhūti chapter of the Bhagavadgītā had, as is well known, its imitations and elaborations in the Purāna texts like the Kūrma, Bhāgavata, Viṣṇudharmottara, etc , and it is from such amplified versions that an extra stanza could have been added here and there to the current Gītā Thus the Visnudharmottara has the pāda ओषधीना तथा यव (1 56 33^{d}), and रत्नाना कनक तथा (1 56 35^{b}), The Bhāgavata has धातूनामस्मि काञ्चनम् (11. 16 18^{b}), ओषधीनामह यव (11 16 21^{d}), and कुशोऽस्मि दर्भजातीना गव्यमाज्य हवि ष्वहम् (11 16 30^{cd}) That this particular stanza actually belonged to the original Gītā cannot therefore be definitely asserted If it ever was a genuine part, its omission from so many other MSS and its not being noticed by any of the commentators would be inexplicable

Lastly, as to the two pādas added after 11 29^{a}, it would be more correct to regard these two quarters as variant readings for 10 29^{bc}, rather than downright addition The word यमाभिभूता is translated by the Old-Javanese author as " overthrown by Yama " and paraphrased as " overthrown by the might of error ", as if the reading was तमोभिभूता Do the Old-Javanese translation of Sanskrit quotations and the paraphrase proceed from one and the same author ?

Besides the textual additions found in the quoted portions of the Gītā, we have to account for the presumed additions represented by passages in the Old-Javanese paraphrase to which nothing corresponding is to be found in the current text of the Poem These passages, in view of the great age that belongs to them, are expected to give an indication of the way in which the Bhagavadgītā teaching was understood in those days, because they were the free expressions of the Javanese author's own thoughts untramelled by exigencies of text Unfortunately, however, the Old-Javanese narrator does not appear to have been a great scholar, and has frequently made lamentable blunders A few samples may be here presented

2 34^{c} — सभावितस्य चाकीर्ति is paraphrased by "behaviour that is blamed by valiant men"

2 47^{ab} — The original Sanskrit is translated wrongly thus "Your concern with deeds of all kinds, why shall that bear no fruit?" Perhaps the translation should read "Your concern [is] with deeds of all kinds, [and not with] 'why shall that bear no fruit?'"

2 53^{a} — श्रुतिविप्रतिपन्ना ते is translated by "when your ears hear the voice no more(!)"

3 12^{abc} — This is rendered thus "But if the Gods, although they are worshipped (by men), do not feel themselves under obligation (towards them) if they only enjoy without bestowing favours on those who worship them, those gods must obviously be called thieves"

4 19-21 — The Old-Javanese author attempts an independent summary of the teaching, but his words do not show that he really understood the general drift. Says he "In a few words when a man goes on to act, let him not be uncertain about the possibility of obtaining fruits Stick only to the right knowledge, when you are performing deeds, that its learning may be perfect and undisturbed" In a footnote Dr Gonda wonders whence this passage is taken obviously it is the outcome of the confused understanding of the text by the Old-Javanese author

5 1, 2 — Apparently the Old-Javanese author read योग च शससि as though it was योगसन्यासं, and so later he renders stanza 1 by "*Karmasannyāsa* and *Yogasannyāsa* bear both as fruit very high good. But if you weigh the importance of them both, *Yogasannyāsa* appears to be superior to *Karmasannyāsa*, for it happens that the man who proceeds to perform actions attains to sorrow, viz when Yoga does not assist him Even Gonda is compelled to say that the last clause appears to have been added by the Javanese author It in fact betrays a very poor understanding of the Gītā teaching

7 29^{d} — For अध्यात्म कर्म चाखिलम् the Javanese text reads अव्यक्त, but the paraphrase renders the sentence by "he has knowledge about what is called action and the supreme soul (*Karmādhyātmika* or *Karmādhyātma*)" Obviously, the writer is innocent of the technical sense of 'Adhyātma' and 'Karman' as explained in the first few stanzas of the next chapter, which the Old-Javanese version conveniently omits!

9 1^{c} — The Old-Javanese text erroneously reads ज्ञानविज्ञानरहित for ज्ञान विज्ञानसहित, and the Old-Javanese author, in blissful self-complacency, renders it thus "This most mysterious knowledge, which is void of knowledge and wisdom (!)"

10 37^{d} — कवीनामुशना कवि — Our author translates this by "As for all sages, there I am called Wṛhaspati" Cf. 11 24^{ab}, which is omitted in the Javanese text.

11 33 — The Old-Javanese author paraphrases this as follows "Not going under your own name you will kill your foes, but your name will be Kāla"

Presumably because they would not interest his audience, but—after the above exhibition of his learning—presumably also because he did not quite understand them, the Old-Javanese narrator, as will be presently seen, has omitted a number of technical passages This, however, compelled him to supply the joining links on either

side of the omitted technical passages This was not always easy, and the result at times almost borders on the ludicrous, as the following cases will clearly demonstrate

2 4–6, 7[c]–10 — Having decided to omit these stanzas, our author makes Arjuna say "By your leave, Krsna, great king, you are right in exhorting me this way, noble lord, but being encompassed by my mind's compassion (*kārpanya*)," etc And Krsna is made to reply "Ah, Om, Om, noble Arjuna, my dear! What is the profit you derive from me, if you do not take to heart my admonitions that may lead to a good end?"

2. 19[d] — नाय हन्ति न हन्यते — This is rendered unphilosophically enough by the words "For it happens that he that is said to be the conqueror, is subdued without having inflicted a scratch, and again he who is said to be defeated, it happens that he comes off victorious without a blow" Dr Gonda adds a footnote pointing out that these words are not found in the Sanskrit texts As if they could in this form ever belong to the Gitā! It is perhaps possible that the O-J read नाय हन्ति नु हन्यते

2 48[ab] — योगस्थ कुरु कर्माणि सङ्ग त्यक्त्वा धनजय — The Old-Javanese paraphrase for this is "Hold fast to Yoga, cast off intercourse with men (सङ्ग!)"

2 54 — Not having understood how the previous discussion leads on to the topic of the स्थितप्रज्ञ and his characteristics, our author thus extemporizes "Ah, Om, Om! My father, great king Krsna, I have understood this But noble lord, please to *inform me of other things* Teach me, my lord, that which they call the characteristics of a great man who in truth is great." And Krsna, in the same style, replies "Ah, is it this your wish, noble Arjuna? If so, I shall teach it you they are as follows." — It is vain to inquire what the original Sanskrit was to correspond with this Old-Javanese rendering

2. 70-72, 3 1, 3-10 — Having omitted the concluding part of chapter 2 and the introductory part of chapter 3, this is the Javanese transition to what follows "Om, Om, I pay homage to you Krsna, great king! Very mysterious indeed is the truth of your information, my lord! Make large my thoughts, if it is suitable to you to extend your instructions in dharma" Dr Gonda notes "Differs greatly from Bhag 3 1–2". Of course it would!

3 36 ff — Arjuna's question and Krsna's reply to it being omitted, as transition to the teaching commencing from 4 5, the Old-Javanese writer presents us with the following delicious morsel "With your permission, my lord, be quick now I, Dhanañjaya, wish to question you once more, my noble lord, as in the beginning *I beg your pardon, Sir,* for having addressed you respectfully Your words, my lord, (that you have spoken) here, might seem to be incoherent and unintelligible speech. What were the prayers and of what kind were they, noble lord, that you are so well-trained in the whole truth about the principles of knowledge? Well then, please, let me know it, confer your favour upon me, inform me, my lord, *of it with its* commencement, its middle and its end, that I may know it." Dr Gonda notes "This address of Arjuna agrees neither with Bhag 3 36 nor with Bhag 4 4" It is paying too much of a compliment to our Javanese author to suppose that he had any Sanskrit original for this to go by

5 11-29 — The Yogic technicalities at the end of chapter 5 and the early part of chapter 6 are omitted, as also Arjuna's query at the end of the latter chapter. The Old-Javanese writer, in their stead, offers a connecting link of his own making wherein it is worth noting in passing that while Arjuna's question in the Gītā was of a general nature, the Javanese version makes it purely personal: "With your favour, Kṛṣṇa, great king! Does there exist any possibility for me, Dhanañjaya, to attain to Jñānayoga, in consequence of your favour, my lord? Take pity on me, your servant, inform me of this too!" Dr Gonda once more meticulously notes: "This address of Arjuna does not agree with the texts of the Sanskrit Bhagavadgītā."

Once in a while[1] the Old-Javanese writer attempts to give a summary of parts of the teaching in his own words, prefacing it by sentences like: "The meaning of these words is this." If nothing corresponding to it is found in the Sanskrit text, that need not be supposed to create any textual problem at all.

Not rarely also the Old-Javanese writer alters an original simile or adds another of his own coinage: it would in fact have been remarkable if he had not done so at all. Only an instance or two should suffice. Thus 1 19^{ab} — हृदयानि व्यदारयत् — he paraphrases thus: "Then it was as if the hearts of the soldiers of the Kauravas were pierced with daggers." Also, after quoting and translating the simile in 13 32, and before quoting and translating the simile in 13 33, the Old-Javanese writer observes: "This parable might have been used too," referring to the self's invisibility consequent upon its subtility, although it is known to be present in all the bodies. Dr Gonda, thinking that this is a new (third) parable, notes that there is nothing corresponding to it in the Sanskrit text. The Old-Javanese, however, reads नोपलभ्यते for नोपलिप्यते and thereby gives a new turn to the simile meant to prove the taintlessness of the Ākāśa. Both the readings are accepted and, apparently, turned into two 'parables'.

These additions and expositions contributed by the Old-Javanese writer show neither cogency nor depth nor even a proper understanding of the philosophical import of the text that he has chosen to make available for his audience, which was probably quite innocent of any knowledge of Sanskrit.

Finally, let us tackle the question of the extensive omissions in the Old-Javanese 'version' of the Bhagavadgītā. If, according to Garbe, the "original" Gītā consisted of (700 – 172 =) 528 stanzas, and according to Rudolf Otto the Ur-text of the BG contained only 132 stanzas, the Old-Javanese text hardly covers 81 stanzas in Sanskrit, to which an uncertain quantum represented by the Old-Javanese paraphrase can be superadded. Nobody, however, ever cared or dared to claim that this Javanese Gītā was the "original" Gītā. The preserved portions have no characteristics pointing towards such a conclusion.

---

[1] Cf *The Javanese Version of the Bhagavadgītā* by J Gonda, p 68, lines 9–19

The 563½ stanzas not found in the present Old-Javanese version can be grouped under the following headings

(i) Omitting unnecessary details and curtailing repetitions

Chapter 1 st. 1–11 (introductory), st. 22–27 and 33–35 (the detailed lists abridged), st. 36–42^{ab} and 43–44 (the repetitious matter eschewed) — Chapter 2 st. 4–6 and 8–10 (repetitious), st. 12, 15, 20–22 and 24–30 (repetitious), st 49–52, 57, 58, 65–68, 70–72 (repetitious) — Chapter 3 st. 14–18 (unwanted details about *yajñacakra*), st. 35^{cd}–43 (unimportant details) — Chapter 4 st 1–4 (unessential details), st 19–21 (repetitious) — Chapter 5 st. 11–29 (repetitious) — Chapter 6 st. 7–9 (repetitious), st. 11, 12, 14–18 (unessential details), st 31 (repetitious), st 33–35^{ab}, and 36^{cd}–47 (Arjuna's last question and Kṛṣṇa's reply curtailed to just one stanza, 35^{cd}–36^{ab}) — Chapter 7 st 1–3 (introductory), st. 7 (repetitious), st. 10^{abc}, 11^{bcd} (unessential or repetitious), st. 20–28 (unnecessary details) — Chapter 8 st. 6 (repetitious), st 8–11 (avoidable quotations), st 15–28 (unwanted details about Pralaya and the Two Pathways) — Chapter 9 st. 17^{ab}, 18, 19^{ab} and 20–25 (unessential details) — Chapter 10 of the Vibhūtis, only the select and important ones are cited[1] — Chapter 11 st. 2–3^{ab} and 4 (repetitious and unessential), st. 12–13 (mere rhetoric), st. 16–25 (unimportant parts of Arjuna's praise of the Omniform), st. 30 (mere rhetoric), st. 36–39 and 40^{cd}–45 (unessential parts of Arjuna's words), st 47–49^{c} (unessential parts of Kṛṣṇa's reply), st. 50–52 and st. 54 (repetitious) — Chapter

[1] The Old-Javanese treatment of the Vibhūtis is as under

29 Vibhūtis Retained		48 Vibhūtis Rejected	
ज्योतिपामशुमान् (2)	सर्पाणा वासुकि † (30)	आदित्याना विष्णुः (1)	सर्गाणामादिरन्तो मध्यम् (43–45)
नक्षत्राणा शशी (4)	यादसा वरुण † (32)	मरुता मरीचि (3)	विद्यानामध्यात्मविद्या (46)
देवाना वासवः (6)	मयमतां यम (34)	वेदाना सामवेद (5)	प्रवदतां वाद (47)
रुद्राणां शकरः (9)	मर्वदैत्याना प्रह्लाद (35)	इन्द्रियाणा मनः (7)	सामासिकस्य द्वद्वः (49)
यक्षरक्षसा वित्तेश (10)	मृगाणा मृगेन्द्रः (37)	भूतानां चेतना (8)	अक्षय कालः (50)
शिखरिणा मेरुः (12)	पक्षिणा वैनतेय (38)	वसूनां पावकः (11)	विश्वतोमुखो धाता (51)
महर्षीणां भृगु (16)	शस्त्रभृता रामः (40)	पुरोधसा बृहस्पति (13)	सर्वहरो मृत्युः (52)
वृक्षाणामश्वत्थः (20)	अक्षराणामकारः (48)	सेनानींना स्कन्ध (14)	भविष्यतामुद्भव (53)
देवर्षीणां नारदः (21)	मासाना मार्गशिरः (63)	सरसा सागर (15)	नारीणा कीर्ति श्रीर्वाक् स्मृतिर्मेधा धृति क्षमा (54–60)
गन्धर्वाणां † चित्ररथ (22)	ऋतूना कुसुमाकर (64)	गिरामेकमक्षरम् (17)	साम्ना बृहत्साम (61)
सिद्धाना कपिल (23)	वृष्णीना वासुदेव † (70)	यज्ञाना जपयज्ञ (18)	छन्दसां गायत्री (62)
अश्वानामुच्चै श्रवा (24)	पाण्डवाना धनजय (71)	स्थावराणा हिमालय (19)	छलयतां द्यूतम् (65)
गजेन्द्राणामैरावणः (25)	मुनीना व्यासः (72)	धेनूना कामधुक् (28)	तेजस्विना तेज (66)
नराणां नराधिप (26)	कवीनामुशना § (73)	प्रजनः कन्दर्पः (29)	सत्त्ववता जयो व्यवसाय सत्त्वम् (67–69)
आयुधाना वज्रः † (27)	ओषधीनां यव (extra)	नागानामनन्त (31)	दमयता दण्डः (74)
		पितॄणामर्यमा (33)	जिगीषता नीति (75)
		कलयतां कालः (36)	गुह्यानां मौनम् (76)
		पवतां पवन (39)	ज्ञानवता ज्ञानम् (77)
		झषाणां मकरः (41)	
		स्रोतसा जाह्नवी (42)	

† Original spelling retained

§ Rendered as Wrhaspati !

12 st 8^{cd}–9^{ab} and st 13–20 (repetitious) — Chapter 14 st. 21–23 (Arjuna's question and the first part of Kṛṣṇa's reply to it omitted as unessential)

(ii) Eschewing technical and controversial details

Chapter 2 st 42–46 (controversial) — Chapter 3 st. 1 and 3–10 (controversial) — Chapter 4 st. 6 and 14–17 (technical), st. 23–27 and 29–32 (technical details about various kinds of yajñas) — Chapter 5 st. 3–5 (technical) — Chapter 6 st 1–6 (technical), st. 20–29 (technical) — Chapter 7 st. 30 (technical) — Chapter 9 st. 2–15 (technical) — Chapter 10 st. 1–20 (technical) — Chapter 12 st 1–7 (technical), st. 10–12 (technical) — Chapter 13 st 1–30 (technical nevertheless, what is retained of the chapter uses the very technical terms explained only in the omitted portion) — Chapter 14 st 1–8 [except 5^{cd} which just names the Guṇas] (technical), st 10–17 (doctrinal elaborations), st. 27 (technical)

(iii) Omissions of stanzas which, it is alleged, may have been really absent in the Gītā as known to the Old-Javanese narrator[1] Amongst these may be mentioned

2 17 — This is regarded by Garbe as a Vedāntic interpolation objectively demonstrable as such owing to the sudden introduction of the neuter *Tat* in a context where, for "The Imperishable", words in masc. gender alone are used These arguments can be met[2] by pointing out, that the words *asataḥ* and *sataḥ* in st 2 16 are less than likely to be masculine, so that there is no necessarily masculine context preceding The Old-Javanese omission is much more cogently explained on the ground that the stanza in question is repetitious

7 12-15 — Amongst these four stanzas are included stanzas 14, 15 which, according to Garbe, break the prevailing "Sāmkhya" context, and introduce the technical term "Māyā" in the specifically Vedāntic sense All the four stanzas may have been omitted in the Old-Javanese merely by reason of their technical character The Old-Javanese does refer to "Yogamāyā" in the immediate context, st. 25, which Garbe regards as interpolated

8 1-4 — These four stanzas which introduce "Brahman" and the other Vedāntic technicalities are regarded by Garbe as amongst the later additions But 8 1–4 are an elaboration of 7 29–33, and while Garbe omits 7 29 (because of the word *Brahman*) and 7 30, the Old-Javanese actually cites 7 29

9 29 — After 9 19, Garbe singles out, from chapter 9, this stanza alone as Vedāntic interpolation The Old-Javanese omits a whole lot of stanzas before and after, amongst which 9 29 happens to be one

10 12-20, as also about 24 other stanzas up to the end of the chapter, are omitted in the Old-Javanese Garbe has rejected the whole lot from 10 12 to 10 40 as being Vedāntic additions That does not find support from what the Old-Javanese version actually gives in quotation or in paraphrase

---

[1] Some of the omissions listed under (i) and (ii) may also belong to this category

[2] See my *Basu Mallik Lectures on Vedānta Philosophy, 1925* Poona, 1926, p 94

11 13, 16, 18, 19 — Garbe has singled out stanzas 7, 13, 15, 16, 18, 19, 37–40 from this chapter as Vedāntic interpolations The Old-Javanese version, however, paraphrases 11 7 and 15, and quotes 11 39 ᵈ–40ᵃ Stanzas 11 7 and 15 do exhibit the Vedāntic character which Garbe bans from the "original" Gītā

13 30 — This stanza which contains the word 'Brahman' is amongst the 15 from this chapter that Garbe dubs as Vedāntic interpolations When the Old-Javanese has practically omitted the entire chapter, its authority cannot be cited either way It is necessary, however, to mention that the Old-Javanese betrays knowledge of the main part of this chapter, as it cites st. 33 and paraphrases st. 34, which name the technical terms *Kṣetra* and *Kṣetrin*, which the earlier parts of the chapter introduce and explain

14 27 — This is omitted in the Old-Javanese, which, however, cites st. 26 for which st. 27 simply furnishes the reason Garbe considers both 26 and 27 (because of their use of the word *Brahman*) as interpolated, and here the Old-Javanese version does not lend him any support.

15–18 — Of these four Adhyāyas the Old Javanese version has kept only two stanzas 18 66 (cited) and 73 (paraphrased) The rest is unaccountably missing As early as 1826, Wilhelm von Humboldt had suggested that the entire portion of the BG after chapter 11, except 18 63-78, might be a later addition, and Jacobi, Oldenberg, Charpentier and others had expressed other views about the "original" Bhagavadgītā, but the Old-Javanese has retained several portions of the text after chapter 11, while it omits only the last four chapters The Old-Javanese version must therefore be held to represent, according to the terminology of R Otto, one of the subsequent stages of the Poem when, with the Ur-text, had been incorporated one or more "Tracts" Dr J Gonda, the editor of the Old Javanese Bhīṣmaparvan, says "it is possible that they were not present in the Sanskrit manuscript of the Javanese author, but just as well that he has perceived their relative unimportance and therefore has passed them " The latter alternative is the only one that can be legitimately accepted.[1] Dr F Otto Schrader (Rezensionen der Bhagavadgītā, *Festschrift für M Winternitz*, Leipzig, 1933, p 49) wants us, however, to accept the view that the missing portion was unknown to the Old-Javanese narrator, and so he opposes that favoured view of his with a very weak alternative, namely, that the Old-Javanese scribe got tired at the end ! And for fear lest one would be prepared even to accept this alternative, he argues against it in a characteristic manner in a footnote. He says there that weariness is not a likely argument in view of the great reverence which people felt for the holy language of Sanskrit, and that it would be possible only if the scribes of the different MSS got tired at different stages, and not all alike at one and the same point The Old-Javanese MSS show that the omitted parts are the same in all, and 'weariness' is hence out of the question That it must be the scribes who (under the alternative) got wearied, and not the Old-Javanese translator Schrader is very careful to point out All this appears unconvincing in the extreme

It was thought necessary to undertake a detailed examination of the Old-

[1] The *Āndhra Mahābhāratamu* has done the same thing see p CII, CIV below

Javanese "version" of the Bhagavadgītā because of the claim made on its behalf that it either constitutes, or at any rate serves as an important finger-pointer on the trail of, a *Third Recension* of the Bhagavadgītā (by the side of the two the Vulgate and the Kashmirian Recensions) which, it was hoped, would one day come to light in its entirety The age of the Old-Javanese version has no doubt invested it with a sense of dignity, but after studying in detail the actual character of the version and the calibre of the Old-Javanese writer, the only valid critical conclusion that one can reach is that neither for constituting the current text of the Bhagavadgītā, nor for determining the Ur-text or the "original" Bhagavadgītā as conceived by Garbe, Otto and others, nor even for determining any of the "intervening forms assumed by the Poem" in the course of the process of textual elaboration that it might be supposed to have undergone, does the Old-Javanese version available in the actual Sanskrit quotations, taken together with the portions available in the Old-Javanese paraphrase, afford us much assistance

THE ĀNDHRA MAHĀBHĀRATAMU

The Bhīṣmaparvan of this version is included in volume four of the seven-volume publication of the *Āndhra Mahābhāratamu* brought out by Vāvilla Rāmaswāmi Sāstrulu and Sons, Madras, 1929 The Bhīṣmaparvan is divided into three āśvāsas or cantos, and at the end of the parvan there is a colophon which reads

इति श्रीमदुभयकविमित्र-कोम्मनामात्यपुत्र-बुधाराधनविराजितिकास-तिक्कनसोमयाजिप्रणीत जयनश्रीमहाभारतंबुन भीष्म-पर्व बुनदु । आश्वासमु ॥ श्रीमदान्ध्रमहाभारतमु णंदलि । भीष्मपर्वमु समासमु ॥

This Tikkana who is assigned to the thirteenth century completed the Telugu translation of the Mahābhārata begun by Nannaya Bhaṭṭa in the eleventh century It is a fairly close rendering of the original, with certain details omitted or abridged in the interest of economy The following is the result of a detailed comparison of the original with the translation

(1) Matters omitted 6 1. 4–34, 2 22–33, 3 11–17, and 24–29 (astronomical omens), cosmographical account in chapters 6–9 much curtailed, only 18 rivers (instead of over 160), and 60 countries and peoples (instead of over 225) enumerated in chapter 11, chapter 12 practically omitted, no reference to gifts as in chapter 22 7–8 In BG 1, no reference to *varnasamkara* as in st. 40–42, omits BG 2 37 – 10 42 and again 12. 1 – 18 66, no reference to the death of Uttara as in 45 30–42, Vyūha details of the second day abridged, in chapter 48 23 ff, names of warriors on the opposed sides generally correct, and even the number of arrows discharged by individual warriors, the latter being sometimes (chap 58. 23–26) dropped altogether, chapters 63–64 from the Viśvopākhyāna omitted, chapter 72, enumerating characteristics of a good army, om ; 73 26–30 om , 75 33–55 om , chap 76 practically om., the

details of the Vyūha in 83 6-13 om , the repetitious question of Dhrtarāṣtra and Samjaya's reply to him in 85 1-13 om , past history of Irāvat in 86 6-15 om , battle-description in chap 93 abridged, the omens in 108 4-13 curtailed, also details of the concluding fight in chapters 108-113

(ii) Additions The additions made by the Āndhra Mahābhāratamu distinctly show its relation with the S recension It translates the following star passages 201* (given by TG), 274*, 293*, and 307* (all the three given by S as a whole)

(iii) Original passages There are noticeable the following passages apparently original to the Āndhra Mbh āśvāsa 1, 44 instead of समराद्देश in 6 14 1^{b}, we are told that, after relating the cosmography, Samjaya went to see the events of the war, studied them, and returned after a few days —Accordingly, in āsvāsa 1 74 Samjaya is made to say 'after taking my leave of you that night, I went to the camp of our army I duly entered your son's tent, and found him seated surrounded by Bhīsma and the other Kauravas and kings I was well received by him', āsvāsa 1 134 we find Samjaya making the following observation 'the forces of some countries joined the Kauravas, some others joined the Pāndavas, while some others *became divided out of animosity* and joined both',—To Duryodhana's address to ācārya Drona in the opening of the Gītā, the latter is made to reply (āsvāsa 1 174), 'Drona said certainly! Why should you say so much?' On hearing these words, the king was pleased

(iv) Poetic embellishments It is nothing uncommon if we find the Āndhra Mahābhāratamu at times giving new similes of its own or attempts fuller elaborations of the metaphors in the original Of the latter kind may be instanced the simile of Bhīsma with the Man-lion (6 14. 9 , āśvāsa 1 49), and of Bhīsma with the cloud (6 15 24-25 , āśvāsa 1 52) Of the former, we may mention the comparison of Bhīṣma to a pool of lotuses (āśvāsa 1 96 , placed before 6 17 7), or the comparison of the mutilated bodies of elephants and horses killed in the battle to 'mutton kept ready for cooking' (āśvāsa 1 267 , somewhere after 6 44 40), or of the wounded and blood-stained Krsna to 'a fresh Pārijāta flower with bright tender leaves (āsvāsa 2 43 , the original in 6 48 50 has सपुष्प इव किंशुक), or of Bhīsma to a smokeless blazing fire (āśvāsa 3 332 , in place of the orig तपन्तमिव भास्करम् in 6 105 34)

(v) Variant readings Turning finally to the variant readings that can be ascertained from the translation, the following is a select list 6 43 55^{b} (āśvāsa 1 261) युधामन्यु (for सुतसोम , with S), 71 16 (āśvāsa 2 344) काम्बोजैरथ बाह्लिकै (for काम्बोजारट्टबाह्लिकै , with S), 75 22^{b} चित्रागश् (for चित्राश्वश् , with T_1 G_4),

77. 25[d] and 79. 12[a] (āśvāsa 3. 10 and 32) युयमन्युम (for उत्तमौजस, with Dn₃ D₁ ₃ ₄ T₂ G₁₋₃ M, and S respectively), 77. 27[b] (āśvāsa 3. 10) दुःशासन (for दुर्मर्षण with S), 77. 31[d] (āśvāsa 3. 10) भीष्मेण (for भीमेन, with K₃ ₄ B Dn₁ D₁ ₂ ₄₋₈ T G), 95. 5[c] (āśvāsa 3. 188) शतिनिमग्नानि (for शतविदारितानि, with S), 95. 27[d] (āśvāsa 3. 189) शल्यसैन्य (for सैन्यसैन्य, unique. Ś₁ D₁ ₃ T₁ M₁ give सैन्यसैन्य). In all these variants, it will be seen that the Āndhra Mahābhāratamu, where it does not fall in with the S recension as a whole, agrees with the Grantha version.

The absence from the Āndhra Mahābhāratamu of Bhagavadgītā 2. 37 to 10. 42 and of 12. 1 to 18. 66 cannot be said to present a textual problem, looking to the date of this version, and the same should probably hold good of its omission of the last two chapters (63–64) from the Viśvopākhyāna. In 6. 68. 1[a] all our MSS. read शिखण्डी, the Āndhra Mahābhāratamu alone seems to have read (āśvāsa 2. 297) सात्यकि, which obviously appears to be correct, seeing that the target of the joint attack is to be Bhīṣma. Sātyaki's name does, however, appear in 68. 8[c]. The S recension as a whole has 284* after 68. 8[cd], which may have been a substitute for it. Anyhow, this is the only passage where the Āndhra Mahābhāratamu offers something valuable. Its translating उद्योगे कथित in 6. 95. 11 by 'stated on the eve of the commencement of the battle' is also worth consideration. Except in such small points, the value of the Āndhra Mahābhāratamu is not much beyond that of a good type of Grantha manuscript. It gives only a very small number of the peculiarly S insertions (p. LIII–LV), but whether that is due to the passages not having been yet added, or—as is more likely—to the Āndhra version having deliberately omitted them for brevity, cannot now be ascertained. The Āndhra version does not give any of the peculiarly N insertions (p. XVII, XVIII).

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

(1) *The Śāradā Version*

The Śāradā version happens to be represented by only one MS. (Ś₁), and even that MS. is not the best representative of its class, being presumably copied by one more familiar with the Devanāgarī than with the Śāradā. Further, as regards the Bhagavadgītā portion, the MS., as has been already seen (pp. LXXVIII–LXXXIV), shows a tendency towards the normalizing of grammar and syntax[1], from which even the other parts of the parvan are not absolutely immune (cf. p. XCII, footnote). Nonetheless, the Śāradā version is free from all the late Northern additions listed on p. XVIII, to which MSS. belonging to the K version have fallen a prey. After 6. 116. 3[ab], all editions and all MSS. (except Ś₁ K₁ G₁ ₃) have inserted 194*, which is obviously

[1] This very probably was the fashion introduced by the early Śāradā commentators of Kashmir, to which all Kashmirian scribes submitted. Hence also the presence, in the Kashmirian MSS., of the Gītāpraśasti and the Gītāmāna insertions, as also of some Saṃgrahaślokas at the end of the BG. chapters.

impossible, as the girls could not have actually and without permission presented the unguents and flower-garlands to Bhīṣma lying on the bed of arrows Ś$_1$ (along with K$_{0-3}$) also correctly omits 64* All this shows the superiority of the Śāradā tradition

Even the Śāradā version, nevertheless, shows once in a while a tendency towards padding We may instance in this connection 25*, 35*, 67*, 140*, 141*, 287*, 312*, 417* and 455*, the Śāradā version being, in most of these extra passages, followed by some of the K and D MSS In 316*, it is followed by the whole of S, but there is little doubt that the insertion is superfluous, inasmuch as no motive is really assignable for its omission in as many as sixteen other MSS The most noteworthy instance of this, however, is 204*, a set of four Triṣṭubh stanzas, elaborating the Kṛṣṇa–Bhīṣma encounter on the third day of the battle This insertion is found only in Ś$_1$ K$_{0-3}$

The intrinsic superiority of the Ś version is best seen, however, in the variant readings that it offers We give here only a small selection In 55 29^c, Ś$_1$ alone uses the word ककुद, in 6 3 8^a (with K$_{0\ 1}$), the rare word कुडका , and in 116 47^d (with K$_{0-3}$ D$_{2\ 3}$ M$_4$), the word उपश्लेष— the words being all appropriate to the context (cf the Crit Notes on the passages) In 6 22 13, Ś$_1$ (with K$_{0\ 2}$) introduces उष्ट्रा (camels) stuck in the mire, in place of the familiar गा (cows) or गजा (elephants), and in 68 19^a, Ś$_1$ (along with K$_5$) does not fight shy of रथसिंहासनव्याघ्रा, seeing that carved tiger-faces were occasional ornamental devices under the royal lion-seats on cars One of the most happy readings of Ś$_1$ (shared with K$_{0-2\ 5}$) is found in 6 55 103^b, रजोनिकीर्णाभिनिपक्ष्मनेत्रम् (for °पत्र- or °पन्न-), which correctly describes the slight closure of the eye-lids (पक्ष्म) in the act of powerfully blowing the conch Similarly too, in 6 103 52^d, Ś$_1$ (along with K$_{0-2}$) reads माधव (in place of भारत or °त), seeing that lines 52^{ab}–52^{cd} are correctly construed as the result of the deliberation, the *sammantraṇā*, arrived at by the Pāṇḍava brothers upon Kṛṣṇa's suggestion

In the Bhagavadgītā, Ś$_1$ has on the whole fallen under the influence of the Kashmirian version of the poem Nevertheless, some of its original readings — although not accepted in the present edition — deserve to be recorded In 25 3^d (BG 3 3^d), it alone reads कर्मणा (for योगिनाम्), in 26 42^b (BG 4 42^b), कृत्स्न (for हृत्स्थ), in 27 14^a (BG 5 14^a), नाकर्तृत्व न कर्तृत्व , in 35 17^d (BG 13 17^d), मध्यग (for विष्ठितम्), in 40 18^b (BG 18 18^b), कर्मवेदना (for °चोदना), and, above all, in 33 11 and 14 (BG 11 11, 14), विष्णु (for देव) This should go to establish to some extent the independence and originality of the version even before it came under the Kashmirian influence

The MSS of the other versions that Ś$_1$ (or some other MS of that version) has more less influenced are K$_{0\ 1\ 2}$ (in part), K$_3$ (in part) $_{5\ 5}$, K$_4$, D$_{2\ 3}$, D$_{5\ 6}$, and M$_{2\ 4\ 5}$ — in this descending order of the degree of their alliance

(*ii*) *The Kashmir Version*

This version is represented by six MSS, the first three of which ($K_{0.1.2}$ [in part]), constituting the primary Kashmirian group, show very intimate relationship with the Śāradā version Thus these MSS, besides giving, as we have seen, most of the characteristic $Ś_1$ readings, share with it over twenty omissions (p xvi), about eight additional passages (p. xvii), and a couple of characteristic transpositions (p xix) The remaining three MSS may be styled the late or secondary Kashmirian group, of which K_4 (which is written in Bengali characters) has come early and largely under the influence of the Bengali version, and so requires to be treated separately As to the others, K_3 shares one omission (hapl) with $Ś_1$ alone (p xvi), two with K_5 alone (p xxvi), and five with the majority of MSS from the primary Kashmirian group (p xxvii) In the matter of additions shared with the primary Kashmirian group, K_3 and K_5 go together, and this is partly the case in the matter also of transpositions (p xxvii) That K_5 does not give, following in this the ŚK group in general, nearly twenty of the characteristic Late-Northern additions (p xxviii) shows that the MS, albeit a late comer, definitely belongs to this group

This late Kashmirian group, however, does not exhibit any outstanding features, and the readings presented are often secondary.

Thus K_3 (with D_2), by reading, in 41. 73^a, अनुनीय in place of अनुमानये, and, in 61 14^d (with $D_{2.5.6}$), माया तथाविधा in place of मायां तथाविधां, seeks to avoid the necessity of a three-line stanza In 43 55^a, K_3 (with $D_{2.6}$) reads ततः क्रुद्धः in place of सुतस्तुभ्य which exhibits the peculiar Epic use of the Dative case, in 103 78^d, K_3 (with D_2) seeks to normalize the syntax by reading गृहीतेषौ (locative) in place of गृहीतेषु, while $K_{3.5}$ (with $D_{1.2.6}$ M_1) seek, in 105 14^b, unnecessarily to do the same by reading त्वसैन्य in place of त्वत्सैन्य Nor can $K_{3.5}$ (with $D_{2.5.6}$), reading, in 112 13^c, दारयां बहुधा चक्रे in place of बहुधा दारयां चक्रे, and, in 14^c, त्रिशद्भिर् in place of the normal त्रिंशता, be seriously regarded as retaining an archaic usage. — Passing on from the form to the matter of the variant readings, we find that $K_{3.5}$ (with D_2), in 22 8^{cd}, endeavour to avoid the appearance of gods as the recipients of gifts from Indra, by reading असुरेभ्य in place of अमरेभ्य· and presumably understanding ययौ to mean 'attacked' K_{3-5} (with B_1 $D_{2.5.6}$) substitute, in 75 49^a, व्यथित (in place of निहत) to make it clear that Duskarṇa was merely struck down, wounded, and not killed In 98. 36^c, K_3 (with D_8) considerably weakens the स्नातद शोणितेन by the common place सिक्ताङ्गः शोणितेन †

As to K_4, since this is the first time that a MS written in Bengali characters is placed under the K group (which generally designates more or less faithful

---

† In fairness it has to be added that, in 6 64 3^f and in 103 73^e, as also in 67 12^d, I have accepted as text readings given by K_3, K_3p and K_5 On the other hand, the addition of 20* by K_5 (with D_2) is unnecessary in view of 6. 6 $6'$ See Notes to the passages concerned

Devanāgarī transcripts from Śāradā originals), the case deserves more particular attention. *A priori*, of course, there is nothing inherently impossible in a MS. written in Bengali characters exhibiting the same relationship with the parent Śāradā version as does the MS. written in Devanāgarī characters and classed under the Kashmir group: namely, a basic agreement with the Śāradā version against the generality of the Devanāgarī (or Bengali) MSS., side by side with occasional and even frequent conflation with other MSS. written in the same characters. Now, it is true that there are no omissions, additions or transpositions that K_4 exclusively shares with either $Ś_1$, K_{0-2} or K_{3-5}; but we have already given (p. xxix) several instances of additions common to the B version, but absent in K_4 and the ŚK group generally, as well as of additions belonging to K_4 and the ŚK group, but absent in the B group. But this peculiarity of the relationship becomes at once evident when we consider a few typical cases of the individual variants. In the following cases, K_4 sides with ŚK generally *against* the B version:

6. 14. 5[d], भीष्मा गाण्डीवधन्वना ($Ś_1$ K_{0-4} D_7) in place of मत्स्ये भीष्म शिखण्डिना; 17. 10[b], नृप ($Ś_1$ K Dn $D_{4.5}$) in place of the proper name नृग; 42. 7[c], घोरस्तुमुल (Ś1 K_4 D_1 G_2), taking तुमुल as a masc. noun, in place of घोरस्तुमुल; 55. 2[b], भारत ($Ś_1$ K_{3-5} $D_{2.6}$) in place of मजय — an agreement in error (!); 55. 97[a], नमाद्रिन्वो (Ś1 K $D_{2.6}$ G_{1-3} $M_{2.5}$), *lect. fac.*, in place of नन्दिरेवो; 60. 50[a], ऐगवण ($Ś_1$ K_{0-4} $D_{2.3.6}$), the normal spelling of the K version, in place of ऐरावत; 66. 22[d], ततो युद्धमवर्तत ($Ś_1$ K_{0-4} D_3), the normal chapter-ending, in place of रणे रमसवाहना; 79. 27[a], क्रुद्ध ($Ś_1$ $K_{0-2.4}$ M_1), avoiding repetition, in place of शक्र; 80. 38[b], दुर्योधनम् ($Ś_1$ $K_{0-2.4}$) in place of दुमर्षणम्; 85. 18[c], कौरव्य ($Ś_1$ $K_{0-2.4}$) in place of सक्रुद्धस्; 85. 33[a], हये ($Ś_1$ $K_{0-2.4}$ D_3), incongruous with the following छिन्ने, in place of ध्वजे; 86. 16[b], महाजवा ($Ś_1$ $K_{0-2.4}$) in place of the more appropriate मनोजवा; 86. 67[d], वेगवान् ($Ś_1$ $K_{0-2.4}$) in place of the more appropriate वीर्यवान्; 90. 16[d], प्रापुपीव ($Ś_1$ K_4 Dn_2 $D_{3.8}$ T_1 G_4 M_3) in place of शार्दूलीव (cf. Note on 89. 4[cd]); 90. 40[c], समदृश्यन्त ($Ś_1$ $K_{0-2.4}$ $D_{1.8}$ $M_{1-3.5}$) in place of the syntactically more suited समपश्यन्त; 91. 33[d], पुष्कर ($K_{0-2.4}$), tautologous, in place of वारिधारा; 93. 27[c], पीन ($Ś_1$ $K_{0-2.4}$ $D_{3.8}$), a *lect. fac.*, in place of दीर्घ; 99. 34[a], असिसन्चयसघाता ($Ś_1$ $K_{0.3.4}$ $D_{1.8.6}$), tautologous *lect. fac.*, in place of °सघाटा; 108. 38[a], महेंद्रसदृश ($Ś_1$ $K_{0-1.4}$ $D_{1.4}$), in place of the better suited उपेन्द्र°.

In a very large number of cases, however, K_4 has succumbed to the influence of the Bengali version. We give below a select list:

6. 2. 6[b], एतान् (K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$), referring to पुत्रान्, in place of एन, which refers to धार्तराष्ट्राय; 2. 29[a], गृहीतशस्त्रा क्रोशन्ति (K_4 B Da Dn $D_{1.5.8}$) in place of गृहीतशस्त्राभरणा, which qualifies शल्यमवजा; 3. 20[a], नभिपश्चात् (K_4 B Da_2 Dn D_{1-6} T_1 m 8), *lect. fac.*, in place of अपिधानेभ्य; 3. 24[ab], ग्रहाणि चैव राजेन्द्र प्रज्वलन्तीव (K_4 B Da_2 Dn $D_{4.6.8}$) in place of the astronomical phenomenon in the accepted text; 3. 29[b], एकपक्षे (K_4 B Da D_5) in place of एकमासे; 3. 36[d], वसुधरा (K_4 B Da Dn $D_{1.5.8}$) in place of पुन पुन, betraying a misunderstanding of the context; 3. 42[b], स्यात्मा (K_4 B Da Dn $D_{4.5.8}$ Co), involving repetition with मातङ्गा, in place of वालान्,

4 6^{d}, यथापदि (K4 B Da Dn D4 6 8) in place of यथापथि (of Critical Notes on the passage); 4 13^{a}, धर्मप्रवृत्ति (K4 B Da Dn D4 6, 8) in place of the lect diff धर्म पवित्र, 5 10^{b}, चराणि (K3 4 B Dn D1 4 6 8 T G) in place of the technical भ्रसानि, 11 6^{d}, भुवि (K4 B2-4 Da Dn D1 4-6, 8) in place of गते, to avoid distinguishing between the द्वापर length of human life (2,000 years) and the present length (100 years) of the same, 13 47^{a}, यथोद्दिष्ट, a deliberate improvement, (K4 B D [except D3 7]) in place of यथादृष्ट, 47 6^{d}, भीष्माभिरक्षित (K4 B Da2 Dn D4-7 T1 G1) [of 6 23] in place of पार्थिवसत्तमा, 47 7^{b}, विकर्णा (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of वेणिका°, 47 15^{d}, चाम्पद्यकोशलै° (K4 B) in place of शर्मिल°, 47 16^{d}, पाण्डवेयस्य (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of सौबलेयस्य, 50 25^{c}, समग्रैर् (K4 B1-3 Da Dn1 D5) in place of नक्षत्रैर् 50 53^{b}, कच्छा(or °क्षा)श्च (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of कशाश्च, 58 19^{c}, सक्रुद्धा° (K4 B Da Dn D4 6 8) in place of the probably misunderstood सद्दृष्टा, 60 30^{a}, वीरबाहु (K4 B1 3 4 Da Dn2 D1 4 6 7 8) in place of भीमबाहु, consistently with 60 25^{b}, 60 65^{d}, नादयानो नभस्तल (K4 B Da Dn D4 6 8) in place of विस्फोटमशनेरिव, 61 52^{d}, मु(or यु)क्तात्मन् (K4 B1-3 Da Dn D5) in place of युगाग्रे, 61 60^{d}, दुःस्वप्नणाशन (K4 B Da2 Dn3 D5) in place of दुःस्वप्ननाशन, 62 30^{b}, भावितात्मभि (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of वेन्पारगैः, 63 2^{b}, सर्वदैवतदेवत (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of सभूत सह दैवतै, 63 4^{c}, सर्वतेजोमयो (K4 B Da Dn D1 4-8) in place of °तोय-, 64 3^{c}, पुराण चैव परम (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of पुराणे भैरव रूप; 65 3^{d}, सम्प्रहृष्टा° (K4 B Da Dn D4 6 7) in place of the lect diff सम्प्रयुद्धा°, 66 8^{ab}, शिरोभिश्च मकुडलै° (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of बाहुभिश्च सकार्मुकै° (where however K4 and B3 give मकुडलै, but not शिरोभिश्च), 67 12^{d}, गोपायनैर् (K4 B Da Dn D4 5 7 8 Co) in place of गोवासनो, 70 34^{b}, रजोमेघै° (or °घ)मसुस्थिते (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of सूर्येऽस्तमुपगच्छति, 71 9^{d}, चेकितानश्च (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of the somewhat unfamiliar करकर्षश्च; 71 16^{b}, काबोजवर° (K4 B Da2 Dn D4 7 8) in place of काम्बोजारट्ट°, 80 47^{c}, अनयस्याथ (K4 B Da Dn D4-8) in place of the lect diff पर्यायस्याथ, 81 31^{d}, पारावतान् (K4 B Dn2 D2) in place of the more technical आरट्टजान् (of 71 16^{b} above), 86 5^{a}, गात्रैर् (K4 B Da Dn1 D5) in place of the lect diff पत्तैर्, 87 6^{a}, नर्दित्वा (K4 B) in place of the augmentless निनदत्, 90 32^{b}, कमारमार्जितान् (K3 4 B Da Dn1 D2 6) in place of the lect diff °पायितान्, 91 15^{b} [s]नुशयो (K4 B Da Dn D1 4-8 Ca c v) in place of the unfamiliar हृच्छयो, 92 46^{c}, व्याकुलीकृतसर्वांगा (K4 B Da Dn D4-8) in place of °सकल्पा ('conventions'), 100 32^{b}, कनकप्रभां (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of घोरदर्शनाम्; 103 35^{d}, इति लोकस्य (K4 B2-4 Da Dn D4-8 T2 G3) in place of the more specific इत्युल्कस्य, 108 5^{c}, नेच्छति (K4 B Da Dn1 D1 4 6 7 8 S) in place of the more appropriate गच्छन्ति, 108 7^{d}, कपतीव च सर्वश (K4 B Da Dn D4 6 7) in place of the more difficult अनुघ्नति वाहनम्, 113 6^{c}, भ्राम्यते बहुधा राजन् (K4 B Da2 Dn D4 6 7 8) in place of भ्रातार नाध्यगच्छद्वै, 114 51^{d}, [अ]भ्यहनद् (K4 B Da Dn D4-8) in place of the more stylish [अ]भ्यसते, 114. 55^{b}, अर्जुनेन शरा युधि (K4 B Da2 Dn2 D6-8) in place of शिताग्रा° सम्प्रवेशिता°, 114 103^{a}, कृपदुर्योधनमुखा (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of नृपा दुर्यो°, 115 22^{d}, स विषादयन् (K4 B Da2 Dn D4-8), an improvement, in place of अभिचोदयन्, 115. 41^{b}, व्यवसायमरोचयत् (K4 B Da Dn D4 6 7 8), a lect fac, in place of व्यवसायपुरोजव°, 116 4^{a}, शतसख्यानि (K4 B Da Dn D4 6) deemed more decorous than गणिका वारास्, 116 9^{d}, निःश्वसन्नुरगो यथा (K4 B Da Dn D4 6 7 8) in place of नातिहृष्टमनाब्रवीत्, 116 35^{b}, न च तच्छ्रद्दधाति (K4 B2-4 Da Dn D4-8) in place of नाभ्यनन्दद्वचो मे, 116 38^{f}, वैवस्वतमथापि वा (K4 B Da Dn D4-8) in place of दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः, 117 15^{a}, काशिपुर (K4 B Da Dn D4-8) in place of राजपुर

(iii) *The Bengali Version*

As to additions, the *Kātyāyanīstava* is given by the entire B version, while the Śveta episode is omitted by $B_{1.2}$, but found in $B_{3.4}$. The other additions belong either to the N recension as a whole, or to the usual group of Late-Northern MSS (p xxx). Only two omissions can be said to be exclusive to the version, namely, 6 10 50^{c}–51^{b} and 88 37^{c}–38^{b}, but they are not of much consequence. It is the variant readings offered by the B version that indicate its individuality. For instance:

In 6 1 27^{c}, B reads (with D_{4} m) यथावत् in place of the unusual यथापुरम् in the sense of यथा पुरा, in 4 12^{d}, it reads (with Da Dn $D_{4.5.8}$) the *lect fac* न चाधर्मं कर्तुं in place of न कल्मषं कर्तुं. In the chapter of omens, in 3 11^{b}, it reads (with Da Dn $D_{1.4.5.8}$) उपैति च in place of अथाग्रसत् which mentions a solar eclipse, in 3 16^{b}, समाक्रम्य is the version's exclusive reading in place अपसव्य, which refers to the retrograde motion of the Dhruva star, and in 28^{b} (with Da D_{5}), कदाचिदपि, for भूतपूर्वा च. It offers certain variants for proper names such as, in 10 43^{a}, कुशट्टाश्च in place of कुकुट्टाश्च, in 23 8^{d} (with G_{1} Cn), जयद्रथ in place of तथैव च, and in 46 51^{a} (with Da Dn_{1} D_{5}), कुकुराश्च in place of जगत्तुण्डा. Also in 7 53^{a}, the version unanimously but erroneously reads ताम्रवर्णशिलो in place of ताम्रवर्ण गिरो, and it falls in a line with D (except $D_{2.3.6}$) S in reading समुद्रे in place of पत्तने. The variant आनर्छत् given by the version in 86 36^{c} in place of आगच्छत् may deserve some consideration as a *lect diff*, but it has not been supported by the best manuscript authority.

Reference may also be made to the variants given on pp cvii–cviii above, showing the agreements and divergences between K_{4} and B. For the rest, the version generally goes with the Late-Northern group. It remains to be pointed out, however, that the MS B_{3} from this version shows a more pronounced affinity with the Kashmirian version than the other MSS. See p xxxii above.

(iv) *The Devanāgarī Version*

This is not a unitary version. That part of it which is designated Da is expected to give the version of the Bhīṣma upon which Arjunamiśra wrote his *Bhāratārthadīpikā* and, in the main, the *Dīpikā* agrees with the Bengali version. This fact, however, becomes manifest not so much from a consideration of the additions, omissions and transpositions that have been detailed on pp xxxiii–xxxiv above, as by a consideration of the common variants. A selection of these was already exhibited when we considered the agreements between K_{4} and B. The examples given there abundantly prove the close affinity of Da with B. The point does not need further elucidation.

Dn represents the Vulgate. Nīlakaṇṭha's text is frankly eclectic, but the MSS the commentator mainly relies upon are Late-Northern, constituting the group K_{4} B Da Dn $D_{4.5.7.8}$. The frequency with which these MSS in the above sequence recur in the lists of variants cited on pp cvii–cviii is itself an evidence of it. The read-

ings adopted by Nīlakaṇṭha are mostly secondary. We have, on p xviii, already given a long list of Late-Northern additions which all appear in Dn as well as Da

The composite group of the eight Devanāgarī MSS (other than Da Dn) falls into three sub-groups The first group is represented by D_1 alone, which, as already pointed out (p xxxvii), shows considerable independence both in its omissions as well as additions The *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode are both absent from the MS

The second sub-group is represented mainly by MSS. D_2 and D_3 and D_6 (in part) The relation of this group with the late Kashmirian group of MSS has been already illustrated on p xxxix and cvi above The MSS give† neither the *Kātyāyanīstava* nor the Śveta episode, and thus establish their independence of the Late-Northern tradition. It has to be noted, however, that alliance with the Kashmirian group does not imply the acceptance of the "Kashmirian version" of the Bhagavadgītā D_8 alone of the MSS belonging to this sub-group shows this Kashmirian influence in the matter of the text of the BG (see p xl above)

The third sub-group is represented by D_4 alone, which gives both the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode The MSS D_5, while agreeing with D_4 in the main, shows traces of contact with the S recension. It omits the *Kātyāyanīstava*, but finds place for the Śveta episode D_7 and D_8 betray sporadic K influence as well as occasional conflation with the S recension (see pp xliii–xliv) They both give the *Kātyāyanīstava* but omit the Śveta episode

(v) *The Telugu Version*

T_1 and T_2 represent this version, the first MS showing in places very close affinity with G_4, just as the second MS has affinity with the M version generally (cf. the variants cited under the M version) As a consequence, neither in the matter of added, omitted and transposed passages (p xlv–xlvi, also p xlviii–xlix) nor in their variant readings, has it been possible to treat the Telugu version as such as distinct from the Grantha version This will also be seen from the following cases of variant readings given by the TG versions together (with a sporadic MS. or two of the other versions)

6 3 9^{c}, उप(or °पा)नर्दति in place of उपकल्पन्ति, 4 31^{a}, सहत्य (with B_1) in place of समृत्य, 5 15^{d}, सघा in place of यथा, 7 29^{d}, सागरोपम° in place of नन्दनोपम°, 7 41^{c}, गत्वा in place of दृष्ट्वा, 7 51^{a}, धृतिर् (with M_4) in place of ऋद्धिर्, 8 18^{a}, मेरोस्तु (with M_4) in place of नीलस्य, 12 3^{c}, शाकद्वीप च मे ब्रूहि (with M_2) in place of ब्रूहि गावल्गणे सर्वं, 12 25^{c}, क्रौञ्च(G_2 शाक)द्वीपस्य in place of जम्बूद्वीपेन, 15 72^{a}, तथा प्रस्तानि in place of श्रोष्यामि तानि, 17 2^{b}, स्तनित (with M_4) in place of तद्दिन, 19 44^{a}, आसश्चल्तो in place of स्रसन्त इव, 20 12^{a}, वार्धक्षत्र° in place of °क्षत्रि, 22 13^{b}, यथा गौ (with D_6) in place of इवोष्ट्रा°, 41 22^{d}, उपागत in place of प्रयान्यया°, 42 16^{b}, वृषसेनो

† D_2 knows the *Stava*, which it deliberately rejects, after quoting its first few stanzas

(with M_4) in place of विकर्णश्च, 43 38^b, चेरतुश्च in place of नर्दन्तौ च, 44 42^e, निष्क्रिया॰ in place of निष्कूजा॰, 45 26^d, अभि(G_3 °पि)पालयन् in place of °हर्षयन्, 46 8^d, भीष्मेणाथ जयेप्सुना in place of भीष्मायाथजलेऽप्लुव, 50 54^a, चित्राणि in place of चर्माणि, 51 30^d, मयुगे in place of भूतले, 53 22^a, घोर in place of भीम, 54 3^b, मुसले in place of परिघे, 61 48^a, व्यक्ताव्यक्तस्थितस्थाने in place of °व्यक्तामितस्थान, 72 6^a, कम्पणेषु in place of कम्पनेषु, 75 34^a, बाणै in place of जालै, 81 11^e, यशस्वी in place of मनस्वी, 85 13^b, हि मजये (an obvious error !) in place of विशां पते, 92 27^d, किंशुका॰ पातिता इव in place of चूता प्रपतिता इव, 92 65^b, शोणितोक्षितैः॰ in place of विबभौ मही, 102 76^c, यथा पङ्क्त्या in place of इव क्षुण्णा, 108 35^c, पाडवदायाद in place of पाञ्चाल॰, 109 35^b, पट्टिशं चैव मात्वन in place of पट्टिशं च महाभुज, 117 27^b, युद्धाय धृतमानस in place of युद्धे प्रीतमना सदा

The version, as belonging to the borderland between the N and the S recensions, shows frequent admixture of both, and offers little that is distinctive or valuable

(vi) *The Grantha Version*

The first three of the four MSS that have been selected to represent the Grantha version often go together, as is seen from the number of their common omissions (p XLVII) G_4, where it departs from the Grantha version, is generally seen to ally itself with T_1 (cf p XLV) The versions TG together share almost all the characteristics of the S recension as a whole in the matter of omissions, additions and transpositions (p LII–LIV), only T_1, T_2 and G_4, both severally as well as jointly, occasionally striking a divergent note As compared with the M version, the joint TG version is distinctly inferior We have already illustrated the relationship of this version with the *Āndhra Mahābhāratamu* (p CIII–CIV)

(vii) *The Malayālam Version*

The Malayālam is the primary Southern version Of the five MSS chosen to represent this version, M_{5-6} seem to have undergone, in parts, conflation with some Late-Northern MSS, seeing that they all give the Śveta episode. $M_{3.4}$ are the rebels of the version they often figure as the exceptions to the lists of omissions and additions found in the entire version (p XLIX–L). These are also exactly the MSS which show the ŚK influence (p. LI–LII), which is also shown, to a smaller extent, by M_5 (p LIII) We have collected a list of over a hundred variant readings peculiar to the Malayālam version which are occasionally shared by T_2 and G_3 but wherein, not infrequently, M_3 and M_4 figure by their absence A section of these readings are variations in geographical names as also in the names of men, animals and weapons etc

Thus, in 6 2 17^b, M reads कङ्का॰ in place of कङ्का, in 7 2^f, समुद्रे पूर्वपश्चिमे in place of समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ, in 7 11^a, वर्षांश् in place of द्वीपांश्, in 7 53^a, ताम्रपर्णा(or °र्णि)शिरोजश्च (with G_1) in place of ताम्रवर्णं शिरो, in 10 20^c, सिद्धां in place of सिन्धु, in 10 20^d, वारिजा in place of वाजिनीं, in 10 21^b, वेण्णा वेगवतीमपि (without M_8) in place of भीमामोघवतीं तथा, in 10 23^d, कुशावारां, in place of कुशधारां, in 10 47^a, वत्सवृद्धा उपावृद्धा in place of उपावृश्चानुपावृश्च-, in 41 2^a, पाञ्चाला॰ केकयाश्चैव in place of

पाण्डवा सोमकाश्चैव, in 46 49ᶜ, गरुतो (M3 5 °त्तो) in place of मरुका, in 53 18ᵈ, कणयै कर्पणैस्तथा in place of परिघै कम्पनैस्तथा, in 61 51ᶜ, मद्भावन in place of उद्भावन, in 74 24ᵈ, मैनाकमिव पर्वत (with T1 G4) in place of कार्ष्णिमेरुरिवाचल, in 86 81ᵈ, सत्यकस्य (without M3) in place of सात्वतस्य, in 97 21ᵃᵇ, आर्ष्यश्रृंगिस्ततो राजन्वध्यमानो in place of विमुख च ततो रक्षो वध्यमान, in 98 4ᵈ, द्रोणोयुध्यत पाडव (with T2) in place of पार्थो वा गुरुमाहवे, in 98 26ᵃ, सोमदत्त in place of शल्यश्चैव, in 101 12ᵇ, मरुद्भिरिव सयुगे (with T2) in place of गरुत्मद्भिरिवाहवे, in 104 14ᵈ, कौसल्यश्च (with T2) in place of सौबलश्च, in 106 10ᵈ, कृतवर्माभ्यवारयत् in place of सौमदत्तिर्न्यवारयत्, in 109 41ᵈ, भीष्म (with T2, without M2) in place of भीमं

Some of the other M variants worth noting are

In 6 2 18ᵃ, अत्र चानुभविष्यति in place of अत्युग्र च प्रपश्यन्ति, in 3 23ᵇ, दिवि in place of निशि, in 4 6ᵇ, कुलधर्मात् (with T2 G3) in place of °धर्म, in 4 8ᵃ, सुनेनासि (without M4) in place of परेणासि, in 5 17ᵃ, औद्भिदा in place of उद्भिज्जा, in 7 4ᵈ, नवसाहस्र उच्यते (without M4) in place of योजनानि सहस्रश, in 7 50ᵇ, नव वर्षाणि (without M3) in place of सप्त वर्षाणि, in 7 50ᶜ, भूतैरुपनिविष्टानि (without M4), simplified syntax, in place of भूतान्युप°, in 9 20ᶜ, लोकान् in place of सर्वे, in 10 35ᵈ, महानला (with G3), said of rivers, in place of °बला, in 13. 35ᶜ, अविच्छिन्ना, a *lect fac*, in place of असबाधा, in 14 12ᵃ, समुद्र in place of स शक्र, in 15 57ᵇ, युद्धार्णवविमोक्षण (without M4) in place of मद्दु खमचिन्तयन्, in 19 4ᶜ, सहतान्योजयेत् (without M4) in place of महतान्योधयेत्, in 19 44ᵃ, चचाल हृदय चैव (without M4) in place of त्रसन्त इव मज्जानो, in 22 13ᵇ, यथा गजा (with K4) in place of इवोष्ट्रा, in 33 11ᵇ, अपाश्रिता (with D2 G3, without M2) in place of उपाश्रिता, in 41 70ᵈ, गच्छ युध्यस्व शत्रुभि in place of सत्यमेतद्ब्रवीमि ते, in 43 38ᵃ, हृष्टौ (with T2) in place of क्रुद्धौ, in 45 52ᵇ, विश्रुत (M4 °त) in place of विद्रुत, in 47 27ᵃ, विक्रात (without M4) in place of शैब्यश्च, in 50 55ᵇ, रथचक्राणि चाभिभू in place of शरौश्च विमलैस्तथा, in 50 73ᵇ, शस्त्रवृष्टिं दुरासदा in place of शरवृष्टिं समुत्थिताम्, in 52 22ᵈ, रौद्रमासीत्तदा वपु (with T2) in place of तव तेषा च भारत, in 56 8ᵈ, शत्रुवरूथिनीना (with T2) in place of सर्वसपत्नयूनाम्, in 58 9ᵃ, पर चक्रे (with T3) in place of अपश्याम, in 59 22ᵃ, नेमिघोषेण in place of मेघ°, in 60 62ᵈ, ऊर्जिता in place of अच्युता, in 67 1ᵇ, पाडवान् (without M4) in place of पार्थिवान्; in 68 18ᶠ, तथासौ रथिना गण in place of तत्र तत्र रणाङ्गणम्, in 75 24ᶠ, विवि(M3 °न्या)धायुधनिस्वनै in place of विचित्रायुधनिःस्वनै, in 76 2ᵇ, भोजयित्वा (without M4) in place of पूज°, in 79 19ᶜ, युधामन्युरथ (without M3) in place of दिवाकरपथ, in 79 44ᵈ, भ्रातृकारणात् (without M4) in place of मातृकारणात्, in 81 33ᵇ, समरे त जघान (the last two words with K5 D2, without M4) in place of गदया तर्जमान, in 88 12ᶜ, चक्रमणे in place of [अ]पक्रमणे, in 90 37ᶜ, तेमवन्विमुखा राजन् in place of येऽभवन्नग्रत क्रुद्धा, in 91 27ᶜ, विरेदुर्, a very appropriate verb, in place of विभिदुर्, in 91 32ᵇ, स त्रिधा (without M4) in place of समधा; in 92 15ᵈ, वा(M3 5 व)सव दानवो यथा in place of वसवो वासव यथा, in 92 24ᵃ, लब्धसज्ञस्ततोत्थाय in place of तत सुनिशितान्पीतान्, in 92 72ᵃ, नृपतिच्छत्रै (with G2) in place of अर्धचन्द्रैश्च, in 97 10ᵈ, घोररूपौ दुरासदौ (with T2) in place of यथा वै देवदानवौ, in 99 1ᵃ, पूर्वाह्णे (with T2) in place of मध्याह्ने, in 101. 33ᵈ, लब्धमाने (with T2) in place of द्योतमाने, in 103 33ᶜ, स्यालकृत्य (sic) प्रदास्येह in place of मासान्युल्कल्य वै दद्याम्, in 104 40ᶜ, अनावलोकयन्क्रुद्ध in place of अनिच्छन्नपि मत्क्रुद्ध, in 107 54ᶜ, यायात् (with T2) in place of हन्यात्, in 110 15ᶜ, कीर्णै (with T2) in place of मग्नै, in 112 57ᵇ, पर्वतप्रभम् (with T2) in place of रजतोपमम्, in 112 111ᵈ, प्रससार (without M4) in place of प्रसधाय, in 117 7ᵃ, राधेय जिष्णुरहिते in place of रहित धिष्ण्यमालोक्य, in 117 33ᶜ, शकित, *lect fac*, (with D2) in place of शकित

Although not many of these M variants are as distinctive and significant as that in 91 15[a], still, in their mass, they are evidence enough to prove that M has a textual tradition of its own, which shows little alliance with TG and not very much with N

THE RECENSIONS OF THE BHĪṢMAPARVAN

The seven versions of the text-tradition of the Bhīṣmaparvan that we have thus far studied group themselves into two main recensions the Northern consisting of the first four versions and the Southern including the last three As we did not have any MSS written in the Nepālī[1] and Maithilī scripts, there was not--as there was in the case of the Sabhāparvan -- any group of versions to be designated the North-eastern as contrasted with the North-western including the Śāradā and the Kashmirian versions But as the Bengali forms an important version of the North-eastern group, if one were to judge by the showing of the Bengali version of the Bhīsmaparvan, -- which is a Late-Northern version--it can be said that, so far as the present parvan is concerned, the main recensions are only two, and not three, as was assumed for the Sabhāparvan

There are some thirty-two additional passages (a total of 64 lines) presented by the entire Northern recension (omitting the Bhagavadgītā), with the exclusion or inclusion of a few sporadic MSS

163*, 166*, 176*, 191*, 196*, 197* (not in B_{1-3} D_1), 209*, 210*, 215*, 227* 229* 233*, 239*, 241*, 246*, 247*, 273*, 275*, 276*, 277*, 279*, 285*, 314*, 338*, 339*, 341*, 345*, 346*, 348*, 378*, 380* (not in $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{1\ 8\ 7}$, present in T_1 G), 433*, 505* (both with TG)

The Early-Northern group gives fifteen extra passages (a total of 35 lines)

25*, 35*, 36*, 67*, 69*, 140*, 141*, 202*, 204*, 287*, 312*, 316*, 417*, 455*, 508*,

while the Late-Northern group as a whole gives --besides the two major additions of the *Kātyāyanīstava* and the Śveta episode (Appendix I, Nos 1 and 4)-- thirty-two added passages (a total of 43½ lines)

10*, 11*, 12*, 39*, 40*, 43*, 44*, 51*, 52*, 53*, 55*, 73*, 84*, 142*, 187* (with M), 222*, 228*, 294*, 318*, 343*, 447*, 457*, 465* (with TG), 467* (with M), 469*, 482*, 490*, 503*, 504*, 507*, 509*, 510*

The additions presented by the M version are listed on p LIX, and they are responsible for not more than 24 lines, of which only passage 459* of eight extra lines describing Bhīma's exploits on the battlefield is of some consequence Those presented by TG generally are listed on p XLVIII, and they would add a total of 60

[1] There was indeed a good Nepālī MS for the Bhagavadgītā, but the Gītā has a peculiar text tradition of its own, and we cannot generalize from it about the parvan as a whole

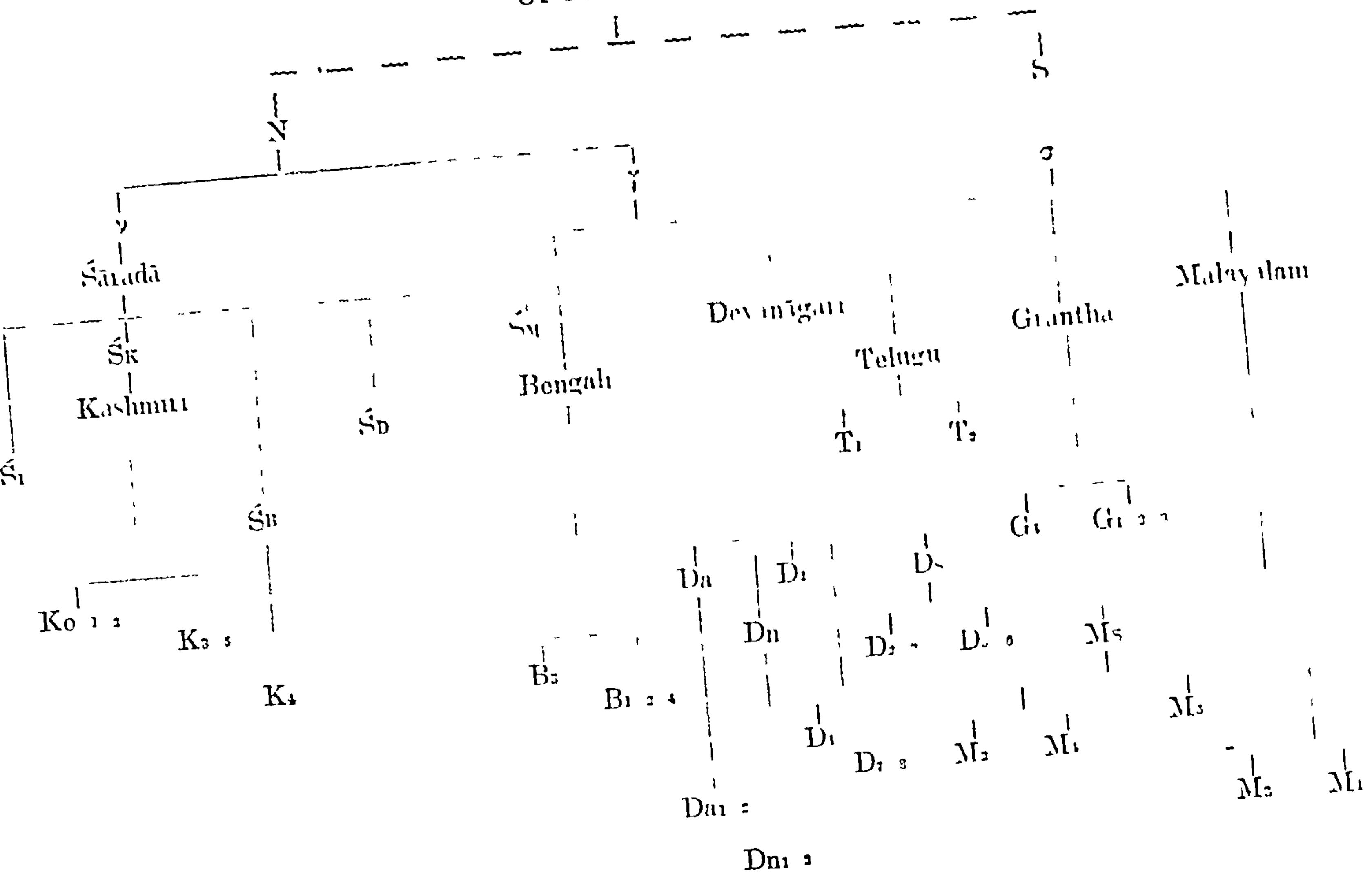
lines in all The additions by the S recension as a whole is a formidable list (pp LIII–LIV) of no less than 260 lines The added stuff is mainly repetitious Some of the added lines are substitute lines, but allowing for them and for the genuine omissions found in the entire S recension (which cover about 24 lines), the recension, as is clear, betrays a tendency towards inflation, which, in the other recension, is much subdued

The transposition, in the S recension, of the *guru-abhigamana* chapter (41) placed in the N recension *after* the Bhagavadgītā, to the position immediately *preceding* the Bhagavadgītā is worth noting This change of place cannot of course be construed as an argument against the originality and authenticity of the Bhagavadgītā as an integral part of the present Mahābhārata The battle in fact could only commence after Arjuna's doubts had been satisfied There could therefore be no battle—and consequently no approach to the *gurus* to ask for their permission and blessings — until after the Bhagavadgītā This is the line of argument in favour of the position of chapter 41 as in the N recension This presupposes, however, that Yudhiṣṭhira, who initiates the *guru-abhigamana*, may have had a dim foreboding of Arjuna's being invaded by scruples To avoid such a contingency, which would however go against 6 21 1–11, the *guru-abhigamana* could have been placed in the S recension before the Bhagavadgītā It must nevertheless be noted that the opening stanzas of the Bhagavadgītā would hardly fit in *after* the successful termination of the episode in chapter 41

Most of the cases where the Southern recension uniformly gives a variant reading differing from that of the Northern are normally indicated in the text by the convenient device of the wavy line It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is intrinsically superior to the rejected readings

The complicated inter-relations between the versions, recensions and individual MSS that we have given in detail so far are graphically illustrated in the following Pedigree, where it will be noticed that the actual MSS have subscript numbers ($Ś_1$ K_2 B_8 D_4 M_6 Da_1 Dn_2), while their *hypothetical* ancestors have subscript letters ($Ś_B$ $Ś_D$ $Ś_M$ $D_Ś$ M_S), where the secondary letters denote the versions with which the major version is secondarily related The connecting dotted lines indicate the direction of conflation The upper or lower position assigned to the MSS and to the versions in the chart has a rough chronological bearing The Pedigree begins with the Bhārata of Vyāsa-Vaiśampāyana (1 1 9, 57, 61) of 24,000 stanzas (उपाख्यानैर्विना) —That Vyāsa's original work was called the Jaya is only a surmise Between Sūta's (or Sauti's) Mahābhārata (शतसाहस्री संहिता)[1] and the Ur-Mahābhārata — the hypothetical ancestor of the present-day Mbh MSS — the poem must have undergone, in the course of oral transmission, a few further modifications and additions All this uncertainty of text-transmission is indicated by the dotted–cum–wavy lines

[1] Attributed *honoris causa* to Vyāsa himself It took three years in composition (1 56 13, 32)

PEDIGREE OF THE BHĪSMAPARVAN MSS
Vyāsa-Vaiśampāyana's Bhārata
Sauti's Mahābhārata
Ur-Mahābhārata
N
S
Śāradā
Śk
Kashmiri
Ś1
Śb
Śd
Śu
Bengali
Devanāgarī
Telugu
T1
T2
Grantha
Malayālam
K4
B3
Da
Dn
D1
D4
D5
M5
M3
M2
M1

THE PARVASAMGRAHA DATA FOR THE BHĪSMAPARVAN

In the Ādiparvan, 2. 154–159, the following are enumerated as the contents of the Bhīṣmaparvan:

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थं भीष्मपर्व प्रचक्षते ।
जम्बूखण्डविनिर्माणं यत्रोक्तं संजयेन ह ॥ १५४
यत्र युद्धमभूद्घोरं दशाहान्यतिदारुणम् ।
यत्र यौधिष्ठिरं सैन्यं विषादमगमत्परम् ॥ १५५
कश्मलं यत्र पार्थस्य वासुदेवो महामतिः ।
मोहजं नाशयामास हेतुभिर्मोक्षदर्शनैः ॥ १५६
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य यत्र पार्थो महाधनुः ।
विनिघ्नन्निशितैर्बाणै रथाद्भीष्ममपातयत् ॥ १५७
षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं प्रोक्तं सप्त[१ । अष्टा]दश तथापरे ॥ १५८
पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ १५९

After st. 156 above, the following additional stanzas are found in some MSS.:

142* समीक्ष्याधोक्षजः क्षिप्रं युधिष्ठिरहिते रतः ।
रथादाप्लुत्य वेगेन स्वयं कृष्ण उदारधीः ।
प्रतोदपाणिराधावद्भीष्मं हन्तुं व्यपेतभीः ।
वाक्यप्रतोदाभिहतो यत्र कृष्णेन पाण्डवः ।
गाण्डीवधन्वा समरे सर्वशस्त्रभृतां वरः ।

As to this addition, it will be noted that the passage refers to the Kṛṣṇa-Bhīṣma encounter on the ninth day of the battle (chapter 102. 30–70), and not to its later more ornate reduplication on the third day (55. 63–102). It is also worth noting that there is no reference in the above Parvasamgraha extract to the भूमिपर्व (chapters 12. 13), which might have been intended to be subsumed under the जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व.

Earlier, in the Parvasamgraha list of one hundred topics, we have the following items (2. 54^c–56^b):

[अम्बोपाख्यानमपि च पर्व ज्ञेयमतः परम् ।]
भीष्माभिषेचनं पर्व ज्ञेयमद्भुतकारणम् ॥ ५४
जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम् ।
भूमिपर्व ततो ज्ञेयं द्वीपविस्तरकीर्तनम् ॥ ५५
पर्वोक्तं भगवद्गीता पर्व भीष्मवधस्ततः ।
[द्रोणाभिषेकः पर्वोक्तं संशप्तकवधस्ततः ॥ ५६]

This enumeration, it will be observed, includes the *Bhūmiparvan*, which we actually find in the current text, but which the subsequent and more detailed list altogether ignores, but it also includes the *Bhīsmābhisecana* of which there is no trace in any extant MSS of the Bhīṣmaparvan It would accordingly seem that, if this sub-parvan ever existed, the MSS $G_{2, 3}$, $M_{1, 4}$, T_2 G_6 (which read this sub parvan amongst the contents of the Udyogaparvan) are, on the whole, more correct, as the appointment of the *first* Senāpati really belongs to the Udyoga stage of the war [1]

We are, however, more interested in the total of chapters (117 or 118) and of stanzas (5,884) stated as constituting the full extent of the Bhīsmaparvan "Officially", an Anuṣṭubh (as also a Tristubh or any other) stanza of two or four or even six pādas, — whether the pādas are regular, hypermetric or sub-metric — counts as one stanza If, however, a group of thirty-two syllables is held to be the mathematical equivalent of a stanza, and if, not only the prose portions of the epic, but even the 'uvāca" references and the colophons at the end of the chapters are to be included in this mathematical pool, it is obvious that there would be considerable discrepancy between the 'official' and the 'mathematical' total of the stanzas comprised within a parvan

In an interesting paper contributed to the *Journal of the American Oriental Society*, Vol 66 (1946), No 2, pp 110–117, Dr D D Kosambi puts forth the view that the Parvasamgraha total was arrived at by a careful computation of the entire extent of the epic as it was then actually available into "mathematical" stanzas I have fully discussed the pros and cons of the view in another place[2], and have come to the conclusion that no case is really made out for the supposition that the Parvasamgraha totals were based upon any method of count other than the official The Parvasamgraha totals of chapters and stanzas are in fact attested to by three independent sources, which date from 950 A D to 1150 A D , namely, (1) the Old-Javanese Parvasamgraha as given by Juynboll's *Ādiparvan, Oudjavaansch prozageschrift*, 1906, where the introductory Sanskrit stanza enumerates 18 books[3], but where the actual adhyāya and the stanza totals are given (p 5-6) for only 17 books (omitting the Śānti), (2) the *Āndhra Mahābhāratamu*, which lists the normal 18 parvans with slightly varying śloka-totals for each, and (3) Devabodha's commentary on the Ādiparvan, which is generally confirmatory of the traditional data except in the case of the Anuśāsana, for which only 1,506 ślokas are mentioned To these three, the *Bhāratamañjarī* of Ksemendra (which, however, does not give the totals for *adhyāyas* and *ślokas*) can be added as a supplementary source As far as the Bhīsmaparvan is

[1] Cf 5 153 26ff, where Bhīṣma's coronation is actually described

[2] Cf. The *Annals*, *BORI*, Vol xxvii, pp 303–309

[3] Giving Śalya and Gadā as separate books and omitting the Anuśāsana, as is in fact done even by Ksemendra

concerned, all these sources give 117 as the number of adhyāyas and 5,884 as the number of "official" stanzas The Critical Edition actually gives 117 chapters and 5,406 "official" stanzas By Professor Kosambi's method, the (mathematical) stanzas would be 5,828 09[1], but, as I have tried to show in the paper cited above, there does not appear to be much justification for importing this mathematical *finesse* into the Parvasaṁgraha stanza-totals

CONTENTS OF THE BHĪṢMAPARVAN

The Bhīṣmaparvan is the first of the six war-books of the epic, recording the events of the first ten out of the eighteen days of the fight, under the lead of Bhīṣma, the Generalissimo of the Kauravas, after whom the book gets its name The happenings of the several fighting days are here tabulated for easy reference

First Day Adhy 16–45

Saṁjaya describes the disposition of the forces on both sides The sight of the outnumbering Kaurava army fills Yudhiṣṭhira with a sense of dejection Arjuna revives Yudhiṣṭhira's drooping spirits by emphasizing the righteousness of their own cause (6 21 17) Later, Arjuna is himself invaded by doubts which Kṛṣṇa dispels by the well-known philosophical poem, the Bhagavadgītā (6 23–40)

Before commencing fighting, the Pāṇḍavas proceed to ask permission and blessings from Bhīṣma, Droṇa and other elders (6 41) Yuyutsu comes over to the Pāṇḍava side

The fighting commences. The Pāṇḍavas adopt the वज्रव्यूह formation to oppose the Kaurava vyūha which has not been specifically named The pent-up emotions on both sides express themselves in thousands of duel-fights (द्वंद्वसहस्राणि, 6 43) followed by an all-in indiscriminate fighting (संकुलयुद्ध, 6 44) In the afternoon, Śalya kills Uttara, the Virāṭa prince, Abhimanyu engages Bhīṣma, Kṛpa, Kṛtavarman and others, but the honours of the day indisputably remain with the Kauravas

Second Day Adhy 46–51

The Pāṇḍavas, taken aback, plan their attack in a क्रौञ्च or क्रौञ्चारुण vyūha, which the Kauravas oppose by a महाव्यूह Arjuna and Bhīṣma fight on equal terms (6 48) Also encounters between Droṇa and Dhṛṣṭadyumna, between Bhīma and Śrutāyu the Kaliṅga king, whose son, Śakradeva, is killed by Bhīma, and later the Kaliṅga king himself, and between other opponents (6 50) The day on the whole goes well with the Pāṇḍavas

Third Day Adhy 52–55

The Kauravas arrange their forces in a गरुडव्यूह, the Pāṇḍavas in an अर्धचन्द्रव्यूह, and a fierce and bloody battle ensues. Bhīma wounds Duryodhana with an arrow which throws him into a swoon, the charioteer quickly taking Duryodhana off the battlefield.

[1] Calculated for me by Mr V C Devadhar of the Mbh Department

There ensues a general rout in the Kaurava army, Abhimanyu, Sātyaki and Arjuna causing a great havoc. Duryodhana recovers and tries to restore order, and blames Bhīṣma for his apathy Bhīṣma replies that the Pāṇḍavas are really invincible, but he will try his best Bhīṣma proves true to his word, and the battle goes very much adversely for the Pāṇḍavas It is now Kṛṣṇa's turn to rate Arjuna for his lukewarm fighting Arjuna makes a spirited display for a while, but is unable to give an effective opposition to Bhīṣma Thereupon Kṛṣṇa leaps down from the chariot and, with the discus Sudarśana in hand, rushes towards Bhīṣma, who, in reverence, welcomes Kṛṣṇa's move In the meanwhile, Arjuna leaps down and runs after Kṛṣṇa and, promising to mend matters, forces Kṛṣṇa to return to the charioteer's seat. Arjuna keeps his promise and things again fare worse for the Kauravas The armies withdraw for the night, leaving the honours of the day with the Pāṇḍava side

Fourth Day Adhy 56–64

The previous day's fight continues with the same disposition of forces There ensues a द्वैरथ or duel-fight from chariots between Bhīṣma and Arjuna on more or less equal terms (cf 6 48) The hero of the day, however, is Bhīma, who, though wounded by Duryodhana and for a while thrown into a swoon, quickly recovers and, mace in hand and ably seconded by Sātyaki, smites down the elephant-force of Bhagadatta, and kills eight of the fourteen sons of Dhṛtarāṣṭra pitted against him namely, Senāpati, Suṣeṇa, Jalasaṃdha, Sulocana, Ugra, Bhīmaratha, Bhīma and Bhīmabāhu The Kaurava forces try to concentrate their attack upon Bhīma, but his son Ghaṭotkaca with his demoniac *Māyā* throws the Kauravas into utter confusion, waxing stronger with the approaching dusk, so that Bhīṣma had to order cessation of fighting for the day

During the night Duryodhana demands of Bhīṣma an explanation for the happenings of the day Bhīṣma replies by narrating the *Viśvopākhyāna*, and proclaiming Arjuna and Kṛṣṇa as incarnations of Nara and Nārāyaṇa Further inquiries (adhy 63) by Duryodhana as to the nature of Vāsudeva, which Bhīṣma satisfies, concluding with a special eulogy of Vāsudeva (adhy 64), and suggesting peace with the Pāṇḍavas.

Fifth Day Adhy 65–70

Bhīṣma arranges the Kaurava forces in a मकरव्यूह, to which the Pāṇḍavas reply by a श्येनव्यूह Duryodhana now approaches Droṇa for advice and assistance. Numerous duels, amongst them, the following

Bhīṣma *v* Bhīma	Vikarṇa *v* Sahadeva
Droṇa *v* Sātyaki	Aśvatthāman *v* Arjuna
Jayadratha *v* Bhīma	Lakṣmaṇa *v* Abhimanyu
Śalya *v* Yudhiṣṭhira	Bhūriśravas *v* Sātyaki

The ten sons of Sātyaki are slain by Bhūriśravas At one time Śikhaṇḍin tries to engage Bhīṣma, but the latter declines to fight with him Stereotyped accounts of further fighting

Sixth Day Adhy 71–75

This day the Pāṇḍavas adopt the मकरव्यूह with which the Kauravas had fought

successfully the day before The Kauravas oppose it by the क्रौञ्चव्यूह which had brought victory to the Pāndavas on the second day Each side succeeds in routing the vyūha of the opponent, but neither makes much headway Bhīma, however, penetrates deeper into the Kaurava army, assisted by Dhṛṣṭadyumna, who uses the प्रमोहनास्त्र and throws the enemy into stupor, from which they are rescued by Droṇa's प्रज्ञास्त्र There ensues a fight between Droṇa and Dhṛṣṭadyumna which is followed by those between Abhimanyu and his brothers on one side, and, on the other, their opponents of the same age and status in the Kaurava army (75 22) including also some sons of Dhṛtarāṣṭra There are numerous minor incidents and casualties

Seventh Day Adhy 76-82

Before the commencement of the day's battle, Duryodhana again expostulates with Bhīṣma and urges him to fight more effectively Bhīṣma agrees to do his best, but again reminds Duryodhana of the invincibility of the Pāndavas

Bhīṣma arranges the मण्डलव्यूह for the Kauravas which the Pāndavas oppose by the वज्रव्यूह There ensue encounters between—

Droṇa v Virāṭa (resulting in the death of Śaṅkha, the son of Virāṭa)

Aśvatthāman v Śikhaṇḍin (Śikhaṇḍin worsted),

Alambusa v Sātyaki (Sātyaki uses the ऐन्द्रास्त्र and destroys Alambusa's *Māyā* and forces him to fly away),

Duryodhana v Dhṛṣṭadyumna (Duryodhana overwhelmed)

Kṛtavarman v Bhīma (Bhīma triumphant)

Vinda-Anuvinda v Irāvat (Irāvat victorious),

Bhagadatta v Ghaṭotkaca (Ghaṭotkaca defeated),

Śalya v Nakula-Sahadeva (Śalya faints away),

Śrutāyus v Yudhiṣṭhira (Yudhiṣṭhira triumphant),

Kṛpa v Cekitāna (equal),

Bhūriśravas v Dhṛṣṭaketu (equal)

Finally, Abhimanyu overwhelms a number of Dhṛtarāṣṭra's sons who concentrate their attacks against Abhimanyu Arjuna goes to his son's help Bhīṣma appears on the scene, assisted by Duryodhana and others Yudhiṣṭhira blames Śikhaṇḍin for not yet attempting to carry out his declared intention of killing Bhīṣma There ensues fighting between Bhīṣma and Yudhiṣṭhira, in which the latter is worsted, so that the fortunes of the day seem to favour now the one side and now the other

Eighth Day Adhy 83-94

Bhīṣma arranges for the day an ocean-resembling महाव्यूह, to which the Pāndavas reply with a शृङ्गाटकव्यूह Bhīṣma kills many Somaka and Sṛñjaya warriors Bhīma kills Bhīṣma's charioteer and slays in battle eight brothers of Duryodhana named Sunābha Aparājita, Kuṇḍadhāra, Paṇḍitaka, Viśālākṣa, Mahodara, Ādityaketu, and Bahvāśin Duryodhana again makes complaint to Bhīṣma, who replies as before An element of

the miraculous is introduced by Irāvat, Arjuna's son born of a Nāga princess, who uses a team of flying horses, engages with and kills five of the six sons of Śakuni, for a while resists the wily Ārśyaśṛṅgi, but ultimately perishes at the latter's hand. Thereupon Ghatotkaca appears on the scene and causes by his *Māyā* considerable havoc in the Kaurava forces. Duryodhana rushes against Ghatotkaca, and succeeds in killing Vidyujjihva, one of the lieutenants of Ghatotkaca. At Bhīsma's and Drona's instance, assistance is rushed to Duryodhana now engaged in a fierce combat with Ghatotkaca, while Bhīma backs his son. Again the Kaurava forces lose ground and Duryodhana expresses his bitter disappointment to Bhīsma, who advises Duryodhana not to endanger his own person. Bhagadatta is now set against Ghatotkaca. Arjuna appears on the scene and learns of the death of Irāvat[1]. Bhīma, however, ably seconds Ghatotkaca. Duryodhana for a time stoutly resists Bhīma, wounding him deeply. Drona urges assistance to Duryodhana, but is himself wounded and swoons away. Aśvatthāman and Abhimanyu rush in to help their respective sides, but the Pāndavas still continue to be the masters. Bhagadatta with his troop-elephants comes in to the rescue, but is beaten back by Ghatotkaca. Bhīma succeeds in killing nine more sons of Dhrtarāstra: Vyūdhoraska, Kundalin, Anādhrsti, Kundabheda, Vairāta, Dīrghalocana, Dīrghabāhu, Subāhu and Kanakadhvaja. The battle rages fiercely on both the sides and was not concluded when withdrawal of the troops for the day was ordered.

There follows a night-conference between Duryodhana, Śakuni, Karna and Duhśāsana, at which Karna suggests that Bhīsma might be asked to give place to Karna. Duryodhana with his brothers visits Bhīsma's camp and gives Bhīsma the ultimatum. Bhīsma replies that the Pāndavas have already proved their invincibility on several occasions. Nevertheless, he would exert his utmost the next day, fighting all except Śikhandin, the woman changed into man.

Ninth Day. Adhy. 95–103

The Kauravas arrange their forces into the सर्वतोभद्रव्यूह, the Pāndavas, the invincible महाव्यूह, the former concentrating all efforts upon protecting Bhīsma. Abhimanyu and the five sons of Draupadī open the attack, which is met by Ārśyaśṛṅgi, the wily Raksas. The wiles of the demon are opposed by the celestial weapons of Arjuna's son, who triumphs in the end. Bhīsma joins the fray, being opposed by Arjuna. An *astra*-fight between Arjuna and Drona. Other fighters include Sātyaki *versus* Aśvatthāman, Bhīma *versus* the Bāhlika king, Yudhisthira *versus* Śalya. Bhīsma kills 14,000 warriors and causes great havoc. Krsna urges Arjuna not to slacken his efforts, but Arjuna not responding properly, Krsna leaps from the chariot, the charioteer's whip in hand, and rushes upon Bhīsma, who welcomes Krsna. Once more, as on the third day, Arjuna runs after Krsna and compels him to resume the charioteer's seat. All concentrate the attack against Bhīsma, who gives an effective reply to all except Śikhandin, whom he ignores altogether howsoever provoked. Arjuna does not, however, fare well after his promise to Krsna, as he does on the third day. Withdrawal of the forces for the day.

---

[1] There is interposed here (6. 92. 1–12) a conversation between Arjuna and Krsna somewhat reminiscent of the Bhagavadgītā 1. 28—2. 37.

Early next morning, princes and people gather to minister to Bhīsma's convenience Bhīsma spurns all ministrations to his bodily comfort and only asks for suitable water to drink He, however, rejects ordinary water, whereupon Arjuna causes water to spring up from the earth by means of an arrow-shot This gladdens Bhīsma, who warmly praises Arjuna for his prowess Finally, he calls upon Duryodhana to cease hostilities and make his peace with the Pāndavas Then he becomes silent, and those that had assembled there return to their respective camps.

The next visitor of Bhīsma is Karna, who comes to solicit Bhīsma's permission to carry on the fight. Bhīsma is touched, asks Karna to join the Pāndavas who were really his brothers But on Karna not relishing the proposal, Bhīsma permits him to fight. Karna thereupon returns to Duryodhana

SAMJAYA'S DIVYA-DRSTI

The above account of the Bhārata war is narrated to the blind old Dhrtarāstra by Samjaya, whom sage Vyāsa had specifically endowed for the purpose with the *divya-drsti* or "eye divine" in order to ensure the correctness of his observation and narration (6 2 9–12) This does not mean—as is apt to be imagined—that Samjaya could dispense with an actual visit to the battlefield There is ample evidence to show that Samjaya took part in the actual day-to-day fighting and war-councils The *divya-drsti* only enabled the onlooker, once his physical eye alighted upon a given object, to discover, by concentration upon the object, all the secrets connected with it The narration to Dhrtarāstra must have taken place normally after Samjaya's return upon the conclusion of each day's happenings

In chapter 14 of the Bhīṣmaparvan, we are, however, told that Samjaya comes back from the battlefield only after the fall of Bhīsma, there being absolutely no news of the battle for Dhrtarāṣtra during the first ten days There ensues a similar gap in war-news for the poor old king from the beginning of the eleventh day to the end of the fifteenth day, and once again from the beginning of the sixteenth day to the end of the seventeenth day This in itself is very improbable, and is glaringly contradicted by a statement in the Droṇaparvan (B 7 85 5–20) where, in the course of a narration supposedly made by Samjaya in the night of the fifteenth day of the battle, Dhrtarāstra is made to inquire, why "to-day" in the morning, i e, the fourteenth day of the battle, he heard sounds of grief in the night-camps of certain Kaurava-warriors I have discussed this and other allied questions connected with Samjaya's *divya-drsti* in a paper contributed to the *Annals* of the B O R I, Vol XXVII, pages 310–331, where I have come to the conclusion that Bhīsmaparvan chapters 14–15, Dronaparvan chapters 8–11 (B), and Karnaparvan chapters 1–9 (B), which seriously upset the sequential narration of the war-events, embody a narration-trick superimposed by some latter-day Vyāsaid upon the original day-to-day war accounts of Samjaya, and are therefore best treated as *hors d'œuvre*

BHĪSMAPARVAN COSMOGRAPHY

Samjaya's account of the war-events is preceded by a description of the traditional Cosmography of the Earth's seven dvīpas or continents

> namely, Sudarśanadvīpa alias Jambūkhanda (6 6 12–16), Śākadvīpa (6 12 8–37), Kuśadvīpa (6 13 9–15), Krauñcadvīpa (6 13 17), Śālmalidvīpa (6 13 6), Gomanda (6 13 6), and Puskaradvīpa (6 13 24),

of the oceans bounding and separating the dvīpas

> namely, Lavana (6 12 6), Ksīra (6 12 9), Ghrta (6 13 2ᵃ), Dadhimanda (6 13 2ᵇ), Surā (6 13 2ᶜ), and Gharma (6 13 2ᵈ)—no seventh ocean being named, since the outermost dvīpa is bounded by a vast plain (samā), where the four elephant guardians of the quarters are stationed (6 13 32–37),

of the varsa-making mountains in each dvīpa

> namely, Himavat, Hemakūṭa, Nisadha, Nīla, Śveta and Śringavat (six only) as belonging to the Jambūdvīpa (all enumerated in 6 7 3) — Meru, Malaya, Jaladhāra, Raivataka, Śyāma, Durga and Kesarin as belonging to the Śākadvīpa (6 12 13–21) —Sudhāman, Hema, Dyutimat, Puspavat, Kuśeśaya and Hari (six only) as belonging to Kuśadvīpa (6 13 9–11) — Krauñca, Vāmanaka, Andhakāraka, Maināka, Govinda and Nibida (six only) as belonging to the Krauñcadvīpa (6 13 17–19) — there being no mountains enumerated for Śālmali and Gomanda dvīpas, and only one mountain, the Puskara, for the seventh dvīpa of the same name,

of the varsas or countries situated between the mountains, with a somewhat legendary description of their inhabitants

> namely, Bhārata, Haimavata, Harivarsa (all three in 6 7 6), Ilāvṛta (6 7 36), Ramanaka[1] (6 9 2), Hairanvata (6 9 5), Airāvata (6 9 10), the S recension, following the Purānas, introducing Bhadrāśva, Hiranmaya and Kuruvarsa cf 30*, 38*

The varṣa with which man is directly associated is the Bhāratavarṣa, whose seven " kulaparvatas " or main mountain-ranges as also 161 rivers and 228 peoples are enumerated at a stretch (6 10 10, 13–34, 37–68), without any attempt to arrange and classify the latter by the direction of their flow or locating them by quarters All this comprehends the Earth Then there are the planets, the only ones mentioned being

> Svarbhānu or Rāhu (6 13 39ff), the Moon (6 13 42), the Sun (6 13 43-44)

All this description is marked by occasional lacunæ, is rather confused and exhibits no logical or orderly sequence, contrasting in that respect somewhat unfavourably with the accounts in the Purānas like the Brahmānda, Vāyu, Matsya, Varāha and others, to which parallel references are given in the Critical Apparatus W Kirfel, in his pioneering work, *Die Kosmographie der Inder* (1920) and in *Bhāratavarsa* (1931)

---

[1] Called in 6 7 35 by the alternative name of Śveta

would seem to imply the conclusion, which is directly formulated by his pupil, L Hilgenberg in her dissertation *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāna*, to the effect that the Mahābhārata cosmographical account is a post-Purānic fabrication As far as the Padmapurāna is concerned, the allegation has been definitely disproved by me in a paper contributed to the *Festschrift F W Thomas* (Poona, 1939), pp 19–22 And since the Paurānika compilations must have derived their material from some older source-book or source-books—which need not necessarily have been the same as those upon which the Mahābhārata has based its account — we cannot, from a comparison of the present text of the Purānas and the Mahābhārata, logically arrive at specific relations between the two If any conclusion is at all warranted, it would, I think, be in favour of regarding the Mbh Cosmography as earlier than that of the more systematized Purānas, particularly in view of the fact that, here and there, the statements made in the Bhīsmaparvan show, in details and in terminology, a few "fossilized remnants" from a pre-Purānic stage in the evolution of Ancient Indian Cosmography [1]

SPECIAL FEATURES OF THE PRESENT EDITION

The present edition of the Bhīsmaparvan is based upon 34 MSS , 23 belonging to the Northern recension, and 11 to the Southern There were also available five commentaries, including that of Devabodha, the oldest of them all, as well as the Old-Javanese translation-cum-paraphrase, and the Telugu version called the *Āndhra Mahābhāratamu*, which I have tried to compare systematically with the constituted text The above Critical Apparatus was further, in the Bhagavadgītā portion, augmented by the addition of seven more MSS of the text and nine commentaries In classifying these MSS and estimating their relative importance, and in arriving at the constituted text, I have had the advantage of discussing debatable points with Dr V S Sukthankar, and I did not find any reason to depart from the rules and procedure for text-constitution as adopted in the volumes of the Critical Edition already published

As against the Parvasamgraha total of 5,884 "official" ślokas for the Bhīṣmaparvan, the constituted text gives 5,406 " official " stanzas or 11,739 " official " lines or ślokārdhas The additional passages presented by the various MSS total 1,548 ślokārdhas, thus giving a percentage of 13 2 added lines Seeing that this percentage

[1] As such, Schubring, in his review of Kirfel's book in the *Z D M G* (Band 75 [1921], pp 254 ff , particularly p 272), refers to the use of *parvata* as an equivalent for *dvīpa* in 6 12 5[d] (Cn जम्बूद्वीपस्य पर्वताकृतित्वाज्जम्बूपर्वत इत्युच्यते) and also in 6 12 7 , and the enumeration, in some Dvīpas, of only six varsas instead of the stereotyed seven of the Purānas, thereby pointing to an original two sided, South-North viewpoint of the world, in place of the concentric ring formations of later texts Dvīpa etymologically signifies water on two sides only See also, Kirfel, p 18*

figure, for the other parvans so far critically edited, is[1]—

> Ādiparvan 67.7, Sabhāparvan 95.3, Āranyakaparvan 19.7, Virātaparvan 121.8, and Udyogaparvan 13.6—

it is evident that the Bhīsma has suffered least at the hands of provincial interpolators. The proximity of the Bhagavadgītā, which was read and adopted as a philosophical text-book throughout India, probably acted as a sort of wholesome check upon the latter-day Vyāsaids, so that the text of the parvan (with the two or three exceptions to be presently noted) assumed a more or less stereotyped form.

The exceptions I refer to are [1] the *Durgāstotra* otherwise known as the *Kātyāyanīstava* which precedes the Bhagavadgītā (Bombay ed. chapter 23), [2] the Śveta episode (*ibid.* chap. 47, st. 44 to chap. 49, st. 25) placed towards the end of the first day of the battle. The former of these is obviously a creation of the votaries of the goddess Kālī. It is found in the Bengali and the majority of the Devanāgarī MSS., but is absent in the Śāradā–Kashmirian version (with the exception of $K_{2.4}$) and the entire Southern recension. Such sectarian additions were by no means uncommon in the epic, but had naturally a limited vogue. The Bhīsmaparvan itself presents four other characteristic additions (74*, 159*, 184* and 451*) describing the ape on the banner of Arjuna as the god Hanūmat himself, who strikes terror into the hearts of the opposing warriors by his shouts and snarls and grimaces. The motive for the insertion of the Śveta episode is not obvious. It seems, however, to have got into the epic at a very early period, seeing that, besides a couple of Bengali and six Devanāgarī MSS., it is met with in three Malayālam MSS. (whose pedigree is somewhat erratic) as well as in the Old-Javanese version. The third instance is afforded by [3] the additions made to the Bhagavadgītā in the Kashmirian version. These last I have already described and discussed in the earlier sections of this Introduction (pp. LXXVIII–LXXXIV). That the critical text of the Bhagavadgītā that has emerged after the application of the accepted canons of text-criticism to the vast mass of critical apparatus available for the poem is, in the main, the text to which the great Vedāntic commentator, Ācārya Śamkara, gave the weight of his authority is another proof of the early fixation of the text of this parvan.

There are also three pieces in the Bhīṣma which one would have gladly seen out of the parvan, but which had to be retained as they were found in all available

---

[1] This was worked out, under my direction, by Mr. V. G. Devadhar of the Mahābhārata Department. The above figures naturally ignore the substituted passages, and (for convenience), in the case of the Ādi, Āraṇyaka and Virāṭa parvans, the 18, 8 and 1 prose passages (respectively). If the prose passages are taken into the account, their percentages would be slightly higher. In the case of the Āraṇyakaparvan, it includes GK adhy. 200, which was, by sheer oversight, not included in the edition; it is now issued as App. I, No. 21 A, as a supplement to that parvan.

MSS The first of them is [1] the lament of Dhṛtarāṣṭra in our chapter 15 The critical questions arising out of this I have discussed separately in my paper on Samjaya's "Eye Divine" published in the *Annals*, B O R I, Vol xxvii, pp 310–331 The second is [2] the Viśvopākhyāna (chap 61 30 to 64 18), which is, both poetically and philosophically, not on a par with the Bhagavadgītā, and introduces the "caturvyūha" doctrine as yet unknown to that poem The third is [3] the reduplication of the "Bhīṣmapratijñā" episode, once on the third day of the battle, when Kṛṣṇa rushes towards Bhīṣma with the Sudarśana in his hand, and again on the ninth day of the battle, when Kṛṣṇa carries only the charioteer's *pratoda* Several lines in the two episodes are identically worded It is quite obvious that we do not want the incident to occur twice The ninth or the penultimate day of Bhīṣma's generalship is the most appropriate occasion for it But all MSS and even the Old-Javanese version has the reduplication A critical comparison of the two passages is likely to suggest important questions concerning the evolution of the present form of the epic story [1] But the discussion is likely to lift us into the somewhat giddy heights of Higher Criticism, which the present edition has very wisely decided to keep at an arm's length—at any rate until the edition according to the present plans is completed

The transfer of the "Guru-abhigamana" chapter, from its position, in the Northern recension, subsequent to the Bhagavadgītā episode, to the position preceding the poem, as given by the Southern recension, has been already commented upon (p cxiv) Apart from wholesale omissions, additions and transpositions of the kind above referred to, the bulk of the Bhīṣmaparvan in the constituted text—ignoring the few *tautologous passages in the war-descriptions—reads remarkably smooth* The present edition, it has been computed, has resulted in giving a better (i e, more authentic) text for some three out of every thirty stanzas But, on this point, the reader is entitled to form his own opinion Next, as to outright emendations, I have allowed myself only eight of them

6 13 2^{d} *धर्मसागर, 6 20 11^{c} *प्रयशा,
6. 41 21^{d} *नेशोऽन्ति, 6 51 1^{a} *गतापराह्णभूयिष्ठे,
6 55 16^{b} *अन्तपीडाविकर्षिण, 6 59 11^{d} *चाभिभू,
6 85 34^{d} *चव्यसुरश्मिभि, 6 86 86^{a} *योद्धा

Most of them are discussed in the Critical Notes Of these, I am not quite satisfied with the make-shift reading proposed in 6 55 16^{b}, while that in 6 51 1^{a} is not objectively as probable as it is subjectively convincing Those in 6 59 11^{d} and 6 86 86^{a} are obvious corrections of scribal errors

[1] See "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 3" contributed by me to the *Annals*, B O R I, for 1945, pp 106–119

As to the "uvāca" references, where the text itself uses a word like अब्रवीत्, the reference can be legitimately dispensed with, and I found that the best MSS.—although not always and consistently—obey the rule I have invariably adopted this as the guiding principle, and I have, in practically every instance, found some MSS to support me The only exceptions are 6 24 2 and 6 24 11 where, in spite of the word उवाच in 6 24 1 and 24 10, no MS omits the reference श्रीभगवानुवाच preceding stanzas 2 and 11 I have allowed these exceptions as indicating the traditional belief that Krsna's actual words are given in 6 24 2-3, and from 6 24 11 onwards

The Bhagavadgītā has received a special attention in this edition both in the Introduction and in the *variæ lectiones* at the foot of the text, where an attempt is made to cite parallel-references from the rest of the epic to the BG stanzas, half-stanzas and quarters It is very probable that a few such references have escaped attention, but those actually listed are numerous enough to show the dominating influence of the BG phrases and sentiments over the rest of the epic In the Critical Notes at the end also, the Bhagavadgītā portion occupies eighteen pages (including three pages of Bibliography), while the rest of the Bhīṣmaparvan occupies only twentyfour pages This was inevitable Purely exegetical notes are, of course, avoided as far as possible

The Telugu translation of the Mahābhārata, which had not received sufficient attention in the earlier volumes of this edition, has been treated at some length (Introduction, pp CII–CIV), although, being a mere translation, it could not be of use in settling the original text proper Nor is it everywhere a faithful translation over sixteen out of the eighteen adhyāyas of the Bhagavadgītā, for instance, are passed over by it in silence (!)

The Javanese version of the Bhīṣmaparvan has been more useful, as it embodies occasional Sanskrit quotations, which are all culled together in Appendix II Of the 700 stanzas of the Bhagavadgītā, the O -J version betrays knowledge of less than 140 , and as it was urged on its behalf that it probably represents, or is a finger-pointer to, an earlier and less elaborated form of the BG , I have submitted the O -J version of the BG —if version it can at all be called—to a searching examination (*ante*, pp XCII–CII), resulting in a downright negation of that claim The introduction of a portion of Bhīṣma's instructions to Yudhiṣṭhira as regards royal duties (containing actual stanzas from the Śāntiparvan, GK chapter 71) cannot be taken to imply that the author of the Old-Javanese version did not know the Śāntiparvan at all, seeing that in the Old-Javanese Ādiparvan, a Śāntiparvan of 333 chapters giving 14,525 stanzas is actually mentioned[1] The O -J version also knows Bhīṣma's awaiting the Uttarāyaṇa

[1] See H Kern, "Inhoudsopgabe van 't mahābhārata in 'T Kawi" in *Bijdragen*, Ser III, Vol. VI, pp 92–95

The elaborate concordance of the Critical Edition with the Bombay, Calcutta, and Madras editions given at the end of this Introduction is a somewhat improved form of a similar concordance supplied by Prof F Edgerton in his edition of the Sabhāparvan The concordance enables the reader, having any edition of the epic before him, not only to find out corresponding reference to the other editions, but also to find out what stanzas are omitted, what are substituted and what are extra in the several editions It is desirable that similar concordances be prepared not only for the remaining volumes of the Critical Edition, but also for the volumes already published, which do not contain this useful feature

Attention, finally, has to be drawn to the beautiful illustrations, prepared under the direction of Shrimant Rajasaheb of Aundh, which adorn this edition The pictures for the entire edition cannot unfortunately be painted in advance unless and until the text which they are meant to illustrate is critically established The Rajasaheb had, for instance, already painted the *Bhīsmapratyñā* picture sometime ago, but a new picture on the theme had to be prepared for the present edition on the basis of the *motif* and the general outline and background now supplied (see illustration facing p 583), and the result is ever so much more satisfactory We have, therefore, to accept the fact that the preparation of neither the Critical Edition nor the illustrations can be unduly hustled

---

Although intimately connected with the working of the Mahābhārata Department from its inception, it was only in August 1935 that I decided to edit a parvan for the Critical Edition My choice fell naturally upon the Bhīsmaparvan, embodying as it does the world-famous Bhagavadgītā, to which I was attracted since my own college days and of which I have been a close student ever since

The resolution of the Regulating Council of the B O R Institute entrusting me with the work of editing the Bhīsmaparvan was communicated to me in August 1935, when I was working as the University Professor of Sanskrit at the Benares Hindu University Such time as I could then spare while the University was in session, and particularly during the summer vacations, I devoted to a preliminary study of the parvan with the help of the printed editions and of the copies of select collations of certain chapters of the parvan that were, at my desire and expense, prepared and supplied to me I was able to complete the first draft of the constituted text of the Bhīṣmaparvan in July 1939 The writing out of the Critical Apparatus on the basis of the constituted text was soon taken in hand, and the work kept such collation staff of the Mbh Department as could be spared for the purpose fully engaged for the next year and a half Thereafter, availing myself of privilege leave for a couple of months in

conjunction with the summer vacation, I was able to go through the Critical Apparatus and complete in its light my revision of the first draft of the constituted text and submit it to the General Editor on 1-2-1941 This was in due course approved by the Editorial Committee, but before any funds could be set aside and arrangements for the printing thought of, Dr V S Sukthankar, the General Editor, passed away (Jan 21, 1943), so that the present volume had to forego the great advantage of Dr Sukthankar's vigilant eye and paternal solicitude in the matter not only of the final approval of the proofs, but of the final shaping of the Introduction, in which, with his consent and approval, I had decided to give a full critical account of the individual MSS. with a view to arrive at a more detailed picture of their complex textual inheritance (see the Pedigree on p cxv) Sukthankar had also suggested to me to undertake a thorough examination of the problem of the Kashmir recension of the Bhagavadgītā, which, he felt, deserved a fresh scrutiny in view of the circumstance that the Śāradā and the Kashmirian versions, which had been regarded as of primary importance in the Mahābhārata text-constitution, seemed to endorse that recension My tentative conclusions in the matter had met with Sukthankar's approval, but that he should not have been spared to assist in the final shaping of them in the Introduction is a circumstance that I regret most of all

The B O. R Institute has thought fit, in succession to Dr Sukthankar, to entrust the great and onerous task of the General Editor of the Critical Edition of the Mahābhārata to me, Sukthankar's senior by several years, and while I have—not without some hesitation—accepted the task, by which Sukthankar brought international recognition to the Institute's work on the Great Epic of India, in all humility and purely as a call of duty, I must not fail to record here my appreciation of the friendly advice and cooperation that I received from Dr Sukthankar, not only while I was engaged on this edition of the Bhīsmaparvan, but throughout the period of some eighteen years that we had been jointly working together in the cause of the Bhandarkar Oriental Research Institute in general, and of the Critical Edition of the epic in particular

The present volume is the first volume of the Critical Edition of the Mahābhārata to be set in type in the Institute's own composing rooms Since, however, the Institute has not yet been able to possess a printing machine of its own, we have to seek the cooperation of our ever-obliging neighbour—the Aryabhushan Press of the Servants of India Society—as far as the printing of the composed and corrected forms was concerned The type used in the volume was procured from the well-known type-foundry of the Nirnaya Sagar Press of Bombay, who have been very prompt and obliging in executing, at short notice, the numerous demands for different varieties of types that the edition had to use. The paper on which the volume is printed was specially manufactured for the Critical Edition by the Mysore Paper Mills at Bhadra-

vati which—at a time when paper was scarce and costly—met all our demands with promptness and care Thanks are also due to the Paper-controlling Officers of the Central and Provincial Governments who gave for the Institute's work the maximum concession allowable within the letter of the law

While the externals of the present volume are thus the result of the combined goodwill and assistance of the agencies just enumerated, in the preparation of this edition, the Editor has received assistance from (1) the staff of collators working under the direction of Mr S N Tadpatrikar, M A , the Supervisor for collations, who was also responsible for supplying variants and citations from the commentaries The staff, it is sad to report, suffered, during the progress of the work on the Bhīṣmaparvan, a very heavy loss by the deaths of Shankar Shastri Bhilavadikar, an expert in reading Śāradā MSS , and of Pandit R J Joshi, soon after his retirement Next, I have to mention (2) the writers of Critical Apparatus, amongst whom special mention is due to Mr D V Naravane, who was a past-master in the complicated technique of Apparatus-writing, but who never enjoyed an enviable health, his sole ambition during his last illness being to complete the final revision of the Bhīsmaparvan, Text and Apparatus, under my supervision before giving it to the printers—an ambition which he just managed to fulfil about a month prior to his untimely death Words fall short to adequately express one's appreciation of such devoted service Thirdly, I have to mention the proof-readers, Mr M V Vaidya, M A , and Pandit K V Krishnamurty, who both of them possess a rare instinct for sensing errors and detecting misprints I have to add that Mr Krishnamurty also rendered invaluable assistance in preparing for me tabulated statements for each manuscript serially, giving their omissions, additions and transpositions, which have much lightened my labours in compiling the detailed account of the MSS in the Introduction Finally (4), I must not fail to record the exemplary patience, accuracy and diligence of Mr S B Mahabaleshwarkar, the head compositor of the Mahābhārata section of the Press, and of his band of co-workers, which alone prevented the task of proof-reading, at my age, from being the irksome imposition that it might otherwise have been It is the willing and cheerful cooperation of all these persons that alone has enabled me to discharge the joint and taxing duty of the General Editor as well as of a sort of a manager-and-foreman for the Press

It may be added that the actual printing of the Bhīsmaparvan volume extended over forty months, giving an average of about 25 pages per month This average has been bettered only by the Āraṇyakaparvan (printed at the Āryabhāratī Press, Lahore) printing 31 pages per month The other parvans were much more slow, the Ādi giving an average of 16 pages per month, the Sabhā also 16, the Virāta only 12 pages per month, while the Udyoga reached the average of 20 pages per month I may here express the hope, now that the Institute's Press is fully equipped with the required

varieties and quantities of type, that in the coming years — assuming that we have a printing machine of our own — the Institute's Press will be able to give a much quicker out-turn, thereby materially shortening the time required for the completion of this great and national undertaking.

This edition of the Bhīṣmaparvan, completed by me after nearly twelve years' labour, is now offered, as a sort of a *vāṅmaya-śrāddha*, to the revered memory of Ramakrishna Gopal Bhandarkar on the occasion of his twenty-second death-anniversary. May it be regarded as a tribute worthy of that great *savant*, and may it also be, in accordance with BG. 18. 70, acceptable to Lord Kṛṣṇa as a proper *iṣṭi* of the *Jñānayajña* that is to redound to His Glory!

Ṛṣipañcamī, Sept. 11, 1947 }
B. O. R. Institute, POONA }

S. K. BELVALKAR

Postscript. Between the formal publication of the present volume on the last Ṛṣipañcamī day and its being placed on the market in proper binding, some time had necessarily to intervene. That interval brought us the great national calamity in the passing away of Mahatma Gandhi, the Inspired Architect of India's Freedom, who had seen this volume and blessed it during its preparation, and who was anxious to see it when complete. Following the timely suggestion of some kind friends, it has been decided to collect, in revered memory of the Mahatma whose favourite text, the *Bhagavadgītā*, is contained in this volume, anonymous donations to cover the actual printing cost of the volume. A few thousands have been already collected, and the list will be kept open until the sum of Rupees thirty-two thousand is realised. A facsimile of the letter of Mahatma Gandhi relating to this volume is given on the opposite page.

February 29, 1948

S. K. B.

CONCORDANCE OF THIS EDITION[1]

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P P S Sastri's) Editions

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
1*	1	1	—
2*	—	—	—
1 1	1 1	2	1 1
3*	—	—	—
4*	—	—	—
1 2–4	1 2–4	3–5	1 2–4
5*	—	—	—
1 $5–15^{a}$	1 $5–15^{a}$	$6–16^{a}$	1 $5–15^{a}$
6*	—	—	—
1 $15^{b}–25^{ab}$	1 $15^{b}–25^{ab}$	$16^{b}–26^{ab}$	1 $15^{b}–25^{ab}$
[= 1 7^{cd}]	1 25^{cd} †	—	—
1 25^{cd}	1 26^{ab}	26^{cd}	1 25^{cd}
7*	—	—	—
8*	—	—	—
1 26–30	1 $26^{cd}–30$	27–31	1 26–30
—	—	—	1 31^{ab}
1 $31–34^{c}$	1 $31–34^{c}$	$32–35^{c}$	1 $31^{cd}–34\frac{1}{2}^{c}$
—	—	—	1 $34\frac{1}{2}^{d}–35^{a}$
1 34^{d}	1 34^{d}	35^{d}	1 35^{b}
2 $1–9^{ab}$	2 $1–9^{ab}$	$36–44^{ab}$	2 $1–9^{ab}$
2 $9^{cd}–10$	2 $9^{cd}–10$	—	2 $9^{cd}–10$
2 $11–20^{a}$	2 $11–20^{a}$	$44^{cd}–54^{a}$	2 $11–20^{a}$
9*	—	—	—
2. $20^{b}–33^{a}$	2 $20^{b}–33^{a}$	$54^{b}–67^{a}$	2 $20^{b}–33^{a}$
—	—	—	2 33^{bc}
2 33^{bcd}	2 33^{bcd}	67^{bcd}	2 $33^{d}–33\frac{1}{2}$
3 $1–9^{abcd}$	3 1–9	68–76	3 $1–9\frac{1}{2}^{ab}$
3 9^{ef}	3 10^{ab}	77^{ab}	3 $9\frac{1}{2}^{cd}$
3 $10–16^{ab}$	3 $10^{cd}–17^{ab}$	$77^{cd}–84^{ab}$	3 $10–17^{ab}$
10*	3 17^{cd}	84^{cd}	—
3. $16^{cd}–18$	3 $17^{ef}–19$	$85–87^{ab}$	3 $17^{cd}–19$
—	—	—	3 20
3 19–21	3 20–22	$87^{cd}–90^{ab}$	3 21–23

[1] Repeated (with var)

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
11*	3 23	90^{cd}–91^{ab}	—
3 22–25	3 24–27	91^{cd}–95^{ab}	3 24–27
3 26	3 30	96^{cd}–97^{ab}	3 28
12*	3 31^{ab}	97^{cd}	—
3 27–28^{ab}	3. 31^{cdef}–32^{ab}	98–99^{ab}	3 29–30^{ab}
3 28^{cd}	3 32^{cd}	—	3 30^{cd}
3 29	3 28 = 32^{e}–33^{b} †	99^{cd}–100^{ab}	3 31
3 30	3 29	95^{cd}–96^{ab}	3 32
3 31^{ab}	3 33^{cd}	—	3 33^{ab}
3 31^{cd}	3 33^{ef}	100^{cd}	3 33^{cd}
3 32–37^{ab}	3 34–39^{ab}	101–106	3 34–$39\frac{1}{2}^{ab}$
13*	3 39^{cd}	107^{ab}	—
3 37^{cd}–38^{ab}	3 40	107^{cd}–108^{ab}	3 $39\frac{1}{2}^{cd}$–$40\frac{1}{2}^{ab}$
3 38^{cdef}	3 41	108^{cd}–109^{ab}	3 $40\frac{1}{2}^{cd}$–41
3 39–42	3 42–45	109^{cd}–113^{ab}	3 42–45
14*	—	—	—
15*	—	—	3 46
3 43–46	3 46–49	113^{cd}–117	3 47–50
4 1–9	3 50–58	118–126	4 1–9
16*	—	—	—
4 10–13	3 59–62	127–130	4 10–13
17*	—	—	—
4 14–18^{ab}	3 63–67^{ab}	131–135^{ab}	4 14–18^{ab}
—	—	—	4 18^{cd}
4 18^{cd}–29^{abcd}	3 67^{cd}–78	135^{cd}–146	4 19–$29\frac{1}{2}$
4 29^{ef}	3 79^{ab}	147^{ab}	4 $30\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	4 $30\frac{1}{2}^{cd}$
4 30–31^{ab}	3 79^{cd}–80^{abcd}	147^{cd}–148	4 $31\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
18*	—	—	4 $32\frac{1}{2}^{cd}$
4 31^{cd}	3 80^{ef}	—	—
4 32^{abcd}	3 81	149	4 $33\frac{1}{2}$
4 32^{ef}	3 82^{ab}	150^{ab}	4 34
19*	—	—	—
4 33^{abcd}	3 82^{cd}–83^{ab}	150^{cd}–151^{ab}	4 35
4 33^{ef}	3 83^{cd}	151^{cd}	4 $35\frac{1}{2}$
4 34–35	3 84–85	152–154	4 $36\frac{1}{2}$–38
5 1–12^{ab}	4 1–12^{ab} ‡	155–166^{ab}	5 1–12^{ab}

† Occurs twice (with var)

‡ For 12^{cd}–16, see below

Crit. Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
5 12^{cd}–14	4 17–19^{ab}	166^{cd}–168	5 12^{cd}–14
5 15^{ab}	4 19^{cd}	169^{ab}	—
5 15^{cd}–19	4 12^{cd}–16	169^{cd}–173	5 $14\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
5 20–21	4 20–21	174–175	5 $19\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
6 1–5^{ab}	5 1–5^{ab}	176–180^{ab}	5 $21\frac{1}{2}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
6 5^{cd}	5 5^{cd}	180^{cd}	—
20*	—	—	—
6 6^{abcd}	5 6^{abcd}	181	5 $25\frac{1}{2}^{cd}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
6 6^{ef}	5 6^{ef}	182^{ab}	5 $26\frac{1}{2}^{cd}$
6 7–8^{ab}	5 7–8	182^{cd}–183	5 $27\frac{1}{2}$–28
6 8^{cdef}	5 9	184	5 29
21	—	—	—
6 9–11^{ab}	5 10–12^{ab}	185–187^{ab}	5 30–$31\frac{1}{2}$
6 11^{cd}	5 12^{cd}	187^{cd}	—
6 12–16^{abcd}	5 13–17	188–192	5 $32\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
6 16^{ef}	5 18^{ab}	193^{ab}	5 37
22*	5 18^{cd}	193^{cd}	—
7 1^{a}	6 1^{a}	194^{a}	6 1^{a}
23*	6 1^{bc}	194^{bc}	—
7 1^{bcdef}	6 1^{d}–2	194^{d}–195	6 1^{bcd}–$1\frac{1}{2}$
7 2^{abcd}	6 3^{abcd}	196–197^{ab}	6 2–3^{ab}
24*	—	—	—
7 2^{ef}	6 3^{ef}	197^{cd}	6 3^{cd}
7 3^{abcd}	6 4	198	6 4
7 3^{ef}	6 5^{ab}	199^{ab}	6 5^{ab}
7 4–5	6 5^{cd}–7^{ab}	199^{cd}–201^{ab}	6 5^{cd}–$6\frac{1}{2}$
25*	—	—	—
6 6^{ab}	6 7^{cd}	201^{cd}	6 $7\frac{1}{2}^{ab}$
26*	—	—	6 $7\frac{1}{2}^{cd}$
7 6^{cd}–8^{ab}	6 8–9	202–203	6 8–10^{ab}
27*	—	204^{ab}	—
7 8^{cd}–10^{a}	6 10–11^{c}	204^{cd}–206^{a}	6 10^{cd}–12^{a}
—	—	—	6 12^{bc}
7 10^{b}–11^{abcd}	6 11^{d}–13^{ab}	206^{b}–207	6 12^{d}–14^{ab}
28*	—	—	—
7 11^{ef}	6 13^{cd}	208^{ab}	6 14^{cd}
7 12–26	6 14–28	208^{cd}–223^{ab}	6 15–29
7 27^{abcd}	6 29	223^{cd}–224^{ab}	6 30

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
7 27^{ef}	6 30^{ab}	224^{cd}	6 31^{ab}
7 28	6 30^{cd}–31^{ab}	225	6 31^{cd}–$31\frac{1}{2}$
[8 18–25]	[7 19–27^{ab}]	[272^{cd}–280]	6 $32\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
7 29–31	6 31^{cd}–34^{ab}	226–228	6 $40\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}$
29*	—	—	—
7 32–34	6 34^{cd}–36^{ef}	229–231	6 $43\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}$
7 35^{ab}	6 37^{ab}	232^{ab}	—
30*	—	—	—
7 35^{cd}–39	6 37^{cd}–41	232^{cd}–236	6 $46\frac{1}{2}$–50
31*	—	—	6 51
7 40–41^{abcd}	6 42–43	237–238	6 52–53
7 41^{ef}	6 44^{ab}	239^{ab}	6 54^{ab}
7 42–43^{abcd}	6 44^{cd}–46^{ab}	239^{cd}–241^{ab}	6 54^{cd}–56^{ab}
7 43^{ef}	6 46^{cd}	241^{cd}	6 56^{cd}
7 44–48	6 47–51	242–246	6 57–61
7 49^{abcd}	6 52^{abcd}	247	6 62^{cdab}
7 49^{ef}	6 52^{ef}	248^{ab}	6 63^{ab}
7 50–52^{ab}	6 53–55^{ab}	248^{cd}–250	6 63^{cd}–65
32*	—	—	—
33*	—	—	6 66^{ab}
7 52^{cd}	6 55^{cd}	251^{ab}	6 66^{cd}
34*	—	—	—
7 52^{ef}	6 55^{ef}	251^{cd}	6 67^{ab}
7 53	6 56	252	6 67^{cd}–$67\frac{1}{2}$
8 1–6^{ab}	7 1–6^{ab}	253–258^{ab}	7 1–6^{ab}
35*	—	258^{cd}–259^{ab}	—
8 6^{cd}	7 6^{cd}	259^{cd}	7 6^{cd}
36*	7 6^{ef}	260^{ab}	—
8 7–9^{abcd}	7 7–9	260^{cd}–263^{ab}	7 7–9
8 9^{ef}	7 10^{ab}	263^{cd}	7 10^{ab}
37*	—	—	—
8 10^{abcd}	7 10^{cd}–11^{ab}	264	7 10^{cd}–11^{ab}
8 10^{ef}	7 11^{cd}	265^{ab}	7 11^{cd}
8 11–12	7 12–13	265^{cd}–267^{ab}	7 12–13
38*	—	—	7 $13\frac{1}{2}$
8 13–17	7 14–18	267^{cd}–272^{ab}	7 $14\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
8 18–25^{ab}	7 19–26^{ab}	272^{cd}–279	[6 $32\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}^{ab}$]
39*	7 26^{cd}	280^{ab}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
8 25^{cd}	7 27^{ab}	280^{cd}	[6 $39\frac{1}{2}^{cd}$]†
8 26–31	7 27^{cd}–32	281–286	7 $19\frac{1}{2}$–$24\frac{1}{2}$
9 1–3	8 1–3	287–289	8 1–3
9 4	8 4	—	8 4
9 5	8 5	290	8 5
40*	8 6^{ab}	291^{ab}	—
9 6	8 6^{cd}–7^{ab}	291^{cd}–292^{ab}	8 6
41*	—	—	—
9 7–18	8 7^{cd}–18	292^{cd}–304	8 7–18
42*	—	—	—
9 19–20^{abcd}	8 19–20	305–306	8 19–$20\frac{1}{2}^{ab}$
9 20^{ef}	8 21^{ab}	307^{ab}	8 $20\frac{1}{2}^{cd}$
9 21	8 21^{cd}–22	307^{cd}–308	8 $21\frac{1}{2}$
10 1–6^{c}	9 1–6^{c}	309–314^{c}	9 1–6^{c}
10 6^{d}–7^{a}	9 6^{d}–7^{a}	—	9 6^{d}–7^{a}
10 7^{bcd}	9 7^{bcd}	314^{d}–315^{b}	9 7^{bcd}
43*	9 8	315^{cd}–316^{ab}	—
10 8–21	9 9–22	316^{cd}–330^{ab}	9 8–21
10 22^{ab}	9 23^{ab}	330^{cd}	—
10 22^{cd}–31^{a}	9 23^{cd}–32^{a}	331–339^{c}	9 22–30^{c}
44*	9 32^{bc}	339^{d}–340^{a}	—
10 31^{b}–35^{ab}	9 32^{d}–36	340^{b}–344^{ab}	9 30^{d}–34
45*	—	—	—
46*	—	—	9 35^{ab}
10 35^{cd}–37	9 37–39^{ab}	344^{cd}–346	9 35^{cd}–$37\frac{1}{2}^{ab}$
47*	—	—	—
10 38–47	9 39^{cd}–49^{ab}	347–356	9 $37\frac{1}{2}^{cd}$–$47\frac{1}{2}^{ab}$
48*	—	—	—
10 48^{ab}	9 49^{cd}	357^{ab}	9 $47\frac{1}{2}^{cd}$
10 48^{cd}	9 50^{ab}	357^{cd}	9 $48\frac{1}{2}^{cd}$
49* (*for* 48^{cd})	—	—	—
10 49^{ab}	9 50^{cd}	358^{ab}	9 $48\frac{1}{2}^{ab}$
10 49^{cd}–51	9 51–53^{ab}	358^{cd}–360	9 $50\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}^{ab}$
10 52^{ab}	9 53^{cd}	361^{ab}	9 $49\frac{1}{2}^{ab}$ ± $52\frac{1}{2}^{cd}$
10 52^{cd}–55^{ab}	9 54–56	361^{cd}–364^{ab}	—
10 55^{cd}	9 57^{ab}	364^{cd}	9 $49\frac{1}{2}^{cd}$ = $53\frac{1}{2}^{ab}$
10 56–58^{ab}	9 57^{cd}–59	365–367^{ab}	—

† Transposition in M ed , see above

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
10 58^{cd}–67	9 60–69^{ab}	367^{cd}–376	9 $53\frac{1}{2}^{cd}$–$62\frac{1}{2}$
50*	—	—	9 $63\frac{1}{2}$
10 68^{ab}	9 69^{cd}	377^{ab}	9 $64\frac{1}{2}^{ab}$
51*	9 70^{ab}	377^{cd}	—
10 68^{cd}–74	9 70^{cd}–76	378–384	9 $64\frac{1}{2}^{cd}$–$70\frac{1}{2}$
11 1–8^{ab}	10 1–8^{ab}	385–392^{ab}	10 1–8^{ab}
52*	10 8^{cd}	392^{cd}	—
11 8^{cd}–9^{ab}	10 9^{cd}–10^{ab}	393^{cd}–394^{ab}	10 8^{ab}–9^{ab}
11 9^{cd}	10 9^{ab}	393^{ab}	10 9^{cd}
11 10^{ab}	10 10^{cd}	394^{cd} ± 396^{ab}	10 10^{ab}
53*	10 11^{ab}	395^{ab}	—
11 10^{cd}	10 11^{cd}	395^{cd} ± 396^{cd}	10 10^{cd}
11 11–14	10 12–15	397–400	10 11–14
12 1–9^{abcd}	11 1–9	401–409	11 1–9
54*	—	—	11 10
—	—	—	11 11
12 9^{ef}	11 10^{ab}	410^{ab}	11 12^{ab}
12 10–12	11 10^{cd}–13^{ab}	410^{cd}–413	11 12^{cd}–$14\frac{1}{2}$
12 13^{abcd}	11 13^{cd}–14^{ab}	414	11 $15\frac{1}{2}^{cd}$–16
12 13^{ef}	11 14^{cd}	415^{ab}	11 $15\frac{1}{2}^{ab}$
12 14^{abcd}	11 15	415^{cd}–416^{ab}	11 17
12 14^{ef}	11 16^{ab}	416^{cd}	11 $17\frac{1}{2}$
12 15^{abcd}	11 16^{cd}–17^{ab}	417	11 $18\frac{1}{2}$
12 15^{ef}	11 17^{cd}	418^{ab}	11 $19\frac{1}{2}^{ab}$
12 16–17^{ab}	11 18–19^{ab}	418^{cd}–419	11 $19\frac{1}{2}^{cd}$–21^{ab}
55*	11 19^{cd}	420^{ab}	—
12 17^{cd}–20^{ab}	11 20–22	420^{cd}–423^{ab}	11 21^{cd}–$23\frac{1}{2}$
12 20^{cd}	—	—	—
12 21–30^{abcd}	11 23–32	423^{cd}–433^{ab}	11 $24\frac{1}{2}$–34^{ab}
12 30^{ef}	11 33^{ab}	433^{cd}	11 34^{cd}
12 31–35^{abcd}	11 33^{cd}–38^{ab}	434–438	11 35–39
12 35^{ef}	11 38^{cd}	439^{ab}	11 $39\frac{1}{2}$
12 36–37	11 39-40	439^{cd}–441	11 $40\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
13 1	12 1	442	12 1
56*	—	—	—
13 2	12 2	443	12 2
57* (for 2)	—	—	—
13 3–6^{ab}	12 3–6^{ab}	444–447^{ab}	12 3–6^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
58*	—	—	—
13 6^{cd}–8^{abcd}	12 6^{cd}–8	447^{cd}–449	12 6^{cd}–8
13 8^{ef}	12 9^{ab}	450^{ab}	12 $8\frac{1}{2}$
13 9–33^{abcd}	12 9^{cd}–33	450^{cd}–475^{ab}	12 $9\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
13 33^{ef}	12 34^{ab}	475^{cd}	12 $34\frac{1}{2}^{ab}$
13 34–42^{abcd}	12 34^{cd}–43^{ab}	476–484	12 $34\frac{1}{2}^{cd}$–43
13 42^{ef}	12 43^{cd}	485^{ab}	12 $43\frac{1}{2}$
13 43–44^{abcd}	12 44–45	485^{cd}–487^{ab}	12 $44\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}$
13 44^{ef}	12 46^{ab}	487^{cd}	12 $46\frac{1}{2}^{ab}$
13 45–48^{abcd}	12 46^{cd}–50^{ab}	488–491	12 $46\frac{1}{2}^{cd}$–50
13 48^{ef}	12 50^{cd}	492^{ab}	12 $50\frac{1}{2}$
13 49–50	12 51–52	492^{cd}–494	12 $51\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}$
59*	—	—	—
14 1–13	13 1–13	495–507	13 1–13
15 1–7^{abcd}	14 1–7	508–514	14 1–7
15 7^{ef}	14 8^{ab}	515^{ab}	14 8^{ab}
15 8^{ab}	14 8^{cd}	515^{cd}	14 8^{cd}
15 8^{cdef}	14 9	516	—
15 9–23	14 10–24	517–531	14 9–23
[15 53–54]	14 25–26 †	532–533 †	[14 $54\frac{1}{2}$–$55\frac{1}{2}$]
15 24–26^{abcd}	14 27–29	534–536	14 24–26
15 26^{ef}	14 30^{ab}	537^{ab}	14 27^{ab}
60*	14 30^{cd}	537^{cd}	14 27^{cd}
15 27–28^{ab}	14 31–32^{ab}	538–539^{ab}	14 28–29^{ab}
15 28^{cd}	14 32^{cd}	539^{cd}	14 31^{ab}
15 29–30	14 33–34	540–541	14 31^{cd}–33^{ab}
15 31–32^{ab}	14 35–36^{ab}	542–543^{ab}	14 29^{cd}–30
15 32^{cd}–45	14 36^{cd}–49	543^{cd}–556	14 33^{cd}–46
61*	14 50^{ab}	557^{ab}	14 $46\frac{1}{2}$
15 46–52	14 50^{cd}–57^{ab}	557^{cd}–564^{ab}	14 $47\frac{1}{2}$–$53\frac{1}{2}$
15 53–54	14 57^{cd}–59^{ab} †	564^{cd}–566^{ab} †	14 $54\frac{1}{2}$–$55\frac{1}{2}$
15 55–56	14 59^{cd}–70^{ab}	566^{cd}–577^{ab}	14 $56\frac{1}{2}$–$66\frac{1}{2}$
—	—	—	14 $67\frac{1}{2}$–68
15 66–71^{ab}	14 70^{cd}–75	577^{cd}–582	14 69–74^{ab}
62*	—	—	—
15 71^{cd}–75	14 76–80	583–587	14 74^{cd}–78

† Repeated (with var)

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
63*	—	—	—
16 1–20	15 1–20	588–607	15 1–20
16 21–24^{abcd}	16 1–4	608–611	15 21–24
16 24^{ef}	16 5^{ab}	612^{ab}	15 25^{ab}
64*	16. 5^{cd}–6	612^{cd}–613	15 25^{cd}–26
16 25	16 7	614	15 27
65*	—	—	—
16 26–32^{a}	16 8–14^{a}	615–621^{a}	15 28–34^{a}
—	—	—	15 34^{bc}
16 32^{b}–33	16 14^{b}–15	621^{b}–622	15 34^{d}–35½
66* (*for* 33^{cd})	—	—	—
16 34–41	16 16–23	623–630	15 36½–43½
16 42^{ab}	—	—	15 44½^{ab}
16 42^{cd}–46	16 24–27^{ef}	631–635	15 44½^{cd}–48½
67*	—	—	—
17 1–10^{ab}	17 1–10^{ab}	636–645^{ab}	16 1–10^{ab}
68*	—	—	—
17 10^{cd}–19^{ab}	17. 10^{cd}–19^{ab}	645^{cd}–654^{ab}	16 10^{cd}–19^{ab}
69*	—	—	—
17 19^{cd}–20^{abcd}	17 19^{cd}–20^{abcd}	654^{cd}–655	16 19^{cd}–20
17 20^{ef}	17 20^{ef}	656^{ab}	16 21^{ab}
17 21–22^{abcd}	17 21–22	656^{cd}–658^{ab}	16 21^{cd}–23^{ab}
17 22^{ef}	17 23^{ab}	658^{cd}	16 23^{cd}
17 23–39	17 23^{cd}–39	659–675	16 24–40
18 1–8	18 1–8	676–683	17 1–8
70*	18 9^{ab}	684^{ab}	17 9^{ab}
18 9–18	18 9^{cd}–18	684^{cd}–694	17 9^{cd}–18½
19 1–8^{ab}	19 1–8^{ab}	695–702^{ab}	18 1–8^{ab}
19 8^{cd}	19 8^{cd}	702^{cd}	—
71* (*for* 8^{cd})	—	—	18 8^{cd}
19 9	19 9	703	18 9
72*	—	—	18 10^{ab}
19 10–12	19 10–12 †	704–706 †	18 10^{cd}–12½
19 13	19 21^{cdef}	715^{cd}–716^{ab}	18 13½
19 14^{ab}	19 21^{ab}	715^{ab}	18 14½^{ab}
19 14^{cdef}	19 22	716^{cd}–717^{ab}	18 14½^{cd}–15

‡ See below for intervening stanzas

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
73*	19 23^{ab}	717^{cd}	—
19 15	19 23^{cd}–24^{ab}	718	18 16
19 16–18	19 13–15	707–709	18 17–19
—	—	—	18 20^{ab}
19 19–23	19 16–20	710–714	18 20^{cd}–24½
19 24–25^{ab}†	19 24^{cd}–25^{cd}	719–720^{ab}	18 25½–26½^{ab}
—	—	—	18 26½^{cd}
19 25^{cd}–28	19 25^{ef}–28	720^{cd}–723	18 27½–30
74*	—	—	—
19 29–30	19 29–30	724–725	18 31–32
75*	—	—	18 33^{ab}
19 31–39^{abcd}	19 31–39	726–734	18. 33^{cd}–41½
19 39^{ef}	19 40^{ab}	735^{ab}	18 42½^{ab}
19 40–44	19 40^{cd}–45	735^{cd}–740	18 42½^{cd}–47
20 1–13	20 1–13	741–753	19 1–13
20 14	20 14	—	19 14
20 15–17^{ab}	20 15–17^{ab}	754–756^{ab}	19 15–17^{ab}
—	—	—	19 17^{cd}–18
20 17^{cd}	20 17^{cd}	756^{cd}	19. 19^{ab}
76*	—	—	—
20 18–20	20. 18–20	757–759	19 19^{cd}–21½
21 1–12	21 1–12	760–771	20 1–12
77* (*for* 12^{cd})	—	—	—
21 13–17	21 13–17	772–776	20 13–17
22 1–3^{ab}	22 1–3^{ab}	777–779^{ab}	21 1–3^{ab}
78*	—	—	—
79*	—	—	—
22 3^{cd}–7	22 3^{cd}–7	779^{cd}–783	21 3^{cd}–7
80*	—	—	—
81*	—	—	—
22 8	22 8	784	21 8
82* (*for* 8^{cd})	—	—	—
22 9–13	22 9–13	785–789	21 9–13
83*	—	—	21 13½
22 14–16	22 14–16	790–792	21 14½–16½
App I 1, 1–57	23 1–28^{abcd}	793–821	—
22 17–22^{ab}	24 1–6^{ab}	822–827^{ab}	21 17½–22½^{ab}

† Reads adhy 41 after adhy 22

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
84*	24 6^{cd}–7^{cd}	827^{cd}–828	—
22 22^{cd}	24 7^{ef}	829	21 $22\frac{1}{2}^{cd}$
[41 1–104]	[43 6–109]	[1533–1637]	22 1–130½ †
85*	—	—	—
23 1–7	25 1–7	830–836	23 1–7
86*	—	—	—
23 8–47	25 8–47	837–878	23 8–47
24 1–10	26 1–10	879–888	24 1–10
87*	—	—	—
24 11–48	26 11–48	889–926	24 11–48
88*	—	—	—
24 49–72	26 49–72	927–950	24 49–72
25 1–37	27 1–37	951–987	25 1–37
89*	—	—	—
25 38–43	27 38–43	988–993	25 38–43
26 1–42	28 1–42	994–1035	26 1–42
27 1–17	29 1–17	1036–1052	27 1–17
90*	—	—	—
27 18–29	29 18–29	1053–1064	27 18–29
28 1–37^{ab}	30 1–37^{ab}	1065–1101^{ab}	28 1–37^{ab}
91*	—	—	—
28 37^{cd}–47	30 37^{cd}–47	1101^{cd}–1111	28 37^{cd}–47
92*	—	—	—
29 1–23^{c}	31 1–23^{c}	1112–1134^{c}	29 1–23^{c}
93*	—	—	—
94*	—	—	—
29 23^{d}–30	31 23^{d}–30	1334^{d}–1141	29 23^{d}–30
95*	—	—	—
30 1–11	32 1–11	1142–1152	30 1–11
96*	—	—	—
30 12–22^{ab}	32 12–22^{ab}	1153–1163^{ab}	30 12–22^{ab}
97*	—	—	—
30 22^{cd}–28	32 22^{cd}–28	1163^{cd}–1169	30 22^{cd}–28
98*	—	—	—
31 1–5	33 1–5	1170–1174	31 1–5
99*	—	—	—
31 6	33 6	1175	31 6
100*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
31 7–34	33 7–34	1176–1204	31 7–34
32 1–35	34 1–35	1205–1239	32 1–35
101*	—	—	—
32 36–42	34 36–42	1240–1246	32 36–42
33 1–27^{ab}	35 1–27^{ab}	1247–1273^{ab}	33 1–27^{ab}
102*	—	—	—
33 27^{cd}	35 27^{cd}	1273^{cd}	33 27^{cd}
103*	—	—	—
33 28–39^{ab}	35 28–39^{ab}	1274–1285^{ab}	33 28–39^{ab}
104*	—	—	—
33 39^{cd}–40^{ab}	35 39^{cd}–40^{ab}	1285^{cd}–1286^{ab}	33 39^{cd}–40^{ab}
105*	—	—	—
33 40^{cd}–44	35 40^{cd}–44	1286^{cd}–1290	33 40^{cd}–44
106*	—	—	—
107*	—	—	—
33 45–55	35 45–55	1291–1301	33 45–55
34 1–20	36 1–20	1302–1321	34 1–20
108*	St not numbered	1322	35 1
109*	—	—	—
35 1–19	37 1–19	1323–1341	35 2–20
35 20	37 20	—	35 21
35 21–34	37 21–34	1342–1355	35 22–35
36 1–27	38 1–27	1356–1382	36 1–27
37 1–20	39 1–20	1383–1402	37 1–20
38 1–24	40 1–24	1403–1426	38 1–24
39 1–28	41 1–28	1427–1454	39 1–28
40 1–47^{ab}	42 1–47^{ab}	1455–1501^{ab}	40 1–47^{ab}
110*	—	—	—
40 47^{cd}–78	42 47^{cd}–78	1501^{cd}–1532	40 47^{cd}–48
111*	—	—	—
112*	43 4–5^{ab}	—	—
113*	43 1–3	—	—
114*	43 5^{cdef}	—	—
115*	—	—	—
App I 2–3	—	—	—
41 1–5	43 6–10	1533–1537	22 1–5†

† See footnote on p CXLI

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
116*	—	—	22 6–7
41 6–9	43 11–14	1538–1541	22 8–11
117*	—	—	22 12^{ab}
41 10^{ab}	43 15^{ab}	1542^{ab}	22 12^{cd}
118*	—	—	22 13^{ab}
41 10^{cd}–13	43 15^{cd}–18	1542^{cd}–1545	22 13^{cd}–16
119* (*for* 13)	—	—	—
41 14–18^{ab}	43 19–23^{ab}	1546–1550^{ab}	22 17–21^{ab}
41 18^{cd}	43 23^{cd}	—	—
120* (*for* 18^{cd})	—	—	22 21^{cd}–22^{ab}
41 19–20^{ab}	43 24–25^{ab}	1550^{cd}–1551	22 22^{cd}–$23\frac{1}{2}^{ab}$
121*	—	—	22 $23\frac{1}{2}^{cd}$
41 20^{cd}–24	43 25^{cd}–29	1552–1556^{ab}	22 $24\frac{1}{2}$–28
41 25–26	43 30–31	1556^{cd}–1558^{ab}	—
41 27	43 32	1558^{cd}–1559^{ab}	22 29
41 28^{ab}	43 33^{ab}	—	—
41 28^{cd}	43 33^{cd}	—	22 31^{ab}
122* (*for* 28^{ab})	—	1559^{cd}–1560^{ab}	22 30
41 29–32	43 34–37	1560^{cd}–1564	22 31^{cd}–$34\frac{1}{2}$
123*	—	—	22 $35\frac{1}{2}$
41 33–38	43 38–43	1565–1570	22 $36\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
41 39^{ab}	43 44^{ab}	1571^{ab}	—
124* (*for* 39^{ab})	—	—	22 $42\frac{1}{2}^{ab}$
41 39^{cd}	43 44^{cd}	1571^{cd}	22 $42\frac{1}{2}^{cd}$
—	—	1572^{ab}	—
41 40–43^{ab}	43 45–48^{ab}	1572^{cd}–1576^{ab}	22 $43\frac{1}{2}$–$46\frac{1}{2}^{ab}$
125*	—	—	22 $46\frac{1}{2}^{cd}$–$50\frac{1}{2}$
41 43^{cd}–65	43 48^{cd}–70	1576^{cd}–1598	22 51–73
126*	—	—	22 74
41 66–68	43 71–73^{ab}	1599–1601^{ab}	22 75–$76\frac{1}{2}$
127*	—	—	—
41 69^{abcd}	43 73^{cd}–74^{ab}	1601^{cd}–1602^{ab}	22 $77\frac{1}{2}$
41 69^{ef}	43 74^{cd}	1602^{cd}	22 78
41 70–76	43 75–81	1603–1609	22 79–85
41 77	43 82	1610	22 87^{cd}–88^{ab}
128*	—	—	22 88^{cd}
41 78^{ab}	43 83^{ab}	1611^{ab}	—
41 78^{cd}	43 83^{cd}	1611^{cd}	22 $88\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
41 79	43 84	1612	22 86
41 80^{ab}	43 85^{ab}	1613^{ab}	—
41 80^{cd}	43 85^{cd}	1613^{cd}	22 87^{ab}
—	—	—	22 87^{cd}–$88\frac{1}{2}$
41 81	43 86	1614	22 $89\frac{1}{2}$
129*	—	—	22 $90\frac{1}{2}$
41 82–84^{ab}	43 87–89^{ab}	1615–1617^{ab}	22 $91\frac{1}{2}$–93
41 84^{cd}	43 89^{cd}	1617^{cd}	—
41 85–89	43 90–94	1618–1622	22 94–$98\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	22 $98\frac{1}{2}^{cd}$–$103\frac{1}{2}^{ab}$
41 90–91^{ab}	43 95–96^{ab}	1623–1624^{ab}	—
41 91^{cd}–92	43 96^{cd}–97	1624^{cd}–1625	22 $103\frac{1}{2}^{cd}$–105^{ab}
130*	—	—	22 105^{cd}
41 93	43 98	1626	22 $105\frac{1}{2}$–$106\frac{1}{2}^{ab}$
131*	—	—	22 $106\frac{1}{2}^{cd}$
—	—	—	22 $107\frac{1}{2}$–$112\frac{1}{2}$
41 94–95^{ab}	43 99–100^{ab}	1627–1628^{ab}	22 $113\frac{1}{2}$–$114\frac{1}{2}^{ab}$
132*	—	—	22 $114\frac{1}{2}^{cd}$
41 95^{cd}	43 100^{cd}	1628^{cd}	22 115
133*	—	—	22 116^{ab}
—	—	—	22 116^{cd}
41 96	43 101	1629	22 117
—	—	—	22 118–123
41 97	43 102	1630	—
41 98^{ab}	43 103^{ab}	1631^{ab}	22 124^{ab}
—	—	—	22 124^{cd}
41 98^{cd}–104	43 103^{cd}–109	1631^{cd}–1637	22 $124\frac{1}{2}$–$130\frac{1}{2}$
134*	—	—	—
42 1–17	44 1–17	1638–1654	41 1–17
—	—	—	41 $17\frac{1}{2}$
42 18–26^{ab}	44 18–26^{ab}	1655–1663^{ab}	41 $18\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}^{ab}$
42 26^{cd}	44 26^{cd}	1664^{ab}	41 $26\frac{1}{2}^{cd}$
135*	—	1664^{cd}–1666^{ab}	—
42 27–28^{ab}	44 27–28^{ab}	1666^{cd}–1667	41 $27\frac{1}{2}$–$28\frac{1}{2}^{ab}$
42 28^{cd}	44 28^{cd}	1663^{cd}	41 $28\frac{1}{2}^{cd}$
42 29–30	44 29–30	1668–1669	41 $29\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
43 1–10^{abcd}	45 1–10	1670–1679	42 1–10

Chit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
43 10^{ef}	45 11^{ab}	1680^{ab}	42 11^{ab}
43 11–14^{abcd}	45 11^{cd}–15^{ab}	1680^{cd}–1684^{ab}	42 11^{cd}–15^{ab}
43 14^{ef}	45 15^{cd}	1684^{cd}	42 15^{cd}
43 15–16^{abcd}	45 16–17	1685–1686	42 16–17
43 16^{ef}	45 18^{ab}	1687^{ab}	42 17$\frac{1}{2}$
43 17–18	45 18^{cd}–20^{ab}	1687^{cd}–1689^{ab}	42 18$\frac{1}{2}$–19$\frac{1}{2}$
136*	—	—	—
43 19–21^{abcd}	45 20^{cd}–23^{ab}	1689^{cd}–1692^{ab}	42 20$\frac{1}{2}$–22$\frac{1}{2}$
43 21^{ef}	45 23^{cd}	1692^{cd}	42 23
43 22–26^{ab}	45 24–28^{ab}	1693–1697^{ab}	42 24–28^{ab}
137*	—	—	—
43 26^{cd}–29^{abcd}	45 28^{cd}–31	1697^{cd}–1700	42 28^{cd}–31
43 29^{ef}	45 32^{ab}	1701^{ab}	42 32^{ab}
43 30–31^{abcd}	45 32^{cd}–34^{ab}	1701^{cd}–1703^{ab}	42 32^{cd}–33$\frac{1}{2}$
43 31^{ef}	45 34^{cd}	1703^{cd}	42 34
43 32–35^{a}	45 35–38^{a}	1704–1707^{a}	42 35–37$\frac{1}{2}^{a}$
43 35^{bc}	45 38^{bc}	1707^{bc}	—
43 35^{d}–42^{ab}	45 38^{d}–45^{ab}	1707^{d}–1714^{ab}	42 37$\frac{1}{2}^{b}$–44$\frac{1}{2}^{ab}$
43 42^{cd}	45 45^{cd}	—	42 44$\frac{1}{2}^{cd}$
43 43–74^{abcd}	45 46–77	1714^{cd}–1746^{ab}	42 45–76$\frac{1}{2}$
138*	—	—	42 78$\frac{1}{2}^{ab}$
43 74^{ef}	45 78^{ab}	1746^{cd}	42 77$\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	42 77$\frac{1}{2}^{cd}$
43 75^{ab}	45 78^{cd}	1747^{ab}	—
139*	45 79^{ab}	1747^{cd}	—
43 75^{cd}–76	45 79^{cd}–80	1748–1749^{ab}	42 78$\frac{1}{2}^{cd}$–79$\frac{1}{2}$
140*	—	—	—
43 77–83	45 81–87	1749^{cd}–1756^{ab}	42 80$\frac{1}{2}$–86$\frac{1}{2}$
44 1–19^{ab}	46 1–19^{ab}	1757–1775^{ab}	43 1–19^{ab}
—	—	—	43 19^{cd}–20^{ab}
44 19^{cd}–28	46 19^{cd}–28	1775^{cd}–1784	43 20^{cd}–29
141*	46 29^{ab}	—	—
44 29^{ab}	46 33^{cd}	1789^{cd}	43 30^{ab}
142*	46 29^{cd}	1785^{ab}	—
44 29^{cd}	46 34^{ab}	1790^{ab}	43 30^{cd}
143*	—	—	43 31
44 30^{ab}	46 29^{ef}	1785^{cd}	—
44 30^{cd}–33	46 30^{ab}–33^{ab}	1786–1789^{ab}	43 32–34$\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
44 31–37^{abcd}	46 34^{cd}–38^{ab}	1790^{cd}–1794^{ab}	43 $34\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}$
44 37^{ef}	46 38^{cd}	1794^{cd}	43 39
44 38–40^{abcd}	46 39–41	1795–1797	43 40–42
44 40^{ef}	46 42^{ab}	1798^{ab}	43 43^{ab}
44 41	46 42^{cd}–43^{ab}	1798^{cd}–1799^{ab}	43 43^{cd}–44^{ab}
144*	—	—	43 44^{cd}
44 42–43^{abcde}	46 43^{cd}–45^{abc}	1799^{cd}–1801^{abc}	43 45–47^{a}
—	—	—	43 47^{bc}
44 43^{f}	46 45^{d}	1801^{d}	43 47^{d}
44 44–48^{abcd}	46 46–50^{abcd}	1802–1806	43 48–52
44 48^{ef}	46 50^{ef}	1807	43 $52\frac{1}{2}$
45 1–4	47 1–4	1808–1811	44 1–4
45 5^{ab}	47 5^{ab}	1812^{ab}	—
145* (*for* 5^{ab})	—	—	44 5
45 5^{cd}	47 5^{cd}	1812^{cd}	44 $5\frac{1}{2}$
146*	—	—	44 $6\frac{1}{2}$
45 6^{ab}	47 6^{ab}	1813^{ab}	44 7
147*	—	—	44 8–10
45 6^{cd}	47 6^{cd}	1813^{cd}	—
45 7–8^{ab}	47 7–8^{ab}	1814–1815^{ab}	44 11–12^{ab}
148*	—	—	—
45 8^{cd}–12	47 8^{cd}–12	1815^{cd}–1819	44 12^{cd}–16
149*	—	—	44 17^{ab}
45 13–19^{ab}	47 13–19^{ab}	1820–1826^{ab}	44 17^{cd}–$23\frac{1}{2}^{ab}$
150*	—	—	44 $23\frac{1}{2}^{cd}$
—	—	—	44 24–25^{ab}
45 19^{cd}–43^{ab}	47 19^{cd}–43^{ab}	1826^{cd}–1850^{ab}	44 25^{cd}–49^{ab}
45 43^{cd}	47 43^{cd}	—	44 49^{cd}
App I 4, lines 1–16	47 44–51	—	—
" " 16–335	47 51–49 21	1850^{cd}–2006	—
—	49 22–23	2007–2008	—
" " 336–339	49 24–25	2009–2010	—
45 43^{ef}	49 26^{ab}	2011^{ab}	44 $49\frac{1}{2}$
45 44–46^{abcd}	49 26^{cd}–29^{ab}	2011^{cd}–2014^{ab}	44 $50\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}$
45 46^{ef}	49 29^{cd}	2014^{cd}	44 53
[App I 4, lines 9–19]	49 30–34 †	—	—

† Repeated from 47 46–53

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
45 47–53	49 35–41	2015–2021	44 54–60
151*	—	—	—
45 54–55^{ab}	49 42–43	2022–2023	44 61–62
45 55^{ef}	49 44^{ab}	2024^{ab}	44 $62\frac{1}{2}$
45 56^{abcd}	49 44^{cd}–45^{ab}	2024^{cd}–2025^{ab}	44 $63\frac{1}{2}$
45 56^{ef}	49 45^{cd}	2025^{cd}	44 $64\frac{1}{2}^{ab}$
45 57–58	49 46–47	2026–2027	44 $64\frac{1}{2}^{cd}$–66
152*	49 48	—	—
45 59–63	49 49–53	2028–2032	44 67–71
46 1–4	50 1–4	2033–2036	45 1–4
153*	—	—	—
46 5–30^{abcd}	50 5–30^{ab}	2037–2062	45 5–30
46 30^{ef}	50 30^{cd}	2063^{ab}	45 31^{ab}
—	—	—	45 31^{cd}
154*	—	—	—
46 31–33^{abcd}	50 31–33	2063^{cd}–2066^{ab}	45 32–34
46 33^{ef}	50 34^{ab}	2066^{cd}	45 $34\frac{1}{2}$
46 34–35	50 34^{cd}–36^{ab}	2067–2068	45 37–38
—	—	—	45 $38\frac{1}{2}$–$39\frac{1}{2}$
155*	—	—	—
46 36^{ab}	50 36^{cd}	2069^{ab}	—
46 36^{cd}–37	50 37–38^{ab}	2069^{cd}–2070	45 40–41
—	—	—	45 42
46 38^{ab}	50 38^{cd}	2071^{ab}	—
156* (*for* 38^{ab})	—	—	45 $35\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	45 $35\frac{1}{2}^{cd}$–36
46 38^{cd}	50 39^{ab}	2071^{cd}	45 43^{ab}
—	—	—	45 43^{cd}
46 39–40^{abcd}	50 39^{cd}–41^{ab}	2072–2073	45 $43\frac{1}{2}$–$45\frac{1}{2}^{ab}$
46 40^{ef}	50 41^{cd}	2074^{ab}	45 $45\frac{1}{2}^{cd}$
46 41	50 42	2074^{cd}–2075^{ab}	45 $46\frac{1}{2}$
—	—	—	45 $47\frac{1}{2}$
46 42–43^{abcd}	50 43–44	2075^{cd}–2077^{ab}	45 $48\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
46 43^{ef}	50 45^{ab}	2077^{cd}	45 $50\frac{1}{2}^{ab}$
46 44–50^{ab}	50 45^{cd}–51	2078–2084^{ab}	45 $50\frac{1}{2}^{cd}$–$56\frac{1}{2}$
46 50^{cd}–51^{ab}	50 52	—	45 57–58^{ab}
46 51^{cdef}	50 53	2084^{cd}–2085^{ab}	45 $58\frac{1}{2}^{cd}$–$58\frac{1}{2}$
46 52^{abcd}	50 54	2085^{cd}–2086^{ab}	45 $59\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
46 52^{ef}	50 55^{ab}	2086^{cd}	45 $60\frac{1}{2}^{ab}$
46 53–56	50 55^{cd}–58^{ef}	2087–2090	45 $60\frac{1}{2}^{cd}$–64
47. 1–9	51 1–9	2091–2099	46 1–9
—	—	—	46 10
47 10–25	51 10–25	2100–2115	46 11–26
47 26	51 26	2116	—
157* (*for* 26)	—	—	46 27
47 27–30	51 27–30	2117–2120	46 28–31
48 1–2^{ab}	52 1–2^{ab}	2121–2122^{ab}	47 1–2^{ab}
158*	—	—	47 2^{cd}
48 2^{cd}–7^{ab}	52 2^{cd}–7^{ab}	2122^{cd}–2127^{ab}	47 3–$7\frac{1}{2}^{ab}$
48 7^{cd}	52 7^{cd}	2127^{cd}	—
48 8–9^{ab}	52 8–9^{ab}	2128–2129^{ab}	47 $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
48 9^{cd}	52 9^{cd}	2129^{cd}	47 $7\frac{1}{2}^{cd}$
48 10–18^{abcd}	52 10–18	2130–2138	47 $9\frac{1}{2}^{cd}$–18
159*	—	—	—
48 18^{ef}	52 19^{ab}	2139^{ab}	47 19^{ab}
48 19–24	52 19^{cd}–25^{ab}	2139^{cd}–2145^{ab}	47 19^{cd}–$24\frac{1}{2}$
160*	—	2145^{cd}	—
48 25^{ab}	52 25^{cd}	—	47 $25\frac{1}{2}^{ab}$
48 25^{cd}–27	52 26–28^{ab}	2146–2148^{ab}	47 $25\frac{1}{2}^{cd}$–$27\frac{1}{2}$
161*	—	—	—
48 28–33	52 28^{cd}–34^{ab}	2148^{cd}–2154^{ab}	47 $28\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
162*	—	—	47 $34\frac{1}{2}$
48 34–35^{abcd}	52 34^{cd}–36^{ab}	2154^{cd}–2156^{ab}	47 $35\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
48 35^{ef}	52 36^{cd}	2156^{cd}	47 $37\frac{1}{2}^{ab}$
48 36–37^{abcd}	52 37–38	2157–2158	47 $37\frac{1}{2}^{cd}$–$39\frac{1}{2}^{ab}$
48 37^{ef}	52 39^{ab}	2159^{ab}	47 $39\frac{1}{2}^{cd}$
48 38–56	52 39^{cd}–58^{ab}	2159^{cd}–2178^{ab}	47 $40\frac{1}{2}$–$58\frac{1}{2}$
48 57^{ab}	52 58^{cd}	2178^{cd}	—
48 57^{cd}–59	52 59–61^{ab}	2179–2181^{ab}	47 $60\frac{1}{2}$–62
48 60	52 61^{cd}–62^{ab}	2181^{cd}–2182^{ab}	47 $59\frac{1}{2}$
48 60–66	52 62^{cd}–68^{ab}	2182^{cd}–2188^{ab}	47 63–68
163*	52 68^{cd}	2188^{cd}	—
48 67–69^{ab}	52 69–71^{ab}	2189–2191^{ab}	47 69–71^{ab}
48 69^{cd}	52 71^{cd}	2191^{cd}	—
48 69^{ef}	52 72^{ab}	2192^{ab}	47 71^{cd}
48 70	52 72^{cdef}	2192^{cd}–2193	47 72

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
49 1–25	53 1–25	2194–2218	48 1–25
164*	—	—	—
49 26–39^{abcd}	53 26–39	2219–2232	48 $25\frac{1}{2}$–39
49 39^{ef}	53 40^{ab}	2233^{ab}	48 40^{ab}
49 40^{abcd}	53 40^{cd}–41^{ab}	2233^{cd}–2234^{ab}	48 40^{cd}–41^{ab}
49 40^{ef}	53 41^{cd}	2234^{cd}	48 41^{cd}
50 1–7^{abcd}	54 1–7	2235–2241	49 1–7
50. 7^{ef}	54 8^{ab}	2242^{ab}	49 $7\frac{1}{2}$
50 8–9^{ab}	54 8^{cd}–9	2242^{cd}–2243	49 $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}^{ab}$
165*	—	—	—
50 9^{cd}–20^{ab}	54 10–20	2244–2254	49 $9\frac{1}{2}^{cd}$–$20\frac{1}{2}^{ab}$
50 20^{cd}	54 21^{ab}	2255^{ab}	49 21
166*	54 21^{cd}–22	2255^{cd}–2256	—
50 20^{ef}	54 23^{ab}	2257^{ab}	49 $20\frac{1}{2}^{cd}$
50 21–23	54 23^{cd}–26^{ab}	2257^{cd}–2260^{ab}	49 22–24
167*	—	—	49 25^{ab}
50 24–26^{abcd}	54 26^{cd}–29^{ab}	2260^{cd}–2263^{ab}	49 25^{cd}–28^{ab}
50 26^{ef}	54 29^{cd}	2263^{cd}	49 28^{cd}
50 27^{abcd}	54 30	2264	49 29
50 27^{ef}	54 31^{ab}	2265^{ab}	49 $29\frac{1}{2}$
50 28–33	54 31^{cd}–37^{ab}	2265^{cd}–2271^{ab}	49 $30\frac{1}{2}$–$35\frac{1}{2}$
50 34	54 37^{cd}–38^{ab}	2271^{cd}–2272^{ab}	49 $38\frac{1}{2}$
—	—	—	49 $36\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
50 35^{ab}	54 38^{cd}	2272^{cd}	49 $39\frac{1}{2}^{ab}$
168*	54 39^{ab}	—	—
50 35^{cd}–40^{abcd}	54 39^{cd}–44	2273–2278^{ab}	49 $39\frac{1}{2}^{cd}$–$44\frac{1}{2}$
50 40^{ef}	54 45^{ab}	2278^{cd}	49 $45\frac{1}{2}^{ab}$
50 41–42	54 45^{cd}–47^{ab}	2279–2280	49 $45\frac{1}{2}^{cd}$–47
169*	—	—	49 48
50 43^{ab}	54 47^{cd}	2281^{ab}	49 $48\frac{1}{2}$
170*	—	—	—
50 43^{cd}–45^{abcd}	54 48–50^{ab}	2281^{cd}–2283	49 $49\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}^{ab}$
50 45^{ef}	54 50^{cd}	2284^{ab}	49 $51\frac{1}{2}^{cd}$
50 46–47^{abcd}	54 51–52	2284^{cd}–2286^{ab}	49 $52\frac{1}{2}$–$53\frac{1}{2}$
50 47^{ef}	54 53^{ab}	2286^{cd}	49 54
171*	—	—	49 55^{ab}
50 48–50^{abcd}	54 53^{cd}–56^{ab}	2287–2289	49 55^{cd}–58^{ab}
50 50^{ef}	54 56^{cd}	2290^{ab}	49 58^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
50 $51–52^{abcd}$	54 57–58	$2290^{cd}–2292^{ab}$	49 59–60
50 52^{ef}	54 59^{ab}	2292^{cd}	49 $60\frac{1}{2}$
50 53–54	54 $59^{cd}–61^{ab}$	2293–2294	49 $61\frac{1}{2}–62\frac{1}{2}$
50 55^{ab}	54 61^{cd}	—	49 $63\frac{1}{2}^{ab}$
50 $55^{cd}–56^{a}$	54 62^{abc}	2295^{abc}	49 $63\frac{1}{2}^{cd}–64\frac{1}{2}^{a}$
172*	—	—	—
50 $56^{b}–57^{ab}$	54 $62^{d}–63$	$2295^{d}–2296$	49 $64\frac{1}{2}^{b}–65\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	49 $65\frac{1}{2}^{cd}–66\frac{1}{2}^{ab}$
50 $57^{cd}–67^{abcd}$	54 $64–74^{ab}$	$2297–2307^{ab}$	49 $66\frac{1}{2}^{cd}–76\frac{1}{2}$
50 67^{ef}	54 74^{cd}	2307^{cd}	49 77
50 $68–70^{ab}$	54 $75–77^{ab}$	$2308–2310^{ab}$	49 $78–80^{ab}$
50 $70^{cd}–73^{abcd}$	54 $77^{cd}–80$	$2310^{cd}–2313$	—
173*	—	—	—
50 $73^{ef}–74$	54 $81–82^{ab}$	$2314–2315^{ab}$	—
174*	—	—	—
50 75^{ab}	54 82^{cd}	2315^{cd}	—
50 $75^{cd}–76^{abcd}$	54 $83–84^{ab}$	$2316–2317^{ab}$	49 80^{cd}, $81\frac{1}{2}$
—	—	—	49 $80\frac{1}{2}$
50 76^{ef}	54 84^{cd}	2317^{cd}	49 $82\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	49 $82\frac{1}{2}^{cd}$
175*	—	—	—
50 77^{a}	54 85^{a}	2318^{a}	49 $83\frac{1}{2}^{a}$
176*	54 85^{bc}	2318^{bc}	—
50 77^{bcd}	54 $85^{d}–86^{ab}$	$2318^{d}–2319^{ab}$	49 $83\frac{1}{2}^{bcd}$
177*	—	—	—
50 78	54 $86^{cd}–87^{ab}$	$2319^{cd}–2320^{ab}$	49 $84–85^{ab}$
50 79^{ab}	54 87^{cd}	2320^{cd}	—
50 79^{cd}	54 88^{ab}	2321^{ab}	49 85^{cd}
50 79^{ef}	54 88^{cd}	2321^{cd}	49 86^{ad}
—	—	—	49 86^{bc}
178* (*for* 79^{ef})	—	—	—
50 80–88	54 89–97	2322–2330	49 87–95
50 89	54 98	2331	49 96^{ab}, $96\frac{1}{2}$
—	—	—	49 96^{cd}
50 90–92	54 99–101	2332–2334	49 $97\frac{1}{2}–99\frac{1}{2}$
179*	—	—	—
50 93–104	54 102–113	2335–2346	49 $100\frac{1}{2}–111\frac{1}{2}$
180*	—	—	49 $112\frac{1}{2}^{ab}$

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
50 105^{ab}	54 114^{ab}	2348^{ab}	49 $112\frac{1}{2}^{cd}$
181*	—	—	—
50 105^{cd}–108^{ab}	54 114^{cd}–117^{ab}	2348^{cd}–2351^{ab}	49 113–116^{ab}
50 108^{cd}	54 117^{cd}	2351^{cd}	—
50 109^{ab}	54 118^{ab}	2347^{ab}	—
50 109^{cd}	54 118^{cd}	2347^{cd}	49 116^{cd}
50 110–113^{ab}	54 119–122^{ab}	2352–2355^{ab}	49 117–120^{ab}
182*	54 122^{cd}	2355^{cd}	—
50 113^{cd}–114	54 123–124^{ab}	2356–2357^{ab}	49 120^{cd}–121
183*	—	—	—
50 115	54 124^{cdef}	2357^{cd}–2358^{ab}	49 122
51 1–20	55 1–20	2359–2378	50 1–20
51 21	55 21	2379	50 $20\frac{1}{2}$, $21\frac{1}{2}$
—	—	—	50 21
51 22–32	55 22–32	2380–2390	50. $22\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}$
51 33	55 33	2391	50 33, 34^{cd}
—	—	—	50 34^{ab}
51 34–35	55 34–35	2392–2393	50 35–36
184*	—	—	—
51 36–39	55 36–39	2394–2397	50 37–40
185*	—	—	—
51 40–42	55 40–42	2398–2400	50 41–42
186*	—	—	50 43–45
51 43	55 43	2401	50 46
52 1–10^{abcd}	56 1–10	2402–2411	51 1–10
187*	—	2412^{ab}	—
52 10^{ef}	56 11^{ab}	2412^{cd}	51 $10\frac{1}{2}$
52 11–17	56 11^{cd}–18^{ab}	2413–2419	51 11–18^{ab}
188*	—	—	51 18^{cd}
52 18–22	56 18^{cd}–22^{ef}	2420–2424	51 19–23
189*	—	—	—
53 1^{abcd}	57 1	2425	52 1
53. 1^{ef}	57 2^{ab}	2426^{ab}	52 $1\frac{1}{2}$
53 2^{abcd}	57 2^{cd}–3^{ab}	2426^{cd}–2427^{ab}	52 $2\frac{1}{2}$
53 2^{ef}	57 3^{cd}	2427^{cd}	52 3
53 3	57 4	2428	52 4
—	—	—	52 5
53 4–12	57 5–13	2429–2437	52 6–14

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
190*	57 14–16	—	—
53 13	57 17	2438	52 15
191*	57 18–19	2439–2440	52 16–17
53 14–15^{e}	57 20–21^{e}	2441–2442^{e}	52 18–19^{e}
192*	—	—	—
53 15^{d}	57 21^{d}	2442^{d}	52 19^{d}
—	—	—	52 20^{ab}
53 16–17	57. 22–23	2443–2444	52 20^{cd}–21½
53 18	57 24	2445^{ab}, 2446^{ab}	52 22½
53 19	57 25	2446^{cd}, 2447^{ab}	52 23½
53 20	57 26	2445^{cd}, 2447^{cd}	52 24½
53 21	57 27	2448	52 25½^{ab}, 26
—	—	—	52 25½^{cd}
53 22–34	57 28–40	2449–2461	52 27–39
54 1–3^{abcd}	58 1–3	2462–2464	53 1–3
54 3^{ef}	58 4^{ab}	2465^{ab}	53 3½
54 4–5^{abcd}	58 4^{cd}–6^{ab}	2465^{cd}–2467^{ab}	53 4½–5½
54 5^{ef}	58 6^{cd}	2467^{cd}	53 6
54 6–12	58 7–13	2468–2474	53 7–13
54 13^{ab}	58 14^{ab}	2475^{ab}	—
193* (*for* 13^{ab})	—	—	53 14
54 13^{cd}	58 14^{cd}	2475^{cd}	53 16
54 14	58 15	2476	53 14½–15½^{ab}
—	—	—	53 15½^{cd}
54 15–18^{ab}	58 16–19^{ab}	2477–2480^{ab}	53 17–20^{ab}
54 18^{cd}	58 19^{cd}	2480^{cd}	—
54. 19^{abcd}	58 20	2481	53 20^{cd}–21^{ab}
54 19^{ef}	58 21^{ab}	2482^{ab}	53 21^{cd}
54 20–22^{abcd}	58 21^{cd}–24^{ab}	2482^{cd}–2485^{ab}	53 22–24½^{ab}
54 22^{ef}	58 24^{cd}	2485^{cd}	53 24½^{cd}
54 23–25	58 25–27	2486–2488	53 25½–27½
194*	—	—	—
54 26	58 28	2489	53 28½^{ab}, 29
—	—	—	53 28½^{cd}
54 27–43	58 29–45	2490–2506	53 30–46
—	—	—	53 46½
54 44	58 46	2507	53 47½
55 1^{ab}	59 1^{ab}	2508^{ab}	54 1^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
195*	—	—	54 1^{cd}
55 1^{cd}	59 1^{cd}	2508^{cd}	54 2^{ab}
55 2	59 2	2509	54 2^{cd}, 3^{cd}
—	—	—	54 3^{ab}
55 3^{ab}	59 3^{ab}	2510^{ab}	54 4^{ab}
196*	59 3^{cd}	2510^{cd}	—
55 3^{cd}	59 4^{ab}	2511^{ab}	54 4^{cd}
55 4^{abcd}	59 4^{cd}–5^{ab}	2511^{cd}–2512^{ab}	54 5
55 4^{ef}	59 5^{cd}	2512^{cd}	54 $5\frac{1}{2}$
55 5–26^{abcd}	59 6–27	2513–2534	54 $6\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
55 26^{ef}	59 28^{ab}	2535^{ab}	54 $28\frac{1}{2}^{ab}$
55 27–28	59 28^{cd}–30^{ab}	2535^{cd}–2537^{ab}	54 $28\frac{1}{2}^{cd}$–30
—	—	—	54 31–$32\frac{1}{2}^{ab}$
55 29–33^{ab}	59 30^{cd}–34	2537^{cd}–2541	54 $32\frac{1}{2}^{cd}$–$36\frac{1}{2}$
—	—	—	54 $37\frac{1}{2}^{ab}$
55 33^{cd}	59 35^{ab}	2542^{ab}	54 $37\frac{1}{2}^{cd}$
55 34–46	59 35^{cd}–48^{ab}	2542^{cd}–2555^{ab}	54. $38\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}$
197*	59 48^{cd}	2555^{cd}	—
55 47–61	59 49–63	2556–2570	54 $51\frac{1}{2}$–$65\frac{1}{2}$
198*	—	—	54 66
199*	—	—	—
55 62–68^{abcd}	59 64–70	2571–2577	54 67–$73\frac{1}{2}^{ab}$
55 68^{ef}	59 71^{ab}	2578^{ab}	54 $73\frac{1}{2}^{cd}$
55 69–72^{abcd}	59 71^{cd}–74	2578^{cd}–2582	54 $74\frac{1}{2}$–$77\frac{1}{2}$
55 72^{ef}	59 75^{ab}	2583^{ab}	54 $78\frac{1}{2}^{ab}$
55 73–74	59 75^{cd}–77^{ab}	2583^{cd}–2585^{ab}	54 $78\frac{1}{2}^{cd}$–$80\frac{1}{2}^{ab}$
200*	—	—	—
55 75	59 77^{cd}–78^{ab}	2585^{cd}–2586^{ab}	54 $80\frac{1}{2}^{cd}$–$81\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	54 $81\frac{1}{2}^{cd}$
55 76–85	59 78^{cd}–88^{ab}	2586^{cd}–2596^{ab}	54 $82\frac{1}{2}$–$91\frac{1}{2}$
201*	—	—	54 $92\frac{1}{2}$
55 86–88	59 88^{cd}–91^{ab}	2596^{cd}–2599^{ab}	54 $95\frac{1}{2}$–$97\frac{1}{2}$
55 89	59 91^{cd}–92^{ab}	2599^{cd}–2600^{ab}	54 $93\frac{1}{2}$, $98\frac{1}{2}$
55, 90	59 92^{cd}–93^{ab}	2600^{cd}–2601^{ab}	54 $94\frac{1}{2}$, $99\frac{1}{2}$
55 91–93^{ab}	59 93^{cd}–95	2601^{cd}–2603	54 $100\frac{1}{2}$–$102\frac{1}{2}^{ab}$
55 93^{cd}	—	2604^{ab}	54. $102\frac{1}{2}^{cd}$
202* (*for* 93^{cd})	59 96	—	—
55 94	59 97	2604^{cd}–2605^{ab}	54 $103\frac{1}{2}$
203*	—	—	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
55 95	59 98	2605^{cd}–2606^{ab}	54 104½
204*	—	2606^{cd}–2609	—
55. 96–101	59 99–104	2610–2615	54 105½–110½
205*	—	—	54 111½
55 102–111	59 105–114	2616–2625	54 112½–121½
206*	—	—	54 122½
55 112–113	59 115–116	2626–2627	54 123½–124½
55 114	59 117	2628	54 $125½^{ab}$, 126
—	—	—	54 $125½^{cd}$
55 115–116^{c}	59 118–119^{c}	2629–2630^{c}	54 127–128^{c}
207*	—	—	54 128^{d}
55 116^{d}–121	59 119^{d}–124	2630^{d}–2635	54 128½–133
55. 122^{a}	59 125^{a}	2636^{a}	—
55 122^{b}	—	—	—
55 122^{cd}	59 125^{bc}	2636^{bc}	—
208*(*for* 121-22)	—	—	—
55 123^{ab}	59 125^{d}–126^{a}	2636^{d}–2637^{a}	54 134^{ab}
—	—	—	54 134^{cd}–135
55 123^{cd}	59 126^{bc}	2637^{bc}	54 136^{ba}
55 124^{a}	59 126^{d}	2637^{d}	54 136^{c}
55 124^{b}	—	—	54 136^{d}
55 124^{cd}	59 127^{ab}	2638^{ab}	54 137^{ab}
55 125^{ab}	59 127^{cd}	2638^{cd}	54 137^{dc}
55 125^{cd}	59 128^{ab}	2639^{ab}	54 138^{ab}
209*	59 128^{cd}	2639^{cd}	—
55 126^{ab}	59 129^{ab}	2640^{ab}	54 138^{cd}
210*	59 129^{cd}	2640^{cd}	—
211*	59 130^{ab}	2641^{ab}	54 139^{ab}
55 126^{cd}	59 130^{cd}	2641^{cd}	54 139^{cd}
212*	—	—	54 140^{ab}
55 126^{ef}	59 131^{ab}	2642^{ab}	54 140^{cd}
55 127–128	59 131^{cd}–133^{ab}	2642^{cd}–2644^{ab}	54 141–142
213*	—	—	—
55 129^{abcd}	59 133^{cd}–134^{ab}	2644^{cd}–2645^{ab}	54 143
214*	—	—	—
55 129^{ef}	59 134^{cd}	2645^{cd}	54 143½
55 130^{abcd}	59 135	2646	54 144½
55 130^{ef}	59 136^{ab}	2647^{ab}	54 $145½^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed.	Madras Ed
55 131^{abcd}	59 136^{cd}–137^{ab}	2647^{cd}–2648^{ab}	54. 145½^{cd}–146½^{a}
215*	59 137^{cd}	2648^{cd}	—
55 131^{ef}	59 138^{ab}	2649^{a}	54 146½^{cd}
216*	—	—	—
55 132^{abcd}	59 138^{cd}–139^{ab}	2649^{cd}–2650^{ab}	54. 147–148^{ab}
55 132^{ef}	59 139^{cd}	2650^{cd}	54 148^{cd}
217*	—	—	—
56 1–6	60 1–6	2651–2656	55 1–6
218*	—	—	—
56 7–8	60 7–8	2657–2658	55 7–8
219*	—	—	55 9
220*	—	—	—
56 9	60 9	2659	55 10
56 10	60 10	2660	55 11^{ab}, 11½
—	—	—	55 11^{cd}
56. 11^{ab}	60 11^{ab}	2661^{ab}	55 12½^{ab}
56 11^{cd}	60 12^{ab}	2661^{cd}	—
221* (*for* 11^{cd})	60 11^{cd}	—	55 12½^{cd}
56 12–27	60. 12^{cd}–28^{ab}	2662–2677	55 13½–28½
222*	60 28^{cd}–29^{ab}	2678	—
56 28	60. 29^{cdef}	2679	55 29½
57 1–5^{ab}	61 1–5^{ab}	2680–2684^{ab}	56 1–5^{ab}
57 5^{cd}	61 5^{cd}	2684^{cd}	—
223* (*for* 5^{cd})	—	—	56 5^{cd}
57 6–10^{ab}	61 6–10^{ab}	2685–2689^{ab}	56 6–10^{ab}
224*	—	—	56 10^{cd}
57 10^{cd}–14	61. 10^{cd}–14	2689^{cd}–2693	56 10½–14½
57 15	61 15	2694	—
225* (*for* 15)	—	—	56 15½^{ab}
57 16–36	61 16–36	2695–2715	56 15½^{cd}–36
58 1–2	62 1–2	2716–2717	57 1–2
226*	—	—	57 3^{ab}
58 3	62 3	2718	57 3^{cd}, 4^{cd}
58 4	62 4	2719	57 4^{ab}, 4½
58 5–18	62 5–18	2720–2733	57. 5½–18½
227*	62 19^{ab}	2734^{ab}	—
58 19^{abcd}	62 19^{cd}–20^{ab}	2734^{cd}–2735^{ab}	57 19½
58 19^{ef}	62 20^{cd}	2735^{cd}	57 20

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
58 20–22^{ab}	62 21–23^{ab}	2736–2738^{ab}	57 21–23^{ab}
228*	62 23^{cd}	2738^{cd}	—
229*	62 24^{ab}	2739^{ab}	—
230*	—	—	—
58 22^{cd}–24^{abcd}	62 24^{cd}–26	2739^{cd}–2741	57 23^{cd}–25
58 24^{ef}	62 27^{ab}	2742^{ab}	57 26^{ab}
231*	—	—	—
232*	—	—	—
58 25	62 27^{cd}–28^{ab}	2742^{cd}–2743^{ab}	57 26^{cd}–27^{ab}
58 26	62 28^{cd}–29^{ab}	2743^{cd}–2744^{ab}	57 27^{cd}, 28^{ad}
—	—	—	57 28^{bc}
58 27–28^{abcd}	62 29^{cd}–31^{ab}	2744^{cd}–2746^{ab}	57 29–30
—	—	—	57 30½
58 28^{ef}	62 31^{cd}	2746^{cd}	57 31
58 29–31^{abcd}	62 32–34	2747–2749	57 32–34
233*	62 35^{ab}	2750^{ab}	—
58 31^{ef}	62 35^{cd}	2750^{cd}	57 34½
58 32	62 36	2751	57 35½
234*	—	—	—
58 33–35^{ab}	62 37–39^{ab}	2752–2754^{ab}	57 36½–38½^{ab}
235*	—	—	—
58 35^{cd}–37	62 39^{cd}–41	2754^{cd}–2756	57 38½^{cd}–40½
236*	—	—	57 41½^{ab}
58 38–40	62 42–44	2757–2759	57 41½^{cd}–44
58 41	62 45	2760	57 48
58 42–44	62 46–48	2761–2763	57 45–47
58 45–47	62 49–51	2764–2766	57 49–51
58 48^{ab}	62 52^{ab}	—	57 52^{ab}
58 48^{cd}	62 52^{cd}	—	—
58 49^{ab}	62 53^{ab}	—	57 52^{cd}
58 49^{cd}–50	62 53^{cd}–54	2767–2768^{ab}	57 52½–53½
237*	—	—	—
58 51–57	62 55–61	2768^{cd}–2775^{ab}	57 54½–60½
58 58	62 62	2775^{cd}–2776^{ab}	—
238* (*for* 58)	—	—	57 61½
58 59–61	62 63–65	2776^{cd}–2779	57 62½–64½
59 1–11^{abcd}	63 1–11	2780–2790	58 1–11
59 11^{ef}	63 12^{ab}	2791^{ab}	58 12^{ab}

Cut Ed	Bom Ed	Cal. Ed	Madras Ed
59 12	63 12^{cd}–13^{ab}	2791^{cd}–2792^{ab}	58 12^{cd}, 13^{cd}
59 13	63 13^{cd}–14^{ab}	2792^{cd}–2793^{ab}	58 13^{ab}, $13\frac{1}{2}$
59 14	63. 14^{cd}–15^{ab}	2793^{cd}–2794^{ab}	58 $14\frac{1}{2}$
239*	63 15^{cd}–17^{ab}	2794^{cd}–2796^{ab}	—
—	—	—	58. 15
59 15^{ab}	63 17^{cd}	2796^{cd}	58 16^{ab}
59 15^{cd}–16^{ab}	63 18	2797	—
59 16^{cdef}	63 19	2798	58 17
59 17^{ab}	63 20^{ab}	2799^{ab}	58. 18^{ab}
240*	—	—	58 18^{cd}
59 17^{cd}	63 20^{cd}	2799^{cd}	58 16^{cd}
59 18–21	63 21–24	2800–2803	58 19–22
59 22	63 25	2804	58 21^{ab}, 23^{ab}
59 23	63 26	2805	58 23^{cd}, 24^{cd}
59 24–27	63. 27–30	2806–2809	58 25–$28\frac{1}{2}^{ab}$
241*	63 31^{ab}	2810^{ab}	—
59 28–29^{ab}	63 31^{cd}–32	2810^{cd}–2811	58 $28\frac{1}{2}^{cd}$–30^{ab}
242*	—	—	—
59 29^{cd}	63 33	2812	58. 30^{cd}
60 1–5	64 1–5	2813–2817	59 1–5
243*	—	—	—
60 6^{abcd}	64 6	2818	59 6
60 6^{ef}	64 7^{ab}	2819^{ab}	59. $6\frac{1}{2}$
60 7–9	64 7^{cd}–10^{ab}	2819^{cd}–2822^{ab}	59. $7\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
244*	64 10^{cd}–13^{ab}	—	—
60 10–11^{abcd}	64 13^{cd}–15^{ab}	2822^{cd}–2824^{ab}	59 $10\frac{1}{2}$–$11\frac{1}{2}$
60 11^{ef}	64. 15^{cd}	2824^{cd}	59 12
60 12–13	64 16–17	2825–2826	59 13–14
245*	—	—	—
60 14–27^{abcd}	64 18–31	2827–2840	59 15–28
246*	64 32^{ab}	2841^{ab}	59 29^{ab}
60 27^{ef}	64. 32^{cd}	2841^{cd}	59 29^{cd}
247*	64 33^{ab}	2842^{ab}	—
60 28	64 33^{cd}–34^{ab}	2842^{cd}–2843^{ab}	59 30
248*	—	—	—
60 29–33^{abcd}	64 34^{cd}–39^{ab}	2843^{cd}–2848^{ab}	59 31–35
60 33^{ef}	64. 39^{cd}	2848^{cd}	59 $35\frac{1}{2}$
60 34–39	64. 40–45	2849–2854	59 36–$41\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
60 40^{ab}	64 46^{ab}	2855^{ab}	59 42
60 40^{cd}	64 46^{cd}	2855^{cd}	—
60 $41–43^{ab}$	64 $47–49^{ab}$	$2856–2858^{ab}$	59 $43–45^{ab}$
60 43^{cd}	64 49^{cd}	2858^{cd}	—
60 43^{ef}	64 50^{ab}	2859^{ab}	59 45^{cd}
60 44–47	64 $50^{cd}–54^{ab}$	$2859^{cd}–2863^{ab}$	59 46–49
249*	—	—	—
60 $48–50^{ab}$	64 $54^{cd}–56$	$2863^{cd}–2865$	59 $50–52^{ab}$
250*	—	—	59 52^{cd}
60 $50^{cd}–51$	64 $57–58^{ab}$	$2866–2867^{ab}$	59 $53–54^{ab}$
251*	—	—	—
60 52	64 $58^{cd}–59^{ab}$	$2867^{cd}–2868^{ab}$	59 $54^{cd}–54\frac{1}{2}$
252*	—	—	—
60 $53–54^{abcd}$	64 $59^{cd}–61^{ab}$	$2868^{cd}–2870^{ab}$	59 $55\frac{1}{2}–56\frac{1}{2}$
60 54^{ef}	64 61^{cd}	2870^{cd}	59 57
60 55	64 62	2871	59 58
253*	—	—	59 59
60 $56–63^{abcd}$	64 63–70	2872–2879	59 60–67
60 63^{ef}	64 71^{ab}	2880^{ab}	59 $67\frac{1}{2}$
60 $64–68^{abcd}$	64 $71^{cd}–76^{ab}$	$2880^{cd}–2885^{ab}$	59 $68\frac{1}{2}–73^{ab}$
60 68^{ef}	64 76^{cd}	2885^{cd}	59 73^{cd}
60 69^{ab}	64 77^{ab}	2886^{ab}	—
254*	—	—	59 $73\frac{1}{2}–74\frac{1}{2}^{ab}$
60 $69^{cd}–77^{ab}$	64 $77^{cd}–85^{ab}$	$2886^{cd}–2894^{ab}$	59 $74\frac{1}{2}^{cd}–82$
60 77^{cd}	64 85^{cd}	2894^{cd}	—
255*	—	—	59 $82\frac{1}{2}–83\frac{1}{2}^{ab}$
60 77^{ef}	64 86^{ab}	2895^{ab}	59 $83\frac{1}{2}^{cd}$
60 78–79	64 $86^{cd}–87^{ef}$	$2895^{cd}–2897$	59 $84\frac{1}{2}–85\frac{1}{2}$
61 $1–5^{abcd}$	65 1–5	2898–2902	60 1–5
61 5^{ef}	65 6^{ab}	2903^{ab}	60 $5\frac{1}{2}$
61 $6–12^{abcd}$	65 $6^{cd}–13^{ab}$	$2903^{cd}–2910^{ab}$	60 $6\frac{1}{2}–12\frac{1}{2}$
61 12^{ef}	65 13^{cd}	2910^{cd}	60 13
61 13	65 14	2911	60 14
256*	—	—	—
61 14^{abcd}	65 15	2912	60 $14\frac{1}{2}–15\frac{1}{2}^{ab}$
61 14^{ef}	65 16^{ab}	2913^{ab}	60 $15\frac{1}{2}^{cd}$
61 15^{abcd}	65 $16^{cd}–17^{ab}$	$2913^{cd}–2914^{ab}$	60 $16–17^{ab}$
61 15^{ef}	65 17^{cd}	2914^{cd}	60 17^{cd}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
61 16^{abcd}	65 18	2915	60 18
61 16^{ef}	65 19^{ab}	2916^{ab}	60 $18\frac{1}{2}$
61 $17\text{–}19^{abcd}$	65 $19^{cd}\text{–}22^{ab}$	$2916^{cd}\text{–}2919^{ab}$	60. $19\frac{1}{2}\text{–}21\frac{1}{2}$
61 19^{ef}	65 22^{cd}	2919^{cd}	60 22
61 20^{abcd}	65 23	2920	60 23
61 20^{ef}	65 24^{ab}	2921^{ab}	60 24^{ab}
61 $21\text{–}22^{abcd}$	65 $24^{cd}\text{–}26^{ab}$	$2921^{cd}\text{–}2923^{ab}$	60 $24^{cd}\text{–}25\frac{1}{2}$
61 22^{ef}	65 26^{cd}	2923^{cd}	60 26
61 23^{abcd}	65 27	2924	60 27
61 23^{ef}	65 28^{ab}	2925^{ab}	60 $27\frac{1}{2}$
61 $24\text{–}25^{abcd}$	65 $28^{cd}\text{–}30^{ab}$	$2925^{cd}\text{–}2927^{ab}$	60 $28\frac{1}{2}\text{–}29\frac{1}{2}$
61 25^{ef}	65 30^{cd}	2927^{cd}	60 30
61 26–42	65 31–47	2928–2944	60 31–47
257*	—	—	—
61 43	65. 48	2945	60 48
61 44^{ab}	65 49^{ab}	2946^{ab}	—
61 $44^{cd}\text{–}67^{ab}$	65 $49^{cd}\text{–}72^{ab}$	$2946^{cd}\text{–}2969^{ab}$	60 $49\text{–}71\frac{1}{2}^{ab}$
258*	—	—	60 $71\frac{1}{2}^{cd}\text{–}72\frac{1}{2}^{ab}$
61 $67^{cd}\text{–}69$	65 $72^{cd}\text{–}74$	$2969^{cd}\text{–}2971$	60 $72\frac{1}{2}^{cd}\text{–}74\frac{1}{2}$
259*	—	—	60 75
61 70	65 75	2972	60 76
62 $1\text{–}8^{abc}$	66 $1\text{–}8^{abc}$	$2973\text{–}2980^{abc}$	61 $1\text{–}8^{abc}$
260*	—	—	—
62 $8^{d}\text{–}10$	66 $8^{d}\text{–}10$	$2980^{d}\text{–}2982$	61 $8^{d}\text{–}10$
62. 11	66 11	2983^{ab}, 2984^{ab}	61 11
62 12	66 12	2983^{cd}, 2984^{cd}	61 12
261*	—	—	—
62 13–14	66 13–14	2985–2986	61 13–14
262*	—	—	61. 15^{ab}
62 15–23	66 15–23	2987–2995	61 $15^{cd}\text{–}23\frac{1}{2}$
—	—	—	61 24
62 24–28	66 24–28	2996–3000	61 25–29
—	—	—	61 $29\frac{1}{2}$
62 $29\text{–}30^{abcd}$	66 29–30	3001–3002	61 $30\frac{1}{2}\text{–}31\frac{1}{2}$
62 30^{ef}	66. 31^{ab}	3003^{ab}	61 32
62 31^{abcd}	66 $31^{cd}\text{–}32^{ab}$	$3003^{cd}\text{–}3004^{ab}$	61 33
62. 31^{ef}	66 32^{cd}	3004^{cd}	61 $33\frac{1}{2}$
62. 32–37	66 33–38	3005–3010	61. $34\frac{1}{2}\text{–}39\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	61 40
62 38–39	66 39–40	3011–3012	61 41–42
—	—	—	61 $42\frac{1}{2}$
62 40	66 41	3013	61 $43\frac{1}{2}$
63 1–2^{abcd}	67 1–2	3014–3015	62 1–2
263*	—	—	62 3–4^{ab}
63 2^{ef}	67. 3^{ab}	3016^{ab}	62 4^{cd}
63 3–4^{abcd}	67 3^{cd}–5^{ab}	3016^{cd}–3018^{ab}	62 5–6
63 4^{ef}	67 5^{cd}	3018^{cd}	62 7^{ab}
63 5–8^{ab}	67 6–9^{ab}	3019–3022^{ab}	62 7^{cd}–$10\frac{1}{2}^{ab}$
63 8^{cd}–9^{ab}	67 9^{cd}–10^{ab}	—	62 $10\frac{1}{2}^{cd}$–11
63 9^{cd}–10^{ab}	67 10^{cd}–11^{ab}	3022^{cd}–3023^{ab}	62 12
264*	67 11^{cd}–12	—	—
63 10^{cd}–12^{abcd}	67 13–15^{ab}	3023^{cd}–3025	62 $12\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}$
265*	—	—	62 15
63 12^{ef}	67 15^{cd}	3026^{ab}	62 $15\frac{1}{2}$
63 13^{abcd}	67 16	3026^{cd}–3027^{ab}	62 $16\frac{1}{2}$
63 13^{ef}	67 17^{ab}	3027^{cd}	62 17
63 14–15^{abcd}	67 17^{cd}–19^{ab}	3028–3029	62 18–19
63 15^{ef}	67 19^{cd}	3030^{ab}	62 20^{ab}
63 16–21^{abcd}	67 20–25^{abcd}	3030^{cd}–3036^{ab}	62 20^{cd}–$25\frac{1}{2}$
63 21^{ef}	67 25^{ef}	3036^{cd}	62 26
64 1–2^{abcd}	68 1–2	3037–3038	63 1–2
64 2^{ef}	68 3^{ab}	3039^{ab}	63 3^{ab}
64 3^{ab}	68 3^{cd}	3039^{cd}	63 3^{cd}
64 3^{cdef}	68 4	—	63 4
64 4^{ab}	68 5^{ab}	—	63 $4\frac{1}{2}$
64 4^{cd}–9	68 5^{cd}–10	3040–3045^{ab}	63 5–10
266*	68 11	3045^{cd}–3046^{ab}	—
267*	—	—	63 11^{ab}
64 10	68 12	3046^{cd}–3047	63 11^{cd}–$11\frac{1}{2}$
268*	—	—	—
64 11–12	68 13–14	3048–3049	63 $12\frac{1}{2}$–14^{ab}
269*	—	—	—
64 13–16	68 15–18	3050–3053	63 14^{cd}–$17\frac{1}{2}$
270*	—	—	—
64 17–18	68 19–20	3054–3055	63 $18\frac{1}{2}$–$19\frac{1}{2}$
65 1	69 1	3056	—

21*

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
271* (*for* 1)	—	—	64 1
65 2–4	69 2–4	3057–3059	64 2–4
272*	—	—	64 5–7
65 5–17^{abcd}	69 5–17	3060–3072	64 8–20
65 17^{ef}	69 18^{ab}	3073^{ab}	64 20½
65 18–19	69 18^{cd}–20^{ab}	3073^{cd}–3075^{ab}	64 21–22½
273*	69 20^{cd}	3075^{cd}	—
65 20^{ab}	69 21^{ab}	3076^{ab}	64 23½^{ab}
274*	—	—	64 23½^{cd}–26^{ab}
65 20^{cd}–33	69 21^{cd}–34	3076^{cd}–3089	64 26^{cd}–39
66 1–14^{abcd}	70 1–14	3090–3103	65 1–14
275*	70 15–18^{ab}	3104–3107^{ab}	65 15–17, 20^{ab}
66 14^{ef}	70 18^{cd}	3107^{cd}	65 20^{cd}
66 15	70 19	3108	65 20½–21½^{ab}
276*	70 20–21	3109–3110	65 18–19
66 16–19	70 22–25	3111–3114	65 21½^{cd}–25
277*	70. 26	3115	65 29
278*	—	—	65 26–28
66 20–22	70 27–29	3116–3118	65 30–32
67 1–2	71 1–2	3119–3120	66 1–2
279*	71 3^{ab}	3121^{ab}	—
67 3^{abcd}	71. 3^{cd}–4^{ab}	3121^{cd}–3122^{ab}	66 3
67 3^{ef}	71 4^{cd}	3122^{cd}	66 3½
67 4	71 5	3123	66 4½^{cdab}
67 5–11	71 6–12	3124–3130	66 5½–11½
280*	—	—	—
67 12	71 13	3131	—
281* (*for* 12)	—	—	66 12½
67 13–16	71 14–17	3132–3135	66 13½–16½
282*	—	—	66 17½–18
67 17–19^{abcd}	71 18–20	3136–3138	66 19–21
67 19^{ef}	71 21^{ab}	3139^{ab}	66 22^{ab}
67 20–21^{abcd}	71 21^{cd}–23^{ab}	3139^{cd}–3141^{ab}	66 22^{cd}–24^{ab}
67 21^{ef}	71 23^{cd}	3141^{cd}	66 24^{cd}
67 22–25^{ab}	71 24–27^{ab}	3142–3145^{ab}	66 25–27½
283*	—	—	—
67 25^{cd}–41	71 27^{cd}–43	3145^{cd}–3161	66 28½–44
68 1–7	72 1–7	3162–3168	67 1–7

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
68 8[ab]	72 8[a]	3169[a]	67 8½
284*	—	—	67 9½[ab]
68 8[cd]	72 8[cd]	3169[cd]	67 8[ab]
68 9	72 9	3170	67 8[cd], 9½[cd]
68 10–18[ab]	72 10–18	3171–3179	67 10½–18½
285*	72 19[ab]	3180[ab]	67 19½[ab]
68 18[cd]–24	72 19[cd]–25	3180[cd]–3186	67 19½[cd]–25½
286*	—	—	67 26½
68 25[ab]	72 26[ab]	3187[a]	67 27½[a]
287*	72 26[cd]	3187[cd]	—
68 25[cd]–3[illegible]	72 27–35	3188–3196	67 27½[cd]–35½
—	—	—	67 36
69 1–8[ab]	73 1–8	3197–3204	68 1–8
69 8	73 9[ab]	3205[a]	68 8½
69 9	73 9[cd]–10[ab]	3205[cd]–3206[ab]	68 9½[ab], 10½[ab]
—	—	—	68 9½[cd]
69 10[ab]	73 10[cd]–11[a]	3206[cd]–3207[ab]	68 10½[cd]–11½[ab]
69 10[cd]	73 11[cd]	3207[cd]	68 11½[cd]
69 11	73 12	3208	68 12½
288*	—	—	—
69 12	73 13	3209	68 13, 15[ab]
—	—	—	68 14
69 13	73 14	3210	68 15[cd]–15½
69 14–26[ab]	73 15–27	3211–3223	68 16½–28½
69 26[cd]	73 28[ab]	3224[ab]	68 29
69 27[ab]	73 28[cd]–29[ab]	3224[cd]–3225[ab]	68 30
69 27[cd]	73 29[cd]	3225[cd]	68 30½
69 28–32	73 30–34	3226–3230	68 31½–35½
—	—	—	68 36
69 33–37[ab]	73 35–39[ab]	3231–3235[ab]	68 37–41[ab]
289*	—	—	68. 41[cd]
69 37[cd]–41	73 39[cd]–43	3235[cd]–3239	68 41½–45½
70 1	74 1	3240	69 1
290*	—	—	69 2[ab]
70 2	74 2	3241	69 2½, 2[cd]
70 3–9[ab]	74 3–9	3242–3248	69 3½–9½
70 9[cd]	74 10[a]	3249[ab]	69 10
70 10[ab]	74 10[cd]–11[ab]	3249[cd]–3250[ab]	69 11

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
70 10^{ef}	74 11^{cd}	3250^{cd}	69 $11\frac{1}{2}$
70 11–12	74 12–13	3251–3252	69 $12\frac{1}{2}$–$13\frac{1}{2}$
291*	—	—	—
70 13–20	74 14–21	3253–3260	69 $14\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}$
70 21–22^{ab}	74 22–23^{ab}	—	69 $22\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}^{ab}$
70 22^{cd}–23^{ab}	74 23^{cd}–24^{ab}	3261	69 $23\frac{1}{2}^{cd}$–$24\frac{1}{2}^{ab}$
70 23^{cd}–24^{ab}	74 24^{cd}–25^{ab}	—	69 $24\frac{1}{2}^{cd}$–$25\frac{1}{2}^{ab}$
70 24^{cdef}	74 25^{cd}–26^{ab}	3262	69 $25\frac{1}{2}^{cd}$–26
70 25–26^{abcd}	74 26^{cd}–28^{ab}	3263–3264	69 27–$28\frac{1}{2}^{ab}$
70 26^{ef}	74 28^{cd}	3265^{ab}	69 $28\frac{1}{2}^{cd}$
70 27	74 29	3265^{cd}–3266^{ab}	69 $29\frac{1}{2}$
—	—	—	69 30–$31\frac{1}{2}$
292*	—	—	69 $32\frac{1}{2}$
70 28–29	74 30–31	3266^{cd}–3268^{ab}	69 $33\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
—	—	—	69 35
70 30–37	74 32–39	3268^{cd}–3276	69 36–43
71 1	75 1	3277	70 1
71 2	75 2	3278	70 2^{ab}, 3^{ab}
—	—	—	70 2^{cd}
71 3	75 3	3279	70 3^{cd}, 4^{cd}
—	—	—	70 4^{ab}
71 4	75 4	3280	70 $4\frac{1}{2}$–5
71 5	75 5	3281	70 6^{ab}, 7^{cd}
—	—	—	70 6^{cd}, 7^{ab}
71 6^{abcd}	75 6	3282	70 8
71 6^{ef}	75 7^{ab}	3283^{ab}	70 $8\frac{1}{2}$
71 7–9^{abcd}	75 7^{cd}–10^{ab}	3283^{cd}–3286^{ab}	70 $9\frac{1}{2}$–12^{ab}
71. 9^{ef}	75 10^{cd}	3286^{cd}	70 12^{cd}
71 10^{ab}	75 11^{ab}	3287^{ab}	—
71 10^{cd}–18	75 11^{cd}–19	3287^{cd}–3295	70 13–$20\frac{1}{2}$
293†	—	—	70 21
71 19–36	75 20–37	3296–3313	70 22–39
72 1–5	76 1–5	3314–3318	71 1–5
72 6–7^{ab}	76 6–7^{ab}	—	71 6–7^{ab}
72 7^{cd}–16	76 7^{cd}–16	3319–3328^{ab}	71 7^{cd}–16
—	—	—	71 17^{ab}
72 17–22^{ab}	76. 17–22^{ab}	3328^{cd}–3333	71 17^{cd}–$22\frac{1}{2}^{ab}$
72 22^{cd}–23	76 22^{cd}–23	—	71 $22\frac{1}{2}^{cd}$–$23\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
72 24–26	76 24–26	3334–3336	71 $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
73 1^{abcd}	77 1	3337	72 1
73 1^{ef}	77 2^{ab}	3338^{ab}	72 2^{ab}
73 2^{abcd}	77 2^{cd}–3^{ab}	3338^{cd}–3339^{ab}	72 2^{cd}–3^{ab}
73 2^{ef}	77 3^{cd}	3339^{cd}	72 3^{cd}
73 3–8	77 4–9	3340–3345	72 4–9
73 9^{ab}	—	3346^{ab}	72 10^{ab}
294* (*for* 9^{ab})	77 10^{ab}	—	—
73 9^{cd}	77 10^{cd}	3346^{cd}	72 10^{cd}
—	—	—	72 $10\frac{1}{2}$
73 10–15^{ab}	77 11–16^{ab}	3347–3352^{ab}	72 $11\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}^{ab}$
295*	—	—	72 $16\frac{1}{2}^{cd}$–18^{ab}
73 15^{cd}	77 16^{cd}	3352^{cd}	72 18^{cd}
296*	—	—	72 19–22
73 16–17	77 17–18	3353–3354	72 23–24
297*	—	—	—
73 18–22	77 19–23	3355–3359	72 25–$29\frac{1}{2}^{ab}$
298*	—	—	72 $29\frac{1}{2}^{cd}$
73 23–28	77 24–29	3360–3365	72 $30\frac{1}{2}$–36^{ab}
299*	—	—	—
300*	—	—	72 36^{cd}
73 29–36^{ab}	77 30–37^{ab}	3366–3373^{ab}	72 37–44^{ab}
301* (*for* 36^{ab})	—	—	—
73 36^{cd}–38	77 37^{cd}–39	3373^{cd}–3375	72 44^{cd}–46
302*	—	—	72 47^{a}
303*	—	—	—
73 39^{ab}	77 40^{ab}	3376^{ab}	72 47^{bc}
304*	—	—	72 47^{d}
73 39^{cdef}	77 40^{cd}–41^{ab}	3376^{cd}–3377^{ab}	72 48
305*	—	—	—
73 40–41^{abcd}	77 41^{cd}–43^{ab}	3377^{cd}–3379^{ab}	72 49–50
73 41^{ef}	77 43^{cd}	3379^{cd}	72 $50\frac{1}{2}$
73 42^{abcd}	77 44	3380	72 $51\frac{1}{2}$
73 42^{ef}	77 45^{ab}	3381^{ab}	72 52
306*	—	—	72 53
73 43^{abcd}	77 45^{cd}–46^{ab}	3381^{cd}–3382^{ab}	72 54
73 43^{ef}	77 46^{cd}	3382^{cd}	72 $54\frac{1}{2}$
307*	—	—	72 $55\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
73 44–48^{abcd}	77 47–51	3383–3387	72 57½–62^{ab}
73 48^{ef}	77 52	3388^{ab}	72 62^{cd}
73 49–52	77 52^{cd}–56^{ab}	3388^{cd}–3392^{ab}	72 63–66
308*	—	—	72 67–67½
73 53^{ab}	77 56^{cd}	3392^{cd}	—
73 53^{cdef}	77 57	3393	72 68½
73 54–56	77 58–60	3394–3396	72 69½–71½
73 57	77 61	3397	72 72½^{cdab}
73 58–59	77 62–63	3398–3399	72 73½–74½
309*	—	—	72 75½^{ab}
73 60–66	77 64–70	3400–3406	72 75½^{cd}–82
310*	—	—	—
73 67–71^{abcd}	77 71–75^{abcd}	3407–3411	72 83–87½^{ab}
73 71^{ef}	77 75^{ef}	3412	72 87½^{cd}
74 1–18^{abc}	78 1–18^{abc}	3413–3431^{a}	73 1–18^{abc}
311*	—	—	73 18^{d}–19½^{a}
74 18^{d}–22	78 18^{d}–22	3431^{b}–3435^{ab}	73 19½^{b}–23
—	—	—	73 23½
74 23–35	78. 23–35	3435^{cd}–3448^{ab}	73 24½–36½
—	—	—	73 37½
74 36	78 36	3448^{cd}–3449	73 38½
75. 1–6	79 1–6	3450–3455	74 1–6
75 7	79 7	3456	74 7^{ab}, 7½
—	—	—	74 7^{cd}
75 8–13^{ab}	79 8–13^{ab}	3457–3462^{ab}	74 8½–13½
312*	—	—	—
75 13^{cd}–16	79 13^{cd}–16	3462^{cd}–3465	74 13½^{cd}–16½
313*	—	—	—
75 17–18	79 17–18	3466–3467	74 18½–19½
75 19	79 19	3468	74. 17½
75. 20–21	79 20–21	3469–3470	74 20½–21½
75 22–23	79 22–23	—	74 22½–23½
75 24^{abcd}	79 24	3471	74 24½
75 24^{ef}	79 25^{ab}	3472^{ab}	74 25½^{ab}
75 25–26^{abcd}	79 25^{cd}–27^{ab}	3472^{cd}–3474^{ab}	74 25½^{cd}–27
75 26^{ef}	79 27^{cd}	3474^{cd}	74 27½
75 27^{abcd}	79 28	3475	74 28½
314*	79 29^{ab}	3476^{ab}	—

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	74 $29\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}^{ab}$
75 27^{ef}	79 29^{cd}	3476^{cd}	74 $30\frac{1}{2}^{cd}$
75 28–31	79 30–33	3477–3480	74 $31\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}$
—	—	—	74 $35\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
75 32–36	79 34–38	3481–3485	74 $38\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}$
315^{*}	—	—	74 $43\frac{1}{2}$
75 37	79 39	3486	74 $44\frac{1}{2}^{ad}$, 45
—	—	—	74 $44\frac{1}{2}^{bc}$
75 38–39^{abcd}	79 40–41	3487–3488	74 46–47
75 39^{ef}	79 42^{ab}	3489^{ab}	74 $47\frac{1}{2}$
75 40–41	79 42^{cd}–44^{ab}	3489^{cd}–3491^{ab}	74 $48\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}$
316^{*}	79 44^{cd}	3491^{cd}	74 50
75 42–43^{ab}	79 45–46^{ab}	3492–3493^{ab}	74 51–52^{ab}
317^{*}	—	—	74 52^{cd}
75 43^{cd}–48	79 46^{cd}–51	3493^{cd}–3498	74 $52\frac{1}{2}$–$57\frac{1}{2}$
318^{*}	79 52^{ab}	3499^{ab}	—
319^{*}	—	—	74 58
75 49–52^{abcd}	79 52^{cd}–56^{ab}	3499^{cd}–3503^{ab}	74 59–62
75 52^{ef}	79 56^{cd}	3503^{cd}	74 63^{ab}
75 53–55^{abcd}	79 57–59	3504–3506	74 63^{cd}–$65\frac{1}{2}$
75 55^{ef}	79 60^{ab}	3507^{ab}	74 $66\frac{1}{2}^{ab}$
75 56–57^{abcd}	79 60^{cd}–62^{ab}	3507^{cd}–3509^{ab}	74 $66\frac{1}{2}^{cd}$–68
75 57^{ef}	79 62^{cd}	3509^{cd}	74 $68\frac{1}{2}$
75 58	79 63	3510	74 $69\frac{1}{2}$
320^{*}	—	—	74 $70\frac{1}{2}$
75 59	79 64	3511	74 $71\frac{1}{2}$
321^{*}	—	—	74 $72\frac{1}{2}$
76 1–14	80 1–14	3512–3525	75 1–14
76 15	80 17^{cd}, 15^{ab}	3526	75 15
76 16–17	80 15^{cd}–17^{ab}	3527–3528	75 $15\frac{1}{2}$–17
76 18–19	80 18–19	3529–3530	75 18–19
77 1–4^{ab}	81 1–4^{ab}	3531–3534^{ab}	76 1–4^{ab}
322^{*}	—	—	76 4^{cd}
77 4^{cd}–8^{abcd}	81 4^{cd}–8	3534^{cd}–3538	76 5–9^{ab}
77 8^{ef}	81 9^{ab}	3539^{ab}	76 9^{cd}
77 9–10	81 9^{cd}–11^{ab}	3539^{cd}–3541^{ab}	76 10–11
—	—	—	76 $11\frac{1}{2}$
77. 11	81 11^{cd}–12^{ab}	3541^{cd}–3542^{ab}	76. $12\frac{1}{2}^{ab}$, $13\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	76 12½^{cd}
77 12	81 12^{cd}–13^{ab}	3542^{cd}–3543^{ab}	76 13½^{cd}–14½^{ab}
77 13	81 13^{cd}–14^{ab}	3543^{cd}–3544^{ab}	76. 14½^{cd}, 16^{ad}
—	—	—	76 15, 16^{bc}
77 14–16^{abcd}	81 14^{cd}–17^{ab}	3544^{cd}–3547^{ab}	76 17–19
77 16^{ef}	81 17^{cd}	3547^{cd}	76 20^{ab}
77 17–20^{abcd}	81 18–21	3548–3551	76. 20^{cd}–24
77 20^{ef}	81 22^{ab}	3552^{ab}	76. 24½
77 21–31	81 22^{cd}–33^{ab}	3552^{cd}–3563^{ab}	76. 25½–36^{ab}
—	—	—	76 36^{cd}
77 32–33^{abcd}	81 33^{cd}–35^{ab}	3563^{cd}–3565^{ab}	76 37–38½^{ab}
77 33^{ef}	81 35^{cd}	3565^{cd}	76. 38½^{cd}
77 34–44	81 36–46	3566–3576	76 39½–49½
78 1–13	82 1–13	3577–3589	77 1–13
—	—	—	77 13½
78 14–15^{abcd}	82 14–15	3590–3591	77 14–16
78 15^{ef}	82 16^{ab}	3592^{ab}	77 16½
78 16^{abcd}	82 16^{cd}–17^{ab}	3592^{cd}–3593^{ab}	77 17½
78 16^{ef}	82 17^{cd}	3593^{cd}	77 18
—	—	—	77 19^{ab}
78 17–27^{abcd}	82 18–28	3594–3604	77 19^{cd}–29½
78 27^{ef}	82 29^{ab}	3605^{ab}	77 30
78 28^{abcd}	82 29^{cd}–30^{ab}	3605^{cd}–3606^{ab}	77 31
78 28^{ef}	82 30^{cd}	3606^{cd}	77 31½
78 29–32^{abcd}	82 31–34	3607–3610	77 32½–35½
78 32^{ef}	82 35^{ab}	3611^{ab}	77 36
78 33–34^{abcd}	82 35^{cd}–37^{ab}	3611^{cd}–3613^{ab}	77 37–38
78 34^{ef}	82 37^{cd}	3613^{cd}	77. 38½
78 35–37^{abcd}	82 38–40	3614–3616	77 39½–41½
78 37^{ef}	82 41^{ab}	3617^{ab}	77 42
323*	—	—	—
78 38–40^{abcd}	82 41^{cd}–44^{ab}	3617^{cd}–3620^{ab}	77 43–45
78 40^{ef}	82 44^{cd}	3620^{cd}	77 45½
78 41–44^{abcd}	82 45–48	3621–3624	77 46½–49½
78 44^{ef}	82 49^{ab}	3625^{ab}	77 50
78 45–47^{abcd}	82 49^{cd}–52^{ab}	3625^{cd}–3628^{ab}	77 51–53
78 47^{ef}	82 52^{cd}	3628^{cd}	77 53½
78 48–57	82 53–62	3629–3638	77 54½–63½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	77 64
79 1–12^{abcd}	83 1–12	3639–3650	78 1–12
79 12^{ef}	83 13^{ab}	3651^{ab}	78 $12\frac{1}{2}$
79 13^{abcd}	83 13^{cd}–14^{ab}	3651^{cd}–3652^{ab}	78 $13\frac{1}{2}$
79 13^{ef}	83 14^{cd}	3652^{cd}	78 14
79 14–21	83 15–22	3653–3660	78 15–22
79 22	83 23	3661	78 23^{ad}, $23\frac{1}{2}$
—	—	—	78 23^{bc}
79 23–25	83 24–26	3662–3664	78 $24\frac{1}{2}$–$26\frac{1}{2}$
—	—	—	78 27
79 26–30^{ab}	83 27–31^{ab}	3665–3669^{ab}	78 28–32^{ab}
324*	—	—	—
79 30^{cd}–33	83 31^{cd}–34	3669^{cd}–3672	78 32^{cd}–35
—	—	—	78 36–$36\frac{1}{2}$
79 34–35	83 35–36	3673–3674	78 $37\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}$
—	—	—	78 $39\frac{1}{2}$
79 36–45^{ab}	83 37–46^{ab}	3675–3684^{ab}	78 $40\frac{1}{2}$–$49\frac{1}{2}^{ab}$
325*	—	—	78 $49\frac{1}{2}^{cd}$–$50\frac{1}{2}$
79 45^{cdef}	83 46^{cd}–47^{ab}	3684^{cd}–3685^{ab}	78 $51\frac{1}{2}$
79 46–48^{abcd}	83 47^{cd}–50^{ab}	3685^{cd}–3688^{ab}	78 $52\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}$
79 48^{ef}	83 50^{cd}	3688^{cd}	—
326* (*for* 48^{ef})	—	—	78 $55\frac{1}{2}$
79 49–55	83 51–57	3689–3695	78 $56\frac{1}{2}$–$62\frac{1}{2}$
80 1–6	84 1–6	3696–3701	79 1–6
—	—	—	79 7
80 7–22^{abcd}	84 7–22	3702–3717	79 8–23
80 22^{ef}	84 23^{ab}	3718^{ab}	79 24^{ab}
80 23^{abcd}	84 23^{cd}–24^{ab}	3718^{cd}–3719^{ab}	79 24^{cd}–25^{ab}
80 23^{ef}	84 24^{cd}	3719^{cd}	79 25^{cd}
80 24–30^{abcd}	84 25–31	3720–3726	79 26–32
80 30^{ef}	84 32^{ab}	3727^{ab}	79 $32\frac{1}{2}$
80 31^{abcd}	84 32^{cd}–33^{ab}	3727^{cd}–3728^{ab}	79 $33\frac{1}{2}$
80 31^{ef}	84 33^{cd}	3728^{cd}	79 34
80 32–42^{abcd}	84 34–44	3729–3739	79 35–45
80 42^{ef}	84 45^{ab}	3740^{ab}	79 $45\frac{1}{2}$
80 43^{abcd}	84 45^{cd}–46^{ab}	3740^{cd}–3741^{ab}	79 46–47^{ab}
80 43^{ef}	84 46^{cd}	3741^{cd}	79 47^{cd}
80 44^{ab}	84 47^{ab}	3742^{ab}	79 48^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
327*	—	—	—
80 14^{cd}–47^{ab}	84 47^{cd}–50^{ab}	3742^{cd}–3745^{ab}	79 48^{cd}–51^{ab}
328*	—	—	—
80 47^{cdef}	84 50^{cd}–51^{ab}	3745^{cd}–3746^{ab}	79 51^{cd}–$51\frac{1}{2}$
80 48^{abcd}	84 51^{cd}–52^{ab}	3746^{cd}–3747^{ab}	79 $52\frac{1}{2}$
80 48^{ef}	84 52^{cd}	3747^{cd}	79 53
80 49–51	84 53–55	3748–3750	79 54–56
81 1–5^{abcd}	85 1–5	3751–3755	80 1–$5\frac{1}{2}^{ab}$
81 5^{ef}	85 6^{ab}	3756^{ab}	80 $5\frac{1}{2}^{cd}$
81 6–10^{abcd}	85 6^{cd}–11^{ab}	3756^{cd}–3761^{ab}	80 $6\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
81 10^{ef}	85 11^{cd}	3761^{cd}	80 $11\frac{1}{2}^{ab}$
81 11^{abcd}	85 12	3762	80 $11\frac{1}{2}^{cd}$–$12\frac{1}{2}^{ab}$
81 11^{ef}	85 13^{ab}	3763^{ab}	80 $12\frac{1}{2}^{cd}$
329*	—	—	80 $13\frac{1}{2}$
81 12^{abcd}	85 13^{cd}–14^{ab}	3763^{cd}–3764^{ab}	80 $14\frac{1}{2}$
81 12^{ef}	85 14^{cd}	3764^{cd}	80 15
81 13–16^{ab}	85 15–18^{ab}	3765–3768^{ab}	80 16–19^{ab}
330*	—	—	—
81 16^{cd}–27^{abcd}	85 18^{cd}–29	3768^{cd}–3779	80 19^{cd}–30
81 27^{ef}	85 30^{ab}	3780^{ab}	80 31^{ab}
—	—	—	80 31^{cd}
81 28	85 30^{cd}–31^{ab}	3780^{cd}–3781^{ab}	80 32
81 29	85 31^{cd}–32^{ab}	3781^{cd}–3782^{ab}	80 33^{ac}, $33\frac{1}{2}$
—	—	—	80 33^{bd}
81 30–32	85 32^{cd}–35^{ab}	3782^{cd}–3785^{ab}	80 $34\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
331*	—	—	80 $37\frac{1}{2}$
81 33	85 35^{cd}–36^{ab}	3785^{cd}–3786^{ab}	80 $38\frac{1}{2}^{ab}$, $39\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	80 $38\frac{1}{2}^{cd}$
81 34	85 36^{cd}–37^{ab}	3786^{cd}–3787^{ab}	80 $39\frac{1}{2}^{cd}$–40
81 35^{abcd}	85 37^{cd}–38^{ab}	3787^{cd}–3788^{ab}	80 41^{ab}, 42^{ab}
—	—	—	80 41^{cd}
81 35^{ef}–37	85 38^{cd}–40	3788^{cd}–3790	80 42^{cd}–44
82 1–11	86 1–11	3791–3801	81 1–11
332*	—	—	81 $11\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
82 12–13	86 12–13	3802–3803	81 $13\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}$
333*	—	—	—
82 14–29^{abcd}	86 14–29	3804–3819	81 $15\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}$
82 29^{ef}	86 30^{ab}	3820^{ab}	81 31

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
82 30^{abcd}	86 30^{cd}–31^{ab}	3820^{cd}–3821^{ab}	81 32
82 30^{ef}	86 31^{cd}	3821^{cd}	81 32½
82 31–40^{ab}	86 32–41^{ab}	3822–3831^{ab}	81 33½–42½^{ab}
82 40^{cd}–41	86 41^{cd}–42	—	81 42½^{cd}–43½
82 42–44	86 43–45	3831^{cd}–3834^{ab}	81 44½–46½
334*	—	—	—
82 45–50	86 46–51	3834^{cd}–3840^{ab}	81 47½–52½
—	—	—	81 53½–54½
82 51–54	86 52–55	3840^{cd}–3844^{ab}	81 55½–58½
—	—	—	81 59½
82 55	86 56	3844^{cd}–3845^{ab}	81 60½
—	—	—	81 61
82 56	86 57	3845^{cd}–3846	81 62
83 1–13	87 1–13	3847–3859	82 1–13
83 14	87 14	3860	82 14^{ab}, 14½
—	—	—	82 14^{cd}
83 15–19	87 15–19	3861–3865	82 15½–19½
83 20	87 20	3866	82 21½
83 21	87 21	3867	82 20½
83 22–29^{abcd}	87 22–29	3868–3875	82 22½–29½
83 29^{ef}	87 30^{ab}	3876^{ab}	82 30½^{ab}
83 30	87 30^{cd}–31^{ab}	3876^{cd}–3877^{ab}	82 30½^{cd}–31
335*	—	—	—
83 31^{abcd}	87 31^{cd}–32^{ab}	3877^{cd}–3878^{ab}	82 32
83 31^{ef}	87 32^{cd}	3878^{cd}	82 32½
83 32–39	87 33–40	3879–3886	82 33½–40½
84 1–11	88 1–11	3887–3897	83 1–11
84 12^{abcd}	88 12	3898	83 12^{ab}, 14½^{cd}
—	—	—	83 12^{cd}–14½^{ab}
84 12^{ef}	88 13^{ab}	3899^{ab}	83 15½^{ab}
84 13^{abcd}	88 13^{cd}–14^{ab}	3899^{cd}–3900^{ab}	83 15½^{cd}–16½^{ab}
84 13^{ef}	88 14^{cd}	3900^{cd}	83 16½^{cd}
84 14–20^{ab}	88 15–21^{ab}	3901–3907^{ab}	83 17½–23½^{ab}
336*	—	—	83 23½^{cd}
84 20^{cd}	88 21^{cd}	3907^{cd}	83 24
84 21^{ab}	88 22^{ab}	3908^{ab}	—
84 21^{cd}–29	88 22^{cd}–30	3908^{cd}–3916	83 24½–32½
84 30	88 31	3917	83 37½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
84 31^{ab}	88 32^{ab}	3918^{ab}	83 $33\frac{1}{2}^{ab}$
337*	—	—	—
84 31^{cd}–34	88 32^{cd}–35	3918^{cd}–3921	83 $33\frac{1}{2}^{cd}$–$36\frac{1}{2}$
84 35–43	88 36–44	3922–3930	83 $38\frac{1}{2}$–$46\frac{1}{2}$
85 1–13	89 1–13	3931–3943	84 1–$13\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	84 $13\frac{1}{2}^{cd}$
85 14–16	89 14–16	3944–3946	84 $14\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
338	89 17–18	3947–3948	—
85 17–30^{abcd}	89 19–32	3949–3962	84 $17\frac{1}{2}$–31^{ab}
85 30^{ef}	89 33^{ab}	3963^{ab}	84 31^{cd}
85 31^{abcd}	89 33^{cd}–34^{ab}	3963^{cd}–3964^{ab}	84 $31\frac{1}{2}$–$32\frac{1}{2}^{ab}$
85 31^{ef}	89 34^{cd}	3964^{cd}	84 $32\frac{1}{2}^{cd}$
85 32–33^{ab}	89 35–36^{ab}	3965–3966^{ab}	84 $33\frac{1}{2}$–$34\frac{1}{2}^{ab}$
339*	89 36^{cd}	3966^{cd}	—
340*	—	—	—
85 33^{cd}	89 37^{ab}	3967^{ab}	84 $34\frac{1}{2}^{cd}$
85 34^{abcd}	89 37^{cd}–38^{ab}	3967^{cd}–3968^{ab}	84 $35\frac{1}{2}$
85 34^{ef}	89 38^{cd}	3968^{cd}	84 36
85 35–36	89 39–40	3969–3970	84 37–38
86 1–4^{ab}	90 1–4^{ab}	3971–3974^{ab}	85 1–4^{ab}
341*	90 4^{cd}	3974^{cd}	85 4^{cd}
86 4^{cd}	90 5^{ab}	3975^{ab}	85 5^{ab}
86 5^{abcd}	90 5^{cd}–6^{ab}	3975^{cd}–3976^{ab}	85 5^{cd}–6^{ab}
86 5^{ef}	90 6^{cd}	3976^{cd}	85 6^{cd}
86 6–9	90 7–10	3977–3980	85 7–10
—	—	—	85 $10\frac{1}{2}$
86 10^{ab}	90 11^{ab}	3981^{ab}	85 $11\frac{1}{2}^{ab}$
342*	—	—	—
86 10^{cd}–11^{abcd}	90 11^{cd}–12	3981^{cd}–3982	85 $11\frac{1}{2}^{cd}$–12
343*	90 13^{ab}	3983^{ab}	—
86 11^{ef}–14^{abcd}	90 13^{cd}–16	3983^{cd}–3986	85 13–16
344*	—	—	85 17–$19\frac{1}{2}^{ab}$
86 14^{ef}–17^{abcd}	90 17–20^{ab}	3987–3990^{ab}	85 $19\frac{1}{2}^{cd}$–$22\frac{1}{2}$
86 17^{ef}	90 20^{cd}	3990^{cd}	85 23
86 18–26^{abcd}	90 21–29	3991–3999	85 24–32
86 26^{ef}–30^{abcd}	90 30–34^{ab}	4000–4004^{ab}	85 $32\frac{1}{2}$–$36\frac{1}{2}$
86 30^{ef}–39	90 34^{cd}–43	4004^{cd}–4013	85 37–46
—	—	—	85 47^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
86 40–42	90 44–46	4014–4016	85 47^{cd}–$49\frac{1}{2}$
86 43	90 47	4017	85 $50\frac{1}{2}^{ab}$, 51
—	—	—	85 $50\frac{1}{2}^{cd}$
86 44–49^{abcd}	90 48–53	4018–4023	85 52–57
345^{*}	90 54^{af}	4024^{ab}	—
86 49^{ef}–52	90 54^{cd}–57	4024^{cd}–4027	85 $57\frac{1}{2}$–$60\frac{1}{2}$
86 53	90 58	4028	85 $61\frac{1}{2}^{ab}$, $62\frac{1}{2}^{cd}$
—	—	—	85 $61\frac{1}{2}^{cd}$–$62\frac{1}{2}^{ab}$
86 54–58^{abcd}	90 59–63	4029–4033	85 $63\frac{1}{2}$–$67\frac{1}{2}$
86 58^{ef}–63	90 64–69^{ab}	4034–4039^{ab}	85 68–73
86 64^{abcd}	90 69^{cd}–70^{ab}	4039^{cd}–4040^{ab}	85 74^{abc}, 75^{b}
—	—	—	85 74^{d}–75^{a}
346	90 70^{cd}	4040^{cd}	—
86 64^{ef}–65	90 71–72^{ab}	4041–4042^{ab}	85 75^{cd}–76
86 66	90 72^{cd}–73^{ab}	4042^{cd}–4043^{ab}	85 77^{af}, $77\frac{1}{2}$
—	—	—	85 77^{cd}
86 67^{abcd}	90 73^{cd}–74^{ab}	4043^{cd}–4044^{ab}	85 $78\frac{1}{2}$
86 67^{ef}–80^{af}	90 74^{cd}–87^{ab}	4044^{cd}–4057^{ab}	85 79–93^{ab}
86 80^{cd}	90 87^{cd}	—	85 93^{cd}
86 81–86	90 88–93	4057^{cd}–4063	85 94–99
87 1–3^{abcd}	91 1–3	4064–4066	86 1–3
87 3^{ef}	91 4^{af}	4067^{ab}	86 4^{ab}
347^{*}	—	—	86 4^{cd}
87 4–25^{ab}	91 4^{cd}–25	4067^{cd}–4088	86 5–$25\frac{1}{2}$
348^{*}	91 26^{ab}	4089^{ab}	—
87 25^{cd}	91 26^{cd}	4089^{cd}	86 $26\frac{1}{2}^{ab}$
87 25^{ef}	91 27^{af}	4090^{ab}	—
87 26	91 27^{cd}–28^{ab}	4090^{cd}–4091^{ab}	86 $26\frac{1}{2}^{cd}$–$27\frac{1}{2}^{ab}$
349^{*}	—	—	86 $27\frac{1}{2}^{cd}$
87 27–28	91 28^{cd}–30^{ab}	4091^{cd}–4093^{ab}	—
87 29–30	91 30^{cd}–31^{ef}	4093^{cd}–4095	86 $28\frac{1}{2}$–$29\frac{1}{2}$
88 1–3^{abcd}	92 1–3	4096–4098	87 1–3
88 3^{ef}	92 4^{af}	4099^{ab}	87 $3\frac{1}{2}$
88 4^{abcd}	92 4^{cd}–5^{ab}	4099^{cd}–4100^{ab}	87 $4\frac{1}{2}$
88 4^{ef}	92 5^{cd}	4100^{cd}	87 $5\frac{1}{2}^{ab}$
88 5–7^{abcd}	92 6–8	[illegible]03	87 $5\frac{1}{2}^{cd}$–8
88 7^{ef}–8^{abcd}	92 9–10^{ab}	[illegible]5^{af}	87 $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
88 8^{ef}–11	92 10^{cd}–13	[illegible]108	87 10–13

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
350^{f}	—	—	87. 14^{ab}
88 12-22^{abcd}	92 14-24	4109-4119	87 14^{cd}-$24\frac{1}{2}$
88 22^{ef}-23^{abcd}	92 25-26^{ab}	4120-4121^{ab}	87 25-26
88 23^{ef}-32^{abcd}	92 26^{cd}-35	4121^{cd}-4130	87 $26\frac{1}{2}$-$35\frac{1}{2}$
88 32^{ef}-33^{abcd}	92 36-37^{ab}	4131-4132^{ab}	87 36-37
88 33^{ef}-37^{abcd}	92 37^{cd}-41	4132^{cd}-4136	87 $37\frac{1}{2}$-$41\frac{1}{2}$
88 37^{ef}-38^{abcd}	92 42-43^{ab}	4137-4138^{ab}	87 42-43
88 38^{ef}	92. 43^{cd}	4138^{cd}	87 $43\frac{1}{2}$
351^{f}	—	—	—
89 1-8^{abcd}	93 1-8	4139-4146	88 1-8
89 8^{ef}-9	93 9-10^{ab}	4147-4148^{ab}	88 $8\frac{1}{2}$-10^{ab}
—	—	—	88 10^{cd}
89 10-11^{abcd}	93 10^{cd}-12^{ab}	4148^{cd}-4150^{ab}	88 11-12
89 11^{ef}-17^{abcd}	93 12^{cd}-17	4150^{cd}-4156	88 $12\frac{1}{2}$-$18\frac{1}{2}$
89 17^{ef}-19^{abcd}	93 18-21^{ab}	4157-4159^{ab}	88 19-21
89 19^{ef}-20^{ab}	93 21^{cd}-22^{ab}	4159^{cd}-4160^{ab}	88 $21\frac{1}{2}$-$22\frac{1}{2}^{ab}$
352^{*}	—	—	88 $22\frac{1}{2}^{cd}$
89 20^{cd}-41	93 22^{cd}-43	4160^{cd}-4181	88 23-44
90 1-4^{abcd}	94 1-4	4182-4185	89 1-4
90 4^{ef}-13^{abcd}	94 5-14^{ab}	4186-4195^{ab}	89. $4\frac{1}{2}$-$13\frac{1}{2}$
90 13^{ef}-25^{abcd}	94 14^{cd}-26	4195^{cd}-4207	89 14-26
90 25^{ef}-26^{abcd}	94 27-28^{ab}	4208-4209^{ab}	89 $26\frac{1}{2}$-$27\frac{1}{2}$
90 26^{ef}-27^{abcd}	94 28^{cd}-29	4209^{cd}-4210	89 28-29
90 27^{ef}-29	94 30-32^{ab}	4211-4213^{ab}	89 30-32^{ab}
353^{*}	—	—	89 32^{cd}
90 30-32	94 32^{cd}-35^{ab}	4213^{cd}-4216^{ab}	89 33-35
354^{*}	—	—	—
355^{*}	—	—	89 36^{ab}
90 33-35	94 35^{cd}-38^{ab}	4216^{cd}-4219^{ab}	89 36^{cd}-$38\frac{1}{2}$
356^{*}	—	—	89 $39\frac{1}{2}$
90 36	94 38^{cd}-39^{ab}	4219^{cd}-4220^{ab}	89 $40\frac{1}{2}$
90 37	94. 39^{cd}-40^{ab}	4220^{cd}-4221^{ab}	89 $41\frac{1}{2}^{ab}$, 42
—	—	—	89 $41\frac{1}{2}^{cd}$
90 38-40^{abcd}	94 40^{cd}-43^{ab}	4221^{cd}-4224^{ab}	89 43-45
90 40^{ef}	94 43^{cd}	4224^{cd}	89 46^{ab}
90 41-42	94 44-45	4225-4226	89 46^{cd}-48^{ab}
—	—	—	89. 48^{cd}
90 43-44^{abcd}	94 46-47	4227-4228	89. 49-50

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
90 44^{ef}–45^{abcd}	94 48–49^{ab}	4229–4230^{ab}	89 $50\frac{1}{2}$–$51\frac{1}{2}$
90 45^{ef}–46	94 49^{cd}–50	4230^{cd}–4231	89 52–53
91 1^{ab}	95 1^{ab}	4232^{ab}	90 1^{ab}
357*	—	—	90 1^{cd}
91 1^{cd}–12^{ab}	95 1^{cd}–12^{ab}	4232^{cd}–4243^{ab}	90 2–12
358*	—	—	90 13^{cd}
91 12^{cd}	95 12^{cd}	4243^{cd}	90 13^{ab}
91 13–14^{abcd}	95 13–14	4244–4245	90 14–16
91 14^{ef}–17^{abcd}	95 15–18^{ab}	4246–4249^{ab}	90 $16\frac{1}{2}$–$18\frac{1}{2}$
91 17^{ef}–37	95 18^{cd}–38	4249^{cd}–4269	90 19–39
91 38	95 39	4270	90 40^{ad}, 41^{ab}
—	—	—	90 40^{bc}
91 39^{abcd}	95 40	4271	90 41^{cd}–42^{ab}
91 39^{ef}–43	95 41–45^{ab}	4272–4276^{ab}	90 42^{cd}–46
359*	—	—	—
91 44–45	95 45^{cd}–47^{ab}	4276^{cd}–4278^{ab}	90 47–48
—	—	—	90 $48\frac{1}{2}$
91 46	95 47^{cd}–48^{ab}	4278^{cd}–4279^{ab}	90 $49\frac{1}{2}^{ab}$, 50
—	—	—	90 $49\frac{1}{2}^{cd}$
91 47–51^{abcd}	95 48^{cd}–53^{ab}	4279^{cd}–4289^{ab} †	90 51–55
91 51^{ef}–52	95 53^{cd}–54	4289^{cd}–4290	90 $55\frac{1}{2}$–$56\frac{1}{2}$
91 53^{abcd}	95 55	4291^{ab}, 4292^{ab}	90 $57\frac{1}{2}$
91 53^{ef}	95 56^{ab}	4291^{cd}	90 $58\frac{1}{2}^{ab}$
91 54–57^{abcd}	95 56^{cd}–60^{ab}	4292^{cd}–4296^{ab}	90 $58\frac{1}{2}^{cd}$–62
91 57^{ef}–58^{abcd}	95 60^{cd}–61	4296^{cd}–4297	90 63–$63\frac{1}{2}$
91 58^{ef}–60^{abcd}	95 62–64^{ab}	4298–4300^{ab}	90 $64\frac{1}{2}$–66
91 60^{ef}–61	95 64^{cd}–65	4300^{cd}–4301	90 $66\frac{1}{2}$–$67\frac{1}{2}$
—	—	—	90 68–$72\frac{1}{2}^{ab}$
91 62	95 66	4302	90 $72\frac{1}{2}^{cd}$–73
91 63	95 67	4303	90 74^{ab}, $74\frac{1}{2}$
—	—	—	90 74^{cd}
91 64–66^{abcd}	95 68–70	4304–4306	90 $75\frac{1}{2}$–$77\frac{1}{2}$
91 66^{ef}–68^{abcd}	95 71–73^{ab}	4307–4309^{ab}	90 $78\frac{1}{2}$–80
91 68^{ef}–71	95 73^{cd}–76	4309^{cd}–4312	90 $80\frac{1}{2}$–$83\frac{1}{2}$
—	—	—	90 84
91 72–81	95 77–86	4313–4322	90 85–94

† The Cal Ed omits in counting five numbers between 4280–4290

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
370*	—	—	—
—	—	—	91 $64\frac{1}{2}^{cd}$
92 60–65^{ab}	96 61–66^{ab}	4383–4388^{ab}	91 $65\frac{1}{2}$–$70\frac{1}{2}^{ab}$
371*	—	—	91 $70\frac{1}{2}^{cd}$–$71\frac{1}{2}^{ab}$
92 65^{cd}–66^{abcd}	96 66^{cd}–67	4388^{cd}–4389	91 $71\frac{1}{2}^{cd}$–$72\frac{1}{2}$
92 66^{ef}–67^{ab}	96 68	4390	91 $73\frac{1}{2}$
372*	—	—	91 $74\frac{1}{2}^{ab}$
92 67^{cd}–68^{ab}	96 69	4391	91 $74\frac{1}{2}^{cd}$–$75\frac{1}{2}^{ab}$
92 68^{cd}	96 70^{ab}	4392^{ab}	—
92 69	96 70^{cd}–71^{ab}	4392^{cd}–4393^{ab}	91 $75\frac{1}{2}^{cd}$–$76\frac{1}{2}^{ab}$
373*	—	—	91 $76\frac{1}{2}^{cd}$
92 70–71	96 71^{cd}–73^{ab}	4393^{cd}–4395^{ab}	91 $77\frac{1}{2}$–$78\frac{1}{2}$
—	—	—	91. $79\frac{1}{2}^{ab}$
92 72	96 73^{cd}–74^{ab}	4395^{cd}–4396^{ab}	91 $80\frac{1}{2}^{ab}$, $79\frac{1}{2}^{cd}$
92 73–79	96 74^{cd}–80^{ef}	4396^{cd}–4403	91 $80\frac{1}{2}^{cd}$–87
93 1–5	97 1–5	4404–4408	92 1–5
—	—	—	92 $5\frac{1}{2}$
374*	—	—	92 $6\frac{1}{2}$
93 6	97 6	4409	92 $7\frac{1}{2}$
—	—	—	92 $8\frac{1}{2}^{ab}$
375*	—	—	—
93 7–17	97 7–17	4410–4421^{ab}	92 $8\frac{1}{2}^{cd}$–19
—	—	—	92 20^{ab}
93 18–23^{abcd}	97 18–23	4421^{cd}–4427^{ab}	92 20^{cd}–$25\frac{1}{2}$
93 23^{ef}–24	97 24–25^{ab}	4427^{cd}–4428	92 26–27
376*	—	—	92 28
93 25–26^{abcd}	97 25^{cd}–27^{ab}	4429–4430	92 29–30
93 26^{ef}	97 27^{cd}	4431^{ab}	92 31^{ab}
—	—	—	92 $31\frac{1}{2}$
93 27	97 28	4431^{cd}–4432^{ab}	92 $32\frac{1}{2}^{cdab}$
93 28–29	97 29–30	4432^{cd}–4434^{ab}	92 33–35^{ab}
—	—	—	92 35^{cd}
93 30	97 31	4434^{cd}–4435^{ab}	92 36
377*	—	—	—
93 31–34^{abcd}	97 32–35	4435^{cd}–4439^{ab}	92 37–40
93 34^{ef}–35	97 36–37^{ab}	4439^{cd}–4440	92 $40\frac{1}{2}$–$41\frac{1}{2}$
93 36^{abcd}	97 37^{cd}–38^{ab}	4441	92 42, 44^{ab}
—	—	—	92 43

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	96 17
96 16–21^{abcd}	100 17–22	4546–4551	96 18–23
96 21^{ef}–25^{abcd}	100 23–27^{ab}	4552–4556^{ab}	96 $23\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
96 25^{ef}–30^{ab}	100 27^{cd}–32^{ab}	4556^{cd}–4561^{ab}	96 28–33^{ab}
385*	—	—	—
96 30^{cd}–41	100 32^{cd}–43	4561^{cd}–4572	96 33^{cd}–44
386*	—	—	—
96 42–50^{ab}	100 44–52^{ab}	4573^{ab}–4581^{ab}	96 45–54^{ab}
387*	—	—	96 54^{cd}
96 50^{cdef}	100 52^{cd}–53^{ab}	4581^{cd}–4582^{ab}	96 55
388*	—	—	96 56^{ab}
96 51	100 53^{cd}–54	4582^{cd}–4583	96 56^{cd}–$56\frac{1}{2}$
97 1–2	101 1–2	4584–4585	97 1–2
97 3	101 3	4587^{cd}, 4586^{ab}	97 3
97 4	101 4	4586^{cd}, 4587^{ab}	97 4
97 5–8^{abcd}	101 5–8	4588–4591	97 5–8
97 8^{ef}–10^{abcd}	101 9–11^{ab}	4592–4594^{ab}	97 $8\frac{1}{2}$–$10\frac{1}{2}$
97 10^{ef}–15^{abcd}	101 11^{cd}–16	4594^{cd}–4599	97 11–$16\frac{1}{2}^{ab}$
97 15^{ef}–28^{ab}	101 17–29	4600–4612	97 $16\frac{1}{2}^{cd}$–$29\frac{1}{2}^{ab}$
389*	—	—	—
97 28^{cdef}	101 30	4613	97 $29\frac{1}{2}^{cd}$–30
97 29–50	101 31–52	4614–4635	97 31–52
97 51	101 53	4636	97 $52\frac{1}{2}$, $54\frac{1}{2}^{cd}$
—	—	—	97 $53\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}^{ab}$
97 52–57	101 54–59	4637–4642	97 $55\frac{1}{2}$–$60\frac{1}{2}$
98 1–4	102 1–4	4643–4646	98 1–4
390*	—	—	98 5
98 5–14^{abcd}	102 5–14	4647–4656	98 6–15
98 14^{ef}–29^{abc}	102 15–30^{a}	4657–4672^{a}	98 $15\frac{1}{2}$–$30\frac{1}{2}^{abc}$
391*	—	—	98 $30\frac{1}{2}^{d}$–$31\frac{1}{2}^{abc}$
98 29^{d}–34	102 30^{b}–35^{ab}	4672^{b}–4677^{ab}	98 $31\frac{1}{2}^{d}$–$36\frac{1}{2}$
392*	—	—	98 $37\frac{1}{2}$–$38\frac{1}{2}^{ab}$
98 35^{abcd}	102 35^{cd}–36^{ab}	4677^{cd}–4678^{ab}	98 $38\frac{1}{2}^{cd}$–$39\frac{1}{2}^{ab}$
98 35^{ef}–38	102 36^{cd}–39	4678^{cd}–4681	98 $39\frac{1}{2}^{cd}$–$42\frac{1}{2}$
99 1–4	103 1–4	4682–4685	99 1–4
99 5	103 5	4686	99 5^{ad}, $5\frac{1}{2}$
—	—	—	99 5^{bc}
99 6	103 6	4687	99 $6\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
—	—	—	101 19
402*	—	—	—
101 16–21	105 16^{cd}–22^{ab}	4782^{cd}–4788^{ab}	101 20–25
—	—	—	101 26
101 22–23	105 22^{cd}–24^{ab}	4788^{cd}–4790^{ab}	101 27–28
403*	—	—	—
101 24–25	105 24^{cd}–26^{ab}	4790^{cd}–4792^{ab}	101 29–30
404* (*for* 25)	—	—	—
101 26–30^{abcd}	105 26^{cd}–31^{ab}	4792^{cd}–4797^{ab}	101 31–35
101 30^{ef}	105 31^{cd}	4797^{cd}	101 $35\frac{1}{2}$
101 31^{abcd}	105 32	4798	101 $36\frac{1}{2}$
101 31^{ef}	105 33^{ab}	4799^{ab}	101 $37\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	101 $37\frac{1}{2}^{cd}$
101 32^{abcd}	105 33^{cd}–34^{ab}	4799^{cd}–4800^{ab}	101 $38\frac{1}{2}$
101 32^{ef}	105 34^{cd}	4800^{cd}	101 39
405*	—	—	101 40
406*	—	—	101 41
101 33	105 35	4801	101 $41\frac{1}{2}$–$42\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	101 $42\frac{1}{2}^{cd}$
102 1–2	106 1–2	4802–4803	102 1–2
102 3	106 3	4804	102 3^{ab}, $3\frac{1}{2}$
—	—	—	102 3^{cd}
102 4^{ab}	106 4^{ab}	4805^{ab}	102 $4\frac{1}{2}^{ab}$
407*	—	—	—
102 4^{cdef}–5^{a}	106 4^{cd}–5^{c}	4805^{cd}–4806^{c}	102 $4\frac{1}{2}^{cd}$–6^{a}
408*	—	—	—
102 5^{b}–7^{abcd}	106 5^{d}–8^{ab}	4806^{d}–4809^{ab}	102 6^{b}–8
102 7^{ef}–8^{abcd}	106 8^{cd}–9	4809^{cd}–4810	102 $8\frac{1}{2}$–$9\frac{1}{2}$
102 8^{ef}	106 10^{ab}	4811^{ab}	102 10
102 9–10	106 10^{cd}–12^{ab}	4811^{cd}–4813^{ab}	102 11–12
409*	—	—	102 13
102 11–16	106 12^{cd}–18^{ab}	4813^{cd}–4819^{ab}	102 14–19
410*	—	—	—
102 17^{abcd}	106 18^{cd}–19^{ab}	4819^{cd}–4820^{ab}	102 20
102 17^{ef}	106 19^{cd}	4820^{cd}	102 21^{ab}
102 18–22^{abcd}	106 20–24	4821–4825	102 21^{cd}–$25\frac{1}{2}$
102 22^{ef}–44	106 25–47^{ab}	4826–4848^{ab}	102 26–48
102 45^{ab}	106 47^{cd}	—	102 49^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
102 45^{cd}–46	106 48, 49^{cd}	4848^{cd}–4849	102 49^{cd}–50
—	106 49^{ab}	—	—
102, 47	106. 50	4850	102 51
102 48	106 51	4851	102 52^{ab}, 53^{ab}
—	—	—	102 52^{cd}, 53^{cd}–56^{ab}
102 49	106 52	4852	102 $56\frac{1}{2}$, 56^{cd}
411*	—	—	—
—	—	—	102 $57\frac{1}{2}$
102. 50–51	106 53–54	4853–4854	102 $58\frac{1}{2}$–$59\frac{1}{2}$
412*	—	—	102 61
102 52	106 55	4855	102 $60\frac{1}{2}$
102 53^{abcd}	106 56	4856	102 62
102 53^{ef}–56^{abcd}	106 57–60^{ab}	4857–4860^{ab}	102 63–$65\frac{1}{2}$
102 56^{ef}–58	106 60^{cd}–62	4860^{cd}–4862	102 66–68
413*	—	—	—
102 59^{abcd}	106 63	4863	102 69
102 59^{ef}–61^{abcd}	106 64–66^{ab}	4864–4866^{ab}	102 $69\frac{1}{2}$–$71\frac{1}{2}$
102 61^{ef}	106. 66^{cd}	4866^{cd}	102 72
414*	106. 67^{ab}	4867^{ab}	—
415*	—	—	—
102 62–70^{ab}	106 67^{cd}–75	4867^{cd}–4875	102 73–81^{ab}
416*	—	—	102 81^{cd}
102 70^{cd}–73	106 76–79^{ab}	4876–4879^{ab}	102 $81\frac{1}{2}$–$84\frac{1}{2}$
102 74^{abcd}	106 79^{cd}–80^{ab}	4879^{cd}, 4881^{ab}	102 $85\frac{1}{2}$
417*	106 81^{cd}	4881^{cd}	—
102 74^{ef}	106 80^{cd}	4880^{ab}	102 $86\frac{1}{2}^{ab}$
102 75	106 81^{ab}, 82^{ab}	4880^{cd}, 4882^{ab}	102 $86\frac{1}{2}^{cd}$–$87\frac{1}{2}^{ab}$
418*	106 82^{cd}	4882^{cd}	—
419*	—	—	102 $87\frac{1}{2}^{cd}$
102. 76	106 83	4883	102 88–89^{ab}
420*	—	—	102 89^{cd}–$89\frac{1}{2}$
102 77–78^{ab}	106 84–85^{ab}	4884–4885^{ab}	102 $90\frac{1}{2}$–$91\frac{1}{2}^{ab}$
421*	—	—	102 $91\frac{1}{2}^{cd}$–$92\frac{1}{2}$
102 78^{cd}	106 85^{cd}	4885^{cd}	102 $93\frac{1}{2}^{ab}$
422*	—	—	—
—	—	—	102 $93\frac{1}{2}^{cd}$–95
103 1–2	107 1–2	4886–4887	102. 96–97
—	—	—	102. 98^{ab}

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
103 3–4^{ab}	107 3–4^{ab}	4888–4889^{ab}	102 98^{cd}–99
423*	—	—	102 100^{ab}
103 4^{cd}	107 4^{cd}	4889^{cd}	102 100^{cd}
—	—	—	102 101
103 5–11	107 5–11	4890–4896	102 102–108
—	—	—	102 108½
103 12–14	107 12–14	4897–4899	103 1–3
—	—	—	103 4–5
103 15–17	107 15–17	4900–4902	103 6–8
—	—	—	103 8½
103 18–34^{abcd}	107 18–34	4903–4919	103 9½–25½
103 34^{ef}	107 35^{ab}	4920^{ab}	103 26
103 35–38^{abcd}	107 35^{cd}–39^{ab}	4920^{cd}–4924^{ab}	103 27–30½^{ab}
103 38^{ef}	107 39^{cd}	4924^{cd}	103 30½^{cd}
103 39–44^{abcd}	107 40–45	4925–4930	103 31½–36½
103 44^{ef}	107 46^{ab}	4931^{ab}	103 37½^{ab}
103 45^{abcd}	107 46^{cd}–47^{ab}	4931^{cd}–4932^{ab}	103 37½^{cd}–38½^{ab}
103 45^{ef}–49^{ab}	107 47^{cd}–51^{ab}	4932^{cd}–4936^{ab}	103 38½^{cd}–42
424*	—	—	—
103 49^{cd}	107 51^{cd}	4936^{cd}	103 42½
425*	—	—	—
103 50–51^{abcd}	107 52–53	4937–4938	103 43–45^{ab}
103 51^{ef}	107 54^{ab}	4939^{ab}	103 45^{cd}
103 52^{abcd}	107 54^{cd}–55^{ab}	4939^{cd}–4940^{ab}	103 45½–46½^{ab}
103 52^{ef}	107 55^{cd}	4940^{cd}	103 46½^{cd}
103 53^{abcd}	107 56	4941	103 47½
103 53^{ef}	107 57^{ab}	4942^{ab}	103 48
103 54^{abcd}	107 57^{cd}–58^{ab}	4942^{cd}–4943^{ab}	103 49
103 54^{ef}	107 58^{cd}	4943^{cd}	103 50^{ab}
426*	—	—	—
103 55^{abcd}	107 59	4944	103 50^{cd}–51^{ab}
103. 55^{ef}	107 60^{ab}	4945^{ab}	103 51^{cd}
103 56^{ab}	107 60^{cd}	4945^{cd}	103 51½
427*	—	—	103 52½^{ab}
103 56^{cd}–57	107 61–62^{ab}	4946–4947^{ab}	103 52½^{cd}–53½
428*	—	—	—
103. 58–65^{abcd}	107 62^{cd}–70^{ab}	4947^{cd}–4955^{ab}	103 54½–62^{ab}
103 65^{ef}	107 70^{cd}	4955^{cd}	103 62^{cd}

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
103 66^{abcd}	107. 71	4956	103 63
103 66^{ef}	107. 72^{ab}	4957^{ab}	103 64^{ab}
103 67–72	107 72^{cd}–78^{ab}	4957^{cd}–4963	103 64^{cd}–$69\frac{1}{2}$
429*	—	—	—
103. 73–75^{ab}	107 78^{cd}–80	4964–4966^{ab}	103 $70\frac{1}{2}$–$72\frac{1}{2}^{ab}$
430*	—	—	—
103 75^{cd}–80	107 81–86^{ab}	4966^{cd}–4971	103 $72\frac{1}{2}^{cd}$–$77\frac{1}{2}$
103 81	107 86^{cd}, 87^{cd}	4972^{ab}, 4973^{ab}	103 $78\frac{1}{2}$
—	107 87^{ab}	4972^{cd}	—
103 82–89	107 88–95	4973^{cd}–4981	103 $79\frac{1}{2}$–$86\frac{1}{2}$
431*	—	—	103 $87\frac{1}{2}$
103 90–100	107 96–106	4982–4992	103 $88\frac{1}{2}$–$98\frac{1}{2}$
432*	—	—	103 $99\frac{1}{2}$
103 101^{ab}	107 107^{ab}	4993^{ab}	103 $100\frac{1}{2}^{ab}$
433*	107 107^{cd}	4993^{cd}	103 $100\frac{1}{2}^{cd}$
103 101^{cd}	107 107^{ef}	—	103 101
434* (*for* 101^{cd})	—	—	—
104 1–28	108 1–28	4994–5021	104 1–$28\frac{1}{2}$
104 29	108 29^{ab}, 30^{ab}	5022^{ab}, 5023^{ab}	104 $29\frac{1}{2}$
104. 30^{ab}	108 30^{cd}	5023^{cd}	104 $30\frac{1}{2}^{ab}$
435*	—	—	—
104 30^{cdef}	108 31^{ab}, 29^{cd}	5024^{ab}, 5022^{cd}	104 $30\frac{1}{2}^{cd}$–$31\frac{1}{2}^{ab}$
436*	108 31^{cd}	5024^{cd}	—
104 31–37^{abcd}	108 32–39^{ab}	5025–5031	104 $31\frac{1}{2}^{cd}$–38
104 37^{ef}	108 39^{cd}	5032^{ab}	104 $38\frac{1}{2}$
104 38–42	108 40–44	5032^{cd}–5037^{ab}	104 $39\frac{1}{2}$–$43\frac{1}{2}$
437*	—	—	—
104 43–53	108 45–55	5037^{cd}–5048	104 $44\frac{1}{2}$–$54\frac{1}{2}$
104 54–57^{abcd}	108 56–59	5049–5052	104 $56\frac{1}{2}$–$59\frac{1}{2}$
104 57^{ef}	108 60^{ab}	5053^{ab}	104 60
104 58	108 60^{cdef}	5053^{cd}–5054	104 $55\frac{1}{2}$
105 1–5^{abcd}	109 1–5	5055–5059	105 1–5
105 5^{ef}	109 6^{ab}	5060^{ab}	105 6^{ab}
105 6^{abcd}	109 6^{cd}–7^{ab}	5060^{cd}–5061^{ab}	105 6^{cd}–7^{ab}
105 6^{ef}	109 7^{cd}	5061^{cd}	105 7^{cd}
105. 7–8	109 8–9	5062–5063	105 8–9
105 9	109 10	5064	105 10^{ab}, 11^{ab}
—	—	—	105 10^{cd}

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
105 10–23^{abcd}	109 11–24	5065–5078	105. 11^{cd}–24$\frac{1}{2}$
438*	—	—	105 –26^{cd}–26$\frac{1}{2}$
105 23^{ef}	109. 25^{ab}	5079^{ab}	105 25
105 24	109 25^{cd}–26^{ab}	5079^{cd}–5080^{ab}	105 26^{ab}, 27$\frac{1}{2}^{ab}$
105 25^{abcd}	109 26^{cd}–27^{ab}	5080^{cd}–5081^{ab}	105 27$\frac{1}{2}^{cd}$–28$\frac{1}{2}^{ab}$
105 25^{ef}	109 27^{cd}	5081^{cd}	105 28$\frac{1}{2}^{cd}$
105 26	109 28	5082	105 29$\frac{1}{2}$
439*	—	—	105 30$\frac{1}{2}$
105 27–28	109 29–30	5083–5084	105. 31$\frac{1}{2}$–32$\frac{1}{2}$
—	—	—	105 33$\frac{1}{2}^{ab}$
105 29–37	109 31–39	5085–5093	105 33$\frac{1}{2}^{cd}$–42
106 1–6^{abcd}	110 1–6	5094–5099	106 1–6
106 6^{ef}	110 7^{ab}	—	106 6$\frac{1}{2}$
106 7–9	110 7^{cd}–10^{ab}	5100–5102	106 7$\frac{1}{2}$–9$\frac{1}{2}$
440*	—	—	—
106 10–14^{ab}	110 10^{cd}–41	5103–5107^{ab}	106 10$\frac{1}{2}$–14$\frac{1}{2}^{ab}$
441*	—	—	106 14$\frac{1}{2}^{cd}$
106 14^{cdef}	110 15	5107^{cd}–5108^{ab}	106 15$\frac{1}{2}$
106 15–17^{abcd}	110 16–18	5108^{cd}–5111^{ab}	106 16$\frac{1}{2}$–18$\frac{1}{2}$
106 17^{ef}–25	110 19–27^{ab}	5111^{cd}–5119	106 19–26$\frac{1}{2}$
442* (*for* 25)	—	—	—
106 26–28	110 27^{cd}–30^{ab}	5120–5122	106 27–29$\frac{1}{2}$
106 29	110 30^{cd}–31^{ab}	5123	106 30$\frac{1}{2}^{ab}$, 31$\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	106 30$\frac{1}{2}^{cd}$
106 30–31^{abcd}	110 31^{cd}–33^{ab}	5124–5125	106 31$\frac{1}{2}^{cd}$–33
106 31^{ef}	110 33^{cd}	5126^{ab}	106 34^{ab}
443*	—	—	106 34^{cd}
106 32–37^{ab}	110 34–39^{ab}	5126^{cd}–5131	106 35–40^{ab}
106 37^{cd}–39^{ab}	110 39^{cd}–41^{ab}	—	106 40^{cd}–42^{ab}
106 39^{cd}–40^{abcd}	110 41^{cd}–42	5132–5133^{ab}	106. 42^{cd}–43
106 40^{ef}	110 43^{ab}	5133^{cd}	106 43$\frac{1}{2}$
106 41–43^{abcd}	110 43^{cd}–46^{ab}	5134–5136	106 44$\frac{1}{2}$–46$\frac{1}{2}$
106 43^{ef}	110 46^{cd}	5137^{ab}	106 47
106 44–45	110. 47–48	5137^{cd}–5139	106 48–49
—	—	—	106 50
107 1–11^{abcd}	111 1–11	5140–5150	107. 1–11
107 11^{ef}	111 12^{ab}	5151	107 11$\frac{1}{2}$
107 12^{abcd}	111 12^{cd}–13^{ab}	5151^{cd}–5152^{ab}	107 12$\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
444*	—	—	107. $13\frac{1}{2}^{ab}$
107 12^{ef}	111 13^{cd}	5152^{cd}	107. $13\frac{1}{2}^{cd}$
107 13–15^{abcd}	111 14–16	5153–5155	107 $14\frac{1}{2}$–$16\frac{1}{2}$
107. 15^{ef}	111 17^{ab}	5156^{ab}	107 17
107 16	111 17^{cd}–18^{ab}	5156^{cd}–5157^{ab}	107 18
107 17^{ab}	—	5157^{cd}	107 19^{ab}
107 17^{cd}–23^{abc}	111 18^{cd}–24^{abc}	5158–5164^{a}	107. 19^{cd}–25^{abc}
445* (*for* 23^{abc})	—	—	—
107 23^{d}–30^{abcd}	111. 24^{d}–31	5164^{b}–5171^{ab}	107 25^{d}–32
107 30^{ef}	111 32^{ab}	5171^{cd}	107 33^{ab}
107 31^{abcd}	111 32^{cd}–33^{ab}	5172	107 33^{cd}–$33\frac{1}{2}$
107 31^{ef}	111 33^{cd}	5173^{ab}	107 34
107 32–33^{ab}	111 34–35^{ab}	5173^{cd}–5174	107 35–36^{ab}
446*	—	—	—
107 33^{cd}–39^{abc}	111 35^{cd}–41^{abc}	5175–5181^{a}	107 36^{cd}–42^{abc}
107 39^{d}	—	5181^{b}	107 42^{d}
447* (*for* 39^{d})	111 41^{d}–42^{ab}	—	—
107 40–46^{abcd}	111 42^{cd}–49^{ab}	5181^{cd}–5188^{ab}	107 43–48, $49\frac{1}{2}$
448*	—	—	107 50
107. 46^{ef}	111 49^{cd}	5188^{cd}	107 $48\frac{1}{2}$
107 47	111 50	5189	107 51
449*	—	—	107. 52^{ab}
107. 48–54	111. 51–57	5190–5196	107 52^{cd}–$58\frac{1}{2}$
—	—	—	107 59–61^{ab}
107 55	111 58	5197	107 61^{cd}–$61\frac{1}{2}$
108 1–2	112 1–2	5198–5199	108. 1–2
450* (*for* 2^{cd})	—	—	—
108 3–8	112 3–8	5200–5205	108 3–$8\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	108 $8\frac{1}{2}^{cd}$
108 9–14	112 9–14	5206–5211	108 $9\frac{1}{2}$–$14\frac{1}{2}$
451*	—	—	—
108 15–20^{ab}	112 15–20^{ab}	5212–5217^{ab}	108 $15\frac{1}{2}$–$20\frac{1}{2}$
—	—	—	108 $20\frac{1}{2}^{cd}$
452*	—	—	108 25^{cd}
108 20^{cd}–23	112 20^{cd}–23	5217^{cd}–5220	108 21–24
108 24	112 24	5221	108 25^{ab}, 26^{ab}
108. 25–29	112 25–29	5222–5226	108 26^{cd}–$30\frac{1}{2}$
453*	—	—	—

Crit Ed.	Bom. Ed	Cal Ed	Madras Ed
108 30	112 30	5227	108 $31\frac{1}{2}$
—	—	—	108 32
108 31–41	112 31–41	5228–5238	108 33–43
454*	—	—	108 44
455*	—	5239^{ab}	—
109 $1–6^{abcd}$	113 1–6	$5239^{cd}–5245^{ab}$	109 $1–6\frac{1}{2}^{ab}$
109 6^{ef}	113 7^{ab}	5245^{cd}	109 $6\frac{1}{2}^{cd}$
109 7^{abcd}	113 $7^{cd}–8^{ab}$	5246	109 $7\frac{1}{2}$
109 7^{ef}	113 8^{cd}	5247^{ab}	109 8
109 8^{abcd}	113 9	$5247^{cd}–5248^{ab}$	109 9^{ab}, 10^{ab}
—	—	—	109 9^{cd}
109 8^{ef}	113 10^{ab}	5248^{cd}	109 10^{cd}
109 9–10	113 $10^{cd}–12^{ab}$	5249–5250	109 11–12
456*	—	—	—
109 11	113 $12^{cd}–13^{ab}$	5251	109 13
109 12^{abcd}	113 $13^{cd}–14^{ab}$	5252	109 14^{ab}, 15^{ab}
—	—	—	109 14^{cd}
109 $12^{ef}–17^{abcd}$	113 $14^{cd}–19$	$5253–5258^{ab}$	109 $15^{cd}–20$
109 17^{ef}	113 20^{ab}	5258^{cd}	109 21^{ab}
109 18^{abcd}	113 $20^{cd}–21^{ab}$	5259	109 $21^{cd}–22^{ab}$
109 $18^{ef}–23$	113 $21^{cd}–26$	$5260–5265^{ab}$	109 $22^{cd}–27$
—	—	—	109 28^{ab}
109 24–26	113 27–29	$5265^{cd}–5268^{ab}$	109 $28^{cd}–30\frac{1}{2}$
457*	113 30	$5268^{cd}–5269^{ab}$	—
109 27	113 31	5270^{ab}, 5269^{cd}	109 $31\frac{1}{2}$
109 28–29	113 32–33	$5270^{cd}–5272^{ab}$	109 $32\frac{1}{2}–33\frac{1}{2}$
458*	—	—	109 $34\frac{1}{2}–35\frac{1}{2}$
109 30–36	113 34–40	$5272^{cd}–5279^{ab}$	109 $36\frac{1}{2}–42\frac{1}{2}$
459*	—	—	—
109 $37–38^{ab}$	113 $41–42^{ab}$	$5279^{cd}–5280$	109 $43\frac{1}{2}–44\frac{1}{2}$
109 38^{cd}	113 42^{cd}	—	—
109 39	113 43	—	109 $44\frac{1}{2}^{cd}–45\frac{1}{2}^{ab}$
109 $40–41^{abcd}$	113 44–45	5281–5282	109 $45\frac{1}{2}^{cd}–47$
109 41^{ef}	113 46^{ab}	5283^{ab}	109 $47\frac{1}{2}$
109 $42–44^{abcd}$	113 $46^{cd}–49^{ab}$	$5283^{cd}–5286^{ab}$	109 $48\frac{1}{2}–51^{ab}$
109 $44^{ef}–48$	113 $49^{cd}–53$	$5286^{cd}–5290$	109 $51^{cd}–55$
110 $1–7^{abcd}$	114 1–7	5291–5297	110 1–7
110 7^{ef}	114 8^{ab}	5298^{ab}	110 $7\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed.
110 $8–11^{abcd}$	114 $8^{cd}–12^{ab}$	$5298^{cd}–5302^{ab}$	110 8½–11½
110 $11^{ef}–15$	114 $12^{cd}–16$	$5302^{cd}–5306$	110 12–16
110 16^{ab}	114 17^{ab}	—	110 17^{ab}
460*	—	—	110 17^{cd}
110 16^{cd}	114 17^{cd}	—	110 18^{ab}
461*	—	—	110 18^{cd}
110 17^{ab}	114 18^{ab}	—	110 19^{ab}
462*	—	—	110 19^{cd}
110 $17^{cd}–18$	114 $18^{cd}–19$	—	110 20–20½
110 19–46	114 20–47	5307–5334	110. 21½–48½
111 1–20	115 1–20	5335–5354	111 1–20
463*	—	—	—
111 21–28	115 21–28	5355–5362	111 21–28
464*	—	—	—
111 29–43	115 29–43	5363–5377	111 29–43
112 $1–22^{ab}$	116 $1–22^{ab}$	$5378–5397^{ab}$	112 $1–22^{ab}$
112 $22^{cd}–23$	116 $22^{cd}–23$	$5397^{cd}–5398$	—
112 $24–29^{abcd}$	116 24–29	5399–5404	112 22^{cd}–27½
112 29^{ef}	116 30^{ab}	5405^{ab}	112 28½^{ab}
112 30^{ab}	116 30^{cd}	5405^{cd}	112 28½^{cd}
465*	116. 31^{ab}	5406^{ab}	112 29½^{ab}
112 30^{cdef}	116 $31^{cd}–32^{ab}$	$5406^{cd}–5407^{ab}$	112 29½^{cd}–30
112 $31–34^{abcd}$	116 $32^{cd}–36^{ab}$	$5407^{cd}–5411^{ab}$	112 31–34
112 $34^{ef}–45^{ab}$	116 $36^{cd}–47^{ab}$	$5411^{cd}–5422^{ab}$	112 34½–45½^{ab}
112 $45^{cd}–47^{ab}$	116 $47^{cd}–49^{ab}$	—	112 45½^{cd}–47½^{ab}
112 $47^{cd}–54^{ab}$	116 $49^{cd}–56^{ab}$	$5422^{cd}–5429^{ab}$	112 47½^{cd}–54½^{ad}
112 $54^{cd}–56^{ab}$	116 $56^{cd}–58^{ab}$	—	112 54½^{cd}–56½^{ab}
112 $56^{cd}–63$	116 $58^{cd}–65$	$5429^{cd}–5436$	112 56½^{cd}–63½
112 64	116 68	5439	112 64, 67^{ab}
112 65–66	116 66-67	5437–5438	112 65–66
112 67	116 69	5440	112 $67^{cd}–68^{ab}$
112 $68–74^{abcd}$	116 70–76	5441–5447	112 68^{cd}–74½
112 74^{ef}	116 77^{ab}	5448^{ab}	112 75
112 $75–77^{abcd}$	116 $77^{cd}–80^{ab}$	$5448^{cd}–5451^{ab}$	112 76–78
112 77^{ef}	116 80^{cd}	5451^{cd}	112 78½
112 78	117 1	5452	113 1^{ad}, 2
—	—	—	113 1^{bc}, 1½
112 $79–95^{abcd}$	117 2–18	5453–5469	113 3–19

Crit Ed.	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
112 95^{ef}	117 19^{ab}	5470^{ab}	113 19½
112 96–97^{abcd}	117 19^{cd}–21^{ab}	5470^{cd}–5472^{ab}	113 20½–21½
112 97^{ef}	117 21^{cd}	5472^{cd}	113 22
112 98–99^{ab}	117 22–23^{ab}	5473–5474^{ab}	113 23–24^{ab}
466*	—	—	—
112 99^{cd}–105^{abcd}	117 23^{cd}–29	5474^{cd}–5480	113 24½^{cd}–30
112 105^{ef}–110	117 30–35^{ab}	5481–5486^{ab}	113 30½–35½
467*	117 35^{cd}	—	—
112 111–118^{abcd}	117 36–43^{ab}	5486^{cd}–5494^{ab}	113 36½–43½
112 118^{ef}	117 43^{cd}	5494^{cd}	113 44
112 119–121^{abcd}	117 44–46	5495–5497	113 45–47
112 121^{ef}	117 47^{ab}	5498^{ab}	113 47½
112 122–124^{abcd}	117 47^{cd}–50^{ab}	5498^{cd}–5501^{ab}	113 48½–50½
112 124^{ef}	117 50^{cd}	5501^{cd}	113 51
[113 11^{cdef}–15]	[118 12^{cd}–17^{ab}]	[5526^{cd}–5531^{ab}]	113 52–56
112 125–134^{abcd}	117 51–60	5502–5511	113 57–66
112 134^{ef}	117 61^{ab}	—	113 66½
112 135	117 61^{cd}–62^{ab}	—	113 67½
[113 9^{cd}–10^{ab}]	[118 10^{cd}–11^{ab}]	[5524^{cd}–5525^{ab}]	113 68½
[113 16–17]	[118 17^{cd}–19^{ab}]	[5531^{cd}–5533^{ab}]	113 70–71½
468* (_for_ 135^{cd})	—	—	—
112 136–138	117 62^{cd}–65	5512–5514	113 72½–74½
113 1–3^{ab}	118 1–3^{ab}	5515–5517^{ab}	114 1–2½
469*	118 3^{cd}	5517^{cd}	—
113 3^{cd}–5^{abcd}	118 4–6^{ab}	5518–5520^{ab}	114 3–5
115 5^{ef}	118 6^{cd}	5520^{cd}	114 5½
113 6–7	118 7–8	5521–5522	114 6½–7½
470*	—	—	114 9½^{ab}
[113 17^{cd}]	[118 19^{ab}]	[5533^{ab}]	114 9½^{cd}
113 8	118 9	5523	114 8½
113 9^{ab}	118 10^{ab}	5524^{ab}	—
113 9^{cd}–10^{ab}	118 10^{cd}–11^{ab}	5524^{cd}–5525^{ab}	[113 68½]
113 10^{cd}–11^{ab}	118 11^{cd}–12^{ab}	5525^{cd}–5526^{ab}	—
113 11^{cdef}	118 12^{cd}–13^{ab}	5526^{cd}–5527^{ab}	[113 52]
113 12–13	118 13^{cd}–15^{ab}	5527^{cd}–5529^{ab}	[113 53–54]
471* (_for_ 13^{cd})	—	—	—
113 14–15	118 15^{cd}–17^{ab}	5529^{cd}–5531^{ab}	[113 55–56]
113 16	118 17^{cd}–18^{ab}	5531^{cd}–5532^{ab}	[113 70–70½]

Crit Ed.	Bom Ed.	Cal. Ed	Madras Ed
113 17	118 18^{cd}–19^{ab}	5532^{cd}–5533^{ab}	[113 $71\frac{1}{2}$]
113 18–20^{abcd}	118 19^{cd}–22^{ab}	5533^{cd}–5536^{ab}	114 $10\frac{1}{2}$–$12\frac{1}{2}$
113 20^{ef}	118 22^{cd}	5536^{cd}	114 13
113 21^{abcd}	118 23	5537	114 14
113 21^{ef}	118 24^{ab}	5538^{ab}	114 15^{ab}
113. 22–25	118 24^{cd}–28^{ab}	5538^{cd}–5542^{ab}	114 15^{cd}–$18\frac{1}{2}$
472*	118 28^{cd}	—	—
113 26–28^{ab}	118 29–31^{ab}	5542^{cd}–5544	114 $19\frac{1}{2}$–$21\frac{1}{2}^{ab}$
473*	—	—	—
113 28^{cd}–35	118 31^{cd}–38	5545–5552^{ab}	114 $21\frac{1}{2}^{cd}$–$28\frac{1}{2}$
—	—	—	114 $29\frac{1}{2}$
113 36–39	118 39–42	5552^{cd}–5556^{ab}	114 $30\frac{1}{2}$–$33\frac{1}{2}$
—	—	—	114 $34\frac{1}{2}$
113 40–42^{abcd}	118 43–45	5556^{cd}–5559^{ab}	114 $35\frac{1}{2}$–$37\frac{1}{2}$
113 42^{ef}	118 46^{ab}	5559^{cd}	114 38
113 43–45^{abcd}	118 46^{cd}–49^{ab}	5560–5562	114 39–41
113 45^{ef}	118 49^{cd}	5563^{ab}	114 42^{ab}
113 46^{abcd}	118. 50	5563^{cd}–5564^{ab}	114 42^{cd}–43^{ab}
113 46^{ef}	118 51^{ab}	5564^{cd}	114 43^{cd}
113 47–48^{abcd}	118 51^{cd}–53^{ab}	5565–5566	114 44–45
113 48^{ef}	118 53^{cd}	5567^{ab}	114 $45\frac{1}{2}$
113 49	118 54	5567^{cd}–5568	114 $46\frac{1}{2}$
114 1–3^{abcd}	119 1–3	5569–5571	115 1–3
114 3^{ef}–17^{ab}	119 4–17	5572–5585	115 $3\frac{1}{2}$–$17\frac{1}{2}^{ab}$
114 17^{cd}–18	119 18–19^{ab}	—	115 $17\frac{1}{2}^{cd}$–$18\frac{1}{2}$
114 19–23^{abcd}	119 19^{cd}–24^{ab}	5586–5590	115 $19\frac{1}{2}$–$23\frac{1}{2}$
114 23^{ef}	119 24^{cd}	5591^{ab}	115 24
474*	—	—	—
114 24	119 25	5591^{cd}–5592^{ab}	115 25^{ab}, $25\frac{1}{2}$
—	—	—	115 25^{cd}
114 25–26^{abcd}	119 26–27	5592^{cd}–5594^{ab}	115 $26\frac{1}{2}$–$27\frac{1}{2}$
114 26^{ef}	119 28^{ab}	5594^{cd}	115 28
474 A*	—	—	—
114 27–31	119 28^{cd}–33^{ab}	5595–5599	115 29–33
475*	—	—	115 34^{ab}
114 32–33^{abcd}	119 33^{cd}–35^{ab}	5600–5601	115 34^{cd}–36^{ab}
114 33^{ef}	119 35^{cd}	5602^{ab}	115 36^{cd}
114 34–40^{abcd}	119 36–42	5602^{cd}–5609^{ab}	115 37–$43\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed.	Cal Ed	Madras Ed
114 40^{ef}	119. 43^{ab}	5609^{cd}	115. 43½^{cd}
114 41	119 43^{cd}–44^{ab}	5610	115 44½
—	—	—	115 45
114 42	119 44^{cd}–45^{ab}	5611	115 46
—	—	—	115 46½
114 43–45^{ab}	119 45^{cd}–47	5612–5614^{ab}	115 47½–49½^{ab}
—	—	—	115 49½^{cd}
476*	119. 48–49	5614^{cd}–5616^{ab}	—
114 45^{cd}–48^{abcd}	119 50^{ab}–53^{ab}	5616^{cd}–5619	115 50–53
114 48^{ef}	119 53^{cd}	5620^{ab}	115 54^{ab}
114 49–50^{ab}	119 54–55^{ab}	5620^{cd}–5621	115. 54^{cd}–55
477*	—	—	—
114 50^{cd}–52^{abcd}	119 55^{cd}–57	5622–5624^{ab}	115 55½–58^{ab}
114 52^{ef}	119 58^{ab}	5624^{cd}	115 58^{cd}
478*	—	—	115 59
114 53–55	119 58^{cd}–61^{ab}	5625–5627	115 60–62
114 56–57	119 61^{cd}–63^{ab}	5628–5629	115 66–67
114 58	119 64^{cd}–65^{ab}	5631	115. 63
114 59	119 63^{cd}–64^{ab}	5630	115 64
114 60	119 66^{ab}, 65^{cd}	5632^{cdab}	115 65
114 61–63'	119 66^{cd}–69^{ab}	5633–5635	115 68–70
—	—	—	115 70½
114 64–65	119 69^{cd}–71^{ab}	5636–5637	115 71½–72½
114 66	119 71^{cd}–72^{ab}	5638	115 73½^{ab}, 74
—	—	—	115 73½^{cd}
114 67–73	119 72^{cd}–79^{ab}	5639–5645	115 75–81
479*	—	—	115 84
114 74	119 79^{cd}–80^{ab}	5646	115 82
—	—	—	115 83
114 75^{ab}	119 80^{cd}	5647^{ab}	115 85^{ab}
480*	—	—	115 86–87½
114 75^{cd}	119 81^{ab}	5647^{cd}	115 85^{cd}
114 76–77^{abcd}	119 81^{cd}–83^{ab}	5648–5649	115 88½–89½
114 77^{ef}	119 83^{cd}	5650^{ab}	115 90
114 78–80	119 84–86	5650^{cd}–5653^{ab}	115 91–93
—	—	—	115 94
114 81^{abcd}	119 87	5653^{cd}–5654^{ab}	115 95
114 81^{ef}	119 88^{ab}	5654^{cd}	115. 95½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
114 $82–84^{abcd}$	119. $88^{cd}–91^{ab}$	5655–5657	115. 96½–98½
114 84^{ef}	119 91^{cd}	5658^{ab}	115. $99½^{ab}$
114 85–88	119 92–95	$5658^{cd}–5662^{ab}$	115 $99½^{cd}$–103
—	—	—	115 103½
114 89^{abcd}	119 96	$5662^{cd}–5663^{ab}$	115 $104–105^{ab}$
—	—	—	115 106
114 89^{ef}	119 97^{ab}	5663^{cd}	115 105^{cd}
114 $90–91^{abcd}$	119 $97^{cd}–99^{ab}$	5664–5665	115 107–108
114 91^{ef}	119 99^{cd}	5666^{ab}	115. 108½
114 $92–98^{abcd}$	119 100–106	$5666^{cd}–5673^{ab}$	115 109½–115½
114 98^{ef}	119. 107^{ab}	5673^{cd}	115 116
114. $99–102^{abcd}$	119. $107^{cd}–111^{ab}$	5674–5677	115 117–120
114 102^{ef}	119 111^{cd}	5678^{ab}	115 120½
114 $103–105^{ab}$	119 $112–114^{ab}$	5678^{cd}–5680	115 121½–$123½^{ab}$
481*	—	—	115 $123½^{cd}$
114 $105^{cd}–107^{abcd}$	119 114^{cd}–116	$5681–5683^{ab}$	115 124–126
114 107^{ef}	119 117^{ab}	5683^{cd}	115 126½
114 108	119 $117^{cd}–118^{ab}$	5684	115 $127½^{ab}$, $128½^{ab}$
—	—	—	115 $127½^{cd}$
114 109–112	119 118^{cd}–122	5685–5688	115 $128½^{cd}$–132
115. 1–4	120 1–4	5689–5692	116 1–4
—	—	—	116 4½
115. 5	120 6	5694	116 5½
482*	120 7^{ab}	5695	—
115. 6	120 5	5693	116 6½
115 $7–10^{abcd}$	120 $7^{cd}–11^{ab}$	5696–5699	116. 7½–11^{ab}
115 $10^{ef}–11^{ab}$	120 $11^{cd}–12^{ab}$	5700	116 $11^{cd}–12^{ab}$
483*	—	—	—
115 $11^{cd}–18^{abcd}$	120 12^{cd}–19	$5701–5708^{ab}$	116 12^{cd}–19
115 18^{ef}	120 20^{ab}	5708^{cd}	116 20^{ab}
115 $19–20^{abcd}$	120 $20^{cd}–22^{ab}$	5709–5710	116 $20^{cd}–22^{ab}$
115 20^{ef}	120 22^{cd}	5711^{ab}	116 22^{cd}
115 21	120 23	$5711^{cd}–5712^{ab}$	116 23
484*	—	—	—
485*	—	—	—
115 $22–32^{ab}$	120 $24–34^{ab}$	5712^{cd}–5722	116 $24–34^{ab}$
486*	—	—	116 34^{cd}
115 32^{cd}	120 34^{cd}	5723^{ab}	116 34½

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
487*	—	—	—
115 33–38	120 35–40	5723^{cd}–5729	116 $35\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
115 39^{abcd}	120 41	5730	116 $41\frac{1}{2}^{ab}$, $42\frac{1}{2}^{ab}$
—	—	—	116 $41\frac{1}{2}^{cd}$
115 39^{ef}	120 42^{ab}	5731^{ab}	116 $42\frac{1}{2}^{cd}$
115 40–43	120 42^{cd}–46^{ab}	5731^{cd}–5735^{ab}	116 $43\frac{1}{2}$–$46\frac{1}{2}$
488* (*for* 43)	—	—	—
115 44^{ab}	120 46^{cd}	5735^{cd}	116 $47\frac{1}{2}^{ab}$
489*	120 47^{ab}	5736^{ab}	—
115 44^{cd}–47	120 47^{cd}–50	5736^{cd}–5739	116 $47\frac{1}{2}^{cd}$–$50\frac{1}{2}$
490*	120 51^{ab}	5740^{ab}	—
115 48–49^{abcd}	120 51^{cd}–53^{ab}	5740^{cd}–5742^{ab}	116 $51\frac{1}{2}$–$52\frac{1}{2}$
115 49^{ef}	120 53^{cd}	5742^{cd}	116 53
115 50^{abcd}	120 54	5743	116 54
115 50^{ef}	120 55^{ab}	5744	116 $54\frac{1}{2}$
115 51–53^{ab}	120 55^{cd}–57	5745–5747^{ab}	116 $55\frac{1}{2}$–57
491* (*for* 52^{cd}-53^{ab})	—	—	—
115 53^{cd}–54^{ab}	120 58	5747^{cd}–5748^{ab}	116 58
492*	—	—	—
115 54^{cd}	120 59^{ab}	5748^{cd}	116 $58\frac{1}{2}$
493*	—	—	—
115 55–59^{abcd}	120 59^{cd}–64^{ab}	5749–5753	116 $59\frac{1}{2}$–$63\frac{1}{2}$
115 59^{ef}	120 64^{cd}	5754^{ab}	116 64
115 60^{abcd}	120 65	5754^{cd}–5755^{ab}	116 65
115 60^{ef}	120 66^{ab}	5755^{cd}	116 $65\frac{1}{2}$
115 61–63^{abcd}	120 66^{cd}–69^{ab}	5756–5758	116 $66\frac{1}{2}$–69^{ab}
115 63^{ef}	120 69^{cd}	5759^{ab}	116 69^{cd}
115 64^{abcd}	120 70	5759^{cd}–5760^{ab}	116 70
115 64^{ef}	120 71^{ab}	5760^{cd}	116 $70\frac{1}{2}$
115 65	120 71^{cdef}	5761	116 $71\frac{1}{2}$
116 1–3^{ab}	121 1–3^{ab}	5762–5764^{ab}	117 1–3^{ab}
494*	121 3^{cd}	5764^{cd}	117 3^{cd}
116 3^{cdef}	121 4	5765	117 4
116 4–7	121 5–8	5766–5769	117 5–8
495*	—	—	—
116 8–9^{ab}	121 9–10^{ab}	5770–5771^{ab}	117 9–10^{ab}
496*	—	—	—
116 9^{cd}–12	121 10^{cd}–13	5771^{cd}–5774	117 10^{cd}–$13\frac{1}{2}^{ab}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
497* (*for* 12^{cd})	—	—	—
116 13	121 14	5775	117 $13\frac{1}{2}^{cd}$–14
498*	—	—	117 $14\frac{1}{2}$–$15\frac{1}{2}$
116 14	121 15	5776	117 $16\frac{1}{2}$
116 15	121 16	5777	117 $17\frac{1}{2}^{ad}$, 18
—	—	—	117 $17\frac{1}{2}^{bc}$
116 16–18^{ab}	121 17–19^{ab}	5778–5780^{ab}	117 19–21^{ab}
499*	—	—	—
116 18^{cd}–22^{abcd}	121 19^{cd}–23	5780^{cd}–5784	117 21^{cd}–25
116 22^{ef}–37^{abcd}	121 24–39	5785–5800	117 $25\frac{1}{2}$–$40\frac{1}{2}$
116 37^{ef}	121 40^{ab}	5801^{ab}	117 41
116 38^{abcd}	121 40^{cd}–41^{ab}	5801^{cd}–5802^{ab}	117 42
116 38^{ef}	121 41^{cd}	5802^{cd}	117 43^{ab}
116 39^{abcd}	121 42	5803	117 43^{cd}–$43\frac{1}{2}$
116 39^{ef}	121 43^{ab}	5804^{ab}	117 $44\frac{1}{2}^{ab}$
116 40^{abcd}	121 43^{cd}–44^{ab}	5804^{cd}–5805^{ab}	117 $44\frac{1}{2}^{cd}$–$45\frac{1}{2}^{ab}$
116 40^{ef}	121 44^{cd}	5805^{cd}	117 $45\frac{1}{2}^{cd}$
116 41–45^{ab}	121 45–49^{ab}	5806–5809^{ab}	117 $46\frac{1}{2}$–$50\frac{1}{2}^{ab}$
500*	—	—	117 $50\frac{1}{2}^{cd}$
116 45^{cdef}	121 49^{cd}–50^{ab}	5809^{cd}–5810^{ab}	117 $51\frac{1}{2}$
116 46^{abcd}	121 50^{cd}–51^{ab}	5810^{cd}–5811^{ab}	117 52–53^{ab}
116 46^{ef}	121 51^{cd}	5811^{cd}	117 53^{cd}
116 47–50^{ab}	121 52–55^{ab}	5812–5815^{ab}	117 54–57^{ab}
501*	—	—	—
116 50^{c}	121 55^{c}	5815^{c}	—
502* (*for* 50^{c})	—	—	117 57^{cd}–$57\frac{1}{2}^{a}$
116 50^{d}	121 55^{d}	5815^{d}	117 $57\frac{1}{2}^{b}$
116 51	121 56	5816	117 $58\frac{1}{2}$
503*	121 57	5817	—
117 1–3	122 1–3	5818–5820	118 1–3
117 4^{ab}	—	5821^{ab}	118 4^{ab}
504* (*for* 4^{ab})	122 4^{ab}	—	—
117 4^{cd}–9^{a}	122 4^{cd}–9^{a}	5821^{cd}–5826^{a}	118 4^{cd}–9^{a}
505*	122 9^{bc}	5826^{bc}	118 9^{bc}
117 9^{b}–11^{ab}	122 9^{d}–11	5826^{d}–5828	118 9^{d}–11
117 11^{cd}	122 12^{ab}	—	118 12^{ab}
506*	122 12^{cd}–13	5829–5830^{ab}	—
117 12–21	122 14–23	5830^{cd}–5840	118 12^{cd}–$21\frac{1}{2}$

Crit Ed	Bom Ed	Cal Ed	Madras Ed
117 22	122 24	5841	118 $22\frac{1}{2}^{ab}$, 24
—	—	—	118 $22\frac{1}{2}^{cd}$–$23\frac{1}{2}$
507*	122 25^{ab}	5842^{ab}	—
117 23^{abcd}	122 25^{cd}–26^{ab}	5842^{cd}–5843^{ab}	118 25
508*	—	—	—
509*	122 26^{cd}	5843^{cd}	—
117 23^{ef}–26	122 27–30^{ab}	5844–5847^{ab}	118 26–29^{ab}
510*	122 30^{cd}–31	5847^{cd}–5848	—
511*	—	—	118 29^{cd}
117 27–34	122 32–39	5849–5856	118 30–37
—	—	—	118 38–42

॥ भीष्मपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।
कथं युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
पार्थिवाश्च महाभागा नानादेशसमागताः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।
यथा युयुधिरे वीराः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु तत्पृथिवीपते ॥ २
अवतीर्य कुरुक्षेत्रं पाण्डवाः सहसोमकाः ।
कौरवानभ्यवर्तन्त जिगीषन्तो महाबलाः ॥ ३
वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धाभिनन्दिनः ।
आशंसन्तो जयं युद्धे वधं वाभिमुखा रणे ॥ ४

C. 5 5 B 6 1 4 K 6 1 4

☞ Ś1 commences with 6 2 31[cd]
The introductory mantra

1* नारायण नमस्कृत्य नर चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K3 B2, Ś1 missing) K0–2 D1 4 6 read व्यास (for चैव) in the second line

Before the introductory mantra, K0 ins ॐ नमो मनोहराय गुरवे । श्रीव्यासाय नम । , K1 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नम । श्रीकृष्णाय नम । ॐ, K2 श्रीगणेशाय नम । श्रीकृष्णाय नम । ॐ, K4 B1 ॐ नमो गणेशाय, K5 D6 7 श्रीगणेशाय नम, B3 ॐ नमो नारायणाय, B4 ॐ श्रीकृष्णाय नम , Da D5 ॐ नम श्रीगुरुगोपालगौरीगणपतिभ्य । ॐ, D1 दुर्विघ्नवल्लीविध्वसनाय श्रीगजवदनाय नम , D2 श्रीगणपतये नम, D3 ॐ नमो भगवते श्रीपुरुषोत्तमाय, D4 श्रीगणेशाय नम । श्रीसरस्वत्यै नम । श्रीगुरुभ्यो नम, D8 श्रीमहागणपतये नम

K3 B2 T1 G2 4 M, which like T2 G1 3 om the introductory mantra, begin as follows K3 begins with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय, B2 ॐ गणेशाय नम , T1 भीष्मपर्व । हरि ॐ शुभमस्तु । श्रीनिवासगुरवे नम G2 reads हरि ॐ शुभमस्तु भीष्मपर्व (in marg), and ins

2* व्यास वसिष्ठनप्तारं शक्तेः पौत्रमकल्मषम् ।
पराशरात्मजं वन्दे शुकतात तपोनिधिम् ॥
व्यासाय विष्णुरूपाय व्यासरूपाय विष्णवे ।
नमो वै ब्रह्मनिधये वासिष्ठाय नमो नम ॥ ॐ

[Cf Ādi 7* and 11*, and similar stanzas at the beginning of other parvans], G4 begins with शुभमस्तु । श्रीगणेशाय नम । भीष्मपर्व , and, finally, M हरि श्रीगणपतये नम । अविघ्नमस्तु

---

1 Owing to missing first folios, the portion of the text from the beginning up to 6 2 31[ab] is lost in Ś1 — 1[ab] = (var) 2[ab] — [a]) G1 Cd (quoting pratīka second time) युधिष्ठिरे (corruptly for युयुधिरे), cf v l 2[a] Ca d (first time) as in text — [b]) = 2[b], 26[b], 33[b], etc G3 °सैनिका Cc cites °सोमका (as in text) — [c]) K4 5 B Da Dn D2–5 8 T1 G पार्थिवा सु(D2 8 T1 G2–4 °वाश्च)महात्मानो — [d]) D1 त देश समुपागता — After 1, K2 D7 ins

3* प्रत्ययुध्यन्त समरे भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।
कथ वा कौरवा सर्वे भीमसेने चमूपतौ ।,

while T1 G2 4 ins

4* निवेश चक्रिरे योद्धु तन्मे शस महामते ।

2 Owing to damaged fol, 2 is lost in G1, and 2[ab] in K4 (both along with ref) — 2[ab] = (var) 1[ab] — [a]) T2 G3 युधिष्ठिरे (for युयुधिरे), cf v l. 1[a] — [b]) = 1[b], 26[b], 33[b], etc G3 °सैनिका (cf v l. 1[b]) — [c]) Ca कुरुक्षेत्रे (as in text) T2 हतक्षेत्रे , M3 महत्क्षेत्रे, Ca c d तप क्षेत्रे (as in text) — [d]) K4 5 B Da Dn D4 5 8 त्व (for तत्)

3 [a]) K4 5 B Da Dn D4 5 8 G1 तेवतीर्य , D1 अथ तीर्थे, D3 ***र्य, G3 अवतेरु , Cc अवतीर्य (as in text) K3 Da1 D1 4 7 M कुरुक्षेत्रे, B2 तु ते क्षेत्र — [b]) K0–2 पाडवा सोमकैः सह, M1–3 5 वा सह सोमकै — [c]) K1 कौरवानभ्यवर्तते, K4 5 B Da Dn D1–8 G1 कौरवा सम(D7 °वानन्व)वर्तत Cc cites समवर्तत — [d]) G1 2 जिहीर्षतो M महारथा

4 [a]) Cc d cite वेदा — [c]) K0–2 आशासतो , K4 आसंशवो , Cc अनुशसतो (hypermetric) — [d]) K0 2 3 D7 T G M4 चाभिमुखा , K1 चाभिमुखे, D2 M3 5 वाभिमुख K4 5 B Da Dn D1 4–6 8 बलेना(D6 बाधवा)भिमुखा रणे

अभियाय च दुर्धर्षां धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीम् ।
प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशन्त ससैनिकाः ॥ ५
समन्तपञ्चकाद्बाह्यं शिबिराणि सहस्रशः ।
कारयामास विधिवत्कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ६
शून्येव पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
निरश्वपुरुषा चासीद्रथकुञ्जरवर्जिता ॥ ७
यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् ।
तावदेव समावृत्तं बलं पार्थिवसत्तम ॥ ८
एकस्थाः सर्ववर्णास्ते मण्डलं बहुयोजनम् ।
पर्याक्रामन्त देशांश्च नदीः शैलान्वनानि च ॥ ९
तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ ।
आदिदेश सवाहानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ १०
संज्ञाश्च विविधास्तास्तास्तेषां चक्रे युधिष्ठिरः ।
एवंवादी वेदितव्यः पाण्डवेयोऽयमित्युत ॥ ११
अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च ।
योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते ॥ १२

— After 4, K3 D2 8 ins

5* पूर्वभागे तु क्षेत्रस्य स्थिता प्रत्यङ्मुखा युधि ।

5 a) K1 T2 अभिधा(K1 °पा)य, K3 D2 3 6 आहवाय, D1 अतिपाया, D7 अभियाता, T1 G4 अपिधाय K0-2 D1 7 T2 दुराधर्षां, K3 D2 6 दुराधर्षा, K4 B2 Da2 D5 तु दुर्धर्षां, K5 तु दुद्धष (sic), Da1 M4 तु दुर्धर्षा, Dn1 D4 8 T1 G2-4 M1 3 5 च दुर्धर्षा, D8 **धर्षा (for च दुर्धर्षां) B3- अभ्यधावंत पुरुषा, M2 अभिनिर्याय दुर्धर्षां — b) K3 D2 3 6 पार्थिवा (for वाहिनीम्) — c) Ca प्राङ्मुखा (as in text) Cc भागे (as in text) — d) K3 नाविशंत, D2 3 6 8 न्यवसत, T2 निवसंति

6 a) K0 सामंत°, K3 5 D1 6 स्यमत°, G2 समंतपंचकान् D7 T2 बाह्ये. — c) T1 G2 4 स्थाप°, G3 माप° (for कार°)

7 7ab = (var) 25ab — a) K2-5 B Da Dn D4 5 8 शून्या (K3 °न्ये) च, M2 Cv अन्येव — b) K0-3 D1-3 7 Cv वृद्धबालावशेषिता (K1 °ता, K3 D2 °ता) — cd) D2 reads निरश्व (for निरश्व-) and om from पुरुषा up to अभिज्ञा in 12a K0-2 4 5 B Da Dn D3-7 T2 M4 Cv निरश्व(T2 Cv °स्त)पुरुषेवासीद्, D8 निरश्वपुरुष वासाद् (corrupt) K3 निरश्वपुरुषेवासिप्यथ कुंजर°, D1 निरश्वा पुरुषन्याघ्र रथकुंजरगर्जिता Cv cites रथ° (as in text)

8 D2 om 8 (cf v 1 7) — a) K3 D3 सूर्यस्तु, D6 सूर्योह्वि, D7 T2 सूर्योयं D1 यावत्सूर्यो दिवा जातो — b) K0-2 जंबु° B4 कुडल, D1 3 मडले — c) Cc cites तावत् M1-3 5 तावद्देशात् K4 5 B Da Dn D4 5 8 Ccp समायात, Cc °वृत्त (as in text) — d) K3 कुरुपाडवसोमयो, D8 बल तत्पार्थिवोत्तम

9 D2 om 9 (cf v 1 7) — a) Da D5 एकस्थान्सर्ववर्णास्ते Cc cites एकस्था (as in text) — b) Cc cites मंडलं (as in text) — G3 om 9c-10b — c) K0 M1 2 पर्यक्रामंत, K1 पादाक्रामत, D1 6 T2 M3 4 पर्योक्रमंत, D3 °क्रामत, D5 °क्रामश्च K5 Da2 D7 Cc देशेषु — d) K2 D3 नदी शैल-, K3 5 Da1 नदीशैलान्, T1 G4 M नदीशैल-, G1 2 नानाशैल- (for नदीः शैलान्)

10 D2 om 10, G3 om 10ab (cf v 1 7, 9) — a) B3 M2 4 ततो, T1 G1 2 4 तथा, M1 3 5 तदा (for तेषां) — b) K0-2 B1 2 °र्षभ, S (except T2, G3 om) भरतर्षभ (G1 2 °भ) — c) K5 B1 3 Da Dn D4 5 8 व्यादिदेश, D6 आदिदेशे K B Da Dn D4 (m as in text) 5-8 G1 सवाह्यानां, D1 ससैन्यानां, D8 **ह्यानां, T2 M3 Cc सवाह्या(T2 °माह्या)नां — d) K5 Da1 Dn1 भक्ष°, D7 भक्ष्य भो° D6 अनतक (for अनुत्तमम्)

11 D2 om 11 (cf v 1 7) — a) B1 Dn D4 8 दाय्याश्च, Da1 संज्ञा(m °ख्या)श्च, D6 शिक्षाश्च Ca संज्ञा (as in text) G2 विपयास् (for विविधास्) B1 4 Dn D4 8 तात, M चक्रे (for तास्तास्) Cv संज्ञान [? °श्च] विविधास्तास्ता — b) Dn D4 7 8 रात्रौ, Cv चक्रे (as in text) G1 M1-4 स्वपरेषा च भारत, M5 (inf lin) 5 स्वेषां राजा युधिष्ठिर — c) Dn D4 एववेदी, D1 एवसज्ञो, Ca c एववादी (as in text) D8 एव वेदा वि(sup lin °विधो वे)दितव्य°, G2 एवं संसदि वक्तव्य, G3 एव वा कारयामास — d) Ca cites पाडवेय° K0 1 D1 पाडवेयोह° मित्युत, D6 °वेयो युधिष्ठिर°, G3 ताभि सज्ञाभिराहवे

12 G3 om 12ab — a) K1 अभिज्ञा*नि, D1 T2 °जानामि, D6 °ज्ञातानि Ca c v अभिज्ञानानि (as in text) — b) K4 damaged D3 Cc सज्ञाश्च Ca आभाषितानि, Cc आभाषणानि K2 3 5 B1 2 4 Da D1 3 5-7 सज्ञाश्चाभाषणानि (K3 °श्चालापणानि, Da2 °श्च भाषणानि; D6 °श्चाभाषणेन) च, T1 G1 2 4 M सज्ञाश्च विविधास्तथा, T2 °श्चापि सहस्रश — c) T1 G कार°, T2 श्राव° (for योज°) Cc cites निजो[? यो]जयामास — d) K1 5 Da1 D6 युद्धकाले (without saṁdhi)

दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थानां धार्तराष्ट्रो महामनाः ।
सह सर्वैर्महीपालैः प्रत्यव्यूहत पाण्डवान् ॥ १३
पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितम् ॥ १४
दृष्ट्वा दुर्योधनं हृष्टाः सर्वे पाण्डवसैनिकाः ।
दध्मुः सर्वे महाशङ्खान्भेरीर्जघ्नुः सहस्रशः ॥ १५
ततः प्रहृष्टां स्वां सेनामभिवीक्ष्याथ पाण्डवाः ।
बभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १६

ततो योधान्हर्षयन्तौ वासुदेवधनंजयौ ।
दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शङ्खौ रथे स्थितौ ॥१७
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः ।
श्रुत्वा सवाहना योधाः शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ॥ १८
यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः ।
त्रसेयुस्तद्वदेवासीद्धार्तराष्ट्रबलं तदा ॥ १९
उदतिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किंचन ।
अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २०

C 6 21
B 6 1 20
K 6 1 20

---

13 a) K3 B1 ध्वजाग्र्य , D3 M1 3–5 °ग्रान् , Cc as in text K2 4 5 B Da Dn D4 5 8 T1 G M4 Cc पार्थस्य (for पार्थाना) — b) K2 महात्मना (sic), T1 G1 3 4 M1–3 5 °बल D6 युद्धकाले सुयोधन — After 13^{ab}, D7 (erroneously) reads 15^{b}, *repeating* it in its proper place. — c) K1 सर्वै सर्वै (for सह सर्वै) Da1 महीपाल — d) K1 प्रत्यर्थाहत (sic), K5 Da D5 °लोमत , B1 °व्यूहतु , T2 M3. 5 °व्यूह्यत , G3 प्रतिव्यूह्य तु , M2 प्रत्यव्यूहंत K3 5 B1–3 Da Dn D2 4 5 8 पाडव D6 पूज्य दृश्यत मन्मुख

14 ab) T G4 M1–4 पाडरेण Cc cites आतपत्रेण K1 2 °णातपत्रेणा(K2 ण)ध्रियमानेन मूर्धनि — c) D1 4m T2 राजसहस्रस्य , T1 G M राजसहस्राणा (for नागसहस्रस्य) — d) K4 5 B1. 2 4 D (except D2 3 7) G3 वारित

15 a) The portion of the text from हृष्टा up to the end of this st is lost in K4 on a damaged fol D1 प्रेक्ष्य दुर्योधनं राजा — After 15^{a}, D1 ins

6* प्रहृष्टवदन तत ।
आयोधन प्रविविशु

— b) K0–2 सर्वे (K1 °र्वे) पार्थिवसैनिका , K5 B Da Dn D4–6 8 पाचाला युद्धनदिन (B1 °दुर्मदा , B2 °वदिन), T2 सर्वे पाडवसोमका — c) K0–2 D2 7 T2 (by transp) सर्वे दध्मुर् , B Da Dn D6 8 दध्मु प्रीता (Da1 °ध्मुर्दध्मुर्) K5 प्रीता (for सर्वे) K1 महाशख , K5 Da D5 T2 महीपाला — d) K5 Da D5 T2 शखाश्चापि , D2 भेरीश्चैव , G2 भेरीं जघ्नु K0–3 D1. 8 च सर्वत (K0–2 °श) (for सहस्रश) B Dn D4 6 8 भेर्य(B1. 2 4 °री)श्च मधुरस्वना ❀ Cc भेर्य इति पाठे द्वितीयार्धे प्रथमा । ❀

16 a) K0–2 Da D5 6 M2 3 5 प्रहृष्टा , D2 च हृष्टां K3 4 B Da1 Dn D3–6 8 ता (for स्वा) K5 तत प्रहृष्टास्ता सेना ; D1 तत प्रहृष्ट सैन्य तु — b) K0 1 अभिवेक्ष्याथ , D1 तदा संवीक्ष्य , D3 अभिसवीक्ष्य , D7 °वीक्ष्य च

17 a) K3 D2 ततो हर्षाय योधाना , K4 योधयंतौ च तौ योधान् , K5 B Da D3 5 6 योधयतौ (K5 °यतस् , B3 हर्षयंतस् , D3 6 हर्षयतौ) ततो योधान् , Dn D4 8 ततो हर्षं समागम्य , T1 G स्वयो(G2 °यौ)धान्हर्षयतौ तु , T2 ततो यूथान्हर्षयंतो , M स्वयो(M1. 3 5 °यौ)धान्हर्षयतौ तौ — d) T1 दिव्यशंखौ D3 M5 रथस्थितौ D6 शखौ रथवरे स्थितौ

18 ab) K3 D2 निर्घोषो , G3 शखस्य , Cc ध्वनित In K4, the portion of the text from चोभयो to सवाहना in 18^{c}, is lost on a damaged fol. K0–2 पाचजन्यरव श्रुत्वा देवदत्तस्वन तथा — c) K5 B Da D5 Ccp समंततो , Dn D4 8 तु निनद , G3 सवाहन M2 4 यौधा — d) D2 6 Cc सकृन् D3 T2 -मूत्रे K5 प्रशुश्रुवु , Cc प्रसुश्रुवु

19 T2 om 19^{ab} — a) M2 तथा — b) D2 नाद , G2 स्वरं (for स्वन) D3 श्रुत्वा नाद वने मृगा — c) T2 निपेदुस् (for त्रसेयुस्) K3 °देवायुर् , D2 °देवास , D3 °देवास्य , M2 °देवासीर् K1 त्रासेयुस्तद्वदे** , K4 5 B Da Dn D4 5 8 त्रसेयुर्निनदं श्रुत्वा , G3 त्रसेयु सर्वदेवासीद् — d) D1 °वन (for °बल) K0 2 T2 G3 M5 तथा , D3 तु तत् (for तदा) K1 देवदत्तस्वनं तथा , K3 D2 धार्तराष्ट्रस्य सैनिका , K4 B Dn D4 तथासीदत तद्बलं , K5 Da D. 8 तथा सीदति तद्बल

20 =(var) 4 31 5 — a) D1 भूमौ — b) =5 82 6^{d} K2 Da1 T2 G1 3 M प्रजायत , K5 प्रजायत — c) D3 अंतर्दीयत , D7 °धीयत K1 D2 G2 घादित्य , G3 चादित्या K4 5 B Da Dn D4 . 8 अस्त गत इवादित्ये (B3 °स्य), D6 T2 अतर्धाय तदादित्य (T2 °धादित्य) — d) K4 5 B1 Da D5 सैन्ये च K4 5 B1 2 4 Da Dn D4 5 8 T2 G3 M4 रजसावृते (B4 °हते , T2 °वृत , G3 °वृता)

ववर्ष चात्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् ।
व्युक्षन्सर्वाण्यनीकानि तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २१
वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षणः ।
विनिघ्नंस्तान्यनीकानि विधमंश्चैव तद्रजः ॥ २२
उभे सेने तदा राजन्युद्धाय मुदिते भृशम् ।
कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे ॥ २३
तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स समागमः ।
युगान्ते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव ॥ २४
शून्यासीत्पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ।
तेन सेनासमूहेन समानीतेन कौरवैः ॥ २५
ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः ।
धर्मांश्च स्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ ॥ २६
निवृत्ते चैव नो युद्धे प्रीतिश्च स्यात्परस्परम् ।
यथापुरं यथायोगं न च स्याच्छलनं पुनः ॥ २७

---

21 ^{a}) K2 4 5 B Da Dn D4–8 8 T1 तत्र, D3 चापि, D7 चानु (for चात्र) — ^{b}) T1 G4 °कर्दमान् — ^{c}) K2 3 B1 3 4 Dn D4 दिक्षु, K4 B2 Da1 धक्षन्, K5 Da2 D5 धक्ष्यन्, Dn2 (marg) व्यूह्यन्, D1 व्यूयु, D2 ध्युक्षन्, D8 damaged, D7 वृण्वन्, M4 व्युक्षत् K3–5 B Da Dn D2–5 सैन्यानि (for अनीकानि) K0 1 व्युक्षत्स- (K0 °न्स)र्वाण्यनेकानि, D8 दिक्षु सर्वासु सैन्यासु, T2 युक्ष्वन्सर्वाननीकानि — ^{d}) = 1 1 77^d 4 52 15^d 5 82 9^d, etc, etc ("epic tag") K5 तदद्भूतम् T1 G2 4 तस्य राजन्महामते

22 ^{a}) K0–2 B3 D2 G3 तत्र, G3 तदा (for तत) K0–2 D3 T2 G2 प्रादुरासीन् T1 G4 वातास्तत प्रादुरासन् — ^{b}) Cf 6 3 37^b K3 नीच-, D1 6 नादै (for नीचै) K0–2 °वर्षण, D1 °कर्षिण, D6 T1 G2 4 M4 °वर्षिण T2 नीचैश्चकरकर्षण (sic), Ca c as in text — ^{c}) K0 1 निर्विघ्नं तान्य°, K2 G3 विनघ्नस्तान्य°, K3 निजिघ्रास्यन्न°, K5 विनिर्घ्नत्यान्यनी°, D1 विजिघ्रासान्यनी°, M1 3 5 विनिघ्न स्तान्यने° Cc cites विनिघ्नन् (as in text) — ^{d}) D3 damaged D2 विधिमाश्चैव, D6 निबद्धश्चैव, T2 विधमश्चैव, G1–3 व्यधम(G1 °म)श्चैव K0–2 तदद्भु(K1 °द्भू)तमिवाभवत्, K0(addl) 1 (marg) विधमश्चै(K1 °श्च)व तद्राज (sic), K3 D1 विधमन्वितत रज (K3 °तद्रज), K4 5 B Da Dn D4 5 8 शतशोऽथ सहस्रश = 1 1 179, 33 23, 53 11, 211 7 3 93 18, 105 22 4 52 4 5 54 45, 149 76, 150 15, 181 8, 196 14, etc ("epic tag")

23 ^{a}) D2 महाराज (for तदा राजन्) K4 5 B Da Dn D4 5 8 उभे सैन्ये च राजेंद्र — ^{b}) K3 युध्यमाने ततो भृश, D7 8 T2 युद्धायाभ्युदि(T2 °द्य)ते भृश — ^{c}) T2 यत्ने (for यत्ते) — ^{d}) M3 (inf lin) °स्तिमितो (for °क्षुभितो), Ca c as in text D8 परस्परजिगीषया

24 ^{b}) K3 D1 6 तद(D1 °दा)द्भुतसमा°, K4 अद्भुत न तु समागम (hypermetric), K5 B Da Dn D4 5 8 अद्भुत स तु संगम, D3 त*द्भुत उपा°, T2 तदा भूतसमा° — ^{c}) D1 प्रलये, Ca c as in text

25 25^{ab} = (var) 7^{ab} D7 om 25^{ab} — ^{a}) K0 1 D1–3 शून्येव, K2 शून्ये च, K3 शून्यैव, K5 Da D5 शून्या च, Cc शून्यासीत् (as in text) — ^{b}) N (except D4, Ś1 missing, D7 om) वृद्धबालावशे° — After 25^{ab}, K2 4 B Da Dn D3–5 8 *repeat* 7^{cd} [with v l निरश्वपुरुषेवासीद् (D8 नि*श्वापुरुषा राजन्)] — D6 om 25^{cd} — ^{cd}) G3 नीता (for सेना) K0 समनीतेन, Cc समा° (as in text) D1 तत सेनानिवेश च चक्रु पाडवकौरवा — After 25, K3 ins (cf 26^a and 27^b)

7* ततस्ते समय युद्धे स्यात्प्रीतिश्च परस्परम्।,

while D3 ins

8* समन्तान्नगकल्पेन गर्जमानेन *वैत ।

26 ^{a}) K5 तस्मै च (for ततस्ते) Ca c समय (as in text) — ^{b}) = 1^b, 2^b, 33^b K0–3 5 D1 2 6 7 T2 °सैनिका — ^{c}) K4 B Da Dn D4 5 8 G1 धर्मान्सं-, D1 सैन्य च, D3 धर्म च Cc cites धर्मान् K5 स्थापयामास — ^{d}) K0–2 D1 7 T2 योधानां, T1 G युद्धाय (for युद्धाना)

27 ^{a}) K4 B Da Dn D4 5 8 विहिते, Cc निवृत्ते (as in text) D3 तु ततो (for चैव नो) G3 om (hapl.) from युद्धे up to युद्ध- in 28^a D1 निवृत्ते शस्त्रसपाते, D6 विहिते तु हते चैव — ^{b}) K3 5 B Da D2 5 8 T1 G1 4 M स्यात्प्रीतिश्च (by transp), Dn D3 4 स्यात्प्रीतिर्न, D1 वदति स्म, D7 T2 स्याच्च प्रीति, G2 [S]म्युत्प्रीतिश्च Cc परस्पर (as in text) K4 स्यात् *******, D6 नो युध्यात्तत्र कश्चन — ^{c}) K2 Dn D4 8 M2 यथापर, K4 damaged, B D1m यथावल, Da1 यथापर्म (sic), Da2 D5 यथाकाम, D1 यथातुर, D2 3 6 यथा पुरा, D7 T2 G1 यथापूर्व, Cc यथापत [? °यथ] Cc यथायोगं (as in text) — ^{d}) T1 G4 न न, G1 न तु (for न च) K0–2 [अ]- स्याच्छलन, B3 स्याच्चचल, Dn D4 8 स्यात्कस्यचित्, D6 स्यात्स्खलन, S (G3 om) स्याच्चलन Cc cites छलन K0 पुरा K5 न स्याच्च लभन पुन, D1 मत्र स्यापि पुन पुन

वाचा युद्धे प्रवृत्ते नो वाचैव प्रतियोधनम् ।
निष्क्रान्तः पृतनामध्यान्न हन्तव्यः कथंचन ॥ २८
रथी च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः ।
अश्वेनाश्वी पदातिश्च पदातेनैव भारत ॥ २९
यथायोगं यथावीर्यं यथोत्साहं यथावयः ।
समाभाष्य प्रहर्तव्यं न विश्वस्ते न विह्वले ॥ ३०
परेण सह संयुक्तः प्रमत्तो विमुखस्तथा ।
क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कथंचन ॥ ३१
न सूतेषु न धुर्येषु न च शस्त्रोपनायिषु ।
न भेरीशङ्खवादेषु प्रहर्तव्यं कथंचन ॥ ३२
एवं ते समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः ।
विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः परस्परम् ॥ ३३
निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः ।
हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ॥ ३४

C 6 35
B 6 1 34
K 6 1 34

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

28 [a]) K0-2 वाचा युद्ध प्रवतेत, K5 वाचा युद्धे प्रवृत्ते, G2 M वाचा युद्धे प्रवृत्ते तु, K4 B Da Dn D1 4 5 8 वाचा युद्ध(D1 धि)प्रवृत्ताना, D6 वाचो युद्धप्रवृत्तेच्छ, T1 G4 वाचा युद्धे न प्रवृत्ते, G3 **** प्रवृत्तो नो — [b]) K0-3 D1-3 6 7 T2 °पेधन, K5 °पेधत — [c]) K1 निष्टात (corrupt), K2 4 B Da Dn D1 4-6 8 T2 निष्क्राता, D2 7 निष्क्रात, D3 निष्क्रा* K5 निष्क्रातपृतनामध्या — [d]) K2 4 B D (except D2 3 5) हतव्या K5 Dn D3 कदाचन

29 [a]) T2 रथेन (for रथी च) Da1 रथिनो, M4 रथिना K0-2 योग्यो, Da1 योधा, G2 M4 योद्धा (for योध्यो) — [b]) B3 गजयोधिन, D2 °धूर्यत, D3 °मूर्धग Ca c गजधूर्गत (as in text) D6 गजे नागेन धूर्गते — G3 om 29[cd] — [c]) K3 D2 T2 M3 अश्वेनाश्व, K5 अश्वेनाश्व, Da2 D3 5 अश्विनाश्वी Cop अश्विना B1 2 4 Da D5 पदातिस्तु — [d]) K4 B2-4 D G1 2 M6 4 पादाते K0-2 पत्तिनै(K0 °नैं)व नरर्षभ

30 [a]) G3 °वल (for °योग) K4 B2-4 Da Dn D4-6 8 य(B4 त)थाकाम, D8 यथाधैर्यं K3 (by transp) यथावीर्यं यथायोग, B1 यथाकामं यथायोग — [b]) D6 यथाग्राह, T2 यथात्स्माहं, M4 यथोत्साहो K4 B Da Dn D4 5 8 °वल (for °वय) D1 यथाप्रज्ञ यथाश्रुत — [c]) C0 समाभाष्य (as in text) T2 प्रहर्तव्यो D1 चयमाभाष्य हतव्यो — [d]) K4 damaged K5 चाश्वस्ते, C0 विश्वस्ते (as in text) K0 1 विश्वेन च, K2 विश्वस्ते च, B3 विशस्ते न (for विश्वस्ते न)

31 [a]) K4 B D (except D1-3 7) C0 पृकेन (for परेण) K4 संदास्तः, D2 3 7 ससक्त, M4 सयुक्तं — [b]) K3 प्ररेण (corrupt), K4 B Da Dn D4 5 C0 प्रपन्नो (for प्रमत्तो) — [c]) K0 1 विधर्माश्च, K2 विकर्मा च, D6 विवसनो, T2 [S]सिचर्मा च, G1 विमर्दा च, M4 विचर्मा च — [d]) K0-2 Dn D1 3 6 8 T1 G1 2 4 कदाचन

32 K0 1 om (hapl) 32 — [a]) C0 सूतेषु (as in text) K2 8 Cv धूर्येषु, Da1 युद्धेषु, D5 धर्मेषु, D8 युग्येषु, M4 सूर्येषु, C0 धुर्येषु (as in text) — [b]) K3 शास्त्रोप°, Da1 ***नायिषु, D3 शास्त्रोपनाधिषु, T2 शस्त्रोपदायिषु Ca cites शस्त्रोपतापी — [c]) K3 5 Da D2 6 न भेरी(D5 °रि)शंखनादेषु, D8 T1 G4 M3 6 न भेरीशखवाद्येषु — [d]) T2 °हर्तव्य, Cv °हर्तव्य (as in text) D1 3 कदाचन

33 [b]) = 1[b], 2[b], 26[b] K0-3 5 D1 2 6 °सैनिका — K2 om (hapl) 33[c]-34[d] — [d]) K0 3 5 D3 5 प्रेक्ष्य°, T2 वीक्षमाण

34 K2 om 34 (cf v l 33) — Before 34, D7 ins वैश° उ° — [a]) K4 damaged K0 1 3 5 B D1-3 T2 M3 5 नि(B4 वि)वेश्य च, Da D5 निशम्य च, Dn D4 8 M1 निर्विश्य च, D6 निवेशाय, D7 निविष्य च Da2 D2 महात्मान — [b]) K4 damaged D2 सुतास्ते, D6 तत्र ते K0 B1 °र्पभ, D8 G3 भरतर्षभा — [c]) T2 प्रहृष्टरूपा सुमनो

Colophon Ś1 missing — *Adhy name* K0 सैन्यसमागम, D6 युद्धधर्मरचना, T1 G1 2 4 युद्धसमयकथनं, M युद्धक(M3 °का)रण — *Adhy no* (figures, words or both) K0 Da2 Dn D1 4 5 S 1 (as in text) — *Śloka no* Dn 33, D1 36, D5 34

२

वैशंपायन उवाच ।

ततः पूर्वापरे संध्ये समीक्ष्य भगवानृषिः ।
सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः ॥ १
भविष्यति रणे घोरे भरतानां पितामहः ।
प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभव्यभविष्यवित् ॥ २
वैचित्रवीर्यं राजानं स रहस्यं ब्रवीदिदम् ।
शोचन्तमार्तं ध्यायन्तं पुत्राणामनयं तदा ॥ ३

व्यास उवाच ।

राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च भूमिपाः ।
ते हनिष्यन्ति संग्रामे समासाद्येतरेतरम् ॥ ४
तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्सु च भारत ।
कालपर्यायमाज्ञाय मा स्म शोके मनः कृथाः ॥ ५
यदि त्विच्छसि संग्रामे द्रष्टुमेनं विशां पते ।
चक्षुर्ददानि ते हन्त युद्धमेतन्निशामय ॥ ६

धृतराष्ट्र उवाच ।

न रोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम ।
युद्धमेतत्त्वशेषेण शृणुयां तव तेजसा ॥ ७

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्ननिच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति ।
वराणामीश्वरो दाता संजयाय वरं ददौ ॥ ८

2

☞ Ś1 is missing up to 31^ab (of v 1 6 1 1)

1 ^a) Cc पूर्वापरे (as in text) K2 4 B Da1 (marg) Dn1 n2 (marg) D4 G2 M1 (*sup lin* as in text) 4 सैन्ये, Ca संध्ये (as in text) — ^b) M4 संवीक्ष्य, Ca समीक्ष्य (as in text) D7 G8 मुनि° (for ऋषि)

2 ^a) Ca भविष्यति (as in text) K8 रणो घोरो — ^b) K8 5 D2 8 6 T1 G4 भारताना — In K4, 2^cd is lost on a damaged fol. — ^c) T1 G1 2 4 M सर्वस्य (for भगवान्) G8 प्रत्यक्षमभवत्तत्र — ^d) K8 5 D1 2 °भविष्यता

3 ^a) K6 विचित्र°, Da2 D5 6 वैचित्र्य° — ^b) K1 संरहस्य, K2 M1 4 5 स रहस्य°, G1. 8 स रह° प्रा° D8 7 स रहस्येमब्रवीदिद Ca cites रहसि — ^c) Cc ध्यायत (as in text) — ^d) K0–3 5 D1–3 T2 कुरू° (for पुत्रा°) D8 G3 अनयत्, T1 G4 M अनयात् Cc cites पुत्राणामनयं (as in text) B2 T2 तथा

4 K0 1 3 5 D1–3 6 T2 om the ref — ^a) Ca c परीतकाला (as in text) T1 G4 राजन्कालपरीतास्ते, Cv as in text — ^b) K8 D2 °श्चैते च, D8. 6 °श्चान्येपि; G2 °श्चान्याश्च K4 B Da Dn D4 5 8 S (except T2) पार्थिवा° — ^c) Dn D1 4 0 8 ते हिसतीव, D8 7 निहनिष्यंति — ^d) K1 °साद्य (for °साद्य) B2 समासाद्य परस्पर

5 ^b) B1 4 Dn D4 6 8 विनश्यत्स्वेव भारत, T1 G M विनश्यिष्यन्सु भारत — ^c) D2 °र्यायता ज्ञात्वा, Co as in text

6 T2 om 6^ab — ^a) B Dn D3 4 8 यदि चेच्छसि, D5 यदि त्विच्छति, D6 यद्यन्विष्यसि, T1 G1 M1–3 5 यदी च्छसि त्व, G2–4 M4 यदिच्छसि त्व K0 2 8 D1–3 6 7 S (except M8, T2 om) सग्राम — ^b) K4 B Da Dn D4 5 8 द्रष्टुमेतान्, K5 D2 S (T2 om) °मेत (G1–3 °वं), D1 °मेतद् B8 समागतान् (for विशां पते) — ^c) K8 5 Da D2 8 5 7 8 G1. 2 ददामि K2 Dn D4 8 पुत्र, K5 शीत, Da1 T1 G4 [ऽ]ह तु, D1 दिव्य, Cc हन्त (as in text) — ^d) K4 B Da D5 पुत्र, Dn D4 8 G8 M5 तत्र (for एतन्) D0 दिदृक्षया, Ca c निशामय (as in text)

7 ^a) D1 नेच्छामि त, D8 न वोत्सहे, D6 नैवोत्सहे, T1 G2–4 M4 न रोचते, Cnp नपरोक्ष — T2 om 7^b–18^a — ^b) K8 देवर्षि° — ^c) K8 B8 D7 युद्धमेतदशेषेण, K5 D6 °मेतद्विशे°, D2 °मेतन्नशे°, T1 G2 4 युद्ध त्वेतद्विशे°, G3 युद्धं चैतद्विशे° — ^d) D8 शृणुयात् K5 तत्तु (for तव) Co cites तेजसा (as in text)

8 T2 om 8 (cf v 1 7) T1 G om the ref — ^a) D6 यस्मिन् K1 °न्नविच्छति (sic), D2 °न्न गच्छति K2 4 B Da Dn D4 5 8 Ca c एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टु, G2 तस्मिन्नैच्छति द्रष्टु वै — ^b) D8 °मिच्छसि — ^c) In K4, the portion of the text from मीश्वरो up to ते in 9^a is lost on a damaged fol B Da Dn D4 5 8 व्यास° (for दाता) K0–2 वाराणसीश्वरो धाता (K2 व्यास°) Cc cites ईश्वर° (as in text) — ^d) D1 ददौ वरान् (for वर ददौ)

व्यास उवाच ।

एष ते संजयो राजन्युद्धमेतद्वदिष्यति ।
एतस्य सर्वं संग्रामे नपरोक्षं भविष्यति ॥ ९
चक्षुषा संजयो राजन्दिव्येनैष समन्वितः ।
कथयिष्यति ते युद्धं सर्वज्ञश्च भविष्यति ॥ १०
प्रकाशं वा रहस्यं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा ।
मनसा चिन्तितमपि सर्वं वेत्स्यति संजयः ॥ ११
नैनं शस्त्राणि भेत्स्यन्ति नैनं बाधिष्यते श्रमः ।
गावल्गणिरयं जीवन्युद्धादस्माद्विमोक्ष्यते ॥ १२
अहं च कीर्तिमेतेषां कुरूणां भरतर्षभ ।
पाण्डवानां च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः ॥ १३
दिष्टमेतत्पुरा चैव नात्र शोचितुमर्हसि ।
न चैव शक्यं संयन्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ १४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्कुरूणां प्रपितामहः ।
पुनरेव महाबाहुं धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ १५
इह युद्धे महाराज भविष्यति महान्क्षयः ।
यथेमानि निमित्तानि भयायाद्योपलक्षये ॥ १६
श्येना गृध्राश्च काकाश्च कङ्काश्च सहिता बलैः ।

C 6 51
B 6 2. 17
K 6 2 17

---

9 T2 om 9 (cf v l 7) D5 T1 om 9^{ab} N T1 om the ref G4 transp 9 and 10 — ^{a}) Da1 एतेषा (for एष ते) D2 om from संजयो to एतस्य in 9^{c} K6 समयो (for संजयो) — ^{b}) Da1 विदिष्यति (sic) — Dn om (hapl) 9^{c}–10^{d} T1 transp 9^{cd} and 10 — ^{c}) G1 3 [अ]प्यपि, B7 D1 6 M8 सर्वं, G2 4 [अ]पि स (for सर्वं)

10 K2 Dn (all by hapl) T2 G2 3 (the latter two by hapl) om 10 (for Dn T2, cf v l 9, 7) G4 transp 9 and 10, T1 transp 9^{cd} and 10 — ^{a}) K5 समयो (for संजयो) — ^{b}) B1 2 D7 8 T1 G4 °नैत्र (for °नैष) Cc cites दिव्येन (as in text) Ca cites 10^{ab} (as in text, with v l पतयो [?] corrupt for संजयो) — G1 om 10^{cd}

11 T2 om 11 (cf v l 7) — ^{a}) Ko 1 प्रकाश्य, D1 प्रत्यक्ष, D6 प्रवाश (sic) K4 B Da Dn D4 5 8 [अ]-प्रकाश वा, D7 रहो वापि (for रहस्य वा) — ^{b}) B Da Dn D4 5 8 दिवा (for रात्रौ), and निशि (for दिवा) — ^{c}) M चिंतित चापि, D6 चिंतितेनापि — ^{d}) D6 पश्यसि, Ca वेत्स्यति (as in text) K3 Da1 संजय

12 T2 om 12 (cf v l 7) — ^{a}) K4 damaged, Da1(marg) Dn D4 8 छेत्स्यति, D6 भेत्स्यति (for भेत्स्यन्ति) — ^{b}) B1 4 नैव K3 व्याधिश्च ते, D2 बाधिष्यते (for बाधि°) Da1 श्रम, Cc श्रम (as in text) — ^{c}) Ko-2 D6 गावल्गनिर्, D8 गाल्वाणिर् (sic), Ca गावल्गणि (as in text) B1 2 4 Da Dn D4 5 8 सौम्य, G3 जीवेद्, M धीमान् (for जीवन्) — ^{d}) G3 अन्यद् (for अस्माद्) K5 विमोक्ष्यसे, Da2 D2 °क्षते, Dn D8 °क्ष्यति, D4 °क्षति

13 T2 om 13 (cf v l 7) — ^{a}) B Da Dn D4 5 8 T1 G4 तु (for च) — ^{b}) B3 पुरुषर्षभ — ^{d}) B3 कथ°, D1 कीर्तं°, M2 प्रथयिष्यति D2 M5 मा शुच

14 T2 om 14 (cf v l 7) — ^{a}) K1 धृष्टम्, Ko 2 B D6 S (except G3, T2 om) दृष्टम्, Ca c दिष्ट (as in text) K4 B Da Dn D4 5 8 नरव्याघ्र, D7 पुरा चैतन् — ^{b}) K4 नाति, B Da Dn D4 6 8 नाभि, D7 न स (for नात्र) D2 G3 अर्हति — ^{c}) G2 चैष (for चैव) D1 शक्य Da1 सजतु, D2 सजेतु, D7 8 सयत्तु, Ca c सयतु (as in text) D3 न हि शक्तः सुत यतु — ^{d}) = 5 39. 7^{d}, 141 33^{d}, 146 16^{d} 6. 21 11^{d}, 62 34^{d}, etc.

15 T2 om 15 (cf v l 7) Ko-3 5 D1 2 7 T1 G2-4 M1. 2 om the ref — ^{a}) T1 G4 M8 तु (for स) — ^{b}) D7 च (for प्र) — In K4, 15^{cd} is lost on a damaged fol — ^{c}) G1 °रेवं K3 5 B Da Dn D1-6 8 T1 G1 4 M1. 2 महाभागो, D7 G2 3 M3 5 °बाहो.

16 T2 om 16 (cf v l 7) — ^{b}) K3 B3 D2 3 6 महाक्षय — ^{c}) Ccp अथ (for यथा) Dn D6 तथेह च, B Da D5 8 T1 G तथेमानि, D3 यथैतानि, D4 M तथैतानि (for यथेमानि) Co निमित्तानि (as in text) — ^{d}) K1 D1. 3 as in text; K2 Dn D4 8 भयदान्युप°, K3 5 D2 भयाय ह्युप°, K4 B1. 2 4 भयायाभ्योप°, B3 भयाय न्युप°, Da D5 भ(D5 त)यायास्योप°, D6 भवायाद्योप°, S (T2 om) इ(G2 प)श्यते भरतर्षभ.

17 T2 om 17 (cf v l 7) — ^{a}) B4 स्येन (for श्येना) T1 G M5 transp गृध्रा° and काका° D7 कका° (for काका°) K D1 2 श्येनाश्च सह कंका(K3 काकै-, D1 गृध्रा)श्च, B2 श्येनगृध्रा बलाकाश्च, D3. 6 श्येनाश्च शितिकण्ठाश्च, M1-4 श्येना ककाश्च गृध्राश्च — ^{b}) K1 कहाश्च,

संपतन्ति वनान्तेषु समवायांश्च कुर्वते ॥ १७
अत्युग्रं च प्रपश्यन्ति युद्धमानन्दिनो द्विजाः ।
क्रव्यादा भक्षयिष्यन्ति मांसानि गजवाजिनाम् ॥ १८
खटाखटेति वाशन्तो भैरवं भयवेदिनः ।
कह्वाः प्रयान्ति मध्येन दक्षिणामभितो दिशम् ॥ १९
उभे पूर्वापरे संध्ये नित्यं पश्यामि भारत ।
उदयास्तमने सूर्यं कबन्धैः परिवारितम् ॥ २०
श्वेतलोहितपर्यन्ताः कृष्णग्रीवाः सविद्युतः ।
त्रिवर्णाः परिघाः संधौ भानुमावारयन्त्युत ॥ २१
ज्वलितार्केन्दुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपम् ।
अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति ॥ २२
अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमासीं च कार्त्तिकीम् ।
चन्द्रोऽभूदग्निवर्णश्च समवर्णे नभस्तले ॥ २३
स्वप्स्यन्ति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः ।

K2 गृध्राश्च, K3 5 D2. 6 7 फाकाश्च, M कह्वाश्च (M2 °य) K2 Dn2 चलै, K3 5 D2 1 7 यद्दे, D1 यकै, D6 यलं, S चलै K4 सहिता वायसैर्यलै Ca cites सहिता and चलै (as in text) — c) D1 निपतंति, Cc संपतंति (as in text) K4 चलांतेषु, B Da Dn D4-6 8 Cc नगाग्रे°, S (T2 om) ध्वजाग्रे° — d) D1 सम वादांश्च कुर्वते, M5 समवांश्च प्रकु° Ca c cite समवायान् (as in text)

18 T2 om 18^{a} (of v 17) — a) K0 अत्यग्रं, B2 अभ्युग्रं, B3 प्रत्युग्र, Da D5 Ca अभ्यर्णं, Dn2 अभ्यग्रं, D3 (*sup lin. sec m*) समीपे, Cap अत्युग्रं (as in text) Co cites अत्युग्रमात्र K1-4. D1-3 6 7 हि (for च) K0-2 पतिप्यंति, D6 प्रजल्पति. T1 G अत्र चा- (G1 वा)पि च पश्यति, M अत्र चानुभविप्यंति — M2 om (hapl) 18^{bc} — b) D3 खगा, D6 जना, Ca c v द्विजा (as in text) T2 द्रष्टुमानंदनो द्विज — c) K0-3 D2 °प्यंतो — d) B3 4 गजयोधिनां

19 In K4, 19^{ab} is lost on a damaged fol — a) K0 खक्कखटे°, K1 खट खटे°, K2 पक्कपक्के°, Dn D4 8 निर्दयं चाभि°, D1 8 कटक(D1 °प)टे°, D2 खराखरे°, S (except T2) कटाकटेति (G3 °टेषु) K3 D3 वास्वते, K5 D2 7 वासंतो ; D1 कुर्वंति, D6 न वासंते (hypermetric), T1 G3 4 वाश्यतो (G3 °ते), G2 पश्यतो Cc cites [अति] चाशत B Da D5 निर्दयं चाभिभार्य(Da1 °वाचं, Da2 D5 °वास)तो, T2 वाश्यंति पक्षिणो रात्रौ, Cv खेटा ह्याहेति वाशंत — b) B Da Dn D4 5 8 भैरवा, D1 वासति, D3 6 शकुना (for भैरव) K3 5 B1 3 D2 T2 G3 °वादिन — c) K3-5 B D T2 कंका (D5 काका), T1 G4 शिवा, G1 कव्या ; G2 कूह्वा, G3 कृह्वा D5 8 प्रयंति, D7 च यांति, S (except T2) क्रोशति D1 सध्यासु, S (except T2) मध्याह्ने (for मध्येन) — d) Da1 दिशा, Dn1 [s]निश K0-2 °णाभिमुखो (K2 °खा) दिश

20 a) D1 तथा (for उभे) K5 उभेयुचपिरेसंध्ये (corrupt) Co cites उभे सध्ये — After 20^{a}, D1 ins

9* रजोयुक्ते च भारत ।

दुर्निमित्तानि सर्वाणि

— b) G2 रक्ते च भरतर्षभ — c) K0-4 2 D1 6 7 S (except T1 G4) °स्तमये K1 2 सूर्ये, K3 D2 G3 सूर्य, D6 भानो — d) K0 कदंये, K1 कर्मंधे (sic), K2 कयंध, Co कयधै (as in text) K4 5 D2 6 G2 3 परिवारित (D6 °ते)

21 a) D1 °पर्यंत, D8 °पर्यंत. — b) T2 कप्° (for कृष्ण°) — c) Da D4 8 त्रिवर्ण Cv त्रिवर्णा परिघा (as in text) K4 सध्या, D1 संध्यौ, D6 सिद्धौ, Cc मंचौ (as in text) T2 विवर्णा परिधायत, Ca as in text. — d) K0-2 °वर° (for °वार°) K4 B Da Dn D4 5. 8 भानुमतमवारयन्, K5 भानुनावारयंन्युत, D6 मानमार्दवयत्युत, T2 भानुमादारयद्वृत

22 a) K1 °केन्दुनक्षत्र, K2 °केंदुनक्षत्रे, K4 ज्यरतार्केंदुनक्षत्रं, D6 ज्वलदर्केंदु°, T2 °तार्क तु नक्षत्र Cc cites ज्वलितानि — b) G2 M3-5 निर्विशेष In K4, the text from क्षप to भ in 22^{d} is lost on a damaged fol K0-2 5 D2 3 निर्विशेश (K5 °शेप) दिनक्षिप (K2 °क्षयं), K3 Da Dn D1 4-8 T G4 M1 °शेष(D1 M1 °प)दिनक्षय ; D6 °शेपदिनेक्षित — c) K4 दिष्ट (for दृष्टं) — d) B Da Dn D1 5- 8 T1 G M1 तद्भयाय, D6 सक्ष°

23 a) K0-2 अलक्ष्म्या, K4 B1 8 D4 D5 अलक्ष्या (Da2 D5 °क्ष्य), K5 Dn1 D2 3 4 (m as in text). 6-8 अलक्ष्म (D6 °क्षा), T1 G1 2 4 M2 4 आलक्ष्ये, T2 जलस्थ, G2 अलक्ष्ये, M1 3 5 आलक्षे, Ca अ[ल]क्ष्मी, K3 B1 4 Dn2 D4m Co as in text K4 T2 हीन ; T1 G M1-4 हीना D1 अलक्ष्म्या च प्रभाहीन — b) K1 पौर्णमस्या, K0 2 पौर्णमास्या, K3 4 D2 पूर्णमासीं (K5 °सी), Co पौर्णमासीं (as in text) Dn तु (for च) K0 2 3 कार्तिके (K3 °की), T2 °क ; D6 पौर्णमासी च कार्तिका — d) K4 B Da Dn D4-6 8 M1 Ca c पद्मवर्णे, D1 सुधा°, D7 अग्नि°, T2 समवर्णं D4 T G3 4 M1 4 नभस्थलं

24 a) K0 2 स्वप्स्यति, K1 स्वप्संति (corrupt). D2 8

राजानो राजपुत्राश्च शूराः परिघबाहवः ॥ २४
अन्तरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः ।
प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये ॥ २५
देवताप्रतिमाश्चापि कम्पन्ति च हसन्ति च ।
वमन्ति रुधिरं चास्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥ २६
अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशां पते ।
अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २७
कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा ।
सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः ॥ २८
गृहीतशस्त्राभरणा वर्मिणो वाजिपृष्ठगाः ।
अरुणोदयेषु दृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः ॥ २९
उभे संध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते ।
आसीद्रुधिरवर्षं च अस्थिवर्षं च भारत ॥ ३०
या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसंमता ।
अरुन्धती तयाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः ॥ ३१
रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजञ्शनैश्चरः ।
व्यावृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्भयम् ॥ ३२ C 6 66 B 6 2 32 K 6 2 32

निहिता G3 राजन् (for वीरा) D1 स्वपिष्यति हता राजन् — b) K3 5 D2 8 आश्रित्य (for आवृत्य) B1 2 Da D. विष्टि(or ष्टि)ता, B4 वेष्टिता, T2 पार्थिव (for पार्थिवा) D1 समामे क्षत्रियर्षभा — 24d = 4 31 10b

25 a) K4 B Da1 D5 °रीक्षे K2 वराहश्च — b) D3 (marg sec m) उर्मिजालस्य (with hiatus), T G2 4 पृषदंशस्य, Cc °दंशस्य (as in text) Ca cites व्रषदंशो (sic) — c) D1 प्रणादो D4 M1 8 युद्धतो, G3 युध्यते — d) K0 1 4 D3 6 7 नित्य रौद्र (by transp), D1 नित्य युद्धे K4 वलक्षये, K5 च ल क्षये, D3 प्रचक्षते

26 a) K1 damaged K2 B Da Dn D4 5 8 T1 G1 2 4 चैव (for चापि) — b) K0-2 D3 6 7 T2 कपते च, K4 damaged, B Da D5 प्रकपते, Da1 (by corr) D4 8 प्रकपति, G1 कपयति (for कम्पन्ति च) — K3 5 D2 om (hapl) 26cd — c) B2 चान्यै S वमति रुधिराण्यास्यै (T1 G4 °स्त्रै, T2 °स्ये) — d) K2 B Dn1 D3 स्विद्यति, D6 विद्यति, D7 स्विद्यते, T2 वियते, G3 स्वद्यति, M4 मिद्यति Da1 (also as in text) M2 प्रपदति, Dn1 G1 प्रतपति, M1 3 5 प्रवदति

27 a) = Atharvapariśiṣṭa LXXI 15 8a Da1 (by corr) अनाहुता, D5 अन्याहता, Cc अनाहता (as in text) — b) D7 प्रवार्यंति — c) Dn अप्रयुक्ता, D3 आयुक्ताश्च D7 अयुक्ताश्चाप्रव°, Ca अयुक्त सप्रवर्तंते — d) K0 1 3 5 D2 6 महाभये, D1 °हवे, T G M3 5 (inf lin) मनोरथा

28 a) D1 शतनेत्रा°, D3 सितपत्रा° Cc cites शतपत्रा (as in text) — b) K0 चापभापा°, K1 चापभा*, K3 5 D2 T1 G2 4 चापा हसा°, B1 4 चासा भापा, B2 G3 चापा भापा, D5 चोपा भामा Cc v cite भासा D8 नानारूपा Dn शुकास्तदा — c) G2 रामसाश्च (for सारसाश्च) T2 सारमाश्चक्रवाकाश्च — d) Cc cites वाच D1 वाचो रूक्षा भवति हि

29 a) M2 गृहीत (for गृहीत°) K0 1 3 5 D1-3 7 °स्त्रावरणा, K4 B Da Dn D4 5 8 °स्त्रा क्रोशति Cc cites गृहीतशस्त्रा, while Cv °स्त्रावरणा — b) K3 M2 वर्मणो, K5 B Dn D6 चर्मिणो, D1 दर्पिता — In K4, 29cd is lost on a damaged fol — c) Hypermetric! K3 5 D2 °ये च, B Dn D1 3 4 6-8 °ये प्र (for °येषु) Da D5 °दये प्रवर्तंते — d) K3 शलकव्रजा°, D6 °भप्रजा, T1 G1 3 4 °भप्रभा, G2 शूलभृत्प्रभा° K0-2 शश्वत्प्रपते प्रजा, M सवृता शलभव्रजे° (M4 °जा)

30 a) D7 सेने (for सध्ये) D3 8 प्रकाशते, S चकाशेते — b) K5 T1 G1 2 4 दिशा, B1 3 4 Dn D1 4-6 8 G3 दिशो, K5 D1 °न्विता — c) K4 B Da Dn D4 5 8 पर्जन्य पांसु(B Da D5 °शु)वर्षी च, D3 आसीद्रुधिरसवर्षं Cc cites पर्जन्य° — d) K1 व्यस्थि°, K0 2 [अ]प्यस्थि°, K4 B Da Dn D4 5 8 मासवर्षी, D1 8 S पुष्प(D8 M मास)वर्षं. T2 कामत° (for भारत)

31 a) K1 2 चैषां, K3 5 D2 चैव, G3 चैषा S दृश्यते (for विश्रुता) D3 6 या वै पतिव्रता राजस — b) K5 D2 G2 °समता° — Ś1 commences from 31cd — c) Cc अरुन्धती (as in text) K3 5 D2 6 तथाप्येष (K5 D6 °षा), G2 तया ह्येष, G3 यथा ह्येषा — d) A few N MSS वशिष्ठ D6 कृश°

32 a) K3 5 D2 °यत्येष, B T2 °यन्नेव, Da D5 °यिन्वैष, T1 G2-4 °यन्त्रा(G3 °द्रा)जन् D1 आकाशे रोहिणीं मेत्तु — b) D3 स्थिरो राजन्, T1 G2-4 स्थित एव Da1 M5 शनैश्वर, Cc °श्चर° (as in text) — c) K5 यावत्त, D1 व्यापृत, Ca c व्यावृत्त (as in text) G2 यक्ष्म, Ca लक्ष्म (as in text) — d) K5 भविष्यति D3 महाक्षय°, M महान्क्षय (for महद्भयम्)

अनभ्रे च महाघोरं स्तनितं श्रूयतेऽनिशम् । वाहनानां च रुदतां प्रपतन्त्यश्रुबिन्दवः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

व्यास उवाच ।

खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः ।
अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः ॥ १
गर्भिण्यो राजपुत्र्यश्च जनयन्ति विभीषणान् ।
क्रव्यादान्पक्षिणश्चैव गोमायूनपरान्मृगान् ॥ २
त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पञ्चपादा द्विमेहनाः ।
द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ॥ ३
जायन्ते विवृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशिवा गिरः ।
त्रिपदाः शिखिनस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ॥ ४
तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियश्च ब्रह्मवादिनाम् ।

---

33 ^{a}) Cc cites अनभ्रे (as in text) K8 5 अनलेय, B2 °भ्रेषु; B8 °भ्र च, B4 अकस्माच्च, D1 अनत च, D2 अनिलेय Ś1 K0–2 महाघोष, K4 damaged, B1 4 Dn D4 5 8 G1 3 M °घोरः, D1 °मेघ — ^{b}) B Dn D2 8 G1 2 M5 Cc स्तनित° B1 Da Dn D4 5 8 स्वन°, B8 महत्, T G M4 भृश (for ऽनिशम्) D6 मेघस्तनित निस्वन — With 33^{cd}, cf. 6 95 23^{ab} — ^{c}) Cc वाहनाना (as in text) D6 रुदन; S नद(T2 नम्र)ता (for रुदता) — ^{d}) K0 प्रपतत्यश्रुबिंदुभि°, K1 प्रपतंत्यसुविमुभि (corrupt), K2 B Da Dn D4 5 8 निपतत्यश्रु°, T1 G प्रपतत्या(G3 प्रापतन्ना)स्र°.

Colophon om in K8, G1 damaged — *Adhy name* D6 धृतराष्ट्र प्रति व्यासवाक्य, G2 दुर्निमित्तकथन, M1 3–5 सजयवरलाभ° (M3 5 °रप्रदानं) — *Adhy no.* (figures, words or both) Ś1 K0 1 5 Da2 Dn D1 4 5 S (G1 damaged) 2 (as in text) — *Śloka no* Dn 31, D5 32

3

1 ^{a}) D1 नरा, Cc खरा (as in text) — ^{b}) K8 रक्षते, Cc रमन्ते (as in text) D3 मनुष्या गर्दभीषु च — ^{c}) K1 आना°, K2 आन° — ^{d}) B Da Dn D1 4 5 8 S वन (for वने)

2 In G1, st 2 is lost on a damaged fol — ^{a}) K0 राजपुत्र्याश्च, K2 (orig) [ऽ]जातपुत्र्यश्च, K2 (by corr) Dn1 [ऽ]जातपुत्राश्च, K3. 5 D2 राजपुत्राणां, K4 B Da2 D6–7 राजपुत्रा(D8 4 °त्रा)श्च, D8 जातपुत्पाश्च. — ^{b}) D8 न जयति (for जन°) Ca c विभीषणान् (as in text) B1 जनयिष्यति भीषणान् — ^{c}) K4 B D (except D1 3–7) M5 क्रव्यादा° S (except T2, G1 damaged) भक्षयिष्यति, B Da Dn D4 5 8 पक्षिण (Dn °भि)श्चापि Cc cites क्रव्याद° पक्षिण° — ^{d}) D1 गोमायुरपरान्; D6 °युरपरे, T1 G2–4 °यूनितरे, M1 2 °यूनपरे, M3 5 °यूनवरे, M4 °युमपरे D8 S (except M4, G1 damaged) मृगा° K4 B Da Dn D4 5 8 सहाश्नति परस्पर Cc cites सह and परस्पर

3 Owing to damaged fol, 3^{abc} is lost in G1 and 3^{ab} in K4 — ^{a}) Da D5 चतुर्दंता°, T2 त्रिणेत्राश्च (for चतुर्नेत्रा°) M4 त्रिविषाणांश्चतुर्नेत्रान् — ^{b}) M4 पचपादान्, Cv °पादा (as in text) K5 द्विमोहना, T2 विमोहना°; M4 द्विमेहनान्, Ca c v द्विमेहना° (as in text) — ^{c}) K5 द्विपुजाश्च (for °च्छाश्च) Da1 M4 °र्षाश्च द्विपुच्छाश्च — ^{d}) K8 5 D2 पशवस्तथा, B1 3 4 Da D5 °वो मृगा

4 Owing to damaged fol st 4^{a}–6^{b} are lost in G1 — ^{a}) K0–2 व्या(K2 व्य)वृतास्याश्च; D8 विकृतास्या°, T2 विवृतास्य°, M4 °तास्या°, Cc °तास्या° (as in text) — ^{b}) K8 5 D2 व्याहरंत्य° T2 गिरा, M4 गिर Da1 व्यहरतोशिवां गिर° — ^{c}) D3 7 T G4 त्रिपादा° Cc शिखिणो (sic) Da2 तार्क्ष्यश्, D3 तात, D7 तार्क्षाश्, Ca c तार्क्ष्या° (as in text) Ś1 K0–2 त्रिपदस्त्रिशिखास्तार्क्ष्य(Ś1 °खस्तार्क्ष्या°, K0 °खास्तार्क्ष्या)श्, K3 D2 त्रिपादाश्शिखिनस्तार्क्ष्याश्, K5 त्रिपादाश्शिखिनस्तार्क्षाश्, D6 त्रिपादानशिनस्तात — ^{d}) K8 5 D2 °दंष्ट्रान्, D8 °दंता, G3 M4 °दंष्ट्र°

5 ^{a}) K8 5 D2. 8 M °वान्या प्र°, D1 °वान्ये च, T1 G4 °वान्येपि, T2 °च चान्ये, G2 3 °वान्ये प्र° (for

वैनतेयान्मयूरांश्च जनयन्त्यः पुरे तव ॥ ५
गोवत्सं वडवा सूते श्वा सृगालं महीपते ।
क्रकरान्शारिकांश्चैव शुकांश्चाशुभवादिनः ॥ ६
स्त्रियः काश्चित्प्रजायन्ते चतस्रः पञ्च कन्यकाः ।
ता जातमात्रा नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ॥ ७
पृथग्जनस्य कुडकाः स्तनपाः स्तेनवेश्मनि ।
नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ॥ ८

प्रतिमाश्चालिखन्त्यन्ये सशस्त्राः कालचोदिताः ।
अन्योन्यमभिधावन्ति शिशवो दण्डपाणयः ।
उपरुन्धन्ति कृत्वा च नगराणि युयुत्सवः ॥ ९
पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च ।
विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा रजो न व्युपशाम्यति ॥ १०
अमीक्ष्णं कम्पते भूमिरर्कं राहुस्तथाग्रसत् ।
श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति ॥ ११

C 6 79
B 6 ? 12
K 6 3 12

°वान्याश्च) Ca अन्यादृशास्ते दृश्यते — b) K4 B Da Dn D4–6 8 M स्त्रियो चै, D8 स्त्रियस्तु, T G2–4 शुका चै (for स्त्रियश्च) K1 वाद्यवादिता, B1 T G2–4 Cc ब्रह्म(G3 बहु)-वादिन°, D7 °वादिनी — c) K8 . D2 वैनतेय°, T G2 4 M8 वैनतेया, Ca c वैनतेयान् (as in text) T2 G2 M5 मयूराश्च G3 °याश्च गृध्राश्च — d) Da Dn1 D4 5 °यत°, Dn2 D1 6 8 T G2 4 M4 जनयति, G3 प्रवदति K5 जनयन्त्यपुरे तथा

6 a) Ś1 गोवत्स°, K3 °त्से T2 M4 वडवा — b) K3 स्वा, D6 M3 श्व° K4 5 B D (except Dn1) शृगाल — c) K0 1 क्रका°, K2 कुकु°, K4 कुक्कु°, B1–3 Da1 D4 कुकु°, B4 Dn कुक्कुटान्, Da2 कङ्करान्, D3 7 क्रुर°, D. ककु°, D8 कुकू°, S कुज(M1–3 5 कुर)रा Ś1 सारिकाश्चैव, K0 शारिकाश्चैव, K1 शारिकाश्चैव, K3 5 D2 7 हारका°, K4 damaged, B1–3 D8 करभा°, B4 Da D5 गर्दभा°, Dn D4 करभा°, D3 सारसा°, M5 शापिका° D1 कका चापांश्चकोराश्च, D6 वाराहीसरभं चैव — d) K0–2 शुभाश्चा°, K4 damaged, K5 B Da1 Dn1 D3 4 G3 M शुकाश्चा°, D1 शुकाश्चाप्रह्मवादिना, D6 शुक च शुभवादिन, T1 G1, 2 4 शुभाश्चाशुभवादिन°, T2 शुभाश्चाहुक°.

7 a) K1 2 कांचित् Cv cites चतस्र° पच कन्या° (submetrical) — c) K3 नृत्यती, K5 जल्पति K4 B Da Dn D4 5 8 जातमात्राश्च नृत्यति — M2 om (hapl) 7^{d}–9^{c} — d) K3 गायती, K5 नृत्यंति K4 B Da D5 Cc प्र- (for च) D8 सहति (for हसन्ति) D1 वै (for च)

8 M2 om 8 (cf v l 7) — a) Ca पृथग्जनस्य (as in text) K2 कुरुका°, K3 5 D2 6 गुरुका°, K4 तनया°, B Da Dn D4 5 8 सर्वस्य, D1 3 T2 कुहुका, D7 कटुका°, T1 G1, 3 4 M1 3–5 कुह°, G2 बह्वी° — b) K2 3 5 D1 2 6 7 तनया° (K3 °य°), K4 B Da Dn D4 . 8 क्षुद्रका, S (M2 om) तापसा° (for स्तनपा) Ś1 स्तनवेश्मनि, K3–5 D1 2 6 S (M2 om) तव वेश्मनि, B Da Dn D4 5 8 प्रहसति च, D7 सुरवेश्मनि D8 उत्पद्यते च वेश्मनि — c) T1 G1–3 चैव (for परि) K1 °पाठंति (for °गायन्ति). Da D5 नृत्यंत्य° (Da1 °त) परिगायंत्यो (Da1 °तो). — d) Ś1 K0–2 D1 वेदयंति, K5 Da D5 °यंत्यो

9 M2 om 9^{abc} (of v l 7) — a) Ca प्रतिमा[] (as in text) G1 damaged K3 D2 °श्चावि(D2 पि) लत्यन्ये, K4 °श्चालिखंन्यन्ये°, B D6 °श्चालिखल्येता°, Da D4, 5 8 °श्चालिख(Da1 D8 °श्चाखिल)त्येते, Dn °श्च स्खलत्येता°, D1 °श्चालिखश्चान्ये, D3 धावतश्च हसंतश्च, D7 प्रतिमामालिखंत्यन्ये, T G 3 4 M (M2 om) प्रतिमाश्च लिख(M4 चल)त्यन्ये — b) K1 सशास्त्रा°, D3 समस्ता°, D8 सहस्रा° K3 5 Da1 D1–3 °नोदिता°, K4 °देशिता° — c) Ś1 K0–2 °धावत°, D7 °धावते — d) K5 शशवो, D6 शातशो D8 युद्ध-लालसा — e) K2 8 D2 उपरुधति, D3, 6 °रिंधंति, T G उप(T1 G4 °पा)नर्दंति K4 Dn अन्योन्यमभिमृद्नंति, B1 2 4 Da D4 5 8 अन्योन्यमवमृद्यते (B1 °नृत्यते, B4 °मृद्नंते, D4 °मृद्नंति, D8 °मृच्छति), M1–3 5 उपमर्दं तु कृत्वा वै, M4 °नर्दंति कृत्याश्च Cc cites अवमृद्यते — f) M1 2 5 ना(M1 न)गराश्च; M4 नागरा चै Cc युयुत्सव° (as in text)

10 ab) Cc पद्मोत्पलानि (as in text) B2 transp वृक्षेषु and जायन्ते. Ś1 K0–3 5 D1 2 7 कुसुमा° (for कुमुदा°). — c) Ca c विष्वग्वाता° (as in text) Ś1 K0–2 °ग्वा(K0 °र्का)त्युग्रमरुतो, K3 5 D2 °ग्वातास्तथा-त्युग्रा, T2 G2 °ग्वाता विवात्युग्रा — d) K2 4 B Da Dn D1 4–6 8 T G M2 नाप्यु(Da2 °प्य)प°, K5 D3 M5 न ह्युप° (for न व्युप°)

11 a) Cc अभीक्ष्ण (as in text) Dn D1, 4 वर्तेते, Cnp कल्पते (for कम्पते) — b) K3 Da1 अर्के°, G2 चन्द्रं Da2 D5 राहुम् Cc cites अर्कं राहु° Ś1 अथाग्रसत्, K0–3 अ(K3 त)थाग्रसीत्, B Da Dn D1 4, 5 8 उपैति च; D8 समाग्रसत्, T2 तदाग्रहीत्, G3 ग्रसंस्तथा (for तथाग्रसत्) — c) G3 बुधो (for श्वेतो) Ca c v cite श्वेतो ग्रह (as in text)

अभावं हि विशेषेण कुरूणां प्रतिपश्यति ।
धूमकेतुर्महाघोरः पुष्यमाक्रम्य तिष्ठति ॥ १२
सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः ।
मघास्वङ्गारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ॥ १३
भाग्यं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते ।
शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समारुह्य विशां पते ।
उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः प्रत्युदीक्षते ॥ १४
श्यामो ग्रहः प्रज्वलितः सधूमः सहपावकः ।
ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति ॥ १५
ध्रुवः प्रज्वलितो घोरमपसव्यं प्रवर्तते ।
चित्रास्वात्यन्तरे चैव धिष्ठितः परुषो ग्रहः ॥ १६
वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणे पावकप्रभः ।
ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहिताङ्गो व्यवस्थितः ॥ १७
सर्वसस्यप्रतिच्छन्ना पृथिवी फलमालिनी ।
पञ्चशीर्षा यवाश्चैव शतशीर्षाश्च शालयः ॥ १८
प्रधानाः सर्वलोकस्य यास्वायत्तमिदं जगत् ।

---

12 K2 om (hapl) 12 — a) S अभावो (G1 °वे) D2 च (for हि) — b) K8 D2 गुरूणा K1 प्रति*श्यति, K3 D2 °पश्यते; B Da Dn D4 5 8 तत्र पश्यति; S सम्प्रदृश्यते — c) K8 5 D2 ब्रह्म°, Dn1 D5 धूम्र°, Co cites धूम° (as in text) K5 M4 °घोर — d) K4 damaged B Da Dn D4 5 8 पुष्य चाक्रम्य, D7 °ष्यमावृत्य Co cites पुष्यम् (as in text) — After 12, T2 *repeats* 12^{ab}

13 a) K4 damaged K5 °रविश, D8 °रशुभ, T1 G1 2 4 °रुभयोर् (for °रशिव) D6 अधकार शत घोर — b) M4 *mf lm*) मखा° (for महा°) D8 प्रपश्यति महाग्रहा — c) Ś1 *** *गा°, K0-2 °स्वागा°, Da1 °स्त्वगा°, D8 °श्चागा°, M1 8 4 मखास्वगा° K8 Da D2-5 8 T2 M वक्र, B4 वक्त्र — d) T3 कुवर्णश्च, Co श्रवणेन (for श्रवणे च)

14 a) K8 D2 6 G2 भाग्य, B1 4 Da1 (before corr as in text) Dn D4 T2 भग (Dn2 °ग), B8 भोग्य; D8 भाग, M5 भाग्र, Ca 0 भाग्यं (as in text) D7 °वृत्य (for °क्रम्य) — D3 om 14^{cd} — c) T2 D5 शुक्र, M4 गुरुः (for शुक्र) K1 प्रष्टो°, K8 पौष्ठ°, Da2 D5 Ca प्रौष्ठ° K1 D4 8 पूर्वं (D8 पूर्वे) Co cites प्रोष्ठपदे and पूर्वे (as in text) — d) B D (except D1 8 7, D2 om) विरोच(B3 °च्य)ते (for विशां पते) — After 14^{cd}, G2 reads 16^{c}-17^{b} — e) K0-2 T1 G3 4 उत्तरे च, D6 उत्तरेषु — f) T2 सहितं, M1-3 सतत, Cc v सहित (as in text) Ś1 प्रत्युदी**, K1 प्रद्यु°, K4 B Da Dn D4 5 8 Cc समुदीक्ष(K4 °क्ष्य)ते, D1 8 7 M4 प्रत्युदीक्ष्यते, Cv as in text

15 ab) N Cc श्वेतो (for श्यामो), and इव (for सह) — In K4, 15^{cd} is lost on a damaged fol — c) Cc cites इन्द्र D3 तेज स्व, G2 तेजासि — d) K0 G2 ज्येष्ठम् D3 आवृत्य (for आक्रम्य)

16 ab) K4 B1 2 4 Dn1 D8 4 8 Cv ध्रुव, Da D5 एव, D6 ज्वल, Cc ध्रुव (as in text) K1 प्रज्वलिते, B Da D4 5 8 °लित, D3 °लतो K1 तीरो (for घोरम्) B समाक्रम्य, T2 तत सव्य (for अपसव्य) Co समाक्रम्य प्रवर्तते Cop ध्रुव प्रज्वलित घोरमपसव्य प्रवर्तितम् — After 16^{ab}, K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 Ca ins

10* रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करौ ।

— G2 reads 16^{cd} after 14^{cd} — c) T2 G1 2 चैप, G3 चैक (for चैव) K8 5 D2 चित्र स्वात्युत्तरे (K5 °र, D2 °रा) चैव, B1 M3 चित्रस्या(M3 °त्रास्वा)भ्यतरे — d) K1 2 [अ]धिष्ठित, K8 D2 विवृत, K4 B Da Dn2 D5 विष्ठित, K6 विवृत्त, S सस्थित (for धिष्ठित) Ś1 K0-2 परितो, K8 पुरुतो, K5 B Da2 D2 5 8 T2 G3 Ca c पुरुषो (T2 °षे), Da1 Dn1 Cap परुष, G1 M पुरुष D6 स्थितो ह्यगारको ग्रह

17 D1 om 17^{ab} For sequence of 17^{ab} in G2, cf v 1 14 — a) K1 °वक्रा, K3 5 Da2 D3 वक्त्रानुवक्त्र, D8 5 वक्रानुवक्त्र, D8 चक्रानुचक्र, T2 चक्रार्धचक्र K3 5 B3 Da D2 8 5 S कृत्वा तु, D7 गत्वा च — b) Dn D3 8 श्रवण K8 in अगारक [gloss], Da1 पावक Ca पावकप्रभ (as in text) — c) Co v ब्रह्मराशिं (as in text) D7 समाक्रम्य, Co समावृत्य (as in text) S ब्राह्म (T1 G1 2 4 ब्रह्म-) नक्षत्रमाश्रित्य — d) Cc v लोहि° (as in text) D6 व्यतिष्ठत (for व्यवस्थित) ❀ Ca ब्रह्मदैवतरोहिणीनक्षत्रस्य वृषराशित्वात् । ❀

18 a) K1 4 B Da Dn D4 5 8 G2 Cc °सस्य परिच्छ(D4 8 Cc °च्छि)न्ना, D6 °सस्यसमाच्छिन्ना, T2 °धान्यप्रतिच्छन्ना — b) K4 damaged Ś1 सस्यशा°, K0-3 Dn D4 8 सस्यमा°, B D6 Cc फलशा°, Da1 यव ***, Da2 D5 यवशा°, T2 वनपा° — c) Co पञ्चशीर्षा (as in text) B D (except D1-3 7) T1 G M1 3-5 चापि (for चैव) T2 °र्षा धवाश्चैव, M2 °र्षात पाश्चापि Cd resumes here at 6 3 18^{c} and cites शीर्ष — d) D6 सप्तशीर्षा°, D8 शतवर्षा°

19 a) M4 °शीर्षस्य (for °लोकस्य) — b) K1 2 यास्वायत्वमि°, D6 यास्ता चक्रे त्वि°, D8 यास्वायतमि°,

ता गावः प्रस्नुता वत्सैः शोणितं प्रक्षरन्त्युत ॥ १९
निश्चेरुरपिधानेभ्यः खड्गाः प्रज्वलिता भृशम् ।
व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् ॥ २०
अग्निवर्णा यथा भासः शस्त्राणामुदकस्य च ।
कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान्क्षयः ॥ २१
दिक्षु प्रज्वलितास्याश्च व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
अत्याहितं दर्शयन्तो वेदयन्ति महद्भयम् ॥ २२

एकपक्षाक्षिचरणः शकुनिः खचरो निशि ।
रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्मुहुः ॥ २३
ग्रहौ ताम्रारुणशिखौ प्रज्वलन्ताविव स्थितौ ।
सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्य वै प्रभाम् ॥ २४
संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलिताबुभौ ।
विशाखयोः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ २५
कृत्तिकासु ग्रहस्तीव्रो नक्षत्रे प्रथमे ज्वलन् ।

C 6 96
B 6 3 30
K 6 3 30

Ca यास्वायत्तमि[द] (as in text) — c) K1 प्रसुता, K2 प्रस्नुता, K3 प्रस्नुता, Da प्रसृता, Dn D5 8 T2 प्रस्तुता D1 दैन्य (for वत्सैः) — d) Cc शोभितं [? शोणितं] K4 प्रस्फुरत्युत, B1 2 प्रक्षरति च, M3 प्रक्षुरत्युत

20 a) Da1 damaged Cd अवधानेभ्य Ś1 K3 5 D2 निश्चेरुश्च पिधानेभ्य, K4 B Da2 Dn D4-6 7 m 8 °रुर-र्चिपश्चापात्, D1 °रुश्चावधानेभ्य, D3 °रुश्चैव कोशेभ्य, D7 °रुश्चापि धान्येभ्य, T1 G4 °रुरथ कोशेभ्य, T2 G1 °रुरपि राजेंद्र, G2 °रुरपयानेभ्य, G3 °रुरवसा; M5 °रुरविधा° — b) K1 खगा प्र-, K4 B Dn D4 8 खड्गाश्च, Da1 पद्माश्च, Da2 D. खड्गाश्च, G3 खगा प्र Da ज्वलितो M2 (*sup lin* as in text) इव (for भृशम्) — c) S पश्यामि (for पश्यन्ति) M2 3 5 शस्त्रैस्तु K5 व्यक्त पश्यति चास्त्राणि — d) D1 सग्रामे समुपस्थिते; S °म प्रत्युपस्थित

21 b) K3 D2 पुलकस्य, K5 फलकस्य, T1 G4 उदरस्य, Cc उदकस्य (as in text) — d) Cc भविष्यति (as in text) K1 B Da D1 3 5 6 T2 महाक्षय — After 21, K4 B Da Dn D4 5 7 8 Ca c ins

11* पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुपसमाकुला ।
कुरूणा वैशसे राजन्पाण्डवै सह भारत ।

[(L 1) K4 भवतोभृत्समाकुला, D7 ध्वजा पूयसमाहता — (L 2) Ca cites वैशसे (as above), Cc वैशसैर्]

22 a) K3 °ताश्चास्य, M5 °तास्यश्च — b) Ś1 K1 मृगद्विज, K3 D2 मृगा द्विजा — c) K2 अय्या°, K4 प्र स्या°, Cd अस्या°, Cc अत्या° (as in text) Da2 दर्शयत्यो, D1 महाराज, M2 दर्शयता, Cc दर्शयन्त (as in text) D6 अथाप्रकटितहित (sic) — d) K3 5 B2 Da D2 5-7 वेद-यत्तो, D1 3 दर्शयंति, S क्षत्रियाणा (for वेद°) — After 22, Ś1 ins an addl colophon

23 a) K3 Da T1 G2-4 M5 °पक्षा(G3 °बाहू)क्षिचरणा — b) S (except M1) शकुना K3 D2 3 खेचरो, T G1 3 4 M1 3-5 खेचरा, G2 M2 खचरा T2 [अ]निशं, M दिवि (for निशि) — c) K0 वर्षति, K3 वदति, K4 B1 2 Da D. नद(Da1 °द)ति, D3 रवति (for वदति) B1 3 दुर्धर्ष (for संरब्ध) S (except M1) रौद्र वदति सरब्धा — d) D7 transp शोणित and छर्दयन् Cc cites छर्दयत् K4 B Da Dn D4 5 3 इव (for मुहु) D3 शोणितं स वमन्मुखात्

24 a) T2 वाहौ, Cd as in text S °निभौ (for °शिखौ) K4 B Da Dn D4 6 8 शस्त्राणि चैव (Da1 देव) राजेंद्र — b) K2 5 D3 प्रज्वलता (D3 °तौ) व्यवस्थितौ, K3 °ताविवोस्थितौ; K4 B1-3 °तीव सयति, B4 Da Dn D1 4-6 8 °तीव सप्रति (Dn1 D4 3 °स्थिता, D1 °स्थिता), D7 G1 3 °तावस्थितौ — c) K3 5 D2 °णा सदाराणा — d) T1 G4 सम प्रच्छाद्य, G2 समाच्छाद्यत; G3 M1 2 समवाच्छाद्य. K3 D2 3 तौ (for वै) Cc समवछाद्यते Ś1 K0 1 प्रजा; K5 T2 प्रभा. K2 4 B Da Dn D4-6 °च्छाद्यते प्रभा (K2 Da2 D5 °जा), D1 °च्छादिवै प्रभा.

25 a) Cc सवत्सरस्थायिनौ (as in text) — b) T1 G °लितप्रभौ — c) K2-4 D (except D7) G3 विशाखाया, B °खाया, Cd विशाखयो (as in text) B4 समाहृत्य — d) K3 D3 °शनीश्चरौ, K5 Da1 °शनिश्चरौ, S शनैश्चरबृहस्पती (T2 °ति), Cd as in text — After 25, K4 reads 28[cd] (28[ab] damaged) followed by 29-30, while B Da Dn D4 5 8 read (with v l.) st. 29 (*repeating* it in its proper place) followed by st 30

26 ab) D3 तीक्ष्णो (for तीव्रो) D6 शनैश्चर कृत्तिकासु (for 26[a]) K4 B Da Dn D4 5 8 कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्न-(B1 2 4 Da D5 °क्ष्ण न)क्षत्र पृथिवीपते (K4 *damaged* for the latter half) — c) D3 तासा (for भासा) K5 चक्षुष्यपहरन्भासा, B Da Dn D4 5 8 अभीक्ष्ण (Dn °क्ष्ण) वाता वायते, D1 वपुष्यपि हरन्भासा, D6 वपुर्ष्यपह-रन्भासा, D7 वपूष्यपहरेद्भासां, S वपूं(G3 ज्योतीं)ष्यपाह-रत्तासां. — d) D5 धूम्र° K0 °तुरिवोत्थित; K3 5 D1 2 7 S °तुरव(M1 °तुरुप)स्थित, K4 B Da Dn D4 5 8

वपूंष्यपहरन्भासा धूमकेतुरिव स्थितः ॥ २६
त्रिषु पूर्वेषु सर्वेषु नक्षत्रेषु विशां पते ।
बुधः संपततेऽभीक्ष्णं जनयन्सुमहद्भयम् ॥ २७
चतुर्दशीं पञ्चदशीं भूतपूर्वां च षोडशीम् ।
इमां तु नाभिजानामि अमावास्यां त्रयोदशीम् ॥ २८
चन्द्रसूर्यावुभौ ग्रस्तावेकमासे त्रयोदशीम् ।
अपर्वणि ग्रहावेतौ प्रजाः संक्षपयिष्यतः ॥ २९

रजोवृता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समन्ततः ।
उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षन्ति शोणितम् ॥ ३०
मांसवर्षं पुनस्तीव्रमासीत्कृष्णचतुर्दशीम् ।
अर्धरात्रे महाघोरमतृप्यंस्तत्र राक्षसाः ॥ ३१
प्रतिस्रोतोऽवहन्नद्यः सरितः शोणितोदकाः ।
फेनायमानाः कूपाश्च नर्दन्ति वृषभा इव ।
पतन्त्युल्काः सनिर्घाताः शुष्काशनिविमिश्रिताः ॥ ३२

°तुम(K4 °तुमि)वस्थिता — After 26, K4 B D1 Dn D4 5 8 ins

12* विषमं वेदयन्स्येत आक्रन्दजननं महत् ।
[Dn D4 8 जन° (for वेद°)]

27 [a]) B3 तेषु, Co त्रिषु (as in text) K4 वर्षेषु, B1 3 4 Da Dn 1 D4 5 8 सर्वेषु, Dn2 छत्रेषु, Co पूर्वेषु (as in text) K3 D3 निक्षिप्त°, K4 B1–3 Da (Da1 lacuna) D5 सर्वत्र ; B4 Dn D4 नक्षत्र ; D8 च सर्व (for सर्वेषु). — [c]) K4 ध्रुव°, Dn D4 8 Cop गृध्र (for बुध°). Dn1 D4 Cop शीर्षे, Dn2 D8 शीर्षे, D6 शीघ्रं (for ऽभीक्ष्ण) — [d]) K4 B Da Dn D1 4 6 8 भ(Dn2 क्ष)यमुत्तम, S प्राणिना भय (for सुमहद्भयम्) Cop दर्शयन्भयमुत्तमम्

28 [a]) Ś1 K1 5 °दंशी पचदशी, Co v as in text — [b]) Co v भूतपूर्वां (as in text) T2 तु (for च) K5 भूतपूर्वा च षोडषी, B Da D5 कदाचिदपि षोडशीं — Dn D4 om. (hapl) 28[cd] D8 (sec m) reads 28[cd] in marg K4 reads 28[cd] (28[ab] damaged) and st 29–30 after st 25 — [c]) K1 2 इमा तु ; Da D5 इम ते, D8 इम तु Ś1 K1 2 D1 6–8 नाभिजानेहम्, Ko नाभिजानीहि, K3 D2 °जानीमो, B2 3 °जानासि (B3 °ति) K5 इमां तु जानीमो (submetrical) — [d]) Ko सामावास्यां ; K4 B Da D5 भूतपूर्वां (for अमावास्यां) K5 त्रयोदशी. Cv as in text

29 For sequence in K4, cf v 1 25 B Da Dn D4 5 8 read st 29 (for the *first* time) and st 30 after st 25, *repeating* st 29 here. D2, 6 G2 3 om (hapl) 29[ab] — [ab]) B Da Dn D4 5 8 (all *first* time) चद्रादित्यावुभौ Co ग्रस्तौ (as in text) Ko 1 ग्रस्तौ एकमासे, K3 5 D3 ग्रस्तावेकमास , K4 B Da D5 (B Da D5 *both* times) °वेकपक्षे, Dn D4 8 (all *first* time) °वेकाह्ना हि, Dn D1 4 6 8 (Dn D4 8 *second* time) °वेकमासीं, D4 (marg *sec. m*) °वेकमासि; T1 G4 M3 °वेकग्राह्नि K5 त्रयोदशी — [c]) Ko अपूर्वणि, D8 आपर्वणि K4 ग्रहं यातौ Dn D4 6 8 M5 (Dn D4 8 *second* time) ग्रहेणैतौ, G3 ग्रहावतौ B Da Dn D4 5 8 (all *first* time) अपर्वणि ग्रह यातौ, G2 अपाणिविग्रहावती — [d]) Ś1 Ko–3 5 D2 सक्षिपयि° (Ko °ति°), K4 सक्षययि° ; T2 सक्षेपयि° B (B2 *both* times) Da Dn D4 5 8 (all *first* time) प्रजासक्षयमिच्छत°, B3 Da1 Dn1 (all *second* time) प्रजा° सक्षययि(B3 °मि)ष्यत°

30 For the sequence of st 30 in K4 B D1 Dn D4 6 8, cf v 1 25. — [a]) K4 B Da2 Dn D4 5 8 अ (Da2 D5 सु)शोभिता ; Da1 सु(marg अ)शोभना, S (except G3 M1 4) रजोभूता — [b]) K2–5 B Da D1–4 6 7 पाशु° (for पासु°) — [c]) K3 5 D2 घोराश्च (for रौद्राश्च) B1–3 °रौद्रा मेघाश्च , D1 D5 °रौद्रमेघाश्च Co cites उत्पातरौद्रा

31 K4 B Da Dn D4 5 8 om 31[ab] — [a]) K3 5 D3 तथा तीव्रम्, S ततश्चासीत् (for पुनस्तीव्रम्) — [b]) S तीव्र (for आसीत्) K5 °चतुर्दशी — [c]) K4 B Da Dn D4 6 8 शोणितैर्वक्त्र(B2 °सु)सपूर्णा ; D7 अर्धरात्रे महाघोरे — [d]) K2 4 B Da Dn D4 5 8 अ(K4 ना ; Dn2 आ) तृप्तास्तत्र, K3 5 D2 M3 अतृप्यत (M3 °त) च, D3 समदृश्यत, D6 अदृश्य तत्र, D7 अनृत्यस्तत्र ; G2 अत्रपुस्तत्र

32 [a]) = (var) Atharvapariśiṣṭa LXIV 6 6[c] Cc cites नद्य° (as in text) K2 प्रतिश्रोतोवहन्नद्य°, K3 °स्रोता वहत्यश्च, B1 2 4 Dn D1 3 4 8 °स्रो(B4 D8 °श्रो)तो महानद्य , B3 Da D5 °स्रोता(B3 °श्रोतो , Da1 °स्रोतो) वहा नद्य°, D2 6 7 T2 M °स्रोतो (D2 °श्रोता , D6 °श्रोतो) वहत्यद्य, T1 G °स्रोता(G1 °तो) वहत्यन्या (G1 °त्यत्या°) — [d]) S1 Ko–2 नंदति, K3 नदते, K4 damaged, K5 D2 नर्दते, B1 2 Da1 Dn D4 8 T1 G4 कूर्दति(B2 °तो, Da1 °त), B3 D1 M1–3 6 नदति, D6 गर्द्धौती ; D7 नर्दंतो — [e]) Co cites उल्का[ ] and पतन्ति — [f]) Ś1 Ko–2 शुष्का (K2 °क्रा)शनिमिव श्रिता° (K1 °मिवाश्रित); K3 5 D2 G4 शुष्काशनिविनिस्र(K5 °श्रि)ता°, B Da1m Dn D4 7m 8 शकाशनिसमप्रभा , Da D5 7 शुष्काशनिसमप्रभा Co cites शुष्काशनि°

अद्य चैव निशां व्युष्टामुदये भानुराहतः ।
ज्वलन्तीभिर्महोल्काभिश्चतुर्भिः सर्वतोदिशम् ॥ ३३
आदित्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ।
भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ ३४
कैलासमन्दराभ्यां तु तथा हिमवतो गिरेः ।
सहस्रशो महाशब्दं शिखराणि पतन्ति च ॥ ३५
महाभूता भूमिकम्पे चतुरः सागरान्पृथक् ।
वेलामुद्वर्तयन्ति स्म क्षोभयन्तः पुनः पुनः ॥ ३६
वृक्षानुन्मथ्य वान्त्युग्रा वाताः शर्करकर्षिणः ।
पतन्ति चैत्यवृक्षाश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ३७
पीतलोहितनीलश्च ज्वलत्यग्निर्हुतो द्विजैः ।
वामार्चिः शावगन्धी च धूमप्रायः खरस्वनः ।
स्पर्शा गन्धा रसाश्चैव विपरीता महीपते ॥ ३८
धूमायन्ते ध्वजा राज्ञां कम्पमाना मुहुर्मुहुः ।
मुञ्चन्त्यङ्गारवर्षाणि भेर्योऽथ पटहास्तथा ॥ ३९

C 6 110
B 6 3 42
V 6 3 42

33 [a]) T2 अद्यैव च, G3 अन्यथैव (for अद्य चैव) D6 जुष्टाम्, Cc व्युष्टा (as in text) — [b]) B1.3.4 Cc मृगाको, D7 ह्युदये, G3 आदघे, Cd सदये [mislection] (for उदये) K0 भानुराहित, K4 B T2 भानुनाहत, T1 G2-4 भानुराद्(G2 3 °ग)त, Cc मारुताहत Dn D4 8 अनय समवाप्स्यथ — [c]) K4 विमिश्रित, B1 3 4 विनाशित, B2 Da D5 विनिःसृत (Da2 D5 °त), Dn D4 8 विनिःसृत्य (for ज्वलन्तीभिर्) — [d]) K4 B Da Dn D4 5 8 तिमिर, Cd चतुर्भि (as in text) T2 °तो भृश

34 [a]) K4 B Da Dn D4 5 8 अन्योन्यम्, Cd v आदित्यम् (as in text) Ś1 K0-2 Cd उपतिष्ठति, Da D5 °सर्पद्भिस्, D7 °तिष्ठत, Cv °तिष्ठद्भिस् (as in text) — [b]) D1 प्रोक्त — With 34[cd], cf Atharvapariśiṣṭa LXII 2 5[cd] — 34[d] = 2 68 31[d] 3 13 5[d]

35 [a]) K4 damaged K0 1 °मदिराभ्यां, Da D5.6 °मद्राणा Ś1 K0-3 5 D1 2 6 7 च (for तु) — [b]) K3 D2 हैमंत(D2 °ति)के, K6 हैमतिके, D6 7 हे(D7 है) मवतो K5 5 D2 7 गिरौ, Dn1 D4 8 G1-3 M1 3-5 विभो, T1 G4 प्रभो, T2 M2 विभो — G3 om 35[c]—37[b] — [c]) S (G3 om) महस्राणि Ś1 K0 1 महाराज, K3 Da Dn2 D4 5 8 °शब्द, K8 महा**, K5 D2 °प्राज्ञ, B °शब्दा, Dn1 (marg) D1 3 7 °स्वन्द, D6 पतत्येव — [d]) Ś1 K0-2 5 T2 पतत्युत, D6 महाति च

36 G3 om 36 (cf v 1 35) — [a]) K0-2 पच भूता, S (G3 om) महाद्रु(M2 °भू)ते, Cd महाभूता (as in text) K3 5 D2 महत्स्ततो (K5 महान्भूमौ) भूमिकपश्च, D3 महातो भूमिकपाश्च, D4 महता भूमिकपने — [b]) All MSS (except S1 K1 2, G3 om) चत्वार सागरा पृथक् — [c]) K1 4 B Da Dn D4 5 5 °मुद्वर्तयतीव, D6 °मुर्लघयत्येव, Cv वेलाभूर्घमयति स्म Cc d cite वेलामुद्वर्तयन्ति (as in text) — [d]) K4 B Da Dn D4 5 8 वसुधरा (for पुन पुन)

37 G3 om 37[a'] (cf v 1 35) — [a]) K °न्युन्मूल्य, D2 °नुन्मूल्य, T2 °व्रजति K° D2 चान्युग्रा, Da1 वात्युग्रा D6 वृक्षानुन्मथयत्युग्रा — [b]) Cf 6 1 22' Ś1 (sup lin) K0-2 B1 D2 6 T G2 4 °वर्षिण, Da1 °कर्षण, Dn2 °कर्षिता — After 37[a'], B D4 Dn D4 5 8 ins

13* आभग्ना सुमहावातैरशनीभि समाहता ।
[D3 समाहिता]

— [c]) Cc cites चैत्या Cd चैत्यवृक्षा (as in text) B Da Dn D4 5 8 G3 M5 वृक्षा पतति चैत्याश्च

38 [a]) K0-2 पीतशोणितनीलश्च, K4 *** हितपीतश्च, B Da Dn D4 5 8 Cc नीललोहितपीतश्च, D6 S पीतलोहितवर्णे(T2 G3 °र्णा)श्च — [b]) K1 D6 ज्वलत्यग्नि, B Dn D4 8 भवत्यग्निर्, D1 ज्वलन्नग्निर्, T ज्वलत्यग्निर्, G3 ज्वलत्यग्नि — [c]) K1 वामार्चित (hypermetric), T2 वामाश्च, G2 ववाम, G3 वामाच, Cc वामार्चि (as in text) K4 D3 S (except M3) शाव(K4 °र)गर्धा च, K5 शवगधी च, B Da Dn D1 4 5 8 Cc दुष्टगध(D1 °धि)श्च, D6 7 शावगधि(D7 °घ)श्च — [d]) Ś1 M3 धूम्रपाय, K4 5 B3 D6 M2 धूम प्राय (K5 °य), B1 2 4 Da D5 Cc धूमान्वि(D5 Cc °चि)त, D1 धूमयान, T2 °प्राया, G2 °प्राय Ś1 M3 खर स्वन, Cv खरस्वन (as in text) Dn D4 8 सुघर्व दारुण स्वन — [e]) D7 T G3 4 M5 स्पर्शगध, G1 M1 4 स्पर्शा गध M2 स्पर्शगधरसश्चैव — [f]) Cc विपरीता (as in text) S (except M3) विशा पते (for मही°)

39 [a]) D3 धूमायति, D5 °नीति K4 B Da Dn D4 5 8 धूम (B1 3 4 Da1 Dn1 °म) ध्वजा प्रमुचति Cc cites धूम — [b]) K कपयाना — [c]) K1 Dn1 मुचति, K3 Dn1 मुचति B1 Dn D4 °वर्ष च, G1 °वर्णानि, M° 5 चूर्णानि (for °वर्षाणि) — [d]) K° B Da Dn D2 4 5 भेर्यश्च, T° भेर्योना, G भेर्योऽद्र Dn1 M1 पटहम् D7 भेर्यो घटपटास्तथा

प्रासादशिखराग्रेषु पुरद्वारेषु चैव हि ।
गृध्राः परिपतन्त्युग्रा वामं मण्डलमाश्रिताः ॥ ४०
पक्वापक्वेति सुभृशं वावाश्यन्ते वयांसि च ।
निलीयन्ते ध्वजाग्रेषु क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ४१
ध्यायन्तः प्रकिरन्तश्च वालान्वेपथुसंयुताः ।
रुदन्ति दीनास्तुरगा मातङ्गाश्च सहस्रशः ॥ ४२
एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् ।
यथा लोकः समुच्छेदं नायं गच्छेत भारत ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

पितुर्वचो निशम्यैतद्धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ।
दिष्टमेतत्पुरा मन्ये भविष्यति न संशयः ॥ ४४
क्षत्रियाः क्षत्रधर्मेण वध्यन्ते यदि संयुगे ।
वीरलोकं समासाद्य सुखं प्राप्स्यन्ति केवलम् ॥ ४५
इह कीर्तिं परे लोके दीर्घकालं महत्सुखम् ।
प्राप्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

40 ^{ab}) Ko-2 om (hapl) 40^{b}–41^{c} — K1 D0 प्रसाद° K5 पुरुद्वारेषु, D6 ज्वरे देशेषु (for पुरद्वारेषु) Ś1 K3 5 D1-3 6 चोपरि, D7 गोपुरे (for चैव हि) K4 B Da Dn D4 5 8 शिखराणां समृद्धानामुपरिष्टात्समतत — ^{c}) K4 damaged G3 श्यामा (for गृध्रा) T2 परिवहति K5 उग्रे, D3 उग्र- B Da Dn D4 5 8 वायसाश्च रुव(B2 Da D5 वसं)त्युग्रं Cd cites सारसा — ^{d}) K3 5 Dn1 D2 6 G1-3 M2 5 वाम-, K4 damaged, K5 व्योम, D1 नीचा (for वाम) Da2 आस्थिता, Cc as in text.

41 Ko-2 om 41^{abc} (cf v l 40), D1 om 41^{ab} — ^{a}) K4 पक्षे पक्षेति, D5 पकापकेति, G2 पक्क पक्केति, G3 पक्वपक्वेति Cc cites पक्वापक्वे Cv पछापछेति सुभृशं — ^{b}) Ś1 वावश्यते, K3 D2 वावस्यते, Da1 वावास्यते, D3 धावस्यते, D6 वाचयंतो, D7 वासति च, S प्रवाश्य(M1-3 5 °श)ते; Cd वावाश्यन्ते (as in text) — ^{c}) D2 विली°, D6 लेलिहंते, D3 न लीयते, Cc निलीयन्ते (as in text) — ^{d}) D1 वृथाय (sic), G3 क्षयश्च Ś1 Ko-2 भरतर्षभ, D6 पृथिवीभुजा

42 ^{a}) S (T1 marg) श्वसंत (G3 ज्वलत) (for ध्यायन्त) K3 च किरत°, D1 प्रोद्गिरत°, G1 प्ररुदत° D6 ध्यायत्यश्च किरत्यश्च — ^{b}) Ś1 बाल, Ko बाले, K1 वाले, K2 व्याले, K4 B Da Dn D4 5 8 Cc व्याला, D7 लाला, T1 G4 वाल-, G1 3 M5 वाला, G2 बला, M4 ज्वाला, Cd v वालान् (as in text) D1 वाणा वेश्मसु सगता, D6 वचो वै मधुसयुता, T2 वाला वेपथुसश्रिता — ^{c}) S नी(G1 M2 नै)चैस् (for दीनास्) K4 रुदति तुरगमा सर्वे (hypermetric), B D(except D1-3 6 7) दीनास्तुरंगमा सर्वे — ^{d}) B Da Dn D4 5 8 वारणा सलिलाश्च (Da D5 °लेश)या — After 42, D3 ins

14* गृहक्ष[? क्षे]त्रखलाग्रेषु वल्मीका मधुकानि च ।
हस्त्यश्वरथशालासु[? सु] कपोताश्चाश्रितास्तथा ।
एते चान्ये च बहव उत्पाता घोरदर्शना ।
पृथिवीपाललोकानां सर्वे वै नाशकारका ।,

while T1 G4 M2 ins

15* एवंविधं दुर्निमित्त क्षयाय पृथिवीक्षिताम् ।
भौमं दिव्यं चान्तरिक्ष त्रिविध जायतेऽनिशम् ।

43 ^{a}) M4 भवानस्य — ^{b}) Cc प्राप्तकालं (as in text) K2 व्यवस्थिता, B2 Da D5 °स्यतु, D1 °स्थित, D8 °स्य त — In K4, 43^{cd} is lost on a damaged fol — ^{c}) Ś1 Ko-2 D7 समुत्साद, Da2 D5 °द्वेश — ^{d}) B3 नाश, D1 नोप- (for नाय) B D (except D2) T G गच्छति (for गच्छेत) M4 भारत (for भारत).

44 ^{a}) D1 पितुर्वाक्यं, D6 एतद्वचो Da1 निशम्येति, D1 °म्याथ, D8 निशाम्यैतद्, D6 T1 G निशम्यैव (G1-3 °व). — ^{c}) K4 द्दष्टम् T2 परं (for पुरा) D6 द्दष्टमेव पर मन्ये — ^{d}) Da1 (marg sec m) Dn D4 6 8 नरक्षय (for न सशय)

45 ^{a}) Dn D4 8 राजान (for क्षत्रिया) — ^{b}) Ś1 Ko 1 हन्यते यदि, K3-5 B1 3 4 Dn D1 2 4 8 यदि वध्यति, D3 सर्वे नंक्ष्यति, S यदि योत्स्यति (for वध्यन्ते यदि) — ^{d}) Ko-2 पश्यंति, Da1 प्राप्स°, T1 G1-3 स्वप्स्य°

46 ^{a}) D1-3 7 कीर्ति K3 5 Dn1 D6 परा, D3 परो — ^{b}) K4 B महासुखं — In K4, 46^{cd} is lost on a damaged fol — ^{c}) Da1 प्राप्सति — ^{d}) Ś1 Ko-3 5 D2 G3 त्यक्त्वा प्राणान् (by transp), D1 त्यक्त्वा काया, G2 प्राणांस्त्यक्ष्य T1 G महारणे

४

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तो मुनिस्तत्त्वं कवीन्द्रो राजसत्तम ।
पुत्रेण धृतराष्ट्रेण ध्यानमन्वगमत्परम् ॥ १
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं कालवादी महातपाः ।
असंशयं पार्थिवेन्द्र कालः संक्षिपते जगत् ॥ २
सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम् ।
ज्ञातीनां च कुरूणां च संबन्धिसुहृदां तथा ॥ ३
धर्म्यं देशय पन्थानं समर्थो ह्यसि वारणे ।
क्षुद्रं ज्ञातिवधं प्राहुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ॥ ४
कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशां पते ।
न वधः पूज्यते वेदे हितं नैतत्कथंचन ॥ ५
हन्यात्स एव यो हन्यात्कुलधर्मं स्वकां तनुम् ।
कालेनोत्पथगन्तासि शक्ये सति यथापथि ॥ ६

C 6 123
B 6 3 55
K 6 3 56

Colophon om in Ko 1 Dn — *Adhy name* K3 5 D2 उत्पातवर्णन, D1 अरिष्टाध्याय, D6 व्यासवाक्य, D7 उत्पातकथन, G2 M दुर्निमित्तकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 4 (cf v l 22), Da2 D1 4-6 S 3 (as in text) — *Śloka no* D5 50 — *Aggregate śloka no* D1 117

4

1 G2 M5 om the ref — a) K3 D3 एवमुक्त्वा, Dn D4 8 एव मुनिस् K4 B Da Dn D4 5 8 तथेत्युक्त्वा, K6 महात्मत्व, D6 M1 2 5 मुनिस्तत्र — b) K5 कवेंद्रो K5 M4 °सत्तम, D2 T2 °सत्तम — c) Dn D4 8 धृतराष्ट्रेण पुत्रेण (by transp) — d) Ko 1 अनु°, D3 अभ्या° (for अन्व°) D1 तदा, D8 पुर G3 ध्यानत्वमगमत्पर

2 a) K3 5 D2 8 S राजन् (for वाक्य) K4 B Da Dn D4 6 8 स मुहूर्तं तथा ध्यात्वा (Da1 °त्मान) — b) Ś1 Ko-2 काल्प°, K3 6 D1-3 7 Cv कल्प°, D6 शुभ° (for काल°) Cd cites कल्य K3 5 D2 Cv महायशा K4 B Da Dn D4 5 8 पुनरेवाब्रवीद्वच — d) Dn D6 संक्ष(Dn1 °क्षी)यते, D3 सक्षियते

3 D3 reads 3^{ab} (with v l) twice — a) Ś1 Ko-3 6 D2 7 (m as in text) ससर्ज च, Da1 सृज्यते च, D3 (first time) ससृजे च, D6 सृजत्यसौ D8 (second time) सर्वं (for लोकान्) D1 ससर्ज सहसा लोकान् — b) Ś1 Ko-3 5 D1 2 3 (second time) 7 विद्यते नेह, D3 (first time) नेह विद्यति, G2 3 M4 ते भविष्यति D6 पालयत्यपि स स्वय — c) K4 damaged B1 Dn D4 5 8 वै (for the first च) Ś1 Ko D1 2 6 गुरूणा (for कुरूणा) S ज्ञातीना सुहृदा चैव — d) S कुरुपाण्डवयोस्तथा

4 a) K2 3 D6 T1 G4 Co धर्मं K3 5 D1-3 6 7 S दर्शय — b) Ś1 Ko 1 D4 धारणे D1 °र्थोऽसि निवारणे — After 4^{ab}, G3 reads (for the first time) 6^{cd} and 7, *repeating* them in their proper place — c) K5 क्षुद्र-, Cd क्षुद्र (as in text) K4 Dn2 जातिवधं Ś1 Ko-2 D1 8 ह्याहु, K3 5 D2 त्यक्त्वा, B3 चाहुर् S भय ज्ञा(G2 3 जा)तिवध प्राप्तो (G3 पार्थो), — d) Ś1 Ko-3 5 D1 2 6 प्रकुरुष्व मम प्रिय

5 a) K3 5 पुत्ररूपेणाभिवैरी (K6 °भिजातिस्), D3 पुत्ररूपेण कालोय, D8 कालोय सुतरूपेण — b) K1 ध्यातो, Da2 ज्ञातो S महाद्युते (for विशा पते) — c) Ko 1 Da1 न बुध K2 पूजिते Co cites वधो न पूज्यते — d) D1 शास्त्रे हि न, D8 हितो नैव K4 B Da Dn D2-5 8 नैव (for नैतत्) B1 कदाचन

6 a) K3 5 D2 हन्यात्तम्, D6 हन्येत, T2 अहन्यात् (for हन्यात्स) K2 4 B Da Dn D4 5 8 एन (B4 °व) यो, D1 एव वै, T G च (T2 स) न वा, M च न यो (for एव यो) — b) K1 कुर्णवर्म (corrupt), K3 D2 4 कुलं धर्मं, Dn1 धर्मे, T1 G1 2 4 कालधर्मात्, T2 G3 M कुलधर्मात् K4 D3 6 स्विकां, D1 स्वक, Co v as in text — K2 om 6^{c}—7^{b} — For the repetition of 6^{cd} and 7 in G3, cf v l 4 ꕥ Cd य एव कुलधर्मं हन्यात् स एव स्वका तनु हन्यादित्यन्वय । ꕥ — c) Ko कालेनोत्पथयतासि, D6 °त्पथता नीत, G3 (first time) आनर्तपथगतासि Cd cites कालेन — d) K1 शक्ते सति; D6 शक्त सति, G1 शक्योऽसीति K4 B Da Dn D4 5 8 यथापदि, D6 7 समे पथि, T1 G4 निवारण (G4 °णे), T2 यथा पति, G1-3 यथाविधि Cd cites शक्ये सति and पथि ꕥ Co अस्य कुलस्य महीक्षितामविनाशाय विनाशमपनेतु शक्ये सति आपद्यशाकी (810) विषये यथा तथैवोत्पथ गतासि। विपथ प्रवेक्ष्यसीत्यन्वय । ꕥ

कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् ।
अनर्थो राज्यरूपेण त्यज्यतामसुखावहः ॥ ७
लुप्तप्रज्ञः परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतान् ।
किं ते राज्येन दुर्धर्ष येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ॥ ८
यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्स्वर्गमाप्स्यसि ।
लभन्तां पाण्डवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः ॥ ९
एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्पथेनाप्ययात्पुनः ॥ १०

धृतराष्ट्र उवाच ।

यथा भवान्वेद तथास्मि वेत्ता
भावाभावौ विदितौ मे यथावत् ।
स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको
मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ॥ ११
प्रसादये त्वामतुलप्रभावं
त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः ।
न चापि ते वशगा मे महर्षे
न कल्मषं कर्तुमिहार्हसे माम् ॥ १२
त्वं हि धर्मः पवित्रं च यशः कीर्तिर्धृतिः स्मृतिः ।
कुरूणां पाण्डवानां च मान्यश्चासि पितामहः ॥ १३

व्यास उवाच ।

वैचित्रवीर्य नृपते यत्ते मनसि वर्तते ।

---

7 K2 om 7^{ab} (cf v l 6) —^{a}) S विनाशोय —^{c}) D7 ह्यर्थं°, Co राज्य° (as in text) —^{d}) K4 damaged. K5 T2 G1–3 M1 3 4 त्यजताम्, D1 युष्माकम्, D8 त्यजैनम् (for त्यज्यताम्) Da1 त्यजतामसुखावह; Dn D4 8 तव जातो विशा पते

8 ^{a}) Da1 लुप्त° प्रज्ञ°, Dn D4 8 लुप्तधर्मा D8 त्वमेव, M1–3 5 सुतेन, Cd परेण (as in text) D6 प्रज्ञावत विदु° सर्वे —^{b}) D6 धर्म्यं Ś1 K0 1 D7 देशय वै, Da1 दर्शयिते Ś1 K0–3 सता, D1 सुते, D6 सुत —^{c}) K5 किं ते गजेन दुर्बुद्धे

9 ^{a}) K5 यात्रा धर्मं च, D8 धर्मं यशश्च, D6 यशो धर्म्यं च — In K4, 9^{bcd} is lost on a damaged fol —^{b}) Da1 Dn D5 पालय D6 कीर्तिम् (for स्वर्गम्) —^{c}) Ś1 K0–2 D7 T2 लभतां, K5 लभंत Ś1 K0 1 D7 T2 M4 पाडवो —^{d}) Co सम (gloss अविरोध). D6 G2 पाडवा (for कौरवा°) — After 9, D8 ins.

16* युधिष्ठिरं च भीमं च वारयिष्यामि सयुगे ।

10 ^{a}) K4 D7 T2 M2 वदति (for ब्रुवति) K1 विप्रेंद्र, D1 विप्रे वै —^{c}) K1 अक्षि*, Da1 Dn1 अक्षिप्य, S प्रशस्य, Co d आक्षिप्य (as in text) D6 वाक्यज्ञैर्; G1 °ज्ञे —^{d}) K1 वाक्षयेनाप्यया°, K3 वाक्पथे प्रत्यया°; K4 B Da Dn D1 4 5 8 वाक्यं चैवाब्रवी°, K5 D2 Cd वाक्पथेन प्रया°, D8 वाक्पथ नास्पृश°, D6 वाक्यत्वेन प्रया°, D7 बुद्धिमानब्रवी°, S वचन चे(T2 M2 त्वि)दमब्रवीत्

11 S (except M4 5) om. the ref —^{a}) Ś1 K0–2 Dn D1 4 6–8 वेत्ति, D3 वेत्थ (for वेद) K2 तथा स, Dn D4 8 तथैव K4 B Da D5 यथा भवान्वेदयते तथास्मि —^{b}) B2 M2 भवाभवौ, Cc भावाभावौ (as in text) K5 D8 8 वेदितौ Da1, विदितो Dn2 ये (for मे) K4 यथा*, B Da Dn D4–6 8 यथार्थं (Dn2 D6 8 °र्थौ) —^{c}) D1 M1–3 5 स्वार्थेऽपि Da1 (m as in text) a2 D5 सयुज्य° (for समुह्य°) K3 लोके — In K4, 11^{d}–12^{c} is lost on a damaged fol —^{d}) K1 मा वापि, K5 मां चाति-, D8 मा चापि

12 ^{a}) T2 प्राणा° (for प्रसा°) K3 Da1 D2 T1 G2–4 M5 °प्रभाव- —^{b}) K0 1 त्वा Cd cites गति° Co cites दर्शयिता Ś1 K0 1 देशयितोत् (K0 1 °तो हि); D6 दर्शय तात, M3 °यता च Da3 D5 T G2 4 M धीर; D6 वीरं, G1 3 वीर —^{c}) Ś1 K0–2 D7 न चाप्येते; G1 M2 न चापि मे K5 वर्णगा मे, B1 2 4 Da1 (by corr) Dn D4 8 मद्वशगा, B3 Da1 (before corr) D1 5 मे वशगा (by transp) K0 om मे S सुताश्च (for महर्षे) D3 6 न चापि चैते वशगा महर्षे —^{d}) Ś1 K0–2 न किल्बिष, B Da Dn D4 5 8 न चाधर्मं, D3 6 अनुग्रह K4 B Da Dn D4 5 8 कर्तुमर्हो हि मे मति° (K4 B2 8 °र्हा मतिर्मे) (for °मिहार्हसे माम्) D3 6 मे; S (except T1 G4) हि मां (hypermetric) (for माम्)

13 ^{a}) S त्व हि शर्म (G1 शर्म हि by transp), Cd त्व हि धर्म (as in text) K3 5 D2 त्वं ह्रीर्धी (K3 ह्रीस्त्व) श्री सुख त्व च, K4 B Da Dn D4 5 8 त्व हि धर्मप्रवृत्तिश्च —^{b}) K3 5 D2 धर्म° (for यश°) Ś1 K3 M4 स्मृतिर्धृति° (by transp), K1 T2 श्रुतिस्मृति°, B Da Dn D4 5 8 च भारती (Da1 °त) —^{d}) K0 1 °श्चास्य, K3 4 B Dn D1 2 5 6 8 G1 M5 °श्चापि K3 D2–4 T2 G1 M1 3–5 पितामह — After 13, D3 ins.

17* कुरुष्व कार्यं यत्सत्य त्वत्तो मान्यो न विद्यते ।

14 ^{a}) Ś1 K0–3 5 D2 6 7 राजेंद्र (for नृपते).

अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तास्मि तव संशयम् ॥ १४

धृतराष्ट्र उवाच ।

यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।
तानि सर्वाणि भगवञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५

व्यास उवाच ।

प्रसन्नभाः पावक ऊर्ध्वरश्मिः
प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ।
पुण्या गन्धाश्चाहुतीनां प्रवान्ति
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १६

गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च
शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र ।
विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥ १७

इष्टा वाचः पृष्ठतो वायसानां
संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ।
ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राज-
न्ये त्वग्रतस्ते प्रतिषेधयन्ति ॥ १८

कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः
शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र ।
प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति संख्ये
ध्रुवं जयं तत्र वदन्ति विप्राः ॥ १९

अलंकारैः कवचैः केतुभिश्च
मुखप्रसादैर्हेमवर्णैश्च नृणाम् ।
भ्राजिष्मती दुष्प्रतिप्रेक्षणीया
येषां चमूस्ते विजयन्ति शत्रून् ॥ २० C 6 137 B 6 3 69 K 6 3 70

— b) D6 रोचते (for वर्त°) — c) D1 अभिधास्ये, G1 आपृच्छस्व — d) D6 वक्तास्मि

15 a) Ś1 K0-3 5 D1 2 6 सर्वाणि, S सेनाया (for संग्रामे) Cd यानि लिंगानि सर्वाणि — b) K4 damaged K3 °यिष्यति, D1 °यैषिणां, D6 °यस्य वै, T G3 4 M युधि जेष्यता (T1 G3 4 °त) G1 2 भविष्यति युधिष्यत°. — c) K4 damaged T1 G लिंगानि (for सर्वाणि) K5 भगवान्

16 = (var) B 12 102 8 — a) Ś1 Da1 T2 °न्नभ, K0-3 5 D2 7 °न्नाभ, D1. 8 °न्नार्चि, D6 न्नाभ°; G1 °न्नाभा, G3 प्रच्छन्नभा K5 पातक (sic) K1 Da1 G2 °रश्मि, C6 °रश्मि (as in text) — b) D2 °शिखोवधूम, D5 °शिखो विघर्म — c) T2 गधवहा, G3 ह्याहुतीना (for चाहु°) — d) = 17d D7 लिंगम् (for रूपम्) D6 जयस्यैतल्लक्षणं निर्दिशति

17 D1 G3 om (hapl) 17, Da2 D5 om (hapl) 17c–19b Da1 (sec m) reads 17c–18d in marg — 17ab = (var) B 12 102 9ab — c) D7 °श्मिस्तपते विवस्वान् — d) = 16d D3 तद् (for [ए] तद्) B3 भूप मार्गं, D7 लिंगमाहु

18 = (var) B 12 102 10 — Da2 D5 om 18 (cf v 1 17) — a) K4 damaged Da1 वच, D1 शब्दा (for वाच°) B Da1 Dn D4 6 8 प्रसृता (for पृष्टतो) — b) K4 damaged, D6 प्रतिस्थितानां, S भ्रार्जि (T2 वार्जी) विजेतु — c) K0 पृष्ठतो ये, K3 5 D2 पृष्टगास्ते — D1 om (hapl) from राज° (in 18c) up to भवन्ति (in 19c) T1 G2 4 प्रेरयति स्म (G2 °तीव) (for त्वरयन्ति) D8 शीघ्र (for राजन्) — d) K4 5 B Da1 Dn D4 8 चाग्र° (for त्वग्र°)

19 D1 om up to भवन्ति in 19c (cf v 1 18) Da D5 om 19ab (for Da2 D5, cf v 1 17). — 19ab = (var) B 12 102 11ab — a) G1 °राजा°, G2° वाचा° C0 शकुना (as in text) — b) K3 5 D2 क्रौंचा° शुका° (by transp), and ये वै (for यत्र) — c) M5 °णास्ते प्र (for °णाश्चैव). T2 वहति (for भवन्ति) S सखे — d) Dn D1 जयस्तत्र, D7 जयास्तत्र, S जय त(T2 °यस्त)स्त

20 = (var) B 12 102 12 — a) T2 हेतु° (for केतु°) — b) K1 D3 सुखप्रसादैर्, K3 5 D1 2 सुखप्रदैर्, K4 B Da Dn D4 5 8 C0 सुखप्रणादैर् K3 5 D2 3 6 7 S देहवर्णै(T2 G1 देववर्णै, G3 भावमेतै)श्च, D1 देववर्पै° (for हेमवर्णै°) In G1, the portion of the text from श्च up to 21a is lost on a damaged fol K2 4 B Da Dn D4 5 8 हेपितैर्वा हया(K2 °तैर्वाहना, Da D5 हसितैर्वाहना)ना (for हेमवर्णैश्च नृणाम्) — c) K5 भ्राजिष्मतीं, D1 ज्योतिष्मती, T2 M4 भ्राजिष्ठ(M4 °ष्म)ति C6 d भ्राजिष्मती (as in text) K0 दुष्प्रतिप्रेक्षणेया, K4 B Da Dn D4. 5 8 दुष्प्रतिवीक्ष° — d) K3 5 D2 तेभिजयति, D1 6 7 तेभिभवति Da1 शत्रुहन्

हृष्टा वाचस्तथा सत्त्वं योधानां यत्र भारत ।
न म्लायन्ते स्रजश्चैव ते तरन्ति रणे रिपून् ॥ २१
इष्टो वातः प्रविष्टस्य दक्षिणा प्रविविक्षतः ।
पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्तात्प्रतिषेधते ॥ २२
शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चाविष्कृताः शुभाः ।
सदा योधाश्च हृष्टाश्च येषां तेषां ध्रुवं जयः ॥ २३
अन्वेव वायवो वान्ति तथाभ्राणि वयांसि च ।
अनुप्लवन्ते मेघाश्च तथैवेन्द्रधनूंषि च ॥ २४

एतानि जयमानानां लक्षणानि विशां पते ।
भवन्ति विपरीतानि मुमूर्षूणां जनाधिप ॥ २५
अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चितम् ।
हर्षो योधगणस्यैकं जयलक्षणमुच्यते ॥ २६
एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ।
तं दीर्णमनुदीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ॥ २७
दुर्निवारतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ।
अपामिव महावेगस्त्रस्ता मृगगणा इव ॥ २८

21 ^{a}) D1 G3 हृष्ट्वा (for हृष्टा) — ^{b}) G M3 योधाना. Da D5 G2 तत्र (for यत्र) — ^{c}) N (except Ś1 K0 1 D7) म्लायति T2 न साय ते स्रजश्चैते — ^{d}) K1 तरति हि, D8 ते जयति, T2 प्रातरंति, M ते तरते K4 B Da Dn D4 5 8 रणोदधि, M4 रणे रिपु

22 = (var) B 12 102 15 — ^{a}) K2 4 B Da2 Dn D4 5 8 हृष्टा वाच, K3 5 D2 8 इष्टो (K3 °ष्टा) वाम°, D1 7 इष्टो वायु°, Cd इष्टो वात° (as in text) Da1 हृष्टा वाचमतिष्टस्य, D6 इष्टो वामस्त्वरिष्टश्च, S प्रयाणे (G3 प्रायेण) वायसो (G2 °से) वामे (T1 G4 वामाद्, G3 वाम, M2 वामा) — ^{b}) Ś1 K2 4 B Da2 Dn D4 5 8 दक्षिणा°, K0 3 D1–3 6 7 दक्षिण, K5 दक्षिणस्य (hypermetric), T1 G M दक्षिणे, Da1 Co दक्षिणा (as in text) D2 प्रवक्षित, G2 प्रविवक्षत, D4 °विक्षित°, T1 G4 °विक्षति, G1 °पक्षत, M2 प्रतिवीक्षित° T2 दक्षिणात्प्लवते यत° — ^{c}) K5 स (for सं-) Ś1 पश्चात्संसाध***, K0–2 °त्संसादयत्यर्थं, K4 B Dn D4 8 °त्संधारयंत्यर्थं, Da D5 G2 °त्ससाधयत्यर्थं, D3 पृष्ठत° साधयत्यर्थ- — ^{d}) K3 5 D1–3 7 S °षेधति K4 B Da Dn D4 5 8 अग्रे च प्रतिषेधिका° (B Da D5 °धका)

23 With 23, cf B 12 102 14 — ^{a}) Ś1 K0–3 Dn1 D1 4 6 8 °रसस्पर्शा — ^{b}) K4 damaged K2 3 5 B D T2 G3 4 M1 °श्चा (K3 B1–3 D2 °श्च, D3 °स्त्व)- विकृता, T1 G1 2 °श्चापि कृता, M1 (sup lin). 2–5 °श्चाधिकृता — K4 om 23^{cd} — ^{c}) T G तथा, M यदा (for सदा) K3 5 D1–3 6 7 S यो (G1 3 M यो) धा प्र (for योधाश्च) B Da Dn D4 5 3 सदा हर्षश्च योधानां — ^{d}) M5 तेषां (for येषां) K3 5 D1 2 6 7 T1 G4 जयो ध्रुव° (D6 °व), D3 T2 G1–3 M ध्रुवो जय° B Da Dn D4 5 8 जयतामिह लक्षण, Co cites जयताम्

24 = (var) B 12 102 6 — ^{a}) Ś1 K0–2 अतेन, K3 5 D1 2 अन्वेन, K4 B Da Dn D4 6 7 8 Co अनुगा; D6 अन्वयं (for अन्वेव) K0 1 Dn1 G3 याति (for वान्ति) G2 अन्येव वायसा वाति — ^{b}) T1 G4 तथा याति, M1 2 तथा सूर्यो, M3 5 तत्राभ्राणि K5 वचांसि (for वयांसि) — K2 om (hapl ?) 24^c–25^d — ^{c}) K4 B Da Dn D1 4–6 8 अनुप्लव (B3 °पूरयं) ति K5 मेघाल्स

25 K2 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) G3 यज° (for जय°) — ^{c}) K5 भविष्यंति परीतानि — ^{d}) K0 D2 M3 °र्षाणा. K5 D1 T2 M3 5 नराधिप (K5 °प)

26 ^{a}) K3 5 Da1 D2 7 अल्पीयस्या (K5 °सा) (for °ल्पाया वा) Ś1 K0 Da2 D5 महत्याया — ^{b}) K4 B D (except D1 2 7) S निश्चय° (Dn2 °य) — ^{c}) K4 damaged. K3 5 B Da Dn D1–5 7 8 °ग (K5 °र)- णस्यैको D6 हर्षो युद्धाय तस्यैको, G3 हर्षो योधगणाना च; M हर्षो यौधगण (M3 °जन) स्यैतज् — ^{d}) K4 damaged T1 G2–4 °णमिष्यते

27 ^{a}) K4 damaged, T G दीनो, Cd दीर्णः (as in text) — ^{c}) With 27^c, cf 134 5 2^{ab} K2 4 B D (except D2 3 7) ता दीर्णाम्, T2 तद्दीनम्, M विदीर्णम् T1 G4 अन्व° (for अनु°) Co cites ता, दीर्णा and अनु — ^{d}) S (except T2) यौधाः K4 B D (except D2 3 7) शूरत (D8 °ध) रा, M3 5 °तमान् D6 ह्यपि

28 28^{ab}) = (var) B 12 102 18^{cd} — ^{a}) K4 D7 दुर्निवारतरा (K4 °वा) चैव, B Da Dn D1 4–6 8 दुर्निवर्त्या (Da1 °वारा, Da2 Dn2 D5 °वर्ता) तदा चैव, D3 S दुर्निवर्त्य (T2 G3 °पत्य) तरा चैव Co cites तदा — ^{b}) T G प्रभिन्नाना (T2 °भग्ना सु, G3 °भग्नाना) महाचमू° — K3 D2 om (hapl) 28^c–29^b — 28^{cd} = (var) B 12 102 18^{ab} — ^{c}) K4 B Da Dn D1 5–7 T G M2 महावेगास्, K5 महावेगान्, D3 °न्वेगस्, M1 3 5 महासाग — ^{d}) K5 मृष्टा (for त्रस्ता)

नैव शक्या समाधातुं संनिपाते महाचमूः ।
दीर्णा इत्येव दीर्यन्ते योधाः शूरतमा अपि ।
भीतान्भग्नांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयो विवर्धते ॥ २९
प्रभग्ना सहसा राजन्दिशो विभ्रामिता परैः ।
नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ॥ ३०
संभृत्य महतीं सेनां चतुरङ्गां महीपतिः ।
उपायपूर्वं मेधावी यतेत सततोत्थितः ॥ ३१
उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ।
जघन्य एष विजयो यो युद्धेन विशां पते ।
महादोषः संनिपातस्ततो व्यङ्गः स उच्यते ॥ ३२
परस्परज्ञाः संहृष्टा व्यवधूताः सुनिश्चिताः ।
पञ्चाशदपि ये शूरा मथ्नन्ति महतीं चमूम् ।
अथ वा पञ्च षट् सप्त विजयन्त्यनिवर्तिनः ॥ ३३
न वैनतेयो गरुडः प्रशंसति महाजनम् ।

C 6 152
B 6 3 64
C 6 3 65

---

29 K3 D2 T2 M2 om 29^{ab} (for K8 D2, cf v l. 28) —^{a}) Ś1 K0–2 समादातु, Da1 °यातु, M8 5 °सातुं —^{b}) Cc d सनिपाते (as in text) —^{c}) K2 8 D2 T1 G दीर्णे (G2 °न), K4 B Da Dn D1 4–6 8 दीर्णा(D4 8 °र्ण)म् T2 इत्येव दीना दीर्यंते —^{d}) D1 शूरतरा K4 B Da Dn D3–5 8 S सुविद्वांसोपि भारत —^{e}) D6 भीतैर्भावाश्च सप्रेक्ष्य, S दीनान्भग्नान्हि (G2 °ग्नानि) संप्रेक्ष्य —^{f}) K8–5 B4 Dn D1–7 T G2–4 M भय भूयोभिवर्ध(D4 M2 °भिवर्त , D7 °भिजाय , T1 G4 हि वर्ध , G8 °पि वर्ध; M8 5 °पि वर्त)ते Cc cites भूय (as in text)

30 T2 reads 30 after 32 In K4, 30^{ab} is lost on a damaged fol —^{a}) K0 2 B3 D2 M1. 5 प्रभग्ना D7 चैव सा (for सहसा) —^{b}) Ś1 K0–2 दिशा Ś1 K0–8 D2 विभ्रमिता (K8 D2 °ता), K5 विभ्रमत, B1. 2 D8 M1 4 °भ्रामिता, B3 °भ्रमता, B4 °द्रमती, Da D5 °द्राविता; D8 °द्रवती, G8 °भ्रामिते D7 नरै Dn D4 दिशो निद्रवते चमू, D6 तथैवास्यर्थिता परै — K4 om 30^{c}–34^{b}. —^{c}) Dn2 नैव स्था°, D8 नेवास्था° M4 शक्य T2 नैव शक्या समाधातु —^{d}) K8 5 D2 शूरेणापि, T2 सनिपाते

31 K4 om. 31 (cf v l. 30) — With 31^{ab}, cf B 12 102 16^{ab} —^{a}) K5 सम्भृत्य, B1 T G सहत्य; Dn1 D4 °स्मृत्य, Dn2 सत्कृत्य, D1 °सृत्य, D8 ins °श्रित्य, Co सस्कृत्य —^{b}) Cc चतुरङ्गा (as in text) B1. 3 4 Da D5 महीपते — After 31^{ab}, T1 G2 4 ins

18* शक्नोति न समाधातु दीर्णामिन्द्रसमो युधि ।

— B1 Dn S om (hapl) 31^{cd} —^{c}) D1 °सर्व (for °पूर्व) —^{d}) K3 यतते K5 स तयो° (for सततो°) D6 यतो जेतु ततोश्रित

32 K4 om 32 (cf v l 30) —^{a}) Ś1 K0 1 B2 Da2 D5 6 उपाये, T1 G4 M उपायैर्, G1 2 उपाय (for उपाय-) Cc cites उपायौ T2 G3 उपायैर्विजयै श्रेष्ठम् —^{b}) Ś1 K0–2 °भेद च, Da1 D6 G3 भेदन, D8 भेद न K8 5 D2 M4 मध्यम T1 G4 आहुर्भेद-मनुत्तम, T2 आहुरेनममध्यम — With 32^{cd}, cf. B 12 94 1^{cd}, 102 17^{ab} —^{c}) Cc जघन्य (as in text.) K2 8 5 D2 8 7 T1 G एव (for एष) Dn1 विषयो —^{d}) K8 5 D2 यश्च युद्धे, T2 युद्धेन तु (for यो युद्धेन) T G1 8 4 मही- (for विशा) —^{e}) K2 B Da Dn1 D4 5 7 8 T2 महान्दोष, K5 महाघोष, T1 G महानेष D2 संनियुद्धस्, T2 सनिपाते, Cd सनिपात (as in text) —^{f}) D1 ततोध्यक्ष; D8 तस्माद्धीन, D7 तस्मात्त्याग, S तस्मादुष्ट (for ततो व्यङ्ग) Cd cites व्यङ्ग (as in text) K8. 5 B Da Dn D2 4 5 8 तस्याद्य (K8 D2 °त्तोन्य, K5 °न्योन्य, Da2 °स्याय) क्षय उच्यते Cc cites श्राद्य — For 32^{ef}, D6 subst (cf 30)

19* परस्परेण सद्दष्टा सुरैरपि महाचमू ।
नैव स्थापयितु शक्या प्रभग्ना भयविह्वला ।

— After 32, T2 reads 30

33 With 33, cf B 12 102 20 K4 om 33 (cf v l 30), D6 om 33^{ab}. —^{a}) T2 परस्पर च; Cd परस्परज्ञा (as in text) —^{b}) K3 अव°, Cd व्यवधुता (sic) K0 2 स्म, K5 स, D7 च, G2 तु (for सु-) —^{c}) K8 5 B Da Dn D3–5 8 T2 अपि पचाशत (K5 °ता, Da D8 °त) शूरा, D2 2 6 7 T1 G M अपि पचशतं (D2 °शता, D6 °तया) शूरा Cc cites पचशत —^{d}) K1 मथति, K8 B D S मृद्न(D7 °ह, G8 °ट)ति, K5 गृह्णति —^{e}) = B 12 102 21^{a} K8 B4 D1. 8 6 S अपि वा B1–3 Da Dn D4 5 8 अपि पच च षट् सप्त —^{f}) Ś1 K0 1 विजयं-त्यपलायित (K0 °न), K2 °यति पलायिन, K3 5 D1–3 6 7 °यते(K5 °तो)निवर्तिन (D3 °र्तका), T2 °यश्च निवर्तिन

34 ^{b}) K0 2 8 D2 प्रशसति, T2 प्रवहेव K3 D2 महाजनि, K5 °जन, B1–8 °जव, Cc °जन (as in

दृष्ट्वा सुपर्णोपचितिं महतीमपि भारत ॥ ३४
न बाहुल्येन सेनाया जयो भवति भारत ।
अध्रुवो हि जयो नाम दैवं चात्र परायणम् ।
जयन्तो ह्यपि संग्रामे क्षयवन्तो भवन्त्युत ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ।
धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ १
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ।
संजयं संशितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ ॥ २
संजयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनन्दिनः ।
अन्योन्यमभिनिघ्नन्ति शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ ३
पार्थिवाः पृथिवीहेतोः समभित्यक्तजीविताः ।
न च शाम्यन्ति निघ्नन्तो वर्धयन्तो यमक्षयम् ॥ ४
भौममैश्वर्यमिच्छन्तो न मृष्यन्ते परस्परम् ।
मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ५
बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

---

text) — [c]) T1 G4 M1-3 सुपर्णा° Cc cites सुपर्ण° and अपचितिं Cv सुपर्णो° (as in text) — [d]) Ś1 K0-2 D7 महत्यामपि, K3 5 D2 महात्म्य°, K4 B Da Dn D1 4-6 8 महत्या अपि

35 [a]) K0 3 D2 T1 G1 4 सेनाया, K6 सेनयो D6 बाहुल्येन तु सेनायां; T2 बाहुल्येन च सेनाया — [b]) K4 B Da Dn D1 3-5 7 8 M3 नित्यश°, D6 निश्चितं, T1 G पुत्रक (for भारत) — [c]) In K4, the portion of the text from जयो up to the end of st 35 is lost on a damaged fol Ś1 K0-2 D6 7 राजन् (for नाम) — [d]) Ś1 K0-2 देवमत्र Cc परायणम् (as in text). — [e]) D7 [s]पि हि (for ह्यपि) B Da Dn D4 6 8 S जयवतो हि (S °तोपि) सग्रामे — [f]) K6 भयवंतो, D6 कृतकृत्या, Cc क्षयवन्तो (as in text) B1 3 4 Dn D4 8 कृतकृत्या भवति हि (B1 3 °ति ते), Cd as in text.

Colophon om in Ś1 K0 1 — *Adhy name* Dn उत्पातवर्णन, D6 जयपराजयकथनं, G2 M जयनिमित्तकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K6 Da2 D1 4 5 S 4 (as in text), Dn 3 —*Śloka no* Dn1 84, Dn2 83, D5 32 —*Aggregate śloka no* · K6 152, D1 151.

5

1 K4 om 1^d–3^d —[a]) Cd as in text —[d]) K0 1 °वानुपद्यते (K0 °त)

2 K4 om 2 (cf v 1 1) —[a]) D2 T1 G4 सु (for स) D6 मुहूर्तमिव स ध्यात्वा —[b]) K6 B Da1 T2 विनिश्वस्य, D7 विनिश्चित्य K3 पुन पुन°, S च भारत (for मुहुर्मुहु°) —[c]) K3 6 Dn D2 4 8 शमिता, D6 ससिता°

3 K4 om 3 (cf v 1 1) Before 3, B3 D7 T2 G1 M ins धृतराष्ट्र° —[a]) T2 सजयामी —[b]) D7 G1-3 सर्वे (for शूरा) K2 °नदित, D1 क्षत्राभि°, D3 °काक्षिण —[c]) D6 °जिघ्नतो — D6 om (hapl) 3^d–4^c —[d]) B Da Dn D3-5 8 T2 G3 M °वचैरिह D1 शस्त्रैरस्त्रैश्च सयुगे

4 D6 om 4^{abc} (cf v 1 3) —[b]) Ś1 °त्यक्तजीवित, K2 4 Da Dn D4 5 8 समभि(K4 Da1 D5 °रे)त्यज्य जीवित; B D1 G3 समरे (D1 सग्रामे) त्यक्तजीविता° —K0 1 om 4^c–5^d —[c]) K2 Dn D1 8 वा (for च) In K4, the portion of the text from शाम्यन्ति up to 6^c is lost on a damaged fol —[d]) K3 Da1 Dn D4 8 वर्धयति D6 महद्यश° (for यमक्षयम्) B2 Da2 D5 विना वैवस्वत (B2 °त°) क्षय

5 K0 1 om 5 (cf v 1 4) —[b]) M1 3 6 ना (for न) K3 5 D2 3 6 7 मृष्यति, T G मृष्यत°, Cc as in text —[c]) Dn1 (by corr) बहुगणा, T1 G M2 4 गुणाधिका D1 मन्ये बहुगुणो भूमेस्, T2 M1 3 5 मन्ये गुणाधिकां भूमि —[d]) D6 त्व (for तन्)

6 [a]) B2 बलानि च, D3 यहूनीह, D6 बहूनि ह —[b]) = 1 31 18^b, 47 23^b 5 101 8^b, 162 18^b,

कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजाङ्गले ॥ ६
देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ॥ ७
दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ।
प्रसादात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८

संजय उवाच ।

यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् ।
शास्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९
द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।
त्रसानां त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजाः ॥ १०
त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजञ्जरायुजाः ।
जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११
नानारूपाणि बिभ्राणास्तेषां भेदाश्चतुर्दश ।
अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः ॥ १२
सिंहव्याघ्रवराहाश्च महिषा वारणास्तथा ।
ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप ॥ १३
गौरजो मनुजो मेषो वाज्यश्वतरगर्दभाः ।
एते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥ १४
एते वै पशवो राजन्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ।
वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १५ C 6 169 B 6 4 19 K 6 4 19

---

etc, etc B2 प्रथि° (for प्रयु°) Ś1 Ko 1 °कुंधानि — c) K1 कठाश्च T1 G4 °वीराश्च — d) K3 5 D2 सहता, T1 समेतान्, M4 समता Ko 1 4 B1 2 (m as in text) 4 D2 8 कुरुजग(Ko °घ)ले

7 a) Ś1 Ko–2 दिशा वापि (for देशाना च) G3 पुरीणा च, M2 परीणाम — b) K3 5 D2 नगराणा तथैव च — c) M4 सत्वज्ञ (for तत्त्वेन) — d) M4 समाहिता

8 a) K5 दिव्यबुद्धिप्रदानेन, D6 T1 G दिव्यबुद्ध्या (D6 G3 °द्धि-) प्रदीप्तेन — b) Ś1 Ko 1 युु(Ko य)तस्त्व, D7 द्रष्टा त्व — c) K4 B Da Dn D4 6 8 T2 M प्रमादात् (for प्रसादात्) G2 तत्र Da1 D6 8 विप्रर्षे-

9 a) Ko 1 यथाप्राज्ञ, G2 °प्रज्ञा, G3 °शास्त्र, M5 °प्रज्ञा (for °प्रज्ञ) K1 महाप्रज्ञा, K5 °प्रज्ञ, Da D5 °प्रज्ञान्, D8 °राज, T G °भाग, M °बाहो — c) K5 शास्त्रचक्षुर् K8 D6 अवेक्ष्यस्व — d) Cd नमस्ते (as in text).

10 a) K2 द्विविधानीहि, Da1 G1 °धानि ह (G1 हि), D6 T2 विविधानि ह (T2 °नीह). Cd भूतानि (as in text) — b) K2 4 B Dn D1.4 6 8 T G चराणि, Cc d त्रसानि (as in text). Cd cites स्थावराणि (as in text) K3 5 D2 7 स्थावराणि चराणि च — K3 5 D2 om (hapl) 10^{cd} — c) Dn1 D1 4 7 T1 G2 4 चराणा, D6 तेयांभु (sic), G1 8 त्रयाणां (for त्रसानां) B2 D6 वि° (for त्रि°) Cc cites योनि Cd त्रिविधा योनि (as in text) — d) B4 Dn D2 5 8 T2 M2 5 °स्वेदजरायुजा, G3 °स्वेदो जरायु च

11 Ś1 Ko 1 om (hapl) 11^{ab} — a) K. जसाना, B1 2 4 D4 त्रासाना, B3 Dn1 (by corr) D6 7 त्रयाणा, D1 भूताना, T1 G चराणा (for त्रसाना). K3 m सचेतनाना (for त्रसाना खलु) D6 चैव (for खलु) — b) D6 G3 ज्येष्ठा Da1 Dn2 D5 °युजा K5 श्रेष्ठा राजञ्जरायुज — c) G3 प्रभवा Cd as in text. — d) Ś1 M1 3 5 मानुषाः; K1 मानुष्या, Ko 2 G1 2 मनुष्या D6 पशवाश्च K3 D1 तथा, D3 च ह

12 a) K3 5 S बिभ्रति (K3 5 T2 °तस्) B D (except D1 6 7) °रूपधरा राजस् — b) Ś1 Ko–2 M4 रूपा°. Cd as in text — Dn D4 8 transp 12^{c}–15^{b} and 15^{c}–20^{d} — c) Ko 2 आरण्य° — d) D6 सप्तैते, S सप्तैव

13 For sequence in Dn D4 8, cf v l 12 — a) K3 Da Dn D1–5 8 सिंहा व्याघ्रा, K4 B M1 3–5 सिंहव्याघ्रा (for सिंहव्याघ्र-) D6 सिंहा वराहा व्याघ्राश्च. — b) G2 3 महिषो T1 G हरिणस्तथा — d) T1 G4 श्रिता इह, T2 स्मृतानघ, G1 श्रुता इह, M तथा नृप. G2 3 °रण्या[] श्रुताश्च ह (G3 श्रिता इह)

14 For sequence in Dn D4 8, cf v l 12. — a) K3 5 D2 पुरुषो (for मनुजो) Cc cites अवि K4 B Da Dn D4 5 8 गौरजाविमनुष्याश्च, D3 °जोविमनुष्यश्च, D7 °जो मानुषाश्चोष्ट्रा, S °जो मनुजाश्वौ च (T2 °जो मानुजा श्चैव) — b) Cc cites वाजी and अश्व K3–5 B D (except D1 3 6) अश्वाश्वतर°, T1 G गजाश्वतर°, T2 शाश्वता रथ°, M अव्य(M2 5 °ष्य)श्वतर° — c) K1 om from समा up to रण्या in 15^{b}. — d) M3 5 धातु° (for साधु°)

15 For sequence in Dn D4 8, cf v l 12 — S om. 15^{ab} K1 om up to रण्या in 15^{b} (cf v l 14) — b) D3 ग्राम्यगोपाश्चतु° — c) Ś1 K1 वेदोक्त; K2 D2 °क्ता, K5 मेदोक्ता Da D5 G1 M2 °पाला — d) G1 येषा T G सज्ञा, Cd यज्ञा (as in text) Cc d प्रतिष्ठिता (as in text) K2 Da1 येषु यज्ञा प्रतिष्ठिता-

ग्राम्याणां पुरुषः श्रेष्ठः सिंहश्चारण्यवासिनाम् ।
सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनाभिजीवनम् ॥ १६
उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पञ्चैव जातयः ।
वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातयः ॥ १७
एषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पञ्चसु ।
चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता ॥ १८
य एतां वेद गायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ।
तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ स लोकान्न प्रणश्यति ॥ १९
भूमौ हि जायते सर्वं भूमौ सर्वं प्रणश्यति ।
भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव परायणम् ॥ २०
यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
तत्राभिगृद्धा राजानो विनिघ्नन्तीतरेतरम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

16 For sequence in Dn D4 8, cf v l 12 — a) Ca पुरुषा K4 B D (except D3 6) S Co d पुरुषा श्रेष्ठा (D2 M4 °पश्रेष्ठ) — b) Co cites सिंहा K2 4 B Dn D1 4 7 8 S (except M4) सिंहाश्चा(K2 °हा वा)रण्यवा°, Da D3 5 सिंहा(D3 °हो)रण्यनिवा° — d) K4 damaged Ko अन्योन्य नाभि°, B Da Dn D4 5 8 °न्येनोपजीवन, D1 3 °न्येनाभि(D3 °नु)जीविना, S अन्योन्यमुपजीविनां (T2 °वन, M2 °विता, M3 5 °वता) Co d cite उपजीवन

17 For sequence in Dn D4 8, cf v l 12 — a) K B Da1 D1 2 4 T1 G2 Co d उद्भिजा, T2 G1 3 M औद्भिदा (T2 °धा, G1 °जा, G3 °जा) — b) Ś1 Ko तेषां चैव च (Ko lacuna for च) जा°, K1 रसेषा (sic) चैव जा° — D6 om (hapl) 17cd — c) K1 2 °वल्यास् Cd cites वृक्ष, गुल्मा, लता and वल्म

18 For sequence in Dn D4 8, cf v l 12 K2 *repeats* 18a–19b after 6 6 2 — a) K3 D3 T2 Cv येषा, K4 B Da Dn D1 4–6 8 तेषा, D2 एषा, D7 एव D6 °मेकोना Cv विंशतिरेकोना (as in text) T1 G4 एकविंशतिरेषां वै — b) K3 Da1 D2 सह (for महा) — c) Co d v cite चतुर्विंशति and गायत्री — d) D2 °समिता, Co v °समता (as in text)

19 For sequence in Dn D4 8, cf v l 12 For repetition of 19ab in K2, cf v l 6 6 2 — a) K5 G1–3 य एना Co वेद (as in text), K1 2 गायत्री — b) K3 D2 लोक° (for सर्व°) K5 पुण्या श्लोकगुणान्विता — c) T2 सत्त्वेन, Co d तत्त्वेन (as in text) — d) Ko स लोकानु, K3 4 B Da Dn D4 5 8 स लोके न, D3 न स लोकान् (by transp) D1 प्रपश्यति, D7 विन° (for प्रण°) Co न प्रणश्यति (as in text) S स लोकानश्नुते शुभान् (M5 सुखान्), Cd स लोके न प्रणश्यति.

20 For sequence in Dn D4 8, cf v l 12 — D1 6 om (hapl) 20ab — a) B D (except D2 8, D1 6 om) च, T1 G4 प्र- (for हि) — b) K4 M5 (by dittography) सर्वं सर्वं, D7 T2 M1–4 सर्वं भूमौ (by transp) B D (except D2 8 7, D1 6 om) S विन° (for प्रण°) — c) Ca c प्रतिष्ठा (as in text) — d) Ś1 Dn D8 सनातन, Co परायणम् (as in text)

21 b) K4 स्यात् * (for जगत्) D3 6 एवमाहुर्मनीषिण — c) K2 तत्राभिगृध्रा, K3 D2 °भिगृह्य, K4 Da1 Dn1 °तिगृद्धा, B1 2 4 Dn2 D4 8 Co °ततोति°; B3 Da2 D5 ततोभि°, Da1 (marg) ततो वृद्धाश्च, D7 तत्राभिलुब्धा, T1 G4 तस्यागन्नत (corrupt), T2 G3 M तस्यां हि गृध्रा (T2 °ध्रा), G1 2 तस्या गृध्यति D6 तत्रातिलोलुपा राजा — d) K2 Da1 विविघ्नते(Da1 °ति)-तरेतर, D1 6 विनिघ्नति परस्पर

Colophon om. in T G — *Sub-parvan* K3 Da2 D2 5 जबूखडवि(D2 5 om वि)निर्माण, Da1 जबूखडनिसरण (sic). — *Adhy name* D6 धृतराष्ट्र प्रति सजयवाक्यं, M1–4 भुवनकोशे जरायुजकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 Da2 D1 4 5 M 5 (as in text), K1 3, Dn 4 — *Śloka no* Dn 21 — *Aggregate śloka no* K5 124, D1 174

६

धृतराष्ट्र उवाच ।

नदीनां पर्वतानां च नामधेयानि संजय ।
तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ १
प्रमाणं च प्रमाणज्ञ पृथिव्या अपि सर्वशः ।
निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च संजय ॥ २

संजय उवाच ।

पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि संग्रहात् ।
जगत्स्थितानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३
भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
भूमेरेते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥ ५
चत्वारोऽप्सु गुणा राजन्गन्धस्तत्र न विद्यते ।
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव च ॥ ६
एते पञ्च गुणा राजन्महाभूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते सर्वलोकेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ७

C 6 183
B 6 5 7
K 6 5 7

6

☞ The passage of the text from 6 6 1 to 6 13 48 recurs almost *verbatim* in the Padma Purāna (Ānandāśrama ed, from 1 3 1 to 1 9 40, Venkateśvara Press ed, from 2 3 1 to 2 9 42) On the whole question, cf Dr Luise Hilgenberg *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāṇa*, (Stuttgart, 1933), and S. K Belvalkar *The Cosmographical Episode in the Mahābhārata and the Padmapurāna*, in *Festschrift F W Thomas* (Poona, 1939), pp 19-22

1 ^{a}) T_1 G नदीना पर्वतेंद्राणा — ^{b}) $K_{3.5}$ D_2 द्वि (K5 द्वी)पाना चैव सजय — ^{d}) Cc ये चान्ये (as in text) B_4 °मास्थिता Da_1 ये चान्यो भूमिमाश्रित

2 ^{b}) $Ś_1$ K_{0-2} पृथिवीम्, $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3\ 6}$ पृथिव्यां K_4 B D (except $D_{1-3\ 6\ 7}$) मम (for अपि) B_4 Dn D_8 सर्वत — $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ om 2^{cd} — ^{c}) T_2 निश्चयेन (for निखिलेन) K_4 $D_{1\ 4\ 6\ 8}$ M त्वमा°, T_1 (before corr) $_2$ G तथा°, T_1 (after corr) तदा° (for समा°) — ^{d}) $B_{1\ 3}$ सर्वश (for संजय) — After 2, K_2 *repeats* 6 5 18^{a}–19^{b}

3 G_3 $M_{3\ 5}$ om the ref — ^{a}) K_1 Da_1 पचमानि; G_{1-3} पंचैतानि — ^{c}) K_4 B Da Dn $D_{1\ 4\ 5\ 8}$ T_2 G_3 M जगती(Da_1 G_3 $M_{4\ 5}$ °ति)स्थानि, D_7 तदास्थितानि, T_1 G_4 जगत्स्थानानि, $G_{1\ 2}$ जगत्स्थानीह S (except G_3) भूतानि (for सर्वाणि) — ^{d}) $K_{0\ 1}$ सामान्या°; Cd समानानि (for समान्याहुर्) D_1 ब्रवीमि ते (for मनीषिण)

4 ^{a}) D_1 पृथिव्यापस् (for भूमिरा°) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ तथा वह्निर्, S तथैवाग्निर् D_7 भूमिरापोथ वायुश्च — ^{b}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ S वायुर्, D_7 ह्यग्निर् (for अग्निर्) $D_{3\ 7}$ G_2 आकाश (for °काशम्) — ^{c}) Ca d गुणोत्तराणि (as in text) D_6 पूर्वा° (for सर्वा°) — ^{d}) K_3 नैष, D_3 तेषु (for तेषा) $Ś_1$ K_{0-2} Cd भूमे, D_7 भागे $Ś_1$ $K_{0-3\ 5}$ $D_{1-3\ 6\ 7}$ T_2 Cd प्रमाणत, K_4 परामता, Ca c प्रधानत (as in text) — After 4, D_7 *repeats* 3^{c} and 4^{d}

5 5^{ab} = Manu 12 98^{ab}, cf 2 11 16^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ Da_1 $M_{3\ 4}$ शब्द स्पर्शो° T_2 शब्द स्पर्श* रूप* Cc cites शब्द (as in text) — $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ D_1 S om 5^{cd}. — ^{cd}) D_7 °दर्शिभि (for °वेदिभि) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3\ 6}$ एते पच गुणा भूमेर्विस्तरेण प्रकीर्तिता — After 5, $K_{3\ 5}$ $D_{3\ 7}$ ins

20* शब्द स्पर्शश्च रूप च रसश्चापि प्रकीर्तिता ।

6 $B_{1\ 2}$ D_2 om 6^{ab} — ^{a}) $Ś_1$ K $D_{6\ 7}$ अपा गुणाश्च (K_3 D_6 °स्तु) चत्वारो, D_1 एत एवाप्सु चत्वारो — D_3 om (hapl) 6^{b}–7^{a} — ^{b}) M_2 तस्य (for तत्र) — ^{c}) $Ś_1$ K_5 शब्द स्पर्शश्च, D_6 शब्द स्पर्श च — ^{d}) S तेजस्यथ (T_2 °स्येते), D_7 तेजसश्च K_5 गुणाश्रय — ^{e}) K_{0-3} Da $D_{1\ 5}$ वायोश्च, K_3 D_2 S (except T_2) वायौ तु, K_5 $D_{6\ 7}$ वायौ च D_3 शब्द स्पर्शस्तथा वायोर् — ^{f}) $Ś_1$ $K_{0-3\ 5}$ $D_{1\ 2\ 6\ 7}$ शब्द आकाश (by transp) Cd cites एव $Ś_1$ Dn D_{2-4} S (except T_2) तु, D_1 हि (for च)

7 D_3 om 7^{a} (cf v 1 6) — ^{c}) K_{3-5} Da $D_{1-3\ 5-7}$ S °भूतेषु, Co d °लोकेषु (as in text). — ^{d}) $Ś_1$ G_2 तेषु, $K_{1\ 2}$ तेषा, G_3 एषु B Dn $D_{4\ 8}$ भूता (for लोका)

अन्योन्यं नाभिवर्तन्ते साम्यं भवति वै यदा ।
यदा तु विषमीभावमाविशन्ति परस्परम् ।
तदा देहैर्देहवन्तो व्यतिरोहन्ति नान्यथा ॥ ८
आनुपूर्व्याद्विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
सर्वाण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरम् ॥ ९
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ १०
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् ।
प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ ११
सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपं ते कुरुनन्दन ।
परिमण्डलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ॥ १२
नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनिभैः ।
पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा ॥ १३
वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः संपन्नधनधान्यवान् ।
लावणेन समुद्रेण समन्तात्परिवारितः ॥ १४
यथा च पुरुषः पश्येदादर्शे मुखमात्मनः ।

---

8 ^{a}) K2 D8 6 7 अन्योन्ये, Cc °न्य (as in text). K8 Da D1 5 6 S Cc नाति(D6 °नि)वर्तते — ^{b}) Ś1 K0–8 D1–3 6 संपद्, Da D5 Cc सम्यग् (for साम्य) D7 सृष्टिर्भवति वै तदा, T1 G4 M समुद्भवति वै त(M5 य)दा, T2 अन्योन्य सभवति वै, G1 अन्योन्यसाद्भवति वै, G2 8 सम तिष्ठति वै त(G8 स)दा ❀ Cd अन्योन्याभिवर्तन परस्पराभाव'। यदाभिवर्तते तदा सम्यक् सृष्टिर्भवतीत्यन्वय'। ❀ — ^{c}) D7 ते, G1–8 च (for तु) K4 विषया, D5 विपयी, Cc d विषमीभावम् (as in text) — ^{d}) K2 आदिशति — ^{e}) K5 तत्र (for तदा) D8 देह (for देहैर्) D6 देहवतो D7 तदा देही देहमन्य — ^{f}) D7* रोहति, Co d °रोहन्ति (as in text) G1 8 नान्यदा D6 व्यतिरोचन्वनाधिप' — After 8, D6 ins

21* भाव न च भजन्तस्ते नाश गच्छन्ति नान्यथा ।

9 ^{a}) K1 8 अनुपूर्व्याद्, K2 आनुपूर्वाद्, K4 B D Cc d आ(Da1 D2 8 अ)नुपूर्व्या D2 हि नस्यंति, D7 विनश्यंते — ^{b}) K5 B1 जायते, D6 वर्धंते T1 G4 वानु° (for चानु°) — ^{c}) K4 B Dn2 D6 T2 °मेयाणि — ^{d}) Ś1 K0–2 D1 7 न चैषा, D8 तदैषा, S तथै(T2 °त्रै)षा K4 रूपमीश्वर, D1 रूपमेव हि, Cv as in text — After 9, D8 reads 11^{cd}.

10 ^{a}) Cd तत्र तत्र (as in text) T1 G1 2 4 च, G3 M तु (for हि) — ^{b}) D6 धावत, G2 यावंतः, G8 तावत (for धातव) Ś1 K0–2 Da D5 7 M2 8 5 पच भौ°, D8 T2 पाचभू° K5 धावत' पच भूतिक — In K4, 10^{cd} is lost on a damaged fol — 10^{cd} = (var) Brahmānda 1 15 7^{ab}, Vāyu 34 7^{cd}, Matsya 113 6^{ab}, Varāha 75 4^{cd} — ^{c}) S तत्वेन, Co d तर्केण (as in text) — ^{d}) Ca d प्रमाणानि (as in text). D6 प्रचक्षति, Cd °क्षते (as in text)

11 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 7^{c}–8^{b}, Vāyu 34 8, Matsya 113 6^{cdef}, quoted (with v l) by Śaṁkara on Vedāntasūtra 2 1 6, 27 — ^{a}) K3 D2 ते (for ये) — ^{b}) Ś1 न तास्त° (sic), K8 5 D2 7 तास्तु त°, Da D5 ता(Da2 त)न्न त°, D6 स तास्त° (for न तास्त°) K8 साधयन्, K5 साधये, B2 वारयेत्, D2 भावयत् (sic) — B2 4 Da Dn2 D5 8 T G M4 om 11^{cd}, D3 reads it after 9 ❀ Cn अस्य श्लोकस्योत्तरार्धमन्यत्र पठन्ति– 'नाप्रतिष्ठित तर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चय' ' इति । ❀ — ^{c}) K8 D2 यत्तत्, M (M4 om) यच्च (for यत्तु)

12 ^{a}) D1 सर्वमान, D8 जम्बूद्वीप, Ca c d v सुदर्शन (as in text) K8 5 D2 ते, D1 6 च, D8 S तु (for प्र) — ^{b}) K8 5 D2 वै, B4 Dn D4 8 तु, D1 च (for ते) B1 2 4 कुरुवर्धन, B3 D7 °सत्तम — ^{c}) Hypermetric D7 वर्तुलोय, Ca d परिमण्डलो (as in text) — ^{d}) K8 द्विपो°, Da D8 5 7 द्वीपोयं, D6 द्वीपोपि K8 5 D2 चक्रवत्स्थित

13 ^{a}) K8 5 B4 D1 2 M1 8 4 नदीजालप्रतिच्छन्न (D2 °च्छिन्न), K4 D8 °जा(D8 °ज)लै' प्रति°, Da D5 T G °जलपरिच्छ(T1 [after corr] 2 G4 °च्छि)न्न, D6 °जले प्रति° — In K4, 13^{bcd} is lost on a damaged fol — ^{b}) K8 सर्वतैश्चा°, Da1 (m as in text) a2 D5 पर्वतैश्चापि वाम्बुभै, D7 पर्वतैश्छन्नस°, G2 °श्चाम्र° — ^{c}) Ś1 K1 पुरश्च — ^{d}) D6 जनैर्, M2 अन्यैर् (for रम्यैर्) K1 जनपरैस्

14 ^{a}) Ś1 K0 1 वृंदै' (for वृक्षै') — ^{b}) K8 Da D2 8 5–7 सपन्नो (for सपन्न') — 14^{cd} = (var) Brahmānda 1 15 13^{ab}, Vāyu 34 12^{ef}, Varāha 75 10^{cd} — ^{c}) K0–8 D (except Da1 D2 6 7) T2 G1–3 M2 5 लवणेन, Ca लावणेन (as in text) —) K3 5 D2 8 S (except T2) सर्वत' (for समन्तात्) Ś1 K0–2 D6 परिवेष्टित' (K0–2 °त)

15 ^{ab}) K2 तथा B Da Dn D3–5 8 S हि

एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ॥ १५
द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् ।
सर्वौषधिसमावापैः सर्वतः परिबृंहितः ।
आपस्ततोऽन्या विज्ञेया एष संक्षेप उच्यते ॥ १६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।
उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विस्तरं ब्रूहि संजय ।
यावद्भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे ।
तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् ॥ १

वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्तः स राज्ञा तु संजयो वाक्यमब्रवीत् ।

C 6 196
B 6 6 3
K 6 6 3

(for च) Ko 1 G3 पश्यदादर्शे मुखं, T G1 2 4 M पश्यत्या(T2 °न्ना)दर्शे रूपं — c) Ś1 Ko-3 Da D2 3 5 7 सुदर्शनो द्वीपो, D6 सुदर्शो द्वीपोसौ — d) Ko-2 पश्यते D3 °मडल

16 a) Da1 द्विदशे, D1 हिरण्या, Cv द्विरंश, Ca c d द्विरंशे (as in text) K3 D2 3 पिप्पल, Ca c d.v पिप्पल (as in text) K3 5 D2-4 तस्य (for तत्र) D6 भागद्वये चद्रमसो, T1 G4 द्विरंशस्तु तत प्लक्षो — b) D1 हिरण्यस् (for द्विरंशे) K5 Da D1 2 5 T2 M तु, B2 [ऽ]पि (for च) Da1 यथा, G1 2 कुशो, Cc शशो (as in text) Ca शशाकृति (for शशो महान्) Ś1 Ko 1 त्रिरंशे शिंशि(Ko शिपि)पो महान्, D6 द्विरंशे पिप्पल मत, T1 G4 द्विरंश शाल्मली महान् — c) In K4, the portion of the text from षधि up to the end of st 16 is lost on a damaged fol Ś1 Ko 1 °समावापे, K2 3 5 B D °समावाय (K5 °वाप, Da1 °सखान्यस्त), T G °समाप(T2 °मुत्प)न्न, Ca °समावाय Cc d cite समवाय — d) S पर्वते, Ccp पर्वत (for सर्वत) K3 D1 2 6 T2 M °सवृत, K5 सपरिवृत, B Da Dn D3-5 7 8 T1 G Cc °वारित (for °बृंहित) — e) Cc आपस्ततो (as in text) Ca d cite ततो Ś1 आपाद स तु विज्ञेय (sic), Ko 1 अ(Ko आ)प **** ज्ञेया, T1 G अतो यदन्यथा भूप (G1 3 आप), T2 M त(T2 अ)तो यदन्यत्ता आप — f) Ś1 Ko-2 B Da2 Dn D1 4 5 8 Cc शेष, D3 अत, D7 Cd सैप, M एव (for एष) Ccp त्वाधार शेष (for एष सक्षेप) K3 इत्युत (for उच्यते) Ca cites सक्षेप and उच्यते — After 16, Ś1 reads 6 7 1, while K2 B2 Dn D4 8 ins

22* ततोऽन्य उच्यते चायमेन सक्षेपत शृणु ।
[B2 तता यदुच्यते चाथ एष सक्षे]

Colophon om in Ko 1 — *Sub-parvan* K2 जबूपद, K3 4 B2 जबूख(B2 °प)डविनिर्माण, K5 जबूद्वीपविनिर्माण, B1 Da Dn2 D2 4 5 8 जबूख(B1 °प)डनिर्माण, B4 जबूमडलनिर्माण, Dn1 जबूखड — *Adhy name* D6 द्वीपदर्शन, G2 द्वीपकथनं, M भुवनकोशे द्वीपसंक्षेपकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 Da2 D1 5 M 6 (as in text), Dn2 D4 T G 5 — *Śloka no* Dn 18, D5 17 — *Aggregate śloka no* K5 203, D1 192

7

1 Ś1 reads 1 after 6 6 16 — After 1a, B Da Dn D4 5 8 ins

23* विधिवद्बुद्धिमस्त्वया ।
तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य

[(L 1) B Da D6 बुद्धिमान्विधिवत्त्वया (by transp)] — b) Ko 2 G1 2 4 विस्तार — c) Co भूम्यवकाशे K4 B1 3 4 Dn D1 4 8 T1 G M4 यावा(D8 °व)न्भूम्य Ca d cite अवकाश. — d) Ś1 K5 D6 शशिलक्षणे (K5 °णं), K8 D2 शशलक्षण, B3 °लक्ष्मणे, D7 °लाछने, S चद्रमडले; Co °लक्षणे (as in text) — f) Ko 1 वक्ष्यामि (sic), K2 वक्ष्यति, Da1 D3 वक्षसि, D6 वक्ष्यत्

2 K4 B1 2 4 Da D3 5 7 8 om the ref Dn2 om 2ab — a) D8 एव स पृष्टो, S एव पृष्ट स (for एवमुक्त स) B Da Dn1 D1 4 5 8 एव राज्ञा स पृष्टस्तु (B3 °व तु राज्ञा सपृष्ट) — Before 2cd, Ś1 Ko-2 4 B D

प्रागायता महाराज षडेते रत्नपर्वताः ।
अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ २
हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः ।
नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्च रजतप्रभः ।
सर्वधातुविनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः ॥ ३
एते वै पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः ।
तेषामन्तरविष्कम्भो योजनानि सहस्रशः ॥ ४
तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ।
वसन्ति तेषु सत्त्वानि नानाजातीनि सर्वशः ॥ ५
इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परम् ।
हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते ॥ ६
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च ।
प्रागायतो महाराज माल्यवान्नाम पर्वतः ॥ ७
ततः परं माल्यवतः पर्वतो गन्धमादनः ।
परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ ८
आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ।

(except D2) M4 ins सजय उवाच — 2cdef = (var) Brahmānda 1. 15 14, Vāyu 34 13cdef, Matsya 113 10c–11b, Linga 49 17, Varāha 75 11. — c) K4 damaged K8 Da1 D6 8 G3 प्रगा°, Ca प्रागायता (as in text). — d) K4 damaged K2 Dn D1 G2 8 वर्षे° (for रत्न°). — After 2cd, D6 ins

24* स्थिता समुद्रमाक्रम्य अवरूढा भवंम्त' ।

— e) Co d अवगाढा (as in text). Cc cites उभय' [? °यत]. Da2 D6 °गाढास्तूभयत', D6 आयामे व्याप्य तिर्यतः, T2 अवगाढावुभयत. — f) M समुद्रे पूर्वपश्चिमे

3 b) Ś1 Ko-2 नरोत्तम (for नगोत्तम) — With 3cdef, of Brahmānda 1 15. 22, Vāyu 34 20, Matsya 113 17 — c) Ś1 K4 B Dn1 D1 6 8 G2 3 वैदूर्य° — d) B Da Dn D4 5 8 श्वेतश्च शशिसंनिभ' — e) K4 B Da Dn D4 5 8 °पिनद्धश्च, D1 8 °विचित्रश्च, D6 7 °निबद्धश्च

4 = (var.) Brahmānda 1 15 23, Vāyu 34 21, Matsya 113 18, Linga 49 6 — 4ab = (var) Varāha 75 19ab — c) B3.4 D1 4 8 G2 पृषाम्. Co तेषामनतविष्कंभः. Cd cites विष्कभ' — d) Ko-2 योजनाना Co सहस्रश' (as in text). M1-3 5 नवसाहस्र उच्यते

5 a) Ko-2 D6 °पदा — b) K4 damaged M8 5 सर्वाणि (for वर्षा°). — 5cd = (var) Brahmānda 1 15 31ab, Vāyu 34. 27ef, Matsya 113 28ab — c) K4 damaged D6 सत्वानि नानाजातानि, T G तेषु सर्वेषु सत्वानि (T2 चत्वारि, G2 सत्वेषु) — d) D6 सर्वत' सति भारत, T G नानारूपाणि नित्यश' (T2 नामभेदानि नित्यत), M4 नानाजातीषु नित्यश'. — After 5, Ś1 Ko-2 ins

25* गन्धर्वाप्सा वसन्ति स्म ह्यप्सरोगणसेविता ।

6 a) D7 इद हि. D6 वर्षं हैमवत यश्च Ca cites भारतं वर्षं and Co इद भारत — b) B T1 G1 2 4 हिमवत G3 पुरं D6 पुण्य चैव तत्त पर Cc cites ततो and परम्. — After 6ab, T G M2 4 ins

26* तत किंपुरपावाम्य वर्षं हिमवत' परम् ।

[Cc cites यावत् तच किंपुरुषमुच्यते.]

— c) D6 ततो हैमवताद्वर्षाद्, M2 हेमकूट तत्परं च. — d) K5 D8 प्रचक्ष्यते.

7 = (var) Brahmānda 1 15 38, Vāyu 34. 33c–34b, Matsya 113 34c–35b, Linga 49 13d–14b — 7ab = (var.) Brahmānda 1 17 19ab; Vāyu 46 19cd — a) = 6 8 2a, (var) 9 2a G च (for तु) — b) Ko निषिधस्योत्तरेण, D6 °धश्चोत्तरेण; T2 °धस्योत्तरस्य. K4 B Da Dn D4 5 8 तु (for च). — c) Ko 1 Da1 D6 प्रगा°, Co प्रागा° (as in text). B Da Dn D1. 5 8 M2 महाभाग.

8 D4 om (hapl) 8 — After 8ab, D8 ins

27* तेनैव क्रमयोगेन पर्वतो गन्धमादन' ।

— With 8cd, cf Brahmānda 1 15 41, Vāyu 34. 36abcd, Matsya 113 37, Varāha 75 37ab. — c) Hypermetric K1 परिमडलयोर्मध्ये — d) M4 मेरुः कनकप्रभ.

9 With 9, cf Varāha 75 50c–51b — 9ab = (var) Brahmānda 1 15 42cd, Vāyu 34 49ab, Matsya 113 39cd — a) K4 damaged K5 आदित्यकिरणाभासो, Co as in text — b) = 6 105. 33d; 113 45d. B. 7 114 102d, Brahmānda 1 15. 25b, Vāyu 34 22f, Matsya 113 20b — Da reads (with v 1) 9cd twice — c) Co as in text. — d) K3 5 Da1 (first time) D2 6 षोडशाभारत' स्मृत,

योजनानां सहस्राणि षोडशाधः किल स्मृतः ॥ ९
उच्चैश्च चतुराशीतिर्योजनानां महीपते ।
ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक्च लोकानावृत्य तिष्ठति ॥ १०
तस्य पार्श्वे त्विमे द्वीपाश्चत्वारः संस्थिताः प्रभो ।
भद्राश्वः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्च भारत ।
उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ११
विहगः सुमुखो यत्र सुपर्णस्यात्मजः किल ।
स वै विचिन्तयामास सौवर्णान्प्रेक्ष्य वायसान् ॥ १२
मेरुरुत्तममध्यानामधमानां च पक्षिणाम् ।
अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥ १३
तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषां पतिः ।
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ १४
स पर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ।
भवनैरावृतः सर्वैर्जाम्बूनदमयैः शुभैः ॥ १५
तत्र देवगणा राजन्गन्धर्वासुरराक्षसाः ।
अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति नित्यशः ॥ १६

C 6 213
B 6 6 18
K 6 6 18

K4 B Da2 (second time) D5 8 चतुरशीतिमु(B °रु) च्छ्रित, Da2 (first time) षोडशात्र ततस्तत, D3 षोडशाधस्तु स स्मृत, T1 G4 M2 °ध स्थितस्तथा, T2 G1-3 M1 3 5 षोडशोत्तरतस्तथा

10 ^{a}) K3 उच्छ्रयात्, K4 B Da Dn D5 8 T2 G1-3 M1 3-5 अधस्तात्, K5 उत्यायात्, D1 4 ऊर्ध्वं च (D4 तु), D2 उच्छ्रयात्, D3 7 उच्छ्रियात्, D6 उच्छ्रेये, T1 G4 उच्छ्रित°, M2 ऊर्ध्वकश्च (for उच्चैश्च) K4 B Da2 D5 8 चतुर°, Da1 धनुराशुभि° (sic) — ^{b}) D3 योजनानि M1 3-5 विशां पते T1 G4 M2 द्वा(M2 पट्)त्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृत — ^{c}) K0-2 B4 Dn D6 8 ऊर्ध्वमधश्च, D3 ऊर्ध्वं ततश्च, D4 T2 M ऊर्ध्वं चाधश्च T1 G3 4 ऊर्ध्वस्तिर्यगधश्चैव, G1 ऊर्ध्वमधस्तिर्यक्चैव, G2 उध्वमंति तिर्यक्चैव (sic) — ^{d}) D3 लोकम्, S (except T2) मेरुर् (G1 °म्) (for लोकान्)

11 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 50^{a}–51^{b}, Vāyu 34 56^{c}–57^{d}, Matsya 113 43^{c}–44^{d}, Varāha 75 57^{c}–58^{d} — ^{a}) Ś1 D1 7 पार्श्वेष्विमे, K0-2 B Da Dn D3-5 8 पार्श्वेष्वमी, T2 पार्श्वे इमे K5 लोकाश्च, M वर्षाश्च (for द्वीपाश्च) — ^{b}) B1 भुवि, B2-4 Da Dn D1 4 5 8 विभो (for प्रभो) — ^{c}) Da1 D6 भद्राश्च Ś1 K0-2 4 D1 कपिलाश्वश्च, B2 केतुमाला° — ^{d}) Ś1 K1-3 Da1 G3 M3 5 जंबु M1 द्वीपे तु D7 भारतश्चापि भारत — After 11^{cd}, D1 ins

28* केतुमालश्चतुर्थश्च मेरो पश्चिमतः स्थित ।

— 11^{ef} = (var) Rām 4 43 38^{cd} — ^{e}) K3 5 D2 6 S कुरवश्चैव (by transp) — ^{f}) K3 5 D2 6 महापुण्य(K5 °ण्यं)प्रति°, B2 कृतपुण्यपारे°, S कृतपुण्या (T2 M °ण्य-) जनाः शुभाः

12 ^{a}) K3 5 Da1 D2 5 विहग B Dn D4 8 यस्तु (for यत्र) D6 विहगमसुखो यत्र, S सु(M4 स)मुखो यत्र राजेंद्र Cc cites विहग and सुमुख — ^{b}) T2 °त्मन D1 खिल°, M1 3 5 स्थित°, Cc किल (as in text) M2 सुपर्णस्यात्मभास्थित — ^{c}) K5 शश्चैव (for स वै) Dn1 स चैव चिंत°, S (except G2) स तु वै चित° — ^{d}) D6 सौपर्णान्, G2 सुवर्णान् Dn D8 M4 वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य)

13 ^{a}) K3 मेरुरुत्तर°, K5 मेरोरुत्तमवर्णाश्च, T2 कुरुरुत्तममध्याना — ^{b}) K1 3 5 Da1 D2 अध(K5 °व)मान, B3 मध्यमाना — T2 om (hapl) 13^{c}–14^{d} — ^{c}) K0 1 अवशेष°, K3 अभिशेष°, T1 G2-4 M5 अविशेषातरो, Cd अविशेषकरो (as in text) — ^{d}) K0-2 तस्मादेव (K0 1 °देन) व्रजाम्य°, S (T2 om) °देनमुपैम्य°

14 T2 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) T1 G M3 यम् (for तम्) B2 °त्येषु, Da1 °त्ये तु (for °त्योऽनु°) Ś1 K0-2 पर्येति तस्मादादित्य Ca c cite पर्येति — ^{b}) K5 पतिं, B Da Dn D4 5 8 G1 वर (for पति) — ^{c}) T1 G2-4 चद्रश्चैव (for चन्द्रमाश्च) K5 सुनक्षत्रो — ^{d}) K3-5 B D (except Dn2 D8 7) Cc °क्षिण

15 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 47^{c}–48^{b}, Vāyu 34 54, Matsya 113 41^{c}–42^{b}, Varāha 75 55 — ^{a}) K0 स सर्वतो, B1 सर्वतो हि (for स पर्वतो) — ^{b}) K5 °फलप्रद°, B1 °फलायुत°, Da D5 °समन्वित — ^{c}) B1 भुवनैर्, D1 मडनैर्, Ca भवनैर् (as in text) K3 Da1 सर्वे, K5 सर्वं, D1-3 सर्वो, D7 शुभ्रैर् D6 शुभनैरागत सर्वैर् — ^{d}) D8 जबू° Dn °नदपरिष्कृतै, D4 8 °नदविभूषितै°

16 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 48^{c}–49^{b}, Vāyu 34 55, Matsya 113 42^{cdef}, Varāha 75 56 — In G1, 16-17 are lost on a damaged fol — ^{b}) K5 गधर्वश्च राक्षस — ^{c}) Da1 °गुणसंयुक्ता, D6 °गणसवीता — ^{d}) Ś1 K3 5 D2 3 7 नित्यदा, K4 B Da Dn D4-6 8 सर्वदा

तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्तेऽनेकदक्षिणैः ॥ १७
तुम्बुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ।
अभिगम्यामरश्रेष्ठाः स्तवैः स्तुन्वन्ति चाभिभो ॥ १८
सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥ १९
तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्यो दैत्यैर्महीपते ।
तस्य हीमानि रत्नानि तस्येमे रत्नपर्वताः ॥ २०
तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ।
ततः कलांशं वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥ २१
पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकुसुमं शिवम् ।
कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् ॥ २२
तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ।
उमासहायो भगवान्रमते भूतभावनः ॥ २३
कर्णिकारमयीं मालां बिभ्रत्पादावलम्बिनीम् ।
त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्द्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः ॥ २४
तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
पश्यन्ति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः ॥ २५

---

17 c) Da2 °धैर्गधैर्, D2 °धैर्याजैर् — d) K5 जयते, B1 यजतो (for यजन्ते) D2-4 7 8 T G3 M नैकदक्षिणैः, D5 दक्षिणै सह D6 यजते च सदक्षणै

18 a) K5 तुंबर°, D1 3.6 तुवरु° — b) Ś1 D2 °सुर्हहाहुहू; K0 2 3 5 Da1 D3 7 S °सुहहाहुहू (K5 °हु, T2 G1 M2 °हू), B Da2 Dn2 D1.5 8 °सुर्हाहा हुहू, D6 °सुहाहाहुहु — c) K3-5 B1 2 Da2 D2 3 5-7 [अ]मरश्रेष्ठ, B3 4 Dn D1 4 8 Cc [अ]मरश्रेष्ठान्, T G3 4 नरश्रेष्ठ, G1 2 M1 3 5 नरश्रेष्ठ, M2 नगश्रेष्ठ, M4 गिरिश्रेष्ठ — d) K3 त वै (for स्तवै) K0 D6 स्तन्वति, K3 5 D7 स्तुवंति K0 1 3 चाभिभो, K2 D2 वा विभो, D1 वै प्रभो, D7 वै विभो (for चाभिभो) K4 B Da Dn D3-5 8 S तुष्टुवुर्वि(K4 B1 2 Da D3 5 T2 G3 M2 स्तुवति वि°, M1-4 वेस्तुवन्वि)विधैः स्तवै, Ś1 only as in text

19 a) D6 महाराज, D7 °त्मान — b) Dn S काश्यप° — c) Ś1 K0 1 4 Da1 D1 7 तत्राग°, M3 5 ततो ग°. K5 भद्रं च, D3 रुद्र ते, D6 ते सर्वे; Ca भद्र ते (as in text) — d) D5 चापरे (for the *second* पर्वणि)

20 a) K5 तस्यैकमूर्धन्युशना, Da1 Dn2 D3 M °व मूर्धन्युशना — b) G3 कार्यो, Cc काव्यो (as in text) Ś1 K1 दिवि, K0 दिव्य-, K3 5 Da D1-3 5 6 देवैर्, S राजन् (for दैत्यैर्) B2 महामते, D2 3 M1 (*sup lin* as in text) 2 3 5 महीयते — c) K4 B2 तस्मा K0 1 D7 हेमानि, K2 B1 4 Da D5 हैमानि, K4 B2 3 इमानि, T1 (*sup lin*) चेमानि, T2 G4 भीमानि (for हीमानि) D8 लिंगानि (for रत्नानि) Dn D4 हैमानि तस्य रत्नानि (Dn2 marg. लिंगानि), D3 इमानि तस्य ररनानि — d) K1 D2 8 तस्यैमे, D6 7 तस्यैते Da1 (marg as in text) परिपर्वता, Da2 D. मणि°, T2 रत्नपर्वत

21 a) K0 कुवीरो, M2 कुमारो D2 भगवन्. — b) Ca as in text. — c) Da D3 5 7 Ca कला स, G3 कालाश-, M5 कलांश- (for कलाश) Cd cites कला — d) M1 3 5 मानुषै

22 a) K3 5 T2 तस्योत्तर T1 G M3 दिव्ये. — b) K4 damaged T G शुभं (for शिवम्) B Da Dn D4 5 8 सर्वर्तुकुसुमैश्चितं — c) Da1 कर्णिकार वन, D3 कार्णिकार°, T2 कर्णिकारमय D3 4 6 S दिव्य (for रम्य) — d) D3 7 G1 °जालसमुद्भव, T1 G2 4 M1 3 4 °तलसमुद्गतं, T2 G3 M2 5 °तल-समुद्भवं.

23 b) K1 B2 Da2 D5 भीमैर्भूतै (D5 °त), D3 दिव्यैर्दूतै, S सर्वभूतै B2 D1 7 समन्वित D5 om. समावृत and reads सूर्यैरिवोदितै (of 24d) — d) D3 वसते, T2 भ्रमते (for रमते)

24 G3 om 24ab — b) T2 °लबिन — After 24ab, T1 G1 2 4 *repeat* 23cd — c) K5 त्रिभिर्नेत्रात्; Da1 त्रिभिर्नेत्र- D6 कृतज्योतिस्, S (except G1) कृतोद्योतैस् D1 विकीर्णचन्द्रै कृतोशोतैस् (hypermetric).

25 a) Ś1 K0 1 °प्रतापसा — b) K4 damaged. D6 सवृता, D7 धर्मज्ञा (for सुव्रता) — c) K4 damaged D8 न तु (for न हि) D1 पश्यति महिमानेशी. — d) B3 महेश्वरं

तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारा नरेश्वर ।
त्रिंशद्बाहुपरिग्राह्या भीमनिर्घातनिस्वना ॥ २६
पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
पतत्यजस्रवेगेन ह्रदे चान्द्रमसे शुभे ।
तया ह्युत्पादितः पुण्यः स ह्रदः सागरोपमः ॥ २७
ता धारयामास पुरा दुर्धरां पर्वतैरपि ।
शतं वर्षसहस्राणां शिरसा वै महेश्वरः ॥ २८
मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ।
जम्बूषण्डश्च तत्रैव सुमहान्नन्दनोपमः ॥ २९
आयुर्दश सहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ।
सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥ ३०
अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
जायन्ते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः ॥ ३१
गन्धमादनशृङ्गेषु कुबेरः सह राक्षसैः ।
संवृतोऽप्सरसां संघैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥ ३२
गन्धमादनपादेषु परेष्वपरगण्डिकाः ।

C 6 230
B 6 6 35
K 6 6 35

26 a) S शिखरे — b) K0 क्षीरधाराज् Ś1 K0-2 जनेश्वर, T G1-3 त्रिव(G2 3 °वि)च्युता, G4 M दिवश्च्युता (for नरेश्वर) — c) K4 -परिग्राह्याद्, B3 -परिमिता (for -परिग्राह्या) K4 B1 2 4 Da Dn D4 5 8 G2 Ca विश्वरूपा परिमिता (Da1 Ca °वृता), Cd बाहुव्यामपरिवृत्ता — d) K5 भीमा (for भीम) D2 °निर्वात° Some MSS °निःस्वना

27 a) B2 T2 पुण्यतनैर् — c) K3-5 D1-3 6 7 S °त्यजस्र (for °त्यजस्र-) B Da Dn D4 5 8 प्लु(B2 स्र)वत्तीव्र प्र(Da1 °ती प्रत्र)वेगेन Cc cites प्रवेगेन — d) K0 1 चान्द्रमसे, K4 B Da Dn D4-6 8 Cc चन्द्रमस K3 5 D1-3 7 चन्द्रसमप्रभे, S चन्द्रप्रभे नृप — e) T2 तयाप्युत्पादित°, G2 तया ह्युत्पातित° K6 तया ह्युत्पादिता पुण्या° Cc cites उत्पादित — f) K2 सुहृद° (for स ह्रद°) K4 महद्रा सागरोपमा

28 a) B4 त (for ता) K2 B Da Dn D4 8 G2 तत्रा (for पुरा) D5 om पुरा D6 ता गगा धारयामास — b) K B2 D2 T1 G1 2 4 M4 दुर्धर्षां, D5 त जुष्टा (for दुर्धरां) D1 त्रिदशैरपि —In K4, 28cd is lost on a damaged fol — c) K3 Da1 D2 3 6 S शत वर्ष(T2 शतवर्ष-, G2 शत वर्ष)सहस्राणि, B3 D8 शतवर्षसहस्राणा — Da1 om (hapl) 28d-30a — d) T1 G शिरस्येव, T2 M शिरस्यैव (for शिरसा वै) B Da2 Dn D4 5 8 शिरस्यैव पिनाकधृक — After 28, T G read 6 8 18-25

29 Da1 om 29 (cf v l 28) — a) D6 मेरोश्च G3 दक्षिणे (for पश्चिमे) Ś1 K0-2 D6 T1 G1 2 4 भागे (for पार्श्वे) — b) G1 M2 °माला, M3 5 °माले M4 महीधर — With 29c-30d, cf Brahmāṇḍa 1 17 2c-3d, Vāyu 46 4c-5d, Matsya 114 62c-63b, Liṅga 52 33c-34b — c) K3 5 D1-3 6 7 T1 जवूखडश्च, K4 °खडेति, B Da2 Dn D4 5 8 °खडे तु Ca cites जवूखडे — d) K4 B Da2 Dn D4 8 महाजनपदो नृप, T G सुमहान्सागरोपम°, D6 पर्वतैरपि (sic) शत नृप ‡ Cc तत्र जवूखड एव केतुमालो महाजनपद इत्यन्वय । ‡

30 Da1 om 30a (cf v l 28) — b) Ś1 K0-2 वर्षाणा भरतर्षभ, S तत्र वर्षेषु (T G र्षे तु) भारत — c) T1 G4 °वस्त्राश्च — d) = 6 8 8b D6 स्त्रियो देवागनोपमा Ca d अप्सरसोपमा (as in text)

31 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 4, Vāyu 46 6, Matsya 114 63cd — 31ab = (var) 6 8 10ab —c) Ś1 K1 2 मानुषास्, K0 मनुष्यास् (for मानवास्) — d) K2 D4 7 निस्तप्त, K6 निष्टप्त, D1 तिष्ठति, D6 निघृष्ट- (for निष्टप्त-) — After 31, D8 ins

29* पूर्वेण यस्य विख्यात पर्वतो गन्धमादन ।

32 With 32, cf Brahmāṇḍa 1 18 1c-2b, Vāyu 47 1cdef, Matsya 121 2c-3b — D2 om (hapl) 32 K2 om (hapl) 32b-33a — b) D6 सर्व- (for सह) Da2 गुह्यकै (for राक्षसै) — c) D1 सार्धं, D6 सर्वैर् (for संघैर्) — d) K4 damaged K3 D6 द्योतते (for मोदते) D1 क्रीडते ह्यल्काधिप

33 33ab = (var) Brahmāṇḍa 1 15 51cd, Vāyu 43 1ab, Matsya 113 48ab — K2 om 33a (cf v l 32) — a) K4 B D (except D1 3 6 7) °पार्श्वे तु (for °पादेषु) — b) K1 °ष्वपरगटिका, K3 5 D2 6 7 °ष्वमरगादि(D6 °जि)का, K4 B Da Dn D4 5 8 परे त्वपरगडिका, D1 °षु परमा प्रजा, T G1 3 4 M परेषु पर(T1 G4 वरेषु चर ; T2 परेपरस, G3 °षु वर)गधिका, G2 °षु पदगदिका Ca d अपरगण्डिका (as in text) — 33cd = (var) Brahmāṇḍa

एकादश सहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥ ३३
तत्र कृष्णा नरा राजंस्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥ ३४
नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्धैरण्यकं परम् ।
वर्षमैरावतं नाम ततः शृङ्गवतः परम् ॥ ३५
धनुःसंस्थे महाराज द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।
इलावृतं मध्यमं तु पञ्च वर्षाणि चैव ह ॥ ३६
उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिच्यते गुणैः ।
आयुष्प्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ३७
समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ।
एवमेषा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ॥ ३८
हेमकूटस्तु सुमहान्कैलासो नाम पर्वतः ।
यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकैः सह मोदते ॥ ३९
अस्त्युत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ।

---

1 17 8^{ab}, Vāyu 46 10^{ab}, Matsya 114 68^{cd} — c) D6 एका भूमि सह° — d) Cc परमायुष (as in text) D6 वर्षाणि D3 °णा तत्र जीवित, M4 °णा चरमायुष

34 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 54, Vāyu 43 3, Matsya 1 13 49^{c}–50^{b} — a) K4 B Dn D8 4 8 हृष्टा, Da2 D5 कृत्स्ना, D2 G8 क्षणा (for कृष्णा) G8 महाराज (for नरा राजस्) — b) D1 तेजोयोगमहा° — c) K3 5 Dn D1 3 6 °त्पल(K6 °त्तर)वर्णाभा — d) K1 2 6 Da1 D6 सर्वासु प्रियदर्शना, B8 सर्वाश्च प्रिय°, T2 सर्वा सप्रिय°

35 a) K4 B Da D1 4 5 9 M1. 2 Ca np नीलोत्पल(M1 °र)धर (K4 °वर, B1 4m °वन, M1 2 °तर, Ca °वर) K5 श्रेष्ठं, D6 श्वेतान्, T1 G4 वर्षं, Ca श्वेत, Cc श्वेत (as in text) G1–3 °त्परतर श्वेत — b) T2 हिमवत, G1–3 ऐरावतं (for हैरण्यकं) G8 वर (for परम्) D6 हिरण्य वर्षमुत्तम, T1 G4 रम्यक नाम भारत, Ca as in text — After 35^{ab}, T1 G4 ins

30* हिरण्मय च श्वेताद्रे पर वर्षं नराधिप ।
कुरुवर्षं ततो राजञ्शृङ्गवत्पर्वतात्परम् ।

— c) K4 B1 2 4 Da Dn D4 6 8 राजस् (for नाम) T2 G1 3 वर्षं चैरावत नाम, G2 M3–5 वर्षं त्वि(G2 चै)लावृत नाम, Ca वर्षमैरावत पूर्वं — d) K6 S (except M2 4 5) K5 तत्र (for तत) M8 5 शृगमत K6 पर (for परम्) K4 B1 2 4 Da Dn D4 6 8 नानाजनपदावृत, Ca वर्षं भद्राश्वसज्ञक

36 36^{ab} = (var) Linga 49 10^{cd}, Varāha 75 33^{ab} cf Brahmāṇḍa 1 15 35, Vāyu 34 31, Matsya 113 32 — a) Ś1 धन स्थित, K0 धनु-स्थित, K1 धन्वास्थितं, K2 धनुस्थितं, K3 D2 3 7 T1 G1 4 M2 धनु स्थिते, K4 5 D5 G2 M1 3–5 धनुस्थिते, Da1 धनुसस्थे, D1 G8 तत्र स्थिते, T2 स तूत्थिते, Ca d धनु सस्थे (as in text) — c) K6 इलावृते; K3 इलावृत्तं, M2 °वर्षं G8 मध्यमे Da D5 तं (for तु) — d) D8 S (except T1 G4) दीर्घाणि (for वर्षा°) K0–3 5 B8 Dn1 D1 2 4 6 7 T1 G M3 5 चैव हि, T2 वै बहु, M1 3 4 चैव तु

37 = (var) Brahmāṇḍa 1 18 83, Vāyu 47 49, Matsya 121 80^{c}–81^{b} — a) Ca उत्तरोत्तरमेताभ्या Cc cites उत्तरोत्तरम् (as in text) — b) K5 वर्णम् (for वर्षम्) Ś1 K0 1 D1 उद्दिश्यते, D6 उछ्रियते, T G उद्दीप्यते, Cd उद्दिग्यते (sic) B3 वर्षेषु त्रिगुणैर्बुधै, Ca as in text Cc cites गुणै and उद्रिच्यते — c) D3 आयु प्रमाणतारोग्य, T G °यु प्रमाणादारोग्याद्, Cd आयुप्रमाणमारोग्य Cc cites आयु and प्रमाण — d) Ca c cite धर्मत

38 38^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 18 84^{ab}, Vāyu 47 80^{ab}, Matsya 121 81^{cd} — a) Cc d समन्वितानि (as in text) — b) Dn1 D2 6 सर्वेषु (for वर्षे°) — c) K5 एतन्, S एतैर् (for एषा) — d) T2 वृता, G1 चित (*inf lin* हत), Ca c चिता (as in text) D7 (by transp) पृथिवी पर्वतैश्चिता

39 a) K3 5 D2 6 °टश्च K6 च (for सु) — c) K4 तत्र K3 4 B D (except D1 6 7) राजन् (for राजा) — After 39, S ins

31* तत्र देवो महादेवो नित्यमास्ते सहोमया ।
चित्रे शिलातले रम्ये देवर्षिगणपूजित ।

[(L 1) G2 यत्र (for तत्र) — (L 2) M3 5 °पूजिते]

40 = (var) 2 3 8 — a) Ś1 K0 D1 अप्यु°, K6 S अध्यु, D3 अभ्यु° (for अस्त्यु°) Ca c

हिरण्यशृङ्गः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४०
तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः ॥ ४१
यूपा मणिमयास्तत्र चित्याश्चापि हिरण्मयाः ।
तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः ॥ ४२
स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकान्सनातनः ।
उपास्यते तिग्मतेजा वृतो भूतैः समागतैः ।
नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चमः ॥ ४३
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ।
ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ ४४
वस्वोकसारा नलिनी पावना च सरस्वती ।
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ॥ ४५
अचिन्त्या दिव्यसंकल्पा प्रभोरेषैव संविधिः ।
उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ॥ ४६
दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ।

C 6 245
B 6 6 50
C 6 6 21

उत्तरेण (as in text) D3 कैलासान्, Cc कैलास (as in text) — b) B2 (by transp) प्रति पर्वत — K4 om 40cd — 40cd = (var) Brahmāṇḍa 1 18 24cd, Vāyu 47 23cd, Matsya 121 25ab — c) K2 तु (for सु-)

41 = (var) Brahmāṇḍa 1 18 25a–26b, Vāyu 47 24a–25b, Matsya 1 21 25c–26d — a) D1 6 महादिव्य — b) K4 B Da Dn1 D4 5 8 शुभ्र, T1 G2 4 शुभ- — 41cdef = 2 3 9 — e) B2 D7 दृष्टु, T G गत्वा (for दृष्ट्वा) — f) K1 D5 उवाच, T1 G4 उपास्त, G3 M4 उपास्ते

42 = (var) 2 3 11ab, 12ab Brahmāṇḍa 1 18 28, Vāyu 47 27, Matsya 121 28c–29d — a) D3 चित्राश्च, T1 G यत्र (for तत्र) — b) K2-5 B D (except D7) T G M4 Cc चैत्याश्च, M1 3 5 चित्यश्च M1 2 चैत्र (for चापि) — c) T1 G1-3 यत्रेष्ट्वा Ko 3 Da2 D1-5 8 तु गत, T1 G4 वर्धते, T2 तु तत, G1 2 वर्तते, G3 M4 च तत, M1-3 5 च गत (for तु गत) T G M4 सिद्ध

43 = (var) 2 3 12c–13b — a) Ś1 स्पृष्ट्वा, K1 2 4 B Da Dn D4 5 8 T2 स्रष्टा, K3 D2 दृष्ट्वा, K5 D6 दृष्ट्वा T1 G4 प्रजा; G1 भूमि (for भूत) — b) K3 5 B Da Dn D2 4-6 8 सर्व(Da D5 सह)लोकै, T G M3 5 सर्वांल्लोकान् Ś1 Ko-2 D1 3 7 T G सनातनान, K5 सनातनै — c) K4 Dn1 D4 उपासते, D1 T2 उत्पत्स्य(D1 स्य)ते Cc तिग्मतेजा (as in text) — d) B D (except D1 2 6 7) T1 G M यत्र (for वृतो) T2 सर्व- (for यत्र) K2 D6 सनातनै, K4 B Da Dn D4 5 8 समतत (for समागतै) — e) K5 D2 6 यणो — f) Ś1 Ko 1 2 5 D1 2 भव, D3 6 यम, T G M4 देव (for मनु) G2 पचम

44 = (var) Brahmāṇḍa 1 18 27cdef, Vāyu 47 26, Matsya 121 27c–28b — a) Ś1 Ko-2 यत्र, M4 ततस् B1 2 4 D (except D1 2 6 7) तत्र दिव्या त्रिपथगा — b) T1 G2 4 तत्, G3 च (for तु) K5 प्रतिष्ठित, Cc ष्ठिता (as in text) — c) T G1 4 M अपा (M5 अवा) (for अप) — d) Da2 पायते

45 a) K1 4 B1 2 4 Da Dn D4-7 T2 G1 2 M2 5 वस्वौ(D3 विस्वौ-, D6 विश्वौ)कसारा, K3 वनौक; K5 वस्वैक, B3 मा सप्तधारा — b) K1 2 4 B Dn D4 5 8 पावनी, Da पाविनी — Ś1 om (hapl) 45c–47b — c) K3 5 D6 T1 जाम्बू Ko-2 प्रसूता, K5 च सीता, Dn1 D7 8 च शीता, D5 च माता; D6 च गगा (for च सीता) — d) D6 सीता (for गङ्गा) K5 सीधुश्च, Da2 D5 गधश्च (for सिंधुश्च) T1 G M Ca सप्तमा (G2 मा, M1-3 5 Ca म, M4 धा)

46 Ś1 om 46 (cf v l 45) — a) C1 अचिन्त्या (as in text) K3 D2 6 T2 G1 3 M देवसंकल्पा (D2 संकल्पा, M2 साकल्पा), B1 2 4 Da Dn D4 5 8 देवसकाशा (D4 8 शा), D1 7 दिव्यसकल्पा, D3 रूपाश्च, Cc सकाशा T1 G4 देवैरचिंत्यसकल्प — b) Da D5 प्रभावैरेष, D4 8 प्रभोरेवैष B1 2 4 सनिधि Ko 1 प्रभोरेष समुद्भव, K2 प्रभोरदाम्नसुद्भवा, K3 5 D1 2 8 प्रभोरेवैष सनिधि (K3 5 सभव, D1 सप्त च, D2 मध्यम), K4 B3 D7 प्रभावैश्च समन्विता, D3 प्रभावैरन्विता शुभै, D6 प्रभावश्चैव सभव, Cc as in text — 46cd = 2 3 13cd — c) Ko-2 शक्र, K4 D5 सत, G1 2 4 यत्र (for सत्र) — d) G2 युगसक्षये, Cc as in text

एता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ ४७

रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः ।

सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे च तपोधनाः ॥ ४८

देवासुराणां च गृहं श्वेतः पर्वत उच्यते ।

गन्धर्वा निषधे शैले नीले ब्रह्मर्षयो नृप ।

शृङ्गवांस्तु महाराज पितॄणां प्रतिसंचरः ॥ ४९

इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ।

भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ५०

तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमानुषी ।

अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता ॥ ५१

यां तु पृच्छसि मा राजन्दिव्यामेतां शशाकृतिम् ।

पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उभये दक्षिणोत्तरे ।

कर्णौ तु नागद्वीपं च कश्यपद्वीपमेव च ॥ ५२

---

47 Ś1 om 47^{ab} (cf v 1 45) — ^{a}) K8 D2 दृश्यापश्या, Da D5 दृश्यादृश्ये, G3 दूराद्दृश्या K5 दृश्यादृश्या च भगवति (hypermetric!) — ^{b}) T1 G2-4 M1-3.5 यत्र तत्र, T2 G1 M4 येत्र यत्र

48 ^{a}) G1 रक्षति, M राक्षसा (for रक्षांसि) K8 हैमवती, G8 हिमवती — ^{b}) K5 D4 6 G2 °कूटेषु, T2 °कूटे च — ^{c}) Ca (by transp) नागा सर्पाश्च K8 G1 निषधा — ^{d}) K2-5 B Dn D2 4 8 G3 M गोकर्ण च, D6 कर्णिकारे, T1 G1 4 गोकर्णे तु, G2 °र्णास्तु K (except K1) B1 8 Da Dn D2 4 8 S तपोवन, B4 D5 °धन

49 With 49^{ab}, cf Brahmāṇḍa 1 17 35^{cd}, Vāyu 46 35^{ab}, Matsya 114 84^{cd} — T G transp 49^{ab} and 49^{cd}. — ^{a}) K4 B Da Dn D4 5 8 सर्वेषा, M4 च गृहा T G देवासुरगृहा (T2 °रा गृहे, G3 °रगृहं) श्वेते — ^{b}) K2 4 5 B Da D1 4-8 M श्वेतपर्वत उ°, T G पर्वते प्राय उ° — D6 om 49^{cd} — ^{c}) M नैषधे K4 B Da Dn D4 5 8 नित्यं, K5 शीले (for शैले) — ^{d}) K8 5 B Da Dn D2 4 8 तथा, D5 यथा (for नृप) — 49^{ef} = (var) Brahmāṇḍa 1 17 36^{ab}, Vāyu 46 35^{cd}, Matsya 114 85^{ab} — ^{e}) Da °वांश्च — ^{f}) K4 B D (except D1-8 6) G1 M3 देवाना (for पितॄणां). Ś1 Ko-2 °सवर°, K8 °सश्रय, T2 °संचया, Ca c °सचर° (as in text)

50 ^{a}) T1 G4 महाभाग — ^{b}) K5 सम, M (except M8) नव (for सप्त) Ca c सप्त वर्षाणि (as in text) B8 भारत (for भागश) — 50^{cd} = (var) Brahmāṇḍa 1 17 37^{ab}, Vāyu 46 36^{cd}, Matsya 114 86^{ab} — ^{c}) D2 भूतान्यतिविविशिष्टानि, D6 भूतान्यपि निवि°, M (except M4) भूतैरुप निवि° — ^{d}) Ca c गतिमति and ध्रुवाणि (as in text)

51 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 37^{cdef}, Vāyu 46 37, Matsya 114 86^{cdef} K5 D2 (both erroneously) read 51–53 after 6 8 7^{ab} — ^{a}) K8 तेषामृद्धिं, M1-3 5 एषामृद्धिर्, D1 6 तेषा मूर्धि, T G M4 एषां वृत्तिर्, Cc as in text — ^{b}) K8 D1 दृश्यते K5 देवमानुषा, B1 Da1 D1 7 T G2 4 M4 देवमानुषी, M1-3 5 नैव मा° — ^{c}) Ś1 Ko 1 असस्या, D1 6 अशक्या, T1 G न शक्या Ko पर°, K8 5 D2 6 प्रति° (for परि°) — ^{d}) T1 श्रद्धया च (G8 तु), T2 °द्धेया च Ko-2 °पिता, T2 G2 M5 °षया K5 D1 Ca श्रद्धेयानु बुभूषता

52 For sequence in K5 D2, cf v 1 51 — ^{a}) B1 2 या च, D1 यत्तु, D3 य तु K5 पृच्छति. Ko 8-5 B1 3 4 D T2 G1 3 4 मा, B2 मे (for मा) D8 महाराज (hypermetric) (for मा राजन्) — D6 om (hapl) 52^{b}–53^{a} — ^{b}) Ko 1 उमा° (for शशा°) — After 52^{ab}, K2 D8 ins

32* जम्बूद्वीपस्य सर्वस्य आकृति चन्द्रमण्डले ।,

while T1 G4 ins

33* स वै सुदर्शनद्वीपो दृश्यते शशवद्द्विधौ ।

— ^{c}) G8 शशस्य (for शशस्य) K2 देववर्षे, K8 द्विवर्षे, D1 द्वे शीर्षे, D8 (by transp) वर्षे द्वे, S वर्षे तु (for द्वे वर्षे) — ^{d}) K2 B Da Dn D4 5 8 उक्ते ये; D1 T2 G1 M2 उभयोर्, D8 7 उभे ये (for उभये) — After 52^{cd}, T1 G4 ins

34* अन्यानि पञ्च वर्षाणि गलान्त कल्पितानि च ।

— ^{e}) K3 5 D1 °द्वीपस्य, K4 B Da Dn D2-5 7 8 °द्वीपश्च S शाकद्वीपश्च (M2 °प च) क्रौंचश्च — ^{f}) K2-5 B Da Dn D2-5 7 8 T2 G1-3 M का (K2 D8 7 क) श्यपद्वीप एव च, T1 G4 शल्मलि पुष्करोपि च ❀ Ca काश्यपद्वीपादयोवांतरद्वीपा । ❀

ताम्रवर्णः शिरो राजञ्श्रीमान्मलयपर्वतः । एतद्द्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशसंस्थितम् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

८

धृतराष्ट्र उवाच ।
मेरोरथोत्तरं पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व संजय ।
निखिलेन महाबुद्धे माल्यवन्तं च पर्वतम् ॥ १
संजय उवाच ।
दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ।
उत्तराः कुरवो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २
तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगाः ।
पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि च ॥ ३
सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप ।
अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ॥ ४

C 6 256
B 6 7 4
K 6 7 4

53 For sequence in K D°, cf v 1 51 — D5 om 53^a (cf v 1 52) — ^a) Ś1 K0 2 °वर्ण शिला, K1 4 Dn D4 8 T2 °पर्णी (Dn1 T2 °पर्णी) शिलो, K2 ताम्रवर्णशरो, B °वर्णशिलो, Da D2 °द्वीपशिलो, D1 ताम्रावर्तगिरि, D2 ताम्रवर्ण शिरा, D3 ताम्र** शिलो, T1 °वर्णगिरि G1 M °पर्णी (M2 6 °र्णि) शिरो जश्च, G2 3 °पर्णी (G2 °पाणि) शिरोजाश्च, G4 °वर्ण गिरोनश्च — ^b) K2 ग्रीवा मलय°, D1 क्रमात्कनक° — ^c) M4 एते Ś1 K1 द्वितीयो, D° M2 °य, Ca c द्वितीय (as in text) — ^d) K1 स्यते K0 1 3 D2 M2 5 शशसंस्थितिं (K2 °ते), K2 D2 3 6 8 शशि संस्थित, D1 प्रावरन्थित, T1 G4 शशमञ्जिक (G4 °त), Cc °स्थित (as in text)

Colophon — *Sub-parvan* K3 B2-4 Da2 D2 5 जम्बूम्व (B2 3 D2 °प) डविनिर्माण, K4 B1 Dn1 D3 जम्बू म्व (K4 °प) डनिर्माण, K2 जम्बूद्वीपनिर्माण, D2 जम्बू — *Adhy name* K3 वार्षिकपर्वत, D1 भूगोलवर्णन, D2 वार्षकपर्वत, D3 जम्बूद्वीपवर्णन, D6 सुदर्शनद्वीपदर्शन, M1-4 भुवनकोश — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 D1 2 M 7 (as in text), Dn T G 6 — *Śloka no* Dn 56, D2 59 — *Aggregate śloka no* K6 256, D1 247

8

1 M5 om the ref — ^a) K4 अथातर, D8 अथोत्तम, T2 उत्तर D1 °[उ]त्तरे पार्श्वे — ^b) D1 पूर्वे Ś1 चाचक्ष, K2 वाचक्ष्व, K2 D6 7 आचक्ष्व, D3 वाचत्र (sic) — ^c) K4 समाचक्ष (for महाबुद्धे) — ^d) K2 माल्यवत K3 5 D2 महागिरिं (for च पर्वतम्)

2 ^a) = 6 8 18^a. Cc दक्षिणेन (as in text) Ca cites नीलस्य, ननु, दक्षिणे — ^b) K4 तथोत्तर K3 5 D2 मेरोरुत्तरतस्तथा Ca cites मेरो[रु]त्तरे — 2^{cd} = (var) Brahmānda 1 15 71^{cd}, Vāyu 45 11^{cd}, Matsya 113 69^{cd} — ^d) S दिव्या° (for पुण्या) K1 2 सिद्धि°, M° सिद्धा निषे°

3 3^{ab} = (var) Brahmānda 1 15 72^{ab}, Vāyu 45 12^{ab}, Matsya 113 70^{ab} — ^a) Ś1 K0 2 मृदु°, K1 मृग°, Ca मधुफला (as in text) — ^b) K0-2 5 (sup lin as in text) °पमा, B2 °गता, Da1 D2 °दका, D6 7 °द्रुमा, T2 G1 °दया, M4 नित्यपुष्पा फलोपगा — ^c) T1 G गधवति च माल्यानि — ^d) T1 G4 फलानि रसवंति च (by transp)

4 4^{ab} = (var) Brahmānda 1 15 73^{ab}, Vāyu 45 13^{ab}, Matsya 113 71^{ab} — ^a) T2 तूर्ण (for तत्र) D1 सर्वे कामफला वृक्षा — ^b) D1 तत्र (for वृक्षा) D5 om (hapl) from जना up to वृक्षा in 4^d K3 5 D° 8 G3 M नराधिप (K5 °पा) (for जना°) — 4^{cd} = (var) Brahmānda 1 15 74^{ab}, Vāyu 45 14^{ab}, Matsya 113 71^{cd} — Ś1 K0 1 B2 om (hapl) 4^{cd} — ^c) K3 अपरे क्षिरि°, D2 अपर क्षीरि°, T2 °रे क्षणिका T1 G2 4 वृक्षास् (for नाम) — ^d) T1 G2 4 तत्र तत्र (for वृक्षास्तत्र) K5 D2 6 प्रकीर्तिता, D7 T1 G1 2 4 जनाधिप, T2 M (except M4) नरर्षभ (for नराधिप) K5 वृक्षस्तत्र प्रकीर्तित

ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं ह्यमृतोपमम् ।
वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ ५
सर्वा मणिमयी भूमिः सूक्ष्मकाञ्चनवालुका ।
सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का च जनाधिप ॥ ६
देवलोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र मानवाः ।
तुल्यरूपगुणोपेताः समेषु विषमेषु च ॥ ७
मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ।
तेषां ते क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यमृतसंनिभम् ॥ ८
मिथुनं जायमानं वै समं तच्च प्रवर्धते ।
तुल्यरूपगुणोपेतं समवेषं तथैव च ।
एकैकमनुरक्तं च चक्रवाकसमं विभो ॥ ९
निरामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः ।
दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ।
जीवन्ति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत ॥ १०

---

5 5^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 15 74^{cd}, Vāyu 45 14^{cd}, Matsya 113 71^{cd} — ^{a}) Ko ये रक्षंति, K1 प्रक्षरति, K2 ये रक्षती, T2 ये भरते — ^{b}) K4 damaged Ko-2 ह्मृतो°, B Da Dn D1 5 घामृतो° (for ह्यमृतो°) — 5^{cd} = (var) Brahmāṇḍa 1 15 72^{cd}, Vāyu 45 12^{cd}, Matsya 113 70^{cd} — ^{d}) K2 3 D2 6 T1 G1 4 M फलानि (for फलेषु)

6 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 75, Vāyu 45 15, Matsya 113 72 — ^{a}) Da D1 M2 मणिमया K भूमी — ^{b}) Ko-2 तप्त°, C1 शुभ° (for सूक्ष्म°) After 6^{ab}, S1 Ko-4 ins

35* मणिरत्ननिभं रम्य वज्रवैडूर्यसंनिभम् ।
भूभागो दृश्यते तत्र पद्मरागसमप्रभम् ।
[(L. 2) Ko-2 भूभाग]

— ^{c}) K2 3 D1 7 सर्वत ; K4 B Da Dn D1 5 8 G2 सर्वत्र (for सर्वत्र) S1 सुखसस्पर्शा, Ko 1 दुखसम्पर्शा, K3 5 D2 सुखसपक्षा, T2 °संकल्प, M1 °सस्पर्शो — ^{d}) S1 Ko निष्पकाश्च, K1 निष्पकश्च, K2 निपका च, D1 निर्दंसा च, D2 निष्पद्मा च, S दीर्घकाल K2-5 D2 M1 नराधिप (K2 °प) — After 6, S1 Ko-4 M2 ins

36* पुष्करिण्य शुभास्तत्र सुखस्पर्शा मनोहरा ।
[M2 मनोरमा]

7 7^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 15 76^{ab}, Vāyu 45 16^{ab}, Matsya 113 73^{ab} — ^{a}) D1 G1 M °लोकाच्युता T1 G3 4 यत्र (for सर्वे) — ^{b}) = 6 8 27^{d}, 28^{d} M1 यत्र (for तत्र) S1 K1 मानव — After 7^{ab}, K D1 (both erroneously) read 6 7 31^{cd} — S1 Ko 1 om (hapl.) 7^{c}–9^{b}; K om 7^{cd}. — ^{cd}) K2 4 B 2 4 Da Dn D1-7 8 S शुभा (P1 °भो; D2 सभा, T2 शुभा भिन्नस्यपक्षा सर्वे सुप्रिय-दर्शना [illegible]) Ca शुभा (Ca भिन्नसमपक्षा Cd समेषु (as in text)

8 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 77, Vāyu 45 17, Matsya 113 74 — S1 Ko 1 om 8 (cf. v. 1. 7) — ^{a}) K3 6 प्र (for च) — ^{b}) = 6 7 30^{d}. D5 °रसा समा° — ^{c}) D1 7 तत् (for ते) — ^{d}) M °ममित, T1 G2-4 °समव

9 =(var) Brahmāṇḍa 1 15 78^{a}–79^{b}, Vāyu 45 18^{a}–19^{b}, Matsya 113 75^{a}–76^{b}, cf. Linga 52 20 — S1 K1 om 9^{ab} (cf. v. l. 7) — ^{a}) G2 मिथुने, Cc °नं (as in text) K2 B Da Dn D4 5 8 जायते काले, K4 5 D1-3. 6 7 जायतेह्या वै (D2 °ह्यपि), K4 damaged, T2 जायमान त — ^{b}) K4 damaged K2 समं ते च, K3 5 Da D5 S समताच, D1 6 7 सम तत्र, D3 ससक्तं च K3 B3 Da D1 2 5 S प्रवर्तते Ca cites समंताद्वर्तते — ^{c}) D1 5 तुल्यरूप गुणो° Ca cites तुल्यं रूप — ^{d}) S1 K1 2 4 B D5 सम(K4 °मा)वेश, Ko सम वशे, K5 समवर्ण, M1-3 5 समशीलं, T1 G M4 °वेतं; T2 समुपेत — ^{e}) B1 M एवमेवा(M4 °का)नु, T1 एकमेवानु, T2 G1 एकामेकानु, G2 एषामेकानु, G3 4 एकमेकानु (for एकैकमनु) K4 B2-4 Da Dn D4 5 8 एव(B3 Da1 D4 °क)मेवानुरूप च Ca cites एक and अनुरक्त Cc cites अनुरूप — ^{f}) K6 D8 7 प्रभो — After 9, D3 ins

37* मृत्युश्च समकाल च तयोर्मिथुनयुग्मयो ।

10 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 79^{c}–80^{d}, Vāyu 45 19^{c}–20^{d}, Matsya 113 76^{c}–77^{d}, cf. Linga 52 21 — 10^{ab} = (var) 6 7 31^{ab} — ^{a}) K4 B D4 Dn D1 8 °मयाश्च ते लोका, D2 °मया विनि र्मोक्ष — ^{d}) G1 वर्षायु° (for वर्षस°) — ^{f}) G2 जना° (for न चा°) K3 5 D2 जह(K3 °हा)त्यत्यं, D1 7 त्यजति च (D2 यै), T2 जयत्युत, M1 4 दहत्युतः M2 3 दहन्युत Ca cites जहति

भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबलाः ।
ते निर्हरन्ति हि मृतान्दरीषु प्रक्षिपन्ति च ॥ ११
उत्तराः कुरवो राजन्व्याख्यातास्ते समासतः ।
मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्याम्यथ यथातथम् ॥ १२
तस्य पूर्वाभिषेकस्तु भद्राश्वस्य विशां पते ।
भद्रसालवनं यत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः ॥ १३
कालाम्रश्च महाराज नित्यपुष्पफलः शुभः ।
द्वीपश्च योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः ॥ १४

तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ।
स्त्रियः कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ १५
चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
चन्द्रशीतलगात्र्यश्च नृत्तगीतविशारदाः ॥ १६
दश वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ ।
कालाम्ररसपीतास्ते नित्यं संस्थितयौवनाः ॥ १७
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
सुदर्शनो नाम महाञ्जम्बूवृक्षः सनातनः ॥ १८

C 6 273
B 6 7 19
K 6 7 19

11 ^{a}) K6 भारुडा, D11 D4 T1 भारडा, D6 गारुड, T2 M2 भेरुडा, G2 हारणा — ^{b}) Ś1 K0 1 तीक्ष्णदंष्ट्रा, S (except M2) तीव्रतुंडा — ^{c}) K3–5 B D (except D6) तान् (for ते) K4 B Da Dn D4 . 8 M °हरंतीह, T1 G2–4 °हरति च T2 G1 ते निर्ह(T2 °ह)ति च भूतानि

12 ^{b}) D6 आख्या° (for व्याख्या) K0–2 समागता, K. D6 समतत, G3 समाहिता — ^{c}) D1 पूर्वे — ^{d}) T1 G M3 5 वक्ष्यामि च, D6 म्यच — T1 G4 ins after 12 M2, after 13^{ab}

38* भद्राश्व नाम वर्षं तु पुरो वै गन्धमादनात् ।

13 ^{a}) D3 7 T G2–4 M1 3– तत्र (for तस्य) Ś1 K0–2 D7 पूर्वाभिषेक तु, K3 2 D2 6 पूर्वाभिमुखतो, K4 B Da Dn D4 6 8 G1 मूर्धाभिषेकस्तु (D6 °स्य), D1 पूर्वविभागे तु Ca मूर्द्धाभिषेक, Cc मूर्द्धादिभेक (sic) — ^{b}) D3 सुभद्रस्य, D6 भद्राश्वश्च M1–3 5 महीपते — After 13^{ab}, M2 ins 38* — 13^{cd} = (var) Brahmāṇḍa 1 15 58^{ab}, Vāyu 43 6^{cd}, Matsya 113 52^{cd} — ^{c}) K2 4 B1–3 Da Dn D4 . 7 8 भद्रशाल°, K3 5 D2 भद्र शाल°, D1 6 भद्रकाल°, D8 भद्र काल Cc cites शालवने T G2–4 तत्र, M चैव (for यत्र) — ^{d}) D8 G1 3 कालाम्र°, G4 महाम्र° B2 तथा द्रुम, Da1 G2 महाद्रुमा

14 ^{a}) K4 B Dn D4 8 G1 M कालाम्रस्तु, K5 काला श्रश्र, D1 °म्राश्र, G3 °म्रश्र Ś1 K0–2 महाबाहो — ^{b}) Ś1 K0–2 नित्य पुष्प°, D8 द्रुमो नित्य, M5 नित्यशुद्ध K3 च स°, K5 च य, Da D. तत (for शुभः) D1 नित्य पुष्पफलो शुभा, D2 नित्यपुष्पफलस्य च, T1 G °फलोपग (T1 °गा°, G2 °म) — ^{c}) K3 D2 6 वृक्षश्च (D2 °स्य), K4 B Da Dn D4 6 8 द्रुमश्च, K5 वृक्षाश्च, D7 वृक्षश्चि, T1 G4 सहस्र (for द्वीपश्च) — 14^{d} = 19^{b}

15 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 58^{c}–59^{b} Vāyu 43 7, Matsya 113 53 — ^{a}) K4 तस्य ते, D1 D. त एते, S तत्र वै — M1 2 read and M3 5 *repeat* 15^{c}–16^{d} after 25 — ^{c}) M3 (first time) 4 5 °वर्णाभा

16 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 59^{c}–60^{b}, Vāyu 43 8, Matsya 113 54 — For sequence in M1 2, cf v 1 15 — In G1, 16^{ab} is lost on a damaged fol — ^{a}) B1 चंद्रवर्णाश्चंद्रशुभ्रा, D1 2 T1 G4 चंद्रभा च(T1 G4 °द्राभाश्च)द्रवर्णाश्च, G2 चंद्राभ-भाश्चद्रवर्णा, G3 चंद्रप्रभा° सवर्णाश्च — ^{b}) = (var) 1 213 69^{d} 4 8 12^{d} T1 चंद्रवर्णनिभा°, G (G1 damaged) चंद्रबिंबनिभा — ^{c}) K0 °गात्र्याश्च, K1 2 °गध्याश्च, K. D1 6 S (except T2) °गात्राश्च — ^{d}) K2–5 B D M2 नृत्यगीतविशारदा° (D6 विचक्षणा)

17 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 60^{c}–61^{b}, Vāyu 43 9, Matsya 113 55 — ^{b}) D6 तत्रायुश्चैव भारत, G2 सु पुरुषर्षभ — Ś1 om 17^{c}–18^{d} — ^{c}) K0–2 °रसपीताश्च, D2 °रसपीतास्तैर्, D8 °रस पानेन, D6 रसपानाश्च, G3 कालाभ्ररसपीता वै — ^{d}) D8 6 G3 M1–4 नित्य (G3 त्य) सुस्थिर(M2 °स्थित, M4 °स्मित)यौ°, G1 नित्यसस्थितयौ°

18 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 23, Vāyu 46 23^{c}–24^{b}, Matsya 114 73^{c}–74^{b} — Ś1 om 18 (cf v 1 17) T G read 18–25 after 6 7 28 — ^{a}) = 6 8 2^{a} T G दक्षिणेन च (T2 °णे नृप) T G M4 मेरोस्तु (for नीलस्य) Cc cites दक्षिणेन and नीलस्य — ^{b}) K0–3 D2 3 6 7 T G1 4 च (for तु) — ^{c}) K0–3 5 D1 2 6 7 महाराज (for नाम महान्) — ^{d}) D1 जाबू°, M3 जबु°

सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ।
तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीपः सनातनः ॥ १९
योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभ ।
उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृङ्मनुजेश्वर ॥ २०
अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दश पञ्च च ।
परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ॥ २१
पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनम् ।
मुञ्चन्ति च रसं राजंस्तस्मिन्रजतसंनिभम् ॥ २२
तस्या जम्ब्वाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।
मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान्कुरून् ॥ २३
पिबन्ति तद्रसं हृष्टा जना नित्यं जनाधिप ।
तस्मिन्फलरसे पीते न जरा बाधते च तान् ॥ २४
तत्र जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणम् ।
तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २५

---

19 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 24, Vāyu 46 24c-25b, Matsya 114 74c-75b — For sequence in T G, cf v 1 18 — D8 om 19 — a) Dn1 D6 G1 M3 5 सर्वकाल° Dn2 D6 पुण्य (for पुण्य) T2 °फलैः पूर्ण — 19b = 11d — c) D6 [अ]भि निख्यातो (for समाख्यातो) — d) Ś1 K1 Dn1 जबु°

20 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 25, Vāyu 46 25c/ef, Matsya 114 75c-76b — For sequence in T G, cf v 1 18 — a) D3 सहस्रं तु, D6 °स्रस्य, T G M4 सहस्रे द्वे — K0 1 om (hapl) 20b-21a — b) D6 शतं तु, T2 ततश्च (for शतं च) T1 G पुरुषर्षभ K2 शतानि दश पंच च — c) Cn उत्सेध (as in text) K6 वृक्षराजस्ता, Dn2 जबुवृक्षस्य — d) G2 विस्पृष्ट, G3 5 दिविस्पृष्ट K1 D7 मनुजाधिप, K6 मनुजेश्वर

21 With 21, cf Brahmāṇḍa 1 17 26, Vāyu 46 26 For sequence in T G, cf v 1 18 — K0 1 om *21a (cf v 1 20) — a) Ś1 अरत्नीणा, B3 अर्बुदाना; Cn c अरत्नीना (as in text) D1 6 सहस्र तु — b) = 6 9 4b, 7d T2 नत्र (for दश) Cc cites दश and पंच B1 शत च भरतर्षभ — c) K0-2 परिणाहश्च, D6 परिमामस्य; T G परिणाहोस्य, M1 परीणाहस्तु Cn c परिणाह (as in text) Cv cites वृक्षस्य, फलाना and परिणाह T2 फलाना (for वृक्षस्य) — d) K3 6 D2 रसदे(K6 °दो)हिनां, T2 फलभेदिना, Cn c रसभेदिनाम् (as in text)

22 For sequence in T G, cf v 1 18 — 22ab = Brahmāṇḍa 1 17. 27ab, Vāyu 46 27ab. — a) K2 (by metathesis) तप°, Cn पतमानानि (as in text) Dn1 Dn D4 6 8 T2 तान्यु(Dn1 D6 °न्यू)र्वी — b) S कुर्व(M2 °र्व)ते Ś1 विविलं (sic) — c) T G1-3 M1 2 4 विमुच(T1 M1 4 °चं)ति (for मुञ्चन्ति च) T1 G1 2 4 धातु, T2 G3 M3 5 जातु, M1 2 4 जात (for राजन्) — f) S महा (for तस्मिन्)

23 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 27c-28b, Vāyu 46 27c-28b, Matsya 114 76c-77b — For sequence in T G, cf v 1 18 — a) Dn2 M4 तस्य, K5 D6 तस्माज्, T G स तु, M1 2 5 तत्र (for तस्या) S जंबू (for जम्ब्वा) K3 फलरसान, Dn1 फलरसैर्, Dn रसफलान — b) K3 5 D2 6 प्रवर्तते, D1 नराधिप (for जनाधिप) — c) K5 मेरो K5 D6 T2 °क्षिणी कृत्वा (D6 °त्य) — d) K3 5 D2 सा प्रया°, D3 संप्राया°

24 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 28c-29b, Vāyu 46 28c-29b, Matsya 114 77c-78b For sequence in T G, cf v 1 18 — a) K3 5 D1 2 6 7 पिबति तत्र सहष्टा (D1° ष्य), K4 damaged, B1 3 4 Dn1 D4 8 तत्र तेषा मनःशांतिर्, B2 Dn2 तत्र क्षुत्त श्रमश्चापि, Dn1 तत्र तेषां श्रम(by corr मन)-श्चापि, Dn2 D8 S न क्षुधा न श्रमश्चा(T2 °धा क्षुधितस्या, G1-3 °धा न श्रमं चा)पि; D5 तत्र क्षुत्त नमश्चापि — b) K4 damaged B Dn D3 4 8 S न पिपासा; Dn D6 क्षुत्पिपासा (for जना नित्य) — c) G3 रसफले (for फलरसे) B2 प्रीते (for पीते) — d) D1 वर्धते (for बाधते) K6 चरान्, D1 जन, D3 च त, S हि तान् (G3 हिमान्) Cn cites तान्

25 = (var) Linga 52. 43 —For sequence in T G, cf v 1 18 — 25ab = Brahmāṇḍa 1 17 30, Vāyu 46. 30, Matsya 114 79 — b) D3 सौवर्णं, D6 सुवर्णं (for कनक). — After 25ab, K4 B Dn Dn D4 6 7 8 ins

39* इन्द्रगोपकसंकाशं जायते भास्वर तु तत् ।
[D7 °पणाभ (for °संकाश) D8 भासुर]

— c) K3 D2 °संकाशो (for °वर्णाश्च) — d) = 6 8 7b, 28b M1 2 4 भुवि; M3 5 यत्र (for तत्र). — After 25, M1 2 read, and M3 5 *repeat* 15c-16d.

तथा माल्यवतः शृङ्गे दीप्यते तत्र हव्यवाट् ।
नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥ २६
तथा माल्यवतः शृङ्गे पूर्वे पूर्वान्तगण्डिका ।
योजनानां सहस्राणि पञ्चाशन्माल्यवान्स्थितः ॥ २७
महारजतसंकाशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
ब्रह्मलोकाच्च्युताः सर्वे सर्वे च ब्रह्मवादिनः ॥ २८
तपस्तु तप्यमानास्ते भवन्ति ह्यूर्ध्वरेतसः ।
रक्षणार्थं तु भूतानां प्रविशन्ति दिवाकरम् ॥ २९
षष्टिस्तानि सहस्राणि षष्टिरेव शतानि च ।
अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवार्य दिवाकरम् ॥ ३०
षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च ।
आदित्यतापतप्तास्ते विशन्ति शशिमण्डलम् ॥ ३१　C 6 286 B 6 7 32 K 6 7 32

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

26 K4 om (hapl) 26^a–28^b, D2 om 26 — ^{a}) = 27^a T2 G1 2 M1 2 4 5 तत्र (for तथा) D7 पृष्टे, Cc शृङ्गे (as in text) — ^{b}) D1 6 दीव्यते K3 5 Da1 दीप्यते (Da1 दृश्यते) हव्यवाहन, B Da2 Dn D4 5 8 S दृश्यते हव्यवाट् स(Dn2 त)दा — ^{d}) Ca कालाग्नि (as in text)

27 K4 om 27 (cf v l 26) — ^{a}) = 26^a D1 यथा, T1 G4 M2 तत्र, T2 ततो (for तथा) — ^{b}) Ca d cite अनुगडिका, and Cc पूर्वानु° K2 पूर्वे पूर्वं तु गडिका, K3 B D T2 M3 पूर्वे (B Dn2 °र्वं) पूर्वानुगंडि°, T1 G3 4 सर्वे म(G3 पूर्वे पू)र्वानुगधि°, G1 damaged, G2 ****सुगाधिना, M1 2 4 5 पूर्वे पूर्वा तु गडि° ※ Cv पूर्ववाहिनी गडकानाम्नी नदी । ※ — ^{d}) K2 6 D1–3 6 7 स्मृत (for स्थित) K2 B Da Dn D4 5 8 पञ्चषण्माल्यवान्नृप (K2 न्स्थित) ※ Cc पञ्च षड्त्येकाडशमख्या गृह्य वा तस्या महस्र च महस्र च सहस्राणीति त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणीत्येव स्यात् । ※

28 28^{ab} = Brahmāṇḍa 1 17 6^{cd}, Vāyu 46 8^{cd}, Matsya 114 66^{cd} — ^{a}) K1 D1 G1 2 M1 महाराजत°, D5 रजतसकाशाज् Cc cites महारजत — 28^b = 6 8 25^d — ^{c}) K1 °लोका शता, K3 4 B D (except D3) T2 G3 M2 4 °लोकच्च्युता, M3 (inf lin) °लोकाचिता — ^{d}) B1 2 सर्वे स्युर्ब्रह्म°, Dn1 n2(marg) D4 8 सर्वे सर्वेषु साधव, Dn2 ते सर्वे ब्रह्मवादिन

29 ^{a}) K3 5 D1–3 6 S तपस्ते तप्यमानास्तु (K3 5 D2 °नाश्च); K4 B Da Dn D4 5 8 तपस्तप्य(Da D5 °प)ति ते तीव्र — ^{b}) K3 5 D2 संभवत्यूर्ध्व°, D3 प्रभवति ह्यूर्ध्व° (hypermetric) — ^{c}) D1 T1 G1 2 4 °र्थं हि, D6 °र्थं च, D7 सरक्षणार्थं — ^{d}) K2 4 B1 Dn D4 8 प्रविशंते Da1 दिवाकरे

30 D3 om (hapl) 30 — ^{a}) K4 damaged, K5 D6 षष्टिवर्ष, B षष्टिं वर्ष, D1 षष्टिं तानि, T1 G4 षष्टिस्तेषा Cv as in text — ^{b}) K4 damaged, K5 D6 षष्टिवर्ष, B1 2 4 D1 °मेव, B3 षष्टिं वर्ष-, D5 षष्टिश्चैव, S षष्टिस्तानि (T1 G4 °स्तेषा) — After 30^{ab}, G2 reads 31^{cd} — Ś1 K0–2 om (hapl) 30^c–31^b, B4 om 30^{cd}

31 Ś1 K0–2 D7 om 31^{ab} (for Ś1 K0–2, cf v l 30) — ^{a}) K3 D1 2 8 षष्टिर्वर्ष, Da1 D6 T2 षष्टिवर्ष — ^{b}) K3 D2 षष्टिर्वर्ष-, Da2 षष्टमेव, D3 T1 G4 M षष्टिं वर्ष, T2 G3 षष्टिवर्ष- — G2 reads 31^{cd} after 30^{ab} — ^{c}) K5 °त्वतप°, D6 °स्तेनाभि° (for °त्वताप°) — ^{d}) K3 5 D2 शशिमडले, S (except M4) रविमंडल — After 31, Ś1 reads 6 9 1

Colophon om in K0 1 — *Sub-parvan* K3 B4 जबूख(B4 °प)डविनिर्माण, K4 B1 2 Da D2 4 8 जबूख(K4 B2 D3 °प)डनिर्मा(D3 °र्वा)ण, K5 जबूद्वीपनिर्माण — *Adhy name* K3 5 द्वीपवर्णन, D1 भूगोल, M1–4 भुवनकोशे उत्तरकुरुवर्णनं; M5 उत्तरकुरुवर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 K5 Da2 D5 M 8 (as in text), K3 Da1 Dn D1 T G 7. — *Śloka no* Dn 32, D5 33 — *Aggregate śloka no* D1 281

९

धृतराष्ट्र उवाच ।
वर्षाणां चैव नामानि पर्वतानां च संजय ।
आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ १
संजय उवाच ।
दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण तु ।
वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २
शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
रतिप्रधानाश्च तथा जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३
दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जीवन्ति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ॥ ४
दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।
वर्षं हैरण्वतं नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥ ५
यक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ।
महाबलास्तत्र सदा राजन्मुदितमानसाः ॥ ६
एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
आयुष्प्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ॥ ७

9

1 Ś1 reads 1 after 6 8 31 — T2 om the ref — ^{a}) G3 नामेति (for नामानि) B3 4 Da1 (marg sec m, before corr as in text) Dn D4 8 च त्वयाख्यातं (for चैव नामानि) — ^{c}) K6 यथावृत्त, D6 यथातथ्य

2 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 61^c–62^b, Vāyu 45 2, Matsya 113, 60^c–61^b — ^{a}) C6 दक्षिणेन (as in text) — ^{b}) N (except K3 D2) निषधस्यो° (cf 6 7 7^b, 8 18^b), M नीलस्याथो° K0-2 B1 D1 8 7 S च, D6 हि (for तु) — ^{c}) Ś1 रामणकं — ^{d}) = 3^d K3 6 D2 यत्र जातास्तु मानवा

3 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 62^c–63^b, Vāyu 45 3, Matsya 113 61^{cdef} — K3 6 D2 om (hapl) 3 — 3^{ab} = (var) 6 8 7^{cd} — ^{a}) D7 शुद्धाभि (for शुक्लाभि) — ^{b}) B1 स्वप्रिय°, D6 सप्रिय° — ^{c}) K4 B Da Dn D4 6 8 नि सपत्नाश्च ते सर्वे — ^{d}) = 2^d D3 6 M जायते भरतर्षभ, T G °ते पुरुषर्षभा (G1 3 भ)

4 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 64^c–65^b, Vāyu 45 5, Matsya 113, 63 — 4^{ab} = Liṅga 52 16^{ab}, Kūrma 47 3^{ab} — ^{a}) M2 शत (for दश) — ^{b}) = 7^d, 6 8 21^b D6 7 दश वर्षशतानि च — K0 1 om (hapl) 4^c–7^d — ^{c}) D1 च (for ते) K3 6 D2 सदा राजन (for महाराज)

5 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 65^c–66^b, Vāyu 45 6, Matsya 113 64 — K0 1 om 5 (cf v 1 4) K3 6 D2 read (with v 1) 5^{ab} twice — ^{ab}) T1 °त्तराणि (for °त्तरेण) N (K3 6 D2 all second time, K1 om) दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्यो(K2 D2 शृगिणश्चो)त्तरेण तु (B4 D1 2 6 7 च) (= 6 7 7^{ab}), K3 6 D2 (all first time) उत्तरेण तु श्वेतस्य शृगिणो दक्षिणेन तु — 5^{cd} = (var) Varāha 84 1^d — ^{c}) Ś1 K3 6 D1, 2 6 7 हैरण्यक, K2 4 B Da Dn D4 7 8 हिरण्मय, T2 भैरडक, G2 भैरण्वती, M1 (sup lin) हैरण्वक — ^{d}) K2 D3 T2 तत्र (for यत्र) K3 6 D2 c हैमवती, B2 हैरण्मयी, G2 भैरण्वती — After 5, K2 4 B Da2 Dn D4 7 8 ins

40* यत्र चाय महाराज पक्षिराट् पतगोत्तम ।

[K4 Da2 D2 वर्षे (for चाय)]

6 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 66^d–67^b, Vāyu 45 7, Matsya 113 65 K0 1 om 6 (cf v 1 4) — ^{a}) Ś1 यक्षानुका, K3 6 D2 यक्षातका, Da1 Dn1 Ca पक्षानुगा, D1 यक्षा मूका, D6 जित कामा, D7 पक्षानेका, T1 G यक्षोरगा, M यक्षा नूगा — ^{b}) K3 ध्वजिन, K4 B2-4 Da D2 वलिन°, D2 ध्वनिन, D6 कामिन, G2 3 धन्विन (for धनिन) — ^{c}) K0 4 B Da2 Dn D4 6 8 जना, D1 3 नरा, G3 समा (for सदा) — ^{d}) D7 सर्वे (for राजन्) — After 6, D1 ins

41* यक्ष सोऽपि महाराज यक्षराजानुगोत[? °गोत्त]म° ।

7 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 67^c–68^b, Vāyu 45 8, Matsya 113 66, Varāha 84 5 — K0 1 om 7 (cf v 1 4) — ^{a}) T2 °स्त्राणा — ^{b}) T2 तु (for ते) D1 3 नरा° (for जना°) — ^{d}) = 6 8 21^b, 9 4^d

शृङ्गाणि वै शृङ्गवतस्त्रीण्येव मनुजाधिप ।
एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतम् ॥ ८
सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितम् ।
तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति शाण्डिली ॥ ९
उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते जनाधिप ।
वर्षमैरावतं नाम तस्माच्छृङ्गवतः परम् ॥ १०
न तत्र सूर्यस्तपति न ते जीर्यन्ति मानवाः ।
चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः ॥ ११

पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२
अनिष्पन्दाः सुगन्धाश्च निराहारा जितेन्द्रियाः ।
देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप ॥ १३
त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ।
आयुष्प्रमाणं जीवन्ति नरा भरतसत्तम ॥ १४
क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः ।
हरिर्वसति वैकुण्ठः शकटे कनकात्मके ॥ १५

C 6 301
B 6 8 15
K 6 8 15

8 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 69^{c}–70^{b}, Vāyu 45 10^{abcd}, Matsya 113 68^{abcd} — ^{a}) Ko-2 Da D5 शृगानि K4 B Da Dn D4.8 च विचित्राणि (for वै शृङ्गवतस्) — ^{b}) Ś1 Ko-2 विमलानि च, D8 मनुजेश्वर, S च जनाधिप (for मनुजा°) — ^{c}) K1 °मये, M5 °मयस् (for °मय) — ^{d}) Ś1 Ko-2 द्वितीय (for तथैक) K5 T1 G2.4 रुक्ममम्, T2 कूटम्, G1.3 स्वर्णम्, M5 रौग्मम् (for रौक्मम्)

9 9^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 15 70^{cd}, Vāyu 45 10^{ef}, Matsya 113 68^{ef} — ^{a}) Ś1 Ko-2 D1 चैव (for चैक) — ^{c}) D6 यत्र K3.5 D2.8 सूर्य° (for स्वयं°) T2 तत्राश्चर्यं प्रभा देवी — ^{d}) D6 स्वय (for नित्य) Ś1 Ko-2 मानद, G3.4 शाड्ली

10 10^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 15 71^{ab}, Vāyu 45 11^{ab}, Matsya 113 69^{ab} — ^{a}) Ś1 Ko-3 D1.7 °रेण च, G1.2 °रे तु स K2 सगम्य (for शृङ्गस्य) — ^{b}) Ś1 Ko-2 समुद्रात, Cc °द्राते (as in text) G3 नराधिप — ^{c}) D6 एलावृत, M4 हैरण्वत, Ca ऐरावत (as in text) — ^{d}) D7 तस्य (for तस्मात्) Da Dn D4.5.8 °मत (for °वत) Cc परम् (as in text)

11 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 10, Vāyu 46 11^{c}–12^{b}, Matsya 114 69^{c}–70^{b}, Linga 58 38 — ^{a}) K4 सूर्यस्तत्र (by transp) — ^{b}) Da D5 T2 G न च, D6 नात्र (for न ते) Ko जीर्यंति, K3.5 D2 जीवति B Dn D1.8 T1 न जीर्यंते (B1-3 °ति) च मानवा, D8 न ते जीर्यंति मानव, M नावजीर्यंति (M4 °तु) मानवा Cc cites जीर्यंते — ^{d}) Ś1 Ko 1.5 °भूत इवावृते, K3 D2 °भूत इवासते, B3.4 °भूत इवाहत, D1 (m as in text) 6.7 °भूत इलावृते, S °भूतज(G1.3 °म)नावृत Cc cites आवृत

12 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 11, Vāyu 46 12^{cdef}, Matsya 114 70^{c}–71^{b}, Linga 52 39 — ^{ab}) K4 °सुखा (for °वर्णा) T2 M2-5 पद्मपत्र(T2 °वर्ण)निभानना (for ^{b}) Ś1 Ko 1 पद्मपत्रप्रभा पद्मवर्णा पद्मनिभेक्षणा — ^{c}) K5 यत्र यत्र (for पद्मपत्र)

13 With 13^{ab}, cf Brahmāṇḍa 1 17 12^{ab}, Vāyu 46 13^{ab}, Matsya 114 71^{cd} — B3 om 13^{ab} — ^{a}) Ś1 T1 G1.3.4 M2.5 Cc अनिष्यदा, K3.5 D2.8 Cd अनिस्पद- (D8 Ca °दा), K4 सुनिष्पन्ना, B4 अनिस्पन्ना B1.2.4 Dn D4.8 इष्टगंधा, D7 निराहारा (for सुगधाश्च) Da D5 Ca °ष्प(Ca °स्प)दानिष्टगंधा, D6 अतिस्वदादिरहिता — ^{b}) D7 सुगधाश्च (for निराहारा) — With 13^{cd}, cf Brahmāṇḍa 1 17 13^{ab}, Vāyu 46 14^{ab}, Matsya 114 72^{ab} — ^{c}) K3 D1.3 T2 M1.3-5 देवलोकाच्च्यु(K3 M1.3 °च्यु)ता सर्वे — ^{d}) K4 यथा (for तथा)

14 = (var) Brahmāṇḍa 1 17 13^{c}–14^{b}, Vāyu 46 14^{c}–15^{b}, Matsya 114 72^{c}–73^{b} — Ko 1 om 14^{ab} — ^{b}) T2 तु (for ते) D8 नरा° (for जना°) — ^{cd}) D6 त्रीणि वर्षसहस्राणि जीवति भरतर्षभ

15 ^{a}) K3 D2.3.6 क्षारोदस्य, Cc v as in text — ^{b}) K5 तथैवेतरत, B2 °वोभयत S हरि (for प्रभु) — ^{c}) S (except T2) शश्वद् (for हरिर्) D6 वैकुंठे — ^{d}) K3-5 B D Ca c d क(K5 ना)नकामये, S कन(T2 °ट)कोज्ज्वले

अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवम् ।
अग्निवर्णं महावेगं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ॥ १६
स प्रभुः सर्वभूतानां विभुश्च भरतर्षभ ।
संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता च सः ॥ १७
पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव ।
स यज्ञः सर्वभूतानामास्यं तस्य हुताशनः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः संजयेन धृतराष्ट्रो महामनाः ।
ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान्प्रति जनाधिप ॥ १९
स विचिन्त्य महाराज पुनरेवाब्रवीद्वचः ।
असंशयं सूतपुत्र कालः संक्षिपते जगत् ।
सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शाश्वतम् ॥ २०
नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतभृत् ।
देवा वैकुण्ठ इत्याहुर्वेदा विष्णुरिति प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

16 a) D1 अष्टा° D2 तत्स्थान (for तद्यान) — b) K3 D6 सूत° (for भूत°) D2 मनोभव — c) K4 B Da Dn D4 5 8 महातेजो (for °वेगं) — d) K5 D1 6 7 °परिस्कृत, B Da Dn D4 7 8 °विभूषित Cd cites जावूनद

17 a) Ca c d प्रभु (as in text) S सर्व-लोकाना — D8 (sec m) reads 17b–18d in marg — b) K3 7 D2 विभु स, D7 विष्णुश्च, T2 स विभुर् (for विभुश्च) Ca c d cite विभु — c) S1 सक्षेप विस्तर चैव Ca c d v cite सक्षेप and विस्त(Cc v °स्ता)र — d) Cc cites कर्ता and कार-यिता B1 3 4 Da Dn D4 5 8 तथा, B2 च ह, G2 च य (for च स)

18 a) S1 °काशो — b) D6 ध्यानमन्वगमद्रजो (cf 19c) — c) S1 Ko–2 D1 सर्वज्ञ, D6 यज्ञ स (by transp) — d) D3 मेघ्य स च, G1 आस्यतेस (for आस्य तस्य) — After 18, D8 (marg sec m) ins

42* स्थित स्थानसहस्रेषु व्याप्य वै स चराचरम् ।

19 b) K3 5 D2 6 महीपति, B3 महात्मना, T2 महायशा — c) K3 5 B D2 T1 G राजन् (for राजा) — d) G2 पुनरेव, G3 पुत्र प्रति K3 Da2 D2 6 M2 जनाधिप (M2 °प), D1 जनेश्वर, T2 M4 नराधिप

20 a) Ko स- (for स) G4 च (for वि) K4 B D (except D1–3) S महातेजा (for °राज) — d) Cc काल (as in text) — e) K3 सृज्यते T1 G4 हि, G1–3 ह (for च) G1 सर्वे, M लोकान् — f) Ca विद्यति (as in text) S1 Ko–3 5 D1–3 6 7 विद्यते नेह शाश्वत

21 a) T1 G ततो (for नरो) C1 cites नर and Cd नरनारायणौ — b) S (except G2) स यज्ञ K3 5 B1 Da D2 5 °कृत्, B2–4 Dn D4 8 T G4 °हृत् (for °भृत्) K4 D1 सर्वज्ञो सवभूतवु — c) S1 Ko–2 D2 T1 G4 M1 3–5 देवो, D6 वेदो K4 B D (except D2 6 7) Ca c वैकुठम्, K5 वैकुज G2 देववैकुठभून्या हुर्, Cd वैकुठो विष्णुरित्याहुर् — d) S1 Ko–2 देवा, K3 5 D2 6 वेदो, B Da Dn D4 5 8 नरा, Cd वेदा (as in text) K4 B Da Dn D3–5 8 Ca विष्णुमिति K3 5 D2 6 प्रभु, T G4 श्रुत, G1 2 श्रुति, G3 M श्रुत (for प्रभुम्)

Colophon — *Sub-parvan* K3 B4 Dn1 जवूख(B4 °प)डवि(Dn1 °नि)निर्माण, K4 B1–3 जवूपड निर्माण, K5 जवूद्वीपविनिर्माण, Da Dn2 D2 4 8 जवू-खंडनिर्माण — *Adhy name* M भुवनकोशे वैकुठ-कथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 5, K1 Da1 Dn T G 8, Da2 D1 6 M 9 (as in text) — *Śloka no* Dn1 D5 21, Dn2 22 — *Aggregate śloka no* K5 311, D1 303

१०

धृतराष्ट्र उवाच ।

यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्छितं बलम् ।
यत्रातिमात्रं लुब्धोऽयं पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १
यत्र गृद्धाः पाण्डुसुता यत्र मे सज्जते मनः ।
एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व कुशलो ह्यसि संजय ॥ २

संजय उवाच ।

न तत्र पाण्डवा गृद्धाः शृणु राजन्वचो मम ।
गृद्धो दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ३
अपरे क्षत्रियाश्चापि नानाजनपदेश्वराः ।
ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यन्ति परस्परम् ॥ ४
अत्र ते वर्णयिष्यामि वर्षं भारत भारतम् ।
प्रियमिन्द्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ ५
पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाकोर्महात्मनः ।
ययातेरम्बरीषस्य मान्धातुर्नहुषस्य च ॥ ६
तथैव मुचुकुन्दस्य शिबेरौशीनरस्य च ।
ऋषभस्य तथैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा ॥ ७

C 6 315
B 6 9 7
K 6 9 7

10

1 1^a = Brahmāṇḍa 1 16 2^a, Vāyu 45 69^a, Matsya 114 1^a — ^{b}) Da D_5 यदिद (for यत्रेद) $Ś_1$ $K_{0\ 2}$ मूर्च्छते, D_7 मिलित, S चोर्जित (T_2 °ष्यते), Ca c d मूर्छित (as in text) — ^{c}) K_{2-4} $B_{3\ 4}$ Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6\ 8}$ T_2 G_2 य(Dn D_6 त)त्राति-मात्र, Da D_5 यत्रातिमात्र (Da_2 °त्रो), T_1 G_4 यत्राशमात्र- $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ T_1 लब्धो (for लुब्धो)

2 ^{a}) $K_{2\ 5}$ Da_1 $D_{4\ 7}$ T_2 $G_{2\ 3}$ Ca गृध्रा, T_1 G_4 गर्धा $K_{3\ 5}$ B_{1-3} Da Dn $D_{2\ 4-6\ 8}$ पाण्डुपुत्रा, D_3 S पाण्डवेया — ^{b}) D_4 तत्र K_{0-2} B_1 मज्जते, D_7 रज्यते K_5 पुन (for मन) — ^{c}) K_4 damaged K_5 मतम् (for तत्त्वम्) D_1 एवमेतन्ममाचक्ष्व, D_7 S एतत्सर्वं म(D_7 स)माचक्ष्व — ^{d}) B Da Dn $D_{4\ 5\ 8}$ S त्व हि मे बुद्धिमान्मत (${B_{3\ 4}}$ °मान्यत, T_2 °मात्मन, G_2 °रात्मन)

3 T_2 om the ref — ^{a}) $K_{0\ 2\ 5}$ Da_1 $D_{4\ 6\ 7}$ T_2 गृध्रा, T_1 G_4 गर्धा — ^{c}) $K_{0\ 2\ 5}$ Da_1 $D_{4\ 6}$ G_3 गृध्रो, T_1 G_4 गर्धो D_1 चैव (for तत्र) — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-3} $D_{1-3\ 6}$ चैव, G_3 च स (for चापि)

4 ^{a}) D_6 अथ ते (for अपरे) K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ T_2 चैव (for चापि) — ^{c}) Some MSS गृध्रा, गर्धा K_5 युद्धे (for वर्षे) — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} D_6 न मृशति, B_1 नामृष्यति, Da_1 न मृषति, $G_{1\ 3}$ न मुह्यति

5 ^{a}) G_2 तत्र ते, M_4 अत्र मे $K_{3\ 4}$ $B_{3\ 4}$ Da_2 Dn $D_{4-6\ 8}$ कीर्ते°, K_5 $B_{1\ 4}$ Da_1 S (except M_2) व्रर्त (for वर्ण°) — ^{b}) $K_{3\ 4}$ D_2 सर्वं (for वर्षं) — ^{c}) B_2 श्राद्धदेवस्य (for प्रियमिन्द्रस्य) $K_{3\ 5}$ D_2 सोमस्य (for देवस्य) — 5^d = 1 70 1^b

6 T_2 om (hapl) 6^a–7^b, Dn_1 om (hapl) 6 — In K_4, 6^{ab} is lost on a damaged fol — ^{a}) B Da $D_{1\ 4\ 5\ 8}$ पृथोस्तु K_1 वन्यस्य, K_2 Da $D_{5\ 7}$ वैण्य°, D_3 (*sup lin* as in text) वैश्य° — ^{b}) Dn_2 इक्ष्वाकोश्च, D_1 तथैक्ष्वाकोर् — After 6^{ab}, D_6 reads 8^{ab} — $Ś_1$ K_{0-3} om (hapl) 6^d and 7^a — ^{d}) K_5 $D_{3\ 6}$ नघुषस्य

7 T_2 om 7^{ab}, $Ś_1$ K_{0-2} om 7^a (cf v l 6) — ^{b}) K_3 शिबिर्, K_5 शवेर् K_{0-2} औषी° — ^{c}) S भरतस्य (for ऋषभ°) $Ś_1$ K_{0-2} $D_{1\ 3}$ तथैडस्य, B_1 तथा वेणोर्, T_1 G_4 M_5 तथेलस्य — ^{d}) K_5 नृपते — After 7, $K_{2\ 4}$ B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ ins

43* कुशिकस्य च दुर्धर्ष गाधेश्चैव महात्मन ।
सोमकस्य च दुर्धर्ष दिलीपस्य तथैव च ।

[D_4 om (hapl) the post half of line 1 and the prior half of line 2 — (L 2) B_4 D_7 राजर्षेर् (for दुर्धर्ष) K_4 Da D_5 मोमस्य चैव राजर्षे (Da_1 °र्षेर्)]

अन्येषां च महाराज क्षत्रियाणां बलीयसाम् ।
सर्वेषामेव राजेन्द्र प्रियं भारत भारतम् ॥ ८
तत्ते वर्षं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ।
शृणु मे गदतो राजन्यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ९
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि ।
विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ १०
तेषां सहस्रशो राजन्पर्वतास्तु समीपतः ।
अभिज्ञाताः सारवन्तो विपुलाश्चित्रसानवः ॥ ११
अन्ये ततोऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः ।
आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्राः पुरुषा विभो ॥ १२
नदीः पिबन्ति बहुला गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ।
गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीम् ॥ १३
शतद्रुं चन्द्रभागां च यमुनां च महानदीम् ।
दृषद्वतीं विपाशां च विपापां स्थूलवालुकाम् ॥ १४
नदीं वेत्रवतीं चैव कृष्णवेणां च निम्नगाम् ।
इरावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि ॥ १५

---

8 D6 reads 8^{ab} after 6^{ab} — [b]) Ś1 K0 1 D7 मही° (for बली°) — [c]) In K4, the portion of the text from राजेन्द्र up to 9^b is lost on a damaged fol D2 सर्वेषामपि, G1 3 पूर्वेषां चैव T1 G2 4 सर्वेषा च महाराज

9 [a]) G2-4 सर्वं (for वर्षं) — [b]) K2 यथा तथ्यम्, B Dn2 यथायथम्, Dn1 D4 8 यथातथम् D6 यथा तत्त्वेन वै श्रुत — [d]) K2 D2 यन्मा

10 = (var) Brahmāṇḍa 1 16 18^c-19^b, Vāyu 45 88^{cdef}, Matsya 114 17^c-18^b, Brahma 27 19^c-20^b, Mārkaṇḍeya 54 10^c-11^b, Garuḍa 1 55 7^c-8^b, Kūrma 47 21^c-22^b, Viṣṇu 2 3 3, Vāmana 13 14^c-15^b, Varāha, adhy 85 (p 365, l 7-8) — [b]) Ś1 K0 1 D1 2 8 T2 शक्तिमान्, Da Dn1 D5 शुक्तिवान्, M1 2 4 शुक्तिमान् Ś1 K0 1 B3 D1 6 7 (m as in text) गधमादन, K2 ऋक्षवानिति, K3 D2 अजनाचल°, D8 ऋक्षपर्वत°, G3 (inf lin as in text) ऋक्षमानपि K5 शक्तिमानजनानल° — [c]) K1 परियात्र° — Cf Johnston, *Two Notes on Ptolemy's Geography of India*, JRAS 1941, p 215

11 = (var) Brahmāṇḍa 1 15 19^c-20^b, Vāyu 45 89, Matsya 114 18^c-19^b, Brahma 27 20^c-21^b, Mārkaṇḍeya 54 11^c-12^b — [b]) K2 4 B D (except D2 7) पर्वतास्ते (B2 °ताते), G2 °तास्तु T2 समतत (for समीपत) — [c]) K3-5 B D (except D7) T2 G1 Cc अवि° (for अभि°) T1 G2 4 M4 स्मृतिमता (M4 °ता), G3 समुदिता, M1-3 5 धातुमतो (for सारवन्तो) — [d]) Ś1 K0 1 Da1 °मानवा, K4 °भानव (for °सानव) D6 विपुलश्च प्रसानव

12 12^{ab} = (var.) Brahmāṇḍa 1 16 23^{cd}, Vāyu 45 93^{ab}, Matsya 114 19^{cd} — [a]) Ś1 K4 B2 तत्रोपरि°, K3 D2 8 6 7 तत्रापरि°, K5 तत्र परि°, M1-3 5 तथापरि°; M4 ततो ह्यपि° — [b]) Cc cites उप जीविन — With 12^{cd}, cf Brahmāṇḍa 1 16 24^{ab}, Vāyu 45 94^{ab}, Matsya 114 20^{ab}, Brahma 27 24^{cd}, Mārkaṇḍeya 54 15^{cd} — [c]) Cc आर्या (as in text) K5 T2 कौरव्यास् — [d]) D2 M2 तैर्मित्रा°

13 = (var) Brahmāṇḍa 1 19 4^c-5^b, Vāyu 49 4 — 13^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 16 24^{cd}, Vāyu 45 94^{ab}, Matsya 114 20^{cd}, and 122 4^{cd} — [a]) K3-5 B D (except D3 7) T2 नदीं K4 5 M2 बहुलां, B Da Dn D4 5 8 T G विपुलां — [b]) K1 2 T1 गगासिंधु, D8 M5 गगासिंधु, G4 गगा सिंधु T1 G2 4 सरस्वती (G4 °ति) K5 गगा सिंधू सरस्वती — [c]) K1 नर्मदाश्च — [d]) K5 बहुदा, Da1 बाहुदा, D1 (sup lin as in text) बहुला

14 With 14^{ab}, cf Brahmāṇḍa 1 16 25^{ab}, Vāyu 45 94^{cd}, Matsya 114 21^{ab} — Ś1 K0 1 T1 om (hapl) 14^{ab} — [a]) K5 B Dn2 D4 5 7 T2 G1 2 M1-3 शतद्र K4 शतद्रदा चद्रभागा — [b]) D8 यमुना — [d]) K0 2 3 5 B1 D2 3 6 7 T2 विपाप्मा; K1 T1 G3, 4 M4 विपाशा, G1 विपासा, G2 पिशा च (for विपापा) B1 कुल°, T2 स्थल° (for स्थूल°)

15 D1 om 15-16 — [a]) K1 वेद°, D2 चैत्र°, M3 वेत्रा°, M4 चैत्र° T2 नाम, G1-3 M चापि (for चैव) — [b]) K0 1 कृष्णवेणा (K0 °ण्णा); K3 कृष्णा वेणां, K5 कृष्णवेगा, D2 कृष्णवर्णा, D6 G1 3 °वेर्णी, T1 G4 कृष्णा वेण्णां, T2 कृष्णवेण्यां, G2 कृष्णा वण्णा, M कृष्णवे(M5 °पे)ण्णा — S (except T2 M2) om (hapl) 15^c-16^d — 15^c = (var) Brahmāṇḍa 1 16 25^c, Vāyu 45 95^a, Matsya 114 21^c — [c]) D6 ईरा°, D7 T2 M2 ऐरा° D6 वितसा, M2 वितस्या — After 15^c, K1 *repeats* 13^d, 14, 15^c — [d]) Ś1 K0 1 देवकी°, K2 देवका°, K3 वेदिका°, D6 विदिका° (for देविका°).

वेदस्मृतिं वेतसिनीं त्रिदिवामिक्षुमालिनीम् ।
करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनां च निम्नगाम् ॥ १६
गोमतीं धूतपापां च वन्दनां च महानदीम् ।
कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां विचित्रां लोहतारिणीम् ॥१७
रथस्थां शतकुम्भां च सरयूं च नरेश्वर ।
चर्मण्वतीं वेत्रवतीं हस्तिसोमां दिशं तथा ॥ १८

शतावरीं पयोष्णीं च परां भैमरथीं तथा ।
कावेरीं चुलुकां चापि वापीं शतबलामपि ॥ १९
निचीरां महितां चापि सुप्रयोगां नराधिप ।
पवित्रां कुण्डलां सिन्धुं वाजिनीं पुरमालिनीम् ॥ २०
पूर्वाभिरामां वीरां च भीमामोघवतीं तथा ।
पलाशिनीं पापहरां महेन्द्रां पिप्पलावतीम् ॥ २१

C 6 330
B 6 9 22
K 6 9 22

16 D1 S (except T2 M2) om 16 (cf v l 15) — a) K1 B4 Dn D4 8 °स्मृतीं K1 चेतसिनी, K3 B D (D1 om) वेदसिनीं (B2 °शिला, Da D5 °शिरा, D6 °वर्ती), K4 damaged, K5 वेदशनि T2 वेण्णा वेदवतीं चापि, M2 वेण्णा वेदस्मृति चैव — b) K3 5 D2 6 7 त्रिदिवामिकुलामिला, K4 B Da Dn D4 5 8 T2 त्रिदिवामिक्षु(B1 °क्ष्व, D3 °छु, T2 °पु)ला कृमिं, M2 °वामिक्षिलानदीं — c) B3 कार, B4 कारी° Dn1 D4 चित्रवाहा, D7 °वर्णां K3 5 D2 6 करूपिणीं चित्रवतीं, T2 M2 कर्पणीं (T2 तटिनीं) निन्यहपां च — d) = 25b

17 = (var) Brahmānda 1 16 26a, Vāyu 45 95c, Matsya 114 22a, Brahma 27 26c, Mārkandeya 54 17c — a) Ko 1 3 D2 3 धुतपापा (Ko 1 °प्मा), K5 सीधुपापा, D6 धुतपाप्मा — b) Ś1 K3 D1-4 8 बाहुदा, K5 बहूदा, Ko-2 गडकीं, Dn Dn2 D5 चदना, T1 G M वितस्ता (M2 °स्त्या, M3 5 °स्रा), T2 निम्नगा (for वन्दना) — c) K5 कौशिकी°, D3 G2 3 कौशिका Ś1 Ko 3 5 D1 2 6 निश्चि(D6 °चि)ता, D3 निशिता, T2 G2 त्रिपदा (for त्रिदिवां) S दिव्या (for कृत्या) — d) K3 5 D2 विहिता, K4 B Da Dn D3-8 T2 निचिता, D1 विनता, T1 G निश्च(G3 °श्चा)ल्या, M निश्चि(M2 °श्चि)ल्या (for विचित्रा) Ś1 D4 8 लोहितारिणीं, K2 लोहतार, K4 B1 2 4 लोहितावर्तीं, B3 Dn D1-3 6 S लोहितारणीं, Da D5 लोहचारिणीं, D7 लोहितारणिं

18 a) Ś1 Ko 2 रथपा, K1 रथस, K3 D2 रथ्या च, K4 B Da Dn D4 5 7 8 T2 रहस्या, K5 रया च, D3 रथास्मी (for रथस्था) K2 शतकुभाश्च, K8 °कूला च, G2 शातकुभा च — b) K3 D4 8 शरयू च Ko-2 महानदीं, B1 2 जनेश्वर, Dn तथैव च — c) = 3 186 33a Ko-2 °ण्वतीं चन्द्रभागां, Da1 °ण्वती °वती — d) Ko हस्तिमौसा, B2 हस्तिलोमा, T1 G M1 3-5 °हेमा, T2 °सोम, M2 8 (sup lin) °होमा D1. 7 T2 दिशा, D8 दिशास्, T1 G2-4 M दशा G2 तदा

19 D2 om (hapl) 19ab — a) K4 B Da Dn D1 4 6 7 m. 8 T1 G4 M3 4 शरावतीं, T2 शतावर्नीं — b) K4 रेवा, B Dn D4 7 m 8 वेणा (Dn1 °णी), Da वेण्वा, D1. 7 पारा, D5 रेण्वां, T1 G4 गया, T2 भरा, G1-3 हया, M ह(M4 भा)रा (for परा) K3-5 B Da Dn D3-6 8 T2 भीमरथीमपि (K3-5 D8 6 °थीं तथा), T1 G M भैमा(T1 हेम, G1 भैम, G2 होम, G3 4 हैम)करीमपि — c) K4 damaged Ś1 Ko-2 मुहुत्र(K3 °हूर्त)का च कावेरीं, K3 5 D2 कावेरी च हरे(K3 हार)का च, Da D5 °रीं लुब्धका चापि, D1 °रीं तुगभद्रा च, D3 °रीं डहुताका च, D6 °रीं मुडका चैव, D7 °रीं कृष्णलारूपा, S °रीं ब्रह्मदण्डा च — d) K3 5 Da1 D2 3 7 तापी, K4 damaged, Dn D4 8 T2 वाणी, D1 वलिं, D6 वापिं K3-5 B D (except D6 8) T1 G M4 शतव(or च)ली°, T2 °पली

20 a) K1 निचीर, K2 B1 2 4 Da D5 °वारा, K3-5 B3 D2 °वीरा, D1 °विरा, D3 °वीरा, D6 °त्रिरा, T1 G4 °रजा, T2 °श्रका, G1. 3 °चिरा, G2 नीरसा, M निश्री(M2 4 °श्रि)रा K1 *हिता, Ko 3 5 Da D1 2 5 6 G1 3 M सहिता, B3 महीता, T1 G2 4 सहिता, T2 सुहिता K1 D6 M3 वापि Dn D4 7 8 नीवा(D7 निवी)रामहिता चापि — b) T2 सुप्रशोका B Dn D4 8 जना (for नरा) — c) Ś1 Ko-2 D3 6 विचित्रा (for पवित्रा) K4 Da1 Dn D4 8 कुदलीं, D2 कुडल, G1 3 कुलजा T1 G2 4 सिंधू, M सिद्धा — d) Ś1 Ko-2 D6 वाजिना, K4 Dn D4 8 राजनीं, B D3 राजिनीं, D7 वजरा, T1 G4 पारिजा, T2 पुरजा, G2 पारजा, M वारिजा D1 वजरा निवृत्ता तथा, G1. 3 परजा परमालि°

21 a) K1 पूर्वाभिरासा, S पूर्णां विरो(G3 °रा)मा — b) Ś1 Ko 1 वेमा मोघवती (Ko °तीं), K6 B1 Dn2 D3 भीमा मोघवतीं, B2 4 भीमा घोर, D1 8 वेगा मोघ° (D1 मोह), D4 भीमामोद°, D7 वेणामोघ° M3 अपि (for तथा) K3 D2 वैष्ण्या(D2 वेणा)मैरावतीं नदीं, K5 वैणामैरावतीं गदा, T1 G वेत्मा (T1 °त्रा, G2 °त्मा, G3 °दा) वेगवतीमपि, T2 वेत्रां वेणवतीमपि, M1 2 4 5 वेण्णां वेगवतीमपि — Ś1 om

पारिषेणामसिक्नीं च सरलां भारमर्दिनीम् ।
पुरुहीं प्रवरां मेनां मोघां घृतवतीं तथा ॥ २२
धूमत्यामतिकृष्णां च सूचीं छावीं च कौरव ।
सदानीरामधृष्यां च कुशधारां महानदीम् ॥ २३

शशिकान्ता शिवां चैव तथा वीरवतीमपि ।
वास्तुं सुवास्तुं गौरीं च कम्पनां सहिरण्वतीम् ॥ २४
हिरण्वतीं चित्रवतीं चित्रसेनां च निम्नगाम् ।
रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ॥ २५

(hapl) 21^c–22^d, Da1 reads 21^c–22^d on marg — ^c) K1 (before corr as in text) D4 8 G1–8 पाला°, Dn D6 पाशा° Da1 पाशिनीपापहारा च, T1 G4 पलायनीं पापहर्त्रीं — ^d) K3 5 D2 समुद्रा, M2 माहेंद्रा, M3 5 मृगेंद्रा K4 B Da Dn D4 5 8 पा-(B8 प)टलावतीं, D2 8 पिप्पला°, T2 पिप्पलामपि, M4 विमलावतीं

22 Ś1 om 22, Da1 reads 22 on marg (cf v l 21) — ^a) K B3 4 D करीषि(Da1 D8 °प)णीम्, B1 कारीषि°, B2 किरीटिनीम् K3 5 D1 2 6 8 T1 G4 असिक्ता, B1 4 °शिक्नीं, B3 °सिक्थि, Da1 °सक्तीं, Dn1 °सिक्थिं, D8 °सिक्ता, D4 °शवर्नां, D7 ससक्ता T2 कमला नासिका चापि — ^b) Ko मुरुडा, K1 मरुडा, K2 सरुंडा, K3 5 D2 8 मरूढा, D6 आरूढा, D7 सुरघा (for सरला) Ko–3 5 D3 चारिमर्दन, D2 6 7 वा (D2 चा)रिमर्दिनीं K4 B Da Dn D4 5 8 कुशाची-(D8 °वी)रा महानदीं, D1 सुरसा च द्विपद्वतीं — ^c) K3 5 D2, 8 पुरुषीं, K4 B3 4 G1 8 M4 मरुहीं, B1 मरुहीं, B2 मरुत्वा, Da1 Dn1 D8 मकहीं, Da2 प्रवहां, Dn2 D6 मकरीं, D4 मकहां, D5 प्रवहां, D7 प्ररुहा, T1 G3 मरुभीं, T2 मरुभां, G4 मरुभिं, M1 8 5 मरुवीं, M2 मरुनीं (for पुरुहीं) K4 पुरु*, D1 G1 M1–3 5 प्रहरा Ko–2 5 Da1 D5 T2 सेनां, Dn2 एता, D1 7 एना, T1 G M एका (for मेना) — ^d) Ko मोघ, K3 5 D8 T1 G4 M4 मेघा, K4 B Da Dn D4–6 8 हेमा, D1 गोमा, D2 G2 मेधा, G1 M3 5 ओघा (for मोघा) K1 2 G2 M2 कृतवतीं, G1 8 हृद°, D1 घृतमतीं K3 5 D2 नदीं (for तथा) T2 हेमा व्रतवतीमपि

23 ^a) K3 5 D2 6 श्रुतामन्या (K5 °न्या) मध्यमा च, K4 damaged, B Dn D4 7 8 पुरावतीमनुष्णा च, Da D5 अनारतामनुष्णा (Da1 °ष्यां; D5 °ष्णीं) च, D1 अनावतीमरिष्टां च, D8 सूरामन्यामनिष्टा च, S मृणाव (T1 मृणाम°, T2 G1 2 तृणाव)तीमकृष्णा च — ^b) Ś1 Ko–2 सूचू(K1 °वा°, Ko 2 °चो)र्थावीं, K3 5 D2 शू(K5 शु)ना शूचीं; K4 सेव्या वापीं, B Da Dn D4 5 8 शैव्यां (Da D5 सेव्या) कापीं, D1 शून्या तापीं, D3 स्वना सूचीं, D6 शूना शूनीं, D7 शून्या छावीं, T G सूरीं सूचीं, M1–3 5 मार्चीं सूचीं (M1 °चि), M4 सूचीं सार्चीं K4 B Da Dn D4 5 8 भारत (for कौरव) — ^c) Ś1 Ko 1 5 D6 सदानीलाम्, D1 महानिलाम्, M1–3 5 सदा(M2 समा, M5 तथा)नराम् K1 अरष्टा च, K3 D2 अद्र(D2 °गृ)ष्या, K5 अग्रधृष्या, Dn अधुष्या च, D1 अधश्या च, D6 अग्रदक्षा, T G M2 अधृष्ट्यां (T2 °कृष्ण्या, G1 M2 °वृष्या, G2 °वृष्ट्या) च — ^d) Ś1 कुशनारीं, Ko 1 कुसुनारा, K2 कुसधारा, K3 D2 कुशधानीं (D2 °ना), D6 दोपधानीं, D7 सुकुमारा, T G कुश(G2 °शा)पारा, M कुथावारा K5 कुशधामो महानदी

24 Dn2 om (hapl) 24^a–25^b — ^a) K3 5 D2 सदाक(K3 °क)धां, K4 B Da Dn1 D4 5–8 सदाकाता; S तथा का(T2 विदिशा)ता D2 शावां, T2 दिशां (for शिवा) K3 5 चापि — ^b) Ś1 Ko 2 वीरमती°, K3 चीरवती°, M गिरि(M2 नीरि-, M4 शिर)मती° — D7 om 24^cd — ^c) K2 B4 Dn1 D4 6 8 वस्त्रां सुवस्त्रां, K3 5 D2 वस्तु सु(K5 स)वास्तु, K4 वास्तु सुपर्णां, B1 2 Da D5 वसुं सुवर्णां (B1 °र्णीं), D1 यदास्वतीं च — ^d) K3 5 Da D2 8 किंपुना, M कपुनां Ś1 Ko 1 सहिरण्विनीं, D1 सहिरण्मयीं, M च (M4 स) हिरण्यदा (M2 °भा) T1 G कद्यु (G2 4 °वू) चैव महानदीं, T2 द्रुम चैव हिरण्वतीं

25 T1 G4 om (hapl) 25^a–27^b, G1–3 om (hapl) 25–26 — Dn2 om 25^ab (cf v l 24) — ^a) K1 हिरण्यतीं (for °ण्वतीं) K1 om चित्रवतीं, K3 5 D2 हिरण्मयीं (K5 °ण्वतीं) चित्रसेना, K4 B Dn1 D4 8 वरा (B1 2 वेण्वा) वीरकरां चापि, Da D5 वेल्लां वीरकरा चैव, D1 8 7 हिरण्वतीं चित्रव(D1 °वा)हा, D6 चित्रवाहां हिरण्वतीं, T2 पल्वला सूतका चापि, M1–3 5 पल्लवीं श(M2 शं)करा चैव, M4 पल्लकीं सरक चैव — ^b) = 16^d K3, 5 D2 चित्रवाहां, D8 °तोया (for °सेना) K4 B Da Dn1 D4 5 8 पंचमीं च महा(Da2 D5 °मा च महीं)नदीं, T2 M पांचालीमथ रोहिणीं — ^c) T2 अत्र, M1 8 5 अथ (for रथ°). K3 चित्रवाहा, K5 D2 8 चित्ररथां (for ज्योति°). D5 सर्वमेव महारथा — ^d) D8 7 °मित्रीं D2 कपिंजलिं Ś1 Ko 1 विश्वाचित्रा कपिंजरा

उपेन्द्रां बहुलां चैव कुचरामम्बुवाहिनीम् ।
वैनन्दीं पिञ्जलां वेण्णां तुङ्गवेणां महानदीम् ॥ २६
विदिशां कृष्णवेण्णां च ताम्रां च कपिलामपि ।
शलुं सुवामां वेदाश्वां हरिस्रावां महापगाम् ॥ २७
शीघ्रां च पिच्छिला चैव भारद्वाजीं च निम्नगाम् ।
कौशिकीं निम्नगां शोणां बाहुदामथ चन्दनाम् ॥ २८
दुर्गामन्तःशिलां चैव ब्रह्ममेध्यां बृहद्वतीम् ।
चरक्षां महिरोहीं च तथा जम्बुनदीमपि ॥ २९
सुनसां तमसां दासीं त्रसामन्यां वराणसीम् ।
लोलोद्धृतकरां चैव पूर्णाशां च महानदीम् ॥ ३०

C 6 339 B 6 9 31 K 6 9 31

26 D1 T1 G om 26 (for T1 G, cf v l 25) — ^{a}) T2 M वाहुदा (T2 °का, M1 °दा) — ^{b}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 कुचीरामवु°, D2 कुचेरामवु°, D3 कुचेरा मवु°, T2 रुचिरामग°, M1 4 5 कुजरामग°, M2 8 र(M8 कु)जरामवु° — Ko om 26^{c}–27^{b} — ^{c}) K1 2 B3 Da1 D7 8 M1 3–5 वैनन्दी, K3 वैण्णवीं, K5 वैणवा, Da2 वेनदा, Dn D4 विनदीं, D2 वैणवीं, D5 वैनन्दी, T2 वैनतीं T2 M पिप्पला K2 5 B1 3 Da Dn D2 4 5 7 8 वेणा, B4 केशा, T2 पर्णां (for वेण्णा) K4 वैनीं कपिञ्जला वेणा, D6 वैनतेयीं पिंगला च — ^{d}) Ś1 K1 सुवेण्णा (K1 °णा) च, K3 5 Da1 D2 8 कुवेणां (D3 °ण्णा) च, B1 तुंगवेण्णा; B4 D7 प्रवेण्णा (D7 °णा) च, D6 वैण्णवीं च, T2 M प्रवेणीं (M4 °णि) च T2 तथा नदीं

27 Ko T1 G4 om 27^{ab} (cf v l 25, 26) — ^{a}) B2 विपदा, D3 त्रिदिवा, G2 विशाला, G3 विदिशा (for विदिशा) K2–5 B2 3 D कृष्णवेणा, S (T1 G4 om) ताम्रपर्णी — ^{b}) K1 ताम्रा च, K5 नाम्रां च Ś1 कपिमामपि, K1 °मा तथा, K2 °ला तथा, K3 5 D2 °श्यामपि, G1 कमलामपि — M1 3 5 om 27^{c}–28^{d} — ^{c}) K1 शालु, K3 5 D2 सलुं, K4 Da1 (marg sec m) Dn G1 6 8 सलु, B1 2 Da D5 मलु, B4 धेनु (m मेनु), D1 सुलु, D3 सलु, D7 सेलु (for शलु) Ś1 सरामा, Ko 1 सुरामा, K3 D1–3 6 7 सु(D3 7 म)नाम्नीं, K4 सुनाशा, K5 सुनाम्ना, B1 2 Da D5 समाना, B4 सुकामा (for सुवामा) K3 5 B1 Da D1 2 5 वेद(Da1 D1 °दा)स्वा, K4 वैदश्वा, B2 वेदास्वा, B4 वेदश्वा, D7 वेदीं च B3 मानिम्नगा वेदवहा, S (M1 3 5 om) वरदा वेदवेत्रा च (T2 °वादा च, G3 °वेदाह्वा, M4 °वेदाश्वा) — After 27^{c}, K1 (erroneously) *repeats* 24^{d}–26^{d} — ^{d}) K2 Dn हरिश्रावा, K4 भूरिस्वा°, B1 हरिस्वा°; B3 Da हरिद्वा (Da2 °स्वा)रा K2 महायशा, B3 महापथां Ś1 Ko 1 ह(K1 हा)रिश्वा वशामापगा, K3 5 D2 हरिस्वा विपमा परा, D1 हरिणा विपमापगा, D3 6 हरिश्वा (D6 °स्वा) च महानदीं, D5 हरिस्वाहरिस्वामही (sic), T G M2 हरिश्रव(T2 °द्राय)समापगा, M4 हरिश्रु वशमापगा

28 M1 3 5 om 28 (cf v l 27) — ^{a}) K4 damaged K1 शीघ्र, K5 शाम्रा, D1 शिघ्रां Ko–2 T2 M4 पिप्पला, K3 Dn2 D2–4 8 पिच्छ°, Da1 कच्छि°, D6 पिश°, T1 G M2 विपु° D7 चापि — ^{b}) K4 damaged up to च K3 भरद्वाजीं, Da2 D7 8 भा(D7 भ)रद्वाजा, M2 भरद्वाजिं — D7 om 28^{cd} — ^{c}) K4 M4 नर्मदा, T1 G2–4 दार्दरा, G1 ददरा, M2 दार्दशा (for निम्नगा) T1 G2 4 पूर्णां, T2 वण्णा, G1 M2 पर्णां, G3 पेण्णा, M4 वेण्णा (for शोणा) — ^{d}) Ś1 K2 5 M4 बहुदाम् K4 B Da Dn D4 5 8 चन्द्रमा, D1 T1 G M2 4 वदना, D6 रथना, T2 नदना (for चन्दनाम्)

29 ^{a}) Ś1 K1 2 दुर्गामतशिला, K3 D2 दुर्गा-मन्व°, K4 दुर्गामत्र°, B1 2 4 Da Dn D4 5 8 दुर्गा मत्र°, B3 दुर्गामस्त्र°, D1 दुर्गा मत्त°, D6 दुर्गामन°, D7 दुर्गामभि° K5 दुर्नामनःशला चैव — D8 om (hapl) 29^{b}–30^{c} — ^{b}) Ś1 Ko 1 ब्रह्मवेर्यीं, K2 वेद्यीं, K3 5 D3 °मध्या, Dn D3 4 T1 G2 4 °वेद्या (Dn1 D4 °ध्या, D3 °ण्या), G1 3 °विद्या Ś1 Ko–2 D1 3 सरस्वतीं, K3 5 D2 6 दृप(D6 °श)द्वतीं, Dn1 G2 बृहस्पतीं T2 ब्राह्मणीं च महानदीं — D1 om 29^{c}–30^{d} — ^{c}) Ko सहि° (for महि°) K2 वरक्षामहिगेहीं च, K3 5 D2 तरक्षामा(K3 °मा)विरोहीं च, K4 B Da Dn D4–6 यव(Da D5 परो)क्षामथ रोहीं च, D3 7 तरक्षा(D7 वरज्या)मधिरोहीं च, T1 G प(G1 व)रिण्णा रोहिणीं चैव, T2 हरक्षा च शिरोहा च, M पर(M1 पुरु, M2 परू)ष्णीं रोहिणीं चैव — ^{d}) Ś1 Ko–2 D7 तथ्या (for तथा) K3 B1 4 Da D2 3 G1 4 M4 5 जबू°, K4 5 B2 3 Dn D4–7 T G2 3 M1–3 जांबू° (for जम्बु°)

30 D1 om 30, D8 om 30^{abc} (cf v l 29) — ^{a}) Ś1 सुनामा, K3–5 B Da D2 3 5 6 सुर(B4 °रा)सा, D4 7 सुनासा, T1 G असना, T2 समा च, M अनासा (for सुनासां) G1 3 तामसा K3 5 Dn2 D2 3 देवीं, B4 दासा, D6 देशां, S दाशा — ^{b}) K3 5 D2 सामान्या (K5 °न्य) तु वराणसीं, K4 D7 सामान्या वरणामसीं, B1 2 सामान्या वरणामासिं, B3

मानवीं वृषभां चैव महानद्यो जनाधिप ।
सदानिरामयां वृत्यां मन्दगां मन्दवाहिनीम् ॥ ३१
ब्रह्माणीं च महागौरीं दुर्गामपि च भारत ।
चित्रोपलां चित्रवर्हां मञ्जुं मकरवाहिनीम् ॥ ३२
मन्दाकिनीं वैतरणीं कोकां चैव महानदीम् ।
शुक्तिमतीमरण्यां च पुष्पवेण्युत्पलावतीम् ॥ ३३
लोहित्यां करतोयां च तथैव वृषभङ्गिनीम् ।
कुमारीमृषिकुल्यां च ब्रह्मकुल्यां च भारत ॥ ३४

सामान्या वारणामर्सीं, B_4 Dn D_4 6 वसाम(B_4 वशाम, Dn_2 त्रिसामा)न्या वराणर्सीं, Da D_5 सामन्या वरुणामर्सिं, T_1 G रस(G_1 3 °सा)वंर्तीं परायणीं, T_2 रास वंर्तीं परायणा, M रसा(M_4 °सा)मतिपरायणीं — ^{c}) K_3 5 D_2 3.7 नीला धू(D_3 7 ध्र)तकरां चैव, K_4 नीपा धृतिकरीं चैव, B Da D_4 5 नीलां धृति(B_3 °त) करीं चैव, Dn नीला धृतिमर्तीं चैव, D_6 नीला धृतवर्तीं चैव, T_1 G M नीला च धृतरां (T_1 G_4 धृतना, G_1 3 प्रमदा, G_2 प्रतरां) चैव, T_2 शिला च प्रदरा चैव — ^{d}) K_{3-5} B Da_2 Dn D_2 4-8 पर्णांशा (B_1 2 D_7 °सा) च, T_1 G_2 4 सुवर्णा च, T_2 चूर्णिका च, G_1 M सुपूर्णा च, G_3 सपूर्णा च

31 D_7 om 31^{ab} — ^{a}) Ś1 Ko_{-2} तामर्सीं, K_3 5 D_{1-3} 6 मानर्सीं, B_4 शानवीं (for मानवीं) K_3 5 D_2 6 ऋपिकां, T_1 G_{2-4} धृ(G_4 वृ)पता, G_1 वृपतीं (for वृपभा) K_4 B_2 भापा, B_1 3 Da भासा (for चैव) — K_4 B Da Dn $D_{4.5}$ 8 ins after 31^a

44* ब्रह्ममेध्या वृहद्वतीम् ।

एताश्चान्याश्च वहुधा

[(L 1) = 29^b Dn_1 ब्रह्मवेध्या B_3 4 वृहद्धनीं, Da_2 D_5 °द्वला, Dn_1 °स्पर्तीं — (L 2) K_4 damaged Da D_5 वह्यो वै (for वहुधा)]

— ^{b}) M_2 °नद्यां K_6 नराधिप — ^{c}) K_2 तदानि° (for सदानि°) K_3 D_2 7 -नीरामया, Da_1 -निरामयीं Ko वृत्ता, K_4 B Da Dn D_4 5 7 8 कृष्णां, D_2 हृत्या, D_3 धृत्या, D_6 भृत्या, T_1 G_4 धृष्टा, G_{1-3} M हृष्टां (for वृत्या) D_1 सदानिरामनाधृष्यां, T_2 सदामया निराकृष्णा — With 31^d, of Brahmānda 1 16 38^b, Vāyu 45 107^b, Matsya 114 32^b, Brahma 27 38^d, Mārkandeya 54 29^d — ^{d}) K_3 5 D_2 मदरा (for मन्दगा) K_4 D_7 मदगामिनीं D_5 मदरा वाहिनीं चमू, T_2 मगदा रुद्वाहिनीं

32 K_2 om (hapl) 32, T_2 om 32^{ab} — ^{a}) K_{3-5} B D (except $D_{1.3}$ 7) T_1 G_1 4 M_2 ब्राह्मणीं, G_2 ब्रह्मणां (for ब्रह्माणीं) K_1 Da_1 D_3 महागौरी, D_7 °शौरीं — ^{b}) S (T_2 om) सुदुर्गामपि (T_1 G_1 2 4 °थ) भारत — ^{c}) Ko 1 4 B_3 D_1 T_2 M चित्रोत्पलां K_1 °वस्रा, K_3 °यया, K_4 B Da Dn D_2 4-3 T_2 °रथा, K_5 °पर्या, D_1 °वर्णा, D_3 °वहा, T_1 G M °जला (for °वर्हां) — ^{d}) K_3 5 D_{1-3} मजुला कल(D_1 °लु)वाहिनीं; K_4 B Da Dn D_{4-6} 8 मजुला वाहिनीं तथा, D_7 मुंजला कनवाहिनीं, S अजना (T_2 मजहा, G_2 अजना, M_3 मजुला) वालुवा°

33 ^{a}) Ko 2 वैतरिणीं, K_1 चैतरणीं — ^{b}) Ś1 Ko 1 नोपा; K_2 B_1 4 कोषा, K_3 सोपां, K_4 काका, K_5 सोमा, Da_1 कौका, Dn D_4 कोशा, D_1 लोपां, D_2 सोया, D_3 रूपा, D_6 सौपा, D_7 तोया, D_8 केपा, S नाका (T_2 मदां) B Dn D_4 3 S चापि (for चैव) — B_4 om 33^{cd} — ^{c}) Ś1 Ko शक्तीमतीम्, K_2 D_3 शक्तिर्मे(D_3 °म)तीम्, K_5 T_1 $G_{1.2}$ 4 M_2 शुक्तिम°, Dn_2 सुक्तिम°, $M_{1.4}$ शुसिम°, M_5 गुसिम° K_1 सरन्यां, K_4 B_{1-3} Da Dn D_4 5 8 T_1 G_4 अन(D_4 °त)गा, K_5 D_7 अरद्धा, D_1 अरुद्धा, D_3 अनद्दा, T_2 G_{1-3} M क्षर(M_2 °रा)गा K_3 D_2 नदीं मुक्ति भरदा च, D_6 विदिशा कृष्णवेणीं च (cf v l. 27^a) —With 33^d, of Brahmānda 1 16 36^b, Vāyu 45 105^b, Matsya 114 30^b, Brahma 27 36^d, Mārkandeya 54 27^d — ^{d}) K_2 पुष्पवत्युत्पला°, K_3 5 D_2 पुष्पवर्णोत्पला(K_3 °ष्प्रभा)वती (K_5 °नं), K_4 B Da Dn $D_{4.5}$ 3 तथैव वृषसाह्वया, D_6 पुष्पवेलपुलावतीं, D_7 S पुष्पवत्युत्प(T_2 M_5 °त्युलप, G_2 °त्या फ)लावर्तीं

34 D_5 om 34 — ^{a}) K_3 5 Da_1 D_2 6 लोहिता, Da_2 लौहित्य, D_1 रोहिणीं, D_4 लोहित्य, T_2 लोहिन्या G_3 कतरोया — ^{b}) Ś1 D_6 मृपभगिनीं, K_4 B Da Dn D_4 8 वृषकाह्वया (B_4 °य), D_1 भवभगिना, D_7 दृप भंगिनीं, S दृढसाह्वयां — K_4 om 34^{cd} — With 34^c, of Brahmānda 1 16 38^a, Vāyu 45 107^a, Matsya 114 32^a, Brahma 27 38^c, Mārkandeya 54 29^c — ^{c}) D_4 कौमारीम्, T_1 G_4 कावेरीम् Ś1 ऋषिकुर्यां, Ko_{-2} वृपकुल्या, B_2 ऋपकुल्या, S ऋपि कन्यां (T_2 आर्पिकुल्या) — ^{d}) Ś1 Ko 1 ब्रह्मकुर्यां, S (except T_1) °कन्या T G मारिप (for भारत) B Da Dn $D_{4.3}$ मारिपां च सरस्वतीं

सरस्वतीः सुपुण्याश्च सर्वा गङ्गाश्च मारिष ।
विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाबलाः ॥ ३५
तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो राजन्समाख्याता यथास्मृति ॥ ३६
अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम ।
तत्रेमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वमाद्रेयजाङ्गलाः ॥ ३७
शूरसेनाः कलिङ्गाश्च बोधा मौकास्तथैव च ।
मत्स्याः सुकुट्यः सौबल्याः कुन्तलाः काशिकोशलाः ॥ ३८
चेदिवत्साः करूषाश्च भोजाः सिन्धुपुलिन्दकाः ।
उत्तमौजा दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ॥ ३९

C 6 348
B 6 9 41
K 6 9 41

---

35 With 35, cf Brahmāṇḍa 1 16 39, Vāyu 45 108, Matsya 114 33, Brahma 27 39ᶜ–40ᵇ, Mārkaṇḍeya 54 30ᶜ–31ᵇ — D5 om 35ᵃᵇ — ᵃ) Ś1 K D1 2 S सरस्वतीं (K3 D2 °त्य°, K5 °त्या°), B Da Dn D4 5 8 मंदाकिनीं (for सरस्वतीं) All MSS (except K3 D2 3 7, D5 om) सुपुण्या (Ko °पण्या, Da D4 °पर्णा) च — After 35ᵃ, K1 *repeats* 33ᵈ–34ᵃ, and om 35ᵇ–36ᵇ — ᵇ) Ś1 Ko 2 सर्वा (Ko 2 °र्वे)-गगा च, K4 B Da Dn D1 4 6 8 सर्वा गगा च (D1 °गाश्च), D7 सर्वगगाश्च, सर्वगधा (M2 सगधर्वा) च All MSS (except Ś1 Ko 2 D2 7, K1 D5 om) भारत (for मारिष) — After 35ᵃᵇ, T2 ins (cf 32ᵃ')

45* ब्रह्माणीं च महागौरीं सुवस्त्रामपि भारत । ,

while T1 G1–3 ins

46* मानवीं वृषभा चैव महानद्यो जनाधिप ।

[= 31ᵃᵇ T1 G2 ऋ(G2 दृ)षमा (for वृषमा), and नराधिप (for जना°)]

— ᶜ) D4 सर्वा विश्वस्य भारत — ᵈ) D4 सर्वाश्चैव K4 B D (except D2 3 6) महाफला°, G3 M °जला (for °बला°)

36 K1 om 36ᵃᵇ (cf v l 35) — ᵃ) K2 3 T2 M2 स्वप्रकाशा° K5 तथा नद्यस्तु प्राकाशा — 36ᵇ = 1 1 179' 4 52 4ᵈ 5 54 45ᵇ, etc — ᵈ) B2 मया प्रोक्ता (for समाख्याता) B2 M यथामति, B3 D2 3 7 T2 यथास्मृति, Da D4 यथाश्रुति (Da1 °ति°), D5 समासत — After 36, D6 ins an addl colophon

37 ᵃ) Da1 जानपदा, G2 4 जनपद — 37ᶜᵈ = (var) Brahmāṇḍa 1 16 40ᶜᵈ, Vāyu 45 109ᶜᵈ, Matsya 114 34ᶜᵈ — ᶜ) K3 6 D4 6 T1 तत्र मे K1 °पाचाल्या° — ᵈ) Ko 1 3 B2 D6 7 शाल्वा (Ko 1 साल्व°) माद्रेयजगला°, K2 4 5 B1 3 4 Da Dn D2–4 6 8 T2 शाल्वा मा(K2 साल्वमा°, Da1 शाल्वा म)द्रेयजा गला, T1 G M साल्वाश्चैवेह जागला° — After 37, G2 ins (cf v l 44ᵃᵇ)

47* विदेहा मागधा सिंहा महदायतयस्तथा ।

38 = (var) Brahmāṇḍa 1 16 41, Vāyu 45 110, Matsya 114 35 — ᵃ) K4 damaged K3 D2 3 7 सूरसेना, D5 शूरसिंहा K2 कुलिंगाश्च, B Da Dn D1–6 8 पु(Da D4 कु°, D6 क)लिंदाश्च — ᵇ) Ś1 Ko 2 बौधा मौ(K2 मैं)कास्, K3 बौद्धा मौकास्, K4 damaged, K5 सौधा मौकास्, B Da Dn D1 4 5 8 वोधा मालास्, D2 योधा मौकास्, D3 वोधा मोकास्, D7 मौरा मौकास्, T1 G वाहुलाकास्, T2 वाहुदामास्, M वहुपा(M5 °वा)कास् K1 तथैव च — 38ᶜᵈ = (var) Brahma 27 41ᶜᵈ, Mārkaṇḍeya 54 32ᶜᵈ — ᶜ) K3 Da1 मत्सा°, D2 सह्या, T2 मगा°, G2 3 मात्स्या Ko 2 सुकुल्या, K3 5 °कुता, K4 °कूटा°, B1 4 कुशाद्या, B2 कुशाद्या°, B3 D3 सकुट्टा°, Da D4 कुशाद्या, Dn D4 कुशाया (Dn2 °ल्य°), D2 सुकता°, D6 कुशाल्या°, D8 इस**, S कुशागा (T2 °लिंगा°, G3 °शाका°) Some MSS सौवल्या°, B1 मौकल्या°, B2 Da सौख°, B4 शौश°, Dn D4 6 सौशल्या (D4 °घा°), D8 *शल्या°, S साल्वे(T1 G4 °ले)या° D1 मत्स्या स्यु कुकुट्टा सौक्या°, D7 मत्स्यास्सकुट्टा कौशल्या — ᵈ) B1. 2 4 D (except D1–3 7) कुतय°, T1 G2 4 कुदि(G2 °टी)हा, G1 3 कुतिमा, M कुतिपा (for कुन्तला°) Ś1 Ko 2 काशिकौशजा°, K1 काशिकोशजा, K3 नाशिकोशला, B1 2 4 Dn D6 G1 कातिकोशा(G1 °स)ला, T G2–4 M °को(G3 °कौ)सला

39 ᵃ) Cf 1 114 31ᶜ 5 197 2ᵃ K4 चेदिवशा°, B Da2 Dn D5 6 8 °मत्स्य, D3 4 T1 G °मत्स्या, T2 °पाला Ś1 करूपाश्च, K1 कर्तपा°, K2 5 कुरुपा°, T G क(T1 G4 कु)रूशा° Da1 जेदिमत्सकुरूपा°, D7 चेदयश्च सकारूपा°, M चेदिवत्सक (M1 °कु)रुशा° — ᵇ) Ś1 भोज्या°, T1 G1 4 काल°, G2 काल° (for भोजा°) D8 °कलिंगका° G8 काल-सिंधुवुविंदका°, M कालसिंधुकुलिंदका — ᶜ) = (var) Brahmāṇḍa 1 16 64ᵃ, Vāyu 45 132ᶜ, Matsya 115 52ᶜ, Brahma 27 60ᵃ, Mārkaṇḍeya 54 55ᵃ K2–5 B Da Dn D1 2 4–8 G4 उत्तमाश्च;

पाञ्चालाः कौशिजाश्चैव एकपृष्ठा युगंधराः ।
सौधा मद्रा भुजिङ्गाश्च काशयोऽपरकाशयः ॥ ४०
जठराः कुकुशाश्चैव सुदाशार्णाश्च भारत ।
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव तथैवापरकुन्तयः ॥ ४१

गोविन्दा मन्दकाः पण्डा विदर्भानूपवासिकाः ।
अश्मकाः पांसुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः पनीतकाः ॥ ४२
आदिराष्ट्राः सुकुट्टाश्च वलिराष्ट्रं च केवलम् ।
वानरास्याः प्रवाहाश्च वक्रा वक्रभयाः शकाः ॥ ४३

D8 T G1-3 M उत्तराश्च (for °मौजा) K1 ᵃशार्णश्च, K8 दशार्णाश्च — d) = (var) Brahmānda 1 16 63d, Vāyu 45 132d, Matsya 115 52b, Brahma 27 59d, Mārkaṇḍeya 54 54d K1 मेकलाश्च, Da कोशलाश्च, T G मेख(G2 °ध)ला S को(G4 कौ)सलै (for चोत्कलै) D6 मेकलाश्चोत्कला स्तथा

40 a) K4 B Da2 D1 8 पचाला°, M1-3 5 वं (M2 प)चुला K4 5 D1 3 6 7 कौ(D3 को)शिका°, B Da Dn D4 5 8 T G1, 3 4 M4 कोस(B4 Da Dn1 D8 °श)ला°, G2 कौसला°, M1-3 5 कुतला° D3 6 चैवम् K3 D2 पांचालकौशिकाश्चैव — M1 om (hapl) 40b-41c — b) Ś1 [अ]प्येकवृष्या, K0 1 [अ]प्येकधृष्या, K2 [अ]प्येकदृष्ट्या, K4 [अ]प्येकपृष्ठा, B D (except D2 3 6) नैकपृष्ठा, S (M1 om) महापृष्ठा (G2 °ष्ठ) Dn D8 धुरधरा — c) K3-5 B3 Da2 D1 7 गोधा, B1 2 4 Da1 Dn D3 4 8 वोधा, D2 5 गाधा; D6 वौद्धा (for सौधा) S (M1 om) पाठा (T2 परा) वृद्धा (for सौधा मद्रा) B2 मदा, D2 मदा, D6 मद्रा B1 3 4 Dn D4 8 मद्रकलिंगाश्च K3 5 D2 3 6 M (M1 om) पुलिंदाश्च, K4 B2 Da D1, 5 7 कलिंगाश्च, T1 G हुलुं(G2 3 °लिं)गाश्च, T2 हुम्मगाश्च — d) Da1 काशोयेपर°, D1 काशय पर°, D6 °यो परकास्तथा

41 M1 om 41abc (cf v l 40)- — a) K4 कुठरा, D1 जवसा (for जठरा) K2 4 B Da1 (after corr) Dn D1, 5 6 8 M3 5 कुकुरा° (B2 कुरवा°), K3 5 D2 3 कुर्कु(D2 °र्कं)टा°, Da1 (orig) कुजरा°, Da2 D4 M2 4 कुकुरा°, T1 कुरसा°, T2 कुररा°, G कु(G2 कृ)सरा° D7 कुकुभाश्चैव दाशार्णा — b) K0 2-4 B Da Dn D3-6 8 स(K3 4 D3 सु) दशार्ण(K0 °र्णा)श्च, D7 पिंजलाश्चैव, T1 G सुभ(G4 °भा)गार्णाश्च, T2 सुगर्णाश्चैव; M (M1 om) वसुगार्णाश्च — c) D8 कुतपो — d) Ś1 K0-3 तथैव पर°, D7 तथैवावर°

42 a) K4 S गोम(T1 °म)दा, B Da Dn D4 5 8 गोमता (D8 °मेतां) (for गोविन्दा) K3 D2 नदकास् (for मन्दका°) Ś1 T G3 4 मदका(T2 °गा)पडा, K4 मदकापडा K2 Dn खडा, K3 त्वभ्रा, B1 2 पडा, B3 पांडा, Da D5 पर्णा, D2 त्वधा, D4 मडा, D8 पढा, M1 पङ्खा (for पण्डा) K5 गोविंद मोदकास्त्वधा, D1 गोविंदमदगोधाद्रा, D6 गोविंदा मड पापाड्ढ-, D7 गोविदा मन्यका खडा (marg गोमता मदका° पाड्या) — b) K1 °र्भा रूप°, K3 5 D2 °र्भासुख°, K4 °र्भा नृप°, B1 3 4 Da Dn D1, 4 5 7 m 8 °र्भा रू(B1 D7 m 8 °र्भानू, B3 °र्भा नृ, B4 °र्भा भू, Da1 °र्भानु)पवाहिका°, B2 °र्भानथ वाह्लिका, D6 विदेहा भूत*चिका, D7 विदर्भासूर्यवासिका, S °र्भानू (T1 G4 °र्भा नी, T2 °र्भानु, G1 °र्भा रू)पवासका° — c) Ś1 K0-2 अश्मला°, Dn अश्वका, D1 अलका (for अश्मका°) K3-5 B3 D1 2 7 पाशु(K4 B3 पाड्ढ, D1 पशु)राष्ट्राश्च, B1 2 4 Da Dn D4 5 8 सोत्तराश्चैव D6 S अश्मकाश्च सुराष्ट्राश्च — d) K3 5 D2 कनीढका°, K4 कलीतका, B Da Dn D4-6 8 करी(B1 Da2 D5 °ला, B3 °ली, Da1 °नी)तय°, D1 3 7 कनीन(D3 °त)का (for पनी°) K0 गोपराष्ट्रापनीतका, S हे(T2 G1-3 गो)मराष्ट्रा सपीतय (T2 °का°)

43 a) K0 मुकुट्टाश्च K1 D1 आदिराष्ट्रा° सुकठ(D1 °कृत्वा)श्च, K3 5 D2 °राष्ट्राश्मकूरा(K5 °कुट्टा-, D2 °कूटा)श्च, B अधिराज्या° (B2 °श्च, B3 °ष्ट्रा, B4 °ज्य) कुशट्टाश्च, Da D5 अधिराज्या (Da2 °ज्य, D5 °ज्य) कुशढाश्च, Dn D4 5 अधिराज्य(D4 °ज्य)कुशाद्यश्च, D3 आदिराज्याश्मकुट्टाश्च, D8 अधिराज्यकुशट्टाश्च, T1 G आदिराज्या° कुविं(T1 G4 °सिं)दाश्च, T2 आरब्धिका° कुणिंदाश्च, M आदिराज्या सुक(M2 5 °कु)दाश्च — b) K2-4 D2 7 वलि°, B1 Da Dn D4-6 7m 8 मह्ल°, B2 4 मंद°, B3 मनु°, D1 बर्व°, D8 वलिराज्य S वह्ल (G4 खल्व, M1, 3-5 वह्नी, M2 वह्लि)राष्ट्राश्च केवलं — c) K0 1 वानरास्या पवाहाश्च, K2 वारकस्थापवाहाश्च, K3 वानवाश्चापवाहाश्च, K4 B वालवा(K4 °पा-, B4 °व)स्योपवाहाश्च, K5 दानवस्यापवाहाश्च, Da वानवा (Da2 °रा)स्योपवाहाश्च, Dn1 D4 वारव(D4 °वा) स्यायवाहाश्च, Dn2 D8 वारया(D8 °वा)स्यापवाहाश्च, D1 वातवास्यापवायाश्च, D2 3 7 वानवास्याय(D3 °प)वाहाश्च,

विदेहका मागधाश्च सुह्माश्च विजयास्तथा ।
अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च यकृल्लोमान एव च ॥ ४४
मल्लाः सुदेष्णाः प्राहूतास्तथा माहिषकार्षिकाः ।
वाहीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥ ४५

अपरन्ध्राश्च शूद्राश्च पह्लवाश्चर्मखण्डिकाः ।
अटवीशबराश्चैव मरुभौमाश्च मारिष ॥ ४६
उपावृश्चानुपावृश्चसुराष्ट्राः केकयास्तथा ।
कुट्टापरान्ता द्वैधेयाः काक्षाः सामुद्रनिष्कुटाः ॥ ४७ C 6 356 B 6 9 49 K 6 9 49

D6 वातरामोपवाहाश्च, D6 मानवा शपवाहाश्च, T1 G सावित्रा सापवादा(G4 °हा)श्च, T2 M2 8 सा(T2 स)वित्रा साप(T2 °यु)वाताश्च, M1 4 5 सावित्रा साव (M4 साल)पाताश्च — d) K2 D8 7 वक्रा वक्रा°, K8 5 D2 चक्राश्चक्रधरा, K4 B D1 6 चक्राश्चक्रातय (D1 °वत); Da Dn2 D4 7 8 वक्रा वक्रा(Da1 D8 °क्र)तय, Dn1 वक्त्रा वक्त्रातय, S वक्रावक्रतरा K8 5 D1 2 7 सका, D5 शुचि, D8 कशा, S शुका (G2 °भा)

44 T2 om (hapl) 44–45 — a) K3 5 B1 8 Da2 Dn D1 3 5 6 8 G4 वि(K5 वै)देहा मगधा सुह्मा (Dn D1 स्वक्षा, B1 8 शुह्मा, D6 ब्रह्मा), K4 B3 4 Da1 D4 7 G1–3 M विदेहा मागधा सुह्मा (K4 सूक्ष्म, B2 D4 स्वक्षा, G3 सिह्मा, M1 8 4 सुह्या), D2 वैदेहा मगधा सुह्मा, T1 विगेधा महता सुह्मा — b) K3 5 D2 8 7 M2 मलदा, K4 B Da Dn D1 4 5 8 मलजा, D6 दरदा, M1 मलाटा (for सुह्माश्च) T1 G मह(G3 °ग)दायतयस्तथा, M3–5 मगधोद्दालकास्तथा — c) K1 अगवग कलिंगश्च, S (T2 om) अगवग कलिगाश्च — d) Ś1 K0–2 B1 सकृल्लोमान, K4 पह्नवो मान, K5 जकृल्लोमान, D2 यत्तलोमान, D6 यकृल्लोमन, M1 °ल्लोकान, M2 °ल्सोमान K8 यकृल्लोमानसस्तथा

45 T2 om. 45 (cf v l 44) — a) Ś1 K0 1 मन्वा, K2 मला, K4 B2 4 मदा (for मल्ला) Ś1 सदोष्णा, K0 1 सुदोष्णा, K3 सुदोला, D6 सुदेशा, G3 सुदोपा (for सुदेष्णा) K1 प्रहतास्, K4 B1 3 4 Da Dn D4–6 8 प्रह्ला(Da2 D5 °ह्ना)दा, B2 प्रासादा, D1 सूताश्च, S (T2 om) प्रह्(M1 2 °हु, M3 5 °गु) णास् (for प्राहूतास्) — b) K1 तथा महिषकार्षिका, K3 5 D3 6 G3 तथा माहिष(G3 °पु)कर्षका, K4 B3 4 Dn D4 माहिषा (Dn D4 °का) शशिकास्तथा, B1 2 Da D5 8 महिषा शशि(B1 गाल, B2 शश) कास्तथा, D1 T1 G1 2 4 M तथा महिषकर्षका, D2 7 तथा मा(D7 म)हिषवर्षका — K2 om (hapl) 45^c–46^b — 45^{cd} = (var) Brahmāṇḍa 1 16 46^{ab}, Vāyu 45 115^{ab}, Matsya 114 40^{ab}, Brahma 27 44^{cd}, Mārkaṇḍeya 54 35^{cd}, Vāmana 13 37^{cd} — c) K3 D6 वाह्रिका, K4 राह्लीका, B Da D5 वाह्लिका, Dn D1 4 7 8 S (T2 om) वाह्लीका, D3 वादीका (for वाहीका) S (T2 om) वा(M1 व)टुधा(G2 °दा)नाश्च — d) Ś1 K0 काभीरा, K1 कभीरा, Da D5 अभीरा, D2 8 [अ]प्याभीरा, T1 G1 8 आ(G1 अ)भीला, G2 साभीला, G4 आभिला B4 कालभोजका, D2 °तोयदा, D8 °तौयका, D4 °कोयका, D7 कारतोयका K3 भारा कालायतायदा (sic), K5 [अ]प्यभीताकालतोहरा

46 46^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 16 46^{cd}, Vāyu 45 115^{cd}, Matsya 114 40^{cd}, Brahma 27 45^{ab}, Mārkaṇḍeya 54 36^{ab} — K2 om 46^{ab} (cf v l 45) — a) K1 अपरध्याश्च, K3 5 D2 8 उप रध्रा°, K4 अपराष्ट्रा°, D1 अपरांध्रा, D7 अपराता, T G2 4 M पु(M2 5 प)रंध्रा°, G1 पुराध्रका°, G3 पुराधका° K3 5 D2 T1 G2 4 शूराश्च, D7 सूरा, M2 5 रुद्रा° (for शूद्रा°) B Da Dn D4–6 8 अपराता परांताश्च — b) K0 पह्लवाश्, K4 पककाश्, B1 Dn D6 पचालाश्, B3 4 Da D4 पकला(Da1 °भा)श्, D1 पह्लवाश्, D5 8 पकालाश्, T1 G वल्लवाश्, T2 M पल्लवाश् (for पह्लवाश्) K4 B1 3 4 Da2 D4 5 8 चर्मचडका, K5 चमपडिका, Da1 चर्मचंपका, Dn °मडला, D1 °खाडिका, D7 T2 G2 °ख(G2 °खा) डका, M1–3 5 °पडिका B2 पकसाश्च सचडका — c) Ś1 K0 1 अटवीशवट, K2 °शिविरा°, K4 °शररा, B Da2 Dn D4 6 8 °शि(B2 °शे)खरा°, Da1 अट्टविशिखर°, D1 आटवीशिखरा°, D2 अटवीरोवरा°, D6 °सर्वरा° — d) Ś1 K0 मरुभौमश्च, K1 °भोमश्च, K4 B Da Dn D1 4 5 8 मेरुभूता(D1 °भा)श्च, K5 S मरुभूमा(T2 °ता)श्च, D7 मारुभौमाश्च Ś1 K1–3 5 D1–3 6 7 भारत, T2 माहिषा

47 a) K0 उपवृचानुपावृच, K1 2 उपवृश्चानुपावृश्च (K2 श्चा), K3 5 D2 3 6 उदावृत्ता उ(D6 °त्तानु) पावृत्ता, K4 B1 Da Dn D1 4 5 8 उपावृत्तानुपावृत्ता, B2 D7 वृत्तानुवृत्ताश्च, B3 4 °वृत्तानुपावृच (B4 °द्धा), T G वयोवृद्धा उपा(T2 नयो)वृद्धा, M वत्सवृद्धा उपा वृद्धा — b) K4 Dn D6 स्वराष्ट्रा, D1 सौराष्ट्रा, G2 सराष्ट्रा K3 5 Da1 (by corr) कैकयास्, B2 D1 6 G2 3 केकयस् — T2 om 47^c–48^d — c)

अन्ध्राश्च बहवो राजन्नन्तर्गिर्यास्तथैव च ।
बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मानवर्जकाः ॥ ४८
मह्युत्तराः प्रावृषेया भार्गवाश्च जनाधिप ।
पुण्ड्रा भार्गाः किराताश्च सुदोष्णाः प्रमुदास्तथा ॥ ४९
शका निषादा निषधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः ।
दुगूलाः प्रतिमत्स्याश्च कुशलाः कुनटास्तथा ॥ ५०
तीरग्राहास्तरतोया राजिका रस्यकागणाः ।
तिलकाः पारसीकाश्च मधुमन्तः प्रकुत्सकाः ॥ ५१

Ko कुट्टापरता, K1 कुटपरांता, K3 Da1 D1 कुंदाप°, K4 कुताप°, B1 2 कुद्दा प°, B3 कुभाप°, Dn1 कुद्दा प°, D5 कुदाप°, D7 कुंता प°, T1 G कर्कप(T1 G4 °पा)ताश्च, M कल्या (M1 2 °ख्या) परंता K4 B Da Dn D4 5 8 माहेया, D1 3 7 T1 G1 3 4 M4 द्वैपेया, D6 वैणेया, G1 (before corr) M1 2 5 द्वैतेया, G2 द्वैपाशा, M3 द्वैपाया (for द्वैधेया) K3 5 D2 क्षुद्रा धारा द्वैत(K5 °रा चैन)पेया — d) K3 5 कक्ष्या, K4 कांक्षा, B Dn D1-4 7 8 M2 कक्षा, Da D5 6 कुक्षा, T1 G कुल्या (G3 °ह्या), M1 3 4 कल्या, M5 कल्या (for काक्षा) Ko 1 सुमुद्रिनिष्कुठः (Ko °टा), K2 सामुद्रिनिष्कुटा, K5 सामुद्रकुकुटा, D2 °द्रकुंकुटा, T1 G1 3 4 °द्रनिष्कदा; M °द्रनिष्कका — After 47, T1 G1 2 4 ins

48* कल्याश्च पातवैबोधा याका सामुद्रनिष्कदा ।
[G1 पातवैवेया, G2 °वैवाधा]

48 T2 om 48 (cf v l 47) — a) K1 अध्याश्च, K3 5 D2 आम्राश्च, Da1 आंध्राश्च, Dn1 अधाश्च, Dn2 अभ्राश्च S (T2 om) अधकारा(M1 3-5 °धीरका, M2 अर्यारका)श्च वै राजन् — b) K3 5 D2 अन्वगिर्यास्; Da1 अंतर्गेयास्, S (T2 om) नाना(G2 °न)वीर्यास् — c) K3 त्रिभिर्गिर्यामलदा; K4 B Dn D1 4 8 बहिर्गियाँगमलजा (K4 °नदा), K5 त्रिभिगियाँगमलदा, Da1 बहिर्गोयोगमलदा, D2 त्रिभिर्गिर्यामलयदा, D7 बहिर्गिर्यामलपदा, S (T2 om) बहुद्वीपा सुकेशाश्च — d) Ko मागदा, K3-5 B Da Dn D1-5 7 8 मगधा K5 D1 मानवर्जिता; B1 3 मानवज्जढा (B2 °टा), B3 मानवा जटा, Da D5 मालवजटा (Da1 °जट, D5 °भ्रटा), D7 मानवर्यदा S (T2 om) तथा पा(G2 4 धा)वकवशका — For 48, D6 subst

49* अन्तर्गिर्यास्तथा चैव बहिर्गिर्यास्तथैव च ।

49 a) K3 5 B3 Da D2-6 8 मह्यु°, K4 समु°, Dn समतरा; D1 सह्योत्तरा, D7 अस्यु°, T1 G सम्यग्जाता, T2 M सह्यजाता Ś1 G1 प्रवृषयो, Ko 1 3-5 D2-6 T G2-4 M3-5 प्रावृषयो (M5 °योर्), B2 Da D5 प्राविशेषा, D8 प्रावृपाया, D7 °पेयो, M1 °पया, M2 प्रवृपया — b) Ko 1 भार्गवश्च D6 नराधिप — c) K1 पुत्र-, K2 D1 पुड्रा, K3 शुड्रा, K5 D2 मुड्रा, D 5 पुच्छा (for पुण्ड्रा) S विंध्यदेशा (M2 °जाता) (for पुण्ड्रा भार्गा). K4 अर्गा, Da2 D3 भर्गा, Dn1 D4 भीमा (for भार्गा) D6 हरिताश्च — d) K1 सुदोष्णाश्च (hypermetric), K2-5 B D S सुदेष्णा, (B3 °देष्ट्रा, D4 °देष्टा, D6 °दिप्णा, M2 °देक्ष्णा)- K3 5 B1 2 4 Da Dn D1-6 8 यामुना(K3 पामुना; K5 प्रामुना, D2 प्रमुना, D3 मलिना, D6 सूतय)- स्तथा, S द्रमिला(G3 द्रमिडा)स्तथा

50 a) D3 सका, D8 शका Ś1 Ko 1 °दास् (for °धास्) D6 शोका निषेधा निषधास्, T1 G4 मंदराहृत मडाश्च, T2 कदरा रकुदडाश्च; G1-3 कदरा हृतमडा(G2 °धा)श्च, M1 2 करका हृत(M2 °द)मडाश्च, M3-5 करदा हृतम(M5 °मुं)डाश्च — b) Ś1 Ko 1 5 तथैवा नर्तनैनृ(K5 °केरी)ता, T G M2 कर्णाटा भूत(T2 हृद; G1 भीत, G3 हीत)लास्तथा, M1 3-5 कुंदाद्या भूतला स्तथा — K4 B om 50c-51b — c) K2 D1 3 दुर्गला, K3 दुष्कूला, K5 दूकूला, Da Dn D4 5 दुर्गाला, D2 3 दुकूला, D7 दुशूला Da1 प्रतिमत्साश्च D6 उलूकाः शतमत्साश्च; S कच्छा शैव(G2 कषाश्च शै)लकच्छाश्च — d) K2 कोशला, K3 D2 कुत(D2 °न)दा, K5 कुदना, Da Dn D1 4 5 8 कुंतला, D3, 6 कुनटा, D7 कुरटा, S जां(T2 छा)गला (for कुशला) K2 कुंतलास्तथा, K3 5 D कुश(D4 कोस)लास्तथा, T G4 गल(T2 गध)पल्लवा, G1-3 ललप(G3 °पि)- ल्लवा, M1 3 4 ग(M1 ह)लवल्लका, M2 5 गलवल्कला; (M5 °पल्लका)

51 Ś1 Ko-2 om (hapl) 51a-54b K4 B om 51ab (cf v l 50) — a) K5 नीरग्राहास्; D (except D2 3 7) तीरग्रहास्, S वीरवाहास् (for तीरग्राहास्) Da Dn D4 5 8 शूरसेना, D1 शूरवेयो, D3 6 S शूरतोया, D7 °कोना — b) Da1 इजिका, Da2 Dn ईजिका, D4 ईजका, D5 8 इतिका, T1 G2-4 M राजितास् (for राजिका) Da Dn D4 5 8 कन्यकागु(Da D5 °ग)णा, D1 3 6 7 रम्यकौ(D6 °कौ;

काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा ।
अभीसारा कुलूताश्च शैवला बाह्लिकास्तथा ॥ ५२
दर्वीकाः सकचा दर्वा वातजामरथोरगाः ।
बहुवाद्याश्च कौरव्य सुदामानः सुमल्लिकाः ॥ ५३

वध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपत्यकास्तथा ।
वानायवो दशापार्श्वा रोमाणः कुशविन्दवः ॥ ५४
कच्छा गोपालकच्छाश्च लाङ्गलाः परवल्लकाः ।
किराता बर्बराः सिद्धा विदेहास्ताम्रलिङ्गकाः ॥ ५५

C 6 364
B 6 9 57
C 6 9 57

D7 °कों)कणा, D2 रस्यकागुणा , T G तस्य(T2 तुल्य)ककणा , M तन्य(M2 °प्य)ककणा — ^{c}) B3 D8 6 भारसी(B3 °मी)रा°, D7 पारसीरा° (for पारसीका°) K4 B1 2 4 Da Dn D1 4 6 8 तिलभारा मसी(K4 B1. 4 समी , B2 Da D. मसा)राश्च, T1 G2 4 तिलवाराश्च (G4 °रा म) सीराश्च, T2 M नीलवा(M2 °लपा) राश्च सीराश्च, G1 3 तिलवा(G3 °पा)राश्च वीराश्च — ^{d}) B2 Da Dn D4 6 7 8 मधुमत्ता , T G1 2 4 °मदा, G3 °वीरा , M °पत्ना (for °मन्त) K4 B1 3 4 Dn D1 4 8 सुकदका , K5 च कुत्मका , B2 सकुल्लका , Da D5 M2 सकदका , D3 प्रकुजका , D6 प्रकूपका , D7 सकुतला, T1 G1 4 सु(G1 स)कुदरा, T2 सुमदका, G2 च सुदरा , G3 M4 सुकुदका , M1 सकदुका, M3 5 सकुदका

52 Ś1 K0-2 om 52 (cf v l 51) — ^{a}) K3 काश्मिरा, D3 कास्मीरा, T2 काश्मीर — ^{b}) K5 D1 गधारा D3 दर्प° (for दर्श°) S गाधारावतिका(T1 G4 °वतय , M1 °पतका , M3-5 °वतका)स्तथा — S om 52^{c}–55^{b} — D5 om 52^{cd} — ^{c}) K3 D2 6 अतीसारा, K5 B1 अभीसाहा (K5 °रा), B2 °स्वाहा , D7 अभिसारा K3 5 D2 कुतलाश्च, B3 कुसूताश्च, B4 Dn उलूताश्च, D4 कलू° — ^{d}) K5 सौवला, B3 Da D2 7 सैवला, D1 शिवला K3-5 D1 2 7 बहु(K5 D2 वाहु , D1 बह्व)कातरा , D8 वाहुकास्तथा, D6 वाहूला°

53 Ś1 K0-2 S om 53 (cf v l 51, 52) — ^{a}) B1 4 Da1 Dn1 D4 8 दर्वी च, B2 3 दर्वीक-, Dn2 दार्वी च (for दर्वीका) B Da1 Dn वानवा, D4 वानरा, D3 दानवा (for सकचा) K3 दर्शिका सकभा दार्वा, K4 दर्वाका शार्करा दैर्या, K5 दर्शी काश्मकभा दार्वा, Da2 दर्वाकरालीवादर्वा, D1 कदर्थिका सनादर्था, D2 दर्शीकास्सकता दार्वा, D5 दर्वा करालिदूर्वाया, D6 दार्वीकाराकचाढुर्वा, D7 दर्वीका उत्सवा दार्वी — ^{b}) K3 5 D2 वलजालमथोरुगा (K5 °जा), K4 वलजावमथोवसा, Da D5 वातजाम रथोरणा , D3 6 वलजा रमठोगरा (D6 °थोरगा); D7 वलजा रमणारका — ^{c}) K3 5 D2 बहुरुढाश्च, K4 °रुढ्याश्च, B1 बह्वुवह्वाश्च, B2 बहुवह्वाश्च, B3 °वढ्याश्च, B4 °वाद्याश्च, Da D1. 5 बह्वरट्टा(D1 °ह्वा , D5 °स)श्च, D3 6 बहुरंध्राश्च, D7 (m as in text) °दाराश्च (for बहुवाद्याश्च) — ^{d}) K4 सुना°, K5 सुदा नाम (for सुदा°) K3 5 D2 सुपर्वता, K4 D3 6 7 सुव(D3 °प)र्णका , Da D5 सुमालिका; D1 सुवर्चका , D4 8 सुमल्लिका

54 S om 54 (cf v l 52) — Ś1 K0-2 om 54^{ab} (cf v l 51) — ^{a}) Dn2 वभ्रा, D4 वद्धा (for वध्रा) D5 करीषि° K3 5 D2 वंदा क(K3 स)हीसकाश्चैव, K4 दर्भा कुभीपकाश्चैव, B4 वध्वा करीपकाश्चैव, D1 चर्चका हासकाश्चैव, D3 वर्चाका हीन काश्चैव, D6 ध्रुवदाकर्हिकाश्चैव, D7 दर्भा कलीसकाश्चैव — ^{b}) K3 5 D2 कुर्णिदा सत्य(K5 °प्य)का°, K4 कालिंदोपत्यका°, Da1 कुभिंदोपत्यका°, D1 कुलिंदापत्यका°, D6 कुलिंदामवता°, D8 कुलिंदोत्पलका° — ^{c}) K3 Da D1 2 5 6 वनायवो, B1 वानाग°, B3 D3 8 वातायवो K4 दशापार्थ , B Dn D1 दशापार्श्व , D3 दशार्णाश्च, D4 8 दशपार्श्व , D6 दाससपार्श्च (hypermetric) — ^{d}) K0-2 रोपाण, Da2 D5 सेमाण, D7 रोमाण , D3 रामाण D6 रोमाना कुशनंदिन

55 S om 55^{ab} (cf v l 52) — ^{a}) Ś1 K0-2 काच्छा (K0 गाच्छा, K1 गाभ्छा, K2 कक्षा) गोपालका श्चैव, K5 Dn1 D1 6 कच्छा (D1 वच्छ) गोपालकक्षा (K5 °स्सा)श्च, Da1 कच्छगोपालकच्छाश्च — ^{b}) K2 4 B Da Dn D4 5 8 जांगला K0-2 परवल्लभा, K3 5 D2 पारवल्लका , K4 B Dn D4 8 कुरुवर्णका, Da D5 कुरुजागला, D1 पारिलागला, D3 6 7 परप(D7 °व) ल्लवा — ^{c}) B2 किढाता, D1 विभाता; D3 करिता, M4 किरात K1 बर्धरा , Da1 विवरा, T2 बब्बरा K5 सादा (for सिद्धा) K3 D2 किराताश्चर्चरासादा — With 55^{d}, cf Brahmānda 1 16 54^{d}, Vāyu 45 123^{d}, Matsya 114 45^{b}, Brahma 27 53^{b}, Mārkandeya 54 44^{b} — ^{d}) K2 B D (except D2-4 7) G3 वैदेहा K2 4 5 B Da Dn D1 2 4-8 ताम्रलिप्तका , K3 D3 T2 M ता(K3 त)मलिप्तका, T G ताम्रमूलि(G3 °षि)का

ओष्ट्राः पुण्ड्राः ससैरन्ध्राः पार्वतीयाश्च मारिष ।
अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ ५६
द्रविडाः केरलाः प्राच्या भूषिका वनवासिनः ।
उन्नत्यका माहिषका विकल्पा मूषकास्तथा ॥ ५७
कर्णिकाः कुन्तिकाश्चैव सौद्भिदा नलकालकाः ।
कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोङ्कणा मालवाणकाः ॥ ५८
समङ्गाः कोपनाश्चैव कुकुराङ्गदमारिषाः ।
ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताः सर्वसेनयः ॥ ५९
त्र्यङ्गाः केकरकाः प्रोष्ठाः परसंचरकास्तथा ।
तथैव विन्ध्यपुलकाः पुलिन्दाः कल्कलैः सह ॥ ६०

---

56 S om 56^{a}–58^{b} — ^{a}) K8 D2 स्वष्ट्रा, K4 B Dn D1 4 ओंड्रा, K5 D8 उद्रा, Da D2 7 उड्रा, D3 ओड्रा, D6 उड्रा (for ओष्ट्रा) K3 2 D2 पुध्रा, B Da Dn D1 4 5 8 म्ले(Dn2 D1 म्लें)च्छा (for पुण्ड्रा) K1 ससैरध्या, K4 Da1 D4 8 ससैरिंध्रा (K4 °रिध्रा, D4 °रिंद्रा), B Da2 Dn D1 5 सैसिरि(Dn °रिं)ध्रा, D6 सुसैरध्रा — ^{b}) K1 पार्वतीपश्च — 56^{cd} = (var) Brahmāṇḍa 1 16 55^{cd}, Vāyu 45 124^{ab}, Matsya 114 46^{ab}, Brahma 27 54^{ab}, Mārkaṇḍeya 54 45^{ab} — ^{c}) K4 B2 Da D5 6 तथा (for अथा) — ^{d}) D3 6 दक्षिणे

57 S om 57 (cf v l 56) — ^{a}) Ś1 द्रमिडा, Ko 1 द्रामि°, K4 द्रविना Ś1 Ko 1 D3 केवला K1 प्राश्या — ^{b}) K1–4 B Da2 D3 5 मूषिका, Da1 (m as in text) पूपि°, D2 मूखि°, D7 मूप°, D8 मुपि° K2 वनवालका, K3 B Da1 Dn D2 6 वनवासिका, Da2 D3–5 8 वान(D8 °ल)वासिका K2 मूपिकवेनवासिका — K2 om (hapl) 57^{c}–58^{b} — ^{c}) K3 उत्तपि°, K4 B Da Dn D4 7 m 8 कर्णाट°, K5 उभेपि°, Da1 (*before* corr) कटात°, D1 उनद्र°, D2 6 उतथि°, D3 उन्नाट°, D7 भरत° (for उन्नत्यका) K3 5 Da D2 5 मा(K5 D5 म)हिपिका, K4 B1 2 D1 4 8 महिष°, D6 विकल्माश्च (for माहिषका) — ^{d}) D6 नत्तका, D8 विपका (for विकल्पा) K1 पूपका°, K3–5 B2 D1–3 7 मूषिका°, D4 मूशका°, D6 मृपिका°

58 K2 S om 58^{ab} (cf v l 56, 57) — ^{a}) B1–3 Da Dn1 D4 5 8 क्षि(Dn1 जि, D8 नि)लिका, B4 सिंदि°, D1 कुढय (for कर्णिका) K3 5 D2 कुञ्जि काश्च, K4 B1 3 4 Da Dn D1 3–8 कुतलाश्च — ^{b}) K3 5 D2 मा(K5 म)हिदा, K4 B Da Dn D4 6 8 सौह्रदा, D6 सौद्रवा, D7 सोन्निदा K4 B Dn नम(B2 मल)कानना, Da D5 न(Da1 ना)लकानला, D4 8 °कानना, D6 7 °कालिका — ^{c}) K1 कौकुंठका°, K3 5 D2 कुतूहला° (D2 °का°), K4 कोकुटका°, B1–3 को(B3 कौ)कुक्कुका°, B4 कौकुत्तका°, Da1 D3 कौकु(D3 °कु)टका°, D1 काकुवृक्षा°, D3 कोकुडका°, D6 कौकुहिका°, D7 M3 4 कोकु(D7 °क)ट्का°, T1 G2 कौकु(G2 °कू)टका°, T2 कोकुक्टा°, G1 कोकुट्टाका°, G4 कौकूंडका°, M1 2 कोकुट्टका° Da1 चैला, Da2 D1 5 6 8 चौला, D7 चोडा, T1 G भृगा, T2 स्यगा; M त्यगा (M3 °ग्या) (for चोला) — ^{d}) K3 G2 कोकणा, K3 D6 कौक°, K5 Da Dn1 D2 3 5 कौंक° K1 सालवाणका, K3 2 D2 3 6 म(D6 मा)णवा°, K4 B Da Dn D4 7 8 माल्वा नरा, D1 पणवा नरा, D7 माल्वास्तथा, S मल्यान(T1 G4 °ल)का

59 ^{a}) T2 सगमा, M2 समगा K3 5 D2 कौपरा°; K4 damaged, B1 D3 करका°, B2–4 Da D5 कनका°, Dn कारका°, D1 कोपशा°, D4 कालका°, T2 G1–3 M कोपका° (G2 °ता°) — ^{b}) Ko कुकुरागद°, K1 कनूराजाद°, K2 कुकुरांगाद°, K3 5 D2 कुकु(K5 °कु)रा अथ मारिष, K4 B Da Dn D4 5 7 8 कुकरागार मारिपा (Dn1 D7 °हिपा), D1 T1 G कुर(D1 कुकु, G1 कुन, G3 वकु)रगाश्च मारिष, D6 कुकुगाश्चैव मारिष, T2 कुरु कागाश्च मारिष, M1 3–5 कुकुरागाश्च मारिष, M2 कुकुरादाश्च मारिष — ^{c}) D2 वजिन्यु त्सव°; D6 ध्वजिन्युत्सनि°, D8 ध्वनिन्युत्सव°, S ध्वजा क्षु(G2 °भ्यु, G3 °न्यु)त्सव° — ^{d}) D5 त्रिगर्भा, D7 सैनिका, S सश्चि(T2 साश्रि, G1 3 सुश्चि)य (for त्रिगर्ता) K1 सभेनय (sic), K2 4 B Da Dn D1 4 5 8 शाल्वसेनय, K3 D2 सवसातय, K5 सवसास्तथा

60 ^{a}) Ko 2 त्र्यगा, K1 वृगा, B2 त्र्यूढा, B3 4 D4 त्र्यूका, Da D5 वृका, Dn D3 त्र्युका, D1 अका, D3 7 त्र्यका (for त्र्यङ्गा) K4 कोकनका, B2–4 Dn D4 कोक्वका (Dn2 °वला), Da D5 कोक नखा, D1 कोपुरका, D3 कोरूपका, D8 कोकरका (for केकरका) D8 कोष्टा (for प्रोष्ठा) K3 5 D2 यात्राका कौरका प्रोष्टा (K5 °वा प्रोक्ता), B1 त्र्यूढका कोरुका प्रोष्टा, D6 त्रैशंका करका कोष्टा, T G2 4 यत्र(T2 त्रय, G2 यत्र)का कोकिला श्रेया, G1 3

मालका मल्लकाश्चैव तथैवापरवर्तकाः ।
कुलिन्दाः कुलकाश्चैव करण्ठाः कुरकास्तथा ॥ ६१
मूपका स्तनवालाश्च सतियः पत्तिपञ्जकाः ।
आदिदायाः सिरालाश्च स्तूबका स्तनपास्तथा ॥ ६२
हृषीविदर्भाः कान्तीकास्तङ्गणाः परतङ्गणाः ।
उत्तराश्चापरे म्लेच्छा जना भरतसत्तम ॥ ६३

C 6 372
B 6 9 65
K 6 9 65

यत्रका कोकिला ज्ञेया, M धियका कोकिलाश्चैव — ^{b}) K1 2 परसचारका, K3 D2 परमर्तरवा, K4 समवेगरूम, K5 परमार्तरव, B Dn D1 4 7 m 8 समवेगवशा (B1 3 Dn D1.4 °सा)स्तया, Da D5 सरा वेगसरा°, D3 पारमचरया°, D6 परमधरया°, D7 परमचचका°, S परममा (G2 4 °मर्म, M2 °कर्मा) महारथा — K3 om (hapl) 60^{c}–62^{d} — ^{c}) K1 विंध्यपलका, K2 °पुलिका, K4 B1 2 4 Dn D4 8 °चु(B1 °नु)लिका, K5 चित्यविपुला, Da D5 विंध्यचुलिका, D2 चित्यपुल्का, S विंध्यमल्ली(T1 °वल्ली, T2 G1 3 °मलि, G4 °वलि)का — ^{d}) K2 4 B D S वल्कलै (D2 वल्वलै, T1 वह्लकै, T2 वह्लवै, G4 वल्लुलै), K5 वाप्कलै

61 K3 om 61 (cf v l 60) — ^{a}) K4 5 B Da Dn D1–5 7 8 मा(D1 हा)लवा, T1 G M मल्लि(M4 °ल्ली)का, T2 पह्लवा (for मालका) K4 B Da D4 5 8 वल्लवा, K5 पह्लवा, Dn मल्लवा, D1 6 वल्लका, D2 पन्ह्वा, D3 वल्लका; S मालवा° (T1 G1 3 4 °का) (for मल्लका) — K1 om (hapl) 61^{bc} — ^{b}) Ś1 °वापरवृत्तका, K5 D2 °वापरव(D2 °प)ल्लय, B4 Dn D4 8 °वापरवल्लवा, D1 °वापरमतपा, D3 °वापरवर्तय, D6 °वापरिवृत्तय, D7 °वापरवर्णका, T1 G3 4 °वापरमल्लका, T2 °वाटक मल्लका, G1 2 M °वापर(M3 °रि)मल्लिका (for °वापरवर्तका) — ^{c}) K5 D2 3 कुणिंदा, Da1 कलिंका, D6 कुच्छदा, T2 कल्दिदा, T1 G M कु(M1 क)-विंदा (for कुलिन्दा) K5 D2 कुकुटा, B Da Dn D4 5 8 कालदा (Da1 दोल्दा, Dn2 कालवा), D3 6 कुलिका, T1 G2 4 कुकुटा, T2 कुरवा; G1 3 M3–5 ककुटा, M1 ककदा, M2 कुकदा — ^{d}) Ś1 करदा, K0 करटा, K4 कुरुव्या, K5 D2 कट्का, B1 2 4 Dn D4 6 8 कुंडला, B3 कुरद्वा, Da सद्ट(Da2 °ढ)का, D1 करदा, D3 कुरदा, D5 S मडका, D7 करदा (for करण्ठा) Ś1 Dn करका (Dn1 °दा), K1 कुकरा, K5 कुरठा, B1 2 4 Da D2 4 5 8 कु(B1.2 क)रटा, B3 करद्वा, D6 करजा, T1 G ककु(G2 कुकु, G3 कर्क)टा, T2 M करुणा

62 K3 D6 om (hapl) 62 (for K3, cf v l 60) — ^{a}) K1 मूपकास्तुनवालाश्च, K5 D2 सू(K5 सु)-चकास्तलवाला, D1 मूपका स्थूलवाला, D3 मूपका स्तालवाला, D7 मूलकास्तरवाला, T1 G3 4 मुपता-स्ताल्वा(G3 °वा)ला, T2 मूपहा स्थलवाला, G1 मूपका स्तालवाला, G2 तृपतास्तलवाला, M1–3 5 मूषभा स्तालपा(M2 °वा)ला, M4 मूषिकास्तालवाटा — ^{b}) K2 सतिपा, K4 समेर्या, K5 D2 सतिला, B1 सतीर्था, B2 सतिर्या, B3 सभीहा, B4 D8 सतीपा, Da D5 सतीर्या, Dn1 सनीरा, Dn2 नारीया, D1 सभया, D3 सातेया, D4 सनीपा, D7 सृतिजा, T G1 3 4 सती (T1 °ति)का, G2 M साति(G2 °त)का (for सतिय) K2 T2 पूतिसृ(T2 °पु)जका, K4 5 B2 3 D1 2 प्रतिपु(K5 D2 म, B2 °स)जया, B1 4 Da D5 पूतिसजया, Dn घटिसृजया, D3 सरिपुजया, D4 7 8 पू(D3 पु)तिसृजया, T1 G2 4 सुतिपूजि(G2 °ज)रा, G1 3 M सूतिपुज(G1 3 °पुजि)का (for पत्तिपञ्जका) — ^{c}) K5 D2 अतिदाया, B2 Da अनि(Da1 °नि)दाया, B4 Dn D4 8 अलि(Dn °लिं)-दाया, D1 आदिदेया, T1 G अलिपपा(G1 °ल्पीपा, G3 °ल्पीप)धा, T2 M अलिपपे(T2 M4 °पा)या (for आदिदाया) K2 4 B3 D1 7 शिराला, K5 D2 शिरश्चा, B2 4 Da D5 शि(B2 गि, Da1 वि)राटा, Dn D2 4 8 शिवाटा, T1 G2 4 सिराल्वा (G2 °ह्वा), T2 G1 3 M सि(G1 3 M4 सु)राल्पा B1 अलिदा पाशवाटाश्च — ^{d}) K1 स्तुवकास्, K4 B3 स्तवका, K5 D2 7 सूचका, B1 Dn D4 8 तनया, B2 4 Da D5 स्तनपा, D1 सुदया, D3 सूनपा, T1 G4 मृपपा, T2 G2 M1 3 भूपपा, G1 वृपगा, G3 भुपगा, M2 5 भूपका (M5 °गा), M4 हूपका (for स्तूवका) K1 तनया, K4 B3 स्तनदा, B1 2 Da Dn D1.4 5 8 सुनया (D1 °पा), B4 स्वनपा, D8 सूनदा, T1 G2 4 स्तंतपा

63 ^{a}) Ś1 ऋपी, K0 दपी, K1 दधी (for हृपी) K3 5 D2 मि(K5 मी)पाविदर्भा कुतीकास्, K4 B Da Dn D4 5 8 ऋपिका विदर्भा (B1 Da D5 विदर्भा ऋपिका by transp) का(B4 को)कास्, D1 प्रभाविदर्भा काकास् (submetric), D3 रुपका विदर्भा कीकास्, D6 उपाविदर्भाखैगर्तास्, D7 ऋपिका विदर्भा कालीकास् (hypermetric), S मक्षिका(T1 G2 4 °पा)-श्च वितापा(T2 पताका)श्च — ^{b}) = 6 46 49^{d} S तकणा परतक(M4 °ग)णा — D6 om 63^{c}–64^{b} — ^{c}) D1 M4 उत्तरे (for उत्तराश्) Ś1 K0–2 G2 3 च परे, K3 5 D2 च यथा (for चापरे) — ^{d}) Dn D1 4 7 m 8 क्रूरा (for जना)

यवनाश्च सकाम्बोजा दारुणा म्लेच्छजातयः ।
सक्षद्रुहः कुन्तलाश्च हूणाः पारतकैः सह ॥ ६४
तथैव मरधाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ।
क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥ ६५
शूद्राभीराथ दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ।
खशिकाश्च तुखाराश्च पल्लवा गिरिगह्वराः ॥ ६६
आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनयोपिकाः ।
औपकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानां च जातयः ॥ ६७

64 D6 om 64^{ab} (cf v l 63) — [a]) B3 जवनाश्च, S (except G1-3) च्यवनाश्च Ś1 Ko-2 सकाम्बोजा, D7 सुकावोजा B4 Dn D4 8 यव(Dn1 D4 यवा)नाश्चीनकांबोजा, D8 यवना शककाबोजा — [b]) Ś1 Ko-2 म्लेच्छकादय — [c]) Ko 1 सक्रुद्रुह, K2-4 B1 4 Da1 Dn2 D3-5 8 सकृद्ग्रहा, B2 3 Da2 सक्रुद्रहाः (B2 °ह्रौ), Dn1 °द्रूहा, D1 °त्सहा, D2 °द्रुडा, D6 त्यकहृदा, D7 सक्रुद्रुहा, T1 G M सकद्रुहा (M2 °का), T2 सुकद्रुह (for सक्षद्रुह) K4 B Da Dn D4 5 8 कुलत्थाश्च, D6 कुमूला°, S कुदला° (T2 °जरा°) K5 सकृद्रुला कुतूलाश्च — [d]) Ś1 Ko-2 हूना, D3 कुणा K3 D2 पारावकै, K4 B Da Dn D4 5 8 पारसिकै, K5 D3 7 पारदकै, D1 परतकै T1 G2 4 M य(G2 यौ)वना पारतै सह; T2 यवना पादवै सह, G1 3 य(G3 या)वना पारकैः सह

65 D1 om (hapl) 65^{a}-66^{b} — [a]) Ko-2 मगधाश्च, K3 रमडाश्च, K4 B Da Dn D4 5 8 रम(Da1 श्चव)णाश्च, K5 D3 रमठाश्च, D2 मरवाश्च, D6 मठराश्च, D7 समठा(before corr °गा)श्च (for मरधाश्च). B2 चीरास्, B3 चोलास् (for चीनास्) S तथैव रामाश्चीनाश्च — [b]) B2 3 Da D5 तथा च (for तथैव) K5 तथैव दासमालिका, B4 तथा च दिशमासिका, M तथैव दशमालवा (M4 °का) — Dn1 om 65^{cd} 65^{cd} = (var) Brahmāṇḍa 1 16 49^{ab}, Vāyu 45 117^{cd}, Matsya 114 42^{cd}, Brahma 27 47^{ab}, Mārkaṇḍeya 54 38^{ab}, Vāmana 13 40^{ab} — [c]) Ś1 Ko-2 °योपरिकेशाश्च, K4 °योपविवेपाश्च, T G2 4 M °योपनिवेश्या(T2 °श्या)श्च — [d]) K3.5 Da D2 5 T2 वैश्या (for वैश्य)

66 D1 om 66^{ab} (cf v l 65) — [a]) K3 क्षुद्राभीराश्च, K4 B Dn D2-4 6 8 शूद्राभीरा(Dn2 °मा)श्च; K5 Da2 D5 शूराभीराथ (K5 °श्च), S शूद्राक्षी(T1 G क्ष)राश्च K3 D2 दरय, K5 दरपा, T2 दारादा, G2 दरिदा — [b]) Ś1 Ko-2 Dn1 G2 कश्मीरा, K5 काश्मीराव्, D6 काशिरा, M1 दरदा (for काश्मीरा) Ś1 Ko-2 पत्तिभि, K3 D2 ख्रसुभि, B4 शिशुभि, D6 पाशुभि (for पशुभि) M2-4 पशुभि सह के(M3 कौ, M4 का)शिका — With 66^{cd}, cf Brahmāṇḍa 1 16 17^{cd} — [c]) K3 रेपिकाश्च, K5 वेपिका°, B2 खारीका°, B3 Da D5 खाशीका°, D1 समिका°, D2 वेपिका°, D3 पसाश्चैव, D6 स्वस्तिकाश्च, T1 G2 4 कापिका°, T2 शिकरा°, G1 3 सापिका°, M क(M2 का)श्मीरा° (for खशिका°) K3.5 B3 D1-3.6 7 S तुपाराश्च K4 B1 4 Dn D4 8 खाशीरा(B1 °सीका, B4 खशोका)श्चातचाराश्च — [d]) K4 B D4 7 8 पह्नवा, Da1 (orig) D6 पह्नवा, Da1 (by corr) पल्लवा, G2 पल्वला; M वह्नवा (for पह्नवा) B1 2 4 गिरिगंधका (B4 °रा), D1 °कधरा

67 67^{a} = (var) Brahmāṇḍa 1 16 50^{a}, Vāyu 45 119^{a}, Matsya 114 43^{a}, Brahma 27 48^{c}, Mārkaṇḍeya 54 39^{c} — [a]) K4 क्षात्रेया D7 T2 च (for स) G2 अतृधा सद्दजाद्वाजा (corrupt) — [b]) K1 D7 स्तनयोधिका, K3 5 D2 °पालका, K4 B Dn2 D1 4 6 °पो(B2 4 °पौ)पिका, Da D5 °पायिका, D3 सुरयोपिका, D7 m स्तेनपोपिका, S स्तनयोपित — Ś1 om (hapl.) 67^{c}-68^{b} — With 67^{cd}, cf Brahmāṇḍa 1 16 51^{cd}, Vāyu 45 120^{ab}, Brahma 27 49^{cd}, Mārkaṇḍeya 54 40^{cd} — [c]) Ko-2 उपेकाश्च, K3 5 D2 8 रूपका°, K4 औपक्या°; B1 Dn D4 8 प्रो(Dn2 मो)पका°, B2 तोपका°, B3 योषका°, B4 द्रोपका°, Da D5 द्रोणका°, D1 ओपगा°, D6 आपका°, T G1 3 4 M औपगा(T1 °टा, M1 3-5 °ह्या)श्च (for औपकाश्च, as in D7 G2) K1 कर्लिगश्च; D1 पवगा°, D6 करींदा°, M त्रिगर्ता° (for कलिङ्गा°) — [d]) T G त्रिगर्ता वशजातय, M कलिंगा वश(M3 पार्श, M4 वग)जातय — After 67, S ins

50* कारस्कराश्च वंशाश्च आन्ध्राश्च द्रमिडास्तथा ।
चोलाश्चैव तथा पाण्ड्याश्चेराश्चैव सुसिंहला ।

[(L 1) T1 G4 वका°, M1 3 4 वगा° (for वशा°) M1.3.4 अभाश्च — (L. 2) G2 चरा अथ (for चेराश्चैव) T2 M चोलाश्च केरलाश्चैव तथा पांड्या ससिंहला]

तामरा हंसमार्गाश्च तथैव करभञ्जकाः ।
उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्तिताः प्रभो ॥ ६८
यथागुणबलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलम् ।
दुह्येद्धेनुः कामधुक्च भूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥ ६९
तस्यां गृध्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः ।
ते त्यजन्त्याहवे प्राणान्रसागृद्धास्तरस्विनः ॥ ७०
देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणम् ।
अन्योन्यस्यावलुम्पन्ति सारमेया इवामिषम् ॥ ७१
राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुंधराम् ।
न चापि तृप्तिः कामानां विद्यते चेह कस्यचित् ॥ ७२
तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः ।
साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनैव च पार्थिव ॥ ७३
पिता माता च पुत्रश्च खं द्यौश्च नरपुंगव ।
भूमिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शिनी ॥ ७४

C 6 384
B 6 9 76
K 6 9 76

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

68 Ś1 om 68^{ab} (cf v l 67) — With 68^{a}, cf Brahmāṇḍa 1 16 51^{c}, Vāyu 45 120^{c}, Brahma 27 50^{a}, Mārkaṇḍeya 54 41^{a} — ^{a}) K4 तोमवा, K5 B D (except D2 3) तोमरा, T1 G नामका, T2 नाजरा, M नामरा (for तामरा) K3 हसमग्राश्च, K4 °भागाश्च, B Da Dn D4 5 8 हन्य-मानाश्च, S भात्रकर्ता(T2 °रगर्ता-, G1-3 °वगर्ता, M4 °वगर्मा)श्च (for हंसमार्गाश्च) — ^{b}) K3 5 D2 6 करभोजका, D1 कनुसंजका, T1 G2 4 करवजका, T2 स्मृतरजका, G1. 3 करकट्का, M °कजका — After 68^{ab}, K2 4 B D (except D1-3 6) ins

51* एते चान्ये जनपदा प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।

— ^{c}) T1 G2 4 उद्देशतो मया वीर — ^{d}) B D (except D2 3 7) T G M1 विभो, M2-5 तव (for प्रभो)

69 ^{a}) T G2 4 M1. 2 4 येषा, G1 3 तेषा, M3 5 एषा (for मया) Ś1 Ko D6 यथागुण बलं, D2 तथाबल्गुण, Ca c यथागुणबलं (as in text) S (except M1) चात्र (for चापि) — ^{b}) Cc त्रिवर्गस्य (as in text) Ś1 Ko फलाफल, K2 यथाबल, K4 महत्फल; T G1 2 4 महाबलं (G1 °ल), Cc महाफलम् (as in text) — ^{c}) K2 दुह्ये, K3 दुह्यो, T1 G1 3 4 M दुह्या, Cc दुह्येत (for दुह्येद्) K1 कामयुक्च, K3 5 D2 कामदुघा, D7 कामधुगिव (hypermetric), G3 °धुक् Ca c cite कामधुक् K4 B Da Dn D1. 4-6 8 दुह्येत धेनु कामधुग्, G2 दुह्यते धेनुवत्कामान् — ^{d}) Ca c सम्यगनुष्ठिता (as in text)

70 ^{a}) Ś1 Ko 1 च श्रति, K2 गद्यति (corrupt), G2 4 गृह्यति — ^{c}) D6 ये (for ते) Da D5 ते त्यजन्त्याहवे प्राणान् — ^{d}) K3 D2 नैसमृद्धा°, K4 B Dn D1 4 वसुगृद्धा°, K5 D3 सुसमृद्धा°, Da D5 7 8 Co रसगृद्धा° (Da2 °द्धा°), T1 G वासगृद्धा° (G3 °ध्रा°), T2 नरगृध्रा°, M रणगृद्धा°

71 ^{a}) K1 देवमनुष्य°, Dn1 °मानुष्यकायाना, T G M3 (sup lin as in text) 4 5 °मानुष-कार्याणा (M3-5 °माना) — ^{b}) Ś1 Ko 1 कामे, K2 काम-, T G M1 3-5 (M3 5 inf lin) कर्म-, Cc काम (as in text) Ca c परायणम् (as in text) — ^{c}) D3 °न्यस्याविलुपति, T2 °न्य स्याव°, M2 नान्योन्यस्या° Ca c d अवलुम्पन्ति (as in text) — ^{d}) K4 B Da Dn D4 5 8 यथामिष

72 ^{a}) K4 पुरुषव्याघ्र, G2 3 भरतश्रेष्ठा — ^{b}) G3 भोगकामा मनस्विन — ^{c}) T1 G न जातु, M2 न चापि — Ś1 Ko-2 *repeat* 72^{d} and 73^{a} (with v l) after 74^{c} — ^{d}) Ś1 (second time) नेह, Ko-2 (all second time) नैव, K3 [ऽ]प्येह, K4 B Da Dn D1 4 5 8 [ऽ]प्यापि, D2 [ऽ]स्येह, D3 T1 G M1-3 5 [ऽ]त्र हि, D6 ह्यपि, D7 त्विह, T2 [ऽ]न्य-स्य, M4 [ऽ]स्या हि (for चेह)

73 For repetition in Ś1 Ko-2, cf v l 72 — ^{a}) Da M तस्या (for तस्मात्) Ko-2 (all both times) परग्र(K2 °गृ)हे, K5 परिग्रहो Ś1 (second time) भूमिर् — ^{b}) T2 भूरि (for कुरु) — ^{c}) K4 B1 3 4 Da Dn D3-8 G1 transp दानेन and भेदेन B2 साम्ना भेदेन दडेन — ^{d}) B2 दानेन (for दण्डेन) K3 5 B3 Da1 D1 2 6 7 पार्थिवा°, Dn भारत (for पार्थिव)

74 ^{a}) B4 Dn D4 6 8 भ्राता (for माता) K4 Dn D2 4 T2 M पुत्राश्च — ^{b}) T1 G1 2 4 बाधवा; T2 खादति, M खा(M4 मो)दते (for ख द्यौश्च) Ca c d cite पिता, पुत्र°, द्यौ°, Ca d ख, and Ca cites माता also — ^{c}) Ś1 भूपानां, Ko-2 पापानस

११

धृतराष्ट्र उवाच ।

भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च ।
प्रमाणमायुषः सूत फलं चापि शुभाशुभम् ॥ १
अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च संजय ।
आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ॥ २

संजय उवाच ।

चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ।
कृतं त्रेता द्वापरं च पुष्यं च कुरुवर्धन ॥ ३
पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं विभो ।
संक्षेपाद्द्वापरस्याथ ततः पुष्यं प्रवर्तते ॥ ४
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम ।
आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥ ५
तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप ।
द्विसहस्रं द्वापरे तु शते तिष्ठति संप्रति ॥ ६

— After 74[c], Ś1 K1 2 *repeat* 72[d] and 73[a] (with v 1) — [d]) K3 5 D3 T G4 M1 3-5 °दर्शिना, K4 B Da Dn D1 4-6 8 °दर्शना, D2 M2 °दर्शना, G1-3 °दर्शनात् D7 सम्यक्छिद्रप्रदर्शिनी Ca. d cite सम्यक् and नच्छिद्र

Colophon — *Sub-parvan*. Ś1 Ko 2 4 B1. 3 जबूषड(K3 °ङा)निर्माण, K1 B4 Da D5 8 जबूखड निर्माण, B2 D4 जंबूखं((B2 °प)डविनिर्माण, D6 जबूद्वीपखं*निर्माण, M4 भुवनकोशे जबूषडविनिर्माण — *Adhy name* K3 5 D2 जनपदवर्णन, D6 धृतराष्ट्र प्रति सजय वाक्यं, M नदी(M4 नलिनी)जनपदकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 6, K5 Da2 D1 5 M 10 (as in text), Dn T G 9 — *Śloka no* Dn 72, D5 71 — *Aggregate śloka no* K5 384

11

☞ M2 om this adhy

1 D1 om 1-2 — [a]) D5 °स्यापि, T1 G4 °स्य च (for °स्यास्य) Dn1 सर्व° (for वर्ष°) — [b]) K1 हेम°; T2 हिम°, Cc हैम° (as in text) — [c]) K5 तात (for सूत) — [d]) K4 B D (except D2 7, D1 om) Cc वल, S (M2 om) लब्ध्वा (G1 3 यथा) G1. 3 वापि (for चापि)

2 D1 om 2 (cf v 1 1) Cc d cite 2[a] as in text — [b]) Cc d वर्तमान (as in text) C1 3 तु (for च) K4 सत्तम (for सजय) — [c]) Ś1 Ko-2 4 प्रचक्ष्व S (M2 om) °रतो (for °रेण) — [d]) M3-5 च संजय (for तथैव च)

3 = (var) Brahmāṇḍa 1 16 68[c]-69[b], Vāyu 45 137[abcd], Matsya 115 57[abcd], Kūrma 47 42, Viṣṇu 2 3 19[c]-20[b] — K5 om 3[cd] — [c]) Ś1 Ko-2 T2 द्वापरश्च G3 कृतत्रेताद्वापर च — [d]) K3 सुष्य च, B Da Dn D1 (*sup lin*) 3-5 8 M3-5 तिष्य च, D2 तुर्यं च, D6 कलिश्च, D7 कलिं च (for पुष्य च) Cc cites तिष्य Ko-2 4 B3 D1 3. 7 8 कुरुनदन, K3 D2 6 भरतर्षभ, G2 कुरुसत्तम

4 [b]) B Da Dn D1 4-6 8 S (except T2 M1, M2 om.) प्रभो, D7 पर (for विभो) — [c]) T1 G M3 5 संक्षेपो (T1 G4 °पे), Ca c d सक्षेपात् (as in text) D6 द्वापर चाथ (for °रस्याथ) — [d]) K3 तत सुष्य, K4 5 B Da Dn D1 3-3 Cv ततस्तिष्य (D6 °स्तूर्यं), T1 G M1 पुष्य तत्र, T2 पुष्यस्तत्र, M3-5 तिष्य स्त्वत्र (for तत पुष्य)

5 [a]) K4 B D (except D1-3 6) तु (for च) M1 शतान्येव (for सहस्राणि) — [b]) T1 G वर्षाणि, Cc वर्षाणा (as in text) D6 कुरुनदन, T1 G1 2 4 °पुगव; T2 M (M2 om) °वर्धन

6 [a]) M1 शतान्येव (for सहस्राणि) — [b]) G3 मनुजर्षभ — [c]) K3 4 B Da Dn D4 5 3 T G M3-5 द्वे सहस्रे, K5 D6 द्विसहस्रा, D2 7 द्विसाहस्र, M1 द्वे शते वै (for द्विसहस्रं) D7 द्वापर तु D3 द्वापरे च सहस्रे द्वे — [d]) Ś1 Ko-2 सति, K4 B2-4 Da Dn D1 4-6 8 भुवि, B1 भूमिस्, D7 यात, S (M2 om.) युगे (for शते) K4 B D1. 2 4 6 Da2 T2 तिष्ठति Ś1 Ko-2 भारत, K4 B D (except D2) S (M2 om) साप्रत (for सप्रति)

न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुष्येऽस्मिन्भरतर्षभ ।
गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽत्र तथा जाता म्रियन्ति च ॥ ७
महाबला महासत्त्वाः प्रजागुणसमन्विताः ।
अजायन्त कृते राजन्मुनयः सुतपोधनाः ॥ ८
महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ।
जाताः कृतयुगे राजन्धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ९
आयुष्मन्तो महावीरा धनुर्धरवरा युधि ।
जायन्ते क्षत्रियाः शूरास्त्रेतायां चक्रवर्तिनः ॥ १०
सर्ववर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे सति ।
महोत्साहा महावीर्याः परस्परवधैषिणः ॥ ११
तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप ।
लुब्धाश्चानृतकाश्चैव पुष्ये जायन्ति भारत ॥ १२
ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायासूया तथैव च ।
पुष्ये भवन्ति मर्त्यानां रागो लोभश्च भारत ॥ १३

C 6 399
B 6 10 14
K 6 10 14

7 ^{a}) K3.4 T1 G4 M (M2 om) प्रमाण (for प्रमाण) K4 स्थित Cc प्रमाणस्थिति (as in text) T G M1 वात्र, M3 5 वा तु, M4 वा न (for ह्यस्ति) — ^{b}) K5 B Da Dn D4 5 7 8 M3-5 तिष्ये, D3 तिष्ये (for पुष्ये) M3-5 भरतसत्तम — ^{c}) B2 Da D5 G1-3 च, T2 वै (for ऽत्र) — ^{d}) Ś1 K0-2 D2 7 नृपोत्तम, K4 नृपाधिप (for म्रियन्ति च)

8 ^{b}) B D (except D3) T2 G1 M1 3 4 प्रजा गुण° — After 8^{ab}, K4 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 ins

52* प्रजायन्ते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रश ।

[D7 अजायन (for प्रजा°) Ca cites प्रजायते and जाता]

— After 52*, K4 B1 2 4 Da Dn D4 5 8 read 9^{cd} (K4 *repeating* the line in its proper place) — ^{c}) K4 B3 D6 M4 प्रजायते, M1 5 अजायतु G2 कृतो, G4 M3 कृतो B1 2 4 Da Dn D1 4 5 8 प्रजायते च जाताश्च — K5 om (hapl) 8^d–9^c — ^{d}) T1 G भावयन्, M1 मानवा (for मुनय) K3 4 D2 सतपोधना, T1 G M (M2 om) भूतभावन (M1 3-5 °ना), B1 2 4 Da Dn D1 4 5 7 8 T2 वै (T2 ये) तपोधना

9 K5 om 9^{abc} (cf v l 8) — ^{a}) D1 महाभागा (for °त्मानो) — K4 (first time) B1 2 4 Da Dn D4 5 8 read 9^{cd} after 52* — ^{c}) D6 जना (for जाता) S (except T2, M2 om) जातास्तु वै कृतयुगे — ^{d}) K3 5 मुनय, K4 (second time) B1 2 4 बलिन (for धनिन) K4 (first time) ***** दर्शिन, Da D5 धर्मिण प्रियदर्शिन, D8 जायते द्वापरे तथा

10 D6 om 10^a–11^b — ^{a}) K3 4 D1-3 7 S (M2 om) °वीर्या (for °वीरा) B Dn D4 8 प्रियदर्शना वपुष्मतो (hypermetric), Da D5 प्रियदर्शी वपुष्मतो — ^{b}) G4 M3 4 °परा (for °वरा) B Da Dn D4 5 8 महावीर्या धनुर्धरा — After 10^{ab}, K1 B Da Dn D4 5 8 ins

53* वराह्री युधि जायन्ते क्षत्रिया शूरसत्तमा ।

— ^{cd}) K1 B Da Dn D4 5 8 त्रेताया (for जायन्ते), राजन् (for शूरास्), and सर्वे वै (for त्रेताया) T G च सहस्रश, Cc चक्रवर्तिन (as in text)

11 D6 om 11^{ab} (cf v l 10) — ^{a}) D7 सर्वे (for सर्व) B1 2 4 Da Dn D4 5 8 सर्वे (Da1 Dn °वैं) वर्णाश्च जायते — ^{b}) D1.7 जायते G3 चापरे (for द्वापरे) K3-5 B3 D1-3 7 सदा, S (M2 om) युगे (for सति) B1 2 सदैव द्वापरे युगे, B4 Da Dn D4 5 8 सदा चैव च (Da1 D8 चैव तु, Da2 त्वेव च) द्वापरे — ^{c}) G2 महौजसा (for महोत्साहा) B Da Dn D4 5 8 वीर्यवत (for महावीर्या) — ^{d}) Dn G3 °जयै° (for °वधै°)

12 ^{a}) M5 तेजसावेन (sic) — ^{b}) B4 D8 परुषा D6 स्त्रिय (for नृप) — ^{c}) K2 3 5 B1 2 Da D3 5 7 T2 M (M3 om) लुब्धाश्चान् (K3 °क्रु) तिका°, K4 Dn D1 4 8 °ब्धा अनृतका°, D2 °ब्धाश्चासात्त्विका°, T1 G °ब्धाश्चानृतिन° — ^{d}) K4 5 B2-4 Da Dn D1 4 5 7 8 M5 तिष्ये, D3 तिष्ये (for पुष्ये) T2 [ऽ]जायत D6 जायते भरतर्षभ

13 ^{a}) M1 ईर्ष्ये T1 (by corr) ईर्ष्यमाणास् T2 मान, M5 मानास् (for मानस्) — ^{b}) K3 5 D2 8 मायासु (K5 °स्ते) यास्, D6 माया चर्या, T2 मात्सर्यं तु — ^{c}) K5 B Da Dn D4 5 7 8 M3-5 तिष्ये, D3 तिष्ये, D6 तूर्ये (for पुष्ये) Ś1 K0 2 B Dn D1 4 6-8 T G1 3 4 भवति K1 2 D6 मर्त्याणा, K4 B Da Dn D1 4 5 8 भूताना — ^{d}) D6 रागा लोभा°, T2 राग लोभौ च D3 तथैव च (for च भारत)

संक्षेपो वर्तते राजन्द्वापरेऽस्मिन्नराधिप । गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परम् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ समाप्तं जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।

जम्बूखण्डस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह संजय ।
विष्कम्भमस्य प्रब्रूहि परिमाणं च तत्त्वतः ॥ १
समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शन ।
शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च संजय ॥ २
शाल्मलं चैव तत्त्वेन क्रौञ्चद्वीपं तथैव च ।
ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ॥ ३

संजय उवाच ।

राजन्सुबहवो द्वीपा यैरिदं संततं जगत् ।
सप्त त्वहं प्रवक्ष्यामि चन्द्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ॥ ४
अष्टादश सहस्राणि योजनानां विशां पते ।
षट्शतानि च पूर्णानि विष्कम्भो जम्बुपर्वतः ॥ ५

---

14 a) Ca c d सक्षेप (as in text) — b) Ś1 Ko-2 4 D1 7 जना° (for नरा°) — c) Cc गुणोत्तर (as in text) — d) D7 तथैव च, Cc तत परम् (as in text).

Colophon om in M2 — *Sub-parvan* Ś1 Ko 2 4 B1 2 4 Da Dn D5 8 जंबूखं(some MSS °ष)डनिर्माण; D4 जंबूखंडविनिर्माण, D6 जबुखडनिर्माण — *Adhy name* K3 D2 युगवर्णन, M1 भुवनकोश°, M3-5 भुवनकोशे युगलक्षणकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 7, K5 Da2 D1. 5 M1. 3-5 11 (as in text), Dn2 T G 10 — *Śloka no* Dn D5 15 — *Aggregate śloka no* K5 397

12

1 a) K4 damaged Ś1 Ko-2 B1 3 m °षडस्; K3. 5 D1-3 7 S °द्वीपस् (for °खण्डस्) M1 3 5 तथा (for त्वया) — b) = 12b — c) D6 विस्तारम्, Ca d विष्कम्भम् (as in text) K5 B4 Da D5 °ष्कभस्य च प्रब्रूहि, S विष्कभस्य (M1 3 5 °भ च) मम ब्रूहि Cc cites विष्कंभस्य Cv cites 1c as in text — d) Ca परिमाण (as in text) K4 B Da Dn D4 5 8 तु (for च).

2 a) K3 5 D2 प्रमाण तु, T2 परिमाण — b) B D (except D4 7 8) T2 G2 °दर्शन — c) D3 (by corr) काश°, S (except M1 3 5) प्लक्ष° (for शाक°) — d) M4 शाक° (for कुश°) B3 तथैव च (for च सजय).

3 a) G1 damaged Ś1 Ko 1 शल्मलं, B1 4 Dn D4 6 8 T2 G3 शाल्मलिं (D6 °लीं), Da D5 शाल्मलिश् D6 चापि (for चैव) — b) G3 °द्वीपस् B3 D3 च सजय (for तथैव च) — c) K3 5 D2 transp ब्रूहि and गावल्गणे Ś1 Ko-2 गावल्गने, Da1 गाल्वावणे Dn D4 8 सार्धं, Cc सर्वं (as in text) T G M2 शाकद्वीप च मे ब्रूहि — d) D1 सोमार्कजे (for °र्कयोस्) Ca c राहो° सोमार्कयो° (as in text) D6 स्थितिं, Cc तथा (as in text)

4 T2 om the ref. — b) K5 तैरिद, D6 यैरिह- K3 5 B3 D (except D2 4 7) G1-3 M3 5 सतत, B4 सम्भृत — In K4, 4cd is lost on a damaged fol — c) B D (except D2 3 6 7) सप्त द्वीपान्; S तेषा तत्व — d) B4 D6 चंद्रादित्य-. Ś1 D1 T2 ग्रहास्तथा, Dn ग्रहं तथा

5 a) G1 अष्टौ दश-, M2 5 अष्टाशीति-, Ca c as in text — b) K4 Dn D1. 4 6 8 योजनानि — c) Ś1 K1 2 तु (for च) Ko om च M1 2 3 (*sup lin*) 5 द्वादशान्यानि पूर्णानि (M5 °र्वाणि), M3 षट् शस्राणि पूर्णा° Ca षट्शतानि and पूर्णानि (as in text) — d) Ś1 Ko 1 जभपर्वत°, K5 D2 जबुवर्षत°, D1 3 7 °पर्वते, D6 °पर्वण, T1 G (G1 damaged) M2 °संज्ञित°, M3-5 °सर्वत° (sic), Cc as in text

लावणस्य समुद्रस्य विष्कम्भो द्विगुणः स्मृतः ।
नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ॥ ६
नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः ।
सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमण्डलः ॥ ७
शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव ।
शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनन्दन ॥ ८
जम्बूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप ।
विष्कम्भेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ।
क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः ॥ ९
तत्र पुण्या जनपदा न तत्र म्रियते जनः ।
कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते ॥ १०
शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्भरतर्षभ ।
उक्त एष महाराज किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ११

धृतराष्ट्र उवाच ।

शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह संजय ।
उक्तस्त्वया महाभाग विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ १२

C 6 413
B 6 11 13
K 6 11 12

---

6 In G1, 6^{ab} is lost on a damaged fol — ^{a}) Ko 2 5 D1 2 8 T2 लवण°, Da2 लावण्य°, Ca c as in text — ^{b}) D3 तथा, T1 G2-4 तत (for स्मृत) Ca cites विष्कभो and द्विगुण — ^{c}) K2 D8 (by transp) नानापदजनाकीर्णो, S नानाद्रुमगणा (T1 °द्रुमलता, T2 °मृगगणा, G4 °द्रुमसमा)कीर्णो — ^{d}) T2 मणिद्रुमविचित्रित

7 ^{a}) T2 G1-3 °विचित्रश्च — ^{b}) K4 °श्चोपशोभित, T2 M8 °रुपशोभित — ^{c}) D6 °सपूर्ण — ^{d}) K3 °शोभित, T2 °मडल, Co °मण्डल (as in text)

8 With 8, cf Brahmānda 1 19 1, 80, Vāyu 49 1, 74^{cdef}, Matsya 122 1^{ab} — T1 G4 *repeat* 8^{ab} after 54*, T2 G1 3 M1 2 *repeat* 8^{ab} after 9^{cd}, G2 *repeats* 8 after 9^{cd} — ^{a}) D8 (marg *sec m*) T (first time) G (first time) M1 2 (both first time) 4 प्लक्ष°, Co शाक° (as in text) K8 5 D2 T1 (second time) 2 (both times) G3 4 M1 (all second time) 2 (first time) तु, K4 D3 प्र (for च) — ^{b}) K4 D7 T1 (both times) G1 2 (both first time) 3 4 (both both times) M1. 2 (both second time) भारत (for पार्थिव) — After 8^{ab}, T1 G4 read 9^{abcd} and 54*, followed by the repetition of 8^{ab} — ^{c}) Ś1 Ko 2 यथान्यास्य, M4 यथा न्याय — ^{d}) B2 °वर्धन

9 T1 G4 read 9^{abcd} after 8^{ab} In G1, 9^{abc} is lost on a damaged fol — With 9^{ab}, cf Brahmānda 1 19 2^{ab}, Vāyu 49. 2^{ab}, Matsya 122 2^{ab} — ^{a}) Ś1 Ko 1 Da1 जबुद्वीप°, K8 जवूद्विप (sic); Co as in text — ^{b}) T2 तु (for स) — ^{c}) Ś1 Ko 2 D6 M8 4 विष्कभेन — ^{d}) Co विभागश (as in text) T1 G4 इक्षूद सागरस्तथा — After 9^{cd}, T1 G4 M2 (om line 2) ins

54* शल्मलिश्च कुश[ ] क्रौञ्चो द्विगुणो ह्युत्तरोत्तरम् ।
यथासंख्य परिवृत्त सुरासर्पिःपयोधिभि ।

— T1 G4 *repeat* 8^{ab} after 54*, T2 G1 8 M1 2 *repeat* it after 9^{cd}, G2 *repeats* 8 after 9^{cd} — ^{c}) K5 क्षारोदो D6 इक्षुवारिवता सर्वा, S क्षीरोदेन नृप(M नर)श्रेष्ठ — ^{f}) T1 G2 4 M यश्च, G1 3 स च (for येन) Ś1 Ko-2 °मडित, D1 °धारित

10 = (var) Brahmānda 1 19 3^{c}-4^{b}, 82, Vāyu 49 3, 76, Matsya 122 3^{c}-4^{b}, 93 — ^{a}) B2 तत (for तत्र) — ^{b}) K4 B Da Dn D1 4 5 8 तत्र न (by transp), D7 Co नाकाले, Ca न तत्र (as in text) Ca c d म्रियते (as in text) — ^{c}) D3 नैव (for कुत) Ko-3 D2 7 G1-3 M एव तु, D3 तत्र च (for एव हि) T1 G2-4 दुर्भिक्ष — ^{d}) Ś1 Ko-2 आयुस् (for क्षमा) K8 °जोयुतोदिते Ca क्षमातेजोयुता (as in text) Co d cite क्षमा and तेज

11 In G1, 11^{abc} is lost on a damaged fol — ^{a}) = 12^{a} — ^{b}) K2 D8 यथा च (for यथावद्) Da1 यथावदिह सजय (= 12^{b}), T2 यथावदिह भारत — ^{c}) K2 3 B8 4 D6 8 S (G1 damaged) उक्त एव (T2 एवमुक्ता) Ś1 D6 मया राजन्, K4 महाबाहो (for °राज) — ^{d}) K8 D8 अर्हसि (for इच्छसि) K4 B Da Dn D4 5. 8 किमन्यत्कथयामि ते, S °न्यद्वर्त(G2 °र्ण)यामि ते

12 ^{a}) = 11^{a} D8 (marg *sec m*, orig before corr as in text) काश° (for शाक°) — ^{b}) = 1^{b} — ^{c}) K4 B Da Dn D1. 4 5 7 8 S °प्राज्ञ, D2 °राज (for °भाग). — ^{d}) D6 सजय (for तत्त्वत)

संजय उवाच ।

तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिभूषिताः ।
रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ।
अतीवगुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप ॥ १३
देवर्षिगन्धर्वयुतः परमो मेरुरुच्यते ।
प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः ।
यतो मेघाः प्रवर्तन्ते प्रभवन्ति च सर्वशः ॥ १४
ततः परेण कौरव्य जलधारो महागिरिः ।
यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ।
यतो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनेश्वर ॥ १५
उच्चैर्गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठितः ।
रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो विधिः ॥ १६
उत्तरेण तु राजेन्द्र श्यामो नाम महागिरिः ।
यतः श्यामत्वमापन्नाः प्रजा जनपदेश्वर ॥ १७

धृतराष्ट्र उवाच ।

सुमहान्संशयो मेऽद्य प्रोक्तं संजय यत्त्वया ।
प्रजाः कथं सूतपुत्र संप्राप्ताः श्यामतामिह ॥ १८

संजय उवाच ।

सर्वेष्वेव महाप्राज्ञ द्वीपेषु कुरुनन्दन ।
गौरः कृष्णश्च वर्णौ द्वौ तयोर्वर्णान्तरं नृप ॥ १९

13 13[abcd] = (var) Brahmāṇḍa 1 19 83, Vāyu 49 77, Matsya 122 4[cd], 51[ab] — S reads 13[ef] before 13[ab] (M 3 5 repeating 13[ef] in its proper place) — [a]) K3 यथैव, D3 (sup. lin sec m) तथैते, S विस्तृता, Cc तथैव (as in text) — [b]) K3 सप्तान्वै, T2 सप्तर्षि· Dn D4 8 मणिपर्वता, D1 °पूजिता, M5 मुनिभूषिता — With 13[cd], cf Brahmāṇḍa 1 19 35[ab], Vāyu 49 31[cd] — [c]) T1 G4 रत्नाकराश्च नद्यश्च, G1 3 °रास्ते (G3 °राते) नद्यश्च, G2 नानाकराश्चेन्नद्यश्च — [e]) K3 5 D2 अतीव गुणसपन्न — [f]) Ś1 Ko 2 तत्र पुण्ये, K1 3 5 D2 7 तत्र पुण्यो, K4 B Da Dn1 D4 5 तत्त्व (B3 °त्र) पृच्छ K4 नरा° (for जना°)

14 = (var) Brahmāṇḍa 1 19 84[a]–85[b], Vāyu 49 78[a]–79[b], Matsya 122 8[a]–9[b] — [b]) K2 4 B D (except D1 2) प्रथमो (for परमो), Cv as in text — [c]) T2 महाभाग — [d]) T1 G जलदो, T2 ऋषभो (for मलयो) — [e]) K3 5 B D (except D6 8) S ततो (for यतो) B3 निवर्तंते — [f]) M1 2 प्रवहति K3 5 B4 D2 T2 सर्वत·

15 = (var) Brahmāṇḍa 1 19 85[c]–86[d], Vāyu 49 79[c]–80[d], Matsya 122 9[c]–10[d] — [a]) Da D5 अत· (for तत·) D7 पूर्वेण (for परेण) — [b]) B1 D6 जलाधारो K1 °गिर· (for °गिरि·) — [c]) B Da Dn D1 4 5 8 ततो, S यतो (for यत्र) Ś1 Ko 2 दिव्यम्, K5 दत्तम् (for नित्यम्) Ko–2 °धत्ते, Da1 (m as in text) a2 D5 °दातु — [d]) D3 6 पर(D6 °रि)मडल (for परम जलम्) — [e]) B Da Dn D1 4 5.8 M2 3 5 ततो (for यतो) G2 M5 वर्षं G4 M3 (inf lin as in text) प्रवहति — [f]) K3 4 B Dn D1 4 8 S (except G3) वर्षकाले· K3 5 D2 नरेश्वर, B2–4 जनाधिप

16 = (var) Brahmāṇḍa 1 19 87, Vāyu 49 81 — [a]) Ś1 Ko–2 D7 ततो, D3 उच्चो, Cc उच्चै· (as in text) T2 ·शिरा (for गिरी) D2 रैवतिको· — [b]) B2 4 Da D5 8 Ca °ष्ठिता, M3 °ष्ठित, Cc °ष्ठितः (as in text) — [c]) Cc दिवि (as in text) Da D5 नक्षत्रा, M5 °त्र Ko 2 रेवतीं (Ko °ती) दिव्यनक्षत्र

17 = (var) Brahmāṇḍa 1 19 88, Vāyu 49. 82, Matsya 122 12 — [a]) D3 6 °णास्य (for °ण तु) — [b]) B1 महान् (for महा·) — After 17[ab], K2 4 B Da Dn D4–6 8 ins

55* नवमेघप्रभ· प्राशु· श्रीमानुज्ज्वलविग्रह· ।
[B4 श्रीमान्ज्वलनविग्रह·]

— [c]) K3 D1–3 यत्र, B4 तत· — [d]) K4 damaged G3 प्रभा (for प्रजा)

18 [b]) N (except Ś1 Ko–2) प्रोक्तोय सजय त्वया, S त्वयोक्त· (T2 M2 3 °क्ते) सूतनदन — [c]) K1 2 D2 7 प्रजा, G3 प्राण· D1 तत· पुत्र, S महाप्राज्ञ (for सूतपुत्र). — [d]) D1 सपन्ना, D7 M4 संप्राप्ता

19 [a]) K3 D2 सर्वे चैव (for °ष्वेव) Ko 5 महाराज — [b]) Da1 कुलनदन — [c]) Cc गौर· कृष्णश्च (as in text) B Da2 Dn D4–6 8 Cc पतग·, D1 वर्णो वा, S वर्णोत्र — [d]) Da2 D5 Ccp [क्ष]नयोर् (for तयोर्) K3–5 B Da Dn D1 2 4–6 T M4 Ca d वर्णा(Da1 °र्णे)तरे, G M1–3 वर्णांतरो (G2 °रा), M5 वर्णतरो; Cc वर्णांतर (as in text)

श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तत्ते वक्ष्यामि भारत ।
आस्तेऽत्र भगवान्कृष्णस्तत्कान्त्या श्यामतां गतः २०
ततः परं कौरवेन्द्र दुर्गशैलो महोदयः ।
केसरी केसरयुतो यतो वातः प्रवायति ॥ २१
तेषां योजनविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ।
वर्षाणि तेषु कौरव्य संप्रोक्तानि मनीषिभिः ॥ २२
महामेरुर्महाकाशो जलदः कुमुदोत्तरः ।
जलधारात्परो राजन्सुकुमार इति स्मृतः ॥ २३
रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य तु मणीचकः ।
केसरस्याथ मोदाकी परेण तु महापुमान् ॥ २४
परिवार्य तु कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च ।
जम्बूद्वीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ २५
शाको नाम महाराज तस्य द्वीपस्य मध्यगः ।
तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते तत्र शंकरः ॥ २६

C 6 429
B 6 11 28
K 6 11 28

20 ^{a}) M यत्र (for यस्मात्) D6 प्रवृत्तोय, T1 G1 3 4 प्रवृद्धो वै ❀ Cc यस्माच्छ्याम प्रवृत्तो जन इति शेष । ❀ — ^{b}) D6 यत्ते, T G M3–5 तेन K4 B Da Dn D4 5 7 (m as in text) 8 M1. 2 तस्माच्छ्यामो गिरि स्मृत — All MSS except D3 om 20^{cd}

21 ^{b}) K3 D3 7 T G2 4 M1. 3–5 दुर्ग ; G3 दुग्ध (for दुर्ग) K5 दुर्गशीलो — 21^{cd} = (var) Brahmāṇḍa 1 19 90^{cd}, Vāyu 49 84^{cd}, Matsya 122 18^{cd} — ^{c}) Ca केशरी, Cd केशरो, Cv केसरी K4 B1 2 4 Da Dn D1. 5 8 केशरी (K4 damaged, D1 °सरि) केशरयुतो, M केम्सर (M4 °रि) केसरियुतो — ^{d}) K3 5 D2 4 6 S वायु (for वात) K2 3 5 B Dn D2 4 8 Ca प्रवर्तते, K4 प्रवर्त्सति, S प्रवाति वै (for प्रवायति)

22 ^{a}) Cc योजनविष्कम्भ (as in text) Ca cites तेषा and विष्कभ — ^{b}) T2 गुणत, Ca c द्विगुण (as in text) Da D5 स वि (for प्रवि) — ^{c}) G1 3 वर्षाणा K3 5 D2 तेषा, M1–3 5 तेत्र (for तेषु) — T2 om (hapl) 22^{d}–25^{a} — ^{d}) K4 B D (except D1–3) S सप्तो° (for संप्रो°) S महर्षि° (for मनीषि°)

23 T2 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) D6 महामेरोर् (for °मेरुर्) K3 5 D2 °श्रोतो, B2 °च्यासो, D3 °कोशो, S °भागो (for °काशो) — ❀ Cc महामेरुर्महता मेरुणावच्छिन्नो महानाकाश इवाकाशो यस्य । ❀ — ^{b}) D6 जलज, S (T2 om) ह्यचल (for जलद) K3 कुसुमोत्कर, K5 D2 7 T1 G4 M कुसुमोत्तर (T1 G4 M4 °रे), G1–3 कुसुमोत्तम — ^{c}) Ś1 K0–3 D1–3 7 °धारोपरो राजन्, K4 B1 2 4 Da Dn D4 6 8 T1 G °धारो महाराज, K5 B3 °धारापरा (K5 °रो) राजन्, D6 °धारोपमो राजन् — ^{d}) D6 कुसु° (for सुकु) G3 स्मृति

24 T2 om. 24 (cf v l 22) — 24^{ab} = (var) Brahmāṇḍa 1 19 92^{ab}, Vāyu 49 86^{cd} — ^{a}) K1 B1 2 4 Da Dn D1 4 5 8 T1 G1. 4 M2 रेवतस्य K5 च (for तु) Ś1 K0 1 कौमार, D1 कौरव्य — ^{b}) K3 B1 2 4 Da Dn D4–6 8 S (T2 om) मणिकाचन, K3 5 D2 च समीचक, K4 B3 तु मणीवक — ^{c}) K4 B Da Dn D5 8 केशरस्याथ (K4 °स्याव, B2 °स्य तु), D1 M केसरस्यापि B1 3 4 Da2 Dn2 D4 5 7 8 मौदाकी (B4 °कीं) D6 केशवस्याय यो दास, T1 G केसरस्यास (G1–3 °थ) मोदारि (T1 G4 °र) — ^{d}) K3 5 D2 3 परस्य, B2 पुरेण, Cc परेण (as in text) B1 4 Dn D4 8 Ca c महान्पुमान्, T1 G M4 महाद्रु (M4 °न्द्रु) म, M1–3 5 महाखुमान्

25 T2 om 25^{a} (cf v l 22) — ^{a}) K3 5 D1–3 7 च (for तु) Cc परिवार्य (as in text) D6 °वार्य महाराज — ^{b}) D6 दीर्घं Ca c cite दैर्घ्यं and ह्रस्वत्व — With 25^{cd}, cf Brahmāṇḍa 1 19 29^{cd}, 49^{ab}, 94^{ab}, Vāyu 49 27^{cd}, 44^{cd}, 88^{cd}, Matsya 122 26^{cd} — ^{c}) Ś1 K0–2 D1 जबु (D1 °बू) द्वीपेति, K4 D3 जबूद्वीपे च, Da D5 M °द्वीपस्य, T G क्रौंच (G2 शाक) द्वीपस्य, Ca जम्बूद्वीपेन (as in text) K1 2 विख्याता, B Da Dn D4–6 8 S स (D5 स) ख्यातस्, D1 corrupt, D7 विख्यात, Cv as in text — ^{d}) B3 द्वीपे, B4 नाम, Dn1 तीरे (for मध्ये) Ś1 महाक्रम, Cc °द्रुम (as in text)

26 With 26, cf Brahmāṇḍa 1 19 94^{c}–95^{b}, Vāyu 49 88^{ef}, 90^{ab} — ^{a}) M3 5 श्यामो (for शाको) — ^{b}) K3 D2 तस्य पूजा महायुगा, K4 तस्य प्रजा सदानुगा, K5 T1 G M तस्य पूजा महानुगा (K5 G2 °गा), B Da Dn2 D3 प्रजा तस्य सहानुगा (Dn2 D3 °गा), Dn1 D4 प्रजा तस्य सदानुगा, D1 पूजा ** महागुणा, D3 6 तच्छाखा (D6 शाखाश्च) बहुयोजना, D5 प्रभास्तस्य सहानुगा, D7 पूजा यस्य मनोनुगा, T2 तस्य पूगो महानुजा Ca cites तस्य and सहानुगा — ^{d}) D3 यत्र Da1 D5 सकर, D3 भास्कर ; G3 शकित (for शंकर)

तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च ।
धार्मिकाश्च प्रजा राजंश्चत्वारोऽतीव भारत ॥ २७
वर्णाः स्वकर्मनिरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते ।
दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः ॥ २८
प्रजास्तत्र विवर्धन्ते वर्षास्विव समुद्रगाः ।
नद्यः पुण्यजलास्तत्र गङ्गा च बहुधागतिः ॥ २९
सुकुमारी कुमारी च सीता कावेरका तथा ।
महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी ।
इक्षुवर्धनिका चैव तथा भरतसत्तम ॥ ३०

ततः प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्वह ।
सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥ ३१
न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
शक्यते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः ॥ ३२
तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंमताः ।
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥ ३३
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता नृप ।
मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ ३४
मानसेषु महाराज वैश्याः कर्मोपजीविनः ।

---

27 ^{a}) B_4 $M_{4\ 5}$ तत्रागच्छति — ^{b}) K_3 D_2 चारणा दे(D_2 दै)वतानपि ; Da D_5 चारणा सह गुह्यकैः, S देवताश्चारणास्तथा — B_1 om 27^{cd} — ^{c}) B_2 वार्षिकाश्च K_3 महाराज (for प्रजा राजञ्) — ^{d}) $D_{3\ 6}$ चत्वारश्चैव Cd cites चत्वार: (as in text)

28 ^{a}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ B_4 स्वधर्मे॰, B_2 प्रकर्ष॰ (for स्वकर्म॰) — ^{b}) K_3 स्तेनो प्र ; B_3 स्तेनापि — ^{d}) D_2 नरा (for जरा) K_3 नजरा मृत्युवर्जिताः

29 ^{a}) D_6 प्रवर्तंते, T_2 प्रवर्धते D_1 प्रजाश्च तत्र वर्धते — ^{c}) K_5 पुण्यजनास् K_4 चैव (for तत्र) — ^{d}) B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ S यहुधा ग($B_{1\ 2}$ म)ता

30 30^{ab} = (var) Kūrma 49 34^{ab}. — ^{a}) = Brahmānda 1 19 96^a D_5 च शीता (for कुमारी) — ^{b}) $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ कावेरिका K_4 $D_{3\ 6\ 7}$ सीता सावेणिका तथा (K_4 ॰कास्तथा, D_3 ॰रेव च), B Da Dn $D_{4\ 8}$ शीता शीवे($B_{1.4}$ सीताशी वे , B_2 सीता श्रीवे , Da शीता श्रीवै)णिका तथा, D_5 महाश्री वैणिकी तथा, T $G_{2\ 4}$ सी(T_2 सि)ता सवेणु(G_2 सीवेणि)का तथा, $G_{1\ 3}$ सी(G_3 सि)ता सीवेणुका तथा, M सी(M_2 सि)ता श्रीवेणुका तथा — ^{e}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ इक्षुवर्धतिका, K_4 B_3 D_6 इक्षुर्वर्धनिका, $B_{1\ 4}$ Da_2 Dn $D_{1\ 4\ 5}$ चक्षुर्वर्ध॰, B_2 Da_1 D_3 वक्षुर्वर्ध॰ (Da_1 ॰र्वेद्ध॰), T_2 G_{1-3} इषुवर्ध॰ — ^{f}) K_4 B D (except $D_{3\ 6\ 7}$) नदी (for तथा)

31 ^{a}) K_4 तथा, B_1 Dn $D_{2\ 3}$ T_2 $G_{1.3}$ $M_{1-3\ 5}$ तत्र (for ततः) B_4 प्रवृत्ताः पुण्यदा नद्यस्, D_6 प्रवृत्ताश्चैव पुण्योदा — ^{b}) B_4 तत (for नद्यः) — D_5 om 31^c–32^d — With 31^{cd}, cf Brahmāṇḍa 1 19 97^{cd}, Vāyu 49 95^{cd}, Matsya 122 35^{cd} — ^{c}) T_2 सहस्राणि — ^{d}) = Brahmānda 1 19 20^d, 63^b, Vāyu 49 18^d, 57^d, Matsya 122 75^b K_4 $B_{2\ 3}$ S ततो, Da_1 नारा, Da_2 नरो (for यतो) Ca as in text

32 = (var) Brahmānda 1 19 98, Vāyu 49 96^{abcd}, Matsya 122 36 — D_5 om 32 (cf v l 31) — ^{a}) K_5 B_4 चासा, M_4 तेषा (for तासा) — ^{c}) K_4 B Dn_2 S शक्यते

33 ^{b}) D_6 लोकसन्निका (*sup lin* ॰ता) — 33^{cd} = (var) Kūrma 49 36^{ab}, Viṣṇu 2 4 69^{ab} — ^{c}) K_3 सगाश्च, K_4 $B_{1.2\ 4}$ Da_1 Dn_2 $D_{1\ 6}$ मंगाश्च, T_1 G मकाश्च, T_2 मकाश्च, M मदाश्च (for मगाश्च) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ मपगा॰, K_2 मखगा॰, Da_1 (m as in text) a_2 D_5 गणका॰, D_3 मगका॰ (marg *sec m* ॰धा॰), M_1 मकशा॰ (for मशका॰) — ^{d}) K_{0-2} मानगा (for मानसा) $K_{3\ 5}$ D_2 $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 4\ 5}$ मदका॰, Da D_5 नदका॰, D_1 T_1 $G_{2\ 4}$ मदका॰, M_2 मनका॰

34 34^{ab} = (var) Viṣṇu 2 4 69^{cd} — ^{a}) K_4 B Da_1 Dn_2 $D_{1\ 4}$ (before corr) $_6$ मगा, K_5 नगा ; T_1 G मका, T_2 मका, M म(M_1 म)दा $K_{0\ 2}$ ब्रह्माणि (K_0 ॰ण) भूयिष्ठा — ^{b}) K_{0-2} सुकर्म॰ B_3 सदा, D_4 भृश, S च ते (for नृप) — ^{c}) $Ś_1$ K_2 मपकेषु, K_4 B_3 Cc मसके॰, $D_{3\ 7}$ T_2 मगधे॰ (D_3 marg *sec m* ॰के॰) K_4 D_6 T G_{2-4} $M_{3\ 5}$ च, Da_2 D_5 [ऽ]नु, D_7 [ऽ]पि (for तु) $K_{0\ 1}$ मपके तु राजधान्या, M_1 मकशेरतुराजन्या (corrupt) — $K_{3.5}$ D_2 om 34^d–35^a — ^{d}) $Ś_1$ K_{0-2} सत्यसंमता , D_3 सत्यवादिन (for सर्वकामदाः)

35 $K_{3\ 5}$ D_2 om 35^a (cf v l 34) — ^{a}) $Ś_1$

सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ।
शूद्रास्तु मन्दगे नित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ॥ ३५
न तत्र राजा राजेन्द्र न दण्डो न च दण्डिकाः ।
स्वधर्मेणैव धर्मं च ते रक्षन्ति परस्परम् ॥ ३६
एतावदेव शक्यं तु तस्मिन्द्वीपे प्रभाषितुम् ।
एतावदेव श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

संजय उवाच ।
उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा ।
यथाश्रुतं महाराज ब्रुवतस्तन्निबोध मे ॥ १
घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकोऽपरः ।

C 6 443
B 6 12. 2
K 6 12. 2

Ko-2 मानगेषु, B D (except D1. 3 7, D2 om) मानमाश्च — b) K5 B Da Dn D4 5 7 8 T2 G2 वैश्यध(K5 D7 °क)र्मो°, T1 G1. 3 4 M3. 4 वैश्या धर्मो° — d) D3 धर्मकामार्थसयुक्ता, S शूद्रा (T2 M1-3 5 °रा) धर्मार्थकोविदा — Dn1 om 35cd — c) Ko 2 Da2 D5 M1-3 5 शूद्राश्च; T G M4 शू(G1 रु)द्रका (for शूद्रास्तु) K3-. D1. 2 S म(G4 म)दके, B D3. 4 6 8 मदगा, Da1 Dn2 मदका, Da2 D5 नंदका (for मन्दगे) — f) B3 4 Da1 D3 5 °शालिन°.

36 With 36, cf. B 12 59 14, Brahmānda 1 19 106, Vāyu 49 103, Matsya 122 44 — a) T1 G तस्य (for तत्र) M4 राज (for राजा). D6 धर्मज्ञैर् (for राजेन्द्र) — b) T1 G4 दण्ड्यो Ko 2-5 B Da2 Dn2 D1-3. 5 7 8 G2 Ca दाडिका, D6 मुद्रिका, T1 G4 Cd दडका, G1 3 M दां(G3 द)डिक; Cc दण्डिका (as in text). — c) K1 (by corr) 2 स्वधर्मेनैव, D6 स्वकर्मणि च B Da1 (by corr) Dn D4 7 8 धर्मज्ञास्, Da1 (before corr) a2 D5 धर्मज्ञ, S राजेंद्र (for धर्मं च). Ko स्वधर्मेण न वै धर्मं — d) K5 रक्ष्यति

37 = (var) Brahmānda 1 19 107, cf Vāyu 49 104ab — a) K4 Da D5 ते (for तु) — b) K4 ह्यस्मिन्, B D (except D2 3 7) T2 तत्र (for तस्मिन्) K3. 5 D2 देशे (for द्वीपे) K4 °पित T1 G द्वीपेत्र प्रतिभापितु, M4 तद्रूप तु प्रभापितुं — c) K3 5 B Dn D1 2 4. 8 M1-3 5 एतदेव च (D2 om च, M1-3 5 हि) श्रो°, T G एतदेव च (T1 G4 तु) वक्तव्यं — d) Da D. शोकद्वीपे

Colophon — *Sub-parvan* K3 जवूद्विपविनिर्माण, K4 B जवूपंडनिर्माण, K5 D3 जवूद्वीपनिर्माण, Da D2 4 6 8 जंवूखडनिर्माण — *Adhy name* D1 जवूद्वीपवर्णन, D6 शाकद्वीपनिरूपण, M1-3 5 जबू(M5 °बु)द्वीपविष्कमकथन, M4 भुवनकोशे शाकद्वीपकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Ko 8, K5 Da2 D1 5 M1 3-5 12 (as in text), Dn T G M2 11 — *Śloka no* Dn1 D5 38, Dn2 37 — *Aggregate śloka no* K5 436, D1 423

13

1 = (var) Brahmānda 1 19 51, Vāyu 49 46 — ab) Cc उत्तरेषु (as in text) K2 4 5 B Da Dn D4-6 8 °षु च, D1 G3 °ण तु T1 G transp कौरव्य (G2 कौरव) and द्वीपेषु M4 वर्षेषु (for द्वीपेषु) D3 M1-3 5 श्रूयता K4 मया, B1 कथ, G3 कथा; M2 यथा (for कथा) Cv उत्तरेषु तु कौरव्य द्वीपे द्विपु — c) = 16c B Da Dn D4-6 8 एव तत्र, G3 तथा श्रुतं, M यथाश्रुति — d) K4 B Dn D4 6 8 ब्रुवतश्च, D7 °तस्तां, T2 °तस्तान्, G2 °तस्त — After 1, M1-3 ins

56* दुग्धोदकसमुद्रोऽन्य पुनरिक्षुरसोदकः ।

[M2 दुग्धोदक]

2 a) K2 Da1 D1 G3 घृततोय, G1 घृततोय, G2 कृतोदकः, Cc घृततोय (as in text) K4 समुद्रोद-; D1 -समुद्रोय, T2 G1-3 M °द्रो वै (M4 य) — b) K4 दधिमडस्तत पर, B3 Da2 D5 °मडोदकः परः, D6

13 2 2

सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो *घर्मसागरः ॥ २
परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपा नराधिप ।
सर्वतश्च महाराज पर्वतैः परिवारिताः ॥ ३
गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् ।
पर्वतः पश्चिमः कृष्णो नारायणनिभो नृप ॥ ४
तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः ।
प्रजापतिमुपासीनः प्रजानां विदधे सुखम् ॥ ५
कुशद्वीपे कुशस्तम्बो मध्ये जनपदस्य ह ।
संपूज्यते शल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ॥ ६
क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरी रत्नचयाकरः ।
संपूज्यते महाराज चातुवर्ण्येन नित्यदा ॥ ७
गोमन्दः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुमान् ।
यत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोचनः ।
मोक्षिभिः संस्तुतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ॥ ८

°दुग्धोदकोपर, T2 °मण्डोदकोपरं, M °मण्डोदकस्तथा Cc cites दधिमण्ड — T2 om 2c–4d — c) Co सुरोद (as in text) Ś1 K3–5 D2 8 सुरस°, K0–2 परम° (for सागर°) D1 सुरासमरसश्चैव, D6 घृतश्च सुरसश्चैव, D7 सुरोदेक्षुरसौदैव — d) M2 ततोन्यो All MSS (for T1 G4 see below, T2 om) Cc घर्म(K0–2 D6 जल°, D1 हीक्षु°, M4 गुळ)सागर — For 2, T1 G4 subst

57* इक्षूदश्च सुरोदश्च सर्पि क्षीरोदधिस्तदा ।
दधिमण्डोदधिश्चान्य शुद्धोदधिरथो महान् ।

3 T2 om 3 (cf v l 2) — a) Co as in text — b) M1–3 5 द्वीपा सर्वे (by transp) D5 सर्वद्वीपा ससागरा — c) K4 सर्वत सु, B Da Dn D4 5 7 8 पर्वताश्च, T1 G4 स्वस्वतुल्यैर् (for सर्वतश्च) — d) B D (except D2 3 6) S Co समुद्रै (for पर्वतै)

4 T2 om. 4 (cf v l 2) — a) Ś1 K0 1 गिरि° (for गौर°) Cv गौरस्तु मध्यमे (as in text) K5 गोरस्तु मध्यमो द्वीपो — b) Ś1 K0–2 गौरो (for गिरिर्) K3 ममशिलो, K5 D2 नामशिलो, Da1 Dn1 मानशिलो, D6 मेरुशिला, D7 S (T2 om) मणिशिलो, Ca c d मानशिलो (Cd °ला) — c) K2 3 5 B1 3 4 D (except D7) Cc पश्चिमे (for °म) D3 कृष्णे B2 पश्चिमे पर्वत कृष्णो — d) K2 B1 2 4 Da Dn D4 5 8 °सखो, K4 °मुखो, B3 °मथो (for °निभो) K3 5 D2 नाम्नी(K5 नाना, D2 नाम्नि)भो नृपसत्तम (sic)

5 = (var) Brahmānda 1 19 42, Vāyu 49 38cdef, Matsya 122 62c–63b — a) B1–3 तेषु, T2 तानि (for तत्र) T1 G M (except M4) transp रत्नानि and दिव्यानि — b) D7 वासव, G1 3 केवल (for केशव) — c) Ś1 K0–2 °मुपासीन, K3 5 D1–3 6 S °रुपा(D1 3 °रुदा)सीन, K4 प्र*****सीन, B4 Dn D4 8 प्रसन्नश्चाभवत्तत्र — d) K4 B2–4 Da2 Dn D4 5 8 व्यदध(D3 °धा)त्, B1 S विदधत् B3 स्वय

6 With 6ab, cf Brahmānda 1 19 139ab, Vāyu 49 133cd, Matsya 123 37ab — a) G2 °द्वीप Ś1 K0–2 Da2 °स्तभो (for °स्तम्बो) Dn D4 8 कुशस्तभ (D3 °व) कुशद्वीपे, T2 °स्तभो मध्यके तु — b) T2 द्वीपे (for मध्ये) B1 3 T G2 4 M1–3 5 च, B2 G1 3 M4 तु (for ह) Dn1 D4 मध्ये जनपदे सह, D6 मध्येजनपद शुभ — After 4ab, T1 G4 M2 ins

58* सपूज्यते हि प्लक्षश्च स्वदी[? द्वी]पख्यातिकृद्यथा ।

— c) K2 4 B1 3–5 D शाल्मलिश्च, K3 शाल्मळी च, K5 शाल्मलिके, B2 शाल्मलश्च, T G1 3 4 शल्मली च — d) K0 द्वीपं, Da द्वीप Ś1 K0 1 शल्मलि°, B2 Da M2 3 5 शाल्मल°. K5 नृप क्रौंचो तथापर

7 a) K3 5 D2 S (except T2 M4) महान्, D7 तथा (for महा-) — b) Ś1 K3 5 Dn1 (before corr) D1 3 6 G2 3 M2 4 गिरिरत्न°, T2 गीतवादित्र निस्वनै — c) Da1 स पूज्यते — d) K0 चतुर्वर्ण्येन, K2 D6 चातुर्वर्णेन K4 B3 D3 T1 नित्यश

8 a) K2 4 B Da Dn D4 5 8 T2 G3 M1–3 5 गोमत, K3 5 D2 3 6 7 °मेद; T1 गामंद, G1 °मद, G2 °मद — b) B Da Dn D4 5 8 स(D3 सा) र्वधातुक T2 सुमहान्सर्वथा महान् — c) Ś1 K0–2 तत्र T G M1–3 5 वसते भगवान(T2 M2 3 5 °न्य)त्र, M4 सेवते भगवानत्र — e) G2 मोक्षद K2 G2 सस्तुते, K4 **तो; B Da Dn D4 5 7 8 सगतो — f) M4 त्रिशूली परमेश्वर

कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः ।
सुधामा नाम दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ ९
द्युतिमान्नाम कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः ।
चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः ॥ १०
षष्ठो हरिगिरिर्नाम षडेते पर्वतोत्तमाः ।
तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः प्रविभागशः ॥ ११
औद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमण्डलम् ।
तृतीयं वै रथाकारं चतुर्थं पालनं स्मृतम् ॥ १२
धृतिमत्पञ्चमं वर्षं षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् ।
सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षपुञ्जकाः ॥ १३
एतेषु देवगन्धर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर ।
विहरन्ति रमन्ते च न तेषु म्रियते जनः ॥ १४
न तेषु दस्यवः सन्ति म्लेच्छजात्योऽपि वा नृप ।
गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव ॥ १५
अवशिष्टेषु वर्षेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर ।
यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु ॥ १६

C 6 4*8
B 6 12 17
C 6 12 17

---

9 With 9, cf Brahmānda 1 19 54, Vāyu 49 19 — a) D1 कुशे, T1 G M2 शाक- (for कुश) After कुशद्वीपे, K1 *repeats* the portion of the text from कुशस्तम्भो in 6a, up to the end of st 8 — b) K5 विद्रुमे, M1. 3 [S]तिद्रुमैस्, M4 हि द्रुमैश् Ś1 K0 1 चितैः, K5 स्थित (for चित) — c) K2 Dn D4 8 स्वनामनामा, K4 B1 2 4 Da D1 6 सुनामनामा (Da1 m D1 °म), B3 D3 6 7 सुदामा नाम, T G सुनामा नाम, M सुदामो नाम (M2 5 °मा) — ⊛ Cc हेमपर्वत इति द्युतिमतो विशेषणम् । ⊛

10 = (var) Brahmānda 1 19 55, Vāyu 49 50 — a) T2 क्षत्रि° (for द्युति°) D6 राजेंद्र (for कौरव्य) — b) G2 हरि° — T2 om 10c–12b

11 T2 om 11 (cf v 1 10) — a) = Brahmānda 1 19 56a, Vāyu 49 51a T1 G M2 षष्ठो गिरिर्हि (G3 °गिं, M2 °ह)रिर्नाम — b) T1 G सप्तैते (for षडेते) K8 रत्नपर्वता (for पर्वतो°) — 11cd = (var) 6 12 22ab, Brahmānda 1 19 57ab, Vāyu 49 52ab, Matsya 122 63cd — c) S (except G1 3, T2 om) एषाम्, Cv तेषाम् (as in text) Cc v अन्तरविष्कम्भ (as in text) — d) K4 * * भागश, B3 4 D4 8 S (T2 om) सर्व°, B1 2 पूर्व°, Da1 m कर्म°, Da2 Dn D6 पर्व°

12 = (var) Brahmānda 1 19 57c–58b, Vāyu 49 52c–53b — T2 om 12ab (cf v 1 10) — a) K3 5 D7 उद्भिद — b) Dn2 रेणु° (for वेणु°) — c) Ś1 च सुधा°, K0-2 च सुरा°, K3 5 B4 Dn D1-4 6 8 सु(K3 5 D1 2 स्व)रथा°, K4 B1-3 Da D5 7 सु(D7 स्व)रथ नाम, M4 द्वैरथाकार (for वै रथा°) — d) K4 लमन, B1 लभन, B2 3 T G4 लवन, B4 Da2 Dn D4 6 8 ल(Dn1 ज)यक, Da1 लवूक, D6 कवल, G2 लंबलं, M द्राव (M2 °वि)ण (for पालन) D3 मत (for स्मृतम्) G1 3 चतुर्थं वलि(G3 °ल)मडित

13 = (var) Brahmānda 1 19 58c–59b, Vāyu 49 53cdef — a) T G transp द्युतिमद् and पञ्चम D7 पचम द्युतिमत च — b) M2 5 वर्षं षष्ठ (by transp) Da D5 प्रभावन, D4 प्रभास्कर K4 प्रभाकरमत पर — c) K1 3 B1. 3 D2 3 5-8 T G2 4 M कपिल, D1 भारत, G1 3 पिप्पल — d) K2 पुंजवर्षका°, B Da Dn D3-5 7 8 Ca c वर्षलंभका (Dn1 °जभका, D3 7 °पर्वता, D5 °सभवा°, Cc °लबका°), S वर्षपूजका° (T1 G2 4 °जिता)

14 = (var) Brahmānda 1 19 17, 59c–60b, Vāyu 49 15, 54, Matsya 122 27c–28b — b) B D6 7 T1 G4 जगदीश्वर (D6 °रे, T1 G4 °रा), Da1 T2 G3 M2 °तीश्वर° (G3 °रा) — c) B4 Da2 Dn D1 4 5 8 विहरते, S विचरति (G3 °रन्त), Cc विहरन्ति (as in text) Da1 विहरते च रमंते च (hypermetric) — d) K3 5 D2 तत्र (for तेषु) K3 G3 जना (for जन°)

15 = (var) Brahmānda 1 19 60c–61b, Vāyu 49 55 — a) B2 दन्यव° — b) K0 D7 °जातो, Da D5 °जात्या D1 म्लेच्छा जात्या विकास्तथा (sic) — c) D7 T1 G4 °प्राया K (except K4) D1-3 6 7 जनस्तत्र, T1 G4 जना सर्वे, G2 3 जन सर्वा — d) D7 G2 3 सुकुमाराश्च G3 पार्थिवा

16 a) B Da Dn D4-6 8 T2 M1 सर्वेषु — b) B4 नृपसत्तम, Da D5 मनुजाधिप, D3 °जेश्वर, D8 जगतीश्वर D7 प्रवक्ष्यामि जनेश्वर — B1 om 16cd — c) = 1c Da D5 श्रुता, D6 °इम (for °श्रुत) — d) D6 T G °ष्येक° (for °व्यग्र°)

7
17

क्रौञ्चद्वीपे महाराज क्रौञ्चो नाम महागिरिः ।
क्रौञ्चात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ॥ १७
अन्धकारात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः ।
मैनाकात्परतो राजन्गोविन्दो गिरिरुत्तमः ॥ १८
गोविन्दात्तु परो राजन्निविडो नाम पर्वतः ।
परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कम्भो वंशवर्धन ॥ १९
देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ।
क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥ २०
मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्वह ।
उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः ॥ २१
अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ।
मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ २२
सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जनाधिप ।
एते देशा महाराज देवगन्धर्वसेविताः ॥ २३
पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नमान् ।
तत्र नित्यं निवसति स्वयं देवः प्रजापतिः ॥ २४
तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षिभिः ।
वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः पूजयन्तो जनाधिप ॥ २५

---

17 With 17, cf Brahmāṇḍa 1 119 66ᶜ–67ᵇ, Vāyu 49 61, Matsya 122 81ᶜᵈ — ᵃ) G1. 3 क्रौंचद्वीपो — ᵇ) M2 क्रौंच K1 om from महा गिरि up to वामना in 17ᵈ — ᶜ) K3 5 D2 वामनश्च, T1 वामनके (for °नको) Da1 क्रौंचात्परेण वामेन — ᵈ) Da1 कोमनादध°, G2 वामरादड°, T2 वामनाद्दंड°

18 ᵃ) T2 दड°, G2 अड° (for अन्ध°) — D2 om (hapl) 18ᵇᶜ. — ᵇ) D6 मेनक° T2 मैनाभ पर्वतोत्तम — ᶜ) K5 °त्परमो, Da1 D5 °त्पर्वतो, D3 °च्च परो, D6 मेनकाच्चापरो — ᵈ) Ko 2 T1 G1. 4 गोविंद-, M गोमतो D5 om from गिरि up to विडो in 19ᵇ B2 गिरिरुच्यते, D1 T2 °सत्तम

19 D5 om up to विडो in 19ᵇ (cf v l. 18) — ᵃ) K5 गोमदात्, T1 G4 M गोमंतात् (for गोविन्दात्) K3–5 B Dn D2 4 7 8 T2 G1. 3 परतो, Da पर्वतो, D1 6 च परो D6 भूप (for राजन्) — ᵇ) K5 निधिर्गो, B1 3 निर्विदो, Da D7 निर्विदो, D3 निविडि° (marg sec m °वडो), D6 द्रविडो, T1 G2 4 M1–4 निविलो, G1. 3 निश्चिलो, M5 निमिलो D1 पार्थिव° (for पर्वत°) — ᶜ) Co पर° (as in text) G1 पर तद्, G3 पर तु D6 द्रविणस् (for द्विगुणस्) — ᵈ) K2 विष्कुभो, Da1 विकुंभो, D2 विकुभो, Co विष्कम्भो (as in text) Ś1 Ko–2 वर्षवर्धन° (K2 °न), Da D2 5 S (except G1 M2) वशवर्धन ; D3 वर्ष° पर्वत°

20 ᵃ) Da1 देशास् M च (for प्र-) — ᵇ) T1 G M1 3. 5 तान्मे D3 (before corr) 3 निगदित° — 20ᶜᵈ = Brahmāṇḍa 1 19 71ᶜᵈ, Vāyu 49 66ᵃᵇ, Matsya 122 84ᶜᵈ — ᶜ) D6 कौशलो — ᵈ) K5 वामनश्च Ko मनोनग° ; K1 °गत

21 = (var) Brahmāṇḍa 1 19 72, Vāyu 49 66ᶜ–67ᵇ, Matsya 122 85 — ᵃ) Ko मनोनगात् D7 (m as in text) चोष्टो, T1 G4 तूष्णो, M4 कृष्णो (for चोष्णो) K1 2 मनोरगा(K1 °शा)त्परो चोष्णो (sic) — ᵇ) M4 देशा Da1 D2 T2 G3 °द्वह°, G2 °त्तम. — Ko om 21ᶜᵈ — ᶜ) D7 (m as in text) उष्ट्रात्, T2 विष्णोत् (sic!); M4 कृष्णात् B2 पंच (for पर°) B3 प्रावरश्च, Da1 प्रादरकः — ᵈ) Ś1 K4 B Da Dn D1–3 G1 2 4 प्रावाराद्, G3 प्रवराद्- T2 दड° (for अन्ध°)

22 = (var) Brahmāṇḍa 1 19 73, Vāyu 49 67ᶜ–68ᵈ, Matsya 122 86 — ᵃ) K3 °कारकदेशांस्तु, D1 °कादेकदेशे तु, T2 दडकारकदेशात्तु, M अंधकारात्परो देशो — ᵇ) T G (except G2) °देशोपर° स्मृत°, M °देश° प्रकीर्तित — ᶜ) Da1 °देशोपर° — ᵈ) K3 तदुलिस्वन°, D6 दुदुभि° सह

23 23ᵃᵇ = (var) Brahmāṇḍa 1 19 74ᵃᵇ; Vāyu 49 68ᶜᵈ, Matsya 122 87ᵃᵇ — ᵇ) G2 गौर° प्रायो Da1 T2 जनाधिप°, M2 नराधिप D3 °प्रायजना° वृत° — ᶜ) G3 ये ते (for एते) — ᵈ) K3 5 D2 6 सिद्ध° (for देव°)

24 T2 om 24–25 — ᵇ) K3 D2 गिरिश्च (for पर्वतो) D5 °दत्त° (for °रत्न°) K5 गिरिश्च मणिरत्नवान् — ᶜ) B Dn D6 3 प्रभवति, Da D4 5 T1 G प्रवसति

25 T2 om 25 (cf. v l 24) — ᵃ) Ko पर्युपास्यते — ᵇ) D3 सह (for सर्वे) Ś1 Ko–2 प्रजापतिं, K3 सहर्षिभि°, B Da Dn D1 4 5 7 8 म(Dn2 स)हर्षय — ᵈ) B2 4 पूजयते, D1 पूज्यंतेत्र D3 6 नराधिप

जम्बूद्वीपात्प्रवर्तन्ते रत्नानि विविधान्युत ।
द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुनन्दन ॥ २६
विप्राणां ब्रह्मचर्येण सत्येन च दमेन च ।
आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ २७
एको जनपदो राजन्द्वीपेष्वेतेषु भारत ।
उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते ॥ २८
ईश्वरो दण्डमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः ।
द्वीपानेतान्महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा ॥ २९
स राजा स शिवो राजन्स पिता स पितामहः ।
गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपण्डिताः ॥ ३०
भोजनं चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपस्थितम् ।
सिद्धमेव महाराज भुञ्जते तत्र नित्यदा ॥ ३१
ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः ।
चतुरश्रा महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ॥ ३२
तत्र तिष्ठन्ति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः ।
दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ।

C 6 475
B 6 12.33
K 6 12 33

26 = (var) Brahmānda 1 19 143, Vāyu 49 137, Matsya 123 41^c–42^b — ^a) Ś1 Ko–2 Da1 M1. 3–5 जबु°, K3 जवूद्विपात् — ^b) K3–5 D2 3 T2 G2 च (for [उ]त) — ^c) K3 द्विपेषु — ^d) K4 B1–3 D (except D1 2 6 7) T G M4 कुरुसत्तम

27 = (var) Brahmānda 1 19 144, Vāyu 49 138, Matsya 123 42^c–43^b — ^a) Dn D4 8 ब्रह्मचर्येण सत्येन — ^b) Dn D4 प्रजानां, D8 विप्राणा (for सत्येन) B2 Dn D4 8 हि (for the first च) — B4 om. 27^c–28^d — ^c) G2 आरोग्यायुष (hypermetric) S (except T2) °प्रमाणेभ्यो — ^d) Ko 2 तथा, K3 5 D2 मतं (for तत°)

28 B4 om 28 (cf v 1 27) — ^a) D1 T1 G1 3 4 एते (for एको) T1 G3 4 °पदा Ca v एको जनपद° (as in text) — Ś1 Ko 1 om (hapl) 28^b–30^a — ^b) K2 G3 द्वीपेषु तेषु, K3 द्विपेष्वे°, M1 द्वीपेष्वेकेषु — ^c) G4 जान° D7 तेषु — ^d) D1 °श्रेष, T1 G1 2 4 °श्चैव, G3 °श्चैषु (for °श्चैक) K2. 5 D2 3 T2 प्रवर्तते

29 Ś1 Ko 1 B4 om. 29 (for Ś1 Ko 1, cf v 1 28) — 29^ab = (var) Brahmānda 1 19 146^ab, Vāyu 49 140^ab — D6 om (hapl) 29^d–32^c — ^d) K4 B1–3 सर्वदा°, K5 सर्वदा, D1 S नित्यशः

30 D8 om. 30 (cf. v 1 29) — With 30^ab, cf Brahmānda 1. 19 146^cd, Vāyu 49 140^cd — Ś1 Ko 1 om 30^a (cf v 1 28) — ^a) K2 5 D2 7 स सखा, D1 स गुरू, T2 स चिवान् (sic) (for स शिवो) — ^b) Ś1 Ko 1 सदा लोक, K2 4 Da2 Dn D1 4 5 8 स पिता प्र-, D3 पिनाकी स, T1 प्रेपितोय, T2 प्रेपता य, G1 M2 3 5 प्रेक्षको य, G2 3 प्रेक्षिताया, G4 पेपिताया (sic), M1. 4 प्रेक्षिता (M4 °तो) य (for स पिता स) S प्रजापति° — With 30^cd, cf Brahmānda 1 19 145, Vāyu 49 139 Matsya 123 43^c–44^b — ^c) Cc गोपायति (as in text) K3 नरश्रेष्ट° (for °श्रेष्ठ) — ^d) Ko–2 सजड मडिता°, B3 सततपडिता°, D1 सर्वा यथा तथा, D3 स्वयमतद्रित°, T1 G1 4 M1–4 सजळ(T1 G4 °ल)-पडिता°, T2 सम्प्रळय° स्थिता°

31 = (var) Brahmānda 1 19 147, Vāyu 49 141, Matsya 123 44^c–45^b, cf Viṣṇu 2 4 93 — D6 om 31 (cf v 1 29) — ^a) T2 भोज्यानि K3 5 D2 चैव (for चात्र) — ^c) D3 स्वयमेव, S (except T2) एवमेव (for सिद्ध°) B2–4 D (except D2 3. 7, D6 om) महावाहो — ^d) B3 भुज्यते B3 Da D5 S तद्धि (G2 तस्य) (for तत्र) B2 4 Dn D1 3 4 8 तद्धि भुजति नित्यदा

32 D6 om 31^abc (cf v 1. 29) — With 32^ab, cf Brahmānda 1 19 149^ab, Vāyu 49 143^ab — ^a) K3 5 D2 3 अत° पर K3 5 D2 7 सदा रम्या (for समा नाम) — ^b) Cc लोकसस्थिति° (as in text) — ^c) K2 4 B Dn D1 3 4 8 T2 चतुरस्र, K3 5 Da D2 5 Ca °रस्रा (K5 Da1 °स्रा), G1 3 °रश्रं, Cc v °रश्रा (as in text) — ^d) K6 त्रयस्त्रिंशति° मडल, Ca त्रयस्त्रिंशन्मड° (sic) Cc v cite त्रयस्त्रिंशत् and मडल

33 ^b) S लोकविश्रुता° — ^d) Ś1 Ko–2 °वता-दिका°, M °वतौ तथा (M4 °तोदय°) — ^e) Ko–2 सुप्रतीकास्, T2 सप्रतीकस् Dn D4 T1 G2 4 तदा, D1 तस्य (for तथा) — ^f) Ko 5 D8 G3 M1 3–5 °मुखा°, D6 °नना

सुप्रतीकस्तथा राजन्प्रभिन्नकरटामुखः ॥ ३३
तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ।
असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ३४
तत्र वै वायवो वान्ति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव च ।
असंबाधा महाराज तान्निगृह्णन्ति ते गजाः ॥ ३५
पुष्करैः पद्मसंकाशैर्वर्ष्मवद्भिर्महाप्रभैः ।
ते शनैः पुनरेवाशु वायून्मुञ्चन्ति नित्यशः ॥ ३६
श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः ।
आगच्छन्ति महाराज ततस्तिष्ठन्ति वै प्रजाः ॥ ३७

धृतराष्ट्र उवाच ।

परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया संजय कीर्तितः ।
दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि संजय ॥ ३८

संजय उवाच ।

उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहान्मे शृणु तत्त्वतः ।
स्वर्भानुः कौरवश्रेष्ठ यावदेष प्रभावतः ॥ ३९
परिमण्डलो महाराज स्वर्भानुः श्रूयते ग्रहः ।
योजनानां सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य वै ॥ ४०
परिणाहेन षट्त्रिंशद्विपुलत्वेन चानघ ।

---

34 ^{a}) Ś1 Ko-2 च (for तु) — ^{b}) K3 5 D2 च वक्तुम् (for संख्यातुम्) K5 अहोत्सहे — ^{c}) D1 2 6 °ख्याता Ś1 Ko-2 च (for स) — ^{d}) K3 तदा, Da1 स्वथा

35 ^{a}) S (except T2 G2) तत्रैव (for तत्र वै) Ko यांति — ^{b}) K4 B1-3 Da Dn D4 5 7 8 S हि (for च) — ^{c}) K4 B Da Dn D1 3-6 8 असवद्धा, T G असरु(G2 °क्रु)द्धा, M अविच्छिन्ना — ^{d}) D3 G2 M5 तानि गृह्णति Da1 ते जना°, D1 6 वै गजा°

36 ^{a}) Ca c d पुष्करै° (as in text) — ^{b}) K1 व**द्भिर्, K2 T1 G2 4 वर्पव°, K4 B Da Dn D4 5 8 विकस°, D1 धर्मवि°, D2 वर्पम°, D6 प्रवर्प°, D7 वर्पवद्भिर्, T2 M वपुष्मद्भिर्, G1 corrupt, G3 सगवद्भिर्, Cc विवर्पद्भि° D1 महाग्रहै, D6 महाप्रभो, G1 2 सहाप्रभै° — ^{c}) K3 5 D1 2 ते करै°; B1 2 4 Da Dn D4-6 8 शतधा, G2 आननै° (for ते शनै) K4 B3 °वात्र (for °वाशु) — ^{d}) B1 2 4 Da2 Dn D1 4-6 8 ते तान्, D3 वात, S वातान् (G2 M4 °ता, M5 °चान्) (for वायून्) Da1 ततोन्मुचति T2 वृश्चति, Cc मुञ्चन्ति (as in text) K3 5 D1-3 नित्यदा

37 ^{a}) G2 वसद्भिर्, M5 शश्वद्भिर् Da1 (before corr) a2 D6 °मानास्ते, D2 °मानात्तु, D3 G2 °मानस्तु — ^{b}) B3 Da D5 6 इव, D1 अपि (for इह) Ś1 Ko-2 वायव, D3 G2 मारुत — D3 om 37^{c}-38^{b} — ^{c}) T2 गच्छति च (for आग°) B4 महावाहो (for °राज) — D6 om (hapl) 37^{d}-40^{a} — ^{d}) C6 तिष्ठन्ति (as in text) Ś1 Ko 2 ता(K2 त)न्निगृह्णति ते गजा° (= 35^{d}), K1 corrupt, Ca as in text

38 D6 om 38, D3 om 38^{ab} (cf. v l 37) — ^{a}) Co पर (as in text) K5 पुरो वै, T1 G परमो, T2 M परो मे T2 यावत् (for ऽत्यर्थं) — ^{b}) K4 T2 कीर्तित — ^{c}) K3 ∪ दर्शन, D2 दर्शत K3 5 M2 द्विप° — ^{d}) Cc उत्तर (as in text) D3 वद (for ब्रूहि)

39 D6 om 39 (cf v l 37) — ^{b}) Ko गृहान्मे, K3 D2 ग्रहाश्च, K4 B Dn1 ग्रह वै, K5 गृहाश्च, Da Dn2 D4 5 8 ग्रहान्वै Cc cites मे — ^{c}) K3 5 D2 यथावत्, K4 B Da1 (before corr as in text) Dn D4 5 8 Ca c स्वर्भानो S पुरुषव्याघ्र (for कौरव°) — ^{d}) K2-5 B Dn D1 2 4 7 G1-3 M1-3 5 यावदेव B3 प्रभापत°, S स्वभावत (T2 सभावका°), Ca c प्रभावत° (as in text)

40 D6 om 40^{a} (cf v l 37) — ^{a}) = 6 6 12^{c} Hypermetric Ca c परिमण्डलो (as in text) — M4 om (hapl) 40^{d}-42^{a} — ^{d}) Ko-3 5 Da D1 2 4 द्वादशस्य वै, T1 G4 °श(T1 °शा)स्य च; G1 3 °श स वै, M1-3 ∪ °दश स्मृत° ,

41 M4 om 41 (cf v l 40) — ^{a}) D3 परीणा°; T2 परिमाणेन, Ca. c v परिणाहेन (as in text) — ^{b}) Ca c विपुलत्वेन (as in text) K2 विपुलतेन चानघ, D1 विपुलश्चेत्तनानघ (corrupt); T G विपुलेन तथा(T2 °दा)नघ, M (M4 om) द्विगुण च तथानघ, Cv as in text — ^{c}) Ś1 Ko 1 3 5 D1-3 7 सहस्राणि (for शतान्यस्य) Cv षष्टिमाहु:

षष्टिमाहुः शतान्यस्य बुधाः पौराणिकास्तथा ॥ ४१
चन्द्रमास्तु सहस्राणि राजन्नेकादश स्मृतः ।
विष्कम्भेण कुरुश्रेष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम् ।
एकोनषष्टिवैपुल्याच्छीतरश्मेर्महात्मनः ॥ ४२
सूर्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वे चान्ये कुरुनन्दन ।
विष्कम्भेण ततो राजन्मण्डलं त्रिंशतं समम् ॥ ४३
अष्टपञ्चाशतं राजन्विपुलत्वेन चानघ ।
श्रूयते परमोदारः पतंगोऽसौ विभावसुः ।
एतत्प्रमाणमर्कस्य निर्दिष्टमिह भारत ॥ ४४
स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महत्तया ।
चन्द्रादित्यौ महाराज संक्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ ४५
इत्येतत्ते महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा ।
सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि ॥ ४६
यथादृष्टं मया प्रोक्तं सनिर्याणमिदं जगत् ।
तस्मादाश्वस कौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति ॥ ४७
श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम् ।
श्रीमान्भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः ।
आयुर्बलं च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते ॥ ४८
यः शृणोति महीपाल पर्वणीदं यतव्रतः ।
प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः ॥ ४९

C 6 493
B 6 12 51
K 6 12 51

सहस्राणि — Ś1 K0 1 om (hapl) 41^{d}–43^{a}. — ^{d}) S पुरा (for बुधाः)

42 Ś1 K0 1 om 42, M4 om 42^{a} (cf v l. 41, 40) — ^{a}) K4 सहस्रेण — ^{b}) D3 राजन्नेकादशैव तु, T2 शतन्नेकादशस्थित (sic) — ^{c}) K2 विष्कुमेन, K3 5 Dn2 D1–3 6 7 विष्कमेन, G4 °भेना D6 नरश्रेष्ठ — ^{d}) D3 मडल — ^{e}) K2 5 °ष्टिविष्कुभ; K3 Da2 D5 M °ष्टिविष्कम, K4 B Dn D4. 6 °ष्टिविष्कम, Da1 °ष्टिर्विष्कुभ, D1 °ष्टिविष्कंभात्र्, D2 °ष्टिविष्कुत, D3 8 °ष्टिर्विष्कम, D3 (marg sec m) °ष्टिविपुल, D7 (sup lin as in Da1) °ष्टिविस्तार Ca. c cite एकोनषष्टि — ^{f}) Da1 D1 °रश्मिर्; D5 °रश्मि T2 महात्मभि

43 Ś1 K0 1 om 43^{a} (cf v l. 41) — ^{a}) S सूर्यस्त्वष्ट (G2 °स्त्विपा) — ^{b}) T2 योजनानि कुरूद्वह — ^{c}) Ś1 K0–3 5 Da1 Dn1 D1–3 7 M4 विष्क (K2 °ष्कु-, D2 °कु)मेन B2 S महाराज (for ततो राजन्) — ^{d}) K2 D. G1. 2 M4 त्रिशतं, K4 B2–4 Dn D1. 4 6 8 त्रिंशता, M1–3 5 त्रिगुण B1 मतं, S स्मृत (for समम्)

44 ^{a}) Ś1 K0 D1 अष्टापचा°, Da1 Dn2 अष्टपंच° — ^{b}) M1–3 5 भारत, M4 चायत (for चानघ) K3 5 D2 विपुलत्वे य (K5 त) यानघ (D2 °घ) — ^{d}) Ś1 lacuna, K0–2 मडलस्तु, K3 5 Da D5–7 पतंगो वै, K4 B Dn D1–3 पतगोमौ, S पतग स Cc cites पतग Ś1 K0–2 विभावसो — ^{e}) D8 °णकर्मस्य

45 ^{a}) D6 M4 तं राहु M4 °त्येको — ^{b}) K4 D1 6 महातपा (D1 °प), D4 G1 महत्तथा, M4 महीपते (for महत्तया) — B3 om. 45^{cd} — ^{c}) K5 चन्द्रादित्योर्, M4 चन्द्रश्चापि — M2 om (hapl) 45^{d}–46^{a} — ^{d}) Da D5 °पो यदुदा°

46 M2 om 46^{a} (cf v l 45) — ^{b}) Da D5 8 पृष्टत, T2 G1 3 M1 3 4 5 पृच्छते D6 °चक्षुष, T2 चात्र चक्षुषा — ^{c}) Da2 D5 सर्वभुक्त Ś1 K0–2 T2 G मया तत्त्व, M महाराज K5 सर्वयुक्त तथा तत्त्वं — ^{d}) G1 शुभम्, G2 धर्मम् (for शमम्) K3 5 D2 तस्मात्त्व शममाप्नुहि

47 ^{a}) K4 B D (except D3 7) यथोद्दिष्टं, T G4 यथादिष्ट D7 तथा (for मया) — ^{b}) K2–5 B D (except D3) Cc सनिर्माणम्; D3 (sec m) सनिर्वादम् Cd cites निर्याण — ^{c}) Ś1 K0–2 4 D7 तदाश्वसिहि; G2 तस्मादाश्वास (for °श्वस) Ś1 K0–2 राजस्त्व (for कौरव्य) Cc आश्वस (as in text) Cd cites आश्वास

48 ^{a}) D3 7 श्रुत्वैव D6 निखिल मर्त्यो, G1 भारतश्रेष्ठ (for भरत°) — ^{b}) Dn1 D4 मनोनुग (for °नुगम्) D7 भूमिपर्वतगोचरा, G1–3 भूमि सर्वमनोनुग — ^{c}) K5 D2 6 राजेन्द्र (for राजन्य) — ^{d}) D2 सिद्धसमत, G1–3 साधुसत्तम (G1 °म) — ^{e}) K4 B Da Dn D4–6 कीर्तिश्च (for वीर्यं च) — ^{f}) K5 तेजस्व (sic) S तेजश्चास्य (M2 3 5 °पि) विवर्धते

49 ^{a}) Da D3 5 महीपाल, S (except T2) महाराज — ^{b}) K0 पर्वाणीद, D3 पर्वणीय — ^{c}) K2 पीयंते, K3 प्रियते — ^{d}) S (except G2) प्र- (for च) Da1 D6 °मह

इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्तामहे वयम् । पूर्वं प्रवर्तते पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ समाप्तं भूमिपर्व ॥

१४

वैशंपायन उवाच ।

अथ गावल्गणिर्धीमान्समरादेत्य संजयः ।
प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् ॥ १
ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोपेत्य दुःखितः ।
आचष्ट निहतं भीष्मं भरतानामभध्यमम् ॥ २
संजयोऽहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ ।
हतो भीष्मः शांतनवो भरतानां पितामहः ॥ ३
ककुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मताम् ।
शरतल्पगतः सोऽद्य शेते कुरुपितामहः ॥ ४
यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत् ।

50 ^{c}) K4 B2 Da D5 T1 G2 4 यत°, D6 सूर्ये (for पूर्वं) B1 3 4 Dn D1 4 7 8 T2 पूर्वै° प्रवर्तित पुण्य

Colophon — *Sub-parvan* K3 B4 Ca जवूख (B4 °ष)डविनिर्माण, K4 5 B1-3 Cc जवू(B1 °बु) षंड(K5 °द्वीप)निर्माण, Da1 जबुखडद्वीपनिर्माण, Da2 Dn D2-6 8 जवू(D6 °बु)खंडनिर्माण, T1 G1 2 4 M भुवनकोश, Cv भूमिपर्वजवूद्वीपखंडनिर्माण All the above MSS (except B1 2 Dn1) and Ca cont समाप्त — *Adhy name* D1 जवूखडवर्णनं; M1. 3. 4 उत्तरद्वीपग्रह(M4 °ग्रहण)कथन, M2 उत्तरद्वीपकथन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 Da2 D1 5 M1 3-5 13 (as in text), Dn2 T G M2 12 — *Śloka no* Dn1 53, Dn2 50, D1 47, D5 51 — *Aggregate śloka no* K5 485

14

1 K3 G4 M1 3 5 om the ref — After the ref., Da D5 ins

59* वचनाद्धृतराष्ट्रस्य कुरुक्षेत्र जगाम ह ।
व्यासस्य वरदानेन त्वरमाणस्तु सजय° ।
दृष्ट्वा तु समरे राजन्क्षणेनैव समागत° ।

— ^{a}) Ś1 K0-2 °ल्गनिर्, T1 G4 °ल्गणिर् K4 B Dn D3. 4 8 S विद्वान्, D1 स्थानात् (for धीमान्) Cd as in text — ^{b}) K4 B D (except D1 2) S सयुगादेत्य (T2 °गांते तु) K4 B D (except D1 2 6 7) S भारत (for सजय°) — 1^{cd} = (var) 6 2 2^{cd} — ^{d}) Ś1 K (except K4) D1 2 6 °भविष्यत° Cc cites भव्य

2 ^{a}) Ś1 K0-2 ध्यायतो धृतराष्ट्रस्य — ^{b}) K4 B Da Dn D3-7 सहसोत्पत्य, D1 T1 G °साभ्येत्य — ^{c}) K3 D1 आचष्टे — ^{d}) K3 D2 G1 2 4 भारतानाम् K0-3 समध्यग (K3 °प), K4 B Da Dn D3 (marg *sec m*) 4-8 S (except G3) पितामह, D1 समुद्यम, D2 अथ द्विप

3 G3 om (hapl.) 3-4 Da1 reads (*sec m*) 3 on marg Before 3, K4 B Da1 (marg) a2 Dn D4 5 8 T G1 2 4 ins सजय उ° (S MSS om. उ°) — ^{a}) K1 °योय, Da2 D5 °यो हि; D1 संशिष्येह — ^{d}) K3 5 D2 6 T1 G2 4 भारतानां

4 K2 (hapl) G3 om 4 (for G3, of v 1 3) — ^{a}) K5 ककुभ , B3 G1 2 ककुद°, D7 प्रधान Ca c. d ककुद (as in text) K3 5 D2 6 Cv °सैन्याना, G1 M1. 3-5 °यौधाना — ^{b}) D2 धाम°, D3 राजन्, D5 धर्म, T2 श्रेष्ठ, Ca c धाम (as in text) D3 वर्म (for सर्वं) G1 °धनुर्भृता — ^{cd}) K5 transp सोऽद्य and शेते B4 सोथ, T1 G4 सौम्य (for सोऽद्य)

5 ^{a}) K3. 5 D2 °र्यंमुपा° — ^{b}) K4 युद्ध (for द्यूत) — ^{d}) K4 Da1 सख्यो, T2 G1 4 M1-4 सखे Ś1 K

स शेते निहतो राजन्संख्ये भीष्मः शिखण्डिना ॥ ५
यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ।
जिगायैकरथेनैव काशिपुर्यां महारथः ॥ ६
जामदग्न्यं रणे राममायोध्य वसुसंभवः ।
न हतो जामदग्न्येन स हतोऽद्य शिखण्डिना ॥ ७
महेन्द्रसदृशः शौर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव ।
समुद्र इव गाम्भीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ॥ ८
शरदंष्ट्रो धनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः ।
नरसिंहः पिता तेऽद्य पाञ्चाल्येन निपातितः ॥ ९
पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे ।
प्रवेपत भयोद्विग्नं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणः ॥ १०
परिरक्ष्य स सेनां ते दशरात्रमनीकहा ।
जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ ११
यः स शक्र इवाक्षोभ्यो वर्षन्बाणान्सहस्रशः ।
जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १२
स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः ।
तव दुर्मन्त्रिते राजन्यथा नार्हः स भारत ॥ १३

C 6 807
B 6 13 13
K 6 13 13

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

D1 2 7 गाडी(K5 °जी)वधन्व(K5 D1. 2 °न्वि)ना

6 ^{b}) K4 Da2 महाहवे, B2 °धलान् —^{c}) G2 जगाम (for जिगाय) Ś1 K0-2 °नाशु, D7 °नाजौ (for °नैव) —^{d}) D6 करपूर्यां, G8 काशी° Da D5 महामृधे

7 ^{a}) D6 °दग्निं, T2 °दाग्नि- —^{b}) T G अयुध्यद्, M आसाद्य K1 D8 च सु°, Ca o अपसभ्रम; Cd वसुसभव (as in text) K4 B Da Dn D4 5 8 योयुध्यदपसभ्रम, K5 अयोध्यवसुसपद (sic), D1 अयोध्य-द्वसुसमत, D7 आयोध्य वसुसभव (m °दप्यसभ्रम) —^{c}) T1 G4 अहतो, G2 अशक्यो —^{d}) S (except T2) निहतो (for स हतो)

8 ^{a}) D1 वीर्ये, Cc शौर्ये (as in text) — With 8^{bc}, cf Rām 1 1 17^{cd} —^{b}) S धैर्ये च (G M2 °र्येण) Da D5 अपि (for इव) —^{c}) D8 समुद्रवच्च गाम्भीर्ये — With 8^{d}, cf Rām 1 1 18^{d} —^{d}) Cc धरासम (as in text)

9 ^{a}) K1 धनुश्चक्र, K8 धनुर्ह्यास्य (sic), K5 धनु-र्व्यात्त, D2 °र्व्यास, D3 °र्व्यात्तं —^{b}) K1 खग°, D6 खड्गदंष्ट्रो —^{c}) D2 मेघ —^{d}) M4 पचाल्येन

10 10^{ab} = 6 15 12^{ab} —^{a}) B Dn D1. 3 4 8 T2 महासैन्यं —^{b}) Cc उद्यतम् K2-5 B1 3 4 Dn D2-4 6 7 m M2 य दृष्ट्वोद्यतमाहवे, B2 Da D5 T1 G M1 3-5 य दृष्ट्वात्यत(B2 °ष्ट्वात्यर्थं, M4 °ष्ट्वा पर)माहवे, D1 8 दृष्ट्वा चोद्यतमा(D8 तव महा)हवे —^{c}) Ca cites सम वेपत All MSS (except Ś1 K1 2) प्रावेपत भ(B2 °त उभ-, M4 समाद्रवन्द)यो° —^{d}) D2 G2 8 दृष्ट्वेव

11 11–13 = (var) 6 15 13–15 —^{a}) K5 परिरक्ष, Ca परिक्रम्य S (except T2) च (for स) K5 Dn1 D2 4 6 8 S सेना तु (T2 सेनायां) —^{b}) K0-2 °रात्रमनेकहा, B2 8 Da D5 °रात्र त्वनी°, T2 °रात्रमनीकिनीं, G2 °रात्रममित्रहा, M1-3 5 °रा(M3 5 °मा)त्रमनीकजित्, M4 दानवीमिव शंबर —^{c}) K3 °स्तमथा° —^{d}) K3 5 D2 कर्म कृत्वा (by transp)

12 ^{a}) T2 सचक्र, M समुद्र (for स शक्र) D3 °क्षोभ्य D8 य शक्र इव चाक्षोभ्यो —^{b}) D3 7 वर्षं शरमयं महत् (D7 सृजन्) —^{c}) Some S MSS यौधा° —^{d}) Ś1 अबुदं, K0 अर्बुध, Ca c v अर्बुद (as in text) M4 °दं दशतीर्दश

13 ^{a}) Ś1 K B Da Dn D1 2 4–6 8 G1. 3 निहतो, D7 निश्वसन्, T2 निष्टनद् —^{b}) K3-5 B1 4 Dn D1. 2 4 6 °भ(Dn1 °भु)ग्न (for °रुग्ण) Cc cites रुग्ण —^{c}) K2 दुर्मन्त्रिणो, G3 M2 °त्रितो —^{d}) D2 यदा, D8 तथा M1-3 5 नार्हति, M4 [अ]नाथ स T2 भास्कर (for भारत) B3 यथार्ह स हि भारत, T1 G4 वधानर्ह स (G4 °र्हस्व) भारत

Colophon — *Adhy name* D6 धृतराष्ट्रसजयसं (sic), M भीष्मवध(M4 °ष्मनिधन)कथन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 Da2 D1 5 M1 3–5 14 (as in text), Dn T G M2 13 — *Śloka no* Dn 13, D5 14 — *Aggregate śloka no* K5 498

१५

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखण्डिना ।
कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः ॥ १
कथमासंश्च मे पुत्रा हीना भीष्मेण संजय ।
बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ २
तस्मिन्हते महासत्त्वे महेष्वासे महाबले ।
महारथे नरव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तदा ॥ ३
आर्तिः परा माविशति यतः शंससि मे हतम् ।
कुरूणामृषभं वीरमकम्प्यं पुरुषर्षभम् ॥ ४
के तं यान्तमनुप्रेयुः के चास्यासन्पुरोगमाः ।
केऽतिष्ठन्के न्यवर्तन्त केऽभ्यवर्तन्त संजय ॥ ५
के शूरा रथशार्दूलमच्युतं क्षत्रियर्षभम् ।
रथानीकं गाहमानं सहसा पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ ६
यस्तमोऽर्क इवापोहन्परसैन्यममित्रहा ।

15

1 In K4, 1ab is lost on a damaged fol — c) B4 °स्स न्यपतत्, D1 °त्समपतत्, D7 °त्स पतित°, G8 °त्सनिपतत्

2 D6 om 2 — a) B4 Dn D4 8 आचक्ष्व (for आसंश्च) B1 2 4 Da Dn D3-5 8 S मे योधा (T1 G योधा मे) (for मे पुत्रा) Ś1 K0-2 कथमासीच्च मे पुत्रो — b) Ś1 K0-2 हीनो G1-3 भीष्मेण सह संजय — c) Cc देवतुल्येन — d) K5 S गुर्वर्थं Cc गुर्वर्थो ब्रह्मचारिणा

3 a) M8 5 गते (for हते) K4 B Da Dn D3-8 महाप्राज्ञे (B2 °प्रज्ञे, D6 °भागे); S महेष्वासे (M8 5 °सो) (for महासत्त्वे) — b) S महाप्राज्ञे (for महेष्वासे) — c) K4 B Da Dn D3-8 S महासत्त्वे, Cc महासत्रे, D1 महौजसि (for °रथे) — d) K0-2 B1 किं वा, K8 5 D8 7 कथम्, Ś1 M1-3 5 किं व (for किमु) Cc cites किं Da D5 किमुवासीन्, D1 कीदृक्चासीन्, G1 8 M4 किमिवासीन् K8. 5 Dn1 D2 7 तव, B8 4 D6 तथा (for तदा) T G2 4 किमिवासञ्जनास्तदा

4 a) Ś1 K0 1 माविशते, K2 मां विशते, K8 Da1 D2 3 T1 G4 मा विशति K4 B Da2 Dn D4 5 8 G2 8 M5 Cc आर्तिं परामाविशति, D1 आर्ति पर मा विशति, D6 आर्तिं मनो मे विशति, D7 आर्त्तिं परां समाश्रित्य Cd cites आर्तिं — b) K4 कथ; B Da Dn2 D4 5 8 मन, Dn1 यश°, S यथा (for यत) K2 B1-3 D6 शसति, K4 सशसि (sic), S वदसि (G3 °ति) — c) K8 5 D2 गाङ्गेयम् (for कुरूणाम्) Ś1 वृषभ वीर°, K1 ऋषद वाद (sic) — d) Om in T2 Ś1 सकप्य, K1 प्रकस्या (corrupt), K4 Da2 Dn D2 4 5 8 अकप, B2-4 अकल्प्य (B2 °ल्पं), D1 अगम्यं, D6 अजय्यं K8 Da1 D8 6 °र्षभ

5 K8 om (hapl) 5a-6b — a) Ś1 K0-2 D8 अनुययु, K4 B Da Dn D4 5 8 अनुप्राप्ता, K5 D1 2 7 अनुप्रापु° (K5 °यु°), G8 अभिप्रेयु Cc cites अनु — b) Ś1 चाप्यासन्, K1 4 B Da Dn D4 5 8 T2 G8 वास्या°, D6 चासस्तत्°, T1 G1. 2 4 M तस्या° — c) Cc अपवर्तत K4 damaged K0-2 केतिवर्तत, K5 केभ्यवर्तत, T1 G2 4 केन्व°, G8 के निवर्तति, M1-8 5 केभ्यवर्तत D6 एन केचिन्यवर्तते — d) Cc अभ्यवर्तन्त (as in text) K4 B Da Dn D4 5 केन्वव°, D1 केथ व°, D6 केप्यव°, D7 M1-8 5 के न्यव°, G1 8 यथा वदसि, G2 के ह्यवर्तत D7 केचन (for सजय)

6 K5 om 6ab (of v l 5) — a) D6 के शूर, G1 8 कौरव्य (for के शूरा) S राज° (for रथ°) — b) Ś1 K0-2 5 D1-8 6 7 अत्युग्र, K4 Dn D4 8 अद्भुत; Cc अच्युतं (as in text) Da D1. 5 6 T G M4 पुरुष°; M1-3 5 भरत° (for क्षत्रिय°) — c) Ś1 K0-2 परा°, B Dn D1 2 4 8 तथा° (for रथा°) D7 गाहमान रथानीकं (by transp) — d) Ś1 सहस्रा, K0 सहसा°, G1 8 बहव° (for सहसा), T G2 4 ययु (for ऽन्वयु°)

7 a) Ś1 K0-2 कस्तमो K8 B4 D2 8 G1 8 M2 4 5 इवापोहत्, T1 G2 4 °पोह्य Cc अपोहन् (as in text) — c) G1 8 सहस्रचक्षु° — d) K0-2

सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् ।
अकरोद्दुष्करं कर्म रणे कौरवशासनात् ॥ ७
ग्रसमानमनीकानि य एनं पर्यवारयन् ।
कृतिनं तं दुराधर्षं सम्यग्यास्यन्तमन्तिके ।
कथं शांतनवं युद्धे पाण्डवाः प्रत्यवारयन् ॥ ८
निकृन्तन्तमनीकानि शरदंष्ट्रं तरस्विनम् ।
चापव्यात्ताननं घोरमसिजिह्वं दुरासदम् ॥ ९
अत्यन्यान्पुरुषव्याघ्रान्ह्रीमन्तमपराजितम् ।
पातयामास कौन्तेयः कथं तमजितं युधि ॥ १०
उग्रधन्वानमुग्रेषुं वर्तमानं रथोत्तमे ।
परेषामुत्तमाङ्गानि प्रचिन्वन्तं शितेषुभिः ॥ ११
पाण्डवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यन्तमाहवे ।
कालाग्निमिव दुर्धर्षं समवेष्टत नित्यशः ॥ १२
परिकृष्य स सेनां मे दशरात्रमनीकहा ।
जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ १३
यः स शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं सृजन् ।
जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः ॥ १४
स शेते निष्टनन्भूमौ वातरुग्ण इव द्रुमः ।

C 6 523
B 6 14 16
K 6 14 16

भयमावहन्; K5 D2 °मासदत्, D6 °मादधे, T2 प्रति मादधत्, G3 भयमादधु° Cc cites आदधत् (as in text) — f) K3 5 D2 7 कौरववंशज°, B Da Dn D4 5 8 पाहुसुतेषु य°, S पाढ (T1 G4 पार्थि)वशासनात्

8 a) Ko अनेकानि — D6 om (hapl) 8^b–9^a — b) Dn2 क एनं, D8 योधानां, T1 य एत, G4 क एत (for य एनं) Ś1 Ko–2 B4 M2 4 °वारयत्, G2 समवारयत् S (except M1 4) om (hapl) 8^{cdef} — c) M4 देवव्रत (for कृतिनं त) — d) Cc अस्यतम् K3 Da D1–3 5 7 M1 4 सजयास्यतम्, K4 शरानस्यतम्, K5 संजयापन्नम्, B Dn D4 संजयास्त्रवम् Ko–3 अतके, M1 अतिकात् — e) D3 संख्ये (for युद्धे) — f) Ś1 Ko–2 पांडव° प्रत्य(Ko पर्य) वारयत्, D1 °वा पर्यवारयन्

9 D6 om 9^a (cf v 1 8) — a) K2 निकृततम्, K5 निकृतितम्, D1 निकृत्येत्थम् — b) D1 शरवर्षैस् Ko–2 तपस्विन, K4 तवस्विन (sic), B D (except D1 2 7) S मन° — c) Ko 1 चापवृत्ता°, K2 वाय व्याता° (sic), T2 चापव्यक्ता° Cd cites व्यात्त — d) D3 खड्ग° (for असि°)

10 a) K1 अन्ययान्, K4 B Da Dn D4 5 8 अनर्हं, K5 अनन्यान्, D1 अत्यजन्, D6 अन्योन्य, D7 अत्यन्य, T2 G4 अत्यन्यात्, G1 अप्यन्यान् K4 B D (except D2 6) S (except M1 2) पुरुष व्याघ्र Cv अत्यन्य पुरुषव्याघ्र — b) D3 हिंसतम्, T2 भीरु तम् Cc अपराजित (as in text) — c) D7 M घात° (for पात°) — d) D1 स कथम् (for कथ तम्) D2 6 अयुत, Cc अजित (as in text) D8 कथ तमपराजित

11 a) D6 गुरुध° K2 D5 8 M3 उग्रेषु, B3 उग्रेण — b) K2 वर्तमाने K4 B4 रथोत्तम, D6 रणोत्तम — c) Cc उत्तमा° (as in text) — d) S1 Ko–2 प्रजिघ्नत, D5 प्रभिन्वत, D7 प्रभिंदत, S विचिन्वत Ko–2 सिते°, K3 D2 T2 G1 2 M1 (inf lin as in text) 2–5 रथे°, K5 तथे°, B1. 2 4 Da Dn D4–6 8 T1 G4 क्षये°, D3 द्रवे°, D7 महे°, G3 रणे° D1 प्रविध्वसरथे°

12 12^{ab} = 6 14 10^{ab} — a) K4 B1–3 Da1 D3 महासैन्य — b) G2 स (for य) K3–5 B Da1 Dn D1 2 4 6 8 M5 दृष्ट्वोयत°, T G दृष्ट्वात्य(T2 °न्य) त° — d) K2 4 B Dn D4 6–8 Cc समचेष्टत, K3. 5 D2 °वैक्षत, Da D5 समाचष्टत, G2 M5 समवेष्टत

13 13–15 = (var) 6 14 11–13 — a) Cc d परिकृष्य (as in text) K3 m पर्यरक्षत्स, D1 7 परिरक्ष्य स, D3 °पाल्य स, T1 G1 °कृष्य च, T2 °रक्ष्यति, G2 4 °रक्ष्य च, G3 °व्वज्य च, M1 °रक्ष्य तु, M2 °रक्ष्यतु, M3 5 °रक्षतु, M4 पर्यरक्षत (for परिकृष्य स) K4 B D (except D1–3. 7) तु (for मे) — b) Ko 1 अनेकहा, D2 अनेकदा, T1 G अनीकिनीं — d) K3 D2 कर्म कृत्वा (by transp)

14 a) G3 शक्रम् K2 Cc °क्षय, K3 5 D2 3 6 °जय्यो, D4 °सह्य (for °क्षय्य) — b) K3. 5 D2 बाणमय, T2 शरवध (for शरमय) B Da Dn D4. 5 8 क्षिपन्, S महद् (G2 जगत्) (for सृजन्) — c) T1 जगाम — d) T2 मर्दयन्, M4 अयुतं, Cd अर्बुदं (as in text) Ś1 Ko–2 4 D1 मर्बुदा (K1 °बुधा, K4 D1 °द)नि शितैं[] शरैः

15 D. om 15 — a) Ś1 निष्टानन्, K1 निष्टनत्,

मम दुर्मन्त्रितेनासौ यथा नार्हः स भारतः ॥ १५
कथं शांतनवं दृष्ट्वा पाण्डवानामनीकिनी ।
प्रहर्तुमशकत्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ १६
कथं भीष्मेण संग्राममकुर्वन्पाण्डुनन्दनाः ।
कथं च नाजयद्भीष्मो द्रोणे जीवति संजय ॥ १७
कृपे संनिहिते तत्र भरद्वाजात्मजे तथा ।
भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः कथं स निधनं गतः ॥ १८
कथं चातिरथस्तेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।
भीष्मो विनिहतो युद्धे देवैरपि दुरुत्सहः ॥ १९
यः स्पर्धते रणे नित्यं जामदग्न्यं महाबलम् ।
अजितं जामदग्न्येन शक्रतुल्यपराक्रमम् ॥ २०
तं हतं समरे भीष्मं महारथबलोचितम् ।
संजयाचक्ष्व मे वीरं येन शर्म न विद्महे ॥ २१
मामकाः के महेष्वासा नाजहुः संजयाच्युतम् ।
दुर्योधनसमादिष्टाः के वीराः पर्यवारयन् ॥ २२
यच्छिखण्डिमुखाः सर्वे पाण्डवा भीष्ममभ्ययुः ।

K2 4 B Da Dn D1 4 8 निहतो, K3 5 D2 6 7 नि- (K3 D6 नि)श्वसन्; T2 निष्टनद्, Cd निष्टनत् — b) K3 5 Dn D1 2 6 °भग्न (for °स्लण) — c) K1 B D (except D1-3. 7) T2 G3 M °नाजौ (for °नासौ) Cc cites आजौ — d) K4 5 B Da Dn D1 3 4 8 यथा नार्हति (K5 °सि), T1 G1 वधानर्हं स (for यथा नार्हं स) Ko 4 5 B2 Da1 D2 4 6 8 T2 G1 3 M1 3-5 भारत, D1 सजय

16 Ś1 Ko-2 om (hapl) 16^{a}–17^{b} — a) D3 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा) — c) K5 प्रहर्तुमशक तत्र — d) K5 D6 भीम भीम°, D3 G3 भीष्मं भीष्म°

17 Ś1 Ko-2 Dn2 (hapl) om 17^{ab} (for Ś1 Ko-2, cf v l 16). — b) B Dn1 D4 8 G1 3 प्राकुर्वन्, G2 कुर्वन्वै (for अकुर्वन्) — c) K5 भीष्म B2 कथं जनाजयन्भीष्मो (corrupt) — d) सशय (for सजय)

18 a) Da1 D3 सनिहते, D1 स्वनिहते; T1 G च (G3 [s]थ) नहते — b) Ś1 Da D1 4 5 7 8 S (except T2 G2) भार° (for भर°) T1 G1 [s]जरे, G1 2 नरे, G3 [s]नघे (for तथा) D2 भारद्वाजात्मके तथा, D6 भरद्वाजात्मतेजसा — c) K2 Da1 D2 श्रेष्ठ — d) D1 स कथं (by transp) T2 स (for स)

19 a) B2 वाति° (for चाति°) D3 कथं शिखण्डिना तत्र, S कथं चापि महातेजा — b) K2 पांचालेन D2 स्त्रीनाम्ना तु महामना — c) K2 विहरतो, D3 विनिहितो, G1 3 M1-3 5 [s]पि निहतो D7 वीरो (for युद्धे) — d) = 5 54 46^{d}, 90 27^{b}, etc K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 दुरासद, D6 M4 सुदुसह T2 देवैरप्यसुरै सह

20 a) K4 damaged T1 G M2 य स्पर्धेति; T2 M1. 2 योस्पर्धत — D1 om 20^{b}–21^{a} — b) D3 जामदग्न्येन नित्यश — c) S अजितो — d) K3 D3 शतक्रतुपरा°; T1 G M शक्रतुल्यपराक्रम, T2 शतक्रतुमहात्मनः

21 D1 om 21^{a} (cf v l 25) — a) T2 त रथं, M त कथ (for त हत) — b) Ś1 °बलोद्यम, Ko-2 °बलोद्यतं, B Da Dn D4-6 8 °कुलोदि(B2 D6 °चि)तं, D1 °बलार्दनं, T1 G4 महांतमतथोचित, T2 G1-3 महारथमथोदि(G1 °जि)तं, M °बलोदित — c) Ś1 Ko-2 D2 7 G4 मे वीर, D6 सर्वं मे (for मे वीर) — d) D7 मम शर्म, S शर्म (T1 G4 °म) चाद्य (for येन शर्म) Cc cites येन (as in text) K3 B3 Da D1 5 7 8 T2 विद्यते

22 a) Ś1 K2 त, Ko 1 ते, M1-3 5 ये (for के) Ś1 Ko-2 D1 7 °ष्वास — b) Ko 2 3 Dn1 D1 2 3 नाजहु, D3 विजहु, D7 S न जहु Cc cites अजहु K5 नाजहु सजयाश्च ते — Ś1 Ko-2 D7 (which om 22^{c}–23^{d}) read 39–54 after 22^{ab}. — Ś1 Ko-2 D7 8 om (hapl) 22^{c}–23^{d} — d) S (except M1 3) के शूरा

23 Ś1 Ko-2 D7 8 om 23 (of v l 22) — a) K3 5 D2 ये, D1 य (for यत्) — b) D1 वीरम् (for भीष्मम्) K5 B3 D1 2 6 अन्वयु (for अभ्ययु) — c) K4 कश्चिन्न (for °श्च), and damaged from कुरवो up to स in 28^{d} K3 5 B Da Dn D1-6 कश्चित्ते (K3 D6 केचिन्न; K5 कचित्तु, D1 केचित्तु, D2 3 कश्चित्तु) कुरव सर्वे — d) K3 Dn1 D1 2 5 नाजहु, K5 B Da Dn2 D3 4 6 नाजहु (for तत्यजु) — After 23, Da1 (marg *sec m*) Dn D4 (all first time) 6 read (with v l) 53–54, and K3. 5 B1 2 and (presumably) Cd v read 39–54

कच्चिन्न कुरवो भीतास्तत्यजुः संजयाच्युतम् ॥ २३
मौर्वीघोषस्तनयित्नुः पृषत्कपृषतो महान् ।
धनुर्ह्रादमहाशब्दो महामेघ इवोन्नतः ॥ २४
यदभ्यवर्षत्कौन्तेयान्सपाञ्चालान्ससृञ्जयान् ।
निघ्नन्पररथान्वीरो दानवानिव वज्रभृत् ॥ २५
इष्वस्त्रसागरं घोरं बाणग्राहं दुरासदम् ।
कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपं समरेऽप्लवम् ।
गदासिमकरावर्तं हयग्राहं गजाकुलम् ॥ २६
हयान्गजान्पदातांश्च रथांश्च तरसा बहून् ।
निमज्जयन्तं समरे परवीरापहारिणम् ॥ २७
विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परंतपम् ।
वेलेव मकरावासं के वीराः पर्यवारयन् ॥ २८
भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे संजयारिहा ।
दुर्योधनहितार्थाय के तदास्य पुरोऽभवन् ॥ २९
केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः ।
पृष्ठतः के परान्वीरा उपासेधन्यतव्रताः ॥ ३०

C 6 541
B 6 14 34
K 6 14 34

24 K4 om 24–38 Ś1 K0–3 5 D1 2 7 read 24–38 (K3 D2 om 37–38) after 54 — ^{a}) T2 मौञ्जी' (for मौर्वी°) Cc d cite मौर्वीघोष and स्तनयित्नु — ^{b}) Ś1 K0 1 पृषक(K0 °षद्क)पृषतो महान्, D1 पृथुक पृ*दो महान्, D3 प्रावृट्जलधरो यथा, S पृषत्कान्वि(G2 4 °क्कान्वि , G3 °त्कान) सुजन्महान्, Cv as in text — ^{c}) Cc cites धनुर्नादः and महाशब्द Cd cites ह्राद — ^{d}) Cc [उ]द्गत (for [उ]न्नत) K2 महामेघ इवोत्थित°, B1 D3 °मेघ इवोद्यत°, D6 M1 2 5 °मेघ इवोन्नदन्, T2 °मेघमिवोन्नत , M3 महान्मेघ इवोन्नत

25 K4 om 25 (cf v l 24) — ^{a}) Ś1 K1 उदभ्य°, K0 2 D1 सदभ्य°, K3 D2 यदभ्यवर्षन्, B Da Dn D4 5 7 8 M2 5 योभ्यवर्ष(D3 °र्षं)त, D3 अभ्यवर्षत्स — ^{b}) K3 5 D2 6 पाचालान्सहसृज°, S सहपाचालसृंज° — ^{c}) T1 G2 4 निघ्नन्महा° M4 वीरान् — ^{d}) K5 वज्रभित्, T1 °हत्

26 K4 om 26 (cf v l 24) — ^{a}) K0–2 Cc इष्वस्त्रं — ^{b}) Ś1 K0–2 B2 D3 बाणग्राह , T2 प्राणग्राह°; G M5 बाहुग्राह — B2 om 26^{cd} — ^{c}) Da D5 अक्षोभ्यम् (for अक्षय्यम्) — ^{d}) Ś1 K0–2 समरप्लव, K3 सागरप्लव, B1. 4 चलमप्लव (for समरेऽप्लवम्) Cc अप्लवम् (as in text) D1 रथद्वीप शरच्छद; T1 चलद्वीपरथप्लवं, T2 ध्वजद्वीप रथप्लव, G1 चरद्वीपरथप्लव, G2 ज्वलद्वीपरथप्लव, G3 चरद्वरस्थप्लव, G4 चलद्वीप रथप्लव, M सद्वि(M5 °द्वी)प सरथप्लव — ^{e}) B Da Dn D4. 5 8 °वासं Cc cites आवर्त° — ^{f}) B Da Dn D4 5 8 हयावर्त (D4 °र्तं), S हयवेग (T2 मेघ) D1 T1 G2 4 M गजाचल, D3 °विल, D3 गजांगुल K3 5 D2 6 हय(D6 ह्यास)ग्राह(K5 °ह)गजाविल — After 26, B2–4 D (except D2 6) S ins

60* पदातिमत्स्यकलिलं शङ्खदुन्दुभिनिस्वनम् ।

[D1 असृजस्त्यश्वमलिल, T1 G पदातिमत्स्यसलिल Some MSS °निःस्वन Cc cites कलिल]

27 K4 om 27 (cf v l 24) D3 (which ins 60*) om (hapl.) 27^{a}–41^{b} — ^{a}) B4 Dn D4 6 8 °न्गज° K3 5 B Dn D1–4 6 8 पदातींश्च — In G1, 27^{b}–28^{a} is lost on a damaged fol — ^{b}) K3 5 D2 मृद्नंतं, D1 हयाश्च, M2 गजांश्च (for रथांश्च) — ^{c}) K3 5 D2 विसर्जयंतं — ^{d}) K3 5 D2 के वीरा पर्यवारयन् (= 28^{d}), Da D5 6 परवीरापहारिणीं (D5 6 °णी), S (except T2, G1 damaged) परवीरान् (M1 3 5 लोकवीरा°, M2 लोकवीरान्) प्रहारिण (T1 G4 M3 °ण)

28 K4 D6 om 28 (cf v l 24, 27) — ^{a}) M4 °ह्यमान° T2 निदह्यमान गोपेन Cc cites कोपेन — ^{b}) Da D5 परस्पर, K5 D1 4 G3 M4 परतप, T2 परतप Cc cites तेजसा — After 28^{ab}, K1 *repeats* 27, and M1–3. 5 read 34, *repeating* it in its proper place — K1 om 28^{cd} — ^{c}) Cc cites वेला Da1 °वर्णं (for °वासं) — ^{d}) M2 ते (for के)

29 K4 D6 om 29 (cf v l 24, 27) — ^{b}) T1 समये D3 T2 G3 °रिह — ^{d}) B Dn D4 6 तस्यास्य Cc पुरो (as in text) S (G1 damaged) के तस्य (G3 °त्र) पुरतोभवन्

30 K4 D6 om 30 (cf v l 24, 27) In G1, 30 is lost on a damaged fol — ^{a}) M4 को — K3 5 D2 om (hapl) 30^{b}–31^{c} — ^{b}) K1 2 °तेजसा — ^{c}) Ś1 K0–2 D1 M5 के परा वीरा°, B Da Dn D4 5 8 T2 के परान्वीरान्, D6 स परा**, D7

55 के पुरस्तादवर्तन्त रक्षन्तो भीष्ममन्तिके ।
केऽरक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ॥ ३१
वामे चक्रे वर्तमानाः केऽघ्नन्संजय सृञ्जयान् ।
समेताग्रमनीकेषु केऽभ्यरक्षन्दुरासदम् ॥ ३२
पार्श्वतः केऽभ्यवर्तन्त गच्छन्तो दुर्गमां गतिम् ।
समूहे के परान्वीरान्प्रत्ययुध्यन्त संजय ॥ ३३
रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।
दुर्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ॥ ३४
सर्वलोकेश्वरस्येव परमेष्ठिप्रजापतेः ।
कथं प्रहर्तुमपि ते शेकुः संजय पाण्डवाः ॥ ३५
यस्मिन्द्वीपे समाश्रित्य युध्यन्ति कुरवः परैः ।
तं निमग्नं नरव्याघ्रं भीष्मं शंससि संजय ॥ ३६
यस्य वीर्ये समाश्वस्य मम पुत्रो बृहद्बलः ।
न पाण्डवानगणयत्कथं स निहतः परैः ॥ ३७

के परीवारा, T1 G2-4 के वरान्वीरा, M2 के पुरा वीरा, M8 के परे वीरा — K0-2 om (hapl) 30^d–31^c —^{d}) B Da Dn D4 5 8 Co अपासेधन्; D7 उपासीरन् (for उपासेधन्) Da D5 दृढव्रतात्, Co यतव्रतात् (for यतव्रता·) D1 प्रत्ययुध्यत संजय, D6 के घाते चान्यतव्रतान्, S उपारक्षन्यतव्रत

31 K4 D8 om 31 (cf v l 24, 27) K0-3 5 D2 om 31^{abc} (cf v l 30) —^{a}) S °दगच्छंत — D1 om (hapl) 31^{cd} —^{c}) Co उत्तरं (as in text) — After 31^c, Ś1 *repeats* 30^{bc} —^{d}) Ś1 K0-2 आसन् (for वीरा) K5 D2 धीरा धीरस्य युध्यत·, G8 वीरवीरस्य पृष्ठत·

32 K4 D8 om 32 (cf v l 24, 27) —^{a}) M4 वाम G8 वर्तमानान् —^{c}) K0-2 गच्छताग्रम्, K3 5 अग्रतोऽस्मम्, B D M2 अग्रतोऽग्र(D8 °ग्रा)म्, T G M1 3-5 अग्रतोग्रम् Co cites अग्र्यम् D7 अनीकाग्रे —^{d}) B4 तं केरक्षन् D7 केस्य रक्षन्, T2 के न्यरक्षन् K3 5 D2 पितामह (for दुरासदम्)

33 K4 D8 om 33 (cf v l 24, 27) —^{a}) K3 5 D2 पार्श्वे तु K3 D2 केभ्यवर्तंतो, B Da Dn D4-6 8 T G4 केभ्य(G4 के ह्य)रक्षंत —^{b}) K3 5 D2 M1 5 गच्छत, D7 गच्छतो B8 दुर्गता Ś1 K0-2 गच्छतो दुर्गमावर्धि —^{c}) M1-3 5 प्रमुखे (for समूहे) T1 G2 4 वरान् (for परान्) D1 वीर, T1 G (G1 damaged) वीरा K3 5 D2 समु-(K5 °मू)हे के परान्धीरान् —^{d}) K0-2 प्रत्ययुध्यत D1 पार्थिवान् (for सजय)

34 K4 D8 om 34 (cf v l. 24, 27) M1-3 5 read 34 (for the first time) after 28^{ab} —^{a}) Ś1 Da1 Dn1 D7 रक्षमाण·, K0-2 रक्षमाणा·, D6 M8 (second time) रक्ष्यमाण, G2 °माणा· K0-2 Da1 वीरं K3 D2 रक्ष्य(D2 °क्ष)माणा रणे वीरा, K5 रक्षमाणो रणे वीरैर् —^{b}) K5 गोप्यमानांश्च M1-3 5 °माना(M1 3 °न)स्तथानघ —^{c}) K0 °यानामने°, K3 5 D2 °यान्यप्यनी° —^{d}) K0-2 नाजय, K3 5 D2 नातरस्, T1 नाजयेत्, T2 G M वि(M4 यो)-जयेत् (for नाजयंस्)

35 K4 D8 om 35 (cf v l 24, 27) —^{a}) Ca सर्वलोकेश्वरस्य (as in text) Ś1 K0-2 D2 7 T G2 3 °स्यैव, D6 °स्येष —^{b}) K0 परमेष्ठेः, B D (except D1 2 7) परमेष्ठी, S पर(G2 प्रजा)मस्य Da D5 7 प्रजापति·, D2 6 °पते Ca c cite परमेष्ठी Co cites प्रजापति· — D6 om 35^c–55^d —^{c}) K5 °मप्येते (for °मपि ते) —^{d}) K2 शक्ता, Da1 कुति· (sic), D1 शक्रु· (for शेकु·) K3 Dn2 D1 2 M1 5 सृजय

36 K4 D8 6 om 36 (cf v l 24, 27, 35) —^{a}) D2 नयासिन्श्री (corrupt, for यस्मिन्द्वीपे) K5 D1 2 7 पराश्वस्य, B Da Dn D4 5 8 S समाश्व(B4 T2 G2 °श्वा)स्य (for समाश्रित्य) —^{b}) K3 5 B D (except D1 7, D8 6 om) T2 युध्यते K1 कुरवै·, K3 D2 कौरवा B8 परे — K5 om (hapl) 36^c–37^d —^{c}) K3 D2 तं विमग्नं, B4 D4 7 स-निमग्न, T1 तन्निमित्त Co cites निमग्न (as in text) D1 तमिम पुरुषव्याघ्रं —^{d}) Da1 (m as in text) भीम (for भीष्म) S transp शससि and संजय

37 K4 5 D8 6 om 37 (cf v l 24, 27, 35; for K5, cf v l 36) K3 D2 om 37–38 —^{a}) K0-2 समाश्वास्य, D1 °विश्य B D (D2 3 6 om) S यस्य वीर्यं समाश्रित्य —^{b}) S सुमंदधी· (for बृहद्बल·) —^{c}) D1 °वान्नगणयन् (sic), S °वान्गणयते (M4 °ति) —^{d}) K0 निहत· पर, T1 G निधन गत ; M4 निहतो युधि

यः पुरा विबुधैः सेन्द्रैः साहाय्ये युद्धदुर्मदः ।
काशितो दानवान्घ्नद्भिः पिता मम महाव्रतः ॥ ३८
यस्मिञ्जाते महावीर्ये शंतनुर्लोकशंकरे ।
शोकं दुःखं च दैन्यं च प्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि ॥ ३९
प्रज्ञापरायणं तत्त्वं सद्धर्मनिरतं शुचिम् ।
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतम् ॥ ४०
सर्वास्त्रविनयोपेतं दान्तं शान्तं मनस्विनम् ।
हतं शांतनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं बलं हतम् ॥ ४१
धर्मादधर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः ।
यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ४२
जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः ।
अम्बार्थमुद्यतः संख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ॥ ४३
तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनाम् ।
हतं शंससि भीष्मं मे किं नु दुःखमतः परम् ॥ ४४
असकृत्क्षत्रियव्राताः संख्ये येन विनिर्जिताः ।
जामदग्न्यस्तथा रामः परवीरनिघातिना ॥ ४५

C 6 556
B 6 14 49
K 6 14 49

38 K2 4 D2 3 6 om 38 (cf v l 24, 27, 35, 37) — a) K2 विवृत, Dn1 G1 विविधै, M1 विबुधा B D (except D1 7, D3 6 om) G2 सर्वै (for सेन्द्रै) — b) K0 1 महाग्ये, Dn D4 8 महाये, B2 काशितो, Da1 G3 माहाय्यैर् K2 M2 °दुर्मदा — c) B2 माहाय्ये, T2 काशनो Ś1 K0 1 °वा घ्नति, K2 °वान्घ्नंति, K3 °वान्हतु, B2 °वान्युद्धि, D1 °वार्दिते (for °वान्घ्नद्भि) — d) Ś1 K0 1 पितामहो, G2 पितामह K2 °व्रत

39 D2 6 om 39 (cf v l 27, 35) Ś1 K0-2 D (all om hapl 22^{c}–23^{d}) read 39–54 after 22^{ab}, while K2 3 D1 2 read 39–54 after 23 — a) D1 तस्मिञ्जिते B3 4 D3 महावीरे — b) K4 B D1 D2 7 8 शांतनुर्, D1 शान्तनौ K3 D2 लोकशंकर, B D1 Dn D4 5 8 S लोक विश्रुत — c) K2 B D (except D1 7, D3 6 om) T G M4 transp दुःख and दैन्य Ca cites शोक, दुःख and दैन्य — d) K0-2 D1 G प्रजहात, K3-5 Da Dn1 D2 4 5 M1 2 4 6 प्राजहत K4 B1 2 4 Ca °लक्ष्मणे, Dn1 °लक्षणे, D1 °वत्सले, D4 8 °लक्षणे, D5 °लक्ष्मण, S पञ्चमास्त्रविन्, Cc as in text Cd मा जहु पुत्र लक्ष्मणि

40 D3 6 om 40 (cf v l 27, 35) — a) K2 प्रज्ञापरा°, K3 D1 2 7 प्रोक्त परा°, K4 B Da Dn D4 5 8 S प्रो(B2 D4 यु)क्त परा°, K5 प्रोक्त रामा° Ca cites प्रोक्त and परायण, Cd प्रोक्तपरायण, Cc परायण only K4 दिव्य, B D (except D1 2, D2 6 om) प्राज्ञ, T2 तत्र, G1 3 तज्ज्ञै — b) K4 B D (except D2 7, D3 6 om) स्वधर्म°, T1 G M4 तद्धर्म°; T2 M1-3 5 त धर्म° T1 G2-4 शुभ — c) Cc cites वेदा° and वेदाङ्गानि Ca, d cite तत्त्वज्ञ only

41 D6 om 41 (cf v l 35), D3 om 41^{ab} (cf v l 27) — a) K4 सर्वेषु विनयो°, T1 G M1 3 4 धर्मास्त्रविन(T1 G2-4 °ज)यो°, M2 5 धर्मार्थे विनयो° Cc cites सर्वास्त्राणां विनय — b) K3 5 B1 2 4 D (except D1 7, D3 6 om) S (except M4) Cc transp दान्त and शान्त B3 दात (for शान्त) D7 अनुव्रत, T1 G3 4 तपस्विन, Cc मन° (as in text) — d) B D (except D1 2 7, D6 om) S (except T2) transp बल and हत

42 D6 om 42 (cf v l 35) — b) Cc संप्राप्त (as in text) B3 मन (for मति) — 42^{cd} = (var) 60^{cd} — c) D3 रणे (for गुरु) — d) = 5 137 15^{d}

43 D6 om 43 (cf v l 35) — a) K5 G3 °दग्न्य पुरा राम (G3 नाम) — b) K5 °विदमुत्तम — c) K4 युद्धार्थम् (for अम्बार्थम्) K5 G3 उद्यतं K5 संख्ये, T2 M1-4 सखे — d) K6 निर्जित, M1 निर्जिता

44 D6 om 44 (cf v l 35) D7 om (hapl) 44^{a}–45^{b} — a) T G °धर्माण — b) D2 प्रधान (for ककुद) — Da2 D5 om 44^{cd}, Da1 reads it in marg (*sec m*). — c) K3-5 B D (Da2 D5-7 om) S (except G3) transp भीष्म and मे — d) Da1 D8 किं तु, G1 8 कि च

45 D6 om 45 (cf v l 35), D7 om 45^{ab} (cf v l 44) — b) K2 T2 M मखे, G1 8 सघे D3 समरे येन निर्जिता — c) B Da Dn D3-5 7 S जामदग्न्येन रामेण (Dn D8 4 M1-3 5 वीरेण, D8 वीर्येण) — d) K3 B2 Da D2 3 5 M1-3 5 °वीर विघा°, K4 6 °वीर्यविघातिना (K5 °न), G1 8 °वीर्य-

50
50

तस्मान्नूनं महावीर्याद्भार्गवाद्युद्धदुर्मदात् ।
तेजोवीर्यबलैर्भूयाञ्शिखण्डी द्रुपदात्मजः ॥ ४६
यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम् ।
परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभम् ॥ ४७
के वीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शत्रुसंसदि ।
शंस मे तद्यथा वृत्तं युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः ॥ ४८
योषेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य संजय ।
अगोपमिव चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्बलं मम ॥ ४९
पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्य महाहवे ।
परासिक्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ॥ ५०
जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमिवास्मासु संजय ।
घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकम् ॥ ५१
अगाधे सलिले मग्नां नावं दृष्ट्वेव पारगाः ।
भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ५२
अद्रिसारमयं नूनं सुदृढं हृदयं मम ।
यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं न दीर्यते ॥ ५३

निघा° — B Da Dn D4 6 7 8 S ins after 45 K4, after 51

61* न हतो यो महाबुद्धि स हतोऽद्य शिखण्डिना ।

[Cf 6 14 7[cd] K4 B2 m T2 नि- (for न) Dn D4 8 मे (for यो)]

46 D6 om 46 (cf v l 35) — [a]) D3 कथं, Cc नून (as in text) K6 महावीर्यान् — [b]) T2 भाग्याद्वा युद्ध° — [c]) B8 °बलै° श्रेष्ठः, D3 S °बलोपेत° Cc cites तेज, वीर्यं and बलम्

47 D6 om 47 (cf v l 35) — [a]) M6 यच्छूर G2 निकृति (for कृतिन) D3 T1 सख्ये, T2 G2 4 सघे, G1 8 M सखे (for युद्धे) — [b]) K3 6 D8 M1-3 सर्वशस्त्र°, T G M8 (inf lin) 4 6 सर्वशस्त्रभृता वर — [c]) K8 S शूरं (G3 श्रेष्ठ), D1 धीर (for वीर) — [d]) M1-3 6 पुरुष° (for भरत°).

48 D6 om 48 (cf v l 35) — [a]) G1 8 M2 ते (for के) — [b]) K2 अध्वर्यु, T1 G4 अभ्ययु K3 6 D2 शक्रसनिभ, K4 B Da Dn D4 6 8 T G शस्त्रससदि, Cv शत्रुसनिधम्, Cc °ससदि (as in text) — [c]) Cc शंस (as in text). B8 एतद्यथा, T1 G1 8 4 मेद्य यथा K4 D (except D1 2 7, D6 om) S चासीद् (for वृत्त)

49 D6 om 49 (cf v l 35) — [a]) G1 8 यैरेव, G2 येप्वेव (for योषेव) — [c]) K3 D2 च भ्रात, D1 तद्भ्रांतं, D8 चोद्भ्रात, M2 चोद्दात K6 अगोपमीव चेद्भ्रात, M4 अगोपालमिव भ्रात Cc cites उद्भ्रात (as in text)

50 D6 om 50 (cf v l 35) — [a]) Ś1 Ko-2 °लोकाश्च (Ko °श्च), S °लोकेषु (T1 G1 8 4 M4 °के तु); Cc °लोकस्य (as in text) — [b]) Cc परं (as in text) B1-3 Da Dn D4 5 8 यस्मिन् (for यस्य) K3 6 D2 महामृधे Ca d cite यस्य पौरुष सर्वलोकस्य परं — [c]) Ś1 Ko-2 परिमिक्ते, K2 D2 S पराजिते, B4 पर मिक्ते, Da Dn D1 4 5 7 8 परासक्ते, D3 (marg sec. m) परासु ये, Ca परा॰क्ते, Cc as in text K4 B वच(K4 °र)स्तस्मिन्, D1 च तातेस्मिन्, D8 ततस्तस्मिन् K5 परासक्तवचस्तस्मिन् — [d]) D1 आसन् Ś1 Ko-2 M4 तथा

51 D6 om 51 (cf v l 35) — [a]) D1 G3 M2 °तेप्यस्य, D4 °तेप्येव, M4 °तेप्वद्य — [b]) T2 M1 8 5 किमिहा°, M2 इति हा°, M4 न हि चा° (for किमिवा°) — [c]) D1 पात°, D1 m 3 पात° (for घात°) Ko 1 महावीर — [d]) M1-3 5 लोक विश्रुत, Cc °धार्मिक (as in text). — After 51, K4 ins 61*

52 D6 om 52 (cf v l 35) — [a]) K2 अगाध° K1 D8 T1 G2-4 M1 3-5 मग्ना, T2 मग्न — [b]) Da1 दृष्टैव D1 पारगां D5 नाव दृष्ट्वा पर गता, T1 G नौर्भ्रष्टा दूरचारिण (G1 3 °चारिणा), T2 नौर्भ्रष्ट दूरवारिणि, M नौर्भ्रष्टा (M2 °दृष्ट्वा) दूरचारिणी (M4 °पातिनी) — [c]) Ś1 Ko-2 हते भीष्मे (by transp) S भृश तद्वन् (T2 °श विभ) — [d]) = 71[d] G1 3 मन्ये शोचति पुत्रक

53 Da1 (marg sec m) Dn D4 (all first time) 6 read 53-54 after 23 Da1 (sec m) reads (second time) 53[a]-54[b] in marg — [a]) Ko-2 °मये, Da1 Dn D4 (all first time) S अश्म°, D1 वज्र°, Cc अद्रि° (as in text) Ca d cite अद्रिसार. — [b]) K3 5 Da Dn D2 4 (all first time) 6 transp सुदृढ and हृदय B Da Dn D3-5 7 8 S हृदय मम सजय — T2 om (hapl) 53[c]-56[d] — [c]) Cc यद् (as in text) S त श्रुत्वा

यस्मिन्नस्त्रं च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभे ।
अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि ॥ ५४
न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेधया न च ।
न धृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः कश्चिद्विमुच्यते ॥ ५५
कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः ।
यत्र शांतनवं भीष्मं हतं शंससि संजय ॥ ५६
पुत्रशोकाभिसंतप्तो महद्दुःखमचिन्तयन् ।
आशंसेऽहं पुरा त्राणं भीष्माच्छंतनुनन्दनात् ॥ ५७
यदादित्यमिवापश्यत्पतितं भुवि संजय ।
दुर्योधनः शांतनवं किं तदा प्रत्यपद्यत ॥ ५८
नाहं स्वेषां परेषां वा बुद्ध्या संजय चिन्तयन् ।
शेषं किंचित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम् ॥ ५९
दारुणः क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिः संप्रदर्शितः ।
यत्र शांतनवं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ ६०
वयं वा राज्यमिच्छामो घातयित्वा पितामहम् ।
क्षत्रधर्मे स्थिताः पार्था नापराध्यन्ति पुत्रकाः ॥ ६१
एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु संजय ।
पराक्रमः परं शक्त्या तच्च तस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ६२ C 6 574 B 6 14 67 C 6 14 66

— [d]) Da1 (second time) इत श्रुत्वा, T1 G निहत यन् (T1 G4 य)

54 T2 om 54 (cf. v l. 53) — [a]) K4 अस्मिन्न, the portion of the text from स्त्र च up to तप in 55[b] being lost on a damaged fol B Da Dn D4 (Da1 Dn D4 second time) 5 8 य (Dn1 अ)स्मिन्नस्त्राणि, Da1 Dn D4 (all first time) 6 त(D6 य)स्मिन्सत्य च, D2 M2 तस्मिन्नस्त्र च, G2 यस्मिन्नयं च M4 वेदाश्च (for मेधा च). Cc cites मेधा (as in text) — [b]) K3 5 M2 भरत र्षभ, B Da Dn D4 (Da Dn D4 second time) 5 8 पुरुषर्षभे — [c]) Ś1 K (K4 damaged) D1-4 S (except M2, T2 om) °यानि (for °याणि) — [d]) K5 सनिहितो M1-3 5 कथ स निह(M6 संनिहि)त· परै· — After 54, Ś1 Ko-3 6 D1 2 7 read 24-38 (K3 D2 om 37-38)

55 K3 D2 om 55-70 D6 T2 om 55 (for T2, cf v l 53) — [a]) Ś1 Ko-2 शास्त्रेण (for चास्त्रे°) K1. 2 न शौर्येन, K5 तु वीर्येण — [b]) T1 G1 transp न and च — [c]) S (T2 om) त्यागैर्, Cc त्यागात् (as in text) — [d]) M4 न (for वि-)

56 K3 D2 T2 om. 56 (cf v l 55, 53) — [a]) K. कालकर्ता, D6 कालो हर्ता (for कालो नून) — [b]) Cc as in text — [c]) D1 यस्त्व (for यत्र)

57 K3 D2 om 57 (cf v l 55) — [a]) T1 G2 4 यत्र (for पुत्र-) — [b]) Ko 2 4 B T2 महा-दुःखम् B1-3 Da D5 विचिंत°, D8 M4 अचिंतयं M1-3 5 युद्धार्णवविमोक्षण — [c]) Cc आशासे (as in text) K2 परीत्राण, K4 B Da D. 7 परि°, Dn D4 6 8 पर त्राण, M4 पुनस्त्राण T G M1-3 5 आशासे शर्म (G1 3 मम, M1-3 5 चेह) पुत्राणा — In K4, 57[d]-58[c] is lost on a damaged fol — [d]) B D (except D1 8, D2 om) °च्छातनु°

58 K3 D2 om 58 (cf v l 55) — [a]) D1 M3 5 यदा नित्यम् (for °दित्यम्) — [b]) Ś1 Ko-2 5 D6 पतत, D1 न हत, M4 पतिता (for पतित) Ś1 Ko 1 सजया — [d]) K5 D1 6 प्रत्यभाषत (D6 °ते)

59 K3 D2 om 59 (cf v l 55) — [a]) Dn2 D6 तेषा (for स्वेषा) K5 Da D6 M2 च (for वा) T1 G परेषा स्वेषा (by transp) — [b]) B1 चिंतय (for चिन्तयन्) Ko बुध्वा सजय चिंतय, K5 बुध्या चिंतय सजय — [c]) D1 न (for प्र) — [d]) Ś1 Ko-2 5 D8 °नीक, Cc °नीके (as in text)

60 K3 D2 om 60 (cf v l 55) — [ab]) G3 क्षत्रधर्मोयमृषिभिर्दारुण· सप्र° (by transp) — 60[cd] = (var) 42[cd]

61 K3 D2 om 61 (cf v l 55) — [a]) Ko-2 न, Da1 D8 च (for वा) Ko-2 Da D5 इच्छामि — [b]) B D8 T1 G M यतव्रतं, Da Dn D4 5 8 महाव्रत, T2 महाद्युतिं (for पितामहम्) — [c]) K1 5 D1 क्षत्रधर्म-, Ko 2 क्षत्रे धर्मे T1 G पुत्रा (for पार्था) — [d]) K2 °राध्यंत, Da2 D5 °राध्यामि T1 G पाडवा (for पुत्रका)

62 K3 D2 om 62 (cf v l 55) — [a]) Cc आर्येण (as in text) Da1 तदार्येण प्रकर्तव्य — [b]) B2 °श्वापत्सु, B3 °क्षापत्सु, Da1 °स्वापत्सु (for °स्वापत्सु) — [c]) Ko-2 D1. 6 7 °क्रम, D8 °क्रम्य, Cc °क्रम (as in text) Ko-2 पराशक्त्या, K4 B Da Dn

74 | 67 | 67

अनीकानि विनिघ्नन्तं ह्रीमन्तमपराजितम् ।
कथं शांतनवं तात पाण्डुपुत्रा न्यपातयन् ॥ ६३
कथं युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं महात्मभिः ।
कथं वा निहतो भीष्मः पिता संजय मे परैः ॥ ६४
दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मे किमब्रुवन् ॥ ६५
यच्छरीरैरुपस्तीर्णां नरवारणवाजिनाम् ।
शरशक्तिगदाखड्गतोमराक्षां भयावहाम् ॥ ६६
प्राविशन्कितवा मन्दाः सभां युधि दुरासदाम् ।
प्राणद्यूते प्रतिभये केऽदीव्यन्त नरर्षभाः ॥ ६७
केऽजयन्के जितास्तत्र हृतलक्षा निपातिताः ।
अन्ये भीष्माच्छांतनवात्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ६८
न हि मे शान्तिरस्तीह युधि देवव्रतं हतम् ।
पितरं भीमकर्माणं श्रुत्वा मे दुःखमाविशत् ॥ ६९

D4 5 8 परा शक्तिस् —d) B1 3 4 Dn D4 8 तत्तु, D6 तस्य, S स च (for तच्च) D7 तत्र (for तस्मिन्) S प्रतिष्ठित

63 K3 D2 om 63 (cf v l 55) —a) Ś1 अनेकानि, K5 यानि कानि K5 D6 °घ्नंति G1 3 तान्यनीकानि निघ्नत —b) Ś1 Ko–2 श्रीमतम्, K4 भीमं तम्, G2 मृद्गतम्, G3 भीष्म तम् (for ह्रीमन्तम्) —c) B2 3 T1 G1 2 4 तात, G3 भीष्मं —d) Ko–2 °त्रानपातयन् (sic), K4 B Da Dn D3–6 8 G1–3 M3 °त्रा न्यवारयन्, K5 D6 °त्रा अयोध°, T G4 °त्रा ह्यवार°, M1 °त्रा ह्यपात°, M2 5 °त्राभ्यपात°, M4 °त्रोस्यपातयत्

64 K3 D2 om 64 (cf v l 55) —a) B4 Dn D4 8 G3 यथा (for कथ) Cc cites स्वत्तानि (for युक्तानि) K4 त्यक्तान्य°, D1 मुक्तान्य°, D6 युद्धान्य°, T2 युक्ता ह्य° —b) Ś1 Ko–2 T युक्त, D6 युद्धे (for युद्ध) —c) K2 D3 7 च (for वा) D1 कथ स हि रणे भीष्म — K1 om (hapl) from 64d up to भीष्मे in 65d

65 K3 D2 om 65 (cf v l 55) K1 om up to भीष्मे in 65d (cf v l 64) In K4, 65cd is lost on a damaged fol —c) K5 कितवात्, T1 G दुर्धर्षो, Cc कितवो (as in text) —d) M1–3 5 तस्मिन् (for भीष्मे) K5 D3 M4 किमब्रवीत्

66 K3 D2 om 66 (cf v l 55) —a) T G या, M यां (for यत्) B Da Dn D4–8 उपा स्तीर्णां, T2 G1, 2 उप(G2 °पा)स्तीर्णा Ś1 K (K3 om) D1 यच्छरैरुपसंस्तीर्णां —b) Ś1 Ko 1 °वारणवाजिनीं, K5 D1 6 °वारणवाहिनीं, Da2 D5 °वानरवाजिना —c) K1 °महाखग (sic), K5 °गदाखड्ग, Da1 Dn D4 7 8 M5 °महाखड्ग-, D6 इरशक्तिगदाशार्ङ्ग —d) Ś1 Ko 1 D7 °तोमरर्ष्टि, K2 °तोमराश्या, Dn1 (by corr) °तोमरक्षा, D1 °तोमरक्ष B Dn D4 महाभया (B2 °गदा, D8 °भयं) (for भयावहाम्) K4 °तोमर * भयावह; Da D5 °तोमरर्ष्टिमहाभया (Da1 °य), D3 °तोमरासिमहाभयां, S °प्रासतोमरसकुला (G1 °ल, M3 5 °ला)

67 K3 D2 om 67 (cf v l 55) —a) G2 किंतुवा (sic) Da1 मेदा (for मन्दा) D1 प्राविश न्कितवान्मदान् —b) D1 सभा, D6 सम (for सभा) K4 B4 Da2 D4 5 8 युद्ध-, Da1 Dn युद्धे (for युधि) B1 2 D1 7 युद्धविशारदा (D1 °दान्), B3 युद्धदुरासदा S ता सभां युद्धदुर्गमा (T1 G M4 °मेदा, T2 °मेदा) —c) K5 महाभये, G1 3 प्रतिहते; Ca c प्रतिभये (as in text) —d) K5 के दीव्यति, Da1 Dn2 G4 केदिव्यत, T2 के दिव्यति, G2 केदीयंत D3 °र्षभ

68 K3 D2 om 68 (cf v l 55) —a) B1 4 Dn D4 6 8 के जीयते, B2 केजयत, B3 के जीवंति, Da D5 के जयंति, T2 तेजयन्के — M5 om 68b–70a —b) Ś1 D3 7 हतलक्षा, Ko–2 D6 हतलक्ष्या, K4 B Da Dn D1 4 5 8 Cc कृतलक्ष्या (B3 Da1 D1 °क्षा), G2 हृतलक्ष —c) Ś1 Ko–2 मन्ये (for अन्ये) —d) = 73d G2 4 तान्, G3 त (for तन्) ❀ Cc भीष्मादन्ये के जिता निपातिता वेत्यनुषग । ❀

69 K3 D2 M5 om 69 (cf v l 55, 68) —a) K5 न ह्रीमे Cc शान्ति (as in text) —b) K4 damaged K1 B Da Dn D4 5 8 T G M4 श्रुत्वा (for युधि) M1–3 श्रुत्वा भीष्म निपातित —c) S (M5 om) त वीर (for पितर) K5 भीष्म°, M4 वीर° (for भीम°) —d) K4 5 D1 3 6 7 मा (for मे) Ś1 आविशेत् B Da Dn D4 5 8 S (M5 om) भीष्ममाहवशोभिन

आर्तिं मे हृदये रूढां महतीं पुत्रकारिताम् ।
त्वं सिञ्चन्सर्पिषेवाग्निमुद्दीपयसि संजय ॥ ७०
महान्तं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकम् ।
दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचन्ति पुत्रकाः ॥ ७१
श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम् ।
तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र संजय ॥ ७२
संग्रामे पृथिवीशानां मन्दस्याबुद्धिसंभवम् ।
अपनीतं सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ ७३
यत्कृतं तत्र भीष्मेण संग्रामे जयमिच्छता ।
तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंस तच्चाप्यशेषतः ॥ ७४
यथा तदभवद्युद्धं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च यथा च तत् ॥ ७५

C 6 587
B 6 14 80
K 6 14 78

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

70 K8 D2 om 70 (cf v l 55), M5 om 70^{a} (cf v l 68) — ^{a}) K6 कीर्तिर्मे, G1 3 भामुक्ति (for आर्तिं मे) K1 2 हृदय रूढां, Dn1 D4 हृदया रूढा, S (M5 om) महतीं व्यू(T1 G4 °तीमू)ढां — ^{b}) S हृदये (for महतीं) T2 शोककर्शिता B Da Dn D4 6 8 महतीं पुत्रहानिजां — ^{c}) K0-2 त्व शिंचन्, K6 सेचयन्, B Da Dn D4 6 8 त्व हि मे (for त्व सिञ्चन्) Cc cites हिमे (= gloss शिशिरे) G2 सर्पिषैव ❀ Cc आर्ति त्व दीपयसीत्यन्वय । ❀

71 ^{a}) T2 महाभारतमुद्यम्य — ^{b}) K0 1 त्रिद्रुत, K2 विद्रुम (for विश्रुत) Ś1 K0-3 5 Da1 D2 T2 G2 M2 सर्वलौ(K1 Da1 °लो)किक, D1 समरे हत — After 71^{ab}, K5 ins (= 36^{cd})

62* त विमग्न नरव्याघ्र भीष्म शससि सजय ।,

followed by a repetition of 71^{ab} — ^{c}) B3 हि निहतं, Da1 G2 विनिहित — ^{d}) = 52^{d} D6 पुत्रक

72 ^{a}) K3 5 D1-3 6 7 शोचामि (for श्रोष्यामि) Ś1 K0 1 3 5 D1-3 6 7 तान्यनी(D3 7 °ली)कानि, K3 तान्यनेकानि T G तथा भ्रस्तानि दुःखानि, M अर्हं श्रोतु हि दुःखानि — ^{b}) D7 °कृतानि वै, Cv as in text — ^{c}) K5 एतस्मान्मे समाचक्ष्व, D7 तस्मात्सर्वं समाचक्ष्व — ^{d}) M4 सद्वृत G2 तस्य

73 Ś1 K0-2 om (hapl) 73 In K4, 73 is lost on a damaged fol — ^{a}) B Dn D3 4 8 यद्वृत्त (D3 समर्दं) तत्र सग्रामे — ^{b}) G2 मतत्या युधि सभव (corrupt) — ^{c}) B1 स्वपनीत, Cc अपनीत (as in text) B1 T2 स्वनीत, Cc सुनीत (as in text) B Dn D4 8 यत् (for वा) — ^{d}) = 68^{d} B2 तत्समा° (for तन्ममा°) T2 M पृच्छते (M3 °त) (for सजय)

74 ^{ab}) D6 यद्यत्कृत हि (for यत्कृत तत्र) K4 B Dn D3 4 8 S transp भीष्मेण and संग्रामे — ^{c}) D2 तेजो मुक्तं, D7 अजेयेन, T3 ततो युक्त K3 5 D3 यतास्त्रेण — ^{d}) S ब्रूहि (for शस) Ś1 K0-2 अनेकश (for अशेषत)

75 ^{a}) B3 4 G2 तथा, M2 कथ S तच्चा° (for तद°) — ^{c}) K5 *D2* यच्च, *M4* केन (*for* येन) D1 यस्मिन्वा, G3 यस्यापि, M4, 5 कस्मिंश्च — In K4, the portion of the text from 75^{d} up to the end of 6 16 16 is lost on a damaged fol — ^{d}) G3 खले (for काले) K1 2 यश्च, M1-3 5 तच्च (for यच्च) K0-2 Dn1 T2 M2 5 तथा (for यथा) K8 D3 G1 3 च यत्, B Da Dn D4 5 8 [अ]भवत्, D6 भवेत्, M वद (for च तत्) — After 75, K3 5 D2 ins (cf 75^{cd})

63* यच्च यस्मिंश्च काले च वृत्त यच्च यथा च तत् ।

Colophon K4 damaged — *Adhy name* K0 3 5 धृतराष्ट्रप्रश्न, D2 °ष्ट्रप्रश्नानि, M °प्रलाप — *Adhy no* (figures, words or both) K3 Dn (Dn2 on marg) T G M2 14, Da2 D1 5 M1 3-5 15 (as in text) — *Śloka no* Dn1 79, Dn2 78, D5 76 — *Aggregate śloka no* K5 573, D1 566

१६

संजय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हसि ।
न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि ॥ १
य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ।
एनसा तेन नान्यं स उपाशङ्कितुमर्हति ॥ २
महाराज मनुष्येषु निन्द्यं यः सर्वमाचरेत् ।
स वध्यः सर्वलोकस्य निन्दितानि समाचरन् ॥ ३
निकारो निकृतिप्रज्ञैः पाण्डवैस्त्वत्प्रतीक्षया ।
अनुभूतः सहामात्यैः क्षान्तं च सुचिरं वने ॥ ४
हयानां च गजानां च शूराणां चामितौजसाम् ।
प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च ॥ ५
शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः ।
दिष्टमेतत्पुरा नूनमेवंभावि नराधिप ॥ ६
नमस्कृत्वा पितुस्तेऽहं पाराशर्याय धीमते ।

16

1 = 5 156 8[abcd] — In K4, 6 16 1–16 are missing (cf v 1 6 15 75) — [a]) = 3 181 9[a] Ś1 K0 1 T1 M3 5 तद्युक्तो, B3 यद्युक्तो, D1 यदुक्तो, D6 त्वयोक्तो, G2 त्वदुक्तो K2 उद्युक्तोयमनुप्राप्तो, Cv as in text — [b]) M3 तथार्हसि — [c]) K3 5 D2 न च, S न हि — [d]) Ś1 K0 2 आहर्तुम्, K1 आढरू° (corrupt), K3 D2 6 आवक्तुम्, B1 D7 T G1 2 4 M आधातुम्, B2 आशक्तुम्, B4 D4 आसक्तुम्, Cc as in text G3 आरोढु त्वमर्हसि (sic)

2 = (var) 5 156 9 K4 missing — [a]) B3 यथात्मनो, M3–5 आत्मनो वै — [b]) D1 प्राप्तवान् — [c]) Cc एनसा D6 नान्यत्व (for नान्य स) S एनसा न स दै(G1 दे)व वा — [d]) Ś1 तं न शकि°, K0–2 तेन शकि°, K6 D2 6 7 उपशकि°, S काल वा गं° (T2 ह°) Cd cites आशङ्कितुम् and उप K0–3 B1 3 4 Da D1 2 4–6 T2 G1 2 M4 अर्हसि

3 = 5 156 10 K4 missing — [a]) D1 यथा राजन् (for महा°) T2 मनुष्ये हि — [b]) D1 द्यूतं, G3 M1 3 नित्य (for निन्द्य) D6 सर्वदा° (for सर्वमा°) K3 5 D2 कर्म यो निंद्यमाचरेत्, T1 G4 निकृतिं य समा° — [c]) Ś1 K0 1 D1 6 T2 सर्वे लोकेषु, G3 चास्य लोकस्य — [d]) K5 T2 °चरेत्

4 = (var) 5 156 11 K4 missing — [a]) D6 T2 G3 M1 3–5 निकारा, G2 °रान्, Cc °कार (as in text) Ś1 K0–3 M4 °तिप्रज्ञ°, K5 D2 3 G1 M1–3 °तिप्रज्ञ, B2 D7 निष्कृतिप्रज्ञै ; Da1 °कृतै प्रज्ञै, D1 °तिप्राज्ञै°, D3 °ति प्राज्ञै°; T2 G2 3 M5 °तिप्रज्ञा D6 अपकारा कृता प्रज्ञै° (sic), T1 G4 न्यक्कारा हि महाप्राज्ञ Cc अनिकृति°, Cd cites निकर and निकृतिप्रज्ञ — [b]) K5 Da D5 तत्प्रती(K5 °ति)क्षया; Cc त्वत्प्रती° (as in text) — [c]) D3 S (except T1 G1 M2) °भूता — [d]) Cc cites क्षात K3 B Da Dn D2 4 5 8 T2 क्षातश्च, D3 6 T1 G M4 क्षाताश्च, M1–3 5 °तैश्च K2 वन, K3 D2 च ते D1 क्षात च सुमहावने

5 5[ab] = (var) 5. 156 12[ab] K4 missing Dn1 om 5–6 — [a]) D6 M1–4 रथानां (for गजा°). — [b]) T G M1 3 5 रथाना, M2 गजाना (for शूराणा) T2 चातितेजसा, G2 च महौजसां K3 5 B D (Dn1 om) राज्ञा चा(Da1 च)मिततेजसा (Da1 °स) — [c]) Ś1 K0–2 च मया, G2 समयो (for यन्मया) G2 दृष्ट — [d]) G1 3 यथा, G2 पुष्ट (for दृष्टं) D1 ज्ञान-, T1 G येन (for योग) Cc d योगबलेन (as in text) D3 वा, T2 इ (for च)

6 K4 missing Dn1 om 6 (cf v 1 5) — [b]) S (except T G4) मा स — [c]) K3 5 B1–3 D2 3 6 G1 3 M2 5 दृष्टम्, Cc दिष्टम् (as in text) Ś1 परा, M2 पुरो, Cc पुरा (as in text) Da Cc भूत, T G4 M1 3 4 भावि, G1–3 M2 5 भावी (for नूनम्) — [d]) K1 एव भावि, K2 B Dn1 D4 5 8 इदमेव, Da इदमेव, D1 एतद्भावि, S नूनमेतन् (for एवभावि)

7 K4 missing Before 7, B3 ins सजय उ° — [a]) K5 B1–3 Da D5–7 °स्कृत्य D3 पितुस्तेद्य, S प्रवक्ष्यामि (for पितुस्तेऽह) Cc d cite पितु — [b]) Da1 परा° B1 2 °र्यस्य धीमत — [c]) T2 G2 4 M

यस्य प्रसादाद्दिव्यं मे प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ॥ ७

दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन्दूराच्छ्रवणमेव च ।
परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ८

व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः सदा ।
शस्त्रैरसङ्गो युद्धेषु वरदानान्महात्मनः ॥ ९

शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् ।
भारतानां महद्युद्धं यथाभूल्लोमहर्षणम् ॥ १०

तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः ।
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्रवीत् ॥ ११

दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय ॥ १२

अयं मा समनुप्राप्तो वर्षपूगाभिचिन्तितः ।
पाण्डवानां ससैन्यानां कुरूणां च समागमः ॥ १३

नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् ।
हन्याद्गुप्तो ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्च ससृञ्जयान् ॥ १४

अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वं तस्माद्वर्ज्यो रणे मम ॥ १५

तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः ।

C 6 603
B 6 15 16
K 6 15 16

प्राप्त (for दिव्य) $B_{1.2.4}$ D_{1} Dn $D_{1.4.8}$ तत् (for मे) B_{3} यस्य प्रसादाज्ज्ञातव्यं, $G_{1.3}$ यत्प्रसादान्मया प्राप्त —^{d}) $K_{0.1}$ प्राज्ञ, T_{2} $G_{1.3}$ $M_{2.4}$ दिव्य, T_{1} $G_{2.4}$ $M_{1.3.5}$ दिव्य (for प्राप्त) B_{3} तत्प्राप्त ज्ञानमुत्तम

8 K_{4} *missing* —^{a}) K_{2} दृष्टिर्वाती° Cc अतींद्रिया (as in text) —^{b}) T_{1} $G_{2.4}$ दूरश्रवणम् D_{7} हि (for च) — After 8^{ab}, Da D_{5} *repeat* 6^{ab} and om 8^{cd} — D_{2} om (hapl.) 8^{d}–9^{a}.

9 K_{4} missing D_{2} om 9^{a} (cf v l 8) —^{a}) $Ś_{1}$ $K_{0.1}$ D_{1} धूतोपपत्ति°, K_{2} D_{7} व्यूहोपपत्ति°, $K_{3.5}$ $D_{3.6}$ भूतोपपत्ति°, S ययोपपत्ति° Ca cites उत्पत्ति, Cc as in text —^{b}) D_{6} स्व- (for च) B Da Dn $D_{2-5.8}$ गतिं शुभा, S गतिं विना —^{c}) Da_{1} Dn $D_{4.8}$ अस्त्रैर् (for शस्त्रैर्) K_{3} $D_{2.3.6.7}$ युद्धे च, K_{5} युद्धस्य (for युद्धेषु) $Ś_{1}$ K_{0-2} शस्त्रैर मरता युद्धे, S °रवध्यो युद्धे च (T_{1} G_{4} °द्धेह) Cc d cite असङ्ग (as in text)

10 K_{4} missing —^{b}) $K_{3.5}$ D_{2} Cv निवृत्त, Da_{2} पवित्र, Cc विचित्र (as in text) Cd cites चित्र D_{3} परमद्भुत, Cv as in text —^{c}) B D (except D_{6}) G_{2} भर° (for भार°) $Ś_{1}$ K_{0-2} Da_{1} महायुद्ध, B Dn $D_{1.4.7}$ T_{2} M_{2} अभूद्युद्ध —^{d}) B Da Dn $D_{4.6.8}$ T_{2} $G_{1.2}$ $M_{1-3.5}$ य(Da D_{5} त)- या तत्, D_{6} तुमुल, T_{1} $G_{3.4}$ M_{4} यथावत् (for यथाभूत्) S (except M_{4}) रोम° (for लोम°)

11 K_{4} missing —^{a}) S स्वेष्व(M_{2} स्वान्य)नी° $Ś_{1}$ K_{0-2} G_{3} युक्तेषु, K_{5} युद्धेषु (for यत्तेषु) —^{b}) $Ś_{1}$ $K_{0.2}$ व्यूढेष्वथ, K_{1} रूढेष्वथ, Dn $D_{4.8}$ व्यूहेषु च

12 K_{4} missing Before 12, D_{7} ins दुर्योधन उ —^{a}) K_{5} दुर्योधन (wrongly) (for दुःशासन) K_{5} Da_{1} D_{6} M_{2} रथात्तूर्णं —^{b}) $Ś_{1}$ युज्यत, K_{1} युजितां (sic), K_{3} Da_{1} Dn_{1} (by corr) T_{2} युज्यतां K_{0} भीमरक्षिण (sic), Da_{1} भीष्मरक्षणं, D_{8} M °रक्षणे D_{6} युधि भीष्मस्य रक्षिण —^{c}) G_{2} तानि तानि (for अनी°) $Ś_{1}$ K_{0-2} सहस्राणि (for च सर्वाणि) —^{d}) M_{2} तम् (for त्वम्) $K_{0.2}$ G_{3} (*inf lin* as in text) M_{3} °शोचय, K_{3} $D_{3.6}$ °नोदय (for °चोदय)

13 Cf 5 157 4 K_{4} missing —^{a}) $K_{3.5}$ $D_{2.3}$ T_{1} G स, $D_{1.6}$ मा (for मा) K_{0} B Da Dn $D_{4.5.7.8}$ T_{2} M अयं स मामनु(K_{0} साममनु, Dn_{1} स मामभि, D_{4} स समभि, D_{7} स समय)प्राप्तो —^{b}) = 5 166 1^{d} Dn_{1} वर्षपूर्णाभि°, D_{1} °पूगाभिसंचित, D_{6} °वेदाभिसंचित, T_{2} °पूगातिचिंतित, $M_{3.5}$ °पूगाभिचितित Ca cites पूग —^{c}) G_{3} च, M_{4} सु (for स)

14 K_{4} missing —^{a}) D_{3} अत, D_{6} एतत् (for नात) $D_{3.6}$ M_{4} °महं, T G $M_{1-3.5}$ °तरं (for °तमं) —^{b}) D_{3} रक्षण, D_{6} रक्षिण —^{c}) $K_{3.5}$ D_{2} हति (for हन्याद्) T_{1} $G_{3.4}$ गुप्तो यथा, T_{2} गुप्तो ह्यस्मौ, G_{3} एकरथे (for गुप्तो ह्यसौ) D_{6} हति युक्तो ह्यपार्थाना —^{d}) D_{1} सोमकान्सहसृजयान्, T_{2} °कान्याच्छ सृ°, G_{2} °कांश्चैव सृ°

15 K_{4} missing —^{a}) $Ś_{1}$ K_{0-2} $D_{1.7}$ °द्धि, D_{3} °स्स (for °द्ध) B_{4} °द्धाश्चो (corrupt) —^{b}) = 5 169 16^{b}, K_{5} नाहं (for नाह) Da D_{5} शिखण्डिनीं, G_{3} °न —^{c}) $Ś_{1}$ पूर्वस् —^{d}) K_{2} अस्माद् (for तस्माद्) B_{4} वार्यो, $D_{2.8}$ वर्यो (for वर्ज्यो) T_{2} वरो (for रणे)

16 K_{4} missing. —^{a}) D_{3} एतस्माद्रक्षणीयश्च.

शिखण्डिनो वधे यत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः ॥ १६
तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्तरापथाः ।
सर्वशस्त्रास्त्रकुशलास्ते रक्षन्तु पितामहम् ॥ १७
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम् ।
मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शिखण्डिना ॥ १८
वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
गोप्तारौ फल्गुनस्यैतौ फल्गुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ १९
संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ।
यथा न हन्याद्गाङ्गेयं दुःशासन तथा कुरु ॥ २०
ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः समभवन्महान् ।
क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति ॥ २१
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सिंहनादैश्च भारत ।
हयहेषितशब्दैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा ॥ २२
गजानां बृंहतां चैव योधानां चाभिगर्जताम् ।
क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ २३
उदतिष्ठन्महाराज सर्वं युक्तमशेषतः ।

— b) D8 भीष्मो भीमपराक्रम , G8 यथावदिति मे मति — c) T2 युक्ता (for यत्ता) — d) Ś1 Ko-2 तिष्ठत

17 b) S1 Ko-2 Da1 दक्षिणा°, K8 B8 °रास्तथा, K5 दाक्षिणान्योत्तरास्तथा — c) K2 4 सर्वशास्त्रार्थे, K8 5 B Da Dn D1-6 8 S सर्वेश(B2 8 Dn1 D4 T2 °वेशा , D1 °वेथा-, D8 °वैंव्व)स्त्रेषु (for °शस्त्रास्त्र-)

18 a) K1 Da1 D2 8 7 अरक्षमाण (D7 °णो) D1 सरक्षमाणो हि वृषो, G8 हरिक्षयं च वृको (sic) — b) Ś1 Ko-8 D1 2 7 °वने (for °बलम्) — c) Da1 D8 G °नैव (for °नेव) — d) Ś1 Ko 1 घातयेत, Da D5 7 °येथा°, D1. 8 T2 G1 °येय, D3 (marg *sec m.*) हन्यतेय, T1 G2 4 M3 8 5 घातयेम, M1 घातयेम; G8 खातयेय, M4 घातयाम

19 a) K5 चापचक्र, Da2 वाम चक्रे, D2 8 वाम चक्र, D7 S वामे चक्रे — b) K2 °मोजाश्च K5 D7 S दक्षिणे — c) Ko फल्गुण°, K1 5 D2 8 6 फाल्गुन (K1 °ण)स्येतौ, K2 8 D1 7 फाल्गुनस्यै°, K4 B4 Dn D4 फाल्गुन प्रासौ, B1-3 Da D5 फाल्गुनस्याजौ, D8 om , T1 G1. 4 M फल्गुनस्यास्ता; T2 °नन्यस्त, G2 °नस्याता , G8 दक्षिणस्यास्ता — d) N (except Ś1) फाल्गुनो° (Ko फल्गुणो°), G8 अर्जुनो°

20 a) K1 2 D2 सरक्ष°, K6 D6 स रक्ष°, D6 M1 सरक्ष्यमाण, T1 G M4 स रक्ष्य° — b) K2 भीष्मेन G2 विसर्जित°, M8 विनि°, Cc विव° (as in text) — d) Da1 यथा — After 20, N (except Ś1 Ko 1) M ins an addl colophon (*Adhy no* Da2 D1 5 M1 8-5 16, Dn M2 15 — *Aggregate śloka no* K5 593, D1 576)

21 Before 21, N M2 4 ins सजय उ° (Ś1 K1 M4 om उ°) — a) Ko 2 तथा (for ततो) Cc व्युष्टाया (as in text) — b) Da1 m (hypermetric) स शब्द (for शब्द) B1 8 स शब्द सुमहानभूत्, B2 4 Dn D4 8 स शब्द समभून्महान् — d) D5 युज्यतामिति भारत, D6 युध्यता युध्यतामिति, M5 युज्यता युध्यतामिति

22 a) = 5 92 4c K4 B Da1 (before corr) D1 2 6 7 °भिघोषैश्च, Da Dn D4 5 8 °भिघोषाश्च- — b) B Da Dn2 D4 5 8 °नादाश्च (°नादैश्च) T1 G °नादरवेण च, T2 M °नादरवैरपि — c) B Da Dn D8-6 8 °नादै(Dn1 °दा)श्च — d) M4 °स्वनैरपि

23 a) Ko 2 बृहित, K1 Da1 (before corr) D5 व्यूहता, K8 5 D2 S बृहितैश्, D3 बृहता — b) K4 damaged M यौधाना Ś1 चाभिगर्जिता, B Da Dn D8 5 6 8 चापि गर्जता, D1 अभिगर्जता, T1 G1 8. 4 M4 चैव गर्जता, T2 चापि गर्जितात्, G3 चैव गर्जन, M1-8 5 चैव गर्जिते — c) K2 क्षोभि°, K4 B Da Dn D4-6 8 S क्ष्वेलि° (for क्ष्वेडि°) Ca c cite क्ष्वेडित Cd आक्ष्वेडित K1. 2 °तोत्कोष्टैस्, Da1 °ताक्रुष्टैस्, D8 °तोत्कोशैस्, T2 G3 8 M2 °तोद्धुष्टैस्, M8 5 °ताक्रुष्टैस् Ca c d cite आस्फोटित and उत्क्रुष्टं — d) K1-3 D8 तुमलं, Da Dn1 D5 S Cc तुमुल

24 a) Cd उदतिष्ठत् (as in text) — b) K2 सर्वे युक्त°, K5 Da1 सर्वयुक्त°, D8 6 रजो भौम° Ca c d cite युक्त — After 24ab, G2 reads 26ab *repeating* it in its proper place — c) Da1 महासैन्य, D8 6 दिशो वृण्वन् Cc cites सैन्य — d) K8 5 D2 8 °वयोस्तदा (K5 D3 °था), Dn1 °वसैन्ययो -

सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः ।
तत्र राजेन्द्र पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च ॥ २४
तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः ।
विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ॥ २५
रथानीकान्यदृश्यन्त नगराणीव भूरिशः ।
अतीव शुशुभे तत्र पिता ते पूर्णचन्द्रवत् ॥ २६
धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः ।
योधाः प्रहरणैः शुभ्रैः स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ २७
गजा रथाः पदाताश्च तुरगाश्च विशां पते ।
व्यतिष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८
ध्वजा बहुविधाकारा व्यदृश्यन्त समुच्छ्रिताः ।
स्वेषां चैव परेषां च द्युतिमन्तः सहस्रशः ॥ २९
काञ्चना मणिचित्राङ्गा ज्वलन्त इव पावकाः ।
अर्चिष्मन्तो व्यरोचन्त ध्वजा राज्ञां सहस्रशः ॥ ३०
महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ।
संनद्धास्तेषु ते वीरा ददृशुर्युद्धकाङ्क्षिणः ॥ ३१
उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलबद्धाः कलापिनः ।
ऋषभाक्षा मनुष्येन्द्राश्चमूमुखगता बभुः ॥ ३२

C 6 621
B 6 16 14
K 6 16 14

— ^{c}) B D (except D2 5 6) transp तत्र and राजेन्द्र — ^{f}) K5 तथा वच· (for तथैव च) — After 24, K3–5 B D S ins

64* दुष्प्रधृष्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च ।
तत· प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारत ।
त्वदीयाना परेषा च शस्त्रवन्ति महान्ति च ।

[(L 1) K3 5 D2 अप्रधृष्याणि, Da D5 दुष्प्रधर्षाणि, D3 दुष्प्रदृश्यानि, D6 प्रवेशानि च K3.5 D1 2 6 7 चारूणि, Da D5 चापानि, D3 रूपाणि, S शस्त्राणि (for चास्त्राणि) Cc cites अस्त्राणि K3 5 D2 6 सहस्र-, D3 शस्त्रास्त्र-, D7 शस्त्राणि, S सचाप- — (L 3) K5 स्वनवति (for शस्त्र°)]

25 = (var) 6 18 5 — In K4, 25^{ab} is lost on a damaged fol — ^{a}) B1 ततो K1 D6 T2 नागरथा°, G2 नागा रथै° — ^{b}) Some N MSS °परिस्कृता; D3 °विभूषिता — ^{c}) Da विराज° S भ्राजमाना व्य(T2 द्य)दृश्यत — After 25, D7 ins (cf 37^{ab})·

65* सनाहा· समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिता· ।

26 ^{a}) G3 तथा°, M4 तदा° (for रथा°) K2 D1 3 7 °कानि दृश्यते, K4 °का नादृश्यत, K5 °कान्य दृश्यते — ^{b}) T1 G1 3 णि च (for °णीव) — ^{d}) M1 मे (for ते) K1 पूर्णचद्र° (sic)

27 ^{a}) K1 नृष्टि°, K2 3 5 D2 T1 G2–4 यष्टि°, B2 Da D3 5 इषु°, M4 मुष्टि° T2 धनुर्वराभि कवचैर् — ^{c}) M योधा M4 उग्रै· (for शुभ्रै·) — ^{d}) = 37^b K3.4 B Da Dn D1 2 5 6 T2 तेष्व-नीकेष्वव°, K5 D3 स्वे(K5 ते)ष्वनीके व्यव°, M4 स्वनीकेषु व्यव°

28 ^{a}) K5 गजा रथा[] पताकाश्च, B D (except D1–3.7) S गजा· पदाता (T G3 4 M4 °ति) रथिनस् — ^{b}) K4 damaged Da D1 5 7 T1 G4 तुरगाश्च — ^{c}) Da1 अतिष्ठन्, Cc सर्वतो (for व्यति°) S दारुणा°, Ca c d वागुरा° (as in text) Cv as in text

29 Ś1 K0–2 T2 om (hapl) 29–30 — ^{a}) = 6 18 6^a — ^{b}) K3 5 D2 दृश्यते समुपस्थिता·, Da1 °श्यत समुत्थिता·, D1 दृश्यते स समुच्छ्रिता·, D6 °श्यत समुच्चका·

30 Ś1 K0–2 5 (hapl) T2 om 30 (for Ś1 K0–2 T2, cf v l 29) With 30^{ab}, cf 6 18 6^{cd} — ^{a}) D7 °ना मणिरत्नाश्च, S (T2 om) मणिकांचन-चित्रागा — ^{b}) S (T2 om) ज्वलिता K3 पर्वता· (for पावका·) — ^{c}) K4 D1 व्यदृश्यत, Da D5 M1–3 व्यराजत — ^{d}) B4 Dn1 गजारोहा·, Dn2 D4 3 ध्वजारोहा, T1 G M4 ध्वजा राजन् (for ध्वजा राज्ञा)

31 31^{ab} = 6 18 7^{cd} — ^{a}) B1 शुद्धा (for शुभ्रा) D6 महेंद्रकेतनरुचो — ^{b}) M2 °भवने° (for सदने°) — K2 om 31^c–34^b — ^{c}) Ś1 K0 शूरा (for वीरा) B Dn D4 3 सनद्धास्ते प्रवीराश्च, Da D5 °द्धास्ते सुवीराश्च, D7 °द्धास्ते महावीरा

32 = (var) 6 18 9 K2 om 32 (cf v l 31) Ś1 K0 1 om (hapl) 32–33 — ^{a}) K3 5 Da1 (before corr) as Dn2 D3–5 3 S (except T2 G3 M2) चित्रैस्, D2 तीक्ष्णैस् — ^{b}) Da1 Dn2 °वद्धा·-, D2 वधा·, Co °बद्धा· (as in text) B4 पता-

शकुनिः सौबलः शल्यः सैन्धवोऽथ जयद्रथः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ ३३
श्रुतायुधश्च कालिङ्गो जयत्सेनश्च पार्थिवः ।
बृहद्बलश्च कौशल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३४
दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघबाहवः ।
अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ३५
एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः ।
राजानो राजपुत्राश्च नीतिमन्तो महाबलाः ॥ ३६
संनद्धाः समदृश्यन्त स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ।
बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे ध्वजिनो मुञ्जमालिनः ॥ ३७
सृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकाय दीक्षिताः ।
समृद्धा दश वाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः ॥ ३८
एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शांतनवोऽग्रणीः ॥ ३९
श्वेतोष्णीषं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतम् ।
अपश्याम महाराज भीष्मं चन्द्रमिवोदितम् ॥ ४०
हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यन्दने स्थितम् ।
श्वेताभ्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपाण्डवाः ॥ ४१
दृष्ट्वा चमूमुखे भीष्मं समकम्पन्त पाण्डवाः ।
सृञ्जयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ४२

किन॰, Cc कलापिन॰ (as in text) — c) K3 5 D2 8 समक(K5 ॰का)क्षा ; Da1 ऋषभवृक्षा॰ (sic) S ऋषभा इव गर्जंतो — d) D8 चमूमुखनता ; S नृपा॰ सेनामुखे (M4 ॰मुख) B3 भुव॰, T2 M4 बहु (for वभु॰)

33 Ś1 K0–2 om 33 (cf v l 31, 32) — a) T1 G4 सबल॰ (for सौबल॰) D8 (marg *sec m* as in text) T2 चैव (for शल्य) — b) K3–5 B Da Dn D2 3 5 8 श्चावत्योथ, D1 कैकेयोथ, D6 T2 सैंधव श्च — c) = 6 17 37^{c} K3–5 B D (except D1, 6 7) ॰विंदौ (K5 ॰दा) कैकेया॰, T2 ॰विंदौ चावत्यौ ❀ Co श्चावन्त्य इति । व्यवहितयोर्विन्दानुविन्दयोर्विशेषणमेक-वचनं च । समुदायापेक्षमुभयोरेकाक्षौहिणीपतित्वमाचष्टे । ❀ — d) = 6 17 26^{b} T2 कांभो॰ — For 33^{cd}, M4 subst

66* भगदत्तो महावीर्य॰ कौसल्यश्च बृहद्रथ ।

34 K2 om 34^{ab} (cf v l 31) — a) K4 ॰युध॰ कलिंगोथ, S ॰युश्चाथ कालिंग — b) D7 जयसेनश्च M3–5 कांबो(M5 ॰भो)जश्च सुदक्षिण॰ (= 33^{d}) — c) K2 बृहद्बनश्च, M3–5 जयत्सेनश्च Ś1 K0–3 D3 M4 कौरव्य (M4 ॰व्य), G1 M1–3 5 कौसल्य॰ — d) K1 ॰वर्मश्च K1 साद्वत , D5 सात्वती, D6 शाश्वत॰

35 a) Ś1 K0–3 5 D1 2 6 7 सर्वे ते (for दशैते) Co cites पच — b) T2 राजन् (for शूरा) — c) S (mostly) अक्षो॰ — d) G2 यज्विनो

36 Da D5 om 36^{d}–37^{a} — d) B2–4 Dn D3 4 8 T G1 3 4 M3 4 महारथा

37 Da D5 om 37^{a} (cf v l 36) — a) G2 समृद्धा॰ K3 ॰दृश्यते Ca as in text — b) = 27^{d} K3 D2 4 7 तेष्वनीकेष्व॰ ; K5 तेष्वनीके व्यव स्थिता॰ Ca as in text — d) K3 D2 6 ध्वजिनोंबुज-मालिन , K5 धन्विनो युज॰, Dn D4 7 बलिनो युद्ध शालिन॰, D1 ध्वजिनो मुडमालिन॰, D3 ॰नो मुजमेखला , T1 G ॰नो मुंज(T1 G4 दृष्ट)धारिण॰, M3 (*inf lin*) 4 ॰नो मुक्तमौलिन॰

38 a) K3 5 D2 स्थिता, K4 B Da2 Dn D1 3–5 7 G1 M1–3 5 हृष्टा, Da1 D5 दृष्ट्वा, D6 मृद्धा (for सृष्टा) — b) D3 स्वर्ग॰ (for ब्रह्म॰) T2 ब्रह्मणा कालदीक्षिता॰ — Ś1 K1 G3 om (hapl) 38^{cd} — c) B Dn2 D7 समर्था, D8 सनद्धा Cc वाहिन्य॰ (as in text) Cv as in text — d) Cv परिगृह्य (as in text)

39 a) K0 एकादशीर्धातराष्ट्री॰ — c) M4 ॰यौधाना (for ॰सैन्याना) — d) Ś1 K0–2 D3 येषां (for यत्र) Co अग्रणी (as in text)

40 a) B2 ॰वस्त्र (for ॰हय) — b) Ś1 K0–2 श्वेतवर्णं तमच्युत — c) K3 5 D2 प्रपश्यामि, B2 अप श्य मे (sic)

41 D6 om 41^{a}–45^{b} — c) Ś1 K0 1 G2 शी (K0 श्वे)ताशु ; K2 श्वेताश्व, K5 तीरस्थ (for तीक्ष्णा शु) — d) K5 कृष्ण॰ (for कुरु॰)

42 D6 om 42 (cf v l 41) B Dn D4 8 om (hapl) 42^{ab} — c) D3 ज़ृभया॰ (for सृञ्जया॰) D8 महेष्वास, T2 महाभागा, G3 महेष्वासौ, M4 महाराज K5 सजयश्च महेष्वासो

जृम्भमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा ।
धृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्विविजिरे मुहुः ॥ ४३
एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव भारत ।
पाण्डवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ॥ ४४
उन्मत्तमकरावर्तौ महाग्राहसमाकुलौ ।
युगान्ते समुपेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ॥ ४५
नैव नस्तादृशो राजन्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ।
अनीकानां समेतानां समवायस्तथाविधः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

संजय उवाच ।
यथा स भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ।
तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षितः ॥ १
मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत ।
दीप्यमानाश्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः ॥ २
द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत ।

C 6 638
B 6 17 3
K 6 17 3

---

43 D6 om 43 (cf v l 41) — [b]) D1 3 इव (for यथा) — [c]) Da1 °म्नस्तया सर्वे — [d]) Ca d समुद्वि° (as in text) K5 D1 M1 5 समुद्विजिजिरे मुहु, D3 °द्विग्ना विचेतस, G2 समसुद्वेजिरे मुहु

44 D6 om 44 (cf v l 41) — [a]) K1 श्रीतुष्टा, K4 भ्राजुष्टा, K5 श्रीर्जुष्टा, B2 श्रीहृष्टा, D1 ता जुष्टा, T2 जुष्टाश्च, G2 निजुपा (sic) — [b]) D1 तत्र (for तव) B D (except D1 2, 7, D6 om) S पार्थिव (for भारत) — [d]) D1 तथा, D2 महत्- (for महा) S °मानिना, M1 (sup lin) °वाहिनीं (for °पालिता) .

45 D6 om 45[ab] (cf v l 41) — [a]) K1 उन्मत्तौ मकरावर्तौ, T1 G4 M5 उद्वृत्तमकरावृत्तौ, G2 3 M1 3 उद्वृत्त(G3 °द्वृतं)मकरावर्तौ — [c]) K5 समपेतौ, Dn D1 6 T2 समवेतौ (for समुपेतौ) — [d]) Ś1 K0-3 दृश्यते B Da2 D4 5 Ca सागराविव दृश्यते (B2 D5 °त, Da2 °त, D4 °ता) S सागराविव विष्टि(T1 G2 4 चेष्टि, G1 3 वेष्टि, M2 विक्षि)तौ

46 [c]) K0 2 अने° (for अनी°) K4 Da D5 Ca समावेश (for समेतानां) — [d]) Ś1 दृष्टो भीष्मो, K0-2 दृष्टपूर्वस्, K3 5 D2 4 7 समुदायस्, K4 B Da Dn D5 कौरवाणा, D1 समुद्वीप, D3 समुद्योगो, Cd समुद्दर्प (for समवायस्) Ś1 D3 6 M यथाविध, T G यथाविधि, Ca तथाविध

Colophon om in K0 1 D6 — Adhy name K3 5 D2 पृतनावर्णन, M धार्तराष्ट्रसेनासमुत्थानकथन —Adhy no (figures, words or both) Da2 D1 5 M1 3-5 17, Dn M2 16 (as in text), T G 15 —Śloka no Dn1 28, Dn2 D5 27 — Aggregate śloka no K5 620, D1 604

17

1 Before 1, Ś1 K0 1 ins

67* धृतराष्ट्र ।
उभयो सेनयोस्तत्र दृष्ट्वा च कुरुपाण्डवान् ।
अनिमित्तान्ययो ब्रूहि कुशलो ह्यसि सजय ।

— D6 om 1-17 — [a]) T1 G2 4 M4 यथा च, T2 यथैव, G1 3 यथा हि — [d]) B1 महीक्षिता; T1 G M4 महाग्रहा

2 D6 om 2 (cf v l 1) — [a]) K3 5 तथा विषयग, D3 सर्वाविष°, T2 महाविष°, M1-3 4 मखाविष°, T1 G4 मघाविषयक, Ca c d °विषयग (as in text) D3 मेघावनद्धमाकाशं — [b]) D3 दुर्दिन, T G M4 स्तानित, M1-3 5 तदानीं (for तद्दिन) K1 2 D3 प्रतिपद्यत, B3 D3 G3 M2 5 प्रत्यदृश्यत, Cd °पद्यत (as in text) — [c]) Cc दीप्यमाना (as in text) Ca c सपेतु (as in text), Cd समिलु — [d]) Cc सप्त (as in text) T1 G ग्रहास्तथा, Cc महाग्रहा (as in text)

3 D6 om 3 (cf v l 1) — [a]) K3 द्विधा-

ज्वलन्त्या शिखया भूयो भानुमानुदितो दिवि ॥ ३
ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः ।
लिप्समानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः ॥ ४
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ॥ ५
जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिंदमौ ।
युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ॥ ६
सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७
इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् ।
गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥ ८
एष वः शाश्वतः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैर्गतः ।
संभावयत चात्मानमव्यग्रमनसो युधि ॥ ९
नाभागो हि ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृगः ।
संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः ॥ १०
अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे ।
यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ॥ ११
एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ ।
निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयन्तो रथोत्तमैः ॥ १२
स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः ।

भूतम्, D2 °कृत, Cc °भूत (as in text) D3 विगतां-शुस्तथादित्य — [b]) Dn2 उदग्रे, D8 उदित. Ko पुत्र-दृश्यत (sic), Da D5 प्रत्यपद्यत — [c]) G1 2 M1. 3 4 ज्वलत्या Cd cites शिपा S राजन्, Cc भूयो (as in text). — [d]) Co भानुमान् (as in text) B1-3 Dn D1. 3 4 8 रवि, G2 M2 भुवि (for दिवि). K3 5 D2 दृश्यते भानुमान्दिवि

4 D6 om. 4 (cf. v l 1) — [a]) K3 5 D3 7 ववासिरे, D1 चकाशिरे, G2 विवाशिरे Co d दीप्तायां (as in text). T2 ववाशिरे ह दीप्ता वा — [b]) M4 दिवि (for दिशि) K5 °वासता — [c]) कांक्षमाणा (for लिप्स°). — [d]) B8 °कर्दमा

5 D6 om. 5 (cf. v l 1). — [b]) D3 T2 कुरु वृद्ध (for वृद्ध कुरु-). — [c]) T1 G4 M4 भारद्वाजा° D8 भारद्वाज कृपश्चैव — [d]) Ko 3 D2 सयुतौ; K5 समते; D1 संगतौ, S दसितौ; Cd संयतौ (as in text)

6 D6 om 6 (cf v l. 1) — [c]) T1 वधा° (for तवा°) — [d]) T2 युधा (for यथा) Ca समय (as in text) D2 यथा स सजय ध्रुव

7 D6 om 7 (cf v l 1) — [a]) K3 M5 °पज्ञ

8 D6 om 8 (cf v l 1) — [a]) D3 इह व, M2 इम व — [b]) K1 5 G3 °यापवृतं, B3 °च प्रवृत — [c]) K5 गच्छतस्तेन सक्रम्य. — [d]) Ca ब्रह्मण (as in text) B Da Dn D1 4 5 8 °ण सहलोकता

9 D6 om 9 (cf v l 1) — [a]) K4 य एव, M2 स एव (for एव व) — [b]) D7 सर्वे (for पूर्वै) K1. 5 T1 G M °रं गत, K3 D2 T2 °रं कृत, K4 °र कृत; B Da Dn D4 5 7 8 °रै कृत D3 पूर्वैर्जुष्टो नराधिपै — [c]) Ca. c सभावयध्व K1 M3 5 वात्मा°, D7 आत्मा° (for चात्मा°) K3 5 D2 3 सम भावयतात्मानम्; K4 B Da Dn D1 4 5 8 संभावयध्व-मात्मानम्, T1 G4 समाधाय तथात्मानम्, G2 स भवाय तथात्मानम् — [d]) S (M1 inf lin as in text) भुवि (for युधि)

10 D6 om 10 (cf v l 1) — [a]) K4 नहुषो (for नाभागो) B D (except D1. 2, D6 om) S [s]थ (for हि) — [b]) K3. 5 Da1 D2 नहुषो; K4 नाभागो (for नहुषो) Ś1 K Dn (Dn2 m as in text) D2 3 नृप, T2 ग्रह — After 10[ab], D8 ins

68* अर्जुन सगरो वैन्यो ये चान्ये क्षत्रियोत्तमा ।

— [c]) D2 संविद्धा T2 परमाज्ञानं

11 D6 om 11 (cf. v l 1) — With 11[ab], cf B 12 97 23[ab] — [a]) Da1 M5 अधर्म K4 °र्म क्षत्रियाणां हि — [b]) D7 नृपा (for गृहे) — B2 om 11[cd] — [c]) S युद्धे तु (for यदाजौ) B3 Dn2 यदयोनिधनं याति Cn cites अयोनिधन

12 D6 om. 12 (cf. v l 1) — [b]) D7 भरतो त्तम — Ś1 Ko M2 om (hapl) 12[c]-13[d] — [c]) K5 T2 G1 M (M2 om) तान्य° (for स्वान्य°) — [d]) T1 G2 4 रथोत्तमा

13 Ś1 Ko D6 M2 om 13 (cf v l 1, 12)

न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ ॥ १३
अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजानश्चैव तावकाः ।
निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश ॥ १४
श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ।
तान्यनीकान्यशोभन्त रथैरथ पदातिभिः ॥ १५
भेरीपणवशब्दैश्च पटहानां च निस्वनैः ।
रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही ॥ १६
काञ्चनाङ्गदकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः ।
भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जङ्गमाः पर्वता इव ॥ १७
तालेन महता भीष्मः पञ्चतारेण केतुना ।
विमलादित्यसंकाशस्तस्थौ कुरुचमूपतिः ॥ १८
ये त्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ ।
अवर्तन्त यथादेशं राजञ्शांतनवस्य ते ॥ १९
स तु गोवासनः शैब्यः सहितः सर्वराजभिः ।
ययौ मातङ्गराजेन राजार्हेण पताकिना ।
पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः ॥ २०
अश्वत्थामा ययौ यत्तः सिंहलाङ्गूलकेतनः ।
श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ २१

C 6 657 B 6 17 21 K 6 17 21

— a) D7 न (for स) B4 °तैनि — c) T1 G2 4 स्यासित (for न्यासित)

14 D6 om 14 (cf v l 1) — a) Ś1 K0-2 अतीत°, S व्यपेत° — b) M3 पावका — d) Da1 दिशश्च ते, Dn1 D2 8 दिशो दिश

15 D6 om 15 (cf v l 1) — a) K4 Da1 S श्वेतच्छत्रै — b) K1 भुजवारण°, Da1 (before corr) a2 D5 ध्वजवानर° — c) B Dn D1. 8 M5 °कानि शोभते — d) K4 Da D5 राजन्नथपदा°, B Dn D4 8 गजैरथ पदा°, D8 तथा रथपदा°, S रथैश्च स पदा°

16 D6 om. 16 (cf v l 1) — a) K0 भीरी S °शखै(G1 3 °संघै)श्च (for °शब्दैश्च) — b) K4 B D (except D1 2 7, D6 om) S दुंदुभीनां (for पटहाना) K1 om. from ना up to महा in 17[b] A few MSS निःस्वनै — d) Ś1 K0 2 बभूव लुलिता, B8 °वाक्षोलिता, D8 °व क्षुभिता, S °वालोलिता

17 D6 om 17 (cf. v l 1) K1 om up to महा in 17[b] (cf v l 16) — b) T2 महारथै — c) K4 B Da Dn D1 4 5 8 G2 8 व्यराजत, D8 T G1. 4 M व्यरोचत — d) K3 5 D2 सशृगा, K4 B Da Dn D1 3-5 7 8 S साश्रय (for जङ्गमा) K0-2 इव पर्वता (by transp)

18 a) B8 तानेव (for तालेन) B2 राजन् (for भीष्म) — b) K1 3 5 D1 8 G1-3 °तालेन, D2 °मालेन, D7 °तोरण, M4 (*sup lin*) °कारेण Ca d cite तारा Cc cites पचतार, Cop °ताल — d) M4 तथा (for तस्थौ) K1 गुरु (for कुरु) B Da D5 7 S °मुखे, Dn D4 6 8 °परि (for °पति)

19 a) S (except M2) महात्मानो (for महेष्वासा) — D6 om (hapl) 19[b]-22[c]. — After 19[ab], Ś1 K0-3 ins (K0 2 om post half, see below)

69* पुत्राश्च तव राजेन्द्र सारोहा सरथा गजै ।

— K0 2 om from the post half of 69* up to 20[c] — c) K3 4 Da1 Dn2 D8 आवर्तंत Ca c यथादेश (as in text) K5 S यथादेशमवर्तत (by transp) — d) K1 राजा, S राज्ञ (for राजन्) B4 ह; D1 च (for ते)

20 K0 2 D6 om. 20 (cf v l 19) — a) B8 मत्तगोधासन, S यस्तु (M2 स तु) गोपायन (T2 °ते, G2 °नि) Ca c d cite गोवासन (as in text) D8 सैन्ये, G2 शल्य (for शैब्य) Cv शत्रुगावसन सैन्य (sic) — b) Ś1 K1 सह राजभि S सर्वमागधै — After 20[ab], M4 reads 21[cd], *repeating* it in its proper place — c) D8 मतग° — d) K0 5 राजार्हेन पता°, K3 राजा हेमपता°, T1 G4 र्हेण पदातिना — e) G2 पत्र°, Co v पद्म° (as in text)

21 D6 om 21 (cf v l 19) — a) Ś1 K0 1 राजा; K3 5 D2 Cv तस्मिन्, D1 7 तत्र, D8 यत (for यत्त) — b) K3 4 B Da Dn D1 4 5 8 °के(B2 °हे)तुना, S °केतुमान् Cc cites सिंहलागूल — c) K3-5 B (except B8) D (except D8) M श्रुतायुधश्चित्रसेन

शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः ।
एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः ।
स्यन्दनैर्वरवर्णाभैर्भीष्मस्यासन्पुरःसराः ॥ २२
तेषामपि महोत्सेधाः शोभयन्तो रथोत्तमान् ।
भ्राजमाना व्यदृश्यन्त जाम्बूनदमया ध्वजाः ॥ २३
जाम्बूनदमयी वेदिः कमण्डलुविभूषिता ।
केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥ २४
अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः ।
महान्दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ २५
तस्य पौरवकालिङ्गौ काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
क्षेमधन्वा सुमित्रश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ॥ २६
स्यन्दनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च ।
प्रकर्षन्निव सेनाग्रं मागधश्च नृपो ययौ ॥ २७
तदङ्गपतिना गुप्तं कृपेण च महात्मना ।
शारदाभ्रचयप्रख्यं प्राच्यानामभवद्बलम् ॥ २८
अनीकप्रमुखे तिष्ठन्वराहेण महायशाः ।
शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः ॥ २९
शतं रथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः ।

---

22 D6 om 22^{abc} (of v l 19) —^{a}) G1 3 शल्यो —^{b}) G1-3 महाबल — K4 om 22^{ef} —^{e}) K3 5 D2 °वैरनागैश्च, B Da Dn D1 3-5, 7 8 M1-3 5 °वैरव(B1 B3 °वैद्धव, Da1 °वैरम)र्माणो, T G M4 °वीरक(T2 G1 °वरक-, G2 °वीरव)र्माणो —^{f}) K3 5 Da1 (by corr) Dn D2 4 8 S °स्यासन्पु (K5 °स्यासीत्पु)रोगमा

23 ^{a}) D3 6 एषामपि B3 महायोधा, B4 D7 T1 G4 महेष्वासा, M4 महोत्साहा, Cv महोत्सेधा (as in text) —^{b}) D6 शोभयंति D8 महारथान्, T2 G1 3 रथोत्तमा —^{c}) B4 राजमाना K4 B1 4 Da Dn D3-5 8 T2 M1 3-5 व्यरोचत, B2 3 व्यराजत, G1-3 त्वदृश्यत —^{d}) K5 D2 G2 °महाध्वजा, D6 7 T3 G1 3 °मयध्वजा; T1 G4 °महद्ध्वजा, M5 °महारथा

24 ^{a}) K1 °मयी वेद, K2 3, 5 B D T2 G1 M1-3 5 °मयी (K3 5 D2 3 °मया) वेदी, K4 °मयी वेदी, G2 °मयी वेष्टि —^{b}) K1 4 Da1 T2 G3 °षिता — Ś1 Ko-2 om 24^{c}-25^{b} —^{c}) K5 केतूराचार्य°

25 Ś1 Ko-2 om 25^{ab} (cf v l 24) —^{a}) G2 अनेन शत° —^{b}) Cc अनुकर्षण D6 अनीकानि विकर्षत — After 25^{ab}, M4 reads 27-28 —^{c}) Ś1 Ko-2 राज्ञो, Dn2 M5 महा (for महान्) —^{d}) K5 नागे, T1 G2-4 अग्रे (for नागो)

26 ^{a}) Da D5 यस्य Ś1 K3 5 D2 पौरवकालिंगो (K3 °ग्यो, K5 D2 °ग्यौ), K4 B Dn D1 4 6 8 M2 पौरवकालिंग, Da D3 5 T1 G M1 3-5 पौरव कालिंगा (M5 °ग) —^{b}) = 6 16 33^{d} Ś1 Ko काम्भोजश्च, K1 काभूज°, B3 Da D3 5 T1 G काबोजाश्च K3 4 B1-3 Da1 D3 5 6 T1 G सुदक्षिणा, K5 सुदारुण B4 Dn D1 4 8 कांबोजा ससुदक्षिणा —^{c}) K4 B Da Dn D1 3 4 8 T G2 4 M4 च शल्यश्च, D7 सुधन्वा च, G1 3 M1-3 5 च शैव्यश्च (for सुमित्रश्च), K1 D2 °धन्वाश्च मित्रश्च —^{d}) D6 तस्य, G1 3 स्थिता (for तस्थु) M2 प्रहरतो, M4 प्रथमतो D7 नृपा

27 M4 reads 27-28 after 25^{ab} —^{b}) K4 मृषभेण, Da1 वृषणेन —^{c}) Ś1 Ko-2 प्रकर्षंश्चैव, K3 5 °षंति च, B4 Dn D1 3 4 8 M3 °षन्नेव, D6 प्रहसन्निव, M2 5 प्रहर्ष° —^{d}) K4 B Dn D4 6-8 T G1 3, 4 M Cc मागधस्य, Da D5 Ca d माधवस्य- Ko 2 रिपून्, K4 B D (except D1-3) T G1 3 4 M Cop कृपो (for नृपो) G2 अगदेशाधिपो युवा

28 For sequence in M4, cf v l 27 —^{a}) D6 युक्त (for गुप्त) —^{b}) K1 कृपेन, Dn D4 8 द्रुमेण (for कृपेण) B Dn D3-5 8 S मनस्विना (for महात्मना) —^{c}) Ś1 Ko °दाभ्रमयप्रख्य, K1 °दाख्यामय°, K2 3 5 Dn D2-4 6 8 °दाभ्रघनप्रख्य (K3 D2 °क्ष), B °दाम्बुधरप्रख्य, Da °दाम्बुघन°, D5 शरदा त्ववनप्रख्य, S °दाभ्रप्रतीकाश —^{d}) D1 पुत्राणाम् (for प्राच्यानाम्) B Da Dn D4 5 8 °ना सुमहद्बलं, M4 व्यरोचत महद्बल

29 ^{a}) K5 तस्मिन्, D6 दृष्टे (for तिष्ठन्) —^{b}) Da1 D3 G1 3 M5 वराहेण, Dn1 D3 4 7 वाराहेण; Cc वराहेण (as in text) —^{d}) K4 राजते च, G2 राजस्तेन, M4 जामाता ते, Cc राजतेन (as in text) Ś1 Ko-2 वलेन चतुरंगिणा

30 ^{a}) Ś1 Ko-2 शत शतसह°, D6 शत दशसह°, T1 G1 3 4 M2 4 शत रथा सहस्राणा, M1 3 5 शत रथसहस्राणि —^{b}) D2 (orig) °वर्तिना (by corr °न), Cd °वर्तिन (as in text) —^{c}) S अष्टौ (M2 3 5 °ष्ट) दतिसह° —^{d}) B2 3 Da Dn1

अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ॥ ३०
तत्सिन्धुपतिना राजन्पालितं ध्वजिनीमुखम् ।
अनन्तरथनागाश्वमशोभत महद्बलम् ॥ ३१
षष्ठ्या रथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च ।
पतिः सर्वकलिङ्गानां ययौ केतुमता सह ॥ ३२
तस्य पर्वतसंकाशा व्यरोचन्त महागजाः ।
यन्त्रतोमरतूणीरैः पताकाभिश्च शोभिताः ॥ ३३
शुशुभे केतुमुख्येन पादपेन कलिङ्गपः ।
श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३४
केतुमानपि मातङ्गं विचित्रपरमाङ्कुशम् ।
आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ॥ ३५
तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः ।
भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३६
गजस्कन्धगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ केतुमन्तमनुव्रतौ ॥ ३७
स रथानीकवान्व्यूहो हस्त्यङ्गोत्तमशीर्षवान् ।
वाजिपक्षः पतन्नुग्रः प्राहरत्सर्वतोमुखः ॥ ३८
द्रोणेन विहितो राजन्राज्ञा शांतनवेन च ।
तथैवाचार्यपुत्रेण बाह्लीकेन कृपेण च ॥ ३९

C 6 675
B 6 17 39
K 6 17 39

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

(marg) D4 हयानाम्, Dn1 रथानाम्, M1 सादीनाम्, Cd सादिनां (as in text) K3 5 Da (Da1 damaged) D2 5 6 च (for षट्) Cd cites षडयुतानि

31 ^{a}) G3 त (for तत्) Ś1 om from न्पालित up to नाम in 32^b K3-5 B D राज्ञा (for राजन्) — ^{b}) K0 युतेन, K1 पुतेन, K5 पालिता, G3 M1 3. 4 पालित· K0-2 समतिष्ठत, K3 5 D2 ध्वजिनीमुखे, Cc °मुखम् (as in text) T2 पालितध्वजिनीमुख· — K0-2 om 31^c-32^b — ^{cd}) D6 अत्यतरथ° M4 महाबल (for महद्बलम्) Da D5 °रथनागाश्वस(sic)शोभत मह°

32 K0-2 om 32^{ab}, Ś1 om up to °नाम in 32^b (cf v l 31) — ^{a}) D1 ययौ (for षष्ठ्या) D2 S (except G1) °सहस्राणा, D6 °सहस्रेण (for °सहस्रैस्तु) — ^{b}) D2 तु (for च) D6 °युतैस्त्रिभि·, T2 °युतानि च — ^{c}) Ś1 K0 पीत·, K1 येना (sic), D3 G2 पत्ति, Cc पति· (as in text) Cc सर्व° (as in text) — ^{d}) Ca c d केतुमता (as in text) K2 हत (for सह)

33 ^{b}) M4 प्रारो° (for व्यरो°) — ^{c}) K0-2 यत्र तोरणतूणीरै, Da1 यन्त्रतोरण°, D1 6 यत्र तोमरतूणीरै, S यत्र(M2 यत्र)तोमरतूणीर (T2 °णीभि·) — ^{d}) Dn D3 4 8 पताकाश्च (D3 °भि·) सुशोभिता·, T1 G °भिरलकृता

34 ^{a}) K1 °मुखेन — ^{b}) K2 पादकेन, K3 B D S पावकेन K4 B Da Dn D1 4-6 8 कलिंगक·, D3 S कलिंगराट् (T2 °वान्, G2 °कान्) — ^{c}) After श्वे, K1 *repeats* 29^d-31^a, 32^c-34^a Da1 D2 Ca c निष्केन; M1-3 5 शुभ्रेण (for निष्केण) Cd cites निष्क — ^{d}) Ś1 K0-2 पादप° (for चामर°) D2 वै (for च)

35 ^{b}) G3 M1. 4 विचित्र पर° — ^{c}) D3 रमते (for समरे) D6 7 S (except T G4) राजा (for राजन्). — ^{d}) Cc भानु° (as in text)

36 ^{a}) T2 °मानस्य — ^{c}) K1 °दत्तो, Da1 D3 M5 °दत्तौ D3 राजन् — ^{d}) K4 यथा शक्रस्तथैव स·

37 B1 2 om 37 — ^{b}) K1 °वृतेन T1 G4 समतौ — ^{d}) K5 केतूमतम् D5 अनुत्तमौ, Ca अनुव्रतौ (as in text).

38 ^{a}) G3 तथा° (for रथा°) D2 व्यूहो Cv as in text — ^{b}) K2 4 5 B D (except D2) हस्त्यगो नृप°, D2 (marg sec m) °त्तमवीर्यवान्, T2 °त्तमहर्षयात्, Cd as in text Cc cites नृपशीर्षवान् — ^{c}) D6 वाजिपत्यु·, Cc °पक्ष· (as in text) K3 D2 6 7 S पदात्युग्र (M2 °ग्रं), K4 B2 4 Da Dn D1. 4 5 8 Ca पतत्युग्र·, B1 पदानुग्र·, D3 पत्तिपाद· Cc cites पतति K5 वाजिपदात्युग्रमुख — ^{d}) K0 2 5 प्राहरन्, K3 D7 T2 M2 5 प्रहरन्, K4 B Da Dn D1 4 5 8 T1 G M1. 3 4 प्रहसन्, D6 प्राहसन् G1-3 °मुख

39 B2 om 39^{ab} — ^{a}) K1 विहतो, T2 सहितो D7 व्यूहो (for राजन्) — ^{d}) Ś1 K0 Da1 D6 7 M4 वाह्लिकेन, K1 वह्लिकेण, D8 शल्येन च K1 कृपेन, G3 नृपेन D3 वै

१८

संजय उवाच ।

ततो मुहूर्तात्तुमुलः शब्दो हृदयकम्पनः ।
अश्रूयत महाराज योधानां प्रयुयुत्सताम् ॥ १
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्वारणानां च बृंहितैः ।
रथानां नेमिघोषैश्च दीर्यतीव वसुंधरा ॥ २
हयानां हेषमाणानां योधानां तत्र गर्जताम् ।
क्षणेन खं दिशश्चैव शब्देनापूरितं तदा ॥ ३
पुत्राणां तव दुर्धर्ष पाण्डवानां तथैव च ।
समकम्पन्त सैन्यानि परस्परसमागमे ॥ ४
तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदविभूषिताः ।
भ्राजमाना व्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ५
ध्वजा बहुविधाकारास्तावकानां नराधिप ।
काञ्चनाङ्गदिनो रेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ॥ ६
स्वेषां चैव परेषां च समदृश्यन्त भारत ।
महेन्द्रकेतवः शुभ्रा महेन्द्रसदनेष्विव ॥ ७
काञ्चनैः कवचैर्वीरा ज्वलनार्कसमप्रभैः ।
संनद्धाः प्रत्यदृश्यन्त ग्रहाः प्रज्वलिता इव ॥ ८
उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलबद्धाः पताकिनः ।

Colophon. — *Adhy name* Ko भीष्मनिर्याणं, K3 5 D2 सेनानिर्या(D2 °र्मा)ण, D6 सम्रामोद्यम°, M कुरुचमूवर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 D1 5 M1 3-5 18, Dn2 M2 17 (as in text), T G 16 — *Śloka no* Dn1 D5 40, Dn2 38 — *Aggregate śloka no* K5 661, D1 644

18

1 ^{a}) T G2-4 मुहूर्तं K3 5 D2 3 6 तुमल° — ^{d}) G1 M1 3-5 यौधाना K5 प्रययु° शतं; D6 प्रयुयुध्यतां, D7 च युयुत्स°

2 ^{a}) Ko-2 °निर्घोष, K4 B D (except D1-3. 7) T1 °घोषैश्च — ^{b}) D3 निस्वनै° (for बृंहितै) — ^{c}) B D (except D1 2 7) S नेमिघोषै रथाना च (by transp) — ^{d}) Ko-2 M5 दीर्यतेव

3 ^{a}) B3 D7 हेषमाणाना, G3 हेषिताना च. — ^{b}) M यौधाना K4 B D (except D1 2) S चैव (for तत्र) — ^{c}) M3 क्षणेनैव (for °न ख) K3 5 D1 2 6 दिशो भूमि, S ततो (T1 G4 °था, G2 °दा) भूमि (for दिशश्चैव) K4 B Da Dn D4 5 7 8 क्षणेनैव नभो भूमि° (Da2 D4 5 °भूमी) — K1 om (hapl) 3^{d}-5^{a} — ^{d}) B Da D4 5 8 M4 °पूरिते (B3 °ता, M4 °तौ)

4 K1 om 4 (cf v l 3) — ^{a}) G2 राजेंद्र (for दुर्धर्ष) — ^{c}) K3 5 Da Dn2 D1 3 M3 5 °कपत

5 = (var) 6 16 25 — K1 om 5^{a} (cf v l 3) — ^{a}) B2 D3 M2 नाग- (for नागा) — ^{c}) Ś1 K1 2 प्रेंग्रमाणा (for भ्राजमाना) D3 प्रदृश्यते

^{a}) = 6 16 29^{a} D6 ध्वजान् K4 ध्वजा बहुविधा भाति, G2 ध्वजाश्च विविधाकारास् — ^{b}) K4 तारकाणां — With 6^{cd}, cf 6 16 30^{ab} — ^{c}) D3 राजन् (for रेजुर्) — ^{d}) K3 5 D2 6 transp इव and पावका° D7 पावका ज्वलिता इव (by transp).

7 7^{cd} = 6 16 31^{ab} — ^{c}) Ś1 Ko-2 °केतना°.

8 ^{b}) K3 D2 ज्वलिताग्निसमप्रभै°, B3 ज्वलनार्कज्वलप्रभा, D1. 6 ज्वलितार्कसमप्रभै° — After 8^{ab}, B3 S ins 70* — B2 om 8^{cd} — ^{c}) K3 D2 °द्धाश्च प्रदृश्यते, K4 B (B3 om) Da Dn D4 5 7 8 S °द्धा समदृ(T2 इव दृ)श्यत — ^{d}) K4 ग्रहा ******, B (B3 om) Da D5 Ca ग्रहार्क(Da1 ग्रहद्यु)-ज्वलनप्रभा°, Dn D4 7 8 ज्वलनार्कसमप्रभा° — K4 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 ins after 8^{cd} B3 (which om 8^{cd}) S ins after 8^{ab}

70* कुरुयोधवरा राजन्विचित्रायुधकार्मुका° ।
[M कुरु(M5 क्रूर)यौधवरा]

9 = (var) 6 16 32 — ^{a}) K1 उदितै°, D3 उद्यानै°, T1 G M4 उज्ज्वलै°, M1 (*inf lin* as in

ऋषभाक्षा महेष्वासाश्चमूमुखगता बभुः ॥ ९
पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तव नराधिप ।
दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा ॥ १०
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ॥ ११
रथा विंशतिसाहस्रास्तथैषामनुयायिनः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ १२
शाल्वा मत्स्यास्तथाम्बष्ठास्त्रिगर्ताः केकयास्तथा ।
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः १३
द्वादशैते जनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः ।
महता रथवंशेन तेऽभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १४
अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
मागधो येन नृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात् ॥ १५
रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दन्तिनाम् ।
अभूवन्वाहिनीमध्ये शतानामयुतानि षट् ॥ १६
पादाताश्चाग्रतोऽगच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः ।
अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः ॥ १७
अक्षौहिण्यो दशैका च तव पुत्रस्य भारत ।
अदृश्यन्त महाराज गङ्गेव यमुनान्तरे ॥ १८

C 6 694
B 6 18 18
K 6 18 18

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

---

text) 8 5 उचिते° T2 तत्र (for चित्रेस्) — ^{b}) K1 तलवधा, G3 तालवद्धा Cd cites ताल° — ^{c}) Ko D2 वृष°, M4 ऋषभाक्ष° — ^{d}) K5 चतुर्मुख° B3 मुख°, T2 G4 बहु (for बभु) K1 चमूमुखगतावुभौ

10 ^{d}) T G1 4 M1–4 दुष्प्रहस (for दुःसहस)

11 ^{b}) D6 पृष्टग° (for विकर्ण°) B2 S महाबल — ^{c}) T2 G3 पुरुर्मित्रो, M2 पूरुमित्रो K3 5 D2 पुरुमित्रो जयो भोजो — ^{d}) K3 5 D2 भूरिर् (for जयो) K1 T2 °श्रव°, D2 °श्रवा

12 ^{b}) D6 मनुशायिन°, T2 मनुजाधिप — 12^{cd} = 6 102 7^{cd} — ^{c}) D8 T1 G M1 8 5 अभीषहा°, T2 अतीर्षभा K3 D3 सूरसेना° K5 आभीरा सूरसेनाश्च — ^{d}) Ś1 Ko Dn2 शिवयो°, K1 शिवरो°, G2 3 कवयो°, M3 5 शिववो° K4 B D7 वशातय°, T1 (by corr) पदातय°, G2 वसादय°

13 ^{a}) Ś1 Ko–2 D7 शा(Ko 1 सा)ल्वमत्स्यास्, K4 शाल्वानूपास्, K5 शाल्वा म्लेच्छास्, B1 2 Da शाल्वाश्रयास्, T1 G1 4 M साल्वा मत्स्यास् D6 तथा वत्सास् — ^{b}) B3 4 D (except D1–8, 6) त्रैगर्ता°, G2 त्रिकर्ता° K3 5 D (except Da2 D5 8) कैकयास्तथा, S (T1 by corr) केकयै° (T1 G4 °या°) सह — 13^{cd} = 6 102 7^{ab} — ^{c}) Da1 (before corr) Dn D4 8 T1 G4 कैतवा° D7 जाल्मा° (for प्राच्या°) — ^{d}) = B 7 7 15^{b} N °वासिन, T G °प(T1 G2 4 °पा)र्वता (for °मालवा°)

14 ^{a}) K5 सादशैस्ते (for द्वादशैते) — In K4, 14^{bc} is lost on a damaged fol — ^{b}) D1 G2 °त्यजा° — ^{c}) S सरथा (for महता) — ^{d}) K4 *** क्षन्, B Da Dn D4 5 8 ते ररक्षु°; D8 ते रक्ष्यंति, T2 G1 ते ह्यरक्षन्, G2 तेसरक्षन् (sic)

15 ^{a}) G2 अनीक° — D6 om (hapl) 15^{c}–16^{b} — ^{c}) K5 यश्च, Da D5 M यत्र (for येन) D7 मागधेयोथ नृपतिस्, T1 G4 °धेयो नरपती, G2 °धेयेन नृपती — ^{d}) K3 5 D2 7 8 अन्वगात् (K5 °गा), K4 B4 M अभ्ययात् B3 तथानीक समन्वयात्, Da1 तथानीकमवन्व°, T G रथानीकेन चाभ्ययात्

16 D6 om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{a}) Ko दक्ष° (for चक्र°) — ^{b}) K4 दक्षिना — ^{c}) K3 5 B Da Dn D1 2 4 5 8 अभवन्, D3 6 अभवद्, D7 S बभूवुर् D7 °मुख्या (for °मध्ये) — ^{d}) K5 च (for षट्) Cd as in text

17 Cf 6 19 29 D7 reads 17^{a}–18^{b} on marg — ^{a}) Ko B1 Da D3–5 T1 G4 M3 पदाताश्, T2 पताकाश् S च ततो (for चाग्रतो) — ^{b}) Ko 1 °चर्मानि (Ko °णि) — ^{c}) M2 °रथ° (for °शत°) — ^{d}) Ś1 Ko 1 नखरप्रासयोनय°, B2 रथरप्रास° योधिन, B3 नरास्तु प्रास°, D2 मुद्गरप्रास°, D7 तत्पर प्रास°, T1 G2 4 असल्या प्रास°, M1–3 5 मुसलप्रास°, Ca as in text Cd cites नखर° and प्रास

18 K5 om 18 In K4, 18^{ab} is lost — ^{a}) Some S MSS अक्षो° — ^{b}) Ś1 Ko 1 पुत्राश्च — K3 D2 om 18^{cd} — ^{c}) T2 G1–3 अदृश्यत — ^{d}) Ś1 यमुनांत*, B Da Dn D4 5 8 Cc °नातरा, D3 °नामनु, D6 °नोत्तरा — After 18, Ś1 reads 6 19 1–2

१९

धृतराष्ट्र उवाच ।

अक्षौहिण्यो दशैकां च व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः ।
कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ १
यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
कथं भीष्मं स कौन्तेयः प्रत्यव्यूहत पाण्डवः ॥ २

संजय उवाच ।

धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पाण्डवः ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनंजयम् ॥ ३
महर्षेर्वचनात्तात वेदयन्ति बृहस्पतेः ।
संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ॥ ४
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ।
अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ॥ ५
एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पाण्डव ।
तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य प्रत्यभाषत फल्गुनः ॥ ६
एष व्यूहामि ते राजन्व्यूहं परमदुर्जयम् ।
अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥ ७

Colophon om in Ko 1, Ś1 reads it after 6 19 2 — *Adhy name* K8 D2 कुरुसेनानिर्या(D2 °र्मा)ण; K6 सेनानिर्याण, D1 सैन्यसमुच्चय, D6 सेनासदर्शन, M रक्षा(M8 भीष्मरक्षा)विधान — *Adhy no* (figures, words or both) K6 Da2 D1 6 M1 8-6 19, Dn M2 18 (as in text), T G 17 — *Śloka no* Dn 18, D5 20 — *Aggregate śloka no* K6 679, D1 662

19

1 Ś1 reads 1-2 after 6 18 18 — ^{a}) K4 Da2 T G1 3 4 अक्षौ(T G1 4 °क्षो)हिणीं; K6 Da1 D2 G2 °हिणी, D1 5 7 °हिणीर् Ko 2 3 5 Dn D1-4 6 8 M दशैका च, K1 दशैकाश्च — ^{b}) K6-5 B Da1 D2 8 7 M1-4 व्यूढा, Dn D4 8 व्यूह ❀ Ca अक्षौहिण्यो दशैका चागमन् तासा व्यूह दृष्ट्वेति योजनम् । ❀ — ^{d}) K1 T2 G1 8 प्रतिव्यूहत, M8 प्रत्यव्यूहत K6 प्रत्यव्यूहत पाडवा — After 1, G3 reads 3^{cd}, *repeating* it in its proper place

2 For sequence in Ś1, cf v 1 1 With 2^{ab}, cf 6 20 18^{ab} — ^{a}) B8 M1 वेद मानुष, B1 देवमानुष — ^{b}) Ko 3 5 Da Dn1 D1 5 6 8 G3 दैव गधर्वम्, D8 देवगाधर्वम्, M8 दैवगाधर्वम् — ^{c}) S (except T2) स भीष्मं (by transp) M गांगेय (for कौन्तेय.) — ^{d}) D6 प्रत्यव्यूहत, G1-3 प्रतिव्यूहत K4 B Da Dn D1 4 6 8 सजय (for पाण्डव)

3 ^{a}) K3-5 D2 6 M धार्तराष्ट्रस्य सैन्यानि, Dn D1 3 4 7 8 T2 G2 3 °ष्ट्रान्यनीकानि — ^{b}) K4 damaged Dn2 D8 G2 व्यूहानि — ^{c}) K1 अभि° — ^{d}) D1 कुतीपुत्रो (for धर्मराजो)

4 ^{a}) D8 वचन D7 महामुनिर्महाभागो — ^{b}) D2 (marg *sec m*) 5 6 विदित ते, Ca c वेद° (as in text) M2 बृहस्पति D7 यज्जगाद बृहस्पति — 4^{cd} = B 12 100 47^{ab}, Manu 7 131^{ab} — ^{c}) T1 G4 M4 सगतान्, M1-3 5 सहतान्, Cv सयतान्, Cc सह° (as in text) K1 वेदयेद्, G2 M1-3 5 योजयेद्, Cc योधयन्ते D7 (m as in text) सर्वान्, M2 अश्वान्, M5 दर्पात्, Cc v अल्पान् (as in text) — ^{d}) Co.d काम (as in text) G1 3 विस्तारयन्, Cc v °येत (as in text) Ca cites 4^{cd} as in text

5 5^{ab} = B 12 100 47^{cd} — ^{a}) K6 Cv शूची° — ^{c}) D7 च यथा — ^{d}) K5 D2 अल्पीय, D1 अल्प तु Cc अल्पीय सुतरा (as in text)

6 ^{a}) T2 स तद् (for एतद्) — ^{b}) K1 3 5 Da1 D6 8 महर्षे K6 3 D6 T2 व्यूह्य K1 5 D6 T2 G1 3 M4 पाडव — ^{c}) Dn2 एतच्छ्रुत्वा धर्मराज — ^{d}) Ko फल्गुण, K2-5 B3 D1-3 फाल्गुन, B1 2 4 Da Dn D4 5 8 पांडव

7 ^{ab}) K4 transp राजन् and व्यूह B Da Dn D4 5 8 व्यूह, T1 G1 3 4 नित्य, G2 सैन्य (for राजन्) B Da Dn D4 5 8 राजसत्तम दुर्जय (for ^{b}) — ^{c}) Cc cites अचल and वज्राख्य (as in text)

भीमसेनो गदां बिभ्रद्वज्रसारमयीं दृढाम् ।
चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् ॥ १३
केकया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ।
एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षकास्ते नरेश्वर ।
धृतराष्ट्रस्य दायादा इति बीभत्सुरब्रवीत् ॥ १४
ब्रुवाणं तु तथा पार्थं सर्वसैन्यानि मारिष ।
अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ १५
एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनंजयः ।
व्यूह्य तानि बलान्याशु प्रययौ फल्गुनस्तदा ॥ १६
संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवानां महाचमूः ।
गङ्गेव पूर्णा स्तिमिता स्यन्दमाना व्यदृश्यत ॥ १७
भीमसेनोऽग्रणीस्तेषां धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ १८
समुद्योज्य ततः पश्चाद्राजाप्यक्षौहिणीवृतः ।
भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १९
चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती ।
द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगोपास्तरस्विनः ॥ २०
धृष्टद्युम्नश्च पाञ्चाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः ।
सहितः पृतनाशूरै रथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ २१
शिखण्डी तु ततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः ।
यत्तो भीष्मविनाशाय प्रययौ भरतर्षभ ॥ २२
पृष्ठगोपोऽर्जुनस्यापि युयुधानो महारथः ।

---

13 a) Da1 गदा — b) Ca °मयी Da1 °मयी दृढा, D3 गृहीत्वा पुरत स्थित॰ — d) D3 इव (for अपि)

14 a) K3 Da2 D1–3 5 8 T1 G2 4 M1 3 4 कैकेया, K4 5 B Da1 Dn D6 कैकेयो, D7 कैकया, G3 M2 (inf lin) कैकयो D6 धृष्टद्युम्नश्च — c) T1 G एते गच्छति (T1 G4 °तु) — d) B Dn D1 4 6 8 T2 M प्रेक्षतस्ते (B4 °ते च), T1 G4 प्रप ततो, G1 3 प्रकर्षतो, G2 प्राकपतो (for प्रेक्षकास्ते) K3–5 D7 नरर्षभा, B Dn D1 4 6 8 S जना(B4 नरा)धिप, D2 महारथा॰; D3 जनेश्वरा॰ — e) T1 G2 4 M2 दायादान् — After 14, K3 B Da1 (marg) Dn D4 7 8 ins

73* भीमसेन तदा राजन्दर्शयन्स महाबलम् ।

[K3 B3 Da1 Dn2 D4 °य स्व-, B4 °यन्सु, Dn1 °यन्स्व-, D7 8 °यत]

15 a) K5 तु यथा, Da D5 T G त तथा, D1 7 तु तदा (for तु तथा) Ś1 K0–2 एव ब्रुवाणं पार्थं तु — b) B1 3 4 D (except D1 2 6 7) S भारत, B2 पार्थिव (for मारिष) — c) K3 D2 सपूजयस् K4 5 B1.4 Da D5 तथा

16 a) G3 एवमेव — c) K0 व्यूह T3 बलान्प्राहु॰ — d) N (except Ś1 K0 1) T1 G2 4 फाल्गु° K5 Dn D1 T1 तथा, T2 M तत॰ (for तदा)

17 a) K5 प्रययातान् (for सम्प्रया°) — c) Ca c स्तिमिता (as in text) T2 गगेव पूर्णतोयेन — d) K2–5 B D (except D4 8) Cc स्पद° (for स्यन्द°) T G2–4 ह्यदृ° (for व्यदृ°) Da D5 °मानास्य दृश्यते

18 a) G1 3 तत॰ (for भीम) — b) K0 पार्श्वत॰, K3 D6 पार्थिव॰, B Da Dn D3–5 8 S वीर्यवान् (for पार्षत॰) — d) B D (except D1 2 6 7) पार्थिव॰ (for वीर्यवान्) S युयुधानश्च सात्वि(T2 G1 M2 5 °त्य)कि॰ — After 18, S *repeats* 13^{ab}

19 a) K4 B D (except D2 3 6) विराटश्च, K5 समज्योज्य, S समुद्यम्य (for °द्योज्य) B1 2 Da1 तथा (for तत॰) D7 तेषा (for पश्चाद्) — b) Ś1 K3 5 D1–3 6 राजा ह्यक्षौ°, K1 corrupt, K4 B Da Dn D4 5 8 राजाथाक्षौहिणीवृत (B1–3 Da D5 °पति), D7 महानक्षौहिणीपति॰, S प्रायादक्षौ° (*or* °क्षो॰) — c) K4 °भि॰ सहितै पुत्रै॰

20 b) K2 महाद्युते, B3 महेपुधी — c) D2 G1 च (for स) — d) Ś1 पृष्ठगोप, D1 पार्श्व°

21 a) T2 °द्युम्नस्तु K5 पाचालास् — b) K5 Da1 M5 महारथा — c) G1 3 पृष्ठत शूरै॰, C0 पृतना° (as in text)

22 a) Ś1 K1 शिखण्डे S च (for तु) — c) Ś1 K1 Dn1 यतो (for यत्तो) — d) Ś1 K0 1 5 Da1 (before corr) D2 °र्षभ

23 a) K0 2 पृष्ठगोप्योर्जु°, K4 °गोप्यर्जु॰, K5

चक्ररक्षौ तु पाञ्चाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ २३
राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ २४
अक्षौहिण्या च पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः ।
विराटमन्वयात्पश्चात्पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ २५
तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः ।
नानाचिह्नधरा राजन्रथेष्वासन्महाध्वजाः ॥ २६
समुत्सर्प्य ततः पश्चाद्धृष्टद्युम्नो महारथः ।
भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षद्युधिष्ठिरम् ॥ २७
त्वदीयानां परेषां च रथेषु विविधान्ध्वजान् ।
अभिभूयार्जुनस्यैको ध्वजस्तस्थौ महाकपिः ॥ २८
पादातास्त्वग्रतोऽगच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाणयः ।
अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः ॥ २९
वारणा दशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः ।
शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः ॥ ३०
क्षरन्त इव जीमूता मदार्द्राः पद्मगन्धिनः ।
राजानमन्वयुः पश्चाच्चलन्त इव पर्वताः ॥ ३१
भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन्परिघोपमाम् ।

°गोपैर्जे°, B D (except D1-3 6 7) °तोप्यर्जु°, T1 G2 4 °गोसार्जु°, G1 °गोपार्जु° B D (except D1-3 6 7) T1 G M1 8-5 °स्यासीद् (for °स्यापि) T2 गोपा ह्यर्जुनस्यासीद् (hypermetric) M2 °गो*र्जुनस्य स्याद् — b) Cc युयुधान (as in text) B D (except D1 2 6 7) T G M4 महाबल — c) T2 चक्ररक्ष K1 पचाल्यौ — d) Some MSS °त्तमो°

24 D5 om 24a-25b — a) K5 T2 मध्यमे नीके — d) D2 चरद्भिर्

25 D5 om 25ab (cf v l 24) — a) K2 °ण्यां च, K3 B Dn D1 3 4 6 8 °ण्याथ, Da °ण्या तु, G3 °ण्याश्च D7 पाचालो — b) G1 3 याज्ञसेनो, M4 जयत्सेनो K3 महाबल, D3 °यशा — After 25ab, S reads (for the first time) 27cd, *repeating* it in its proper place — c) S विराट सह पुत्रैश्च — d) K4 B Dn D1 °वार्थं, D4 8 °वाय

26 a) Ś1 K0-2 °चक्राभा, B4 Da D5 °वर्णाभा° (for °चन्द्राभा) — b) D7 कनकोज्वल°, T2 °त्तम भूपिता — c) K5 G1 3 नानाचित्र°, Da D5 नाना रूप° — d) K1 महामना°, D1 °रथा°

27 a) K1 समुत्सर्पि (corrupt), K2 °त्सर्य, K3 5 D2 8 °त्सर्पस्, K4 ****र्य, B Da Dn D1 4-6 7 m G1 M2 °त्सार्य, D7 तमुत्सर्य, T2 समुत्सर्प, G2 °त्सर्पि — c) G2 स स (for सह)

28 In K4, the portion of the text from पा to the end of 29 is lost on a damaged fol — a) D3 तु (for च) — b) B D (except D2 6 7) S विपुलान् (T1 G1 3 4 M4 °पुल) (for विविधान्) — c) K1 अभ्य° M °स्याजौ (for स्यैको) — d) B Dn रथे, Da D1 4-8 M ध्वजे — After 28, D8 ins

74* ध्वजाग्रे रुवतो भीम कपेस्तस्य पुनः पुनः ।
श्रूयते भीमनिनदो नादयानो दिशो दश ।
दृष्ट्वा च भीषयामास विरावैर्वानरेश्वरः ।
भ्रूक्षेपो क्षेपविक्षेपैर्लाङ्गूलेन पुनः कपिः ।
आकाशे दर्शयामास प्रतिशब्दे महास्वनम् ।

29 Cf 6 18 17 — K4 damaged (cf v l 28) — a) K0 2 B Da1 Dn2 D1 3 4 6 8 T G2-4 M5 पदा° (for पादा°) S तु (M च) ततो (for त्वग्रतो) — b) K3 5 D2 °शक्त्यर्ष्टि°, Da1 G1-3 M2 °शक्त्यष्टि° — c) T2 °साहस्र — Da D4 5 om (hapl) 29d-30a — d) D1 दक्षिणे

30 K1 om 30a-31b Da D4 5 om 30a (cf v l 29) — c) Ś1 शूरहेम°, Dn1 D4 8 G3 शूरा हैम°, M1 3 क्रूरा हैम°, M2 क्रूरहेम°, M5 क्रूरा हेम° Cv as in text — d) T1 G4 दीप्यमानाचला इव, G2 दीप्यमानानला इव — After 30, T1 G4 ins

75* सघण्टा हेमकक्ष्याभिः पताकाभिरलंकृताः ।

31 K1 om 31ab (cf v l 30) — a) D4 6 रक्षत्त (by metathesis) — b) K4 B Da Dn D1 4-6 8 M4 महार्हा, K5 मदाश्च-, T G M1-3 5 मदांधा° — d) K4 B D (except D2 7) T G2-4 M1-4 जीमूता (for चलन्त) B D (except D1 2 6 7) T G2-4 M1-4 वार्षिका (for पर्वता) G1 M5 जीमूत इव वार्षिक°

32 a) D7 गुर्वीं (for भीमां) — b) G3 विकर्षन् (for प्र°) — c) K5 स चकर्ष, D1 प्रववर्ष,

प्रचकर्ष महत्सैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥ ३२
तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपन्तं रश्मिमालिनम् ।
न शेकुः सर्वतो योधाः प्रतिवीक्षितुमन्तिके ॥ ३३
वज्रो नामैष तु व्यूहो दुर्भिदः सर्वतोमुखः ।
चापविद्युद्ध्वजो घोरो गुप्तो गाण्डीवधन्वना ॥ ३४
यं प्रतिव्यूह्य तिष्ठन्ति पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
अजेयो मानुषे लोके पाण्डवैरभिरक्षितः ॥ ३५
संध्यां तिष्ठत्सु सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
प्रावात्सपृषतो वायुरनभ्रे स्तनयित्नुमान् ॥ ३६
विष्वग्वाताश्च वान्त्युग्रा नीचैः शर्करकर्षिणः ।
रजश्चोद्धूयमानं तु तमसाच्छादयज्जगत् ॥ ३७
पपात महती चोल्का प्राङ्मुखी भरतर्षभ ।
उद्यन्तं सूर्यमाहत्य व्यशीर्यत महास्वना ॥ ३८
अथ सज्जीयमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ।
निष्प्रभोऽभ्युदियात्सूर्यः सघोषो भूश्चचाल ह ।
व्यशीर्यत सनादा च तदा भरतसत्तम ॥ ३९

T1 G प्रा(G1 3 प्र)कर्षत ; Ca प्रचकर्ष (as in text) K4 B Dn D4 6 G2 महासैन्य, D1 च तत्सैन्य — d) M1 3–5 दुराधर्षं

33 a) MSS (indiscriminately) दु॰प्रेक्ष, दु॰प्रेक्ष्य, दुष्प्रेक्ष K3 5 D2 (m as in text) दु॰प्रेक्ष्य ते महा (K5 °क्ष्य तमथ, D2 °क्ष त मम)व्यूह — b) K5 D1 2 पततम् (by metathesis) K4 B Da Dn D4–6 8 तपं(Dn2 पत)तमिव वाहिनीं (Da D6 पावक) — c) K3–5 B D सर्वयोधास्ते (for सर्वतो योधा॰) — d) K3 5 D2 आहवे (for अन्तिके) S ते प्रती (M1 5 °वी)क्षितुमतिके

34 a) B1 2 4 Da Dn D4 5 8 स (for तु) K2 व्यूढो B3 वज्राणामिव सव्यूहो, S वज्रो नाम महा व्यूहो — b) K2 दुर्भय॰, K4 B D (except D2 3) T1 G निर्भय , T2 दुर्जय॰, M निर्भेद्य॰ (for दुर्भिद॰) M1 °मुखा — c) G1–3 M °ध्वजा घोरा — d) G1–3 M गुप्ता A few MSS गाजीव D1 2 7 G3 °धन्विना

35 B4 om 35–36 — ab) Da D5 स (for य) Cv य प्रति° (as in text) S अभ्यतिष्ठत्प्रतिव्यूह्य पाडवाना तु वाहिनी (M2 °नीं) — c) T1 G2–4 M1–4 अजेया G2 मानुषा — d) K1 S °रक्षिता (K1 G1 °ता)

36 B4 om 36 (cf v l 35) — a) K2 D2 M1 3 तिष्ठन्सु॰ — c) K0 2 3 5 B1–3 Da Dn1 D1–3 7 प्रावात्स (K5 °त्सु , D1 °त्स) पृष्टतो वायुर्, S प्रववौ पृष्टतो (T1 G4 °ववौ निष्ठुरो, T2 °ययौ पृष्टतो, G1 2 °ववौ तिष्टतो, G3 °ववौ तिष्टते) वायुर् — d) B1–3 Dn D4 6 8 निरभ्रे (for अनभ्रे) K5 स्तनयित्नव

37 a) K4 B D (except D2 7) S विववुर् (T2 विविधा, M3 [अ]पि ववुर्) (for वान्त्युग्रा) — b) = (var) 3 153 2^b 6 1 22^b, 3 37^b D3 तीव्रै॰ (for नीचै॰) K2 D1 T G2 4 °वर्षि(D1 °र्ष)ण॰, D3 7 M3 5 °कर्पण , G1 3 °रक्षिण॰ — c) K3 5 B D T G रज(B1 राज)श्चोद्दूयत (D2 4 °य सु-) महत्, K4 वज्रश्चोद्धूयमान यत्, M रजश्चोर्ध्वं(M2 5 °र्ध्वं)गत चासीत् — d) T1 G1 2 4 तरसा (for तमसा). K3 5 D2 7 T2 M1 4 5 तमसाच्छादयञ्जगत् (D2 °भ्रम॰); K4 B Da Dn D1 4–6 8 तम आच्छादयज्जगत्, G3 तरसाच्छादयञ्जगत्, M3 5 (*sup lin*) °सा हृदयं जगत्

38 b) D7 भरतोत्तम — c) D2 उद्यत , G3 उद्यम्य M1–3 5 भानुम् (for सूर्यम्) K3. 5 D2 अ- भित॰, T1 G2 4 आगम्य (for आहत्य) — d) K2 G3 °र्यंत, K3 D2 सस्फुलिंगा K3 4 D3 6 T2 M2 °स्वना॰, B1. 4 D4 °त्मना (B1 °न॰), B2 G4 °स्वन - K5 सस्फुलिंगमहास्वन

39 a) Ś1 K0 1 4 अथ वै साजि(Ś1 सज्जि)हानेषु ; K2 G3 M2 अथ सजीयमानेषु, K3 5 B1 2 D2 6 अथ सनह्य°, B3 अथ सहीय°, D5 अथ सगाह°, T2 अथ सजीव° — D1 om 39^c–40^b, D3 om (hapl.) 39^{cdef} — c) K3 . D2 S °भ्यु(G3 M3 °द्यु)दित॰, K4 B Da Dn D1 5 6 °भ्यु(Da1 °भू)द्ययौ, D4 °भ्युद्यते, D7 °भ्युदयात् K1 निष्प्रभूद्युदिवात्सर्वे (corrupt), D3 उदगान्निष्प्रभ॰ सूर्ये — d) K3 4 B Da2 Dn D3 5 6 सघोष, K5 Da1 D4 S सवोषा, D2 सुघोष K0 [ऽ]भूच्चचाल B4 Dn2 Dn D3 5 6 M च (for ह) — T1 om 39^c–40^d — e) S (T1 om) सनादा भूस् (G3 °दाभूत्) — f) K4 B Da Dn D3–5 भूस्तदा भरतर्षभ, S (T1 om) तदानीं भरतर्षभ

निर्घाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन् ।
प्रादुरासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४०
ध्वजानां धूयमानानां सहसा मातरिश्वना ।
किङ्किणीजालनद्धानां काञ्चनस्रग्वतां रवैः ॥ ४१
महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ।
सर्वं झणझणीभूतमासीत्तालवनेष्विव ॥ ४२
एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा युद्धनन्दिनः ।
व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ४३
स्रंसन्त इव मज्जानो योधानां भरतर्षभ ।
दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

धृतराष्ट्र उवाच ।
सूर्योदये संजय के नु पूर्वं
युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन् ।
मामका वा भीष्मनेत्राः समीके
पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदानीम् ॥ १
केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू

C 6 7 B 6 2 K 6 2

---

40 T1 om 40, D1 om 40[ab] (cf v 1 39) — [a]) D3 निर्वाता Ca cites निर्वात° — [b]) K4 5 D2 7 भारत (for चाभवन्) — [c]) D3 तमस् (for रजस्) — [d]) K0-2 D6 T2 G1 3 M प्रज्ञा° (for प्राज्ञा°)

41 D6 om 41[ab] — [a]) Cd ध्वजाना (as in text) — [b]) K3 5 D2 महता (for सहसा) — [c]) K3-5 B D (except D6 7) G2 °जालवद्धाना, T2 °शतनद्धाना — [d]) K3 D2 3 6 7 काचनस्रग्विणा तदा (K3 रवै, D7 वलं), K4 B Da2 Dn D1 4 5 m 8 °स्रग्वरां (D1 °स्रग्भृता) वरै, K6 Da1 S कांचन (G1 3 कनक) स्रग्विणा तथा (K6 °दा)

42 [a]) D6 रथाना सपताकाना — [b]) M1 चेतसा — [c]) Ś1 K1 चणचणी°, K2 सनमणी°, K3 Dn1 (by corr) D7 Cd रणरणी°, D1 रजोरुणी°, D2 ऋण ऋणी° (m तत्काचनी), D8 रणरणी, D3 *‍*ड्रणी°, T2 झणुझणी°, G2 झणाझणी°, G4 झराझणी° D6 सर्वत काचनीभूतम् — [d]) D1 तलवने°, D8 तालवन यथा

43 [b]) K5 D3 युद्धनदना (D8 °न), B2 °काक्षिण, D1 °दर्शिता, D7 °दर्शिन — [c]) D6 T1 अवस्थिता°, G1 3 व्यवर्तत K1 D3 °व्यूह, K3 D2 °गृह्य, Da1 Dn1 °व्यूले

44 [a]) Ca d स्रसते, K3 गिलत, K4 B1 Dn ग्रसत, D1 स्रवत, D2 3 7 भ्रमत, D3 स्रसत T G भासश्चलतो मज्जानो, M1-3. 6 चचाल हृदयं चैव, M4 भासश्चलितमज्जानो, Cv स्रसत इव चाक्षीणि — [b]) K6 रोधाना, M4 योधास्ते (for योधाना) — [cd]) K3 D3 प्रभो, D1 यत्तो, G3 भ्राता (for [अ]ग्रतो) M transp भीमसेन and गदापाणि D6 क्षित (for °स्थित)

Colophon om in K0 1 — *Adhy name* K3. D2 पाडवसैन्यविन्यास, D1 सेनयो° समागम, D6 व्यूह रचन, G2 M3 5 पाडवसेनासनाह°, M1 2 4 पाडव सनाह° — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 D1. 5 M1 3-6 20, Dn M2 19 (as in text), T G 16 — *Śloka no* Dn1 46, Dn2 D5 44 — *Aggregate śloka no* K5 724

20

1 M3. 5 om the ref — [a]) K2 के न्वपूर्वं, K. केन्न पूर्वं, Dn2 D2 3 5 8 T G के (G3 ते) तु पूर्वं — [b]) Ś1 K0 1 T1 G4 [ऽ]मृत्य°, K3 हृष्ट° — [c]) D1 8 किं मामका (for मामका वा) T G भीष्मनीता° Ca cites भीष्मनेत्रा K2 4 B2-4 D (except D1-3) T2 G3 समीपे, K5 समीप B1 *तेषा वै पाडवाना समीपे — [d]) K6 के पाडवा, D8 किं पाडवा (for पाण्डवा वा) G1 M6 om वा T G2-4 भीमनीतास् (for °नेत्रास्)

केषां सेनां श्वापदा व्याभषन्त ।
केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः
सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्वं यथावत् ॥ २

संजय उवाच ।

उभे सेने तुल्यमिवोपयाते
उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र ।
उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे
तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे ॥ ३
उभे सेने बृहती भीमरूपे
तथैवोभे भारत दुर्विषह्ये ।
तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे
तथा ह्युभे सत्पुरुषार्यगुप्ते ॥ ४
पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः
स्थिताः पार्थाः प्राङ्मुखा योत्स्यमानाः ।
दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां
देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् ॥ ५
शुक्रो वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां
धार्तराष्ट्राञ्श्वापदा व्याभषन्त ।
गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रा-
न्न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ॥ ६

---

2 Cf 1 1 129, and Sukthankar, "Epic Studies (II)", *ABORI* XI 171ff — [a]) Co जघन्या[ ], Cd जघन्यो, Ca as in text K1 (by corr) 2 Da1 केषां जघन्यो सोमसूर्यौ सवायु° — [b]) K3 5 सेना°, T1 G M2 सेनाया Ko–2 वाभषत, K3 व्यारुषत°, K4 B Dn D4 6 8 चाभषत (Dn1 D4 °त), K5 Da D2 5 Cd व्याभषतु (K5 D2 Cd °त°), T1 G2 4 व्याहरति, T2 व्याभजत, Co as in text — [c]) M युद्धे (for यूनां) K5 T1 G4 °वर्ण K3 D2 प्रभिन्ना°, K5 T1 G4 प्रसन्न°, B2 सप्रसन्ना° — [d]) K4 B Dn D4 7 मे त्व, D3 8 एतद् (for ह्येतद्). K4 B Dn2 मेव, Da D5 मे त्वं, Dn1 D4 मे वै (for तत्त्व) Nilp सर्वमेतद्ब्रूहि मे त्व यथावत् Cv cites सर्वं तत्त्व ब्रूहि तत्त्व

3 K5 transp 3 and 4 — [a]) B1 D3 4 तुल्यमेवो°, T1 G2 4 मध्यमेवो° (T1 °मे चो°), G1 3 वृद्धिमेवो°, M तुल्य एवो° — [b]) K3 5 Da D2 S (except T1 G4) उभे व्यूढे Ś1 Ko–2 कृष्ण°, D1 दृढ°, S युक्त° (T2 देव°) (for हृष्ट°) — [c]) D3 °राजी°, G2 °राज°, Cv °राशी° — T2 om (hapl) 3[d]–4[a] — [d]) Da1 D3 °थाश्च पूर्णे

4 K5 transp 3 and 4 T2 om 4[a] (cf v l 3) — [a]) Ś1 Ko–2 विततें (K1 °ती), K4 Dn D4 7 8 वृ(D7 म)हत्यौ, D1 व्याहते (for बृहती) B Da D5 भीमरूपे वृ(B3 म)हत्यौ (for बृहती भीमरूपे) D6 भीमसेने, S (T2 om) तुल्यरूपे (for भीम°) — [b]) D6 °गाह्ये — T2 transp 4[c] and 4[d] — [c]) T2 तथा योगे (for तथै°) D2 om (hapl) from स्वर्ग upto भे in 4[d] D7 शत्रु° (for स्वर्ग°) S स्वर्गजयो(M3 *inf lin* °देवो)पसृ(G1 3 °हृ)ष्टे Ś1 K1–3 D1 3 हृष्टे, Dn1 (marg) जुष्टे K5 तथैवोभेस्याप्रजयाय हृष्टे — [d]) K3–5 Da Dn D4 6 8 T2 तथैवोभे, T1 G M तथा व्यूढे Ś1 S स(G2 त)त्पुरुषार्यजुष्टे, Ko तत्पुरुषाय गुप्ते, K3 5 D2 6 सत्पुरुषाभिगुप्ते, K4 B Da Dn D1 4 5 8 °पोपजुष्टे

5 [a]) D3 कौरवा — [b]) B Da2 Dn2 D4–6 8 S पश्चात् (for स्थिता°) D6 स्वमुखे (for प्राङ्मुखा) D7 पाहुपुत्रा° (for योत्स्यमाना°) — [c]) M4 तु (for च) M1–3 5 तावकाना (for कौरवाणा)

6 [a]) Ś1 शक्रावयू (sic), Ko शक्रावायू, K1 शक्रावाये; K2 B Da Dn D4 5 8 चक्रे वायु°, K3 5 D2 Cd शक्तो वायु°, K4 रवौ वायु°, D1 श्लक्ष्णो वायु°, D3 G1 3 शुभो वायु°, D7 ववौ वायु°, T2 शितो वायु° D6 धार्तराष्ट्रान्सोमसूर्यौ जघन्यौ — [b]) K1 °राष्ट्र, Dn1 (by corr) °राष्ट्रा G1 M5 श्वापदो K3 D2 व्याभषत, K4 B2 T1 G4 व्याहरति, B1 3 4 Dn D4 8 व्याहरत, Da D5 व्याहरतु, T2 भापयत, G2 व्यादरत - D1 तथा वायु सम्मुखस्तावकाना, D6 तेषा सेना° श्वापदा व्याभषत° — [c]) T1 G4 तेषा गजेंद्रान्नागगंधातितीव्रान्, T2 तेषा गजेंद्रा मदगधिश्च तीव्रान्, G1 3 तेषा गजेंद्रा मदगधानतीव, G2 M तेषा गजेंद्रा मदगधतीव्रा (M4 °व्रान्) — [d]) T2 G2 M नागान् (for नागा°)

दुर्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं
सुवर्णकक्ष्यं जातिबलं प्रभिन्नम् ।
समास्थितो मध्यगतः कुरूणां
संस्तूयमानो बन्दिभिर्मागधैश्च ॥ ७
चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं
सौवर्णी स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे ।
तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः
सार्धं गान्धारैः पाति गान्धारराजः ॥ ८
भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः
श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सशङ्खः ।
श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेण ध्वजेन
श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ॥ ९
तस्य सैन्यं धार्तराष्ट्राश्च सर्वे
बाह्लीकानामेकदेशः शलश्च ।
ये चाम्बष्ठाः क्षत्रिया ये च सिन्धौ
तथा सौवीराः पञ्चनदाश्च शूराः ॥ १०
शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा
द्रोणो महाबाहुरदीनसत्त्वः ।
आस्ते गुरुः प्रायशः सर्वराज्ञा
पश्चाच्चमूमिन्द्र इवाभिरक्षन् ॥ ११
वार्द्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये
भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च । C 6 B 6 K 6

7 [a]) K2 4 °धन S दतिन (for हस्तिन) Cc cites पद्मवर्णं — [b]) Ś1 सवर्णं°, K1 4 5 B Da Dn D1 2-5 सुवर्णकक्ष (B1 °कक्षा, Da D5 °कक्षा), T2 G1-3 M सौवर्णकक्ष्य (G1 °क्ष) Cc cites कक्षा K2 5 D1-2 7 S जातव(T1 G4 M3 °फ)ल, K4 B Da Dn D4 6 8 जात्वत Ś1 K0-2 प्रपन्न, Cc प्रभिन्न (as in text) — [c]) D5 °गतो (for °स्थितो) — [d]) B2 T G2 4 मागधैर्वंदिभिश्च, M मागधवंदिभि (M2 5 °न)श्च Cc cites वंदिभि

8 [a]) B Da Dn D1 4 6 8 श्वेतमथा° (B1-3 °मप्या°) — [b]) K4 6 B1 2 4 D S सौवर्णस्रग् (K4 °र्णा स्रग्, D6 °र्णास्र, G2 °र्णभृद्) B1 Da Dn D1 3-5 T1 G4 M3 भ्राजति, D6 राजति G3 चोत्तमाग B3 सावण धूयमान चोत्त° — [c]) Ś1 K0-2 D1 7 पा(K1 प)र्वतीय°, D3 पार्वतीयै° — [d]) K1 D5 om, K4 B Da Dn D4 6 8 T2 गाधारैर्याति, D3 शूरं पाति K2 5 D2 °रश्चाति गा(K5 °ग)धारराज (D2 marg sec m °रै सहित स्वानुयात)

9 [a]) G3 भीष्मोऽग्रभृत° — [b]) K5 श्वेतछत्र D3 °रथ, S °दृढ (for °धनु) K2 4 B Da Dn D1 4 5 8 T1 G4 M1 3 सशद्ध (for सशङ्खः) — [c]) K1 पढरेण, S (except T1 G4) पांढरेण — [d]) Da1 श्वेतं रथं° K3 B1 Dn D1 4 8 M °प्रकाशं

10 [a]) K1 तस्य सेना, K2 6 B2-4 Dn D1 2 (orig) 4 6-8 तस्य सैन्ये (Dn1 D4 °न्यैर्), D2 (by corr sec m) तस्मिन्सैन्ये, T2 G1-3 M2-5 सैन्य तस्य (by transp), M1 एते सैन्य K4 5 T2 G1-3 M (M1 inf lin as in text) °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्राश्च) G1 (sup lin as in text) मध्ये (for सर्वे) T1 G4 सैन्य तु सर्व धृतराष्ट्र त्वदीय — [b]) K3 5 °देशे, D1 8 °रथ°, M4 °देश K5 शल्यस्य, G2 चलश्च T1 G4 रथाश्वनाग सुदृढ चचाल — [c]) Ś1 K1 2 तथा (for ये च) K3 4 B2-4 Dn D1-4 6-8 सिंधोस्, B1 Da D5 S सिंधुस् (for सिन्धौ) — [d]) Ś1 K1 सौवेरा°, S (except T1 G4) वीरा (for सौवीरा°) K3 B1 D2 3 6 7 T1 G4 पाचनदा°, T2 पाचजना°, G3 पचनंदा°, M4 °जना° B3 S (except M4) वीरा (for शूरा)

11 [a]) B1 शोणै रथै, D3 S शोणै(G3 श्वेतै)रश्वै Da D6 °रथैर् (for °रथो) — [b]) K4 B D (except D1-3 6 7) S धनुष्पाणिर् (for महाबाहुर्) — [c]) S आसो (for आस्ते) K3 पुर°, D3 गोप्ता, D6 शूर (for गुरुः) All MSS प्रायश° (K1 प्रयश°, T1 G4 प्रथित°, G1 2 प्रश्रय°) K1 सर्वराजन्, G2 सन्स राज्ञा (for सर्व°) — K1 om 11[d]. — [d]) K3-5 B Da Dn D1-3 °च भूमींद्र (K5 B3 Da1 D3 °मिंद्र, B2 °मित्र), T2 °स्सेनामिंद्र, G1 3 °चमू (G3 °क्र) मत्र K3 B2 3 D2 S °भिपाति, K5 B1 4 Da Dn D1 3-6 8 °भियाति (for °भिरक्षन्)

12 [a]) B3 वार्द्धक्षत्र, Dn1 वार्द्धक्षत्रि, T G वार्द्धक्षत्र°, M3 °क्षत्रिय (hypermetric), Ca c d वा-

शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चापि सर्वे
गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमानाः ॥ १२
शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा
महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी ।
शकैः किरातैर्यवनैः पह्लवैश्च
सार्धं चमूमुत्तरतोऽभिपाति ॥ १३
महारथैरन्धकवृष्णिभोजैः
सौराष्ट्रकैर्नैर्ऋतैरात्तशस्त्रैः ।
बृहद्बलः कृतवर्माभिगुप्तो
बलं त्वदीयं दक्षिणतोऽभिपाति ॥ १४
संशप्तकानामयुतं रथानां
मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः ।
येनार्जुनस्तेन राजन्कृतास्त्राः
प्रयाता वै ते त्रिगर्ताश्च शूराः ॥ १५
साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत ।
नागे नागे रथशतं शतं चाश्वा रथे रथे ॥ १६
अश्वेऽश्वे दश धानुष्का धानुष्के दश चर्मिणः ।
एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत ॥ १७

(Cc व)र्द्धक्षत्रि (as in text) — [b]) D8 भूरी°, D8 भूरिश्र° Ś1 पूरु°, Da1 पुर° — [c]) Ko-2 S साल्वा K4 B2 S (except G1 M4) मात्स्याः K3 5 Dn2 D2 8 कैक°. B Da Dn D1 4 6 8 चेति (B2 चैव) (for चापि) T1 G4 सर्वैर् — [d]) M गजानीके भारत योत्स्य(M2 °ज , M5 °ध्य)माना

13 [a]) Ś1 K (except K4) D1-3 6 S °श्चोत्तराधं महात्मा, B1-3 Da D5 °श्चोत्तरेभूत्म°, Dn2 °श्चोत्तरभूमं°, D7 °श्चोत्तरजिन्म° Ca cites उत्तरधू (as in text) — [c]) M4 प्लवनैर् (for यवनै°) Ś1 Ko-2 च बाह्लिकै°, K6 D2 च पह्लवै°, D8 7 बाह्लिकैश्च, D6 T G1. 2 4 M प्लु(M4 य)वैश्च — [d]) Ś1 Ko-2 सर्वां (for सार्धं) K B Da Dn D1 3-8 °तोभियाति (B2 °तो भाति पाति; D7 °तोम्यरक्षत्), T2 °तो हि पाति

14 Ś1 Ko-2 Dn om (hapl) 14 — [a]) K3-5 B D2-6 8 °थैर्वृष्णिभोजै सुगुप्त (K3 5 D2 6 °जैश्च शूरै°, Da1 D8 °जैश्च गुप्त), D1 °थैर्ऋष्टिभिश्चाभि गुप्तै°, D7 °थैर्वृष्णिभि सम्प्रयुक्त — [b]) K3-5 D2 3. 7 G1 सौराष्ट्रकच्छै° (K5 °कुत्स्नै), B D1 6 8 सुराष्ट्रकै B D4 8 विहि(D4 8 °दि)तैरात्त°, D3 नैर्ऋतैश्चात्त°, D6 चोद्धतैरात्त°, T1 G1 4 नैकतरात्त°, M4 केतुभिश्चात्त° — [c]) N (Ś1 Ko-2 Dn om) G1 M वृहद्वल, T1 G2 4 बृहत्कृतं, G8 °द्बली All MSS (except T2 G3, Ś1 Ko-3 Dn om) °गुप्त (for °गुप्तो) — [d]) Cc cites त्वदीय बल (as in text) K4 B Da D4 5 8 T1 G1 4 Cc दक्षिणेन (for दक्षिणत°) K4 B1 3 4 D (except D2, Dn om) [ऽ]भियाति

15 [a]) B2 Da Dn D1 3 5 8 ससप्त° M अयुत वै — [b]) Ś1 Ko-2 M1 3-5 मृत्युजयो K5 च (for वा) K2 4 D1 सृष्ट°, K3 पृष्टा°, D6 सृष्टा , D8 स्पृष्टा , T2 सृष्टं ❀ Cc मृत्युर्वार्जुनस्य जयो वेति ससप्तकाना कृतशपथानामयुत त्रिगर्ता इत्यन्वय । ❀ — [c]) T1 G2-4 ततोर्जुन तत्र, T2 G1 M य(T2 त)तोर्जुन स्तत्र Cv येनार्जुनस्तेन राजन् (as in text) — [d]) K3 5 D2 7 प्रयातास्ते ये, K4 B Da Dn D1 4-6 8 प्रयातारस्ते (Da1 °तास्ते वै) (for प्रयाता वै ते) D3 प्रणेतारस्ते तुरगाश्च शूरा°, T1 G1 4 M4 प्रपा(G1 °वा , M4 °या)तारस्ते त्रिगर्ता बभूवु°, T2 G3 जेतारस्ते (G3 °र ते) त्रिजगता बभूवु , G2 M2 प्रपा(M2 °या)तारस्ते सत्रिगर्ता (M2 °वर्गा) बभूवु°, M1 3 5 प्रयातास्ते सत्रिगर्ता बभूवु°

16 [a]) Cc साग्र (as in text) T G4 शत (for शत) T1 G2 4 च (for तु) — [b]) D8 रथाना, D7 गजाना (for नागाना) Ś1 Ko-3 D2 3. 6 7 तत्र (for तव) B3 नागाना भरतर्षभ — [d]) K4 B Da Dn D4 5 8 शतमश्वा

17 [a]) K3 5 D2 अश्वाश्व, D2 in T G1 3. 4 M2 अन्वश्व, D8 अश्वे च, D7 प्रत्यश्व, G2 अन्वश्वा, M1 अवश्वान्, M3 5 अश्वाना (for अश्वेऽश्वे) M1-3 5 °धानुष्क M4 अश्व दशधनुष्क वै — [b]) G2 धानुष्कै° K3 5 D1 2 4 S सप्त, B4 Dn D6 7 शत (for दश) K1 3 5 Da1 D1 7 8 G1 3 M3 वर्मिण , Ko 2 खड्गिण , M4 वर्षिण° — [d]) K3 5 D6 तत्र भारत, D8 भरतर्षभ — After 17, D8 ins

76* देवैरपि न शक्येत बल क्षोभयितुं नृप ।

अव्यूहन्मानुषं व्यूहं दैवं गान्धर्वमासुरम् ।
दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवोऽग्रणीः ॥ १८
महारथौघविपुलः समुद्र इव पर्वणि ।
भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो युधि ॥ १९

अनन्तरूपा ध्वजिनी त्वदीया
नरेन्द्र भीमा न तु पाण्डवानाम् ।
तां त्वेव मन्ये बृहतीं दुष्प्रधृष्यां
यस्या नेतारौ केशवश्चार्जुनश्च ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

संजय उवाच ।
बृहतीं धार्तराष्ट्राणां दृष्ट्वा सेनां समुद्यताम् ।
विषादमगमद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १
व्यूहं भीष्मेण चाभेद्यं कल्पितं प्रेक्ष्य पाण्डवः ।
अभेद्यमिव संप्रेक्ष्य विषण्णोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
धनंजय कथं शक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे ।
धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां योद्धा पितामहः ॥ ३
अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्च भीष्मेणामित्रकर्शिना । C 6 763 B 6 21 4 K 6 21 4

---

18 With 18[ab], cf 6 19 2[ab] — [a]) K_1 D_1 G_1 $M_{2\ 4}$ अव्यूहं, K_4 B Da Dn D_{4-8} सव्यूह, K_6 अव्यूहत (hypermetric), T_2 $G_{2\ 3}$ अव्यूह (G2 °ह्य), M_5 अव्यूहन — [b]) D_7 दिव्य (for दैव) K_4 D_1 गाधर्वमानुष, K_6 गधर्वमासुर Da_1 दैवगधर्वमा° — [d]) G_3 शारद्वतो (for शांत°) K_6 ग्रही (for ऽग्रणी°)

19 [a]) D_2 समो (for महा) K_5 °रथौघो, T_2 °रथोपि (for °रथौघ) — [b]) M_4 °द्रमित्र B D (except $D_{2\ 6\ 7}$) घोषवान् (for पर्वणि) — [d]) S पश्चान्मुखो (G_3 °खा), Cc प्रत्य° (as in text) T_1 G_4 ययौ, G_3 ययु° (for युधि)

20 [ab]) All MSS (except $Ś_1$ $K_{1\ 2}$) नरेंद्र भीमा त्वदीया (by transp) Da_1 T_2 G_1 न नु (for न तु) — [c]) Ko त्वा त्वेव, K_2 B Da Dn $D_{3-6\ 8}$ M_3 ता चैव, K_3 D_2 M_6 तास्त्वेव, K_4 D_7 T G तामेव, K_5 तान्वेव (for ता त्वेव) D_1 ता नेतुमन्यैर् Cc cites पाण्डवाना $K_{3\ 6}$ Da_1 $D_{2\ 3\ 6}$ M_2 महतीं (for बृहतीं) T_2 बृहतीह धृष्यां, G_3 बृहती प्रहृष्या $K_{0\ 2\ 4}$ B Da Dn $D_{1\ 4-8}$ दुष्प्रधर्षां (Ko °र्ष्यां), K_1 दुष्प्रहृष्टा, K_3 सुप्रधृष्या, K_6 दु'प्रधृष्या, D_3 दुष्प्रकंप्या, T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ अधृष्या, M अप्रधृष्या — [d]) K_6 D_2 $M_{1\ 3\ 4}$ यस्या K_2 B Da Dn $D_{1\ 4-6\ 8}$ T_2 यस्या (Da_1 °स्या, Dn_2 °स्य) नेता, D_3 यस्या स नेता, G_3 यस्याग्रनेता (for यस्या नेतारौ) K_5 केशवार्जुनश्च K_4 यस्यार्थे तावुभौ केशवश्चार्जुनश्च (hypermetric)

Colophon — *Adhy name* Ko भीष्मनिर्याण, $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ कुरु(K3 om कुरु)सेनावर्णन, D_1 सैन्यवर्णन, G_2 M व्यूहतंत्र(G_2 °मार्ग)कथन — *Adhy no* (*figures, words or both*) Da_2 $D_{1\ 5}$ $M_{1\ 3-6}$ 21, Dn M_2 20 (as in text), T G 19 — *Śloka no* Dn 19, D_5 21 — *Aggregate śloka no* K_6 744

21

1 M_6 om the ref — [a]) $D_{3\ 7}$ G_3 महतीं (for बृहतीं) $K_{3\ 5}$ B D (except $D_{1\ 7}$) S (except T_2 G_3) °राष्ट्रस्य (for °राष्ट्राणा) — [b]) All MSS (except $Ś_1$ $K_{1\ 2}$) transp दृष्ट्वा and सेना D_6 समुद्धतां, M समतत° — [c]) M विषण्णवदनो राजा

2 [a]) B_2 चामित्र — [b]) T G वीक्ष्य (for प्रेक्ष्य) $K_{1\ 2}$ पाडवा M कृत वीक्ष्य स पाडव° — [c]) $B_{1\ 2}$ अक्षोभ्य° (for अभेद्य°) S युधिष्ठिरस्तदा राजा (T_1 G_4 $M_{1\ 3-5}$ राजन्) — [d]) $K_{0\ 1}$ विपुलो, $K_{3\ 5}$ B D (except $D_{1-3\ 7}$) विवर्णो, K_4 विपंदो (for विषण्णो)

3 Before 3, D_7 ins युधिष्ठिर उ° — [b]) Da D_5 M अस्माकं (for अस्माभिर्) — [d]) $K_{1\ 2}$ पितामह G_1 योद्धा कुरुपितामह°

4 [a]) Cc क्षय (as in text) $K_{3\ 5}$ D_2 अक्षोभ्योय महाव्यूहो — [b]) $Ś_1$ $K_{0-2\ 4}$ B Da_2 Dn $D_{5\ 6\ 8}$ °कर्षिणा, K_3 °कर्षण, K_5 T_2 G_3 °कर्शन Da_1 भाष्मेण

कल्पितः शास्त्रदृष्टेन विधिना भूरितेजसा ॥ ४
ते वयं संशयं प्राप्ताः ससैन्याः शत्रुकर्शन ।
कथमस्मान्महाव्यूहादुद्यानं नो भविष्यति ॥ ५
अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थं युधिष्ठिरममित्रहा ।
विषण्णमभिसंप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनीम् ॥ ६
प्रज्ञयाभ्यधिकाञ्शूरान्गुणयुक्तान्बहूनपि ।
जयन्त्यल्पतरा येन तन्निबोध विशां पते ॥ ७
तत्तु ते कारणं राजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
नारदस्तमृषिर्वेद भीष्मद्रोणौ च पाण्डव ॥ ८
एतमेवार्थमाश्रित्य युद्धे देवासुरेऽब्रवीत् ।
पितामहः किल पुरा महेन्द्रादीन्दिवौकसः ॥ ९
न तथा बलवीर्याभ्यां विजयन्ते जिगीषवः ।
यथा सत्यानृशंस्याभ्यां धर्मेणैवोद्यमेन च ॥ १०
त्यक्त्वाधर्मं च लोभं च मोहं चोद्यममास्थिताः ।
युध्यध्वमनहंकारा यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ११
एवं राजन्विजानीहि ध्रुवोऽस्माकं रणे जयः ।

मित्रकर्षण —^{c}) K_{5} कल्पित ; $M_{1\ 3\ 5}$ °कल्पिता K_{1} शास्त्र° —^{d}) B D (except $D_{1\ 2\ 6\ 7}$) S भूरिवर्चसा

5 ^{a}) D_{3} वय च (for ते वयं) D_{7} ते वय संशया पन्ना —^{b}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ सवीर्या , B_{2} समेता (for ससैन्या) $Ś_{1}$ $K_{0\ 4}$ B Dn_{3} °कर्षण, K_{1} °कर्षिणा, K_{2} °कर्षण , K_{6} °कर्शन , Da_{1} Dn_{1} D_{4} °कर्षिण , D_{7} °सूदन, D_{8} °कर्शिन , M_{2} °कर्शना —^{c}) K_{5} कथयास्वान् (sic) —^{d}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3\ 6}$ उत्तारो, K_{4} B Da_{1} (marg *sec m*) Dn $D_{4\ 8}$ $M_{1-3\ 5}$ उत्थान, D_{1} निस्तारो, D_{7} उद्यमो, T_{1} G_{4} उद्यात, G_{1} उद्योगं, G_{2} उद्यतान्, Ca c d उद्यान (as in text) D_{1} वो (for नो) K_{2} उद्यानो जनयिष्यति

6 ^{a}) S (except M_{3}) पार्थौ, D_{7} वाक्य $Ś_{1}$ अब्र वीदर्जुन पार्थं —^{c}) Dn $D_{4\ 6\ 7}$ $G_{2\ 3}$ इव, M_{2} अपि (for अभि) K_{4} विषण्णमनस राजन्, K_{5} विष मामभिसम्प्रेक्ष्य ❀ Co तवानीकिनीमभि[स]प्रेक्ष्य विपन्न मित्यन्वय । ❀ — D_{6} om 6^{d}–8^{a} —^{d}) K_{4} संप्रेक्ष्य तव वाहिनी, S त्र($M_{3\ 4}$ स्र)स्ता च स्वामनीकिनीं

7 D_{6} G_{3} om 7 (for D_{6}, cf v l 6) —^{a}) T_{2} G_{1} °या ह्य° (for °याभ्य°) —^{c}) $Ś_{1}$ K_{0-2} जय-त्यल्पा नरा, D_{4} जयत्यन्यतरा, T_{2} जयंत्यल्पतमा T_{1} $G_{2\ 4}$ सेना (for येन) —^{d}) M_{2} तन्निवेश D_{2} जनेश्वर (for विशा पते)

8 D_{6} om 8^{a} (cf v l 6) —^{a}) $K_{2\ 4}$ B Da Dn $D_{1\ 4\ 5\ 7\ 8}$ G_{3} M_{5} तत्र ते, $K_{3\ 5}$ D_{2} तद्धि ते, M_{1-4} तत्त्वत Co cites ते (as in text) —^{b}) = Gītā 9 1^{b} D_{8} °म्यनुपूर्वश , D_{7} °म्यनुसूयवे, S °म्यनसूयया —^{c}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3\ 7}$ T_{1} $G_{2\ 4}$ $M_{1\ 3-5}$ तद्, Co त (as in text) —^{d}) B_{4} पांडवे, T_{2} G_{3} भारत

9 ^{a}) K_{4} $B_{3\ 4}$ Dn $D_{4\ 8}$ एनमेवा°, B_{2} एत एवा°, Da_{1} D_{6} T_{2} एवमेवा°, M_{4} एकमेवा° —^{b}) G_{4} दैवासुरे (for देवा°) —^{c}) Cc किल (as in text) —^{d}) T_{1} G_{2-4} महेंद्रादिदिवौकस (G2 3 °सा), T_{2} °दीन्दिवौकसा

10 ^{a}) Cd cites बल and वीर्यं —^{b}) $K_{3\ 4}$ D_{8} विजयति $K_{0\ 2}$ जिघापव , D_{3} मनीपव (marg *sec m* °षिण), G_{3} दिवौकसा B Da Dn $D_{4\ 5\ 8}$ T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ जयंति (Da_{1} D_{6} यजति, T_{1} $G_{1\ 2\ 4}$ जयते) विजिगीषव —^{c}) $K_{1\ 3\ 5}$ D (except $D_{1\ 4\ 6}$) S (except T_{1} $M_{3\ 4}$) °शसाभ्या

11 ^{a}) K_{3-5} B_{3} $D_{2\ 6}$ च मोह च, S तथा (M सुरा) सर्वे (for च लोभ च) $B_{1\ 2\ 4}$ Da Dn $D_{4\ 5\ 8}$ ज्ञात्वा धर्ममधर्मं च, D_{1} त्यक्त्वा लोभ च मोह च —^{b}) $K_{3.\ 5}$ $D_{1\ 2}$ T_{1} G_{4} धर्मं, K_{4} B Da Dn $D_{4\ 5\ 8}$ T_{2} G_{1-3} M लोभ, D_{2} (marg *sec m*) लाभ (for मोहं) K_{4} $B_{1\ 3}$ चोद्य(B_{1} °त्त)ममाश्रिता , $B_{2\ 4}$ Dn D_{5} T_{1} G चोत्तम(G_{3} °द्यत)मास्थिता , Da चोद्यममास्थित D_{6} धर्मेणैवोद्यमे स्थिता Cc cites उद्यम (as in text) —^{d}) = 5 39 7^{d}, 141 33^{d}, 146 16^{d} 6 2 14^{d}, 62 34^{d}, etc Co यतो (as in text)

12 $Ś_{1}$ K_{0-2} om (hapl) 12 —^{a}) B_{1} अतो (for एव) —^{c}) B Dn $D_{4\ 7\ 8}$ यथा तु, $M_{1-3\ 5}$ तथा मे; M_{4} तथादौ —^{d}) = 1 197 25^{d} 5 66 9^{d} 6 21 14^{d} B 9 62 32^{b}, etc T_{1} $G_{2\ 4}$ धर्म° (for कृष्ण°) — D_{8} subst for 12^{cd} D_{6} ins after 12

77* यत्र कृष्णश्च वेदात्मा सर्वसर्वेश्वरो हरि ।
जयस्तत्र महाबाहो यथा मे प्राह नारद ।

यथा मे नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १२

गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽन्वेति माधवम् ।
अन्यथा विजयश्चास्य संनतिश्चापरो गुणः ॥ १३

अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः ।
पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १४

पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा वैकुण्ठोऽकुण्ठसायकः ।
सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्के जयन्त्विति ॥ १५

अनु कृष्णं जयेमेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितम् ।
तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ १६

तस्य ते न व्यथां कांचिदिह पश्यामि भारत ।
यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक्त्रिदशेश्वरः ॥ १७

C 6 776 B 6 21 17 K 6 21 17

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[(L 1) D6 विश्वात्मा सर्ववेदे' (L 2) D6 यत कृष्णस्ततो जय' (for post. half)]

13 M1 2 4 om (hapl) 13-14, T G M3 5 om 13^ab — ^a) D1 गुणभूतोमत कृष्ण, D6 चमूरचश न कृष्ण (sic) Ca c. d cite गुणभूत — ^b) K4 B Dn °तोम्ये' (for °तोऽन्वे') Ca cites पृष्टतो (as in text) D1 चाहवे, Ca माधव (as in text) — ^c) K4 B Da Dn D4 5 8 तथथा, D1 अन्ययो, D7 अनन्यो, T1 G4 M3 ध्रुवस्तु, T2 G1-3 ध्रुव तु, Ca d अन्यथा (as in text) K3 5 D2 6 अव(D6 प्रति)भाति जयस्तस्य, Cv अभिजातिजयस्तस्य Ca d cite विजय and अस्य (as in text) Cc cites यथा — ^d) Ś1 K0-2 D7 सनतिश्चापरे गुणा', K3 D2 सन(K सन्म)तिश्च पुरो गुण', D1 6 सततिश्चापरान्गुणान् (D6 °परो गुण'), S (M1 2 4 om) सनिधिश्चापरो गुण Ca c d cite सनति' (as in text)

14 M1 2 4 om 14 (cf v l. 13) — ^a) D6 °जानि, D8 G3 °तेजो (for °तेजा) — ^b) Ś1 °पूरेषु, Da2 D °पूर्गेषु K1 2 निर्भय', D6 निर्व्यय, S (M1 2 4 om) नित्यदा — ^c) Hypermetric B3 Dn D4 6 °मयो (for °तमो) D3 पुरुष' शाश्वतोनतो, S (M1 2 4 om) सनातनोय पुरुषो — ^d) = 12^d

15 ^a) K5 ह्येव (for ह्येष) Ś1 K2 हविर् (for हरिर्) Cc cites पुरा, एष and हरि' — ^b) K1 4 B1 2 4 Da1 Dn D1 2 7 8 G3 M5 विकुण्ठो, G2 वैकुंठे K5 कुल्पसायक, T2 M1-3 5 [ऽ]कुण्ठसाधन, T1 G °शासन (for °सायक) M4 वैकुण्ठसाधन — ^c) Ś1 K0-2 Da1 सुरासुराणा विस्फूर्जन्, D1 °सुरान्पुरा देव, D3 (marg sec m) °सुरानयो राजन्, D6 °सुरे महायुद्धे Ca d अवस्फूर्जन् (as in text) Cc cites अवस्यूर्जयन् (sic) — ^d) D1 सोब्रवीत् D6 - S (except M5) को (for के) K2 D6 7 S जयत्वि(T2 °यिन्य', M5 °यस्त्वि)ति

16 ^a) Ś1 D2 अनुकृष्ण, K4 B Da Dn D1 4 6 8 कथ कृष्ण, G3 अनुपृष्ट, Cd अनुत्कृष्ट K6 जय नेति, B2 D2 जयेनेति, D6 जयश्चेति, T1 G1 2 4 M4 जयामेति, M1-3 5 जयायेति Cv अनु कृष्ण जयामेति — ^c) K3 5 D2 6 त्रैलोक्य त(D2 °स्व)त्प्रसादाद्धि, M तत्प्रसादाद्धि तै प्राप्त (M4 श्रेय) — ^d) M1-3 5 श्रेय (for प्राप्त) G3 कृष्णा' (for शक्रा')

17 ^a) S तस्मात्ते (for तस्य ते) Da1 D8 कांचिद्, G5 किंचिद् — ^b) B3 पश्यसि — ^c) Cc येन (for यस्य) D1 यस्यासौ, D6 यदा ते — ^d) K3. 5 D2 8 विश्वकृत्, D7 जयकृत्, Ca c विश्वभुक् (as in text) B1 3 4 Da Dn D3-5 G1-3 M4 5 त्रिदिवे(D3 °शे, D3 °ने)श्वर

Colophon om in Ś1 K0 1 — *Adhy name* K3 समाश्वासन, K5 युधिष्ठिरमाश्वासन, D1 अर्जुनयुधिष्ठिर सवाद', D2 युधिष्ठिरसमाश्वासन, D6 युधिष्ठिरस्थान, G2 M युधिष्ठिरार्जुनसवाद' — *Adhy no* (figures, words or both) K5 23, Da2 D1 5 M1 3-5 22, Dn1 27 (wrongly for 21), Dn2 M2 21 (as in text), T G 20 — *Śloka no* Dn D5 17 — *Aggregate śloka no* K5 761, D1 743

२२

संजय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समचोदयत् ।
प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १
यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
स्वर्गं परममीप्सन्तः सुयुद्धेन कुरूद्वहाः ॥ २
मध्ये शिखण्डिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना ।
धृष्टद्युम्नस्य च स्वयं भीमेन परिपालितम् ॥ ३
अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितम् ।
श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ४
महेन्द्रयानप्रतिमं रथं तु
सोपस्करं हाटकरत्नचित्रम् ।
युधिष्ठिरः काञ्चनभाण्डयोक्त्रं
समास्थितो नागकुलस्य मध्ये ॥ ५
समुच्छ्रितं दान्तशलाकमस्य
सुपाण्डुरं छत्रमतीव भाति ।
प्रदक्षिणं चैनमुपाचरन्ति

22

1 a) D8 राजन् (for राजा) — b) K8. 5 Da1 Dn D1 2 6 समनोदयत् (Da1 °न्); T2 समवे°, M अभ्यचो° — c) Ś1 प्रतिव्यूह्यान्य°, K0 प्रातिव्यूहाम्न°, K1 प्रतिवूहानिने°, K2 प्रतिव्यूढान्य°, T2 G2 8 प्रति व्यूहम°, M8 5 प्रतिव्यूह्यन्न°

2 a) K1 यथोद्दष्टानि नेकानि, K2 Da1 Dn1 D8 यथोदिष्टा°, D7 अथोद्दिष्टा° — b) K1 T2 G1 8 प्रति व्यू(K1 °वू)हत, K3 प्रत्यव्यूहंति, K5 °व्यूहत, D2 प्रतिव्यूहति, G2 प्रतिव्यूहानि, M8 प्रत्यव्यूह्यत — M1-3 5 om 2^{cd} — c) K1 2 स्वर्गं परममीप्सत° (K1 °मेप्सत), K4 B Da Dn D4 5 8 S (M1-3 5 om) स्वर्गं (T1 G4 °र्ग्यं) परम(T2 स्वजित पर, G3 जय परम)मिच्छत° — d) K3 B Dn D1-4 6 8 S (M1-3 5 om) सु(Dn1 स्व)युद्ध कुरुता(D1 °ते)नघा (T1 G4 °नंदन, T2 °तानघ), K5 सुयुद्धे कुरुतानथ

3 T G M4 5 ins after 3^{ab} M1-3 ins after inserting 79*

78* भीमसेनमुख सैन्य धृष्टद्युम्नेन पालितम् ।,

while M1-3 ins after 3^{ab} M5 ins after 78*

79* भीमसेनादिभिर्यस्य पृतना दिक्षु पालिता ।
[M5 पालित]

— K3 om 3^{c}–4^{d} — c) K5 चाग्रे हि, D1 च तथा, D7 सेनाग्रं (for च स्वय) B Da Dn D4 5 8 धृष्टद्युम्नश्चरत्नग्रे, D2 °म्नेन चास्यग्रे, D8 °म्नस्य (marg sec m °स्तु) वाम च, D6 °म्नो यथा चाग्रे, T1 G4 °म्नस्तथात्युग्रो; T2 G1 2 °म्नस्तथाव्यग्र, G3 अनीकस्योत्तर पार्श्वो, M धृष्टद्युम्नस्तु चाव्य(M8 °प्य)ग्र — d) K4 यल भीमेन पालित, K5 B D S भीमसेनेन पालित° (K5 °तित, D1-3 7 T2 G2 M2 3 5 °लित)

☞ D5 writes the portion of the text from st 4 up to the end of this adhy sec m

4 K3 om 4 (cf v l 3) D8 reads 4^{ab} twice — b) D8 (first time) पालित, T1 G रक्षित (for पालितम्) — c) K2 5 Da1 Dn D2 G1 सात्वताग्रेण, K4 सात्वताख्येन, D6 सत्वता तेन, T1 G4 धनुषोग्रेण Cv cites श्रीमता सात्वतेतिना (sic)

5 a) Ś1 K0-3 5 D2 7 °वाह° (for °यान°) Cd cites वाह° — b) K3 5 D1-3 7 G1 3 4 M1 3-5 सूप°, Cc सोप° (as in text) Da हाटकरत्नभूषित — c) K0 2 4 Dn1 D1 6 G1 3 M काचनभांडयुक्त; K4 °भारयुक्त, T1 G4 °पट्टयुक्त, T2 °चित्रभाड, G2 °भासयुक्त Cc d cite भाड (Cd °डानि), and योक्त्राणि — d) B3 समाश्रितो B1 3 4 Da1 (marg, orig as in text) Dn D1 4 8 °पुरस्य, S °वलस्य (for °कुलस्य)

6 a) Da1 समुत्थितं K1 om (hapl) from दान्त up to 7^{a} K4 B Da Dn D1 3 (by corr) 4 5 8 M2 दतश°, K5 दातशि°, G2 शतश°, Cc दत श° (sic), Cd दान्तशलाक (as in text) In K4, the portion of text from शलाक up to the end of the st is lost on a damaged fol T2 °च्छ्रित दातशल्याक्षमुग्र — b) Some S MSS सुपा-

महर्षयः संस्तुतिभिर्नरेन्द्रम् ॥ ६
पुरोहिताः शत्रुवधं वदन्तो
महर्षिवृद्धाः श्रुतवन्त एव ।
जप्यैश्च मन्त्रैश्च तथौषधीभिः
समन्ततः स्वस्त्ययनं प्रचक्रुः ॥ ७
ततः स वस्त्राणि तथैव गाश्च
फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् ।
कुरूत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा
कुर्वन्ययौ शक्र इवामरेभ्यः ॥ ८
सहस्रसूर्यः शतकिङ्किणीकः
परार्ध्यजाम्बूनदहेमचित्रः ।
रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमाली
विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ॥ ९
तमास्थितः केशवसंगृहीतं
कपिध्वजं गाण्डिवबाणहस्तः ।
धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां
न विद्यते नो भविता वा कदाचित् ॥ १०
उद्वर्तयिष्यंस्तव पुत्रसेना-
मतीव रौद्रं स बिभर्ति रूपम् ।
अनायुधो यः सुभुजो भुजाभ्यां
नराश्वनागान्युधि भस्म कुर्यात् ॥ ११
स भीमसेनः सहितो यमाभ्यां

C 6 788
B 6 22 12
K 6 22 12

D8 — c) B8 Dn2 T G1 3 4 चैवम् B Da Dn D6 8 उपाचरत — d) S तुष्टुवुस्त (for संस्तुतिभिर्) K3 5 D2 नरेंद्रा, Da1 नरेंद्र, D6 नरेंद्रै

7 K1 om 7^a (cf v l 6) — a) K0 शास्त्र वध K4 वदति, S ब्रुवंतो — S (except M4) om 7^b — b) B D (except D2 3 5) M4 ब्रह्मर्षिसिद्धा (for महर्षिवृद्धा) B D (except D2 3 5) एन, M4 समेत्य (for एव) — c) K1 जपैश्च K4 B Dn D4 7 मह्रौ°, K5 तथो° (for तथौ°) — T G om 7^d — d) M सर्वे तथा (for समन्तत) B Da Dn D4 8 M ब्रुवत (for प्रचक्रु) — After 7^d, D8 ins

80* जपन्हि वेदाध्ययन महान्त
जयाय धौम्योऽपि जयाय मन्त्रान् ।,

while M2 ins

81* युधिष्ठिर परिवव्रु समेता ।

8 Ś1 om (hapl) 8-9 — a) B3 सहस्राणि, D6 च वस्त्राणि, M सुवस्त्राणि D1 गाव, T2 भूक्ष, G1 3 ताश्च (for गाश्च) — b) S (except G1) पुष्पाण्यथ चैव K0-3 5 D2 6 निष्क — c) S (except G1) ब्राह्मणाना, Cd ब्राह्मणसात् (as in text) — d) K0-2 करोत्यय, D8 सर्वं ददौ, T G M4 ददन्ययौ (G2 °त्ससौ), M1-3 5 ददौ तदा (for कुर्वन्ययौ) Cd cites कुर्वन् (as in text) K3 5 D2 इवासुरेभ्य, K4 B Da Dn D4 6-8 इवा मरेशा — For 8^{cd}, D1 subst

82* तथैव विप्रेषु महार्हजात
रुक्ममणिमौक्तिकहेमरौप्यम् ।

9 Ś1 om. 9 (cf v l 8) — a) B3 °रश्मि (for °सूर्य) — b) K0 1 °देहचित्र, T2 G4 °हेमचित्र Cc cites शतार्द्धं, Cd परार्धं — c) K0-3 5 D3 °रिवांशुमाली, S °रिव प्रदीप्तो Cc cites अर्चिमाली (as in text) — d) K3 विराजते B4 स्वचक्र, D7 सचक्र, T2 सशक्र

10 a) K0 Da तमास्थित, M3 3 5 समा(M2 °म)स्थित D6 S (except T2 G1) °सगृहीत — b) K2 4 B D (except D1-3 5 7) S °ध्वजो K4 B D (except D1, 2 5-7) S °पाणि (for हस्त) — d) G1 भेद्यते (for विद्यते) D1 योधयिता, D5 न भविता K0 om नो K2 4 B1-3 D (except D2 5) S om वा B4 °तापि कुत्र (for °ता वा कदा°) S कथ° (for कदा°)

11 a) Ś1 K2 Da Dn1 D1 2 5-8 G2 3 M5 Cc उद्वर्त°, K1 तद्वर्त्त°, D8 उद्वेज° D2 पुत्रस्य सेनाम्, D4 देव सेनाम् — b) K5 अनीश (for अतीव) K3 transp रौद्र and रूप D7 तीव्र स, S रौद्र हि — c) Dn2 समुजो G2 आयोधने य सगदी भुजाभ्या — d) K5 नागश्वनासन् (sic), Da1 D2 T G1 4 M3 4 नराश्व नागान् (for नराश्व°) T G इह (for युधि)

12 a) K5 भीमसेन Ś1 K0-2 °तोनुजाभ्या — b)

वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता ।
तं प्रेक्ष्य मत्तर्षभसिंहखेलं
लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पम् ॥ १२
समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं
प्रविव्यथुः पङ्कगता इवोष्ट्राः ।
वृकोदरं वारणराजदर्पं
योधास्त्वदीया भयविग्नसत्त्वाः ॥ १३
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठं गुडाकेशं जनार्दनः ॥ १४

वासुदेव उवाच ।

य एष गोप्ता प्रतपन्बलस्थो
यो नः सेनां सिंह इवेक्षते च ।
स एष भीष्मः कुरुवंशकेतु-
र्येनाहृतास्त्रिशतो वाजिमेधाः ॥ १५
एतान्यनीकानि महानुभावं
गूहन्ति मेघा इव घर्मरश्मिम् ।
एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर
काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण ॥ १६

धृतराष्ट्र उवाच ।

केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रे योधा युध्यन्ति संजय ।
उदग्रमनसः केऽत्र के वा दीना विचेतसः ॥ १७
के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पने ।

M2 वीररथ स, Cc as in text — c) D8 तत्र (for प्रेक्ष्य) B Da Dn D4 त तत्र सिंहर्षभमत्तखेल, S त तत्र सिंहर्षभतुल्यवीर्यं (M2 °रूपा) — d) K3 5 D2 3 5 6 °मानवीर्यं, D7 °मप्रकोप, Cc °मानमिंद्र (sic)

13 a) M1-3 5 त वीक्ष्य S त्वदीया (for दुरासद) — D6 reads 13b after 13d — b) B Dn D4 8 T1 G4 संविव्यथु°, D6 प्रकपते, M2 विविव्यथु° D1 शत्रुगणास् (for पङ्कगता) K1 om, K3 5 D2 3 5 7 यथा गा°, K4 M यथा गजा, B Da Dn D4 8 यथा द्विपा, D1 तदानीं, D6 T G यथा गौ (for इवोष्ट्रा) — c) Da °राजदर्पण — d) S (mostly) योधा° Ś1 K0-2 Da1 D8 °भग्न° (for °विग्न°) Cc cites विग्न — After 13, S (except M8) ins

83* विषण्णरूपा कुरुसैन्यमुख्या
बभूविरे शुष्ककण्ठा विरूपा ।

[(L. 2) T2 °कर्णा (for °कण्ठा)]

14 c) Ś1 K0-3, 5 Da1 Dn D2 4 8 M8 °श्रेष्ठ — d) G8 जनार्दन

15 T G om the ref Ś1 K0 1 श्रीवासुदेव, K5 संजय उ°, B3 D6 श्रीकृष्ण उ°, D2 श्रीवासुदेव उवाच — a) K0 2 य एव B3 राजा, Da1 (marg sec m) Da2 Dn D4 8 रोषात् (for गोप्ता) D0 प्रनयन् (for प्रतपन्) D5 बलीयो, D6 बालिस्थो — b) B3 Da2 Dn D4 8 Nilp इवाररक्ष, Da1 इवार-राक्षस (sic), D3 इवेक्ष्यते च, S °क्षते ह (M4 °क्षते सह) — c) K0 2 3 D2 4 G1-3 एव (D4 °च) (for एष) — d) K0 3 त्रिशतो, K1 ते शतो, B Da2 Dn D4 6 8 S त्रि(Da2 D0 G2 3 M5 त्रिं)शत K5 वाजिमेक D1 येनादिंतास्त्रैशता शौरिसघा — After 15d, K1 writes and cancels 17abc

16 a) K5 महानुभावा — b) K2 3 D2 T1 G1 3 4 गृह्णति, T2 वहति, Cc गृहन्ति (as in text) K0 धर्मरश्मि B1 2 4 D1 8 S रश्मिमंतं, B3 Dn D4 8 रश्मिवत, Da रश्मिजाल (for घर्मरश्मिम्) — c) K1 हुत्वा, K8 दत्वा, G2 हतुं — d) K4 काक्षति M योद्धुं (for युद्ध) S (except M8) पुरुष° (for भरत°) — K2 B Da Dn D2 (ins only lines 1-7, with the remark "इत्यादि दुर्गास्तोत्र त्यक्तमस्ति") 4 7 8 ins a passage, given in App I (No 1), containing the Durgāstotra, after 16, while K4 ins it after 18

17 For the repetition in K4, cf v l 18 Ś1 श्रीधृतराष्ट्रः — a) T2 M2 के वा (for केषा) K5 तत्राजौ (for तत्राग्रे) D6 केषा प्रतिष्ठा युध्वाजौ — b) K3 5 D1-3 5 7 योधा युध्यस्तु (K5 D1 3 7 °त) संजय, S योधा योद्धु (T2 योद्धारोच) व्यवस्थिता — K3 om (hapl) 17c-18d — c) K5 D5 अस्युग्र°, Cc उदग्र° (as in text) K5 B1, 2 4 के तु, B3 M के च, Dn D1 4 6 8 के वा, D2 5 के तु (for केऽत्र) — d) D3 6 G1 3 के च (G3 °चिद्) (for के वा) B2 D6 विचेतन

मामकाः पाण्डवानां वा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १८
कस्य सेनासमुदये गन्धमाल्यसमुद्भवः ।
वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जताम् ॥ १९

संजय उवाच ।

उभयोः सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे मुदा ।
स्रग्धूपपानगन्धानामुभयत्र समुद्भवः ॥ २०
संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ ।
संसर्पतामुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत् ॥ २१
वादित्रशब्दस्तुमुलः शङ्खभेरीविमिश्रितः ।
कुञ्जराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् ॥ २२ C 6 829 B 6 24 7 K 6 24 7

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

---

18 K3 om 18 (cf v l 17) — [a]) K5 प्राहृतस् (for प्राहरस्) — [b]) Ś1 K0 1 °कपिनि, K2 °कपिते, T1 G2 4 °कपना — [c]) K4 5 B Da Dn D1-5 8 पाण्डवेया वा, D6 पाण्डुयोधा वा, T1 G पाण्डवाश्चैव, T2 पाण्डवाना च M मामकाना पाण्डवाना — After 18, K4 ins a passage given in App I (No 1), followed by a repetition of st 17-18

19 D4 M2-5 om 19 — [b]) Ś1 K0-2 5 Da2 Dn1 D1 2 8 G1-3 M1 गन्धो (for गन्ध) — [c]) K. D5 T1 G वायु (D5 °यु), D1 8 वात (for वाच) Cc प्रदक्षिणा (as in text) K0 2 5 D3 5 T1 G प्रदक्षिणश्चैव (D5 °णस्तत्र) — [d]) K3 D2 7 M1 अपि, K5 इव (for अभि)

20 [a]) D5 योधा (for तत्र) — [b]) Da1 समर्षिरे (for जहृ°) K4 B Da Dn D4 8 T G तदा (for मुदा) D5 गर्जता चक्रिरे मुदा — [c]) Ś1 K2 स्रग्धूमपान°; K3 स्रगयूपपान° (hypermetric), K4 B1, 2 4 Da Dn D1, 4 8 स्रज समा सुगंधा(B2 °धी)नाम्, B3 स्रग्धूपपानसुगधानाम् (hypermetric), D5 सुगधवायो योधानाम्, D6 स्रजा च पान°, D7 स्रग्धूपाना च गंधानाम्, S स्रजामुदार(G2 4 M1 3 5 °दाम)गधानाम्, Cv स्रजश्चोत्तमगधानाम् — [d]) K4 B Da Dn1 D4 °ये तु; K5 °यस्तत्र (hypermetric) (for °यत्र) B3 °द्भवे, M5 °द्भव

21 [a]) K4 सहिता°, K5 सहता°, Da1 सवद्धा°, Da2 सवधा° T1 G4 अमीतानां, Cc अनीकानां (as in text) — [b]) D5 व्यूहाना Cc cites व्यूहा° — [c]) K2 ससर्पवास्तुदीर्याना (sic), K4 °र्पता मुदीर्णाना, B Dn D1 4 8 ससर्गात्समुदी°, Da ससर्प(Da2 °र्प्य) समुदी°, D5 समेत्य सर्नता नृणा (sic), D8 समेतानामघुर्णाना, T1 G ससर्पतामनीकाना Cc cites संसर्पन् — [d]) D4 विवर्ण, D5 6 निनाद, Cc विमर्द (as in text)

22 [a]) K3 5 Dn1 D2 6 तुमल — [b]) K0 शखमीरीविमिश्रित, K3 D1 °भेरीविनिसृत, D5 6 °भेरीसमुद्भव, S °शब्द(M2 °चक्र)विमिश्रित — After 22[ab], K4 B Da Dn D4 7 8 ins

84* शूराणा रणशूराणा गर्जतामितरेतरम् ।
उभयो सेनयो राजन्महान्व्यतिकरोऽभवत् ।
अन्योन्य वीक्ष्यमाणाना योधाना भरतर्षभ ।

[(L 2) Cc cites व्यतिकर — (L 3) Da1 वीक्ष°]

— [c]) T1 G2 4 वि (for च) — [d]) G3 हयाना (for सैन्याना) T G स (for च)

Colophon — *Sub-parvan* Dn जंबूद्वीप(Dn2 om द्वीप)खड, followed by समाप्त — *Adhy name* K0 भीष्मनिर्याण, K3 5 D2 सैन्यवर्णन, D1 सेनासमागम, D6 अर्जुनं प्रति कृष्णवाक्य, D7 कुरुपाण्डवसेनयो समागम, G2 M1 2 4 युधिष्ठिर(G2 °ष्ठिरस्व)सेनाचोदन — *Adhy no* (figures, words or both) Da1 Dn2 D1 M1 3-5 23, Da2 Dn1 24, T1 (by corr sec m) 2 G 21, M2 22 (as in text) — *Śloka no* Dn1 8, Dn2 7 — *Aggregate śloka no* K5 783, D1 765

☞ After adhy 22, S reads adhy 41, followed by the Bhagavadgītā, adhy 6 23-40

२३

धृतराष्ट्र उवाच ।
धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १
संजय उवाच ।
दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २
पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५
युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६

23

[N B — Of the comm used in the Critical Apparatus for the Bhismaparvan, Arjunamiśra has no proper comm on the Bhagavadgītā, i e, adhyāyas 6 23–40, but in its place the Ca MSS write Śrīdhara's comm, which is not used in the Critical Apparatus Devabodha probably had his comm on the Gītā, but it has not so far come to light — Seven additional MSS, viz, Ś2–6 K6 Ñ1, and twelve additional commentaries, viz, Cā b c g k l m n r ś u v, are used in the Critical Apparatus of the Bhagavadgītā Of the commentaries Cā begins from Gītā 2 6d, Cb is fragmentary extending up to st 16 of Gītā adhyāya 7, Cc comments on Gītā adhy 1–2 only, Cg k m begin from Gītā adhy. 2, Cl begins from st 12 of Gītā adhy 1, and Cś begins from st 11 of Gītā adhy 2]

☞ K4 Da2 om adhy 23–40, Ś2 breaks off at the beginning of 6 30 18, Ś4 6 om adhy 23, in Ś6 the portion of text up to पाम in 6 24 6c is missing

Before the ref of 6 23 1, K0–2 ins a passage given in App I (No 2), while Ś1 ins अथ गीता लिख्यते । श्रीगणेशाय नम ।, K6 अत पर गीता लिख्यते, D1 अथ गीता, D2 अत पर गीता भविष्यति । ॐ नमो नारायणाय । श्रीकृष्णाय नम ।, G2 श्रीकृष्णाय नम । श्रीमते रामानुजाय नम । हरि ॐ शुभमस्तु । followed by

85* कृष्णं कमलपत्राक्ष पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।
वासुदेव जगद्योनिं नौमि नारायण हरिम् ॥

and 1*, and श्रीकृष्णाय नम । श्रीवेदव्यासाय नम । ॐ

1 a) Cf 6 1 2c — b) Ś1 3 K5 Cb सर्वक्षत्र समागमे, Cn v as in text Cc cites समवेता (as in text) — c) Cf 2 66 37d 6 22 18c — d) = B 7 121 1d B 9 61 1d Dn1 D5 . 6 G1. 4 M2 3 5 किमकुर्वत, Cu v किमकुर्वत (as in text)

2 b) G3 व्यूह, Cc n व्यूढ (as in text) D. तथा — c) = 6 47 2a, 88 16c — d) Cup राजा + अवचनम्

3 b) K1 महती (sic) K1 Dn1 D5 चमू (sic) — c) G3 व्यूढ (sic)

4 a) Cf B 9 2 43c — d) = 6 95 12b B 7 85 41d

5 a) D5 °श्चकिंतात (sic) (for °श्चेकितान°) — b) K3 काशी° — K1 om (hapl) 5c–6b — c) = 5 169 2a B 8 6 22c — d) Ś1 D5 °पुंगव

6 6a = 5 167 5c — 6b = B 8 6 24d — ab) G2 3 उत्तमो° D3 नकुल सहदेवश्च (= 16c) युधाम * * मौजसौ — c) = 5 149 50c K0 द्रौपदीयाश्च (sic)

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १०
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥ १४
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६

C 6 845
B 6 25 16
K 6 25 16

7 ^{a}) = 5 54 59^a — ^{c}) Ś2 K6 Cb नायकान् — After 7, Ś3 D6 ins

86* सैन्ये महति ये सर्वे नेतार शूरसमता ।
[D6 ते नरा भवममना (for the post half)]

8 ^{b}) Ś1 3 K0–2 6 D3 6 Cb कृप शल्यो जयद्रथ, Cn as in text — ^{c}) = 4 36 11^c 5 46 6^{cd}, 56 15^c 6 88 22^a — ^{d}) Cf B 7 150 34^b K5 Da1 D5 6 T2 G1 3 सोमदत्ति (T2 °त्त), D2 सौमदत्त, Cb c n u सौम° (as in text) Ś1 3 K0–2 6 D3 6 Cb च वीर्यवान्, B G1 Cn जयद्रथ, Cnp तथैव च (as in text)

9 ^{b}) = B 7 115 16^d cf B 8 9 94^b M3 मदर्थं, Cn मदर्थे (as in text) 9^{cd} = 6 47 4^{cd} — ^{c}) G2 °शास्त्र°, Cn u °शस्त्र° (as in text) — ^{d}) = 2 5 37^b 3 260 13^b 4 30 25^b, 36 12^d 5 149 6^d, 169 4^d B 7 95 51^b, 145 44^d, 158 61^b B 8 6 5^b Ś1–3 K0–2 6 Cb नाना°, Cn सर्वे (as in text) D6 नानाशास्त्र°

10 = (var) 6 47 6 — ^{b}) Ś3 Cb भीमा°, Cr u भीष्मा° (as in text) — G1 om. from 10^{cd} up to 6 24 26 — ^{c}) D6 तुदता तेषां, G3 त्विदमेवेद, Cn त्विदमेतेषा (as in text) — ^{d}) Ś3 Cb M1 भीष्मा°, Cr u भीमा° (as in text)

11 G1 om 11 (cf v l 10) — ^{a}) Ś1 2 4 K0–2 6 B2 D3 T2 M Cb तु, Cv च (as in text) — ^{c}) = 6 47 9^c

12 G1 om 12 (cf v l 10) — 12^{bcd} = 6 47 22^{bcd} — ^{b}) = (var) 6 17 5^b — ^{c}) = 6 91 49^c B 8 3 18^a — ^{d}) = 6 73 46^b B 7 14 32^d, 88 20^d

13 Cf 6 47 23 G1 om 13 (cf v l 10) With 13^{ab}, cf. B 8 11 36^{ab} — ^{a}) = B 7 13. 15^a, 88 27^a (var) 9 16 28^c — ^{b}) = B 7 82 4^b — ^{c}) = 6 41 3^c Ś3 °वाभि°, Cl. n u °वाभ्य° (as in text) — ^{d}) = 3 127 7^d 4 57 3^d A few MSS तुमलो

14 G1 om 14 (cf. v l 10) — 14^{ab} = 6 47 24^{ab} — ^{a}) G4 M3 5 श्वेत, Cl u श्वेतैर् (as in text) K3 युक्तो, D3 3 युक्तैर्, Cl u युक्ते (as in text) — ^{b}) K3 Ñ1 G2 महती (sic)

15 = 6 47 25 G1 om 15 (cf v l. 10) — ^{a}) K1 पचजन्य (sic) — ^{d}) = 5 141 32^b, 154 19^d. B 15 23 9^b

16 = 6 47 26 G1 om 16 (cf v l 10) K1 om 16^a–17^b — ^{b}) = 1 135 7^b, 182 14^b 3 2 1^f, 3 1^b, 37 1^b, 162 9^b 4 21 34^d, 32 11^b, 24^b, 66 1^b, 67 12^b, 33^d 5 6 4^d, 18 22^b 6. 19 24^b, 21 1^d B 7 126 30^b, 157 41^b B 9 55 11^b B 12 37 31^b, 45 4^b B 15 3 13^d, 9 10^d, etc. etc ('Epic tag") Ñ1 कुत्ति° (sic) — ^{c}) = 2 44 14^c 3 36 14^a, 23^c, 48 2^c, 141 23^a, 158 33^c, 296 32^c 4 39 2^c 5 56 31^a, 124 7^c, 138 22^c, 139 24^c, 36^a, 141 36^a 6 19 18^c, 46 51^c, 95 9^c, 97 6^c, 101 30^c, 106 6^a, 117 45^a B 7 111 46^c, 178 7^c, 11^c, 184 6^c B 8 11 30^c, 22 8^c, 78 16^c, 96 49^a B 12 167 21^c B 15 17 8^a — ^{d}) M2 सघोप°, Cl u सुघोष° (as in text)

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८
स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥ २०
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३
एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥ २६
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥ २७

---

17 = (var) 6 47 27 G$_1$ om 17 (cf v l 10), K$_1$ om 17^{ab} (cf v l 16) — ^{a}) G$_2$ M$_2$ परमेष्वासा , Cl u °ष्वास (as in text) — ^{b}) = 5 81 31^{d}, 138 23^{b}, 150 6^{b} B 7 111 45^{d} Ś$_1$ °रथा Cl u °रथ (as in text) — ^{d}) = B 7 130 4^{d} G$_2$ सात्विकिश् (sic) K$_1$ reads सातिकिं वा (for सात्यकिश्चा), and om from पराजित up to याश्च in 18^{b} (cf v l 18^{ab} in Ś$_{1-3}$ K$_{0-2}$ $_{6}$ D$_3$ Cb)

18 G$_1$ om 18 (cf v l 10). — ^{ab}) Ś$_{1-3}$ K$_{0-2}$ $_{6}$ D$_3$ Cb पाचालश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च (K$_1$ om up to याश्च, cf v l 17^{d}) पंच ये (Ś$_2$ के, K$_{0}$ $_{6}$ च), Cl u as in text — ^{d}) = B 7 146 137^{d} B 8 87 90^{b} K$_1$ B$_1$ शस्त्र, Cl r u शङ्खान् (as in text)

19 G$_1$ om 19 (cf v l 10) — ^{a}) K$_1$ सुघोषो, Cl r u स घोषो (as in text) — ^{b}) Ś$_1$ K$_1$ Ñ$_1$ D$_{2}$ $_{8}$ Cl विदारयत् (Ñ$_1$ D$_2$ °न्), K$_6$ Da$_1$ Dn$_1$ D$_{5}$ $_{6}$ $_{8}$ M$_2$ व्यदारयन्, D$_1$ व्यकपयत्, Cu व्यदारयत् (as in text) — 19^{cd} = (var) 6 47 29^{cd} — ^{c}) D$_6$ पृथिवी (sic) — ^{d}) A few MSS तुमलो K$_3$ D$_{1}$ $_{8}$ व्यनुनादयत्, K$_6$ B$_3$ [s]भ्यनुनादयन्, M$_4$ [s]प्यनु°, Cb l u व्यनु° (as in text) Cc cites अनु°

20 G$_1$ om 20 (cf v l 10) — ^{a}) Cr cites अवस्थितान्

21 G$_1$ om 21 (cf v l 10) Before 21^{cd}, Ś$_1$ K$_{2}$ $_{6}$ Ñ$_1$ B Dn$_2$ (marg) D$_{2}$ $_{4}$ $_{6}$ $_{7}$ T$_2$ G$_{2}$ $_{3}$ M$_2$ ins अर्जुन उ° (S MSS om उ°) — ^{c}) = 21^{c}, 6 24 10^{c} Ś$_{1}$ $_{2}$ K$_{0}$ $_{1}$ $_{6}$ Cb उभयो सेनयोर्मध्ये (by transp), Cl r u as in text

22 G$_1$ om 22 (cf v l 10) — ^{a}) K$_2$ $_{4}$ Dn D$_{1-4}$ $_{6}$ T G$_{2}$ $_{4}$ निरीक्ष्ये (sic) — ^{c}) D$_5$ यैर्, M$_2$ तैर्, Cl n u कैर् (as in text) — ^{d}) Dn$_1$ °समुद्यते (sic)

23 G$_1$ om 23 (cf v l 10) — ^{a}) M$_2$ योध्य मानान्, Cn u योत्स्यमानान् (as in text) K$_{3}$ $_{5}$ D (except D$_7$, Da$_2$ om) T$_2$ G$_{2}$ $_{3}$ अवेक्ष्ये (sic) — ^{c}) K$_6$ धृतराष्ट्रस्य, D$_3$ m दुर्योधनस्य, Cu धार्तराष्ट्रस्य (as in text) K$_{1}$ $_{3}$ D$_6$ M$_3$ दुर्बुद्धे (sic)

24 G$_1$ om 24 (cf v l 10) Before 24, all MSS (K$_4$ Da$_2$ G$_1$ om) ins संजय उ° (Ś$_1$ K$_1$ D$_1$ S om उ°) — ^{c}) = 21^{c}, 6 24 10^{c} Ś$_{1}$ $_{2}$ K$_{0-2}$ $_{6}$ Cb उभयो सेनयोर्मध्ये (by transp), Cl u as in text

25 G$_1$ om 25 (cf v l 10) — ^{b}) = 1 1 11^{f}

26 G$_1$ om 26 (cf v l 10) — ^{a}) M$_2$ कुरून्, Cl u स्थितान् (as in text) — ^{d}) = B 10 11 1^{b}

27 G$_1$ om 27 (cf v l 10) — ^{a}) Some MSS श्वसुरान्, स्वसु° Ñ$_1$ श्यालान् (for चैव) — ^{c}) K$_5$ D$_2$ समीक्ष्याथ, G$_4$ समीक्ष्य च, Cl u समीक्ष्य स (as in text)

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।
दृष्ट्वेमान्स्वजनान्कृष्ण युयुत्सून्समवस्थितान् ॥ २८
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३०
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२
येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥ ३४
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ C 6 868 B 6 25 37 K 6 25 37

---

28 G1 om 28 (cf v l 10) — a) = 3 284 8c B 12 49 55a — b) S (Ś6 om) K0-2 6 B Cb k सीदमानोब्रवीदिद, Cl u as in text — Before 28cd, all MSS (except D2 8, K4 Da2 G1 om) ins अर्जुन उ॰ (Ś1 K1 D1 T G2-4 M om उ॰) — c) K3 5 Ñ1 Da1 Dn D1 4 7 S (G1 om) Cu दृष्ट्वेम, B4 D8 6 दृष्ट्वैतान्, D5 दृष्ट्वा स- (sic), D8 दृष्ट्वैव (for दृष्ट्वेमान्) K0-2 सुजनान्, K3 5 Ñ1 D (except D2 8, Da2 om) Cn u स्वजन (for स्वजनान्) — d) = (var) 5 193 61b B 7 139 80b K3 5 B1 2 4 D (except D2 8 6, Da2 om) S (G1 om) Cu युयुत्सु, Ñ1 युद्धाय (for युयुत्सून्) K3 5 Ñ1 Da1 Dn D1. 4 5 7 8 S (G1 om) Cu समुप(K5 G4 M2 ॰मव)स्थित, B D8 6 समुपस्थितान् (for समव॰)

29 G1 om 29 (cf v l 10) — a) = B 7 74 9c Ś2 सर्वे, Cb u मम (as in text) — b) = B 15 3 60b M1 3 5 परिशुष्यते, Cl ॰शुष्यति (as in text) D6 मुख चापि विशु॰ — With 29cd, cf B 8 26 16c

30 G1 om 30 (cf v l 10) — a) D8 गाढिव, D6 गाजीव (sic), Cu गाण्डीव (as in text) D2 8 6 श्रंसते (sic) S1 2 K0-2 Cb स्रसते गांढिव — b) K5 D8 6 परिदह्यति, Cl u ॰दह्यते (as in text)

31 G1 om 31 (cf v l 10) With 31ab, cf 5 73 16ab — After 31ab, T1 G4 *repeat* 30cd — c) T1 G4 श्रेयो न, Cu श्रेयोऽनु (as in text) — d) K6 हत्वाहवे स्वबांधवान्

32 G1 om 32 (cf v l 10) — a) D8 न काङ्क्ष्ये, G2 नाकाङ्क्षे, Cu न काङ्क्षे (as in text) — b) Ś2 K1 6 न राज्य न, Cb l न च राज्य (as in text) — d) = 5 131 36d, 133. 3d G2 (before corr) 8 च, Cu वा (as in text)

33 G1 om 33 (cf v l 10) — a) D2 येमाम्, M1-3 5 एषाम्, Cu येषाम् (as in text) Ś1 K0-2 जीवित मे, Cl u काङ्क्षित नो (as in text) — b) T2 भोगै॰, Cu भोगा॰ (as in text) — c) Ś1 2 K0-2 6 Cb त एव (K6 Cb एवे) मे स्थिता योद्धु — d) = B 9 2 21d Ś1. 2 K0-2 6 Cb सुदुस्त्यजान्, Cu धनानि च (as in text)

34 G1 om 34 (cf v l 10) — b) = 3 81 23b K1 प्र (for च) — c) MSS (indiscriminately) श्वसुरा, स्वसुरा, स्वशुरा K1 पुत्रा॰, G3 पौरा (for पौत्रा) — d) N (except K1 B2 Dn2 D1, Ś6 K4 Da2 om) श्याला, Cn u स्याला (as in text) D8 शाला सबंधिबांधवा

35 G1 om 35 (cf v l 10) — d) Ś1-3 K0 6 किमु, Cb c l किं नु (as in text) B4 (m as in text) महीपते, Cn महीकृते (as in text)

36 G1 om 36 (cf v l 10) D8 om 36cd

37 G1 om 37 (cf v l 10) — b) Ś2 3 K2 6 Dn2 Cb l स्व (for स) — c) K6 स्वजनान्, Dn1 सजन, Cn u स्वजन (as in text)

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४०
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१
संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४
अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६
एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

---

38 G1 om 38 (cf v l 10) — a) D6 यद्यथा ते (sic) — c) = 39c D6 कुलक्षत° (sic) D8 पाप, Cn u दोष (as in text) — d) = 5 146 20d Ś1 K0.1 मित्रद्रोहि, Cl °द्रोहे (as in text)

39 G1 om 39 (cf v l 10) — c) = 38c D6 कुलक्षत° (sic) — d) Ś1 2 K1 6 स, Cb l u प्र (as in text)

40 G1 om 40 (cf v l 10) — d) G2 °र्मोपि (sic) Ñ1 अधर्मोभिभवाच्युत (sic)

41 G1 om 41 (cf v l 10) — b) T2 प्रदु°, G2 प्रदूष्यति (sic)

42 G1 om 42 (cf v l. 10) — a) = 5 70 33c

43 G1 om 43 (cf v l. 10) — cd) D8 ज्ञातिधर्मा, Cu जाति° (as in text) Cb उत्साद्यते जातिधर्मः कुलधर्मश्च शाश्वतः

44 G1 om 44 (cf v l 10) — a) K2 उत्पन्न°, K8 उत्सिन्न°, B1 8 D6 उच्छन्न°; D1 2 उच्छिन्न°, Cu उत्सन्न° (as in text) — d) = B 13 68 32b K1-3 Ñ1 Da1 Dn1 D1-3 6 S (G1 om.) °शुश्रुम°, Cl u °शुश्रुम (as in text)

45 G1 om 45 (cf v l 10) — a) = B 7 196 50a — b) M2 कर्तव्येवसिता वय (sic) — c) = B 7 196 50c M1 °भोगेन, Cu °लोभेन (as in text) — d) K1 हतु सुजनमुद्यता, K2 कर्तुं स्वजनमु°, K6 स्वजनान्हन्तुम°, Cu as in text

46 G1 om 46 (cf v l 10) — c) Da1 (marg sec m) धार्तराष्ट्रान् (sic)

47 G1 om 47 (cf v l 10) Before 47, all MSS (K4 Da2 G1 om) ins संजय उ° (Ś1 K1 D7 T G2-4 M om उ°) — a) Cf B 7 202 154a. S (mostly) सखे — K6 transp 47b and 47d — b) = 3 71 29d 4 41 8d B 7 40 13d, 114 95b, 166 38b, 167 34b, 169 16d, 200. 69b D1 रथोपस्थम्, Cl r u रथोपस्थ (as in text). — c) = B 7 114 95c cf 4 36 25d B 7 200 68c Ś1 2 K1 6 उत्सृज्य, Cl r u विसृज्य (as in text)

Colophon — *Sub-parvan* All MSS (Ś3 K4 Da2 G1 om) श्री *or* श्रीमद् (K5 G4 om श्री *or* श्रीमद्) भगवद्गीतासु (K6 भगवद्गीतायां) उपनिषत्सु (K6 D7 om उपनिषत्सु) K0 3 5 Ñ1 B8 Da1 Dn D1 2 4-6 8 Cv cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K6 M1 3 5 श्री(M5 om श्री)कृष्णार्जुनसंवादे, T1 G4 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T2 G3 M2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (G2 °शास्त्रनिर्णये) श्री(G2

२४

संजय उवाच ।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४
गुरूनहत्वा हि महानुभावा-
ञ्श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५
न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६
कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वा धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ C 6 885 B 6 26 7 K 6 26 7

---

om श्री)कृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy name* Ś1 K0-3 5 Ñ1 Da1 Dn D1.5 8 अर्जुन(D. om अर्जुन)विषाद; D4 T G2 4 अर्जुनविषादयोग, K6 B3 सैन्यदर्शन, B2 सैन्योपदर्शन, D5 अर्जुनपरिखेद — *Adhy no* (figures, words or both) D. M2 24, T G2 4 23 (as in text), M4 25 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K (K4 om) Ñ1 B Da1 Dn D1-4 6-8 G2 8 M1 2 5 1 — *Śloka no* K3 6 Dn D1 2 5 6 G2 47, Da1 (erroneously) 48, M4 46

24

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 St 1-10 are not noticed in Cś — Ś5 om up to पाम in 6ᶜ (cf note at the beginning of adhy 23), G1 om 1-26 (cf v l. 6 23 10), K1 om 1 D3 om the ref —ᵇ) T2 अश्रुपूर्णमुखेक्षण, Cu as in text —ᶜ) Ś (Ś5 om) K6 B Cb सीदमानम्, Cn u विषीदन्तम् (as in text)

2 Ś5 G1 om 2 (cf v l 1) K1 om the ref —ᵃ) K2 5 D2 T1 G2 4 Cb k त्वा, Cl u त्वा (as in text) —ᶜ) = B 9 31 24ᶜ

3 Ś5 G1 om. 3 (cf v l. 1) —ᵃ) Ś (Ś5 om) K6 B (B1 m 4 m as in text) D3 (marg sec m as in text) 6 T G4 Cb k मा क्लैब्यं गच्छ कौंतेय, Cl n u as in text —ᵇ) = 3 240 23ᵈ B 7 143 13ᵈ, 183 24ᵈ B 12 106 3ᵈ

5 Ś5 G1 om 5 (cf v l 1) —ᵇ) Ś1-4 5 (m as in text) K0 Cb श्रेयश्चर्तुं, K6 श्रेयस्कर, D3 श्रेयो भुक्त, Cl n u v श्रेयो भोक्तु (as in text) Ś4 5 K0 3 6 Ñ1 B Da1 Dn1 D2 3 5 6 8 भैक्ष्यम्, Cc l n u v भैक्षम् (as in text) —ᶜ) D6 °कामाश्च, G3 °काम्यास्तु Ś (Ś5 om) K0 1 6 D3 Cb न त्वर्थकाम(Ś2 5 K0 D8 °मा)स्तु गुरूनिहत्य, Cl. n u as in text —ᵈ) D3 6 भुजीत, Cl n u भुञ्जीय (as in text) D8 °प्रदग्धान् (sic)

6 G1 om 6, Ś5 om 6ᵃᵇᶜ (cf v l 1) —ᵃ) Ś3 5 (marg) Cg k नैतद्विद्म, G3 न चैतद्विदु, Cl n u v न चैतद्विद्म (as in text) —ᵇ) Ñ1 (m as in text) उत, Cn u यदि (as in text) —ᵈ) Ś1-3 5 6 K6 Cā k ते न स्थिता, K1 तेना स्थिता, Cb l u तेऽवस्थिता (as in text) D2 प्रत्यनीकेषु योधा, Cu प्रमुखे धार्त° (as in text)

7 G1 om 7 (cf v l 1) —ᵇ) Ś3 5 K2 3 5 B Da1 Dn1 D1-7 T1 G4 M8 त्वा, Cā b k l u

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्या-
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १०

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३
मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६

त्वा (as in text) — ^{d}) K1 D5 M2 8 त्व, Cā l u त्वा (as in text)

8 G1 om 8 (cf v l 1) — ^{b}) Ś2 3 4 m 5 6 K6 Cā b य, Cl u v यत् (as in text)

9 G1 om 9 (cf v l 1) — ^{b}) K5 B3 4 Da1 T G2 (orig) 3. 4 M4 5 Cl u परतप, Cā b परंतप (as in text) — ^{c}) Ś3 6 B1 D1 8 6 T2 Cā न योत्स्यामीति, Cl u न योत्स्य इति (as in text) — ^{d}) Da1 D6 तूष्णी, Cl u तूष्णीं (as in text)

10 G1 om 10 (cf v l 1) — ^{b}) = 1 151 7^b, 14^d, 211 16^b 5 179 1^b B 7 107 14^d, 115 38^d, 122 47^d, 123 23^d, 128 4^b B 14 74 6^b — ^{c}) = 6 23 21^c, 24^c B1 4 D8 उभयो सेनयोर्मध्ये (by transp) — ^{d}) Ś K6 B1-3 D1 8 T2 Cā b सीदमानम्, Cl u विषीदन्तम् (as in text)

11 G1 om 11 (cf v l 1) D8 om the ref — After the ref, Ś K6 Cā b g k ins

87* त्व मानुष्येणोपहतान्तरात्मा
विषादमोहाभिभवाद्विसंज्ञ ।
कृपागृहीत समवेक्ष्य बन्धू-
नभिप्रपन्नान्मुखमन्तकस्य ।

[(L 1) Ś1 Cb मानुषे° — (L 3) Ś5 Cb समवीक्ष्य]
— ^{a}) Ś2-4 K6 Cb c k अनुशोचे(Cb c °च)स्त्व, T2 G8 अन्वशोच्यस्त्वं, G2 अवशोचस्त्व, Cā l m n r ś u अन्वशोचस्त्व (as in text) — ^{b}) Ś2-6 K6 Cā प्राज्ञव(K6 प्रज्ञावा)श्चाभिभाषसे; Cl m n r ś u v as in text Cb cites प्रज्ञावादांश्च (as in text). — ^{d}) = 5 131 15^b

12 G1 om 12 (cf v l 1) — ^{a}) Ś1-3 6 K6 Cā g न ह्येवाहं, Ś4 न एवाहं, D6 न त्वेनाहं, Cb c l m n r ś u v न त्वेवाहं (as in text) — ^{b}) Ś2 6 K6 Cg नामी, Cl m n r ś u v नेमे (as in text) — ^{c}) D6 चैव, Cc k l r n ś u चैव (as in text) — ^{d}) Ś2-5 K6 वयमित, Cā b c l r ś u v वयमत (as in text)

13 G1 om 13 (cf v l 1) — ^{d}) K1 Da1 D8 वीरस्, Cā c g l m n r ś u धीरस् (as in text).

15 G1 om 15 (cf v l 1) — ^{b}) M2 पुरुषाः पुरुषर्षभा, Cl m n ś u v as in text — ^{c}) Cf B 12 297 36^c Ś6 समसुखदुःख, Cc k l m n r ś u °दुःखसुख (as in text) G8 धीरा, M5 धीर, Cc l m n r ś u धीरं (as in text) — ^{d}) = B 12 139 80^d, 239 22^d, (var) 328 50^d (var) B 14 48 5^d B4 कपते, Cā c k l n r ś u कल्पते (as in text)

16 G1 om 16 (cf v l 1) — ^{a}) Cm [अ]भावो — ^{c}) D6 reads उभयोरतर and om from दृष्टो up to तद् in 17^a — ^{d}) K1 वस्तु°, Cā c l r ś u v तत्त्व° (as in text)

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७
अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८
य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९
न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २०
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१
वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२
नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४
अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७

C 6 905
B 6 26 27
K 6 26 27

17 G1 om 17 (cf v l 1) — [a]) K3 °नाशी (sic) — [b]) = Gītā 8 22[d], 18 46[b] B 12 59 138[d], 239 20[d] —[d]) D6 किंचित्, Cā c k l m n r ś u कश्चित् (as in text) K0 2 मर्हसि (sic)

18 G1 om 18 (cf v l 1) —[a]) = B 12 224. 6[a] —[c]) Ś1 2 5 6 D1 Cb g विना°, Cm n ś u अना° (as in text) Ś4 (m as in text) विनाशमव्ययस्याम्य (= 17[c])

19 = (var) Kathopaniṣad 1 2 19 G1 om 19 (cf v l 1) —[a]) B1 वेद, Cg k l r ś u v वेत्ति (as in text) —[c]) = B 12 224 14[a] Ś0 K1 D1 T2 G3 (before corr) विजानीतौ, G3 (by corr) °नीते; Ck l n r ś u °नीतो (as in text)

20 = (var) Kathopaniṣad 1 2 18 G1 om 20 (cf v l 1) —[b]) Cc ś [अ]भविता; Cā g l m n r u भविता (as in text) Ñ1 (marg in Devanāgarī as in text) वा कदाचित्, G3 नायभूय; Cc l n r ś u वा न भूय (as in text) —[c]) Cf B 12 339 23[c] —[d]) M2 अतीते (with hiatus), Cā c k l m n r ś u शरीरे (as in text)

21 G1 om 21 (cf v l 1) —[c]) Dn1 पुरुषव्याघ्र (for पुरुष पार्थ) —[d]) K0 किं (for कम्) Ś1- (Ś1 2 marg) K6 Cg k हन्यते इति वा कथ, Cā b c l m n r ś u v as in text

22 G1 om 22 (cf v l 1) —[d]) D8 गृह्णाति, Cś u संयाति (as in text)

23 G1 om 23 (cf v l 1) —[c]) M2 क्लेश°, Ck l n r ś u क्लेद° (as in text)

24 G1 om 24 (cf v l 1) —[c]) Ś1 सततग, K1 3 Da1 D8 G2 3 M2 सर्वगत (K1 G2 °ता), D2 सर्वत्रग, Cā c l m n ś u सर्वगत (as in text)

25 G1 om 25 (cf v l 1) —[c]) K0 D6 G3 °देन, Cā c k l n r ś u °देव (as in text) D6 विचिंत्यैन, G2 विदित्वेह, Cā g l n r ś u °त्वैन (as in text) —[d]) Cf 6 2 14[b]

26 K0 2 G1 om 26 (K0 2 hapl, for G1, cf v l 1) K5 reads 26 twice —[a]) Ś1-3 4 (marg) 5 6 K6 M1 3 Cā b c k चैन, Cl m r ś v चैन (as in text) Cg u cite एनम् —[d]) = B 12 6 4[b] B 13 168 32[b] Cf 1 1 183[d] B 12 29 11[d], 12[d] K1 6 Dn D2 5 6 T G3 4 M2 नैव, Cā k l m r ś u नैन (as in text)

27 D6 transp 27 and 28 —[a]) B1 जातस्यैव, Cā c k l r ś u °स्य हि (as in text) Ś2 K6 ध्रुवं, Cā k l r ś u ध्रुवो (as in text) —[c]) = B 7 11 51[a] K0 तस्मादपरिहार्येर्थे —[d]) = 6 24 30[d], 46 27[b] B 7 80 9[d], 114 47[d]

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३०
स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३
अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४
भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५
अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८

---

28 = (var) B 11 2 6, 9 11 —[c]) Cf B 12 211 1[d] —[d]) = 2 41 1[d], 6[d], 8[d] 3 78 9[d], 238 42[d], 46[d] B 12 29 15[b], 180 27[d], 224 17[d], 226 20[d] B 14 3 2[d] D2 8 (before corr) 8 T1 °वेदना, Cā c l l n r ś u °देवना (as in text)

29 Cf Kathopaniṣad 1 2 7 —[b]) Ś1 8 तथैन° मन्य°, Ko 1 Cb तथैवमन्य°, Cā l r ś u तथैव चान्य° (as in text)

30 [c]) = B 12 110 8[c] B 13 162 61[c] —[d]) = 27[d], 6 46 27[b] B 7 80 9[d], 114 47[d] Ś1 Cā b नानु, Ś2 Ko नात्र, Cl ś u न त्व (as in text)

31 [b]) Ś1 Ko त्व, Ś5 Cā प्र, Cc l n r ś u वि° (as in text) — 31[cd] = (var) 6 118 32[cd] cf B 11 2 18[cd] —[c]) Ko Ñ1 Da1 D6 M8 6 Co धर्माद्धि, Cā l n r ś u धर्म्याद्धि (as in text)

32 Cf B 8 57 2 Ś1 om 32–37 —[a]) Ś1 चोपनत, Cā c l n ś u चोपपन्न (as in text). —[c]) Ś1 8 सुकृतात्; Cā b l n r ś u सुखिन (as in text)

33 Ś1 K1 om 33 (for Ś1, cf v l 32) —[a]) Da1 D8 Cb त्वमिम धर्मं, D8 6 S Cb त्व धर्म्यमिम (G3 M2 8 °द), Ca l r ś u त्वमिमं धर्म्यं (as in text) —[c]) K2 सुधर्मं, Ñ1 स्वधर्म्यं, Cā l r ś u स्वधर्मं (as in text)

34 Ś1 om 34 (cf v l 32) —[b]) K1 D° तेऽव्ययं, Cā c l n r ś u तेऽव्ययाम् (as in text) —[c]) T2 मार्कीर्तिर्, Ca l r ś u चाकीर्तिर् (as in text)

35 Ś1 om 35 (cf v l 32) —[b]) G2 मन्यते, Cā c l n r ś u मंस्यते (as in text) D1 त्वा; Cl r ś त्वां (as in text) —[c]) Ś2 K3 G2 3 M1 एषां; D5 केषां; Ca b c l n r ś u येषां (as in text)

36 Ś1 om 36 (cf v l 32) —[a]) D1 G2 °वाचाश्च, Cā c l n r ś u °वादांश्च (as in text) —[c]) M2 3 विदन्तस्, Cā l n r ś u निन्दन्तस् (as in text) —[d]) = 3 49 7[d] (var) 5 70 17[d], = 5 88 85[d], (var) 137 3[d]

37 Ś1 om 37 (cf v l 32) With 37[ab], cf 4 64 25[cd] B 9 30 12[ab] —[a]) K1 3 T1 G प्राप्स्यसे, Cā l r ś u प्राप्स्यसि (as in text) —[b]) D1 भुव, Cā l r ś u महीम् (as in text) —[d]) M4 कृतनिश्चय

38 With 38[ab], cf B 12 288 37[ab] —[b]) = B 12 121 30[d] —[c]) Ko Ñ1 D2 युध्य(Ñ1 °स्व)स्व, Cā k l n r ś u युज्यस्व (as in text) —[d]) Ko 2 Da1 D3 नैन, Cā l n r ś u नैवं (as in text)

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥ ३९
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४०
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ ४२
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥ ४५
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६
कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७
योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९

C 6 927
B 6 26 49
K 6 26 49

---

39 c) K1 G3 यथा, Cā c g k l r s u यया (as in text)

40 a) Ś2 3 K6 Cb c g k नेहाति°, Cā l n r ś u नेहाभि° (as in text) — b) Ś2 K6 दृश्यते, Cā c k l n r ś u विद्यते (as in text) — d) = 3 30 9^b, 245 32^d (var) 5 67 12^d B 7 195 18^b B 12 134 5^d

41 a) = 44^c K1 G3 Cv °त्मका, Cc °तिका, Cā g k l m n r ś u °त्मिका (as in text) — b) Ś K0 6 D2 Cā b g k एकैव, Cl m n r ś u एकेह (as in text)

42 b) K1 विपश्चित, Cā c g k l n r ś u [अ]विपश्चित (as in text) — c) Ś1-3 5 K6 Cb k °परा, Cā l m n r ś u °रता (as in text)

43 Ś4 om 43–44 — b) Ś1-3 5 6 K6 Cā g k °फलेप्सव°, B4 M6 °फलप्रदा, Cb l n r ś u °फलप्रदाम् (as in text) — c) Ś1-3 5 K6 Ck °बहुला, K1 °बहुलो, Cā c l n r ś u °बहुलां (as in text) — d) Ś1 3 5 K6 Ck °गती°, Ś2 °गति°, K0 °गतीं, Cā b l m n r ś u °गतिं (as in text)

44 Ś4 om 44 (cf v l 43) — b) Ś1 D5 तयापहृत°, K1 D5 तयापहृत°, D3 तया च हृत°, Cc तयापकृत°, Cā k l m n r ś u तयापहृत° (as in text) — c) = 41^a K1 G2 (by corr) 3 °यात्मका, Cā c k l m n r ś u °यात्मिका (as in text)

45 a) Ś1 त्रैगुण्यो; Ś6 Cā त्रैगुण; Cc त्रिगुण्य, Cg k l m n r ś u v त्रैगुण्य- (as in text) — b) K1 Dn1 Cv निस्त्रैगुण्ये, Cā c g k l m n r ś u °गुण्यो (as in text) — c) Cf B 12 195 4^a K1 निर्द्वंद्वे — d) = B 14 46 45^d B3 4 निर्योग°, Cā c k l m n r ś u v निर्योग- (as in text) B4 आत्मन°, Cā c k l m n r ś u v आत्मवान् (as in text)

46 = (var) 5 45 23 — a) D6 उदकपाने — b) = B 12 103 35^b — c) K0 2 भूतेषु, Cā c k l m n r ś u वेदेषु (as in text) — d) D5 ब्राह्मण्यस्य

47 a) Ś1-5 K6 Cb k कर्मण्यस्त्वधिकारस्ते, K2 कर्मणेवाधिकारस्ते, Cā c l m n r s u as in text

48 c) Cf Gītā 18 26^c — d) T2 समर्थं, Ck l n r ś u समत्व (as in text) — After 48, Ś K6 Cā g k ins

88* यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ।
[= (var) 3 203 43 — (L 1) Prior half = Gītā 4 19^a]

49 a) Cv ह्यपर, Cā c l m n r ś u ह्यवरं (as in text) — c) Ñ1 D2 6 8 G3 अन्विच्छन्; Cā c g k l m n r ś u v अन्विच्छ (as in text). — d) = B 12 7 16^b, 265 7^d, cf B 12 18 13^d

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५०
कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३

अर्जुन उवाच ।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ५४

श्रीभगवानुवाच ।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७
यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८
विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९

---

50 Ś4 om 50 — ^{a}) G4 बुद्ध्या (for बुद्धि-) Ś1-3 K6 जहातीमे, Cā k l m n r ś u °तीह (as in text) — ^{d}) K1 2 D8 8 योग, Cā c k l m n r ś u योगः (as in text)

51 ^{a}) Ś1 °युक्तात्मा, Cā g l m n r ś u °युक्ता हि (as in text) — ^{c}) Ś2 4 (marg as in text) 6 Cā कर्मबंध°, Cg l n r ś u जन्मबन्ध° (as in text)

52 ^{b}) Ś1 D8 Cā b k व्यवतरिष्यति (Cb k °सि), D6 व्यतितरिष्यते, M8 व्यवकरिष्यति, Cl n r ś u व्यतितरिष्यति (as in text)

53 ^{b}) Ś6 यथा, Cā l m n r ś u यदा (as in text) Ś1. 3-5 Ck निश्चिता, B2 Co निष्फला, T2 निश्चलं, Cā l m n r ś u निश्चला (as in text) — ^{d}) B1 अवाप्स्यति, Cā k. l m n r ś u °प्स्यसि (as in text)

54 ^{a}) K6 G1 स्थिर°, Co g k l m n r ś u v स्थित° (as in text) — ^{b}) K2 T2 G2 3 M6 Co °धिस्तस्य; Cg l m n r ś u °धिस्थस्य (as in text) — ^{c}) Ś2 3. 6 K6 D2 T2 G1 2 Cg स्थिरधी°, Cl n r ś u v स्थितधी (as in text) D6 विभाषेत, Cā c l n r ś u v प्रभा° (as in text) — ^{d}) Ś1-3. 4 (*sup lin* as in text) 6 K6 Cā व्रजेच्च, Cl n. ś u व्रजेत (as in text) Co cites व्रजेत् G3 समासेत व्रजेत का

55 K6 श्रीकृष्ण उ°, M1. 3-5 भगवान् — ^{b}) Co cites मनोहरान् — ^{c}) Da1 तुष्टि° — ^{d}) K6 D2 G1 Ck स्थिरप्र°; T1 स्थित प्र°, Cā c g k l n r ś u स्थितप्र° (as in text) T2 तथो°.

56 Cb is missing from 56^{cd} up to 6 25 3^{d} along with the text — ^{c}) Cf Gītā 4 10^{a} B 12 162 20^{c} — ^{d}) Ś2-4 6 K6 D2 G1 Cg स्थिरधीर्, Ck l n r ś u स्थितधीर् (as in text)

57 D5 om 57^{cd} — ^{d}) = 58^{d}, 61^{d}, 68^{d} K6 स्थिरप्रज्ञस्तदोच्यते (cf 55^{d}), Cc. k l n r ś u as in text

58 D2 reads 58 after 69 — 58^{ab} = (var) B 12 21 3^{ab}, 174 51^{ab} — ^{b}) = B 12 26 13^{d} B 14 46 44^{b} Da1 G3 °नि च (for °नीव) Ś3 4 (marg) 5 Ck सर्वत°, Cl r ś u सर्वश° (as in text) — 58^{cd} = 68^{cd} — ^{c}) = B 7 42 13^{a}, 54 18^{c} B 12 306 10^{a} cf B 12 239 13^{a}, 246 6^{c} B 14 42 46^{b} — ^{d}) = 57^{d}, 61^{d} Ś K6 Ck स्थित(Ś2 3 K6 °र)प्रज्ञस्तदोच्यते (cf 55^{d}), Cl r ś u as in text

59 = B 12 204 16 D8 reads 59 after 61. — ^{b}) D6 M1 3-5 Cv रसवर्ज्यं

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६०
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१
ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६
इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ C 6 947 B 6 26 69 K 6 26 69

60 ^{a}) Ś1 K6 Cā g k यत्तस्यापि हि, B4 D1 यततोपि हि, T2 यतयो ह्यपि, Cl m n. r ś u यततो ह्यपि (as in text) — ^{b}) D8 नरस्य तु, Cl m n r ś u पुरुषस्य (as in text) G8 °स्याविपश्रित — ^{c}) = B 12 250 3^a

61 ^{a}) T2 संगम्य Ś K6 Cā k तानि सयम्य मनसा, Cl r ś u as in text Cg cites मनसा — ^{b}) = Gītā 6 14^d D2 यत्त, Cā k l. m n r ś u युक्त (as in text) Ś1 4 (sup lin as in text) 5 6 Cā k तत्पर, Cg l m n r ś u मत्पर (as in text) — T2 om 61^{cd} — ^{d}) = 57^d, 58^d, 68^d K6 स्थिरप्रज्ञ स उच्यते, Cā. r ś u as in text — After 61, D8 reads 59

62 B2 om (hapl) 62–68 — ^{b}) Ś6 Cā सग स्तेष्वभिजायते, D6 °स्तेष्वप°, Cg k l n r ś u v as in text — ^{d}) Ś1 °धोपि, Ck l n r ś u °धोऽभि- (as in text)

63 B2 om. 63 (cf v l 62) — ^{b}) G8 विस्मृतिभ्रम, Cā k l m n. r ś u स्मृतिविभ्रम (as in text) — ^{d}) D5 तथा च तत् (corrupt), Cā k l m r ś u बुद्धिनाशात् (as in text) D2 Cm r विनश्यति, Cā l ś u प्रण° (as in text)

64 B2 om 64 (cf v l 62) — ^{a}) Ś1. 2 वियुक्तस्तु, Ś3 Ck विमुक्तैस्तु, K6 विमुक्तस्तु, B3 4 D8 वियुक्तैश्च, Cl m. n r ś. u वियुक्तैस्तु (as in text) — ^{b}) Ś6 G1 2 M2 विषयार्णीन्द्रियैश्चरन्, Ck l m n r ś u as in text

65 B2 om 65 (cf v l 62) — ^{d}) Ñ1 (marg as in text) D3–5 7 T G M3 4 °तिष्ठति, D6 °तिष्ठत, Cā k l m n r ś u °तिष्ठते (as in text)

66 Ś4 5 Ck om 66–67 B2 om 66 (cf v l 62) Ś1 transp 66–67 and 68–69 — ^{a}) = B 12 286 16^a — ^{d}) = 3 222 12^d

67 = (var) 3 202 24 K1 om 67^a–68^b, Ś4 5 B2 Ck om 67 (cf v l 66, 62) For sequence in Ś1, cf. v l 66 — ^{a}) M1 विचरतां, Cl n r ś u हि चरता (as in text) — ^{b}) G1 यन्मयोनु°, Cl m r ś u v as in text — ^{c}) D8 हरते, M2 हरतं, Cl r ś v हरति (as in text)

68 B2 om 68 (cf v l 62), K1 om 68^{ab} (cf v l 67) — ^{b}) Ś3. 5 Ck सर्वत, Cl. n r ś u सर्वश (as in text) — 68^{cd} = 58^{cd} — ^{d}) = 57^d, 61^d K6 स्थिरप्रज्ञा च सा स्मृता, Ck l n r ś u as in text

69 M2 om (hapl) 69^c–70^d — ^{b}) K0 जाग्रति, Cā g k l m n r ś u जागर्ति (as in text) — ^{c}) B1 तस्यां K0 Da1 D5 8 T2 Cg जागर्ति, G2 जाग्रंति, Cā k. l m n r ś u v जाग्रति (as in text) — ^{d}) Ś1–3 6 K6 Cā g रात्रि, Ck. l. m n r ś u v निशा (as in text) — After 69, D3 reads 58

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

अर्जुन उवाच ।
ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १
व्यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २
श्रीभगवानुवाच ।
लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३

---

70 = (var) B 12 251 9 M2 om 70 (cf v l 69) — a) K1 अपूर्वं°, D8 अपूर्यं° G1 अचल प्रतिष्ठं, M1. 8 अचलप्रतिष्ठित, Cā k l m n ś u अचलप्रतिष्ठ (as in text)

71 a) K1 transp कामान् and सर्वान् — b) Some MSS निस्पृह° — c) = Gītā 12 13c B 12 222 23a B 14 35 19c, 38 5a, 44 22c, 46 45c, 47 9c, 15c cf B 12 158 29b, 33c, 307 37d B 13 108 5a B 14 40 7d — d) Ś1 स शातम् T2 अभि-, Cā k l m n r ś u अधि (as in text)

72 a) K1 D1 6 G8 (by corr) M5 ब्रह्मी — b) Ś1 D8 विमुह्यसि, D6 विमुच्यति, G8 न मुह्यति, Cā k l n r ś u विमुह्यति (as in text) — c) Ś1 °काले तु, Cā k l m n r ś u °कालेऽपि (as in text). — d) D6 °निर्वाणम् Ś1 ऋच्छसि, Ñ1 M2 इच्छति, G8 ऋच्छतु, Ck l m n r ś u v ऋच्छति (as in text)

Colophon om in Ś8-6 — *Sub-parvan* Ś1 Ko 8 5 Ñ1 B Da1 Dn D1 2 4-6 8 T G8 4 M1 2 4 (a few of these MSS with prefixed श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासूपनिषत्सु, K2 श्रीभगवद्गीता, Ko D8 7 भगवद्गीतासु (Ko °या), G1 गीतायां Ko 8 5 Ñ1 B2 8 Da1 D2 5 8 T G4 cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री कृष्णार्जुनसंवादे, K6 Dn2 G2 M1 श्री(G2 om श्री)- कृष्णार्जुनसंवादे, Dn1 ब्रह्मविद्यायां, D6 ब्रह्मविद्यायां योग° शास्त्रे, G1 योगशास्त्रनिर्णय°, G8 योगशास्त्रे कृष्णार्जुन संवादे — *Adhy name* Ś1 Ko 2 8 5 Ñ1 B2-4 Da1 Dn D1 4 5 8 T G2 4 Cn r ś सांख्ययोग° ; K1 °व्ययोग°, D2 इंद्रियसंयमयोग ; D6 स्मृतिक° — *Adhy no* (figures, words or both) Ś1 M4 26, D5 M2 25, T G 24 (as in text). — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 Ko-8 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1-8. 6 8 G2 8 M1. 8 5 2 — *Śloka no* K8 6 Da1 73, K5 Dn D2 5 6 G2 72 (as in text)

25

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 Before the ref , T1 G1 4 ins ॐ तत्सत् — b) D6 मनोबुद्धिर्, Ck l m n r ś u v मता बुद्धिर् (as in text)

2 a) Ś8 Ñ1 B D6 Cg n r ś u °श्रेणेव (for °श्रेणैव) — b) Da1 D8 G1 M1 4 बुद्धिर्

3 M1 8-5 भगवान् — a) K1 D6 विविधा, Cā.

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५
कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६
यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिध्येदकर्मणः ॥ ८
यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १०
देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११
इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥ १२
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३
अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६

C 6 966
B 6 27 16
K 6 27 16

---

g k. l m. n r ś u द्विविधा (as in text) —b) Ś3 Cā transp पुरा and मया —c) Cf. B 12 301 62a Ś1 सस्याना —d) Ś1 कर्मिणा, Cā g k l m n r ś u योगिनाम् (as in text)

4 c) D5 नैव, Cā g l m n r ś u न च (as in text) —d) D3 6 संसिद्धिमधि°, Cā k l m r ś u as in text

5 c) K1.2 स्ववश, Cā. k l n r ś u as in text —d) Ś1 K1.2 सर्वै, Ñ1 Da1 D2 8 T2 G3 सर्वे ; Cā k l n r ś u सर्वः (as in text)

6 b) D3 आस्ते च, Ck तथास्ते, Cg l n r ś u य आस्ते (as in text) —d) Ś3 Cg मूढाचार, Cb k l m n r ś u as in text

7 b) Ko सयम्य, Ck. l n r ś नियम्य (as in text) D6 नर, Cn. ś u [ऽ]र्जुन (as in text)

9 a) G1 ह्यन्यत्र (hypermetric), Ck l n r ś u [ऽ]न्यत्र (as in text) —b) D1 (marg) धर्म°, Ck. l. m n r ś u कर्म° (as in text)

10 d) K2 एष वोत्तिष्ट कर्मकृत्, Ck. l n. r ś as in text

11 Ś1 om 11–13 —c) Cf B 14 23 24b K1 भावयतु, Cl. n r ś u भावयन्त (as in text) —d) Cf. 3 221 28d B 12 123 25b K1 श्रेयात्, Cg k l n r ś u श्रेय (as in text) M8 अवीप्स्यसि (sic), Ck l r ś u अवाप्स्यथ (as in text)

12 Ś1 om 12 (cf v l 11) —a) Ś8 5 6 Ck कामान्, Cl r s u भोगान् (as in text) —c) Ñ1 Da1 D8 G2 3 M4 Cv °येभ्यो

13 Cf Manu 3 118 Ś1 om 13 (cf v l 11) —a) Ś0 °शना, Ck l n r ś u °शिन (as in text) —b) Cf 3 81 149c B 12 35 17d, 37d B 13 126 15d Ko तेपि, Ck. l n. r ś. u सर्व (as in text) —c) Ś0 K1–3 Ñ1 D2 6 G3 भुजते, Ck l n r ś u भुञ्जते (as in text) T G1 2 4 ते त्वघं भुंजते पापा[ ]

14 c) G3 धर्माद्, Cā g k l m n r ś u यज्ञाद् (as in text) —d) Ś1 K1 2 Ñ1 Da1 यज्ञ ; Cā k l n r ś u यज्ञ (as in text)

15 a) Ko ब्रह्म कर्मोद्भव विद्धि, Ck l. m n r ś u as in text

16 Ś1 om 16 —a) G3 कर्म, Ck l m n r ś u चक्र (as in text) —b) K1 2 °यते ह, M1 4 °यतीव, Ck l m n r ś u °यतीह (as in text) —c) Ś0 K6 अल्पायुर्, Ck l m n r ś u अघायुर् (as in text) —d) G1 मोह, Ck l. n r ś u मोघ (as in text)

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २०
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ २८

---

17 a) Ś1 s-5 यश्चात्म°; Cb l m n r ś u v य स्त्वात्म° (as in text) — c) D3 °नैव च, Cl m. n r ś u v °न्येव च (as in text)

18 b) Ś0 किंचन, Cl m n r ś u कश्चन (as in text)

19 Ś3 reads 19 after 24 — b) Ñ1 °चर M2 °चरेत्, Cā k l m n r ś u °चर (as in text) — d) Ś1 (sup lin as in text) s D1 Cā पर प्राप्नोति, Ck l. n r ś u परमाप्नोति (as in text) Ś1 T2 पूरुष, Ck l r ś u पूरुष (as in text)

20 a) D2 °णेव, Ck l n r ś u v °णैव (as in text)

21 a) Ś1 आचरते, Ck l r ś u v आचरति (as in text)

22 a) G3 ते, Cl r ś u मे (as in text). — b) = B 12 45 16^{b} B 13 14 31^{b}, 147 8^{d} — c) Ś1 नानुवाप्तमवा°, G3 नानावाप्तमवा°, M5 (inf lin as in text) नानवाप्तमवाप्त वा, Ck l r ś u v as in text — d) Ś1 s-6 K6 Cā k प्रवर्तेय, K5 कर्तुरेव, Cb वर्ताम्येव, Cl n r ś u वर्त एव (as in text)

23 a) Ś1 यदि ह्यह न वर्तेय, Ś0 Cb यद्यह न प्रवर्तेय (Cb °य), D3 यदह न च वर्तेय, Ck l n r ś u यदि ह्यहं न वर्तेयं (as in text) — 23^{cd} = Gītā 4 11^{cd} — c) Ś3 s K6 Cb l °वर्तेरन्, Cl n r ś u °वर्तन्ते (as in text)

24 With 24^{ab}, cf 3 33 10^{ab} — a) Ś3 अमी; Ck l r ś u इमे (as in text) — b) D1 चेदिह; Cl r ś u चेदहम् (as in text) — c) K3 तु, Cā k l r ś u v च (as in text) — d) Ś3 अप°; Cā k l r ś u उप° (as in text) — After 24, Ś3 reads 19

25 b) D5 यथाकुर्वत, Ca k l n r ś u यथा कुर्वन्ति (as in text)

26 c) K6 योजयेत्; B3 जोज°, Cā k l n r ś u जोष° (as in text) — d) K2 मुक्त; Cl n r ś u युक्त (as in text)

27 b) Ś1 s-. K0 6 Cb k भागश, Cl r ś सर्वश (as in text) — d) = B 12 226 13^{d}, cf 227 33^{d} M5 s कर्मा°, Cā g k l n r ś u कर्ता° (as in text)

28 K5 om 28 — b) D2 °विभागश (Gītā 4. 13^{b}), Cā g k l n r ś u v °विभागयो° (as in text) — c) Cf B 12 305 23^{a} Ś5-6 K6 Cā k गुणार्थे, Cb l m n r ś u v गुणेषु (as in text) — d) K0 मज्जते, K1 सजते, M4 सज्यते, Cā l n r ś u सज्जते (as in text)

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९
मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३०
ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१
ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२
सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५

अर्जुन उवाच ।

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६

श्रीभगवानुवाच ।

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ C 6 967 B 6 27 37 K 6 27 37

---

29 [b]) Ko भजते, G2 मज्यते, Cg सज्जति, Cā k l n r s u सज्जन्ते (as in text)

30 [b]) Ś1 सन्यस्याध्यात्म°, D8 विन्यस्याध्यात्म°, Cā g k l m. n r ś u as in text — [c]) = B 12 9 14[c]

31 [a]) D2 (marg sec m) यो मे, D6 ये ये, Cā g k. l n r ś u ये मे (as in text) K6 इमं, Cā. l r ś u इद (as in text) — [b]) Ś3-6 K6 D8 Cb k °वर्तंति, Cā. l n r s u °तिष्ठन्ति (as in text) — [c]) Cf Gītā 18 71[a] — Ś1 om (hapl) 31[d]–32[a] — [d]) Ś3 K6 मुच्यंते सर्वकर्मभि, Ś4-6 G3 Cā k मुच्यते सर्वकिल्बिषै (= Gītā 3 13[b]), T1 G4 मुच्यते ते हि कर्मभि, Cb ते विमुच्यति कर्मभि, Cl m n r ś u as in text

32 Ś1 om. 32[a] (cf v l 31) — [b]) Ś3-6 K6 D8 वर्तंति, Ck l r ś u °तिष्ठन्ति (as in text) — [d]) D6 मचेतन, T1 G4 विचेतस, Cā. l n r ś u मचेतस (as in text) K6 Cb k विनष्टान्विद्ध्यचेतस

33 [c]) = 2 38 17[c]

34 [a]) D2 [इ]द्रियार्थेह, Ck l n r ś u [इ]न्द्रियस्यार्थे (as in text) — [d]) G2 परिबधिनौ, Ck l ś u परिपन्थिनौ (as in text)

35 35[ab] = Gītā 18 47[ab] cf Manu 10 97[ab] — [a]) Cf 3 30 23[c] — [c]) Cf B 12 95 17[a] — [d]) Ś1 3-5 K6 Cb k परधर्मोदयादपि, Cā l. n r ś u as in text

36 [c]) K2 इव, Da1 नापि, Cā b l r ś u मपि (as in text) Ś3-5 K6 Ck मनिच्छमानोपि बलाद् — [d]) Ś3-5 K6 माक्रम्येव, T2 बलादपि, Cā b l r ś u बलादिव (as in text) — After 36, K6 ins lines 1–2 of 89*

37 G3 M1 3-5 भगवान् — [a]) K1 T1 G4 Cā काम एव, Cg k l m n r ś u काम एष (as in text) — Ś K6 D8 (marg sec m) Cā b k ins after 37 (K6 ins lines 1–2 after 36)

89* अर्जुन उवाच ।

भवत्येष कथ कृष्ण कथ चैव विवर्धते ।
किमात्मकः किमाचारस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छत ।

श्रीभगवानुवाच ।

एष सूक्ष्म पर शत्रुर्देहिनामिन्द्रियै सह ।
सुखतन्त्र इवासीनो मोहयन्पार्थ तिष्ठति ।
कामक्रोधमयो घोर स्तम्भहर्षसमुद्भव । [5]
अहकारोऽभिमानात्मा दुस्तर पापकर्मभि ।
हर्षमस्य निवर्त्यैष शोकमस्य ददाति च ।
भयं चास्य करोत्येष मोहयस्तु मुहुर्मुहु ।
स एष कलुष क्षुद्रश्छिद्रप्रेक्षी धनजय ।
रज‍प्रवृत्तो मोहात्मा मनुष्याणामुपद्रव । [10]

[(L 2) Ś6 समाचक्ष्व (for ममा°) — Lines 5–8 missing in Cb — (L 6) Ś1 दु‍सह, Cā k दुस्तर (as above) — (L 7) Ś1 निवर्त्यैव, D8 निवृत्यैव, Cā k निवर्त्यैष (as above) Ś2 हर्ष प्रवर्तयत्येष D8 मोहम्, Cā k शोकम् (as above) — (L 8) Ś1 D8 Cā k करोत्येव — (L 10) Ś2 6 D8 मानुषाणाम्, Ś4 Cā मानुष्याणाम्]

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८
आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९
इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४०
तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१
इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

२६

श्रीभगवानुवाच ।
इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

---

38 Ś4 om 38 — a) K3 D6 धूमेनाव्रीयते, T2 विधूमेनायते, G2 धूमेनावृयते; G3 °नाव्रियते, M1 5 (inf lin as in text) °नापिहितो, Cg k l m r ś u as in text K1 om from वह्नि up to °मेते in 39a — d) Ś3 5 6 K6 Cā b g k तथाने(K6 Cb °था ते)नाय मावृत°, Cl. m n r ś u as in text

40 a) = B 13 149 36a B 14 51 3c — c) M3 °त्येषु, Cā l r ś u °त्येष (as in text) — d) K0 6 Ñ1 B3 Dn1 (before corr) D6 8 G2 3 देहिनां, M1 3 5 देहिन°, Cā k l n r ś u देहिनम् (as in text)

41 b) = 3 34 9d T2 नियत्य, Ck n r ś u नियम्य (as in text) — c) Ś1–3. 6 Cā b k प्रजहीह्येन, C n r u प्रजहि ह्येनं, Cś प्रजहिह्येन (as in text)

42 Cf B 12 248 2 Kathopaniṣad 1 3 10 — b) = B 12 297 19d — c) = B 12 246 3c — d) K6 D6 बुद्धेर्य° (by transp) Ś4 (m as in text) बुद्धे° परतरस्तु स, Cā k l n r ś u as in text

43 a) Ś0 D2 Cā मत्वा, D6 बुद्ध°, C k l n r ś u बुद्ध्वा (as in text) — b) Ś1 G2 सस्तभ्य, K0 संस्तुत्य, G1 सयम्य, Cā k l n r ś u v संस्तभ्य (as in text) — c) Cf. 3 34 59c

Colophon om. in Ś3–6 — *Sub-parvan* Ś1 K0 3. 5 6 Ñ1 B Da1 Dn1 D1–3 T G2 3 M2 4 (a few of these MSS with prefixed श्री or श्रीमद्°) भगवद्गीतासु (K6 °या) उपनिषत्सु (K6 D1 3 7 om उप°), G1 गीताया K3 Ñ1 B1 Da1 Dn1 D2 3 G2 cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे (G2 परब्रह्मविद्याया योगशास्त्रनिर्णये) श्री(G2 om. श्री)कृष्णार्जुनसंवादे, K5 ब्रह्मविद्यायां, K0 श्रीकृष्णार्जुनसवादे, D5 6 ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे — *Adhy name* Ś1 कर्मप्रतिष्ठायोग°, K0–3 6 Ñ1 B1–3 Da1 Dn D1–4 3 T G1. 4 Cr कर्मयोग°, K5 कर्मनिरूपणयोग°, B4 कर्मसन्यासयोग°; D6 ज्ञानयोग, G2 कर्मब्रह्मयोग°, Cś कर्मप्रशसायोग° — *Adhy no* (figures, words or both) D5 (wrongly) 62, T G 25, M2 26, M4 27 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0–3 5 6 Ñ1 B Da1 Dn1 D1–4 6 8 G2 3 M1. 3. 5 3 — *Śloka no* K1 3 5 Dn D1. 2 5 G2 43, K6 48, Da1 42

26

☞ K4 Da2 om this adhy (of note at the beginning of adhy 23)

1 a) Ś1. 3–5 K6 Ck एव, Cl m n r, ś u इम (as in text) Da1 T1 (before corr) M2 विव° स्वतो, Ck l m n r ś u विवस्वते (as in text)

2 a) Ś2 4–6 K6 D3 Ck परपराख्या(D3 °या)तम्,

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २
स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५
अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६
यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८
जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १०
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११
काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३
न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

C 6 1007
B 6 26 14
K 6 26 14

K0–2 परस्परा(K0 °र)प्रासम्, Cl n r ś u परपराप्रासम् (as in text) — ^{b}) G3 M8 इद, Ck l r ś u इम (as in text) — ^{c}) Ś1 (sup lin as in text) Ck कालेनैव, D2 तु कालेन, Cā l ś u कालेनेह (as in text)

3 ^{a}) Cb स एव च, Cl r ś u स एवाय (as in text) — ^{b}) Ś1 6 Cb सनातन, Cā h l r ś u पुरातन (as in text) — ^{c}) Ś1 चासि, Cā g l ś u चेति (as in text) — ^{d}) Cf B 13 17 19^{d}. Ś1 4 (sup lin as in text) °स्य चैतद्, Ś3 Ch °स्यमेतद्, Dn1 °स्य ह्येतम्, Cā b l r ś u °स्य ह्येतद् (as in text)

4 ^{a}) D4 m T1 G2 8 Cr अवर, Cā g k l m n ś u v अपर (as in text) D2 (marg sec m. as in text) आद्य भगवतो जन्म — ^{c}) = B 12 242 3^{c} Ś1 8–5 Cb एव, Ch l n r ś u एतद् (as in text) — ^{d}) D3 असि, Ck l n r ś u इति (as in text)

5 ^{b}) G2 (by corr) वा, Cā h l r ś u च (as in text) B4 च तव (by transp) — ^{c}) Ś6 D2 वेद्मि, Ck l ś u वेद (as in text) — ^{d}) B2 Cā वेत्सि, Cl ś u वेत्थ (as in text)

6 ^{b}) Cf B 7 202 115^{b} — ^{c}) Cf Gītā 9 8^{a}.

7 = (var) 3 187 26 — ^{d}) Ś3 Cg k तदा त्मानं, Cā b l r ś u as in text

8 ^{a}) K1 साध्याना, Ck l m r ś u साधूनां (as in text) — ^{c}) = 6 61 63^{a} cf 6 57 37^{c} B 7 181 29^{a} B 14 54 13^{d}

9 ^{d}) D0 T1 G3 4 नेति, Ck l r ś u v नैति (as in text) K2 पाण्डव, Cl ś u सोऽर्जुन (as in text)

10 ^{a}) Cf 6 24 56^{c} B 12 162 20^{c} — ^{b}) Ś2 3 4 (sup lin) 5 6 K6 Cā b k मद्व्यपाश्रया, K1 M1 4 मामपाश्रिता, Cg l ś u मामुपाश्रिता (as in text)

11 11^{cd} = Gītā 3 23^{cd}

12 ^{a}) K2 कर्मण, D3 परमा, Cā k l n r ś u कर्मणा (as in text) — ^{b}) M2 इति, Cg l n r ś u इह (as in text)

13 ^{a}) K1 चतुर्वर्ण्यं, Ck l m n r ś u चातुर्वर्ण्यं (as in text) D6 चातुर्वर्णा मया सृष्टा — ^{b}) Ś1 3–6 K3 6 Cā b k °विभागत, Cl m n r ś u °विभागश (as in text) — ^{d}) Da1 (before corr) D8 T2 विद्धि क°, Cā k l n r ś u v विद्ध्यक° (as in text)

14 ^{a}) K3 D2 लिपति, Ck m n r ś u लिम्पन्ति

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥ १४
एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५
किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १६
कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७
कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८
यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ २०
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१
यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २२
गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३
ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४
दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५
श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।

(as in text) —^{b}) Ś1 T1 G4 कर्मफलस्पृहा, Ś2 8 4 (*sup lin*) 5 6 K0 Cā k काम॰ फलेष्वपि, Cb l m n r ś u कर्मफले स्पृहा (as in text) —^{c}) G1 यो वि॰, Cā k l n r ś u योऽभि॰ (as in text) —^{d}) K1 पद्यते, Cā k l n r ś u बध्यते (as in text)

15 ^{b}) Ñ1 सर्वैर्, Ck l r ś u पूर्वैर् (as in text) —^{c}) K2 कर्मेव, Ck l r ś u कर्मैव (as in text) —^{d}) Cf. 6 17 9^{b} Ś6 पूर्वैं पूर्वतरैं, D6 पूर्वं पूर्वतरं ; Ck l m n r ś u पूर्वैः पूर्वतर (as in text)

16 ^{c}) K1 Ñ1 Da1 D6 प्रवक्षामि (sic) —^{d}) = Gītā 9 1^{d} K2 Da1 Dn1 D1 3 6 8 मोक्षसे K2 श्रमात्, Cā k l n r ś u [ऽ]शुभात् (as in text)

17 ^{a}) Ś1 2 6 K6 कर्मणोपि हि, Cg l r ś u v ॰णो ह्यपि (as in text) —^{c}) Ś0 D2 अकर्मणोपि, D1 (by corr) ॰णस्तु, Ck l m r ś u ॰णश्च (as in text)

18 D6 reads from 18 up to समग्र in 23^{d} in margin —^{ab}) Ś1–3 5 K6 Cg k पश्यत्यकर्मणि, Cā b l m n r ś u v पश्येद॰ (as in text) —^{d}) Ś K0 Cā b स प्रोक्तः, K8 सयुक्त॰, Cl m n r s u स युक्त॰ (as in text) Ś1 सर्वकर्मकृत्, B4 कृत्स्नकर्मसु ; Cg k l m r ś u कृत्स्नकर्मकृत् (as in text)

19 ^{a}) = 3 203 43^{a} Prior half of line 1, 88* above —^{b}) K0 कामक्रोधविवर्जिता॰; Cā g l n r ś u as in text

20 ^{b}) D6 निरामय॰, Cā k l m n r ś u निराश्रय॰ (as in text) —^{c}) Dn1 G2 कर्मण्यपि प्रवृत्तोपि, D2 कर्मभि॰ सम्प्रवृत्तोपि, G3 कर्मण्यभिप्रवर्तोपि, Ck l n r ś u as in text Cā cites कर्मणि and प्रवृत्तोपि —^{d}) Cf Gītā 5 8^{a} D5 मे; Cl n r ś u स॰ (as in text)

21 ^{a}) Ñ1 (marg as in text) यदाशीर्; Cā g l m n r ś u v निराशीर् (as in text) —^{c}) G3 शरीर —^{d}) = Gītā 18 47^{d}

22 ^{b}) Cf. B 12 174 35^{b} —^{d}) D2 कृत्वा च, Cg l n r ś u कृत्वापि (as in text) D1 स बध्यते; Cg l n r s u निबध्यते (as in text)

23 ^{a}) Ñ1 (marg *sec m*) युक्तस्य, Ck l m n r s u मुक्तस्य (as in text) —^{c}) Ś K1 6 Cā k यज्ञा(Ś1 ज्ञाना)यारभत, Cl n r ś u यज्ञायाचरत॰ (as in text)

24 ^{c}) B2 ब्रह्म तेनैव, Cā g k l n r s u v ब्रह्मैव तेन (as in text)

25 ^{a}) G3 ज्ञेय, Cv यज्ञ, Cā g k l m n r ś u यज्ञं (as in text) —^{b}) Ś2 4 5 K6 Cb k समु॰, Cā g l n r s u पर्यु॰ (as in text)

शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६
सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७
द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८
अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९
अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१
एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२
श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४
यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५
अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६
यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७
न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।

C 6 1032
B 6 28 39
K 6 28 39

26 M2 om. (hapl.) 26^{c}—30^{b}, Ś1 K2 om (hapl) 26^{cd} D5 (*sic m*) writes 26^{cd} in marg

27 M2 om 27 (cf v l 26) M4 lacuna for 27^{a} —^{d}) T2 °दीपिके, Cā k.l.n.r ś u as in text

28 M2 om 28 (cf. v l. 26) —^{ab}) Da1 ज्ञान°, Cā.k l m n.r ś u योग° (as in text) Cg द्रव्ययज्ञस्तपोयज्ञयोगयज्ञ — After 28^{ab}, D6 reads 35^{cd} (*repeating* it in its proper place) —^{d}) D8 मुनय°, Ck.l n.r ś u यतय° (as in text) A few MSS शसित°

29 M2 om 29 (cf. v l. 26) —^{a}) Cv अपानं, Cvp as in text K1 निर्जहति (hypermetric!), G2 जुह्वती; Cā g k.l m.n r ś u जुह्वति (as in text) — K2 om. (hapl.) 29^{b}–30^{a}

30 M2 om. 30^{ab}, K2 om. 30^{a} (cf v l 26, 29) —^{d}) Ś1 (m as in text) K0 D1.6 °किल्बिषा°, Cg k.l.n r s u °कल्मषा° (as in text)

31 ^{c}) Cf. B 12 268 40^{a} —^{d}) G3 कुतोन्यत्, Ck l n r ś u as in text

32 ^{b}) D2 मखे, Cā.g k l m n r ś u मुखे (as in text) —^{d}) Ś1 एतज्, D6 एन, Cg k l m n r ś u एव (as in text) K2 Ñ1 Da1 Dn D1.3 5 6 विमोक्षसे

33 ^{a}) T1 G1 द्रव्यमयाद्यज्ञो, M2 ब्रह्ममयाद्यज्ञाज्, Cā g k l n r ś u द्रव्यमयाद्यज्ञाज् (as in text) —^{c}) Dn1 D8 सर्वकर्म°, Cā g k.n v सर्वं कर्म° (as in text)

35 Ś3 om 35 D6 reads 35^{cd} (for the first time) after 28^{ab} —^{c}) Cv ज्ञान (for येन) Ś1 2 4 (m as in text) 5 K6 D2 3 M2 Cb अशेषाणि, Cl m.r ś u अशेषेण (as in text) —^{d}) A few MSS द्रक्षसि

36 ^{c}) D6 सर्वे-, Cā r ś u सर्वं (as in text)

37 D5 om. 37^{cd} D8 reads 37^{cd} twice, the repetition being subsequently deleted —^{d}) D8 (before corr) [ऽ]र्जुन (for तथा)

38 ^{a}) D8 सज्ञान-, Cg k.l r s u ज्ञानेन (as in text) —^{c}) S1 °ससिद्ध, D8 (before corr) T1 G2 (before corr) 4 °ससिद्धि°, Ck l n r ś u °ससिद्ध° (as in text) —^{d}) Ś6 विंदसे, Cā l.r s u विन्दति (as in text)

39 ^{b}) D2 मत्पर° सजितेंद्रिय°, Ck l.r ś u as

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४०
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

२७

अर्जुन उवाच ।
संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।
संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २

---

in text — c) K6 G3 पर, Ck l n r ś u परां (as in text)

40 c) = B 12 133 14a, 199 61a

41 a) T2 वेद, Cg k l n r ś u योग (as in text) — b) K3 D8 M3, 5 Cn °सशय°; Ck l r ś u as in text — d) = Gītā 9 9b

42 b) Ś1 कृत्स्न; Cā, k l n r, ś u हृत्स्थं (as in text) — c) Ś2, 3 K6 Ck छित्वैवं; Cg l r ś u छित्त्वैनं (as in text)

Colophon om in Ś3–6 In D2, after श्रीकृष्णार्जुन, it is lost on a missing fol — *Sub-parvan* Ś1 K0–2, 6 Ñ1 B Da1 Dn1 D2–4, 6–8 T G2–4 M2, 4 (a few of these MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K1, 2 D3, 7 om उप°), K2 G1 भगवद्(G1 om भगवद्)गीतायां K0, 3 Ñ1 B1 Da1 Dn D3, 4, 8 cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्री(B1 om श्री)कृष्णार्जुनसंवादे, K2 ब्रह्मविद्यायां, K6 D2 T2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, B2 योगशास्त्रे, D1 संवादे, D6 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे, G2 परब्रह्मविद्यायां योगशास्त्र निर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy name* Ś1 मन स्योग, K0 Da1 D3 कर्मसंन्यासयोग, K3 D1 ब्रह्मार्पणयोग K ब्रह्मज्ञानप्रशंसायोग, K6 ज्ञानकर्मसंन्यास विविधयज्ञविभाग, Ñ1 विवस्वतयोग, B1, 2 कर्मयोग, B3 सध्यासयोग, Dn (!) यज्ञयोग, D4 T2 ज्ञानयोगः, D5 यज्ञप्रशंसायोग, D6 ज्ञानसंशययोग, T1 G2, 4 विवस्वज्ज्ञानयोग, Cn यज्ञविभागयोग, Cś ज्ञानकर्म सन्यासयोग. — *Adhy. no* (figures, words or both) D6 M3 27, T G 26 (T2, wrongly, 36), M4 28 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0–3, 5, 6 Ñ1 B Da1 Dn D1, 3, 4, 6, 8 G2, 3 M1, 3, 5 4 — *Śloka no* K1, 3, 5 Da1 Dn D2, 5, 6 42

27

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 Owing to a missing fol st 1–26 are lost in D2 — a) A few MSS सन्यास — b) Ñ1 B4 सशासि — c) Ś3–5 Cā b यच्छ्रेयानेतयोरेकस्, Cl n r ś u as in text — d) Ś3 Cā b v तं, Ck l n r ś u तन् (as in text) Ś1–5 K6 Cb विनिश्चितं, Cā l n r ś u as in text

2 D2 missing (cf v l 1) — b) Some MSS निश्रेय° — d) Da1 (m as in text) विशा पते (for विशिष्यते)

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ॥ ६
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७
नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १०
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२
सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३

C 6 1048
B 6 29 13
K 6 29 13

---

3 D2 missing —[a]) Da1 नित्य, M2 एव, Ck.l.n.r ś u नित्य (as in text) —[c]) G3 निर्द्वंद्वौ (sic) In G1, owing to a damaged fol, the portion of the text from हि महा up to 5[b] is lost —[d]) Ś1-3 K6 M2 Cb विमुच्यते, Cl r ś u प्रमुच्यते (as in text)

4 D2 G1 missing (cf. v l 1, 3) —[c]) D3 [आ]श्रित, Cā k l n r ś u [आ]स्थित (as in text) —[d]) K6 उभयो फलमश्नुते, Cā k.l r ś u as in text

5 Cf. B 12 305 19, 316 4 D2 missing Ś3 om 5 —[a]) M2 ज्ञान, Ck l.m n r ś u स्थानं (as in text) —[b]) Ś1-5 K1 3 6 D3 तद्योगैरनुगम्य(Ś1 °नुगीय, D3 °धिगम्य)ते, Ñ1 (before corr) तद्योगेनाधिगम्यते; Ck.l m r ś u as in text —[d]) = Gītā 13 27[d]

6 D2 missing —[a]) Cf Gītā 18 1[d] —[c]) K2 Ñ1 (marg) D3 ब्रह्मन्, Cā k l n r ś u ब्रह्म (as in text). —[d]) Ñ1 अचिरेण, Cā k.l n r ś u नचिरेण (as in text)

7 D2 missing Owing to a damaged fol 7[abc] is lost in G1 —[b]) Da1 D3 संयतात्मा, Cā k.l n r ś u विजि° (as in text) —[c]) Cf B 12 182 20[c], 210 35[c], 214 3[a], 239 23[a], 248 19[c], 262 32[d], 269 22[a], 33[c], 339 33[a] —[d]) Cb कुर्वन्वापि, Cg कुर्वाणोपि, Cā l n r ś u कुर्वन्नपि (as in text)

8 D2 missing —[a]) Cf Gītā 4 20[d] —[d]) Ś1 3 6 Da1 Cā श्वसन्स्वपन् (by transp), Ś4 श्वसञ्जपन्, Cl. r u स्वपञ्श्वसन् (as in text) Cb भुजन्गाच्छञ्श्वसन्स्वपन्

9 D2 missing —[a]) K6 विलपन्, Cā k l r u विसृजन् (as in text) —[c]) Cf Gītā 2 58[c], 68[c]

10 D2 missing —[a]) Ś1 4 (sup lin as in text) 5 K2 आदाय, Cā k l m n r ś u आधाय (as in text) — M4 om (hapl) 10[b]-11[c] —[c]) Cf B 13 18 67[b] —[d]) = B 12 351 15[b]

11 D2 missing M4 om 11[abc] (cf v l 10) —[d]) Ś3 4 (sup lin) 5 6 K6 Cā k °सिद्धये, Cb l m n r ś u °शुद्धये (as in text)

12 D2 missing —[c]) D1 कामचारेण D7 कर्मकारेण, Cā l n r ś u कामकारेण (as in text) —[d]) Da1 निबाध्यते, Cā l n r ś u निबध्यते (as in text)

13 D2 missing —[a]) K6 सर्वद्वाराणि मनसा, Cā k l m n r ś u as in text —[c]) = Śvetāśvataropaniṣad 3 18[a] Cv नवद्वारपुरे Ś1 3 5 K1 T2 Cl r ś देहे, Cā गेहे, Cu [ऽ]देही, Cb n देही (as in text) —[d]) Cf B 14 46 39[d] K8 (before corr) D3 5 कारयेत्, Cā k.l. r ś u कारयन् (as in text)

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७
विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८
इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९
न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २०
बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २१
ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२
शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३

14 D2 missing — [a]) Ś1 नाकर्तृत्व न कर्तृत्व, Cā. g k l n r ś u as in text — [c]) Ñ1 °सयोग, Cā. g l r ś u v °सयोग (as in text)

15 D2 missing — [b]) Da1 चैवं, Cl. n r ś चैव (as in text) Ko 1 B2 प्रभु, D5 विभो, Cl n r ś u v विभु (as in text)

16 D2 missing — [a]) K2 अज्ञानेना-, Da1 ज्ञानेन तु, Cā g k l n r ś. u v ज्ञानेन तु (as in text) M2 5 तदाज्ञान, Cā. k l. n r ś u तदज्ञान (as in text) — [b]) G2 एषा, Cā l n r ś u येषां (as in text) Da1 G8 नाशितुम्; Cā k l. n. r ś u as in text

17 D2 missing — [d]) Cf B 15 33 30[b] Ś1-8 4 (*sup lin*) 5 K6 Ck ज्ञाननिर्धौत°, Cā b l m. n r ś. u ज्ञाननिर्धूत° (as in text) — After 17, Ś1 8 K6 ins

90* स्मरन्तोऽपि मुहुस्त्वेतत्स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ति पङ्के रविकरा इव ।

[(L 1) Ś1 मुहुस्त्वेव]

18 = (var) B 12 239 19

19 D2 missing Ś2 *repeats* 19 after 6 28 9 Ś3. 5 read 19 after 6 28 9 Ś4 reads 19 in marg ❀ Cā केचिदिम श्लोक षष्ठेऽध्याये पठन्ति । शकरेण त्वस्मिन्नध्यायेऽत्रैव विवृत । सगच्छते चात्रैव । ❀ — [a]) Da1 निर्जित, Cb g k. l n r ś u तैर्जित (as in text) Ś1 D8 6 8 G1 8 M2 4 स्वर्गो, Cā b g k l n r ś u सर्गो (as in text) — [b]) K1 सामे, T2 साम्यै, Cā b g k l n r ś u v साम्ये (as in text)

20 D2 missing With 20[ab], cf 3 198 41[ab] B 12 178 5[cd] — [a]) K1 om from प्रिय up to स्य in 21[a] — [b]) K6 नो द्वेष्टि, Cā. l. n r ś u नोद्विजेत् (as in text) D6 विप्रिय, Cā l n r ś. v चाप्रियम् (as in text) Ś6 नाप्रिय प्राप्य चोद्विजेत् — [d]) Ś1 स्थिति, Ñ1 स्थिता, Ck. l n r ś u as in text

21 D2 missing — [a]) Da1 ग्राह्य-, M2 बाहु-, Cā g k l. m n r ś. u बाह्य- (as in text) — G8 om (hapl) 21[bc] — [b]) Ś1 2 4 5 K1. 6 D1 8 G2 M1 3. 4 Cr य, Cā l m. n ś u यत् (as in text) — [c]) M2 ब्रह्मलोक°, Cā k. l m n r ś u ब्रह्मयोग° (as in text) — [d]) Cf B 12 246 10[d], 251 16[d] B 14 50 18[d] Ś2-6 K6 Cā अव्ययम्, K8 B Dn1 (by corr) D4 5 8 Cn अक्षय्यम्, Cl m r ś u अक्षयम् (as in text)

22 D2 missing — [a]) M1 3. 5 च, Cg l m r ś u हि (as in, text) Ś2 K6 ससर्गजा, Ck. l n r ś u. v सस्पर्शजा (as in text) D1 (m as in text) भावा, Cg k l r ś u भोगा (as in text)

23 D2 missing — [b]) Ś1. 8-6 Cb °विमोचनात्, Cl m r ś u °विमोक्षणात् (as in text) — [c]) Cf 2 58 13[a] Cb कामोत्थवेगानुरोध (sic) — [d]) Ś K6 D3 Cā k स योगी, G2 8 M1 3-5 सयुक्त, Cb l n r ś u स युक्त (as in text) D8 परमो, G8 सुसुखी, Cā b l r ś u स सुखी (as in text) Ś1-5 K6 D8 मत, Cb l. r ś u नर (as in text)

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७
यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ २९

C 6 1064
B 6 29 29
K 6 29 29

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

---

24 D_2 missing — ^{a}) Ś K_0 Cā g अत, K_0 युक्तः, K_8 D_8 योन, Cb g l m n r ś u v योऽन्त (as in text) — ^{c}) Ś K_0 Cb k स पार्थ परम योग, Cl n r ś u as in text — K_2 om (hapl) 24^d–25^a

25 D_2 missing K_2 om 25^a (cf v l 24) — ^{b}) K_0 °किल्बिषा, Cā k l m r ś u °कल्मषा (as in text) — ^{c}) D_8 छिन्नद्विधा; Ck l m n r ś u v छिन्नद्वैधा (as in text) D_{8} $_6$ जितात्मान, Cl m n r ś u यतात्मान (as in text) $Ś_{1}$ $_6$ Cā छिन्न($Ś_6$ भिन्न)द्वैवा यता($Ś_6$ Cā महा)त्मान — ^{d}) = Gītā 12 4^d B 12 229 15^b, 240 21^d, 241 14^d, 270 7^d cf 1 110 10^d 3 160 26^d, 244 9^b, 277 6^d 5 147 19^b B 12 50 22^b, 153 115^b B 13 29 7^d, 107 91^d B 14 92 5^d

26 D_2 missing — ^{a}) $Ś_{3-5}$ K_6 $D_{3\ 4\ 6}$ Ck °विमुक्ताना, Cl r ś u °वियुक्ताना (as in text) — ^{c}) $Ś_3$ Cg सर्वतो; Cā k l m n r ś u अभितो (as in text) — ^{d}) K_2 विदितात्मवान्, T_2 G_1 M_4 Cr विजितात्मनां, Cā k l ś u विदितात्मनाम् (as in text)

27 ^{a}) K_3 G_8 बाह्यान्स्, Ck l m n r ś u बाह्यांश्च (as in text)

28 ^{a}) Dn_1 $D_{1\ 2\ 8}$ जितेन्द्रिय°, Ck l n r ś u यतेन्द्रिय° (as in text) — ^{c}) $Ś_2$ K_6 °द्वेषो; Ck l n r ś u °क्रोधो (as in text)

29 ^{b}) = 5 67 1^b B 13 149 6^b cf 6 62 13^d $Ś_6$ Cā सर्वभूतमहेश्वर, $Ñ_1$ सर्वलोकमहेश्वर, Cl r ś u as in text — ^{c}) = B 12 227 109^c — ^{d}) Cb मा; Ck l n r ś u मां (as in text) K_1 इच्छति, Cā l n r ś u ऋच्छति (as in text)

Colophon om in $Ś_{3-6}$ K_3 reads it in marg — *Sub-parvan* $Ś_1$ $K_{0\ 5}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn D_{3-7} T G_{2-4} $M_{2\ 4}$ (a few of these MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ($D_{3\ 4}$ om उप°); $K_{2\ 6}$ श्रीभगवद्गीता (K_6 °तायां), K_3 m G_1 गीतायां, $D_{2\ 8}$ श्रीभग K_0 $Ñ_1$ B_3 Da_1 Dn D_5 T $G_{3\ 4}$ cont ब्रह्म(T_1 $G_{2\ 4}$ परब्रह्म)विद्याया योगशास्त्रे (G_2 °शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K_5 ब्रह्मविद्यायां; K_0 D_4 श्रीकृष्णार्जुनसवादे, B_2 D_6 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे D_1 योग° — *Adhy name* $Ś_1$ D_7 योगगर्भ°, $K_{0-2\ 5\ 6}$ $Ñ_1$ Dn D_6 T_2 G_1 Cn संन्यासयोग°; B_2 योगसमुच्चय, Da_1 ज्ञानयोग, D_1 T_1 $G_{3\ 4}$ Cr ś कर्मसन्यासयोग, $D_{2\ 8}$ प्रकृतियोग, D_4 साख्ययोग, D_5 भक्तियोग, Cśp प्रकृतिगर्भ° — *Adhy no* (figures, words or both) D_5 M_2 28, T G 27, M_4 29 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) $K_{0-2\ 3}$ m $_{5\ 6}$ $Ñ_1$ B Da_1 Dn $D_{1-4\ 6-8}$ $G_{2\ 3}$ $M_{1\ 3\ 5}$ 5 — *Śloka no* $K_{1\ 3\ 5}$ Da_1 Dn $D_{1\ 2\ 5\ 6}$ G_2 29

२८

श्रीभगवानुवाच ।

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ १
यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३
यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६
जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥ ७
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८
सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९
योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।

28

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 ^{b}) Ś1 (*sup lin* as in text) स, D2 च, Cā k l n r ś u यः (as in text) — ^{c}) D8 Cb स योगी, Cā g k l m r ś u च योगी (as in text) — ^{d}) Cg निष्क्रियः, Cā k l m n r ś u चाक्रियः (as in text)

2 St 2–26 are missing in Cb — ^{a}) Ś1 सन्न्यास इति, Cā g k l m r ś u संन्यासमिति (as in text) — ^{c}) M8 ह्यसंनद्ध°, Cā g k l m r ś u v as in text — ^{d}) Ś1 योगी भवति दुःखहा (= 17^{d}), Cā l m r ś u as in text

3 After 3^{a}, G8 (erroneously) *repeats* 6 27 21^{bc} — K1 om (hapl) 3^{c}–4^{d}, D8 om (hapl) 3^{cd} — ^{c}) Ś6 आरूढस्य तु, Cā k l m n r s u योगारूढस्य (as in text)

4 K1 om 4 (cf v l 3) — ^{b}) B D6 °सज्जते, D8 °रज्यते, S °पज्यते, Cl m n r ś u °षज्जते (as in text) Ś1 सर्वकर्मसु षज्जते — ^{d}) Ś6 K2 Ñ1 तदुच्यते, G8 ततोच्यते, Cl n r ś u तदोच्यते (as in text)

5 ^{b}) = B 12 130 17^{d} D2 8 8 G1 आत्मानम्, Cā l r ś u नात्मानम् (as in text) K1 अवसाधयेत्; Ck l r ś u अवसादयेत् (as in text) — 5^{cd} = 5 34 62^{cd} B 11 2 35^{ab} B 13 6 27^{ab} — ^{c}) Cf 1 67 7^{a} D6 बुद्धिर्, Ck l r ś u v बन्धुर् (as in text)

6 ^{b}) K5 परमात्मैवात्मना जितः (hypermetric), K6 Da1 येनैवात्मात्मना जितः, Ck l m n r s u v as in text — D6 om 6^{cd} — ^{c}) Ś3 4 Ck अजितात्मनस्तु (hypermetric), Cl m r ś u v अनात्मनस्तु (as in text) — ^{d}) D2 शत्रुजित्, Cl m r ś u v शत्रुवत् (as in text)

7 ^{a}) Da1 M6 जितात्मानः, Ck l m n r ś u जितात्मनः (as in text) — ^{b}) Ś1–3 K6 Cg k mp परात्मसु समा म(Ś2 ग)तिः, Ś1–6 Cā परमात्म(Ś5 °त्मा)समा मतिः, Cl m r ś u as in text — ^{c}) = Gītā 12 18^{c} — ^{d}) = Gītā 12 18^{b} K1–3 5 Ñ1 B D (Da2 om) Cl ś u मानाप°, Ck r मानाव° (as in text)

8 ^{d}) = Gītā 14 24^{b} 3 247 42^{b} B 12 236 38^{b}, 240 33^{b}, cf 262 12^{d}, 326 49^{d}

9 ^{ab}) Ś6 सुहृन्मित्रावुदासीनमध्यस्थौ द्वेष्य° (sic) — ^{c}) Ś1 [अ]थ, Ck l m r ś u [अ]पि) as in text) — ^{d}) Ś1 समदृष्टिर्, Cā g k l m n r ś u v सम बुद्धिर् (as in text) Cśp up विमुच्यते, Cā g l m n r u विशिष्यते (as in text) — After 9, S2 *repeats*, while S8 5 read, Gītā 5 19

10 ^{a}) D8 (marg *sec m*) ध्यायी, Ck l m n r ś u योगी (as in text) — ^{c}) Ś1 निराशीर्, Da1

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १०
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ १३
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ १४
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७
यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ १८
यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ १९
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २०
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।

C 6 1065
B 6 30 21
K 6 30 21

एकाकीर्, Cg k l n r ś u v एकाकी (as in text) D6 Cv जित°, Cā k l n r ś u यत° (as in text) —[d]) Cf B 12 329 14[b] Ś1 चैकाकी निष्परिग्रह, D1 निराशीर्ह्यपरि°, Cā k l n r ś u निराशीरपरि° (as in text)

11 [b]) Dn1 (before corr) D6 स्थिरमानस° (by metathesis), Cā k l n ś u स्थिरमासन° (as in text) —[c]) K2 °च्छ्रिते, Ck l n r ś u °च्छ्रित (as in text) —[d]) Cf. B 15 27 25[b] G M Ck r चेला°, Cl n ś u चैला° (as in text)

12 [a]) Cf B 14 30 28[c] —[b]) Ñ1 यतचित्तें द्रिय क्रिय°, Da1 Cg °द्रियक्रिया°, D2 6 जितचित्तेंद्रिय क्रिय°, Cā k l n r ś u as in text —[c]) K2 Da1 T2 M2 5 युज्याद् (sic)

13 [a]) Ś2 6 K3 5 D2 समकाय°, B2 सम काय°, Cā k l n r ś u सम काय° (as in text) —[b]) Ś1 2 4–6 K6 Ck °मचल° स्थित° (Ś4 sup lin °र), K0 M1 5 (sup lin as in text) °मचलं स्थित°, K8 D1 3 T2 M4 Cr °मचल स्थिर, Ñ1 °मचलस्थिर°, D2 5 °मचलं मन°, G1 °मचल स्थित, G3 °मचलस्थित° (by corr र), Cl n ś u °मचलं स्थिर° (as in text) —[c]) Ś K6 D8 Ck सपश्यन्, Cl n r ś u संप्रेक्ष्य (as in text) Ś1 च, Ck l n r ś u स्व (as in text) —[d]) K3 °लोकयेत्, Ck l n r ś u °लोकयन् (as in text)

14 [b]) Ñ1 D6 G1–3 M3 5 ब्रह्मचारी व्रते, Cā k l n r ś u °चारिव्रते (as in text) —[d]) = Gītā 2 61[b] Cup [S]युक्त (for युक्त)

15 [a]) = 28[a] Ñ1 Da1 D7 एव युञ्जन् (by transp), T1 G4 युजन्नेव, Cā k l n r ś u युञ्जन्नेव (as in text) —[b]) Ś2–5 K6 Ck मन्नक्तोन(S2 K6 ना)न्यमानस°, Cl n r ś u as in text

16 [a]) Ś K6 Ck योगोस्ति नैवात्यशतो, Cl r ś u as in text —[d]) Ś K6 Ck नाति (Ś1 न च) जाग रतोर्जुन, Cl r ś u as in text Cg cites जागरत° ❀ Ck विकरणानियमोऽत्र च्छान्दस° । संस्कृतमन्यास्तु पाठा न्तराणि योजयन्ति । ❀

17 [c]) K8 युक्त°, Ck l r ś u युक्त° (as in text) G8 °बोरस्य, Ck r ś u °बोधस्य (as in text)

18 Ś1 om (hapl) from मात्म up to चित्त in 19[c] —[b]) Cf. B 14 19 30[b] T1 G4 °तिष्ठति, Ck l m n r ś u °तिष्ठते (as in text)

19 Ś1 om up to चित्त in 19[c] (cf v l 18) —[a]) = B 12 46 6[a], cf 246 11[c] T2 यदा, Cg k l n r ś u यथा (as in text) —[c]) D8 6 जित, Ck l n r ś u यत (as in text) —[d]) T2 युजते, Ck l m n r ś u युञ्जतो (as in text) Ś K6 Cā k r मात्मनि, Cl m n ś u मात्मन° (as in text).

20 [b]) Ś2 3 4 (sup lin) 5 (marg) 6 K6 Cā k °सेवनात्, Cl n r ś u °सेवया (as in text) —[c]) T1 G4 तत्र, Cā k l m n r ś u यत्र (as in text). —[d]) Ś1 तिष्ठति, B2 पश्यति, Cā k l n r ś u तुष्यति (as in text)

21 [a]) Ś1 2 4–6 K1 2 6 D3 (before corr) Cā

वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ २३
संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ २५
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६
प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७
युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३०
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।

---

k v यत्र, B1 3 4 यत्तु, Cl n r ś u यत्तद् (as in text) — d) G1 स्थिरश्च, Cā l n r ś u स्थितश्च (as in text) Ś2 4-6 K6 Cā k च्यवति, Cl n r ś u चलति (as in text)

22 With 22ab, cf B 13 16 41ab — a) M8 (inf lin) दृष्ट्वा, Cl r ś u लब्ध्वा (as in text) Ś1 Ck चाधिकं लाभ, Ś6 नापर लाभं, Cg चापरो लाभो, Cl r s u चापर लाभ (as in text) — b) Ś1 Ck नापर, Cl ś u नाधिक (as in text) — d) G3 विमुच्यते, Cā g k l r ś u विचाल्यते (as in text)

23 With 23ab, cf 3 203 44cd — a) K0 Da1 D2 6 8 विंद्याद्, Ck l n r ś u v विद्याद् (as in text) K2 °सयोग ; K3 5 Ñ1 D4 8 M4 °संयोग, Cā g k l m n r ś u v °सयोग (as in text) — d) Cup योगो निर्विण्ण°

24 b) T2 कामान्, G3 धर्मान्, Ck l m r ś u सर्वान् (as in text) — c) Cf B 12 206 25c

25 b) K1 T2 दिति°, D6 रति°, Cā l n r ś u धृति° (as in text)

26 K2 om (hapl) 26 — a) Ś1 निश्च*ति, Ś6 D2 6 Cu निसरति, K1. 6 B2 4 D4 m G2 8 Cl निश्चलति, Cg निवर्तते, Ck n r s u निश्चरति (as in text) — b) Ś6 मनश्च चलम्, Cā k l r ś u मनश्चञ्चलम् (as in text) — d) Ś3 Cg शम, Ck l m n r ś u वश (as in text)

27 b) Ś3 योगिन सुखमुत्तर, Cb यस्माद्योगिनमुत्तम, Ck l m n r ś u as in text — c) Ś1 अभ्येति, Ck l m n r ś u उपैति (as in text) K3 Ñ1 D2 (before corr) 8 शातिरजसं (Ñ1 °य), D2 शात मनस, Ck l m n r ś u शान्तरजस (as in text)

28 a) = 15a K0 8 Dn2 D8 युजन्नेव, K5 S Cm r एव युजन् (by transp), Ck l n ś u v युञ्जन्नेव (as in text) — b) Ś K6 Cb k योगी नियतमानस, B1 (m as in text) मद्गतो नान्यमानस, (cf v l in Ś K5 K6 Ck in 15b), Cl n r ś u योगी विगतकल्मष (as in text) — c) Ś2-6 K6 Ck °सयोगम्, Cl n r ś u v °सस्पर्शम् (as in text) — d) Ś1 अत्यतसुखमश्नुते, Ś2-6 K6 Cb k अत्यतमधिगच्छति, Cl n r ś u as in text

29 K1 2 om 29 — 29ab = (var) B 12 326 29ab Manu 12 91ab — a) = B 14 35 16c, 46 49c, 47 6c cf Īśāvāsyopaniṣad 6c — After 29ab, G2 repeats 27c–29b — c) Ś2 पश्यते; D11 ईक्षेत, Cb पश्यतो, Cā l n r ś u ईक्षते (as in text) — d) Cf B 12 76 2b, 240 32b B 14 51 39d D4 (before corr) G2 °दर्शिन, Cā k l n r s u °दर्शन (as in text).

30 T2 om (hapl) 30b–32a — b) D6 मयि पश्यति चाप्यह — cd) D6 न प्रणस्यामि स च मे मा प्रणश्यति तेन्ययम् (corrupt)

31 T2 om 31 (cf v l 30) — b) G3 एकस्थम्, Cā l m n r u v एकत्वम् (as in text) — c) = Gītā 13 23c B 13 18 63c K2 Cā सर्वेषा,

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ३२

अर्जुन उवाच ।

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ३३
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४

श्रीभगवानुवाच ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६

अर्जुन उवाच ।

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९

श्रीभगवानुवाच ।

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ४०
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१
अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् । C 6 1106 B 6 30 42 K 6 30 42

Ck l m n r ś u सर्वथा (as in text) Cup [आ]वर्त॰ (for वर्त॰) — d) D8 न नि, Cā k l m n r ś u मयि (as in text) Cb मय्येवासौ च वर्तते

32 T2 om 32a (cf v l 30) — b) G8 सो, Cl n r ś u यो (as in text) — c) = B 12 25 26a, 28 16a, cf 293 7a

33 K5 transp 33 and 34 — a) G8 भोगस्, Ck l n r ś u योगस् (as in text) — b) Ś1 G2 सौम्येन, Cl n r ś u साम्येन (as in text) — d) G8 मन', Cā k l m n r ś u स्थितिं (as in text) Ś1 3-6 Cā k परां, Cl m n r ś u स्थिराम् (as in text)

34 b) K3 Ñ1 D8 G1 3 M5 प्रमाथी, Cā g k l m n r ś u प्रमाथि (as in text)

35 D8 om 35c-36d — a) = 3 49 26a — b) = 3 246 25b — d) K1 2 Ñ1 D8 वैराग्येन (for वैराग्येण)

36 D8 om 36 (cf v l 35) — a) Ś1 3 K1 3 Da1 Cg असयतात्मनो, D4 (also as in text) G8 असशयात्मना, Cā b k l m n r ś u असयतात्मना (as in text)

37 a) Ś2-4 6 K6 Cā k अयत्त, Cb l m n ś u अयति॰ (as in text) T2 अय निःसशयो योगो — After 37ab, Ś K6 Cā b k ins

91* लिप्समान सता मार्ग प्रमूढो ब्रह्मण' पथि ।
अनेकचित्तो विभ्रान्तो मोहस्यैव वशं गत' ।

[(L 1) With post half, cf 38d — (L 2) Ś4 K6 Ck ॰चित्तोविभ्रातो, Ś6 ॰चित्तविभ्रान्तो]

38 a) Ś3-6 Cā k ॰विभ्रशात्, K2 ॰विभ्रष्ट, Cb l n r ś u ॰विभ्रष्टश् (as in text) — b) Ś2 K6 D8 Cl छिन्नाभ्र, Cā k n r ś u छिन्नाभ्रम् (as in text) — d) Ś K6 Ck विनाश वाधिगच्छति, Cb l n r ś u as in text

39 a) Cf 3 29 3c Ś1 D1 Cb k r एत मे, Cl एन मे, Cn ś u एतन्मे (as in text) Cup [ऽ]सशय — With 39cd, cf 2 14 1cd B 14 35 12ab

40 d) Ś1-3 K6 जातु, Cb l ś u तात (as in text)

41 a) Cf B 11 20 27c B 14 90 101a Ś1-3 B D2 3 7 G1 2 Ck r ś u पुण्यकृतां लो॰, K5 पुण्यतमाँल्लो॰, Cl पुण्यकृताँल्लो॰ (as in text) — b) K6 D2 शाश्वती (sic) — d) K2 योगनष्टोभि, D1 5 भ्रष्टो हि, G2 ॰भ्रष्टोपि, Ck l r ś u ॰भ्रष्टोऽभि (as in text)

42 b) K6 Ñ1 T G2-4 महति, Cl r ś u भवति (as in text) Ś1 निर्मले, Cl r ś u धीमताम् (as

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५
तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

---

in text) Ś3-6 K6 D3 6 Cb g k जायते धी(Ś1 (by corr) Cg श्री)मतां कुले — c) Cf B 13 68 21c

43 a) M2 सबुद्धि°, Ck l n r ś u त बुद्धि° (as in text) — b) Ś1 6 Ñ1 D6 पूर्वदेहिक, Ś1 (marg) 5 K0 1 5 Da1 D1 5 पौर्वदैहिक, K3 Dn1 (before corr) D1 (m as in text) 2 8 1 (m as in text) पूर्वदेहिकं, Cb k l n r ś u पौर्वदेहिक (as in text) — c) Ś K6 Cā b k ततो भूयोपि यतते; Cl n r ś u as in text — d) Ś2 K6 सिद्धये, Cā g k l n r ś u ससिद्धौ (as in text)

44 b) K3 Ñ1 G2 3 ह्रीयते, K6 क्रियते, Cā k l n r ś u ह्रियते (as in text) Ś6 Cā [ऽ]प्यवशो, Cg k l n r ś u ह्यवशो (as in text) Ś K1 2 6 D8 M8 Cā सन्, Cl n r ś u स (as in text) — c) Ś1 लोकस्य, Cā g k l m n r ś u योगस्य (as in text) — d) D8 °ब्रह्मापि वर्तते, T2 शब्दे ब्रह्मादि वर्तते, G8 शब्दब्रह्मा निव°, M4 °ब्रह्माभिव°, Cā g k l m n r ś u v as in text

45 b) K5 M4 सशुद्धकल्मष°, D8 विगतकिल्बिष°, D8 G8 ससिद्धकिल्बिश°, Cā k l m n r ś u सशुद्धकिल्बिष (as in text) — c) Ś1 K1 °सशुद्धस्, Ś6 °ससिद्धिस्; Cā k l m n r ś u °ससिद्धस् (as in text) — d) = Gitā 13 28d, 16 22d Cf Gitā 9 32d B 12 348 74d Maitryupaniṣad 6 30 (stanza 3d) Ś5 Da1 यान्ति, Cā l m n r ś u as in text

46 b) Ś2 K6 ज्ञानिभ्यश्च, D8 ज्ञानिनोपि, Cn ज्ञानिनश्च, Cā g k l m r ś ज्ञानिभ्योऽपि (as in text) Ś1 4 6 K0 D1-8 ज्ञानिभ्योप्य(D1 8 °भ्य)धिको मत° — c) K1 कर्मभिद्य, K2 कर्मिभिग्न, G3 कर्मभ्यग्न, C5 g k l m r ś u कर्मिभ्यश्च (as in text) D2 [भ्]प्य धिको; Cā k l n r ś u चाधिको (as in text).

47 a) K6 Dn1 D2 योगिनाम् (sic) K1 मम; Cā l r ś u अपि (as in text) — b) K2 °रमन; Ca k l n r ś u °रमना (as in text) — c) T2 G3 लभते, Cā g k l n r ś u भजते (as in text) — After 47, Ś1 ins

94* भगवन्नामसप्राप्तिमात्रात्सर्वमवाप्यते ।
फलिता शालय सम्यग्वृष्टिमात्रेष्ववलोकिते ।

[This is just the मगदश्लोक to adhy 6 in Cg]

Colophon om in Ś1-6 — *Sub-parvan* Ś1 K0 2 3 5 Ñ1 B Da1 Dn D2 4-8 T G2-4 M2 4 (a few of these MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K2 3 D2 3 om उप°), K8 G1 श्रीभगवद् (G1 om it) गीतायां; D1 partly damaged K0 Ñ1 B3 Dn2 D6 G2 cont ब्रह्म(G2 परमब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे (G2 °शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K1 D1 ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे, K5 Dn1 ब्रह्मविद्यायां, K6 T2 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy name* Ś1 D6 आत्मसंयोग°, K0 5 D2 8 Cśp आत्मसंयमयोग°, K8 D. T G2 4 Cś अभ्यासयोग°, K6 ध्यानयोगब्रह्मप्राप्तिमार्गदर्शकरूप°(?), Ñ1 योगगर्भ°, B2 8 D4 सन्यासयोग°, B1 योगाभ्यास°, Da1 आत्मयोग°, Dn Cn अभ्यासयोग°; D1 संयमयोग°, D7 ध्यानयोग°; G1 स्वरूपयोग° — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M2 29, T G 28, M4 30 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0-3, 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1-4 6-8 G2 3 M1 3 5 Cv 6 —*Śloka no* K3 5 Da1 Dn D1 5 G2 47, D2 48

२९

श्रीभगवानुवाच ।
मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १
ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २
मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५
एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६
मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७
रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८
पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १०
बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११
ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२
त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । C 6 1124 B 6 31 13 K 6 31 13

29

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 [b]) Ś2-4 6 K6 Cā k मदाश्रित, Cl m n r ś u मदाश्रय॰ (as in text) — [d]) Ś6 K6 Cā ज्ञास्यति, T2 ज्ञानस्य, Ck l n r ś u ज्ञास्यसि (as in text)

2 [a]) G2 देह, Cg l n r ś u तेऽह (as in text) — [b]) K1 शेषत, Ck l n r ś u अशेषत॰ (as in text) — T2 om (hapl) 2[c]-3[d] — [cd]) Ś1-4 5 (marg) 6 K6 Ck यज्ज्ञात्वा न पुन॰ किंचिज् (Ś2 पुनश्चान्यज्), Cb l r ś u as in text G8 इह, Cg k l r ś u अव॰ (as in text) Cb चिंतनीय यदु त्कृष्ट सत्त्व तदुपदिश्यते

4 [d]) Cf 6 6 4[a] G8 अनिलो (sic)

5 [c]) B1 बीज॰, Cā k l m n r ś u जीव॰ (as in text)

6 Da1 om 6 — 6[a] = B 12 224 17[c] — [ab]) Ś1 transp भूतानि and सर्वाणि G3 M3 5 [अ]व, Cā g k l n r ś u [उ]प॰ (as in text) — [c]) Ś6 Cā सर्वस्य, Ck l n r ś u v कृत्स्नस्य (as in text) — [d]) Cf Gītā 9 18[c] Ś4 K6 transp प्रभव॰ and प्रलय॰

7 [c]) T2 G2 8 M8 प्रोक्त, Cā k l n r ś u प्रोत (as in text) — [d]) = B 12 47 21[d]

8 [b]) Ś1 8-6 Cā g k प्रकाश॰, Cb l ś u प्रभास्मि (as in text) — [c]) T2 ॰भूतेषु, Cā k l ś u ॰वेदेषु (as in text)

9 [a]) Ś K6 Cā k पुण्य॰ पृथिव्या गधोस्मि, Cl m ś u as in text

10 [d]) = Gītā 10 36[b]

11 [a]) K1 2 Ñ1 बलवता, Ck l ś u ॰वता (as in text) Ś3 अस्मि, Cb k l r ś चाह (as in text)

12 [b]) Ś तामसा राजसाश्च (by transp), Ck l n r ś u राजसास्तामसाश्च (as in text) — [c]) Ś1 2 4 5 K6 एवेह, Cb l n r ś v एवेति (as in text)

13 [b]) Cb कृत्स्नम्, Cg k l m r ś u सर्वम् (as

मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३
दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४
न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययापहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १५
चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ १७
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ १८
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९
कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २०
यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् ॥ २२
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३
अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।

---

in text) — c) D6 मोहनं (sic)

14 a) K3 D3 देवी, T2 दिवि, Cā g k l m n r ś u v दैवी (as in text) — c) K1 प्रपद्यति, Cā k l m n r ś u °द्यन्ते (as in text) — d) Ś1 3 5 6 (marg) Cg k मायामति, Cā l n r ś u माया मेतां (as in text).

15 a) D3 मे; Cv मा, Ca g k l m n r ś u मा (as in text) — c) K1 D4 (before corr) T2 मायया प्रहृत°, D6 °या मद्गत°, Cā k l m n r ś u °यापहृत° (as in text) — d) Ś6 B4 (m as in text) आस्थिता°, Cā l m n r ś u आश्रिता (as in text) — After 15, D3 reads (for the first time) Gītā 16 20

16 In Cb the text and comm from st 16 to the end of the Gītā is missing — b) Ś3–5 सदा, Cl ś u [ऽ]र्जुन (as in text)

17 b) Ś1 एकभक्तो, Cā l m n r ś u v °भक्तिर् (as in text) K2 विशिष्यति; Cā k l n r ś u v °ष्यते (as in text) — d) D6 स मे, Cā k l n r ś u मम (as in text)

18 b) Ś K6 B4 D1 3 G1 M1 4 5 Cā मत°, Cl n r ś u मतम् (as in text) — d) Ś1 2 4–6 K6 ममैव, Cā g k l n r ś u v मामेव (as in text) Cr cites अनुत्तम

19 Ś4 om 19 — d) Da1 मम माहात्म्यदुर्लभ° (sic)

20 a) Ś6 Cā (by transp) तैस्तै कामैर् — d) K2 D6 नियत, K3 G2 3 M1 3 4 नियता, Cā k l n r ś u नियता (as in text) Ś. D5 T1 (marg) स्वयं, K1 2 त्वया, Cā k l n r ś u स्वया (as in text)

21 a) T1 M4 भक्त्या, Ck l n r ś u भक्त (as in text) — b) Ś1 इच्छति (sic) — d) K2 °च्यद°; Cā l n r ś u विद° (as in text) Ś1 तस्या तस्या ददाम्यह

22 a) Cf I 123 14a — d) M3 मयेव; Cā k l n r ś u v मयैव (as in text) Ś3 K6 Ck n śp up हितान्, Cl r ś u हि तान् (as in text)

23 After 23abc, Ś2 K6 Cā ins

93* सिद्धान्यान्ति सिद्धव्रता ।
भूतान्भूतयजो यान्ति,

while Ś6 Cā ins (= Gītā 9 25bc)

94* पितॄन्यान्ति पितृव्रता ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या

24 Ś3–5 om 24 — c) = Gītā 9 11c — d) D3 ममात्ययम्, Cl n r ś u ममाव्ययम् (as in text). D6 अनन्वय, Cā l n r ś u अनुत्तमम् (as in text)

25 a) D2 सर्वश्च, Cg सर्वेषा, Cā k l n r ś u सर्वस्य (as in text) — cd) Ś1 transp मूढो and लोको M2 लोके, Cā k l r ś u लोको (as in text).

मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ २५
वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६
इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७
येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८
जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥ २९
साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

३०

अर्जुन उवाच ।
किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।

C 6 1143 B 6 32 2 K 6 32.2

D2 अत्यय, Cā l. n r ś u अव्ययम् (as in text)

26 c) Ś K6 भविष्यन्ति, Cl r ś u भविष्याणि (as in text) — d) D2 मा, Ck l m r ś u मां (as in text) Ś6 न तु मा वेद कश्चन

27 a) G3 °समूढेन, Cā k. l m n r ś u °समुत्थेन (as in text) — c) Cg cites आमोह — d) G8 स्वर्गे, Cā. k l. m. n r ś u सर्गे (as in text) Ś6 याति सर्गे (by transp)

28 a) Ś1-5 K1 Ck त्वत गत, K2 5 Ñ1 D3 त्वतर्गत, D2 3 Cn अतगत, T2 द्वद्वगत, Cā l. r ś. u त्वन्तगत (as in text) — b) Da1 नराणा, Cā k l. n r ś u जनाना (as in text) D2 °कर्मिणा, Cā k l. n r ś u °कर्मणाम् (as in text)

29 b) Ś1 भजति, Ś1 (sup lin as in text) D2 यजति, Cl. n r ś u यतन्ति (as in text) D1 6 ते, Cg k l n r ś u ये (as in text)

30 a) K1. 2 °भूतादिदैव, D1 (sup lin as in text) °भूताधिभूत, Cl n. r ś u v °भूताधिदैव (as in text) — b) Ś6 G2 3 च ते, Ś1 (sup lin) यया, Ś5 तया, Da1 च तद्, Cl n r ś u च ये (as in text) — D8 om 30cd — After 30, Ś1 ins

95* स्फुटं भगवतो भक्तिर्विहिता कल्पमञ्जरी ।
साधनेच्छासमुचिता येनाशा परिपूरयेत् ।

[This is (with var) the सग्रहश्लोक to adhy 7 in Cg]

Colophon om in Ś1-6 — *Sub-parvan* Ś1 K0 3 5 Ñ1 B Da1 Dn D1 2 4-6 8 T G2-4 M2 4 (a few of these MSS with the prefix श्री *or* श्रीमद्) भगवद्गीतासु (Ñ1 °या also) उपनिषत्सु, K2 श्रीभगवद्गीता, K6 D8 7 श्रीभगवद्गीतासु (K6 °या), G1 गीताया K0 3 5 Ñ1 B3 Dn D2 4-6 8 cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे, K6 T2 श्रीकृष्णार्जुनसवादे, G2 परब्रह्मविद्यायां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसवादे, M2 ब्रह्मविद्याया — *Adhy name* Ś1 D6 जगत्प्रसूतियोग°, K0 प्रकृतिभेद°; K1 2 D1. 4 8 ज्ञानयोग°, K3 5 Ñ1 D7 T1 G4 विज्ञानयोग°, K6 विज्ञानयोगो ब्रह्मप्राप्तिमार्गदर्शकयोग°(?), B2 गुण विज्ञानयोग° समग्रदर्शन°, B3 समग्रदर्शन°, B4 परापरयोग°; Da1 D5 परमहसयोग°, Dn ज्ञान(Dn1 om ज्ञान)विज्ञानवर्णनयोग°, D2 ज्ञानयोगकथन, T2 परमहसविज्ञानब्रह्मयोग, G1 परावरप्रकृतियोग°, G2 C6 ज्ञानविज्ञानयोग° — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M2 30, T1 M4 31, T2 G 29 (as in text) — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0-3. 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1-4 6-8 G2 3 M1. 3 5 Cv 7 — *Śloka no* K1 3 5 Da1 Dn D1 2 5 G2 30, K6 31

30

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 a) Ś6 अध्यात्म, G2 अध्यात्मन्, G8 अध्यात्मा, Ck l r u अध्यात्म (as in text) — c) D7 आधिभूत, Cl. r u अधि° (as in text) T2 मे, Cl r u किं (as in text).

प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २

श्रीभगवानुवाच ।

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३
अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४
अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥ ५
यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७
अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८

कविं पुराणमनुशासितार-
मणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ ९
प्रयाणकाले मनसाचलेन
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्य-
क्स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ १०

---

2 [a]) Da1 आधि°, Cg l n r u अधि° (as in text) B1 अधियज्ञश्च कस्तत्र —[c]) Ś1 2 6 K6 T2 °कालेपि, Cl r u °काले च (as in text)

3 [a]) Cf B 13 14 5[c], 17 80[a] Ś1 4-6 Ñ1 B Da1 D1 8 Cā n परम ब्रह्म (by transp), Ck l m r ś u ब्रह्म परमं (as in text) —[b]) Da1 D2 G4 M1 [s]ध्यात्म, Cā g k l m n r ś u v ऽध्यात्मम् (as in text) —[d]) K6 कर्मसंज्ञित, Da1 (marg as in text) कर्मसंज्ञक°; Cā k m n r ś u v °संज्ञित (as in text)

4 [a]) Ś1 अधिभूतोक्षरो, G8 °भूतकरो; M5 °भूताक्षरो, Cā g k l m n r ś u v °भूत क्षरो (as in text) —[b]) Ś5 चादि, K1 चाद्य, Cā g k l m n r ś u v चाधि (as in text) —[c]) Ñ1 (marg sec m as in text) °यज्ञोंतम् (sic), T2 °यज्ञोयम्, Cā g k l m n r ś u °यज्ञोऽहम् (as in text) Cv cites अधियज्ञ°

5 [a]) Ś1 3-5 Cg k °कालेपि, Cl n r ś u °काले च (as in text) Ś6 Cā प्रयाणकालेपि च मा (= Gītā 7 30[c]) —[c]) K1 या, G8 M8 5 यत्, M4 य, Cā g k l n r ś u य° (as in text) —[d]) Da1 D6 याति, Cā g k l n r ś u.v याति (as in text)

6 [a]) B Da1 Cnp चापि, D1 चांते, Cā g k r ś u वापि (as in text) —[b]) D1 एतत्, Cā g k l r ś u अन्ते (as in text) —[c]) Ś1 6 Ñ1 Da1 Dn2 D4 6 T1 G1 2 4 °मेवेति, Cā g l r ś u °मेवैति (as in text) —[d]) Ñ1 Da1 M4 मद्भाव°, D6 8 G1 सद्भाव°, Cā g k.l m n r ś u तद्भाव° (as in text)

7 [a]) = 27[c] —[b]) K1 युद्य, D8 6 बुध्य, Cā k l n r ś u युध्य (as in text) —[c]) = Gītā 12 14[c] Ś1 (marg) 5 मदर्पित°, Cā l n r ś u मय्यर्पित° (as in text) —[d]) Ś K1 2 6 Ñ1 B2 Da1 Dn2 D1-8 5 7 G1 Cā k n [अ]संशय, Cl r ś u [अ]संशय (as in text) D6 मामेवैश्यन्नसंशय (sic)

8 [b]) Ś1. 3-5 K0 1 Da1 D1 2 M1-3 5 Cā k °सानन्य, Cl n r ś u °सा नान्य (as in text) —[c]) K5 परमे, Ck l. n r ś u परम (as in text) —[d]) K5 याति Ś5 [अ]न्व°, K0 [अ]नुचिंतन; M4 [अ]नुचिंतना, Cā g l. n. ś u [अ]नुचिन्तयन् (as in text) Ck cites चिन्तयन्

9 [a]) D1 G1 ह्यनु°, Cā k n r ś u अनु° (as in text) —[b]) M1 8 अणोरमणीयांसम्, Cā k l n r ś u °रणीयांसम् (as in text) —[c]) T1 G4 °शक्तिम्, Cā n r ś u °रूपम् (as in text) —[d]) = Śvetāśvataropaniṣad 3 8[b]. Ś1 B1 °रूप, Cā g k l n r ś u °वर्णं (as in text) Ś1 6 K0 Cā k पुरस्तात्, Cl m. n. r ś u परस्तात् (as in text)

10 [b]) K6 D8 युतो; Cā n r ś u युक्तो (as in text) —[d]) G3 संत पार, Cā k l n ś u स त पर (as in text)

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति
　　विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
　　तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११
सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२
ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥ १३
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५
आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६
सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७
अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८
भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९
परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २०

C 6 1161
B 6 32 20
K 6 32 20

---

11 b) M8 विदति, Ck l n r ś u विशन्ति (as in text) Ś1 यद्यातयो (sic) — c) Ckp विदति (for चरन्ति) — With 11cd, cf Kathopaniṣad 1 2 15cd — d) K1 ततो, Cg k l n r ś u v तत्ते (as in text) Ś K6 Cg k सग्रहेणाभिधास्ये, Da1 °हेणेव वक्षे, D1 (m as in text) °हेण ब्रवीमि, M1 8 °हणे प्रवक्ष्ये, Cl n r ś u °हेण प्रवक्ष्ये (as in text) — After 11, D1 ins (= Kathopaniṣad 1 2 15, cf 11cd above)

　96* सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति
　　　तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
　　यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
　　　तत्ते पदं सग्रहेण ब्रवीमि ।

12 c) Ś1 K2 Ck मूर्ध्न्यादायात्मन॰, Ś1 °धाय मन॰, Da1 D6 °ध्यायात्मन॰, Cg m r ś u मूर्ध्न्याधायात्मन (as in text) Cn cites मूर्ध्नि आधाय T1 (by corr) प्राणान्, Cā g k m n r ś u प्राणम् (as in text) — d) Da1 D8 G2 °धारण, T1 °धारणात्, Ck m n r ś u °धारणाम् (as in text)

13 a) = B 7 192 52a B 14 26 8c — c) Ś1 स मद्भाव, Cg k n r ś u त्यजन्देह (as in text) — d) Ś1 याति नास्त्यत्र सशय॰, Ck l n r ś u as in text Cg cites स याति

14 d) B2 नित्ययोगस्य, Cā k l m n r ś u °युक्तस्य (as in text) Ś1 2 (marg as in text) 6 K6 M4 देहिन॰, Cā k l m n r ś u योगिन॰ (as in text)

15 d) = B 12 143 3d K1 2 गत॰ (sic)

16 a) D4 (by corr) 7 T2 G1–3 M1 2 8 (inf lin) 4 Cā °भवनाल्, Cāp g k l m n r ś u v °भुवनाल् (as in text) Ñ1 लोकान्, T लोकात्, Cā k l m n r ś u लोका॰ (as in text) — b) M4 °वृत्तिनो, Cā k. l m n r ś u v °वर्तिनो (as in text) — c) K2 °मुपेयति, Cā k l r ś u °मुपेत्य तु (as in text)

17 Cf Manu. 1 73 — b) Ś1–5 K1 6 Cg k अहर्ये, Cā r ś u अहर्यद् (as in text) — c) Da1 रात्रिर्, Cg k n r ś u रात्रिं (as in text) K8 D6 T2 °सहस्राते, Ck n r ś u °सहस्रान्ता (as in text) — d) Ś6 तेहोरात्रि॰, D6 T2 अहोरात्र॰, Ck n r ś u तेऽहोरात्र॰ (as in text)

18 Ś2 breaks off here — a) K1 G8 अव्यक्ता-व्यक्तय॰ सर्वा॰, Cā k l r ś u v as in text — b) Cf 19d D4 (m as in text) प्रलयति, Ck l r ś u प्रभवन्ति (as in text) — d) K2 D1 2 5 8 G2 8 °सज्ञिके (D1 °ते), Ck l r ś u °सज्ञके (as in text).

19 a) K2 एवाह, Ck l n r ś u एवाय (as in text) — b) T2 एवं भूत्वा, Ck m n r ś u भूत्वा भूत्वा (as in text) — c) M8 °गमेवश, Ck l n r ś u °गमेऽवश॰ (as in text) — d) Cf 18b K5 D8 T2 M2 प्रभवंति, Ck r ś u प्रभवति (as in text)

20 D6 om 20ab — a) Ś1 परात्, Cā k l n r ś u v परस् (as in text) — b) Ś1 3–5 K6 T2 [ऽ]व्यक्ताव्यक्त॰, Ś6 Cā पुरुषाख्य॰, Ck व्यक्ताव्यक्त॰, Cr ś u v ऽव्यक्तोऽव्यक्तात् (as in text) Cl cites अव्यक्त॰

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१
पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥ २२
यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३
अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ २४
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५
शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः ॥ २६
नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७
वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव
दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा
योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

Cn cites अव्यक्तात् M4 सनातनात्, Cā k l n r ś u °तन (as in text) —^{c}) Ś6 Cā य सर्वेष्वपि, K0 D1 G2 यस्तु सर्वेषु, B4 य सम सर्वे, D6 सर्व एवेषु, Cn r ś u य स सर्वेषु (as in text) Cl cites सर्वेषु

21 ^{b}) = (var) Kathopaniṣad 2 3 10^{d} —21^{cd} = (var) Gītā 15 6^{cd} —^{c}) Ś1 यत्, Ś4 य, Cā k l m n r ś u य (as in text) K3 निवर्तेत, Cā k l m n r ś u निवर्तन्ते (as in text) —^{d}) = Gītā 15 6^{d}

22 ^{a}) K1 2 स परा, B2 परम, G3 स पर, Cā k l n r ś u v स पर (as in text) —^{b}) Ś6 हि, Cā n r ś u तु (as in text) — After 22^{ab}, Ś3–6 K6 Ck ins

97* य प्राप्य न पुनर्जन्म लभन्ते योगिनोऽर्जुन ।
[Ś6 मां (for य)]

—^{c}) K6 यस्यातस्थानि —^{d}) = Gītā 2 17^{b} B 12 59 138^{d} Ś3–6 K6 Ck यत्र सर्वं प्रतिष्ठित, Cl n r ś u as in text

23 ^{b}) Ñ1 प्रवृत्तिं, Cā g k l m n r ś u आवृत्तिं (as in text) —^{c}) Ś1 प्रयाता, D6 प्रयता, Cā k. l. r ś u प्रयाता (as in text) K1 Da1 याति, Cā k l. r ś u यान्ति (as in text) —^{d}) T2 पुरुषर्षभ, Cā ś u भरतर्षभ (as in text)

24 ^{a}) K3 G2 3 अग्नि, Ck l m n r ś u अग्निर् (as in text) Ś6 K1 Cā शुक्ला, Ck l m n r ś u शुक्ल (as in text) —^{b}) G2 षण्मासाद्, Ck m n r ś u षण्मासा (as in text)

25 ^{a}) Ś6 K1 Cā कृष्णा, Ck l r ś u कृष्ण (as in text) Ś4 6 धूम कृष्णस्तथा रात्रि (by transp) —^{d}) K0 न मुह्यति, Cā k ś u निवर्तते (as in text)

26 ^{a}) Ś1 4–6 K6 शुक्लकृष्ण, Cl n r ś u °कृष्णे (as in text) —^{b}) K0 M3 (*sup lin* as in text) शाश्वती, Ck r ś u शाश्वते (as in text) Ś1 K0 समे, Da1 मत, Cr ś मते (as in text) —^{c}) Ś3–6 K6 Cg अनयोर्यात्यनावृत्तिम्, K3. 5 एकया न्यात्म(K5 °या यात्य)नावृत्तिम्, Ck r ś u as in text Cn cites एकया —^{d}) Ś3–6 K6 D3 Cg k एक(Ś3 Cg आद्य)यावर्ततेन्यया (D3 °ते पुन), Cr ś u as in text Cn cites अन्यया

27 ^{a}) Ś1 नैते गती, Ś5 नैते सृते, K2 नृते सृती, M3 (*inf lin*) नैते नृती (sic), Ck m n r ś u नैते सृती (as in text) Cg cites एते सृती, Cv नैते सती D6 जाने (sic) —^{c}) = 7^{c}

28 ^{b}) Ś1 K5 D2 6 T2 M3 दाने च, Cn r ś u दानेषु (as in text) K0 पुण्यफल, Cl n r ś u पुण्यफल (as in text) —^{c}) Ś1 3 D7 Cg अभ्येति, K0 अभ्येत्य, G4 अन्वेति, Ck l n r ś u अत्येति (as in text). —^{d}) Ś4 (*sup lin* as in text) दिव्य, M5 शात, Ck l n r ś u चाद्यम् (as in text)

३१

श्रीभगवानुवाच ।

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ १
राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २
अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३
मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५
यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् । C. 6 1175 B. 6 33 6 K. 6 33 6

— After 28, Ś1 ins

98* सर्वतत्त्वगतत्वेन विज्ञाते परमेश्वरे ।
अन्तर्बहिर्न सावस्था न यस्यां भासते विभुः ।

[This is just the समग्रश्लोक to adhy 8 in Cg]

Colophon om in Ś1-6 — *Sub-parvan* Ś1 K0 2 5 Ñ1 B D (Da2 om) T1 G2-4 M2 4 (some MSS with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (D7 om उप°), K2 श्रीमद्भगवद्गीता; K6 श्रीमद्भगवद्गीतायां, G1 गीतायां K0 2 5 Ñ1 Da1 Dn D1. 2 6 8 cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (K2 om योग°) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, D5 ब्रह्मविद्यायां, G2 परब्रह्मविद्यायां परमहस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, M2 परब्रह्मविद्यायां — *Adhy name* Ś1 प्रयाणकालयोग°, K0 अक्षरनिर्देश°, K5 D6 महापुरुषयोग°, K6 अक्षरब्रह्मयोगज्ञानेन परमगतिप्राप्तिनिरूपण(?), Ñ1 ब्रह्मयोग°, B2 अध्यात्मपुरुषदर्श°, B8 महापुरुषदर्शन°, B4 धारणायोग°, Dn पुरुषोत्तमयोग°, D1 C6 ब्रह्माक्षरनिर्देश°, D2 8 पुरुषयोग°, D5 आत्मयोग°, T G1 2 अक्षरब्रह्मयोग° — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M2 31, T G 30 (as in text), M4 32 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0-3 5 6 B Da1 Dn D1-4. 6-8 G2 8 M1. 3 5 Cv 8 — *Śloka no* K1. 3 5 Da1 Dn D1. 2 5 6 G2 28, K6 29 — *Aggregate śloka no* D1 1103

31

☞ K4 Da2 om. this adhy. (cf. note at the beginning of adhy 23)

1 ^{b}) = 6 21 8^{b} Ñ1 °सूयते, Cg k l n r ś °सूयवे (as in text) — ^{c}) K1 3 5 Da1 D3 Cg ज्ञान, Ck. l n r ś u ज्ञानं (as in text) — ^{d}) = Gītā 4 16^{d} K1 2 Dn2 D1 (m as in text) 2 मोक्षसे (s10)

2 ^{b}) Cf B 12 142 36^{d} B 13 34 22^{b} B2 अद्भुतं, B4 (m as in text) अव्यय, Ck. n r ś u उत्तमम् (as in text) — ^{c}) K1 D1 प्रत्यक्ष्याव°, G8 प्रत्यक्षर°; Ck. l m n r ś u v प्रत्यक्षाव° (as in text) Ñ1 धर्मं, Ck l m. n r ś u धर्म्यं (as in text) — ^{d}) Ś1 5 K2 5 M1 ससुखं, Cg k l n r ś u सुसुखं (as in text)

3 ^{b}) Cl ज्ञानस्य, Ck lp r ś u धर्मस्य (as in text) — ^{d}) Ñ1 G8 मृत्यु° (s10)

4 ^{a}) Ś8-6 कृत्स्नं, Cl n r ś u सर्वं (as in text) — ^{b}) K0 D1 अव्यय°, Ck. l m n r ś u अव्यक्त° (as in text) — G3 om (hapl) 4^{d}-6^{c}, D8 om (hapl) 4^{d}-5^{a} — ^{d}) Da1 ते व्यवस्थित°, Cg n. r ś u तेष्ववस्थित° (as in text) Ck न च तेषु व्यवस्थित°

5 G3 om 5, D6 om. 5^{a} (cf v l 4) — ^{b}) = Gītā 11 8^{d} — ^{d}) Cf B 12 209 31^{d}, 34^{b} D1 8 M8 5 (*inf lin* as in text) भूतात्मा, T2 धर्मात्मा, Ck l. m n r ś u ममात्मा (as in text) — After 5, D8 ins

99* सर्वगः सर्वचक्षाद्यः सर्वकृत्सर्वदर्शनः ।
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च सर्वात्मा सर्वतोमुखः ।

6 G8 om 6^{abc} (cf v l 4) — ^{ab}) Ś1 transp नित्य and वायु — ^{c}) = B 13 79 4^{a} — ^{d}) G8 [अ]व°, Ck r ś u [ठ]प° (as in text) Ñ1 मत्स्थानित्युपधारयन् (s10) — After 6, Ś8-6 K6 Ñ1 (marg) D8 Cā g k ins

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६
सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥ ७
प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८
न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १०
अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११
मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ १२
महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ १३
सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥ १४
ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥ १५
अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।

100* एव हि सर्वभूतेषु चराम्यनभिलक्षितः ।
भूतप्रकृतिमास्थाय सहैव च विनैव च ।

[(L 1) Ś3 सर्वभावेषु, Ck सर्वभूतेषु (as above) Ś6 एष सर्वेषु भूतेषु Ñ1 चलाम्यनभि°, D8 चराम्यनुप° — (L 2) K6 Ñ1 D8 Ck सह चै(D8 नै)व]

7 ^{a}) = 3 33 22^{c} — ^{b}) Da1 D8 याति (sic) Ś1 4–6 K0 6 मामकीं, D8 (by corr) मामका, Cl n r ś u v मामिकाम् (as in text) — ^{c}) G3 अल्पक्षये, Cl n r ś u कल्प° (as in text)

8 ^{a}) Cf Gītā 4 6^{c} Ś1 अधिष्ठाय, M4 अपष्टभ्य, Cg k l m n r ś u अवष्टभ्य (as in text) — ^{c}) Ś4 5 K6 D8 3 Ck इद, Cl n r ś u इमं (as in text)

9 ^{a}) K2 Cm तु, Cg l n r ś u च (as in text) — ^{b}) = Gītā 4 41^{d} — ^{c}) Cf Gītā 14 23^{a} — ^{d}) K1 तेन, Ck l ś u तेषु (as in text)

11 ^{b}) K2 मानुषी, Ck l m n r ś u v मानुषीं (as in text) Ś1. 3 4 (sup lin as in text) 5 6 K6 D8 M2 Ck आस्थितं, K2 Da1 D8 M4 आश्रिता, Cl m n r ś u आश्रितम् (as in text) — ^{c}) = Gītā 7 24^{c} K1 परभावम्, Ck l n r ś u v पर भावम् (as in text) — ^{d}) Ś3–6 K6 Cā k ममा(Ck तथा)-व्ययमनुत्तम (= Gītā 7 24^{c}), K0 2 सर्वभूतमहेश्वर, Cl m n r ś u मम भूतमहेश्वरम् (as in text)

12 ^{a}) M4 मोघदाशा मोघकाणा (corrupt) — ^{b}) Ñ1 D8 मोघज्ञान, M4 मोहज्ञाना, Ck l m n r ś u मोघज्ञाना (as in text) — ^{c}) Ś3–6 K6 Cā g transp राक्षसीं and आसुरीं D6 राक्षसी मामुपाश्रित्य (sic) — ^{d}) Ś3 4 मोहनीं, Ck l n r ś मोहिनीं (as in text) Ś1 स्थिताः, Ck l n r ś u श्रिताः (as in text)

13 ^{a}) K0 महात्मनस्तु (sic) Ś1 मे, Ck l n r ś u मा (as in text) — ^{b}) Ś1 6 B3 4 D3 (m as in text) आस्थिता, D6 आश्रित, Ck l n r ś u आश्रिता (as in text) — ^{c}) Ś6 D8 Ck भजते, Cl n r ś u भजन्ति (as in text) — ^{d}) D2 भूत्वा, Ck l n r ś u ज्ञात्वा (as in text)

14 ^{a}) Ś1. 3–6 K6 Ck कीर्तयंतश्च, Cā r ś u कीर्तयन्तो मा (as in text) — ^{b}) Ś1 यतत्तो मा, K5 6 D8 यजतश्च, Ck यतमाना, Cā l n r ś u यतन्तश्च (as in text) Ś3–5 B1 यतव्रता, Cā l n r ś u दृढ° (as in text) — ^{d}) = Gītā 12 2^{b}

15 ^{a}) K0 वाप्यन्ये, Ck l r ś u चाप्यन्ये (as in text) — ^{b}) Ñ1 यजते, Cg k r ś u यजन्तो (as in text) — ^{c}) = B 12 270 37^{a}

17 ^{a}) K1 Ñ1 B1 Dn1 D3 4 7 (the latter four before corr) 8 G1 M3 4 पितामहस्य (by metathesis); Ck l r ś u पिताहमस्य (as in text) — ^{b}) M3 धाता माता (by transp) — ^{c}) K0 वेद पवित्रमोंकार, M8 वेद्य पवित्रमोंकारम्, Ck l r ś u as in text Cn cites

वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९
त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोक-
मश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥ २०
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ २१
अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ २२
येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३
अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥ २४
यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २५
पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७
शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।

C 6 1198
B 6 33 28
K 6 33 28

वेद्य पवित्र — d) Ko–2 Ñ1 transp साम and यजु॰ K6 [अ]थर्वऋक्साम वै यजु॰, Ck l r ś u as in text

18 Da1 om 18 — c) Cf. Gītā 7 6^d Ś1 5 K3 D3 4 8 G2 8 M1. 3 4 प्रलय, T1 G4 प्रलय, Ck l n. ś u प्रलय (as in text) K5 Cr प्रभवप्रलय स्थान — d) G2 निदान, Ck l m. n r ś u निधान (as in text)

19 b) Ñ1 [उ]त्सृजानि, Ck l n r ś u [उ]त्सृजामि (as in text)

20 a) M4 त्रयी विद्या, Cā k. l m n r s u v त्रैविद्या (as in text) Ś1 सोमपा, Ck n r ś u सोमपा॰ (as in text) Ko Ñ1 D3 G8 धूतपापा, Ck r ś u पूत॰ (as in text) — b) Ś3 D8 प्रार्थयति, Cā k. l. n r ś. u ॰यन्ते (as in text) — c) G2 ॰लोकान्, Ck. l r ś u ॰लोकम् (as in text) — d) T2 देह॰, Ck r ś u देव॰ (as in text)

21 b) Ś1 पुण्ये क्षीणे (by transp) K8 Da1 Dn1 (before corr) मर्त्यलोके, Ck r ś u ॰लोकं (as in text) — c) M1 एव हि त्रयी धर्म्यम्, Csp up एव हि त्रैधर्म्यम्, Cā k l n. r ś u एव त्रयीधर्मम् (as in text) M2 ॰प्रविष्टा, Cā k r ś u ॰प्रपन्ना (as in text) — d) T1 G2–4 गतागतिं, Cā g k l. n r ś u ॰गतं (as in text) G8 कामकामं, Ck l n. r ś u v ॰कामा (as in text)

22 a) K6 Ck अनन्याश्च विरक्ता मा, Cā g l. m n r ś u as in text — d) Ś1. 4 (m as in text) 6 ददामि, Ck. l n r ś u वहामि (as in text)

23 a) Da1 G8 येप्यन्यदेवता (G3 ॰न्यवैता, sic) भक्त्या, T1 G4 Cm ये त्वन्यदेवता भक्ता, Ck. l r ś u as in text — b) = Gītā 17 1^b Cf B 12 91 37^b — d) K1. 5 यजति विधि॰, K6 Ñ1 D6 Ck. l यजतेविधि॰, Cā g n r ś u as in text

24 a) K1 2 T1 ॰भूताना, Cā g k. l n ś u ॰यज्ञाना (as in text) — d) Ś3 चलंति, K2 न्यचति, Da1 D6 चवति, Cg चलते, Cā. k l n ś u च्यवन्ति (as in text)

26 c) D2 भक्त्यापहृत, Ck n r ś u भक्त्युप (as in text)

28 a) Ko D8 G8 -फलैरेव, Ck l n r ś u -फलै-रेव (as in text) — b) K1 Da1 Dn1 D1 8 M2 मोक्षसे (sic) — c) A few MSS सन्यास — d) Ś1 6 K1 2 6 D2 6 S (except M1) Cā उपेप्यसि, Ck. l. n r ś u उपै॰ (as in text)

संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८
समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ २९
अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३०
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१
मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ३२
किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

---

29 ^{a}) Cf. B 13 85 3^{a} K1 2 समूह; Da1 (before corr) संमोह, Cā k l m n r ś u समोऽह (as in text) — ^{b}) K0 द्वेपोस्ति, Ck r ś u द्वेष्योऽस्ति (as in text) T2 मत्प्रिय॰, Ck r ś u न प्रिय॰ (as in text) — ^{c}) D6 च, Cā. l r ś u तु (as in text)

30 ^{a}) = B 13 115 80^{c} — ^{d}) T2 G2 3 व्यवहितो, Cā k l n r ś u व्यवसितो (as in text)

31 ^{b}) Ś1. 6 K1 B Da1 D1 6 Cā kp नियच्छति, Ck n r ś u निगच्छति (as in text) — ^{c}) Ś3 5 Cg प्रतिजानेह, Cl n r ś u प्रतिजानीहि (as in text) — ^{d}) Ś1 3-6 K0 6 Cā k मद्भक्त॰, Cl n r ś u मे भक्त॰ (as in text) K1 प्रयच्छति (sic)

32 ^{a}) K5 व्युपाश्रित्य, Ck. n r ś u व्यपाश्रित्य (as in text) — 32^{bcd} = B 14 19 61^{bcd} — ^{d}) Cf Gītā 6 45^{d}, 13 28^{d}, 16 22^{d} B 12 217 30^{b}, 31^{b} D6 ते याति परमा गतिं, Cā k l n r ś u as in text

33 ^{a}) Cf B 14 19 62^{a} — ^{d}) D8 अनुचिंत्य, M4 इद प्राप्य, Cā k l n r ś u इम प्राप्य (as in text) M3 भजति, Cā l n r ś u भजस्व (as in text)

34 ^{ab}) = Gītā 18 65^{ab} — ^{c}) Cf Gītā 18 65^{c} Ś1 सत्य ते, D4 युक्त्वैव, D6 मुक्त्वैव, Ck. l. n r ś युक्त्वैवम् (as in text) — ^{d}) D5 6 T2 G2 3 M3 मत्परायण, Ck l n r ś ॰यण॰ (as in text) Ś1 प्रतिजाने प्रियोसि मे (= Gītā 18 65^{d})

Colophon om in Ś4-6 — *Sub-parvan* Ś1 K0. 2 5 Ñ1 B D (Da3 om) T1 G2-4 M3 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K2 D3 7 om उप॰), K6 श्रीमद्भगवद्गीताया, G1 गीताया K0 5 Ñ1 Da1 Dn D5 cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे, K6 D6 श्रीकृष्णार्जुनसवादे, T1 G4 परब्रह्मविद्याया सहितायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे, G2 ब्रह्मविद्याया परमहस्या श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसवादे — *Adhy name* Ś1 D2 3 भक्तियोग॰; K0 6 Dn T1 G2 4 Cś राजविद्याराजगुह्ययोग॰, K3 राजगुह्यराजयोग॰, K5 ब्रह्मविद्यायोग॰, Ñ1 D4 T2 G1 राजगुह्ययोग॰, B2 प्रकृतियोग॰, B3 प्रकृतिपुरुषयोग॰; B4 D5 राजविद्याराजगुह्य॰ (D5 ॰योग॰), D1 राजयोग॰, D6 आत्मनिर्णययोग॰, M2 श्रीकृष्णार्जुनसवाद — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M3 32, M4 33, T G 31 (as in text) — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0-3 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1-1 6-8 G2 3 M1 3 5 Cv 9 — *Śloka no* K1 3. 5 Da1 Dn D1 2 5 6 G2 34, K6 35

३२

श्रीभगवानुवाच ।

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १
न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३
बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ ४
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५
महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ ६
एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ७
अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८
मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ ९
तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ १०
तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ ११

अर्जुन उवाच ।

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १२ C 6 1216 B 6 34 12 K 6 34 12

32

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 K1 om the ref, but reads ॐ instead —[b]) = Gītā 18 64[b] —[c]) M8 तत्ते, Cā k l r ś u यत्ते (as in text) K1 प्रय°, K2 प्रेय°, D1 2 4 (by corr !) 8 T1 G4 M1 प्रियमाणाय, Ck l m n r ś u प्रीयमाणाय (as in text)

2 [b]) Ś1 (before corr) G2 M1 Ckp vp प्रभाव, Cā k.l m n r ś u v प्रभव (as in text) Ś0 Cā च, B2 नो, Cl n r ś न (as in text) —[d]) D6 हि, Cl r ś u च (as in text)

3 [d]) = 3 81 80[d], 118[d], 176[d], 82 4[d], 45[d], 54[d], 92[d], 135[d], 140[d], 83 21[d], 101[d], 198 53[d] B 12 97 13[d] B 13 26 44[d]

4 [a]) K1 2 Da1 G3 बुद्धि, Cā g k l m n r ś u बुद्धिर् (as in text) —[b]) Ś1 transp दम° and शम° —[c]) Cf B 12 227 73[d]

5 [a]) Cf 3 298 8[a] —[c]) Ś1 भाव (sic) —[d]) G3 एव, Cā k l n r ś u एव (as in text)

6 [a]) Cf 1 114 40[d] —[c]) Da1 (before corr) G2 मनसा, T2 मानवा, M2 मानुषा, Cā k l m n r ś u v मानसा (as in text) —[d]) G2 3 Ck एषा, Cl m n r ś u v येषा (as in text) G2 Cv ल्नोका, Ck l m n r ś u लोक (as in text)

7 [a]) K5 M2 एषा, Cā k l n r ś u v एता (as in text) —[c]) Ś0 K1 Cā [s]विकल्पेन, G1 8 Cr [s]विकम्प्येन, G2 [s]पिकपेन, Cu [s]प्रकपेन, Ck n ś ऽविकम्पेन (as in text)

8 [a]) Ś3 4 (sup lin as in text) 5 6 K6 Cā k अय, Cl. m n r ś u अहं (as in text) —[b]) Ś3 4 (marg) 5 6 K5 Cā k इत, Cn r s u मत्त° (as in text) —[d]) D2 °समस्थिता, Cā l n r ś u °समन्विता° (as in text)

9 [a]) Ñ1 D8 मद्गत (sic) —[b]) Ñ1 D8 बोधयत (sic) —[d]) Ś1 स्तोष्यति, D8 पुष्यंति, Cā k l n r ś u तुष्यन्ति (as in text) Ś1 3 4 (sup lin) 5 Cā k रमयति, Cl n r ś u च रमन्ति (as in text)

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १४
स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५
वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६
कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥ १७
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥ १८

श्रीभगवानुवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १९
अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ २०
आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ २१
वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२
रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ २३
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।

---

12 ^{a}) M1 3 6 transp ब्रह्म and धाम — ^{c}) = 3 192 21^{c} — ^{d}) Cf 3 187 54^{c}

13 ^{c}) Cf 2 4 8^{a} 3 13 43^{d}, 83 103^{a} B 9 49 24^{a} — ^{d}) Ś3-8 K6 D8 Ck मा, Cś मे (as in text)

14 ^{b}) Ś1 M4 यन्मा, Ś3-5 यन्मे, G3 य मां, M2 यं तां, Cl r ś u यन्मा (as in text) — ^{c}) T2 मे, Ck.l r ś u ते (as in text) K1 भक्ति, G3 Cv व्यक्त, Ck l n r s u व्यक्तिं (as in text) — ^{d}) Ś3-8 K6 Ck महर्षय, Cl r ś u न दानवा (as in text)

15 Ś6 om 15 — ^{a}) Cf 6 61 65^{b} — ^{b}) D2 वेत्सि, Ck l r ś u वेत्थ (as in text)

16 ^{b}) = 19^{b} Ś1 दिव्या आत्मविभूतय, Ś3-6 K6 Ck विभूतीरात्मन शुभा, Cā l r ś u as in text — ^{d}) G2 इमास्त्व, G3 (by corr) नित्य स, Ck.l r ś u इमास्त्व (as in text) M4 प्राप्य, Ck l r ś u व्याप्य (as in text) K6 Ñ1 D8 तिष्ठति, Cl r ś u °सि (as in text)

17 ^{ab}) Ś1 विद्यामहा (sic), Ś3 Ck विद्या महा, K3 D1 2 4 8 T1 G4 विंद्यामह, Cl.n r s u विद्यामह (as in text) K1 योगि त्वा, K8 Da1 D6 Cl r योगी त्वा, K5 Dn1 D2 योगिस्त्वा, Cā k lp n ś योगिंस्त्वा (as in text) Ś1 3-8 K6 Ck त्वामह, Cr ś u त्वा सदा (as in text) — ^{c}) D6 तेषु लोकेषु भावेषु, Ck l r s u as in text

18 ^{d}) D6 M4 मे मत, Ck.n r.s u मेऽमृतम् (as in text)

19 ^{a}) = 3 186 13^{a}, 203 3^{a} B 7 12 1^{a} B 12 160 5^{a}, 163 6^{c}, 340 18^{c} B 13 7 2^{a}, 50 2^{a} — ^{b}) = 16^{b} Ś1 3-6 K6 Ck विभूतीरात्मन शुभा (cf v l 16^{b}), Cl n s u as in text

20 ^{b}) B Da1 D1 Ck सर्वभूताशये (D1 °य) स्थित, Cā l n r ś u v as in text — ^{c}) K1 आद्यश्च, Ck.l n r ś u v आदिश्च (as in text) G2 M2 मध्यश्च, Ck n r s u v मध्यं च (as in text)

21 ^{b}) Cf 2 33 28^{d} Ś1 अहम्, Ck.l n r ś u रविर् (as in text) — ^{d}) Cf B 7 6 7^{a}

22 ^{a}) Cf B 13 14 323^{a} Ś1 3-5 K6 Ck °वेदो ह, Cl r s u °वेदोऽस्मि (as in text) — ^{d}) Ñ1 चेतना, Cā k.n r ś u चेतना (as in text)

23 ^{b}) K3 Dn1 (before corr) G2 °राक्षसा, Ck r s u °रक्षसाम् (as in text) — ^{c}) Cf 4 2 19^{d} B 7 6 5^{b} B 13 14 322^{b} — ^{d}) Cf 5 63 5^{b}

24 ^{a}) G3 पुरोधाना, Ck n r ś u पुरोधसां (as

सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ २४
महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ २६
उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ २७
आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८
अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९
प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥ ३०
पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१
सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२
अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३
मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४
बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५
द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।

C 6 1240
B 6 34 36
K 6 34 36

in text) D6 G2 3 मुख्याना, M2 मा मुख्य (by transp), Ck.r ś u मुख्य मा (as in text) —[c]) Ś8 Ck सेनान्यामप्यह, Cn r ś u सेनानीनामह (as in text) —[d]) Cf B 14 43 7[b] K2 सागर, Ck l r ś u सागर (as in text)

25 [b]) Ś8 K6 अपि, Cā l r ś u अस्मि (as in text) —[c]) Ś1 3–5 K6 Ck °यज्ञोहं, Cr s u °यज्ञोऽस्मि (as in text) —[d]) Ś6 K1 5 D6 Cā हिमाचल, M4 हिमालय, Ck r s u हिमालय (as in text)

27 [a]) Some MSS उच्चैश्र° —[c]) Cf 4 2 14[b] Ś1 K6 ऐरावण, Cl r s u ऐरावत (as in text) —[d]) D6 नराधिप, T3 नरोत्तम, Cr ś u नराधिपम् (as in text)

28 [a]) Cf 4 2 13[a] Ś1 वज्रो, Cr ś u वज्र (as in text) —[c]) Ś1 Cā प्रजनस्यास्मि; M4 प्रजनेष्वपि, Ck l n r ś u प्रजनश्चास्मि (as in text)

29 [a]) G2 °श्चापि, Cs u °श्चास्मि (as in text) —[b]) Cf B 9 47 10[d] B 13 85 123[d] —[d]) Ś1 4 D8 सयमिनाम्, Ckp सयच्छताम्, Cā k.n r s u सयमताम् (as in text)

30 [a]) Some MSS प्रह्लाद° —[b]) G1 कालयताम्, Cā k.n r ś u कलयताम् (as in text) —[d]) Cf B 13 14 322[c]

31 [a]) Ś1 4 K1 D6 8 Cā पवन (K1 °ना) प्लवताम्, M4 °न पतताम्, Cn r ś u पवन पवताम् (as in text) —[d]) A few MSS श्रोतसाम्

32 [a]) G1 स्वर्गाणाम्, Cā l n r ś u सर्गाणाम् (as in text) —[b]) M2 मध्यश्, Cl n r ś u मध्य (as in text)

33 [b]) K1 D2 8 द्वद्व (sic) (for द्वद्व) —[d]) Dn1 °मुख, Cn r ś u °मुख (as in text)

34 [a]) Ñ1 चास्मि, Cā n r ś u चाहम् (as in text) —[c]) Dn1 कीर्ति श्री, D8 कीर्तिश्री, Cl r ś u कीर्ति श्रीर् (as in text) —[d]) B1 transp स्मृति and धृति Da1 G2 3 धृतिक्षमा (G3 °मा), Dn1 D6 धृति क्षमा, Cr s u धृति क्षमा (as in text)

35 [a]) Ñ1 बृहत्सामस्, Cl n r ś u °साम (as in text) M3 कथा, Cr s u तथा (as in text) —[b]) Cf B 14 44 7[a] — K1.2 om (hapl) 35[c]–36[b] —[c]) Ñ1 °शीर्षोस्मि, Cā l ś u °शीर्षोऽहम् (as in text) — Ñ1 (*sec m* within parenthesis, om line 2) ins after 35 K5 D8 (*marg sec m*, om line 2, with the remark "त्यक्त च") ins after 38

101* ओषधीना यवश्चास्मि धातूनामस्मि काञ्चनम् ।
सौरभेयो गवामस्मि स्नेहानां सर्पिरप्यहम् ।
सर्वासा तृणजातीना दर्भोऽह पाण्डुनन्दन ।
[(L 3) Ñ1 सर्वेषा (for सर्वासा)]

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ३६
वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७
दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८
यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९
नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४०
यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवम् ॥ ४१
अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

36 K1 2 om 36^{ab} (cf v 1 35) — ^{a}) G2 चल°, Cā k l r ś u छल° (as in text) — Ś0 (but not Cā 1) om (hapl) 36^{bc} — ^{b}) = Gītā 7 10^{d} — Ś1 reads 36^{cd} in marg

37 K2 om (hapl) 37^{b}–38^{a} — ^{c}) Ś1 D6 अस्म्यह, Cl r ś u अप्यह (as in text) — ^{d}) Ś1 5 K1 D2 3 उशना°, Cl n i ś u उशना (as in text)

38 K2 om 38^{a} (cf v 1 37) — ^{b}) Dn1 D6 8 नीतिरश्मि (sic) G2 जिगीर्षता, M6 जिहीर्षता, Cā k n r ś u जिगीषताम् (as in text) — ^{d}) K1 ज्ञानमताम्, Cā r ś u °वताम् (as in text) — After 38, K6 D3 (*marg sec m*, om line 2) ins 101*

39 ^{a}) M2 मच्चापि (sic) — ^{b}) Ś1 5 Ck तद्बीजमहम्, Cā r s u बीज तदहम् (as in text) — ^{c}) T2 M1 5 तदस्मि, Cā k l n r ś u तदस्ति (as in text) K1 corrupt, D6 य स्याद्, M3 5 यस्मान्, Cā m r ś u यत्स्यान् (as in text) — ^{d}) Ś0 Cā मम भूत, D6 भावभूत, Cl m n r ś u v मया भूत (as in text)

40 ^{a}) K6 शुभ, Ck r ś u मम (as in text) — ^{d}) Da1 विभूतिर्, D6 विभूति, Ck n r ś v विभूतेर् (as in text)

41 ^{c}) Ś1 4–6 K0 6 Ck °गच्छेस्त्व, Cn r s u °गच्छ त्व (as in text)

42 ^{a}) Ś1 5 K0 6 G2 Ck बहुनोक्तेन, D8 बहुनैकेन, Cā g l m r ś u बहुनैतेन (as in text) — ^{b}) Ś1 3–6 K0 1 6 Da1 Dn D1 2 6 T1 G3–4 M1 Cā k r ज्ञानेन, Cl m ś u ज्ञातेन (as in text) — ^{d}) Ś8 Cg जगत्स्थित°, (by transp), K0 स्थित जगत्, Cā k l r ś u स्थितो जगत् (as in text) Cn cites स्थित°

Colophon om in Ś1–6 — *Sub-parvan* Ś1 K0 3 5 Ñ1 B Da1 Dn D1–6 8 T G2–4 M2 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K3 श्रीभगवद्गीता, K6 श्रीभगवद्गीतायां, D7 भगवद्गीतासु, G1 गीतायां K0 5 Ñ1 B3 Da1 Dn D1–6 T2 cont ब्रह्म(T2 परब्रह्म)विद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G2 परब्रह्मविद्याया परमरहस्या श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy name* Ś1 महापुरुषविभूतियोग, K0–3 5 Ñ1 B3 4 Da1 Dn D1–7 T2 G1 Cś v विभूतियोग°, K6 शुभदिव्यविभूतियोग, B2 योग°, D8 विभूतिपुरुषयोग°, T1 G4 विभूतिविस्तरयोग., G3 भवद्विभूतियोग, M2 विभूतिविस्तर° — *Adhy no* (figures, words or both) D. 30, T G 32 (as in text), M2 33, M4 34 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0–3 5 6 B Da1 Dn D1–4 6–8 G2 3 M1 3 5 Cv 10 — *Śloka no* Ś1 (by corr) K1 3 Da1 Dn D1 2 5 6 42, K5 G2 43

३३

अर्जुन उवाच ।

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १
भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २
एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४

श्रीभगवानुवाच ।

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५
पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६
इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७
न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८

C 6 1254
B 6 35 8
K 6 35 6

33

☞ K4 Da2 om. this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 ^{b}) K1 °सज्ञिक, Ck l n r ś सज्ञितम् (as in text) — ^{c}) M4 यत्स्वयोक्त, Ck l n r ś u यत्त्व योक्त (as in text)

2 ^{a}) Cf B 12 222 29^{d}, 250 19^{b}, 320 108^{d} Ś1 G M4 5 भवात्ययौ, G2 M4 5 °व्ययौ, Ck प्रभवाप्ययौ (hypermetric), Cl n r ś u भवाप्ययौ (as in text) — ^{b}) K1 M8 श्रुतो (sic) Ś1 3–6 Da1 D2 3 6 M2 4 Cā k विस्तरतो, Cl n r ś u विस्तरशो (as in text) — ^{c}) = 3 186 128^{a} — ^{d}) K1 3 Ñ1 Dn2 D6 महात्म्यम् (sic) — After 2, K1 *repeats* 1^{cd}

3 G3 om (hapl) 3–4 — ^{a}) = 5 165 7^{c} B 13 55 30^{a} T2 M1 5 यथातत्त्वम्, Ck r ś u यथात्थ त्वम् (as in text) — ^{b}) Ś1 3–5 Ko Dn1 D3 8 G2 M4 Ck परमेश्वर, T2 पुरुषोत्तम, Cn r ś u परमेश्वर (as in text) — 3^{cd} = (var) B 14 55 3^{cd} — ^{d}) K1 2 D6 ऐश्वर्यं, Cā k l n i ś u ऐश्वर (as in text) B2 परमेश्वर, G2 पुरुषोत्तम, Ck l n r ś u त्तम (as in text)

4 G3 om 4 (cf v l 3) — ^{b}) T2 इह, Ck l n r s इति (as in text) — ^{c}) Ś1 3–6 K6 Cā k योगीश्वर, Cl n r ś u योगेश्वर (as in text)

5 ^{b}) = 1 1 179^{b}, 33 23^{b} 2 9 4^{d}, 45 20^{b} 3 93 18^{d}, 170 34^{d} 4 52 4^{d} 5 54 45^{b}, 149 76^{d} 6 10 36^{b}, 16 28^{d} B 7 16 5^{d}, 26 33^{b} B 8 19 5^{d}, 24 36^{d} B 9 10 67^{b}, 19 28^{b} B 10 6 9^{d}, 7 27^{d} B 11 24 25^{b} B 12 284 36^{d}, 313 15^{d} B 13 14 405^{d}, 26 64^{d} B 14 34 8^{d}, 56 17^{d} etc ("epic tag") — ^{d}) Da1 (before corr) G8 °वर्णकृतीनि, D6 °वर्णकृतानि, Ck n r ś u वर्णाकृतीनि (as in text)

6 ^{a}) G2 रुद्रा (sic) — ^{c}) Ñ1 (before corr) °पुण्यानि, D6 T2 M4 (also as in text) Cl °रूपाणि, Cā k n r ś u पूर्वाणि (as in text) — ^{d}) Ś1 3 4 (*sup lin* as in text) 5 K6 पांडव, Cś u भारत (as in text)

7 ^{a}) Ś1 G3 सर्वं, Ck l n r ś u कृत्स्नं (as in text) — ^{b}) K1 2 [आ]दि (sic) — ^{d}) K2 चान्य, Cā k l n r ś u चान्यद् (as in text)

8 ^{a}) Ś1 M2 न च, Ko Da1 Dn1 न तु, K1 न त्व, Cl r ś u न तु (as in text) Ś1 4 Ck शक्य सि, Ś4 (marg) K6 शक्यासि, B3 शक्यते, Da1 D4 (by corr) T1 G1 3 4 M1–4 Cr शक्यसे, T2 G3 द्रक्ष्यसे, Cl n ś u शक्यसे (as in text) — ^{b}) D6 एतेनैव, G3 मनोनैव (sic), Cā k l n ś u अने नैव (as in text) K1 सुचक्षुषा, Cl r s u स्वचक्षु- षा (as in text) — ^{c}) Ś1 ददानि, Ck l r ś u ददामि (as in text) K3 रूप, Ck l r s u चक्षु-

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९
अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १०
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११
दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३
ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४

अर्जुन उवाच ।

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५
अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं
पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८

(as in text) — ^{d}) = Gītā 9 5^b B1 D5 Ck रूपम्, Cā l n i ś u योगम् (as in text)

9 ^{a}) G3 एवमुक्त्वा महाराज, M5 6 एवमुक्त्वाम्रतो राजन्, Cl n r ś u as in text — ^{b}) Ś1 8–6 Ko 1 6 °योगीश्वरो, Cl m n r ś u °योगेश्वरो (as in text)

10 ^{d}) Ś1 K2 दिव्यानीको° (sic)

11 With 11^{ab}, cf B 13 107 104^{ab}, 129^{cd} — ^{a}) Cf 1 114 43^a, 211 9^c 5 120 2^a B 12 148 11^c B 15 32 16^c, 33 23^c Ś1 8–6 Ko-2 6 दिव्यमालांबर°, Cr ś u °माल्या° (as in text) Cl cites अम्बर — ^{c}) Ś1 विष्णुम्, Ck r ś u देवम् (as in text) — ^{d}) = B 7 149 30^d

12 ^{a}) M5 दिव्य, Ck m n ś u दिवि (as in text) — ^{c}) K3 D1–8 M2 भा (sic) G3 सूर्याद्, Ck ś u सा स्याद् (as in text)

13 ^{d}) T2 तथा, Ck i s तदा (as in text)

14 ^{c}) = B 14 8 32^a Ś1 विष्णु, Cr ś u देव (as in text)

15 ^{b}) Ś1 2 भूतविशेषसगान्; G3 भूतमशेषसघान्, Ck l n r ś u °विशेषसघान् (as in text) — ^{d}) Ś1 8–5 (Ś1 5 sup lin) 6 Ko G3 Ck r दीप्तान्, T1 G4 सघान्, Cn ś u दिव्यान् (as in text)

16 ^{b}) S6 Ko 2, 3 D (Da2 om) M5 Cr u त्वा, Cś त्वा (as in text) — ^{c}) K1 तवाद्य, Cm n r ś u तवादिं (as in text) — ^{d}) G3 सर्वेश्वर, Cā r ś u विश्वेश्वर (as in text) Ś1 5 Ko-3 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1 3 4 6 7 T2 G2 M2 5 विश्वरूप, Cā r ś u विश्वरूप (as in text)

17 ^{a}) Cf 46^a B 13 14 387^a — ^{c}) Ś1 5 K6 T G2 M1 3–5 त्वा, Cr ś u त्वा (as in text) Ś1 K1 Ñ1 D2 T2 G2 3 Cr दुर्निरीक्ष, Cn ś u °रीक्ष्य (as in text) — ^{d}) = (var) 1 83 8^b

18 ^{b}) = 38^b — ^{c}) Cf B 12 335 5^d S3–6 Cā g k सात्वत°, K1 शश्वत°, Cn r ś u शाश्वत° (as in text) ꕥ Cā सदिति ब्रह्मनाम। तद्विद्यते यस्मिन्निति सत्वान् परमेश्वर। स देवता येषां ते सात्वता ब्रह्मविदस्तेषां धर्मस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानस्य गोप्ता। ꕥ — ^{d}) K2 पुरुप (sic)

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९
द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २०
अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१
रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा
वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२
रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥ २३
नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥ २४
दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५
अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६

C 6 1272
B 6 35 26
K 6 35 26

19 [a]) Cf 5 69 6[b] — [c]) Ś1 4 6 K0 6 S (except M2) त्वा, Ck l n r s u त्वा (as in text) — [d]) Ñ1 (marg) विश्वमनतरूप, Cn r ś u विश्व मिद तपन्तम् (as in text)

20 [b]) Ś1 व्याप्तास्, Ck m n r ś u व्याप्त (as in text) — [c]) Ś1 2–5 K0 Ck रूपमिद (K0 °मुग्र) तवेदग्, Ś? K1–3 6 Da1 Dn D1–5 7 8 S Cn r u रूपमुग्र तवेद (G1 °देव), Dc रूपमुदग्ररूप तवेद (hypermetric), Cś रूपमिद तवोग्र (as in text)

21 [a]) Ś1 0 K1 3 6 Ñ1 B1–3 Da1 Dn1 D1–3 6 Ck r u त्वा, Cn ś त्वा (as in text) Cup त्वा + असुरसघा — [b]) Ś1 (sup lin as in text) घृणति, Ck n r ś u गृणन्ति (as in text) — [c]) Ś? स्वस्तीत्यचोक्त्वा (sic) Ś1 3 4 6 K1 2 6 Ck स्वस्तीति चोक्त्वैव महर्षिसघा°, Cr ś u as in text — [d]) S (except M2) त्वा, Ck ś त्वा (as in text)

22 With 22[a'], cf B 13 158 34[ab] — [a]) Cf 5 29 14[b] B 16 4 25[b] — [b]) K0 विश्वे देवा, Cś u विश्वेऽश्विनौ (as in text) Cn cites विश्वे — [c]) = B 7 163 34[a] D6 M? गधर्वयक्षा सुर°, Cn ś u as in text — [d]) N (Ś2 missing, K4 Da2 om) G1 M3 6 Ck n r त्वा, C? u त्वा (as in text) Cś cites विस्मिता एव (om च?)

23 G1 om 23[c]–24[b]

24 G1 om 24[ab] (cf v l 23) — [a]) Ś1 °वक्त्र, Cr s u °वर्णं (as in text) — [c]) Ś1 8 6 K? 8 6 6 Da1 Dn D1 6–8 S Ck n त्वा, Cr ś u त्वा (as in text)

25 K2 om (hapl) 25[c]–27[b] — [d]) = 45[d] Ś1 K1 देवीश, Cr ś u देवेश (as in text)

26 K2 om 26 (cf v l 25) — [a]) Ś1 8–? K6 सर्वे, Ś6 Da1 D4 T G1 2 M Cu च त्वा, G3 हि त्वा, Cś च त्वा (as in text) — [b]) Ś1 4 ? K5 6 G1 M1 सर्वे, Cr ś u सर्वे (as in text)

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७
यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥ २८
यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोका-
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९
लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता-
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥ ३०
आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥ ३१
श्रीभगवानुवाच ।
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२
तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व

---

27 K2 om 27^{ab} (cf v l 25) — After 27^{ab}, Ś1 ins

102* सहस्रसूर्यात*सनिभानि
तथा जगद्ग्रासकृतक्षणानि ।

— [c]) T3 विलग्नो, G8 विमग्ना, Cr ś u विलग्ना (as in text) D6 दशनातराले, Cr ś u °नान्तरेषु (as in text) — After 27, S1 8-5 K6 D8 Ck ins

103* नानारूपै पुरुषैर्वध्यमाना
विशन्ति ते वक्त्रमचिन्त्यरूपम् ।
यौधिष्ठिरा धार्तराष्ट्राश्च योधा
शस्त्रै कृत्ता विविधै सर्व एव ।
त्वत्तेजसा निहता नूनमेते [5]
तथा हीमे त्वच्छरीर प्रविष्टा ।

[(L 1) Ś8 5 वाध्य°, Ś4 K6 योध्य° (for वध्य°) — (L 5) Ś1 5 निहिता, K6 Ck विहता, D8 [अ]भिहता (for निहता) K6 नूनमेव (for °मेते) — (L 6) Ś8 D8 त्वच्छरीरे, K6 त्वच्छरीर-]

28 [b]) Ś1 विशति; Ś8 व्रजति, Cś u द्रवन्ति (as in text) — [c]) Ś1 नरदेवलोका, Cl ś u नरलोक वीरा (as in text) — [d]) Ś1 8-6 K5 6 B °ण्यभितो ज्वलति, Ś4 5 (both marg) °ण्यभितो व्रजति, D4 (m as in text) °णि समृद्धवेगा°, Cn r ś u °ण्यभि विज्वलन्ति (as in text)

29 [a]) T2 G2 3 प्रदीप्त, Cn r ś u प्रदीप्त (as in text) — [b]) Ś1 6 समिद्धवेगा, Cś u समृद्ध° (as in text) — [d]) Ś1 5 (*sup lin* as in text) समिद्ध°, K2 समृद्धि°, Cl s u समृद्ध° (as in text)

30 [b]) Ñ1 T2 G1 समन्तान्, Ck n r ś u समग्रान् (as in text) — [d]) Ś1 4 (*sup lin* as in text) 5 6 K6 M8 5 प्रपतति (by metathesis), Ck n r s u प्रतपन्ति (as in text) Ś1 5 K6 2 8 6 Ñ1 M1-3 5 विष्णो, Cl n ś u विष्णो (as in text)

31 [a]) D8 भग(ग marg)वान्, Ck l n r ś u भवान् (as in text) — [b]) D3 देवेशवर, Ck l r ś ते देववर (as in text) — [c]) K1 विज्ञातम्, Ck l n r s u विज्ञातुम् (as in text) — [d]) Dn1 च, Cg ś u हि (as in text)

32 [a]) Ś1 8-6 Cā k प्रवृद्धान्, Cm n r ś u प्रवृद्धो (as in text) — [b]) D6 इत, Ck l m n r ś u इह (as in text) — [c]) Ś1 ऋते त्वदेते, Ś5 K6 B1-8 Ck r ऋतेपि त्वा, Cā l n ś u ऋतेऽपि त्वा (as in text) Ś6 भवति, Ck l m n r ś u भविष्यन्ति (as in text)

33 [a]) Ś4 (*sup lin*) भजस्व, Cr ś u लभस्व (as

जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३
द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४
संजय उवाच ।
एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५
अर्जुन उवाच ।
स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥ ३६
कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७
त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८
वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं

C 6 1286
B 6 35 40
K 6 35 40

---

in text) — c) K5 मयैव ते, Da1 G2 मयैवेते, M4 मयैवैता, Cr ś u मयैवैते (as in text) Ś1 D8 निहिता°, Cr ś u निहता° (as in text) D3 मर्वमेव, Ck r ś u पूर्वं° (as in text)

34 b) Ś3–6 Ck लोकवीरान्, K0 वीरमुख्यान्, K1 2 G8 Cu योधमुख्यान् (for योधवीरान्) — c) Da1 हतास्त्व, Cl r ś u हतास्त्व (as in text) G2 8 (before corr) व्यतिष्ठा, Cn r ś u व्यथिष्ठा (as in text)

35 c) Cup cites एव + अह

36 c) Ś4 (sup lin as in text) 6 भूतानि, Ck l n r ś भीतानि (as in text)

37 a) Ś3 Ck कस्माच्चैते, Cl m n r ś u कस्माच्च ते (as in text) Ś3 4 (by corr sec m) 5 K6 Ck नमेयुर्, Cn r ś u नमेरन् (as in text) — b) D8 T2 M2 ह्यादि°, Ck n. r ś u ऽप्यादि° (as in text) — d) Ś4. 5 M2 सदसत्त° पर, Ś6 सदसतो° पर, Ck l m n r ś u सदसत्तत्पर (as in text)

38 b) = 18b — c) Ś4 परम, Cl n r ś u च पर (as in text) — d) Ś1 इद समस्तं, Ś3–6 B4 Da1 D4–6 8 T2 G1 2 M2 5 अनंतरूप, B1 °माद्य, Cn r s u °रूप (as in text)

39 After 39ab, S1 3–6 K6 D8 Cā ins

104* अनादिमानप्रतिमप्रभाव
सर्वेश्वर° सर्वमहाविभूते ।

[(L 2) D8 °विभूति, Cā विभूते (as above)]

40 a) S6 च, Cn ś u ते (as in text) — b) K8 M4 सर्वे, Ñ1 सर्व°, Cl n ś u सर्व (as in text). — After 40ab, Ś1 3–6 K6 D3 Ck ins

105* न हि त्वदन्य° कश्चिदपीह देव
लोकत्रये दृश्यतेऽचिन्त्यकर्मा ।

[(L 1) Ś4 (orig) 6 K6 D8 कश्चिदस्तीह]

— c) S1 3 4 °वीर्योमित, Ś6 वीर्यामृत°, Cn r ś u °वीर्यामित° (as in text) — d) K6 व्याप्नोपि सर्वं च,

सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४०

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथ वाप्यच्युत तत्समक्षं
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२

पितासि लोकस्य चराचरस्य
त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो
लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः

Cl n r ś u सर्वं समाप्नोषि (as in text) D6 8 सर्वं, Ck n r s u सर्वं (as in text)

41 [a]) Ś1 3 यदुक्तो, D8 यथोक्त, Cl n r ś u यदुक्त (as in text) — [b]) Ś1 4 (*sup lin*) Cā स खेति च, Ś8-6 सखे च, Ck l n r s u सखेति (as in text) — [c]) K2 Ck अजानतो, Cl n r ś u अजानता (as in text) Ś1 5-6 Ko 6 B4 D3 Cśp up तवेम, Cn r s u तवेदं (as in text) — [d]) K1 प्रणवेन (sic) D6 T2 Cn चापि, Cr s u वापि (as in text)

42 [a]) D1 6 S (except M2 6) यच्चापहा°, Cr n s u यच्चावहा° (as in text) M4 [ऽ]पि, Cl n r ś u ऽसि (as in text) K1 यश्चावहासार्थेनमस्कृतोसि — [c]) Ś4 (*sup lin*) 6 Cā सत्समक्ष, Ck मत्समक्ष, Cn r ś u तत्समक्ष (as in text) — [d]) D6 कामये (sic) S1 ईशमीड्य (cf 44[b]), D2 M8 4 अप्रमेय, Cn अप्रमेय°, Cr ś u अप्रमेयम् (as in text)

43 [a]) K1 पितास्य, G3 पिता हि, Cl n r ś u पितासि (as in text) — [b]) M3 त्वमद्य, Cr ś u त्वमस्य (as in text) Ś3 4 Ko 6 Ck विश्वस्य, Cr ś u पूज्यश्च (as in text) — [c]) Ś6 [अ]धिक° (submetric), B4 D2 [अ]प्यधिक°, M4 [अ]भ्यधिक, Ck r ś u [अ]भ्यधिक° (as in text) Ś1 6 कुतो नु, Ck r ś u कुतोऽन्यो (as in text) — [d]) Ś1 3 4 (*sup lin*) 5 6 Ko 2 3 5 6 B3 Da1 Dn D1-3 5 T G3 4 °प्रभाव, Ś4 (orig) °स्वभाव, Cr ś u °प्रभाव (as in text)

44 [a]) G3 काम, Cn r s u काय (as in text) — [b]) Ś1 T1 G4 अप्रमेय; Ś3 ईशमीड्य, Da1 ईड्य मीशं (by transp), Cn r ś u ईशमीड्यम् (as in text) Cl cites ईश — [d]) Ś1 3-6 K6 प्रियस्यार्हसि, D1 (m as in text) प्रियाया इव, Cl r ś u प्रियाया र्हसि (as in text) Ś6 सोढुमर्हन्, Cl r s u देव सोढुम् (as in text) Cl cites सोढु — After 44, Ś1 3-6 K6 D3 Cā k ins

106* दिव्यानि कर्माणि तवाद्भुतानि
पूर्वाणि पूर्वेऽप्यृषय स्मरन्ति ।
नान्योऽस्ति कर्ता जगतस्त्वमेको
धाता विधाता च विभुर्भवश्च ।
तवाद्भुत किं नु भवेदमह्य [5]
किं वाशक्य परत कीर्तयिष्ये ।
कर्तासि सर्वस्य यत स्वयं वै
विभो तत सर्वमिद त्वमेव ।
अत्यद्भुत कर्म न दुष्कर ते
कर्मोपमान न हि विद्यते ते । [10]
न ते गुणानां परिमाणमस्ति
न तेजसो नापि बलस्य नर्द्धे ।

[(L 2) Ś6 पूर्वे ऋषय°, K6 पूर्वा ऋषय, Ck पूर्वेऽप्यृषय (as above) D3 वदति, Ck स्मरन्ति (as above) — (L 4) Cā k cite धाता and विधाता — (L 5) Ś4 न (for नु) — (L 6) Ś6 पुरत°, Ck परत° (as above) — (L 8) D3 ततो जगत्कृत्स्नमिद त्वमेव — (L 12) Ś4 तेजमा (for तेजसो) Ś1 नत्न्वे (sic), Ś6 ऋद्धे (for नर्द्धे)]

On the other hand, Ñ1 ins after 44

107* इमानि कर्माणि तवाद्भुतानि
कृतानि पूर्वे मुनयो वदन्ति ।
न ते गुणानां परिमाणमस्ति
न तेजसश्चापि बलस्य विष्णो ।
[Cf lines 1, 2, 11, 12 of 106*]

प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥ ४४
अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूपं
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५
किरीटिनं गदिनं चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६

श्रीभगवानुवाच ।

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं
रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७
न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८
मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं
तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९

संजय उवाच ।

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५०

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१

श्रीभगवानुवाच ।

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२
नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । C 6 1299 B 6 35 53 K 6 35 53

---

45 [c]) B1 दिव्यरूप, Cup देवरूप, Cl n r ś u देव रूप (as in text) — [d]) = 25[d]

46 With 46[a], cf 17[a] — [b]) Ś1.6 T2 G2 3 M3-5 स्वा, Cl r ś u त्वा (as in text) — [c]) K6 भुजद्वयेन, Cl n r ś u चतुर्भुजेन (as in text) — [d]) K0 विश्वमूर्तें (sic)

48 [a]) Ś1.8 4 (*sup lin*) 5 6 Ck °ज्ञाधिगमैर्, Cn ś u °ज्ञाध्ययनैर् (as in text) — [c]) Ś1 8 4 (also as in text) 5 K0 6 B3 Ck 1 एवरूप, Cn r ś u °रूप (as in text) Ś1 शक्यते मा, Ś8 4 (marg) 5 K0 6 Ñ1 B8 D6 8 T2 G1 M2 4 शक्यमह, B1 द्रष्टुमहं, B2 शक्योह, B4 शक्यस्त्वह, D2 शक्यतेह, C3 l n r ś u शक्य अह (as in text) Ś1 6 त्रिलोके, M4 न लोके, Cl n r ś नृलोके (as in text) — [d]) K1 D6 G3 Ck दृष्ट, B1 शक्य, Cl n r ś u द्रष्टु (as in text)

49 [a]) K1 न च, Cn r ś u मा च (as in text) Ś1 8 4 (marg, orig deleted) 5 6 विमूढता मूढ्, Cn r s u विमूढभावो (as in text) — [b]) Ś8 4 (marg, orig deleted) 5 6 Ck घोरमुग्र, Cn r ś u °मीदृङ् (as in text) — [c]) G8 व्यपेतभीत°, Cn s u व्यपेतभी° (as in text)

50 [d]) M4 काम्य°, Cl n r ś u सौम्य° (as in text)

51 [a]) Da1 दृष्ट्वैव, Cr ś u दृष्ट्वेद (as in text) — [b]) D6 G8 मौम्य, Cl r ś u सौम्य (as in text) — [d]) Ś5 Da1 (by corr) D3 G8 गता (sic)

52 [a]) Ś4 (before corr) G8 सुदर्शनम्, Ś4 (after corr !) दुर्दशनम्, Ck l r s u सुदुर्दर्शम् (as in text) — [d]) G8 नित्य वदनकाक्षिण°, M8 नित्यदर्शन°, Ck l n r ś u as in text

53 Ś6 om. 53 — [b]) D8 दानैर् (submetric !),

शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४
मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

अर्जुन उवाच ।
एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १
श्रीभगवानुवाच ।
मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २
ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४
क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५

Cr ś u दानेन (as in text) — c) K1 2 दृष्टं (sic) — d) K1 ये यथा; B4 मा तथा, Ck r ś u मा यथा (as in text) Cl cites मा

54 a) Ñ1 शक्यम्, Ck l n r s शक्य[] (as in text) — b) Ś1 8–5 K6 ह्यहम्, D1 8 त्वहम्, Ck l n r ś अहम् (as in text)

Colophon om in Ś4–6 K8 — *Sub-parvan* Ś1 K0 5 Ñ1 B1–8 Da1 Dn D1 2 4 8 T G2–4 M2 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु, K2 5 D8 श्रीभगवद्गीतासु (K5 °या), G1 गीताया K0 5 Ñ1 Da1 Dn D4–6 T2 cont ब्रह्म (T2 परब्रह्म) विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे (D5 om श्रीकृष्णा°); K6 श्रीकृष्णार्जुनसवादे, G2 परब्रह्म विद्याया परमहस्यां श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसवादे — *Adhy name* Ś1 K0 2 5 6 B2–4 Dn D1 2 6–8 Cś विश्वरूपदर्शनं (some MSS °न), Ñ1 D4 T G1 4 विश्वरूपदर्शनयोग, Da1 विभूतियोगविश्वरूपं; D3 विश्वरूपीय, D5 श्रीकृष्णविश्वरूपदर्शन, G3 भगवद्विश्वरूप दर्शनयोग, M2 विश्वरूपप्रदर्शनं — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M2 34, T G2–4 33 (as in text), M4 35 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0–2 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4 6–8 G1–3 M1 8 5 Cv 11 — *Śloka no* K1 8 5 Da1 Dn D1 2 5 G2 55

34

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 b) Ś1 Da1 भक्त्या, Ck l m n r ś u भक्तास् (as in text) — c) K1 चापि क्षरम् (sic) — d) G2 8 तेषा को योगवित्तम, Ck n r ś u as in text Cl cites तेषा के युक्ततमा

2 b) = Gītā 9 14d — d) K0 युक्ततमो (sic) D6 ते मे युक्ता समा मता, Ck n r ś u as in text

3 b) K6 Ck मामुपासते, Cl m n r ś u पर्यु° (as in text) — c) K2 सर्वत्रागमचिन्त्य (sic)

4 a) = B 14 19 36a B 15 19 16c cf 1 110 27a B 15 37 31a — d) = Gītā 5 25d (q v)

5 b) Ś4 (*sup lin* as in text) K5 सर्वत्राव्यक्तचेतसा, Ck l m n r ś u as in text — d) Ś1 8–6 Cā k देहभृद्भिर्, Cn r ś u °वद्भिर् (as in text)

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६
तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि नचिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७
मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १०
अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११
श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२
अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ C 6 1317 B 6 36 16 K 6 36 16

---

6 ^{a}) Ś1 transp सर्वाणि and कर्माणि — ^{b}) Cf Gītā 18 57^{b}

7 ^{b}) T2 G3 मृत्यु ससार° (sic)

8 Ś1 reads 8^{cd} in marg — ^{c}) Ś1 3 4 (marg) 5 6 Cā k नि(Ś6 वि)वत्स्यसि त्वं, Cl n r ś u निव सिष्यसि (as in text) — ^{d}) D1 धनजय, Cn ś u न सशय (as in text) Ś1 3-6 K6 D5 Cā k योग मुत्तममास्थित

9 ^{a}) Ś1 (marg) 3-6 K6 D5 Ck अथावेशयितु चित्त, Cl n r ś u as in text — ^{b}) T2 अशक्नोषि (sic) D2 स्थित, Ck.l r ś स्थिरम् (as in text) D8 (by transp) मयि शक्नोषि न स्थिरं — ^{d}) M2 मामिहाप्तु, Cā k l n r s u मामिच्छाप्तुं (as in text)

10 ^{a}) Ś1. 3 6 Ck सन्, Ś6 Cā त्व, M5 हि, Cl r ś u ऽसि (as in text) — ^{d}) Ś1 मुक्तिम्, Cā k. n r ś u सिद्धिम् (as in text)

11 ^{b}) Ñ1 T2 M3 5 उद्योगम्, Cā k l n r s u मद्योगम् (as in text) Ś1 3 4 6 K6 Da1 D3 Cā.k आस्थित ; Cl r ś u आश्रित (as in text) — ^{c}) = Gītā 18 2^{c} — ^{d}) Ś1 K6 यतात्मवाक्, D1 जितात्मवान्, Ck n r ś यतात्मवान् (as in text)

12 ^{a}) G3 श्रेयोभि, Cg k m n r ś u v श्रेयो हि (as in text) — ^{d}) Ś3-6 Cā k अनतरा, K6 निर तरा, Ckp l m n r s u अनन्तरम् (as in text)

13 ^{a}) T2 अचेष्टा (sic) — ^{b}) K6 D6 वरुण (sic) D2 आत्मवान्, Ck r ś एव च (as in text) — ^{c}) = Gītā 2 71^{c} (q v) — ^{d}) Cf B 12 297 36^{c} D6 क्षम (sic)

14 ^{b}) D8 जितात्मा, Ck l n r ś u यतात्मा (as in text) — ^{c}) = Gītā 8 7^{c} — ^{d}) = 16^{d} K2 6 B Da1 Dn D1 8 मे भक्त:, Ck l n r ś u मद्भक्त (as in text) D6 यो भक्त स च मे प्रिय

15 With 15^{ab}, cf B 14 46 41^{ab} — ^{a}) Cf 3 29 22* B 12 262 24^{a}, 30^{a}, 31^{a} — ^{b}) Ś6 लोकादुद्विजते, Cl n r ś u लोकान्नोद्विजते (as in text) Ś6 न य, Dn1 D2 8 तु य, D6 हि स, Cl n r ś u च य (as in text) — ^{c}) Ś1 4 (m as in text) हर्षामर्षभयक्रोधैर्, Ś6 हर्षामर्शभयोद्वेगैर्, K6 हर्षमन्युभयक्रोधैर्, Ñ1 मर्षामर्षभयोद्वेगैर्, D6 हर्षाद्व र्षभ°, Cl n r s u as in text — ^{d}) Ś6 स हि, Cl n r ś u स च (as in text)

16 D6 om 16 — ^{b}) M2 दृढव्यथ, Cup न च क्षमी, Cl n r s u v गतव्यथ (as in text) — ^{c}) = Gītā 14 25^{c} B 12 329 14^{a} Ś1 3-6 K6 6 -फल°, Cl m n r ś u v -परि (as in text) — ^{d}) = 14^{d} Dn1 D1 यो मे भक्त स, D8 M8 भक्तिमान्य स, D5 मद्भक्त: स च, Ck.l m n r ś u यो मद्भक्त: स (as in text)

योन हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९
ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

श्रीभगवानुवाच ।
इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १
क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

---

17 M2 8 om (hapl) 17 — b) = Gītā 18 54b — c) Ś1 8-6 K6 फल°, Cl n r ś u परि° (as in text) — d) Cf 19d D6 यो मद्भक्त', Cl n r ś u भक्तिमान्य (as in text)

18 a) = B 12 18 31c K1 D6 G8 सम (sic) K1 Dn1 (before corr) G8 मित्रौ (sic) — b) = Gītā 6 7d, K1-3 6 Ñ1 B D (Da2 om) T2 Cl r ś u मानाप° (for मानाव°) — c) = Gītā 6 7c

19 a) Cf 3 247 42a B 12 222 5a G8 निदा तुल्य°, Cl n ś u तुल्यनिन्दा° (as in text) — d) Cf 17d D7 भक्तिमान्य' स मे प्रिय, Cn r ś u as in text.

20 a) Ś1 8-5 K6 B Da1 Dn1 D1-3 5-7 Ck l n धर्मा°, Cā m r ś धर्म्या° (as in text) — d) T2 मत्प्रिया, Ck l n r ś u मे प्रिया' (as in text)

Colophon om in Ś4-6 — *Sub-parvan* Ś1 K0 3 5 Ñ1 B D (except D8, Da2 om) T G2-4 M2 4 (some MSS with the prefix श्री' or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु, K3 6 श्रीभगवद्गीतासु (K6 °या), G1 गीताया K0 5 Ñ1 Da1 Dn D6 6 cont ब्रह्म विद्याया (D6 om) योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे, K6 श्रीकृष्णार्जुनसवादे, T2 G2 परमब्रह्मविद्याया परमहस्या श्री योगशास्त्रनिर्णये (T2 om परम° श्रीयोग°) श्रीकृष्णार्जुन सवादे — *Adhy name* Ś1 भक्तिसन्यासयोग, K0-2 5 Ñ1 B2 4 Da1 Dn D2 4 T G1 2 4 Cś v भक्तियोग' (to it B2 adds ज्ञानविज्ञानदर्शन'), K6 योगवित्तम विवरणपूर्वक कर्मफलत्यागरूपधर्मामृतोपदेश (?), D1 भक्तिसज्ञायोग — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M2 35, T G 34 (as in text), M4 36 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0-3 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1-4 6-8 G2 3 M1 3 5 Cv 12 — *Śloka no* K1 3 . Da1 Dn D2 . G2 20

35

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

Before 6 35 1, Ś1 8 K0-3 5 6 Ñ1 B1 3 4 Da1 Dn1 D1-4 6 T G M2 Cg v ins (cf 109*)

108* अर्जुन उवाच ।
प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ।

[(L 1) Prior half = Gītā 13 19a K2 B4 D6 क्षेत्रज्ञ(for क्षेत्रज्ञम्) B1 (by transp) क्षेत्रज्ञ क्षेत्रमेव च — (L 2) K2 om the line from मिच्छामि up to वेत्ति in 6 35 1c T2 ज्ञानाज् (for ज्ञान) K0 (erroneously) भारत (for केशव)]

1 K2 om up to वेत्ति in 1c (cf v l 108*) — After the ref, K6 ins (cf 108*)

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४
महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६
अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७
इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८
असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९
मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १०
अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११
ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२
सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।

C 6 1335
B 6 37 13
K 6 37 14

109* प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतत्ते कथयिष्यामि ज्ञानं ज्ञेयं च भारत ।

— ^{b}) D6 क्षेत्र, Cā g h k l n r ś u क्षेत्रम् (as in text) — D5 om 1^{cd} — ^{c}) Ś1 3 4 (sup lin) i e Cā g h k वेद, Cl n r ś u वेत्ति (as in text) — ^{d}) S1 4–6 Ko 3 6 D1 3 M2 Cā क्षेत्रज्ञम्, Ch l n r ś u क्षेत्रज्ञ (as in text) K2 तद्विधा (sic)

2 ^{a}) Ś1 6 क्षेत्रज्ञमपि, Ñ1 क्षेत्रज्ञ इति, D11 क्षेत्रज्ञ चापि, Cl n r ś u क्षेत्रज्ञ चापि (as in text) — ^{c}) T2 (by transp) क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्ज्ञान

3 ^{a}) B1 D2 यत्क्षेत्र, Ch l n r ś u तत्क्षेत्र (as in text) K1 2 यश्च, Cā k l n r ś u यच्च (as in text) — ^{c}) Ś1 3–5 Cā h °स्वभावश्च, Cl n r ś u °प्रभावश्च (as in text) — ^{d}) = 5 66 3^{d}

4 ^{a}) Ś1 बहुभिर्, Cā g h l n r ś u बहुधा (as in text) — ^{d}) Ś1 4–6 Ko 6 Ch विनिश्चित, Cl n r ś u विनिश्चितै (as in text)

5 ^{c}) = B 14 35 47^{c} — ^{d}) G3 खेन्द्रिय°, Ch l n r ś u चेन्द्रिय (as in text)

6 ^{a}) K1 M3 5 द्वेषा, K3 द्वेष, Ch l n r ś u द्वेष (as in text) D5 सुख चैव, Ch l n r ś u सुख दुःख (as in text) — ^{b}) Cr [आ]श्रुति

7 ^{a}) D6 अदानित्वम्, Cā g h l m n r ś u अमानित्वम् (as in text) Ś1 Ko अदाभित्वम्, some MSS अडभित्वम्, Cā k l m n r ś u अदम्भित्वम् (as in text) — ^{b}) Cf B 12 270 39^{b} — ^{d}) Ko मौनम्, Cā h n r s u स्थैर्यम् (as in text)

8 ^{b}) Ko T2 M3 5 अनहंकारम्, Cā k l n r ś u °कार (as in text) — ^{c}) = B 12 9 33^{a}, 37^{c} B 13 149 131^{c} cf Gītā 14 20^{c}

9 ^{a}) D6 अशक्तिर्, T2 आसक्तिर्, G3 अनक्तिर्, Cā h l m n r s u असक्तिर् (as in text) — Ś1 om (hapl) 9^{d}–11^{a}

10 Ś1 om 10 (cf v l 9) — ^{b}) = B 13 17 166^{d}

11 Ś1 om 11^{a} (cf v l 9) — ^{a}) Ś3–5 K5 Ch r °ज्ञाननिष्ठत्व, M4 °ध्याननित्यत्व, Cā l n ś u °ज्ञाननित्यत्व (as in text) — ^{b}) Cr °चिंतन, Cā k l m n ś u °दर्शनम् (as in text) — ^{d}) Ś6 G2 Cā यत्ततो, Cn यदितो, Ch l r ś यदतो (as in text)

12 ^{b}) Cf B 13 16 28^{d} — ^{c}) Cr sp up अनादि मत्पर, Cā g h l m n s u v अनादिमत्पर (as in text) — ^{d}) Ś5 (by transp) न सन्नासत्तदुच्यते, Cā h l n r ś u v as in text

13 = B 12 239 29, 302 17, cf 284 75^{c}–76^{b}, 312 14 B 13 14 418^{c}–419^{b} B 14 19 49, 40 4 Śvetāśvataropaniṣad 3 16 — ^{a}) Ś1 4 6 K1–3 6 D6 8 Cb °पादात, Da1 °पाद च, Ch

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५
अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६
ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८
प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २०
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१
उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२
य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३
ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।

---

r ś u °पाद तत् (as in text) Cn cites पाणिपाद — [b]) Cf B 12 61 17[d] Ñ1 °मुख , Cl n r s u °मुखम् (as in text)

14 14[ab] = Śvetāśvataropaniṣad 3 17[ab] — [c]) Ś1 सर्वतश्चैव, Da1 सर्वभृत्त्वेव, M8 °हृच्चैव, Cā k l m n r ś u °भृच्चैव (as in text)

15 [a]) K2 हविर्, Ck l n r s u बहिर् (as in text) — [d]) Ś1 5 (both sup lin) D8 0 T2 च यत्, Ck l n r ś u च तत् (as in text)

16 [a]) S1 8-5 Ck विभक्तेषु, Cn तु भूतेषु, Cl n r s u v च भूतेषु (as in text) — [b]) Ś5 Da1 सस्थित, Ck l n r ś u च स्थितम् (as in text) — [c]) T1 (after corr) भूतभृन्न च, Ck l n r ś u °भर्तृ च (as in text) Ko विज्ञेय, Ñ1 त ज्ञेय, Cr ś u तज्ज्ञेय (as in text)

17 T3 om (hapl) 17[c]–20[d] — [a]) D8 तद्योनिस्, Cā k l n r ś u तज्ज्योतिस् (as in text) — [b]) K1 तमसा (sic) — [c]) Ś1 8-0 Ko Ck ज्ञानज्ञेय, Cl n r ś u ज्ञान ज्ञेय (as in text) ❀ Cā ज्ञानेनोक्तेनादम्भादिना ज्ञेय साक्षात्करणीयम् । ❀ — [d]) Ś1 0 K6 Cā. k सर्वस्य हृदि (by transp), T1 G4 हृदि सर्वत्र, Cl n r ś u हृदि सर्वस्य (as in text) Ś1 मध्यग, Ś4 Ko 6 वेष्टित, K8 5 Ñ1 D (Da2 om, D4 m as in text) Cl n up धिष्ठित, Cn k r ś u विष्ठितम् (as in text)

18 T2 om 18 (cf v l 17) — [a]) Ś3 Cg एतत्, Ck l n r ś u इति (as in text)

19 T2 om 19 (cf v l 17) — [a]) = B 13 14 6[a] — [b]) D5 7 शुभा°, Cl n r ś u उभा° (as in text) — [c]) Ś1 Cg विकाराश्च, Cl m n r s u v °रांश्च (as in text)

20 T2 om 20 (cf v l 17) — [a]) Cn np ś u कार्यकरण°, Cg k l m n r śp up °कारण° (as in text) — Ś1 om 20[cd]

21 [a]) Ś6 Ko [ऽ]पि, Cn s u हि (as in text) T1 G4 पुरुष सुखदुःखो हि — [c]) Ś1 Ko गुणसगस्य, Ck l n r ś u v °सङ्गोऽस्य (as in text)

22 [a]) K6 उपदेष्टा, Cā k l m n r ś u °द्रष्टा (as in text) — [b]) Ś1 K6 T2 कर्ता, K1 G1 भक्ता, Cā k l n r ś u भर्ता (as in text) — [d]) D5 पर, Cā l n r s u परः (as in text)

23 [a]) D2 T2 G2-4 M1 Cr एन, Cā g k n ś u एव (as in text) — [c]) = Gītā 6 31[c] Ś5 स यथा, Cā g k n r ś u सर्वथा (as in text) Cup [आ]वर्त° — [d]) Ko Ñ1 B1 2 Da1 T2 G2 M8 [ऽ]पि, G8 हि; Cā k n r ś u ऽभि (as in text) D5 स पुनर्नाभिजायते

24 [a]) D1 ज्ञानेन, Cā k l n r ś u ध्यानेन (as in text) — [c]) Ko D1 अन्येन (D1 °न्ये तु) साख्ययोगेन, Cā k l m n r ś u as in text

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४
अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५
यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७
समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८
प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३०
अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४		C 6 1355
B 6 37 34
K 6 37 35

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

---

25 ^{a}) Ś1 5 चैवम्, D3 त्विदम्, Cā l n ś u त्वेवम् (as in text) Cr cites तु Ck cites एवम् T2 अजायत (sic) — ^{c}) Ś6 Cā [ए]व, Ck l n r ś u [ए]व (as in text)

26 ^{a}) Ś5 Cg सभवति, D3 संभवते, Cl r ś u सजायते (as in text) Ś1 8 4 (marg) 6 Ck याव त्किंचित्सभवति — ^{d}) = 2 45 4^{d}

27 ^{a}) = B 14 1 17^{a} B3 समा, Cā k l n r ś u सम (as in text) — K2 om (hapl) 27^{c}–28^{b} — ^{d}) = Gītā 5 5^{d}

28 K2 om 28^{ab} (cf v l 27) — ^{d}) = Gītā 6 45^{d} (q v), 16 22^{d} K8 याति (sic)

29 With 29^{ab}, cf Gītā 3 27^{ab} — ^{a}) Ś1 8–6 K6 Cā g हि, Cl n ś u v च (as in text) — ^{c}) T2 सदात्मानम्, G2 तदात्मानम्, Cl n r ś u v तथा त्मानम् (as in text)

30 = B 12 17 23 — ^{a}) T2 G3 यथा, Ck l n r ś u v यदा (as in text) — ^{b}) D8 एकत्वम्, Cā k l m n r ś u v °स्थम् (as in text) — ^{d}) = 3 30 41^{d} B 12 7 39^{b}, 21 5^{d}, 26 14^{d}, 15^{d}, 174 52^{d}, 54^{d}, 239 21^{d}, 251 6^{d}, 262 15^{d}, 16^{d}, 326 33^{d}, 34^{d}, 36^{d}, 38^{d}, etc D8 सदा, Cā k l n r ś u तदा (as in text)

31 Da1 om 31–32, D7 om (? hapl) 31 — ^{a}) M2 अनतत्वान्, Cā k l m n r ś u v अनादि° (as in text) K6 निर्मलत्वात्, Ck l m n r ś u निर्गुण° (as in text) — ^{b}) G3 M2 परमात्मानम्, Cl n r ś u परमात्मायम् (as in text)

32 Da1 om 32 (cf v l 31) D2 om 32^{cd} — ^{c}) D8 M1 5 देही, Cā k l r ś u देहे (as in text)

33 Ś1 transp 33 and 34 — ^{a}) M4 एकं, Ck n r ś u एकः (as in text)

34 For sequence in Ś1, cf v l 33

Colophon om in Ś4–6 — *Sub-parvan* Ś1 K0 2 3 5 Ñ1 B Da1 Dn D1 4–6 8 T G2 3 M2 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु, K6 D2 6 7 श्रीभगवद्गीतासु (K6 °यां); G1 गीताया K0 5 Ñ1 Dn2 D5 6 T2 cont ब्रह्म(T2 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G2 परब्रह्मविद्याया परमहस्या श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy name*: Ś1 K2 B4 G2 4 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग, K0 क्षेत्रनिर्देश, K8 क्षेत्रक्षेत्रज्ञदर्शन, K5 Ñ1 T2 प्रकृतिपुरुषविवेकयोग, K6 प्रकृतिपुरुषक्षेत्रक्षेत्रज्ञादिवर्णन (?), B2 क्षेत्रप्रकृतियोग,

३६

श्रीभगवानुवाच ।
परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १
इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २
मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३
सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४
सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५
तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६
रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७
तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८
सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९
रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १०
सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।

Da1 D5 क्षेत्रनिर्देशयोग, Dn D6 8 क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देश°; D8 क्षेत्राभिदर्शन°, T1 क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभाग, G1 Cś v क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग° — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M2 36, T G 35 (as in text), M4 37 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0–3 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4 6–8 G2 3 M1 3 5 Cv 13 — *Śloka no* K1 5 D1 2 5 34, K3 Dn D6 G2 35, Da1 32

36

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23).

1 M3 5 om the ref — d) Ś6 उपागता°, Ñ1 उदागता°, D8 अतो गता°, Ck l m n r ś u इतो गता° (as in text)

2 a) K3 D7 G3 अपाश्रित्य, Cn r ś u उपाश्रित्य (as in text) Ck cites आश्रित्य — b) G3 आस्थिता, Ck l n r ś u आगता° (as in text) — c) D2 स्वर्गे, Ck l n r ś u सर्गे (as in text) Ś1 G2 3 नोपि, Ś6 न प्र, Cl r ś u नोप- (as in text) Cn cites न जायते — d) D6 च, Ck l n r ś u न (as in text) Ś5 व्ययति च; Ś6 व्यथति ते, K1 विशति च, B1 कथति च, Cg l n r ś u व्यथन्ति च (as in text)

3 b) Ś1 3 Ñ1 Ck ददामि; Cl m n r ś u दधामि (as in text)

4 c) Ñ1 (by transp) तासां योनिर्महद्ब्रह्म, Ck l n r ś u v as in text

5 a) = B 12 16 13a (var) B 14 12 4c — b) = B 12 269 55f

6 a) M4 निर्ममत्वात्; Ck l n r ś u निर्मलत्वात् (as in text) — c) K1 सुखमगेन, T2 सुखदुःखेन, G3 M3 5 सुखसगे नि, Ck l n r ś u v सुखसङ्गेन (as in text) K2 ज्ञानसघेन, K6 °सखेन, Ck l n r ś u v °सङ्गेन (as in text)

7 b) M1 °ङ्गवा (sic) — d) Ś1 Ñ1 D1–3 7 8 G3 देहिना, Cn r ś u देहिनम् (as in text)

8 a) M2 ततस् (sic) — b) Ś5 D2 मोहिन; Ck n r ś u मोहन (as in text)

9 D2 om (hapl) 9ab — b) Dn1 D8 T2 कर्माणि (sic) — c) Ś6 तु तम; Ñ1 तु मत° (by metathesis), Da1 मनुज, Ck r ś u तु तम° (as in text)

10 a) M3 (*sup lin* as in text) चापि भूय°, Cg k l n r ś u v चाभिभूय (as in text) — b) Ś3–6 K0 Cg k सत्त्व भारत वर्धते, Cl n ś u as in text Cr cites सत्त्व वर्तते — c) Cf B 14 39 1d Da1 दमश्, Cg n r ś u v तमश् (as in text) — d) Cf B 14. 39 12c

ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११
लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२
अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३
यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४
रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५
कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६
सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७
ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८
नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९
गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।

C 6 1375
B 6 38 20
K 6 38 20

---

11 [b]) Ś3 D2 Cv प्रकाशम्, Cr प्रकाशे, Cā k l n ś u प्रकाश (as in text) — [c]) K5 Ñ1 D1 5 7 8 विंद्याद्, M8 विद्या, Ck l n r ś u विद्याद् (as in text) — [d]) Ś1 D1 सत्त्वमात्मन॰, G2 सत्यमित्युत, Cl n r ś u सत्त्वमित्युत (as in text)

12 [a]) K8 D2 M1 4 लोभ, Cā k l n r ś u लोभ॰ (as in text) — [b]) Ś1 कर्मणो मनम॰ स्पृहा, Ś3 4 (marg) 5 Ck कर्मणामशमश्च तृट्, Cn r ś u as in text Cl cites कर्मणाम् — [d]) D6 T2 प्रवृद्धे, Cn r ś u विवृद्धे (as in text) Ś4 (sup lin as in text) K6 कुरुनदन, Cn ś u भरतर्षभ (as in text)

13 K2 reads 13 twice Ś4 D7 read 13 on marg — [a]) K1 अप्रकाशोप्रविप्रश्च (sic), Da1 अप्रकाश प्रवृत्तिश्च; D8 अप्रकाशाप्रवृ॰ Cā k n r ś u as in text — [b]) K3 मोहम् (sic) — [c]) G2 (also as in text) जायति, Ck r ś u जायन्ते (as in text) — [d]) D1 8 प्रवृद्धे, Ck r ś u विवृद्धे (as in text) K2 (first time) G3 भरतर्षभ, Cś u कुरुनन्दन (as in text)

14 [a]) Ś3 4 (sup lin) 5 6 Cg k u विवृद्धे, D2 प्रवृत्ते, Cl r ś प्रवृद्धे (as in text) — [b]) Ñ1 Da1 Dn1 (before corr) D6 यादि, Ck l r ś u याति (as in text) — [c]) Ś4 5 Ko Dn1 D6 तदोत्तमविदाँल्लोकान्, Da1 तद्योत्तमविदा लोकान्, G2 ततोत्तमविदा लोकान्, Cā k l n r ś u v as in text — [d]) Da1 नमलान्, D1 निर्मलान्, M1 8 अचलान्, Ck n r ś u अमलान् (as in text)

15 [b]) Ś6 जायते कर्मसगिषु (by transp), D6 G2 कर्मसंगीषु जायते, T2 Cā कर्मसगेषु जा॰, M8 5 कर्मसंधिषु जा॰, Ck l n r ś u as in text — [c]) Ś1 (m as in text) तदा तमसि लीने तु, K6 तथा तमसि लीनास्तु, G2 तथा प्रलीने तमसि, Ck r ś u as in text — [d]) G2 मूढा, Cā k l n r ś u मूढ (as in text)

16 D5 om 16 — [a]) K1 Da1 कर्मणा, Cā k l r ś u कर्मण (as in text) — [b]) Ś1 transp सात्त्विक and निर्मल — [c]) T2 पर, Cā k l m n r ś u फलं (as in text)

17 [b]) Ś1 (m as in text) मोह, Cl r ś u लोभ (as in text) — [cd]) Ś1 जायेता तमसो, Ś3–6 K6 Ñ1 जायेते तमसो, Ko 1 Da1 तमसौ जायेते, G1 तपसो जायेते, Cr ś u तमसो भवतो (as in text) Cl cites तमस॰ — After 17, Ś1 reads 20 for the first time, *repeating* it in its proper place

18 = (var) B 14 39 10 — [a]) K6 सत्त्वेन; Cr ś u सत्त्वस्था (as in text) — [c]) Ś3 Ko 1 3 5 6 Da1 D1–3 5 6 8 T2 G2 3 Cl ॰वृत्तिस्था, Cn r ś u ॰वृत्तस्था (as in text)

19 Ś6 transp 19 and 20 — [b]) K2 दृष्ट्वा, Cā l n r ś u v द्रष्टा (as in text) Ko न पश्यति (sic) — [d]) M2 सोपि, Cā l n r ś सोऽधि (as in text)

20 Ś1 reads (for the first time) 20 after 17 Ś6 transp 19 and 20 — [b]) Ś6 Ko 1 देहे, Cg k r ś u देही (as in text) — [c]) = B 12 215 2[a] (var) 3 200 33[a] cf Gītā 13 8[c] — [d]) Ś5 G2 ॰क्षोमृत्युम्; Cl n r ś u ॰क्षोऽमृतम् (as in text)

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २०

अर्जुन उवाच ।

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१

श्रीभगवानुवाच ।

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२
उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३
समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४
मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५
मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६
ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

---

21 [a]) T2 त्रिगुणानेतान्, Ck l n r ś u त्रीन्गुणानेतान् (as in text)

22 After the ref, Ko reads 6 37 1–2, *repeating* them in their proper place — [b]) T2 मोह, Ck l n r ś u मोहम् (as in text) — [c]) Dn1 सनिवृत्तानि, Ck l n r ś u v संप्र° (as in text) — [d]) Ś3 transp न and निवृत्तानि

23 [a]) Cf Gītā 9 9[c] — [c]) Ñ1 D2 4 7 M1 3 5 Cu इत्येव, Cā k l n r ś इत्येव (as in text) — [d]) Ś3–6 K6 Cā g यो ह्यतिष्ठति, G2 नोनुतिष्ठति; Cśp up योनुतिष्ठति, Ck l n ś r u योऽवतिष्ठति (as in text)

24 = (var) B 12 236 38 — [a]) Cf B 12 297 36[c] Ś3 4 (*sup lin*) 5 6 K6 Ck समदुःखसुख (Ś3 K6 °ख°) स्वस्थ°, K3 Da1 D3 G2 समदुःख(Da1 °ख°)सुखस्वस्थ°, Cl m n r ś u as in text — [b]) = Gītā 6 8[d] 3 247 42[b] Cf B 12 192 3 (line 4), 262 12[d], 326 49[d] — [c]) Cf 3 297 64[a] — [d]) = 1 110 9[b] B 9 50 3[b] B 12 9 14[b]

25 [a]) K1–3 5 Ñ1 B D (Da2 om) M2 4 5 Cl n ś u मानापमानयोस्, Cā r मानाव° (as in text) — [c]) = Gītā 12 16[c] B 12 329 14[a] Ś1 3–6 K6 Cā g सर्वारंभफलत्यागी, K1 °परित्यागे, Cl r ś u as in text

26 [b]) Ñ1 सेव्यते (sic) — [c]) Ś6 °त्यैनान्, D2 3 G2 °त्येतान्, M5 °त्यैता, Ck l n r ś u °त्यैतान् (as in text) — [d]) Gītā 18 53[d] B 12 160 25[d], 215 20[d], 251 7[d] B 13 141 31[d], 142 33[d], 143 57[d] B 14 35 18[d], 42 51[d], 47 8[d] B3 कल्प्यते, Cā k l n r ś u v कल्पते (as in text)

Colophon om in Ś1–6 — *Sub-parvan* Ś1 Ko 2 3 5 Ñ1 B Da1 Dn D1 2 4–6 8 T G2 4 M2 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु, K6 D3 7 Cv श्रीभगवद्गीतासु (K6 °या); G1 गीतायां Ko Ñ1 Da1 Dn D1 5 6 cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K6 श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T G4 परब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे (T2 om योग°) श्रीकृष्णार्जुनसवादे, G2 परब्रह्मविद्याया परमहस्या श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसवादे — *Adhy name* Ś1 गुणविमर्दनं, Ko गुणत्रयनिर्देश°, K2 B2 D4 T G1 2 Cś गुणत्रयविभागयोग°, K5 त्रिगुणविवेक°, K6 सत्त्वरजस्तमोगुणमयजगद्वर्णनपूर्वक गुणातीतस्थितिप्राप्तिसाधनज्ञाननिदर्शन (?), Ñ1 D7 गुणातीतयोग°, B4 ज्ञानविज्ञानयोग°, Dn D6 8 प्रकृतिगुणभेद°, D1 प्रकृतिपुरुषगुणभेद°, D5 Cv गुणत्रयविचार (Cv °भाग), T1 G4 गुणत्रयगुणातीतलक्षणविभागयोग° — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M2 37, T G 36 (as in text), M4 38 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 Ko–3 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–4 6–8 G2 3 M1 3 5 Cv 14 — *Śloka no* K1 3 5 Da1 Dn D1 5 6 G2 27

३७

श्रीभगवानुवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १
अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४
निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

C 6 1390
B 6 39 8
K 6 39 8

37

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 M1 om the ref Ko reads st 1–2 (for the first time) after the ref of 6 36 22 With 1[ab], cf. Kathopaniṣad 2 3 1[ab] — [a]) Ñ2 °शाखाम्, Cv °शाखा, Cā k l m. n r ś u °शाखम् (as in text) — [c]) Ś1 तस्य, Cā g k l n. r ś u v यस्य (as in text) — [d]) = B 14 51 26[d] Maitryupaniṣad 6 15 (stanza 1[d])

2 [a]) Cf. Muṇḍakopaniṣad 2 2 11[c] D4 S Ck n °श्चोर्ध्वं च, Cā l m n r ś u. v °श्चोर्ध्वं (as in text) Ś3 4 (sup lin) 5 K6 Cu यस्य; Cā l m n r ś तस्य (as in text) — [d]) K2 कर्मानुबधेन, Cā k. l m n r ś u v °बन्धीनि (as in text)

3 [a]) B1 तयोपपद्यते, D7 G5 M2 ततोपलभ्यते, Cā. l m r ś u तथोप° (as in text) — [b]) M3 सप्रतिष्ठिता, Cā k l n ś u संप्रतिष्ठा (as in text) — [c]) Ś1 प्रविरूढ°, Ś3 स्वविरूढ°, Cā k. l n r ś u सुविरूढ° (as in text) — [d]) Ś1 3–6 K6 D3 Cā k शितेन, Cr n ś u दृढेन (as in text) M1 (inf lin as in text) 3–5 हित्वा, Cā g k l m n r ś u छित्त्वा (as in text)

4 [a]) Ś1 4 6 K6 D8 Cā पर, Ck n r ś u पद (as in text) B2 यत्, Cā n r ś u तत् (as in text) Ś4 K6 पद मा°, Cv परमा°, Cā k. l n r ś u परिमा° (as in text) — [b]) Ś1 3–6 K6 Cā k यस्मिन्गतो (K6 °ते) न निवर्तेत भूय°, Cl n r ś u as in text — Ko om 4[cd] — [cd]) Ś3–5 D3 M4 Ck r प्रपद्येद्, Clp त प्रपद्य, Cā l m n ś u प्रपद्ये (as in text) ❀ Cr प्रपद्य इयत इति वा पाठः । ❀

5 [a]) Ś1 5 Ñ1 D6 7 Ck निर्माण°, Cl. m. n r ś u निर्मान° (as in text) — [b]) Ś4 (sup lin) D8 (before corr) G1 3 अध्यात्मविद्या, K3 °योगा, K6 °निष्ठा, B1 °चित्ता, Cā k l n. r ś u °नित्या (as in text) Da1 विनिवर्त°, Cā k l n r ś u विनिवृत्त° (as in text)

6 [a]) Ś1 यद्, Cg k l m n r ś तद् (as in text) — [b]) D5 न शशी न च पावक°, Cn r ś u as in text — 6[cd] = (var) Gītā 8 21[cd] — [c]) D8 निवर्तेत, Ck l n r ś u निवर्तन्ते (as in text).

7 [c]) = B 13 54 34[c]

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८
श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९
उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १०
यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२
गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३
अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४
सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७
यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८
यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

---

8 b) Ś6 °त्क्रमतेश्वर°, K0 °त्क्रमतीश्वर°, Cg k l m r ś u v °त्क्रामतीश्वर° (as in text) — c) K6 गृहीत्वा तानि, Ck l m n r ś u v °त्वैतानि (as in text) — d) D2 गंधम्, Cg k l m n r ś u v गन्धान् (as in text)

9 a) K8 transp श्रोत्र and चक्षु° D8 स्पर्शनश्च, Cr ś u °नं च (as in text) — b) K0 रसना, Cś u रसन (as in text) — c) K2 मनश्चैव; M1 मनश्चैन; Cn r ś u °श्चाय (as in text)

10 a) Ś1 3 5 K6 Cg k तिष्ठतमुत्क्रामत वा, Ś4 (marg, orig as in text being deleted) 6 Cā तिष्ठतमुत्क्रमत वा, K2 उत्क्रामंत स्थित चापि, Cl m n r ś u as in text — b) K0 1 च, Cg l n r ś u v वा (as in text) — d) Cf 3 181 31d D8 G1 2 (before corr) M1 3 5 °चक्षुषा, Cā k l n r ś u °चक्षुष° (as in text)

11 G3 om (hapl) 11ab Ś1 transp 11ab and 11cd — a) Ś1 चैव, D8 M3 5 चैवं, Ck [s]प्येन, Cā n r ś u चैन (as in text) — c) K2 यततोपि कृता°, G3 यततोप्यकृता°, M1 3 5 यततोन्यकृता°, Cā g k l m n r ś u as in text — d) D3 6 नैव, Ck l n r ś u नैन (as in text)

12 a) B2 ज्योतिर्; Cā k l n r ś u तेजो (as in text) — b) G2 भाव°, Cn r ś u भास° (as in text) — c) K1 2 यश्चन्द्र°, Ck n r ś u यच्चन्द्र° (as in text)

13 a) K6 माम्, Cā g k l m n r ś u v गाम् (as in text) D6 योगमाविश्य (orig गमाविश्य च) भूतानि — c) K0 T2 G2 चोषधी°, D2 वौषधी°, Cā g l n r ś u चौषधी° (as in text)

14 a) K6 विश्वानरो, Cā g k l n r ś u वैश्वानरो (as in text) — b) Ś3–6 K0 D8 Cā आस्थित°, Cn r ś u आश्रित° (as in text) Ck cites आविष्ट° — c) M2 प्राणापान॰ समा°, Cā प्राणापानसखो भूत्वा Ck n r ś u as in text

15 b) K1 मत्तस्मृतिज्ञानम् (sic), Da1 M1 3 4 मत्त° स्मृतिज्ञानम्, G2 3 मत्तस्मृतिर्ज्ञानम्, Cā k l n r s u as in text D6 अमोहन, Cā g k l n r ś u अपो° (as in text) — d) Ś1 (marg) 5 K6 D3 वेदकृदेव, Cā g k l n r ś वेदविदेव (as in text)

16 b) = B 12 280 20b — d) K1 2 एव च; Cā k l r ś u v उच्यते (as in text)

17 b) = B 12 187 23d. — d) Ś5 6 Ck [अ]व्ययम्; Cā l n r ś u [अ]व्यय (as in text)

18 a) M2 तस्मात्, Ck l n r r ś u v यस्मात् (as in text) Ś4 5 Ck अक्षरस्यापि; Cā g l n ś u अक्षरादपि (as in text) — c) Ś6 D3 अतोस्मिन्; Cr ś अतोऽस्मि (as in text). Cl cites अत

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९
इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

श्रीभगवानुवाच ।

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १
अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३
दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥ ४
दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । C 6 1407 B 6 40 5 K 6 40 5

19 [d]) = Gītā 18 62[b]

20 [a]) D6 गुह्य°, Cā g k l n r ś u गुह्य° (as in text) — [b]) Ś1 4 (m as in text) K6 मया प्रोक्तं तवानघ, Cā l n r ś u as in text — [d]) M2 °कृत्य च, Cā g k l n r ś u v °कृत्यश्च (as in text)

Colophon om in Ś1-6 — *Sub-parvan* Ś1 K0 3 5 Ñ1 B Dn D2 4-6 8 T G2-4 M2 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु, K2 गीतासु, K6 Da1 D3 7 श्रीभगवद्गीतायां (D3 7 °सु), G1 गीतायां; Cv भगवद्गीतासु Ś1 K6 D1 cont श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K0 5 Ñ1 Dn D5 6 T1 G4 ब्रह्म (T1 G4 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, T2 G2 परब्रह्मविद्यायां परमहंस्यां योगशास्त्रे (G2 श्रीयोगशास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy name* Ś1 अक्षरनिर्देश°; K0 3 5 B3 Dn D1 4-6 8 T G4 Cs पुरुषोत्तमयोग°, K6 गुह्यशास्त्रविवर्णनपूर्वकं पुरुषोत्तमयोगात्मक. (?), Ñ1 पुरुषोत्तमप्रकृतियोग, B1 बुद्धियोग, G1 संसारविषवृक्षच्छेदकुठारयोग, G2 संसारवृक्षच्छेदनयोग° — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M2 38, T G 37 (as in text), M4 39 — *Bhagavadgītā adhy* no (figures, words or both) Ś1 K0-3 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1-4 6-8 G2 3 M1 3 5 Cv 15 — *Śloka no* K1 3 5 Da1 Dn D5 6 G2 20

38

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 [a]) D2 सत्त्वसंसिद्धिर्, Cā k n r ś u v °संशुद्धिर् (as in text) — [b]) Dn1 G2 °स्थित° (sic) — [d]) Cf 3 197 38[b]

2 [a]) = B 12 36 10[c], 65 20[a], 191 15[c] B 13 22 19[a], 162 23[a] — [b]) Ś3-6 Cā k त्यागोऽसक्तिर्, Cn r ś u त्यागः शान्तिर् (as in text) — [c]) Cf B 14 38 6[d] Ś3 4 6 Ck [अ]लौल्यं च, Ś5 K0 Dn2 D2 (before corr) 4 6 T1 G1 3 4 M2 4 5 Crp [अ]लोलुत्वं, K6 [अ]लौल्यं च; D2 (after corr) 8 T2 M1 3 [अ]लोलत्वं, Cm n r ś u [अ]लोलुप्त्वं (as in text) — [d]) = B 12 21 12[b], 160 15[d], 313 18[d] D6 G1 M5 आर्जवं, Ck n r ś u मार्दवं (as in text)

3 [a]) Ś3-6 K6 Cā k तुष्टिर्, Cn r ś u शौचम् (as in text) — [b]) Cf 3 198 87[c] Ś4 (sup lin as in text) 6 K0-3 6 Ñ1 Ck नाभिमानि(K3 Ñ1 °न)ता, Ś5 नातिमानता, Cn r ś u नातिमानिता (as in text) — [d]) B1 4 पांडव, Cn r ś u भारत (as in text)

4 [a]) Ś1 3-6 K0-3 6 Ñ1 B D (except D3 8, Da2 om) M4 Ck l n u दर्पोऽभिमानश्च, Cr ś दर्पोऽति° (as in text) — [b]) D6 पारुष्यं; Ck n r ś u

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥ ५
द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥ ६
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७
असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८
एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९
काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥ १०
चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥ ११
आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२
इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३
असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४
आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

पारुष्यम् (as in text)

5 [d]) Ś6 M2 3 5 भारत, Cl r ś u पाण्डव (as in text)

6 [a]) K2 °सर्घौ, Cā k l n r ś u °सर्गौ (as in text) M1 भूतेस्मिन्, Cl r ś u लोकेऽस्मिन् (as in text) Ś1 दैवी, Ck l r ś u दैव (as in text) — [c]) Ś3–5 Dn1 (*sup lin* as in text) D3 6 G4 विस्तरत°, Cl r ś u विस्तरश (as in text)

7 [a]) = Gītā 18 30[a] — [c]) Ś1 नाशौच वापि, Ck l r ś u न शौच नापि (as in text) K1 D6 वाचारो, Ck l r ś u चाचारो (as in text)

8 [a]) Ś4 K6 D1 Ck च, Cś ते (as in text) — [d]) Ś3 4 (marg) 5 K1 6 Ck अकिंचित्कमहेतुकम्, Ś4 (orig) K5 Da1 D3 G2 3 M1 4 Cr किमन्यत्कामहेतुकम्, Ś6 K2 अकिंचित्कामहै(K2 °है)तुकम्; Cl n ś u v as in text Ck cites अकिंचित्क

9 [a]) Ś6 बुद्धिम्, Ck l n r ś u दृष्टिम् (as in text) — K5 om 9[cd] — [c]) Ś6 प्रवर्तति, Ck प्रवर्तते, Cl r ś u प्रभवन्ति (as in text) — [d]) Ś3 4 (marg, but deleted) 5 6 B1 T2 G1 3 M1 3–5 Ck [ऽ]शुभा°, Cn ś u ऽहिता° (as in text)

10 M2 om (hapl) 10[a]–11[b] — [b]) Ś1 दम्भमानमदान्वित°, Ś3–6 Ck दम्भलोभमदान्वि(Ś6 °श्रि)ता°, Cl r ś u as in text — [c]) Ś3–6 K6 Cā k असद्गृहाश्रिता° क्रूरा, Cl n r ś u as in text — [d]) Ś1 प्रभवतः शुचिव्रता, Ś3–6 K6 Ck प्रचरत्यशुचि°; Cl n r ś u as in text

11 M2 om 11[ab] (cf v l 10) — [a]) Ś1 अपरिमेये, K1 अपरिमीयां, K2 Da1 अपरमेया, Ck r ś u अपरिमेया (as in text) Cu ता, Cr ś च (as in text) — [b]) D2 G3 M (M2 om) अपाश्रिता; Ck r ś u उपा° (as in text) — Da1 om (hapl) 11[cd]

12 [c]) K1 M2 रोहते, D3 G3 ईहते, Cā n r ś u ईहन्ते (as in text) Ś3–6 कामभोगार्थान्, K6 काम लोभार्थम्, Cl r ś u °भोगार्थम् (as in text) — [d]) Ś1 K3 °सचय, K1 G2 °सजयान्, Cn r ś u °सचयान् (as in text)

13 [b]) K0 2 6 Ñ1 (before corr) B Dn1 (marg) n3 D4 m 5 7 T1 G1 2 4 M1 Cr इमं, Ck ś u इदं (as in text) Ś6 मनोगत, Ck r ś u मनोरथं (as in text)

14 [c]) K0 6 योगी, K1 भागी, Ck n r ś u भोगी (as in text) — [d]) D6 बलवत्, Ck n ś u बलवान् (as in text)

15 [a]) K1 अद्याभि; G3 आढ्योपि, Cā k n r ś u आढ्योऽभि- (as in text) — [b]) T2 [अ]पि वा; Ck r ś u मया (as in text) — [c]) Ś1 3 6 K2 3 Dn2 D2 5 G1 3 M5 Ck मो(Ś1 म)दिष्ये, Cl r ś u मोदिष्य (as in text) — [d]) K1 इति ज्ञान, Cl n ś u इत्यज्ञान- (as in text)

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६
आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८
तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९
आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥ २०
त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २१
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२
यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४

C 6 1426
B 6 40 24
K 6 40 24

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

---

16 a) Ś3–6 D2 अनेकचित्ता वि(D2 °त्रस)भ्रांता, Ck l n r ś u as in text — b) Ś3–6 K6 मोहस्यैव वश गता°, T2 मोहजालविमोहिता°, Cn r ś u as in text — c) D5 कामलोभेषु, Cr ś °भोगेषु (as in text) — d) Ś3–6 K6 B3 4 D2 8 Cā g निरये, Cl r ś u नरके (as in text) K1 [ऽ]शुभौ, Cg l n r ś u ऽशुचौ (as in text)

17 b) D4 °समन्विता°, Ck n r ś u °मदान्विता (as in text) — c) D1 कामयज्ञैस्, D2 मानयज्ञैस्, Cg l n r ś u नाम° (as in text) ❀ Cā यजन्ते नाम । नामेत्यलीकार्थमव्ययम् । ❀ — After 17, M4 reads 6 39 5–6

18 With 18ab, cf Gītā 18 53ab — b) Da1 कामक्रोधे, Cn r ś u काम क्रोध (as in text) Ś6 समाश्रिता°, K1 च सस्थिता, Cn r ś u च सश्रिता (as in text) — c) K0 T2 ममात्मा परदेहेषु, Cā m n r ś u v as in text — d) K1 °भिसूर्यक (sic), G3 ह्यसूयका, M2 [ऽ]भ्यसूयया, Ck n r ś u ऽभ्यसूयका (as in text)

19 cd) Ś1 8–5 K0–2 6 अशुभास्वासुरी(Ś1 °रे)ष्वेव, Ś5 अशुभामासुरी°, Cr ś u v अशुभानासुरी° (as in text) Ck cites अशुभासु, Cg l आसुरीषु

20 a) K8 4 Ñ1 आसुरी, Ck l n ś u आसुरीं (as in text) — c) G3 अप्राप्य च, M3 अप्राप्येव, Cl r ś u v अप्राप्यैव (as in text) — d) Da1 D8 याति (sic)

21 G1 om (hapl) 21–22 — a) G2 8 M3 4 °स्यैतद्; Cg k r ś °स्येद (as in text) — b) D7 नाशकम्, Cr ś u नाशनम् (as in text) — c) K1 8 D8 G2 8 कामक्रोधस्, Ck l r ś u काम° क्रोधस् (as in text) — d) Ś1–6 त्यज; Cl r ś u त्यजेत् (as in text)

22 G1 om 22 (cf v l 21) — a) Ś1 K1 विमुक्ता, Ś3 Ck वियुक्त°, Cn ś u विमुक्त° (as in text) — d) = Gītā 6 45d (q v), 13 28d cf Gītā 9 32d K8 यांति (sic)

23 K2 M4 om (hapl) 23 — b) B1 8 कामचारत; D2 6 °कातर°, D8 °कारक°, T2 °कारक, Cā k l n r ś u v °कारत (as in text) — d) B2 परमा, Ck l n r ś u न परा (as in text)

24 b) Cf B 8 69 20b G8 कार्यं कार्ये°, Cā g k n r ś u कार्याकार्ये° (as in text) — c) Ś5 6 Ck कृत्वा; Cn r ś ज्ञात्वा (as in text)

Colophon om in Ś1–6 — *Sub-parvan* Ś1 K0 6 Ñ1 B Da1 Dn D1–6 8 T1 G2–4 M2 4 (some MSS with the prefix श्री- or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु; K2 3 6 D2 8 7 श्रीभगवद्गीतासु (K6 °या), T2 श्रीभगवद्गीतोपनिषत्सु, G1 गीतायां, Cv भगवद्गी-

३९

27
1
1

अर्जुन उवाच ।

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २
सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३
यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४
अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५
कर्शयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६
आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७
आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ८

तासु Ko Ñ1 Da1 Dn D4-6 cont ब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे (D4 *om* योग°) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K6 श्रीकृष्णार्जुनसवादे, T G4 परब्रह्मविद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G2 परब्रह्मविद्याया परमहस्या श्रीयोगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसवादे — *Adhy name* Ś1 damaged, Ko दैवासुरीसपद्विभाग°, K1 2 प्रकृतिविभागयोग (K2 om योग), K5 D6 8 दै(D8 दे)वासुरसपत्तियोग, K6 दैव्यासुरसपदैवासुरभूतसर्गवर्णनपूर्वकमासुरभावापन्नजतूना दशानिरूपण (?), Ñ1 दैवासुरसपद्विवेकयोग, B2 Dn2 D1 5 दे(Dn2 दै)वासुरसपद्विभाग (B2 cont प्रविवेकदर्शन), B4 Dn1 T G1 2 4 Cś दैवा(B4 दैत्या-, T G1 2 4 Cś देवा)सुरसपद्विभागयोग, Cv सपद्विभाग — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M2 39, T G 38 (as in text), M4 40 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 damaged, Ko-3 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1-4 6-8 G2 8 M1 3 5 Cv 16 — *Śloka no* K1 3 5 6 Da1 Dn D1 5 6 G2 24

39

☞ K4 Da2 om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 [b]) = Gītā 9 23[b] Ś3-5 K6 Ck l वर्तते, Cu यजति, Cn r ś यजन्ते (as in text) — [d]) Ś1 D1 सत्त्व मोहो (sic)

2 With 2[cd], cf B 12 194 30[ab], 348 68[cd] — [d]) Ś3-5 K6 D8 Cā ता, G2 तान्, Cl n r ś u ता (as in text)

3 [a]) K8 सत्त्वस्य, Ck r ś u v सर्वस्य (as in text) — [b]) B1 देहिना, Cś u भारत (as in text) — 3[cd] = B 12 264 17[cd] — [d]) K1 2 G2 3 M3 4 य श्रद्ध°, Cm n r ś u यच्छ्रद्ध° (as in text)

4 [a]) Da1 सात्त्विकान् (sic) — [b]) D6 M3 5 राक्षसा°, Cā r ś u राजसा (as in text) — [c]) Ś3-5 K6 Ck भूतप्रेतपि(Ś5 °तान्प्रेतान्पि)शाचाश्च, B1 भूतान्प्रेतगणाश्चान्ये, Cr ś u as in text

5 M4 reads 5-6 after 6 38 17 — [b]) Ś3-5 D8 तपस्तप्य(Ś5 °प्स्य)ति ये जना, Ck l n r ś u as in text — [c]) Da1 दभोहकार° (sic)

6 For sequence in M4, cf v 1 5 — [a]) Ś3-5 Ko 1 3 5 Ñ1 B Da1 Dn1 D1 3 4 (before corr) 5-8 M2 3 5 Cg k l v कर्षयत°, Cm n r ś u कर्श° (as in text) — [b]) Ś3-5 K6 Cg k अचेतन (Ś5 °ना), M4 अचेतस, Cl n r ś u अचेतस (as in text)

7 [a]) D6 m °श्चापि, Cg l n r ś °स्त्वपि (as in text) — [d]) G2 इद, Cl r ś u इम (as in text)

8 [ab]) G3 °रोग्य (sic) S6 K2 D8 °विवर्धन°, Ck l n r ś u as in text Cm cites प्रीतिविवर्धना — [cd]) K1 रस्या स्निग्धा, Da1 Dn1 Cv रस्यास्निग्धा (sic), D2 7 G2 3 रस्यास्निग्धा, D8 तस्या स्निग्धा, Cl n r ś u रस्या स्निग्धा (as in text) Ś6 Cā रस्य स्निग्ध स्थिरो हृद्य आहार सात्विकप्रिय

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९
यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १०
अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११
अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२
विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३
देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६
श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७
सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८
मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९

C 6 1445
B 6 41 19
K 6 41 19

---

9 ^{a}) K2 कट्वम्लवणात्युष्ण Da1 M2 कट्वाम्ललवणा त्युष्ण, M1 कट्वम्ललवणात्युष्ण; Cv h n r ś u as in text — ^{b}) K6 रूक्षाभिमानिन, Cn r ś u as in text — ^{c}) Da1 आहार, M2 आहारो Cr ś u आहारा (as in text) D2 राजसश्रेष्ठा (sic) — ^{d}) G2 दुःख शोकमय, Cv h n r ś u as in text

11 ^{a}) K6 °काङ्क्षिणा, Cv r ś u °काङ्क्षिभिर् (as in text) — ^{b}) K6 न युज्यते, Cv n r ś u य इज्यते (as in text) — ^{c}) M2 यष्टव्य, Cv n r ś u यष्टव्यम् (as in text) K1-2 इत्येव, Cv r ś u एवेति (as in text) D1 तत, Cv h n r ś u मन (as in text) — ^{d}) M1 सात्त्विक, Cn r ś u सात्त्विकः (as in text)

12 ^{a}) D अभिसंध्येय (sic) — ^{b}) D दम्भोर्थम् (sic) K1-2 D1 चैव य, Cr ś u चैव यत् (as in text) — ^{c}) Da1 इज्येत, Ch r ś u इज्यते (as in text) Ś2-3 K1 D2 (before corr) विद्धि त यज्ञ, T2 भारतश्रेष्ठ, Cś u भरतश्रेष्ठ (as in text) — ^{d}) Ś2-3 K1 D2 (before corr) Ca h राजस च (D2 व) लमध्रुव (= 18^d), Cr ś u as in text

13 ^{a}) K1 Cl असृष्टान्न, B1 असृष्टार्थं, M1 अनुष्टान, Cg n r ś u असृष्टान्न (as in text) Ca असृष्टान्न पाकादिसंस्कारहीनान्नम् । * — ^{c}) Ś1 °विरजित, Ch r ś u °विरहित (as in text) Ś2 यज्ञ, Ch r ś u यज्ञ (as in text)

14 ^{cd}) = B 12 217 17^{ab}

15 K4 om (hapl) 15 G2 transp 15 and 16 — ^{c}) = B 12 60 9^c Ś1 Ñ1 Da1 (by corr) °भ्यासन, Cr ś u °भ्यसन (as in text)

16 G2 transp 15 and 16 — ^{a}) K1 3 D1 G1 2 M2 मन प्रसादसौम्यत्व, Ch n r ś u as in text — ^{c}) Da1 °संशुद्धिर्, Cg h n r ś u °संशुद्धिर (as in text) — ^{d}) Ś1 K1-3 5 Da1 Dn1 (before corr) D3 5 8 M1 मानस, G2 ज्ञान स, Ch n r ś u मानसम् (as in text)

17 ^{a}) Ś3 Cg h परयोपेत, Cr ś u परया तप्त (as in text) — M2 om (hapl) 17^b–18^a — ^{b}) Ś2 transp तपस् and तत् K6 तपस्तु, Cr ś u तपस्तत् (as in text) — D3 om 17^{cd} — ^{c}) M3 मुक्तै, Ca h n r ś u युक्तै (as in text) — ^{d}) K2 °रक्षते (sic)

18 M2 om 18^a (cf v l 17) — ^{c}) T2 यदिह, Ch r ś u तदिह (as in text)

19 ^{a}) Ś2-3 K1 C1 h मूढग्रहेण, K6 व्यूढग्राहेण, Da1 गूढग्राहेण, G2 मूढाग्रहेण, Cn r ś u v मूढग्राहेण (as in text) — ^{b}) K3 नरै, Ch r ś तप (as in text) — ^{c}) K1 Ñ1 °स्योच्छादनार्थं, Cg h n r ś u °स्योत्सादनार्थं (as in text) Ś6 D8 Cr च, Cś u वा (as in text) — ^{d}) = 22^d, Gītā 18 22^d, 39^d Da1 तामस, Cg h r ś u तामसम् (as in text)

16 20 20

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २०
यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१
अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३
तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४
तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५
सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७
अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

---

20 G3 om (hapl) 20–21 G1 om (hapl) 20^{b}–22^{a} — ^{c}) B1 2 transp देशे and काले — ^{d}) B3 D4 (m as in text) 8 विदु॰, Cr ś u स्मृतम् (as in text)

21 G1 8 om 21 (cf v l 20) K1 om 21^{c}–22^{d} — ^{c}) M4 परिकुष्टः; Cā n r ś u v परिक्लिष्ट (as in text) — ^{d}) Ś3–5 K6 तद्राजसमिति स्मृत, Ś6 Ko 2 8 Ñ1 Da1 D5 7 T G2 4 M2 तद्राजसमुदाहृत, Cr ś u as in text

22 K1 5 om 22 (for K1, cf v l 21), G1 om 22^{a} (cf v l 20) — ^{b}) T1 ॰भ्य प्र, Ck n r ś u ॰भ्यश्च (as in text) — ^{c}) = B 13 135 17^{a} Ś1 D8 अविज्ञात, M1 8 6 अवज्ञातु, Ck n r ś u अवज्ञात (as in text) — ^{d}) = 19^{d}, Gitā 18 22^{d}, 39^{d} B1 तद्दान तामस स्मृत, Da1 तत्तामस उदाहृत, Cś u as in text Ck cites तत्तामस

23 ^{a}) K2 निर्दिष्टो, Ck l n r ś u v निर्देशो (as in text) — ^{b}) Ś1 Dn1 (before corr) ब्राह्मणस्, Cā g k l n r ś u v ब्रह्मणस् (as in text) — ^{c}) Ś1–6 Ko 1 6 Ck l ब्रह्मणा, Cl m n r ś u v ब्राह्मणास् (as in text)

24 ^{b}) Cf Gitā 18 3^{c}, 5^{a} — K2 om (hapl) 24^{c}–25^{b} — ^{d}) Cf B 13 22 7^{b}

25 K2 om 25^{ab} (cf v l 24) — ^{b}) Da1 यज्ञस्, D8 यज्ञास्, Cā k l n r ś u यज्ञ (as in text) — ^{c}) K2 दान (sic) — ^{d}) K5 क्रियतां, Cā k l n r ś u क्रियन्ते (as in text)

26 In Da1, the portion from 26 up to 6 40 2 is lost on a missing fol B1 om (hapl) 26^{cd} — ^{a}) Ś1 M2 प्रशस्त, Ck l n r ś u प्रशस्ते (as in text) — ^{d}) K2 सछद॰ (sic), G8 स शब्द॰, Ck n r ś u सच्छब्द॰ (as in text) Ś3–5 K6 Ck पार्थ गीयते, Ś6 परिपठ्यते, Ñ1 पार्थ उच्यते, Cl n r ś पार्थ युज्यते (as in text)

27 Da1 missing (cf v l 26) — ^{a}) D6 यत्ते, Ck l n r ś u यज्ञे (as in text) K1 दान, Cl r ś u दाने (as in text) — ^{b}) K1 चोद्यते, G3 चोद्यते, Ck l n r ś u चोच्यते (as in text) — ^{d}) K1 ॰वाभिदधते, Ck l n r ś u ॰वाभिधीयते (as in text)

28 Da1 missing (cf. v l. 26) D6 reads 28^{ab} in marg *sec m* — ^{a}) G2 दान, Ck n ś u दत्त (as in text) — ^{c}) T2 असती॰ (sic) — ^{d}) G8 चैतत, Ck l n r ś u च तत् (as in text)

Colophon om in Ś1–6 Da1 missing — *Sub-parvan* Ś1 Ko 2 3 5 Ñ1 B Dn D2–8 T1 G1–4 M2 4 (some MSS with the prefix श्री or श्रीमद्) भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K2 3 D2 8 om उप॰),

४०

अर्जुन उवाच ।

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १

श्रीभगवानुवाच ।

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २
त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३
निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५
एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६
नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७
दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८

C 6 1462
B 6 42 8
K 6 42 5

K₄ श्रीभगवद्गीतायां; G₁ गीतायां, C₇ गीतासु K₀ Ñ₁ D₇ D₁₋₇ cont ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे (Dn₁ om योगशास्त्रे) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे; K₂ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, G₄ परमब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रनिर्णये श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy name* K₀ श्रद्धागुणनिर्देश, K₁ ₂ Dn G₁ श्रद्धाविवेकयोग, K श्रद्धागुणभेद, K₄ श्रद्धात्रयपुरुषवर्णनपूर्वकं त्रिगुणात्मकतपआहारयज्ञत्रिविधतपोदानफलनिर्देशोंतत्सदर्थयोगवर्णन (?), Ñ₁ गुणकर्मश्रद्धाविवेकयोग, B₄ श्रद्धात्रिविधयोग, B₁ गुणयोग, D₁ संवादे श्रद्धात्रययोग, D₄ G₄ C₅ श्रद्धात्रयविभागयोग, D₂ सिद्धांतयोग, D₅ प्रकृतित्रिगुणत्वयोग, D₂ कर्मगुणविभागयोग, T₁ G₁ शास्त्रयोग, T₂ श्रद्धात्रिविभागयोग, C₇ गुणनिर्देशयोग — *Adhy no* (figures, words or both) D M₂ 40, T₁ G 39 (as in text) M₄ 41 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś₁ K₀₋₂ ₄ ₆ Ñ₁ B Dn D₁₋₄ ₆₋₈ T₂ G₄ ₆ M₁ ₂ C₅ 17 — *Śloka no* K₁ ₂ Dn D₁ G₂ 28

40

☞ K₄ Da₂ om this adhy (cf note at the beginning of adhy 23)

1 Da₁ missing (cf v l 6 39 26) — ᵃ) Cf Gītā 5 6ᵃ M₂ सन्यासस्तु, Cg k l m n r ś u सन्यासस्य (as in text) — ᵇ) = B 12 124 59ᵈ cf 2 11 51ᵈ — ᵈ) Ś₁ K₁₋₃ K₄ ₆ Ñ₁ B M पृथक्केशिनिसूदन, T₂ पृथक्कर्मनिषूदन, Cl m n ś u as in text Ck cites पृथक्

2 Da₁ missing (cf v l 1) — ᵃ) Ś Ck त्यागं, Cl m r ś u v न्यासं (as in text) — ᶜ) = Gītā 12 11ᶜ

3 ᵃ) Ś₁ त्याग, Ca g k l m n r ś u v त्याज्य (as in text) T₂ मोक्षवद्, Ca g k l m n r ś u दोष° (as in text) G₁ [ए]ते, Ca l m n r ś u v [ए]के (as in text) — ᵇ) D₆ विचक्षण°, Ck l m n r ś u मनीषिण° (as in text) — ᶜ) = 5ᵃ cf Gītā 17 24ᶜ — T₁ om (hapl) 3ᵈ–5ᵃ

4 T₁ om 4 (cf v l 3) ᵃ) Ś₂ निश्चय, Cg k l m n r ś u निश्चय (as in text) — ᵇ) D₂ T₂ भारतसत्तम, Cś u भरत° (as in text) — ᵈ) Ś₁ ₂ T₂ Ck संप्रदर्शित, B₁ Cn परिकीर्तित°, Cl r ś u संप्रकीर्तित (as in text)

5 T₁ om 5ᵃ (cf v l 3) — ᵃ) = 3ᶜ, cf Gītā 17 24ᶜ K₄ D D₃ Cl u यज्ञो दान, Cm n r ś यज्ञदान° (as in text) — ᶜ) Cf 3 198 57ᵃ 5 130 22ᵃ

6 ᵃ) = (var) B 12 34 16ᵃ Ś₂₋₆ K₂ ₆ D₆ T₂ G₂ M₄ Ck च, Cl n r ś तु (as in text) — ᵇ) Cf 9ᶜ Ś₁ ₆ B₂ त्यक्त्वा सङ्ग (by transp)

7 ᵃ) Ś₁₋₃ K₀ Ck च, Cg l n r ś u तु (as in text) — ᶜ) M₂ मोहार्तस्य, Ck l n r ś u मोहात्तस्य (as in text) — ᵈ) Ś₁ ₆ परिकीर्त्यते, Cl n r ś u °कीर्तित (as in text)

8 ᵃ) Ś₂₋₃ K₀ Ck य कर्म, Da₁ यत्कार्यं, Cn r ś u यत्कर्म (as in text) — ᵇ) Da₁ कार्यं, M₂

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९
न द्वेष्टयकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १०
न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११
अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिना प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२
पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३
अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४
शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५
तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७
ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८

काल, Cn r ś u काय (as in text) — c) M2 राजसात्, Cg k l n r s u राजस (as in text) — d) Ś0 तत्र, Da1 त्याग, Cg k l n r ś u त्याग (as in text) T2 भवेत्, Cl n r ś u लभेत (as in text)

9 b) K5 Ñ1 D2 कुरुते, Ck l n r ś u क्रियते (as in text) — c) Cf 6b — d) D2 त्यागी, Ck l n r ś u त्याग॰ (as in text) B1 D7 स्मृत॰, Cl n r ś u मत॰ (as in text)

10 a) K1 2 कुशल, Cā l n r ś u [अ]कुशल (as in text) — b) Ś1 0 G1 2 M ॰पज्यते, Ś3 Ck ॰पज्जति, B1-3 ॰मज्जते, Cl n r ś u ॰पज्जते (as in text) — c) Ś1 सत्य॰, Ck l n r ś u सत्त्व॰ (as in text)

11 a) K2 3 D2 3 5 T2 देहभृता, M3 5 ॰कृता, Cā l m n r ś u ॰भृता (as in text) — c) Da1 यत्तु, Cā l n r s u यस्तु (as in text)

12 a) K3 . इष्टमिश्र, Cā k l r ś u इष्ट मिश्र (as in text) — c) K3 भवत्यसगिना, D2 भवत्य त्यागिना, Cā g l n r ś u भवत्य॰ (as in text)

13 a) Ś3-6 K1 5 6 Ñ1 B D2 3 5 7 M Ck पञ्चे मानि, Cl r ś u पञ्चैतानि (as in text) D6 महा भाग, Cn ś u महाबाहो (as in text)

14 = (var) B 12 347 89 — b) K2 D6 Cv कारण, Cā g k l m n r ś u करण (as in text) — c) Ś3 6 D1 T1 G2 4 विविधा च, Cā l n r ś u विविधाश्च (as in text) — d) Ś3 5 6 K6 Ck u एव, Cl r ś चैव (as in text)

15 a) Ś3-6 K6 हि, Ck r s u यत् (as in text). — b) Ś3-6 K6 Ck यत्कर्मारभते, Cr ś u कर्म प्रारभते (as in text) Ś3-6 K6 T1 G4 [ऽ]र्जुन, Cś u नर॰ (as in text) K6 कर्म प्रारभ्यते नरैः — c) Ś4-6 K6 1 3 M1 3 5 न्याय (sic) K1 वापि परीत च (sic) — d) K6 पच ते, Cś u पञ्चैते (as in text)

16 a) D3 तत्रैव, Cā k l m n r ś u v तत्रैव (as in text) K1 Cn सत्यकर्तार, Cā k l r ś u सति कर्तारम् (as in text) — b) K1 2 त्वय॰ (sic), M3 5 तु यत्, Cā k l n r s तु य (as in text) — c) Ñ1 (before corr) पश्यतेकृत॰, Ck l n r ś u पश्यत्यकृत॰ (as in text) — d) Dn1 (before corr) M5 सपश्यति, Cā k l n r ś u स प॰ (as in text)

17 a) K1 नाहकृते, Cā k l n r s u नाहकृतो (as in text) — b) Ś6 यस्य बुद्धिर् (by transp) — c) K5 कृत्वा, D2 T2 हित्वा, Cā k l n r ś u हत्वा (as in text) — d) Ś6 न निहति न बध्यते, Ck l n r ś u as in text

18 b) Ś1 कर्मवेदना, D2 Cā ॰नोदना, Cg k l m n r ś u ॰चोदना (as in text) — c) Cf B 14 25 3a K2 Da1 D3 (before corr) कारण, M2 त्रिविध, Cā g k l m n r ś u करण (as in text) — d) Ś6 कर्मसश्रय॰, G2 सग्रह, Cā k l m n r ś u ॰सग्रह (as in text)

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९
सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २०
पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१
यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२
नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३
यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५
मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६
रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७
अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८
बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९

C 6 1483
B 6 42. 29
K 6 42. 29

---

19 [b]) M2 त्रिधेव, Cl n r ś u त्रिधैव (as in text) Ñ1 (before corr) कर्म, Cā k l n r ś u v गुण° (as in text) — [c]) Ś0 प्रोच्यते, M2 प्राप्यते, Cl u उच्यते, Cl r s प्रोच्यते (as in text)

20 [b]) Ñ1 अव्ययम्, Cl n r s अव्ययम् (as in text) Ś1 Da1 D2 7 6 ईक्ष्यते, Cl l n r s ईक्षते (as in text) — [d]) M1 2 यज्ज्ञान, Cl n r ś u तज्ज्ञान (as in text)

21 [a]) D2 च, Cl r s n तु (as in text) D4 तज्ज्ञान, M1 यज्ज्ञानात्, Cn r ś u यज्ज्ञान (as in text) — [c]) D7 8 भावेषु, Cn r ś u भूतेषु (as in text) — [d]) Ś1 Ko 6 तद्राजसमिति स्मृत, Ck n r ś u as in text

22 [a]) Ś1 Ko यत्तु (K1 °ट) कृत्स्नविद्, Ś0 Cā k यत्तत्कृत्स्नविद्, D2 यत्तु कृत्स्नमद, Cl n r ś u v यत्तु कृत्स्नवद् (as in text) — [b]) Du कार्यमक्तम्, Ca r ś u कार्ये सक्तम् (as in text) Ck cites कार्ये Cl n cite सक्त Ś1 2-6 K1 2 6 6 B3 Cg l r ś u अहेतुक, Ck n v as in text Ko कार्यमेतमहेतुक — [c]) T2 °र्थविद्, Cā k n r ś u र्थवद् (as in text) — [d]) = 39[d], Gītā 17 19[d], 22[d] B1 तज्ज्ञान विद्धि तामस, Cn r ś u v as in text Cl cites तत्तामसं

23 T1 om (hapl) 23[d]–24[a] — [d]) K1 सत्यकम्, B3 तामसम्, Cl n r ś u सात्त्विकम् (as in text) Ko तत्सात्त्विकमुदाहृत

24 T1 om 24[a] (cf v l 23) — [b]) T2 साहङ्करेण (sic) D6 चै, Cl n r ś u वा (as in text) — [c]) Ś3-6 K6 D3 Cā g k क्लेशबहुल, Cl n r ś u बहुलायास (as in text) — [d]) Ś3-6 D3 तद्राजसमि (D3 स इ)ति स्मृत, Cn s u as in text Cl cites तद्राजसम्

25 [a]) Ś1 K3 D2 Ck अनुबध, Cā l n r ś u v अनुबन्ध (as in text) — [b]) Ś3-6 Ko 3 6 Dn1 D2 8 6 T2 M1 3 Cā k n r u अनवेक्ष्य (Ś5 °वीक्ष्य, D2 वेक्ष), K1 Ñ1 अनपेक्ष, C? v अनपेक्ष्य (as in text) — [c]) D7 आरभते, Cl u प्रारभ्यते, Cā k n r ś आरभ्यते (as in text) — [d]) K1-3 Da1 D2 6 Cl n u तत्तामससमुदाहृत, Cā r ś as in text

26 [c]) Cf Gītā 2 48[c] D2 निराकार, Cā l n r ś u निर्विकार° (as in text)

27 [a]) K1 2 रागे, Cā k n r ś u रागी (as in text) D3 कर्मफले, Cl l n r ś u कर्मफल° (as in text) — [b]) K1 2 लब्धो, Cā k l n r s u लुब्धो (as in text) K1 हिंसात्मके, Ck l n r ś u °त्मको (as in text) — [d]) Ś3-6 परिकीर्त्यते, Cn r ś u कीर्तित° (as in text)

28 [b]) Ś1 K0 6 Dn1 Ck r ś नैष्कृतिको, D8 7 नैःकृतिको, Cā g n u v नैकृतिको (as in text) — [c]) Ś1 3-6 K0 Cā k दीर्घसूत्रश्, Cl m n r ś u °सूत्री (as in text)

29 [a]) G2 धृतिश् (sic) — [b]) Ś0 त्रैविध्य गुणत शृणु, D2 गुणतस्तु विधिं शृणु, Ck l ś u v as in text.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३०
यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२
धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३३
यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४
यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७
विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८
यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९

---

30 ^{a}) = Gītā 16 7^a — ^{b}) D2 कार्याकार्यौ, Ck n ś u कार्याकार्ये (as in text) — ^{c}) Dn1 (before corr) D2 6 8 M6 यो, Ck l n r ś u या (as in text) Ś3–6 K0 Ck बुद्धिर्, Cl n r ś u वेत्ति (as in text) — ^{d}) Ś3–6 K0 Ck वेद सा सात्त्विकी मता, Cl n r ś u as in text

31 D8 om 31 — ^{a}) Ś1 K2 T2 यथा, Ck l m r ś u यया (as in text) — ^{b}) K1–3 Ñ1 (by corr) Da1 वाकार्यम्; Cl r ś u चाकार्यम् (as in text) — ^{c}) D2 अथ यावत्, Cā g l m n r ś u अयथावत् (as in text) K6 यथावन्नाभिजानाति

32 ^{a}) Cf B 12 123 14^a B 13 145 62^a D6 G4 M1 3 5 अधर्म्यं, Cl n r ś u अधर्मं (as in text) G4 M1 3 5 धर्म्यम्, Cr ś u धर्मम् (as in text) — ^{b}) Ś3–6 Ck बुध्यते, Cn r ś u मन्यते (as in text) S3–6 K6 तमसा(K6 °सो)न्विता, Ck n r ś u तमसावृता (as in text) — ^{c}) Da1 Dn1 D2 तु, Ck r ś u च (as in text) K1 सर्वार्थरूप रेतांश्च (sic) — ^{d}) Ś3–6 K6 Ck तामसी मता, Cr ś u पार्थ तामसी (as in text) Cl n cite तामसी

33 G1 om 33 — ^{a}) Cg k u धारयति, Cā n r ś धारयते (as in text) — ^{c}) D2 [अ]व्यभिचारिण्यो, D6 (marg by corr) [अ]व्यभिचारेण, M1 3 5 व्यभिचारिण्या, Cā k l n r ś u [अ]व्यभिचारिण्या (as in text) — ^{d}) K0 बुद्धि (sic) Ś3–5 D8 सात्त्विकी मता, Cn r ś u पार्थ सात्त्विकी (as in text) Ck l cite सात्त्विकी

34 ^{a}) K1 यथा, Cā k l n r ś u यया (as in text) D6 कर्म°, Cā k n r ś u धर्म° (as in text). — ^{c}) M8 प्रसक्तेन, Cā g k l n r ś u v प्रसङ्गेन (as in text) G1 [अ]फलाकाङ्क्षी, Ck l n r ś u फला° (as in text) — ^{d}) M2 या, Cl n r ś u सा (as in text)

35 ^{a}) Ś1 D2 यथा, Cg k l r ś u यया (as in text) Ś1 (sup lin as in text) स्वास्थ्य, K1 s स्वप्न, Ck स्वप्न°, Cl n r ś u स्वप्नं (as in text) B1 क्रोध, Ck शोक°, Cn r ś u शोकं (as in text) — ^{b}) Ś3 मोहम्, B2 दमम् (by metathesis), Ck r ś u मदम् (as in text) — ^{d}) Ś3–6 K6 Ck धृति सा तामसी मता (Ś1 5 स्मृता), Cg n r ś u as in text

36 ^{ab}) Ś1 6 K0 6 transp त्रिविध and शृणु मे — ^{d}) S3–6 B D1 8 M2 Ck च नियच्छति, D8 न निगच्छति, D6 च न गच्छति, Cl n r ś u च निगच्छति (as in text)

37 ^{a}) Ś3–6 K6 Cā g k यत्तदात्वे, B1 तत्तदग्रे, Cl n r ś u यत्तदग्रे (as in text) — ^{c}) Ś3–6 K6 विद्याद्, Cn r ś u प्रोक्तम् (as in text) — ^{d}) K6 °प्रसादन, Cā n ś u °प्रसादजम् (as in text)

38 ^{b}) Ś3–6 K6 Ck यत्तदात्वे, Cl n r ś यत्तदग्रे (as in text) — D8 om. 38^{cd} — ^{d}) Ś3–6 K6 Ck तद्राजसमिति स्मृत, Cn r ś u as in text

39 ^{b}) Ś1 Cv सुखमोहनम्, Cā g k l n r ś u सुख मोहनम् (as in text) — ^{d}) = 22^d, Gītā 17 19^d, 22^d K0 तत्तामसमिति स्मृत, D1 तत्सुखं तामसं स्मृत, Cr ś u as in text

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ ४०
ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१
शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२
शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३
कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४
स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७
सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८
असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९
सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५०

C 6 1504
B 6 42 50
K 6 42 50

---

40 ^{a}) Ś1 नो, D1 6 Cl च, Cr ś u वा (as in text) — ^{b}) D7 कचित्, Cr ś u पुन (as in text)

41 ^{ab}) = B 12 107 1^{ab} — ^{d}) M4 प्रविभु क्तानि, Cg k l n r ś u °भक्तानि (as in text)

42 ^{a}) Ś3 Ck तथा शौच, Cś u तप शौच (as in text) — ^{d}) Ś3–6 Ko D4 T2 Cā ब्राह्म कर्म, Cn r ś u ब्रह्मकर्म (as in text) D2 प्रभावज, Cn r ś u स्वभावजम् (as in text)

43 ^{a}) Ś1 दक्षं, Da1 दाक्ष, D1 दाद्यं, Cā k l n r ś u दाक्ष्य (as in text) — ^{b}) Da1 Cn वा, Cr ś u च (as in text) — ^{c}) D2 7 ऐश्वर°, Cā k l n r ś u ईश्वर° (as in text) — ^{d}) Ś3–6 Ko 2 3. 6 Ñ1 (by corr) B D (except D1 2 6 8, Da3 om) T G M2 Ck n क्षात्र कर्म, Cr ś u क्षत्र कर्म (as in text)

44 D8 om (hapl) 44 — ^{a}) = 3 198 23^{a} B 12 88 27^{a}, 89 7^{a} B 13 135 9^{c} cf B 12 77 15^{a}, 167 11^{c} K6 Da1 D1 5 6 T2 G1 3 M कृषिगोरक्षवाणिज्य, Ñ1 °वाणिज्यगोरक्ष, Cś u °गौरक्ष्य वाणिज्य, Ck r as in text — ^{b}) K1 D4 T G1 2 4 वैश्य (K1 °श्य), Ck n r ś u वैश्य (as in text) — ^{c}) Ś3–6 K6 Ck पर्युत्थानात्मक कर्म, G2 परिचर्यात्मिक कर्म, Cl r ś u as in text — ^{d}) Ko (erroneously) वैश्यकर्म (for शूद्रस्यापि)

45 ^{b}) D2 M8 (*inf lin*) परा, Cā k n r ś नर (as in text) — ^{c}) Cf 1 58 22^{a} M8 (*inf lin*) 5 शुद्धिं, Ck n r ś u सिद्धिं (as in text) D3 अयात सम्प्रवक्ष्यामि

46 ^{a}) K1 Da1 D8 प्रवृत्ति-, D2 प्रवृत्तिं, Ck n r ś u प्रवृत्तिर् (as in text) — ^{b}) = Gītā 2 17^{b} (q v), 8 22^{d} Ś3–6 K6 Ck विश्वम्, Cn r ś u सर्वम् (as in text) — ^{c}) D2 अकर्मणो (sic) Ś1 6 Ko 5 Cā k तमेवार्च्य, Cn r ś u तमभ्यर्च्य (as in text)

47 47^{ab} = Gītā 3 35^{ab} (q v) — ^{a}) M8 5 विगुणात्, Cā k l n r ś u विगुण (as in text) — After 47^{ab}, Ś1 5 Ko 6 D8 ins (of Gītā 3 35^{cd} with v l)

110* स्वधर्मे निधन श्रेय परधर्मोदयादपि ।

— ^{d}) = Gītā 4 21^{d}

48 ^{d}) Ś1 6 K1 2 Ñ1 B2 D8 M1 °वृत, Ck l n r ś u °वृता (as in text)

49 ^{a}) Ñ1 असक्त, D8 असक्ति, Cā k l n r ś u असक्त (as in text) — ^{c}) Ś1 निष्कर्म°, D1 6 नैकर्म्य°, Da1 T2 नैष्कर्म°, Cā k l m n r ś u नैष्कर्म्य° (as in text)

50 ^{a}) D2 सिद्धिमाप्नोति च यथा, Cl m n r ś u as in text — ^{b}) Ś5 6 D8 Cā तदाप्नोति, K6 Ck प्राप्नोति तन्, Cl m r ś u तथाप्नोति (as in text) — ^{c}) Ś3–6 Ko 6 तु, Cś u [ए]व (as in text)

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१
विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४
भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६
चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७
मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८
यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९
स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६०

— ^{d}) K1–3 Da1 Dn D2 5 6 8 ध्यानस्य, Cm n r ś u ज्ञानस्य (as in text) T2 M2 चापरा, Cā m n r ś u या परा (as in text)

51 ^{a}) = B 7 3 12^{c} — ^{c}) T2 शब्दादि ; Ck n r ś u शब्दादीन् (as in text) — ^{d}) Ś0 नियम्य, Cā k n r ś u व्युदस्य (as in text)

52 ^{a}) = (var) B 12 215 16^{c} Cl (as reported by Puruṣottama) लध्वाशी, Cā k n r ś u लघ्वाशी (as in text) — ^{b}) Cf 3 38 14^{d} Ś1 जित°, K1 यत्त्व°, Cā k n r ś u यत° (as in text)

53 With 53^{ab}, cf Gītā 16 18^{ab} — ^{b}) Cf B 14 45 8^{d} T2 कामक्रोधौ, Ck r ś u v कामं क्रोध (as in text) — ^{d}) = Gītā 14 26^{d} (q v) B3 D6 कल्प्यते, Ck m n r ś u कल्पते (as in text)

54 ^{b}) = Gītā 12 17^{b} cf B 14 19 25^{d} B 15 26 8^{d} Ś3–6 K6 Ck śp up हृष्यति, Cn r ś u काङ्क्षति (as in text) — ^{c}) = 1 45 8^{e} B 12 160 27^{c}, 236 36^{a}, 240 12^{c}, 31^{c}, 345 28^{a} B 14 46 40^{c} cf B 12 59 104^{b}, 262 10^{c}, B 14 28 24^{a} — ^{d}) Cv मर, Cā k n r ś u पराम् (as in text)

55 ^{b}) Ś3–6 K6 Cā k योह यश्, D6 यावद्यश्, Cl r ś u यावान्यश् (as in text) K5 यादृश°, Cā k l r ś u तत्त्वत (as in text) — ^{c}) Ś5 ततोसौ; Cā k l n r ś u v ततो मा (as in text)

56 ^{a}) D2 नर°, T2 तदा, Ck n ś u सदा (as in text) — ^{b}) D2 मय्यपाश्रय, Cā k n r ś u मद्व्यपाश्रय° (as in text)

57 ^{b}) Cf Gītā 12 6^{b} Ś3–6 B1 भारत, Cl n r ś u मत्पर° (as in text) — ^{c}) Ś1 शुद्धियोगम्, Cā k l n r ś u बुद्धि° (as in text) Ś3–6 K6 Cā k समाश्रित्य, K1 Ñ1 B Da1 Dn2 D4 T1 G1 4 M3 5 मपाश्रित्य, Cl n r ś u उपा° (as in text) — T1 om (hapl) 57^{d}–59^{a}

58 T1 om 58 (cf v l 57) — ^{a}) Ś4 (*sup lin* as in text) 6 Cā °दुःखानि, D1 (m as in text) °कर्माणि, Ck l n r ś u °दुर्गाणि (as in text) — ^{b}) Da1 D2 तरिष्यति, Cā k l r ś u तरिष्यसि (as in text) — ^{c}) Ś3–6 K6 D6 Cā k अहंकार, Cn r ś u °कारान् (as in text) — ^{d}) Ś3–6 K6 D3 Cā k मोक्ष्यसि, Cl n r ś u श्रोष्यसि (as in text) K2 न काक्षसि, Cā k n r ś u विनङ्क्ष्यसि (as in text)

59 T1 om 59^{a} (cf v l 57) — ^{a}) Ś1 या[?यो]हकारमुपाश्रित्य, K5 D1 3 6 T2 G1 3 M4 यद्यहकारमाश्रित्य, Ck n r ś u as in text — ^{b}) D3 6 न योत्स्यामीति मन्यसे (D6 °ते), Cā k l n r s u as in text — ^{c}) Ś1 3–6 K6 5 D3 T3 Cā k मिथ्यैव, D2 मय्येव, Cl n r ś u v मिथ्यैष (as in text) K1 Dn1 व्यवसायास्ते, Cā k l n r ś u v °यस्ते (as in text) K6 मिथ्यैवाध्यवसायस्ते — ^{d}) Ś4 G1 प्रकृति स्त्वा, K6 प्रकृतिं त्वा, Cā k l n r ś u प्रकृतिस्त्वा (as in text) Ś4 5 Ck नियोक्ष्यते, Ñ1 D6 M4 नियोक्ष्यसि, Da1 निरक्ष्यति, Cā l n r ś u नियोक्ष्यति (as in text)

60 ^{a}) D2 स्वभावज्ञेन, D6 स्वभावाद्येन, Cl n r ś u स्वभावजेन (as in text) — ^{c}) T2 इच्छासि, Cr

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१
तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२
इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३
सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५
सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६
इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७
य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७०

C 6 1524
B 6 42.70
K 6 42 70

ś u नेच्छसि (as in text) D6 तन्मो॰, Cr ś u यन्मो॰ (as in text) — d) Ś1 D6 करिष्यति, Cl n r ś u सि (as in text) Ś4 6 K6 Ñ1 D7 8 Cā सन्, K5 त, Cn r ś u तत् (as in text)

61 a) = B 12 72 6c, 227 25a — b) Ś3 K6 D3 Ck हृद्येष, Ñ1 Cā हृदये, Cl. n r ś u हृद्देशे (as in text) Ś3–6 K6 D8 वसतेर्जुन, Cl m n ś u ऽर्जुन तिष्ठति (as in text) — d) Ś4 यन्त्रारूढेव, Ck l n r ś u ॰रूढानि (as in text) Da1 मानव; Ck l n r ś u मायया (as in text)

62 a) Ś1 तामेव, Cā g k l m n r ś u तमेव (as in text) — b) = Gītā 15 19d Ś6 पाण्डव, Cr ś u भारत (as in text) — c) Ś3 D6 Cg k l मत्प्रसादात्, Cm n.r ś u तत्प्रसादात् (as in text) Ś3–5 Ck सिद्धिं, Cā l n.r ś u शान्तिं (as in text) — d) Dn1 D2 प्राप्स्यति, Cā k.l n r ś u प्राप्स्यसि (as in text)

63 a) D6 इदं, Cā l.n r ś u इति (as in text) D6 ध्यानम्, Cā g l n r ś u ज्ञानम् (as in text) — b) G2 ॰तम, Cn r ś u तरं (as in text) — c) Some MSS विसृज्य — d) = 1 224 15d 5 123 17d Ś4 5 K6 D2 यदिच्छसि, Cā l n r ś u यथेच्छसि (as in text)

64 b) = Gītā 10 1b — c) K2 इष्टोसि, Cg k n.r ś u इष्टोऽसि (as in text) Ko Ñ1 D1.8 T2 Ck दृढमतिस्, D6 दृढमत, T1 G1 4 Cr दृढ इति, Cn ś u दृढमिति (as in text) — d) Da1 D6 वक्षामि (sic)

65 65^{ab} = Gītā 9 34^{ab} — a) Da1 D2 सन्मना, Cg l n r ś u मन्मना (as in text) — b) Da1 मा, Cn r ś u मा (as in text) — c) Cf Gītā 9 34c Ś6 K1 ॰वेष्यसि (sic)

66 c) Ś5 K3 5 Ñ1 B D2 5 6 T2 M4 Cā g k त्वां, Cl n r ś u त्वा (as in text) — d) Da1 D8 मां, Cā g k.l.n r ś u मा (as in text) Ñ1 D6 शुच, Cā g l n r ś u शुच (as in text)

68 a) Ś6 D8 G1 Cā ś u य इम, D6 इदं य; Ck l n r य इद (as in text) — b) G2 ॰धास्यते, Cā g k l n r ś u ॰धास्यति (as in text) — c) Ś6 मयि भक्तिं (by transp) — d) Cf. Gītā 8 7d Ś1 D6 M5 मामेवेष्यति, Ś3–6 K6 Ck स मामेष्यति, Ko वैष्यसि, Cā l n r ś मामेवैष्यति (as in text) Ś4–6 Ko 5 6 D1.3 7 8 M4 [अ]सशय, Cn r ś u [अ]सशय (as in text) D2 भविष्यति न संशय

69 c) G2 समस्, Cā k l n r ś u च मे (as in text) T2 यस्माद्, Cā k ś u तस्माद् (as in text) — d) K5 D1 M1 5 Cu प्रियतमो, Cā n ś प्रियतरो (as in text)

70 a) D2 इद, Ck r ś v इम (as in text). — b) K1 Cn धर्मं, D2 M2 धर्म्यं, M3 5 धर्मं, Cā k r ś धर्म्यं (as in text) — c) Ko ज्ञानयोगेन; Cr ś u ज्ञानयज्ञेन (as in text)

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१
कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२

अर्जुन उवाच ।

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३

संजय उवाच ।

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४
व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७५
राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६
तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७
यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ समाप्तं भगवद्गीतापर्व ॥

71 [a]) Cf Gītā 3. 31[c] K2 D2 6-8 M6 अनुसूय (D7 M6 °सु)श्च, G1 2 M1-3 अनसूयुश्च; Cr ś u अनसूयश्च (as in text) — [d]) K0 आप्नु°, Ck n r ś u प्राप्नु° (as in text)

72 Before 72, Ñ1 ins श्रीभगवानुवाच — 72[ab] = (var) B 14 19 55[ab] — [b]) Ś0 °कायेण, Cl n r ś u °काग्रेण (as in text) — [d]) Some MSS प्रणष्टस्ते

73 Ś1 धनजय उ° — [c]) Da1 D8 गतसमोह, Cā k l n r ś u °संदेह (as in text) — [d]) = 5 176 26[d] B 13 14 35[d] cf 3 128 1[d] 5 15 8[d]

74 [b]) = 3 89 8[b] Ś0 महात्मना, Cr ś u °त्मन (as in text) — [c]) Da1 M6 इदम्, Cl r ś u इमम् (as in text) — [d]) Some MSS लोम°

75 [b]) Ś0 D2 Cu इम, Cś एत (as gloss for एतद्); Ck l n r एतद् (as in text) Ś3-5 K6 Ck गुह्यतरं, K0 Da1 D1 2 4 T G1 2 4 M4 Cś गुह्यतम, Cl n r u गुह्यमह (as in text) Ś3-5 K6 महत्, Cl n r ś u परम् (as in text) D3 एत गुह्यमनुत्तम — [c]) Ś4 5 K0 योगीश्वरात्, Cā l r ś u योगेश्वरात् (as in text) — [d]) K1 कथयता, G1 तु कथित, Cā k l n r ś u कथयत (as in text)

76 Ś0 om 76-77 M3 om (hapl) 76[b]-77[a] — [b]) Ś1 5 K2 Ñ1 Da1 M1 इदम्, Cl r ś u इमम् (as in text) D6 उत्तम, Cl r ś u अद्भुतम् (as in text) — [d]) Ś1 हृष्यामीव (marg °ति), Cl ś हृष्यामि च (as in text) D1 2 पुन पुन, Cl r ś u मुहुर्मुहु (as in text)

77 Ś0 om 77, M1 om 77[a] (cf v l 76) — [a]) Ś3-5 सस्मृत्य परम, Cl n r ś u सस्मृत्य सस्मृत्य (as in text) — D3 reads (see m) 77[cd] on marg — [c]) Ś1 3-5 K2 6 Ñ1 Da1 D6-8 महाराज (Ś1 K2 Ñ1 D6 8 °जन्), Cl r ś u महाप्राजन् (as in text) — [d]) Ś1-5 K6 प्रहृष्ये; Cl r ś u हृष्यामि (as in text)

78 [a]) Ś1 3-5 K0 1 D3 7 T2 G1 योगीश्वर, Cā l r ś u योगेश्वर (as in text) — [b]) D2 पार्थो यत्र (by transp) — [d]) Ck स्थिरा, Ca l n r ś u ध्रुवा (as in text) Ś1 Ck इति, Cā l n r ś u नीतिर् (as in text) K0 ध्रुवाणीति मतिर्मम — After 78, Ñ1 ins

111* भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधत ।
सुख बन्धविमुक्ति स्यादिति गीतार्थसग्रह ।

[This is (with var) the सग्रहश्लोक to adhy 18 in Cg]

४१

संजय उवाच ।
ततो धनंजयं दृष्ट्वा बाणगाण्डीवधारिणम् ।
पुनरेव महानादं व्यसृजन्त महारथाः ॥ १
पाण्डवाः सोमकाश्चैव ये चैषामनुयायिनः ।

C 6 1534 B 6 43 7 K 6 43 7

Colophon om in Ś4–6 G3 not collated *Sub-parvan* Ś1 K0–2 5 Ñ1 B Da1 Dn D1–3 T G2 4 M1. 2 4 5 Cv (a few of these MSS with the prefix श्री or श्रीमद्)भगवद्गीतासु उपनिषत्सु (K1. 2 D2 om उपनिषत्सु), K6 श्रीभगवद्गीताया, D3 भगवद्गीता समाप्ता, G1 गीताया Ś1 K6 D3 M1 3 5 cont श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, K0 5 Ñ1 B3 Da1 Dn2 D1. 4–6 T G2 4 M2 Cv ब्रह्म(T2 G2 M2 परब्रह्म)विद्यायां योगशास्त्रे (T1 G2 4 °शास्त्रनिर्णये) श्रीकृष्णार्जुनसंवादे — *Adhy name* Ś1 विभूतयोग (sic), K0 2 D3 संन्यासयोग, K3 निर्णयसंन्यासयोग, K5 परमार्थनिर्णय, K6 सर्वकर्मफलत्यागपूर्वक काम्यकर्मणा सम्यक् न्यासपूर्वक सत्वरजस्तमोगुणमयजगाद्विवरणपूर्वक ब्रह्मप्राप्तियोग (?), Ñ1 परमार्थनिर्गुणमोक्षयोग, B3 छिन्नसंशय, Da1 D1 5 Cś मोक्षसंन्यासयोग, Dn संन्यासादितत्त्वनिर्णययोग, D4 सर्वोपनिषदर्थप्रतिपादनमोक्षयोग, D6 संग्राम अंगीकार, D7 परमार्थनिनिर्णणे (sic), T1 G2 4 सकलवेदशास्त्रपुराणसंग्रहमोक्षयोग, T2 G1 मोक्षयोग, Cv अर्जुनसुबोध — *Adhy no* (figures, words or both) D5 M2 41, T1 G1 2 4 40 (as in text), M4 42 — *Bhagavadgītā adhy no* (figures, words or both) Ś1 K0–3 5 6 Ñ1 B Da1 Dn D1 2 4 6–8 T2 G2 M1. 3 5 Cv 18 After the adhy no, Ś1 Dn2 D6 read समाप्त, K5 समाप्ता चेयं गीता, B4 T G1 M4 भगवद्गीता समाप्ता, D1 गीताशास्त्रं समाप्तं — *Śloka no* K1. 3 5 Da1 Dn D1 5 6 G2 78 — *Aggregate Śloka no* D1 1465 — *Aggregate Bhagavadgītā Śloka no* Ś1 (marg) 740

Ś1 K0 1 ins after adhy 40 K2 B2–4 Dn D4 8 cont after 113*

112* षट् शतानि सविंशानि श्लोकानां प्राह केशवः ।
अर्जुनः सप्तपञ्चाशत्सप्तषष्टिस्तु संजयः ।
धृतराष्ट्रः श्लोकमेकं गीताया मानमुच्यते ।

[(L 2) Ś1 K0 1 पञ्चपञ्चा° (for सप्तपञ्चा°) Ś1 K0 पञ्चषष्टिस्तु, K1 पञ्चषष्टिं च, K2 B2 8 सप्तषष्टिं तु, B4 सप्तषष्टिं च (for सप्तषष्टिस्तु) — (L 3) Ś1 K0–2 एषा गी(Ś1 °तश्री)तार्थसंग्रहः (for the post half)]

K2 B2–4 Dn D3 (om lines 3–6) 4 8 ins after adhy 40

113* वैशंपायन उवाच ।
गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता ।
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वदेवमयो हरिः ।
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्ववेदमयो मनुः ।
गङ्गा गीता च गायत्री गोविन्देति हृदि स्थिते । [5]
चतुर्गकारसंयुक्ते पुनर्जन्म न विद्यते ।

[B2 संजय उ° (for वैशंपायन उ°) — (L. 1) Dn2 गीताः सुगीताः कर्तव्याः K2 D3 8 °संग्रहैः (for °विस्तरैः) — (L 2) K2 B4 D3 स्वयं, B3 त्विय (for चेयं) — (L. 4) B3 सर्वधर्म°, Dn1 D4 8 सर्वदेव° (for सर्ववेद°) — (L 5) Dn D4 transp गङ्गा and गीता B2 3 D4 गोविंदे च (for गोविन्देति) D3 गोविंदे हृदि संस्थिते]

B2–4 Dn D4 8 ins after 112*

114* भारतामृतसर्वस्वगीताया मथितस्य च ।
सारमुद्धृत्य कृष्णेन अर्जुनस्य मुखे हुतम् ।

[(L 1) D4 8 °सर्वस्य (for °सर्वस्व-)]

After adhy 40, D5 *repeats* 6 22 17–22

41

☞ S reads this adhy after adhy 22

1 In Da1, the portion of the text from st 1 up to st 27 of this adhy is partly lost on a damaged fol — After the ref, D6 ins

115* प्रबोधितः स तु तदा विष्णुना विश्वमूर्तिना ।
अविनाशिस्वरूपं च दृष्ट्वा तत्त्वेन फाल्गुनः ।
कृत्रिमं तु जगद्रूपं ज्ञात्वा युद्धोद्यतोऽभवत् ।
देवदत्तं समायुज्य शस्त्राणि जगृहे पुनः ।

— b) K3 5 D1–3 6 बाणकार्मुक°, K4 B रणे गाण्डीव°, T2 रथो गाण्डीव° — c) D3 महात्मान (for °नाद) D6 पुनश्च सर्वे ते योधा — d) Ś1 K0 1 3 5 D1 2 व्यमुञ्चत, K2 विसृजत D6 महानाद व्यमुञ्चत

दध्मुश्च मुदिताः शङ्खान्वीराः सागरसंभवान् ॥ २
ततो भेर्यश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त ततः शब्दो महानभूत् ॥ ३
अथ देवाः सगन्धर्वाः पितरश्च जनेश्वर ।
सिद्धचारणसंघाश्च समीयुस्ते दिदृक्षया ॥ ४
ऋषयश्च महाभागाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम् ।
समीयुस्तत्र सहिता द्रष्टुं तद्वैशसं महत् ॥ ५
ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा युद्धाय सुसमुद्यते ।
ते सेने सागरप्रख्ये मुहुः प्रचलिते नृप ॥ ६
विमुच्य कवचं वीरो निक्षिप्य च वरायुधम् ।
अवरुह्य रथात्तूर्णं पद्भ्यामेव कृताञ्जलिः ॥ ७
पितामहमभिप्रेक्ष्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
वाग्यतः प्रययौ येन प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ८
तं प्रयान्तमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।

---

2 a) K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 सृ(B3 D5 स) जयाश् (for सोमकाश्) M पाचाला केकयाश्चैव — b) K3 5 D2 6 चैतान्, B3 चान्ये (for चैषाम्) — c) B2 S दध्मु प्र (for दध्मुश्च) D3 transp मुदिता and शङ्खान् — d) K1 भीरा Ś1 Ko 1 D1 2 सागर सनिभान्, D6 सगारसभवान् (sic)

3 a) Ko 1 तेषा, K2 4 B1 3 Da Dn D4–8 तथा, K3 5 D2 अथ (for ततो) K3 5 D2 6 भेर्य स- (for भेर्यश्च) Ca cites भेर्य्या, Cd (corrupt) भार्ये Ś1 K1 पेटाश्च, Ko पोटाश्च, K3 5 D2 3 6 S पणवा, Da D5 पेय्यश्च, D1 पटहा, D3 ढकाश्च (for पेश्यश्च) Ca cites पेय्या, Cc पेशी — D4 om 3bc — b) Da1 damaged Ś1 Ko 1 D1 कृकवो, K3 क्रकवो; K5 कृकचो, Dn1 कवचा, D3 स्कृकतो, D6 कृकवा, D8 दुदुभी, T1 G4 ककरा, T2 G1–3 काहला, M1 3–5 कृकरा, M2 कृतरा, Ca c क्रकचा (as in text) Cd cites क्रकच K5 गौविषाणिका, D3 गोमुखादय, S गोविषाणका (T2 °णगा, G3 °णिन), Ca c d °णिका (as in text) — c) = 6 23 13c Cc cites सहसा M1 3–5 °हन्यतस्, Cc °त (as in text) — d) Da1 damaged Ś1 तेन (for तत) B Da2 Dn(!) D4 5 7 8 स शब्दस्तुमुलोभवत् (= 6 23 13d), M स (M3 5 सु) शब्द सुमहानभूत्

4 a) Da1 damaged K2 D3 T1 G2 तथा, G4 ततो (for अथ) T1 G4 च (for स) — b) Ś1 Ko–2 किंनराश्च, T2 पितर स, G1 शखरश्च, G3 शकरश्च (for पितरश्च) K3. 5 D2 नरेश्वरा, B1 गणेश्वरा, B2 D3 जनाधिप, Da1 जनेश्वर, D1 8 °श्वरा, D6 T G महेश्वरा (G1–3 °र), M सहेश्वरा — c) K3 °गधर्वा, D3 °सर्वे वै (sic) (for °सघाश्च) — d) T1 G4 समेयुस्ते K3 D1 3 दिदृक्षव

5 In Da1, st 5 is lost on a damaged fol. — a) K5 ऋषयस्ते — c) D6 सहसा (for सहिता) — d) Ś1 K1 D6 तद्वैपस, D1 तद्विस्मय — After 5, S ins

116* ते सेने स्तिमिते चास्ता वीक्षमाणे परस्परम् ।
गङ्गायमुनयोर्वेगौ यथैवेत्य परस्परम् ।
एव प्रवृत्ते ते सेने निःशब्दे जनससदि ।
चित्रे इव पटालेख्ये दर्शनीयतरे शुभे ।

[(L 1) T2 सैन्ये T1 G4 सज्जे, G1 3 तत्र (for चास्ता) T2 G2 ईक्ष° (for वीक्ष°) — (L 4) T G M4 चित्रे पट इवालेख्ये (for the prior half) T2 G2 °तमे (for °तरे) T2 G2 3 M2 4 उभे (for शुभे)]

6 a) Ś1 Ko–2 राजा, S वीक्ष्य (for दृष्ट्वा) — b) Ś1 Ko–2 समुपस्थित, K3–5 B2 D1. 2 समवस्थिते (D2 °त), B3 समसमुच्यते, Da1 समुपद्यते, D3. 6 समुपस्थिते, S सु(T1 G2–4 स)समुद्यत — c) K3 5 D2 6 सागरनिभे, D1 °राकारे Ś1 (m as in text) तेन सागरप्रख्येन — d) K1 प्राचल्यते, S प्रज्वलिते (T1 °ध्वसिते)

7 a) D3 धीरो — b) D1 विक्षिप्य च, T1 G विनिक्षिप्य Ko 1 शरासन, Cc वरायुधम् (as in text) — c) Da1 damaged Ś1 Ko–2 4 5 Dn1 D1 6 क्षिप्र (for तूर्णं)

8 b) K4 धर्मपुत्रो — K3 5 D2 om 8c–9b — c) Ś1 T1 G2 4 वीर (for येन) — d) = 11d.

9 K3 5 D2 om 9ab (cf v l 8) — a) Ś1 K1 2 D3 5 6 8 G1–3 M5 प्रयातम्, K4 तु यातम् — b) T1 G2 4 कुतीपुत्र S वृकोदर (for धनजय) — c) K3 5 D2 अवरुह्य — d) K3 D2 7 °तोभ्ययात्; K5 B4 Dn D4 8 °तोभ्यगात्, B1–3 Da (Da1 dam-

अवतीर्य रथात्तूर्णं भ्रातृभिः सहितोऽन्वयात् ॥ ९
वासुदेवश्च भगवान्पृष्ठतोऽनुजगाम ह ।
यथामुख्याश्च राजानस्तमन्वाजग्मुरुत्सुकाः ॥ १०

अर्जुन उवाच ।

किं ते व्यवसितं राजन्यदस्मानपहाय वै ।
पद्भ्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥ ११

भीमसेन उवाच ।

क्व गमिष्यसि राजेन्द्र निक्षिप्तकवचायुधः ।
दंशितेष्वरिसैन्येषु भ्रातॄनुत्सृज्य पार्थिव ॥ १२

नकुल उवाच ।

एवंगते त्वयि ज्येष्ठे मम भ्रातरि भारत ।
भीर्मे दुनोति हृदयं ब्रूहि गन्ता भवान्क नु ॥ १३

सहदेव उवाच ।

अस्मिन्रणसमूहे वै वर्तमाने महाभये ।
योद्धव्ये क्व नु गन्तासि शत्रूनभिमुखो नृप ॥ १४

संजय उवाच ।

एवमाभाष्यमाणोऽपि भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
नोवाच वाग्यतः किंचिद्गच्छत्येव युधिष्ठिरः ॥ १५

C 6 1547
B 6 43 20
K 6 43 22

---

aged) D5 6 °तोन्वगात्, D1 °तोन्वियात्, S °तो वशी — After 9, S ins

117* भीतं युधिष्ठिरं मत्वा भीमसेनः प्रतापवान् ।

10 a) Da (Da1 damaged) Dn D4 5 7 8 त राजन् (for भगवान्) — b) Ś1 K0 1. 4 तान्, K3 5 D2 3 6 त (for ह) — After 10ab, S ins

118* सात्यकिश्चार्जुनश्चैव अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।

— c) K2 B Da (Da1 damaged) Dn D4 5 7 8 पार्थिवाश्चैव, K3 D2 यथामुख्यास्तु, K4 यथामुख्य च, D3 तथा मुख्याश्च, G3 ययौ मुख्याश्च B Da (Da1 damaged) D5 राजान — d) K0 उत्तमा (for उत्सुका) K1 तमन्वाजग्मुरुत्सुमा (corrupt), K2 त जग्मुरत्नु सोत्सुका, K3 D2 8 तमथाजग्मुरु°, K4 त समा जग्मुरु°, B अनुजग्मु म(B2 °ग्मुस्त)मु°, Da (Da1 damaged) Dn D4 5 7 8 तमनुजग्मुरु°, D1 ते समा जग्मुरु°, D6 तरसा जग्मुरु°, S तमन्वाययुरु°

11 S भीमसेन (for अर्जुन उवाच) — a) K3 D1-3 6 पार्थ (for राजन्) — b) Ś1 K0 1 D3 8 अवहाय, D1 त्व विहाय (for अपहाय) — c) M1-3 5 मेवापया — d) = 8d S (except T2) प्रमुखे (for प्राङ्मुखो)

12 S अर्जुन (for भीमसेन उवाच) — a) T2 किं (for क्व) Da (Da1 damaged) D5 गमिष्यामि — b) K2 Dn2 T2 M2 निक्षिप्यकवचायुध (sic), D8 T1 G °प्य (T1 °प्त) कवचायुध — c) K0 8 D4 (by corr) S दसितेपु, C0 दशि° (as in text) K5 अरिवृंदेषु — d) G1 8 °नुद्दिश्य S पाडव (T2 °वान्)

13 a) K3 5 Da2 D2 5 6 श्रेष्ठे (for ज्येष्ठे) — b) D8 पार्थिव (for भारत) — c) K0 भीम, K3 5 D2 3 6 भी स, D1 भृश, D8 भीष्मे (for भीर्मे) Ś1 K0 1 तनोति (for दुनोति) — d) D1 क्व हि (for ब्रूहि) D1 भवान्कथ — For 13, S subst

119* क्वैव गमिष्यसि श्रेष्ठ त्यक्त्वास्मान्दुर्बलो यथा ।
राजा हि त्व महाबाहो वाग्यतो मन्युमानिव ।

[(L 1) M2 केन T2 केन नैव गमिष्यति (for the prior half) T2 त्यक्त्वासून् (for °स्मान्) — (L 2) T2 G1. 8 M राजा भीम, G2 राजमभि (for राजा हि त्व) T2 G1 8 M वार्यतामत्र मानद (M1 2 °द), G2 वार्यतोत्र ममानघ]

14 T1 om the ref — a) D8 अस्मिन्नृप, T1 G4 अस्मिन्राज, M2 3 5 अस्मिन्रणे (for अस्मिन्रण) K0 °समूहे तु, M2 महाबाहो (for °समूहे वै) — b) T1 G4 महाहवे, M1-3 5 भयावहे (for महाभये) — c) K0-3 योद्धव्य — d) D6 रणे (for नृप) S अभिमुखे स्थितान्

15 a) Ś1 K1 सभाप (for आभाष्य°) K4 D8 वै, M3 हि (for ऽपि) — b) K4 5 B Da2 Dn1 D1-3 5 6 S (except T1 G4) °नदन (for °नन्दन) — d) D6 अटव्ये च, D8 गच्छत्सेव

16 b) D1 देवो देवकिनदन

तानुवाच महाप्राज्ञो वासुदेवो महामनाः ।
अभिप्रायोऽस्य विज्ञातो मयेति प्रहसन्निव ॥ १६
एष भीष्मं तथा द्रोणं गौतमं शल्यमेव च ।
अनुमान्य गुरून्सर्वान्योत्स्यते पार्थिवोऽरिभिः ॥ १७
श्रूयते हि पुराकल्पे गुरूननुमान्य यः ।
युध्यते स भवेद्व्यक्तमपध्यातो महत्तरैः ॥ १८
अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरैः ।
ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥ १९
एवं ब्रुवति कृष्णे तु धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
हाहाकारो महानासीन्निःशब्दास्त्वपरेऽभवन् ॥ २०
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं दूराद्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
मिथः संकथयांचक्रुर्नेशोऽस्ति कुलपांसनः ॥ २१
व्यक्तं भीत इवाभ्येति राजासौ भीष्ममन्तिकात् ।
युधिष्ठिरः ससोदर्यः शरणार्थं प्रयाचकः ॥ २२
धनंजये कथं नाथे पाण्डवे च वृकोदरे ।
नकुले सहदेवे च भीतोऽभ्येति च पाण्डवः ॥ २३
न नूनं क्षत्रियकुले जातः संप्रथिते भुवि ।
यथास्य हृदयं भीतमल्पसत्त्वस्य संयुगे ॥ २४

17 a) K1 2 एव (for एष) — b) Co गौतम (as in text) — c) T1 G4 कुरून् (for गुरून्) K3-5 D2 6 S वृद्धान् (for सर्वान्) — d) B1 8 Da2 Dn D4 5 7 8 सह शत्रुभि, B2 शत्रुभि सह, B4 सह शत्रुणा (for पार्थिवोऽरिभि)

18 Ś1 Ko 1 om 18-19 — a) G2 3 °कल्पो, Ca o °कल्पे (as in text) — b) D1 गुर्वाज्ञां नानु°, D6 गुरूनन्वनु°, T2 गुरून्स्वानु°, M3-5 न गुरूननु° K2 4 B Da2 Dn D4 5 7 8 गुरून्वृ(K2 D4 7 8 °स्वृ) द्धान्सबाधवान्, K5 गुरूनत्वनुमान्यव (sic) — B Da2 Dn D4 5 7 8 om (? hapl) 18cd — K4 transp 18cd and 19ab — c) K3-5 D1 2 6 युध्येत — d) D1 अपराधो महत्तर — For 18cd, S subst

120* युद्धायावतरत्येव तस्य नास्ति जयो रणे ।
यस्तु युद्धे समुत्पन्ने गुरून्दृष्ट्वाथ दशितान् ।

19 Ś1 Ko 1 om 19 (cf v l 18) K4 transp 18cd and 19ab — a) D8 यथान्याय, M5 °शास्त्र D1 प्रणम्य च गुरु यस्तु° — b) T G तैस्तु, M ततो (for यस्तु) D6 G2 युद्धे (for युध्येन्) D6 महामति (for महत्तरै) D1 *भियुध्येत मानव — c) D1 T G ध्रुव (for ध्रुवस्)

20 a) K4 कृष्णे च, K5 कृष्णेन, D6 वै कृष्णे — b) S निःशब्दा सर्वसैनिका (of 20d) — After 20ab, S ins

121* नेत्रैरनिमिषैः सर्वे प्रेक्षन्ते स्म युधिष्ठिरम् ।

[T1 G4 M1 4 सर्वं T2 G2 3 M5 प्रेक्ष्यते G2 त (for स्म)]

— d) B2 निःसंज्ञा (for निःशब्दास्) Ś1 Ko 1 निःशब्दस्त्वपरोभवत्; S धार्तराष्ट्र(G3 °ष्ट्रीं)चमू प्रति (= 20b)

21 a) Da D5 7 8 क्रूरा, Dn D4 चीरा (for दूराद्) — b) T1 G2 4 °राष्ट्रा ससैनिका — c) Da2 D5 च (for स) — d) Ś1 Ko 3 5 D1-3 T G M1 2 4 5 नैषोस्ति, K1 नैशोस्ति, K2 4 B Da2 Dn D4 5 7 8 M3 Co एषो हि, D6 ह्येषोस्ति K4 कुलपांशुल, B °पाशन, Ca °पापण

22 a) K3 B1-3 Da2 D1 2 5 इहाभ्येति, D4 इवान्वेति — b) D1 राजायं K1 2 5 B1 2 4 Da2 Dn D1 4 5 7 8 Co भीष्ममंतिक, K4 B3 D3 6 °मतिके, G2 भीममंतिकात् — c) K3 5 D2 8 ससोदर्य — d) Ś1 K1 °णार्थ, D3 °णार्थी, D8 °णार्थे K5 प्रचायत (sic), T G उपागत, M इहागत (for प्रयाचक)

23 a) K1 नाथ, D1 योधे, T2 नाथै — b) B Da2 Dn1 D4 5 7 8 पाडुपुत्रे (for पाण्डवे च) — d) Ś1 Ko 1 B3 भीतस्त्वभ्येति, K2-5 B2 D2 6 भीतिरभ्येति, D1 भीतश्चाभ्येति, D8 भीतो ह्यभ्येति, D5 भीतो भवति (for भीतोऽभ्येति च) K2 3, 5 D2 पाडव, D5 पाडव S धृष्टद्युम्ने च सात्य(G2 °त्वि)कौ

24 a) D6 भूय, Co नूनं (as in text) — b) K2 D3 6 T G2 4 जात सप्रथि(G2 °स्थि)तो, K3 5 D2 जात उत्पत्स्यते, K4 B Da Dn D4 5 7 8 जातोय प्रथितो (D7 °ते), M जात सम्प्रथितो K3 D2 तथा (for भुवि) — c) K4 D2 तथास्य, S (except M3) यदस्य — d) Da1 अल्पमन्वस्य (sic)

ततस्ते क्षत्रियाः सर्वे प्रशंसन्ति स्म कौरवान् ।
हृष्टाः सुमनसो भूत्वा चैलानि दुधुवुः पृथक् ॥ २५
व्यनिन्दन्त ततः सर्वे योधास्तत्र विशां पते ।
युधिष्ठिरं ससोदर्यं सहितं केशवेन ह ॥ २६
ततस्तत्कौरवं सैन्यं धिक्कृत्वा तु युधिष्ठिरम् ।
निःशब्दमभवत्तूर्णं पुनरेव विशां पते ॥ २७
किं नु वक्ष्यति राजासौ किं भीष्मः प्रतिवक्ष्यति ।
किं भीमः समरश्लाघी किं नु कृष्णार्जुनाविति ॥ २८
विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् ।
उभयोः सेनयो राजन्युधिष्ठिरकृते तदा ॥ २९
स विगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिसमाकुलाम् ।
भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३०
तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः ।
भीष्मं शांतनवं राजा युद्धाय समुपस्थितम् ॥ ३१

युधिष्ठिर उवाच ।

आमन्त्रये त्वां दुर्धर्ष योत्स्ये तात त्वया सह ।
अनुजानीहि मां तात आशिषश्च प्रयोजय ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ॥ ३३

C 6 1565
B 6 43 38
K 6 43 40

---

25 S om (hapl) 25–26 — ^{a}) K_4 B Da_2 Dn_2 $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ सैनिका॰, Dn_1 $D_{1.\ 8}$ कौरवा॰ (for क्षत्रिया॰) — ^{b}) D_1 प्रशशसुस्तु सैनिका — ^{c}) $K_{3\ 5}$ D_2 दृष्ट्वा (for हृष्टा॰) $Ś_1$ K_{0-2} सर्वे (for भूत्वा) — K_{0-2} om (hapl) 25^{d}–26^{a} — ^{d}) K_4 B_1 Da_2 Dn_2 $D_{1\ 4\ 5\ 7}$ Ca चेलानि B_1 दुदधु॰, Ca दुधुवु॰ (as in text) $D_{1\ 3}$ च ह (for पृथक्) D_3 वचास्यूचु॰ पृथक्पृथक्

26 S om 26, K_{0-2} om 26^{a} (cf v l 25) — ^{a}) $Ś_1$ व्यनिंद स, $K_{3\ 5}$ D_2 व्यनद् स, D_1 व्यनदश्च, D_6 व्यनिंदश्च, D_3 विनिंदतस् D_3 तथा (for तत॰) K_4 योधा (for सर्वे) — ^{b}) K_4 सर्वे (for योधास्) K_5 D_5 तव (for तत्र) — ^{c}) $K_{1\ 3\ 5}$ Da_1 $D_{1-3\ 6}$ ससौदर्यं — ^{d}) K_{0-2} $D_{1.\ 3\ 6}$ हि, K_5 B Da_2 Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ तु (for ह)

27 ^{a}) $K_{1\ 5}$ $B_{1\ 3}$ S तु (for तत्) S नृपते (for कौरव) T G M_4 सेना (for सैन्य) D_6 समागतस्तु कौरव्य — ^{b}) $Ś_1$ D_1 $M_{1\ 3\ 5}$ [अ]थ, $K_{0\ 3\ 5}$ $D_{2\ 3}$ स्म, K_1 स (sic), G_2 च, G_3 नु (for तु) D_5 कृष्णार्जुनयुधिष्ठिर, D_6 ॰सैन्य तत्र युधि॰ — ^{c}) M राजन् (for तूर्णं) T_1 G निःशब्दा समभूद्राजन्, T_2 निःशब्दा भूश्च सहसा — T_1 om (? hapl) 27^{d}–36^{c} — ^{d}) S (T_1 om) दृष्ट्वा प्राप्तं च पाण्डव

28 T_1 om. 28 (cf v l 27) — ^{b}) D_6 भीष्म॰ किं (by transp) K_5 प्रवदिष्यति, $D_{3\ 8}$ प्रविवक्ष्यति — For 28^{ab}, S (T_1 om) subst

122* किं नु वक्ष्यति राजासौ धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।
किं नु वक्ष्यति भीष्मोऽसौ भरताना धुरधर ।
[(L 2) G_4 भारताना]

— ^{c}) $Ś_1$ K_5 $G_{2\ 3}$ भीष्म॰ (for भीम) K_3 $D_{1\ 2}$ समरे श्लाघी — ^{d}) Dn_1 $D_{7\ 8}$ G_4 किं तु $Ś_1$ K_{0-2} B_3 D_1 ॰नावपि

29 T_1 om 29 (cf v l 27) — ^{a}) T_2 विवक्षा तु, Cc क्षितं (as in text) — ^{b}) D_1 तु (for सु) — ^{d}) D_6 सदा

30 T_1 om 30 (cf v l 27) — ^{a}) K_2 B Da Dn $D_{4\ 6\ 7\ 8}$ सोवगाह्य, K_4 सवि॰, K_5 D_1 विगाह्य च, M_2 अविगाह्य, M_5 सावि॰ — ^{b}) $K_{0\ 1\ 5}$ B_1 Da_1 T_2 ॰समाकुल — ^{d}) = 83^{d}

31 T_1 om 31 (cf v l 27) — ^{a}) G_1 उवाच च (for तमुवाच) Da D_5 तदा (for तत) S (T_1 om) धीमान् (for पादौ) — ^{b}) S (T_1 om) पादौ स (for कराभ्यां) $D_{1\ 3}$ गृह्य (for पीड्य) — ^{d}) K_{2-5} Da D_{3-5} समवस्थित, B_3 समुपा॰

32 T_1 om 32 (cf v l 27) $D_{3\ 6}$ $G_{1\ 4}$ om the ref — ^{a}) $Ś_1$ $K_{1.\ 2}$ T_2 $G_{2\ 4}$ $M_{1\ 3}$ त्वा (for त्वा) — ^{b}) K_3 D_2 तावत् (for तात) B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ त्वया योत्स्यामहे सह, $D_{1\ 3}$ S (T_1 om) त्वया योत्स्याम्यह सह (T_2 रणे) — ^{c}) $Ś_1$ M_2 मा, D_3 मे (for मां) Dn तत्र, S (T_1 om) राजन् (for तात) — ^{d}) B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ आशिषश्चैव योजय, D_6 अशेषश्चानुयोजय (sic), $G_{2\ 3}$ आशिष्यश्च प्रयो॰ — After 32, S (T_1 om) ins

123* जयेय च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ।
युध्यन्त मा रणे वीर त्वमनुज्ञातुमर्हसि ।
[(L 1) = 64^{cd} — (L 2) $M_{1\ 5}$ ॰ध्यातु॰ (for ॰ज्ञातु॰)]

प्रीतोऽस्मि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव ।
यत्तेऽभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे ॥ ३४
व्रियतां च वरः पार्थ किमस्मत्तोऽभिकाङ्क्षसि ।
एवं गते महाराज न तवास्ति पराजयः ॥ ३५
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ३६
अतस्त्वां क्लीववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।
हृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ३७

युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाप्राज्ञ हितैषी मम नित्यशः ।
युध्यस्व कौरवस्यार्थे ममैष सततं वरः ॥ ३८

भीष्म उवाच ।

राजन्किमत्र साह्यं ते करोमि कुरुनन्दन ।
कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितम् ॥ ३९

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ।
एतन्मे मन्त्रय हितं यदि श्रेयः प्रपश्यसि ॥ ४०

भीष्म उवाच ।

न तं पश्यामि कौन्तेय यो मां युध्यन्तमाहवे ।
विजयेत पुमान्कश्चिदपि साक्षाच्छतक्रतुः ॥ ४१

---

33 = (var) 48, 65, 74 T1 om 33 (cf v l 27) — ^{a}) B1 Da Dn1 D5 7 8 नाधिगच्छेथा, S (T1 om) नाभिगच्छेस्त्व — ^{b}) D1 युद्धे S युद्धाय कृतनिश्चय॰ (= 6 24 37^{d}) — ^{c}) Ś1 K1 T2 M2 त्वा (for त्वा) B1 महाबाहो, D8 महाभाग — ^{d}) Ko B8 D6 Cd पराभवाय, Ca c ॰भावाय (as in text) Ko-2 D1 T2 पाडव (for भारत)

34 T1 om 34 (cf v l 27) D1 om (hapl) 34^{ab} — ^{a}) K2 B1 2 Dn1 D3 प्रीतोह K4 B3 Da D5 राजन् (for पुत्र) — ^{b}) Ko 1 भारत (for पाण्डव) — G2 om (? hapl) 34^{cd} — ^{c}) Ko यत्तोभिलषित, K5 D2 8 (before corr) यत्तेभिलिखित, M1-3 5 ततोभिलषित Da1 त्वान्यत् — ^{d}) G1 3 पाडव (for संयुगे)

35 T1 om 35 (cf v l 27) — ^{a}) K1 श्रयता (corrupt), D1 G1 4 प्रीयता, D8 वृयतां, T2 जयताच् D8 च पर॰, T3 च पर, G4 च वर D6 वियता वर पार्थाय — ^{b}) K4 T2 ॰वांछसि, B2 8 D8 ॰काक्षति, B4 ॰कांक्षित, G1 3 ॰कांक्षसे K3 5 D2 किं काक्ष(K5 ॰क्ष्य)सि यथेप्सित, D6 किमस्मानभि॰, G4 किं त्व मत्तोभि॰ — ^{c}) = 50^{c} D8 एव कृते, Ca c d एव गते (as in text) — ^{d}) S (T1 om) युद्धादन्यत्कि (M4 ॰न्य कि)मिच्छसि

36 = 51, 66, 77 T1 om 36^{abc} (cf v l 27) — ^{b}) D3 अर्थो दासो M2 कर्हिचित् K3 5 D2 6 नार्थो दासो हि (K3 ॰स्य, K5 ॰सोस्ति) कस्य॰ — ^{c}) S (T1 om) एतत् (for इति) Ś1 मत्वा, Da1 सत्यो, Ca सत्य (as in text) — ^{d}) M1-3 5 बद्धो ह्यर्थेन

37 ^{a}) Cf 52^{a}, 67^{c}, 78^{c} Ś1 M4 अतस्त्वा, K3 अतस्त्व, B1 2 Dn2 D4 7 8 यतस्त्वा, Da D5 ततस्त्वा — ^{c}) Cf 51^{d}, 66^{d}, 77^{d}, 80^{d} Ś1 K1 2 4 B Da Dn D4 5 7 8 भृतो; Ko यद्धो, K3 D1-3 6 M4 वृतो (for हृतो) K5 D1 कौंतेय, Da Dn1 D4 5 7 8 कौरव्यैर् (for कौरव्य) — ^{d}) = 50^{d}, 52^{b}, 67^{d}, 76^{d}, 78^{d}

38 ^{a}) K2 D3 M2 महाबाहो, Da D5 ॰भाग, Dn ॰राज — ^{b}) B Da Dn D4 5 7 8 हितार्थी (for हितैषी) D6 निश्चय॰ (for नित्यश) — ^{c}) = 53^{c} Da Dn D4 5 कौरवार्थे वै (for ॰वस्यार्थे) — ^{d}) Ś1 K3-5 D1. 2 एष मे, Ko 1 D6 एष ते (for ममैष) K4 दीयता (for सततं) B1 वच

39 ^{a}) Ś1 कुरूणा, K5 किमसि (for किमत्र) K4 Da1 Dn D4 5 8 सह्य ते, K5 D1 साहाय्य (for साह्य ते). Ca c cite सह्य — ^{b}) K5 कुल॰ (for कुरु॰). — For 39^{ab}, S subst

124* मन्त्रयिष्याम्यहं राजन्यच्च ते हितमुत्तमम् ।

— After 39^{ab}, D4 *repeats* 37^{c}–38^{d} — ^{c}) D1 महाबाहो (for परस्यार्थे) Cd cites परस्य (as in text) — ^{d}) T1 G यत्ते मनसि वर्तते

40 ^{ab}) = 56^{cd} D1 युधिष्ठिरोय सग्रामे भवत्वेषोपराजित॰ — ^{c}) K4 G3 एव मे, T2 एतत्ते K5 मन्त्रविहित, G2 मन्त्रसहित — ^{d}) K5 D2 6 8 प्रपश्यति, M प्रवक्ष्यसि

41 ^{a}) Ś1 सग्रामे, M कौरव्य (for कौन्तेय) K4 न शक्त तात पश्यामि — ^{b}) M2 मा (for मा) D1 युध्यन्महाहवे, D6 युध्यति चाहवे K4 समरे यो जयेत माम् — ^{c}) K5 विजयेत्पुरुष कश्चिद् — ^{d}) Ś1 यदि

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त पृच्छामि तस्मात्त्वां पितामह नमोऽस्तु ते ।
जयोपायं ब्रवीहि त्वमात्मनः समरे परैः ॥ ४२

भीष्म उवाच ।

न शत्रुं तात पश्यामि समरे यो जयेत माम् ।
न तावन्मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ॥ ४३

संजय उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनन्दन ।
शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥ ४४

प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ॥ ४५
स द्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
उवाच वाचा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ४६
आमन्त्रये त्वां भगवन्योत्स्ये विगतकल्मषः ।
जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥ ४७

द्रोण उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ४८

C 6 1581
B 6 43 53
K 6 43 55

(for अपि) B Da2 D1 8 6 S साक्षादपि (by transp) Ś1 K0-3 5 D2 6 शचीपति , D1 पुरंदर (for शतक्रतु) — c) B [s]पि (for मे)

42 K5 om 42-43 — a) D1 हित (for हन्त) Ś1 K0 1 T2 त्वा (for त्वा) K4 B Da Dn D4 6 7 8 तस्मात्पृच्छाम्यहं तु त्वा (K4 B3 भूत्वा, Da1 तु त्वा, D5 तुभ्य) — b) G2 युधिष्ठिर (for पितामह) — c) Ś1 K0-3 D2 6 G1 M5 वधोपाय , D1 जयाय हि (for जयोपाय) Ś1 वदाम्यस्त्वम् , K0 वदाद्य त्वम् , K1 वदादत्वाम् (corrupt), S हि मे ब्रूहि (for ब्रवीहि त्वम्)

43 K5 om 43 (cf v l 42) B1 om the ref — a) = 59a K1 न शत्रु , K2 4 B2 4 Da Dn2 D4 6 7 8 न स्म त , D1 न शक्त , T2 M2 न शत्रूंस् , G2 न शक्य — After 43a', S ins (for lines 2-6 cf 6 103 71c-73d)

125* अयुध्यमानं सहसा सौहृदेन परिप्लुतम् ।
न्यस्तशस्त्रं निरुद्योगं हन्युर्मां शत्रवो युधि ।
निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचे तथा ।
द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च यो वदेत् ।
स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके । [5]
अप्रसूते च हीने च न युद्धं रोचयाम्यहम् ।
इदं च गदितं पार्थ परमं व्रतमाहवे ।

[(L 1) G1 सगम्य , M सगत्या (M2 °त्य) — (L 2) T1 G2-4 M5 मा (for मा) — (L 4) T2 म्रियमाणे च हीने च (for the prior half) — (L 5) G2 3 M4 5 स्त्रिय (for स्त्रियां) T G चैव पुत्रक (T2 G2 °के) — (L 6) T1 G2 4 भीते (for हीने) M अप्रसूतेन (M4 °नेन्य) हीने च T2 करवा° (for रोचया°) — (L 7) T2 G1 M2 गदिद (for गदित)]

44 B1 2 4 Da Dn1 D5 7 G1 3 om. the ref — b) K0 1 4 5 B1 Dn D3 4 7 8 G1 3 M1 3-5 °नदन — c) S प्रतिगृह्याथ — d) Ś1 K0 1 3 5 D4 6 भूमौ (for भूयस्) D2 3 तद् (for तम्) D1 अभिवाद्य

45 a) Dn प्रागात् Ś1 K5 D6 महाबाहो , S महाराज — c) M1 3 5 सर्वभूताना — d) T G मध्ये त (T2 तद्-) (for मध्येन)

46 Cf 72 — a) D6 °वाचेव — b) K0 च वै , K2 Da1 Dn1 D3 4 चाभि , B2 चैव , S चापि (for चैव) — c) K3 D2 युद्धे , K4 5 B Da D5 M1-4 राजा , D1 वाक्य , D6 युधि (for वाचा) K5 T2 M1 3-5 दुर्धर्ष — d) D1 तत (for वच) Ś1 K0 2 आत्मन (K0 2 °चार्य) श्रेयसे वच , K1 आचार्य श्रेयसेव च Ca cites निःश्रेयस

47 Cf 64, 73 Before 47, M ins युधिष्ठिर — a) K1 D3 अमन्त्रये Ś1 K1 G1 4 M त्वा , Da D5 [s]ह (for त्वा) M1-3 5 दुर्धर्ष (for भगवन्) — b) K3 °किल्बिष° , M4 5 °कल्मष — M5 om (hapl) 47c-64b. — c) K2 4 B Da Dn D4 6 7 8 कथं जये (for जयेय च) — d) Da1 शत्रुज्ञातस् (for अनु°) K3 D1-3 6 G2 त्वयानघ

48 = (var) 33, 65, 74 M5 om 48 (cf v l 47) — a) Ś1 G2 मा (for मा) B2 Da Dn D4 6 7 8 नाधिग (Da1 °पृ) च्छेथा , S (M5 om) नाभिगच्छेस्त्व — c) Ś1 K1 M4 त्वा (for त्वा) Da D5 महाभाग — d) K3 D1 भारत ; B3 4 सर्वत ; T G नित्यश

तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ ।
अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥ ४९
करवाणि च ते कामं ब्रूहि यत्तेऽभिकाङ्क्षितम् ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ५०
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ५१
अतस्त्वां क्लीबवद्ब्रूमो युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।
योत्स्यामि कौरवस्यार्थे तवाशास्यो जयो मया ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

जयमाशास्व मे ब्रह्मन्मन्त्रयस्व च मद्धितम् ।
युध्यस्व कौरवस्यार्थे वर एष वृतो मया ॥ ५३

द्रोण उवाच ।

ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मन्त्री हरिस्तव ।
अहं च त्वाभिजानामि रणे शत्रून्विजेष्यसि ॥ ५४
यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ।
युध्यस्व गच्छ कौन्तेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ॥ ५५

---

49 M5 om 49 (cf v l 47) — c) M7 युध्यस्व — d) K8 D2 च समाप्नुहि, D8 समवाप्स्यसि

50 M5 om 50 (cf v l 47) — a) K8 4 D2 6 T2 G1-4 M (M5 om) क, T1 G4 य (for ते) Ko 1 वाक्य (for काम) — b) T2 ब्रूया (for ब्रूहि) K2 D1 8 त्वमभिकाक्षित, K4 यत्ते हि काक्षित, K5 B Da Dn D4 6 7 8 S (M5 om) यत्ते विवक्षित — 50^{cd} = 76^{cd} — d) = 37^{d} (q v) Ś1 बद्धोस्म्यर्थेन कौरवै (= 36^{d}, 51^{d}, 66^{d}, 77^{d})

51 = 36, 66, 77 M5 om 51 (cf v l 47) Ś1 reads 51 after 52^{ab} — b) Ko-3 नार्थो दासो हि (K8 °सश्च), D2 दासश्चार्थो न, D3 अर्थो दासो न, G2 दासस्यार्थो न — D6 om 51^{c}-52^{b} — c) Ś1 मत्वा (for सत्य) — d) K8 बद्धाम्यर्थेन (sic)

52 M5 om 52 (cf v l 47) D6 om 52^{ab} (cf v l 51) — a) Ś1 K1 त्वा (for त्वा) K2 भूमौ, K4 Dn D4 7 8 ब्रूया, B1 2 वाक्य, B8 राजन्, D2 ब्रूमि (for ब्रूमो) B4 अतस्त्वा **च**या, Da1 अर्वस्छश्स्क्लीबवत्वां (corrupt), Da2 D5 ब्रवीम्यत क्लीब वत्त्वा, D1 8 ब्रवीम्येतत्क्लीबवाक्य (D8 °बवत्त्वां), S (M5 om) ब्रवीम्यह क्लीबभावाद्. — b) = 37^{d} (q v) B1 2 S (M5 om) अर्थार्थे (B1 2 ब्रवीमि, T2 त्वदर्थे, G2 अर्थोर्थे) कुरुनदन — After 52^{ab}, Ś1 reads, while K1 *repeats*, 51 — c) K2 B1-3 D1 8 S (M5 om) योत्स्येह (for योत्स्यामि) — Ś1 Ko 1 8 om (hapl) 52^{d}-53^{c} — d) Da Dn1 D4-7 जयो मम, D1 जयोदय (for जयो मया) K5 तवाशास्ये जय सदा, S (M5 om) त्वया सार्धं विशा पते

53 M5 om 53, Ś1 Ko 1.8 om 53^{abc} (cf v l 47, 52). — a) Some MSS आशास्व K1 B3 आशसस्व, Dn D4 8 आशास्तु मे, T2 आशस मे, G2 8 आशास्सहे D1 जय मा शसमे गुह्य, D5 पृच्छामि त्वा द्विजश्रेष्ठ — T2 om 53^{b}-55^{c} — b) D2 8 G1-3 M1 2 4 यद्धित, T1 G4 मे हित D6 शृणु मे तद्विवक्षित — c) Da D4 6 7 8 कौरवार्थे वै (D5 °र्थे हि), Dn °वार्थेन — d) D8 वरम् Ko G1 8 एव (for एष) T1 G3-4 M2 मम (for मया)

54 T2 M5 om 54 (cf v l 53, 47). D6 om (hapl) 54-56 Ś1 K1 om the ref — a) M4 ध्रुव — b) Ko-2 जनार्दन, K8 हरिस्तथा, D1 2 हरि स्तव — c) K8 D2 च त्वानु°, K4 B Dn D4 7 8 त्वामभि°, Da D5 S (T2 M5 om) त्वामनु°, D1 त्वां चाभि°, D8 च प्रति° (for च त्वाभि°) — d) B3 हनिष्यसि, Dn विमोक्ष्यसे, G2 विनेष्यसि M (M5 om) विजेष्यसि रणे रिपून्

55 D6 M5 om 55 (cf v l 54, 47) T2 om 55^{abc} (cf v l 53) — a) S (T2 M5 om) transp धर्म and कृष्ण — b) = 6 21 11^{d} T1 G1 3 4 M1-4 धर्मस् (for कृष्णस्) — c) K8-5 D2 गच्छ युध्यस्व (by transp) D3 पृच्छ (for गच्छ) M1 2 4 कौरव्य (for कौन्तेय) — d) D8 गच्छ (for पृच्छ) Ko पृच्छाम (for पृच्छ मा) K1 मा कि, D1 किं वा, D3 S (M6 om) वा किं (for मां किं) K8 D2 पृष्ट किं ते करोम्यहम्, K4 पृच्छ किं ते ब्रवीम्य*म्

56 D6 M5 om 56 (cf. v l 54, 47) T2 om the ref — a) Ś1 Ko 1 T2 G8 त्वा (for त्वा) — b) D1-3 T2 G1 8 M (M5 om) शृणु यन्मे, T1

युधिष्ठिर उवाच ।

पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यद्विवक्षितम् ।
कथं जयेयं संग्रामे भवन्तमपराजितम् ॥ ५६

द्रोण उवाच ।

न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युध्याम्यहं रणे ।
ममाशु निधने राजन्यतस्व सह सोदरैः ॥ ५७

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः ।
आचार्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोऽस्तु ते ॥ ५८

द्रोण उवाच ।

न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितम् ।
युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षौघवर्षिणम् ॥ ५९
ऋते प्रायगतं राजन्न्यस्तशस्त्रमचेतनम् ।
हन्यान्मां युधि योधानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६०
शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ॥ ६१

संजय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ।
अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ॥ ६२
सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
उवाच दुर्धर्षतमं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ६३
अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।

C 6 1597
B 6 43 69
K 6 43 71

G2 4 द्वितीय मे (for शृणु मे यद्) D2 S (M5 om) [ऽ]भिकाङ्क्षित (for विवक्षितम्) — D4 om (hapl) 56[cd] —[c]) M1 जयेय S (M5 om) समरे (for सग्रामे)

57 K2 M5 om 57 (for M5, cf v l 47) —[a]) K3 D2 न वो, D6 ध्रुवो (for न ते) B1-3 D8 विजय D8 M (M5 om) तात (for तावद्) —[b]) M (M5 om) यदि (for यावद्) Ś1 योत्स्यामह, K0 योध्याम्यह, K3 D2 युद्धाम्यह, K5 युध्यस्म्यह, T2 स्थास्याम्यह, G1 युध्यामहं; G2-4 उर्व्यामह —[c]) D6 ममाथ (for ममाशु) D3 विजये (for निधने) —[d]) Ś1 D3 सह सोदर

58 M5 om 58 (cf v l 47) —[a]) B4 ब्रूहि, D8 अह (for हन्त) G1-3 कस्मान् (for तस्मान्) K0-2 5 D1 वधोपाय, S (M5 om) मम ब्रूहि (for महाबाहो) —[b]) K0-2 5 महाबाहो, D1 मम ब्रूहि (for वधोपाय) Ś1 तवात्मन , K8 B4 D2 3 T1 G M1-4 त्वमा°, D1 महामते, D8 T2 त्वयात्मन —[c]) K3 D2 3 6 आचक्ष्व (for आचार्य) Da1 G1 M1 3 °पत्येष, D1 °पत्यैतत्, D3 °पत्यैव, T2 °पत्येह —[d]) K1 G1 3 M1 8 त्वा (for त्वा)

59 M5 om 59 (cf v l 47) —[a]) = 43[a] M1 शत्रूस् G2 त प्र (for तात) —[b]) Da1 M1 3 4 मा (for मां) B Dn1 D1 3 4 M (M5 om) रथे (for रणे) K4 रिपु (for स्थितम्) —[c]) K0 1 समरभ; T2 सुसंक्रुद्धं (for सुसरब्ध) —[d]) K1 Da1 शरवर्षौघवर्पिण, D1 T2 °वर्षेण व°, D8 °वर्षैरव°, G2 °वर्षौघव°

60 M5 om 60 (cf v l 47) —[a]) S (except T2, M5 om) यो मा, D6 सुते (for ऋते) D6 प्रायोगत, Cc d v प्रायगत (as in text) S (except T2, M5 om) हन्यान् (for राजन्) —[b]) Da1 न्यस्ते (for न्यस्त) D6 अचेतस, S (M5 om) तथा विभो Cv as in text —[c]) K1 मा (for मा) Ś1 Da D1 3 5-7 यो हन्यात्, K0 1 यो वीरा (K0 °र), K3 हन्यास्त्व, D2 हन्यात्स, D3 (sup lin) यो राजन् (for योधाना) S (M5 om) स वै हन्यान्महाराज —[d]) = 70[d]

61 K1 D6 (both hapl) M5 om 61 (for M5, cf v l 47) S1 reads 61 on marg —[a]) Da1 वाह, D2 8 चाह (for चाह) —[b]) K2 4 B Da1 Dn1 तु (for सु) —[c]) Cd श्रद्धेयवचनात् (hypermetric), Cc v वाक्यात् (as in text) M2 Cv परुषाद् —[d]) Ś1 K0 2 3 5 सत्यमेतद् (by transp), D (except D1 8, D6 om) S (M5 om) इति सत्यं (for एतत्सत्य) D1 ब्रवीम्यह

62 M5 om 62 (cf v l 47) Dn D4 7 om the ref —[a]) D1 एव (for एतत्) —[b]) K0 1 M2 भरद्वाजस्य D1 भाषित, T1 G पश्यत (for धीमत) —[c]) D1 स आचार्यं, T2 महाचार्यं (for तमा°) —[d]) Ś1 पुन (for प्रति)

63 M5 om 63 (cf v l 47) —[a]) K0 D6 कृत, D4 पर (for कृप) K0 2 B Da (Da1 da-

जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ॥ ६४

कृप उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ॥ ६५

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ६६

तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।
अतस्त्वां क्लीववद्ब्रूमि युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ६७

युधिष्ठिर उवाच ।

हन्त पृच्छामि ते तस्मादाचार्य शृणु मे वचः ॥ ६८

संजय उवाच ।

इत्युक्त्वा व्यथितो राजा नोवाच गतचेतनः ।
तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम् ।
अवध्योऽहं महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ६९

प्रीतस्त्वभिगमेनाहं जयं तव नराधिप ।
आशासिष्ये सदोत्थाय सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ७०

---

maged) Dn1 D4 5 7 8 राजन् (for राजा) — b) Ś1 B1 3 Dn D3 7 M4 चाभि , B2 चात्र, Da (Da1 damaged) D5 चाति , D6 T G1 3 4 चैव, G2 चैन (for चापि) — c) B Da Dn D4 5 7 8 G1 3 M (M5 om) दुर्ध(B1 2 4 °र्म)र्षतर ; T1 G2 4 वाचा दुर्धर्षं (for दुर्धर्षतम) — d) D3 °विदां वर (for °विशारद)

64 Cf 47, 73 M5 om 64^{ab} (cf v l 47) Before 64, D1 M2 ins युधिष्ठिर — a) Hypermetric K3 अनुनीय, D1 अनुमान्य (for अनुमानये) Ś1 K1 M2 त्वा (for त्वा) B4 च गुरो, Dn D4 7 योत्स्ये, D8 योत्स्येह (for योत्स्यामि) D2 अनुनीयश्चास्यो नुयाम (sic) — b) K0 D8 T2 G2 गुरोर्, B4 योत्स्ये (for गुरो) K3 B3 G1 3 M1 3 °कल्मष D2 गुरोरिगतकल्मस्व (sic) — c) D5 वा, M2 स्व (for च) — d) S1 K0-2 त्वया द्विज

65 = (var) 33, 48, 74 — a) D1 त्व (for मां) B1 3 4 Da (Da1 damaged) D5 नाधिगच्छेथा, T1 G2 4 नाभिगच्छेस्त्व — c) Da1 D8 शपेय Ś1 K1 Dn2 G1 त्वा (for त्वां) — d) Da1 पराभवाय D1 कौरव, G3 वै रणे (for सर्वश) — After 65, S ins (cf 50)

126* किं ते करोमि वै काम ब्रूहि पाण्डवनन्दन ।
एव गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ।

[(L 1) M2 5 क ते — (L 2) G2 om. (hapl) from the post half of line 2 up to 67^{a}]

66 = 36, 51, 77 G3 om (hapl) 66–74 K4 G2 om 66 (for G2, cf. v l 126*) — b) Ś1 दासोप्यर्थो न, K0-2 दासोर्थो हि न, K3 D6 नार्थो दासश्च (D6 °सो हि), D1 3 त्व(D3 अ)र्थो दासो न, D2 दासश्चार्थो न — c) D1 सत्यं ब्रवीमि राजेंद्र — T2 om 66^{d}–69^{e} — d) K3 बद्धाम्यर्थेन (sic)

67 T2 G3 om 67 (cf v l 66) G2 om 67^{a} (cf v l 126*) K4 reads 67 after 77 — a) K. तेषा मद्य — c) Ś1 K1 M1 3 अतस्त्वा K0 1 D5 T1 G2 4 M2 ब्रूमो, K2 भूमौ , K4 ब्रूयां ; K5 वच्मि, D3 G1 M4 ब्रूम (for ब्रूमि) B Da Dn D4 5 7 8 ब्रवीम्यत क्लीचवत्त्वा, D1 ब्रवीमि क्लीववदतो — d) = 37^{d} (q v). D6 युद्धानन्य°

68 T2 G3 om 68 (cf v l 66) — a) Cf 42^{a} Ś1 K0 1 3 5 D2 6 तस्मात्त्वाम् (for ते तस्माद्) D3 हतुमिच्छामि त्वा तस्माद् — b) M1-3 5 मत (for वच) — After 68, K4 B3 ins (= var 42^{cd})

127* वधोपाय ब्रवीहि त्वमात्मन समरे परैः ।

69 G3 om 69, T2 om 69^{abcde} (cf v l. 66) K4 B3 om 69^{ab} Ś1 K0-2 5 M1-3 5 om the ref. K3 4 B D T1 G1 2 4 M4 read the ref *before* 69^{cd}. — a) K5 इत्युक्तो T1 G4 राजन् (for राजा) — c) Da D5 तद् (for त) — d) K6 विजयास्य (for विज्ञा°) K D2 3 6 चिकीर्षितं, D1 मनोगतं (for विवक्षितम्) — e) Da1 D5 M4 अवध्योयं B Da Dn D4 5 7 8 महाराज (for महीपाल) — f) = 75^{d} K0-2 4 D2 जयमाप्स्यसि

70 G3 om 70 (cf v l 66) — a) Ś1 प्रीतोस्म्यभिगमेनाह, K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 प्रीतस्तेभिगमेनाह, K3 D2 प्रीतस्त्वागमनेनाहं, T1 G2 4 प्रीतस्त्वभिगतेनाह — b) D1 जयस्व त्व (for जय तव) D3 महामते (for नराधिप) M न च व (M2 5 न वच) पीडयाम्यह — c) K3 D2 आशि(D2 °नि)ष्येह, Da1 Dn1 D3 7 8 आशाशिष्ये, T2 आशास्ये हि; G1 आशंसिष्ये M जय चैव (for सदोत्थाय) — d) = 60^{d}. D1 जय त्व च नराधिप; M गच्छ युध्यस्व शत्रुभिः

एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा ।
अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्रराट् ॥ ७१
स शल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ।
उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वचः ॥ ७२
अनुमानये त्वां योत्स्यामि गुरो विगतकल्मषः ।
जयेयं च महाराज अनुज्ञातस्त्वया रिपून् ॥ ७३

शल्य उवाच ।

यदि मां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ।
शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वै रणे ॥ ७४
तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि यत्काङ्क्षसि तदस्तु ते ।
अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ७५
ब्रूहि चैव परं वीर केनार्थः किं ददामि ते ।
एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७६
अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ७७
करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितम् ।
ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ ७८

युधिष्ठिर उवाच ।

मन्त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमम् ।
कामं युध्य परस्यार्थे वरमेतद्वृणोम्यहम् ॥ ७९

C 6 1612
B 6 43 64
K 6 43 26

---

71 G_3 om 71 (cf v l. 66) — ^{b}) $D_{1\ 3}$ विशां पते (for वचस्तदा) — ^{d}) K_3 $D_{1\ 2\ 6\ 8}$ S (G_3 om) यत्र (for येन)

72 Cf 46 G_3 om 72 (cf v l 66) — ^{b}) $D_{2\ 6\ 8}$ T $G_{2\ 4}$ $M_{3\ 5}$ चापि, G_1 चैव (for चाभि-) — ^{c}) $Ś_1$ राजन्, $K_{0\ 1}$ वाचा (for राजा) T_2 धर्मात्मा (for दुर्धर्षम्) — ^{d}) $Ś_1$ K_0 आत्मनः श्रेयस (K_0 °से) वचः, K_1 आत्मनाश्रयमेवचः (sic), K_2 आत्मनः श्रेयमेव च, $B_{1.2}$ इदमात्महितं वचः, T_2 निश्श्रेयसकरं वचः

73 Cf 47, 64 D_3 G_3 om 73 (for G_3, cf. v l. 66) Before 73, M_4 ins युधिष्ठिर उ° — ^{a}) Hypermetric K_3 D_2 अनुनीय, D_6 अनुमान्य (for अनुमानये) $K_{0\ 1}$ D_6 $G_{1\ 2}$ त्वा (for त्वां) K_2 B_4 Dn $D_{4\ 7}$ दुर्धर्ष, $B_{1\ 2}$ Da $D_{3\ 5}$ योत्स्येह, D_1 योत्स्ये (for योत्स्यामि) — ^{b}) $Ś_1$ गुरोर्, K_2 Dn $D_{4\ 7}$ योत्स्ये, S (G_3 om) परान् (for गुरो) K_4 B_3 $M_{1.\ 3-5}$ °कल्मष — ^{c}) D_2 यजेय (by metathesis) K_2 Da_1 Dn_1 तु (for च) K_2 $B_{1\ 2\ 4}$ Da Dn $D_{4\ 5\ 7}$ पराग्राजन् (for महाराज) — ^{d}) K_3 D_2 रिपुं, Da D_5 विभो, $D_{1\ 3}$ [अ]नघ (for रिपून्)

74 = (var) 33, 48, 65 G_3 om 74 (cf v l 66) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ Da_1 मा (for मां) Da D_5 नाधि (for नाभि-) — ^{b}) M_5 °निश्चय — ^{c}) $Ś_1$ शपेये, K_2 पश्येयं $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ त्वा (for त्वां) — D_3 om (hapl.) 74^{d}–76^{c} — ^{d}) $Ś_1$ $K_{2\ 3}$ Dn_1 $D_{1\ 6\ 8}$ G_2 वैरिणे (K_3 °णां, D_1 °ण, $D_{6\ 8}$ °णः), Da D_5 सर्वशः (for वै रणे)

75 D_3 om 75 (cf. v l 74) — ^{a}) $Ś_1$ °श्चासि, Da $D_{1.\ 5}$ °श्चाह, D_7 श्चापि (for °श्चास्मि) — ^{b}) D_3 तदास्तु, $G_{1\ 3}$ तदस्ति K_5 D_8 मे, D_6 तत् (for ते) — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ T_2 $M_{1\ 3}$ चैव त्वा, M_4 युद्धाय — ^{d}) = 69^{f}

76 D_3 om 76^{abc} (cf v l. 74) — ^{a}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ Da $D_{1\ 5}$ चैव ($K_{0\ 1}$ °व) वर, K_5 B_3 S चैवापर; Dn $D_{4.\ 6-8}$ वै वचन (for चैव पर) — ^{b}) T_2 G M_4 केनार्थी Da_1 क K_6 वदामि, D_7 S (except T_2 G_2) ददानि — 76^{cd} = 50^{cd} — ^{d}) $K_{0\ 1}$ युद्धात्किमन्य दिच्छसि — After 76, S reads 78^{ab}, 79, 80^{ab}, 77, 128*, 78^{cd}

77 = 36, 51, 66 For sequence in S, cf v l 76 — ^{b}) K_0 दासोर्थो न हि, $K_{1.\ 2}$ दासो ह्यर्थो न, K_3 स्त्वर्थो दासो न, $D_{3\ 6}$ नार्थो दासोस्ति (D_6 सो न), G_3 दासस्त्वर्थे न — K_5 om. 77^{cd} — ^{c}) $K_{0\ 2}$ महाबाहो, Dn $D_{4\ 6\ 8}$ वचो राजन् — After 77, S ins

128* तेषामर्थे महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ।

78 For sequence in S, cf v l 76 $Ś_1$ reads 78–80 on marg — ^{a}) D_2 चरि° (for करि°) Da_2 D_5 च ते, S यथा (for हि ते) D_1 करिष्यामि च कामं ते — ^{b}) D_3 यथोचितं, $M_{1\ 3\ 4}$ तवेप्सितं — ^{c}) D_1 ब्रवी म्येतत्क्लीबवाक्य, D_3 ब्रवीम्यतस्त्वा क्लीब इव (hypermetric), S अतस्त्वा ($M_{1-3\ 5}$ °स्ते) क्लीबवद्ब्रूमि (T_2 G_4 °हि, G_1 °याद्, G_3 यां, M_4 °म) — ^{d}) = 37^{d} (q v) $K_{0\ 1}$ युद्धात्किमन्यदिच्छासि

79 For sequence in S, cf v l. 76 — ^{b}) D_3 येन स्याद्धित°, S नित्य मे हित° — ^{c}) D_6 युध्येत्, Co युध्य (as in text) S काम युध्यस्व रिपवे

शल्य उवाच ।
ब्रूहि किमत्र साह्यं ते करोमि नृपसत्तम ।
कामं योत्स्ये परस्यार्थे वृतोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ८०

युधिष्ठिर उवाच ।
स एव मे वरः सत्य उद्योगे यस्त्वया कृतः ।
सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८१

शल्य उवाच ।
संपत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र यथेप्सितः ।
गच्छ युध्यस्व विस्रब्धं प्रतिजाने जयं तव ॥ ८२

संजय उवाच ।
अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरम् ।
निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८३
वासुदेवस्तु राधेयमाहवेऽभिजगाम वै ।
तत एनमुवाचेदं पाण्डवार्थे गदाग्रजः ॥ ८४
श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसि ।
अस्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥ ८५
हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगे ।
धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समम् ॥ ८६

— [d]) K2 4 B Da Dn D3-5 7 8 °मेत, K3 D1 °मेन, D2 °मेव (for °मेतद्)

80 For sequence in S, cf v l 76 K6 om (hapl) 80-81 — [ab]) K0 2 ब्रूहि किं मत्रसाह्य ते, K1 D7 ब्रूहि किं मत्रसाह्यर्थे (D7 °सह्य ते), K3 D1 2 ब्रूहि किं चात्र साह्य (D1 कार्यं) ते, K4 ब्रूहि किंचित्प्रसह्य ते, B1. 2 Dn D8 किमत्र ब्रूहि सा(Dn स)ह्य ते, Da D4-6 8 ब्रूहि किमत्र सह्य ते (for 80[a]) S मत्रयिष्ये महाराज नित्य त्वद्धितमुत्तम — S om 80[cd] — [d]) K0 2 4 B1 Da1 (before corr) a2 Dn D5 भृतो, B2 4 वद्धो, B3 धृतो (for वृतो)

81 K6 om 81 (cf v. l 80) T2 om the ref — [a]) K4 एवास्तु (for एव मे) K0 सत्यम्, K4 B Da Dn D4-8 शल्य, D1 त्वद्य (for सत्य) T G M4 5 एवमेव वच (M5 °र) सत्यम् — [b]) G2 3 M5 उद्योगो D1 वृत, D5 कृत K0 1 उद्योगे य कृतस्त्वया (by transp) — [c]) K4 सूर्य° (for सूत°) S राजेंद्र (for सग्रामे) — After 81, S ins

129* त्वा हि योक्ष्यति सूतत्वे सूतपुत्रस्य मातुल ।
दुर्योधनो रणे शूरमिति मे नैष्ठिकी मति ।

[(L 1) G3 योत्स्यति (for योक्ष्यति) M4 सारथ्ये (for सूतत्वे) — (L 2) T2 ह्यसिन्, M1 2 5 नूतम्, M4 शूर (for शूरम्)]

82 [a]) K4 B Da D5 सपत्स्यते स, D1 8 S सपत्स्यते च (for °त्येष) Ś1 कामस्ते, K3 D2 वै काम, D3 कामोय K5 सपत्स्य[त्य]खिल काम — [b]) B2 कुतीपुत्रो, M1-3. 5 सूतपुत्रे (for कुन्तीपुत्र) K2 5 D1 T G4 M यथेप्सित, K4 B Da Dn D4-8 युधिष्ठिर, D3 यथेच्छसि — [c]) Ś1 K3 5 D2 विश्रब्ध, K2 D1 8 विश्रब्ध°, S राजेंद्र (for विस्रब्ध) K4 B Da D6 यथेच्छ (Da2 D5 °ष्ट) गच्छ युध्यस्व (K4 adds विश्रव after युध्यस्व), Dn D4 6-8 यथेप्सित गच्छ युध्य (D6 8 °ध्यस्व) — [d]) K5 (sup lin as in text) प्रिय (for जय) K4 प्रतिजानि प्रिय तव, S करिष्ये य(T1 G2 4 त)द्धित तव

83 [a]) K4 D1 °मान्य च M4 राजेंद्रो — [b]) K3 4 D2 मद्रकाधिप — [c]) K3 महत- (for महा) — [d]) = 30[d]

84 Before 84, T1 G1 3 4 M1 4 ins सजय — [a]) K5 Dn D4 °देवश्च (for °देवस्तु) — [b]) B1-3 Da2 Dn2 D4-8 ह (for वै) D1 आहवेभिजगाद ह, S अभिगम्य जगाद वै (M4 °म्येदमब्रवीत्) — S om 84[cd] — [c]) D1 °चैव (for °चेद) — [d]) K4 B2 4 सा(K4 शा)न्त्वपूर्वं, Da D5 सात्वपूर्वं (for पाण्डवार्थे) B2 सदाग्रज°, D1 गदाधर

85 [a]) K5 किल (for कर्ण) — [b]) K5 कर्णो (for किल) K3 नराधिप, K4 5 B Da D1-3 5 T2 G2 M4 न योत्स्यसे (K5 D3 °ते), M1-3 5 न युध्यसे — [c]) T1 G4 M तावद्, T2 G1 3 तस्माद्, G2 अस्माद् (for अस्मान्) D3 वर्धय, T1 G4 विरम, T2 वरेय, G1 3 वरद, G2 वानय, M1-3 5 वृणोमि (for वरय) D2 (sec m) राजेंद्र (for राधेय) — [d]) K5 बुध्यते (for हन्यते)

86 [b]) B Da Dn2 D4 5 7 M सयुग — K6 om 86[cd] — [c]) S पाडुपुत्रस्य (for धार्तराष्ट्रस्य) — [d]) Ś1 गच्छसि (for पश्यसि) K0-2 चोत्तमं, Da2 D6 तत्सम, T1 G च क्षम, T2 M चेत्क्षम

कर्ण उवाच ।
न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ।
त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणम् ॥ ८७
संजय उवाच ।
तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः संन्यवर्तत भारत ।
युधिष्ठिरपुरोगैश्च पाण्डवैः सह संगतः ॥ ८८
अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत्पाण्डवाग्रजः ।
योऽस्मान्वृणोति तमहं वरये साह्यकारणात् ॥ ८९
अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ।
प्रीतात्मा धर्मराजानं कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ९०
अहं योत्स्यामि मिषतः संयुगे धार्तराष्ट्रजान् ।
युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ॥ ९१
युधिष्ठिर उवाच ।
एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातॄनपण्डितान् ।
युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ॥ ९२
वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् ।
त्वयि पिण्डश्च तन्तुश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ॥ ९३
भजस्वास्मान्राजपुत्र भजमानान्महाद्युते ।
न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ ९४
संजय उवाच ।
ततो युयुत्सुः कौरव्यः परित्यज्य सुतांस्तव ।
जगाम पाण्डुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुन्दुभिम् ॥ ९५ C 6 1628 B 6 43 100 K 6 43 102

---

87 [a]) K4 वैपम्य (for विप्रिय) — [b]) D1 सयुगे (for केशव) — [c]) K5 तु (for हि)

88 Ś1 K1 Da Dn D4-7 T1 G om the ref — [a]) D1 तस्य (for कृष्ण) — [b]) T2 स (for स) — T1 G om 88[cd] — [c]) D8 °पुरोगैस्तु — [d]) B8 सगतै K8 पाडवै परिवारित

89 [b]) Ko प्रावोचत्, K1 प्रोवाच, K5 प्रक्रोशत् (for प्राक्रो°) — [cd]) D6 वृणोतु, D7 वृणीत T1 G4 transp तमह and वरये K4 Da Dn D4 5 7 8 सह्य(Da1 ग्रह्य, D8 सत्व)कारणात् M1-3 5 वृणे साहाय्य कारणात् (for [d])

90 [a]) D8 तत् (for तान्) D1 अथ त समनुप्रेक्ष्य, S अथ तं समभिप्रेप्सुर् (M4 °क्ष्य) — [c]) D2 Cd प्रीतोस्मि (for प्रीतात्मा) K5 तव (for धर्म)

91 [a]) K2 4 Dn D4-6 भवत', K8 D2 सतत, K5 Cc मिषता, D8 नियत', Ca np मिषत' (as in text) G1 3 अह हि योत्स्यामीत्युक्त', G2 अह हि राजन्योत्स्यामि — [b]) D1 सयोगे S1 Ko-3 D2 धार्त राष्ट्रजं, K5 धृतराष्ट्रजान् — [c]) Ś1 Ko-2 4 5 Dn D2 8 T2 युष्मदर्थं — [d]) Ś1 Ko 1 Da1 मा (for मा) Da D5 वृणुसे D1 नृप, D8 M5 [s]नघ

92 K5 om the ref — [a]) K1 3 D8 सर्व (sic), D1 सर्वान् (for सर्वे) — [b]) K5 अपह्नवान् (for अपण्डितान्) — D6 om 92[c]-93[b] — [c]) K5 D1 वासुदेवस्य, D8 °देव च — [d]) Ko ब्रूमो हि, K2 ब्रूम हि, Dn1 D2 ब्रूमश्च, D1 च वहु (for च ब्रूम) S त्वमह भ्रातरश्च मे — After 92, S ins

130* न भविष्यन्ति ते वाला धार्तराष्ट्रा न सशय ।

93 D6 om 93[ab] (cf v l 92) — [a]) Ś1 K1 G1 M4 त्वा (for त्वां) D1 M महेष्वास, T1 G महाराज (for महाबाहो) — [b]) D8 युध्य च (for युध्यस्व) Ko-2 युयुत्सो साह्यकारणात् — [c]) D (except D2 8) transp पिण्डश्च and तन्तुश्च — After 93, S ins

131* ततो जलक्रिया चैव त्वया कार्या तथैव च ।

[T2 M1-4 तेषां (for ततो) M2 ज्वलतिया (sic) (for जल°).]

94 Before 94, D8 ins युयुत्सुरुवाच — [a]) Ś1 K1 मा, Ko 3-5 D1, 2 मां (for [अ]स्मान्) D7 (*sup lin* as in text) महाराज (for राजपुत्र) — [b]) Ś1 Ko 1 3-5 D1 2 भजमानं D1 G1, 3 महामते — [c]) T2 गमिष्यति, Ca o v भविष्यति (as in text) — [d]) Ko B8 Da Dn D4-8 M1-3 5 °ष्ट्रो ह्य(Ko °न्य)मर्षण', B1 °ष्ट्रो महीपति'; T2 °ष्ट्रोत्यमर्षणात्

95 [a]) Ko 2-4 B Da Dn D1-7 कौरव्यान्, S (except G1 3) कौरव्य, D8 कौंतेय — [b]) Ko 1 परिष्वज्य (for °त्यज्य) Ś1 D8 सुतास्, D1 सुतस्, S सुत (for सुतास्) — After 95[ab], S ins

132* स सत्यमिति मन्वानो युधिष्ठिरवचस्तदा ।

— [d]) K1 T2 सेना Ko 1 विद्राव्य, D1 आहन्य, D8

ततो युधिष्ठिरो राजा संप्रहृष्टः सहानुजैः ।
जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कनकोज्ज्वलम् ॥ ९६
प्रत्यपद्यन्त ते सर्वे रथान्स्वान्पुरुषर्षभाः ।
ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहन्त ते पुनः ॥ ९७
अवादयन्दुन्दुभींश्च शतशश्चैव पुष्करान् ।
सिंहनादांश्च विविधान्विनेदुः पुरुषर्षभाः ॥ ९८
रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पाण्डवान्प्रेक्ष्य पार्थिवाः ।
धृष्टद्युम्नादयः सर्वे पुनर्जहृषिरे मुदा ॥ ९९

गौरवं पाण्डुपुत्राणां मान्यान्मानयतां च तान् ।
दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयांचक्रिरे भृशम् ॥ १००
सौहृदं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनाम् ।
दयां च ज्ञातिषु परां कथयांचक्रिरे नृपाः ॥ १०१
साधु साध्विति सर्वत्र निश्चेरुः स्तुतिसंहिताः ।
वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयहर्षिणीः ॥ १०२
म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ददृशुः शुश्रुवुस्तदा ।
वृत्तं तत्पाण्डुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ १०३

विश्राम्य, T2 संभ्राम्य (for विश्राम्य) K2 Dn1 D1 6 दुदुभि°, B Da2 Dn2 D4 6 7 दुदुभी , S दुंदुभीन् — After 95, S ins

133* सबलो धार्तराष्ट्रस्य कुत्सयन्कर्म दुष्कृतम् ।
[T2 G2 3 M5 दुष्कर]

96 b) K0–2 प्रहृष्ट स, B1 3 4 D (except D1–3) सुसहृष्टो (for सम्प्रहृष्ट°) K D1 3 T2 M4 सहानुज°, B Da Dn D4–8 महाभुज , D2 सहा**, M1–3 5 सहानुग° — d) K5 द्युतिमत् (for दीप्ति°) D1 दीप्तिमत्काचनोपम, S काचन शतचद्रव(M4 °म)त्

97 a) D8 S च पुन° (for ते सर्वे) — K0–2 om (hapl) 97^b–99^c — b) K4 B Dn2 D8 स्वरथान्, G1 3 स्वान्रथान् (by transp), T G2 4 ते (T2 स-) रथान् (for रथान्स्वान्) Ś1 K3–5 B3 Da1 D8 पुरुषर्षभ (K4 5 D8 °भान्, B3 °भ), D8 भरतर्षभा (for पुरुषर्षभा°) — D6 om (hapl) 97^c–98^d — c) T1 G4 राजन्, T2 भूयो (for व्यूह) K5 तथा पूर्वं, T1 G1 3 4 यथाव्यूहं (G3 °ह्य), T2 रथ पूर्वं, G2 तथा व्यूह्य (for यथापूर्वं) — d) Da D5 प्रत्यव्यूहत, T2 प्रतिव्यूहत, G2 3 प्रतिव्यूह्यत K4 पुरा, T2 तत° (for पुन°)

98 K0–2 D6 om 98 (cf. v l 97) — a) M4 अवादय Ś1 दुदुभी च, K5 दुदुभिश्च, D1–3 5 7 दुदुभीश्च, T G M1–3 दुदुर्भीस्ते, M4 दुदुभिस्ते, M5 दुराभिस्ते (for दुन्दुभींश्च) — b) Da D3 5 °श्चैक , M1 5 °श्चापि (for °श्चैव) B3 D1 3 चैव पुष्कलान्, Ca d np एकपुष्करान् — c) K3 D3 (by corr) 8 सिंहनादाश्च — d) K3 विवेदु°, M1 निनेदु (for विनेदु°)

99 K0–2 om 99^{abc} (cf v l 97) — b) Ś1 पार्थिव ; D3 Cop पाडवा° , T1 G4 M1 2 पार्थिवान् (for पार्थिवा) — d) K1 2 Dn T2 तदा (for मुदा)

100 b) Ś1 K1 मान्य , Cc मान्यान् (as in text) Da2 D5 8 मानयताश्च K0 मन्यमानायता च ता (sic), K3 D2 3 मान्यसन्मानज (D3 °न) च यत्, K5 अज्ञाना मज्ञता च तान्, Da1 ममान्यसनमाननयताश्च तान् (sic), D1 मन्यते भरतर्षभ, T1 G सत्य(G2 °त्य)धर्मज्ञता तथा, T2 सत्य धर्मार्थितामपि, M सत्यं (M2 3 5 °त्य) धर्मज्ञतामपि — d) K4 मुदा, Da1 नृप, D1 G1 तदा (for भृशम्)

101 Da1 G1 om 101 — a) M1 सौहृदा Ś1 क्षमा, Ca c d कृपा (as in text) S (G1 om) चापि (for चैव) — b) T1 G2–4 प्राय काले, T2 M1–3 5 प्राप्ते काले, M4 प्राप्तकाले K5 महात्मन°, M1–3 5 महामना (M2 °ना) (for महात्मनाम्) — c) G3 दया च तज्ज्ञातिषु परां (hypermetric) — d) K5 भृश, D3 मुदा, G2 3 (both also as in text) तदा (for नृपा°)

102 Before 102, G1 ins नृपा° — a) Ś1 K1 सर्वे ते, K0 2 ते सर्वे (for सर्वत्र) — b) Ś1 K0 2 विनेदुस्, K1 वृतेद्व (corrupt) (for निश्चेरु) S1 K0–2 तत्र सह(K2 °हि)ता , K5 स्तुतिसहिता, B2 S स्तुतिसयुता°, D1 3 श्रुतिसहिता°, Cc स्तुतिसभवा — c) K1 M4 वाचा (for वाच°) K1 पुण्य K5 कीर्तिता नो, M1–3 5 कीर्तिमत्य°, Cc °मता (as in text) — d) Ś1 K5 मनोहृदयहर्षणी, K2 B1 4 °हर्षणी°, K3 4 B2 3 D2 3 M4 °हर्षणा°, Da D5 °कर्षणी° (Da1 °ण°), Dn D4 6–8 °कर्षणा , D1 शुभा हृदयहर्षणी , T2 G1–3 M5 मनोहृदयहार्षिण° (T2 °णा), M1–3 सत्या हृदयह(M2 °क)र्षणा°

103 a) Ś1 म्लेच्छा शकाश्च, K5 D1 6 8 T1 G म्लेच्छाचार्या°, B3 मान्याचार्या°, D8 म्लेच्छानार्या° Cc

ततो जघ्नुर्महाभेरीः शतशश्चैव पुष्करान् । | शङ्खांश्च गोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टा मनस्विनः ॥ १०४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
के पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ १
संजय उवाच ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥ २
तथैव पाण्डवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः ।
भीष्मेण युद्धमिच्छन्तः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ ३
क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ।
भेरीमृदङ्गमुरजा हयकुञ्जरनिस्वनाः ॥ ४

C 6 1641
B 6 44 4
K 6 44 4

cites आर्या॰ (as in text) K0 ते (for ये) K5 यत्र (for तत्र) — ^{b}) D8 चुक्रुशुस् (for शुश्रुवुस्) K B3 4 Dn1 D2 3 G2 M1 3–5 तथा, Da D5 तत॰, T2 च ये (for तदा) — ^{c}) K0 वृत्ते तत्, K- वर्तत, D1 S वृत्तात (for वृत्त तत्) C0 cites वृत्त (as in text) — ^{d}) K3 Da1 D2 3 तुष्टुवुस्ते समागता॰, S रुरुदुर्बाष्पगद्गदा॰

104 ^{a}) K0 1 दध्मुर्, D1 जघ्ने K5 Da1 D2 3 G2 ॰भेरी, M3 5 ॰भेरीं — ^{b}) B3 पुष्कला, D1 3 पुष्कलान् Da D5 शतशोथ सहस्रश॰, S पटहान्गोमुखा स्तथा — ^{c}) K3 D3 शखाश्च K1 3 ॰निभा, G2 ॰समा, G3 ॰समान् (for ॰निभान्) T1 G1 शखान्गो क्षीरधवलान् — ^{d}) K5 दध्युर् (for दध्मुर्)

Colophon — *Adhy name* K0 भीष्मद्रोणकृप शल्याभिगमन, K4 भीष्माद्यतिगम॰, K5 प्रथमदिवसे, Da D5 भीष्माभि(D5 om भि)गमन॰, D1 सन्यास मुखविनिर्गतयुधिष्ठिरस्य गुरुत्वप्रदानिक॰, D8 युद्धसमागम॰, G2 गुरूपसर्पण, M1–3 5 द्रोण(M2 भीष्मद्रोण)कृपशल्या मत्रण — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 1, Dn2 D1 42, D6 43, T G 22, M 24 (M2 23) — *Śloka no* Dn1 104, Dn2 D5 102

42

Before 6 42 1, T1 G4 ins (= 85*)

134* भगवानुवाच (sic) ।
कृष्ण कमलपत्राक्ष पुण्यश्रवणकीर्तनम् ।
वासुदेवं जगद्योनिं नौमि नारायणं हरिम् ।

1 T1 G4 om the ref. — 1^{ab} = 6 48 1^{ab} — ^{a}) Ś1 Dn2 D8 Cd एवव्यूढेष्व॰ — ^{b}) M1–3 5 पाडवे॰ (for मामके॰) — ^{d}) Ś1 मामका॰, T G पांडवा॰, M कौरवा (for कुरव॰) T G कौरवास् (for पाण्डवास्) B1 D1 3 T2 G2 तदा (for तथा) D8 कुरव॰ पाडवाथ किं

2 ^{a}) D1 राजा (for राजन्) B Da1 (also as in text) a2 Dn D4 5 8 भ्रातुस्तद्वचन श्रुत्वा, S भ्रातुर्वचनमाज्ञाय Ca cites भ्रातु॰ and तद्वच॰ — ^{b}) K4 B Da Dn D4 5 8 T G4 M दुःशासनस् (for दुर्योधनस्), T1 G4 तथा (for तव) — ^{d}) B D (except D1–3 6) S transp सह and सेनया

3 ^{c}) D7 ईप्सत॰ — ^{d}) K5 प्रययौ (for प्रययुर्) S सर्वे च सहिता ययु॰

4 ^{a}) K1 क्षेद्वा, K3 D2 क्ष्वेडा॰, Da Dn D4 5 7 8 S Cv क्ष्वेला (Da1 ॰भा, Dn1 ॰जा, Cv ॰ळा॰), Ca d क्ष्वेडा॰ (as in text) Ś1 (*sup lin* as in text) किलकिलाशखा, Dn D1 3 S Cv किलिकिला॰ शब्दा — ^{b}) = 6 41 3^{b} Ś1 क्रकचे, K0 D1 3 6 क्रकचो, K1 क्रकवा; K3 D2 क्रकचो, K5 क्रकचो; T G M1 4 क्रकरा, M3 5 क्रतरा, Cv क्रकचा (for क्रकचा) K5 G1–3 M पाणका॰ (K5 G2 ॰णिन॰) — ^{c}) K1 भीरी Ś1 K1 मुरुजा, K3 5 Da1 D6 ॰मरुजा॰, D1 पणवा॰, T1 G1 2 4 M1 मुरवा॰ Cc cites मृदङ्गा॰ and मुरजा॰ — ^{d}) Ś1 K D2 6 कुजराणां च (for हयकुञ्जर) Some MSS निःस्वना॰, ॰निःश्वना॰

उभयोः सेनयो राजंस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ।
वयं प्रतिनदन्तश्च तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ५
महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये
समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
चकम्पिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः
प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ६
नरेन्द्रनागाश्वरथाकुलाना-
मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां
वातोद्धुतानामिव सागराणाम् ॥ ७
तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
भीमसेनो महाबाहुः प्राणदद्गोवृषो यथा ॥ ८
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषं वारणानां च बृंहितम् ।
सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोऽभ्यभूत् ॥ ९
हयानां हेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः ।
सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमसेनस्य निस्वनः ॥ १०
तं श्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः ।
जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनम् ॥ ११
वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रं प्रसुस्रुवुः ।
शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥ १२
दर्शयन्घोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् ।
विभीषयंस्तव सुतांस्तव सेनां समभ्ययात् ॥ १३

5 ^{a}) D8 S सेनयोर्घोरा (T G3 4 °योरा, G2 °यो ह्यत्र)- सस् —^{b}) Dn D4 7 8 ते स्म, D1 3 तस्माद्, S तेषां (for तेऽस्मान्) K3 D2 6 उपाद्रवत्, S समाद्रव (T1 °मुद्रवा, G4 M1 °माद्रवा, M3 4 °माद्रवे), Cc °द्रवन् (as in text) — D1 om 5^{cd} —^{c}) T1 G3 4 वध (for वय) K2 B Da Dn D4 6 7 8 Cv वय तान्प्रतिनर्दं (D4 8 Cv °नद, D7 °नाद)तस्, G1. 2 M1 2 4 न वय प्रतिनदतस् —^{d}) Da2 D6 तदाभूत् Ś1 तुमुलो, K3 5 D6 तुमल, D3 तुमले

6 ^{a}) K3 D2 6 तदा समुच्छ्रये, D1 महासमुत्सवे Cc cites महान् and समुच्छ्रिय° —^{c}) Some MSS निःस्वनै

7 ^{a}) K6 रथेंद्र°, D4 नगेंद्र° —^{b}) Ko 1 अत्यायतानाम्, K2-5 B1. 3 Da1 (also as in text) D2 3 6 अभ्यागतानाम्, B2 4 अभ्यागच्छतीनाम्, Dn D1. 4 7 8 आगच्छती(Dn2 D8 °ता)नाम्, S समाकुलानाम् —^{c}) Ś1 K4 D1 G2 घोरस् (for घोषस्) Some MSS तुमलश्च Ca d cite तुमुलो घोष —^{d}) Ko वातो द्धूतानाम्, K1 वातो धुतानाम्, K3 D2 6 वातेरितानाम्, K5 D3. 4 8 T G M3 5 वातोद्धता°

8 ^{a}) D7 समुच्छ्रिते —^{b}) Ko S रोमहर्षणे —^{c}) K3 D6 महानाद (for °बाहु°) —^{d}) K5 प्रणुदद् Ś1 प्राणदश्च वृषो, Ko 1 3 D2 6 T2 G3 M5 प्रणदङ्गो (T2 °न्गो)वृषो, D3 प्रनादत्तो गोवृषो (sic), M4 प्राणद द्वृषभो Ca d cite गोवृषो Cc cites वृष°

9 With 9^{ab}, cf 6 18 2^{ab} —^{a}) Ś1 D1 °निर्घोषा, K4 6 Da Dn D3-5 7 8 °निर्घोषान्, M1-3 5 °निर्घोषो —^{b}) Ko बृहतान्, K1 व्यहतां (sic), K4. 5 Da1 D3 बृंहितान्, D1 निस्वना, D8 बृहस्पतिं (hypermetric), T1 G निस्वन (for बृंहितम्) —^{c}) Ś1 Ko 1 4 D1 3 °नादां(D1 °दा)श्च, K5 M2-5 °नादश्च Ś1 वीराणा, Ko 1 शूराणां, D1 योधाना (for सैन्याना) —^{d}) Ko 1 °रवोत्यभूत्, K3 5 D1 °रवो ह्यभूत्; Da2 D5 °वचोत्यभूत्, D3 °रवोत्यगात्, S °रय प्रति Ca cites अत्यभूत्, Cc d अभ्यभूत्

10 ^{a}) = 6 18 3^a D6 हेय°, D3 हेष° (for हेष°) —^{b}) Ko अनेकेषु, M1 2 अनीके वै (for °केषु) Ko 1 च सर्वश° (for सहस्रश°) —^{c}) D1 अभ्यहनत्, Cv पराभवत् (for अभ्यभवत्) Da D5 M1 3 5 शब्दो (for शब्दान्) —^{d}) D3 निश्चल° (for निस्वन°) Ś1 K D1-3 6 भीमस्य नदत स्व((K4 पु)न°

11 ^{a}) K4 5 D3 T G तत् (for तं) — T2 om 11^{bc} —^{b}) K5 Da1 तत्र (for तव) D1 विशा पते (for वितत्रसु°) —^{c}) G2 जीमोतस्येव; G3 जी मूतस्यैव D4 S (T2 om) निनद (D4 M4 °द°) (for नदत°) —^{d}) Ś1 K4 °समस्वन°, K3 5 D2 3 6 °मुच स्वन, M °समन्वित

12 ^{b}) = 6 1 18^d K4 B2 सकृन् K1 प्रसुस्रव K3 D2 3 6 शकृन्मूत्रे प्रशु(K3 °सु)श्रुवु° —^{c}) K5 तव (for तस्य) D1 S शब्देन भीमसेनस्य —^{d}) D3 °स्येव मृगो यथा

13 ^{b}) K4 महेंद्र इव, T1 G4 M1 3 नवाभ्रमिव, T2 G1-3 M2 4 5 नवाभ्र इव Cc cites महाभ्रम् (as in text) K3 D2 चानदत्, K4 D6 7 चानदन्, D1

तमायान्तं महेष्वासं सोदर्याः पर्यवारयन् ।
छादयन्तः शरव्रातैर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ १४
दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहः शलः ।
दुःशासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप ॥ १५
विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथः ।
पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥ १६
महाचापानि धुन्वन्तो जलदा इव विद्युतः ।
आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥ १७

अथ तान्द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १८
धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरर्दयन्तः शितैः शरैः ।
वज्रैरिव महावेगैः शिखराणि धराभृताम् ॥ १९
तस्मिन्प्रथमसंमर्दे भीमज्यातलनिस्वने ।
तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः ॥ २०
लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ ।
निमित्तवेधिनां राजञ्शरानुत्सृजतां भृशम् ॥ २१

C.6 1653
B 6 44 21
K 6 44 21

रार्दयन्, D_3 T_2 G_{1-3} $M_{1\ 8}$ नानदत्, T_1 G_4 $M_{4\ 5}$ नानदन्, Cd नादयन् (as in text) — ^{c}) Ś1 K_{1-4} $D_{2\ 3}$ T_2 G_3 M_5 विभीषयस्, D_6 भीषयतस् B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ भीषयस्ते सुतास्तत्र; D_1 भीषयस्तव पुत्रास्तु, G_2 विभीषयन्सुतान्मदास् — ^{d}) K_4 damaged Ś1 तत्र वीरान्, K_3 $D_{2\ 6}$ तत एन, K_5 भीमसेन , B Da Dn $D_{3-5\ 7\ 8}$ तत एतान् (for तव सेना) S समाद्रवत्

14 In K_4, st 14 is lost on a damaged fol — ^{a}) D_8 तमायात — ^{b}) K_3 $D_{2\ 3}$ सौदर्या, Da_1 D_5 मोदर्यान्, T_2 ससेना , Ca c d सोदर्या (as in text) K_3 D_2 तेभ्य°, Da D_5 सम°, D_6 ते न्य°, $M_{2\ 5}$ प्रत्य° (for पर्य°) — ^{c}) D_3 शरशतैर् (for °व्रातैर्)

15 ^{a}) K_3 B_3 $D_{2\ 6}$ दुर्योधनस्तु, T_1 $G_{2\ 4}$ नस्ते, G_3 °न च (for °नश्च) T_1 G_4 पुत्रश्च, $G_{1\ 2}$ पुत्राश्च, G_3 पुत्रास्ते Ś1 $K_{0-2\ 5}$ दुर्योधन सपुत्रश्च — ^{b}) K_1 om from दुःसह up to भो in 16^{c} S दुःषह (for दुःसह) Ś1 $K_{0\ 2}$ S (except M_4) कृप, $B_{1\ 4}$ Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ सह, D_1 तथा (for शल) — ^{c}) G_3 दुःशासन (for °मनश्) — ^{d}) Ś1 दुर्धर्षणो Ś1 $K_{0\ 2}$ [s]पि च, $K_{3\ 4}$ B D_2 T_1 G नृप (for नृप)

16 K_1 om up to भो in 16^{c} (cf v l 15) — 16^{ab} = 6 18 11^{ab} — ^{b}) T G M_4 वृषसेनो (for विकर्णश्च) Ś1 तथात्मज, K (K_1 om) $D_{2\ 6}$ तवात्मज (for महारथ) — ^{c}) D_4 महातेजा; D_7 (*sup lin sec m* as in text) 8 महाभोज (for जयो भोज) — ^{d}) Ś1 T_2 G_{1-3} सोमदत्तिश्च, $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ सोमदत्त°, D_8 सौमदत्ति°, T_1 G_4 सौमदत्त° T G भूमिप (for वीर्यवान्)

17 T G om 17^{ab} — ^{a}) D_6 महच्च् (for महा). Da_1 D_8 धन्वतो, M_2 धून्वतो — ^{b}) $K_{1-3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ M मेघा इव सविद्युत — K_5 om 17^{cd} — ^{c}) D_8 अददानाश्च, G_3 माददानश्च T_1 G मुचत (for नाराचान्) — ^{d}) T_1 G शरानाशी°, T_2 शितानाशी°, Cv निर्मुक्ताशी (as in text) Cd cites निर्मुक्ता and आशीविषोपमा

18 ^{a}) B Da Dn $D_{3-5\ 7\ 8}$ ते (for तान्) $G_{1\ 3}$ °पुत्र — ^{b}) $K_{1\ 3}$ D_2 महारथा — ^{d}) Ko पार्श्वत, D_2 पार्थिव (for पार्षत)

19 ^{b}) Ko अमर्दांता (sic), K_1 अमर्दंत, D_1 ताडयत, T_1 G_4 दार°, T_2 भेद°, G_2 मर्द° (for अर्द) K_5 शतै शरै , B_1 निशितै[ ] शरै (hypermetric), G_1 शरै शितै (by transp) K_3 $D_{2\ 6}$ निघ्नतो निशितै शरै, D_8 निर्दहत शतै शरै — ^{c}) D_8 मेघैर् (for वज्रैर्) — ^{d}) K_{0-3} $D_{2\ 6}$ T_1 G_4 महीभृता, T_2 मघ भृता, Ca धराभृताम् (as in text)

20 ^{a}) K_2 B D (except $D_{2\ 6}$) S °सग्रामे (for °समर्दे) — ^{b}) Ś1 भीमस्य बलनिःस्वने, K_4 °ज्यातल निःस्वन, K_5 B_3 Dn $D_{7\ 8}$ T $G_{1,2\ 4}$ °निःस्वनै, D_1 °मर्दितै Cc cites भीमो, तलाना and निस्वनो — ^{c}) Ś1 $K_{0\ 1}$ च सर्वेषा (for परेषा च) — ^{d}) $M_{3\ 5}$ पराङ्मुख, Cv पराङ्मुख (as in text)

21 ^{b}) Ś1 प्रपश्यद्, Ko सपश्यन्, K_3 D_8 अपश्यन्, K_5 D_6 अपश्यद्, T_2 पार्थाना, G_2 असह्य (for अपश्य) D_1 भरतोत्तम — ^{cd}) $K_{0\ 1}$ °वेदिना, K_3 वेधिना, D_6 °वेधिता, Ca c वेधिना (as in text) $K_{2\ 4}$ B D_8 चैव (for राजन्) Da_1 om (hapl) from नुत्सृ up to शरा in 22^{c} K_1 D_8 T_1 G_4 उत्सृज्यता D_1 साधनैर्विविधै राजन्नसृजत शरान्बहून्

नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा ।
विनिश्चेरुः शरा दीप्ता ज्योतींषीव नभस्तलात् ॥ २२
सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत ।
ददृशुर्दर्शनीयं तं भीमं ज्ञातिसमागमम् ॥ २३
ततस्ते जातसंरम्भाः परस्परकृतागसः ।
अन्योन्यस्पर्धया राजन्व्यायच्छन्त महारथाः ॥ २४
कुरुपाण्डवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले ।
शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव ॥ २५

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरासनाः ।
सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव शासनात् ॥ २६
युधिष्ठिरेण चादिष्टाः पार्थिवास्ते सहस्रशः ।
विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनीम् ॥ २७
उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां स समागमः ।
अन्तर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २८
प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुनरावर्ततामपि ।
नात्र स्वेषां परेषां वा विशेषः समजायत ॥ २९

22 Ko-2 om (hapl) 22-23 Da1 om up to शरा in 22^c (cf v l 21) — ^{a}) D1 निर्घोष K8 D2 6 नोपशाम्यति निर्घोषा — ^{b}) D. कुजता B1 4 Da2 Dn D1 4 5 8 तदा B8 °षां चानुकूजता — ^{c}) M1-3 5 निश्चेरुश्च B1 दिव्या, Da1 दीप्ति (for दीप्ता) D8 विनिष्पेतु शरान्दीप्ता — ^{d}) T2 G1-3 M1 नभस्थलात्

23 Ko-2 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) K5 त्वन्मे, D1 चान्ये, D6 सैन्ये (for त्वन्ये) — ^{c}) G2 ददर्शुर् (for ददृशुर्) T1 G4 तु (for त) Ś1 K5 T2 G1-3 M दर्शनीयाक्षा (K5 °याश्च), D1 भीषण भीम — ^{d}) K5 T1 G2 4 भीम, D1 क्रुद्ध, Cc भीम (as in text) K8 B2 8 D1 2 6 M8 (*inf lin*) 4 °समागमे, B1 G1 °समागत, Cv ज्ञाति° (as in text) Da1 भीम ज्ञातिसमागरा (corrupt)

24 ^{a}) D1 ह्याशु सरब्धा, D8 जातसंरब्धा (for जातसरम्भा) Cc cites सरम्भ° — ^{b}) K1 परस्परकृतागम°, K3 D2 6 T1 G1 2 4 M4 °कृतैषिण, K5 °समागम, D1 परस्पराय वैरिण, D6 परस्परकृतेक्षिण, T2 °वधैषिण, G8 M1-3 5 °जयैषिण Cc cites कृतागस — ^{c}) Ś1 Ko 1 अन्योन्यत्वरया, D8 G1 8 M1-3 5 अन्योन्य स्पर्धया — ^{d}) D1 निर्हरते, D8 प्रयच्छत, Ca. c d व्यायच्छन्त (Cd °न्तो) (as in text) Ś1 °रथ° K8 D2 6 निघ्नतामितरेतर — After 24, K8 D2 6 *repeat* 22^{abc}.

25 K8 D2 6 om 25^a — ^{a}) M4 च (for ते) — ^{c}) D8 रणे वीर — ^{d}) K2 4 D1 3 S चित्रार्पिते (for चित्रगते) D1 S य (M1-3 5 त) था B8 विचित्रे पटहस्वने

26 ^{b}) K3 Da1 D2 6 सगृहीत° Cc cites शरासन — ^{c}) S1 महा; T2 सर्व, G2 सह° (for सह-) D1 ससैन्या सहसापेतु — Dn om (hapl.) 26^d–27^c. — After 26, K4 D4 7, 8 ins

135* तेषामाधावतां तत्र गजाश्वकलिलो महान् ।
सिंहनादरवोन्मिश्र शङ्खभेरीसमाकुल ।
स घोषवाग्भिरग्राहो धनुर्नागोऽसिकच्छप ।
ध्यावल्गितपुरोवात आसीत्क्षुब्धाब्धिवत्स्वन ।

27 In G1, 27^a–29^b is lost on a damaged fol. Dn om 27^{abc} (cf v l 26) — ^{a}) D1 वीरेण (for चादिष्टा) — K1 om (hapl) from चादिष्टा in 27^a up to अन्तर्धीयत in 28^c — ^{c}) K3 Da2 D2 5 6 M1-3. 5 विन (D6 °म) दंत, G2 विनदत° — ^{d}) Ko तव पुत्रस्य (by transp)

28 K1 om. up to अन्तर्धीयत in ^{c} (cf v l 27) — ^{a}) Ś1 सैन्ययोस् (for सेनयोस्) S राजस् (for तीव्र°) — ^{b}) K3 D2 3 6 बभूव (for सैन्याना) K5 स सैन्याना (by transp) K3 सु-, K4 च, D1 तु (for स) S (G1 damaged) तीव्रसेना (M °योध) समागम — 28^{cd} = 6 1 20^{cd} — ^{c}) K3 त्वतर्धी°, D8 G3 अतर्धा°; Cc v अन्तर्धी° (as in text) K4 D3 अतर्धाय तदादित्य — ^{d}) D2 सैन्यस्य, Cc v सैन्येन (as in text) Ś1 राजसा (sic)

29 ^{a}) T G (G1 damaged) प्रयुध्यता (for °द्धाना). D1 युध्यता तत्र योधाना, M1-3 5 प्रभग्नानां प्रयुद्धा (M3 *inf lin* °का) ना — ^{b}) Ko 2-4 B Dn1 °वर्तिना°, G3 °पतता° (for °वर्तता°) — ^{c}) B1 3 Dn D4 7 8 न तु, D1 न च, S तत्र (for नात्र) D5 न तेषा च (for नात्र स्वेषा) Da D8 तेषा (for स्वेषा) Ko 1 3 5 B1 D2 Dn D2-7 M2 च, D8 वै (for वा) — ^{d}) B Dn D1 3 4 7 8 समदृश्यत, S नोपपद्य (G1 °लभ्य, G3 °लक्ष्य) ते

तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये ।
अति सर्वाण्यनीकानि पिता तेऽभिव्यरोचत ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

४३

संजय उवाच ।

पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमह्नो विशां पते ।
प्रावर्तत महाघोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १
कुरूणां पाण्डवानां च संग्रामे विजिगीषताम् ।
सिंहानामिव संह्रादो दिवमुर्वीं च नादयन् ॥ २
आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशङ्खरवैः सह ।
जज्ञिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जताम् ॥ ३
तलत्राभिहताश्चैव ज्याशब्दा भरतर्षभ ।
पत्तीनां पादशब्दाश्च वाजिनां च महास्वनाः ॥ ४
तोत्राङ्कुशनिपाताश्च आयुधानां च निस्वनाः ।

C 6 1674
B 6 45 5
K 6 45 5

---

30 [a]) B Dn1 M1–8 5 तस्मिन्स्तु A few MSS तुमले K3–5 Da2 D2 6 घोरे (for युद्धे) —[b]) K0 1 सहावले, K5 S भयावहे —[c]) D1 अति सर्वा न्महीपालान् —[d]) Ś1 पिता तव व्यरो°, K3 5 D2 6 पिता ते व्यतिरोचयत् (K5 °त्यरोचत), Dn D4. 7 8 पिता तेति व्यरोचत, D1 पिता ते व्यतिरिच्यत

Colophon lost in G1 on a broken leaf Omitting sub-parvan name, K5 reads प्रथमदिवसे, Da D5 प्रथमेह्नि पूर्वाह्णे प्रथमप्रहारे (Da1 °प्रहरिवे); D6 likewise only प्रथमदिवसयुद्ध — *Adhy name* G2 सेनानिर्यास°, M सेनानिपात° — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 2, D5 44 (in fig) and 40 (in words), T G 41, M1. 2 42 (as in text), M3–5 43 — *Śloka no* Dn1 D5 29, Dn2 30 — *Aggregate śloka no* K5 960

43

1 [a]) A few MSS and Cd पूर्वाह्णे —[b]) Da2 D5 युद्धमार्गो, T2 G2 4 युद्ध भीम (for युद्धमह्नो) —[c]) K0 1. 5 °घोरो, D1 °रौद्र —[d]) T2 राजन् (for राज्ञा) K0 1. 5 देहावकर्तन, D6 देहविकर्तन, T2 G2 देहावकृतन; G3 देवावकर्तन

2 [a]) D1 M1–3. 5 transp कुरूणां and पाण्डवाना K2 4 5 B Da Dn D3–5 7 8 Cc सृजया° (for पाण्डवा°) —[b]) Ś1 K0 1 3 5 D2 6 विजयैषिणा D1 जयमिच्छता, M1–3 5 विजिगीषुणां K3 D3 जिगीषूणा परस्पर —[c]) K3 D1. 2 सनादो (for संह्रादो) —[d]) K4 Da3 D5 दिव भूमि, B2 दिशमुर्वीं D1 व्य° (for च)

3 [a]) T2 आसन् Ś1 S किलिकिलाशब्दस् (T2 °ब्दास्), Ca किल° (as in text) —[b]) Ś1 K3 5 D2 शख शब्द°, K0–2 शखभेरी°, D1 6 S तलशब्द°, D3 शख नाद° (for तलशङ्ख°) —[c]) T2 सिंहनादाश्च शूराणां —[d]) K4 5 B1 3 Da3 Dn D1 5 7 8 नराणा (for शूराणा) Ś1 K0–3 D2 6 वाजिना च महास्वन° (K0 °ना°), cf. 4[d], T2 प्रतिगर्जत सैनिका

4 G3 om (hapl) 4–5 —[a]) K0 1 तनुत्राभि हता°, K5 तत्तत्राभिहता°, B3 तदत्राभिहता°, Da2 Dn D5 8 तलत्राभिहत°, D1 तलत्राणाभिघाताश्च, T2 तूर्याण्यभिहताश्चैव —[b]) K4 Da2 Dn D3–5 7 8 ज्या° शब्दो K0 1 T2 चैव भारत, D1 भरतोत्तम —[c]) Ś1 पत्रशब्दा°, K0 3 4 D2 M4 पदशब्दा, K1 चैव शब्दा°, K5 कलशब्दा°, B Da1 Dn1 G1 पादशब्द°, Da2 Dn2 D4–8 पदशब्द°, D1 च महाञ्छब्दो —[d]) D1 वाजीना B Dn D1 4 7 8 G1 महास्वन Ś1 K0–3 D2 6 नराणां प्रतिगर्जतां, cf 3[d]

5 G3 om 5 (cf v 1 4) —[a]) K3 B Da Dn D1 4 5 7 8 तोत्राकुशनिपात(D1 °तै)श्च, K3 5 D6 तत्रा कुशनिपाताश्च, M1. 2 5 (*inf lin*) तोत्राकुशनिनादा (M2 °द)श्च Ca c d cite तोत्र —[b]) Ś1 K2 B Da Dn D4 5 7 8 G1 नि(B3 Da1 Dn2 नि)स्वन°, D1 3 6 T G4 M निःस्वना (D1 °नै°) —[c]) K0 1 घट(Ko

घण्टाशब्दाश्च नागानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ ५
तस्मिन्समुदिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ।
बभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥ ६
ते मनः क्रूरमाधाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ७
स्वयं शांतनवो राजन्नभ्यधावद्धनंजयम् ।
प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदण्डोपमं रणे ॥ ८
अर्जुनोऽपि धनुर्गृह्य गाण्डीवं लोकविश्रुतम् ।
अभ्यधावत तेजस्वी गाङ्गेयं रणमूर्धनि ॥ ९
तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ ।
गाङ्गेयस्तु रणे पार्थं विद्ध्वा नाकम्पयद्बली ।
तथैव पाण्डवो राजन्भीष्मं नाकम्पयद्युधि ॥ १०
सात्यकिश्च महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ।
तयोः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ ११
सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिम् ।
आनर्छतुः शरैर्घोरैस्तक्षमाणौ परस्परम् ॥ १२
तौ शराचितसर्वाङ्गौ शुशुभाते महाबलौ ।
वसन्ते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ १३
अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् ।
ततः कोसलको राजा सौभद्रस्य विशां पते ।

°टा)स्वनाश्च, K3 B Da Dn D1 4 5 7 M4 5 घटाशब्द (D1 °ब्दै)श्च — d) Da D5 अन्योन्येनाभिधा°

6 S transp 6^{ab} and 6^{cd} — a) Ś1 K0–2 5 D6 तु तुमुले, K3 D2 सुतुमले, K4 सतुमुले, D1 S समुत्थिते (for समुदिते) K5 युद्धे (for शब्दे) B Da Dn D4 5 7 8 तस्मिन्समुदित° शब्दस् — b) D3 तुमले S रोम° (for लोम°) Ś1 K D2 6 वर्तमाने सु(D6 °नेषु)-दारुणे, B Da Dn D4 5 7 8 तुमुलो लोमहर्षण — K4 om 6^{cd} — c) S तथैव (for बभूव) K1 T2 M2 रथनिर्घोषा , K3 स्वनिर्घोष , D1 रथिनिर्घोष — d) T2 M2 °दोपमा

7 = (var) 6 48 4 — a) K0 2 T1 G क्रूरमादाय, K1 क्रूरमा*य, Da Dn D4 5 7 M4 °मास्थाय ; D1 काम मास्थाय ; D6 करमाधाय D8 ते नरा रथमास्थाय — b) D8 °जीविन — c) K5 पाडवाश्चाभ्यधावत, S °वाश्चाभ्य वर्तंत — d)K3 D2 6 सर्वे एवोत्सृत°, K5 सर्वे एवोद्धत°, S कुरवश्चोच्छ्रि(G2 °च्छ्र)त°, B3 सर्वे एवोद्धृत°, Da D5 सर्वे एवोदित°

8 a) K0–2 D3 राजा (for राजन्) — b) K0 1 चाभ्य° (for अभ्य°) K4 अभ्यवर्तत मयुगे — c) M2 पाडव (for कार्मुकं) — d) B3 कालदण्डो° Ś1 नव (for रणे)

10 a) Da1 M1 3 5 °शार्दूल — b) K5 S (except M1) परस्परजयैषिणौ, D2 (sec m) °जिगीषिणौ — c) Ś1 गांगेय तु — d) T2 द्रुपुणाकप° — e) T1 G2 4 भीष्म (for राजन) — f) T1 G2 4 विध्वा (for भीष्म) D3 M2 बली, G4 रणे (for युधि)

11 D5 om (hapl) 11 — a) K2 4 B Da Dn D1–4 7 8 T G1 4 M4 5 सात्यकिस्तु ; K5 सात्यकि सु , G2 8 सात्विकस्तु D6 °ष्वास, Cc °ष्वास (as in text) — b) K3 D2 6 अन्वयात्, K5 आह्वयत् (for अभ्य यात्) — c) Dn D4 7 8 S तयो सु(T1 G2 4 °योस्तु)तुमुल युद्ध — d) A few MSS तुमलं Dn D4 7 8 सुमहल्, T G4 M अभवद्, G1–3 महत्तद् (for तुमुलं) K0 2 S रोमहर्षण

12 a) G3 सात्विकि — b) B2 [अ]पि (for च) G3 सात्विकिं — c) Ś1 T1 G2 4 M2 आनर्चतु , K1 अनर्च्छता (corrupt), K5 तानर्जुन , D1 ततक्षतु , G1 3 आजघ्नतु , Ca c d आनर्छतु (as in text) B4 Da Dn D4 5 7 8 सनिर्घोष (Dn D4 °षौ), S शरै-स्तीक्ष्णैस् — d) K3 तक्ष्य°, D1 ईर्ष्य°, Ca c तक्ष-माणौ (as in text)

13 a) K5 शराचित°, Da1 शरान्वित°, D3 शारा-र्दित°, S शरार्पित° Ca cites आचित — b) K4 B Da (Da1 damaged) Dn D4 5 7 शुशुभातेव (B1 2 °ते व, B3 °ते तु, Dn2 °तेति) सात्वतौ, D8 °भाते यशस्विनौ — c) K0 °शबलौ, B3 Da1 D6 °सबलौ, D8 °समये, Cc °शबलौ (as in text)

14 a) K5 अभिमन्यु Ś1 K (except K3) B2 4 D3 महेष्वास — c) K2 4 5 B D को(K5 Da1 D1 कौ)शलको, T1 G1 2 4 कौस° G1 3 राजन् (for राजा) — e) K1 Da1 विच्छेद (for चिच्छेद) — f) K3 B2 4 D2 6 व्यपातयत्, B1 3 Da Dn D4 5 7 8 [अ]भ्यपा° (for न्यपा°) D1 सारथिं च त्रिभि शरै

ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं च न्यपातयत् ॥ १४
सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ ।
बृहद्बलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः ॥ १५
अथापराभ्यां भल्लाभ्यां पीताभ्यामरिमर्दनः ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिम् ।
अन्योन्यं च शरैस्तीक्ष्णैः क्रुद्धौ राजंस्ततक्षतुः ॥ १६
मानिनं समरे दृप्तं कृतवैरं महारथम् ।
भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् ॥ १७
तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ ।
अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे ॥ १८
तौ तु वीक्ष्य महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ।
विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ १९
दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युद्याय महारथम् ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ २०
तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरं च शरासनम् ।
चिच्छेद निशितैर्बाणैः प्रहसन्निव भारत ।
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्दयत् ॥ २१
पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो नकुलस्य महाहवे ।

C 6 1693
B 6 45 24
K 6 45 24

15 ^{a}) Ko B3 सौभद्रश्च M4 रणे (for ततः) — ^{b}) Ś1 Ko 1 3 4 D2 3 5 T G2 4 पतिते, M4 पातितौ D1 विद्धाश्वरथसारथिः — ^{d}) T G M4 निशितैः (for नवभिः)

16 ^{a}) K4 damaged B1 Dn D4 7 8 तथा (for अथ) Ś1 वल्लाभ्या, K2 वल्ला°, Da1 मल्ला°, G2 फल्ला° — ^{b}) K4 damaged Ś1 पाताभ्याम्, K1 पीता त्राम्, B Da Dn D4 5 7 8 T G2 4 Cc d शिताभ्याम् D3 अरिमर्दन — ^{c}) D1 विव्याध (for चिच्छेद) — ^{d}) Ko 1 प्रार्ष्टिमेकेन, K2 पातिमे°, D1 तथैकेन च, D8 पार्श्विमेकेन, S विमेदैकेन Cc cites पार्ष्णिम् — Ko-2 B1 om (hapl) 16^{e}–18^{b} — ^{e}) D1 °न्य तु, G2 °न्यश्च D1 3 क्रुद्धौ (for तीक्ष्णैः) Ś1 K3-5 D2 6 अन्योन्य शरवर्षाभ्यां (= 18^{c}) — ^{f}) Ś1 K3-5 D2 6 ववृषा(K5 °वर्षा)ते रणाजिरे (= 18^{d}), B2-4 Da Dn D1 4 5 7 8 ततक्षतुररिंदमौ, D3 ततक्षाते परस्पर

17 Ko-2 B1 om 17 (cf v l 16) K4 reads 17–18 twice consecutively — ^{a}) Ś1 K3 D2 6 धृष्ट, B2 हृष्ट, B4 Dn D4 7 8 दीप्त, T1 G3 4 दृप्त°, M4 दृष्ट्वा (for दृप्त) — ^{b}) M4 °रथ° (for °रथम्) — ^{d}) T1 G4 सुयोधनम्, T2 G1-3 भीमसेनम् (for दुर्योधनम्)

18 Ko-2 B1 om 18^{ab} (cf v l 16) For the repetition in K4, cf v l 17 — ^{a}) Ś1 K3 5 D2 8 कुरु° (for नर°) — ^{b}) Ś1 K4 B2 8 D (except Dn2) T2 M4 °रथौ (for °बलौ) T1 G परस्परवधैषिणौ — T2 om (? hapl) 18^{c}–20^{b} — ^{c}) Ś1 K3 4 (second time) D2 6 समरे (for अन्योन्य) K5 शर वर्षाणि, T1 G शरजालैस्तौ (for शरवर्षाभ्या) — ^{d}) K4 (second time) 5 D2 8 T1 G4 M1 3-5 ववर्षाते, Dn2 ववृधाते, D1 ववर्षतुर्, G2 3 प्रववर्षाते Ś1 Ko-3 4 (second time) D2 3 6 परस्पर, D1 अरिंदमौ (for रणाजिरे) — After 18, D3 ins

136* तौ वीरावतिसरब्धौ कृतिनौ विषमे स्थितौ ।

19 T2 om 19 (cf v l 18) — ^{a}) Ko-2 ततो वेक्ष्य, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 तौ वीक्ष्य तु (by transp), D3 तौ समीक्ष्य, T1 G2 4 तौ वीक्ष्य च, G1 3 M तौ प्रवीक्ष्य — ^{b}) Ś1 K (except K4) D2 3 6 कृतप्रतिकृतैषिणौ (= 25^{d}), D5 सनाधिचित्रयोधिनौ — ^{c}) D6 विस्मय — ^{d}) Ś1 K (except K2) D2 6 समरे समपद्यत

20 In Da1 st 20–74 are lost on missing fol T2 om 20^{ab} (cf v l 18) — ^{a}) Ś1 Ko 1 समरे (for नकुल) — ^{b}) Ś1 समुद्याय; K3 5 D2 3 6 प्रत्युत्थाय, D1 प्रत्युध्यन्, D3 प्रत्युद्यातो Ś1 K4 5 D1 महाबल, Ko-3 D2 6 °बल°, G2 °रथ° — ^{c}) D3 अवध्यन्, T2 अवध्यैर् B1-3 बाणैरविध्यन्निशितैर् — D3 om (hapl) 20^{d}–21^{c} — ^{d}) K4 B1-3 Da2 D5 7 दशभिर्, D4 अविध्यन् (for बहुभिर्) Dn प्रहसन्निव भारत (= 21^{d})

21 Da1 missing, D3 om 21^{abc} (cf v l 20) — ^{b}) K3 D2 6 शरावाप, B3 कवचं च, B4 सशर स° — ^{c}) Ś1 T2 G1 M1-3 5 विशिखैस् (for निशितैर्). Ś1 K3 4 D2 3 6 S तीक्ष्णै (for बाणै) — ^{d}) = 6. 24 10^{b} (q v) D1 प्रसभ तस्य भारत — ^{e}) K4 तथैन — ^{f}) K3 D2 6 क्षुरप्राणा; Cc क्षुद्रकाणां (as in text) K1 समर्द, K2 4 B Dn2 D2 4 5 7 8 समार्प°, K3 5 Da2 Dn1 D6 S समर्प°, D1 समाहनत् D3 हृदये समताडयत्

22 Da1 missing (cf v l 20) — ^{a}) D3 अथ

युगेषां चिच्छिदे बाणैर्ध्वजं चैव न्यपातयत् ॥ २२
दुर्मुखः सहदेवं तु प्रत्युद्याय महाबलम् ।
विव्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥ २३
सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे ।
शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिम् ॥ २४
तावन्योन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ।
त्रासयेतां शरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ २५
युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात् ।
तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिष ॥ २६
तदपास्य धनुश्छिन्नं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्बलवत्तरम् ॥ २७
ततो मद्रेश्वर राजा शरैः संनतपर्वभिः ।
छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २८
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रवत भारत ।
तस्य द्रोणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढम् ।
त्रिधा चिच्छेद समरे यतमानस्य कार्मुकम् ॥ २९
शरं चैव महाघोरं कालदण्डमिवापरम् ।
प्रेषयामास समरे सोऽस्य काये न्यमज्जत ॥ ३०
अथान्यद्धनुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ।
द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ।

दु शासनो राजन् — ^{b}) K0 1 नकुल तु (for नकुलस्य) — K1 D6 om (hapl) 22^{c}–23^{d} — ^{c}) K0 युग्येश, K3 4 तुरगान्, D1 युगपच् (for युगेषा) B Da2 Dn D4 5 7 8 तुरगांश्चैव चिच्छेद, S बाणैर्युगेषा (T2 °गं च) चिच्छेद — ^{d}) S चास्य (for चैव) K0 व्यपा°, K3 Dn D1 [अ]भ्यपा° (for न्यपा°)

23 Da1 missing K1 D6 om 23 (cf v l 22) — ^{a}) S1 K2 4 Dn1 D1 3. 8 च (for तु) — ^{b}) Ś1 K3 5 G3 प्रत्युत्थाय, D1 °द्यायान्, D8 °द्यातो K0 3 D1 2 T2 G1 3 M महारथ, Da2 D6 °बल, T1 G2 4 °रथ — D5 om (hapl) 23^{cd}

24 Da1 missing Ś1 om (hapl) 24^{ab} — ^{b}) K5 B1–3 Da2 D5 S (except T1 G4) महामृधे, D3 °रणे — ^{c}) D8 शरेणाथ सुतीक्ष्णेन — ^{d}) M2 वर° (for पात°)

25 Da1 missing — ^{b}) D2 युद्धमर्दनौ — ^{c}) K0 त्रासेयतां (sic), D1 ततक्षतु, S ततक्षाते (for त्रासयेता) B4 D1 2 शरैस्तीक्ष्णै — ^{d}) D7 कृतिप्र°

26 Da1 missing — ^{a}) G2 राजन् (for राजा) — ^{b}) D8 अन्व° (for अभ्य°) D1 शरै सनतपर्वभि, S (except M2) मद्रराजमयोधयत् — After 26^{ab}, D1 ins

137* शल्यमभ्यर्दयामास महाबलपराक्रमम् ।

— ^{c}) B D (except D2 3 6, Da1 missing) G1–3 M मद्रपतिश् (for मद्राधिपश्) S (except M1 3) चापि (for चाप) — ^{d}) D8 M1 3 ध्वज, T1 G M2 4 5 धनुश्; T2 धनु (for द्विधा) B Da2 Dn D4 5 7 8 पश्यत, M3 मारिष (for मारिष)

27 Da1 missing — ^{a}) K5 तदपेत्य, D5 तमा पश्यद्, T2 तमपास्य — ^{c}) Da2 Dn D4 5 7 8 आदत्त (for आदाय) — ^{d}) K1 °वर्तिन

28 Da1 missing — ^{a}) G3 °श्वरो — ^{b}) = 41^{d}, 62^{d} K5 शर (for शरै) T2 च (for स) — ^{c}) Da2 D5 दार° (for छाद°) K5 सक्रुद्ध — K0–2 D3 om (hapl) 28^{d}–29^{c} — ^{d}) = 32^{d}

29 Da1 missing K0–2 D3 om 29^{abc} (cf v l 28) — ^{a}) D1 राजन् (for द्रोणम्) — T2 om 29^{bc} — ^{b}) S (T2 om) अभ्यधावत D1 द्रोणमभ्य द्रवद्रणे — ^{c}) Ś1 D3 M5 स स, K4 स्वय, K5 D1 तु स (for सुस) — ^{d}) K1 °करणे, D1 T1 G2 4 °हरण, D3 पराशुकरण, M5 परा सक°, Co d v परासुकरण (as in text) The sequence of pādas in D8 is 29^{c}, 30^{d}, 31^{a}, 30^{b}, 30^{c}, 31^{b}. — ^{e}) Ś1 K (except K2) B Da2 Dn D4–6 8 धनुश्, D1 द्विधा, D3 सद्यश् (for त्रिधा) — D3 om 29^{f}–30^{a} — ^{f}) K2 पांचाल्यस्य तु, T1 G M3 यतमानश्च (G3 °नं च) Ś1 K0 1 3 4 D2 6 सयुगे, K5 धन्विन (for कार्मुकम्) B Da2 Dn D4 5 7 पाचाल्यस्य महात्मन ·

30 Da1 missing D8 om 30^{a} (cf v l 29) — ^{a}) M5 गच्छन् (for शरं) — For sequence in D8, cf v l 29

31 Da1 missing For sequence in D8, cf v l 29 — ^{a}) M4 तथान्यद् K1 आधाय — ^{b}) M1–3 5 सायकाना (for °कांश्च) — ^{c}) G M2 5 द्रोणे — ^{d})

तावन्योन्यं सुसंक्रुद्धौ चक्रतुः सुभृशं रणम् ॥ ३१
सौमदत्तिं रणे शङ्खो रभसं रभसो युधि ।
प्रत्युद्ययौ महाराज तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ३२
तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजम् ।
सौमदत्तिस्तथा शङ्खं जत्रुदेशे समाहनत् ॥ ३३
तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं विशां पते ।
दृप्तयोः समरे तूर्णं वृत्रवासवयोरिव ॥ ३४
बाह्लीकं तु रणे क्रुद्धं क्रुद्धरूपो विशां पते ।
अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥ ३५
बाह्लीकस्तु ततो राजन्धृष्टकेतुममर्षणम् ।
शरैर्बहुभिरानर्छत्सिंहनादमथानदत् ॥ ३६
चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाह्लीकं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ३७
तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दन्तौ च मुहुर्मुहुः ।
समीयतुः सुसंक्रुद्धावङ्गारकबुधाविव ॥ ३८
राक्षसं क्रूरकर्माणं क्रूरकर्मा घटोत्कचः ।

C 6 1711
B 6 45 42
K 6 45 42

S प्रेषयामास सयुगे — ᶜ) Da2 Dn1 D4 6 7 सुसरब्धौ, D8 °क्रुद्धो, T2 °क्रुद्ध, M1-3 5 भृश क्रुद्धौ M4 तावन्योन्यस्य सक्रुद्धौ — ᶠ) Da2 D5 स भृश, D1 तु भृश, T1 सुदृश (for सुभृश) Da2 D5 व्रण, D8 T1 G3 4 M व्रणान्, T2 G2 रणान्, G1 रणात् (for रणम्)

32 Da1 missing — ᵃ) Ś1 K2 3 5 D2 6 8 सोमदत्तिं (K3 D2 °दत्त, D8 °दत्तिं) D1 तथा (for रणे) K2 शस्त्र (for शङ्खो) T1 G4 M मागध सौमदत्तिं तु (T1 G4 च), T2 मागध सोमदत्तिस्तु, G1-3 मागध (G1 °धि) सोमदत्तिं तु — K2 om (hapl) 32ᵇ-33ᶜ — ᵇ) B3 वेगेन महता वृत, D1 सहसाभ्यद्रवद्युधि — ᶜ) B1 Dn D1 4 7 8 S अभ्यु (for प्रत्यु) — ᵈ) = 28ᵈ

33 Da1 missing K2 om 33ᵃᵇᶜ (cf v l 32) — ᵃ) Ko 1 तस्यैव, K3 D2 6 8 तस्यैव (for तस्य वै) Ko 5 दक्षिणे D6 वीर, Cc वीर (as in text) S दक्षिण सो(M सौ)मदत्तेस्तु — ᵇ) Ś1 निर्भिद्य च (for निर्बिभेद) B2 4 शरैर् (for रणे) — ᶜ) Ś1 K5 Dn2 D2 8 T2 G1-3 सोमदत्ति(D2 °दत्त-, D8 °दत्ति)स्, K1 सौमदत्तिस् B1 3 Da2 Dn D4 5 7 8 तत शस्त्र, T G4 M सहदेवं, G1-3 तु रभस (for तथा शङ्ख) — ᵈ) K3 जानु, Ca d जत्रु (as in text) K2 समाहरत्, K5 समाहत D1 जानुदेशे ह्यताडयत्, D6 जत्रुदेशे महाहनत्, S जत्रुदेशेपुणार्पयत् (T2 °र्शोपर्यत्तदा)

34 Da1 missing — 34ᵃᵇ = (var) 76ᵃᵇ — ᵃ) K2 3 5 D2 6 G2 तयोस्तदभ — ᶜ) K5 पूर्वं, Da2 D5 इत्थं (for तूर्णं) — ᵈ) D1 यथा (for इव) B Da2 Dn D4 5 7 8 देवदानवयोरिव

35 Da1 missing — ᵃ) Ś1 K2 3 5 D2 सोमदत्तिं (D2 °त्त), Ko 1 D1 3 6 सौमदत्तिं (K1 °दत्तिं), B1 2 4 बाह्लीकस्तु Da2 Dn2 D4 5 7 8 क्रुद्ध — S om 35ᵇᶜ — ᵇ) K4 क्रूररूपो, B Da2 Dn D4 5 7 क्रुद्धरूप, D1 मृत्युरूप, D8 क्रोधरूप — ᵈ) S धृष्टकेतु समभ्ययात्

36 Da1 missing — ᵃ) Ś1 Ko-2 5 D2 बाह्लिक, D8 बाह्लिकिं K5 Dn1 D8 T2 M4 रणे राजन्, T1 G महाराज (for ततो राजन्) — D6 om 36ᵇ-37ᵃ — ᵇ) K1 °तुममर्षिण, K4 Dn1 D4 M1. 3 5 °तुममर्षण, T2 °तुरमर्षण — ᶜ) T G M4 5 दशभिर् (for बहुभिर्) K3 D2 आनर्छ, G1 आनर्चत् — ᵈ) Ś1 Ko-2 अथोन्न(Ś1 °थो न)दन्, K3 5 D2 अथोनदत्, D1 S ननाद च (T2 च नादयत्)

37 Da1 missing D6 om 37ᵃ (cf v l 36) — ᵃ) Ko 1 चेदिराजा च, T G M4 धृष्टकेतु सु (T2 °तुस्तु) Ś1 Ko 1 3 D2 3 सक्रुद्ध M1-3 5 धृष्टकेतु सुसरब्धो — ᵇ) Ś1 Ko 5 D2 3 7 M3 बाह्लिक, K1 बह्लिक — ᶜ) Da2 हृत्तु (for तूर्णं) D8 विव्याध तूर्णं समरे (by transp) — ᵈ) = 60ᵈ G3 मत्त (for मत्तो) Da2 D1 5 G2 3 मत्त (for मत्तम्) D8 द्विप

38 Da1 missing — ᵃ) Da2 D5 क्रूरौ, T1 G दृप्तौ, T2 M हृष्टौ (for क्रुद्धौ) — ᵇ) Ko 1 3 (both times) 5 B3 Da2 D1-3 5 6 M4 नदतौ च, D8 नदतश्च, T G चेरतुश्च Ś1 K (K3 both times) D2 3 6 पुन पुन (for मुहुर्मुहु) — ᶜ) D1 तु (for सु) Ś1 Ko 1 समे(Ko °मी)यतु सुसरब्धौ, D6 सुसमीपा सुसक्रुद्धौ — After 38ᶜ, K3 *repeats* 38ᵇᶜ

39 Da1 missing — ᵃ) Ś1 Ko-2 राक्षस, K3 अलवुस (hypermetric) (for राक्षस) K4 रौद्र°, M1-3. 5

अलम्बुसं प्रत्युदियाद्बलं शक्र इवाहवे ॥ ३९
घटोत्कचस्तु संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ॥ ४०
अलम्बुसस्तु समरे भैमसेनिं महाबलम् ।
बहुधा वारयामास शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४१
व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ ।
यथा देवासुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ॥ ४२
शिखण्डी समरे राजन्द्रौणिमभ्युद्ययौ बली ।
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः शिखण्डिनमवस्थितम् ॥ ४३
नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्ध्वा व्यकम्पयत् ।
शिखण्ड्यपि ततो राजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ ४४
सायकेन सुपीतेन तीक्ष्णेन निशितेन च ।
तौ जघ्नतुस्तदान्योन्यं शरैर्बहुविधैर्मृधे ॥ ४५
भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः ।
अभ्ययात्त्वरितो राजंस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ४६
विराटो भगदत्तेन शरवर्षेण ताडितः ।
अभ्यवर्षत्सुसंक्रुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलम् ॥ ४७
भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिम् ।

घोर° (for क्रूर°) — b) Ś1 K0 1 3 D1 2 6 T2 M रौद्र°, D8 घोर° (for क्रूर°) K1 गदोकच (sic), D7 घटोत्कट° — c) K1 अलयस, K2 4 B Da2 Dn D2 4 5 7 8 M2 अलंबुष K6 प्रत्युचयौ, D3 T1 G2 4 M2 4 प्रत्युदीयाद् — d) Ś1 वर्हि, K1 3 5 D2 3 T1 G1–3 M1 3–5 वलिं, D6 वली (for वल) D6 8 शक्रम्, M2 शत्रावू (for शक्र) D8 इवासु च

40 Da1 missing M5 om (? hapl) 40a–41b T2 om (? hapl) 40ab — a) Ś1 K2–5 D2 3 6 तत क्रुद्धो, K0 1 तत्र क्रुद्ध (K0 °द्धो), Dn तु सक्रुद्ध, S (T2 M5 om) ततस्तु (M4 तु त तु) र्णं — b) Ś1 राक्षसस्त, K0 1 °स तु S (T2 M5 om) राक्षसेंद्र महाहवे — c) D8 नवभि°, M1–3 महद्भि° (for नवत्या) K3 D2 6 तूर्णं (for तीक्ष्णैर्) — d) Ś1 K0 1 3 5 D1–3 6 वारया°, T2 M1 4 अर्दया° D2 भारत, T1 G वेगि (G1 3 °ग) त

41 Da1 missing M5 om 41ab (cf v l 40) — a) K2 4 B Da2 Dn D4 5 7 8 °बुपस्तु — b) K6 भीमसेनिं, D6 भैमसेनीं K1 3 D2 6 महाबल°, M1–3 महाहवे — c) D1 सक्रुद्धो (for बहुधा) K4 B Da2 Dn D1 4 5 7 8 G3 M2 दा (D8 धा) रया° (for वारया°) — d) = 28b, 62d S सायकैर्नतपर्वभि

42 Da1 missing — a) K3 D2 6 विभ्रा°, K6 अभ्रा° — b) K1 °विक्षितौ, K3 5 D6 8 °वीक्षितौ (for °विक्षतौ) — Dn om 42cd — c) Ś1 D4 दैवासुरे — d) K3 D2 6 G2 M4 वालि (K3 °ली) शक्रौ S महारथौ D8 वल शक्रो महाहवे

43 Da1 missing — b) Ś1 K0 2 द्रौणिमभ्युदियाद्, K1 °णिमभिद्रयाद्, K3 D1 2 6 °णिमभ्यद्रवद्, D8 °णिमप्युययौ; S °णिमभ्य (T2 °णिरभ्य, G1 3 °णिं संम, M1 °णीमभ्य) र्दयद् K6 रण (for वली) — d) Ś1 K4 5 उपस्थित, D3 अमर्पण

44 Da1 missing K2 om (hapl) 44b–45a — b) K3–5 B D2 3 6 G1 3 M व्यकपयत्; Da2 D4 [अ]भ्यकप° T2 सुभृश विध्वकपयत् (sic) — c) D1 शिखडी तु

45 Da1 missing K2 om 45a (cf v l 44) — a) K0 D1 6 S सुतीक्ष्णेन, D3 सुपातेन, C6 सुपीतेन (as in text) — b) K0 2 D1 6 S पीतेन (for तीक्ष्णेन). Ś1 K1 4 ह, K3 D2 तु (for च) — c) B Da2 Dn D4 5 7 8 जघ्नतुस्तौ (by transp) Ś1 K0 1 3 4 D2 3 6 ततो, B2 तया, B3 सदा (for तदा) S समाजघ्नतुरन्योन्य — d) D1 S नृप, B2 अपि (for मृधे) D1 शरैर्बहुभिराहवे

46 Da1 missing — ab) K6 भगदत्तो रणे शूरो विराट वाहिनीपतिं — c) Da2 Dn D4 5 7 8 अभ्यगात्, K0 त्वरितं K0 1 राजा — d) = 55d, 68d K1 तयोर्द्वंद्वमवर्तत, D1 तयोर्युद्धमभूत्तदा

47 Da1 missing — a) K6 T G M4 भगदत्त च (T2 °त्तश्च), B Da2 Dn D1 4 5 7 8 M1–3 5 भगदत्त (D8 °दत्त) तु — b) B Da2 Dn D1 5 7 8 S भारत, D8 पीडित (for ताडित) — c) T2 M5 °वर्पन् — d) S (except G2) यथाचल (for इवा°) Ś1 K D1–3 6 मेघो वृष्ट्येव पर्वत

48 Da1 missing — a) B1 2 Da2 D5 च त, B3 4 D4 7 स त; Dn2 तु त (for ततस्) B1 शूरं,

छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ॥ ४८
बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ।
तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ ४९
गौतमं केकयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याभ्यपूरयत् ।
तावन्योन्यं हयान्हत्वा धनुषी विनिकृत्य वै ॥ ५०
विरथावसियुद्धाय समीयतुरमर्षणौ ।
तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ५१
द्रुपदस्तु ततो राजा सैन्धवं वै जयद्रथम् ।
अभ्युद्ययौ संप्रहृष्टो हृष्टरूपं परंतप ॥ ५२
ततः सैन्धवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ।
ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत ॥ ५३
तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ।
ईक्षितृप्रीतिजननं शुक्राङ्गारकयोरिव ॥ ५४
विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम् ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ५५
विकर्णः सुतसोमं तु विद्ध्वा नाकम्पयच्छरैः ।

C 6 1727
B 6 45 59
K 6 45 59

Da2 D5 हंतु, T G M4 क्षिप्र, M1-3 5 क्रुद्धो (for तूर्णं) — ^{b}) K0 1 4 B1-3 Da2 D5 पृथिवीपते, D3 6 °पति, S वाहिनी(T1 G4 वा मही)पतिं (for पृथिवीपतिम्) — ^{c}) Da2 D5 T2 दार° (for छाद°) S नाराचैर् (for समरे) — ^{d}) K1 M1 2 5 मेघा, T2 मेघ Dn2 M4 सूर्य (for सूर्यम्) T2 इवोदित

49 Da1 missing — ^{a}) K0 2 B1-3 बृहत्क्षेत्र, B4 °त्सुद्र B1.2 4 Da2 Dn D3-5 7 T1 G2 4 च (for तु) K4 समरे (for कैकेय) — ^{b}) K4 रणी (for ययौ)

50 Da1 missing — ^{a}) Ś1 K2 3 D1 3 6 कैकय (for केकय) K4 केकेयो गौतम क्रुद्ध, B Dn D4 7 8 गौतम च सुसक्रुद्ध (B1-3 °द्ध), Da2 D5 °म च स कैकेय, D2 °म कैकयनृप, S गौतम के(T2 G1 3 M5 कै)कयश्चापि — ^{b}) K4 °वृष्ट्याप्यपूरयत्, K5 D4 °वृष्ट्या भ्यपूजयत्, D1 °वृष्ट्या ववर्षत, T2 G1 3 °वृष्ट्या ह्यपूज (T2 °र)यत् — D6 om 50^{c}-51^{b} — ^{c}) B4 Da2 Dn D4 5 7 8 ततोन्योन्य K0 हयान्कृत्वा, T2 हि हत्वाश्वान् (for हयान्हत्वा) M तावन्योन्यस्य हत्वाश्वान् (M2 5 °त्वाश्व) — ^{d}) G3 M5 धनूंषि K4 च निकृत्य, D1 M1 विनिकृत्य, T2 विनिहत्य D1 S च (for वै) Ś1 K0-2 धनुषी चैव चिच्छिदे, K5 B Da2 Dn D4 5 7 8 धनुरिछ(D8 °नु छि)त्वा च भारत

51 Da1 missing D6 om 51^{ab} (cf v l 50) — ^{a}) Ś1 अरियुद्धाय, K0 2 अपि युद्धाय (for असि°) K5 विरथावसियुक्तौ च — ^{b}) Ś1 K3 D2 3 समेयतुर्, T1 G सगच्छतुर् K4 G2 M4 अमर्षिणौ, D1 T2 अरिंदमौ — 51^{cd} = (var) 54^{ab} — ^{c}) K4 D1 तयो समभव° — ^{d}) B Da2 Dn D4 5 7 8 दुरासद; M1-3 5 भयाव(M4 °प)ह (for सुदारुणम्)

52 Da1 missing K0 1 D1 T2 om (hapl) 52^{a}-54^{b} — ^{a}) M1 तयो Ś1 K5 Da2 D5 राजन् — ^{b}) Ś1 सैंधवेंद्र, K4 5 M1-3 सैंधव च (for सैन्धव वै) — ^{c}) Ś1 K3 4 Da2 D2 3 6 प्रत्युद्ययौ K4 B1 2 4 Dn2 D7 सुसरब्धो, K5 हृष्टरूपो, B3 Da2 Dn1 D4 5 8 सुसरब्धौ (for सप्रहृष्टो) S (T2 om) अभ्ययात्समरे हृष्टो (T1 दृष्टो, M5 हृष्यौ) — ^{d}) K3 D2 हृष्ट(K3 °ष्ट)रूप K4 परतप, K5 B1 2 4 D6 G1 3 °तप D3 हृष्टरूपतर तत

53 Da1 missing K0 1 D1 T2 om 53 (cf v l 52) — ^{a}) G2 राजन् — ^{d}) D3 समविध्यत, M4 प्रत्ययुध्यत (for °विध्यत)

54 Da1 missing K0 1 D1 T2 om 54^{ab} (cf v l 52) — 54^{ab} = (var) 51^{cd} — ^{a}) Ś1 K2 5 तयोस्त दभ° — ^{b}) K3 B1 D3 दुरासदं (for सुदारुणम्) — ^{c}) K0-2 ईक्षितृप्रीतिजनक, K3 5 D2 3 6 ईक्षकप्रीतिजनन (K5 D3 °क), K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 ईक्षणप्री°, D1 ईक्षता प्री°, M4 प्रेक्षतां प्री° — ^{d}) K1 शक्रागारक योरिव, S हसशार्दूलयोरिव

55 Da1 missing — ^{a}) T2 विकर्णं तु K0 *ताभ्या च, K3 D2 6 तत क्रुद्ध, K4 सुसक्रुद्ध, B3 D1 ततो राजन्, B4 सुतस्तुल्य, D3 तव सुत, T1 सुतस्तूर्णं, T2 सुत तुभ्य, G2 3 ततस्तुभ्य (for सुतस्तुभ्य) Co cites तुभ्य (as in text) — ^{b}) K3 भीमसेनं; K5 श्रुतसोमं, D1 श्रुतसेन, S युधामन्युं; Co सुतसोम (as in text) Da2 D5 महारथ (for °बलम्) — ^{c}) B4 Dn D4 7 8 अभ्यगात् B4 यवनैर् — ^{d}) = 46^{d}, 68^{d} K0 1 तयोर्युद्धम्

56 Da1 missing — ^{a}) K0-2 B1 विकर्ण (B1 °र्णो) सुतसोमस्तु, D1 °र्ण श्रुतसेन च, S °र्णस्तु युधामन्यु

सुतसोमो विकर्णं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५६
सुशर्माणं नरव्याघ्रं चेकितानो महारथः ।
अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धः पाण्डवार्थे पराक्रमी ॥ ५७
सुशर्मा तु महाराज चेकितानं महारथम् ।
महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५८
चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ।
प्राच्छादयत्तमिषुभिर्महामेघ इवाचलम् ॥ ५९
शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु पराक्रान्तं पराक्रमी ।
अभ्यद्रवत राजेन्द्र मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ६०
यौधिष्ठिरस्तु संक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः ।
व्यदारयत संग्रामे मघवानिव दानवम् ॥ ६१
शकुनिः प्रतिविन्ध्यं तु प्रतिविध्यन्तमाहवे ।
व्यदारयन्महाप्राज्ञः शरैः संनतपर्वभिः ॥ ६२
सुदक्षिणं तु राजेन्द्र काम्बोजानां महारथम् ।
श्रुतकर्मा पराक्रान्तमभ्यद्रवत संयुगे ॥ ६३
सुदक्षिणस्तु समरे साहदेविं महारथम् ।

— b) K0-2 D1 8 बली (for शरै॰) — c) K0-2 सुतसोमं, D1 श्रुतसेनो, T G1-3 M2 5 युधामन्युर्, G4 M1 3.4 युधामन्यु (for सुतसोमो) Ś1 Da2 D1 2 5 विकर्णं तु, K0 1 T2 M4 विकर्णश्च — d) D3 अत्यद्भुत॰

57 Da1 missing — a) K1 सुषर्मानं, K2 सुसर्माण, B3 सुकर्माण Ś1 K0 1 D8 रथव्याघ्र, K2 4 B Dn D4 7 8 G1 M1-3 5 नरव्याघ्रस् — b) T G महाबल॰ (T2 ॰ल) — c) S अभ्यर्दयत् K4 B1-3 सुसंहृष्ट॰, Da2 D5 सुसरब्ध॰ Ś1 K0 1 3 5 D1-3 6 अभ्य (Ś1 ॰स्या)द्रवत सहृष्ट॰ (D1 ॰क्रुद्ध॰) — d) = 6 19 25[d] K1 पाण्डवार्थी

58 Da1 missing — a) K3 D2 6 च, K5 सु- (for तु) Ś1 K1 2 महाराज — b) K0-2 महाबल; B3 महारथ॰ (for ॰रथम्) — c) T2 चास्त्र॰ (for शर॰) — D3 om (? hapl) 58[d]-59[c] — d) D1 छाद॰ (for वार॰)

59 Da1 missing D3 om 59[abc] (cf v l 58) — a) K4 S सक्रुद्ध॰ (G3 ॰ध्य), D3 सरथ — b) K5 महामृधे (for ॰हवे) — c) K0 1 3 5 प्रच्छादय॰तम्, D2 प्राच्छादयतम्, D6 प्रच्छादयत्तम् B Da2 Dn D1 4 5 7 ववर्ष शरवर्षेण, S शरै॰ सछादयामास — d) K3 D2 3 8 महामेघा

60 Da1 missing — a) = 62[a] M4 शकुनिं K0 1 D1 प्रतिविंध्य च, K3 Dn1 प्रत्यविध्य तु, D3 प्रतिव्यंध तु, D3 G3 ॰विध्यं तु, M5 ॰विध्यत — G3 om (hapl) 60[b]-62[a] — b) D1 प्रतिविंध्यमवस्थितं — D3 om (? hapl) 60[c]-62[b] — c) Ś1 अभ्या॰, T2 अभ्यवर्तत Da2 राजेंद्र — d) = 37[d] Ś1 मत्तो मत्त, K4 B मत्त॰ सिंह, K5 मत्त सिंहम्, Da2 Dn D1 4 5 7 मत्त सिंह, D3 मत्त मत्त, T G2 4 M5 सिंहो मत्त, G1 M1-4 सिंहो मत्तम् (for मत्तो मत्तम्) Ś1 B4 D3 इव द्विप॰-

61 Da1 missing D3 G3 om 61 (cf v l 60) — a) Ś1 K5 D6 G2 युधिष्ठिरस्, D1 4 7 G2 यौधिष्ठिरि॰ K0 D5 तु सक्रुद्ध, K3 D6 तु सरब्ध॰, Da2 Dn2 D4 7 T2 सुसंक्रुद्ध॰ — b) D2 सौबलिं — c) K1 विधार॰; K3 D2 विदारयतं, D0 विदारयत, G1 सदार॰ — d) K3 B1 2 Dn D4 7 मघवा इव Ś1 K0 4 दानवान्, S (G3 om) शबर

62 Da1 missing D4 8 om 62[ab] (for D3, cf v l 60) G3 om 62[a] (cf v l 60) — a) = 60[a] Ś1 K0 1 शकुनिं Ś1 प्रतिविंध्यस्तु, K0 3 ॰विंध्यश्च, K1 ॰विंदश्च, K3 प्रत्यविध्य तु, D3 प्रतिव्यध्यत, M5 ॰विध्य तु — b) K1 प्रतिविद्यतमाहवे, K3 D3 G1 ॰विध्य महाहवे, K4 B Da2 D5 7 पराक्रम्य पराक्रमी (cf 60[b]); Dn D6 T1 G2 4 प्रति(T1 G2 4 ॰त्य)विध्यन्महाहवे, D1 ॰विंध्यस्तु सौबल, D3 प्रत्यविध्यतमाहवे — After 62[ab], K1 *repeats* 59[c]-62[b] — c) Ś1 व्यादा॰, K3 D2 3 6 विदा॰, B2 3 Da2 Dn D4 5 7 अदा॰, D3 आवा॰ (for व्यदा॰) Da2 Dn1 D4 5 7 8 महाप्राज्ञ; D1 ॰राज, T1 ॰प्राज्ञ — d) = 28[b], 41[d]

63 Da1 missing D1 om (hapl) 63 — a) K0 B1 2 Da2 D7 8 सुदक्षिणस्तु, T G1 2 4 ॰क्षिण च- G4 राजेंद्रं — Da2 D5 7 8 om (? hapl) 63[b]-64[a] — b) = 65[b] K0-2 कांभोजाना K3 Dn1 महारथ॰, D2 महारथ, S (except M4) जनेश्वर — M4 om (hapl) 63[c]-65[b] — c) Ś1 K0 5 श्रुतसेन॰, K1 शतसेन॰, K4 B3 S (M4 om) सुत(T1 G4 ॰त॰)सोम॰ (for श्रुतकर्मा) S (except G1, M4 om) पराक्रांतो — d) Ś1 अभ्याद्र॰, D2 अभ्यधावत, S (except G1, M4 om) ह्यभ्यद्रव- (G2 ॰वर्त॰)त

विद्धा नाकम्पयत वै मैनाकमिव पर्वतम् ॥ ६४
श्रुतकर्मा ततः क्रुद्धः काम्बोजानां महारथम् ।
शरैर्बहुभिरानर्छदारयन्निव सर्वशः ॥ ६५
इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुषमरिंदमम् ।
प्रत्युद्ययौ रणे यत्तो यत्तरूपतरं ततः ॥ ६६
आर्जुनिस्तस्य समरे हयान्हत्वा महारथः ।
ननाद सुमहन्नादं तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत् ॥ ६७
श्रुतायुस्त्वथ संक्रुद्धः फाल्गुनेः समरे हयान् ।
निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ॥ ६८
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ कुन्तिभोजं महारथम् ।
ससेनं ससुतं वीरं संससज्जतुराहवे ॥ ६९
तत्राद्भुतमपश्याम आवन्त्यानां पराक्रमम् ।
यदयुध्यन्स्थिरा भूत्वा महत्या सेनया सह ॥ ७०
अनुविन्दस्तु गदया कुन्तिभोजमताडयत् ।

C 6 1742
B 6 45 74
K 6 45 74

64 Da1 missing M4 om 64, Da2 D1 7 8 om 64ᵃ (cf v l 63) — ᵃ) B3 4 Dn D4 राजेंद्र, D2 काबोज (for समरे) — ᵇ) Ś1 K2 साहदेव, K0 1 B4 D6 सहदेव, K3 D2 3 महदेवि Ś1 K3 महारथ S (M4 om) मैमम्मेनि महानल — ᶜ) K5 D1 6 नाकप यत्त वै, B1-3 नाकपयचैव (B3 °न), S (M4 om) °यत्सरये

65 Da1 missing D1 om 65 M4 om 65ᵃᵇ (cf v l 63) — ᵃ) K0 1 श्रुतसेनस्, K2 श्रुतसेनस्, K4 श्रुतसोमस्, B4 सुतसोमस् (for श्रुतकर्मा) K2 तथा क्रुद्ध, K5 सुमनुद्ध S (M4 om) सुतसोमस्तु सक्रुद्ध — ᵇ) = 63ᵇ K1 काबूजाना, K6 काभोजाना, S (except M2, M4 om) काबोज त (T1 G2 4 °ज तु) S (M4 om) नरा(T1 G4 जना)धिप (for महारथम्) — ᶜ) K1 Dn1 D2 8 आनर्छे, G2 आनर्चद् — ᵈ) Ś1 K3-5 D2 3 6 पर्वत, K0-2 सर्वत, T1 G2-4 मेदिनीं (for सर्वश)

66 Da1 missing — ᵃ) D1 T1 G2 4 M1-3 5 इरावानपि — K0-2 G3 om (hapl) 66ᵇ-68ᵃ — ᵇ) D3 श्रुतायुधम्, Cc °युषम् (as in text) K5 अरिंदम, G2 अघर्षयत् (for अमर्षणम्) — ᶜ) Dn1 यत्नो, D8 यतो, T1 G1 2 4 मत्तो (for यत्तो) — ᵈ) G1 युक्त- (for यत्त) K6 तदा (for तत) K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 यत्तरूप परतप (Da2 पर तव)

67 Da1 missing K0-2 G3 om 67 (cf v l 66) — ᵃ) G2 4 M2 आर्जुनेस्, M1 अर्जुनेस् Ś1 S (G3 om.) तत्र (for तस्य) D1 transp तस्य and समरे — ᶜ) K3 4 D2 3 सुमहा, B D4 वलवन्, Da2 Dn D6 7 8 बलवान्, D1 6 सुमहान् (for सुमहन्) Dn D4 7 8 राजन् (for नाद) T G1 2 4 M4 ननाद तत्कर्म रणे, M1-3 5 ननाद च रणे यत्तस् — ᵈ) K3 5 D1. 2 6 तत्सै(D1 त सै)न्या, K4 सैन्य तत् (by transp) K3 5 D1 2 6 प्रत्यपूजयन्, K4 B1 2 Da Dn2 D4 5 °पूजयत् D3 तत्सैन्यान्यभ्यपूजयन्, S (G3 om) सर्वे(M1-3 त तु)सैन्यान्यपूजयन् (T2 G2 °यत्), C₁ सैन्यान्यस्य तु पूजयन्

68 Da1 missing K0-2 G3 om 68ᵃ (cf v l 66) — ᵃ) K3 D6 श्रुतायुश्चाथ, K5 श्रुतायुधोथ, D1 श्रुतायुपस्तु, D2 T1 G1. 2 4 M इरावानपि (D2 G1 °वानथ) (for श्रुतायुस्त्वथ) B Da2 Dn D4 5 7 8 श्रुतायुस्तु सुमक्रुद्ध, D3 °युधस्तत क्रुद्ध, T2 इरावतमपि क्रुद्ध — ᵇ) K0-2 5 D2 6 फाल्गुनि S श्रुतायोस्तुरगा (T2 °युस्तु हया)न्रणे — ᶜ) D1 गदाघातैस्, Cc गदाग्रेण (as in text) — ᵈ) = 46ᵈ, 55ᵈ K2 तयोर् (for ततो)

69 Da1 missing — ᵃ) Da2 Dn2 D5 विंदानुविंदा° — ᵇ) K5 Dn2 D3 6 8 कुती° — ᶜ) K3 D2 समेत, K4 B3 सुसैन्य, B1 2 सुसेन, B4 D4 7 8 सुषेण, S ससैन्य (for समेन) D1 विविधा ते महाराज — ᵈ) Ś1 K0 समासजतु°, K1 3 5 D2 6 समाजघ्नतु°, K4 B3 समासज्जस्तु°, B2 सुससज्जतु°, Da2 Dn D5 7 समसज्जतु°, D1 ततो युद्धमवर्तत (= 68ᵈ), D3 समाजग्मतुराहवे, D8 स सजघ्नतु°, S अयुध्येता परतपौ Cc cites ससज्जत°.

70 Da1 missing — ᵃ) Dn D3 8 °पश्याम — ᵇ) K2 4 B Da2 Dn D4 5 7 8 तयोर्घोर, K5 ह्याव त्याना Cc cites तयो° K3 D6 महारथ (for पराक्रमम्) D1 कुतिभोजस्य विक्रम — ᶜ) Ś1 D6 यद युध्यत्, K1 यदयुद्धि (sic), K2 B Da2 Dn D4 5 7 8 S अयुध्येता (M2 °ध्याना) K2 4 B Dn D4 6-8 T G1 2 4 M1 3. 4 स्थिरौ, K3 D2 स्थिरी, Da2 D3 5 M2 5 स्थिरो, G3 स्थितौ (for स्थिरा) K5 यदयुद्ध स्थिरीं कृत्वा (sic), D1 यदेकस्तु महाराज — ᵈ) K1 सहत्या D1 द्वाभ्या स युयुधे तदा

71 Da1 missing — ᵃ) K0 अनुवदिस्तु, K5 Da2 D5 अनुविंदुस्तु D1 अथान्योन्य महाराज — ᵇ) K5

कुन्तिभोजस्ततस्तूर्णं शरव्रातैरवाकिरत् ॥ ७१
कुन्तिभोजसुतश्चापि विन्दं विव्याध सायकैः ।
स च तं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७२
केकया भ्रातरः पञ्च गान्धारान्पञ्च मारिष ।
ससैन्यास्ते ससैन्यांश्च योधयामासुराहवे ॥ ७३
वीरबाहुश्च ते पुत्रो वैराटिं रथसत्तमम् ।
उत्तरं योधयामास विव्याध निशितैः शरैः ।
उत्तरश्चापि तं धीरं विव्याध निशितैः शरैः ॥ ७४

चेदिराट् समरे राजन्नुलूकं समभिद्रवत् ।
उलूकश्चापि तं बाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ॥ ७५
तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं विशां पते ।
दारयेतां सुसंक्रुद्धावन्योन्यमपराजितौ ॥ ७६
एवं द्वंद्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।
पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुलम् ॥ ७७
मुहूर्तमिव तद्युद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ।
तत उन्मत्तवद्राजन्न प्राज्ञायत किंचन ॥ ७८

Dn1 D6 T2 कुंती° D1 अविध्यता (for अताडयत्) — K2 reads 71^{cd} twice — ^{c}) K5 D3 6 T2 कुंती° B D3 7 T1 G M1 3–5 च त, Da2 Dn D4 5 8 T2 M2 तु त (for ततस्) S क्षिप्र (for तूर्णं) D1 °भोजोथ तत्तूर्णं — ^{d}) D8 °किरन्

72 Da1 missing — ^{a}) K3 D6 T2 कुंती° D1 °भोजस्तु त चापि, D4 7 8 °भोजस्ततश्चापि — ^{b}) K5 Da2 D5 विंदु, D1 हृदि (for विन्द) — ^{c}) Ś1 D1 तु (for च) T2 तत् (for त) K5 प्रतिजग्राह (for °विव्याध) — ^{d}) D1 नाराचैस्तु स्तनातरे

73 Da1 missing — ^{a}) K2 3 5 B Da2 Dn2 D2 4 5 8 कैकेया, D1 3 6 7 कैकया B2 सर्वे (for पञ्च) — ^{b}) K1. 3 D2 गधारान्, Da2 Dn1 गाधारा K0–2 भारत (for मारिष) — ^{c}) K0 1 D3 सहसैन्या° ; K3 D2 6 ससैन्याश्च, S ससैन्यास्तु (for ससैन्यास्ते) K1 स सैन्याश्च, D8 ससेनाश्च, T G1 2 4 M4 ससैन्यास्तु; M1–3 ससैन्या(M2 °न्या)स्तान् (for ससैन्यांश्च) Ś1 K5 ससैन्या सहसैन्यांश्च, K4 ससैन्या सहयोधांश्च, B3 Da2 D6 ससैन्या° पांडवीं सेना, Dn D4 7 8 ससैन्या° सहसैन्यास्तु, D1 ससैन्या समरे ते वै — ^{d}) S योधयंति महारणे.

74 Da1 missing — ^{a}) M2 °बाहुस्तु D1 °बाहुस्तव सुतो — ^{b}) K1 वैराट्ट, D3 वैराटीं Ś1 D2 G3 रथमुत्तमं, D1 °समत (for °सत्तमम्) — ^{c}) S उत्तर योधयस्तूर्णं — ^{d}) = 74^{f} Ś1 D3 च शितै , K1 निपतै , K3 Dn D4 7 8 नवभि , D2 च शतै , D6 च शनै° (for निशितै) — S ins after 74^{cd} (M2, after 74)

138* उलूक तु शतानीक° शरैर्बहुभिरावृणोत् ।

— T G M1 3–5 om (hapl) 74^{e}–75^{b} K0 1 5 B1 om (hapl) 74^{ef} D8 reads 74^{ef} twice — ^{e}) Ś1 तं वीरो, D3 त धीर — ^{f}) = 74^{d} D1 विव्याध नतपर्वभि

75 S om 75^{ab} (for T G M1 3–5, cf v l. 74) — ^{b}) Ś1 सोलूक, K1 ढलोक ; Da1 D7 उलक, D3 उलूक K3 4 D2 3 6 समुपाद्रवत्, Da D1 5 समयोधयत् — After 75^{ab}, B1. 2 4 Dn ins

139* तथैव शरवर्षेण उलूक समविध्यत ।

— ^{c}) D3 उलूक° K4 वीरं (for बाणैर्) — ^{d}) K5 नेमिवाहिभि , D1 मर्मभेदिभि°, T1 G लोमवापिभि , Ca लोमवाहिभि° (as in text).

76 76^{ab} = (var) 34^{ab} — ^{a}) K3 नाना युद्ध ; D1 2 6 M2 ततो युद्ध, Cc तयोर्द्वंद्व D1 संबभूव (for समभवद्) — ^{c}) D3 वारयेता (for दार°) K5 सुसविद्धौ, B2 सुसरब्धौ, T G4 M1 3–5 रणे शस्त्रैर् (for सुसक्रुद्धौ) K4 तौ दारयेतां सुसक्रुद्धौ (hypermetric), Da2 D5 दारयेताश्च संक्रुद्धौ, D1 ततक्षतुस्तौ सक्रुद्धौ, G1–3 कवे काम रणे शस्त्रैर् — ^{d}) K5 अपराजिते — After 76, Ś1 K0 1 3–5 D1–3 6 ins

140* तथैव चेदिराजोऽपि उलूक प्रत्यविध्यत ।

[Ś1 करमर्दो°, K0 करकर्षो°, K1. 4 D3 करमर्षो° (for चेदिराजो°) D1 करमोपि महाराज (for the prior half)]

77 ^{a}) Ś1 एतद्-, K0 1 एते, S आसन् (for एव) Da2 द्वद्व (for द्वन्द्व-) — ^{b}) G नर°, M वर° (for रथ°) — ^{c}) Ś1 K0 1 D3 प(K0 1 पा)-दातानां, K4 पादाती°, S पाडवाना (for पदातीना) — Da1 M5 om (hapl) 77^{d}–79^{a} — ^{d}) K2 Dn D2 4 7 8 सकुले S (M5 om) तावकाना च सयुगे

78 Da1 M5 om 78 (cf v l 77) — ^{b}) D3 (marg) आसीदद्भुतदर्शन ; M2 आसीरसुरदर्शन° Ca cites मधुरदर्शनम् (as in text) — K5 om (hapl)-

गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ ।
अश्वोऽश्वं समभिप्रेत्य पदातिश्च पदातिनम् ॥ ७९
ततो युद्धं सुदुर्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ।
शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परम् ॥ ८०
तत्र देवर्षयः सिद्धाश्चारणाश्च समागताः ।
प्रैक्षन्त तद्रणं घोरं देवासुररणोपमम् ॥ ८१
ततो दन्तिसहस्राणि रथानां चापि मारिष ।
अश्वौघाः पुरुषौघाश्च विपरीतं समाययुः ॥ ८२
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते रथवारणपत्तयः ।
सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ८३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्याय. ॥ ४३ ॥

४४

संजय उवाच ।
राजञ्शतसहस्राणि तत्र तत्र तदा तदा ।
निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १
न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।

C 6 1758
B 6 46 2
K 6 46 2

78^{c}–79^{d} — ^{d}) Ś1 K3 D1 6 8 T1 G M4 न प्रज्ञायत, K0 न प्राज्ञयत, D2 प्राज्ञायत न; M1–3 नाभिज्ञायत

79 Da1 M5 om 79^{a} (cf. v l 77) — ^{a}) K3 D2 3 6 गज च (for गजेन) — ^{b}) Ś1 K0 4 G2 रथी च रथिना, K1 रथे च रथिना, Da1 तेपा च रथिन — ^{c}) K2–4 B Dn2 D2 3. 6 समभिप्रायात्, Dn1 D4 7 8 समभिप्रेक्ष्य, T1 G2 4 M1 3 समरे प्रेक्ष्य, T2 G1 3 M2 4 5 समरे प्रेत्य D1 अश्वैरश्वश्च समरे — ^{d}) Da1 पादातिश्च, D1 पदातिस्तु S1 D1 पदातिना, G2 °ना, M5 °न

80 ^{a}) S पुत्र (for ततो) — ^{b}) K3 D2 सकुल (for व्याकुल) D1 समदृश्यत S स(T1 G2 4 प्र , T2 स)व्याकुलमजायत — ^{c}) S सकुले तत्र युध्यति (M युद्धे स्मिन्) — ^{d}) D3 समासाद्येतरेतर, D6 °साद्य तत पर

81 ^{a}) T2 ततो (for तत्र) T1 G M ततो देवर्षि सिद्धा(G3 °सवा)श्च — G3 om (hapl) 81^{b}–82^{c} — ^{b}) K5 चारणाश्च Ś1 K1 समागत — ^{c}) K2 Da D1 2 4–6 M4 प्रे(Da1 D2 प्र)क्षत, K5 प्रेक्षतस्, Dn प्रैक्ष्यत, D3 प्रेक्षतस् D1 स रण, T1 G2 4 तत्र ते, T2 G1 M ते रणं (for तद्रण) — ^{d}) K2 देवासुरगणोपम, B Da Dn D1. 3–8 S (G3 om) °सुरसम सुवि (D4 7 8 युधि)

82 G3 om 82^{abc} (cf v l 81) B1 om 82^{ab} — ^{b}) K0 1. 3 5 D2 रथिना M4 चैव (for चापि) D1 रथानामयुतानि च, M1 3 5 तावकाना च मारिष — ^{c}) T1 G4 पौरुषेयाश्च — ^{d}) Ś1 M विपरीता, T1 G °रीतान् Cc d v °रीत (as in text) Da1 सम ययु, D1 समागता

83 ^{a}) K2 B प्रदृश्यन्ते, Da D5 7 व्यदृश्यंत, Dn D4 8 प्रदृश्यत, D3 महाराज (for [ए]व दृश्यन्ते) — ^{b}) K5 नर- (for रथ-) T2 °पत्तय — ^{c}) K0 1 G3 रथव्याघ्रा, T1 M1 3 5 नरव्याघ्रा D1 सादिन पुरुषव्याघ्रा — ^{d}) D3 युद्धमाना, G2 M4 युध्यमानं

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 B1 mention only प्रथमदिनयुद्ध, K5 D8 प्रथमदिवसयुद्ध, Da D5 प्रथमाहयुद्ध, M4 प्रथमाह्निक — *Adhy name* D1 G2 M4 द्वंद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 3, Dn2 M1 2 43 (as in text), D1 M3–5 44, D5 45, T G 42 — *Śloka no* Dn 86, D5 87 — *Aggregate śloka no* K5 1084

44

1 ^{b}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 पदातिना (for तदा तदा) D3 रथानां चापि मारिष (= 6 43 82^{b}) — ^{c}) D1 प्रवृत्तानि, D3 प्रयुध्यति, T1 G °क्तानि, T2 °ध्यानि — ^{d}) D1 तत्र (for तत्ते)

2 ^{a}) K0 B4 पुत्र B1 राजन्, Cc d जज्ञे (as

न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्रीयं न च मातुलः ॥ २
मातुलं न च स्वस्रीयो न सखायं सखा तथा ।
आविष्टा इव युध्यन्ते पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ ३
रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपतन्रथैः ।
अभज्यन्त युगैरेव युगानि भरतर्षभ ॥ ४
रथेषाश्च रथेषाभिः कूबरा रथकूबरैः ।
संहताः संहतैः केचित्परस्परजिघांसवः ॥ ५
न शेकुश्चलितुं केचित्संनिपत्य रथा रथैः ।

प्रभिन्नास्तु महाकायाः संनिपत्य गजा गजैः ॥ ६
बहुधादारयन्क्रुद्धा विषाणैरितरेतरम् ।
सतोमरपताकैश्च वारणाः परवारणैः ॥ ७
अभिसृत्य महाराज वेगवद्भिर्महागजैः ।
दन्तैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः ॥ ८
अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्राङ्कुशसमाहताः ।
सुप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः ॥ ९
प्रभिन्नैरपि संसक्ताः केचित्तत्र महागजाः ।

---

in text) —^{b}) K4 B3 4 D3 पिता वा (for न पिता) Ś1 पौत्रम्, Da1 सुतम् (for पुत्रम्) —^{d}) Ś1 K0 1 स्वस्रेय, K2 सुश्रेय, Da Dn D4, 5 7 8 स्वस्रीयो, Cd स्वस्रीय (as in text) K0 2 न तु, T1 G च न (by transp) B Da Dn D4 5 7 8 G1 मातुल

3 ^{a}) K3 D1–3 6 transp मातुल and न Ś1 K0 1 स्वस्रेयो, K2 सुस्रेयो B Da Dn D4 5 7 8 न मातुल श्च स्वस्रीयं, S स्वस्रीयो (M1 °य) मातुलं चापि —^{b}) S सखाय च (for न सखाय) K5 सखा वहा (sup lin तदा), B1–3 Dn D6–8 T G1 2 4 M4 सखा तदा, Da तथा सखा (by transp) K2 न सुखायं सखींस्तथा —^{c}) D2 आदिष्टा, Cd अरिष्टा, Cc v आविष्टा (as in text) D1 3 युध्यति, M2 युज्यते —^{d}) Ś1 कुरवः पाण्डवैः सह

4 ^{a}) K1 G3 रथानेक Ś1 नरव्याघ्र, Dn1 D1 2 °व्याघ्र, D3 T1 G2 4 रथ(D3 °था)व्याघ्रा —^{b}) B1–3 कैश्चिद् Ś1 अप्यपतद्, K0 1 अप्यपतन्, K3 5 G2 अभ्यपतद्, D1 अभ्यापतन्, D3 अभ्यद्रवद् Ś1 K0–2 G1 3 रणे, K5 रथे (for रथैः) —^{c}) Ś1 K0 असज्जंत, K1 असजत, K2 अभजत D1 रथैरेव (for युगैः) Cd cites युग —^{d}) C0 युगेषु D1 भरतोत्तम

5 ^{a}) Ś1 K3 D2 6 M1 3 रथैपाश्च, B1–3 D7 रथे शाश्च, D3 रथेषा स्व, T1 G4 M2 5 रथेषां च (for रथेषाश्च) K3 D2 6 रथैषाभि°, B D7 M3 रथेशाभि° Cd cites रथेषा D5 om from षाभि° up to पत्य in 6^{d} —^{b}) K5 D6 कूबरास्त्वथ, T1 G4 °रानथ (for °रा रथ) Cc d cite कूबर° (Cc °रा) —^{c}) B Da D3 4 7 8 संहतैः संहता (by transp), Dn संगतैः सहिता, D1 शास्त्रैः सपतता, D6 हसता हसतैः (by metathesis), T G सहता सहता, Cc संहतौ सहता° Cd cites सहता —^{d}) =15^{d} Ś1 K0–3 D2 6 °जिघासया

6 D5 om up to पत्य in 6^{d} (cf v 1 5) —^{a}) K0 1 Da1 चलित D1 तत्र, D6 किंचित् —^{b}) Ś1 स निपत्य, T1 G समुपेत्य, M4 सनिपात्य, Cc d °पत्य (as in text) D1 महारथैः, D3 रथाग्र्यैः —^{c}) K5 अभिन्नास्, D2 प्रपन्नास् (for प्रभिन्नाम्) Cd cites प्रभिन्न° D1 च, T2 G1–3 M1 2 4 5 सु; M3 स (for तु) Da महानागा° —^{d}) B1–3 Da Dn2 D4 5 7 8 महा (for गजा)

7 D3 om (hapl) 7^{a}–8^{b} —^{a}) S बहुधा दा° (M1 3 5 °भिर्दा)रयामासुर् —^{c}) K4 B1 3 4 Dn सतोरण°, K5 ततो रण°; M1 3 ततोमर° (for सतोमर°) Cd cites तोमरा° K D2 6 S (except M5) तु (for च) —^{d}) T2 परस्य (for वारणा°) B D (except D2 6, D3 om) S वरवारणैः (M2 वारणैः सह) Cal reads रणवारणैः

8 Ś1 D3 om 8^{ab} (for D3, cf. v 1 7) —^{a}) K5 S अभिप(T1 G4 °द्रु)त्य, Dn अभिसृज्य, D1 सनि पत्य —^{b}) K0–2 4 B3 Da Dn D4 5 7 8 महाज° (D5 °द्रु)वैः, K5 महारथैः, S महाबलैः —^{c}) D2 केचिच्, D3 चैव (for तत्र)

9 ^{a}) Ś1 K0 1 3 स्वभिनी°, K2 5 D1 M3–5 सु विनी°, D6 स्वविनी°, D3 असमानि°, M1 अभिगी° Cc cites अभिनीता°, Cd अविनीता° M4 शिक्षभिस् D2 स्वभिर्नताश्च भिक्षाभि°, D3 स्वभिनीता स्वसिक्ताभिस् —^{b}) D2 श्रोत्राकुश Ś1 K3 D3 समाहिता, K1 °समाहत, Da2 समाहित°, S °निपातनैः (for समाहता°) —^{c}) Ś1 K5 स्वप्रभिन्ना, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 Cc अप्र° (for सुप्र°) —^{d}) Ś1 K3 5 D2 6 सु मुखा°, K1 ससुखाभिमुखा (sic), K2 B3 Da D5 7 8 Cc स(K2 स)मुखाभिमुख; K4 D1 सु(D1 स)मुखा विमुख D3 सुसुखाभिमुखा ययौ, S सु(G3 स)मुखा

क्रौञ्चवन्निनदं मुक्त्वा प्राद्रवन्त ततस्ततः ॥ १०
सम्यक्प्रणीता नागाश्च प्रभिन्नकरटामुखाः ।
ऋष्टितोमरनाराचैर्निर्विद्धा वरवारणाः ॥ ११
विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ।
प्राद्रवन्त दिशः केचिन्नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ १२
गजानां पादरक्षास्तु व्यूढोरस्काः प्रहारिणः ।
ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः ॥ १३
गदाभिर्मुसलैश्चैव भिण्डिपालैः सतोमरैः ।
आयसैः परिघैश्चैव निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः ॥ १४
प्रगृहीतैः सुसंरब्धा धावमानास्ततस्ततः ।
व्यदृश्यन्त महाराज परस्परजिघांसवः ॥ १५
राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसिक्ता नरशोणितैः ।
प्रत्यदृश्यन्त शूराणामन्योन्यमभिधावताम् ॥ १६
अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः ।
संजज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु ॥ १७
गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः ।

C 6 1774
B 6 46 18
K 6 46 18

मुसमायसु

10 a) Ś1 संसिक्ता, K1 ससक्त, B Da Dn D4 5 7 8 M4 सयुक्ता　D3 6 प्रभिन्नैरभि(D6 °ति)ससक्ता, T1 G2 4 प्रभिन्नरथससक्ता, T2 अभितैरभिससक्ता, G1 3 प्र(G3 अ)भिन्ना रथस°, M3 5 °न्नैरभिसयुक्ता — b) S1 B3 Da2 Dn D4. 5 7 8 S (except T2 G1 3) केचिदत्र K1 महागज K4 तत्र केचिन्महारथै — c) T1 G भैरव (for क्रौञ्चवन्) K1 B1 मुक्ता, K4 D4 श्रुत्वा, B2–4 Dn D7 8 S कृत्वा, Da1 युक्ता (for मुक्त्वा) — d) K1 G2 प्राद्रवतस्, K3 व्याद्रवत K5 ततस्तदा, D1 सहस्रशः

11 a) B1–3 Da Dn D3–5 7 8 च तथा (for नागाश्च) D1 S सम्यक्प्रणिहिता नागा (D1 °हिताश्चैव, M1–3 5 °हिता राजन्) — b) K4 (m as in text) व्यूढोरस्का प्रहारिण (=13b) — c) K1 D3 6 रिष्टि°, K5 रिष्ट°, D8 T1 G2–4 यष्टि° Cd cites ऋष्टि Cc cites तोमरा — d) Ś1 D6 निबद्धा, K0–2 निर्युद्धा, K3 G2 निविद्धा, K4 D1 निर्भिन्ना, K5 प्रभिन्ना, Da D5 विभिन्ना, Dn1 D4 8 निरुद्धा, T2 G3 M2 निपिद्धा Ś1 वरवारणै, K3 D2 6 परवारणा

12 a) Da1 निनिपेदुर् (hypermetric), D8 प्रणेदुर् D3 भिन्नकर्माणो, S छि(M2 छ)न्नव(G1 °म)र्माणो — c) K1 प्रद्रवत, B1–3 Dn D4 7 8 S प्रधावति, Da D5 प्राधावत, D1 प्रधा°, D2 6 प्राद्रवतो D6 कश्चिन्, S सर्वा (for केचिन्) K5 प्राद्रवति दिश काचिन् — d) T1 G4 नुदतो

13 a) Ś1 राजान (for गजाना) Ś1 K (except K5) D °रक्षाश्च — b) K1 °रस्कः, G3 °रस्का — c) K1 ऋष्ट°, K3 D2 रिष्टि°, T G3 4 यष्टि°, G2 इषु° (for ऋष्टि°) D1 रष्टिभिश्च तत पाशैर् — d) K3 Da Dn1 D1 2 4–8 Cc d परस्वधै

14 a) Ś1 K0 1 मुसुलैश्, K2 3 Dn D2 5 6 8 मुशलैश् — b) K3 5 D2 3 6 भिंडिमालै, K4 B Da2 Dn D4 5 G3 M5 Cc भिंदिपालै, Cd भिण्डि° (as in text) — c) B1 Da Dn D4 5 7 8 परिघैश्चापि, T G विमलैश्चैव Cc cites परिघै D1 परिघैश्चैव निस्त्रिंशैर् — d) K0–2 विविधै (for विमलै) K0 1 चिता, Da D5 सितै D1 विमलैश्च सुतेजितै

15 a) K1 Dn1 प्रग्रहीतै, Da D5 प्रग्र(Da1 °गृ)हैश्च, Dn2 D4 7 8 सुगृहीतै D6 असरब्धा, T1 G तु ससक्ता, T2 M तु सरब्धा — b) K0–2 धावमानैस्, K4 B Da Dn D4 5 7 8 Cc द्रवमाणास् D1 द्रुतस्तत — c) K0 1 व्याप्र(K0 °प्य)च्छत, K2 व्ययुध्यंत, K3 D2 6 अदृश्यंत, D1 व्यद्रवंत — d) = 5d K3 D2 6 °जिघासया

16 a) K0–2 B1–3 Da D1 M4 5 भ्राजमानाश्च, T G राजमानास्तु — b) K0 2 Dn2 D6 T G ससक्ता, D1 सयुक्ता, D3 M सरक्ता K3 D2 रणशोणितै; T1 G4 शोणितैस्तदा, G1 वारणेरितै — c) D3 प्रादृश्यत च शूराणाम्

17 a) K0–2 तेषां क्षिप्ताव°, K4 अभिक्षिप्ताव°, K5 अवक्षिताव°, Da1 G2 अविक्षिप्ताव°, T2 अवाक्षिप्ता च सूतानां, G2 अपाक्षिप्ताव°, M2 अवाक्षिप्ताव, Ca as in text Cd cites अविक्षिप्तानां and धूतधूताना (sic) — b) K0 आसीना, K5 खड्गानां, D1 असिना K1. 3 Da1 D2 6 वरबाहुभि — K3 om (hapl.) 17c–18b — c) K5 D2–4 6 तुमल, M1 2 विपुल — d) T2 किल (for पर) K1 पतता परमंसुना, K5 पतता परमूर्धसु

18 K3 om 18ab (cf v l 17) — a) Ś1 K0–2 D2 6 ग(K0 ना)दामुसु(K1 °मसु, D2 6 °मुश)लभ-

दन्तिदन्तावभिन्नानां मृदितानां च दन्तिभिः ॥ १८
तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरेतरम् ।
शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत ॥ १९
हयैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ।
हंसैरिव महावेगैरन्योन्यमभिदुद्रुवुः ॥ २०
तैर्विमुक्ता महाप्रासा जाम्बूनदविभूषणाः ।
आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ॥ २१
अश्वैरग्र्यजवैः केचिदाप्लुत्य महतो रथान् ।
शिरांस्याददिरे वीरा रथिनामश्वसादिनः ॥ २२
बहूनपि हयारोहान्भल्लैः संनतपर्वभिः ।
रथी जघान संप्राप्य बाणगोचरमागतान् ॥ २३
नगमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्गजाः ।
पादैरेवावमृद्नन्त मत्ताः कनकभूषणाः ॥ २४
पाट्यमानेषु कुम्भेषु पार्श्वेष्वपि च वारणाः ।
प्रासैर्विनिहताः केचिद्विनेदुः परमातुराः ॥ २५
साश्वारोहान्हयान्केचिदुन्मथ्य वरवारणाः ।

भ्नाना, K5 B3 4 Da D3 5 °मुष(K5 Da2 D8 °श)-लरुग्णाना, D1 °मुसललग्नानां, D8 °मुशलक्षुण्णानां — Ś1 om (hapl) 18^bc — ^b) Ko-2 D8 (*sup lin sec. m*) भग्नानां च, D1 छिन्नानां च, D2 6 निकृत्ताना, D8 S रुग्णाना च (for भिन्नाना च) — ^c) M1 3 (*inf lin*) °सूतानां, M2 °धूताना — ^d) B1 3 Da D5 T2 मर्दिताना, Co मृदि° (as in text) K6 च दतिना, B3 वरासिभि, D1 च वाजिभि (for च दन्तिभि).

19 In Da1 the portion of the text from st 19 up to 6 45 22^c is lost on missing fol — ^a) Ś1 रवो घोर, Ko-2 Da D8 T2 नरौघानां, T1 G M रथौघानां (G2 °णां) — ^d) S1 प्रीतानाम्, Ca c d प्रेतानाम् (as in text) Ko-2 सर्वत (for भारत)

20 Da1 missing (cf v 1 19) — ^a) K6 हयै रपि, D1 हयैरेव Ś1 Ko-2 5 D4 7 8 हता(K2 °या)-रोहैश् — ^c) B2 सिंहैर्, Cd हसैर् (as in text) D1 अभिवृत्ता महाराज — ^d) K4 अभिदुद्रुवे, B Da2 Dn D4 5 7 8 Co अभिविद्रुता, D8 इव दुद्रुवु, Cd अभि द्रुद्रुवु (as in text) D1 व्यद्रवत सहस्रश

21 Da1 missing — ^a) Ś1 ते (for तैर्) Da2 विरक्ता, D5 वियुक्ता, D6 मुक्तानां Ko-2 महेष्वासैर्, D4 महाप्राज्ञ Co d cite प्रासा — ^b) K2 °विभूषिणा, K3 4 D1 2 6 G2 °विभूषिता — 21^cd = 30^ab — ^d) K3 D2 प्रपेतुर् D1 7 भुजगोत्तमा

22 Da1 missing M1 2 om 22-23 — ^a) Ko-2 5 B3 D1 3 S (M1 2 om) उग्र°, K3 D2 6 अति°, Dn D8 Co अग्र°, Cd अग्र्य (as in text) Ko-2 वीरा (for केचिद्) — ^b) Ś1 आधाव्य; Ko-2 आरुह्य, K3 D2 आसाद्य, K5 आसाद्य (for आप्लुत्य) Da2 Dn2 D1-3 5 7 8 G1-3 रथात् — ^c) Ś1 Ko-2 5 °स्यादधिरे, S (M1 2 om) °सि चिच्छिदुर् — ^d) K5 अश्वसादिना D8 रथीनामश्ववादिन

23 Da1 missing M1 2 om 23 (cf v 1 22) — ^b) K1 2 भल्लै, G2 फलै — ^c) D1 रथा निजघ्नु सप्राप्य — ^d) D1 आगता (for आगतान्).

24 Da1 missing — ^a) Ś1 D8 (before corr) न च मेघप्रतीकाशांश् (D8 °शाश्); K2 B3 Dn D4 (before corr as in text) G1 नवमेघप्रतीकाशा (G1 °शाश्), K5 घनमेघ°, B2 न चामेघ°, Da2 D5 नागमेघ°, D1 महामेघ°, G3 नवमेघप्रतीकाशाश् — ^b) Ko-2 आक्षिप्य, S (except T2) चोत्क्षिप्य (for चाक्षिप्य) Ś1 K (except K5) D2 6 द्विपा (for गजा) — T1 G4 om (? hapl) 24^c-27^b — ^c) K3 4 B4 D1 3 6 पा (D1 प)दैरेव विमृद्नति, K5 पादैरेवावमृद्नन्ति, B1 3 स्वपादै रिव मृद्नति (B3 °तो), B2 Da2 Dn D4 5 7 8 स्वपादै रवमृद्नति (B2 D4 °तो, D7 8 °त), S (T1 G4 om) ममृदु(T2 °पु)श्चरणैरेव — ^d) D1 महा (for मत्ता) S (T1 G4 om) हयान्कनकभूषणान्

25 Da1 missing T1 G4 om 25 (cf. v 1 24) K4 B1 2 Da2 Dn D4 5 7 8 om (hapl) 25^ab — ^a) Ś1 पतमानेषु, K3 5 B3 D2 3 6 S (T1 G4 om.) Ca d प्रति° (G3 प्रथ°) (for पाट्य°) D1 छिद्यमानेषु गात्रेषु — ^b) Ko 2 सुवारणा ; K1 सुचारिणा (for च वारणा) — ^c) K2 प्राशैर्, D4 (before corr) 8 पाशैर् Ś1 B Da2 Dn D4 5 7 8 विमथिता (for विनिहता) — ^d) K3 D2 6 निपेतु; D8 G1 विनेशु (for विनेदु)

26 Da1 missing T1 G4 om 26 (cf v 1 24) — ^a) G3 अश्वा° (for साश्वा°) Ko-2 4 5 B D3. 4 काश्चिद्, K3 D2 6 चापि (for केचिद्) — G3 om.

सहसा चिक्षिपुस्तत्र संकुले भैरवे सति ॥ २६
साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुत्क्षिप्य तुरगान्द्विपाः ।
रथौघानवमृद्नन्तः सध्वजान्परिचक्रमुः ॥ २७
पुंस्त्वादभिमदत्वाच्च केचिदत्र महागजाः ।
साश्वारोहान्हयाञ्जघ्नुः करैः सचरणैस्तथा ॥ २८
केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान्करैः ।
विकर्षन्तो दिशः सर्वाः समीयुः सर्वशब्दगाः ॥ २९

आशुगा विमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः ।
नराश्वकायान्निर्भिद्य लौहानि कवचानि च ॥ ३०
निपेतुर्विमलाः शक्त्यो वीरबाहुभिरर्पिताः ।
महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशां पते ॥ ३१
द्वीपिचर्मावनद्धैश्च व्याघ्रचर्मशयैरपि ।
विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परान्रणे ॥ ३२
अभिप्लुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्वावदारितम् ।

C 6 1789
B 6 46 33
K 6 46 33

(hapl) from दुन्मध्य up to केचि in 28ª — b) G1 पर° (for वर°) — c) K5 सहस्राश्, Cc सहसा (as in text) Ś1 निक्षिपुस्, K3 D2 विक्षिपुस्, M2 शिक्षिपुस् (for चिक्षिपुस्) — d) Ś1 Ko 1 भैरवे स(Ko स) कुले (by transp), Dn D1 सकुले परमे.

27 Da1 missing G3 om 27 (cf. v l 26) T1 G4 om 27ab (cf v l 24) — a) Ko साश्वा रोहा; K5 अश्वारोहान् — b) Ś1 विक्रम्य, Ko-2 वि क्षिप्य (for उत्क्षिप्य) B D (except D2 6, Da1 missing) S (T1 G3 4 om) गजा (for द्विपा) — c) K1 3 D3 अवमृद्नत, K4 B Da2 Dn1 D1 5 M5 अभि(Da2 D5 °पि)मृद्नत — d) K1. 3-5 D2 3 6 T G1 2 4 सध्वजा K3-5 D2 6 परिवभ्रमु; B Da2 Dn D4 5 7 8 Cc अभिचक्रमु

28 Da1 missing G3 om. up to केचि° in 28b (cf v l 26) — a) Ś1 पुस्त्वादभिपर्ततश्च, Ko 1 3 5 D2 6 °दभिम(Ko 1 °ग)तत्वाच्च, K4 B Da2 Dn D4 5 M1-3 5 °दतिमदत्वाच्च, D1 तोत्रै परिहताश्चैव, T1 G1 2 4 लघुत्वादभि(T1 G4 °पि)मत्तत्वात्, Cd as in text — b) K3-5 B D (Da1 missing) M5 केचित्तत्र K4 महारथा — c) Dn2 नृपान्, G2 समा (for हयान्) — d) Ś1 च चरणैस्, D1 सचरणास् — After 28, Ś1 Ko-3 5 Da2 D2 4-6 ins

141* अश्वारोहैश्च समरे हस्तिसादिभिरेव च ।
[Ś1 Ko-2 मात्रा°]

On the other hand B1 ins after 28, 142*

29 Da1 missing K1 B1 om 29 N (K1 B1 om, Da1 missing) Ca c d read 29 after 33 — a) T1 G M2 उन्मृज्य, T2 M1 3-5 उन्मृश्य, Cc d आक्षिप्य (as in text) T2 M1 3-5 दद्देपु, T1 G M2 दशेपु (for करिण°) — b) S (except G3) महारथान् (for रथान्करै) — D1 om 29cd — d) K4 B2 4 Da2 Dn D3-5 7 8 S सपेतु (for समीयु) B1 सर्वशो गजा, Ca c d सर्वशब्दगा (as in text) — K4 B2 4 Da2 Dn D3-5 7 8 ins (cf 25ab) after 29 B1, after 28 D1, after 29ab

142* प्रतिमानेपु गात्रेपु पार्श्वेष्वभि च वारणान् ।
[Da2 D5 पार्ष्णिष्वपि, D8 पार्श्वेष्वपि (for °ष्वभि)]

On the other hand, S ins after 29

143* मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खा सुतेजना ।
ते निपेतुरकुण्ठाग्रा नागेपु च हयेपु च ।

30 Da1 missing D3 T G M1-4 om 30ab — 30ab = 21cd — a) K4 5 मुक्ता (for तीक्ष्णा) K3 D2 6 विमुक्ता विमला. प्रासा Cc cites आशुगा — b) K5 B D1 निपेतुर् (for सपेतुर्) D8 भुजगो त्तमा — c) K2 3 D2 नराश्व, Da1 निराश्व, D1 नागाश्व — d) Ś1 Ko-3 D2-4 6 T G1 3 M2 4 लोहानि K5 कवलानि

31 Da1 missing — a) K2 शक्त्यो, Da2 D5 तीक्ष्णा, D1 क्षेपा (for शक्त्यो) K5 निपेतुर्विमला शक्तौ (sic) — b) K3 D2 वरबाहुभिर् Ś1 Ko-2 अर्दिता, K3 D2 ईडिता, K5 अर्थिन, D6 ईरिता — c) D8 (before corr) G2 महोल्का K1 G2 घोरा, M1 2 तत्र (for घोरास्) K4 महोल्काप्रतिमाकारास् — d) M1 2 घोरास्तत्र, M3 4 ततस्तत्र (for तत्र तत्र)

32 Da1 missing — a) Ś1 Cd द्वीपिचर्मविधानैश्च, Ko 1 °च(Ko °च)र्मिपिधानैश्च, K2 °चर्मिपिधातैश्च, K3. 5 D2 6 द्वीपि(K5 °पी)चर्मापिधानैश्च, K4 द्वीपिचर्मपरीधानैर्; Dn °चर्मावबद्धैश्च, G3 °चर्मानवद्धैश्च, M2 °चर्मापनद्धैश्च — b) Ś1 Ko-2 5 Ca v व्याघ्रचर्म मयैरपि, K4 B Da2 D5 °मच्छदैरपि, D1 °र्मावगुंठितै; D4 8 S °र्माशयैरपि — c) Da2 D5 Ca विकोपैर्, T2 घोरैश्च, Cc d विकोशैर् (as in text) — d) D5

विदर्शयन्तः संपेतुः खड्गचर्मपरश्वधैः ॥ ३३
शक्तिभिर्दारिताः केचित्संछिन्नाश्च परश्वधैः ।
हस्तिभिर्मृदिताः केचित्क्षुण्णाश्चान्ये तुरंगमैः ॥ ३४
रथनेमिनिकृत्ताश्च निकृत्ता निशितैः शरैः ।
विक्रोशन्ति नरा राजंस्तत्र तत्र स्म बान्धवान् ॥ ३५
पुत्रानन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄंश्च सह बान्धवैः ।
मातुलान्भागिनेयांश्च परानपि च संयुगे ॥ ३६
विकीर्णान्त्राः सुबहवो भग्नसक्थाश्च भारत ।
बाहुभिः सुभुजाच्छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः ।
क्रन्दन्तः समदृश्यन्त तृषिता जीवितेप्सवः ॥ ३७
तृष्णापरिगताः केचिदल्पसत्त्वा विशां पते ।
भूमौ निपतिताः संख्ये जलमेव ययाचिरे ॥ ३८

अभिजग्मु° (for °जग्मु°) K1 पराधर्णे (sic), D1 परस्पर, S पदातय° (for पराङ्गणे)

33 Da1 missing — [a]) Ś1 K3 D1-3 6 अभिद्रुतम्, K0 °स्रुतम्, K1 अभिग्रद्रम् (corrupt), K2 °श्रुतम्, C0 अतिद्रुतम् (for °द्रुतम्) D1 अभिक्रुद्धा; Cc अतिक्रुद्ध S द्रुत द्रुतमतिक्रांतम्, Cv अतिविद्धमति क्रुद्धौ (sic) — [b]) K0 2 एकपार्श्वावधारितं, D1 °पार्श्वे विदारिता°, D3 °पार्श्वाविदारितं, D6 8 °पार्श्वविदा°, T G1 3 4 M2 °पार्श्व(T1 G4 °र्श्वे; G1 °र्श्व)तिरोहित, G2 M1 3-5 °पार्श्व (G2 °र्श्व) तिरोगत, Cc as in text — [c]) Ś1 विमर्द°, K5 विनर्द°, Cd विदर्श° (as in text) T2 दर्शयत सुपेतुश्च — [d]) K2 °परस्वधा°, K3 Da2 D2 4-6 °परस्वधै — After 33, N (K1 B1 om, Da1 missing) Ca c d read 29

34 Da1 missing B1 om (hapl) 34^{c}–35^{b} K1 D1 T G M2 om (hapl) 34^{ab} — [a]) B2 Dn D7 8 Cc शकुभिर् (for शक्तिभिर्) K3 D2 6 ताडिता, K4 चारिता (for दारिता) — [b]) K4 B Dn1 D3 समिन्नाश्च Some MSS परस्वधै° — D6 om (? hapl) 34^{c}–35^{b} — [c]) K5 रथिभिर् (for हस्तिभिर्) K3 5 D2 3 8 मर्दिता (for मृदिता) S गात्रै° (for केचित्) — [d]) B3 क्षीणा°, D8 छिन्ना (for क्षुण्णा°) B3 Da2 Dn2 D4 5 7 8 केचित् (for चान्ये) D1 तथा रथै° (for तुरगमै) S क्षुण्णाश्च तुरगैस्तथा

35 Da1 missing B1 D6 om 35^{ab} (cf v l 34) — [a]) B3 Da2 Dn D4 5 7 8 रथचक्रनिकृत्ता(Dn1 D8 °कृता)श्च — [b]) T1 G3 4 द्वी(G2 द्वि)घा सु, T2 M3-5 कृत्ताश्च, G1 3 द्विधा सु (for निकृत्ता) M1 2 च शितै (for निशितै°) Ś1 K0-4 B (B1 om) Da2 Dn D2-5 7 8 निकृत्ता(Dn1 D8 °कृता)श्च परश्व(or °स्व)धै°, K5 कृत्वाश्चान्यै परस्वधै°, D1 निकृत्ताश्च वरासिभि° — [c]) K4 B Da2 Dn D1 4 5 7 8 Cc व्या(D1 व्य)क्रोशत (Cc °त), S विचुक्रुशुर् (T2 °क्रतुस्) B Da2 Dn D4 5 7 8 महाराज, T2 तदा राजन् — [d]) Ś1 सबांधवै, K0-4 B3 4 D2 स्वबांधवान्, T1 G M [आ]त्मबाधवै, T2 स बाधवा

36 Da1 missing Ś1 om 36^{ab} — [b]) M4 मातृश्च K0-2 बांधवान्, B Da2 Dn D4 5 7 8 बंधुभि° D1 भ्रातॄनपि च बांधवान् — [c]) K1 2 मातुला K0 भगिनेयाश्च; K3 भागिनेयाश्च — [d]) D3 मित्रान(*sup lin* °त्य)पि, T2 पितॄनपि (for परानपि) D8 परिशोचति संयुगे, M1 2 अपरानपि च स्वय

37 Da1 missing — [a]) Ś1 विकीर्णात°, K0 1 °र्णाता (K0 °त्वा), K2 °र्णावा T1 G1. 2 4 सुबहुशो K3 5 D2 6 विकीर्णगात्राश्च (K5 °त्तु) बहवो, D3 विकृत्तगात्रा बहवो — [b]) Ś1 K0 भग्नसक्ताश्च, K2 °सध्याश्च, K3 D2 6 °संज्ञाश्च, K5 °शस्त्राश्च, D1 °सक्थ्यश्च, D3 भिन्नसक्थाश्च, D8 भयभीताश्च, T1 G2 4 भग्नस्कधाश्च, Cd भग्नसक्थाश्च (as in text) G4 मारिष (for भारत) — [c]) D2 3 बहुभि Ś1 स्वभुजाच्छिन्नै°, K3 D2 6 सा (D6 स्वा)युधैश्छिन्नै, K4 5 B Da2 Dn D4 5 7 8 चापरे छि(B2 Dn2 D8 °रैश्छि)न्नै (K5 °न्ना°), T1 G2 4 M1 4 सुभुजाछिन्ना, T2 सभुजाछिन्नै°, G3 सुबहुशाछिन्नै° (sic), M2 3 5 सुभुजाश्छिन्ना° D1 बहवश्च भुजैश्छिन्ना — [d]) D3 पार्श्वेष्विव, D6 पार्श्वे चैव, D8 पार्श्वेषु प्र K3 विदारितै — [e]) K5 °दृश्यते — [f]) Da2 Dn1 D4 5 7 8 सुभृश, T1 G4 समरे, T2 G1-3 M1 2 सुहृदो (for तृषिता)

38 Da1 missing — [a]) Ś1 G3 तृष्णा°, K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 T1 M3 4 तृषा D1 भृत्यै परिवृता केचिद्, G2 तृष्णापरिहृता केचिद् — [b]) D1 दत्त्वा सार्द्रं (for अल्पसत्त्वा) — [c]) K5 G1 3 सर्वे, G2 4 सघे (for संख्ये) — [d]) K5 जयमेव B D (except D2 3 6, Da1 missing) S मृगयाचक्रिरे जल

रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत ।
व्यनिन्दन्भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च संगतान् ॥ ३९
अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः परस्परम् ।
नैव शस्त्रं विमुञ्चन्ति नैव क्रन्दन्ति मारिष ।
तर्जयन्ति च संहृष्टास्तत्र तत्र परस्परम् ॥ ४०
निर्दश्य दशनैश्चापि क्रोधात्स्वदशनच्छदान् ।
भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षन्ते च परस्परम् ॥ ४१
अपरे क्लिश्यमानास्तु व्रणार्ताः शरपीडिताः ।
निष्कूजाः समपद्यन्त दृढसत्त्वा महाबलाः ॥ ४२
अन्ये तु विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ।
प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः ।
अशोभन्त महाराज पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ ४३
संबभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः ।
वर्तमाने महाभीमे तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ ४४
अहनत्तु पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
स्वस्रीयो मातुलं चापि स्वस्रीयं चापि मातुलः ॥ ४५ C 6 1803 B 6 46 47 K 6 46 46

---

39 Da1 missing B1 om (? hapl) 39^{a}–40^{d} — ^{a}) D3 भुविरौघ(*sup lin sec m* रक्त)परि°, T2 रुधिरैश्च परि° — ^{b}) K5 क्रंद्यमानाश्च, D3 दृश्यमानाश्च, D6 क्लिष्यमाणाश्च D1 S (except T2) संयुगे (for भारत) — ^{c}) K0 व्यनिंदन्, K1 T2 M3 विनिंदन्, K3 D2 व्यन(D2 °न)दन्, D6 विनद (for व्यनिन्दन्) — ^{d}) K5 T1 G3 4 M3 पुत्राश्च K5 S (except M4) सगता, B2 3 भारत (for संगतान्) D1 तव पुत्र विशां पते

40 Da1 missing B1 om 40^{abcd} (cf v l 39) — ^{b}) K5 हन्यमाना (for कृत°) K4 परस्परवधैषिण — Ś1 K0–2 D3 om (hapl.) 40^{cdef} — ^{c}) G2 M1 न च (for नैव) K3 B2 D2 6 प्रमुचंति D1 नैव शस्त्राणि मुमुचुर्, T G1 3 4 M2 न च शस्त्रं प्रमुचंति, M3–5 न च शस्त्राणि मुंचंति — ^{d}) D2 नैवा, S न चा (M4 च) (for नैव) B2 D3 भारत (for मारिष) — K3 D2 6 om 40^{e}–41^{d} — ^{e}) Dn2 सु (for च) K4 तर्जयतश्च संहृष्टास्, D1 अतर्जयश्च संहृष्टास् — ^{f}) B Da2 Dn D4 5 7 8 विशां पते (for परस्परम्)

41 Da1 missing K3 D2 6 om 41 (cf v l 40) — ^{a}) Ś1 K0–2 5 अदशन् (K2 °दृ), B4 आदश्य, D3 विदशन्, D8 निर्दशन्, G1. 3 निदश्य, G2 विदश्य, M1. 3–5 संदश्य (for निर्दश्य) B2 दर्शनैश्चापि — ^{b}) K1 G2 क्रोधात्सुदशन°, K4 B Dn °स्त्व(B1 °स्सु)रदनच्छदं, Da2 D4 5 7 8 °स्त्व(D4 7 °स्सु)दशनच्छद, D1 दृष्टिक्रोधान्विता परे, T2 क्रोधाच्च दशनच्छदान्, M2 °स्त्वरदनच्छदान् Cc d cite दशनच्छद — ^{c}) Ś1 K2 Da2 Dn D3 4 7 8 T G1 3 4 M भ्रुकुटीकुटिलै°, K1 भ्रकुटे कुटिले; Da2 D5 भृकुटीं कुटिलै°, D1 भृकुटीकुंडलै Cc cites भृकुटी — ^{d}) Ś1 K0–2 4 B2 4 G2 प्रेक्षति, D3 प्रेक्ष्यतश्, D8 प्रेक्षतो K5 D1 T2 M स्म, D4 8 [ऽ]पि (for च) — After 41, S ins

144* तर्जयित्वा सुसंहृष्टा यावत्प्राणस्य धारणम् ।
[T1 G4 तु, G3 M1 3 4 च (for सु-)]

42 Da1 missing K3 D2 6 read 42^{ab} after 43^{cd} — ^{a}) K3 D1 2 6 च (for तु) — ^{b}) T G1 2 4 प्राणार्ता, M1 4 शरार्ता (for व्रणार्ता°) K0–2 B Da2 Dn D4 5 7 8 शरार्ता व्र(K0 र)णपीडिता — K3 D2 6 om 42^{cd} — ^{c}) Ś1 निष्कूर्चा°, K0–2 निष्कु(K2 °ष्कू)टा°, K5 Da2 D5 7 निकूजा, B3 निस्तब्धा°, D1 निष्पदा°, D4 निष्कुजा, D8 निर्कुजा°, T G निष्क्रिया, Cd निष्प्ययजा°, Cc निष्कूजा° (as in text) B1 समवर्तंत; D8 °दृश्यंत — ^{d}) Ś1 K0–2 दृढसत्त्वा, K5 दृष्टसत्वा

43 Da1 missing — ^{a}) K4 B4 Dn D3. 4 7 8 च (for तु) D6 अपरे क्षत्रिया शूरा — ^{b}) K5 रथमध्यस्य, G1 3 रथमारुह्य — ^{c}) K5 प्रार्थमाना, D4 प्रार्थयतो, Cc (by corr) प्रार्थयता D1 प्रार्थ्यमानैर्निपात्यते, D3 पार्श्वयाना निसंक्षुण्णा — ^{d}) Ś1 K0–3. 5 D2 6 क्षुण्णाश्च, D8 सक्षुण्णा, G3 संक्षुण्णै° K4 T1 G2–4 पर° (for वर°) D1 क्षुण्णास्तुरगवारणै° — After 43^{cd}, K3 D2 6 read 42^{ab} — ^{e}) K3 D2 6 शोभमाना, K5 अशोक तु (for अशोभन्त) — ^{f}) Ś1 फलिता, K4 B Dn D3 4 7 8 T1 सपुष्पा (for पुष्पिता)

44 Da1 missing — ^{a}) K1 2 सबभूवुरनेकेषु, K3 D2 प्रबभूवुरनी°; D1 चुक्रुशुस्तत्र तत्रैव, S चुक्रुशुश्चाप्यनीकेषु — ^{b}) Ś1 D2 6 G3 M1 2 भैरवस्वरा, K5 D8 °स्वनान्, T1 G2 4 °स्वन D1 तत्रासन्निष्ठुरस्वना — ^{c}) K1 3 D6 महाभैमी, S तथा (G3 °दा) भीमे (for महाभीमे)

45 Da1 missing — ^{a}) Ś1 B3 D3 अहनच्च, K0–4 D2 6 °नद्धि, B4 अहन्य तु, D1 3 S निजघान (for

सखायं च सखा राजन्संबन्धी बान्धवं तथा ।
एवं युयुधिरे तत्र कुरवः पाण्डवैः सह ॥ ४६
वर्तमाने भये तस्मिन्निर्मर्यादे महाहवे ।
भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकम्पत ॥ ४७
केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ ।
राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे ।
बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चन्द्रमा इव मेरुणा ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

४५

संजय उवाच ।
गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
वर्तमाने महारौद्रे महावीरवरक्षये ॥ १
दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः ।

अहनत्तु) K5 अहनाद्विपिनोपुत्र (sic), B1 अहन् स्वपिताः पुत्र (sic) — b) B1 पुत्राश्च Da2 D5 तथा (for रणे) M1 2 पुत्र' पितरमेव वा — c) Ś1 Ko स्वस्रेयो, K1 स्वसयो, K2 स्वाश्रीयो, D1 श्वस्त्रियो. M2 मातुला श्चापि, M3 5 °ल चैव — d) Ś1 Ko-2 स्वस्रेय, D1 श्वस्त्रीय, G2 स्वस्त्रीयाश्च K4 चापि मातुल, D1 मातुल स्तथा, T1 G4 अपि मातुल' Da2 D5 मातुलश्चापि स्वस्त्रिय

46 Da1 missing — a) B D (except D2 6, Da1 missing) S सखा सखाय च तथा. — b) B1 2 4 Da2 Dn D4 5 7 8 M4 बाधवास् (for बान्धव). — cd) D8 वीरा (for तत्र) B Da2 Dn D4 5 7 8 S एवमेष (T1 G °व, M3. 5 °षा) क्षयो वृत्त' कुरूणां पाडवै' सह.

47 Da1 missing — a) K5 रणे, D1 ततस्, D8 T G M2-5 तथा, M1 तदा (for भये) — b) Ko-2 निर्मर्याद Ś1 Ko-3 5 D2 6 विशा पते, Dn D4 7 8 महाभये, D8 भयानके (for महाहवे) — d) K1 B4 समकल्पत, D8 (*sup lin* as in text) सह कपत

48 Da1 missing Dn1 om 48[abcd] — a) Ś1 Ko-3 5 D2 8 6 Cd पंचशीर्षेण; T G M2 Cd °तालेन — b) Ś1 पचतालेन भारत, D1 तालेन भरतोत्तम — c) K5 महाबाहोर् — d) Ś1 महारथ , K1 °रथ, G3 °हवे K5 उच्छ्रितेन विशा पते — e) K2 उभौ, Cd वभौ (as in text) S (except G3) तथा (for तदा) — f) K5 चद्र इव मरुद्गणा., S मेरुश्चद्रमसा यथा, Cc as in text

Colophon Da1 missing — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 B1 mention only प्रथमदिनयुद्ध, K5 D6 प्रथमदिवसयुद्ध, Da2 D5 प्रथमेह्नि, M4 प्रथमाह्निक — *Adhy name* Da2 D5 G2 M1 2 सकुलयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 4, Dn2 M1 2 44 (as in text), D1 M3-5 45, D5 46, T G 43 — *Śloka no* Dn 48, D5 50

45

1 Da1 missing up to 22c (cf. v l 6 44 19). — a) K2 5 Da2 D2 5 8 G2 3 गतपूर्वाह्न°, D1 गतपूर्वार्धे°, Ca c d v as in text — b) K3 तस्मिन्महति K2 दारुण — c) K4 5 B1 2 4 D (except D1 2; Da1 missing) M1 3 तथा (for महा) — d) K2 4 B1-3 Dn D4 7 8 राजन्नरवर°, B4 Da2 D5 राजन्वीरवर°; M2 तथा वीरवर°

2 Da1 missing (cf v l 1) — b) K3 विविंशतिं, K3 विशा पते, B3 D2 6 विशा पति — c) K5 M1 भीष्म ज(K5 जु)गु' पुरासाद्य, D1 भीष्म तु गुरु माश्रित्य — d) K3 D1 2 6 नोदिता' (for चोदिता').

भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ॥ २
एतैरतिरथैर्गुप्तः पञ्चभिर्भरतर्षभ ।
पाण्डवानामनीकानि विजगाहे महारथः ॥ ३
चेदिकाशिकरूषेषु पाञ्चालेषु च भारत ।
भीष्मस्य बहुधा तालश्चरन्केतुरदृश्यत ॥ ४
शिरांसि च तदा भीष्मो बाहूंश्चापि सहायुधान् ।
निचकर्त महावेगैर्भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ ५
नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ ।
केचिदार्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मणि ताडिताः ॥ ६
अभिमन्युः सुसंक्रुद्धः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ॥ ७
जाम्बूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना ।
अभ्यवर्षत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ॥ ८
स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा ।

C 6 1816
B 6 47 9
K 6 47 9

3 Da1 missing — a) Ś1 गुप्त, K2 गम्य S एतैर्गुप्तो महेष्वासैः — b) K4 B1 2 4 D2 भरतर्षभः, D1 भरतोत्तम, S पावकोपमैः — d) Ś1 विजगाम, K0-2 स जगाम, K3 5 D2 6 विजगाह, K4 व्याजगाह, Da2 D5 व्याजगार, D1 व्यजगाहे, D3 व्यगाहत K5 महाबलः, G3 °रथाः, M2 °रथैः

4 Da1 missing — a) K1 S करूशेषु — b) K1 4 B1 2 D4 पचालेषु, K2 Da2 Dn1 D5 पाचाल्येषु — d) Ś1 K1 G3 M5 चरत्केतुर्, K4 B Da2 Dn2 D4 - 7 M8 चलत्केतुर्, Dn1 D1 3 6 चल(D3 °र)केतुर्, D2 शरत्केतुर्, D3 लक्षात्केतुर्, G1 चनत्केतुर्

5 Da1 missing K4 reads 5ab twice — a) K5 [अ]पि (for च) Ś1 तथा (for तदा) K4 (first time) B1. 2 4 Da2 Dn D1 3-5 7 8 स शिरांसि रणे वीरो (K4 B1 2 D1 3 °णेरीणा) — b) K3 D2 चैव (for चापि) Ś1 महायुधः, K3 5 महायुधान् K4 (first time) B1 2 4 Da2 Dn D1 3-5 7 8 रथाश्च सयुग(D1 सगज , D3 कनक)ध्वजान् — For 5ab, S subst

145* धनूंषि रथिना भीष्मः सोत्सेधानि शिरांसि च ।
बाहूनपि तथा चोरूंस्तथाश्च विपुलध्वजान् ।

[(L 1) M2 सायकानि (for सोत्सेधानि) — (L 2) T1 G4 M3 चोरू (for चोरूंन्)]

— c) K5 B2 Dn D4 7 8 विचकर्त, G1 निश्चकर्त D6 महावेगो — d) K1 बहैः , T1 G शरैः (for भल्लैः) — After 5, S ins

146* पुङ्खेन तु मातङ्गा नाराचेन महात्मना ।
ताडिताः सहसा जग्मुः पृथिवीं पर्वतोपमाः ।

[(L 1) T1 G4 महात्मन — (L 2) G3 महता and पवतोपमा]

6 Da1 missing — a) K0 5 नृत्यतो, Cc d नृत्यतो (as in text) T1 G2 4 नृत्यस्त्वरितमार्गेषु, T2 नृत्यन्स मरमा°, G1 3 नृत्यश्च रथमा°, M नृत्यन्स रथमा° — b) D1 भीष्मस्य भरतोत्तम, S भीष्मश्चरति नित्यश (T2 M पार्थिव) — After 6ab, S ins

147* दुराधर्षस्तु शत्रूणा मनांसि समकम्पयत् ।
हयाश्च सहयारोहान्पातयामास सायकैः ।
स रथेन महेष्वासो विचरन्बहुधा बली ।
मण्डलानि च वीथीश्च गोमूत्राणि च भारत ।
अन्यांश्च सुबहून्मार्गान्रथेन रथकोविदः । [5]
विस्मापयन्दात्रुसघान्व्यचरज्जाह्नवीसुत ।

[(L 1) G3 M1 4 5 समकपयन् — (L 2) T1 सगजा (for सहया°) T2 M सयुगे (for सायकैः) — (L 3) M1 व्यचरद्, M4 5 व्यचरन् (for विच°) — (L 4) M मडलार्धानि (for मण्डलानि च) T G2 4 वीथी(G2 °थी)श्च — (L 6) T2 विहरन्छत्रुसैन्येषु T1 G3 M2 व्यचरन्]

— S om 6cd — c) Da2 D1 3 5 भृशम् (for केचिद्) K4 °स्वन (for °स्वर) — d) K4 D1 मर्मसु, K6 मर्मभिस् (for मर्मणि) K3 D2 6 नागा मर्मनिपीडिताः, Da2 D5 नागो मर्मणि ताडितः

7 Da1 missing — a) K5 D1 3 S ततः क्रुद्धः, B1 सुसरब्धः, D2 तु सक्रुद्धः (for सुस°) — b) K5 वशाङ्गैस्, Co d पिशङ्गैस् (as in text) — c) Ś1 सरक्त, K1 स युक्त, K2-4 Da2 D1-4 7 8 T1 G4 सुयुक्त, D6 समुक्त, T2 सुमुक्त B2 युक्त रथ समास्थाय — d) K5 शीघ्र (for प्रायाद्)

8 Da1 missing — After 8ab, G2 ins

148* अभ्यवर्षच्छल्यमुखान्रथान्सतालकेतुना ।

— c) K1 4 B1 3 4 Dn D4 7 8 G3 M2 5 अभ्यवर्तत D1 भीष्मं स K5 अभ्यवर्षत भीष्मः स — d) K0 तैश्चैव, K1-3 तांश्चैव S अग(T2 M तांश्च)शल्यमुखान्रथान्

भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुचरैः सह ॥ ९
कृतवर्माणमेकेन शल्यं पञ्चभिरायसैः ।
विद्ध्वा नवभिरानर्छच्छिताग्रैः प्रपितामहम् ॥ १०
पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
ध्वजमेकेन विव्याध जाम्बूनदविभूषितम् ॥ ११
दुर्मुखस्य तु भल्लेन सर्वावरणभेदिना ।
जहार सारथेः कायाच्छिरः संनतपर्वणा ॥ १२
धनुश्चिच्छेद भल्लेन कार्तस्वरविभूषितम् ।
कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमुखैः शरैः ॥ १३
जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः ।
तस्य लाघवमुद्वीक्ष्य तुतुषुर्देवता अपि ॥ १४
लब्धलक्ष्यतया कार्ष्णेः सर्वे भीष्ममुखा रथाः ।
सत्त्ववन्तममन्यन्त साक्षादिव धनंजयम् ॥ १५
तस्य लाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम् ।
दिशः पर्यपतच्चापं गाण्डीवमिव घोषवत् ॥ १६
तमासाद्य महावेगैर्भीष्मो नवभिराशुगैः ।
विव्याध समरे तूर्णमार्जुनिं परवीरहा ॥ १७
ध्वजं चास्य त्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमौजसः ।

---

9 Da1 missing — ^{a}) Ko 1 D6 तालकेतुस् D1 अभिमन्युस्तु तीक्ष्णेन, S स ता(M3 5 का)लकेतुना कार्ष्णि — ^{b}) K5 केतुना हतपत्रिणा, S समासाद्य महारथ (T2 °रथान्) — ^{c}) K1 वीरास् — ^{d}) K4 चाश्वरथै, Dn D4 7 8 T2 M चानुरथै K3 D2 6 योधैश्चैवापरैस्त (K3 °रै स)दा

10 Da1 missing — ^{b}) Ko-2 D1 8 S °भिराशुगै — ^{c}) B Da2 Dn D4 5 7 8 भित्त्वा (for विद्ध्वा) Ś1 Ko-2 D3 आनर्छ (for आनर्छत्) — ^{d}) Dn D4 शराग्रै, D5 शताग्रै ; M2 छित्वाग्रै

11 Da1 missing — ^{a}) = 32^{a} Ś1 पूर्णयात°, Cd पूर्वायत°, Co as in text — ^{b}) Ko-2 विनिहतेन, Co प्रणिहितेन (as in text) — ^{c}) D2 4 7 चिच्छेद (for विव्याध) — ^{d}) Ś1 K1 °विभूषितान्, D3 8 °परिष्कृत

12 Da1 missing Ko om (hapl) 12^{a}–13^{b} — ^{a}) M2 दुर्मनस्य D1 च (for तु) K1 बलेन — K1 om (hapl.) 12^{b}–13^{a} — ^{b}) D3 T1 सर्वाभरण°, T2 क्रुद्धो रमण° — ^{d}) K2 D4 7 8 °पर्वभि, K5 °पर्वण — After 12, S ins

149* विविंशतिस्त्रिभिर्बाणै सर्वावरणभेदिभि ।
[T1 G विविंशतेस्]

13 Da1 missing Ko om 13^{ab}, K1 om 13^{a} (of v l 12) — ^{a}) Ś1 बल्लेन, T2 M1. 3 4 चैकेन, G2 फल्लेन (for भल्लेन) — ^{b}) = 44^{b} K5 सर्वावरणभेदिना (= 12^{b}), D1 जातरूपविभूषित, S भित्त्वा वक्षसि चानदत् (T2 मानद) Co cites कार्त्तस्वरेण — ^{c}) S (except T2) °ग्रैस्तु (for °ग्रेण) — ^{d}) K2 तैश्च, S हयास् (for तांश्च) S तीक्ष्णज(G2 M °र)वै, Cv °मुखै (as in text) D1 8 सर्वांश्च निशितै शरै

14 Da1 missing — ^{a}) K4 S (except M5) समरे, Dn2 परम, D8 परम (for परम) — ^{b}) K1. 2 D3 (before corr) G3 नृत्यतीव B3 महारणे, D1 महारथान् — ^{c}) S आलक्ष्य (M4 °साद्य) (for उद्वीक्ष्य) — ^{d}) K3 5 Da2 D1 3 6 T G2-4 तुष्टुवुर् (for तुतुषुर्) T1 M1 3 4 दैवतान्यपि, T2 G1 3. 4 M3 5 देवतान्यपि

15 Da1 missing — ^{a}) K2 5 B Da2 D1 3-5 7 8 T1 G M Co लब्धलक्ष° B3 D3 कार्ष्णि, Co कार्ष्णे (as in text) Ś1 Ko 1 लब्ध(Ko लब्)पुंखतया शौरे, K3 D2 6 लब्ध लक्ष(D6 °ब्धलक्ष्य)तया शौरे, K4 लब्धलक्षतमा शौरे, T2 लब्धलक्ष तु कार्ष्णेयं Cd cites शौरि — ^{b}) K3 D2 6 सम (for सर्वे) K2 तथा, D1 S च ते, D3 नृपा (for रथा) — ^{c}) D3 शूरमेकम्, Co सत्त्ववन्तम् (as in text) Ś1 सत्ववत समन्यंत (sic) — ^{d}) K5 धनजय

16 Da1 missing — ^{a}) D3 तस्य तल्लाघवास्त्रस्य — ^{b}) K4 तमालसदृश° Co cites अलात — ^{c}) Ś1 K1 परिपतश्, Ko 3 D2 परिपतच्, D6 प्रतिपतच्, Co पर्य° (as in text) K4 5 चापि (for चाप) B1 दिशश्च पर्यतश्चापं — ^{d}) K5 D2 6 गाजीवम् D3 सर्वश (for घोषवत्)

17 Da1 missing — ^{a}) K3 B Da3 Dn D1 4 5 7 8 स तमासाद्य वेगेन, S तमुद्यत (T2 G2 °द्यत, M1-3. 5 °द्यत, M4 °द्यत) महावेगैर् — ^{b}) S (except M2) दशभिर् (for नवभिर्) Ś1 K5 आयसै (for आशुगै) — ^{c}) Da2 D5 हतुम्, S (except M4) वीरम् (for तूर्णम्) — ^{d}) Ś1 G3 अर्जुनिं, Ko आर्जुनि ; K1 आर्जुन

सारथिं च त्रिभिर्बाणैराजघान यतव्रतः ॥ १८
तथैव कृतवर्मा च कृपः शल्यश्च मारिष ।
विद्धा नाकम्पयत्कार्ष्णिं मैनाकमिव पर्वतम् ॥ १९
स तैः परिवृतः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
ववर्ष शरवर्षाणि कार्ष्णिः पञ्चरथान्प्रति ॥ २०
ततस्तेषां महास्त्राणि संवार्य शरवृष्टिभिः ।
ननाद बलवान्कार्ष्णिर्भीष्माय विसृजञ्शरान् ॥ २१
तत्रास्य सुमहद्राजन्बाह्वोर्बलमदृश्यत ।
यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शरैः ॥ २२
पराक्रान्तस्य तस्यैव भीष्मोऽपि प्राहिणोच्छरान् ।
स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्शरान् ॥ २३
ततो ध्वजममोघेषुर्भीष्मस्य नवभिः शरैः ।
चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ २४
स राजतो महास्कन्धस्तालो हेमविभूषितः ।
सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत ॥ २५
ध्वजं सौभद्रविशिखैः पतितं भरतर्षभ ।
दृष्ट्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सौभद्रमभिहर्षयन् ॥ २६
अथ भीष्मो महास्त्राणि दिव्यानि च बहूनि च ।

C 6 1834 B 6 47 27 K 6 47 27

18 Da1 missing — a) T1 G बाणैग्र् (for महैश) — b) Ś1 K0 1 2 4 D2 3 6 चिमेद, K5 विव्याध (for चिच्छेद) K5 Da2 D5 T2 G1 3 M पर मो(M1 3 °मो)जसा, D1 परमास्त्रवित् — c) M4 महैर् (for बाणैर्) — d) K1 हतव्रत, D1 महारथ, S महाव्रत

19 Da1 missing — a) Ś1 K0–2 Dn D1 7 8 तु (for च) — b) S दुर्मुख (for मारिष) — After 19ab, S ins

150* विविंशतिस्त्वया राजन्सर्वे विद्धा महारथा ।

[M1–2 3 transp °र्वे and विद्धा]

— c) S तया (for विद्धा) Ś1 न कम्पयान्, D1 नाकम्पते, D3 न कम्पयन्, T1 G2 4 नाकम्पयन् Ś1 K0 1 शूर, K2 कार्ष्णी, K3 5 शौरिं, D1 T2 G2 M2 Cd कार्ष्णिर्, D2 शौरिर्, D6 मौरिं, Cv कार्ष्णि (as in text) — d) D1 T2 G2 मैनाक इव पर्वत

20 Da1 missing — a) D1 शरै (for स तै) K4 S (except M5) परिवृते D1 S शूरैर् (for शूरो) — b) K3 D6 महायत्; B1 °रथे — d) G3 °शरान् (for °रथान्)

21 Da1 missing — a) K4 D3 सहस्राणि — b) Ś1 K2 स वार्य, Dn निवार्य, D1 सछाद्य — c) K2 5 B Da2 Dn2 D3–5 Cc बलवद् (for बलवान्) — d) Ś1 K0 1 3 D2 6 [अ]वसृजन् (for विसृजन्) K5 भीष्मो यावत्सृजञ्छरान्

22 Da1 missing — a) D6 यत्रास्य S सौभद्रस्य तदा राजन्. — c) S यतमानं महेष्वास — Ś1 om (hapl.) 22d–23a — d) K0 1 Da1 Dn2 D3 T2 G1 3 M2 मर्दयत, Cc अर्पयत (for अर्दयत)

23 Ś1 om 23abc (cf v l 22) — a) T2 परिक्रान्तस्य K1–3 D2 3 6–8 तस्येव, B2 तत्रैव D1 दृष्ट्वा पराक्रम तस्य, G3 पराक्रम तस्य तस्यैव (hypermetric) — b) B2 T1 G2–4 M3 5 भीष्मो हि B3 प्राहनच् (for प्राहिणोच्) — K3 D2 6 M4 om (hapl) 23cd — d) K4 सितान्, T2 शरै (for शरान्)

24 a) K0–3 Da1 Dn1 D2 6 8 T1 G1 4 M1–3 अमोघेषु (T1 G4 °षु), D1 अमोघैस्तु, T2 महाघोर (for अमोघेषुर्) — c) B2 भीष्मस्य (for चिच्छेद) K2 8 वीर — d) K0 1 तस्य वै चुक्रु°, K8 ततस्तचुक्रु°, K5 ततश्चोचुक्रु°, G2 त ऊचुश्चुक्रु°

25 T1 reads (*sec m*) 25a–26b on marg — a) Ś1 शराहतो, K4 स राजन्तु, K5 स राजानो (for स राजतो) — b) D3 हेमपरिष्कृत — c) K5 छिन्न; Da T2 G1 2 M2 5 भिन्न (for छिन्न) K3 D2 6 कृत्त सौभद्रविशिखै — d) T1 G4 पतितो, G2 पातितो (for पपात)

26 a) D1 8 स तु, S त च (for ध्वज) — b) Ś1 पतत, K (except K5) B Da Dn D2 4–7 पर्वतं, D1 3 8 G2 3 M5 पातित Da1 D4 7 भरतर्षभ°, D1 भुवि भारत — c) Da1 D1 6 भीष्मो (for भीमो) K3 B1 2 D2 6 नदन्हृष्टो, D1 3 S ननादोच्चै — d) K2 सुभद्रम्. D1 अभिमर्षयन्, D2 अपि हर्षं; T G अभि(G3 °पि)पाल°

27 a) D1 S स्वय (M स्वयन्) राजन् (for महास्त्राणि) — Da1 om 27b–28a — b) K4 5 B2–4 सु- (for the first च) D1 S दिव्यमस्त्रमुदारधी — c)

प्रादुश्चक्रे महारौद्रः क्षणे तस्मिन्महाबलः ॥ २७
ततः शतसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः ।
अवाकिरदमेयात्मा शराणां नतपर्वणाम् ॥ २८
ततो दश महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
रक्षार्थमभ्यधावन्त सौभद्रं त्वरिता रथैः ॥ २९
विराटः सह पुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
भीमश्च केकयाश्चैव सात्यकिश्च विशां पते ॥ ३०
जवेनापततां तेषां भीष्मः शांतनवो रणे ।
पाञ्चाल्यं त्रिभिरानर्छत्सात्यकिं निशितैः शरैः ॥ ३१
पूर्णायतविसृष्टेन क्षुरेण निशितेन च ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा ॥ ३२
जाम्बूनदमयः केतुः केसरी नरसत्तम ।
पपात भीमसेनस्य भीष्मेण मथितो रथात् ॥ ३३
भीमसेनस्त्रिभिर्विद्ध्वा भीष्मं शांतनवं रणे ।
कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४
प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दन्तिना ।
अभ्यद्रवत राजानं मद्राधिपतिमुत्तरः ॥ ३५
तस्य वारणराजस्य जवेनापततो रथी ।
शल्यो निवारयामास वेगमप्रतिमं रणे ॥ ३६
तस्य क्रुद्धः स नागेन्द्रो बृहतः साधुवाहिनः ।

Ś1 K3 D2 3 6 प्रादुष्करोन् (for प्रादुश्चक्रे) K3 4 B Da2 Dn D4 5 7 8 महारौद्रे, D1 S (except G4) °रौद्र, D3 6 °रौद्रान् K0-2 प्रादुश्चकार रौद्राणि, K5 प्रादुष्करोत्क्षणे तस्मिन् — d) K0-2 B Dn D4 7 8 G1 M रणे (for क्षणे) M4 महारथ K5 महारौद्रे महाबल°

28 Da1 om 28a (of v 1 27) — a) S1 K0-3. 5 B3 Dn D2-4 6-8 शरसहस्रेण, D1 शतसहस्राणि, M3 4 5 °सहस्राणा — b) D1 S शराणा नतपर्वणां (= 28d) — d) Ś1 K D2 3 6 7 तदद्भुतमिवाभवत्, D1 सौभद्र परवीरहा, S सौभद्र प्रपितामह° (= 28b)

29 c) K1 3 D1 2 6 T1 रक्षार्थमभिधावत , K5 रक्षमाणाभ्यधावंत, Da1 D3 रक्षार्थमभ्यधावती (D3 °त), Dn1 D5 °मभ्यधावत — d) G1-3 रणे (for रथै°)

30 b) K0 पार्श्वत° — c) K0 2 Dn1 M1 3 केकय°श्चैव, K1 कीकय°, K3 5 Da D1-3 5-8 M4 कैकया°, Dn3 D4 कैकय° — d) K1 Da1 G3 सात्विकिश्च D1 [अ]पराजित (for विशा पते)

31 a) Dn D4 जवेन पतता तेपा, D1 S तेपा जवेनापततां (by transp) — b) D1 S भीष्मोपि (D1 M3-5 °थ) त्वरितो रणे — c) K1 पचाल्य, K5 पांचालस्, D1 G1 2 पाचाल Ś1 Da1 D3 आनर्छ K0 पाचल्य तैत्तिरेणार्ठत्, K1 पचाल्य तैत्तिरेणार्हत् — d) K1 G3 सात्विकि K4 च सितै°, B Dn D4 7 8 नवभि°; Da D1 5 S च त्रिभि° (for निशितै) K5 D2 3 6 त्रिभि° (for शरै°)

32 a) = 11a K0-2 °यतविशिष्टेन, D3 °यतानस्° G3 °यतौ विसृ° — b) D1 शरेण K3 ह (for च). — d) D1 भीमसेनोस्य पत्रिणा, M1 2 भीमस्य नतपर्वणा

33 a) K5 केतू°, D3 S श्रीमान् (for केतु°) — b) K0 केसरीन्, a few MSS केशरी, Cc v केसरी (as in text) Ś1 न**त्तम, K0-2 Da D5 नृपसत्तम (Da1 °म°), K4 B D2 6 8 नरसत्तम , D1 3 T2 G2 M1 2 4 स नरोत्तम, T1 G4 स नृपोत्तम, G1 3 [इ]व नरोत्तम, M3 5 स ध्वजोत्तम (M3 °म°), Cv नर° (as in text) — c) Da1 °सेनेन — d) M1 महितो Ś1 रणात् K5 भीष्मेणोन्मथितो रथात्, Da1 भीमेन रथितो रथात्, D1 छिन्न भीष्मेण वै रथ

34 a) K4 B D (except D2 6) S ततो भीमस् (for भीमसेनस्) B2 त्रिभिर्भित्त्वा — b) T1 मृधे (for रणे)

35 a) D1 प्रगृहीतोग्र°, D3 निगृहीताग्र°, Cc v as in text — d) K5 °मुत्तर, B4 °मुत्तम, Da2 D5 °रुत्तर°

36 b) K4 रथे च, Cc रथेन (for जवेन) D1 [आ]पतितो, M1 3 [उ]त्पतितो K0 (*sup lin* as in text) बली (for रथी) B Da (Da1 damaged) Dn D4 5 7 8 रथे चा(B2 रथे च, B3 वेगेना , Da2 D5 रथेना)पततो जवात् — d) Ś1 D3 °प्रतिमै° Ś1 K0-3 5 D1-3 6 शरै° (for रणे)

37 a) Ś1 बभ्रु स, Da1 क्रुद्धस्य, D1 [अ]भवत्स, T G4 बभ्रून्स, G1 3 बभ्रन्स, G2 विभ्रन्स, M वाहान्स (for क्रुद्ध° स) Cd cites बभ्रून् M2 राजेंद्रो (for नागेन्द्रो) K0-2 समवष्टभ्य नागेंद्रम् — b) K0 उत्तर°;

पदा युगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान् ॥ ३७
स हताश्वे रथे तिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम् ।
उत्तरान्तकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगोपमाम् ॥ ३८
तया भिन्नतनुत्राणः प्रविश्य विपुलं तमः ।
स पपात गजस्कन्धात्प्रमुक्ताङ्कुशतोमरः ॥ ३९
समादाय च शल्योऽसिमवप्लुत्य रथोत्तमात् ।
वारणेन्द्रस्य विक्रम्य चिच्छेदाथ महाकरम् ॥ ४०
भिन्नमर्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च ॥ ४१
एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो महारथः ।
आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः ॥ ४२
उत्तरं निहतं दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातरं शुभम् ।
कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ।
शङ्खः क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव ॥ ४३
स विस्फार्य महच्चापं कार्तस्वरविभूषितम् ।
अभ्यधावज्जिघांसन्वै शल्यं मद्राधिपं बली ॥ ४४
महता रथवंशेन समन्तात्परिवारितः ।
सृजन्बाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ ४५

C 6 2013
B 6 49 28
K 6 49 28

K1. 2 क्षत्तर॰, K3 D2 6 M3 5 वृहत, B1 वृहत, D1 सवृत॰, Cc वृहत॰ (as in text) Ś1 K0-2 B2 D6 T1 G4 °वाहन॰, D1 °वाहिभि॰, Cc °वाहिन॰ (as in text) — d) K0-3 जघानास्य हयोत्तमान्

38 D5 om (? hapl) 38a–39b — a) D8 सहताश्वे, G2 स हताश्वो Da1 सगणश्वे रथे राजन् — b) K0 मद्राधिपतिम् K1 आयसी, D1 आहवे — c) K1 °करी शक्ति, K5 °करीं घोरां, Da1 D8 करिं शक्तिं, D1 प्राणप्रगृहिणीं शक्तिं — d) K3 D1 चिच्छेद (m तत्याज) (for चिक्षेप) K5 भुजगोत्तम

39 D5 om 39ab (of v l 38) — a) K1 5 T2 M4 तथा, T1 G तदा (for तया) D1 तस्य भिन्न तनुत्राण — c) B3 पपात स (by transp) Ś1 K0 1 गजस्कदात्, Da1 भुजस्कधात् — d) K3 D2 3 6 प्र मुक्तप्रासतोमर॰, D8 प्रयुक्ताकुश॰

40 a) B2 M2 स (for च) K4 शल्योपि D1 8 असिमादाय शल्योपि — b) K3 D2 6 अवतीर्य, B1 अवश्रुत्य, T2 ह्यवप्लुत्य, M2 अवा° Ś1 K0-4 D2 6 महारथात् — c) K4 वारणे रणराजस्य, D8 तस्य वारण-राजस्य — d) S1 K0-2 5 चिच्छेदास्य, K3 D2 6 T1 G1 2 4 M5 °दाशु D3 महीकर

41 a) K0 1 भिन्नपत्रा (K0 °त्र॰), K2 मर्म, K5 T G M1 3 5 °वर्मा (G1 3 °र्प्मा), D8 छिन्नमर्मा Ś1 K D2-4 6 M1 शरशतैश्च — b) Ś1 K3 D2 6 च (for स) G1 रावण (by metathesis) — c) D8 दुतम् (for भीमम्) T2 °रवं (for °स्वर) G3 भीमेनर्तस्वय कृत्वा (sic) — T2 om (hapl) 41d–42a — After 41, Ś1 writes उत्तरवध॰

42 T2 om 42a (of v l 41) — a) K4 B1 4 Da (Da1 damaged) D5 एतदेताहश, D1 तदेतदी दृश, D8 एताहश रण K0 2 दृष्ट्वा (for कृत्वा) — b) B1 2 Dn2 D7 8 G1 3 M2 जनाधिप॰, B3 Dn1 D4 T1 G4 M1 3-5 नराधिप॰, B4 D3 5 G3 नराधिप, Da1 damaged, Da2 धनाधिप॰ (for महारथ॰) — c) D1 अरुणोह (sic) — d) K1 भासुर

43 a) B1 3 Dn2 D1 4 S (except T2) तु, B2 4 D3 7 वै, D8 च (for नि) — b) D2 T1 G2 4 M1 3 4 वैराटिं B1-3 Da D5 तत॰, B4 Dn D4 7 8 G3 M5 तदा, D1 प्रति, D8 T1 G1 2 4 M1-4 तथा (for शुभम्) — After 43ab, Dn ins a passage given in App I (No 4) — c) Hypermetric D1 कृतवर्मणो रथगत, D8 °र्मणाथ सहित, D6 M1 °र्मा च (D6 °र्माण) सहितं — A passage given in App I (No 4) is ins in B3 4 Da D4 5 after 43cd, in Dn (transferring lines 9-18 after 46), after 43ab, in M3-5 (all om lines 1-6, and 288-339), after 46 — e) M1. 2 स (for प्र) — f) T2 °घा हव्यवाहवत्

44 b) = 13b K4 B D (except D2 6) S शक्रचापोपम बली — c) K0-4 D6 अभ्यद्रवज्, M1. 2 अभ्ययाच्च K0 D1 जिघासुर्वै, B1 2 सस्तु, S जिघांसुस्त (T2 °सत) S1 अभ्याद्रवजिघासार्थं — d) K0 शक्य (for शल्यं) B1 2 Da D1. 3 5 S युधि (for बली)

45 a) D4 रथवेगेन, M2 रणवशेन, Cc रथव (as in text) — b) D8 परिरक्षित॰, M2 परित॰ सृजन् (for परिवारित॰) — c) B2 मुंचन् (for सृजन्)

46 a) T1 G2 4 आपतत तु (G2 स) संप्रेक्ष्य — b)

तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
तावकानां रथाः सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
मद्रराजं परीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तरं गतम् ॥ ४६
ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदो यथा ।
तालमात्रं धनुर्गृह्य शङ्खमभ्यद्रवद्रणे ॥ ४७
तमुद्यतमुदीक्ष्याथ महेष्वासं महाबलम् ।
संत्रस्ता पाण्डवी सेना वातवेगहतेव नौः ॥ ४८
तत्रार्जुनः संत्वरितः शङ्खस्यासीत्पुरःसरः ।
भीष्माद्रक्ष्योऽयमद्येति ततो युद्धमवर्तत ॥ ४९

हाहाकारो महानासीद्योधानां युधि युध्यताम् ।
तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ॥ ५०
अथ शल्यो गदापाणिरवतीर्य महारथात् ।
शङ्खस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ॥ ५१
स हताश्वाद्रथात्तूर्णं खड्गमादाय विद्रुतः ।
बीभत्सोः स्यन्दनं प्राप्य ततः शान्तिमविन्दत ॥ ५२
ततो भीष्मरथात्तूर्णमुत्पतन्ति पतत्रिणः ।
यैरन्तरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृतम् ॥ ५३
पाञ्चालानथ मत्स्यांश्च केकयांश्च प्रभद्रकान् ।

D8 शख रणविशारद — D8 om 46^{cd} — ^{d}) Ko–2 परिवारित (for पर्यवारयन्) — After 46, M3–5 ins a passage given in App I (No 4), while K2 ins, and D4 *repeats,* lines 9–18 of that passage also cf v l 43)

47 D1 om 47^{ab} — ^{a}) T2 भीमो (for भीष्मो) — ^{b}) K6 विनर्दन्; D6 विनदन्; G8 व्यनद्य — ^{c}) G1 damaged K6 तनुर्, Da1 धनु T1 G4 बिभ्रन्, T2 G2 8 M1 2 चिभ्रत् (for गृह्य) — ^{d}) Ś1 अभ्या द्रवद्•

48 ^{a}) K8 समुद्यतम्, K4 B D (except D2 8) T1 G M6 तमुद्यतम् Ko 2 समीक्ष्याथ, K1 महेक्ष्याथ (corrupt), K6 समुद्वीक्ष्य, B8 अवेक्ष्याथ, T G M1 2 उदीक्ष्यैन — ^{b}) Ko–2 D8 M3–5 महारथ (for °बलम्) — Dn1 om 48^{d}–50^{a} — ^{d}) Ko वातवेग घतेव, Da1 Dn2 D3 4 7 8 G8 M1 2 वातवेगाहतेव, T2 वातवेगवधेव Ko 8 Da1 D6 G4 नौ, T2 गौ

49 Dn1 om 49 (cf v l 48) — ^{a}) D8 S (except M8 4) ततोर्जुन Ś1 K2 D6 M1 स, D8 च (for स) — ^{b}) M4 पुरसरं — ^{c}) K1 Da1 भीष्माद्रक्षो, B8 भीष्म क्रुद्धो K4 B D7 T2 अभ्येति, T1 G4 इत्येव, M8 अद्येव (for अद्येति) D8 भीष्मा दिच्छा चिकीर्षुर्वै — ^{d}) Ś1 Ko–4 D1 2 6 M1 2 तयोर्, B4 Dn2 D4 7 8 तत्र (for ततो)

50 Dn1 om 50^{a} (cf v l. 48) — ^{a}) = 59^{c} S °कारस्ततो (M1 2 °था) राजन् — ^{b}) K8 तत्र (for युधि) K8 D2 M6 गर्जतां, M8 निर्जितां (for युध्यताम्) T G4 योधाना युध्यतां सदा — ^{c}) D8 तत स्तेजासि B1 4 Da D6 T1 G4 M3–5 सयुक्तम्; T2 G2 8 M1 2 ससक्तम् — ^{d}) Ś1 इत्येव (for इत्येवं) D1 T1 G2 4 M1–4 विस्मयात्, T2 विस्मयो, G1 8 व्यस्मयस्• D1 S तदा (T2 [ऽ]भवत्) (for ययु)

51 ^{a}) B4 यथा (for अथ) B1 महाबाहुर् (for गदा पाणिर्) — ^{c}) G1 8 च ततो (for चतुरो) — ^{d}) B1 2 4 Da1 Dn D4 7 8 S अवधीद् (for अहनद्) D1 प्रेषयामास मृत्यवे

52 ^{a}) Ko–2 महताश्वाद्, K4 5 B1 2 4 Dn2 D1 2 4 6–8 T1 G2 4 स हताश्वो, T2 G1 8 M स हताश्वे S रथे तिष्ठन् (for रथात्तूर्णं) — ^{b}) D6 विद्रुतं, M विश्रुत (M4 °त) B8 शल्यमालोक्य विश्रुत — ^{c}) B1 2 4 Da Dn D3–5 7 8 च रथ, B8 स रथ (for स्यन्दन) Ś1 गत्वा, Ko 1 प्राप, K2 प्रापुस् — ^{d}) D1 3 6 S पुन (for तत) Ko–2 अवाप च (for अविन्दत) — After 52, D1 reads 6 46 4^{cd}, 153*, the ref युधिष्ठिर and 5^{a}–23^{b}

53 ^{a}) D8 भीम° (for भीष्म°) — ^{b}) Ś1 Dn2 D4 7 8 उत्पतत, Dn1 (by corr) उत्पतत, D1 प्रापयंत, S प्रपतति — ^{c}) K8 द्यौर्, D1 तैर् (for यैर्) K4 M4 भूमिं च — ^{d}) Ś1 समतात् (for सर्वत) B1 2 4 Da Dn D3–8 समवस्तृता (D6 °सृता), B8 समवे * ता D1 S सर्वतोभू(D1 °मासी)त्समावृत• — After 53, Ś1 ins (cf 54^{a}, 55^{b})

151* पाञ्चालानथ मत्स्यं च द्रुपद सेनया वृतम् ।

54 ^{a}) K1 4 6 B1 3 4 Da1 D1 2 5 G8 M6 पचालान्; T G4 पाचाल्यान् (for पाञ्चालान्) Ś1 मत्स्या च; K1. 2 मत्स्याश्च — ^{b}) K8 D2 कैकेया°; B4 केवलां°, Da1 कैरला°, Da2 Dn2 D4 5 8 केरलां°, D1 3. 6 कैकयां°;

भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठः पातयामास मार्गणैः ॥ ५४
उत्सृज्य समरे तूर्णं पाण्डवं सव्यसाचिनम् ।
अभ्यद्रवत पाञ्चाल्यं द्रुपदं सेनया वृतम् ।
प्रियं संबन्धिनं राजञ्शरानवकिरन्बहून् ॥ ५५
अग्निनेव प्रदग्धानि वनानि शिशिरात्यये ।
शरदग्धान्यदृश्यन्त सैन्यानि द्रुपदस्य ह ।
अतिष्ठत रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ५६
मध्यंदिने यथादित्यं तपन्तमिव तेजसा ।
न शेकुः पाण्डवेयस्य योधा भीष्मं निरीक्षितुम् ॥ ५७
वीक्षांचक्रुः समन्तात्ते पाण्डवा भयपीडिताः ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः शीतार्दिता इव ॥ ५८

हतविप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिते ।
हाहाकारो महानासीत्पाण्डुसैन्येषु भारत ॥ ५९
ततो भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ ६०
शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ ६१
ततः सैन्येषु भग्नेषु मथितेषु च सर्वशः ।
प्राप्ते चास्तं दिनकरे न प्राज्ञायत किंचन ॥ ६२
भीष्मं च समुदीर्यन्तं दृष्ट्वा पार्था महाहवे ।
अवहारमकुर्वन्त सैन्यानां भरतर्षभ ॥ ६३

C. 6 2032
B 6 43 53
K 6 43 53

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

M6-8 कोमला —c) M4 श्रेष्ठं —d) Ś1 पतया°, M1.2 तापया°. Ś1 K D1-3.6 पत्रिभिः (for मार्गणैः)

55 a) B Da Dn D1.3-6.7.8 T2 M राजन्, T1 G वीर (for तूर्णं) —c) Ś1 सन्याद्रवत; K1 अभिद्रवत, K2 अभ्यद्रवति; S अन्ववर्तत K1 पंचालं, K2 पांचाल्ये —d) D1 द्रौपद K5 D5 M2 वृत —f) Ś1 शरानवाकिरन, K3 D2.6 स शरान्विकिरन्; Da Dn D4.6.7.8 शरांश्च विकिरन्; M1.2 शरानाविकिरन्

56 D3 transp 56ab and 56cd —a) Ś1 K3 अग्निरेव; D5 °रिव. —d) K0-2 D2 S च, K5 D1.2 हि (for ह) —e) K4 B3 अत्यतिष्ठद्, B1.2.4 अतितिष्ठद्, D1 व्यतिष्ठत, D2 S अतिष्ठच्च —f) = 6 7 8d (q v)

57 a) K3 D2.6 यथादित्यस् —b) K2 पतत्न् (by metathesis) K3 D2.6 तपन्नमिवतेजसा, D1 तपंतं रश्मिमालिनं —d) Da Dn1 D5 समीक्षितु

58 a) K0-2 वेक्षां°, K5 D2 वीक्ष्यां° K1.2 समता ते; D3 S समवात्तं —c) K4 B4 नाध्यपश्यंत; K5 G1-3 M1.3-5 नान्यगच्छंत; B3 Dn2 D4.7.8 नान्यपश्यंत; Da Dn1 D5 नान्यपश्यत, D3 नाधिगच्छंतो — After 58, Dn2 D4 ins

152* सा तु यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरपीडिता ।
सिंहेनेव विनिर्भिन्ना क्षुब्धा गौरिव गोपते ।

59 D1 om. 59 —a) K2.3 Dn1 D2.6.8 हते विप्रद्रु°, T1 G भय तस्मिन्द्रु°; T2 भय वद्रिद्रु°, M भय विप्रद्रु° —b) K1 विमर्दिनी (for विमर्दिते) —c) = 50a —d) Dn2 D4.8 °सैन्यस्य K2 भारत°, D3 सैनिका, S (except M3) मारिष

60 a) D1 ततो शातनवो भीष्मो —b) Ś1 K3 Dn2 D2.3.6 M3.5 नित्य- (for नित्यं) D1 मडलीकृतकार्मुकः —c) D1 तीक्ष्णाग्रान् (for दीप्ता°) —d) K3 D1.2.5 अही(D1 छिता)नाशीविषोपमान्

61 a) D1 एकायना; D3 °यना, T2 °यन; M3.5 °यनी, Ca. c. d एकायनी° (as in text) K5 शरीरे कायज्ञान्कुर्वन् —d) D3 दृष्ट्वोद्दिश्य भारत

62 a) K3 D2 सर्वेषु, M2 दुर्गेषु (for भग्नेषु) —b) B D (except Dn1 D2.3.6) T G M1.2 च भारत, M3.5 दिशां पते —c) B1-3 चास्ते —d) K0 प्राज्ञयत (sic), Dn2 D1-3.6.7 T G1.4 M1-4 प्रज्ञायत

63 a) Ś1 समुदीक्षंतं; D3 समुदीप्यंतं, T2 समुदीर्णं तं —b) K1.5 Da2 D3.8 पार्थं K5 महामृधे —c) T1 G2-4 M1.4 अपहारन् (for अव°) Cc. d cite अवहार K5 D3.8 S (except G3 M2) °र्वंते (for °र्वन्त) —d) D1 भरतोत्तम, D3 भरतर्षभ

४६

संजय उवाच ।

कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ।
भीष्मे च युधि संरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा ॥ १
धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः ॥ २
शुचा परमया युक्तश्चिन्तयानः पराजयम् ।
वार्ष्णेयमब्रवीद्राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ३
कृष्ण पश्य महेष्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
शरैर्दहन्तं सैन्यं मे ग्रीष्मे कक्षमिवानलम् ॥ ४
कथमेनं महात्मानं शक्ष्यामः प्रतिवीक्षितुम् ।
लेलिह्यमानं सैन्यं मे हविष्मन्तमिवानलम् ॥ ५
एतं हि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मन्तं महाबलम् ।

Colophon om in T1 G4 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0 1 3 5 D6 mention only प्रथमो (K0 °म) युद्धदिवस, K4 D1 प्रथमदिवस, B1 Da2 Dn1 D4 5 प्रथमदिनयुद्ध, B3 Da1 Dn2 प्रथमदिवसयुद्ध ; D2 प्रथमयुद्धदिवस, D8 प्रथमेह्नि ; G1 3 M1 2 प्रथमाप(M1 2 °व or °प)हार, G2 प्रथमदिवस and प्रथमापहार, M3-5 प्रथमाह्निक K4 G1-3 M3 5 cont समाप्त — *Adhy name* K4 G1-3 M1 2 4 उत्तरवध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 Da2 7, Dn2 M5 47, D1 18, D5 49, T2 G1-3 44, M1 2 45 (as in text), M3 4 46 — *Śloka no* Dn 49, D5 44

46

1 K3 D2 om the ref After the ref, D3 (*inf lin sec m*) ins प्रथमदिवस Da1 om 1^{ab} — ^{a}) T1 G1, 2 4 M2 4 कृतेपहारे, T2 कृताप°, G3 कृतोप° Cd cites 1^{a} as in text — ^{b}) Ś1 K0-2 प्रथमं, D8 प्रथमेह्नि (hypermetric) D1 भारतोत्तम (for भरत°) — ^{c}) K0 2 B3 D5 युद्ध- (for युधि) K3 D2 6 T1 G सहृष्टे, B4 दुर्धर्षे (for संरब्धे) — ^{d}) K3 4 Dn2 D1 2 6 तदा ; M1 2 नृपे ; M3-5 सति (for तथा) T G1 3 4 राजन्दु(T2 °जा दु)र्योधनेपि च ; G2 राजदुर्योधनेन च

2 ^{a}) D6 धर्मराजा T2 तथा तूर्णम् — ^{b}) K3 D2 6 समभ्येत्य (for अभिगम्य) — ^{c}) D3 M1 3 4 सहितै° D5 तस्य, T G शूरै (for सर्वै) — ^{d}) B1 जनाधिपै K5 सर्वैश्च जवनेश्वरै (sic), D1 S सर्वैश्च पृथिवीश्वरै (M1 2 सचिवैश्च समावृत)

3 ^{a}) K4 ह्रिया, K5 श्रुत्वा (for शुचा) B Da Dn D4 5 7 8 शोकेन महता युक्तश्च, D1 S शोकसंतप्तहृदयश्च — ^{b}) K1 चिंतयाना, Co °यान (as in text) Ś1 K4 T2 M3-5 पराभव, K5 परायण — D1 om (hapl) 3^{cd} — ^{c}) K4 B1 4 Da2 Dn D4 5 7 8 राजा (for राजन्) — ^{d}) Ś1 भीष्मसु (for °स्य)

4 ^{a}) B3 M1 पश्य कृष्ण (by transp) — ^{b}) G2 भीम (for भीष्म) — D1 reads 4^{cd}, 153*, the ref युधिष्ठिर and 5^{a}–23^{b}, after 6 45 52 — ^{c}) Da Dn D4 5 7 8 दहति (for दहन्त) D1 तद् (for मे) K5 शरैर्मे निहत सैन्य — ^{d}) K2 भीष्मे, D1 8 भीष्म (for ग्रीष्मे) Ś1 कर्पम् ; K1 2 कक्ष्यम्, Ca d कक्षम् (as in text) Co cites कक्षे (sic) K4 5 B3 4 Da Dn2 D1-5 7 8 M5 इवानल — After 4^{cd}, D1 ins

153* युधिष्ठिरो महाराज दृष्ट्वा कृष्णमथाब्रवीत् ।

5 For sequence in D1, cf v l 4 Before 5, D1 ins युधिष्ठिर — ^{a}) K0 2 महात्मान, B1 D8 महेष्वास, M2 नरव्याघ्रं (for महात्मानं) — ^{b}) Ś1 K0 2 Da2 Dn1 शक्ष्याम ; Da1 D5 शक्ष्याम K2 प्रीतिवी°, G3 पृथिवी° (for प्रतिवी°) K5 शिक्षामो युधि वीक्षितु, D1 शक्नोम्यपि च वीक्षितु — K1 om 5^{c}–6^{d} — ^{c}) D1 Co लेलिहान च ; D3 रेरिह्यमाण, Cd लेलिह्य° (as in text) — ^{d}) D1 हविःसिक्तम्, T2 हविष्यदम्, Co °ष्मन्तम् (as in text) K4 °नल

6 For sequence in D1, cf v l 4 K1 om. 6 (cf v l 5) — ^{a}) K2 3 5 B3 Da2 D5 6 S (except M2 4) एन ; K4 Da1 Dn1 (before corr) D1 8 एवं (for एतं) D1 °व्याघ्र — ^{b}) S धनुर्ष्मन्तमहासुख (M1 °महाननं, M2 °मिवाननं) — ^{c}) D1 तु विहित (for विप्रद्रुत) — ^{d}) K4 समरे (for मदीय) D3 सर्मणाहत ; D8 मार्गणाहृत

दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं मदीयं मार्गणाहतम् ॥ ६
शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ।
वरुणः पाशभृच्चापि कुबेरो वा गदाधरः ॥ ७
न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो जेतुं महाबलः ।
सोऽहमेवं गते मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवः ॥ ८
आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव ।
वनं यास्यामि गोविन्द श्रेयो मे तत्र जीवितुम् ॥ ९
न त्विमान्पृथिवीपालान्दातुं भीष्माय मृत्यवे ।
क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् ॥ १०
यथानलं प्रज्वलितं पतंगाः समभिद्रुताः ।
विनाशायैव गच्छन्ति तथा मे सैनिको जनः ॥ ११
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्शिताः शरपीडिताः ॥ १२
मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् ।
जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ॥ १३
जीवितस्य हि शेषेण तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ।
न घातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव ॥ १४
रथान्मे बहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ।

C 6 2047
B 6 50 15
K 6 50 15

7 For sequence in D1, cf v 1 4 — a) Ś1 शक्य (for शक्यो) D1 शिव (for यम) K1 शस्य, D1 3 S सत्ये (for क्रुद्धो) — b) K4 दण्डपाणिश्च D1 केशव (for संयुगे) — c) Ś1 Ko-2 पाशधृद्धोपि, K3 B1-3 D1-3 °भृद्धापि, M1 2 °भृच्चैव — d) K. कुबेरो गदया धर

8 For sequence in D1, cf v 1 4 — a) D1 च (for तु) K1 8 D1 G2 महातेजा, D4 7 8 °बाहु° — b) Ś1 Ko-3 5 D2 6 महारथ — c) Ko मुत्र गते, K5 T1 G2 4 पुत्र गतो, G3 पुत गते, M4 पुन गते T1 G1 2 4 M1 भग्नो (for मग्नो) — d) Ś1 भीष्मा गाधजलप्लुते, Ko-2 °गाधे जलेप्लव, K3 M1 भीष्मो गाधजलेप्लव, K4 B Dn2 D4 6 8 °गाध(B1 °धे)जले प्लुत, Da Dn1 D. 7 °गाधजलेप्लवे, D2 भीष्मोगाधे जलेप्लवे, T G भीष्मेणाध जयेप्सुना, M3 4 भीष्मेगाध जलेप्लव (M3 प्लव) Ca c d cite अप्लुवे

9 For sequence in D1, cf v 1 4 — b) D8 केशव — c) G2 च्युति, M5 वय (for वन) B D (except D2) S वार्ष्णेय (for गोविन्द) — d) K4 मे वा न, K6 मे नाद्य, Da Dn D4 5 8 वा मे न, T1 मेन्यत्र, G2 4 मन्येत्र (for मे तत्र) K4 Da Dn2 D1 4 . 7 8 M जीवित

10 For sequence in D1, cf v 1 4 — a) K5 बुद्धिमान, B2 T2 न त्वेमान्, D8 6 न त्वेतान (for न त्विमान) — B2 om (? hapl) 10c-11d, M2 om 10cd — c) Ko 2 क्षिपयिष्यति, K. क्षपयिष्यामि, D8 क्षपयिष्यति Ś1 Ko 1 D6 मे सेना (by transp), K4 मे सैन्य, Da Dn1 D. सेना मे, T G सैन्य मे

11 For sequence in D1, cf v 1 4 B2 om 11 (cf v 1 10) — a) K2 तथा (for यथा) — c) K4 B1 3 Dn2 D2 3 विनाशायोप, D1 °शमेव (for °शायेव) — d) K3 Da2 Dn1 (before corr) D6 यथा (for तथा) Ko 2 3 5 D2 8 6 T2 सैनिका जना, M3-5 सैनिका जवात् T1 G2 4 इमे सैन्या निराकृता, G1 3 इमे सैन्यादिका जवात, M1 2 तथा भीष्म महारथ

12 For sequence in D1, cf v 1 4 — M4 reads 12a-13b after 18 — a) Ś1 नेतास्मि, K. नीतो स्म (sic), Da Dn1 D5 ग(Da2 गं)तोसि, Dn1 (marg) गतोस्मि, D1 नीतो हि, D8 नीतास्मि — b) D3 त्रमी, T2 °क्रम — c) Ś1 भ्रातरैश्चैव K3 D3 M1 2 वीर, D1 धीर, D6 वीर T G पार्थि(G1-3 पाद)वा भ्रातरश्चैव — d) S1 Ko-2 4 B D8 कर्षिता D1 शोककर्षिता, M3 . शरनिक्षता (for °पीडिता)

13 For sequence in D1 M4, cf v 1 4, 12 — a) B Da Dn D4 5 7 8 भ्रातृहार्देन, D1 S °भावेन, D8 (inf lin sec m) स्नेहेन — b) K1 corrupt D1 8 M1 4 राज्यभ्रष्टास्, D2 T2 राज्याद्भ्रष्टात् D1 तथाभवन् — c) D6 T2 G2 जीवितुं Ś1 Ko-2 मन्यंते (for मन्येऽहं) — d) D6 जीवितु Dn2 त्वद्य, D1 ह्यत्र, T2 मे तु, G2 चेह (for ह्यद्य) D1 दुर्बल (for दुर्लभम्)

14 For sequence in D1, cf v 1 4 — a) Ś1 K8 D2 जीवितस्याव, Ko-2 तस्यापि, K4 B8 D8 तस्य च, K5 °तस्यापि, D. °त तु वि°, T2 °तस्य वि (for जीवितस्य हि) D1 शोषेण (for शेषेण) — b) D6 तप्स्याम K6 दुष्कर (for दुश्चरम्) — c) Da Dn D4 5 7 8 घातयिष्ये च (for °यिष्यामि) — d) D1 सैन्यमुख्यानि केशव

15 For sequence in D1, cf v 1 4 — a)

घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवराणां प्रहारिणाम् ॥ १५
किं नु कृत्वा कृतं मे स्याद्ब्रूहि माधव माचिरम् ।
मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् ॥ १६
एको भीमः परं शक्त्या युध्यत्येष महाभुजः ।
केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १७
गदया वीरघातिन्या यथोत्साहं महामनाः ।
करोत्यसुकरं कर्म गजाश्वरथपत्तिषु ॥ १८
नालमेष क्षयं कर्तुं परसैन्यस्य मारिष ।
आर्जवेनैव युद्धेन वीर वर्षशतैरपि ॥ १९
एकोऽस्त्रवित्सखा तेऽयं सोऽप्यस्मान्समुपेक्षते ।
निर्दह्यमानान्भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २०
दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ।
धक्ष्यन्ति क्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानि पुनः पुनः ॥ २१
कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्वपार्थिवैः ।
क्षपयिष्यति नो नूनं यादृशोऽस्य पराक्रमः ॥ २२
स त्वं पश्य महेष्वासं योगीश्वर महारथम् ।
यो भीष्मं शमयेत्संख्ये दावाग्निं जलदो यथा ॥ २३
तव प्रसादाद्गोविन्द पाण्डवा निहतद्विषः ।

M4 5 रथान्स — b) S1 महाबल, D1 समन्वितान्; T2 महाबलै — c) D1 S (except G1 M2) पात° (for घात°)

16 For sequence in D1, cf v 1 4 — a) K3 4 D1 7 8 तु (for नु) D8 कृष्ण (for कृत्वा) K4 B D (except D1-3 6) Cop हित, Cc भल (for कृत) — b) Da1 om from माधव up to सम in 16d G2 केशव (for माधव). D3 मेचिर

17 For sequence in D1, cf v 1 4 — a) M2 4 भीष्म (for भीम) D1 सत्वाद्, Cc शक्त्या (as in text) — b) Ś1 युध्यतैष, B1 5 Da1 युध्यत्येव, G1 2 युध्येदेष K0-3 महाबल°, D3 ममानुज — d) D1 क्षात्र, T2 क्षुद्र- (for क्षत्र)

18 For sequence in D1, cf v 1 4 — a) G3 शर° (for वीर°) — b) S1 D1 महाबल° — c) K1 2 करोति सुकर, K3 D2 प्रकरोत्यासुर — d) B Da Dn D4 5 7 8 T1 रथाश्वनर(T2 °गज)दन्तिषु, D1 नागाश्वरथपत्तिषु, D3 रथाश्वगज°, M1 2 रथाश्वनरदन्तिनां; M3-5 रथेभनरवाजिषु — After 18, M4 reads 12a-13b

19 For sequence in D1, cf v 1 4 — a) Ś1 अशमेय (sic), K0-2 5 B1 D3 अलमेष, T1 G4 नालमेव, T2 G2 3 M1 3-5 नालमेव Co cites नालम् (as in text) — b) Ś1 K0-3 5 D2 6 परसैन्येषु, D1 मम सैन्यस्य K1 M5 मारिष., D1 माधव — c) M2 °वेनापि (for °वेनैव) — d) K0 1 3 D1-3 6 वीरो (for वीर) S1 °शतेन य°, K0-2 °शतेन वा K5 वीरवर्यं शमेन वा

20 For sequence in D1, cf v 1 4 — a) M3 एका° (for एको°) Ś1 सकातेय, K1 D2 6 सखाय ते, D1 सव्यसाची, S सहायोयं (for सखा तेऽय) Cd cite सखा (as in text) K4 एकोवास्त्रविशेषाते (sic) — b) D1 स ह्यस्मान् (for सोऽप्यस्मान) — c) K1 M4 निर्दह्यमाना, K5 निर्हत्यमानान्, G1 2 दह्यमानान्, G3 निर्दह्यमानो S1 द्रोणेन (for भीष्मेण) — K1 om. (hapl) 20d-21a — d) S1 भीष्मेण (for द्रोणेन)

21 For sequence in D1, cf v 1 4 K1 om 21a (cf v 1 20) — a) K5 D3 6 दिव्याण्य — c) Ś1 K0-2 धक्ष्यते, K5 B2 D12 Dn1 धक्षति S1 K1 क्षत्रियासर्वे (K1 °र्वा), D1 °यान्योधान्, T G °यानरा — d) D1 Dn1 D5 प्रमुक्तानि, D1 नियुक्तांश्च, T2 प्रवृत्तानि

22 For sequence in D1, cf v 1 4 — a) T1 भीम (for भीष्म) K4 Da1 D1 तु (for सु) — b) K4 सहितान्, M2 5 समित (for सहित) K2 सहित पार्थिवर्षभै — c) K1 T2 क्षपयिष्यति, B1 क्षयिष्यति स, D5 क्षापयिष्यति K3 वै, D6 T2 ते (for नो) — d) D3 S (except M1 3) तादृशो

23 For sequence of 23ab in D1, cf v 1 4 — a) K0 1 त त्व, G1 मत्य K1 परेश्वास, B Da Dn D4 5 7 8 महाभाग (for महेष्वास) — b) K0-2 4 B Da Dn1 D5 8 T G1 2 4 योगेश्वर D1 रथोत्तम, D2 महारथ, M1 2 °भुज — Before 23cd, D1 ins सजय — c) B Da Dn D3-5 8 T G M1 2 भीष्म य (by transp), D1 योस्मान्प्र, M3-5 भीष्मोय (for यो भीष्म) Some S MSS संघे and सखे — d) G1 दैवाग्नि, M1-3 दवाग्निं, M4 देवाग्नि K5 जलदा यथा, D8 जलदोपम

24 a) B4 भवत् (for तव) — b) M4 निहतस्विष — c) K1 सुराज्यम्, K2 (marg sec m as in text) अराज्यम्, D3 साम्राज्यम्, G1 3 स्वाराज्यम् Ś1

स्वराज्यमनुसंप्राप्ता मोदिष्यन्ति सबान्धवाः ॥ २४
एवमुक्त्वा ततः पार्थो ध्यायन्नास्ते महामनाः ।
चिरमन्तर्मना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ २५
शोकार्तं पाण्डवं ज्ञात्वा दुःखेन हतचेतसम् ।
अब्रवीत्तत्र गोविन्दो हर्षयन्सर्वपाण्डवान् ॥ २६
मा शुचो भरतश्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि ।
यस्य ते भ्रातरः शूराः सर्वलोकस्य धन्विनः ॥ २७
अहं च प्रियकृद्राजन्सात्यकिश्च महारथः ।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २८
तथैव सबलाः सर्वे राजानो राजसत्तम ।
त्वत्प्रसादं प्रतीक्षन्ते त्वद्भक्ताश्च विशां पते ॥ २९
एष ते पार्षतो नित्यं हितकामः प्रिये रतः ।
सेनापत्यमनुप्राप्तो धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
शिखण्डी च महाबाहो भीष्मस्य निधनं किल ॥ ३०
एतच्छ्रुत्वा ततो राजा धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
अब्रवीत्समितौ तस्यां वासुदेवस्य शृण्वतः ॥ ३१
धृष्टद्युम्न निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि मारिष ।
नातिक्रम्यं भवेत्तच्च वचनं मम भाषितम् ॥ ३२

C 6 2065
B 6 50 32
K 6 50 32

मनु मे प्राप्ता, D1 अनुमप्राप्य — d) K4 B Da Dn D4 . 7 8 T1 G4 मोदिष्यते S1 स (for स)

25 Before 25, T2 G1-3 ins संजय — a) D1 धर्मराजो, D3 S च (G3 तु) कृष्ण स (for ततः पार्थो) — b) D3 S ध्यौ राजा (D3 G1 3 M4 राजन्) (for ध्यायन्नास्ते) D5 महामतिः — d) D6 शक्तोपहत°

26 a) B3 D3 S तमयो, D1 तु तथा (for पाण्डव) K0-2 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 दृष्ट्वा, M2 राजा (for ज्ञात्वा) — b) S1 °चेतन K5 D1 3 S दुःखोपहत चेतन (K5 D1 3 M °स), B Da Dn D4 5 7 8 दुःखे नावृतचेतस — K1 om 26c-27d — d) D1 S इव (for सर्व)

27 K1 om 27 (cf v l 26) Before 27, G1 3 ins श्रीकृष्णः — a) M4 5 मा शोच S1 पाण्डव° (for भरत°) — b) = 6 24 27d, 30d D1 नैतत्त्वय्युप पद्यते (= 6 24 3b) — c) K5 यत्र ते, D8 यस्येते S1 K2 भ्रातरा — d) K4 D8 सर्वलोकेषु, G2 सर्वे लोकस्य D7 विश्रुता (for धन्विन) B Da Dn D4 5 8 सर्वे ते लोकविश्रुता (B1 Da D5 °धन्विन)

28 a) D1 अथ वै (for अहं च) — b) K4 M1 सात्यकिं च K1 पराजित, D3 T G M3 4 महायशाः, M1. 2 5 महायलः — c) B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 चैव, B3 D1 3 M चेमौ, T G चोभौ (for वृद्धौ) — G3 om (hapl) 28d-30c — d) K0 पार्श्वतः (for पार्षतः)

29 G3 om 29 (cf v l 28) — a) D1 प्रबलाश्च B3 D1 3 S चेमे (for सर्वे) — b) K3 5 D2 6 8 °सत्तमाः, Da1 M2 °सत्तम — c) G1 त्वत्प्रसादात D3 M2 प्रतीक्ष्यते S1 K0-2 त्वत्प्रसादप्रतीक्षा वै, K3 5 D2 त्वत्प्रसादप्रतीक्ष्या (K5 D2 °क्षा) श्च — d) T2 मद्भ° (for त्वद्भ°) B Da Dn2 D4 6-8 त्रिगेपतः (for विशां पते)

30 G3 om 30abc (cf v l 28) — a) B D (except D1-3) S (G3 om) अय (for एष) M4 च (for ते) K0 Dn1 (marg) पार्श्वतो — c) K4 B Da Dn1 (before corr) D5 8 सैना° (for सेना°) — d) K0-2 . B Dn2 D4 7 8 महारथ — After 30cd, K2 *repeats* 28ab — e) D1 महाबाहुर् — f) T2 M4 5 निधने, Ca निधन (as in text) S1 K0-2 4 भीष्मस्यांतकरः किल, K3 D2 6 भीष्म शांतिकरः किल — After 30, M3-5 ins

154* स त्वं पुरुषशार्दूल शार्दूलसमविक्रम ।
सेनापत्येन राजेन्द्र धृष्टद्युम्न नियोजय ।

[(L 2) Cf 30cd M3 5 धृष्टद्युम्नो महाबलः]

31 Before 31, T2 ins संजय — a) D1 तच्छ्रुत्वा तु (for एतच्छ्रुत्वा) S1 K0-3 Dn2 D2 4 महाराजो, K6 वचो राजा, D3 T1 G ततो राजन्, T2 महाराज (for ततो राजा) — b) D8 महाबल — c) D8 समितौ तस्य, T1 G स हि धर्मात्मा, T2 सहसा वाक्य, M1-3 5 च महातेजा, M4 सन्निधौ तस्य (for समितौ तस्यां) Cc cites समितौ (as in text) — d) K2 वासुदेवेन समितः (cf 33b)

32 Before 32, D1 T2 ins युधिष्ठिर — a) S1 निबोधेय — b) K2-4 B D (except Da1) T G2-4 यत्त्वां S1 D8 भारत, K0 पार्श्वत, K1 2 D1 पार्षत,

भवान्सेनापतिर्मह्यं वासुदेवेन संमतः ।
कार्त्तिकेयो यथा नित्यं देवानामभवत्पुरा ।
तथा त्वमपि पाण्डूनां सेनानीः पुरुषर्षभ ॥ ३३
स त्वं पुरुषशार्दूल विक्रम्य जहि कौरवान् ।
अहं च त्वानुयास्यामि भीमः कृष्णश्च मारिष ॥ ३४
माद्रीपुत्रौ च सहितौ द्रौपदेयाश्च दंशिताः ।
ये चान्ये पृथिवीपालाः प्रधानाः पुरुषर्षभ ॥ ३५
तत उद्धर्षयन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत ।
अहं द्रोणान्तकः पार्थ विहितः शंभुना पुरा ॥ ३६
रणे भीष्मं तथा द्रोणं कृपं शल्यं जयद्रथम् ।
सर्वानद्य रणे दृप्तान्प्रतियोत्स्यामि पार्थिव ॥ ३७
अथोत्क्रुष्टं महेष्वासैः पाण्डवैर्युद्धदुर्मदैः ।
समुद्यते पार्थिवेन्द्रे पार्षते शत्रुसूदने ॥ ३८
तमब्रवीत्ततः पार्थः पार्षतं पृतनापतिम् ।
व्यूहः क्रौञ्चारुणो नाम सर्वशत्रुनिबर्हणः ॥ ३९
यं बृहस्पतिरिन्द्राय तदा देवासुरेऽब्रवीत् ।

S दुर्धर (for मारिष) K6 यत्प्रवक्ष्यामि पार्थिव — c) K0 नाभिक्रुध्य, K1 नाभिक्रुद, Da1 M2 नातिक्रम्य K1 2 भवत्तश्च — d) Ś1 मम भाषितुं, K0-2 समभाषित, D1 प्रार्थित मम Ca c d cite भाषितम् (as in text)

33 a) D1 भव (for भवान्) S मे स्याद्, Ca c मह्य (as in text) — b) K5 D1 वासुदेवस्य, G3 °देवेषु- K0 2-4 B1 Da Dn D2 5 G1-3 M1 3 4 समित, B2 शसित, T2 धार्मिक — c) D1 तात, S पूर्व (for नित्य) — e) D6 तत्र (for तथा) K4 पार्थाना (for पाण्डूना) — f) K1 सेनाने, K2 3 Da1 Dn1 D2 3 8 G2 सेनानी K0-2 भरतर्षभ, B4 Dn2 D4 7 8 T G M3 (inf lin as in text) 4 5 भव पार्षत, D1 पुरुषोत्तम, M2 °षर्षभ

34 a) T1 G1 2 4 °शार्दूलान् — b) Ś1 K0-2 विक्रमी जहि, K3 D2 6 युधि वि(D2 चा)क्रम (for विक्रम्य जहि) B3 शात्र° (for कौर°) — c) B D (except D2 6) T G M4 ते (for त्वा) K3 D2 6 °योत्स्यामि (for °यास्यामि) — d) K3 D2 6 भीष्म (for भीम) D1 पार्षत (for मारिष) S भीम(G2 M1-3 5 °म)कृष्णौ च मारिष Cc cites कृष्ण (as in text)

35 b) K0-2 दसिता , D3 दर्शिता , T G महिता , M1 4 सहता, M2 3 5 सगता (for दंशिता) — c) T1 G अन्ये च (for ये चान्ये) — d) T2 प्रथिता (for प्रधाना) D1 पुरुषोत्तम — After 35, M3-5 ins

155* एतावदुक्त्वा नृपति सहदेवमभाषत ।
अभिषेकस्य सभारान्क्षिप्रमानय वै जवात् ।
प्रादुरासीत्ततो धौम्य सभारान्गृह्य भारत ।
सहदेवेन सहित पाण्डवाय न्यवेदयत् ।
ततस्त पुरुषव्याघ्र द्रुपदस्यात्मज युधि ।
भद्रपीठे सुख न्यस्य अभिषेचयदच्युत ।
अशोभताभिषिक्तो हि द्रुपदस्यात्मजो बली ।
यथा देवासुरे युद्धे कार्त्तिकेयो ह्यशोभत ।

36 a) K0-2 ततस्तूद्धर्ष°, K5 तव उद्धर्ष°, D1 ततस्तान्हर्ष° Cc cites उद्धर्षयन् (as in text) — b) D6 °द्युम्नोत्यभाषत — Before 36cd, D7 (sec m) ins धृष्टद्युम्न उवाच — cd) K5 प्राणातक°, Cc द्रोणान्तक (as in text) T1 G4 पार्था D1 द्रोणातकोह विहित शभुना पुरुषोत्तम

37 a) K3 D2 6 अह, S कर्ण, Cc रणे (as in text) D1 8 कृप (for तथा) — b) D8 S तथा (for कृप) D1 शल्य च सजयद्रथ — c) T1 G2 (sup lin) 4 एतानद्य, G1-3 सर्वानपि K3 D2 6 धृष्टान्, B3 4 Dn2 D4 7 (m as in text) 8 दृष्ट्वा (for दृप्तान्) K4 सर्वान्रणेभि*दृप्तानैव (sic), Da (Da1 damaged) Dn1 D5 दृष्ट्वा सर्वानद्य रणे — d) Ś1 °योक्ष्यामि K0 1 (before corr) पार्थिवान्, K4 B3 भारत, D1 7 पाडवान्

38 a) Ś1 K0-3 D2 6 महावीर्यैः (for महेष्वासैः) — For 38ab, S subst

156* तच्छ्रुत्वा जहृषु पार्था पार्थिवाश्च महारथा ।

— c) G1 M2 समुत्थिते, G2 °द्योते — d) T1 पार्षदे B3. 4 Da Dn D4 5 7 8 शत्रुतापने

39 a) Ś1 K0-3 5 D2 6 अब्रवीच्च, D1 अब्रवीत्स (for तमब्रवीत्) B1 3 4 Da Dn D3-5 7 8 S पुन, D1 तदा (for तत) — b) Ś1 पर्षत — c) K5 D3 T2 क्रौंचारणो, D1 T1 G M क्रौंचो रणे — d) B °निसूदन, Da Dn D1 4 5 7 8 °निपूदन

तं यथावत्प्रतिव्यूह्य परानीकविनाशनम् ।
अदृष्टपूर्वं राजानः पश्यन्तु कुरुभिः सह ॥ ४०
तथोक्तः स नृदेवेन विष्णुर्वज्रभृता इव ।
प्रभाते सर्वसैन्यानामग्रे चक्रे धनंजयम् ॥ ४१
आदित्यपथगः केतुस्तस्याद्भुतमनोरमः ।
शासनात्पुरुहूतस्य निर्मितो विश्वकर्मणा ॥ ४२
इन्द्रायुधसवर्णाभिः पताकाभिरलंकृतः ।
आकाशग इवाकाशे गन्धर्वनगरोपमः ।
नृत्यमान इवाभाति रथचर्यासु मारिष ॥ ४३
तेन रत्नवता पार्थः स च गाण्डीवधन्वना ।
बभूव परमोपेतः स्वयंभूरिव भानुना ॥ ४४
शिरोऽभूद्द्रुपदो राजा महत्या सेनया वृतः ।
कुन्तिभोजश्च चैद्यश्च चक्षुष्यास्तां जनेश्वर ॥ ४५
दाशार्णकाः प्रयागाश्च दाशेरकगणैः सह ।
अनूपगाः किराताश्च ग्रीवायां भरतर्षभ ॥ ४६
पटच्चरैश्च हुण्डैश्च राजन्पौरवकैस्तथा ।

C 6 2081
B 6 50 43
K 6 50 48

40 a) D1 यो, M4 यद् (for य) — b) Ś1 M2 देवासुरे — c) K2 तथा तत, D5 तथावत् (for यथा वत्) K L D1–3 6 T2 G1–3 M2–4 प्रतिव्यूह, Da1 प्रतिव्यूह्य, T1 G4 °व्यूह्य — d) T G परा(T2 तदा) नीकविमर्दन, M1 2 °कविदारण — f) M3 पश्यति

41 a) B Da1 Dn1 यथोक्त K4 B1 2 4 Da° Dn D4–8 Cc स ह देवेन, T G M3 (sup lin) 4 5 स (T2 तु) नृपस्तेन, M1–3 पार्षतस्तेन (for स नृदेवेन) Ś1 तथोक्ता स्मानृवीरेण (sic), K5 यथोक्त नृपदेवेन — b) M1 °भृता K3–5 D2 6 S यथा (for इव) K0–2 जिष्णुर्वज्रभृतेव ह, Da1 विष्णुर्यज्ञभृता वर (also °तामिव), Cc as in text — d) K3 चक्रुर्, G1 कृत्वा (for चक्रे)

42 a) K1 3 पथगा, T2 °पतग, Co पथग (as in text) Cd cites आदित्यपथ — b) B2 Da Dn1 D7 8 Cc तत्र (for तस्य) Dn2 D4 तत्राद्भुतमनोहर, T1 G2 4 तस्याद्भुतकरोत्तम, G1 3 °तमनौपम — d) K5 D3 निर्मिता (K5 °ता), M1 2 5 विहितो

43 a) Dn2 °वर्णाभ — b) K5 T2 M4 अलंकृत — c) G1–3 M चैव, Ca d इव (as in text) T1 G4 राजन्नाकाशमध्ये तु, T2 आकाशगश्चकाशेगौ — f) Da1 M2 मारिष, D1 (m as in text) भारत (for मारिष)

44 a) Da1 D6 रत्नवती, Cv रत्नवता (as in text) K3 Da1 पार्थं, Cv पार्थ (as in text) D3 तेन रत्न च पार्थार्थ (corrupt) — b) D1 तेन, T1 G4 स हि (for स च) K5 गाडीवधन्वन, D2 6 गाजीवधन्वना — c) K4 परम प्रीत, Ca c d v परमो° (as in text) — d) B Da Dn1 D3 5 सुमेरुरिव, T2 G3 स्वयभुरिव K0 D3 M2 (inf lin as in text) 5 वायुना (for भानुना)

45 a) K1–3 Da Dn D5 8 शिरोभू, T1 G2 4 त्रिशिखो, T3 व्यूहस्य, G1 3 त्रिशिखाद्, M1–3 5 शिखा तु, M3 (inf lin) 4 शिरस्तु (for शिरोऽभूद्) G1 राजन् — b) B1 2 D1 सह (for वृत) — c) K5 D6 T2 कुन्ती° K0–3 5 D2 6 T3 G1 3 M शैब्यश्च (for चैद्यश्च) — d) S1 चक्षूष्यास्ता, K0–3 चक्षुष्यास्ता (K0 °स्तान्), K4 चक्षुर्भ्यां तौ, B Da Dn D4 5 7 8 M3–5 चक्षु(B3 चचु)रास्ता, D1 चक्षुर्जातौ, T G M1 2 चक्षुरासीज् K0–3 D2 6 जनेश्वरौ, B Da Dn D1 4 5 7 8 नरेश्वर, T1 G4 जनेश्वर, G1 3 जनाधिप

46 a) Ś1 दशार्णशा, K0 दशार्णेश, K1 दाशार्णेचा, K2 दाशार्णश, B2 Da1 D1 M1 3 4 दशार्णका (D1 °क°), D2 6 दा(D6 द)शार्णाश्च, T G M2 5 द(T2 G3 M5 दा)शार्णगा Ś1 पुरोगाश्च, K0 1 D1 प्रयागश्च, K4 प्रयोगाश्च, Dn2 प्रभद्राश्च — b) K3 4 B2 D (except D3) दासेरकग(D3 र)णै सह, T G4 M क (M1 3–5 द)शेरुकगणै सह, G1 काशिकाशूरकै सह, G2 देशेरुक्महणै सह, G3 काशिकौरूशकै सह — c) K1 2 4 5 B Da Dn D3–5 7 8 अनूपका, D1 अभ्रासका, M1 3 (inf lin) आरूपगा, M3–4 आनूपगा — K1 om (hapl) 46d–48a — d) D1 भरतोत्तम

47 K1 om 47 (cf v l 46) — a) S1 D7 °चरेस्तु, Cv °चरैश्च (as in text) K4 Da Dn1 D5 T1 G2 4 M1 3 (inf lin) 4 हूणैश्च, B Dn2 D1 4 7 8 Cv पौण्ड्रै(D1 °ढ्रै)श्च, G1 3 M2 भ्रूणैश्च, M3 5 भोजैश्च (for हुण्डैश्च) T2 पटच्चरैर्भूषणैश्च — b) B1 2 4 D (except D1–3 6) राजा कौर°, T1 G4 M1 राजन्यैर° वकै(M1 °रै)स्, T2 M2–5 राजन्यैरपरैस् (M2 °र्), G2 3 राजन्रौरवकै K0 2 D1 G1 3 सह, M2 अपि (for तथा) — c) K0 विषादै, Da D5 निषाद S1 K0 2–5 D1 2 6 सहित(K0 5 °तै, D2 °ता)श्चैव, B1 2 °ताश्चापि, D3 तैश्चापि — d) D1 पृष्ठतश्च युधि

निषादैः सहितश्चापि पृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ ४७
पक्षौ तु भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ ४८
पिशाचा दरदाश्चैव पुण्ड्राः कुण्डीविषैः सह ।
मडका लडकाश्चैव तङ्गणाः परतङ्गणाः ॥ ४९
बाह्लिकास्तित्तिराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च भारत ।
एते जनपदा राजन्दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥ ५०
अग्निवेश्या जगत्तुण्डा पलदाशाश्च भारत ।
शबरास्तुम्बुपाश्चैव वत्साश्च सह नाकुलैः ।
नकुलः सहदेवश्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ॥ ५१
रथानामयुतं पक्षौ शिरश्च नियुतं तथा ।
पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणि च विंशतिः ।
ग्रीवायां नियुतं चापि सहस्राणि च सप्ततिः ॥ ५२
पक्षकोटिप्रपक्षेषु पक्षान्तेषु च वारणाः ।

---

48 K1 om 48^{a} (cf v l 46) — ^{a}) Ś1 K5 M1 च (for तु) — ^{b}) Ko पार्षत — ^{c}) = 6 48 29^{c} S द्रौपदेयाश्च कार्ष्णिश्च, Cv as in text — ^{d}) K1 सात्यकि च पराजित

49 ^{a}) K4 B2 Da Dn1 D5 पाश्चात्या, T1 पिशाच, T2 पिशगा (for पिशाचा) Ko 2 B3 4 D4 7 G3 M5 दारदाश्चैव, B1 2 Da Dn1 D5 दाक्षिणात्याश्च; D1 दरदा शैव्या — ^{b}) Ko 2 D6 पौंड्रा, K4 B1 Da2 D5 पुंड्रै, B2 Dn2 D4 पौंड्रै, B4 पुंड्रै, Da1 पुंटै, Dn1 पुंटै, D1 पौंढ्रा, D2 पुंट्रा, D3 मुंडा, D8 पौंड्र K2 कुत्तीविषै, K4 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 कुडीवृषै, D1 कुतिपयै, D3 कुडीविधै, D6 कौंडिविषै, T G4 M3 4 कुडि°, G3 कुडवृषै, M1 2 कुडविषै T2 (also as in text) तथा (for सह) K1 पांडकडीवषै सह (sic) — ^{c}) Ś1 मेरुका, K1 मडका, K3 D2 6 म(D6 मा)गधा, K4 B1 3 Da Dn1 D5 G3 मारुता, B2 4 Dn2 D4 7 8 यवना, T G1 2 4 निकुभो, M मरुतो (M3 5 °त्तो) (for मडका) Ś1 लरुकाश्चैव, K1 लदका°, K3 D2 6 वेणुका°, K4 B Da Dn D4 5 7 8 S धेनुका(T2 °गा, G1 2 °क)श्चैव (for लडका°) K5 मरकधेनुकश्चैव, D1 मरुडवेणुकाश्चैव, D3 मारुका मगवेणुश्च — D2 om (hapl) 49^{d}–50^{a} — ^{d}) = 6 10 63^{b} B3 टकणा परटकणा, S त(M4 क)कणा परतकणा

50 D2 om. 50^{a} (cf v l 49) — ^{a}) Ś1 वाल्मीकास्, Ko वाही°, K1 वाहे°, K2 3 Dn2 D3. 6–8 T2 G2 वाह्ली°, M1 वाहि° D3 तिमिरा°, G1 तित्तरा° D1 मरुता वेणुकाश्चैव — ^{b}) Ś1 Ko पाड्याश्चोड्राश्च, K1 पाद्यचोडाश्च, K2 3 D2 6 पाड्याश्चोढा (D2 °श्चौला) श्च, K5 पाड्यापौंड्राश्च, D1 3 7 चोढा (D3 चोद्रा°) पाड्याश्च M1 2 केरला° (for भारत) K4 पाड्याश्चैव जनेश्वर — Ko 1 om (hapl) 50^{c}–51^{b} — ^{c}) K3 G3 जानपदा — ^{d}) K2 दक्षिणा Ś1 K3 D1 2 6 पार्श्वम् (for पक्षम्) Ś1 आश्रित°, K3 D2 6 मागता°, D1 3 T2 आस्थिता

51 K3 5 D2 6 om (hapl) 51 Ko 1 om 51^{ab} (cf v l 50) — ^{a}) Ś1 अग्निर्वेश्या, K2 Dn2 D4 7 8 अग्नित्रैश्या B Da Dn1 D5 तुहुडाश्च, Dn2 D1 4 3 गजतुडा, D3 गजस्तुडा, S जगत्कुडा K4 °वेश्या ऽहुडा° — ^{b}) D3 मलदाभाश्च, T G1 3 4 M2 मलदा नाम (for पलदाशाश्च) K2 मलदा दासहारय°, K4 B1–3 Da D5 मालवा(B1 °लुका)श्च सकेरला°, B4 Dn2 D4 7 8 मलदा दाश(B4 °स)कारय°, Dn1 मालवाश्चापि केशव, D1 मालवा तुदकारिपा, G2 मलदाना महारथा, M1 3 4 मलयादा (M3 *inf lin* मलादाना, M4 महादाना) महारया°, M5 मलया दामभारया — ^{c}) Ko–2 शरवास्, B2 D1 सवरा°, B3 शवला° Ko तुडुसाश्चैव, K1 तुभिसा°, K2 तत्रुसा°, K4 उन्नसा°, B Da Dn1 D5 कुतला°, Dn2 D4 7 8 कुमसाश्चै(D8 °का चै)व, D1 M3 5 वर्व(M5 °र्वु)रा°, D6 भुसुसा°, T1 G हुहुरा°, T2 कर्वुरा°, M1 2 4 चहुला° (for तुम्बुपा°) — ^{d}) Ś1 ननृच, D3 साश्वश्च (for वत्साश्च) D2 सहनाकुला°, Dn2 सह मालवै T1 G4 M3 5 सदश्वाना कुलै° सह, T2 G2 3 M1 वत्साश्वाना कुलै° सह, G1 M2 4 वत्साश्वानाकुलै सह — ^{f}) Ś1 Ko T2 M2 वामपार्श्वं, Da Dn D1 4 5 T1 G वाम पक्ष, D7 8 वामपक्ष (for वाम पार्श्वं) Ś1 G3 समाश्रित°, Ko–2 D1 3 M1 2 उपाश्रिता, M4 समाश्रितौ

52 ^{a}) Ko पक्षै, K2 4 B Da2 Dn D4 5 7 8 पक्ष°, K3 5 Da1 D2 वक्ष°, D1 पक्षे, D6 वक्ष्य° — ^{b}) Ko–2 4 Dn1 D3 S शिरस्तु, D1 शिरसि B3 नियुत च शिरस्तथा, Cv as in text Co cites नियुत° — ^{c}) D1 पृष्ठे चार्बुद° — K5 om 52de — ^{d}) K4 चतुर्दश, D3 विशा पति (for च विंशतिः) — D4 om (hapl) 52^{ef} — ^{e}) T2 नासाया (for ग्रीवा°) D2 वापि — ^{f}) K1 स (for च) D1 विंशति

जग्मुः परिवृता राजंश्चलन्त इव पर्वताः ॥ ५३
जघनं पालयामास विराटः सह केकयैः ।
काशिराजश्च शैब्यश्च रथानामयुतैस्त्रिभिः ॥ ५४
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
सूर्योदयनमिच्छन्तः स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ५५
तेषामादित्यवर्णानि विमलानि महान्ति च ।
श्वेतच्छत्राण्यशोभन्त वारणेषु रथेषु च ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

४७

संजय उवाच ।
क्रौञ्चं ततो महाव्यूहमभेद्यं तनयस्तव ।
व्यूढं दृष्ट्वा महाघोरं पार्थेनामिततेजसा ॥ १
आचार्यमुपसंगम्य कृपं शल्यं च मारिष ।
सौमदत्तिं विकर्णं च अश्वत्थामानमेव च ॥ २
दुःशासनादीन्भ्रातॄंश्च स सर्वानेव भारत ।

C 6 2093
B 6 51 3
K 6 51 3

53 K5 om 53 — a) Ś1 K0 1 पक्षि(Ś1 पच)-कोटिषु पक्षेषु, K2 Da1 D· 6 पक्षे कट्यप्रदेशे तु (Da1 °शेषु), D1 3 T1 G1 पक्षे कोटि प्रपक्षेषु, G2 पक्षे कोट्यग्र°, M5 ₋ पक्षेषु च प्र° Cc cites कोटिषु पक्षेषु — d) Ś1 नदत, K0 2 जलात, T2 G1-3 चरत (for चलन्त)

54 a) Dn2 जघन्य, Cc v °न (as in text) — b) D5 स विराट (for विराटः) K3 4 Da1 Dn D2 4 c-8 कैकयै — c) K2 D1 6 चैद्यश्च, D3 शैक्यश्च

55 a) K3 Da1 D2 6 M5 एवमेवं, K4 ₋ °मेन, T1 G2 4 M1 4 °मेतन्, T2 °मेव — b) K1 2 पाडव, B Da Dn D4 5 7 8 °सत्तमा (Da1 D5 °म) D1 व्यूहमानाश्च पाडवा — c) K3 D6 °दय समीक्ष्य(K₋ °क्ष)त, B3 T2 °दय त इच्छत, Da1 Cc °दयमनिच्छत, T1 G2 4 सूर्यस्योदयमिच्छत, G1 3 ते सूर्योदयमिच्छत, M1-3 ₋ सूर्योदय तमिच्छत Cop उदीक्षन्त — d) B3 स्थिरा K0-2 S दमिता — After 55, D1 ins a passage given in App I (No 5)

56 b) Da1 विमानानि, Dn2 D4 निर्मलानि, M4 नीलानि च — c) G1 3 पताकाग्राणि (for श्वेतच्छत्राणि) K4 B1 2 4 Da Dn1 D5 7 [अ]दृश्यत, Dn2 D1 4 8 दृश्यते (for [अ]शोभन्त) — d) K0-2 ध्वजेषु (for रथेषु)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-3 D2 6 द्वितीययुद्धदिवस, K4 द्वितीयदिनयुद्ध, K5 T1 G2 4 द्वितीयदिवस, Da Dn1 D5 द्वितीयेऽह्नि, M1 द्वितीय, M4 द्वितीयाह्निक — *Adhy name* K4 Da Dn1 D5 व्यूहरचन (K4 Da1 °ना), G2 व्यूहकरण, M1 क्रौंचव्यूहकथन — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 8, Dn2 M₋ 48, D1 M3 4 47, D6 50, T G 45, M1 2 46 (as in text) — *Śloka no* Dn2 D5 59

47

1 a) Ś1 K8 D2 3 6 दृष्ट्वा ततो, K0 2 दृष्ट्वा महा, K1 दृष्ट्वा तथा, T2 त ते महा-, G1 3 नाम महा (for ततो महा) D8 क्रौंच व्यूहमभेद्य च, Cd क्रौंच दृष्ट्वा तथा व्यूहम् — b) D8 दृष्ट्वा तत्तनयस्तव — c) Ś1 व्यूढ सज, K0 2 D2 व्यूढ सख्ये, K1 3 4 D6 व्यूह सख्ये, K₋ B1 D1 4 7 T2 M1 व्यूह दृष्ट्वा, B8 D8 रक्ष्यमाण, D8 निर्मित च (for व्यूढ दृष्ट्वा) Ś1 K0-2 महापार, G1 2 महावेग (for °घोर) — d) K8 D2 6 पार्थिवेनामितौजसा, K5 पार्थिवेनामिततेजसा (hypermetric), B1-3 पार्थेनादित्यतेजसा, B4 Da Dn D4 5 7 8 पाडवेनामितौजसा, T2 पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा

2 b) K0 1 पार्थिव, K2 D8 पार्थिव°, K8 D2 6 पार्थिव, Da1 मारिष (for मारिष) Ś1 कृपं सेश्वरपार्थिव — c) Ś1 K5 D8 T2 G2 सोमदत्तिं, K1 सौमदति, Da1 सोमदत्त K1 विकर्णश्च — d) Ś1 K5 Dn2 मश्व°, K0-2 B Da2 D8-6 7 8 सोश्व° (for अश्व°)

3 a) G3 °नादींश्च भ्रातर (hypermetric) — b) B D (except D1-3 6) T1 G सर्वानेव च भारत — c)

अन्यांश्च सुबहून्शूरान्युद्धाय समुपागतान् ॥ ३
प्राहेदं वचनं काले हर्षयंस्तनयस्तव ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे शस्त्रास्त्रवेदिनः ॥ ४
एकैकशः समर्था हि यूयं सर्वे महारथाः ।
पाण्डुपुत्रान्रणे हन्तुं ससैन्यान्किमु संहताः ॥ ५
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं पार्थिवसत्तमाः ॥ ६
संस्थानाः शूरसेनाश्च वेणिकाः कुकुरास्तथा ।
आरेवकास्त्रिगर्ताश्च मद्रका यवनास्तथा ॥ ७
शत्रुंजयेन सहितास्तथा दुःशासनेन च ।
विकर्णेन च वीरेण तथा नन्दोपनन्दकैः ॥ ८
चित्रसेनेन सहिताः सहिताः पाणिभद्रकैः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु सह सैन्यपुरस्कृताः ॥ ९
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तव पुत्रश्च मारिष ।
अव्यूहन्त महाव्यूहं पाण्डूनां प्रतिबाधने ॥ १०
भीष्मः सैन्येन महता समन्तात्परिवारितः ।

K1 3 अन्याश्च सु , B1 अन्याश्चापि S1 राजन, K5 D6 घोरान्, T1 G1 3 4 योधान् (for शूरान्) — d) K- 5 D1 2 6 T G2 4 समुपस्थितान् (for समुपागतान्)

4 b) K1 वर्पय, K3 D3 हर्पयन् K3 D2 तन यास्, D6 3 G1 तनय, G1 तनयान्, Co तनयस् (as in text) D1 हर्पयस्तव वाहिनीं — c) = 6 23 9c Dn2 D4 7 8 नानाप्रहरणा सर्वे — d) S1 सर्वेशास्त्रास्त्रवे दिन , K0 सर्वशास्त्रार्थ°, K1 2 सर्वे शास्त्रार्थ°, K4 r B1 2 M1 2 सर्वेशास्त्रार्थकोविदा (K. °दर्शिना), B3 4 Da Dn D1 4 5 7 8 सर्वे (B3 नाना) शास्त्रार्थकोविदा , D5 T2 सर्वे युद्ध(T2 शस्त्र)विशारदा (= 6 23 9d), T1 G1 2 4 सर्वे शस्त्रास्त्रकोविदा , G3 M1 सर्वे शस्त्रार्थ कोविदा , M3 5 सर्वेशस्त्रास्त्रकोविदा

5 a) T2 G1 3 M1 3 5 एकैक हि (for °कश) K5 स पार्था हि Cc cites समर्था (as in text) — b) K5 स्वय (for यूय) — d) K4 5 Da Dn D3-5 7 8 ससैन्या K3 D2 6 T1 G M3 5 संगता , Co संहता (as in text)

6 = (v ar) 6 23 10 — b) K3 D2 बल पार्थिव रक्षित, K5 D3 (marg sec m as in text) G1 3 बल पार्थाभि° — Dn1 D8 om 6cd — c) K5 अप र्याप्तमिद तेषा, D1 4 पर्याप्तमिदमे° — d) K1 B Dn2 Dn D4-7 T1 G1 बल भीष्माभिरक्षित (= 6 23 10b), K5 बल पार्थिवसत्तम

7 a) S1 सेनास्था , T2 समर्था , M2 सस्थाना B2 D1 6 सूर° — b) S1 K0 वेणिणका , K1 वेनिका , K4 B Da Dn D4 5 7 8 विकर्णा , K5 वत्रिका°, D1 वाह्लीका°, D3 वार्ष्णिका , T1 G4 सर्वेरा , T2 G1 M लब्धका°, G2 कर्वका°, G3 लुब्धका (for वेणिका°) D1 M4 कुक्कुरा°, D6 कुसरा° — D8 om (hapl) 7cd — c) K0-2 आ(K1 अ)वेरकास्, K3 D2 6 आराविकास्, K4 B1 - 4 Da- Dn D4 - 7 रेवकाश्च, K6 आरोधिकास्, B1 D3 T G- 4 M- आरोचकास्, Da1 केरलाश्च, D1 आत्रेयकास्, G1 2 M1-4 अरोचकास् K1 त्रिगता°, D2 त्रिवर्गा°, G2 त्रिकर्णा — In K4, 7d–8d is lost on a damaged fol — d) S1 मभ्रका, T2 G1-3 M भद्रका G- योवना

8 K1 damaged — a) K1 शात्रजयेन, K3 D2 6 शत्रुञ्जयेरन्, D1 कुन्तलेयेन; M1 (sup lin as in text) 3 5 श्रुतजयेन T1 तथा शत्रुजयेनैव — D3 om (hapl) 8b–9a — b) T2 हिता (for तथा) B2 D2 ह, Dn2 D4 हि (for च) — c) B- 4 Dn1 (after corr) n2 D4 7 सुवीरेण, D4 Dn1 (before corr) n2 सु वर्णेन, D1 च शूरेण, S (except T2) तु वीरेण — d) K- D2 - 6 चित्र (for तथा) M2 °नदक°, Cc °नंदकौ

9 D1 M1 om (hapl) 9ab D3 om 9a (cf v 1 8) — b) K3 D1 2 r तथा चै (for सहिता) K1 पानिभद्रकै°, K2 प्राणिभ°, K- . D 6 पारिभद्रका , B Da Dn D3 7 8 मणिभद्रकै°, D1 8 T2 M4 4 पारि°, T1 G M2 5 परिचारकै (for पाणिभद्रकै°) — c) = 6 23 11c K2 भीष्मसेनाभि° — d) D1 3 T1 G1 2 M1-4 सर्वे (for सह) K0 2 सहसैन्या पु(K2 °न्याभि)र स्कृता , K- . D2 6 सह सैन्यै पुरस्कृतै , B Da Dn D4 5 7 8 सह सैन्यपुरःसरा , G4 सर्वसैन्यसमन्विता°

10 a) K0 1 तथा (for ततो) K5 B Dn- D3 4 7 8 M1 transp द्रोणश्च and भीष्मश्च — b) K0 1 4 B Da Dn D4 7 8 G1 पुत्राश्च Da1 Dn1 मारिष° T2 द्रोणपुत्रश्च मारिष — c) K3 D2 6 तथा (for महा) — d) K2 पाडवाना (hypermetric), K4 G3 M1 3-5 पाडवान्, B Da Dn D4 - 7 8 पार्थाना (for पाण्डूना) . K5 प्रतिबाधच, Dn2 प्रतिवधने, D3 बाधन, G1 °बाधते D1 पाण्डून्प्रति निवारणं, T G- 4

ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥ ११
तमन्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
कुन्तलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशां पते ॥ १२
विदर्भैर्मेकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ।
सहिताः सर्वसैन्येन भीष्ममाहवशोभिनम् ॥ १३
गान्धाराः सिन्धुसौवीराः शिबयोऽथ वसातयः ।
शकुनिश्च स्वसैन्येन भारद्वाजमपालयत् ॥ १४
ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ।
अश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा शर्मिलकोसलैः ॥ १५
दरदैश्चूचुपैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ।
अभ्यरक्षत संहृष्टः सौबलेयस्य वाहिनीम् ॥ १६
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ वामं पार्श्वमपालयन् ॥ १७
सौमदत्तिः सुशर्मा च काम्बोजश्च सुदक्षिणः ।
शतायुश्च श्रुतायुश्च दक्षिणं पार्श्वमास्थिताः ॥ १८
अश्वत्थामा कृपश्चैव कृतवर्मा च सात्वतः ।

C 6 2109
B 6 51 19
K 6 51 19

M2 पाडवान्प्रतियो(T2 °धो)धने

11 a) K1 Da1 भीष्म-, T2 भीम — K1 om 11b — c) D3 प्रहर्षन्, G2 प्रकार्षीन् K1 2 महती D1 ययौ प्रहर्षयन्राजन् — d) K8 पुर° (for सुर°)

12 a) K5 B3 G2 M4 तमन्वियान्, D8 तमन्वयन्, T2 तमादाय — b) Ko भारध्वाज , K1 2 भारद्वाज , D5 M1 भरद्वाज°

13 ab) Ś1 दवलैश्, Ko 2 मेलकैश्, K1 5 मलकैश्, Da1 मकलैश्, D8 रेकलैश्, S (except T2) मेखलैश् (for मेकलैश्) K3 4 D2 6 तथा (for अपि) K5 कर्णप्रावरकैस्तथा D1 वैदर्भमेखलेयैश्च दुर्दुरैश्च सकैरपि — c) Ś1 सहता , K1 सहिता , B1 सहितै° , D1 2 G1 सहित Ś1 Ko-2 सर्वसैन्येषु — d) D1 भीष्ममेवा भिपालयन्

14 a) S1 Ko 2 D1 गाधार-, K1 गधार — b) = 6 18 12d Ś1 Ko-2 Da1 Dn D1 4 7 M4 शिवयो, D3 शवयो B Dn2 D6 7 वशातय°, G8 वसा° M1-3 5 सौबलश्च जयद्रथ° — c) K1 शक्तिनिश्च सुसैन्येन, K5 Dn2 D4 7 M3 (inf lin) 4 शकुनिश्च ससै°, M1-3 5 शकुनि° सह सै° — d) Ko भारध्वाजम्, Da1 M1 भरद्वाजम् K2 M5 अपालयन

15 K2 om (hapl.) 15-17 — a) D1 तस्थौ (for ततो) — b) D8 स ह (for सर्व-) — c) K1 अप्वातकैर्, K5 अथातकैर्, D1 असाकैश्च , D3 अस्वात कैस्, D6 अश्वातकैर्; D8 अश्वत्थाम्ना, S (except T2) अश्मतकैर् (for अश्वातकैर्) D8 त्रिगर्तैश्च , T1 G1 3 4 निषण्णैश्च , G2 निषादैश्च , M निकीर्णैश्च (for विकर्णैश्च) — Da1 om 15d — d) Ko 1 चर्मिल° ; K3 5 D2 6 चर्मि(K5 चर्मा)लकोशलै° , K4 B चांवष्ठकोश(K4 °स)- लै° , Da2 D5 7 8 चामलकोश° , Dn D4 चामनकोस (Dn1 °श)लै , D1 द्रविडकोश° , D3 चाविककोश° , S काश्मीरकोस° , text as in Ś1 only

16 K2 om 16 (cf v l 15) — a) Ko चर्मै पैश्चैव, K1 चमपै°, K3 D2 चुचुपै°, K4 B Da Dn1 D5 च शकै°, K5 वपुपै°, Dn2 D4 7 8 च वृकै°, D1 च खसैश्चापि; D3 चांधकैश्चैव, D6 चांचुपै°, G2 चुचुपै°; M3-5 चूचुकै — b) Ko तथा क्षुद्रकसालवै , K5 तथा क्षुद्रकमालकै — c) K3 5 D2 6 M1 अभ्यरक्षंत, K4 °धावत, B Da Dn D4 5 7 8 °द्रव(Dn2 °च)त K3 5 Dn2 D2 4 6 सहृष्टा — d) K3 D2 6 सौबलस्य च, K4 B Da Dn D4 5 7 8 पाडवेयस्य, D1 सौबलेयश्च

17 K2 om 17 (cf v l 15) — a) D1 शल- श्चैव, D4 शर शल्यो, T2 शूलशल्यो (for शल शल्यो) — b) D1 वीर्यवान् (for मारिष) — d) Ś1 K5 Da2 D3 5 7 8 वामपार्श्वम्, S (except M2) वाम पक्षम् K3 D6 M2 अपालयत्

18 a) Ś1 D6 सोमदत्ति , Ko-2 D1 S सोमदत्त K2 सुसर्मा, K3 D2 (sup lin as in text) सुकर्मा — b) Ś1 कामोजश्च, K1 काम्बू° — c) T2 जरा° (for श्रुता°) K3 D2 3 शतायुश्चाश्रुतायुश्च , K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 G1-3 M1 2 5 श्रुतायुश्चाच्यु(D4 यु)तायुश्च , Da1 श्रुतायुताश्चायुताश्च , T1 G4 श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च , M3. 4 श्रुतायुश्चाश्रुतर्वा च — d) Ś1 Dn D1 3-5 S पक्षम् (for पार्श्वम्) Ko-2 3 B D1 4 S आश्रिता

19 a) K4 B Da Dn D4 5 7 8 चापि (for चैव) D1 सोमशर्मा सुशर्मा च — b) Ko-2 D3 शाश्वत° , K1 सौवल — B1 3 4 Da Dn D5 7 8 om 19cd

महत्या सेनया सार्धं सेनापृष्ठे व्यवस्थिताः ॥ १९
पृष्ठगोपास्तु तस्यासन्नानादेश्या जनेश्वराः ।
केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ २०
ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ।
दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ताः सिंहनादांश्च नादयन् ॥ २१
तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥ २२
ततः शङ्खाश्च भेर्यश्च पेश्यश्च विविधाः परैः ।
आनकाश्चाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ २३
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
प्रदध्मतुः शङ्खवरौ हेमरत्नपरिष्कृतौ ॥ २४
पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ २५
अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ २६
काशिराजश्च शैब्यश्च शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महायशाः ॥ २७
पाञ्चाल्यश्च महेष्वासो द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।

K4 B2 read 19[cd] after 20 — [d]) D1 सैन्यपृष्ठे Ś1 K6 D6 व्यवस्थित°

20 [a]) B1 2 4 Dn1 D1 4 6 8 °गोपाश्च; B8 °गोप्ता च — [b]) K1 5 D3 नानादेशा, K4 B D8 G8 °देश K5 जनाधिपा ; M नरेश्वरा (M4 नराधिपा) Da Dn D1 4 5 नानाजनपदेश्वरा — [c]) Ko 2 वसुदानाश्च, K1 वसुधानाश्च — [d]) K6 काश्यपस्य च (s10) Ś1 दाभिक°; Ko चाविभु, K1 D1 8 चाभिसु°, K2 B4 चाविभू°, K4 *भिभू°, B8 मारिष, Da1 Dn2 D4 7 8 Cap Cc वा विभु°, Da2 D5 वाभिभू°, Dn1 वाविभू°, G2 साहिभू°, Cop आविभु Ca cites अभिभू° K8 D2 6 ये चान्ये पृथिवीक्षिता — After 20, K4 B2 read 19[cd]

21 [a]) K2 ततस्तु (for ततस्ते) T3 G1 8 ते नु नरा°, G3 4 तेषु नरा (for ते तावका) K6 तत स्वरा युता° सर्वे — [b]) S युक्ताश्च (for युद्धाय) — [c]) M2 महेष्वासा (for मुदा युक्ता°) — [d]) Ś1 Da1 D4 सिंह-नादा Ko-2 अनादयन्, K8 D2 6 च नेदिरे, K4 5 B8 Da Dn D1 4 5 7 8 M4 तथानदन्, B1 2 4 D3 तथोन्नदन्, M1-3 5 च नानदन्

22 [a]) K5 transp श्रुत्वा and तु Ko-3 श्रुत्वा प्र, K8 D2 6 श्रुत्वा सु, T1 G3 4 श्रुत्वाशु (for श्रुत्वा तु) — [b]) = 6 23 12[b] B1 D1 8 वृद्ध° कुरुपितामह° — 22[cd] = 6 23 12[cd] — [d]) Ko शखान्दध्मु° प्रता°

23 = (var) 6 23 13 — [b]) Ś1 चापाश्च, Ko 1 पेटाश्च, K2 पेथश्च, K5 पणवा, Da D5 पेव्यश्च, D1 घोषाश्च (for पेश्यश्च) Ko-2 परे K8 D8 G2 पणवानकगोमुखा (=6 23 13[b]), D3 6 पणवा गोमुखा स्तथा, T G1 3 4 M पणवाश्च विशां पते — [c]) Ko-2 आनका (Ko °का) चाभिहन्यत, K3 D2 6 महसैवाभ्य° (= 6 23 13[c]), T G4 M आनकाश्चाभ्यवाद्यत (M4 °द्यत°), G1 आनदकाश्चावाद्यत, G2 आनर्तकाश्च वाद्यत, G8 आनकाश्चापि वाद्यते — [d]) = 6 23 13[d] K8 5 Da1 D2 8 6 तुमलो M8 5 महान् (for ऽभवत्)

24 24[ab] = 6 23 14[ab] — [a]) M1-3 श्वेतहयैर् Da2 D2 5 G1 युक्तैर् — D1 om (hapl.) 24[cd] — [c]) B1 2 दध्मतुस्तौ (for प्रदध्मतु°) G3 शखवरौ B3 दध्मतु° शखप्रवरौ, D8 अदध्मतु° शखप्रवरौ (hyper-metric) — [d]) K5 D2 8 6 हेमरत्नपरिस्कृतौ, B Da Dn D4 5 7 8 हेमरत्नविभूषितौ, T2 हेमद्युम्नपरिष्कृते

25 = 6 23 15 — [c]) D2 8 पौंड्र Ko दध्मुर् D1 S तथैव बलवान्राजन् (D1 °वान्गर्जन्, T G3-4 °वद्राजन्)

26 = 6 23 16 — K2 om (hapl) 26[ab] — For 26, D1 S subst

157* युधिष्ठिरश्च धर्मात्मा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
अभिमन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
[(L 2) = (var) 6 23 6[cd]]

27 [a]) K1 काश°, G2 काशी° D5 M4 चैद्यश्च M1-3 5 विक्रांत (for शैब्यश्च) D1 काशिराज° शिखंडी च, T1 G4 शैब्यश्च काशिराजश्च — [b]) = 6 23 17[b] D1 धृष्टद्युम्नो (for शिखण्डी च) K1 8 Da1 °रथा° — Dn1 D8 om (? hapl) 27[cd] — [c]) = 6 23 17[c] D1 विराटश्च महेष्वास° — [d]) K1 सात्विकि च, G3 सात्विकिश्च K1 पराजित°, K2 8 5 B Da Dn2 D1 4 5 7 T G2 4 महारथ° (for °यशा)

सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ २८
स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः समुदीरितः ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयत् ॥ २९
एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपाण्डवाः ।
पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

४८

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ।
कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ १
संजय उवाच ।
समं व्यूढेष्वनीकेषु संनद्धा रुचिरध्वजाः ।
अपारमिव संदृश्य सागरप्रतिमं बलम् ॥ २
तेषां मध्ये स्थितो राजा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमिति दंशिताः ॥ ३
ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ॥ ४

C 6 2124
B 6 52 4
P 6 52 4

28 ^{a}) Ś1 K4 B1 2 Da D. S (except M1. 4) पांचाल्याश्च, D1 पाचालश्च Ś1 K4 5 Da D5 7 S (except M1 4 5) महेष्वासा —^{b}) B1 2 4 Da Dn D1 4 5 7 3 द्रौपदेयाश्च पच ये (D1 °श्च मारिष), B3 सौभद्रो द्रौपदीसुता, G3 द्रौपद्या पाडवात्मजा —^{d}) K2 च निंदिरे, B3 विनेदिरे, D6 च मेजिरे

29 ^{a}) K1 . D1 8 सु (for स) T2 स घोपस्तु, G1 3 4 तत शब्दो (for स घोप सु) G2 ततस्तत्र महाञ्छब्दो — D1 om 29^{c}–30^{d} — 29^{cd} = (var) 6 23, 19^{cd} —^{c}) K5 D6 नभस्तल च पृथिवी —^{d}) K3 5 Da1 D2 8 6 तुमलो Ś1 K0 6 Da1 D6 T2 G1 2 व्यनुनादयन्, B Da2 Dn2 D4 6 [ऽ]भ्यनुनादयत्, Dn1 M1–3 5 [ऽ]भ्यनुनादयन्, D7 [ऽ]भ्यन्वनादयत्, T1 G4 भ्यन्वनादयत्, M4 [ऽ]प्यनुनादयन्

30 D1 om 30 (cf. v l 29) —^{a}) G1 एवमेव —^{b}) T1 G2–4 प्रवृद्धा (for प्रहृष्टा) B3 सप्रहृष्टाश्च पाडवा —^{c}) M4 मुहुर् (for पुनर्) G1 8 संनद्धास् (for संजग्मुस्) —^{d}) Ś1 K8 तापयान्, K6 त्रापयत, Da Dn1 D5 त्रासयाना, Dn2 तपयाना, T G2 4 स्थापयत, G1 8 M तापयत (for तापयाना)

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0–3 D2 6 mention only द्वितीय युद्धदिवस, K4, likewise, द्वितीयदिनयुद्ध, K6 T2 G2 द्वितीयदिवस, M1 द्वितीयेहनि, M2 द्वितीयेह्नि, M4 द्वितीयाह्निक — *Adhy name* K4 Da Dn1 D6 व्यूह रचना, T2 G2 धार्तराष्ट्रव्यूहकरण — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 M6 49, D1 M3 4 48, D5 51, T G 46, M1 2 47 (as in text) — *Śloka no* Dn D5 29

48

1 1^{ab}) = 6 42 1^{ab} —^{a}) K2 Da1 D8 °व्यूहेष्व°, Cd व्यूढेष्व° (as in text) —^{b}) K2 मामकेपितरेपु (sic), D6 °केष्वपरेषु, T1 G4 पाडवेष्वितरेषु —^{c}) T2 कथ प्रहार सनद्धा, G1 3 कथ परमसरब्ध —^{d}) D8 सप्राहार, T2 नृपश्रेष्ठ, M2 सगर स ; Cc d सप्रहारं (as in text) G1 3 प्रचक्रमे

2 ^{a}) K0 1 4 B3 एव, D1 S तथा, Co समं (as in text) K1 2 व्यूढेषु नीकेषु, Da1 D6 8 व्यूहेष्व° —^{b}) Ś1 सयद्धा रुचिर°, K4 B1–3 T1 G1 3 4 M सनद्धरुचिर°, K6 सनद्धा सुचिर द्विजा, B4 °द्धरुचिरप्रभा, D1 सरब्धा रुचिरध्वजा, D3 संनद्ध रुचिरध्वज, G2 सनद्धा रुचिरा ध्वजा Some printed ed सनद्ध रुचिरध्वज Cc cites सन्नद्ध — After 2^{ab}, S ins

158* तावका पाण्डवै साधं यथायुध्यन्त तच्छृणु ।

—^{c}) K0 सदृश्य, K1 सदृश ; K2 Da1 D1 2 दृश्यंत ; K3 दृश्यंते, B1 सदिश्य ; Dn2 दृश्यतं Ś1 अपरमिव तदृष्य ; K6 अपरे सप्रहृष्यंत

ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् ।
तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ ५
मुक्तास्तु रथिभिर्बाणा रुक्मपुङ्खाः सुतेजनाः ।
संनिपेतुरकुण्ठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥ ६
तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशितः ।
अभिपत्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥ ७
सौभद्रे भीमसेने च शैनेये च महारथे ।
केकये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥ ८
एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाभितः ।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः ॥ ९
प्राकम्पत महाव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ १०
सादितध्वजनागाश्च हतप्रवरवाजिनः ।
विप्रयातरथानीकाः समपद्यन्त पाण्डवाः ॥ ११
अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।
वार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः ॥ १२

---

3 a) K1 2 मध्य- D8 स्थिरो K B D (except D1 8) T2 राजन् (for राजा) —d) K5 युद्धस्व K0–2 G1 3 M1 3 5 दसिता, D1 T G2 4 M2 4 दसि (D1 °शि)तान् — After 3, B4 *repeats* 2^{cd}, while D8 *repeats* 6 47 10

4 = (var) 6 43 7 —a) D8 शूरम् Ś1 K0–3 आदाय, K5 G3 आधाय (for आस्थाय) —c) K1 अभिवर्तत, D1 अभ्यवर्षत —d) K5 एवोछ्रितो द्विजा, D2 एवोत्सृतध्वजा

5 a) K3 D6 सुतुमुलम् (for समभवत्) —b) K1 5 Da1 D2 8 तुमल, K3 D6 अभवल् K0 2 S रोम° (for लोम°) —d) Ś1 व्यतिषक्तरथध्वज, D1 व्यक्तमश्वरथद्विप; D4 8 M1 व्यतिषिक्तरथ°, T1 G4 M3–5 व्यतिरिक्तरथ°, G3 व्यतिपक्तमथ द्विप Cc cites व्यतिपक्ता, Cd °षिक्त

6 = (var) 143* —a) D8 प्रमुक्ता (for मुक्तास्तु) K3 D2 6 राजभिर् B3 मुक्ता दुरात्मभिर्बाणा —b) Ś1 K3 5 D2 3 6 8 M1 सुतेजस°, B Dn2 D4 7 सुतेजिता° D1 सन्मुखाश्च सुतेजसा° —c) S असीवोग्रा (for अकुण्ठाग्रा) —d) K3 D2 6 मातगेषु (for नागेषु च) D5 महाहये (for हयेषु च)

7 b) K5 धनुरादाय K0–2 T2 G M1 3–5 दसित, K3–5 B दशिता°, T1 M2 दंसिता° — After 7^{ab}, S, omitting 7^{cd}, reads 9^{cd} —c) Dn2 D4 7 8 अभिपद्य K3 महाबाहु Cv अभिमन्युर्महा°

8 b) Ś1 K3 5 D2 3 6 सात्यकौ; K0 सातिकौ, K1 सत्यकौ, K2 सात्यके, K4 B Da Dn D4 5 7 8 अर्जुने, D1 सात्वते (for शैनेये) —c) K1 3–5 B Da Dn D2 4 5 8 कैकेये च; D1 G2 कैकेयेषु, D3 6 7 कैकये च, T1 G4 कैकयेषु, T2 G1 3 M1 3–5 केकयेषु T G विराटेषु (for विराटे च)

9 a) K2 B2 D4 (before corr) 7 नववीरेषु, S नरसिंहेषु —b) K0 चाविभु°, K2 चाविभु°, K3 D6 चाभिभो, K4 च प्रभो, K5 चादिभि°, B1 3 4 वारिभू, B3 वाविभू, Da1 वाभिभु°, Da2 Dn1 D5 वाभिभू°, Dn2 D4 7 8 वा विभु, D1 2 (before corr) चाभिभौ, D2 (marg *sec m*) चादिभू; D8 चाभिभु° (for चाभित) Cd cites अभिभू° K1 चेदिमत्सेभिभारिषु, S चेदिम(T1 G4 °मा)त्स्यक(G2 M5 °कु)रूशिषु, text as in Ś1 only — S reads 9^{cd} after 7^{ab} —d) D1 क्रुद्ध° (for वृद्ध°) K3. 5 D2 6 S कुरुवृद्ध° पितामह (= 6 23 12^{b})

10 a) Ś1 नाकपत, K0 1 प्रकपत, K2 प्रकपेत, K3 D6 प्राक्रम्यत, D3 अभिद्यत, T1 G4 M1 3 4 अभिनत्त, T2 अभिसक्त, G1 3 M2 5 अभिनक्त, G2 अभिनर्त (for प्राकम्पत) Ś1 K Da1 Dn1 D1–3. 6 ततो व्यूहस्, D8 S महाव्यूहं —b) D8 अस्मिन् D1 S °वरक्षये (for °समागमे) —c) G1 3 °षां चैव (for °षामेव)

11 a) K1 सादित्य, K2 सादितो, K3 D3 निसादि, K4 शातित, D8 सादिनो, Cd सादिता (for सादित) D8 M तु (for च) K5 सादिनध्वजगोघ्नश्च; B Da Dn D4 5 7 8 सादिनो ध्वजिनश्चैव, D1 सादिनो हतनागाश्च, T2 सादिनो ध्वजनादाश्च —b) B D (except D2 3 6) हता° (for हत-) —c) K3 विप्रयातरथानीकान्, K5 D1 विप्रद्रुतरथानीका, B2 विप्रयातारथा°, D4 विप्रयाति रथा°, D8 विप्रजातरथा°, S विप्र (M4 प्रवि)कीर्णरथा° Ca d cite विप्रयातं

12 a) Da2 D1 5 S ततोर्जुनो (for अर्जुनस्तु) T1

एष भीष्मः सुसंक्रुद्धो वार्ष्णेय मम वाहिनीम् ।
नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहिते रतः ॥ १३
एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ।
धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः ॥ १४
पाञ्चालान्निहनिष्यन्ति रक्षिता दृढधन्वना ।
सोऽहं भीष्मं गमिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन ॥ १५
तमब्रवीद्वासुदेवो यत्तो भव धनंजय ।
एष त्वा प्रापये वीर पितामहरथं प्रति ॥ १६
एवमुक्त्वा ततः शौरी रथं तं लोकविश्रुतम् ।
प्रापयामास भीष्माय रथं प्रति जनेश्वर ॥ १७
चञ्चद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ।
समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना ।
महता मेघनादेन रथेनादित्यवर्चसा ॥ १८
विनिघ्नन्कौरवानीकं शूरसेनांश्च पाण्डवः ।
आयाच्छरान्नुदञ्शीघ्रं सुहृच्छोकविनाशनः ॥ १९
तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
त्रासयानं रणे शूरान्पातयन्तं च सायकैः ॥ २०
सैन्धवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः ।

C 6 2141
B 6 52 21
K 6 52 21

G महातेजा (for नरव्याघ्रो) — b) D5 नराधिप (for महारथम्) — c) T1 G4 कृष्ण (for क्रुद्धो) — K0 1 om (hapl) 12^{d}–13^{a} — d) K2 पाहि, K5 Da1 यो हि (for याहि) K2 Da1 पितामह

13 K0 1 om. 13^{a} (cf v l 12) — a) K3 इति (for एष) K3 D2 6 म्वय क्रुद्धो, G1 3 M सुसंरब्धो — b) Ś1 K1 मम (for मम) — c) K0–2 5 वि (K0 ष्य)नाशयति, D1 8 क्षपयिष्यति (for नाश°) K8 D6 सुव्यक्तो, D1 S मम्रासे, Ca सुव्यक्त (as in text) — d) K0 हित, K2 °हते (for °हिते)

14 K6 G3 om (hapl) 14^{c}–15^{d} — c) K8 धार्तराष्ट्रश्च सहितो

15 K6 G3 om 15 (cf v l 14) In K4, this st is lost on a damaged fol — a) Ś1 B2–4 D4 T1 G4 M6 पंचालान्, K1 पचाला, K2 पाचाला, T2 पाचाल्यान् M3–5 विध्वंसिष्यति (for निहनि°) — b) K0–3 B D (except D8) T2 G1 2 M8 °धन्विना, Ca °धन्वना (as in text) — c) B Da Dn D4 6 7 8 वधिष्यामि, D1 S (G3 om) हनिष्यामि

16 b) K3 D2 6 भव यत्तो (by transp) — K2 om (hapl) 16^{cd} — c) K3–5 B D त्वा (for त्वा) K4 B1 3 4 प्रापयिष्यामि (for प्रापये वीर)

17 a) K3 D6 शौरि, D2 3 सौरी, S कृष्णो — c) K4 प्रेर°, D1 S प्रेप° (for प्राप°) K2 8 B Dn2 D1–4 6–8 S भीष्मस्य — d) Da1 D8 जनेश्वर

18 a) K3 D2 6 पञ्चवर्णपता°, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 T1 G2–4 M1–3 6 चलद्बहुपता°, K6 एव बहुपता°, D3 चञ्चुबहुपता°, T2 G1 पश्चाद्बहुपता° Cd cites चञ्चद्° (as in text) — b) K0 बलाङ्गाधर्ववाजिना, K1 बलाङ्गगववाजिना (corrupt), K2 Da2 Dn D4 Cc बलाका(K2 °ङ्गा)वल्गुवाजिना, K3 D2 6 रथेनाप्रतिमेन च, D3 बलाकावल्गुपापिना, M2 बलाकार्णववाजिना — c) K0–2 D6 समुच्छ्रित महाभीम, Da1 °स्थितमहाभीम, D3 G3 च्छ्रितमहाभीम — d) K5 T2 °नदन्वानर°, M1 (inf lin as in text) 2 3 5 °वरवानर° — After 18^{cd}, D1 ins

150* लाङ्गूलास्फोटशब्देन स्वनयानो नभस्तलम् ।
पिङ्गाक्षैर्दंष्टिपातैश्च भीषयन्नरिसैनिकान् ।

— D8 om 18^{e}–19^{d} In G1, 18^{ef} is lost on a damaged fol — f) Ś1 K (K4 damaged) D2 3 रथेनामिततेजसा

19 D8 om 19 (cf v l 18) — b) K1 2 शूरसेनां च, K3 D3 सूरसेनाश्च, T1 G2 4 शूरघ्नोपि च, G1 3 अघ्नातोपि च — c) K0–4 B2 4 D2 8 S प्रा(K0–2 आ)याच्छरणद° शीघ्र, K5 प्रायाच्च स रणे शीघ्र, B1 Da D5 आगच्छत रणे शीघ्र, B3 प्रायात्स तु रणे वीर°, Dn D4 7 8 आगच्छत रणे शीघ्र, D1 प्रायच्छन्रणद° शीघ्र — d) K0–3 D2 सुहृच्छोकविना°, K4 सुहृदां*विनाशन°, K5 B Da Dn D1 3–5 7 8 S सुहृदा (M2 द्विपता) हर्षवर्धन Only Ś1 reads 19^{cd} as in text

20 b) K5 प्रभिन्नवरवारण Ca cites प्रभिन्नम् (as in text) — c) Ś1 त्रासमाने, K5 6 B4 Da Dn1 D2 5 6 S त्रासयत (K6 °ते), D3 (marg sec m as in text) क्षसयान K1 शूर D8 त्रासयन्नितराञ्छूरान् — d) K6 प्रापयत, B1 2 4 पातयान, B3 G1 मर्दयत, D1 दारयतं, D2 अर्दयत, D8 पातयतश्च, T1 G2–4 स्तम-

सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ॥ २१
को हि गाण्डीवधन्वानमन्यः कुरुपितामहात् ।
द्रोणवैकर्तनाभ्यां वा रथः संयातुमर्हति ॥ २२
ततो भीष्मो महाराज कौरवाणां पितामहः ।
अर्जुनं सप्तसप्तत्या नाराचानां समावृणोत् ॥ २३
द्रोणश्च पञ्चविंशत्या कृपः पञ्चाशता शरैः ।
दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ॥ २४
सैन्धवो नवभिश्चापि शकुनिश्चापि पञ्चभिः ।
विकर्णो दशभिर्भल्लै राजन्विव्याध पाण्डवम् ॥ २५
स तैर्विद्धो महेष्वासः समन्तान्निशितैः शरैः ।
न विव्यथे महाबाहुर्भिद्यमान इवाचलः ॥ २६
स भीष्मं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
द्रोणं षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णं च त्रिभिः शरैः ॥ २७
आर्तायनिं त्रिभिर्बाणै राजानं चापि पञ्चभिः ।
प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ ॥ २८
तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च परिवव्रुर्धनंजयम् ॥ २९
ततो द्रोणं महेष्वासं गाङ्गेयस्य प्रिये रतम् ।
अभ्यवर्षत पाञ्चाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः ॥ ३०
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विव्याध पाण्डवम् ।

यस, T2 M तापयत Ś1 सायकान्, G3 सगरै

21 D3 T G om 21^{ab} —^{b}) K1 प्रशिसैवेरकेकयै, K3 B3 Da Dn D1–5 7 प्राच्यसौवीरकैकयै॰, K5 D6 प्राप्य सौवीरकैर्हय॰ (K5 ॰यै॰), M प्राच्य(M5 ॰प्य) केकयसाल्व(M4 ॰सैनि)कै॰ —^{c}) K1 प्रतिदेयाय, D1 प्रत्युदीयात्स, D3 तु प्रतीयाय, T2 सप्रतीयायाद्, G1 M1 3–5 सप्रतीयाय, Co प्रत्युदीयाय (as in text) Ś1 प्रत्युदियाय दीयाय (sic)

22 ^{a}) K5 D2 6 गांजीव॰ —^{c}) Ko–2 हि (for वा) —^{d}) K3 D2 6 रथ, K4 B Da Dn D4 5 7 8 S रथी, D1 पार्थं (for रथ॰)

23 ^{b}) D1 सर्वलोकपितामह॰, D3 S सर्वलोक(D3 ॰के)महारथ॰ —^{c}) T2 सप्तसप्ताना —^{d}) B1 2 4 Da Dn2 D4 5 7 8 समार्पयत्, B3 Dn1 S समर्पयत्, D3 समाचिनोत् (for समावृणोत्) D1 कृष्ण पचाशता शरै

24 ^{a}) B4 सप्त॰ (for पञ्च॰) —^{b}) Ko–3 B3 D4 पचशता, D2 पचाशतान् Ś1 परै॰ (for शरै॰) S कृप॰ शारद्वतस्त्रिभि॰ — B3 Dn2 D4 7 8 ins after 24 B2, after 25^{ab}

160* द्रौणि षष्ट्या नरव्याघ्रो विकर्णश्च त्रिभि॰ शरै ।

25 M3 om. (hapl) 25^{a}–27^{b} Dn2 D4 7 8 om 25^{ab} —^{a}) K4 B3 4 D1. 3 चैव (for चापि) —^{b}) D1 शकुनिश्चैव — After 25^{ab}, B2 ins 160* — G2 om (hapl) 25^{c}–28^{b} K2 reads 25^{c}–26^{b} on marg —^{c}) K3 D1 2 6 T1 G4 M1 3 4 नवभिर् (for दशभिर्) Ś1 बह्लै, K1 बाणै (for भल्लै) B2 Dn2 D4 7 8 आर्तायनिस्त्रिभिर्भल्लै (cf v l 28^{a})

26 G2 M2 om 26 (cf v l 25) —^{a}) D1 S (G2 M2 om) तैर्विद्ध॰ स महेष्वासै (D1 ॰स॰) — K2 om (hapl) 26^{c}–27^{d} —^{c}) Ś1 Ko 1 3–5 D2 6 न स विव्यथते (K5 ॰ता) पार्थो

27 K2 G3 om 27 (cf v l 26, 25), M2 om 27^{ab} (cf. v l 25) —^{b}) S (G2 M2 om.) दशभि॰ (for नवभि॰) B2 कृप पचाशता शरै (cf 24^{b}) —^{c}) Ko 1 M नरव्याघ्र, T G (G2 om) ॰व्याघ्र —^{d}) D1 नवभि॰ (for च त्रिभि॰) — After 27, D2 ins

161* शल्य च दशभिर्बाणैस्तावद्भिश्च जयद्रथम् ।

28 G2 om 28^{ab} (cf v l 25) —^{a}) Ko 2 आर्तायण, K1 4 B1 2 D3 Ca आर्तायन, K3 D2 6 आर्तायिनं; B3 4 शल्य चैव, T2 G3 आर्तायनीं, M2 ॰यनस् Cv आर्तायनिस्त्रिभिर्भल्लै॰ (cf v l 25^{c}) —^{b}) B2 चाभि, D3 G3 चैव (for चापि) K3 पत्तिभि॰ —^{c}) Ko–2 प्रति॰ (for प्रत्य॰) —^{d}) D1 S पांडवो युद्धदुर्मद॰

29 ^{a}) T2 तत् (for त) K1 सातिकिर्, G3 सात्वकिर् Ko–2 तु (for च) —^{b}) Ko पार्श्वत॰ —^{c}) S सौभद्रो द्रौपदेयाश्च (= 6 23 6^{c})

30 ^{a}) K4 तथा (for ततो) Ko 1 महेष्वासो॰ —^{b}) K1 गंगे॰ K2 प्रिय तर, D1 प्रियैषिण, S प्रिये स्थित —^{c}) K1 अभिवर्षत, K4 B Da Dn D4 5 7 8 T1 G3 4 अभ्यवर्तत T2 अभ्यवर्तत पांचाल्या —^{d})

अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशन्त तावकाः ॥ ३१
तेषां तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ।
प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् ॥ ३२
तेषां तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनंजयः ।
चिक्रीड धनुषा राजँल्लक्ष्यं कृत्वा महारथान् ॥ ३३
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह जनेश्वरः ।
पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे ॥ ३४
एष पाण्डुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ।
यततां सर्वसैन्यानां मूलं नः परिकृन्तति ।
त्वयि जीवति गाङ्गेये द्रोणे च रथिनां वरे ॥ ३५
त्वत्कृते ह्येष कर्णोऽपि न्यस्तशस्त्रो महारथः ।
न युध्यति रणे पार्थं हितकामः सदा मम ॥ ३६
स तथा कुरु गाङ्गेय यथा हन्येत फल्गुनः ।
एवमुक्तस्ततो राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
धिक्क्षत्रधर्ममित्युक्त्वा ययौ पार्थरथं प्रति ॥ ३७
उभौ श्वेतहयौ राजन्संसक्तौ दृश्य पार्थिवाः ।
सिंहनादान्भृशं चक्रुः शङ्खशब्दांश्च भारत ॥ ३८
द्रौणिर्दुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ।

C 6 2160
B 6 52 40
K 6 52 40

D6 G3 स युक्त K3 D2 6 सर्वसोमकै, T1 G1 3 4 सायकोत्तमै, M1 2 सोमकै सह (by transp)

31 [a]) B2 भीष्मश्च —[b]) K3 तुरय, D1 3 S राजन् (for तूर्णं) —[c]) K1 अशेत्या, Da1 D3 आशीत्या, D2 अशीत्या K1 Da1 निशतैर्, D1 नवभिर् —[d]) Ś1 ततोतुष्यतु (sic), K0 ततोतुष्यत, K1 ततो तुपतु, K2 ततोमुष्यत, K4 ददक्रोशत, B1 Da Dn1 D5 G1 तव क्रोशति, T1 G2 4 M5 तत क्रोशत, M2 तत्राक्रोशत S (M1 3 inf lin as in text) पाण्डवा (for तावका)

32 [a]) Da1 नु, S च (for तु) D3 तेषा निनाद श्रुत्वा तु —[b]) K4 B D1 3 सहिताना (for प्रहृष्टाना) D1 प्रहृष्टवान्, T1 G1 M3 5 प्रहर्षत, G1-3 प्रघर्षित, M1 2 4 प्रहर्षित —[c]) D1 मध्ये —[d]) K4 B D6 नर, K5 रह (for रथ)

33 [a]) D1 3 S तेषा महारथाना च (D3 °ना स) —[c]) K2 Da1 त्रिक्रीड D1 चिक्रीडत महाराज, D2 चिक्रीडे धनुषो राजन् —[d]) Ś1 K0 3 4 B1 2 4 Da1 D1-3 7 8 M4 लक्ष कृत्वा, B3 लक्षीकृत्य, T1 G1 M1-3 5 लक्षान्कृत्वा, T2 वृक्षान्कृत्वा, G2-4 लक्ष्यान्कृत्वा Cd cite लक्ष्य (as in text) — After 33, S ins

162* क्षत्रियाणा शिरास्युग्रैः कृन्तञ्शरैर्महारथ ।
शून्यान्कृत्वा रथोपस्थान्व्यचरत्फल्गुनस्तदा ।

34 [a]) D1 दुर्योधनस्ततो राजन् —[b]) B3 जनेश्वर, Da2 Dn1 D5 G1 3 °श्वर, Dn2 नरेश्वरः —[c]) Da पीड्यमाना, Dn1 पीड्यमान K3 D2 6 स्वसैन्य च, K4 भृश सैन्य, Da D5 स्वका सेना

35 [c]) K4 B Da Dn D4 5 7 8 पा(K4 घा)त यन्सर्वसैन्यानि —[d]) K2 D1 मूलत —[e]) K0-2 4 B D (except D7) T2 G1-3 M1 2 5 गागेय

36 [a]) M5 तत्कृते K5 ह्येव, B D3 चैव; S चैष (for ह्येष) K3 कर्माणि, S (except T2) वै कर्णो (for कर्णोऽपि) —[b]) D6 त्यक्त° (for न्यस्त°) N विशा पते (for महारथ) —[c]) B1 2 Da D5 S युध्यते B1 2 4 D (except D2 3 6) S पार्थान् (for पार्थं) —[d]) B3 कृत° (for हित°)

37 [a]) Ś1 तया त्व, D1 3 (marg sec m) T2 त्व तथा —[b]) K0 फाल्गुण, K1-3 B D फाल्गुन, G3 फाल्गुन —[c]) S तदा (for ततो) —[e]) K1 D1 धिक्क्षत्र, D3 धिक्क्षात्र, D3 दिधिक्षु- (for धिक्क्षत्र) D1 इदम् (for धर्मम्) —[f]) N (except Ś1) प्रायात् (for ययौ)

38 [b]) K0-2 सस्थितौ, K5 B2 सपृक्तौ Ś1 K B1 D2 3 6 प्रेक्ष्य, D1 वीक्ष्य (for दृश्य) S सस(M2 °य)क्तौ दृढधन्विनौ —[c]) K1 2 B D (except D1 2 6) S सिंहनाद (for °नादान्) S कृत्वा (for चक्रु) —[d]) K1 शखशब्द च, K3 D6 °नादाश्च K5 मारिष (for भारत) B Da Dn D1 3-5 7 8 शङ्खान्दध्मुश्च मारिष, S बाणशङ्खरवै सह

39 K5 D5 om (hapl) 39 —[a]) K1 द्रोणिर्, K2 D3 M2 द्रौणि, K3 D2 6 द्रोणो, Da1 द्रोण, G2 द्रौणी, G3 द्रौणि K3 D2 6 चापि (for चैव) —[b]) S महारथ (for तवात्मज) —[d]) B1 D3 भारत (for मारिष) S अभ्यरक्षन्पितामह

परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष ॥ ३९

तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य धनंजयम् ।
स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्तत ॥ ४०

गाङ्गेयस्तु रणे पार्थमानर्छन्नवभिः शरैः ।
तमर्जुनः प्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मवेधिभिः ॥ ४१

ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पाण्डवः ।
अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयद्दिशः ॥ ४२

शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन कौरव ।
वारयामास पार्थस्य भीष्मः शांतनवस्तथा ॥ ४३

उभौ परमसंहृष्टावुभौ युद्धाभिनन्दिनौ ।
निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ ४४

भीष्मचापविमुक्तानि शरजालानि संघशः ।
शीर्यमाणान्यदृश्यन्त भिन्नान्यर्जुनसायकैः ॥ ४५

तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि भागशः ।
गाङ्गेयशरनुन्नानि न्यपतन्त महीतले ॥ ४६

अर्जुनः पञ्चविंशत्या भीष्ममार्छच्छितैः शरैः ।
भीष्मोऽपि समरे पार्थं विव्याध त्रिंशता शरैः ॥ ४७

अन्योन्यस्य हयान्विद्ध्वा ध्वजौ च सुमहाबलौ ।
रथेषां रथचक्रे च चिक्रीडतुररिंदमौ ॥ ४८

ततः क्रुद्धो महाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ।

---

40 ^{c}) D8 सहितास् (for महते) — ^{d}) G2 तयोर् (for ततो)

41 ^{a}) D1 तत (for रणे) — ^{b}) K1 2 5 D5 8 आनर्छे, D8 विव्याध, G2 आनर्च (for आनर्छन्) Ś1 K0-2 5 बहुभि, G3 दशभि (for नवभि) — ^{c}) K5 प्रतिविध्य, G3 प्रत्ययुध्यद् — ^{d}) M4 नवभिर् (for दश°) Ś1 मर्मछेदिभिः, K0 5 °भेदिभि

42 ^{a}) Da2 D8 (*sup lin* as in text) G2 M2 शत° (for शर°) — ^{b}) Ś1 सप्रमुक्तेन, K2 M4 स प्र युक्तेन, K4 B2 D2 8 7 सुप्रमुक्तेन, T2 G2 संप्रयुक्तेन K8 पाडव, D1 मारिप, S भारत — ^{c}) S धनजयो जयप्रेप्सुर् — ^{d}) Ś1 K8 B8 T1 °वारयन् G1 8 M8 5 दिश D1 भीष्मस्यान्यधमद्रथ

43 Ś1 reads 43^{a}–68^{d} after 6 49 22^{ab}, and *repeats* 48^{c}–70^{d} and colophon after 6 49 4 — ^{a}) Ś1 द्रोणो युधि, K8 D6 शरजालास्, D3 °जालस् Ś1 शरैरन्यै, K0 2 D1 7 8 T G2 4 M4 5 ततस्त तु; K8 5 Da Dn1 D2 5 6 ततस्तस्य (K5 °त्र) — ^{b}) K0-2 4 कौरत्र, K5 Da पार्थिव, B Dn D4 5 7 8 पार्थिव, D1 8 मारिष, S भारत — ^{d}) K1 8 Da D5 भीष्म Ś1 K0 (*sup lin*) 1 2 B Dn2 D1-4 6-8 तदा, S युधि (for तथा)

44 For sequence in Ś1, cf. v l 43 — ^{a}) K1 °सतुष्टाव् — ^{b}) Ś1 D8 °नदनौ, K0 युद्धाय नदिनौ — ^{c}) T2 °शेप नियुध्येता, M4 °शेपेण युध्येता — ^{d}) = 6 43 25^{d} K0 2 T2 M4 °कृतेषिणौ, D6 °कृतिक्षिणौ

45 For sequence in Ś1, cf. v l 43 K0-2 om 45 — ^{a}) Dn2 D8 °प्रयुक्तानि; D4 7 °प्रमुक्तानि — ^{b}) T2 °जातानि Ś1 K5 D8 सर्वेश, Dn2 D8 Cc भागश; D1 मारिप (for सघश) — ^{c}) G2 शीघ्र°, M4 कीर्य° (for शीर्य°) K8 शीर्यमाणा न्यदृश्यत — ^{d}) Ś1 K8-5 Da2 Dn1 D1-3 5 6 छिन्नानि (for भिन्नानि)

46 For sequence in Ś1, cf v l 43 — K0 पार्थचापविनिमुक्तानि (hypermetric), K1 पार्थचाप-विमुक्तानि, K2 पार्थचापविनिर्मुक्ता, D1 तथैव शरजालानि — ^{b}) D1 पार्थमुक्तानि, T2 शरजातानि. K8 Dn2 D2 4 सर्वेश, D8 सघश, D8 भारत — ^{c}) K8 D2 6 °शरकृत्तानि; D8 °शरमुक्तानि, T2 °शरजातानि — ^{d}) K8 व्यपतत, B1 8 4 प्रापतत, M1-3 5 न्यविशत D8 महीपते

47 For sequence in Ś1, cf v l 43 — ^{b}) Da1 आर्छच्छतै K5 भीष्ममानर्छे छतै शरै (hypermetric) — D4 om (hapl) 47^{cd} — ^{c}) K0-2 पार्थ — ^{d}) K0 2 त्रिंशत, K1 त्रिंशतै, K4 B Da Dn D5 7 8 नवभि, D1 8 S निशितै (for त्रिंशता)

48 For sequence in Ś1, cf v l 43 — ^{a}) B Da2 Dn2 D4 5 7 8 अन्योन्यं तौ (D8 ते) M4 शरैर् (for हयान्) — ^{b}) D6 ध्वज D8 समहाबलौ; T2 सुमहद्युधि, M सुमहाद्युती T1 G ध्वजौ चापि महाद्युती — K5 om 48^{cd} — ^{c}) D1 रथैपा Ś1 K8 D1 2 6 चक्ररक्षौ, K0 रथचक्रौ, K1 रथशक्रौ, K2 B3 4 Dn2 D4 7 8 रथचक्रं K8 Da Dn1 D2 5 तु (for च) T1 G रथेषा रथचक्रेण — ^{d}) In K4, the text from तु up to भि in 49^{c}, is lost on a damaged fol T1 G M चित्रं चि(G1 8 चा)क्रीडिस् रणे, T2 चिच्छेदुस्तौ तदा रणे

वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ४९
भीष्मचापच्युतैर्बाणैर्निर्विद्धो मधुसूदनः ।
विरराज रणे राजन्सपुष्प इव किंशुकः ॥ ५०
ततोऽर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवम् ।
गाङ्गेयसारथिं संख्ये निर्बिभेद त्रिभिः शरैः ॥ ५१
यतमानौ तु तौ वीरावन्योन्यस्य वधं प्रति ।
नाशक्नुतां तदान्योन्यमभिसंधातुमाहवे ॥ ५२
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।
अदर्शयेतां बहुधा सूतसामर्थ्यलाघवात् ॥ ५३
अन्तरं च प्रहारेषु तर्कयन्तौ महारथौ ।
राजन्नन्तरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः ॥ ५४
उभौ सिंहरवोन्मिश्रं शङ्खशब्दं प्रचक्रतुः ।
तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ ॥ ५५
तयोः शङ्खप्रणादेन रथनेमिस्वनेन च ।
दारिता सहसा भूमिश्चकम्प च ननाद च ॥ ५६
न तयोरन्तरं कश्चिद्ददृशे भरतर्षभ ।

C 6 2176
B 6 52 56
K 6 52 56

49 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^{a}) G2 °तेजा (for °राज) — K1 om (? hapl) 49^{b}–50^{c} —^{b}) S भीष्म° शातनव शरैः —^{c}) S ततस्तीक्ष्णैर् (for त्रिभिर्बाणैर्) — D6 om (hapl) 49^{d}–50^{a}

50 For sequence in Ś1, cf v l 43 K1 om 50^{abc}, D6 om 50^{a} (cf v l 49) —^{a}) K4 5 B D (except D2, D6 om) °च्युतैस्तैस्तु —^{c}) K3 D2 6 तदा राजन्, D1 महाराज (for रणे राजन्) —^{d}) Ś1 Ko 2 D3 T2 G1 M4 सुपुष्प D1 पुष्पित° किंशुको यथा

51 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^{b}) Ko–2 M4 निविद्धं S (except M1) वीक्ष्य K3 D2 6 विद्धं प्रेक्ष्य जनार्दन —^{c}) Ko गागेय D6 चक्रे (for सख्ये) D1 3 S सारथिं कुरुवृद्ध(T1 G2 4 °वीर)स्य —^{d}) Dn2 D3 8 T1 G शितैः (for त्रिभिः)

52 For sequence in Ś1, cf. v l 43 —^{a}) In K4 the portion of the text from नौ to सू in 53^{d} is lost on a damaged fol —^{b}) K3. 5 B Da Dn D2 4–6 8 T2 G1–3 M रथं (for वधं) D1 अन्योन्यवरदशितौ —^{c}) D1 नो शकेता K3 D2 6 ससो (for तदा) S न तौ शेकतुरन्योन्यम् —^{d}) D3 अभिसधानम्, S (except G4) अतिसधातुम्, Cc अभि° (as in text)

53 For sequence in Ś1, cf v l 43 K4 damaged up to सू in 53^{d} (cf v l 52) —^{a}) B3 4 S सौ मडलानि चित्राणि —^{b}) K2 मत° (for गत°) —^{c}) K1 अधर्प°, K5 आर्दयेता तु, D1 आदर्शयेतां, T1 G M व्यदर्श° B Da Dn D4 5 7 8 दर्शयामासतू राजन्, T2 दर्शयेतां बहुविध —^{d}) K1 3 D2 6 सूतसामर्थ्यलाघव, S °सामर्थ्य(G3 °सारथ्य)ज बल, Cc d as in text

54 For sequence in Ś1, cf v l 43 —^{a}) D3 अतरत°, D6 अतर तु, T2 अनत च Ca c d cite अतर T1 G4 प्रहारेस्मिन् —^{b}) K1 2 Da1 सर्कयतो, T1 G °येता, Ca c d °यन्तौ (as in text) K3 D2 6 महाबलौ, K4 B Da Dn D4 5 7 8 विशां पते, D1. 8 S परस्परं (for महारथौ) — After 54^{ab}, (through eye-wandering) K2 reads 56 —^{c}) Ko 1 3 5 Da1 D2 6 उत्तम°, Da2 D5 उत्तर°, D3 तौ वन°, G1–3 आतर°, Ca c अन्तर° (as in text)

55 For sequence in Ś1, cf. v l 43 —^{a}) K1 Da1 T2 सिंहरवौ मिश्र, B2 शखरवोन्मिश्र, D2 सिंहरयोन्मिश्रौ; D6 °रवान्मिश्र, G2 °रवैर्मिश्र —^{b}) B Da Dn D4 5 7 8 च चक्रतु°, D6 प्रचक्रमु°

56 For sequence in Ś1, of v l 43 K2 reads 56 after 54^{ab} —^{a}) K1 B2 °प्रनादेन, K4 B1 3 4 D3 7 S °निनादेन D1 उभयो° शखनादेन — B2 om (hapl.) 56^{cd} —^{c}) K4 धारिता, D1 नादिता (for दारिता) T1 G4 सहभूमिश्च (for सहसा भूमिश्) —^{d}) All MSS (except Ś1 K1 D3, B2 om) चकपे (for चकम्प) — After 56, S, om 57^{ab}, reads 60

57 For sequence in Ś1, cf v l 43 K4 damaged S om 57^{ab} —^{a}) B D1 3 M5 नोभयोर् (for न तयोर्) Ko 1 कैश्चिद्, D1 केचिद् —^{b}) Ko दृश्यते, D1 ददृशुर् —^{c}) S उभौ हि (for वलिनौ) Ś1 Ko–3 D2 6 स(Ko सु)दृशौ (for समरे) S वीरौ (for शूरौ) D1 तरस्विनौ युधि दुर्धर्षौ (hypermetric), D3 वलिनौ युद्धदुर्धर्षौ —^{d}) B3 D3

बलिनौ समरे शूरावन्योन्यसदृशावुभौ ॥ ५७
चिह्नमात्रेण भीष्मं तु प्रजज्ञुस्तत्र कौरवाः ।
तथा पाण्डुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे ॥ ५८
तयोर्नृवरयो राजन्दृश्य तादृक्पराक्रमम् ।
विस्मयं सर्वभूतानि जग्मुर्भारत संयुगे ॥ ५९
न तयोर्विवरं कश्चिद्रणे पश्यति भारत ।
धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्वृजिनं क्वचित् ॥ ६०
उभौ हि शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः ।
प्रकाशौ च पुनस्तूर्णं बभूवतुरुभौ रणे ॥ ६१
तत्र देवाः सगन्धर्वाश्चारणाश्च सहर्षिभिः ।
अन्योन्यं प्रत्यभाषन्त तयोर्दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ ६२
न शक्यौ युधि संरब्धौ जेतुमेतौ महारथौ ।
सदेवासुरगन्धर्वैर्लोकैरपि कथंचन ॥ ६३
आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतम् ।
नैतादृशानि युद्धानि भविष्यन्ति कथंचन ॥ ६४
नापि शक्यो रणे जेतुं भीष्मः पार्थेन धीमता ।
सधनुश्च रथस्थश्च प्रवपन्सायकान्रणे ॥ ६५
तथैव पाण्डवं युद्धे देवैरपि दुरासदम् ।

अन्योन्य K5 अन्योन्यविजयैषिणौ

58 For sequence in Ś1, cf v 1 43 — a) K5 भीष्मं ते, B1 2 4 Da Dn1 D4–8 भीष्म च, Dn2 भीष्मस्य — b) K0 प्रजघ्नुस्; K2 Da1 प्रजजुस्, K5 D6 S Cd जज्ञिरे, Da2 प्रजहुस्, D4 8 प्रययुस्, Cv प्रजज्ञुस् (as in text) — c) K0 8 तत· K1 G1 8 पार्थसुता·, T2 M1 पाडुसुत — d) K3 D2 6 चिह्न मादाय K5 जघ्निरे

59 For sequence in Ś1, cf v 1 43. — a) K3 D2 ततो (for तयोर्) S नृ(M2 तु)सिंहयो K5 दृष्ट्वा (for राजन्) — b) K3 4 B D दृष्ट्वा (for दृश्य) K5 तादृश त पराक्रम; T1 G युद्धं दृष्ट्वातिविक्रम, T2 M युधि (T2 °द्धे) दृष्ट्वा पराक्रम — K3 D2 6 om (hapl) 59c–62d. — cd) K0–2 विस्मयं परम जग्मु सर्वभूतानि सयुगे

60 For sequence in Ś1, cf. v. 1 43. K3 5 D2 6 om 60 (for K3 D2 6, cf v 1 59) S reads 60 after 56 — a) T2 रथयोर् (for न तयोर्) D (except D1 3, D2 6 om) S अतरं (for विवर) G2 किंचिद् — b) Ś1 K0–2 D3 [s]पश्यत (for पश्यति) — c) K0 1 D3 धर्मस्थितस्य, S धर्माश्रितस्य T1 G2 4 तथा (for यथा) — d) T1 G1 2 4 किंचिद् (for कश्चिद्)

61 For sequence in Ś1, cf v 1 43 K3 D2 6 om 61 (cf. v 1 59) — a) K5 B2 उभौ तु, B3 D1 3 उभौ च, S अन्योन्य (T1 G1 3 4 न्यं) B1 शरवर्षेण (for °जालेन) — c) K4 5 B3 4 D (except D1 3, D2 6 om) तु (for च) K4 Dn2 ततस् (for पुनस्) S प्रकाश(M4 °शे)वां पुनर्यातौ — d) D1 बभूवतुररिंदमौ, S क्षणेन भरतर्षभौ (M2–5 °भ).

62 For sequence in Ś1, cf v 1 43 K3 D2 6 om 62 (cf v 1 59) — a) B D1 ततो (for तत्र) — D8 om (hapl) from गधर्वा up to सदेवासुर in 63c — b) Ś1 K4 B2–4 Da Dn D4 5 मह° (for सह°) D1 सिद्धाश्च ऋषिभि सह, D8 चारणाश्चर्षिभि सह, D7 °णा समहर्षिभि — c) K0–2 प्रति, M1 प्राप्य (for प्रत्य)

63 For sequence in Ś1, cf v 1 43 D8 om. up to सदेवासुर in 63c (cf v 1 62) — a) K5 अशक्यौ D6 न शक्यो युधि संरब्धो — b) K3 D2 6 महाबलौ, D1.3 S कथचन (for महारथौ) — c) T G M1.2 सदैत्या(M2 °नागा)सुर° — d) D1 3 महारथौ (for कथंचन) D6 लोके परि कथंचन, S देवै(G1 लोकै)रपि सवासवै

64 Ś1 om (hapl) 64 — a) K3 D2 6 S लोके स्मिन् (for लोकेषु) — c) B D (except D1–3, 6) नैव चैतादृशं युद्ध — d) K4 5 B D (except D1–3, 6) भविष्य(K4 5 °ष्यं)ति कदाचन, S भूतपूर्वाणि संयुगे

65 For sequence in Ś1, cf. v 1 43 — ab) B Da Dn1 D3 5 S न हि; Dn2 D4 7 8 नैव, D1 न तु (for नापि) K3 5 D2 6 S transp जेतु and भीष्म· K4 भीष्म जेतु (for जेतु भीष्म). — c) Ś1 सधनु स (for सधनुश्च) D3 रथस्तस्य K3–5 B Da Dn D4 4–8 सधनु सरथ साश्व (K3 5 D2 6 °रथश्चैव; B2 °शरा साश्व) — d) Da Dn1 D5 प्रव (Da1 °ह)र्षन्, D1 प्रकर्षन् Da Dn1 D5 बहून् (for रणे) S विसृजंश्चापि सायकान्

न विजेतुं रणे भीष्म उत्सहेत धनुर्धरम् ॥ ६६
इति स्म वाचः श्रूयन्ते प्रोचरन्त्यस्ततस्ततः ।
गाङ्गेयार्जुनयोः संख्ये स्तवयुक्ता विशां पते ॥ ६७
त्वदीयास्तु ततो योधाः पाण्डवेयाश्च भारत ।
अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ६८
शितधारैस्तथा खड्गैर्विमलैश्च परश्वधैः ।
शरैरन्यैश्च बहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ।
उभयोः सेनयोर्वीरा न्यकृन्तन्त परस्परम् ॥ ६९
वर्तमाने तथा घोरे तस्मिन्युद्धे सुदारुणे ।
द्रोणपाञ्चाल्ययो राजन्महानासीत्समागमः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

४९

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं द्रोणो महेष्वासः पाञ्चाल्यश्चापि पार्षतः ।
रणे समीयतुर्यत्तौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ।

C 6 2195
B 6 53 2
K 6 53 2

66 For sequence in Ś1, cf v 1 43 — a) K8 D6 पांडवान् — b) K8 D2 6 सुदुर्जय (for दुरासदम्) Ś1 K0-2 नावरुद्ध(K0 °द्धा)रतोजसा — c) S हि (for वि) K5 D6 भीष्मम् — d) K0 धनुर्वर, D8 धनुर्युत K5 उत्सहंते धनुर्धरं — After 66, N ins

163* आलोकादपि युद्ध तु सममेतद्भविष्यति ।
[K3-5 B D हि (for तु)]

67 For sequence in Ś1, cf v 1. 43. — a) K4 G3 वाचोश्रूयत — b) K1 प्रोचरति, K5 °रतस; B3.4 Da Dn D4 5 7 8 प्रचरत्यस्, D1 प्रस्फुरत्यस् (for प्रोचरन्त्यस्) K3 D3 6 प्रोच्यमाना पुन पुन — c) D1 मध्ये (for सख्ये). — d) K0-2 हेतुयुक्ता, D1 तथा युधि (for स्तव°) S स्व(T2 M1 3-5 त)स्कृते भरतर्षभ

68 For sequence in Ś1, cf v 1 43 — a) K0-3 D1 2 6 च (for तु) D3 तदा (for ततो) S ततस्त्वदीया योधाश्च — b) D1 तु (for च) — c) D1 अन्योन्यस्य शराञ्जघ्नुस्, T2 °न्य च समाजघ्नुस् — d) B2 S समागमे (for पराक्रमे)

69 a) K5 D2 शत° Ś1 °रैरयाखड्गैर् — b) K6 निशितैस्तु (for विमलैश्च) K2 3 5 Da Dn1 D1-3 5 6 परस्वधै° — D1 om 69cdef, S (except M1 2) om 69cd — e) Ś1 शरजालं शरैरन्यै° — e) K4 5 B D (except D2 3 6, D1 om) S शूरा (for वीरा) — f) Ś1 न्यकृतत, K1 न्यकृतत, K3 5 Da1 D1 6 8 M8 न्यकृतत (for न्यकृन्तन्त)

70 a) Ś1 K0-2 सदा, K3 D6 ततो (for तथा) D1 °माने ततस्तस्मिन् — b) D1 रणे चैव सुदारुणे, S तस्मिन्वीरवरक्षये — c) K0 5 D7 S (mostly) °पाचा ल्ययो, K1 °पचाल्ययो — d) T1 G घोर आसीत्समा°

Colophon *repeated* in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 (only once) K0-2 mention only द्वितीययुद्धदिवस, likewise, K5 T2 द्वितीयदिवस, D6 द्वितीयदिवसयुद्ध, M1 द्वितीयेहनि, M2 द्वितीयेह्नि, M4 द्वितीयाह्निक — *Adhy name* T2 G2 भीष्मार्जुनसमागम — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D1 M3 4 49, Da2 10, Dn2 M5 50, D5 52, T G 47, M1 2 48 (as in text) — *Śloka no* Dn2 D5 72

49

1 In K4, 1a-2b is lost on a damaged fol — a) K5 कथं द्रोण महेष्वासं — b) K5 M1 3-5 पाचालश्च B Da Dn D4 5 7 8 चैव (for चापि) K0 पार्षत. D1 पाचाल्यश्च महाबलं — c) Ś1 K0-3 5 D1-3 6 उभौ (for रणे) K0 यत्तौ; K1 Da1 यत्तो; G2 M5 युक्तौ — d) B1-3 दारुणं (for संजय)

यत्र शांतनवो भीष्मो नातरद्युधि पाण्डवम् ॥ २
भीष्मो हि समरे क्रुद्धो हन्याल्लोकांश्चराचरान् ।
स कथं पाण्डवं युद्धे नातरत्संजयौजसा ॥ ३

संजय उवाच ।

शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा युद्धमेतत्सुदारुणम् ।
न शक्यः पाण्डवो जेतुं देवैरपि सवासवैः ॥ ४
द्रोणस्तु निशितैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नमयोधयत् ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ॥ ५
तस्याथ चतुरो वाहांश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
पीडयामास संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नस्य मारिष ॥ ६
धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणं नवत्या निशितैः शरैः ।
विव्याध प्रहसन्वीरस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ७
ततः पुनरमेयात्मा भारद्वाजः प्रतापवान् ।
शरैः प्रच्छादयामास धृष्टद्युम्नममर्षणम् ॥ ८
आददे च शरं घोरं पार्षतस्य वधं प्रति ।
शक्राशनिसमस्पर्शं मृत्युदण्डमिवापरम् ॥ ९
हाहाकारो महानासीत्सर्वसैन्यस्य भारत ।
तमिषुं संधितं दृष्ट्वा भारद्वाजेन संयुगे ॥ १०
तत्राद्भुतमपश्याम धृष्टद्युम्नस्य पौरुषम् ।
यदेकः समरे वीरस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ११
तं च दीप्तं शरं घोरमायान्तं मृत्युमात्मनः ।
चिच्छेद शरवृष्टिं च भारद्वाजे मुमोच ह ॥ १२

---

2 D2 om (hapl) 2^{ab} — ^{a}) S दैवम्, Co d दिष्टम् (as in text) Da Dn1 D5 एतत्, M2 एव (for एव) — ^{b}) D1 8 7 पौरुषादिति (D7 °दपि) मे मतिः, S पौरुषं तु निरर्थकं — ^{c}) K2 D2 तत्र — ^{d}) K5 नाजयद्, B1 2 4 नाभवद्, S नाहनद्, Ca c नातरद् (as in text)

3 ^{a}) D8 M1 भीष्मोपि — ^{c}) M3 वाधव (for पाण्डव) D8 सख्ये (for युद्धे) — ^{d}) K5 नाजयत्, B2 नाभवद्, T1 G1 नाहनत्, M1 नाहरत् B Dn2 D1 7 8 युधि संजय (B1 पाडव), S संजयाथ वै (for संजयौजसा)

4 ^{c}) K1 damaged B1-3 शक्या· — ^{d}) T1 G सेंद्रै (G3 देवै) रपि सुरासुरैः — After 4, Ś1 *repeats* 6 48 48^{c}–70^{d} and colophon

5 Before 5, Ś1 reads धृतराष्ट्र उवाच — ^{a}) Ś1 द्रोण· सु, Ko-2 D1 द्रोणश्च B D (except D1-3 6) विविधैर् (for निशितैर्) D1 भल्लैर् (for बाणैर्) — ^{b}) K2 अचोदयत्, K4 B D (except D2 6) अयुध्यत — K3 om (hapl) 5^{cd} D2 writes 5^{cd} on marg and cancels it — ^{c}) M1 2 चापि (for चास्य) Ś1 भल्लेन, T1 G3 फल्लेन — ^{d}) = 26^{b} K1 damaged Ca d cite नीडात् Ś1 Ko-2 रथनीडादपाहरत्, D1 3 S ध्वजं चैकेन विव्यधे

6 ^{a}) K1 damaged Da Dn1 D8 5 S (except T1) तथास्य (for तस्याथ) — ^{d}) B3 D2 (*sup lin* as in text) 6 M3 5 धृष्टद्युम्नश्च, D1 °द्युम्न च T1 G भारत (for मारिष)

7 ^{b}) D8 नवभिर् (for नवत्या) K3 नवभि· (for निशितै) — ^{c}) G2 3 विव्याथ (for °ध) Ś1 Ko-2 प्रहरन्, K3 D6 विहसन्, Dn2 D4 8 S समरे, D1 प्रसभ (for प्रहसन्)

8 ^{c}) S सछाद° — ^{d}) Ko 2 महारथ (for अमर्षणम्)

9 ^{a}) Ś1 Ko-2 आदिदेश, D2 आददेथ, D3 S सदधे च (for आददे च) — ^{b}) K3 4 D2 6 8 रथ (for वध) D1 8 S पार्षतात् (T1 G1 °तात) चिकीर्षया· — ^{c}) Ś1 Ko-2 शक्राशनिसमं घोरं, M वज्राशनिसमस्पर्शं (M2 °र्शं) — ^{d}) K4 damaged D8 S काल° (for मृत्यु°) D3 इवांतक (for इवापरम्)

10 ^{b}) D8 सर्वसैन्येषु D1 T G मारिष (for भारत) — ^{c}) Ś1 मन्त्रित, K5 सज्जित, D8 सधितु, T G सहित Co cites संधित and तमिषु — ^{d}) M2 भर° S धीमता (for संयुगे)

11 ^{a}) D2 6 M3-5 अपश्यामो, M1 3 अपश्यं वै — ^{c}) D8 तदेक·, T1 G2 4 य एक

12 ^{a}) K5 स च दीप्त, D1 त दीप्यत, S त च दृष्ट (T2 दृष्ट्वा) B Da2 Dn2 D1 4 5 7 8 S महाघोरम् (for शरं घोरम्) — ^{b}) Ko-2 आयात K6 मन्यु

तत उच्चुकुशुः सर्वे पाञ्चालाः पाण्डवैः सह ।
धृष्टद्युम्नेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करम् ॥ १३
ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैडूर्यभूषिताम् ।
द्रोणस्य निधनाकाङ्क्षी चिक्षेप स पराक्रमी ॥ १४
तामापतन्तीं सहसा शक्तिं कनकभूषणाम् ।
त्रिधा चिक्षेप समरे भारद्वाजो हसन्निव ॥ १५
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ।
ववर्ष शरवर्षाणि द्रोणं प्रति जनेश्वर ॥ १६
शरवर्षं ततस्तं तु संनिवार्य महायशाः ।
द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकम् ॥ १७
स च्छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशाः ।
द्रोणाय प्रेषयामास गिरिसारमयीं बली ॥ १८
सा गदा वेगवन्मुक्ता प्रायाद्द्रोणजिघांसया ।
तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमम् ॥ १९
लाघवाद्व्यंसयामास गदां हेमविभूषिताम् ।
व्यंसयित्वा गदां तां च प्रेषयामास पार्षते ॥ २०
भल्लान्सुनिशितान्पीतान्स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ।
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ २१

C 6 2214
B 6 53 21
K 6 53 21

मात्मन , G3 मृत्युमाहवे — c) D1 समरे क्रुद्ध॰, T1 च शराभ्यां च, T2 G (G1 damaged) शरवर्षं च, M शरवर्षेण (for शरवृष्टिं च) — d) K2 भारद्वाज K1 D2 3 च (for ह) D1 शरवृष्टिं ममर्ज च, S भारद्वाजस्य ॰मयुगे

13 a) Ś1 ततश्च चुक्रुशु, K0–3 D1 2 6 ततस्ते चुक्रुशु K0 सर्वा॰, B Da Dn D4 5 7 8 S हृष्टा, D6 शूरा (for सर्वे) — b) K1 3 4 B1 2 D2 3 8 पञ्चाला S सह पाण्डवै (by transp) — c) D1 धृष्टद्युम्नस्य

14 a) K4 damaged S अथ (T1 G4 रथ) शक्ति — b) Ś1 K0–2 स्वर्ण(K0 ॰र्णं)वैडूर्यभूषणां, K4 B D6 ॰वैडूर्यभूषि(B2 ॰शोभि)ता, D1 तदा कार्ष्णायसीं दृढा, S (except G1) रुक्मवैडूर्य॰ — d) Ś1 K3 च, D1 [आ]शु (for स) S चिक्षेप त्वरयान्वित

15 a) G2 सम्प्रेक्ष्य (for सहसा) — b) K4 S ॰भूषिता — After 15^{ab}, K1 *repeats* 14^{c}–15^{b} — c) Ś1 K0–2 B3 D1 द्विधा K0 चिच्छेद (for चिक्षेप) D1 सहसा (for समरे) — d) D3 [ऽ]सहन्निव, D6 पराक्रमी (for हसन्निव)

16 Dn1 om 16^{a}–17^{b} — a) D1 निवारिता, D8 विनिहिता, S ता विहता — b) G3 भारद्वाज॰ (for धृष्टद्युम्न॰) — c) K3 D2 6 शरवर्षेण (for ॰र्षाणि) — d) K0–2 D3 M3 जनेश्वर

17 Dn1 om 17^{ab} (cf v l 16) — a) K0 2 तु तत्त्र, K1 3 B3 Da Dn2 D2 4–5 ततस्तत्र, K4 D1 8 ततस्तत्तु, K5 च त तस्य, B1 2 4 ततस्तच्च, S ततस्तूर्णं — b) K0–2 स निवार्य K3 D2 6 महौजसा, T G महारथ॰ — D8 om (hapl) 17^{c}–18^{b} — d) Ś1 कार्पक, G2 सायक (for कार्मुकम्)

18 D8 om 18^{ab} (cf v l 17) — a) T2 G1 2 M1 2 4 स (for स) — b) K0 2 3 Da1 गदा गुर्वी Ś1 K1 महायश॰, T1 G महारथ॰, T2 M महाबल॰ D1 गदामादाय वीर्यवान् — d) D1 वज्र॰, S (except M2) अश्म॰, Co गिरि॰ (as in text) K3 D2 बलात्, K6 बलि॰, S दृढा (for बली)

19 a) B3 4 D (except D1–3 6) तस्करान् (for वेगवन्) — b) B3 Da Dn D4 6 7 8 (*sup lin*) प्रागाद् — 19^{cd} = (var) 32^{ab} — c) Ś1 K D2 6 तत्राश्चर्यम् K3 5 D2 6 M3–5 अपश्यामो — d) K0 भरद्वाजस्य D3 लाघव (for विक्रमम्) M2 विक्रम पार्षदस्य च

20 a) Ś1 शमयामास, K0–2 D1 3 6 S (except M4) ध्वंस॰, K5 भ्रंश॰, Ca o व्यंस॰ (as in text) — b) Ś1 K6 हेमविभूषणा, D1 यद्धेमभूषिता, S (except G1) ता हेमभूषिता — c) Ś1 K0–2 5 D1 3 6 T G2–4 ध्वंस॰ (for व्यंस॰) K0–2 D8 ता तु, K4 B3 4 Da Dn D4 5 7 8 S चैव, D1 सोऽपि (for ता च) — d) K6 पार्षत, B1 D8 भारत, B2–4 Dn2 D4 7 मारिष, Da1 D1 पार्षत

21 a) G2 फल्लान् K3 D2 6 पत्र, K6 दीप्तान्, T2 भीतान्, G2 पीनान्, Ca पीतान् (as in text) — b) Ś1 सुवर्ण॰ (hypermetric), Dn1 D8 T G2 4 M रुक्मपुङ्खान्, G1 3 कङ्कपत्रान् K0–2 शिलाचितान्, D8 S सुदारुणा(G1 3 ॰वेगिता)न् — c) G1 ते त्वस्य, G3 ते तत्र — d) D6 पपौ

अथान्यद्धनुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः ।
द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२
रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ ।
वसन्तसमये राजन्पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ २३
अमर्षितस्ततो राजन्पराक्रम्य चमूमुखे ।
द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकम् ॥ २४
अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः संनतपर्वभिः ।
अवाकिरदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलम् ॥ २५
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ।
अथास्य चतुरो वाहांश्चतुर्भिर्निशितैः शरैः ॥ २६
पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च ।
ततोऽपरेण भल्लेन हस्ताच्चापमथाच्छिनत् ॥ २७
स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
गदापाणिरवारोहत्ख्यापयन्पौरुषं महत् ॥ २८
तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत ।
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
ततः स विपुलं चर्म शतचन्द्रं च भानुमत् ।
खड्गं च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली ॥ ३०
अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकाङ्क्षया ।
आमिषार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ३१

---

22 b) K4 D1 महायशा॰, Da1 मृतप्रजा॰, D8 G8 महारथ॰ (for ॰मना॰) After 22^{ab}, Ś1 reads 6 48 43^{a}–68^{d} — c) Ś1 परस्पर (for द्रोण युधि) — Ko–2 om 22^{d}–24^{c}, D6 om 22^{d}–25^{a}

23 Ko–2 D6 om 23 (cf v l 22) T1 G om (hapl) 23^{a}–25^{b} — a) K8 D2 तदा (for ततस्) D8 हि (for तु) — b) M8 5 शुशुभातेनुरजितौ — c) Ś1 K8–5 B D (except D2, D6 om) वसते पुष्प शबलौ Co cites पुष्प, Cd शवलौ — d) K8 4 D2 सपुष्पाविव

24 D6 T1 G om 24 (cf v l 22, 23) Ko–2 om 24^{abc} (cf. v l 22) — a) D1 अमर्षात्तु (for ॰र्षितस्) — b) M2 च दुर्मुखे (for चमू॰)

25 T1 G om 25^{ab} (cf v l 23) D6 om 25^{a} (cf v l 22) — a) B4 तथैनं — c) Ś1 प्रत्याकिरद्, K4 5 D1 अभ्याकिरद्, D8 S अभ्यवर्षद् — d) B8 मेघवृष्टिरिवाचल; S वृष्ट्या शैल(G1 8 बाणैर्गिरि)मिवाम्बुद॰ — After 25, D6 ins

164* तदप्यस्य रणे द्रोणश्चिच्छेद सशर धनु॰ ।

26 a) Ko–2 चापि (for चास्य) T1 G2 8 फल्लेन — K5 om (hapl) 26^{b}–27^{a} — b) = 5^{d} Ś1 रथपीठाद्, S ॰नीळाद् Ś1 Ko–2 D8 S अपाहरत् (for अपातयत्) — K2 om (hapl) 26^{c}–27^{d} — d) D1 चतुर्भि॰ सायकोत्तमै॰

27 K2 om 27, K5 om 27^{abc} (cf. v l 26) — a) S भल्लेन चास्य (M1 ॰नास्य सु॰) तीक्ष्णेन — d) Ko 4 B2 4 Da Dn2 D8. 4 8 (marg sec. m) T2 Co d हस्तावापम् Ko 1 5 अवाछिनत्, K4 अथाछिनोत्; Da1 तथाछिनत्, D1 अवछिनत्, S अपातयत्

28 a) S (except G8 M2 5) सछिन्न॰ — K1 om. 28^{bc} — c) S1 Ko 2 M4 5 अपोवाह, K8 D2 6 हु॰ (K8 अ)वातिष्ठत्, D8 अवारोह; M8 अपोवाहत् K5 ख्यापयन्पौरुष युद्धे, D1 गदापाणी रथे तस्थौ — d) K3 स्थापयन्, K8 D2 (marg sec m as in text) ख्यायन्वै, D6 ख्यापन्वै, D8 ज्यापयन्; G2 दीप॰. T1 G4 रथात् (for महत्) K5 गदापाणिरवातरत्, D1 क्षात्र पौरुषमास्थित॰

29 a) D1 तामन्य. D1 तीक्ष्णै; T2 तूर्णी (for तूर्णं) — b) Ko–2 पार्षत॰; D1 भूतले (for भारत). — c) Cd अनवगूढस्य, Co ॰रूढस्य (as in text)

30 a) Ko 2 तथा स, D1 ततस्तु, T1 G4 तदस्य; M1 3 4 स तस्य K8 D1 2 6 M2 4 5 विमल — b) G8 जित॰ (for शत॰). Ś1 Ko–3 Dn1 D1–3 6 T1 G M1 2 शतचद्रं (K8 ॰द्र॰) मनोरम; K4 ॰चंद्र मनोरथं, B Da Dn2 D4 5 7 8 ॰चद्रं (Da1 D8 ॰द्र) सतोमर, Dn1 (by corr) ॰चंद्र सतोरण, T2 ॰चर्ममनोहर, text as in K5 M3–5 — c) K8 D1 8 T1 G2 4 M विमल (for विपुल). Da Dn1 रम्य (for दिव्य) — d) M3–5 वि॰ (for प्र) D1 सुभृश बली, S सु(M3–5 स)महाभुज॰

31 a) Ś1 Ko–2 5 आमिषार्थे, Da1 D8 अमिषार्थी; T2 आमिषार्थं Ko–2 महा (for यथा) — d) B2 T2 G8 मत्त K5 महाद्विप, D8 इवोपम (marg sec. m ॰त्तम)

तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषम् ।
लाघवं चास्त्रयोगं च बलं बाह्वोश्च भारत ॥ ३२
यदेनं शरवर्षेण वारयामास पार्षतम् ।
न शशाक ततो गन्तुं बलवानपि संयुगे ॥ ३३
तत्र स्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथम् ।
वारयाणं शरौघांश्च चर्मणा कृतहस्तवत् ॥ ३४
ततो भीमो महाबाहुः सहसाभ्यपतद्बली ।
साहाय्यकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ॥ ३५
स द्रोणं निशितैर्बाणै राजन्विव्याध सप्तभिः ।
पार्षतं च तदा तूर्णमन्यमारोपयद्रथम् ॥ ३६
ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गं समचोदयत् ।
सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य रक्षणे ॥ ३७
ततः सा महती सेना कलिङ्गानां जनेश्वर ।
भीममभ्युद्ययौ तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ॥ ३८
पाञ्चाल्यमभिसंत्यज्य द्रोणोऽपि रथिनां वरः ।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ योधयामास संगतौ ।
धृष्टद्युम्नोऽपि समरे धर्मराजं समभ्ययात् ॥ ३९
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
कलिङ्गानां च समरे भीमस्य च महात्मनः ।
जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकम् ॥ ४० C 6 2234 B 6 53 41 K 6 53 41

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

32 32[ab] = (var) 19[cd] — [a]) B D (except D1–3 6) तत्रा(B3 °था)श्चर्यम्, T1 अत्राद्भुतम् K3 D2 6 G1 M3–5 अपश्यामो — [b]) K0 भारध्वा°, T2 भरद्वा° K0 2 4 विक्रम, Cd पौरुषम् (as in text) — [c]) D4. 7 8 चास्त्रयोगेन C0 cites अस्त्रयोग (as in text) — [d]) G3 वधं (for बलं) K0 बाहोश्च S मारिष (for भारत)

33 [a]) Ś1 येनेद, K4 यदेव; B Da Dn D4 5 7 8 यदेक (Da1 °व) — [b]) K2 पार्षत; D1 मारिष T G सक्रुद्ध समवारय(G3 °किर)त्, M सक्रुद्ध समवारयत् (M1 °न्) — [c]) D3 चचाल (for शशाक) M2 तदा (for ततो) — [d]) D1 वारित शरवृष्टिभि°

34 [ab]) K3 D2 6 अपश्यामो S निवारितस्तु द्रोणेन धृष्टद्युम्नो महारथ (M3–5 °बल°) — [c]) Ś1 B4 Dn2 D1 4 8 वारयानं, K2 वारयाणा, K3–5 B1–3 Da Dn1 D2 3 5 वारयतं Ś1 K0–3 5 D1–3 शरान्घोरांश् (for शरौघाश्च) S न्यवारयच्छरौघांस्तांश् (G2 °घाश्च, G3 °घांस्ता) — [d]) G2 मर्मणा

35 [b]) Dn2 D4 7 8 T1 G4 सहसा न्यप° — [c]) K3 D6 सहाय्य° Ś1 K0 2 3 5 Da Dn1 D2 5 6 बलवान् (for समरे) — [d]) Ś1 K0–2 महाबल°; K5 महारणे

36 [a]) K3 D2 6 त्रिशिखैर् (for निशितैर्) — [c]) B4 पातयत, Da Dn1 D5 T1 G3 4 पार्षत तु K4 क्षणात्, Dn2 D3 T1 G2 4 M रथ; G1 3 रथात् (for तदा) Ś1 K3 D2 6 स्वरन्राजस्; K5 रथ राजस्, T2 महाराज (for तदा तूर्णम्) K0–2 पार्षत चतुर राजंस्, D1 पार्षत विरथ भीम° — [d]) Ś1 K0–3 5 D2 6 तूर्णम्, D1 स्वयम् (for अन्यम्) K5 स्वक; D3 S तदा (for रथम्)

37 Ś1 om 37[ab] — [a]) D3 राजन् — [b]) K0–3 B D2 7 C0 कालिंग K3 5 Da1 D2 6 समनोद° — [c]) S गुप्त (for युक्त) — [d]) K0 भारध्वा° Ś1 K0–2 कारणात्, K3–5 B D (except Dn1 D3) गोपने (for रक्षणे)

38 [a]) D1 सु (for सा) — [b]) Ś1 कालिंगाना Ś1 K0–4 D2 6 नराधिप, K5 जनेश्वर°, Da2 Dn2 D4 8 नरेश्वर (for जने°) — [c]) Ś1 अभ्युदयौ, K1 अद्य ययौ, K3 B D (except D3 6) M3–5 अभ्याययौ, M1 अभ्युद्यता, M2 °द्यतस् K5 शीघ्र, B Da Dn D4 5 7 8 भीमा (for तूर्णं)

39 [a]) Ś1 पचाल्यम्, K1 पंचालिम्, D6 पांचालम् K0 B4 Dn2 D4 7 8 अपि; K1. 2 4. 5 D1. 3 अथ (for (for अभि-) B3 °ल्यमभिसंगम्य — [b]) S द्रोण प्रहरतां वर° — M3 5 om 39[cd] — [c]) D3 m S (except T2, M3 5 om) क्रुद्धौ (for वृद्धौ) — [d]) D3 वार° (for योध°) K3 D1. 3 S (except M4; M3 5 om) सयुगे — [e]) K0–2 सहसा (for समरे) — [f]) Ś1 K0 2 3 5 B3 D1–3 6 T1 G4 धर्मराजानमभ्ययास्; K1 दर्मराजअ्यद्रवात् (corrupt), T2 G1 3 M3–5 धर्मराजानमन्वयास्, G2 °राजानपालयत् (sic)

40 [b]) A few MSS तुमल K0 S रोम° (for लोम°) — [c]) D1 कालिंगाना — [d]) K3 भीष्मस्य च,

५०

धृतराष्ट्र उवाच ।

तथा प्रतिसमादिष्टः कलिङ्गो वाहिनीपतिः ।
कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलम् ॥ १
चरन्तं गदया वीरं दण्डपाणिमिवान्तकम् ।
योधयामास समरे कलिङ्गः सह सेनया ॥ २

संजय उवाच ।

पुत्रेण तव राजेन्द्र स तथोक्तो महाबलः ।
महत्या सेनया गुप्तः प्रायाद्भीमरथं प्रति ॥ ३
तामापतन्तीं सहसा कलिङ्गानां महाचमूम् ।
रथनागाश्वकलिलां प्रगृहीतमहायुधाम् ॥ ४
भीमसेनः कलिङ्गानामार्छद्भारत वाहिनीम् ।
केतुमन्तं च नैषादिमायान्तं सह चेदिभिः ॥ ५
ततः श्रुतायुः संक्रुद्धो राज्ञा केतुमता सह ।
आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेषु चेदिषु ॥ ६
रथैरनेकसाहस्रैः कलिङ्गानां जनाधिपः ।
अयुतेन गजानां च निषादैः सह केतुमान् ।
भीमसेनं रणे राजन्समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ७
चेदिमत्स्यकरूपाश्च भीमसेनपुरोगमाः ।

K_5 भीमस्य सु — [c]) D_1 सक्षय°, T_1 G_4 प्रेक्षण° (for प्रक्षय°) — [f]) $K_{0-3\ 5}$ भयावह, K_3 $D_{2\ 6}$ महाबलं, D_8 दुरासद (for भयानकम्)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K_{0-2} mention only द्वितीययुद्धदिवस, K_4 Da Dn_1 D_5 द्वितीयेह्नि, K_5 द्वितीयदिवस, B_3 D_6 द्वितीयदिवससमाप्त(D_6 °सयुद्ध), M_4 द्वितीयाह्निक — *Adhy name* K_4 धृष्टद्युम्नपराजय, Da Dn_1 D_5 धृष्टद्युम्नयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da_2 11, Dn_2 M_5 51, D_1 $M_{8\ 4}$ 50, D_5 53, T G 48, $M_{1\ 2}$ 49 (as in text) — *Śloka no* Dn_2 D_5 41

50

1 [a]) K_{0-2} $M_{1\ 2}$ तत, D_1 यथा, T_2 $G_{1\ 3}$ तदा (for तथा) T_1 $G_{2\ 4}$ मम पुत्रसमादिष्ट, Cal ed पुत्रेण मम सप्रोक्त° — [b]) K_{0-2} M_3 कालिंगो — [d]) T_2 $G_{1\ 3}$ $M_{1\ 2}$ महारथं (for °बलम्)

2 [a]) K_{0-2} वर्तंत (for चरन्त) $Ś_1$ $K_{0-2\ 5}$ समरे (for गदया) M_4 वीर — [b]) $Ś_1$ K_{0-3} B_{1-3} $D_{1-3\ 6}$ दण्डहस्तम्, K_5 हस्तदण्डम् — [d]) $Ś_1$ **ग°, $K_{0-2\ 4}$ B Da_2 Dn_2 $D_{5\ 7}$ कालिंग° T_1 G_4 transp सह and सेनया $Ś_1$ सर्वे (for सह)

3 [ab]) D_1 दुर्योधनेन राजेंद्र तथादिष्टो महाबल — [c]) $K_{4\ 5}$ B Da Dn $D_{1\ 4\ 5\ 7\ 8}$ $M_{3\ 5}$ युक्त°, G_2 गुप्त (for गुप्त) — [d]) $Ś_1$ K_1 प्रोयाद्

4 [a]) $K_{1\ 5}$ Dn_1 (by corr) D_6 तमा° $B_{1\ 2\ 4}$ Dn_2 $D_{1\ 3\ 4\ 7\ 8}$ S महतीं (for सहसा) — [b]) G_2 कालिंगानां — [c]) K_{3-4} D_2 G_1 M_2 रथा नागाश्व°, B Da Dn $D_{1\ 3-5\ 7\ 8}$ M_{3-5} रथाश्वनाग°, G_3 (*inf lin* as in text) रथनागा च कलिलां — [d]) S °महागद

5 [a]) D_1 भीमस्तत्र (for °सेन) — [b]) K_5 मान° छेद् (hypermetric), T_2 छिंदन्; M_2 मछेद्, Cc.d मार्छेद् (as in text) $Ko_{\ 2}$ भरत — [c]) T_2 नैषादीन्; M_2 °पादीम् — [d]) $Ś_1$ $K_{0-2\ 4}$ सयांत, D_8 संसक्त, S आसाद्य (T_2 समन्यु°) (for आयान्तं)

6 [a]) K_5 तत शतायु सनद्धो — [b]) D_1 T_2 M_{3-5} राजन्, $M_{1\ 2}$ राजा (for राज्ञा) — After 6^{ab}, $Ś_1$ reads 7^c, *repeating* it in its proper place — [d]) K_4 B D (except $D_{2\ 3\ 6}$) व्यूढानीकेन (K_4 °पु) दंशित, S °नीको महाबल

7 [a]) S रथस्थै(M °थैस्तै)र्बहुसाहस्रै — [b]) G_2 कालिंगानां $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ D_6 नराधिप, $B_{1\ 2}$ Da_1 जनाधिप, B_3 S जनेश्वर (T_2 °र), D_{1-3} नराधिप — [c]) G_1 गदाना T_2 युयुधेनेन गदिना — [d]) D_1 केतुना (for केतुमान्) — [e]) Dn_2 $D_{4\ 8}$ महाराज (for रणे राजन्) — [f]) $K_{2\ 3}$ $D_{1\ 4}$ M_4 पर्यवारयन्

8 [a]) $Ś_1$ K_{3-5} B D (except $D_{1\ 8}$) °करूपास्तु, K_{0-2} °करूपाश्च, S °क($M_{1\ 2}$ °कु)रूशाश्च — [b]) $Ś_1$

अभ्यवर्तन्त सहसा निपादान्सह राजभिः ॥ ८
ततः प्रवृत्ते युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
प्रजानन्न च योधान्स्वान्परस्परजिघांसया ॥ ९
घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा परैः ।
यथेन्द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया ॥ १०
तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ।
बभूव सुमहाञ्शब्दः सागरस्येव गर्जतः ॥ ११

अन्योन्यस्य तदा योधा निकृन्तन्तो विशां पते ।
महीं चक्रुश्चितां सर्वां शशशोणितसंनिभाम् ॥ १२
योधांश्च स्वान्परांश्चापि नाभ्यजानञ्जिघांसया ।
स्वानप्याददते स्वांश्च शूराः समरदुर्जयाः ॥ १३
विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह ।
कलिङ्गैः सह चेदीनां निपादैश्च विशां पते ॥ १४
कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः ।

C 6 2249 B 6 54 15 V 6 54 15

Ko–2 °सेनपुरोगमान् (Ś1 °मा), D1 S °सेनपदानुगा, D3 °सेनपुरःसरा — c) D1 अभ्यवर्षंत Ś1 K3 D5 सहिता (for सहसा) D3 S अभ्यधावंत समरे — d) Ko–3 D1 6 निपादा, S निपादैः

9 a) Da1 प्रवर्तते — b) Ś1 K D2 3 6 M1 2 4 भयावह (for °नकम्) — After 9ab, M1–3 5 ins (cf 16)

165* सर्वे कलिङ्गकाश्चैव सन्निवृत्तेषु चेदिषु ।
स्वबाहुबलमास्थाय अभ्यवर्तन्त पाण्डवम् ।

— c) Ko 2 प्रजानन्नपि, K3 D2 3 प्राजानन्न च, K4 B1 3 Da प्रयाधन च, B2 4 Dn2 D4 7 8 प्रधावतां च, Dn1 D5 प्रयोधन च, T G परेषां तत्र, M1–3 5 शूराणां तत्र K3 D2 3 6 योधा स्वान् (D6 °धान्तान्), K4 B Da Dn D4 6 7 8 S (except M4) योधानां K1 प्रजाननप्रयोधा तु, D1 तावकाना परेषा च

10 a) Ś1 भीमम् (for घोरम्) S घोररूप ततो (M1–3 °घोर्) युद्ध — b) Dn2 भीमस्य सह सायकैः, D1 भीमस्य रिपुभि सह — d) K3 D2 6 महत्या सेनया नव (K3 °या सह)

11 a) D5 संग्रासे, T1 G समरे (for संग्रामे) — b) Da1 D6 युद्धमा° — c) K2 B3 M3 5 सुमहाशब्द, D1 °हान्नाद Ś1 बभूवु सुमहाञ्छब्दा — d) Da1 सागरस्यैव K3 5 D2 6 दीर्यत, K4 वर्जत, B Da Dn1 D5 वर्धत, Dn2 D4 8 सर्वत, D7 पर्वणि, T1 G निस्वन, M1 गर्जित (for गर्जत)

12 a) Ko 3 B2 D3 T2 G1 3 M1 2 अन्योन्य स, K1 °न्य स, K3 D2 6 °न्य ते, D1 °न्य च (for °न्यस्य) Ś1 Ko–3 6 D2 6 महा, B1 ततो, M2 तथा (for तदा) K4 अन्योन्य सहसा योधा — b) Ś1 Ko–2 विक्कि(Ś1 °क)रतो, K5 B2 D1 M2 विकर्षतो (K5 °ते), T1 G4 विकत्थतो, T2 विकृन्तते, G1 3 विकर्तते, G3 विकर्तत, M1 3–5 विकर्तंतो (for निकृन्तन्तो) K6 परस्पर (for विशां पते) — c) Ś1 T2 च ता, B1 2 चित, Ca चिता (as in text) M1, 3–5 जिवासत (for चिता सर्वां) K5 महतीं चक्रुश्चिता सर्वा (hypermetric) — d) Ko–2 रक्त लोहितसनिभा; K3 5 D2 3 6 शश(K5 शास)लोहित°, K4 B3 Dn2 D1 4 7 8 T G M2 मांसशोणितसनिभां (D3 °कर्दमा, T1 G2 4 M3 कर्दमं), M1 शतशोणित°, M4 शवशोणित°

13 a) K3 D2 3 6 योधाश्च स्वान्, K5 योधाश्चास्वान, Da Dn1 D5 योधान्स्वांश्च, Dn2 D1 4 7 8 M1 योधा न्स्वान्स्वान्; T1 G M3 5 योधान्स्वान्वा, T2 M2 4 योधा स्वान्वा (M2 स्वांश्च) Ko–2 पराश्चैव, B3 D (except D2 3 6) M2 पराश्चापि Ś1 योधाश्च स्वापराश्चापि — b) K5 नाभिजानन्, B2 Dn3 D4 7 न व्यजानन्, D3 न जानत — D5 G1, 3 om 13cd — c) Ś1 Ko–3 D2 3 6 M स्वात्र, K4 B3 Da2 स्वाश्च, Dn3 D7 8 तु स्वा, D4 तुष्टा (for स्वांश्च) K5 स्वान्यथा ददृशु सत्ते, D1 स्वानप्याजघ्निरे शूरा, T1 G4 °प्याददतेसाक, T2 समाजघ्नुश्च ते तत्र, G2 स्वकानप्याददंसाक — d) Ko–3 Dn1 D2 3 6 T2 G2 परम° (for समर°) D1 भीषणा नदतो मुहु

14 d) K2 विपादैश्च, Da D5 निषादैश्च

15 b) K3 D2 6 यथावीर्यं, K5 Cd यथाशक्ति, T1 G4 यथाशक्तिं Ś1 Ko–3 5 D2 6 यथाबल, K4 D1 महाबल, Da1 यथाबल (for महाबला) — M1 4 om (hapl) 15c–17b — c) Ś1 Ko–3 5 D2 6 समासाद्य, K2 समासाद्य (for परित्यज्य) — d) K1 D1 6 G2 स न्यवर्तत, Da1 D2 T2 सन्यवर्तत, D3 सनिवर्तत T1 G4 चेदत, G2 चोदय Cd as in text

भीमसेनं परित्यज्य संन्यवर्तन्त चेदयः ॥ १५
सर्वैः कलिङ्गैरासन्नः संनिवृत्तेषु चेदिषु ।
स्वबाहुबलमास्थाय न न्यवर्तत पाण्डवः ॥ १६
न चचाल रथोपस्थाद्भीमसेनो महाबलः ।
शितैरवाकिरन्बाणैः कलिङ्गानां वरूथिनीम् ॥ १७
कलिङ्गस्तु महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ।
शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पाण्डवं शरैः ॥ १८
ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन्रुचिरं धनुः ।
योधयामास कालिङ्गान्स्वबाहुबलमाश्रितः ॥ १९
शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्बहून् ।
अश्वाञ्जघान समरे भीमसेनस्य सायकैः ।
ववर्ष शरवर्षाणि तपान्ते जलदो यथा ॥ २०
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महाबलः ।
शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदाम् ॥ २१
स तया निहतो राजन्कलिङ्गस्य सुतो रथात् ।
सध्वजः सह सूतेन जगाम धरणीतलम् ॥ २२
हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कलिङ्गानां जनाधिपः ।
रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २३

---

16 With 16, cf 165* — M1 2 om 16 (cf v l 15) K0 1 om 16ᵃ–17ᵇ —ᵃ) K5 स तै, D1 भीम (for सर्वै) K3 D1–3 6 आसक्त; K5 आसत्तै, M3–5 मगधै, C0 आसन्न (as in text) T G1 3 4 सर्व(T2 °वै)कालिंगकाश्चैव; G2 सर्वान्कालिंगकाश्चैव —ᶜ) B2 °बलमाश्रित्य, D1 °बलसंपन्न —ᵈ) Ś1 K3 B1 3 4 Dn2 D1 3 4 7 8 M4 सन्य°, K2 5 D6 स न्यवर्त(K5 °र्तं)त, B2 D8 न न्यवर्तत, T1 G अभ्यवर्षत, T2 अभ्यवर्तत, M3 5 सन्यवर्तत K2 पाडव, K5 T G पांडव, M3 5 चेदय

17 K0 1 M1 2 om. 17ᵃᵇ (cf v l 15, 16) —ᵃ) M3–5 रथात्पार्थो (for रथोपस्थाद्) —ᶜ) K5 स तैर्, D1 शरैर्, D2 शतैर्, D6 सर्वैर् (for शितैर्) K4 5 B1 2 4 D1 8 S (except T2 M2) अवाकिरद् (D1 °द्), D4 7 अवकिरन् D1 सर्वा (for बाणै)

18 ᵃ) K4 B1 3 4 Da Dn D4 5 7 कालिंगस्तु; B2 D1 S क(B2 M1 3 का)लिंगश्च —ᵇ) K3 महाद्युते, K5 M2 °बल (for °रथ) —ᶜ) D3 शत्रुदेव K0 इवाख्यातो —ᵈ) पार्थिव (for पाण्डव) K4 पांडव जग्मतु शरै

19 ᵇ) K3 D2 6 S प्रगृह्य (for विधुन्वन्) Ś1 K0–2 रथिनां वर, D1 3 विपुलं धनु —ᶜ) M4 रोध° (for योध°) Ś1 कलिंग, K4 B D (except D2 3 6) कालिंग —ᵈ) D3 आस्थित

20 ᵃ) K5 D3 शत्रुदेवस्तु, B3 शक्रदेवोपि S (except M4) भीमस्य (for समरे). — S transp 20ᶜᵈ and 20ᵉᶠ —ᶜ) K1 अश्व B4 D (except D1–3 6) चतुरो (for समरे) S जघान चाश्वा(T2 साश्वा)न्समरे —ᵈ) K5 वीर्यवान् (for सायकै) — After 20ᶜᵈ, N ins

166* त दृष्ट्वा विरथ तत्र भीमसेनमरिंदमम् ।
शक्रदेवोऽभिदुद्राव शितैरवकिरञ्शरै ।
भीमस्योपरि राजेन्द्र शक्रदेवो महाबल ।

[(L 1) K5 हताश्व च तथा दृष्ट्वा Da Dn D5 8 अरिंदम — (L 2) K5 D3 शत्रुदेवोभिदुद्राव, B3 Da Dn D5 शक्रदेवोपि दु° K3 D2 6 शतैर् Ś1 अवा°(for अव°) B Da Dn D1 4 5 7 8 किरत (B1 °स्तु, B3–4 °स्त) निशितै शरै — (L 3) K5 D3 शत्रुदेवो.]

— D8 (following upon 166*) om (hapl) 20ᵉ–21ᵇ —ᵉ) Ś1 K3 5 D2 6 शरजालानि

21 ᵃ) S स हताश्वे (for हताश्वे तु) —ᶜ) K5 D3 शत्रु° (for शक्र°) —ᵈ) Ś1 सर्वसेक्या°, K0 2 3 D3 6 8 G M C0 सर्वसैक्या°, K1 D2 सर्वसैन्या°; T2 सर्वसैन्यहरां, Ca d °शैक्या° (as in text)

22 K2 om (hapl) 22ᵃᵇ —ᵃ) S गदया (for स तया) K0 1 गृहितो, K5 D1 3 S (except M2) [अ]भिहतो (for निहतो) G3 M3–5 राजा —ᵇ) B1 2 4 Dn2 D4 कालिंगस्य B3 D3 S क(B3 का) लिंगतनयो रथात् —ᵈ) D1 पपात (for जगाम) D1 धरणीतले, T1 G जगतीतलं

23 ᵃ) D1 तत कलिंगो राजेंद्र —ᵇ) Dn2 D4 कालिंगा° K2 जनाधिप; K5 S जनेश्वर°, Dn2 D4 महारथ° (for जनाधिप°) —ᵈ) Da Dn1 D1 5 8 °वारयन् G1 3 M3 5 दिश — After 23, S ins (cf 7ᶜᵈ)

167* अयुतेन गजानां च निषादै परिवारित ।

ततो भीमो महाबाहुर्गुर्वीं त्यक्त्वा महागदाम् ।
उद्ववर्हाथ निस्त्रिंशं चिकीर्षुः कर्म दारुणम् ॥ २४
चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभ ।
नक्षत्रैरर्धचन्द्रैश्च शातकुम्भमयैश्चितम् ॥ २५
कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य ह ।
प्रगृह्य च शरं घोरमेकं सर्पविषोपमम् ।
प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकाङ्क्षी जनेश्वरः ॥ २६
तमापतन्तं वेगेन प्रेरितं निशितं शरम् ।
भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना ।
उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ २७
कलिङ्गस्तु ततः क्रुद्धो भीमसेनाय संयुगे ।
तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ॥ २८
तानप्राप्तान्महाबाहुः खगतानेव पाण्डवः ।
चिच्छेद सहसा राजन्नसंभ्रान्तो वरासिना ॥ २९
निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
भानुमन्तमभिप्रेक्ष्य प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ ३०
भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण छादयन् ।
ननाद बलवन्नादं नादयानो नभस्तलम् ॥ ३१
न तं स ममृषे भीमः सिंहनादं महारणे ।
ततः स्वरेण महता विननाद महास्वनम् ॥ ३२

C 6 2270
B 6 54 36
K 6 54 36

---

24 [a]) Ko 1 भीमसेनो, Da Dn1 D5 अथ भीमो Ś1 महावेगो, K0–3 5 D2 3 6 °वेगा, D1 °वेगात् (for °बाहुर्) — [b]) K1 D1 3 त्यक्त्वा गुर्वीं (D1 मूर्ति) K4 B Da Dn D4 5 7 8 गदां त्यक्त्वा महाबल, S रथादा- (G1 °थमा) तुल्य हृष्टवत् — [c]) K0–3 D2 6 उद्ववाहा (K0 °र्हा) थ, K4 B3 उदकर्षच्च, B1 2 Da Dn1 D5 उदकर्षत्स (Da2 D5 °न्स), B4 Dn2 D4 7 8 उद्ववर्ह स, D1 आयार्थवद्ध (for उद्ववर्हाथ) Cc cites उदकर्षत्, Cop Cd उद्ववर्ह (as in text) K5 उद्ववर्हाम्यनिस्तृश (sic), D3 S निस्त्रिंशमाददे घोर — [d]) M3 चिकीर्षन् K3 D1 2 6 S दुष्करं (for दारुणम्)

25 [a]) Ś1 वर्म, B4 M5 कर्म K0 चर्मा*प्रतिम राजन् — [b]) Ś1 °र्षोर्षभ, K3 Da1 °न्सर्षभं K3 पुरुषर्षभं, K5 Dn2 D4 5 7 8 T1 G4 M पुरुषर्षभ°, D1 पुरुषोत्तम Cc cites आर्षभ, Cd चार्षभ — [c]) K4 B1–3 Da Dn1 D5 समछैरर्ध°, G1 3 नक्षत्रैश्चार्ध° — [d]) Ś1 D3 शातकौंभ°, K1 शतकौंभ°, K3 शांतकुंभ°, K5 शात- कौभ° B3 चित

26 [a]) K4 5 B Da Dn D4 7 कालिंगस्तु — [b]) Ś1 K0–2 Da1 D6 °ज्यामवसृज्य, B2 °गृह्यावमृज्य, D1 °ज्यां चात्र°, G2 °ज्यानप° K0–2 4 5 B1–3 Da Dn D1 3 5 S च, D3 स° (for ह) — [c]) K3 D2 6 प्रहृष्ट° (for प्रगृह्य) Ś1 K0 2–5 B4 D (except D1 3) T2 स (for च) S तीक्ष्णम् (for घोरम्) — [f]) K0 2 Da2 D1 3 वधकांक्षी, S जयकाङ्क्षी Ś1 K0 3 D2 3 जनेश्वर; B Da2 D1. 5 नरेश्वर, Da1 Dn D4 7 नरेश्वर°

27 [b]) K5 S प्रेषित D1 पूरित निशित शरै° — [c])
D2 महाराज (for द्विधा राजश्) — [d]) Ś1 K0 1 3 4 D1. 2 6 विमला°, K5 निशिता° (for विपुला°) — [e]) K1 2 उदक्रोशश्च; K3 D1 M4 °शश्च, B2 तदाक्रोशच्च T2 सहसा, M3 5 सक्रुद्धस् (for संहृष्टस्) — [f]) D1 ताप° (for त्रास°) B1 2 4 D (except D1–3 6) बलं तत्र (for वरूथिनीम्)

28 K4 om 28–29 — [a]) K5 B Da2 Dn2 D1 4 5 7 8 कालिंगो (B1 °गस्) K5 B2–4 D (except D2 3 6) S [ऽ]थ (for तु) — [b]) B1 2 4 D (except D2 3) S भीमसेनस्य — [c]) Ś1 प्रहि° — [d]) K1 शिलाचितान्, K3 Da Dn1 D1 5 °सितान्

29 K4 om 29 (cf v l 28) — [b]) K0 2 खग तानिव, D1 शरास्तस्य च (for खगतानेव) — [c]) S समरे (for सहसा) D1 सचिच्छेद महाराजन्

30 [a]) Ś1 निक्षिप्य; D3 निकृत्य M3–5 तरसा (for तु रणे) — [c]) Ś1 K0 2 3 5 D2 6 Cv अभिद्रुत्य, K1 अतिक्रम्य (sic), D1 3 S ततो भीम° (for अभिप्रेक्ष्य) — [d]) K3 D2–4 7 8 पुरुषर्षभ; K5 भरतर्षभ°; Da Dn1 D5 S पुरुषोत्तम°

31 T1 G4 om. (hapl) 31[ab] B3 transp 31[ab] and 31[cd] — [a]) K0 भीम (for भीमं) S (T1 G4 om) भानुमानपि सक्रुद्ध° — [b]) K3 D2 6 ताडयन्, D1 चार्दयत् (for छाद°) K4 S शरवर्षैरवाकिरत् — [c]) K0 Da1 Dn1 D1 3 4 बलवान्, S सिंहवन् — [d]) S1 M1 4 5 छाद°, K2 नद° (for नाद°) T G1 2 4 M1 5 नभस्थल

32 [a]) K3. 4 B3 D1 2 6 स त न; K5 न त च; D3

तेन शब्देन वित्रस्ता कलिङ्गानां वरूथिनी ।
न भीमं समरे मेने मानुषं भरतर्षभ ॥ ३३
ततो भीमो महाराज नदित्वा विपुलं स्वनम् ।
सासिर्वेगादवप्लुत्य दन्ताभ्यां वारणोत्तमम् ॥ ३४
आरुरोह ततो मध्यं नागराजस्य मारिष ।
खड्गेन पृथुना मध्ये भानुमन्तमथाच्छिनत् ॥ ३५
सोऽन्तरायुधिनं हत्वा राजपुत्रमरिंदमः ।
गुरुभारसहस्कन्धे नागस्यासिमपातयत् ॥ ३६
छिन्नस्कन्धः स विनदन्पपात गजयूथपः ।
आरुग्णः सिन्धुवेगेन सानुमानिव पर्वतः ॥ ३७
ततस्तस्मादवप्लुत्य गजाद्भारत भारतः ।
खड्गपाणिरदीनात्मा अतिष्ठद्भुवि दंशितः ॥ ३८
स चचार बहून्मार्गानभीतः पातयन्गजान् ।
अग्निचक्रमिवाविद्धं सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ ३९

न च त, S न तु त (M1 3 5 तन्) K5 वीर (for भीम) —^{b}) B1 4 महामृधे, B2 D1 3 महाहवे —^{c}) D1 8 शब्देन, S स्वनेन (for स्वरेण) —^{d}) K0 महास्वर, K3 महासुर, K5 B2 8 Dn2 D4 7 8 °स्वन, S °बल

33 ^{a}) D3 नादेन (for शब्देन) B1 4 महता (for वित्रस्ता) —^{b}) G1 8 वरूथिनीं —^{c}) D1 भीम न (by transp) D6 transp भीमं and मेने K3 न मेने भीमसेन स —^{d}) K2 B Da Dn D4 5 7 पुरुषर्षभ, D1 पुरुषोत्तम, D8 भरतर्षभं

34 ^{a}) T1 G4 तदा चरन्, T2 M तथा च तं, G1 3 तदा च त; G2 तदा चिर (for ततो भीमो) Da Dn1 D5 महानाद D8 °बाहुर् (for °राज) —^{b}) K2 4 B Dn2 D4 7 नर्दित्वा, K5 ननर्द, S विनद्य (for नदित्वा) K0 2 विपुल स्वरं; D1 T1 G1 3 4 M विपुलस्वनं, T2 विपुल बल —^{c}) K0 सासि, K5 सासिं (for सासिर्) K4 B Da Dn D3-5 7 8 सासिर्वेगवदाप्लुत्य, D1 °र्वेगात्पराक्रम्य, S °वेगात्समाप्लुत्य —^{d}) K1 D6 वारुणो°

35 ^{a}) D1 मध्ये — After 35^{ab}, Dn2 D4 ins

168* ततो मुमोच कालिङ्ग शक्तिं तामकरोद्द्विधा ।

—^{c}) K3 D1 2 6 पृथुधारेण, Da Dn1 D5 S पृतना मध्ये Co cites मध्ये (as in text) —^{d}) K0 सानु° (for भानु°) Ś1 अथाच्छितान् (sup lin °नात्), K3 D2 (by corr) 6 अथाच्छिनत्, K4 अथाच्छिनोत्

36 K3 om (hapl) 36 T2 om 36^{ab} —^{a}) K1 D8 6 (by corr) सोत्तरा° Ca c d cite अन्तरायुधिन S उत्तरा(M6 °र)युधिनश्चा(M3 5 °श्चि निश्चा)स्य —^{b}) Ś1 K0 1 5 D1 अरिंदम, Da Dn1 D2 5 दम S हत्वा भीमो रणोत्कट —^{c}) K0 1 D1 M2-5 गुरुभारस(K0 °म)ह स्कधे (D1 स्कंधं), K3 5 D2 6 °सह युद्धे, K4 B D3 Dn D4 6 7 8 गुरुभारसह (Da1 °ह) स्कधे, D3 T1 G गुरु(D3 °रु)भार सहे स्कधे, T2 °सहसस्य —^{d}) K3 5 D2 6 नागराज मपात(D6 °ताद)यन्, D1 नागस्य समपातयन्, T2 स्कन्धेनास्य न्यपातयत

37 ^{a}) S1 छिन्नस्कट, K1 2 भिन्नस्कध° (K1 द°), T1 G4 भिन्नहस्त T1 G2 4 M1 3-5 स निनदन् T2 सिंहस्कधगतस्येव — D3 om 37^{cd} —^{c}) K1 T2 G1 3 अरुग्ण, K6 आरुक्ष्, D8 आरुरुह; Cd आरुग्न, Cv आरुग्ण (as in text) D4 सिंह°, Cv सिन्धु° (as in text) D1 अरुग्लवघनो भीम° —^{d}) K3 Da Dn D4 भानुमानिव Cd cites सानु° (as in text)

38 D6 reads (sec m) 38^{ab} in marg. —^{a}) B Da Dn D4 5 7 8 पततश्चाप्यवप्लुत्य, D3 पततस्तु ततस्तस्माद्, T1 G4 M1 3-5 गजाभ्र(M1 °जान्भ°, M2 °ज° भ)पततोप्लुत्य, T2 गजात्पतत आप्लुत्य, G1-3 M2 गजाभ्रपततोप्लुत्य —^{b}) Ś1 रथाद्, S रणे (for गजाद्) Ś1 K2 4 B2-4 भरत भारत., K3 B1 D1 S भरतसत्तम (K3 G1 3 M4 °म.), K5 Da1 भारत भारत, D2 6 भारतसत्तम (D6 °म°) Co cites भारत° (as in text) D8 गजादाप्लुत्य भारत —^{d}) K3 D2 6 व्यतिष्ठद् K0-2 व्यतिष्ठद्भुवि दसित°, K4 अविष्ठस्तु विदशित°; B D3 तस्थौ भूमौ सुदशित°, Da Dn1 D5 S तस्थौ भुवि सुदशि(S °सि)त, Dn2 D4 7 8 तस्थौ भुवि स (D7 च) दंशित

39 ^{a}) B2 स चचाल, T G चचार च, M3-5 चचार सु (for स चचार) M1 2 चचार विविधान्मार्गान् —^{b}) K3 Da Dn1 D2 3 5 6 8 अभित° Ś1 पतितान्, K0-3 D3 8 प्रति तान्, K5 D6 प्र(K5 प्री)तिमान् (for पातयन्) K4 अभीतस्तान्गजान्प्रति, D1 भीमो निपतितो भुवि, S भीम प्रहरता वर° —^{c}) Ś1 अग्नि चक्रम्, Co अग्निचक्रम् (as in text) D8 [आ]विद्ध°, G2 [अ]विध्यन्, Co [अ]विद्धं; Ca d [आ]विद्धं

अश्ववृन्देषु नागेषु रथानीकेषु चाभिभूः ।
पदातीनां च संघेषु विनिघ्नञ्शोणितोक्षितः ।
श्येनवद्व्यचरद्भीमो रणे रिपुबलोत्कटः ॥ ४०
छिन्दंस्तेषा शरीराणि शिरांसि च महाजवः ।
खड्गेन शितधारेण संयुगे गजयोधिनाम् ॥ ४१
पदातिरेकः संक्रुद्धः शत्रूणा भयवर्धनः ।
मोहयामास च तदा कालान्तकयमोपमः ॥ ४२
मूढाश्च ते तमेवाजौ विनदन्तः समाद्रवन् ।
सासिमुत्तमवेगेन विचरन्तं महारणे ॥ ४३
निकृत्य रथिनामाजौ रथेषाश्च युगानि च ।
जघान रथिनश्चापि बलवानरिमर्दनः ॥ ४४
भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत ।
भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं प्रसृतं सृतम् ।
संपातं समुदीर्यं च दर्शयामास पाण्डवः ॥ ४५

C 6 2264
B 6 54 50
K 6 54 50

(as in text) — ^{d}) Ś1 (also as in text) K1 D6 प्रतिदृश्यत, G2 प्रत्यदिश्यत

40 D3 om 40 D5 om (? hapl) 40^{abcd} — ^{b}) K0 रथानेकेषु, Da गजानीकेषु, D1 रथवृंदेषु Ś1 °चाभित°, K0-3 5 D2 3 चाभिभु, K4 B वाभिभू, Da1 चाविभु°, Da2 वाभिभु°, Dn D4 ° चा विभु°, D1 च प्रभु°, T1 (before corr as in text)) चावभौ — ^{c}) K1 सगेषु, Da1 (also as in text) सर्वे च — ^{d}) M1 2 विनदन् (for विनिघ्नन्) Ś1 शोणितोषित°, Dn2 D4 7 प्रत्यदृश्यत (for शोणितोक्षित) — ^{e}) Ś1 Dn2 D1. 6 विचरन्, K0-2 B D° व्यचरन्, K6 D1 2 विचरद्, K° व्यनदन् B Da Dn D4 5 7 सत्ये (for भीमो) — ^{f}) K1 D6 रणेरिपु, B Da Dn1 D° भीमो युधि, T2 रणे तु स, M रणेषु च (for रणे रिपु) M2 रणो° (for बलो) Dn2 D4 7 युधि भीमो महाबल°, T1 G रणे तु समरोत्कट

41 ^{a}) K3 छिद्, K° छिदि°, Da1 छिद°, D6 छिन्न — ^{b}) K0-2 . D3 S °बल (for °जव) — ^{c}) K0 खड्गेण K5 शत (for शित) — ^{d}) D6 (marg sec m as in text) राजयोगिना, T1 जय योधिना (for गजयोधिनाम्)

42 ^{a}) K3 च स तान्, K1 B Da2 Dn D4 7 8 S शूरान्तान्, Da1 शूरांश्च, D1 पुत्रास्ते, D2 स च तान् (for च तदा) D3 6 स मोहयामास च तान् — ^{d}) K2 कालांतक इवोपम, Ca as in text — After 42, T1 G1 ins

169* पदातिभि पदातींश्च अश्वानश्वैर्गजान्गजे ।
रथान्रथैश्च बहुधा जघान समरे बली ।

43 T2 om 43^{ab} — ^{a}) K0 1 मोहाश्च (for मूढाश्च) K4 B Da Dn1 D4 . 7 8 S (T2 om) मूढास्तमेव च रणे, Dn2 मूढास्त एव च रणे, D1 मूढाश्च स ततो** — K0 1 om (hapl) 43^b-44^a — ^{b}) K3 D2 विनदंत, Da1 विनष्ट तत्, D6 विमर्दंत, D8 निग दत° K2 Da1 D6 समाद्रवत्, T1 G1 तथाद्रवन् K6 नदंत समुपाद्रवत्, D1 सगजा° सह सादिभि° — After 43^{ab}, D1 ins

170* विमुच्य क्षुधिता नादं विद्रवन्ति दिशो दश ।
भ्रमन्त कालरूपेण भीमसेन महाबलम् ।

— M° om 43^{cd} — ^{c}) S (M2 om) सोमि मुद्यम्य च रणे — ^{d}) K2 Da1 D3 विचरंत B1 2 महा हवे, D1 अभीतवत् (for महारणे) S (M2 om) वेगेन व्यचरन्नदन् (T1 G रहली)

44 K0 1 om 44^a (of v l 43) — ^{a}) K2 3 D2 6 विकृत्य, K6 निकृत B2 रथिनाम् K3-5 D2 8 6 S चाजौ, Ca d भाजौ (as in text) D1 निकृत रथि नस्त्वाजौ — ^{b}) K0-3 Da Dn D2 4-8 S रथेषा च, D1 रथैषा च — ^{c}) D1 M6-8 रथिना (M4 न) चापि — ^{d}) D6 रिपु° (for अरि)

45 ^{b}) S बहून्दृढपराक्रम — K6 om 45^c-46^b — ^{c}) D1 8 S (except M1 2) भ्रातमाविद्धमुद्भ्रांतम् (by transp), Ca c d v as in text — ^{d}) D1 आवृत, M8 5 आप्लुत, Cv आप्लुन, Ca c d आप्लुत (as in text) K1 प्रसृत, D1 प्रस्थितं; T2 G1 3 प्रद्रुत, M8 5 प्रसृजन्, Ca c d v प्रसृत (as in text) K0 1 सृत, K2 4 B Da2 Dn1 D1. 2 7 द्रुतं, S (except G2) द्रुत, Ca सुतं, Cv स्तत, Co सृतम् (as in text) — ^{e}) D1 सजात, T G2 3 सगत, G1 8 M1-3 5 सहत, Cv सयतं, C1 d सपात (as in text) Co cites संपात° Ś1 समुदी*च, K0 2 D4 समुदीय (K0 °त) च, K4 B Da Dn D2 5 Ca d °दीर्णं च, D1 सप्रदीप्त च, D8 समुदीप च, D8 Cd °दाय च; T1 G2 4 M4 °दीक्षं च, T2 G1 8 M1-3. 5 दीक्ष्य त,

केचिदग्रासिना छिन्नाः पाण्डवेन महात्मना ।
विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः ॥ ४६
छिन्नदन्ताग्रहस्ताश्च भिन्नकुम्भास्तथापरे ।
वियोधाः स्वान्यनीकानि जघ्नुर्भारत वारणाः ।
निपेतुरुर्व्यां च तथा विनदन्तो महारवान् ॥ ४७
छिन्नांश्च तोमरांश्चापान्महामात्रशिरांसि च ।
परिस्तोमानि चित्राणि कक्ष्याश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ४८
ग्रैवेयाण्यथ शक्तीश्च पताकाः कणपांस्तथा ।
तूणीराण्यथ यन्त्राणि विचित्राणि धनूंषि च ॥ ४९
अग्निकुण्डानि शुभ्राणि तोत्रांश्चैवाङ्कुशैः सह ।
घण्टाश्च विविधा राजन्हेमगर्भांस्त्सरूनपि ।
पततः पतितांश्चैव पश्यामः सह सादिभिः ॥ ५०
छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः ।
आसीत्तस्मिन्समास्तीर्णा पतितैर्भूर्नगैरिव ॥ ५१

Co cites °दीर्यं (as in text) — f) D1 दर्शयान स; G3 दशया° B D (except D1-3 6) T2 M भारत (for पाण्डव°)

46 K5 om 46ab (of v l 45) — a) K3 D3 6 केचिदुग्रासिना छिन्ना°, S गजास्तत्रासिना (M2 °सिवि) छिन्ना° — c) Dn2 निनेदुर् Ś1 भिन्नचर्माणो, K4 छिन्न° वर्माणो, S (except T2 G3 M5) भिन्नवर्माणो (for °मर्माणो)

47 a) K1 3 T2 °हस्ताश्च, M5 °हस्ताश्च — b) Ko-2 भिन्नदतास्, D7 8 छिन्नकुम्भास् — D1 T2 om 47cd — c) Ś1 Ko 1 वियोगात्; K2 व्ययोधा, G3 M4 5 वियौधा, Co d वियोधा° (as in text) — d) D6 नेदुर् (for जघ्नुर्) S (T2 om) मृद्गति वरवारणा° — e) Ś1 K1 विनेदुर् (for निपेतुर्) Da Dn D4 5 7 8 च तदा; D1 बहुधा (for च तथा) — f) Ś1 Ko-2 निपततो (for विनदन्तो) Ko-3 5 D2 6 महारथान्, D1 °गजा — After 47, S ins

171* गजाश्च गजयन्तॄंश्च गजहस्तांश्च भारत ।

[T1 G2 4 M3 °कर्तॄंश्च, T2 °यतार (for °यन्तॄंश्च) T2 चक्रहस्ताश्च (for गज°) M1 2 मारिष (for भारत)]

48 a) Ś1 Ko-3 D1-3 6 8 छिन्नाश्च, T1 G M2 3 भिन्नाश्च, M5 भिन्नाश्च, Cd छिन्नाश्च (as in text) Ś1 G2 तोमरावापा (G2 °पा), Ko 1 D2 6 तोमराचापा (sic), K2 °रा चापां, K3 °राश्चापा, B Da Dn D4 5 7 8 °रान्राजन्, D3 °रारावान्, T1 G1 3 4 M1-3 5 °रा(M2 °रो)चापान्, T2 °रप्रासान्, M4 °रावासान् — b) Ko सहसान्न, K5 महामात्रा, D3 महामात्रान् Ca c d cite °मात्र°. — c) Ś1 Ko-3 D1 2 °स्तोमा (K2 °मां) विचित्राश्च; K5 B3 D3 6 °स्तोमान्वि(D6 °मा वि)चित्राश्च, B1 2 4 °स्तोमान्विचित्राणि, T2 °स्तोमानि छत्राणि Co cites परिस्तोमाणि (sic), Cd °स्तोमा — d) K3 D कक्षाश्च, K5 वृक्षाश्च

49 T1 G om 49ab — a) K5 ग्रैवेयानथ (for °याण्यथ) Ś1 Ko 1 शक्त्यश्च, Dn1 शक्तश्च, Dn1 D2 शक्तींश्च, D6 M2 शक्तिश्च, M4 शक्तिं च — b) Ś1 Ko-2 पताका° कणय(Ko °नका)स्तस्था, K3 °का कणपा°, K5 D2 3 °का कुणपा°, D6 °का कणया°, D3 °का पणव°, T2 M °का कणया° — c) Ś1 शरीराण्यथ, K4 B तूणीरानथ K5 चित्राणि, S योक्त्राणि, Ca c, d यन्त्राणि (as in text) — d) K5 असूपिं च महामृधे.

50 a) K2 B1 2 4 Da Dn D4 7 8 Co भाति दडानि, K3 D2 3 6 भिडिमालानि, K4 B3 अगुलित्राणि; D1 अग्निवर्णानि, D5 असिदडानि (for अग्निकुण्डानि) — b) K1 2 तोत्रा चैव, K3 D6 तोत्राश्चैव, B3 T1 G4 तोमराश्च Ca d cite तोत्राणि B2 [अ]कुशानि प्र (for [अ]ङ्कुशैः सह) D1 तोत्राणि विविधानि च, T2 तोत्राश्चापाङ्कुशैः सह — c) K4 खड्गाश्च, G3 घटाश्च (for घण्टाश्च) B2 4 Dn2 D4 7 8 G3 विविधाकारा (D4 °रान्), Da Dn1 D5 °धा घोरा — d) Ś1 हेमगर्भां, Ko-2 हमगर्भा (Ko °र्भान्), Da1 हेमगर्भा, D3 हेमगर्भा, T1 G4 M1 3 4 हेमगर्भे, G3 जहो गर्भान् Ś1 तरूनपि, K3 D2 6 बहूनपि, K4 स्सरूनि च; K5 गुरूनपि, B2 D3 G1 M2 सरूनपि G3 °गर्भसरूनपि Cd cites स्सरून् (as in text) — e) K4 पततैः, K5 D3 पतत, D7 पतिता (for पतत) K3 T G M3 प(G1 M2 पा)तिताश्चापि; K4 B Da2 पातिताश्चैव, K5 D3 पतिता°, D1 (before corr) पतता° Ko पतिताश्चैव पतित — f) B2 Da1 Dn D4 5 7 8 पश्यामि; D6 G2 M1 3 5 पश्याम

51 a) Ś1 भिन्नगात्रा°, D3 °त्रापरकरैर्, S छिन्नगात्रैश्छिन्नहस्तैर्, Cd v as in text — b) D7 निहितैश् B2 4 चैव (for चापि) D2 वारुणै° S निहतैर्वरवारणै — c) K3 B3 D2 6 भूमि; K4 तत्र (for तस्मिन्)

विमृद्यैवं महानागान्ममर्दाश्वान्नरर्षभः ।
अश्वारोहवरांश्चापि पातयामास भारत ।
तद्घोरमभवद्युद्धं तस्य तेषां च भारत ॥ ५२
खलीनान्यथ योक्त्राणि कशाश्च कनकोज्ज्वलाः ।
परिस्तोमाश्च प्रासाश्च ऋष्टयश्च महाधनाः ॥ ५३
कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च ।
तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यन्त महाहवे ॥ ५४
प्रोथयन्त्रैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ।
स चक्रे वसुधां कीर्णां शबलैः कुसुमैरिव ॥ ५५
आप्लुत्य रथिनः कांश्चित्परामृश्य महाबलः ।
पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पाण्डवः ॥ ५६
मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ।

C 6 2296
B 6 54 63
K 6 54 63

B1 4 D (except D2 6) S रणे (T1 G4 मृधे) भूमि (for समास्तीर्णा) K5 भाशोस्तस्मिन्समाकीर्णा —d) K3 5 D2 6 भूधरैर्, B Da Dn1 D3 5 7 8 S पर्वतैर्, D1 भुजगैर् (for भूर्नगैर्) Dn2 D4 पर्वतै पतितैरिव

52 a) K0 Da1 D1 4 7 विमृद्यैव, K3 विमृद्येव, B3 विसृत्यैव, B4 विसृज्यैव, D2 विमृश्यैव, D5 विमृद्य च, T2 विद्रिये च (for विमृद्यैव) S तथा नागान् (G3 °ग) —b) K0 समर्द्याश्वान्, K3 D2 6 ममर्दा न्यान्, D1 ममर्द च (for ममर्दाश्वान्) K3 D2 3. 6 महाबल, K4 Da1 D4 5 7 8 नरर्षभ Ś1 मदाश्वान्भरत र्षभ, K1 समर्द्यामनुरर्षभ (sic) —c) Ś1 K1 D3 अश्वरोहवरांश्, K5 M1. 2 अश्वारोहान्व(M1 °च)रांश्, B2 अश्वारोहवराश्, Da1 अश्वरोहावराश् K0 5 Da1 चैव (for चापि) —d) K1 पत°, M3–5 घात° (for पात°) K3 D2 6 संयुगे (for भारत) — Ś1 om (hapl.) 52ef —e) K5 Dn2 D4 7 transp घोर and युद्ध —f) B1. 2 4 Dn2 D4 7 8 तव (for तस्य). B D (except D1 2 6) मारिष (for भारत)

53 a) T2 कवचान्यथ; M3 5 वलिना चाथ, M4 अजिनान्यथ (for खलीनान्यथ) Ca c d v cite खलीनानि (as in text) K4 Da Dn1 D3 5 T G M4 Cv चित्राणि, M1. 2 शस्त्राणि, Cc d योक्त्राणि (as in text) B Dn2 D4 7 8 खलीनानि विचित्राणि —b) K0–2 वृषाश्च, K4 B1. 2 कक्ष्याश्च, B3 4 Da Dn D4 5 7 8 कक्षाश्च (for कशाश्च) Ca cites कक्ष्या[ ] —c) B2 Da Dn1 D5 परिस्तोमानि प्रासाश्च, Dn2 D4 7 8 °मानि यंत्राश्च, D1 °मास्तथा प्रासा —d) K1 ऋपयश्च, K3 D2 6 T2 G3 यष्टयश्च, K5 शक्तयश्च, Da2 D5 हृष्टयश्च, G1 अष्टयश्च Cd cites रिष्टय D3 महाबला, Cc d महाधना (as in text)

54 a) K4 वर्पाणि, K5 वर्माणि, T G चित्राणि (for चर्माणि) —b) Ca आस्तार°, Cc आस्ताराणि, Cd आस्तर° (as in text) Ś1 चित्राण्य*रणानि च, K0 1 विचित्राण्यस्व(K0 °ण्यश्व)राणि च, K2 विचित्राण्यवरानि च, D1 चित्राण्यस्त्रवराणि च, T2 छत्राण्याभरणानि च —c) T1 G तत्रापविद्धान्येतानि, T2 तत्रोपविद्धापहृतान, M1 3 5 तत्रापविद्धानि रणे —d) B1 महीतले (for महाहवे) T1 G M पश्यामस्तत्र (M2 रणे पश्याम) संघश

55 a) K3 D2 6 प्रासयन्त्रैर्, K4 प्रासैर्यन्त्रैर्, B1. 2 योधयन्त्रैर्, B3 प्रोथयन्स, D1 कूथायन्त्रैर्, Cc प्रोथतन्त्रै, Cd प्रोथयन्त्रैर् (as in text) K1 च शस्त्रैश्च; Dn2 D4 च चित्रैश्च, D3 तथा चित्रै (for विचित्रैश्च) K4 प्रोथयश्चैव विविधै, S चकर्त रथचक्रां(M1 2 4 °नीला, M3 5 °नागा)श्च —b) B2 शस्त्रैश्च, B4 Dn2 D4 7 8 खड्गैश्च, D5 शनैश्च (for शस्त्रैश्च) T1 G4 रथनीलास्तथाभिभू, T2 G1–3 रथनीडा(T2 °चक्रां, G2 °क्रीडां)श्च चाभिभू, M रथचक्राणि चाभिभू —c) S तै कीर्णा वसुधा चक्रे —d) K4 B Da1 Dn D4 5 7 8 S Cd शबला, D1 सबलां, D6 सबलौ, Cc सबल (for शबलै) B Dn2 D4 7 8 कुमुदैरिव (for कुसुमै°) K0 अपि (for इव)

56 a) D1 आवृत्य — After 56a, G3 ins

172* आक्षिप्यान्यान्यपातयत् ।
खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद

—b) Ś1 K0–2 5 Da Dn D4 परामृज्य, D2 परामृशन्, Cc d परामृश्य (as in text) T1 G महारथ (for °बल) —c) T2 छेद° (for पात°) —d) B3 स भुजानपि, T1 G2–4 ध्वजानपि स, T2 ध्वजाश्चैव स (for सध्वजानपि)

57 a) Ś1 उत्पत्यतो, Da2 M2 4 उत्पतितो —b) Ś1 K1 घातवश्च, K0 घा**श्च; K3 (by metathesis) धातवश्च, D3 पादासेश्च Dn2 D4 7 8 तर° (for यश°) —c) Dn2 समार्गांश् (for मार्गांश्च) D3 चरताश् K3 B D2 6 चित्रं D3 मार्गांश्चरतांश्चित्रांश्च —d) K1 2 T विस्मयत

मार्गाश्च चरतश्चित्रान्व्यसमयन्त रणे जनाः ॥ ५७

निजघान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथयत् ।
खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादेनान्यांश्च भीषयन् ॥ ५८

ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले ।
अपरे चैनमालोक्य भयात्पञ्चत्वमागताः ॥ ५९

एवं सा बहुला सेना कलिङ्गानां तरस्विनाम् ।
परिवार्य रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ६०

ततः कलिङ्गसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ।
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् ॥ ६१

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कलिङ्गो नवभिः शरैः ।
भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ ६२

कलिङ्गबाणाभिहतस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेन्धनैः ॥ ६३

अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतम् ।
भीमं संपादयामास रथेन रथसारथिः ॥ ६४

तमारुह्य रथं तूर्णं कौन्तेयः शत्रुसूदनः ।
कलिङ्गमभिदुद्राव तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६५

ततः श्रुतायुर्बलवान्भीमाय निशिताञ्शरान् ।

---

58 ^{a}) K8 D2 6 स जघान Ś1 पताकाश्च, K0-2 D1 पदातींश्च, K5 D8 पदातांश्च, T1 G1 2 4 M1 2 4 तदा काश्चिद् — ^{b}) K0 2 [अ]प्याक्षिप्य, K3 4 B D2 G1 व्याक्षिप्य, C0 आक्षिप्य (as in text) D8 व्य पोथ°, T1 G1 3 4 M अपात°, C0 अपोथ° (as in text) K5 आक्षिप्यान्यानि पोथयत्, T2 तलेनैव व्य पोथ°, G2 काश्चिदाक्षिप्य पातयत् — ^{c}) K1 2 खड्गे नान्य च, K2 °नान्याश्च; K3 °नाश्वाश्च, T1 G3 4 M2 5 खड्गैरन्याश्च — ^{d}) K0-2 पादेनान्याश्च, D1 दृष्ट्वा चान्याश्च, T G2 4 M नादैरन्याश्च K4 B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 नादैरन्यान(Dn2 °न्य)भीषयत्, B2 नादेना न्यानविभीषयत् (hypermetric)

59 ^{a}) K3 5 Da Dn3 D6 उरुवेगेन M चान्यान्स (for चाप्यन्यान्) — ^{c}) G2 अथान्ये (for अपरे) K2 Da1 D5 8 चैवम् D1 अपरे च समालोक्य — ^{d}) B Da Dn D4 5 7 8 भयाद्विद्राविणोभवन्, D1 भया द्विप्राणिनोसुवन्

60 ^{a}) S एव स बहुला (M4 °व बहुविधा) सेना — ^{b}) Da1 कलिंपगाना, D5 कलिपताना — ^{c}) D2 परिस्पृश्य K0-2 तेन, D1 राजन् (for भीष्म) S विनिघ्नन्व्यचरद्भीमो — ^{d}) Ś1 K3 D3 6 अभि° (for उपा°) K0-2 भीमेन समभिद्रुत (K0 °ता), K5 D2 °सेनो ह्यभिद्रवत्, D1 भीमसेनमथार्दयन्, S युगान्ताग्नि रिवाहवे

61 ^{a}) D (except D1-3 6) तत कलिंग(Da °गा) सेना ता — ^{b}) G1 प्रमुख D1 भरतोत्तम — ^{c}) Ś1 K1 शता° (for श्रुता°) K1 °प्रेक्ष्य, K5 G2 °प्रेत्य — K5 om (? hapl) 61^{d}–62^{c} G3 om (hapl.) 61^{d}–62^{a} — ^{d}) D1 समभ्यगात्, G1 M1 2 तमभ्य यान्; C0 समभ्ययात् (as in text)

62 K5 om 62^{abc}, G3 om 62^{a} (cf v l 61) — ^{b}) K4 B Da Dn D4 5 7 M3-5 कालिंगो L2 बहुभि (for नवभि) — ^{d}) K2 3 D5 प्रत्यविध्य, K6 अविध्यत, M3 प्रत्यविध्यन

63 ^{a}) K4 B Da Dn D4-7 कालिंगबाणाभिह(Da2 Dn1 °णाभिभू, Dn3 °णनिह)तस् — ^{b}) M2 5 °पिंत (for °र्दित) D1 इति (for इव) — ^{d}) T1 G कोपेन (for क्रोधेन) K0-3 D3 G1 M2 5 इवैधित, K4 इवोद्धृत, K6 D2 6 M1 3 इवेधित, D1 T2 G3 इवोत्थित, T1 G2 4 M4 इवेरित (for इवेन्धनै)

64 ^{a}) K0 अथाशोक, K3 यथाशोक, B3 तथा, Cv अथा° (as in text) D1 3 S विशोकस्तु ततो राजन् (D1 3 स्तु रथं तूर्णं) — ^{b}) K3 5 Da Dn1 D3 5-7 °परिस्कृत D1 3 S योजयित्वा महारथ (D1 °त्वा महाजव, M1 2 4 5 °त्वात्मवान्प्रभो, M3 °त्वा महाबल) — ^{c}) K3 D2 6 रथ (for भीमं) Ś1 समादया°; S (except M1 2) सपात°, C0 सपाद° (as in text) — ^{d}) K0-2 स्मरथ, K3 D2 6 भीमस्य (for रथेन) K4 B1-3 Da D3 5 S रथिना वर; B4 Dn D4 7 8 रथिना वर (for रथसारथि)

65 ^{a}) Ś1 K0-2 समारूढो; D2 समारुह्य, G3 तदारुह्य — ^{c}) K0 1 4 B Da Dn D4 7 M4 कालिंगम्

66 ^{a}) T G4 तत्र (for तत) Ś1 शतायुर् — ^{b}) B2 D (except D1 2 6) भीमस्य (for भीमाय) Ś1 [अ]वासृजन्, K0-2 5 [अ]वसृजन्, K3 D2 6 व्यसृजन् (for निशितान्) — ^{d}) B Da Dn D4 5 7 8 S हस्त

प्रेषयामास संक्रुद्धो दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ६६
स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ।
समाहतो भृशं राजन्कलिङ्गेन महायशाः ।
संचुक्रुधे भृशं भीमो दण्डाहत इवोरगः ॥ ६७
क्रुद्धश्च चापमायम्य बलवद्बलिनां वरः ।
कलिङ्गमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ॥ ६८
क्षुराभ्यां चक्ररक्षौ च कलिङ्गस्य महाबलौ ।
सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६९

ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्निशितैस्त्रिभिः ।
केतुमन्तं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनम् ॥ ७०
ततः कलिङ्गाः संक्रुद्धा भीमसेनममर्षणम् ।
अनीकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः समवारयन् ॥ ७१
ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः ।
कलिङ्गाश्च ततो राजन्भीमसेनमवाकिरन् ॥ ७२
संनिवार्य स तां घोरां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ।
गदामादाय तरसा परिप्लुत्य महाबलः ।

C 6 2513
B 6 54 80
V 6 54 80

(T2 अस्त्र)लाघव (for पाणि°)

67 ^{a}) Ko–2 स कार्मुकरथो हृष्टो, S स (G3 स्व) कार्मुकच्युतैर्वा(G2 °तो वा)णै° — ^{b}) K1 D1 निशातै° S स्वर्णपुङ्खैर्महाहवे (T1 G °मृधे) — K5 om 67^c–70^b — ^{c}) K8 D1 2 6 महाराज, B1–3 महाराजन् (for भृश राजन्) D3 कलिंगेन शरै पार्थो, S कलिंगेन तदा भीमो (T1 तथा भीमो, G1 महाभीमो, M1 2 तदा विद्धो) — ^{d}) K4 B Da Dn1 D5 कालिंगेन K8 D2 6 महात्मना, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 महाबल° (for महायशा°) D3 मर्मभेदिभिराशुगैः, S विद्ध° (M1. 2 भीम°) सप्तभिराशुगैः — ^{e}) Ko–2 Dn2 D3 4 7 T G2 4 M1–3 सचुक्रोध, B1. 2 Da Dn1 D5 G1 3 °कोप; B3 4 D2 °क्रुधे, D1 तत क्रुद्धो, D8 M4 6 मन्युक्रोधा S (except M3 4) तदा (for भृश) Ko–2 क्रुद्धो (for भीमो) — ^{f}) M6 दण्डहस्त (for दण्डाहत) T2 -महोरग°

68 K5 om. 68 (cf v l 67) — ^{a}) K4 B Da2 Dn2 D4 6 7 8 T G M4 5 क्रुद्ध स, D1 M1 2 क्रुद्धस्तु Ś1 चापमाकृष्य, Ko °मायस्य; B °मानस्य, Da Dn1 D5 M3–5 °मादाय Cc cites आयम्य (as in text) — ^{b}) M3–5 बलेन (for बलवद्) — ^{c}) K4 B Da Dn1 D4 6 7 8 M8 कालिंगम् — ^{d}) D1 T G °भिरा शुगैः

69 K5 om 69 (cf v l 67) — ^{a}) Ko–2 शराभ्यां (for क्षुराभ्यां) D1 S तु (for च) — ^{b}) K4 B1 3 4 Da Dn D4. 7 8 G1 कालिंगस्य D1 T1 G2 4 महाबल°, G1 3 महात्मन°, M1 2 °रथौ — ^{c}) G1 3 सत्यदेव — ^{d}) K1 यमसाधन, Cc °सादनम् (as in text)

70 Ko–2 D2 om (hapl) 70 K5 om 70^{ab} (cf v l 67) — ^{b}) D6 नरान्वै (for नाराचैर्) T G नाराचैश्च त्रिभि° पुन — T G om (hapl) 70^c–75^b — ^{d}) K8 D6 (with hiatus) क्षनयद् (for ऽगमयद्) K8 °साधनं D1 गमयामास मृत्यवे

71 T G om 71 (cf v l 70) — ^{a}) Ś1 Ko–2 6 M4 तत कलिंग° सक्रुद्धो — K5 om 71^c–72^b — ^{c}) Ko–2 B2 Dn2 D5 8 अनेकैर् M अनेकशतसाहस्रा — ^{d}) Ko–2 D1 क्षत्रियै, M समतात् (for क्षत्रिया°) Ko–2 समवारयत्, K8 °वाकिरन्, B Da Dn D4 6 7 8 °योधयन्; D1 M पर्यवारयन्

72 K8 (hapl) T G om 72 (for T G, cf v l 70) K5 om 72^{ab} (cf. v l 71) — ^{a}) D1 °खड्गैस् (for °खड्ग) — ^{b}) D1 M -तोमरासिपरश्वधै A few MSS °परस्वधै° — ^{c}) Ko–2 D6 कलिंगाश् K4 6 B Da Dn D3–5 7 8 M शतशो, D1 समरे (for च ततो) — ^{d}) Ko 1 अवाकिरत्, B Dn1 D4 7 8 M4 अवारयन्; Da Dn1 D5 उपाद्रवन्

73 T G om. 73 (cf v l 70) — ^{a}) Ko–2 D1 2 स निवार्य, D8 नविचार्य, M समवार्य (for संनि°) B Da Dn D4 6 7 8 तु तां, D1 ततो, D8 M च तां (M1 तान्) (for स तां) K1 घोर; B Da Dn D4 6 7 8 राजन्, D1 घोरान्, D8 M वीर° (for घोरां) — ^{b}) Ko शरवृष्टि, Da Dn1 M शस्त्रवृष्टिं; D1 शरवृष्ट्या K1 Da1 समुत्थित, K6 Dn D3. 4 7 8 समुच्छ्रितां, B8 स सायकै°, D1 दुरासदान्, M दुरासदा (for समुत्थिताम्) — ^{c}) M1 2 तान्सर्वान् (for तरसा) — ^{d}) Ś1 Ko 1 D8 परिपत्य, K8 D2 6 संनिवार्य, K5 संनिपत्य, M परिवृत्य (for परिप्लुत्य). K8 महारथ° D1 अवप्लुत्य रथाद्बली — After 73^{cd}, D1 ins

भीमः सप्तशतान्वीराननयद्यमसादनम् ॥ ७३
पुनश्चैव द्विसाहस्रान्कलिङ्गानरिमर्दनः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ७४
एवं स तान्यनीकानि कलिङ्गानां पुनः पुनः ।
बिभेद समरे वीरः प्रेक्ष्य भीष्मं महाव्रतम् ॥ ७५
हतारोहाश्च मातङ्गाः पाण्डवेन महात्मना ।
विप्रजग्मुरनीकेषु मेघा वातहता इव ।
मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि विनदन्तः शरातुराः ॥ ७६
ततो भीमो महाबाहुः शङ्खं प्राध्मापयद्बली ।
सर्वकालिङ्गसैन्यानां मनांसि समकम्पयत् ॥ ७७
मोहश्चापि कलिङ्गानामाविवेश परंतप ।
प्राकम्पन्त च सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः ॥ ७८
भीमेन समरे राजन्गजेन्द्रेणेव सर्वतः ।
मार्गान्बहून्विचरता धावता च ततस्ततः ।

173* पपात शत्रुसैन्येषु केसरीव महाबल ।

— ^{e}) K4 D1 योधान् (for वीरान्) — ^{f}) D8 नान° (for अन°)

74 T G om 74 (cf v l 70) — ^{b}) D4 7 कालिंगान् K3 परिमर्दन (for अरि°) — ^{c}) M1 2 4. 5 यमलोकाय (for मृत्यु°) — ^{d}) K8 तदद्भूतम् — After 74, D1 ins

174* गदया मुक्तया राजन्पातयामास दन्तिन ।
तथा गज गजेनैव प्राहिणोद्यमसादनम् ।
रथ रथेन सचूर्ण्य तुरङ्ग तुरगेण तु ।
पदातिनं पदातेन प्रेषयामास मृत्यवे ।
पुनरश्वेषु पतति गजेषु च पुनः पुन । [5]
रथेषु स पदातेषु वायुनेव महानल ।
यथा मृगाणा मध्ये तु केसरीव नखग्रह ।
एवं भ्रमति सैन्येषु भीमकर्मा वृकोदर ।

75 T G om 75^{ab} (cf v l 70) — ^{a}) M तत (for एव) K6 सर्वान्य°, Da Dn D1 5 शतान्य° (for स तान्य°) — Ko 1 om (hapl) 75^{b}–76^{e} — ^{b}) D1 समतत (for पुन पुन) K3 व्यमर्दत महाबल . — ^{c}) Ś1 K6 पार्थ, K8 D2 6 तूर्णं, D1 राजन्, M1. 3–5 वीरं (for वीर) — ^{d}) S (except M4) भीम (for भीष्म) K8 D2 6 M5 महारथं, T1 G समाप्लुतं, M1–3 महाबल (for °व्रतम्) K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 भीमो भीमपराक्रम, K5 भीष्मं प्रेक्ष्य महानत्त, D1 भीमसेनो महाबल

76 Ko 1 om 76^{abcde} (cf v l 75) — ^{a}) D1 हस्त्यारोहा समातगाः — ^{b}) K2 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 कृता रणे; K4 D8 महारणे, B8 हता रणे (for महात्मना) — ^{d}) K2 D (except D2 6) S घना (for मेघा) K8 Da Dn D5 M वाताहता इव; K6 वात इवाहता , G3 वातेरिता इव (for वातहता इव) — D3 om 76^{ef} — ^{e}) D5 मृदग , D6 मर्दत (for मृद्नन्त) T G मृद्न(T2 त्रस , G2 मह)त स्यदनानीकान् — ^{f}) K4 शराहता , Da1 शरानुग , D1 च सातुरा Ko 1 व्य(K1 वि)मर्दत महाबल — After 76, D1 ins

175* भ्रमन्ति तत्र तत्रैव काल्यमाना महात्मना ।

77 K2 om 77–84 — ^{a}) T1 G महेष्वास, T2 महाघोर, M महाघोषं (for महाबाहु) — After 77^{a}, N (K2 om) ins

176* खड्गासक्तमहाभुज ।
समहृष्टो महाघोप

[(L 1) K8 5 B2–4 D2 6 खड्गहस्तो; Da1 D8 6 खड्गसक्त, D8 खड्गशक्तो (for खड्गासक्त) D1 द्राव्य शत्रून्रणाजिरे — (L 2) Dn2 D8 7 8 महाघोर (for °घोप) D1 सिंहनाद मुहु कृत्वा]

— ^{b}) Ko 1 3 5 Da Dn D5 8 प्रध्मापयद् (Dn2 °न्), D4 प्राध्मापयन् D1 शख दध्मौ प्रतापवान् (= 6 23 12^{d}), S शख दध्मौ महाबल — ^{c}) Ś1 °कलिंग°. M2 °योधाना (for °सैन्यानां) — ^{d}) Da1 D8 T1 G1 3 4 M5 समकपयन् — After 77, D1 ins

177* भीमेन सहसा राजन्भ्रममाणेन सयुगे ।

78 K2 om 78 (cf v l 77) D1 om 78^{a}–79^{b} — ^{a}) D8 S (except M8) मोहस्तेन (for °श्चापि). — ^{b}) Da1 T2 °तप — ^{c}) Ko प्राकपत च, K5 अकपस्तव, Da Dn1 D8 5 प्राकंपयत (for प्राकम्पन्त च) S प्रचकपे च तत्सै(M1 2 °पे तत सै)न्यं — ^{d}) B1. 2 4 Dn2 D4 7 8 च सुस्रुवु , B3 Da Dn1 D5 प्रसुस्रुवु, S च भारत (for च सर्वश) Co cites सुश्रुवु

79 K2 om 79 (cf. v l. 77). D1 3 S om 79^{ab} (for D1, cf v l 78) — ^{b}) K5 गजेंद्रेणैव Ś1 K4 5 B1–3 D6 पर्वत, Ko 1 पर्वते; K8 D2 सर्वश (for सर्वत). D3 गर्जनेन च सर्वश — ^{c}) Da2 D6

मुहुरुत्पतता चैव संमोहः समजायत ॥ ७९
भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकम्पत ।
क्षोभ्यमाणमसंबाधं ग्राहेणेव महत्सरः ॥ ८०
त्रासितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा ।
पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च संघशः ॥ ८१
सर्वकालिङ्गयोधेषु पाण्डूनां ध्वजिनीपतिः ।
अब्रवीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति पार्षतः ॥ ८२
सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखण्डिप्रमुखा गणाः ।
भीममेवाभ्यवर्तन्त रथानीकैः प्रहारिभिः ॥ ८३
धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह पाण्डवः ।
महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ ८४
एवं संचोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः ।
भीमसेनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ ८५
न हि पाञ्चालराजस्य लोके कश्चन विद्यते ।
भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः ॥ ८६
सोऽपश्यत्तं कलिङ्गेषु चरन्तमरिसूदनम् ।

C 6 2329
B 6 54 96
K 6 54 96

बहु (for बहून्) D1 मार्गा बहुविधा सैन्ये, D8 M मार्गांश्च चरत (T2 सरथ) श्चित्रान्, T1 G मार्गान्विचरत· श्चित्रान् —^{d}) Ko 1 धावतश्च D1 कृतप्रतिकृतैः कृता, D3 S धावतश्च (T2 ध्वजं चैव) यशस्विनः —^{e}) D6 बहुर् (for मुहुर्) K6 मुरुत्पतनाच्चैव (sic), D3 मुहु रुत्पततश्चैव, S मुहुश्चोत्पततो दिशु —^{f}) K3 B4 D2 6 समपद्यत, D7 सह जायते, Cc परिजायते D3 S त्य (D3 by corr वा) सर्यंत रणे जना — For 79^{cf}, D1 subst

178* धावता हस्तिमार्गेषु मुहुरापतता पुन ।
कलिङ्गाना ससैन्यानां समोह समजायत ।

80 K2 om 80 (cf. v 1 77) —^{a}) S हन्यमान (for भीमसेन) Ko -भयात्रस्तं —^{b}) B1 4 Da Dn D4 5 7 8 S सैन्य तत्, D1 8 तत्सैन्यं (for सैन्य च) —^{c}) Ko असंबाध, M1 °बाधे, Co °बाध (as in text) D1 ताड्यमानमसख्येय, D5 क्षोभयामास सवाध, T1 G क्षोभ्यमाण महत्सैन्यं —^{d}) D1 गजेनेव; D8 T2 G2 ग्राहेणैव Dn2 D1 4 7 महासर

81 K2 om 81 (cf v 1 77) —^{a}) Da Dn1 D5 [अ]थ; D8 T1 G M3-5 तु (for च) K8 B3 D2 6 सर्वेषु, D8 S सैन्येषु (for वीरेषु) B1 संत्रासितेषु वीरेषु —^{d}) B Da Dn D4 5 7 8 S समंततः; D1 सहस्रशः, D8 च सर्वशः (for च सवशः)

82 K2 om 82 (cf. v 1 77) —^{a}) K5 पूर्व (for सर्व) D1 °पादेषु, T1 G4 °सैन्येषु (for °योधेषु) —^{b}) B1 2 वाहिनी°; Da2 D8 ध्वजनी°. —^{c}) B D (except D1 8. 6) अवादीत् (for अब्रवीत्) D6 स्वानि सैन्यानि —^{d}) K4 B D (except D1-8 6) भारत, S मारिष (for पार्षतः)

83 K2 om. 83 (cf v 1 77) —^{a}) Ś1 Ko 1 सेनापतिमत; B2 4 D (except D1-8. 6) °पतेर्वच —^{b}) K5 Da1 D5 G2 शिखडी Ko 1 तत·, D3 S रथा· (for गणा·) D6 (m as in text) शिखडीप्रमुखा नृपा· —^{c}) Ko 1 5 B1 4 D (except D6, D2 marg sec m) भीष्मम् (for भीमम्) Ko अभ्यवर्तत; K5 अभिवर्तत —^{d}) D3 T2 प्रहारिण

84 K2 om 84 (cf v 1 77) —^{a}) T2 पार्थे· (for सर्वान्) —^{b}) S पालयन्पृष्ठतोऽन्वगा (M1 °या) त् —^{c}) S मेघ (M2 रथ) घोषेण —^{d}) D6 नागानीकेषु· S गजा (M1 रथा, M2 तथा) नीकेन दसित·

85 ^{a}) Ś1 Ko-2 सछाद्य, K8 D2 6 सनोद्य; K4 सदिश्य, K5 सबोध्य (for सचोद्य) D1 योधास्तु (for सर्वाणि) S सर्वसैन्यानि सचोद्य —^{b}) D1 राजन्सात्यकिपार्षतौ, S धृष्टद्युम्नो महावल —^{c}) D1 रक्षार्थं, Co जग्राह (as in text) —^{d}) K5 पार्णि सत्पुरुपोचित, B Da Dn D4 5 7 8 पार्ष्णि सत्पुरुषैर्वृत·, D1 जग्मतुस्त्वरितौ नृप; S पार्ष्णि सत्पु (G1-3 °र्ष्णीन्स्वपु, M2 °र्ष्णि स्वपु) रुषै· सह

86 ^{a}) Ko-2 D2 पचाल°, D1 S °पुत्रस्य —^{c}) D8 प्रिय· सात्यकिभीमाभ्याम्, D6 न भीमसात्यकोरन्य·; T1 G M भीमशै (M1 °सै) नेययोरन्यो, T2 भीमसेनसमो वीरो —^{d}) D8 अन्य· पुरुपसत्तम·, S नर· प्रियतरो (T2 M °मो) भुवि

87 ^{a}) K2 Da Dn D1 3-5 7 8 सोपश्यत, K3 B1 2 D2 6 सोपश्यच्च; K4 B4 सोपश्यत् (submetrical), K5 सोपश्चाच्च (sic), S स तं पश्यन् — T2 om 87^{b}–89^{e} —^{b}) Ko-2 D1 8 अरिमर्दन —^{c}) M2 महाबाहु·.

88 T2 om 88 (cf v 1 87) —^{a}) Ko-2 5 D (except D2 8 6) M5 ननद (for ननर्द) D8 S (T2

भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ८७
ननर्द बहुधा राजन्हृष्टश्चासीत्परंतपः ।
शङ्खं दध्मौ च समरे सिंहनादं ननाद च ॥ ८८
स च पारावताश्वस्य रथे हेमपरिष्कृते ।
कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ ८९
धृष्टद्युम्नस्तु तं दृष्ट्वा कलिङ्गैः समभिद्रुतम् ।
भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समभ्ययात् ॥ ९०
तौ दूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
कलिङ्गान्समरे वीरौ योधयन्तौ मनस्विनौ ॥ ९१
स तत्र गत्वा शैनेयो जवेन जयतां वरः ।
पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः ॥ ९२
स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः ।
आस्थितो रौद्रमात्मानं जघान समरे परान् ॥ ९३
कलिङ्गप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमाम् ।
रुधिरस्यन्दिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ॥ ९४
अन्तरेण कलिङ्गानां पाण्डवानां च वाहिनीम् ।
संततार सुदुस्तारां भीमसेनो महाबलः ॥ ९५
भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप ।

---

om) पुरुषव्याघ्रो (for बहुधा राजन्) — b) D3 जहास च, T1 G2 4 M जहृषे च, G1 3 जहर्षे च (for हृष्टश्चासीत्) Ś1 D1 6 परंतप, T1 G पुन: पुन — T1 G4 om 88c–89d — c) Da Dn D4 7 8 दध्मौ स, D6 च दध्मौ (by transp) S (T G4 om) शंख च समरे दध्मौ

89 T1 G4 om 89 (cf. v l 88), T2 om 89abc (cf v l 87) — a) Ś1 सर्व , G1–3 M2 स तु (for स च) K0 1 परावताश्वस्य, K6 D1 3 पारापताश्वस्य, Da पारावतश्वास्य, D8 पारावतश्वस्य, M1–3 5 पारावताश्वे तु, Ca पारावताश्वस्य (as in text) K3 D6 स चचार ततश्चास्य, D2 स च सवारतश्वास्य (sic), Cv as in text — b) Dn2 रथं, Cd रथे (as in text) K3 5 Da Dn1 D1–3 5–8 हेमपरिस्कृते, G1–3 M हेमवि(M2 महति)भूषिते — d) D2 3 समाश्वसन्; T2 समाह्वयत्, Cd समाश्वसत् (as in text)

90 a) K0–2 B Da Dn D4 5 7 8 धृष्टद्युम्नश्च (for °द्युम्नस्तु) K0 से दृष्ट्वा; K2 सदृष्ट्वा D1 धृष्टद्युम्नं परिष्कृत्य — b) B2–4 Da Dn D4 5 7 8 कालिंगै° D1 सात्वत च महारथ° — c) D1 भीमसेनो महामेघो, T1 G °सेन महाबाहु — d) Ś1 K0 1 त्राणायासौ, Da Dn1 D6 द्रोणायाजौ D1 नरपर्वतमभ्ययात्

91 a) K6 D1 दृष्ट्वा (for दूरात्) K B Da1 D2 3 6 S सात्य(G2 °त्वि)किं K6 दूरात्, D1 वीरौ (for दृष्ट्वा). — c) K1 D1 कलिंग, K3 D2 6 कालिगान् T1 G4 योधान् (for वीरौ) — d) K3–5 B D2 3 6 योधयेता Ś1 D3 तरश्विनौ, S यशस्विनौ (for मन°)

92 K6 om 92a–94b — a) K0 2 तत्र स (by transp) D1 [आ]माय, D8 यात्वा (for गत्वा) K1 D2 3 6 8 सैनेयो, Da1 G1 M2 शैनेयौ, D1 सेनानीर् — b) D2 M5 जयेन (for जवेन) Ś1 जविना, K1 2 5 जवता, D2 यजता — c) S (except M3 5) भीम° (for पार्थ°) K3 D3 G2 पार्ष्णी, G3 पार्ष्णीन् — d) K3 D2 6 8 T1 G2 4 पुरुषर्षभ, T2 M पुरुषोत्तम° — After 92, D1 ins

179* एतच्चतुर्दशे वर्षे भीमो दृष्ट्वा रणाजिरम् ।
विशेषेण गजान्राजन्पर तोषमुपागमत् ।

93 K5 om 93 (cf v l 92) — a) T2 त कृत्वा, M6 स दृष्ट्वा (for स कृत्वा) Ś1 K0–3 D1 2 6 दारुणं, Ca o कदनं (as in text) Ś1 K0–4 D1 2 6 कर्म (for तत्र) — b) M2 प्रगृहीत° — D3 om 93c–96b — c) D8 विधाय (for आस्थितो) D1 द्रौणम्; T1 G4 रुद्रम् — d) T1 G रिपून् (for परान्) Ś1 K0–3 D2 6 कलिंगानन्ववैक्षत, D1 कलिंगानभिदुद्रवे, D8 कलिंगान्समयोधयत्

94 D8 om 94 (cf v l 93) K5 om 94ab (cf v l 92) — a) B2 D4 T1 G4 M3 कालिंग° D5 M2 क(M2 का)लिंगप्रभवाश्चैव — b) Ś1 °कर्दमान् — cd) B2 °स्यदनं, Da1 Dn1 °स्यदनीं S रुधिरस्य नदीं तत्र भीम: प्रावर्तयद्(T1 °न्व)ली

95 D8 om 95 (cf v l 93) — a)B Da Dn D4 5 7 अर्थान्तरे (for अन्तरेण) — b) K6 पांडवानामनीकिनीं, S पाडूना चैव वाहिनी (M1 3–5 भारत) — c) K0–2 सततान, D6 स ततार, C0 संततार (as in text) K3 D2 6 ता सततार दुस्तारां, S तस्या पा(T2 G1 3 M5 प)रमपाराया — d) S भीमसेनोम्य गच्छत

96 D8 om 96ab (cf v l 93) — a) Ś1 K0–2

कालोऽयं भीमरूपेण कलिङ्गैः सह युध्यते ॥ ९६
ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे ।
अभ्ययात्त्वरितो भीमं व्यूढानीकः समन्ततः ॥ ९७
तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
अभ्यद्रवन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ॥ ९८
परिवार्य च ते सर्वे गाङ्गेयं रभसं रणे ।
त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्छुरञ्जसा ॥ ९९
प्रत्यविध्यत तान्सर्वान्पिता देवव्रतस्तव ।
यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ १००
ततः शरसहस्रेण संनिवार्य महारथान् ।
हयान्काञ्चनसंनाहान्भीमस्य न्यहनच्छरैः ॥ १०१
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनः प्रतापवान् ।
शक्तिं चिक्षेप तरसा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ १०२
अप्राप्तामेव तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव ।
त्रिधा चिच्छेद समरे सा पृथिव्यामशीर्यत ॥ १०३
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य बलवद्गदाम् ।

C 6 2346
B 6 54 113
K 6 54 113

Dn2 D4 5 7 तदा (for तथा) T1 G M वि(G2 व्या)क्रोशति स त दृष्ट्वा, T2 आक्रोशति सुत दृष्ट्वा — b) S तावका भरतर्षभ — c) D8 भीमजनक (for °रूपेण) — d) K5 Dn2 D4 7 8 कालिङ्गै D3 S युध्यतीति भयार्दिता

97 a) T1 G दृष्ट्वा, T2 M श्रुत्वा (for भीष्म°) — b) K1 2 Da1 Dn1 तन्, D8 ते (for त) S निनद त महाहवे — c) Ś1 K1 अभि° Ś1 K2 त्वरित Ś1 भीष्मो, Dn3 D4 [s]नीक (for भीम) — d) K0–2 व्यूढानीक, B2 °नीकै° S परतप (for सम न्तत°) D1 व्यूढानीकेन सवृत°

98 a) D2 स (for त) M1–3 5 सात्यकिर्भीमसेनोथ — b) K2 पार्षत — c) Ś1 अभ्याद्रवत S वेगेन (for भीष्मस्य) — d) K2 3 5 Da Dn1 D1–3 5–7 °परिस्कृत S रथैर्हेमपरिष्कृतै°

99 a) Da2 D5 संनि° (for परि°) K3–5 B1 3 4 D (except D3) तु (for च) Ś1 तत (for च ते) D1 गागेय (for ते सर्वे) — b) D1 सर्वे ते (for गाङ्गेयं) K4 B D (except D2 3 6) तरसा रणे, S द्रुतमाहवे (for रभस रणे) — c) T2 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्) — d) Ś1 आनर्चुर्, Cd आनाच्छुर्, Ca आनर्छुर् (as in text) K3 D1 2 6 ओजसा, Co अञ्जसा (as in text) S भीष्म विव्यधु(G3 M3 °धु)राहवे

100 a) K0 पुत्रविध्यत (sic), K1 प्रतिविध्यत, K2 परि विध्यत D1 S प्रत्यविध्यत्तत° (D1 T1 °ध्य तत) सर्वान् — c) K0 यतमानो महेष्वासस् — d) T1 G2 4 त्रिभि र्बाणैरजिह्मगै

101 Ś1 om 101 — a) B1, 2 Da2 Dn1 (before corr) D5 T1 शत° (for शर°) — b) T1 G4 M1–3 5 महारथ° — d) K0 *हनच्, K5 चाहनच् (for न्य हनच्) K3 भीममभ्यहनच्छरै, Da Dn1 भीमस्याभ्याह, Dn2 D1 4. 5 7 8 भीमस्याभ्यह°, D8 भीमस्य न्यह, T2 भीम° सन्यह°, M4 भीमस्य निह°

102 a) K0 [s]थ, K3 D2 6 स, D1 च (for तु) K5 स हताश्वे रथे तिष्ठन् — c) K5 चिच्छेद (for चिक्षेप) K4 सहसा, S समरे (for तरसा)

103 G3 om 103^ab — a) K4 5 B D अथ (for एव) — b) D3 T2 M4 राजन्, M1–3 5 घोरां (for पिता) D8 S (G3 om) शरै° (for तव) — c) K5 D (except D1–3 6) द्विधा (for त्रिधा) — d) Ś1 अचीर्यत, D1 पपात ह Da Dn D4 5 7 8 पृथिव्यां सा (Da Dn1 D5 स) व्यशीर्यत, D8 S सा व्य शीर्यत (T2 व्यशीर्यत च) भूतले

104 a) Ś1 शक्या°, K0–3 D1–3 6–8 S (except T1) सैक्या°, B3 सर्वा° (for शैक्या°) K1 2 गुर्वी — b) K3 D1 2 6 M3–5 बलवान्, K4 B Da Dn D4 5 7 8 T G महतीं, M1 2 विपुला (for बलवद्) — c) K3 4 B D2 (marg *sec m* as in text) 6 ततस्, D1 रथ (for रथात्) — d) K1 2 5 पुप्लुवे K0–2 मनुजेश्वर, K5 Da Dn1 D2 (corr *sec m*) D6 S भरतर्षभ, Dn2 D4 6 7 पुरुषर्षभ°, D1 मनुजो त्तम° — After 104, Da D4 5 8 read 109 (Da D5 *repeating* it in its proper place), while S ins

180* भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं जिघांसु° पाण्डवर्षभ° ।

[T2 °भ्यवर्तत, G1 3 M1 2 °भ्यधावत्त, M3–5 °भ्यधावत (for भ्ययात्तूर्ण)]

भीमसेनो रथात्तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभ ॥ १०४
सात्यकोऽपि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया ।
सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः ॥ १०५
भीष्मस्तु निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः ।
वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतो रणाजिरात् ॥ १०६
भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महाव्रते ।
प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन्कक्षमिवैधितः ॥ १०७
स हत्वा सर्वकालिङ्गान्सेनामध्ये व्यतिष्ठत ।
नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ ॥ १०८

धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः ।
पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनम् ॥ १०९
संपूज्यमानः पाञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ ।
धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समेयादथ सात्यकिम् ॥ ११०
अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
प्रहर्षयन्यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः ॥ १११
दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् ।
शक्रदेवश्च कालिङ्गः कलिङ्गाश्च मृधे हताः ॥ ११२
स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्वरथसंकुलः ।

---

105 ^{a}) K1 सात्त्विकोपि; D1 3 T2 °किस्तु, D3 °क्यपि; T1 G M सात्य(G2 3 °त्वि)किश्च — Ko 1 om. 105^{ab}. — After 105^{ab}, D1 ins

181* आप्लुत्याप्लुत्य वेगेन चर्म भ्राम्य पुनः पुनः ।
असिना तीक्ष्णधारेण योधाञ्छित्त्वा महाहवे ।

— ^{c}) Ś1 K3-5 D1 2 6 गाङ्गेयसारथिं तूर्णं — ^{d}) D8 S भारत (for सायकैः) D1 विध्वा चिच्छेद सोसिना

106 ^{a}) K5 भीष्मस्य (for °स्तु) — T2 om 106^{cd} — ^{c}) Ś1 वातायमानस्, K5 D8 (sup lin) पतमानैश्च, T1 G M1 पात्यमानै(G1 °न, G3 °ना)स्तु, Ca c d वातायमानैस् (as in text) Da Dn1 D4 5 7 8 transp तैर् and अश्वै° K5 अश्वाव् (for अश्वैर्). — ^{d}) Da Dn1 D5 व्यप° (for अप°)

107 ^{b}) K4 अपयाते (for °नीते). B D (except D1-3 6) महारथे (for °व्रते) — ^{c}) T G महा (for यथा). — ^{d}) D3 दह (for दहन्) Ś1 T1 G2 4 कक्ष, Ko कक्ष्यम् (for कक्षम्). Ś1 K3 5 D2 6 इवे धितः; K4 समेधितः; B Da Dn D3-5 7 8 T2 M इवोल्बण (Da Dn1 [before corr] D5 °ल्बणै), D1 इवानलः, T1 G इवोज्ज्वलः (G2 °लन्)

108 ^{b}) Ś1 रणमध्ये, T1 G2 4 बलान्मध्ये, G3 वेला-मध्ये (for सेना°). K4 B D (except D2 6) S व्यव स्थितः (for व्यतिष्ठत). — K5 om 108^{c}–109^{d} — ^{c}) D6 भीमम् (for नैनम्). K3 अभ्युत्सहेत्, D3 अभ्यहनन्, T1 G2 4 त्वभ्युद्ययुः; T2 G1 3 M चाभ्युद्ययुः (for अभ्युत्सहन्). Ś1 Ko-2 नैनमभ्यु(K2 °स्यु)त्सहे कश्चित — ^{d}) Ko-2 तावको (for तावका)

109 K5 B1 om 109 (for K5, cf v l 108) Da D5 (both for the first time) and D4 8 read, 109 after 104 — ^{a}) Ko-2 तदा°, G3 तवा°, M4 समा° (for तमा°) — ^{b}) Ko-2 5 D1 3 S (except M3 5) स्वरथं M3 5 वरं — ^{c}) K1 2 पश्यतां M1 सर्व वीराणाम् — ^{d}) D1 अपोह च, D3 अपोवाहद्, Cc अपोवाह (as in text) T2 यशस्विनीं

110 D8 om 110^{ab} — ^{a}) K1 Da Dn1 D5 M1 स, K5 आ (for स) K1 पचाल्यैर्, K5 D2 3 T2 G1 3 M पाचालैर्, D1 पचालैर् — ^{b}) D3 T2 भरत-र्षभ — ^{c}) M3 धृष्टद्युम्न D (except D2 3 6) परि ष्वज्य (for °ष्वज्य) — ^{d}) Ko-2 5 D (except D2 3 6) समीयादथ D6 T2 G1 3 M5 सात्यकि, G2 सात्त्विकिं

111 ^{a}) Da2 Dn1 (before corr) भीमसेन — ^{b}) G2 सात्त्विकि D1 3 S परवीरहा (for सत्यविक्रम) — ^{c}) Ś1 यदुव्याघ्रं; D1 °श्रेष्ठ; S (except M4) °श्रेष्ठो

112 ^{a}) K1 धृष्टा (sic), Dn1 (by corr.) दृष्ट्वा- Ko 4 5 B कालिंग° — ^{b}) D1 °पुत्रः स (for °पुत्रश्च). — ^{c}) K5 शक°; D3 शत्रु°; S सत्य° (for शक्र°) K1 कलिंगो, K3 कालिंग्य — ^{d}) Ś1 कालिंगैश्च, Ko-2 भानुमाश्च, Da2 Dn2 D4 6 7 कालिंगाश्च D1 रणे (for मृधे)

113 ^{b}) K1 2 रथनागाश्वसंकुलः, K5 नागाश्वरथसं कुलाः, D3 T G M4 गजाश्वरथसंकुलः, M1-3. 5 रथाश्व गज° — After 113^{ab}, Ś1 Ko-4 B3 D2 6 ins

182* महापुरुषभूयिष्ठो वीरयोधनिषेवितः ।
[K3 B3 D2 6 धीरयोध°, K4 योधवीरसमन्वितः]

— ^{c}) D8 भीमव्यूह, G1-3 महान्व्यूह — ^{d}) G1-3 एतेन Ś1 सादितस् (for मृदि°)

महाव्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया ॥ ११३
एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिंदमः ।
रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यष्वजत पाण्डवम् ॥ ११४
ततः स्वरथमारुह्य पुनरेव महारथः ।
तावकानवधीत्क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत् ॥ ११५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

५१

संजय उवाच ।
*गतापराह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
रथनागाश्वपत्तीनां सादिना च महाक्षये ॥ १
द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना ।
समसज्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः ॥ २
स लोकविदितानश्वान्निजघान महाबलः ।
द्रौणेः पाञ्चालदायादः शितैर्दशभिराशुगैः ॥ ३
ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः ।
द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षदथेषुभिः ॥ ४
धृष्टद्युम्नं तु संसक्तं द्रौणिना दृश्य भारत ।

C 6 2363
B 6 55 5
P 6 55 5

---

114 a) Ś1 K. D2 6 शनेर्, D3 8 शिनेर् —b) K0-2 अनिंदित, K4 B Dn2 D2 7 8 M1 2 अरिंदम, D1 अरिंदम —c) K4 B Da Dn D4 7 8 रथस्थ तम् (K4 B3 मन्) (for रथाद्रथम्) D1 S अव(G2 समा)-प्लुत्य, Cc अभिद्रुत्य (as in text) —d) K0 . G3 M4 परिष्वज(K0 2 °ज्य)त, Da D1 पर्यम्बजत, Dn° पर्यष्टन्ठत, D1 परित्यज्य च, M1-2 4 परि(M4 °यं)-ष्वज्य च — After 114, D1 ins

183* भीमश्च पुनराविष्टः सात्वतेन नरोत्तम ।
प्रहर्षमतुलं लेभे भीमः सात्यकिना सह ।

115 a) Ś1 K0-2 Da1 स (for स्व) K2 4 B D2 2.6 आस्थाय, K5 Da Dn D4 6 7 8 M आगम्य (Dn2 °स्य), T2 आप्लुत्य (for आरुह्य) —b) D8 पुनरेव्य महारथः —c) K0 D5 अवर्धीत् (for अवधीत्) —d) Ś1 बलमादयन, D1 °मादधात्, M4 °मादधे Cc cites आदधत् (as in text)

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 D2 mention only द्वितीय युद्धदिवस, K4 द्वितीयेह्नि, K5 द्वितीयदिवस, D6 द्वितीयदिवसयुद्ध, M4 द्वितीयाह्निक — *Adhy name* K4 B2 G1-3 M1 2-5 कलिंगवधः, Da Dn1 D5 भीमसेनयुद्ध, D5 कलिंगाना पराजयः — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 12, Dn2 M3 52, D1 M2 4 51, T G 49, M1 2 50 (as in text) — *Śloka no* Dn2 D5 123

51

1 a) Ś1 K0 3 4 B1-3 Dn1 D3 गतपूर्वाह्न(K0 °ह्नि)भूयिष्ठे, K1 2 Da D1 2 5 6 गतपूर्वाह्न°, K5 गते भूयिष्ठपूर्वाह्ने; B4 Dn2 D4 7 8 गतपूर्वाह्नसमये, S ततोपराह्न(M1 . °ह्ने)भूयिष्ठे —b) S दारुणे (for भारत) —c) B Da Dn D1 4-8 S रथाश्वनरनागाना, D2 नराश्वरथनागाना —d) K3 T1 सादीनां D1 सु-महाक्षये, D3 च महाक्षयः, S चाभवत्क्षयः (for च महाक्षये)

2 b) D1 सु (for च) —c) T1 G4 समसृज्यत; T2 समभ्युद्यत, G1 2 समसज्यत, G3 समसज्ज च, M1 5 समासाद्य तु, M3 4 समासज्यत —d) Ś1 K0-2 त्रिभिरेव D3 महारथः, M2-5 महात्मभिः

3 a) Ś1 K1, 2 लोके, K0 लोक (for लोक) —b) B1 विजघान, T1 G4 जघान च, T2 G1-3 M आजघान (for निजघान) D3 महारथः — K0 1 M2 om (hapl) 3c–4b. —c) Ś1 Da1 D1 द्रोणे, K3 द्रोण (for द्रौणे) —d) K3 D2 शतैर्, D1 3 8 शरैर् (for शितैर्) D1 4 M1 बहुभिर् (for दशभिर्)

4 K0 1 M2 om 4ab (cf. v l 3). —a) K5 ततः शल्य रणे तूर्णं — T2 om (hapl) 4b–7a —c) K1 2 Da1 द्रौ(K1 द्रो)णिः; M2 द्रौणे D8 पाचाल्यः —d) Ś1 M1-3 अभ्यवर्षद्रथेषुभिः; K0-2 °द्रवद्रणेषुभिः, D4 °वर्तद्रथेषुभिः

सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णं विकिरन्निशिताञ्शरान् ॥ ५
स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ।
अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध पुरुषर्षभ ॥ ६
आर्जुनिं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा ।
शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु तव पौत्रमवस्थितम् ।
अभ्यवर्तत संहृष्टस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ८
दौर्योधनिस्तु संक्रुद्धः सौभद्रं नवभिः शरैः ।
विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९
अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ ।
शरैः पञ्चाशता राजन्क्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत ॥ १०
लक्ष्मणोऽपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा ।
मुष्टिदेशे महाराज तत उच्चुक्रुशुर्जनाः ॥ ११
तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा ।
अन्यदादत्तवांश्चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरम् ॥ १२
तौ तत्र समरे हृष्टौ कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
अन्योन्यं विशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ १३
ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महारथम् ।

---

5 T_2 om 5 (cf v l 4) — ^{a}) K_5 °द्युशं च, B_2 Da_1 D_1 °द्युम्नस्तु K_4 B Da Dn $D_{2\,4\,5\,7\,8}$ $G_{1\,8}$ M_8 सयुक्त, D_1 संसक्तो — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1\,2}$ M_1 द्रोणिना K_8 $D_{2\,8\,6}$ वीक्ष्य, Da Dn_1 D_6 पश्य (for दृश्य) D_1 द्रोणपुत्रेण भारत — ^{c}) D_8 [ऽ]भ्यद्रवत्तूर्णं — Ko_1 om (hapl) 5^d–7^a — ^{d}) D_8 S (except M_2, T_2 om) विसृजन् (for विकिरन्)

6 Ko_1 T_2 om 6 (cf v l 5, 4) — ^{a}) Da_1 शल्य° — ^{c}) D_1 इषुभिर् (for अष्टाभिर्). S (T_2 om) विव्याध समरे राजन् — ^{d}) $K_{2\,5}$ Da Dn_2 $D_{8-5\,7\,8}$ भरतर्षभ, K_4 पुरुषर्षभ , B भरतर्षभ°, D_1 भरतोत्तम S (T_2 om) अश्वत्थामानमेव च

7 Ko_1 T_2 om 7^a (cf v l 5, 4) — ^{a}) G_2 M_5 अर्जुनिं $Ś_1$ K_5 $G_{1\,8}$ च (for तु) — ^{b}) G_8 द्रौणी (for द्रौणिर्) T_1 G_4 पत्रिभि° T_2 विव्याधैकेन पत्रिणा — ^{c}) K_8 D_6 शल्योथ द° (for शल्यो द्वाद°) S तीक्ष्णै° (for चैव) — ^{d}) K_4 कृप° सु°, Da_1 M_2 कृप च D_2 नवभि° (for निशितैस्) $Ś_1$ D_2 $M_{1\,2}$ शरै° (for त्रिभि°)

8 G_2 reads 8^{ab} twice — ^{a}) $M_{2\,5}$ लक्षणस् $Ś_1$ तव पौत्रश्च ; Ko D_1 तव पुत्रस्तु, $G_{1\,2}$ (second time) $_8$ पञ्चविंशत्या — ^{b}) $Ś_1$ अवस्थित° Ko_{-4} B Da Dn $D_{2\,4-8}$ सौभद्र पर्यव(Ko_{-4} $D_{2\,6}$ समव-, B_8 पर्युप)स्थितं, D_1 पांडुपौत्रमवस्थित, D_8 पौत्र ते पर्यव°. — ^{c}) Ko_{-2} B_2 T_1 G M_4 अभ्यवर्ष(G_4 °र्पं)त, M_5 °वर्तत. B D (except $D_{1-8\,6}$) सक्रुद्धस्, M_2 ससृष्टस् (for संहृष्टस्) — ^{d}) B D (except $D_{1-3\,6}$) तयोर् (for ततो)

9 ^{a}) Ko_1 तत क्रुद्ध , Da_1 Dn_1 G_2 सुसंक्रुद्ध (for तु सक्रुद्ध°) — Ko_1 om (hapl) 9^b–10^a. — ^{b}) K_8 D_2 समरे, D_1 आर्जुनिं (for सौभद्रं) $K_{2\,4\,5}$ B Da Dn $D_{1\,8-5\,7\,8}$ T_1 G निशितै शरै , K_8 $D_{2\,6}$ परवीरहा — ^{d}) D_1 अमर्षाक्रातमानस° ; D_8 S नवभि(T_2 M निशितै)र्मर्मभेदिभि°

10 Ko_1 om 10^a (cf v l 9) — ^{a}) K_2 Dn_2 $D_{4\,7\,8}$ च सक्रुद्धो, S तत° (G_8 °दा) क्रुद्धो, B Da Dn_1 $D_{1\,5\,6}$ सु(D_5 स)सक्रुद्धो — ^{b}) S लक्ष्म ($M_{1-8\,5}$ °क्ष)ण (for भ्रातर) Ko_1 भारतं भा(Ko भ)-रतर्षभ, D_1 भ्रातर त नरोत्तम — ^{c}) $Ś_1$ Ko_2 पञ्च शता, K_8 D_2 T_1 G_4 पञ्चाशतै , K_4 B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ T_2 G_{1-8} M पंचशतै B D (except $D_{2\,6}$) S क्षिप्रं (for राजन्) — ^{d}) Da Dn_1 D_3 M न्य-विध्यत, D_1 T_2 ह्यविध्यत, T_1 G_4 [ऽ]भ्यवर्षत

11 ^{a}) M लक्षणो K_1 हि (for ऽपि) K (except K_6) B_{2-4} $D_{2\,6}$ पुनस् (for ततस्) — ^{c}) D_1 $M_{1,\,8}$ महाराजन् — ^{d}) $Ś_1$ ततस्तच्चुक्रुशुर्, $Ko_{-2\,4}$ B $D_{2\,6}$ ततस्ते चु°.

12 ^{a}) K_8 D_6 चित्रं (for छिन्न) — ^{c}) Ko चित्र (for चित्र) D_1 अन्यद्गृहीतवाश्चित्र, D_3 S अन्यदादत्त बलवान् — ^{d}) Ko_{-2} वेगवत्तम, K_8 D_2 वेगवत्तर , S बलवत्तर

13 ^{a}) K_8 D_6 धृष्टौ, K_4 B Da Dn $D_{1\,4\,5\,7\,8}$ M_5 Co युक्तौ ; T G M_{1-4} यत्तौ (for हृष्टौ) — ^{b}) = 6 43. 25^d, 48 44^d — ^{c}) $Ś_1$ $Ko_{-2\,5}$ D (except $D_{1\,2\,6}$) निशितैस्, T_1 G विविधैस् (for विशिखैस्) — ^{d}) D_1 पुरुषोत्तमौ, G_4 भरतर्षभौ.

पीडितं तत्र पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः ॥ १४
संनिवृत्ते तत्र सुते सर्व एव जनाधिपाः ।
आर्जुनिं रथवंशेन समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १५
स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयैः ।
न स्म विव्यथते राजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः ॥ १६
सौभद्रमथ संसक्तं तत्र दृष्ट्वा धनंजयः ।
अभिदुद्राव संक्रुद्धस्त्रातुकामः स्वमात्मजम् ॥ १७
ततः सरथनागाश्वा भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
अभ्यवर्तन्त राजानः सहिताः सव्यसाचिनम् ॥ १८
उद्धूतं सहसा भौमं नागाश्वरथसादिभिः ।
दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥ १९
तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च ।
तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तन्त सर्वशः ॥ २०
प्रणेदुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः ।
कुरूणामनयस्तीव्रः समदृश्यत दारुणः ॥ २१
नाप्यन्तरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः ।
प्रजज्ञे भरतश्रेष्ठ शरसंघैः किरीटिनः ॥ २२
सादितध्वजनागास्तु हताश्वा रथिनो भृशम् ।

C 6 2381
B 6 55 23
r 6 55 23

14 a) G2 M1 2 दृष्ट्वा, M2 5 राजन् (for राजा) — b) G2 M1 2 राजपुत्र (for दृष्ट्वा पुत्र) K5 B Da Dn D2– 7 8 T2 M महाबल, T1 G अचन्यित — c) Ś1 K6 Da1 G3 तत्र पुत्रेण, K0–2 पार्थपुत्रेण — d) S तत प्रायाज् (for प्रायात्तत्र) K3 D2 6 प्रजेश्वर (D2 °र), K- जनाधिप°, G1 M° जनेश्वर, M1 जनेश्वर

15 b) K2 Da1 M1 जनाधिप°, D1 महारथा — c) K1 G2 3 अर्जुनिं, Da1 अर्जुन, D5 आर्जुनीं D1 रथवृंदेन, Ca c °वंशेन (as in text)

16 a) K3 D2 G1 3 M2–5 परिवृतै — b) D2 वीरो युधि, D5 शूरो युद्धे; M1–3 6 युधि सर्वै°, M4 शौर्युधि K4 B Da Dn2 D1 4–8 T2 सुदुर्जय°, K6 °जयं — c) K0 विव्यथिते, B Da Dn D1 4 5 7 8 प्रव्यथते D3 S न विव्यथे तदा राजन् (T1 G4 महाराज, M8 तथा राजन्) — d) Ś1 कृत (for कृष्ण)

17 a) K6 B1 Da Dn D1 5 7 8 मयुक्त D6 सौभद्ररथमयुक्त — b) Ś1 K0 दृष्ट्वा तत्र (by transp) S पुत्र (for तत्र) T1 G1 धनजय K6 दृष्ट्वा पुत्र महाबल — c) Ś1 K0–2 मत्रस्तस्, K3 4 D2 6 वेगेन (for संक्रुद्धस्) K- धनजयस्तु संक्रुद्ध

18 a) K- D6 सरथनागाश्व, B3 स्वरथनागाश्वा, D1 श्वरथनागाश्व, D8 सरथनागाश्वान्, T2 स्व रथनागाश्वा, G3 सरथनागाश्व — b) T2 भीष्मद्रोणरथोत्तमा — c) K0–2 अन्व(K0 °नु)वर्तंत, K6 अभ्यवर्तंत — d) K1, 2 सहित, B4 D (except D1–3 6, 8) S सहसा (for सहिता) Ś1 K0 1, 6 D1 सव्यसाचिना

19 a) K2 D1 उद्धूत, K3 D6 उन्धूत; Da1 उद्धु त, Dn2 D3 (before corr) 4 7 8 उद्भूत B1 रौद्र, D5 भूसा (for भौम) — b) K3–5 Dn2 D2 3 6 नाग(Dn2 नरा)श्वरथपत्तिभि, B1 2 रथनागाश्वसादिभि — c) K5 दिवाकरमथ, B4 Da Dn1 D1 4 5 S (except M2 5) °रथ (for °पथ) D1 S प्राप्त — Ś1 om (hapl) 19^{d}–20^{c} — d) K0 B3 M6 राजस्तीव्रम् B1 प्रदृश्यत, B4 अपश्यत (for अदृ°)

20 Ś1 om 20^{abc} (cf v l 19) — a) T1 G2 4 ततो, G3 तस्य (for तानि) — d) Ś1 Da1 नाभ्य यर्वत, K1 D6 नाभिवर्तंत, M2 नाप्य°, C0 नाभ्य° (as in text) K0 (hypermetric) सहस्रश (for सर्वश)

21 Ś1 om (hapl) 21^{ab} — a) S सर्वसैन्यानि — b) K (except K4) D2 8 6 T1 G4 स्तिमिता, D1 चाकुला (for तिमिरा) — c) K3 5 D2 3 6 चानयस्; D1 च भय, T1 G4 जनयत्; T2 चाभवत्, G1–3 M जनयस् (for अनयस्) D1 8 S तीव्रं — d) B Da Dn D4 5 7 8 प्रत्यपद्यत, D1 8 समपद्यत, S (except G3) प्रत्यदृश्यत D1 भारत, S (except G1 M4) दारुण

22 a) B नाप्यतरीक्षं, T G न चांतरिक्ष — b) K6 भूमिं K0–2 5 भास्कर — c) K2 °श्रेष्ठ, D2 °श्रेष्ठ° K4 B Da Dn D3–5 7 8 S प्राज्ञाय(G1–3 M5 प्रज्ञाय, M2 प्रज्ञाय°, M4 प्रकाश)त नरश्रेष्ठ, D8 (marg sec m) नाज्ञायत नरश्रेष्ठ — d) Ś1 शरपुंखै°, B1 D2 4 7 शस्त्रसंघै°, D1 शरव्रातै T2 किरीटिना

23 K5 om 23–24 — a) Ś1 B4 सादितध्वज नागाश्व, K0 सादिता ध्वजनागास्तु, K3 B1–3 Da Dn1

23 विप्रद्रुतरथाः केचिद्दृश्यन्ते रथयूथपाः ॥ २३
विरथा रथिनश्चान्ये धावमानाः समन्ततः ।
तत्र तत्रैव दृश्यन्ते सायुधाः साङ्गदैर्भुजैः ॥ २४
हयारोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दन्तिनः ।
अर्जुनस्य भयाद्राजन्समन्ताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ २५
रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः ।
पतिताः पात्यमानाश्च दृश्यन्तेऽर्जुनताडिताः ॥ २६
सगदानुद्यतान्बाहून्सखड्गांश्च विशां पते ।
सप्रासांश्च सतूणीरान्सशरान्सशरासनान् ॥ २७
साङ्कुशान्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणाम् ।
निचकर्त शरैरुग्रै रौद्रं बिभ्रद्वपुस्तदा ॥ २८
परिघाणां प्रवृद्धानां मुद्गराणां च मारिष ।
प्रासानां भिण्डिपालानां निस्त्रिंशानां च संयुगे ॥ २९
परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत ।
वर्मणां चापविद्धानां कवचानां च भूतले ॥ ३०
ध्वजानां चर्मणां चैव व्यजनानां च सर्वशः ।

D5 6 सादिनो रथ(K3 B3 ध्वज)नागास्तु, K4 शातिता रथनागास्तु, D1 8 S संपा(D1 8 संसा)दितध्वजाः (T2 °गजाः) केचित्, D2 8 सादिनध्वजनागाश्च (D8 °स्तु) — b) K0 1 B1 3 हताश्च, K2 B2 G3 हताश्च K3 D2 6 दिशः; D8 T1 G M [ऽ]परे (for भृशम्) D1 हतसारथिनो रणे, T2 रथाश्वादपरे जनाः — D8 om 23ᶜ–24ᵇ — c) Dn2 D4 7 विप्रद्रुता, G2 विद्रुताश्च (for विप्रद्रुत) — d) K1 2 दृश्यते D8 नरपुंगव, S रथ(M3 5 नर)पुंगवाः (for रथयूथपाः)

24 K5 om 24, D8 om 24ᵃᵇ (cf v l 23) — a) T2 सरथा (for विरथा) B3 चान्यैर् — b) B Da Dn D4 5 7 8 S ततस्ततः, D1 इतस्ततः (for समन्ततः) — T1 om 24ᶜ–25ᵈ — c) = 6 43 83ᵃ. T2 G रणे तस्मिन्नदृश्यत, M1 2 रणेस्मिन्प्रत्यदृश्यत, M3–5 रणे तस्मिन्व्य(M3 °न्प्र)दृश्यंत — d) K3 D2 6 सरथाः (for सायुधाः) D5 भुवि, G3 द्विजैः (for भुजैः)

25 T1 om 25 (cf v.1 24) — a) K0 G3 हयारोहान् Da1 D6 हयाश्च — b) K0 M2 गजारोहांश्च — c) D1 ते शरैराहनागाश्च (sic) — d) D1 समंतात्सं·प्रदुद्रुवुः, T2 M1 3–5 व्यद्रवंत (M3 5 °त) समंततः; G M2 व्यद्रवत (G3 °तस्) ततस्ततः

26 ᵃᵇ) T G transp गजेभ्यश्च and हयेभ्यश्च B3 नराधिप, D6 रथाधिपाः D8 गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च रथेभ्यश्च रथाधिपाः — c) K0 1 B1. 2 4 Dn2 D1 4 7 8 S (except G2) पातिताः Ś1 T2 G3 पत्य° — d) K1 द्विषते, D1 लक्ष्यते (for दृश्यन्ते) K3 Dn2 D4 °सायकैः, T1 G °पीडिताः (for °ताडिताः)

27 a) K1 2 सगदान्युद्य°, D6 सगतामुद्य° — b) K1 सखड्गं च, D1 सशखाश्च; D6 सुखड्गाश्च — K5 om. 27ᶜᵈ — c) Ś1 K1 D3 सशूलाश्च (for सतूणीरान्) K0 2 सप्रासान्स च सू(K0 शू)लाश्च — d) K1 सशिरान्सशिरासनान्, Da2 D5 सशराश्च शरासनान्

28 b) D1 नृप, D3 रणे (for नृणाम्) T2 तत्रार्जुन भयाद्रणे — c) B1 2 Da Dn D4–7 विचकर्त D5 न्यकृतत नृणा क्रुद्धो, S व्य(T2 M2 5 न्य)कृतत रणे क्रुद्धो· — d) S transp रौद्र and बिभ्रद् D3 बिभ्रन्रौद्र (for रौद्र बिभ्रद्) Ś1 K (except K4) B3 D1 2 6 रौद्रं वपुरधारयत्

29 a) K0 2 Da1 (before corr) a3 Dn1 D1 2. 5 T2 G1 3 M1 4 परिघाना K4 B Da Dn D4 5 7 8 विदीर्णानां, D1 सायकानां; S विकीर्णानां (for प्रवृद्धाना) — b) D1 तूणीराणा (for मुद्र°) S पार्थिव (for मारिष) — D6 om (? hapl) 29ᶜ–30ᵇ — c) Ś1 प्रसानां; K2 पाशाना K3 D2 8 भिंडिमालाना, K4 5 B Da Dn1 D1 5 G3 M5 भिंदिपालानां — d) S भारत (for संयुगे)

30 D6 T2 (hapl) om 30ᵃᵇ (for D6, cf. v l 29) — a) Ś1 परिश्वधानां; K2 3 D1 2 5 8 परस्व°, B2 पूरश्व° — b) Ś1 om (hapl) from भारत up to च in 30ᵈ K0–2 M4 मारिष, T1 G सर्वश (for भारत) — K5 om 30ᶜ–31ᵇ — c) K2 Da1 D3 चर्माणां, K3 4 B Dn2 Dn D1 2 4–8 चर्मणा, M1 2 3 (by corr) 5 ध्वजाना (for वर्मणां) K2 चापि विद्धानां; B Da Dn1 D4 5 7 8 अपवि°, Dn2 चपि न° — d) K0–2 4 काचनानां; K3 D2 6 कवलानां (for कवचाना), K3 D2 6 भूमिप, T G संयुगे (for भूतले)

31 K5 M1–3 5 om 31ᵃᵇ (For K5, cf v l 30). — a) B3 वर्मणां (for चर्मणां) K4 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 ध्वजानामथ शस्त्रा(B4 शुभ्रा)णा; D1 ध्वजानां

छत्राणां हेमदण्डानां चामराणां च भारत ॥ ३१
प्रतोदानां कशानां च योक्त्राणां चैव मारिष ।
राशयश्चात्र दृश्यन्ते विनिकीर्णा रणक्षितौ ॥ ३२
नासीत्तत्र पुमान्कश्चित्तव सैन्यस्य भारत ।
योऽर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्कथंचन ॥ ३३
यो यो हि समरे पार्थं प्रत्युद्याति विशां पते ।
स स वै विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ३४
तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्वशः ।
अर्जुनो वासुदेवश्च दध्मतुर्वारिजोत्तमौ ॥ ३५
तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पिता देवव्रतस्तव ।
अब्रवीत्समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ ३६
एष पाण्डुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली ।
तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनंजयः ॥ ३७
न ह्येष समरे शक्यो जेतुमद्य कथंचन ।
यथास्य दृश्यते रूपं कालान्तकयमोपमम् ॥ ३८
न निवर्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः ।

C 6 2397
B 6 55 39
K 6 55 39

च युगानां च — b) K1 विजनानां च, K4 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 सत्यक्तानां च; D1 ध्वजानां चैव, D2 व्यजनानां च, Cd व्यजनानां च (as in text) B2 Da Dn1 D5 7 8 सर्वंस॰ (for सर्वश॰) — d) Ś1 K0–4 B3 D2 6 M1. 3 5 तोमराणां च, K3 B1 2 Da Dn1 D3 5 अकुशानां च; B4 Dn2 D4 7 8 सांकुशाना च; D1 पपात भुवि (for चामराणां च) K4 सर्वश॰; D8 मारिष (for भारत) M4 चामराणां विशां पते

32 K1 om. (hapl) 32^{a}–33^{b} — a) Cop प्रकर्षाणां; Co प्रतोदानां (as in text) K0 कथानां च; K2 रथानां च, K5 च शकूनां, B1. 3 D1 कुशाना च, B4 D7 कपाणां च, T1 G M अकुशानां (for कशानां च) T2 प्रदानामंकुशानां च — b) Ś1 T1 G4 M4 योक्त्रूणा, K2 वक्त्राणा, D1 शस्त्राणाम् B Da Dn D4 5 7 8 चापि; D1 अपि (for चैव) K4 D8 M4 भारत (for मारिष) D6 योक्त्रराणां च मारिष (sic), T2 तनुत्राणां च मारिष — c) K0 2–5 B3 D2 3 6 स्तात्र दृश्यते, B1 4 Da Dn D4 5 7 8 स्म प्रदृश्यंते; B3 प्रत्यदृश्यंत; D1 तत्र दृश्यंते; S संप्रदृश्यते (T1 G1 3. 4 ॰दृश्यत; G2 ॰विद्रंत) — d) K0 3 Dn2 D2 4 6–8 रणे क्षितौ, K5 रथेपुभि; D1 स्वयि क्षितौ (for रण॰) D3 विकीर्णा समरे क्षितौ; S विकी(T1 G4 M1–3 5 ॰शी)-र्णानां विशा पते (M4 नराधिप)

33 K1 om 33^{ab} (cf v l. 32) — a) D2 मासीस्त्वत्र; S न तत्रासीत् — b) D1. 3 S सैन्येषु (for सैन्यस्य) K4 5 B D (except D1–3 6) S (except T1 G4) मारिष (for भारत) — c) Da1 शूर, D3 T2 G1–3 M1. 3–5 वीरं, T1 G4 वीर (for शूरं) — d) K5 प्रत्युत्थायात्, D (except D1–3 6) S प्रत्युदीयात् S महारथ (for कथंचन)

34 a) Ś1 राजन्, D1 शूर, T2 वीर (for पार्थं) — b) K0–2 D3 प्रत्युद्यायाद्; D1 ॰द्यातो Ś1 धनजयं (for विशां पते) — c) Ś1 स पुमान्, K0 2 T2 स सर्वैर्; K3 4 B1. 3. 4 D1 2 6 स सद्ये; K5 B2 Da Dn D4 (marg sec m as in text) 5 7 स शरैर् (for स स वै) D3 सोपि सोपि शरैस्तीक्ष्णै

35 a) K0 तेषु विद्रावमाणेषु, Da Dn1 तेषु प्रद्रव॰; D1 युध्यता समरे राजन्, S ततो विभ्राम्यमाणेषु — b) K5 तत्र (for तव) Ś1 योधिषु, some S MSS यौधिषु B4 सर्वत (for सर्वश॰) D1 अर्जुनेन महात्मना — d) K0 वाजिनो॰ (for वारिजो॰) K2 दध्मु शंखोजिनोत्तमौ, B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 S शङ्खौ (B2 Da1 Dn2 T1 G2 ॰ख) दध्मतुरुत्तमौ, B3 दध्मतु शखमुत्तमौ, D1. 3 ॰तुर्वारिजावुभौ — After 35, D1 ins

184* रोरूयमाणो दृश्येत ध्वजाग्रे वानरेश्वर ।
दृष्ट्या भीषयते शत्रून्स्तब्धकर्णो महाकपि ।

36 a) Ś1 त प्रभग्नं, D1 तव मग्नं — b) Da Dn1 D5 तदा (for तव) — c) T1 G धीरो; T2 M2–5 शूरो (for शूरं) — d) D1 हसन्निव; S यशस्विनं (for स्मयन्निव)

37 a) G2 एवं (for एष) Ś1 K1 3 B1 4 Da1 Dn1 D2 5 6 वीर; B3 देव (for वीर) — c) T1 G4 M3 5 यथा (for तथा) K3 D3 सैन्याना, K5 सग्रामे (for सैन्यानि) — d) T1 G4 तथा (for यथा) B2 न कश्चन (for धनंजय) Co यथा कुर्याद्धनजय; Ca d v as in text

38 a) G2 न ह्येनं D6 सह्यो (for शक्यो) — b) D2 विजेतु हि; T1 G जेतुमन्ये (G3 ॰न्यै) — c) T1 G2–4 M1 3 4 तथास्य; M2 5 तथा वै (for यथास्य).

अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३९
एष चास्तं गिरिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते ।
वपूंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ॥ ४०
तत्रावहारं संप्राप्तं मन्येऽहं पुरुषर्षभ ।
श्रान्ता भीताश्च नो योधा न योत्स्यन्ति कथंचन ॥ ४१
एवमुक्त्वा ततो भीष्मो द्रोणमाचार्यसत्तमम् ।
अवहारमथो चक्रे तावकानां महारथः ॥ ४२
ततोऽवहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत ।
अस्तं गच्छति सूर्येऽभूत्संध्याकाले च वर्तति ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

T2 तद्दृश्यते ह्यस्य रूप — d) S क्रुद्धस्येव पिनाकिन

39 b) Dn1 (by corr) M4 शक्यो S भारती (M4 °र्ती) (for महती) Da1 चमू, M4 चमूं — c) K0-2 अन्योन्यप्रे(K0 °न्य प्र)क्षयात्; T1 G2 °न्य प्रेक्षया, T2 °न्यापेक्षया, G4 °न्य प्रेपया, Ca c d °न्यप्रेक्षया (as in text) D1 तात, D8 यस्य (for पश्य) — d) K0 1 D1 द्रवतेय, K5 विद्रवंति, G2 द्रवती या D8 द्रवते महती चमू — After 39, D1 ins

185* वय च शस्त्रिभिर्भिन्ना नृपैरिन्द्रसमैर्युधि ।
भीतो व्यूहस्य सर्वत्र न स्थातु कश्चिदिच्छति ।
शरव्राता प्रदृश्यन्त पन्नगाभा समन्तत ।
दिशश्च विदिशश्चैव व्याप्ता ह्यार्जुनसायकै ।

40 a) K8 D2 गिरे श्रेष्ठ, D2 (sup lin) 6 गिरे शृंगं K5 एष चास्तगिरे शृग — b) K8 S प्रत्यपद्यत — c) K4 B1 2 4 Da Dn D2 (by corr) 4-8 चक्षूंषि; T2 व्यापार (for वपूंषि) B3 T1 G M वपु (B8 आयु; T1 G4 प्रभु) सर्वस्य लोकस्य. — d) D6 8 स (for सं). K5 B8 D1 8 सर्वश, S भारत (for सर्वथा)

41 G1-3 om 41ab — a) Ś1 K0-2 ततोवहार; K5 तथावहार, T1 G4 सेनापहार, T2 M तेनाप(M1 °व)हार — b) K0-2 पुरुषोत्तम, M2 भरतर्षभ — c) B8 T1 G रणे, D8 आर्त्ता (for श्रान्ता) T1 G4 transp भीता and योधा K2 B1 2 Da1 Dn2 D4 7 8 ये योधा, K8 योधाश्च, Da2 Dn1 मे योधा, M1 योधा नो (for नो योधा) — d) Ś1 योत्स्यति, D8 योत्स्यते Dn2 D4 7 8 कदाचन

42 b) K0-2 °र्यमुत्तमं — c) T1 G2 4 M1 2 अपहारम् B8 चक्रुस् (for चक्रे) — d) K1 B2 D3 महारथाः — After 42, S ins

186* तत सरथनागाश्वा जय प्राप्य ससोमका ।
पाञ्चाला पाण्डवाश्चैव प्रणेदुश्च पुन पुन ।
प्रययु शिविरायैव धनजयपुरस्कृता ।
वादित्रघोषै सहृष्टा प्रनृत्यन्तो महारथा ।

[(L 1) T1 G3 4 मनर (for सरथ) — (L 4) T2 घोषा T1 G4 प्रहृष्यतो, G3 प्रणमनो (for प्रनृत्यन्तो)]

43 a) K1 2 ततोवहार, Da D6 G5 °व(G3 °प)हार, T1 G1 4 M1 6-8 °पहार; G2 M2 °पहार — b) K5 B D (except D1-3 6) मारिष (for भारत) — c) Ś1 K0-2 D1 तु, K5 B8 T2 G1-3 M वै, T1 G4 च (for ऽभूत्) — d) K4 B1-3 Da1 वर्तते, Ca c वर्तति (as in text) T G4 सध्याकालेभ्यवर्तत; G1-3 M °कालेभि(M1-3 5 °ति)वर्तति

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-3 D2 6 mention only द्वितीययुद्धदिवस, K4 द्वितीयेह्नि and द्वितीययुद्धदिवस; K5 तृतीयदिवस, B1 Da Dn1 D5 द्वितीयदिनयुद्ध; B2 M4 द्वितीयाह्निक, B8 द्वितीयदिवससग्रामादिकं, Dn2 D4 द्वितीयदिवसयुद्ध, D1 8 द्वितीयदिवस, D7 has the figure 2 (for द्वितीय), D8 द्वितीयोह, T G द्वितीयापहार, M1 2 द्वितीयाप(M1 °व)हार and द्वितीयाह K4 B3 D1 6 8 G1-3 M1 2 4 cont समाप्त — *Adhy name* K4 कौरवपराजय, T1 G4 अर्जुनविजय — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 13, Dn2 53, T G M3 50, M1 2 51 (as in text), M3 4 52 — *Śloka no* Dn1 D5 43, Dn2 42

५२

संजय उवाच ।

प्रभातायां तु शर्वर्यां भीष्मः शांतनवस्ततः ।
अनीकान्यनुसंयाने व्यादिदेशाथ भारत ॥ १
गारुडं च महाव्यूहं चक्रे शांतनवस्तदा ।
पुत्राणां ते जयाकाङ्क्षी भीष्मः कुरुपितामहः ॥ २
गरुडस्य स्वयं तुण्डे पिता देवव्रतस्तव ।
चक्षुषी च भरद्वाजः कृतवर्मा च सात्वतः ॥ ३
अश्वत्थामा कृपश्चैव शीर्षमास्तां यशस्विनौ ।
त्रिगर्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्च संयुतौ ॥ ४
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
मद्रकाः सिन्धुसौवीरास्तथा पञ्चनदाश्च ये ॥ ५
जयद्रथेन सहिता ग्रीवायां संनिवेशिताः ।
पृष्ठे दुर्योधनो राजा सोदरैः सानुगैर्वृतः ॥ ६
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च शकैः सह ।
पुच्छमासन्महाराज शूरसेनाश्च सर्वशः ॥ ७
मागधाश्च कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।

C 6 2409
B 6 53 8
K 6 53 8

52

1 a) D2 च (for तु) — b) K8 D1.2.6 T1 G1.3.4 M1.4 सदा, G2 तथा (for तत॰) — K5 om 1cd — c) Ś1 K0 अनीकान्यत्र (K0 ॰स्र-) सयाने, K2 B1.2.4 Da Dn D4.5.7.8 ॰कान्यथ सयाने, D1 ॰कान्युपसंधाय, D6 ॰कान्यनुसधाने, T2 अतिमान्यसु संयानैर्, G1-3 अनुमान्यानुसयानैर्, M3 (sup lin as in text) अनीकान्यनुसयानैर् Cc cites सयाने — d) D1 भारत॰ K4 B Da Dn D4.5.7.8 S ॰देश परतप (Da1 D5 G2 ॰प; T2 प)

2 b) T1 G4 M1.2 तव, G2 तथा (for सदा) — c) K8 D2 च, M2 तु (for ते) S1 प्रियाकांक्षी — d) B D (except D2.6) S वृद्ध॰ कुरु (M1-3.5 कुरुवृद्ध॰)

3 a) B3 D1.3 T1 G4 गारुडस्य D1 च तुर्दं सु, S सु मत्तुर्दं (for स्वय तुण्डे) — b) = 6 48 37b D1 भीष्म॰ शांतनव॰ स्थित॰; D3 पिता देवव्रत॰ स्थित॰ — c) K5 B1.2 Da Dn1 तु (for च) B3 भारद्वाजश्च क्षुरास्तां — d) = 6 16 34d, 47 19b B3 S च भारत; D1 स सात्वत॰

4 a) = 6 47 19a D1 विकर्णश्च (for कृपश्चैव) — b) Da Dn D4.5.7.8 S शिर आ(D3 T1 G4 ॰रस्या) स्ता, D1 श्रवणौ च B3 तरस्विनौ — K5 om 4cd — c) K3.4 B1.2 Da Dn D1.2.5.6 त्रैगर्तैर्, T2 त्रिगर्तौ K8 D2.6 अथ कैकेयैर्; D1.3 T G2.4 M मद्रकै(T1 G2 ॰के)केयैर्, G1.3 केकयैश्चैव (for मत्स्य॰). B3 त्रैगर्त कैकेयै सार्धं — d) Da1 चीरधानै॰, D2 घाट धान्यै॰, D5 वारिधानै, T1 G2.4 विदधानै॰, G1 पाट धानै॰, G3 पाटयानै॰, M5 वाटयानै॰ K8 D2.6 T G M3 (sup lin as in text) संयुगे, K4 B Da Dn D1.4.5.7.8 M2.4 सयुतै

5 5ab = 6 47 17ab — a) K1 D1.6 ॰श्रवा K0-2 च शल्यश्च, D1 शल शल्यो, M1-3.5 शलश्चैव — b) K1 भगदतश्च M2 मारिष॰ — c) G2 मद्रक॰, M2 माद्रका॰ D1.3 भ(D1 म)द्रकालिंगसौवीरास् — K5 om 5d-6a — d) K3.4 B Da1 Dn1 D2.3.6 पांचनदाश्

6 K5 om 6a (cf v l. 5) — a) Da1 सिंधु-राजेन सहिता — b) S ग्रीवा ह्यासन्विशां पते — d) K3.4 B Da Dn D1.3.6 सोदर्यैं, K5 D2.5 सौदर्यैं, D4 सोदर्यं, D7.8 सौदर्य॰ K8 D2 (m as in text) T1 सानुजै॰; D1 चानुजै॰, D6 G4 स्वानुजै॰ K3 तथा, B3 D1.6.3 T1 G M4 सह; T2 सदा (for वृत) M1-3.5 सानुगै॰ सोदरै सह

7 a) A few MSS विंदानुविंदा॰ — b) K0 कांभोजा॰; K1 काभूजा॰, K2.3 D1.4.7.8 T1 G4 कांबोजा॰, Da1 कंबोज॰ S नराधिप (T2 M1.3-5 ॰प॰) (for शकै॰ सह) B3 कांबोजैश्च नृपै॰ सह — c) K0 पुच्छे, K1.2 D3 पुच्छ (for पुच्छम्) Ś1 पुच्छ आसी न्महावीर॰ — d) K3 सर्वत॰, B Da Dn D4.5.7.8 मारिष (Da1 ष॰)

8 b) = 6 46 48b Ś1 K2-5 B Dn2 D2.4 (orig) 6-8 दासेरक॰; K0.1 दाशरेक॰; Da1 दशैरेक॰; D1 दासेरुक॰, S कशेरुक॰ D3 वृत॰ (for सह) — cd) S1 आस्थाय, D3 S आश्रित्य (for आसाद्य) M1.2.3

दक्षिणं पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ८
काननाश्च विकुञ्जाश्च मुक्ताः पुण्ड्राविषस्तथा ।
बृहद्बलेन सहिता वामं पक्षमुपाश्रिताः ॥ ९
व्यूढं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाची परंतपः ।
धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे ।
अर्धचन्द्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ १०
दक्षिणं शृङ्गमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत ।
नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ॥ ११
तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ।
तदनन्तरमेवासीन्नीलो नीलायुधैः सह ॥ १२
नीलादनन्तरं चैव धृष्टकेतुर्महारथः ।
चेदिकाशिकरूपैश्च पौरवैश्चाभिसंवृतः ॥ १३
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च पाञ्चालाश्च प्रभद्रकाः ।
मध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता युद्धाय भारत ॥ १४
तथैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः ।
ततस्तु सात्यकी राजन्द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ॥ १५

(*inf lin* as in text) ₛ युद्धाय (for व्यूहस्य) Ko–₂ D₄ (by corr) S (T₁ by corr) दसिता· B₈ जयद्रथेन सहिता दक्षिणं पक्षमाश्रिता

9 K₅ om. (hapl) 9 — ᵃ) K₈ D₂ ₈ ₆ कानीनाश्च; K₄ B Dn₂ D₄ ₇ ₈ कारुषाश्च, Da Dn₁ D₅ करुषाश्च; D₁ वामनाश्च; S कर्णाटाश्च (for काननाश्च) Ko विकुब्जाश्च; K₈ D₂ ₆ विकुंठाश्च, D₁ विवूर्याश्च, T G विकुर्वाश्च (G₃ °र्णाश्च); M₁–₃ ₅ विकर्णाश्च, M₄ विकुताश्च — ᵇ) Ko मुत्या· पुंड्रविदास्तथा, K₁ मुक्ता पुंड्रविश°, K₃ मुत्या पुंड्रवृषा°; K₈ D₂ ₆ मुद्धा· पुंड्राधिपै· सह; K₄ B₈ मुं(B₃ मु)दा· पुंड्रावृषै· सह, B₁ ₂ ₄ Da Dn D₄ ₅ ₇ ₈ मुंडा· कुंडी(Da मुडाकुडी, Dn₂ D₄. ₇ °डा· कौंडी, D₅ मंडाकुडि·, D₈ मुडाकाडी) वृषास्तथा, D₁ ₃ सूक्ष्मा(D₃ मुत्या)कुंडीविषै· सह, S मुद्रा· कुडि(G₁ ₃ M₂ °द्रा कुड; G₂ °द्रा कुंडी·, M₄ मुद्रा कुडि)विषास्तथा, text as in Ś₁ — ᵈ) K₃. ₄ B D₁. ₂ ₆ T₂ G₁ ₃ वामं पार्श्वं (B₁ ₂ ₄ °र्श्वे), Da Dn D₄ ₅ ₇ ₈ वामपार्श्वे, D₈ G₂ M वामपार्श्वं Ko–₂ ₄ B₁ ₄ Da Dn D₃–₅ ₇ ₈ समास्थिता·, K₈ D₂ ₆ अवस्थिता·; B₂ व्यवस्थिता·, B₈ अवाश्रिताः, M₁–₃ ₅ समाश्रिता; M₄ उपागता·.

10 ᵃ) K₅ D₁. ₇ ₈ S (except G₃ M₅) व्यूहं (for व्यूढं) K₅ [अ]थ तं सैन्यं, D₁ तत· सैन्यं, S तु सैन्यस्य — ᵇ) K₈ D₁ परंतप, D₈ T₁ G धनजय· — ᶜ) K₁ ₂ T₂ सहिता· — ᵈ) K₁ T₂ G₁–₃ प्रतिव्यूहत; D₆ प्रत्यव्यूहंत T G पांडवा· (for संयुगे) — After 10ᶜᵈ, K₂ ₄ B₁ ₂ ₄ Da Dn D₁ (hapl om. the post half) ₃–₅ ₇ ₈ M ins.

187* तावकानां तु तं व्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवा· ।

— D₁ om (hapl) the post half of 187* and 10ᶜ–18ᵃ — ᶠ) B₈ व्यूहं समतिमानुषं

11 D₁ om 11 (cf. v l 10) — ᵃ) Ko शंखम् (for शृङ्गम्) Ś₁ K₅ आश्रित्य (for आस्थाय) — ᵇ) K₈ व्यरोचयत्; B₈ व्यराजत, G₁. ₃ [s]व्यरोचत. — K₅ om 11ᶜ–13ᵈ — ᶜ) Ko ₁ °शस्त्रौघसपन्नो, Da₁ °शास्त्रोघसंपन्ने, T₁ G °शस्त्रौघसपूर्णो, T₂ °शस्त्रैश्च संपूर्णैर्, M °शस्त्रौघसपूर्णैर् — ᵈ) K₁ Da D₃. ₅ नानादेशैर्, K₈ °देश्यैर् T₁ G समावृत·, T₂ च सवृत· (for नृपैर्वृत)

12 K₅ D₁ om. 12 (cf v l. 11, 10) K₃ D₂ ₆ om 12ᵃᵇ. — ᵃ) Ko–₂ B₂ S तमन्वेति; K₄ B₃ ₄ Da Dn D₈ ₅ तमन्वेव Co d cite अन्वेव — ᵇ) = 6 23 4ᵈ K₁ ₂ महारथ, S °यशा — ᶜ) D (except D₁–₃ ₆) एवाथ (for एवासीन्) — ᵈ) G₃ नीलै· D₆ नीलयुधै· S नीलो नीलायुधो विभु·

13 K₅ D₁ om 13 (cf v l. 11, 10) — ᵃ) K₃ ₄ B Da Dn₁ D₂ ₅ ₆ T₂ G₁. ₃ M अनतरश्च· S चापि (for चैव) — ᵇ) K₃ D₂ ₃ ₆ S महाबलः (for °रथ·) — ᶜ) K₁ Da D₃ चेदिकाशकरूपै(K₁ Da₁ °पै)श्च, K₃ D₂. ₆ °काशिकरूषाश्च; S °काशि(M₄ °राज)करूशैश्च· — ᵈ) K₃ D₂ ₆ पौरवैरपि (K₃ °मि·) संवृत·, B₃ ₄ °वैश्चापि सवृत·, Dn₂ पौरवैश्चाभिस·; S पौरवैश्चापि (T₁ G₁ °श्चाभि·, T₂ M₄ °श्चैव) रक्षित

14 D₁ om 14 (cf v l 10) Da Dn₁ D₅ om. (hapl) 14ᵃ–15ᵇ — ᵇ) K₁ ₂ B D₆ G₃ M₅ पचालाश्च — ᶜ) K₁ B₂ G₄ महता B₁ ₂ ₄ Dn₂ D₃ ₄. ₇ ₈ मध्ये सैन्येन महता

15 D₁ om 15 (cf v l 10) Da Dn₁ D₅ om. 15ᵃᵇ (cf v l. 14) — ᵃ) K₁ ₄ ₅ B Dn₂ D₄ ₇ ₈ तत्रैव (for तथैव) K₈ D₂ ₆ तत्रैव च महाराजो; D₃ S तत्रातु (T₂ °स) धर्मराजश्च (D₃ °जा च). — ᵇ)

अभिमन्युस्ततस्तूर्णमिरावांश्च ततः परम् ।
भैमसेनिस्ततो राजन्केकयाश्च महारथाः ॥ १६
ततोऽभूद्द्विपदां श्रेष्ठो वामं पार्श्वमुपाश्रितः ।
सर्वस्य जगतो गोप्ता गोप्ता यस्य जनार्दनः ॥ १७
एवमेतन्महाव्यूहं प्रत्यव्यूहन्त पाण्डवाः ।
वधार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संगताः ॥ १८
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ १९
हयौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशां पते ।
संपतन्तः स्म दृश्यन्ते निघ्नमानाः परस्परम् ॥ २०
धावतां च रथौघानां निघ्नतां च पृथक्पृथक् ।
बभूव तुमुलः शब्दो विमिश्रो दुन्दुभिस्वनैः ॥ २१
दिवस्पृड्नरवीराणां निघ्नतामितरेतरम् ।
संप्रहारे सुतुमुले तव तेषां च भारत ॥ २२

C. 6 2424
B. 6 56 22
K. 6 56 22

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

D3 सयुत ; S दसि(T1 [by corr] 'दि)त — ^{e}) Ś1 Da Dn1 D3 ततश्च, M1-3 5 तत स (for ततस्तु) D2 राजा (for राजन्) T1 G4 सात्यकिश्चापि राजेंद्र, T2 तत ससात्यका राजन, G1-3 तत समस्ता राजेंद्र (G2 'द्रा), M4 तत सात्यकिना राजन् — D2 om (hapl.) 15^{d}–16^{c} — ^{d}) = 6 47 28^{b}

16 K5 D1 om 16 (for D1, cf. v l 10) D2 om 16^{abc} (cf v l. 15) — ^{a}) B1 2 4 Da Dn1 D2 5 S शूर (for तूर्णम्) — ^{b}) G2 रूपवाश्च (for इरावाश्च) D3 इरावांस्तदनतर, M1 2 3 (before corr) 5 पितुस्तुल्यपराक्रम — ^{c}) Da1 भीमसेनस् — ^{d}) K2 Da1 Dn D2 4 6-8 कैकेयाश्च, K3 D. G2 कैकया' K0 केकयश्च महारथ

17 D1 om. 17 (cf v l 10) — ^{a}) K4 द्विपतां, Da2 D5 द्विपद S एते सर्वे महाराज — ^{b}) Da1 D1 6 7 G2 M वामपार्श्वम् K0-2 D8 समाश्रिता , K4 Da D5 अपाश्रित', K5 D2 उपास्थित , S अ पालयन् — ^{d}) K1 2 om (hapl) गोप्ता B2 Da Dn D4 6 7 8 यस्य गोप्ता (by transp), T1 G2 4 यस्य यता, G3 यस्य देवो Cv as in text — After 17, S ins

188* तत्रानु रथिना श्रेष्ठो वामशृङ्गे व्यवस्थित ।

[G1 2 यना म, M1-3 5 ततोभूद्, M2 (inf lin) 4 तत्राथ (for तत्रानु)]

18 D1 om. 18^{a} (cf v l 10) — ^{a}) K2 4 B D (except D2 6, D1 om) G1 3 M1 2 5 एवमेत; T2 एवमेते — ^{b}) K1 T2 G1-3 M4 प्रतिव्यूहत (K1 'ति), D5 समव्यूहत — ^{c}) K4 कुरु (for तव) — ^{d}) Ś1 K0-2 5 D1 2 6 तत्पक्षा, Da Dn1 D5 स्वत्पक्ष, T1 G2 4 तत्पक्षे B Da Dn D1. 4 7 M1 3-5 च संश्रिता, D3 च ससृता', D3 च संस्थिता , T G1 3 4 समा श्रिता', G2 समाहिता', M2 जनाश्रिता

19 ^{a}) Da1 D. प्रवर्तते — ^{b}) = 6 48 5^{d} Dn2 D8 M2 व्यतिपिक्त , T2 व्यतिष्टत — T1 G om 19^{c}–22^{d} T2 om (hapl) 19^{d}–20^{a}

20 D1 om 20^{a}–21^{b} K5 D6 T1 G om 20 (for T1 G, cf v. l 19) T2 om. 20^{a} (cf v l 19) — ^{a}) D (except D2 8, D1 6 om) हस्त्यौघाश्च (for हयौ') — ^{b}) T2 M गजौघाश्च (for तत्र तत्र) — ^{c}) K0 सपतत, Da1 सपतते; Cc सपतन्त (as in text) K4 B Da Dn D4 5 7 8 व्यदृश्यंत (Da1 'ते); D2 M4 स्म दृश्यत M3 (sup lin as in text) स मततश्च दृश्यते (sic) — ^{d}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 निघ्न(Da2 D4 'घ्न)तस्ते, M1 2 युध्यमाना

21 T1 G om 21 (cf. v l 19) D1 om 21^{ab} (cf v l 20) K3 om. (hapl) 21^{a}–22^{b} D6 om (hapl) 21^{b}–22^{a} — ^{b}) K4 B D (except D2 8, D1 6 om) M युध्यता (for निघ्नता) — ^{c}) K2 5 D2 तुमल — ^{d}) D1 मिश्रितो (for विमिश्रो)

22 T1 G om 22 (cf v l 19) K3 om 22^{ab}, D8 om 22^{a} (cf v l. 21) — ^{a}) D7 (by corr sec m) दिविस्पृड्, T2 M एवं तु K5 दिवस्पृक्परवीराणां, Da Dn1 D5 दिवस्पृगथ शूराणा; D1 'स्पृग्गुत्तवीराणा, D2 'स्पृग्वरवीराणा — ^{b}) D1 परलोकमभीप्सता — K5 om 22^{cd} — ^{c}) K3 संप्रहारै', D8 'हार, M2 'हार', Cc 'हारे (as in text) K2 D8 तु तुमुल, K3 सु

५३

संजय उवाच ।

ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।
धनंजयो रथानीकमवधीत्तव भारत ।
शरैरतिरथो युद्धे पातयन्रथयूथपान् ॥ १
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
धार्तराष्ट्रा रणे यत्ताः पाण्डवान्प्रत्ययोधयन् ।
प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनम् ॥ २
एकाग्रमनसो भूत्वा पाण्डवानां वरूथिनीम् ।
बभञ्जुर्बहुशो राजंस्ते चाभज्यन्त संयुगे ॥ ३
द्रवद्भिरथ भग्नैश्च परिवर्तद्भिरेव च ।
पाण्डवैः कौरवैश्चैव न प्रज्ञायत किंचन ॥ ४
उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् ।
दिशः प्रतिदिशो वापि तत्र जज्ञुः कथंचन ॥ ५
अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे ।

तुमलैस्, D1 च तुमले, D2 सुतुमले, D4-7 तु तुमुले, M2 सुतुमुलो —d) K1 2 चैषां T2 M रौद्रमासीत्तदा वपु: — After 22, D1 ins :

189* प्रावर्तत नदी घोरा परलोकाय भारत ।

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko 1 3 D2 mention only तृतीय युद्धदिवस; K4 M1 2 तृ(M2 द्वि)तीयेह्नि (M1 °येहनि), K5 T2 G2 4 तृतीयदिवस, B1 तृतीयदिनयुद्ध, B3 D6 तृतीयदिवससंग्राम (D6 °सयुद्ध), M3-5 तृतीयाह्निक — *Adhy name* K4 Da Dn1 D5 व्यूहरचना, T2 G2 व्यूहकरण — *Adhy no* (figures, words or both) K5 Dn2 M5 54; D1 M1 2 52 (as in text), T G 51, M3 4 53 — *Śloka no*. Dn2 D5 23

53

1 K3 om the ref —a) D1 3 तथा, S एव (for ततो) Ś1 D6 8 व्यूहेषु (for व्यूढेषु) —b) K3 D2 6 परेषु (for [इ]तरेषु). —d) S1 अभ्यूह तत्र, Ko-2 आययौ तत्र, K3 5 D2 6 अगाहत्तत्र, B1 अभ्य* स्तव; B2 अभीप्संस्तव, Da Dn1 अनिघ्नस्तव; D1 अभ्यहन्यत, D5 अजिघ्रंस्तव; S पीडयस्तव —e) D8 (by corr sec m) शरैरपि रथान् D1 राजन् (for युद्धे) —f) K3 4 D2 6 दारयन्, Da Dn1 D5 [S]पातयद्, D1 घातयन् (for पातयन्) S पातयामास पार्थिवान्

2 b) K3 Da1 D6 T2 कालेनैव —c) Ś1 B1 2 यत्नात्, K1 यत्ता; K3 D6 यत्तान्, D2 5 G2 यत्ता —d) K3 D2 3 8 प्रत्ययोधयन्; K4 समयोध°; K5 T1 G4 प्रत्यवारयन्, B3 प्रत्ययोधयत् — K5 om 2e-4d —e) D1 प्रार्थयंति —f) T1 G2 4 मत्वा (for कृत्वा) T1 G4 निवर्तिन Ca. c v as in text. ❀ Cd स्वस्य परस्य वा मृत्युरेव निवर्तक नापर सग्राणादि । ❀

3 K5 om 3 (cf v 1 2) —a) B3 बभज; Da1 बभजुर् Da Dn1 D5 M5 बहवो, D1 बहुधा (for बहुशो) —d) K2 तेवाभज्यत, K3 D1-3 8 ते (D1 न) चाभज्जत, Da Dn1 D5 तेषां भज्य(Da1 Dn1 °ज्य)त, T1 G4 तैश्चाभज्यत, T2 ते च गर्जति, G2 ते चाहन्यत Ko-2 चाहवे (for संयुगे)

4 K5 om 4 (cf v 1 2) D5 om (hapl) 4a-6b —a) K2 मग्नैश्च D1 °द्भी रथसघैश्च, D3 °द्भि[] रथेभाग्नैश्च, S °द्भिश्च रथैर्भग्नै° —c) K3-4 B D2 4 6 पाडवै कौरवेयै(D2 °येंद्रै)श्च, D1 कौरवै पाडवैश्चैव (by transp), S पाडवा कौरवेयाश्च (T2 °वाना कौरवाणा) —d) K4 B D (except D2 7 8) G3 प्राज्ञायत; T1 G2 4 M1-3 5 प्रज्ञायत T2 M1-3 5 केचन

5 Ko 1 (both hapl) D8 om 5 (for D8, cf. v 1 4). —a) K2 D3 भूम, D6 भीम; T1 G घोर (for भौमं) —b) K5 छादयतं, M छादयन् (for °यान) Da Dn1 D5 छादयतो नभस्तल —c) All MSS (except Ś1, Ko 1 D8 om) न दिश प्रदिश (for दिश प्रतिदिशो) K2 B1 2 4 Dn2 D1.4 7 चापि, B3 Da Dn1 D5 चैव, T1 G4 वात्र (for वापि) —d) Ś1 B2 D1 जज्ञे, K2 यत्तु; K4 5 B1 3 4 जग्मु, Da D5 जहु (Da1 °हु), D2 हन्यु (for जज्ञु) K3 D2 कथं नरा, D6 कथ जना S जज्ञिरेत्र समागा(T1 sup lin °वृ)ता:

वर्तते स्म तदा युद्धं तत्र तत्र विशां पते ॥ ६
न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां कथंचन ।
रक्षितः सत्यसंधेन भारद्वाजेन धीमता ॥ ७
तथैव पाण्डवेयानां रक्षितः सव्यसाचिना ।
नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥ ८
सेनाग्रादभिनिष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः ।
उभयोः सेनयो राजन्व्यतिषक्तरथद्विपाः ॥ ९
हयारोहैर्हयारोहाः पात्यन्ते स्म महाहवे ।
ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे ॥ १०
रथी रथिनमासाद्य शरैः कनकभूषणैः ।
पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयंकरे ॥ ११
गजारोहा गजारोहान्नाराचशरतोमरैः ।
संसक्ताः पातयामासुस्तव तेषां च संघशः ॥ १२
पत्तिसंघा रणे पत्तीन्भिण्डिपालपरश्वधैः ।

C 6 2436
B 6 57 17
K 6 57 17

---

6 D8 om 6^{ab} (cf v l 4) M1 om 6^{a}–10^{b} — ^{a}) T2 वर्तमाने च सज्ञा॰ Cd cites अनुमाने॰ and सज्ञाभि॰ Ca c as in text — ^{b}) T1 G नाम्ना (G2 ॰म) गोत्रेण, M (M1 om) नाम्ना गोत्रैश्च D1 नामगोत्रै र्विशां पते — K8 om 6^{e}–7^{d} K5 om 6^{cd} — ^{c}) K1 B3 वर्ततेऽम, K2 वर्तते स्म, D1 3 प्रावर्तत, D2 वर्तते च, D6 वर्ततेय, S (M1 om) अ(M3 4 आ)-वर्तत, Cc वर्तते स्म (as in text) D1 8 ततो; D2 6 तथा (for तदा) K0–2 युद्धे — ^{d}) Da D5 तव तत्र

7 K8 M1 om 7 (cf v l 6) M2 om 7^{a}–10^{b} D5 reads 7^{ab} on marg — ^{a}) D6 व्यूहो T G व्यूहो नाभिद्यत महान्, M (M1 2 om) व्यूहो निर्भिद्यत महान् — ^{b}) B D (except D2 3 6) विशां पते (for कथंचन) — ^{c}) D6 रक्षिता सैन्यसंधेन — ^{d}) B Da Dn D3–5 7 8 S (M1 2 om) मारिष, D1 भारत, D2 6 संयुगे (for धीमता)

8 M1. 2 om 8 (cf v l 6, 7) — ^{a}) B1 2 D2 तथैव पांडवाना च — ^{c}) K2 नाभ्युद्यत D1 तदा (for महा) — ^{d}) Ś1 भीमसेनसुरक्षित, K5 B3 D1 भीमसेनेन रक्षित॰

9 K5 M1. 2 om 9 (for M1 2, cf v l 6, 7) — ^{a}) Ś1 अपि निष्पाद्य, K1 अभिनिष्क्रम्य; D1 अव निष्पत्य, D2 अपि नि॰, T2 अथ नि॰ — ^{b}) D3 M4 प्रयुध्यस्त D1 सैनिका, G2 पांडवा (for मानवा) D8 प्रायुध्यत परंतप — M4 om 9^{c}–11^{d} — ^{d}) K1 व्यतिशक्त॰, B1 नासाद्य गजयोधिनां, Da D5 व्यतिषक्तरथद्विप, Dn2 D6 8 ॰षिक्तरथद्विपा, D1 प्रविभक्तपरस्पर, D3 S (M1 2 4 om) व्यतिषक्ता (D3 ॰षक्त, T2 G2 M5 ॰षिक्ता) परस्पर

10 M4 om 10 (cf v l 9) M1 2 om 10^{ab} (cf v l 6, 7) — ^{a}) B1–3 हयारोहा हयारोहै (by transp), S (M1 2 4 om) हयारोहा हयारोहान् — ^{b}) S (M1 2 4 om) पातयामासुराहवे — T2 om 10^{e}–15^{d} K5 om 10^{cd} — ^{c}) K1 2 M5 ऋषिभिर्, D2 सष्टिभिर्, D3 रिष्टिभिर्; T1 G3. 4 यष्टिभिर् K0 2 विशिखा॰, K1 विमुखा॰, K4 विमलाभिश्च — ^{d}) B2 पाशैर्, D8 प्राशैर्

11 T2 M4 om 11 (cf v l 10, 9) — ^{a}) D6 रथो K5 रथी च रथमासाद्य — ^{b}) = 6 54 4^{d} B D (except D2 6) S (T2 M4 om.) बाणै (for शरै) — K1 om (hapl) 11^{d} — ^{d}) S (T2 M4 om) शरै॰ संनतपर्वभि

12 T2 om 12 (cf v l 10) K5 om 12–23 — ^{a}) Ś1 K0–2 गजारोहैर्गजारोहा (K0 ॰हान्), Da Dn1 D5 M1 ॰रोहान्गजारोहा (by transp), D8 ॰रोहा न्गजारोहैर् — ^{b}) D1 नाराचवर॰, D3 नाराचशित॰ Cc cites नाराचा॰ — ^{c}) K2 4 B1 ससक्तान्, K3 D6 समक्षा॰, B2–4 Da Dn D4 5 7 8 Cc संयुक्तान्, T1 G संयुक्ता॰, M2 समस्त, M5 ससक्ता (sic) Ś1 पालयामासुस्, B3 पातयामास D1 निघ्नंति समरे राजस् — ^{d}) K3 4 B1–3 D2 6 8 M1. 2 (*sup lin* as in text) सर्वश॰ — After 12, Da Dn1 D5 ins

190* कश्चिदुत्पत्य समरे वरवारणमास्थित॰ ।
केशपक्षे परामृश्य जहार समरे शिर॰ ।
अन्ये द्विरददन्ताग्रनिर्भिन्नहृदया रणे ।
वेमुश्च रुधिरं वीरा नि॰श्वसन्त॰ समन्तत॰ ।
कश्चित्करिविषाणस्थो वीरो रणविशारद॰ । [5]
प्रावेपच्छक्तिनिर्भिन्नो गजशिक्षास्त्रवेदिना ।

13 K5 T2 om 13 (cf v l 12, 10) — ^{a}) K0 पत्तिमगा, B3 पत्तिसंहा B8 पत्तिर् (for पत्तीन्) — ^{b}) K3 Da1 D2 8 भिंदिमाल, K4 B भिंदिपाल॰, B3 भिंदिपालै॰, M5 भिंडिमाला॰ (for भिण्डिपाल॰) Some MSS परस्वधै॰ Ś1 भिंडिमाल परश्वधान् — ^{c}) K1 D1 T1 G निपातयति, Da D2 5 M2 न्यपातयत (D2 M2

न्यपातयन्त संहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥ १३
पदाती रथिनं संख्ये रथी चापि पदातिनम् ।
न्यपातयच्छितैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ १४
गजारोहा हयारोहान्पातयांचक्रिरे तदा ।
हयारोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १५
गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः ।
पातिताः समदृश्यन्त तैश्चापि गजयोधिनः ॥ १६
पत्तिसंघा हयारोहैः सादिसंघाश्च पत्तिभिः ।
पात्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७
ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्मुकैस्तोमरैस्तथा ।
प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कम्पनैस्तथा ॥ १८
शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कणपैरङ्कुशैरपि ।
निस्त्रिंशैर्विमलैश्चापि स्वर्णपुङ्खैः शरैस्तथा ॥ १९
परिस्तोमैः कुथाभिश्च कम्बलैश्च महाधनैः ।

°यत) Da1 om from सहृष्टा up to च in line 1 of 191* — d) S (T2 om) परस्परजिगीषव , Cv as in text — After 13, N (except B1, K6 om) ins

191* रथी च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनम् ।
सगजं पातयामास गजी च रथिनं रथात् ।
रथिनं च हयारोह प्रासेन भरतर्षभ ।
पातयामास समरे रथी च हयसादिनम् ।

[(L 1) D1 रथेभ्य° (for रथी च) K3 D2 6 °यूथप (for °योधिनम्) D1 रथिनं च समाद्रवत् (for the post half) — D8 om lines 2–4 — (L 2) K4 B2 गजं च , D1 गजस्य (for सगज) K4 पत्ती च , B3 रथी च , D2 गजाश्च (for गजी च) Ś1 K3 D2 4–6 रथिना , B2 रथिनस् (for रथिनं) K3 D2 6 वर , K4 B Da Dn1 D7 तथा , Dn2 D4 तदा (for रथात्) — (L 3) Da Dn D5 रथिनश्च (for रथिनं च) K1 D7 हयारोहा D1 ते सर्वे एव विक्रम्य शरैश्चैव महामृधे — (L 4) D2 रथाश्च (for रथी च) Ś1 K0–2 D1 रथ° (for हय°)]

14 K5 T2 om 14 (cf v l 12, 10). Dn2 om 14ab — a) D1 पदातिश्च रथ , D6 G1 3 M2 पदाति- रथिनं (G1. 3 °नं°) Da Dn1 D5 M5 रथिनं (for रथिनं) K4 B Da Dn1 D4 6 7 8 चैव , G2 M1 सर्वे (for संख्ये) — b) K4 B Da Dn1 D4 6 7 8 चैव (for चापि) D1 पदानुगान् , M4 पदातिन — c) K3 D6 8 T1 G4 °च्छिठ(D8 °च्छ)तैरस्त्रै° , G3 °च्छितैर्बाणै

15 K5 T2 om 15 (cf v l 12, 10) — a) Ś1 गजारोहान् , D1 गजारोहो (for गजारोहा) Ś1 K1 हयारोहा , D1 गजारोह — b) K3 D2 6 मुदा (for तदा) B Da Dn D1 4 6 7 8 S (T2 om) पातयामासु राहवे (D1 °स भूतले) — c) Ś1 K0–2 हयस्थाश्च , S (T2 om) गजारोहान् (for गजस्थांश्च). — After 15c, S (T2 om.) ins

192* आप्लुत्याप्लुत्य संयुगे ।
निस्त्रिंशैर्निशितैस्तीक्ष्णै

— d) S (T2 om) पातयामासुराहवे

16 K5 om 16 (cf v. l 12) — a) B1 हयारोह वरै° , S वारणस्थैश्च समरे — b) S (except M1 2) हतास्तत्र (for तत्र तत्र) — c) K0–2 Dn2 D4 M3. 5 पतिता , T2 प्रदाता B3 समपद्यत , S प्रत्यदृश्यत — M4 om (hapl) 16d–17c — d) B3 गजयोधिभि° , T2 हययोधिन

17 K5 om 17 (cf v l 12) M4 om 17abc (cf v l 16) — a) K4 पत्तिसंहा , S (M4 om.) हस्तिसंघा — b) D1 हयारोहास् (for सादिसंघास्) Da2 च पत्तय° , T1 G2 4 च सादिभि° , T2 M1–3 5 च दन्तिभि , G1 3 निषादिभि — c) B1 च दृश्यत , B2 न्यद्द° , B3 Da Dn1 D3 5 T G प्रद्द° , D1 प्रद्द°

18 K5 om 18 (cf v l 12) — a) Ś1 K0–2 गजैस् (for ध्वजैस्) — b) S transp कार्मुकै and तोमरै Ś1 K1 2 अपि (for तथा) — T1 G4 om. (hapl) 18c–19d — c) Ś1 G2 3 M2 तदा; D1 चैव (for तथा) — d) K1 कपन , D1 काचनैस् (for कम्पनैस्) D3 अपि (for तथा) T2 G1–3 कर्णै (G2 °र्णे) कर्पणकैस्तथा; M कणयै कर्पणैस्तथा

19 K1 2 5 T1 G4 om 19 (for K5 T1 G4, cf v l 12, 18) — a) Dn2 छिन्नै° , D1 चैव , D6 (before corr) तीक्ष्णै (for चित्रै°) — b) K4 B3 D3 6 कणयैर् , B3 कनकैर् , Dn1 कर्णयैर् , D8 कशा भैर् , S (T1 G4 om) परिघैर् (for कणपैर्) D1 कट कैर्भ्राजितैरपि — c) B2–4 Dn2 D3 4 7 8 T2 G1–3 M4 चैव (for चापि)

20 K5 om 20 (cf v l 12) — a) K1 T1 कुशाभिश् , K2 कथा° , Ca d कुथा° (as in text) G3 प्रासैस्तदा गदाभिश्च — c) Ś1 भारतश्रेष्ठ , D6 रथि श्रेष्ठ (submetrical).

भूर्भाति भरतश्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता ॥ २०
नराश्वकायैः पतितैर्दन्तिभिश्च महाहवे ।
अगम्यरूपा पृथिवी मांसशोणितकर्दमा ॥ २१
प्रशशाम रजो भौमं व्युक्षितं रणशोणितैः ।
दिशश्च विमलाः सर्वाः संबभूवुर्जनेश्वर ॥ २२
उत्थितान्यगणेयानि कबन्धानि समन्ततः ।
चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत ॥ २३
तस्मिन्युद्धे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ।
प्रत्यदृश्यन्त रथिनो धावमानाः समन्ततः ॥ २४
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च सैन्धवश्च जयद्रथः ।
पुरुमित्रो विकर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ॥ २५
एते समरदुर्धर्षाः सिंहतुल्यपराक्रमाः ।
पाण्डवानामनीकानि बभञ्जुः स्म पुनः पुनः ॥ २६
तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः ।
सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ॥ २७
तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः ।
द्रावयामासुराजौ ते त्रिदशा दानवानिव ॥ २८
तथा ते समरेऽन्योन्यं निघ्नन्तः क्षत्रियर्षभाः ।
रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुर्दानवा इव ॥ २९
विनिर्जित्य रिपून्वीराः सेनयोरुभयोरपि ।

C 6.2457
B 6 57 36
K 6 57 36

D3 S विबभौ भूर्नरश्रेष्ठ — d) K0 स्रग्धामैर् T1 स्रग्दाममिरिवाचिता

21 K5 om 21 (cf v l 12) — a) K8 D2 6 वरा° (for नरा°) T2 विद्रितैर् (for पतितैर्) — b) S दन्तिना च — d) Ś1 T1 G2 4 °कर्दमं, K3 °कर्मदा, M2 °कर्दमा°

22 K5 om 22 (cf v l 12) — a) K0 प्रशशास T G घोर (for भौम) — b) K0 व्यक्षत, K1 2 विक्षत; Da2 Dn1 व्युत्थित, D6 वीक्षित, D8 व्युक्षित, T G2-4 उत्थित, Co व्युक्षित (as in text) Ś1 Da2 Dn D3-5 7 8 नर°, S (except G1) गज° (for रण°) — c) K0 2 Da1 विमला, D1 प्रदिशश् (for विमला) K1.2 D1 चैव (for सर्वा°) — d) K1 2 सबभूव B Da Dn D4 5 7 8 समपद्य(Da1 °द्य)त भारत, D1 बभूवुर्विमलास्तदा

23 K5 om 23 (cf v l 12) — b) K0 कट यानि, Da1 D. निवधानि, Co कबन्धानि (as in text) — K2 D1 5 7 om (hapl) 23c–24d K0 om 23c–24b — c) T2 चित्र° (for चिह्न°) T G1 3 4 जगता, G2 चरता (for जगतो) — d) Ś1 D8 M1 2 विनाशाय च, K1 3 D2 6 विनाशायाय (for °शार्थाय)

24 K2 D1 5 7 om 24, K0 om 24ab (cf v l 23) — a) Da Dn1 °सत्वे (for °रौद्रे) — b) T1 G वर्तमानेतिदारुणे — c) M2 संप्र° (for प्रत्य°) — d) K2 धावमान°, Da Dn1 बाध(Da1 °ध्य)मानाद् (for धावमाना°) Dn2 S ततस्तत° (for समन्तत°)

25 a) K2 4 5 B Dn2 D4 7 8 G3 M3-5 transp द्रोणश्च and भीष्मश्च — b) K0 महारथ° (for जयद्रथ°) — K5 om 25cd — c) K1 G3 पुत्र° (for पुरु°) Ś1 K0 1 3 D2 6 जयो भोज°, G4 विवर्णश्च (for विकर्णश्च) — d) Ś1 शिनिश्चापि स, K0 1 शिविश्चापि स, K3 D2 6 शल्यश्चापि स, B4 शकुनिश्चैव

26 a) D1 परम° (for समर°) — d) K1 बभंज K0 स, K2 ते, K5 च (for स्म) K4 B Da Dn D4 5 7 8 S बभञ्जु° समरे स्थिता

27 a) K5 तस्यैव D8 भीमसेनश्च — c) G2 सात्विकश् — d) M पार्थिव (for भारत)

28 a) K0 1 4 तत्र (for तव) Ś1 B3 T2 तावकास्तव पुत्राश्च — b) K3 5 B3 Dn2 D1 2 4 7 8 S (except G1 3) सहिता (for सहितान्) Ś1 D3 G2 3 °राजिभि° — c) Ś1 K0-2 त्रासयामासुर्, K5 द्रावयामास, M2 प्रापयामासुर् (for द्रावया°) K3 आजौ तौ; K4 आजौ च, B2 Da Dn D6 7 आजिस्थास्, D3 4 8 S आजिस्थास् D1 योधयामास राजेंद्र, D0 द्रवमाणासुराजौ ते (sic) — d) Ś1 K0 त्रिदशान्दानवा इव, D1 °शा दानवा यथा, G3 °शा दानवानि च

29 K5 om 29–33 — a) D1 तथान्योन्य च निघ्नत° — b) K1-3 निघ्नत° D1 क्षत्रिया° पुरुषोत्तम° (sic) — c) Dn2 रक्तरूपा (for घोर°) — d) K0-2 राक्षसा, T2 दानवान् (for दानवा)

30 K5 om 30 (cf v l 29) — a) Ś1 ते निर्जित्य, K0-2 ते विजित्य, B D (except D2 6) S

व्यदृश्यन्त महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ॥ ३०
ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अभ्ययात्पाण्डवान्युद्धे राक्षसं च घटोत्कचम् ॥ ३१
तथैव पाण्डवाः सर्वे महत्या सेनया सह ।
द्रोणभीष्मौ रणे शूरौ प्रत्युद्ययुररिंदमौ ॥ ३२
किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समर्थान्पार्थिवोत्तमान् ।
आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौबलं बलम् ॥ ३३
ततः प्रववृते भूयः संग्रामो लोमहर्षणः ।
तावकानां परेषां च समरे विजिगीषताम् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

५४

संजय उवाच ।
ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फल्गुनं वीक्ष्य संयुगे ।
रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
अथैनं रथवृन्देन कोष्टकीकृत्य भारत ।
शरैः सुबहुसाहस्रैः समन्तादभ्यवारयन् ॥ २
शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिघैः सह ।

विजित्य च B2 रणे, M1 2 परान् (for रिपून्) Ko-2 B1 सर्वान्, B2 3 Da Dn1 D4 5 7 8 वीरान्; T1 G M5 शूरा, M1 2 रेजु (for वीरा) — b) = 6 23 27b — c) M1 2 घोररूपा (for व्यदृश्यन्त) Ca महामत्रा, Co d °मात्रा (as in text) — d) K1 D8 ग्राहा (for ग्रहा) D8 T G M1 नभस्थले

31 K5 om 31 (cf. v l 29) — c) Ś1 K3 4 B Da1 Dn1 D1 6 T1 G4 पाडव, K2 पांडवा (for पाण्डवान्) Ko 2 योद्धु K1 अभ्ययान्पाडवान्योन्य — d) G1 3 राक्षसश्च घटोत्कच

32 K5 om 32 (cf v l 29) — a) S तथैवा पतत शूरा(M1. 2 °तो भूपा)न् — b) D8 वृता, S वृतौ (G1 °तान्) (for सह) — cd) B D (except D1-3 6) भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ) K3 D2 6 यत्तौ (for शूरौ) B1 प्रत्युद्ययुरविक्रमै S भीष्मद्रोणौ महा त्मानौ वार(M2 पात)यामासतु शरै

33 K5 om 33 (cf. v l 29) — a) K3 4 D2 3 5 6 G3 च (for तु) T G तत (for ययौ) — b) Ko-2 समर्थ, K4 B Da Dn D1 4-8 M सम तात्, D3 समस्तान्, T1 G2 4 समरे (for समर्थान्) D1 पार्थिवै सह; M2 पार्थिवर्षभान् — c) Ś1 Ko-2 अर्जुन, D3 G2 अर्जुनि K1 सात्यकिं, K2 सात्यकश् — d) D3 युयुत्सु (for ययतु) Ko 2 D1 प्रति (for बलम्) S सौबल ययतुर्बल (by transp)

34 a) Da1 D5 प्रवर्तते, D1 प्रवर्तितो S घोर, Co भूय (as in text) — b) S रोमहर्षण — c) Ś1 वा (for च) — d) Ko-2 समरे त्रिजिगीषुणा, K3 D2 6 समरे विजयैषिणा, K5 समरे विजिगीषव, S मृत्यु कृ(T1 G2 4 म)त्वा निवर्तन (= 2f), B Da Dn D3-5 7 8 जिगीषूणा (D3 सरब्धाना) परस्पर

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko-3 D2 6 mention only तृतीययुद्धदिवस, K4 Da Dn1 M1 2 तृतीयेह्नि (M1 °येहनि), K5 G2 तृतीय दिवस, D5 M3-5 तृतीयाह्निक — *Adhy name* K4 T2 G2 M4 संकुलयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D1 M3 4 54, Da2 15, Dn2 M5 55, T G 52; M1 2 53 (as in text) — *Śloka no* Dn1 40, Dn2 36, D5 39

54

1 a) D1 कौरवा (for पार्थिवा) Ko-2 D1 सर्वे (for क्रुद्धा) — b) Ś1 K3-5 B D फाल्गुन, Ko फल्गुण, K2 फाल्गुण D1 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) — c) G3 °साहस्र — d) D2 6 परिवारयन् (for पर्य°)

2 T2 om 2ab. — a) Ś1 Ko-2 तथैन, D3 रथेश, K4 B D (except D1-3 6) S (T2 om) रथ(M1 शर)वशेन — b) T1 G4 कोष्ठीकृत्य च, G1 कौष्ठकीकृत्य, G2 गोष्ठकीकृत्य, Ca d v कोष्टकीकृत्य (as in text) Co cites कोष्टीकृत्य — c) K5 शरै स बहुसा, D1 शरैश्च बहुसा, S शरैरनेकसाहस्रै — d) Ś1 K4 5

प्रासान्परश्वधांश्चैव मुद्गरान्मुसलानपि ।
चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ ३
शस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिम् ।
रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः ॥ ४
तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा बीभत्सोरतिमानुषम् ।
देवदानवगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
साधु साध्विति राजेन्द्र फल्गुनं प्रत्यपूजयन् ॥ ५
सात्यकिं चाभिमन्युं च महत्या सेनया सह ।
गान्धाराः समरे शूरा रुरुधुः ससौबलाः ॥ ६
तत्र सौबलकाः क्रुद्धा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमम् ।
तिलशश्चिच्छिदुः क्रोधाच्छस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ॥ ७
सात्यकिस्तु रथं त्यक्त्वा वर्तमाने महाभये ।
अभिमन्यो रथं तूर्णमारुरोह परंतपः ॥ ८
तावेकरथसंयुक्तौ सौबलेयस्य वाहिनीम् ।
व्यधमेतां शितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ॥ ९
द्रोणभीष्मौ रणे यत्तौ धर्मराजस्य वाहिनीम् ।
नाशयेतां शरैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ १०
ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
मिषतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥ ११
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।

C 6 2474
B 6 58 13
K 6 58 13

°भ्यवाकिरन्, K_{0-2} $D_{2\ 4\ 7\ 8}$ T $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{1\ 2\ 4}$ पर्यवारयन्, B Da Dn D_{5} $M_{3\ 5}$ पर्यवाकिरन्

3 ^{a}) B_{3} शक्त्यो, Da_{1} G_{3} शक्तिश्च K_{0-2} तीव्रा (for तीक्ष्णा) —^{b}) T G मुसलैः (for परिघैः) —^{c}) Da D_{5} प्रायात्, D_{3} प्राशान् A few MSS परस्व° K_{5} परस्वधानेपून् —^{d}) K_{5} हलाश्च (for मुद्गरान्) MSS मुसुलान्, मसुलान, मुशलान्, मुषलान् K_{4} मुस्मलानि च, D_{1} विमलास्तथा, T_{1} G_{4} मुसलैरपि, T_{2} G_{2} M_{4} मुस्मलान्यपि —^{e}) S वीरा (for क्रुद्धाः) —^{f}) $K_{0\ 2}$ फाल्गुणस्य, $K_{1\ 3-5}$ B D फाल्गुनस्य, S धनजय

4 ^{a}) Dn_{2} $D_{4\ 8}$ अस्त्राणाम् (for शस्त्रा°) —^{b}) B $D_{2\ 8}$ आयतीं, Cc आयतिम् (as in text) S समवाप्तिता रथे —^{c}) D_{3} करोतु, T_{2} शूरोय (for रुरोध) $K_{0\ 2}$ D_{3} S समरे (for सर्वतः) —^{d}) = 6 53 11^{b} D_{1} कनकभूषितैः, G_{2} काचनभूषणैः

5 ^{a}) D_{1} M_{1-3} तस्य (for तत्र) D_{3} त लाघवं Da Dn_{1} $D_{5\ 7}$ ज्ञात्वा (for दृष्ट्वा) —^{b}) K_{4} °लाघव, D_{6} °मानव (for °मानुषम्) —^{d}) $G_{1\ 3}$ पितरोरग° (sic) —^{e}) D_{3} S भारत (for राजेन्द्र) —^{f}) K_{0} फल्गुण, $K_{1\ 3-5}$ B D फाल्गुन, K_{2} फाल्गुण K_{1} प्रतिपूजयन् S विस्मय परम ययु

6 ^{a}) All MSS (except $Ś_{1}$ K_{0-2}) सात्यकिश्चाभिमन्युश्च —^{b}) K_{3} $D_{2\ 3\ 6}$ S वृतौ (for सह) —^{c}) K_{3-5} B Dn $D_{1-4,\ 6-8}$ S गान्धारा(G_{3} °धर्वा)स्समरे शू(K_{5} G_{2} वी)रान —^{d}) K_{3} $D_{2\ 3\ 6}$ जग्मतुः (for रुरुधुः) $K_{3\ 5}$ B D सहसौबलान्, K_{4} सहसैनिकाः S वारयेता ससौबलान् (G_{1-3} °ता महाबलौ)

7 ^{a}) K_{5} B Da Dn_{1} $D_{4\ 7\ 8}$ M_{4} ततः (for तत्र) B_{3} D (except $D_{2\ 6}$) S शूरा (for क्रुद्धा) —^{b}) D_{1} महारथ, T G M_{3} (by corr) $_{4\ 5}$ रथ प्रति, $M_{1\ 2\ 3}$ (before corr) रथ युधि (for रथोत्तमम्) —^{c}) D_{1} बहुशश्, T_{2} रथ च (for तिलशश्) D_{8} चिक्षिदुः, M_{5} चच्छिदुः K_{3} $D_{1\ 3\ 6}$ क्रुद्धा, G_{1} क्रोशान् —^{d}) Dn_{2} $D_{4\ 7\ 8}$ अपि, D_{3} तदा (for युधि) K_{5} D_{1} शरै(K_{5} °स्त्रै)र्नानायुधैर्युधि, S नानाप्रहरणैस्तदा

8 ^{a}) D_{1} सात्यकिः स्व, T_{1} G सात्य(G_{3} °त्वि)किश्च K_{1} कृत्वा (for त्यक्त्वा) —^{b}) K_{3} D_{2} भयावहे, K_{4} B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ S महाहवे (for महाभये) —^{c}) $K_{0-2\ 5}$ S (except $M_{3\ 5}$) अभिमन्युर (K_{0} °न्यू र)थ —^{d}) K_{4} $B_{1,\ 2\ 4}$ Da $D_{5\ 6}$ परतप

9 ^{a}) $K_{0\ 2}$ Da_{1} तावेव रथ°, D_{1} द्वावेकरथसक्तौ, D_{3} S तावेकरथमारूढौ —^{c}) $Ś_{1}$ नाशयेता, D_{1} व्यधेता च (for व्यधमेता) $Ś_{1}$ K_{0-3} D_{1-3} शरैस्, K_{6} शतैस् (for शितैस्) K_{4} B D (except $D_{1-3\ 6}$) जघ्नतुर्निशितैस्तूर्णं, S जघ्नतुर्निशितैर्बाणैस् —^{d}) $Ś_{1}$ K_{0-2} ततः, K_{3} D_{3} शितैः, S तीक्ष्णैः (for शरैः)

10 ^{a}) K_{0-2} भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ) K_{5} रथे (for रणे) D_{8} यातौ —^{c}) K_{0-2} शरैस्तीव्रैः $D_{1\ 3}$ S अदार(D_{1} अवार, D_{3} अनाश, T_{2} स्यदार)येतामिषुभिः —^{d}) D_{3} S कंकपत्रैरजिह्मगैः

11 ^{d}) K_{0-3} Da Dn_{1} $D_{2\ 3\ 5\ 6\ 8}$ $M_{2\ 4\ 5}$ उपाद्रवत्, T_{2} अपातयत्

12 ^{a}) K_{4} S तुमुल, K_{5} तुमल (for सुमहद्),

यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणम् ॥ १२
कुर्वाणौ तु महत्कर्म भीमसेनघटोत्कचौ ।
दुर्योधनस्ततोऽभ्येत्य तावुभावभ्यवारयत् ॥ १३
तत्राद्भुतमपश्याम हैडिम्बस्य पराक्रमम् ।
अतीत्य पितरं युद्धे यदयुध्यत भारत ॥ १४
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो दुर्योधनममर्षणम् ।
हृद्यविध्यत्पृषत्केन प्रहसन्निव पाण्डवः ॥ १५
ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरमोहितः ।
निषसाद रथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥ १६
तं विसंज्ञमथो ज्ञात्वा त्वरमाणोऽस्य सारथिः ।
अपोवाह रणाद्राजंस्ततः सैन्यमभिद्यत ॥ १७
ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां समन्ततः ।
निघ्नन्भीमः शरैस्तीक्ष्णैरनुवव्राज पृष्ठतः ॥ १८
पार्षतश्च रथश्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पाण्डवः ।
द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गाङ्गेयस्य च पश्यतः ।
जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविशातनैः ॥ १९
द्रवमाणं तु तत्सैन्यं तव पुत्रस्य संयुगे ।
नाशक्नुतां वारयितुं भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ २०

— [b]) K1 2 D2 ? 6 तुमल, K1 5 सुमहद्, S भैरव (for तुमुल) K0 2 S रोम° (for लोम°) — [c]) K8 देवासुरे, T1 G4 M2 दैवासुर — [d]) Ś1 K0-2 6 आसीत्पूर्व (by transp)

13 [a]) K0-3 D1 2 6 8 तु, K4 च (for तु) — For 13[ab], S subst

193* पिता पुत्रश्च समरे कुर्वाणौ कर्म दुष्करम् ।
राजान प्रत्युदीयेता भीमसेनघटोत्कचौ ।

[(L 2) T2 °दीर्येता, M1 3 4 °दीयाता]

— G1 3 M om 13[cd] — T G2 4 transp 13[cd] and 14[ab] — [c]) K5 दुर्योधनस्ततो राजा — [d]) Ś1 तावुभावथ वार°, K8 तावुभावभ्यधार°, K5 D1 तावुभौ प्रत्यवारयन् (D1 °त्), B Da Dn D3-6 8 तावुभाव प्यवार°; T1 G4 तावुभौ चाभ्यवार°, T2 तावुभौ पर्यवार°; G2 तावुभौ च मत्तारयन् (sic)

14 T G2 4 transp 13[cd] and 14[ab] — [a]) D3 T1 G2 4 M2-4 अपश्यामो — [b]) K0 हैडिंबस्य, K0 Dn1 D1 2 -3 ऐडम्य, K5 हिडम्बस्य — [c]) D1 ह्यामात्य (for अतीत्य) D2 मध्ये (for युद्धे) — [d]) Dn2 यद्यु°, D1 यदायु°, G1 यदायु°

15 K0 1 om (? hapl) 15 — [a]) K2 भीम सेन° K1 4 नु (for तु) — [b]) G3 भीमसेनम् (for दुर्योधनम्) D1 2 अमर्षण — [c]) K3 तमविध्यत, B Dn1 D-2 प्रत्यविध्यत K2 D3 7 8 पृषत्केन, Dn1 D1 पृषत्के° D °के)न, T1 G4 पृषद्केण; T1 (by corr) °त्केन; C° °त्केन (as in text) K1 द्वैप्य विध्यत्प्रमुखेन — [d]) K1 T1 G M1 (before corr) 2 5 भारत, I1 पौरव

16 [b]) K2 Dn2 D1 3 4 T2 प्रहारवरपीडित°, T1 G2 4 °भर(G2 °य)पीडित°, G1 3 M °परि(M3 °र) पीडित° — [d]) G2 चाजगाम D1 कश्मल चाविशत्पर

17 [a]) T1 G विषण्णम् (for विसंज्ञम्) S1 M1-3 5 अथ (for अथो) K0-2 गत्वा, Dn2 D1 7 8 दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) K8 D2 6 तं विसंज्ञं विदित्वा तु° — [b]) S1 °माणेस्य, M1 °माणस्तु — [c]) Ś1 अपोवाह द्रणाद्, D8 °वाह रणे Ca d oite आपोवाह K4 तूर्णं (for राजस्) — [d]) K5 ततोनीकम्; T1 G तव सैन्यम् K2 अभिद्यत, K8-5 B Da Dn D2-8 अभज्यत (for अभिद्यत) D1 तव सैन्यस्य पश्यत

18 K5 om 18[ab] — [a]) S विद्रुता (M1-3 6 °दीर्णा) तु तदा सेना — [b]) K4 B1-8 Da Dn D1 7. 8 T1 G ततस्तत° (for समन्तत) — [c]) D2 परैस्तीर्णै° (for शरैस्तीक्ष्णैर्) — K0-2 om (hapl) 18[d]-19[c] — [d]) D2 शरैर्बभाज, T2 अनुवृत्तश्च

19 K0-2 om 19[abcde] (of v l 18) — [ab]) K5 नर; Dn2 रणे (for रथ). D1 S पार्थ(D1 पश्य)तश्चापि तत्सैन्य तव पुत्रस्य मारिष — T1 G2 read 19[cdef] after 24[ab] — [c]) S यतत° (for पश्यत°) D1 8 मध्ये, S सत्ते (for सैन्यं) — Ś1 om 19[d]. — [d]) K4 B Da Dn D1 5 7 8 भारत; D1 2 S धीमत° (for पश्यत) — [e]) S (except T2) जघान (for जघ्नतुर्) — [f]) K1 D1 S परानीकं विशां पते; K2 B Da Dn D2 3-8 °नीकविनाशनै°, D8 °नीकविशातिनौ

20 K1 om 20[a]-21[b] T1 G1 om 20[ab] — [a]) Ś1 तव, B2 Da Dn1 D2 च तत् (for तु तत्) — D1 om (hapl) 20[b]-21[c] — [b]) T2 G1-2 मारिष (for

वार्यमाणं हि भीष्मेण द्रोणेन च विशां पते ।
विद्रवत्येव तत्सैन्यं पश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः ॥ २१
ततो रथसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः ।
तावास्थितावेकरथं सौभद्रशिनिपुंगवौ ।
सौवर्लीं समरे सेनां शातयेता समन्ततः ॥ २२
शुशुभाते तदा तौ तु शैनेयकुरुपुंगवौ ।
अमावास्यां गतौ यद्वत्सोमसूर्यौ नभस्तले ॥ २३
अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विशां पते ।
ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः ॥ २४
वध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुगे ।
दुद्राव कौरवं सैन्यं विषादभयकम्पितम् ॥ २५
द्रवतस्तान्समालोक्य भीष्मद्रोणौ महारथौ ।
न्यवारयेतां संरब्धौ दुर्योधनहितैषिणौ ॥ २६
ततो दुर्योधनो राजा समाश्वस्य विशां पते ।
न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समन्ततः ॥ २७
यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत ।
तत्र तत्र न्यवर्तन्त क्षत्रियाणां महारथाः ॥ २८
तान्निवृत्तान्समीक्ष्यैव ततोऽन्येऽपीतरे जनाः ।

C 6 2492
B 6 58 31
K 6 58 31

संयुगे) — ^{c}) D3 धार॰ (for वार॰) — ^{d}) = 26^{b}

21 K1 om 21^{ab}, D1 om 21^{abc} (cf v l 20) — ^{a}) B Dn D4 7 8 माण च, D1 D5 ॰माणश्च — ^{b}) B D (except D2 6, D1 om) S महात्मना (for विशां पते) — ^{c}) K1 Dn2 विद्रवत्येव S अभिदुद्राव वेगेन — ^{d}) K1 3 5 Da D5 6 पश्यतो (for पश्यतोर्) Ś1 पश्यतोर्भीष्मद्रोणयोः, D1 3 S भीमेनार्दितमाहवे

22 ^{ab}) B1 D1 समतत॰ (for ततस्तत) S तथा रथसहस्राणि विद्रवति रणाजिरे — ^{c}) K0-2 D1 तत्र (D1 द्रावा) स्थितावेकरथे, D3 S एकस्थौ च रणे शू(T1 G4 वी)रौ — D6 om 22^{d}-23^{a} — ^{d}) K0-3 Da1 D2 3 6 सौभद्रशनि॰, S शैनेयकुरु॰ — Ś1 om (hapl) 22^{e}-23^{b} — ^{e}) K5 तौ वली, S शरौघै॰ (for सौवर्लीं) T2 वीरौ (for सेना) — ^{f}) K6 शातयतौ, B3 8 Da Dn1 D3-5 7 8 S नाशयेता, D1 नाशयतौ (for शातयेता) B4 ततस्तत , Dn2 D4 7 8 परतप (D5 ॰पौ) K4 तावशातयता तत

23 Ś1 om 23^{ab}, D6 om 23^{a} (cf v l 22) — ^{a}) Da1 शुशुभाते, T2 शुशुभेते Dn2 D4 8 ततस् (for तदा) K0-2 च (for तु) — ^{c}) Ś1 K0-2 4 B4 अमावस्या K2 5 Da1 गतो K0-2 प्रायात्, K6 युद्ध (for यद्वत्) — ^{d}) K1 2 सोमसूर्यो, K4 सूर्यसोमौ D3 8 T G1 2 4 M1 नभस्थले

24 ^{a}) B2 Da Dn1 D5 अर्जुनश्च — After 24^{ab}, T1 G4 read 19^{cdef} — ^{d}) B2 तोयदं

25 ^{a}) D8 वध्यमानस्, G1-3 वार्यमाण, M1-3 विध्यमान, M4 व्यधमान Ś1 ते तु, K B1 2 4 D1 2 6 तत्र, D6 तौ तु, D5 G3 त तु, T2 सैन्य (for तत्तु) — ^{b}) K3 शरौ Da1 पार्थस्तु, D8 T2 पार्थेन — ^{d}) D1 ॰भयशकित, S विषादभयपीडित (G3 त्रिषादौ भय पीडितौ) Co cites विषाद॰ — After 25, D3 ins

194* वार्यमाण महाराज भीष्मद्रोणकृपादिभि ।

26 ^{a}) Ś1 द्रवमानौ, B3 दूरतस्तान्, D1 विद्रवत, G2 द्रवतस्तत् K3-5 B4 Da1 Dn1 D2 3 6 S (except T1 G4) समालक्ष्य K0-2 पलायमानमालोक्य — ^{b}) = 20^{d} B Da Dn D4 5 7 8 महावलौ — ^{c}) B4 नावारयेतां, D1 न्यवारयतो, D7 अवारयेता B1-3 Da Dn D3-5 7 8 सक्रुद्धौ (for सरब्धौ) S वारयेता सुसंरब्धौ (T1 G3 ॰क्रुद्धौ)

27 ^{b}) Ś1 K0 5 Da1 Dn1 D3 8 G1 2 4 M1 समाश्वास्य D1 महीपते — K5 om 27^{cd} — ^{c}) K3 D2 न्यवर्तयतत॰ सैन्य — ^{d}) Dn2 D4 समीपत , T2 M ततस्तत (for समन्तत॰) K2 विषादभयकपितं (= 25^{d})

28 ^{a}) K3-5 B1 2 4 Dn1 D2 6 8 सुतस्तुभ्य, B3 सुतास्ते वै, Da1 सुसस्तुभ्यं; Dn2 (marg) तव सुत, D1 तव सुत॰, S हि पुत्र ते (T1 G4 हि ये पुत्र) Co cites तुभ्यं (as in text) — ^{b}) Ś1 य यार, K1 यो या, K3-5 B1 2 4 D2 6 य य, D1 मैन्य, D8 योधा, T2 G1-3 ये ये (for यो य॰) G1-3 पश्यति T1 G4 ते पश्यति च भारता — ^{c}) K5 तत्र तत्राभ्यवर्तत — ^{d}) Ś1 K0-2 6 क्षत्रियास्तु

29 K5 om 29 — ^{a}) K2 4 तन्निवृत्तान्, M1-3 5 तन्निवृत्त T1 G समालक्ष्य, T2 M समीक्ष्याथ — ^{b}) Ś1 तत्रान्ये K3 Da1 ततोन्ये पितरे जना॰ (sic) — ^{c}) T2 अन्योन्य वीक्ष्य राजानो, G6 ॰न्य स्पर्धया राजन् — ^{d}) K3 4 B Dn1 D2 3 6 लज्जया चावतस्थिरे, Da1 लज्ज-

2492
58 31
58 31

अन्योन्यस्पर्धया राजँल्लज्जयान्येऽवतस्थिरे ॥ २९
पुनरावर्ततां तेषां वेग आसीद्विशां पते ।
पूर्यतः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ॥ ३०
संनिवृत्तांस्ततस्तांस्तु दृष्ट्वा राजा सुयोधनः ।
अब्रवीत्त्वरितो गत्वा भीष्मं शांतनवं वचः ॥ ३१
पितामह निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि भारत ।
नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव ॥ ३२
द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे ससुहृज्जने ।
कृपे चैव महेष्वासे द्रवतीयं वरूथिनी ॥ ३३
न पाण्डवाः प्रतिबलास्तव राजन्कथंचन ।
तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रौणेश्चैव कृपस्य च ॥ ३४
अनुग्राह्याः पाण्डुसुता नूनं तव पितामह ।
यथेमां क्षमसे वीर वध्यमानां वरूथिनीम् ॥ ३५
सोऽसि वाच्यस्त्वया राजन्पूर्वमेव समागमे ।
न योत्स्ये पाण्डवान्संख्ये नापि पार्षतसात्यकी ॥ ३६
श्रुत्वा तु वचनं तुभ्यमाचार्यस्य कृपस्य च ।
कर्णेन सहितः कृत्यं चिन्तयानस्तदैव हि ॥ ३७
यदि नाहं परित्याज्यो युवाभ्यामिह संयुगे ।

यान्येस्थिरवते (sic), D1 °या च व्यवस्थिता°, D4 °यान्ये च तस्थिरे, T1 G M °यान्ये व्यवस्थिता°; T2 °यावनता[ ] स्थिता°

30 ^{a}) D6 °वर्तन K4 चैव, D8 T2 M चैषा — ^{b}) D8 परतप (for विशा पते) — ^{c}) K1 D2 M2 पूर्वत°, K5 पूर्णस्य, D8 स्फूर्यत°, M4 पूरित°, Co पूर्यत° (as in text) M1 5 सागरस्यैव — ^{d}) S °स्योदयने य(G1 त)था

31 ^{a}) K5 विनिवृत्तांस्, G8 सनिवृत्तास् K8 ततस्ता स, K4 B D2 ततस्ता तु; K5 ततस्तास्तु, Dn2 D8 तत स्तास्ता, D4 7 ततस्तांस्तान्, G8 ततस्ता स — ^{c}) D8 G8 त्वरित K8 राजन् (for गत्वा) — ^{d}) G2 भीष्म°

32 ^{a}) G8 पितामह — ^{b}) K2–4 B D यत्त्वा D1 सुव्रत (for भारत) — ^{c}) T2 नानुयुक्तम् D8 S इद (T2 °म) (for अह) — ^{d}) K8 B2 D2 6 कौरवे

33 ^{a}) Ko–2 श(K1 शा)स्त्रविदा, S च रथिना (for चास्त्र°) Da1 द्रोणे चास्त्रविदाश्चैव — ^{b}) M8 5 सपुत्र° — ^{c}) K1 कृप Da Dn1 D5 चापि, D1 चाति (for चैव) — ^{d}) K B Dn2 D2–4 6–8 द्रवते (K1 °ती) यद्, Da Dn1 D5 Co द्रवतेय, Cop °तीय (as in text)

34 D1 om (hapl.) 34–35 — ^{a}) K5 प्रत्यवलास् K4 B Da Dn D4–8 S न पाढवान्प्रतिबलास् (Da1 °लं) — ^{b}) K4 सौम्य, B D (except D2 8, D1 om) मन्ये (for राजन्) S महाबल (for कथचन) — ^{c}) B2 Da1 D. ततो, M3 यथा (for तथा) — ^{d}) K1 द्रौणे चैव, K8 5 द्रोणेश्चैव, B1–8 Da Dn D4 7 8 द्रौणे(Da1 °ण)श्चापि Ś1 तु (for च)

35 D1 om 35 (cf. v l 34) — ^{a}) G8 अनुगृह्य° K4 पाडुपुत्रा — ^{b}) Ko–8 B4 D2 6 transp नूनं and तव — ^{c}) Ko–2 तवेमा, D8 यथेमान् G1 8 वीक्षसे (for क्षमसे) — ^{d}) Ś1 वेध्यमानां, K2 वध्यमाना, G1 8 वार्यमाणा, M1 2 वाध्यमाना

36 ^{a}) K5 सोसि, B2 नोस्मि, D1 8 S सोहं (for सोऽसि) Ś1 वान्यस्, D1 चाद्य, T2 G1–8 वार्यस् (for वाच्यस्) Ś1 तथा, K8. 5 तदा (for त्वया) D1 8 S वीर (for राजन्) — ^{b}) S पूर्वमेवेह (T1 G4 °व हि, T2 °व न) सयुगात् (G1 °गे) — G1 om. (hapl) 36^{c}–38^{b} — ^{c}) Ś1 पाढवै S (G1 om) न योत्स्येह रणे वीर (M1 2 राजन्) — ^{d}) Ś1 नापि पार्षतसात्यकिं, K2 नाप्यपार्षतसात्यकी, K8 D6 नापि पार्षतसात्यकौ, B Da Dn D1 4 5 7 8 नापि सात्यकि(Da D5 °क)पार्षतौ, S (G1 om) पाढवान्प्रति भारत

37 G1 om 37 (cf v l 36) — ^{a}) K4 B Da Dn D3–5 7 8 श्रुत्वाहं D1 श्रुत्वा तेद्य त्वतो वाक्यम्; S (G1 om) श्रुत्वा ततोह (G2 °तो हि) वाक्य ते — ^{b}) B1 2 4 D (except D2 6) S (G1 om) च (M1–3 5 तु) भारत (for कृपस्य च) — ^{d}) K8 5 D1 2 चिंतयेय, D8 चिंतयामि, Ca चिन्तयान (as in text) Ko 4 Da1 तदेव S (G1 om) चिंतयिष्ये यथातथ

38 G1 om 38^{ab} (cf. v l 36) — ^{a}) D1 परित्यक्तो — ^{b}) K1 2 युवाभ्यामिव, S (G1 om) भवद्भ्यामत्र K4 भारत (for संयुगे) — ^{d}) Ko–8 Dn2 D2 6–8 युध्यता B8 पुरुषर्षभ; D1 S पुरुषोत्तमौ.

विक्रमेणानुरूपेण युध्येतां पुरुषर्षभौ ॥ ३८
एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः ।
अब्रवीत्तनयं तुभ्यं क्रोधादुद्वृत्य चक्षुषी ॥ ३९
बहुशो हि मया राजंस्तथ्यमुक्तं हितं वचः ।
अजेयाः पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥ ४०
यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनाद्य नृपोत्तम ।
करिष्यामि यथाशक्ति प्रेक्षेदानीं सबान्धवः ॥ ४१
अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान्ससैन्यान्सह बन्धुभिः ।
मिषतो वारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ ४२
एवमुक्ते तु भीष्मेण पुत्रास्तव जनेश्वर ।
दध्मुः शङ्खान्मुदा युक्ता भेरीश्च जघ्निरे भृशम् ॥ ४३
पाण्डवापि ततो राजञ्श्रुत्वा तं निनदं महत् ।
दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च मुरजांश्च व्यनादयन् ॥ ४४

C 6 2307
B 6 58 46
K 6 56 46

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

---

39 K2 om 39 Before 39, D1 reads संजय उवाच — a) D3 एवमुक्तो B3 M3 5 ततो, T2 तु वै (for वचो) — b) B3 S पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः) — c) S अब्रवीत्तव पुत्रं तु — d) Da1 कोपाद् K0 Da1 D5 उद्धृत्य, B3 Dn2 D4 7 8 व्यावृत्य S सामपूर्वमिदं वचः

40 a) K0–2 Da Dn1 बहुशोपि, K3 5 B1 4 Dn2 D1–4 6–8 °शोसि Dn2 T2 G1–3 M2 5 महाराज (for मया राजस्) B3 बहुधोक्तोसि वै राजन् — b) Ś1 B3 पथ्यमुक्तं, K0–2 5 B2 Da Dn D3–5 7 8 पथ्य मुक्तो, K3 4 B1 4 D1 2 6 तथ्यमुक्तो Ś1 तव (for वचः)

41 a) K5 यच्च शक्यं; D3 (before corr) यदशक्यं; G1 3 यत्तच्छक्यं — b) B2 D (except D1–3 6) वृद्धे नात्र, B3 °नापि D1. 3 S गतायुषा (for नृपोत्तम) — c) K2 3 D3 यथा शक्ति — d) Ś1 D3 6 8 प्रेक्ष्ये- दानीं, T G पश्ये° T1 G सु(G1 3 स)बालवत् (for सबान्धवः)

42 a) D3 अथ K3 D2 6 एक° (for सर्वान्) — b) K1 Da1 ससैन्या° K1 बंधुभिः सह (by transp), K3 B1 D6 सह बांधवैः; D7 सहबांधवान् — c) K3 D6 युद्धेह, D1 3 S समरे; D2 सोहं नि , Cc मिषतो (as in text) — d) S सर्वसैन्यस्य

43 a) K0 2 एवमुक्तो(K0 °क्ते)ति, B Dn D1 4 7 8 M3 5 °मुक्तस्तु, Da1 D3 T G1 3. 4 M1 2 4 °मुक्तास्तु — b) Ś1 Dn2 D4 7 8 पुत्रस्तव Da1 जनेश्वरः, Dn2 नरेश्वरः — c) S1 दध्मुः शखान्द्रसायुक्ता (sic), B3 4 Dn2 D1 4 7 8 दध्मौ शंखं मुदा युक्तो — d) K (except K3) भेरीश्चाजघ्निरे भृशं; B3 4 Dn2 D1 4 7 8 भेरीश्च समता डयत्, B1 2 D3 S भेरी(D3 °र्यं , G3 °रीं)श्च समता डयन्, Da Dn1 D5 भेरीः सजघ्निरे भृशं

44 Ś1 om 44[ab] — a) K0–2 पांडवास्तु; K3 D2 6 G1 M4 °वा हि, K4 D4 T G2–4 M1–3 5 °वाश्च. — b) B3 D (except D1–3 6) M3–5 श्रुत्वा तु, T2 तच्छ्रुत्वा, M1 श्रुत्वा स D1 पृथक् (for महत्) T1 G श्रुत्वा निनदमद्भुत — c) Ś1 T2 शखाश्च D3 3 M4 भेर्यश्च K5 दध्मुर्भेरीश्च शखाश्च — d) Ś1 मुरजाश्च, T1 G4 पणवांश्च, G2 मुरवांश्च D3 व्यताडयन् K3 5 D2. 6 M4 मुरजा(K3 °रजा)श्चाप्यना(K5 °पि ना)दयन्; K4 °जाश्चाश्चनाभाजयन् (sic), B Da Dn1 °जांश्चाप्य- ताडयन्, Dn2 D1. 4 5 8 °जांश्चाप्य(D1 °प्य , D8 °पि)- वादयन्, D6 °जाश्चाप्यभाषत

Colophon —*Sub–parvan* Omitting sub–parvan name, K0–3 D2 6 mention only तृतीययुद्धदिवस, K4 तृतीयेह्नि, K5 T G2 4 तृतीयदिवस, M4 तृतीयाह्निक — *Adhy name* K4 कुरुपराजय; T2 G2 दुर्योधन निवर्तन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 M3 4 55, Da2 16, Dn2 M5 56, D1 M1. 2 54 (as in text), T G 53 — *Śloka no* Dn D5 46.

५५

धृतराष्ट्र उवाच ।

प्रतिज्ञाते तु भीष्मेण तस्मिन्युद्धे सुदारुणे ।
क्रोधितो मम पुत्रेण दुःखितेन विशेषतः ॥ १
भीष्मः किमकरोत्तत्र पाण्डवेयेषु संजय ।
पितामहे वा पाञ्चालास्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २

संजय उवाच ।

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ।
जयं प्राप्तेषु हृष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ॥ ३
सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
महत्या सेनया गुप्तस्तव पुत्रैश्च सर्वशः ॥ ४
प्रावर्तत ततो युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
अस्माकं पाण्डवैः सार्धमनयात्तव भारत ॥ ५
धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यताम् ।
महान्समभवच्छब्दो गिरीणामिव दीर्यताम् ॥ ६
तिष्ठ स्थितोऽस्मि विद्ध्येनं निवर्तस्व स्थिरो भव ।
स्थितोऽस्मि प्रहरस्वेति शब्दाः श्रूयन्त सर्वशः ॥ ७
काञ्चनेषु तनुत्रेषु किरीटेषु ध्वजेषु च ।

55

1 ᵃ) K3 D2 6 प्रतिज्ञाय तदा सूत; Dn2 D4 7 8 °ज्ञाते ततस्तस्मिन् — ᵇ) K0-2 5 युद्धे तस्मिन् (by transp) Dn2 D4 7 8 युद्धे भीष्मेण दारुणे — After 1ᵃᵇ, S ins

195* पाण्डूनावारयिष्येति कथं युयुधिरे नृपाः ।

— ᶜ) B Da Dn D3-8 S मम पुत्रस्य वाक्यैस्तु (D8 वाक्यात्तु; T2 वाक्येन) — ᵈ) B Da Dn D3-5 7 8 क्रोधितेन, D1 दुःखिते च, S क्रोधितश्च (for दुःखितेन) B1 Dn2 D4 7 8 विशां पते, D3 महात्मना; T1 G4 महारथः, T2 G1-3 M महाव्रतः (for विशेषतः).

2 ᵇ) Da1 पाण्डवेषु च (for °वेयेषु) Ś1 K3-5 D2 6 भारत; D3 सयुगे (for संजय) — D6 om (hapl) 2ᶜ-3ᵇ — ᶜ) Ś1 Da Dn1 D5 पितामहो. K3 D1 2 S च, K5 [ऽ]थ (for वा) K1 4 B पचालास्. D3 पितामहो महाबाहुस् — ᵈ) B1 सत्तम (for संजय) S शूरा युद्धाभिनंदिन

3 D6 om 3ᵃᵇ (cf. v 1 2) K1 om the ref —ᵃᵇ) = (var) 6 45 1ᵃᵇ Ś1 गते पूर्वाह्णे; K5 Da3 Dn1 D5 7 G3 गत(G3 °त)पूर्वाह्णे Da2 Dn1 D8 S दारुणे (for भारत) — After 3ᵃᵇ, N ins

196* पश्चिमां दिशमास्थाय स्थिते चापि दिवाकरे ।

[K5 Da1 Dn2 D8 (before corr) दिशिमास्थाय (D8 °साय), D8 दिशि चास्थाय K0-2 स्थिते चैव, B3 Dn2 D4 7 8 किंचिधाने, Da Dn1 D5 किंचिद्याति]

— ᶜ) Ś1 K0 1 जयत्सु तेषु, K2 जयश्रातेषु; Da Dn1 D3 8 जयप्राप्तेषु K1 हृष्टेषु, T2 तुष्टेषु (for हृष्टेषु) — ᵈ) D5 च सत्सु (for महात्मसु)

4 ᵈ) S पार्थमेव धनजय — ᵉ) K1 5 युक्तस् (for गुप्तस्) — ᶠ) K5 पौत्रैश्च K1 2 सर्वतः; D3 M4 मारिष, T G M1-3 5 भारत (for सर्वशः)

5 ᵃ) Ś1 K0-2 प्रावर्तयत्. T2 युद्धे (for युद्धं). — ᵇ) K3 5 Da1 D3 5 6 तुमल K0 2 S रोम° (for लोम°) — ᵈ) D1 सेनया, T2 सेनयोस् (for अनयात्) T1 G सेनयोर्भरतर्षभ

6 ᵃ) K0 कुजता, D3 जघ्नतां (for कूजतां) K0-2 तात (for तत्र). — ᵇ) D1 भल्लानां (for तलानां) Ś1 च नि, D1 M चापि (for चाभि°) T2 °गर्जता (for °हन्यताम्) — ᶜ) K4 B D (except D1-3 6) बभूव तुमुलः शब्दो — ᵈ) G3 वर्षता (for दीर्यताम्)

7 ᵃ) M5 स्थिरोस्मि. K3 Dn1 D3. 4 6 T1 G3. 4 विध्येन, K5 वध्येन, B3 भिद्यैनं, G1 मध्येनं; M2 वध्यैन (for विद्ध्येन) Cc cites विध्य. — ᵇ) Da1 निवृत्तस्व, D6 विवर्तस्व. S1 K1 D3 T1 स्थितो (for स्थिरो). — ᶜ) K1 स्थि*स्मि, K3-5 Dn1 D1-4 6 स्थिरोस्मि K3 प्रहरस्वेति — ᵈ) K3-5 D1-3 6 शब्दो श्रूयत, S वाचो (M5 शब्दो) श्रूयत D1 सर्वतः.

8 ᵃ) M1. 3 4 तनुश्रेष्ठ (for °त्रेषु) — ᶜ) T1 G1 शराणामिव. — ᵈ) K4 B D (except D1 2 6) पतताम्, K0-3 4 (m as in text) D1 2 6 ध्वनि (for

शिलानामिव शैलेषु पतितानामभूत्स्वनः ॥ ८
पतितान्युत्तमाङ्गानि बाहवश्च विभूषिताः ।
व्यचेष्टन्त महीं प्राप्य शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
हृतोत्तमाङ्गाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः ।
प्रगृहीतायुधाश्चापि तस्थुः पुरुषसत्तमाः ॥ १०
प्रावर्तत महावेगा नदी रुधिरवाहिनी ।
मातङ्गाङ्गशिलारौद्रा मांसशोणितकर्दमा ॥ ११
वराश्वनरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकार्णवमुखी गृध्रगोमायुमोदिनी ॥ १२
न दृष्टं न श्रुतं चापि युद्धमेतादृशं नृप ।
यथा तव सुतानां च पाण्डवानां च भारत ॥ १३
नासीद्रथपथस्तत्र योधैर्युधि निपातितैः ।
गजैश्च पतितैर्नीलैर्गिरिशृङ्गैरिवावृतम् ॥ १४
विकीर्णैः कवचैश्चित्रैर्ध्वजैश्छत्रैश्च मारिष ।
शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीव नभस्तलम् ॥ १५
विनिर्भिन्नाः शरैः केचिद् *अन्तपीडाविकर्षिणः ।
अभीताः समरे शत्रूनभ्यधावन्त दंशिताः ॥ १६
तात भ्रातः सखे बन्धो वयस्य मम मातुल । C 6 2525 B 6 59 16 K 6 59 16

स्वन) T1 G शिलाभि (G1 2 नाम वा, G3 तथैव) श्रूयते ध्वनि , T2 M पततीना (T2 पतता च) महाध्वनि

9 b) Ko 2 Da1 D3 यद्दवश्च T1 G2 4 सोष्णीषाणि ततस्तत — c) Ś1 व्यन्वष्टत, Ko न्यवेष्टत, K1 निवेष्टंत, K5 विचेष्टत, T1 G4 M1–3 व्यवेष्टत, T2 G1–3 व्यावेष्टत S1 मही सर्वां, T2 महीपाला (for महीं प्राप्य)

10 a) Da Dn D4 5 7 8 कृतो(Da1 Dn °त्तो)त्त मागा D1 3 केचिच्च — b) Ko तथैव धुतकार्मुका , T G तथैवोत्तम(T2 °स्कृत्त)कार्मुका — c) B D (except D1 2 6) S चैव (for चापि) — d) K1 तस्थौ, D8 तत (for तस्थु)

11 a) D1 नदी घोरा (for महावेगा) — b) D1 तस्मिन्, T2 आजौ (for नदी) — c) Ś1 °रौद्रा, K1 °रौद्र, B D (except D1–3 6) °घोरा

12 a) K5 D2 वराश्ववर°, D1 रथाश्वनर°, D3 S नराश्व(G2 °णा)द्विरदेंद्राणा — b) Da Dn1 (before corr) °प्रभवे K2 शरीरप्रभवात्तदा, K5 D1 °प्रवहा (K5 °भवा) नदी — d) Ś1 °मोदनी; Ko–2 Da1 D5 G2 °मेदिनी, D1 °सकुला, M3 4 (before corr) 5 °नादिनी

13 a) S नैव दृष्ट (for न दृष्ट न) Dn1 D1 3 4 6–8 वापि (for चापि) — b) D3 °दृशीश्वर, S °दृशं पुरा — c) Ko–3 तथा (for यथा). — d) D8 °वानां तथैव च

14 a) Ko–2 रथनृपस्तत्र, G2 रथपतिस्तत्र, G3 रथ पथस्तत्र — c) B Da Dn D4 5 7 (m as in text) 8 गजैर्नि (for गजैश्च) — d) Ś1 °शृगम् Ko–2 T2 M1–3 5 °वृतै , K3–5 B1 D2 8 T1 G1 3 4 M4 °वृत , B4 °मृत

15 a) D3 M1–3 5 विशीर्णैः Da1 चैव, M तत्र (for चित्रैर्) — b) K3 4 B D (except D1 3) शिरस्त्राणैश्च, K5 चक्रैश्चित्रैश्च, G3 4 M1 3–5 ध्वजैश्चित्रैश्च D3 भारत (for मारिष) — c) B2 शृणुते (for शुशुभे) M5 तद्रथस्थान — d) D3 8 T G M1 नभस्थल

16 a) S (mostly) °भिण्णा Ś1 Ko–2 5 B3 D (except D2 6 7) T G2 4 M नरा (M2 °रै) (for शरै) G1 3 °भिण्णानना केचिद् — b) Ś1 अतपीडा विकर्षणि , Ko अंत्रापीडविकर्षण , K1 अतापीड विकर्षिण , K2 अतपीडविक°; K3–5 B Dn D1 2 4 7 Cv अन्त्रापीड प्रकर्षिण (K4 B1 2 Dn1 °कर्षका , K5 °कर्षणा , D1 °दर्शिन), Da D5 रंतापीड(Da1 रत्नपीडा)प्रकर्षका ; D3 8 अतापीडप्रकर्षिण ; D6 यंत्रापीड°, T1 G1 2 4 M1 2 अना(G1 2 आत्र ; M1 2 आत्रा)पी(M1 °पिं)ड-प्रकर्ष(M1 °र्षि)णा , T2 आद्रापीडप्रधर्षणा , G3 अन्त्र-पीडप्रकर्षिण , M3 5 आत्रापीडप्रकर्षिण , M4 आत्रपिंड°, Cc दातापीडप्रकर्षण , Cd दातापीडप्रकर्षिण — c) B Da Dn D4 5 7 8 अदीना , T1 G2–4 अ(G2 आ) र्दिता (for अभीता) — d) M4 °वर्तत (for °धावन्त) N (except Ś1 Ko–2) दर्पिता (for दंशिता)

17 b) K3 5 D2 निबोध (for वयस्य) K4 सुत (for मम) Ś1 मातुलं; K2 मातुल — c) Ś1 Ko–2 मा मा, D7 मा मा (for मा मा) D1 °त्यजेदन्ये, D8 °त्येतच्, T2 °दन्य (for °त्यन्ये) — d) K3 D5

मा मां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे ॥ १७
आधावाभ्येहि मा गच्छ किं भीतोऽसि क्व यास्यसि ।
स्थितोऽहं समरे मा भैरिति चान्ये विचुक्रुशुः ॥ १८
तत्र भीष्मः शांतनवो नित्यं मण्डलकार्मुकः ।
मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥ १९
शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः ।
जघान पाण्डवरथानादिश्यादिश्य भारत ॥ २०
स नृत्यन्वै रथोपस्थे दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
अलातचक्रवद्राजंस्तत्र तत्र स्म दृश्यते ॥ २१
तमेकं समरे शूरं पाण्डवाः सृञ्जयास्तथा ।
अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् ॥ २२
मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्र स्म मेनिरे ।
पूर्वस्यां दिशि तं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः ॥ २३
उदीच्यां चैनमालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो ।
एवं स समरे वीरो गाङ्गेयः प्रत्यदृश्यत ॥ २४
न चैनं पाण्डवेयानां कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुम् ।
विशिखानेव पश्यन्ति भीष्मचापच्युतान्बहून् ॥ २५
कुर्वाणं समरे कर्म सूदयानं च वाहिनीम् ।
व्याक्रोशन्त रणे तत्र वीरा बहुविधं बहु ।
अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरं तव ॥ २६

---

transp चुक्रुशु and पतिता

18 B1 4 om 18 T2 om 18[ab] — [a]) Ś1 Ko-2 अथ वाभ्येहि, G1 M1-3 आधाव ह्येहि, G2 आयाह्यभ्येहि, G3 आयाह्येहि (submetrical) Ś1 Ko-2 चागच्छ (for मा गच्छ) K4 B2 3 Da Dn D4 5 7 8 अथाभ्येहि (D8 °त्य) त्वमागच्छ, D1 आगच्छस्व विधावस्व — [b]) K5 किं भीतेति, T1 G2 4 क्व भूतोसि (for किं भीतोऽसि) Ś1 प्र (for क्व) M1 2 5 यास्यसे — [c]) Ś1 Ko-2 मा (Ko ना) भीर् (for मा भैर्) — [d]) Da1 Dn2 वान्ये (for चान्ये)

19 B3 transp 19 and 20 — [a]) G1-3 M1-4 ततो (for तत्र) K5 तत्र चान्ये महेष्वासा T1 G4 तत शातनवो भीष्मो — [b]) Ś1 K5 G3 M5 नित्यमंडल कार्मुक (K5 °का) — [c]) Ko-2 दीप्तागान्, K4 M1 तीक्ष्णाग्रान्, M2 तीक्ष्णानाम् — [d]) K5 दीनान्, T2 अरीन् (for अहीन्) D1 T2 °विषोपमान्

20 B3 transp 19 and 20 — [a]) D7 एकायनीं — [d]) S1 K3-5 D2 (marg *sec m* as in text) आदिश्य भरतर्षभ

21 [a]) Ko रथोपस्थो K4 B Da Dn D4 5 7 8 S नृत्यन्वै (T2 °त्यश्च) रथमार्गेषु, D3 स नृत्यन्वि (marg *sec m* °न्हि) रथोपस्थे — [b]) G3 दर्शन्वै S हस्त (G2 °स्ति) लाघव (for पाणि°) — [c]) S सखे (for राजस्) K3 D2 °चक्रप्रतिम — [d]) K2 स भारत, K3-5 D2 6 °प्यदृश्यत.

22 [a]) S वीर (G2 °रा) (for शूर) — [b]) B D (except D2) पाडवा सृजयै सह; S पाडवा सह सृजयै — [d]) Ś1 समयुध्यत, Ko 1 3 5 D2 3 6 समपन्यं (Ko °त्य) त, T1 G1 2 4 M सम पश्यति; T2 सपश्यति स K1 लाघवं, T2 M5 लाघवान्

23 [a]) Ko 1 Da1 मया (for माया°) Dn2 इति (for इव) — [b]) K1 Da2 तत्र स; T1 G M ते तत्र T2 ते भीष्म तत्र मेनिरे — [c]) D1 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा)

24 [a]) K3 नैवम्, K4 B1 D1 3 6 8 चैवम् (for चैनम्) Ś1 Ko-2 5 आलक्ष्य (for आलोक्य) S उदीच्या दक्षिणस्या (T2 M °णाया) च — [b]) B4 Dn2 D4 7 8 दक्षिणाया K4 B2-4 Da Dn D4 5 7 8 तथैव च; D1 तत प्रभो T G M1 2 4 लघुत्वात्प्रत्यदृश्यत, M3 5 लब्धत्वात्प्रत्यदृश्यते — [c]) B3 प्रयुध्यन् (for एवं स) K3 B1 D2 6 शूरो, D3 धीरो, M2 वीर B2 4 Da Dn D4 5 7 8 प्रतियुध्यन्स समरे. — [d]) D1 सम° (for प्रत्य°)

25 [b]) K5 °च्छक्तोभिवीक्षितुं, T1 G °च्छक्तो निरीक्षितु, M2 °च्छक्तोतिवीक्षितु — [c]) K1 विशाखानेव, K3 D2 6 नैव केचन, K4 विशिखानिव, T2 °खां चैव D3 T2 पश्यामि, T1 G M पश्यामो — [d]) K3 D2 6 8 शरान् (for बहून्)

26 [a]) K3 D2 नरा नागाश्च समरे — [b]) D1 मर्दं° (for सूद°) — [c]) Ś1 K1 2 4 विक्रोशति, K3 D2 7 8 व्यक्रोशंत, Da1 G2 व्याक्रोशत, D1 विक्रोशतो, T2 व्याक्रोशंत, G3 व्याक्रोशं च — [d]) B1 2 4 D4 M3. 4 नरा, D3 शूरा, G3 वीरान् Ś1 Ko-2 बहुविधा Ś1 रणे, Ko-2 नृप, B3 D3 तदा; D3 मुहु (for बहु) T1 G2 4 नराश्च विविध बहु — [e]) Ś1 रूपे च; T G वपुषा (for रूपेण) — [f]) Ś1 बहु (for तव).

शलभा इव राजानः पतन्ति विधिचोदिताः ।
भीष्माग्निमभि संक्रुद्धं विनाशाय सहस्रशः ॥ २७
न हि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे ।
नरनागाश्वकायेषु बहुत्वाल्लघुवेधिनः ॥ २८
भिनत्त्येकेन बाणेन सुमुक्तेन पतत्रिणा ।
गजकङ्कटसंनाहं वज्रेणेवाचलोत्तमम् ॥ २९
द्वौ त्रीनपि गजारोहान्पिण्डितान्वर्मितानपि ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन निजघान पिता तव ॥ ३०

यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन ।
मुहूर्तदृष्टः स मया पातितो भुवि दृश्यते ॥ ३१
एवं सा धर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ।
भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ३२
प्रकीर्यत महासेना शरवर्षाभितापिता ।
पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ ३३
यतमानापि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडिताः ॥ ३४

C 6 2549
B 6 19 25
K 6 19 25

---

27 [a]) G2 शरभा S राजेंद्र (for राजान॰) —[b]) K3 D1 2 6 विधिनोदिता, K4 ॰देशिता, B Da Dn D4 5 7 8 स्वप्रमोहिता, G3 कलियोधिता K5 पतत मिव नोदिता —[c]) Ś1 K0-2 D1 अतिमक्रुद्ध, K5 M2 इव स॰, M1 अथ स॰

28 [a]) K5 कस्य (for कश्चिद्) —[b]) K5 (hypermetric) तदासीद् (for आसीद्) —[d]) S (except T2 M4) लघुत्वाल्ल् (for बहु॰) Ś1 K0-3 लघुवेदिन॰, K4 B D (except Da2 D2 6) S ॰योधिन॰

29 [a]) Ś1 भिनत्त्वेकेन, K0 भिंदत्यैकेन, K1 विं धत्वे॰; T G छिनत्वे॰ B3.4 D (except D1-3 6) च रणे (for बाणेन) —[b]) Ś1 प्रमुक्तेन, K0 *मुक्तेन, K1 G3 स मुक्तेन, B1 सुमुखेन, B4 D1 सुयुक्तेन B2 M4 च पत्रिणा, D1 सुपत्रिणा (for पतत्रिणा) G2 सकृन्मुक्तेन पत्रिणा —[c]) K0 1 गजसकट॰, K2 3 5 D2 6 गज कनक॰, K4 D3 गज ककट॰, B1 D5 गज कटकमनद्ध, B2 गज मककटस्कध (sic), B3 4 Dn1 (before corr) T1 G M गज ककट(B4 कटक, M1 कटक)संनद्ध, Da Dn1 (by corr) गजककटसनद्ध, Dn2 D1.4 7 8 गज कटक(Dn2 ॰ज ककट, D4 ॰जकटक) सवद्ध, T2 गज गर्जहित वीर, Ś1 as in text Cc cites ककटमनद्ध —[d]) K4 B D (except D2 6) S ॰णेव शिलोच्चय, K6 वज्रणे चाचलोद्वत (sic)

30 [a]) B3 गजानपि, T1 G द्विशा(G1-3 ॰त्री)नपि T1 G M4 गजान्भीष्मो (for गजारोहान्) T2 रथा श्वगतान्भीष्मो —[b]) K1 पढितान्, K3 पिढीतान्, K5 D1 पीढि, Da1 Ca पिडि॰, T1 G M वर्मि(G3 M2 ॰र्मे)तान Co d पिण्डि॰ (as in text) Ś1 K0-2 पर्वतानपि (K0 1 ॰निव), K3 चर्मितानपि, B3 वर्मिका॰, D1 घूर्णितानिव, D6 वर्मिणानपि, T1 G अपि पी (G1 3 पि)डितान्, M पिंडितानपि (for वर्मितानपि) Ca c d cite वर्मितान् T2 चाजीन्वाजिगतानपि —[c]) D3 G1 3 M सुमुक्तेन, T1 G2 4 समुक्ते(G4 ॰त्ये)न, T2 समुद्धेन (for सुतीक्ष्णेन) —[d]) D3 (by corr) विजघान; G3 न जघान T2 परतप (for पिता तव)

31 [a]) K0 1 यो य —[b]) D1 अभ्येति समरे स्थित —[c]) D1 3 G3 मुहूर्त, D6 मुहूर्ते K5 समयो, T1 G M महसा (for स मया) T2 मुहूर्तात्तु स सो दृष्ट्वा —[d]) K2-4 B D (except D2) T1 G M पतितो K3 D2 6 युधि (for भुवि) T2 सहसा पतितो भुवि

32 [b]) K0 (sup lin as in text) वध्यमाना; T1 G2 4 मध्यमाना (for वध्य॰) — K5 G3 om (hapl) 32[c]-35[b] —[d]) K0 T2 व्यशीर्यत, K1 विशेर्यत, D1 विदीर्यत, D3 व्यशीर्येत; M2 व्यशीर्यं च

33 K5 G3 om 33 (cf v l 32) —[a]) Ś1 प्रकीर्यते; K2 प्राकीर्यत, K3 D2 6 प्रकाल्यते, K4 प्रकपते, B D7 8 T1 G2 4 प्राकप(G2 ॰प्य)त, Da Dn1 D3-5 T2 M Co प्रा(T2 प्र)काल्यत, Dn2 G1 प्राकल्प (G1 ॰ल्प्य)त D1 प्रकम्प्यमाणा महती —[b]) K3 D1-3 6 शरवर्षेण तापि(D2 पाति, D3 पीडि)ता, K4 B Da Dn D4 5 7 8 T G (G3 om) शरवर्षाभिपीडिता (T2 ॰पातिना, G1 ॰ताडिता) —[d]) D1 3 पार्थस्याथ, T2 सपार्थस्य (for पार्थस्य च) D1 3 S (G3 om) शिखंडिन॰ (for महात्मन॰)

☞ Stanzas 6 55 34[a]-66[b] recur (with v l.) as 6 102 24[a]-52[b]

34 — (var) 6 102 24 K5 G3 om. 34 (cf v l 32) —[a]) Ś1 यतमाना हि, K0-2 D2 ॰मानाश्च K3 वीरान् (for वीरा) S (G3 om.) य(T2 प)तमाना महावीर्या —[b]) D4 7 8 द्राव्यमाणान् Ś1 K0-3 Dn2 D2 द्रव(Ś1 त्राय)माणा महारथ[?], S (G3 om) पांडवा-

महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ ३५
आविद्धनरनागाश्वं पतितध्वजकूबरम् ।
अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ ३६
जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ॥ ३७
विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ ३८
तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथयूथपम् ।
ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ ३९
प्रभज्यमानं तत्सैन्यं दृष्ट्वा देवकिनन्दनः ।
उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ४०
अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्त्वया ।
प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ ४१
यत्त्वया कथितं वीर पुरा राज्ञां समागमे ।
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ॥ ४२
सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ।
इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ॥ ४३

सोमकैः सह — c) T2 न शकु° T2 M1-3 5 धारयितु (for वार°) — d) Ś1 भीष्म बाण°, K1 B D (except D2) G1 भीष्मबाणप्रपीडितान्, T1 G2 4 °णै प्रपीडिता, T2 °णाभिपीडिता.

35 = 6 102 25. K5 G3 om 35ab (cf v l 32) — a) Ś1 K1 महींद्र° — b) Dn2 भज्य°, D5 वध्य° K1 महाचमूं — d) B3 तौ (for द्वौ) D1 न कोसावप्यतिष्ठत, S धर्म(T2 तव)पुत्रस्य पश्यत.

36 = (var) 6 102 26. — a) Ś1 आविद्धनरनागाश्वैः, K1 अविद्धनरनागाश्व, K3 4 B Da Dn1 D1 2 4-8 आ(Da1 D3 अ)विद्धरथना°, D3 व्याकुल नरना°, T1 G4 आविद्धरथनाग च, G1-3 आविद्धध्वजनाग च; M आविद्धहयनाग च (M5 °गाश्व) — b) K0 1 पातितध्वज°, D1 रथविध्वस्त° — c) Da1 अनार्क — d) G3 अहोभूतम्, M1-3 5 हाहाकारम् T1 G2 4 अदृश्यत (for अचेतनम्)

37 = 6 102 27. — a) T1 G जघान कुपित पुत्र, T2 जघान पितरं पुत्र° — b) K5 पुत्राश्च D1 पितर च सुतस्तथा — c) T1 G चाक्रदत्; T2 चाक्रम्य Ca d v oite आक्रन्दे. — d) Ś1 K0-2 Da1 Dn1 चैव (for दैव) Ś1 K0-2 बलात्कृत

38 = (var) 6 102 28 — a) G1 3 विमुक्त Ś1 K B1 Da2 D1-3 6 कवचान्यन्ये, B2-4 Da1 Dn D4 5 7 8 कवचांश्चान्ये; Dn1 (by corr) °चाश्चान्ये — b) K5 प्रत्यदृश्यंत, Da1 Dn1 (before corr) D5 पाण्डुपुत्रश्च. — c) Ś1 प्रकीर्णकेशान्, K0-2 B1 2 Da Dn1 D1 5 °र्णकेशा, B4 °र्यै केशा, D3 विमुच्य केशा, S विकीर्य केशान् T2 प्राद्रावन् (for धावन्त°) — d) M4 प्रत्यदृश्यत. D1 दृश्यते तत्र भारत

39 = (var.) 6 102 29. — a) K3 5 D2 6 त गोकुलम्, G1 3 तदाकुलम् Ś1 K D2 6 7 इवाविद्धम्, G2 M1 2. 4 5 इव भ्रातम् (for इवोद्भ्रान्तम्) — b) K0 उद्भ्रांतं रथ°, D1 रथयूथपयूथप, S उद्भ्रांतरथकुंजर — c) D1 ददृशु K2 B D (except D1 3 6) पाडुपुत्राणा — d) K0 1 4 B1 2 Da1 Dn D4 5 7 आर्तस्वन, D1 आवर्तन B1 2 D (except Dn2 D2 3 6) M1 2 4 5 तथा

40 = (var) 6 102 30 — a) T1 G3 वि (for प्र) K4 B1 D1 3 4 6 S सैन्य तु, B2-4 Da Dn D5 7. 8 सैन्य च (for तत्सैन्य) — b) B D (except D2 6) S यादव° (for देवकि°) — c) B D (except D1-3 6) S कृष्णस्तु (for बीभत्सु) — d) K3 D1. 6 S प्र, D7 वि- (for नि). Dn2 D4 रथसत्तम, D5 परमुत्तमं (for रथ°)

41 = (var) 6 102 31 — b) K3 D6 य पार्थ, K4 पथि य°, T2 पार्थिवं (for पार्थ य°) D3 प्रार्थितस् (for काङ्क्षितस्) K0-2 4 B3 4 Da Dn D4 5 8 तव (for त्वया) Ś1 B1 2 D3 पार्थ यस्तेभिकाक्षित, M1 3 5 पार्थ यत्कांक्षितं त्वया — c) D1 T2 प्रहरस्व, D7 प्राह रास्मै — d) K3 न च K0-2 D1 3 मौख्याद् (for मोहाद्) K3 5 D2 6 विमुच्यसे T2 न ते मोघ वचो भवेत्

42 ab) = (var) 6 102. 32ab. S transp त्वया and पुरा D1 भाषित, Co कथित (as in text) K0 राज्ञा, K4 राज (for राज्ञा) — cd) = 6 102 33ab K5 द्रोणभीष्ममुखान् T2 M4 धार्तराष्ट्रान्ससैनिकान्

43 ab) = 6 102 33cd B2 3 Da Dn D5 7 8 यो मां योत्स्यति सयुगे. — cd) = 6 102 34ab T2

बीभत्सो पश्य सैन्यं स्वं भज्यमानं समन्ततः ।
द्रवतश्च महीपालान्सर्वान्यौधिष्ठिरे बले ॥ ४४
दृष्ट्वा हि समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
भयार्ताः संप्रणश्यन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव ॥ ४५
एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ।
चोदयाश्वान्यतो भीष्मो विगाह्यैतद्बलार्णवम् ॥ ४६
ततोऽश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
यतो भीष्मरथो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिमानिव ॥ ४७
ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ४८
ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
धनंजयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४९
क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रकाशते ॥ ५०
वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सत्त्ववान् ।
चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ५१

C 6 2560
B 6 59 53
K 6 59 53

सत्यवाक्यम्

44 ^{a}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ विगत (for बीभत्सो) K_5 तस्य (for पश्य) $K_{3\ 5}$ D_2 सैन्य त्व, K_4 D_1 स्व सैन्य (by transp) S स्वसैन्य पश्य बीभत्सो — ^{b}) S घात्य° (for भज्य°) B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ S इतस्तत, D_8 ततस्तत (for समन्तत) — ^{c}) K_5 भवतश्च (for द्रवतश्च) — ^{d}) B D (except D_2) S पश्य (for सर्वान्) K_{0-2} यौधिष्ठिरान्

45 ^{a}) B D (except $D_{1-3\ 6}$) तु (for हि) $K_{0-3\ 5}$ Da_1 Dn_1 $D_{1-3\ 6}$ transp समरे and भीष्म S दृष्ट्वा भीष्म हि समरे — ^{c}) $Ś_1$ भयार्तं $Ś_1$ प्रणमन्त्ये ते, K_{0-2} प्रणमत्यन्ये, K_3 $D_{2\ 6}$ विप्रणश्यति, S संप्र दृश्यते, Bomb Ed. प्रपलायते D_1 तद्भयार्ता प्रणश्यति — ^{d}) $Ś_1$ B_4 D_{1-3} सिंहात्, K_5 सिंहा ; Dn_1 सिंह T_1 G सिंहत्रस्ता मृगा इव

46 46^{cd} = (var) 6 102 37^{ab} — ^{c}) $K_{0\ 2}$ चोदयाश्वां, $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ नोदयाश्वान्, K_4 देशया° — ^{d}) $Ś_1$ व्यगाहंत, K_3 D_2 विगाह्येनं, K_4 D_8 °ह्यैतं ; K_5 °ह्यैव, $B_{1.2}$ M_5 °ह्ये तद्, B_3 Da $D_{5\ 6}$ °ह्येन ; B_4 Dn $D_{4\ 7}$ °ह्यैव ; D_1 °ह्येन, D_8 °ह्येव, T G M_2 °ह्ये त, M_4 °ह्ये तद् Da Dn_1 $D_{5\ 7}$ T G_{2-4} रणार्णव ; $D_{1\ 2}$ महा°, G_1 रणाह्रुवं, M रथार्णवं. — After 46, T_2 ins an addl colophon (*adhy no* 54), while $B_{2\ 3}$ *repeat* 43^{ab} — After 46, N (except B_{1-3} D_1) ins

197* पातयिष्यामि दुर्धर्षं कुरुवृद्ध पितामहम् ।

[= (var) 6 102 37^{cd} — K_4 B_4 Da Dn $D_{3-5\ 7\ 8}$ वृद्ध कुरु (for कुरुवृद्ध)]

— After 197*, Da_2 D_5 *repeat* 43^{ab}

47 = (var) 6 102 38 Before 47, $Ś_1$ $K_{0-2\ 4\ 5}$ $B_{3\ 4}$ Dn_1 D_3 T G M_2 ins संजय उवाच — ^{a}) K_3 ततोन्यात्र°, T_1 $G_{2\ 4}$ ततोश्वान्विशद(G_2 °त)प्रख्यांश् — ^{b}) $K_{4\ 5}$ B D_1 नोदया° (for चोदया°) S केशव (for माधव) — ^{c}) K_4 T_1 $G_{1\ 3}$ ततो (for यतो) — ^{d}) A few MSS दुष्प्रेक्ष्यो, दुष्प्रेक्षो N (except $Ś_1$ K_5) G_1 M_5 रश्मिवान्

48 = 6 102 39 — ^{a}) K_{0-2} तत स पुन° — ^{d}) K_3 $B_{1\ 2\ 4}$ $D_{2\ 3\ 6}$ T_2 G_3 M_5 भीष्मायोद्यतम्, B_3 °ष्मो युध्यत, D_1 °ष्म युध्यतम्

49 = (var) 6 102 40 — ^{a}) $Ś_1$ $K_{3\ 4}$ B D_1 $G_{2\ 3}$ $M_{4\ 5}$ °श्रेष्ठ — ^{b}) K_3 $D_{2\ 6}$ निनदन्, Da_2 Dn_1 $D_{5\ 8}$ G_1 $M_{1\ 3-5}$ व्यनदन्, T_1 $G_{2.3}$ व्यचरन्, G_2 विचरन् — ^{c}) M_2 om from तूर्णं up to स in 51^{a}. D_3 S (M_2 om) शीघ्रं (for तूर्णं)

50 = (var) 6 102 41 K_1 om 50^{a}–51^{b}, M_2 om 50 (cf v l 49) — ^{a}) S (M_2 om) क्षणेनाति (G_1 °पि, $M_{1\ 3-5}$ °थ)रथस् — ^{b}) Ko सहाय ; B D (except $D_{1-3,\ 6}$) सध्वज (for सहय) — ^{d}) Ko सछिन्नो

51 = (var) 6 102 42 K_1 om 51^{ab} (cf v l 50) M_2 om up to स (cf. v l 49) — ^{a}) $K_{2\ 3}$ B_3 $D_{2\ 6}$ T_2 वासुदेवस्तु सं°, K_4 T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ °देव सुसं° — ^{b}) G_3 स्थैर्यम् T_1 G सरक्षणात् ; T_2 M वीर्यवान् (for सत्त्व°) — ^{c}) K_1 शोचया°, $K_{3\ 5}$ D_2 नोदया°, K_4 देशया° (for चोदया°) — ^{d}) K_{0-2} विभ्रमान, K_3 Dn $D_{1\ 2\ 4\ 6-8}$ T_2 $G_{1.\ 3}$ M_4 वितुन्नान्, K_4 $B_{1\ 4}$ विचितान्, B_2 वित्तवान्, B_3 T_1 $G_{2\ 4}$ विभिन्नान्, Da D_5 विघूर्णान् ; D_3 वितुन्नो, $M_{1\ 3}$ विक्षतान्, Co वितुन्नान् (as in text)

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ।
पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा त्रिभिः शरैः ॥ ५२
स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः ।
निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ५३
विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिस्वनम् ।
अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ५४
तस्य तत्पूजयामास लाघवं शंतनोः सुतः ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु भो पाण्डुनन्दन ॥ ५५
त्वय्येवैतद्युक्तरूपं महत्कर्म धनंजय ।
प्रीतोऽस्मि सुदृढं पुत्र कुरु युद्धं मया सह ॥ ५६
इति पार्थं प्रशस्याथ प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः ।
मुमोच समरे वीरः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ५७
अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
मोघान्कुर्वञ्शरांस्तस्य मण्डलान्यचरल्लघु ॥ ५८
तथापि भीष्मः सुदृढं वासुदेवधनंजयौ ।
विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु मारिष ॥ ५९
शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ।
गोवृषाविव नर्दन्तौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ६०
पुनश्चापि सुसंक्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।
कृष्णयोर्युधि संरब्धो भीष्मो व्यावारयद्दिशः ॥ ६१

---

52 = (var) 6 102 43 — ^{a}) S ततोर्जुनो (for तत॰ पार्थो) — ^{b}) A few MSS °निःस्वन — ^{d}) B$_{3.4}$ D (except D$_{1-3.6}$) S शितै॰ (for त्रिभि॰)

53 = 6 102 44 — ^{a}) T$_1$ (before corr) $_2$ G$_{1.4}$ M सं (for स) K$_3$ Da$_1$ D$_{3-5.7.8}$ कौरव्य — ^{b}) G$_{2.3}$ °रन्य K$_1$ महद्धुव॰, K$_5$ महाधनु॰ — ^{c}) K$_{1.4.5}$ B$_{1.3.4}$ Dn$_1$ D$_{1.3.6.8}$ (before corr) निमि॰पातर°, T$_1$ G$_{2.4}$ क्षिप्रमादाय तद्राजन् — ^{d}) Ś$_1$ K$_{3-5}$ B Da$_2$ Dn$_2$ D$_{1-5}$ T$_1$ G$_4$ सज्ज K$_{3.5}$ D$_{2.6}$ कृत्वा (for चक्रे)

54 = 6 102 45 — ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ विचकर्षस्, Da$_1$ विकीर्षत — ^{b}) T G M$_4$ धनुस्तज्जलदस्वनं — ^{d}) K$_3$ D$_2$ पुनरर्जुन॰, D$_6$ **चार्जुन॰ K$_5$ धनुश्चिच्छेद चार्जुन॰

55 = (var) 6 102 46 — ^{a}) K$_1$ प्रज° (for पूज°) — ^{b}) Ś$_1$ (before corr) K$_4$ B Da Dn D$_{5.7}$ शांतनो॰ — ^{d}) Ko B$_3$ Da Dn D$_{4.7}$ भो॰ K$_4$ S साधु पाढवनदन

56 ^{a}) Ś$_1$ त्वय्येव रूपसयुक्त, Ko$_2$ M$_{2.5}$ त्वयैवैत युक्तरूप, G$_3$ त्वय्येमेव तद्युक्तरूप (sic) — ^{c}) S प्रीतोस्मि ते भृश (G$_3$ तेनिश) पार्थ

57 ^{a}) Ś$_1$ Ko$_{-2}$ Da$_2$ D$_{1.2.6}$ प्रशस्याथ — ^{b}) Ś$_1$ प्रगृह्यार्थं, K$_3$ D$_2$ प्रतिगृह्य; D$_3$ G$_3$ प्रगृह्यान्य, T$_2$ प्रसह्यान्यद् — ^{cd}) = (var) 6 102 47^{cd} Ś$_1$ शूर॰ (for वीर॰) Ko$_{-2}$ पार्थसुत

58 = (var) 6 102 48 — ^{a}) Ko$_2$ अदर्शयन्, S विदर्शयन् (G$_3$ विदर्शयो) K$_3$ अदर्शद्वासुदेवाय॰ — ^{b}) Dn$_2$ हयमाने, T G$_{1.4}$ M$_{1-4}$ हयज्ञाने, G$_2$ रथ॰ज्ञाने — ^{c}) Ś$_1$ K$_1$ G$_2$ मोघा, K$_5$ मोघी॰ (for मोघान्) Ś$_1$ हयास् (for शरास्) — ^{d}) K$_{3.4}$ B D$_{2.4.6}$ मढलान्याचरल्, K$_5$ मढलीन्या°, D$_1$ °लान्यतरद्, T$_2$ G$_{1.2}$ °लान्यचरल् (T$_2$ °न्), G$_3$ °लान्याचरन् D$_1$ युधि, D$_3$ (marg sec m) G$_3$ बहु (for लघु)

59 ^{a}) Ś$_1$ K$_1$ तथा तु, Ko$_2$ ततस्तु, G$_{1.3}$ तथा हि॰ D$_{1.3}$ तथा भीष्मस्तु सुदृढ — ^{c}) T$_2$ G$_{1-3}$ तीक्ष्णै॰ (for बाणै॰) — ^{d}) Ko$_{-2}$ B$_1$ D$_3$ भारत (for मारिष)

60 = (var) 6 102 49 — ^{b}) K$_{1.2}$ भीष्मेण शरविक्षतौ; K$_{3.5}$ D$_{1.6.8}$ तौ भीष्मशरवीक्षितौ, D$_2$ M भीष्मस्य शरविक्ष(D$_2$ M$_1$ °विक्षि, M$_3$ °वीक्ष)तौ, T G भीष्मस्य शरपीडितौ — ^{c}) Ko नदंतौ, K$_4$ B$_{1.4}$ D$_3$ S संरब्धौ, D$_1$ संसक्तौ (for नर्दन्तौ) — ^{d}) Ś$_1$ °णोल्लेखितांकितै॰, K$_4$ B Da$_1$ D$_{1.4}$ °णैर्लिखिता(Da$_1$ °र्लिखिना॰, D$_1$ °लाँछनां, D$_4$ °लिखना)कितौ, K$_5$ विषाणौ लिखि°, Dn$_1$ D$_7$ °णोल्लिखनाकितौ, D$_6$ °णोल्लि॰खितांबरौ, T$_1$ G$_4$ °णोल्लेखिताकितौ; T$_2$ G$_{1-3}$ M विषाणो (M$_2$ °शेषा)ल्लेखनांकितौ; Cc as in text Cd cites उल्लिखित and अंकित॰

61 ^{a}) K$_5$ D$_2$ स संक्रुद्धः, B$_{1.4}$ Da$_1$ D$_3$ सुसरब्ध॰ — ^{b}) B D (except D$_2$) S शरै॰ शतसहस्रश॰ — ^{c}) K$_4$ B$_{2.3}$ Da Dn D$_{4.5.7.8}$ भृशसक्रुद्धो; D$_1$ युधि विसृजन्; T$_2$ M युधि संक्रुद्धो — ^{d}) Ś$_1$ व्यवारयद्, K$_3$ D$_{2.6}$ [ऽ]प्यावार°; K$_4$ B [ऽ]थावार°; Da Dn

वार्ष्णेयं च शरैस्तीक्ष्णैः कम्पयामास रोषितः ।
मुहुरभ्युत्स्मयन्भीष्मः प्रहस्य स्तनवत्तदा ॥ ६२
ततः कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमम् ।
संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ॥ ६३
भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ।
प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ॥ ६४
वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ।
युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ॥ ६५
अमृष्यमाणो भगवान्केशवः परवीरहा ।
अचिन्तयदमेयात्मा नास्ति यौधिष्ठिरं बलम् ॥ ६६
एकाह्ना हि रणे भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥ ६७
द्रवते च महत्सैन्यं पाण्डवस्य महात्मनः ।
एते च कौरवास्तूर्णं प्रभग्नान्दृश्य सोमकान् ।
आद्रवन्ति रणे हृष्टा हर्षयन्तः पितामहम् ॥ ६८
सोऽहं भीष्मं निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय दंशितः ।
भारमेतं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ ६९
अर्जुनोऽपि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानो हि संयुगे ।
कर्तव्यं नाभिजानाति रणे भीष्मस्य गौरवात् ॥ ७०
तथा चिन्तयतस्तस्य भूय एव पितामहः ।
प्रेषयामास संक्रुद्धः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ७१
तेषां बहुत्वाद्धि भृशं शराणां

C 6 2362
B 6 59 74
K 6 59 74

$D_{4, 5, 7, 8}$ आवार॰, D_1 T_1 G $M_{1, 2, 5}$ प्राच्छाद॰, D_3 व्याच्छाद॰, T_2 $M_{3, 4}$ प्रच्छादयद् K_5 भीष्मोऽथावारयन्दिश॰ — After 61, T G ins

198* पार्थोऽपि समरे क्रुद्धो भीष्मस्यावारयद्दिश॰ ।

T_2 cont

199* भीष्मोऽपि रथिना श्रेष्ठ॰ पार्थस्यावारयद्दिश॰ ।

62 ᵃ) $Ś_1$ K_{0-2} स वार्ष्णेय (for वार्ष्णेय च) —ᵇ) $G_{1, 3}$ क्षप॰ (for कम्प॰) K_3 $D_{2, 6}$ चाभित॰ (for रोषित॰) T_2 सर्वगात्रेषु मारिष —ᶜ) K_0 मुहुरत्यस्मयन्, K_3 D_2 मुहुरभ्यहनद्, K_4 B $D_{1, 3, 6}$ ॰रभ्यर्दयन्, K_5 ॰राभ्यरस्मयद्, T G_4 ॰रस्यन्स्वयं, $G_{1, 3}$ मुहुरस्यन्स्मयन्, G_2 ॰रास्यान्स्मयन्, M ॰रस्य स्वय —ᵈ) T_1 $G_{1, 2, 4}$ M_1 तत॰ (for तदा) $Ś_1$ प्रहस्यांम्बुदवत्तत॰ — After 62, D_1 ins an addl colophon (*adhy no* 55)

63 Before 63, D_1 ins संजय उवाच —ᵃ) $Ś_1$ कृष्णोस्य (for कृष्णस्तु) D_3 ततस्तु कृष्ण॰ समरे; T G कृष्णस्तु समरे दृष्ट्वा —ᵇ) D_1 प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा) T G भीष्म भीमपराक्रम —ᶜ) K_5 स सम्प्रेक्ष्य (for संप्रेक्ष्य च) K_3 $D_{2, 6}$ महाबाहो —ᵈ) $Ś_1$ $K_{0, 1, 5}$ T_1 G मृदु युध्यत॰, Da_1 Dn_1 ॰युध्यता, D_1 मृदुवत्त्वता.

64 ᵃ) $B_{3, 4}$ Dn_2 $D_{4, 7, 8}$ त भीष्म, D_1 भीष्मं तु —ᵇ) $K_{1, 2}$ B_2 अनिस D_1 तथा (for युधि) —ᶜ) K_2 D_3 प्रपततम् —ᵈ) D_1 मध्यमास्थाय

65 ᵃ) D_3 वीरान् (for the first वरान्). T_1 G M_2 परान्, M_4 वीरान् (for the second वरान्) —ᵈ) $K_{0, 5}$ यौधिष्ठिर K_5 बलं

66 ᵃ) K_5 बलवान् —ᵇ) D_1 केशव॰ केशिसूदन॰ —ᵈ) K_4 तदा (for नास्ति)

67 ᵃ) S (except G_3 M_5) एकाह्नापि D_1 एको हि समरे भीष्मो —ᵇ) $Ś_1$ देवमानुषान्, B_3 Da_1 Dn $D_{4, 8}$ (marg *sec m* as in text) दैत्यदानवान् —ᶜ) $K_{3, 4}$ B $D_{2, 6}$ किं नु (for किमु) D_3 सख्ये (for युद्धे). —ᵈ) $Ś_1$ समदान्, $K_{0, 2}$ सगदान्, K_1 स पक्षे; T_2 बलवान्, $G_{1, 3}$ सपदान् (for सबलान्). D_2 सवाहनबलान्वितान्

68 ᵃ) K_5 $B_{1, 3, 4}$ $D_{1, 8}$ महासैन्यं —ᶜ) D_1 सर्वे (for तूर्णं) —ᵈ) K_5 प्रभग्ना $Ś_1$ पृष (sic), $K_{0, 2}$ मुच्य; K_1 मृश्य, $K_{3, 5}$ B_4 $D_{2, 6, 7}$ S वीक्ष्य, D_1 प्रेक्ष्य (for दृश्य) B_1 सैनिकान् —ᵉ) $Ś_1$ आद्रवंत; K_2 B_4 प्राद्रवन्ति; K_5 कौरवाश्च, D_1 व्यद्रवत; D_3 आर्दयंति $Ś_1$ $K_{4, 5}$ B D_6 दृष्ट्वा (for हृष्टा) —ᶠ) K_5 हर्षयत, M_2 आर्पयत॰

69 ᵃ) $K_{3, 5}$ $D_{2, 3}$ S निहत्याद्य —ᵇ) $Ś_1$ K_1 दशित, $K_{0, 2}$ S दंसित॰ —ᶜ) K_3 $D_{2, 6}$ भारमेव, S (except T_2) ॰मेन D_1 भारमद्यापनेष्यामि

70 ᵃ) $Ś_1$ K_{3-5} B_3 $D_{1-4, 6, 7}$ $M_{2, 4}$ अर्जुनो हि, Da Dn ॰नोच K_{0-2} अर्जुनो निशितैस्तीक्ष्णैर्. —ᵇ) $Ś_1$ तप्य॰ (for वध्य॰) K_{0-4} B_2 $D_{1-3, 6, 8}$ S [ऽ]पि; $B_{3, 4}$ [ऽ]थ, Da Dn_1 [ऽ]द्य (for हि).

71 ᵇ) T_2 भूयस्तव पितामहान्

दिशोऽथ सर्वाः पिहिता बभूवुः ।
न चान्तरिक्षं न दिशो न भूमि-
र्न भास्करोऽदृश्यत रश्मिमाली ।
ववुश्च वातास्तुमुलाः सधूमा
दिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः ॥ ७२
द्रोणो विकर्णोऽथ जयद्रथश्च
भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ।
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
विन्दानुविन्दौ च सुदक्षिणश्च ॥ ७३
प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ।
किरीटिनं त्वरमाणाभिसस्रु-
र्निदेशगाः शांतनवस्य राज्ञः ॥ ७४
तं वाजिपादातरथौघजालै-
रनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ।
किरीटिनं संपरिवार्यमाणं
शिनेर्नप्ता वारणयूथपैश्च ॥ ७५
ततस्तु दृष्ट्वार्जुनवासुदेवौ
पदातिनागाश्वरथैः समन्तात् ।
अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ
शिनिप्रवीरोऽभिससार तूर्णम् ॥ ७६
स तान्यनीकानि महाधनुष्मा-
ञ्शिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य ।
चकार साहाय्यमथार्जुनस्य
विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य ॥ ७७
विशीर्णनागाश्वरथध्वजौघं
भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ।
युधिष्ठिरानीकमभिद्रवन्तं

---

72 a) K3 5 D2 बहुत्वाद्धि, K4 B1 2 4 Da Dn D1 3-8 °त्वात्तु, B3 मुहूर्तात्तु, S बहुत्वात्तु (for °त्वाद्धि) — b) K0-2 B1 2 4 दिशश्च, Da Dn1 D3 5 दिशो हि Dn1 om (hapl) from पिहिता up to सर्वा in 72f Ś1 K0-2 व्यथिता, Cc पिहिता (as in text) T1 G समीक्ष्य (for बभूवु·) — K0 1 om 72^{c}–73^{b} K8 om (hapl) 72^{cdef} — c) D3 S नैवात° (for न चान्त°) — e) D3 ववुस्तु, T1 (before corr) G3 वपुश्च· Some MSS तुमला K5 विधूमा, D1 प्रचडा, D3 M2 सुधूमा — f) Ś1 पतिता, Dn2 तुमला (for क्षुभिता)

73 K0 1 om 73^{ab} (cf v l 72) — a) D1 द्रौणिर् K2 5 D1 2 4 7 8 M4 विकर्णश्च — b) D1 श्रुतायुरश्वस्य पतिश्च राजा — c) K0 1 श्रुतायुरश्वस्य पतिश्, K3 शतायुरवष्ठ° Ś1 स (for च) M1-3 5 राजन् (for राजा) — d) K2 सुदक्षिण च, S महीक्षितश्च (M1-3 5 °तौ च)

74 a) K0-2 सौवीरजनाश्च — b) D (except D1-3 6) वशातय·, G2 वासादया K0 कृत्तक-, Dn2 क्षुद्रका — K0 om (hapl) 74^{c}–75^{b} — c) Dn2 D4 7 विसस्रुर्, D1 हि वव्रुर्, D3 विवव्रुर्, D8 विशाति, T1 G2 4 तु तूर्णं (for [अ]भिसस्रुर्) — d) S राजन् (for राज्ञ·) — After 75, D1 ins

200* तवापि पुत्रस्य तु कोपनस्य ।

75 K0 om 75^{ab} (cf v l 74) — a) D1 तैर् (for त) K1 3 °पादातरथोघ°, K2 °पदातिरथौघ°, Dn1 M3 5 °पादातिरथौघ° — b) D1 समतात् (for ददर्श) — d) K3 5 D2 शनेर्नप्ता, Da Dn1 D5 नप्ता शिनेर्, T1 शिनेर्नप्ता D1 वृष्णिवरप्रियैषी, T3 वारणयूथपाश्च

76 a) Dn2 D3 ततश्च, D1 तत· स (for ततस्तु) — b) D3 पादाति° — c) S1 अभिद्रुत शस्त्रभृता वरिष्ठे — K0 1 5 om (hapl) 76^{d}–77^{a} — d) K3 D2 8 शनि° Da Dn1 °रोथ ससार, D5 °रोपससार

77 K0 1 5 om 77^{a} (cf v l 76) — a) B3 शतान्य°; S ततो ह्य° (for स तान्य°) K2 B D (except D1-3 6) धनुष्मता वर· (for महाधनुष्मान्) — b) K3 D2 शनिप्रवीर· D2 [अ]भिगत्य, D3 निपत्य — d) K8 वज्र° (for वृत्र°) A few MSS °निसू°

78 a) D1 T1 G1 2 4 M4 विकीर्णं (for विशीर्णं) Ś1 K0 1 -द्विपौघ (for -ध्वजौघ) — b) Ś1 भीष्म च (for भीष्मेण) K5 D6 °सर्वयोधा — c) K0 2 5 यौधि° D2 उप· (for अभि·) — d) Ś1 समृश्य M1 3 सविश्य (for सदृश्य) Ś1 K3 5 D2 शनिप्र°, Da1 निशि प्र°

प्रोवाच संदृश्य शिनिप्रवीरः ॥ ७८
क्व क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्मः
सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः ।
मा स्वां प्रतिज्ञां जहत प्रवीराः
स्वं वीरधर्मं परिपालयध्वम् ॥ ७९
तान्वासवानन्तरजो निशम्य
नरेन्द्रमुख्यान्द्रवतः समन्तात् ।
पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च
भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणम् ॥ ८०
अमृष्यमाणः स ततो महात्मा
यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ।
उवाच शैनेयमभिप्रशंस-
न्दृष्ट्वा कुरूनापततः समन्तात् ॥ ८१
ये यान्ति यान्त्वेव शिनिप्रवीर
येऽपि स्थिताः सात्वत तेऽपि यान्तु ।
भीष्मं रथात्पश्य निपात्यमानं
द्रोणं च संख्ये सगणं मयाद्य ॥ ८२
नासौ रथः सात्वत कौरवाणां
क्रुद्धस्य मुच्येत रणेऽद्य कश्चित् ।
तस्मादहं गृह्य रथाङ्गमुग्रं
प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य ॥ ८३
निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ
द्रोणं च शैनेय रथप्रवीरम् ।
प्रीतिं करिष्यामि धनंजयस्य

C 6 2595
B 6 59 87
K 6 59 87

---

79 [a]) B3 धिङ् (for क्व) K0 यास्यत वैष — [b]) K2.4 B2.3 Da Dn1 D1.2.6.8 S पुराण (D1 °णे, T2 °ण) — [c]) K0.1 M2 मा त्वा, K3 मा त्वा, K5 D1 मा ता, B Da Dn D4.7.8 T G मा स्व K4 जहथ, B D (except D2.3.6) S त्यजत (for जहत) K2 प्रवीरान् — [d]) K0-2.4.5 D2 M स्ववीर(K4 °से)धर्मं, B Da Dn D4.5.7.8 स्व(B1.2 सु-; B3.4 D7 स्व)वीरधर्मान् Ś1 K1 Dn2 D7.8 M1.2.3 (before corr) प्रति° (for परि°).

80 [a]) B1.4 D1 T2 G1.2.4 M2.3.5 निशाम्य — [b]) Dn2 D4.7 समेतान् (for समन्तात्) — K2 om (hapl) 80[c]-81[d] — [c]) K3 Da Dn1 D3.5.6 मृदुयुध्यता च, T1 G मृदु युद्ध(T1 G4 युद्धि)वीर्यं — [d]) T1 G M1.3-5 सख्ये, T2 युद्धे, M2 बाणान् T2 समुदीर्ण°, Ca °दीर्य° (as in text) D1 भीष्म सख्ये निहत मयाद्य

81 K2 om. 81 (cf v l 80) D1 om (hapl) 81–82 — [a]) B D (except D2.3.6, D1 om) तु (for स) — [b]) K5 यशस्विन° Ś1 K4 Dn1 D3.4 (by corr) T1 G4 सर्वदादार्हभर्ता, K0 त स दशार्ह°, K3 सर्वदशार्हकर्ता, B3 °हर्ता — [c]) K0.1 अभिप्रशस्य — [d]) Ś1 कुरूणा परित° D3 समस्तान्, S समग्रान्

82 D1 om 82 (cf v l 81) — [a]) Ś1 K0.2 यात्येव; K1 यातैव, K4 यातेव, Da1 Dn1 यात्वैव, D3 ते यातु, T2 यात्येव (for यान्त्वेव) Ś1 K3.5 D2 शनिप्रवीर D3 ये क्षत्रियस्त्वे च शनि° (sic) — [b]) Ś1 K0-2 T G4 M1-3.5 येवस्थिता, G1-3 ये व(G2 नि) स्थिता D3 सात्यके, M सत्यक (for सात्वत) — [c]) Ś1 K0-2 पश्यत पात्यमान; G1.3 पश्यसि पात्य° — [d]) K0 सख्य, S (mostly) सखे T1 G शरण (for सगण) K5 समायात, D3 तथाद्य

83 [a]) K3-5 D2.6 न मे रथ°, B1.2.4 Da1 Dn1 D1 न मे रथी, B3 न मे रणे, Da2 Dn2 D4.5.7.8 न मे बले, D3 चक्रास्त्र मे, T G न सारथे°, M नासौ रणे K5 सात्यकि, D1 सात्यकि°, M सत्यक (for सात्वत) — [b]) Ś1 क्रुद्धोस्य Dn2 D4.7.8 युध्येत (for मुच्येत) M रणे हि Ś1 G3 कश्चित्, Da1 क्वचित्, D1 कोपि, G1.2 किंचित् — [c]) S त(M2 क)स्मादिहादाय (for तस्मादह गृह्य) Ca cites गृह्य K3 रथा गमुत्तम, M रथागमद्य, Ca.c °गचक्र — [d]) Ś1 K3 D2.3 S (except T2) द्रोण, K0-2 भीष्म (for प्राण) Ś1 K3.4 D2 वधिष्यामि, K0-2 D3 S (except M4) हनि° (for हरि°) K2 om (hapl) from महा up to ष्यामि in 84[c] Ś1 K0.1.3.5 D1-3 S महाव्रत च

84 K2 om up to ष्यामि (cf v l 83) — [a]) Ś1 K0.1 तथा वै, K3 D2.6 तथैव, B3 तु भाजौ; T1 G4 तदाजौ — [b]) G3 शैन च (for शैनेय) Ś1 रथोत्तमौ च, K0.1.3.5 B3 D2.6 रथोत्तमौ तौ, K4 Da Dn D4.5.7.8 रथप्रवीर, B1.4 D3 S रथ(T2 महा)-

राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च ॥ ८४
निहत्य सर्वान्धृतराष्ट्रपुत्रां-
स्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ।
राज्येन राजानमजातशत्रुं
संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥ ८५
ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः
सूर्यप्रभं वज्रसमप्रभावम् ।
क्षुरान्तमुद्यम्य भुजेन चक्रं
रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् ॥ ८६
संकम्पयन्गां चरणैर्महात्मा
वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ।
मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पः
सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् ॥ ८७
सोऽभ्यद्रवद्भीष्ममनीकमध्ये
क्रुद्धो महेन्द्रावरजः प्रमाथी ।
व्यालम्बिपीतान्तपटश्चकाशे
घनो यथा खेऽचिरभापिनद्धः ॥ ८८
सुदर्शनं चास्य रराज शौरे-
स्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ।
यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं
रराज नारायणनाभिजातम् ॥ ८९
तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं

प्रवीरौ, D1 रथोत्तमाग्र्यं — [d]) K4 राज्ञ॰ स॰(for राज्ञश्च) K8 Da1 भीष्मस्य (for भीमस्य) K0 च तथाश्विनो॰, K3 तथार्जुनस्य, K8 5 Da1 D2 5 6 8 M4 तथाश्विनौ च, D1 ॰श्विनाभ्यां Ca o cite अश्विनो॰

85 [a]) Da Dn D5 8 ॰राष्ट्रपुत्रास्; D1 ॰राष्ट्रस्य पुत्रास् — [b]) K4 तत्पक्षका, B1. 3 4 Dn2 D4. 8 तत्पाक्षिका; Da Dn1 D5 तत्पार्श्विका (for तत्पक्षिणो) — [c]) K0 1 राज्ञां च, K2 T1 G2-4 राज्ये च (for राज्येन) Ś1 इति ब्रुवारानमजात॰ (sic) — [d]) Ś1 समोद॰, K3 5 D2 सयोज॰ (for सपाद॰) K5 अग्र (for अद्य) B3 कृष्ण, T1 G हृष्ट — After 85, T2 ins an addl colophon (*adhy no* 55) T (T2 after the addl colophon) G ins after 85

201* इतीदमुक्त्वा स महानुभाव॰
सस्मार चक्र निशित पुराणम् ।
सुदर्शन चिन्तितमात्रमेव
तस्याग्रहस्त स्वयमारुरोह ।,

which is followed by 89-90 in T1 G

86 [a]) Ś1 सुराभ, K0 2 सुनाद, D1 शतार Ś1 K0-3 5 D2 3 6 S ॰नाथ॰ (for ॰पुत्र॰) — [b]) B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 वज्रसहस्रतुल्य, D1 वज्रसमानकल्प — [c]) D (except D1-3 6) उत्क्राम्य, C0 उद्यम्य (as in text) D1 करेण (for भुजेन) — [d]) K0 विसर्ज्य

87 [a]) K0-3 5 D2 3 T1 G2-4 M4 स कप॰, M1-3 5 प्रकप॰ Ś1 K3 G1 3 चरणे, K5 चरणौ, Ca चरणै॰ (as in text) — [b]) S जवेन (for वेगेन) K4 B2 transp भीष्म and कृष्ण॰ B2 D7 स, D8 [ऽ]भि॰ (for प्र-) T2 भूमिं (for भीष्मम्) — [c]) D8 मदात्तम् Ś1 समुदीर्यदर्प॰, K3 4 B D (except D1-3) M ॰र्णदर्पं — [d]) D3 वारणेंद्रान्

88 [a]) Ś1 सोम्याद्रवद्, K3 Da Dn D1 2 4 5 T G2-4 सोभिद्रवद्, K4 B D3 6-8 G1 M5 सोभिद्रवन् K1 3 अनेक॰ — [b]) K2 ॰वरण॰ (for ॰वरज॰). — [c]) Ś1 K0-2 T2 M1 3-5 व्यालव(K1 विलव , T2 विलबि)- पीतांतपटश्, K5 व्यालवी पीतार्धपटश्, T1 G व्यालयि॰ (G1 ॰व ; G2 ॰व्य)पीतांवरधृक् K0 1 च काले, K3 5 D2-4 चकासे — [d]) K5 मेघो (for घनो) Ś1 खेचर तावनद्ध॰, K0 1 खेचिरभावनद्ध , K3 3 D2 6 खेचर॰ भावि(K2 ॰व)नद्ध॰, K4 B2 3 खे तडिता पिनद्ध॰, B1. 4 D1. 3 खे तडितावनद्ध॰, Da Dn1 D5 खे (D5 चै) तडिताभिनद्ध॰, T G सूर्यमरीचिनद्ध॰, M खे रविभापि॰ (M1 ॰वि॰, M4 ॰नु)नद्ध॰

89 T1 G read 89-90 after 201* (cf v l 85) — [ab]) B3 चाथ (for चास्य) K3 D3 8 सौरे॰ K3 D8 सुचक्र॰ (for तच्चक्र॰) Ś1 K0 सुभुजांतरा(K0 ॰ना)ल, K8 Da1 सुभुजोरुनाभ T G तच्चक्रपद्म प्रगृहीतमाजौ रराज नारायणबाहुनाल — [c]) Ś1 यथादिपर्णं; K3 5 D1. 2 यथा हि पद्म, Da D5 यथालिपद्म, D6 तथादिपद्मं — [d]) Da2 ॰नाभिजाल, D6 ॰बाहुनालं

90 K0-2 D2 6 (? hapl) om. 90 For sequence in T1 G, cf v l 85 T2 reads 90 twice consecutively.

क्षुरान्ततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ।
तस्यैव देहोरुसरःप्ररूढं
रराज नारायणबाहुनालम् ॥ ९०
तमात्तचक्रं प्रणदन्तमुच्चैः
क्रुद्धं महेन्द्रावरजं समीक्ष्य ।
सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः
क्षयं कुरूणामिति चिन्तयित्वा ॥ ९१
स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः
संवर्तयिष्यन्निव जीवलोकम् ।
अभ्युत्पतँल्लोकगुरुर्बभासे
भूतानि धक्ष्यन्निव कालवह्निः ॥ ९२
तमापतन्तं प्रगृहीतचक्रं
समीक्ष्य देवं द्विपदां वरिष्ठम् ।
असंभ्रमात्कार्मुकबाणपाणी
रथे स्थितः शांतनवोऽभ्युवाच ॥ ९३
एह्येहि देवेश जगन्निवास
नमोऽस्तु ते शार्ङ्गरथाङ्गपाणे ।
प्रसह्य मां पातय लोकनाथ
रथोत्तमाद्भूतशरण्य संख्ये ॥ ९४
त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण

C 6 2603
B 6 59 98
K 6 59 97

— [c]) Ś1 Da Dn1 D5 उत्कृष्टकोपोद्य°, D8 तत्कृष्ण कोपोद्यसूर्ययुद्ध, T1 G2 4 तत्कृष्णकोपोदित(G2 °पादति) सूर्यवर्च° — [b]) D5 °प्रभुजातपत्र — M1 3 5 om. 90[cd]. — [c]) T2 G3 तत्रैव (for तस्यैव) — [d]) Ś1 °बाहुजात, K4 °नाभिनालं, T2 (inf lin as in text) °नाभिजातं

91 [a]) G4 तमात्तवक्रं Ś1 प्रजहंतम् (for प्रणदन्तम्) — [d]) Da Dn1 D4 5 8 T1 G4 M1-3 क्षय° K4 B1 2 4 D3 (marg sec m as in text) इव (for इति)

92 [a]) D5 °चक्र — [b]) Cc d संवर्त° (as in text) ※ Ca उद्धरिष्यन् संहरिष्यन् । उद्वर्तयिष्यन्निति पाठः । स एवार्थः । ※ K5 om (hapl) from जीव up to न्निव in 92[d] K4 D7 सर्वलोक, Da1 D6 जीव लोके — [c]) K3 Da1 Dn अभ्युत्पतत्, K4 प्रत्युत्पतन् D1 4 T2 बभाषे — [d]) K3 D2 जगद्दिधक्षन्, T1 G4 वनानि धक्ष्यन्, M4 भूतानि धक्षन् K4 B D (except D2 6, D7 marg as in text) Cc धूमकेतु° (for काल°)

93 [a]) K0 तमापतपत (sic), K3-5 D1-3 6 तमा द्रवतं, T1 G2 4 स (G2 त) वासुदेव, M1 तमापतत D1 प्रसमीक्ष्य भीष्मो (for प्रगृहीतचक्र) — [b]) Ś1 K0-3 5 D2 8 6 दृष्ट्वा कृष्णं (D3 6 °ष्ट्वा देवं) शांतनवस्त दानीं; D1 गृहीतचक्रं युधि वासुदेव — For 93[cd], Ś1 K0-3. 5 D1-3 6 subst

202* असंभ्रमं तद्विचकर्ष दोर्भ्यां
महाधनुर्गाण्डिवतुल्यघोषम् ।
उवाच भीष्मस्त्वमनन्तपौरुषं
गोविन्दमाजावविमूढचेता ॥

[(L 1) Ś1 K0-3 D2 3 असंभ्रमस्, D1 °भ्रमात् Ś1 K0-3 तत्र (for तद्वि-) — (L 2) Ś1 K0-2 D1 महद्धनुर् K3 D2 गांडिव° — (L 3) Om (hapl) in D1 K3. 5 D2 °वीर्य (for °पौरुष) — (L 4) D1 गोविंद जानामि तव प्रभाव]

— [c]) T1 G4 M1 3 4 असंभ्रम, T2 अथाब्रवीत्; G1-3 असंभ्रम, M3 5 असंभ्रमन् (for असंभ्रमात्) G1 °पाणिं; G2 °पाणि, G3 M5 °पाणि° — [d]) T2 महात्मा (for ऽभ्युवाच)

94 [a]) D1 3 S एह्येहि फुल्लांबुजपत्रनेत्र — [b]) K0 2 शार्ङ्गचक्राब्जपाणे, K1 शराचक्रपाणे (sic), K3 B1. 3 4 Da Dn D4-8 °गदासिपाणे, K4. 5 D2 (before corr) °चक्रासिपाणे (K5 °णौ), B2 D2 (marg sec m) माधव चक्रपाणे, D1. 3 S देववराप्रमेय (for शार्ङ्गरथाङ्ग पाणे) — [c]) Ś1 K0 1 M2 4. 5 मा (for मां) G1 3 पालय — [d]) K4 भूतसौख्यसख्ये (sic), D1 भूत सहस्रनाथ, Some S MSS सख्ये (or संघे) — After 94, D1 ins

203* ममोग्रचक्रेण निकृन्त देहं ।

95 [a]) K0-3 Da1 D8 हतस्येव (K0 °वस्), D1. 3 S हतस्यापि K0 आसाद्य, G2 मयाद्य. Da Dn1 D5 विष्णो (for कृष्ण) — [b]) G3 इव (for इह) K0 2 चैक, K5 B2 D8 T1 G जीव, M2 वै च (for चैव). D1 श्रेयः परं भविता देवदेव — [c]) G2 [ऽ]पि (for ऽसि) — [d]) D1 देव (for वीर) K2 D1 तवाभिधानात्, K3. 5

श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ।
संभावितोऽस्म्यन्धकवृष्णिनाथ
लोकैस्त्रिभिर्वीर तवाभियानात् ॥ ९५
रथादवप्लुत्य ततस्त्वरावा-
न्पार्थोऽप्यनुद्रुत्य यदुप्रवीरम् ।
जग्राह पीनोत्तमलम्बबाहुं
बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः ॥ ९६
निगृह्यमाणश्च तदादिदेवो
भृशं सरोषः किल नाम योगी ।
आदाय वेगेन जगाम विष्णु-
र्जिष्णुं महावात इवैकवृक्षम् ॥ ९७
पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ
भीष्मान्तिकं तूर्णमभिद्रवन्तम् ।
बलान्निजग्राह किरीटमाली
पदेऽथ राजन्दशमे कथंचित् ॥ ९८
अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं
प्रीतोऽर्जुनः काञ्चनचित्रमाली ।
उवाच कोपं प्रतिसंहरेति
गतिर्भवान्केशव पाण्डवानाम् ॥ ९९
न हास्यते कर्म यथाप्रतिज्ञं

D2 6 Cd °साराव्, T1 G °घातात् K4 B Da2 (marg) Dn2 D4 7 8 लोकैस्त्रिभिश्च प्रथितप्रभाव° — After 95, Ś1 K0-2 ins

204* श्रुत्वा वच॰ शातनवस्य कृष्णो
वेगेन धावंस्तमथाभ्युवाच ।
त्वं मूलमस्येह भुवि क्षयस्य
दुर्योधन चाद्य समुद्धरिष्यसि ।
दुर्द्यूतदेवी नृपतिर्निवार्य॰ [5]
सुमन्त्रिणा धर्मपथि स्थितेन ।
त्याज्योऽथ वा कालपरीतबुद्धि
र्धर्मातिगो य॰ कुलपांसन॰ स्यात् ।
भीष्मस्तदाकर्ण्य यदुप्रवीर
राजा परं दैवतमित्युवाच । [10]
त्यक्तस्तु कंसो यदुभिर्हितार्थे
धर्मात्कुरूणामधिपस्तदानीं ।
संबोध्यमानो न बुबोध राजा
क्लेशाय दैवाद्विपरीतबुद्धि॰ ।
श्रोता हितं यस्य न कश्चिदस्ति [15]
वक्ता भृश स्यात्स तु किं ब्रवीतु ।

[(L 1) K3 वाच (for वच॰) — (L 4) Ś1 समुद्धरासि — (L 6) Ś1 धर्मपथस्थितेन — (L 9) Ś1 रथप्रवीरो (for यदुप्रवीर) — (L 11) Ś1 त्यक्त हि कंसो यदुभिर्हितेन्ये — K0-2 om line 12]

96 Before 96, D1 ins संजय उवाच — [a]) K1 2 रथस्त्वरावान्, T2 तत॰ स्वकाश — [b]) B1 4 पार्थ॰ पदा *त्य, B2 Da2 D5 °र्थ॰ पदाप्लुत्य, B3 °र्थ॰ पदौ द्रुत्य, Da1 Dn D8 °र्थ॰ पदा द्रुत्य, D4 °र्थ॰ परिद्रुत्य; M °र्थो॰ प्यनुप्लुत्य — [c]) K5 D3 8 पीनोन्नतलंबबाहु (D3 °लंबि बाहुर्), T1 G4 °त्तममूलबाहु — [d]) K0 1 D1 8 °पीनबाहु, K5 °दीर्घबाहु

97 [a]) K4 B2-4 D (except D1 2 6) निगृह्यमाणस्तु, B1 विगाह्यमाणस्तु Ś1 K D2 6 G1-3 M2 5 समा° (for तदा°) — [b]) K0-3 सरोपात्, Ca सरोष॰ (as in text) K4 B2 Da Dn D4 (before corr) 5 Ca वा (K4 B2 Da2 Dn2 चा)स योगी, K5 ना***; B1 वासुदेव॰, Cc v नाम योगी (as in text) — [c]) K5 *दाय वेगात् K0-2 5 Da T2 M3 5 विष्णु, Dn2 D4 7 8 T1 G M1 जिष्णुं (for विष्णुर्) — [d]) K0-2 Dn2 D4 7 8 G1-3 M1 2 5 विष्णुर्, Da2 T2 M3 जिष्णुर् (for जिष्णु) K3 D2 6 महावायुम् (for महावात) D3 इहैक° D2 -पत्र (for वृक्षम्)

98 [a]) Ś1 पार्थोस्य, T2 M2 पार्थस्य (for पार्थस्तु) — [b]) K5 Dn2 D4 (before corr) भीष्मातक — [c]) K4 किरीटिमाली, B1 2 4 Da Dn D4 6 7 8 शनैर्महात्मा, D1 3 S हरिं किरीटी — [d]) K3 पदाथ, B Dn D4 7 8 S (except T2 M2) पदे च (for पदेऽथ)

99 [a]) S तु (for च) M1 प्रसमीक्ष्य (for प्रणिपत्य) — [b]) K5 प्रीतोर्जुन T G M4 °चित्रमौलि॰ — [c]) D5 प्रतिसजहार (for °हरेति) — [d])] K3 D2 6 गतिर्भवान्पाण्डवानां यतो हि (D2 °तोसि)

100 [a]) K5 तदास्यते Dn2 D4 (m as in text) हास्यसे, G3 यास्यते, M हास्येह (M2 °ह) K0-2 कृष्ण, Cv कर्म (as in text) K0-2 यथा प्रतिज्ञा,

पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च ।
अन्तं करिष्यामि यथा कुरूणां
त्वयाहमिन्द्रानुज संप्रयुक्तः ॥ १००
ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्मै
जनार्दनः प्रीतमना निशम्य ।
स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य
रथं सचक्रः पुनरारुरोह ॥ १०१
स तानभीप्सून्पुनराददानः
प्रगृह्य शङ्खं द्विषतां निहन्ता ।
विनादयामास ततो दिशश्च
स पाञ्चजन्यस्य रवेण शौरिः ॥ १०२
व्याविद्धनिष्काङ्गदकुण्डलं तं
रजोविकीर्णाञ्चितपक्ष्मनेत्रम् ।
विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशङ्खं
विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ॥ १०३
मृदङ्गभेरीपटहप्रणादा
नेमिस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः
सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणाम् ॥ १०४
गाण्डीवघोषः स्तनयित्नुकल्पो
जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च ।
जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः
सर्वा दिशः पाण्डवचापमुक्ताः ॥ १०५
तं कौरवाणामधिपो बलेन

C. 6 2620
B 6 59 109
K. 6 59 110

K4 G2 यथाप्रतिज्ञां, Cv यथाप्रतिज्ञ (as in text) — b) Ś1 K0-2 च मे, D2 मम (for शपे) K5 पुत्रो शपे केशव पाण्डवाना — c) Ś1 K4 B3 D (except D2 6) गमि° (for करि°) — d) K3 मघमुक्तैः, D6 संवयुक्तं (for संप्रयुक्त) K0-2 त्वयाहमिद्रप्रतिमेन युक्त, B2 °हमिंद्रावरज प्रयुक्त

101 a) K0 प्रतिज्ञा° K4 B D (except D6) T1 G M च तस्य, T2 तदस्य (for च तस्मै) — c) K3 B1.2 4 Da Dn1 D4 5 7 T2 प्रिय°, D2 प्रिय (for प्रिये) D1 कौरवसत्तमाना — d) K3 सुचक्रः, B T1 G4 सचक्र, Dn2 प्रचक्र — After 101, T1 G ins

205* तत प्रतिज्ञा समवाप्य भीष्म
कृताञ्जलिः स्तुत्यमथाकरोद्वै ।
त्रैविक्रमे यस्य वपुर्बभासे
तथैव दृष्ट्वा तु समुज्ज्वलन्तम् ।

102 a) Ś1 K1 2 D2 Cv अभीप्सून्, K5 °भीमून्, Cc d °प्सून् (as in text) Ś1 साददान T1 G4 पुनस्त्वरन्वै वरदो जिघांसु, T2 G1-3 M2 पुनस्त्वरन्वै वरदो जि(G2 °स्त्वेव रिपोर्जि)घांसन्, M1 3-5 पुनस्त्वरीन्वै व-(M4 °स्त्वरावान्व)रदो जिघांसन् — c) K3 4 B D (except D1 3.6) निनादयामास, K5 त पूरयामास K4 B Da1 Dn D4 7 8 T G M4 दिशो नभश्च, D1 M1-3 5 नभो दिशश्च — d) Ś1 शौरि, D3 8 सौरि

103 a) K5 D2 8 आविद्ध°, D6 व्यादिश्य Ś1 K0-2 °कुंडलात — b) Ś1 K0 1 रजोप, K5 रज प्र (for रजोवि) K3 4 B3 Dn2 D1-3 4 (by corr) 6 8 T G M4 -पद्मनेत्र, B1 2 4 Da Dn1 D4 5 7 -पत्रनेत्र, M1-3 5 नेत्रपद्म (for -पक्ष्मनेत्रम्) — c) T1 G4 विचित्रदंष्ट्र, Cv विशुद्ध° (as in text) K0-2 °चक्र (for °शङ्ख)

104 a) Ś1 K0-3 °भेरीमुरजप्रणादा, K3-5 D1-3 6 S °भेरीप(K5 °प्र)णवप्रणादा — b) Some MSS °निस्वनाश्च — S (except M4) *repeats* 104^{cd} after 114^{ab} — c) K0 बभूव रुद्रा, K2 °व रौद्रा, T G M1-3 (all both times) 4 5 (both times) °बुरुग्राः (for °बुरुग्रा) — d) Da1 सर्वे ह्य°, D2 सर्वेष्व° S (G3 M5 both times) कुरूत्तमानां, T G1 2 4 M1-3 (all second time) तथा कुरूणा (for तत कुरूणाम्)

105 a) A few MSS गाण्डीव° K4 °धन्वा (for °घोष) — b) T1 G4 ससार (for जगाम) K3 Da1 पार्थश्च, K4 पार्थोस्य S दिशो नभश्च (for नभो दिशश्च) — c) D1 प्रमुक्ता (for प्रसन्ना) — d) D2 °चापयुक्ता, T2 °चापमुख्यान्, M °बाहुमुक्ता

106 a) D2 S (except T2 G1 4) स, D8 तत् (for तं) G1 3 अभितो (for अधिपो) D3 7 S जवेन (for बलेन) — b) T2 पार्थ (for सार्धम्) — c) Dn2

भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धम् ।
अभ्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः
कक्षं दिधक्षन्निव धूमकेतुः ॥ १०६
अथार्जुनाय प्रजहार भल्ला-
न्भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुङ्खान् ।
दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं
शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिम् ॥ १०७
स सप्तभिः सप्त शरप्रवेका-
न्संवार्य भूरिश्रवसा विसृष्टान् ।
शितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं
क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ ॥ १०८
ततः शुभामापततीं स शक्तिं
विद्युत्प्रभां शांतनवेन मुक्ताम् ।
गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां
द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त वीरः ॥ १०९
ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य
चित्रं धनुर्गाण्डिवमप्रमेयम् ।
माहेन्द्रमस्त्रं विधिवत्सुघोरं
प्रादुश्चकाराद्भुतमन्तरिक्षे ॥ ११०
तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा
सर्वाण्यनीकानि महाधनुष्मान् ।
शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णै-
र्निवारयामास किरीटमाली ॥ १११
शिलीमुखाः पार्थधनुःप्रमुक्ता
रथान्ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून् ।
निकृत्य देहान्विविशुः परेषां

D4 7 8 प्रत्युद्ययाव्, D2 अभ्युद्यतो K4 B Da Dn1 D1 5 उत्तमबाण(B2 °शस्त्र)पाणि, D2 [ऽ]युध्यत बाण पाणि°, D8 उद्यतचापपाणि — d) Ko कक्ष्यं, M2 कक्षान् — After 106, Ko-2 ins an addl colophon

107 Before 107, Ś1 Ko-2 ins संजय° — a) B2 Da Dn1 D5 Ca प्रजिघाय (for प्रजहार) G2 8 फल्लान् (for भल्लान्) — b) K5 शुद्ध- (for सप्त) — c) K8 D2 6 उग्रवीर्यं, S उग्र(T2 आयु)धन्वा.

108 a) K8 D2 6 शरप्रवर्या(D2 °ज्यां)न्, K4 Dn2 D8 T2 °प्रवेगान्, K5 °प्रयर्हान्, D1 च तत्र भल्ला°; M4 शराश्च वेगान्, Ca o शरप्रवेकान् (as in text) G8 स सप्त सप्ताश्च शरप्रवेगान् — b) Ś1 Ko-2 विदार्य, K8 5 D2 6 निवार्य (for संवार्य) Ś1 वरिष्ठान्; B D1 4 6 7 प्रमुक्तान्, Da Dn D5 8 प्रयुक्तान्, T1 प्रहृष्टान्, T2 [ऽ]वसृष्टान्, G1 3 4 M प्रसृष्टान्, G2 पृषत्कान् (for विसृष्टान्) — c) Ko शरेण, K1 2 शतेन, D3 8 सितेन D2 °माशु विध्वा (for °बाहुमुक्त) — d) Ś1 K1 2 D8 शरेण (for क्षुरेण) D3 6 8 तं तोमरम्

109 a) Ko शुभाश्चापततीं, Da D5 T2 M4 °मापतितां; G1. 3 °मापततीं Ko 3 B Da D2 4-6 8 च (for स) — b) D8 विष्वक्प्रभां K1 D3 मुक्तम् — c) Ko-2 °हस्त°, S °वेग° (for °बाहु°) — d) S (except T1 G4) क्षुराभ्या (for शरा°) K4 D8 G8 विचकर्त; T1 G2 4 स चकर्त

110 c) Ś1 K5 Dn2 D4 5 7 8 (marg sec m) T G2 4 महेंद्रमस्त्र; D8 महेंद्रवज्र K3 5 विविध, D2 सुविधं, T2 विदधत् (for विधिवत्) Ko सघोर, T2 प्रयुक्त (for सुघोर) — d) K5 °रिक्षं, B °रीक्षे

111 a) D8 तत्रोत्तमास्त्रेण; T1 G4 M2 तदोत्तमा°, T2 ततोक्तम°, G1 3 तथोत्तमा°, G2 तथोक्तशा°, M1 3-5 ततोत्तमा° M1 3 5 तदा (for ततो) — b) Ś1 K1 3 D5 सर्वान्य° — c) Da1 D5 °ग्निवर्णो, D1 °र्कवर्णैर्; T2 °ग्निखंडैर् — d) Da1 निवार° — After 111, S ins

206* भीष्मं शरैः संपरिवार्य संख्ये
चिच्छेद भूरिश्रवसश्च चापम् ।
शल्यं च विद्धा नवभिः पृषत्कै
र्दुर्योधनं वक्षसि निर्बिभेद ।

112 a) D2 8 शली° K1 D8 °नुर्विमुक्ता; K5 °नुःप्रयुक्ता, B Da Dn1 D4 5 7 °नुर्विसृष्टा (for °नुःप्रमुक्ता) — b) B Da Da1 D5 रथध्वजाग्राणि; S रथान्ध्वजान्वाण G8 बाणान् (for बाहून्) — c) D8 निकृत्य, T1 G4 निकृत्त, M2 विकृत्य D3 7 (both marg as in

नरेन्द्रनागेन्द्रतुरंगमाणाम् ॥ ११२

ततो दिशश्चानुदिशश्च पार्थः
शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य ।
गाण्डीवशब्देन मनांसि तेषां
किरीटमाली व्यथयांचकार ॥ ११३

तस्मिंस्तथा घोरतमे प्रवृत्ते
शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च ।
अन्तर्हिता गाण्डिवनिस्वनेन
बभूवुरुग्राश्च रणप्रणादाः ॥ ११४

गाण्डीवशब्दं तमथो विदित्वा
विराटराजप्रमुखा नृवीराः ।
पाञ्चालराजो द्रुपदश्च वीर-
स्तं देशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः ॥ ११५

सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि
यतो यतो गाण्डिवजः प्रणादः ।
ततस्ततः संनतिमेव जग्मु-
र्न तं प्रतीपोऽभिससार कश्चित् ॥ ११६

तस्मिन्सुघोरे नृपसंप्रहारे
हताः प्रवीराः सरथाः ससूताः ।
गजाश्च नाराचनिपाततप्ता
महापताकाः शुभरुक्मकक्ष्याः ॥ ११७

परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः
किरीटिना भिन्नतनुत्रकायाः ।
दृढाहताः पत्रिभिरुग्रवेगैः

C 6 2632
B 6 59 121
K 6 59 122

---

text) देहाद्, T2 देहे, G1–3 M देह (for देहान्) K3 निविश्य, Da1 D5 विमुच्य (for विविश्य) — ^{d}) Ś1 K0–2 नरेंद्रनागाश्वतुर°, T2 नरेंद्रदेह तु तुर°

113 ^{a}) Ś1 D3 M4 सानु°, K4 च प्र-, B Da Dn D1 4 6–8 सोनु° (for चानु°) K4 चाणै°, K5 सर्वा° (for पार्थ°) — ^{b}) K4 पार्थ° (for शरै°) M3 सुसारैर् (for सुधारैर्) K3 D2 महसा, D3 6 समरे (for निशितैर्) B3 निकृत्य, B4 विभिद्य, T1 निवृत्य, G2 4 विवृत्य (for वितत्य) — K1 om (hapl) 113^{c}–114^{d}

114 K5 om 114 (cf v l 113) — ^{a}) Da1 Dn1 D5 अस्मिंस्तथा B Da Dn D4 5 7 8 घोरतमास्वयुद्धे (B1 °स्ववृदे, Da1 D5 °श्च युद्धे), D1 घोरतमे प्रपाते, T G2 4 °तरे (T2 °र) प्रवृत्ते — ^{b}) Some MSS °निस्वनाश्च — After 114^{ab}, S (except M4) *repeats* 104^{cd} with v l — ^{d}) K1 om (? hapl) from णप्रणादा up to ग्मुर in 115^{d} Ś1 K2 Da Dn1 D1 5–8 T2 M उग्राश्चरथ(M1–3 5 °श्च तथा)प्रणादा°, K0 3 4 B Dn2 D2–4 उग्राश्च रथप्रणादा°

115 G1 3 om (hapl) 115^{a}–116^{b} K1 om up to ग्मुर in 115^{d} (cf v l 114) — ^{b}) Ś1 विराजनाम-प्रमुखा K3 B1 D2 6 8 प्रवीरा°, S (G1 3 om) नरेंद्रा (for नृवीरा°) — ^{c}) D7 पचाल° T2 द्रुपदाश्च वीरास् — ^{d}) K2 M2 तद्देशम्

116 G1 3 om 116^{ab} (cf. v l 115) — ^{a}) D3 सु°, S (G1 3 om) च (for तु) — ^{b}) K5 गाजि वज°, M गाडिवज्या — ^{c}) C0 सनयम् (for सनतिम्) S चक्रु° (for जग्मुर्) — After 116^{c}, S ins

207* पुन पुनर्धार्तराष्ट्रा समग्रा ।

— ^{d}) Ś1 D2 3 G1 3 M5 प्रतीतो, K0–2 प्रभीतो; K6 प्रतितो; Ca c प्रतीपो (as in text) K3 D2 [ऽ]तिससार; D6 [ऽ]पससार

117 ^{a}) D3 तु, D4 स (for सु°) — ^{b}) Ś1 K0–3 D2 हत° (for हता°) T1 G4 प्रभग्ना (for प्रवीरा°) K0–3 सहया° ससूता°, K3 B Da2 Dn D1 4 6–8 G1 सरथाश्वसूता° (D1 °श्वशूरा), Da1 D2 3 5 सरथाश्च सूता° (D3 शूरा), T2 ससुता° ससूता° — ^{c}) T G हयाश्च नागाश्च निघा(T2 °ता°; G2 3 °वा)ततप्ता, M हयाश्च नागा° शरपाततप्ता — ^{d}) B Da Dn D5 7 °कक्षा°; D4 °दडा° (for °कक्ष्या°) Ś1 K0–2 वाताय माना ध्वजवैजयन्त्य°, K3 D1–3 6 Cd महापताकोच्छ्रय (D1 °कोच्छ्रित)वैजयन्त्य°; K5 महापताकोयतवैजयत° (sic)

118 ^{a}) K0–3 5 D2 6 परेत(K5 रे न)सत्त्वा°, D3 परीतशस्त्रा°, C0 °सत्त्वा° (as in text) — ^{b}) B D (except D1–3 6) तत्र विभिन्नकाया°, T1 G4 भिन्नतनुत्रगात्रा — ^{c}) B1 2 D6 8 S दृढ हता°, D1 दृष्ट्वा हता° K3 पंचभिर्, D3 पत्तिभिर् (for पत्रिभिर्) — ^{d}) K1 निशतै°, K4 B1 D3 S विमलै (for निशितै°) K1 शताग्रै°

पार्थेन भल्लैर्निशितैः शिताग्रैः ॥ ११८
निकृत्तयन्त्रा निहतेन्द्रकीला
ध्वजा महान्तो ध्वजिनीमुखेषु ।
पदातिसंघाश्च रथाश्च संख्ये
हयाश्च नागाश्च धनंजयेन ॥ ११९
बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा
विष्टभ्य गात्राणि निपेतुरुर्व्याम् ।
ऐन्द्रेण तेनास्त्रवरेण राज-
न्महाहवे भिन्नतनुत्रदेहाः ॥ १२०
ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना
नृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ।
नदी सुघोरा नरदेहफेना
प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै ॥ १२१
वेगेन सातीव पृथुप्रवाहा
प्रसुस्रुता भैरवारावरूपा ।
परेतनागाश्वशरीररोधा
नरान्त्रमज्जाभृतमांसपङ्का ॥ १२२
प्रभूतरक्षोगणभूतसेविता

---

119 D2 om 119^{ab} —^{a}) Ś1 निकृत्तयत्तो, K3 D5 निर्कृतयत्रा, D4 निकृत्यपत्रा, Dn3 °त्य यन्त्रा, D6 °त्य सत्त्वा Co d cite निकृत्त and यन्त्र (Cd °न्त्राणि) Ś1 K3 4 B3 D6 विहि(K4 B3 °ह)तेंद्रजाला; K0 1 5 Dn2 (sup lin as in text) D3 4 7 S Cv निह(K5 D3 °हि)तेंद्रजाला Co cites निहत and इन्द्रजालं, Cd °जालानि K2 D1 8 निकृंतयन्त्राणि ह(D1 हि)तेंद्रजाला —^{b}) Ś1 K0-3 5 Da Dn D4 6-8 नृपाणां, D5 मुखाना (for महान्तो) B3 S °पतीना (for °मुखेषु) K4 सहस्रशस्ते ध्वजिनी° —^{c}) Ś1 K0-2 रथाश्वसघा, K5 नृपाश्च संख्ये, D1 रथौघसघा S (mostly) सघे or सखे —^{d}) D2 रथाश्च (for हयाश्च) D5 रथो रथाश्वाश्च धनं°

120 ^{a}) Ś1 K0 1 बाणाहतास्तूत्तमसत्त्वयु(K0 1 °मु)क्ता; K3 °हतास्तूर्णनिपेतसत्त्वा, S बाणा(G2 बला)हता पेतुर(M2 °तास्तूर्णम)दीनसत्त्वा — S (except M4) om 120^{b} —^{b}) B3 4 Dn2 D4 7 8 विस्रं(B3 Dn2 °स्र)स्य, M4 विसृज्य (for विष्टभ्य) B2 3 Da Dn D4 5 7 8 शस्त्राणि (for गात्राणि) B3 [अ]थ (for नि). D1 विस्रस्तगात्राश्च निपेतुरु° — After 120^{ab}, M4 *repeats* 119^{c} — D2 om 120^{c}-121^{b} —^{c}) Ś1 तेनाशु शरेण, D6 तेनास्त्रबलेन —^{d}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 °काया, D1 °गात्रा (for °देहा) S प्रकीर्णविच्छिन्नशिरोरुकाया

121 D2 om 121^{ab} (cf v l 120) —^{b}) K0 ***मस्त्रक्षत°, K1 नृदेहमस्त्रक्षत°, K6 Da Dn1 D5 °शस्त्राक्षत°, D1 शस्त्रैः कृतास्ते शकलानि राजन् —^{c}) K3 सुदेहा, Dn1 सघोरा, D3 च घोरा K0 नरदेहहीना, K4 B Da Dn D4-8 नरमेदफेना, D1 नरदेववाहिनी, D2 नरदेव सेन —^{d}) D3 रणागणे (for रणाजिरे) D1 प्रवर्तिता तस्य रणस्य मध्ये — For 121-122, S subst

208* तत शरौघैर्निशितै किरीटी
प्रवर्तयामास नदीं सुघोराम् ।
नृनागवाजिक्षतलोहितोदा
नरेन्द्रमज्जास्थिकमासफेनाम् ।

[(L 2) M1 3-5 प्रावर्त° —(L 4) T2 M नरांत्र(T2 M2 °रेंद्र)मज्जोद्धृतमाम°, G2 3 नरांत्रमज्जास्थिक° (G3 °त°)]

122 For subst in S, cf v l 121 —^{a}) Ś1 K0 1 गगेव (for वेगेन) D5 यातीव (for सातीव) K5 वेगेन सा मांसवसाप्रवाहा — K4 B Dn2 D4 7 8 om 122^{b} —^{b}) K3 5 D1 3 6 प्रसुस्रुवे, D2 सुप्रस्रुता Ś1 K0-2 चैव वराहरूपा; K3 5 Dn2 D1-3 5 6 भैरवरावरूपा —^{c}) Ś1 K1 B1 परीतवाहा(B1 °नागा)श्व°, K0 2 परेतवाहाश्वशरीरतीरा (K0 °रोधा), K5 °नागाश्वशरीररूपा; B2 Da D5 परीतनागा(Da1 D5 °शा)श्वशरीरतीरा, B4 Dn D4 7 8 परेतनागाश्वशरीरतीरा, Cv as in text Co cites परेता Cd cites बाधा —^{d}) K0 नराग्रमज्जैर्वृतमास°, K1 नरत्तमजैर्वितमास° (sic), K2 नाराचमज्जाघृत°, K3 D2 6 नरांत्रमज्जोद्धृतमांस(D2 °रक्त)पका, K4 B Da Dn D4 5 7 8 नरेंद्रमज्जोच्छ्रि(Dn2 °ज्जोद्धृ, D7 °ज्जोद्धु; D8 °ज्जाद्धु)तमास°, K5 D3 नरास्थिमज्जोद्धृतमास°, D1 नरेंद्रछत्रोद्धृतहसशोणा, Ś1 as in text Co cites उद्धृत (cf K3 D2 6)

123 ^{a}) S °णभूत(M2 °फेन)जुष्टा — M2 om 123^{b}-124^{d} —^{b}) Dn2 D2 °कपालाकुश°. A few MSS °शाङ्कला —^{c}) Ś1 G3 M1 3-5 शरीरसघातसहस्रवाहिनीं (Ś1 °नी), K4 °सपातसहस्रवाहिनी, B2 4 Da Dn D4 5 7 8 °सघातसहस्र(Da1 D5 °शरीर)मालिनी;

शिरःकपालाकुलकेशशाद्वला ।
शरीरसंघातसहस्रवाहिनी
विशीर्णनानाकवचोर्मिसंकुला ॥ १२३
नराश्वनागास्थिनिकृत्तशर्करा
विनाशपातालवती भयावहा ।
तां कङ्कमालावृतगृध्रकह्वैः
क्रव्यादसंघैश्च तरक्षुभिश्च ॥ १२४
उपेतकूलां ददृशुः समन्ता-
त्क्रूरां महावैतरणीप्रकाशाम् ।
प्रवर्तितामर्जुनबाणसंघै-
र्मेदोवसासृक्प्रवहां सुभीमाम् ॥ १२५
ते चेदिपाञ्चालकरूषमत्स्याः
पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः ।
वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां
सिंहो मृगाणामिव यूथसंघान् ।
विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ
गाण्डीवधन्वा च जनार्दनश्च ॥ १२६
ततो रविं संहृतरश्मिजालं

C 6 2642
B 6 59 131
K 6 59 132

T1 G2 4 °सवट्टसहस्रवाहिनी — d) Ko विशीर्णवाता कवचो°, B2 4 D (except D2 3 6) S (M2 om) त्रिकीर्णनानाक(M4 °र)वचोर्मिमकुला (S °ला)

124 M2 om. 124 (cf v 1 123) — a) Ś1 K3 D5 °स्थि(D5 °रि)शरीरशर्करा, Ko–3 नरास्थिनागाश्वशरीर(K2 °निकृत्त)शर्करा, K6 D2 नराश्व नागाश्वशरीर सकुला (K6 °कर्करा); D1 नराश्वनागाश्व निकृत्तशर्करा, D3 निकृत्तनागाश्वनरास्थिशर्करा, D- नराश्व नागास्थिनिकृत्त°, S (M2 om.) °श्वनागा(M3 5 °ना)स्थिनिकृत्तशर्करा Cc cites शर्करा°, Cd शर्करा — K4 B Da1 Dn D4 7 8 om. 124b — b) D1 निपातपातालवती, S (M2 om.) विनाश(T2 °राज)पातालवर्ती Cc cites विनाश° Cc d cite पाताल° T G भयावहा; M (M2 om) °नकां Cv विनाशपालालवती भयावहा — D5 om 124cd — c) Ko 1 त ककमालावृकगृध्र°, K2 B1. 2 4 Da Dn D4 7 8 गोमायुशालावृककङ्कगृध्रै° (K2 B1. 4 °गृध्रकाकैः, B2 Da Dn1 °गृध्रकङ्कैः), K3 6 D2 6 तां काकशालावृकगृध्रक(D2 °प)कैं, K4 ता ककशालावृककंकगृध्रै; B3 ता कंकशालावृकगृध्रकाकै°, D1 पीनाश्व शालावृकगृध्रकङ्कैं°, D5 श्वकाकशालावृकगृध्रकङ्कै°, T श्वकंकमालावृक(T1 °त)गृध्रकाकै°, G1–3 श्वकाकमालाकुल(G3 °वृत)गृध्रकङ्कैः, G4 श्वककमालावृतगृध्रकङ्कैः, M1 3–5 श्वकंकमालाकुल(M4 °वृक)गृध्रकह्वैः, Ś1 as in text Cc d cite शालावृका[°] — d) Ko क्रव्यादसङ्घैश्च K1. 2 तरक्ष°, K3 D6 तिरक्षु° (for तरक्षु°) S (M2 om.) तरक्षुभिर्भूतगणैश्च जुष्टा

125 S transp 125a and 125b — a) T G2–4 व्यपेत°, G1 M2 अपेत° All MSS except Ś1 Ko–2 मनुष्या (for समन्तात्) — D6 om 125b — b) Ś1 Ko–2 °णिप्रकाशा, D1 °णीव साक्षात् — c) K6 प्रवर्तितान् — After 125, N ins

209* हतप्रवीरा च तथैव दृष्ट्वा
सेना कुरूणामथ फल्गुनेन ।

[(L 2) Only Ś1 K1 फल्गु°, Ko 2 फाल्गुणेन, the rest फाल्गुनेन]

126 a) K1 D2 7 चेदिपचाल, D1 चेदिपाञ्चालक सोमकाश्च, S चेदि(T2 चापि)पाञ्चाल(M4 °ल्य)करूश(T2 °ष)मत्स्या (G2 °मात्स्या) — b) Ś1 Ko–2 5 D2 6 सहसा, M1 प्रवरा (for सहिता°) K5 प्रणेमु°; S प्रवेरु: (G2 °चेर, G3 °तेपु) — After 126ab, N (except D2) ins

210* जयप्रगल्भाः पुरुषप्रवीराः
सतापयन्त कुरुयोधवीरान् ।

[(L 1) Ś1 जयप्रवृद्धा°, Ko जये प्रगृ(m °वृ)द्धा°, K1 जयप्रवृद्धा, K2 जये प्रवृद्धा — (L 2) Ś1 सभाप°, K4 B Da Dn D1 3–8 सश्राम° (for सताप°) Ś1 कुरुवृद्धवीरान्, K4 B1. 2 4 Dn2 D3 4 7 8 कुरुवीरयोधान्, D1 कुरुयोधमुख्यान्, D6 कुरुयोधयोधान्]

— K4 B D1 Dn D4 5 7 8 cont S ins after 126ab

211* हतप्रवीराणि बलानि दृष्ट्वा
किरीटिना शत्रुभयावहेन ।

— c) K6 वित्रश्च सेना (sic), D1 विभ्रस्य सेनां, T1 G4 वित्रस्यमाना, T2 G1–3 M3 विश्रात्यमाना, M1. 3–5 विश्रास्यमाणा(M1 4 °ना)न् T G ध्वजिनी परेषा — d) Ś1 Ko 2 सिंहा S यथा मृगें(T1 G4 महें)द्रेण हि मार्गसंघान् (T2 °घा°) — After 126cd, S ins

212* हतद्रुता तव पुत्रस्य सेनां
दृष्ट्वा तदा भारतवृष्णिसिंहौ ।

दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षताङ्गाः ।
तदैन्द्रमस्त्रं विततं सुघोर-
मसह्यमुद्वीक्ष्य युगान्तकल्पम् ॥ १२७
अथापयानं कुरवः सभीष्माः
सद्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च ।
चक्रुर्निशां संधिगतां समीक्ष्य
विभावसोर्लोहितराजियुक्ताम् ॥ १२८
अवाप्य कीर्तिं च यशश्च लोके
विजित्य शत्रूंश्च धनंजयोऽपि ।
ययौ नरेन्द्रैः सह सोदरैश्च
समाप्तकर्मा शिबिरं निशायाम् ।
ततः प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां
निशामुखे घोरतरः प्रणादः ॥ १२९
रणे रथानामयुतं निहत्य
हता गजाः सप्तशतार्जुनेन ।
प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे
निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ।
महत्कृतं कर्म धनंजयेन
कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः ॥ १३०
श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा
तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
द्रोणः कृपः सैन्धवबाह्लिकौ च
भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राजन् ।
स्वबाहुवीर्येण जिताः सभीष्माः

—ᵉ) Ś1 विरेजतुस् S तावति (M1 3 5 °नथ, M4 °नथ) छल्पमागां —ᶠ) K5 D2 गाजीव°

127 ᵃ) K0 सहतिरश्मि°, K1 सहितरश्मि°, K2 संवृतिरश्मि°, K4 B D (except D1-3) संवृतरश्मि°, T2 संवृतरश्मिमालिन, G1 सहतरश्मिमालिं —ᵇ) T1 G1 परे ; G1 3 रवि, G2 परे (for भृश) Ś1 शस्त्र परिकृतागा°, K0 2 °परिक्षतागा (K0 °ग), K5 M3 °परिक्षितागा , Da1 D6 8 °परीक्षतागा —ᶜ) K2 तदेंद्रमस्त्र, S तमैंद्रम(G2 °श)स्त्र K4 B D (except D1 2 6) च (for सु) —ᵈ) T2 अवश्यम्, M3 5 असह्यम्

128 ᵃ) Ś1 अथोपयान, K1 यथापयान, K5 अप्याव यान, B2 3 तथापयानं, D2 अथापयाना , S अथापहार —ᵇ) K1 °बाह्लिका च —ᶜ) Dn1 (marg) जग्मुर् (for चक्रुर्) M4 निशा B3 Da1 सधिमर्तां; T2 सर्वगतां; G3 सिंधुगता, M1-3 5 सध्यगता, M4 सधि गत; C0 °गता (as in text) Ca d oite संधि D2 G3 M3 5 निरीक्ष्य —ᵈ) K1 5 B Da Dn D1 4-8 विभावसोर्लो(D1 °सु लो)हितरागयुक्ता, S विभावसु र्लोहितराजि(T1 G2 4 M2 °रश्मि)युक्त — After 128, Da Dn1 D5 ins

213* रराज चारक्तदिगन्तराल
सशोणमर्त्यर्थरथाङ्गनाम्न ।
इव प्रभिन्नादिव शोणितौघै
र्विलिप्तगात्रा गरूत्म वियोगात् ।

129 ᵃ) B2 D2 अपास्य —ᵇ) Da Dn D4 5 7 8 G1-3 M1 विसृद्य, D3 निर्जित्य; T1 G4 विसृज्य, M2-5 विसृश्य (for विजित्य) K5 धनजयश्च —ᶜ) Dn2 D2 4 7 8 T1 G3 4 नरेंद्र° —ᵈ) D1 प्रमुखे (for शिबिर) — After 129ᶜᵈ, D1 ins

214* दुर्योधनः प्रव्यथितान्तरात्मा
ययौ तदा प्रेक्ष्य तदाजिमध्ये ।

—ᵉ) K3 5 D2 3 5 तुमल°, G तुमुल —ᶠ) K2 4 B D (except D2 6 7) T2 G1 3 M4 घोरतम°

130 ᵇ) D4 7 8 गजा हता° (by transp) K3 D6 °शता नरेण S हत्वा गजानां च श(M1-3 5 °नामयु)तानि सप्त — D2 om 130ᶜᵈ —ᶜ) Ś1 K0-2 तत्र (for सर्वे) —ᵈ) K4 विशातिता° (for निपा°) —ᵉ) K5 धर्म (for कर्म)

131 D2 om 131ᵃᵇ —ᵃ) D (except D1. 3 6, D2 om) राजस् (for राजा) —ᵇ) S तथा च (for तथैव) Ś1 दुर्दर्शन°, K3 5 दुर्धर्षण° —ᶜ) M4 द्रौणि° (for द्रोण) —ᵈ) D6 भुरि° Ś1 D2 3 T1 G4 शलशल्यौ — After 131ᶜᵈ, N ins

215* अन्ये च योधाः शतश समेता
क्रुद्धेन पार्थेन रणस्य मध्ये ।

[(L 2) Ś1 D2 रणाजिमध्ये, K0 नराजिमध्ये, K2 3 5 D3 वराजिमध्ये, D6 च राजिमध्ये]

किरीटिना लोकमहारथेन ॥ १३१
इति ब्रुवन्तः शिबिराणि जग्मुः
सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ।
उल्कासहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तै-
र्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः ।
किरीटिवित्रासितसर्वयोधा
चक्रे निवेशं ध्वजिनी कुरूणाम् ॥ १३२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

५६

संजय उवाच ।
व्युष्टां निशां भारत भारताना-
मनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा ।
ययौ सपत्नान्प्रति जातकोपो
वृतः समग्रेण बलेन भीष्मः ॥ १
तं द्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च
तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ।
जयद्रथश्चातिबलो बलौघै-

C 6 2652
B 6 60 2
K 6 60 2

— After 131^{cd}, Da2 D5 7 ins

216* अहो प्रयात्येष गजेन्द्रवृन्दै-
सर्वेष्टितः पाण्डवयाणामिव ।
दुर्योधनश्चन्द्रसमानशोभिना
तिर्यग्गतेनातपत्रेण मन्दः ।

132 ^{a}) D1 ब्रुवतः, M1-3 ब्रुवाणा — ^{b}) M1 गुणा, M2 हत्वा (for गणा) — ^{c}) D2 °स्रैस्तु — ^{d}) K2 °मानाश्च, Da Dn1 D1, 2 M5 °माणैश्च B3 D1, 2 तथा प्रदीप्तैः, T1 G सुसप्रदीप्तैः — ^{e}) D1 किरीटिविभ्रासित°, D2 °टिना त्रासित° Ś1 K2 D2 °योधाः — ^{f}) T G4 M4 जग्मुर्, G1 3 जग्मे, G2 जह्वे (for चक्रे) K4 स्थानं; D1 प्रवेश (for कुरूणाम्) — After 132, D1 ins

217* मत्तेन दर्पेण महारथाना
विध्वस्तवक्राश्च महारथद्विपाः ।

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-3 5 D2 6 mention only तृतीय(K6 °यो)युद्धदिवस, K4 तृतीयेह्नि and तृतीययुद्धदिवस, B2 D5 M3-5 तृतीयाह्निक, B3 तृतीयदिवससंग्रामादिक, Da Dn1 D2 M2 तृतीयमह्न, Dn2 तृतीयदिवसयुद्ध, D1 तृतीयदिवस, D4 8 तृतीयदिनयुद्ध, D7 has the figure 3 (for तृतीय), T G तृ(T2 G3 द्वि)तीयापहार, M1 तृतीयाह Ko 4 B3 D1 8 S cont समाप्त — *Adhy* name K4 कुरुपगजय, T2 क्रोधोद्यम, G1 3 चक्रोद्धार (G1 °र), G2 चक्रोद्धारण, M1, 2 4 चक्रोद्यम (M4 °द्यमन) — *Adhy no* (figures, words or both) K5 T2 M3 4 56, Da2 (*sec m*) 17, Dn2 M5 57, D1 58, T1 G 54, M1, 2 55 (as in text) — *Śloka no* Dn1 141, Dn2 136, D5 45 (= 145)

56

☞ D2 om this adhy

1 ^{a}) Ko-2 D3 M3 5 व्युष्टा निशा, Ca c व्युष्टं निशा (as in text) B M भारतीनाम् Cd as in text — ^{b}) G1 प्रथमो, G3 प्रमुखो, Cc प्रमुखे (as in text) — ^{c}) K1 M3 5 सपत्न, K4 स शत्रून्, B2 सहान् K4 °रोष (for °कोपो) — ^{d}) Ś1 Ko-2 4 5 D1, 3 प्रीत°, B2 4 Dn2 D1 8 तत , B3 हृष्ट (for वृत) Ko-2 सम द्रोण (for समग्रेण)

2 ^{a}) Ś1 ते (for तं) B3 °बाह्लीकाश्च — ^{b}) Ś1 K1, 5 दुर्धर्षण°, D8 °चित्रसेना — ^{c}) K6 चापि (for चाति) — ^{d}) Ś1 Ko 1 वृतास् (for नृपास्) Ko [s]न्वययु, K2 न ययु, K8 4 B Da Dn D1-8 Cc प्र(B3 च)ययु, D3 T1 G4 M3 5 [s]पि ययु ; G1-3 M1 2 4 [s]भियुयु T G समस्ता

C 6 2652 B 6 60 2 K 6.60 2

नृपास्तथान्येऽनुययुः समन्तात् ॥ २
स तैर्महद्भिश्च महारथैश्च
तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् ।
रराज राजोत्तम राजमुख्यै-
र्वृतः स देवैरिव वज्रपाणिः ॥ ३
तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता
दोधूयमानाश्च महापताकाः ।
सुरक्तपीतासितपाण्डुराभा
महागजस्कन्धगता विरेजुः ॥ ४
सा वाहिनी शांतनवेन राज्ञा
महारथैर्वारणवाजिभिश्च ।
बभौ सविद्युत्स्तनयित्नुकल्पा
जलागमे द्यौरिव जातमेघा ॥ ५
ततो रणायाभिमुखी प्रयाता
प्रत्यर्जुनं शांतनवाभिगुप्ता ।
सेना महोग्रा सहसा कुरूणां
वेगो यथा भीम इवापगायाः ॥ ६
तं व्यालनानाविधगूढसारं
गजाश्वपादातरथौघपक्षम् ।
व्यूहं महामेघसमं महात्मा
ददर्श दूरात्कपिराजकेतुः ॥ ७
स निर्ययौ केतुमता रथेन
नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः ।
वरूथिना सैन्यमुखे महात्मा

---

3 D5 om 3 — [a]) K4 एतैर्; T1 G3 4 शरैर्, T2 सुतैर्, G1 8 M4 शनैर् (for स तैर्) K4 ध्वज- द्भिश्च — [b]) B8 वीरतमैश्च, D1 वीर्यधनैश्च — [c]) T G राजा (T2 °ज्ञा) तु स, M भीष्मस्तु स, Cc राजोत्तम (as in text). B1 2 4 Da Dn D4 7 8 S राजमध्ये (for °मुख्यैर्) — [d]) K4 वृत्त (for वृत°) K3 5 D6 सु(D6 स)घोरैर्, D8 सुरौघैर् (for स देवैर्) D1 चक्र° (for वज्र°) B1 2 4 Da Dn D4 7, 8 S मध्ये (B2 Da Dn1 प्रभु, B1 सख्ये) सुराणामिव देव(D8 [before corr] धर्म)राज

4 [a]) K1 विशक्ता, K5 Dn2 विमुक्ता, Da D5 6 विसक्ता, Cc विपक्ता (as in text) — [b]) S वितता (for च महा). Ś1 K0-3 5 D1 8 6 विरेजुरत्यर्थमहा वितानाः — [c]) K0 सुरक्तपीता भृशपाण्डुराभा, K1 °पीताभ्रशुपांडराभा, K2 8 °पीताशिवपांडु°, Dn2 °पीता रुणपांडु°; D1 °पीतासितपांडुराश्च; T1 G1, 2 4 M1 3–5 °पाण्डराभा, T2 °पाण्डुरागा — [d]) Ś1 K0 1 °स्कदगता°, B4 °स्कंधगजा. Ś1 K0–3 5 D1 8 6 पताका (for विरेजु)

5 [a]) K0 स (for सा) Dn1 D8 6 S गुप्ता (for राज्ञा) — [b]) K0 2 वारणवाजिनीभि, K5 वारणवाजि संघै°, D1 वाजिभिर्वारणैश्च — [c]) G1 8 बभूव (for बभौ स) K2 स्तनयत्नकल्पा, K8 स्तनयित्नुकल्पैर्, S -स्तनयित्नुघोषा — [d]) K0–2 जगाम सा; K6 जलाग मैर्; Da1 D5 8 (sup lin as in text) जलाधमे, G3 जयागमे K2 5 D6 जातमेघा

6 [a]) K0 D3 °भिमुखा; Cc °मुखी (as in text) — [b]) D1 शांतनवेन गुप्ता, D8 °नवाभिगुप्ता — [c]) K4 B1 2 4 Da Dn D4 . 7 8 S ससार सेना, B3 सेना ससार, D9 सेना समग्रा Cc cites ससार — [d]) D1 इवापगानां — After 6, M4 ins

218* अत पर व्यूहमचिन्त्यरूप
निवेशयामास महाधनुष्मान् ।

7 [a]) Ś1 ते तु नानाविधगूढसार, K0 तं व्याधुनोना विधगूढ° (sic), K1 त व्याधुमोनाविदिगूढ° (corrupt), K2 त व्यालनानाविधिगूढ°, K3 5 D6 त व्याड(K5 °ध)नानाविधगू(D6 °रू)ढ°, K4 त व्यालनानाविधशूर°, B3 तव्यापिनानाविध° (sic), Da D5 तव्यालनानाविध°, D1 त व्यात्तनानाविधगूढ°, T1 G तं व्यूढनानाद्विपगूढसारं (G2 °रा), Ca as in text Co d cite व्याला. Cc cites नानाविध, गूढः and सार — [b]) K2 गदा श्वपादात°, Dn1 D5 8 गजाश्वपादातरथौघपक्षी, D3 °रथौ- घवृंद; T1 G M वरा(M8–5 परा)श्वपादातरथौघयुक्त (G2 °क्ता), T2 नानाश्वपादातरथौघरक्त Cc cites गजा and पक्ष — [c]) Dn1 D8 T1 G4 व्यूढं, G2 व्यूढां (for व्यूह) D1 महामेघसहो, T1 G °मेघ(G2 °वेग)- निभं — K0 1 om (hapl) 7[d]–8[a] — [d]) K2 °राजहेतु

8 K0 1 om 8[abc] (of 1 1 7). — [a]) K2 D4 (also as in text) 7 8 त, Dn2 D1 6 वि (for स) — [b]) Dn2 श्वेतरयेन, D1 श्वेतहयो नृ S काले (for वीर°) — [c]) Cd वरूथिना (as in text) K2 4

वधे धृतः सर्वसपत्नयूनाम् ॥ ८
सूपस्करं सोत्तरबन्धुरेषं
यत्तं यदूनामृषभेण संख्ये ।
कपिध्वजं प्रेक्ष्य विषेदुराजौ
सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ॥ ९
प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन
किरीटिना लोकमहारथेन ।
तं व्यूहराजं ददृशुस्त्वदीया-
श्चतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णम् ॥ १०

यथा हि पूर्वेऽहनि धर्मराज्ञा
व्यूहः कृतः कौरवनन्दनेन ।
तथा तथोद्देशमुपेत्य तस्थुः
पाञ्चालमुख्यैः सह चेदिमुख्याः ॥ ११
ततो महावेगसमाहतानि
भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ ।
शङ्खस्वना दुन्दुभिनिस्वनाश्च
सर्वेष्वनीकेषु ससिंहनादाः ॥ १२
ततः सबाणानि महास्वनानि

C 6 2663
B 6 60 13
K 6 60 14

B Da Dn D1 4 5 7 8 T2 M वरूथिनीना प्रमुखे (T2 M1 2 4 5 °वरो) महात्मा, T1 G जये धृत° शत्रुवरूथिनीना — d) Ś1 K0 1 D1 8 वधे वृत° K3 सर्वसपत्न-पूजा, T2 M शत्रुवरूथिनीना K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 बलैर्वृत° सर्वसपत्नसेनां — After 8, T1 G ins

219* नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्त°
शशीव सूर्येण समेयिवान्यथा ।
तथा महात्मा सह केशवेन
वरूथिनीना प्रमुखे रराज ।

[(L 2) T1 G1 4 समे इवा°]

On the other hand, T2 M ins after 8

220* यथा महेन्द्रोऽसुरवाहिनीना
नारायणेनेन्द्र इवाभिगुप्त° ।
शशीव सूर्येण समेयिवान्यथा
तथा महात्मा सह केशवेन ।

9 a) K0-2 B3 Dn2 D1 7 8 G1 8 Cc सोपस्कर, M4 स्वप°, Ca सुपुष्करं, Cd सूपस्कर (as in text) Ś1 °बधरीय, K0 1 D3 °बधुरीय, K2 °बधुरेव, K3. 5 सू(K5 सो)त्तमबधुरीयं, B सोत्तरबधुरेश, Da Dn1 D5 सूत्तरबधुरेप, Dn2 सोत्तरबधलेख, G2 M °बंधुरेषां, Ca °बधुवेषं, Cd सोत्तरं बधुवेश, Cc सोत्तरबन्धुरेषं (as in text) — b) K1 यत्तु, K2 यस्तु, B Da Dn D7 Cc यत्रा, G2 यत्न ; M1-3 5 युक्त (for यत्त) T2 G2 M2 5 सघे (for सख्ये) — c) Ś1 ins न before कपिध्वज S प्रेक्ष्य रथ विषेदु (G2 समेयु) Ca cites विषेदु — d) K1 सहेव, K3 सदैव K4 M2 पुत्रै सह, M3 5 पुत्रास्तव K5 कौरवेण ; M3 कौरवेयै°

10 a) D6 समर्पिता, S प्रकल्पित, Ca c प्रकर्षता (as in text) B3 चैवमुदायुधेन, D1 गुप्तमदायुधेन, M2 युक्तमुदायु° Cc उदा° (as in text) — b) K5 लोकमुदा° (for लोकमहा°) Ca as in text — c) T G ततस्तु राजन् (G2 3 M5 राज), T2 ततस्त्वदीया, Ca तं व्यूहराज (as in text) K1 2 तदीयाश्; T2 च राजंश्, Ca त्वदीया (as in text) — d) K2 चक्षुश्चतुर्, K5 चरंश्चतुर्, G2 3 चतुर्बल (for चतुश्चतुर्) Ś1 D3 व्याड (for व्याल-) Ś1 K0 1 B4 (m as in text) Da1 Dn D4 5 7 8 Ca °स्रकर्णं, M2 °स्रकीर्णा, Cc °स्रकीर्णम् (as in text)

11 a) Ś1 M य(M2 त)था च, K2 यथा तु, B1 यया ह, D1 तथा हि, D7 T G त(D7 T2 य)थैव K1 om हि K3 पूर्वोहनि, Dn3 D7 8 पूर्वाहनि — b) T G M3 4 व्यूह कृत B D (except D6, D2 om) S कौरवसत्तमेन — c) K0 तथा देशम् (for तथोद्देशम्) — d) K0-2 4 D3 °ल(K0-2 °ल्य)मुख्या°, K5 पचालमुख्यै° K0-2 4 D3 चेदिमुख्यै° — K4 D1 ins after 11cd B Da Dn D4 5 7 8 S subst for 11cd

221* तथा न भूतो भुवि मानुषेषु
न दृष्टपूर्वो न च सश्रुतश्च ।

[(L 1) B3 Da1 Dn1 T G M4 यथा (for तथा) T1 G2-4 मानवेषु — (L 2) T1 G तु (for the *first* च) K4 B Da Dn D4 5 7 8 वि- (for स-) D1 न, T G4 हि, G1-3 न , M वा (for the *second* च)]

12 a) T1 G2 4 M5 °समागतानि — c) K0 2 महा (for शङ्ख-) B D4 8 °स्वनास्तूर्यरवा(D8 °र्यवरा)-श्च जग्मु°, Da Dn D1 4 (by corr) 7 (m as in text) °स्वनास्तूर्यरवाश्च जज्ञु°, S °स्वनास्तूर्यरवा (G2

C 6 2663
B 6 60 13
K 6 60 14

विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः ।
क्षणेन भेरीपणवप्रणादा-
नन्तर्दधुः शङ्खमहास्वनाश्च ॥ १३
तच्छङ्खशब्दावृतमन्तरिक्ष-
मुद्भूतभौमद्रुतरेणुजालम् ।
महावितानावततप्रकाश-
मालोक्य वीराः सहसाभिपेतुः ॥ १४
रथी रथेनाभिहतः ससूतः
पपात साश्वः सरथः सकेतुः ।
गजो गजेनाभिहतः पपात
पदातिना चाभिहतः पदातिः ॥ १५
आवर्तमानान्यभिवर्तमानै-
र्बाणैः क्षतान्यद्भुतदर्शनानि ।
प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि
सदश्ववृन्दानि सदश्ववृन्दैः ॥ १६
सुवर्णतारागणभूषितानि
शरावराणि प्रहितानि वीरैः ।
विदार्यमाणानि परश्वधैश्च
प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्याम् ॥ १७
गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णाः
केचित्ससूता रथिनः प्रपेतुः ।
गजर्षभाश्चापि रथर्षभेण
निपेतिरे बाणहताः पृथिव्याम् ॥ १८
गजौघवेगोद्धतसादितानां

°र्यैयरा) प्रणेदु Co cites जघ्नु — d) K0-2 4 Dn च (for स-).

13 a) D8 प्रयुक्तानि (for सवाणानि) T1 G महाति तानि, M2 महाजवानि — b) S विष्फार्य° — c) D1 नरेंद्र (for क्षणेन) K0 भेरीपणवप्रणादा, B4 T2 भेरीपटह° — d) Ś1 K0-2 ध्वतर्दधु, T2 आदध्मतुः (for अन्तर्दधु) Da °स्वनश्च, Dn1 D4 7 8 T1 G2 4 °स्वनांश्च ; D3 °स्वन च ; G3 °स्वराश्च

14 a) K0-2 तच्छब्दशब्दावृतम्, T1 G4 ततश्च शब्दाहतम्, T2 M1 3-5 तं शङ्खशब्दाहतम्, G1-3 M2 सच्छङ्खशब्दाहतम् — b) Ś1 D3 उद्धूतभीमाद्भुतरेणुजाल, K3 उद्भूतभीमद्रुत° ; Da Dn D5 7 8 उद्भूतभौमद्रुत°, D1 उद्भूतभौमोत्थित°, D6 उद्भूतभीम द्रुत° — c) K1 महावृतानावततप्रकाशम्, K5 महावितानावितत°, Dn महावितानाच्च तत प्र°, S महानुभावा(G1. 3 °व)श्च तत प्र°, Ca महावितानावततप्रकोष्ठ, Co as in text — d) K4 5 B D (except D1 5 6, D2 om) T1 G M2 सहसा निपेतु

15 a) K2 रथौ Dn1 °भिहित° K0 1 om (hapl) from ससूत up to भिहत in 15c — b) D1 पपात साश्व सह केतुना च — d) Da1 Dn1 पादातिना G1 3 M1-3. 5 पदाती

16 a) D4 M2 5 °मानाश्यति° ; D5 °मानान्यनि° ; G2 °मान्यान्यभि° — b) Ś1 बाणाक्षतान्यद्भुत° ; K3 Dn2 D4 6-8 घोराकृती(D4 °ता)न्यद्भुत°, K4 5 B D1 घोरी(B2 घनी)कृतान्यद्भुत°, Da Dn1 D5 Ca ० घोणीकृता न्यद्भुत°, D8 शरै क्षितान्यद्भुत° ; S घोराण्यनीकानि सु° — c) K0 महाहतानि, K5 D8 T2 समाहितानि — d) D1 वृदानि सर्वाणि, Co सदश्ववृन्दानि (as in text) K4 सहस्रवृंदै G2 सदश्ववृदैश्च समाकुलानि

17 a) D1 सुवर्णतारागणसवृतानि ; T2 सवर्णतारागणभूषितानि — b) K0-4 B1 3 4 Da Dn D3-8 S सूर्यप्रभाभा(K3 D6 °काशा, Da1 Dn D4 7 8 °भावा- ; M4 °भाता, M3 5 °भासा)नि शरावराणि, K5 B2 M1 (inf lin) सूर्यप्रभाभानि शरासनानि (K5 सचामराणि), D1 सूर्यावभासानि सरोवराणि — c) D5 विस्फार्य° Some MSS परस्वधैश्च

18 a) Ś1 D3 °षाणावरहस्तरुग्णा°, K2 °षाणेरवहस्त° ; B3 °पाणैर्वरहस्तलग्ना, D1 °षाणै पररुग्णहस्ता°, S (G1 damaged) °षाणापर(T2 °हत)गात्ररुग्णा° Co cites विषाणौ and हस्त°. — b) B2 केचित्प्रसूता, B3 °त्समताद् K4 निपेतु (for प्रपेतु) T2 केचित्प्रसूता अधिक प्रपेतु — c) Ś1 K0-3 5 रथर्षभा(K2 °भ)श्चापि, Da1 गजर्षभश्चापि, D1 °र्षभाश्चैव, T1 G °र्षभा(G2 °भ) श्चात्र G2 4 गजर्षभेण (for रथ°) — d) K3 5 D6 निपातिता, K4 निपेदिरे ; B Da Dn D4 5 7 8 S प्रपेदि(M5 °ति)रे T1 G4 ,दत° (for बाण°) D1 निपेतुरेवाभिहता पृथिव्या

19 a) Ś1 K0-2 °द्धतसायकानां ; K3. 5 D3 6 °द्ध°

श्रुत्वा निपेतुर्वसुधा मनुष्याः ।
आर्तस्वरं सादिपदातियूनां
विषाणगात्रावरताडितानाम् ॥ १९
संभ्रान्तनागाश्वरथे प्रसूते
महाभये सादिपदातियूनाम् ।
महारथैः संपरिवार्यमाणं
ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुम् ॥ २०
तं पञ्चतालोच्छ्रिततालकेतुः
सदश्ववेगोद्धतवीर्ययातः ।
महास्त्रबाणाशनिदीप्तमार्गं
किरीटिनं शांतनवोऽभ्यधावत् ॥ २१
तथैव शक्रप्रतिमानकल्प-
मिन्द्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः ।
कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च
दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ॥ २२
ततो रथानीकमुखादुपेत्य
सर्वास्त्रवित्काञ्चनचित्रवर्मा ।
जवेन शूरोऽभिससार सर्वां-
स्तथार्जुनस्यात्र सुतोऽभिमन्युः ॥ २३
तेषां महास्त्राणि महारथाना-
मसक्तकर्मा विनिहत्य कार्ष्णिः ।
बभौ महामन्त्रहुतार्चिमाली

C 6 2674
B 6 60 25
K 5 60 26

(K5 °ह्र) तसादिनाद (K5 D3 °दान्), B3 D1 °द्धत सादिना वै (B3 च), T1 G3 °द्धतसादितानां, M1 2 4 °द्रुतमादि° Ca cites उद्धताना and सादिताना, Cc उद्धतमादिताना (as in text) — [b]) Ś1 विनेदुर्, K2 विपेतुर् K3-5 B Da Dn D3-8 श्रुत्वा विपेतुर्वहुधा (D3 °तु सहसा) मनुष्या°, D1 श्रुत्वा विनेतु° सहसा महारथा°, S श्रुत्वा निपेतु° सहसा मनुष्या ॐ Cc आर्तस्वरं श्रुत्वे त्यन्वय° । ॐ — [c]) Ś1 अभिस्वन, K3 D6 आर्तस्वर°, K5 B1 D1 8 आर्तस्वन, B3 °रव M4 °मुक्त (for °यूना) D7 आर्तस्वरान्सादिपदातियूथान् Ca cites सादिन° — K2 om (hapl) 19[d] — [d]) Ko (sup lin as in text) विषाणगात्रावरताहताना, K4 T1 G4 °त्रापरि (K4 °र) ताषिताना, K6 D3 G1-3 M2 °त्रापरताडितानां (G2 inf lin °सादिताना, M2 °ताडितानि) Ca c cite गात्र Ca अपर

20 K1 reads 20 twice — [ab]) All MSS (except Ś1 Ko-2, D2 om) मुहूर्ते (for प्रसूते), and महाक्षये (for महाभये) D8 om from पदाति up to द्ध in 21[b] — Da1 om. (hapl) 20[c]-21[b] — [c]) K2 4 B Da2 Dn D5 6 7 °वार्यमाणो — [d]) S संदृश्य दूरात् (for ददर्श भीष्म) D1 सहसादिकेतु

21 [a]) D7 स (for त) K5 त पचतारोथिततालकेतु, Ca as in text — [b]) Ko 1 °वेगोद्ध(K1 °द्र) तर्वार्ययुक्त, K2 °वेगोद्धवतीर्ययुक्त, K3 D2. 6 °वेगोद्भव (D6 °द्धत) वीर्यपात, K4 B D7 °वेगाद्धुतवीर्ययान (B3 °माण), K5 °वेगाहतवीर्यवात°, Da Dn1 n2 (marg) D5 8 °वेगाद्धुतवीर्ययान (D5 °मान), Dn2 D4 °वेगाद्धुतवीर्यवाण, D1 °वेगोद्धतवीर्यजात°, T1 °वेगाद्भुतपादवेग, T2 °वेगोत्पतवीर्यवान्स, G1. 8 °वेगोद्धुतवेगवात°, G2 4 °वेगाद्धुतवेगपात (G2 °वाता°), M °वेगो(M4 °गा)द्धुतवीर्ययान — [c]) Ko 2 महास्त्रबाणाशनिदीप्यमान, K1 सहस्रभाणाशनिदीपिमान (sic), K4 B Da Dn D4 7 8 °वेगाशनिदीप्तिमत, K5 °बाणाशनिदीर्घकाया, D1 °दीप्तमार्गे, D3 5 °दीप्तिमत, D6 °दीप्तिमार्गं, S °बाणासनभीममार्ग

22 [a]) Cc शक्रप्रति° (as in text) Ca cites प्रतिमानकल्प K8 D6 तथैव शक्रप्रतिमानवीर्यम्; Dn2 D8 °प्रतिमप्रभावम्, S त कार्तवीर्यप्रतिमानकल्पम् (T2 °रूपम्) — [b]) S इन्द्रोपम (for इन्द्रात्मज) K8 °मुखानिसस्रु°, K4 D1 3 T2 °मुखा विसस्रु°, K5 °मुखा विसत्रसु°, B3 °मुखाभिसन्न, T1 G4 °मुखाभितस्थु° — [c]) Ś1 भीष्मश्च (for शल्यश्च) S कृपस्तथा शल्यविविंशती च — [d]) K8 4 B Da T2 सोमदत्तिश्च, D8 G1-3 M सोमदत्तश्च, T1 G4 सौमदत्तश्च D1 राजा

23 [a]) T G °मुखान् B2 G2 Co अपेत्य Ś1 तथा रथानीकमुपेत्य सम्यक्, Ko-2 ततो रथानीकमुपेत्य घोर — [b]) S (except G1) महास्त्रवित् G1 °चित्रधर्मा — [c]) T2 शूरो हि, G3 वीरोभि° K8 Da1 सर्वास् — [d]) K3-5 D6 तदा(K4 5 °था)र्जुनस्यापि, B Da Dn D3-5 7 8 तानर्जुनस्यात्म (for तथार्जुनस्यात्र) D1 तानर्जुनस्य प्रभवोभिमन्यु, S तानर्जुनस्यात्मभवोभिमन्यु°

24 [a]) B3 Da1 D1 सहस्राणि (for महास्त्राणि) B2 3 D (except D1 3 6, D2 om) °बलानाम् (for °रथा-

C 5 2674
B 6 60 25
K 6 60 26

सदोगतः सन्भगवानिवाग्निः ॥ २४
ततः स तूर्णं रुधिरोदफेनां
कृत्वा नदीं वैशसने रिपूणाम् ।
जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो
महारथं पार्थमदीनसत्त्वः ॥ २५
ततः प्रहस्याद्भुतदर्शनेन
गाण्डीवनिर्ह्रादमहास्वनेन ।
विपाठजालेन महास्त्रजालं
विनाशयामास किरीटमाली ॥ २६
तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणा-
मसक्तकर्मा कपिराजकेतुः ।
भीष्मं महात्मामिववर्ष तूर्णं
शरौघजालैर्विमलैश्च भल्लैः ॥ २७
एवंविधं कार्मुकमीमनाद-
मदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ।
ददर्श लोकः कुरुसृञ्जयाश्च
तद्द्वैरथं भीष्मधनंजयाभ्याम् ॥ २८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

नाम्) — b) K4 अनतकर्मा, B1 2 4 D (except D8 6, D2 om) असह्य°, B3 अशक्त°, T1 G4 समुग्र°, G1 3 स भीम°, G2 स उग्र°, Co असक्त° (as in text) K0-2 [अ]भिनिहत्य, T2 विनिवृत्य M5 कार्ष्णि — c) K0 2 बभौ महामंत्रहु(K2 °हु)तोर्चिमाली; D1 बभौ महा मन्त्रशिखी च देवो, D8 बभौ महामन्त्रहुतो महार्चि°, S बभौ सदा मंत्रहुत शिखीव (T1 G4 शिखडी, G2 शिखा वान्) — d) Ś1 सदागति सन्, K0-2 स मातरिश्वा, K3 5 D1 8 6 सदा(K5 D8 °दो)गतोसौ Cc cites सदोगत (as in text)

25 a) K1 5 D1 रुधिरोघफेना, K3 Da Dn D3 5 °रौघफेना, M2 3 5 °रोदकाना — b) K1 हत्वा K2 Da1 नदी; K5 नद Ś1 K0 1 आशसने, K3 4 B Da Dn D4-8 ता (K3 D6 वै) समरे, D1 सासचयै (for वैशसने) D1 S कुरूणा (for रिपूणाम्) — d) M1-4 महारथ B3 4 Dn2 D4 7 अहीनसत्त्व°, S (except T2) अदीनसत्त्व

26 K0-2 om 26a-27b — a) K4 D (except D1 3 6, D2 om) प्रगृह्य (for प्रहस्य) K4 S °विक्रमेण (for °दर्शनेन) — b) D1 3 S गाडीवमुक्तेन शिलाशितेन — c) Ś1 विविठ°, K5 विषाद°, B3 शरौघ°, Cv विपाठ° (as in text) Co cites विपाठो K4 महेंद्रजाल — d) S विशा(T2 निपा)तयामास

27 K0-2 om 27ab (cf v 1 26) — b) Ś1 K5 असह्य°, D3 अस्यत°, T1 आसक्त° K5 °केतुं — Ś1 om 27c-28b — c) D (except D3 6, D2 om) S म (T2 प्र) ववर्ष (for [अ]भिववर्ष) B1 3 4 Dn1 D4 7 8 भूय (for तूर्णं) B2 भीष्म महात्मा शरवर्षभूय — d) B D (except D1 3 6, D2 om) शरै सुतीक्ष्णैर् (for शरौघजालैर्) — After 27, K B Da Dn D1 3-8 ins

222* तथैव भीष्माहतमन्तरिक्षे
महास्त्रजाल कपिराजकेतो ।
विशीर्यमाण ददृशुस्त्वदीया
दिवाकरेणेव तमोभिभूतम् ।

[(L 1) Dn D5 °रिक्ष — (L 2) K5 महाभ्रजाल कपिराजकेतो — (L 3) D1 विशीर्णमान, D5 °र्यमाणा — (L 4) Da1 Dn2 दिवाकरेणैव K5 तमोभिभून, D5 तमोविभून]

28 Ś1 om 28ab (cf v 1 27) — a) T G1-4 एवं कृत — b) Co सुदीनवत् K0 स (for सत्) D1 T G अदीनसत्त्व पुरुषो°; M3 (sup lin as in text) 4 असगवेग पुरुषो° — c) K0 लोका — d) D6 रथे रथ (for तद्द्वैरथं) Dn1 (m as in text) D5 कृष्ण° (for भीष्म°)

Colophon om in D2 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-3 mention only चतुर्थयुद्धदिवस, K4 Da2 Dn1 चतुर्थेह्नि; B3 चतुर्थदिवस संग्राम, Da1 D5 चतुर्थ, T1 G2 4 M1 2 चतुर्थेहनि, T2 चतुर्थदिवस, M4 चतुर्थाह्निके — *Adhy name* K4 Da Dn1 D6 भीष्मा(Dn1 orig कृष्णा)र्जुनयुद्ध, G2 सकुल

५७

संजय उवाच ।

द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्च मारिष ।
पुत्रः सांयमनेश्चैव सौभद्रं समयोधयन् ॥ १
संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः ।
पञ्चभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा ॥ २
नाभिलक्ष्यतया कश्चिन्न शौर्ये न पराक्रमे ।
बभूव सदृशः कार्ष्णेर्नास्त्रे नापि च लाघवे ॥ ३
तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमन्तमरिंदमम् ।
दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तः सिंहनादमथोऽनदत् ॥ ४
पीडयानं च तत्सैन्यं पौत्रं तव विशां पते ।
दृष्ट्वा त्वदीया राजेन्द्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ५
ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् ।
प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ॥ ६
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभम् ।

युद्ध, M4 द्वंद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 D1 T2 M3 4 57, Da2 (*sec m*) 18, D3 4 (sic), T1 G 55, M1 2 56 (as in text), M. 58 — *Sloka no* Dn2 D5 29 — *Aggregate śloka no* D1 2448

57

1 a) K1 द्रोणिर्, G2 3 M2 द्रौणि K3 D2 6 भूरिश्रवा — b) K4 B मारिष — c) D2 पुत्र Ś1 K5 सायम(K5 °मि)नश्चैव, K3 D1 G1 सायमिनेश्चैव (D1 °श्चापि), B1 सयमनेश्चैव, Da1 D8 सायमने°, D2 G3 संयमिन°, D3 सायमन° (*inf lin* °शल°), D6 चायमिने°, T2 सांयमिन°, Cc सायमने° (as in text) B3 पौत्रश्च लक्ष्मणश्चैव — d) Da2 D4 (also as in text) 5 समयोधयत्, D3 पर्यवारयन् D1 कार्ष्णि सम भियोधयन्

2 D2 om 2^{ab} — a) Ś1 K0 3-5 D3 6 ससक्तमिव, K1 2 ससिक्तमिव, M2 3 5 ससक्तमभि — b) T2 समीक (for तमेक) — c) Da1 मनुजैर्व्याघ्रै, D7 S मनुजव्याघ्र (D3 °घ्र) — d) K3 5 D1 6 8 T2 सिंह शिशुर्

3 a) Ś1 K1-3 B3 D3 T2 G2 नाभिलक्षतया, K0 न ह्यलक्ष°, K4 Da Dn D4 5 7 8 M नातिलक्ष्य°; K5 नातिभिर्लक्षया, D1 नाभ्यलक्षत वै, D2 T1 G4 नाभि (D2 °ति)लक्षितया, D6 G1 3 नाभिलक्ष्ये तथा (G1 °क्ष्ये तथा, G3 °क्ष्येत य°) D3 तत्र (for कश्चिन्) — b) K2 Da1 Dn1 (by corr) D7 T2 M1. 3 न शौर्येण, D1 तत्र धैर्ये, D2 शौर्येणापि; G3 न चौर्ये न K5 न शौर्यम पराक्रम — c) G3 बभूवु M2 समर (for सदृश°) K1 कृष्णैर्, K5 कोष्णे, Da Dn1 D5 कार्ष्णिर्, T2 कश्चिन्न D1 कृष्णेन सदृशो धीर्ये — d) Ś1 आस्ते नापि, K1 नास्त्र नापि, Da Dn D2 नास्त्रेणापि, M4 न शस्त्रेस्त्रे K6 लाघव (for लाघवे) D1 अभिमन्युर्महा बल°, T G न शस्त्रे नापि लाघवे

4 a) M2 तदा° (for तमा°) D2 त तथा हि तथा युद्धे — b) D4 5 °दम Ś1 विक्रमे तमरिंदम, K5 विक्रामतमरिंदम, T G विक्रांतमरिमर्दनं — c) K5 पार्थं K0 2 रणे हृष्ट°, K1 रनहन्या (corrupt), K4 B D3 सुसयत्त, Da1 Dn1 बले यत्त, Da2 D5 बले यत्त; D2 रणे यत्त, T1 G तु सपत्न, T2 तु सवीत, M तु संयत्त (for रणे यत्त°) — d) K0 2 °दमयोऽनदत्; K1 °दमनोदतम् (corrupt), K3 D6 °दमथाकरोत्, K5 °दमथानदत्; S °द ननाद च (M1-3 5 ह)

5 a) D1 पीड्यमान B1 2 D3 तु (for च) — b) K0-2 पौत्रस्तत्र, D1 पौत्रेणैव; S तव पौत्र (by transp) — K0-2 om 5^{c}–6^{b} — cd) M4 समवारयन् (for पर्य°) — T G M1 2 subst for 5^{cd} M3-5 ins after 5 (cf 14^{cd})

223* ददर्श राजन्पाञ्चाल्य सेनापतिररिंदम ।

6 K0-2 om 6^{ab} (cf v l 5) — a) Ś1 Da1 D5 6 ध्वजिनी, D8 ध्वजनीं, S स च तां (T2 स तथा) (for ध्वजिनीं) — b) D1 गजाश्वरथसंकुलां, S ध्वजिनीं परवीरहा — c) K0 अभ्युद्ययौ S अत्यरोचत सौभद्रस्

7 a) Ś1 °मानस्थम् — b) D1 अलातसदृश° — c) B4 Dn2 D8 प्राद°, Da1 D2 G1-3 व्याद°, D4 अद° (for व्यद°)

C 6 2686
B 6 61 7
K 6 61 7

व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ॥ ७
स द्रौणिमिषुणैकेन विद्ध्वा शल्यं च पञ्चभिः ।
ध्वजं सांयमनेश्चापि सोऽष्टाभिरपवर्जयत् ॥ ८
रुक्मदण्डां महाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना ।
शितेनोरगसंकाशां पत्रिणा विजहार ताम् ॥ ९
शल्यस्य च महाघोरानस्यतः शतशः शरान् ।
निवार्यार्जुनदायादो जघान समरे हयान् ॥ १०
भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः ।
नाभ्यवर्तन्त संरब्धाः कार्ष्णेर्बाहुबलाश्रयात् ॥ ११
ततस्त्रिगर्ता राजेन्द्र मद्राश्च सह केकयैः ।
पञ्चत्रिंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदिताः ॥ १२
धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि ।
सहपुत्रं जिघांसन्तं परिवव्रुः किरीटिनम् ॥ १३
तौ तु तत्र पितापुत्रौ परिक्षिप्तौ रथर्षभौ ।
ददर्श राजन्पाञ्चाल्यः सेनापतिरमित्रजित् ॥ १४
स वारणरथौघानां सहस्रैर्बहुभिर्वृतः ।

8^{ab}) D1 स द्रौणिमिषुणा विध्वा शल्य पचभिराशुगैः , S द्रौणिमेकेषुणा विद्धा शल्य विव्याध पचभिः — D2 om 8*–35^{d} — ^{c}) Ś1 सायमनेश्, K3 D6 G1 3 सायमि° B1–3 D8 T1 G चैव (for चापि) D1 ध्वज च भूरिश्रवस — ^{d}) T1 G1 3, 4 M1–3 5 सोष्टभिश् K1 Da1 अपवर्जयन्, K4 5 D8 अप(D8 °पि)वर्जयेत्, Dn1 D3 S विच्छिदे तत (T2 च स), D1 अभ्यमर्दयत्, Co अपवर्जयत् (as in text)

9 D2 om 9 (cf v 1 8) — ^{a}) Da1 रुक्मदडं, D5 तस्माद्दड — ^{b}) Da1 D5 प्रेषित, D6 प्रेक्षिता Ś1 K3–5 B4 Da1 D3 T2 G1–3 सोमदत्तिना, D8 सौमद तिना — ^{d}) K1 4 B पत्रिणापजहार ता, K3 5 D6 S पत्रिणाभि(T2 °तु)जघान ता (K5 त), Da Dn D4 5 7 8 पत्रि(Da D5 °त्रे)णाभिजहार ता, D1 3 °णा प्रजहार ता

10 D2 om 10 (cf v 1 8) K1 om 10^{ab} — ^{a}) Ś1 Ko 2 3 5 Da D1 5 6 तु (for च) K4 B1 4 D8 S महावेगान् — ^{b}) K3 अस्यात , B2 D3 अश्यत , D1 शिताश्च K4 Dn1 S समरे (for शतश) D1 परै , T2 शरै — After 10^{ab}, T1 G4 M2 ins

224* धनुश्चिच्छेद भल्लेन तीव्रवेगेन फाल्गुनि ।

[T1 फल्लेन]

— ^{c}) S जघान (for निवार्य) Ś1 °दायादौ — ^{d}) S चतुर्भिश् (for जघान) K4 B Dn2 D1 3 4 7 8 S चतुरो (for समरे)

11 D2 om 11 (cf v 1 8) — ^{b}) Ko सायमणि , K1 D1 सयमनि , K2 साय° , K3 सयमिनि , K5 Dn2 T2 G1–3 M2 सायमिनि (K5 °न) — ^{c}) K1–3 नाभ्य वर्तत, K5 D8 T2 M1–3 नात्य(K5 °न्य)वर्तत, T1 G4 न ह्यव° , G3 नाभ्यवर्धत, Co नाभ्यवर्तन्त (as in text) S सक्रुद्धा — ^{d}) K1 3 Da1 G2 कार्ष्णे , Dn2 D1 4 5 7 8 T2 G1 कार्ष्णि , G3 कार्ष्णी Ś1 बाहुबलाश्रय , K4 °श्रया , K5 °श्रय , B1 3 4 Dn2 D1 3 4 7 8 °बलोदय (D3 °ये), Da Dn1 D5 °बलार्दिता , S °बलो दयात् (T2 M1–3 5 °यान्)

12 D2 om 12 (cf v 1 8) — ^{a}) B1 Da1 D6 G1 3 M3 5 त्रिगर्त — ^{b}) K3 D6 मद्रका (for मद्राश्च) K3 B4 Dn2 D3 4 7 8 कैकयै , Da Dn1 D5 केकया K4 मद्रकाश्च सकेकया , T1 G4 सहितास्तु सकेकयै , G1–3 सहितास्तत्र केकयै — ^{c}) Ko 2 4 B D (except D3 , D2 om) पचविंशतिसाहस्रास्, S पंचत्रिंशत्सहस्राणि — ^{d}) S पुत्रेण तव (by transp) K3 5 D6 नोदिता , K4 देशिता

13 D2 om 13 (cf v 1 8) — ^{a}) K3 D6 चतुर्वेदविदो , K5 D1 S धनुर्वेदविदा S श्रेष्ठम् (for मुख्या) — ^{b}) K1 2 अजेया युधि शत्रुभि , S अजेयमरिभि(M1–3 °मरै)र्युधि — ^{c}) M2 सहसात्र (for सहपुत्रं) Ko–3 D3 G2 3 M1 2 4 5 °सत D1 पुत्रेण सह सयुक्त — ^{d}) D1 परिचक्र (for °वव्रु)

14 D2 om 14 (cf v 1 8) — ^{a}) B2 तौ तु हतपिता° , T2 तौ तु तत्र महाराज — ^{b}) Dn2 परिक्षित , T2 पितापुत्रौ , Ca c परिक्षितौ (as in text) K3 5 D6 नरर्षभौ , K4 रथाद्दष्टि , D1 नरोत्तमौ , D8 S महा रथौ (for रथर्षभौ) — 14^{cd} = (var) 223* — ^{c}) Dn2 राजा (for राजन्) K1 पचाल्य — ^{d}) D1 3 °पतिररिंदम

15 D2 om 15 (cf v 1. 8) — ^{a}) K4 स वारण सहस्राणा — ^{b}) K4 रथौघैर् (for सहस्रैर्) — ^{c}) D1 सादिभि (for वाजिभि) — ^{d}) B Dn2 D1 4 7 8 तत , Da Dn1 D5 तथा (for वृत) Ko 2 चैव ,

वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृतः शतसहस्रशः ॥ १५
धनुर्विस्फार्य संक्रुद्धश्चोदयित्वा वरूथिनीम् ।
ययौ तन्मद्रकानीकं केकयांश्च परंतपः ॥ १६
तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना ।
प्रयुक्तरथनागाश्वं योत्स्यमानमशोभत ॥ १७
सोऽर्जुनं प्रमुखे यान्तं पाञ्चाल्यः कुरुनन्दन ।
त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जत्रुदेशे समर्पयत् ॥ १८
ततः स मद्रकान्हत्वा दशभिर्दशभिः शरैः ।
हृष्ट एको जघानाश्वं भल्लेन कृतवर्मणः ॥ १९
दमनं चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः ।
जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परंतपः ॥ २०
ततः सांयमनेः पुत्रः पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ।
अविध्यत्त्रिंशता बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् ॥ २१
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिसंलिहन् ।

C 6 2703
B 6 61 22
K 6 61 22

Da1 D6 वात (for शत) — For 15, S subst

225* पारावताश्च स रथमास्थाय परवीरहा ।
[T1 G4 पारावताश्च , G3 वारावनाव]

16 D2 om 16 (cf v l 8) — [a]) S विग्फार्य — [b]) K4 देशयित्वा, K5 B नोद° (for चोद°) B D (except D6, D2 om) T1 G च वाहिनीं, T2 M च वाजिन (for वरूथिनीम्) — Da Dn1 D5 om 16[cd] — [c]) K4 B D1 4 6 T2 ययौ तं, T1 G M1 स ययौ; M1-3 5 ययौ च (for ययौ तन्) B3 मद्रकानीकै D8 (marg sec m) जगाम तन्महानीक — [d]) MSS (indiscriminately) कैकयान्, कैकेयान् Ko केकयाश्च K3 4 B3 4 D8 (before corr) 6-8 T1 G2 4 M1 3. 5 परतप

17 D2 om 17 (cf v l 8) — [a]) G3 गुप्ताम् — [b]) D1 तत्सैन्य, G3 अनीक K4 Da1 D1. 3 6 T G4 M4 °धन्विना — [c]) Ko-2 प्रयुक्त(K2 °भूत)नरनागाश्व, K3 D6 प्रभूतरथनागाश्वं (K3 °गौघं), D1. 3 S सरथरथ(T2 °रथे नर, M1 °रथनर)नागाश्वं Cc cites प्रयुक्ता and रथा

18 D2 om 18 (cf v l 8) — [a]) Ko-2 स कृप, K4 B3 Da Dn D1 5 7 T G1 4 M2 सोर्जुन , G2 3 सोर्जुने, Cc सोऽर्जुन (as in text) Ko-3 D6 सहसा, Cc प्रमुखे (as in text) Da D5 यातु, S यात्वा, Cc यान्त (as in text) D3 4 8 सोर्जुनप्रमुखैर्या (D3 °ख र्या)त — [b]) K1 पचाल्य , B2 3 पाचाल्°, D1 पांचाल्य, G2 पाचाल्यै Ś1 K3 D1 6 G3 M1 कुरुनदन (M1 °न), B2 3 Dn1 कुल(B2 °र)वर्धन , T2 कुलनदन K4 B1 4 Da1 Dn2 D3 4 7 8 पा(D3 7 प)चालकुलवर्धन , B4 पाचालकुरुनदन , Da° D5 पाचाल्य कुरु(D5 °ल)वर्धन — [c]) D11 D8 सार° (for शार°) — [d]) K1 2 जत्र°, D5 यतु°, D6 जनु°, S (except M3) भुज° (for जत्रु°) Ś1 Ko-2 5 समार्दयत्, K3 4 B1 Da2 Dn2 D3-8 समार्प°, D1 समर्पयेत्

19 D2 om. 19 (cf v l 8) — [a]) D1 ततस्तु B2 Da D5 प्रभद्रकान् (for स मद्र°) Ś1 मद्र°, K2 मुद्र°, K5 पुत्र° T G म(T1 मु)द्रराजान (for मद्रकान्हत्वा) B1 3 4 Da Dn1 D5 M1 2 4 5 विध्वा, Dn2 D4 7 8 भित्त्वा (for हत्वा) — [b]) K3 5 D6 दश वै, B1 D1 3. 7 M दशैव, T1 G विव्याध, T2 विव्याथ (for दशभिर्) K4 कुशभि°, Da1 न शतै°, Da2 Dn D4 5 8 निशितै° (for दशभि°) — [c]) K3 4 D3 T1 G M हृष्ट एक, K5 हृष्य एकं, D1 हृष्टमेक Ko 2 जघानाश्वान् B Da Dn D4-8 पृष्ठरक्ष (D6 दृष्ट एव) जघानाशु — [d]) K1 बलेन K1 2 कृतवर्मणा

20 D2 om 20 (cf v l 8) — [a]) Ś1 Ko 1 4 चैव (for चापि) — [b]) Dn2 T1 G4 कौरवस्य, G3 M1-3 5 पौरव्य° — [c]) B1 4 Da1 Dn1 D1 3 4 S विमलाग्रेण — [d]) K3 5 Da2 D5 6 8 T2 M1-3 5 परतप (K5 °प), B4 समतत°, D1 महाबल, T1 G महाबल°

21 D2 om 21 (cf v l 8) — [a]) MSS (indiscriminately) सय°, °मिने°, साय° — T2 om (hapl) 21[b]-24[c] — [b]) K1 5 पचाल्य D1 °दुर्मद° — [c]) Ko 2 आविध्यत K3 D6 विंशता, K4 B3 4 Da Dn D4 5 7 8 S (T2 om) दशभिर् (for त्रिंशता) — [d]) K5 साश्व (for चास्य)

22 D2 T2 om 22 (cf v l 8, 21) — [b]) = 3 154 40[b] 4 20 34[f] Ś1 Ko 2 Dn2 D3-5 T1 G1 4 सृक्विणी (Ko °णी°), K1 सृकुले, K3 D6 सृकिर्णा, D8 G1 M2 5 सृक्वणी, M1 3 4 सृक्वणी B2 Da1 Dn2 D1 3- 8 परिलेलिहन्, T1 G सल्लिहन्मुहु°, M लेलिहन्मुहु° — [c]) K1 बलेन — [d]) Ś1 निश्चकर्तास्य, B Da Dn D4 8 चकर्तास्य च, D1 विचकर्तास्य, D5 न चक° Ko कार्मुके, T1 G सारथिं (for कार्मुकम्)

C. 6 2706
B. 6 61 22
K. 6 61 22

भल्लेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्तास्य कार्मुकम् ॥ २२
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षिप्रमेव समर्पयत् ।
अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ तौ पार्ष्णिसारथी ॥ २३
स हताश्वे रथे तिष्ठन्ददर्श भरतर्षभ ।
पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पाञ्चाल्यस्य महात्मनः ॥ २४
स संगृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसम् ।
पदातिस्तूर्णमभ्यर्छद्रथस्थं द्रुपदात्मजम् ॥ २५
तं महौघमिवायान्तं खात्पतन्तमिवोरगम् ।
भ्रान्तावरणनिस्त्रिंशं कालोत्सृष्टमिवान्तकम् ॥ २६
दीप्यन्तमिव शस्त्रार्च्या मत्तवारणविक्रमम् ।
अपश्यन्पाण्डवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ २७
तस्य पाञ्चालपुत्रस्तु प्रतीपमभिधावतः ।
शितनिस्त्रिंशहस्तस्य शरावरणधारिणः ॥ २८
बाणवेगमतीतस्य रथाभ्याशमुपेयुषः ।
त्वरन्सेनापतिः क्रुद्धो बिभेद गदया शिरः ॥ २९
तस्य राजन्सनिस्त्रिंशं सुप्रभं च शरावरम् ।

---

23 D2 T2 om 23 (cf v l 8, 21) — [a]) B3 Dn2 D4 8 तथैनं — [b]) Ś1 K0-2 समर्दयत्, K3-5 B D (except Da1 Dn1 D3, D2 om) समार्प° — [c]) Ś1 अश्वाश्चास्य, S (T2 om) अथाश्वांश्च (for अश्वांश्चास्य) G3 राजा — [d]) K0 2 4 B2 8 Da2 D3 5 उभौ च, K3 तथोभौ, K5 तथा तौ T1 G नदन्पृष्ठे च सारथिं, M उभौ च प्राष्टिसारथी

24 D2 om 24 (cf v l 8) T2 om 24[abc] (cf v l 21) — [a]) B2-4 हताश्वेथ (B3 °श्चेतु), Da2 D5 हतेश्वेथ, Dn2 D4 8 हताश्वे स (by transp) — [b]) Ś1 भारतर्षभ, K3 M2 पुरुषर्षभ (M2 °भ), D1 भरतोत्तम D5 नक्षर्या भरतसत्तम — [c]) K5 पुत्रिः सांयमिने पुत्र — [d]) K1 पचालस्य B1 3 4 Da Dn D1 4 5 7 8 S यशस्विनः (T1 G2 4 °न) (for महात्मनः)

25 D2 om 25 (cf v l 8) — [a]) D1 4 8 T1 G1 3 संप्रगृह्य, B Da Dn D3 5 7 G2 4 M स प्रगृह्य, T2 स प्रदश्य K2 महात्मानं, D1 महाराज — [b]) Ś1 निस्त्रिंश शरमायसं, K0-2 °श स्थिरमा°, K3 5 D3 °श परमा°, S °श परमायुध — [c]) K0-2 T1 G अभ्यागाद्; K4 B D (D2 om) C0 आनर्छद्, K5 अस्य ईन्; T2 M आगच्छद् — [d]) D1 पुरुषोत्तम; D3 S पुरुषर्षभ (G1 °भ) (for द्रुपदात्मजम्)

26 D2 om 26 (cf v l 8) — [a]) D1 त श्येन मिव चायात — [b]) K3 D6 समुद्धतम्, K5 D3 आपतंतम्, D1 S खे पततम् — In K4, 26[cd] is lost on a damaged fol — [c]) Ś1 K0 3 भ्रातवारण°, K2 भ्रांतावारण°, K5 प्रोमितवारण°, D1 विभ्रत वर° C0 cites आवरण — [d]) K3 कालोच्छ्रष्टम्, K5 कालोत्स्थिष्टम्, D1 S कालासृष्टम्; C0 c कालोत्सृष्टम् (as in text)

27 D2 om 27 (cf v l 8) — [a]) K0 2 शस्त्रोर्व्या, K3 5 D1 3 6 शस्त्रार्चि K4 B Da Dn D4 5 7 8 दीप्यमानमिवादित्यं, S दीप्यमान यथा वह्निं — [b]) S (except T2) मत्तवारणवारण — [c]) Ś1 अपश्यन्पांडवास्तत्र, K3 D3 °श्यत्पाडवस्तत्र, S पश्यतां पाडुपुत्राणा — [d]) K0 चैव (hypermetric) (for च) Ś1 धृष्टद्युम्न च पार्षत, Da2 D5 °द्युम्नस्य पार्षत, S प्रवेग° (T2 M °मोह°) समपद्यत

28 D2 om 28 (cf v l 8) — [a]) Ś1 K3 पाचालपुत्रस्य, K1 D4 पचालपुत्रस्तु, B1-3 D3 पाचालदायाद°, D6 °पुत्रश्च — [b]) G3 अति (for अभि) — [c]) T1 G1 3 4 M4 पीत°; M3 शत° (for शित°) — [d]) K3 शरवारणधारिण°, M4 शारावरणधारिण

29 D2 om 29 (cf v l 8) — [a]) Ś1 बाल वेगम्, C0 बाण° (as in text) K3 5 D6 व्यतीतस्य (K3 °श्च), M1-3 अतीत्या(M3 °ता)स्य, C0 अतीतस्य (as in text) — [b]) Ś1 K5 रथाभ्या समुपेयुष, K2 3 Da2 D3 5-7 रथाभ्यासमुपे°, K4 B1 2 4 Dn2 D1 4 तथाभ्याशमुपे°, D8 रथाभ्याशमपेयुष, T2 °भ्याशमुखे तत — [c]) M1 सेनापति

30 D2 om 30 (cf v l 8). — [a]) K5 सनिस्त्रिंशः (for °स्त्रिंशं) D6 तस्य राजतनिस्त्रिंश, S निस्त्रिंशस्तस्य राजेंद्र — [b]) K3 D6 सुप्रवृत्त; K5 सुवृत्त च; D3 सशर च, T2 सुप्रसन्न; G1 सप्रभम्, M1 3-5 प्रभग्न च, M2 प्रभिन्न च (for सुप्रभ च) K3 D6 शिरोवर, K4 B5 D3 शरासन; K5 M4 शरावह (for शरावरम्) K0 2 सुप्रभं शरवारण, T1 G2-4 सप्रभग्नशरावर° — [c]) K4 Dn D4 5 8 पतित, D7 T1 G पति(G1 °रि)तो C0 cites [क्षा]पतित K2 B2 Da2 हतस्यापति(K2 °त)त हस्ताद्, K3 5 B3 हतस्यापतती हस्ताद् — [d]) K3 5 B3 D0 T1 G M वेगेनाभ्यपत(G3 °हन)द्भुवि, B2 Da Dn

हतस्य पततो हस्ताद्वेगेन न्यपतद्भुवि ॥ ३०
तं निहत्य गदाग्रेण लेभे स परमं यशः ।
पुत्रः पाञ्चालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः ॥ ३१
तस्मिन्हते महेष्वासे राजपुत्रे महारथे ।
हाहाकारो महानासीत्तत्र सैन्यस्य मारिष ॥ ३२
ततः सांयमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाञ्चाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ ३३
तौ तत्र समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ ।
ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तथा ॥ ३४
ततः सांयमनिः क्रुद्धः पार्षतं परवीरहा ।
आजघान त्रिभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ ३५
तथैव पार्षतं शूर शल्यः समितिशोभनः ।
आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

५८

धृतराष्ट्र उवाच ।
दैवमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय ।
यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते ॥ १
नित्यं हि मामकांस्तात हतानेव हि शंससि ।

C 6 2717
B 6 62 2
K 6 62 2

D1.4 5 8 सोत्स्मेधमपतद्भुवि (D1 °च्छिर) Ca. c cite सोत्सेध

31 D2 om 31 (cf v 1 8) — a) D1 निहत्य तु (for तं निहत्य) — b) D6 लभेत, M3 स लेभे (by transp) B1 D8 स लेभे परमा मुद, T G M1 8-5 लेभे परमकं यश — c) Ś1 Da1 पुत्रं K1 Da1 D7 पचाल° — d) D1 महात्मा ह्यतिविक्रम , S इंद्रो बलमिवेश्वर°

32 D2 om 32 (cf v 1 8) — b) S शल्य° (for राज°) K4 महाबले, K5 बलीयसि — Ko om 32^{d}–34^{a} — c) K5 आक्रोश° सुमहाना° — d) K4 सैन्येषु, Da Dn1 D5 पुत्रस्य Ś1 K1 8 4 भारत (for मारिष)

33 Ko D2 om 33 (cf v 1 32, 8) — b) K5 निहितम् (for निहतम्) — d) K1 पचाल्य G1-3 युधि (for युद्ध)

34 D2 om 34 (cf v 1 8) Ko om 34^{a} (cf v l. 32) — a) D8 शूरौ (for वीरौ) Ś1 तत्र तत्र महावीरौ, K1. 3-5 D1 6 तौ तु तत्र (K1 तत्र तौ तु) महावीर्यौ — b) Ś1 रथिनौ वरौ, D3 युद्धदुर्मदौ — d) K1 2 कुरवा , Da Dn1 D5 कौरव T1 G कुरव° पाण्डवै सह

35 D2 om 35 (cf v 1 8) — b) K5 Da2 D5 पार्षत°, M2 पार्वत — c) K5 महाबाहुम् (for त्रिभिर्बाणैस्) — d) K4 महाराज

36 a) Ś1 तथैव K1 पार्षित, K3 B4 Da2 D1 3 6 S पार्षे(M2 °र्वे)त° K8 B4 D6 शल्यं, K5 D2 वीरं B1 2 Da2 शूर°, D1 S वीर° (for शूरं) — b) K1 शलि ; K8 D6 वीर, B4 D8 S शल्य, D1 शरै (for शल्य) K8 5 D8 S °शोभनं (T2 °भितं) — c) K5 क्रुद्ध S आजघान शरै क्रुद्धस्

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting Sub-parvan name, Ko mentions only चतुर्थे दिवसे, K1 3 D2 चतुर्थयुद्धदिवस, K4 M4 चतुर्थेह्नि (M4 °ह्निके) — *Adhy name* K4 Da Dn1 D6 सांयमनि(D5 °नी) पुत्र(K4 om it)वध°, G1-3 M1. 2 4 शल्यपुत्रवध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 19, Dn2 M6 59, D1 T2 M3. 4 58, T1 G 56, M1 2 57 (as in text) — *Śloka no* Dn D5 36.

58

1 Ś1 Ko-2 transp 1^{a}–16^{b} of this adhy and 7^{a}–19^{f} of adhy 61, (K2 reading at 1^{a}–16^{b} also after the transposed stanzas) — a) K2 (first

C 6 2717
B 6 62 2
K 6 62 2

अन्यग्रांश्च प्रहृष्टांश्च नित्यं शंससि पाण्डवान् ॥ २
हीनान्पुरुषकारेण मामकानद्य संजय ।
पतितान्पात्यमानांश्च हतानेव च शंससि ॥ ३
युध्यमानान्यथाशक्ति घटमानाञ्जयं प्रति ।
पाण्डवा विजयन्त्येव जीयन्ते चैव मामकाः ॥ ४
सोऽहं तीव्राणि दुःखानि दुर्योधनकृतानि च ।
अश्रौषं सततं तात दुःसहानि बहूनि च ॥ ५
तमुपायं न पश्यामि जीयेरन्येन पाण्डवाः ।
मामका वा जयं युद्धे प्राप्नुयुर्येन संजय ॥ ६

संजय उवाच ।

क्षयं मनुष्यदेहानां गजवाजिरथक्षयम् ।
शृणु राजन्स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ॥ ७

---

time) °मैव M5 चर (for परं) — ^{c}) D2 ससैन्य, T1 G यत्सेना, T2 तत्सैन्य D1 पुत्राणा (for पुत्रस्य) — ^{d}) K3 5 B1 S पाडुपुत्रेण Ś1 D1 बाध्यते, B1 हन्यते, Da1 विध्यसे, D1 6 वध्यते

2 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 1 Da1 reads 2^{ab} twice — ^{a}) Ś1 मामकान्मात, Ko 1 2 (second time) T1 G1 3 4 °कानेव, K2 (first time) B1 3 4 Da Dn D2 4 5 7 °कान्सु(B1 °कान्पू, D7 °कासू)त G2 मामकाश्च रणे तात — ^{b}) Ko 1 2 (second time) हतास्तात Ś1 Ko 1 2 (second time) प्र, K4 Da1 (second time) D6 च, T2 M1 3-5 स्म, M2 सु(for ह्रि). K6 शसति T1 G निहतानिह (G2 °नेव) शससि — After 2^{ab}, G3 reads 4 — Ko 2 (both second time) om (hapl) 2^{c}–3^{d} — ^{c}) Ś1 K1 D2 अन्यगाश्च, K2 (first time) 4 Dn2 D1 4 3 अत्युग्राश्च, Da1 अवध्याश्च, S उदग्राश्च Cc cites अन्यग्रान् Da1 [अ]प्रहृष्टाश्च, T2 प्रवृद्धाश्च; G2-4 प्रवृद्धाश्च — ^{d}) K5 शसति (for °सि) — After 2, S ins

226* विमग्नाश्च प्रणष्टाश्च नित्य शसिस मामकान् ।

[T2 G1 3 M भग्नाश्चैव (for विमग्नाश्च) T2 प्रभग्नाश्च; G1 M [अ]प्रहृष्टाश्च (for प्रणष्टाश्च)]

3 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 1 Ko 2 (second time) om 3 (cf. v 1 2) — ^{b}) D2 मामकानथ, S (except M2) निरुत्साहाश्च (for मामकानद्य) — ^{c}) K4 B1 4 Da2 Dn1 D6 पातितान् S (except M2) मामकाश्च रणे तात — ^{d}) Ś1 K3 D2 6 प्र, D1 हि (for च) K5 नित्य शससि पाडवान् (= 2^{d}), B2 S (except M2) निहतानेव शससि

4 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 1 G3 reads 4 after 2^{ab} — ^{a}) Ś1 Ko 1 2 (second time) 3 D2 युध्यमाना — ^{b}) Ś1 घटमान, Ko 1 2 (second time) 3 D2 6 घटमाना; T2 यतमानान्, Cc घटमानान् (as in text) — ^{c}) K1 om (hapl) from जयन्त्ये up to वा in 6^{c} K4 B D1 3 6 M1-3 5 हि; M4 पै (for यि) K2 (first time) 4 Da Dn1 D1 3 ष्यते (for ण्व) T1 G पाडवा विजयंते च — ^{d}) B3 Da1 Dn2 D2 3 (marg sec m) 4 5 7 8 T2 M हीयते, Da2 जीर्यते, Dn1 जयते, T1 G1 म्रि(G3 क्रि)यते (for जीयन्ते) K3 5 D5 [ऽ]पि च (for चैव)

5 K1 om 5 (cf v 1 4) For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 1 — ^{a}) S transp तीव्राणि and दुःखानि. — ^{b}) D2 M2 °कृतेन K3 4 ह, D1 2 S वै, D6 हि (for च) — Ko 2 (both second time) om (hapl) 5^{cd} — ^{c}) Ś1 अश्रौप (sic) D5 समरे (for सतत) D1 तावद् (for तात) S समश्रौपमह तात — ^{d}) S (mostly) दुःपहानि

6 K1 om up to वा in 6^{c} (cf v 1 4) For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 1 — ^{a}) S उपाय तु (G3 उपयाति) (for तमुपाय) Ś1 उपाय नेव पश्यामि — ^{b}) Ś1 जयेरन्, K4 जयेयुर्, B2 जीयेयुर्, Da Dn2 D3 (marg sec m) 4 5 7 8 हीयेरन्; D2 जीयते B1 4 ये च B2 Dn1 D2 3 5 6 पाडवान् S येन जेया (M2-4 जय्या) हि पाडवा — M1 2 om 6^{cd} — ^{c}) G2 मामकेया (for मामका वा) B2 4 D2 6 8 विजयं, D1 तु जय, M4 च जय (for वा जय)

7 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 1 M5 om the ref, T2 reads the ref before 7^{cd} — ^{a}) D1 यथा क्षयो नराणा हि, S गजवाजिमनुष्याणा — ^{b}) Ś1 रथवाजिगजक्षय, D1 गजाश्वरथमक्षय, S तथैव रथिनां क्षय — ^{c}) K2 (all first time) शिरो, D5 T2 स्थितो (for स्थिरो) Ś1 Ko 1 2 (all second time) D2 शृणुष्वावहितो राजन् (Ś1 °तो भूत्वा) — ^{d}) Ś1 T1 G4 तथैव, D5 तस्यैव (for तवैव) S [अ]पनय (T2 °यो) महत्

8 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 1 — ^{a})

धृष्टद्युम्नस्तु शल्येन पीडितो नवभिः शरैः ।
पीडयामास संक्रुद्धो मद्राधिपतिमायसैः ॥ ८
तत्राद्भुतमपश्याम पार्षतस्य पराक्रमम् ।
न्यवारयत यत्तूर्णं शल्यं समितिशोभनम् ॥ ९
नान्तरं ददृशे कश्चित्तयोः संरब्धयो रणे ।
मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः सममिवाभवत् ॥ १०
ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे ।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ ११
अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारत ।
गिरिं जलागमे यद्वज्जलदा जलधारिणः ॥ १२
अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने निपीडिते ।
अभिदुद्राव वेगेन मद्रराजरथं प्रति ॥ १३
ततो मद्राधिपरथं कार्ष्णिः प्राप्यातिकोपनः ।
आर्तायनिममेयात्मा विव्याध विशिखैस्त्रिभिः ॥ १४
ततस्तु तावका राजन्परीप्सन्तोऽऽर्जुनिं रणे ।
मद्रराजरथं तूर्णं परिवार्यावतस्थिरे ॥ १५
दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनविविंशती ।
दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनश्च दुर्मुखः ॥ १६

C 6 2731
B 6 62.16
K 6 62 16

K2 (first time) 4 5 B3 D (except D1-3 6) °द्युम्नश्च — b) Ś1 K (K2 second time) D2 बहुभि°, S (except M2) निशितै° (for नवभि°) — d) Ś1 Ko 1 2 (second time) °पतिमायकै°, Da Dn1 D6 °पतिरायमै°, D1 °पतिमोजसा

9 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v l 1 — a) K4 तदद्भुतम् T1 G1 3 4 रण चक्रे, T2 M पर चक्रे, G2 रथाश्चक्रे (for अपश्याम) — b) K2 (first time) पार्षमस्यपराक्रम° (sic), S पार्षत परवीरहा — c) K1 Da1 D1 6 निवारयत K4 B यस्तूर्णं, S यत्सख्ये K3 D2 6 न्यवारयत्ततस्तू(D2 °द्यथा तू)र्णं — d) Ko समतिशोभन, Cc समिति° (as in text)

10 For sequence in S1 Ko-2, cf v l 1 D2 om. 10^{ab} — a) B1 D1 दृश्यते (for ददृशे) Ś1 Ko 1. 2 (second time) 3 5 B1 D1 3 6 तत्र (for कश्चित्) — b) S1 Ko 1. 2 (second time) सारथिनो-स्तदा, K3. 5 D6 स रथिनोस्तथा (K5 °नोस्तदा; D6 °नस्तदा), D1 S पुरुषसिंहयो°, D3 तु रथिनोस्तदा — d) K2 (first time) B1-3 Da Dn D4 5 7 8 S तयो° समभवत्तदा, D1 तयोस्तदभवत्सम

11 For sequence in S1 Ko-2, cf v l 1 — c) Ś1 वल्लेन, K3 वेगेन, Da1 शल्येन, Dn1 पीतेन, G3 फलेन (for भल्लेन) — d) K3 भल्लेन, Dn1 शितेन (for पीतेन)

12 For sequence in S1 Ko-2, cf. v l 1 — a) Ś1 Ko 1 2 (second time) तथैनं — b) Ś1 Ko 1 2 (second time) 3 5 Dn1 D2 3 6 संयुगे (for भारत) — d) Ś1 जलदो जलदानिव, Ko 1 2 (second time) ज(K2 जव)लदा व्योमचारिण, K2 D1-3 c जलदो जल वृष्टिभि° (D1 °वर्षिणा, D2 °वृष्टिमान्); K. जलदे जल धारय (sic) Cc cites जलधारिण° (as in text)

13 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v l 1 — a) K3 D2 c च स, S तत° (for तु स) — b) Ś1 प्र. पीडिते, K4 B1 2 T2 G1 3 M च पीडिते, B3 D1 [ऽ]विपीडिते, B4 च पातिते K3 (second time) Da1 °म्नेन पीडिते

14 For sequence in Ś1 Ko-2, cf. v l 1 — a) Ko °रथ° K4 मद्राधिपरथ प्राप्य — b) Ko 1. 2 (second time) प्राप्याय कोपन°, K2 (first time) B2 3 Da Dn D4 5 7 8 सप्राप्य कोपन°, K3 D6 प्राप्यात(D6 °प्याति)कोपम°, K4 परमकोपन°, D1 युद्धविशारद° (for प्राप्यातिकोपन°) — c) Ś1 आर्तायनिर्, Ca अर्त्तायनिं — d) Ś1 Ko 1 2 (both times) 3. 5 Dn2 D1-4 6-8 S निशितै° (for विशिखैस्) Ś1 Ko 1 D1-3 6 S शरै° (for त्रिभि°)

15 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v l 1 — b) D6 G3 परिप्सतो, Co परीप्सन्तो (as in text) Ś1 K2 (second time) 3 5 B1 2 Da Dn D3 5 7 T2 [ऽ]र्जुनं, Co [आ]र्जुनिं (as in text) Ś1 समे; B1 D2 प्रति (for रणे) D1 परीप्सतो रणेर्जुन — c) K3 प्राप्य, K5 सर्वे, T2 M क्षिप्र (for तूर्णं) — d) B2 S परिवार्योपतस्थिरे

16 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v l 1 — a) B2 विराटश्च, S दुर्विषहो (for विकर्णश्च) — b) K2 (both times) 5 D8 °विविंशति, D1 पुरुमित्रश्च भारत, T1 G दुष्पहो दुर्मुखस्तथा; T2 M दुर्मुखो दुष्पहस्तथा — c) Ś1 K1 दुर्धर्षणो, D1 दुःशासनो (for दुर्मर्षणो) Ko-2 D1 दुर्विषहो, D2 (marg sec m) चित्रसेनो, S च राजेंद्र (for दुःसहश्च) — d) Ś1 K4 Da Dn D4 c 8

C 6 2732
B 6 62 17
K 6 62 17

सत्यव्रतश्च भद्रं ते पुरुमित्रश्च भारत ।
एते मद्राधिपरथं पालयन्तः स्थिता रणे ॥ १७
तान्भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
द्रौपदेयाभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १८
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो विशां पते ।
अभ्यवर्तन्त संहृष्टाः परस्परवधैषिणः ।
ते वै समीयुः संग्रामे राजन्दुर्मन्त्रिते तव ॥ १९
तस्मिन्दाशरथे युद्धे वर्तमाने भयावहे ।
तावकानां परेषां च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् ॥ २०
शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिनर्दन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २१
ते यत्ता जातसंरम्भाः सर्वेऽन्योन्यं जिघांसवः ।
महास्त्राणि विमुञ्चन्तः समापेतुरमर्षणाः ॥ २२
दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे ।
विव्याध निशितैर्बाणैश्चतुर्भिस्त्वरितो भृशम् ॥ २३
दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च पञ्चभिः ।

चित्रसेन॰ सुदुर्मुख॰, B1. 2 D8 °सेनोथ दुर्मुख॰; D1 दुर्मुखश्च विविंशति, D2 (marg *sec m*) दुर्मुखो दु॰सह स्तथा; S चित्रसेनो विविंशति

17 ^a) K4 B D (except D1-3 6) S सत्यव्रत पुरुमि (T2 °रुर्मि)त्रो —^b) K4 B1 4 दुष्कर्णश्च महारथ॰, B2 3 Da Dn D4 5 7 8 S विकर्णश्च महारथ॰, D1 चित्रसेनश्च भारत —^d) K5 पालयति K0 स्थितान्, Da1 M3 स्थिरा (for स्थिता)

18 ^a) Ś1 भीमसेनोथ सक्रुद्धो, S भीमसेनस्तत॰ क्रुद्धो —^b) Da D5 °म्नस्य D6 भारत (for पार्षत॰) —^d) K3 D5 माद्रि° K3 तु (for च) T2 मारिष, M भारत (for पाण्डवौ) — After 18, N ins

227* धार्तराष्ट्रान्दश रथान्दशैव प्रत्यवारयन् ।

19 D2 om 19 —^a) M1-3 5 नानाविधानि —^b) Da1 D5 विसृजंतौ —^c) K0 2 D1 T2 M2 3 5 अभ्यद्रवत, K1 Dn2 °वर्तत; K3 °वर्षत K4 B Da Dn D4 5 8 सक्रुद्धा॰ (for संहृष्टा) —^e) K0-2 4 B1 2 4 Da1 D6 7 समेयु॰, K3 5 समेत्य, D8 समेपु. D1 विनिघ्नतस्तथान्योन्यं, S तत॰ समाययुर्वीरा —^f) Da1 दुर्मंत्रितेन च, T2 दुर्मंत्रणे तव

20 ^a) K1 3 5 B D T2 G1 3. 4 M4 दशरथे, K4 दशवर्षे (for दाशरथे) K0 2 B2-4 Dn2 D4 7 8 क्रुद्धे (for युद्धे) —^b) G2 (*inf lin*) वर्धमाने (for वर्त°) K0-2 4 5 B Da Dn D4 5 7 8 M4 महाभये, D1 °रथे, T1 G4 °ह्वे —^c) B1. 4 Dn1 वा (for च) —^d) K0 प्रेक्ष(*also* प्रेक्षि)का, K2 D1 6 प्रेक्ष्यका, Da1 प्रेक्षिका K0 रक्षिणो (for रथिनो)

21 ^a) D1 S (except G1 M2 3) अस्त्राण्य° —^b) K5 विसृजने — D2 om 21^c-22^d Dn2 om (hapl) 21^c-22^b —^c) K0 °नंदत॰, S °गर्जंत (for °नर्दन्त॰). — D8 om 21^d-22^b —^d) D1 प्रचक्रमु॰ (for प्रचक्रिरे)

22 D2 om 22, Dn2 D8 om. 22^ab (cf v l 21) —^a) K3 गत्वा, K4 B Da Dn D4-7 Ś तदा (for यत्ता) D1 जातसरब्धा. —^b) T G2-4 M3 4 सर्वेन्योन्य जिघां° — After 22^ab, K4 B Da Dn1 D4 5 7 ins

228* अन्योन्यमभिनर्दन्त॰ स्पर्धमाना॰ परस्परम् ।

[Prior half = 21^c K4 B °मर्दंत॰ (for °नर्दन्त॰)]

K4 B Da Dn1 D4 5 7 cont Ś1 K0-3 5 D1. 3 6 7 ins after 22^ab Dn2 after 21^ab D8 after — 21^c

229* अन्योन्यस्पर्धया राजन्ज्ञातय॰ सगता मिथ॰ ।

[Ś1 K0-3 5 D1 3 6 अन्योन्यमभिनर्द(K0 °नद)त (= 21^c) Ś1 K0-2 5 D1. 3 6 स्पर्धया (for ज्ञातय॰) K0 सगिनो, K5 सगतो (for सगता) D1 इव, C6 मिथ॰ (as above)]

D1 3 cont

230* समागता महाराज ज्ञातय॰ शस्त्रपाणय॰ ।

— Ś1 K0-3 5 D6 om 22^cd —^c) T G M4 महा शस्त्राणि मुंचत —^d) M4 अमर्षण (for अमर्षणा॰)

23 ^a) Ś1 K0-2 दुर्योधनश्च; K3 °धन॰ सु°, C6 °धनस्तु (as in text) —^b) K3 D1 6 महारथ, T1 G अमर्षण (for महारणे) —^d) K4 B D (except D2 6) S चतुर्भि॰ समरे द्रुत (T1 G4 स्थित)

24 ^a) Ś1 दुर्धर्षणस्तु, K1 दुर्दर्शनश्च, B4 दुर्मर्षणस्तु, Da1 महर्षणश्च, M5 दुर्मर्षण च M2 विंशत्याश्च — G3 om. (hapl) 24^b-25^c D2 reads (*sec m*) 24^bcd in marg —^b) Ś1 B4 D1 चित्रसेनस्तु, K5

दुर्मुखो नवभिर्बाणैर्दुःसहश्चापि सप्तभिः ।
विविंशतिः पञ्चभिश्च त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ २४
तान्प्रत्यविध्यद्राजेन्द्र पार्षतः शत्रुतापनः ।
एकैकं पञ्चविंशत्या दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ २५
सत्यव्रतं तु समरे पुरुमित्रं च भारत ।
अभिमन्युरविध्यत्तौ दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २६
माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातृनन्दनौ ।
छादयेतां शरव्रातैस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २७
ततः शल्यो महाराज स्वस्रीयौ रथिनां वरौ ।
शरैर्बहुभिरानर्छत्कृतप्रतिकृतैषिणौ ।
छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः ॥ २८
अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।
विधित्सुः कलहस्यान्तं गदां जग्राह पाण्डवः ॥ २९
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ ३०
दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं समचोदयत् ।
अनीकं दशसाहस्रं कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनं समभ्ययात् ॥ ३१

C 6 2750
B 6 62 35
K 6 62 35

°मेनोय K3 D6 विंशति, B Da Dn D1 4 5 7 8 S (G3 om) सप्तभि° (for पञ्चभि°) — B3 Da Dn D5 om. (hapl) 24^{cd} — c) B1 2 4 S (G3 om) दशभिर् (for नवभिर्) — d) K0 दुःसहैश्च, T1 G2 4 M दुष्पहश्च, T2 दुष्प्रहश्च, G1 दुष्प्रसहश्च (for दुःसहश्च). Ś1 चेति, D1 चैव (for चापि) K4 पचभि° (for सप्तभि°) — e) B2 Da Dn1 D5 तु विंशत्या, B3 Dn2 D2 4 7 8 पचभिस्तु, S (G3 om) त्रिभी राजन् (for पञ्चभिश्च) — f) Ś1 तदा S (G3 om) विकर्ण पचभि° शरैः — After 24, D2 (marg sec m) ins

231* विकर्णो दशभिर्बाणैः पुरुमित्रश्च पञ्चभिः ।
सत्यव्रतः सप्तभिश्च पार्षतं समरेऽहनत् ।,

while D1 ins

232* मद्राधिपस्त्रिभिश्चैव विकर्णः पञ्चभिः शरैः ।

25 G3 om 25^{abc} (cf v l 24) — a) Ś1 K1 प्रतिविध्यद् Ś1 K0-3 5 D6 बलवान् (for राजेन्द्र) D2 तान्प्रत्यविध्यत बलात् — b) K5 शत्रुघातिन, T2 परवीरहा (for शत्रुतापन) — D2 reads (sec m) 25^{cd} in marg — d) B Da Dn D4 5 7 8 हस्त° (for पाणि°) D1 दर्शयामास लावव

26 D2 om 26 — a) K4 B2 Dn2 D1. 3-5 S सत्यव्रत च (B2 °तस्तु), B1 4 अभिद्रवत (for सत्यव्रत तु) — K3 D6 om (hapl) 26^{b}–27^{a} — c) K4 5 B Dn2 D4 7 8 अविध्यत्तु, Da Dn1 D5 अभिविध्यत्, D1 च विव्याध (for अविध्यत्तौ) — d) K4 B2 Da Dn1 D. निशितै (for the second दशभि°)

27 K3 D6 om 27^{a} (cf v l 26) — b) D3 माद्रिनदनौ; S प्रीतिवर्धन (for मातृनन्दनौ) — c) Ś1 छादयतौ, Da Dn1 D5 दारयेतां, D8 अविध्येता (for छादयेता) B D (except D2 6) शरैस्तीक्ष्णैस्, S शरैर्घोरैस् — G2 om (hapl) 27^{d}–28^{e}

28 G2 om 28^{abcde} (cf v l. 27). — b) Ś1 K0-2 स्वस्रेयौ, K3 D8 M1 स्वस्त्रियौ, Da1 स्वप्रीयौ S (G2 om.) युद्ध(T2 °धि)दुर्मदौ (for रथिना वरौ) — ef) K6 वाध्य° (for छाद्य°) S (G2 om. the prior half) वार्यमाण शरैर्घोरैर्मद्रराजो न विव्यथे

29 a) S ततो (for अथ) — b) T1 G जनेश्वरं (for महाबल°) — c) Ś1 दिधक्ष° (sic), D1 विधास्यन्, S दिदृक्षु (for विधित्सु)

30 b) K3 Da1 D2 6 कैलाशम् — c) K8 महाबाहो (for °बाहु) — d) M1 3. 5 प्राव्ययन् B4 (m as in text) रणात् (for भयात्)

31 a) D1 तु समरे, S तत क्रुद्धो (for तु संक्रुद्धो) — b) K3 5 D6 समनोदयत्, K4 समदेश°, T2 समयोज° — c) Ś1 अनेक T2 M शत° (for दश°) — After 31^{cd}, N ins

233* गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः ।

[Da2 D5 सहितास्, D1 सहित D8 ततो (for तेन)]

— e) D2 मागध तु पुरस्कृत्य, S मागधश्चा(G1 मगधश्चा°, M2 मागव चा)प्रणीस्तत्र — f) B Da Dn D4 5 7 8 अथाभ्ययात्, D6 समभ्यगात्

C 6 2751
B 6 62 36
K 6 62 35

आपतन्तं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः ।
गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंह इवोन्नदन् ॥ ३२
अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवान्तकः ॥ ३३
स गजान्गदया निघ्नन्व्यचरत्समरे बली ।
भीमसेनो महाबाहुः सवज्र इव वासवः ॥ ३४
तस्य नादेन महता मनोहृदयकम्पिना ।
व्यत्यचेष्टन्त संहत्य गजा भीमस्य नर्दतः ॥ ३५
ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ।
नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६
पृष्ठं भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारणान् ।
अभ्यधावन्त वर्षन्तो मेघा इव गिरीन्यथा ॥ ३७
क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरञ्जलिकैरपि ।
पातयन्तोत्तमाङ्गानि पाण्डवा गजयोधिनाम् ॥ ३८
शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः ।
अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सहाङ्कुशैः ॥ ३९

---

32 D2 om 32^{a}–33^{b} — ^{ab}) K4 बल, B1 तु त (for च त) Dn1 om (hapl) from वृकोदर॰ up to व्यादितास्य in 33^{d} K5 वृकोदर (for °दर) S आप तत गजानीक दृष्ट्वा पार्थो महारथ॰ (T2 M वृकोदर॰) — ^{c}) K0-2 अपोवाहद् — ^{d}) D1 गज (for रथात्) K0 इवोनुदन्, K6 इवानदत् — After 32, K5 ins

234* घोर॰ प्रतिभयश्चासीरिपनाकीव पिनाकधृक् ।
निर्मथ्यमाना क्रुद्धेन प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
[(L 1) = 52^{cd} — (L 2) post half = 33^{b}]

33 D2 om 33^{ab}, Dn1 om up to तास्य in 33^{d} (cf v l 32) — ^{a}) T1 G अश्म° (for अद्रि°) K4 गृह्य, Da1 गुर्वी (for गुर्वीं) K2 अद्रि॰सारमयी गुर्वी — ^{b}) K4 गुर्वीं तु (for प्रगृह्य) K2 महती K6 अद्रीसारमयेन च — ^{d}) K0 व्यावृत्तास्य, D2 व्याधितस्य (for व्यादितास्य) D6 इवानल

34 ^{a}) Da1 D5 G8 गदां (for गजान्) K0 न॰दया (for गदया) — D2 om 34^{bc} — ^{b}) Ś1 K0-2 5 विचरन् B Da Dn D4 6 समरे व्य(Da Dn1 °रेभ्य) चरद्बली॰ — ^{c}) S गदापाणिर् (for महाबाहु॰) — ^{d}) K4 B Da Dn D4 6 7 8 S वृत्रहा दानवेष्विव

35 ^{b}) D1 मनाक्षेपा चकपिरे — After 35^{ab}, D1 ins

235* विप्रध्वस्ता गजा राजन्मद त्यक्त्वा भय गता ।

— ^{c}) Ś1 K0 5 व्यत्यवेष्टत, K8 व्यवचेष्टत, K4 अभ्य चेष्टत, D2 व्यत्यचेष्टन, T1 G4 M प्रचेपति च, T2 G2 प्राक्षेपत च; G1 3 प्राक्षेपतीव, Cc व्यत्यचेष्टन्त (as in text) Da1 D. मगत्य, Dn महत्य, S संभी (M3- °त्वा)ता (for सहत्य) — ^{d}) Ś1 K4 T1 (before corr) गदा; K0 गदां (for गजा) K0 नदन॰, K1 नदत॰, D3 दर्शना, D8 गर्जत॰ (for नर्दत)

36 ^{a}) K3 D6 तदा तु, K5 ततश्च; Da1 T1 G2-4 ततस्ते — ^{c}) = 6 23 16^{c} K8 D6 सहदेवोथ नकुलो

37 ^{b}) D1 T2 शरवर्षैरवाकिरन्; D5 G1 3 °र्षेण वारयन् — Dn1 om from 37^{c} to 6 60 47^{d} — ^{c}) D3 मर्पंतो B D8 6 अभ्यवर्पंत धावतो — ^{d}) B1 यथा गिरीन्, B4 Dn2 D4 गिरीनथ, D1 धरा धरान्; D2 महागिरीन्, D5 गिरीन्रथाः, T2 M1 3 5 गिरिं यथा, G1 3 गिरिव्रजान्, M2 महागिरिं, Co गिरी॰न्यथा (as in text) — After 37, S ins

236* नाकुलिस्तु शतानीक समरे शत्रुपूगहा ।
[T2 शत्रुपुगव]

38 Dn1 om 38 (cf v l 37) — ^{a}) K8 D6 क्षुर्मै॰, B8 S (except G1) शरै, D3 कुशै (for क्षुरै) K1 2 क्षुरैं प्र, T2 क्षुरभ्रैर् (for क्षुरप्रैर्) Ś1 K1 वल्लैश्च — ^{b}) K4 B D1 8 चांजलिकै॰ (for अञ्ज°) K4 B Da Dn2 D3-5 7 8 शितै॰ (for अपि) S वत्स॰दन्तैर्वरासिभि॰ — ^{c}) K0 8 D1 पातयत्युत्तमांगानि, K4 D2 पातयन्नुत्त°, K6 Dn2 D4 7 8 व्याहरन्नुत्त°, B Da2 D8 5 6 व्यहरन्नुत्त°, Da1 व्याहनन्नुत्त°, S न्यहनन्नोत्त° — ^{d}) D1 6 S पाण्डवो

39 Dn1 om 39 (cf v l 37) D2 om 39–41 B3 om (hapl) 39^{a}–40^{b} — ^{b}) Ś1 वाहुभिश्चैव भूषितै — ^{d}) K5 प्राणिभिश्च, Da2 D5 पाशिभिश्च K0 महाकुशै, K6 सहांकुरै॰ (for सहाङ्कुशै)

हृतोत्तमाङ्गाः स्कन्धेषु गजानां गजयोधिनः ।
अदृश्यन्ताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नशिखा इव ॥ ४०
धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान् ।
पतितान्पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना ॥ ४१
मागधोऽथ महीपालो गजमैरावणोपमम् ।
प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ४२
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य मागधस्य गजोत्तमम् ।
जघानैकेषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा ॥ ४३
तस्यावर्जितनागस्य कार्ष्णिः परपुरंजयः ।
राज्ञो रजतपुङ्खेन भल्लेनापहरच्छिरः ॥ ४४
विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पाण्डवः ।
व्यचरत्समरे मृद्नन्गजानिन्द्रो गिरीनिव ॥ ४५
एकप्रहाराभिहतान्भीमसेनेन कुञ्जरान् ।
अपश्याम रणे तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ॥ ४६
भग्नदन्तान्भग्नकटान्भग्नसक्थांश्च वारणान् ।
भग्नपृष्ठान्भग्नकुम्भान्निहतान्पर्वतोपमान् ॥ ४७
नदतः सीदतश्चान्यान्विमुखान्समरे गजान् ।
विमूत्रान्भग्नसंविग्नांस्तथा विशकृतोऽपरान् ॥ ४८

C om. B 5 62 52 K 6 62 52

40 Dn1 D2 om 40, B5 om 40^ab (cf v l 37, 39) — ^a) K4 Dn2 D4 7 8 कृत्तोत्त°, M4 हतोत्त° Ś1 स्कदेषु; D1 कुद्धेषु (स्कन्धेषु) — ^c) Ko अदृश्यत चलाद्रेषु, K1 3 °श्यताचलाग्रेषु, D1 M1 2-5 °श्यत मला° — ^d) Ś1 G1. 2 भग्नशिला, D1 भुग्नशिखा, D8 रुग्ण° (for भग्नशिखा).

41 Dn1 D2 om 41 (cf v l 37, 39) S reads 41 after 44 — ^a) K3 धृष्टद्युम्नहवानश्वान्, D1 °हता नेवम्, G2 °म्न गतानन्यान्, M1-3 5 ददृशुर्निहता° — ^b) Ś1 अपश्यंत, K6 न पश्याम; D8 अपश्यामो (for अपश्याम) K4 हतो (for महा-) T1 G समरे वि(G2 °रेभि)मुखान्गजान्, T2 M विमुखान्समरे गजान् — ^c) Ś1 पातितान्; B1 D3 पतत K1 2 पाति° (for पात्य°) T G पतत° पतितांश्चान्यान् — ^d) T2 अप श्याम (for पार्षतेन)

42 Dn1 om. 42 (cf. v l 37) — ^b) K3 Da Dn2 D1 4-6 8 S गजमैरावतोपम — ^c) Ś1 Ko-3 5 D1. 2 6 संक्रुद्ध° (for समरे) — ^d) D6 जिष्णुपुत्ररथ प्रति

43 Dn1 om 43 (cf v l 37) — ^a) G2 समा° (for तमा°) — ^b) D8 मगधस्य B D (except D2 6, Dn1 om) S महागज (for गजोत्तमम्) — Da D5 om 43^cd — ^c) K5 वीर (for वीर°) Dn2 निजघानेषुणा वीर°

44 Dn1 om 44 (cf v l 37) — ^a) K3 तस्या वर्जितकायस्य, K4 B1 4 G4 तस्य वर्जितनागस्य, B3 तस्यावर्तत°, D2 तस्य निर्जित°, D8 तस्यावर्तित° Ca cites आरुजित°, Cc cites आवर्जित — ^b) M5 पार्ष्णि° — ^c) G2 4 राजत° — ^d) D6 G2 फल्लेन K1 4 B D (except D1-3 6, Dn1 om) S (except M2) [अ]पाहरत्, K5 [अ]पहतत् (for [अ]पहरत्) — After 44, S reads 41

45 Dn1 om 45 (cf v l 37) — ^a) Ko व्य गाह्य D1 [ए]व, T2 M1-3 5 त (for तद्) — ^b) Ś1 Ko-4 D2 °नोथ (for °नोऽपि) S मारिष (for पाण्डव°) — ^c) Ko 2 5 विचरन् Ko सृध्नन्, K3 5 निघ्नन्, K4 राजन् (for मृद्नन्) — ^d) G1 गजानिव (for गिरीनिव)

46 Dn1 D8 om (hapl.) 46 (for Dn1, cf v l 37) — ^a) K1 °प्रहाराभिहता, B Da Dn2 D4 5 7 8 S °प्रहारनिहतान् (B2 4 Da1 D5 7 8 T2 M3-5 °हता); D1 गदाप्रहाराभि — ^b) Da D5 °सेनस्य K4 B D (except D1 2 6, Dn1 om.) S दंतिन° (for कुञ्ज° रान्) — ^d) M2 गिरिवज्राहता°

47 Dn1 om 47 (cf v l 37). D2 om 47-48 — ^a) K3 D6 भग्नकर्णान् (for °दन्तान्) K8 D6 भग्नदतान्, K5 °कर्णान्, Dn2 D8 (marg *sec m*) T G M4 °करान्, D1 °कटीन्, M1-3 5 °कायान् Cc cites कटः — Dn2 om 47^b-49^c — ^b) Ko भग्नसक्थश्च, K2 °मखाश्च; K3 D6 G2 4 °संधींश्च, Da1 T G1 3 M °सक्थींश्च, D5 °संस्थिश्च Cc cites सक्थि D1 भग्नोरूनथ वारणान् — ^c) K1 B Da D1 3-5 7 8 S भग्नपृष्ठत्रिका(D1 °इत्वचा°, T1 G4 °इास्थिका°, M4 °इमुखा)नन्यान् — ^d) K2 पर्वतोत्तमान्, S सह सादिभि° K5 हतारोहान्समतत°

48 Dn D2 om 48 (cf v l 37, 47) K1 Cal ed om (hapl) 48^a-49^b. — ^a) Ko नंदत, K2 D3 नदत°, D1 नर्दत°, S द्रवत (for नदत) K3 D6

C om
D 6 62 53
K 6 62 53

भीमसेनस्य मार्गेषु गतासून्पर्वतोपमान् ।
अपश्याम हतान्नागान्निष्टनन्तस्तथापरे ॥ ४९
वमन्तो रुधिरं चान्ये भिन्नकुम्भा महागजाः ।
विह्वलन्तो गता भूमिं शैला इव धरातले ॥ ५०
मेदोरुधिरदिग्धाङ्गो वसामज्जासमुक्षितः ।
व्यचरत्समरे भीमो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५१
गजानां रुधिराक्तां तां गदां बिभ्रद्वृकोदरः ।
घोरः प्रतिभयश्चासीत्पिनाकीव पिनाकधृक् ॥ ५२
निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दन्तिनः ।
सहसा प्राद्रवञ्शिष्टा मृद्नन्तस्तव वाहिनीम् ॥ ५३
तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः ।
पर्यरक्षन्त युध्यन्तं वज्रायुधमिवामराः ॥ ५४
शोणिताक्तां गदां बिभ्रदुक्षितो गजशोणितैः ।
कृतान्त इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत ॥ ५५

तथैव नदतश्चान्यान्, K4 B Da D1 5 7 8 भयात्ससीद तश्चा° — b) K0 विमुंजान्, K5 विमुचन् (for विमुखान्). B1 स्थितान्, D4 गतान् (for गजान्) — S om. (? hapl) 48cd. — c) Ś1 विसूत्रान्, K3 D8 वित्रस्तान्; K5 विद्रुतान्, B1 4 विमूतान्, B3 विमुखान्, Da D1 5 विमूढान्, Cc विमूत्रान् (as in text) Ś1 K0 5 भयसंविग्नान्, D1 भयसदिग्धान् — d) K0 विकृपतो°, K2 विपकृतो°, B1 8 D1 6 विशकृतोपमान् Cc cites विशकृतो (as in text). K5 तथाह्योधीकृतान्परान् (sic)

49 Dn1 om 49 (cf v. l 37) Dn2 om 49abc (cf v l 47). K1 om 49ab (of v l 48) D4 reads (sec m) 49 in marg — a) K2 भीमसेनस्तु Ś1 K0 मार्गे तु, K2 मार्गेध्व (sic), K5 D1 मार्गेण G1-3 M5 भीमस्य मार्गेषु गतान् — b) K4 B1 Da1 D1-3 5 पतितान्; K5 निहतान् (for गतासून्). T1 G पर्वतानिव (for पर्वतोपमान्). — c) K3 महाभागान्, K4 D6 (sup lin) महानागान्; K5 महात्नादान्, D6 महाराज (for हतान्नागान्) K2 B Da D2-5 7 8 अपश्य निहतान्नागान्; D1 °श्य निहतास्तत्र; S °श्य निहतान्राजन् — d) K0 निष्टानतस्, Ca c निष्ट° (as in text) K3 D6 तथापरान् K4 निपुनतसुतोपरान् (sic), B Da Dn2 D3-5 7, 8 राजन्निष्टीवतोपरान्, D1 भिन्नदह्रास्तथापरे, D2 तथा निष्टनतोपरान्, T1 G गजा श्चिहन (T1 G4 °निहत)तोपरान्; T2 M नागान्निष्टनतोपरान्

50 Dn1 om 50 (of v l 37) D2 om. 50a-51b — a) K0 वमंत, D6 वमतो M4 रुधिरांश् (for रुधिर) K3 D6 चान्यान् — b) K3 भग्न°, T2 सन्न° (for भिन्न°) K3 D6 महागजान् — After 50, D1 ins

237* मार्गेण गच्छमानस्य भीमस्योभयपार्श्वत: ।
दृश्यन्ते पतिता नागा वज्रेणेव शिलोच्चया: ।

— c) Ś1 विह्वल ते D1 7 गजा (for गता) — d) G3 शैलरूपा (for शैला इव) D1 8 धरातल

51 Dn1 om 51 (of v l 37) D2 om 51ab (of v l 50) — a) K0 मेधोरुधिर°; M2 मेदोरुदर° (for मेदोरुधिर°) — b) K0 2 5 Da1 D4 8 वसामज्ज° (K5 °ज्जा)समुक्षि(K2 5 °मुत्थि, Da1 °चोक्षि)त, T2 G1-3 M2 वसामेदसमु°; T1 G4 वसामेदसमुत्थित; M1 3 5 वसामाससमुक्षित Cc cites मज्जा (as in text) — c) K2 3 G3 व्यचरन् S वीरो (for भीमो)

52 Dn1 om. 52 (of v l 37) — a) K0 2 D1 6 रुधिरा(K0 °र)क्तागो; K3-5 B3 D3 T2 °क्तागा; Da D5 T1 G M °क्ताना; Dn2 D4 8 °र्द्रांगीं, D2 7 रुधिर(D2 °रै)क्लिन्ना (for रुधिराक्ता ता) — c) Cc प्रतिभ्रमश् (for °भयश्) K0 चापी (for चासीत्) — d) Ś1 K0-2 D6 पिनाकभृत्, K3 °धृत्

53 Dn1 om 53 (cf v 1 37) D2 om 53-56. — a) D1 विमथ्यमाना°, D3 7 समथ्य°, D6 निर्मथ्यमानान् (for निर्मथ्यमाना) Ś1 निर्मथ्यमाणस्तु रणे — b) Da D5 भीमसेनस्य — c) D1 प्रद्रवन् Ś1 शिष्ट, K2 शिष्टा; K4 B1 3 4 Da Dn2 D4 5.7 8 क्लिष्टा, D1 S भीता (G3 °तान्) — d) K0 मृध्नवस; K1 मृद्यत, D6 मज्जंतस्, T G M2 मृदित्वा, M1, 3-5 मृदितास्

54 Dn1 D2 om 54 (of v 1 37, 53) — a) Ś1 M2 ते (for त) K0 1 3 5 D6 T2 G1-3 M2-5 वीरा (for वीरं) D1 3 4 T1 G4 महेष्वास — b) Da D5 रणे, D1, 3 T G M4 नृपा (for रथा) — c) K5 परिरक्ष्यत S सक्रुद्धा (for युध्यन्तं) — d) K1 वज्रयुद्धम्, T1 G वज्रपाणिम् (for वज्रायुधम्)

55 Dn1 D2 om 55 (of v 1 37, 53) — a) T2 °वाक्त D3 बिभ्रन् — b) Ś1 K0 D3 व्युक्षिता, K1 3 4 B Da Dn2 D4-8 उक्षिता, K2 रक्षितां, K5 व्युक्षुता, D1 सूक्षिता, M1 3 युक्षितो, M4 व्युक्षितो

व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत ।
नृत्यमानमपश्याम नृत्यन्तमिव शंकरम् ॥ ५६
यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
अपश्याम महाराज रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ ५७
विमिश्रां केशमज्जाभिः प्रदिग्धां रुधिरेण च ।
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ॥ ५८
यथा पशूनां संघातं यष्ट्या पालः प्रकालयेत् ।
तथा भीमो गजानीकं गदया पर्यकालयत् ॥ ५९
गदया वध्यमानास्ते मार्गणैश्च समन्ततः ।
स्वान्यनीकानि मृद्नन्तः प्राद्रवन्कुञ्जरास्तव ॥ ६०
महावात इवाभ्राणि विधमित्वा स वारणान् ।
अतिष्ठत्तुमुले भीमः श्मशान इव शूलभृत् ॥ ६१

C 6 2779
B 6 62 65
K 6 62 63

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

(for उक्षितो)

56 Dn1 D2 om 56 (cf v l 37, 53) — c) K0 न्यत्यमानम् (sic), K4 B Da Dn D4 5 7 8 भीमसेनम् (for नृत्यमानम्) D3 S अपश्याम रणे भीम — d) K3 D6 प्रनृत्तम्, K4 प्रनृत्यम्, K5 D3 प्रवृत्तम्, B2 4 सूद्यतम्, T2 मृत्यु तम् (for नृत्यन्तम्)

57 Dn1 om 57 (cf v l 37) — a) D6 यमदण्डो° — b) K0-2 वज्राशनि°; K3 D3 °समप्रभां, D2 इंद्रायुध°, G2 °समस्वरा — c) K3 महारौद्रां; S गदां राजन् (for महाराज) — d) K3 गदा, K4 Da Dn2 D3-5 7 8 G2 3 M2 5 रौद्रीं (for रौद्रां) K0 विशमनीं, C0 °सनीं (as in text) S परमदारुणां (for विशसनीं गदाम्) K3 तथा, D6 यथा (for गदाम्)

58 Dn1 om 58 (cf v l 37) D2 om 58-61 — a) K3 सुनिमिश्रा, K4 व्युक्षितां, K5 B1 3 Da Dn2 D4 5 7 8 व्युन्मिश्रा, B3 4 व्यामिश्रा, D6 समिश्रां (for विमिश्रां) — d) K2 3 क्रुद्धस्याभिघ्नत — For 58, S subst

238* केशमज्जासृगभ्यक्तो रौद्रं बिभ्रत्तदा वपु ।
मारुति शूलहस्तस्य पुरेवाभिघ्नत पशून् ।

[(L 1) T1 G4 °भ्यक्त T2 केशमज्जास्थ्यसृग्युक्त — (L 2) G1 M2 मारुत , G2 मारुतै (for मारुति) T1 G4 पुरो वाभिघ्नत पशून्, T2 पुनरेवाभिनिघ्नत , G3 पुरेवाभिघ्नत पशून्]

59 Dn1 D2 om 59 (cf v l 37, 58) — a) G3 सपात (for सघात) — b) K4 तथा काल°, K5 यथा काल:, Da2 यष्ट्या काल°, D5 दिष्ट्या पाल° C0 cites यष्ट्या (as in text) Ś1 प्रकालयत्, B1 4 प्रपालयेत्, C0 प्रकालयेव (as in text). — Ś1 om (hapl) 59^{cd} — c) G2 (sup lin) गदा° (for गजा°) — d) B2 D3 सम°, D1 पर्यकालयेत्

60 Dn1 D2 om 60 (cf v l 37, 58) — a) Ś1 गदाया वध्य° Dn2 D4 8 च, G1 3 तु (for ते) — b) Dn2 D4 8 ते (for च) B1 स सर्वश° (for समन्तत) — c) K0 मृघ्नत, D6 मर्दत (for मृद्नन्त) Dn2 D4 8 स्वान्स्वदनान्विमृद्नत — d) K0 प्राद्रवत K3. 5 B3 Dn2 D4 6-8 तत (for तव)

61 Dn1 D2 om 61 (cf v l 37, 58) — a) K5 मेघावाल; B महावातम्, D6 °वाता (for महावात) — b) K0 वधमित्वा, K2 वधयित्वा; K4 व्यधमित्वा. — c) T2 अतिष्ठन्, M2 आतिष्ठत् K3 5 D3 6 तुमले, B Da2 Dn2 D4 5 7 8 T2 समरे (for तुमुले) — d) K0 श्मशाने इव. Ś1 शीलभृत्, K3 D6 T1 G M1 4 शूलधृक्, B4 शूरभृत् D1 श्मशाने शूलभृद्यथा

Colophon om in Dn1 —*Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 D2 mention only चतुर्थ युद्धदिवस, K4 M4 चतुर्थेह्नि (M4 °ह्निके), K5 चतुर्थे दिने, T2 चतुर्थदिवस — *Adhy name* K4 Da D5 मागधवध°, T1 भीमसेनपराक्रम°, T2 मागधगजानीकवध°; G2 M4 भीममागधयुद्धं, M1 2 मागधयुद्ध (M1 °द्ध) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 D1 T2 M3 4 59, T1 G 57, M1 2 58 (as in text), M5 60 — *Śloka no* Dn2 63, D5 64 — *Aggregate śloka no* D1 2550

५९

C 6 2780
B 6 63 1
K 6 63 1

संजय उवाच ।

तस्मिन्हते गजानीके पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥ १
ततः सर्वाण्यनीकानि तव पुत्रस्य शासनात् ।
अभ्यद्रवन्भीमसेनं नदन्तं भैरवान्रवान् ॥ २
तं बलौघमपर्यन्तं देवैरपि दुरुत्सहम् ।
आपतन्तं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्वणि ॥ ३
रथनागाश्वकलिलं शङ्खदुन्दुभिनादितम् ।
अथानन्तमपारं च नरेन्द्रस्तिमितह्रदम् ॥ ४
तं भीमसेनः समरे महोदधिमिवापरम् ।
सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ॥ ५
तदाश्चर्यमपश्याम श्रद्धेयमपि चाद्भुतम् ।
भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमानुषम् ॥ ६
उदीर्णां पृथिवीं सर्वां साश्वां सरथकुञ्जराम् ।
असंभ्रमं भीमसेनो गदया समताडयत् ॥ ७
स संवार्य बलौघांस्तान्गदया रथिनां वरः ।

59

☞ This adhy is om in Dn1 (cf v l 6 58 37)

1 ^{a}) B1 3.4 Da Dn2 D1 3–5 7 8 transp तस्मिन् and हते —^{c}) D8 °स्येव S भीमसेनवधायैव —^{d}) K3.5 D6 सर्वसैन्यान्यनोदयत्, K4 B3 °न्यान्यदेशयत्, D2 °न्य न्यचोद°, S °न्यम(M1–3 5 °न्यान्य)चूचुदत्

2 In B4, 2^{ab} is lost on a damaged fol —^{a}) Ko यत (for तत) B1–3 D (except D1–3, Dn1 om) सैन्यानि (for [अ]नीकानि) —^{b}) Dn2 D4 8 transp तव and पुत्रस्य —^{c}) Ś1 अभ्याद्रवन्; K5 Da M5 अभ्यद्रवद्, T G °धावन् —^{d}) Ś1 K1 2 D8 नदतो, Ko नदतो S नदत सिंहवद्रणे

3 ^{a}) Ś1 ता बलौघम्, K4 तुमुलौघम्; T2 M1–3 5 तद्बलौघम्, G1 3 स्व बलौघम् Ś1 अमन्यत, Ko–2 T1 G1 3 4 अपश्यंत (Ko °त) (for अपर्यन्त) D1 तस्य लाघवमद्राक्षं —^{b}) Ko–3 B2–4 D (except D8, Dn1 om) सुदु:सहं, B1 S दुरासद (for दुरुत्सहम्) —^{c}) Ś1 K1 D5 अपतत, M3 आचरत A few MSS सुदु:पार —^{d}) T2 समुद्र इव

4 D2 om 4, K5 om. 4^{ab} —^{a}) K1 रथनागाश्वकपिल, G3 रथा नागाश्वकलिल —^{b}) K3 °भिनोदितं, D1 °भिनिस्वन — In B4, 4^{cd} is lost on a damaged fol —^{c}) K1 अथ नातमपार च, K2 4 B1–3 Da Dn2 D1 4–8 S अनतरथ(M1–3 °नर)पादात, K3 D3 अनतमप्य(D3 °न)पार च, K5 रथावर्तमपार च —^{d}) K1 महींद्र (for नरेन्द्र-) K5 द्रुतं (for -ह्रदम्) Ko महेंद्रस्तमित ह्रद, K2 B1–3 D (except D1 3 6, Dn1 D2 om) S रजसा सर्वतो वृत (M4 तोदिश)

5 ^{a}) K2–4 B D (except D1–3, Dn1 om) स (for त) S भीमसेनो महाराज — Ko D3 om. (hapl) 5^{b}–6^{c} —^{b}) S (except T2 G1 3) नृपो° (for महो°)

6 Ko D2 om 6^{abc} (cf. v l 5) K2 om 6^{ab} —^{a}) K3 5 G2 3 M2 4 अपश्याम (K3 5 °मो) —^{b}) Ś1 K5 इव (for अपि) K3.5 [ऽ]श्रद्धेयामिव चापरं (K5 °द्भुत), K4 B Da Dn2 D4–8 S पाडवस्य महात्मन ; D1 3 अ(D3 द्य)श्रद्धेयमिवाद्भुतं —^{c}) K2 त भीमसेन (for भीमसेनस्य) —^{d}) K1 राजन्कर्मामिमा(corr to °सि सा)निनम्, S कर्मा(G1 °र्म)मानुषकर्मण

7 D2 om 7^{a}–8^{b} —^{a}) Ko उदीर्णं S पृतनां (for पृथिवीं) K1.2 उदीर्णं पृथिवी सर्वा (K1 °वीं सर्वं), K4 B Da Dn2 D4 5 7 8 उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान् (B2 °न्हृष्ट्वा) —^{b}) Ko–2 साश्व सरथकुंजर, K4 B Da Dn2 D4 5 7 8 साश्वान्सरथकुञ्जरान् — In B4, 7^{cd} is lost on a damaged fol —^{c}) Ś1 M2 असभ्रमो, B3 °भ्रमद्, T2 M1 3–5 °भ्रमाद्, G1–3 °भ्रमन् —^{d}) K3 5 B1–3 D(Dn1 D2 om) सम(K5 पर्य)वारयत्, S °पोथयत्

8 D2 om 8^{ab} (cf v l 7) —^{a}) Ś1 समं वार्य T2 सवार्य रथघोपास्तान् —^{b}) Ko नदया (for गदया) K4 B3 4 Da Dn2 D6 7 8 S बलिना; D1 गदिनां

अतिष्ठत्तुमुले भीमो गिरिर्मेरुरिवाचलः ॥ ८
तस्मिन्सुतुमुले घोरे काले परमदारुणे ।
भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ९
द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखण्डी च महारथः ।
न प्राजहन्भीमसेनं भये जाते महाबलम् ॥ १०
ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
अवधीत्तावकान्योधान्दण्डपाणिरिवान्तकः ।
पोथयन्रथवृन्दानि वाजिवृन्दानि *चाभिभूः ॥ ११
व्यचरत्समरे भीमो युगान्ते पावको यथा ।
विनिघ्नन्समरे सर्वान्युगान्ते कालवद्विभुः ॥ १२
ऊरुवेगेन संकर्षन्रथजालानि पाण्डवः ।
प्रमर्दयन्गजान्सर्वान्नड्वलानीव कुञ्जरः ॥ १३
मृद्नन्रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चैव पदातिनः ॥ १४

C 6 2794
B 6 63 15
K 6 63 15

(for रथिना) — ^{c}) A few N MSS तुमले, S समरे

9 ^{a}) K1 तस्मिन्स, K5 S तस्मिंस्तु, D1 तस्मिंश्च (for तस्मिन्सु) Ś1 K0–2 5 Dn1 D2 6 काले, D1 M4 युद्धे (for घोरे) — ^{b}) Ś1 K0 2 4 Dn1 D1 2 6 घोरे, B Da Dn2 D4 5 7 8 रणे (for काले) — ^{cd}) S भ्रातृभि सह पुत्रैश्च धृष्टद्युम्नो महाबल

10 ^{b}) K4 B Da Dn2 D3–5 7 8 T G M4 चापराजित (for च महारथ) — K4 om 6 59 10^{c}–6 62 17^{b} — ^{c}) Ś1 K1 3 D3 प्राजह्रुर्, K0 प्रजह्रुर्, B1 D2 (marg sec m) 8 प्राजह्रुर्, D1 जजह्रुर्, M5 प्राजहद् — ^{d}) Ś1 जातो, K1 Dn2 जात D1 T2 °बला, D2 °बले

11 K5 D2 om 11 (for K4, cf v l 10) — ^{a}) Ś1 स त्र्यायता; K0 1 D3 T1 (before corr) G1 2 4 M3–5 सैक्यायसीं, B3 G8 सर्वायसीं, T2 स्वैकायसीं, M1 सैत्यायनीं, M2 सैद्यायसीं K2 गुर्वी — ^{b}) K2 महती — ^{c}) B1 Dn2 D4 7 8 अधावत् (for अवधीत्) K1 2 भीमो (for योधान्) — ^{e}) Ś1 योधयन्, K1 G2 मोथ°, K2 पोथ°, M1 3 4 पोथयद् Ś1 नर°, D3 गज° (for रथ°) — ^{f}) Ś1 K1 3 D3 6 चाभिभु, K0 चाविभु, K2 चाविभु, K4 B1 2 4 चाविभू, Da Dn2 D4 5 7 8 वाविभु, D1 च प्रभो, T G2 4 M1 2 चैव हि, G1 3 M3–5 चैव ह (for *चाभिभू) B3 गजेभ्यो गजयोधिन

12 K5 om 12 (cf v l 10) K0–2 B1 om (hapl) 12 — ^{ab}) K3 D6 विचरन्, Da1 व्याचरेत्, G2 व्यचरन् Da1 (sup lin) वीरो (for भीमो) D8 कर्षयन्रथवृन्दानि बाहुवेगेन पाडव S transp 12^{cd} and 13^{ab} — D2 om 12^{cd} — ^{c}) B (B1 om) Da Dn2 D4 5 7 8 योधान्, D1 सर्वा (for सर्वान्) D3 S विनिघ्नन्व्यचरत्संख्ये (T1 G5 °घ्ने) — ^{d}) M1–3 5

प्रभु (for विभु) D1 प्रजा काल इवाभित

13 K5 om 13 (cf v l 10) S transp 12^{cd} and 13^{ab} — ^{a}) K0–2 गुरुवेगेन, K3 Da2 D1 3 5 6 8 उरुवेगेन K0 सवर्पन् — ^{b}) B1 रथ्याना*नि, B2 D1 रथवृदानि T1 G मारिष (for पाण्डव) — ^{c}) K0 प्रमृद्नश्च, K2 प्रमद्नश्च, K3 D2 6 प्रममर्द (for प्रमर्दयन्) K1 4 B Da D1 3–5 7 8 T1 G M बलानि च (K1 4 Da1 स, D1 स, D3 प्र) समर्दाशु, T2 जलानीव च घर्मांशु — ^{d}) K3 नलिनीरिव, B3 D5 T1 G1 नड्वलानिव, D1 शृङ्खलानिव, D2 6 G2 3 नलिनानीव, T2 पल्वलानीव Cc cites नड्वलानि (as in text)

14 K5 om 14 (cf v l 10) — ^{a}) K0 मृद्नन्, D6 मर्दन्रथेभ्यो रथिनो, S रथेभ्यो रथिनश्चापि G3 गजयूथिन — D2 4 om (hapl) 14^{cd} — ^{b}) Ś1 Da1 सादिश्चाश्वपृष्ठेभ्यो (submetric), D8 सादिनश्चाश्वपृष्ठेषु — ^{d}) K4 B Da Dn2 D1 3 5 7 8 S चापि (for चैव) Ś1 K (K5 om) Da D5 6 Cc पदातय (for °तिन) — Ś1 K0–4 B Da Dn2 D1 3 5–8 ins after 14 D2 (om lines 1–3) 4, after 14^{ab}

239* गदया व्यधमत्सर्वान्वातो वृक्षानिवौजसा ।
भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले ।
सा वै मज्जावसामांसैः प्रदिग्धा रुधिरेण च ।
अदृश्यत महारौद्रा गदा नागाश्वघातिनी ।

[(L 1) Ś1 [अ]व्यधमन्, K0–2 व्यधम (K1 °य)न्, B1 Da2 Dn2 D4 5 7 8 व्यहनत्, Da1 व्यवहत् K4 व्यधमद्गदया सर्वान् — (L 2) K4 वै रणे, B2 सौबले, D1 वै बल — (L 3) K0 1 ग्रावैर्, K2 ग्रवैर्, K4 मानैर्, Da1 D6 सापि (for सा वै) K3 D3 °वसामास-, K4 मज्जमा°, Da1 D4 8 मज्जवसा° K0 दिग्धाश्च-, K1 2 दिग्धाश्च (for प्रदिग्धा) — (L 4) D1 अदृश्यत K4 Da Dn2 D4 8 महागौद्री Ś1 K1 2 D6 °पातनी, K0 8

C 6 2796
B. 6 63 17
K 6 63 17

तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्यगजवाजिभिः ।
रणाङ्गणं तदभवन्मृत्योराघातसंनिभम् ॥ १५
पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् ।
यमदण्डोपमामुग्रामिन्द्राशनिसमस्वनाम् ।
ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रां विशसनीं गदाम् ॥ १६
आविध्यतो गदां तस्य कौन्तेयस्य महात्मनः ।
बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव युगक्षये ॥ १७
तं तथा महतीं सेनां द्रावयन्तं पुनः पुनः ।
दृष्ट्वा मृत्युमिवायान्तं सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ १८
यतो यतः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पाण्डवः ।
तेन तेन स्म दीर्यन्ते सर्वसैन्यानि भारत ॥ १९
प्रदारयन्तं सैन्यानि बलौघेनापराजितम् ।
ग्रसमानमनीकानि व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ २०
तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदम् ।
दृष्ट्वा वृकोदरं भीष्मः सहसैव समभ्ययात् ॥ २१
महता मेघघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ।
छादयञ्शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २२
तमायान्तं तथा दृष्ट्वा व्यात्ताननमिवान्तकम् ।

Dn1 D8 °पातिनी, D1 °दारिणी (for °घातिनी) D2 रथा नागाश्ववाजिन]

15 K5 om 15 (cf v l 10) D2 om 15^{ab} — ^{a}) Ś1 हतैश्चैव, K1 2 हतश्चैव, K3 4 D6 हतैश्चैव, M8 गतैश्चापि — ^{b}) K3 D6 मनुष्यैर्गज°, K4 B Da Dn2 D1. 4 5 7 8 मनुष्यगज(B2 गजाश्वरथ)सादिभि°, T2 °वाजिन — After 15^{ab}, S reads 17^{cd} — S om 15^{c}–16^{b} — ^{c}) Ś1 K1 2 रणांगन, D1 रणाजिरे, Co रणाङ्गणं (as in text) B1 D1 8 समभवन् — ^{d}) Ko–2 मृत्योरागार°, D1 मृत्योरास्येन समिता° Co cites आघात

16 K5 om 16 (cf v l 10) S om 16^{ab} (cf v l 15) — ^{a}) Da D5 क्रुद्धस्य (for रुद्रस्य) — ^{b}) K8 D6 क्रुद्धस्य निघ्नत°, Da D6 रुद्रस्याभि°, D2 क्रुद्धस्य जघ्नत° — D2 om 16^{c}–18^{d} — ^{c}) D1 गुर्वीम् (for उग्राम्) — ^{d}) B1 3 4 Da Dn2 D4 5 7 8 °सम प्रभा — ^{e}) G3 ददृशे — ^{f}) K4 B D (except D6, Dn1 D2 om) रौद्रीं (for रौद्रां)

17 K5 D2 om 17 (cf v l 10, 16) — ^{a}) K4 आविद्धतो, B1 अविध्यतो; Co आविध्यतो (as in text) T1 G2 4 आविध्यतोंतकस्येव — After 17^{ab}, D3 S ins

240* गदामारुतवेगोऽभूद्विस्फूर्जितमिवाशने ।

— S reads 17^{cd} after 15^{ab} — ^{c}) T1 G1 2 4 M1–4 विबभौ कर्म तद्रौद्र, T2 बभौ कर्म तथा रौद्र — ^{d}) S (except G3 M5) रुद्र° (for काल°) Ś1 Ko–3 D1 6 महाक्ष(Ko 3 °भ)ये

18 K5 D2 om 18 (cf. v l 10, 16 — ^{a}) Ś1 आदाय, Ko–2 पाडव, K3 अवार्य, B2 G1–3 M2 3 5 ता तथा, D1 6 आवार्य (for तं तथा) Ś1 K3 महती सेना — ^{b}) B2 प्रद्रवतीं, S त्रासयानं (G2 °नां, M2 3 5 °न°) — ^{d}) K3 नातिप्रमनसोभवन्, S सर्वेषां विस्मयोभवत्

19 K5 om 19 (cf v l 10) — ^{a}) K2 B2 3 प्रेक्ष्यते स्म, K3 प्रेक्षती स्म, K4 प्रेक्षति स्म, D3 6 प्रेक्ष्यति स्म, T1 G समुद्युक्तो, T2 M सम्प्रयाति (for प्रेक्षते स्म) — ^{c}) D1 S ततस्ततो (for तेन तेन) Ś1 स्म दीयंते, B4 सुदीर्यंते, D1 विशीर्यंत, T1 G व्यदीर्यंत (G2 °ते), T2 M विदीर्यंते — ^{d}) K3 D6 तव, D2 तस्य (for सर्व)

20 K5 om 20 (cf v l 10) B Da Dn2 D4 5 7 8 om. 20^{ab} — ^{a}) K4 प्रदारयती, D2 6 S विदारयतं — ^{b}) Ś1 बलौघेन पराजित, D1 8 S बलेनामितविक्रम — ^{cd}) S transp ग्रसमानम् and व्यादितास्यम् — After 20, M3 5 read 22^{ab} (for the first time)

21 K5 T2 om 21 (for K5, cf v l 10) — ^{a}) D5 तथा च, S (T2 om) समरे (for त तथा) — ^{b}) Ś1 Ko 1 °महागदा, D2 प्रगृह्य महतीं गदा, D3 प्रग्रहीत°, M3 प्रकर्षित° — ^{d}) Ko–3 सहसेन°, D1 3 सह सैन्य°, S (T2 om) तत एन (for सहसैव)

22 K5 om 22 (cf v l 10) D1 3 om 22^{ab} T1 G M read 22^{ab} after 23^{ab} (M3 5, for the first time, after 20) — ^{a}) K3 4 B D (Dn1 D1 3 om) T G रथ°, M (M3 5 second time) नेमि° (for मेघ°) — ^{b}) T1 रथेनामितवर्चसा — T2 om 22^{c}–23^{b}. — ^{c}) Da D5 दारयन्, G3 छादयत् — ^{d}) G3 पर्जन्यम्, Co पर्जन्य (as in text)

भीष्मं भीमो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षणः ॥ २३
तस्मिन्क्षणे सात्यकिः सत्यसंधः
शिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ।
निघ्नन्नमित्रान्धनुषा दृढेन
स कम्पयंस्तव पुत्रस्य सेनाम् ॥ २४
तं यान्तमश्वै रजतप्रकाशैः
शरान्धमन्तं धनुषा दृढेन ।
नाशक्नुवन्वारयितुं तदानीं
सर्वे गणा भारत ये त्वदीयाः ॥ २५
अविध्यदेनं निशितैः शराग्रै-
रलम्बुसो राजवरार्ष्यशृङ्गिः ।
तं वै चतुर्भिः प्रतिविध्य वीरो
नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २६
अन्वागतं वृष्णिवरं निशम्य
मध्ये रिपूणां परिवर्तमानम् ।
प्रावर्तयन्तं कुरुपुंगवांश्च
पुनः पुनश्च प्रणदन्तमाजौ ॥ २७
नाशक्नुवन्वारयितुं वरिष्ठं

C 6 2810
B 6 63 31
K 6 63 31

---

23 K5 om 23 (cf v l 10) T2 om 23ab (cf v l 22) — a) K1 D1 ततो, D2 रथ (for तथा) S (T2 om) भीमसेन रणे भीष्मो — b) D1 व्यादिता स्यम् G1 3 इवांतक — After 23ab, T1 G M (M3 5 second time) read 22ab — c) B3 4 Dn2 D4 8 भीमसेनो (for भीष्मं भीमो) — d) K1 प्रतिदेयाद्; K2 प्रत्युदायाद्, T2 प्रत्युदीर्याद् B1 2 4 Da Dn2 D2 4.5 7 8 M1 3 5 अमर्षित, M4 °र्षण

24 K5 om 24 (cf v l 10) — a) T G2-4 रणे, Cc क्षणे (as in text) T1 G2 4 °संघं — b) K3 D2 5 शनि° B3 [ऽ]भ्यपतत्, M5 ह्यपतत् — c) T1 G रथेन (for दृढेन) — d) K0-2 D1 सकालयन्, Da2 D4 (before corr) 5 संकपयन् K3 तेन (for तव) Ś1 Da1 पुत्रसेना, B1 D1.3 S (except M2) पुत्रस्य सैन्य

25 K5 om 25 (cf v l 10) D2 om 25ab — a) Da1 त यातम्, T2 सशांतम् — b) K1 प्रभा (for शरान्) K3 B Dn2 D6-8 वपतं; K4 Da D5 वर्षंत, K5 D1 3.4 S वमत (for धमन्तं) K4 B D (except D1 3 6, Dn1 D2 om) S निशितान्सुपुङ्खान् (for धनुषा दृढेन) — c) K4 B1 2 4 D3 M धारयितु, T G प्रेक्ष(G1 °प)यितु

26 K5 om 26 (cf v l 10) D2 om 26-27 — a) Da1 अभिसेदनं (sic), G3 आविध्यदेन K0-2 विशिखै°, K4 B D (except D6, Dn1 D2 om) S दशभि (for निशितै°) K0-2 T G शिताग्रैर्; K4 B D (except D6, Dn1 D2 om) पृषत्कैर्, M1 3.4 शिता ग्यैर्, M2 5 शराग्यैर् — b) Ś1 आलबुसो, K1 अलयसो K3.4 B Da Dn2 D4-8 M Ccp अलंबुषो (M °सो) राक्षसोसौ (K3 D6 °सौ वै) तदानीं, D1 8 अलबुस स्त्वार्घ्य(D8 °र्घ)शृगि प्रसह्य, T G अलंबुषोसौ समरे तदानीं (T1 G2 4 त्वदीन) Co cites राजवर (as in text), and आर्घ्यशृंगी — c) K4 B D (Dn1 D2 om) S शरैश् (for तं वै), and त च (for वीरो) — d) K3 D6 शनेर् K1 अभिपतद्, Da D5 चाभ्यप°

27 K5 D2 om 27 (cf v l 10, 26) — a) T1 G1.2 4 समागत, G3 अथागत K4 B1 2 4 Da Dn2 D4 5.7 8 वृष्णिवीर; B3 °रथ, T G1.2 4 M1-3.5 °पतिं, G3 °पती Ś1 निशाचर, S (except G2 M1 2) निशाम्य — b) Ś1 तं शक्यमध्ये (sic), K0-3 D1 3 6 तं शत्रुमध्ये (for मध्ये रिपूणां) — c) Ś1 प्रावर्तयंते, K0 1 प्रवारयत, K2 प्रचारयतं, K3 D1 3.6 7 प्रद्रावयत, Ca c प्रावर्तं° (as in text) D4 °पुगवाश्च, D6 °पांडवाश्च, M1 2 °पुंगवास्तान् — d) Da D5 om च D1 वै (for च) K3 प्रणुदतम् M1 2 3 (inf lin) पुनश्च सैन्यं प्रतपन्तमाजौ — N (K5 Dn1 om.) ins. after 27 (D2, after 25cd)

241* योधास्त्वदीया शरवर्षैरवर्षं
न्मेघा यथा भूधरमम्बुवेगैः ।

[(L 1) Ś1 K1 यथा, K0 2 ततस् (for योधास्) K1 4 शरवर्षवर्षन्, B3 °र्षैर्वपुर्, D1 तु शरैरवर्षन् — (L 2) K4 मेघो K3 भूध्वरम् D2 °वेगा]

28 K5 om 28 (cf v l 10) — a) Ś1 K (K5 om) D1-3 6 तथापि त (K1 त्व), T1 G4 न शक्नुवन् (for नाशक्नुवन्) K4 B1 2 D3 6 T1 G2 4 M1 2 4 धार° (for वार°) Ś1 K (K5 om.) D1-3 6 न शेकुर्, B3 गरिष्ठं (for वरिष्ठं) — b) Ś1 सूर्यं

C 6 2810
B 6 63 31
K 6 63 31

मध्यंदिने सूर्यमिवातपन्तम् ।
न तत्र कश्चिन्नविषण्ण आसी-
द्दृष्ट्वा राजन्सोमदत्तस्य पुत्रात् ॥ २८
स ह्याददानो धनुरुग्रवेगं
भूरिश्रवा भारत सौमदत्तिः ।
दृष्ट्वा रथान्स्वान्व्यपनीयमाना-
न्प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

६०

संजय उवाच ।
ततो भूरिश्रवा राजन्सात्यकिं नवभिः शरैः ।
अविध्यद्भृशसंक्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १
कौरवं सात्यकिश्चैव शरैः संनतपर्वभिः ।
अवाकिरदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।

(for सूर्यम्) Ś1 इवातपन्त, D1 इव ज्वलत, D2 इवोत्पपत, D3 इवापतत S सैन्य हि तूर्णं ख(T2 M1-4 तत्तूर्ण)मिवापतत — D2 om 28ᶜ-29ᵈ. — ᶜ) T1 G तत्रापि, M3 5 त तत्र (for न तत्र) Ś1 K0-2 कश्चिदविषण्ण, T1 G M3 5 कश्चिन्न विपक्त (G2 °पकुट्, M3 5 °पक्ष) — ᵈ) K0 om राजन् K3 सोमदत्तिश्च (for °दत्तस्य) K1 2 D1 पुत्र; B3 T2 G2 M2 5 पुत्रान् (for पुत्रात्)

29 K5 D3 om 29 (cf v 1 10, 28) — ᵃ) Dn2 D4 स त्वाददानो, T1 G4 सोप्याददधानो, G1-3 M3-5 सोप्याददानो (for स ह्याददानो) T2 उग्ररूपं (for °वेग) Ś1 K (K5 om) D1 3 6 स वै (Ś1 शिने) समादाय धनुर्महात्मा — ᵇ) Ś1 K2 3 Da1 T G M2 सोमदत्ति, K1 सौमदंति — After 29ᵃᵇ, K3 ins. (cf 6 60 1ᵃᵇ)

242* ततो भूरिश्रवा राजन्सोमदत्तस्य पुत्रकम् ।,

which is followed by the repetition of 29ᵃᵇ — K0-2 om 29ᶜᵈ — ᶜ) K3 इष्टान् (for दृष्ट्वा) Ś1 D3 अपनीयमानान्, K3 नृप नीय°, B3 व्यपनीय°, D1 विनिहीय°, T G अवलीय°, M व्यवलीय° (for व्यपनीय°) — ᵈ) S प्रत्या(M °त्य)द्रवत् (for प्रत्युद्ययौ) K3 सात्यकि Ś1 सोमदत्ति, K3 सोमदत्तिं, D0 सौमदत्ति, S योद्धुकाम (for योद्धुमिच्छन्).

Colophon om in Ś1 K0-2 Dn1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 Da D5 mention only चतुर्थेह्नि, D3 चतुर्थयुद्धदिवस, T2 चतुर्थदिवस, M3-5 चतुर्थेह्निके — *Adhy name* K4 भीमसेन युद्ध, G2 भीमयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 21, Dn2 D1 T2 M5 4 60, T1 G 58, M1 2 59 (as in text), M3 61 — *Śloka no* Dn2 D5 32

60

☞ K5 om this adhy (cf v 1 6 59 10) Dn1 om 1-47 (cf v 1 6 58 39)

1 K2 T1 G4 om the ref — ᶜ) B1 प्राविध्यद्, Da D2 5 आविध्यद् T1 G समवि(G3 °व)ध्यत्सुसंक्रुद्धस, T2 M प्रत्यविध्यत्सुस° — ᵈ) M4 महागज (for °द्विपम्)

2 D2 om 2 — ᵃ) S कौरव्य K1 सातिकिं B Da Dn2 D4 5 8 चापि (for चैव) — ᵇ) D1 अभिदुद्राव वीर्यवान् — ᶜ) K3 4 B Da Dn2 D5-8 अवारयद् (for अवाकिरद्) D1 वारयस्तान्महायोधान्, S पर्यवारयदव्यग्र — ᵈ) K0 2 सर्वलोकेपु, G2 3 °सैन्यस्य K1 सर्वलोकेष्वपश्यत

3 ᵇ) D2 3 सौदर्यैं, T1 G4 M सोदरै —ᶜ)

सौमदत्तिं रणे यत्तः समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ३
तथैव पाण्डवाः सर्वे सात्यकिं रभसं रणे ।
परिवार्य स्थिताः संख्ये समन्तात्सुमहौजसः ॥ ४
भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत ।
दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रांस्ते पर्यवारयत् ॥ ५
रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्वितः ।
नन्दकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलम् ।
विव्याध निशितैः षड्भिः कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ६
दुर्योधनस्तु समरे भीमसेनं महाबलम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो मार्गणैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ ७
ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः ।
आरुरोह रथश्रेष्ठं विशोकं चेदमब्रवीत् ॥ ८
एते महारथाः शूरा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
मामेव भृशसंक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि ॥ ९
एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः ।
तस्मान्ममाश्वान्संग्रामे यत्तः संयच्छ सारथे ॥ १० C 6 2813 B 6 64 14 K 6 64 14

K1 सौमदत्ति, K3 T G1.2.4 सोमदत्तिं, D2 सोमदत्त B3.4 Da2 Dn2 D1.2.4.5 S (except M2) यत्त, D3 यत (for यत्त) — d) M2 परि° (for पर्य°)

4 b) Ś1 रभसाद्, K4 Cc रभसा, B Da Dn2 D4.5.7.8 Ca तरसा, D1 प्रसभ, S तु महा (for रभस) — c) Ś1 स्थित° K0–2 T1 G1.2.4 सवे, G3 सवे, M2 राजन् (for संख्ये) — d) D1 समंतात्ते महौजस, D6 समतात्सुमहौजम, S तव पुत्रस्य पश्यत°.

5 a) S तत क्रुद्धो (for तु संक्रुद्धो) — b) D1 पाडव° (for भारत) — c) Ś1 Dn2 दुर्योधनमुखा सर्वे — d) Ś1 K0.3 Dn3 पुत्रास्ते, G1.3 पुत्रास्तान् K0–2 समवारयंत्, D1 पर्यधावत, T G1.3.4 M1.2.3 (sup lin as in text) 4 पर्यकालयत् — After 5, D1.3.7 ins

243* तथैव च सुतास्तुभ्य भीमसेन महारथम् ।
दुर्योधनमुखा सर्वे समन्तात्पर्यवारयन् ।

[(L 1) D1 ते; D7 तु (for च) D1 तूर्ण (for तुभ्य) D3 महाबल (for °रथम्) — (L 2) D1 राजन् (for सर्वे) D7 पुत्रास्ते (for समन्तात्)]

6 D2 om. 6 S transp 6^{ab} and 6^{cd} — a) K0 रथैरनीक° — b) K1 °समन्वितै°, K4 B3 Dn2 D1.3.7 °समन्विता°, S समताात्पर्यवार(G2 °काल)यत् — c) S ततस्तव सुत° क्षिप्रं — K0 om. (hapl) 6^{d}–7^{a} — d) Ś1 K3.4 D1.6 महारथ, G1 महद्बल (for महाबलम्) — K1 om (hapl) 6^{e}–7^{b} S (except M2) om 6^{ef} — e) Ś1 K3 D3.6.7 विशिखै° (for निशितै°) K2 B1.2.4 Da3 Dn2 D4.6.8 तीक्ष्णै°, B3 बाणै° (for षड्भि) — f) K3 ककपत्र

7 K1 om 7^{ab}, K0 om 7^{a} (cf v l 6) D6 reads 7 on marg — a) K2 B Da Dn2 D4.5.7.8 तदा राजन्, D1.3 च समरे, T1 G1.2.4 ततो राजन्, T2 G3 M1.3.4 ततो राजा, M2.5 तदा राजा (for तु समरे) — b) K2 B1–3 Da Dn2 D4.5.7.8 T2 G1–3 M महाहवे, K4 D3 महारथ — c) D2 जघानोरसि संक्रुद्धो, T2 आजघान रणे क्रुद्धो — d) K3.4 B Da Dn2 D1.3–8 S मार्गणैर्नवभि शितै° (Da1 शतै°, D3.8 शरै°)

8 b) Ś1 स्वरथे, K0 सुरथ, K3 D6 सरथ D6 सुमहाबल S आस्थाय स्वरथ महत् — c) K0–3 D2.3.6 रथ(K0 °र्थ)श्रेष्ठो, D1.3 रथ श्रेष्ठं, Cc रथश्रेष्ठ (as in text) S स्मयमानश्च कोपेन — d) B3 चैवम्, Da D6 इदम् (for चेदम्) S स्वसारथिमथाब्रवीत्

9 a) Ś1 K0.2 D1.2 महाबला°, T1 G4 हि संगता, G1 समागता° (for महारथा°) — b) D1.3 T G2.4 M समागता°, G1.3 सुसंगता° (for महाबला) — c) Da1 भृशसंक्रुद्धां, Dn2 अभिसंक्रुद्धा S मामेवाभिमुखास्तूर्णम् — d) K2 अत्युद्यता, Da1 अभ्युद्युता B2 हन्तुमभ्युद्यतायुधा, S उपतिष्ठति दासि (T1 [sup lin] दंशि°, G3 ताडि)ता° — After 9, Da D5 ins

244* मनोरथद्रुमोऽस्माक चिन्तितो बहुवार्षिक ।
सफल सूत मद्येह योऽह पश्यामि सोदरान् ।
यत्राशोक समुत्क्षिप्ता रेणवो रथनेमिभि ।
न प्रयास्य[? न्त्य]न्तरिक्षं हि शरवृन्दैर्दिगन्तरे ।
तत्र तिष्ठति संनद्ध स्वय राजा सुयोधन । [5]
भ्रातरश्चास्य संनद्धा कुलपुत्रा मदोत्कटा ।

10 a) K4 एतानह, B4 तानद्य नि, M3 एतान्यद्य (for एतानद्य) — c) D2 सदश्वान् (for ममाश्वान्)

C 6 2823
P 6 64 14
K 6 64 14

एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं दुर्योधनं तव ।
विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः ।
नन्दकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्तनान्तरे ॥ ११
तं तु दुर्योधनः षष्ट्या विद्ध्वा भीमं महाबलम् ।
त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत ॥ १२
भीमस्य च रणे राजन्धनुश्चिच्छेद भास्वरम् ।
मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभी राजा हसन्निव ॥ १३
भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा ।
पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेण धन्विना ॥ १४
अमृष्यमाणः संक्रुद्धो धनुर्दिव्यं परामृशत् ।
पुत्रस्य ते महाराज वधार्थं भरतर्षभ ॥ १५
समादत्त च संरब्धः क्षुरप्रं लोमवाहिनम् ।
तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमम् ॥ १६
सोऽपविध्य धनुश्छिन्नं क्रोधेन प्रज्वलन्निव ।
अन्यत्कार्मुकमादत्त सत्वर वेगवत्तरम् ॥ १७
संधत्त विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभम् ।

—(d)) D1 यत्न, G1 यत्न, M3 सम्यक्, Co यत्त (as in text) Ś1 संयत्स्व, Da1 सव्यच्छ, D1 स रक्ष, D2 सछिद्य, D5 सव्यत्स (for सयच्छ)

11 (b)) B D (except D1 2 6, Dn1 om) S पुत्र तव (D8 तव पुत्र) विशा पते —(c)) K8 Dn2 D8 4 T1 G2 4 निशितैस् (for दशभिस्) K8 तीक्ष्ण — T2 om (hapl) 11^{d}–14^{c} — Ko-2 om (hapl) 11^{d}–13^{c} —(d)) G2 काञ्चनभूषणै, M1 2 कनकभूषितै — D2 om 11^{ef} —(e)) G1 3 M5 (inf lin as in text) नदन, G2 नदर्कि —(f)) K8 D6 अभि°, D1 7 अभ्य° (for प्रत्य°)

12 Ko-2 T2 om 12 (cf v l 11) —(a)) M4 षड्भिर् (for षष्ट्या) —(b)) B2 विध्वा भीम स्तनांतरे, S (T2 om) विध्वा भारत सयुगे —(c)) D2 एतै (for अन्यै) Da1 सुविशेषैर्, D5 सुविशिखैर् —(d)) Ś1 K8 अशोकं (for विशोक)

13 T2 om 13, Ko-2 om 13^{abc} (cf v l 11) —(b)) Ś1 K8 B1 3 Da D5 6 भासुर; D2 भास्कर; M4 भारत — D2 om 13^{cd} —(c)) D1 3 S (T2 om) भृश ती(M3 ततस्ती)क्ष्णैर् — D8 om 13^{d}–14^{d} —(d)) K8 त्रिभी राजन्, K4 B3-4 Da Dn2 D4 5 7 8 त्रिभिराजौ, B1 D1 त्रिभिर्भल्लैर्; D8 भल्लैस्त्रिभिर् (for त्रिभी राजा) D1 महात्मन (for हसन्निव) S (T2 om) विद्ध्वा राजन् (G1 3 विशोकं च) महाशरै — After 13, D1 ins

245* आकर्णपूर्णैः पुत्रस्ते प्रहसन्निव भारत ।

14 D6 om 14 (cf v l 13) T2 om 14^{abc} (cf v. l 11) —(a)) K8 भीमस्त, K4 भीमस्तत्, D8 S (T2 om) समरे Ko-2 प्रेक्ष्य भीमस्तु यतार —(b)) D8 S (T2 om) विशोक तु वृकोदर —(c)) D1 त विद्ध (for पीडित) M1-3 निशितैस (for विशिखैस्) —(d)) Ko-2 D1 धीमता (for धन्विना)

15 T2 M1 4 om 15^{ab} —(a)) K1 असृष्ट° G3 त (for स) —(b)) D1 धनुरन्यत Ś1 Ko-2 4 B2 3 परामृषत् (K4 °षन्), G1-3 °मृशन् —(d)) S वधार्थी K8 4 B Da Dn2 D4 5 7 8 S पुरुषर्षभ (Da Dn2 G1-3 M3-5 °भ); D1 पुरुषोत्तम, D2 तत्र भारत

16 (a)) Ś1 समादत्तद् (sic), K3 4 B Da Dn2 D3-5 समाधत्त (B2 °त्ते), D1 स सधाय; S समधत्त (T2 °सक्त) Ś1 असरभात्, Ko-2 ससरभ, K1 सुसरंभा, D1 3 सुसक्रुद्ध, D2 M4 सुसरब्ध, T1 G2 4 [अ]भिसक्रुद्ध, T2 [अ]तिसरब्ध, G1 3 [अ]तिसंक्रुद्ध, M3 5 च दुर्धर्ष —(b)) Ś1 क्षुराग्र Ś1 Ko-2 T2 लोमवाहन; K4 रोमवाहिन, D1 2 रो(D2 लो)महर्षण; T1 G लोमवापिन, M4 °वाहिन —(c)) Ko 1 नृपते, K4 समरे, D1 भल्लेन (for नृपतेर्) — K1 om (hapl) 16^{d}–18^{c} —(d)) B1, 3 4 Da2 Dn2 D4 3 T2 G1 3 M मुष्टौ, Da1 D5 मुष्ट, D1 नृप, D6 भीष्म (for भीम) D2 (marg sec m as in text) बलवान्बलवत्तर

17 K1 om 17 (cf v l 16) D2 reads (sec m) 17^{ab} on marg —(a)) K4 सोपि विध्य, B1 3 Da2 D5 S अपविध्य (G3 °द्ध), B3 Dn2 D4 7 8 अपास्य तु, Da1 अतिध्यय (sic), D1 रणे विध्य (for सोऽपविध्य) Ko 2 सोपि विद्धश्छिन्नधनु, D2 स च्छिन्नधन्वा पुत्रस्ते —(b)) Ko 2 क्रुद्धेन, T1 G M3 कोपेन B Da Dn2 D3-5 7 8 पुत्रस्ते क्रोधमूर्छित, D6 क्रोधेन प्रज्वलति च —(c)) D2 भीमं (for अन्यत्) B2-4 D (except D3. 6, Dn1 om) S आदाय (for आदत्त) —(d)) T2 M3-5 स त्वरन् (for सत्वर) D1 भारसाधनमुत्तमं

18 K1 om 18^{abc} (cf v l 16). —(a)) K2 सं

तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ॥ १८
स गाढविद्धो व्यथितः स्यन्दनोपस्थ आविशत् ।
स निषण्णो रथोपस्थे मूर्छामभिजगाम ह ॥ १९
तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः ।
नामृष्यन्त महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २०
ततस्तु तुमुलां वृष्टिं शस्त्राणां तिग्मतेजसाम् ।
पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि ॥ २१
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः ।
दुर्योधनं त्रिभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ २२
शल्यं च पञ्चविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः ।
रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् ॥ २३
प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्राश्चतुर्दश ।
सेनापतिः सुषेणश्च जलसंधः सुलोचनः ॥ २४
उग्रो भीमरथो भीमो भीमबाहुरलोलुपः ।
दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥ २५
विसृजन्तो बहून्बाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ।
भीमसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिता भृशम् ॥ २६
पुत्रांस्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः ।

C 6 2840
B 6 64 31
K 6 64 31

घयो; K3 D2 6 7 सदघे, K4 B Da2 Dn2 D1 3-5 8 सधाय, Dn2 संधार्य (for सधत्त) S तत्र सधाय स (M च) शर — b) D2 °मृत्युभयप्रदं — c) D2 जघान सेन, D5 तेषा जघान

19 a) K0 सागाढविद्धो, G1 3 तेनातिविद्धो — b) K0-2 4 D6 स्यंदनोपस्थमाविशत्, B1 2 Da Dn2 (m as in text) D6 सर्वगात्रैर्वियोजित°, D2 स्यदनोपरि आविशत्; D8 स्यदनोपर्युपाविशत्, T G2 4 सर्वगात्रैर्विचेतन° (T2 G2 °वर्जित°), G1. 3 M सर्वगात्रैर्विचे(M3 °मे)जित Cc cites वियोजित° — c) K8 स निषण्णा, K4 सुनिषण्णो, B1. 2 4 Da Dn2 D4 5 7 8 S निषसाद्, B8 प्रणिषण्णो (for स निषण्णो) D1 मूर्छामभिजगामाथ — d) B1 2 4 Da D5 T1 G4 मूर्छां चा(B1 °र्छाश्चा)पि, Dn2 D4 7 8 मूर्छां चाभि, D3 मूर्छामति D1 तव पुत्रेण पीडित°

20 a) K0 1 मूर्छितं (for व्यथितं) — b) K1 °पुरोगत°, D1 धर्मराजपुरोगमा — c) K1 नामृषत, K8 °ष्यत, D1 2 °ष्यंत, D6 °शत B Da Dn2 D4 5 7 8 महाभागा° (for महेष्वासा°)

21 a) K8 B Da2 Dn2 D4 5 7 8 T2 G1-3 M1. 3-5 तत° सु°, Da1 D5 तत° स (for ततस्तु) K1 Da1 तुमल, a few MSS तुमला — b) B Da Dn2 D1 4 5 शराणाम्, D8 पासुणाम् (for शस्त्राणा) B Da Dn2 D4 5 8 S उग्र° (for तिग्म°) — cd) S अपातयन्महाराज तव पुत्रस्य मूर्धनि

22 c) G2 ततो (for त्रिभिर्) D2 बाणै (for विद्ध्वा)

23 D2 om 23ab — a) Ś1 K1 शल च, D1 स शल्य — b) B3 पुनर् (for शरैर्) S शरै° सनत; पर्वभि° — c) D8 °ष्वासै° — d) K8 [ऽ]भ्यप° (for व्यप°) K3 B3 D6 रणे, D2 रथात् (for रणात्)

24 a) K0 प्रत्युद्ययौ, D2 प्रत्यायद्युस् G8 भीष्म (for भीम) — c) Some MSS सुखेणश्च — d) Ś1 जालसध, K1 मलमेघा, G1 3 जलसंधि°

25 Dn2 om (hapl) 25a-26b — a) K8 भीमरथो, Da1 भीमरथे — b) K2-4 B Da2 D1 3 4 6-8 T2 वीर°, T1 G महा° (for भीम°) — c) A few MSS दुःप्र° (for दुष्प्र°) K1 दुर्मुखो दुष्प्रदुर्धर्षो — d) K8 विविश्युर्, D2 विविंशो, S विचित्रो (for विवित्सुर्)

26 Dn2 om 26ab (cf v l 25) — b) K0 1 M5 °लोचन°, B2 Da D5 युधि सरक्तलोचना° (Da1 °न), T1 G कोपसरक्तलोचना° (G2 °न°) — d) K1 विविदु°, G1 M2 विव्यधु° (for विव्यधु°) S (except T2) चापि पांडव (for सहिता भृशम्)

27 a) Da1 पुत्रास्तु K8 तदसप्रेक्ष्य, D8 तव तान्प्रेक्ष्य K1 पुत्रास्तव च संप्रेक्ष्य — c) Ś1 Dn2 D4 5 T G4 सृक्किणी, K1 स्विकाने (corrupt), K2 सृक्किणी, K8 सृकाणी; B8 G1 सृक्किर्णी, G2 सृकर्णी, G3 सृकिर्णी; M1 2 4. 5 सृक्कणी, M3 स्रक्कणी (for सृक्किणी) K1 विलहन्, D1 T2 G1-3 M सलिहन्, T1 G4 लेलिहन् Ś1 वीरा, B3 एव — d) D8 यथा वृकः (by transp) — After 27cd, N (K5 Dn1 om) M2 ins

246* अभिपत्य महाबाहुर्गरुत्मानिव वेगित° ।

[D2 अभिवृत्य, D3 (marg sec m as in text)

C 6 2843
B 6 64 31
K 6 64 31

सृक्किणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये वृको यथा ।
सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पाण्डवः ॥ २७
जलसंधं विनिर्भिद्य सोऽनयद्यमसादनम् ।
सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २८
उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चन्द्रोपमं भुवि ।
पातयामास भल्लेन कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ २९
भीमबाहुं च सप्तत्या साश्वकेतुं ससारथिम् ।
निनाय समरे भीमः परलोकाय मारिष ॥ ३०
भीमं भीमरथं चोभौ भीमसेनो हसन्निव ।
भ्रातरौ रभसौ राजन्ननयद्यमसादनम् ॥ ३१
ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे ।
मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ॥ ३२
पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमम् ।
शेषा येऽन्येऽभवंस्तत्र ते भीमस्य भयार्दिताः ।
विप्रद्रुता दिशो राजन्वध्यमाना महात्मना ॥ ३३
ततोऽब्रवीच्छांतनवः सर्वानेव महारथान् ।

अभिमन्युर् D2 महावाहो (for °बाहुर्) Da2 वेगत, D1 2 वेगवान्, M2 पन्नगान् (for वेगिन)]

— e) पृषत्केन (for क्षुरप्रेण) — f) T1 G1 3 4 M5 भारत, T2 G2 M1–4 मारिष (for पाण्डव) — After 27, N (K5 Dn1 om) ins

247* सम्प्रहृष्य च हृष्टात्मा त्रिभिर्बाणैर्महाभुज ।

[Ś1 सम्प्रहृष्यत, K0–2 स(K1 स)प्रहृष्यत, K3 B D3 6 सप्र(K3 सग्र-, B3 स प्र)हृष्य च, Da1 D2 सप्रहृष्ट च (D2 °हृश्य) K4 सम्प्रहृष्य महात्मा स, D1 ततस्तु सम्प्रहृष्टात्मा K3 D6 महाबल, K4 °रथ]

28 a) B1 3 जलसंघ, Da1 D2 G2 °संधिं B3 विनिर्भित्य, S त्रिभिर्बाणैर् (for विनिर्भिद्य) — b) D6 सोऽगमद्, S ह्यनयद् (for सोऽनयद्) — K1 om (hapl) 28^{c}–32^{d} — c) Ś1 प्रेषणं, some MSS सुखेण Ś1 K0 2 D4 6 तथा हत्वा, D2 तथाहत्य — d) S भीमबाहु च (G2 °हुं स) पञ्चभिः — After 28, T1 G4 ins

248* विचित्रं च तथा हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ।

29 K1 om 29 (cf v l 28) — a) K0 च (for स) G3 उग्रस्य सशिरस्तूर्णं (sic) — b) T1 विभु (for भुवि)

30 K1 om 30 (cf v l 28) Ś1 om 30^{ab} — a) K4 B1 2 4 Da Dn2 D1 4 5 7 8 वीर° (for भीम°) — b) B1 श्वेतकेतु K3 D6 साश्वकेतनमाशुगैः, D2 3 साश्वकेतनसारथिं — c) B1 D3 7 वीरः (for भीमः) D1 प्रेषयामास समरे, S निनाय भरतश्रेष्ठ (G1 °ष्ठः) — d) B D (except D2 6, Dn1 om) पाण्डव, S भारत (for मारिष)

31 K1 om 31 (cf v l 28) — a) K4 भीममन्यु भीमं रथे चोभौ (sic), B Da Dn2 D1 4 6–8 भीमभीमरथौ (D1 °थ) चोभौ, D5 भीमसेनरथौ चोभौ — c) D1 रभसा, Co रभसौ (as in text) K4 B Da Dn3 D4 5 7 8 युद्धे (for राजन्) D3 पुत्रौ ते दुर्मदौ राजन्, T1 G M4 पुत्रौ ते (G1 3 तौ) युद्धदुर्मत्तौ, T2 पुत्रौ ते बुद्धिदुर्मत्तौ, M1–3 5 पुत्रौ ते युद्धसमत्तौ — d) B1 4 Da Dn2 D4 6 7 8 ह्यनयद्, B3 [ऽ]प्यनयद्, D1 निनाय (for अनयद्) — After 31, Ś1 reads 34^{a}, *repeating* it in its proper place

32 K0–2 D5 om 32 (for K1, cf v l 28) D2 om 32^{a}–33^{b} D1 om 32^{ab} Da2 reads 32 in marg — a) K3 D6 transp तत and सुलोचनं Ś1 K3 D6 षड्भिः (for भीम) — b) B3 S महाहवे (for महामृधे) Ś1 K3 D6 क्षुरप्रैः स (Ś1 सु) महाहवे

33 D2 om 33^{ab} (cf v l 32) — a) M2 पुत्रास्ते Dn2 तत्र (for तव) K0–2 तद्दृष्ट्वा — b) K0 1 भीमसेनस्य विक्रमं — c) M3 om from शेषा to भीमस्य in 33^{b} T1 G ये च, M4 ये हि (for येऽन्ये) T2 स्थितास् (for ऽभवस्) D1 शेषा अपाक्रमुस्तत्र — d) B Dn2 D4 7 8 T2 M भयात्तदा Da D5 भीमसेनभयार्दिता, T1 G2 4 भीमसेनभयात्तदा — e) T1 (by corr) G1 2 4 M विप्रसस्रुर्, T1 (before corr) 2 G3 °सुस्रुर् (for विप्रद्रुता) G3 दिवो Da1 राजा — f) K1 युध्य°, D4 7 8 विध्य°, T2 बाध्य°

34 b) S समागता(G3 °मा)न् (for महारथान्) — D2 om 34^{c}–35^{b} Dn2 D7 8 om (hapl) 34^{cd} D4 reads 34^{c}–35^{b} on marg — c) S (except T1 G4 M2 3) एव (for एष) T G M4 रणे (M4 °ण) क्रोधी, M1–3 5 रणश्लाघी — d) B Da D4 5 S सर्वानेव (for धार्तराष्ट्रान्) K0–2 D6 (*sup lin* as in text) महा

एष भीमो रणे क्रुद्धो धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥ ३४
यथाग्र्यान्यथाज्येष्ठान्यथाशूरांश्च संगतान् ।
निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रमथ्नीत पार्थिवाः ॥ ३५
एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ।
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलम् ॥ ३६
भगदत्तः प्रभिन्नेन कुञ्जरेण विशां पते ।
अपतत्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थितः ॥ ३७
आपतन्नेव च रणे भीमसेनं शिलाशितैः ।
अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करम् ॥ ३८
अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यन्त महारथाः ।
भीमस्याच्छादनं संख्ये स्वबाहुबलमाश्रिताः ॥ ३९
त एनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
गजं च शरवृष्ट्या तं विभिदुस्ते समन्ततः ॥ ४०
स शस्त्रवृष्ट्याभिहतः प्राद्रवद्द्विगुणं पदम् ।
प्राग्ज्योतिषगजो राजन्नानालिङ्गैः सुतेजनैः ॥ ४१
संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे ।
गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ४२
स चोदितो मदस्रावी भगदत्तेन वारणः ।

C 6 2858
B 6 64 49
K 6 64 49

चन्मान　D_{1} धार्तराष्ट्रस्य सैनिका

35 $D_{1\ 2}$ om 35^{ab} (for D_{2}, cf v l 34) —^{a}) $Ś_{1}$ Da_{1} यथाप्रागान्, K_{1} यथाप्रागन, K_{8} यथाप्राज्ञान्, B_{3} यथाप्रज्ञान्, T_{1} $G_{2\ 4}$ यथाप्राज्ञ, T_{2} M यथाप्राग्र्यं, $G_{1\ 8}$ यथाग्रज　Ca cites -प्राग्र्यान् (as in text) B_{2-4} Da Dn_{2} $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ यथागीरान्, T_{1} $G_{2\ 4}$ यथा शूर, T_{2} यथाज्येष्ट, $G_{1\ 8}$ M यथाश्रेष्ट —^{b}) T_{1} $G_{2\ 4}$ यथाश्रेष्ट च, T_{2} G_{3} M यथाशूर च　T_{2} मगत, G_{3} नगमान् —^{c}) K_{3} निपातयेत्युग्र°, T G M_{4} च रथ्यपातयत्क्रुद्ध, $M_{1-3\ 5}$ चरते पातयन्भीम (M2 °न्क्रुद्ध) —^{d}) $B_{1\ 4}$ Dn_{2} $D_{4\ 7\ 8}$ त प्रगृह्णीत, B_{3} त प्रमर्दत; D_{1} तत्र प्रायातु, D_{6} त प्रशमर्थात्र (sic), T G सप्रधा वत, M_{4} सप्रमर्दत (for तं प्रमथ्नीत)　K_{0-2} पार्थिव, K_{4} $B_{1\ 2}$ Da $D_{3\ 6}$ S माचिर, Dn_{2} D_{4} पाण्डव (D_{4} °व)　D_{2} भीमो भीमपराक्रम

36 ^{a}) Dn_{2} $D_{1\ 2\ 6}$ M_{1} एवमुक्त्वा —^{c}) $Ś_{1}$ अभ्याद्रवत, $K_{1\ 2}$ अभ्य(K_{1} °भि)द्रवत　B_{1} सहृष्टा (for सक्रुद्धा) —^{d}) D_{2} महारथं, D_{7} महाबल, T_{1} G M अमर्षण (for महाबलम्)　T_{2} यत्र भीमो व्यवस्थित (= 37^{d})

37 ^{b}) D_{2} महाहवे (for विशा पते) —^{c}) K_{0-2} B_{1} D_{1} आपतत, D_{3} S अभ्ययात —^{d}) D_{1} भीमो यत्र (by transp)　B_{3} ह्यवस्थित　T_{2} भीमसेनममर्षण (cf 36^{d})

38 D_{2} om 38 —^{a}) Da D_{5} ग्रापतन्ने(Da_{1} °न्नै)व, D_{8} आपतन्नैव　$Ś_{1}$ K_{0-3} राजा स, D_{6} राजा न, T_{1} G समरे (for च रणे)　D_{1} भगदत्तस्ततो राजन् —^{b}) K_{4} B Da $D_{1\ 3\ 5}$ S शि(D_{3} श)लीमुखै —^{c}) Ko अपश्यन, K_{2} अदृश्यत् (for अदृश्य) —^{d}) S महामेघो (M_{4} °मेघा) रविं यथा

39 ^{a}) Da D_{5} अभिमन्युस्तथा (for °मन्युमुखास्) B_{1} D_{3} तत्तु (for तत्र) —^{b}) $K_{1\ 2}$ D_{6} नामृश(K_{2} °श्य)त　K_{0-2} महाबला, D_{2} °रथान् —^{c}) D_{1} भीमस्य च्छादन, D_{2} °स्य स्पदन, G_{2} भीमसछादन　K_{1} चक्रे, K_{5} चक्रु, D_{1} क्रुद्धा, G_{2} सघे, $M_{1\ 2}$ सर्वे, some few S MSS सखे —^{d}) K_{1} सु (for स्व-)　K_{1} Da_{1} D_{2} आश्रित, K_{8} D_{6} आस्थिता

40 D_{2} om 40–44 —^{a}) K_{2} तपन, T_{2} अथैन —^{b}) $M_{1-3\ 5}$ प्रत्य° (for पर्य°) — T G om 40^{cd} —^{c}) B_{3} गजेन (for गज च)　$Ś_{1}$ Ko B_{8} शरवृष्ट्या च, $K_{1\ 2}$ °वृष्ट्याथ, K_{4} $B_{1\ 2\ 4}$ Da Dn_{2} D_{4-7} °वृष्ट्या तु —^{d}) Da_{2} व्यभिदुन्ने, D_{1} विभिदुर्वै, D_{8} सिपिचुस्ते

41 D_{2} om 41 (cf v l 40) —^{a}) D_{1} शब्द° (for शस्त्र°)　Da_{1} [अ]भिहित, T_{1} G निहत —^{b}) K_{8} प्राश्रवद्, D_{1} प्रास्त° (for प्राद्र°)　K_{0-2} जव, K_{3} $D_{1\ 8}$ मद् (for पदम्)　K_{4} B Da Dn_{2} D_{4-8} समस्तैस्तैर्महारथै, S समरे तैर्महारथै —^{c}) B_{2} G_{1} प्राग्ज्योतिषगतो, G_{2} °षो गजो; M_{2} °षगजा —^{d}) $Ś_{1}$ सुतेजन, D_{3} तु तेजनै

42 D_{2} om 42 (cf v l 40) —^{a}) K_{0-2} संजात-रुधिरोत्पीडै, K_{8} °तरुधिरापीड, B_{3} °तो रुधिरोत्पीड, D_{3} °तरुधिरो राजन्, G_{3} स जातरुधिरोत्पीड —^{d}) K_{1} T_{2} ससृतो, K_{3} सस्पृष्टो, K_{4} B_{1} ससृष्टो, B_{8} सभृतो, Da_{1} सस्पृतो, D_{1} संश्रितो, T_{1} G_{4} ससक्तो, G_{2} सूत्रतो, M_{8} सस्तृतो; Ca सस्यूतो (as in text) B_{1-3} Da $D_{1\ 5}$ यथा (for महान्)

43 D_{2} om 43 (cf v l 40) —^{a}) K_{3} D_{6} स नोदितो, K_{4} B_{1} Da_{2} Dn_{2} $D_{1\ 4}$ S संचोदि(M_{2} स

C 6 2858
B 6 64 49
K 6 64 49

अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवान्तकः ।
द्विगुणं जवमास्थाय कम्पयंश्चरणैर्महीम् ॥ ४३
तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ।
असह्यं मन्यमानास्ते नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ४४
ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे ।
आजघान नरव्याघ्र शरेण नतपर्वणा ॥ ४५
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ।
मूर्छयाभिपरीताङ्गो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ४६
तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्छितम् ।
ननाद बलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ४७
ततो घटोत्कचो राजन्प्रेक्ष्य भीमं तथागतम् ।
संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ४८
स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनीम् ।
अदृश्यत निमेषार्धाद्घोररूपं समाश्रितः ॥ ४९
ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतम् ।
तस्य चान्येऽपि दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः ॥ ५०
अञ्जनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ।
त्रय एते महानागा राक्षसैः समधिष्ठिताः ॥ ५१

बोधि)तो Ko_{2} मेदस्रावी, Da D_{5} महा°, D_{1} महाराज, D_{6} मदश्रावी, M_{2} मदास्रावी — S om 43^{b} — ^{c}) D_{1} अभ्यधावत्तत सर्वान्, S तान्सर्वानभ्यधावत (by transp) — S om 43^{d} — ^{d}) K_{3} D_{1} कालसृष्ट, D_{6} कालमृत्युर् — ^{e}) T_{2} बलम् (for जवम्) — ^{f}) Ko–$_{2}$ °श्च पदैर्, Da_{1} °श्चरणे (for °श्चरणैर्) K_{2} Da_{1} मही B_{2} कल्पयस्तरसा मही, S क(G_{1} क्ष)पयन्निव मेदिनीं

44 D_{2} om 44 (cf. v l 40) — ^{a}) $Ś_{1}$ तस्यैतत् S (except M_{2}) युद्ध (for रूप) — ^{b}) K_{3} सर्वं, M_{3} $_{5}$ सर्वे — ^{c}) K_{2} असह्य K_{4} B_{1} $_{3}$ $_{4}$ Dn_{2} D_{1} $_{4}$ $_{7}$ $_{8}$ मन्यमानाश्च, B_{2} Da D_{5} T G M_{4} $_{5}$ °मानास्तु, D_{8} °माना स्म, M_{1-3} °मानास्त Ko प्रसह्यमर्म्यमानास्ते (sic) — ^{d}) Dn_{2} D_{4} $_{8}$ Co ते विप्रमनसो°, D_{1} तत सुमनसो°, S नान्यप्रमनसो°

45 ^{a}) D_{1} भगदत्तस्तत क्रुद्धो — ^{c}) Ko $_{2}$ B D_{1} नरव्याघ्र, K_{3} D_{6} $_{8}$ °व्याघ्रं, D_{8} S महाराज — ^{d}) K_{4} B Da_{1} Dn_{2} $D_{1,2}$ $_{4}$ $_{5}$ $_{7}$ $_{8}$ T G_{4} शरेणानतपर्वणा

46 ^{b}) K_{1} Da_{1} महारथा, K_{3} D_{6} S °बल — ^{c}) K_{4} D_{8} S मूर्छयाभि(D_{8} T_{2} °या वि)परीतात्मा — ^{d}) $Ś_{1}$ Da D_{5} ध्वजयष्टिमपाश्रित, D_{8} M_{1-3} $_{5}$ °ष्टिं समाश्रयत्, T G M_{4} °ष्टिमु(T_{2} G_{1} °म)पाश्रयत् Cc cites उपाश्रित (as in text)

47 Dn_{1} resumes — ^{a}) Ko तास्तु K_{1} D_{5} $_{8}$ भीमान् (for भीतान्) B_{3} T_{1} G_{2} $_{4}$ समालोक्य, D_{6} °लिख्य — ^{c}) K_{3} D_{1} $_{2}$ G_{1} $_{2}$ M_{3} $_{4}$ बलवान् — After 47, D_{1} ins

249* भीमोऽपि लब्धसंज्ञस्तु अद्रवत्स ततो रणे ।

48 ^{a}) $Ś_{1}$ घटोत्कटो — ^{b}) K_{1} प्रेक्ष भीम, B Da Dn_{1} D_{4} $_{5}$ $_{7}$ $_{8}$ दृष्ट्वा भीम, S भीम वीक्ष्य K_{3} D_{6} M_{1} $_{3}$ $_{4}$ तथाविध, T_{1} (also as in text) तथा गज

49 ^{a}) Ko–$_{2}$ B_{3} दारुणीं (K_{2} °णी) — ^{b}) D_{5} शत्रूणा $Ś_{1}$ D_{8} M_{4} °वर्धनीं, K_{2} °वर्धिनी, Da_{1} °वर्धन — ^{c}) K_{1} अदिप्यत (sic), Da_{1} अदृश्यत, S (except G_{1}) प्रत्यदृश्यन् $Ś_{1}$ निमेपात्स, B_{3} Da_{1} °पार्धं D_{1} अदृश्य निमिपार्धेन — ^{d}) $Ś_{1}$ D_{2-4} T_{1} G_{2} $_{4}$ घोर रूप $Ś_{1}$ K_{3} $_{4}$ Da_{2} D_{3} $_{5-7}$ T_{2} M_{1-3} $_{5}$ समास्थित

50 ^{a}) $Ś_{1}$ K (K_{5} om) D_{2} $_{3}$ $_{6}$ ऐरावण $Ś_{1}$ Ko–$_{3}$ D_{1-3} $_{6}$ समारूढ (D_{1} °ढ) — ^{b}) $Ś_{1}$ Ko–$_{3}$ D_{2} $_{3}$ $_{6}$ स वै ($Ś_{1}$ सर्वे, K_{3} D_{2} सख्ये) माया(K_{3} °या) कृत स्वय, D_{1} वृत मायामय द्विप, S अष्टदत महाबल (T_{2} °गज) — After 50^{ab}, S ins

250* कैलासगिरिसंकाश वज्रपाणिरिवाभ्ययात् ।

— ^{c}) K_{1} तस्य चान्ये प्र, B_{2} तस्य चान्ये च, S तथान्ये चैव D_{5} दिग्धागा, some N MSS दिग्भागा B_{3} तस्य चान्ये रणे नागा. — D_{2} om (hapl) 50^{d}–51^{c} — ^{d}) Ko–$_{2}$ बभूवुरन्वयायिन, S त्रासयतोनुयायिन (G_{2} M_{2} °ना)

51 D_{3} om 51^{abc} (cf v l 50) — ^{a}) Ko Da Dn_{1} (before corr) D_{5} अर्जुनो, G_{3} अजनो — ^{b}) Ko–$_{3}$ T_{2} सुप्रभा — $Ś_{1}$ om 51^{cd} — ^{c}) K_{3} तत्र, G_{2} यत (for त्रय) Ko–$_{3}$ महाभागा — Dn_{3} om (hapl) 51^{d}–54^{a} — ^{d}) D_{3} राक्षसै समवेष्टिता — After 51, Da Dn_{1} D_{5} ins (cf 1 143 32–34, 38)

251* मध्ये त्रिगर्ता(sic)न्राक्षस्यो लभन्ते प्रस्रवन्ति च ।
कामरूपधराश्चैव भवन्ति बहुरूपका ।

महाकायास्त्रिधा राजन्प्रस्रवन्तो मदं बहु ।
तेजोवीर्यबलोपेता महाबलपराक्रमाः ॥ ५२
घटोत्कचस्तु स्वं नागं चोदयामास तं ततः ।
सगजं भगदत्तं तु हन्तुकामः परंतपः ॥ ५३
ते चान्ये चोदिता नागा राक्षसैस्तैर्महाबलैः ।
परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् ।
भगदत्तस्य तं नागं विषाणैस्तेऽभ्यपीडयन् ॥ ५४
संपीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तः शरातुरः ।
सोऽनदत्सुमहानादमिन्द्राशनिसमस्वनम् ॥ ५५
तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिस्वनम् ।
श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्द्रोणं राजानं च सुयोधनम् ॥ ५६
एष युध्यति संग्रामे हैडिम्बेन दुरात्मना ।
भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रेण परिवर्तते ॥ ५७
राक्षसश्च महामायः स च राजातिकोपनः ।

C 6 2874
B 6 64 65
K 6 64 66

प्रणम्य विकच पादावगृह्णात्पितर तदा ।
मातुश्च परमेष्वासस्तौ च नामास्य चक्रतु ।
घटोत्कचस्योत्कपूर्वं माता त प्रत्यभाषत । [5]
अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म ह ।
स हि सृष्टो मघवता कर्णहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिवीर्यस्य प्रतियोद्धा महारथ ।

52 Ko-2 Dn2 om 52 (for Dn2, cf. v l 51) — b) D2 6 प्रश्रवत्तो, T G4 M4 सुस्रवतो K4 B2 D2 सुहु — D2 om 52cd — c) T2 तेजोवीर्यं छलो°, M1 2 तेजोवयवलो° — d) B2-4 Da Dn1 D4 5 7 8 महाजव(B4 °राज)पराक्रमा (Da1 °म), D1 महासत्त्व°, M1 महावीर्य° — After 52, S ins

252* प्रेषिताश्च महाराज राक्षसेश्च चतुर्दिशम् ।

[G2 M प्रेषितान्ते M1 3 4 महानानी (for महाराज) T2 चतुर्दिश (for °र्दिशम्)]

53 Dn2 om. 53 (cf v l 51) T2 G1-3 M1 3-5 om (hapl) 53a-54d — a) Da D5 घटोत्कचस्य, T1 G4 °त्कचश्च T1 G4 दिङ्नागान्, M2 तान्नागान् (for स्व नाग) — b) K3 D1 नोदयामास K1 (before corr) D1. 8 तदा, K2 तथा (for तत) K4 B Da Dn1 D4 5 7 8 प्रेषयामास सयुगे, T1 G4 M2 चोदयन्मतत त(T1 G4 °तस्त)दा — c) In D8, the portion of the text from तु up to हि in 64b is missing, the fol being left blank S1 Ko-2 D2 भगदत्त च, B2 °दत्तस्तु, T1 G4 M2 °दत्तस्य — d) K3 D1. 8 परंतप, K4 प्रतापवान्, D2 समतत

54 D8 missing (cf v l 53) T2 G1-3 M1 3-5 om 54abcd (cf v l. 53) Dn2 om 54a (cf v l 51) — a) Ko-2 ये चान्ये M2 ये चास्मै K3 नोदिता, K4 देशिता T1 G4 M2 राजन (for नागा) — b) Ko-2 राक्षसैस्ते, B Da Dn D4 5 7 8 राक्षसै सु, T1 G4 M2 राक्षसैस्तु — c) B2-4 Dn2 D1 4 8 सुसक्रुद्धाश्, Da Dn1 D5 सुसहृष्टाश् — d) K3 B2-4 D (except D1, D3 missing) T1 G4 M2 चतुर्दंताश् (for °दंष्ट्राश्) K3 चतुर्दिश ; B3 दंश, Da1 °दंशी, D1 6 °दंश — f) Ś1 विषयैस् (for विषाणैस्) K3 B1 D6 विषाणैरस्य, K4 B2-4 Da Dn1 D5 S विषाणै मम°, Dn2 D4 7 8 विषाणैरव°, D1 विषाणाग्रैस्त्व°

55 D8 missing — a) K1-4 B Da1 Dn D4-8 स (for स) K3 Da Dn1 D5 6 नागैस्तैर् (by transp) D1 पीड्यमानस्तु तैर्नागैर् — b) K3 दर्शनार्त°, Da D5 वड° K3 4 B Da Dn D4 5 7 8 शराहत (Da1 °सन, D5 सन), D1 भृशातुर°, G1 3 तथातुर Ko वेदनात शरार्तर (sic) — c) K3 4 B D (D8 missing) अनदत्, S (except M3 5) व्यनदत् (for सोऽनदत्) D1 स (for सु) — Ko M1 om (hapl) 55d-56a — d) K3 4 D2 6 इन्द्राशनिसमप्रभ (K4 °भ); B Da Dn D4 5 7 8 °सम तत°, M2 8 (inf lin) सुघोर भीमनिस्वन (= 56b) — After 55, T G M2-5 ins

253* व्यवर्तत महावोपो भीमसेनशरार्दित ।
मृदित्वा सर्वसैन्यानि तव पुत्रस्य भारत ।

[(L 1) G2 3 भैमसैनिशरार्दित (G3 °मयार्दित) — (L 2) T1 G4 M3 4 मृदित्वा च स सैन्यानि]

56 D8 missing Ko M1 om 56a (cf v l 55) K3 D1 6 om (hapl) 56ab — a) K1 ना, B3 T1 G स, Da2 Dn1 D5 तन्, D2 चा (for त) Ś1 तस्य नानादतो वाद (sic) — b) Some MSS °निस्वन

57 D8 missing — a) Ś1 Ko-3 D1 2 ध्रुव, Da1 एव (for एष) — b) = 67b K1 हैडिमेन, K3 Da1. a2 (by corr) D1 2 5 6 8 Ca हैडबेन, D4 राक्षसेन Ko-3 D6 S (M3 inf lin as in text) Ca c महा° (for दुरा°) — c) K1 भगदतो — d) K (K5 om) B Da Dn D4-8 M1 2 कृच्छ्रे च, D2 कृच्छ्रेव (for कृच्छ्रेण) Cc cites कृच्छ्रे

C 6 2874
B 6 64 65
K 6 64 66

तौ समेतौ महावीर्यौ कालमृत्युसमावुभौ ॥ ५८
श्रूयते ह्येष हृष्टानां पाण्डवानां महास्वनः ।
हस्तिनश्चैव सुमहान्भीतस्य रुवतो ध्वनिः ॥ ५९
तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुम् ।
अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान्विमोक्ष्यते ॥ ६०
ते त्वरध्वं महावीर्याः किं चिरेण प्रयामहे ।
महान्हि वर्तते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः ॥ ६१
भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः ।
युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्माभिरच्युताः ॥ ६२
भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः ।
सहिताः सर्वराजानो भगदत्तपरीप्सया ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोऽभवत् ॥ ६३
तान्प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् ॥ ६४
तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव ॥ ६५
तस्य तं निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ।
भीष्मः शांतनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ॥ ६६

---

58 D8 missing — a) D1 राक्षस स K2 B1 4 Dn2 D1 6-8 G1 M2 महाकाय°, M4 महेष्वास° — b) G8 माया° (for राजा°) — c) K4 B D (except D1 2 6, D8 missing) S ध्रुव (B8 एव, S एतौ) समेतौ समरे — d) Ko Da Dn1 कालमृत्यू समा°, T2 G1-8 M °त्यूप(M1 8 °त्युप)मावुभौ

59 D8 missing — a) D1 च सु (for ह्येष) D7 सुष्टानां (for हृष्टाना) S एष श्रूयति (T1 G4 °षो श्रूयत) हृष्टाना — b) D2 महास्वन — D2 om 59cd — c) G1-8 चैप (for चैव) — d) K8 D5 6 S भीमस्य (for भीतस्य) Ko-8 D6 श्रूयते, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 रुदित, S नदतो, M8 (inf lin) रवतो (for रुवतो)

60 D8 missing — a) K8 B1 D6 तत्र (K8 °त्रा) गच्छाव, S गच्छामस्तत्र D6 नो (for वो) — b) Ś1 (by corr) पर, D1 अभि (for परि-) — c) Ś1 K1 Da1 अरक्ष°, G2 असृत्य° — d) K2 विमोक्षते, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 T G M4 वि मोक्ष्य(Da1 Dn1 °क्ष)ति, D2 6 (sup lin as in text) °क्ष्यसे

61 D8 missing — a) Ko ते तरध्व, K2 Da1 Dn1 तत्तरध्व, K4 B1. 2 4 Da2 D1 5 7 8 तत्त्वरध्व, B8 त रक्षध्व K8 D6 महावेगा, T2 °वीर्यं — b) K4 B Da Dn D1 5 7 8 T G M1 2 8 (sup lin as in text) 4 मा चि(B1 2 4 किं चि, T2 मा ह्)र कुरुतानघा° — D2 om 61c-62d — c) Da D6 सुमहान् (for महान्हि) Ś1 हि वर्तंतो, Ko-2 विवर्तते — d) K4 5 रोम° (for लोम°)

62 D8 missing D2 om 62 (of v l. 61) — ab) M1 2 अनुरक्तश्च भक्तश्च युक्तश्च पृतनापति° — c) B8 युक्तस् M1 2 अस्य (for तस्य) — d) Ko-3 B1 D6 अच्युत (Ko 2 °त), B3 उद्यत; Da1 Dn1 आहते, Da2 आहतै°, D5 आवृतै, G8 (inf lin as in text) उद्यतै, M ऊर्जिता

63 D8 missing — a) Da D6 ते भीष्मस्य वच श्रुत्वा, M1 2 भीष्मस्य वचन श्रुत्वा — b) D1 S (except M8 5) सर्व एव महारथा° (= 6 23 6d) — Dn1 om (hapl) 63c-64b — c) Ko सहित°, M8 5 सयुक्ता (for सहिता) D1 T G M1 2 4 द्रोण भीष्मौ पुरस्कृत्य — d) T2 °परीक्षया — e) Ś1 यत्नम् (for जवम्)

64 D8 missing up to ष्ठि in 64b (cf v l 53) Dn1 om 64ab (cf v l 63) — a) T1 G समालक्ष्य — D6 om (hapl) 64b-65a — c) K1 4 B1. 4 M2 पचाला, K2 पाचाल D1 पाचाला पाडवाश्चैव — d) Ś1 [ऽ]नुययौ, Ko [ऽ]न्वययु K8 तदा, D1 पुरा, D8 पुरान्

65 D6 om 65a (of v l 64) S1 om (hapl) 65ab — a) D8 °वेक्ष्य (for °लोक्य) — b) S राक्षस परवीरहा — c) Ko 2 Da2 ननाद सुमहान्नाद, M4 ननाद नाद सुमहान् — d) K8 विस्फारम् Ko-2 अशनिर्, D6 अवनेर् K4 B Da Dn D1 5 8 नाद यानो नभस्तल, T2 कंपयन्निव मेदिनीं, M8 (inf lin as in text) 5 इन्द्राशनिसमप्रभ

66 T2 om 66ab — a) Ko-2 तस्य तन्, B Da Dn D1 5 8 तस्यापि (for तस्य त) — b) B2 नागैश्च, T1 G नाग च D6 युध्यतां — c) K1 Da1 भीष्म S राजन् (for भूयो)

न रोचते मे संग्रामो हैडिम्बेन दुरात्मना ।
बलवीर्यसमाविष्टः ससहायश्च सांप्रतम् ॥ ६७
नैष शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ।
लब्धलक्ष्यः प्रहारी च वयं च श्रान्तवाहनाः ।
पाञ्चालैः पाण्डवेयैश्च दिवसं क्षतविक्षताः ॥ ६८
तन्न मे रोचते युद्धं पाण्डवैर्जितकाशिभिः ।
घुष्यतामवहारोऽद्य श्वो योत्स्यामः परैः सह ॥ ६९
पितामहवचः श्रुत्वा तथा चक्रुः स्म कौरवाः ।
उपायेनापयानं ते घटोत्कचभयार्दिताः ॥ ७०
कौरवेषु निवृत्तेषु पाण्डवा जितकाशिनः ।
सिंहनादमकुर्वन्त शङ्खवेणुस्वनैः सह ॥ ७१
एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ ।
पाण्डवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ॥ ७२
कौरवास्तु ततो राजन्प्रययुः शिबिरं स्वकम् ।
व्रीडमाना निशाकाले पाण्डवेयैः पराजिताः ॥ ७३
शरविक्षतगात्राश्च पाण्डुपुत्रा महारथाः ।

C 6 2691
B 6 64 81
K 6 64 81

67 a) G5 न, Co मे (as in text) Da1 संग्रामे, T2 सग्राम — b) = 57b K3 Da1 Dn1 (before corr) D1-3 5 6 हैडवेन B1 D1 S (except M1 4) महात्मना (for दुरा°) — c) S (except M2) °समायुक्त — d) Ś1 B3-4 सु (for स) Da Dn1 D5 वीर्यवान्, D1 राक्षस (for सांप्रतम्)

68 G1 3 read 68 after 70 — a) D2 न तु, D6 नैक-, T1 G4 न स (for नैष) M2 शल्यो (for शक्यो) D1 रणे जेतुम्, T1 G2 4 महारौद्र (for युधा जेतुम्) — b) T1 G2 4 इन्द्रेणापि युधा क्वचित् — c) Some MSS लब्धलक्ष, Da Dn D2 5 6 T2 लब्धलक्ष- K2 प्रहारे, M2 प्रमादी, Co प्रहारी (as in text) M1 3 5 लब्धलक्षोप्रमादी च — e) K1 B1 D4 पचालै K3 Dn D3 4 S पाडवैश्चैव — f) Da1 क्षयविक्षत, Dn1 कृतविक्षता, D1 4 (marg) T1 G शरविक्षिता (D1 °विक्षित, G1 °विक्षता), D2 6 T2 क्षतविक्षत (D6 °ता), M2 °जीविता, M4 °विग्रहा, Co क्षतविक्षता (as in text) — T1 G4 ins after 68 M2 (om line 1), after 69ab

254* इदानीं युधि निर्जेतु न शक्योऽसौ स राक्षस ।
अस्तमभ्येति सविता रात्रौ योद्धु न शक्यते ।

[(L 2) M2 अस्तमत्येति]

69 T1 G1 3 4 om 69ab — a) K0-2 B3-4 Da Dn D4 5 7 8 transp न and मे — After 69ab, M2 ins line 2 of 254* — c) K3 Dn1 D6 युज्यताम्, D1 घोष्यताम् (sup lin रुच्यताम्), D2 5 युध्यताम् (for घुष्य°) Ś1 K0-2 अवहार श्वो, K3 D1 6 °हारो य (D1 °त्र), M2 5 अपहारोद्य T1 G2 4 अपहारमत कुर्म, G1 3 नैष शक्यो महारौद्र (of 68a) — d) Ś1 K0-2 योत्स्यामस्तत्, D5 श्वो योत्स्याम, T G श्वो यास्याम, M1-3 5 श्वो योत्स्यामि

70 b) K0-2 सकौरवा, B Da Dn D4 5 8 प्रह र्षिता, S अमर्षिता (for स्म कौरवा) — c) K3 उपायो नापयान, B3-4 Da Dn D4 5 8 °येनापयातास्, M4 °येनाथ यान T1 G M4 तत्, T2 M1 2 3 (inf lin as in text) 5 त (for ते) — d) Da2 D5 बला र्दिता — After 70, G1 3 read 68

71 a) B3 विचित्रेषु (for निवृत्तेषु) — b) K3 जित कासिन — c) D1 3 6 सिंहनादान् K4 अकुर्वस्ते, B3 D6 अकुर्वत , D1 व्यमुञ्चत, D3 S भृश चक्रु — d) Ś1 K (K5 om) D1 2 6 °रवै (for °स्वनै) D3 S शखान्दध्मुश्च भारत

72 b) D1 भरतोत्तम — D2 om 72cd

73 a) M3 5 कौरवेयास् (for कौरवास्तु) K4 B Da Dn D4 6 7 8 तूर्णं (for राजन्) T G ततस्तु कौरवा राजन् — b) D3 भवन (for शिबिर) D1 प्रति (for स्वकम्) — c) K4 B Da Dn1 D5 व्रीडा न्विता, Dn2 D4 7 8 व्रीडानता (D8 °ना), T G M1 2 4 प्राप्ते तदा, M3 5 तत प्राप्ते (for व्रीडमाना) — d) D3 परीक्षिता (for पराजिता) D1 पाडवाश्चैव गर्जिता

74 a) K3 G2 शरविक्षितगात्राश्, D1 शरैर्विक्षत°, D4 (marg sec m as in text) क्षर°, D6 शर वीक्ष्यत° K (K5 om.) B1 3 Dn2 D1-4 6-8 M3 5 तु (for च) B4 शरविक्षतगात्रेषु — b) D1 T2 महा बला (for °रथा) — D2 om 74c-76d — c) Ś1 युद्ध, D1 योधा, S युद्धा (T2 युद्धात्) K1 B2-4 Da Dn D4 6 8 S राजन् (for भूत्वा) — d) K4 B Dn2 D3 4 7 8 S जग्मु स्व(K4 B3 °ग्मुश्च)शिबिर प्रति

6 2891
6 64 82
6 64 83

युद्धे सुमनसो भूत्वा शिविरायैव जग्मिरे ॥ ७४
पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ ।
पूजयन्तस्तदान्योन्यं मुदा परमया युताः ॥ ७५
नदन्तो विविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ।
सिंहनादांश्च कुर्वाणा विमिश्राञ्शङ्खनिस्वनैः ॥ ७६
विनदन्तो महात्मानः कम्पयन्तश्च मेदिनीम् ।
घट्टयन्तश्च मर्माणि तव पुत्रस्य मारिष ।
प्रयाताः शिविरायैव निशाकाले परंतपाः ॥ ७७
दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च ।
मुहूर्तं चिन्तयामास बाष्पशोकसमाकुलः ॥ ७८
ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ।
प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकर्शितः ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

६१

धृतराष्ट्र उवाच ।
भयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव संजय ।
श्रुत्वा पाण्डुकुमाराणां कर्म देवैः सुदुष्करम् ॥ १
पुत्राणां च पराभवं श्रुत्वा संजय सर्वशः ।

---

75 D2 om 75 (cf v 1 74) — [a]) Ś1 महाराज, D1 °राजन् — [c]) B4 पूजयतौ S1 तदन्योन्य, K4 B2-4 Da Dn D4 5 7 8 महाराज, D1 तथान्योन्य, S यथान्याय (for तदान्योन्य) — [d]) S मुदिता· प्रियदर्शना ·

76 D2 om 76 (cf v 1 74) — [a]) Ś1 नादतो, Ko नदता — [b]) B3 4 Dn2 D4 7 8 तूर्यस्वनविभूषितान्, T G तूर्यमिश्रितनिस्वना, M तूर्यनिस्वनमिश्रितान् — [c]) Dn2 D1 कुर्वाणान्, D8 6 कुर्वंतो — [d]) Ś1 Ko विमिश्रा, D1 मिश्रिताञ् Some MSS °निःस्वनैः

77 [a]) Ś1 विनिदतो; B2-4 Da1 Dn D8 M2 निन° D2 8 महानादान्, M1 3 5 महाराज — [c]) K3 वदयतश्च, Da1 Dn2 D1 2 5 8 Ca घटयतश्च, Cc घट्ट° (as in text) K3 चर्माणि — [d]) K2 Da1 पुत्रश्च — For 77[cd], S subst

255* कम्पयन्तश्च पुत्राणा तव चेतासि भूमिप ।
पुत्राश्च तव राजेन्द्र तथैव शरविक्षता· ।

[(L 1) T2 M कपयतश्च राजेंद्र पुत्राणा ते मनामि च (T2 M4 मनास्युत) — (L 2) T2 G3 शरविक्षिता, G3 °पीडिता]
— D2 om 77[ef]. — [e]) Ś1 प्रपेतु (for °याता) D1 शिविराग्रेण — [f]) Ko-2 D1 परतप

78 [b]) D2 (marg *sec. m*) भीतो (for दीनो) D1 हि (for च) — [c]) D2 संतप्तश्च (for मुहूर्तं) — [d]) D1 वाप्पव्याकुललोचन, T G M3 5 °शोकपरिप्लुत·

79 D2 om 79 — [a]) K1 ततश्चकुर् G2 M3 वध (for विधिं) Ś1 सर्वां, T1 G1 3 4 M1 2 4 5 तत्र, T2 G2 M3 तस्य (for सर्वं) — [b]) Da1 शवरस्य — [c]) T2 निदध्यौ — [d]) Ś1 Ko B2-4 D1 °कर्पित, K4 °पीडित·

Colophon om in K5 —*Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-3 D2 mention only चतुर्थयुद्धदिवस, K4 चतुर्थेह्नि and चतुर्थयुद्धदिवस, B2 M3 5 चतुर्थाह्निक, Da1 Dn2 D6 चतुर्थदिवसयुद्ध, Da2 Dn1 D4 5 8 चतुर्थदिनयुद्ध, D1 8 (*sup lin sec m*) चतुर्थदिवस, T1 G चतुर्थापहार; T2 चतुर्थदिवसावहार and चतुर्थावहार, M1 2 चतुर्थमह°, M4 चतुर्थाह्निक and चतुर्थमह° K4 Da2 D1 8 S cont समाप्त —*Adhy name* M1-3, 5 दुर्योधनानुजवध°, M4 धृतराष्ट्रनवकवध° —*Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 22, D1 M1 2 60 (as in text), T1 G 59, T2 M3 4 61, M5 62 —*Śloka no* Dn2 80, D5 91

61

☞ K5 om this adhy (cf v 1 6 59 10)

1 [b]) K3 सर्वश°, T2 जायते (for संजय) — [d])

चिन्ता मे महती सूत भविष्यति कथं त्विति ॥ २
ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यन्ति हृदयं मम ।
यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन संजय ॥ ३
यत्र भीष्ममुखाञ्शूरानस्त्रज्ञान्योधसत्तमान् ।
पाण्डवानामनीकानि योधयन्ति प्रहारिणः ॥ ४
केनावध्या महात्मानः पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।
केन दत्तवरास्तात किं वा ज्ञानं विदन्ति ते ।
येन क्षयं न गच्छन्ति दिवि तारागणा इव ॥ ५
पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यं स्म पाण्डवैः ।
मय्येव दण्डः पतति दैवात्परमदारुणः ॥ ६
यथावध्याः पाण्डुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः ।
एतन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन संजय ॥ ७
न हि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथंचन ।
समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः ॥ ८
पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणम् ।
घातयिष्यति मे पुत्रान्सर्वान्भीमो न संशयः ॥ ९

C 6 2907
B 6 65 10
K 6 65 10

G2 दैव Ko-2 च (for सु)

2 ^{a}) Ko-2 T G M4 वै, D2 तु (for च) Ko-2 T1 G4 M4 परिभव, K3 पराभावान्, B2 Da Dn D1-3 .-8 T2 G1-3 पराभाव, Ca पराभव (as in text) D4 पुत्राणा च परी(by corr वै परि)भाव, M1-3 5 पराभव च पुत्राणा (by transp) — ^{b}) B8 सर्वत (for °श्रा) T1 G3 4 M4 श्रुत्वा सख्ये महत्तर, T2 G1. 8 श्रुत्वा मखे महत्तत ; M1-8. 5 श्रुत्वा सखे ह तत्वत — In B4, 2^{cd} is lost on a damaged fol. — ^{c}) Ś1 K1 महते B3 Dn2 D4 7 8 सूता; S (except M1) जाता (for सूत) — ^{d}) B3 घति (for त्विति) T G M4 कथ चैतद्भविष्यति

3 ^{a}) D1 नूनं, T2 पूर्वं (for ध्रुव) — ^{b}) D1 धक्ष्यति मम सजय — ^{c}) Ko-2 4 D2 S (except T2 M1) तथा हि — ^{d}) Ś1 देव युगेन; G8 देवयोगेन

4 ^{a}) Ko 2 ततो, K1 तत्र K3 B1 D1. 3 6 सर्वान्, T1 G योधान् (for शूरान्) — ^{b}) K1. 2 अस्त्रजान्, K8 D5 शास्त्रज्ञान्; B1 Dn2 D1. 3 शस्त्र°, D2 युद्ध°; T2 तत्र° (for अस्त्रज्ञान्) D1 योधसमतान्, T1 G शूरसत्तमान्, T2 चाय सत्त° — ^{c}) K1 अनेकानि, B D (except D2 3 5) अनीकेषु — ^{d}) M3 5 प्रहारिणां

5 ^{a}) Ko 1 Da1 T2 केन वध्या, B3 4 Dn2 D4 8 किं तेवध्या — ^{b}) Ko-2 4 B2-4 Da Dn1 D2 3 5 पाडो पुत्रा (for पाण्डुपुत्रा) Ko-2 D2 महारथा Ś1 पाडुपुत्रमहाबल — ^{c}) B3 4 Dn2 D4 8 किं ते (for केन) M4 दत्ता वरास् — ^{d}) K3 D6 किं वि-, Da1 किं च, S किमु (for किं वा) Ś1 Ko-2 D1 T2 G1 3 M3 8 वदन्ति, G2 वदस्व — ^{e}) T G2 केन (for येन) Da1 नागच्छति, S न (M4 स) विदति (for न गच्छन्ति) — ^{f}) Ś1 भारगणा, M1. 2 तारागणो T2

G1 3 M यथा (for इव)

6 D2 om. 6^{ab} — ^{a}) Ś1 पृच्छामि, D5 तुष्यामि, Cc मृष्यामि (as in text) — ^{b}) D3 हतसैन्य Ko-2 स, K4 B1 तु, Dn2 D4 8 च, D7 स्व (for स्म) D3 सजय (for पाण्डवै°) S हतसैन्योस्मि पाडवै — D1 om 6^{cd} — ^{c}) B4 Dn2 D3 G1 2 ममैव, Da1 M5 (*sup lin*) मय्यैव, M1 2 5 मयीव K4 B Da Dn2 D4 5 8 T1 G पतितो, D7 पततो — ^{d}) Da1 देवात्, Ś1 °दारुण K (K5 om) D2 8 6 दैव परमदारुण, S दैवादेव (M1 3 5 °प) सुदारुण

7 Ś1 Ko-2 transp 1^{a}–16^{b} of adhy 58 and 7^{a}–19^{f} of this adhy D2 om (hapl) 7^{a}–9^{b} T2 om 7^{a} — After 7^{ab}, Ko 2 read 9^{ab} — ^{c}) G2 8 एत मे — ^{d}) Ko-2 T2 M1-3 5 यथातथ्येन, K4 B1. 2 D1 M4 याथातथ्येन, B3 4 D4 (before corr) याथातत्वेन, D6 सर्वतत्वेन

8 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 D2 om 8 (cf. v 1 7) — ^{a}) B2 नाह (for न हि) — D6 om 8^{b} — ^{b}) K3 परतप, K4 कदाचन (for कथचन) — ^{c}) T2 G2 समुद्रस्यैव D8 भवतो (for महतो) Ko समुद्र * वेगमतो, K1 समुद्रवेगसहतो, K2 स समुद्रवेगमहतो (hypermetric) — ^{d}) Ś1 K3 प्रपतन्; D8 (m as in text) प्रहसन् (for प्रतरन्) Ś1 नरा, T2 इव, G1 नृप

9 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 D2 om 9^{ab} (cf. v 1. 7) Ko 2 read 9^{ab} after 7^{ab} — ^{a}) M2 8 5 मरण, Cc व्यसन (as in text) Da1 मध्ये (for मन्ये) — ^{b}) G2 प्राप्त (for प्राप्त) — ^{cd}) Ko-2 B3 D2 पात°, Cc घात° (as in text) Ś1 Ko 2 4 D1 3 T2 M transp पुत्रान् and सर्वान्

C 6 2907
B 6 65 10
K 6 65 10

न हि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत्सुतान्रणे ।
ध्रुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम संजय ॥ १०
तस्मान्मे कारणं सूत युक्तिं चैव विशेषतः ।
पृच्छतोऽद्य यथातत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि ॥ ११
दुर्योधनोऽपि यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान्रणे ।
भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौबलेयो जयद्रथः ।
द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः ॥ १२
निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनाम् ।
विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु संजय ॥ १३

संजय उवाच ।

शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय ।
नैव मन्त्रकृतं किंचिन्नैव मायां तथाविधाम् ।
न वै विभीषिकां कांचिद्राजन्कुर्वन्ति पाण्डवाः ॥ १४
युध्यन्ति ते यथान्यायं शक्तिमन्तश्च संयुगे ।
धर्मेण सर्वकार्याणि कीर्तितानीति भारत ।
आरभन्ते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः ॥ १५
न ते युद्धान्निवर्तन्ते धर्मोपेता महाबलाः ।
श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः ।

---

10 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 — b) K8 स (for यो) D2 रणात्सुतान्, T2 सुदारुणे (for सुतान्रणे) T1 G य॰ पुत्रान्पालयेद्रणे — c) Ko 2 निराश (for विनाश). K4 B1 D2 सप्राप्त (for समरे)

11 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 — a) S चैव (for सूत) — b) K2 B Da Dn D1 3-8 T Co युक्त, K4 D2 शक्तिं (for युक्तिं) — c) Da1 D5 पृष्टता, Dn1 (before corr) पृष्टतो; S (except M8) पृच्छते K4 B D (except D1 2 6) वै; T1 G हि, M2 च (for ऽद्य) — d) S सर्वमाख्याहि संजय

12 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 — a) K3 4 B1 D1 6 S °नश्च, B2-4 Da Dn D3-5 7 8 °नस्तु (for °नोऽपि) Ko 1 3 यश्चक्रे — b) B4 [अ]स्मान्, D2 5 तान् (for स्वान्) K1 दृष्टा स्वान्विमुखाधने (sic) — c) K3 D1 3 T1 G1 3 4 M1 भीष्मो द्रोण॰ (K3 G3 °ण); D6 G2 M2 भीष्मद्रोण (G2 °ण॰) Da Dn1 D5 जयश्चैव, T2 कृपा° — d) B1 D3 S सौबलोथ (B1 M2 °लश्च) Ś1 जयद्रथपुरोगम — ef) Ś1 द्रौणिषापि (sic), K1 Da1 द्रोणिर्वापि, B3 4 द्रौणिश्चापि D1 transp महेष्वासो and विकर्णो वा D2 विकर्णोपि D3 T1 G महारथ॰ (for °बल)

13 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 — a) T1 G2 4 [ऽ]पीह (for वापि) K1 कस्त्वेषां, M2 चस्तेषा — b) K2 [अ]ह्यासीन् — c) Ko 1 तदा प्राज्ञ, D7 महाप्रज्ञ — d) S transp मम and पुत्रेषु D5 पुत्रेण (for पुत्रेषु) — After 13, D1 ins

256* यद्वृत्तं तत्र संग्रामे तद्भवान्वक्तुमर्हति ।

14 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7. — a) Ś1 Ko-2 D2 शृणु सर्वं महाराज — b) K2 श्रुता (for श्रुत्वा) K1 [अ]वदारय, D5 °धायत — c) Ś1 मत्र कृती, Co °कृत (as in text) K1 2 कश्चिन्; T G राजन् (for किंचिन्) — d) K3 Da1 D1-3. 6 माया, Co माया (as in text) K3 D2 3 6 तथाविधा, D1 M3 (sup lin as in text) 4 कृतं तथा (for तथाविधाम्) — D2 om 14^{ef} — e) D3 नैव, D6 नैव; M1-3 5 न वा (for न वै) Da1 विभर्षिका, G2 M4 बि(M4 वि)भीपिका, Co विभीपिका (as in text) G2 वापि, M2 किचिद्, M4 काश्चिद् (for काचिद्) G3 न चैव भीपिकां कांचिद्

15 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 D3 repeats 15^{ab} after 16 — a) Ś1 B D (except D2 8) युध्यते Dn1 ये (for ते) D3 (first time) त(sup lin as in text)थाज्ञाय, D3 (second time) यथाज्ञाय (for °न्याय) — b) D3 (second time) पार्थिव, S (except G1) पाडवा॰ (for सयुगे) — c) S1 धर्मे च (for धर्मेण) M5 सह (for सर्वं) — d) K3 4 B Da Dn D2-8 जीवितादीनि, D1 S जीवितादपि (for कीर्तितानीति) — e) D2 8 आरभते Da1 आरभते सदा पार्थ॰ — D7 om 15^{f}–16^{f} — f) D2 प्रार्थयंतो; G2 पार्थिवाना, M2 प्रार्थयाम (for प्रार्थयाना)

16 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v 1 7 D7 om 16 (cf v l 15) T2 om 16^{ab} — a) Da1 युद्ध (for युद्धान्) M निवर्तेरन् — b) K3 धर्मपिता, Da Dn1 D5 युद्धोपेता, S (T2 om) धर्म(G2 °र्मे)युक्ता, Co धर्मोपेता (as in text) — d) = 5 39 7^{d}, 141 33^{d}, 146 16^{d} 6 2 14^{d}, 21 11^{d}, 62 34^{d}, etc — e) D2 6 अवधा, T2 अयुध्या (for अवध्या) — f) Ko यथायुक्ताश्च, T2 जययुक्तास्तु D3 पाण्डवा, T1 G भारत (for पार्थिव) — After 16, D3 repeats 15^{ab}.

तेनावध्या रणे पार्था जययुक्ताश्च पार्थिव ॥ १६
तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा ।
निष्ठुरा हीनकर्माणस्तेन हीयन्ति संयुगे ॥ १७
सुबहूनि नृशंसानि पुत्रैस्तव जनेश्वर ।
निकृतानीह पाण्डूना नीचैरिव यथा नरैः ॥ १८
सर्वं च तदनादृत्य पुत्राणां तव किल्बिषम् ।
सापह्नवाः सदैवासन्पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
न चैनान्बहु मन्यन्ते पुत्रास्तव विशां पते ॥ १९
तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः ।
संप्राप्तं सुमहद्घोर फलं किंपाकसंनिभम् ।
स तद्भुङ्क्ष्व महाराज सपुत्रः ससुहृज्जनः ॥ २०
नावबुध्यसि यद्राजन्वार्यमाणः सुहृज्जनैः ।
विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना ॥ २१
तथा मया चाप्यसकृद्वार्यमाणो न गृह्णसि ।
वाक्यं हितं च पथ्यं च मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ।
पुत्राणां मतमास्थाय जितान्मन्यसि पाण्डवान् ॥ २२
शृणु भूयो यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
कारणं भरतश्रेष्ठ पाण्डवानां जयं प्रति ।
तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतमरिंदम ॥ २३
दुर्योधनेन संपृष्ट एतमर्थं पितामहः ।

C 6 2925
B 6 65 28
K 6 65 28

---

17 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v l 7 — a) G3 महा॰ (for दुरा॰) D8 ते बुध्यते यथान्याय — b) K3 पापेश्चाभिरता, D1 पापेषु नि॰, D3 पापेषु च रता, D॰ शत्राश्चाभि॰ M2 मता (for सदा) — Ko 2 om 17cd–18cd — c) Ś1 K1 भीमकर्माणस्, T1 G2 4 क्रूर॰, Cc हीन॰ (as in text) — d) Ś1 K1 s D8 तेना हीयति (K1 3 ॰येत), G1 2 तेन हीयत K4 तेन हीनतु मयुगे (sic), D2 क्षुद्रा नीचयुता सदा

18 For sequence in Ś1 K1, cf v l 7 Ko 2 om 18 (cf v l 17) — b) G2 पुत्रस्तव D2 G3 नरेश्वर (for जने॰) — c) Ś1 निहितानीह, K3 निकृतानिह, B1 D2 निकृतानीह, Da1 निकृतनीह, D1 विकृतानि च, D3 निष्ठुराणीह, M1 2 प्रकृतानीह, M3 निकृत्तानीत Cc cites निकृतानि (as in text) D8 कर्माणि (for पाण्डूना) T2 कृतानि पाण्डुपुत्राणां — d) K3 D3 सदा, M2 तथा (for यथा)

19 For sequence in Ś1 Ko-2, cf v l 7 D2 om 19 — a) Ko सर्वमेतदनादृत्य, K1 2 सर्वं मे तद नादृत्य Cc cites अनादृत्य (as in text) — b) K3 किल्बिष — c) Ś1 सोपह्नवा, Da1 सापह्नवा, T1 G2 4 धर्मस्था, Ca मापाह्नवा, Cc सापह्नवा (as in text) Ko-2 सदैवाम, Dn2 D4 7 8 तथै(D7 ॰दै)वासन K4 मसुराम्नयावामन् (sic), Cv as in text — d) K3 D3 पाण्डुपूर्वज, G2 पूर्वजन्मनि — e) B Da Dn D2–3 T1 G4 M1 3 5 न चैतान्, D1 न चेमान्, G2 नन्वेनान् — f) B3 पुत्रास्तव

20 b) K3 क्रीयमाणस्य — c) B1 Da2 D4 5 सांप्रत (for संप्राप्त) K2 4 Da1 D1–3 5 6 सुम(D1 तन्म)हाघोर S संप्राप्त सुमहान्घोरो, Cv संप्राप्त समहाघोर — d) Ko फल किं पाप॰, K2 B2 फल प्राप्त जनेश्वर, S विपाको दुर्नयात्तव, Cv as in text Ca c cite किंपाक — e) K3 D8 सतत तु, Dn2 D4 7 8 तत्त भुङ्क्ष्व, D1 तद्भुक्ष्व, S (G1 damaged) स त भुङ्क्ष्व — f) S ससुहृद्गण

21 Ko-2 om (hapl) 21ab — a) D3 त्व न (for नाव) Ś1 तद्राजन्, D2 राजस्त्व — Da1 om 21cd — c) T2 M2 [अ]पि (for [अ]थ) — d) S कृपेण च (for महात्मना)

22 ab) K3 तथानयाचास्यसकृद् (sic), D8 मया चाप्यसकृद्राजन् Ś1 न गृह्णामि, K3 D2 8 6 न बुध्यसे, B3 4 न गृह्णसि, D1 [s]प्रहीर्न हि (for न गृह्णसि) K4 B1 2 Da Dn1 D5 वार्यमाणो मया चापि न गृह्णासि महीपते, D4 (marg sec m) S तथा मया वार्यमाणो न गृह्णास्यसकृद्विभो — D2 om 22cdef — c) D7 S तथ्य (for पथ्यं) — d) K4 B Da1 Dn1 (marg) D4 7 8 Co मद॰ (for मर्त्य) — e) B1 D3 4 6 M1 2 आज्ञाय (for आस्थाय) — f) Ś1 Ko 1 3 4 D3 6 जितान्पश्यसि, G2 जितवानसि, M3 5 जितान्मस्यसि, M4 जिता मन्यसि B1–3 Da Dn1 D5 मन्यसे पाण्डवाञ्जितान्

23 a) S राजन् (for भूयो) T2 M3 5 यथातथ्य — b) Ko-2 यस्मात्, Da1 M1 3 5 यन्मा (for यन्मां) K3 4 B2–4 D (except D1–3) अनु॰ (for परि) — c) D1 भारत॰ — e) T1 G ततोह Da Dn1 D5 सप्रवक्ष्यामि

24 a) Ś1 सपृष्टम्, T1 G4 सदिष्ट — b) Ko-2 S

C 6 2926
B 6 65 29
K 6 65 29

दृष्ट्वा भ्रातॄन्रणे सर्वान्निर्जितान्सुमहारथान् ॥ २४
शोकसंमूढहृदयो निशाकाले स्म कौरवः ।
पितामहं महाप्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह ।
यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौ तन्मे शृणु जनेश्वर ॥ २५

दुर्योधन उवाच ।

त्वं च द्रोणश्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ।
कृतवर्मा च हार्दिक्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २६
भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ २७
त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः ।
पाण्डवानां समस्ताश्च न तिष्ठन्ति पराक्रमे ॥ २८
तत्र मे संशयो जातस्तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
यं समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्पदे पदे ॥ २९

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्वचो मह्यं यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव ।
बहुशश्च ममोक्तोऽसि न च मे तत्त्वया कृतम् ॥ ३०
क्रियतां पाण्डवैः सार्धं शमो भरतसत्तम ।
एतत्क्षममहं मन्ये पृथिव्यास्तव चाभिभो ॥ ३१
भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी ।
दुर्हृदस्तापयन्सर्वान्नन्दयंश्चापि बान्धवान् ॥ ३२

(except T2) एतद् , K3 D5 एनम्, D8 इमम्, Co एवम् (for एतम्) Ś1 K2 पितामह — K0-2 om 24^c–25^b — c) Ś1 सृष्ट्वा, D2 सर्वान् (for दृष्ट्वा) T1 G यथा (for रणे) D2 पुत्रान् (for सर्वान्) — d) Da Dn D4 5 7 8 विजितान् (for निर्जितान्) K4 B तु, D5 T G M4 स (for सु) D1 विजिता न्भीमकर्मणा

25 K0-2 om 25^{ab} (cf v l 24) — a) Ś1 शोकसपूर्ण°, D2 शोकसविग्न° — b) T G M4 स (for स्म) D2 M1 2 5 कौरव — D2 om 25^{cd} — c) G2 पितामह॰ K1. 8 महाप्रज्ञं — d) D1 च, T G2 4 M तु, G1 3 त (for ह) — e) D1 यथा°, M2 यच्चा° (for यद°) — f) T G M4 तत्त्व (for तन्मे) D1 तन्मे निगदत॰ शृणु

26 a) B Da Dn D4. 5 7 8 transp त्व च and द्रोणश्च S भवान्द्रोणश्च कर्णश्च — b) K2 3 Da1 द्रोणिस् T1 G द्रौणिश्च कृप एव च — c) D1 दुर्धर्ष॰ (for हार्दिक्य॰) — d) K1 कंभूजश्, Da1 कंबूजश्

27 d) K0 कुलपुत्रस् D3 च सर्वश॰, Ca c तनुत्यज॰ (as in text) S कुरूणा कीर्तिवर्धना

28 Ś1 om 28^{ab} — b) K5 पर्याप्त — c) T G M4. 5 समस्तानां, M1-3 समर्थानां (for समस्ताश्च) — G3 erroneously *repeats* 28^b after 28^c — d) Ś1 K3 Da2 D2 3 नातिष्ठत, K4 Da1 Dn1 नातिष्ठति, T2 किमुताद्य पितामह

29 a) Ś1 तेन (for तत्र) D1 राजस्, T2 राजा (for जातस्) — b) T1 G4 तत्त्वमा° (for तन्ममा°) Da D5 पृष्ट॰, M पृच्छते D1 कथयस्व पितामह — c) K0-2 भीममाश्रित्य, T1 G यस्समा°, Co य समाश्रित्य (as in text) K0 कौंतेय; M2 कौंतेयो (for कौन्तेया) — d) M2 जयत्यस्मान्

30 a) T1 G अवहितो, T2 M मम वचो (for वचो मह्य) — b) K1 B D3 6 यथा, T1 G1. 4 M यत्त्वा (for यत्त्वा) K3 D1 भारत (for कौरव) — c) Ś1 बहुलश्च K0 मयोक्तोसि; Da2 D6 मयोक्तानि — d) M2 मे यत्; M3-5 वै तत् (for मे तत्) B D (except D1-3 6) श्रुतं (for कृतम्)

31 a) K3 क्रीयता (for क्रियतां) — b) B2 D6 समो T2 भारत° — D2 om 31^{cd} — c) K0-2 4 B Da2 Dn1 D1. 3 6 क्षेमम्, G3 क्षिप्रम् (for क्षमम्) — d) B3 पृथिव्या (for °व्यास्) K1 चाबभू (corrupt), K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 वा विभो, D1 भारत (for चाभिभो)

32 a) K0 3 4 B D S भुक्ष्वेमा (Dn1 G3 भुक्ष्वेमां, M5 भुंक्षेमां) S सर्वा (for राजन्) — b) T1 G स (G2 स्व)पुत्रै॰, T2 M पाण्डवै॰ (for भ्रातृभि॰) T1 G2 4 सगत॰ (for सहित॰) — c) K (K5 om) B3 Da Dn D4. 5 7 8 सुहृद॰ (for दुर्हृदस्) K0-2 नद यन्, Da Dn D4 5 7 8 तर्पयन् (for ताप°) — d) Ś1 K0 नर्दयश् K4 G चैव, M1-3 5 च स्व, M4 सर्व (for चापि) Ś1 T1 G2 4 पार्थिवान्, K0 1 शात्रवान्, T2 पांडवान् (for बान्धवान्)

न च मे कोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा ।
तदिदं समनुप्राप्तं यत्पाण्डूनवमन्यसे ॥ ३३
यश्च हेतुरवध्यत्वे तेषामक्लिष्टकर्मणाम् ।
तं शृणुष्व महाराज मम कीर्तयतः प्रभो ॥ ३४
नास्ति लोकेषु तद्भूतं भविता नो भविष्यति ।
यो जयेत्पाण्डवान्संख्ये पालिताञ्शार्ङ्गधन्वना ॥ ३५
यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ।
पुराणगीतं धर्मज्ञ तच्छृणुष्व यथातथम् ॥ ३६
पुरा किल सुराः सर्वे ऋषयश्च समागताः ।
पितामहमुपासेदुः पर्वते गन्धमादने ॥ ३७
मध्ये तेषां समासीनः प्रजापतिरपश्यत ।
विमानं जाज्वलद्भासा स्थितं प्रवरमम्बरे ॥ ३८
ध्यानेनावेद्य तं ब्रह्मा कृत्वा च नियतोऽञ्जलिम् ।
नमश्चकार हृष्टात्मा परमं परमेश्वरम् ॥ ३९
ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वा ब्रह्माणमुत्थितम् ।
स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पश्यन्तो महदद्भुतम् ॥ ४०
यथावच्च तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ।
जगाद जगतः स्रष्टा परं परमधर्मवित् ॥ ४१

C 6 2947
B 6 65 46
Y 6 65 46

---

33 [a]) G2 ते (for मे) T G तत्र (for तात) —[b]) S यत्र (for वै) —[c]) Ś1 तदिमं समनुप्राप्तो —[d]) T2 यत्कार्यं तत्र मन्यसे

34 [a]) D1 यश्च हेतुरवध्यत्वे, G2 यच्च हेतुर्हि दुर्द्धर्षे —[b]) Dn1 तेषामा° —[c]) B2 D4 M1-3 5 तत् (for त) K0 1 शृणुष्व B1 महाराजो, D1 महेष्वास (for महाराज) —[d]) T2 तत्र (for मम)

35 [a]) D2 लोके च (for लोकेषु) T1 G4 स पुमान्, T2 तत्सत्त्व, M4 यद्भूत, C[a] तद्भूत (as in text) —[b]) D3 भूत नो, D5 ततस्मा, T1 G4 न भूतो, C[a c] भविता (as in text) K3 D2 या तथाविध, B2 D3 T G M4 न भविष्यति, C[c] नो भवि° (as in text) —[cd]) K3 D3 यज्जयेत् K4 B D (except D1 2) सर्वान् (for संख्ये) K0 2 3 D3 c °धन्विना; B2 D2 °पाणिना S ससुरासुरमर्त्येषु यो विद्यात्तत्त्वतो (G2 तद्विद्यात्ततो) हरिम्

36 [a]) B1 बहु (for यत्तु) K0-2 तावत् (for तात) B1 कथितं यच्च मे तात —[b]) K0-2 मुनिना भावितात्मना —[c]) Ś1 पुराण गीत, D5 वतोयगीत (sic), D8 पुराणगीत , T2 G4 पुराणतत्त्व (T2 °त्त्व°) B3 Da1 Dn1 D5 धर्मस्य, D6 धर्मज्ञ, G1 4 M धर्मज्ञैस् D1 G3 पुराणगीतधर्मज्ञैस्, T1 G2 पुराण(T1 °ण)तत्त्व धर्मज्ञैस् —[d]) M4 तच्छृणु त्व (for °णुष्व) K3 यथा तथा, D1 2 6 विशां पते, T2 M यथाश्रुत — After 36, D1 ins an addl colophon (*adhy no* 62)

37 Before 37, D1 reads भीष्म उवाच —[a]) Da1 [अ]सुरा (for सुरा) —[b]) G2 समाहिता (for °गता) —[c]) Ś1 K0-2 उपासत (K2 °ते), K8 Da Dn1 D5 6 उपागम्य, D2 °मीन —[d]) K0 2 सर्वे ते (for पर्वते) S मानसोत्तरे

38 [ab]) B1 मध्य तेषां, Dn2 D4 तेषां मध्ये (by transp) K3 D1 3 6 उपा° (for समा°) D1 क्षट इयत (for अपश्यत) S प्रजापतिरथापश्यदासीनो महद द्भुत —[c]) K3 पुराण (for विमान) Ś1 च ज्वलद्, B1 प्रज्वलद्, C[c] जाज्व° (as in text) K0-2 विमान प्रवर भासा, B3 विमान जाज्वलवता, D1 विमानमुज्ज्व लाभास°, T1 G4 विमानस्य ज्वलद्भासा, T2 G1 3 °नस्थो ज्वलद्भा(T2 °न्भा)सा, G2 °नस्थज्वलद्भासा —[d]) K0-2 प्रज्वलद्, T1 G4 परमम्, G3 प्रावरम् (for प्रवरम्) B2 संतिके (for अम्बरे) K3 स्थित च प्रवरंबरे

39 [a]) K0-2 ज्ञानेनावेद्य, Da Dn1 ध्यानेनावेक्ष्य, D2 ध्यानेन वेद्य, D3 S ध्यानेनावे(M1-3. 5 °ल)क्ष्य K0-2 B Da Dn D1 4 5 7 8 T G M1-3 5 तद्ब्रह्मा (T1 G4 M1 2 °ह्म) —[b]) K0-2 नियतोजलिं, Dn2 °तोंजलिं, D2 6 G3 °ताजलिं —[c]) Ś1 K0-2 D2 6 तुष्टात्मा (for हृष्टात्मा) —[d]) K1 B Da Dn D4 5 7 8 पुरुषं, D1 G1 परम° D8 परमेश्वर

40 [a]) D1 तु स , D2 चैव, T1 G4 M2 चापि, T2 G1-3 M1 3-5 चाथ (for त्वथ) Da1 Dn1 D5 वेदाश्च (for देवाश्च) —[b]) Ś1 K3 D8 G2 M3 5 ब्राह्मणम् (for ब्रह्माणम्) —[c]) S तस्थु° (for स्थिता) —[d]) K1 Da1 पश्यतो D1 पश्यतस्तन्महाद्भुत

41 [a]) K3 यथावत्तमथाभ्यर्च्य, B3 °वच्च समभ्यर्च्य —[c]) B1 M2 जगाम (for जगाद) —[d]) M2 परा, C[a] पर (as in text) Ś1 K0-2 परमं सर्वधर्मवित्

C 6 2944
B 6 65 47
K 6 65 47

विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो
विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च ।
विश्वेश्वरो वासुदेवोऽसि तस्मा-
द्योगात्मानं दैवतं त्वामुपैमि ॥ ४२
जय विश्व महादेव जय लोकहिते रत ।
जय योगीश्वर विभो जय योगपरावर ॥ ४३
पद्मगर्भ विशालाक्ष जय लोकेश्वरेश्वर ।
भूतभव्यभवन्नाथ जय सौम्यात्मजात्मज ॥ ४४
असंख्येयगुणाजेय जय सर्वपरायण ।
नारायण सुदुष्पार जय शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ४५
सर्वगुह्यगुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ।
विश्वेश्वर महाबाहो जय लोकार्थतत्पर ॥ ४६
महोरग वराहाद्य हरिकेश विभो जय ।
हरिवास विशामीश विश्वावासामिताव्यय ॥ ४७
व्यक्ताव्यक्तामितस्थान नियतेन्द्रिय सेन्द्रिय ।
असंख्येयात्मभावज्ञ जय गम्भीर कामद ॥ ४८

---

42 Before 42, Ko 1 read ॐ, K2 3 ब्रह्मा उवाच ॐ, D1 7 ब्रह्मोवाच, M1-3 5 ब्रह्मा —^{a}) T2 G1-3 M हि विश्वो, Cc विश्लेषो (for विश्वेशो) K3 D2 3 6 विश्वावसुर्वि(D2 6 °सो वि)श्वकृद्विश्वमूर्तिर्; T1 G4 °वसुर्विश्वगो विश्वमूर्तिर्, Ca as in text —^{b}) Cc विश्वसेनो, Ca विष्वक्सेनो (as in text) T2 विभुश्, Ca c वशी (as in text) —^{c}) Ś1 °वोपि, D5 °वोस्मि; M1 °वो हि D2 3 विश्वेश्वरो वासुदेवोमितात्मा· —^{d}) Ś1 दैवत त्वा, Da1 देव त्वाम्, D6 देवतायम्, Cc दैवत त्वाम् (as in text) Ś1 प्रणौमि, K2 B3 उपैषि, D3 T G1 4 उपैति, Ca c उपैमि (as in text) — For 42, D1 subst

257* विश्वावासो विश्वमूर्तिर्विष्वक्सेनो जनार्दन ।
विश्वकर्ता विश्वपतिर्देवदेव जगत्पते ।
योगेश्वर नमस्तेऽस्तु ससारार्णवतारण ।
[(L 1) विश्वभूतिर् (sup lin)]

43 ^{a}) D1 (sup lin as in text) देव (for विश्व) —^{b}) Da1 D2 3 रत· —^{c}) Ko 1 Da1 D1. 2 योगेश्वर, B2 गोपीश्वर, M5 लोकेश्वर Da1 हि भो (for विभो) T1 G M4 जय योगमयो देव; T2 जय लोकमयाजेय, M1-3 जय योगमयाजेय, M3 (inf lin) जय लोकेश्वर विभो — T G om (hapl) 43^{d}–44^{a} —^{d}) Ś1 D1 योग(D1 लोक)परायण, K3 D2 3 6 M लोकपराव(D6 °त्प)र, Cc योग° (as in text)

44 T G om 44^{a} (cf. v l 43) —^{b}) B3 D3 T1 G4 जय योगे(D3 °गी)श्वरेश्वर —^{c}) Ko-2 भूत भव्य जगन्नाथ, S °भवो(G1-3 °व)न्नाथ —^{d}) D1 सौरे क्षराक्षर, D2 सौम्य जगत्पते, D6 सौम्यात्मज प्रभो, T1 G4 सर्वात्मकात्मभू, G1-3 सौम्यात्मकात्मज, Ca °त्मज (as in text) Cc d cite सौम्यात्मजात्मज·

45 ^{a}) K4 B4 Dn2 D4 7 8 असख्येयगुणाधार, B1-3 °गुणज्ञेय, Da Dn1 D5 °गुणोज्ञेय, G3 असख्येयगुणाजेय Cc cites [अ]ज्ञेय (for [अ]जेय) —^{b}) D1 सर्वलोकसमुद्भव, D3 S (except M4) सर्वलोकपरायण Cc cites सर्व° (as in text) —^{c}) D6 सुदुश्चार, M2 सुदुर्वार; Cd सदु·पारे; Ca c सुदुष्पार (as in text). —^{d}) Ko-2 D1 3 6 जय शार्ङ्ग(D1 शख)गदाधर

46 ^{a}) K3 4 B Da Dn D4 5 7 8 जय सर्वगुणोपेत —^{b}) D3 विश्वमूर्ति D1 जयाव्यय (for निरामय) Cc as in text — Ś1 reads 46^{cd} twice —^{c}) Ś1 (second time) महेश्वर, Cc विश्वेश्वर (as in text) —^{d}) B3 4 Da Dn1 D6 जय लोकात्मतत्पर, D2 जय लोकानुकारक

47 ^{a}) D3 महोरग वराहोद्य, T1 G4 °रगशयानाद्य, G1-3 °वराभोग, Cv °वराहाय, Cc as in text Ca cites महोरग, Cd °रग —^{b}) T1 G1. 4 हरे (G1 °रि·) शेष; G2 3 शय शेष, Ca c d हरिकेश (as in text) D3 जयोविभो (for विभो जय) —^{c}) G1 भूम्यावास, G3 भृत्यावास, G4 दिशीशेश, Ca हरिवास (as in text) Cc d cite °वास· K3 4 B D (except D3 6) T G दिशामीश, M3 5 वशामीश, Cc d विशा° (as in text) —^{d}) Ś1 विश्ववास मिताव्यय, Ko 3 4 B Da Dn D3-8 G2 3 विश्ववासामिताव्यय, D1 विश्वावास नमोव्यय, T2 विश्वावासमिता°, G1 विश्वावासामितव्यय, M1 3 5 विश्वा(M3 °श्व)वास सदाव्यय Cc cites विश्ववास·

48 D2 om 48 —^{a}) Ś1 व्यक्ताव्यक्तामितिस्थान, Ko Da2 D5 व्यक्ताव्यक्तमितस्थान, D6 व्यक्ताव्यक्तामितास्थाना, T G व्यक्ताव्यक्तस्थितस्थाने, M1 3-5 व्यक्ताव्यक्तास्थित(M5 °ति)स्थान, Ca °मितज्ञान, Cc as in text Cd cites व्यक्त and अमितस्थान —^{b}) K3

अनन्त विदितप्रज्ञ नित्यं भूतविभावन ।
कृतकार्य कृतप्रज्ञ धर्मज्ञ विजयाजय ॥ ४९
गुह्यात्मन्सर्वभूतात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ।
भूतार्थतत्त्व लोकेश जय भूतविभावन ॥ ५०
आत्मयोने महाभाग कल्पसंक्षेपतत्पर ।
उद्भावन मनोद्भाव जय ब्रह्मजनप्रिय ॥ ५१
निसर्गसर्गाभिरत कामेश परमेश्वर ।
अमृतोद्भव सद्भाव युगाग्ने विजयप्रद ॥ ५२
प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल ।
आत्मभूत महाभूत कर्मात्मञ्जय कर्मद ॥ ५३
पादौ तव धरा देवी दिशो बाहुर्दिवं शिरः ।
मूर्तिस्तेऽहं सुराः कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥ ५४ C 6 2956 B 6 65 59 K 6 65 59

D1 8 सयत, K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 सक्रिय, Da1 शक्त्य (for सेन्द्रिय) Ko-2 यतेंद्रिय समेंद्रिय, M1-3 5 नियतो नियतेंद्रिय — d) D8 सर्वगंभीर, M2 यज्ञगभीर (for जय गम्भीर)

49 a) K4 B D1.3 4 7 विदितब्रह्मन्, Da Dn D2 5 6 8 Cc °ब्रह्म, T G M4 विदितात्मा त्वम्, M1-3 5 °तार्थस्त्वम्, M3 (*inf lin*) विदिताब्रह्म (for विदितप्रज्ञ) — b) K4 B Da Dn D3-5 7 8 Cc नित्य भूतविभावन, S अद्भुतोद्भाव(T G4 °ताद्भुत, G2 °तोद्भव)भावन, M3 (*inf lin*) भूतभावन भावन — D2 om (hapl) 49c–50d — d) Ś1 विजयाय च, Ko-2 °यात्मक, K3 B1 D3 6 M4 °यावह, T G M1.2 °यो जय, Cc विजयाजय (as in text)

50 D2 om 50 (cf. v l 49) — a) K3 D1 गूढात्मन्, D3 S गुणा°, Cc गुह्या° (as in text) K3 4 B1 2 4 D (except D3, D2 om) M1 (*inf lin*) सर्वयोगात्मन्, B3 सर्व सर्वेश, Cd सर्वभूतात्मन् (as in text) — b) K2 सदसभूत°, K3 D1 स्फुट सभू(D1 °भू)तभावन, D6 M1.2 5 °सभूतिसभव, T1 G4 गुणसभूत°, G2 स्फुट सभूत°, Ca as in text Cd cites स्फुट and सभूत — c) K1 2 भूतार्थतत्तु (sic), Dn2 D7 भूतात्मतत्त्व, Ca c d भूतार्थतत्त्व (as in text) D5 योगेश, Ca c d लोकेश (as in text) B1 भूतात्मन्सर्वलोकेश, D1 °र्थलोकतत्त्वज्ञ, D3 भूताद्य लोकतत्त्वेश — d) D1 जटाजूटविभा°, D3 6 जय भूतविनाशन Ca cites भूतविभावन, Cc सत्त्वविभावन°, Cd भूतविभावन (as in text) — After 50, K3 *repeats* 49cd

51 a) Ś1 आत्मयोग, Da1 °योनि, Ca c d आत्म योने (as in text) — b) K1 B2 Da2 Dn D1 4 7 8 कल्पसख्येय तत्पर (D1 °य सत्तम), Da1 D2 5 Cd कल्पसक्षय°, D4 (marg) T1 G2 4 कल्पसयोग°, Cc as in text Ca cites कल्प and सक्षेप — c) Ko-2 B3 तद्भावन, T2 शुद्भावन, M (M4 by corr) मद्भावन; Ca c उद्भावन (as in text) K (K5 om) B D (except D3) M2 3 5 Ca c d मनोभाव, T1 G4 जयोद्भाव, T2 मतोभाव, G1-3 मतोद्भाव — d) Ś1 Ko-2 B1.3 जय ब्रह्मजयप्रिय (B1 °प्रद), D1 जय ब्रह्मञ्जयाजय, D2 जय ब्रह्मजितप्रिय, G2 जय ब्रह्मजनि°

52 a) Ko 2 निसर्गसर्वाभिरव, K3 4 B D Ca c नि(B2 वि)सर्गसर्गनि°, S निसर्गमार्गनि° Cd cites निसर्गानद — b) Ca काम्येश — c) M4 5 अमृतो द्भाव, Ca c °द्भव (as in text) K1 2 सभाव, M2 तद्भाव, Ca c सद्भाव (as in text) — d) K1 2 D6 युगाग्रे, K3 D3 योगाग्नि, K4 B1-3 Da Dn D5 मु(B3 यु)क्तात्मन्, B4 युक्ताग्रे, D1 योगज्ञ, D2 युगांत, D4 7 8 Cc मुक्ताग्ने (D8 Cc °ग्ने), G1-3 M4 युक्ताग्नि (G1 °ग्निर्), T2 युक्ताना, M1 मुक्ताना M2 3 5 युक्ताग्ने (for युगाग्ने) Da1 विजयप्रद, M2 विनयप्रद T1 G4 युगारिविजय प्रभो

53 a) B3 प्रजापते महादेव — b) S महाभुज (M5 °व), Ca महाबल (as in text) — c) Ś1 Ko-2 D2 पद्मभूत, Cc आत्म° (as in text) B1 D1 महा भाग, Cc महाभूत (as in text) — K2 om (hapl) 53d–55a — d) Ś1 D2 कर्तात्मन्, Da1 कामा°, Dn2 D3 6 सत्त्वा°, S धर्मा°; Ca c कर्मा° (as in text) Ś1 कर्म च, K3 4 B2-4 Da1 D2 3 4 (after corr) 8 सर्वद, B1 Da2 Dn D1 4 (be fore corr) 5-7 S सर्वदा (for कर्मद)

54 K3 om 54 (cf v l 53) — a) K3 देव (for देवी) T1 G4 क्षिति पादौ नभो नाभिर्, T2 G1-3 क्षिति पा(G2 प)दोद्भवा देव, M क्षिति (M1 3 °ति) पादोद्भुतो (M2 °ते) देव — b) K (K2 5 om) B1 2 D1 3 6 बाहू (for बाहुर्) Da1 दिव गिर°, D1 नभ शिर, D2 दिशावर (for दिव शिर) S दिग्बाहु द्यौर्महाशिर — c) D3 तेद, G3 तेय (for तेऽह) Ko 1 हरा (Ko °र) कायश्; K3 D2 3 सुराकायश्, D3 शिर कालश् T2 मूर्तिस्ते निर्मलाकाश, Cv as in text Cc cites मूर्ति and अह — d) D5 चद्रादित्यं

C 6 2957
B 6 65 60
K 6 65 60

बलं तपश्च सत्यं च धर्मः कामात्मजः प्रभो ।
तेजोऽग्निः पवनः श्वास आपस्ते स्वेदसंभवाः ॥ ५५
अश्विनौ श्रवणौ नित्यं देवी जिह्वा सरस्वती ।
वेदाः संस्कारनिष्ठा हि त्वयीदं जगदाश्रितम् ॥ ५६
न संख्यां न परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् ।
न बलं योगयोगीश जानीमस्ते न संभवम् ॥ ५७
त्वद्भक्तिनिरता देव नियमैस्त्वा समाहिताः ।
अर्चयामः सदा विष्णो परमेशं महेश्वरम् ॥ ५८
ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
पिशाचा मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ५९
एवमादि मया सृष्टं पृथिव्यां त्वत्प्रसादजम् ।
पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःस्वप्ननाशन ॥ ६०
त्वं गतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगन्मुखम् ।
त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ॥ ६१
पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादात्सदाभवत् ।
तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धनः ॥ ६२

---

55 K2 om 55[a] (cf v l 53) — [a]) D6 बल सत्यश्च, Ca बल तपश्च (as in text) Cd cites तप and सत्य — [b]) K0 1 D2 धर्मकामात्मज प्रभो (D2 °ज प्रभु), K2 भूतकर्मात्मज प्रभो, K3 4 B2 4 Da Dn D1 3-8 धर्म(K4 °र्मं)कर्मात्मज तव, B1 कर्म धर्मात्मक तव, B3 धर्मकर्मार्थज तव, T1 G1 3 4 धर्मः कामोद्भव स्तव, T2 धर्मकर्मार्थ एव च, G2 धर्मः कामात्मजस्तव, M धर्मः कर्मा(M4 °र्मकामा)त्मजास्तव ❁ Co कर्म आत्मजः कार्यमित्यर्थः, Cd धर्मरूपस्य कर्मण आत्मजः कार्यम् । ❁ — [c]) Da1 D3 पवनश्वास, D1 पवनोश्वास — [d]) K2 °संभव: Ś1 K0 1 आपस्तेजोंशसंभवा (K1 °व:) Co cites स्वेद° (as in text)

56 [a]) Dn1 (by corr) T1 आश्विनौ T1 G1-3 M4 श्रवणे S देव (for नित्य) — [b]) K0 1 4 M जिह्वा देवी (by transp) D5 देवि जिह्वा सरस्वति — [c]) K1 Da1 वेदा, K3 B3 T2 M4 देवा: (for वेदा) D1 संस्कारविष्टा हि, D2 °हीना हि, D3 स्कधारनिष्ठा हि, D6 संस्कारनिश्चा हि, G1 3 सस्मारनिष्ठा हि, G2 सस्कार निष्ठाभिस्, Co °निष्ठा हि (as in text) — [d]) Ś1 K0-2 त्वयेद, K3 G1 M3 त्वदीय, D4 (before corr) त्वदाप D6 जगदामृतं, S (except G3) जगदास्थितं

57 [a]) K3 असख्यान, K4 B1 2 Da Dn1 D1 2 5 7 न सख्यान, B4 Dn2 D3 4 8 G1 2 M3 न संख्या न (B4 नु); G3 न सख्यात (for न सख्यां न) G2 परीणाम (by metathesis) Ś1 सख्या न परिमाणस्ते, K0-2 B3 सख्या न (K1 °ख्य न, K2 °ख्या न, B3 °ख्यान) परिमाण ते — [b]) Ś1 G1-3 पराक्रम: — [c]) Ś1 यो स्म योगीश, K0-2 चैव योगे च (K0 °गेश), S योगयोगेश, Co योगयोगीश (as in text) — [d]) Co सभवम् (as in text). S विजानीम (G2 3 M1 3-5 °म) परंतप (T2 पर्द तव)

58 [a]) K2 त्वद्भक्त; B4 त्वच्छक्ति — [b]) K1 नियम, B3 निमेषाम्, Co नियमैस् (as in text) K2 4 B D त्वा, K3 च (for त्वा) S नियमस्था: (for नियमैस्त्वा) B1 3 4 Dn2 D4 7 8 समाश्रिता; D2 प्रमोहिता — [c]) Ś1 K1 Dn2 D4 8 अर्चयाम Ś1 महाविष्णो, S सदा विष्णु — [d]) Ś1 K0 2 Dn1 D3 T2 परमेश, Da D6 परमेण, D2 परम त्वा. K0-2 D8 महेश्वर, Co महेश्वरम् (as in text)

59 [a]) K1 °गधर्व — [c]) G3 पिशाच — [d]) Ś1 K1 मृगपक्षवयासि च, K0 2 4 D1-3 6 मृगपक्षि(D6 °क्षी)वयासि च, B3 मृगपक्षसरी°, Da1 मृगपक्षीसरि°, S मृगपक्षिनगास्त(T2 M1-3 5 °गणास्त, G3 °नगा त)था Co cites सरीसृपा (as in text) Cd cites पक्षिणो and वयासि

60 [a]) K0-2 Da1 D2 त्वया (for मया) — [b]) K0-2 Da1 पृथिव्यास K1 Da1 तत् (for त्वत्) D1 T2 प्रसादत:, M5 °दज — D1 transp 60[cd] and 61[ab] — [c]) Ś1 K0-2 D1 2 पद्मगर्भ — [d]) K4 B Da2 Dn2 D5 कृष्ण दु खप्रणा(B3 Da2 Dn2 D5 °ना)शन

61 D1 transp 60[cd] and 61[ab] — [b]) D2 नेता त्व च (for त्वं नेता त्व) Ś1 जगत्सुत, K0 1 °त्सुत, K3 °त्सुख, B1 D2 °द्गुरु, D1 °त्पति°; Co °न्मुखम् (as in text) S तेनेद त्वन्मु(G3 तु मु)खं जगत्. — [c]) D1 त्वत्प्रसादात्सुरश्रेष्ठ — [d]) B2 देवता: (for विबुधा:) Dn1 G1 3 सह (for सदा)

62 [a]) M1-3 5 निश्चला, M3 (inf lin) निर्जिता (for निर्भया) — [b]) Ś1 सदाभव, K0 1 Da Dn1 (before corr) D6 सदा भवेत्, S भविष्यति — K1 om 62[cd] Ś1 K0 2 read 62[cd] after 63 — [c])

धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च ।
जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे प्रभो ॥ ६३
यदेतत्परमं गुह्यं त्वत्प्रसादमयं विभो ।
वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथातथम् ॥ ६४
सृष्ट्वा संकर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ।
कृष्ण त्वमात्मनास्राक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवम् ॥ ६५
प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं त्वं यं विदुर्विष्णुमव्ययम् ।
अनिरुद्धोऽसृजन्मां वै ब्रह्माणं लोकधारिणम् ॥ ६६
वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ।
विभज्य भागशोऽऽत्मानं व्रज मानुषतां विभो ॥ ६७
तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ।
धर्मं स्थाप्य यशः प्राप्य योगं प्राप्स्यसि तत्त्वतः ॥ ६८
त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामितविक्रम ।
तैस्तैश्च नामभिर्भक्ता गायन्ति परमात्मकम् ॥ ६९

C 6 2971
B 6 65 74
K 6 65 74

Ś1 Ko 2 त्वत्प्रसादाद्, T2 यस्माद्भव (for तस्माद्भव) — d) Ś1 Ko 2 D4 T2 G2 8 M2 5 °विवर्धन; D3 °समुद्भव

63 a) = 6 26 8c K1 °सस्थार्पणार्थाय — D1 om (hapl) 63bc — b) K2 D2 5 दैत्तेयाना, K3 दानवानां, K4 B1 दैत्याना च — c) Ko जगतां Ś1 D2 जगतो धारणार्थं च, K2 °ता धारणार्थं वै, K4 °तोनु ग्रहार्थाय, S °तो रक्षणार्थाय — d) Ś1 Ko–2 वैज्ञप्य, D1 विज्ञप्त, S प्रसाद, Co विज्ञाप्य (as in text) D2 शृणु (for कुरु) G2 हे (for मे) K3 B1 3 4 D (except D2 6) विभो — After 63, Ś1 Ko 2 read 62cd

64 D2 om (hapl) 64ab — a) Ś1 यत्तत्परपद गुह्य, Ko–3 B4 Dn2 D3 4 6 7 8 S यत्तत्परमक गुह्य, B1 तदेतत्परम गुह्य, D1 यत्तत्परतम गुह्य Cc cites यदे तत् and गुह्य (as in text) — b) K4 B Da Dn D4 5 7 8 त्वत्प्रसादादिद, D1 °दान्मया, T2 °दादय B2 4 D4 6 8 प्रभो G1 3 त्वत्प्रसादाद्भविष्यति — c) Ś1 Ko–2 यदेतत्ते, D1 मयैतत्ते, T1 G2 4 मया गीत, G1 3 M4 तदेव तु — d) D1 यथाधीतं, T1 G2 4 कुरु सर्वं, G1 3 M4 मया गीत M1.3 5 यथा तथा Co as in text

65 a) Ko–2 4 G1–3 दृष्ट्वा — c) Ko 2 D2 °त्मन° (for आत्मना) Ko–2 B3 Da1 Dn2 D5 6 साक्षी (for [अ]स्राक्षी) S सृज त्वमा (G3 सृज त्वामा, M1–3 5 सृजेस्त्वमा, M4 असृजत्वा) त्मना कृष्ण (G2 °ष्ण) — d) B2–4 Da Dn1 D4 5 7 8 ह्यात्म° (for चात्म°)

66 a) Ko–2 G2 प्रद्युम्नाश्चानि, B1 D3 6 °म्नादनिरुद्ध (D6 °द्धस), D2 °म्नमनि°, T2 M2 °म्न चानि°, M1 3 °म्नाचानु° Ś1 Ko 3 त्वा, Da1 M4 त, Dn1 (by corr) n2 D4 7 8 तु, D1 वै, D2 T2 M2 च (for त्व) — b) S प्राहुर् (for विदुर्) — c) M1 3 5 अनुरुद्धो G3 बृहत् (for ऽसृजन्) K1 मा वै T1 lacuna, G1–3 साव, G4 साज (for मा वै) — d) Dn1 (before corr) G1. 3 ब्राह्मण Da1 Dn1 D2 °धारण, D1 °कारण

67 a) B4 स्वय, D2 °मय Cv as in text — b) G1 3 त्वय्येवास्मि K1 G3 विनिर्मित — After 67ab, S ins

258* वासुदेवेति त विद्यायेनाहं निर्मित प्रभो ।
तस्माद्याचामि लोकेश चतुरात्मानमात्मना ।

[(L 1) T G2–4 विद्या (for विद्याद्) T2 G1 M यत्राह (for येनाह) — (L 2) T2 योगेश (for लोकेश)]

— c) Dn1 विभाज्य, G3 विबभौ B3 4 T2 G1–3 M4 भागमात्मान, D6 हि स्वमा°, D3 (m as in text) द्वादशो, T1 G4 भावमा°, M2 भागशा° — d) K3 4 D6 प्रभो S व्रज (G1 3 ब्रह्म) वै मानुषीं तनु

68 b) D1 °हिताय (for °सुखाय) — c) Da2 D2 5 6 T2 प्राप्य (for स्थाप्य) — d) B1 2 योग प्राप्स्यति, Da Dn1 D6 सयोग प्राप्य Ca cites सयोग

69 a) Ko 1 Da1 त्व हि D6 ब्रह्ममयो Ś1 D3 देवा, Ko 1 3 D1 2 देव, D6 देव (for लोके) S ततो दिशश्च लोकाश्च — b) Ś1 देवश्, D1 विष्णुश्, D3 8 वेदाश् Da1 D6 M2 °विक्रम — c) K3 4 B1 3 D3 5–7 तैस्तैर्हि, K2 D2 तैस्ते स्व, B4 Dn D4 8 तैस्तै स्वै; D1 सर्वैस्तैर्, M2 3 5 शस्तैश्च K4 Da2 Dn1 कर्मभिर् (for नामभिर्) K3 D2 T2 भक्त्या, B1 4 D3 5 6 युक्ता, D1 व्यक्त B2 Da1 तैस्तै स्वकर्मभिर्भक्ता — d) G1 गायत Da D5 परमा (Da1 वरमा, D5 वरगा) र्थकं, G2 °त्मन G3 भात्रयंत परात्मक — After 69, S ins

259* सर्वभूतेश्वर देव योग योगेश्वर प्रभुम् ।

[T2 सर्वयोगेश्वर M4 सर्व (for योग) T1 G4 विभु, T2 हरिं (for प्रभुम्)]

C 6 2972
B 6 65 75
K. 6 65 75

स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः
कृत्वाश्रयं त्वां वरदं सुबाहो ।
अनादिमध्यान्तमपारयोगं
लोकस्य सेतुं प्रवदन्ति विप्राः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६२

भीष्म उवाच ।
ततः स भगवान्देवो लोकानां परमेश्वरः ।
ब्रह्माणं प्रत्युवाचेदं स्निग्धगम्भीरया गिरा ॥ १
विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवेप्सितम् ।
तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ २
ततो देवर्षिगन्धर्वा विस्मयं परमं गताः ।
कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ॥ ३
को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो ।
वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु भगवान्प्रत्युवाच पितामहः ।
देवब्रह्मर्षिगन्धर्वान्सर्वान्मधुरया गिरा ॥ ५
यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परम् ।

70 D2 om 70 — a) G3 भूते (for सर्वे) G2 °सङ्घा (for °संघा) — b) T1 G4 ज्ञात्वा°; G3 M4 कृता°. Ś1 K0-2 Da1 M2 3 त्वा (for त्वां) — c) Ś1 Da1 M2 °मध्य तम्. Ś1 K0-2 अनतयोनिं; D6 अपारणीय (for °योग) Cd cites अंत Cc cites अपार° Cc d cite योग° — d) D6 T2 हेतु, Cc d cite सेतु (as in text) Ś1 K0-2 विष्णु (for विप्रा)

Colophon om in K5 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K (K5 om) Da Dn1 D1-3 5 6 mention only विश्वोपाख्यान, M1 2 पचमेहनि, M4 पचमेह्निके. — *Adhy name* K4 पितामहस्तोत्र, D1 ब्रह्मस्तुति°, T2 वासुदेवप्रशसन, G2 वासुदेवस्तुति, M नारायणस्तुति° — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sup lin sec m*) 23, Dn2 T2 M3 4 62, D1 M5 63, T1 G 60, M1 2 61 (as in text) — *Śloka no* Dn 75, D5 62

62

1 K5 om 1a–17b (cf v 1 6 59 10) Da1 D5 om the ref — a) Da1 D5 देव° (for देवो) — b) K1 B Da Dn D4-8 लोकानामीश्वरेश्वर°, D1 लोकनाथो जगत्पति — d) K0-2 विश्व° (for स्निग्ध°)

2 K5 om 2 (cf v 1 1) Before 2, G3 ins विष्णु — a) T1 G (G1 damaged) M1-3 तनु, T2 ननु, M4 मम, M5 तं तु (for तात) T1 G (G1 damaged) लोकात्मन्, T2 M योगात्मन्, Cc d योगान्मे (as in text) — b) K3 D2 सर्वमेव (for सर्वमेतत्) S (G1 damaged) सर्वं तु तव चेप्सित — c) G1 3 यथा T G2-4 M4 तद्भवतीत्युक्त्वा

3 K5 om 3 (cf v 1 1). — a) D2 देवा स° (for देवर्षि). — d) S प्रजापतिम् (for पितामहम्)

4 K5 om 4 (cf v 1 1) — a) Ś1 कोन्वयायं; K0 2 कोनु यूय, K1 को न योय, D3 कोय यो Cc cites नु D2 हि भवता (for भगवता) — b) K0-2 G1 3 प्रभो (for विभो) — c) B1 वाग्भिश्चैव (for वाग्भि स्तुतो) T1 G2 4 वरिष्ठो हि — d) D3 स्तोतुम् (for श्रोतुम्) K1 इच्छाव त, B2 Dn1 D6 G1-3 M5 इच्छामि त (B2 तद्), B3 M4 इच्छे(M4 °च्छा)म तद्, T2 इच्छामहे D1 श्रोतुमिच्छाम तत्त्वय

5 K5 om 5 (cf v 1 1) — a) B2 (also as in text) T2 G2 3 M1-3 5 स (for तु) — b) D1 M4 पितामह (for °ह) — c) Ś1 देवान्देवर्षि°, K0-2 देवान्ब्रह्मर्षि°, B2 3 Da Dn1 D5 देवदेवर्षि° — d) D1 उवाच मधुराक्षर

6 K5 om 6 (cf v 1 1) — a) G3 यत्तत्त्वपरं

भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदम् ॥ ६
तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ।
जगतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ॥ ७
मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतः ।
असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ ८
संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ।
त इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबलाः ॥ ९
तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी ।
मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ १०
नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ।
सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युती ॥ ११
अजेयौ समरे यत्तौ सहितावमरैरपि ।
मूढास्त्वेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ॥ १२
तस्याहमात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पतिः ।

C 6 2985
B 6 66 13
K 6 66 13

(for यत्तत्परं) Cc cites पर (as in text) K8 D8 4 (by corr) T1 G M भविष्यच्च (G2 °श्च), T2 भवश्चैव Cc cites भविष्य (as in text) D2 यत्पर च भविष्यत्वं (marg यत्तत्परात्परतर) — b) K8 D2 भविष्यन्च च, Da Dn D4 6 7 8 Cc भविता यच्च, D8 T1 G4 भवद्भूत च Ca cites भवितव्यात् Dn2 D6 तत्पर, Cc यत्पर (as in text) — c) Ś1 K0-3 Cd भूतात्मन, K4 B1 2 4 D8 6 Cc भूतात्मा च, D2 भूतात्मक (for भूतात्मा य) K0 2 प्रभोश्चैव, K1 प्रभू चैव, B3 परश्चैव, T G2-4 प्रसूश्चैव, M4 प्रसूतिश्च Cc cites प्रभु (as in text) — d) T1 G2-4 ब्रह्मवर्चं (for ब्रह्म यच्च) Cc cites ब्रह्म Ś1 K0 1 परं मत, K2 मतं पद, B4 परस्परं B1. 8 ब्रह्म यत्परम पद

7 K5 om. 7 (cf v l 1) — a) S तेनाह — b) Ś1 K1 सुरर्षभ, D1 सुरोत्तमा — c) K8 D2 °ग्रहार्थं च — Da1 om (hapl) 7^{d}–8^{e} — d) D8 योचितो S वै (for मे)

8 K5 om. 8 (cf v l. 1) Da1 om 8^{abc} (cf v l. 7) — a) Ś1 K0-2 Dn1 T1 G2 4 आतिष्ठद्, Cc आतिष्ठ (as in text) — b) Dn1 D4 (before corr) 7 श्रुति T2 G1 8 M वासुदेवेति विश्रुत — e) D5 आसुराणा — After 8^{c}, K0 1 ins (L 1 = 8^{b})

260* वासुदेव इति श्रुत ।
वासुदेवगृहे साक्षात्

— d) K2 समवश्च

9 K5 om 9 (cf v l 1) T2 om (hapl) 9–10 — a) K8 येन, B8 Da Dn1 D1. 2 5 6 M8-5 ये च, M1. 2 ये वै (for ये ते) T1 G निहता ये च (T1 °ता श्चैव) सग्रामे — c) K0 2 य इमे, D1 ते भूमौ (for त इमे) — d) D1 भयानका, T1 G2 4 भयावहा (for महाबला)

10 K5 T2 om 10 (cf v l 1, 9) — a) Ś1 K0-2 Da1 G1. 8 भगवन्, D8 बलवान् — b) B8 वर्शी (for वशी) — c) K2 मानुषी, M5 मानुष — d) K0 चरिष्यामि, K1 2 Da1 G8 चरिष्यसि, B3 भविष्यति (for चरिष्यति)

11 K5 om 11 (cf v l. 1) — a) K0 यातौ, K2 योनौ, K8 D2 तात, B8 D5 यत्तौ, D1 S [पु]तौ, D6 यौ तु (for यौ तौ) — K0-2 om (hapl) 11^{b}–12^{a} — b) K8 D2 पुरुषाव् (for पुराणाव्) — M2 om 11^{c}–12^{d} — Dn2 D4 7 8 transp 11^{cd} and 12^{ab} — cd) S (M2 om) transp सहितौ and सभूतौ T1 G अमर° (for अमित°)

12 K5 M2 om 12 (cf v l 1, 11) K0-2 om 12^{a} (cf v l 11) Dn2 D4 7 8 transp 11^{cd} and 12^{ab} — a) D1 T1 G2 4 M4 अजय्यौ B Da Dn D4 5 7 8 S (M2 om) हि रणे, D1 च रणे (for समरे) D1 ह्येतौ, D8 यौ तौ (for यत्तौ) — b) B Da Dn1 D4 7 8 समेतैरमरैरपि, Dn2 सहितैरमरैरपि, D2 देवैरपि सवासवै, D5 सर्वदेवमयैरपि — c) Ś1 D1 G1. 8 मूढास्त्वेते, K1 8 D2 M8 5 °स्ते तौ, Da1 G2 °स्त्वेतौ K1 G2 जानाति (for जानन्ति) — T2 (which reads 13^{ab} after 23) om (hapl) 12^{d} and 13^{c}–21^{c} — d) D1 इमौ तौ केशवार्जुनौ — After 12, D1 ins

261* जगतश्चाग्रजौ विप्रस्ततो देवौ सुरर्षभा ।

13 K5 om 13 (cf v l 1) T2 reads and T1 G M *repeat* (with v l) 13^{ab} after 23 — a) K4 B D (except D1-3 6) S (except T2 M2) यस्य (for तस्य) D8 अग्रज (for आत्मजो) B D (except D1-3) पुत्र (for ब्रह्मा) — b)

C 6 2985
B 6 66 13
K 6 66 13

वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः ॥ १३
तथा मनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः ।
नावज्ञेयो महावीर्यः शङ्खचक्रगदाधरः ॥ १४
एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम् ।
एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ १५
एतदक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छाश्वतं महत् ।
एतत्पुरुषसंज्ञं वै गीयते ज्ञायते न च ॥ १६
एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ।
एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ १७
तस्मात्सर्वैः सुरैः सेन्द्रैर्लोकैश्चामितविक्रमः ।
नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽयमिति प्रभुः ॥ १८
यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्सुमन्दधीः ।
हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥ १९
योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम् ।
अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २०
देवं चराचरात्मानं श्रीवत्साङ्कं सुवर्चसम् ।

D2 पिता, D3 T2 M1, 4 (the last two second time) प्रभु° (for पति°) — T2 om 13c–21c (cf v l 12) — c) Dn2 D4 7 8 [ऽ]नुनेयो (for ऽर्चनीयो) D1 [ऽ]यं, S (T2 om) वै (for वः)

14 K6 T2 om 14 (cf v l 1, 13) — a) K0–3 D2 न वो, D1 तस्मान्, S (T2 om) न वै (for तथा) — c) Ś1 K0–3 D2 6 S (T2 om) Ca अव(K2 G2 °वि)ज्ञेयो (for नाव°) Ś1 महावीर°, S (T2 om) महाबाहु° — After 14, S (T2 om) ins

262* एतत्पुरुषसंज्ञं वै पुराणं रूपमुत्तमम् ।
[G2 °सजश (for °सज्ञं वै)]

15 K6 T2 om 15 (cf v l 1, 13) K3 B1 D2 om (hapl) 15ab — a) D1 परमिक D1 M4 ब्रह्म (for गुह्यम्) — b) K0–2 मत (for पदम्) — D1 om (hapl.) 15cd — c) B1 M4 गुह्यम् (for ब्रह्म) — d) K0–2 त्वेतत् (for एतत्). D7 reads from यश° up to परमक in 17b on marg

16 K6 T2 om 16 (cf v l 1, 13) — a) G1–3 अक्षयम्, C0 अक्षरम् (as in text) — b) K1 D3 6 M एतद्धै, K4 एतच्च (for एतत्तत्) Ś1 K0 2 पदं, K1 Dn2 D5 6 मह° (for महत्) B Da Dn1 D4 5 7 8 एतच्छाश्वतमेव च, D2 G2 एतच्छाश्वतम महत् — G3 om 16c — c) K0–2 4 B Da Dn D1 3–8 यत्तत्, D2 महत् (for एतत्) Dn2 D7 पुरुषसज्ञो, D4 (before corr) 8 परमसज्ञो, D4 (by corr) परम संज्ञ Dn2 [ऽ]य (for वै) — d) Ś1 K0–2 धीयते, T1 G M2 हीयते, M3 (inf lin) 4 ध्रियते (for गीयते) T1 G M4 जायते, M1, 2 3 (sup lin) 5 गायते (for ज्ञायते) Ś1 K0–2 Dn2 च यत्, M3 (inf lin) च ह (for न च)

17 T2 om 17 (cf v l 13) K5 om 17ab (cf. v l 1) — a) S (T2 om) धाम, C3 तेज (as in text) — c) D2 6 नित्य (for सत्य) K5 तत्रा जहु° सत्यकीर्ति° — d) K5 निर्मित, Da Dn1 D5 काङ्क्षित (for कीर्तित) K1 2 Da1 °कर्मण, C3 c d °कर्मणा (as in text)

18 T2 om 18 (cf v l 13) — a) K5 D3 6 transp सर्वै and सेन्द्रै° K4 B Da D4 5 7 8 तस्मात्सुरासु(K4 °त्सुरा सु)रैः सर्वैः, D2 °त्सुरेन्द्रैस्सुरैर्, S तस्मात्सेन्द्रैः सुरैः सार्धं — b) K4 B Da Dn D4 5 7 8 सेन्द्रैश्च (for लोकैश्च) K5 M5 °विक्रमा — c) Ś1 K5 न विज्ञेयो (for नाव°) K1 वसुदेवो

19 T2 om 19 (cf v l. 13) — a) D1 यस्तु (for यश्च) — b) Ś1 प्र, K1 3 4 B D (except D3 6) M3 स (for सु°) — c) B1 T1 G1 4 M2 3 अविज्ञाय, B3 4 G2 3 M1 4 5 अवज्ञाय, Dn1 D4 8 आविज्ञानात् — d) S (T2 om) तमाहुस्तामसात्मक

20 T2 om 20 (cf. v l 13) T1 G om. 20ab — a) K3 B3 4 D (except D1 6) M1 4 यो योगिन, M2 3 5 ये योगिन (for योगिन त) — B3 om (hapl) 20b–21a — c) K0 1 4 Da Dn1 D5 योवमन्येद्, D6 अवमन्याद्, T1 G1 2 4 M1. 3–5 अवमन्यते (hypermetric), G3 अवमाते, M2 अमन्यते (for अवमन्येद्) — After 20, K0–2 read 23cd

21 T2 om 21abc (cf v l 13) B3 om 21a (cf v l 20) K0–2 om 21a–22b D2 (sec m) 4 read 21 on marg — a) Ś1 देवं यत्तु धरात्मान, K3 D2 3 6 देवं यश्च(D6 °वा य च)तुरात्मान, K5 देवे यस्तुरा° (sic), D1 देव यस्तु महात्मानं, S (T2 om)

पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः ॥ २१
किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरम् ।
अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ २२
एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ।
वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः ॥ २३
एवमुक्त्वा स भगवान्सर्वान्देवगणान्पुरा ।
विसृज्य सर्वलोकात्मा जगाम भवनं स्वकम् ॥ २४
ततो देवाः सगन्धर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ।

कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ॥ २५
एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् ।
वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् ॥ २६
जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ॥ २७
एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् ।
वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्वरम् ॥ २८
यस्यासावात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ।

C 6 3001
B 6 66 29
K 6 66 29

वासुदेवं महात्मान — b) T1 G श्रीवत्साक (G2 °ग) चतुर्भुज — c) K3 B1 Da Dn1 D1-3 . 6 S (T2 om) जानति, K5 जानत Ś1 अवमन्येत्पद्मनाभ — d) Da1 Dn D3 6 बुधा (for जना) D1 तमाहु सात्विक जन, S तानाहुस्तामसान्बुधा (T1 G4 °स्तना, G1-3 °स्तनान्)

22 K0-2 om 22^{ab} (cf v l 21) Ś1 om 22^{a}–23^{b} — a) G2 M5 किरीटी (for किरीट) D6 किरीटकौस्तुभधन — b) D1 भक्तानाम्, M2 विप्राणाम् (for मित्राणाम्). D1 T G M4 अभयप्रद — c) K1 अवजानान्, K5 Da1 अवज्ञात (Da1 °न), G1-3 M1. 2 अवज्ञाय (for अवजानन्) — d) Da2 मज्जते (for मज्जति)

23 Ś1 om 23^{ab} (cf v l 22) — a) K0 1 D2 3 G1-3 विदिततत्त्वार्थैर्; K3 °तत्त्वार्थे, B3 °त त्त्वार्थं; D1 °तत्त्वार्था; T G4 M °तत्त्वार्थो — b) D1 ईश्वरेश्वरं — K0-2 read 23^{cd} after 20 K5 om 23^{cd} — c) G2 महावीर्यो (for नमस्कार्य) D1 स्तुवति वासुदेव ये — d) S लोकै सर्वै (for सर्वलोकै) K3 D2 6 सर्वलोके सुरोत्तम (K3 °कसुरोत्तम), D1 न ते प्रकृतिमानवा — After 23, T2 reads and T1 G M *repeat* (with v l) 13^{ab}

24 Before 24, K2 Dn1 D4 m 3 G1 ins भीष्म उवाच — a) Ś1 K0 1 4 स एवमुक्त्वा (by transp) — b) K3 5 D1-3 देवानृषिगणान्पुरा (D1 °णास्तथा), K4 S देवान्सर्षिगणान्पुरा, B1 3 4 Da Dn1 D5 7 8 ऋषि (B1 सर्व, B3 सिद्ध, D7 8 सर्षि) देवगणान्पुरा, B2 देवानृषिदेवगणान्पुरा (hypermetric), Dn2 D4 स देवर्षिगणान्पुरा — c) K3 D1 3 6 सर्वभूतात्मा, K5 B Da Dn D2 4 5 7 8 S °भूतानि (for °लोकात्मा) — d) D2 3 G1 भुवन (for भवन)

25 a) K1 सु- (for स-) — b) K3 [ऽ]पि वा; D1 तथा (for ऽपि च) D2 मुनयश्चाप्सरोगणा — c) Ś1 D6 कथ, D1 गाथा (for कथा) Ś1 ब्रह्मणोद्गीत, K0-2 ब्रह्मणोद्गीता, K4 Da D5 ब्रह्मणो गीता — d) K1 D6 पीता (for प्रीता) D1 M4 गता (for ययु).

26 a) B D (except D1-3 6) एव श्रुतं K5 D2 महाराज (for मया तात) — b) S मुनीनां (for ऋषीणा) K1 Da1 भविता° — d) Ś1 सामुदाये, K0-2 समुदाये, Cc समवाये (as in text) Ś1 K0-2 4 5 D1 पुरातने

27 a) D3 6 S रामस्य जामदग्न्यस्य (by transp). — b) Ś1 K0 मार्कंडेयस्य — d) K1 2 श्रुतविशारद, K3 D2 3 S °वतां वर, K5 °विदां वर D1 6 सकाशाद्भरतर्षभ

28 a) K0 2 5 B3 4 D2 6 G1-3 M3 (*inf lin*) 4 Co एतदर्थं (for एतमर्थं) D3 अवज्ञाय, M1 2 3 (*sup lin* as in text) विजानीहि, M5 विजानाति (for च विज्ञाय) — b) K3 D2 3 त (for च) K3 प्रभुर् (for प्रभुम्) Ś1 अच्युत, K0-3 उत्तमं (for अव्ययम्) K5 श्रुत्वा त प्रभुधाव्यय — d) B Da Dn D4 5 7 8 °नामीश्वर प्रभु, M5 °नामीश्वरेश्वर (= 23^{b})

29 a) K0-2 तस्यासावात्मजो, K3 4 यस्य सावा°, B Da Dn D5 7 8 यस्य स्यादा°, D4 यस्य चैवा°, M2 यस्य वा आ° Ś1 ब्रह्म (for ब्रह्मा) D1 यस्यायमात्मनो ब्रह्मा — b) K1 पितु (for पिता) — c) Da2 D5 कथ तु, D1 स कथ T G [ऽ]र्च्ये (for ऽयम्) — d) K5 D2 अर्च्ये सेव्यश्च; B1 3 D3 अर्च्ये श्रेष्ठश्च; T G1 4 M सेव्यश्चैवेह, G3 सेव्यश्चैव (for अर्च्यश्चेज्यश्च) Ca c d cite अर्च्य and इज्य T1 G4 दानवैः

C 6 3001
B 6 66 29
K 6 66 29

कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ॥ २९
वारितोऽसि पुरा तात मुनिभिर्वेदपारगैः ।
मा गच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धीमता ।
मा पाण्डवैः सार्धमिति तच्च मोहान्न बुध्यसे ॥ ३०
मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ।
यस्माद्द्विषसि गोविन्दं पाण्डवं च धनंजयम् ।
नरनारायणौ देवौ नान्यो द्विष्याद्धि मानवः ॥ ३१
तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेष वै शाश्वतोऽव्ययः ।
सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥ ३२
लोकान्धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ।
योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ ३३
राजन्सत्त्वमयो ह्येष तमोरागविवर्जितः ।
यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३४
तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्मन एव च ।
धृताः पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषां भविष्यति ॥ ३५
श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पाण्डवानां दधाति यः ।

(for मानवैः) D1 नार्च्यो नेज्यश्च मानुषैः, G2 सेव्य श्चैवमहानवैः (sic)

30 ^{a}) Ś1 K0-2 M1 3 (*inf lin* as in text) वारितोपि, B3 आवितोसि, C0 वारितोऽसि (as in text) K3 5 D1-3 6 M2 मया (for पुरा) D1 राजन् (for तात) — ^{b}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 मुनिभिर्भावितात्मभिः — ^{c}) Da2 सयुगे K0-2 तात (for तेन) S मा गास्त्व विग्रह तेन (T2 °स्त्र वासुदेवेन) — ^{d}) T2 विग्रह तेन (for वासुदेवेन) K3-5 B D धन्विना (for धीमता) — ^{e}) Ś1 सारम् (for सार्धम्) K4 B D (except D1-3 6) पाडवै सार्धमिति यत्, S मा तात पाडवै सार्धं — ^{f}) K3 Dn1 D2 3 6 त्व च, Dn2 D4 7 8 तत्त्व, D1 तन्न (for तच्च)

31 ^{a}) K6 मन्येत् (for मन्ये) Ś1 K0-2 T2 M4 त्वा, K5 तं (for त्वां) Da1 (*also* as in text) घोर; Dn2 क्रुद्ध, M2 क्रूर (for क्रूर) — ^{b}) K3 5 D2 6 चापि (for चासि) K3-5 D2 तमोवृत S अथ वा ताम सात्मक — ^{c}) Dn2 D4 6 8 तस्माद् (for यस्माद्). Ś1 गोविंद (for गोविन्द) D1 तेन त्व द्वेष्टि गोविंद — ^{d}) K0 2 पाद्भूनां, K1 पहूनां (for पाण्डवं) Ś1 स, D2 6 7 त (for च) — After 31^{cd}, T1 G4 *repeat* 28^{cd} — ^{f}) K3 4 B Da Dn D1-5 7 8 S कोन्यो (for नान्यो) C0 cites अन्यो, Cd अन्ये Ś1 द्विषाद्धि, K0-2 द्विष्टाद्धि, D2 हन्याद्धि, T G4 M द्वेष्टा हि, G1 द्वेष्टीह, G2 द्वेषी ह, G3 द्वेषीव (for द्विष्याद्धि) K6 को हन्याद्वेष्टि मानव, D6 तुल्य देश समावृतौ

32 ^{a}) K0-2 यस्माद् (for तस्माद्) Ś1 K0 1 त्वा राजन्, K2 3 त्वां राजन्, K5 D2 राजेंद्र, D1 राज स्त्वाम् (for ते राजन्) — ^{b}) Ś1 उषस°, K0 1 5 D2 एष स, B2 4 Da Dn D4 5 7 8 एषोसौ, D1 ह्यव्ययः (for एष वै) — ^{c}) Ś1 नित्य, K3 5 D1 देव° (for नित्य°) — ^{d}) K1 धातरो (sic), K3 D1 T2 M4 धाता वरो, K4 B Da Dn D4 5 7 8 C0 धात्री धरो; K6 धाराचरो, D6 धात्रीहरो (for धाता धरो) D5 ध्रुव M1 ध्रुवो धर° (by transp)

33 ^{a}) K6 लोक Ś1 तारयते, K0 1 ताप°, K2 चार° (for धार°) D5 यस्मिन् (for यस्त्रींश्) D3 6 S यो धारयति लोकांस्त्रींश् — ^{b}) K0 °गुरुध्रुव, K1. 2 Da1 °गुरुप्रभु, M2 °गुरु प्रभु° — ^{cd}) T1 G4 यो धाता (for जेता च) D1 य सदा जायते तात सर्वलोकजनेश्वर°

34 ^{a}) Ś1 K0 2 सृजन्, C0 राजा (for राजन्) Ś1 K0-2 5 D2 3 6 सर्वमयो, T1 G सत्य ह्य(G2 ह) तो (for सत्त्वमयो). Ś1 ह्येप (for ह्येष) — ^{b}) B1. 3 D4 (before corr) 7 8 तमोरजोविवर्जित°; B2 4 Da Dn D5-7 तमोरजवि°, D3 M5 ततो रागवि°, T1 G4 कामरागवि°, G1 तमोरोगवि° — ^{d}) = 5 39 7^{d}, 141 33^{d}, 146 16^{d} 6 2 14^{d}, 21 11^{d}, 61 16^{d}, etc T2 ततो धर्म प्रजायते

35 ^{a}) Ś1 K0 1 D5 यस्य (for तस्य) — ^{b}) K4 B D (except D2) योगेनात्ममयेन च, T1 G M4 °नात्म बलेन च, T2 M1-3 5 °नात्म(T2 °न च)बलेन च C0 cites योगेन and आत्ममयेन — ^{cd}) Ś1 धृत°, K5 D1 2 वृता (for धृता) D6 G3 जयस्तेषा M1. 2 3 (*inf lin* as in text) 5 धृता पार्था जयश्चैषा भविष्यति नरर्षभ

36 D1 reads 36 twice consecutively — ^{a}) Ś1 श्रेयोयुक्त (for °युक्ता) Ś1 K0-2 तथा; T1 G2 4 सता (for सदा) D3 शुद्धिं (for बुद्धिं) — ^{b}) D3 पाडवेभ्यो Ś1 K0-2 करोति, K5 D1 (both times) 2 3 T

बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ ३६
स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः ।
वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३७
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ।
सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ ३८
द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ।
सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ॥ ३९
स एष सर्वासुरमर्त्यलोकं
समुद्रकक्ष्यान्तरिताः पुरीश्च ।
युगे युगे मानुषं चैव वासं
पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ॥ ४०

C 6 3013
B 6 66 41
K 6 66 41

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

G M3 5 ददाति (for दधाति) K6 D2 S स (for य॰) — c) K4 B Da Dn2 D4 5 चापि (for चैव) G2 [ज]परे (for रणे) — d) K2 D2 रक्ष्यति, T2 वक्ष्यते

37 a) D3 य (for स) Da1 G2 एव (for एष) Ś1 Da1 देव, B3 4 Dn2 D4 8 दिव्य॰ (for देव) — b) Ś1 K0–3 सर्वगुह्यतम॰, B Da Dn D4 5 सर्वभूतमय॰, G2 ॰गुह्यलय॰ D1 हर॰, Cc शिव॰ (as in text) K6 D2 तमोरागविवर्जित॰ (= 34b) — c) B2–4 D (except D1–3 6) प्रोक्तो, S ख्यातो (for ज्ञेयो) — d) D8 यन्मा त्व परिपृच्छसि, S यन्मा (M1 3–5 ॰न्मा) त्व पृष्टवान्विभो (M1 3 4 ॰नसि)

38 Cv cites the entire stanza as in text — b) Ca c d कृतलक्षणै॰ (as in text) G2 शूद्रश्चैव कृतक्षणै॰ — c) K0 2 [ऽ]भ्यर्चिते, D2 चार्च्यते (for ऽभ्यर्च्यते) S अर्चनीयश्च सेव्य(T2 नित्य)श्च — d) D8 नित्य युक्तै॰, M2 नित्ययुक्ते Ś1 K0 2 D8 सुकर्मभि॰, S स्व(G1. 3 सु)कर्मसु

39 T2 om 39 — a) Ś1 युगस्यात (for ॰स्यान्ते) — c) K4 शाश्वत, G2 सात्वतीं, Ca c सात्वत (as in text) D1 वपुर्, G1–3 बुद्धिम्, Ca विधिम् (as in text) — d) K3 6 D2 G1 3 जात, D1 वृत॰ (for गीत) K2 Dn2 सकर्षणो न, G2 सारक्षणेन, M1–4 5 (sup lin) सकर्षणेति, Cc सकर्षणेन (as in text) K2 5 Da1 D2 वै, K3 D1 5 T1 G च, M3 (inf lin) 5 (sup lin) स (for य॰) K0 गीतसकर्षणोनय॰ (sic)

40 a) B2–4 Da1 Dn D2 4 7 8 एव (for एष) Ś1 देवासुर॰, K1. 4 B Da Dn D4 5 7 8 सर्वं सुर॰, K2 सर्वासुरमर्त्यलोके, K3 सर्वान्सुरमर्त्यलोकान्, S सर्वामर(T2 ॰मृत)मर्त्यलोक — b) Ś1 समुद्रकक्ष्यातरित॰, K1 4 B1 ॰कक्ष्यातरिता, K3 B3 4 Dn2 D2 4. 6–8 ॰कक्षांतरिता (Dn2 ॰त); K5 B2 D1 3 ॰कक्षातरिता, Da Dn1 D5 Ca ॰कुक्ष्यतरिता, T G ॰कल्पांतरिता (G1–3 ॰तां) Cc cites कक्षातरिता॰ Ś1 पुरीषु, K1 5 B1 2 D1. 3 5 G1–3 M2 पुरीं च, Da पुरीश्च — c) Ś1 मानुषक च, Da1 मानुषी चैव D7 m लोक K3 युगे युगे मानुष * * वान्स — d) B Da Dn D4 5 7 (m as in text) 8 विश्वकर्मा (for वासुदेव॰)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K Da Dn1 D2 5 mention only विश्वो(K1 ॰शो)पाख्यान, M4 पचमेह्निके — *Adhy name* K4 Da Dn1 D5 T2 वासुदेवमाहात्म्य, G2 M1 2 वासुदेवमाहात्म्यकथन, M4 वासुदेवस्तुति॰ — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sup lin sec m*) 24, Dn2 (*sup lin*) T2 M3 4 63, D1 M5 64, T1 G 61, M1. 2 62 (as in text) — *Śloka no* Dn1 30, Dn2 D5 41

६३

C 6 3014
B 6 67 1
K 6 67 1

दुर्योधन उवाच ।

वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ।
तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

वासुदेवो महद्भूतं संभूतं सह दैवतैः ।
न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयश्च गोविन्दं कथयत्यद्भुतं महत् ॥ २
सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ॥ ३
स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ।
अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ।
सर्वतोयमयो देवो योगात्सुष्वाप तत्र ह ॥ ४
मुखतः सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च ।
सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः ससृजेऽच्युतः ॥ ५
एष लोकान्ससर्जादौ देवांश्चर्षिगणैः सह ।
निधनं चैव मृत्युं च प्रजानां प्रभवोऽव्ययः ॥ ६

63

1 ^{a}) = 2^a K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ T_2 M_4 Cc महाभूत॰ (Dn_2 T_2 M_4 ॰त) — ^{b}) D_1 गीयते (for कथ्यते). S सर्वलोकगुरुश्च य॰ (T_1 $G_{2\ 4}$ स॰). — ^{c}) Da_1 M_1 [आ]गम, M_5 [आ]गम॰, Ca [आ]गम (as in text) K_3 प्रतिष्ठा, Ca c d प्रतिष्ठा (as in text) — ^{d}) S श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). K_4 ज्ञातुमिच्छामि भारत

2 ^{a}) = 1^a K_{0-2} G_3 वासुदेव Dn_1 T_2 महाभूतं, D_3 महद्भूत॰, M_4 महाभूत॰ — ^{b}) $Ś_1$ उद्भूत; K_{0-2} अद्भुत K_3 ॰दैवतं (for दैवतै॰) K_4 B Da Dn $D_{4.\ 5.\ 7\ 8}$ सर्वदैवतदैवत, S सभूतमिह दैवत — ^{d}) D_1 भरतोत्तम, $G_{1\ 3}$ M_4 पुरुषर्षभ. K_4 *पर दृश्यते भुवि — After 2^{cd}, D_4 S ins

263* श्रुतं मे तात रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पत॰ ।
नारदस्य च देवर्षे॰ कृष्णद्वैपायनस्य च ।
असितो देवलश्चापि वालखिल्यास्तपोधना ।

[(L 1) D_4 T_2 कथ्यत॰ (for जल्पत) — (L 3) T_2 अतौ देवालयश्चापि (sic)]

— ^{e}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ मार्कंडेयश्च $K_{1\ 4}$ B D (except D_2) T_2 M गोविंदे — ^{f}) S (except T_2) कथयत्य॰ D_3 $G_{1\ 3}$ मह॰, T_1 G_4 पर, G_2 मम (for महत्)

3 ^{a}) S ॰भूतादि, Cc ॰भूतानि (as in text) — ^{b}) Da Dn_1 D_5 सत्त्वात्मा (for महात्मा) B Da_2 Dn_1 $D_{4\ 6\ 7\ 8}$ पुरुषोऽव्यय॰, D_6 पुरुषोत्तम Cc cites अव्यय॰ — G_1 om (hapl) 3^c–4^d — ^{d}) Cc cites त्रयीं

4 G_1 om 4^{abcd} (cf v l 3) — ^{a}) $Ś_1$ स सृष्ट्वा, K_{3-5} D_2 T_2 स दृष्ट्वा, $B_{1\ 3}$ असृष्ट्वा; $B_{2\ 4}$ Da Dn D_4 (also as in text) $_5$ अदृष्ट्वा, D_3 ससृजे (for स सृष्ट्वा) $Ś_1$ चैव, S (G_1 om) देवीं (for देव॰) — ^{b}) D_1 सर्वलोकेश्वरेश्वर — ^{d}) D_2 पुरुषोत्तम (for ॰त्तम) — ^{e}) K_2 सर्वतेजमयो, K_4 B Da Dn $D_{1\ 4-8}$ सर्वतेजोमयो, D_2 ॰लोकमयो, S ॰देवमयो- T_2 G_3 देव (for देवो) — ^{f}) Da Dn D_5 योगी, Cc योगात् (as in text) K_4 B_{2-4} Da_2 यत्र ह, Da_1 Dn_1 यद्गह॰; D_1 तत्र हि, D_5 य इह Cc cites यत्र B_1 योगात्स्रष्टा बभूव ह, S शयान॰ शयने सुख

5 ^{a}) $Ś_1$ प्रचेता॰ (for मुखत॰) K_0 उत्सृजन्; K_1 उत्सर्जन् (for असृजत्) — ^{b}) K_3 D_2 तथापि च; Dn_2 $D_{3.\ 4}$ अथासृजत्, D_1 तथैव च (for अथापि च) — ^{c}) $Ś_1$ सरस्वती T_1 देवांश्च (for वेदांश्च) — ^{d}) $K_{3.\ 5}$ $D_{2\ 6}$ [ऽ]सृजद् (for ससृजे) K_4 प्रभु, K_5 अव्यय॰ (for ऽच्युत॰) K_4 m B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ वासुदेवो महामना॰ (D_5 ॰त्मना), D_1 मनसा सृजतेऽच्युत॰, S वासुदेवो महायशा Cc cites महामनाः

6 ^{a}) B Da_2 Dn_2 $D_{5\ 7\ 8}$ एव (for एष) B_4 लोक (for लोकान्) — ^{b}) K_{0-2} देवान्सर्षि॰; $K_{3\ 5}$ D_2 S देवानृषि॰, B_1 देवांश्च ऋषि॰ (hypermetric) $D_{1\ 3\ 6}$ देवाश्च ऋषिभि॰ सह — ^{c}) $K_{3.\ 4}$ B_{1-3} D_3 विधान, K_5 Da $D_{5\ 6}$ Cc निधान, T G_4 अमृतं, Ca cp निधन (as in text) D_2 चैप (for चैव) $K_{3\ 5}$ B_4 $D_{2\ 3.\ 6}$ T_2 Ca c मृत्युश् (for मृत्यु) — ^{d}) $Ś_1$ प्रजाश्च, K_5 D_2 लोकानां (for प्रजाना). $Ś_1$ K_1 प्रभवाप्यय॰, $K_{0\ 5}$ S प्रभवाप्ययौ (K_5 ॰व्यय॰, T_2 G_1 M_5 ॰व्ययौ) Ca c cite प्रभव॰ and अव्यय

एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः सर्वकामदः ।
एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयंप्रभुः ॥ ७
भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् ।
उभे संध्ये दिशः खं च नियमं च जनार्दनः ॥ ८
ऋषींश्चैव हि गोविन्दस्तपश्चैवानु कल्पयत् ।
स्रष्टारं जगतश्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः ॥ ९
अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ।
शेषं चाकल्पयद्देवमनन्तमिति यं विदुः ॥ १०
यो धारयति भूतानि धरां चेमां सपर्वताम् ।
ध्यानयोगेन विप्राश्च तं वदन्ति महौजसम् ॥ ११
कर्णस्रोतोद्भवं चापि मधुं नाम महासुरम् ।
तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।
ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥ १२
तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः ।

C 6 3026
B 6 67 16
K 6 67 18

---

7 [a]) K4 B Da Dn D4 6 7 8 धर्मात्मा (for धर्मज्ञो) — [b]) D5 एककर्ता (for एष कर्ता) — [d]) K0 2 स वै देवः; K1 Da1 D4 6 पूर्वदेव, D1 पूर्वदेव, S आदेरादि (G1-3 °दि) (for पूर्वदेवः) K8 प्रभो; D1 M8 (inf lin) 8 सुर (for प्रभुः)

8 [a]) K3 4 B -4 D (except D1-4) भविष्य च — [b]) K4 सर्वम् (for पूर्वम्) D1 सर्वमेवान्वकल्पयत् — K0 1 om (hapl) 8[c]-9[b] K2 om (hapl) 8[c]-10[b] — [c]) K3 4 D2 T1 G M4 दिव (for दिशः) K3 स्व भूर्, B2 स्वदो (for खं च) — [d]) D2 नियमेन, D5 नियमाश्च, G2 निमेष च (for नियमं च)

9 K2 om 9, K0 1 om 9[ab] (cf v 1 8) — [a]) D4 ऋषीणाश्च, M1 2 सप्तर्षीश्च (for ऋषींश्चैव) K4 तु, K5 Da2 Dn D2 4 7 च, D8 om, S [अ]पि (for हि) — [b]) K5 D2 पद्मश्चैव (for तपश्चैव) K2 5 D2 T2 व्यकल्पयत्, K1 Da Dn1 [अ]न्वक°, B2-4 Dn2 D4 7 8 G1-2 M2-4 [अ]प्यक°, B1 D1 3 5 6 M1 2 [अ]स्यक° T1 G4 तपश्चैवमकल्पयत्, Ś1 as in text — [c]) T1 G4 सृष्ट्वापि, T2 G1 3 स्रष्टा यो, G2 स्रष्टा च (for स्रष्टारं) T1 G1 3 4 जगता, G2 जगतं (for जगतश्च) B1-3 4 Da Dn1 प्रजापतिं च स्रष्टारं, B4 Dn2 D4 7 8 प्रजापतिश्च जगतो, M1 2 एष यज्जगतश्चापि, M4 एष यज्जगत वापि — [d]) K4 D2 महात, B Da Dn D4 6 7 8 वरद (for महात्मा) K3 5 D2 8 अव्यय (for अव्ययः) D1 महात्मानमकल्मष

10 K2 om 10[ab] (cf v 1 8) — [a]) K1 अग्रज, K4 B Da Dn D4 6 7 8 अजय्य, D1 अजस्र, T G4 M1 2 अग्रज (for अग्रजं) — After 10[ab], K3 5 D2 T2 (om lines 2-3) ins

264* तस्मान्नारायणो जज्ञे देवदेवः सनातनः ।
नाभौ पद्मं बभूवास्य सर्वलोकस्य संभवः ।
तस्मात्पितामहो जातस्तस्माज्जातास्त्विमाः प्रजाः ।

[(L 3) D2 °ता इमा (for °तास्त्विमा)]

— [a]) Ś1 चाकर्षयद्, K5 D6 वाकल्पयद् — [d]) B1 अनत (for अनन्तम्) K5 D2 T1 G त (for य) T2 महत् (for विदुः) D6 अनत विश्वरूपिण

11 [b]) Ś1 K0-2 T2 M1-3 5 चैव, K4 चैनां (for चेमां) G3 सपर्वता, M4 सपत्तना — [c]) G3 ध्यानयोग च (for °योगेन) K0 विप्रास्य, B8 D1 G1 3 M2 विप्राश्च — [d]) K3 ये, K5 D1 य (for तं) K3 D1 विदति, B D3 6 T1 G4 M4 विदंति (for वदन्ति) Ś1 महौजसा, B3 4 Da Dn D4 5 7 8 महौजस

12 [a]) K2 B3 Da Dn1 D2 3 6 T2 कर्णश्रोतो(D2 T2 °श्रो)द्भव चापि, K3-5 B1 2 4 Dn2 D4 5 7 8 Ca c d °स्रोतो(K5 °श्रोतौ, B2 4 D5 8 Cc °श्रोतो)भव चापि, D1 स्वस्य श्रोत्रोद्भवं चैव — [b]) K0 2 D3 M2 3.5 मधुनाम, K5 B1 मधु चापि, D2 मधु वापि, D6 G3 मधुर्नाम B Da Dn1 D4 5 7 8 महौजसं (for महासुरम्) — Ś1 om 12[cd] — [c]) K5 तमुग्रमुखकर्माणं — [d]) K1 उग्रा प्रति, T1 G M4 उग्रबुद्धिं K3 5 B Dn2 D2 4 8 T1 G M समाश्रित (K5 °त), D6 समास्थित, T2 अवस्थित (for समास्थितम्) — After 12[cd], T1 G4 ins

265* हरन्तं ब्रह्मणो वेदाञ्जघान ब्रह्मणः पिता ।

— [e]) K1 D2 8 G3 ब्रह्मणोपचित, K3 °णापचितिं, T2 ब्राह्मणो°, Ca ब्रह्मणोपचितिं (as in text) Cc d cite अपचितिं B1 Da2 Dn D4-7 यातु, B2-4 D1 3 Ca c d यात, Da1 यांतु, D8 यात, Cdp कुर्वन् (as in text) — [f]) T1 G4 महात्मा (for जघान) D1 परमेश्वर (for पुरुषोत्तमः)

13 [a]) D2 (marg sec m) तावद् (for तात) Ś1 वारदेव, K3 वधाद्देव, B2-4 Da Dn D4 7 8 वधाद्देवा,

C 6 2027
B 6 67 16
K 6 67 15

मधुसूदनमित्याहुर्ऋषयश्च जनार्दनम् ।
वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः प्रभुः ॥ १३
एष माता पिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः ।
परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ १४
मुखतोऽसृजद्ब्राह्मणान्बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा ।
वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजञ्शूद्रान्पद्भ्यां तथैव च ।
तपसा नियतो देवो निधानं सर्वदेहिनाम् ॥ १५
ब्रह्मभूतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।
योगभूतं परिचरन्केशवं महदाप्नुयात् ॥ १६
केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः ।
एवमाहुर्हृषीकेशं मुनयो वै नराधिप ॥ १७
एवमेनं विजानीहि आचार्यं पितरं गुरुम् ।
कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया जिताः ॥ १८
यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ।

T2 वधादेके (for वधादेव) D1 कर्मणा तेन त देव — ^{b}) Ko 2 M3 देवदानवमानुषा°, K1 °माधवा°, B Da Dn D4 7 8 ऋषिदानवमानवा (B3 °नुषा) — ^{c}) K3 मधुसूदन (for °सूदनम्) D1 G1 इत्याहू, D6 8 G2 3 M3 5 इत्याहु (for इत्याहुर्) — ^{d}) K5 जनार्दन° (for °नम्) — ^{e}) T2 वाराहश्चैव T1 G M वा(G3 M4 व)राह ना(G2 M4 न)रसिंह च — ^{f}) D3 M1, 2 त्रिविक्रम इति, T1 G M3-5 °ममिति T1 G4 M प्रभु

14 ^{a}) M3 धाता (for माता) T1 G M1 2 4 5 एष धाता विधाता च — ^{b}) S (except T2) प्रभु° (for हरि°) — ^{c}) Ko-2 हरिं (for पर) M2 पुण्डरीकाक्षो — ^{d}) D3 T1 G2 4 भूतो (for भूत) K5 च (for न)

15 Cf Ṛgveda 10 90 12 — ^{a}) Ko-2 मुखतो ह्यसृजद्वि(Ko °न्वि)प्रान्; K3 5 Da1 Dn1 D2 3 6 मुखत° सो(D6 °तोऽय)सृजद्विप्रान्, K4 B Da2 Dn2 D4 5 7 8 मुखतोजनयद्विप्रान्, D1 ब्राह्मणान्मुखत° सृष्ट्वा, T1 G M असृजन्मुखतो विप्रान् (T1 वीरान्), T2 मुखतो ब्राह्मणान्सृष्ट्वा, text as in Ś1 only — ^{b}) K1 2 क्षत्रिय तथा; D6 °यानघ (for °यास्तथा) D1 बाह्वोर्जा तांश्च क्षत्रिया° — ^{c}) Ś1 K1, 2 4 B Da Dn2 D3, 5-8 वैश्याश्चाप्युरुतो, K3 वैश्यांश्चाप्युरतो, K5 °श्यांश्च पुरतो, D1 °श्याश्च ऊरुतो G1 राजा (for राजन्) — ^{d}) K4 transp शूद्रान् and पद्भ्या Ś1 पद्भ्यस्, B Da Dn D4 5 7 8 पादास् (for पद्भ्यां) D1 शूद्रांश्चैव तु पादयो , D3 6 शूद्रान्वै पादतस्तथा — After 15^{cd}, T1 G4 M read (for the first time) 17^{c}-18^{b} (T1 G4 M4, only 17^{cd}), *repeating* the same in their proper places — G1-3 om 15^{e}-17^{b} — ^{e}) Ś1 T G4 M1 3-5 नियत (for नियतो) Ś1 Ko-2 S (G1-3 om) देव (for देवो) — ^{f}) Ś1 K3 5 D1-3 6 निधन, Ko 4 B4 Da Dn D4 5 7 8 विधानं, T1 G4 M ईशान, T2 निदान (for निधान)

16 G1-3 om 16 (cf v 1 15) — ^{a}) Dn2 D7 ब्रह्मभूताम् (for °भूतम्) Ko ब्रह्मभूतममावस्या; D1 ब्रह्म तच सदा प्राहुर्, Ca c v as in text — ^{b}) D1 दर्शपूर्णे, D2 3 पूर्णमास्या, Ca c v पौर्ण° (as in text) T1 G4 च सत्तम (for तथैव च) — ^{c}) Dn2 D8 योगभूता, Ca c °भूत (as in text) Da1 Dn1 D5 परिभवेत्, Da2 °भवन् (for °चरन्) — ^{d}) Ś1 केशवो (for केशव)

17 G1-3 om 17^{ab} (cf v 1 15) — ^{a}) Ko 2 T1 G4 M2 5 केदाव (for केशव) — ^{b}) Ko 1 T1 G4 M2 °लोकपितामह, B Da Dn D4 5 7 8 °भूतजगत्पति Cc cites भूत and जगत् — T1 G4 M read (for the first time) 17^{cd} after 15^{cd} — ^{c}) Ś1 Ko 1 M3, 5 (the latter two first time) एतम्, K4 एनम् (for एवम्) — ^{d}) K3, 5 D2 मुनयो वेदपारगा°, D1 मुनय° शंसितव्रता°, S (except T2) मुनयस्तु जना(G3 नरा)- धिप

18 For sequence in M1-3 5, cf v 1 15 — ^{a}) Ś1 एतमेव, Ko 1 T2 एतमेव, K3 4 B2 Da Dn1 D3 5-7 M4 एवमेत; B1 3 एवमेतद्, B4 एवमेव (for एवमेन). Ś1 Ko 1, 3-5 B D (except D3, 6) T2 विजानी याद् (for °नीहि) — ^{d}) D1 लोकास्तेनार्जिता सदा, D6 लोकास्तेन जिताक्षया

19 ^{a}) K3 यथैव तं, D2 3 M4 यश्च (D3 °श्चे) वैन, T1 G यश्चैन वै, T2 यश्च चैव — ^{c}) D3 तदा (for सदा) Ś1 Ko-2 4 D1 M1 3 5 पठेत् (for पठञ्) K3 ह्येव, D1 चैव, D3 चेमं, T2 लोके (for चेद) K5 सदा वरपते देव, D2 सदा नरपते देव, T1 G M4 अध्याय शृणुयाच्चैन — ^{d}) Dn2 सु (for स) Ko-2 4 T2 भवेत्सुखी (by transp), K5 सुखी नर°, T G M4 भवेद्भुवि (for सुखी भवेत्)

सदा नरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान्स सुखी भवेत् ॥ १९
ये च कृष्णं प्रपद्यन्ते ते न मुह्यन्ति मानवाः ।
भये महति ये मग्नाः पाति नित्यं जनार्दनः ॥ २०
एतद्युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ।
सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरम् ।
प्रपन्नः शरणं राजन्योगानामीश्वरं प्रभुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

६४

भीष्म उवाच ।
शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतस्तवं मम ।
ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि ॥ १
साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः ।
लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् ।
भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ॥ २
यज्ञानां चैव यज्ञं त्वां तपश्च तपसामपि ।
देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ।

O om
B 6 68 4
K 6 68 4

20 a) K4 येन, G2 एव (for ये च) — b) Da1 Dn1 D4-8 S (except T2) transp ते and न T1 G2 4 पाण्डवा (for मानवा) K D2 न मुह्यति च मानवा — c) K3 क्षये (for भये) K0-2 यो मग्नान्, K3 4 D1 2 T2 मग्नानां, B Da Dn D3-8 T1 G1 2 4 M मग्नाश्च, G3 मानाश्च (sic) (for ये मग्ना) — d) K3.4 6 m D2 T2 त्राता, K6 शान्ता, B Da1 Dn D1.4-8 G1-3 M त्राति (for पाति) T1 G4 नित्य त्राति (for पाति नित्य)

21 a) K3 ततो, K4 6 B D1 Dn D2 6 7 8 एव, D2 4 6 म त (for एतद्) K0-2 भूत्वा; M2 राजा (for ज्ञात्वा) — b) Ś1 K0-2 Da1 T2 M3 यथा तथ्ये(K1 2 °थ्ये)न, K3 6 D2 T1 G यथा तत्त्वेन — c) K3 6 D2 S (except T2) सर्वात्मान (for °त्मना) Ś1 K1.2 T2 महादेव, K4 B D (except D1-3 6) महाभाग (for °त्मान) — d) K4 योगाना प्रभुमीश्वर, K6 D3 (sup lin) केशव शरण गत (K6 परं), D2 (orig) केशवस्य परस्पर, T1 G4 केशव जगतीपतिं — K3 D2 om. (? hapl) 21ef — e) D1 प्रयात शरण राजा — f) Ś1 D1 योगिन, K0-2 योगीश, K4 केशव, M1.6 योगीनाम्, M2 3 योगिनाम् Ś1 K0-2 पृथिवीश्वर (Ś1 °र), K4 D1 जगदीश्वर, D3 6 प्रभुमी(D6 °री)श्वर (for ईश्वर प्रभुम्)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K D1-3.6 mention only विश्वोपाख्यान, M4 पचमेह्निके — *Adhy name* K4 Da Dn1 D. T2 वासुदेवमाहात्म्य (Da1 °मात्मे [sic]), D1 भीष्मदुर्योधनसवाद, G1 3 वासुदेवप्रतिष्ठाकथन, G2 वासुदेवकथन, M1 वासुदेवकथनमाहात्म्य, M2 वासुदेवमाहात्म्यकथन, M4 भगवत्स्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sup lin sec m*) 25, Dn2 T2 M3 4 64, D1 M. 65, T1 G 62, M1.2 63 (as in text) — *Śloka no* Dn1 23, Dn2 D5 24

64

1 M2 om the ref — a) K3 Dn1 चेम, Da1 चेद, D6 देच, T2 चैव (for चेद्) T1 G M स्तव वै ब्रह्मसयुक्त — b) K0 ब्रह्मभूत, K2 4 B Da Dn D1 5-7 8 T2 C0 ब्रह्मभूत, K3.5 D2 6 °प्रोक्त (for °भूत). K3 5 D2 6 महद् (for मम) T1 G M शृणु कृष्णस्य भारत — c) K2 देवश्च (for देवैश्च) D2 ब्रह्मक्षत्रिय वा वैश्यैर्, S (except T2) ऋषिभिर्देवताभिश्च

2 a) D2 माध्यानाम्, C0 साध्यानाम् (as in text) Cv साध्यानामपि देहाना — b) K3 5 D2 अपि सर्वेश्वर प्रभु, D5 S देवदेवेश्वर प्रभुं — c) D6 °भावेन (for °भावन) S °भावज्ञ (T2 °ज्ञो) C0 cites भावज्ञ — d) Ś1 K0 1 G1 3 M4 इति त्वा, T G2 4 M1-3 5 विदित्वा (for इति त्वा) — e) B3 भूत- K0 3 5 D2 3 G1-3 M भविष्यश्च (for भविष्य च) — f) Ś1 K2 मार्कंडेयो D1 ह्युवाच (for ऽभ्युवाच)

3 a) B4 Dn2 D4 7 8 transp यज्ञाना and यज्ञ

C om B. 6 68 4 K 6 66 4

पुराणे भैरवं रूपं विष्णो भूतपतेति वै ॥ ३
वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा ।
देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ ४
पूर्वे प्रजानिसर्गेषु दक्षमाहुः प्रजापतिम् ।
स्रष्टारं सर्वभूतानामङ्गिरास्त्वां ततोऽब्रवीत् ॥ ५
अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम् ।
देवा वाक्संभवाश्चेति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ॥ ६
शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी धृता ।
जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥ ७
एवं त्वामभिजानन्ति तपसा भाविता नराः ।
आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणां चापि सत्तमः ॥ ८
राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ।

त्वा Ś1 K1 यज्विनां, Ko यज्वना, K2 यज्वाना (for यज्ञाना) S (except T2) अपि (for चैव) M1 8 यज्ञश्; M4 यज्ञाश् (for यज्ञ) Ś1 K1 त्वा, K3 5 D1 2 6 T1 G M1 8-6 च, M2 त (for त्वा) — Ko 2 Cal ed om (hapl) 3^b–4^a — [b]) T2 M2 5 तपताम् (for तपसाम्) K1 तपश्चैव तपस्विना — [c]) Ś1 देवेश, G4 दैवं च, M4 देवाश्च (for देव च) — [d]) K5 D2 G4 तम् (for त्वाम्) D1 आहुर्, M2 एव (for आह) G प्रभु (for भृगु) — [e]) K1 8 पुराण, M (except M4) पुराणैर् K4 B Da Dn D4 5 7 8 पुराण चैव परम, T2 पुराणेभ्योपि ते तत्वं — [f]) Ś1 K1. 5 T1 G M विष्णोभूतत्व चेति वै, K4 B Da Dn D4 5 7 8 विष्णो रूप त(K4 B1 8 भ)चेति च (K4 वै); D1 8 6 विष्णोर्यत्ते (D8 °ष्णोभूत्ते, D6 °ष्णो भाव्य) सनातनं, D2 विष्णोर्भूत्वा तदेति वै, T2 विष्णोभूर्न भवेति वै, K3 as in text

4 Ko 2 Cal ed om 4^a (of v 1 3) — [a]) K1 वासुदेवं Ś1 K1 त्वा, D1 T2 च, G4 वै (for त्व) — [b]) Ś1 D1 8 6 T1 G1. 8. 4 शक्र , K8 D1 शक्रः S (except T2) तदा (for तथा) Ko 2 चक्र स्थाप यतस्तथा — [c]) Ś1 Ko-2 T2 भूतानाम्, Co देवानाम् (as in text) — [d]) Ś1 त्वा नारदो (for द्वैपायनो)

5 [a]) Ś1 K3-5 B8 D1-8 6 M2 पूर्व (for पूर्वे) K4 B Da Dn D4 5 7 8 प्रजापते सर्गे, D1 प्रजा विसर्गे च, D2 8 6 T2 प्रजानिसर्गे तु (D8 6 च, T2 त्वद्), T1 G M प्रजानां सर्गे च (T1 G4 त्वा, M4 वै) — [b]) D1 आह (for आहु) K3 D8 M2 प्रजा पति — [c]) K8 D2 °देवानाम्, D8 4 8 °लोकानाम् (for °भूतानाम्) — [d]) D1 नारदस् (for अङ्गिरास्) Ś1 K1 त्वा (for त्वा) K3-5 B2-4 Da Dn D2-8 तथा, B1 यथा, D1 S (except T2) अथ (for ततो)

6 K1 om (hapl) 6 T2 om 6^{ab} — [a]) K8 B2 Da D1 5 T1 G2-4 M शरीरस्थ, D2 शाची राजन्, G1 damaged, Cd शरीरोत्थ (as in text) — [c]) D6 देवास्त्वत् (for देवा वाक्) K5 चैव (for चेति) K2 4 B1 Dn2 D1 4 7 8 G2 8 M1-8 5 देवानां समव श्चेति (D1 G2 8 °श्चैव), B1 वेदवाक्यं भवान्वेति, B1 Da Dn1 D5 वेद(B2 देव)वाक्य भवाश्चेति, B3 T1 G4 M4 देवाना सभवं चैव (B8 M4 चेति), D2 देवात्समव असेति, D8 वादे वाक्सभवश्चैव, T2 देववास भवाश्चेति — [d]) Ś1 Ko 2 T2 देवलस्त्वा (Ś1 Ko °स्त्वा) त्वया ब्रवीत्, B8 देवस्त्वसमितोब्रवीत्, M2 4 5 देवलस्त्वासितो ब्रवीत्

7 [a]) S1 तदा (for दिव) K5 व्यक्तं, B2 D1. 2 5 प्राप्त (for व्याप्त) — [b]) M1 पादाभ्या (for बाहुभ्या) B8 पृथिवीं, S (except T2) धरणी (for पृथिवी) K4 B1 2 4 Da2 Dn D2 4 7 8 वृता, K5 B8 तथा; Da1 D5 भृता, D8 6 भृत (for धृता) D1 पश्चा देवी वसुंधरा — [c]) Ś1 K8 T1 G4 जठरे ते (Ś1 K8 °रे च), D1 जठरेण (for जठर ते) Ko-2 T2 च, K4 तु (for ते) — [d]) S (except T2) पुरुष(G8 °षा)स्त्व (for पुरुषोऽसि) Ś1 K8 सनातन, G8 °तनं (for °तन)

8 [a]) Ko-2 4 D2 दैव त्वाम्, K5 D8 6 देव त्वाम्, D1 T1 G2 4 M देवास्त्वाम्, G1 8 देवताम् (for एव त्वाम्) T2 अपि जानति Ś1 दैवत त्वाभिजानति — [b]) Ko-2 तामसा (for तपसा) G1. 8 भावित, M2 चान्विता (for भाविता) S (except T2) सदा (for नरा) K8 तपसा भावितात्मन — [d]) Ko-2 D8 4 चासि (K1 °स्व-) सत्तम , K4 Da Dn1 D5 M अपि सत्तम (Da2 D5 °म), K5 D2 देवसत्तम (D° °म), B T1 G (G1 damaged) ऋषिसत्तम (B1 2 4 °म), Dn2 D7 8 असि सत्तम, D1 भावितात्मना, T चासि सत्तम (for चापि सत्तम)

9 [b]) Ś1 आहवेष्वनिर्वृत्तिना — [c]) S (except T2) सर्वभूतप्रधानाना — [d]) K2 गतिं K5 °सूदन D8 गतिर्मे मधुसूदने, S (except T2) गतिस्त्व पुरुषोत्तम — After 9, K4 B2 8 Dn2 D4 8 T2 ins

सर्वधर्मप्रधानाना त्वं गतिर्मधुसूदन ॥ ९
एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ।
केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे ॥ १०

संजय उवाच ।

पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव ।
केशवं बहु मेने स पाण्डवांश्च महारथान् ॥ ११
तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शांतनवः पुनः ।
माहात्म्यं ते श्रुतं राजन्केशवस्य महात्मनः ॥ १२
नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
यदर्थं नृषु संभूतौ नरनारायणावुभौ ॥ १३
अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ ।
यथा च पाण्डवा राजन्नगम्या युधि कस्यचित् ॥ १४
प्रीतिमान्हि दृढं कृष्णः पाण्डवेषु यशस्विषु ।
तस्माद्ब्रवीमि राजेन्द्र शमो भवतु पाण्डवैः ॥ १५
पृथिवीं भुङ्क्ष्व सहितो भ्रातृभिर्बलिभिर्वशी ।
नरनारायणौ देवाववज्ञाय नशिष्यसि ॥ १६
एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशां पते ।
व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह ॥ १७

C 6 3054
B 6 68 16
K 6 68 19

266* इति नित्य योगविद्भिर्भगवान्पुरुषोत्तम ।
सनत्कुमारप्रमुखै स्तूयतेऽभ्यर्च्यते हरि ।

while T_1 G M ins

267* एवद्वैपायन प्राह स्तुत्वा वै पुरुषोत्तमम् ।
[$M_{1\ 3}$. एव (for एनद्)]

10 ^{a}) T_1 G एवद्विस्तर(G_2 न्तारे)तश्चापि, M एष विस्तरतश्चापि — ^{b}) T_1 G M_4 सक्षेपाच्च T_1 G_{2-4} प्रकीर्तित — ^{d}) K_4 S (except M_2) सप्रीतो, B_3 सुप्रीतिर् $B_{1.2}$ Da Dn_1 $D_{1.3\ 5}$ M भज (for भव) $Ś_1$ B_4 केशव, K_1 $B_{1\ 2}$ Da Dn $D_{1\ 3.5}$ M केशव K_4 $D_{2\ 6}$ यन्मा त्व पृच्छसे नृप — After 10, D_1 reads 13^{cd} K_5 D_2 ins after 10

268* पुराणपुरुषस्येह यदर्थं नृषु सभव ।

11 M_2 om the ref — ^{ab}) D_1 तद् (for [ए]तद्) T_2 राजपुत्र हतस्तव (for ^{b}) T_1 G M एतच्छ्रुत्वा तु (T_1 च) वचन भीष्मस्य तनयस्तव — ^{c}) Da_1 Dn_1 (before corr) n_2 $D_{1.5}$ मन्ये (for मेने) D_5 [ऽ]पि, T_1 G च, T_2 M (except M_4) [ऽ]थ (for स) — ^{d}) K_2 पाडवाश्च (for °वांश्च) T_2 पाडव च धनंजय

12 ^{b}) S (except T_2) तदा (for पुन) — ^{c}) $Ś_1$ $D_{6\ 8}$ महात्म्य D_4 सुत राजन्, T_2 महाराज (for श्रुत राजन्) — After 12, D_1 ins

269* अर्जुनस्य माहात्म्य हि कथित तत्त्वतो मया ।
न जेष्यामि महायुद्धे विचरन्तं नर क्वचित् ।
नारायण च सग्रामे अवध्यौ तौ यत स्मृतौ ।
धर्मराजश्च भीमश्च माद्रीपुत्रश्च पाडवौ ।
एतेऽप्यवध्या कथिता पुराणे परमर्षिणा । [5]

13 D_1 om 13^{ab} — ^{a}) D_6 महातत्त्व (for यथा°) — ^{b}) $M_{1\ 3}$ मा (for मां) $Ś_1$ $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3\ 6}$ T_2 पृच्छसे नृप (for परिपृच्छसि) — D_8 om 13^{cd} D_1 reads 13^{cd} after 10 — ^{c}) K_3 तदर्थं (for यदर्थं) K_2 सभूतो (for सभूतौ) — ^{d}) K_5 $D_{2\ 6}$ नरनारायणाविमौ, B_2 (m as in text) D_1 M_4 °णावृषी, D_3 °णा उभौ

14 D_1 om 14^{a}–15^{b} — ^{a}) $Ś_1$ $K_{0\ 1}$ T_2 अजेयौ, K_3 जये यौ (for अवध्यौ) $Ś_1$ Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ महावीरौ; B_4 यथावीर्यौ, T_2 तथा वीरौ — ^{b}) K_2 सजुगे°, T_1 सहिते° (for सयुगे°) — ^{d}) $K_{3\ 4}$ B Da Dn D_{3-8} S न घध्या, K_5 D_2 अवध्या (for अगम्या)

15 D_1 om 15^{ab} (cf. v l 14) — ^{a}) M_2 om हि दृढं K_3 दृढ, $G_{2\ 3}$ M_{3-5} यथा (for दृढं) K_2 कृष्ण — ^{b}) S महात्मसु (for यशस्विषु) — ^{c}) Da Dn_1 (before corr) D_5 यस्माद् K_5 D_2 ते राजन् (for राजेन्द्र) — ^{d}) K_2 समो (for शमो)

16 ^{a}) K_3 रक्ष, Ca भुङ्क्ष्व (as in text) K_5 सह तैर्, Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ राजेंद्र, D_1 सकला, D_2 सहितैर् (for सहितो) — ^{b}) K_5 M_3 सहितो, T_2 $M_{1\ 2\ 3}$ (sup lin) $_5$ बहुभिर् (for बलिभिर्) Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ सहितो भ्रातृभिर्बली (D_8 °र्वशी), D_1 सुख जीवंतु बाधवा — ^{c}) G_3 एतौ (for देवाव्) — ^{d}) $G_{1\ 3}$ विज्ञाय न (for अवज्ञाय) $Ś_1$ नशिष्यते, K_0 नशिष्यसे, K_2 नशिष्यते, B Da Dn $D_{3\ 4\ 7\ 8}$ S (except T_2) विनक्ष्यसि, D_5 विवक्ष्यसि (for नशिष्यसि) D_1 पूजयित्वा भविष्यसि — After 16, D_1 ins

270* न चेत्कर्तासि वचनं संदिग्ध न तरिष्यसि ।

17 ^{a}) S (except T_2) पिता (for तव) T_1 $G_{2.4}$

C 6 3055 B. 6 68 20 K 6 68 20 राजापि शिबिरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने । शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

६५

संजय उवाच ।
व्युषितायां च शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ।
उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः ॥ १
अभ्यधावंश्च संक्रुद्धाः परस्परजिगीषवः ।
ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् ॥ २
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च राजन्दुर्मन्त्रिते तव ।
व्यूहौ च व्यूह्य संरब्धाः संप्रयुद्धाः प्रहारिणः ॥ ३
अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन्समन्ततः ।

गुह्यं; G1 3 M तुभ्य (for पिता) — b) G2 आस्ते (for आसीद्) K0-2 सुतस्तव (for विशा पते) — c) K3 व्यसर्जयश्च; K3 D1 विसर्जयित्वा (for व्यसर्जयच्च) — d) B1 भवन, B2 Dn2 D8 शिबिर; B3 4 नगर, T2 शयनाच् (for शयनं) K0 2 8 D8 T2 चाविवेश, K5 D8 चादिदेश, M2 च जगाम (for च विवेश)

18 a) Ś1 स चापि, K1 5 Dn2 D1-4 6 8 T1 G4 राजा च (for राजापि) K3 5 D1-3 प्राप्य (for प्रायात्) — b) K4 पितामह (for महात्मने) — c) K0 5 Da2 D1 7 शिष्ये (for शिश्ये) D2 शुशोच (for शिश्ये च) K3 भुक्ते (for शुभ्रे) — d) K3 भरतर्षभ, Da D5 स नरर्षभ (Da1 °भ)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-3 5 Da Dn1 D1-3 5 6 mention only विश्वोपाख्यान, K4 विश्वोपाख्यान and ब्रह्मस्तवश्च, B3 चतुर्थदिवससंग्रामादिक; M4 पचमेह्निके Ś1 K0-3 5 B3 Da1 Dn1 D1 3 6 cont समाप्त — *Adhy name* D1 भीष्मदुर्योधनसवाद°, T2 वासुदेवतत्त्व (T2 °वमाहात्म्य) कथन, M1 2 दुर्योधनहितोपदेश°, M4 नरनारायणस्तुति — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sup lin sec m*) 26, Dn2 T2 M3 4 65, D1 M5 66, T1 G 63, M1 2 64 (as in text) — *Śloka no* Dn1 D5 19, Dn2 20

65

1 G2 om the ref — a) D6 व्युषितायां, Ca c व्युषि° (as in text) K4. 5 B1 Da Dn1 D1 5 T2 सु (for च) Cd as in text — c) K5 D2 उत्थाय च (for उभे सेने) — d) Ś1 K5 D3 6 समेयतु°, K3 समीपतु, B3 मनो दधु° — For 1, T1 G M subst

271* तस्या राज्या व्यतीताया निर्ययु° कुरुपुंगवा° ।
पुरस्कृत्य महात्मान भीष्म शातनव युधि ।
[(L 1) G3 °पाडवा° (for °पुगवा°)]

2 a) K1 अभिधावश्च, K5 D1-3 6 T1 G M अभ्य धावत, T2 अभ्युत्सव हि — b) K0 T1 G M4 परस्पर जिघांस (K0 °घीष)व° — D1 om. 2nd — c) B2 तत्र, S राजन् (for युद्धे)

3 a) K1 धार्तराष्ट्राश्च, G2 °ष्ट्राश्च — b) K0 सुम त्रिते तव, D5 दुर्मत्रितेन च (for दुर्मन्त्रिते तव) — c) K3 D2 6 व्यूह (for व्यूहौ) D2 तु (for च) Ś1 K0-2 G1. 2 व्यूहसरब्धा°, B (except B1) Da Dn D4 5 8 व्यूह्य सनद्धा° K6 व्यूह्य सरब्धा महाव्यूह (hypermetric) — d) K4 B Da Dn D4 5 7 सप्रहृष्टा°, D3 सप्रयुद्धा°, D6 सप्रयुद्धा, D8 स प्रहृष्टा°, T1 G सप्र वृद्धा°, T2 प्रहृष्टाना, M संप्रयुक्ता° (for सप्रयुद्धा°) K1 प्रहारिणा°, K4 B2 Da Dn1 D5 परस्पर (for प्रहारिण°)

4 a) K0 2 अक्षरन्, K5 अकरोन्, D2 आरक्षन् (for अरक्षन्) — b) K1 भीष्मे, D5 भीमो K3 महाहवे (for समन्तत°) — K3 om 4cd — c) G3 पांडवो — d) K0 अक्षरन् (for अरक्षन्) Ś1 K1. 2 D1 आहवे; C0 आत्मन° (as in text) K5 रक्षन्व्यूह महात्मन° — After 4, D4 S ins

तथैव पाण्डवा राजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः ॥ ४
स निर्ययौ रथानीकं पिता देवव्रतस्तव ।
महता रथवंशेन संवृतो रथिनां वरः ॥ ५
इतरेतरमन्वीयुर्यथाभागमवस्थिताः ।
रथिनः पत्तयश्चैव दन्तिनः सादिनस्तथा ॥ ६
तान्दृष्ट्वा प्रोद्यतान्संख्ये पाण्डवाश्च यशस्विनः ।
श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजय्येन संयुगे ॥ ७
अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः ।
नेत्रे शिखण्डी दुर्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ८
शीर्षे तस्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
विधुन्वन्गाण्डिवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ॥ ९
अक्षौहिण्या समग्रा या वामपक्षोऽभवत्तदा ।
महात्मा द्रुपदः श्रीमान्सह पुत्रेण संयुगे ॥ १०
दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः ।
पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्यवान् ॥ ११
पृष्ठे समभवच्छ्रीमान्स्वयं राजा युधिष्ठिरः ।

C 6 2056
B 6 69 12
K 6 69 13

272* अजातशत्रु शत्रूणां मनांसि ममकम्पयत् ।
श्येनवद्व्यूह्य तं व्यूह धौम्यस्य वचनात्स्वयम् ।
स हि तस्य सुविज्ञात अग्निचित्येषु भारत ।
मकरस्तु महाव्यूहस्तव पुत्रस्य धीमतः ।
स्वयं सर्वेण सैन्येन द्रोणेनानुमतस्तदा । [5]
यथाव्यूह शातनवः सोऽन्ववर्तत तत्पुन ।

[(L 1) G2 अजातशत्रु — (L 2) T2 श्येन व्यवर· यद्व्यूह, G2 श्येनवद्व्यूहन व्यूह, M श्येनवद्व्यवरद्व्यूह — (L. 3) G1. 2 सुविज्ञानन् D4 अग्निचित्येषु, M3 °नित्येषु — (L 5) D4 [अ]नुगतस्, G1 [अ]नुमितस् — (L 6) T1 G2 व्यूह· (T1 °ह्य)मुन्य (for यथाव्यूह) T2 G1 शातनव G2 मो न्ववतत M1 2 5 न (for तत्)]

5 [a]) K1 यथानेक, K4 यत्रानीकं, K5 B2 Da Dn1 D2 3 5 S रथानीकात् (T2 G1 °कान्), B1 3 4 रथानीकं, Dn2 D4 7 8 महाराज, D1 शतानीक (for रथानीक) — [c]) K1 om. (hapl) from ता in 5[c] up to 6[d] D2 स तेन (for महता) D2 रथभागेन (for °वंशेन) — [d]) K5 D2 संसृतो, D8 भृशतो (for संवृतो) K2 6 D1 2 T G2 4 M (except M4) चलिना (for रथिनां) Ś1 संवृतो रथवाहन, K0 2 कंपयश्च वसुवरां·

6 K1 om 6 (cf. v 1 5) — [a]) K4 B2–4 Da Dn D4 6 7 8 इतरे चान्वयु सर्वे, K5 D2 इतरे कुरव सर्वे, T1 G4 इतरेतुययु सर्वे, T2 इतरे न ययु सर्वान्, G1. 3 अन्ये तमन्व(G3 °न्व)यु सर्वे, G2 M1 3 5 इतरे समन्वयु सर्वे (hypermetric), M2 इतरे स्वन्वयु सर्वे, M4 इतरेतरव सर्वे — [b]) = 6 23 11[b] B2–4 Da Dn D4 6 7 8 S यथास्थानम् (for °भागम्) — [c]) Dn2 D4 7 8 T2 G3 पत्तिनश्च (for पत्तयश्च) T2 G1 3 M4 चापि (for चैव) T1 G2 4 रथिन पदातिनश्चापि (hypermetric) — [d]) K5 D1. 2 सादयस् (for सादिनस्)

7 [a]) K1 तान्स्पृष्ट्वा, K3 भूद्दृष्ट्वा (sic), Dn2 D6 ता दृष्ट्वा, T2 त दृष्ट्वा (for तान्दृष्ट्वा) Ś1 K3 प्रच्युतान्, K4 5 Da1 Dn1 D6 [अ]भ्युद्यतान्, Dn2 D4. 8 [अ]स्रोद्यतान्, D1 7 प्रस्थितान्, D2 8 [अ]भ्युत्थि(D3 ति)तान्, D5 प्राप्य तान्, S द्रवत (G3 विद्रुत) (for प्रोद्यतान्) K1 T2 G1–3 M सख्ये — [b]) Ś1 पांडवश्च, K2 D2. 6 7 m पाडवापि, K4 5 B1 D2 8 पांडवा हि (for पाण्डवाश्च) S पाडवा अपि भारत — [c]) S श्येनव्यूहेन सव्यूह्य — [d]) K0 2 D2 6 तेनाजेये(K0 °य्ये)न, K3 तेनाजयत, K5 तेनाजौ ये च, B3 तेनाजयेन, D1 ते व्यराजत, D3 तेन ज्येष्टेन, S समनह्यत (G2 °नतह्य [sic], G3 °नश्यत) (for तेनाजय्येन) Ca cites अजय्येन (as in text) M2 भारत (for सयुगे)

8 [a]) K5 D2 मुख Ś1 तस्मिन् (for तस्य) — [b]) Da Dn1 D5 यथाबल (for महाबल) — [c]) T1 नयने (for नेत्रे) D2 शिखडि T2 दुर्धर्ष (for °र्षो) — [d]) Da1 Dn1 पार्श्वत (for पार्षत)

9 [a]) K3 4 B Da2 Dn D1 3–7 T G1 2 4 M4 शीर्षे G2 [अ]वसद् (for [अ]भवद्) D6 शिखडीस्याभवद्वीर — [b]) Ś1 सात्यक, K3 सात्यकि — [c]) S (except G3) विधून्वन् — [d]) K5 ग्रीवायामस्यवर्तत

10 K0–3 om 10[ab] — [a]) Ś1 अक्षौहिण्यान्, B4 Dn2 D4 7 अक्षौहिण्या, Da1 आक्षोहिण्या, D1 5 S अक्षोहिण्या (G1 3 M2 °ण्या), D3 6 अक्षौहिण्या K4 B1 2 Da Dn1 D5 च पांचाल्यो, K5 D2 समं तत्र; B3 4 Dn2 D4 7 समग्राया, T2 समेतो ये (for समग्रा या) — [b]) Ś1 K4 B1 2 4 Dn D3 4 7 T1 G4 वाम पक्षो, D1 वामे पक्षे, M1 3 4 वामपक्षे — [d]) Ś1 महा (for सह) S मा(M1. 3–5 म)त्स्येन (for पुत्रेण) D1 भारत (for सयुगे)

11 [a]) S1 D1 S दक्षिणे (दक्षिणश्च) B1 पुत्र, D1 S पक्षे (for पक्ष) — [b]) G3 केकयो Da1 D5 S

C 6 3056
B 6 69 12
K 6 69 15

भ्रातृभ्यां सहितो धीमान्यमाभ्यां चारुविक्रमः ॥ १२
प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा ।
भीष्ममासाद्य संग्रामे छादयामास सायकैः ॥ १३
ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास भारत ।
मोहयन्पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाहवे ॥ १४
संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनंजयः ।
भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धनि ॥ १५
परिसंवार्य चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे ।
स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः ॥ १६
ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत ।
पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वरः ।
भ्रातॄणां च वधं युद्धे स्मरमाणो महारथः ॥ १७
आचार्य सततं त्वं हि हितकामो ममानघ ।
वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहम् ॥ १८
देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः ।
किमु पाण्डुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् ॥ १९
एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण मारिष ।
अभिनत्पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः ॥ २०

[ऽ]क्षौहिणी° — ^{e}) G2 द्रुपदेयाश्च, G6 द्रौपदेयाश्च.

12 ^{a}) K5 D2 6 S पुच्छे, D8 मध्ये (for पृष्ठे) K1-3 D6 T1 G2 4 धीमान् (for श्रीमान्) — ^{c}) K· B D S (except M4) वीरो (for धीमान्) — ^{d}) T G M2 4 चोरुविक्रम° (for चार°)

13 ^{a}) S च (M2 तु) तदा (for तु रणे) D1 वीरो (for भीमो) Ko 2 प्रविश्य(K2 °श्या)त[ऽ]रणे भीमो — ^{b}) K5 व्यूहतस्, Da1 सुखतस् (for मुखतस्) K4 5 B1 Da D2 3 5 तथा (for तदा) D1 भीमो व्यूह दुरासद; S मकर सागर यथा — ^{c}) Ko-2 D1 समरे (for संग्रामे)

14 ^{b}) G3 छादयामास (for पातयामास) B Da Dn D4 5 7 8 वीर्यवान्; D1 पाढवे, S संयुगे (for भारत) — ^{c}) K3 T2 मोहयत् — ^{d}) Ś1 Ko-3 Dn2 (marg as in text) D1 4 (before corr) 7 8 T1 G4 M1 (inf lin) व्यूह (for व्यूढ) Ś1 सैन्ये, Da1 सैन्य S महारणे (for °हवे)

15 ^{a}) K3 Da1 स मुह्यति, K4 सयुध्यति, Cc समुह्यति (as in text) Da2 महा (for तदा) S समुह्यमाने सैन्ये तु (G1 3 च) — ^{b}) K3 धनंजय — ^{c}) Da Dn1 (before corr) D5 शरसहस्राणि, D8 सारसहस्रेण

16 ^{a}) K3 पर सवार्य; K4 परिसधाय, K6 D2 3 6 T G1 2 4 M प्रतिसवार्य; B1-3 Da Dn1 D1 5 Ca प्रतिसधाय, B4 Dn2 D8 युधि सधाय, G3 भृतिसवार्य (sic), D3 7 युधि सवार्य (for परिसवार्य) K3 परिवार्य च शस्त्राणि — ^{b}) D1 यानि मुक्तानि, G1 3 पातयामास, M5 भीम-मुक्तानि (for भीष्ममुक्तानि) — D2 om 16^{cd} — ^{c}) B3 सेनानीकेन T1 G सहृष्टो (for हृष्टेन) D1 गागेये नार्जुन सखे — ^{d}) K1 4 B1-3 D1 3. 6 S समुपास्थित (for समवस्थित)

17 D2 transp 17^{ab} and 17^{cd} — ^{a}) K4 युधि ष्ठिरो (for दुर्योधनो) — ^{b}) K4 भारद्वाजाय भारत — D2 om 17^{cd} — ^{c}) S क्षय (for वध) — ^{d}) Ś1 Ko 1 T2 वर — ^{e}) B Da Dn D4 5 7 8 सख्ये (for युद्धे) — ^{f}) Ś1 स्पर्धमानो; K1 2 स्मरमानो, K4 B Da Dn D2 5 7 त्वरमाणो (for स्मर°) K2 महारथे, K3 महीपते, Da1 महारथा

18 ^{a}) M (except M4) सत्तमो (for सतत) K4 1 D1-3 6 8 T G M1-3 1 हि त्व (by transp), M4 वीर (for त्वं हि) — ^{b}) K2 D2 महारथ°, S भवा न्मम (for ममानघ) — ^{c}) Ko-2 D1 च (for हि) Ś1 Ko 1 T1 G2 4 M2 त्वा (for त्वां)

19 ^{a}) K6 सुरानपि, T2 देवाना च (for देवानपि) — ^{b}) K3 प्रार्थयामि, D3 °याम D1 प्रार्थयाना महद्यश — ^{c}) B3 D6 किं नु (for किमु) — ^{d}) G1 3 हतवीर्य° — After 19, N ins

273* स तथा कुरु भद्र ते यथा वध्यन्ति पाण्डवा ।

[K1 m त्व, D1 तद् (for स) K3 तथा (for यथा) Ś1 नश्यति, K2 विध्यंत; Ca वध्यन्ति (as above) Ś1 K1 पाडव , D6 पाण्डवान्]

20 ^{a}) Da1 उक्तास्, D3 उक्ते D8 तदा (for ततो) — ^{b}) K1 मारिप°, B Da Dn D4 5 सयुगे, D1 M1 2 3 (sup lin) 5 धीमता, T G M3 4 भारत, Cd मारिष (as in text) — After 20^{ab}, S ins

274* उवाच तत्र राजान सक्रुद्ध इव निःश्वसन् ।
बालिशस्त्वं न जानीषे पाण्डवाना पराक्रमम् ।

सात्यकिस्तु तदा द्रोणं वारयामास भारत ।
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ २१
शैनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
अविध्यन्निशितैर्बाणैर्जत्रुदेशे हसन्निव ॥ २२
भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत ।
संरक्षन्सात्यकिं राजन्द्रोणाच्छस्त्रभृतां वरात् ॥ २३
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष ।
भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयांचक्रिरे शरैः ॥ २४
तत्राभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणैः सर्वांस्तानुद्यतायुधान् ॥ २५
भीष्मद्रोणौ च संक्रुद्धावापतन्तौ महाबलौ ।
प्रत्युद्ययौ शिखण्डी तु महेष्वासो महाहवे ॥ २६
प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिस्वनम् ।
अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरम् ॥ २७
शिखण्डिनं समासाद्य भरतानां पितामहः ।
अवर्जयत संग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ॥ २८

C 6 3064
B 6 69 29
K 6 69 34

न शक्या हि यथा जेतु पाण्डवा हि महाबला ।
यथाबल यथावीर्यं कर्म कुर्यामह हि ते ।
इत्युक्त्वा ते सुत राजन्नभ्यपद्यत वाहिनीम् । [5]

[(L 3) M2 च शक्या (for शक्या हि) T2 युधा (for यथा) — (L 4) G1.3 M5 मे (for ते) — (L. 5) T1 यथा (for सुत) G2 3 M5 अभ्या पद्यत (for अभ्य°)]

— c) Ś1 अधिद्वत् (310), K5 अभिद्वन्, B3 अभिदत्, D6 आगमत् (for अभिनत्) — d) K0 D3 7 8 T2 G1.3 M2 प्रेक्ष्यमाणस्य, K3 प्रेक्ष्यमाण च, Da Dn1 D1.5 प्रेक्ष(Da1 D1 °क्ष्य)माणस्तु Ś1 सत्यके°, K6 D1 6 सात्यकिं, Da1 सात्यकै°, G2 सार्थकै°

21 a) B Da Dn D4 5.7 8 च (for तु) K0 5 ततो (for तदा) — b) D1 सयुगे (for भारत) — c) K3-5 B Da Dn1 D2 3 6 7 T G M4 5 तयो° (for तत°) K3 प्रवर्तते, T1 G तु ववृधे (T1 G4 °ते) (for प्रववृते) — d) K5 D2 तुमलं K0 2 रोमहर्षण (for लोम°) B Da Dn D1 4 5 7 8 T2 M1-3 5 घोररूप भयानक, D3 6 T1 G M4 घोररूप भयावह

22 a) K3 4 शै(K4 सै)नेय च, D1 शैनेयस्य, G3 शैनेयस्तु K4 तस° (for रणे) — b) G3 भारद्वाजं (for °ज) — c) B2-4 Da Dn D4 5 8 दशभिर् (for निशितैर्) — d) B3 जद्रुदेशे, Da D5 जद्याद्रो(Da2 °द्रो)ण, D8 नेत्रदेशे, D6 जह्रुदेशे, D3 जत्रुदेशे (for जत्रुदेशे) B2-4 Da Dn D1 4 5 S स्मयन् (T1 स्मरन्) (for हसन्)

23 b) K2 अवध्यत, T G2 4 M अयुध्यत (for अविध्यत) G1 3 भारद्वाजस्य युध्यत — cd) Dn2 M1 3 5 स (for स°) K0 सरक्ष्यन् T1 G transp राजन् and द्रोणात् Ś1 K0-2 अस्त्रभृता (for शस्त्र°) K5 G3 वर°, D6 वर (for वरात्)

24 a) T2 तदा (for ततो) K0-2 T2 M transp द्रोणश्च and भीष्मश्च — b) K5 D2 तव पुत्रश्च (K5 °स्य) (for तथा शल्यश्च) Da1 मारिप, T1 G M भारत (for मारिष) T2 शल्यश्च भरतर्षभ — S1 D2 om (hapl) 24c–25b, M4 om 24c–25d — c) K1 2 भीमसेन (for °सेन) K0-2 रणे क्रोधाच्, Da Dn D1 5 6 रणे क्रुद्ध, Dn2 अभिक्रुद्धाश् (for रणे क्रुद्धाश्) — d) K4 तदा (for शरै°)

25 Ś1 D2 om 25ab, M4 om 25 (cf. v l 24) — a) K4 5 B2 3 Da2 D5 ततो, B4 D1 G2 तथा, Dn2 D4 8 T G1.3 4 M (M4 om.) अथ (for तत्र) — b) S (M4 om) भारत (for मारिष) — T2 G1-3 M1-3 5 om. 25cd — c) D2 विव्याध; D8 अविध्यन् (for विव्यधुर्) — d) K0 3 सर्वास् (for सर्वांस्)

26 a) K4 5 B Da Dn1 D1-3 5 6 S द्रोणभीष्मौ (G2 °ष्मश्) (for भीष्मद्रोणौ) K3-5 B Da Dn D3-8 तु (for च) D1 रणे क्रुद्धौ, D2 तु सरब्धौ, S शरै क्रुद्धाश् (T2 G1 3 °द्धौ) (for च सक्रुद्धाव्) — b) K4 चापयतौ, K5 प्रपतंतौ, D1 न्यपततौ, D2 प्राय तंतौ (for आपतन्तौ) S छादयंति समतत (M3 [*sup lin*] 5 स सयुगे) — c) K5 Da Dn1 D2 4 5 7 8 S च, D1 तौ (for तु) — d) T2 महेष्वासौ M2 महामृधे (for °हवे)

27 a) Ś1 K3 5 M2 बलवान् (for °वद्) — b) Some MSS नि स्वन — c) G3 अभ्यवर्षत् T2 M3 तीक्ष्ण (for तूर्णं) — d) K5 छादयतो, D6 °यान, D8 °यानौ Da1 दिवाकर (for °रम्)

28 a) Ś1 K3 5 B1 2 Dn2 D2-4 6-8 तथासाद्य — b) S1 K0 2 5 Da1 D2 5 T1 G1 2 4 M4 भारताना

C 6 3065 B 6 69 30 K 6 69 35

ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत तं रणे ।
रक्षमाणस्ततो भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः ॥ २९
शिखण्डी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरम् ।
अवर्जयत संग्रामे युगान्ताग्निमिवोल्बणम् ॥ ३०
ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशां पते ।
जुगोप भीष्ममासाद्य प्रार्थयानो महद्यशः ॥ ३१
तथैव पाण्डवा राजन्पुरस्कृत्य धनंजयम् ।
भीष्ममेवाभ्यवर्तन्त जये कृत्वा दृढां मतिम् ॥ ३२
तद्युद्धमभवद्धोरं देवानां दानवैरिव ।
जयं च काङ्क्षतां नित्यं यशश्च परमाद्भुतम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

६६

संजय उवाच ।
अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शांतनवस्तदा ।
भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव ॥ १
पूर्वाह्णे तन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत ।

K5 M2 पितामह, Da1 पितामह (for °मह) — c) K4 B2 4 अवज्ञायत, B1. 8 Da Dn1 D5 अवज्ञाय च, M2 आवर्जयत (for अव°) Ca c cite अवज्ञाय Ś1 K6 Dn2 D2 8 6 M4 सग्राम (for° मे) — d) D8 6 [अ]नुचिंतयन्, D1 [अ]थ संस्मरन्, T1 G4 तु सस्मरन्

29 a) K5 द्रुत राजन्, D2 [ऽ]द्रुत राजन्, D6 महाराजा, T1 G M4 महेश्वास° (G2 8 °स) (for महाराज) — b) Ko 2 ह्यस्य° (for अभ्य°) S शिखंडिनमभिद्रवत् (G8 °द्रवन्) — c) Dn1 रक्षमाणास, G1 रक्ष्यमाणो K4 5 B D तदा, T G M1-3 रणे, M2 8 (before corr) रथे (for ततो) Ś1 भीष्मस — d) K4 देशित°, K5 D1 2 नोदित, Da1 चोदित्ता (for चोदित)

30 a) K1 शिखडे, Da1 Dn1 D5. 8 शिखंडि Ś1 Ko-2 B1 D1 M4 च (for तु) K3 तमासाद्य — Ś1 Ko-2 om (hapl.) 30[b]-31[c] — c) B2 तावर्त्तयत, M2 आवर्जयत K5 सत्रस्तो (for सग्रामे) D1 अवासर्पत सग्रामे — d) K8 इवोद्धत, K5 B8 Dn2 D2 6 इवोज्वलं, D1 T G M1-4 इवोत्थितं (for इवोल्बणम्) M5 युगाताग्निरिवोत्थित

31 Ś1 Ko-3 om 31[abc] (cf v l 30) — d) Da1 महद्यशा°, Dn2 D4 7 (m as in text) 8 मृध तदा, D5 महायश° (for महद्यश°)

32 b) K8 धनजय — c) Ko-2 भीमम् (for भीष्मम्) Ś1 [अ]भिरक्षतो, Ko-2 [अ]भ्यरक्षंत, K8 [अ]भ्यवर्पत, K5 D1-3 6 T2 [अ]न्व(D6 °नु; T1 °भि)वर्तंत (for [अ]भ्य°). — d) Ko-2 क्षिप्त्वा (for कृत्वा) M5 दृढ K6 ग्रातिं (for मतिम्)

33 a) D6 त (for तद्) M1-3 5 तैन्नम्य चाभवद्युद्ध — b) D2 दैंवाना (for देवाना) T1 G देवदानवयोरिव — c) Ko जयद्काक्षिता (sic), K4 5 B8 D1-8 5-7 S जयमाकाक्षता (T1 °ते), B1 2 4 Da Dn D4 8 जयमाशस(B1 °सश)ता (for जय च काङ्क्षता) K5 D2 M1. 8 5 तेषा, B1 2 4 Da Dn D1 3-5 सख्ये, T G M4 युद्धे (for नित्य) — d) K4 B1. 2 4 D सुमहाद्भुत (D1 °हद्भुते), S सुम(G8 [आ]सीन्म)हद्रणे (for परमाद्भुतम्) Ś1 भीमश्च परमाद्भुत

Colophon om in K5 D2 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko 1 D6 T1 G2. 4 mention only पचमदिवस, K3 पचमयुद्धदिवस, K4 T2 M2 पचमेह्नि; M4 पंचमेह्निके — *Adhy name* K4 व्यूहरचना, M1 2 4 व्यूहक(M1 °ह)रण — *Adhy. no* (figures, words or both) Da2 (*sup lin sec m*) 27, Dn2 T2 M8 4 66, D1 M5 67, T1 G 64, M1 2 65 (as in text) — *Sloka no* Dn D5 34

66

1 D7 om the ref — a) K8 5 Da D8 6 तुमर्लं (D5 °ले) — b) K8 तथा (for तदा) — c) K3 °भयाद्रिक्षन्, K8 °भयादिष्टं, T G M4 °भयाच्चैव,

कुरूणां पाण्डवानां च मुख्यशूरविनाशनम् ॥ २
तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये ।
अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन्गगनं महत् ॥ ३
नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ।
भेरीशङ्खनिनादैश्च तुमुलः समपद्यत ॥ ४
युयुत्सवस्ते विक्रान्ता विजयाय महाबलाः ।
अन्योन्यमभिगर्जन्तो गोष्ठेष्विव महर्षभाः ॥ ५
शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ।
अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्षभ ॥ ६
कुण्डलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च ।
पतितानि स्म दृश्यन्ते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७
विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्च सकार्मुकैः ।
सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ ८
कवचोपहितैर्गात्रैर्हस्तैश्च समलंकृतैः ।
मुखैश्च चन्द्रसंकाशै रक्तान्तनयनैः शुभैः ॥ ९
गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते ।
आसीत्सर्वा समाकीर्णा मुहूर्तेन वसुंधरा ॥ १०
रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशितैः ।
आयुधानां च निर्घोषः स्तनयित्नुसमोऽभवत् ॥ ११
स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः ।

C 6 3101
B 6 70 12
K 6 70 12

M$_{1-3. 5}$ °भयादैच्छत् —^{d}) Ś$_{1}$ K$_{5}$ D$_{2. 6}$ पुत्र, K$_{3}$ पुत्रास् (for पुत्रास्) K$_{5}$ वारयितुं (for तार°)

2 ^{a}) Some MSS पूर्वाह्णे K$_{0. 2}$ च महारौद्र, K$_{4}$ तन्महायुद्ध, S तस्य रौद्रस्य (T$_{2}$ भीष्मस्य) (for तन्महारौद्र) —^{b}) D$_{2}$ राज्ञा, T$_{1}$ G$_{3. 4}$ M$_{3}$ मह्णो, T$_{2}$ ततो, G$_{1. 3}$ M$_{1. 2. 4. 5}$ मह्नो (for राज्ञा) B$_{4}$ रौद्रम् (for युद्धम्) —^{c}) K$_{0-4}$ transp कुरूणा and पाण्डवाना —^{d}) Ś$_{1}$ मुख्य, K$_{4}$ युद्ध, T G M$_{4}$ मुखे (for मुख्य) M$_{1}$ (*inf lin*) मुख्यभूतविनाशनं

3 ^{b}) B$_{1. 2}$ Da Dn$_{1}$ D$_{5}$ M$_{2. 3. 5}$ भयावहे, T G M$_{1. 4}$ भयानके (for महाभये) —^{c}) K$_{3. 5}$ Da$_{1}$ D$_{5. 6}$ तुमल° —^{d}) K$_{5}$ संस्पृश्य (for संस्पृशन्) K$_{0-2}$ B$_{3. 4}$ Dn$_{2}$ D$_{1. 2. 4. 7}$ महान्, D$_{3}$ महीं (for महत्)

4 ^{a}) D$_{1}$ नदद्भिश्चैव नागेन्द्रैर् —^{b}) K$_{2}$ हेषमानश्, Da$_{1}$ D$_{1}$ हृर्षमाणैश् M$_{1. 3. 5}$ तु (for च) —^{c}) Ś$_{1}$ K$_{0-2. 4}$ शखभे(K$_{1. 4}$ °भी)रीनिनादैश्च ; S भेरीशखमृदगैश्च —^{d}) K$_{1. 5}$ तुमल°, K$_{3}$ Da$_{1}$ D$_{2. 3. 5. 6}$ तुमल, K$_{4}$ B Da$_{2}$ Dn D$_{1. 4. 7. 8}$ तुमुल

5 ^{a}) Ś$_{1}$ Da$_{1}$ युयुत्सवास्, G$_{3}$ युयुद्धवस् Ś$_{1}$ K$_{3}$ ते (K$_{3}$ च) सक्राता, K$_{0. 2}$ समक्राता, K$_{5}$ D$_{2}$ ते निक्राता, S ते सक्रुद्धा (for ते विक्रान्ता) —^{b}) K$_{3}$ महीवळी, D$_{5}$ महाबल, T$_{1}$ G महीक्षित°, T$_{2}$ M मनीषिण (for महाबला) —^{c}) Ś$_{1}$ अवगर्जंतो, T$_{1}$ G M अभिगर्जंति —^{d}) Ś$_{1}$ महर्षभ, K$_{3}$ नरर्षभा, K$_{5}$ महार्षभ° (*sic*) K$_{2}$ B Da Dn D$_{1. 4. 5. 7. 8}$ गोष्ठेषु (Da D$_{1. 5}$ °ष्ठे गो) वृषभा इव

6 ^{a}) Da$_{1}$ शिरसा K$_{2}$ पत्यमानानां, D$_{3}$ वात्य, T$_{2}$ वार्यमाणाना (for पात्यमानाना) —^{b}) D$_{3}$ शिरैः —^{d}) D$_{1}$ भरतोत्तम (for भरतर्षभ)

7 ^{a}) Ś$_{1}$ ष्णीषवारीजि (*sic*), Da$_{1}$ °ष्णीषधारिणी, D$_{5}$ °ष्णिषधारीणि —^{b}) D$_{3}$ T$_{2}$ °ज्वलानिव —^{c}) B$_{2}$ ष्यदृश्यंत, Da Dn$_{1}$ D$_{5}$ च दृश्यते (for स्म दृश्यन्ते) —^{d}) Da$_{1}$ भरतर्षभ°, D$_{1}$ भरतोत्तम

8 ^{a}) K$_{3}$ Da Dn$_{1}$ D$_{5}$ विशिखैर्मथितैर्, D$_{1. 2}$ विशेषोन्मथितैर् — K$_{2}$ om (hapl) 8^{b}–9^{a} M$_{1. 2}$ transp (hapl) 8^{bc} and 9^{bc} —^{b}) Ś$_{1}$ बहुभिश्च ; B$_{1. 2. 4}$ Da Dn D$_{4. 5. 7. 8}$ शिरोभिश्च (for बाहुभिश्च) K$_{4}$ B Da Dn D$_{4. 5. 7. 8}$ सकुण्डलै° (for सकार्मुकैः) —^{d}) D$_{3}$ अभवन् (for °वच्) K$_{1}$ महीं

9 K$_{2}$ om 9^{a} (cf v l. 8) —^{a}) Ś$_{1}$ K$_{0}$ कवचा पतितैर्, K$_{3}$ कवचै पतितैर्, D$_{2}$ °चोपचितैर्, D$_{5}$ °चोपतितैर् — M$_{1. 2}$ transp 8^{bc} and 9^{bc} —^{b}) Ś$_{1}$ K$_{0-2}$ हयैश्च, K$_{3}$ भग्नैश्च, Dn$_{2}$ D$_{4. 7. 8}$ भुजैश्च, T$_{2}$ हृतैश्च (for हस्तैश्च) K$_{1}$ समलकृतै° (for समलं°) —^{c}) K$_{0-2}$ मुखै(K$_{1}$ सुखै°, K$_{2}$ मुख)श्च रक्तसकाशै, T$_{2}$ शरैश्च पत्रसकाशैर् —^{d}) K$_{5}$ D$_{2}$ T G M$_{1. 2. 4}$ उद्भ्रांत° (for रक्तान्त°) B$_{4}$ Dn$_{2}$ D$_{4. 7. 8}$ तथा (for शुभै°) K$_{3}$ रक्तावनयनांशुभि°, M$_{3. 5}$ अभवच्छादिता मही

10 ^{b}) D$_{3}$ भूपते°, T$_{1}$ G भूषितै°, T$_{2}$ M$_{4}$ भूगतै (for भूपते) D$_{1}$ तथा गात्रैर्विभूषितै° —^{c}) K$_{2}$ सर्वं (for सर्वा) Ś$_{1}$ K$_{3}$ B$_{1}$ D$_{1. 3}$ समा(K$_{3}$ °म)स्तीर्णा (for °कीर्णा)

11 ^{a}) Da$_{1}$ D$_{5}$ राजमेघैश्च, Da$_{2}$ रराज मेघैस् (for रजोमेघैश्च) —^{b}) K$_{3. 4}$ B D °प्रकाशिभि° —^{c}) T$_{1}$ G$_{2-4}$ निर्घोषै (for °घोष) —^{d}) Da$_{1}$ °समो भवेत्, D$_{1}$ स्वनतीव नभस्तल Ca c cite स्तनयित्नु°

C 6 3101
B 6 70 12
K 6 70 12

प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत ॥ १२
तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।
ववर्षुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३
क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ।
तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम ।
अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १४
उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः ।
तावकानां परेषां च योधानां भरतर्षभ ॥ १५

12 [a]) D2 समप्रहारस् (for स सप्र°) Co cites सप्र° (as in text) K1 तमुल°, K3 5 Da1 D2 3 . 6 तुमल — [b]) Dn1 कदुक, D6 कत्तुक°, D3 कुटुक (for कटुक°) Da1 D6 शोणितो(D6 °वो)दय — [c]) K1 D8 प्रवर्तत, B1 आवर्तत (for प्रावर्तत)

13 [a]) T1 G तस्मिन्महाहवे घोरे, M1 तस्मिन्भये महाघोरे — [b]) K1 3 5 Da1 D2 3 5 तुमले, G2 तुमलो Ko 2 S रोमहर्षणे — [c]) B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 ववृषु, B2 बभूवु°, S (except M1 2) प्रावर्षन् (for ववर्षु°) K2 सरवर्षाणि, K4 B2-4 Da Dn D4 5 7 8 शरजालानि — [d]) D1 भरतर्षभ S रुधिराणि च (for युद्धदुर्मदा)

14 [a]) K4 B1 2 Da Dn1 D1 3 5 6 S प्रा(D1 3 6 आ)क्रोशन् (for क्रोशन्ति) B2-4 D4 8 चात्र (for तत्र) — [b]) Ś1 शरवर्षप्रतापित°; K4 B1-3 Da Dn1 D1 5 °प्रपीडिता°, T1 G2 6 °वर्षाभिपीडिता — [c]) = 15[c] K1 परेश च (for परेषा च) — T1 om (hapl) 14[d]-15[c] — [d]) Ś1 Ko-3 पाण्डवाना च मारिष (K3 भारत), K6 B1 D1 3 6 T2 G M1-3 5 सयुगे भरतर्षभ, Da1 D6 सयुगे भरतोत्तम°, D2 सग्रामे तव भारत, M4 योधाना राजसत्तम — After 14[cd], N ins (Ko-2 om from post. half of line 2 up to prior half of line 4)

275* सरब्धानां च वीराणा धीराणाममितौजसाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ।
उत्थितेषु कबन्धेषु सर्वत शोणितोदके ।
समरे पर्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यता ।
शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चामिततेजस । [5]
निजघ्नु समरे शूरास्तेऽन्योन्य च परतप ।
बभ्रमु कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशा ।

[(L 1) Ko-2 सरब्धाणा, K3 सरक्षाणा B Da Dn D4 5 7 8 नृ (for च) D8 योधानां, Co वीराणा (as above) K3 वीराणामपितेजसा, K5 D1-3 6 8 शू(D3 8 वी)राणाममितौजसा, B3 4 Da Dn D4 5 7 वीराणाममति (Da° D4 °मि)तेजसां (for the post half) — (L 2) Ko 2 धनुर्ज्याघातशब्देन, B1, 2 Da Dn1 D1 5 °ज्यातलघोषेण, B3 4 Dn2 D4 7 8 धनुषां तलघोषेण (for the prior half) K3 transp न and प्राज्ञायत K4 Da1 D5 प्रज्ञायत — (L 3) K3 D2 उच्छ्रितेषु, B1 अथ तेषु (for उत्थितेषु) — (L 4) K5 B3 4 Da Dn D4 5 7 8 अपरे (for समरे) D2 पर्यधावत — After the prior half of line 4, Ś1 reads 14[f]-15[a], repeating it in its proper place K1 रिपुयोधना, K2 रिपुवधोत्तम, B1 D4 7 8 °समुद्यता°, Dc °वधोद्यता — (L 5) Ko-4 Da Dn D1 4 5 7 8 °गदाभिश्च, K5 D2 °गदाहस्ता (for °गदाभिस्ते) K3 °तेजसा — (L 6) B D (except D2) [s]न्योन्य (for शूराम्) K3 4 नेन्योन्यस्य, K5 D5 ने चान्योन्य (for तेऽन्योन्य च) K1 3 परतप° (for °तप) B Da Dn D1 3-8 शूरा परिघबाहव° — (L 7) Ko-3 तत्रसु (for बभ्रमु) Ko-3 तत्र (for चात्र) Dn2 D4 मुक्ता, D1 युक्ता (for विद्धा) K1, 2 निरकुशा]

— M4 (erroneously) reads 14[e]-15[d] after 16 — [e]) K6 अश्वाश्च, T2 हत्वा च (for अश्वाश्च) K4 T G M1 3-5 परिधावति, K5 D1 3 पर्यधावतो M3 अश्वाना कुञ्जराणा च — For repetition of 14[f]-15[a] in Ś1, cf. v. 1 in line 4 of 275* — [f]) Dn1 दिश° (for दश)

15 T1 om 15[ab] (cf v. 1 14) For sequence in M4, cf v. 1 14 — [a]) Ś1 (first time) उत्प्लुत्य; K4 उपेत्य, Da1 उत्पद्य Ko निपतत्येव, K5 निपतत्यन्ये, G4 प्रपतत्यन्ये — [b]) K1 शराघातप्र°, K3 शरघाते प्र°, T2 G3 शरव्रातप्र°, G1 2 4 शरपातप्र°, M3 शरघातनि° — [c]) = 14[c] — [d]) G1 2 M योधाना D1 भरतोत्तम, T2 G M राजसत्तम (for भरतर्षभ) Dn2 D4 7 8 पर्यधावन्समुद्यता, D3 6 T1 योधा भरतसत्तम — After 15, N ins

276* बहूनामुत्तमाङ्गाना कार्मुकाणा तथैव च ।
गदाना परिघाणा च हस्तानां चोरुभि सह ।
पादाना भूषणाना च केयूराणां च सघश ।
राशय स्म प्रदृश्यन्ते भीष्मभीमपराक्रमे ।

[(L 1) Ko 2 3 B2-4 D1-3 6 बाहू(K2 °हु)नाम्, K1 5 बहुनाम्, K4 B1 Dn1 बाहानाम् (for बहूनाम्) Ś1 Ko-2 4 B2-4 Da Dn1 D3 5 कार्मुकानां, K6 D2 कवचाना. K6 B Da Dn1 D1-3 5 6 च भारत (for

अश्वानां कुञ्जराणां च रथानां चातिवर्तताम् ।
संघाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्च नतपर्वभिः ।
जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ १७
अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि ।
बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव ॥ १८
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैश्चैव विशां पते ।
अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ १९
विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः ।
अन्योन्यमभिधावन्त परस्परवधैषिणः ॥ २०

C 6 3116
B 6 70 27
K 6 70 27

तथैव च) —(L 2) Ś1 Ko 3 Da Dn1 D5 परिघाना Ś1 Ko–2 हताना (for हस्ताना) Ś1 शोनानि (sic), Ko 1 ऊरुभि॰, K5 चारुभि॰ (for चोरुभि) Dn2 D4 7 8 शरशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्च पतितैर्भुवि — (L 3) Ś1 Ko–2 पदा- (Ś1 पाडा-, K1 पारा)नाना भूषणाना (for the prior half) Da1 केयुराणा K4 5 B Da Dn D2 4–8 सर्वश (for सघश) D1 तथा सर्वायुधै नह (for the post half) —(L 4) Ś1 B3–4 Da Dn D4 5 8 चात्र, Ko–3 D3 स्मात्र, K4 B1 D1 7 तत्र (for स प्र-) — Ś1 D2 om. (hapl) from the post half of line 4 up to 16[c] K1 भीष्म, K3 भीष्मे (for भीष्म-) B Da Dn1 D1. 5 भीष्मभीममसमागमे, Dn2 D4 7 8 भीमभीष्मसमागमे]

16 Ś1 D2 om 16[abc] (cf v 1 275*, line 4) — [a]) K2 B1 Dn2 D4 7 8 अश्वानां धावमानाना — [b]) Ko 1. 4 B1–3 Da Dn1 D5 चानि(K1 °ति)वर्तिना, K3 विनिवर्तिना, D3 चानिवर्तता, S च वरूथिना (for चातिवर्तताम्) K2 B4 Dn2 D4. 7 8 कुजराणा निवर्तता, D1 पदाताना विशा पते — [c]) Da1 सवाता, S राशय॰ (for सघाता॰) D1 च विदृश्यते, T1 G4 सप्रद॰, T2 तु प्रद॰, G1 3 स्म सुद॰, G2 स तु द॰, M स्मात्र द॰ (for स्म प्रद॰) — [d]) K3 तव (for the first तत्र) — After 16, K2 reads (hapl) 19[cd], *repeating* it in its proper place, on the other hand, M4 erroneously reads 14[e]–15[d]

17 [a]) S परिघै॰ (for असिभि) K3 पाशैर्, D6 प्राशैर् (for प्रासैर्) — [b]) K3 5 B2 Da Dn1 D2 5 T G2–4 M4 बाणै॰ सनतपर्वभि, Dn2 D4 बाणैश्चानत॰ — [d]) K4 कालदेशिता॰, K5 Da1 D1 °नोदिता, D3 काल आगते, D6 बलनोदिता॰

18 [a]) Ko 2 M3 बहुभिर् (for बाहुभिर्) — K1 om (hapl) 18[b]–19[c] — [b]) D1 विव्यधु॰, M2 नियुद्धे (for नियुद्ध) Ś Ko 2 B3 भुवि (for युधि) — [c]) S बा(T1 G4 य)हुभि॰ (for बहुधा) Ś1 परिसर्जत, T1 G4 समसज्जते, G1 °सज्यत, G2 °सर्ज्यत — [d]) Ś1 आयुधै॰, K3 चायसै॰ (for आयसै) K3 D3 अपि, K4 सह (for इव)

19 K1 om 19[abc] (cf v 1 18) — [b]) Ś1 बलैश्चैव, K5 D2 6 करैश्चैव, B2 Da Dn1 D5 तलैश्चापि, B3 4 Dn2 D4 7 8 तलै॰ कीलैर्, D1 मुसलैश्च (for तलैश्चैव) — K2 reads 19[cd] for the first time after 16 — [c]) K2 (first time) जघ्निरे (for जघ्निरे) — [d]) K5 पाडुभि K4 पाडवास्तावकै॰ सह — After 19, N ins

277* पतितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले ।
घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र जनेश्वर ।

[(L 1) Ś1 पातितै K1 पातमानैश्च, K2 पाति॰ (for पात्य॰) Ś1 Ko 2 विवेष्टद्भिश्च — (L 2) D1 जात (for जज्ञे) B2 तव (for the first तत्र) B1 2 4 Da Dn D4 5 नरेश्वर (for जने॰)]

— On the other hand, S ins after 19

278* दुर्योधनमते घोरे अक्षद्यूताभिदेवने ।
भीष्मे युधि पराक्रान्ते भीमसेनेन भारत ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
मध्ये च महती सेना केशशैवलशाद्वला ।
हतारोहा हया राजन्रथिनो विरथा अपि । [5]
विचेरुस्तत्र संग्रामे निस्त्रिंशवरधारिण॰ ।

[(L. 1) T2 °नदिते (for °देवने) — (L 2) G1–3 भीमे (for भीष्मे) T2 G1 3 M2 °सेने च (for °सेनेन) — (L 4) M1 3 4 मध्येन महतीं सेना — (L 5) T1 हता, T2 हयान्, M5 रथा (for हया) G2 रुधिरे (for रथिनो) — (L 6) T2 विरेजुस् (for विचेरुस्)]

20 [a]) K5 D2 परिघा (for विरथा) Ś1 Ko–2 रथिनोरथिनश्चात्र — [b]) K3 D2 निस्तृशवर॰, K5 निस्तृशावर॰, D6 निर्स्त्रिश वर॰, S प्रगृहीतोद्यतायुधा — [c]) Ko–3 Dn2 अभ्यधावत, K4 B Da2 Dn1 D1–3. 5–7 अभिधावत, S अभिधावति

C 6 3101
B 6 70 12
K 6 70 12

प्रावर्तत कुरूणां च पाण्डवानां च भारत ॥ १२
तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ।
ववर्षुः शरवर्षाणि क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥ १३
क्रोशन्ति कुञ्जरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः ।
तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम ।
अश्वाश्च पर्यधावन्त हतारोहा दिशो दश ॥ १४
उत्पत्य निपतन्त्यन्ये शरघातप्रपीडिताः ।
तावकानां परेषां च योधानां भरतर्षभ ॥ १५

---

12 [a]) D2 समप्रहारस् (for स सप्र°) Cc cites संप्र° (as in text) K1 तमुल°, K3 5 Da1 D2 3 5 6 तुमल° — [b]) Dn1 कंदुक, D6 कञ्चुक°, D8 कुटुक (for कटुक°) Da1 D5 शोणितो(D5 °वो)दय — [c]) K1 D8 प्रवर्तत, B1 आवर्तत (for प्रावर्तत)

13 [a]) T1 G तस्मिन्महाहवे घोरे, M4 तस्मिन्भये महाघोरे — [b]) K1, 3 5 Da1 D2 3 6 तुमले, G2 तुमलो Ko 2 S रोमहर्षणे — [c]) B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 ववृषु°, B2 बभूवु°, S (except M1 2) प्रावर्षन् (for ववर्षु°) K2 सरवर्षाणि, K4 B2–4 Da Dn D4 5 7 8 शरजालानि — [d]) D1 भरतर्षभ, S रुधिराणि च (for युद्धदुर्मदा)

14 [a]) K4 B1 2 Da Dn1 D1 3 5 6 S प्रा(D1 3 6 क्षा)क्रोशन् (for क्रोशन्ति) B2–4 D4 8 चात्र (for तत्र) — [b]) Ś1 शरवर्षप्रतापित°, K4 B1–3 Da Dn1 D1 5 °प्रपीडिता°, T1 G2 6 °वर्षाभिपीडिता — [c]) = 15[c] K1 परेश च (for परेषा च) — T1 om (hapl) 14[d]–15[c] — [d]) Ś1 Ko–3 पाडवानां च मारिष (K3 भारत), K5 B1 D1 3 6 T2 G M1–3 5 सयुगे भरतर्षभ, Da1 D5 सयुगे भरतोत्तम°, D2 सग्रामे तव भारत, M4 योधाना राजसत्तम — After 14[cd], N ins (Ko–2 om from post half of line 2 up to prior half of line 4)

275* सरब्धाना च वीराणा धीराणाममितौजसाम् ।
धनुर्ज्यातलशब्देन न प्राज्ञायत किंचन ।
उत्थितेषु कबन्धेषु सर्वत शोणितोदके ।
समरे पर्यधावन्त नृपा रिपुवधोद्यता ।
शरशक्तिगदाभिस्ते खड्गैश्चामिततेजस । [5]
निजघ्नु समरे शूरास्तेऽन्योन्य च परतप ।
बभ्रमु कुञ्जराश्चात्र शरैर्विद्धा निरङ्कुशा ।

[(L 1) Ko–2 सरब्धाणा, K3 सरक्षाणां B Da Dn D4 5 7 8 नृ (for च) D3 योधानां, Co वीराणा (as above) K3 वीराणामपितेजसा, K5 D1–3 6 8 शू(D8 8 वी)राणाममितौजसा, B3 4 Da Dn D4 5 7 वीराणामति (Da2 D4 °मि)तेजसां (for the post half) — (L 2) Ko 2 धनुर्ज्याघातशब्देन, B1 2 Da Dn1 D1 5 °ज्यातलघोषेण, B3 4 Dn2 D4 7 8 धनुषां तलघोषेण (for the prior half) K3 transp न and प्राज्ञायत K5 Da1 D6 प्रज्ञायत — (L 3) K3 D2 उच्छ्रितेषु, B2 अथ तेषु (for उत्थितेषु) — (L 4) K5 B3 4 Da Dn D2 4 5 7 8 अपरे (for समरे) D2 पर्यधावन — After the prior half of line 4, Ś1 reads 14[f]–15[a], repeating it in its proper place K1 रिपुयोधना, K3 रिपुवधोद्यत, B4 D4 7 8 °समुद्यता, D6 °वल्गोधना — (L 5) Ko–4 Da Dn D1 4 5 7 8 °गदाभिश्च, K5 D2 °गदाहस्ता (for °गदाभिस्ते) K3 °तेजसा — (L 6) B D (except D2) [S]न्योन्य (for शूराम्) K3 4 तेन्योन्यस्य, K5 D2 ते चान्योन्य (for तेऽन्योन्य च) K1 3 परतप (for °तप) B Da Dn D1 3–8 शूरा परिघबाहव — (L 7) Ko–2 तत्रमु (for बभ्रमु) Ko–3 तत्र (for चात्र) Dn2 D8 मुक्ता, D4 युक्ता (for विद्धा) K1 2 निरकुश]

— M4 (erroneously) reads 14[c]–15[d] after 16 — [c]) K5 अशाश्च, T2 हत्वा च (for अश्वाश्च) K4 T G M1 3–5 परिधावंति, K5 D1 3 पर्यधावतो M2 अश्वाना कुञ्जराणा च — For repetition of 14[f]–15[a] in Ś1, cf. v 1 in line 4 of 275* — [f]) Dn1 दिशा (for दश)

15 T1 om 15[ab] (cf v l 14) For sequence in M4, cf v 1 14. — [a]) Ś1 (first time) उत्प्लुत्य, K5 उपेत्य, Da1 उत्पद्य Ko निपतत्येव, K6 निपतत्यन्ये, G4 प्रपतत्यन्ये — [b]) K1 शराघातप्र°, K3 शरघातै प्र°, T2 G3 शरव्रातप्र°, G1 2 4 शरपातप्र°, M2 शरघातनि° — [c]) = 14[c] — [d]) G1 3 M योधाना D1 भरतोत्तम, T2 G M राजसत्तम (for भरतर्षभ) Dn2 D4 7 8 पर्यधावन्समुद्यता°, D3 6 T1 योधा भरतसत्तम — After 15, N ins

276* बहूनामुत्तमाङ्गाना कार्मुकाणा तथैव च ।
गदाना परिघाणा च हस्ताना चोरुभि सह ।
पादाना भूषणानां च केयूराणा च सघश ।
राशय स्म प्रदृश्यन्ते भीष्मभीमपराक्रमे ।

[(L 1) Ko 2 3 B2–4 D1–3 6 बाहू(K2 °हु)नाम्, K1 5 बहुनाम्, K4 B1 Dn1 वाहानाम् (for बहूनाम्) Ś1 Ko–2 4 B2–4 Da Dn1 D3 5 कार्मुकानां, K5 D2 कवचाना, K6 B Da Dn1 D1–3 5 6 च भारत (for

अश्वानां कुञ्जराणां च रथानां चातिवर्तताम् ।
संघाताः स्म प्रदृश्यन्ते तत्र तत्र विशां पते ॥ १६
गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्च नतपर्वभिः ।
जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥ १७
अपरे बाहुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि ।
बहुधा समसज्जन्त आयसैः परिघैरिव ॥ १८
मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैश्चैव विशां पते ।
अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ १९
विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः ।
अन्योन्यमभिधावन्त परस्परवधैषिणः ॥ २०

C 6 3116
B 6 70 27
V 6 70 27

नश्चैव च) —(L. 2) Ś1 K0 3 Da Dn1 D5 पश्चिमाना Ś1 K0–2 दृत्ताना (for स्नाना) Ś1 स्नोनानि (sic), K0 1 स्नानि, K5 चारुभि (for चोरुभि) Dn2 D1 7 8 शस्त्राणि नानाविधानि च पर्तिभिर्युवि — (L 3) Ś1 K0–2 च्छा- (Ś1 पाश-, K1 पाश)नाना भूषणाना (for the prior half) Da1 वेणुना K1 5 B Da Dn D2 4–8 सर्वतः (for सर्वतः) D1 तथा महायुधे महः (for the post half) —(L 4) Ś1 B2–4 Da Dn D4 6 8 नाम, K0–3 D3 मात्र, K4 B1 D1 7 तत्र (for स्म प्र) — Ś1 D2 om (hapl) from the post half of line 4 up to 16[c] K1 भीष्म, K2 भीष्मे (for भीष्म) B Da Dn1 D1 8 भीष्मभीमसमागमे, Dn2 D4 – 8 भीम भीष्मसमागमे]

16 Ś1 D2 om 16[abc] (cf v 1 275*, line 4) —[a]) K2 B1 Dn2 D4 – 8 अश्वाना धावमानाना —[b]) K0 1.4 B1–3 Da Dn1 D5 चानि(K1 ति)वर्तिना, K3 विनिवर्तिन , D3 चानिवर्तता, S च वरूथिना (for चाति वर्तताम्) K2 B1 Dn2 D4 7 8 कुञ्जराणां निवर्तता, D1 पदाताना विशा पते —[c]) Da1 सघाता, S रादाय (for सघाता) D1 च विदृश्यते, T1 G4 समद°, T2 तु प्रद°; G1 3 स्म सुद°, G2 म तु द°, M स्मात्र द° (for स्म प्रद°) —[d]) K3 तव (for the first तत्र) — After 16, K2 reads (hapl) 19[cd], *repeating* it in its proper place, on the other hand, M4 erroneously reads 14[c]–15[d]

17 [a]) S परिघै (for असिभि) K3 पादौर्, D6 प्रादौर् (for प्रासैर्) —[b]) K3.6 B2 Da Dn1 D2 5 T G2–4 M1 वाणैः सनतपर्वभि , Dn2 D1 बाणैश्चानत —[d]) K4 कालदेशिता , K6 Da1 D1 °नोदिता , D3 काल आगते, D5 कल्नोदिता

18 [a]) K0 2 M3 बहुभिर् (for बाहुभिर्) — K1 om (hapl) 18[b]–19[c] —[b]) D1 विल्मयु, M2 नियुद्धे (for नियुद्ध) Ś K0 2 B3 भुवि (for युधि) —[c]) S बा(T1 G1 य)हुभि (for बहुधा) Ś1 परिसज्जत, T1 G1 समसज्जते, G1 °मज्यत, G2 °मज्यंत —[d]) Ś1 आयुधै , K3 चायसै (for आयसै) K3 D3 अपि, K4 सह (for इव)

19 K1 om 19[abc] (cf v 1 18) —[b]) Ś1 चलैश्चैव, K6 D2 6 करैश्चैव, B2 Da Dn1 D5 तलैश्चापि, B3 4 Dn2 D1 7 8 तलैः कीलैर्, D1 मुसलैश्च (for तलैश्चैव) — K2 reads 19[cd] for the first time after 16 —[c]) K2 (first time) जज्ञिरे (for जघ्निरे) —[d]) K5 पांडुभि K4 पाउवास्तावकै सह — After 19, N ins

277* पतितैः पात्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले ।
घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र जनेश्वर ।

[(L 1) Ś1 पातितै K1 पात्यमानैश्च, K2 पाति° (for पात्य°) Ś1 K0 2 विवेष्टद्भिश्च — (L 2) D1 जात (for जज्ञे) B2 नव (for the first तत्र) B1 2 4 Da Dn D4 8 नरेश्वर (for जने°)]

— On the other hand, S ins after 19

278* दुर्योधनमते घोरे अक्षद्यूताभिदेवने ।
भीष्मे युधि पराक्रान्ते भीमसेनेन भारत ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
मध्ये च महती सेना केशशैवलशाद्वला ।
हतारोहा हया राजन्रथिनो विरथा अपि । [5]
विचेरुस्तत्र सग्रामे निस्त्रिंशवरधारिण ।

[(L 1) T2 °नदिते (for °देवने) — (L 2) G1–3 भीमे (for भीष्मे) T2 G1 3 M2 °मेने च (for °सेनेन) — (L 4) M1 3 4 मध्येन महतीं सेनां — (L 5) T1 हता, T2 हयान्, M2 रथा (for हया) G2 रथिरे (for रथिनो) — (L 6) T2 विरेजुस् (for विचेरुस्)]

20 [a]) K6 D2 परिघा (for विरथा) Ś1 K0–2 रथिनोरथिनश्चात्र —[b]) K3 D2 निस्तृशवर°, K6 निस्तृशावर°; D6 निस्त्रिश वर°, S प्रगृहीतोद्यतायुधा —[c]) K0–3 Dn2 अभ्यधावत, K4 B Da2 Dn1 D1–3 6–8 अभिधावत , S अभिधावति

C 6 3117
B 6 70 28
K 6 70 28

ततो दुर्योधनो राजा कलिङ्गैर्बहुभिर्वृतः ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ २१

तथैव पाण्डवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
भीष्ममभ्यद्रवन्क्रुद्धा रणे रभसवाहनाः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

६७

संजय उवाच ।
दृष्ट्वा भीष्मेण संसक्तान्भ्रातॄनन्यांश्च पार्थिवान् ।
तमभ्यधावद्गाङ्गेयमुद्यतास्त्रो धनंजयः ॥ १
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गाण्डिवस्य च ।
ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो भयमाविशत् ॥ २

असज्जमानं वृक्षेषु धूमकेतुमिवोत्थितम् ।
बहुवर्णं च चित्रं च दिव्यं वानरलक्षणम् ।
अपश्याम महाराज ध्वजं गाण्डिवधन्वनः ॥ ३
विद्युतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवाम्बरे ।
ददृशुर्गाण्डिवं योधा रुक्मपृष्ठं महारथे ॥ ४

---

21 [b]) B Da2 Dn1 D5 कालिंगैर् M4 युत (for वृत) — [c]) S परिवार्य (for पुरस्कृत्य) G1 8 भीम (for भीष्म)

22 [b]) D6 पुरस्कृत्य (for परिवार्य) — [c]) Ś1 अभ्याद्रवन्; K3 °भ्यद्रवत्, S °भ्यपतन् — [d]) Ś1 K0–4 D3 ततो युद्धमवर्तत, K5 D2 6 रणे त्वरितविक्रमा, Da1 रणे रभ्यसवाहन; D1 रणे सहयवाहना, Cc as in text

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0–2 mention only पचमयुद्धदिवस, K4 पचमे ह्नि, D2 चतुर्थयुद्धदिवस, T G2 4 पचमदिवस, M4 पचमेह्निके — *Adhy name* K4 T2 G3 M1 2 4 सकुल युद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sup lin sec m*) 28, Dn2 T2 M3 4 67, D1 M5 68, T1 G 65, M1 2 66 (as in text) — *Śloka no* Dn1 (wrongly) 38, Dn2 D5 29

67

1 [a]) K5 D1 2 T2 G3 सयुक्तान् — [b]) B3 4 Dn2 D4 8 T1 G बांधवान्, T2 पाडव°, M1–3 5 पाढवान् (for पार्थिवान्) — [c]) K3 4 B Da Dn D3–5 7 8 T2 G1 3 M4 समभ्यधावद्, K5 D2 6 समाधावत, D1 समभ्ययाच्च.

2 [a]) K3 पाचजन्यश्च (sic) K5 D2 6 निर्घोषाद् (for निर्घोष) — [b]) S (except T2) श्रुत्वा वै (for धनुषो) K3 Da1 गांडीवस्य, K5 गाजिवस्य — [d]) K3 D1 सर्वेषा (for सर्वान्नो) Cc cites नो (as in text) — After 2, N ins

279* सिंहलाङ्गूलमाकाशे ज्वलन्तमिव पर्वतम् ।

[D1 कपि° (for सिंह°) D3 °मका° (for °माकाशे) K3 5 D1 2 पावक (for पर्वतम्)]

3 B1 om 3[ab] — [a]) K4 असज्जमान, D6 असर्ज°; T G1 3 4 M1 4 असज्य°, G2 असत्य° K3 असज्जत महास्तभ, D1 असज्जत महास्तोमे — [b]) K3 4 B (B1 om) D (except D2 3 6) S धूमराशि(T G4 °शि)म् (for °केतुम्) Ś1 K3 D3 M3 5 इवोच्छ्रित, T1 G4 इवोद्यत — [c]) K0–2 च दिव्य, K4 Da2 D2 5 6 8 T G M2 4 विचित्र (for च चित्र) Da1 M1 3 5 बहुवर्ण विचित्र च — [d]) Ś1 K0–2 M2 3 5 दिव्य (for °व्य) K3 °लक्षित — [e]) D3 तदा राजन्, S रणे राजन् (for महाराज) — [f]) K1 5 D2 गाजीवधन्वन (K5 °ना), D3 6 G2 °धन्विन

4 S transp 4[ab] and 4[cd] — [a]) Ś1 मेघमव्यक्तं, Da1 T1 G2–4 °मध्यस्थ — [b]) S1 G2–4 भ्राजमानम्, T1 राजमानम् (for °मानाम्) — [cd]) K3 5 D2 गाजिव (for गाण्डिव) Ś1 रुक्मपृष्ठे (for °पृष्ठ) Ś1 महा रथ, K0 °रथ, K3 D1 °हवे, K4 B Da Dn D4 5 7 8 °मृधे, K5 महद्धनु, D2–6 महाधनु S सुवर्णपृष्ठ गाडीव रणे (M1 2 4 5 °थे) ददृक्ष्याम (T1 °मि) भारत

अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जतः ।
सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीम् ॥ ५
चण्डवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुमान् ।
दिशः संप्लावयन्सर्वाः शरवर्षैः समन्ततः ॥ ६
अभ्यधावत गाङ्गेयं भैरवास्त्रो धनंजयः ।
दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ॥ ७
कांदिग्भूताः श्रान्तपत्रा हताश्वा हतचेतसः ।
अन्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ८
भीष्ममेवाभिलीयन्त सह सर्वैस्तवात्मजैः ।
तेषामार्तायनमभूद्भीष्मः शांतनवो रणे ॥ ९
समुत्पतन्त वित्रस्ता रथेभ्यो रथिनस्तदा ।
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ॥ १०
श्रुत्वा गाण्डीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयन्त भारत ॥ ११

C 6 3130
B 6 71 12
K 6 71 12

5 ^{a}) K3 D1 अशुश्रुवू, K4 B Da2 D4 5 7 आशुश्रुम, S लश्रौषं च K8 D1 रव, D5 शुभं (for भृशं) In K4, the portion of the text from चास्य up to the end of 5^d is lost on a damaged fol. T1 G तात, T2 M तत्र (for चास्य) — ^{b}) T1 G4 पाडवस्य, T2 G1-3 M गाढी (T2 °ढि) वत्य (for शक्रस्येव) Cc d cite शक्रस्य Da1 [अ]भिगर्जित, D4 T2 M [अ]भिगर्जित, T1 G4 च गर्जत K8 D1 अशनेरिव गर्जत (D1 °र्जित) — ^{c}) D5 सघोर S1 यलयो, K5 D2 तरत (for तल्यो) K3 सुघोष स्तुमुल शब्दो, S सुघोर (T2 M2 र) तलशब्द च — ^{d}) S1 निघ्नत, D5 8 निघ्नतस् K1 साहिनीं (for वाहिनीम्)

6 ^{a}) S1 K0-2 महावेग (for यथा मेघ) — ^{b}) G4 सु (for स) K5 Da D2 G2 स्तनयित्नुवान् K8 ख पृथ्वीमभिप्लावयन् — ^{c}) S1 K0 ख प्लावयन्, D6 स प्लावयन्, T G M4 सछादयन् (for सप्लावयन्) B2-4 Da Dn D4 5 7 8 दिशा (Da Dn1 D5 °श) सप्ला (D5 °श्रा) वयामास — After 6, D1 records (in marg) 2900 as the aggregate śloka no

7 In K4, the portion of the text from अभ्य up to स्त्रमो in 7^d, is lost on a damaged fol — ^{a}) S1 K0-3. 5 D1-3 समभ्यधावन्ना (K1 °न्न) गेयं, D6 तत समभ्यधावत — ^{b}) K8 भैरवास्त्रेण धनजय (hypermetric) — ^{c}) M4 दिशा (for दिश) K8 5 D2 M वा (for च) T G दिश (T2 तत, G2 दिशा) प्रतीचीं प्राचीं वा — ^{d}) S1 K8 न जानीमो विमोहिता, D6 न जानीम सुमोहिता, M2 जानीमोऽस्त्रविनोहिता

8 ^{a}) S1 M2 4 कादिशी (M4 °शु) का, K0-2 हा दिग्भूता; K3 वादिग्भूता, T1 G1-3 कादिग्भूता, G4 कादिग्भू का (sic), M5 काति शृता (sic), Ca c d कादिग्भूता (as in text) S1 चिंतयतो, K0-2 D6 G4 M2 शातपत्रा, B2 T2 M4 श्रातवाहा, D1 च सभ्राता, D7 m शातत्रास्त्रा, G1 8 श्रातवक्त्रा, M1 8 5 शातगात्रा, Cd श्रातपत्रा, Ca श्रान्तपत्रा (as in text) Cc cites पत्र — ^{b}) K2-5 B D (except D3) हताश्वा, G1 नता स्त्रा (for हताश्वा) K8 D1 हततेजस (for °चेतस) — ^{c}) K8 अभिसश्लिष्टा, K5 D2 6 °सक्लिश्य (for °संश्लिष्य) — ^{d}) K0 1 योधाश्चैर् (for योधास्ते) K8 D1 भरतोत्तम

9 ^{a}) K0-2 5 D2 6 एवोपलीयत (D6 °ते), K8 D1 T1 G M1-3 5 एव व्यलीयत, K4 damaged, B Da Dn1 D3-5 T2 M4 एवाभ्यलीयत (B8 4 Dn1 °ते), Dn2 D7 8 एवाभिलीयते Ca c cite अभ्यलीयन्ते, text as in S1 only — ^{b}) K5 इवात्मजै, D1 तवात्मजा, M5 तवानुजै — ^{c}) K8 तेषामाप्यायते चाशु, D1 तेपामाप्यायने चाभूद्, T2 तेपामार्तायनमभूद्, G2 तेषा तु त्रायमाणोभूद्, Cv as in text Cc d cite आर्तायन — ^{d}) T2 भीष्म शातनवं रणे

10 ^{a}) K4 B Da Dn D4 6 7 8 स (Dn2 त) मुत्पतति, D2 (marg *sec m*) 8 6 M1-3 5 समुत्पत्य च; T G M4 समुपेत्य च (for समुत्पतन्त) S1 वित्रस्था K8 समुत्पेतु सुवीरास्ते, D1 समुत्पत्य च वीरास्ते — ^{b}) K8 B1. 2 4 D (except Dn2 D3) T G4 M3-5 तथा (for तदा) — ^{c}) T2 सादयश् (for सादिनश्) — ^{d}) K0-2 T1 G4 भूमौ चैव, K4 भूमेरेव, B Da Dn1 D3-5 8 M भूमेश्चापि (for भूमौ चापि) T1 G पदातिन — After 11, K8 ins

280* गजेभ्यो गजयोधाश्च वित्रस्ता भयमोहिता ।
विह्वला प्रत्यदृश्यन्त न जानन्ति दिशो नृप ।

11 ^{b}) S (except T G4) विस्फूर्जितम् — ^{c}) K0 भूतानि (for भीतानि) T2 सर्वभूतानि श्रातानि — ^{d}) S1 K4 B1. 2 4 Da Dn D3-5 7 8 Cap c d व्यवा (B4 पा) लीयत, B8 व्यलीयत च, D6 विलपति स, T2 व्यवानीयत, Ca व्यवधीयत (for व्यवलीयन्त) T G सर्वश; M भागश (for भारत) K8 D1 व्यलीयत

C 6 3131
B 6 71 13
K 6 71 13

अथ काम्बोजमुख्यैस्तु बृहद्भिः शीघ्रगामिभिः ।
गोपानां बहुसाहस्रैर्वलैर्गोवासनो वृतः ॥ १२
मद्रसौवीरगान्धारैस्त्रिगर्तैश्च विशां पते ।
सर्वकालिङ्गमुख्यैश्च कलिङ्गाधिपतिर्वृतः ॥ १३
नागा नरगणौघाश्च दुःशासनपुरःसराः ।
जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः ॥ १४
हयारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः ।
चतुर्दश सहस्राणि सौबलं पर्यवारयन् ॥ १५
ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्तरथवाहनाः ।
पाण्डवान्समरे जग्मुस्तावका भरतर्षभ ॥ १६
रथिभिर्वारणैरश्वैः पदातैश्च समीरितम् ।
घोरमायोधनं जज्ञे महाभ्रसदृशं रजः ॥ १७
तोमरप्रासनाराचगजाश्वरथयोधिनाम् ।
बलेन महता भीष्मः समसज्जत्किरीटिना ॥ १८

परस्पर

12 a) Ko 1 काभोज° K8 5 D1 2 6 च (for तु) K4 B Da Dn D4 5 7 8 अथ काम्बोजजैरश्वैर्. Ca d cite काम्बोजजै — D2 6 om (hapl) 12b–13c — b) K8 D1 बहुभि, K4 B Da Dn D3–5 7 8 भद्रैश्चि (for बृहद्भि) — c) D1 मायाना, D8 गोपनैर् (for गोपानां) Ś1 बाहु° (for बहु°) — d) K2 भल्लैर्, K8 राजा, K4 B D7 वालैर्, Da1 बलिर् (for वलैर्) Ś1 गोवाशरैर्, Ko–2 गोवाशिनां, K8 दुर्योधनो, K4 B Da Dn D4 5 7 8 Cc गोपायनैर्, D1 गोधासनो, D8 प्रावासिनो, text as in K6 only Ko–2 वृता, D1 नृप° (for वृत) — For 12, S subst

281* तत काम्बोजमुख्याश्च ते हसपथकर्णिका ।
गोपासनबलौघाश्च गोपासनपतिस्तथा ।

[(L 1) G2 °पथकार्णिक, M4 °पथिकार्णिका — (L 2) M1 8 6 गोवासन- (in both places) (for गोपासन-)]

13 D2 6 om 13abc (cf v 1 12) K2 om (hapl) 13 In K4, st 13–14 are lost on a damaged fol — a) K1 मद्रसौवीर्यगाधारैस्, K8 D1 सह (D1 मद्र) गाधारसौवीरैस्, K6 सिंधुसौवीरगाधारैस्, T2 माद्रीसौवीर° — b) K4 B Da Dn D4 5 7 8 त्रैगर्तैश्च — c) Ś1 सर्वकलिंग°, K8 सर्वैं कलिंग°, D8 सर्वकालिंग्य°, T G पूर्वकालिंग° — d) K8 5 B D (except D8) S °पति सह (T2 °तिस्तथा)

14 In K4, st 14 is lost on a damaged fol — a) Ko नाग, G1 नगा, M1–3 नाना (for नागा) K8 नागा नरनरौघाश्च, B Da Dn D5–7 M5 नानानरगणौघैश्च (D6 °णैश्चैव), D1 नागा रथनरौघैश्च, D4 8 नानानरनरौ (D8 °गणौ)घेन, T1 G2 4 नरनागगणौघाश्च, T2 नागाश्वरथपूर्णाश्च — b) Ś1 °पुरोगसा, K2 B3 4 Da1 Dn D1 4 7 8 °पुरःसर°, K8 °पुरोगमा — c) Ś1 Ko 1 तु (for च) — d) Dn2 D4 सहितैः T2 G1–3 M1–3 5 तैश्च (for सर्व) T1 G4 सहितस्तैश्च वाजिभि

15 a) Ko 1 हयारोहवरश्चैव, K2 D5 °वरैश्चैव, K8 D1 हयरा वर्यराश्चैव, B2 हयारोहनराश्चैव, B3 हयारोहा वराश्चैव, Da1 D5 हयारोहबलाश्चैव, S गजारोहवराश्चैव (G1 3 °हैश्च) — b) Ko–2 पुत्रैश्च (for पुत्रेण) Ko–2 चोदित, K4 देशिता, K5 D1 2 6 नोदिता — M2 om (hapl) from 15c up to the end of line 3 of 282*

16 M2 om 16 (cf v 1 15) — b) D1 विपक्तरथवाहना, M4 विभक्तबलवाहना — c) K4 B1–3 Dn2 D4 7 8 पाडवा; D8 पाडव T सहितान्, G M (M2 om) सहिता (for समरे) Ś1 K3–5 B Da2 Dn2 D1–4 6–8 जग्मुम् (for जग्मुस्) — d) B1–3 Dn2 D4 7 8 तावकान् K3 D1 भरतोत्तम, Da1 °तर्षभ° — After 16, D4 S (M2 om) ins.

282* चेदिकाशिपदातैश्च रथै पाञ्चालसृञ्जयै ।
पाण्डवा सहिता सर्वे धृष्टद्युम्नपुरोगमा ।
तावकान्समरे जग्मुर्धर्मपुत्रेण चोदिता ।

[(L 1) D4 ते चेदिकाशिपादातै, T2 M1 3–5 चेदिकाशि (T2 °दि) पदातेन M1 3, 5 रथा, M4 रथान् (for रथै) — (L 2) T2 transp पाण्डवा and सहिता — (L 3) T2 G1 3 M1 3–5 नग्मुर् (for जग्मुर्)]

17 a) S रथैश्च (for रथिभिर्) K2 वारुणैर् (for वारणैर्), K1 अश्व, K8 D1 6 T1 G2 4 चैव (for अश्वैः) — b) K4 B Da2 Dn D1 4–8 T G2 M8 पादातैश्च (for पदा°) K2 समेरित — c) B1 2 T1 G4 M1 3 5 आयोधने (for °धन) B8 Dn2 चक्रे (for जज्ञे) — d) K8 तव, T2 रथ (for रज°)

18 b) D5 6 गजाश्वरथयोधिना (D2 °न), T2 G M गजाश्व (G1 3 गजैश्च, M4 गदाश्च) नरयोधिनां — c) K3 बलेन महती भीष्म — d) K8 सम सक्त,

आवन्त्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैन्धवः ।
अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना ।
सहपुत्रः सहामात्यः शल्येन समसज्जत ॥ १९
विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखण्डिना ।
मत्स्या दुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशां पते ॥ २०
द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः ।
द्रोणेन समसज्जन्त सपुत्रेण महात्मना ।
कृपश्च कृतवर्मा च धृष्टकेतुमभिद्रुतौ ॥ २१
एवं प्रजविताश्वानि भ्रान्तनागरथानि च ।
सैन्यानि समसज्जन्त प्रयुद्धानि समन्ततः ॥ २२
निरभ्रे विद्युतस्तीव्रा दिशश्च रजसावृताः ।
प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशां पते ॥ २३
प्रववौ च महावातः पांसुवर्षं पपात च ।
नभस्यन्तर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसावृतः ॥ २४
प्रमोहः सर्वसत्त्वानामतीव समपद्यत ।
रजसा चाभिभूतानामस्त्रजालैश्च तुद्यताम् ॥ २५
वीरबाहुविसृष्टानां सर्वावरणभेदिनाम् ।
संघातः शरजालानां तुमुलः समपद्यत ॥ २६

C. 6 3146
B 6 71 28
K 6 71 29

T1 G समासक्त, T2 M4 समामज्य (for समसज्जत) M4 किरीटिनम्

19 c) Ś1 मन्वाण (sic), K3 धर्मात्मा, G3 माद्राणाम् — d) Ś1 वृषभेन, K1 2 D2 3 ऋषभेन — In K4, 19^{c}–20^{b} is lost on a damaged fol D3 om. 19^{ef} — e) M4 सह पुत्रै S1 K0–2 D5 सपुत्र स म(K2 स)हामात्य, K5 सपुत्र सहसामात्य — f) Da1 D5 शैलेन (for शल्येन) T2 समसृज्यत; G1 समसज्यत, M2 सह सज्जत

20 a) G2 विकीर्ण (for विकर्ण) Da1 सहदेवश्च — c) D6 T2 M3–5 मत्स्यो, T1 G M1, 2 मात्स्यो S अगाद् (for जग्मु) In K4, the portion of the text from शकुनिं up to प्रयुद्धानि in 22^{d} is lost on a damaged fol Da1 D5 शकुनीं

21 b) D3 T2 महारथा (for °रथ) — c) D4 द्रोणं च K0–2 M2 सह सज्जत, K5 D2 6 समरे राजन् — d) S विशा पते (for महात्मना) — e) Ś1 कृपाश्च कृतवार्मा च (sic) — f) Ś1 दृष्टकेतुम्, K5 B1 Dn2 D2–4 6–8 धृष्टद्युम्नम्, T1 G चित्रकेतुम् (for धृष्टकेतुम्) K5 अभिद्रुतौ

22 a) K5 प्रजाविताश्वानि, B1 Da2 Dn D4 6–8 T1 प्रव्रजिताश्वानि, B3 प्रचरिता, D2 (before corr) प्रव्रजता°, D3 प्रजविताश्वाणि — b) B2 भ्रातनागरथानि च, D5 भ्रातराजरथानि च — c) B1–3 Da Dn1 D5 समसज्जत वृंदा(Da1 द्वंद्वा)नि, B4 Dn2 D4 7 8 समसज्जत युद्धानि, G3 सैन्यानि समयुज्यत — d) K0–2 D2 प्रवृ(K0 °घृ)द्धानि, K3 D1 प्रायुध्यत(D1 ति), B Da Dn D4 5 7 8 तत्र तत्र (for प्रयुद्धानि)

23 K0–2 om 23^{ab} — a) K4 D2 6 निरभ्रा (for °भ्रे) D3 विद्युत K3 चोग्रा, K5 D2 चासन्, D3 तीव्र (for तीव्रा) — b) Ś1 दिशाश्च (for °शश्च) K3 °वृत, D5 °वृता — d) K2 D6 8 सनिर्वाता (for °र्घाता)

24 a) K3 प्रादुरासन्, K4 B1 प्रादुर्भूतो, K6 प्रादुर्बभू, B2–4 Da Dn D3–8 ° (m as in text) 8 प्रादुर्बभौ, D1 प्रादुर्ववौ, D6 प्रादुर्बभुर् (for प्रववौ च) Ś1 K2 महावायु, K6 °वाता D2 प्रादुर्बभूवुर्महावाता (hypermetric), S चंडा बभूवुर्वाताश्च — b) B2–4 Da Dn1 (before corr) D1 3 5 8 पांशुवर्षं, G2 पासुवर्षं M4 ह (for च) — d) Ś1 सैन्यस्य, Cc सैन्येन (as in text)

25 a) K0–2 सं(K1 स)मोह (for प्र°) K3 B1 D1 सर्वसैन्यानाम्, K5 B2 4 Da2 Dn2 D2 4–8 S सर्वभूतानाम् — Dn2 D4 7 om (hapl) 25^{bc} — b) S अद्भुत (for अतीव) — After 25^{ab}, D1 ins (cf, 27^{ab})

283* प्रकाश चक्षुराकाश उद्यतामिभिरुत्तमै ।

— c) G2 रजसाश् M1–3 5 चापि (for चाभि) — d) K3 शस्त्रजालैश्च, D3 अस्त्रजातैश्च, M2 अस्त्रजालै स (for °जालैश्च) K3 D1 हन्यता, K5 D6 मुह्यता, Dn D4 युध्यता, D2 मुद्यता, S मज्जता, Co ताड्यता (for तुद्यताम्)

26 b) S1 K5 B3 सर्वाभरण°, K0–2 °वरणछेदिना, M1 (inf lin) सर्वाचरणभेदिना — c) K3 D1 सघाते, B Da Dn D4 5 7 8 सहाद (संघात) K3 सह जाताना (for शरजालाना) — d) K3 5 D2 8 तुमल, K4 B2–4 Da Dn D4 5 7 8 S अतीव (for तुमुल). K1 2 समपद्यत (sic)

C 6 3147
B 6 71 29
K. 6 71 30

प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ।
नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ ॥ २७
आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च ।
संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ ॥ २८
सूर्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सर्वशः ।
दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ २९
भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ।
हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ॥ ३०

परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतव्रणाः ।
रथान्विपरिकर्षन्तो हतेषु रथयोधिषु ॥ ३१
शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः ।
युगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र स्म भारत ॥ ३२
अदृश्यन्त ससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः ।
एकेन बलिना राजन्वारणेन हता रथाः ॥ ३३
गन्धहस्तिमदस्रावमाघ्राय बहवो रणे ।
संनिपाते बलौघानां वीतमाददिरे गजाः ॥ ३४

---

27 ^{ab}) Ś1 D8 आकाश मुद्यतानि (sic), Ko 2 आकाशमुदितानि, K3 आकाश मुदितासि, D1 आकाश मुद्यतासि, D2 आकाश मुद्यतानि (sic) G1 8 नरोत्तमैः (for भुजो°) — ^{c}) K1 नक्षत्र विमलाभानि, K3 °त्रविमलाभ्राणि — ^{d}) K3 D1 भरतोत्तम (K3 °म), K5 D2 6 कवचानि च (for भरतर्षभ)

28 ^{a}) Ś1 Ko 2 Da2 Dn1 (before corr) D8 Cc आर्षभानि, Ca °भाणि (as in text) K3 D1 च च (D1 च)र्माणि, K4 M4 च चित्राणि (for विचि°) — ^{b}) Ś1 K1 2 B3 D6 रुस्मजाल°; K3 त्रक्मजाला°, M2 5 रूस्मजाला° Ca cites रुक्मजालानि G2 रुक्म पृष्ठशतानि च. — ^{c}) K5 D2 दिक्षु सर्वाणि सपेतु — ^{d}) B1 8 Da1 D2 5 घर्माणि, D6 सर्वाणि (for चर्माणि) K3 D1 अदृश्यत शिरासि च

29 ^{ab}) K8 निस्त्रिंशैः पात्यमानानि सूर्यवर्णैश्च सर्वश° — ^{c}) Ś1 K5 G3 सर्वासु दृश्यत, K3 Da Dn1 D1 2 5 T2 M सर्वासु दृश्यते, D4 (before corr) सर्वाण्यदृश्यत

30 ^{a}) Ś1 °चक्राक्षनीडा च, D5 M1-3 5 °चक्राश्च नीला(D5 °डा)श्च, D6 °चक्राख्यनीडाश्च, T1 G2 4 °चक्राक्षनीलास्तु, T2 भग्नश्चक्राश्च नीलाश्च, G1 3 M4 भग्नचक्राक्षनीला(G1° ल)श्च Ca cites नीडो; Cd नीड — ^{b}) Ś1 Ko-2 °महाभुजा — ^{c}) K3 Da1 हताश्च; D1 हयाश्च; D2 हतास्वाः (for हताश्वा) — In K4, 30^{d}-31^{b} is lost on a damaged fol — ^{d}) Da1 महारथ

31 ^{a}) T2 पर्युत्पेतुर्, G1 3 निपेतुश्च K3 महा श्वाश्च, B2 Da2 D5 हयास्तत्र, B4 हयाश्चान्ये, S हय (G1 3 °या)श्रेष्ठा. — ^{b}) D2 6 केचित्तत्र (for °च्छस्त्र) — B1 reads 31^{cd} after 35 — ^{c}) K2 रथानि (for रथान्वि) K3 रथारधिपरिकर्षतो (sic), Da1 D5 रथा न्विपरिकर्षते, Dn2 D4 रथाश्च परिवर्तते, S रथान्विपरिवर्तते (M2 °तो) — ^{d}) K3 D1 T1 G रथेषु (for हतेषु) K8 T1 G1 2 (sup lin) 3 4 हत°, T2 हय° (for रथ°).

32 ^{a}) D6 भिन्नदेया, S भग्नगा(M2 °ने)त्रा (for भिन्नदेहा) — ^{b}) Da1 बद्धयोक्ता, T2 यथयोक्ता K8 महाघना (for हयोत्तमा) — ^{c}) D1 युगांत (for युगानि) Ś1 परिकर्षते, Ko-2 परिकर्षति, K3 प्रति कर्षति, D1 प्रविकर्षतस्, D3 6 पर्यकर्षतस्, G2 परि कृष्यत, M8 6 पर्यरक्षत — ^{d}) B Da Dn D4 5 7 8 हि (for स्म)

33 K3 D1 om 33^{a}-34^{b} — ^{a}) D2 8 नादृश्यत (for अद°) Ko समूग्राश्च; D6 सस्कृताश्च, T1 G3 4 ससूताश्चा (for °ताश्च) — ^{b}) K3 साश्वा स रथ°, Da1 D2 साश्वा सरथ°, T1 G3 4 सरथा रथ°, M साश्वाश्च (M4 °स्तु) रथ° — ^{c}) Ko-2 रथिना (for बलिना) — ^{d}) T1 G1 अर्जुनेन (for वारणेन) K2 4 महारथा; B1 हता युधि, B2-4 Da Dn D4 5 7 8 S हता रणे; D2 घृता रथा D3 6 वारणेनैव मर्दिता

34 K3 D1 om 34^{ab} (cf v 1 33) — ^{a}) Ś1 गधहस्त°; D6 गध हस्ति°, M1 (inf lin as in text) 2 3 5 मत्तहस्ति° — ^{b}) T2 आज्ञाय (for आघ्राय) — D8 om (hapl) 34^{c}-35^{d} — ^{c}) Ś1 Ko 1 सनिपात; K3 संनिपातैर् — ^{d}) Ś1 Ko-3 B2 4 Da Dn1 D2 (before corr) 8-? 7 T2 Ca d वातम्; D1 वनम्, M1-4 ? (sup lin) गतिम्, M3 (inf lin) शोकम्, M5 शोषम्, Cv वार्तम् (for वीतम्) In K4, the portion of the text from तमा up to भिद्य in 35^{d} is lost on a damaged fol Ś1 Ko-2 आदधिरे; T2 आजज्ञिरे, Ca d v आददिरे (as in

सतोमरमहामात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः ।
बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ॥ ३५
संनिपाते बलौघानां प्रेषितैर्वरवारणैः ।
निपेतुर्युधि संभग्नाः सयोधाः सध्वजा रथाः ॥ ३६
नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे ।
व्यदृश्यन्त महाराज संभग्ना रथकूबराः ॥ ३७
विशीर्णरथजालाश्च केशेष्वाक्षिप्य दन्तिभिः ।
द्रुमशाखा इवाविध्य निष्पिष्टा रथिनो रणे ॥ ३८
रथेषु च रथान्युद्धे संसक्तान्वरवारणाः ।
विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ ३९
तेषां तथा कर्षतां च गजानां रूपमाबभौ ।
सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव कर्षताम् ॥ ४०

C 6 3160
B 6 71 42
K 6 71 43

---

text) K5 वातगदं गिरेर्गजा (sic), B3 न प्राज्ञायत किंचन, D2 (by corr) 6 न मद मेहिरे गजा, T1 G गजा मम्रुदिरे गजान् ॐ Cn वीतमाददिरे प्रतिगज मृद्नन्तो निर्वीर्यमपि गज जगृहुर्मत्तगजबुद्ध्येति भाव । वीतम सारगजे इति मेदिनी । ॐ

35 D3 om 35 (cf. v l 34) K. D2 om 35^{ab} — a) K3 D1 3 6 सतोमरैर्, Dn2 D4 (before corr) सतोरण, B Dn1 D4 (after corr) 7 साधोरण (B3 °णैर्), Da D. आधोरण, T1 समग्रैश्च, M समग्रैस्तु (for सतोमर) T1 G समग्रैश्च महागात्रैर् Ca c cite आधोरणा and महामात्रा — b) B Da Dn D4 5 7 पतद्भिश्च, D1 निर्हनद्भिर्, D6 नपतद्भिर् — B1 reads 35^{cd} twice — c) S1 Ko-2 राजन्, T2 भग्न, M ग्रस्त (for छन्न) — d) D1 नाराचैर्निहतैर्, G2 नाचाराभिहतैर् K1 गणै (for गजै) — After 35, B1 reads 31^{cd}

36 a) K3 सनिपाताद्, K5 सनिपातैर्, D4 सनिपात, S संनद्धाना (for संनिपाते) D2 च चरणे (for बलौघाना) — b) B Da Dn D4 5 8 चोदितैर्, D1 प्रेरितैर् (for प्रेषितैर्) D2 नागराजोपमै करै (cf 37^{a}) — D2 om 36^{c}–37^{b} — c) K3 सभ्राता, D1 समिद्धा (for समग्ना) — d) G2 सहया (for सयोधा) Dn2 D4 7 8 सर्वतो (for सध्वजा) K2 B D (except D1 3 6, D2 om) गजा (for रथा) K4 सयोधा सरथध्वजा

37 D2 om 37^{ab} (cf v l 36) — a) Da1 G2 नग° (for नाग°) Cc cites नागराज, Cd नागवार T1 G4 मिश्रैर्, G1-3 समैर्, Cc हस्तैर् (as in text) — b) K3 क्षिप्ताय, D1 क्षिप्त्वाय, D6 आक्षिप्य (for आक्षिप्य) — cd) K1 न्यदृश्यंत, D5 T G M4 अदृश्यंत, D6 येदृश्यत (for व्यदृश्यन्त) Ko-2 D3 6 T1 G2 4 M रथा राजन्, D1 महाराजन्, T2 G1 तथा राजन्, G3 तदा राजन् (for महाराज) In K4, 37^{d}–38^{d} are lost on a damaged fol Ko-2 B2 Dn2 D3 4 S (except G1 3) सभग्न, K3 D6 समग्ना (for समग्ना) D1 सभिन्ना रथकुंजरा Ś1 सृश्य व्यदृश्यत महाराज सभग्नकूबरा (sic)

38 K4 damaged — a) K3 D6 विशीर्णरथशालाश्च, B1 °र्णरथसघाश्च; B3 °र्णा रथजालाश्च, S विकी(T2 °शी)र्णशरजालाश्च — b) Ś1 Ko-2 केशैर्विक्षिप्य, Da D6 केशैश्चाक्षिप्य, D2 6 कोशेष्वाक्षिप्य Ś1 Ko-3 D1 दतिन, T2 दतिना (for दन्तिभि) — c) K3 द्रुमाञ्छाखाम्, D1 द्रुमाच्छाखा, G2 द्रुमशाखम् (for द्रुमशाखा) Ko 1 B3 Dn2 इवाविध्यन्, K3 इव घ्नति, T1 G4 इव क्षिप्य, T2 G1-3 M इवाक्षिप्य (for इवाविध्य) — d) K3 शिष्टानि, D1 निविष्टा, D6 निक्षिप्य (for निष्पिष्टा) Ś1 निष्पिष्टरथवाहना, Ko-2 निष्पिष्य रथवाजिन, K6 निष्पिष्य रथिनौ रणे, D1 निष्टा रथिनोपरे

39 Ko 1 om 39^{ab} — a) K3 रथा (for रथान्) K5 योधै, S सक्तान् (for युद्धे) — b) K3 3 D7 ससक्ता, B2 3 सयुक्तान्, S आक्षिप्य (for ससक्तान्) K3 रणवारणा, B2 3 D1 वरवारणान्, Da1 नरवारणा, Da2 नरवारणान्, D5 रथवारणान् K5 D2 पदातिषु पदातिन — c) K1 विकर्षतो, K3 निकर्षतो, T1 G2 4 विक्षिपतो (for विकर्षन्तो) — d) K5 D2 रथयान समैर्वृता, D2 (also) सपेतु सर्वशो गजा

40 a) K4 B1 2 4 D3 6 तु (for च) K5 D2 (before corr as in text) तत्रापश्यन्महाराज, B3 तेषां तथा प्रकर्षतां — b) D3 6 गर्जता, M2 रथाना (for गजानां) Ko-2 रथम्, Cd रूपम् (as in text) — c) K3 शरत्सु नलिनी°, K5 D2 सरस्युत्पलिनी°, T1 G4 सुरसान्नलिनीजात, G1 3 सरसां नलिनीजात, G2 सर सनलनीजात Cd cites नलिनीजाल (as in text) — d) Ś1 विसक्तम्, D6 विशिक्तन्, T2 कर्षतम्, Cd विसक्त (for विषक्तम्) K1 कर्षमा, D1 सर्वदा (for कर्षताम्) K5 D2 विभ्रतामिव पर्वते (K5 °तै)

C 6 3151
B 6 71 43
K 6 71 44

एवं संछादितं तत्र बभूवायोधनं महत् । सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

६८

संजय उवाच ।

शिखण्डी सह मत्स्येन विराटेन विशां पते ।
भीष्ममाशु महेष्वासमाससाद सुदुर्जयम् ॥ १
द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वासान्महाबलान् ।
राज्ञश्चान्यात्रणे शूरान्बहूनार्छद्धनंजयः ॥ २
सैन्धवं च महेष्वासं सामात्यं सह बन्धुभिः ।
प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च भूमिपान्भूमिपर्षभ ॥ ३
पुत्रं च ते महेष्वासं दुर्योधनममर्षणम् ।
दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ॥ ४
सहदेवस्तु शकुनिमुलूकं च महारथम् ।
पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तत दुर्जयौ ॥ ५
युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ।

41 ^{a}) Ś1 सजादित, K5 उत्सादिन, Da1 सच्छा दितं, D2 उत्सादन (for सछादितं) — ^{b}) In K4, the portion of the text from वा up to स in 41^{d}, is lost on a damaged fol — ^{d}) K1 सध्वजश्च K5 D2 ध्वजैश्च सुमहारथै

Colophon om in Dn1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 D2 mention only पचमयुद्धदिवस, K4 पचमेहि, M4 पंचमेह्निके — *Adhy name* K4 M1 2 द्वद्वयुद्ध, G2 हस्तियुद्धं — *Adhy no* (figures, words or both) K5 64, Da2 (*sup lin sec m*) 29, Dn2 (*inf lin*) T2 M3 4 68, D1 70, T1 G3 4 66, G1 (wrongly) 86, G2 (wrongly) 60, M1. 2 67 (as in text), M5 69 — *Śloka no* Dn2 42, D5 38

68

1 ^{a}) D8 स स (for सह) K4 सैन्येन, B3 4 S (except M1) मात्स्येन — ^{c}) S एव (for आशु) K1 महेष्वासम्, K3 °ष्वासे, D5 रणेष्वासम् — ^{d}) Da1 समाससाद दुर्जय

2 ^{a}) Ś1 K0-2 D2 T1 G4 द्रौणिं Ś1 च कर्णं, K0-2 च शल्य (for विकर्णं) — ^{b}) K3 om (hapl) from महे up to च in 3^{a} K1 महेश्वास महाबल — ^{c}) K1 राजश्, C0 राज्ञ (as in text) D8 चा द्यान् (for चान्यान्) S राजन् (for शूरान्) — ^{d}) K1 corrupt, D8 बहुनृच्छद्, G2 बहुनाच्छद्

3 K3 om up to च (of v 1 2) — ^{a}) K3 D1 S (except T1 G4) सहामात्य, Da1 ** ष्वास (for महेष्वास) — K5 om. 3^{bc} — ^{b}) B2 -बांधवं (for बन्धुभि) K3 D1 T2 G1-3 M महेष्वास स (G3 सु, M स्व) बंधुभि, D8 सामात्य बधुभि सह, T1 G4 सहामात्य स (G4 स्व) बधुभि — ^{c}) K3 Da1 प्राच्याश्च, D6 प्राच्याश्च Ś1 K0-3 Da1 D6 8 T2 G2 दक्षिणात्या (Da1 °त्या) श्च — ^{d}) K1 om भूमिपान् K0-2 भूमिवासव, K3 °पालकान्, Da1 °पर्षभ S भूमिपालान्विशा पते

4 ^{a}) K4 पुत्र तव (for पुत्र च ते) S पुत्र च तव (M1 पुत्र तव च) दुर्धर्षं — ^{c}) MSS दुसह, दुष्पह — ^{d}) Dn2 न्यवर्तयत् (for ऽभ्यवर्तत).

5 ^{a}) K1 सहदेव स, K3 4 Dn2 D1. 4 8 °देवश्च D8 शकुनीम्, G2 शत्रुघ्नम् (for शकुनिम्) — ^{b}) K3 Da1 ऊलक, K5 उल्मुक, G2 उद्धत (for उलूकं) Ś1 K0 1 D3 महारथ — ^{c}) T1 महेष्वासान् (for °ष्वासाव्) — ^{d}) D3 6 संयुगे (for दुर्जयौ) K3 D1 S अभ्यवर्ष (T2 M4 °वर्त) त्सुदुर्जय (K3 D1 °यौ, T2 °य), D7 अभ्यवर्तत दुर्जयौ

समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ॥ ६
माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि ।
त्रिगर्तानां रथोदारैः समसज्जत पाण्डवः ॥ ७
अभ्यवर्तन्त दुर्धर्षाः समरे शाल्वकेकयान् ।
सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महारथः ॥ ८
धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ।
पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्जयाः ॥ ९
सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महाबलः ।
द्रोणेन समरे राजन्समियायेन्द्रकर्मणा ॥ १०

एवमेते महेष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह ।
समेत्य समरे शूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ ११
मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते ।
कुरवः पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥ १२
ध्वजिनो हेमचित्राङ्गा विचरन्तो रणाजिरे ।
सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥ १३
समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम् ।
बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दताम् ॥ १४
तत्राद्भुतमपश्याम संप्रहारं सुदारुणम् ।

C 6 3176
B 6 72.15
K 6 72 15

---

6 [b]) S राज्ञोनीकं (G2 °त) (for गजानीक) K8 महाबल॰, D1 °बल, D2 रथ (for °रथ॰) — [c]) K6 D2 T1 G अभ्यवर्तत, D1 समवर्तत — [d]) Da1 D. निष्कृतस्, T2 निकृतिस्, M8 6 विकृतस्, Ca d निकृत (as in text) K. तदा (for तव)

7 [a]) B2 माद्रीसुतस् (for °पुत्रस्) — [b]) Ś1 K4 B D6 शूरसक्रदनो, K2 शूर शक्रदिनो (sic), Ca शूर सक्रन्दन (as in text) Cv सक्रदनो भुवि — [c]) K8 D1 त्रिगर्तैश्च (for °र्ताना) K8 Da D6 रथोदार, B2 रथो देवै, D3. 6 वरै सार्धं, Cc रथोदारैः (as in text) — [d]) Ś1 D8 T2 G1 समसज्जत Ś1 D6 पांडवा॰, K3 D1 भारत (for पाण्डव॰)

8 S reads 8[ab] (followed by 284*) after 9[ab] — [a]) Ś1 Dn2 D1 8 अभ्यवर्पत, Ko-2 °वर्पत, B3 D6 °वर्तत (for °वर्तन्त) Ś1 B3 दुर्धर्षे, Ko 2 दुर्धर्षान्, K8 समरे, K4 D1 सरब्धा, D3 6 सक्रुद्धा, S सग्रामे (for दुर्धर्षा) — [b]) Ś1 B1 शाल्वकेकया, Ko-2 साल्वके (K1 °ल्यक)कयान्, K8 Dn D3 4 6 7 शाल्वकैक°, B °केकयै, Da1 °कैकयान्, D1 2 °कैकया K4 समरे सर्वकौरवा, S दुर्धर्षान्साल्वकेकयान — After 8[ab], S ins

284* नाकुलिश्च शतानीक समरे रथपुगव ।

[T2 M1-3. 6 नाकुल्स्तु M4 रथकुनर॰]

— [c]) D6 सात्यकी Ś1 चेकितानाश्च — [d]) B D (except D1-3 6) महाबल॰ (for °रथ॰)

9 [a]) T2 पांचाला (for समरे) M1-3 6 तथैव धृष्टकेतुश्च — After 9[ab], S reads 8[ab], followed by 284* — [c]) K8 पुत्रागम (hypermetric), K6 सपुत्राणा (hypermetric) (for पुत्राणां) D8 रथानीके, G8 शतानीक (for रथानीक) — [d]) Ko 1 प्रत्युद्या(K1 °द्य)तौ सुदुर्जयौ, K2 °याता सुदुर्जयो, B1 4 Da Dn1 D4 5 7 °द्ययतुरा(B1 3 °तुवा)हवे, B2 °द्यपु*वाहवे, B8 °द्ययुरिहाहवे, Dn2 D8 °द्ययुरथाहवे, S अभ्यवर्त(G1 °र्तं)त दुर्धर

10 [b]) K8 B D (except D8 6) T2 M2 4 महारथ (for °बल॰) — [d]) K8 D1 सम(D1 °मी)याद्वासवोपम॰; B1 समियायोग्रकर्मणा, D6 T1 G1 8 T1 M1 8 6 समीयायेंद्र°, T2 समेयाद्द्रेंद्र°, G2 समयेयेंद्र°, G4 M4 समेयायेंद्र°, Ca as in text

11 [b]) T2 (by transp) सह पाडवै — [c]) K8 D1 सहसैन्यास्तु ते सर्वे

12 [a]) Ko-2 मध्यं गते दिनकरे, D6 मध्यदिने गते सूर्ये — [b]) K8 D1 यमराष्ट्रविवर्धन, S प्रतापयति सर्वशः (M °त), Ca as in text — [c]) K1. 2 कुरवा, K4 कुरुभि Ś1 कुरव पाडवाश्चैव — [d]) Ko 2 6 D2 विजघ्नुर् K2 इतरतर

13 Ko-2 om 13[ab] — [a]) K4 ध्वजिनीं, K6 वाजिनो (for ध्वजिनो) — [b]) K4 महारणे (for रणाजिरे) — [c]) T2 सपत्नका रणे रेजुर् — [d]) K2 G1. 2 वैयाघ्रपरिवारिणा (G2 °ण), Da1 G8 °घ्रपरिवारण; D6 (sup lin as in text) °घ्रपरिवारका

14 [b]) K8 D1 परस्परजिगीप(K8 °य)ता — [c]) A few MSS तुमल — [d]) Ko 1 नंदता, K2 नादता; K8. 4 B D (except D2 8 6) T2 गर्जे(Da1 °र्जि)तां (for नर्दताम्)

15 [a]) Da1 तत्राद्भुतम् K6 D8 S (except T2 M2) अपश्याम — Da1 om (hapl.) 15[b]-16[a] — [b]) K8 सप्रहारान्सुदारुणान् — [c]) K4 B D (Da1 om)

C. 6 3176
B. 6 72 15
K. 6 72 15

यमकुर्वन्रणे वीराः सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ १५
नैव खं न दिशो राजन्न सूर्यं शत्रुतापन ।
विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समन्ततः ॥ १६
शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथास्यताम् ।
निस्त्रिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ॥ १७
कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा ।
खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामासुरोजसा ।
विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रणाङ्गणम् ॥ १८

रथसिंहासनव्याघ्राः समायान्तश्च संयुगे ।
विरेजुः समरे राजन्ग्रहा इव नभस्तले ॥ १९
भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलम् ।
अवारयत संक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २०
ततो भीष्मविनिर्मुक्ता रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ।
अभ्यघ्नन्समरे भीमं तैलधौताः सुतेजनाः ॥ २१
तस्य शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः ।
क्रुद्धाशीविषसंकाशां प्रेषयामास भारत ॥ २२

S य(T2 त)द॰ (for यम॰) K4 B1 D1 शूरा॰ (for वीरा॰) —^{d}) Ś1 K1 2 स(K2 शृं)जया, D6 जयाणां (for सृञ्जया) S कुरव पाढवै सह (T2 पांडवा कुरुभिर्महव्)

16 Da1 om 16^{abc} (cf v l 15) —^{a}) K8 D1 न च (for नैव) Da2 D5 खलु, M2 खिन्ना (for ख न) K2 दिशौ K5 न वर्षत दिशो राजन् —^{b}) K8 S सूर्ये (for सूर्यं) Ś1 K0–2 5 शत्रुतापिता (Ś1 ॰त॰); K8 T2 G3 M ॰तापन॰; T1 G2 4 ॰तापनै (for ॰तापन) —^{c}) K2 विदिश्यो (for विदिशो) K4 B4 D1 वाप्यपश्याम॰, K5 B1 2 D2 3 6 वा(K5 चा)पि पश्याम, B3 वा दिशश्चैव, Da2 Dn1 D5 वा प्रपश्याम (Dn1 ॰म), S (M5 *sup lin*) समपश्य(G1 3 ॰विद्य, M1 2 4 5 [orig] ॰दृश्य)त (for वाप्यपश्याम) —^{d}) K3 शरैरुद्धा (for शरैर्मुक्तै॰)

17 ^{a}) Da1 D5 6 शक्तिना K3 विपुलाग्राणा; M3 विचला॰ —^{b}) K0 2 यथास्यता, D1 तथाश्मनां (for तथास्यताम्) —^{c}) Da1 निस्त्रिशाना, D2 निस्तृ॰, G3 निस्त्रं॰, M3 निस्त्रिंशाणा D6 स्वपीतानां, T G M2 च क्षिप्ताना (for च पीताना) —^{d}) K0 नीलोत्पलप्रभा॰ प्रभा, K2 D2 M4 ॰समा (D2 ॰मा) प्रभा, M2 ॰निभप्रभा

18 ^{a}) K3 S (except T2) च (for वि-) Da1 विचित्राणा चद्रसूर्ये (cf 285*) —^{b}) Ś1 प्रभो तथा, D1 प्रभा तथा, S तथा प्रभा (by transp) —^{c}) M3 5 दिश (for दिश॰) Ś1 K0–2 वि (for प्र-) —^{d}) D1 भासयामास, S छादयामासुर् (for भासयामासुर्) — After 18^{cd}, N T2 ins

285* वपुर्भिश्च नरेन्द्राणां चन्द्रसूर्यसमप्रभै ।

[K1 वसुभिश्च, K3 अशिभिश्च, K5 चतुर्भिश्च, D1 5 वपुभिश्च, D6 वर्मभिश्च, T2 विदिश च (for वपुर्भिश्च) K3 Da1 D5 ॰समप्रभौ]

—^{e}) T2 तथा (for तदा) —^{f}) Ś1 K0–2 4 B रणागन, K3 रणागमं, Da1 D5 रणागणे; D1 रणाजिरं, D4 (before corr) 7 रथागणं, T1 गणाकण, T2 रणांकण, G1 3 रणाकणा॰; G2 4 M4 (*sup lin*) रणाकण॰; Ca रणाङ्गणम् (as in text) M तथासौ रथिना गण

19 ^{a}) K0–4 B1 4 Da Dn D1–5 7 8 रथसिंहा (K0–3 Da2 ॰ह) नरव्याघ्रा, B2 रथारोहा नरव्याघ्रा॰, B3 वरसिंहरथव्याघ्रा; D6 रथसघान्रथव्याघ्रान्, T G M2 3 (*inf lin*) रथसिंहा रथव्याघ्रान् (T2 ॰घ्रा॰; M2 ॰घ्रै॰), M1 3–5 रथसिहा नरव्याघ्रै (M4 ॰घ्र) —^{b}) K0–3 5 D1 2 T2 M समायाताश्च, B3 समापेतुश्च; D3 6 समायाति स्म; T1 G समायाता स्म M1 2 3 (*inf lin* as in text) 5 सगरे (for संयुगे) — G1 3 om 19^{c}–21^{b} —^{c}) G2 om (hapl) from राजन् up to समरे in 21^{c} D1 समरेत्यर्थं (for समरे राजन्) —^{d}) T G4 M1 नभस्थले

20 G1–3 om 20 (cf v l 19) —^{c}) Ś1 K0 2 T2 आवा(K2 ॰चा)रयत —^{d}) T1 G4 तस्य (for सर्व॰)

21 G2 om up to समरे in 21^{c}, G1 3 om 21^{ab} (cf v l 19) —^{b}) K1 रक्तपुंखा, D3 रुक्मपुंखा; M2 रुग्मपुखा D2 6 M1 शिलासिता॰, M2 शिता शिला —^{c}) K1 अभिघ्नन् G1 3 भीष्म (for भीम) —^{d}) Ś1 ते च धौता, K3 तेलधोता॰, K5 तैलधूता, B तैलभीता॰, Da1 तैलं धौता, T2 तैलतेजा॰, Ca तैलधौता (as in text) K3 5 D1–3 6 S सुतेजस (D6 ॰सा, G2 3 ॰सा), Ca सुतेजना॰ (as in text)

22 ^{a}) Ś1 Da1 महावेग (for ॰वेगा) —^{b}) K2 महामलां, D2 ॰वल —^{c}) K1 Da1 ॰संकाश, D6 ॰शीर्विषसकाशा —^{d}) Ś1 K0–2 पातयामास, K5 D2 प्रापयामास (for प्रेषयामास)

तामापतन्तीं सहसा रुक्मदण्डां दुरासदाम् ।
चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः संनतपर्वभिः ॥ २३
ततोऽपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ।
कार्मुकं भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद भारत ॥ २४
सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे ।
शरैर्बहुभिरानर्छत्पितरं ते जनेश्वर ॥ २५
ततः संधाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणम् ।
वार्ष्णेयस्य रथाद्भीष्मः पातयामास सारथिम् ॥ २६
तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ ।
तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः ॥ २७

ततः सर्वस्य सैन्यस्य निस्वनस्तुमुलोऽभवत् ।
हाहाकारश्च संजज्ञे पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ २८
अभिद्रवत गृह्णीत हयान्यच्छत धावत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति ॥ २९
एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शांतनवः पुनः ।
व्यहनत्पाण्डवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा ॥ ३०
ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ ३१
धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शांतनवं रणे ।
अभ्यधावञ्जिगीषन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ ३२

C 6 3195
B 6 72 34
K 6 72 34

---

23 Ś1 Ko 1 om (hapl) 23–24 — a) K2 Da1 आपतती, D5 आपतति — b) D5 रुक्मदद, T1 G4 रुक्मपुङ्खं, G1-2 °पुङ्खा, M2 . रुग्मदद्रा K6 D2 महास्वना; S सुदारुणां (for दुरासदाम्) — c) D1 चिच्छेद भीष्मो निशितैः — d) D1 भल्लैः (for शरैः) — d) K2 सन्नित

24 Ś1 Ko 1 om 24 (cf v l 23) — a) D3 6 तत परेण (for ततोऽपरेण) — b) K8 D5 पितेन T2 च (for नि) — d) B1 पत्रिभि, D1 कौरव (for भारत) — After 24, D4 (marg sec m) S ins

286* अपास्य तु धनुश्छिन्नं भीमसेनो महाबल ।
शरैर्बहुभिरानर्छद्भीष्मं शांतनवं युधि ।

25 a) D1 सात्यकिश्च रणे तूर्णं — After 25ab, Ś1 K B3 D2 M5 ins

287* आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः ।

[Ś1 आकर्णा- K6 D2 -प्रनुन्नैः (for प्रहितैः) B3 आकर्णपूर्णैर्बाणैर् Ś1 निहितैः (for निशितैः) K8 स्निग्ध-तेजनैः, K5 निमितनमैः, B3 तिग्मतेजस, D2 तिग्मते निभि]

— c) K6 D2 शरैर्बहुविधैराच्छत् — d) Ko-2 जनेश्वर, K3 Da1 D3 °श्वर, T G2 4 M1-3 5 नरेश्वर, G1 3 महाव्रत (for जनेश्वर)

26 a) K8 सन्धायस्मी (for संधाय वै) D1 निशित, T1 G वै तीव्र (for वै तीक्ष्ण) — b) D8 शरे D1 शर कनकभूषण — c) T1 G ततो, T2 तदा, M1 3-5 तथा (for रथाद्) — d) Da1 सारथि (for °थिम्)

27 a) K3 Da1 तस्याश्वा K2 M8 प्राद्रुता, D8 प्रहृता (for प्रद्रुता) — c) Ko-2 येन (for the first तेन) Ś1 K3 धावतो, K1 2 धावते (for धावन्ति) Cv तेन तेनैव गच्छति — d) T2 ततो (for मनो)

28 a) D1 तस्य (for तत) Ko 2 B1-3 Da Dn D4 5 7 8 transp सर्वस्य and सैन्यस्य — b) Some MSS निस्वन and तुमलो Dn2 तुमुलो भवन्, D1 °लो भवेत्, S सुमहानभूत् (for तुमुलोऽभवत्) — c) K1 8 स जज्ञे (for सजज्ञे)

29 a) Ś1 अभ्या°, Ko 2 4 6 B Da2 D2 3 5 अभ्य°, D6 अभिद्रवत K6 गृह्णीथ — b) B3 भारत (for धावत) — c) Ś1 भान्यासीत् (sic) — d) D8 युयुधानो (for °धान)

30 b) B1 3 4 D (except D2) S तदा, B2 तथा (for पुन) — c) K1 3 5 D1-3 T G M4 न्य(D8 नि)हनत्, K4 अहनत्, B Da Dn D4 5 7 8 अ(D5 आ)वधीत्, D6 व्यहसन् (for व्यहनत्) K3 Da1 पाण्डवी K2 सेना — d) K5 B4 D1 2 आसुरीं मघवानिव

31 a) K2 वध्यमाणा, K6 D2 हन्यमाना (for वध्य°) — b) S सह सोमकै (by transp) — c) Ś1 आवा, D3 स्थिरा, Ca c आर्या (as in text) Da1 D8 G2 युद्धे मतीं, D2 युद्धमतिं B3 आर्या शुद्धमतीं कृत्वा

32 a) K1 T1 G4 °मुखा, K8 °पुरश् (for °मुखाश्) S पार्था (T1 °र्थं) (for चापि) — b) S भीष्म (for पार्था) — c) Da D. अभ्यद्रवञ्, Dn1 °द्रवन्, Dn2 T2 °धावञ्, D6 अभिधावन् B D (except D2 8) S

C.6.3195 D.6.72.34 K.6.72.35 तथैव तावका राजन्भीष्मद्रोणमुखाः परान्। अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्तत ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

६९

संजय उवाच।
विराटोऽथ त्रिभिर्बाणैर्भीष्ममार्छन्महारथम्।
विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्बाणैर्महारथः ॥ १
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शांतनवः शरैः।
रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २
द्रौणिर्गाण्डीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः।
अविध्यदिषुभिः षड्भिर्दृढहस्तः स्तनान्तरे ॥ ३
कार्मुकं तस्य चिच्छेद फल्गुनः परवीरहा।
अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्शनः ॥ ४
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय वेगवत्क्रोधमूर्छितः।

जिघांसंत (for जिगीषन्तस्) — d) T2 G1.2 M transp तव and पुत्रस्य

33 a) Ś1 K0.1 पांडवा; K3 D8 कौरवा, K6 पांडवान् (for तावका) — b) Ś1 K1 D2 G2 M4 भीष्मद्रोणमुख्यान् (for °मुखा) K0-2.6 D2 परे; K5 परे, D6 रथा (for परान्) D8 भीष्मद्रोणपुरोगमा — c) D2 तावकानां परेषां च; S अभ्यधावंश्चि (T2 M5 °जि)घांसंतस् — d) D1 तव पुत्रस्य वाहिनीं

Colophon om in K5 D3 — Sub-parvan Omitting Sub-parvan name, K0-2 D2 पंचमयुद्ध दिवस, K4 पचमेद्रि युद्धनाम् (sic), M4 पचमेह्निके — Adhy name M1.2 वृकोदरयुद्ध — Adhy no (figures, words or both) Dn2 (sup lin sec m) 30, Dn2 (sup lin) T2 M3.4 69, D1 71, T1 G 67; M1.2 68 (as in text), M5 70 — Śloka no Dn1 67, D5 34

69

1 D8 om the ref — a) D8 महारणे विराटश्च — b) K1 द्रौणिम् (for भीष्मम्) K2 अच्छैन् Ś1 K0-2.6 B1.3 Dn1 (before corr as in text) D1-4.6-8 महारथ; K8 महाभुज; G1.3 महायशा; M4 महाबल (for महारथम्) — T2 om (hapl) 1c-3b — c) D1 अविध्यत् (for विव्याध) Da1 तुरगाश्; C6 तुरगांश्च (as in text) K2 चैव (for चास्य) — d) K1 महारथा; D7 महास्त्रवित्; D2 महात्मा (K° °रथ) S (T2 om) भारतेव (T1 G4 महौजैव, M गांगेयस्य) महामति

2 T2 om 2 (cf v 1 1), Ś1 K0.1 om (hapl) 2a-3b — a) K2 Da1 D1.2 प्रत्यविध्य (for प्रत्यविध्यद्), K8 दृशाभिर् (for दशभिर्) — b) Da1 भीष्म; G1.2 युद्ध (for भीष्म) K2 तथा, K4.5 D2 तदा (for शरैः) — c) M1.2 रुक्मपुंखैर् — d) Da1 कृते हस्तो; C6 कृतहस्त (as in text) D1 महारथ; M2 महाबल (for °बल)

3 Ś1 K0.1 T2 om 3ab (cf v 1 2 and 1) — b) K4 B3 महाबल; D2 महारथं (for °रथ) — c) B1.3 Da Dn1 D1 अविध्यद्दशभि पड्भि — d) Da1 G1-3 M2.4 दृढहस्त स्तनांतरे

4 a) D8 चास्य (for तस्य) — b) Ś1 K2-4 B D (except Da1) फाल्गुन; K0 फल्गुण — c) S पुनस् (for भृशं) Dn1 तीक्ष्णे D1 अविध्यद्दशभिश्चैव — d) Ś1 शत्रुकर्षण; K0-2.4 B2-4 D5 °कर्ष(K1 °र्ष)ण K8 इषुभिः शत्रुकर्षण, K6 पत्रिभिश्च स्तनांतरे, D1 सुतीक्ष्णै कंकपत्रिभि

5 b) K4 B1 Da1 Dn D5.7.8 वेगवान्; T1 G4 क्रोधवत् (for वेगवत्) — c) D5 आमृश्यमाण; G4 असृष्यमाण Ś1 पार्थस्य (for पार्थेन) — d) K2 D1 कार्मुक छेद(D1 छिन्न)माहवे

अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५
अविध्यत्फल्गुनं राजन्नवत्या निशितैः शरैः ।
वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ॥ ६
ततः क्रोधाभिताम्राक्षः सह कृष्णेन फल्गुनः ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ॥ ७
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।
गाण्डीवधन्वा संक्रुद्धः शितान्संनतपर्वणः ।
जीवितान्तकरान्घोरान्समादत्त शिलीमुखान् ॥ ८
तैस्तूर्णं समरेऽविध्यद्द्रौणिं बलवतां वरम् ।
तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ९
न विव्यथे च निर्भिन्नो द्रौणिर्गाण्डीवधन्वना ।
तथैव शरवर्षाणि प्रतिमुञ्चन्नविह्वलः ।
तस्थौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रतम् ॥ १०
तस्य तत्सुमहत्कर्म शशंसुः पुरुषर्षभाः ।
यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यां नापत्रपत संयुगे ॥ ११
स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः ।
अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभम् ॥ १२
ममायमाचार्यसुतो द्रोणस्यातिप्रियः सुतः ।

C 6 3210
B 6 73 14
K 6 73 14

---

6 [a]) Ś1 चार्जुन, K2-3 B Da Dn D1 8-3 फाल्गुन, D2 कार्मुक, T1 (before corr.) फल्गुनीं (for फल्गुन) — [d]) B3 समरेषुभि (for परमे°)

7 [a]) K0-2 क्रोधाभिरक्ताक्ष, D3 क्रोधाविताम्राक्ष, T1 G4 क्रुद्धाभिभूताक्ष D2 अतिक्रोधाभिताम्राक्ष — [b]) Ś1 K0-4 B3 D2 transp सह and कृष्णेन K0-4 B Da Dn D2-3 फाल्गुन K6 D1 2 पाण्डव (for फल्गुन) — [c]) K2 Da1 Dn1 D4 6 G1-3 M2 . च (D5 वि°) निश्वस्य — [d]) K1 D2 पुन पुन (for मुहु मुहु)

8 [a]) Ś1 K0-2 तत (for धनु) B1 2 4 D (except D1-3 6) संपीड्य, G2 प्रविध्य (for प्रपीड्य) K2 D2 मानेन (for वामेन) B3 धनुष पीड्य वामेन — [b]) Ś1 K0-4 B2-4 °मित्रकर्षण (K3 ण), K5 °मित्रकर्शन, D6 °मित्रकर्पन, D3 मित्रदर्शन (for °कर्शन) — B2 om (hapl) 8[cd] — [c]) K6 गाजीव° K1 स (for सं) — [d]) D1 6 शरान्, D2 8 चितान् (for शितान्) T2 सनतपर्वभि (for °पर्वण) K2 कृष्णेन सह फाल्गुन — [e]) T1 G2 4 क्रूरान (for घोरान्) — [f]) Ś1 समदत्त, K1 समाधत्त, K5 D2 समादाय, Da1 समुधात्त, Da2 Dn D1 4 5 7 8 T2 M2 समाधत्त, T1 G समधत्त (for समादत्त) Da1 शीला न्मुखान्

9 [a]) K0 स परीविध्यद् (for समरेऽविध्यद्) — [b]) Da1 D6 द्रौणं, G2 द्रौणीं, M2 द्रौण D1 परबलार्दनं, D6 च बलवत्तर (for बलवतां वरम्) K2-. B Da Dn D3-5 7 8 T G M6 वर (for वरम्) — [c]) K5 ततो (for तस्य) D6 transp तस्य and ते K. [s]स्य, Da Dn1 (before corr) D6 तत (for ते) G2 हित्वा (for भित्त्वा) — [d]) Da1 वपु (for पपु)

10 [a]) K0-4 च निर्विण्णो, B2-4 Da Dn1 D. 7 8 विनिर्भिन्नो, D1 विभिन्नोपि, D2 आहतस्तैर्, T1 च निर्विण्णो; T2 G M4 5 च निर्भिण्णो, M1-3 विनिर्भिण्णो (for च निर्भिन्नो) K. तैराहतो न विव्यथे — [b]) Da1 G2 द्रौणी (for द्रौणिर्) K2 5 D8 गाढी (K6 °जी) वधन्विना — [c]) K5 B Da Dn1 D2 4-8 T1 G M च शरान्पार्थे (D7 °र्थै), Dn2 T2 चापरान्पार्थे, D1 8 च शरान्द्रौणि (for शरवर्षाणि) — [d]) Ś1 D1 2 प्रतिमुचन्नविह्वल, K8 प्रतिमुचति विह्वल, G2 प्रतिमुंचसि विह्वल — [e]) B1 D1 2 6 T G2 4 च, G1 5 तु (for स) — [f]) K3 चातुमिच्छन्, K5 D2 6 त्रातुकामो (for त्रातुमिच्छन्)

11 [b]) K6 शशसु K0-2 भरतर्षभा, K6 B1 3 4 Da Dn D2-3 T G M1-3 . कुरुसत्तमा, B2 कुरुनदना, M4 कुरुसैनिका (for पुरुषर्षभा) D1 प्रशशसु कुरूत्तम — [c]) Ś1 तत् (for यत्) D6 नापयतो (for समेताभ्या) — [d]) K0-2 न पाल (K2 पला) यत K3 D1 न प्राकपत, K4 नासद्भ्रमत, K5 नापतद्भुत, B1 Da1 D6 अभ्यापद्यत, B2-4 Da2 Dn D4 7 8 अभ्यापतत, D2 नासभ्रमत, D6 हुत समाप्य, T1 G4 नाभ्यद्रवत T2 नापद्रवत, M1-3 अभितो याति, M8 (inf lin) नाचक्रमत, M6 नापक्रवत (for नापत्रपत) M1 2 3 (inf lin as in text) सयुग D2 नापयाद्भयसयुगे — After 11, D1 ins

288* स विद्ध फाल्गुनेनाजौ न पपात महीतले ।

12 [a]) K4 च (for हि) K5 मामकेषु, Da2 अनेकेषु (for अनी°) — [b]) K. D2 3 6 जयम्, T1 G4 रथम् (for ऽभयम्) — [c]) K0 D6 T1 G4 सुसहार, D2 असहार्यं, T2 ससभार (for ससहार) — [d]) D6 द्रौणात

13 [a]) K3 ममार्यमाचार्यसुतो, K4 B Da Dn

C 6 3210
B 6 73 14
K 6 73 14

ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो ममेति च ॥ १३
समास्थाय मतिं वीरो बीभत्सुः शत्रुतापनः ।
कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाजसुतं प्रति ॥ १४
द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः शत्रुतापनः ।
युयुधे तावकान्निघ्नंस्त्वरमाणः पराक्रमी ॥ १५
दुर्योधनस्तु दशभिर्गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः ।
भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुङ्खैः समर्पयत् ॥ १६
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः परासुकरणं दृढम् ।
चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश ॥ १७
आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्मतेजनैः ।
अविध्यत्तूर्णमव्यग्रः कुरुराजं महोरसि ॥ १८
तस्य काञ्चनसूत्रस्तु शरैः परिवृतो मणिः ।
रराजोरसि वै सूर्यो ग्रहैरिव समावृतः ॥ १९
पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः ।
नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितम् ॥ २०
ततः शरैर्महाराज रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ।
भीमं विव्याध संक्रुद्धस्त्रासयानो वरूथिनीम् ॥ २१
तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ ।
पुत्रौ ते देवसंकाशौ व्यरोचेतां महाबलौ ॥ २२
चित्रसेनं नरव्याघ्रं सौभद्रः परवीरहा ।

D4 5 7 8 ममाचार्यसुतो ह्येष — b) K3-5 B1 2 Da Dn1 D2 3 5 6 T1 G3 4 M2 [अ]पि, D1 [अ]यं (for [अ]ति) — c) D6 ब्राह्मणस्य (for °णश्च) — d) Da1 मानिनीयो

14 a) T G M2 धीरो (for वीरो) — b) D1 6 विभत्सु॰ G3 शत्रुपातन॰ (for °तापन॰) — D2 om (hapl) 14c–15b — c) Ś1 कृपाश्, M5 कृत, Ca कृपां (as in text) Ś1 रणश्रेष्ठो, K0–2 युधि श्रेष्ठो (for रथश्रेष्ठो) — d) G2 °रथं (for °सुत)

15 D2 om. 15ab (cf v l 14) — a) Da1 G2 द्रौणीं G3 सुत (for ततो) — b) K0–2 शत्रुमर्दन ; K5 B D (D2 om) श्वेतवाहन॰ (for शत्रुतापन) — c) K3 युयुधे तावकानीक, D1 युयुधे तावकैः सार्धं, S युयुधे तावकान्वीरान् (M4 °र॰) — d) S स्मयमान (M4 °न) (for त्वरमाण)

16 a) T2 सक्रुद्धो (for दशभिर्) — b) Ś1 K0–2 गार्ध्र(K0 °द्ध)पक्षैः, K4 गृध्रपत्रैः ; Da2 D5 गार्धपत्रैः, D2 सार्धपत्रैः, D3 बाणैः शिघ्रं, S गृध्रपत्रैः (for गार्ध्रपत्रैः) D1 शिलीमुखैः, D6 शिलासितैः — c) D1 महात्मान (for महेष्वासं) — d) M2 5 रुग्मपुंखैः Ś1 K0 D3 सम(D3 °मा)र्दयत् ; K4 5 B Da2 Dn1 (before corr) D1 4–7 समार्पयत्, Da1 समार्पयेत्

17 a) Ś1 च ; D7 सु (for तु) — b) D1 3 परासुहरण, D6 पराशुकरणं — c) G3 चित्र- (for चित्र) Ś1 आधत्त, K1 आदत्तु, D1 T1 G4 आदाय (for आदत्त) — d) S (except T2) सु (for च) S बहून् (for दश)

18 a) B3 आकर्णप्राहितैस्, Da1 °प्रहितास्, D2 °प्रहतैस्, D6 आकर्ण्य प्रहितैस् ; S आकर्णप्रेषितैस् (G1 °तस्) B1 Da Dn1 D5 S तैस्तु (for तीक्ष्णैर्) — b) K4 D1 वेगिभिस्, T1 वेशितैस् (for वेगितैस्) K3 D1 6 ती(D6 ति)ग्मतेजसैः, B4 Dn2 D4 7 8 Cv तिग्मतेजितैः, T2 तस्मतैर्जनैः (sic), G2 तिग्मतैः शरैः (sup lin जनैः) B1–3 Da Dn1 D3 5 वेगवद्भिरजिह्मगैः — c) G2 अविध्यन्, M4 आविध्यत K3 तूर्यम् (for तूर्णम्) Ś1 अत्यग्रै, K5 अन्यग्रै (for अव्यग्र) — d) G1 3 M (except M2) कुरराज

19 a) Ś1 B3 काचनसूत्रैस्तु, K3 °चित्रैस्तु, Dn1 (before corr as in text) °सूत्रस्य, D1 °सूत्र तु, D2 3 S °सूत्रस्थ, D6 °सूत्रश्च — b) D3 संछादितो, D6 परिव्रतो (for °वृतो) — c) K4 B1 2 Da Dn D1 3–5 7 8 S खे सूर्यो, D2 6 वैडूर्यो (for वै सूर्यो) K3 रराज राजा सूर्यश्च — d) K2 गृहैर् (for ग्रहैर्), D6 समाव्रत

20 a) K3 तव च (for तु तव) — c) T2 मामृष्यत, G3 नामृष्यत K3 (marg sec m) वीरस्, D1 हस्ती (for नागस्) — d) K5 D2 तालशब्द, Da1 Cv तलशब्द- K3 समीरित, D3 4 m T1 G3 4 M मदोत्कट॰ (M3 °ट) (for समीरितम्) D1 तलशब्देन पीडित॰, G1 3 तलशब्दमदोत्कट॰

21 b) M2 5 रुग्मपुखैः D2 शिलाशतैः — d) D1 4 7 त्रायमाणो (for त्रासयानो)

22 a) D3 युद्धमानौ — b) K0 3 M1 अन्योन्यविक्षितौ, D1 G2 M2 °वीक्षतौ, D3 T2 M3 °वीक्षितौ- — c) D3 तत्र (for पुत्रौ) D3 तौ (for ते) — d) D6 विरोचेतां (for व्य°)

23 a) K2 D4 M5 नरव्याघ्र, Dn2 M1–3 नरव्याघ्र-

अविध्यद्दशभिर्बाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः ॥ २३
सत्यव्रतं च सप्तत्या विद्ध्वा शक्रसमो युधि ।
नृत्यन्निव रणे वीर आर्तिं नः समजीजनत् ॥ २४
तं प्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनः शिलीमुखैः ।
सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः ॥ २५
स विद्धो विक्षरन्रक्तं शत्रुसंवारणं महत् ।
चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः ।
भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् ॥ २६
ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः ।
समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः ।
तांश्च सर्वाञ्शरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् ॥ २७
तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवव्रुः सुतास्तव ।
दहन्तं समरे सैन्यं तव कक्षं यथोल्बणम् ॥ २८
अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकः ।
अत्यरोचत सौभद्रस्तव सैन्यानि शातयन् ॥ २९
तत्तस्य चरितं दृष्ट्वा पौत्रस्तव विशां पते ।
लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ॥ ३०
अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ।
विव्याध विशिखैः षड्भिः सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ ३१
तथैव लक्ष्मणो राजन्सौभद्रं निशितैः शरैः ।

C 6 3210
B 6 73 34
K 6 73 34

T1 G महाराज — [c]) K5 D2 6 सप्तभिर्; B1. 3 4 Da Dn D4 5 8 निशितैर्; B2 नवभिर् (for दशभिर्) — [d]) K2 सप्तति°, B3 पचभि° (for सप्तभि°)

24 Ko 2 5 D2 T2 G3 om (hapl) 24–25 — [a]) G2 सप्तव्रतं — [b]) K3 [अ]विध्यन् (for विद्ध्वा) K1 चक्रिसमो (for शक्र°) — [c]) D6 विध्वा शक्रसमो वीर — [d]) K8 ह्यार्जुनि° (for आर्तिं न°) Ś1 B3 न (for न°) K1 आर्ति न समजीगणत्, S (T2 G3 om) परान्सतापयन्रणे (G2 °यद्रणे)

25 Ko 2 5 D2 T2 G3 om 25 (cf v l 24) — [a]) D5 स्व, M5 तत् (for तं) — [b]) K3 4 शिला शितै° (for शिलीमुखै°) — [c]) G1 सत्यव्रतं D1 दशभि° (for नवभि°) — [d]) Ś1 D2 पुरमित्रश्च, M2 चित्रसेनश्च

26 [a]) M5 न (for स) K5 Da1 D5 वीक्षरन् D6 सूक्त (for रक्तं) Cv सविद्धोर क्षरन्रक्तं — [b]) K2 शत्रुसचारण, K3 तूर्णं सवारयन्; D2 शत्रुसवाधन, T1 G परासुकरण, M1 शत्रुसहारण (for °सवारण) — [d]) K2 अर्जुनि, Da1 D6 आर्जुनी, D3 आहवे, T2 अर्जुन (for आर्जुनि) — [e]) B1 विद्धा, D3 M (except M4) छित्त्वा, D6 भित्वा (for भित्त्वा) K4 S (except G1) तस्य, K5 चाशु (for चास्य) — [f]) K2 सरेणोरस्य° (sic)

27 [a]) S तु (for ते) — [b]) Ko–2 D1 T2 महाबला (for °रथा) — [c]) K1 2 समेति, T1 G4 आर्जुनिं, G2 समेयुर् (for समेत्य) Ś1 K1 संरभाद्, Ko सरब्धाद्, Dn1 सरब्ध्वा (for सरब्धा) — [d]) K3 विभीदुर्, D1 विविधुर् (for विव्यधुर्) Dn2 तदा (for शरै°) — [e]) K3 ताश्च, G1 तास्तु, M2 तास्तु (for ताश्च)

28 [a]) K3 तत°, K5 D2 च तत्, G3 तु तं (for तु तत्) M4 असमर्पितास्तु ते सर्वे — [c]) Ś1 Ko–2 प्रदहन् (Ś1 °त्), K5 दहते, Dn1 वदह, D6 दहत, M5 तपत° (for दहन्त) B Da Dn D4 5 7 8 योधान् (for सैन्य) — [d]) K3 दाव° कक्ष, K5 D1–3 6 वने कक्ष, T2 तव कर्म (for तव कक्ष) Co cites कक्षं (as in text) K4 B3 M2 5 यथानल°, D1 T2 M1 3 5 यथानल, D4 T1 G इवानल (G1–3 °ल°); Cc यथोल्बणम् (as in text) Ś1 दावकक्षमिवोद्दलं, Ko–2 तावकाना क्षयोद्यत

29 [a]) K2 अपेत्य, G3 अपेत° (for अपेत) Da1 Dn1 काल (for काले) K5 अपेतशरीरे काले — [b]) Ko 1 D1 4 G1–3 M1–3 समिद्ध, K5 स विद्धम् (for समिद्धम्) K (except Ko 1) B Da Dn D1. 2 4 (before corr) 6 7 8 T2 M4 5 पावकं — [c]) Ko–3 5 B Da2 Dn2 D1 4–6 8 अभ्यरोचत, T2 न व्यरोचत (for अत्य°) — [d]) B1 3 पातयन्, D1 मर्दयन्, D3 नाशयन्, T2 शातयत् Ko 1 तव सैन्यान्विशातवत् (Ko °यन्)

30 [a]) T2 तां, M2 यत् (for तत्) — [b]) Ko 2 पौत्रास् K1 तस्य (for तव) — [c]) M (except M5) लक्षणो (for लक्ष्मणो) Ko–3 न्यपतत् (for ऽभ्य°) T G M4 राजन् (for तूर्णं) — [d]) D5 सात्वता (for सात्वती)

31 [a]) Ko–3 5 D2 च (for तु) Ko 2 संक्रुद्ध, Da1 सक्रुद्धो — [b]) M (except M5) लक्षण (for लक्ष्मण) — [c]) Ko 2 4 5 D1 4 7 G1–3 निशितै° (for विशिखै) K2 खड्गै°, K3 पङ्क्ती (for षड्भि°) — G2 M5 om (hapl) 31[d]–33[a] — [d]) K5 सप्तभि (for च त्रिभि°) K3 D1 सारथिं चास्य पंचभि°, D2 सारथिं चैव सप्तभि°

C 6 3230
B 6 73 34
K 6 73 34

अविध्यत महाराज तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३२
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सारथिं च महाबलः ।
अभ्यद्रवत सौभद्रो लक्ष्मणं निशितैः शरैः ॥ ३३
हताश्वे तु रथे तिष्ठँल्लक्ष्मणः परवीरहा ।
शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धः सौभद्रस्य रथं प्रति ॥ ३४
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां दुरासदाम् ।
अभिमन्युः शरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद भुजगोपमाम् ॥ ३५
ततः स्वरथमारोप्य लक्ष्मणं गौतमस्तदा ।
अपोवाह रथेनाजौ सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३६
ततः समाकुले तस्मिन्वर्तमाने महाभये ।
अभ्यद्रवञ्जिघांसन्तः परस्परवधैषिणः ॥ ३७
तावकाश्च महेष्वासाः पाण्डवाश्च महारथाः ।
जुह्वन्तः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ३८
मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
बाहुभिः समयुध्यन्त सृञ्जयाः कुरुभिः सह ॥ ३९
ततो भीष्मो महाबाहुः पाण्डवानां महात्मनाम् ।
सेनां जघान संक्रुद्धो दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ॥ ४०
हतेश्वरैर्गजैस्तत्र नरैरश्वैश्च पातितैः ।
रथिभिः सादिभिश्चैव समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

32 G2 M5 om 32 (cf v l 31) K0-2 om (hapl) 32^{ab} — ^{a}) M1-8 लक्षणो (for लक्ष्मणो) K5 D2 [ऽ]भ्याजौ (for राजन्) — ^{c}) K1 अविदित, D6 अभिविध्य, G1 8 अविध्यन्त (for °ध्यत) — ^{d}) K5 लक्ष्मण विशिखै सितै

33 G2 M5 om 33^{a} (cf v l 31) — ^{a}) Ś1 तस्याश्च — ^{b}) B D (except D1-3 6) महारथ (for °बल) — ^{c}) Ś1 अभ्याद्रवत, K0-2 अभ्यव(K0 °न) दत, D8 °विध्यत (for °द्रवत) D6 7 (m as in text) S संक्रुद्धो (for सौभद्रो) — ^{d}) M (except M5) लक्षण D6 T G विशिखै (for निशितै) T G शितै (for शरै)

34 ^{a}) K0-2 G2 स हताश्वे ; K5 D2 6 हताश्वे च (D6 स) (for हताश्वे तु) Ś1 D8 तिष्ठ, D8 [ऽ]तिष्ठल् (for तिष्ठँल्) — ^{b}) M (except M5) लक्षण (for लक्ष्मण) — ^{c}) K5 चिच्छेद (for चिक्षेप)

35 ^{a}) K0 तामातपंतीं, D5 6 तामापतति — ^{b}) Ś1 K1 D1 घोररूप, B8 घोरदंष्ट्रा ; T2 वररूपा (for घोर°) — ^{cd}) K5 D8 भुजगोपम K8 D1 चिच्छेद शतशो बाणैर्ननाद च महाबल

36 ^{a}) D1 स्व (for स्व) K4 आस्थाय (for आरोप्य) — ^{b}) Da1 M (except M5) लक्षण (for लक्ष्मणं) Ś1 गोतमस्, G2 गौतमिस्, C0 गौतमस् (as in text) K5 D2 5 तथा (for तदा) — ^{c}) Da1 आपोवाह, D8 अपोवद

37 ^{a}) S युद्धे (for तस्मिन्) — ^{b}) K0-2 महाबले, K8 D1 °हवे, K5 D2 6 भये तदा, T1 G भयानके, T2 M भयावहे (for महाभये) — After 37^{ab}, S ins

289* हयो हय गजो नागं वीरो वीर विशां पते ।

— ^{c}) K2 5 अभिद्रवन्, T G M4 5 अभ्यद्रवज्, M2 °द्रव Ś1 जिघासंता, T1 G2-4 M8 °सत — ^{d}) Da1 परस्परविधैषिण, S सोऽहन्यत (T2 °भज्यत) स चावधीत्

38 ^{a}) K0 2 तु (for च) Ś1 महेश्वास — ^{b}) D6 महाबला (for °रथा) — ^{c}) K5 B4 Da Dn D8-5 8 T जुह्वत, B8 युध्यत, G8 जुषत (for जुह्वन्त) K2 प्राणा (for प्राणान्) — ^{d}) K8 5 D2 6 विजघ्नुर्, T2 G1. 2 M8 5 आजघ्नुर्, M4 आजानन् (for निजघ्नुर्)

39 ^{a}) Ś1 विकवचा — ^{b}) T1 G2 4 छिन्नवाहना, T2 भिन्नकार्मुका, G1 8 छिन्नवाहन (for °कार्मुका) — ^{c}) K0-2 बहुधा (for बाहुभि) T1 G समसर्जत, M2 °युज्यत (for °युध्यन्त) — ^{d}) Ś1 सजया, K8 सृजयान्

40 ^{d}) B8 महाबलै (for °बल)

41 S1 om 41^{ab} — ^{a}) K4 B D1. 8 T2 हतै(D8 °ते)रश्वैर् (for हतेश्वरैर्) K0-2 तत्र रथै (for गजैस्तत्र) — ^{b}) M2 अश्वैश्च (for अश्वैश्च). D4 पातितै (for पातितै) K0 अश्वैश्च विनिपातितै ; K1 2 D1 रथै(D1 नरै)श्च विपातितै (submetric), K8 नरैरश्वै प्रपातितै, D2 6 नरैरश्वै पदातिभि, D8 नराश्वैश्चैव पातितै — ^{c}) S रथैर्भग्नपताकैश्च — ^{d}) K0 समस्तर्यत Ś1 B1-3 Da1 T2 G1-8 M3-5 मेदिनीं (for °नी)

७०

संजय उवाच ।
अथ राजन्महाबाहुः सात्यकिर्युद्धदुर्मदः ।
विकृष्य चापं समरे भारसाधनमुत्तमम् ॥ १
प्रामुञ्चत्पुङ्खसंयुक्ताञ्शरानाशीविषोपमान् ।
प्रकाशं लघु चित्रं च दर्शयन्नस्त्रलाघवम् ॥ २
तस्य विक्षिपतश्चापं शरानन्यांश्च मुञ्चतः ।
आददानस्य भूयश्च संदधानस्य चापरान् ॥ ३
क्षिपतश्च शरानस्य रणे शत्रून्विनिघ्नतः ।
ददृशे रूपमत्यर्थं मेघस्येव प्रवर्षतः ॥ ४
तमुदीर्यन्तमालोक्य राजा दुर्योधनस्ततः ।
रथानामयुतं तस्य प्रेषयामास भारत ॥ ५
तांस्तु सर्वान्महेष्वासान्सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
जघान परमेष्वासो दिव्येनास्त्रेण वीर्यवान् ॥ ६
स कृत्वा दारुणं कर्म प्रगृहीतशरासनः ।
आससाद ततो वीरो भूरिश्रवसमाहवे ॥ ७
स हि संदृश्य सेनां तां युयुधानेन पातिताम् ।

C 6 3247
B 6 74 8
K 6 74 8

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 D2 mention only पंचमयुद्ध दिवस, K4 पचमेह्नि, M4 पचमेह्निके — *Adhy name* K4 लक्ष्मणपराजय, G2 M1 2 अभिमन्युयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K6 66, Da2 (marg sec m) 31, D1 72, T1 G 68, T2 M3 4 70, M1 2 69 (as in text), M5 71 — *Śloka no* Dn 43, D5 78

70

1 a) G3 राजा (for राजन्) T2 महेश्वास (for महाबाहु) — b) Cc वार्ष्णेयो (for सात्यकिर्) B2 सत्यविक्रम (for युद्धदुर्मद) — c) Ś1 K0 1 D2 निकृष्य D1 समरे चाप (by transp), B2 बलव चाप — d) K3-5 D2 6 भारसाहमनुत्तम — After 1, S ins

290* यत्तत्सख्युस्तु पूर्वेण अर्जुनादुपशिक्षितम् ।

[T2 पुंखानुपुर्व्वेन, M1 3 5 मस्व्यानुपूर्वेण, M4 मौहृद्पूर्वेण (for मस्व्युस्तु पूर्वण) T2 दुर्जनादुपरिक्षितं (sic), M1 3 5 अर्जुनेनोपशिक्षित, M2 अजुनात्परिशिक्षित]

2 T2 G1-3 M1 3-5 om 2ab T1 G4 M2 transp 2ab and 2cd — a) Ś1 प्रमुचन् (for प्रामुञ्चत्) Ś1 K0 1 5 D1 2 T1 G4 पु(Ś1 K0 मु)खसंयुक्तान्, K2 °मयुक्ता, K3 D6 °मक्तांश्च, Da1 Dn1 °समुक्तान् — b) Ś1 शरानाशीर्विषोपमान्, K2 Da1 शरानासीविषो°, D5 शरानाशिशिखो° — D2 om 2cd — c) K2 प्रगाढ, Dn2 D3 4 7 8 S प्र(D7 T1 प्रा)गाढ (for प्रकाश) M2 खलु (for लघु) K6 अप्रकाश लघु चित्र — d) Da1 दर्शन (for दर्शयन्) K2 4 B Da Dn D1 5 7 8 हस्त, T2 M1 2 4 चास्त्र°, M3 5 चात्र (for अस्त्र)

3 a) M4 तत्र (for तस्य) D5 शाप (for चाप) — b) D1 शराश्चैव विमुचत — c) K2 D3 आदधानस्य; D4 (before corr) M2 आददानश्च Ś1 चाप्यन्यान्, K0 1 चाप्यस्य (for भूयश्च). — d) Ś1 सददानस्य (for सदधा°)

4 D2 om 4ab — a) G1 क्षिपताश्च K2 4 B2-4 Dn2 D4 7 परा(K2 °रा)स्तस्य; K3 D6 शरास्तत्र; K6 शरास्तस्य, B1 Da2 D5 परास्तूर्णं, Da1 Dn1 [अ]परां स्तूर्णं (Da1 °र्णां), D1 3 8 [अ]परास्तस्य; S [अ]परा स्तत्र (for शरानस्य) — b) K2 शत्रु°, M3 शत्रू (for शत्रून्) D1 विजघ्नत (for विनि°) G1 3 सर्वसैन्यानि निघ्नत — c) D1 दृश्यते (for ददृशे) D3 अत्युग्र (for अत्यर्थ) — d) K3 D6 विवर्षत, M5 प्रकर्षत (for प्रवर्षत)

5 a) Ś1 K0 1 समुदीर्यतम्, K3 5 D2 6 तमुग्रवीर्यम्, Da1 Dn1 तमुदीर्यतम् — b) K2 3 5 B D (except D3) T2 तदा, T1 G तत्र (for तत) — c) S तत्र (for तस्य) — d) B2 प्रेरयामास

6 a) K1 2 तास्तु, D1 ताश्च Ś1 सर्वे (for सर्वान्) Ś1 M4 महेष्वास (for °ष्वासान्) — c) S च महेष्वासो (for परमे°) — d) B3 दिव्यास्त्रेण च (for दिव्येनास्त्रेण) S संयुगे (for वीर्यवान्)

7 a) D6 त्यक्त (for कृत्वा) Da1 वारुण (for दारुण) — c) Ś1 B2 T1 G4 रणे, M2 महा (for ततो) S1 K4 B1 3 4 वीरं

C 6 3247
B 6 74 8
K 6 74 8

अभ्यधावत संक्रुद्धः कुरूणां कीर्तिवर्धनः ॥ ८
इन्द्रायुधसवर्णं तत्स विस्फार्य महद्धनुः ।
व्यसृजद्वज्रसंकाशाञ्शरानाशीविषोपमान् ।
सहस्रशो महाराज दर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ ९
शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेस्तु पदानुगाः ।
न विषेहुस्तदा राजन्दुद्रुवुस्ते समन्ततः ।
विहाय समरे राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ॥ १०
तं दृष्ट्वा युयुधानस्य सुता दश महाबलाः ।
महारथाः समाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः ॥ ११
समासाद्य महेष्वासं भूरिश्रवसमाहवे ।
ऊचुः सर्वे सुसंरब्धा यूपकेतुं महारणे ॥ १२
भो भो कौरवदायाद सहास्माभिर्महाबल ।
एहि युध्यस्व संग्रामे समस्तैः पृथगेव वा ॥ १३
अस्मान्वा त्वं पराजित्य यशः प्राप्नुहि संयुगे ।
वयं वा त्वां पराजित्य प्रीतिं दास्यामहे पितुः ॥ १४
एवमुक्तस्तदा शूरस्तानुवाच महाबलः ।

---

8 ab) Ko 1 8 Da1 D2 3 5 6 ते (for ता) K2 B2-4 Da Dn D1 4 6 7 8 पीडितां, K3 D2 पालिता (for पातिताम्) S स दृष्ट्वा निहता सेना सात्यकेन निपातिता — B1 om 8c-9f — c) T2 G2 4 M4 सभ्रात॰ (for संक्रुद्ध॰) T1 G1 3 M1-3 5 अभ्यधावदसभ्रांत

9 B2 om 9 (cf v l. 8) — a) K4 B1 4 Da Dn D1. 3-5 7 तु (for तत्) K3 इद्रायुध सवर्णं तु, B4 इंद्रायुधसम तूर्णं, D3 ॰सवर्णां तु, S इद्रा(T2 उग्रा)युधसवर्णाभ — b) K1 3-5 B Da Dn1 D2-7 विस्फार्य सु((K4 B स)महद्धनु — c) K4 B3 T1 G M4 विसृजन्, B1 प्रसृजद्, Da Dn D5 व्यसृजन्, D8 सृष्टवान्, T2 अप्रवद् (for व्यसृजद्) K1 वज्रसकाश, K3 D1. 6 S वज्रसस्पर्शान् (T2 ॰कल्पान्) Ś1 विसृजन्वज्रसस्पर्शान् — D2 om (hapl) 9d-10e — d) Ś1 शरानाचीविषोपमान्, K3 Da1 शरानासीविषो॰, M (except M4) आशीविषविषोपमान् — f) K3 5 अस्त्रलाघव, D6 शस्त्र॰ Ś1 दर्शयामास लाघव

10 D2 om 10abcde (cf v. l 9) — a) K2 M1 शरास्तान् K4 B1 Da2 D5 S मृत्युसकाशान् (for ॰संस्पर्शान्) — b) D1 सात्वतस्य, D3 सात्यकस्य (for सात्यकेस्तु) K3 5 D3 (marg sec m) 6 M (except M4) च (for तु) Ko पदानुग॰, K5 ॰नुगान् — c) K3 D6 8 विषेदुस Ś1 महाराज (for तदा राजन्) T1 G विषेहिरे न ते राजन्, T2 विषहेर ततो रा॰, M विषहे॰रन्न ते रा॰ — d) S च (for स्ते) D1 भयात्तत (for समन्तत॰) — e) Dn2 D3 सात्यकिं (for समरे) S शूर (for राजन्) — f) D3 समरे (for सात्यकिं) Ś1 B2 युद्धदुर्मदा

11 a) K4 तां; Da2 D2 तद्, G1-3 M तान् (for त) — b) Ś1 K5 D1 2 पुत्रा (for सुता) — c) S महारथ(G2 ॰वल)समाख्याताश्च (G1 3 M1-3 5 ॰त) — d) Ś1 चित्रवर्मायुधध्वजान्, T1 G4 चित्रवर्मे रथध्वजा, G1 3 M (except M4) ॰वर्मायुधध्वज

12 a) S तमासाद्य Ś1 महेश्वास, D1 महाबाहु॰ — c) T1 G2 4 क्रुद्धा॰, G1 3 यत्ता॰ (for ऊचु॰) K3 D6 G1-3 सुसक्रुद्धा, K5 भृश क्रुद्धा, B1 3 4 ससरब्धा — d) Ś1 Ko Cv धूमकेतुं, K3 5 यूपकेतुर; D2 भूपकेतुं, T1 G आहुरेव (for यूपकेतु) K3 D6 रणाजिरे, Dn2 D1 S महाहवे, Cv महारणे (as in text) — After 12, D1 ins

291* युध्यस्व समरे चाद्य पश्यामस्तव पौरुषम् ।

13 a) Ś1 Ko 1 B Da2 Dn1 M3 भो भो K5 कौरवदायादा, G1 पौरवदायाद, G3 भैरवदायादा — b) K3 5 Dn1 D2-4 7 8 G3 महाबल॰, M3 महाबला॰ — c) S आगच्छ युध्य (T2 योद्धु, G3 युद्ध॰) सग्रामे — d) D5 समस्तो K3 Da1 D6 च (for वा)

14 T2 om 14a-16b — a) Ko अस्मान्वस्त्व, S (T2 om) आशु त्व(M4 चा)स्मान् (for अस्मान्वा त्व) Ko 5 G3 परित्यज्य (for पराजित्य) — D3 om (hapl) 14bc — b) D2 वश॰ (for यश॰) Ś1 Ko-2 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि) — Ś1 *repeats* 14c — c) D1 त्वां वा वय (for वय वा त्वा) Ko वा त्वं, B D4 8 त्वा वा (by transp), T1 G4 वा त्वा, G1-3 च त्वा (for वा त्वा) Ko-2 परित्यज्य (for पराजित्य) — d) K3 4 B2 D2 8 M (except M4) धास्यामहे, K5 यास्या॰ (for दास्या॰) S1 प्रीतिं यास्यामि वा पितु॰, Ko-2 प्रीतिं यास्याम वै परा, D1 प्रीति दास्याम पांडुपु

15 T2 om 15 (cf v l 14) — a) Ko B3 D1 शूरस, K1 शूरास, Da1 शूरे, T1 G4 M1 वीरैस — b) B2 Da Dn1 D5 S (T2 om) वीर्ये(T1 G4 ॰र)श्लाघी (for तानुवाच) K4 D1 महाबलान् — c) Ko वीर

वीर्यश्लाघी नरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वा समुपस्थितान् ॥ १५
साध्विदं कथ्यते वीरा यदेवं मतिरद्य वः ।
युध्यध्वं सहिता यत्ता निहनिष्यामि वो रणे ॥ १६
एवमुक्ता महेष्वासास्ते वीराः क्षिप्रकारिणः ।
महता शरवर्षेण अभ्यवर्षन्नरिंदमम् ॥ १७
अपराह्णे महाराज संग्रामस्तुमुलोऽभवत् ।
एकस्य च बहूनां च समेतानां रणाजिरे ॥ १८
तमेकं रथिनां श्रेष्ठं शरवर्षैरवाकिरन् ।
प्रावृषीव महाशैलं सिषिचुर्जलदा नृप ॥ १९
तैस्तु मुक्ताञ्शरौघांस्तान्यमदण्डाशनिप्रभान् ।
असंप्राप्तानसंप्राप्तांश्चिच्छेदाशु महारथः ॥ २०
तत्राद्भुतमपश्याम सौमदत्तेः पराक्रमम् ।
यदेको बहुभिर्युद्धे समसज्जदभीतवत् ॥ २१
विसृज्य शरवृष्टिं तां दश राजन्महारथाः ।
परिवार्य महाबाहुं निहन्तुमुपचक्रमुः ॥ २२
सौमदत्तिस्ततः क्रुद्धस्तेषां चापानि भारत ।

C 6 3261
B 6 74 24
K 6 74 24

श्लाघी, B2 Da Dn1 D5 S (T2 om) तानुवाच (for वीर्यश्लाघी) D3 नरश्रेष्ट, T1 G नरश्रेष्टान् — ^{d}) B2 Da Dn1 D5 S (T2 om.) दृष्ट्वा वै (for तान्दृष्ट्वा) B1 3. 4 D (except D2 6 8) M4 समवस्थितान्, B2 समरे स्थितान् (for समुप°)

16 T2 om 16^{ab} (cf v l 14) — ^{a}) D1 साधु वै, D5 साध्वेद, M1 8 6 साध्वीद D1 कथित (for कथ्यते) — ^{b}) Ko-2 यदिद, K3-5 B Da2 Dn D2-8 M2 यद्येव, Da1 यद्येव (for यदेव) Ś1 परिणद्य व°, Ko-2 परिनद्य वै, D1 मतिरव्यया, D3 प्रहरेद्य वै, D6 मतिराववं — ^{c}) M4 समदा (for सहिता) K3 5 D1 2 वीरा, D8 यस्नान् (for यत्ता) — ^{d}) Ko 1 न हनिष्यामि, K3 निहनिष्याम Ko-3 5 D2 वै (for वो)

17 ^{a}) S एवमुक्त्वा महेष्वासस् (T2 °ष्वासास्) — ^{b}) S तान्वीरान (for ते वीरा) K3 5 D2 6 क्षिप्रका क्षिण°, T2 G1-3 विप्रकारिण (for क्षिप्र°) D1 वीरा क्षिप्रप्रहारिण. — ^{d}) Ko-3 D6 ह्यभ्य(Ko 2 °भि) वर्षन्, K4 D3 अभ्यधावन्, B2 Da Dn1 D5 प्रत्य वर्षन्, M4 अत्यवर्षन् (for अभ्यवर्षन्) B Da2 Dn D4 5 7 8 अरिंदमा, D6 °टम, S °दम

18 ^{a}) K2 3 5 Da1 Dn1 D2 5 6 8 अपराह्ने, D3 7 S सोपराह्णे (D3 M3 5 °ह्ने) — ^{b}) K3 5 Da1 D2 3 तुमलो — ^{c}) T1 G2 4 तु (for the first च) — ^{d}) Ko ममीतानां Da1 M5 रणेजिरे

19 ^{a}) Da1 तमेका Ś1 K1 Da1 श्रेष्ट, D1 वीर, T1 G2 4 श्रेष्टा — ^{b}) K3 5 B D S शरैस्ते (Da1 °रस्ते, Da2 Dn1 D5 °रास्ते, Dn2 T G1. 3 4 °रैस्तै) समवाकिरन् — ^{c}) Ko 1 प्रवृशी(Ko °पी)व, D5 प्रवर्षि च, D8 प्रावृपी च, G3 प्रावर्षीव (for प्रावृषीव) K3-5 B Da Dn D2-8 यथा मेरु, D1 S महामेरु (for °शैल) — ^{d}) Ś1 जलौघे, K3 5 D2 6 वृष्टिभिर्, T2 मुचतो, G3 सिसिचुर् (for सिषिचुर्) T2 G2 जलदो B1 2 इव, D1 भृश, S यथा (for नृप)

20 ^{a}) K1 2 तैस्तु मुक्ता, D2 तैर्मुक्तान् (submetric), T2 तैर्विमुक्तान्, M2 तै प्रयुक्तान् (for तैस्तु मुक्तान्) K4 B2 3 D3 शरान्वोरान् (for शरौघास्तान्) — ^{b}) Ś1 Ko-2 यमदण्डाशनिस्वनान्, K3 °शनिप्रपान्, K4 यमदडसमप्रभान्, M मडलाशानिसप्रभान् — ^{c}) B D (except D2 3 6) असप्राप्तानसप्राप्तश्, T2 सप्राप्तान्सत्व सपन्नाश्, M1-3 5 स (M2 सु) सप्राप्तानसप्राप्ताश्, M4 असप्राप्तान्स सप्राप्ताश् — ^{d}) Ś1 Ko-2 4 स महारथ (Ko °था), K3 सुमहाबल°, K5 D1. 2 6 सुमहारथ (K5 °था), D3 [आ]शु महानल°, M5 [आ]शु महारथा

21 Ko om (hapl) 21^{a}–22^{b} — ^{a}) K3 Da1 [अ]द्भुतम् K3 Dn2 D2 3 T2 G2 3 M1. 4 अपश्याम — ^{b}) Ś1 D5 T2 G1 3 M2 सोमदत्ते, K1 सौदत्ते (sic), K2 Da1 सोमदत्त, T1 G4 सौमदत्ति°, G2 सोमदत्ति — ^{c}) D6 यद्येको Ś1 K1 4 सार्धं (for युद्धे) — ^{d}) K2 समम्मर्जद्, S समाम्मज्जद् K1 अभीरुवत् (for अभीत°) K5 समसज्जत भीतवत्, D6 समस्तजनभीतवत्

22 Ko om 22^{ab} (cf v l 21) — ^{a}) K2 सर वृष्टिं, M (except M4) शरवृष्टीस् Dn2 ते, M (except M4) ता (for ता) — ^{b}) Dn1 (marg) वीरा (for राजन्) B2 Da D5 महाबला (Da1 °ल°), G2 °रथान् — ^{c}) Da1 D3 G2 महाबाहु (sic) — ^{d}) K2 निहर्तुम्, D1 नियतुम् (for निहन्तुम्) K3 उप क्रमु (sic), G2 °चक्रमे

23 ^{a}) Ś1 K3 5 Da1 D3 5 G2 सोमदत्तिस्, D3 सौमदत्विस्, G1 3 सोमदत्तस् Ś1 Ko-2 तु सक्रुद्धस् (Ś1 °द्धास्), Da1 तत क्रुद्धास् — ^{c}) Ko-2 आच्छिद्य, Da1 विच्छेद Ś1 K D2 6 समरे राजन्, D1 निशितै-

C 6 3262
B 6 74 24
K 6 74 24

चिच्छेद दशभिर्बाणैर्निमेषेण महारथः ॥ २३
अथैषां छिन्नधनुषां भल्लैः संनतपर्वभिः ।
चिच्छेद समरे राजञ्शिरांसि निशितैः शरैः ।
ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमाः ॥ २४
तान्दृष्ट्वा निहतान्वीरान्रणे पुत्रान्महाबलान् ।
वार्ष्णेयो विनदन्राजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ॥ २५
रथं रथेन समरे पीडयित्वा महाबलौ ।
तावन्योन्यस्य समरे निहत्य रथवाजिनः ।
विरथावभिवल्गन्तौ समेयातां महारथौ ॥ २६
प्रगृहीतमहाखड्गौ तौ चर्मवरधारिणौ ।
शुशुभाते नरव्याघ्रौ युद्धाय समवस्थितौ ॥ २७
ततः सात्यकिमभ्येत्य निस्त्रिंशवरधारिणम् ।
भीमसेनस्त्वरन्राजन्रथमारोपयत्तदा ॥ २८
तवापि तनयो राजन्भूरिश्रवसमाहवे ।
आरोपयद्रथं तूर्णं पश्यतां सर्वधन्विनाम् ॥ २९
तस्मिंस्तथा वर्तमाने रणे भीष्मं महारथम् ।
अयोधयन्त संरब्धाः पाण्डवा भरतर्षभ ॥ ३०
लोहितायति चादित्ये त्वरमाणो धनंजयः ।

स्तीक्ष्णैर्, D8 S दशभिर्भल्लैर् (for दशभिर्बाणैर्) — Ko–2 om (hapl) 23^{d}–24^{c} — ^{d}) Ś1 युध्यमानो, K3–5 D2 6 युध्यमानो (for निमेषेण) K4 D1 S महाबलः, K5 °रथै (for °रथ).

24 Ko–2 om 24^{abc} (cf v l 23) — ^{a}) D1 तथैषा, D8 तथैषा; D5 यथैषा, M3 5 अथैनान् (for अथैषां) M3 5 छिन्नधनुष° — ^{b}) K4 D8 S शरैः (for भल्लैः) — After 24^{ab}, K3 *repeats* 23^{c}–24^{b} — ^{c}) D1 निशितैः (for समरे) — ^{d}) B Da Dn D3–5 7 8 S भरतर्षभ (Da1 G2 4 °भ), D1 जटिलानि च (for निशितैः शरैः) Ko–2 चिच्छेद विविधैः शरैः — ^{e}) D2 ते ततो, T1 G हतास्ते (by transp) Ś1 न्यपतान्, Ko 2 3 Dn1 D2, 6 T2 न्यपतद् D8 राजन् (for भूमौ) K5 ततो न्यभ्यपतद्भूमौ, D1 हतानि चापतन्भूमौ — ^{f}) K5 विद्धा भग्ना, B1 Da Dn D5 8 वज्ररुग्णा (B1 °ग्ना, D8 °ग्ला), T1 G वज्रभिन्ना (for °भग्ना). K3–5 D2 transp इव and द्रुमाः

25 ^{a}) K1 तां (for तान्) K2 निहितान् Ś1 Ko–2 B1 Dn1 D8 वीरो, D1 भूमौ (for वीरान्) — ^{b}) K1 पुत्रा K1 om (hapl) from बलान् up to महा in 26^{b} Ś1 K4 महारथान्, K3 D8 महाबलान्, D1 तथौरसान् (for महाबलान्) — ^{c}) K2 व्यनदन्, K3 D6 विनदद्, K5 हि तदा, D1 तु नदन्, D2 निनदन्, T G1 3 4 M [S]भ्यपतद्, G2 ह्यभ्यपतद् (for विनदन्) D1 वीरो (for राजन्) — ^{d}) K2 Da Dn D4 5 8 अभ्यगात्, S आहवे (for अभ्ययात्)

26 K1 om up to महा in 26^{b} (cf v l 25) B1 om (hapl) 26^{bc} — ^{b}) Ś1 महाबलः, D8 °बल S पीडयन्सौमदत्तिनः (G1 3 °न्सोमदत्तिन, T2 °न्सोमदत्तिना) — K3 om 26^{cdef} — ^{c}) K1 ताम् (for ताव्) D8 अन्योन्य हि, M (except M4) °न्य च (for °न्यस्य) — ^{e}) D2 विरथाम् (for विरथाव्). K2 अभिवल्लुतौ, Da Dn1 D5 अतिवल्गतौ, D1 एव वल्गतौ, D6 अभिविग्लतौ, D8 अविभल्गतौ (for अभिवल्गन्तौ) T2 रथावभिभवतौ तौ — ^{f}) Ko समीयातां K5 D2 6 T G महाबलौ (for °रथौ)

27 ^{a}) D5 °महापक्षौ — After 27^{a}, B1 *repeats* 26^{d}–27^{a} — ^{b}) Ko 1 चर्मवसुधारिणौ, K5 वर्मवरधारिणौ — ^{c}) K1 नरव्याघ्रो, T1 G4 °व्याघ्र — ^{d}) Da1 समवस्थिते, D1 S समुपस्थितौ (for समव°) — After 27, S ins

292* असह्यमसियुद्धाय भूरिश्रवसमाहवे ।
मत्वा वृकोदरस्तूर्णमभिप्लुत्य महारथः ।
[(L 2) G1 3 अभिसृत्य महाबलः]

28 ^{ab}) K2 त्र्यस्त्रिंश°, D6 निस्तृंश° (for निस्त्रिंश°) S ततस्तु सात्यकिं राजन्सनिस्त्रिंश महारथं — ^{c}) B Dn2 D8 तु तं राजन्, D1 तु बलवान् (for त्वरन्राजन्) S त्वरमाणो रणे भीमो — Ś1 om (hapl) 28^{d}–29^{a} — ^{d}) Ko–2 S रथमारोपयत्स्वकं (G4 °यन्स्वक)

29 Ś1 om 29^{a} (cf v l 28) — ^{a}) S तथैव तव पुत्रोपि — ^{b}) D1 खड्गचर्मधरो युधि — ^{c}) D1 रथश्रेष्ठ (for रथं तूर्णं) — ^{d}) G3 सर्वधन्वनां D1 भूरिश्रवसमाहवे (= 29^{b})

30 ^{a}) Ś1 Ko तदा (for तथा) — ^{b}) M (except M4) महारथा T2 रणे भीष्ममुखा रथाः. — ^{c}) Ś1 D2 7 आयोधयत, K2 अयोधयन्न, T2 °यन्त — ^{d}) T2 पाण्डवैर् (for °वा) D1 युद्धदुर्मदाः (for भरतर्षभ)

पञ्चविंशतिसाहस्रान्निजघान महारथान् ॥ ३१
ते हि दुर्योधनादिष्टास्तदा पार्थनिबर्हणे ।
संप्राप्यैव गता नाशं शलभा इव पावकम् ॥ ३२
ततो मत्स्याः केकयाश्च धनुर्वेदविशारदाः ।
परिवव्रुस्तदा पार्थं सहपुत्रं महारथम् ॥ ३३
एतस्मिन्नेव काले तु सूर्येऽस्तमुपगच्छति ।
सर्वेषामेव सैन्यानां प्रमोहः समजायत ॥ ३४

अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
संध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रान्तवाहनः ॥ ३५
पाण्डवानां कुरूणां च परस्परसमागमे ।
ते सेने भृशसंविग्ने ययतुः स्वं निवेशनम् ॥ ३६
ततः स्वशिबिरं गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत ।
पाण्डवाः सृञ्जयैः सार्धं कुरवश्च यथाविधि ॥ ३७ C 6 3276 B 6 74 39 K 6 74 40

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

---

31 ^{a}) G2 M2 लोहितायदि, Cc °यति (as in text) D2 आदित्ये (for चादित्ये) — ^{b}) Ś1 स्वरमानो — ^{c}) K1 पंचत्रिंशतसाहस्रान्, D3 पचविंशति सहस्रान्, T G4 °साहस्र — ^{d}) D1 आजघान

32 ^{a}) B3 [s]पि, T2 तु (for हि) — ^{b}) Ś1 S (except M1. 2) तथा (for तदा) D1 तदा पार्थं महारथा — ^{c}) B Da Dn D6 8 असप्राप्यैव (Da2 °व), D1 असप्राप्य; T1 G प्राप्यैव ते, T2 अवाप्यैव — ^{d}) B2-4 Da Dn D5 7 8 पावके

33 ^{a}) T1 G4 मात्स्या K3 5 Da Dn D2-4 6-8 कैकया(D3 °या)श्च, D1 5 स(D5 च)कैकेया — ^{b}) Da1 °विशारद, G3 °विद्या वर — ^{c}) T1 G2 4 पर्यद्रवन् (for परिवव्रुस्) K3 5 B2-4 D (except D1. 8) S रणे (for तदा) — ^{d}) K0 सहस्र स्म, K2 सहपुत्रा, T1 G महपुत्रैर् K0-2 महारथा

34 ^{a}) K1 एकस्मिन्नेव K3-5 B2-4 Da Dn D2 4-6 7 (m as in text) 8 जगामास्तमथादित्यो, B1 जगामास्तमथा**, D1 जगामास्त तदादित्यो, S अस्त गते तथा(G3 यथा, M1-3 5 तदा)दित्ये — ^{b}) K3 D2 6 रजोमेघे समुत्थिते, K4 B Da Dn D4 5 7 8 रजोमेघै (Da1 °घ-) स्समुत्थितै, K5 रजसो वै समुत्थित, D1 बभूवुस्तिमिता दिश, S तुमुले (T1 °लं) सकुले भृश Cc cites रजोमेघै — ^{c}) K0-3 5 D1-3 6 सर्वेषा चैव (for °षामेव) — ^{d}) K1 Da1 D6 प्रमोह, D1 समोह K5 B D (Dn1 marg) समपद्यत (B2 °ते) (for समजायत)

35 Dn1 om 35 — ^{a}) B1 अवहारस्, D2 °हारस, S (except M3) अपहार Cd cites अवहार B1 तथा (for ततश्) — ^{c}) D3 सध्याकाले — ^{d}) K1 शातवाहना, D1 श्रातवाहिना, T2 °वाहन K0 3 सैन्या सश्रातवाहना

36 ^{a}) K4 transp पाडवाना and कुरूणां — ^{b}) D6 °समागम — ^{c}) K4 सेने ते (by transp) Ś1 K0 1 भयसविग्ने, Da1 भृशसविज्ञे, D1 भयसविष्टे, T1 G4 भृशसत्रस्ते, T2 G1-3 M °संतप्ते Cc cites °सविग्ने (as in text) — ^{d}) Ś1 ययतु, D1 गच्छत, G2 3 ययतु K1 D1 G3 M1 2 5 स्व, T2 सं (for स्व)

37 ^{a}) S1 स्व, S ते (for स्व) M2 हत्वा (for गत्वा) — ^{b}) K2 न्यविश, K3 5 D2 6 न्यवसस् (for न्यवि°) — After 37^{ab}, K5 *repeats* 36^{a}–37^{b} — ^{c}) K2 शृजयै, Da1 सृजयै, D6 सजयै (for सृञ्जयै) — ^{d}) K1 2 Da1 कुरवश्च

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K D2 6 mention only पचमयुद्धदिवस, B2 T2 M पचमाह्निक, B3 पंचमदिवससग्रामाह्निक, Da Dn1 D4 8 पचमदिनयुद्ध, Dn2 D5 पचमदिवसयुद्ध, D1 3 (*sup lin sec m*) पचमदिवस; T1 G पचमापहार K2 4 B3 Da2 Dn2 D4 S cont समाप्त — *Adhy name* K4 सात्यकिभूरिश्रवोयुद्ध, T2 G2 सात्यकिसुतवध, M1-3 5 सेनाप(M3 °व)हार — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sup lin sec m*) 32, Dn2 (*sup lin*) T2 M3 4 71, D1 73, T1 G2-4 69, G1 (wrongly) 169, M1 2 70 (as in text), M5 72 — *Śloka no* Dn1 38, Dn2 D5 39

७१

C 6 3277
B 6 75 1
K 6 75 1

संजय उवाच ।
विहृत्य च ततो राजन्सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
व्यतीतायां तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
तत्र शब्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
युज्यतां रथमुख्यानां कल्प्यतां चैव दन्तिनाम् ॥ २
संनह्यतां पदातीनां हयानां चैव भारत ।
शङ्खदुन्दुभिनादश्च तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ ३
ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत ।
व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुतापनम् ॥ ४
एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथः ।
व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनां वरः ॥ ५
शिरोऽभूद्द्रुपदस्तस्य पाण्डवश्च धनंजयः ।
चक्षुषी सहदेवश्च नकुलश्च महारथः ।
तुण्डमासीन्महाराज भीमसेनो महाबलः ॥ ६
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूहग्रीवां समास्थिताः ॥ ७
पृष्ठमासीन्महाराज विराटो वाहिनीपतिः ।
धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृतः ॥ ८

71

1 M5 om the ref — a) K3 5 D2 6 विश्राम्य च, K4 B3 विकृत्यै तु, B1 2 4 विकृत्य ते, D8 ते विहृत्य, D8 हृत्य ते तु (for विहृत्य च) D1 S तु, Da Dn D4 5 7 Cd ते (for च) K4 B4 तथा (for ततो) — c) Da Dn D2 च (for तु) T1 G M1-3 5 त्रियामायां (for तु शर्वर्यां) T2 M4 ततो रात्र्यां व्यतीताया — d) M2 ततो (for पुनर्)

2 a) K3-5 B D (except D1 3) T1 G M4 तत (for तत्र). — M2 om (hapl) 2^{c}–3^{b} — c) M1 (sup lin) 3 5 युध्यता (for युज्यता) K0 1 रथ मेघाना (for °मुख्यानां). — d) K0 2 3 B3 Da1 Dn1 D1 2 4 (before corr) 5 6 Ca c d कल्पता, K1 6 कलिता (sic), B4 कप्यतां (for कल्प्यता). B Da Dn D4 5 7 8 चापि (for चैव)

3 M2 om 3^{ab} (cf v l 2) — a) K1 संनद्धता, D6 सनह्यता, Co संनह्यता (as in text) — b) K1 चेव — c) K0 2 Da D5 शख (Da1 °खं) दुदुभिनादाश्च; Dn2 D4 7 8 °निर्घोषास, D8 °निर्नादस; D6 T2 M °नादैश्च — d) Ś1 K0-2 B2-4 Da2 Dn D4 7 8 तुमुला, K5 D8 6 तुमल°, Da1 D5 तुमला° Ś1 K0 B Da Dn D5 सर्वतोभवन्; K2 सर्वतोभवान् (sic); T1 G2 4 सर्वगोभवत्

4 a) D7 राजन् — c) B1 व्यूहि व्यूहं; B3 D2 3 व्यूह व्यूहं (by transp) S व्यूह व्यूहस्व (T1 °स्य) पाचाल — d) K5 मकर Ś1 K0-2 D. M2 शत्रुतापन (M2 °न), K5 D1 2 6 T2 M4 °नाशन; D3 °कर्शन

5 b) Da1 M2 महारथा — K0 1 om (hapl) 5^{c}–6^{f}, D8 om (hapl) 5^{e}–6^{d} — c) D5 महाराज; S यथान्याय (for महाराज). — d) M2 व्यूहितु (for रथिनो)

6 K0 1 om 6, D3 om 6^{abcd} (cf v l 5). — a) Da1 Dn1 D6 8 G2 3 M3 5 शिरोभू (sic). G2 तत्र (for तस्य) — b) Da1 पांडवाश्च — c) D5 सिंहदेवश्च (for सह°) — e) Ś1 K4 5 B3 तुड[]; D3 तुडस (for तुण्डम्) D3 तस्मिन् (for आसीन्). T2 M महाबाहुर् (for महाराज) — f) Ś1 महारथः (for °बल°)

7 ab) Ś1 द्रौपदेयश्च and राक्षसाश्च — c) D3 सात्यकि; G3 सात्यकी (for °किर्) — d) Ś1 Da1 व्यूहग्रीवा; K0 हयग्रीवा, K5 गृढग्रीवा Ś1 K3 5 B1 3 4 D1 2 3 (marg sec m as in text) 6 समास्थितौ, K0 T1 G1 3 4 M2 समाश्रिता°, T2 M1 3-5 °श्रितौ; G2 °श्रितः (for °स्थिता) K4 ग्रीवाया समवस्थितौ

8 K0 om (hapl) 8^{a}–9^{b} — a) Ś1 सृष्ट, Da1 दृष्टम् (for पृष्ठम्) K5 D2 शतानीको (for महाराज) — After 8^{a}, T1 *repeats* (hapl) 6^{f} and cancels it by enclosing it in parantheses — D2 om (hapl) 8^{b}–10^{c}, K5 om 8^{bc} — c) Da1 M (except M4) सहिता T1 G धृष्टद्युम्नो महाराज — d) M1 3 वृता°

केकया भ्रातरः पञ्च वामं पार्श्वं समाश्रिताः ।
धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रः करकर्षश्च वीर्यवान् ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य रक्षणे ॥ ९
पादयोस्तु महाराज स्थितः श्रीमान्महारथः ।
कुन्तिभोजः शतानीको महत्या सेनया वृतः ॥ १०
शिखण्डी तु महेष्वासः सोमकैः संवृतो बली ।
इरावांश्च ततः पुच्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ॥ ११
एवमेतन्महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिताः ॥ १२
कौरवानभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभिः ।
समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्चित्रैः शस्त्रैश्च विमलैः शितैः ॥ १३
व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
क्रौञ्चेन महता राजन्प्रत्यव्यूहत वाहिनीम् ॥ १४
तस्य तुण्डे महेष्वासो भारद्वाजो व्यरोचत ।
अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तां नरेश्वर ॥ १५
कृतवर्मा तु सहितः काम्बोजारट्टबाह्लिकैः । C 6 3293 B 6 75 17 K 6 75 17

9 D2 om 9, Ko om 9^{ab} (cf v 1 8), K5 G1 3 om (hapl) 9–10 — ^{a}) K2 3 B Da Dn D1 3–8 कैके(Da1 Dn1 D3 °क)या, M4 केकय Ś1 भ्रातरा° — ^{b}) K2 B2–4 वामपक्ष, K3 4 B1 T G2 4 वामपार्श्वं, Da Dn D4 ‿ 7 8 वाम पक्ष, D3 6 वाम (D3 °म)पार्श्व K4 T2 अपाश्रिता°, D1 T1 G2 4 M उपा° (for समा°) — T2 om 9^c–11^d — ^{c}) D5 धूमकेतुर, T1 धृष्टकेतु (for °केतुर्) Ś1 K2 3 M5 नरव्याघ्र, D1 महेश्वास°, T1 G4 महावीर्य, G2 महा व्याघ्र° — ^{d}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 चेकितानश्च, T1 G2 4 कनकर्षश्च — ^{e}) Da1 पश्चिम्, D1 पार्श्वम (for पक्षम्) — ^{f}) K4 D7 T1 G4 स्थितौ, D1 M4 स्थितो, G2 स्थित B2 Dn2 T1 दक्षिणे (for रक्षणे) K8 D6 स्थिता व्यूहविचारणे

10 K5 T2 G1 3 om 10 (cf v 1 9) D2 om 10^{abc} (cf v 1 8) T1 G2 4 M om 10^{ab} — ^{a}) Ś1 च (for तु) K8 D6 महेष्वास° (for महाराज) — D6 om (hapl) 10^b–11^a — ^{b}) D1 श्रीमन् K4 महा बल° (for °रथ°) — ^{c}) K3 B3 Da1 D5 8 कुंतीभोज° — ^{d}) M1 (*inf lin* as in text) 3 8 5 वृतौ, M4 वृता (for वृत)

11 T2 om 11 (cf v 1 9) D6 om 11^a (cf v 1 10) — ^{a}) M2 शिखंडिस Ś1 Ko–2 4 T1 G च (for तु) Ś1 Ko–2 महाराज, D2 महेष्वासौ (for महेष्वास) — K2 om (hapl) 11^b–12^c — ^{b}) Ś1 Ko 1 सहितो (for संवृतो) K8 5 Da Dn1 D2 5 6 वशी (for बली) — ^{c}) Ś1 K5 D2 तु (for च) B Da Dn1 D8 S (T2 om) नृप°; D5 वय° (for तत°) D1 8 पृष्ठे (for पुच्छे) — ^{d}) K8 5 B8 D2 6 S (T2 om) व्यवस्थित° Ko 1 मकरव्यूह मन्वितौ

12 K2 om 12^{abc} (cf v 1 11) — ^{a}) K8 4 B Da Dn D2–4 6–8 एत, D5 एव (for एतन्) — ^{b}) D8 व्यूह, Ca व्यूह्य (as in text) — ^{d}) K1 दसितौ, D4 निर्ययु°, S (except T2) दसिता° (for दंशिता) Ko युद्धाय पुनर्दसितौ (sic), K2 युयुधायनं दसिता (sic)

13 ^{a}) T2 कौरव्यान् — ^{b}) Ko–2 °रथपत्तय — ^{c}) K2 समुच्छ्रिते, K5 Da1 °श्रितैर्, G2 तमुच्छ्रि-तैर् K2 B1 2 4 Da2 Dn D2 4 7 8 T1 G1 2 4 M1–3 ‿ छत्रै, D6 (m as in text) तीक्ष्णै° (for चित्रै) T2 M4 समुच्छ्रितध्वजछत्रै (M4 °जैश्छत्रै°) — ^{d}) D6 विविधै° (for विमलै°) K8 तथा, Dn2 स्थितै, D5 शतै°, D6 शरै, G2 चितै (for शितै)

14 ^{a}) K1 व्यूह, K4 B1 2 Da1 Dn1 D6 व्यूढ (for व्यूह) K8 D6 च (for तु) S व्यूहित (T2 व्यूह त) दृश्य तत्सैन्य — ^{c}) K1 क्रौंचत (sic), K8 क्रौचेन, Da1 कोंचेन (sic) — ^{d}) Ś1 M5 प्रत्यव्यूह्यत, T G प्रतिव्यूह(G8 °ह)त Da1 वाहिनी

15 ^{a}) K1 तुंडी, Da1 तुग, G1–3 M1 3 5 तुंडो (for तुण्डे) — ^{b}) Ko 1 भरद्वाजो Ko–2 व्यदृश्यत, B3 [S]प्यरोचत, Da1 D5 [S]प्यरो°; Dn2 D4 7 8 [S]भ्य-वर्तत (for व्यरोचत) — ^{d}) Ś1 K3 5 D1–3 6 चक्षु-रासीन्, Da1 चक्षुपास्ता (sic), Da2 Dn1 चक्षु-प्यास्तां, D6 चक्षुपास्ता Ko–2 Da1 नरेश्वर, S जनेश्वर (G8 °र°)

16 ^{a}) K8 D6 च (for तु) D2 चेदियुक्त° (for तु सहित°) K5 कृतवर्मा चेदिसहित° (hypermetric) — ^{b}) Ś1 Ko कामोजारट्टवाह्लिकै°, K1 काभोजारथ°, K2 5 कावोजारद्र°, K4 B Da2 Dn D4 7 8 कावोजवर°, Da1 D5 कावोजटर°, D1 कावोजवाह्लिकै° सह, S कांबो-

C 6 3293
B 6 75 17
K 6 75 17

शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ १६
ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च मारिष ।
दुर्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ १७
प्राग्ज्योतिषस्तु सहितः मद्रसौवीरकेकयैः ।
उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया वृतः ॥ १८
स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः ।
वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ १९
तुषारा यवनाश्चैव शकाश्च सह चूचुपैः ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ २०
श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष ।
व्यूहस्य जघने तस्थू रक्षमाणाः परस्परम् ॥ २१
ततो युद्धाय संजग्मुः पाण्डवाः कौरवैः सह ।
सूर्योदये महाराज ततो युद्धमभून्महत् ॥ २२
प्रतीयू रथिनो नागान्नागाश्च रथिनो ययुः ।
हयारोहा हयारोहान्रथिनश्चापि सादिनः ॥ २३
सारथिं च रथी राजन्कुञ्जरांश्च महारणे ।

जैरथ वाह्लि(G3 वाह्ली°, M4 वाह्लि)कै° — c) K3 5 Dn1 D4 6 8 S शिरश्चा(G2 °स्त्वा)सीन् (for शिर स्यासीन्) K3 Da1 D1 T1 G1 2 4 M (except M1) नरश्रेष्ठ, K5 महाराज — d) K1 Da1 om (hapl) श्रेष्ठ°

17 Da Dn1 D5 om 17^ab — a) Ś1 D1 T1 G2 4 M2 शूरसेनाश्च, K3 सूरसेनस्तु, K4 T2 G1 3 M1 3-5 शूरसेनश्च, D2 °सेनास्तु, D3 सूरसेनाश्च — b) K4 D3 T1 G4 पुत्राश्च, B1 2 4 पुत्रस्तु, D1 पुत्रस्य K3 5 B Dn2 D2 4 6-8 S भारत (for मारिष) — After 17^ab, K3 D6 read 21^ab, *repeating* it in its proper place — d) B2 मातृभिर्, D6 राजर्षि° (for राजभिर्) K4 सेनाभिर्बहुधा वृत°

18 Ko 1 om (hapl) 18 — a) K3 5 प्राग्ज्यो तिपश्च, D2 °तिपैश्च K5 सहितौ S प्राग्ज्योतिषो भग दत्तो — b) K2 3 5 B2-4 D म(D3 मा)द्रसौवीर कैकयै° (Da1 °य°), G2 °केकया° — c) G1 3 वक्षस्य भून् (for उरस्यभून्) Ś1 D1 महाराज, D6 T1 G2 4 नरश्रेष्ठो — After 18, S ins

293* पृष्ठे चास्तां महेष्वासावावन्त्यौ सपदानुगौ ।

[G1 3 पुत्रास्तव (for पृष्ठे चास्तां) M1 3 5 नरश्रेष्ठौ (for महेष्वासौ)]

19 a) Ko 2 स्वसेनायाश्च, B1 3 सुसेनया च T2 तु (for च) D1 व्यवसित° (for च सहित°) — b) Ś1 Ko 1 त्रिगर्त° (for सुशर्मा) K5 D2 प्रस्थलापति°, D2 च स्थलाधिप, T2 G2 पृतनाधिप° (for प्रस्थला°) Co cites प्रस्थल — c) K3 D2 T2 वाम (for वामं) D1 उपाश्रित्य (for समा°) — d) Ko 1 S दसित°, Da1 दशित (for दंशित) Ś1 दंशिता समवस्थिता

20 a) Ś1 तुखरा, Ko खुरारा, K1 तुस्वारा, K2 तुसारा, D3 7 तुखारा (D8 °र), T1 G3 4 तुषार (for तुषारा) K3 5 D2 6 यवना(D6 °न)श्चापि — b) K2 शकाश्च, D2 8 शकैश्च, D3 6 सकाश्च, T2 सहाश्च (for शकाश्च) K2 छूलकै, K3 D6 कैकयै°, K4 चूचकै°, K5 D2 यूयपै°, B1 2 4 Da2 Dn2 D4 7 8 चूलिकै°, B3 वाह्लिकै°, Da1 D5 भूलिकै°, Dn1 चूलकै°, D1 M4 5 चूचुकै°, D3 चूडपै, M1 चूचुव (*sic*), M2 यूथपा (for चूचुपै°) — d) B1 4 Da Dn1 D5 दशिता (for भारत)

21 Ś1 K2 om (? hapl) 21^ab K3 D6 read (for the first time) 21^ab after 17^ab — a) K1 श्रुतायश्च, G2 श्वतायुश्च — b) K3 5 Da1 D5 G1 2 सोमदत्तिश्च, D3 सौमदतिश्च Ko 1 4 D1 T2 भारत, D3 वीर्यवान् (for मारिष) — c) Ś1 जघन, Co जघने (as in text) Ś1 तस्य, K1 2 तस्थु, K3 D6 M1 3 5 तस्थौ (for तस्थू) — d) K1 D6 रक्षमाणा, K2 3 रक्षमाण°, B3 D3 T2 रक्ष्यमाणा°

22 a) D3 S ससक्ता (for संजग्मु) — b) S कौरवा° पाण्डवै सह — c) Da1 सूर्योदयो — d) K4 B2-4 Da Dn D4 5 6 (m as in text) 7 8 ततो युद्ध मवर्तत, S प्रावर्तत जनक्षय° (M2 जनेश्वर°)

23 a) Ś1 K3 Da1 D3 6 8 प्रतीयु, S जग्मुश्च Ko 2 4 5 Dn1 D4 7 8 T2 M4 नागा, D5 नाना (for नागान्) — b) K2 4 5 Da2 Dn2 D4 7 8 T2 G1 नागांश्च, M1 रथांश्च (for नागाश्च) — c) K3 B1 D2 3 6 हयारोहान्, T1 G2 4 अश्वारोहा (for हयारोहा) K3 B1 D3 रथारोहा, D2 हयारोहा, D6 नरारोहान्, D3 हयाश्रोहा, S गजारोहान् (T2 °हा) (for हयारोहान्) — d) B2 3 Da1 Dn1 D5 चैव (for चापि) D1 दतिन° (for सादिन)

24 G3 om (hapl) 24 — a) K3-5 B Da Dn

हस्त्यारोहा रथारोहान्रथिनश्चापि सादिनः ॥ २४
रथिनः पत्तिभिः सार्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः ।
अन्योन्यं समरे राजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः ॥ २५
भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः ।
शुशुभे पाण्डवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ २६
तथा भीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः ।
तवापि विबभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ २७
भीमसेनस्तु कौन्तेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ।
अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीम् ॥ २८
द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः ।
विव्याध समरे राजन्मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् ॥ २९
दृढाहतस्ततो भीमो भारद्वाजस्य संयुगे ।
सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ३०
स संगृह्य स्वयं वाहान्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
व्यधमत्पाण्डवीं सेनां तूलराशिमिवानलः ॥ ३१
ते वध्यमाना द्रोणेन भीष्मेण च नरोत्तम ।
सृञ्जयाः केकयैः सार्धं पलायनपराभवन् ॥ ३२
तथैव तावकं सैन्यं भीमार्जुनपरिक्षतम् ।

C 6 3310
B 6 75 34
K 6 75 34

D2–8 M1 2–5 सादिनश्च (for सारथिं च) K3 5 D2 3 6 महाराज, K4 B1 Da1 रथा राजन्, B3 रथींश्राजन्, Da2 D4 5 7 रथाश्राजन्, Dn2 D4 (*also* as in text) 8 हयाश्राजन्; M1 3–5 नरा राजन् (for रथी राजन्) D1 सारथिश्च रथिं राजन्, T G1 2 4 M2 सादिनो रथिनो राजन् — Da1 om (hapl) 24b–25c —[b]) Ko–2 Da2 Dn1 D1 T1 G1. 4 M2 कुञ्जराश्च, K5 D2 रथिनश्च S (G3 om) विशां पते (for महारणे) —[c]) K3–5 B1–3 Da2 D2 4–8 G1 M1 हस्त्यारोहान्, Dn2 हयारोहान् (for हस्त्यारोहा) Ś1 T1 गजारोहा, K3–5 D2 हयारोहा; B1–3 Dn2 D4 8 रथा राजन्, B4 Da2 D5 7 रथाश्राजन्, D1 M3 5 गजारोहान्, D3 6 T2 G1. 2 4 M2 4 हयारोहान् (for रथारोहान्) Dn1 हस्त्यारोहास्तथा राजन् —[d]) K4 चैव (for चापि) Ko–2 गजिनश्चापि सादिन (K2 पत्तिभि), K3 5 रथिन सादिनस्तथा

25 Da1 om 25abc (cf v l 24) K2 om 25ab —[a]) S सादिन (T2 पत्तय) (for रथिन) Ko सादिभि, K1 सादिन, T2 पत्तिन (for पत्तिभि) —[b]) M2 सादिभिश् (for सादिनश्) T2 M2 पत्तय (for पत्तिभि) —[d]) D6 प्रत्यधावन्सहर्षिता, G2 प्रत्ययामन्नमर्षिता

26 [a]) Da1 °यमौ (for °यमैर्) K5 भीमसेनार्जुना यामैस् —[b]) Ko D4 8 गुप्ताश्, K3 5 D2 6 तथा, Da1 गुप्तौ, Da2 D5 गुप्तैश्, G3 नृपैश् (for गुप्ता) D2 चान्ये —[c]) Dn2 D4 7 8 शोभते (for शुशुभे) D2 पाण्डवा —[d]) Ko–2 चन्द्रमा, Dn2 शर्वरि (for शर्वरी)

27 [a]) T2 G1–3 ततो (for तथा) D6 ततो भीष्म कृपद्रोण, T1 G4 भीष्मद्रोणकृपद्रौणि- (T1 °णि) —[b]) K1 °दुर्योधनादिभ्य —[c]) K4 B1 T1 G च यमौ (for विबभौ) D6 सैन्य (for सेना) —[d]) Da1 ग्रहे Da1 D6 सवृता D1 ग्रहैर्ज्योतिष्मती वृता

28 [a]) B2 M2 सक्रुद्धो, Da1 कौंतेय —[b]) K6 पराक्रम, D1 महारथ (for पराक्रमी) —[c]) K2 अभ्य या, D1 अश्वको (for अभ्ययाज्) —[d]) M2 वाहिनी

29 Ś1 om (? hapl) 29 —[a]) B4 च (for तु) —[b]) D1 दृष्ट्वा तु (for नवभिर्) D1 रायसै (sic), T2 आशुगै (for आयसै) —[c]) S त्वरितो (for समरे) K3. 5 Dn2 D2 7 विव्याध समरश्लावी —[d]) K3 मर्माण्युच्छिद्य, M1–3 5 म (M2 ध) र्माण्यादिश्य Ko 1 वाहिनीं, S भारत (for वीर्यवान्)

30 [a]) Ko–2 B3 D1 T2 दृढहस्तस्, M दृढ हस्तस् (for दृढाहतस्) T2 G1. 3 M (except M4) तथा, T1 G2 4 तदा (for ततो) —[b]) Dn1 (before corr as in text) n2 D4 8 भारद्वाजेन B2 Da2 Dn1 D5 चाहवे (for संयुगे)

31 [a]) D1 G2 संगृह्य स (by transp), M4 स नियम्य —[b]) Da1 भारद्वाज —[c]) K2 व्यभ्रमत्, D3 6 ददाह (for व्यधमत्) D1 पाडवानीक (for पाण्डवीं सेना) —[d]) K1 मूल-, K2 जल (for तूल) K1 D2 M4 [अ]निल (for [अ]नल)

32 [ab]) Ś1 ते बाध्यमाना भीमेन (for [a]) Ko–2 B1 D1 S transp द्रोणेन and भीष्मेण D1 भरतोत्तम (for च नरोत्तम) Ś1 K3–5 नरोत्तमा, Ko–2 नराधिप, S महात्मना (for नरोत्तम) —[c]) Ś1 Ko–2 4 D1 केकया, D6 सजया, T2 सृजय Ś1 सजयै, Ko–2 4 D1 सृजयै, K3 5 Da Dn D2–8 कैकयै (for केकयै) —[d]) K1 D8 °पराभवत्, D6 °पराजय

C 6 3310
B 6 75 34
K 6 75 34

मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥ ३३
अभिद्येतां ततो व्यूहौ तस्मिन्वीरवरक्षये ।
आसीद्व्यतिकरो घोरस्तव तेषां च भारत ॥ ३४
तदद्भुतमपश्याम तावकानां परैः सह ।
एकायनगताः सर्वे यदयुध्यन्त भारत ॥ ३५
प्रतिसंवार्य चास्त्राणि तेऽन्योन्यस्य विशां पते ।
युयुधुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महारथाः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

७२

धृतराष्ट्र उवाच ।
एवं बहुगुणं सैन्यमेवं बहुविधं परम् ।
व्यूढमेवं यथाशास्त्रममोघं चैव संजय ॥ १
पुष्टमस्माकमत्यन्तमभिकामं च नः सदा ।

---

33 ^{a}) Ko–3 S तथैव तावकी सेना — ^{b}) Ko–2 M (except M2) भीमार्जुनपरिक्षता, K3 °क्षिता, K5 Da1 Dn1 (before corr) D1 °क्षित, T G भीमसेनपरिक्षता (G2 °रीक्षिता, G3 °रिक्षिता) — ^{c}) B1–3 Da Dn1 D5 T2 M4 मुमोह (for मुह्यते) K2 तवैव (for तत्रैव)

34 ^{a}) Ś1 अभिद्यता, D6 अभिप्रेता, T1 अभिद्येता (for अभिद्येतां) B3 तदा (for ततो) T1 G4 M4 महाव्यूहौ, G1–3 महारौद्रे (for ततो व्यूहौ) T2 अ भज्यत महारौद्रे, M1–3, 5 अभ्युद्यतमहावीर्ये (M3 sup lin °रौद्रे) — ^{b}) Ś1 Ko–2, 4 D1 तस्मिन्वीरसमागमे, B3 तस्मिन्वरवरक्षये — ^{c}) G2 असीद्वितिकरो घोरस् (sic)

35 ^{a}) K3 Da1 तदद्भुतम्, D6 S तत्राद्भुतम् K3 D2, 3, 6 T2 G3 M1, 3, 5 अपश्यामस् — ^{b}) Da Dn1 D5 एकायनपरा°, T2 एकायन गता°, Ca c as in text — ^{d}) K3 अवध्यत, D3 अमुह्यंत (for अयुध्यन्त) S सयुगे (for भारत)

36 ^{a}) K3 M5 प्रतिसहार्य, K4 B Da Dn D1, 4, 5, 7, 8 °सधाय, D6 अतिसवार्य, T1 G4 प्रतिसविध्य (for °संवार्य) — ^{b}) B3 ततोन्यस्य, T1 G2–4 अन्यो न्यस्य (for तेऽन्यो°) G1, 3 विशेषत° (for विशा पते) — ^{d}) D6 कौरवैश्च, S कुरवश्च (for कौरवाश्च) K3, 5 Dn2 D2 G3 M5 महाबला, B Da Dn1 D1, 5 महाहवे, D3, 6 T G1, 3, 4 M1–4 विशा पते, D4, 7, 8 महामृधे (for °रथा)

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko–2 B3 D2 mention only पष्ठयुद्धदिवसे, K4 T2 G2 पष्ठेह्नि, M4 पष्ठेह्निके — *Adhy name* K4 Da Dn1 D5 व्यूहरचना, T2 G2 M3–5 व्यूहकरण — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (sup lin sec m) 33, Dn2 T2 M3, 4 72, D1 74, T1 G 70, M1, 2 71 (as in text), M5 73 — *Śloka no* Dn2 D5 37

72

1 ^{a}) K1, 2 D1 S (except M4) बहुविध (K1 °ध), D2 °गण, Ca °गुण (as in text) — ^{b}) K3 तया, K5 D2 पुरा, D8 वर, S नरं (G2 नर°) (for परम्) — ^{c}) Ś1 Ko–2 D6 T2 G1, 3 व्यूहमेव (Ko, 2 °व), B3 D5 व्यूढमेव, B4 Dn2 व्यूढमेतद्, D1 व्यूह्य चैव, D4, 7, 8 व्यूहमेतद् S यथान्यायम् (for °शास्त्रम्)

2 ^{a}) K1 युष्टम्, K4 हृष्टम्, B Da Dn D4, 7, 8 तुष्टम् (B1 °ष्टिम्) (for पुष्टम्) K3 पृष्टमस्माक मत्यतम्, D1 S जु(D1 द)ष्टमस्माभिरत्यतम् (M4 °रत्य र्थम्) — ^{b}) Ko–2 इति काम, K5 अभीकाम, S अभिराम, Ca c °काम (as in text) K3, 5 D2 मे (for न) D1 अतिकाम च सर्वदा — ^{c}) K1 बहुम्, B1 प्रक्रम्, Da Dn1 D5 प्राज्ञम्, Ca प्रज्ञम् (for प्रह्वम्) D1 बहुमेधसमुत्पन्न, S प्रहृष्ट व्यसना(T G1–3 °नो)पेत — ^{d}) K1 परस्ता, K2 पुरसा, Da1 Dn1 D3, 8 M5 पुरस्ता (for पुरस्ताद्) Ko, 2 B3 M4 दृढ° (for दृष्ट°)

प्रद्युम्नव्यसनोपेतं पुरस्ताद्दृष्टविक्रमम् ॥ २
नातिवृद्धमबालं च न कृशं न च पीवरम् ।
लघुवृत्तायतप्रायं सारगात्रमनामयम् ॥ ३
आत्तसंनाहशस्त्रं च बहुशस्त्रपरिग्रहम् ।
असियुद्धे नियुद्धे च गदायुद्धे च कोविदम् ॥ ४
प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौ परिघेष्वायसेषु च ।
भिण्डिपालेषु शक्तीषु मुसलेषु च सर्वशः ॥ ५
कम्पनेषु च चापेषु कणपेषु च सर्वशः ।
क्षेपणीषु च चित्रासु मुष्टियुद्धेषु कोविदम् ॥ ६
अपरोक्षं च विद्यासु व्यायामेषु कृतश्रमम् ।
शस्त्रग्रहणविद्यासु सर्वासु परिनिष्ठितम् ॥ ७
आरोहे पर्यवस्कन्दे सरणे सान्तरप्लुते ।
सम्यक्प्रहरणे याने व्यपयाने च कोविदम् ॥ ८
नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितम् ।

C 6 3320
B 6 76 9
K 6 76 9

---

3 a) D1 च बाल च, T1 G1 3 4 नबाल च, G2 नातिबाल (for अबाल च) — b) M2 transp न and च — c) K0-2 D1 °यतप्राम, K7 लघुवत्ता तयायाम (sic), K5 D4 लघुहस्त(K5 °स्त)जितप्राय, Da° °वृत्तायतभुजं, D. °वृत्तायतप्राज्ञ, T2 °वृत्तायतहय, G1 7 लघ्ववृद्धनरप्रायं Ca (on a mended portion of the page, s. m.) as in text Cc cites लघु, वृत्त, आयत and प्राय, Cd लघुवृत्त and आयत° — d) K3 सार गात्रमनोमय, K4 B1 2 सारमात्रमनामय, D1 सारयोध°, D3 सरयोध° (sic), D. सीगरोत्र° (sic), D6 सार गाध°, S सागराकारमव्यय; Cc d as in text

4 a) K4 B Da Dn1 D. °मपत्र, D3 6 °कवच, G2 3 M4 आर्त्तमनाहशस्त्र च Cc cites आत्तमनाह — b) G2 बाहुशस्त्र° — c) K2 असियुद्ध, K4 रथयुद्धे, B2 असियुद्ध K2 नियुद्धत्वे; K4 प्रयुद्धे च, Cc d नियुद्धे च (as in text) — d) K0 गदायुद्धेन, K4 असियुद्धे च, T1 G2 4 शस्त्रयुद्धे च (for गदायुद्धे च) S सजय, Cc कोविदम् (as in text)

5 Ś1 om (hapl) 5-6, K0 1 om 5a-7b — a) K2 प्रासर्ष्टितोमरेमाजौ, K3 °तोमरेष्वाम, B3 °तोमरैराजौ, D1 प्रासासितोमरेष्वाजौ, D2 प्रासर्ष्टितोमर शर°, D5 प्रासृष्टितोमरेष्वाजौ, G प्रासेष्टितोमरेष्वाजौ Cd cites प्रास and ऋष्टि — b) K4 T2 °ष्वायुधेषु, T1 G °ष्वायतेषु — c) K2 भिंडपालेषु, K3 भीडिमालेषु, K4 . B Da2 Dn D1 4 7 भिंडिपालेषु, Da1 D2 3 5 6 भिंडिमालेषु B3 शक्तिश्च, Da1 D. शक्तिषु, T1 G M2 शस्त्रेषु, T2 शूलेषु (for शक्तीषु) — d) K2-4 B D1 Dn1 D2 3 . 6 8 मुश(B3 °प)लेषु, Dn2 तुमुलेषु

6 Ś1 K0 1 om 6 (cf v 1 5), K5 Dn2 D1 5 om (hapl) 6ab — a) T G कर्पणेषु, M1-3 5 कण येषु, M4 कर्पणेषु (for कम्पनेषु) — b) K2 मुद्गरेषु, K3 कणत्वेषु, B2 बल्पेषु, B3 T1 G करणेषु, D2 कृपणेषु, D3 6 T2 M4 कणयेषु, M1-3 5 कर्पणेषु, Cd कणपेषु (as in text) K3 4 D2 6 M1-3 5 च सजय, D. च सजया (for च सर्वश) — c) K3 4 B Da Dn D2 3 5 7 क्षेपणीयेषु, T1 G2 4 क्षेपणीयासु (for क्षेपणीषु च) D1 6 T2 G1 3 M वि (for च) K2-4 B Da Dn D2 4 5 7 8 चित्रेषु (for चित्रासु) Cc cites क्षेपणेषु — d) K4 D3 T2 मुष्टियुद्धे च, K5 मुक्ति युद्धेषु K2 B Da Dn D4 5 7 8 च क्षम, K3 5 D1 2 चाक्षय, G1 3 कोविद° (for कोविदम्) Cc cites क्षम

7 K0 1 om 7ab (cf. v 1 5) — a) T2 परोक्ष विद्याविद्यासु Cc d cite अपरोक्ष (as in text) — b) Ś1 K3-. B Da2 D1 2 5 7 व्यायामे च, Da1 व्यायामेव (for °मेषु) Cc cites व्यायामे D2 कृता श्रम — c) Ś1 K0-2 4 T G अस्त्रग्रहण°, Da1 शस्त्रा गृहण°, D5 6 असुग्रहण°, D5 शास्त्रगृहीण° — d) B1 सर्वेषु (for सर्वासु) D1 परिनिश्रित

8 a) K2 D1 Ca पर्यवस्कधे, Cd प्रत्यवस्कन्दे, Cc पर्यवस्कन्दे (as in text) — b) K0 1 शरणे, K2 शरेण, D2 सगणे, D6 शराणां, Ca c d सरणे (as in text) K1 सातरश्रुते, D1 सागरप्लुवे, D3 6 शात रप्लुते, T1 G M सोत्तरप्लुवे, Cd सलेवप्लुवे, Cc सान्तर° (as in text) T2 सरणोत्तरणे प्लुते — c) T2 सद्य (for सम्यक्) K3 5 प्रग्रहणे (for प्रहरणे) D6 सम्य ग्वयरथामेव — d) K3 5 D2 सस्थाने चैव, D6 यथा दाने च, Cc d व्यपयाने च (as in text) K3 T2 कोविद°

9 b) K1 सुपरीचत, K3 Da1 D5 सुपरिक्षित (Da1 °त), S परिनिष्ठित — c) K1 परीक्षा, D5 परिक्ष्य S1 K0 2 D6 यथान्यायम, D1 यथाशक्त्या — d) Da1 चेतनेन, D2 3 वेतने च, D6 चेतने च, T1 वेदनेन, Cd वेतनेन (as in text) Dn2 [उ]पपादिते, M4 °पादित°, M5 °पादिता D6 वेतनोपरिपादित (sic), Cc as in text

C 6 3321
B 6 76 9
K 6 76 9

परीक्ष्य च यथान्यायं वेतनेनोपपादितम् ॥ ९
न गोष्ठ्या नोपचारेण न च वन्धुनिमित्ततः ।
न सौहृदबलैश्चापि नाकुलीनपरिग्रहैः ॥ १०
समृद्धजनमार्यं च तुष्टसत्कृतबान्धवम् ।
कृतोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ॥ ११
सजयैश्च नरैर्मुख्यैर्बहुशो मुख्यकर्मभिः ।
लोकपालोपमैस्तात पालितं लोकविश्रुतैः ॥ १२
बहुभिः क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसंमतैः ।
असमानभिगतैः कामात्सबलैः सपदानुगैः ॥ १३
महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समन्ततः ।
अपक्षैः पक्षसंकाशैः रथैर्नागैश्च संवृतम् ॥ १४
नानायोधजलं भीमं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ।
क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्राससमाकुलम् ॥ १५
ध्वजभूषणसंबाधं रत्नपट्टेन संचितम् ।

---

10 ^a) K1 4 B D (except D2 3 6) S नोपकारेण, Ca सोपचारेण; Cd नोप° (as in text) Cc cites उपकारेण — ^b) Da Dn D4 (before corr) 5 8 न सबधनिमित्तत; D1 न च बुध्या निमि°, D6 न च वर्त्ते निमि°; D7 न सबधिनिमि° Ca c cite सबन्ध°, Cd न बधुनिमित्तत — ^c) K3 5 B Da1 Dn1 D1, 2 न सौहृदबलैर्वापि, K4 Da2 Dn2 D4 5 7 8 Ca, c d न सोहृदबलेनापि, T1 G4 न सौहार्दाद्बलात्कारैर्, T2 M न सौहृदबलात्कारैर्, G1 3 न सौहार्दबलाहारैर्, G2 न सौहार्दान्न चाकारैर् — ^d) Ko Da1 Dn1 D4-8 न कुलीन°, K1 2 न कुलेन परिग्रहैः, B1 Da2 नाकुलीन परिग्रहम् (Da2 °हे), D1 S न कुलैर्न परिग्रहैः Cc cites कुलीनपरिग्रहैः

11 ^a) Ś1 तु (for च) Ko 2 समृद्धबलमार्यं च, K1 °बलमाया च; K3 °जनमार्यं च, K5 D2 °जनमा (K5 °ना)र्यं च, D6 °जनमार्यश्च, T1 G कुलीनमाढ्य (G1 3 °यं) वीर च, T2 कुलीनमाढ्यमार्यं च, M कुलीनजनमार्यं च (M4 °मायुश्च) Ca c d cite आर्यं — ^b) D1 6 T G1 2 4 तुष्ट (for तुष्ट) Ś1 तुष्टिशतृत बांधव° (sic), K3 5 तुष्टसबधिबांधवं, K4 तुष्टिमत्कृत°, D2 तुष्टिमत्कृत°, M4 तुष्टसज्जन° — ^c) D5 कृत्योपकार° — ^d) Ca d cite मनस्वी, Cc °स्वि D1 सुमनस्वि (for च मनस्वि)

12 ^a) Ko 1 सजलैश्च, K2 B Da Dn D4 5 7 8 सजवैः, K3 स्वजनैः, D3 6 सहृतैः, T1 G अजयैः, M1 2 3 (inf lin as in text) 4 5 सज्जनैः (for सजयैः) B1-3 Da Dn1 D5 हयैर्, B4 बलैर्, D3 6 T1 G M जनैर् (for नरैर्) K5 D2 स्वजनैः सुनरैर्मुख्यैर्, D1 सहजैश्च गुणैर्युक्त, T2 प्रस्तुन स्वजनैर्मुख्यैर् — ^b) B4 बहुभिर् (for बहुशो) K3 5 B1 D2 दृष्टकर्मभिः, D1 कृतलक्षण, D3 6 मुख्यलक्षण (for °कर्मभि) — ^c) Ś1 गुप्ता, Ko 1 भुक्त, K2 तात, S तत्र (for तात) — Ś1 Ko 1 om (hapl) 12^d–13^a — ^d) K2 लोकविसुत्तैः (sic), Da1 °विश्रुते, D1 °विश्रुतैः

13 Ś1 Ko 1 om 13^a (cf v 1 12), D2 6 om (hapl) 13^ab — ^a) D1 क्षत्रियैर्बहुभिर् (by transp); G3 महाभि क्षत्रिभिर् K4 गुप्त (for गुप्तं) — ^b) K3 Dn2 D5 लोकसमितैः, D1 °विश्रुतैः, T1 G शूर सत्तमैः; T2 M शूरसमतैः — ^c) After असमा, K1 repeats 11^cd G4 असमाद् (for असमान्) K4 5 T2 M अभिगत; B3 अपि गतैः, D2 अभिगम, T1 G3 4 अभि हित; G1 अभिमत, G2 अभिमतान् (for अभिगतैः) Ś1 D1 कामैः, Ko-2 काम, K5 G1-3 कामान्; T2 सौम्य, Cc कामात् (as in text) — ^d) K4 सपदैः, D6 सबालैः, S स (G4 स्व) बल (for सबलैः) S सपदा (G1 °यला) नुग, Cc सपदानुगैः (as in text)

14 ^b) D1 अत्रासक्त (for आपगाभिः) — ^c) B1 3 4 Dn D1 3 4 6-8 Ca पक्षिसकाशैः Da D5 Ca अपक्षैः पक्षसकाशैः, S अपक्ष (G3 °क्ष) गिरिसकाशैः Cc cites पक्षिसदृशैः, Cd पक्षिसदृशैः — ^d) K1 2 Da1 नागश्च K3 सभृत, K4 संकुल, D4 सवृत°, D5 सवृतौ

15 ^a) Ś1 नानायोधबल, Ko-2 T1 G4 °युधबलैर्; D2 T2 M1 2 °योधबलैर्, D7 °योधजन, G1-3 °यूथ बलैर्, M3 5 °यौधबलैर्, M4 °यौधगणैर् Ś1 भीम, Ko-2 D2 भीमैर्, D6 भीम (for भीम) — ^b) Ko-2 वाहि (K1 °ह) नोर्मितरंगिमद्, K5 वाहिनोर्मि तरंगिण, D1 वाजिभिर्मि तरंगिण, T1 G वाहनोर्मितरंगित — ^c) Da1 D5 क्षप (D6 °य) ण्यसि, T G M4 क्षेप णासि — ^d) K2 Dn2 D4 8 शरप्रासैः, D6 -शरप्राश- (for -शरप्रास)

16 ^a) D1 बहुभूषणसंनद्ध, D3 ध्वजरूपेण सबाध — ^b) K1 रत्नपट्टधनसचित, K3 °पट्टेन सचितैः; K4 B1 3 Da2 Dn D1 4 5 7 8 °पट्टसुसचित, K5 D2 रत्न (K5 °क्त) पट्टनसनिभैः, B2 °पट्टसमाचित, B4 °पट्टसु सवृत, Da1 °पादसुसचित, D3, 6 °पत्रसमाचित, S °कुट्टिमभूपित, Cc रत्नपट्टैः सुसचित, Cd रत्नपट्टैः सम°

वाहनैः परिसर्पद्भिर्वायुवेगविकम्पितम् ॥ १६
अपारमिव गर्जन्तं सागरप्रतिमं महत् ।
द्रोणभीष्माभिसंगुप्तं गुप्तं च कृतवर्मणा ॥ १७
कृपदुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा ।
भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिसौबलबाह्लिकैः ॥ १८
गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवद्भिर्महात्मभिः ।
यदहन्यत संग्रामे दिष्टमेतत्पुरातनम् ॥ १९
नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवन्तोऽथ मानुषाः ।
ऋषयो वा महाभागाः पुराणा भुवि संजय ॥ २०
ईदृशो हि बलौघस्तु युक्तः शस्त्रास्त्रसंपदा ।
वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ २१
विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म संजय ।
यत्रेदृशं बलं घोरं नातरद्युधि पाण्डवान् ॥ २२
अथ वा पाण्डवार्थाय देवास्तत्र समागताः ।
युध्यन्ते मामकं सैन्यं यदवध्यन्त संजय ॥ २३
उक्तो हि विदुरेणेह हितं पथ्यं च संजय ।
न च गृह्णाति तन्मन्दः पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ २४
तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः ।

C 6 3335
B 6 76 25
K 6 76 25

न्वित — c) Da1 D- वाहने (for °नै) B1. 2 4 Da Dn D1 3–6 S परिधावद्भिर् (for °सर्पद्भिर्) K3 B3 D2 7 परिधावद्भिरश्वैश्च — d) Ś1 वायुवेगमकंपित, Ko 2 B2 3 Da Dn1 D5 T G M4 Cc °विकल्पित (G2 °क), K1 °विकल्पत,

17 a) Da1 D3 गर्जंत — b) D1 बल (for महत्) — c) Da1 D1 S द्रोणभीष्मादिभिर्गुप्त — d) D1 तथा (for गुप्त) Da1 क्षतकर्मण (for कृतवर्मणा)

18 a) D- कृप (for कृप) — b) K1 जयजय मुखैस् T2 तदा (for तथा) — d) Ś1 द्रौणिसौवीर बाह्लिकैः, D3 6 द्रौणि(D6 द्रोण)सौबलकेकयैः, D5 द्रौणि सुबलबाह्लिकैः, D7 G2 द्रौण(G2 °णी)सौबलबाह्लिकैः

19 a) Da1 प्रवीरे, D5 प्रविरैर्, D6 प्रवीर K6 गुप्तप्रवरैर्लोकस्य — b) Ś1 Ko–2 मानवद्भिर्, Cc सार° (as in text) D1 (m as in text) S महा रथैः (for °त्मभिः) — c) Ko यद्दहन्यंत D1 2 6 S सैन्य मे (for संग्रामे) K6 D2 यदन्यद(K5 °म)पि संग्रामे — d) K4 दृष्टम्; Dn2 दैवम्, D3 दिष्ट्यम्, Ca c d दिष्टम् (as in text) K6 दिष्टमत्त (for दिष्ट मेतत्) Ko–3 B2 4 Dn2 D1–4 6–8 T G M1 2 4 Ca मत्र (for एतत्) S परायण, Ca पुरातनम् (as in text)

20 a) D1 अनुद्योग (for समुद्योग) K6 नैतादृशं सम घोर — b) Ś1 दृष्टावतो, K3 5 D2 दृष्टपूर्वा, G1 दृढवंतो (for दृष्टवन्तो) K3 5 B1 D2 हि, D8 [ऽ]त्र (for ऽथ) D2 सामुख्या (m °नुषा) (for मानुषा) Da1 दृष्टवानथ मानुष, T2 दृष्टवतोभिमानुष (sic) — c) K3 Da Dn3 D5 महाभागा — d) Ś1 प्ररणा, K6 पुराणे, B1 Da1 पुराण (for पुराणा)

21 Ko om (hapl) 21a–22b — a) K1 [ऽ]य, K2 4 B Da Dn D4 6 7 8 [ऽ]पि, D6 ह (for हि) — Da1 om 21bcd — b) Dn2 मुक्त, T2 युक्त (for युक्त) K2 B1 3 4 D1 7 8 शास्त्रार्थसंपदा, K4 शास्त्रास्त्र°, Dn2 T1 G4 शस्त्रार्थ° (for शस्त्रास्त्र°) K5 D2 सयुक्त शस्त्रसंपदा — c) Ś1 वध्यते, D1 बाध्यते, D6 पन्यते (for वध्यते) K5 यस्य (for यत्र)

22 Ko om 22ab (cf v l 21) — b) K3 5 B1 D1 2 हि; T1 G4 स्म (for स्म) K1 G2 संजय — D2 om (hapl) 22c–24b — c) T2 यदीदृश, G2 यत्रैदृश (for यत्रेदृश) — d) K3 5 पाडवो हत वान्रणे, T G नावधीद्युधि पाडवान्

23 D2 om 23 (cf v l 22) — a) K6 पाडवा र्थाय नियत — b) Ko 2 सर्वे (for तत्र) T2 तु संगता (for समागता) — c) K5 युध्यता, D6 युध्यान्स, S युध्येयुर् (T2 युद्धे तु) — d) K3–5 D3 8 यथा वध्यति, B3 4 Da Dn D4 (before corr) 5 यथा वध्यति, D1 तेन वध्यति, D4 7 8 यथावध्यत, T G यदहन्यत (for यदवध्यन्त) B1 2 यथा संजय वध्यते, M यथाहन्यत संयुगे

24 D2 om 24ab (cf v l 22) — a) Ś1 युक्त हि, D1 उक्तश्च, S (except M4) उक्तोपि (for उक्तो हि) Ś1 विदुरेणोक्त, Ko °णैव K1 °रेणैप, K2 °रेणेप, K3–5 D3 T G1–3 M4 °रेणाहं, B1 °रेणेहं, D1 °रेणासौ, M1–3 5 °रेणाथ — b) K5 नित्य (for हित) T G M2 युक्त, M1 3 5 तथ्य (for पथ्य) K2 B Da Dn D4 6 7 8 T2 M नित्यश, T1 G भारत (for संजय) D1 धीमता सत्यवादिना — c) K3–5 D2 7 च जग्राह, D6 8 जग्राह च (for च गृह्णाति) S नाश्रृणो चैव (T2 M °श्चापि) तन्मद

C 6 3335
B 6 76 25
K 6 76 25

आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा ॥ २५
अथ वा भाव्यमेवं हि संजयैतेन सर्वथा ।
पुरा धात्रा यथा सृष्टं तत्तथा न तदन्यथा ॥ २६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

७३

संजय उवाच ।
आत्मदोषात्त्वया राजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशम् ।
न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ ।
यानि त्वं दृष्टवान्राजन्धर्मसंकरकारिते ॥ १
तव दोषात्पुरा वृत्तं द्यूतमेतद्विशां पते ।
तव दोषेण युद्धं च प्रवृत्तं सह पाण्डवैः ।
त्वमेवाद्य फलं भुङ्क्ष्व कृत्वा किल्बिषमात्मना ॥ २
आत्मना हि कृतं कर्म आत्मनैवोपभुज्यते ।

---

25 a) Ko 1 तत्त्वे (for मन्ये) Da1 Dn1 D7 मतिं, Dn2 मत, Ca.c मति (as in text) K5 D3 तस्यामात्य(K5 °स्य मान्य)मति पूर्वं, D8 तस्य मन्यामहे पूर्वं; D6 तस्य मान्यमतीपूर्वं, T1 G तथ्य (T1 G4 °थ्या) मन्ये मतिं (G1 3 °त) तस्य, T2 M3 (inf lin) तथ्या (T2 °थ्यं) मन्ये मतिं पूर्वं (T2 °र्वां), M अवमत्य मतिं पूर्वं (M1 4 °र्वां) — b) D5 ब्रह्मज्ञस्य, M विदुरस्य (M3 sup lin सजयस्य) (for सर्वज्ञस्य) D1 सर्वज्ञस्येव सजय — c) Ś1 यथागमस्तेन, Ko 1 °गमस्थेन, K5 D2 °मत तात, M1 3–5 °गम तत्र (M4 तात) (for °गत तात) T1 G4 आसीत्तथा गत तथ्य, G3 आसीद्यथोक्त गदतो, M2 आविद्यतागम तत्र Ca c cite यथागत, आसीत्, Cd यथागम

26 a) Ko 1 ग्राह्यम्, T2 भाग्यम्, Cc भाव्यम् (as in text) K3 एवाद्य, K5 एवाह, Da1 एव हि, D6 एनं हि (for एव हि) — b) Ś1 सजय तेन (for संजयैतेन) K4 सर्वदा, D1 सर्वश — c) K5 धात्र्या, Da1 ध्यात्वा (for धात्रा) Ko–3 सृष्ट, B1 2 T G1 3 4 M2 4 दिष्ट, Da Dn1 D5 [उ]द्दिष्ट, G2 दृष्ट (for सृष्ट) — d) Ko transp तत् and तथा K5 नौ (for न) Ś1 तन्नन्यथा (sic), K4 B नैतदन्य°, Da Dn1 D5 न तु नान्य° (for न तदन्य°) K1 तथा तनपदन्यथा, K2 तथा तन्नेदमन्यथा, M तथा तन्न तदन्यथा

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko–2 D2 mention only षष्ठ युद्धदिवसे, K4 पष्ठेह्नि, M4 षष्ठेह्निके — *Adhy name* K4 T2 धृतराष्ट्रानुताप (T2 °शय), Da Dn1 D6 धृतराष्ट्रवाक्य, G2 M1 2 3 (sup lin) धार्त(M1–3 धृत)राष्ट्रसेनावर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (marg sec m) 34, Dn2 T1 G 71, D1 75, T2 M3 4 73, M1 2 72 (as in text), M5 74 — *Śloka no* Dn D5 26

73

1 a) K1 2 Da1 आत्मदोषा, K3 आत्मदोषास्, K5 D2 आत्मनैव, G2 आत्मदोषस् B4 महाराज, M तथा राजन् — c) B3 Dn1 D1 3 (before corr) T G तात, Cc तानि (as in text) — d) B2 Da Dn1 D5 ददर्श, D2 (before corr) पश्यतो (for पश्यते) D1 भरतोत्तम — e) T1 G यदिद (for यानि त्व) K5 घृष्टवान्, Da2 धृष्टवान्, S पश्यसे (G1 3 °ते), Cd दृष्टवान् (as in text) — f) K2 4 5 धर्मशकर°, B2 3 धर्मसकरकालिते, Dn D4 3 °कानि ते, D1 वर्ण सकरकारिते, D3 धर्मसंकरकानि वै, D7 °कानिव, S °सकर(G1 3 °सरक्ष)कारणात्, Cc d as in text

2 a) K2 परा (for पुरा) — b) B3 युद्धम् (for द्यूतम्) B1 एव (for एतद्) — c) D1 वै युद्ध, D5 युद्ध तत्, S युद्ध हि — d) Ko–2 प्रवृद्ध, Da1 प्रवर्त B1 Da2 D5 transp सह and पाण्डवै — e) K2 तमेवादि, D1 अते चाद्य (for त्वमेवाद्य) — f) D1 3 6 कृत्त (for कृत्वा) B1 4 Dn1 (before corr) D1 3 4 7 T1 G1 3 4 M1 2 4 आत्मन (for आत्मना)

इह वा प्रेत्य वा राजंस्त्वया प्राप्तं यथातथम् ॥ ३
तस्माद्राजन्स्थिरो भूत्वा प्राप्येदं व्यसनं महत् ।
शृणु युद्धं यथावृत्तं शंसतो मम मारिष ॥ ४
भीमसेनस्तु निशितैर्बाणैर्भित्त्वा महाचमूम् ।
आससाद ततो वीरः सर्वान्दुर्योधनानुजान् ॥ ५
दुःशासनं दुर्विषहं दुःसहं दुर्मदं जयम् ।
जयत्सेनं विकर्णं च चित्रसेनं सुदर्शनम् ॥ ६
चारुचित्रं सुवर्माणं दुष्कर्णं कर्णमेव च ।
एतानन्यांश्च सुबहून्समीपस्थान्महारथान् ॥ ७
धार्तराष्ट्रान्सुसंक्रुद्धान्दृष्ट्वा भीमो महाबलः ।
भीष्मेण समरे गुप्तां प्रविवेश महाचमूम् ॥ ८
अथाह्वयन्त तेऽन्योन्यमयं प्राप्तो वृकोदरः ।
जीवग्राहं निगृह्णीमो वयमेनं नराधिपाः ॥ ९
स तैः परिवृतः पार्थो भ्रातृभिः कृतनिश्चयैः ।
प्रजासंहरणे सूर्यः क्रूरैरिव महाग्रहैः ॥ १०
संप्राप्य मध्यं व्यूहस्य न भीः पाण्डवमाविशत् ।

C 6 3348
B 6 77 12
K 6 77 12

G2 कृतं यत्वानत्वमात्मन (sic)

3 ^{a}) K5 D2 सर्वेण हि, B Da Dn D4 5 7 8 आत्मनैव, D6 आत्मनो हि, T2 द्रोहेन हि — ^{b}) K0–2 T1 G ह्यात्मनैवोप, D1 आत्मनैव हि; D5 °नै वाय — ^{d}) T1 G2 4 तव, T2 M3. 4 तत्त्वा, G1 3 तत्तु, M1 2 तत्त्वा, M5 तस्त्वा (for त्वया). K3 6 D2 6 यथा तथा, B2 Da Dn1 D5 सुदारुण

4 ^{b}) K3 प्राप्स्येद, G1–3 M1 3 5 प्राप्यैव (for प्राप्येद) D3 व्यजन — ^{c}) D1 T2 शृणु वृत्त यथा युद्ध — ^{d}) D1 वदतो, M1–3 5 गदतो (for शंसतो) K3 6 D2 मे नराधिप, S मम भारत

5 ^{a}) K0 1 3 B D (except D1) सु, K2 स (for तु) — ^{b}) G3 भाणैर् Ś1 K0 हत्वा (for भित्त्वा) K2 महाचमू, D1 महारथान्, T2 यथा चमू — ^{c}) K3 G1 रणे, D1 3 T2 तथा, M1. 3–5 तदा, M2 महा (for ततो) K3–5 D1 2 6 T G वीरान् (for वीर) — ^{d}) K5 Da1 D2 3 (marg sec m as in text) 5 6 T1 G °नानुगान्.

6 ^{a}) Da2 D5 दुर्विसहं — ^{b}) B3 दुर्मुख, D1 दुर्मिह, S दुष्पह (for दुःसहं) B3 दुःसह, D3 दुर्मुख, T2 G1–3 M दुर्जयं (for दुर्मद) — After 6^{ab}, K1 reads 4^{a}–5^{c} in parenthesis — ^{c}) K4 B Da2 Dn2 D1 4 5 8 जयसेन (for जयत्सेनं)

7 ^{a}) Ś1 चारुमित्र, D6 चारुचित्र (for °चित्र) K3 T2 M1–3 5 सुदामाण, D1. 8 सुधर्माण (for सुवर्माण) — ^{b}) K3 दुतहं, K5 D2 दुःसह, B2 सुकर्ण, Da1 दुकार्ण, D1 6 दु कर्ण, D5 दुष्कर (for दुष्कर्ण) — ^{c}) K2 एतानन्याश्च, K3 °श्चान्याश्च, B1. 3 D1–3 6 S एतां (D6 °ता) श्चान्याश्च — ^{d}) K4 T1 G महाबलान् (for °रथान्)

8 ^{a}) K0 2 4 सुसरब्धान्, K3 5 D1 2 T1 G2 4 °क्रुद्धो, D3 स संक्रुद्धान् (for सुस°) — ^{b}) D1 भीमसेनो (for दृष्ट्वा भीमो) K3 वृकोदर; K5 D2 महारथ (for महाबल) — ^{c}) B1 भीमेण (for भीष्मेण) D1 3 गुप्तान् (for गुप्ता)

9 K4 reads 9^{ab} twice consecutively — ^{a}) K3 5 D2 तथाह्वयत (K3 °ति), K4 (second time) अथांगयंत, D1 अथाह्वयतस, M1–3 5 समाह्वयत (for अथाह्वयन्त) D6 आह्वयत ततोन्योन्यम्, T1 G समाह्वयस्तथान्योन्यम्, T2 M4 समाहूय (T2 तमाह्वय) ततोन्योन्यम् — ^{b}) K4 (second time) असं (for अय) G3 यं प्राप्तोय वृकोदर — For 9^{ab}, K4 (first time) B Da Dn D4 5 7 8 subst

294* अथालोक्य प्रविष्ट तमूचुस्ते सर्व एव तु ।

[K4 तु (for तम्), and तमूचु (for ऊचुस्ते) B3 हि (for तु)]

— ^{c}) Ś1 Ca जीवग्रह, G2 जीवग्रीवां, Cc °ग्राह (as in text) D6 च गृह्णीमो, M4 निगृह्णामो D1 जीवग्राहेण गृह्णामो — ^{d}) Ś1 लयमेन, K2 B3 4 Da1 Dn D4 6 वयमेत (K2 Da1 Dn1 °मेतन्), D5 वरमेतं, T G वयमेकं (for वयमेन) D5 नराधिप, T2 °धम

10 ^{a}) Da1 D5 पार्श्वे (for पार्थो) — ^{b}) K0 1 सहनिश्चयै, T1 G4 कृतनिश्चय — ^{c}) K0 पुरा सहरणे, K1 युवा संह°, K2 पुरा सह°, K3 D6 प्रजहास रणे, Da1 D5 प्रजा (Da1 °ज्ञा) सहरणा — ^{d}) K0–2 क्रुद्धैर् (for क्रूरैर्) K0 1 महारथै (for °ग्रहै)

11 ^{a}) K1 वप्राप्य (sic), D6 सप्राप्त (for संप्राप्य) D5 मध्ये; G2 मध्यम (hypermetric) (for मध्य) K3 B3 D2 T1 G सैन्यस्य (for व्यूहस्य) B1 संप्राप्य व्यूहमध्यस्य, Da1 °प्य मध्यसुपहस्य (sic) — ^{b}) D6 तं भी, T1 G तेपि (for न भी) G आविशन् — ^{d})

C. 6 3348
B 6 77 12
K 6 77 12

यथा देवासुरे युद्धे महेन्द्रः प्राप्य दानवान् ॥ ११
ततः शतसहस्राणि रथिनां सर्वशः प्रभो ।
छादयानं शरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे ॥ १२
स तेषां प्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः ।
जघान समरे शूरो धार्तराष्ट्रानचिन्तयन् ॥ १३
तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् ।
समस्तानां वधे राजन्मतिं चक्रे महामनाः ॥ १४
ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पाण्डवः ।
जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् ॥ १५
भीमसेने प्रविष्टे तु धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः ॥ १६
विदार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः ।

K1 सहेंद्र , K3–5 B Da Dn D2 5 7 T1 G2–4 M1 (*sup lin*) महेंद्र T2 [अ]वाप्य (for प्राप्य) K3 4 D2 T1 G दानवा॰, K5 M1 (*sup lin*) दानव॰, D3 दानवीन्, M2 दानव

12 a) K3 D2 तथा; K5 यथा (for तत) T1 G M3 शरसहस्राणि, M4 शतसहस्राणां (for ॰स्राणि) — b) D1 3 6 रथाना, G2 रथीनां Ś1 K0 1 वर्गश॰, K2 गर्वस॰, B1 बहुश॰, D3 6 सर्वत॰ (for सर्वश॰) B2–4 Da Dn D4 5 7 8 सर्वशस्त्रिणां, D1 सर्वतोदिश, S च महात्मनां (for सर्वशः प्रभो) — c) Ś1 K3 5 T1 G M4 छादयाना , B1 छादया*; B2 3 Da2 Dn1 D5 उद्यतास्त्रै॰, B4 Dn2 D4 7 8 उद्यतानि, Da1 damaged, D1 छादयत॰, D2 3 6 छादयान॰ (for छादयान) B3 परैर् (for शरैर्) K3 5 तीव्रैस्, B2 योधैस्, D2 तीक्ष्णैस् (for घोरैस्) — d) Da Dn1 D1 5 तमेवम् (for तमेकम्) K2 अनुवाजिरे, K3 5 D2 S परिवव्रिरे; D1 अनुजग्मिरे, C0 अनुवव्रिरे (as in text) D6 तावकास्तानुवव्रिरे

13 a) K2 एतेषां (for स तेषां) K4 वाहान्, T2 युधान् (for योधान्) — b) K0–2 हस्त्यश्वरथसादिभि॰; K3 5 D2 हस्त्यश्वरथवाजिन , D1 ॰रथयोधिन — c) K0 जघार (*sic*), B2 जगाम (for जघान) K3 शूरान्, T1 G भीमो, M4 वीरो (for शूरो) — d) D6 नर्चितयन्, D3 M4 अर्चितयत्, C0 अचिन्तयन् (as in text)

14 a) K2 विवसित (for व्यव॰) — b) Ś1 K0 2 4 D3 6 महाबल॰ S जिघांसता (for जिघृक्षताम्) — c) Da1 वध (for वधे) — d) Ś1 महारथ॰, K2 T1 M4 महात्मना (T1 ॰ना॰), B Da Dn D4 5 7 8 महाबल॰ (for महामना)

15 K0 1 om (? hapl) 15–16 — b) K4 वीर्यवान् (for पाण्डव॰) — Ś1 om 15^{b}–16^{c} — After 15^{ab}, D4 (marg *sec m*) S ins .

295* उवाच सारथिं भीम स्थीयतामिति भारत ।
यावदेनान्हनिष्यामि धार्तराष्ट्रान्सहानुगान् ।
इत्युक्त्वा भीमसेनस्तु प्रविश्य महतीं चमूम् ।

[(L 1) M1–4 इह (for इति) — (L 2) D4 T2 M1–3 एतान् (for एनान्) M महानुजान् (M4 समागतान्)]

— d) D1 3 6 S तद् (for त) B3 M4 बलौघ (for बलौघ॰) B3 महाबल॰ (for ॰महार्णवम्) — After 15, D4 S ins

296* गदया भीमसेनेन ताडिता वारणोत्तमा॰ ।
भिन्नकुम्भा महाकाया भिन्नपृष्ठास्तथैव च ।
भिन्नगात्रा सहारोहा॰ शेरते पर्वता इव ।
रथाश्च भग्नास्तिलश॰ सयोधा शतशो रणे ।
अश्वाश्च सादिनश्चैव पादातै॰ सह भारत । [5]
तत्राद्भुतमपश्याम भीमसेनस्य विक्रमम् ।
यदेक॰ समरे राजन्बहुभि॰ समयोधयत् ।
अन्तकाले प्रजा॰ सर्वा दण्डपाणिरिवान्तक॰ ।

[(L 2) M1–3 5 छिन्न॰ (for भिन्न॰) — (L 3) D4 G1–3 सहारोहै॰, M4 हतारोहा॰ (for सहा॰) — (L 5) T2 पदातै , M1–3 पादाता॰ (for पादातै) — (L 6) M1 3 4 अपश्यामो — (L 7) M1 3 यदेक]

16 K0 1 om 16, Ś1 om 16^{abc} (cf v l 15) — a) M1 3 5 [ऽ]पि (for तु) D1 प्रविष्टे भीमसेने तु — b) K2 [ऽ]पि पार्श्वत॰, D1 3 6 महारथ॰ (for ऽपि पार्षत॰) — c) Da1 D5 द्रौणिम् S समरे (for तरसा) — d) D3 6 पाण्डव॰ (for सौबल॰) Ś1 सहसा प्रययौ तत॰, S ययौ येन (T1 G4 येन याति, T2 M2 ययौ यत्र) वृकोदर॰

17 a) K0 2 विव्याध, K1 विधाप (*sic*), K4 विवार्य, K5 B1 3 4 D (except D1) निवार्य, B2 जघान (for विदार्य) T2 M4 transp महतीं and सेनां

आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे ॥ १७
दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य सारथिम् ।
धृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः ॥ १८
अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धो निस्वना वाचमीरयन् ।
मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः ॥ १९
विशोकस्तमुवाचेदं धृष्टद्युम्नं कृताञ्जलिः ।
संस्थाप्य मामिह बली पाण्डवेयः प्रतापवान् ॥ २०
प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम् ।
मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्र प्रीतियुक्तमिदं वचः ॥ २१

प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्वान्मुहूर्तकम् ।
यावदेतान्निहन्म्याशु य इमे मद्वधोद्यताः ॥ २२
ततो दृष्ट्वा गदाहस्तं प्रधावन्तं महाबलम् ।
सर्वेषामेव सैन्यानां संघर्षः समजायत ॥ २३
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ।
भित्त्वा राजन्महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव ॥ २४
विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ।
प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः ॥ २५
न हि मे विद्यते सूत जीवितेऽद्य प्रयोजनम् । C 6 3163 B 6 77 27 K 6 77 32]

— b) K0-3 Da2 D. T2 G2 3 M3-. नरर्षभ; D3 6 महारथ (for नरर्षभ) — c) M2 आरुरोह (for आससाद) B D (except D1-3 6) T1 G तूर्णं (for शून्यं) — After 17, D1 ins

297* रथं च शून्यं संप्रेक्ष्य भीमं प्रति विचेतनः ।

18 D1 om (hapl) 18 — b) K1 om (hapl) from थिम् up to मीर in 19b — d) T1 G2 4 हत चेतन (for गत°)

19 K1 om up to मीर in 19b (cf v l 18) — a) Dn2 आपृच्छद्, T1 G4 अब्रवीद् (for अपृच्छद्) Ś1 K0 2 °संपूर्णो, K3 °संरुद्धां, K4 °संपन्नो, D8 (inf lin as in text) °संयुक्तो, T2 M4 °संक्रुद्धो, M1-3 . °सदिग्धो (for °संरुद्धो) — b) Ś1 निःस्वन, K2. 4 B Da Dn D1-3 नि(or नि)श्वसन्, D1 विविक्ते, S गद्गदा (M1-3 5 °दो) (for निस्वना) — c) Ś1 K1 समप्राणैः, T1 G2 4 मम प्राणात् (for मम प्राणैः) Ś1 K D1 2 6 प्रियतर (for °तम) — d) G3 भीमस्त्विति (for भीम इति) Ś1 K0-2 विश्रुत, D1 सारथिं, D5 दूषित (for दुःखित)

20 b) K3 कृताञ्जली, Da1 °जलि, M2 °जलिं — c) K1 वहे (corrupt), G4 बलि, M2 गदी — d) K3 5 D2 पराक्रमी (for प्रतापवान्) K4 पाडव सुप्रतापवान्, B Da Dn D4 5 7 8 पाडव सु(Da1 D5 स)महाबल, S भीमसेनो महाबल

21 a) K0 2 प्रवृष्टो; K3 प्रविश्ये — b) K3 पुन, K4 B Da Dn D4 5 7 8 एको, S (except T2 M4) एत (for एतद्) — c) K1 4 B D2 3 6 T2 G1 पुरुष व्याघ्र.

22 a) Ś1 K2 T2 मा (for मां) — c) T2 M4 °देनान् K3-. B Da Dn D2 4 5 7 8 निहन्म्य(Da1 D. °न्म)ह, D1 हनिष्यामि, G1 नियम्याशु, G3 M2 निह(M2 °ह)त्याशु — d) Ś1 य एते (for य इमे) K2 मद्विषो, G1 मद्वधोद्यता (sic) D1 सदा दैवेन नोदितान् — After 22, S ins

298* अभ्यधावद्गदापाणिर्मद्बल स महाबल ।
[M1-3 5 सु- (for म)]

23 M1 3-5 om (hapl) 23ab — ab) D1 त दृष्ट्वा तु (for ततो दृष्ट्वा) K3 5 D2 transp गदाहस्त and प्रधावन्त T2 G M2 सहाय ते (for गदाहस्त) M2 om 23b-24c — d) K3-. B Da Dn D3-5 7 8 Cc सहर्ष, D2 सघर्ष, D6 सघट्ट, Cd सघर्ष (as in text)

24 M2 om 24abc (cf v l 23) — a) K1 3 4 B D (except D2 3) सु (for तु) Some MSS तुमुले — b) K4 B2 4 Da Dn1 D1 4 5 7 8 महाभये, Dn2 महारये (for भयानके) — c) K2 महाबाहू, D3 महद्व्यूह — d) Ś1 सखा तथा, K3-. D2 3 6 वृकोदर, D6 इवातव (sic)

25 b) Ś1 K4 च पार्षत, K0 2 महामना, K1 महारथ, K3 . D2 7 [ऽ]थ पार्षत — c) M4 तूर्णं (for सूत) — d) Da1 रणे भीष्म (for रणमध्ये) K2 B2 महाबल, Da1 D5 °बल

26 Before 26, D6 ins धृष्टद्युम्न उवाच — a) K3 B D जीवितेनापि, T1 G विद्यते किंचि(G2 कश्चि)न्, T2 M जीवत (T2 °वित, M3 5 °वित) किंचिद् (for विद्यते सूत) K5 पृष्ठायनगते भीमे — b) K3 B D

C 6 3363
B 6 77 27
K 6 77 32

भीमसेनं रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पाण्डवैः ॥ २६
यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति ।
एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि ॥ २७
अस्वस्ति तस्य कुर्वन्ति देवाः साग्निपुरोगमाः ।
यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ २८
मम भीमः सखा चैव संबन्धी च महाबलः ।
भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिषूदनम् ॥ २९
सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ।
निघ्नन्तं मामरीन्पश्य दानवानिव वासवम् ॥ ३०
एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारतीम् ।
भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः ॥ ३१
स ददर्श ततो भीमं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
वातं वृक्षानिव बलात्प्रभञ्जन्तं रणे नृपान् ॥ ३२
ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ।

M1-3 5 विद्यते, T2 M4 दृश्यते (for जीविते) D6 T1 G M2 [ऽ]त्र, T2 M4 [ऽ]न्यत् (for ऽद्य) — c) K2 हृत्वा, K4 जित्वा, G3 भित्वा (for हित्वा) — d) Da1 D5 स्निहम् D1 T G पाडवे

27 a) T1 G यज्जीवामि (for यदि यामि) — b) K0-2 T1 G4 किं वा, D1 किं मे, M4 किं मा Da1 विदिष्यति — cd) D1 Cd एकायन; T2 एकयान, Ca एकायन (as in text) K0 1 चावस्थिरे, B3 वात्र स्थिते, Da1 D6 G3 M4 वावस्थिते (M4 °तो), D1 जीवति वै (for चावस्थिते) T2 सति, M3 5 रणे (for युधि) Cv मयि चावस्थिते युधि (as in text) Co मयि चैकायनगते तुल्यार्थाभिनिवेशिनि

28 D2 om 28 — a) Ś1 D3 6 अस्वस्तिं, K4 सुखस्ति, D1 न स्वस्तिं, Ca c d अस्वस्ति (as in text) B3 आयुस्तस्य प्रकर्षति, S परत्र (T2 तस्य न, G2 परत, M1 2 4 नरस्या-, M3 5 परस्या) स्वस्ति कुर्वंति — b) K1. 4 B Da Dn D3-8 शक्र; K3 सानि, D1 सर्पि, S सेंद्र (for साग्नि) — c) K5 D1 M1-3 5 Cv सहायं, D3 साहायान्, T2 सखाय (for सहायान्) K0 2 समुत्सृज्य, Cv परित्यज्य (as in text) — d) Ca स्वस्तिमान् (as in text) K3 स्वस्तिमश्चाव्रजेद्, K5 D1 °मान्व्र(K5 °न्भ)जते; Cv स्वस्तिमानाव्रजेद् (as in text) K1 B2 Da1 Dn1 D1 3 6 गृह, K5 गृहात्, B3 इह, Cv गृहान् (as in text) — After 28, D1 ins:

299* धिक्कृतस्य च क्षत्रेण निरर्थं जीवित भवेत् ।,

while S ins

300* रौरवे नरके मज्जेदप्लवे दुस्तरे नृभि ।

[T2 कौरवे (for रौरवे) G1-3 M5 आप्लवे M4 स्रुतरे]

29 a) Ś1 सम (sic), K3 B D (except D1) स मे (for मम) K1 भीम — b) K1 सवधे, K2 सवधी, K5 सवध; D3 स धन्वी, Co सबन्धी (as in text) D5 महाबल — D1 om 29cd — c) K4 B Da Dn D4 8 मे (for ऽस्मान्) G1-3 °श्चापि (for °श्चाह) — d) Ś1 K0-2 4 B2-4 D7 M1-4 °निसूदन (M4 °न)

30 a) B2 तत्रा (for तत्र) — b) D1 पार्थो (for यातो) — T2 om 30cd — c) K1 निघ्नंत, K2 निघ्नत, B3 विनिघ्नन्, Cv निघ्नन्त (as in text) K1 मामरी, K5 स्वामरीन्, B Da Dn D4 5 7 8 मां (B3 वा) रिपून्, D1 6 इह (D6 °व) मा, T1 G4 अहितान् Cv cites माम् (as in text) — d) K3 B3 D3 6 M2 वासव, K5 वासवीं, D1 वाहिनीं K4 दानवारिरिवासुरान्

31 ab) Ś1 K0-2 transp ततो and ययौ T1 G राजन् (for वीरो) K4 B Dn D1. 4 6-8 T2 भारत, Da1 भारती, T1 G वाहिनीं, Cc भारतीम् (as in text) — c) B4 D1 मार्गेण — d) K0-2 वेगात्प्रमथितैर्, D1 गद्राप्रम°, S गदाविम° (for गदाप्रम°) K1 गणै, D3 (m as in text) भुजै° (for गजै°) Ś1 मथितैर्गदया गजै°

32 a) K4 न, T2 सं (for स) K3 5 B1. 3. 4 Da Dn D4 5. 7 8 तदा (for ततो) — b) Ś1 दहत, Da1 वहत T1 G1 3 4 अरि-, G2 इव (for रिपु) — c) Ś1 Dn D1 G2 वातो (for वात) B Da1 Dn D7 8 बहून् (for बलात्) — d) Ś1 प्रभजत, K3 प्रसज्जत, T1 G2. 4 प्रभज्यत, T2 वभजत, G3 प्रहरत G3 नृणे (for रणे) K3. 5 D2 रिपून्, D6 नृप (for नृपान्)

33 a) K3 त (for ते) K3 5 D2 वध्य° (for हन्य°) D1 हन्यमाना हि समरे — c) Ś1 K0 2 3 D2 3 T2 G4 M1 3 पदाता, K5 पदतो, Da1 पादात; D6 पदाति — d) B2 Da Dn1 D5 M1 3 °स्वन (for

पादाता दन्तिनश्चैव चक्रुरार्तस्वरं महत् ॥ ३३
हाहाकारश्च संजज्ञे तव सैन्यस्य मारिष ।
वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ॥ ३४
ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ।
अभीताः समवर्तन्त शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ ३५
अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं
समन्ततः पाण्डवं लोकवीरैः ।
सैन्येन घोरेण सुसंगतेन
दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ॥ ३६
अथोपगच्छच्छरविक्षताङ्गं
पदातिनं क्रोधविषं वमन्तम् ।
आश्वासयन्पार्षतो भीमसेनं
गदाहस्तं कालमिवान्तकाले ॥ ३७
निःशल्यमेनं च चकार तूर्ण-
मारोपयच्चात्मरथं महात्मा ।
भृशं परिष्वज्य च भीमसेन-
माश्वासयामास च शत्रुमध्ये ॥ ३८
भ्रातॄनथोपेत्य तवापि पुत्र-
स्तस्मिन्विमर्दे महति प्रवृत्ते ।
अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः

C 6 3376
B 6 77 40
K 6 77 46

°स्वर) K8 D2 तदा, S पृथक्, Cc महत् (as in text)

34 a) M1 2 °कारस्तु D3 सजात, D5 सयज्ञे — b) B2 तत्र (for तव) Ś1 K1 4 भारत (for मारिष) — c) B3 वध्यते, D3 (by corr) 6 वध्यता, T2 विध्यतो — d) T1 G क्रोधिना (for कृतिना) D1 कृतिनश्चित्रयोधिन

35 K1 om 35 — a) Ś1 सर्वं, Dn2 वीरा (for सर्वे) — c) K4 ते भीता, D1 T1 G2 4 सहिता, D5 अभिता (for अभीता) B Da Dn1 D3 4 (marg sec m) S समवर्षत (M2 3 °तं), Dn2 °कुर्वंत, D4 °वर्धंत — d) B3 4 Dn2 D4 7 8 शस्त्र(B3 °र)वृष्टिं; T2 शरवृष्ट्या, M2 शस्त्रविष्ट्या K3 5 D2 परतप (for समन्तत)

36 T2 om 36^{ab} — a) Ś1 शास्त्रभृता (for शस्त्र°) K0 1 G1-3 वरिष्ट — b) K0 1 सुसमता (K0 °त), D2 समावर्तंत (for समन्तत) K2 3 B1 2 Dn पाडव (for पाण्डव) K0 2 B4 Dn D4 7 8 लोकवीर, K1 °चारं K5 समावर्तंत पाडवा लोकवीरै — For 36^{ab}, B3 subst

301* अभिद्रुत शस्त्रभृता वरिष्ट च समन्तत ।
लोकपालसम वीर लोकवीरैश्च पाण्डवम् ।

— c) K4 B Da2 Dn2 D5 सुसहितेन, K6 Da1 Dn1 D1-4 7 8 सुसंहतेन, D6 S सुसंयतेन (D6 M3 5 °यु-तेन, T2 °युगे तु) — d) S सहाय (for बली) D1 पाडव (for पार्षतो)

37 a) Ś1 अथोभिगच्छच्, D3 अथाभ्य°, M1 अथा न्व° (sup lin °व°) Ś1 छरविकृताग; D1 6 °विक्षि तांग, M3 5 °विक्षताग D8 अथोपगच्छच्छर° — b) K0 2 सहत, K1 5 महतं, D8 (marg sec m as in text) घमत (for वमन्तम्) S पदातिन घोर(T1 G4 क्रोध)विषक्तरूप — c) K0 2 3 D3 4 8 T2 G3 आ(D3 अ)श्वासयत्, K1 अश्वासयन् K2 पार्षभो, M2 पार्षत — T1 reads (sec m) 37^{d}–38^{c} in marg — d) Dn2 °काल

38 a) K2 निशल्यम्, B1 Da2 D1 3 M1-3 5 विश ल्यम्, Cc.d निःशल्यम् (as in text) G1 एकं (for एन) — b) D3 आरोप्य त, G चारोपयच् (for आरोपयच्) K3 B Da Dn D4 5 7 8 T1 G4 चात्मरथे, K5 D2 स्वात्मरथ — c) M1 ध्रुव, M2 3 5 दृढ (for भृश) K2 Da1 Dn1 D1 6 7 G2 भीमसेन (for °सेनम्) — d) K2 4 5 B1 2 4 D (except Dn2) M स (for च) — After 38, T G ins

302* तथा तस्मिन्वर्तमानेऽतिवेग
[T2 -वोरे (for -वेग)]

T2 cont

303* भीमो तयो प्रेत्य च याज्ञसेनम् (310) ।

39 a) K2 भ्रातॄनयापेत्य, D1 भ्रातॄंस्तथोपेत्य, D3 6 भ्रातॄनथालोक्य, D8 (marg sec m) T2 M4 °नथोवाच, T1 G °नथोत्पत्य D1 तवाह, T2 तथापि (for तवापि) — b) B3 ततो (for तस्मिन्) G2 प्रवृत्ते (for विमर्दे) B Da Dn D4 6 7 8 सहसाभ्युवाच, D8 महति प्रपन्ने,

C 6 3376
B 6 77 40
K 6 77 46

समागतो भीमसेनेन सार्धम् ।
तं यात सर्वे सहिता निहन्तुं
मा वो रिपुः प्रार्थयतामनीकम् ॥ ३९
श्रुत्वा तु वाक्यं तममृष्यमाणा
ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्तराष्ट्राः ।
वधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते
युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः ॥ ४०
प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि वीरा
ज्यानेमिघोषैः प्रविकम्पयन्तः ।
शरैरवर्षन्द्रुपदस्य पुत्रं
यथाम्बुदा भूधरं वारिजालैः ।
निहत्य तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णै-
र्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ॥ ४१
समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजांस्तथा
निशाम्य वीरानभितः स्थितान्रणे ।
जिघांसुरुग्रं द्रुपदात्मजो युवा
प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ।
क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राज-
न्दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः ॥ ४२
ततो व्यमुह्यन्त रणे नृवीराः

D6 महती प्रवृत्ते, T1 G तव सप्रवृत्ते (G2 °मर्दे), T2 M सहसा प्रवृत्ते — After 39[b], T1 G ins

304* दृष्ट्वा रणे वाक्यमिद बभाषे ।

— [c]) T2 कथ (for अथ) Ś1 महात्मा (for दुरात्मा) — [e]) D8 ते (for तं) B3 4 Dn1 (marg) n2 D4 7 8 M4 याम, T2 ज्ञात; G2 यात (for यात) K3 5 D2 महता, B2 M4 सहसा (for सहिता) Ś1 निर्यतु, K1 निहत, K3. 5 D2 बलेन (for निहन्तुं) — [f]) K2 B3 4 D4 6–8 मा नो, T2 मया, G2 माया (for मा वो) K0 2 4 D3 6 S अनीके, K1 अनीकी D1 पापो ह्यय रे मर्षतामद्य सख्ये — After 39, D1 ins

305* आछेत्रेत क्षुद्रकर्मातिहीन
सैन्य च विध्वसयते पृपत्कै॰ ।

40 [a]) B1 3 4 Da Dn D1 4–8 T2 M4 [अ]थ, B2 D3 T1 G च, D2 नु, M2 [अ]पि (for तु) K5 M3 5 तव मृष्य°, T1 G4 M1 2 4 तदमृष्य° — [b]) K0 1 ज्येष्ठाज्ञाया Ś1 Da1 चोदित, K2 3 5 B1 2 D2 7 8 नोदिता, K4 देशिता (for चोदिता) Ś1 धार्तराष्ट्र॰ — [c]) Ś1 मे (for ते) D1 ततोभ्यधावत युदा युधास्ते — [d]) B3 कैतवो (for केतवो) B3 युद्धमुग्रा॰, D1 यर्हिदुग्रा॰, D2 [ऽ]युद्धदुग्रा॰, T2 -घ दुग्रहा, G3 यत्तदुग्र॰, M4 यच्चदुग्रा (for यद्वदुग्रा).

41 [a]) K0 सगृह्य, K1 समृह्य, K2 सग्रह्य, B3 प्रमृह्य K3 5 B2 4 Dn1 D2 7 चास्त्राणि (for चित्राणि) Da1 वीरो, D3 चैप (for वीरा) — [b]) K2 4 B D4 T1 G4 ज्यां (for ज्या) Ś1 प्रविकपयत, D1 °कर्पयत॰; G1–3 परिकंपयत — [c]) Ś1 B3 T1 G M4 च वर्षुर् (for अवर्षन्) — [d]) G2 अथ (for यथा) K1. 3 Da1 भूधर॰ (for °धर) D1 अम्बुवेगै॰ (for वारिजालै॰). — [e]) Ś1 D3 निहत्य(D3 °न्य)मानोपि (for निहत्य ताश्चापि)

42 [a]) K0 2 समन्युदीर्णांश्च, K4 समभ्युदीर्णांस्तु, Da1 समभ्युदीर्णंश्च, M1 2 समं ह्युदीर्णांश्च D5 हतात्मजास्, T1 तदात्मजास् (for तवा°) T1 G2 4 तदा, M1–3 5 च (for तथा) D1 स तानुदीर्णांस्तव राजपुत्रान् — [b]) K0–4 B Da Dn D2–7 M4 निशम्य (for निशाम्य) D3 अभितास्थितान्, T2 अभितस्तथा, G2 अहितस्थितान्, M1–4 आभितास्थितान् D1 निशम्य वीरो युधि युद्धशौंड॰ — [c]) Ś1 उग्रां, D1 आजौ, T1 G2 4 उग्रो (for उग्र) D1 [ऽ]सौ, T G M4 रणे; M1–3 5 [ऽ]पि (for युवा) — [d]) Ś1 युयुधे, K5 प्रयुजे (for युयुजे) K2 महारथ, D1 महात्मा — [e]) D5 पुत्रेण (for पुत्रेषु) D1 क्रुद्धस्तु राजस्तव पुत्रकेषु, S पुत्रेषु ते क्रोध(M4 कोप)वशेन (T2 G2 M1–3 5 °षु) राजन् — [f]) Da1 युध (sic), Dn1 युध्यन् (for यद्वत्) M1–3 5 सुरेंद्र॰ (for महेन्द्र॰) D1 दैत्येषु युध्यन्निव वज्रहस्त॰ — After 42, S ins

306* स वै ततोऽस्त्र सुमहाप्रभावं
प्रमोहन द्रोणदत्त महात्मा ।
प्रयोजयामास उदारकर्मा
तस्मिन्रणे तव सैन्यस्य राजन् ।

[(L 1) M1–3 सुमहत्प्रभाव — (L 2) M5 सुमोहन॰ — (L 3) G1 3 सुसार° (for उदार°) — (L 4) T2 क्षणे (for रणे)]

43 [a]) Ś1 K0–2 [ऽ]प्यमुह्यत, T G M4 विमुह्य॰

प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्त्वाः ।
प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्वे
सवाजिनागाः सरथाः समन्तात् ।
परीतकालानिव नष्टसंज्ञा-
न्मोहोपेतांस्तव पुत्रान्निशम्य ॥ ४३
एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ॥ ४४
सोऽतिविद्धस्तदा राजन्रणे द्रोणेन पार्थिवः ।
अपायाद्द्रुपदो राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ ४५
जित्वा तु द्रुपदं द्रोणः शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ।
तस्य शङ्खस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥ ४६
अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ।
प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ॥ ४७
ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोऽभिययौ रणात् ।
तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ।
धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरन्तौ महारणे ॥ ४८

C 6 3388
B 6 77 52
K 6 77 60

T2 °ह्य)ति (for व्यमुह्यन्त) Da1 Dn1 नृवीरा, M1-3 5 प्रवीरा — b) D1 प्रमोहितास्त्रेण विभिन्नकाया — c) D2 प्राद्रुद्रुवु, D6 द्रुद्रुवु S1 K0-2 D1 कौरवा — c) D2 प्राद्रुद्रुवु, D6 द्रुद्रुवु श्चापि, K3 Dn2 कौरवां (Dn2 °वा)श्चैव, M3 5 कुरव श्चापि Ś1 K0-2 संख्ये (for सर्वे). — d) G1 °नादा, M1 (*sup lin*) °नाना (for °नागा) K1 सुरया, D1 सहितास् (for सरथा) D1 तदानीं, D6 समंतत — e) Ś1 परीतकल्पानिव, B3 °काल्यान्प्रवि (for °काला निव) K1 नष्टसंज्ञां, D3 दिष्टमन्तान् D1 S परीतकाला निव नष्टसंज्ञा (D1 °ज्ञा) — f) Ś1 न्हेहोपेतांस्, K4 इव नष्टसंज्ञा (D1 °ज्ञा) — f) Ś1 न्हेहोपेतांस्, K4 मोहितांस्, Da1 D5 मोहा(Da1 °ह)पेतास्; D2 मोहै रुपेतांस् (for मोहोपेतांस्) Da1 D3 पुत्रा K4 निद्रा D1 संमोहिताश्वा गजपत्तयस्ते, S मोहाश्रया (T2 °श्य D1 संमोहिताश्वा गजपत्तयस्ते, °हार्दिशो, M °हाश्रयो) नाधि(T1 G4 नाव)गच्छति किंचित् (T2 तावत्) — After 43, S ins

307* एतस्मिन्नेव काले तु भीम प्रहरता वर ।
विश्रम्य च तदा राजन्पीत्वामृतरस जलम् ।
पुन संनह्य महसा योधयामास सयुगे ।
धृष्टद्युम्नेन महित कालयामास भारत ।

[(L 1) G1.3 भीष्म (for भीम) — (L 2) T प्रवृज्य तु (for विश्रम्य च), and °मय (for °रस) — (L 3) T2 प्रमह्य T1 G4 मनुद्धो, M4 ममरे (for महसा) G2 पुन ननह्यभिसक्रुद्धो (sic) M3 योज° (for योध°) — (L 4) T2 पाडवो युद्धदुमद (for the post half)]

44 a) S एतस्मिन्नतरे राजन् — K0 1 om (hapl) 44c-47b — cd) D1 द्रुपदं पुनरानर्छच्छरैर्गार्ध विराजितैः

45 K0 1 om 45 (cf v 1 44) — a) Da Dn1 D5 सोभि; D3 मोपि (for सोऽति) K4 B D3 7 T1 G M4 ततो, T2 वया (for तदा) — b) K2 Dn2 D4 G1 3 M रणाद् (M4 रणो), T2 शरैर् (for रणे) Da D5 S द्रोणस्य (for द्रोणेन) Da1 D1 3 T2 G2 M1-3 5 पार्थिव, T1 G4 सायकै — c) Ś1 मपयाद्, T2 उपयाद् D1 शीघ्र, G1-3 M1-3 5 राजा (for राजन्)

46 K0 1 om 46 (cf v 1 44) — a) Ś1 B5 च, D1 स, T1 G त (for तु) B2-4 transp द्रुपदं and द्रोण D1 वीर (for द्रोण) K2 Dn2 D4 7 8 जित्वा द्रोणस्तु द्रुपद — b) = 6 23 12d S प्रदध्मौ शङ्खमाहवे — c) M1 (*sup lin*) तस्यौ (for तस्य) T2 दारुध्वनिं D3 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — d) Ś1 विमेसु, D3 विनेशु K5 D1 3 6 सर्वसैनिका

47 K0 1 om 47ab (cf v 1 44) — a) K3 Da1 D3 सुश्राव — After 47ab, D3 6 read (for the first time) 48cd, *repeating* it in its proper place — c) D6 मोहनास्त्रेण च रणे — d) K4 तनयास् (for आत्मजांस्)

48 a) T2 तदा (for ततो) Ś1 राजगृह; K0 °गृद्धी, K3 D2 °गृध्नी, K4 महाराज; K5 B D1 6 राजगृध्नी, Da1 °गृही, Da2 °गृधी, D3 गजान्मृद्नन्, T1 G राजगृत्नु, T2 °गृधी, Ca c d राजगृद्धी (as in text) — b) K0-2 न्याययौ, K3-5 B D [S]- न्याययौ (D1 °यू), T2 हि ययौ (for ऽभिययौ) B1 रणे, B4 D (except Dn2 D4 7 8) S रण — d) Ś1 भरद्वाज (for भा°) — e) G3 दृष्ट° (for धृष्ट°) K3 om the second च — f) K2 Da1 विचरतो, K4 विचरत, M1-3 विचिन्वतौ (for विचरन्तौ)

49 a) K3 मोहाविष्टा च, M2 °विष्टाश्च D1 मोहि तांस्तव पुत्रांश्च — b) D1 सोपश्यत (for अपश्यत्स)

C 6 3288
B 6 77 52
K 6 77 60

मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत्स महारथः ।
ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्यशातयत् ॥ ४९
अथ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ।
पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ ॥ ५०
ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान् ।
गच्छन्तु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि ॥ ५१
सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ।
प्रवृत्तिमधिगच्छन्तु न हि शुध्यति मे मनः ॥ ५२
त एवं समनुज्ञाताः शूरा विक्रान्तयोधिनः ।
बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः ।
मध्यंदिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ ५३
केकया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ॥ ५४
ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिंदमाः ।
बिभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ ५५
तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमोहिता ॥ ५६
न संधारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप ।

B1 2 om स Da Dn1 D5 G1 सु- (for स) — c) K3 5 प्रभास्त्रम् (for प्रज्ञा°) — d) K0 2 विशातयत्, K3-5 B Dn2 D1 2 (marg *sec m*) M2 4 व्यनाशयत्, Da1 व्यशातयन्, D2 3 6 विनाशयत्, G3 अशासयत्

50 a) S (except M5) तत (for अथ) — b) D1 विशां पते, D3 नराधिप; T1 महाबला (for महारथा) — d) K2 प्रययोर्, B1 प्रतीपुर्, D2 6 प्रययौ (for प्रययुर्) S प्रत्युद्याता जिगीषव

51 a) M1-3 5 राजा (for प्राह) — b) Da Dn1 D5 M3 स, T2 च (for स्व) — c) K5 M2 गच्छत (for गच्छन्तु) K2 पदवी, Ca *c* °वीं (as in text) D3 6 भक्त्या (for शक्त्या) — d) M4 इति (for युधि)

52 a) K1 °सुमुखा (for °प्रमुखा) — b) D1 तथा, T2 रथ (for रथा) K0 S दसिता — D5 om 52^{c}–53^{b} — c) D1 अवगच्छध्वं, D2 T G2-4 M4 अभिगच्छतु (for अधि°) — d) T2 च (for हि) Da1 युध्यति मे; D3 मे शुध्यते, T2 M शुद्ध हि मे, G3 शुध्यति मे — After 52, T G M4 ins

308* प्रवृत्तिं भीमसेनस्य पार्षतस्य च संयुगे ।
विज्ञाय समरे शीघ्रं प्रविशध्वं रथार्णवम् ।
गच्छन्तु परया शक्त्या भवन्त इति मे मतिः ।

[(L 1) T2 पाञ्चालस्य (for पार्षतस्य) — (L 2) T2 विज्ञातु (for विज्ञाय) T2 प्रविश्यैतद्रणाजिर (for the post. half) — (L 3) T2 भक्त्या (for शक्त्या), and मन (for मति)]

53 D5 S (? hapl) om. 53^{ab} (for D5, cf v l 52) — a) D1 एव हि, D3 6 एव ते (for त एव) — b) D1 विक्रांतपौरुषा (for °योधिन) — D2 om (hapl) 53^{cd} — c) D3 M3 5 उक्ता तु — e) D6 मध्यदिने — f) S प्रययुस्ते महारथा

54 a) MSS (indiscriminately) कैकया, केकेया, कैकेया, कैकया D6 कौंतेया (for केकया) G3 द्रौपदेयश्च — b) G2 द्दृष्ट° (for धृष्ट°) — d) Ś1 Da1 Dn1 D5 T2 वृत

55 a) G1 3 भित्त्वा (for कृत्वा) K1 2 समर — b) A few MSS शूची° D6 G1-3 अरिंदम; T1 G4 °दम — c) K4 B1 2 4 D4 T1 G4 विभिदुर्, B3 बीभत्सुर्, D5 विविशुर् (for बिभिदुर्). — d) D1 मत्ययन् (for आहवे)

56 b) T2 आभिमन्युपुरोगमा — c) B3 °भयाविष्टान् — d) Ś1 K0 1 3. 4 B Da1 Dn D1-3 7 G2 3 °म्नविमोहिता (B3 °हितान्, Da1 °हित), T1 G4 °म्नेन मोहिता (T1 °ता), M °म्नप्रपीडिता (M4 °ता)

57 S transp 57^{ab} and 57^{cd} — a) K4 B Da Dn1 D5 न संवारयितु, D1 3 नालं वारयितु, D6 न क्षण धारितु, T2 सा न धारयितु Cc cites संधारयितुं (as in text) Ś1 K0-3 D2 शक्ता, D1 शेकुस्, D3 S सेहे, Cd शक्ता (as in text) — b) K0 2 सेनां तव, K1 स ता तव, K3 तव सेना K4 B Dn2 D3 6 8 S नरा° (for जना°) D1 तव पुत्रस्य सैनिका — c) Ś1 मदमूर्छावृतात्मान, K0-2 °वृतात्मान, K4 मदसमूर्छातात्मान (*sic*), B3 4 Da Dn D1 4 7 8 मदमूर्छान्वितात्मा हि (Da1 Dn1 °त्मा वै, D1 °त्मान), S मोहिता (T2 om मोहिता) म(G1 2 म)दमूर्छाभिर् Cc cites मदमूर्छान्वित Cd as in text — d) K1 प्रमुदेवा°, D1 प्रमदेवात्मनि K0 2 3 D1. 2 6 स्थिता

मदमूर्छान्वितात्मानं प्रमदेवाध्वनि स्थिता ॥ ५७

तेऽभियाता महेष्वासाः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
परीप्सन्तोऽभ्यधावन्त धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ ५८

तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ।
बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नन्तौ तव वाहिनीम् ॥ ५९

दृष्ट्वा च सहसायान्तं पाञ्चाल्यो गुरुमात्मनः ।
नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः ॥ ६०

ततो रथं समारोप्य केकयस्य वृकोदरम् ।
अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ॥ ६१

तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ।
क्रुद्धश्चिच्छेद भल्लेन धनुः शत्रुनिषूदनः ॥ ६२

अन्यांश्च शतशो बाणान्प्रेषयामास पार्षते ।
दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिण्डमनुस्मरन् ॥ ६३

अथान्यद्धनुरादाय पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुङ्खैः शिलाशितैः ॥ ६४

तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः ।
हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकोत्तमैः ॥ ६५

वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास वीर्यवान् ।
सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ६६

हताश्वात्स रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।

C 6 3407
B 6 77 71
K 6 77 80

T1 G M2 ना(T1 by corr गौ)रीवाध्वगतेव हि, T2 नारीवध्वागतेजहि (sic), M1. 3-5 नारी ह्य(M1 [sup lin] 4 व्य)ध्वगतेव हि

58 a) K2 तेभ्ययाता, K4 Da Dn D4 5 7 8 तेभियाय, B ते हि पार्था, D1 तेभियातान्, D3 तेभियात्वा, S तेपि (T2 ततो, M तेभि) गत्वा T2 महेष्वासान् — b) K1 सुवर्णनिकृतध्वज, D2 °विधृतध्वजा — c) Ko-2 परीप्सतोभ्यवर्तत, D3 °प्सताम्यधावत, G2 °प्सतो ह्यधावंत, G3 °प्सतोभ्यधावतो — d) D1 धृष्टद्युम्नपुरोगमा

59 D1 om (hapl) 59ab — a) K4 तौ तु (for तौ च) K3 B1 Da2 D2 महेष्वासान्, Da1 च सहसान् (for महेष्वासान्) D6 तौ दृष्ट्वा स महेष्वासान् — b) K5 °पुरोगमा, D5 क्षाभिमन्यु° — c) D5 मदा (for मुदा) — d) K1 निघ्नतो, D2 निघ्नतौ, D3 विघ्नतौ D5 वाहिनी — After 59, S ins

309* द्रोणमिष्वस्त्रकुशलं सर्वविद्यासु पारगम् ।

[G3 सर्वविद्याविशारद]

60 a) K5 D2 S (except T2 M4) तु (for च) G1 3 सहसा ज्ञात D1 तान्दृष्ट्वा तु तत प्रासान् — b) K2 पाचाल्ये, Dn2 D4 7 8 पाचालो — c) Ko 2 नाससत, D1 काक्षमाणो, D6 न सशत, G3 नासशत B1 रथं (for वध) K2 वीर (for °र) — d) D1 तदा द्रोणस्य (for पुत्राणा तव) K3 5 D2 भारत (for पार्षत)

61 b) K2 Dn1 D4 3 वृकोदर — Ś1 om (hapl) 61cd — c) K2 अभ्यधावत्स स°, B Da Dn1 D1 3 5 6 अभ्यधावत सं° — d) Ko-2 4 इष्वस्त्रसत्तम, K3 5 D2 °सागर, T2 °पुगव (for °पारगम्)

62 a) Dn2 D4 3 तस्यापि पततस्, M1-3 5 °भिद्रवतस् — T1 om 62cd — c) K1 बलेन, K3-5 B2 3 D2 बाणेन, D6 भगवान्, S (T1 om.) समरे (for भल्लेन) — d) Ś1 Ko-2 4 B D7 शत्रुनिसूदन (Ś1 °न), K3 5 D2 3 °निबर्हणं (D3 °ण), D5 °निकर्षण D1 धृष्टद्युम्नस्य कार्मुक, T2 M तद्धनु शत्रुसूदन

63 a) K2 3 अन्याश्च D3 बहुशो (for शतशो) — b) M1 भारते, M5 पार्षत — d) Dn2 D4 7 8 भर्तु पिंडम्, G2 भर्तृपीडाम्, G3 भत्रिपिंडम्, Co भर्तृ° (as in text)

64 b) S पार्षत (G2 °द) क्रोधमूर्छित — c) K3 5 Dn1 D3 विंशत्या (for सप्तत्या) — d) M रुग्म° (for रुक्म°) Da1 Dn1 D7 शिलासितै

65 b) Some MSS °कर्षण Ś1 चिच्छेद मित्रकर्षण

66 a) Ko 2 वैवस्वत (for °स्वत) D1 यमस्य सदन द्रोण, T2 हयाना च क्षय घोर — b) K3. 5 B D (except D3 6) S भारत (for वीर्यवान्) — d) D1 पीतेन निशितेन च — After 66, D1 ins

310* धर्मराजपुर राजन्प्रेषयामास वै द्विज ।

67 a) K2 M4 हताश्वान्स, B1 Da2 Dn1 T1 G

C 6 3407 B 6 77 71 K 6 77 80

आरुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथम् ॥ ६७
ततः सरथनागाश्वा समकम्पत वाहिनी ।
पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ॥ ६८
तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा ।
नाशक्नुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ॥ ६९
वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः ।
व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाण इवार्णवः ॥ ७०
तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव ।
दृष्ट्वाचार्यं च संक्रुद्धं दहन्तं रिपुवाहिनीम् ।
चुक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ॥ ७१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

७४

संजय उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्तदा ।
शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतम् ॥ १
एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः ।

°श्वात्तु, D1 °श्वात्स्व Da1 D5 हताश्वातुरगात्तूर्णम्, T2 हताश्वसारथिस्तूर्णम् — b) T2 अभिप्लुत्य M1 3 5 महा बल° (for °रथ°) — K2 om (hapl) 67c–69d — c) M4 रथ तूर्णम् (for महाबाहुर्) — d) M4 महा त्मन° (for महारथम्)

68 K2 om 68 (cf v l 67) — a) D3 6 सनर° (for सरथ°) — b) K4 B1 2 4 समाकपत, Da1 समे° B3 D3 (before corr) मेदिनी, Da1 T1 M4 वाहिनीं — After 68ab, K5 D3 *repeat* 60ab — c) D3 (*sup lin* as in text) भीमसेनेन (for °सेनस्य) — d) Ś1 Ko 1 4 T1 G धीमत (for पश्यत) D1 तथैव पार्षतस्य च

69 K2 om 69 (cf v l 67) — a) G3 तत्र भग्न K3 5 D2 S राजन् (G3 राजा) (for दृष्ट्वा) — b) Ś1 द्रोणेन मिततेजसा, Da Dn1 D5 S द्रोणेना मित्रकर्शिना, D6 रणेनामित्रतेजसा — c) Ko 1 स्थाप यितु, K5 D2 3 S (except T1 G4) धार°, D5 तार° — d) D1 नराधिपा (for महारथा)

70 Ś1 om 70 — a) T2 वध्यमानास् (for वध्य मान) S समरे (for तत्सैन्य) — c) K3 5 D2 अभ्य द्रवत, D3 5 6 T2 व्यभ्रमस्तत्र, D4 (before corr) व्यधमत्तत्र, G1 3 व्यद्रवत्तत्र K5 तास्तेव (for तत्रैव) — d) Ko 2 Dn2 D1 3 6–8 T2 क्षोभ्यमान D6 इवार्णवा

71 a) D3 6 तथा च दृष्ट्वा, T G M3 5 तथा तु दृष्ट्वा, M1 4 तथा दृष्ट्वा तु, M2 तथैव दृष्ट्वा (for तथा दृष्ट्वा च) — b) D1 प्रहृष्ट च, D5 जहृषे न, D6 जहृषुश्च, S जहृषे (G1 3 °हर्षे, G2 °गृहे) वै Ko–2 5 D2 जहृषे (D2 °हर्षे) तावकं बलं — c) K3 5 B1 Dn2 D2 सु सक्रुद्ध, Da Dn1 D5 तु संक्रुद्ध, T1 G तत क्रुद्ध — d) K3 5 Da Dn D3–8 S तपत, B D2 पतंत (for दहन्त) T1 G M2 अरि°, M1 3–5 इव (for रिपु°) — e) T1 G तुष्टुवु°, T2 ददृशु° (for चुक्रुशु) Ś1 सर्वशो (for सर्वतो) Ś1 Ko–2 राजन्, S (mostly) यौधा — f) B1 चाभवन् (for भारत)

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko–2 D2 mention only षष्ठे (D2 °ष्ठ) युद्धदिवसे, K4 षष्ठेह्नि, D6 षष्ठे, M4 षष्ठे ह्निके — *Adhy name* D6 धृष्टद्युम्नपराजय°, T2 M1 2 द्रोणयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (marg *sec m*) 35, Dn2 M3 4 T2 74, T1 G 72, M1 2 73 (as in text), M5 75 — *Śloka no* Dn1 85, Dn2 76, D5 75

74

1 Da om the ref — b) K4 पुन, K5 तथा (for तदा) — d) G1–3 M पर्यं° (for प्रत्य°) Ś1 Ko 1 4 B2 D6 T2 M1 अच्युत°, K3 B3 D3 अच्युत

2 a) K3 5 D2 7 ततश्चैव (for पुन°) — b) Ś1 तव पुत्र, Ko 2 तत्र तत्र; K1 तत्र पुत्रा° — c) Ś1

समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ॥ २
भीमसेनोऽपि समरे संप्राप्य स्वरथं पुनः ।
समारुह्य महाबाहुर्ययौ येन तवात्मजः ॥ ३
प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढम् ।
चित्रं शरासनं संख्ये शरैर्विव्याध ते सुतान् ॥ ४
ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महाबलम् ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्मण्यताडयत् ॥ ५
सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तव पुत्रेण धन्विना ।
क्रोधसंरक्तनयनो वेगेनोत्क्षिप्य कार्मुकम् ॥ ६

दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
स तथाभिहतो राजा नाचलद्गिरिराडिव ॥ ७
तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परम् ।
दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संत्यक्तजीविताः ॥ ८
संस्मृत्य मन्त्रितं पूर्वं निग्रहे भीमकर्मणः ।
निश्चयं मनसा कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ९
तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः ।
प्रत्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १०
भृशं क्रुद्धश्च तेजस्वी नाराचेन समर्पयत् ।

C 6 3423
B 6 78 11
K 6 78 11

समेन्य, D1 समवान् (for समेत्य) T2 G1 2 M वीर, G3 शूर (for भीम) — d) K0-4 उद्धता (for उद्यता)

3 a) T2 °सेनन्तु (for °सेनोऽपि) T2 M मग्रामे (for समरे) — b) K1 स प्राप्य, S प्राप्य वै (T2 प्राप्यैव) (for मप्राप्य) K0 2 B1 सुरथ, K3 च स्वरथ, B3 स्वबल (for स्वरथ) B3 तत, T2 प्रति (for पुन) — c) B3 समभ्येत्य (for समारुह्य) D1 ययौ तत्र (for महाबाहुर्) — d) B Da Dn D1 4 m 5 7 T G1 यत्र, D1 (before corr) 8 तत्र, G2 M1-2 6 तेन (for येन) K0-2 G3 M1-3 6 तवात्मजान्, K3 D5 3 M4 °त्मजा D1 यत्रात्मजतवात्मजा (sic)

4 a) D1 प्रमृह्य (for प्रगृह्य) K0 2 महानाद, K1 °नद, B1 Dn2 D1 7 8 °वेग, D1 °चाप, T2 °बाहु — b) D1 8 परासुहरण, Cd °करण (as in text) — c) K3 6 D2 मत्र, M4 दिव्य (for चित्र) S (mostly) सख्ये D1 चित्रपुंखैं शितैर्बाणै — d) M1-2 6 प्रतिविव्याध (for शरैर्वि°) K4 B Da Dn D2 4 5 7 8 ते सुत, D2 तेर्मकान D1 स विव्याध तवात्मजान्

5 D2 reads (sec m) 5 in marg — a) B2-4 Dn2 Dn D1 5 7 8 (before corr) M2 राजन (for राजा) — b) S1 K0-2 4 महाम(K2 त्म)ना, M1-3 6 महारथ (for °बलम्) — d) K0 2 D6 G1 3 मर्माण्यता° (G3 मर्माभ्यता°), D1 M मर्मस्वता°, T2 मर्मसु ता°

6 a) B2 D3 सोपि (for सोऽति) — b) K0 2 5 D1 2 T2 धीमता (for धन्विना) — c) B2 क्रोधरक्ततनयनो, Dn2 D1 7 8 मर(D1 before corr °स)क्त नयन क्रोधाद्, D1 क्रोधात्स रक्तनयनो — d) K2-4 D1 6 G2 वेगेनाक्षिप्य, B Da Dn D1 5 7 8 वेगादा (B3 °गेना)कृष्य, D2 जीवेना(marg sec m बलेन) क्षिप्य

7 a) M6 दुर्योधनस् — b) Ś1 K1 2 5 G1 8 चार्दयत् — c) K3 5 Dn2 D2 स तत्र शुशुभे, Da1 *** निहते, D1 6 स तत्राभिहतो, D1 स तथा निहतो, T2 G स तदाभि° B Da Dn1 D1 5 7 8 राजन् (for राजा) M1-3 5 स तथा प्रतिविद्धस्तु — d) K3 5 Dn2 D2 शिखरैर्, B3 न चेलद्, Da1 D5 न चलद् (for नाचलद्)

8 a) K0-2 सहितौ (for समरे) M2 क्रुद्धो — b) D1 निघ्नतौ च (for विनि°) — c) Ś1 D8 °नुगा (for °नुजा) — d) B3 °जीविन (for °जीविता)

9 a) T1 G M1-3 6 स(M3 5 स)स्मरुर्, T2 तै कृत, M3 (inf lin) संस्मृत (for सस्मृत्य) K3 मन्त्रिभि , K6 मन्त्रितै, B2 मद्गत (sic) (for मन्त्रित) — b) K0-2 विग्रह, Da2 D5 निगृही, D1 यत्कृत, G3 समरे (for निग्रहे) — c) K3 4 B Da Dn D2-8 परम (for मनसा) D1 ततस्ते निश्चय कृत्वा — d) K0 2 5 Dn D5 4 8 निगृहीतु, K3 निग्रहितु K4 प्रचक्रमे T G M1-3 6 निग्रहे (T1 G1 °ह) समुपाक्रमन् (T2 °पाकृत, M5 °पाश्रमन्), M4 गृहीतुमुपचक्रमु

10 a) K0 2 तानातपत (by metathesis), D2 तानापततम्, T2 °पततम् K1 एवासु, K3 D1 एवामौ — b) K4 महारथ (for °बल) — c) Dn2 D1 7 8 अभ्युद्ययौ (for प्रत्यु°) G2 8 M1 8 5 महाराजा — K3 om (hapl) 10d-11c — d) D1 गज प्रतिगजो यथा

C 6 3423
B 6 78 11
K 6 78 11

चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ॥ ११
तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास भारत ।
शरैर्बहुविधैः संख्ये रुक्मपुङ्खैः सुवेगितैः ॥ १२
ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः ।
अभिमन्युप्रभृतयस्ते द्वादश महारथाः ॥ १३
प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज तव पुत्रान्महाबलान् ॥ १४
दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्शूरान्सूर्याग्निसमतेजसः ।
सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानाञ्श्रिया वृतान् ॥ १५
महाहवे दीप्यमानान्सुवर्णकवचोज्ज्वलान् ।
तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः ॥ १६
तान्नामृष्यत कौन्तेयो जीवमाना गता इति ।
अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रानपीडयत् ॥ १७
अथाभिमन्युं समरे भीमसेनेन संगतम् ।
पार्षतेन च संप्रेक्ष्य तव सैन्ये महारथाः ॥ १८
दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ।

---

11 K3 om 11abc (of v l 10) — a) K0 1 च क्रुद्धस्, D1 क्रुद्धस्तु, G3 क्रुद्धेन (for क्रुद्धश्च) — b) Ś1 K0-2 5 समर्दयत्, K4 B Da2 Dn1 (before corr) n2 D2-8 समार्पयत्, D1 स्तनांतरे (for समर्पयत्) — d) B3 महाबल°, T1 G4 महारथ° (for °यशा°)

12 a) K0 1 रथेतरास्, K3 तथै°, B1 अथे° D1 तथा तव सुतान्सर्वास् — b) M4 छाद° (for ताड°) M4 मारिष (for भारत) — c) T2 बहुविध S (mostly) संखे — d) M रुक्मपुखै K3-5 D1-3 7 S सुतेजनै (D1. 2 °सै), B1 प्रवेशितै, B2 शिलाशितै (for सुवेगितै)

13 a) S संप्रेक्ष्य (for संस्थाप्य) T1 G4 पुत्रैस्ते (for समरे) — b) K3-5 B1 3 4 Da1 Dn1 D2 तान्य° (for स्वान्य°) D1 भागशः (for सर्वशः) T1 G4 भीमसेनं समावृत्त — d) B3 शूरा दश, D1 द्वाद शैते (for ते द्वादश)

14 a) K2 प्रेषता (for प्रेषिता) S धर्मपुत्रेण — b) Ś1 °परानुगा — c) K3 5 D2 प्रतिजग्मुर्, S समुद्ययुर् Ś1 महाराजा — d) Dn3 D4 (before corr) 7 राजपुत्रान्, D1 G1 3 तव पुत्रा, D4 (by corr) 8 राजपुत्रा, D6 G2 तव पुत्र (for तव पुत्रान्) Ś1 K0-3 महारथान्; D1 °रथा, D4 (by corr) 8 T1 G °बला

15 D3 om 15 — a) K0-2 सर्वान्, D1 वीरान् (for शूरान्) T1 G दृष्ट्वा प्रासादरथस्थास्तान्, T2 दृष्ट्वा रथस्थास्ताच्छूरान् (sic) — b) D6 सूर्याग्निरिव तेजसा, G2 °समतेजस — c) B2 सर्वाणीव — d) Da1 Dn1 राजमानान् (for भ्राज°) D2 6 श्रियान्वितान्

16 a) M4 दीर्यमाणान् (for दीप्यमानान्) — b) K0 °कवचोज्ज्वला, K4 B1 Da2 Dn1 °मुकुटोज्ज्वलान्, B1 2 C0 °विकटो°, B3 Dn2 D4 7 8 °विकचो°, D2 S (except T1) °कनको° (for °कवचो°) Da1 मुकुटे कुडले ज्वलन् (sic), D5 मुकुटो कुडलै कृतान् (sic) — d) Ś1 K0-2 4 T1 G1 2 4 महारथा, M2 महाबलान् D1 मृत्युरूप दुरासद

17 a) K0 D3 तान्न मृष्यत, K2 3 D6 G1-3 M1 3 5 तन्ना (K2 तन्न, K3 तन्ना, D6 ताना) मृष्य (G3 °ष्य)त, K5 Da2 D5 तान्नामृषत, B3 Dn1 तन्ना (Dn1 ताना)-मृषत, Da1 तान्नामृषन् (submetric); T2 न सेहे तत्र (for तान्नामृष्यत) — b) Ś1 जीवमानान्, D5 °माना, G3 जीवदान (for जीवमाना) Ś1 D1 गतान्, K2 गजा (for गता) D6 इव (for इति) — After 17ab, K2 B1 Dn2 D4 7 8 ins an addl colophon, followed by संजय उवाच — c) B3 अवतीर्य, T2 अन्वीय तु, G3 अन्वियाय (for अन्वीय च)

18 a) Ś1 K2 अथाभिमन्यु (sic), K0 1 5 T2 M अथाभिमन्यु°, B Da Dn D4 5 7 8 अभिमन्युश्च (B2 Da Dn1 °न्यु च), D1 6 T1 G तथाभिमन्यु (D1. 6 °न्यु) — b) Ś1 S संगत°, B Da Dn D1 7 8 संयुत (B3 °यत°, Da Dn1 युत) K0-2 भीमसेनमलंकृत° — c) Ś1 सयोक्ष्य, K3 संप्रेप्य, B1 राजेंद्र, S ते सर्वे (for संप्रेक्ष्य) — After 18abc, S ins

311* केकया द्रौपदीसुता ।
तान्दृष्ट्वा समरे क्रुद्धास्

[(L. 2) T2 M1 क्रुद्धास्]

— d) K0 1 M4 तव सैन्य, K2 तव सैन्येन (hypermetric), B3 D1 2 G1 तव सैन्य, D3 6 G3 तव सैन्या

19 K5 om. 19ab — a) D6 रथमन्यै°, D3 (marg *sec m* as in text) रथमख्ये°, M1-3 5 रथ चान्ये

भृशमश्वैः प्रजवितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः ॥ १९
अपराह्णे ततो राजन्प्रावर्तत महारणः ।
तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत ॥ २०
अभिमन्युर्विकर्णस्य हयान्हत्वा महाजवान् ।
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् ॥ २१
हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ।
आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्वरम् ॥ २२
स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्धनौ ।
आर्जुनिः शरजालेन छादयामास भारत ॥ २३
दुर्जयोऽथ विकर्णश्च कार्ष्णिं पञ्चभिरायसैः ।
विव्यधाते न चाकम्पत्कार्ष्णिर्मेरुरिवाचलः ॥ २४
दुःशासनस्तु समरे केकयान्पञ्च मारिष ।
योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयन् ।
एकैकस्त्रिभिरानर्छत्पुत्रं तव विशां पते ॥ २६
पुत्रोऽपि तव दुर्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्रणे ।
सायकैर्निशितै राजन्नाजघान पृथक्पृथक् ॥ २७
तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण समुक्षितः ।
गिरिप्रस्रवणैर्यद्वद्गिरिर्धातुविमिश्रितैः ॥ २८
भीष्मोऽपि समरे राजन्पाण्डवानामनीकिनीम् ।

C 6 3 41
B 6 76 29
K 6 78 19

(for भृशमश्वैः) B2 प्रगृहीतैः, D6 प्रजजितैः T2 रथैरश्वैर्गजैश्चैव — d) M4 तत्र (for यत्र)

20 a) Some MSS अपराह्ने K3 4 S महाराज (for ततो राजन्) — b) K0 2 4 B1 2 4 Da Dn1 D1-3 5 6 महारण, K1 महारथः; S जनक्षय — c) S समरे (for बलिनां)

21 a) K2 Da1 विकर्णस्य — b) Ś1 इव (sic) (for हत्वा) K2-4 B Da Dn D2-8 G1 3 महाहवे, D1 रणाजिरे, T G2 4 M महामृधे (for महाजवान्) — d) K0 क्षुरकानां, A few MSS क्षुद्रकाना Ca cites क्षुद्रका K3 5 D1 2 S सम(K5 D1 2 °मा)र्पयत् (for समाचिनोत्)

22 b) K3 सु, D1 स (for तु) — c) D1 तूर्णं, S भ्रातुर् (G1 3 भ्राहुर्) (for राजंश्) — d) K0 B1-3 भासुर, K5 D1 T2 भारत (for भास्वरम्) — After 22, T1 G4 M read 25cd (for the first time), *repeating* it in its proper place.

23 T2 G1-3 om 23a-25b — a) D1 चैव (for तौ तु) — b) D2 5 6 कुल° (for कुरु°) — c) K3 G4 M1 2 4 5 आर्जुनिं, Da1 अर्जुन, D4 अर्जुनि, T1 M3 अर्जुनिं B Da Dn D4 7 8 शरवर्षेण — d) K2 छादयामासतुस्तदा, D1 °मास तावुभौ, T1 G4 M °मासतू रणे

24 T2 G1-3 om 24 (cf. v 1 23) — a) K6 D2 6 चित्रसेनो, D1 दुर्जयश्च (for दुर्जयोऽथ) K6 विकर्णस्य — b) K2 कार्ष्णि-, K. कार्ष्णि; Co °ष्णि (as in text) D1 M आयुगौ (for आयसैः) — c) Ś1 K0-2 विव्याध तेन नाकम्पत्; T1 G4 M3 (*inf lin*) 4 विव्याध नाकम्पयद्राजन्, M1-3 5 विव्याध नाकम्पयेता तु — d) Ś1 K6 Da1 D7 कार्ष्णि, K3 कार्ष्णिर्, K5 B3 Da1 D5 इवास्थित (K5 °ता), K5 B1 2 4 Da2 Dn D2 4 7 8 इव स्थित T1 G4 M मैनाकमिव पर्वत

25 T2 G1-3 om 25ab (cf v 1 23) — b) M4 केकया (for °यान्) D1 भारत (for मारिष) — T1 G4 M read 25cd (for the first time) after 22, *repeating* it here — c) D1 च तदा, S (T1 G4 M both times) समरे (for राजेन्द्र) — d) K3 तदद्भुतमिवा°

26 a) Ś1 K0-2 4 तथा पञ्च (for रणे क्रुद्धा) — b) K1 2 D8 M1 अवारयत्, G1-3 उपाद्रवन् — c) K4 B2-4 D4 7 8 एकैक (for एकैकस्) B2-4 आनर्छन् K3 5 B1 Da Dn1 D1-3 5 6 S श(G3 शि)रैराशी विषाकारै

27 a) D1 3 6 हि (for ऽपि) Dn2 दुर्धर्षान् — b) D1 द्रौपदेयान्महारथान् — cd) Ś1 बाणैर्, D1 तीक्ष्णैर् (for राजन्) K6 अजघान (sic) S एकैक त्रिभिरानर्छच्छरैरग्निशिखोपमै

28 a) K3 G2 तैश्चाप, D3 6 स चापि, D8 (marg sec m) G1 3 M3 4 स चापि T1 G तेजस्वी (for शुशुभे) — b) D1 समुक्षित, D5 समक्षित, S [अ]त्रसेचित — c) K1 2 5 D1 2 4 6 8 M1 3 5 गिरि°, K4 सरित् (for गिरि) Dn2 प्रस्रवणे, T G M4 प्रस्रवणो, Ca प्रस्रवणैर् (as in text) Ś1 K0-2 युक्तो (for यद्वद्) — d) K B1 2 4 Da Dn D3-8 M1-3 5 गिरिधातुविमिश्रितै, B3 गिरिर्धातुविमिश्रित, D1 समताद्धातुविस्रवै, D2 गैरिकादिविमिश्रितै, T G

C 6 3442
B 6 78 29
K 6 78 29

कालयामास बलवान्पालः पशुगणानिव ॥ २९
ततो गाण्डीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्दिशां पते ।
दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ॥ ३०
उत्तस्थुः समरे तत्र कबन्धानि समन्ततः ।
कुरूणां चापि सैन्येषु पाण्डवानां च भारत ॥ ३१
शोणितोदं रथावर्तं गजद्वीपं हयोर्मिणम् ।
रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरम् ॥ ३२
छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमाः ।
पतितास्तत्र दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
निहतैर्मत्तमातङ्गैः शोणितौघपरिप्लुतैः ।
भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैराचिता यथा ॥ ३४
तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत ।
न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो योद्धुं नाभिकाङ्क्षति ॥ ३५
एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः ।
तावकाः पाण्डवैः सार्धं काङ्क्षमाणा जयं युधि ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

M_4 गिरिधातुविचित्रित॰

29 ^{b}) B D (except D_2) वरूथिनीं (for अनीकिनीम्) — ^{c}) D_1 कल॰, T_2 कार॰, $G_{2\ 4}$ ताड॰ (for काल॰) $Ś_1$ भगवान्, D_8 समरे (for बलवान्) — ^{d}) B_8 G_3 काल॰, D_1 क्षुद्र॰ (for पाल॰) $Ś_1$ D_8 पाशुगणान्, Cd पशु॰ (as in text) D_5 पशुपालगणानिव

30 ^{a}) A few MSS गाजीव॰ — ^{c}) K_8 Da_1 Dn_1 $D_{1-3\ 6}$ वरूथिन्या, T_2 ॰थिन्यान्. — ^{d}) $Ś_1$ K_8 B_8 D_2 पार्थस्यासीद्, S कुरून्राजन्

31 ^{a}) Da_1 उत्तस्थू॰, T_2 उत्तर (for उत्तस्थु) Da Dn_1 D_5 राजन् (for तत्र) — ^{b}) K_{0-2} कबंधाश्च (for कबन्धानि) B D (except $D_{1\ 2\ 7}$) T_2 M सहस्र श॰ (for समन्तत॰) — ^{c}) $K_{8\ 5}$ B D_2 S चैव (for चापि) T_2 सर्वेषा (for सैन्येषु)

32 K_0 om 32^{ab} — ^{a}) $K_{2\ 4}$ B Da Dn $D_{4\ 7\ 8}$ शरावर्तं, K_8 $D_{2\ 6}$ महावर्तं (for रथा॰) K_5 शोणितोदा महावर्ता, D_1 शोणितोदगदावर्ता — ^{b}) K_1 राजद्वीप, K_8 Da_1 गजद्विप $Ś_1$ महोर्मिण; M_4 रथो॰ (for हयोर्मिणम्) K_5 गजद्विपहयोर्मिण, D_1 राजन्रथचयोर्मिणीं — ^{c}) T_2 रथनौमिर्, $G_{1\ 2}$ ॰नाभिर्, G_8 ॰नाभिं (for ॰नौभिर्) D_1 रथिनो बद्धसनाहा — ^{d}) K_1 प्रेतेन्यु (sic), Da_1 प्रेतेरु (sic), D_6 प्रातरु (sic) (for प्रतेरु) D_1 तरतीं च महानदीं

33 ^{a}) T G M_4 भिन्न॰ (for छिन्न॰) K_8 छिन्नहस्तादिकवचा — ^{b}) D_1 द्रोणेन निहता रणे — ^{c}) $K_{8\ 5}$ Dn_2 $D_{2\ 8}$ transp पतितास्तत्र and दृश्यन्ते K_4 ह्यत्र (for तत्र) S अदृश्यन्पतितास्तत्र — ^{d}) $Ś_1$ हताशेप, K_{0-2} ह(K_1 हा)तशेपा (for शतशोऽथ)

34 ^{b}) K_{0-2} D_1 M_4 शोणितो($K_{0\ 1}$ M_4 ॰तौ)घपरिप्लुता, K_8 T_2 शोणितैश्च परिप्लुतै (T2 ॰ता), G_2 शोणितोघ॰, M_1 (inf lin as in text) $_{2\ 8\ 5}$ शोणितौ (M_5 ॰तो)घपरिच्छदै — ^{c}) $K_{8\ 5}$ $D_{2\ 8\ 6}$ बभौ भूर् (for भूर्भाति) G_{1-8} भारतश्रेष्ठ — ^{d}) G_8 पतितैर् (for पर्वतैर्) D_1 निचिता, D_2 आवृता (for आचिता) Da_1 पर्वतो रचिता यथा (sic)

35 ^{a}) K_8 तत्राद्भूतम्, D_5 तत्प्राभुतम् $D_{1\ 8\ 6}$ G_8 अपश्यामस् (for ॰श्याम) — ^{b}) K_{0-2} तावकाना (for तव तेषा) $Ś_1$ K_{0-2} मारिप (for भारत) — ^{c}) B_2 न तदासीत् — ^{d}) K_{2-4} B Da_1 Dn D_8 T G यो युद्धं, K_5 यो युद्धे, D_4 यो योद्ध; D_6 युद्ध यो, M_8 (*sup lin*) $_5$ नो युद्ध (for यो योद्धुं) K_1 नाभिकाक्षती (sic), B_4 Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ $G_{2\ 4}$ $M_{1\ 8-5}$ नाभिकांक्षते, D_8 नाभ्यकांक्षत

36 ^{a}) $M_{8\ 5}$ युधिष्ठिरे (for युयुधिरे) — ^{d}) K_1 काक्षिमाणा, K_{8-5} D_2 आकाक्षतो (for काङ्क्षमाणा) K_1 युधिष्ठिर॰, S रणे जयं (for जय युधि)

Colophon om in $Ś_1$ — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K_{0-2} D_2 mention only षष्ठे युद्धदिवसे, K_4 Da Dn_1 D_5 T_2 षष्ठेह्नि, D_6 षष्ठेहनि, M_4 षष्ठेह्निके — *Adhy name* T_2 G_2 $M_{1\ 2}$ सकुलयुद्धं — *Adhy no* (figures, words or both) Da_2 36, Dn_2 M_5 76, D_1 (marg) 77 (corrected to 78 and cancelled), D_6 T_1 G 73, T_2 $M_{8\ 4}$ 75, $M_{1\ 2}$ 74 (as in text) — *Śloka no* Dn_1 $D_{5\ 6}$ 36

७५

संजय उवाच ।

ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
संग्रामरभसो भीमं हन्तुकामोऽभ्यधावत ॥ १
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणम् ।
भीमसेनः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ २
अयं स कालः संप्राप्तो वर्षपूगाभिकाङ्क्षितः ।
अद्य त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ ३
अद्य कुन्त्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः ।
द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणोत्स्यामि हते त्वयि ॥ ४
यत्त्वं दुरोदरो भूत्वा पाण्डवानवमन्यसे ।
तस्य पापस्य गान्धारे पश्य व्यसनमागतम् ॥ ५
कर्णस्य मतमाज्ञाय सौबलस्य च यत्पुरा ।
अचिन्त्य पाण्डवान्कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ॥ ६
याचमानं च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे ।
उलूकस्य समादेशं यद्ददासि च हृष्टवत् ॥ ७
अद्य त्वा निहनिष्यामि सानुबन्धं सबान्धवम् ।
समीकरिष्ये तत्पापं यत्पुरा कृतवानसि ॥ ८
एवमुक्त्वा धनुर्घोरं विकृष्योद्भ्राम्य चासकृत् ।

C 6 3458
B 6 79 9
K 6 79 9

75

1 ^{c}) Ś1 D1–3 6 M4 सग्रामे रभसो (D1 रभसा, D2 रभस, M4 तरसा), Cc d सग्राम° (as in text) — ^{d}) T1 G1. 3. 4 [ऽ]भ्यवर्तत (for ऽभ्यधावत)

2 ^{a}) M5 °प्रेत्य (for °प्रेक्ष्य) — ^{b}) K2 नृवीर, D1 नृवर, D5 तृतीय, T2 नृवैन, G2 नृवीराद् (for नृवीर) Ś1 K0 1 T2 दृढधन्विन, K8 °विक्रम, G2 रथवैरिण — ^{c}) Da1 भीमसेन (for °सेन°) Ś1 तु (for सु-) D1 भीम° कोपात्सुसरब्ध

3 Before 3, D6 ins भीमसेन उवाच — ^{a}) K8 काल° स (by transp) G2 प्राप्तो वा (for सप्राप्तो) — ^{b}) K2 वर्षपूगाभिवाञ्छित°, K3 B2 D1 2 °पूगाभि- (D1 °नु)चिंतित°, K4 damaged, K5 पूगाभिसचित°, G2 °पूगाहिकाक्षित° (sic) — B4 om (hapl) 3^{cd} — ^{c}) D3 6 T1 G अह (for अद्य) K1 D3 T2 त्वा (for त्वां) T2 न निवर्तिष्ये (for निहनिष्यामि) — ^{d}) K0–2 5 नोत्सृज्यसे (K5 °ते), K3 नोत्सृज रे, T2 °जते (for नोत्सृजसे) B1 रणे D1 पुरुषो भव दुर्मते

4 D1 om. 4^{a}–8^{b} — ^{a}) S अह (for अद्य) — B1 om (hapl) 4^{bc} — ^{b}) Ś1 कृत्स्नय° — ^{d}) K3 4 B3 D2 6 S प्रणे(M4 विने)ष्यामि, K5 D3 Cc प्रणेत्स्या(K5 °स्या)मि, D5 प्रणेप्स्यामि, D8 प्राणोत्स्यामि, Cd प्रणो° (as in text) B1 मृते (for हते) G3 मयि (for त्वयि)

5 D1 om. 5 (cf. v l 4) — ^{a}) Cd दुरो° (as in text) Ś1 K3 यस्व (K3 °स्व) दुरोदर कृत्वा, K0 1 यत्त(K1 °त्तु)त्पुरामरो भूत्वा, K2 4 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 यत्पुरा मत्सरो (K4 B2 4 °री) भूत्वा, K5 यत्पुरा नमरो भूत्वा, D2 8 यत्तत्पुरा नरो (D3 रान मरो) भूत्वा, D6 यत्तत्पुरा मत्सभूय, T G यत्तत्पु(T2 यस्त्व पु)राकृत स्मृत्वा, M यत्त्व पु(M5 प)रामर स्मृत्वा, text as in B3 — ^{b}) G3 अभि° (for अव°) — M1. 3 5 om (hapl) 5^{c}–7^{b} — ^{c}) K5 गधारे

6 D1 M1 3 5 om 6 (cf v l 4, 5) — ^{a}) T2 बलम् (for मतम्) K3–5 B D (except D2 6, D1 om) आस्थाय (for आज्ञाय) — ^{b}) D6 मत्पुरा — ^{c}) D6 अवचत्, M4 अचिंत्यान् (for अचिन्त्य) Ś1 D6 काम, K0 T1 G2 4 कामान्, D5 कामा (for कामाद्) — ^{d}) K1 कृतवानपि

7 D1 om 7 (cf v l 4) M1 3 5 om 7^{ab} (cf v l. 5) — ^{a}) M4 याचमानश् (for °मान) K1 च य, Dn1 ब्रुवन् (for च यन्) — ^{b}) K1 दाशार्हम्, Da1 दशार्हम् — T2 om 7^{cd} — ^{c}) Da1 च मादेश, T2 G च सदेश (for समादेश) Ca as in text — ^{d}) K0–2 न (for च) K1 M3 5 हृष्टवान्

8 D1 om 8^{ab} (cf v l 4) — ^{a}) K2 अद्य त्वा, K4 B Da Dn D4 5 7 8 तेन त्वा K3 5 D2 निहत्य तेन त्वा मूढ, D6 निहत्य त्वा मूढबुद्धे, S त्वा (G2 त्वा) निहत्याद्य (T2 °र्ध) समरे — ^{b}) K2 सु (for स) M2 सानुज सानुबाधव — ^{c}) Ś1 K3 4 B2 3 Da Dn D1. 4 8 शमी, D5 समा°, D6 सम (for समी) K1 Da1 पाप (for पाप).

C. 6.3456 B. 6.78.9 K. 6.79.9

समादाय शरान्घोरान्महाशनिसमप्रभान् ॥ ९
पड्विंशत्तरसा क्रुद्धो मुमोचाशु सुयोधने ।
ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्मगान् ॥ १०
ततोऽस्य कार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्यां च विव्यधे ।
चतुर्भिरश्वाञ्जवनाननयद्यमसादनम् ॥ ११
द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां शराभ्यामरिमर्दनः ।
छत्रं चिच्छेद समरे राज्ञस्तस्य रथोत्तमात् ॥ १२
त्रिभिश्च तस्य चिच्छेद ज्वलन्तं ध्वजमुत्तमम् ।
छित्त्वा तं च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ १३
रथाच्च स ध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितः ।
पपात सहसा भूमिं विद्युज्जलधरादिव ॥ १४
ज्वलन्तं सूर्यसंकाशं नागं मणिमयं शुभम् ।
ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः ॥ १५
अथैनं दशभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महागजम् ।
आजघान रणे भीमः स्मयन्निव महारथः ॥ १६
ततस्तु राजा सिन्धूनां रथश्रेष्ठो जयद्रथः ।

---

9 Before 9, D6 ins संजय उवाच — [b]) K5 D2 विक्षिप्योत्क्राम्य, T1 G विकृष्यानम्य; M5 विकृष्योत्क्रम्य K2 Dn1 चासकृत् — [c]) K3 5 D3 6 M समा(M1 सदा)दत्त, D7 T G4 समाधत्त, G1 समवत्त, G2 5 समधत्त (G2 °त्त°) (for समादाय) D1 समान् (for शरान्) G5 घोरा — [d]) K0 1 B1 Da Dn1 D5 महाशनिसमस्वनान्, K2 सहाशनिशम° स्वन; D1 आशी विषसमान्युधि

10 G4 om 10-11 T1 reads 10-11 in marg — [a]) K0 1 पड्विंशास; K2 पड्विंशा, B पड्विंश; D1 5 G1 5 पड्त्रिंशत् M2 रभसा (for तरसा) K4 5 D2 पड्विंशतिमथ क्रुद्धो, K4 °ति सुसक्रुद्धो, D6 °ति समं क्रुद्धो — [b]) Ś1 K2 मुमुचाशु. D5 (marg sec m as in text) सुधन्वने, D7 सुयोधन (for °धने) — [c]) Ś1 ज्वलिताग्निशिखान्क्रूरान्, K0 2 °ग्निशिखान्घोरान्, K1 °ग्निदिचोरान् (sic), D3 °ग्निसमाकारान्, D6 ज्वलदग्नि शिखाकारान्; G3 ज्वलितोग्नि°, M4 °ताग्निशिखान्राजन् — [d]) T1 G1-3 अग्नि° (for वज्र°)

11 G4 om 11 (cf v l 10) — [b]) G2 सूतमेक K3 च विव्यथे, D1 जघान ह, D5 चधिव्यधे (corrupt), T2 G1-3 M अ(G2 त)थावधीत् (for च विव्यधे) T1 सूतमेकेन चावधीत् — [c]) Ca जवगान् K0-2 Da Dn D4 5 7 8 चतुर्भिर्ज(D7 °यै)वनानश्वान्, S (G4 om) चतुर्भिरश्वांश्च तथा — [d]) D6 यमशासन, D5 °साधन

12 [a]) D5 तु (for च) Ś1 सुनि° — [b]) K3 °मर्दन, D1 °कर्शनं — [c]) B Da Dn D4 5 7 8 S चिच्छेद समरे छत्रं, D1 चिच्छेद छत्र समरे — [d]) Ś1 K0-2 5 D1-3 राजकस्य, G1 3 रथस्यस्य Ś1 रथोत्तमं, K3 5 D2 6 नरोत्तम (K3 °म), D1 मनोरम, D5 (marg sec m as in text) यशोत्तमात्, D4 (m as in text) सधोत्तमात् — After 12, Da1 reads (through eye wandering) त्रिभिश्च त य चिच्छेद समरे छत्रं राज्ञस्तस्य रथोत्तमात्

13 D5 reads (sec m) 13[ab] in marg — [a]) K0-2 त्रिभिश्चैवास्य, K3-5 B1 D2 षड्भिश्च तस्य, D1 त्रिभिस्तस्य तु, D2 त्रिभिरस्य च — [b]) K0 2 M ज्वलित (for ज्वलन्त) K0-2 धनुर् (for ध्वजम्) T G चल(T2 ज्वल, G1 3 नाग)ध्वजमनुत्तम — After 13[ab], Ś1 K0-2 ins

312* त्रिभिरन्यैर्महेष्वासश्चिच्छेदास्य ध्वज तथा ।

— [c]) Ś1 K0-2 4 छित्त्वा चैव, D3 स छित्वा तं; G2 चित्वा त च, M1 भित्त्वा त च K2 ननादश्च, T2 G1 3 निनादोच्चैस

14 [a]) Ś1 रथश्च, K2 G2 रथाश्च; D5 रथात्तु; T2 राज्ञश्च G1-3 M2-5 ध्वज (for ध्वज:) — [b]) K3 D2 °विभूषिताव् — [c]) K3 4 B Da Dn D1 2 4-8 भूमौ; D8 S राजन् (for भूमिं) — [d]) D1 यथा विद्युज्जलागमे

15 [a]) K3 M1-3 5 ज्वलित — [b]) K6 T2 नाना° (for नाग) — [c]) K1 ध्वजे K2 3 Da1 D2 कुरुपते K3 B1 छत्र

16 [b]) Ś1 महागजा, K3 5 D1-3 S महाद्विपं — [c]) D3 अजघान D1 शरैर् (for रणे) K3 5 Dn1 वीर, D2 भीम, G1 M भीम — [d]) D1 स्मरन् (for स्मयन्) D3 सर्वलोकस्य पश्यत — After 16, D3 ins

313* स तथाभिहतो राजा स्मयन्निव महारथ ।

[(marg sec m) भीमसेनेन संयुगे (for the post. half)]

On the other hand, D4 (before corr) S read 19

दुर्योधनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषोचिताम् ॥ १७
कृपश्च रथिनां श्रेष्ठः कौरव्यममितौजसम् ।
आरोपयद्रथं राजन्दुर्योधनममर्षणम् ॥ १८
स गाढविद्धो व्यथितो भीमसेनेन संयुगे ।
निषसाद रथोपस्थे राजा दुर्योधनस्तदा ॥ १९
परिवार्य ततो भीमं हन्तुकामो जयद्रथः ।
रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ॥ २०
धृष्टकेतुस्ततो राजन्नभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
केकया द्रौपदेयाश्च तव पुत्रानयोधयन् ॥ २१
चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्राश्वश्चित्रदर्शनः ।
चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नन्दोपनन्दकौ ॥ २२
अष्टावेते महेष्वासाः सुकुमारा यशस्विनः ।
अभिमन्युरथं राजन्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २३
आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ।
एकैकं पञ्चभिर्विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः ॥ २४
अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम् ।
ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवाम्बुदाः ॥ २५

C 6 3473
B 6 79 26
K 6 79 26

17 Ko 1 om (hapl) 17^ab — ^a) K3 5 D1 2 6 M1 स (for तु) — ^b) Ś1 नर॰ (for रथ॰) K2 B D (except D1 2) S महाबल॰, K3 महाबल (for जयद्रथ) — ^c) B2 जगृहे, Da1 च प्राप — ^d) K5 D2 m (before corr as in text) पार्ष्णि, D6 पार्ष्णि K5 D2 सत्पुरुषोचित॰ (D2 ॰त), B Da Dn D3–5 7 8 M4 सत्पुरुषैः सह, T G M1–3 5 स्वपुरुषैः सह

18 ^a) G3 M4 कृपस्य — ^b) Ko 2 कौरवस्यामितौजस॰ (K2 ॰म), K1 कौरव्यममितौजसा, D1 कौरव चामितौजस, S तव पुत्रमचेतन — ^c) K1 2 D3 अरोपयद् D1 रथे D3 तूर्णं (for राजन्) — ^d) S दुर्योधनमथ स्वक

19 D4 (before corr) S read 19 after 16 — ^b) D3 (marg sec m) स्मय(p सीद)न्निव महारथ — ^c) B1 2 Da1 Dn1 विषसाद, D6 निससाद Ś1 रथोपस्थ — ^d) K3 Dn2 D4 5 6 राजन् (for राजा) K3 तव (for तदा) S मूर्छाभिहतचेतन॰

20 ^a) B Da Dn D4 5 8 रणे भीम, T2 रिपून्वीरान् — ^b) K3 5 D2 6 जेतु॰ (for हन्तु॰) — ^c) K4 शरैर् (for रथैर्). Ko 1 अनीकसाहस्रैर् — ^d) K3 [अ]वारयन्, D1 वारयन् M3 5 दिशा D3 भीमसेन समावृणोत्

21 ^a) D5 ततोन्यस्यम् (for ततो राजन्) — ^c) MSS (indiscriminately) कैकेया, कैकया, etc Ś1 द्रौपदेयश्च — ^d) K4 B1 D3 अयोधयत्

22 Ko om (hapl) 22–23 — ^a) K2 चित्रसेन K4 च चित्रश्च, T1 G सुमित्रश्च T2 सुचित्रश्चित्रसेनश्च — K1 3 om (hapl) 22^bc — ^b) K3 4 B D (except D1–3) T G4 चित्रागश् (for चित्राश्वश्) — ^c) Ś1 K4 D2 3 सुचित्रश्च, D1 विचित्रश्च, T1 G स्वबाहुश्च (for सुचारुश्च) K2 B Da Dn D4–8 सुचारुश्चारुचित्रश्च

23 Ko om 23 (cf v l 22) — ^b) K3 कुमाराश्च, K4 कुमारा सु, D8 कुमारास्ते (for सुकुमारा) K1 सुत्तमारथशोभिन, S तक्षमाणा शिलाशितैः — ^c) D2 प्राप्य (for राजन्) B1 अभिमन्यु महाराजन्, Da Dn1 D5 अभिमन्यु महाराज — K3 5 D2 om (hapl) 23^d–26^c — ^d) D1 तावका (for समन्तात्)

24 K3 5 D2 om 24 (cf v l 23) — ^a) D8 अजघान, G2 आजघानस्, M3 आजानतस — ^b) B2 T2 M महारथ॰, D4 m T1 G महारथान् — ^c) G1 3 दशभिर् (for पञ्चभिर्) K3 वद्धा (sic), K4 B1 2 Da Dn1 D1 3 5 6 S बाणैः (for विद्ध्वा) — ^d) Ś1 K4 B1 Da Dn1 D3 5 6 T2 M1 3–5 शितैः, B2 चित्रैः, D1 विध्वा, D4 T1 G4 शिरैः, M2 तीक्ष्णैः (for शरैः) — ^e) D3 6 वज्रमृत्युप्रकाशैस्तु — ^f) Ko–2 चित्रायुधविनिःसृतैः, Da Dn1 D3 5 T G विचित्रायुधनि(or निः)स्वनैः, D1 सुविचित्रैर्दृढैस्तथा, M विवि(M2 ॰च्या)धायुधनिस्वनैः

25 K3 5 D2 om 25 (cf v l 23) — ^b) Ko 2 4 B1 2 4 Da2 G3 M1–3 5 सौभद्र(Ko M1–3 5 ॰द्र)रथमुत्तम, D1 ॰द्र रथसत्तमा — ^c) K1 4 B3 4 Da1 Dn1 G2 3 M2 ववृषुर्; B1 ददृशुर् D6 सायकैस् (for मार्गणैस्) D1 ववर्षुर्बाणैस्तीक्ष्णाग्रैर्, T2 ववर्षुर्मार्गणगणैर् — ^d) G2 3 M5 गिरिर् Ś1 जलैर् (for मेरुम्) D6 T2 G3 [अ]म्बुद॰ (G3 ॰दां)

C 6 3473
B 6 79 26
K 6 79 26

स पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ।
अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकम्पयत् ।
यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥ २६
विकर्णस्य ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत ।
चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान् ।
ध्वजं सूतं हयांश्चास्य छित्त्वा नृत्यन्निवाहवे ॥ २७
पुनश्चान्याञ्शरान्पीतानकुण्ठाग्राञ्शिलाशितान् ।
प्रेषयामास सौभद्रो विकर्णाय महाबलः ॥ २८
ते विकर्णं समासाद्य कङ्कबर्हिणवाससः ।
भित्त्वा देहं गता भूमिं ज्वलन्त इव पन्नगाः ॥ २९
ते शरा हेमपुङ्खाग्रा व्यदृश्यन्त महीतले ।
विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमन्त इव शोणितम् ॥ ३०
विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः ।
अभ्यद्रवन्त समरे सौभद्रप्रमुखान्रथान् ॥ ३१
अभियात्वा तथैवाशु रथस्थान्सूर्यवर्चसः ।
अविध्यन्समरेऽन्योन्यं संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥ ३२
दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विद्ध्वा सप्तभिराशुगैः ।
ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ ३३
अश्वाञ्जाम्बूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः ।
जघान षड्भिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ॥ ३४

---

26 K3 5 D2 om 26^{abc} (of v l. 23) — a) K0 स पीड्यमाना ; B2 D1 सपीड्यमान , T1 G स विध्य°, M4 स वध्य° — b) D6 कृशास्त्रो K0 (before corr) °दुर्मदा — c) D1 महाबाहुस्, D8 महातेजा, D6 ततो राजस् (for महाराज) — d) K3. 5 D2 तावका° K1 समरिकल्पयत् (hypermetric), K3 D2 समकपयन्, K4 °कालयत् — e) D2 यद्वद्, T1 G पुरा, M2 तथा (for यथा) Ś1 देवसुरे, B2 देवारि* — f) S इवा° (for महा°) K3 D2 °पाणि महासुरा°

27 a) B4 विकर्णोपि, Dn2 D5–8 M1–3 5 विकर्णाय; T2 विकर्णं च Da2 Dn D4 5 7 8 तथा (for ततो) — c) K3 रथश्रेष्ठान्, D1 नरश्रेष्ठ — d) D1 S शरान् (for घोरान्) — After 27^{d}, N ins

314* स तैर्विकर्णस्य रथात्पातयामास वीर्यवान् ।

[D1 रथ (for रथात्), and भेदयामास (for पात°) in the post half K4 भारत (for वीर्यवान्)]

— e) Ś1 K1 हयाश्चास्य, K3 4 D3 T1 G (G1 damaged) हयाश्चैव, B Da (Da1 damaged) Dn D1 2 4–8 T2 M हयांश्चापं (D1 6 T2 °पि) — f) N नृत्यमान (K0 °ना) (for छित्त्वा नृत्यन्)

28 a) Dn D7 8 ततश् (for पुनश्) D1 दीप्तान् (for पीतान्) — b) K3 अकुंठाग्रा, B2 अकुश्चाग्रान्; D1 कुठाराग्रान्, G2 नकुंठाग्रान्, G3 अकर्णाग्रान् B Da Dn D4 5 7 8 अजिह्मगान् (for शिलाशितान्) — c) G3 प्रेष्य° K3 5 Dn1 D1 2 6 सक्रुद्धो (for सौभद्रो) — d) Ś1 K0–2 4 महारथ (for °बल°)

29 a) Ś1 समासद्य — b) K3 D2 कंकबर्हण°, M4 °र्हिणवासव — c) K0 1 छित्त्वा, K5 भूत्वा, D3 अभित्वा (hypermetric) K1 भूमिश्, G1 भूम्या, G3 भूम्या — d) Ś1 K0 2 D3 श्वसत, K1 चासत, K3 Da1 G2 ज्वलतम्, D1 स्फुरत (for ज्वलन्त)

30 a) K5 हेमसकाशा — b) T2 ह्यदृश्यत, M3 5 व्यादृश्यत T1 G प्रत्यदृश्यत भूतले — c) G3 विकीर्णा रुधिरा° — d) B4 शोभित (for शोणितम्)

31 a) D1 S प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) D1 तैर्भिन्नं, S निर्भिण्ण — b) Da2 (by corr) तथैवान्ये, D1 तस्य चान्ये, D6 तथा चान्ये, S तव सैन्ये (G1 3 °न्य) Ś1 K2 महोदरा° — c) Ś1 अभ्याद्रवत — d) K4 रणे (for रथान्) D1 सौभद्र युद्धदुर्मदा°

32 a) Da Dn D4 5 7 8 T1 G M अभियाय, D1 °मन्युस्, D2 °याद्वा, D3 °गम्य, D6 °यातास्, T2 °धाय K5 D2 तथैवान्यान्, T1 G रथैराशु — K2 om. 32^{bc} — b) K3 4 B Da Dn D1 3–8 T2 M रथास्थान्, K5 D2 तास्तथा (for रथस्थान्) D8 सूर्यसनिभान् — c) M2 5 अविध्यत् — d) K0–2 रथस्था, K3 5 सरभाद्, K4 B D2 6 सरभाद्, G4 सरब्धाद् (for सरब्धा) Ś1 K5 °दुर्मद°

33 a) G1–3 M4 दुर्मुख Ś1 श्रुतशर्माण, D3 S (except T2 M4) °वर्माण — b) D6 विध्याद् (for विद्धा) K0–2 D1 पचभिर् (for सप्तभिर्) — d) T1 G तस्य (for चास्य)

34 a) K2 G2 अश्वा K1 चाबू° (for जाम्बू°) Da1 ज्वाले°, T G (G1 damaged) चार्णै (for जालै°)

स हताश्वे रथे तिष्ठञ्श्रुतकर्मा महारथः ।
शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ॥ ३५
सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्म भित्त्वा यशस्विनः ।
विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना सुतेजना ॥ ३६
तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः ।
पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ३७
श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव ।
अभ्ययात्समरे राजन्हन्तुकामो यशस्विनम् ॥ ३८
तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तेर्महात्मनः ।
चिच्छेद समरे राजञ्जयत्सेनः सुतस्तव ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ॥ ३९
तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ।
अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ४०
शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कार्मुकम् ।
विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः ॥ ४१
अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ।

C 6 3492
B 6 79 45
K 6 79 46

— b) D1 मधृक्तान, D3 S महत्रान (M4 °ह्ना) K1 वातरहम°, D1 सुर्यवर्चसं (for वातरहम°) — d) Ś1 चाभ्यपातयन (sic), Ko-2 D2 M4 च न्यपातयन्, K3 चान्य पातयन्, D1 च व्यकृतत, D5 चाप्यपातयन, T1 G M1-3 च न्य(G2 3 नि)वर्हयन्, T2 चान्य वाहनान

35 a) B· D2 हताश्व, D1 हताश्वो — b) Ś1 श्रुतशर्मा, D3 S (except T2) °वर्मा B D12 Dn2 D4-7 8 महाबल° (for °रथ°) — c) Da1 D. चिच्छेद (for चिक्षेप) S समरे (for संक्रुद्धो) — d) Ś1 महोल्का, Da1 Dn1 (before corr) महोल्काम्

36 a) M3 दुर्मदस्य K1 Dn2 M1-2 3 विमल — b) K1 वर्द्दमि°त्वा (corrupt), Dn1 (before corr) चर्म भित्त्वा, Dn2 D1 मर्म भित्वा D1 महाप्रभा, D. यशस्विन; S महात्मन° (for यशस्विन) — c) Da1 वैदार्य, D2 (sup lin as in text) विदार्य T2 प्रविशद् — d) K2 D5 M1 दीप्यमाना, K5 दीप्यमान, Da1 °मान K3 D3 सुतेजना, K4 . B Da Dn D2 4-3 S स्व(D2 M1 2 सु, D5 तु)तेजसा, D1 सुवर्चसा — After 36, S ins.

315* दुर्मुखो विद्रुतस्तत्र निपपात रथे विभो ।
विमनं प्रेक्ष्य तं सर्वे आवार° पर्यवारयन् ।

[(L. 1) T2 विपुलस्तत्र M4 वर्मी (for विभो) — (L 2) T2 परि° (for पर्य°)]

37 a) K2 तं दृष्ट्वा, K5 दृष्ट्वा च — After 37a, G3 (erroneously) *repeats* from निपसाद in line 1 to पर्यवारयन in line 2 of 315* — b) K2 6 D1 2 6 श्रुत° (for सुत) Ś1 महाबल°, K5-6 D2 6 M °रथ° — c) K1 पश्यता — d) Ś1 Ko-2 तत (for स्वकम्)

38 a) M4 श्रुतकीर्ति Dn2 D4 8 महा, T G M4 ततो (for तथा) — b) K2 जयत्सेन, K4 Dn2 जयसेन, B2-4 Da1 Dn1 D1 2 7 8 जयसेन K4 Da D. सुतस्तव — K4 om (hapl.) 38c-39d — c) Ś1 अजयात (sic), K8 अभ्यायात् D1 त्वरितो (for समरे) — Ko om (hapl) 38d-39e — d) K1 2 जयत्सेन (K2 °न°) सुत त(K2 °तस्त)व, K. हतुकामो यशस्विन

39 K4 om 39a'cd, Ko om 39abc (cf. v l 38) K1 om 39ab — a) B2-4 विक्षेपतश् — b) K2 Da1 D. श्रुतकीर्तिर् K2 6 D1 2 6 महात्मन (for महात्मन°) — c) K1 अभ्ययात (for चिच्छेद) K3 D2 समर (for समरे) Ś1 चाप, K3 6 B1 Dn1 D2 तूर्णं, D1 भीम, D6 वीरो, T1 G M4 सज्य, T2 मत्य (for राजन्) — d) K2 Da2 D2 6 जयसेन°, B2-4 Da1 Dn D1. 4 7 8 °सेन, M1 °त्सेन — T2 om (hapl) 39f-42a — f) = 6 24 10b K1 भारत

40 T2 om 40 (cf v l 39) — a) M2 दृष्ट्वा त (by transp) T1 G2 4 भीमकर्माण, G1 3 भीमधन्वान (for छिन्न°) — b) M4 सहोदर — c) Da2 Dn1 D. अभ्यप(D. °स्य)तत — d) Da2 Dn1 D1 सिंहवन् Ko-4 B Da1 D2 6-7 विनदन, K5 M1 3 6 व्यनदन B1 2 S (T2 om) रणे (for मुहु)

41 T2 om 41 (cf v l 39) — a) Da1 शतनीकस् D1 च (for तु) — b) G1-3 M1 2 4 6 विस्फार्य — K5 om 41cd — c) K4 समरे (for दशभिस्) T1 G2 4 तीक्ष्णैर् (for तूर्णं) — d) K4 B Dn D1 7 8 जयसेन, Da1 °सेने, D5 °त्सेने — Ś1 Ko-2 4 B3 S (T2 om) ins after 41 K5 (om. 41cd) ins after 41ab

C 6 3492
B 6 79 45
K 6 79 46

शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४२
तथा तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके ।
चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्छितः ॥ ४३
अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् ।
समादत्त शितान्बाणाञ्शतानीको महाबलः ॥ ४४
तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः ।
मुमोच निशितान्बाणाञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ ४५

ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतं च मारिष ।
चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ॥ ४६
अश्वान्मनोजवांश्चास्य कल्माषान्वीतकल्मषः ।
जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान्द्वादशभिः शरैः ॥ ४७
अथापरेण भल्लेन सुमुक्तेन निपातिना ।
दुष्कर्णं समरे क्रुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ॥ ४८
दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन्महारथाः ।

316* ननाद सुमहानाद प्रभिन्न इव वारण. ।

[T1 G M च (for सु) Ś1 प्रभिन्ना T1 G M प्रावृषीव बलाहक (for the post half)]

42 T2 om 42ᵃ (of v l 39) —ᵃ) D5 6 तथा न्येन —ᵇ) B3 सर्वावरणशोभिना, G1 3 सर्वास्त्रवरभेदिना —ᶜ) B2–4 Da Dn D4 5 7 8 जयसे(Da2 D5 °स्से)न शतानीको, T2 शतानीको जयत्सैन्म —ᵈ) D1 समरे (for हृदये)

43 ᵃ) Ś1 K0–2 transp तथा and तस्मिन् S विनिर्भिण्णे (for वर्तमाने) —ᵇ) K5 B1 भ्रातिक — After 43ᵃᵇ, S ins

317* मुमोचास्मै शितान्बाणांस्तीक्ष्णानाशीविषोपमान् ।

[T2 G1 3 मुमोच नि- (for °चास्मै)]

—ᶜ) K0–2 B2 3 D4 6 8 सशर, S च तदा (G3 4 °था) (for समरे). —ᵈ) Ś1 नकुलः, K0 Da1 नाकुले, G3 नाकुल (for नाकुले·)

44 ᵃ) K2 D6 अथान्यधनुर् —ᵇ) K3–5 Dn2 D2 4 7 8 भारसाह(K3 °र)मनु(D2 °समु)त्तम —ᶜ) B2 3 Da Dn1 D5 7 8 समाधत्त, D1 समादाय, S समधत्त K2 शतान्याणान्, K3–5 B D शरान्घोरान् — M2 om (hapl) 44ᵈ–45ᶜ —ᵈ) G3 महारथ (for °बल·)

45 M2 om 45ᵃᵇᶜ (of v l 44) —ᵃ) D1 चाभाष्य, G1 3 च वदन् (for चामन्त्र्य) —ᵇ) B1 भ्रातर युधि —ᶜ) Ś1 मुमुचे निदितान्, K2 मुमोच निशतान्, K3–5 B1 2 4 D T2 मुमोचास्मै शि(K5 D2 सि)तान् —ᵈ) D7 क्ष्वेलितान् Ś1 इव पन्नगान्, K2 पन्नगानिव, K5 पन्नगा इव, T1 G1, 2 4 M पावकानिव, T2 इव पंचमान्, G3 इव पावकान् (for पन्नगानिव)

46 ᵃ) Ś1 ततश्च (for ततोऽस्य) M2 धनुरेतेन —ᶜ) B1 2 Da Dn1 वीरस्, D5 वीर, S राजस् (for तूर्णं) —ᵈ) G1–3 विव्याथ K0–2 5 पत्रिभि·

47 ᵃ) K5 °जवाश्च् Ś1 K0–2 D1 2 तस्य (for चास्य) —ᵇ) K2 D7, 8 कल्मपान्, B1 कम्पायान्, M1 2 5 कन्मापा(M2 °पि)न्, C0 v कल्मा° (as in text) K3 5 D1–3 6 Cv वातरंहस°, M1 2 5 वीत कन्मप. —ᶜ) D3 T1 G बाणै, D6 T2 M तीक्ष्णै· (for तूर्णं) —ᵈ) D3 तत, S (except T2) शितै (for शरै·) D1 सनद्धो दशभि· शरै

48 ᵃ) K1 बलेन, S बाणेन (for भल्लेन) —ᵇ) K0 स मुक्तेन, K1 om सुमुक्तेन, K2 स मुक्तो न, B1 सुगोप्तेन, B2 प्रयुक्तेन, B3 D (except D1–3 6) T1 G4 सुयुक्तेन (for सुमुक्तेन) K2 5 निपातित·, B1 T G2 4 M1–3 5 [आ]शुपातिना, B3–4 [अ]विघातिना, D (except D1–3 6 [अ]रिघातिना, G1, 3 [अ]नुपातिना, M4 [अ]श्वपाहिना (for निपातिना) —ᶜ) K3 4 D2 6 सुदृढ, D1 3 हृदये, S नाकुलि· (for समरे) B Da Dn D4 5 7 8 राजन्, D1 विद्धो (for क्रुद्धो) —ᵈ) A few S MSS विव्याथ S समरे (for हृदये) B Da Dn D4 5 7 8 क्रुद्धो विव्याध पत्रिणा, D1 विव्याध बलिना वर, D3 °ध प्रहसन्निव. — After 48, K4 B Da Dn D4–8 ins

318* स पपात ततो भूमौ वज्ररुग्ण इव द्रुम· ।

[B3 हतो (for ततो) K4 वज्राहत, B वज्ररस्र, D3 वज्रभग्न (for वज्ररुग्ण)]

On the other hand, S ins after 48

319* स विह्वलो रथोपस्थे निषसाद सुतस्तव ।

49 ᵃ) A few MSS दु·कर्णं K3–5 B1 D2, 3 6

जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ४९

छाद्यमानं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनम् ।
अभ्यधावन्त संरब्धाः केकयाः पञ्च सोदराः ॥ ५०

तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथाः ।
प्रत्युद्ययुर्महाराज गजा इव महागजान् ॥ ५१

दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ।
शत्रुंजयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः ।
प्रत्युद्याता महाराज केकयान्भ्रातरः समम् ॥ ५२

रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ।
नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ॥ ५३

वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः ।
विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनम् ॥ ५४

तेषां सुतुमुलं युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
अवर्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरम् ।
अन्योन्यागस्कृता राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ ५५

मुहूर्तास्तमिते सूर्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणम् ।
रथिनः सादिनश्चैव व्यकीर्यन्त सहस्रशः ॥ ५६

ततः शांतनवः क्रुद्धः शरैः संनतपर्वभिः ।

C 6 3508
B 6 79 61
K 6 79 62

व्यथितं, S सोहित (for निघ्न) — b) S (except T1 G1) transp पञ्च and राजन — G2 om (hapl) 49c–51b D2 reads (sec m) 49c–51b in marg — c) D6 M2 3 जिघांसन्त D5 रथा° (for शता°) — d) K0–2 Dn2 D1 7 8 समवारन् (for सर्वत) D1 सम° (for पर्य)

50 G2 om 50 (cf v l 49) — a) K2 छिद्य मागा, G1 2 4 पात्यमान, M2 शतानीक, M1 छिद्य मान D5 शरशर्न, S (G2 om) शतानीक (M2 महा वीर्यं) (for शरव्रातै) — b) S (G2 om) शरव्रातैर (for शतानीक) — c) Ś1 अभ्याद्रवत, K0–2 4 अभ्यवर्तंत, D1 2 °धावत, S (G2 om) °पतत K3 6 B Da Dn D2 4–8 S (G2 om) मनु (Da1 °यु) द्रा (for संरब्धा) — d) MSS (indiscriminately) कैकया, कैकेया, केकेया K2 पञ्च सोन्दरा M1–3 5 भ्रातर पञ्च केकया

51 G2 om 51ab (cf v l 49) — a) Ś1 तानभ्य°, K0 तेनाभ्या°, K2 तैनभ्या° D1 तानापतत समेक्ष्य — b) M1 पुत्रान B Dn2 D1 7 8 महारथान — c) Ś1 K0–2 अभ्यु° (for प्रत्यु°) — d) K2 महाबलान (for °गजान) K1 3 D2 गजानिव महागजा

52 a) S दुष्प्रहश्चैव — b) Ś1 Dn2 D7 8 दुर्धर्षणो, D1 धामर्षणो K0–2 [ऽ]पि वा (for युवा) — d) K4 तर° (for महा°) D1 प्रत्युद्यातास्च केकया — e) Ś1 D5 प्रत्युद्यता, K2 °याता, K3 D2 (marg sec m) °हता, D3 °युक्ता, D8 (marg sec m as in text) °जाता, S °ययुर (for °याता) D1 भ्रातर सुर मकाशा — D1 om (hapl) 52f–53a — f) T G2 4 भ्रातृभि (for भ्रातर) T G सह (for समम्)

53 D1 om 53a (cf v l 52) — a) Ś1 G3 नागर°, B3 कनक°, T2 च नग° (for नगर°) — b) K6 हयैर्युक्त°, Da Dn1 D5 T2 M1 3–5 हययुक्तैर, D1 हेमवर्णैर, T1 G1 हयैस्तूर्णैर, G1–3 हययु (G2 °र) ग्रैर Ś1 K0–2 अलंकृतै (K1 °त), D3 S महाजवै — Ś1 om 53cd — c) K6 नानायुक्तपताकाभिर, D2 नानायुक्तविचित्राभि, T2 नानारत्न° — d) K6 विचित्राभिर (for पताकाभिर) K1 M3 5 अलंकृत, T2 अलंकृता

54 a) T G M2 श (T1 च) र° (for वर°) G3 वीर (for वीरा) K6 D2 वरचापधरैर्वीरैर, Da1 वर चापधरो वीरा — b) Ś1 °कवचध्वज°, K1 °कवचायुधा, K6 D2 °कवचैर्ध्वजै, G2 °कनकध्वजा — c) K6 तं (for ते) — d) K0 सिंहादिव (for सिंहा इव) D1 महद्वन, G2 च वद्वनं (for वनाद्वनम्)

55 a) K0 2 3 D8 T तु (for सु) A few MSS तुमल Ś1 न तेषामुत्तम युद्ध — b) D1 व्यतिकर्षं°, D6 T2 M2 4 5 व्यतिषिक्त°, T1 G °पत्तरथध्वज — c) K6 D5 6 आवर्तत, D1 प्रावर्तत — e) Ś1 अन्यो न्यागस्कृतान्राजन, K2 °न्यागास्कृतां राजन, Da1 D2 °न्यागस्कृत राजन, D1 °न्य तैस्कृत राजन, D3 °न्य मस्कृता राजन, S °न्यागस्कृता (T2 °न्याभिहता) ना तु — f) G3 वय (for यम)

56 a) K1 मुहूर्तास्मामिते; Da1 मुहूर्तास्मामित°, D2 8 °र्ता (D2 °र्तं) स्त्रिमिते, D5 °र्तास्तमिता K1 सूर्यो — b) K0–3 चक्रु (K0 2 °क्र) युद्ध — c) Ś1 K3 6 B D2 8 चाथ, Da Dn D4–8 धात्र, D1 तत्र (for चैव) — d) Ś1 K2 निर्कीर्यत S व्यवकीर्यंत सर्वश

57 a) K3–5 B Dn2 D1 2 8 T G2 4 M सेना ता,

C 6 3309 B 6 79 62 K 6 79 63

नाशयामास सेनां वै भीष्मस्तेषां महात्मनाम् ।
पाञ्चालानां च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयम् ॥ ५७
एवं भित्त्वा महेष्वासः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
कृत्वावहारं सैन्यानां ययौ स्वशिविरं नृप ॥ ५८
धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
मूर्ध्नि चैतावुपाघ्राय संहृष्टः शिविरं ययौ ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

७६

संजय उवाच ।
अथ शूरा महाराज परस्परकृतागसः ।
जग्मुः स्वशिविराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः ॥ १
विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् ।
संनद्धाः समदृश्यन्त भूयो युद्धचिकीर्षया ॥ २
ततस्तव सुतो राजंश्चिन्तयाभिपरिप्लुतः ।

Da Dn1 D1 4-7 ता सेना, G1 3 सैन्यानि (for सेना वै) — d) B1 3 सेनास्तेषा, S पाण्डवाना (for भीष्मस्तेषा) — e) K2 Da2 D2 5 पञ्चालानां — f) D8 (marg sec m as in text) शतैर्.

58 a) K2 पञ्च, K5 एभिर् (for एव) D1 जित्वा, T1 G M1 2 4 हत्वा, T2 कृत्वा, M8 छित्वा (for भित्त्वा) Ś1 K0-2 स्वनीकानि, Da2 D1 महेष्वासा — b) K1 2 पितामह° (for अनीकिनीम्) — c) S कृत्वापहार — d) Ś1 K1 4 नृप°, B D (except D2 3 6) G1. 3 प्रति (for नृप) T G2 4 M ययौ स्वशिविराय वै — After 58, S ins

320* नाशयामासतुर्वीरौ धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।
कौरवाणामनीकानि शरैः संनतपर्वभिः ।

59 a) D8 समरे (for संप्रेक्ष्य) — c) Ś1 चैनावू, K0-2 चैनान्, K5 चैनाम्, Dn2 चैतान्, D2 (before corr) चैनम्, T G4 चैव, G1-3 चैवम् (for चैतावू) T G4 समाघ्राय, M8 उप° — d) K3 T2 M हृष्ट स्व, K4 5 B Da Dn D2-8 प्रहृष्ट°, D1 प्रगृह्य, T1 G नृप° स्व- (for संहृष्ट) — After 59, B3 reads 6 76 1 On the other hand, S ins after 59

321* अर्जुनो वासुदेवश्च कौरवाणामनीकिनीम् ।
हत्वा विद्राव्य च शरैः शिविरायैव जग्मतुः ।

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0 2 4 Da Dn1 D5 mention only षष्ठे युद्धदिवस, K1 षष्ठियुद्धदिवसे, K3 5 षष्ठ मह, K4 सप्तमेह्नि; Dn2 षष्ठदिवसयुद्ध, D1 7 षष्ठे दिवस°, D2 षष्ठाहे, D3 (*int lin*) षष्ठदिन°, D3 8 षष्ठदिनयुद्ध, D6 षष्ठे दिन, T1 G षष्ठापहार°, T2 M3 5 षष्ठा(T2 षष्ठमा)ह्निक; M4 षष्ठेह्निके K0 Dn2 D3-5 7 T G M3 5 cont समाप्त — *Adhy name*. K4 दुर्योधनानुताप°, D7 दुष्कर्णवध, T2 शतानीकयुद्धं — *Adhy no* (figures, words or both) K5 72, Da2 (*sec m*) 37, Dn2 M5 77, D1 m 78, D6 T1 G 74, T2 M3 4 76, M1 75 (as in text), M2 (erroneously) 175 — *Śloka no* Dn2 63, D5 64

76

1 T G4 M8 om the ref B3 reads 1 after 6 75 59 — a) T1 G क्षत्रियास्तु; T2 M क्षत्रियास्ते (for अथ शूरा) K6 महेष्वासा°, D2 महाभाग (for महाराज) Cd as in text — b) K1 परस्परकृतागम°, T2 °गतागस — c) K8 G1 M2 जग्मु (for जग्मुः) G2 एव (for एव) K5 जग्मुः स्वशिबिरायैव, Da1 जग्मुरिव शिबिघरणे (*sic*), D2 °स्ते शिवराण्यैव, T2 °श्च शिविरारेव (*sic*) — d) D2 (before corr) समुक्षिता, T2 समुक्षिता, G3 समुक्षित

2 a) K0-2 D5 6 M (except M4) विश्राम्य, T2 विसृज्य Ś1 K0-2 यथान्याय्य — b) M (except M4) भोजयित्वा (for पूज°) — c) Ś1 सक्रुद्धा; K3 D2 सनद्धा, K8 समृद्धा° (for सनद्धा) — d) K0 S युद्धचिकीर्षव°.

विस्रवच्छोणिताक्ताङ्गः पप्रच्छेदं पितामहम् ॥ ३
सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि
व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि ।
विदार्य हत्वा च निपीड्य शूरा-
स्ते पाण्डवानां त्वरिता रथौघाः ॥ ४
संमोह्य सर्वान्युधि कीर्तिमन्तो
व्यूहं च तं मकरं वज्रकल्पम् ।
प्रविश्य भीमेन निवर्हितोऽस्मि
घोरैः शरैर्मृत्युदण्डप्रकाशैः ॥ ५
क्रुद्धं तमुद्वीक्ष्य भयेन राज-
न्संमूर्छितो नालभं शान्तिमद्य ।
इच्छे प्रसादात्तव सत्यसंध
प्राप्तुं जयं पाण्डवेयांश्च हन्तुम् ॥ ६
तेनैवमुक्तः प्रहसन्महात्मा
दुर्योधनं जातमन्युं विदित्वा ।
तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी
गङ्गासुतः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥ ७
परेण यत्नेन विगाह्य सेनां
सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र ।
इच्छामि दातुं विजयं सुखं च

C. 6 3519
B. 6 80 8
K. 6 80 8

3 a) K2 D6 G3 राज (for राजन्) — b) D6 8 र्वितयाभि परिसुत (sic), G3 °भिपरिप्लुत — c) Ko 2 विस्रभाच्छोणिर (Ko orig ता, sup lin र) क्ताग, K3 Da1 D2 3 5 विश्रवच्छो°, Dn2 °च्छोणिता क्ताव; D6 °च्छोणितागश्च, S त्रि(T1 G2 4 प्र)स्रव द्रुधिरेणाक्त (T1 G4 °णोक्त, M1 °णाक्त) — d) D1 पर्यपृच्छत्, Cc पप्रच्छेद (as in text)

4 Before 4, D6 T1 G M1 3-5 ins दुर्योधन — a) K5 (sup lin as in text) रुद्राणि, B Da2 Dn2 D4 5 7 8 घोराणि (for रौद्राणि) K2 Da1 भयानि कानि, T2 G1-3 M4 भयावहानि, M1-3 5 महाभयानि (for भयानकानि) — b) D3 व्यूहानि, T2 यद्दीनि (for व्यूढानि) Ś1 Ko-2 4 विपुलध्वजानि — c) G1 3 विगाह्य (for विदार्य) Da Dn1 D5 दृष्ट्वा (for हत्वा) Ko-2 विनिपीड्य, D1 विनिवार्य, G1 3 च निपिष्य (G3 °ढ्र-) (for च निपीड्य) T1 G2-4 शूरास् (for शूरास्) — d) K3-5 B Da Dn D2-8 महारथा (for रथौघा) D1 ते भीमसेनप्रमुखा नृवीरा, S ते पांडवा लब्धजया प्रहृष्टा (G3 °याश्च हृष्टा, M1 °या प्रविष्टा)

5 a) K5 Da1 समोह्य, T2 समाप्य (for समोह्य) Ko-3 5 D2 सर्वाण्यधि, D5 मर्वा युधि (for सर्वा न्युधि) D1 मर्वां युधि वीरसेना — b) K6 D2 M1 (sup lin) व्यूढ Da2 D5 G2 च तन्, T2 चैव, G1 3 M1-3 5 चैत, M4 चैतन् (for च त) D1 माकर K5 वज्रकाश्य, S मृत्युकल्प (for वज्र°) — c) Ś1 निवर्हतोस्मि, K5-5 B D2 रणे (K8 ण) हतोस्मि, Da Dn1 D5 6 निवर्तितोसि (D6 °तोस्मि), D1 निवारितोस्मि, D7 निवर्हितोसि — d) D1 यम दडप्रकाशै, G3 मृत्युसमप्रकाशै, M2 मृत्युदडप्रकारै

6 a) G4 (by corr) क्रुध्यतम् Da1 D5 तमुद्विक्ष्य, Dn2 D1 3 4 7 8 समुद्वीक्ष्य, D6 तमन्वीक्ष्य, S (except M2) तमुत्प्रेक्ष्य K1 भयेव, G2 हयेन (for भयेन) T1 G तात (for राजन्) — b) Ś1 D8 समूर्च्छितो K1. 2 5 B D (except D3) T G न लभे, K8 न लभते (for नालभ) — After 6^{ab}, Da1 (om 6^{c}–16^{b}) reads 6 77 36–6 78 5^{ab}, *repeating* the same in the proper place — c) D2 (before corr as in text) प्रमादं D3 5 मत्यसध, G2 °सध — d) Ko 2 प्राप्त D1 S पांडवाश्चैव (M4 °श्चाभि-) K6 प्राप्तु जय पांडवाना हयाश्च

7 Da1 om 7 (cf v l 6) Before 7, D6 ins सजय — a) K8 D2 6 स हसन्, K5 सहसा, T2 प्रसभ (for प्रहसन्) — b) K8 मृत्युगत, K6 मन्युगत, G1 8 वीतमन्यु, M5 जातमन्य, Cd v जात मन्यु (as in text) — c) K6 प्रत्यवोचद् (for प्रत्यु वाच) Ś1 Ko 2 D1 विमना मनस्वी, S [अ]वि(T2 [अ]थ, G1-3 [अ]ति)मनास्तरस्वी (for [अ]विमना मनस्वी) — d) K2 शत्रुभृता (for शस्त्र°) D5 M4 वरिष्ठ

8 Da1 om 8 (cf v l. 6) Before 8, D6 ins भीष्म — a) K2 सेना — b) Ś1 मत्वात्मनाहं (sic) — c) M1 (sup lin) दाता (for दातु) — d) K2 om न Ś1 न चात्मन, Ko वाचात्मान, D1 शरैरेना (for न चात्मान) Dn2 D4 6-8 छादयेय, S गूहयेय (T2 भूहयेय) (for छादयेऽह)

न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थे ॥ ८
एते तु रौद्रा बहवो महारथा
यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ।
ये पाण्डवानां समरे सहाया
जितक्लमाः क्रोधविषं वमन्ति ॥ ९
ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं
वीर्योन्नद्धाः कृतवैरास्त्वया च ।
अहं ह्येतान्प्रतियोत्स्यामि राज-
न्सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीर ॥ १०
रणे तवार्थाय महानुभाव
न जीवितं रक्ष्यतमं ममाद्य ।
सर्वांस्तवार्थाय सदेवदैत्या-
ल्लोकान्दहेयं किमु शत्रूंस्तवेह ॥ ११
तत्पाण्डवान्योधयिष्यामि राज-
न्प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ।
श्रुत्वैव चैतत्परमप्रतीतो
दुर्योधनः प्रीतमना बभूव ॥ १२
सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो
निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् ।
तदाज्ञया तानि विनिर्ययुर्द्रुतं
रथाश्वपादातगजायुतानि ॥ १३
प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राज-
न्महान्ति नानाविधशस्त्रवन्ति ।
स्थितानि नागाश्वपदातिमन्ति

---

9 Da1 om. 9 (cf v 1 6) — ^{a}) G8 येते (for एते) D1 च, S स (for तु) — ^{b}) D2 शूरतरा°, S क्रूरतमा° (for शूर°) — ^{c}) G4 सभाया (for सहाया) — ^{d}) Ś1 K0-4 जितश्रमा, K8 जितक्रमा°, G3 8 जित° क्लमा (for जितक्लमा) K6 B1 D2 रोषविष, M2 क्रोधविषान् B Da2 Dn D4 6-8 वमत, D5 गमत°, G2 वदति (for वमन्ति)

10 Da1 om 10 (cf v 1 6) — ^{a}) K8 6 D2 6 तैनैव, T1 G केनैव (for ते नेह) M4 शक्त्या (for शक्या°) S समरे, Co सहसा (as in text) — ^{b}) K8-6 B D2 6 वीर्योद्धता; Da2 Dn D4 7 8 S वीर्योन्नता, D1 7 °त्तमा (for °न्नद्धा°). K6 कृतवीरास्, D2 कृतवीर्यास् (for °वैरास्) K8 त्वया हि, G3 महात (for त्वया च) — ^{c}) Ś1 T2 M (except M4) ह्येनान्, K4 चैव तान्, B1 D1 3 सेनां (for ह्येतान्) D5 8 °योक्ष्यामि (for °योत्स्यामि) — ^{d}) Ś1 त्यज वीर, K0-8 त्यज्य वीरान्, K6 त्यज्य वीरा°, Dn D6 वीर हि(Dn1 ह)त्वा, M2 त्यज्य वीरं

11 Da1 om 11 (cf v 1 6) — ^{a}) S तथा (for रणे) K0-2 त्वदर्थाय (for तवा°) K6 महानुभावान् — ^{b}) K0 8 रक्षतम, K2 B1 Da2 Dn D4 6 7 8 T G2-4 रक्षितव्यं (for रक्ष्यतम) Da2 D1 4 6 8 T1 G1 8 4 M1 मयाद्य — ^{c}) Da2 Dn1 D6 त्वदर्थाय, D1 तवा चार्थे (for तवार्थाय) K3 D3 4 (before corr) 6 T2 G1 8 सदैव (for सदेव) — ^{d}) K6 घोरान्, T2 लोको K1 द*य, K8 (before corr) दहेये, B2 सहेय; Dn2 द्रुहेय (for दहेयं) D6 किल (for किमु). K2 4 B Dn2 D8 शत्रुस्तवेह, K8 6 D2 6 शत्रुसेनां, Da2 Dn1 शत्रु तवेह, D1 क्षात्रवांस्ते, D5 शत्रुवाहं, S शत्रुसघान्

12 Da1 om 12 (cf v 1 6) — ^{a}) K0-2 4 B Da2 Dn D4-8 तान्पाण्डवान्, S सोह पांडून् (for तत्पाण्डवान्) — ^{b}) T2 सत्यमहं (for सर्वमह) D1 प्रिय करिष्ये तव राजपुत्र — Before 12^{c}, D6 S (except M1) ins संजय°. — ^{c}) Ś1 परमप्रीतो, K8. 5 D2 6 वचन तदानीं, D1 3 परम प्रतीतो S श्रुत्वा पितु- (T2 वच)स्ते वचनं प्रतीतो (M4 °दीप्ता) Cc d cite प्रतीत — ^{d}) B Da2 Dn1 D4 5 T1 G M शान्तमना, Dn2 D4 7 8 शान्तनवे (Dn2 °वो) (for प्रीतमना) T2 दुर्योधन° शान्तनवस्य सर्वं

13 Da1 om 13 (cf v 1 6) — ^{a}) K1 सर्वान्य सैन्यानि Dn1 प्रकृष्टो; D2 प्रविष्टो (for प्रहृष्टो) — ^{b}) T2 नियच्छतो ह्याह नृपाश्च सर्वान् — ^{c}) Ś1 तस्याज्ञया Dn2 तात (for तानि) T1 G4 पुनर्ययुर्, T2 [अ]पि निर्ययुर् (for विनिर्ययुर्) K0-2 तस्याज्ञ(K2 °ज)या निर्ययुर्वै बलानि, D1 तदाज्ञया निर्ययुरद्भुतानि, D3 तदाज्ञया तेभिविनिर्युयुद्रुत (sic) — ^{d}) Ś1 रथाश्वपादात गजायुधानि, K8 6 Dn1 D2 गजाश्वपादातरथायुतानि, T2 रथाश्च पादातगजाश्च सर्वे°, G1 रथाश्वपादातिगजायुतानि

14 Da1 om 14 (cf v 1 6) Ś1 om 14^{abc}, D2 om 14^{a}–17^{c}, T2 om 14^{a}–16^{a} — ^{a}) D5

विरेजुराजौ तत्र राजन्बलानि ॥ १४
वृन्दैः स्थिताश्चापि सुसंप्रयुक्ता-
श्चकाशिरे दन्तिगणाः समन्तात् ।
शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरदेव योधै-
रधिष्ठिताः सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ १५
रथैश्च पादातगजाश्वसंघैः
प्रयाद्भिराजौ विधिवत्प्रणुन्नैः ।
समुद्धतं वै तरुणार्कवर्णं
रजो बभौ छादयत्सूर्यरश्मीन् ॥ १६
रेजुः पताका रथदन्तिसंस्था
वातेरिता भ्राम्यमाणाः समन्तात् ।
नानारङ्गाः समरे तत्र राज-
न्मेघैर्युक्ता विद्युतः खे यथैव ॥ १७
धनूंषि विस्फारयतां नृपाणां
बभूव शब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ।
विमथ्यतो देवमहासुरौघै-
र्यथार्णवस्यादियुगे तदानीम् ॥ १८
तदुग्रनादं बहुरूपवर्णं

C 6 3530
B 6 80 19
K 6 80 19

प्रहृष्य युक्तानि, M3 6 प्रहर्षयुक्तानि K3 D1 च तानि, D6 युक्तानि, S (T2 om) विभाति (for तु तानि) — b) K4 नानायुधशस्त्रवति, T1 G M नानायुध(M1–3 6 °विध)वीर्यवति — c) T1 G स्थिराणि (for स्थितानि) D1 स्थिताश्वनागानि पदातिवंति, M4 स्थितानि युद्धाभि युक्तानि तत्र

15 Da1 D2 T2 om 15 (cf v l 6, 14) Dn2 om 15ab — a) Ko वृतैः, K3 छन्दैः, Dn1 D1 6 वृन्दे (for वृन्दैः) K3 6 सुसंप्रयुक्तैश्च S (T2 om) ते तत्र तत्रैव तु संप्रयुक्ताश्च — b) K2 D3 चकाशिरे — K3 5 om (hapl.) 15c–17b — c) D4 6–8 शस्त्रास्त्रवद्भिर् K3 4 B D2 7 नरवीर योधैर्, S (T2 om) नरदेव मुख्यैर् (for नरदेव योधैर्) — d) Ko 2 अनुष्ठिता, Dn2 D4 7 8 अवस्थिता (for अधिष्ठिता) T1 G सैन्य गजास्, M4 °गतास् (for °गणास्) Ś1 त्वदीय°

16 Da1 om 16ab, D2 om 16 (cf. v l 6, 14), T2 om 16a (cf. v l 14), K3 5 om 16 (cf v l 15) — a) Ko–2 G2 8 रथाश्च, B1 3 Da2 Dn1 D2 6 M1–4 रथाश्च, B4 रथौघ, Dn2 D4 तथाश्व, D7 तथा च, T1 G4 गजाश्व (for रथैश्च) K2 पादातगजाश्वसर्गैः, D6 पादातिगजाश्वसंघैः, G2 3 पादातहयाश्च सर्वैः (G3 °स्वै) D8 तथा सुपादातगजाश्व सर्वैः, G1 M6 रथाश्व(M5 °श्च)पादातहयाश्च सर्वैः — b) D2 प्रयाद्भिर्, Cc प्रयाद्भिर् (as in text) K4 Dn1 प्रवृत्तैः, D2 प्रयुक्तैः (for प्रणुन्नैः) D1 प्रनाद्भिराजौ विधिवत्प्रपन्न, D6 प्रयाति राजन्विधिवत्प्रपन्ना, T2 प्रयान्त्यदाजौ विधिवत्प्रयुक्ते, T1 G4 ययुस्तदाजौ विधिवत्प्रयुक्ता, G1–2 प्रायन्त(G2 प्रायुस्त, G3 प्रिय व)दाजौ विधिवत्प्रयुक्तैः, M प्रायात्तदाजौ विधिवत्प्रसुप्तैः — c) K2 समुद्धेत, K4 °स्थितम्, Da2 D1 (before corr as in text) T1 G M (except M4) °द्यत, D8 °द्धृत (for °द्धतं) Ś1 Ko 2 तैस, K1 तेस्, K4 पुत्र (for वै) D1 समुद्धृत तरुणादित्यवर्णं, T2 °तं चै तरुणार्कचक्र — d) D6 भौम (for बभौ) Ko 2 D3 T2 G1–3 M2 3 6 छादयन् Ś1 सूर्यरश्मी, M1–3 6 °रश्मि

17 D2 om 17abc (cf v l 14), K3 5 om 17ab (cf v l 15) — a) Ko पदाता (for पताका) D1 ध्वजदतिसंस्था — b) M2 परेरिता (for वातेरिता) T2 समन्तात (for समन्तात्) — c) Ś1 नानारथा, D1 नानारथागा, D3 नानारागा, T G M4 नानालिंगैः, M1–3 6 नानालिंगा, Cc नानारङ्गा (as in text) D1 तु (for तत्र) Ś1 Ko 1 रेजुर् (for राजन्) — d) T2 मेघेषु (for मेघैर्) Ko 2 4 6 B Da Dn D1 2 4–8 T1 G4 M1–3 6 युता, D3 यथा (for युक्ता) D2 T2 तथैव

18 a) K3 विस्फारयितु, Da1 विस्मारयता, S (except T1 G4) विस्फारयता (for विस्फा°) — b) K3 5 D2 8 6 तुमल°, T2 तुमुले K3 [अ]तिघोर; D6 सुघोर°, T2 [अ]तिघोरे — c) Ko निर्मथ्यतो, K1 8 G2 विमथ्यते, D2 (marg sec m as in text) विमर्दितो, Cc विमथ्यतो (as in text) K8 देवमहा सुरोघैर्, D2 दैत्यमहासुरौघैर्, D6 देवमहाशरौघैर्, D8 °महासुरौघैर् T2 विमथ्यमानस्य सुरासुरौघैः — T2 om 18d — d) Ś1 °युग, Cc d °युगे (as in text)

19 a) K1 4 6 B Dn1 D2 7 G1–3 तदुग्रनार्गं, D1 तमुग्रनाद Ko–2 Da2 Dn D6 7 8 Cc बहुवर्णरूप — b) K6 स चात्मजाना, T G4 त्वदात्मजानां (for तवात्मजाना) Ś1 K6 D2 समुदीर्णमेव, K8 °मेघ, B1 2 °वीर्यं, B3 4 Da Dn D4 7 8 °वर्णं, D1 समुदीर्यं

C. 6 3530
B 6 80 19
K 6 80 19

तवात्मजानां समुदीर्णमेवम् ।
बभूव सैन्यं रिपुसैन्यहन्तृ
युगान्तमेघौघनिभं तदानीम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

७७

संजय उवाच ।
अथात्मजं तव पुनर्गाङ्गेयो ध्यानमास्थितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठः संप्रहर्षकरं वचः ॥ १
अहं द्रोणश्च शल्यश्च कृतवर्मा च सात्वतः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोऽथ सैन्धवः ॥ २
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकः सह बाह्लिकैः ।
त्रिगर्तराजश्च बली मागधश्च सुदुर्जयः ॥ ३
बृहद्बलश्च कौसल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ।

सेनां, D5 °दीनवर्णं, D6 समदीर्णमेवं, S समुदीर्णकोप — c) K5 रिपुसैन्यहतु, D6 नृप सैन्यहंतृ, T2 रिपुसैन्यहंता, G1 3 °सैन्यहतुर्, G2 °सैन्य निहतु. — d) K0-2 °महत् (for °निभ)

Colophon om. in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 D2 mention only सप्तमे युद्धदिवसे, K4 Da Dn1 D5 T2 सप्तमेह्नि, D6 T1 G2 4 सप्तमेहनि; M1 2 सप्तम (M1 om म) दिवसे, M4 सप्तमेह्निके — *Adhy name* K4 दुर्योधनानुताप°, M1-3 5 बलनिर्यूहगण (M2 °गणन) — *Adhy no* (figures, words or both) K5 73, Da2 (*sec m*) 38, Dn2 M5 78, D6 T1 G 75, T2 M3 4 77, M1 2 76 (as in text) — *Śloka no* Dn D6 19, D5 20

77

1 ab) D4 8 तथात्मज K6 D2 सुत (for पुनर्) Ś1 रथम् (for ध्यानम्) Ś1 K3 5 D1 मास्थित° S गागेयस्तु (M3 *sup lin* °स्ते) सुत तुभ्य निश्वसत यथो (G3 °सतमिवो) रग — c) K0-3 5 Da1 Dn D1. 4 6-8 T2 G1 M4 भरतश्रेष्ठ, B2 च कुरुश्रेष्ठ° — d) K1 om from र वच° to सोमदत्तो in 2d K3 स प्रहर्षकर, D3 संप्रकर्षकर, T2 सप्रकृष्य कर, G1 सप्रहर्षतर

2 Before 2, D6 G1-3 M4 ins भीष्म° — K1 om up to सोमदत्तो (of v 1 1) — a) B3 transp द्रोणश्च and शल्यश्च S कर्णश्च (for शल्यश्च) — b) Da Dn1 D5 [श्च]थ (for च) Ś1 सत्वत° — d) K2 3. 5 B D भगदत्तो (for सोमदत्तो) K0-2 [ऽ]थ सैंधवै°, K4 B Da Dn D4 5 7 8 [ऽ]थ (Dn2 च) सौबल°, T2 धनजय°, M (except M4) जयद्रथ (for ऽथ सैन्धव)

3 a) K1 Da1 °विंदावावत्यो, K3 °विंदायावंत्यौ, G3 °विद्यावावत्यौ — b) K2 Dn2 T1 G1 4 बाह्लीक° (for बाह्लिक°) Ś1 बाह्लिकै° सह बाह्लिक°, D1 बाह्लिक° श्च महाबल°, D5 इरावत च बाह्लिकै° — c) K0 2-4 D1 3 त्रिगर्त (K2 °र्ते) राजा, D4 (before corr) त्रिगर्भराजश्, K3 5 D6 S बलवान्, B3 धर्मात्मा, D5 च बलि (for च बली) — d) K2 मागधीश्च, B1 2 मालवश्च (for मागधश्च) S सुदुर्धर° (for °जय°)

4 a) Ś1 K3 5 B1. 2 4 D (except Dn2) कौशल्यश्, K0 2 कौत्सल्यश्, B3 कैकेयश्, T G2 4 M2 शल्यश्च, G1 3 M1. 3-5 शैब्यश्च (for कौशल्यश्) — After 4ab, S ins

322* कृपश्च सह सोदर्यैस्तव राजन्पदानुगैः ।

[T2 M4 सीदर्यास्, G1 3 M3 -सोदयस्]

— c) K0 2 5 D6 रथाश्वबहुसाहस्रा, Da1 रथाश्व बहुसहस्रा — d) K3 D6 शोभना° सु, K4 B2 3 शोभनाश्च (for शोभमाना) K4 महारथा°, K5 सहध्वजा, D3 महाध्वजै°

रथाश्च बहुसाहस्राः शोभमाना महाध्वजाः ॥ ४
देशजाश्च हया राजन्स्वारूढा हयसादिभिः ।
गजेन्द्राश्च मदोद्वृत्ताः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ५
पादाताश्च तथा शूरा नानाप्रहरणायुधाः ।
नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थे योद्धुमुद्यताः ॥ ६
एते चान्ये च बहवस्त्वदर्थे त्यक्तजीविताः ।
देवानपि रणे जेतुं समर्था इति मे मतिः ॥ ७
अवश्यं तु मया राजंस्तव वाच्यं हितं सदा ।
अशक्याः पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवैः ।
वासुदेवसहायाश्च महेन्द्रसमविक्रमाः ॥ ८
सर्वथाहं तु राजेन्द्र करिष्ये वचनं तव ।
पाण्डवान्वा रणे जेष्ये मा वा जेष्यन्ति पाण्डवाः ॥ ९
एवमुक्त्वा ददौ चास्मै विशल्यकरणीं शुभाम् ।
ओषधीं वीर्यसंपन्नां विशल्यश्चाभवत्तदा ॥ १०
ततः प्रभाते विमले स्वेनानीकेन वीर्यवान् ।
अव्यूहत स्वयं व्यूहं भीष्मो व्यूहविशारदः ॥ ११
मण्डलं मनुजश्रेष्ठ नानाशस्त्रसमाकुलम् ।
संपूर्णं योधमुख्यैश्च तथा दन्तिपदातिभिः ॥ १२
रथैरनेकसाहस्रैः समन्तात्परिवारितम् ।
अश्ववृन्दैर्महद्भिश्च ऋष्टितोमरधारिभिः ॥ १३　　C 6 3544 B 6 81 14 K 6 81 14

5 Dn2 D2 om (hapl) 5ᵃ–6ᵇ — ᵃ) D1 देह जाश्च B1 महाराज, G2 महाराजन् (for हया राजन्) — ᵇ) B1 भारूढा, B4 Da2 Dn1 D4 स्वारूढैर्; Da1 माऽरूढैर् (sic), D5 मारूढैर्, D8 भारूढैर्, G3 सारूढा — ᶜ) K4 [अ]ति॰, D3 त्रि (for च) K2 महोद्वृता, K3 मदोन्द्वृता, D3 महोद्वृत्ता, T G1 2 4 M2 मदोद्रिक्ता, G3 ॰न्मत्ता, M1. 5 ॰द्दृप्ता, M4 मदादृप्ता (sic) — ᵈ) K1 प्रभिन्नकरदामुखा, Da1 ॰कुरटामुख, D6 ॰करदानना, T2 ॰कटकामुखा, Ca as in text

6 Dn2 D2 om 6ᵃᵇ (cf v l 5) — ᵃ) Ko 2 D3 6 G1 3 M3–5 पदाताश्च, B3 भक्षताश्च Ś1 Ko–2 D8 रथा शूरा, S दृढा राजन् (for तथा शूरा) — ᵇ) Ś1 नानाप्रहरणा युता, K3 5 Dn1 D5 ॰णध्वजा, D8 ॰णोद्यता, S ॰णा युधि — ᶜ) G1 3 नानादेशसमुद्यातास् — ᵈ) Ko 2. 4 Da2 Dn D3 6 7 S त्वदर्थं, D8 स्व*र्थे (for त्वदर्थे) K5 साधुमुद्यता, D2 योद्धुदुर्मदा

7 ᵃ) Da1 एव (for एते) K5 D2 हि (for च) — ᵇ) M4 त्वदर्थं B1 मुक्तजीविता, Da1 त्यक्तजीवित — D6 om (hapl) 7ᵈ–8ᶜ

8 D6 om 8ᵃᵇᵉ (cf v l 7), D2 om (hapl) 8ᵃᵇ — ᵃ) K2 अवध्य (for अवश्य) K3 5 B1 3 T1 G हि (for तु) K3 5 सदा, D1 रणे (for मया) — ᵇ) G2 वाक्य (for वाच्य) K3 मया, D5 T1 G2 4 तदा, G1 3 तथा (for सदा) — ᶜ) T2 G1 3 M न शक्या (for अशक्या) — ᵉ) Ś1 वासुदेव सहायश्च — ᶠ) Ś1 महेंद्रसमविक्रम, D6 ॰बलविक्रमा

9 ᵃ) G2 सर्वदाह — ᵇ) = 6 40 73ᵈ K6 तत (for तव) K4 करिष्यामि वचस्तव — ᶜ) K2 पाडवाना, B1 पांडवाश्च, D1 न पांडवान्, D2 पांडवेयान् (for पाण्डवान्वा) — ᵈ) K4 ते (for मा) D1 वि (for वा) Ś1 जीष्यति, D2 जेष्यत

10 Before 10, D6 S (except G1) ins संजय — ᵃ) K3 5 B3 D2 8 ददावस्मै, D6 [अ]ददत्तस्मै (for ददौ चास्मै) — ᵇ) K5 ॰करण शुभ — ᶜ) K2 B3 D4 G2 औषधीं, K5 ओषधीर् Ś1 वीर्यसंपन्नो, K1. 5 ॰संपन्ना — ᵈ) B4 Da2 D5 तया (for तदा) B2 विशल्यश्चाभवत्तया, Da1 विशल्याश्च भवस्तया, S विशल्यो भूत्तदा (G3 ॰या) नृप Cc cites विशल्य and अभवत्

11 ᵇ) Ś1 K (except K4) D1 2 6 स्वेन सैन्येन, B2 T2 सेनानीकेन, D3 स्वेनानेकेन — ᶜ) S अयोजयत् (for अव्यूहत) B2–4 Da Dn D4 5 8 वीरो, D7 भीष्मो (for व्यूह) — ᵈ) B2–4 Da Dn1 m Dn2 D4 5 7 8 व्यूह (for भीष्मो) D2 युद्धविशारद

12 ᵃ) K D1–3 6 मनुजश्रेष्ठो, B Da1 Dn D4 7 8 भरतश्रेष्ठ (B2 3 ॰ष्ठो) (for मनुजश्रेष्ठ) — ᵇ) Da1 नानाशास्त्र समाकुल, D6 ॰शस्त्रमहाकुल, D8 ॰शस्त्रममाकुल — ᶜ) Ś1 K3 संपूर्ण K1 योधमुखैश्च, T1 G2 4 M यौधमुख्यैश्च — ᵈ) K1 2 D6–8 G1. 2 M2 3. 5 सदा (for तथा)

13 ᵃ) Ko रथैरनीक॰, K1 3 रथैरनेक॰ — ᵇ) D1 6 परिवारित, T2 पर्यवारयन् — ᶜ) B2 3 Da Dn1 D7 8 बृहद्भिश्च, B4 च विविधै — ᵈ) K3 T G2–4 यष्टितोमरधारिभि (K3 शक्तिभि), B Da Dn D5 7 8 प्रासतोमर॰, D2 बाणतोमर॰, M (except M4) ऋष्टितोमरपाणिभि

C. 6. 3544 B. 6. 81. 14 K. 6. 81. 14

नागे नागे रथाः सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।
अन्वश्वं दश धानुष्का धानुष्के सप्त चर्मिणः ॥ १४
एवंव्यूहं महाराज तव सैन्यं महारथैः ।
स्थितं रणाय महते भीष्मेण युधि पालितम् ॥ १५
दशाश्वानां सहस्राणि दन्तिनां च तथैव च ।
रथानामयुतं चापि पुत्राश्च तव दंशिताः ।
चित्रसेनादयः शूरा अभ्यरक्षन्पितामहम् ॥ १६
रक्ष्यमाणश्च तैः शूरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ।
संनद्धाः समदृश्यन्त राजानश्च महाबलाः ॥ १७
दुर्योधनस्तु समरे दंशितो रथमास्थितः ।
व्यभ्राजत श्रिया जुष्टो यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ १८
ततः शब्दो महानासीत्पुत्राणां तव भारत ।
रथघोषश्च तुमुलो वादित्राणां च निस्वनः ॥ १९
भीष्मेण धार्तराष्ट्राणां व्यूढः प्रत्यङ्मुखो युधि ।
मण्डलः सुमहाव्यूहो दुर्भेद्योऽमित्रघातिनाम् ।
सर्वतः शुशुभे राजन्रणेऽरीणां दुरासदः ॥ २०

---

14 ^{a}) G3 नागैनागरथा॰ सप्त — ^{b}) Da1 G3 वाश्वा (for चाश्वा) — ^{c}) K4 B Da2 Dn D4 6–8 T1 G अश्वेश्वे, T2 अश्वे च (for अन्वश्व) B Da2 Dn1 D4 7 T G1 2 M चर्मिण (G2 °र्मणि॰) सप्त, Dn2 D3 6 8 G3 4 वर्मिण सप्त (for दश धानुष्का) Da1 D5 अश्वेश्व वर्मिण॰ सप्त, D2 प्रत्यश्व दश धीनष्का (sic) — ^{d}) Ś1 धनुष्के, B D (except D2) S धानुष्का K4 5 D2 दश (for सप्त) Ko 1 चारिण, K2 3 5 B3 D1 वर्मिण॰, B1 2 4 Da2 D7 चर्मणि, Da1 वर्मिणा, Dn1 D4 5 T2 चर्मिणि Dn2 D8 वर्मणि, D3 वर्मिण, D6 वर्मिणि, T1 G1 4 M चर्मिणा, G2 चर्मणा, G3 वर्मिणा (for चर्मिण)

15 ^{a}) Ś1 एवव्यूहे, K1 4 B Da2 Dn D2 3 4 (before corr as in text) 5 एव व्यूढ, D1 एवं व्यूह्य (for एवव्यूह) G3 महाराजा — ^{b}) K3 व्यूह तव (for तव सैन्य) D1 महारथ D6 तव सैन्ये महाहवे, T G1 2 4 M1 3–5 तव सैन्यस्य दसि(G4 °शि)त, G3 तस्य सैन्यस्य दंसित, M2 तव सैन्य च दसित — ^{c}) B1 स्थिर (for स्थित) B1 वाणाय (for रणाय) D8 महता, M1 3 5 समरे (for महते) — ^{d}) B1 युधि पातित, B3 4 Dn2 D4 5 7 8 परिवारित, Da Dn1 D3 T G M4 परिपालित (for युधि पालितम्) M1–3 5 सह (M2 सर्व) भीष्मेण पालित

16 ^{b}) K2 दतिना, D6 दतीना D3 ह (for the second च) — ^{c}) S चैव (for चापि) — ^{d}) Ś1 पुत्रान्तव च, K3 पुत्राश्च तव, M1–3 5 तव पुत्राश्च (for पुत्राश्च तव) Ko 1 S दसिता॰, Da1 दशित — ^{e}) M (except M4) सर्वे (for शूरा) — ^{f}) B2 प्रत्यरक्षन्, D3 अरक्षत, D8 अभ्यरक्षत् (for °रक्षन्)

17 ^{a}) Ś1 K1 D3 रक्षमाणश्च, K3 Dn1 D2 रक्ष माण (D2 before corr °णा) स, K5 B Da2 Dn1 D4 5 7 8 रक्ष्यमाण॰ (K5 °णा॰) स, G1 3 M1 रक्ष्य माणाश्च D8 सुतै॰ (for च तै॰) G1 ते (for तै) T2 M (except M4) सर्वैर् (for शूरैर्) — ^{b}) D2 गोप्यमानास्तु, D5 °मानश्च K4 भारत, T1 G2–4 तेन वै (for तेन ते) K5 गोप्यमान॰ सुतेन ते — ^{c}) K2 G3 संनद्धा, K4 B1 सनद्धा॰ K3 Da1 समदश्यंते — ^{d}) B2–4 Da Dn D2 4 5 7 ते, D8 सु (for च) D5 महाबल (for °बला॰)

18 ^{a}) K4 D3 T2 च (for तु) T1 G दुर्योधन स्त्व(G2 स)सोदर्यैर् — ^{b}) Ko–2 S दसितो — ^{c}) K2 (before corr) विभ्राजत, K3–5 B Dn2 D2–4 8 व्य राजत, Da Dn1 D5 7 व्यरोचत, D1 विभ्राजति, D6 व्यजायत (for व्यभ्राजत) S विर(T2 स र)राज श्रिया युक्तो — ^{d}) D5 शास्त्रस् (for शक्रस्) S महेंद्रस्त्रिदिवे यथा

19 ^{a}) D2 नाना (for तत॰) — Ko 1 om 19^b–20^c — ^{c}) Ś1 तु (for च) K3 3 5 B Da Dn D2 4–8 विपुलो, D5 तुमलो (for तुमुलो) — ^{d}) Ś1 Dn2 D2–4 6–8 T1 G4 निस्वन॰, K3 निश्वन॰, M2 निस्वना॰

20 Ko 1 om 20^{abc} (cf. v. l. 19) — ^{a}) Ś1 धार्तराष्ट्रस्य — ^{b}) Ś1 K3 Dn2 D1–4 6–8 व्यूह॰, K5 व्यूह, S स ह (for व्यूढ) D5 प्रत्यङ्मुखे, D6 G3 प्रत्युन्मुखो, Ca. o. d. प्रत्यङ्मुखो (as in text) K2 B Da Dn D4 5 7 8 ययौ, K4 यदि, D2 महान् (for युधि) — ^{c}) Ś1 D1 सुमहानासीद्, K2 3 B1. 3 4 D2 6 स महाव्यूहो, B2 Da2 D5 सुमहाव्यूढो, Da1 Dn1 स महाव्यूढे (Dn1 °ढो), G1. 3 सुमहान्व्यूहो — ^{d}) Ko 1 दुर्भेद्या, Da D5 दुर्भिदो, T1 G1 3 4 सुदुर्गो, G2 समित्रो (for दुर्भेद्यो) Ś1 चित्रघातिना, Ko 2 3 5 Da1 D3–8 [ऽ]मित्रघातिना, Dn2 D2 M °घातन, T1 G °घातिन, T2 °घातक (for °घातिनाम्)

मण्डलं तु समालोक्य व्यूहं परमदारुणम् ।
स्वयं युधिष्ठिरो राजा व्यूहं वज्रमथाकरोत् ॥ २१
तथा व्यूढेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः ।
रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानदन् ॥ २२
विभित्सवस्ततो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः ।
इतरेतरतः शूराः सहसैन्याः प्रहारिणः ॥ २३
भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनम् ।
स्वयं दुर्योधनो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् ॥ २४
नकुलः सहदेवश्च राजन्मद्रेशमीयतुः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्याविरावन्तमभिद्रुतौ ॥ २५
सर्वे नृपास्तु समरे धनंजयमयोधयन् ।
भीमसेनो रणे यत्तो हार्दिक्यं समवारयत् ॥ २६
चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभो ।
आर्जुनिः समरे राजंस्तव पुत्रानयोधयत् ॥ २७
प्राग्ज्योतिषं महेष्वासं हैडिम्बो राक्षसोत्तमः ।
अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ २८
अलम्बुसस्ततो राजन्सात्यकिं युद्धदुर्मदम् ।
ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् ॥ २९
भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् ।
श्रुतायुषं तु राजानं धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ३०

C 6 3562
B 6 81 32
K 6 81 32

— e) T2 तत्र (for राजन्) — f) T2 रणे राजन्, G2 रणे रण (for रणेऽरीणा) G1-3 अरिंदम (G2 °म) (for दुरासद)

21 a) B2 Da1 D5 मडलस् G तत् (for तु) D5 मयालोक्य — b) K3 5 D2 6 परमदुर्जय, D3 तमतिदारुण, S भीष्मेण कल्पितं — c) K4 पुनर्, B4 अय (for स्वय) — d) K2 5 D2 6 M1 वज्र व्यूहम्, B3 व्यूह चक्रम्, M2 3 5 वज्र व्यूहम् (by transp) S अकल्पयत् (for अथाकरोत्)

22 b) S योद्धुकामा महारथा (G3 °वला) — c) K1. 3 5 D2 सर्वे (for चैव) — d) Ś1 D3 सिंहनाद मथोन्नदन्, Da1 °नादास्तथानदत्, T1 G °नादमनादयन्

23 a) K5 Da1 D5 T2 G1 2 वि(G1. 2 वी)भत्सवस्, D3 युयुत्सवस्, G3 भीभत्सवत्, M2 corrupt D2 तथा, M (except M4) तदा (for ततो) D3 T1 G2 4 व्यूहान् (for व्यूह) — b) Dn1 युद्धकाक्षया, G2 धर्मकाक्षिण — c) K0 1 इतरेतरयो, K2 इतरेतरित — d) B2 Da Dn D3-8 S °सेना

24 a) B1 द्रौणिर्, D2 3 6 मत्स्यान्, T1 G M (except M5) मात्स्य (for मत्स्य) K5 भारद्वाजोपमौ मत्स्या (sic) — b) B1 मत्स्य, M2 द्रोणिश् (for द्रौणिश्) K1 शिखडिना — c) K2 दुर्योधन — d) Da1 D5 पार्षद T2 G1 3 समभिद्रवत् (for समुपा°)

25 b) K D2 मद्रराजानमीयतु, D1 मद्रराज समीयतु — d) Dn1 (by corr) विराट तम्, Dn2 D4 7 8 T2 G1-3 M युधामन्युम्, T1 G4 युयुधानम् (for इरावन्तम्) Da Dn1 D5 °द्रुत

26 a) T1 G सर्वे भूपास्तु — b) D3 M5 अयोधयत् — c) K5 D2 T2 G1-3 M °सेन, B1 भीमसेन, D3 °सेने B3 4 यात, D1 मत्तो (for यत्तो) — d) K1 हार्दिका, Dn2 D2 4 8 S हार्दिक्य K1 समवारयन्, D1 3 G3 समयोधयत्, M समुपाद्रवत्

27 a) M2 विकर्णश्च — Ś1 om 27bcd — b) K1 दुर्दर्षण, S दुःशासन (for दुर्मर्षण) K0-3 D1 2 M1 2 4 विभु, K5 T1 G M3 5 विभु, T2 प्रभुं — c) Da1 G2 अर्जुन, D5 अर्जुनी, D3 G1 अर्जुनि G1 3 वीर (for राजस्)

28 a) Da1 Dn1 D2 3 5 6 प्राग्ज्योतिष B Da Dn D4 5 7 8 तु (B1 च) राजान, D2 3 6 M4 महेष्वासो — b) Ś1 D5 हैडवो, K3 D3 हैडिंब, K5 हैडवि, D1 हिडवो, D2 6 हैडय K0-2 T1 G4 राक्षसेश्वर, K3 5 D3 6 राक्षसोत्तम

29 a) K4 B Da Dn D4 5 7 8 अलवुषस् K3 5 B Dn2 D2 4 7 8 T1 G तदा, Da Dn1 D3 5 6 T2 M तथा (for ततो) — b) K4 सात्यकिर्, G3 सात्त्विकिं K4 T1 G4 युद्धदुर्मद — K0-2 om (hapl) 29c-30d — c) Da Dn1 D6 M1 3 5 ससैन्य, D5 ससैन्य, T2 तत्सैन्य — d) Ś1 सरतिद्रवत्, K3 5 D2 6 समुपाद्रवत्, D3 चाभिदुद्रुवे, S समवारयत् (for समभिद्रवत्)

30 K0-2 om 30 (cf v l 29) — a) D5 यातो, D6 गच्छन् (for यत्तो) — b) T1 G आभिद्रवत् (for अयोधयत्) — c) K3 5 B1 D2 3 श्रुतायुधं, T2 श्रुतायुस् (sic) Da1 om (hapl) from तु in 30c up to राज in 32a K3-5 B2-4 Da2 D1 2 5 6 च (for तु)

चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत् ।
शेषाः प्रतिययुर्यत्ता भीममेव महारथम् ॥ ३१
ततो राजसहस्राणि परिवव्रुर्धनंजयम् ।
शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥ ३२
अर्जुनोऽथ भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत् ।
पश्य माधव सैन्यानि धार्तराष्ट्रस्य संयुगे ।
व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना ॥ ३३
युद्धाभिकामाञ्शूरांश्च पश्य माधव दंशितान् ।
त्रिगर्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव ॥ ३४
अद्यैतान्पातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन ।
य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे ॥ ३५
एवमुक्त्वा तु कौन्तेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च ।
ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान्प्रति ॥ ३६
तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् ।
तडागमिव धाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः ॥ ३७
हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशां पते ।
छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे ॥ ३८
देवा देवर्षयश्चैव गन्धर्वाश्च महोरगाः ।

---

31 Da1 om 31 (cf v l 30) — a) K5 D2 4 T1 G2 4 च (for तु) K0-2 ससैन्य चेकितानस्तु — b) D6 कृष्णम् (for कृपम्) K0-2 समरे कृपमन्वयात्, D1 गौतम प्रत्यवारयत्, D3 कृपमेवाभिदुद्रुवे, T G4 कृपमेव न्य(T2 °वानु)योधयत् — K1 om 31c–32b — c) Ś1 शेष°, D1 शेषा D1 सर्वे, D2 गत्वा, T2 G3 M4 युक्ता (for यत्ता) — d) K2 Dn2 भीमसेन, K3 4 B Dn1 D1-3 5-8 T G भीष्ममेव K2 महारथ (for °रथम्)

32 K1 om 32ab (cf v l 31) Da1 om ततो राज in 32a (cf v l 30) — a) K2 B4 राजन्स(B4 °जा स)हस्राणि, K3 5 B3 D2 6 राज(B3 °जा)समूहास्ते, B1 राजसहहास्ते (sic), D1 राज्ञा सहस्राणि (for राजसहस्राणि)

33 a) D (except D1-3 6) °नस्तु (for °नोऽथ) G3 अर्जुनो भृशसक्रुद्धो — Before 33cd, D6 ins अर्जुन उवाच; G2 ins कृष्ण (sic) — c) Ś1 यस्य (for पश्य) — e) Ś1 K3 D6 3 (marg sec m as in text) G1 3 व्यूहानि (for व्यूढानि) K0 2 व्यूढविदुषा, T2 व्यूहविबुध — f) D1 गाधारेण यशस्विना

34 a) D1 युद्धाभिकामा शूराश्च — b) K0-2 चामितान् (K0 °म्), S दसितान् (for दंशि°) D1 पश्य सर्वे च दंशिता — c) K3 Da2 D5 त्रिगर्तराज सहित, D1 °राजसहिता, M °राज्ञा सहित — d) T1 G माधव; M कौरव (for केशव)

35 a) T2 अद्यैव (for अद्यैतान्) Ś1 पातयामास, K3-5 B2-4 D2 6 नाशयिष्यामि, Da2 Dn2 D4 T G घात° (for पात°) D1 अद्य चैनान्हनिष्यामि — b) Da1 जनार्दन° D1 पश्यतस्तव माधव — c) K2 transp ये and इमे G3 का (for मा) D1 युधां (for यदु) Ś1 य इमे माधवश्रेष्ठ, K5 येमेमा यदुश्रेष्ठे (sic) — d) G2 युद्धकामा M (except M4) महारणे (for रणाजिरे)

36 For sequence in Da1, cf v l 6 76 6 Before 36, D6 ins संजय उवाच — a) K3 B Da2 Dn2 D1 3-8 S एतावदुक्त्वा कौंतेयो, K5 Da1 Dn1 D2 एतदुक्त्वा तु कौंतेयो — b) K0 D6 G3 अवसृज्य, K2 इव सृज्य, M2 अपमृज्य (for अवमृज्य) Ś1 K0 1 D3 ह (for च) — d) K0-2 रणाधिप (for नरा°)

37 For sequence in Da1, cf v l 6 76 6 — a) Dn2 समरेष्वासा°, S परमेष्वास — b) T2 G1-3 M शस्त्रवर्षैर् (for शर°) K3 अपूजयन्, K4 D1 T1 G4 अवाकिरन् (for अपूरयन्) Da Dn1 D5 शरवर्षेण पूरयन् — c) S तटाकम् Ś1 K0 1 तडाक वारिधाराभिर्, K2 तडागे वारिधारा°, K5 तडागमभिधारा°, B Dn2 तडाग वारिधारा° — d) Da1 प्रवृषि

38 For sequence in Da1, cf v l 6 76 6 — c) K1 छाद्यमानो, D3 तुद्यमानौ, M2 छाद्यमाने; M4 शाद्यमानौ K5 B D2 T1 G M (except M4) रणे, D3 शरै (for भृश) K1 कृष्णो — d) D3 भृश (for शरैर्) D1 T1 G2 3 (sup lin) 4 महारथौ, D6 महाहवे, G3 विशां पतौ (for महारणे).

39 For sequence in Da1, cf v l 6 76 6 — a) K0-2 देव, D3 तथा (for देवा) D2 देवर्षे यक्ष सिद्धाश्च — b) Ś1 गाधर्वाश्च, D1 m सिद्धाश्चैव (for गन्धर्वाश्च) Ś1 D2 3 6 T2 G M5 महोरगैः, K0 3-5 सहोरगैः, B2 महौरगा, B3 4 सहोरगा — d) D1 प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा) B1 3 Da Dn1 D5 तथा

विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथागतौ ॥ ३९
ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदीरयत् ।
तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमम् ॥ ४०
शस्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरौघैर्यदवारयत् ।
न च तत्राप्यनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशां पते ॥ ४१
तेषां राजसहस्राणां हयानां दन्तिनां तथा ।
द्वाभ्यां त्रिभिः शरैश्चान्यान्पार्थो विव्याध मारिष ॥४२
ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शांतनवं ययुः ।
अगाधे मज्जमानानां भीष्मस्त्राताभवत्तदा ॥ ४३
आपतद्भिस्तु तैस्तत्र प्रभग्नं तावकं बलम् ।
संचुक्षुभे महाराज वातैरिव महार्णवः ॥ ४४

C 6 3576
B 6 81 46
K 6 81 46

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥

विधौ, B2 D1 तथाकृतौ, Dn2 D4 7 8 तथाचितौ

40 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 — a) S तत क्रुद्धो रणे पार्थो — b) T1 S [ऽ]प्यैन्द्रम्, M ह्यैन्द्रम् K0 1 4 B1-3 D12 Dn1 D5 7 उदैरयत्, K3 B4 Da1 D1-3 उदीरयन्, T1 G2 4 उपासृजत्, T2 G1 अवासृजत्, G3 समासृजत्, M (except M4) अपूरयत् (for उदीरयत्) — c) K3 Da1 तत्राद्भुतम्, K4 तस्याद्भुतम्, D3 तदद्भुतम् K1 आपश्याम, K3 D3 अपश्यामो — d) D1 विजय च (for °यस्य)

41 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 — a) K0 2 3 D2 अस्त्रवृष्टिं, B1-3 D1 T2 G1-3 M शरवृष्टिं Ś1 परैर्युक्ता, K3 परामुक्तां, B3 शरैर्युक्ता, Da1 D5 शरैर्मुक्ता, T G1. 3 4 M1 2 4 परैरस्तां, M3 5 परैरस्त्राद् (for परैर्मुक्ता) — T2 om 41b-43c — b) K2 शस्त्रोघैर्, D3 शास्त्रौघैर् (for शरौघैर्) Ś1 T G M2 4. 5 पर्य(M2 °रि)वारयत्, K5 D3 यदवारयन्; D1 M1. 3 पर्यवारयन् — c) D1 स (for च) Ś1 तत्रास्य निर्णिक्त°, K2 3 तत्रापि (K3 °स्य) निर्भिन्न°, K5 तत्राथ निर्भिन्न, B1-3 Da Dn D4 5 8 शस्त्रैरनिर्भिन्न°, B4 शस्त्रैर्न निर्भिन्न°, D6 तत्राप्यनिर्भिन्न, S तत्राप्य(M4 °स्य)निर्भिण्ण° D2 न तत्राभूदनिर्भिन्न — d) M1-3 कश्चिदासीद्, M3 (sup lin) 5 कश्चिन्नासीद् (for कश्चिदासीद्)

42 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 T2 om 42 (cf v 1 41) — a) B4 Dn2 D4 8 एषा (for तेषा) K3 इति (for राज) — b) D8 पत्तिना (for दन्तिना) — c) Dn2 D8 transp त्रिभि° and शरै° D1 चापि (for चान्यान्)

43 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 T2 om 43^{abc} (cf v 1 41) — a) D1 वध्यमाना° (for हन्य°) D8 पार्थे (for पार्थेन) — c) D3 S (T2 om) अगाधे मज्जतां तेषां — d) K3 5 D2 पोतो (for त्राता) B Da2 Dn D1 4 5 7 8 T2 G1-3 M तदाभवत् (by transp), Da1 स्तवाभवत्

44 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 — a) T2 पतद्भि° स (for आपतद्भिस्) K4 Da2 Dn2 D4 5 8 च (for तु) — b) K3-5 Da2 D1-3 5 प्रभग्नैस्, Da1 प्रभानैस्, D3 (before corr) प्रभग्नौ, M4 प्रभिन्न — c) Ś1 K0 1 4 तच्चुक्षुभे, K2 सच क्षुभे, T2 संच्छुभेद् (for सचुक्षुभे) — d) S वातेने° (T1 °नै)व (for वातैरिव) K1 महाबल°, D8 महार्णव, D6 °र्णव

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-3 5 D2 mention only सप्तमयुद्ध दिवसे, K4 Da Dn1 D5 सप्तमेह्नि, B3 सप्तमेह्नि संग्रामे, D6 सप्तमेहनि, M4 सप्तमेह्निके — *Adhy name* K4 D6 T2 G2 M1-3 द्वन्द्वयुद्धं — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (sec m) 39, Dn2 M5 79, D6 T1 G 76, T2 M3 4 78, M1 2 77 (as in text) — *Śloka no* Dn1 44, Dn2 45, D5 46

७८

C 6 3577
B 6 82 1
K 6 82 1

संजय उवाच ।

तथा प्रवृत्ते संग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि ।
प्रभग्नेषु च वीरेषु पाण्डवेन महात्मना ॥ १
क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव ।
प्रत्युद्याते च गाङ्गेये त्वरितं विजयं प्रति ॥ २
दृष्ट्वा दुर्योधनो राजन्रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ॥ ३
तेषां च प्रमुखे शूरं सुशर्माणं महाबलम् ।
मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य भृशं संहर्षयन्वचः ॥ ४
एष भीष्मः शांतनवो योद्धुकामो धनंजयम् ।
सर्वात्मना कुरुश्रेष्ठस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ ५
तं प्रयान्तं परानीकं सर्वसैन्येन भारतम् ।
संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहम् ॥ ६
बाढमित्येवमुक्त्वा तु तान्यनीकानि सर्वशः ।
नरेन्द्राणां महाराज समाजग्मुः पितामहम् ॥ ७
ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ।
रणे भारतमायान्तमाससाद महाबलम् ॥ ८
महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना ।

78

1 For sequence in Da1, cf v l. 6 76 6 — a) M1 3 5 तत (for तथा) T G M2 4 प्रवृत्तमात्रे (for तथा प्रवृत्ते) — b) T2 सुकर्मणि (for सुशर्मणि) — c) K3 5 D2 भग्नेषु चापि (for प्रभग्नेषु च) B2 सर्वेषु, M3 5 वीर्येषु (for वीरेषु)

2 For sequence in Da1, cf v l 6 76 6 — a) K0-3. 5 Da Dn1 D4-6 8 क्षुभ्यमाने, K4 D1. 2 S क्षोभ्यमाणे (D2 T °ने) D1 ततस्तस्मिन् (for बले तूर्णं) — b) K2 सागर (for सागर) K3 5 D2 तथा, B2 तदा, D1 बले, T2 भुवि (for तव) — c) K0-3 T2 प्रत्युद्यते, D3 प्रत्युद्युते, D6 प्रत्युद्याने K1 गंगेये, D1 त्वरित (for गाङ्गेये) — d) D1 गागेये, D3 त्वरिते (for त्वरित)

3 For sequence in Da1, cf v l 6 76 6 — a) K (except K4) D1-3 S राजा (for राजन्) — b) G1-3 रणे पार्थपराक्रम — c) K2 D5 त्वरमाण (for °ण) K5 च समरे (for समभ्येत्य)

4 For sequence in Da1, cf v 1 6 76 6 — a) K5 D2 6 तु (for च) K2 D6 च प्रमुख, K3 प्रमुखत, M1-3 चमूषु वै, M5 चमूमुखे (for च प्रमुखे) Da Dn1 D1 3 5 वीर (for शूर) — b) K1 महार्णव, K2 °र्णव, B2 D6 °रथ, B4 Dn2 D4 7 8 °बल — d) Ś1 K0-3 प्राह (for भृश) Ś1 मे हर्षयन्, K1 स हर्षवद्, K4 प्राहर्षयन्, D1 हर्षयित्तु K3 5 B1 2 D2 4 इव (for वच)

5 For sequence in Da1, of v 1 6 76 6 — a) D1 S transp भीष्म and शांतनवो — c) K0 M1 कुरुश्रेष्ठ

6 a) K2 3 B1 प्रयात, Da1 प्रयात K3 5 D2 रणे वीरं, B Da Dn D4 5 7 8 T2 M परान्वीरान्, D1 °न्वीरा, D3 °न्वीर, D6 तदा वीर, T1 G2-4 पुरो वीरा, G1 पुरे वीरा (for परानीक) — b) Ś1 महा, K0-2 4 D1 सह (for सर्व-) K3 4 B3 Dn D3 4 6 7 T G1 2 4 M (except M2) भारत D1 सर्वे सेन्येन दशिता — c) T1 G4 सयुक्तं, T2 G1-3 M संयुक्ता (for संयत्ता) T2 वीर (for सर्वे) — d) K0 1 पालयत्वा (sic) T1 G2 4 महारथ, G1. 3 महारथा (for पितामहम्)

7 a) T1 G M2 इत्येतद् (for इत्येवम्) D1 बाढ मुक्त्वा तु ते सर्वे — b) Da Dn1 D5 स्वान्य° (for तान्य°) Da1 सर्वशं; T2 M4 सर्वत (for सर्वश) — c) T1 G1 3 4 नरेंद्रास्ते, G2 नरास्तेति; M2 नरेंद्रास्तं (for नरेन्द्राणा) — d) K5 B1. 2 D अनुजग्मु, S जग्मु सर्वे (for समाजग्मु)

8 a) T2 प्रशात, G1 3 प्रयात — b) K3 Da1 D5 8 भीष्म — c) M5 आवरम् (for भारतम्) K0-2 भारत सयांतम्, K3 भारतमायातम् — d) K3 D1 2 6 T G महाबल

9 a) Ś1 महे, D3 महत् (for महा) S तत श्वेतपताकेन — b) K0 भीमवारणकेतुना, S श्वेतवर्म (M1 2 4 5 °र्ण)हयेन च Cc d cite भीम — c)

महता मेघनादेन रथेनाति विराजता ॥ ९
समरे सर्वसैन्यानामुपयातं धनंजयम् ।
अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनम् ॥ १०
अभीशुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वादित्यमिवापरम् ।
मध्यंदिनगतं संख्ये न शेकुः प्रतिवीक्षितुम् ॥ ११
तथा शांतनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकम् ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं श्वेतग्रहमिवोदितम् ॥ १२
स सर्वतः परिवृतस्त्रिगर्तैः सुमहात्मभिः ।
भ्रातृभिस्तव पुत्रैश्च तथान्यैश्च महारथैः ॥ १३
भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा ।
ध्वजं चास्य शरेणाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे ॥ १४
तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः ।
अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढम् ।
शरांश्चाशीविषाकाराञ्ज्वलितान्पन्नगानिव ॥ १५
द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ।
ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य पञ्चभिः ।
धनुरेकेषुणाविध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ॥ १६
तस्य द्रोणोऽवधीदश्वाञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा ॥ १७
स हताश्वादवप्लुत्य स्यन्दनाद्धतसारथिः ।

C 6 3595
B 6 82.19
K 6 82.19

B1 रथनादेन (for मेघ°) — d) Ko 1 [अ]तिविराजिता, K2 जिना, K3 5 °जयन्, K4 B Da2 Dn D3-5 7 8 °जता, D1.6 T1 G4 [अ]भिविराजता, D2 [अ]ति विराजयत, T2 G1 3 M सुविराज(G3 °जि)ता, G2 [अ]म्यविराजता

10 a) S पश्यता (for समरे) D1 भीष्मे याते तु सैन्याना — b) K3 4 B Dn2 D4 उप(K3 °पा) यातं, Da1 उपायात, D2 उत्पतत (for उपयात) D1 तावकानां पुन पुन , S उपयातो धनजय — c) K3 5 D2 3 5 6 तुमलो G2 om नादो — d) K1-3 Da1 D8 भया (for भयाद) T G M4 हयान्दृष्ट्वा किरीटिन

11 a) K2 3 B Da Dn D5-8 T1 G4 अभी(D5 °भि)पुहस्त Ca cites अभिपु , Cc d अभीपव — b) K3 दृष्ट्वा दैत्यम्, D5 °ष्ट्वा नित्यम् (for दृष्ट्वादित्यम्) K5 इवापर — c) K1 मध्यन्दिनगतसर्गे, B3 4 Dn2 D4 7 8 °गते (Dn2 °त) सूर्यं, T2 M °गत सर्गे, G1 3 °गते मखे, G2 °गते सघे — d) K2 B Da2 Dn D4 अभिवीक्षितु, Da1 अतिवी°, D5 इति वी° (for प्रतिवीक्षितुम्)

12 K2 om 12 — a) T2 तत (for तथा) — b) Da1 D5 श्वेतकार्मुकी — d) Ś1 K1 4 B Da2 D3 4 7 8 M Ca d श्वेत, K5 D2 रौद्र, D6 स्वेत (for श्वेत) K3.5 D2 इवोत्थित, S हृवापर (for इवोदितम्)

13 a) T1 G4 नर्वतस्तं (for स सर्वत) K5 सर्वत मपरिवृतम — b) Da1 त्रिगर्ति K3 5 D2 6 सुमहा यस्त (K6 °त्तै), B1 D3 S तु महात्मभि , D1 सु महारथै (for °त्मभि) — c) D1 8 S सह (for तव)

14 a) Ś1 Ko-2 Da Dn1 च (for तु) — b) Dn2 भृश विव्याध, T1 G2 4 मत्स्यराजस्य, T2 G1.3 M मात्स्य वि° (for मत्स्य विव्याध) D8 पत्रिभि — c) Ko-2 शरेणादौ D6 S ध्वजमेकेन (D6 धनुश्चै केन) चिच्छेद — d) D1 चैवास्य (for चैकेन) Ko चिच्छेदे, B1 चिच्छिदे, Da1 विच्छिदे, D8 चिच्छदे D6 सुत द्वाभ्यामताडयत्, S धनुरेकेन पत्रिणा

15 a) Da1 चित्र (for छिन्न) — b) D6 विराटे S (except T2) [ऽ]क्षौहिणीपति (for वाहिनी°) — c) Ko आधत्त — d) D2 धनुर्भारत सदृढ — e) Ś1 वरा श्वासी°, K2 3 शराश्वासी°, Da1 शिरास्याशी°, D6 शिराश्चाशी° — f) B1 पाडवान्, T2 पावकान् (for पन्नगान्) Da Dn1 D5 T1 G transp पन्नगान् and इव

16 D3 om 16 — a) D1 स (for प्र) — M3 5 om (hapl) 16^{bc} — b) Ś1 M2 चतुर्भिश्चैव — D2 om 16^{cd} — c) T1 G M2 चिच्छेद (for विव्याध) — d) K3 सप्तभि (for पञ्चभि) — e) B1 2 °श्चैकेन चाविध्यत्, B3.4 Da Dn D1 4 5 7 S °श्चैकेषुणाविध्यत् — f) B2 तदा (for तत्र) T2 G5 द्विजर्षभ D1 तत क्रुद्धो द्विजोत्तम

17 a) Ko 2 ततो (for तस्य) D1 वाहान् (for अश्वान्) — c) Ko D3 G3 अष्टभिर्, T2 अभिनद् (for अष्टाभिर्) T1 भारतश्रेष्ठ — d) D1 सूतमेके- षुणा तथा, D3 तमेकेन च पत्रिणा

C 6 3595
B 6 82 19
K 6 82 19

आरुरोह रथं तूर्णं शङ्खस्य रथिनां वरः ॥ १८
ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं रथे स्थितौ ।
महता शरवर्षेण वारयामासतुर्बलात् ॥ १९
भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमम् ।
चिक्षेप समरे तूर्णं शङ्खं प्रति जनेश्वर ॥ २०
स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे ।
जगाम धरणिं बाणो लोहितार्द्रीकृतच्छविः ॥ २१
स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः ।
धनुस्त्यक्त्वा शरांश्चैव पितुरेव समीपतः ॥ २२
हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात् ।
उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ २३
भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महाचमूम् ।
दारयामास समरे शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २४
शिखण्ड्यपि महाराज द्रौणिमासाद्य संयुगे ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः ॥ २५
स बभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः ।
शिखरैः काञ्चनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥ २६
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्धाच्छिखण्डिनः ।
सूतं ध्वजमथो राजंस्तुरगानायुधं तथा ।
शरैर्बहुभिरुद्दिश्य पातयामास संयुगे ॥ २७

---

18 ^{a}) K2 महताश्वाद् (for स हताश्वाद्) —^{b}) K1 हतसारथैः, D8 भरतर्षभ, T1 G4 हतसारथेः —^{c}) D6 रथात् D1 राजन् (for तूर्णं) —^{d}) K3-5 B Da2 (marg) Dn2 D1-4 6-8 S Co पुत्रस्य (for शङ्खस्य)

19 ^{a}) K0-2 transp तु and तौ —^{b}) Ś1 भारद्वाज, K3 D8 भरद्वाज K3 रथ (for रथे) Ś1 D1 T1 G2-4 M2 स्थित (for स्थितौ) —^{c}) Ś1 शरवारेण —^{d}) Ś1 D1 छादयामासतुर् (for वारया°) K5 तदा, G2 M5 बलान् (for बलात्)

20 ^{a}) D8 भरद्वाजस् —^{b}) K3 D2 3 शरमासी°, K4 शरानाशीविषोपमान् —^{c}) Da1 विक्षेप S राजन् (for तूर्णं) —^{d}) Ś1 K0-2 महाबल°, K4 Da1 M2 जनेश्वरं, B Dn2 D3 6 8 T2 G1 °श्वर° (for °श्वर) Cv as in text

21 ^{a}) D1 तस्य तत् (for स तस्य) S कवच (for हृदय) —^{b}) T2 पपौ (for पीत्वा) —^{c}) K1 जघास (for जगाम) Ś1 K0-2 धरणी K3 बाणौ, D1 भित्त्वा (for बाणो) —^{d}) K2-4 B Da Dn D1 3-5 7 8 G2 3 M लोहितार्द्र (G3 °र्द्रि°)कृतच्छवि, D2 °तार्द्रवरच्छद, D6 °ताङ्गकलेवर°, T2 °तार्द्रकरच्छवि

22 ^{a}) K4 B3 4 Dn1 D3 4 6-8 रणे (for रथात्) —^{c}) B1 Da Dn1 (before corr) D5 छित्त्वा धनु°, B2-4 Dn1 (by corr) n2 D4. 7 8 हित्वा धनु° (for धनुस्त्यक्त्वा) —^{d}) T2 समीपतु Ś1 पितरेव समेपत°

23 ^{a}) D1 3 T1 G1 2 4 M3 वमात्मज, G3 तदात्मजं (for स्वमा°) —^{b}) D6 रथात् (for भयात्) — After 23^{ab}, D1 *repeats* 13^{cd}, om 23^{cd}

24 ^{a}) K2 भरद्वाजस् D1 तथा (for ततस्) —^{b}) K3 5 D2 महाचमूं, D3 °चमु —^{c}) K0-2 B1 2 Da Dn1 D4 5 7 8 G1 M (except M3) वारयामास; Dn2 धार°

25 ^{a}) K3 5 D2 6 शिखंडी तु, D7 शिपण्ड्यपि S समासाद्य (for महाराज) —^{b}) K1 2 Da1 द्रोणिम्, K4 द्रोणम् S द्रौणि (G2 द्रौणी, M2 द्रोणि) माहवशोभिन — K5 D2 om (hapl) 25^c-29^b —^{c}) K1 D8 अजघान —^{d}) Ś1 काराचैस् D1 आहवे (for आशुगै)

26 K6 D3 om 26 (cf v l 25) —^{a}) Da Dn1 D6 स च तौ, S प्रबभौ (for स बभौ) Ś1 D3 T1 G1 3 4 नरशार्दूल, K2 Da1 Dn1 D5 °शार्दूलौ, D8 T2 M रथशार्दूलो —^{b}) G2 4 नाराचै (for ललाटे) Da Dn1 संमितैस्, D5 समितिस् (for संस्थितैस्) K3 ललाटावस्थितैस्त्रिभि°, K4 ललाटस्थैस्त्रिभिशरै° — B2 om 26^{cd} —^{d}) Da1 इवोत्थितै°, D1 अवस्थितै° (for इवोच्छ्रितै°)

27 K5 D2 om 27 (cf v l 25) —^{c}) B1 Dn2 D4 7 8 (before corr) सूत रथमथो, D3 ध्वज सूतमथो, T2 सूतध्वजरथो —^{d}) K4 B2 D6 आयुधास्तथा, B1 Dn2 D4 7 8 आयुध (Dn2 D4 °ध) ध्वज, D3 S आयुधानि च (for आयुध तथा) —^{e}) K4 B Da Dn D4 5 T2 आच्छिद्य, D1 अत्युग्रै°; D7 8 (marg *sec m*) उच्छिद्य, D8 (orig) उत्थिद्य, T1 G M1. 3-5

स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्वै रथिनां वरः ।
खड्गमादाय निशितं विमलं च शरावरम् ।
श्येनवद्व्यचरत्क्रुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ २८
सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे ।
नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २९
ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ ।
प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः ॥ ३०
तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणाम् ।
असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनां वरः ॥ ३१
ततोऽस्य विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमम् ।
चर्माच्छिनदसिं चास्य खण्डयामास संयुगे ।
शितैः सुबहुशो राजंस्तं च विव्याध पत्रिभिः ॥ ३२
शिखण्डी तु ततः खड्गं खण्डितं तेन सायकैः ।
आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगम् ॥ ३३
तमापतन्तं सहसा कालानलसमप्रभम् ।
चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
शिखण्डिनं च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः ॥ ३४
शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः ।
आरुरोह रथं तूर्णं माधवस्य महात्मनः ॥ ३५
सात्यकिस्तु ततः क्रुद्धो राक्षसं क्रूरमाहवे । C 6 3515 B 6 82 39 K 6 82 39

आदिश्य, M2 आहत्य (for उद्दिश्य) —^{f}) B2 भूतले (for संयुगे)

28 K5 D2 om 28 (cf v l 25) —^{b}) K8 वा (for वै) D. वर (for वर°) S रथाग्निहतसारथे (T2 M °थि) —^{c}) T2 G1–3 M1 2 4 आद(M2 °घ)त्त (for आदाय) K0–2 D3 सुशित, S वेगेन (for निशित) —^{d}) G1–3 विपुलं (for विमल) Ś1 K3 B1 D3 च शरासन, K0–2 शरवारण, D6 चर्म एव च, T1 G4 चर्म चापर, Cc d च शरावरम् (as in text) K4 चर्म चादाय सुप्रभ —^{e}) K8 D4 6 8 M4 विचरन् (M4 °त्), G2 विचर (for व्यचरत्) —^{f}) G2 M1–3 शत्रुपूगहा (for °तापन)

29 K5 D2 om 29^{ab} (cf v l 25) —^{c}) K4 दृश्यते (for ददृशे) Ś1 द्रोणे, K1 Da1 द्रोणिस्, G2 द्रोणीस् — T2 om (hapl) 29^{d}–32^{a}

30 T2 om 30 (cf v l 29) —^{a}) K2 सर°; B2 G2 शत° (for शर°) —^{b}) Da1 भरतर्षभ°, D1 भरतोत्तम —^{d}) K1 2 Da1 M1 द्रोणि K4 परम कोविद°, D1 परबलार्दन, T1 G M4 समरकोपन (for परम°)

31 T2 om. 31 (cf. v l 29) —^{a}) K2 Da1 तामापतती, B2 4 तमापतन्तीं, D5 तामापतति D1 S सहसा (for समरे) —^{b}) K2 Da1 सुदारुण, S (except M4, T2 om) दुरासदां (for सुदारुणाम्) —^{c}) K2 तीक्ष्णघोरेण; D3 शितधारेण —^{d}) D1 अच्छिनद् (for चिच्छेद) D. वर (for वर°)

32 T2 om. 32^{a} (cf v l 29) —^{a}) D1 स (for [अ]स्य) K8 D2 बलिनो, K5 बलिना, D1 6 T1 G विपुल (for विमल) K2 Da1 M1 3 5 द्रोणि° —^{b}) G1 मनोरथ (for °रमम्) —^{c}) K8 [अ]च्छिदद् (for [अ]च्छिनद्) S चापि (for चास्य) D1 सासिं चर्म तदा तस्य —^{d}) T1 G कृतहस्तश्च संयुगे, T2 M लघुहस्तश्च (T2 °स्त) स° —^{e}) K4 B Da Dn D4–8 शरै°, K. स वै°, D1 सितै (for शितै°) Dn2 च (for सु°) —^{f}) K8 पचभि°, S मार्गणै (for पत्रिभि°) K5 D2 विव्याध च पतत्रिभि°

33 ^{a}) K0 2 च (for तु) —^{b}) K8 निशितं (for खण्डित) —^{c}) K1 D3 अविध्य, K8 T2 G2 आविध्यद् Cd आविद्ध K3 विसृजत्, D2 वासृ (for व्यसृ°) —^{d}) D1 8 पावक (for पन्नगम्) S अवप्लुत्य महामना° (T2 °रथ°, M1 3 4 °मन°)

34 ^{a}) D1 सम्प्रेक्ष्य (for सहसा) —^{b}) B Da Dn D4 . 7 8 वज्राशनिसमप्रभ (Dn2 °स्वन), D8 कालात क्सम° —^{c}) K2 Da1 द्रौणि, K8 द्रोणिर् S शरैश्चू (T2 °पू)र्णयद्द्रौणिर् —^{d}) T1 G अस्त्र°, T2 M हस्त° (for पाणि°) Da Dn1 D5 दर्शयामास लाघव — K8 5 D2 om (hapl) 34^{ef} —^{e}) D1 प्र, M2 तु (for च) —^{f}) D8 शितैर् (for शरैर्) Da Dn1 D1 3 5 S आशुगै (for आयसै°)

35 ^{a}) Ś1 सु° (for तु) D1 महाराज, G2 ततो राजंस् (for भृशं राजंस्) —^{b}) S [अ]निश (for शितै°)

36 ^{a}) K8 5 B D (except D8) सात्यकिश्चापि

C 6 3615
B 6 82. 39
K 6 82 39

अलम्बुसं शरैर्घोरैर्विव्याध बलिनं बली ॥ ३६
राक्षसेन्द्रस्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत ।
अर्धचन्द्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः ।
मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ३७
तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमम् ।
नासंभ्रमद्यत्समरे वध्यमानः शितैः शरैः ॥ ३८
ऐन्द्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो योजयामास भारत ।
विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन यशस्विना ॥ ३९
तदस्त्रं भस्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा ।
अलम्बुसं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ४०
तत्तथा पीडितं तेन माधवेन महात्मना ।
प्रदुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे ॥ ४१
तमजेयं राक्षसेन्द्रं संख्ये मघवता अपि ।
शैनेयः प्राणदज्जित्वा योधानां तव पश्यताम् ॥ ४२
न्यहनत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः ।
निशितैर्बहुभिर्बाणैस्तेऽद्रवन्त भयार्दिताः ॥ ४३
एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली ।

सक्रुद्धो, S सा(M1 3 4 स)त्यकोप्यथ सक्रुद्धो —^{b}) Dn2 D4 7 त महाहवे (for क्रूरमाहवे) —^{c}) = 40^{c} Ś1 अलम्बुस॰, K4 B Da2 Dn D4 7 8 °म्बुष, Da1 °म्बुख; D5 °वूखं, D6 °म्बुश (for अलम्बुस) Ś1 क्रूरैर्; K3 5 B3 4 D1 2 6 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्) —^{d}) Ś1 बलिना बले, K0 2 B3 Da2 D3 5 7 T G4 M4 बलिना बली, K3 5 D1 2 6 M1–3 5 बलिना वर

37 ^{a}) K5 राक्षसेंद्रसुत°, D1 राक्षसस्तु तत॰ —^{b}) S मारिष (for भारत) — Da1 reads 37^{d}–38^{d} after द्रुपद in 44^{b} —^{d}) K4 B2 4 शायकै (for सायकै॰) —^{f}) Ś1 D3 8 शस्त्रवर्षैर् (for शर°) K0 1 D2 (before corr) 8 अवाकिरन्, K3 इवाकिरत् (for अवा°) — After 37, D1 ins

323* अथान्यद्धनुरादाय भारसाधनमुत्तमम् ।

38 For sequence in Da1, cf v l 37 —^{a}) Dn1 D5 अत्र (for तत्र) D3. 5 अपश्याम॰ —^{b}) D1 महात्मन (for पराक्रमम्) —^{c}) T G M3 (*inf lin*) 5 स (for यत्) D1 सग्रामे (for समरे) K4 नासभ्रमस्तु समरे, B1 नाभ्रशयस्समरे (submetric), B2 4 नासभ्रम यत्समरे, B3 नासभ्रमो यत्स°; D2 3 नासभ्रमोस्य स°, D4 असभ्रमद्यत्स॰, D5 नासभ्रमस्य स°, M स तमाच्छाद्य स°, Bom ed असभ्रमस्तु स॰ —^{d}) Ś1 वध्यमाना, T1 G4 विध्यमान॰ K5 D5 शतै॰ (for शितै॰) D3 वध्यमानस्य तै॰ शरै॰

39 ^{b}) S (except T2 M4) वीर्यवान् (for भारत) —^{c}) K0 2 विजयाद्यनुसप्राप्त, D6 °याद्यदुना प्राप्त —^{d}) Dn2 D3 G1–3 महात्मना, M1–3 5 मनस्विना (for यश॰) T1 G4 माया जज्ञे महात्मन॰

40 T2 om (hapl) 40^{a}–41^{b} —^{b}) Ś1 माया॰ Ś1 K1 राक्षसी M1 3 5 माया राक्षसनिर्मिता —^{c}) = 36^{c} K4 B Da2 Dn D2 4 5 7 8 अलम्बुष, Da1 °म्बुम्र, D6 °म्बुश K3 शितैर् (for शरैर्) K3 5 D3 अन्यैर्, D1 तीक्ष्णैर् (for घोरैर्) S (T2 om) रणे राजन् (for शरैर्घोरैर्) —^{d}) T1 G M2 अभ्यकीर्यत, M1 3–5 अत्याकिरत (for अभ्या॰) Ś1 K3–5 D2 M सर्वत॰ D1 अवाकिरत सात्यकि॰ —^{e}) M4 पर्वतो॰ —^{f}) K1 बलाहका॰, G1–3 M बलाहक॰

41 T2 om 41^{ab} (cf v l 40) —^{a}) B1–3 Dn2 D4 8 M1 त (for तत्) K5 D3 M3 5 पीडितस् K3 4 D1 2 6 M4 स तथा पीडितस्तेन (D1 °तो राजन्), T1 G M2 स तु सपीडितस्तेन —^{b}) K3–5 Da Dn D2 4–8 T1 G M2 4 यशस्विना, M1 3. 5 मनस्विना (for महात्मना) —^{c}) Ś1 प्रादुद्रव, D2 प्रादुद्रावद्, D4 M4 प्रादुद्राव D1 रणे (for भयाद्) K3 राजन्, D1 भीत॰ (for रक्षो) —^{d}) K5 B1 3 4 D3 4 त्यक्त्वा (for हित्वा) K3 रक्षस्त्यक्त्वा च सात्यकिं, D1 शैनेयशरपीडित॰

42 ^{a}) B2 तमाजय, T1 G1–3 तमजय्य S मघवता (for राक्षसेन्द्र) —^{b}) K0–2 स्वय (for सख्ये) Ś1 मघवतामिह, K0–2 °तापि ह, K4 5 °तापि हि S जित्वा (T2 छित्वा, M4 हित्वा) भारत सात्यकि॰ (T2 °के॰) —^{c}) D3 शनेय (for शैनेय॰) K0 D6 प्रणदज्जित्वा; D1 प्राक्रमज्जित्वा, D5 प्राणद जित्वा, S प्रा(T2 G2 M2 प्र)णदत्नाद (for प्राणदज्जित्वा) —^{d}) M यौधाना

43 ^{a}) K3 निहत्य, K4 B Dn2 D4 7 8 अ(D3 आ)वधीत्, Da1 Dn1 D5 अब्रवीत्, D2 निहनत्, D3 6 व्यहनत्, G2 न्यहन्यत (hypermetric) (for न्यहनत्) D1 तावक सैन्य (for तावकांश्चापि) —^{b}) T2 सात्यके॰ — K0–2 om 43^{cd} —^{c}) G2 बाहुभिर् D1 भल्लैस् (for बाणैस्) —^{d}) D1 भयार्जिता

धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वरम् ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४४
संछाद्यमानो विशिखैर्धृष्टद्युम्नेन भारत ।
विव्यथे न च राजेन्द्र तव पुत्रो जनेश्वरः ॥ ४५
धृष्टद्युम्नं च समरे तूर्णं विव्याध सायकैः ।
षष्ट्या च त्रिंशता चैव तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४६
तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष ।
हयांश्च चतुरः शीघ्रं निजघान महारथः ।
शरैश्चैनं सुनिशितैः क्षिप्रं विव्याध सप्तभिः ॥ ४७
स हताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्य रथाद्बली ।
पदातिरसिमुद्यम्य प्राद्रवत्पार्षतं प्रति ॥ ४८
शकुनिस्तं समभ्येत्य राजगृद्धी महाबलः ।
राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वकम् ॥ ४९
ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा ।
न्यहनत्तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरम् ॥ ५०
कृतवर्मा रणे भीमं शरैरार्छन्महारथम् ।
प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यथा ॥ ५१
ततः प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः ।

C. 6 3633
B 6 82 57
K 6 82.57

44 b) After द्रुपद-, Da1 reads 37d–38d (cf v l 37) Da Dn1 D5 सुतो (for [आ]त्मजो) — c) T2 महाराज — d) K3–5 B Da Dn1 D4–8 S transp तव and पुत्र S (except T2 M4) जनेश्वर D2 पुत्रं दुर्योधनं तव — e) M3 रोदयामास (for छाद°)

45 a) K3 4 D (except D3 6) स च्छाद्यमानो, S छाद्यमानोपि (for संछाद्यमानो) K3 5 D2 निशितैर्, D5 समरे (for विशिखैर्) — b) B D (except D1–3 6) मारिष (for भारत) — c) D1 transp विव्यथे and न S नैव (for न च) Ko–2 सुपीतेन, D1 महाराज (for च राजेन्द्र) — d) B1 D3 (before corr) 5 7 8 जनेश्वर, D1 महारथ; D4 (before corr) नरेश्वर. S पुत्रस्ते भरतर्षभ

46 a) Ś1 धृष्टद्युम्ने; T1 G2 3 °द्युम्न T1 G1 3 4 तु (for च) S (except M2) सक्रुद्धो (for समरे) — b) B2 हन्तु, T1 हयान्, T2 G M5 राजन्, M1–4 राजा (for तूर्णं) T1 G4 विव्याय K3 B1 पंचभि°, K4 5 B2 Da Dn1 D1 2 5 6 8 (marg sec m) T G1. 3. 4 M पत्रिभि°; B3 Dn2 D4 पत्रिणा, B4 D7 8 पत्रिणां, D3 मार्गणै (for सायकै°) — G2 om (hapl) from पत्रिभि° up to विव्याध in 47f — c) Ko त्रिंशवश्च, K2 त्रिंशताश्च, D6 विंशता (for त्रिंशता) K3. 5 D2 3 षष्ट्या त्रिं(D2 विं)शतिभिश्चैव, D1 त्रिंशता निशितैस्तीक्ष्णैस्, T1 G4 राजानमवनीपालस् (G4 °ल), T2 G1. 3 M नवत्या त्व(G3 म)वनीपालस्

47 G2 om up to विव्याध in 47f (cf v l 46) — b) Ś1 Ko–2 D3 भारत, Da1 मारिष°, D1 पत्रिभि (for मारिष) — c) K2 3 हयाश्च Ko–2 D3 सप्ते, D6 शिघ्रं, T1 G1 3 4 शीघ्रान् (for शीघ्रं) — d) K5 B Da Dn D1 2 4–8 महाबल (D4 °ल) (for °रथ°) T1 G1 3 4 जघान भरतर्षभ — Ko 1 om (hapl) 47e–49b — e) D1 चैव (for चैनं) — f) S शीघ्रं (for क्षिप्रं) K3 5 D2 M (except M4) पत्रिभि°, G4 पंचभि° (for सप्तभि°)

48 Ko 1 om 48 (cf v l 47) — a) K1 D1. 2 T2 हताश्वो, M2 °श्व — b) K4 T2 M1 महाबली, M1 (sup lin) 2 3 5 महारथात् (for रथाद्बली) D2 खड्गमुद्यम्य वेगवान् — c) K3 पादातिर्, M4 पदातिम् — d) K3 Da2 Dn D1. 5 7 8 G1 प्राधावत्, Da1 T1 G3 4 M4 प्रधावत् (for प्राद्र°) M1 प्रायाद्धै पार्षत प्रति, M2 प्रायात्पारपत प्रति, M3 5 प्रायात्पार्षतं प्रति (submetric)

49 Ko 1 om 49ab (cf. v l 47) — a) K3 B2–4 Dn2 D4 7 8 M1. 2 4 तु (for त) — b) Ś1 राजगृद्धी, K5 D6 °गृध्री, D1 °गद्धी; T1 G °गृध्नुर् T2 महारथ (for °बल°) — d) K3 Da Dn1 (before corr) T1 M1 स्वय, D6 स्वन (for स्वकम्)

50 a) D1 दुर्योधन, T2 ततोपर (for ततो नृप) — b) M5 पार्षत — c) B2–4 Da Dn D3–8 निजघ्ने, T2 M न्यपतत् (for न्यहनत्) D1 न्यहनत्तावकान्योधान् — d) K4 B D (except D3) S इन्द्रासुरान्

51 b) B1 D2 3 8 T2 महारथ°, B2 D6 T1 °बल (for °रथम्) D1 शरै सनतपत्रिभि°, M3 5 शरै राजन्महारथ — c) D1 छादयामास स तदा — d) K4 यथा रविं (by transp), K5 D2 गिरिं यथा

52 b) Ś1 K3 D5 परतप — c) D1 समरे (for

C 6 3613 B 6 82 57 K 6 82 57

प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान्कृतवर्मणे ॥ ५२
तैरर्द्यमानोऽतिरथः सात्वतः शस्त्रकोविदः ।
नाकम्पत महाराज भीमं चार्छच्छितैः शरैः ॥ ५३
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः ।
सारथिं पातयामास ध्वजं च सुपरिष्कृतम् ॥ ५४
शरैर्बहुविधैश्चैनमाचिनोत्परवीरहा ।
शकलीकृतसर्वाङ्गः श्वाविद्वत्समदृश्यत ॥ ५५
हताश्वात्तु रथात्तूर्णं वृषकस्य रथं ययौ ।
स्यालस्य ते महाराज तव पुत्रस्य पश्यतः ॥ ५६
भीमसेनोऽपि संक्रुद्धस्तव सैन्यमुपाद्रवत् ।
निजघान च संक्रुद्धो दण्डपाणिरिवान्तकः ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

संक्रुद्ध॰) — d) B2 4 शायकान् K5 D2 8 °वर्मण॰, Da Dn1 D5 T G कृतवर्मणि

53 a) K5 अर्द्यमाणो, B Da Dn D5 7 8 हन्यमानो, M1 अर्र्यमानो (for अर्द्य°) Dn2 [ऽ]पि रथ, D1 [ऽ]तिबल (for ऽतिरथ॰) — b) K4 D5 सत्वतः Ś1 सात्त्वकोविद॰, K0–2 स(K0 सा)त्वतोधिक॰, K3 D3 सत्त्वकोविद॰, K5 D1 2 सत्य°, D5 शास्त्र° (for शस्त्र°). D6 हार्दिक्य॰ सत्यविक्रम — c) K3 महाबाहो (for °राज) — d) M4 भीमश्च D (except D2) M1 2 श्चार्च्छच्छितै (for चार्छ°) T1 G4 भीम चार्च्छच्छरैः शितैः

54 a) K5 वाहान् (for हत्वा) — b) K3 5 B1 4 D2 महारथ॰ (for °बल॰) S भीमो भीमपराक्रम॰ — c) D1 घातयामास, T1 G4 पोथ° — d) Ś1 K3 B Da D1 2 (marg sec m.) 3 6–8 सध्वज (for ध्वज च) Ś1 सपरिष्कृत, Da D2 3 6–8 सुपरिस्कृतं, D1 सपरिच्छद, D5 सुपरिस्तुत

55 a) Da1 Dn2 D5 चैवम्; D2 3 चैव (for चैनम्) — b) K2 साचिनोत्, K5 साहिनो (sic), Da1 श्चाचीनोत्, D1 अच्छिनत्, D2 सोभिनत्, D3 सोचिनोत्, D6–8 अचिनोत् — c) D1 स शरैः क्षतसर्वांग, T2 शकलीकृतसर्वांग, G1 3 M2 °कृतसर्वाग, G2 °कृत्य सर्वांग, M4 °कृतसर्वांगा — d) Ś1 श्वाविद्धात्, K0–3 D5 चाविद्ध॰, K4 स्वाविद्वत्, K5 B D2 6 हताश्व॰, Da1 lacuna, Da2 श्वाविद्ध॰, Dn2 M1 श्वाविद्वत्, D1 चाविध्यत्, D4 m G M2 श्वावित्तु (M2 °विद्दुतु), D7 स्वाविन्द्वत्, D8 श्वाविध्यत्, T2 श्वाविद (for श्वाविद्वत् as in Dn1 D3. 4) Cc cites श्वावित् K3 5 D2 6 प्रत्यदृश्यत, Da1 D5 इव दृश्यत, D3 समकाशते, D4 m T2 M1 2 शललैरिव, G शलली यथा (for समदृश्यत) D1 शल्लकीव विराजित, T1 श्वाविद्दशललिको यथा, M3–5 श्वाविद्व्च्छाललकैरिव

56 a) K3 स हताश्वस्, K4 5 B2–4 D2 हताश्वश्च, B1 °श्वास्त, Dn2 D1 4 6–8 °श्वाच्च (for °श्वात्तु) K1 2 तथा, K3–5 B2–4 D2 ततस् (for रथात्) — b) K2 D5 वृषभस्य, T1 G4 M सौबलस्य; T2 वृक्षकस्य, G1–3 सुबलस्य (for वृषकस्य) Cv as in text — c) K0 2 सालस्य, K3 5 Dn D2 3 शालस्य; B2–4 Da D1. 3 5–7 श्यालस्य (for स्यालस्य) — d) M2 पश्यता

57 a) G1 [ऽ]भि: (for ऽपि) — b) K3 तस्य सैन्यम्, S गजानीकम् (for तव सैन्यम्) B2–4 Da2 Dn D4 5 8 समाद्रवत् (for उपा°) — c) Ś1 [अ]स्य सक्रुद्धो, K0 2 सुस°; K1 सम क्रुद्धो; Da1 च संनद्धो; D1 ततो योधान्, S गजाश्चैव — d) K3 वज्रपाणिर्

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0 1 5 D2 6 mention only सप्तमे युद्धदिवसे, K3 सप्तमेहनि, K4 Da Dn1 D5 सप्तमेह्नि, B3 सप्तमेह्नि सग्रामे, M4 सप्तमेह्निके — *Adhy. name* K4 D6 शखवध, G2 द्वंद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 75, Da2 (*sec m*) 40, Dn2 M5 80, D6 T1 G1. 3. 4 77, T2 M3 4 79, G2 70, M1 78 (as in text), M2 178 — *Śloka no* Dn1 52, Dn2 D5 6 62

७९

धृतराष्ट्र उवाच ।

बहूनीह विचित्राणि द्वैरथानि स्म संजय ।
पाण्डूनां मामकैः सार्धमश्रौषं तव जल्पतः ॥ १
न चैव मामकं कंचिद्धृष्टं शंससि संजय ।
नित्यं पाण्डुसुतान्हृष्टानभग्नांश्चैव शंससि ॥ २
जीयमानान्विमनसो मामकान्विगतौजसः ।
वदसे संयुगे सूत दिष्टमेतदसंशयम् ॥ ३

संजय उवाच ।

यथाशक्ति यथोत्साहं युद्धे चेष्टन्ति तावकाः ।
दर्शयानाः परं शक्त्या पौरुषं पुरुषर्षभ ॥ ४
गङ्गायाः सुरनद्या वै स्वादुभूतं यथोदकम् ।
महोदधिगुणाभ्यासाल्लवणत्वं निगच्छति ॥ ५
तथा तत्पौरुषं राजंस्तावकानां महात्मनाम् ।
प्राप्य पाण्डुसुतान्वीरान्व्यर्थं भवति संयुगे ॥ ६
घटमानान्यथाशक्ति कुर्वाणान्कर्म दुष्करम् ।
न दोषेण कुरुश्रेष्ठ कौरवान्गन्तुमर्हसि ॥ ७
तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्य विशां पते ।
पृथिव्याः प्रक्षयो घोरो यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ ८

C 6 3646
B 6 83 8
K. 6 83 8

79

1 D3 (before corr) सजय उवाच — a) K0-3 D1 3 7 वहूनि हि, K4 वहूनि ह, B Da Dn D4-6 8 सु(D5 स)वहूनि, S वहूनि सु (for बहूनीह) — b) Dn2 D4 8 M4 च, T2 [ऽ]ह (for स्म). — c) K2 पाडुरा, Da1 D5 पांडवा, D6 पाडुनां — d) K5 D2 तव संजय, T1 G M जल्पतस्तव (by transp), T2 जल्पन तव

2 a) Ś1 T2 चैव, D6 T1 G2 4 चैक, G1 3 चैतन् (for चैव) G2 मामिकं K4 5 B D2 4-8 T G M1-3 किंचित्, M4 कश्चित् — b) Cd धृत्या (for हृष्ट) S संयुगे (for संजय) — c) K2 T2 G1 3 हृष्ट्वा (for हृष्टान्) — d) T2 अभिसांश्, G1 नाभग्नाश् (for अभग्नाश्) K3 D2 सप्रशससि, D2 (sup lin) च प्रश° (for चैव श°) K5 भग्नान्स्वान्प्रशसंससि, D1 अवभग्नान्हि शससि

3 a) B1 2 Da Dn1 D5 T1 G हीयमानान्, D3 जीव°, T2 यत° (for जीय°) — b) M4 मामका D1 च गतौजस; D5 विगतौजस, T2 विगतोजस — c) K0 2 T2 वद मे, M3 वदसे (for वदसे) D1 transp वदसे and सयुगे D3 चैव, S तात (for सूत) — d) G1 धृष्टम्, G2 दृष्टम् (for दिष्टम्) K0 2 M3 एतदसशय, K3-5 B2 D1-3 6 M4 एतन्न सशय, B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 T1 एव न सशय (for एतदंसशयम्)

4 b) M2 5 यथा (for युद्धे) K4 T1 G2 4 [ऽ]चेष्टत, K5 तिष्ठति (for चेष्टन्ति) — c) K1 दर्शयान, B D (except D1-3) S °यत (for °याना) — d) K0-2 भरतर्षभ, K4 B1. 2 Da2 Dn D4 5 7 8 T1 G पुरुषर्षभा, Da1 °षर्षभ, D1 पुरुषोत्तम

5 a) K5 गगया D1 तु (for वै) — b) Ś1 K0-3 5 B1 D1 स्वादु भू(K0 °दुर्भू)त्वा, D2 स्वादु गत्वा (for स्वादुभूत) — c) K5 B1 3 4 Da Dn1 D2 5 महोदधेर्गुणा°, Dn2 D4 महोदधिगुणाभ्याशाल्ल, D6 महौदधिगुणाभ्यासाल्ल, T1 G2 4 महोदधिसमाभ्याशे, G1 3 M °समभ्याशे — d) K0 2 लाघवत्वं (for लव णत्वं) K0 2 3 B3 Da Dn D4-6 नियच्छति; D1 T1 G हि गच्छति (for निग°)

6 a) T2 तु (for तत्) — b) K3 5 D2 Dn1 परतप, Da1 महात्मना — d) B1-3 D (except D1 3 6 8) व्यर्थीभवति (for व्यर्थं भवति)

7 a) K2 वटमानान्, D1 घटमाना; D2 त्वरमाणा, S यतमानान् (for घट°) K5 यथाशक्त्या — b) K0-2 D1 कुर्वाणा (for कुर्वाणान्) — d) B2-4 D (except D1-3) स्वान्योधान् (for कौरवान्) D1 वक्तुम्, D3 कर्तुम् (for गन्तुम्) K2 अर्हसे, K3 D2 इच्छसि, T2 अर्हति (for अर्हसि)

8 a) D1 तवापराध K2 T2 सुमहत् (for सुम हान्) — b) T2 पुत्रस्य च (for सपुत्रस्य) — c) K0 1 3 5 D2 6 M3 पृथिव्यां K2 पृच्छयो (sic), Da1 पक्षयो (for प्रक्षयो) — d) D6 यमदष्ट्र

C 6 3547
B 6 83 9
K 6 83 9

आत्मदोषात्समुत्पन्नं शोचितुं नार्हसे नृप ।
न हि रक्षन्ति राजानः सर्वार्थान्नापि जीवितम् ॥ ९
युद्धे सुकृतिनां लोकानिच्छन्तो वसुधाधिपाः ।
चमूं विगाह्य युध्यन्ते नित्यं स्वर्गपरायणाः ॥ १०
पूर्वाह्णे तु महाराज प्रावर्तत जनक्षयः ।
तन्ममैकमना भूत्वा शृणु देवासुरोपमम् ॥ ११
आवन्त्यौ तु महेष्वासौ महात्मानौ महाबलौ ।
इरावन्तमभिप्रेक्ष्य समेयातां रणोत्कटौ ।
तेषां प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ॥ १२
इरावांस्तु सुसंक्रुद्धो भ्रातरौ देवरूपिणौ ।
विव्याध निशितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ।
तावेनं प्रत्यविध्येतां समरे चित्रयोधिनौ ॥ १३
युध्यतां हि तथा राजन्विशेषो न व्यदृश्यत ।
यततां शत्रुनाशाय कृतप्रतिकृतैषिणाम् ॥ १४
इरावांस्तु ततो राजन्ननुविन्दस्य सायकैः ।
चतुर्भिश्चतुरो वाहाननयद्यमसादनम् ॥ १५

---

9 [a]) K3 B2-4 D (except D1 8) आत्मदोष (for °दोषात्) T2 समुत्पन्न — [b]) D4 (before corr) विभो (for नृप) D1 न त्व शोचितुमर्हसि (= 6 24 27[d], 30[d]) — [c]) D1 M2 च (for हि) K1 2 क्षरति, K3 रक्षति (for रक्षन्ति) — [d]) K0 5 सर्वा र्थान्नपि, K2 4 सर्वार्था नापि, K3 B1. 4 सर्वार्थानपि; B2 3 सर्वार्थान्वापि, D1 सर्वे चान्ये च, D5 T G1 3 4 M सर्वार्थेनापि, D6 सर्वथात्रापि (for सर्वार्थान्नापि) Ś1 जीवितां, K0-2 जीवितान्, K3 Da Dn1 D5 जीवितु G2 सर्वार्थेनोपजीवित

10 [a]) K4 युद्धेभ्य' कृतिनां लोकान्, B1 युद्धेन कृतिना लो°, B2-4 Dn D5 8 M4 युद्धेन सु(B2 स)कृता लो°, Da1 युद्धेन सुकृत लो°, Da2 D3 M2 3 5 युद्धेन सुकृ ताल्लो°, D4 7 T2 M1 युद्धेन सुकृताँल्लो°, T1 G युद्धेन स्वार्जिताँल्लो° — [b]) B3 4 Dn2 D4 7 8 इच्छति, T2 गच्छतो K2 वसुधाधिप', Da1 °धिप — [c]) K1 चमू, Da1 चमु, D1 चमूर्, D2 नून (for चमूं) K3 युध्यतो, B4 Dn2 D3 4 7 8 युध्यति, G3 भद्र ते (for युध्यन्ते) — [d]) B3 युद्धपरायणा'; Da1 स्वर्ग परायण

11 [a]) K2 5 D2 5 6 पूर्वाह्णे B1 D5 सुमहाराज, Da Dn1 सुमहाश्राजन् (for तु महाराज) — [b]) B1 महाक्षय', Da1 D5 जनक्षय — [c]) K3 D2 4 त त्वमे कमना, B3 तन्मयैकमना, D1 तत्त्वमेकमना, D3 तत्स मैकमना — [d]) D4 दैवासुरोपम

12 [ab]) D3 अवन्त्यौ D1 च (for तु) S1 महासेनौ (for महेष्वासौ) B1 S transp महेष्वासौ and महात्मानौ K D2 3 महासेनौ, D1 महावीर्यौ (for महात्मानौ) B D (except D1-3 6) महाद्युती (for °बलौ) — [c]) K0 ऐरावतम्, D3 (before corr) ऐरानतम्, S युधामन्युम् (T2 °न्युर्) (for इरावन्तम्) Ca cites इरावान् D1 अभिप्राप्य, D3 °प्रेत्य (for °प्रेक्ष्य) — [d]) K1 समोयाता, D2 समेयेतां (for समे यातां) D3 मदोत्कटौ (for रणो°) D1 सुयुद्धौ च महोत्कटौ; S समीयतुररिंदमौ — [e]) K2 प्रवव्रते, Da1 D5 T2 प्रवर्तते (for °वृते) — [f]) K3 5 D2 3 सुमहल् (for तुमुल) K0 2 S रोम° (for लोम°)

13 [a]) S युधामन्यु' (for इरावांस्तु) K0-3 D3 ततः क्रुद्धो, T1 G2 4 सुसरब्धौ (G2 °ब्धो) (for सु संक्रुद्धो) D1 इरावानपि संक्रुद्धौ — K0-2 om (hapl) 13[b]-15[a] — [c]) Ś1 बाणैस् (for तूर्णं) — B4 om (hapl) 13[d]-18[c] — [d]) Ś1 तूर्णं (for शरैः) — [e]) D2 4 8 तावेत, T1 G4 तावेक, T2 G1. 3 M4 तौ चैन, G2 तावेतौ (for तावेनं) K3 5 D2 प्रति विध्येतां, D6 प्रत्यविद्धेता, T2 प्रतिविव्येधा, G2 M2 प्रत्ययुध्येतां (for प्रत्यविध्येता) — [f]) D2 समरोचित योधिनौ

14 K0-2 B4 om 14 (cf v l 13) — [a]) B2 Dn2 D4 6 7 M4 ततो, Da Dn1 D5 M1-3 5 तदा, T1 G यथा, T2 रणे (for तथा) D1 महाराज (for तथा राजन्) — [b]) B2 Da Dn D4 5 7 न स्म दृश्यते, B3 D6 न स्म दृश्यत, D1 न च दृश्यते, D3 न स्म बुध्यते, T M नाप्यदृश्यत (for न व्यदृ°) — [c]) D3 पतता, T2 शतता (for यतता) — [d]) K3 °कृतै षिण, Dn1 (before corr) M5 °कृतैषिणौ; D1 °कृते षिणा

15 B4 om 15 (cf v l 13), K0-2 om 15[a] — [a]) S युधामन्यू (T2 G2 °न्यु) (for इरावांस्तु) Da2 D1. 4 5 8 S रणे (for ततो) — [b]) K0 2 नुर्वि दस्य च सायकै', K4 धनुरुद्यम्य शायकै'

भल्लाभ्यां च सुतीक्ष्णाभ्यां धनुः केतुं च मारिष ।
चिच्छेद समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
त्यक्त्वानुविन्दोऽथ रथं विन्दस्य रथमास्थितः ।
धनुर्गृहीत्वा नवमं भारसाधनमुत्तमम् ॥ १७
तावेकस्थौ रणे वीरावावन्त्यौ रथिनां वरौ ।
शरान्मुमुचतुस्तूर्णमिरावति महात्मनि ॥ १८
ताभ्यां मुक्ता महावेगाः शराः काञ्चनभूषणाः ।
दिवाकरपथं प्राप्य छादयामासुरम्बरम् ॥ १९
इरावांस्तु ततः क्रुद्धो भ्रातरौ तौ महारथौ ।
ववर्ष शरवर्षेण सारथिं चाप्यपातयत् ॥ २०
तस्मिन्निपतिते भूमौ गतसत्त्वेऽथ सारथौ ।
रथः प्रदुद्राव दिशः समुद्भ्रान्तहयस्ततः ॥ २१
तौ स जित्वा महाराज नागराजसुतासुतः ।
पौरुषं ख्यापयंस्तूर्णं व्यधमत्तव वाहिनीम् ॥ २२
सा वध्यमाना समरे धार्तराष्ट्री महाचमूः ।
वेगान्बहुविधांश्चक्रे विषं पीत्वेव मानवः ॥ २३
हैडिम्बो राक्षसेन्द्रस्तु भगदत्तं समाद्रवत् ।
रथेनादित्यवर्णेन सध्वजेन महाबलः ॥ २४
ततः प्राग्ज्योतिषो राजा नागराजं समास्थितः ।
यथा वज्रधरः पूर्वं संग्रामे तारकामये ॥ २५

C 6 3664
B 6 83 26
K 6 83 26

16 B4 om 16 (cf v l 13) — a) Ś1 om च K0 2 सु, K1. 4 स (for च) D1 भल्लाभ्या सारथिं चैव (by dittography) — bc) T1 G transp केतु च and चिच्छेद

17 B4 om 17 (cf v l 13) — a) D1 G1 स्व, D. G3 स (for [अ]थ) K4 रथ त्यक्त्वानुविंदोय — b) K5 D2 आश्रित, M1. 2 3 (*sup lin*) आविशत् (for आस्थित) — c) K3. 5 B D2 परम, K4 Da Dn D4-8 सुदृढ (for नवम) D1 महामात्र धनुर्गृह्य, T1 G2 4 धनुर्गृह्य महाभीम, T2 °गृह्य रथाश्रित्र, G1 8 °गृह्य तथा भीम, M1 3-5 °गृह्य रथाचित्र, M2 °गृह्य तथा चित्र — d) K3 Da1 Dn D4 6 7 8 (before corr) T1 G2 4 M भारसाहमनुत्तम, G1 damaged, G3 °साहसमुत्तम

18 B4 om 18abc (cf v l 13) — a) K3 D2 6 रथे (for रणे) S (G1 damaged) तावेकरथमारूढाव् — b) K3 5 D (except D2 6) S (except M4) वल्गिना (for रथिनां) — d) D5 ऐरावति, S युधामन्यौ (for इरावति)

19 a) D1 तेन (for ताभ्या) — b) K0-2 5 M1-3 5 काचनभूषिता, K4 Da Dn D1. 3-5 7 8 कनकभूषणा (for काञ्चनभूषणा) — c) K2 Dn2 D4 G1-3 दिवाकररथ, M1 3-5 युधामन्युरथ — d) D1 आहवे (for अम्बरम्)

20 a) K3 5 B D (except D1) रणे (for तत) Da1 क्रुद्धे, D4 क्रुद्धौ S युधामन्युरसभ्रातो (T G1 °तौ) — b) K4 तु (for तौ) K5 D1 महाबलौ, D3 महारणे (for °रथौ) — c) M (except M4) शर वर्षाणि — d) Ś1 B2 चाम्य पातयत्, K1 वाप्यपातयम् (sic), K5 B3 4 D (except D3 6) चाभ्यपातयत्; T1 G च न्यपातयत्, M1 च ह्यपातयत्

21 a) D3 तस्मिन्विपतते B Da Dn D4 5 7 8 राजन् (for भूमौ) — b) Ś1 D1 च, K4 5 B1 3 4 D2 S तु (for ऽथ) — c) T1 G2 4 तत, G1 3 रथ (for रथ) G1 3 रथात्, G2 रथ (for दिश) D1 रथ समुद्भ्रातहयास् — d) K0 2 तथा (for तत) B1 समुद्भ्रात हृतस्तत, D1 तत्र तत्रैव बभ्रमु, S तुर (T1 G1 2 4 °र)गैरनिवारितै

22 a) D1 T2 तु, M2 हि (for स) B2 पतित्वा (for स जित्वा) S महेष्वासौ (for महाराज) D2 तौ स राजन्विजित्वा तु — b) K5 नागराजसुतस्तत, B3 नागसेनसुतात्मज, S यज्ञ (T2 G1 3 वज्र) सेनसुत प्रभु, Cap नागराजस्नुषासुत, Ca as in text — c) D1 transp पौरुष and ख्यापयन् K3 क्षपयस्, D3 G3 ख्यापयत्, D5 ख्याप्रयस् (for ख्याप°) — d) M2 व्यधमत्तव

23 a) K4 तैर् (for सा) — b) K5 धार्तराष्ट्रा, B2 °राष्ट्रा, Da1 धार्तराष्ट्री, D5 धार्तराष्ट्र, G2 धार्तराष्ट्र Da1 D5 महाचमू — c) D1 वेग च विविध चक्रे, S वेग बहुविध चक्रे, Cv as in text — d) K2 D3 मानवा, K5 मानव, S मानुष

24 a) K2 हैडिम्बो, K3 5 Da2 D1 2 5-8 हैडंबो S राक्षस क्रुद्ध (for राक्षसेन्द्रस्तु) S1 K0 2 च (for तु) — b) Ś1 अथाद्रवत्, D1 उपाद्रवत् (for समा°) S प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् — d) Ś1 ध्वजेन स, K3 D2 सुध्वजेन D5 महाबल, T1 G महारथ

25 a) D2 3 प्राग्योतिषो, M2 प्राग्ज्योतिष S राजन् (for राजा) — b) B4 D6 नागराज, D1 गजराज.

C 6 3465
B 6 83 27
K 6 83 27

तत्र देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च समागताः ।
विशेषं न स्म विविदुर्हैडिम्बिभगदत्तयोः ॥ २६
यथा सुरपतिः शक्रस्त्रासयामास दानवान् ।
तथैव समरे राजंस्त्रासयामास पाण्डवान् ॥ २७
तेन विद्राव्यमाणास्ते पाण्डवाः सर्वतोदिशम् ।
त्रातारं नाभ्यविन्दन्त स्वेष्वनीकेषु भारत ॥ २८
भैमसेनिं रथस्थं तु तत्रापश्याम भारत ।
शेषा विमनसो भूत्वा प्राद्रवन्त महारथाः ॥ २९
निवृत्तेषु तु पाण्डूनां पुनः सैन्येषु भारत ।
आसीन्निष्टानको घोरस्तव सैन्येषु संयुगे ॥ ३०
घटोत्कचस्ततो राजन्भगदत्तं महारणे ।
शरैः प्रच्छादयामास मेरुं गिरिमिवाम्बुदः ॥ ३१
निहत्य ताञ्शरान्राजा राक्षसस्य धनुश्च्युतान् ।
भैमसेनिं रणे तूर्णं सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ३२
स ताड्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
न विव्यथे राक्षसेन्द्रो भिद्यमान इवाचलः ॥ ३३
तस्य प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्स चतुर्दश ।
प्रेषयामास समरे तांश्च चिच्छेद राक्षसः ॥ ३४

— ^{c}) K_5 तथा (for यथा) G_2 वज्ररथ (for °धर) M_4 राजन् (for पूर्वं)

26 T_2 reads 26 after 33^{ab}, G_2 after 35 B_1 $G_{1\,3}$ om 26^{ab} $G_{1\,3}$ read 26^{cd} after 34^{ab} — ^{c}) D_{a1} विशेपान् K_0 नैव (for न स्म) K_2 विशेप नैव विदुर् (submetric), D_1 S विशेषं तत्र न विदुर् (T_2 विविशुर्) — ^{d}) K_3 D_a D_{5-8} हैडवभगदत्तयो°, D_1 भगदत्तहिडबयो

27 ^{a}) D_{a1} सुरतप (for सुरपति°). Ś$_1$ $K_{0-2\,4}$ M_4 क्रुद्धस् (fro शक्रस्) — ^{b}) D_a D_{n1} D_5 तापयामास (for त्रासया°) B_1 om (hapl) from दानवान् up to यामास in 27^{d} — ^{c}) T_1 $G_{1\,3\,4}$ M तथा स, T_2 तत्तथा, G_3 यथा स (for तथैव). $K_{2\,4}$ B_{3-4} D (except $D_{2\,3}$) राजा (for राजंस्) — ^{d}) $K_{1\,2,\,4\,5}$ D (except D_1) द्रावयामास (for त्रास°).

28 ^{a}) Ś$_1$ D_a D_n D_3 विद्राव्य(D_3 °व)मानास्ते, K_6 व्यद्राव्यमाणास्ते, M_4 वित्रास्यमानास्ते — ^{c}) D_3 M_4 भ्रातर (for त्रातारं) Ś$_1$ K_1 नाध्यगच्छत°, $K_{0\,2\,3}$ D_3 नाध्यगच्छत, K_4 नाध्यविंदत, K_5 $D_{2\,3}$ नाभ्यगच्छत (D_3 °त), $B_{1\,2\,4}$ नाभ्यविंदत°, B_3 वाभ्यविंदत, D_{n1} नाभ्यविंदति, D_{n2} नाभ्यविंदत, T_1 G_4 नाभि विंदति, T_2 नाभ्यविंदते, G_2 नाभिविंदत — ^{d}) D_1 निरयस्था यथा नरा

29 D_5 M_1 om (hapl) 29^{a}–30^{b}, B_4 M_3 om (hapl) 29^{ab} — ^{a}) K_3 भैमसेनि, K_5 भीमसेन $K_{3\,5}$ च (for तु) K_4 D_{a2} D_{n1} भैमसेनिरथस्तूर्णं (K_4 °थं तुर्णं), T_2 भैमसेनिरथस्थस्तु — ^{b}) $K_{3\,5}$ D_3 T G M_2 तत्र पश्याम (for तत्रापश्याम) — ^{d}) K_3 महारय

30 D_5 M_1 om 30^{ab} (cf v l 29) — ^{a}) K_{0-3} $D_{1\,2}$ च (for तु) S विनिवृत्तेपु पाहूना — ^{b}) $K_{0\,1}$ पुरा (for पुन) D_3 सैन्य तु — After 30^{ab}, D_1 ins

324* नैष्ठिकीं बुद्धिमास्थाय स्वर्गाय भरतोत्तमा ।

— ^{c}) D_2 विनाशको, T_2 नादो महान्, C_v निस्वा नको, C_o d निष्टानको (as in text) — ^{d}) $K_{0\,5}$ सैन्यस्य (for सैन्येषु)

31 ^{a}) D_3 $M_{1-3\,5}$ तदा (for ततो) — ^{b}) Ś$_1$ $K_{0-2\,4}$ महाहवे (for °रणे) — ^{c}) K_4 शनै ; D_{a1} शब्दै° (for शरै°) — ^{d}) D_3 मेघैर् (marg *sec m* पानीयै°, perhaps a gloss) (for मेरु)

32 ^{a}) $K_{0\,1,\,4}$ निपात्य तान्, K_2 निपातातां (sic), D_2 निहन्य तान् $K_{3\,5}$ D_2 घोरान्, D_a D_{n1} $D_{3,\,5}$ S राजन् (for राजा) D_1 निहत्य ताञ्शरम्रातान् — ^{b}) K_3 D_a D_5 राक्षसश्च (for °सस्य) — ^{c}) D_a D_{n1} D_5 हंतु (for तूर्णं) — ^{d}) K_3 सर्ववर्मस्व°, S भृश मर्मस्व°

33 After 33^{ab}, T_2 reads 26, om 33^{c}–35^{d} — ^{d}) G_{1-3} छिद्यमान (for भिद्य°)

34 T_2 om 34 (cf v l 33) — ^{a}) Ś$_1$ $K_{0-2\,4}$ D_{n2} D_1 तत° (for तस्य) $M_{1-3\,5}$ प्राग्ज्योतिषस्तत क्रुद्धस — ^{b}) K_5 $B_{1.\,3\,4}$ D_2 च, B_2 D_a D_{n1} $D_{1\,3\,5}$ S वै (for स) — After 34^{ab}, $G_{1.\,3}$ read 26^{cd}, om 34^{c}–35^{d}. — ^{d}) D_1 G_2 तांश्चिच्छेद स राक्षस°.

स तांश्छित्त्वा महाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः ।
भगदत्तं च विव्याध सप्तत्या कङ्कपत्रिभिः ॥ ३५
ततः प्राग्ज्योतिषो राजन्प्रहसन्निव भारत ।
तस्याश्वांश्चतुरः संख्ये पातयामास सायकैः ॥ ३६
स हताश्वे रथे तिष्ठन्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
शक्तिं चिक्षेप वेगेन प्राग्ज्योतिषगजं प्रति ॥ ३७
तामापतन्तीं सहसा हेमदण्डां सुवेगिताम् ।
त्रिधा चिच्छेद नृपतिः सा व्यकीर्यत मेदिनीम् ॥ ३८
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा हैडिम्बः प्राद्रवद्भयात् ।
यथेन्द्रस्य रणात्पूर्वं नमुचिर्दैत्यसत्तमः ॥ ३९
तं विजित्य रणे शूरं विक्रान्तं ख्यातपौरुषम् ।
अजेयं समरे राजन्यमेन वरुणेन च ॥ ४०
पाण्डवीं समरे सेनां संममर्द सकुञ्जरः ।
यथा वनगजो राजन्मृद्नंश्चरति पद्मिनीम् ॥ ४१
मद्रेश्वरस्तु समरे यमाभ्यां सह संगतः ।
स्वस्रीयौ छादयांचक्रे शरौघैः पाण्डुनन्दनौ ॥ ४२
सहदेवस्तु समरे मातुलं वीक्ष्य संगतम् ।
अवारयच्छरौघेण मेघो यद्वद्दिवाकरम् ॥ ४३

C 6 3682
B 6 83 44
K 6 83 44

---

35 T2 G1 3 om 35 (cf v l 33, 34) — a) D2 भित्त्वा (for छित्त्वा) Ś1 सतामतांश्छितान्महाबाहु (sic), K0 2 तांश्छित्त्वा स महाबाहुस् — c) M1 3 भगदत्तस्य (for °त्तं च) D3 प्र, G2 M4 तु (for च) — d) K0-2 चक्रमनिभैः, D2 कंकपत्रिणा — After 35, G2 reads 26

36 a) K4 प्राग्ज्योतिषा, D2 3 प्राग्योतिषो K3 5 B D (except D1) T1 G राजा (for राजन्) — b) = 6 24 10b — c) B2-4 Dn2 D3 4 7 8 S राजन्, Dn Dn1 D1 5 हत्वा (for संख्ये) — d) Ś1 K0 2 4 M4 प्रेषयामास (for पात°) K0-2 मृत्यवे, K4 नृत्यवे; B2 4 शायकैः, B3 मयुगे (for सायकैः)

37 a) K3 4 स हताश्व, T1 G हताश्वे स (by transp), M हताश्वे तु — c) D1 यत्नेन (for वेगेन) — d) S1 प्राग्ज्योतिषभय प्रति, K0-2 °नृप प्रति, K3-5 B1 Da Dn1 D1 4 (before corr) 5 T1 G1 2 4 °रथ प्रति, D2 3 प्राग्योतिषरथ प्रति, G3 रक्षमेन्द्रस्य प्रति

38 a) K2 Da1 तामापतती, G2 तामापतत M (except M4) समरे (for सहसा) — b) K1 हेमदद K5 B3 4 सुवेगिनीं, B1 2 Dn2 D4 8 प्रवेगिता Da1 हेमदद्दास्तु वेगिता, D1 हिडंवेनाशु वेगिता — c) K3 5 D2 G द्विधा, T2 त्रेधा (for त्रिधा) G3 समरे (for नृपतिः) — d) Ś1 K (except K3 5) Da2 Dn1 D4 8 स्वकीर्यत, D1 त्वशीर्यत, T1 G2 4 विकीर्यत, T2 व्यकीर्यंत, G1 3 [अ]वतीर्यत, M (except M4) व्यशी र्यत Cc cites अकीर्यत Ś1 मेदिनी, K1 2 D1 भूतले, B2 वै भुवि (for मेदिनीम्)

39 a) Ś1 K1 विनिहितां — b) K1-3 5 हैडवि°, Da D1 6-7 हैडग्न, D2 हैडव्य, M4 हैडिंव K4 रणात् (for भयात्) — c) Dn2 यर्येद्रेण Da Dn D4 5 7 8 रणे, D1 6 T2 G1-3 M भयात् (for रणात्) K4 D1 तूर्णं (for पूर्वं). K3 5 D2 रणाद्यथा वज्रधरान् (K5 °धरो) — K2 om 39d-41a — d) K4 दानवोत्तम, G3 दैत्यसमत (for दैत्यसत्तमः) K5 D2 पूर्वं नमुचिदानव

40 K2 om 40 (cf v l 39) — a) D2 विनिर्जित्य, M5 विजित्य तु (for तं विजित्य) D (except D1, 2 6) S शत्रु (for शूर) — b) K3 Da1 विक्रात; K4 B2 T2 विख्यात, T1 G विख्यात (G2 °त) — c) Da1 D5 अजिय, D2 8 (by corr) अजय, T1 G अजय्य (G1 3 °स्य), M4 अजेय Da1 समर K3, 4 B1 3 4 D6 वीरं, K5 D2 शूर (for राजन्) — d) Ś1 K0 1 वा (for च)

41 K2 om 41a (cf v l 39) — a) Da1 पाडव K4 राजन् (for सेना) — b) K0 Da1 D2 3 G2 3 स ममर्द, K2 ममर्द (submetric), D1 स ममथ D1 [अ]थ (for स) T1 G4 सकुजरा D6 समर्दयत स कुंजर — c) K5 वन गजो, D1 वनगतो, D3 °गजा G2 राजा (for राजन्) — d) K5 D2 गृह्णश्च, T2 मत्त (for मृद्नंश्च) K2 Da1 पद्मिनी, D3 मेदिनीं

42 a) K4 D (except D1-3 6) मद्रेश्वरश्च, T2 °रस्य — D6 om 42bcd — b) K3 D2 समसज्जत, D5 सह सम्रत (for सह संगत) — c) K0 1 स्वस्रेयौ; K2 स्वश्रेयौ, Da1 स्वस्त्रीयौ, M2 स्वस्रियौ K5 छंद याचक्रे — d) S सायकैः (for शरौघैः)

43 a) K4 माद्रेयश्चापि, K5 Da Dn1 D5 सहदेव श्च (K5 °स्र) — b) K3 B Dn2 D3 4 6-8 दृश्य K5 D2 S प्रेक्ष्य, D1 स ह (for वीक्ष्य) K4, 5 D2

C 6 3583
B 6 83 45
K 6 83 45

छाद्यमानः शरौघेण हृष्टरूपतरोऽभवत् ।
तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुला मातृकारणात् ॥ ४४
ततः प्रहस्य समरे नकुलस्य महारथः ।
अश्वान्वै चतुरो राजंश्चतुर्भिः सायकोत्तमैः ।
प्रेषयामास समरे यमस्य सदनं प्रति ॥ ४५
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
आरुरोह ततो यानं भ्रातुरेव यशस्विनः ॥ ४६
एकस्थौ तु रणे शूरौ दृढे विक्षिप्य कार्मुके ।
मद्रराजरथं क्रुद्धौ छादयामासतुः क्षणात् ॥ ४७
स च्छाद्यमानो बहुभिः शरैः संनतपर्वभिः ।
स्वस्रीयाभ्यां नरव्याघ्रो नाकम्पत यथाचलः ।
प्रहसन्निव तां चापि शरवृष्टिं जघान ह ॥ ४८
सहदेवस्ततः क्रुद्धः शरमुद्यम्य वीर्यवान् ।
मद्रराजमभिप्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत ॥ ४९
स शरः प्रेषितस्तेन गरुत्मानिव वेगवान् ।
मद्रराजं विनिर्भिद्य निपपात महीतले ॥ ५०
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थे महारथः ।
निषसाद महाराज कश्मलं च जगाम ह ॥ ५१

T_2 सयुगे (for सगतम्) — ^{c}) D_1 G_8 अवाकिरच्, G_1 अवारयन् $Ś_1$ K_{0-2} D_8 छरौघेन — $Ś_1$ om (hapl) 43^{d}–44^{a} — ^{d}) D_2 मेघा इव (for मेघो यद्वद्)

44 $Ś_1$ om 44^{a} (of v l 43) — ^{a}) D_8 S स (T_1 G_4 स)छाद्यमानस्तु शरै॰ — ^{b}) T_2 $G_{1\ 8}$ M हृष्ट रूपधरोभवत् (M_2 ॰रोब्रवीत्) — ^{c}) K_5 D_2 चान्या, $D_{1.\ 8\ 6}$ S चास्य (for चापि) — ^{d}) D_1 माद्रिकारणात्, M (except M_4) भ्रातृ॰ $Ś_1$ अतुलामर्षकर्षणात्

45 ^{a}) G_{1-8} प्रसह्य (for प्रहस्य) — ^{b}) $K_{8\ 5}$ B_4 D_6 महात्मन॰, D_5 महारथ D_2 (before corr) सहदेव महात्मन॰ — After 45^{ab}, S ins

325* ध्वज चिच्छेद बाणेन धनुश्चैकेन मारिष ।
अथैन छिन्नधन्वान छादयन्निव भारत ।
निजघान रणे तं तु सूत चास्य न्यपातयत् ।

[(L 2) T_1 $G_{2\ 4}$ छादयामास, T_2 मानयन्निव (for छादयन्निव)]

— After 325* G_2 *repeats* 45^{ab} — ^{c}) $Ś_1$ अश्वान्वा, $K_{8\ 5}$ Da Dn_1 $D_{2\ 5\ 6}$ T_2 M अश्वाश्च, T_1 G हयाश्च G_2 समरे (for चतुरो) — ^{d}) K_4 B_4 शायकोत्तमै॰ — ^{e}) B_1 D (except $D_{1\ 2}$) S मद्रेशो (T_2 माद्रेयो) (for समरे)

46 $Ś_1$ K_{0-2} om 46^{ab} — ^{a}) K_5 हताश्वात्तद् (for ॰श्वात्तु) K_{8-5} D_{1-3} राजन् (for तूर्णम्) — ^{b}) Da_1 महारथा॰, D_5 ॰रथ — ^{d}) T_1 G नराधिप॰ ($G_{1\ 2}$ ॰प) (for यशस्विन)

47 ^{a}) T_2 एकयानौ (for एकस्थौ तु) D_1 तौ (for तु) D_8 रथे वीरौ; T_1 G तत॰ क्रुद्धौ, T_2 M तत शूरौ (for रणे शूरौ) — ^{b}) S दृढविक्षिप्तकार्मुकौ — ^{c}) G_2 ॰रथात् $K_{8\ 5}$ $B_{1\ 8\ 4}$ D_{1-3} S तूर्णं (for क्रुद्धौ) — ^{d}) D_6 पातया॰ (for छादया॰) S रुपा (T_2 ॰घात्) (for क्षणात्)

48 ^{a}) K_{0-2} D_8 S (except G_1) स (for स) $K_{8\ 5}$ D_2 नृपति॰, Da_2 D_5 समरे (for बहुभि॰) — ^{c}) $K_{0\ 2}$ स्वस्रे॰, D_8 G_2 M_5 स्वस्त्रि॰ (for स्वस्री॰) $K_{2\ 8}$ M_4 ॰व्याघ्रौ, D_1 ॰व्याघ्र — ^{d}) $D_{1\ 8}$ T_2 महा बल॰ (for यथाचल॰) — ^{f}) $Ś_1$ K_4 B_{2-4} $D_{8\ 6}$ शस्त्र॰ (for शर॰) K_2 जगाम (for जघान) $B_{2\ 8}$ स (for ह) — For 48^{ef}, S subst

326* पृषत्कानां सहस्राणि प्रहसन्निव तावपि ।
सृजन्रुरोध समरे मेघो वृष्ट्या यथाचलम् ।

[(L 1) T_1 G_4 M_8 पृपत्काणां, G_{1-8} M_5 प्रपद्गकाणा T_2 स हसन्निव — (L 2) T_1 $G_{1\ 4}$ $M_{1.\ 8}$ यथाचलौ M_4 मेघा वृष्ट्या यथाचल]

49 ^{b}) K_4 B D_6 उद्गृह्य, K_5 Da_2 $D_{2\ 5}$ ॰च्छृत्य, Da_1 Dn_1 ॰द्धृत्य, S (except M_4) ॰त्क्षिप्य (for ॰द्यम्य) M_4 वेगवान् (for वीर्यवान्) — K_5 om (hapl) 49^{c}–50^{b} — ^{c}) $Ś_1$ $K_{0-2\ 4}$ D_1 अभिद्रुत्य (for ॰प्रेक्ष्य) — ^{d}) T_2 सयुगे (for भारत)

50 K_5 om 50^{ab} (of v l 49) — ^{b}) B $D_{1\ 8}$ S गरुडानिल, Da D_5 मरुत्वानिव (for गरुत्मानिव) K_4 पन्वग॰ (sic) (for वेगवान्) — ^{d}) Da_2 निप्पपात

51 ^{b}) K_0 रथोपस्थो — ^{c}) Da Dn_1 D_5 रथोपस्थे (for महाराज) — ^{d}) K_2 कल्मष, D_6 कल्मळ (for कश्मल)

तं विसंज्ञं निपतितं सूतः संप्रेक्ष्य संयुगे ।
अपोवाह रथेनाजौ यमाभ्याममिपीडितम् ॥ ५२
दृष्ट्वा मद्रेश्वररथं धार्तराष्ट्राः पराङ्मुखम् ।
सर्वे विमनसो भूत्वा नेदमस्तीत्यचिन्तयन् ॥ ५३
निर्जित्य मातुलं संख्ये माद्रीपुत्रौ महारथौ ।
दध्मतुर्मुदितौ शङ्खौ सिंहनादं विनेदतुः ॥ ५४
अभिदुद्रुवतुर्हृष्टौ तव सैन्यं विशां पते ।
यथा दैत्यचमूं राजन्निन्द्रोपेन्द्राविवामरौ ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

८०

संजय उवाच ।
ततो युधिष्ठिरो राजा मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ।
श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य चोदयामास वाजिनः ॥ १
अभ्यधावत्ततो राजा श्रुतायुषमरिंदमम् ।
विनिघ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः ॥ २
स संवार्य रणे राजा प्रेषितान्धर्मसूनुना ।
शरान्सप्त महेष्वासः कौन्तेयाय समर्पयत् ॥ ३
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ।

C 6 3699
B 6 84 4
K 6 84 4

52 [a]) T2 तदसंज्ञ (for त विसंज्ञ) — [b]) K2 सूत, G2 सूत (for सूत) Da1 सप्रक्ष (sic), D1 सपदि (for सप्रेक्ष्य) — [c]) S1 रथेनाथो, K1 °नाजो (for °नाजौ) — [d]) K3 T1 G1-3 M4 अपि पीडित, D1 4 6-8 T2 अतिपी°, D3 अनुपीडित°, M1 8 अपि पीडित°, M2 अभिपीडित°

53 [b]) Da1 Dn2 धार्तराष्ट्र° T1 G4 पराङ्मुखा°, G2 °ख — [c]) B1 सुमनसो — [d]) K2 D3 T2 चिंतयन्, D5 [अ]चिंतयत्

54 [a]) D5 मातुप (for मातुल) T G1 M सखे, G2 8 सवे (for सख्ये) — [b]) K3 B2 महाबलौ — [c]) D1 जग्मतुर् (for दध्मतुर्) Da1 शखै, D1 सख्ये, T1 G4 शख (for शङ्खौ) — [d]) Ko 1 B1 8 Da2 Dn1 D2 8 5 6 S च नेदतु°, K2 च नदतु, Da1 च मेदतु (for विनेदतु)

55 [a]) Ś1 अभिदुद्रवतुर्; Ko 2 °दुद्रा B1 Da Dn1 D5 T2 M हृष्टौ (B1 कृष्णौ) चाद्रवता क्षिप्र, B2 8 हृष्टौ (B3 अष्टौ) चाद्रवता सख्ये, B4 Dn2 D4 6-8 अभ्यद्रवेता संहृष्टौ, D8 हृष्टौ प्राद्रवतां सख्ये, T1 G हृष्टौ चा(G1-8 च)द्रवता सैन्य — [b]) T1 G क्षिप्र तव (for तव सैन्य) — [c]) K5 राजा (for राजन्) — [d]) K5 इन्द्रावेंद्रौ Ś1 K4 [अ]परौ (for [अ]मरौ) T1 G M इन्द्रोपेंद्रावरिंदमौ, T2 इन्द्रो वज्रधरो यथा

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ko-2 mention only सप्तमयुद्धदिवसे, K4 सप्तमेह्नि, D6 सप्तमे दिवसे, M4 सप्तमेह्निके — *Adhy name* K4 D6 G2 M1 8 द्वंद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 76, Da2 (*sec m*) 41, Dn2 M5 81, D6 T1 G 78, T2 M3 4 80, M1 2 79 (as in text) — *Śloka no* Dn1 17, Dn2 D5 57

80

1 M3 om the ref — [a]) M2 5 राजन् (for राजा) — [b]) T1 G4 transp मध्य and प्राप्ते K3 मध्ये — [c]) G2 अभिप्रेत्य — [d]) K3-5 B3 4 D2 प्रेषयामास, D6 नोदया° (for चोदया°)

2 [a]) B2 8 सोभ्यधावत्; B4 अभ्यद्रवत् (for अभ्य धावत्) S ततस्तु त्वरितो राजन् (T2 राजा) — [b]) K5 D1 8 अरिंदम°, Da1 D5 °दम — [c]) S निजघ्ने (for विनिघ्नन्) B4 शायकैस्, Dn2 D4 सायकास् (for सायकैस्)

3 [a]) K5 संनिवार्य (hypermetric), D2 निवार्य (for सवार्य) D3 शरान्, S ततो (for रणे) B D (except D2 8 6) S राजन् (for राजा) — [b]) B1 4 Da2 Dn D4 7 8 रोपितो, Da1 D5 तोपितो (for

C 6 3699 B 6 84 4 K 6 84 4

असूनिव विचिन्वन्तो देहे तस्य महात्मनः ॥ ४
पाण्डवस्तु भृशं विद्धस्तेन राज्ञा महात्मना ।
रणे वराहकर्णेन राजानं हृदि विव्यधे ॥ ५
अथापरेण भल्लेन केतुं तस्य महात्मनः ।
रथश्रेष्ठो रथात्तूर्णं भूमौ पार्थो न्यपातयत् ॥ ६
केतुं निपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुः स तु पार्थिवः ।
पाण्डवं विशिखैस्तीक्ष्णै राजन्विव्याध सप्तभिः ॥ ७
ततः क्रोधात्प्रजज्वाल धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
यथा युगान्ते भूतानि धक्ष्यन्निव हुताशनः ॥ ८
क्रुद्धं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगन्धर्वराक्षसाः ।
प्रविव्यथुर्महाराज व्याकुलं चाप्यभूज्जगत् ॥ ९
सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम् ।
त्रीँल्लोकानद्य संक्रुद्धो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै ॥ १०
ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् ।
लोकानां नृप शान्त्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ॥ ११
स च क्रोधसमाविष्टः सृक्किणी परिलेलिहन् ।
दधारात्मवपुर्घोरं युगान्तादित्यसंनिभम् ॥ १२
ततः सर्वाणि सैन्यानि तावकानि विशां पते ।

प्रेषितान्) Ko-2 पांडु° (for धर्म°) — [c]) M2 शतान् (for शरान्) T1 G2.4 शरानाशीविषसमान् — [d]) K5 D2 कौंतेयस्य Ko समर्दयत्, K3.4 B2-4 Da Dn2 D3-7 समार्पयत्

4 [a]) K3.5 D2 transp ते and तस्य — [b]) K2 ययु° (for पपु°) — [c]) Ś1 विचिन्वत, K5 D2 °न्वति

5 T2 M (except M2) om (hapl) 5^{ab} — [a]) Ś1 च (for तु) K3-5 B1.3.4 D1.2.6 क्रुद्धो (for विद्धस्) — [b]) K3-5 B1.3.4 D6 विद्धस्तेन, D1 राज्ञा तेन (by transp), D2 विद्धदेहो — [d]) Ś1 T G M1.4 विव्यथे, K3.5 B4 D1.2.6 [अ]विध्यत (for विव्यधे)

6 [b]) D1 अस्य (for तस्य) D5 महात्मना. B3 केतु भूमौ न्यपातयत् — Dn2 om 6^{cd} — [cd]) M (except M4) transp तूर्णं and भूमौ K2 पार्थौ, T1 G2.4 एव, M4 राज्ञो (for पार्थो) Ś1 K5 [s]भ्यपातयत्, K4 ह्यपात°, D1 ह्यपात° (for न्यपात°) T2 भूमौ निष्कृप्य पातयत् (for [d])

7 [b]) M2.3.5 च (for तु) T2 श्रुतायु° सत्यविक्रम° — [c]) K3 पाडवैर् Da Dn D4.5.7 S निशितै° (for विशिखैस्) T G बाणै (for तीक्ष्णै) — [d]) T1 G4 विव्याथ

8 [a]) Ko तत, K2 तेपि, D6 क्रुद्धात्, T1 G2.4 M4 कोपात्, G1.3 क्षोभात् (for क्रोधात्) D1 तत प्रज्वलितो भूत्वा — [b]) K3.4 D (except D3.7) S धर्मराजो (for °पुत्रो) — [c]) D3 भूताना M (except M4) युगांते सर्वभूतानि — [d]) K2.3 B Da Dn1 D2.5.8 धक्ष(Da1 °क्षा)न्निव D1.8 दिधक्षन्निव (D3 °क्षुरिव) पावक

9 [a]) Ś1 त (for तु) — [b]) K1 °राक्षस°, K3 °मानवा, K5 D1.2 S °दानवा — [c]) K5 प्रविव्यये, D6 प्रविव्यधुर् (for °व्यथुर्) — [d]) K3-5 D1-3 M (except M4) चाभवज्, Da1 चाभूज् (submetric) (for चाप्यभूज्)

10 D1 om 10^{ab} — [a]) K4.5 D3 एव, M3.5 चापि (for चैव) — [b]) G3 मनोगत° — [c]) K3 त्रीलोकान्; Da1 D1.5 T1 M3.4 त्रिलोकान्, D1 अपि (for अद्य) — [d]) Da1 D2 धक्षतीति (for धक्ष्यतीति)

11 [a]) T1 G महर्षयश्च, M4 ऋषयश्च हि (for ऋषयश्चैव) K3.5 D2 ऋषयो ब्राह्मणाश्चैव — [c]) Ś1 Ko-2 D3 भृशमत्यर्थं, T1 कृपयात्यर्थं (for नृप शान्त्यर्थं) D6 शात्यर्थे — [d]) Ko-2 क्रोशिते (for क्रोधिते) M4 नृपतौ (for पाण्डवे) Ś1 K3 T1 G4 तथा (for तदा)

12 [a]) K5 D1 स तु, S तत (for स च). — [b]) Ś1 D1.5.6 T2 सृक्किणी, K3 D2 सृक्किणीं, K5 सृक्किणीः B1 m सृक्कणी, D3 G3 M1-3.5 Co सृक्कणी, M4 स्रक्कणी Ś1 लेलिहन्मुहु; K3-5 Da2 Dn D1.4-8 T2 परिसलिहन्, Da1 °सलिहन्, D2 अथ सलिहन् Ko-2 लेलिह न्सृकि(K1 °क्कि)णी मुहु° — K5 om from 12^{cd} up to 6 81 14^{cd} — [c]) K3 बभारात्मवपुर्घोरं, D2 बला दात्मवपुर्घोर — [d]) D1 S युगाताग्निसमप्रभ, D3 °दित्य° सभव

13 K5 om 13 (of v l 12) — [a]) K3 B1

निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रति भारत ॥ १३
स तु धैर्येण तं कोपं संनिवार्य महायशाः ।
श्रुतायुषः प्रचिच्छेद मुष्टिदेशे महद्धनुः ॥ १४
अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेन स्तनान्तरे ।
निर्बिभेद रणे राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ १५
सत्वरं चरणे राजंस्तस्य वाहान्महात्मनः ।
निजघान शरैः क्षिप्रं सूतं च सुमहाबलः ॥ १६
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञस्तु पौरुषम् ।
विप्रदुद्राव वेगेन श्रुतायुः समरे तदा ॥ १७
तस्मिञ्जिते महेष्वासे धर्मपुत्रेण संयुगे ।
दुर्योधनबलं राजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखम् ॥ १८
एतत्कृत्वा महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
व्यात्ताननो यथा कालस्तव सैन्यं जघान ह ॥ १९
चेकितानस्तु वार्ष्णेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः ॥ २०
संनिवार्य शरांस्तांस्तु कृपः शारद्वतो युधि ।
चेकितानं रणे यत्तं राजन्विव्याध पत्रिभिः ॥ २१
अथापरेण भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ।
सारथिं चास्य समरे क्षिप्रहस्तो न्यपातयत् ।
हयांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ च पार्ष्णिसारथी ॥ २२

C 6 3718
B 6 84 23
K 6 84 23

सैन्यानि सर्वाणि (by transp.) D1 तत सा विद्रुये सेना — b) Ś1 K0-2 D1 तावकाना — c) D1 G3 निराशा ह्यभवस्त(D1 °वत्त)त्र, T2 निराशान्यवशास्तत्र

14 K5 om 14 (cf v l 12) — a) K3 सत्व (for स तु) M (except M4) क्रोध (for कोप) — b) K2 शानिवार्य, D1 सनियम्य, D2 सनिर्वार्य Ś1 महायशा, B Da Dn D4 5 7 8 विशा पते, T1 G महातपा (for °यशा) — d) K3 D2 मध्य° (for मुष्टि°) K3. 4 B1-6 महाधनु

15 K5 om 15 (cf. v l 12) — a) D1 तथैव (for अथैनं) D2 छिन्नधन्वाना — c) K1 निर्मिभेद D1 M1 महाराज; T G M2-6 तदा राजा (T2 M2 राजन्) (for रणे राजा)

16 K5 om. 16 (cf. v l 12) — a) T सचरश् (for सत्वर) D2 वाहांस् (for राजस्) D1 स सत्वर रणे राजा, — b) D2 तस्य राजन्, D8 T1 G M वाहास्तस्य (by transp), T2 अश्वास्तस्य B2 महाबल, D2 महायशा (for °त्मन) — c) K2-4 D1 G3 तीक्ष्णै (for क्षिप्र) — d) Ś1 K0 2 3 G2 स महाबल, K4 सुमहात्मन (for °बल), Da Dn1 D5 क्षिप्रहस्तो (Da1 °स्ता) महाबल, D8 G1 3 सुत चास्य (D8 चैव) महाबल, T2 ससुत च महाबल

17 K5 om 17 (cf v l 12) — a) D1 स हताश्व (for हताश्व तु) — b) K3 B Da1 Dn D2 4 6-8 T1 G M1-3 4 राज्ञश्च, Da2 D3 5 M4 राज्ञोस, T2 राज्ञ स (for राज्ञस्तु) S विक्रम (for पौरुषम्) D1 दृष्ट्वा तस्य पराक्रम — c) B2 3 अभिदुद्राव, D1 विदुद्रुवे च, T2 स प्रदुद्राव (for विप्र°) — d) B Da Dn D4 5 8 S समरात् (for समरे) T1 G तत (for तदा)

18 K5 om 18 (cf v l 12) — a) Da2 महाश्वासे — c) T2 °बध (for °बल) D1 श्रेष्ठ (for राजन्) — d) D1 राजन् (for सर्वम्) K1 पराङ्मुखा (sic)

19 K5 om 19 (cf v l 12) — a) D1 एव (for एतत्) D2 श्रुत्वा (for कृत्वा) K1 2 महा राजो S एव जित्वा रणे राजन् — b) Ś1 Da2 Dn2 D1 3-5 7 8 M4 धर्मराजो (for °पुत्रो) — c) S यथा (T2 नर-) व्याघ्रस् (for यथा कालस्) — d) K8 D2 S तत् (M2 यत्) (for ह)

20 K5 om. 20 (cf. v l 12) — a) K0 2 B2-4 Da2 Dn D1 3 4 7 8 चेकितानश्च, Da1 D5 °तानस्य (for °तानस्तु) — c) K2 3 D2 3 6 8 प्रेक्ष्यतां, D1 पश्यता — K0 lacuna for 20[c], K1 om 20[d] — d) K4 B4 शायकै, D8 चाहवे (for सायकै)

21 K5 om. 21 (cf v l 12) — a) D8 T2 M ततस, D6 शरैस् (for शरांस्) D3 तास्तान्; T2 त तु (for तास्तु) — c) D1 S यत्तो (T2 युक्तो) (for यत्तं) — d) M (except M4) विव्याध नृप पत्रिभि

22 K5 G2 om 22 (for K5, cf v l 12) — b) Ś1 K0-2 भारत, Da1 मारिप — c) T2 चापि (for चास्य) B2 3 Da Dn1 D8 5 भल्लेन (for समरे) — d) B2 3 रथोपस्थादपातयत — G3 om (hapl) 22[e]-23[f] — e) K3 D2 6 अश्वाश् (for हयांश्) D1 हयाश्चाप्यवधीद्राजन् — f) K3 4 B Dn2

C 6 3716
B 6 84 23
K 6 84 23

सोऽवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः ।
स तया वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः ।
गौतमस्य हयान्हत्वा सारथिं च न्यपातयत् ॥ २३
भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश ।
ते शराः सात्वतं भित्त्वा प्राविशन्त धरातलम् ॥ २४
चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदाम् ।
गौतमस्य वधाकाङ्क्षी वृत्रस्येव पुरंदरः ॥ २५
तामापतन्तीं विमलामश्मगर्भां महागदाम् ।
शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः ॥ २६

चेकितानस्ततः खड्गं कोशादुद्धृत्य भारत ।
लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् ॥ २७
गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं सुसंशितम् ।
वेगेन महता राजंश्चेकितानमुपाद्रवत् ॥ २८
तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ ।
निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ॥ २९
निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ।
मूर्छयाभिपरीताङ्गौ व्यायामेन च मोहितौ ॥ ३०

D2 4 6–8 उभौ तौ, D1 उभौ वै, T1 M2 ततोभौ, T2 G1. 4 M1 3–5 तथोभौ (for उभौ च) K1 प्राष्टिसारथी, T2 प्राप्तिसारथिं, G1 M1–4 प्राप्तिसारथी (M3 °थिं), M5 प्राप्तिसारथिं

23 K5 G3 om 23 (cf v l 12, 22) —a) K0–2 सोपप्लुत्य, B1 D2 स विप्लुत्य; T1 G1 2 4 अव प्लुत्य (for सोऽवप्लुत्य) —b) K1 सत्वत°, B2 भारत (for सात्वत°) —c) K0–2 तथा (for तया) Da Dn1 D5 रिपु° (for वीर°) —d) G2 स तया (for गदया) S (G3 om) रथिना (for गदिना) T2 वर — D2 om 23e–24d —e) B4 महान् (for हयान्) —f) T2 स, M (except M4) वै (for च) K2 B1 Da Dn D1 4–6 8 [अ]प्यपातयत्; K3 B2 3 D7 [अ]भ्य पा° (for न्यपा°)

24 K5 D2 om 24 (cf v l 12, 23) —a) K0–2 भूयिष्ठो, K3 Da2 D3 T2 G2 M भूमिस्थो S तत्र (for तस्य) —b) Ś1 चिच्छेद (for चिक्षेप) D6 om (hapl) from षोडश up to चिक्षेप in 25b D8 षोढष —c) B4 transp ते and शरा K3 Da1 भीत्वा, K4 हत्वा —d) T1 G2 4 प्राविशस्तु (for °शन्त) K3 B1 S रसातल (for धरा°) Ś1 K2 प्रवि शन्ध(K2 °द्ध)रणीतल, K0 1 D1 प्राविशन्ध(K0 °द्ध)-रणीतल

25 K5 om. 25 (cf v l 12) D6 om up to चिक्षेप in 25b (cf v l 24) —a) G1 3 पुन (for तत°) —b) K0–2 transp पुन° and गदा T1 G2 4 तदा, G1. 3 तथा (for पुनश्) D1 वै (for ता) — K0 1 om. (hapl) 25e–26b —d) K3 पुत्रस्येव

26 K5 om 26 (cf v l 12), K0 1 om 25ab (cf v l 25) —a) K4 B4 तम् (for ताम्) K2 B1 Da Dn D4 5 8 T2 विपुलाम् (for विमलाम्) —b) K2 अस्मगर्भां, D1 घोरशब्दा, D2 हेमबद्धा, D3 हेमगर्भां (for अश्म°) B1 Da Dn1 D5 आकाशे महतीं गदां, S अश्मगर्भोपमा गदा (M2 द्दा) —d) Ś1 क्षीरयामास (sic) (for वारया°)

27 K5 om 27 (cf v l 12) —a) S क्रुद्धो (for खड्गं) —b) K3 D2 6 क्रोधाद्, K4 B Da2 D7 कोपाद्, Da1 Dn D3–5 8 (marg *sec m* as in text) कोपाद् (for कोशाद्) D1 निर्मल (for भारत)- S गदा दृष्ट्वा निपातिता (T2 M4 °वारिता) —c) K0–2 भृशमास्थाय, D2 समुपा° (for परमा°) T G1. 2 4 M खड्ग(G2 गदा)मादाय वेगेन, G3 निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्या

28 K5 D6 om 28 (for K5, cf v l 12) —a) D1 [ऽ]थ (for ऽपि) —b) K1 2 सुसस्कृत, K3 तु शशित, K4 B1 3 सुसंस्थित°, B2 4 Dn2 D4 7 8 सुसयत, Da Dn1 D5 स्वय स्थित°, D1 सुनिर्मल, D2 तु संसित, D8 सुदसित°, T2 शित तदा, G2 सुस श्रित, M1 3 5 सुसशितां —c) B1 2 4 Dn2 D4 7 8 सुमहाराज (for महता राजश्) —d) Ś1 अभिद्रवत् (for उपा°)

29 K5 om 29 (cf v l. 12) —a) T G2. 4 M तावुभौ रथिना श्रेष्ठौ, G1 3 तावभिद्रुत्य वेगेन· —b) K3 निस्त्रंशवरधारिणौ, D1 चर्मनिस्त्रिंश°, G1 3 चर्मासि वर° —d) D1 तौ ततक्षतु°, D8 (marg *sec m* as in text) सततद्धतु° (for संततक्षतु°)

30 K5 om 30 (cf v l 12) —b) D1 पुरुषो त्तमौ; M2 भरतर्षभौ —c) T2 धरित्रीं (for धरणीं) K0 अनुस° (for समनु°) —d) G1 3 °हिते रतौ —e) G3 मूपया (for मूर्छया) D3 T2 विपरीतांगौ

ततोऽभ्यधावद्वेगेन करकर्षः सुहृत्तया ।
चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदम् ।
रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३१
तथैव शकुनिः शूरः स्यालस्तव विशां पते ।
आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ॥ ३२
सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः ।
नवत्या सायकैः क्षिप्रं राजन्विव्याध वक्षसि ॥ ३३
सौमदत्तिरुरःस्थैस्तैर्भृशं बाणैरशोभत ।
मध्यंदिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ॥ ३४
भूरिश्रवास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथम् ।
हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः ॥ ३५
विरथं चैनमालोक्य हताश्वं हतसारथिम् ।
महता शरवर्षेण छादयामास संयुगे ॥ ३६
स च तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः ।
आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष ॥ ३७
चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा ।
रथिनो हेमसंनाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः ॥ ३८
अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत ।
शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ ३९
विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे । C 6 3737 B 6 84 42 K 6 84 42

(for [अ]भिपरी°) —^{f}) K2 Da Dn D4 ε 7 8 वि, D2 तु (for च) B1 मूर्च्छितौ (for मोहितौ).

31 K om. 31 (cf v 1 12) D1 2 om 31^{ab} —^{a}) K3 G2 करकर्षं, B3 काशिराज; T2 G1 भीमसेन, C1 c करकर्ष (as in text) Da1 कारूष सुमहत्तया —^{c}) B1 Da2 Dn1 चेकितानस् T2 तदा (for तथा) Da Dn1 D1 तूर्णं (for -भूतं) D1 ततस्तु मागध शूर, D2 नकुलस्सरथानाय —^{d}) Ko 1 3 B1.4 6 Da2 D2 6 समरदुर्मद, K4 G2 M (except M4) °दुर्जय D1.2 चेकितान महारथं —^{e}) K1-3 रथमारोपयच्चैन (K1 °उ), D1 रथमारोपयामास; D2 आरोपयद्रथं राजन् —^{f}) S1 न्यमन्यस्य पश्यत; D1 दृष्टद्युम्नो महारथ, D2 मूर्च्छित वीरमच्युत

32 K2 om 32 (cf v 1 12) —^{a}) G2 शूर —^{b}) K3 Da2 D4 3 (marg sec m) 6 शाल्यस्, K4 B Da1 Dn D1 . 7 8 श्यालस्, D2 पालस् (for स्यालस्) K3 तत्र (for तव) —^{c}) K2 D3 आरोपयद् —^{d}) D2 वर, D3 वर (for वरम्)

33 K2 om 33 (cf v 1 12) —^{a}) T2 G1 2 सोमदत्तिं; M3 4 सोमदत्तिम् B2 Da Dn1 D2 रणे, S तत (for तथा) —^{b}) D1 महारथ (for °बल) —^{c}) D1 तूर्णं, D2 क्षिप्र, S तीक्ष्णं (for क्षिप्रं) B1 Da Dn D1-3 नवत्या निशितैर्बाणै

34 K2 om 34 (cf v 1 12) —^{a}) K2 3 Da1 T G1 2 M2 सोमदत्तिर् (for सौम°) Ko उरस्थैस्, Da1 D2 उरस्थैस् T2 स (for तैर्) Ś1 सोमदत्त कराम्भैर् — Dn1 om 34^c–35^d

35 K3 Dn1 om 35 (cf v 1 12, 34) —^{a}) K2 सु, B1 च (for तु) —^{b}) Ś1 Da2 G2 दृष्टकेतुर्, Da1 धूमकेतुर् Ś1 B1 2 4 Da2 Dn2 D1-6 8 महारथ, Da1 °रथा —^{c}) Da D1 5 °रथ (for °हय) —^{d}) D4 विरथे

36 K2 om 36 (cf v 1 12) —^{a}) Da1 D3 6 चैवम् (for चैनम्) K3 D2 6 त समालोक्य, D1 च समा°; T2 M4 तु समा° (for चैनमा°)

37 K2 om 37 (cf v 1 12) —^{a}) Dn1 D3 तु (for च) —^{b}) D1 3 महाबल, G2 महात्मन (for °मना) —^{c}) S रथ (for ततो) Ś1 K3 D1 3 Cv पार्द, Ko 1 वाक्य; T1 G तूर्णं, T2 M क्षिप्रं (for यान) —^{d}) S भारत (for मारिष)

38 K2 om 38 (cf v 1 12) —^{b}) G2 राजा (for राजन्) Ś1 Ko-2 4 दुर्योधनस्, T2 दुर्मन्त्रिणस्, G1 3 दुर्द्धर्षणस् (for दुर्म°) B1 तदा, D3 तव (for तथा) —^{c}) D2 हेमसनद्धा (for °सनाहा) —^{d}) G3 सौभद्रिम्

39 K2 om 39 (cf v 1 12) —^{a}) K3 तत स्तेषु; B1 ततस्तैश्च, D1 च तैः सार्द्धं, T2 तु तैर्वीरैर् (for ततस्तैस्तु) —^{b}) Ś1 घन (for घोर) —^{c}) M2 शरीरस्तु (for °रस्य) —^{d}) M1 2 3 5 (the latter two sup lin) °कफादिभि

40 K2 om 40 (cf v 1 12) D2 om (hapl.) 40^a–41^b —^{a}) D1 तत्र (for तव) K3 विरथास्तव पुत्रास्तु —^{b}) M3.5 transp कृत्वा and राजन् Da1 सुकृत्वा राजमाहवे —^{c}) B1 नाजघान, T2 G1-3

C 6.3737 B 6 84 42 K 6 84 42

न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा ॥ ४०
ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः ।
संवृतं समरे भीष्मं दैवैरपि दुरासदम् ॥ ४१
प्रयान्तं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ।
अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ।
वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ ४२
चोदयाश्वान्हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः ।
एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः ।
यथा न हन्युर्नः सेनां तथा माधव चोदय ॥ ४३
एवमुक्तः स वार्ष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा ।
रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ॥ ४४
निष्टानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ।
यदर्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान्प्रति ॥ ४५
समासाद्य तु कौन्तेयो राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ।
सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ४६
जानामि त्वां युधि श्रेष्ठमत्यन्तं पूर्ववैरिणम् ।
पर्यायस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ।
अद्य ते दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ॥ ४७

निज° (for न ज°) K3 G1-3 M नरव्याघ्र, D8 °व्याघ्रा — [d]) S स्मृत्वा (for स्मरन्) Ś1 भीमवरस्, G3 भीष्मवचस् T2 तथा (for तदा) B4 स्मरतं मे वचस्तदा, D1 स्मरन्भीमस्य तद्वच

41 K5 om 41 (cf v l 12) D2 om 41[ab] (cf v l. 40) — [b]) B2 3 °योधिभि, D1 °पत्तिभि, S °सादिभि — [c]) K0-2 प्रवृत्ते, Dn1 सवृत्त, T2 सवृत — [d]) G2 दैवैरपि K4 दुरासद

42 K5 om. 42 (of v l 12) — [a]) Ś1 K0-3 D2 प्रयातं, G3 प्रायात — [b]) Ś1 सुता, K3 D2 M1 सुतास् (for सुतास्) — [c]) T1 G M समुद्वीक्ष्य; T2 च वीक्ष्याथ (for समुद्दिश्य) — [d]) M1. 3 5 बालमेतं D6 (sup lin as in text) दुरासद, S महाबल (for °रथम्) — G1 3 om (hapl) 42[f]-44[a]

43 K5 G1 3 om. 43 (of v l 12, 42). — [a]) K3 Da1 D1. 2 5 6 नोदय, K4 देशय, C0 साधय (for चोदय) — [b]) K2 यत्रेते, D6 यतते, T2 यत्रैव (for यत्रैते) K0 T G M4 बहुला ध्वजा, M1-3 5 विपुल (M2 °ला) ध्वजा (for बहुला रथा) — [e]) Ś1 K3 4 B Da Dn D1. 4-7 हन्युर्न न, D3 हन्युर्नरा (marg sec m °र्नाम), D8 (marg sec m as in text) हन्युस्तत (for न हन्युर्न) K0-2 सेनां न (by transp), T G2 4 M न सैन्य — [f]) K3 D1. 2 माधव नोदय, T1 G2 4 चोदय माधव (by transp)

44 K5 om 44 (cf v l 12) G1. 3 om 44[a] (of v l 42) — [a]) Da1 Dn1 उक्ता, D5 उक्त्वा (for उक्त) Da Dn1 D6 तु (for स) — [b]) G1 3 कौंतियोपि (for °येन) T G2-4 M महात्मना, G1 महामना (for [अ]मितौजसा) — After 44[ab], G1 3 ins

327* सत्वर बालरक्षार्थं गच्छावेति धनजय ।

— [d]) K0-2 D2 प्रेरयामास (for प्रेष°)

45 K5 om 45 (cf v l 12) — [a]) T2 कष्टा वरा, G2 निष्टानेको, C0 निष्टानको (as in text) T1 G महाराज (for महानासीत्) — [b]) D1 2 भारत (for मारिष) — [c]) T1 M2 यदार्जुनो — [d]) Ś1 सयतस्; K1 सयातास्, B2-4 D6 सजातस्; S प्रयातस् (for संयातस्) D1 3 सयत्त (D3 °याता) स्तव वाहिनीं

46 K5 om 46 (of. v. l 12) — [a]) Da1 D1 कौंतेय — [b]) K1 राज्ञास्, D3 T2 M2 राजस् (for राज्ञस्) D1 भीष्मनोदितान्, S भीषयन्युधि (for भीष्मरक्षिण) — [c]) M2 अहो (for अथो) T1 G अर्जुनस्तु सुशर्माणम्

47 K5 om 47 (of. v l 12) — [a]) K4 B1. 3 4 D3 T2 युधा, T1 G रथ (for युधि) — [b]) K0 1 D6 सत्य स, T2 समर्थं (for अत्यन्त) K3 अन्य तं मानिन तथा, D2 (before corr as in text) नितात मानिन जित — After 47[ab], K3 D2 ins

328* ततस्त्व समरे योद्धु राजभिर्बहुभिर्वृत ।

— [c]) K4 B Da Dn D1-3 अनयस्याद्य, D1 पर्यायादद्य (for पर्यायस्याद्य) K3 पर्यायेणाद्य सप्राप्त, D2 पुरस्तादथ सप्राप्त, T1 G4 पर्यायस्य समं पक्व; T2 M1 तस्य वैरस्य सपक्व (M1 °क्व), G1-3 M3. 5 पर्यायस्यास्य (M3. 5 °स्याथ) सपक्व, M1 (sup lin) 2 4 पर्याय (M4 अनय) स्याद्य पक्वस्त्व — [d]) Dn2 D4 7 पश्यस्व (for पश्य सु). T1 G4 फल पश्यसि दारुण — [e]) D1 अथ (for अद्य) B Da2 Dn2 D1-5 7 8 S त्वा (for ते) T1 G4 गमयिष्यामि, G2 द्रावयिष्यामि (for दर्श°)

एवं संजल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः ।
श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः ।
न चैनमब्रवीत्किंचिच्छुभं वा यदि वाशुभम् ॥ ४८
अभि गत्वार्जुनं वीर राजभिर्बहुभिर्वृतः ।
पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ॥ ४९
परिवार्यार्जुनं संख्ये तव पुत्रैः सहानघ ।
शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम् ॥ ५०
ततः प्रवृत्तः सुमहान्संग्रामः शोणितोदकः ।
तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

८१

संजय उवाच ।
स तुद्यमानस्तु शरैर्धनंजयः
पदा हतो नाग इव श्वसन्बली ।
बाणेन बाणेन महारथानां

C 6 3751
B 6 83 1
K 6 83 1

48 K5 om 48 (cf v l 12) —a) Da1 Dn D4 6. 8 प्रजल्पतस् —b) K3 बिभत्सो° Ś1 B4 Dn2 D1 4 6 7 T G4 M1 2 शत्रुतापन, D3 G1–3 M3 5 °तापिन° (for °घातिन°) —c) B2 G1 स्र, Da2 D5 तु, D1 [श्रु]य, G3 सु (for [श्रु]त्वापि) Da1 D8 (before corr) G1 पुरुप, D2 समरे (for परुप) M (except M4) परुषा वाच° (for परुप वाक्य) —d) D2 परुप (for सुशर्मा) K1 रथपूरय (sic), K4 °सत्तम° (for °यूथप) —e) Da1 न चैनम्, D8 नैवैतम् (for न चैनम्)

49 K5 om 49 (cf v l 12) —a) K (K5 om) B D (except D3 6) अभिगम्यार्जुनं, M2 अभि हत्यार्जुन D6 om (hapl) from वीर in 49a to र्यार्जुन in 50a D3 सख्ये, G2 वीर्यं, G3 वीर (for वीर) —b) G3 वृत, M2 स्मृत (for वृत°) —c) Ś1 कष्टतस् (for पृष्ठतस्) D1 पार्श्व पुरोग्रतश्चैव —d) D1 पृष्ठतस् (for पार्श्वतस्) K3 D2 T1 G चापि (for चैव) Ś1 B1–3 Da Dn1 D1 3 5 S (except T2 M4) सर्वशः, K3 सर्वग°

50 K5 om 50 (cf. v l 12) D6 om up to र्यार्जुन in 50a (cf. v l 49) —a) K1 T2 G1 3 M सखे, G2 मघे (for सख्ये) —b) T2 पाडुपुत्रस्, G2 तव पुत्रस् (for तव पुत्रै°) K1 महानघ, B1 महा रथ°; D3 सुसव्रत, T G तथा(T2 °दा)नघ (for सहानव) B4 Dn D1 4 6–8 तव पुत्रा महारथा° —c) B4 Dn2 D1 4 6–8 T2 M1 (*sup lin*) 2 सछादयामा सुर् —d) B3 Dn2 D1 4 6–8 मेघा इव

51 K5 om 51 (cf v l 12) —a) D1 सग्राम° (for सुमहान्) B2–4 Da Dn D4 5 7 8 S तत प्रवृत्ते (Da1 D5 °तते) घोर° —b) D1 सहसा (for सग्राम°) K1 शोणितोदक —c) Ś1 Da Dn1 D3 5 S परेपा च (for च समरे) —d) K8 पाडूना भरत र्पभ; D3 समरे चैव भारत, S दारुणो (M1 *sup lin* सग्रामे, M2 सग्रामो) रोमहर्पण° (M4 °ण)

Colophon om in K5 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0–2 D6 mention only सप्तम युद्धदिवसे (D6 °दिवसयुद्धे), K4 Da Dn1 D5 सप्तमेह्नि, M3–5 सप्तमेह्निके — *Adhy name* Ś1 सकुलयुद्ध; K4 D6 G2 M1 2 द्वद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 42, Dn2 M5 82, D6 T1 G 79, T2 M3 4 81, M1 2 80 (as in text) — *Śloka no* Dn1 51, Dn2 D5 6 55

81

1 K5 om 1–14 (cf v l 6 80 12) —a) K4 B D1–3 6 ताद्य°, T2 तुद्य° (for तुद्य°) M3 (*sup lin* as in text) परैर् (for शरैर्) —b) Ś1 इवोच्छ्वसन्, K0 2 D3 G2 इवाश्वसन् (for इव श्वसन्) K3 D3 बलात् (for बली) D1 पदा हतो नाग इवातिहृष्ट° —c) Dn1 m (orig as in text) बाढेन (for

चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य ॥ १

संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां
तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ।
विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा
निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः ॥ २

निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धा-
स्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् ।
विभिन्नगात्राः पतितोत्तमाङ्गा
गतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ॥ ३

महीं गताः पार्थबलाभिभूता
विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः ।
दृष्ट्वा हतांस्तान्युधि राजपुत्रां-
स्त्रिगर्तराजः प्रययौ क्षणेन ॥ ४

तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा
द्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतन्त पार्थम् ।
तथैव ते संपरिवार्य पार्थं
विकृष्य चापानि महारवाणि ।
अवीवृषन्बाणमहौघवृष्ट्या
यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ॥ ५

संपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या
धनंजयस्तान्युधि जातरोषः ।
षष्ट्या शरैः संयति तैलधौतै-

---

the first बाणेन) T2 M4 बाणाश्च, G1–3 बाणानि; M1–3 5 बाणास्तु (for the second बाणेन) Co बाणेन (as in text) — d) K3 transp चिच्छेद and चापानि K3 D2 तत प्रहस्य (for रणे प्रसह्य) Co cites प्रसह्य (as in text)

2 K5 om 2 (cf v l 1) — a) Dn1 m (orig as in text) संच्छिद, Dn2 D4 चिच्छेद, D2 सिंच्छिद्य (for सछिद्य) K0 1 राजंस्, K3 D2 तेषां (for राज्ञा) — b) K3 D2 राज्ञा (for तेषा) G2 क्षणे (for रणे) D1 जवेन, T1 G4 प्रसह्य, G3 रणेन (for क्षणेन) — d) K2 3 निशेषता, Da1 निशैपता, D6 नि॰ शेषतास्, T1 G4 M4 नि शेषतस्, G1–3 M2 5 विशेषतस् (G2 °तास्; M2 °तांस्, M5 °ता) K1 तेथ मन्यमान (submetric), D2 तेप्यवमन्यमाना, D6 ते अपि मन्यमाना, T1 G4 तेष्वथ मानवेंद्रा, G2 तेष्वथ युध्यमान Co cites मन्य° (as in text)

3 K5 om 3 (cf v l 1) — a) K3 निष्पेतु राजौ K2 रुधिरप्रादिग्धास्, Dn1 रुधिरप्रतिदिग्धास्, D6 रुधिरप्रदग्धास्, D3 °प्रदीग्धास्, S रुधिरोक्षि(T2 °राक्ष)तागास् — b) T1 G4 सत्रासिता (for ते ताडिता) M (except M4) तेन (for राजन्) — c) K1 Da1 विभिन्नगात्रां — d) K2 गतामवच्छिन्नतनुत्रकाया, T2 निकृत्तचापा विगतार्धकाया

4 K5 om 4 (cf v l 1) — a) Ś1 D2 3 मही गता, K4 B1 Da Dn1 D5 महारथा, B2 महाबला, D6 महिं गता K0–2 पार्थशराभिभूता, D1 पार्थ बलाभिपीडिता — b) D2 विरूप*क्ता, G2 विचित्रकूर्पा (for °रूपा) K0–2 युगपद्विनेदु; D5 °पद्विनेपु, S °पन्महारथा — c) Da1 Dn1 हतास्तान् K2 राजपुत्रा, D3 °पुत्रास् — d) Da1 त्रैगर्तराज, D2 M4 त्रिगर्तराजा K4 B1 3 4 Da Dn D1 4–3 रथेन (for क्षणेन) D3 M1–3 त्रिगर्तराजोपययौ क्षणेन

5 K5 om 5 (cf v l 1) — b) K0–2 द्वात्रि(K0 °त्रिं)शतोन्ये, T2 विचित्रमन्ये, M4 द्विर्त्रींशदन्ये (for द्वात्रिंशदन्ये) K3 M4 न्यपतत; T1 G4 व्यपतंत; G1, 3 [ऽ]प्यपतत, G2 व्यपयत (for ऽभ्यपतन्त) D1 षष्टिः प्रयाता न्यहनस्तु पार्थं — D2 om (hapl.) 5c — c) Ś1 ततस्तु (for तथैव) K0–2 D7 ते त, Dn2 D4 3 (the last two before corr) तेषा, D1 ते वै (for ते स) — d) K0–2 प्रकृष्य, K3 D1 विक्षिप्य; T G निकृष्य (for विकृष्य) K3 D2 महाधनानि, K4 शरारवाणि (for महा°) — e) K3 आवीवृषन्, T1 G1 3 4 M सिषेचिरे; T2 ववर्षिरे, G2 सिपेविरे, Co अवीवृषन् (as in text) K3 Da1 बाणमहोघ°, M (except M4) बाणमयौघ° — Ś1 om. (hapl) 5f–6a — f) D2 गिरौ (for गिरिं)

6 K5 om 6 (cf v l 1) Ś1 om 6a (cf. v l 5) — a) K1 3 B1, 2 4 D1 4, 6 G1 3 M1, 3 5 स (for स) K0–2 D1 च, D2 स (for तु) D4 जलौघ° (for शरौघ°) — b) Ś1 युधित्वा तु रोष (sic), K3 युधि जातरोषा, D1 अभिजातरोष, M4 युधि जातकोप — D2 om. 6cd — c) Ś1 T2 वृष्ट्या, K0–2 दृष्ट्वा (for षष्ट्या) K3 शितै, D1 सितै (for

जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ॥ ६
षष्टिं रथांस्तानवजित्य संख्ये
धनंजयः प्रीतमना यशस्वी ।
अथात्वरद्भीष्मवधाय जिष्णु-
र्बलानि राज्ञां समरे निहत्य ॥ ७
त्रिगर्तराजो निहतान्समीक्ष्य
महारथांस्तानथ बन्धुवर्गान् ।
रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्ता-
ञ्जगाम पार्थं त्वरितो वधाय ॥ ८
अभिद्रुतं चास्त्रभृतां वरिष्ठं
धनंजयं वीक्ष्य शिखण्डिमुख्याः ।
अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता
रिरक्षिषन्तो रथमर्जुनस्य ॥ ९
पार्थोऽपि तानापततः समीक्ष्य
त्रिगर्तराज्ञा सहितान्नृवीरान् ।
विध्वंसयित्वा समरे धनुष्मा-
न्गाण्डीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः ।
भीष्मं यियासुर्युधि संददर्श
दुर्योधनं सैन्धवादींश्च राज्ञः ॥ १०
आवारयिष्णूनभिसंप्रयाय
मुहूर्तमायोध्य बलेन वीरः ।
उत्सृज्य राजानमनन्तवीर्यो
जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ।
ययौ ततो भीमबलो मनस्वी

C 6 3763
B 6 85 13
K 6 85 12

शरै॰) K2 ॰मयत , Da1 मयती, D5 सयति, D6 सप्रति (for सयति) — d) K8 तान[? ना]श्चय , D1 चैनानय , T2 तान्यप्यय

7 K6 om 7 (cf v l 1) — a) D5 षष्ट्य K8 रथाश्च तास्तान्, D2 रथाश्च तास्तान् (for षष्टिं रथास्तान्) B Da Dn D4–8 अभिजित्य, D2 विनिहत्य (for अव॰ जित्य) S संख्ये (G2 सवे) — b) K2 G3 M6 प्रीति॰ मना, D6 प्रितमना — c) K8 अयातरद्, B2 अया द्रवद्, Da1 Dn1 D3 (marg sec m as in text) अयात्वरन्, D1 अतस्त्वरन्, T1 G2 4 अति त्वरन्, T2 प्रचिन्वते, G1. 3 स सत्वरो, M अवत्वरद् (M4 ॰न्) (for अयात्वरद्) — d) K3 वरास्तु (for बलानि) K3 राज्ञ॰, B2–4 D4 राजन् (for राज्ञां) K0–2 विनिघ्न(K0 ॰घ्ना)न्, B2 [ऽ]भिहत्य, T1 G निपात्य (for निहत्य)

8 K6 om 8 (cf v l I) — a) K3 D2 (before corr) 3 ॰राजा, Da1 ॰राज्ञा (for ॰राजो) G3 निदि तान् (for निह॰) — b) K3 B D (except D2) S महात्मना (for महारथास्) Ś1 बधुवर्गं — c) D1 राजन् (for रणे) K2 3 नराधिपास्, K4 रणाधिपास्, D1 T1 G महारथास् (for नराधिपास्) — d) Ś1 T2 पार्थं D1. 2 जयाय (for वधाय)

9 K6 D2 om 9 (for K6, cf v l 1) — a) Ś1 अत्यद्भुत (for अभिद्रुत) K0–2 D6 शस्त्रभृता (K1 ॰त), Da Dn D4 5 8 चा(Da1 वा)स्त्रविदा, D1 चापभृतां (for चास्त्र॰) — c) B4 प्रत्युद्ययुस्ते K0–2 शतशस्त्रहस्ता, D1 रथ(m भृता)चाप॰, D8 सित॰ शस्त्र॰ (for शितशस्त्र॰) S अभिद्रुता शस्त्रशरौघवृष्ट्या (T1 G4 ॰रथौघवृष्ट्या, T2 M ॰शरौघवर्षैः) — d) K0 1 Da1 रिरिक्षिपतो, D6 रिरक्षिसतो S समतत पार्थरथ ररक्षु॰

10 K6 om 10 (cf v l 1) — b) Da1 M3 सहिता, G1–3 सह तान् K3 समीक्ष्य (for नृवीरान्) — c) B1 Da Dn D4 5 7 8 S स महाधनुष्मान् (for समरे धनुष्मान्) — d) Ś1 निपतै॰, D6 प्रपतैश् (for निशितै॰) K0 पृषक्कै॰, D2 सुतीक्ष्णै॰, D6 च तीव्रै॰ (for पृषत्कै॰) — e) Dn2 D4 6 8 यियासु, D5 पितासुर्; T2 यथासुर् (for यियासुर्) — f) K3 T2 राजन्; D1 सर्वान् (for राज्ञ॰)

11 K6 om 11 (cf v l 1) D2 om 11[ab] — a) Ś1 अवारयिष्णुर्, K0–2 Da D5 आवारयिष्यन्; K3 D3 अवारयि(D3 ॰यी)षून्, Dn1 D3 G1 अवार॰ यिष्णून्, Cal Bom ed सवारयिष्णून् B2 Da Dn D4–8 G1–3 M अथ (for अभि) Ś1 K5 D3 अभिसंप्रयात्वा (K5 ॰यातान्), K3 B3 4 आभि(K3 ॰वि)वारयित्वा, B1 अथ सम्प्रयित्वा; T1 G4 अथ सम्प्रसार्य (for अभि॰ संप्रयाय) D1 स वारयित्वा युधि संप्रयोगान्, T2 आहा॰ रयिष्यन्नथ सम्प्रयायान् — b) S आसाद्य (for आयोध्य) K3 बल नृवीर, B1 बलेन धीर॰, Dn2 D4 रथेन वीर॰, D3 बलेन वीर — c) Ś1 K3 4 D2 ॰वीर्यं (for ॰वीर्यो) — d) M (except M4) रथान् (for नृपान्) K0

C 6 3763 B 6 85 13 K 6 85 12

गाङ्गेयमाजौ शरचापपाणिः ॥ ११
युधिष्ठिरश्चोग्रबलो महात्मा
समाययौ त्वरितो जातकोपः ।
मद्राधिपं समभित्यज्य संख्ये
स्वभागमाप्तं तमनन्तकीर्तिः ।
सार्धं स माद्रीसुतभीमसेनै-
र्भीष्मं ययौ शांतनवं रणाय ॥ १२
तैः संप्रयुक्तः स महारथाग्र्यै-
र्गङ्गासुतः समरे चित्रयोधी ।
न विव्यथे शांतनवो महात्मा
समागतैः पाण्डुसुतैः समस्तैः ॥ १३
अथैत्य राजा युधि सत्यसंधो
जयद्रथोऽत्युग्रबलो मनस्वी ।
चिच्छेद चापानि महारथानां
प्रसह्य तेषां धनुषा वरेण ॥ १४
युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च
पार्थं तथा युधि संजातकोपः ।
दुर्योधनः क्रोधविषो महात्मा
जघान बाणैरनलप्रकाशैः ॥ १५
कृपेण शल्येन शलेन चैव

नृपान्महौजा , T2 नृपात्समभोजा (for नृपान्महौजा) T1 G2 4 महौ(G2 °हो)जस (for महौजा) — c) S ततो ययौ (by transp) B4 भीमबलैर्, Da1 भीमरथो, D1 भीष्मबल, D5 भीमरथो, G3 भीष्मबलौ (for भीमबलो) D1 महात्मा, T G यशस्वी (for मनस्वी) — f) K3 नृप चापपाणि — After 11, T1 G ins

329* भीष्मोऽपि दृष्ट्वा समरे कृतास्त्रा-
न्स पाण्डवाना रथिनोऽभ्युदारान् ।
विहाय सग्राममुखे धनजय
जवेन पार्थं पुनराजगाम ।

12 K5 om 12 (cf v l 1) — a) K0-2 चोग्ररूपो; K4 B च प्रबलो; D1 संप्रययौ, D3 भीमबलो (for चोग्रबलो) D1 6 मनस्वी (for महात्मा) — b) K2 समाययो; D1 समागतास् (for °ययौ) Da1 त्वरितौ — D2 om 12cd — c) M2 सपरित्यज्य (for समभि°) G1 3 M सख्ये, G2 सघे (for सख्ये) T2 मद्राधिपत्यमभिवृत्य सख्ये — d) B2 प्रभागप्राप्त, D1 स्वभागमाच्छेत्, D3 विभागप्राप्त (for स्वभागमाप्त) Co cites प्राप्तम् B4 °कीर्ति S स्वभाग(T2 सहाय , G1-3 M2 5 स्वभाव)मायातमनत° — e) K4 D2 3 च (for स) K3 Da2 °भीमसेने; D5 M1 °भीमसेनौ (for °सेनैर्) — f) T1 G समाययौ (for भीष्म ययौ) B4 जयाय (for रणाय)

13 K5 D2 om 13 (for K5, cf v l. 1) — a) K0-2 Da1 तै संप्रयुक्ता , K3 तत सुयुक्त , B Dn2 D5 6 T1 G2 4 तै सप्रयुक्तै K0 1 Da Dn D6 T2 महारथाग्रै(K0 °घै)र्, K2 3 °रथोघैर्, D3 °रथाग्र्यो — b) Da1 जगाम सुत (for गङ्गासुत). — d) K0-2 4 Da Dn1 D1 a. 5 M1-7 समागत (for °गतै)

14 K5 om 14 (cf v l 1) — a) K0-2 उपेत्य, B3 D1 T2 G1-3 M (except M2) अथेत्य (for अथैत्य) Da Dn1 D5 राजन् (for राजा) Ś1 सत्यसधो K3 ते सप्रयुक्तास्य महारथाग्र्यैर् (cf 13a) — b) Ś1 [ऽ]त्युग्रतलो, K0-2 D2 3 [ऽ]त्युग्रपलो; Dn2 D4 पुग्र°; D1 [ऽ]भ्युग्र° (for ऽत्युग्र°) K1 समस्ते; D3 महात्मा (for मनस्वी) C1 as in text — d) K3 G2 प्रहस्य (for प्रसह्य) S बलिना महौजा (T1 G2 4 महात्मा) (for धनुषा वरेण).

15 a) Dn2 भीमसेनौ Ś1 M6 ययौ (for यमौ). — b) Ś1 K4 B1 2 Da Dn1 D2 5 S (G1 damaged) पार्थानघो, B3 4 पार्थं कृष्ण, D2 पार्थान्ययौ (for पार्थं तथा) B3 D1 सजातरोष , T2 °कोपान् (for °कोप) K3 पार्थानघो युधि जातकोप , Dn2 D4 6-8 कृष्णं च पार्थं च युधि जातकोप — c) D1 दुर्योधन (for °धन) D4 वैरविषो, D6 क्रोधविशो, T2 °वशो (for °विषो) — d) D1 अतुल° (for अनल°)

16 a) K5 रूपेण; Da1 D7 कृपेन D6 वशेन (for शलेन) — b) Ś1 K0-2 चापि, D1 राज्ञा, D7 चात्मा, D3 चाजौ, M1 (sup lin) चादौ (for चाजौ) — After 16ab, D1 ins

330* ते वारिधाराश्च यथाद्रिराज
तथा च वर्षन्ति महानुभावा ।

— D7 om. (hapl) 16c-17c — c) B4 विद्ध , D3 सिद्धा B4 सो; G1-3 M (except M4) तैर् (for ते). K0-2 [ऽ]तिविवृद्धकोपात् (K0 °पा), B4 Dn2

तथा विभो चित्रसेनेन चाजौ ।
विद्धाः शरैस्तेऽतिविवृद्धकोपै-
देवा यथा दैत्यगणैः समेतैः ॥ १६

छिन्नायुधं शांतनवेन राजा
शिखण्डिनं प्रेक्ष्य च जातकोपः ।
अजातशत्रुः समरे महात्मा
शिखण्डिनं क्रुद्ध उवाच वाक्यम् ॥ १७

उक्त्वा तथा त्वं पितुरग्रतो मा-
महं हनिष्यामि महाव्रतं तम् ।
भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः
सत्यं वदामीति कृता प्रतिज्ञा ॥ १८

त्वया न चैनां सफलां करोषि
देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे ।
मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नृवीर
रक्षस्व धर्मं च कुलं यशश्च ॥ १९

प्रेक्षस्व भीष्मं युधि भीमवेगं
सर्वांस्तपन्तं मम सैन्यसंघान् ।
शरौघजालैरतितिग्मतेजैः
कालं यथा मृत्युकृतं क्षणेन ॥ २०

निकृत्तचापः समरानपेक्षः
पराजितः शांतनवेन राज्ञा ।
विहाय बन्धूनथ सोदरांश्च
क्व यास्यसे नानुरूपं तवेदम् ॥ २१

दृष्ट्वा हि भीष्मं तमनन्तवीर्यं

C 6 3774
B 6 85 24
K 6 85 24

D4 6 8 [ऽ]भिविवृद्धकोपैर्, T G1-3 विनियद्द°; G4 विनिवृद्ध°, M1-3 5 हि विवृद्ध°, M4 [ऽ]तिविधृत्त° (for ऽतिविवृद्ध°) — d) Ś1 मना, B4 देवैर् (for देवा) D1 8 देवा यथा दैत्यगणेन चाजौ

17 D7 om 17abc (cf v l 16) — a) Ś1 K4 M2 छिन्नायुध°, T1 G4 M4 भिन्नायुध, T2 छिन्नासिस (sic), G1 damaged, G2 3 भिन्नायुधा° (for छिन्नायुध) K0 3 5 B1 2 4 Da Dn2 D2-6 8 T2 G2 3 M राज्ञा, K4 G1 damaged — D1 om (hapl) 17bc — b) Ś1 प्रेक्ष्यत, B4 प्रेक्ष्य स, D6 M4 प्रेक्ष्य स, T2 प्राप्य च (for प्रेक्ष्य च) T2 जातकोपा°, M3 5 °कोप — d) Dn2 D4 क्रुद्धम् (for क्रुद्ध) D2 इवाद (for उवाच)

18 a) D2 (marg sec m) सदा (for तथा) D2 स, Cv त्वत् (for त्व) K8 T2 मे (for माम्) — b) K3 सोह (for अह) D1 च, M (except M4) हि (for तम्) — c) Da1 शरौघो, T1 G4 रथौघैर्; M2 पृषत्कैर् (for शरौघैर्) D8 अनलप्रकाशै° (for विमलार्कवर्णै°) — d) K1 वदासीति

19 a) K5 उवाच चैना, B1 2.4 D1 3 त्वया च नैनां, D8 त्वचेन चैता (sic) (for त्वया न चैनां) S त्वया च नैषा (T2 न चैषा) सफला कृता च — b) Ś1 K0-2 6 M2 यत्र विहसि, T2 यत्र हि भरिम, G1 यद्विहन° सु; G3 यद्य हन° सु (for यन्न निहसि) Da1 देवव्रत यनति हिंसि युद्धे (sic) — c) K4 T2 मात्र वीर, D3 दान वीर (for मा नृवीर) — d) G1 रमस्व (for रक्षस्व) K8 S स्वकुल (T2 °यल) (for च कुल) B Da Dn D4-8 transp कुल and यश° D1 च वीर्यं (for यशश्च)

20 a) K1 D1 6 प्रेक्षयस्व K5 G2 भीम, T2 वेगं (for भीष्म) D5 T2 भीष्मवेग (for भीम°) — b) K2 8 सर्वास् D1 क्षिपत, G2 दहत (for तपन्त) K1 सम, D7 T2 युधि (for मम) K2 सैन्यसगान्, D7 भीमसघान्, T2 सैन्यसंवात् (for सैन्य°). — K5 om 20c-21d D2 om 20cd — c) T2 °मालैर्, Co °जालैर् (as in text) K0-2 D1 अतितिग्मतेजनै° (D1 °सै°), K4 D3 8 S अतितिग्मवेगै; B Da Dn D4 5 7 8 इव (Dn2 अति-) तिग्मतेजा° Co cites तिग्मतेजा° — d) B D (except D1, D2 om) G1 3 कालो K4 B1-3 Da Dn1 D3 5 8 S Co v कालकृत, B4 Dn2 D4 6 7 कालकृत° (for मृत्युकृत) D8 कृतेन (for क्षणेन)

21 K5 om 21 (cf v l 20) — a) K3 D8 निकृत K2 3 B Da Dn D3 4-7 समरेनपेक्ष, D1 °रादपेत्य, D3 °रादपेत°, D8 °रानपेक्ष्य°, M4 °रे शिखण्डिन् — b) K3 राजा K3 चाजौ (for राज्ञा) — D2 om 21cd — c) T2 विधाय (for विहाय) T2 अधि- (for अथ) — d) D6 को (for क्व)

22 a) K0 2 [अ]पि; D6 तु (for हि) Da2 D3. 5 भीम त्वम् (for भीष्मं तम्) — b) K8 मर्व; T1

C 6 3774
B 6 85 24
K 6, 85 24

भग्नं च सैन्यं द्रवमाणमेवम् ।
भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र
तथा हि ते मुखवर्णोऽप्रहृष्टः ॥ २२
आज्ञायमानेऽपि धनंजयेन
महाहवे संप्रसक्ते नृवीर ।
कथं हि भीष्मात्प्रथितः पृथिव्यां
भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥ २३
स धर्मराजस्य वचो निशम्य
रूक्षाक्षरं विप्रलापानुबद्धम् ।
प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा
प्रतत्वरे भीष्मवधाय राजन् ॥ २४
तमापतन्तं महता जवेन
शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तम् ।
आवारयामास हि शल्य एनं
शस्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन ॥ २५
स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाण-
मस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रभावम् ।
नासौ व्यमुह्यद्द्रुपदस्य पुत्रो
राजन्महेन्द्रप्रतिमप्रभावः ॥ २६
तस्थौ च तत्रैव महाधनुष्मा-
ञ्शरैस्तदस्त्रं प्रतिबाधमानः ।
अथाददे वारुणमन्यदस्त्रं

G2 4 भिन्नं (for भग्न) K4 D1 T1 G M (except M4) एव; B2-4 Da2 Dn D2 4 6-8 एतत्; T2 एत (for एवम्) — ^{c}) K5 D2 प्रीतोसि; Da2 D5 भीतोपि (for भीतोऽसि) K0-2 पुत्रस् — ^{d}) D2 यथा (for तथा) K0 1 प्रहृष्ट°, K3 [ऽ]पहृष्ट°, D1 [ऽ]प्रसन्न°, D2 हि दृश्य°, T1 G2 4 [ऽ]थ नष्ट°, G1 प्रनष्ट°, G3 प्रणष्ट°, C0 [ऽ]प्रहृष्ट° (as in text) K5 यथा हि ते मुख्यवर्णोप्यदृश्य°

23 K5 D2 om 23 — ^{a}) K (K5 om) B1 D1 आज्ञायमानेन (K0 1 °नोपि, K3 °ने हि), B2-4 Da Dn D3-8 T G4 Ca 0 अज्ञायमानेन (D3 °ने तु; T G4 °ने हि), G1-3 अजायमाने हि (G2 °ने ह); M1 2 4 5 आज्ञायमाने च (M4 तु), M3 अजीयमाने हि (sup lin अज्ञायमाने च) (for आज्ञायमानेऽपि) K3 धनजये च; D3 °येपि; T2 °ये तु, T1 G1 3 4 M (except M4) °ये हि, G2 °ये ह (for °येन) — ^{b}) K0-2 D1 संप्रसक्तो; B1 सप्रयुक्त, T1 G4 सप्रवृत्ते (for सप्रसक्ते) D1 नृवीर; S तु (G2 [ऽ]ति°, M3 हि) वीरे, C0 नृवीरम् K4 Da Dn1 D5 महाहवे यत्तदा सप्रयुक्त, B2-4 Dn2 D4 6-8 °वे पश्य युक्त नृवीर, D3 °वे संप्रसमीक्ष्य वीर — ^{c}) K1 om (hapl) from प्रथित° in 23^{c} to 24^{c} T G4 भीष्मव्यथित°, G1 3 भीष्मे व्यथित°, G2 भीष्मस्य भय, M भीष्माद्व्यथित° (M4 °त) (for भीष्मात्प्रथित°) — ^{d}) G2 भूयस् (for भय) G3 त्वमस्य, M2 तदद्य (for त्वमद्य) D1 चैव (for वीर)

24 K1 om 24^{abc} (of v l 23) — ^{b}) K0 2 विललापानुबंधं, K4 B Da Dn D4 5 7 8 C0 विप्र(D5 प्रवि)लापापविद्ध, D1 T1 G4 विप्रलापानुबध (D1 °विद्ध); D6 चित्रपदानुबधं, M विप्रलापावबद्धं°

25 ^{a}) K0 तमातपतं Dn2 हि महाजवेन, D3 T G M4 सहसा जवेन (G3 °सार्जुनेन) (for महता जवेन) — ^{b}) D1 3 शिखडिन भीष्ममयो समीक्ष्य, S °नं भीष्मरथ तदानीं° — D3 om 25^{cd} — ^{c}) K3 Dn D4 5 8 अवारयामास, K3 5 B3 4 D2 6 निवारयामास K3 शल्यम् T2 M एव, G1-3 एवम् (for एनं) — ^{d}) K B3 4 D1. 2 4 6 3 T1 G अस्त्रेण, M चास्त्रेण (for शस्त्रेण) D1 तीव्रेण (for घोरेण) K0-2 हि दुर्जयेन; D4 (before corr) सुदुष्करेण (for सुदुर्जयेन)

26 D3 repeats 26^{ab} after 26 — ^{a}) K0 सस्तापि दृष्ट्वा, D1 3 आग्नेयमस्त्र, D3 (second time) सेनापि दृष्ट्वा, T1 G स चापपृष्ठात् (for स चापि दृष्ट्वा) D3 (second time) तमुदीर्यमाणम् — ^{b}) D1 3 दृष्ट्वा (for अस्त्रं) B Da Dn D1 3-7 3 (first time) S °समप्रकाश, D3 (second time) °समानकल्प (for समप्रभावम्) — K5 om (hapl) 26^{cd} — ^{c}) K2 नासौ विमुह्य, K3 D6 न संमुमोह, B1-3 Da Dn D5 7 T2 M नासमुह्य, B4 न समुमुह्य, D1. 3 तत्संप्रधा(D3 °चा)र्य, D2 4 8 नासप्रमुह्यद्, T1 G4 नाकपताप; G1. 3 नासंप्रसह्य; G2 नाक प्रसह्य (for नासौ व्यमुह्यद्) — D3 om 26^{d}–27^{a} — ^{d}) K4 नासौ, S वीरो (for राजन्) D2 महेंद्रसदृशप्रभाव, D3 (sup lin as in text) S °प्रतिमप्रकाश° — After 26, D3 repeats (with v l) 26^{ab}

27 D3 om 27^{a} (of v l. 26) — ^{a}) D2 तथैव

शिखण्ड्यथोग्रं प्रतिघाताय तस्य ।
तदस्त्रमस्त्रेण विदार्यमाणं
खस्थाः सुरा ददृशुः पार्थिवाश्च ॥ २७
भीष्मस्तु राजन्समरे महात्मा
धनुः सुचित्रं ध्वजमेव चापि ।
छित्त्वानदत्पाण्डुसुतस्य वीरो
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ २८
ततः समुत्सृज्य धनुः सबाणं
युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतम् ।
गदां प्रगृह्याभिपपात संख्ये
जयद्रथं भीमसेनः पदातिः ॥ २९
तमापतन्तं महता जवेन
जयद्रथः सगदं भीमसेनम् ।
विव्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः
शितैः शरैः पञ्चशतैः समन्तात् ॥ ३०
अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्वी
वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ।
जघान वाहान्समरे समस्ता-
नारट्टजान्सिन्धुराजस्य संख्ये ॥ ३१
ततोऽभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभाव-

C 6 3784
B 6 85 34
K 6 85 34

(for तत्रैव) —^{b}) K1 शरे, D6 शश्चैस (for शरैस) K0 2 वमस्त्र, Dn2 D4 तदास्त्र (for तदस्त्र) T1 G4 परिवाधमान°, G1 3 प्रतियोधमान° —^{c}) K0-2 अथाऽधे Ś1 वरुणम्, K0-2 वारणम् T1 G1 3. 4 अस्त्रमन्यत् (by transp), T2 अस्त्रवेग, G2 अस्त्रमन्य (for मन्यदस्त्र) —^{d}) B Da Dn D4-8 उग्र शिखडी, D3 शिखंडिन्य्र (for शिखण्ड्यथोग्र) K4 B Da Dn D4-8 प्रतिघातमस्य, D1 2 °वातनाय (for °घाताय तस्य) K5 शिखडिनोग्र प्रतियात्मनस्य, T1 G M मुख्य (G1 3 M4 उग्र, M1 मध्य, M1 [sup lin] 3 अन्य, M2 तत°, M5 मस्त्र) शिखडी च वधाय तस्य, T2 शिखडी च वीरो हि वधाय तस्य —^{e}) K0 1 3 5 Dn2 D1-3 6 8 M2 5 निवार्यमाणं, K2 B2 D4 7 M1 3 4 निदार्यमाण —^{f}) D2 स्वस्था° (for खस्था°) K3 पुरा (for सुरा) K5 स्वच्छाप्सरो (for खस्था° सुरा) M4 चारणाश्च (for पार्थिवाश्च)

28 ^{b}) K3 B3 4 D1. 2 4 6 च चित्र, K4 B1 Dn2 D7 8 सचित्र, B2 सचित्र-, T2 G2 3 सुचित्र (for सुचित्र) D1 ध्वजमेकेन तस्य (for ध्वजमेव चापि) D8 वापि, T2 चाशु (for चापि) —^{c}) T2 M4 भित्वा, M1 3 5 हित्वा (for छित्त्वा) D8 M (except M2) नदन् (for [अ]नदत्) D1 पांडुपुत्रस्य (for °सुतस्य) —^{d}) D2 (before corr) युधिष्ठिरस्याय तदा यलिष्ट°

29 ^{a}) K5 D2 (before corr as in text) समुच्छ्रिय (for °त्सृज्य) D6 सवाणे —^{b}) K5 भीष्म, D1 प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) D1 तयाभिभूतं (for भयाभि°) —^{c}) K0-3 गृहीत्वा (for प्रगृह्य) Da Dn D4 5 8 S [अ]थ (for [अ]भि) K1 om from संख्ये in 29^{c} up to विव्याध in 30^{c} T2 G1-3 M संखे —^{d}) T1 G प्रतापी (for पदाति°) K3 5 D2 जयद्रथं सहसा भीमसेन°, Cv as in text

30 K1 om up to विव्याध in 30^{c} (cf v l 29) K5 reads 30^{ab} twice —^{a}) K0 तमातपत Ś1 K0 2 3 5 (both times) D1 2 सहसा (for महता) —^{b}) T1 G सगत, T2 सहसा (for सगद) K5 (both times) जयद्रथ सहसा भीमसेन° —^{d}) D1 सितै° (for शितै°) K1 शिरै (for शरै°) B1-3 Da Dn D4 6 7 वै नवभि°, D1 ससशतै°, D6 पञ्चदशै° (for पञ्चशतै°) K2 समस्तात् K1 3 5 शिलाशितैस्तत्र (K5 °तै सूत्र) शरै° समतात्, D3 शितै° शरौघैर्नवभि° समतात्

31 ^{a}) K3 5 D2 अचिंतयान T1 G4 तु (for स) K3 D1 6 शरास् (for शरांस्) —^{b}) K5 D2 T1 G कोप° (for क्रोध°) —^{c}) M2 बाणान् (for वाहान्) K3 5 D2 6 त्वरित° (for समरे) Ś1 समस्त, K4 B D2 M1 3 5 समताद्, D1 महारथो (for समस्तान्) — Ś1 *repeats* 31^{d}–32^{b} after 32^{c} —^{d}) K1 आरध जान्, K2 पाराशतां, K4 B Dn2 D2 (before corr) 6 पा(D6 प)रावतान्, K5 व्यरोजवान्, Da D5 नानायुजान्, Dn1 वनायुजान्, D1 ह्यारट्टजान्, D2 (marg sec m) मनोजवान्, D3 आरट्ट(before corr °द्वि)जान्, D4 7 पाराशजान्, D8 पाराशरान्, T1 G4 वृकोदर°, T2 स समतान्, G1-3 सुसमतान्, M1-3 5 स सध्वजान् (for आरट्टजान्) G1. 3 M सखे, G2 सवे (for सख्ये) Ś1 (both times) तथा ध्वजान्सिंधुराजसख्ये

32 ^{a}) K2 विमीक्ष्य (for ऽभिवीक्ष्य) M (except M4) °प्रतापस् (for °प्रभावस्) —^{c}) Ś1 अभ्युद्ययौ,

स्तवात्मजस्त्वमर्षमाणो रथेन ।
अभ्याययौ भीममेनं निहन्तुं
समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः ॥ ३२
भीमोऽप्यथैनं सहसा विनद्य
प्रत्युद्ययौ गदया तर्जमानः ।
समुद्यतां तां यमदण्डकल्पां
दृष्ट्वा गदां ते कुरवः समन्तात् ॥ ३३
विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं
पातं गदायाः परिहर्तुकामाः ।
अपक्रान्तास्तुमुले संविमर्दे
सुदारुणे भारत मोहनीये ॥ ३४
अमूढचेतास्त्वथ चित्रसेनो
महागदामापतन्तीं निरीक्ष्य ।
रथं समुत्सृज्य पदातिराजौ
प्रगृह्य खड्गं विमलं च चर्म ।
अवप्लुतः सिंह इवाचलाग्रा-
ज्जगाम चान्यं भुवि भूमिदेशम् ॥ ३५
गदापि सा प्राप्य रथं सुचित्रं
साश्वं ससूतं विनिहत्य संख्ये ।
जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का
भ्रष्टाम्बराद्गामिव संपतन्ती ॥ ३६
आश्चर्यभूतं सुमहत्त्वदीया

D अभ्यापयुर् Ś1 K0 (*sup. lin.*) : निर्ययु. K1 विघस्त, D2 विहतु (for निहन्तु) — After 32ᵃ, S *repeats* 31ᵈ–32ᵇ. —ᵈ) D1 D2 समुद्यतास्त्र D समुत्थितास्त्र Da D1 2 4 सुरराजकल्प — After 32, D1 T G M1 *ins*.:

301* जयद्रथो सम्प्रगाह रथं स
त्यक्त्वा यथौ यत्र राजा कुरूणाम् ।
भयेन भीमस्य स मूढचेता
समीयवान्स्तत्र सुतस्य भीत ॥

[(L. 1) M2 जग्राह G2 च (for स) — (L. 3) T2 मृत्स्य (for भीमस्य) D1 ... — (L. 4) D1 ययौ ...]

33 ᵃ) D1 [ऽ]पि नादं (for ऽप्यथैनं) —ᵇ) C. सहसा; M समरे (for गदया) K1 D2 M (except M4) त जघान, D1 राजमान, D. गर्जमान, D 2 तर्जयान, T1 G हतुकाम (for तर्जमान) —ᵈ) T2 तदा (for गदा) D1 सुभीता D समेता (for समन्तात्)

34 ᵃ) B2 4 Da Dn D4 ... T G M2 पुत्रमुग्र; D1 राजपुत्रा (for पुत्रमुग्र) D2 विहाय जग्मुस्तव पुत्राश्च सर्वे —ᵇ) K4 Da Dn D1 ... भैमीं गदा ता (Dn Dn1 D2 ते), S गतिं गदाया (T2 G1 °ताया) (for पात गदाया) K0 2 G2 परिहर्तुकामा K2 °हर्तुकाम —ᶜ) Ś1 M अपाक्रातास्, K2 °प, D2 उपक्राते (for अपक्रान्तास्) K2 तुमुल; K. D2 3 तुमले K2 B1 2 4 Da Dn1 D2 ... M संप्रमर्दे, T1 G संप्रहारे (G1 °रे). T1 संप्रवृत्ते, C. संप्रयुद्ध (for संविमर्दे) D1 सुघोर ... —ᵈ) K2 स (for सु)

35 ᵃ) C. ... M विमूढ° —ᵇ) T G M1 गदा (T2 तां ; G1 3 गदा, M1 तां) गदाम् M1–3 विपुलां गदाम् (for महागदाम्) K2 2 D1 आपतन्तीं T G समीक्ष्य (for निरीक्ष्य) —ᶜ) T1 G 4 ... T1 G1 समुत्सृज्य, G1–3 ... (for °सृज्य) K0 पदातिमार्गी —ᵈ) K2–4 B D (except D1–3) T1 G2 4 M1–3 विपुल (for विमल) —ᵉ) T अथाप्लुत, M2 3 अवाप्लुत —ᶠ) K4 B जगामान्य भूमिप भूमिदेश, Da Dn D4 ... जगाम स भूमिप भूमिदेश, D1 T2 जगाम पश्चा भुवि भूमिदेश

36 ᵃ) D1 सु (for सा पि) K1 Da2 D1 3 M सं (for सा) T1 G तस्य (for प्राप्य) K0–2 T1 G1 विचित्र, G2 सचित्र, M समग्र S1 गदामिता प्राप्य रथं विचित्र —ᵇ) M1–3 साश्व सकेतु, M4 भीमेन मुक्ता (for साश्व ससूत) T2 G1 3 M सत्ये, G2 संवि —ᶜ) D ज्वलिता, I2 ज्वलित Da1 महोल्कया D1 G2 महोल्का —ᵈ) K2 भ्रष्टा स्वराद्गामिव; D2 भ्रष्टा रागामिव, T2 भ्रष्टाम्बराद्गामिव B1 Da Dn D1–3 संप्रवर्ती (D2 3 °र्ती), D2 संपतर्ती, T1 G2 4 निपतन्ती (G2 °र्ती) D1 ...

37 ᵃ) K0 lacuna K2 B –4 Dn1 D4 2 5 आश्चर्यरूप; T2 °भूमि (for °भूत) K2 त्वदीयो· —ᵇ) K2 D2 ... तं, K4 तां, D2 ते (for तद्) D1 5

दृष्ट्वैव तद्भारत संप्रहृष्टाः ।
सर्वे विनेदुः सहिताः समन्ता-
त्पुपूजिरे तव पुत्रं ससैन्याः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

८२

संजय उवाच ।
विरथं तं समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनम् ।
रथमारोपयामास विकर्णस्तनयस्तव ॥ १
तस्मिंस्तथा वर्तमाने तुमुले संकुले भृशम् ।
भीष्मः शांतनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ २
ततः सरथनागाश्वाः समकम्पन्त सृञ्जयाः ।
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरम् ॥ ३
युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
महेष्वासं नरव्याघ्रं भीष्मं शांतनवं ययौ ॥ ४
ततः शरसहस्राणि प्रमुञ्चन्पाण्डवो युधि ।
भीष्मं संछादयामास यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ५
तेन सम्यक्प्रणीतानि शरजालानि भारत ।
प्रतिजग्राह गाङ्गेयः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६
तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष ।

C 6 3797
B 6 86 7
K 6 85 7

भारत सप्रहृष्टाः, D7 भ्रातुरम° (for भारत सप्र°) —[c]) Ś1 निमेदु: (for विनेदुः) D1 सहसा (for सहिताः) —[d]) K0-3 Dn D3 7 8 प्रपूजिरे, D5 6 सुपूजिरे (D6 °ते), T2 अपूजिरे (for पुपूजिरे) K3 5 D2 6 पुत्रस्य शौर्यं, K4 पुत्रं ससैन्य, B1. 2 Da Dn1 D5 M4 पुत्रं च सैन्या°, T G पुत्रस्य योधा (for पुत्रं ससैन्याः) M1-3 5 सपूजयतस्तव चित्रसेन

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 D6 mention only सप्तम युद्धदिवसे (D6 °दिवसयुद्धे), K3 सप्तमेदनि, K4 Da Dn1 सप्तमेह्नि, M4 सप्तमेह्निके — *Adhy name* T2 G2 M1 2 संकुलयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 77, Da2 (*sec m*) 43, Dn2 M5 83, D6 T1 G 80, T2 M3 4 82, M1 2 81 (as in text) —*Śloka no* Dn1 42, Dn2 D5 6 40

82

1 [a]) K4 B Da Dn D4 5 7 8 तु, T2 स (for त) D1 समालोक्य (for °साद्य) —[b]) K3 5 D2 यशस्विन, D3.6 S महारथ (for मनस्विनम्) —[d]) G2 विकीर्णस्

2 [a]) T2 तदा (for तथा) —[b]) K3 5 D2 3 6 तुमले K5 D2 भृशमकुले (for संकुले भृशम्) —[c]) K3 5 D2 राजन् (for तूर्णं)

3 [b]) Da1 Dn1 (*before corr*) D4 6 8 समकंपत (for °कम्पन्त) —[c]) D4 मृत्योरास्यमुखप्राप्त —[d]) K5 [s]थ, D2 त (for च)

4 [a]) B4 T2 कौरव्य —[c]) K1 महेष्वासो —[d]) D2 भीष्म°

5 [b]) Da1 प्रमुचन्, D1 विमुचन्, D2 M1 प्रमुचत्, M2 प्रामुचत् —[c]) K1 स च्छादयामास, K3 5 D2 प्रच्छाद°, D1 प्रत्साद° (for सछाद°) K3 मेघो यद्वद् (for यथा मेघो)

6 [a]) G2 प्रभूतानि (for प्रणीतानि) —[b]) B2 तानि शस्त्राणि (for शरजालानि) Ś1 D3 7 T1 G M4 मारिप, K B3 4 Dn2 D2 4 6 8 भागशः, B1 Da Dn1 D5 सर्वशः (for भारत) —[c]) D8 तानि (for प्रति) M (except M4) गागेयः प्रतिजग्राह — D2 om 6[d]–8[a]

7 D2 om 7 (cf v 1 6) —[b]) G2 3 भीष्मेणा स्त्राणि (for °णास्तानि) K4 सर्वशः, D1 भागशः, T G2-4 भारत (for मारिष) Cv as in text — Ś1

आकाशे समदृश्यन्त खगमानां प्रजा इव ॥ ७
निमेपार्धाच्च कौन्तेयं भीष्मः शांतनवो युधि ।
अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः ॥ ८
ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः ।
नाराचं प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमम् ॥ ९
असंप्राप्तं ततस्तं तु क्षुरप्रेण महारथः ।
चिच्छेद समरे राजन्भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतम् ॥ १०
तं तु छित्त्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसंमितम् ।
निजघ्ने कौरवेन्द्रस्य हयान्काञ्चनभूषणान् ॥ ११
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२
यमावपि सुसंक्रुद्धः समासाद्य रणे तदा ।
शरैः संछादयामास भीष्मः परपुरंजयः ॥ १३
तौ तु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीडितौ ।
जगामाथ परां चिन्तां भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ॥ १४
ततो युधिष्ठिरो वश्यान्राज्ञस्तान्समचोदयत् ।
भीष्मं शांतनवं सर्वे निहतेति सुहृद्गणान् ॥ १५
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ।

---

om 7ᶜ–8ᵇ — ᶜ) K3 Da1 T2 °दृश्यते — ᵈ) K1 खगमान, Dn1 (before corr as in text) शलभाना, G2 खादमानां (G3 °ना) T3 G2 प्रजा (for प्रजा) B3 D6 प्रजमाना खगा इव, D1 शलभानामिव प्रजा, D8 मेघा इव नभस्तले

8 Ś1 om 8ᵃᵇ (cf v l 7), D2 om 8ᵃ (cf v l 6) — ᵃ) K0 1 निमेपार्धात्तु, K3 5 निमेपार्धेन K2 कौंतेय — ᵈ) Ś1 रथजालेन, K3 5 D2 शरवर्षेण (for °जालेन) K3 भूदिश, K4 B1 Da Dn D6 S भारत, D1 8 मारिप (for भागश)

9 ᵃ) D1 T2 राजन् (for राजा) — ᵇ) K1 कौरस्य च (sic), G3 कौंतेयस्य (for कौरव्यस्य) — ᶜ) S नाराचान् (for नाराच) D1 प्रेषयामास नाराच — ᵈ) B3 क्रुद्धम्· D1 समरे वह्निसंनिभं, S क्रुद्धो ह्याशीविषोपमान्

10 ᵃ) K0 ततस्तौ तु, K4 B1–3 Dn2 D4 7 8 तु त तत्र, K5 D2 क्षुरप्रेण (for ततस्त तु) Ś1 ते तु, K1 तां तु, B4 तत्र, Da Dn1 D5 तूर्णं (for त तु) S असंप्राप्तास्ततस्तांस्तु — ᵇ) S महायशा (for °रथ) K5 D2 भीष्म शांतनवो युधि — ᶜ) S भीष्म (for राजन्) — ᵈ) K5 ततस्, D2 सुतस् (for भीष्मस्) D3 धनुच्युत S पाडवस्य धनुश्च्युतान्

11 ᵃ) S तास् (for त) Da Dn1 (m as in text) D8 6 हित्वा, M1 जित्वा (छित्वा) — ᵇ) K4 5 B2–4 Da Dn1 D1 2 5 6 कालसनिभ (for °समितम्) S नाराचान्कालसमितान् (T2 M4 °सनिभान्) — ᶜ) Da2 निजघ्नन् M (except M4) कौरवेयस्य (for °वेन्द्रस्य) — ᵈ) T1 G2 4 कनकभूषणान् — After 11, S ins

332* हताश्वे तु रथे तिष्ठञ्शक्तिं चिक्षेप धर्मराट् ।
तामापतन्तीं सहसा कालपाशोपमां शिताम् ।
चिच्छेद समरे भीष्म शरै सनतपर्वभि ।

[(L 2) M (except M4) समरे (for सहसा) G3 M1 (also as above) कालदंडोपमा T2 मिनां (for शिताम्) — (L 3) M5 चिक्षेप (for चिच्छेद)]

12 ᵃ) K1 हताश्व, T2 हताश्वस् (for हताश्वं) — ᵇ) S धर्मराजो (for °पुत्रो)

13 ᵃ) K3 5 B1 D2 G1 हि सक्रुद्ध (B1 °द्धौ), K4 रणे क्रुद्ध ; B2–4 Da Dn1 D5 T2 सुसक्रुद्धौ, Dn2 D1 4 6–8 च सक्रुद्धौ (D6 °द्ध) — K0–2 om 13ᵇᶜ — ᵇ) D1 परिवार्य (for समासाद्य) T1 G4 तथा (for तदा) — ᶜ) K5 D2 स च्छा (K5 सछा) दयामास रणे; D1 छादयेता शरैस्तीक्ष्णैर् — ᵈ) D5 भीष्म D1 भीष्मं शातनव रणे — After 13, D1 ins

333* भीष्मोऽपि रथिना श्रेष्ठो विव्याध निशितै शरै ।
भ्रातरौ तौ महावीर्यौ शत्रुसैन्यभयकरौ ।

14 ᵇ) Ś1 °प्रबाधितौ, G1 3 °प्रपीडित — ᶜ) K2 D2 4 परमा (for [ज]ाथ परा) — ᵈ) S भीष्म प्रति युधिष्ठिर

15 ᵃ) S धर्मात्मजो (for युधिष्ठिरो) K2 वाच्यान्, K3 5 D1, 2 राजा, Dn1 (before corr as in text) मत्स्यान्, D6 वत्सान्, T2 G1 3 [s]पश्यस्, M1 पश्य, M2 पश्यस् (for वश्यान्) — ᵇ) S तान्राज्ञ (by transp) Ś1 समदर्शयन्, K3 5 D2 6 °नोदयत्, K4 °देशयत्, D8 G1 2 M5 °चोदयन् D1 सुहृद्राज्ञोन्व चोदयत् — ᶜ) G1 2 भीष्म B Da Dn1 D4 5 7 8 T1 G4 सख्ये, G1–3 सखे (for सर्वे) — ᵈ) K0–2

महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहम् ॥ १६
स समन्तात्परिवृतः पिता देवव्रतस्तव ।
चिक्रीड धनुषा राजन्पातयानो महारथान् ॥ १७
तं चरन्तं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि ।
मृगमध्यं प्रविश्येव यथा सिंहशिशुं वने ॥ १८
तर्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानं च सायकैः ।
दृष्ट्वा त्रेसुर्महाराज सिंहं मृगगणा इव ॥ १९
रणे भरतसिंहस्य ददृशुः क्षत्रिया गतिम् ।
अग्नेर्वायुसहायस्य यथा कक्षं दिधक्षतः ॥ २०
शिरांसि रथिनां भीष्मः पातयामास संयुगे ।
तालेभ्य इव पक्कानि फलानि कुशलो नरः ॥ २१
पतद्भिश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले ।
बभूव तुमुलः शब्दः पतताम्श्मनामिव ॥ २२
तस्मिंस्तु तुमुले युद्धे वर्तमाने सुदारुणे ।
सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ २३
भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरम् ।
एकमेकं समाहूय युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ २४
शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २५
अनादृत्य ततो भीष्मस्तं शिखण्डिनमाहवे ।

C 6 3516
B 6 86 26
K 6 86 26

निहन्मेति, K5 D2 T1 G निघ्नतेति, D1 निहतेति (for निहतेति) Da1 सुदारुणात्, T1 G सुहृद्रण Ś1 निह नध्व सुहृद्रणात्; T2 M1 3-5 निहन्म ससुहृद्रण, M2 विहन्म ससुहृद्रण°

16 [b]) Dn D4 7 8 पार्थिव, T1 G तस्य प्र (for पार्थस्य) K1 भारत (for भाषितम्)

17 [a]) T1 G2 4 आ समतात् (for स समन्तात्) K5 परिव्रात°, D2 परिविवृत° (hypermetric) (for परिवृत°) — [c]) K5 D6 8 चि(D8 वि)क्रीडे — [d]) Ś1 (*sup lin* as in text) महारथ, M1 °रथात् D1 पोथयन्वै रथोत्तमान्

18 [a]) Da1 चरत K5 पार्थान्, D1 पार्थे — [b]) T1 G4 कौरवा K3 तथा, K4 रणे, K5 D1 2 सदा (for युधि) — [c]) K0 1 D1 2 मृगमध्ये (for °मध्य) K0 2 D2 G2 3 M (except M5) प्रविश्यैव, Da1 प्रवि विशे, D1 हि सप्रास, T2 प्रविश्ये च (for प्रविश्येव) — [d]) K3 5 D2 3 T2 सिंहशिशुर्, B1. 2 Da2 Dn1 D1 4-7 सिंह महा°, B3 सिंहो महा, Da1 Dn2 D8 सिंहमहा (for सिंहशिशु) B4 यथा सिंह महारणे

19 [a]) Ś1 तर्जयत, Da1 तर्जयाना, D1 गर्जमान K1 शूरास्, K8 D1 3 शूर, D6 वीरास् (for शूरांस्) — [b]) D1 त्रासयत च सैनिकान् — [c]) K1 Da1 त्रैसुर्, K8 नेशुर् (for त्रेसुर्) D1 पर राजन् (for महाराज) K5 दृष्ट्वाग्रे सुमहाराज — [d]) S (except M4) यथा (for इव)

20 [a]) K3 5 B1 Da1 Dn1 D1 2 8 भारतसिंहस्य D3 S तस्य (D2 रणे, T° M तत्र) भारत भीष्मस्य — [c]) D3 T2 वायु° (for वायु) — [d]) T2 काष्ठ, G1-3 M3 5 काष्ठान्, M1 काष्ठा (for कक्ष) K5 D2 दिधिक्षत° (for °धक्षत°) M2 यथा काष्ठानि पक्षत

21 [a]) S श्रेष्ठ° (for भीष्म°) — K0 2 om (? hapl) 21[b]-22[c] — [c]) Ś1 यलेभ्य (for तालेभ्य) D1 3 परि (for इव) — [d]) D1 फलानीव मधूकरा°, D2 फलानि च महीतले, D3 फलानीव महानिल°

22 K0 2 om 22[abc] (cf v l 21) — [a]) S ततो राजन् (for महाराज) — [b]) K3 D2 3 धरणीतल, T1 G च महीतले — [c]) K3 5 Da1 D2 3 5 6 तुमल° — [d]) Da1 अश्मना

23 [a]) K3-5 B Da Dn D4-8 T1 G4 M (except M4) सुतुमु(K3 5 Da1 D5 °म)ले (for तु तुमुले) — [b]) K3 5 B Da Dn D3-8 भयानके, D2 S भया वहे (for सुदारुणे)

24 [a]) D5 अभिन्ने, T1 G2 4 भग्नेषु (for भिन्नेषु) K0-2 सेन (for तेषु) K5 व्यूढेषु — [b]) K5 D2 चेतरे° (for इतरे°) — [c]) K1 4 D1 G2 M3. 5 एक एक, K5 Da Dn1 (before corr) D5 एकमेव, M1 एकये कान्, M2 एक एकान् (for एकमेक) D6 समासाद्य (for °हूय) — [d]) K3 5 D2 युद्धायैके प्रतस्थिरे, B Dn1 युद्धायैवावतस्थिरे

25 [a]) S समाहूय (for °साद्य) — [b]) K3 5 D6 T1 G2 4 M4 भारताना — [d]) T1 G2 4 सोऽब्रवीत् (for चाब्र°)

26 [a]) D6 अनाहत्य — [b]) K5 D2 स (for त)

C 6 3616
B 6 86 26
K 6 86 26

प्रययौ सृञ्जयान्क्रुद्धः स्त्रीत्वं चिन्त्य शिखण्डिनः ॥ २६
सृञ्जयास्तु ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ।
सिंहनादान्बहुविधांश्चक्रुः शङ्खविमिश्रितान् ॥ २७
ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्रभो ॥ २८
धृष्टद्युम्नोऽथ पाञ्चाल्यः सात्यकिश्च महारथः ।
पीडयन्तौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ।
शस्त्रैश्च बहुभी राजञ्जघ्नतुस्तावकान्रणे ॥ २९
ते हन्यमानाः समरे तावकाः पुरुषर्षभ ।
आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा न त्यजन्ति स्म संयुगम् ।
यथोत्साहं च समरे जघ्नुर्लोकं महारथाः ॥ ३०
तत्राक्रन्दो महानासीत्तावकानां महात्मनाम् ।
वध्यतां समरे राजन्पार्षतेन महात्मना ॥ ३१
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तावकानां महारथौ ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पार्षतं प्रत्युपस्थितौ ॥ ३२
तौ तस्य तुरगान्हत्वा त्वरमाणौ महारथौ ।
छादयामासतुरुभौ शरवर्षेण पार्षतम् ॥ ३३
अवप्लुत्याथ पाञ्चाल्यो रथात्तूर्णं महाबलः ।

— K2 om 26^c–27^b — ^c) Ko 1 भीष्म (for क्रुद्ध॰) — ^d) T2 चात्र (for चिन्त्य) T1 G स्त्रीत्व तस्य विचिंतयन्

27 K2 om 27^ab (cf v l 26) — ^a) Ś1 K (K2 om) D1 2 M4 च (for तु) K4 5 B1 3 4 Dn2 D1 2 T G दृष्ट्वा, B2 दृष्टो, M (except M4) युद्धे (for हृष्टा) — ^b) K4 B1 Dn2 D2 दृष्टं, K6 धृष्ट, B2 3 T G भीष्म, B4 D1 हृष्टा (for दृष्ट्वा) B2 दृष्ट्वा, B3 प्रति, T G युद्धे (for भीष्म) Ś1 Ko 1 4 महाहवे, K3. 5 B1 D2 3 6 महारणे, D1 व्यव स्थित (for महारथम्) — ^c) K3 5 Da1 Dn1 D2 6 च विविधाश् (for बहुविधाश्) T1 G सिंहनाद बहुविध — ^d) K5 D3 सिंहविमिश्रितान्, T1 G शंखविमिश्रित D1 M विनेदु शङ्खमिश्रितान्

28 ^b) D2 अभिषक्तरथद्विष, G3 M2 4 5 व्यतिषिक्त॰ — ^c) B2–4 D2 पश्चिमा, Cc अपरां (as in text) Ko 2 Da1 D2 5 दिशिमास्थाय, K3 B दिशमासाद्य, D1 दिशमाश्रित्य, T2 जितमास्थाय, M2 निशामा॰

29 ^a) T2 धृष्टद्युम्नस्तु, M2 ॰द्युम्नेन Ś1 पचाल्य॰, T1 G2–4 पांचाल॰ — ^b) Ś1 सात्यकिं — ^c) K1 पीडयतो, K2 3 Dn G1–3 ॰यतो, Da D5 ॰यंत, T3 ॰यते, M2 ॰यानो — ^d) Ko ॰ऋष्टिभि॰, Da1 ॰दृष्टिभि, D1 ॰सायकैः, T1 G2 4 ॰यष्टिभि॰ — ^e) Ko 2 शरैश्च (for शस्त्रैश्च) K3 बहुली (for बहुभी) B3 वीरौ (for राजन्) K4 B1. 2 4 Da Dn D4–8 शस्त्रै (Dn2 ॰रै)र्बहुविधै राजन्, D1 अस्त्रैश्च बहुभिस्तीक्ष्णैर्, S (except M4) अस्त्रैश्च बहुलै राजन् — ^f) Da Dn D4 5 7 आजघ्नुस्, D1 निजघ्नुस्, D3 राजयुस्, T2 M (except M4) निघ्नतस्, G1 3 निघ्नतुस् (for जघ्नतुस्)

30 D2 reads 30 after 32^ab — ^a) K1 ते हन्यमान, K2 निहन्यमान, D1 ते वध्यमान T G2 4 M (except M4) सङ्ग्रामे (for समरे) — ^b) K3 5 D2 6 S भरतर्षभ, B2–4 पुरुषर्षभा, D1 भरतोत्तमा॰. — ^c) Ś1 आवा (for आर्यां) K5 दृष्ट्वा (for कृत्वा) — ^d) K3 त्यजती Ko–2 च (for स्म) Da1 D1 5 6 सयुगे — ^e) K3–5 D2 4 6 तु (for च) D7 समर — D7 om 30^f–32^a — ^f) B1 2 4 जग्मुर् (for जघ्नुर्) B1 Da1 Dn1 D3 4 S लोक, B2 4 लोके (for लोकं) K3–5 D2 6 निजघ्नुस्तावका (K3 5 D2 ॰कान्) रणे

31 D7 om 31 (cf v l 30) — ^a) Ko T2 M1 3 5 तथाक्रंदो, T1 G4 अत्र नादो, G1–3 अत्राक्रंदो, M5 (sup lin) तदाक्रंदो — M1. 3 5 transp 31^cd and 32^ab — ^c) G3 युध्यतां, Cv वध्यता (as in text) D1 घोरे (for राजन्) — ^d) D3 महात्मनां — M2 *repeats* 31^cd

32 D7 om 32^a (cf v l 30) M1. 3 5 transp 31^cd and 32^ab — ^a) K5 T2 M4 तच्छ्रुत्वा (for तं श्रुत्वा) — ^b) D2 महारथा, D3 S विशां पते (for महारथौ) — After 32^ab, D2 reads 30 — Ś1 om (hapl) 32^c–33^b — ^c) K4 [अ]न्योन्य (for [आ]वन्त्यौ) — ^d) K3–5 B2 Da Dn1 D2 3 5 S समुपस्थितौ (K5 ॰त) (for प्रत्युपस्थितौ)

33 Ś1 om 33^ab (cf v l 32) — ^a) S (except M4) ततोस्य (for तौ तस्य) K5 तुरगौ, D3 तु हयान् (for तुरगान्) — ^d) K5 पार्षतौ

34 ^a) K2 3 [अ]थ पाचाल्यौ, S (except M4) ततो यानात् (G2 रथो याना) (for [अ]थ पाञ्चाल्यो) — ^b) Ko–2 5 B2 D1–3 ॰रथ॰, Da1 Dn1 D5 ॰बल

आरुरोह रथं तूर्णं सात्यकेः सुमहात्मनः ॥ ३४
ततो युधिष्ठिरो राजा महत्या सेनया वृतः ।
आवन्त्यौ समरे क्रुद्धावभ्ययात्स परंतपौ ॥ ३५
तथैव तव पुत्रोऽपि सर्वोद्योगेन मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ परिवार्योपतस्थिवान् ॥ ३६
अर्जुनश्चापि संक्रुद्धः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ ।
अयोधयत संग्रामे वज्रपाणिरिवासुरान् ॥ ३७
द्रोणश्च समरे क्रुद्धः पुत्रस्य प्रियकृत्तव ।
व्यधमत्सर्वपाञ्चालांस्तूलराशिमिवानलः ॥ ३८
दुर्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तव विशां पते ।
परिवार्य रणे भीष्मं युयुधुः पाण्डवैः सह ॥ ३९
ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे ।
अब्रवीत्तावकान्सर्वांस्त्वरध्वमिति भारत ॥ ४०
युध्यतां तु तथा तेषां कुर्वतां कर्म दुष्करम् ।
अस्तं गिरिमथारूढे नप्रकाशति भास्करे ॥ ४१
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरङ्गिणी ।
गोमायुगणसंकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥ ४२
शिवाभिरशिवाभिश्च रुवद्भिर्भैरवं रवम् ।
घोरमायोधनं जज्ञे भूतसंघसमाकुलम् ॥ ४३
राक्षसाश्च पिशाचाश्च तथान्ये पिशिताशनाः ।

C 6 3533
B 6 86 45
K 6 86 45

(for °बल°) T G2-4 M1-3 5 ह(G3 य)ताश्वान्नरतर्षभ, G1 हताश्वात्पुरुषर्षभ, M4 हताश्वात्तु रथाद्बली — c) K3 रथात् (for रथ) Da Dn1 D5 हतु, D1 चैव (for तूर्णं) — d) D1. 2 सात्यकेस्तु, D3 °कस्य, S सात्वतस्य (for सात्यके° सु)

35 c) K4 आरण्यौ, D2 अवत्यौ S आवत्यावथ सक्रुद्ध° — d) K2 अभ्यायात्स, Da Dn1 D5 अभ्य धावत्, Dn2 D4 6-8 अधावत, D1 अभ्ययाच्च Ś1 K5 Da2 D1. 2 परतप°, B1 Da1 Dn1 D5 परतप S समभ्यायात्तरस्विनौ

36 a) D1 पुत्रस्तु, D3 पुत्रापि — b) D2 सर्वो द्योग च (for °द्योगेन) K2 मारिष°, D8 T1 G M (except M4) भारत — c) K0 5 समरे (for [आ]व न्त्यौ) — d) K3 5 D3 परिवार्योपतस्थिरे, B Da2 Dn D2 4 7 8 °वार्यावतस्थिवान्, Da1 D5 °वार्य वितस्थिवान्

37 G4 om 37 — a) G1 3 अर्जुनोपि सुसक्रुद्ध° — b) K0-2 समरे (for क्षत्रियान्) K0 1 क्षत्रियर्ष भान्, K2 4 B Da1 D6 T1 G1. 2 °र्षभ°, D1 क्षत्रियो त्तम°, G3 M2 5 भरतर्षभ° — c) D5 7 आयोधयत, D3 अयोध्ययत — d) K5 इवासुर°

38 a) K2 3 5 B3 D1-3 6 T1 G M द्रोणस्तु, Da1 D5 द्रौणिश्च, Dn2 T2 द्रोणस्य (for द्रोणश्च) — b) M4 पुत्रस्तु D1 तव पुत्रप्रिये रत — c) K5 सर्वपांचाल्यास्, B Da2 Dn D2 4 5 8 °पचालास्, D1 स तु पाचालास्, T1 G M (except M4) तत्र पा° — d) Da1 इवाचल°, D1 M3-5 इवानिल°

39 a) K2 °पुरोगास्तु, Da1 D5 °पुरोगाश्च, Da1 °पुरोगास्ते — b) Da1 पुत्रस्तव, D1 तव पुत्रा (by transp) — c) T1 G4 रथैर् (for रणे) — d) G3 युयुत्सु°

40 a) S युधिष्ठिरो (for दुर्योधनो) — b) D1 भास्वति (for भास्करे) — c) B4 योधास् (for सर्वास्) S अब्रवीत्तु सुसक्रुद्धस् — d) Ś1 भास्वर, D6 भास्कर (for भारत) D1 त्वरयध्व तथा नृपा

41 a) D8 युद्धता तु, M4 युध्यता हि K0 D8 S ततस्, K2 4 B1 यथा, K5 D1 2 6 तदा (for तथा) — cd) B4 न प्राज्ञयत, D6 M2 अप्रकाशति, D8 G1 3 नप्रज्ञायत (for नप्रकाशति) K3 5 D2 नाप्रकाशत भास्कर° D1 सूर्यमस्त गिरिप्राप्त अप्रकाशे विभावसौ

42 a) S (except T2 M4) तत प्रावर्तत नदी — b) Ś1 शोणितौघा, D1 लोहितौघ, D3 शोणितास्त्र, T2 शोणिताय, G2 शोणितौघ — c) Dn2 D4 7 8 गोमायुशतसकीर्णा — d) B Da Dn D4-8 क्षणेन क्षण दामुखे

43 a) T2 M4 शिवाभिश्च रुद(M4 व)तीभि° — b) K3 D2 रवद्भिर्, D1 नदद्भिर्, D6 वदद्भिर् (for रुवद्भिर्) Ś1 K3 D2 (marg sec m) स्वन, K1 नव, D2 (before corr) त्वन, D6 स्वर (for रवम्) K4 B1 Da Dn D5 7 M1 (inf lin) रुवती (Da1 °ति)भि° समतत, B2 D4 8 T1 G2 4 M2 3 5 रुद(B2 °द)तीभि समतत, G1 3 4 (inf lin) रुव तीभि° समतत°, T2 अशिवाभि° समतत°, M4 क्रव्या दैश्च समवत° — c) B1 सत्ये, D6 यज्ञे (for जज्ञे) — d) K3 5 D2 6 भूतमघैश्च मकुल, D3 °सघै समाकुल

C 6 3834
B 6 86 45
K 6 86 45

समन्ततो व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४४
अर्जुनोऽथ सुशर्मादीन्राज्ञस्तान्सपदानुगान् ।
विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४५
युधिष्ठिरोऽपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तदा ।
ययौ स्वशिविरं राजा निशायां सेनया वृतः ॥ ४६
भीमसेनोऽपि राजेन्द्र दुर्योधनमुखान्रथान् ।
अवजित्य ततः संख्ये ययौ स्वशिविरं प्रति ॥ ४७
दुर्योधनोऽपि नृपतिः परिवार्य महारणे ।
भीष्मं शांतनवं तूर्णं प्रयातः शिविरं प्रति ॥ ४८
द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
परिवार्य चमूं सर्वां प्रययुः शिविरं प्रति ॥ ४९
तथैव सात्यकी राजन्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
परिवार्य रणे योधानययतुः शिविरं प्रति ॥ ५०
एवमेते महाराज तावकाः पाण्डवैः सह ।
पर्यवर्तन्त सहिता निशाकाले परंतपाः ॥ ५१
ततः स्वशिविरं गत्वा पाण्डवाः कुरवस्तथा ।
न्यविशन्त महाराज पूजयन्तः परस्परम् ॥ ५२
रक्षां कृत्वात्मनः शूरा न्यस्य गुल्मान्यथाविधि ।

---

44 ^{b}) K1 2 B Da2 Dn1 पिशिताशिन , D5 °शान — ^{c}) Da1 व्यदृश्यते, G1 3 [ऽ]प्यदृश्यत, M (except M4) ह्यदृश्यत — After 44, D1 ins

334* मत्ता रुधिरगन्धेन पिशितेन च ते नृपा ।
आस्वाद्यास्वाद्य नृत्यन्ते नाद मुञ्चन्ति भीषणम् ।
कबन्धानि च नृत्यन्ति धनुर्हस्तानि सयुगे ।
प्रासमालम्ब्य निशित निस्त्रिंश निर्मल महत् ।

45 ^{a}) K5 D2 3 M4 [ऽ]पि (for ऽथ) D1 सु सवार्य (for सुशर्मादीन्) — ^{b}) B1 राज्ञ शतसहस्रश, B2 D (except D1-3 6) T2 राज्ञ सहपदानुगान् — ^{d}) K5 प्रभु (for प्रति)

46 K3 om (hapl) 46-48, D1 om 46-47 — ^{a}) Dn2 T2 कौरव्य — ^{b}) Ko 2 भ्रातृभि Ko-2 प्रभु, K5 D2 तथा, D3 S वशी (for तदा) — ^{c}) Ś1 Ko-2 4 प्रययौ शिविर, G3 यथा स्वशिविर Ś1 Ko-2 Da2 Dn2 D5 7 M4 राजन्; T1 G रात्रौ (for राजा) — ^{d}) K5 D2 महत्या, T1 G निजया (for निशाया)

47 K3 D1 om 47 (cf v l 46) — ^{a}) S भीमसेनो महाराज — ^{b}) Da Dn1 (before corr) D5 भीमसेनमुखान्, T G M2 4 सिंधुराज°, M1 3 5 श्राव त्यप्रमुखान् K5 D2 रणे, T1 G M3 नृपान् (for रथान्) — ^{c}) K5 Da Dn1 D5 अविजित्य, T1 G M1-3 5 पराजित्य, T2 M4 परित्यज्य (for अवजित्य) Ko-2 नृपान् (for तत) T2 G1-3 M सख्ये (M4 °ख्ये) — ^{d}) Ś1 Ko-2 प्रययौ (for ययौ स्व) — After 47, T1 G4 read 50

48 K3 om 48 (cf v l 46) Da1 reads 48 after 54 — ^{a}) D1 तु (for [अ]पि) — M2 om 48^b-49^a — ^{b}) Da Dn1 D5 महारथै, D3 निवारणे, M1 3 5 महाव्रत (for महारणे) — ^{c}) D1 चैव (for तूर्ण) — ^{d}) Ko-2 प्रययौ, D1 ययौ स्व, T2 प्रायात्स्व (for प्रयात) — After 48, M1 reads 51^{ab}, *repeating* it in its proper place

49 Da1 om (hapl) 49 M2 om 49^a (cf. v l 48) — ^{a}) K1 G3 द्रोणि (for द्रौणि) — ^{b}) K5 D2 भारत (for सात्वत) — ^{c}) D3 रणे; T1 G4 तत, T2 G1-3 M (except M4) चमू (for चमू) K5 D2 सेना, B1 2 Da2 Dn D4 5 7 8 T1 G4 सर्वे, D3 योधान्, T2 G1-3 M (except M4) सर्वा — ^{d}) D3 T1 G1 3 4 ययु स्व-, G2 ययौ स्व (for प्रययु)

50 Ś1 om (hapl) 50 T1 G4 read 50 after 47 — ^{a}) D3 तद्वेव (for तथैव) S सा (M2-5 स) त्यको (for सात्यकी) T1 G राजा — ^{b}) B4 वीर्यवान् (for पार्षत) — ^{c}) D1 योधा, G1-3 M (except M1) यौधान् — ^{d}) K4 B2 4 D1 प्रययु, K5 युयुधु, B1 प्रयात, Da1 आयत, Dn1 आययु, T1 G4 जग्मतु, M3 5 प्रयतु (for ययतु)

51 ^{a}) D5 एवमेव, G1-3 एवमेतन् — D5 om (hapl) 51^c-52^b — ^{c}) Ko-3 5 D2 (m as in text) M5 परिवर्तत, Da1 पर्यवर्तेत K3 5 D2 T1 G सहसा, T2 समग्रामान् (for सहिता) — ^{d}) G1 3 युद्ध काले (for निशा°) B1 Da Dn1 D1 2 S (except M1) परतप (Da1 °प)

52 D5 om 52^{ab} (cf v l 51) — ^{a}) S यथा (M1 2 तथा) (for तत) D1 ते (for स्व) Ś1 कृत्वा (for गत्वा) — ^{b}) S1 कौरवास्तथा, K3-5 B D (D5 om) S कुरुभि सह (for कुरवस्तथा) — After 52^{ab}, D4 *repeats* 51^c-52^b — ^{c}) K3 5 D1 2 6 न्यव-

अपनीय च शल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः ॥ ५३
कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे संस्तूयन्तश्च वन्दिभिः ।
गीतवादित्रशब्देन व्यक्रीडन्त यशस्विनः ॥ ५४
मुहूर्तमिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसंनिभम् ।
न हि युद्धकथां कांचित्तत्र चक्रुर्महारथाः ॥ ५५
ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रान्तजने नृप ।
हस्त्यश्वबहुले राजन्प्रेक्षणीये बभूवतुः ॥ ५६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

८३

संजय उवाच ।
परिणाम्य निशां तां तु सुखसुप्ता जनेश्वराः ।
कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः ॥ १
ततः शब्दो महानासीत्सेनयोरुभयोरपि ।

C 6 3648
B 6 87 2
K 6 87 2

नत, B1 न्यविमत, B4 Dn2 D4 7 8 अविशत (for न्यविशन्त) — d) G4 कथयत (for पूज°)

53 a) K2 रक्षा, M2 रूक्षा B3 4 कृत्वा तत, M2 कृतात्मन (for कृत्वाग्मन) Ś1 शरान् (for शूरा) — b) K3 5 त्यक्त्वा, Dn2 D4 7 8 दृष्ट्वा, D1 स्थाप्य, D2 तूक्त्वा, D3 न्यस्त्वा (for न्यस्य) S न्यस्तगुल्मा (G1 8 °ल्मान्) (for न्यस्य गुल्मान्) Cc cites गुल्मान् (as in text) — c) T2 व्यपनीय (for अपनीय) K2 6 D2 शस्त्राणि, K4 B3 4 D1.6 T G M1 3-5 शल्यानि, M2 शय्यानि (for शल्यास्ते) Cc cites ते (as in text) — d) K5 स्मृत्वा (for स्नात्वा) Ś1 विमलैर्, K3 5 Da Dn D2 4-8 विधिवज्, D3 विचित्रैर् (for विविधैर्) D1 ओषधीभिश्चिकित्सया, M1 2 स्नात्वा बहुविधैर्जलैः

54 b) K3-5 B1 2 D (except D1 3) S स्तूयमानाश्च (for संस्तूयन्तश्च) Ś1 S (except T1 G4) वन्दिभिः — c) K0-2 गीतवादित्रशब्दैश्च — d) K3 व्यक्रीडतो, B D (except D2) M4 चिक्रीडुस्ते, T G4 M1-3 5 चिक्रीडतो, G1-3 विक्रीडते K5 D2 परस्पर (for यशस्विन) — After 54, Da1 reads 48

55 a) K3 5 B D मुहूर्तादिव K3 6 D2 सैन्यम् (for सर्वम्) — b) K0-3 B1 Da Dn D3-5 8 S स्वर्ग (T2 स्वप्न, G2 स्पर्श, M4 स्वन) समित — c) S युद्धकथा (M2 °क्षमा) K4 D2 T1 G केचित्, D6 काचित्, T2 M काश्चित् (for काचित्) — d) K5 तद चक्रुर्, B तत्राकुर्वन् (for तत्र चक्रुर्) Ś1 K0-2 नरर्षभा (for महारथा)

56 a) K3 सुप्रसुप्ते, K5 ते प्रस्नुते, D2 ते प्रस्तुते (for ते प्रसुप्ते) S राजन् (for तत्र) — b) T1 G4 परिश्राते B4 तदा, S निशि (for नृप) — c) Ś1 K0 1 °बहले, T2 °बहुलो K5 D2 6 रात्रौ, G1 8 सेने, G2 4 M घोरे (for राजन्) D1 हस्त्यश्वरथ पादात

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K Da Dn1 D2 mention only सप्तमो युद्धदिवस ; K4 (*also*) T2 सप्तमेह्नि, B2 M2 4 5 सप्ताह्निक, B3 Dn2 D5 6 सप्तमदिवसयुद्ध, D1 सप्तमो दिवस, D3 सप्तम अह, D4 8 सप्तम (D8 om म) दिनयुद्ध, T1 G सप्तमापहार, M1 सप्तमेहनि, M3 सप्ताह्निक K2 4 5 Dn2 D2 4 6 S (except T2) cont समाप्त — *Adhy name* K4 कौरवपराजय, T2 G2 3 M1-3 शिबिरप्रवेश — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 44, Dn2 T2 M3 4 83, D6 T1 G 81, M1 2 82 (as in text), M5 84 — *Śloka no* Dn2 D6 57, D5 56

83

1 a) K5 परिणम्य, Ca c °णाम्य (as in text) Ś1 K0 2 T2 ते तु, M3 तास्तु (for ता तु) Cd as in text — b) K4 Da2 D5 M2 सुख सुप्ता, B

C 6 3646
B 6 87 2
K 6 87 2

निर्गच्छमानयोः संख्ये सागरप्रतिमो महान् ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः ।
भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वै द्विजः ॥ ३
एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महाचमूः ।
व्यूहाय विदधू राजन्पाण्डवान्प्रति दंशिताः ॥ ४
भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशां पते ।
सागरप्रतिमं घोरं वाहनोर्मितरङ्गिणम् ॥ ५
अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शांतनवो ययौ ।
मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः ॥ ६
ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् ।
पुलिन्दैः पारदैश्चैव तथा क्षुद्रकमालवैः ॥ ७
द्रोणादनन्तरं यत्तो भगदत्तः प्रतापवान् ।
मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशां पते ॥ ८
प्राग्ज्योतिपादनु नृपः कौसल्योऽथ बृहद्बलः ।

Dn2 D8 सुख प्राप्ता, D1 सुख प्राप्य; D4 (before corr) 7 8 सुखप्राप्ता, G2 सुखसुख, M1 4 सुख सुप्त्वा Ś1 D1 T2 M4 जनेश्वर°, Dn2 °श्वर — ^{c}) K1 कुरवा, K2 Da1 कुरव K4 पांडवा सर्वे, Da Dn1 D5 पांडवेया(Da1 °य)श्च (for पाण्डवाश्चैव)

2 ^{b}) Ś1 K0–2 B1 3 4 D (except D1 2) सैन्ययोर् (for सेनयोर्) K8 D4 T1 G1 2 (*also* as in text) 4 M नृप (M2 नृप°), D6 तत (for अपि) — ^{c}) K8 B1 Da2 Dn1 D2 5 8 निर्गच्छतो(K8 °च्छत्यो, D2 °च्छत्यो)स्तदा (for निर्गच्छमानयो°) D1 G1–3 M2 5 सत्ये — ^{d}) Ś1 सागरप्रतिमौ, B2 सशिर प्रतिमो (sic) T2 G2 3 M यथा सागरयोरिव

3 ^{a}) M1 2 तथा (for ततो) — ^{b}) K0–2 D2 विशां पति, D5 8 विशां पते (for विविंशति) M1 चित्रसेनविविंशती — K6 om 3^{cd} — ^{d}) D6 (m as in text) भारद्वाजस्य, G1 भरद्वाजश्च B4 D7 8 स वै, D1 तथा (for च वै). D1 3 नृप, D5 द्विज (for द्विज) K0–2 भारद्वाजश्च वीर्यवान्

4 ^{a}) K1 एके भूता, G3 एकीभूत K0–2 D2 स्वय यत्ता, D6 सुसयाता (for सुसयत्ता) D1 एते चान्ये च सयत्ता — ^{b}) K0–3 B1 2 4 Da Dn D1 4–6 8 महारथा, K4 B3 D2 3 7 T G3 4 M1 2 4 °चमू (for °चमू) — ^{c}) K0–2 व्यूहा(K0 °ह)न्वै, D1 व्यूह वै, C0 व्यूहाय (as in text) K6 D2 व्यदधू, D4 निदधू (for विदधू) Ś1 व्यूहाय विदधे राजन्, D8 (marg *sec m*) व्यूहान्परिदधू राजन् — ^{d}) K0–2 D7 T2 M1–3 5 दसिता, T1 G1–3 M4 दसितान्

5 B2 transp 5^{ab} and 5^{cd} — ^{a}) D1 8 तु त (for महा) D4 (marg *sec m* by corr) S ऊर्मि(T2 G1–3 M4 orig कूर्म)व्यूह तत कृत्वा — ^{b}) D1 S पिता देवव्रतस्तव — ^{d}) B1 3 वाहनौर्मि K0 2 तरगित, K6 तरंगिण

6 ^{a}) K4 मुखत (for अग्रत) — ^{c}) B2 मासुरैर, S (mostly) माळवैर् — ^{d}) K5 D5 8 अवंत्यैश्च T1 G M4 समावृत° (M4 °ता); T2 महाग्रत, M1–3. 5 तथा वृत° (for समन्वित)

7 ^{a}) K3 नेतानतरम्, S तदन° (for ततोऽनन्तरम्) — ^{c}) Ś1 चिकुंठै°, K0 2 विकुंटै°, K1 D3 विकुंठै°, K3 5 D2 कुणिंदै°, B1 Da1 Dn1 D8 कुलिंदै°, D1 विकुंदै°, S (mostly) पुलिंदैर् (for पुलिन्दै°) D2 पारिदैश्, T1 G1 4 M8 दर्दरैश्, G2 3 दुर्दरैश्, M1. 2 4 5 द(M2 दु)रदैश् (for पारदैश्) D (except D1–3 6) M (except M4) चापि (for चैव) — ^{d}) K5 क्षुद्रव्य, D3 रुद्रक (for क्षुद्रक) D8 S (mostly) -माळवै°

8 ^{a}) K4 B2 Dn1 (by corr) D4 7 8 M1 2 5 द्रोणादनतरो T1 G4 युद्धे, T2 शक्तो (for यत्तो) — ^{c}) K2 Da1 Dn1 D4 मगधैश्च (for मागधैश्च) K5 D2 कुलिंदैश्च, T1 G4 विशालैश्च (for कलिङ्गैश्च) B1 मागधैश्चैव कालिंगै° — After 8^{c}, T2 *repeats* (with v l) 6^{d} and 7^{a} — ^{d}) K5 विशाश्चैव, D1 नाम लिंगैर्, T1 G विशालैश्च, T2 मात्रेयश्च (for पिशाचैश्च)

9 D1 om 9^{a}–10^{b} — ^{a}) Ś1 K0–2 4 भगदत्तादनु (for प्राग्ज्योतिपादनु) K5 G3 नृप, D3 नृप, M2 नृपा (for नृप°) T2 प्राग्ज्योतिपश्च नृपति° — ^{b}) K2 कौसल्योथ, K3 5 Da1 Dn1 D2 3 6–8 कौशल्यो (D3 °ल्या)थ, Da2 D5 T1 G कौसलोय D8 बृह-च्छ्रवा (*sup lin* °द्रथ°) (for बृहद्बल°) — ^{c}) Ś1 मेकलं, K0–2 चेलकैस्, T1 G1 3 4 M2 4 मेखलैस्, T2 G2 M1 3 5 मेघलैस् (for मेकलैस्) Ś1 त्रैपुरैश्चैव, K3–5 B1–3 Da1 Dn1 D2 5 T1 G त्रिपुरै°, Dn2 D3 त्रैपुर°, D6 च कुरिंदैश्च, Bom ed कुरुविन्दैश्च (for

मेकलैस्त्रैपुरैश्चैव चिच्छिलैश्च समन्वितः ॥ ९
बृहद्बलात्ततः शूरास्त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ।
काम्बोजैर्बहुभिः सार्धं यवनैश्च सहस्रशः ॥ १०
द्रौणिस्तु रभसः शूरस्त्रिगर्तादनु भारत ।
प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलम् ॥ ११
तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा ।
द्रोणेरनन्तरं प्रायात्सोदर्यैः परिवारितः ॥ १२
दुर्योधनादनु कृपस्ततः शारद्वतो ययौ ।
एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ॥ १३
रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतच्छत्राणि चाभिभो ।
अङ्गदान्यथ चित्राणि महार्हाणि धनूंषि च ॥ १४
तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः ।
युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णं पार्षतं पृतनापतिम् ॥ १५
पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमम् ।
प्रतिव्यूहं त्वमपि हि कुरु पार्षत माचिरम् ॥ १६
ततः स पार्षतः शूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणम् ।
शृङ्गाटकं महाराज परव्यूहविनाशनम् ॥ १७
शृङ्गेभ्यो भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः ।
रथैरनेकसाहस्रैस्तथा हयपदातिभिः ॥ १८
नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठः श्वेताश्वो वानरध्वजः ।

C 6 3665
B 6 87 19
K 6 87 19

त्रैपुरैश्चैव) — ^{d}) Ś1 चिच्छिरैश्च, K3 S बर्बरै° (T1 शबरै°), K4 Da Dn1 D5 पुंड्रकै°, K6 मयति°, B चित्रकै°, Dn2 D7 8 चिचुकै°, D2 सयतै°, D3 चिविरै , D4 चुचुकै°, D6 त्रिच्छिलै° (for चिच्छिलैश्च) B. S ममतत (for समन्वित°)

10 D1 om 10^{ab} (cf v 1 9) D2 (sec m) reads 10 in marg — ^{a}) Ś1 K. B2 4 Dn2 D2 3 बृहद्बलस्तत शूरस्, K2 °लसुत शरस्, K4 °लादतरतस्, Da Dn1 D5 7 °लादनु ततस्, D6 °लादुत्तरतस्, S °लादनु नृपस् (for °लात्तत शूरस्) — Ś1 om 10^{b} — ^{b}) Ko-3 Dn2 D3 7 8 Cv त्रैगर्त° (for त्रिगर्त°) Cv प्रच्छलाधिप — ^{c}) Ko 1 काम्भोजैर् K1 सार्धैर् (for सार्धं) — ^{d}) Dn2 D4 7 8 प्रवरैश् (for यवनैश्) Ko-2 ममतत°, K3 5 D2 समन्वित (for सहस्रश°)

11 D2 (sec m) reads 11^{ab} in marg — ^{a}) Ko द्रौणिश्च, K1 4 B D1 4 द्रोणिस्तु, K2 द्रोणिश्च, Da1 द्रोणि सु (for द्रौणिस्तु) Ko-2 रथिना श्रेष्ठस्, K3 मत्तं शूरस्, D1 रमम शूरस्, T2 रभस क्रूरस् — ^{b}) Ś1 K4 त्रिगर्तादिच (K4 °थ), B1-3 त्रैगर्तादनु, B4 Dn2 D7 8 त्रिगर्तानतु — K6 D2 om 11^{cd} — ^{d}) Ś1 नाधयानो (sic), Ko-2 छाद° (for नाद°) S नमस्तल (for धरा°)

12 ^{a}) D2 सर्वाणि सैन्यानि, G3 सैन्येन सर्वेण (by transp) — ^{b}) Ko-2 तत (for तदा) — ^{c}) K2 D4 5 द्रोणेर्, K6 द्रौणिश्च, D2 द्रौणेश्च G3 अनतर M1-3 5 राजा (for प्रायात्) — ^{d}) K1 2 5 D2 4 सौदर्यै; Da Dn D1 3 5 7 8 S सोदरै (for सोदर्यैं)

13 ^{ab}) K1. 2 5 Da1 transp तत and कृप S ययौ (for तत), and युधि (for ययौ) — ^{c}) D2 एवमेषा, T1 G एवमेव Ś1 महाव्यूहा , T2 G2 °व्यूह — ^{d}) G2 सागरोपम

14 ^{a}) Da1 रेजुस्तव, T2 रेजुचित्र M1 3 5 पताकानि — ^{b}) Ko चाविभो°, K2 3 D2 चाविभो, K4 B Da Dn D3-5 7 8 चा (B3 वै) विभो, D6 तत्र वै, T1 G भारत, T2 साभिभो (for चाभिभो) — ^{c}) K4 B Dn1 [अ]त्र (for [अ]थ) S शुभ्राणि (for चित्राणि) D2 अगदानि विचित्राणि — ^{d}) Dn2 D4 7 8 तोमराणि (for महार्हाणि) T1 G महांति (for धनूंषि) B3 4 धनूंषि तोमराणि च

15 ^{a}) Ś1 Ko-2 त च (for त तु) K3 तथा व्यूह — ^{b}) Ś1 Ko-2 महारथा°, T1 G °बल (for °रथ°) — ^{c}) Ś1 K5 6 राजन्, D6 राजा (for तूर्णं) — ^{d}) K1 पार्पित (for पार्षतं)

16 ^{b}) T2 विहित (for निर्मित) — ^{c}) D2 प्रतिव्यूह Ko-2 त्वमपि वै, K4 B2 3 Da2 Dn1 त्वमप्यत्र; B4 Dn2 D4 6-8 त्वमपि मे, Da1 D5 त्वमप्यन्य, T G M4 रणे शूर, M1-3 5 महाबाहो (for त्वमपि हि) — ^{d}) B D सत्वर (for माचिरम्) S कुरु क्षिप्र महारथ (T2 M2 °थ , M1 °र्थं)

17 ^{a}) Da D1 5 M तु (for स) Bom ed क्रूरो (for शूरो) — ^{c}) Ca शृगारक Da Dn1 D5 महाव्यूह (for °राज) Cv as in text — ^{d}) Da1 महा (for पर) Dn2 D6 परव्यूहविनाशक, S तव व्यूहविदारण

18 ^{a}) K3 5 D2 शृगेषु, K4 B Da Dn D1. 3-8 Ca शृगाभ्या, T1 G1 4 शृगोभूद्, T2 G2 3 M शृंगेभूद् (for शृङ्गेभ्यो) — K2 om (hapl) 18^{c}–21^{b}. — ^{d}) Ś1 तयाह च, Ko 1 तथा हस्ति (for तथा हय).

C 6 3935 B 6 87 19 K 6 87 19

मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ १९
अथेतरे महेष्वासाः सहसैन्या नराधिपाः ।
व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥ २०
अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः ।
द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २१
एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पाण्डवाः ।
अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ २२
भेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शङ्खनिस्वनैः ।
क्ष्वेडितास्फोटितोत्कुष्टैः सुभीमाः सर्वतोदिशम् ॥ २३
ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परम् ।
नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षन्त प्रकोपिताः ॥ २४
मनोभिस्ते मनुष्येन्द्र पूर्वं योधाः परस्परम् ।
युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरम् ॥ २५
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ।
तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ २६
नाराचा निशिताः संख्ये संपतन्ति स्म भारत ।

---

19 K2 om 19 (cf v l 18) — a) K1 3–5 Da Dn1 D1–3 5–7 T2 ताभ्याम्, T1 G नाभाव् (for नाभ्याम्) D2 6 वभौ, M1–3 5 आसीन् (for अभून्) Ś1 K4 D1 नृपश्रेष्ठ (D1 °ष्ट), Ko 1 8 Da1 S (except T2) नरश्रेष्ट, D8 नरव्याघ्र (for नरश्रेष्ठ°) — b) D1 m नृपताश्वो (hypermetric) B Da Dn D3–5 7 8 श्वेताश्व कृष्णसारथि — After 19^{ab}, G2 reads 21^{cd} and 20^{ab}, *repeating* them in their proper places — After 19, D1 reads 21^{cd}

20 K2 om 20 (cf v l 18) T G M2 transp 20 and 21 — a) B Dn2 D4 7 8 G1 3 तथेतरे, Da1 Dn1 D5 अथेतरा, D1 तथापरे, D8 अथांतरे, Bom ed अथोत्तरे — b) Ś1 सहसैन्य, T1 G M4 सर्व सैन्यैर्, T2 सर्वसैन्य (for सहसैन्या) B2–4 Dn2 D4 7 8 महारथा, D2 T2 नराधिप (T2 °प), G1 3 जनाधिपा G2 (first time) सिताश्वो वानरध्वज (cf 19^{b}) — c) Ś1 तु, D3 तत् (for त) T2 पूजया°, M1–3 व्यूहया° (for पूरया°) — d) K4 युद्ध° (for व्यूह°)

21 K2 om 21^{ab} (cf v l 18) T G M2 transp 20 and 21 — b) Da1 Dn1 D5 M1–3 5 महाबल (for °रथ) D1 विराटो वाहिनीपति°, G2 इरावाश्च महारथ — D1 reads 21^{cd} after 19 — c) Da Dn1 D5 समुद्धा (for संहृष्टा)

22 a) Ś1 Ko 1 B3 D4 D5 T2 G2 M1 3 5 एवमेतन — b) Ś1 K2 3 व्यूह (for व्यूह्य) D1 व्यूहित पार्श्वैर्नृपा — c) M1 योधा (for शूरा) — d) Ko–2 D4 Dn1 D युद्ध (for योद्धु°)

23 a) B3 T1 G1 भेरीशब्दैश्च K3 5 Da1 D2 5 6 तुमला, B2 D तुमुलैः, T G2 4 विपुला (for तुमुला) — b) K2 विमिश्रै D4 Dn1 D5 M2 मिश्रिता; D8 विमिश्र°, T1 विमिश्र Some MSS °नि:स्वनै — c) T2 G2 3 M क्ष्वेळिता (for क्ष्वेडिता) Ś1 क्ष्वेडिता स्फोटितोत्कुष्टो, Ko 2 °स्फोटितोत्कुष्टा°, K3 D5 8 °स्फोटितोत्कुष्टै°, B2 D2 °स्फोटितोत्कुष्टै, Da1 क्ष्वेडिता-स्फोडितोकुष्टौ, D1 क्ष्वेडितास्फोटितोप्यश्चै, T G2 3 (int lin) 4 M2 °स्फोटितोद्घुष्टै°, G1 क्ष्वेळितास्फोट-तो** Ca cites क्ष्वेडित, Cd आस्फोटित, and उत्कुष्ट — d) Ś1 सुभीमै, K3 सभीमा, K5 सुभीम°, B3 4 D8 नादिता, S तुमुला (for सुभीमा) Cc cites भीम° B1 सततो- (for सर्वतो) K3 5 B2–4 Dn2 D1–4 6–8 T1 G1 4 M4 दिश°, B1 Da Dn1 D5 [ऽ]भवत् (for दिशम्)

24 Ś1 om 24^{ab} — a) T1 G तत्र (for तत°) D3 शूरान् (for शूरा°) — K1 om (hapl) 24^{c}–25^{d}, K5 M2 om (? hapl) 24^{cd} K2 *repeats* (with v l) 24^{cd} after 25^{ab} — c) Ko 2 नेत्रैरनेकै राजानो — d) Ś1 Da2 D6 अवैक्षत°, Ko 2 ह्यवै (Ko °वे) क्षत, K2 (second time) न वीक्षत, K3 D2 समाजग्मु, Dn2 अवेक्षत, D3 अवेक्ष्यंत, D6 आवैक्षत, S (M2 om) प्रेक्षाचक्रु (for अवैक्षन्त) K3 4 B1 2 4 Da Dn D2 4–8 S (M2 om) परस्पर, B3 नराधिपा°, D2 रणाजिरे (for प्रकोपिता)

25 K1 om 25 (cf v l 24) — a) B D (except D1–3) नामभिस् (for मनोभिस्) B2 3 तु (for ते) — b) K3 D2 3 पूर्व, B1–3 सर्वे, D3 पूर्वे, S युद्ध (for पूर्वं) G1 M यौधा° S प्रचक्रिरे (for परस्परम्) — After 25^{ab}, K2 *repeats* 24^{cd} — cd) S पुनराहूय तेन्योन्य शरीरैरपि (M3 5 °रेव, M1 °रभि) चक्रिरे (G1 M2 4 चक्रतु)

26 a) Da1 D5 प्रवर्तते (for प्रववृते) — b) T2 क्रूर° (for घोर°) B D (except D2 3 6) M2 भयानक, T G M1 2–5 सुदारुण (for भयावहम्)

व्यात्ताननाः भयकरा उरगा इव संघशः ॥ २७
निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः सुतेजनाः ।
अम्बुदेभ्यो यथा राजन्भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ २८
गदाश्च विमलैः पट्टैः पिनद्धाः स्वर्णभूषिताः ।
पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशृङ्गोपमाः शुभाः ।
निस्त्रिंशाश्च व्यराजन्त विमलाम्बरसंनिभाः ॥ २९
आर्षभाणि च चर्माणि शतचन्द्राणि भारत ।
अशोभन्त रणे राजन्पतमानानि सर्वशः ॥ ३०

तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप ।
अशोभेतां यथा दैत्यदेवसेने समुद्यते ।
अभ्यद्रवन्त समरे तेऽन्योन्यं वै समन्ततः ॥ ३१
रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे ।
युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ ३२
दन्तिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोऽभवत् ।
दन्तेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतोदिशम् ॥ ३३
प्रासैरभिहताः केचिद्गजयोधाः समन्ततः ।

C 6 3881
B 6 87 35
K 6 87 34

27 a) G2 8 M8 नाराच (for °चा) T1 G निह (G4 °हि)ता (for निशिता) T2 G1 8 M सखे, G2 सवे (for सत्ये) — c) Ś1 D3 T2 भयाकारा, D4 भयकारा; D8 भयकरम् — d) Ś1 D5 तुरगा, K2 उरगा, G8 उदरा (for उरगा) B D (except D1-3 6) सर्वश (for सघश)

28 K1 om. 28a–29b, D1 om 28ab — a) K2 5 Da Dn1 D7 5 6 निपेतुर् Ko शक्तास्, K2 शक्ता, K8 शक्त्या, K5 D2 शश्वत (for शक्त्यस्) — b) D2 तैलधूता K8 5 D2 6 S महाप्रभा, B Da Dn D4. 5 7 8 समतत, D8 सुनिर्मला (for सुतेजना) — c) K6 अबुजेभ्यो T G2 4 M1 (sup lin) महाराज (for यथा राजन्) — d) M1. 2 5 राज° (for भ्राज°)

29 K1 om 29ab (cf v 1 28) — a) K8 D8 विमलै, D6 विविधै, M1-8 5 विमला D1 तज्जै (for पट्टै) — b) Ś1 विनाद्धाश्च (sic), Ko 2 विमला ; K3 6 विनद्धा, K4 परीता (for पिनद्धा) Ś1 Ko स्वर्णभूषणा, S रुक्म(T2 M1-4 °ग्म)भूषिता (for स्वर्ण°) B D (except D1-3) हेमवद्भिर्विभूषिता — c) B8 पततन्त्र, S आपतत्य (T2 M1 °त) स (for पतन्त्यस्तत्र) — d) D1 रणे, M1 शिता (for शुभा) — e) K8 चैव दृश्यते, K5 D2 3 6 च व्यदृश्यत (K5 D2 °ते), Da1 D5 G2 3 च विराजत (G8 °तो), D1 चाप्यराजत, T2 M1 3-5 च विराजते (for च व्यराजन्त) — f) K8 D8 विमलावर°, K4 विमलायुध, B8 विमला सुर°, D1 विमलार्कसमप्रभा

30 a) K2 Da1 D5 7 च वर्माणि, K8 5 D2 6 विचित्राणि, D8 च मर्माणि, G1-3 च सर्वाणि (for च चर्माणि) — c) Ś1 Ko-2 महाराज (for रणे राजन्) — d) K8-5 B2-4 D2 6 T2 पात्य, Dn2 यत° (for पत°) K4 भारत, T2 सर्वन (for सर्वश) — After 30, D1 ins

335* मेघान्तरे यथा विद्युज्ज्वलमानेव दृश्यते ।

31 D5 reads 31ab twice consecutively — a) Ś1 Ko-2 4 अन्योन्य (for तेऽन्योन्य) T1 G2 4 सैन्ये (for सेने) — b) K1 (both times) युधिमाने, D8 युद्ध°, T1 वर्त°, G2-4 वध्य° (for युध्य°) G2 नराधिपे D5 युध्यमानानि सर्वश, T2 नराधिप महाबले — K1 *repeats* 31cdeb — c) D1 अशोभत, D6 T2 अशोभता, M1 3 5 अशोभत K1 (second time) om. यथा K8-5 B Da Dn D2 4-8 देव, S सेने (T1 G4 सैन्ये) (for दैत्य) — d) K8-5 B2 4 Da Dn1 D6 7 8 दैत्यसेने, B1 8 Dn2 D2 4 6 दैत्यसैन्ये (for देवसेने) S दे(T1 G3 4 दै)वदैत्यसमुद्यते (T2 M4 °मे) — ef) Ś1 Ko 1 (both times) 2 अभ्यवर्त(Ś1 °र्त)त, T2 नाभ्यद्रवत, G2 अभिदुद्राव (for अभ्यद्रवन्त) M1-3 तेन्योन्य समरे (by transp) B8 तदान्योन्य, D4 ते अन्योन्य (for तेऽन्योन्य वै) Da Dn D6 8 च (for वै)

32 a) B8 रथाश्च (for रथास्तु) — b) D6 प्रेषिता — c) K5 Da1 Dn2 D2 4 6-8 युगे (for युगैर्) Ś1 D8 सश्लेष्य, K5 सश्लिष्टा — d) G8 [आ]युयुत्सु (for युयुधु) K5 भरतर्षभा, D1 पार्थिवोत्तमा

33 a) D8 युद्ध° (for युध्य°) — b) K3 4 B2-4 D8 सहर्षात्, M6 सकर्षात्, Cc सघर्षात् (as in text) — c) S दतेभ्योपि (T2 G2 M4 °भ्यो हि) नरश्रेष्ठ — d) K2 सभूम, Da1 साधम, G4 सुधूम L2 4 Da Dn D6 7 8 G2 सर्वतो दिश (for तोदिशम्)

34 a) K2 प्राशेर् Ko-2 Da1 विनिहता (Ko °त), K8 अभिहता, D1 विमथिता, M4 अपि हता — b) T1 G4 नादिनस्तत्र सघश, T2 G1-3 M तत्र यौ(T2 G2 यो)धा सहस्रश — c) K8 यतमाना,

पतमानाः स्म दृश्यन्ते गिरिशृङ्गान्नगा इव ॥ ३४
पादाताश्चाप्यदृश्यन्त निघ्नन्तो हि परस्परम् ।
चित्ररूपधराः शूरा नखरप्रासयोधिनः ॥ ३५
अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपाण्डवसैनिकाः ।
शस्त्रैर्नानाविधैर्घोरै रणे निन्युर्यमक्षयम् ॥ ३६
ततः शांतनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् ।
अभ्यागमद्रणे पाण्डून्धनुःशब्देन मोहयन् ॥ ३७
पाण्डवानां रथाश्चापि नदन्तो भैरवस्वनम् ।
अभ्यद्रवन्त संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ॥ ३८
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
नराश्वरथनागानां व्यतिपक्तं परस्परम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

८४

संजय उवाच ।
भीष्मं तु समरे क्रुद्धं प्रतपन्तं समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डवा द्रष्टुं तपन्तमिव भास्करम् ॥ १
ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।

D3 T2 पातमाना॰ D2 व्य , D6 प्र , M1-3 5 च (for स्म) — d) B1 गिरिश्रृगानुगा, D1 °श्रृगगता, G3 °श्रृगा नगा Co cites नगा (as in text).

35 a) K0 2 D2 3 6 M1 3 5 पदाताश्च K3 च प्रदृश्यत, B2 D6 चापि (D6 °प्य) दृश्यंते, D1 चैव दृश्यते, D2 3 T2 च व्यदृश्यत T1 G स्म व्य(G2 दृ)दृश्यत — b) K0 2 D3 3 निघ्नतो (for निघ्नन्तो) K3 5 B1 2 Da2 Dn1 D2 6 [s]थ, B3 [s]पि (for हि) Da1 D5 निघ्नंतास्य, D1 S विनिघ्नत॰ (for निघ्नन्तो हि) — c) T1 G योः(G1-3 यौ)धा॰ (for शूरा) — d) D2 S परिघ (for नखर॰) Co d cite नखर G3 °यौधिन॰ (for यो°)

36 c) K3 5 D2 अस्त्रैर्, Da1 शास्त्रैर्, Dn2 D4 7 8 शरैर् (for शस्त्रैर्) Ś1 K0-2 4 D1 नानाविधाकारै

37 a) B1 D4 7 तत्र (for तत) — c) D1 S अभ्यद्रवद् (for अभ्यागमद्) K3 5 D2 6 T2 G1 3 M पार्थान्, T1 G2 4 पार्थ (for पाण्डून्) — d) K2 धन°, D6 धनु° (for धनु°) K3 5 D2 नादयन्, B2 G3 पूर°, D1 चासकृत् (for मोह°)

38 a) S त पाडवा (T1 °वो) महाराज — b) K2 नदतौ K3-5 Dn1 D2 3 भैरव स्वनं (K3 5 D2 °र), B Da Dn2 D4-8 भैरव रवं (Da1 °ण), D1 S (G2 sup lin) भैरवाश्नवान् (G2 orig °वाभ्रुपान्) (for भरवस्वनम्) — c) Ś1 K5 अभ्याद्रवत, B2 3 अभ्य धावत, D6 °द्रवत K4 B1 Da Dn1 D5 सहृष्टा, S संग्रामे (for सयत्ता)

39 a) Dn1 D5 प्रवर्तते (for प्रववृते) — c) K3 नराश्वनर, B3 रथाश्वरथ S नराश्वरथ(T2 G2 4 रथाश्वनर)मातग — d) Ś1 K3 B3 D2 3 व्यतिपक्त(Ś1 °पिक्त॰, D3 °पक्ता)परस्पर, K1 2 व्य(K1 वि)तिशक्तं पर°; D1 व्यासक्तमतितेजसां, T प्रतियान सुदर्शन, G ॰प्रतिवात सुदर्शन (G1 inf lin सुदारुण), M ॰प्रतिपात॰ (M4 °यात)सुदर्शनं

Colophon om. in D3 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K4 B3 Da Dn1 D5 T2 M1 2 अष्टमेह्निके (to it B3 adds संग्रामे), D6 अष्टमदिवसयुद्धे; T1 G4 अष्टमेहनि, M3-5 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K4 व्यूहरचना, T G2 4 M1-3 5 व्यूहकरण — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 45, Dn2 T2 M3 4 84, D6 T1 G 82, M1 2 83 (as in text), M5 85 — *Śloka no* Dn D6 40, D5 41

84

1 a) K. B4 T2 भीष्मस्तु — b) K0-3 Da1 Dn1 D1 G1 प्रपतत, D3 तपत च, T1 G4 सपतंतं, M1 2

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं मर्दयन्तं शितैः शरैः ॥ २
स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृञ्जयान् ।
पाञ्चालांश्च महेष्वासान्पातयामास सायकैः ॥ ३
ते वध्यमाना भीष्मेण पाञ्चालाः सोमकैः सह ।
भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयम् ॥ ४
स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शांतनवो युधि ।
चिच्छेद सहसा राजन्बाहूनथ शिरांसि च ॥ ५
विरथान्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ।
पतितान्युत्तमाङ्गानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ॥ ६
निर्मनुष्यांश्च मातङ्गाञ्शयानान्पर्वतोपमान् ।
अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ॥ ७
न तत्रासीत्पुमान्कश्चित्पाण्डवानां विशां पते ।
अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनान्महाबलात् ॥ ८
स हि भीष्मं समासाद्य ताडयामास संयुगे ।
ततो निष्टानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ॥ ९
बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः ।
तथैव पाण्डवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः ।
भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ॥ ११
भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः । C 6 3635 B 6 83 12 V 6 83 12

आपतत (for प्रतपन्त) — c) M2 पाडवान् K1 दुष्ट, D1 सोढु (for द्रष्टु) — d) K. भारत (for भास्करम्) M1-3 5 तपत भास्कर यथा

2 b) K3 5 D2 धर्मराजस्य (for °पुत्रस्य) — c) Ś1 अभ्याद्रवत, Da Dn D4 5 7 8 अभ्यधावत, D6 M4 °द्रवत K5 वेगेन, Dn1 D1 T2 G1 M गागेय, D5 गागेये — d) K1-3 D1 S मर्दयत (T1 G4 °ति), D7 अर्दयन्त (for मर्द°) K5 शतै (for शितै)

3 a) K0 रणश्लाघ्य, K1 रसाश्लाघी, K3 Da1 D2 रणे श्लाघी, D1 बलश्लाघी, G2 रथश्लाघी — b) D1 T1 G सृजयै सह, T2 M4 सह सृजयै (for सहसृञ्जयान्) — T1 om (hapl) 3c-4b — c) K4 B पचालाश्च D6 महेष्वास° — d) K4 B1 शायकै°

4 T1 om 4ab (cf v l 3) — b) K1 B1 पचाला T2 M सह पाडवै, G पाडवै सह — c) D1 [अ]न्ववर्तत, S ययुस्तूर्ण (M1-3 5 ययु सर्वे) (for [अ]भ्ययुस्तूर्ण) — d) D1 मृत्युभय तत, T2 °भय कृत (for °कृत भयम्)

5 a) S रथ(T1 G4 °थि)सिंहाना (T2 °मुख्याना) (for रथिना वीरो) — b) B4 Dn2 D4 7 बली (for युधि) — c) K4 B1 2 4 Da2 Dn2 D3-5 7 8 S समरे (for सहसा) — d) K5 बहूनपि (for बाहूनथ) Ś1 K1 3 D2 अपि (for अथ) K0 2 बहून्यपि शिरास्यपि — After 5, K2 reads 7ab

6 a) B2 आत्मनश्च (for रथिनश्च) G2 विरथ रथिन चक्रे — c) D6 पातितानि

7 K2 reads 7ab after 5 — a) K0 2 T2 निम नुष्याश्च — b) T2 छेदयन् (for शयानान्) D2 पर्व तोत्त(also °प)मान् B Da Dn D4-8 निर्वृक्षानिव (Dn1 damaged) पर्वतान् — c) T G रणे राजन् (for महा राज) — d) S1 D6 विमोहिता (D6 °तान्), Da Dn1 D1 3 5 निपातितान्, D2 निपोथितान्, S (except G3) प्रमाथितान् (for प्रमोहितान्)

8 a) D1 तथा (for तत्र) — c) D3 अन्येन (for अन्यत्र) Da1 damaged — d) Ś1 महारथात् (for °बलात्)

9 a) T1 G तु (for हि) — b) Da1 damaged B2-4 Da2 Dn D1-3 वारयामास S छादयामास सायकै — c) S (except T2) निष्टानको, Cd निष्टा° (as in text) B3 ततो निष्टानके घोरे — d) K4 T2 G1-3 M भीष्म(G1 3 °म, G2 °ष्मो)भीमपराक्रमे, T1 G4 भीष्मो भीमपराक्रम

10 b) S1 Da1 घोररूप, T1 G1 2 4 भीमरूपो, G3 भीमसेनो (for घोररूपो) K2 भयावह, Cd भया नक (as in text) D3 घोररूपे भयानके, T2 घोर रूपा भयानका — c) B3 पाडवा दृष्टा, D1 पाडवो हृष्ट, T2 पाडवान्दृष्ट्वा (for पाण्डवा हृष्टा) — d) Ś1 T2 °नादान् (for °नादम्) Ś1 अथानदात, D1 अगो नदन्, G3 M2 अनादयन् (for अथानदन्)

11 b) K2 Da1 सौदर्यै, D1 S सोदर्रै T. परि वारितै — K0 om (hapl) 11c-12d — c) Ś1 जगाम, K2 D युगोप (for जुगोप) — d) B Da Dn D1-3 महाभये (Dn D1 2 °क्षये), अथाद्दे (T1 G4 °नके) (for जनक्षये)

C. 6 3896 B. 6 88 12 K 6. 88 12

विद्रुताश्वे रथे तस्मिन्द्रवमाणे समन्ततः ।
सुनाभस्य शरेणाशु शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ १२
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन स हतो न्यपतद्भुवि ।
हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे ।
नामृष्यन्त रणे शूराः सोदर्याः सप्त संयुगे ॥ १३
आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुण्डधारो महोदरः ।
अपराजितः पण्डितको विशालाक्षः सुदुर्जयः ॥ १४
पाण्डवं चित्रसंनाहा विचित्रकवचध्वजाः ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे योद्धुकामारिमर्दनाः ॥ १५
महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ।
नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥ १६
आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पञ्चभिः ।
नवत्या कुण्डधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः ॥ १७
अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः ।
शरैर्बहुभिरानर्च्छद्भीमसेनं महाबलम् ॥ १८
रणे पण्डितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समर्दयत् ।
स तन्न ममृषे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥ १९
धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः ।

---

12 K0 om 12[abcd] (cf v l 11) M2 om (hapl) 12[a] — [a]) T2 रथिना (for सारथिं) — [b]) K5 भीष्म स्व (for भीष्मस्य) K1 वरा°, D5 वर (for वर) — [c]) K3 4 B Da Dn D1 3 5 7 8 प्रद्रुताश्वे (K4 °श्व), K5 विगताश्वे, D2 विचित्राश्वे, D4 T1 G विप्रद्रुते (D4 °त), D6 प्रहृताश्वे, T2 M प्रद्रुते च (M2 तु), Cv प्रहृताश्व (for विद्रुताश्वे) K5 B3 Da Dn1 D5 तिष्ठन्, S तस्य (for तस्मिन्) — [d]) Ś1 वर्तमाने, K4 M3 द्रवमाणा, Dn2 D4 7 8 प्लवमाने, M1 द्रवमाण°, Cc v द्रवमाणे (as in text) — [e]) K5 D2 उन्नाभस्य (for सुना°) B1 4 Da Dn D4–7 क्षुरेणाशु, B2 3 क्षुरप्रेण, D1 शरेणाथ; T2 शरेणाशी (sic), M2 रणेनाशु (for शरेणाशु) T1 G4 ततो भीम सुनाटस्य — [f]) T2 शिर (for शिरश्) K3–5 B D S भारत (M2 मारिष) (for चारिहा)

13 [a]) K2 सुर° (for क्षुर°) Ś1 B D (except D1–3) पूर्णायतविसृष्टेन — [c]) G3 महाराजे (for °राज) Ś1 K0–2 4 तस्मिन्हते महेष्वासे — [d]) S पुत्रे तव (by transp) T2 महारथ — [e]) K2 Da1 D7 नामृश्यत D8 महेष्वासा° (for रणे शूरा°) — [f]) K2 Da1 D5 सौदर्या, K3 5 B Dn2 D2–4 6 7 S सोदरा (for सोदर्या) K2 4 मारिष, D1 भारत (for संयुगे)

14 [a]) M4 (sup lin) बलवान् (for बह्वाशी) — [b]) K0 2 कुडाधारो, D4 दढधारो, D6 कुढधोरो K1 महोधरा, Da1 महादर° — [c]) Hypermetric! D4 अपराजित् (for °जित) D1 पिंडितको, T2 पिंड नको (for पण्डितको) — [d]) K3 B D (except D2) S च दुर्जय° (T2 °न°) (for सुदुर्जय°)

15 [a]) D6 स्वाटवं, T1 M4 पाडवाश्, G4 पांडवाश् K1 2 चित्रसेनाहा (K2 °नाह-), B1 Da Dn1 D2 5 चित्र(B1 छिद्र)सनाह — [b]) B Dn2 D1 4 7 8 वि चित्रकवचायुधा° — [c]) K0–2 4 5 B2–4 Da Dn1 D5 5 7 8 T1 G4 M4 अभ्यवर्तंत, G2 °वर्पंत (for °द्रवन्त) Ś1 समरे, K1 सगासे (for संग्रामे) — [d]) K0–2 वृकोदर, B4 Dn2 D4 7 8 [अ]रिमर्दन, D1 मनस्विन, D8 रिपुंदमा (for [अ]रिमर्दना) K4 युद्धा कामारिमर्दना, S योद्धु युद्धाभिनंदिन°

16 [a]) B4 च (for तु) — K2 om (hapl) 16[c]–17[b] — [d]) Ś1 तथा (for यथा) D1 स्वर्णपुखैर जिह्मगै

17 K2 om 17[ab] (cf v l 16) — [b]) D8 बह्वाशी Da Dn1 D5 S चैव (for चापि) Ś1 K0 1 सप्तभि° (for पञ्चभि) — [c]) B3 दढ° (for कुण्ड°) K3 B4 D1–3 6 च (for तु) — [d]) D5 विशालाख्यश्, T1 G4 विमलाक्षश् (for विशालाक्षश्) S (except T1 G4) तु (for च) D3 T1 G4 पचभि° (for सप्तभि°)

18 [a]) Hypermetric! K3 5 D2 महाबाहु° (for °राज) — [b]) K5 D2 (marg sec m) शरैर्जि(K5 °र्वि)ष्णुर्, D1 तदाजिह्मैर्, M1–4 पुत्रस्तव, Cc परा जिष्णुर् (as in text) K3 5 D1–3 6 महारथ — [c]) T1 आनर्चद् — [d]) Ś1 भीमसेनो Ś1 K5 महारथ, K3 °बळ, D5 °बलै

19 [a]) B3 रण (for रणे) Da1 D2 (before corr) पाढितकश्, D1 2 (by corr) पिंडितकश्, T2 पिंढनकश् D1 6 T1 G चैव (for चैन) K0 रणे पंडित कोविद° — [b]) K3 D1 S समर्पं°, K4 5 B Da Dn D2–8 समार्पं° (for समर्दं°) — [c]) Da1 D2 5 T2 त न (for तन्न) Dn2 D1. 4 वीर° (for भीम) — [d])

शिरश्चिच्छेद समरे शरेण नतपर्वणा ॥ २०
अपराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे ।
पराजितस्य भीमेन निपपात शिरो महीम् ॥ २१
अथापरेण भल्लेन कुण्डधारं महारथम् ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ २२
ततः पुनरमेयात्मा प्रसंधाय शिलीमुखम् ।
प्रेषयामास समरे पण्डितं प्रति भारत ॥ २३
स शरः पण्डितं हत्वा विवेश धरणीतलम् ।
यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालचोदितः ॥ २४
विशालाक्षशिरश्छित्त्वा पातयामास भूतले ।
त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्क्लेशं पुरातनम् ॥ २५
महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनान्तरे ।
विव्याध समरे राजन्स हतो न्यपतद्भुवि ॥ २६
आदित्यकेतोः केतुं च छित्त्वा बाणेन संयुगे ।
भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ २७
बह्वाशिनं ततो भीमः शरेण नतपर्वणा ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥ २८
प्रदुद्रुवुस्ततस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशां पते ।

C 6 3916
B 6 88 30
K 6 88 30

Ś1 युधम्, D1 विद्धम्, Co वधम् (as in text) B1 आस्मन॰ (for आहवे) S शत्रोर्विजयलक्षण

20 a) B3 सपीड्य K4 समरे (for वामेन) B1-3 G4 (before corr) धनु॰ प्रपीड्यमानेन — b) Ś1 Ko-2 B2-4 D8 °कर्पण, Da °कर्पिण, Dn1 D5 °कर्पिणा, D2 °कर्शिन॰ (for °कर्शन) — After 20ab, S ins 336* अपराजितस्य राजेन्द्र भीमसेनो महाबल॰ । — d) K4 B Dn D2 4 6-8 [आ]नत°, Da D5 [अ]मित° (for [आ]नत°)

21 ab) Hypermetric! B3 शिरसा, D1 राजेंद्र (for सुनस) S तच्छिरस्तव पुत्रस्य सयुगे ह्यपराजित (T2 °प्यपराजित) — Ko 1 om 21cd — c) B Da (Da1 damaged) D4 5 T1 G M1 2 4 अपराजितस्य (hypermetric) (for पराजितस्य) D1 सकुंडलशिरस्त्राण — d) K3 5 D2 सपपात Ś1 शिरो महत्, K5 शिरो महान् D1 शिरस्तदपतद्भुवि, S कृत्त गामपत (T2 M4 °गम) च्छिर

22 a) B2 8 D3 तथा° (for अथा°) — b) K2 कुंडाधार, B3 दढधार B4 S °बल (for °रथम्) — d) N (except D8) °सैन्यस्य (for °लोकस्य)

23 a) K4 damaged — b) K3 5 D2 स(K5 वि)धाय च, Dn2 सप्रधाय, D1 पिंडिताय (for प्रसधाय) K8 D8 शिलीमुखान् — Ś1 om (? hapl) 23c-25d — c) D1 सक्रुद्ध॰ (for समरे) — d) D1 2 (by corr) पिंडित (for पण्डित) S पढितस्य (T2 पिंडनस्य) रथ प्रति

24 Ś1 om 24 (cf v l 23) — a) D1 2 (by corr) पिंडित Da Dn1 D1 5 भित्त्वा (for हत्वा) M1-3 5 शर॰ पढितक हत्वा — b) K8 D8 धरणीतळ, K5 धरणीतले — K8 D2 om 24cd — c) Da1 D5 तथा (for यथा) — d) D1 T1 G4 M4 भुजग, D5 मूलग॰ (for भुजग॰) K4 °टेशिता, D1 6 °नोदित°, G3 °चोदित

25 D8 writes on marg (with v l), in Telugu characters, 191* of Ādi Ś1 om 25 (cf v l 23) — a) D8 विशालाक्षं, G2 विमलाक्ष (for विशालाक्ष) — b) S शरैस्त्रिभिर् (by transp) Da Dn1 D1 5 T1 G अमेयात्मा (for अदीनात्मा) — d) S स्मरन्क्लेशान्पुरातनान्

26 a) Da1 महारोग, D5 महोरग, T2 °दर (for °दर) T G M4 महेष्वासो — d) D2 सहसा (for स हतो)

27 a) B2-4 Dn2 D4, 7 8 छत्र (for केतु) K8 5 D2 तु, D1 3 स (for च) — b) Ko-2 T2 भित्त्वा (for छित्त्वा) — c) K5 D2 शत° (for भृश) — d) Ś1 चारिहन्, K3 5 B D भारत (D8 मारिप), T1 G M4 सयुगे (for चारिहा)

28 a) K8 D8 बह्वासिन, D2 6 °शीन, T2 शिर, G2 °शन T2 तथा (for ततो) Ś1 Ko-2 हत्वा, S वीर॰ (for भीम॰) — b) T1 G शितेन (for शरेण) K8 4 B D (except D1) शरेणानत° — c) S समरे (for सक्रुद्धो)

29 a) K8 तु तत्रान्ये, K5 D2 T G तत सैन्ये, B3 तत सर्वे, Da Dn1 D1 5 ततस्त्वन्ये (for ततस्तेऽन्ये) — b) Ś1 Ko-2 4 तव पुत्रा महारथा — c) B2 युध्यमाना, D3. 6 हन्य°, G1 मान्य° Ko 1 3 हि तत्सैन्य, D1 तत सत्य, D8 (orig) हि तच्छ्रुत्वा, D8 (sup lin) 6 हि तत्स्मृत्वा, D5 हित सत्य (sic),

C 6 3916
B 6 88 30
K 6 88 30

मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां तस्य भाषितम् ॥ २९
ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्शितः ।
अब्रवीत्तावकान्योधान्भीमोऽयं युधि वध्यताम् ॥ ३०
एवमेते महेष्वासाः पुत्रास्तव विशां पते ।
भ्रातॄन्संदृश्य निहतान्प्रासरंस्ते हि तद्वचः ॥ ३१
यदुक्तवान्महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयम् ।
तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ॥ ३२
लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप ।
न बुध्यसे पुरा यत्तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ॥ ३३
तथैव हि वधार्थाय पुत्राणां पाण्डवो बली ।
नूनं जातो महाबाहुर्यथा हन्ति स्म कौरवान् ॥ ३४
ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य मारिष ।
दुःखेन महताविष्टो विललापातिकर्शितः ॥ ३५
निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि ।
यतमानास्तथान्येऽपि हन्यन्ते सर्वसैनिकाः ॥ ३६
भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते ।
सोऽहं कापथमारूढः पश्य दैवमिदं मम ॥ ३७
एतच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं पिता देवव्रतस्तव ।

T_2 हित सत्य — [d]) T_1 क्षत्र, G_4 क्षत्तृ (for तस्य) D_1 समग्र सत्यभाषण

30 T G read 30 after 34 — [b]) M_4 भ्रातुर् (for भ्रातृ॰) $Ś_1$ K_{0-4} B_{2-4} $D_{7\ 8}$ ॰कर्षित॰ (for ॰कर्शित॰) — [c]) B_{2-4} Da Dn_1 $D_{3-5\ 7\ 8}$ T_1 G सर्वान्, M यौधान् — [d]) K_{0-2} S व(K1 यु)ध्यता मिति (for युधि वध्यताम्)

31 [a]) $K_{3\ 5}$ D_2 एवमेतान्महेष्वासान् — [b]) D_1 तव पुत्रा (by transp), D_3 पुत्रांस्तव, T_2 पुत्र तव॰ — After 31[ab], D_1 ins (cf 36[ab] below)

337* निहता भीमसेनेन महावीर्येण संयुगे ।

— [c]) K_{0-2} Da Dn_1 D_5 T $G_{3\ 4}$ सदिश्य, K_5 सद्दिश्य, D_1 सप्रेक्ष्य $K_{0\ 2}$ सहितान्; K_5 निहितान्, D_2 च हतान्, D_6 समरे (for निहतान्) — [d]) $Ś_1$ प्राशरस्ते; $K_{1\ 2}$ प्रास्मरते, $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 3}$ T_1 G प्रास्मरत, B_1 सस्मरस्तत्, B_2 स्मरस्तव, Da Dn_1 D_5 स स्मरस्ते, Dn_2 D_4 अस्मरत, D_1 सस्मार स, D_6 प्रास्मरत, D_7 न स्मरत (for प्रास्मरस्ते) K_5 $B_{3\ 4}$ $D_{1\ 2\ 4\ 6-8}$ M हित वच॰ (for हि तद्वच॰) K_4 स्मरत हित मव्रच॰ (sic), T_2 प्राहुरतर्हितं वच॰

32 [a]) M_1 (*sup lin*) तद् (for यद्) K_1 महा प्राज्ञा, B_2 नरव्याघ्र, D_7 महाप्रज्ञः, T_2 ॰राज, G_2 ॰प्राज्ञ — [b]) K_1 हितमना॰ स यत्, K_4 ॰मनोमय (for ॰मनामयम्) — [c]) M_4 तमिद् (for तदिद) — [d]) $Ś_1$ $K_{0-2\ 4}$ D_3 देव($Ś_1$ धेव, K_4 दैव)दर्शिन॰, B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ सत्यवादिन॰, D_1 S दीर्घदर्शिन॰ (for दिव्य॰)

33 [a]) $K_{1\ 3}$ D_5 ॰समाविष्ट॰ — [b]) T_2 G_3 पुत्र प्रीत्या D_1 नराधिप, G_{1-3} M_2 जनाधिप — [c]) G_{1-3} न बुध्यते $K_{0\ 2}$ $B_{2\ 3}$ पुरा यत्तु, K_3 D_6 परा यत्तस्, D_1 हित मोहात् (for पुरा यत्तत्) — [d]) K_3 तथा मुक्त, K_4 $B_{1\ 4}$ Da_2 Dn_1 पथ्यमुक्त, B_2 तस्य युक्त, B_3 पथ्ययुक्त (for तथ्यमुक्त) B Da Dn D_{4-8} S हित वच, D_1 महात्मन (for वचो महत्)

34 [a]) $K_{1\ 3\ 5}$ $D_{1-3\ 7\ 8}$ M_4 तवैव (for तथैव) Dn_2 $D_{4\ 6}$ तव चैव (for तथैव हि) B Da Dn_1 $D_{5\ 7\ 8}$ च (for हि) — [c]) T_1 $G_{2\ 4}$ कुंत्यां (for नूनं) D_1 ॰बाहो, T G ॰वीर्यो (for ॰बाहुर्) — [d]) K_3 च, Dn_2 D_7 [इ]ह, D_1 स, D_4 [इ]व, D_3 ह (for स्म) — After 34, T G read 30

35 [b]) G_2 भीमम् (for भीष्मम्) K_5 D_2 भारत; D_1 कौरव, Bom ed संयुगे (for मारिष) — [c]) B_{1-3} Da Dn_1 D_5 S शोकेन (for दुःखेन) — [d]) $Ś_1$ $K_{0\ 1,\ 4}$ [अ]तिकर्षित; K_3 [अ]तिदुषित, B_1 $D_{1\ 3}$ S सुदुःखित, B_{2-4} Da Dn $D_{2\ 4-8}$ [अ]तिदुःखित॰ (for [अ]तिकर्शित॰)

36 [c]) B_3 पतमानास्, G_3 यतमानास् D_1 च ते (for तथा) T_1 G_4 [अ]थान्यैर्, G_{1-3} [अ]थापि (for [अ]न्येऽपि) — [d]) B_3 Da_1 हन्यते, D_1 दह्यते K_{0-2} S मम (for सर्व॰)

37 [a]) $D_{1\ 3}$ हि (for च) K_0 मध्यस्थितया, Cc मध्यस्थ॰ (as in text) Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ भवान्मध्यस्थित-तया — [b]) K_5 Da Dn_1 D_5 M_1 (*inf. lin*) $_{2\ 5}$ उपेक्ष(Da_1 ॰क्ष्य)से, D_1 ॰क्ष्यते — [c]) K_3 साह, T_2 सोय (for सोऽह) D_{1-3} कुपथम्, Cc कापथम् (as in text) — [d]) Da_1 $D_{6\ 7}$ पश्य देवम्, M_3 (*inf lin*) $_5$ पश्चाद्दैवम्

दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनम् ॥ ३८
उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ।
गान्धार्या च यशस्विन्या तच्चं तात न बुद्धवान् ॥ ३९
समयश्च मया पूर्वं कृतो वः शत्रुकर्शन ।
नाहं युधि विमोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथंचन ॥ ४०
यं यं हि धार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे ।
हनिष्यति रणे तं तं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४१
स त्वं राजन्स्थिरो भूत्वा दृढां कृत्वा रणे मतिम् ।
योधयस्व रणे पार्थान्स्वर्गं कृत्वा परायणम् ॥ ४२
न शक्याः पाण्डवा जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ।
तस्माद्युद्धे मतिं कृत्वा स्थिरां युध्यस्व भारत ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

८५

धृतराष्ट्र उवाच ।
दृष्ट्वा मम हतान्पुत्रान्बहूनेकेन संजय ।
भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे ॥ १
अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति संजय ।

C 6 3932
B 6 89 2
K 6 89 2

38 Before 38, K$_{0-2}$ $_4$ D$_{1.6}$ ins संजय उवाच — [a]) Ś$_1$ K$_{0-2}$ D$_1$ तत (for वच) Ś$_1$ K$_{0-2}$ $_4$ D$_1$ रुद्व (for ब्रू) — [c]) K$_0$ सुयोधनम् (for दुर्यो°). — [d]) K$_{0-2}$ मात्तुलोचन, K$_3$ Dn$_1$ D$_1$ $_4$ साश्रुलोचन S अश्रुपूर्णक्षणो(T$_2$ °पूर्णमुखो)ब्रवीत

39 Before 39, D$_6$ ins भीष्म उवाच — [a]) K$_3$ $_5$ D$_2$ उक्तोस्मि तत् (D$_2$ यत्), D$_1$ उक्तमेव, G$_3$ उक्तमेत — [c]) D$_1$ धृतराष्ट्रेण, D$_2$ च यथा शश्वत् (for च यशस्विन्या) — [d]) D$_1$ तत्ते तात न रोचते, D$_2$ तात त्व नावबुध्यसे

40 [ab]) G$_3$ तु (for च) M$_{1}$ $_2$ transp मया and कृत K$_4$ D$_6$ M$_4$ य°, D$_2$ $_3$ वं, T G [ऽ]य (for व) Ś$_1$ K$_{0-2}$ $_4$ शत्रुकर्षण (K$_4$ °णे), B Da Dn D$_{4-8}$ °सूदन, T$_2$ शक्रकर्शन Cv cites 40[a] as in text — [c]) K$_{0-2}$ B$_3$ D$_3$ विमुक्तव्यो, D$_2$ $_3$ नियोक्तव्यो D$_6$ न चाह युधि योक्तव्यो — [d]) D$_1$ न वाचार्य°, T$_2$ G$_1$ $_3$ M न ह्या°, G$_2$ नाम्या° (for नाप्या°) Ś$_1$ नाचार्य कथन च न (sic)

41 [b]) T$_2$ युध्यति (for द्रक्ष्यति) — [c]) Bom ed नित्य (for तं त)

42 [b]) K$_3$ दृढ, M$_2$ स्थिरा (for दृढा) K$_4$ transp दृढा and रणे — [c]) T G योधय (G$_2$ °यि) स्व — [d]) K$_{0-2}$ स्वय, B$_2$ $_3$ युद्ध (for स्वर्गं) G$_1$ $_2$ गत्वा, G$_3$ मत्वा (for कृत्वा)

43 [a]) Ś$_1$ अशक्य, K$_{0-2}$ अशक्ता, S (except M$_1$ $_2$) अशक्या (for न शक्या°) — [b]) Ś$_1$ B देवैर् (for सेन्द्रैर्) B$_1$ $_2$ सरासरै (sic) K$_{0-2}$ D (except D$_{1-3}$) T$_2$ M देवैरपि सवासवै° — [cd]) K$_0$ $_2$ तथा, G$_2$ तस्मिन् (for तस्माद्) K$_{3-5}$ B Da Dn D$_{2-8}$ transp मतिं and स्थिरा D$_3$ दृढां कृत्वा मतिं, S स्थिरा कृत्वा बुद्धिं (for मतिं कृत्वा स्थिरा) D$_2$ पार्थिव (for भारत)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś$_1$ K$_{0-2}$ D$_2$ mention only अष्टमे युद्धदिवसे ; K$_4$ B$_3$ Da Dn$_1$ D$_5$ T$_2$ अष्टमेह्नि (to it B$_3$ adds संग्रामे), D$_6$ अष्टमेदिवसे, M$_4$ अष्टमेह्निके — *Adhy name* K$_4$ धार्तराष्ट्रवध , T G$_4$ भीमयुद्ध , M$_{1-3}$ $_5$ भीमसेनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da$_2$ (*sec m*) 45, Dn$_2$ T$_2$ M$_3$ $_4$ 85, D$_6$ T$_1$ G 83, M$_1$ $_2$ 84 (as in text), M$_5$ 86 — *Śloka no* Dn D$_6$ 44, D$_5$ 46

85

☞ The collations of G$_3$ were not available for adhyāyas 85–92, and the MS is ignored for these adhyāyas

1 [a]) D$_1$ $_6$ मे निहतान् (for मम हतान्) B$_2$ $_4$ दृष्ट्वैव निहतान्पुत्रान् — K$_5$ D$_2$ om (hapl) 1[c]–2[b]

C 6 3932
B 6 83 2
K 6 69 2

मन्येऽहं सर्वथा सूत दैवेनोपहता भृशम् ॥ २
यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयन्त्युत ।
यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महात्मनः ॥ ३
सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ।
अश्वत्थाम्नस्तथा तात शूराणां सुमहात्मनाम् ॥ ४
अन्येषां चैव वीराणां मध्यगास्तनया मम ।
यदहन्यन्त संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः ॥ ५
न हि दुर्योधनो मन्दः पुरा प्रोक्तमबुध्यत ।
वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ॥ ६
गान्धार्या चैव दुर्मेधाः सततं हितकाम्यया ।
नावबुध्यत्पुरा मोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम् ॥ ७
यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः ।
अहन्यहनि संक्रुद्धो नयते यमसादनम् ॥ ८

संजय उवाच ।

इदं तत्समनुप्राप्तं क्षत्तुर्वचनमुत्तमम् ।
न बुद्धवानसि विभो प्रोच्यमानं हितं तदा ॥ ९
निवारय सुतान्द्यूतात्पाण्डवान्मा द्रुहेति च ।
सुहृदां हितकामानां ब्रुवतां तत्तदेव च ॥ १०

— c) K2 D8 भीष्मद्रोण ; B8 भीष्मद्रोणौ — d) K2-4 Da1 D1 3 6 8 G2 M °कुर्वंत (M5 °ते) Ś1 D1 ते त्रय°, K0-2 B1 2 D8 8 सजय (for सयुगे)

2 K5 Da Dn1 D2 5 om (? hapl) 2^{ab} (for K5 D2, cf v l 1) — a) D1 पुत्राणा, G2 युध्यत (for मे पुत्रा) — b) D1 क्षयो भवति (for क्षय गच्छन्ति). B Dn2 D1 4 8 सयुगे (for संजय) — c) D1 8 अह हि (for मन्येऽह) D7 T1 G4 सर्वधा S पुत्रा (for सूत) — d) K8 Dn2 D1-4 6-8 दैवेनोपहतो, Da1 देवेनोपहता, M2 दैवेनैव हता, M8 (*sup lin*) दैवेनैव हता

3 a) S (except M8) तत्र (for यत्र) — b) B1 4 Dn2 D4 6-8 हीयते, B8 Da Dn1 D5 G1 M1 (*sup lin*) क्षीयते, T2 G4 जीर्यंते (for जीयन्ते) T1 G2 क्षिय्यते (G2 क्षीयतो) जनयत्युत — c) K8 यस्य, K4 M1 (*sup lin*) 2 8 तत्र (for यत्र) K0 2 8 5 Da Dn1 D2 5 T G द्रोणस्य भीष्मस्य (by transp) — K2 om (hapl) 3^d–4^a

4 K2 om 4^a (cf v l 3) — a) Ś1 K8 5 Da1 D2 5 T1 G2 M2 4 सोमदत्तेश्च (T1 °दत्तस्य) K0 1 D8 वीर्यस्य, S शूरस्य (for वीरस्य) — c) K2 अश्व स्थाम्ना, K5 अव्यच्छन्नेस् (sic) K0-2 G1 ततस् (for तथा) K8 D1 सूत (for तात) — d) K8 5 D2 8 6 S शूराणामनि(D2 °नु)वर्तिना

5 a) B1 4 Da Dn D3-5 7 8 शूराणा (for वीराणा) D1 अन्येपा तु नरेंद्राणा, T1 G2 M तथा सर्वस्य सैन्यस्य, T2 G1 4 तथा सैन्यस्य सर्वस्य — b) D1 प्रेक्षता, S मध्यस्थास् (for मध्यगास्) — c) K5 यदाहन्यत, D1 यदवध्यत, M1 यदहनस्त (sic) (for यदहन्यन्त) T1 G2 4 समरे (for सग्रामे) — d) K2 भागत्रेधत (for °धेयत°)

6 b) S ह्येतद् (for प्रोक्तम्) — c) T G4 रणे (for मया)

7 a) K3 G2 गांधार्याश्चैव, D1 गांधार्या अपि T1 G4 गाधार्या च यशस्विन्या — b) K0 1 स तु त (for सतत) Ś1 K0-2 4 D1 प्रियकाम्यया, T1 G4 हितकामया — c) K0-2 नावबुध्येत्, K4 5 B Da Dn D4-6 8 नाबुध्यत, D1 न त्ववबुध्यत् (for नावबुध्यत्) — d) D8 (m as in text) प्राप्यम्

8 b) S मम पुत्रान् (by transp) B D (except D2 6) S विशेपत (for विचेतस°) — d) K2 नयतो (for नयते)

9 S om the ref — a) B4 Da Dn1 D5 इद तु समनु°, D1 इद सत्यमन° — Ś1 om (hapl) 9^b–11^c — b) K5 भ्रातुर् (for क्षत्तुर्) K1 अतुल (for उत्तमम्) — c) D8 बुध्यवान् T1 G2 4 M अस्मि (for असि) K0 प्रभो, D1 तदा, T1 G4 विद° (for विभो) T2 न बुध्वा तस्य च विभो — d) S इद (for हित) K0-2 4 तथा, K5 B1 सदा, D6 तव (for तदा) D1 प्रोच्यमानो हितं वच°

10 Ś1 om 10 (cf. v l. 9) — a) B2 Da Dn1 D5 T1 G1 2 4 M1-3 5 सुत (for सुतान्) Dn2 D2 4 7 निवारयस्व तान् B4 मोहात् (for द्यूतात्) — b) Cv मा रुदेति वै K3 5 D2 वै (for च) D1 पाडूनां कुरु मा व्यथा — D3 om (hapl) 10^{cd} — d) D4 हि (for च) D1 न श्रुत वच , T2 त तदा वच°, Cv तत्तदेव च (as in text)

न शुश्रूषसि यद्वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ।
तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधु भाषितम् ॥ ११
विदुरद्रोणभीष्माणां तथान्येषां हितैषिणाम् ।
अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ १२
तदेतत्समतिक्रान्तं पूर्वमेव विशां पते ।
तस्मान्मे शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तत ॥ १३
मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत ।
लोकक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ १४

ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ।
संरब्धान्यभ्यधावन्त भीष्ममेव जिघांसया ॥ १५
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च सात्यकिश्च महारथः ।
युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः ॥ १६
अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च संयुगे ।
दुर्योधनसमादिष्टान्राज्ञः सर्वान्समभ्ययुः ॥ १७
अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिम्बश्च महारथः ।
भीमसेनश्च संक्रुद्धस्तेऽभ्यधावन्त कौरवान् ॥ १८　C. 6 3950 B 6 83 20 K 6 83 20

---

11 Ś1 om 11^{abc} (cf v 1 9) — ^{a}) K3 Dn2 D2-4 6-8 तद् (for यद्) B1-3 Da Dn1 D5 यश्च शुश्रूषसे (D5 °से) वाक्य, S न शृणोषि पुरा (M1-3 5 तदा) वाक्य — ^{b}) B3 Dn D7 8 आर्त (for मर्त्य) D1 मर्तुकाम इवौषध — ^{c}) D1 तदेतद् (for तदेव). S तदिद समनुप्राप्त — ^{d}) S साधुवादिना (for साधु भाषितम्)

12 ^{b}) D6 [अ]न्ये च (for [अ]न्येषां) S मनीषिणा (M4 मनस्विनां) (for हितैषिणाम्) D5 सम्रामे न च मेधिनौ

13 ^{a}) D2 तदेव, D8 तच्च वै (for तदेतत्) K4 B D (except D1-3) M2 समनुप्राप्त, T2 समनुक्रांतं (for समति°) — ^{b}) T G हि संजय (for विशां पते) — ^{c}) B1 त्वं (for मे) D6 शृणु त्व (for मे शृणु) S वद धर्मज्ञ (for शृणु तत्त्वेन)

14 Before 14, S ins संजय — ^{a}) D1 °राज (for °रौद्र) S मध्याह्ने तुमुलो (T2 M तु महा, G2 तुमुले) घोर — ^{b}) D1 रौद्ररूपमवर्तत — ^{c}) K4 लोकक्षयकरं, T1 G1 2 4 M जनक्षयकरो (for लोक°) — ^{d}) D2 ततो (for तन्मे) D8 T2 निगदित

15 ^{a}) B2 सैन्यानि सर्वाणि (by transp) — ^{c}) B3 सरभानि (for संरब्धानि) Ś1 D3 6 [अ]भ्यवर्तत, D1 न्यवर्तत (for [अ]भ्यधावन्त) K3 5 D2 त्वरध्व-मित्यवर्तत, B1 समारब्धान्यधावत, S अभ्यद्रवत संग्रामे — ^{d}) D1 भीष्मस्य च, D6 °श्चैव (for °मेव) M2 विशां पते (for जिघांसया)

16 ^{b}) D1 सात्यकी च Ś1 B3 महारथा — After 16^{ab}, B3 reads line 3 of 339* — ^{d}) B4 भीष्ममे वाभ्ययुस्तदा, G1 °मेवाभिदुद्रुवु — Ś1 K2-5 B1 2 4 D (except Da1) ins after 16 B3 ins line 3 only after 16^{ab}

338* विराटो द्रुपदश्चैव सहिता सर्वसोमकै ।
अभ्यद्रवन्त सग्रामे भीष्ममेव महारथा ।
केकया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च दंशित ।
युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययु ।

[(L 1) K5 विराट- D1 om. the post half of line 1 and the prior half of line 2 Ś1 K2 3 5 Da2 Dn1 D2 4-8 सहित (for °ता) Ś1 °सोमका, K4 °सैनिकै, Dn1 °सौमकै — (L 2) Ś1 अभ्यवर्तत, K3 D2 °द्रवत (for °द्रवन्त) Ś1 K4 D8 महारथ, K3 5 D2 6 जिघांसया, D1 समभ्ययु (for महारथा) — (L 3) K2 3 5 B1 Dn2 D3 कैकया, B2-4 Da2 Dn1 D2 4-8 कैकेया Da2 D5 दृष्टकेतुश्च K3 कुन्तीभोजश्च K2 D8 दंशिता, D6 दंशित — (L 4) = 16^{cd} Om in K2 D8 यत्ता° (for युक्ता°) Ś1 सर्व (sic) (for एव)]

17 ^{b}) D5 केचितानश्च (sic) B D (except D1-3 6) T1 G वीर्यवान् (for संयुगे) — ^{c}) B1 3 D5 T1 G4 दुर्योधनसमाविष्टान्, D3 युधिष्ठिरसमादिष्टा, T2 दुर्योधनादीन्समरे, Cv as in text — ^{d}) D1 राज्ञ सर्वे, D3 कौरवास्तान्, T2 M4 राजन्सर्वान्

18 ^{a}) Da D5 M2 ततो (for तथा) Da1 वीर, D3 शूरो, T2 वीरैर् — ^{b}) K1 हैडिंमश्च; K3 5 Da1 D1. 2 (by corr) 5 6 हैडम्बश्च, D2 (before corr) 3 हैडिंबिश्च Ś1 D3 महारथा, M1-3 5 घटोत्कच — ^{c}) Ś1 K0-2 4 कौरव्य, T1 G1 2 4 कौरव्यान्, M3-5 स क्रुद्धास् — ^{d}) D2 सोभ्यधावत, D4 स्वभ्यधावत (for तेऽभ्य°) T1 G1 2 4 तेति (T1 G4 अति) क्रुद्धा समभ्ययु, Cv as in text

19 ^{a}) K0-2 अयुध्यत, D2 अविध्यत — ^{b}) K0 1

C. 6 3551
B 6 89 21
K 6 89 21

त्रिधाभूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि ।
तथैव कौरवै राजन्नवध्यन्त परे रणे ॥ १९
द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान्सृञ्जयैः सह ।
अभ्यद्रवत संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन्यमक्षयम् ॥ २०
तत्राक्रन्दो महानासीत्सृञ्जयानां महात्मनाम् ।
वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन धन्विना ॥ २१
द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे ।
विवेष्टन्तः स्म दृश्यन्ते व्याधिक्लिष्टा नरा इव ॥ २२
कूजतां क्रन्दतां चैव स्तनतां चैव संयुगे ।
अनिशं श्रूयते शब्दः क्षुत्कृशानां नृणामिव ॥ २३

तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः ।
चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः ॥ २४
वध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे ।
प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी ॥ २५
स संग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान् ।
कुरूणां पाण्डवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः ॥ २६
ततो भीमो रणे क्रुद्धो रभसश्च विशेषतः ।
गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २७
तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः ।
पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशश्च परिबभ्रमुः ॥ २८

M2 पाडवा॰ कौरवैर्, K2 पाडवै कौरवैर्, D3 T G M1 3-5 कौरवा पाडवैर् (by transp) — c) K5 तत्रैव K0 2 D1 4 T2 M1 कौरवा, Da1 कौरवो, T1 G पाडवा (for कौरवै) — d) K0-2 अयुध्यत, K. न वध्यते, D4 वध्यते च, T2 अहन्यत (for अवध्यन्त) Ś1 D2 रणे परे (by transp), K0-2 रणे परै॰, D1 7 T2 M4 परात्र(D7 M4 ॰रा र)णे; T1 G M1 परै रणे

20 a) K5 द्रौणिस्तु, B2-4 Dn2 D4 7 8 द्रोणश्च B6 D5 रथिन (for रथिना) Ś1 श्रेष्ठान्, Da1 D5 श्रेष्ठ — b) D1 सोमकै॰ K4 B2 D1. 8 T1 G1. 2 4 सह सृजयै॰ (by transp), T2 M सहसृजयान् — c) K0-2 B1 D1. 8. 6 अभ्यधावत, Dn2 T2 M5 ॰द्रवंत K4 अभ्यधावत्सुसक्रुद्ध॰ — d) T1 G1 2 4 (before corr) M8 प्रेषयन्वै, T2 M4 ॰यानो, G4 (by corr) ॰यश्च, M1 2 3 (*sup lin*) ॰यद्वै (for ॰यिष्यन्) D8 प्रेषयन्यमसादनं

21 ab) B2 8 तदाक्रदो, Da D5 उदक्रोशन्, Dn1 तत्राक्रोशो D1 तत्राद्भुतमपश्याम द्रोणस्यातिपराक्रम — c) T2 युध्यता (for वध्यता) — d) Da1 D5 T2 धन्विना, T1 G4 धीमता (for धन्विना) D1 सृजयानां महात्मना

22 a) Dn2 सहितास् (for निहतास्) — b) T2 क्षत्रियाणा महाहवे — B4 om 22c-23d — c) K2 विचेष्टत॰, K8 5 विचेष्टत, K4 B1-3 Da Dn D1 2 4-8 विचेष्टत॰, D8 व्यचेष्टत॰ (for विवेष्टन्त॰) B1-3 Da Dn D3-5 7 8 T1 G4 M8 5 व्यदृश्यत, D6 T2 G1 दृ दृश्यंत, G3 [अ]भ्यदृश्यत, M1 2 4 [अ]प्यदृश्यत (for स्म दृश्यन्ते) K4 समरे (for दृश्यन्ते) — d) Dn2 D4 6-8 M1 (*sup lin*) 2 3 5 ॰क्लिन्ना (for ॰क्लिष्टा)

23 B4 om 23 (cf v. l 22) — a) T1 G क्रदता कूजतां (by transp) — b) Da1 D. स्तनया (D5 ॰य), D2 6 स्वनतां, Ca c स्तनता (as in text) K3 5 B1 D2 भारत (for सयुगे) — c) K1 अनुशा (for अनिशं) K5 D2 6 शुश्रुवे (for श्रूयते) K2 B1 Da Dn D4 5 7 8 अभिसश्रूयते शब्द॰ — d) Ś1 क्षुज्जुपाणां, K0-2 तत्र तत्र, K3. 5 D1-3 क्षत्रियाणा, B1 क्षुत्क्लिष्टानां, Da Dn D4 5 7 8 क्षुत्क्लेशानां; D6 क्षुत्कृशाना, M4 क्षुत्क्षमाणा (for क्षुत्कृशाना) K8 D8 रणाजिरे, K6 D1 2 नराधिप (for नृणामिव)

24 a) D1 कौरवेंद्राणा — b) D6 महारथ॰ (for ॰बल॰) — d) K1 2 क्रुद्धकाल, K8 युध्यन्काल, T G M4 क्रूर काल, M1-3 5 काल॰ क्रूर (for क्रुद्ध॰ काल) K8 इवापरे K5 युद्धकामस्तदा नृप

25 a) Ś1 K0 2 T2 M4 तव, D1 4 8 सर्व- (for तत्र) — b) K0-2 अन्योन्यस्य (for ॰न्येन) K4 तदा रणे, Dn2 D4 T2 महाहवे — cd) K6 रुधिरौघप्रवर्तिनी, B Da2 Dn2 D1 4 5. 7 8 शोणितौघतरगिणी (Da2 D5 ॰प्रवाहिनी) (for 25d) S वर्ध(G1 2 ॰ध्य)ते प्रेतराजस्य विषय॰ स (M1-3 5 ॰यं स्म) विशा पते

26 b) K1 [ऽ]भवन्महत्, K3 5 D2 महानभूत्, S [ऽ]भवत्तदा

27 a) Ś1 K0-2 महेष्वासो (for रणे क्रुद्धो) — b) Ś1 नभसश्च, D1 रभसा च, G1 रभस च

28 K5 D2 transp 28 and 29 — a) B2 तव (for तत्र) K3 5 D2 शूराश्च (for भारत) — b) D1 नाराचैस्ताडिता, T1 G4 नाराचनिहता, T2 नाराचेन

छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नपादाश्च मारिष ।
क्रौञ्चवद्व्यनदन्भीताः पृथिवीमधिशिश्यिरे ॥ २९
नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ ।
ते हयाः काञ्चनापीडा रुक्मभाण्डपरिच्छदाः ।
वध्यमाना व्यदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३०
पतद्भिश्च हयै राजन्समास्तीर्यत मेदिनी ।
निर्जिह्वैश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः ।
हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैर्धरा ॥ ३१
अर्जुनेन हतैः संख्ये तथा भारत वाजिभिः ।
प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशां पते ॥ ३२
रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैश्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः ।
हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ॥ ३३
उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ।
अनुकर्षैः शुभै राजन्योक्त्रैश्चाप्यसुरश्मिभिः ।

C 6 3866
B 6 89 3
K 6 89 2

महा, M1 नाराचाटिहता, M2 नाराचाभिगतो —[c]) Cc सेदुश्च (as in text) K4 वेमुश्च (for नेदुश्च) D1 6 पेतुर्नेदुश्च नेशुश्च, T2 तव नेदुश्च सुभृशः; G M पेतुर्ने(M4 °सु, से)दुश्च सुभृश, Bom ed पेतुर्नेदुश्च सेदुश्च —[d]) Dn2 D4 7 8 दिश स, D1 विह्वला (for दिशश्च)

29 K5 D2 transp 28 and 29 —[a]) T1 G M4 भिन्न° (for छिन्न°) —[b]) K2 छिन्नपापाश्च, K3 4 B D (except D7) छिन्नगात्राश्च, S भिन्नकुम्भाश्च (for छिन्नपादाश्च) —[c]) K5 D6 व्यनदन्भीता, B Da Dn D4 5 7 8 विनदतश्च (B1 [also] 8 Da Dn1 D5 °त स), D8 M1 विनदन्भी(M1 °न्ही)ता, T2 व्यतनन्भीता —[d]) D1 पृथिव्याम् (for °वीम्) Ś1 अधिशिप्यरे, Ko 1 °शिश्रियु, K2 परिशिश्युः, K3 5 D2 अपि शिरि(D2 °प्यि)रे, D8 अधिशेरते, D6 8 T1 अधिशि शिरे; T2 अनुशुश्रुरे, G1 अनुशिश्रिरे, G2 M3 3 5 अनुशिश्यिरे, M1 4 अनुशिशिरे (for अधिशिश्यिरे)

30 [a]) K2 D3 नकुल —[b]) M4 गजानीकम् G1 अभिद्रुतौ —[c]) K2 हयान् (for हया) T1 G4 कांचनोत्पीडा D6 ते हयाना नवापीडा —[d]) Ś1 K1 2 हेमदड, Ko देहदड, K3 5 B4 D2 3 6 रुक्मदड, M रुक्मभाड (for रुक्मभाण्ड) Cc cites भाडम् Ś1 °परिच्छद, B1 Da Dn1 D3 S °परिष्कृ(Da Dn1 °स्कृ)ता, D6 °परिस्तुता (for °परिच्छदा) —[e]) D1 S प्रदृश्यते (for व्यदृश्यन्त)

31 [a]) K4 महद्भिश्च (for पतद्भिश्च) Ś1 K1 D2 3 T1 G M तु (for च) K3 5 D2 तुरगै राजन्, D6 तु रथै राजन्, T2 च हयौघैश्च (for च हयै राजन्) —[b]) Ś1 समास्तीर्य च, K4 B1 2 4 Dn2 D4 6–8 °कीर्यत, Da Dn1 D5 समुदीर्यत (for समास्तीर्यत) T2 मेदिनीं —[c]) S1 Ko 2 निजिह्वैश्च, B2 Da Dn1 D5 विजिह्वैश्च, D1 T1 G निर्जीवैश्च (D1 °स्तु), D2 द्विजिह्वैश्च, T2 नजश्चैव (sic), Cc cites निर्जिह्वै M5 निर्जिह्वैर्निश्वसद्भिश्च —[d]) K2 गताशुभि, Da1 गतो सुनि —[e]) Da1 बभुर् (for बभौ) S महाराज (for नरश्रेष्ठ) D1 हतैर्वैद्रुविधाकारैर्

32 [a]) B3 हत, M4 हता (for हतै) T G1 M संखे, G2 संधे —[b]) Ko 1 भरत K4 B D (except D1 2 6) M4 राजभि (for वाजिभि) —[c]) K1 प्रभमौ वसुदा घोरो (sic)

33 [a]) M3 गजैर् (for रथैर्) T1 G1.4 भिन्नैर् (for भग्नैर्) Ś1 Ko–2 4 D8 हयैश्च, K3 5 D2 द्विपैश्च, T G4 M4 गजैश्च (for ध्वजैश्च) B3 तुंगैर् (for छिन्नैश्च) —[b]) K4 शुभ्रैश्च, T2 चित्रैश्च (for छत्रैश्च) K3 5 B Da Dn D1.2 4–6 8 निकृत्तैश्च महायुधै (K3 D2 6 °रथै), D8 निकृत्तैश्च वरायुधै, D7 छत्रैश्च महायुधै (submetric) — After 33[ab], Ś1 K B Da Dn1 D1–2 5–7 8 (marg sec m) ins

339* चामरव्यजनैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्च महायुधै ।

[B1 2 4 Da Dn1 D1.5 6 8 चामरैर् (for चामर) B Da Dn1 D5 चैव (for छिन्नैर्) K3 5 B Da Dn1 D1–3 5 6 छत्रैश्च सुमहाप्रभै (B4 °सुधै, D1 3 °धनै)]

— K5 D6 cont

340* प्रतोदैश्च तथा छिन्नैर्विकृतैश्च महायुधै ।

[K5 सुदेहैश्च (for प्रतोदैश्च)]

—[c]) Ś1 Ko–2 च निष्कै (for निष्कै स) —[d]) K5 समाकुलै (for सकुण्डलै)

34 [a]) Ś1 D3 अपि विद्धैश्च, Da Dn1 D5 इव विद्धैश्च, D6 T1 G2 4 परिविद्धैश्च (for अप°) —[b]) K3 अलंकृतै, T2 M च सर्वत (for च सर्वश) —[c]) B3 भुजै, Cv शुभै (as in text) —[d]) Ca cites योक्त्रम्, Cc योक्त्रै (as in text) Ś1 Ko चैव सुरश्मिभि, K1 च वसु°, K2–4 D3 6 चैव स°, K5 चैव

C. 6 3960
B 6. 89 30
F 6 89 36

संछन्ना वसुधा भाति वसन्ते कुसुमैरिव ॥ ३४
एवमेष क्षयो वृत्तः पाण्डूनामपि भारत ।
क्रुद्धे शांतनवे भीष्मे द्रोणे च रथसत्तमे ॥ ३५
अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथैव कृतवर्मणि ।
तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षयः ॥ ३६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

८६

संजय उवाच ।
वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये ।
शकुनिः सौबलः श्रीमान्पाण्डवान्समुपाद्रवत् ॥ १
तथैव सात्वतो राजन्हार्दिक्यः परवीरहा ।
अभ्यद्रवत संग्रामे पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २
ततः काम्बोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम् ।
आरट्टानां महीजानां सिन्धुजानां च सर्वशः ॥ ३
वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ।

तु राशिभि॰, B Da Dn D4 5 7 8 च सह रश्मिभि॰, D1 S चापि सु(D1 स)रश्मिभि॰, D2 चैव तु रश्मिभि॰ (for *चन्यसुरश्मिभि॰) — c) K8 5 B8 4 D2 8 स कीर्णा, Da1 Dn2 D5 संछिन्ना (Da1 °न्न) (for स छन्ना) D5 भावी (for भाति). — d) B1 वसत (for वसन्ते)

35 a) Ko 2 T1 G1 4 एवमेव — b) D1 इह, D2 इति (for अपि). — d) Ko-2 द्रोणे च रथिना वरे

36 b) K8 5 D2 शल्ये च, Da D5 द्रोणे च (for तथैव) — d) D8 अभिक्षय॰, M5 अपि क्षय

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K4 B8 Da Dn1 D5 अष्टमेऽह्नि (to it B8 adds संग्रामे), D6 अष्टमदिवसयुद्धे, M4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K4 सकुलयुद्ध, T2 रणागणवर्णन, M1 2 रथाद्यवर्णन — *Adhy no* (figures, words or both) K5 82, Da2 (sec m) 47, Dn2 T2 M3 4 86, D6 T1 G1 2 4 84, M1 2 85 (as in text), M5 87 — *Śloka no* Dn1 D5 40, Dn2 39

86

☞ The collations of G3 were not available for this chapter.

1 a) D1 तथा घोरे, D6 महारौद्रे — b) D1 S तस्मिन् (for राजन्) K2 °क्षय (for °क्षये) — c) K2 शौबल, K8 D8 सौबळ B1 चैव (for श्रीमान्) — d) K8 D2 समुपाद्रवन्

2 a) G1 राजा (for राजन्) — c) Ś1 अभ्याद्रवत, K2 अभ्यद्रवति, K4 D6 °धावत, T2 °द्रवत — d) K8 5 B D (except D8) S वरूथिनीं (for अनीकिनीम्)

3 a) Ko तथा Ko 2 काभोज॰ (for काम्बोज॰) — b) K5 D1 (m by corr, orig as in text) 2 8 त्व(D8 त)दीयाना, B8 नदीनाना (for नदीजाना) T1 G4 च वासिना G2 नजाना चै वाजिना (corrupt) — c) K1 आरधानां, K5 D2 आरदाना, D8 (m as in text) आरद्राना, D5 आरटानां, M2 आतदाना T2 अभीजाना Ś1 आरट्टदेशजानां च; Cv आजानेय॰ महीजानां — d) T2 सर्वत॰ (for °श॰)

4 a) K4 B4 Dn1 D7 वाना°, K5 नावा°, B1 D5 याणा°, Da1 वाणा° (for वना°) D1 8 शूराणां (for शुभ्राणा) — b) D5 T1 G2 4 °वाजिनां (for °वासिनाम्) — After 4ab, Ś1 K1 2 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 G1 ins

341* वाजिनां बहुभि॰ सख्ये समन्तात्पर्यवारयन् ।

[Ś1 सगै, Ko-2 मधै (for सख्ये) Ś1 Ko-2 परिवारित, B2 Dn2 D7 G1 परिवारयन् (for पर्य॰)]

ये चापरे तित्तिरजा जवना वातरंहसः ॥ ४
सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिः सुकल्पितैः ।
हयैर्वातजवैर्मुख्यैः पाण्डवस्य सुतो बली ।
अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतपः ॥ ५
अर्जुनस्याथ दायाद इरावान्नाम वीर्यवान् ।
सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ॥ ६
ऐरावतेन सा दत्ता अनपत्या महात्मना ।
पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ॥ ७
भार्यार्थे तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगाम् ।
एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ॥ ८
स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः ।
पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना ॥ ९
रूपवान्वीर्यसंपन्नो गुणवान्सत्यविक्रमः ।
इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् ॥ १०
सोऽभिगम्य महात्मानं पितरं सत्यविक्रमम् ।
अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृताञ्जलिः ।

C 6 3982
B 6 90 12
K 6 90 12

— c) K4 तथापरे K3 तिमिरजा, K4 B Da Dn D2 4 5 8 S तित्तिरिजा (K4 °रिका, T2 °जाश्च), D1 महावीर्या, D3 तित्तिरका Cv as in text — d) Ś1 जवने, K4 D1. 4 M4 यवना, K5 जननो, D2 जवगा, T1 G4 वनजा (for जवना) S हेममालिन (for वात रहस)

5 a) K4 B Da Dn1 D5 गात्रै , Dn2 D4 7 8 तत्र, D3 वीरैर् (for एतैर्) — b) B1 चर्मवद्भि, Da Dn2 D6 मर्मैत्र(Da2 D5 °वि)द्भि , T G M1 (sup lin) 2 8 5 चर्मभिश्च, M1 (orig) वपुष्मद्भि D1 स्वलकृतै; D6-8 स्वकल्पितै, M4 च कल्पितै — c) T G युक्त:, M3 8 5 युक्तै, M1 (inf lin) युक्ते (for मुख्यै) — e) Ś1 B2 3 D3 अभ्य(Ś1 °भ्या)द्रवत, D3 अभ्यवर्तत D1 सैन्य तत् (by transp) — f) B4 D (except D1 3) G2 हृष्टरूप K3 D (except Da1 D1. 8) G2 M1 8 परतप

6 a) K3 5 B3 4 Dn2 D2 4 6-8 T1 G4 सुत श्रीमान् (B3 °मन्), K4 B1 2 Da Dn1 D1 8 5 T2 G1 2 M [आ]त्मज श्रीमान् (for [अ]थ दायाद) — b) Ś1 इरामान्, T2 °मान् (for °वान्) D1 अति- (for नाम) — c) K3 दुहितुर्, K4 B1 3 4 m Da Dn1 D3 (marg sec m as in text) 5 Ca स्नुषाया, K5 D2 6 दुहित्र्या, M4 सुताया

7 a) K6 पेरावतेवमादत्त्वा (sic) — b) K0-2 B3 Da Dn1 D1 (by corr in marg) 5 S ह्यनपत्या (T2 पार्थाय हि), D1 (orig) ह्यभिपूज्य (for अनपत्या) — c) M2 4 5 पतौ K4 कृते, Dn2 D1 8 S हृते (for हते) K5 सुवर्णेन — d) K2 3 D2 6 दीनचेतसा; M1-3. 5 °दर्शना

8 a) Ś1 K0-2 T G M3 (sup lin as in text) कार्यार्थे, D1 भार्यार्थे M4 च स (for ता च) K4 भार्या ता चैव जग्राह, K5 D2 ता च जग्राह भार्यार्थं — b) Ś1 K5 T2 M4 °नुग (for °नुगाम्) — c) Ś1 K0-2 एक एव, S एवमेव (for एवमेष) — d) Da1 D5 °पक्षे (for °क्षेत्रे) Cc cites क्षेत्रे

9 a) K1 3 4 °लोक (for °लोके) — b) T1 G चैव सु° (for च परि°) — c) Some MSS and Cc पितृव्येन — d) T1 G महात्मना (for दुरा°)

10 a) K3 D6 गुण°, K4 5 B Da Dn D1-5 7 8 बल° (D3 वळ°) (for वीर्य°) S समुत्पत्य महाराज (T2 M °तेजा) — b) D6 बलवान्, S नागराट् (for गुणवान्) — After 10^{ab}, K1 ins 342*, om 10^{c}–11^{d} B3 om (hapl) 10^{c}–11^{b} — c) K2 इद्द° (for इन्द्र°) Ś1 K0 2 जगामाथ, D1 समासाद्य — d) D5 दृष्ट्वा (for श्रुत्वा)

11 K1 om 11^{abcd}, B3 om 11^{ab} (cf. v l 10) — a) K2 सोम्यगम्य, S सोभिवाद्य K4 B1 3 4 D (except D2 8 6) महाबाहु — b) B1 2 4 Dn2 D1 4 7 8 सत्यविक्रम — K0 2 ins after 11^{ab} K1 (om 10^{c}–11^{d}) ins after 10^{ab}

342* उवाच वचन राजन्नुलूपीतनयस्तदा ।

— K2 om 11^{cd} — cd) Da Dn1 D5 अभि° (for अभ्य°) D4 7 8 नियमेन (for विनयेन) Ś1 महात्मन, K3 D3 कृताजळि S कृताजलिरथोवाच विनयेनोप(M °नाभि)गम्य तु (M1-3 5 च) — After 11^{cd}, K3-5 B D ins

343* न्यवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मन ।

[K4 °यत्तथा°, D1 °यत्तदा° (for °यत चा°)]

— c) Da D5 नाम (for आत्म) T1 G4 सूनुस्ते;

C 6 3985
B 6 90 13
K 6 90 13

इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तवाभिभो ॥ ११
मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ।
तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पाण्डवः ॥ १२
परिष्वज्य सुतं चापि सोऽऽत्मनः सदृशं गुणैः ।
प्रीतिमानभवत्पार्थो देवराजनिवेशने ॥ १३
सोऽर्जुनेन समाज्ञप्तो देवलोके तदा नृप ।
प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ।
युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो ॥ १४
बाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल उपागतः ।
कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभिर्नृप ॥ १५
ते हयाः काञ्चनापीडा नानावर्णा मनोजवाः ।
उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इव महोदधौ ॥ १६
ते त्वदीयान्समासाद्य हयसंघान्महाजवान् ।
क्रोडैः क्रोडानभिघ्नन्तो घोणाभिश्च परस्परम् ।

G1 2 पुत्रस्ते — ^{f}) T1 G3 4 भद्रमस्तु, T2 M पुत्र श्चास्मि, G1 भद्र तेस्तु (for पुत्रश्चाह) K2 तवाविभो (sic), K4 B Da Dn D4-8 तव प्रभो, K5 T2 G2 तवाविभो, D1 तवात्मज, T1 G4 तवानघ (for तवाभिभो)

12 ^{a}) K0 2 Da1 D1 5 T G समागमे, K5 D2 सुसुमुखो K0 D1 T1 G1 4 यच्च, Dn2 D4 6-8 यस्तु, D8 यद्वत्, T2 याश्च (for यश्च) — ^{b}) K4 स त सर्वं न्यवेदयत् — After 12^{ab}, D3 (erroneously) *repeats* 11^{ab} — ^{c}) T2 त च (for तच्च) G1 2 तच्च वृत्त यथा सर्वम्

13 ^{a}) D1 परिपूज्य K2 तु त (for सुत) K1 Da1 वापि (for चापि) — ^{b}) K4 B2-4 Da Dn1 D2 5 6 G1 आत्मन, T1 G2 4 M3 स्वात्मन (G2 °ना), Co सोऽऽत्मन (as in text) G3 सदृशैर् (for °श)· D1 गुणैरात्मसम नृप, T2 सोर्जुन प्रथित गुणै — ^{c}) K3 5 B1 D2 S अनयत् (for अभवत्) — ^{d}) K0 °निशोवने, K3 5 Da1 S °निवेशन (for °निवेशने)

14 ^{a}) B D (except D1 2) समादिष्टो, T1 G4 M1-3 5 तदाज्ञप्तो — ^{d}) K0 2 सु° (for त्व°) — After 14^{cd}, S ins

344* स चापि नरशार्दूल शार्दूलसमविक्रम ।
अब्रवीच्च तदा पार्थमयमस्मि तदा विभो ।
स्थित प्रेष्यश्च पुत्रश्च सर्वथा ह्यनुशाधि माम् ।
किं करोमि च वै काम क वा काम त्वमिच्छसि ।
परिष्वज्य सुत प्रेम्णा वासवि प्रत्युवाच तम् । [5]
प्रीतिपूर्वं च कार्यं च कार्यं प्रति च मानद ।

[(L 1) G3 M1 2 नर(G2 रथ)शार्दूल. — (L 2) G2 तथा विभो, M1-3 5 तव प्रभो, M4 तवाभिभो (for तदा विभो) — (L 3) T1 G2 त्व प्रशाधि (for ह्यनु°) — (L 4) T1 G4 वच (for च ते) G2 किं च, M4 किं वा (for क वा) — (L 6) M1-3 5 कल्य च (for कार्य च) T1 G कार्या प्रीतिश्च (for कार्यं प्रति च)]

— ^{e}) Ś1 त्वयास्याल, K0-2 त्वया तात, S तु (M2 5 च) साहाय्य — ^{f}) K5 सत्य, B4 Dn2 D4 6 7 Cc सह्य (for साह्य) K5 देवम् (for देयम्) K4 देय सह्यमिति प्रभो, S दातव्यं नो भवेदिति

15 ^{a}) K3. 5 B1 2 Dn2 D1 2 6 8 S तु (for च) — ^{b}) K3 D2 युद्धकालम्, T1 G M ययौ युद्ध (M1-3 5 योद्धुम्) K4 M4 उपस्थित, B1 2 4 Da Dn D3-8 T1 G M1-3 5 इहागत, D1 समागत (for उपा°) T2 ययौ बुद्धिभागत (sic) — ^{c}) D1 °मयैर् (for °जवैर्) K3 कामवज्जवनैरश्वै, S कृष्ण(M1-3. 5 काम) वर्णै शुभैरश्वै Cc cites काम°, वर्ण° and जव° — ^{d}) B1 बहुभि सवृतो (by transp) K3 D2 नृप, Dn1 D5 वृत (for नृप) S सर्वत शुभ्रुभे वृत

16 ^{a}) Da1 D5 हया काचनपीडानां — ^{b}) Da1 D8 °वर्ण (for °वर्णा) Ś1 K0-2 4 महाजवा, T2 मनोरमा — M2 om (hapl) 16^{d}–17^{c} — ^{d}) K1 महोदयौ, G3 [ह]योत्तमा (for महोदधौ)

17 M2 om 17^{abcde} (cf v l 16) G2 om 17 — ^{b}) K5 D1 T2 M1 3-5 हयसघा (for °सघान्) K3-5 B1 Da Dn1 D1-3 5 6 S (G2 M2 om) मनोजवान् (K3 5 D1 6 T2 M1 3-5 °वा) — ^{c}) D1 क्रुद्धा, T2 क्रोधै, Cc क्रोडै (as in text) D1 क्रोधाद्, T2 क्रोधान्, Cc क्रोडानि (for क्रोडान्) D1 विनिघ्नतो (for अभि°) Cd cites क्रोड°. G4 Cr क्रोडै क्रोढान्यभि(G4 °पि)घ्नत — ^{d}) T2 प्राण्यभिश्च, Cc घोणाभिश्च (as in text) Cd cites घोणा — K0-2 om (hapl) 17^{e}–18^{b} — ^{e}) D1 समरे (for सहसा) K3 5 D2 6 [अ]न्योन्य, D1 राजान् (for राजन्) — ^{f}) K3 B4 Dn2 D3 4 7 8 स्ववेगा°, K5 D2 6 तुरगा° (for सुवेगा°) S (G2 om) हसा इव नगोत्तमान् (T2 M4 °म, M3 °मे)

निपेतुः सहसा राजन्सुवेगाभिहता भुवि ॥ १७
निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसंघैः परस्परम् ।
शुश्रुवे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा ॥ १८
तथैव च महाराज समेत्यान्योन्यमाहवे ।
परस्परवधं घोरं चक्रुस्ते हयसादिनः ॥ १९
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संकुले तुमुले भृशम् ।
उभयोरपि संशान्ता हयसंघाः समन्ततः ॥ २०
प्रक्षीणसायकाः शूरा निहताश्वाः श्रमातुराः ।
विलयं समनुप्राप्तास्तक्षमाणाः परस्परम् ॥ २१

ततः क्षीणे हयानीके किंचिच्छेषे च भारत ।
सौबलस्यात्मजाः शूरा निर्गता रणमूर्धनि ॥ २२
वायुवेगसमस्पर्शा जवे वायुसमांस्तथा ।
आरुह्य शीलसंपन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान् ॥ २३
गजो गवाक्षो वृषकश्चर्मवानार्जवः शुकः ।
षडेते बलसंपन्ना निर्ययुर्महतो बलात् ॥ २४
वार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः ।
संनद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः ॥ २५
तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्जयम् ।

C 6 3999
B 6 90 29
F 6 90 32

18 Ko-2 om 18ab (cf v l 17) — a) D8 निहतद्भिस्‌ D6 M4 तैस्तु, T2 चैव (for तैश्च) — b) B2 ॰सिंहैः (for ॰संघैः) — c) K3 सुश्रुवे, D1 श्रूयते (for शुश्रुवे) — d) K1 D6 सुवर्णपतने, D2 सुपर्णं पतने, T2 सुपर्णपतनो, G1 सुपर्णात्पततो, G2 सुपर्णतनयो B1 T1 तथा (for यथा)

19 a) M1-3 5 समेत्य (for तथैव) K3 5 D2 तावका राजन, B1 च महाराजन् — b) M1 3 तथैव (for समेत्य) D5 समत्यानो महाहवे (sic) — c) K3 B3 D1 2 परस्पर (for ॰स्पर) D3 ॰वधे (for ॰वधं) — d) Ś1 त (for ते)

20 K3 5 D2 om 20ab — a) Ko-2 तदा (for तथा) B2-4 Dn2 D4 7 8 महाघोरे (for वर्तमाने) — b) T2 M4 तुमुले सङ्कुले (by transp) Da1 D3 6 तुमले — c) K4 B2-4 Da Dn D4-8 सम्भ्रान्ता, B1 सदीर्णा, D1 समक्ता, D2 शमता, T1 G4 मश्रान्ता (for संशान्ता) — d) K5 (m as in text) D3 सहस्रशः (for समन्ततः)

21 Dn2 om (hapl) 21b-22c, D2 om 21 — a) K5 प्रक्षीयते नरा शूरा — b) K3 M1-3 5 ते हताश्च, K5 निहताश्च, D1 हता शस्त्रैः K6 समाकुला, B1. 2 4 D4 6 8 समाहता (for श्रमातुरा) — c) K1 विमल, M2 विह्वल (for विलयं) — d) Ko-2 स्पर्धमाना, K3 भक्ष्यमाणा, K5 Cd तक्ष्यमाणा (for तक्ष॰) K3 5 समतत (for परस्परम्)

22 Dn2 om 22abc (cf v l 21) — a) T2 G4 क्षीण (for क्षीणे) — b) K3 5 D2 किंचिच्छेषेण, K4 B Da Dn1 D4-8 S किंचिदवशिष्टे च (G2 ॰विक्षेप) (for ॰च्छेषे च) K3 5 B D (except D3 6, Dn2 om) S सयुगे (for भारत) — c) Ko 2 स्वबलस्य, K1 सुलभस्य, K3 D3 सु(D3 सौ)बलस्य, K4 D2 6 सुबलस्य B1 3 4 D2-4 7 8 T1 G M1-3 5 [अ]नुजा (for [आ]त्मजा) D3 वीरा (for शूरा) — d) Ś1 Ko-2 रणकर्कशा (for ॰मूर्धनि)

23 Da1 D5 om 23ab — a) Ś1 ॰स्पर्धान्, K1 B Da2 Dn D3 4 6-8 G1 2 4 ॰स्पर्शान् (for ॰स्पर्शा) — b) Ko-2 4 जवे वायुसमास्तथा, K3 D2 T2 G1 2 M1-3 5 जवे वायुसमा(G1 2 ॰मा)श्च ते, B Da2 Dn D1. 3 4 6-8 T1 G4 M4 वायुवेगसमाञ्जवे (D1 G4 M4 ॰समाश्च ते, D7 ॰समा जवे, T1 ॰समाश्च ते) — c) Ko-2 वाहान्सनद्धान् (Ko ॰द्धा), D2 शैलसपन्नान्, D3 वेग॰, S शैलसंकाशान् — Ko-2 om (hapl) 23d-24c — d) K5 D2 निर्ययुस्तुरगो॰, M1 (sup lin) वयस्थास्तु नगो॰, Cv as in text

24 Ko-2 om 24abc (cf v l 23) — a) D8 गजाक्षो K4 B Da Dn D4 7 8 वृषभश्च, D6 वृषभश्च (for वृषकश्च) — b) D2 धर्मवान्, M2 शर्मवान् (for चर्मवान्) D5 आर्जुन॰, T1 G4 दुर्जय॰, G1 आर्जकः, G2 अजय॰ (for आर्जव॰) K3 शुभ॰ (for शुक॰) K5 D3 चर्मवासार्जव॰ (K5 ॰नात्मज॰) शुक॰, M2 शर्मवार्जव॰ शुक॰ (sic), M4 चर्मधानोर्जक॰ शुक — c) D1 पंचैव, D6 8 T2 G2 षडैते M1 बलसपन्नान् — d) Da1 D5 निर्ययौ (for ॰र्ययुर्) G1 सहिता, G2 रहवो (for महतो) K3 5 D2 रणात् (for बलात्)

25 a) Ko-2 धार्य॰ (for वार्य॰) T2 सवृता बलिभि सैन्यैः, G3 निवार्यमाणः शकुने — b) K3 5 D1-3 6 तैश्च (for स्वैश्च) G1 M1 2 4 5 यौधैर् Ko-2 D7 महाबला॰ (for ॰बलैः) K5 रुद्ररूपा महाबला — c) K1 D7 सनद्ध, D1 संक्रुद्धा (for सनद्धा) — Ko-2 om 25d-26c — d) G1 रुद्रा इव (for रौद्ररूपा). K3 D3 महाबळा, K4 भयावहा

C 6 3999
B 6 90 29
K 6 90 32

बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः ।
विविशुस्ते तदा हृष्टा गान्धारा युद्धदुर्मदाः ॥ २६
तान्प्रविष्टांस्तदा दृष्ट्वा इरावानपि वीर्यवान् ।
अब्रवीत्समरे योधान्विचित्राभरणायुधान् ॥ २७
यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सानुगवाहनाः ।
हन्यन्ते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ २८
बाढमित्येवमुक्त्वा ते सर्वे योधा इरावतः ।
जघ्नुस्ते वै परानीकं दुर्जयं समरे परैः ॥ २९
तदनीकमनीकेन समरे वीक्ष्य पातितम् ।
अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजा रणे ।
इरावन्तमभिद्रुत्य सर्वतः पर्यवारयन् ॥ ३०
ताडयन्तः शितैः प्रासैश्चोदयन्तः परस्परम् ।
ते शूराः पर्यधावन्त कुर्वन्तो महदाकुलम् ॥ ३१
इरावानथ निर्भिन्नः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः ।
स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्त्रैर्विद्ध इव द्विपः ॥ ३२
उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशाहतः ।
एको बहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्न विव्यथे ॥ ३३
इरावानथ संक्रुद्धः सर्वास्तान्निशितैः शरैः ।

---

26 K0-2 om 26[abe] (cf v l 25) — [a]) M1 तदानीक K3 D2 6 महाराज; K5 महानीका (for महाबाहो) — [b]) G1 छित्वा; G2 भूत्वा (for भित्त्वा) B2 परपुरजय; T1 G1 4 परमदुर्धर, T2 परममर्हितं (sic), M °दुस्तर (for °दुर्जयम्) — [d]) K0-2 4 5 स्वर्गाय विजयाय च, M1-3 5 स्वर्गायैव मनीषिण. — K3 om. 26[ef] — [f]) D8 युद्धधर्मदा (for °दुर्मदा)

27 [a]) Ś1 K1 2 प्रहृष्टास्, K0 प्रहृष्टास् (for प्रविष्टांस्) K3-5 B2 3 D1, 2 8 तथा (for तदा) T1 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) — [b]) K1 2 अथ, D1 अति (for अपि) S फा(G1 फ)ल्गुनि परवीरहा — [c]) K5 इरावान्, D2 (marg sec m) उवाच (for अब्रवीत्) K4 सर्वान्, S सैन्यान् (for योधान्) — [d]) K3 B1 D2 6 विचित्रान्दारुणायुधान्, K5 विचित्रान्विविधा°, B2 Da2 D1 3, 5 °त्रावरणा°, S स्वान्विचित्रहय(T1 G4 M2 °हयान्, M4 °हयै)स्थितान्

28 [a]) Ś1 यथैव ते (hypermetric), K0 2 B1 D1 तथैते, K3 D2 यतते (D2 °तो), K5 यजंते; D1 यएते; M2 यथैमे (for यथैते) — [b]) G1 M यौधा. K4 सानुगबांधवा — [c]) D5 सर्वा (for सर्वे) — [d]) D8 सर्वैर् (for नीतिर्)

29 Before 29, D6 ins संजय उवाच — [a]) Ś1 उक्तास् (for उक्त्वा) K0-3 5 D1-3 S तु (for ते) — [b]) K3 सर्व (for सर्वे) G1 M यौधा Ś1 इरावता; K3 इवेरत; K5 Da1 Dn1 (before corr) T2 इरावत (for इरावत) — [c]) K3 5 D2 M4 जग्मुस् (for जघ्नुस्) K3-5 B D S तेषां (for ते वै) K3 D1 तदानीक, K4 अथा°; K5 B D2-8 बलानीक, T G हया° (for परा°) — [d]) T G दुर्धर्षं, M दुर्धर (for दुर्जयं) D1 समरे सुरै

30 [a]) K4 damaged Ś1 G2 तदानीकम्, K2 तदनेकम् — [b]) D3 पातित समरे परै. — [c]) D5 अमृश्यमाणास् — [d]) K3, 4 D1 सौबलस्य Ś1 K0 सुतान्, K1, 2 4 सुता (for [आ]त्मजा) — K1 om (hapl) 30[c]-31[d] — [c]) D3 8 इरावतम् D4 अभिद्रुत्वा (for °द्रुत्य)

31 K1 om 31 (cf v l 30) — [a]) D1, 6 सितै K4 D2 बाणैश्, D1 शस्त्रै; D6 प्राशैर् (for प्रासैर्) — [b]) K3 4 D3 छादयत, D1 क्षोभ°, D2 नोद° (for चोद°) S च वाजिन (for परस्परम्) — [c]) Da2 D6 पर्यधावत; D1 °वर्तंत; G2 °न्नारत — [d]) Da1 कुर्वंतो T2 M2 महताकुल

32 [a]) K3 B D (except Dn2 D1, 2) S अपि (T2 अभि) (for अथ) K3 निर्भिन्ने, K4 निर्विन्न, B3-4 D (except D1-3) निर्विद्ध, S (except T2) निभिण्ण — [b]) D1 महामृधे, S °रथ (M4 °बल) (for °त्मभि) — [c]) K3 D3 श्रवता; K4 5 D2 प्रवभौ, G2 स्रवतो (for स्रवता) K5 Da1 D3 रुधिरेणोक्तस्; T2 °णातस्, G1 °णात्तस् (for °णाक्तस्) — [d]) D8 तोत्रार्दित इव द्विप, T G तोत्त्रैर्भिन्नो यथा गज

33 [ab]) K4 damaged G2 पुरतोपि (for उरस्यपि) T1 G2 4 बाह्वोश्च (for पृष्ठे च) D3 6 पार्श्वतश्च Dn Dn1 (before corr) D5 नृणा हत, D5 G2 M2 भृशहत (for भृशाहत) — [c]) Da1 D8 इत्यर्थं (for अत्यर्थं) — [d]) K3 5 D2 विद्धो (for धैर्याद्) D1 वीर्यवान्स च विव्यथे

34 [a]) K3 D8 S अपि (for अथ) — [d]) Dn

मोहयामास समरे विद्धा परपुरंजयः ॥ ३४
प्रासानुद्धृत्य सर्वांश्च स्वशरीरादरिंदमः ।
तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजात्रणे ॥ ३५
निकृष्य निशितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरम् ।
पदातिस्तूर्णमागच्छञ्जिघांसुः सौबलान्युधि ॥ ३६
ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
भूयः क्रोधसमाविष्टा इरावन्तमथाद्रवन् ॥ ३७
इरावानपि खड्गेन दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
अभ्यवर्तत तान्सर्वान्सौबलान्बलदर्पितः ॥ ३८
लाघवेनाथ चरतः सर्वे ते सुबलात्मजाः ।
अन्तरं नाभ्यगच्छन्त चरन्तः शीघ्रगामिनः ॥ ३९
भूमिष्ठमथ तं संख्ये संप्रदृश्य ततः पुनः ।
परिवार्य भृशं सर्वे ग्रहीतुमुपचक्रमुः ॥ ४०
अथाभ्याशगतानां स खड्गेनामित्रकर्शनः ।
उपहस्तावहस्ताभ्यां तेषां गात्राण्यकृन्तत ॥ ४१
आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि च भूषितान् ।

C 6 4016
B 6 90 46
K 6 90 49

Dn1 D5 भित्वा, T2 मर्मान् (for विद्धा)

35 a) K3 D3 7 उत्कृत्य, K4 5 B Da Dn D1 2 4 5 8 S उत्कृष्य (for उद्धृत्य) K5 D2 सर्वान्स, Da Dn1 D5 सर्वांस्तु, D6 तरसा (for सर्वांश्च) — b) D2 5 M1. 3 5 अरिंदम — d) K0 2 स्वबलस्य, D1 सौबलस्य K0-2 [आ]त्मजाद्रणे

36 a) K0-2 निष्क्रम्य, K3 निकृत्य, K4 B1 Da2 D4 विकृष्य; K5 B4 Dn2 D2 3 8 M4 निष्कृष्य (for निकृष्य) B D T G M4 च शि(D1 6 सि)त (for निशितं) K5 तस्य च निशितं खड्ग — b) T1 G M4 [अ]पि, T2 M2 स (for च) K4 B3 D3 शरासन; D8 °वत, Ca °वरम् (as in text) — c) Ś1 पदा-त्रिस्, D6 पादातिस् (for पदातिस्) K3 5 D2 द्रुतम् (for तूर्णम्) K4 damaged, B आनर्छत्; Da Dn D- अच्छिन्दन्, D1 आधावत्, D3 4 7 8 अन्वि-च्छन्, S अभ्यायात् (for आगच्छत्) — d) K4 damaged D1 जिघामन्, D8 निहन्तुं, T G ताडयन्, M तापयन् (for जिघांसु) T2 सौमहान्युधि

37 a) Da1 D6 G1 °गत (for °गत) — b) Da1 damaged K2 स्वबलात्मजा — Ś1 K0 Da Dn1 D5 om (hapl) 37c–39b, K1 om 37cd — c) T1 G1. 4 कोप° (for क्रोध°) — d) K3 5 D1 3 अभि-द्रुता, B1 अभिद्रवन्, D3 अयोद्र°, T G M4 उपाद्र° (for अथाद्र°)

38 Ś1 K0 Da Dn1 D5 om 38 (cf. v l 37) — a) K2 Dn2 D1 4 7 8 अथ, K5 अभि- (for अपि) K3 D2 सकुन्दो (for खड्गेन) — b) K2 पाणिमाधव, S हस्तलाघव (for पाणि°) — c) K2 Dn2 D4 6 8 अभ्यधावत, K3 M1-3 5 अत्यवर्तत, D3 अन्ववर्तत; D7 अभ्यभाषत (for अभ्यवर्तत) K3 5 D1-3 S देवाश्च (for तान्सर्वान्) — d) K3 5 D1-3 मनुष्यांश्चापि संयुगे, S मानुषांश्चैव संयुगे

39 Ś1 K0 Da Dn1 D5 om. 39ab (cf. v l 37) — a) S लाघव दर्शयानस्य — b) K3 सर्वत (for सर्वे ते) — c) B1. 2 4 Dn2 D4 6 8 नाभ्यगच्छत, B3 नाभ्यवर्तत K5 S अंतरं ना(T2 °राण्य)भिगच्छति — d) K5 परत K4 B D (except D1-3) चरत शीघ्रगैर्हयैः, T1 G M हयानारुह्य शीघ्रगान्, T2 न च गात्रस्य शीघ्रगा

40 a) Ś1 K0 2 भूयिष्ठमथ; some MSS भूमिस्थ मथ D8 वीर, T2 M सर्वे; G1 संखे; G2 सखे (for सख्ये) — b) K2 4 सप्रदृश्य पुन पुन, D1 सप्रेक्ष्य च पुन पुन, D3 सप्रदृष्टा पुन पुन, S असरि क्षाद्व(M2 °वा)द्रुत — c) K5 सख्ये (for सर्वे) S सौबला परिवार्यैनं — d) K2 ग्रहीतावू, T1 ग्रहीतम्, some MSS गृहीतुम्

41 a) T1 G ततो°, M4 रथा° (for अथा°) Some MSS [अ]भ्यास- (for [अ]भ्याश-) D1 गतान्सर्वान्, T2 -गतार्स्तास्तु (for -गताना स) T1 G वै (for स) — b) G1 तेषा सो (for खड्गेना) Ś1 K0-2 4 B D3 °कर्षण, D6 °कर्शिन (for °कर्शन) — c) K0 1 अभि(K1 अभ्य)हस्तावहस्ताभ्यां; K2 4 B Da Dn D4-8 Ca असिहस्ताप°; K3 5 D1-3 अभिहस्ताप°, T G असि-हस्तोग्र(T2 °त्र)हस्ताना, M1 आहस्तामीड्हस्ताभ्यां, M2 4 असिहस्तोग्रहस्ताभ्या, M3 5 असिहस्तोग्र, text as in Ś1 only Cc cites असिहस्त and अपहस्त

42 a) K2 आयुधानां च, S आयुधान्यपि (for °धानि च) — b) Da1 बहुनापि, D6 बाहूनय (for बाहूनपि) Ś1 K4 5 B Dn2 D1 4 6 7 वि (for च) — c) Ś1 K3 D2 निकृतत, K0-2 न्यकृं(K0 °कृ)तंते, K5 निकृत्य (sic), B2 आपतत, Da1 आपतंति, D1

अपतन्त निकृत्ताङ्गा गता भूमिं गतासवः ॥ ४२
वृषकस्तु महाराज बहुधा परिविक्षतः ।
अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ॥ ४३
तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वा भीतो दुर्योधनस्ततः ।
अभ्यभाषत संक्रुद्धो राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ ४४
आर्श्यशृङ्गिं महेष्वासं मायाविनमरिंदमम् ।
वैरिणं भीमसेनस्य पूर्वं बकवधेन वै ॥ ४५
पश्य वीर यथा ह्येष फल्गुनस्य सुतो बली ।
मायावी विप्रियं घोरमकार्षीन्मे बलक्षयम् ॥ ४६
त्वं च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः ।
कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ॥ ४७
बाढमित्येवमुक्त्वा तु राक्षसो घोरदर्शनः ।
प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ॥ ४८
स्वारूढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः ।
वीरैः प्रहारिभिर्युक्तः स्वैरनीकैः समावृतः ।
निहन्तुकामः समरे इरावन्तं महाबलम् ॥ ४९
इरावानपि संक्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी ।
हन्तुकामममित्रघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत् ॥ ५०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसः सुमहाबलः ।
त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ॥ ५१

न्यपतत, D8 निकृतते, C0 आपतन् (for अपतन्त) S नृत्यंत इव कृत्तांगा — d) B1. 4 Da Dn D5–8 C0 मृता (for गता) K8 D1 भूमौ (for भूमिं)

43 a) K8 वृषकेतुर्, K4 वृषकास्तु, B Da Dn D4 5 7 8 (m as in text) वृषभस्तु, G2 पृष्ठतस्तु (for वृषकस्तु) B8 महाभाग (for °राज) — b) Ś1 परिभिक्षत°, K0–2, 4 D8 शरविक्षत° (K4 °ता.), K8 5 B8 D2 6 8 परिवी° (D2 6 °वि°) क्षित°, B1 विपरिरक्षित° (hypermetric), B2 4 विपरिक्षत° (for परिविक्षत°). — c) K5 D2 अमन्यत, B8 अयुध्यत, D8 अमुह्यत (for अमुच्यत) K5 महारौद्रा°. — d) K8 T2 वीरविकर्तनात्, K5 वारावकर्तन°, D1 नागसुतासुतात्, T1 G4 वीरविमर्दनात्

44 a) D8 सर्वास्तान् (by transp) D7 M5 पातितान् — b) Da1 D5 T2 ततो; Da2 Dn D4 6–8 सुतो (for भीतो). B Da Dn D4–8 तव, D1 T1 G तदा (for तत°) — c) K4 Da Dn1 D5 अभ्यधावत (for °भाषत) — d) K2 राजसं (for राक्षसं)

45 a) Ś1 K0–3 B2 Da D1 6 आ(Ś1 K1 अ)र्ष्य-शृंग, K4 B1 3 4 Dn D4. 5 7 8 आर्ष्यशृंगिं, K5 D2 अलंबुस, T G2 आ(G2 अ)र्श्यशृंग, M2 आर्यशृंग — b) M4 मायाविदम् D8 अनुत्तम — c) T2 भीमसैन्यस्य. — d) T1 G2 4 च, M4 तु (for वै)

46 Before 46, D6 ins दुर्योधन उवाच — b) Ś1 K2–5 B D फाल्गुनस्य; K0 फल्गुणस्य K1 बले, K8 D8 बली — c) Ś1 [इ]व प्रियं (for विप्रियं) Dn1 कर्तुम् (for घोरम्) — d) B8 रणक्षम (for बलक्षयम्)

47 a) K5 तं (for त्व) T G तु (for च) Dn1 कामगतस्, D1 T1 G1 4 °गतिस्, M °चरस् (for °गमस्) — b) D1 2 मायासु, C0 मायास्त्रे (as in text) D1 मायास्त्रेव, T1 G2 4 °स्त्रे तु K8 D5 विशारद — c) D5 °वैरस्य (for °वैरश्च)

48 Before 48, D6 ins संजय उवाच — a) G1 2 [ए]तद् (for [ए]वम्) D8 स (for तु). — b) T G रौद्र° (for घोर°) — After 48ab, K5 *repeats* (hapl) 45a–48b — d) K4 B1–3 Da Dn1 D5 [ऽ]भवत्, D1 S बली (for युवा)

49 a) K4 B1–3 D3 8 T2 आरूढैर्, T1 G स योधैर् (for स्वारूढैर्) — b) S °धारिभि° (for °योधिभिः) — c) T1 G M1–3. 5 धीरैः, T2 वीर- (for वीरैः) K1 युक्ता, K3. 4 B Da Dn D1. 2 5. 6 8 युक्तैः, D8 युद्धैः, D4 7 मुक्तैः; S वीरैः (for युक्तः). — d) K0 1 स्वरनीकैः, K4 सुरानीकैः, D6 स्वैरनेकैः S समतत (for समावृतः) D1 स्वेनानीकेन संवृत° — After 49cd, N ins.

345* हतशेषैर्महाराज द्विसाहस्रैर्हयोत्तमैः ।

[D1 रथोत्तमैः (for हयो°).]

50 c) T2 M4 अमित्रघ्न — d) Ś1 K0–2 समुपाद्रवत्, K8 5 D2 6 प्रत्यभिद्रवत्, D1 समभिद्रुतः, G2 पर्यवारयत् (for प्रत्यवारयत्)

51 a) T2 तमुत्पतंतं — b) T2 रक्षसा (for राक्षस°) K2 सुमहायल, Da2 Dn1 D5 M4 स महाबलः, D8 T2 G1 तु महाबल° Da1 राक्षसस्य महाबल° — c) D8 तु तां (for ततो)

तेन मायामयाः क्लृप्ता हयास्तावन्त एव हि ।
स्वारूढा राक्षसैर्घोरैः शूलपट्टिशपाणिभिः ॥ ५२
ते संरब्धाः समागम्य द्विसाहस्राः प्रहारिणः ।
अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परम् ॥ ५३
तस्मिंस्तु निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ ।
संग्रामे व्यवतिष्ठेतां यथा वै वृत्रवासवौ ॥ ५४
आद्रवन्तमभिप्रेक्ष्य राक्षसं युद्धदुर्मदम् ।
इरावान्क्रोधसंरब्धः प्रत्यधावन्महाबलः ॥ ५५
समभ्याशगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मतेः ।
चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च पञ्चकम् ॥ ५६
स निकृत्तं धनुर्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत् ।
इरावन्तमभिक्रुद्धं मोहयन्निव मायया ॥ ५७
ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसम् ।
विमोहयित्वा मायाभिस्तस्य गात्राणि सायकैः ।
चिच्छेद सर्वमर्मज्ञः कामरूपो दुरासदः ॥ ५८
तथा स राक्षसश्रेष्ठः शरैः कृत्तः पुनः पुनः ।
संबभूव महाराज समवाप च यौवनम् ॥ ५९
माया हि सहजा तेषां वयो रूपं च कामजम् ।

C. 6 4033
B 6 90 65
K 6 90 63

---

52 ^{a}) K0 6 मायामया K3-5 B Da Dn D2-7 8 सृष्टा, D6 क्षिप्ता, T1 G4 क्लिप्ता (for क्लृप्ता) G2 तेन मायाविना क्लिप्ता — ^{b}) D1 ते सर्वे (for तावन्त) — ^{c}) K3 4 आरूढा, B Da Dn D4 5 7 8 आरूढै, D1 3 स्वारूढै (for स्वारूढा) D1 क्रुद्धै (for घोरै) — ^{d}) K0-2 शिलापट्टिस(K1 °पट्टिस)पाणिभि, K5 D2 6 S शूलपट्टस(K5 D2 6 °पट्टिश)धारिभि

53 ^{a}) K0-2 समारब्धा, Da1 तं सरब्धा, T1 ते सरभा K3 समागत्य, S °माद्य (for °गम्य) — ^{b}) K2 Da1 T2 द्विगहस्रा — ^{c}) D2 सक्रुद्धा, T2 न चिराद् (for अचिराद्) D1 अचिरात्तमनुप्राप्तु

54 ^{b}) D1 उभौ युद्धविशारदौ — ^{c}) K1, 4 B Da Dn D4 5 7 8 T1 G4 समति (for व्यवति) K8 सम्रामेष्ववतिष्ठेता — ^{d}) K4 यथा वृत्रपुरदरौ, G1 यथा वृत्र च वासव

55 ^{a}) K3 B2 D3 (sup lin) प्राद्रवतम्, D6 इरा वतम्, T2 आर्यशृंगम् — ^{c}) K4 B1 3 अथ, T1 G4 अपि (for क्रोध) D1 °सपन्न, T1 G4 सक्रुद्ध, T2 G1 2 M °समत्त (M4 °त्त) (for °सरब्ध) — ^{d}) K0-2 प्रत्याधावन् K5 महारथ, D5 °बल, G1 M2 °बल

56 ^{a}) K3 4 B2 4 Da D2 3 5 7 सम(B4 °मा)भ्यास, D8 समभ्यात्य, T2 ततोभ्याश (for समभ्याश°) — ^{b}) B Da Dn D1 4 5 7 8 S दुर्मद, D6 दुर्मति (for दुर्मते) — ^{c}) K4 D1 दिव्य, Cal ed क्षिप्र (for दीप्त) — ^{d}) Ś1 D2 शरवार्प, G2 शरावार (for °वाप) K3 पचभि, K4 B Da Dn D2 4-8 पचधा, D1 काचन, T2 lacuna, Bom ed सत्वर (for पञ्चकम्) K5 शराश्चाप च पचभि, D3 इरावांस्तस्य रक्षस, T1 G4 शरावार च दीप्तिमत्, Cal ed शरान्वै पञ्च पञ्चधा

57 ^{a}) Ś1 Da1 D4 5 8 S (except M2) सनिकृत्त (for स निकृत्त) — ^{b}) D1 समासदत् (for °विशत्) — ^{c}) K8 D2 6 अभिप्रेक्ष्य, K4 D2 8 अतिक्रुद्धं, Da1 अभिक्रुद्धो — ^{d}) B Da Dn D4 5 7 S मोहयन्मायया तदा (B4 M4 मोहयामास मायया)

58 ^{a}) K4 B Da1 ततोंतरीक्षम् Ś1 उत्प्लुत्य (for उत्पत्य) — ^{b}) Ś1 रक्षस — ^{c}) B8 मोहयित्वा तु (for विमोहयित्वा) T2 माया हि, M4 मायावी (for मायाभिस्) — ^{d}) B D (except D1-3 6) सयुगे (for सायकै) — ^{e}) K0-3 5 B1 Da1 Dn1 D2 6 8 सर्वधर्मज्ञ (K5 °ज्ञ), D1 स च मर्मज्ञ, M1 सर्वकर्मज्ञ — ^{f}) B2 कालरूपी, Dn2 G1 2 M कामरूप, T1 G4 काल रूपं (for कामरूपो) T1 G M दुरासद

59 ^{a}) K8 नेतापि, K4 तथा च, Dn2 तथा ह, D8 स तथा (by transp), S तथा हि — ^{b}) B1-3 Da Dn1 निकृत्तस्तु (B2 3 °श्च), B4 Dn2 D7 8 कृत्ते कृत्ते, D8 परै कृत्त, D5 निकृत्त स, T1 G M6 कृत्तगात्र, T2 M1-4 कृत्त कृत्त (for शरै कृत्त) — G1 om (hapl) 59^c-61^d — ^{c}) D6 T G4 M1 2 5 स बभूव, C0 सबभूव (as in text) — ^{d}) D6 समवाप्य D8 योधन (for यौवनम्) D1 (m as in text) समवाये चयोपम

60 G1 om. 60 (cf v l 59) — ^{a}) D8 M4 माया च D8 सहजा, M2 सहज (for सहजा) D2 तस्य (for तेषां) — ^{b}) G2 कार्मुक (for कामजम्) — ^{c}) Da1 त (for तद्) — ^{d}) K0 1 T G3 4 M4 व्यरोचत, K2 विरोचत, K8 व्यजायत, K4 B D

C 6 4036
B 6 90 66
K 6 90 69

एवं तद्राक्षसस्याङ्गं छिन्नं छिन्नं व्यरोहत ॥ ६०
इरावानपि संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ।
परश्वधेन तीक्ष्णेन चिच्छेद च पुनः पुनः ॥ ६१
स तेन बलिना वीरश्छिद्यमान इव द्रुमः ।
राक्षसो व्यनदद्धोरं स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ ६२
परश्वधक्षतं रक्षः सुस्राव रुधिरं बहु ।
ततश्चुक्रोध बलवांश्चक्रे वेगं च संयुगे ॥ ६३
आर्श्यशृङ्गिस्ततो दृष्ट्वा समरे शत्रुमूर्जितम् ।
कृत्वा घोरं महद्रूपं ग्रहीतुमुपचक्रमे ।
संग्रामशिरसो मध्ये सर्वेषां तत्र पश्यताम् ॥ ६४
तां दृष्ट्वा तादृशीं मायां राक्षसस्य महात्मनः ।
इरावानपि संक्रुद्धो मायां स्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ ६५
तस्य क्रोधाभिभूतस्य संयुगेष्वनिवर्तिनः ।
योऽन्वयो मातृकस्तस्य स एनमभिपेदिवान् ॥ ६६
स नागैर्बहुशो राजन्सर्वतः संवृतो रणे ।
दधार सुमहद्रूपमनन्त इव भोगवान् ।
ततो बहुविधैर्नागैश्छादयामास राक्षसम् ॥ ६७
छाद्यमानस्तु नागैः स ध्यात्वा राक्षसपुंगवः ।

(except D_{1-3}) अजायत, Bom ed बभूव ह (for व्यरोहत)

61 G_1 om 61 (cf v l 59) —[a]) K_{0-2} D_1 अथ (for अपि) B_{2-4} Dn_2 $D_{4\ 6-8}$ राजेंद्र (for सक्रुद्धो) —[b]) T_1 $G_{2\ 4}$ राक्षसेंद्रं (for °स त) —[c]) Some MSS परस्वधेन or °श्वथेन K_5 D_2 T $G_{2\ 4}$ M दीप्तेन (for तीक्ष्णेन) —[d]) T $G_{2\ 4}$ M चिच्छेदैन (for °द च)

62 [a]) T_1 G_4 धौतेन (for स तेन) K_2 वलिना (for बलिना) K_3 Da_1 D_3 M_2 धीर, T_1 $G_{2\ 4}$ तेन, T_2 वीर (for वीरश्) —[b]) D_3 पुन पुन, D_6 इरावता (for इव द्रुम) —[c]) D_3 G_3 [S]प्यन दद्, D_5 [S]वनदद्, T_2 M_1 ह्यनदद्, M_1 (*sup lin*) $_{2\ 3\ 5}$ [S]भ्यनदद् (for व्यनदद्) —[d]) = 6 23 13[d] K_3 Da_2 $D_{3\ 6}$ तुमलो, D_8 तुमुळो

63 K_1 om 63^a–64^b, B_1 om 63^a–64^f —[a]) $K_{0\ 2}$ परश्वधकृतं, K_3 परस्वधश्च त, Da_1 $D_{2\ 3}$ (marg *sec m*) $_{4\ 5}$ परस्वधक्षत (D_4 °क्षर), D_3 (orig) परिश्वरक्षत —[b]) K_2 सुश्रवद्, K_{3-5} $D_{2\ 3\ 6}$ शुश्राव (for सुस्राव) K_5 मुहु (for बहु) Bom ed बहु शोणितम् (for रुधिर बहु) —[c]) D_3 (m as in text) T_1 G_4 चुक्रोश (for चुक्रोध) —[d]) K_{0-2} Dn_1 G_2 चक्रवेगं (for चक्रे वेग) D_1 राक्षसो घोरदर्शन

64 K_1 om 64^{ab}, B_1 om 64 (cf v l 63) —[a]) $Ś_1$ $K_{0\ 4}$ B_{2-4} Da Dn_1 $D_{1\ 2\ 4-8}$ आर्ष्यश्शृगिस् (B_2 D_6 °गस्), $K_{2\ 3\ 5}$ आर्षे(K_2 °र्षि)श्शृगिस्, Dn_2 अलम्बुसस्, T_2 M_2 आश्चर्यंश्शृगस् $Ś_1$ K_{3-5} $D_{2\ 3\ 6}$ T_2 M तथा; B_{2-4} Da Dn_1 D_5 तदा (for ततो) —[b]) T_2 शत्रुमूर्छित; G_2 °निर्जित (for °मूर्जितम्) — Dn_1 om 64^{cdef} —[c]) $Ś_1$ कृत्वा रूप महाघोरं, D_1 कृत्वा घोरा महामायां —[d]) $K_{2\ 3}$ $D_{2\ 6}$ M_3 गृहीतुमुपचक्रमे, B_{2-4} Dn_2 D_3 M_4 निगृ(B_4 °ग्र)हीतु प्र°, $D_{1\ 7\ 8}$ विग्र(D_8 °ग्रि)हीतु प्र°. — After 64^{cd}, N (B_1 Dn_1 om.) ins

346* अर्जुनस्य सुतं वीरमिरावन्त यशस्विनम् ।

—[e]) D_1 सग्रामस्य शिरोमध्ये. —[f]) $Ś_1$ तात, K_3 Dn_2 तस्य, $D_{1\ 3}$ एव (for तत्र)

65 K_5 D_2 transp 65 and 66 —[a]) D_1 दृष्ट्वा ता (by transp), T_1 G दृष्ट्वा तु $Ś_1$ राक्षसीं मायां —[b]) K_{3-5} B Dn_2 $D_{1-4\ 6-8}$ दुरात्मन, S महाबल (for महात्मन) — K_{0-2} om 65^c–66^b —[d]) K_5 $D_{1\ 2}$ द्रष्टु, M_5 स्पृष्टु (for स्रष्टुं)

66 K_{0-2} om 66^{ab} (cf v l 65) K_5 D_2 transp. 65 and 66 —[a]) $K_{3\ 5}$ D_2 तत (for तस्य) —[b]) K_4 B समरेष्वनिवर्तिन, K_5 सयुगेष्वनि°, T_1 सयुगे ष्वनु° —[c]) K_{0-2} Dn_2 D_1 S सोन्वयो (M_4 यत्तेजो) M_1 मातृक, M_4 मातृजस् —[d]) S तदै(T_2 G_1 °दे)-नमुपतिष्ठति (M_4 स तेनाभिप्रदुद्रुवे)

67 [a]) K_4 $B_{1\ 2}$ Da Dn_1 $D_{3\ 5\ 8}$ S बहुभी, D_1 बहुलै (for बहुशो) —[b]) K_{3-5} D_2 इरावान्सवृतो, B_2 सवृत सर्वतो (by transp) D_8 सर्वत परिवारित —[c]) G_2 सुमहारूपम्, M_2 सुमहद्रुमम् (*sic*) —[d]) $Ś_1$ $K_{0-2\ 4}$ वेगवान्, Co भोग° (as in text) — D_1 om (hapl) 67^e–68^d —[e]) Da Dn_1 D_5 नानाविधैर् (for बहु°) —[f]) T_2 ता दिश, M_4 राक्षस (for राक्षसम्)

68 D_1 om 68 (cf v l 67) —[a]) D_3 च (for तु.) D_3 S तैर्नागै, D_6 राजेंद्र (for नागैः स) —[b])

सौपर्णं रूपमास्थाय भक्षयामास पन्नगान् ॥ ६८
मायया भक्षिते तस्मिन्नन्वये तस्य मातृके ।
विमोहितमिरावन्तमसिना राक्षसोऽवधीत् ॥ ६९
सकुण्डलं समुकुटं पद्मेन्दुसदृशप्रभम् ।
इरावतः शिरो रक्षः पातयामास भूतले ॥ ७०
तस्मिंस्तु निहते वीरे राक्षसेनार्जुनात्मजे ।
विशोकाः समपद्यन्त धार्तराष्ट्राः सराजकाः ॥ ७१
तस्मिन्महति संग्रामे तादृशे भैरवे पुनः ।
महान्व्यतिकरो घोरः सेनयोः समपद्यत ॥ ७२
हया गजाः पदाताश्च विमिश्रा दन्तिभिर्हताः ।
रथाश्च दन्तिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः ॥ ७३
तथा पत्तिरथौघाश्च हयाश्च बहवो रणे ।
रथिभिर्निहता राजंस्तव तेषां च संकुले ॥ ७४
अजानन्नर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम् ।
जघान समरे शूरान्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ॥ ७५
तथैव तावका राजन्सृञ्जयाश्च महाबलाः ।
जुह्वतः समरे प्राणान्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ ७६
मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः ।
बाहुभिः समयुध्यन्त समवेताः परस्परम् ॥ ७७
तथा मर्मातिगैर्भीष्मो निजघान महारथान् ।
कम्पयन्समरे सेनां पाण्डवानां महाबलः ॥ ७८
तेन यौधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः ।

C 6 4056
B 6 90 66
K 6 90 69

M1-3.5 गत्वा (M1 8 inf lin as in text) (for ध्यात्वा) M3 5 (both inf lin as in text) °पुगव — c) K2 D5 सौपर्णरूपम्, M4 सौवर्ण (for सौपर्णं)

69 a) S तस्य (for तस्मिन्) — b) S मातृके तदा (for तस्य मातृके) — c) K3 5 D2 विमू(K5 °रू)ढ तम् (for विमोहितम्) — d) K3 5 B D न्य(B2 च्य) हनद् (K3 5 D1-3 6 निजघ्ने) राक्षसोऽसिना, S सं(T2 M4 स)जघान वरासिना

70 a) T2 G1 4 M समकुट — b) K3 5 D2 पद्म (K5 D2 पूर्णे)दुसदृशानन — c) D5 इरावतशिरो·

71 K1 om (hapl) 71 — a) B1 विहते S शूरे (for वीरे) — b) K5 राक्षसैर्नार्जुनात्मजे (sic) — d) K3 5 D2 6 धार्तराष्ट्रास्ततो नृप (K5 °प)

72 a) D2 तस्मिन्नहनि — b) K5 तादृशो भैरव पुन· — c) K5 D2 T2 महद्व्यतिकरो, Da Dn1 D5 महान्व्यतिक्रमो, D3 महाव्यतिकरो B1 भूय (for घोर·) — d) K4 सेनयोरुभयोरपि

73 a) K3-5 B D S गजा (B1 T2 रथा) हया· (for हया गजा·) T2 च पादाताश्च (for पदाताश्च) — b) K2 युता· (for हता) — c) Ko-2 4 5 B D (except D2 6) T2 रथाश्वा (K5 D1 3 T2 °श्व) K5 दंतिभिश्चैव, Da Dn1 D5 पत्तिनश्चैव (for दन्ति°) — d) S पा(G3 4 M1 4 5 प)दातैस् (for पत्तिभिस्) D6 तव सूदिता, M5 तत्र पूजिता·

74 a) D5 रथा· (for तथा) T2 M1 2 ·गजौघाश्च — b) T2 रा[? ग]जाश्च (for हयाश्च) — c) D4 पत्तिभिर् (for रथिभिर्) — d) K5 D2 तत्र (for तव) K2 चैषा (for तेषा) B2 T1 G M1 2 सयुगे (for संकुले) K3 सृजयाश्च महाबला·

75 a) Ś1 D6 अर्जुनस्यापि — b) K5 निहतु — c) K5 वीरान्, T1 G वीरो (for शूरान्) — d) K2 राज्ञास्तान्, K5 राक्षसान्, S राज्ञो (T2 राजन्) वै (for राज्ञस्तान्) K3 T2 भीमरक्षिण·, K4 भीष्मरक्षितान्

76 a) K5 B3 D2 तावकाश्राजन् — b) K5 D3 सृजयाश्च, D6 सजयाश्च K5 महाबलान्; B D (except D1-3) सहस्रश·; S महारथा· (for महाबला·) — c) K2 जुहुत, B3 G1 मुह्यत·, D1 जुहुवु·, D3 M जुह्वत·, T2 जहत (for जुह्वत)

77 a) Ko 2 मुक्तको(Ko °के)शाश्च रथिनो — b) Ś1 K1 2 रथिनश्च, Ko lacuna (for विरथाश्च) D1 हीन°, T1 G4 भिन्न° (for छिन्न°) — c) K2 D3 6 बहुभि (for बा°) K3 5 D2 6 समदृश्यत, D1, 3 °सज्जत (for °युध्यन्त) — d) G1 समुपेता· (for समवेता·)

78 a) Ś1 शरैर् (for तथा) K4 मर्मातिगैस्तीक्ष्णैर्, D2 मर्मांतरो भीष्मो, T2 मर्माति[? णि] भीष्मोपि — b) M1 महारथ (inf lin as in text), M2 °रथ· — d) K3 5 D2 महारथ· (K5 °था·), B Da Dn D1 3-5 7 8 परतप· (Da2 D3 °तप), D6 अरिंदम·, S समतत· (for महाबल·)

79 a) T2 ते वै न योधिरे सैन्ये — b) Ko मनवा,

C 6 4056
B 6 90 85
K 6 90.89

दन्तिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ॥ ७९
तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमम् ।
अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्येव पराक्रमम् ॥ ८०
तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ।
रौद्रमासीत्तदा युद्धं सात्वतस्य च धन्विनः ॥ ८१
दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रान्तं पाण्डवान्भयमाविशत् ।
एक एव रणे शक्तो हन्तुमस्मान्ससैनिकान् ॥ ८२
किं पुनः पृथिवीशूरैर्योधव्रातैः समावृतः ।
इत्यब्रुवन्महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः ॥ ८३
वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ ।
उभयोः सेनयोः शूरा नामृष्यन्त परस्परम् ॥ ८४
आविष्टा इव युध्यन्ते रक्षोभूता महाबलाः ।
तावकाः पाण्डवेयाश्च संरब्धास्तात धन्विनः ॥ ८५
न स्म पश्यामहे कंचिद्यः प्राणान्परिरक्षति ।
संग्रामे दैत्यसंकाशे तस्मिन्योधा नराधिप ॥ ८६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

S (except M4) [S]ज तदा (for मानवा) — ^{c}) G1 2 नदत° (for दन्तिन°) — ^{d}) M1. 2 वहवो (for रथिनो) G2 M1. 8 (*sup lin*) 5 हयास्तदा, M4 हयास्तथा (for हयास्तथा)

80 ^{a}) D5 तस्य (for तत्र) — ^{b}) D8 दृष्ट्वाद्भुत पराक्रम — Ś1 K0 1 D2 7 8 M4 om (hapl) 80^{cd} — ^{c}) T2 अपश्यत; G2 अपश्याम

81 ^{b}) T1 G पार्षतस्यैव (for °तस्य च) — ^{c}) K0-3 तथा युद्ध, K4 B1 Dn2 D4 7 रणे युद्ध, B2 3 रणे राजन्, B4 रणे पात, Da Dn1 (before corr) रणेत्मान, Dn1 (by corr) D4 (before corr) 8 रणे यात; D1 रणे रूपं, D8 रणे यान, D5 रणात्मान; D6 रणे घात, S तदा वृत्तं K8 5 D2 रौद्र आसीत्तथा घात° (K8 वात). — ^{d}) K8-5 B2 8 Da Dn1 D2 5 6 सात्यकेश्चैव धन्विन°; B1. 4 Dn2 D8 4 7 8 T G सात्यकस्य च धन्विन°, D1 सात्यकेश्च सुधन्वन°, M सत्यकस्य (M2 तस्य तस्य) च धन्विन°

82 ^{a}) M2 5 द्रोण च (for द्रोणस्य) — ^{b}) D1 पार्थाना (for पाण्डवान्) — ^{c}) K0 एष एक, K1 एक एक (for एक एव) K2 शक्तौ; D8 हतु (for शक्तो) — ^{d}) B2-4 Dn2 D4. 7 8 निहतु सर्वसैनिकान्, D8 शक्तोस्मान्सहसैनिकान्

83 ^{a}) D1 व्याकीर्णा (for किं पुन) K8 5 D2 6 पार्थिवै शूरै°, S पृथिवीवीरैर् — ^{b}) T2 योधव्याघ्रै; M1 8-5 यौधव्रातै° (M4 °व्रातै°) K1 D1 समावृता°, G1 समतत° — ^{c}) K0 1 अत्यब्रुवन्, K5 D8 इत्यब्रवन्; Da2 D5 इत्यब्रवीन् D6 रणे राज (sic), D8 महाराजन् (for महाराज) — ^{d}) K0-2 पार्था, D6 महा (for रणे) Da D5 द्रोणेन पीडित; T2 द्रोणनिपीडिता Ś1 रणेन तान्वित (corrupt)

84 ^{a}) D6 G1 2 महा (for तथा) — ^{b}) D5 समामे चैव भारत — ^{c}) K3-5 D2 6 वीरा (for शूरा) — ^{d}) T1 न मृष्यत (for नामृष्यन्त)

85 ^{a}) K1 2 युध्यत, K4 T2 दृश्यते; M1-3 5 युध्यंतो; M4 युज्यते (for युध्यन्ते) — ^{b}) K0-2 5 D2 8 6 S रक्षोभूतै° Ś1 Da1 महावल°; K3 5 D2 T1 G °वलै°, D1 8 च सयुगे — ^{c}) T1 G संरब्धा° (for तावका) Ś1 M1-3 5 पांडवाश्चैव — ^{d}) T1 G तावकास् (for सरब्धास्) K4 T2 तु (T2 च) तरस्विन°; D2 ते च धन्विन°

86 ^{a}) K3 तस्य, D1 नात्र, M4 नास्य (sic) K3 D2 5 किंचिद्, T2 कश्चिद्, M कं (M2 तं) च (for कंचिद्) G2 न स्म पश्यामि किंचिच — ^{b}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 प्राणान्य° (by transp) D6 स प्राणान् — ^{c}) S देवासुराभे (T1 G4 °भा) समामे (T1 G1. 2 4 समरे), C6 as in text — ^{d}) K1 तस्मिन्योद्या (sic), M तस्मिन्यौं (M1 °न्यो) धा (M2 धो) Ś1 K0 1 3 D1 8 G1-3 तस्मिन्योधा नराधिप, K2 T2 तस्मिन्युद्धे जनाधिप; K4 B Da Dn D4-8 तस्मिन्वीरवरक्षये, K5 D2 T1 G4 तस्मिन्योधा नराधिपा

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 D2 mention only अष्टमयुद्धदिवसे; K4 T2 अष्टमेह्नि, D6 अष्टमदिवसयुद्धे, M4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K4 B4 Da Dn D4 5 T G1 2 4 M2 8 5 इरावद्वध, D6 इरावान्वध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 83, D6 T1 G1. 2 4 85, Da2 (*sec m*) 48, Dn2 T2 M3 4 87, M1. 2 86 (as in text), M5 88 — *Śloka no* Dn1 89½, Dn2 93, D5 91, D6 92.

८७

धृतराष्ट्र उवाच ।
इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथाः ।
संग्रामे किमकुर्वन्त तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
संजय उवाच ।
इरावन्तं तु निहतं संग्रामे वीक्ष्य राक्षसः ।
व्यनदत्सुमहानादं भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ २
नदतस्तस्य शब्देन पृथिवी सागराम्बरा ।
सपर्वतवना राजंश्चचाल सुभृशं तदा ।
अन्तरिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ॥ ३
तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत ।
ऊरुस्तम्भः समभवद्वेपथुः स्वेद एव च ॥ ४
सर्व एव च राजेन्द्र तावका दीनचेतसः ।
सर्पवत्समवेष्टन्त सिंहभीता गजा इव ॥ ५
निनदत्सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ।
ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् ॥ ६
नानाप्रहरणैर्घोरैर्वृतो राक्षसपुंगवैः ।
आजगाम सुसंक्रुद्धः कालान्तकयमोपमः ॥ ७
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् ।

C 6 4071
B 6 91 8
K 6 91 8

87

☞ The collations of G3 were not available for this chapter

1 a) K5 Da इरावत Da1 त (for तु) K5 D2 हत दृष्ट्वा (for तु निहत) — b) K5 D2 तत पार्था, M2 5 दृष्ट्वा पार्थ· Ś1 महारथ, K0-3 5 D2 महाबला (for °रथा) — c) K3. 5 D2 सग्राम K0-3 5 यद कुर्वत Da Dn1 D. किमकुर्व(Da1 °र्व)त सग्रामे

2 ab) Da1 त (for तु) K5 D2 विनिहत, T1 G M4 हत दृष्ट्वा (for तु निहत) T2 transp निहत and सग्रामे B2 T1 G रक्षसा, Da1 राक्षम, T2 राक्षसा (for राक्षस) — c) B2 स महानाद, Da Dn1 D5 च महा°, D3 सुमहन्नाद, D8 सुमहानादान् — d) K5 भीमसेनिर्, D8 M2. 5 भैममेनी (for भैममेनिर्)

3 a) B1 घोषेण (for शब्देन) — c) G2 M1 2 5 °नगा (for °वना) — d) D1 सुभृशम् (for सुभृश) D3 तथा, T1 G4 तत (for तदा) — K3 5 D2 om (? hapl.) 3ef — e) K1 B2-4 अतरीक्ष Da1 अतरिक्षदिश चैव — f) Da Dn1 D5 विदिशस् (for प्रदिशस्) T1 G4 तदा (for तथा) D8 सर्वाश्चोपदिश स्तथा — After 3, S ins

347* चेलुश्च सहसा तत्र तेन नादेन नादिता ।
[T2 मोहिता (for नादिता)]

4 a) Ś1 सुमहाराज; D8 सुमहान्नाद; T1 G2 4 M4 तु महानाद B3 D2 8 त च (D8 तदा) श्रुत्वा महा नाद, T2 सश्रुत्य च महा° — b) K0 2 S तस्य, D2 तत्र (for तव) — c) S1 ऊरुष्कंव, K3. 5 D6 8 ऊरु स्तभ (K5 °स्तत), G2 उस्तभश्च (for ऊरुस्तम्भ) M1 समभवेद् — d) K2 वेपथ, C0 वेपथु (as in text) T2 हि (for च)

5 a) T G2 4 M तु, G1 हि (for च) K4 Dn2 महाराज (for च राजेन्द्र) — c) B Da Dn D5 6 7 8 सर्वत°, T G1 4 M चर्मवत् (for सर्पवत्) K3 4 B2-4 Da Dn D1 2 4-8 समचेष्टत, D8 °वेष्टत (for °वेष्टन्त) G2 चर्मवर्मवचेष्टंत (corrupt) — d) Ś1 K1 2 4 सिंहाद्भीता, Da2 सिंहभूता, T2 सिंहो भीत. T1 G2 4 मृगा (for गजा)

6 a) K3 5 D S नदित्वा, K4 B नर्दित्वा (for निनदत्) Da1 D2 सुमहा(D2 °ह)न्नादं — b) K3 D2 8 T1 G निर्घात इव T2 निपातसमराक्षस (sic) — c) K3-5 S ज्वलत; D2 ज्वलन (for ज्वलितं) K5 उद्दिश्य (for उद्यम्य) — d) M1 (sup lin) 2 3 5 वक्र (for रूप) K3 5 D2 M2 सुभीषणं, D1 3 6 G1 M4 सुदारुण (for विभीषणम्)

7 D1 3 om 7ab — a) K3. 5 B D (D1 3 om) S नानारूपप्रह(M4 °क°, inf lin ह)रणैर् — c) K3 D1 6 आजघान, D8 अजगाम

8 b) S गजानीकैश्च सवृत (T2 G1 M2 °त°) — c) K3 D8 स्वबल, D1 तद्बल, D6 सबलं, T1 G स्वसैन्य (for स्वबल) D3 राजन् (for तस्य) M4 स्वबलं चोदयामास — d) D1 प्रययौ, D2 8 प्राद्रवत् (for

C 6 4072
B 6 91 9
K 6 91 9

स्वबलं च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ८
ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ।
प्रगृह्य विपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९
पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः ।
कुञ्जरैर्दशसाहस्रैर्वङ्गानामधिपः स्वयम् ॥ १०
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य गजानीकेन संवृतम् ।
पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः ॥ ११
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च ॥ १२
गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतम् ।
अभ्यधावन्त संक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ॥ १३
नदन्तो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ।
शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नन्तो गजयोधिनः ॥ १४
भिण्डिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः ।
पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नुस्ते महागजान् ॥ १५
भिन्नकुम्भान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणान् ।
अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १६
तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ।
दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् ॥ १७
अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ।
मुमोच निशितान्बाणान्राक्षसेषु महाबलः ॥ १८
जघान च महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् ।

प्रायशो) K4 विदलीकृत

9 a) S दुर्योधनस्ततो राजन् — c) Ś1 K0-2 स गृह्य, B4 निगृह्य (for प्र°) Ś1 K0-3 5 D1-3 सशर (for विपुल) — d) K0 2 3 G1 2 M व्यनदन्, D6 निनदन् (for विन°)

10 a) D1 [ऽ]नुगतश्चैव, D3 मुनयो चैनं (sic), T2 [ऽ]नुनयौ चैन (sic) — b) K3 D2 6 श्रवद्भि°, D1 सुहृद्भि°, D8 प्रवद्भि°, G1 बृहद्भि° (for स्रवद्भि°) Da1 पतितो°; D2 पर्वतोत्तमै° — d) D2 बगानाम्; T1 G1 2 4 (before corr) वंकानाम् Da2 मधिपै° Ś1 तथा (for स्वयम्)

11 a) K5 सहसा (for संप्रेक्ष्य) — Ś1 K0 1 om (hapl) 11^{b}–13^{a} — b) K4 गजानीकैश्च (for °केन) D5 G1 संवृत° M2 मेघवृंदमिवोद्धत (cf 13^{b}) — c) K4 पुत्रस्तव, D1 तव पुत्र (by transp) — d) K3 D6 संचुकोप; K5 D2 स चुकोप (by transp)

12 Ś1 K0 1 om 12 (cf v l. 11) — b) Some MSS तुमल K3 S रोमहर्षण K5 तुमलो लोमहर्पण° — c) K4 मुख्यस्य, T1 G4 सर्वेषा (for राजेन्द्र) — d) S राज्ञो दुर्योधनस्य च

13 Ś1 K0 1 om 13^{a} (cf v l 11) — a) K5 T1 G4 तु (K5 स) संप्रेक्ष्य, D2 तदा प्रेक्ष्य — b) K1 मेघवृन्दम् (for °वृन्दम्) K3 B4 T1 G4 इवोत्थितं, K5 T2 M4 इवोदित, B1 Da Dn1 D5 इवोन्नत, G1 M1-3 5 इवोद्धत, G2 इवोद्भुत — c) Ś1 K0-2 अभ्यधावन्तु, K3 Da D5 °धावत (for °धावन्त) D5 8 सक्रुद्धो, T2 G2 संक्रुद्ध- (for संक्रुद्धा) — d) Ś1 शास्त्रपाणय°, S शूलपाणय° (for शस्त्र°)

14 a) T1 G सुमहानादान् (G1 °नाद) — c) K3 D2 प्रासशक्त्यृष्टि(K3 °ष्टिं)नाराचैर्, D3 G2 शरशक्त्यष्टि नाराचैर्; T2 शक्त्यष्टिप्रासनाराचैर् — d) T2 निघ्नंते K5 D2 गजयोधिना, D4 °योधिभि, D5 °योधिन (for °योधिन°)

15 M2 om 15^{ab}. M4 transp 15^{ab} and 15^{cd} — a) Ś1 दिंडिपालैस्, K1 दिंड°, K3 5 Da1 D1-3 6 भिंडिमालैस्, K4 B Da2 Dn D4 भिंदिपालैस् K0 1 Da1 (*also* as in text) शूरैर्, K5 शलैर्; D1 प्रासैर् (for शूलैर्) — b) T1 G मुसलै° (for मुद्गरै) Da1 स्व, S (M2 om) च (for स-) Some N MSS -परस्वधै° — c) D5 वर्पैश्च (for वृक्षैश्च) — d) K3 5 D2 हयान्गजान्, Da1 महान्गजान्

16 a) K1 विसधरा (sic), Da1 D5 निरुधिरान्, D1. 2 सरु° — b) T2 M छिन्न° (for भिन्न°) — d) K1 D5 6 वध्यमाना (for °मानान्)

17 a) T G स तेषु क्षीयमाणेषु — b) D1. 3 वग्नेषु (for भग्नेषु) G2 जय° (for गज°) — d) S राक्षसं (for °सान्) D3 समुपद्रवत्

18 d) K3 5 B D (except D2) S परंतप (Da1 D1 3 5 T2 M2-4 °तप°) (for महाबल°).

19 a) Ś1 K0-4 D2 5 स (for च) S महेष्वासान्

संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ १९
वेगवन्तं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम् ।
शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघान महारथः ॥ २०
ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम् ।
मुमोच भरतश्रेष्ठ निशाचरबलं प्रति ॥ २१
तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिष ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः ॥ २२
विस्फार्य च महच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
अभिदुद्राव वेगेन दुर्योधनमरिंदमम् ॥ २३
तमापतन्तमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवान्तकम् ।
न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ २४
अथैनमब्रवीत्क्रुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः ।
ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ।
यच्च ते पाण्डवा राजंश्छलद्यूते पराजिताः ॥ २५
यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ।
सभामानीय दुर्बुद्धे बहुधा क्लेशिता त्वया ॥ २६
तव च प्रियकामेन आश्रमस्था दुरात्मना ।
सैन्धवेन परिक्लिष्टा परिभूय पितॄन्मम ॥ २७
एतेषामवमानानामन्येषां च कुलाधम ।
अन्तमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ २८ C 6 4093 B 6 91 30 K 6 91 30

(for °ध्वाम°) —[b]) D1 प्रधानानि च राक्षसान् —[c]) K5 भारत°, T2 G4 भरतश्रेष्ट°

20 [a]) G1 महावेग (for °रौद्र) —[b]) T2 M4 प्रहारिणं (for प्रमाथिनम्) —[d]) Ś1 K3–5 B D महाबल°, S °रथान् (for °रथ°)

21 [c]) K3 4 B D1 Dn D2 4–8 भ(D2 मा)रतश्रेष्ठो —[d]) K4 निशाचरवध, S °रथ (M1–3 5 °रथान्) (for °बल) K5 निशाचरमहाबल°, D1 8 राजा दुर्योधनस्तदा, D2 निशाचरमहाबले

22 [a]) K1 2 तत्र, D6 T2 त तु (for तत्तु) Da Dn1 D6 त दृष्ट्वा (Da1 तद्दृष्ट्वा) सुमहत्कर्म —[b]) K0–2 D1 तव पुत्रस्य (by transp) K3 5 D2 6 भारत (for मारिष) —[c]) K3 B2 Da Dn1 D5 [अ]ति, G1 हि (for [अ]भि) —[d]) K5 भीमसेनिर्, T2 भैमसेन (for भैमसेनिर्) D3 घटोत्कच (for महाबल°) G1 भैमसेनिं महाबल

23 [a]) K0 1 विस्फार्य सु, K2 विस्फार्य म, K3–5 B1. 2 4 D M3 स विस्फार्य, T G1 2 4 M1 2 4 5 स विष्फार्य (for विस्फार्य च) —[b]) K B4 Dn2 D1 2 4 6–8 °प्रभ (for °स्वनम्) —[d]) Ś1 D5 अरिंदम, K0–2 अमर्षणं, D1 T1 G4 अरिंदम°

24 [a]) K0 तमातपत (for तमापतन्तम्) K0–2 M1–3 5 वेगेन, D3 T G M4 समेक्ष्य (for उद्वीक्ष्य) —[b]) K4 कालमृत्युम्, D1. 8 कालोत्सृष्टम्, D4 8 कालसृ(D8 m °दि)ष्टिम्, Cc कालसृष्टम् (as in text) T1 G इवापर (for इवान्तकम्)

25 [a]) B4 D3 तथैनम् T2 शूर (for क्रुद्ध°) —[b]) Ś1 क्रोध, K0 1 क्रोध, K5 D1 2 शूर°, D4 (before corr) 6 क्रूर°, D8 क्रूर (for क्रूर°) T2 वीर ससक्तलोचन° — After 25[ab], N ins

348* अद्यानृण्यं गमिष्यामि पितॄणा मातुरेव च ।
[K5 अद्यानृण Some MSS पितृणां]

— Before 25[cd], D6 ins घटोत्कच उवाच —[c]) K5 Dn2 तु, M4 [अ]भि (for सु°) Ś1 K3 D1. 3 6 यत्त्वया सुनृशसेन, Da1 D5 त्वयामुना (Da1 °सुता) नृ°, T1 G क्रूर त्वया नृ°, T2 पितरस्त्वया नृ° (hypermetric) —[d]) Da1 दीर्घ काल B4 निरासिता, T2 प्रचोदिता (for प्रवासिता°) — S om (hapl) 25[ef], D3 om 25[e]–26[b] —[e]) K0 2 यश्च, K5 ये च (for यच्च) K3 D6 राज्याच्, D1 8 राज्यं (for राजंश्) —[f]) K2 फलद्यते (sic), K3 छलाद्द्यूते

26 D2 om 26[ab] (of v l 25) —[a]) K0 यच्च वै, K3 यथैव, K4 यच्च वे, Dn2 D4 7 8 या चैव, D1 यच्चैतद्, G1 यच्चैव, M2 यच्चैव; M5 यच्चेव (for यच्चैव) M3 5 कृष्टा (for कृष्णा) — T2 reads 26[cd] twice —[c]) D6 दुष्टात्मन् (for दुर्बुद्धे) —[d]) K4 भापिता (for क्लेशिता) — After 26, S ins

349* अस्य पापस्य दुर्बुद्धे फलं प्राप्नुहि दुर्मते ।

[T2 प्राप्स्यसि (for प्राप्नुहि) T2 M1 3 4 सयुगे (for दुर्मते)]

27 S om 27–28 —[b]) K0 1 ह्यादुरस्था, K2 प्रादुरस्था (for आश्रमस्था) K1 दुरात्मन° —[c]) K3 पराक्लीष्टा (sic), B1 4 Dn2 D4 7 8 परामृष्टा (for परिक्लिष्टा) —[d]) Some MSS पितृन्

C. 6 4093
B 6 91 30
K 6 91 30

एवमुक्त्वा तु हैडिम्बो महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
संदश्य दशनैरोष्ठं सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ २९

शरवर्षेण महता दुर्योधनमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

८८

संजय उवाच ।
ततस्तद्बाणवर्षं तु दुःसहं दानवैरपि ।
दधार युधि राजेन्द्रो यथा वर्षं महाद्विपः ॥ १
ततः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन्निव पन्नगः ।
संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ ॥ २

मुमोच निशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पञ्चविंशतिम् ।
तेऽपतन्सहसा राजंस्तस्मिन्राक्षसपुंगवे ।
आशीविषा इव क्रुद्धाः पर्वते गन्धमादने ॥ ३
स तैर्विद्धः स्रवन्रक्तं प्रभिन्न इव कुञ्जरः ।
दध्रे मतिं विनाशाय राज्ञः स पिशिताशनः ।

---

28 S om. 28 (of v. l 27) — ^{a}) B Da Dn D3-5 7 8 अपमानानाम्, D1 अपराधानाम् (for अवमानानाम्)

29 Before 29, D6 ins संजय उवाच. — ^{a}) K3 5 D2 6 स एवमुक्त्वा K3 5 Da2 D2 5 6 हैडयो, D3 हैडिंबिर् — ^{b}) S विष्फार्य Ś1 कार्पक (for कार्मुकम्) — ^{c}) D1 2 सदस्य, D6 सदष्ट Ś1 च शरैर् (for दशनैर्) K3 D1 3 ओष्ठौ. K0 1 सदश्य दशनेनोष्ठ — ^{d}) Ś1 K0 Da2 D1 4-7 सृक्किणी (K0 °णी); K1 सृक्किणे, K2 सृक्कनी; K3 D2 सृकिर्णी (D2 °णी), B2-4 सृक्कणी, D3 सृक्कणी K0-2 परिलीलिहन्, D3 परिले° S दतान्कटकटाप्य च

30 ^{a}) K0-2 महता शरवर्षेण (by transp) — ^{b}) D3 सुयोधनम् D0 अवाकिरन् — ^{d}) G1 M वलाहक (for बला°)

Colophon om in Ś1 K0 1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 अष्टमेह्नि, D6 अष्टम दिवसयुद्धे, M4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K4 Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्ध (D5 °वध), D6 दुर्योधनघटोत्कचसमागम°, T2 दुर्योधनघटोत्कचयुद्ध, M1 2 घटोत्कचदुर्योधनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 84, D8 T1 G1, 2 4 86, Da2 (sec m) 49, Dn2 T2 M3 4 88, M1 2 87 (as in text), M5 89 — *Śloka no* Dn D6 31, D5 42.

88

☞ The collations of G3 were not available for this chapter

1 K5 om the ref — ^{a}) B2 स, T1 G M1-3 5 तु (for तद्) K3 5 D2 स, Dn2 T1 M2 तद्; G1 2 4 M1 3 5 त (for तु) — K0 om 1^{b}-2^{c} — ^{b}) T1 G4 दुर्धर, T2 G1 दुस्तर, G2 दुर्धरैर्; M दुष्पहं. B1 M1-3 5 दैवतैरपि; D3 देवदानवै (for दानवैरपि). D1 देवदानवदु:सह — ^{c}) S राजेंद्र — ^{d}) K5 D2 वृष्टिं (for वर्षं) K4 D1 महागिरि°, D2 महद्गिरि°; T1 G महागज°, M4 मृगाधिप (for महाद्विप°).

2 ^{a}) D0 °विष्ट (for °विष्टो) — ^{b}) K1 निश्वसन्निव, Some MSS निश्वसन्निव — ^{c}) T2 असशयं पर प्राप्त° — ^{d}) K3 5 D2 पुत्रस्ते नृपसत्तम (K5 °म).

3 ^{ab}) K0 2 वाणांस्तीक्ष्णांश्च, S बाणान्वेगितान् (for तीक्ष्णान्नाराचान्) K3 Da D5 8 M1 3 5 पचविंशति; D1, 2 6 T2 M4 °विंशति° (for °तिम्) — ^{c}) D1 3 ते पेतु°, D3 अपतन् (for तेऽपतन्) — ^{d}) B1 तस्य (for तस्मिन्) K4 M4 °पुगवै° (for °पुगवे) — ^{e}) Ś1 D3 T2 G2 M4 आशीविप इव — ^{f}) K5 पर्तते (for पर्वते)

4 ^{a}) Ś1 K3 D1-3 विद्धोस्र(D3 °श्र)वद्; K4 G1 2 विद्ध° स्रवद् K4 T1 G रक्त° (for रक्तं). — ^{c}) D5

जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारणीम् ॥ ४
संप्रदीप्तां महोल्काभामशनीं मघवानिव ।
समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयं तव ॥ ५
तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य वङ्गानामधिपस्त्वरन् ।
कुञ्जरं गिरिसंकाशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ॥ ६
स नागप्रवरेणाजौ बलिना शीघ्रगामिना ।
यतो दुर्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यपद्यत ।
रथं च वारयामास कुञ्जरेण सुतस्य ते ॥ ७
मार्गमावारितं दृष्ट्वा राज्ञा वङ्गेन धीमता ।
घटोत्कचो महाराज क्रोधसंरक्तलोचनः ।
उद्यतां तां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे ॥ ८
स तयाभिहतो राजंस्तेन बाहुविमुक्तया ।
संजातरुधिरोत्पीडः पपात च ममार च ॥ ९
पतत्यथ गजे चापि वङ्गानामीश्वरो बली ।
जवेन समभिद्रुत्य जगाम धरणीतलम् ॥ १०
दुर्योधनोऽपि संप्रेक्ष्य पातितं वरवारणम् ।
प्रभग्नं च बलं दृष्ट्वा जगाम परमां व्यथाम् ॥ ११
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम् ।

C 8 4109
B 6 92 14
K 6 92 14

वधे (for दध्रे) — ^{d}) K4 राक्षस (for राज्ञ स) — ^{e}) K3 स जग्राह तत शक्तिं, K5 D2 जवेन शक्तिं जग्राह, M1-3 5 जग्राह महतीं शक्तिं — ^{f}) G2 M2 इव (for अपि) K2 Da1 दारुणीं, K8 D2 (before corr) दारुणां, B D8 G1. 2 दारिणीं, D2 (by corr) दारणां, T2 दारुग (for दारणीम्)

5 ^{a}) Da1 T2 सम्प्रदीप्त, D1 सुप्रदीप्ता, D6 स-प्रदीप्ता (for सम्प्रदीप्ता) — ^{b}) K3 Da1 D2 6-7 G1 2 M5 अशनिं, Da2 अशितं, M1 4 अशनिर् (for अशनीं) B1 Dn2 D4 7 8 ज्वलिताम् (for मघवान्) K4 अशनीं मघवा यथा; B2 8 ज्वलितामशनीमिव — ^{c}) K3 D1 2 8 (by corr) 6 समुद्यम्य, K4 समुत्सृज्य, Da1 समुच्छेद्य; D4 समुद्यच्छुर्, D8 स मुमूर्छन्, S तमागच्छन् (for समुद्यच्छन्) M1-3 5 महाराज (for °बाहुर्) — ^{d}) T1 G2 4 तनयस् (for °य) T2 दीप्तामाशु सुत तव

6 ^{a}) S तु (T2 सु) मप्रेक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य) D6 उद्यतामभिसम्प्रेक्ष्य — ^{b}) K1 वेगानाम्, T1 G वका नाम् (for वङ्गानाम्) K4 तथा, K5 चरन्, T2 स्मरन् (for त्वरन्) — ^{d}) G2 त्वरया (for राक्षस) K3 5 D2 प्रत्यनोदयत्, K4 समदेशयत् (for प्रत्यचोदयत्)

7 ^{b}) Ś1 वेगिना (for बलिना) — ^{c}) Dn2 D1 2 4 7 (m as in text) ततो, D8 यत्र (for यतो) D1 दुर्योधनरथात्, D6 °धनो राजा, D7 m दुर्योधनरथ — ^{d}) K1 प्रतिपद्यत, B1 4 D3 4 6-8 प्रत्यवर्तत, Da1 D5 °वर्तयत्, S °पेधयत् (T2 M4 °पेधत) — K3 D2 om 7^{cf} — ^{e}) K1 D3 रथ चावारयामास, D6 T2 M रथ(M4 मार्ग)मावा°, T1 G पथान वा°

8 ^{a}) Da1 आवरित, D1 6 आचरित (for आवारित) — ^{b}) K3 5 राज्ञा वेगेन, K4 राज्ञा यशेन; S गज(T2 वह)राजेन, M1 (sup lin) वग° — ^{d}) K3 5 D1-3 6 S (except G2 M4) क्रोध(D1 क्रुद्ध) सदीप्तलोचन — ^{e}) K3 M उद्यम्य M3 5 च (for ता) G2 महतीं (for ता महा) — ^{f}) D4 वारणै (for वारणे)

9 ^{a}) Ko 2 मोहितो, K3 D2 T2 निहतो (for [अ]भिहतो) T2 राजा (for राजंस्) — ^{b}) S तस्य (for तेन) K4 B Da2 Dn D1 3 4. 7 8 °प्रमुक्तया, Da1 D5 °वियुक्तया — Ko 1 om 9^{c}-10^{d} — ^{c}) Ś1 K3 Da D2 5 6 °रुधिरापीड, M4 °रुधिरोद्गारी — ^{d}) Ś1 M1-3 5 स पपात (for पपात च)

10 Ko 1 om 10 (cf v l 9) — ^{a}) D1 जवेनापि, D3 गजे सोपि; T2 गजे तत्र, G1 गजे तस्मिन् (for गजे चापि) — ^{b}) T1 G वकानाम् K4 अधिपो (for ईश्वरो) — ^{c}) K4 जघान, B2 जगाम (for जवेन) S °प्लुत्य (for °द्रुत्य) — ^{d}) B2 जवेन (for जगाम) Da Dn1 D5 च धरा° (for धरणी°)

11 ^{a}) Da2 D5 सक्रुद्ध (for सम्प्रेक्ष्य) — ^{b}) K3 4 B D (except D1 2) S पतितं (for पा°) — ^{c}) S भग्नं च स्व(T2 सु)बल दृष्ट्वा — ^{d}) K2 परमव्यथां — After 11, S ins

350* अशक्तः प्रतियोद्धुं वै दृष्ट्वा तस्य पराक्रमम् ।

12 ^{b}) D1 स्वात्मनश् (for आत्मनश्) Ś1 चापि मानित, K3 D3 8 G1. 2 M चाभि(D8 °प)मानिता, D1 चावमानता, D6 चाभिमानता, T1 G4 चातिपातितां, T2 चापि मारिष (for चाभिमानिताम्) — ^{c}) Ko 2 Dn2 D1 प्राप्ते पराक्रमे, K3 Da D5 प्राप्तोपक्रमणे, D3 प्राप्ते परमणे, T1 G4 प्राप्तोपकरणो, T2 G1 2 प्राप्तोप

C 6 4109
D 6 92 14
K 6 92.14

प्राप्तेऽपक्रमणे राजा तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १२
संधाय च शितं बाणं कालाग्निसमतेजसम् ।
मुमोच परमक्रुद्धस्तस्मिन्घोरे निशाचरे ॥ १३
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य बाणमिन्द्राशनिप्रभम् ।
लाघवाद्वञ्चयामास महाकायो घटोत्कचः ॥ १४
भूय एव ननादोग्रः क्रोधसंरक्तलोचनः ।
त्रासयन्सर्वभूतानि युगान्ते जलदो यथा ॥ १५
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः ।
आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १६
यथैष निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः ।
हैडिम्बो युध्यते नूनं राज्ञा दुर्योधनेन ह ॥ १७
नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् ।
तत्र गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ॥ १८
अभिद्रुतं महाभागं राक्षसेन दुरात्मना ।
एतद्धि परमं कृत्यं सर्वेषां नः परंतपाः ॥ १९
पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः ॥ २०
द्रोणश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकश्च जयद्रथः ।

क्रमणे; M प्राप्ते चक्रमणे (for प्राप्तेऽपक्रमणे). Da Dn1 D5 राजन् (for राजा)

13 a) K1 च शत; K3 S निशित, D1 च सित (for च शित) — c) D3 परम क्रोध, D6 परम क्रुद्धस — d) K5 निशाचर D6 तस्मिन्राक्षसपुंगवे

14 a) K0 तमातपत (by metathesis), K3 स सपतत — b) T2 G1 2 M °स्वन (for °प्रभम्) — Dn1 om 14c–15d — c) Ś1 मुचयामास; K3 5 B2 D2 मोहया°, K4 M1 4 व्यस(K4 °श)या°, B1 3 4 Da Dn2 D1 3–8 G1 M1 (sup lin) 2 3 5 मोचया°, D8 m ध्वसया°, T1 G2 4 छेदया°, T2 दर्शया° (for वञ्चयामास) — d) K0–3 5 B2 D2 6 महामायो (K1 °हो); K4 °काया, B1 3 4 Dn2 D4 7 8 महात्मा वै, Da D5 सहसा स, M महेष्वासो (for महाकायो)

15 Dn1 om 15 (cf v.l 14) — a) K3–5 B Da Dn2 D1–4 6–8 T1 G M1–3 5 भूयश्च विननादोग्र (D8 6 °ग्र°, T1 G °चै°), D5 सुगया निननादोग्रं, T2 M4 भूयश्चापि ननादोग्रं — c) K1 3 5 B3 Da D1–3 5 6 त्रासयन्सर्वसैन्यानि (Da1 °नां), K4 B1 2 4 Dn2 D4 7 8 त्रासयामास सैन्यानि, G1 °मास भूताना — d) T1 G2 4 युगात, M1–3 5 तपाते (for युगान्ते) T1 G ज्वलनो (for जलदो)

16 a) K5 B1 तत् (for तं) — b) Ś1 K0 2 B2 घोरस्य, Da1 D5 गतस्य, D8 (by corr) भैमस्य (for भीम°)

17 Before 17, D6 ins भीष्म उवाच — a) D2 T1 G यथैव, D8 तथैष (for यथैष) — b) K0–2 राक्षसेश्वर — c) K3 5 D1 5 6 हैड(K3 °ढ)वो, D2 हैडम्बो (for हैडिम्बो) B2 राक्षसो, D2 युद्धते; T2 युध्यते (for युध्यते) — d) K3 Da1 राजा (for राज्ञा) Ś1 B1 T1 G च, K0 2 T2 हि, K5 वै; Da1 तु, D1 3 स (for ह) D5 राजा दुर्योधन तनु (sic)

18 a) Dn2 नैव (for नैष) T1 G शक्ष्यति, M4 शक्ष्यति (for शक्यो हि) Da Dn1 D2 [s]मिमग्रामे (for हि समामे) — c) Dn2 D4 त च, T2 सतो (for तत्र) M1–3 5 गच्छय (M3 2 both inf lin °त as in text) — d) K5 Da2 D1 3 6 T G M2 परिरक्षितु (K5 °त), Da1 °रक्षत

19 a) K4 S अभिद्रुत्य (K4 T2 °ता), K6 B D (except D1 3) °द्रुतो (for °द्रुत) K4 D1 3 G1 महाभागा, K5 D2 6 °राजो (D2 °जा), B Da Dn D3 5 7 8 °भागो (Da1 °ग); T1 G2 4 °बाहु, T2 °नागा; M °राज (for °भाग) — b) B Dn2 D4 7 8 महात्मना; T1 G प्रपीडित; T2 यवीयसा, M सुपीडित (for दुरात्मना) D1 राक्षसे सुदुरात्मनि, D5 राक्षसो नाम पर्वत — c) Dn2 च पर (for परम) K0–2 सत्य (for कृत्य) — d) K3 5 Da1 D2 G1 2 परतप, D1 नराधिपा (for परंतपा).

20 Before 20, D6 ins संजय उवाच — a) D1 हुत्वा (for श्रुत्वा) — b) K0–2 परंतपा (for महारथा) K3 त्वरमाणो महारथ — c) T2 जयम् (for जवम्) — d) K3 D6 प्रययौ D2 तत्र (for यत्र) Ś1 K0 2 5 B1 3 D2 3 T1 G4 M1 2 4 कौरवा (for कौरव) Da1 प्रययुर्यवसैर्नृप, D5 प्रययौ यत्र सैपते (sic)

21 a) D8 सोमदत्तिश्च, G2 °दित्तिश्च — b) Some MSS बाह्लिक; K2–5 B D (except D1) T2 G1 2

कृपो भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनो विविंशतिः ॥ २१
अश्वत्थामा विकर्णश्च आवन्त्यश्च बृहद्बलः ।
रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः ।
अभिद्रुतं परीप्सन्तः पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ २२
तदनीकमनाधृष्यं पालितं लोकसत्तमैः ।
आततायिनमायान्तं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः ।
नाकम्पत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः ॥ २३
प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः ।
शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि ॥ २४
ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनबलस्य च ॥ २५

धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलोऽभवत् ।
अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव ॥ २६
शस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम् ।
शब्दः समभवद्राजन्नद्रीणामिव दीर्यताम् ॥ २७
वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशां पते ।
रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणां सर्पतामिव ॥ २८
ततः परमसंक्रुद्धो विस्फार्य सुमहद्धनुः ।
राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्भैरवं रवम् ॥ २९
आचार्यस्यार्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकम् ।
सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजमुन्मथ्य चानदत् ॥ ३०
बाह्लिकं च त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ।

C 6 4129
B 6 92 34
K 6 92 34

M बाह्लिकोथ (for °कश्च) — All MSS (except Ś1 Ko-2 4) transp 21d and 22b

22 b) K2 . D2 M1-3 5 सावन्त्योथ, K4 आरण्यश्च, B Da Dn D4 5 7 8 T G M4 आवन्त्य स (for आवन्त्यश्च) K3 D2 बृहद्रथ (D2 by corr महारथ), K. जयद्रथ (for बृहद्बल) D1 8 6 आवन्त्यौ सबृहद्बलौ — c) K3 D1-3 रथा अनेकसाहस्रा — d) K3 T1 G1 2 M1 4 एवैषाम्, K5 पर्चैषाम्, D2 6 ये चैषाम् (for ये तेषाम्) Ko 2 अन्वयायिन (for अनु°) — e) D6 अभिहत (for °द्रुत) Ko-2 अभीप्सत (for परीप्सन्त) — f) K3 5 D1-3 सुत (for पुत्र)

23 a) Ś1 Ko-2 5 D2 तमनीकम्, T1 G1 तदानीकम् K1 अनाधृष्ट, G2 महाराज्य (for अनाधृष्य) — b) K2 5 पातित (for पालित) B D4 6-8 तु (D6 च) महारथै, Da D5 तैर्महारथै, D1 लोकविश्रुतै (for लोकसत्तमै) — d) Ko प्रेक्ष्य राक्षसपुंगव, M2 पुत्र ते प्रेक्ष्य राक्षस.

24 a) D8 विमल (for विपुल) T1 G प्रतिगृह्य महच्चाप — b) T1 G2 4 भ्रातृभि, M शत्रुभि (for ज्ञातिभि) G1 M5 परिवारित (for °त) — c) Da D5 शरैर् (for शूल) — d) B1 Da Dn1 D. °प्रहरणोद्यतै, T2 °प्रहरणैस्तथा

25 b) Some MSS तुमुल Ko 2 S रोम (for लोम) — e) K5 D2 तु (for च)

26 a) Ko 2 कूजित (for कूजता) — b) Some MSS तुमलो B3 4 Dn2 D1 4 6-8 T2 G1 2 M रणे (for ऽभवत्) T1 G4 तुमुल सर्वतोभवत् — d) S वेणूनाम् (for वशानां) Ś1 Ko-2 4 Da Dn1 D1 3 5 T1 G transp दह्यता and इव

27 a) B Da Dn D1 4-7 अस्त्राणा D5 पतमानाना — b) Ś1 T2 कवयेषु, K3 कवचेषु (for कवचेषु) K5 शरीरगा — d) K4 B D (except D1-3) T1 G M1 3 गिरीणाम् (for अद्रीणाम्) K3 इव दह्यता, K4 B1 2 4 D M इव भिद्यता (D1 सर्पता, D2 घू[marg sec m नि]ष्यता), T1 G4 पात्यतामिव, T2 इव भज्यता, G1 2 भिद्यतामिव (for इव दीर्यताम्) Co cites भिद्यताम्

28 D1 om (? hapl.) 28 — a) Da Dn1 D5 °प्रसृष्टाना (for °वि°) — K3 5 D2 om 28cd — c) D6 निरुच्छ्वास (for वियत्स्थाना) — d) K4 B Dn2 D3. 4 7 8 इव सर्पता (by transp)

29 a) Da1 damaged D2 तत स परमक्रुद्धो — b) S विष्फार्य (for विस्फार्य) D5 स महाधनु (for सुमहद्धनु) — c) K5 D2 राक्षसोपि (for °सेन्द्रो) D8 महाराज — d) T1 G व्यनदद् (for विनदन्) S भैरव (T1 G4 °व) स्वन (for भैरवं रवम्)

30 b) K3 5 D2 6 धनुश्चिच्छेद सत्वर (K3 भारत) — c) T2 सोमदत्तश्च, M सौमदत्तस्य (M2 5 °दत्तेश्च) S बाणेन (for भल्लेन) — d) K3 5 B D चोन्मथ्य (for उन्मथ्य) Ś1 मानदन्, K3 सोनदत्, K5 वानदत्, D8 T G M2 3 (inf lin) Co नानदत् (G4 °न्),

C 6 4129
B 6 92 34
K 6 92 34

कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ॥ ३१
पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ।
जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत् ।
न्यपीदत्स रथोपस्थे शोणितेन परिप्लुतः ॥ ३२
ततः पुनरमेयात्मा नाराचान्दश पञ्च च ।
भूरिश्रवसि संक्रुद्धः प्राहिणोद्भरतर्षभ ।
ते वर्म भित्त्वा तस्याशु प्राविशन्मेदिनीतलम् ॥ ३३
विविंशतेश्च द्रौणेश्च यन्तारौ समताडयत् ।
तौ पेततू रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य वाजिनाम् ॥ ३४
सिन्धुराज्ञोऽर्धचन्द्रेण वाराहं स्वर्णभूषितम् ।
उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः ॥ ३५
चतुर्भिरथ नाराचैरावन्त्यस्य महात्मनः ।
जघान चतुरो वाहान्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ३६
पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च ।
निर्बिभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्बलम् ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३७
भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः ।
चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णाञ्शरानाशीविषोपमान् ।
बिभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

D6 चानदन्, M1 3 (orig) 4 5 नादयन् (for चानदत्)

31 a) Some MSS वाह्लीक — b) K4 B Da Dn D4 5 7 8 T2 G3 M प्रत्यविध्यत्, K5 अप्यविध्यत्, D2 अविध्यत, T1 G1 4 अत्यविध्यत् — c) G1 2 कृपमेको नविंशत्या

32 a) M2 पूर्वायतविसृष्टेन — b) D2 सम्यक्प्रगुणितेन च — c) K5 जत्तुदेशे, B2 T1 G M1–3 5 जत्रुदेश· — d) K3 5 विकर्ण (for °र्णं) M1–3, 5 समविध्यत· — Dn2 om (hapl) 32^{c}–34^{b} — e) K5 निषीदत्, B4 नासीदत्, D6–8 न्यसीदत् Ś1 K1 4 B1 2 4 Da1 Dn1 D7 स्व (for स) K5 रथोपस्थ (for °स्थे) B3 रथोपस्थे शोणितौघैर्, D5 न्यषीदत रथोपस्थे, S (except M4) स न्यषीदद्रथोपस्थे — f) B3 न्यसीदत्स परिप्लुत

33 Dn2 om 33 (cf v. l 32) — c) K2 सक्रुद्धं (for °द्ध·) — d) D1 प्राहिणोद्राक्षसेश्वर· — e) Da1 चर्म, D1 T1 G4 मर्म (for वर्म) T3 हित्वा (for भित्त्वा) S सुभृश (for तस्याशु) K3 5 D2 6 ते तस्य कवच भित्त्वा — f) Ś1 प्रविशेन्, K0 2 5 B2 3 Da1 Dn1 D2 प्रा(K2 Da1 प्र)विशद्, D4 विविशुर्, D8 प्राविशुर् (for प्राविशन्) K0–2 5 B D (except D3 6, Dn2 om) धरणीतल

34 Dn2 om 34^{ab} (cf v l 32) — a) K3 D3 T2 M1 2 द्रोणेश्च, K5 द्रोणस्य, Da D5 द्रोणश्च — b) Da1 M2 यतारो, D1 योक्तारौ — c) K5 पेतुश्च (for पेततू) K0 रथोपस्थौ — d) D2 (by corr) वाजिन

35 a) K2 °राजो (for °राज्ञो) K1 °चन्द्रस्य (for °चन्द्रेण) S सैंधवस्यार्धचद्रेण — b) S1 K1 4 B2 3 Dn1 D7 8 वराह, Da D5 वा(Da1 व)राह, C0 वाराह (as in text) K3 D2 6 ध्वज हेमविभूषित — c) S ध्वज राजन् (for महाराज)

36 c) T2 समरे (for चतुरो) — d) G1 कोपसरक्त°, M1–3 5 क्रोधात्सरक्त°

37 a) T2 पूर्णं शत (for पूर्णायत) — d) D6 पुत्र तव (for राजपुत्र) K0–2 B1 3 T1 G2 4 महाबल, K3 बृहद्रथ, K5 महारथं, D2 जयद्रथ, D3 महद्बल (for बृहद्बलम्) — B om 37^{e}–38^{b} — f) = 6 23 47^{b} Da1 D2 5 T2 रथोपस्थमुपाविशत्

38 B om 38^{ab} (cf v l. 37). — c) K2 तीक्ष्ण (for तीक्ष्णान्) — e) D2 G1 विभेदुस्ते, T1 G4 भित्त्वा तु ते (for बिभिदुस्ते) — f) Ś1 युधि (for युद्ध-) — After 38, T1 G4 ins

351* प्राविशन्भूतल राजन्वल्मीकमिव पन्नगा· ।

Colophon om in K0 1 — *Sub-parvan* omitting sub-parvan name, K3 5 D2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K4 अष्टमेह्नि घटोत्कचयुद्धे; Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्धे, D6 अष्टमे दिवसयुद्धे घटोत्कचसमागमे, M4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* D6 कौरवपराजय·, T1 G2 4 M1 2 घटोत्कचजय·, T2 घटोत्कचविजय — *Adhy no* (figures, words or both) K5 85, Da2 (sec m) 50, Dn2 T2 M3 4 89, D6 T1 G1 2 4 87, M1 2 88 (as in text), M5 90 — *Śloka no* Da1 41, Dn2 40, D5 6 43

८९

संजय उवाच ।
विमुखीकृत्य तान्सर्वांस्तावकान्युधि राक्षसः ।
जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितम् ।
अभ्यधावञ्जिघांसन्तस्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ २
तालमात्राणि चापानि विकर्षन्तो महाबलाः ।
तमेकमभ्यधावन्त नदन्तः सिंहसंघवत् ॥ ३
अथैनं शरवर्षेण समन्तात्पर्यवारयन् ।
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकाः ॥ ४
स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्दित इव द्विपः ।
उत्पपात तदाकाशं समन्ताद्वैनतेयवत् ॥ ५
व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः ।
दिशः खं प्रदिशश्चैव नादयन्भैरवस्वनः ॥ ६
राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
उवाच भरतश्रेष्ठो भीमसेनमिदं वचः ॥ ७
युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ।
यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवं स्वनम् ।
अतिभारं च पश्यामि तत्र तात समाहितम् ॥ ८

C. 6 4147
B 6 93 9
K 6 93 9

89

☞ The collations of G3 were not available for this chapter

1 [a]) K2-4 D2 सर्वांस्तान् (by transp), K5 B D1 Dn D3 5-8 सर्वांस्तु K1 विमुखीकृत्य तान्सर्वान् (sub metric) — [b]) B1 तावकाद्राक्षसाधिप — [c]) M1 2-5 भरतश्रेष्ठ

2 [a]) K0 तमातपत (by metathesis) — [b]) D2 5 M2 वेगिन, D3 वेगवत्, T2 वेदिन (for वेगितम्) — [c]) K3 D2 M4 अभ्यधावञ् — [d]) K3 तावका भरतर्षभ

3 [b]) K3 5 B D T1 G महारथा (for °बला) — [c]) D1 T1 G4 °धावत (for °धावन्त) K3 5 D2 तमेव ह्यभ्य(K5 °व)धावत (K5 D2 °तो) — [d]) K0 2 नदत, K6 नदंत, D1 नदत, D2 नदंत, D3 नदत (for नदन्त) K2 सिंहसमवत्, K4 5 B1 °सद्दवत्, D2 °रहवत्, D6 °शब्दवत, T2 G2 °वद्रणे (for सिंहसंघवत्) T1 G M सिंहनादेन पार्थिवा

4 [a]) K0 D2 तथैव, K2 अथैव (for अथैन) — [b]) B Da Dn D4 5 7 8 पर्यवाकिरन् — D4 om 4[c]-5[d] — [cd]) Cf 6 90 16[cd] — [d]) K3 5 D2 6 S प्रावृषीव (for शरदीव) K5 बलाहक

5 D4 om 5 (cf. v l 4) — [b]) D5 तोत्रादित्य (for तोत्रार्दित) — [c]) Ś1 तदाकाशे, K3 5 D2 महाराज — [d]) S सहसा (for समन्ताद्)

6 [a]) K5 निनदत् S च (for सु) — [b]) K2 नारद, M4 वार्षिक (for शारद) — [c]) M2 खं दिश (by transp) K0-3 B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 विदिशश्च, K4 पृथिवीं — [d]) D1 समताद् (for नादयन्) K0-2 भैरवं रवं, K3 D2 3 6 M2-5 भैरवस्वर (D3 M5 °र), K4 B3 M1 भैरव(B3 व)स्वन, B1 °व रव, D1 °वस्वरं

7 T2 om (hapl) 7[a]-8[d] — [a]) Ś1 तु ते, K0-2 तत, D6 तु तत् (for तु तं) B2 नाद — [c]) K0 1 4 B Dn2 D6-8 भरतश्रेष्ठ — [d]) K3 5 B D अरिंदम (D2 °म), S महाबल (for इदं वच)

8 T2 om 8[abcd] (cf v l 7) Before 8, D6 ins युधिष्ठिर उवाच — [b]) Ś1 धार्तराष्ट्रान्, K2 °राष्ट्रे (for °राष्ट्रैर्) Ś1 महारथ, B2 3 G1 M1 °बलै (for °रथै) — [c]) K3 यस्यास्य, D2 तस्याय (for यथास्य) — [d]) K5 G1 स्वतो, D1-3 T1 G2 4 रवतो, M4 महतो (for नदतो) K1 2 4 B2 D3 T1 G भैरवस्वन (G1 °न), K3 5 भैरवाद्रवान्, B1 भैरव रव, D1 भैरवं स्वर, D2 भैरवान्स्वरान्, D3 M4 5 भैरवस्वर, M1-3 भैरव(M2 °व)स्वर — [e]) Ś1 K2 तु, K1 न (for च) — [f]) K3 5 D2 तस्मिंस्, M2 पश्य (for तत्र) D3 तत्र (for तात) M1 3 5 तात तत्र (by transp) D2 M5 समाहित (for °हितम्) K4 B Da Dn D4-8 तस्मिन्राक्षसपुंगवे

C 6 4147 B 6 93 9 K 6 93 9

पितामहश्च संक्रुद्धः पाञ्चालान्हन्तुमुद्यतः ।
तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फल्गुनः परैः ॥ ९
एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् ।
गच्छ रक्षस्व हैडिम्बं संशयं परमं गतम् ॥ १०
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ।
प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान् ।
वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः ॥ ११
तमन्वयात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ।
श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभूः ॥ १२
अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेया महारथाः ।
क्षत्रदेवश्च विक्रान्तः क्षत्रधर्मा तथैव च ॥ १३
अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः ।
महता रथवंशेन हैडिम्बं पर्यवारयन् ॥ १४
कुञ्जरैश्च सदा मत्तैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः ।
अभ्यरक्षन्त सहिता राक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् ॥ १५
सिंहनादेन महता नेमिघोषेण चैव हि ।
खुरशब्दनिनादैश्च कम्पयन्तो वसुंधराम् ॥ १६
तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम् ।

---

9 a) K3 D1 तु, K6 D2 सु (for च) — b) Some MSS पचालान् — c) T G1 2 M2 4 स, G4 M1 3 5 स (for च) Da (Da1 by corr as in text) D5 रक्ष्यमाणाय — d) K1 2 फल्गुण, K3-5 B D फाल्गुन (for फल्गुन) K4 B2 शरै, B1 सह (for परै) T1 G फल्गुनो युध्यते परै

10 a) B Da2 Dn (Dn1 before corr.) D4 5 7 8 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) K1 T2 °राज (for °बाहो) — b) Da Dn1 D5 S (except T2) उपागत, D3 अनुत्तम (for उपस्थितम्) — K2 om (hapl) 10cd — c) K3 हैडम्ब, K5 D2 (orig as in text) 5 6 हैडब (for हैडिम्ब).

11 Before 11, D6 ins सजय उवाच — a) Da1 (before corr) आस्थाय, M4 आदाय (for आज्ञाय) — d) D8 नादयन् (for त्रासयन्) — f) Da1 पर्वकालो (for °काले) K5 Dn2 D1 T G महोदधि (for यथोदधि)

12 12ab = (var) Udyogap App 1 (No 14), line 12 — a) B Da Dn D4 7 8 G2 तमन्वगात्, D5 °भ्यगात् — b) K3 5 D2 आर्जुनिर्, D1 6 G2 सात्यकिर् (for सौचित्तिर्) — c) Da1 श्रोणितान् (for श्रेणिमान्) Ś1 वसुधारश्च, K2 °धानाश्च (for °दानश्च) — d) D2 कास्यस्य Ś1 चाभित, K0-3 D2 8 चाभि(K2 °वि)भु, K4 B वा विभू, Da Dn D4-8 वा विभु, D1 M1 चाभिभो, M2-5 चाभिभो (for चाभिभू)

13 a) T2 सर्वे (for चैव) — b) M2 °बला (for °रथा) — K0 1 om (hapl) 13c-19b — c) D5 क्षत्रदेवस्य, T1 G4 क्षेत्रदेवश्च (for क्षत्र°) — d) D6 क्षत्रधर्मात्; M2 क्षत्रवर्मा (for °धर्मा)

14 K0 1 om 14 (cf v l 13) — a) Da1 D6 अनुपाधि°, D1 आनर्ताधि°, M2 3 आनूपाधि° (for अनूपाधि°) T2 शूरो (for चैव) — b) D1 सु (for स्व) Ś1 K4 स्वबलमाश्रित, S °सवृत — c) D1 बृहता, T1 G4 मागधा (for महता) K2 D4 शरवर्षेण (for रथवशेन). — d) Ś1 K2 3 5 Da1 D1 5 6 हैडब (for हैडिम्ब) K2 B1 D6 M3, 4 पर्यवारयत्.

15 K0 1 om 15 (cf v l 13). — a) S (except T2 M4) मदोन्मत्तै, B3 D2 महा°, D6 समादत्तै — b) K3 4 B1 2 Da2 D1 3 T1 G4 षट्साहस्रै, K5 खड्गहस्तै, B3 यष्टिहस्तै, Da1 ** हस्तै, D5 यद्धहस्तै (for षट्सहस्रै) B2 पदातिभि (for प्रहारिभि) — c) K5 D2 अभ्यरक्षंत; D4 6 अभिरक्षत K3, 5 D2 सहसा (for सहिता) — d) Da1 राक्षसेंद्रघटोत्कच.

16 K0 1 om 16 (cf v l 13) — ab) D1 transp सिंहनादेन and नेमिघोषेण Ś1 वै सह, K3 B D (except D1-3) M3-5 चैव ह (for चैव हि) — c) Ś1 K4 खुरनेमिनिनादैश्च, K2 B1 4 Da Dn D4-8 खुर (Dn2 क्रूर) शब्दनिपातैश्च, K3 5 D2 खुरशब्देन नादैश्च, T2 खरशब्दनिनादैश्च — d) D5 कपयत (for कम्पयन्तो)

17 K0 1 om 17 (cf v l 13), S1 om 17a-18b — b) K3 5 B4 D1 3 S शब्द तत्, Da Dn1 (m as in text) सर्वं तत् (Dn1 त), D2 त शब्द (by transp) D5 सर्वं तत्त्वार्थकं वल — d) K3-5 Da Dn1 D1 2 5 6 तदा (for तथा) S विकीर्ण (T2 G1 °वर्ण, G2 °घूर्ण, M4 °पण्ण) मभवत्तदा — e) K5 परचित्त, D1 परावृत्त, D2 परिवित्त, S परिवृत्य

भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ।
परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचम् ॥ १७
ततः प्रववृते युद्धं तत्र तत्र महात्मनाम् ।
तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ १८
नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
व्यतिषक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् ॥ १९
हया गजैः समाजग्मुः पादाता रथिभिः सह ।
अन्योन्यं समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ २०
सहसा चाभवत्तीव्रं संनिपातान्महद्रजः ।
रथाश्वगजपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतम् ॥ २१
धूम्रारुणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ।
नैव स्वे न परे राजन्समजानन्परस्परम् ॥ २२
पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ।
निर्मर्यादे तथा भूते वैशसे लोमहर्षणे ॥ २३
शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च गर्जताम् ।
सुमहानभवच्छब्दो वंशानामिव दह्यताम् ॥ २४
गजवाजिमनुष्याणां शोणितान्त्रतरङ्गिणी ।
प्रावर्तत नदी तत्र केशशैवलशाद्वला ॥ २५
नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पतता रणे ।

C 6 4166
B 6 93 28
K 6 93 28

(M3 5 °मुत्य) (for परिवृत्त) — f) K4 परिवार्य, B3 °त्यक्त्वा, T2 °नृत्य (for °त्यज्य)

18 Ko 1 om 18 (cf. v l. 13), Ś1 om 18^{ab} (cf v l 17) — b) K2 B Da1 Dn1 D4 6–8 तत्र तेषा (for तत्र तत्र) — K5 om (hapl) 18^{cd} — d) G1 समरेषु (for संग्रामेषु)

19 19^{abcd} = (var) 28 — Ko 1 om 19^{ab} (cf v l 13) D8 om (hapl) 19^{c}–20^{b} — d) B1 T2 प्रचक्रमे (for °क्रिरे) — e) S1 D6 T1 व्यतिपि(D6 °शि)क्त, K1. 4 B Da1 Dn1 D2 G1 °व्यक्त (for °षक्त) D1 तदा (for महा) — f) K3 भीम, K4 B1. 2 Da Dn1 D5 S (except G2) वीर (for युद्ध) D2 3 (sup lin sec m as in text) भीम, T2 वीर- (for भीरु-)

20 D8 om. 20^{ab} (cf. v l 19) — a) K5 हया गजा, S हया हयै — b) Ko 2 3 D1–3 5 6 पदाता (for पादाता) S पा(G1 2 M5 प)दाताश्च पदातिभि°. — After 20^{ab}, S ins

352* रथा रथै समागच्छन्नागा नागैश्च सयुगे ।
[M2 समाजग्मुर् (for °गच्छन्)]

— d) Ś1 प्रासयान (for प्रार्थयाना) K4 B2 D5 सहस्रश, B1 3 4 Dn2 D4 6–8 T2 G1 M समभ्ययु (for महद्यश)

21 a) T1 G .चापतत् (for चाभवत्) Ko–2 तीव्रान (for तीव्र) T2 सह चापामह वीव्र (sic) — c) K3 D2 रथ(D2 °था)नागाश्वपत्तीना, Dn2 D4 6–8 T1 G गजाश्वरथपत्तीना — d) Ś1 मद, Da Dn1 D5 T G1. 4 M3 पाद (for पद) D2 -समुद्धुत (for -समुद्धतम्)

22 a) Ko–2 धूमारुण ; K3 5 D6 धूमारुणं, T1 G ताम्रारुण-, T2 M1–3 5 ताम्रारुण, M4 तदा ताम्रा (for धूम्रारुण) — b) K5 च चावृणोत् (for समा°) D3 रथभूमिं च सवृणोत् — c) D4 परो (for परे) T1 G4 नैव स्वैरपरै राजन् — d) K3 5 D2 6 सप्रजानन्, D1 न प्राजानन्, S प्रा(T G2 प्र, M2 व्य)जानत — After 22, G1 reads 26^{ab}

23 a) Da1 न जानाति — b) S रणे (for तथा) — c) K1 नराभूते, D3 (marg sec m as in text) महाभूते (for तथा भूते) — d) S रोम° (for लोम°)

24 K3 om. (hapl) 24^{d}–26^{c} T1 G om 24–25 — d) K4 damaged K5 B D प्रेतानामिव भारत, T2 M अश्मना पततामिव

25 K3 T1 G om 25 (cf v l. 24) — b) Ko 1 D2 6 शोणितार्द्र°, B3 D8 शोणितौघ° (for शोणिताभ्र°) — c) D1. 3 घोरा (for तत्र) — d) Ś1 केशशेवाल°, K5 D2 केशशै(D2 °शी)वलिनी तथा, D6 केशशैवाल शाद्वला Some MSS °शाड्वला (for °शाद्वला).

26 K3 om 26^{abc} (cf. v l 24), M4 om 26 G1 reads 26^{ab} after 22 — a) T1 G शूराणा (for नराणा) B2 चापि (for चैव) K5 कोशेभ्य (for कायेभ्य) — b) M1–3 5 अपि (for रणे) — c) B4 शुश्राव (for शुश्रुवे) K5 D2 3 M2 सुमहाशब्द ; T2 G2 सतत शब्द D1 श्रूयते सुमहच्छब्द — d) Ko–2 पर्वतेभ्योऽश्मनामिव

C 6 4166
B 6 93 26
K 6 93 26

शुश्रुवे सुमहाञ्शब्दः पततामश्मनामिव ॥ २६
विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वारणैः ।
अश्वैः संभिन्नदेहैश्च संकीर्णाभूद्वसुंधरा ॥ २७
नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो महारथाः ।
अन्योन्यमभिधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ २८
हया हयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः ।
समाहत्य रणेऽन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः ॥ २९
नरा नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशम् ।
उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे ॥ ३०
प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणाः ।
अभिघ्नन्ति विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ॥ ३१
ते जातरुधिरापीडाः पताकाभिरलंकृताः ।
संसक्ताः प्रत्यदृश्यन्त मेघा इव सविद्युतः ॥ ३२
केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्नकुम्भाश्च तोमरैः ।
विनदन्तोऽभ्यधावन्त गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
केचिद्धस्तैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे ।
निपेतुस्तुमुले तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ॥ ३४
पार्श्वैस्तु दारितैरन्ये वारणैर्वरवारणाः ।
मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव महीधराः ॥ ३५
नाराचाभिहतास्त्वन्ये तथा विद्धाश्च तोमरैः ।

---

27 $K_{0\ 1}$ om 27 K_5 D_2 transp 27 and 28 — [b]) K_4 damaged K_3 T_3 छिन्नशस्त्रैश्च ; Da Dn_1 (m as in text) D_5 दिग्धगा(D_6 °मा)त्रैश्च — [c]) K_4 damaged $K_{3\ 5}$ D_6 सछिन्नदेहैश्च, D_2 सछन्न°, T_1 G सकीर्ण°, M सभिन्नगात्रैश्च (for °देहैश्च) — [d]) $K_{3\ 5}$ $D_{1-3\ 6}$ संस्तीर्णा, K_4 सछन्ना ; T_1 विस्तीर्णा, T_2 $M_{1\ 3-5}$ सपूर्णा (for सकीर्णा)

28 = (var) 19^{abcd} K_5 D_2 transp 27 and 28 — [b]) T_1 G_4 प्रमुचतो महारथा — [c]) K_{0-2} D_6 अन्योन्यमभ्यधावत — [d]) $K_{3\ 5}$ B D (except $D_{1\ 8}$) सप्रहारार्थमुद्यता (K_5 °त)

29 [b]) K_3 भय, T_2 अथ (for हय) K_{0-2} क्रोधरक्तेक्षणा भृशं (= 30^b) — [c]) K_3 समाहता, K_5 अनाहत्य, D_4 समाहृत्य, D_8 समाहन्य (for °हत्य) K_{0-2} उरांस्युरोभिरन्योन्य (= 30^c) — D_8 om (hapl) 29^d–30^c — [d]) T_2 शतजीविता (for गत°)

30 D_8 om 30^{abc} (cf v l 29) — [c]) $D_{1\ 2\ 8}$ उरसि (for उरांसि) K_{0-2} समाहत्य रणेन्योन्य (= 29^c) S (except T_2) उरोनिघर्षणेन्योन्य — [d]) $Ś_1$ M_4 समाश्रित्य, K_{0-2} °क्लिष्य, T_2 °हत्य (for °श्लिष्य)

31 [b]) K_5 D_2 परवारणान्, B_1 रववारणै (sic), $D_{1\ 8}$ वरवारणै, S (T_2 damaged) शत्रुवारणा (for परवारणा) $Ś_1$ वारणै परवारणा — [c]) K_4 अभ्यघ्नति, B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ अभ्यघ्नत, $D_{1\ 8}$ अभिघ्नतो ; S अभिजघ्नुर् (for °घ्नन्ति) K_5 D_2 अभिसृ(K_5 °पृ)ष्टवि-षाणाश्च — $M_{3\ 5}$ om (hapl) 31^d–33^a — [d]) K_5 D_2 वारणाना च संयुगे

32 $M_{3\ 5}$ om 32 (cf v l 31) — [a]) K_4 B Da Dn $D_{1\ 3\ 4\ 7\ 8}$ S ($M_{3\ 5}$ om) °रुधिरोत्पीडा, D_5 °तरुणोत्पीडा (for °रुधिरापीडा) — [c]) Ko ससता (for ससक्ता) — [d]) T_2 महीधरे (for सविद्युत)

33 $M_{3\ 5}$ om 33^a (cf v l 31) — [a]) T_2 नाग, G_2 भिन्न (for भिन्ना) — [b]) M_2 भिन्नकुम्भैश्च K_3 $D_{2\ 6}$ वारणा (for तोमरै) — [c]) $D_{2\ 8}$ (*sup lin* as in text) $_6$ व्यनदतो D_2 [s]भ्यधावतो (for °वन्त) — D_6 om (hapl) 33^d–38^c — [d]) Ko गर्जतो B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ गर्जमाना (Da D_5 °णा) घना (B_3 गजा) इव, D_1 गर्जतो जलदैरिव

34 D_6 om 34 (cf. v l 33) — [a]) D_2 कैश्चिद्धस्तैर्, T_2 कृत्तहस्तैर् (for केचिद्धस्तैर्) $K_{0\ 2}$ छिन्नगात्राश्, T_1 G_4 तथा छिन्नैश्, T_2 द्विधा भिन्नैश् — [b]) K_{0-2} छिन्नहस्तास्, B_2 T G_4 छिन्नगात्रैस्, M_4 भिन्नगात्रास् (for छिन्न°) — [c]) $K_{1\ 3\ 5}$ $D_{2\ 3.\ 5}$ तुमले, T_1 G समरे (for तुमुले) — [d]) $Ś_1$ $K_{0\ 2}$ इव द्रुमा ; K_5 D_2 इवाद्रजा (for इवाद्रय)

35 D_6 om 35 (cf v l 33) — [a]) Ko पार्श्वैश्च ; K_2 $M_{1\ 2}$ पार्श्वे च, K_3 D_5 पार्श्वै सु-, K_4 T_1 G_4 पार्श्वे वि, $D_{1\ 8}$ T_2 $G_{1\ 2}$ $M_{3\ 5}$ पार्श्वेषु (for पार्श्वैस्तु) K_{0-2} चरितैरन्यैर्, K_4 $D_{1\ 8}$ S (except G_2) दारिताश्चा- (D_1 °ता अ)न्यैर्, K_5 दारितैरन्यैर् — [b]) K_{3-5} $D_{1\ 2}$ वारणा (for वारणैर्) K_{3-5} D_2 पर (for वर) $Ś_1$ K_4 $D_{1\ 2}$ M_4 -वारणै (for -वारणा) — [c]) K_4 B_4 सुस्रुवु (for मुमुचु) $Ś_1$ K_{0-2} भूमौ (for भूरि) — [d]) T_2 धारा इव (for धातूनिव) K_{0-2} धराधरा, T_1 G महाद्रय (for महीधरा)

36 D_6 om 36 (cf v l 33) Da_1 om 36^a–37^b

हतारोहा व्यदृश्यन्त विशृङ्गा इव पर्वताः ॥ ३६
केचित्क्रोधसमाविष्टा मदान्धा निरवग्रहाः ।
रथान्हयान्पदातांश्च ममृदुः शतशो रणे ॥ ३७
तथा हया हयारोहैस्ताडिताः प्रासतोमरैः ।
तेन तेनाभ्यवर्तन्त कुर्वन्तो व्याकुला दिशः ॥ ३८
रथिनो रथिभिः सार्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ३९
स्वयंवर इवामर्दे प्रजह्रुरितरेतरम् ।
प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ॥ ४०
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ।
धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोननवतितमोऽध्याय ॥ ८९ ॥

९०

संजय उवाच ।
स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमम् ॥ १
प्रगृह्य सुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।

C. 6 4183 B 6 94 1 K. 6 94 2

K5 reads 36 after 38 — ^{a}) K4 B Da2 Dn D4 6 7 8 नाराचनिहता (for °चामिहतास्) Da2 Dn1 D5 S चान्ये (for त्वन्ये) — After 36^{ab}, M5 *repeats* (hapl) 33^{c}–36^{b} — ^{c}) K0 हयारोहा (for हता°) K2 च दृश्यते, B3 प्रदृश्यत (for व्यदृ°) Dn2 D4 7 8 वि(D4 व्य)नदतोभ्यधावत (= 33^{c})

37 D6 om 37 (cf v l 33), Da1 om 37^{ab} (cf. v l 36) — ^{a}) T2 क्लेश° (for क्रोध°) — ^{b}) K0–2 सदाना, T2 मदाध (for मदान्धा) D8 निवच ग्रहा, Cc d निरव° (as in text) — ^{c}) K0 रथा हयान्; K2 तथा हयान्, K3 5 रथानश्वान्, B4 हयात्र थान् (by transp) Ś1 K0–2 B2 D1. 8 पदातींश्च (for °तांश्च) — ^{d}) Da1 समृद्ध°, Da2 ममृध°, T2 म मृजु°, M2 ममृत° (for ममृदु°) D1 8 T1 G1 4 M द्विपा, G2 नृप (for रणे)

38 D6 om 38^{abc} (cf v l. 33) — ^{a}) Ś1 तदा, K5 D2 G1 रथा (for तथा) K3 5 D2 रणे त्रस्तास् (for हयारोहैस्) — ^{c}) K3 5 D1. 2 6 [अ]भ्यधावत, K4 भ्यवर्तत, Da D5 [अ]भ्यवर्षत, D3 व्यधावत (for [अ]भ्यवर्तन्त) M1 2 ततस्तेनाभ्यवर्तत — ^{d}) K0 2 कुर्वतो, T2 चक्रुस्ता (for कुर्वन्तो) — After 38, K5 reads 36

39 ^{a}) Dn2 रथिना (for रथिनो) T2 चैव (for सार्धं) — ^{b}) D3 6 तनुत्यजा; T2 तनुत्यज — ^{c}) Da1 D5 पाश (for परा)

40 ^{a}) M3 स्वयपर (sic) (for स्वयंवर) K3 इवामर्दो, K5 इवामृद्धो, D2 इवामर्षे (for इवामर्दे) T1 G4 स्वय वस्त्यसमर्दे — ^{b}) K3 5 D2 नृपाणाम्, Dn2 D4 6–8 प्रचक्रुर्, T1 G ममर्दुर्, T2 M निजघ्नुर् (for प्रजह्रुर्) K5 इतरेतर° (for °तरम्) — ^{d}) D1 चायुध° (for वा युद्ध) Most S MSS °पालिन° (for °शालिन°)

41 ^{b}) S रोम° (for लोम°) — ^{c}) K3 D2 5 महासैन्य (for महत्सैन्य) — ^{d}) D2 8 प्रायमो; T1 G2 4 प्रययौ (for प्रायशो) M3 5 (both *inf lin*) वितथीकृत (for विमुखी°)

Colophon om in Ś1 K0 1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K3 mentions only अष्टमेहनि, K4 अष्टमेह्नि घटोत्कचयुद्धे, K5 D2 अष्टम युद्धदिवसे, Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्धे, D6 अष्टम दिवसयुद्धे, M4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* T2 M1–3 5 धार्तराष्ट्रसेनापलायन (T2 °पराजय) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 T2 M3 4 90, D6 T1 G1 2 4 88, M1 2 89 (as in text), M5 91 — *Śloka no* Dn D5 6 43

90

☞ The collations of G3 were not available for this chapter

1 D6 om the ref — ^{b}) B2 रणे (for राजा) K0–2 तदा (for स्वयम्) — ^{c}) S °धावत्सुनक्रुद्धो — T2 om (hapl) 1^{d}–34^{c} — ^{d}) Da1 D3

C. 6. 4153
B. 6. 94. 2
K. 6. 94. 2

महता शरवर्षेण पाण्डवं समवाकिरत् ॥ २
अर्धचन्द्रं च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनम् ।
भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ॥ ३
तदन्तरं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः ।
संदधे निशितं बाणं गिरीणामपि दारणम् ।
तेनोरसि महाबाहुर्भीमसेनमताडयत् ॥ ४
स गाढविद्धो व्यथितः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
समाललम्बे तेजस्वी ध्वजं हेमपरिष्कृतम् ॥ ५
तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ।
क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः ॥ ६
अभिमन्युमुखाश्चैव पाण्डवानां महारथाः ।
समभ्यधावन्क्रोशन्तो राजानं जातसंभ्रमाः ॥ ७
संप्रेक्ष्य तानापततः संक्रुद्धाञ्जातसंभ्रमान् ।
भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं तावकानां महारथान् ॥ ८
क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ।
संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे ॥ ९
एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महारथाः ।
भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपद्रुताः ॥ १०
नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जये रताः ।
नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भूमिमाम् ॥ ११

अरिंदम°

2 K1 T2 om 2 (for T2, cf v l 1) — [a]) D8 संगृह्य D2 तु (for सु) Da1 D5 सुमहाचापम् — [b]) K0 2-4 B2 D6 T1 G4 °प्रभ, D5 °स्वय (for °स्वनम्) — [d]) M2 8 5 पाडवान् D8 समताडयत्, D6 8 G1 °वाकिरन्, M °वारयत्

3 T2 om 3 (cf v l 1) — [a]) K8 D1 तु (for च) K4 समादाय, K5 D2 सुसधाय (for च सधाय) — [b]) Ś1 स (for सु) Ś1 K0 1 लोमवाहन, K5 D2 °हर्पणं, D8 G1 रोमवाहिनं, T1 G2 4 लोमवापिनं (for लोमवाहिनम्)

4 T2 om 4 (cf. v l 1) — [a]) K0 1 Dn1 तदंतरे (for °तर) K5 D2 M5 तदनंतर च सप्रेक्ष्य (hypermetric) — [b]) K4 damaged — [c]) K3-5 B2 8 Da Dn D2-5 7 8 G1 M प्र(B2 8 स)संदधे शि(D2 सि)त बाण, D1 ततस्तु प्रेपयद्बाण — [d]) K8 Da1 D1 5 दारुण (for दारणम्) K2 गिरीणामिव धारिणं — [e]) K3 5 D2 3 6 8 °बाहु; K4 B Da Dn D4 5 7 °राज (for °बाहुर्)

5 T2 om 5 (cf v l 1) Ś1 om (hapl) 5[ab] — [b]) K0 सृक्विणी, K1 सृक्किणी, K3 सृकिणीं; B2 4 Dn1 सृक्कणी, Da1 D1 3-5 7 T1 G3 सृकिणी, Da2 M सृक्कणी K0 D1 3 8 T1 G4 परिलेलिहन्, K1 2 °लीलिहन् D6 परामृश्य तु सृकिणीं — [c]) K0-2 समालभत, K3-5 B2 D2 समालवत, B3 समालव्य च, Da1 समालल्य, D1 रथात्पपात, S (T2 om) समाश्रयत (for °ललम्बे) — [d]) Some MSS °परिस्कृतं, D5 °परिस्तुत D1 ध्वजयष्टिमुपाश्रित°

6 T2 om. 6 (cf v l 1) — [c]) T1 G1. 4 कोपेन (for क्रोधेन) K3 Da Dn1 D1 5 [अ]ति, G1 [अ]पि (for [अ]भि) — [d]) S (T2 om) कौरव (for पावक)

7 T2 om. 7 (cf v l 1). — [a]) K4 Dn2 D4 6 8 चापि (for चैव) — [c]) D6 T1 G1 4 M2 4 तमभ्य° (for समभ्य°) — [d]) Da1 राजसंभ्रम° (for जातसभ्रमा°) D1 राजन्सजातसभ्रमा

8 T2 om 8 (cf. v l 1) G1 om (hapl) 8[ab] — [a]) K2 Dn2 D2 4 7 8 M संप्रेक्ष्यैतान् (for सप्रेक्ष्य तान्) K2 4 B3 4 Dn2 D2 4 7 8 संपतत (for आपतत) — [b]) K2 जातसभ्रमं, D4 जातसभ्रमा D1 सक्रुद्धाश्च स सभ्रमात् — [c]) D8 भरद्वाजो (for भार°) T1 G1. 4 M राजस् (for वाक्यं) — [d]) Ś1 K0 1. 3 4 D1 महारथ° (for °रथान्)

9 T2 om 9 (cf v l 1) Before 9, D6 ins. द्रोण उवाच — [ab]) S (T2 om) transp भद्र व and राजान D8 परिरक्षितु, T1 G4 M4 °रक्षथ (for °रक्षत). — [d]) S (T2 om) मज्जतमिव सागरे

10 T2 om 10 (cf v l 1) — [a]) K0-2 एते सर्वे, M1-3 5 तेभिक्रुद्धा (for एते क्रुद्धा) G1 वीरसारा; M1-3 5 महात्मान° (for महेष्वासा) — [d]) K3. 5 D2 उपागता°, B Da Dn D1 3-8 T1 G उपाद्रवन्, M अभिद्रुता (for उपद्रुता°)

11 T2 om 11 (cf v l. 1) — [a]) M नाना शस्त्राणि वै वीरा — [b]) K3 रता जये (by transp), B1 2 4 जये वृता°, B3 D (except D1-3 5) M जये

तदाचार्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः ।
तावकाः समवर्तन्त पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ १२
कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ।
चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवोऽथ बृहद्बलः ।
आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् ॥ १३
ते विंशतिपदं गत्वा संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥ १४
एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकम् ।
भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्पयत् ॥ १५
भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् ।
पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकः ॥ १६
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः ।
त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः ॥ १७
स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत ।
प्रनष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् ॥ १८
गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयम् ।
द्रौणायनिश्च संक्रुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ ॥ १९
तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ ।
भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरः ॥ २०
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः ।

C 6 4203
B 6 94 22
K 6 94 22

घृता , T1 G महारया (for जये रता) — c) K1 Da1 D. नद्रतौ , K2 नदतो (for नदन्तो) T1 G2 4 भैरव नाद (for भैरवान्नादान्) — d) K0 3-5 B D (except D3) T1 G भूमिपान् (for भूमिमाम्)

12 T2 om 12 (cf v l 1) Before 12, D6 ins संजय उवाच — b) B1 M3 सौमदत्ति°, D1 G2 सोमदत्ति° — c) K4 तावत (for तावका°) K0 B1 2 4 समधावत, Da Dn1 D5 °पद्यत (for °वर्तन्त)

13 T2 om 13 (cf v l 1) — d) T1 G2 4 सैंधवश्च D3 T1 G जयद्रथ (for बृहद्बल°) — e) D2 आवत्योथ महेष्वासो — f) S1 K2 कौरवान्; K3 . D2 समतात् (for कौरव) B4 D1 प्रत्यवारयन्.

14 T2 om 14 (cf v l 1) — d) K4 परस्पर जिगीषव

15 T2 om 15 (cf v l 1) — a) K4 Da Dn1 D1 3 5 द्रोणस्ततो (D3 °स्तु सु°) महाबाहुर् — b) K0 विस्फूर्य, G1 2 M विष्फार्य (for विस्फार्य) — c) B1 Da Dn1 D1 3 5 भीमसेन रणे (D1 ततो, D3 शरै) राजन् — d) Ś1 K0-2 समार्दयत्, K3 D1 S (T2 om) समर्पयत् (for समा°)

16 T2 om 16 (cf v l 1) — a) K0 1 भीम श्चैन, D1 भूय एव, T1 G1 4 भूयश्चैव (for भूयश्चैन) — K0 om (hapl) 16^{b}–20^{c} K1 om 16^{b}–17^{c} — b) Ś1 D3 शरवर्षैर् (for शरै° शीघ्रम्) K2 5 D3 इवाकिरन् (K2 °रत्), K3 D2 अवाकिरन् (for अवाकिरत्) B1 Da Dn1 D5 S (T2 om) शरैर्बहुभिरावृणोत् — cd) Cf 6 89 4^{cd} — d) Ś1 K4 Dn2 D3 8 T1 G4 M4 प्रावृषीव, D5 शरादिव (for शरदीव) G1 M बलाहक°

17 K0 T2 om 17, K1 om 17^{abc} (cf v l 16, 1) — a) Da1 प्रत्यविध्य (for °ध्यद्) — d) Da D5 8 T1 G2 4 सव्य (for सव्ये) Da2 महाबलं, D5 °बल, T1 G1 4 M स्तनांतरे (for महाबल°)

18 K0 T2 om 18 (cf v l 16, 1) — a) = 33^{c} K1 स गाडविष्टो (sic) — K5 om (hapl.) 18^{b}–33^{c} — b) D6 तपोविद्धश्च (for वयोवृद्धश्च) — c) Ś1 K1 3 B3-4 T1 G प्रणष्टसंज्ञ°, D6 अनष्ट° — d) = 6 23 47^{b}, 90 33^{d} Da1 D5 रथोपस्थम् K2 इवा° (for उपा°)

19 K0 5 T2 om 19 (cf v l 16, 18, 1) — b) D2 तदा (for स्वयम्) — c) Ś1 द्रोणिश्चनिश्च (corrupt), K1 3 Da1 D3 5 7 T1 G1 2 M2 5 द्रोणायनिश्च K2 B1 3 Dn2 D4-7 संक्रुद्धो (for संक्रुद्धौ) D1 8 द्रौणिश्च निश्वसन्क्रुद्धो, D2 द्रोणायाति सुसंक्रुद्ध, G4 द्रौणिश्चातीव संक्रुद्धो — d) D2 °द्रुत° (for °द्रुतौ)

20 K5 T2 om 20 (cf v l 18, 1) K0 om 20^{abc} (cf. v l 16) — a) D2 तमापतत संप्रेक्ष्य — b) K3 तदा कालांतकोपम°; Da Dn1 D5 क्रुद्धौ कालांतकोपमौ; D1 3 6 सदा कालांतकोपमौ — c) K2 भीमश्चैन (for °सेनो) — d) B D (except D3 6) T1 G2 4 M1 3 सत्वर (for °र°)

21 K5 T2 om 21 (cf v l 18, 1) D5 om 21^{ab} — b) K1 [अ]चल (for °ल) — c) D1 घोरा

C 6 4203
B 6 94 22
K 6 94 22

समुद्यम्य गदां गुर्वीं यमदण्डोपमां रणे ॥ २१
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणम् ।
कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावताम् ॥ २२
तावापतन्तौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ ।
अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः ॥ २३
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनम् ।
समभ्यधावंस्त्वरिताः कौरवाणां महारथाः ॥ २४
भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया ।
नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयन् ।
सहिताः पाण्डवं सर्वे पीडयन्तः समन्ततः ॥ २५
तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथम् ।
अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् २६
अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा ।
नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संक्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात् ।
स्पर्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन यः ॥ २७
स विस्फार्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा ।
यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवम् ॥ २८
विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयंकरम् ।
येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा ॥ २९

(for गुर्वीं) —^{d}) Ko_{2-4} D_{1-3} $_6$ $G_{1\ 2}$ M काल दण्डोपमां (K_2 °मो) D_3 युधि (for रणे)

22 K_5 D_2 T_2 om 22 (for K_5 T_2, cf v l 18, 1) —^{a}) $Ś_1$ Ko Da_1 D_5 उद्यतगदा, $G_{1\ 2}$ °गत (for गद) —^{b}) $D_{6\ 7}$ कैलाशम् —^{c}) $D_{8\ 7}$ तु (for च) D_1 गुरुपुत्रश्च राजा च —^{d}) K_1 सहितावभिधावता; K_2 सहितामभ्य°

23 K_5 T_2 om 23 (cf v l 18, 1) —^{a}) M_2 तमा° (for तावा°) Da_2 D_5 सप्रेक्ष्य, D_2 T_1 G त्वरितौ, M सहसा (for सहितौ) —^{b}) T_1 G सहसा (for त्वरितौ) D_8 धन्विना (for बलिनां) —^{d}) Ko_{-2} भीमसेनो महाबल°

24 K_5 T_2 om 24 (cf v l 18, 1) —^{b}) D_1 घोर° (for भीम°) —^{c}) K_4 G M तमभ्य° (for समभ्य°)

25 K_5 T_2 om 25 (cf v l 18, 1) T_1 G_4 om (hapl.) 25^{a}–26^{d} Ko_1 om (hapl) 25^{bcde} —^{d}) $Ś_1$ K_2 Da_1 Dn_1 D_2 अताडयत्, B_1 D_6 अपातयत्, Da_2 $D_{5\ 8}$ M_1 अताडयन् (for अपातयन्) —^{e}) $Ś_1$ कौरव°, K_4 कौरवा, D_6 M_2 पाडवा (for पाण्डव) D_2 सहिता सर्वे पीडयत° (hypermetric) —^{f}) D_1 पीडयाना, D_2 भीमसेनं (for पीडयन्त°) K_8 B_1 परस्पर (for समन्तत°) $G_{1\ 2}$ M_4 समतात्समपीडयन्, $M_{1-3\ 5}$ समतात्पर्यवारयन्

26 K_5 T_2 om 26 (cf v l 18, 1) T_1 G_4 om. 26^{abcd} (cf v l 25) —^{d}) K_8 D_8 $M_{1-3\ 5}$ रथर्षभा, D_2 नराधिपा° (for महारथा°) —^{f}) S (T_2 om) त्यक्त्वा प्राणान् (by transp) D_3 सुदुःसहान् (for सुदुस्त्यजान्)

27 K_5 T_2 om 27 (cf v l 18, 1) —^{a}) Da_1 $D_{6\ 8}$ अनुपा° (for अनूपा°) K_4 S (T_2 om) वीरो (for शूरो) —^{b}) Ko_1 दयत सखा, Da_1 देवत सखा, D_5 दैत्यदानवा (for दयित सखा) —^{c}) S_1 D_1 नीलोत्पलाम्बुदप्रख्य° (D_1 °निभ°), D_2 नीलो नीलाम्बुद संख्ये —^{e}) D_1 साधं ते (for स्पर्धते) T_1 G_4 स, $G_{1\ 2}$ च (for हि) —^{f}) $K_{1\ 2\ 4}$ B D (except $D_{1\ 2\ 6}$) M स°, T_1 G हि (for य°)

28 K_5 T_2 om 28 (cf v l 18, 1) —^{ab}) S (T_2 om) विव्याध ($M_{1-3\ 5}$ विष्फार्य) सुमहच्चाप विष्फार्य ($M_{1-3\ 5}$ विव्याध) द्रौणिमाहवे —^{c}) K_8 शक्तो, T_1 G_4 M रुद्रो, $G_{1,\ 2}$ चेंद्रो (for शक्रो) D_8 महावीर (for °राज) —^{d}) Ko_2 दानवान् (for °वम्)

29 K_5 T_2 om 29 (cf v l 18, 1) —^{a}) Da_1 $D_{5\ 6}$ विप्रचित्त, D_1 °द्रुतं, D_2 °चित्य (for °चित्तिं) —^{b}) $Ś_1$ दैवतानां, D_2 देवाना च (for देवताना) —^{c}) S (T_2 om) लोकास्त्रय° (for लोकत्रय) $Ś_1$ Ko_{-2} रोषात्, K_8 ह्येतत् (for क्रोधात्) —^{d}) S (T_2 om.) त्रा(T_1 G_4 शा)सिता (for त्रासित) — After 29, T_1 G M_4 ins

353* स रुद्रेण जित पूर्वं निहतो मातरिश्वना ।

[G_1 रुद्रेशौ (for रुद्रेण) M_4 निर्जितो (for निहतो)]

30 K_5 T_2 om 30 (cf v l 18, 1) —^{a}) D_1 अथ (for तथा) S (T_2 om) निर्भिण्ण —^{b}) K_5

तथा नीलेन निर्भिन्नः सुमुखेन पतत्रिणा ।
संजातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः ॥ ३०
स विस्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
दध्रे नीलविनाशाय मतिं मतिमतां वरः ॥ ३१
ततः संधाय विमलान्भल्लान्कर्मारपायितान् ।
जघान चतुरो वाहान्पातयामास च ध्वजम् ॥ ३२
सप्तमेन च भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि ।
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३३
मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमम् ।
घटोत्कचोऽपि संक्रुद्धो भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ३४
अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनम् ।
तथेतरे अभ्यधावन्राक्षसा युद्धदुर्मदाः ॥ ३५
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनम् ।
अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ ३६
निजघान च संक्रुद्धो राक्षसान्भीममदर्शनान् ।
येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः ॥ ३७

C 6 4221
B 6 94 40
K 6 94 40

B0-4 Dn2 D1 2 4 6-8 M सुमुक्तेन (for °खेन) D1 सुपर्वणा (for पतत्रिणा) K4 B1 Da Dn1 D5 सुप्रयुक्तेन पत्रिणा, T1 G4 सम्यग्युक्तेन पत्रिणा, G1 सुसूक्ष्मेण पतत्रिणा, G2 सह सूतेन पत्रिणा — c) Da2 D5 स जातो, D1, 6 स जात (for संजात) Ś1 संजातरुधिरा पीडं; K3 D2 6 °रुधिरापीडो — d) K8 Da1 द्रोणि, D8 द्रौणि

31 K5 T2 om 31 (cf v l 18, 1) — a) T1 G1 4 M विष्फार्य (for विस्फार्य) Ko छिन्नम् (for चित्रम्) — b) K3 D2 °प्रभ (for °स्वनम्) — c) Ś1 Ko-2 चक्रे (for दध्रे)

32 K5 T2 om 32 (cf v l 18, 1) — a) B1 तत्र (for ततः) Ś1 K1 2 G1 विपुलान् (for विमलान्) — b) M4 शरान् (for भल्लान्) Ś1 कदारपायितान्, Ko 1 कोर्धा(Ko °धा)रधावि° (sic), K2 D4 7 G1 M4 कर्मारपावि°, K3 4 B Da Dn1 D2 6 कर्मारमार्जि°, Dn2 D5 8 M2 क(D8 कि)र्मारपा(D5 °मा)चि°, D3 मसमु पायि°, M1 3 5 कर्मारत्रायि° (M1 sup lin °चि°) Only G2 Cd कर्मारपायितान् (as in text) D1 तदा सप्त सुयोधिन, T1 G4 कर्मारपरिमार्जितान् — d) B1 स (for च) B1 3 Da Dn1 D1 3 6 सारथिं ध्वजमेव च — After 32, K3 ins

354* ततः षष्ठेन भल्लेन रथात्सूतमपातयत् ।,

while S (T2 om) ins

355* सूतं चैकेन भल्लेन रथनीडादपाहरत् ।

33 K5 om 33^{abc} (cf v l 18) T2 om 33 (cf v l 1) — a) B1 तु (for च) T1 G4 फल्लेन (for भल्लेन) D1 ततोपरेण भल्लेन, D2 (marg sec m) भल्लेन च सुतीक्ष्णेन, D6 षष्ठेन चैव भल्लेन — b) D6 नीलो (for नीलं) — d) D1 2 रथोपस्थम् (for रथोपस्थ)

34 T2 om 34^{abc} (cf v l 1) — b) K3 5 B2 D2 °मेघ°, T1 G1 3 4 °मभ्म° (for °मभ्र°) — c) B4 [ऽ]ति, D6-8 [ऽ]भि (for ऽपि) — d) K4 5 B D (except D1) G1 M ज्ञातिभिः, T1 G2 4 राक्षसैः (for भ्रातृभिः)

35 b) K2 D2 T2 °शोभित, B2 °शोभन (for °शोभिनम्) — c) Ko-3 5 D1 3 T2 G1, 2 M तथे(Ko °थै)तरान्, Da1 तथैतरे, D2 T1 G4 तथेतरा (for तथेतरे) K4 B Da Dn D4-8 चाभ्यधावन्, D2 ह्यभ्य° (for अभ्य°) — d) Da Dn1 D5 राक्षसान् (for राक्षसा) D8 घोरदर्शना (for युद्ध°) D1 राक्षसो घोरदर्शन — After 35, Ś1 erroneously reads 37^{bc}, *repeating* it in its proper place S ins after 35

356* भीमसेनोऽपि समरे नीलं नीलाञ्जनप्रभम् ।
आरोप्य स्वरथं वीरो दुर्योधनमुपाद्रवत् ।

[(L 1) G1 महाबाहुर् (for ऽपि समरे) — (L 2) G2 विरथ (for स्वरथं)]

36 a) D8 तमायान्तं तु, S (except G2) घटोत्कचं च — D5 om (*hapl*) from दर्शनम् in 36^b to भीम in 37^b — c) K1 अभिधावत, K3 5 D1 2 अभ्यवर्त(K5 °र्तं)त — d) Ko भरद्वाजा° S भारद्वाजः प्रतापवान्

37 D5 om up to भीम in 37^b (cf v l. 36) — a) Ś1 Ko निजघान तु, K1 निजघान स, K3 5 D6 निजघानाथ (for निजघान च) T1 G2 4 तेजस्वी (for संक्रुद्धो) — b) K3 Da Dn1 D8 घोर (for भीम). — c) Da D5 ते (for ये) D1 तस्य (for क्रुद्धा) D2 येऽभवंस्त्वग्रतः क्रुद्धा, T G ते द्रवतस्ततः क्रुद्धा; M तेऽभवन्विमुखा राजन् — d) T1 G पुरोगमाः (for पुरःसराः)

C. 6 4221
B 6.94 40
K 6 94 40

विमुखांश्चैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिचापच्युतैः शरैः ।
अक्रुध्यत महाकायो भैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ ३८
प्रादुश्चक्रे महामायां घोररूपां सुदारुणाम् ।
मोहयन्समरे द्रौणिं मायावी राक्षसाधिपः ॥ ३९
ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ।
अन्योन्यं समपश्यन्त निकृत्तान्मेदिनीतले ।
विचेष्टमानान्कृपणाञ्शोणितेन समुक्षितान् ॥ ४०
द्रोणं दुर्योधनं शल्यमश्वत्थामानमेव च ।
प्रायशश्च महेष्वासा ये प्रधानाश्च कौरवाः ॥ ४१
विध्वस्ता रथिनः सर्वे गजाश्च विनिपातिताः ।
हयाश्च सहयारोहा विनिकृत्ताः सहस्रशः ॥ ४२
तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं विद्रुतं शिबिरं प्रति ।
मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च ॥ ४३
युध्यध्वं मा पलायध्वं माययैषा राक्षसी रणे ।
घटोत्कचप्रयुक्तेति नातिष्ठन्त विमोहिताः ।
नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः ॥ ४४
तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्ताश्च पाण्डवाः ।
घटोत्कचेन सहिताः सिंहनादान्प्रचक्रिरे ।

---

38 ᵃ) Da Dn1 D5 विरथा(Dn1 °था)श्चैव, D1 M2 5 विमुखाश्चैव, D8 °खाश्चापि D1 तं (for तान्) — ᵇ) D8 द्रौणिं, S द्रोण (T2 °ण) (for द्रौणि) — ᶜ) D5 अविध्यत K8 D2 8 6 महामायो, K4 °राज, S °बाहुर् (for °कायो)

39 ᵃ) Ś1 K2 4 B Dn2 D1 3 4 7 8 ततो मायां (for महामाया) — ᵇ) Da Dn1 D3 5 6 दुरासदा (for सुदारुणाम्) — ᶜ) K1 द्रोणिं, S द्रोणं (for द्रौणिं) — ᵈ) D1 शरैर्मायाविनिर्मितैः, M1–3 5 मायावी राक्षसेश्वर

40 ᵃ) B1 राक्षसाः, S कौरवाः (for तावका) — ᵇ) Da Dn1 (m as in text) D5 विपर्यी° (for विमुखी°) — ᶜ) K5 अन्योन्ये (for अन्योन्य) Ś1 K0–2 4 D1 8 M1–3 5 समदृश्यत, K3 5 B4 D2 °पश्यत (for °पश्यन्त) — ᵈ) Ś1 K0 2 4 B Da2 Dn2 D1 4–7 T2 G1 2 M1–3 5 निकृत्ता, K2 D2 निघ्नतो (D2 °ते), K5 निभृता, D3, 8 निकृता, T1 G4 निकृत्वा (for निकृत्तान्). D1 मर्मभेदिभि° (for मेदिनीतले) — ᵉ) Ś1 T G1 4 M विचेष्टमाना(M2 5 °णा)न्, K0 1 D8 विवेष्टमाणा° (D8 °ना), K2 3 5 B1 Dn2 D1 2 विचेष्टमाना°, Da Dn1 D5 विचेष्टमाणान् (for विचेष्टमानान्) K2 3 5 B1 Dn2 D2–4 6–8 कृपणा, D1 कृपण (for कृपणान्) — ᶠ) T G2 4 शोणितौ(G2 °तो)घ (for शोणितेन) K8 D1 2 6 समुक्षिता, K4 B1–3 Da Dn1 D5 S परिप्लुतान्, B4 Dn2 D3 4 7 8 परिप्लुता (for समुक्षितान्)

41 ᵃᵇ) K3 5 D1–3 6 द्रोणो दुर्योधन शल्य अ(D6 श्व)श्वत्थामा तथैव च (K3 महाबल°) — ᶜ) K0 1 प्रयुश्च ; D2 3 प्रायसश्च, D5 प्रायसाश्च D2 तथेष्वासा° (for महेष्वासा) — ᵈ) Ś1 K3 B3 4 Da Dn D3–5 7 8 स्म ; K0–2 B2 स, D1 हि (for च) K5 D2 प्रधाना° स्म च कौरवा

42 ᵇ) B Da Dn D4 5 7 8 राजानश्च निपातिता, D1 ध्वजाश्च विनि°. — ᶜ) B3 4 Da2 Dn2 D4–8 चैव (for च स) — ᵈ) K3 5 B D M4 सनिकृत्ता°, M1–3 5 सुनि° K3 5 D2 च सर्वेश° (for सहस्रश°)

43 ᵃ) Ś1 K4 D3 4 त दृष्ट्वा, S (except G2) दृष्ट्वैव (for तद्दृष्ट्वा) — ᵇ) S (except M4) प्रद्रुत (for वि°) K5 D2 शिबिर प्रति भारत, D6 विद्रुत च निरतर — ᶜ) K2 8 D6 प्रक्रोशतो, T1 (before corr) G प्रकाशतो (G1 °शते, G3 °शितो). D1 प्राक्रोशत तदा राजस् — ᵈ) Ś1 तव, D6 पिता, G1 यथा (for तथा) D6 देवव्रतस्तव (for °व्रतस्य च)

44 ᵃ) Ś1 युध्यध्व पालयध्व च — ᵇ) Ś1 मायेय (for माययैषा) K4 राक्षसा कृता — K2 om (hapl.) 44ᶜ–45ᵇ. — ᶜ) K4 B D4–7 M1–3 5 °प्रमुक्तेति, M4 °प्रयुक्तो हि — ᵈ) K8 D2 ते नातिष्ठत मोहिता°, D1 नातिष्ठति विमो°, D3 6 न व्य(D6 वा)तिष्ठंति मो°, T1 G4 न तिष्ठति विमो°, G2 न तिष्ठत प्रमो° — ᵉ) Da1 D5 नैव, T G M4 न च (for नैव) D1 शुश्रुवुर् (for श्रद्दधुर्) K3 B2 D2 S (except M4, M1 sup lin) वीरा (for भीता) — ᶠ) D1 वदतस्तु तदा वच

45 K2 om 45ᵃᵇ (cf v 1 44) — ᵃ) K1 प्रजवतो, D3 M1–3 प्राद्रवतो, T1 G2 4 ते द्रवतो, G1 विद्र° (for प्रद्र°) Dn2 ता च प्रद्रवतीं दृष्ट्वा, D1 ततस्तान्द्रवतो दृष्ट्वा — ᵇ) K3 5 D2 6 जययुक्ताश्च, Da1 Dn1 D7 जयप्राप्ताश्च, S जय प्राप्य च (M तु) D3 स्म (for च) — ᵈ) K3 5 D1 2 6 S °नाद (for °नादान्)

शङ्खदुन्दुभिघोषाश्च समन्तात्सस्वनुर्भृशम् ॥ ४५
एवं तव बलं सर्वं हैडिम्बेन दुरात्मना ।
सूर्यास्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दिशः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥

९१

संजय उवाच ।
तस्मिन्महति संक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।
गाङ्गेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च ॥ १
तस्य सर्वं यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे ।
घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयम् ॥ २
कथयामास दुर्धर्षो विनिःश्वस्य पुनः पुनः ।
अब्रवीच्च तदा राजन्भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ३
भवन्तं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः ।
पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ॥ ४
एकादश समाख्याता अक्षौहिण्यश्च या मम ।

C 6 4236
B 6 95 5
K 6 95 5

— e) K4 B Da Dn D4 5 7 8 °निर्घोषै, K5 सिंह दुंदुभिनिर्घोष, D1 2 6 S °निर्घोषा (D1 °षान्) — f) K4 B Da Dn D4-8 नेदिरे (for सस्वनुर्) K6 सम तात्समनुभृशं (sic), D1 समताच्छुश्रुवुर्दृढ

46 K0 1 T1 om. 46 — a) K3 च तद्, D1 तच, D2 तद्वद् (for तव) — b) K3 5 Da1 D1 2 6 हैडयेन D1 S (T1 om) महात्मना — c) M1 4 °मय° (for °मन°) — d) Ś1 K3 4 B D2 प्रद्रुत (for विद्रुत) K3 D6 भग्नं विप्रद्रुत दिश, S (T1 om) प्रभग्न सर्वतोदिश

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 mention only अष्टमयुद्ध दिवसे, K4 अष्टमेह्नि घटोत्कचयुद्धे, Da Dn1 D5 घटोत्कचयुद्धे, D6 अष्टमदिवसे, M4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K4 कौरवबलभग, D6 कौरवसैन्यपराजय, T2 घटोत्कचविजय, M1 2 सकुलयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da Dn1 D5 6 T1 G1 2 4 M3 89, Da2 (*sec m*) 51, Dn2 T2 M4 91, M1 2 90 (as in text), M5 92 — *Śloka no* Dn1 49, Dn2 D5 6 50

91

☞ The collations of G3 were not available for this chapter

1 a) K0 साक्राते, K1 2 साक्रंदे, B1 2 संग्रामे, Da1 सक्रोवे, M1 (*sup lin*) 2 सक्रुद्धे (for संक्रन्दे) D1 तस्मिन्निवृत्ते सग्रामे, T2 तस्मिन्नहनि सक्रुद्धो — b) T1 G4 राजन् (for राजा) D1 तत (for तदा) — After 1ab, S ins

357* पराजयं राक्षसेन नामृष्यत परतप ।

— c) S स भीष्मम् (for गाङ्गेयम्) — d) D1 विनये नाभ्यवाद्य च; D6 °भिवद्य च (for °भिवाद्य च).

2 a) G2 °तत्त्वम् (for °वृत्तम्) — b) Dn2 उप चक्रिरे (for °चक्रमे) — c) T1 G च जय (for विजयं)

3 b) K0 D6 नि श्वस्य च, many MSS विनिश्वस्य — e) D3 त (for च) D5 तथा (for तदा) K4 Da Dn1 D5 राजा (for राजन्) T G महाबाहु, M महाराज (for तदा राजन्)

4 T1 G om (? hapl) 4ab Before 4, D6 ins दुर्योधन उवाच — a) D3 समुपासृत्य, D5 पुनराश्रित्य — b) K0 1 अथापरै, K3 Da1 Dn2 D2 3 6 यथा परे, D1 तथा परै (for यथा परै) T2 M द्रोण चैव पितामह — c) K1 पाडवो (for °वैर्) Dn2 घोरै — d) G2 महाप्रभो (for मया प्रभो)

5 b) D1 अक्षौहिण्यस्तु, S अक्षोहिण्यश्च T2 मया (for मम) — c) D2 5 6 निर्देशे (for निदेशे) T2

C 6 4236
B 6 95 5
K 6 95 5

निदेशे तव तिष्ठन्ति मया सार्धं परंतप ॥ ५
सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः ।
घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ॥ ६
तन्मे दहति गात्राणि शुष्कवृक्षमिवानलः ।
तदिच्छामि महाभाग त्वत्प्रसादात्परंतप ॥ ७
राक्षसापसदं हन्तुं स्वयमेव पितामह ।
त्वां समाश्रित्य दुर्धर्षं तन्मे कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ८
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तम ।
दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ९
शृणु राजन्मम वचो यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परंतप ॥ १०
आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम ।
धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ ॥ ११
अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः ।
राजधर्मं पुरस्कृत्य राजा राजानमृच्छति ॥ १२
अहं द्रोणः कृपो द्रौणिः कृतवर्मा च सात्वतः ।
शल्यश्च सौमदत्तिश्च विकर्णश्च महारथः ॥ १३
तव च भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरोगमाः ।
त्वदर्थे प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलम् ॥ १४
तस्मिन्रौद्रे राक्षसेन्द्रे यदि ते हृच्छयो महान् ।
अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतेः ।
भगदत्तो महीपालः पुरंदरसमो युधि ॥ १५

सह (for तव)

6 ^{b}) D1 परैर्भीमपुरोगमै — ^{c}) K0-2 पुरस्कृत्य, D2 M1-3 5 समासाद्य (for °श्रित्य) — ^{d}) D5 पाडव (for °वैर्)

7 ^{b}) K0 1 3 D1-3 शुष्क (for शुष्क-) S शुष्कंधन मिवानल° (M3 °निल°) — ^{c}) T2 सदि° (for तदि°) — ^{d}) D3 अरिंदम, T2 च भारत (for परतप)

8 T2 om 8^{a}-10^{b} — ^{a}) K0-2 D4 S (T2 om) राक्षसापशद — K1 om 8^{c}-10^{c} — ^{c}) K5 D2 समा साद्य (for °श्रित्य) Ś1 K0 Da1 D3 5 8 G1 M दुर्धर्ष — ^{d}) K0 3 D1 3 6 S (T2 om) त्व कर्तुम् (by transp), K5 D2 त्व वक्तुम् (for कर्तुं त्वम्) Ś1 तन्मे कर्तुमिवार्हसि

9 K1 T2 om 9 (cf v l 8) Before 9, D6 ins सजय उवाच — ^{b}) Da Dn M4 भरतसत्तम°

10 K1 om 10^{abc}, T2 om 10^{ab} (cf v l 8) — Before 10, D6 ins भीष्म उवाच — ^{b}) K (K1 om) B D G1 यत्त्वा, M5 त्वया (for यत्त्वा) — K4 om 10^{cd} — ^{d}) K0 मंत्रि° (for वर्ति°) D1 प्रयत्नत (for परतप)

11 K0 1 om (? hapl) 11 — ^{a}) Da1 D5 T1 आत्मरक्षो (for आत्मा रक्ष्यो) S त्वया (for रणे) D1 [s]रीणा (for तात) — ^{b}) Ś1 K3 D3 सर्वावस्थ मरिंदम, D1 सर्वभावादरिंदम — ^{c}) K2 Da1 सग्रामे — ^{d}) Ś1 transp त्वया and सदा K3 5 D2 सहा नघ, Da1 D5 जनाधिप, S परतप (for सदानघ)

12 ^{a}) D3 च (for वा) — After 12^{ab}, S (G1 damaged) ins

358* न तु कार्यस्त्वया राजन्हैडिम्बेन दुरात्मना ।

— ^{c}) K1 राजा धर्मं, K3 D1 2 4 5 धर्मराज (for राज- धर्मं) S अन्यैर्वा पृथिवीपालैर् — ^{d}) K1 Da1 राज- राजानम्, G2 राजन्राजानम् Ś1 B2 Da Dn1 D2 4-8 अर्च्छति, K0-2 4 B1 3 अर्हति, B4 आर्च्छति, T1 G4 M2 3 (sup lin) इच्छति (for ऋच्छति)

13 G1 damaged — ^{a}) K2 Da1 T2 द्रोणि° (for द्रौणि) — ^{c}) Ś1 K3 5 Da1 D6. 3 सोमदत्तिश्च, D2 3 सोमदत्तश्च, S (G1 damaged) वृषसेनश्च (for सौम दत्तिश्च) B4 सौमदत्तिश्च शल्यश्च — ^{d}) T2 वृषकर्णो (for विकर्णश्च) M2 °बल° (for °रथ°)

14 ^{a}) S शेषाश्च (for तव च) K3 5 D1-3 6 शेषा; B Da Dn D4 5 7 8 श्रेष्ठा, T1 G त्वन्ये, T2 चेमे, M सर्वे (for शूरा) — ^{c}) K B D त्वदर्थे K3 D6 प्रतियोत्स्याम, K5 D2 °योत्स्यामि (for °योत्स्यामो). — ^{d}) S परतप (for महाबलम्) D1 रक्ष सेना महाबल

15 ^{a}) K2 3 5 B D रौद्रे तस्मिन् (by transp); T1 G रौद्र हतु, T2 M त निहतु (for तस्मिन्रौद्रे) D5 रक्षसेंद्रे, S राक्षसेंद्र (for राक्षसेन्द्रे) — ^{b}) K4 B D (except D2 3) Ca c v [s]नुशयो, T2 M2 हृदयो (for हृच्छयो) — ^{c}) K3 5 D2 स्वय, K4 अथ (for अय) D3 चागच्छतु, T1 G आगच्छतु, T2

एतावदुक्त्वा राजानं भगदत्तमथाब्रवीत् ।
समक्षं पार्थिवेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १६
गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिम्बं युद्धदुर्मदम् ।
वारयस्व रणे यत्तो मिषतां सर्वधन्विनाम् ।
राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेन्द्रस्तारकं पुरा ॥ १७
तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परंतप ।
समागमश्च बहुभिः पुराभूदसुरैः सह ॥ १८
त्वं तस्य राजशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे ।
स्वबलेन वृतो राजञ्जहि राक्षसपुंगवम् ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः ।
प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतम् ॥ २०
तमाद्रवन्तं संप्रेक्ष्य गर्जन्तमिव तोयदम् ।
अभ्यवर्तन्त संक्रुद्धाः पाण्डवानां महारथाः ॥ २१
भीमसेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः ।
द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष ॥ २२
चेदिपो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ।
सुप्रतीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽप्युपाद्रवत् ॥ २३
ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकम् ।
पाण्डूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ २४
प्रमुक्ता रथिभिर्बाणा भीमवेगाः सुतेजनाः ।

C 6 4257
B 6 95 26
K 6 95 28

वो गच्छतु Ko 1 4 D1 3 T1 G M1-3 5 रण (for रणे) — d) Da D5 दुर्मति (for °ते)

16 Before 16, D5 ins संजय उवाच — a) B1 S वचन (for राजान) — b) D3 तमब्रवीत् (for अथाब्रवीत्) — After 16ab, D1 reads erroneously 18cd (with v l), *repeating* it in its proper place — D1 om 16cd — c) Ko-2 समर्थं, K5 तमर्थं, Da D5 समक्षे (for समक्ष) D3 समर्थं राक्षसेंद्रस्य

17 a) Ś1 Ko-2 शीघ्र गच्छ (by transp) — K1 om 17b-19a — b) Ko हैडिंभ, K3 5 Dn1 D1 2 5 6 हैढ्य (for हैडिम्ब) — c) D2 वारयैन, D3 वारय स्व (for वारयस्व) — d) D3 पश्यता (for मिषता) — f) K5 तावक K3 यथा (for पुरा) D6 यजेंद्र स्तावक पुरा (sic), Cv as in text

18 K1 om 18 (cf v l 17) — a) Da1 D5 8 शस्त्राणि, T2 चित्राणि (for चास्त्राणि) Ś1 Ko 2 तव श(Ś1 शा)स्त्राणि दिव्यानि — b) K3 विक्रमस्व, T2 विक्रमाणि (for विक्रमश्च) Ś1 परा तप, Da1 D5 पर तप — D1 reads 18cd (for the first time) after 16ab — c) D1 (second time) समागम्याद्य (for °गमश्च) D1 (first time) महित, D3 बहुश (for बहुभि) — d) T2 पराभूद् (for पुराभूद्) Ś1 अमरै, K3-5 B D1 (first time) 2-8 अमरै, S दानवै (for असुरै) D1 (second time) राक्षसैरपरै सह

19 K1 om 19a (of v l 17) — a) S (except T2) त्वमस्य (for त्व तस्य) K2 4 B D (except D1-3 6) T2 नृप° (for राज) — b) Ko प्रतियुद्धा, K1 प्रतियोधा, D1 °योद्धु, T1 G M1-3 5 °येद्धा (for °योद्धा) D1 महारणे, S (except T2) मतो मम (for महाहवे) — c) K2 4 B Da Dn D4 7 T2 स्वबलेनो च्छ्रितो, D1 स्वसैन्यसहितो, D5 8 स्वबलेनोत्थितो, T1 G M °नावृतो (for स्वबलेन वृतो) D8 वीर, S (except T2) गच्छ (for राजन्) — d) K8 स हि (for जहि) D1 हैडंब राक्षसेश्वर

20 b) K3-5 D3 6 पृतनापति (for °पते) — d) T1 G अभिमुखोद्यत (for अभिमुखो द्रुतम्) D1 भगदत्तो महीपति

21 a) K4 D1 S त(T2 स)मापतत (for तमाद्रवन्त) K4 सलक्ष्य (for संप्रेक्ष्य) — b) D1 गगने इव, T1 G4 गच्छतमिव (for गर्जन्तमिव) — c) Ś1 D3 अभ्या(D3 °भ्य)द्रवत, T1 अभ्यद्रवत, M2 अभ्य वर्षत (for अभ्यवर्तन्त)

22 d) Ś1 क्यतदेवाश्च (sic), K4 सहदेवश्च (for क्षत्र°) B D (except D1-3 6) भारत (for मारिष)

23 a) Ś1 चेधिपो, D1 चेदीना (for चेदिपो) Ś1 वसुधारश्च — b) Ś1 K1 दाशा(K1 °सा)र्णाधिपतिस्, Ko दाशार्हाधि°, K2 दासार्हादि° Ś1 Dn2 T1 G2 तदा (for तथा) — c) T2 सुप्रतीपेन Ś1 वाश्चापि (sic), D1 सहितो, T2 ताश्चाथ — d) K1 3 D2 3 M भगदत्तोभ्युपाद्रवद्, K5 °दत्तोपि पाद्रव, B4 D1 °दत्तो ह्युपाद्रवत्

24 b) Ko D2 महाभय; K4 T1 G भयावह (for भयानकम्) — d) Dn1 °विवर्धक

25 a) K4 B1-3 Dn2 D4 7 8 प्रयुक्ता, K5 D2

C 6 4257
B 6 95 26
K 6 95 26

ते निपेतुर्महाराज नागेषु च रथेषु च ॥ २५
प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः ।
परस्परं समासाद्य संनिपेतुरभीतवत् ॥ २६
मदान्धा रोषसंरब्धा विषाणाग्रैर्महाहवे ।
विभिदुर्दन्तमुसलैः समासाद्य परस्परम् ॥ २७
हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः ।
चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरम् ॥ २८
पादाताश्च पदात्योघैस्ताडिताः शक्तितोमरैः ।
न्यपतन्त तदा भूमौ शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २९
रथिनश्च तथा राजन्कर्णिनालीकसायकैः ।
निहत्य समरे वीरान्सिंहनादान्विनेदिरे ॥ ३०
तस्मिंस्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ।
भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥ ३१
कुञ्जरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदम् ।
पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वतः ॥ ३२
किरञ्शरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः ।
ऐरावतस्थो मघवान्वारिधारा इवानघ ॥ ३३
स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः ।

ये मुक्ता, D1 प्रत्यक्ता (for प्रमुक्ता) T2 बाणैर् (for बाणा) — b) K8 D6 S सुतेजस॰, D1 सुदारुणा (for सुतेजना॰) — c) K8 विनिपेतुर्, D1 निपेतुस्ते (by transp) — d) D1 8 S हयेषु (for रथेषु).

26 a) D1 प्रतिभिन्ना, D2 7 प्राभिन्नाश्च (for ॰न्नाश्च) — b) D1 वारिता (for विनीता) — c) Da1 अथासाद्य (for समा॰) — K1 om (hapl) 26d up to समासाद्य in 27d — d) Dn2 D4 सनिष्पेतुर् (for संनि पेतुर्) D6 अभिजनत् (for अभीतवत्)

27 K1 om up to समासाद्य in 27d (of v l 26) — a) Ko 2 T2 मदाध (for मदान्धा) Ś1 Ko 2 रोष सविघ्ना, D8 ॰ताम्राक्षा, T1 G4 ॰सरक्ता (for ॰संरब्धा) — b) Ś1 महे रणे, Ko 2-4 महारणे, K5 महाजवै॰ (for महाहवे) — c) D8 मम्रदुर्, D6 विभेदुर्, T1 G4 निपेतुर्, T2 विरेजुर्, G1 2 विनेदुर्; M विरेदुर् (for विभिदुर्) K5 वृत्र, D2 वृत्त, T2 दत्त (for दन्त) Ś1 Ko मुसुलै॰, K2 3 5 Da1 D3 6 8 मुशलै॰, K4 B2-4 मुषलै

28 D6 om (hapl.) 28 — a) K5 हताश्च, D2 हत्वा च (for हयाश्च) Ś1 Ko-2 तोमरा॰ (for चामरा॰) D5 सर्वपाणिमरापीडा॰ (sic) — c) K8 D2 निहता॰, K4 देशिता, K5 निहिता॰, D1 नोदिता (for चोदिता॰) D8 सादिभि॰ सादिन॰ क्षिप्र — d) S निजघ्नुर् (for निपेतुर्) Ś1 Ko-2 4 सनिपेतुरभीतवत्

29 D2 om 29 — a) K8 Da Dn1 D3 5 6 T G पदाताश्च (for पादाताश्च) Ś1 पादात्योघै, Ko 8 D8 T1 G4 M पदात्यौघै॰, K2 पदात्योघै, K5 T2 पदातोघै॰, Da Dn1 D1 5 6 पदातौघै॰ — b) D1 छादिता॰ शरतोमरै॰ — c) D8 न्यपततस्; M1-3 5 न्यवर्तंत (for न्यपतन्त) T2 महाभूमौ, M1-3 5 तथा भूमौ (for तदा भूमौ)

30 a) S तु (for च) K1 5 D1-3 रथान्राजन्, K2 B3 4 Da2 Dn1 D4 5 7 8 रथैं राजन्; K3 D6 रथा राजन्, K4 तदा राजन्, B2 Dn2 रथे राजन्, Da1 रथि राजन्, T1 G2 4 रथाश्चापि, T2 M रथस्थाश्च (M1-3 5 ॰स्तु), G1 रथाश्चित्रान् (for तथा राजन्) B1 रथिनो रथिनो राजन् — b) Ś1 कर्णिना नीलसायकै॰; K4 B4 कर्णनालीकशायकै, D2 S कर्ण(T1 G1 M ॰र्णि)-नाळी(D2 ॰ली)कसायकै (T1 G1 4 ॰तोमरै॰) — c) Ś1 वीर॰, Ko 1 3 D2 वीरा॰, S राजन् (for वीरान्) D8 ते निहत्य तदा वीरा — d) Da1 T2 M सिंहनादं; T1 G ॰नादैर् (for ॰नादान्) T2 विनादिरे

31 b) S रोम॰ (for लोम॰) — d) K4, 5 D1-3 S उपाद्रवत्, D6 सथाम्रजन्

32 a) D8 कुजरे च (for कुञ्जरेण) — b) M1-3 5 स त्रिधा, Cd सप्तधा (as in text) K2 D2 M5 (*sup lin*) श्रवता, Da1 D5 स्वदता, M2 द्रवता (for स्रवता) D5 मय, T2 मुदं (for मदम्) — d) Ś1 सवमानेन, B4 प्लवमाणेन; D8 श्रवमाणेन (for स्रवमाणेन) K4 B D (except D2 3 6) सर्वश॰ (for सर्वत॰) S क्षरता वै समवत

33 a) Ś1 Ko 2 किरञ्शरसहस्रेण, B4 ॰ञ्शत-सहस्राणि, D2 विकिरञ्शरवर्षाणि — b) K4 सुप्रतीक॰ शिरोगत॰ — c) Ś1 K3 5 Da D2 3 5 ऐरावणस्थो (K5 ॰स्थं), K1 एतावणस्थे (sic) (for ऐरावतस्थो) Ś1 Ko 1 4 G2 भगवान्, K3 Da Dn1 D5 8 मघवा (for मघवान्) — d) Ko-2 4 पुरदर (for वारिधारा) B1 घना इव (for इवानघ)

34 K5 om 34 — a) K8 वारिधाराभिस्; S

पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ॥ ३४
भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान्परःशतान् ।
निजघान महेष्वासः संक्रुद्धः शरवृष्टिभिः ॥ ३५
तान्दृष्ट्वा निहतान्क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् ।
चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेनरथं प्रति ॥ ३६
स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा ।
अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिंदमम् ॥ ३७
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यवर्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ॥ ३८
केकयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ।
दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ।
चेदिपश्चित्रकेतुश्च संक्रुद्धाः सर्व एव ते ॥ ३९
उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महाबलाः ।
तमेकं कुञ्जरं क्रुद्धाः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४०
स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ।
संजातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्रिराट् ॥ ४१
दशार्णाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमम् ।
समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणम् ॥ ४२
तमापतन्तं समरे गजं गजपतिः स च ।
दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मकरालयम् ॥ ४३

C 6 4276
B 6 95 45
K 6 95 45

शरजालेन (for °धाराभिस्) — D2 om (hapl.) 34^{bc} — ^{b}) T2 छादयामास K4 S भारत, D1 3 पार्थिव — ^{c}) M तोयधाराभिस् — ^{d}) K3 B Da Dn D1 3–8 M तपाते (D1 घर्मांते) जलदो यथा, D2 प्रावृट्काले घनो यथा, T1 G तपांते वारिदो यथा, Cv सपाते जलदा यथा

35 ^{a}) B4 भीमसेनश्च, T2 °सेनोपि (for °सेनस्तु) — ^{b}) D5 पदरक्षान् (for पाद°) Ś1 K0–2 D6 M1 3–5 परं शतान्, D1 पुरःसरान्; D2 सुदशितान्, D3 परस्य तान्, T2 परःशत; Co परःशतान् (as in text) — ^{d}) K4 B D (except D1–3) संरब्ध° (for संक्रुद्ध°)

36 ^{a}) Ś1 K0–2 युद्धे (for क्रुद्धो) Da1 D5 तान्द्दृष्ट्वामथ संक्रुद्धो (sic) — ^{cd}) K4 देशयामास; Da1 D1 2 नोदया° (for चोदया°) B Da1 नागेंद्र; D2 नागेंद्रो D5 नागेंद्र भीमसेनरथ प्रतीक्षमाहवे (sic) — D7 om. (hapl.) 36^{d}–38^{c}

37 D7 om. 37 (cf v l. 36) — ^{a}) K3 5 D2 6 M4 प्रेरितस्, M1 2 5 चोदितस् (for प्रेषितस्) — B3 om. (? hapl) 37^{bc} — ^{b}) D1 ज्यानोदितो, D5 ज्यानिसृतो (for ज्याचोदितो) K3 5 D2 शिखरं नोदित यथा, Da1 बाणो ज्योतिसृषा यथा — ^{c}) Ś1 अभ्यधावत वेगेन, Da1 D5 द्रवतस्तु स वेगेन — Ś1 om (hapl) 37^{d}–38^{c} — ^{d}) K2 अरिंदम, Da1 अरिंदम°

38 Ś1 D7 om 38^{abc} (cf v l 37, 36) — ^{c}) K0 1 अभ्यद्रवत; S (except M4) °धावत (for °वर्तन्त) — ^{d}) K2 5 D2 6 भीमसेनपुरःसरा°, Da1 D5 पांचाल्येन महात्मना

39 ^{a}) K1–3 B D कैके(K1 Dn2 D2 3 °क)याश्च, K5 कैकेयश्च (for केकयाश्च) T2 केकया द्रौपदेयाश्च — K5 D2 M2 om (hapl.) 39^{bcde} — ^{b}) T2 अभिमन्युश्च सर्वश° — ^{c}) Ś1 K0 1 दाशार्णा(K0 °र्हा)धिपति S (M2 om) चैव (for शूर°) — ^{d}) D1 क्षत्रधर्मा च; D3 क्षेत्रदेवश्च, G1 क्षत्रदेवाश्च — ^{e}) K2 D6 चेदिपश्चेकितानश्च, K4 B1 Da Dn1 D5 S (M2 om) चेदिपो धृष्टकेतुश्च, B2 चेदिपश्चित्रश्च केतुश्च — ^{f}) Ś1 K3 सक्रुद्ध; K2 4 B D (except D1–3 6) संरब्धा (for संक्रुद्धा°) K0 2 हि; T G तु (for ते)

40 ^{a}) K3 5 D2 सर्वाणि (for दिव्यानि) — ^{b}) Ś1 Da1 महाबल°; K1 °रथा°, K3 D3 °बळा° (for °बला°) — ^{c}) Ś1 K5 D2 क्रुद्ध (for क्रुद्धा°) T2 तमेवमभिसंक्रुद्धा°

41 ^{a}) D6 सविद्धो T2 दशभिर् (for बहुभिर्) — ^{b}) T2 अरोचत (for व्यरो°) — ^{c}) K3, 5 D2 6 सजातरुधिरापीडो — ^{d}) G1 धातुश्चित्र (for °चित्र) K1 इवार्थिराट्

42 ^{a}) D1 S चैव (for चापि) — K1 om. (hapl) 42^{b}–43^{a} — ^{b}) S नाग (for गज) K3 D2 अबु-धरोपम, D1 क्षिति° (for भूमि°) — ^{c}) Da1 D2 4 5 समास्थितोपि (for °स्थितोऽभि)

43 K1 om 43^{a} (cf. v l 42) — ^{b}) S (except G2) राजन् (for गज) K5 D2 सह, D1 M1–3 5 तदा (for स च) D3 गज स च गजाधिप° — ^{c}) S सुप्रतीको वि(M1–3 5 नि)दध्रे वै — ^{d}) Da1 वेगे च, D3 बलेव (for वेलेव) K1 मकराकर — After 43, D1 ins

C 6 4276
B 6 95 45
K 6 95 45

वारितं प्रेक्ष्य नागेन्द्रं दशार्णस्य महात्मनः ।
साधु साध्विति सैन्यानि पाण्डवेयान्यपूजयन् ॥ ४४
ततः प्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्वै चतुर्दश ।
प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे नृपसत्तम ॥ ४५
तस्य वर्म मुखत्राणं शातकुम्भपरिष्कृतम् ।
विदार्य प्राविशन्क्षिप्रं वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ४६
स गाढविद्धो व्यथितो नागो भरतसत्तम ।
उपावृत्तमदः क्षिप्रं स न्यवर्तत वेगतः ॥ ४७
प्रदुद्राव च वेगेन प्रणदन्भैरवं स्वनम् ।
स मर्दमानः स्वबलं वायुर्वृक्षानिवौजसा ॥ ४८
तस्मिन्पराजिते नागे पाण्डवानां महारथाः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैर्युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ ४९
ततो भीमं पुरस्कृत्य भगदत्तमुपाद्रवन् ।
किरन्तो विविधान्बाणाञ्शस्त्राणि विविधानि च ॥ ५०
तेषामापततां राजन्संक्रुद्धानाममर्षिणाम् ।
श्रुत्वा स निनदं घोरममर्षाद्गतसाध्वसः ।
भगदत्तो महेष्वासः स्वनागं प्रत्यचोदयत् ॥ ५१
अङ्कुशाङ्गुष्ठनुदितः स गजप्रवरो युधि ।

359* दधार सुप्रतीक त क्षत्रधर्मा गजेन तु ।

44 [a]) Ś1 D8 धारित, Ko दारित, K1 चरित, G1 3 पतित (for वारित) K6 राजेंद्र, Da1 D4 नागेंद्र (for नागेन्द्र) — [b]) Ko 1 दाशार्णस्य D1 दशार्णेन महात्मना — [c]) Ko 2 ते सर्वे (for सैन्यानि) K1 सध्वसाधिनि सर्वे ते (sic) — [d]) Ś1 पाडवेयस्य पूजयन्, Ko 1 पांडवश्चाभ्यपूजयन्, Da Dn1 D5 पाडवेयान् (D5 °वेय) प्रपूजयन् (Da1 °जयेत्), T M1 2 5 स्वदीयान (M1. 2 °स्त्व)भ्यपूजयन्, G M3 4 स्वदीयान्यभ्यपूजयन्

45 [a]) G4 ततो दशार्णे सक्रुद्धस — [d]) D1 G1 M प्रमुखे नृपसत्तम, D6 मुखे भरतसत्तम

46 [a]) K2 4 B Da Dn D4 7 8 वर्म मुख्य तनुत्राण, K8 D6 T2 तस्य चर्ममुख(K8 °परि)त्राण, K6 D1 2 तस्य वर्म तनु(D1 मुख)त्राण, D6 चतुर्मुख्य तनुत्राण, T1 G तस्य कुम्भपरित्राण Cc cites तनुत्राणं — [b]) Some MSS परिस्कृतं Ś1 Ko-3 5 शातकौंभपरिष्कृ(K3 5 °स्कृ)त, D1 शातकुंभविभूषित — [c]) K6 विचार्य Ś1 Ko 5 D1 6 M3 5 (inf lin) प्राविशत्, K2 D5 प्रविशन् (K2 °शत्), M1 (sup lin as in text) 2 न्यविशन् (M2 °शत्), M3 (sup lin) 5 ह्याविशत् (for प्राविशन्) — [d]) Da1 वाल्मीकमिव Ś1 पन्नग

47 [b]) Da1 भारतसत्तम, T1 G4 भरतसत्तम — [c]) B4 T2 M4 उ(M4 अ)पावर्त°, D1 उपाहृत°, Cc d उपावृत्त° (as in text) — [d]) K4 B D (except D1-8) अभ्यवर्तत (for स न्यवर्तत) Ś1 Da1 D6 8 वेगिन, K1 4 B Da2 Dn D4 5 7 T G4 M वेगित°, G1 3 युद्धत (for वेगत°)

48 [a]) K4 B Da Dn D1-3 स (D4 स) प्रदुद्राव वेगेन, K5 परिदुद्राव वेगेन — [b]) Ś1 प्राणिदन्, K3 प्राणदन्, K6 प्रणुदन्; D1 निनदद्, S विनदन् (for प्रणदन्) Ko-2 भैरवस्वन, K3 5 भैरवं स्वर° (K5 °र), B Da Dn D1-3 भैरव रव, D8 S भैरवस्वनं (M1 2 4 °स्वर) — [c]) Ko 1 ममर्द चैव, K2 B Da2 Dn D1 3-7 समर्दयान, K3 5 D2 T G2 4 M4 समर्दमान°, K4 उन्मर्दयान; Da1 D8 स मर्दयान° Ś1 स्वलभ, Ko 2 B1 सुबल, G1 तु बल (for स्वबल) — [d]) M4 वृक्षम् (for वृक्षान्) Ś1 [ओ]जस (for °सा)

49 [a]) K5 परिजिते (for परा°) — [b]) Ś1 महारथः — [c]) = 6 23 12[c] D4 विनादोच्चैर् — [d]) M2 [अ]वतस्थिरे (for [उ]प°)

50 [a]) G1 महाबल, G2 M1 3-5 तदा भीम, M2 भीमसेन (for ततो भीम) — [b]) Ko D1. 6 M2 5 उपाद्रवत् (for °द्रवन्) — [d]) K5 D2 अस्त्राणि, B1 शराणि, D5 M3 5 छत्राणि (for शस्त्राणि) Da1 D5 विनिपातित (for विविधानि च)

51 [b]) S सरब्धानाम् (for संक्रुद्धानाम्) S1 अमर्पणा, Da1 अमर्पण, T G2 4 मनीषिणा, Cc अमर्षिणाम् (as in text) — [c]) K4 D5 तन्, B2 स°, D1 त (for स) — [d]) Ś1 अमर्पगत°, Ko 1 D2 अमर्षागत°, Dn2 T2 अमर्षाद्धतसाध्वस° (T2 °सा), D1 मनुजा जातसाध्वसा°, T1 G2 4 M4 अमर्षागतसाहस° (T1 G4 °स, G2 °सा°) Cd cites अमर्षात् and साध्वस — [f]) K1 4 Dn1 D1 6 स्व, T1 G4 M4 स (for स्व) K2 प्रतिचोदयत्, K8 5 Da1 D2 5 प्रत्यनोद°; K4 प्रत्यदेश°, D1 समनोद°, T2 M समचोद° (for प्रत्यचोद°)

तस्मिन्क्षणे समभवत्संवर्तक इवानलः ॥ ५२
रथसंघांस्तथा नागान्हयांश्च सह सादिभिः ।
पादातांश्च सुसंक्रुद्धः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अमृद्नात्समरे राजन्संप्रधावंस्ततस्ततः ॥ ५३
तेन संलोड्यमानं तु पाण्डूनां तद्बलं महत् ।
संचुकोच महाराज चर्मेवाग्नौ समाहितम् ॥ ५४
भग्नं तु स्वबलं दृष्ट्वा भगदत्तेन धीमता ।
घटोत्कचोऽथ संक्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ॥ ५५
विकटः पुरुषो राजन्दीप्तास्यो दीप्तलोचनः ।
रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव ॥ ५६
जग्राह विपुलं शूलं गिरीणामपि दारणम् ।
नागं जिघांसुः सहसा चिक्षेप च महाबलः ।
सविस्फुलिङ्गज्वालाभिः समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ ५७
तमापतन्तं सहसा दृष्ट्वा ज्वालाकुलं रणे ।

C 6 4297
B 6 95 61
K 6 95 61

52 ^{ab}) K4 अङ्कुशाङ्गुष्ठचलित, Da1 damaged, Dn2 °तुदित, D1 अङ्कुशेनापि तुष्टस्तु, D3 G1 M °चुदित, T1 G2 4 °व्यथित, T2 °मृदित (for ^{a}) D1 S नाग° (for गज°) Da1 स राजप्रवरो युधिष्ठिर (hypermetric) (for ^{b}) Ś1 Ko–2 स नागप्रवर सम्यगङ्कुशाङ्गुष्ट(Ś1 °गुलि)चोदित, D5 अंकुशस्तस्तथा गजप्रवरराजप्रवरो युधिष्ठिर (sic) — After 62^{ab}, D1 repeats 52^{c}–54^{d} — ^{c}) Dn2 M1–3 (M1 3 sup lin) 5 (inf lin as in text) रणे (for क्षणे) K1 स भगवान् (for समभवत्) — ^{d}) B1 Dn2 सावर्तक, Cc सव° (as in text)

53 ^{a}) Ko °सगांस्, K2 °सग, K3 Da1 D1 °स घास् (for °सघास्) D1 तथा नागा — In Da1, 53^{bc} is lost on a damaged fol — ^{b}) K3 D1 हयाश्च (for हयांश्च) K3 T G1. 4 M4 हयसादिन°, B D1. 6 हयसादिभि°; Da2 रथसा°, G2 M1 3 5 सहसादिन, M2 सहयादिभि° (for सह सादिभि°) D5 राक्षसान्घोररूपिण — Ko 1 om. 53^{cd} — ^{c}) Ś1 K3 5 Da2 Dn1 D2 3 6–8 T G4 M4 पदाताश्च, D1 पादाताश्च, D8 पदाताश्च K5 D2 द्वि सक्रुद्धा, D1 सुसंक्रुद्धा°, D3 स सक्रुद्धा D5 तत सर्वास्स राजान (sic) — ^{e}) Ś1 अमृद्नान्, Ko अमृग्नन्, K1 Da2 अमृदत्, K2 3 Da1 Dn1 D3 अमृद्नन्, K5 D2 अमृत्यन्; B4 G1 M5 प्रामृद्नात्, Dn2 D4 7 स मृद्नात्, D1 श्येनवत्, D5 अमृदत्, D6 दुद्राव, D8 सोमृद्ना(sup lin °ज्ञा)त्; T G2 4 M4 प्रमृद्न(T2 °द्ना)न्, M1–3 प्रामृत्नत् (M3 °न्), M3 (sup lin) प्रामृत्नात्, M5 (inf lin) °त्नन् (for अमृद्नात्) G3 शतशो (for समरे) K4 B Da Dn D4–8 नाग (for राजन्) — K2 om (hapl) 53^{f}–54^{e} — ^{f}) T2 संप्रधावत् D1 यतस्तत

54 K2 om 54^{abc} (cf v l 53), Da1 D5 lacuna for 54^{abc} — ^{a}) D2 तत (for तेन) D1 सम्भ्राम्यमाणम्, D3 सलोड्यमानस्, M2 संलोड्यमानं (for सलोड्यमान) S च (for तु) — ^{b}) K4 B Da1 Dn D1 4 6–8 पांडवाना बल महत् (Da1 महद्बल), S पांडूनां सुमहद्बल — ^{c}) Ś1 B2 D2 6 T2 सचुकोप, D1 सचुक्षोभ, G2 4 सचुक्रोश, M2 स चुकोच, Cc d सचुकोच (as in text) — ^{d}) B4 चर्मेवाग्नि, D2 चार्मे चाग्नौ, D8 वर्मे चाग्नौ Ś1 Ko–2 समर्पित, M1 (sup lin as in text) 4 समाहित°

55 ^{a}) B2 तद्बल (for स्वबल) — ^{b}) D3 मारिष (for धीमता) — ^{c}) Ś1 Ko 1 महाराज, D1 तु सक्रुद्धो, D3 स स°, T G2 4 M4 सुस°, G1 M1–3 5 सुसरब्धो (for ऽथ सक्रुद्धो)

56 ^{a}) K5 किंकर°, Cd विकृत° (for विकट.) K2–4 B Da2 Dn2 D2 6 7 G3 परुषो (for पुरुषो) T2 विनदस्पुरुष राजन् — K1 om 56^{c}–57^{d} — ^{c}) D8 मुख (for रूप) Most N MSS विभीषण Ko दृष्ट्वा (for कृत्वा) — ^{d}) D1 मायया, T1 G कोपेन, T2 M क्रोधेन (for रोषेण)

57 K1 om 57^{abcd} (cf. v l. 56) — ^{a}) K2 4 5 B Da Dn D2–7 T1 G विमल (for विपुल) D1 ततो गृह्य महच्छूल — ^{b}) K2 Da1 D3. 5 T2 दारुण (for दारणम्) — ^{c}) D3 नागाय् (for नाग) T2 समरे (for सहसा) — ^{d}) T2 विक्षिपत् (for चिक्षेप) S सु (G2 M4 स) (for च) — ^{e}) K2 4 B2–4 Da Dn D4 5 7 8 सविस्फुलिंगमालाभि°, K3 सविस्फुलिंगाभिर्ज्वालाभि° (hypermetric), D1 विस्फुलिंगैस्तथा ज्वालै° Most N MSS °विस्फु° (for °विष्फु°) — ^{f}) Ś1 K5 B1 2 4 Dn D4. 7 8 M4 परिवेष्टित°

58 ^{a}) K3 D1 3 सदापतत — ^{b}) K3 5 D2 ज्वालासमन्वित, K4 D1 3 S ज्वालासमाकुल, B Da Dn D4–8 प्राग्ज्योतिषो नृप° (D5 °प) — K1 om (hapl) 58^{c}–60^{d} — ^{e}) Ko 2 5 M2 5 रुधिर (for रुचिर) T2 सधाय च शर तीक्ष्णम् — ^{d}) B D (ex-

C. 6. 4287
B. 6. 95. 61
K. 6. 95. 61

चिक्षेप रुचिरं तीक्ष्णमर्धचन्द्रं स पार्थिवः ।
चिच्छेद सुमहच्छूलं तेन बाणेन वेगवत् ॥ ५८
निपपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतम् ।
महाशनिर्यथा भ्रष्टा शक्रमुक्ता नभोगता ॥ ५९
शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं स पार्थिवः ।
रुक्मदण्डां महाशक्तिं जग्राहाग्निशिखोपमाम् ।
चिक्षेप तां राक्षसस्य तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ६०
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव ।
उत्पत्य राक्षसस्तूर्णं जग्राह च ननाद च ॥ ६१
बभञ्ज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत ।
पश्यतः पार्थिवेन्द्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६२

तदवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा ।
दिवि देवाः सगन्धर्वा मुनयश्चापि विस्मिताः ॥ ६३
पाण्डवाश्च महेष्वासा भीमसेनपुरोगमाः ।
साधु साध्विति नादेन पृथिवीमनुनादयन् ॥ ६४
तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां महात्मनाम् ।
नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ६५
स विस्फार्य महच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवानां महारथान् ।
विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचाञ्ज्वलनप्रभान् ॥ ६६
भीममेकेन विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः ।
अभिमन्युं त्रिभिश्चैव केकयान्पञ्चभिस्तथा ॥ ६७

---

cept D1-3 6) सुदारुण (for स पार्थिव) — [c]) K3 B Dn2 D1 6-8 तन्महच्छूलं, K3 4 D5 च महान्; Dn1 सुमहस्त्यू°, Dn° स महान्; D2 S च महत्° — [d]) Dn1 Dn2 D1-3 5 S वेगवान्; D4 वेगिना (for वेगवत्)

59 K1 om 59 (cf v l 58) — [a]) K2 4 B Da Dn D1 5 7 8 उत्पपात, D1 2 S सपपात (for निपपात) D5 द्विधा छन्न — [b]) Many N MSS °परिस्कृत; D1 °विभूषित (for °परिष्कृतम्) — After 59[ab], K6 reads 60[cdef] — [c]) D6 महाशक्तिः; M1 °शनिं (for °शनिर्) Ś1 यत्र (for यथा). K2 भृष्टा, K6 भ्रष्टो, K4 सृष्टा; T2 सृष्ट्या; G1 सृष्टं; G° चक्र; M4 दृष्ट्वा (for भ्रष्टा) — [d]) K2 शक्रमुक्तो, D1 °हस्तात् (for °मुक्ता) K6 नभोगता, D° T° M1 °गता, M1-3 6 महीतले

60 K1 om 60[abcd] (cf v l 58) — [b]) K1 दृष्ट्वा, D1 M1-3 5 °भूत; D6 °कर्तुं, D5 कृता, M1 °कृत्य (for कृत्त) K3 4 B D M1 च (for स) B Dn D1 6 7 पार्थिव — K6 reads 60[cdef] after 59[ab] — [c]) B8 काल्दण्डां, G1 M रुक्म° (for रुक्म) — [d]) K6 D5 °विषोपमा, G2 °शिखोपमं; M1 °सुरोपमा — [e]) M1 मा (for ता) K0-2 T2 राक्षसेन्द्रे (T2 °न्द्र); M4 राक्षसाय (for राक्षसस्य) D1 चिक्षेप राक्षसेन्द्रस्य; D6 राक्षसे ता च चिक्षेप

61 [a]) K1 T1 G1 ताम् (for ताम्) — [b]) K2 D2 विध्वस्ताम्, D1 तिर्यक्स्थाम् (for वियत्स्थाम्) D6 अशनिप्रभा (for अशनीमिव)

62 [a]) M4 जग्राह (for बभञ्ज) K4 ता च; B1 चैन (for चैनां) K4 भञ्जेत तां च त्वरितं; K1 D1 बभञ्ज त्वरितं राजन् — [b]) Ś1 K0 1 4 D2 जानावारोप्य; D1 2 S जानुमारोप्य K1 D2 वैराटम् (for भारत) — After 62[ab], D1 rep 61[a]-54[c] — [c]) D1 राक्षसेन्द्रस्य पश्यतं

63 [a]) K1 तदवीक्ष्य; D° वेक्ष्य; D1 (m as in text) °प्रेक्ष्य (for °वेक्ष्य)

64 [a]) K1 सुमहेष्वासाः; D (except D1-3 5) च महारथाः — D1 om (hapl) 64[b]-65[a] — [c]) B1 T1 G° 1 वादेन D2 साधु (for साध्व) — [d]) K B Dn2 D2-4 6-8 T1 G1 M1 4 अन्व(K1 सम)नादयन्; G° अन्वनाद°

65 D1 om 65[ab] (cf v l 64) — [a]) K4 transp तं तु and श्रुत्वा. T2 तम् (for तं) B1 तं श्रुत्वा च (for तं तु श्रुत्वा)

66 [a]) Ś1 विस्फार्य महचापं; S विस्फार्य सुमहच्चापम् — [b]) K2 4 B 4 Dn2 D1-4 7 8 °ध्वनं (for °स्वनम्) — [c]) K° B1-4 Dn1 D1 6-8 अभ्यधावत वेगेन — [d]) Ś1 °रथ (for °रथान्) — [e]) K2 D विसृजन् (for विसृजन्) D1 विमलं स्वच्छं; T1 G विमलान्तीक्ष्णान् — [f]) K2 D° 8 ज्वल° ; B°-4 Da Dn1 D1 4 7 8 T1 G1 विमल° (for ज्वलन°) D1 नाराचज्ज्वलनप्रभ

67 [a]) T° भीमसेनं विव्याध — [b]) D1 T2 त्रिशिते (for नवभि) — [d]) K° 1 B°-4 Da Dn1 D1 3 4-6 8 कैकेयान् (D1 °यं); Dn° D5 केकयान् (for केकयान्) T1 G M1-3 पञ्च पञ्चभि, T2 पंचसत्तभि

पूर्णायतविसृष्टेन स्वर्णपुङ्खेन पत्रिणा ।
विभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे ।
पपात सहसा तस्य सशरं धनुरुत्तमम् ॥ ६८
द्रौपदेयांस्ततः पञ्च पञ्चभिः समताडयत् ।
भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरंगमान् ॥ ६९
ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः ।
निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः ॥ ७०
स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ।
विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे ॥ ७१
ततो भीमो महाराज विरथो रथिनां वरः ।
गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कन्द महारथात् ॥ ७२
तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृङ्गमिव पर्वतम् ।
तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत ॥ ७३
एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
आजगाम महाराज निघ्नञ्शत्रून्सहस्रशः ॥ ७४
यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ परंतपौ ।
प्राग्ज्योतिषेण संसक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ ॥ ७५
दृष्ट्वा तु पाण्डवो राजन्युध्यमानान्महारथान् ।
त्वरितो भरतश्रेष्ठ तत्रायाद्विकिरञ्शरान् ॥ ७६
ततो दुर्योधनो राजा त्वरमाणो महारथः ।
सेनामचोदयत्क्षिप्रं रथनागाश्वसंकुलाम् ॥ ७७
तामापतन्तीं सहसा कौरवाणां महाचमूम् ।
अभिदुद्राव वेगेन पाण्डवः श्वेतवाहनः ॥ ७८
भगदत्तोऽपि समरे तेन नागेन भारत ।

C 6 4220
B 6 95 84
K 6 95 84

---

68 b) B D (except D1-3 6) शरेणानतपर्वणा — c) K2 5 D2 6 चास्य (for तस्य)

69 a) Ko 3 D5 द्रौपदेयास्तत पच — b) D1 6 8 T2 समताडयन् — c) Da Dn1 D5 कोपेन, S च (T2 स) क्रुद्धो (for च क्रोधान्) — d) K4 निजग्राह (for निजघान). Ko रथोत्तमान् (for तुरंगमान्)

70 K8 om 70a-71b — a) K4 B2-4 केशरिण, T2 M च केसरिं D6 चैव, T2 M1-3 5 तस्य; M4 तत्र (for चास्य) — b) M2 जघान (for चिच्छेद) K6 D2 निशितैः शरैः — c) B1 बाणैः (for चान्यैः) D1 सारथिं भीमसेनस्य — d) D2 तस्य (for चास्य) B1 पञ्चभिः, G1 सादिभिः (for पत्रिभिः) D1 हृदि विव्याध पत्रिणा

71 K8 om 71ab (cf. v l 70) — a) K4 damaged — b) K8 D2 रथोपस्थम्, D3 रथोरस्य — d) Da Dn1 D8 धीमता (for संयुगे)

72 a) K2 5 B D (except D1-3 6) महाबाहुर् (for °राज) — b) K2 वर (for वरः) — c) S जग्राह (for प्रगृह्य) — d) M4 प्रस्कंद्य च, M5 प्रचस्कद्य K4 B D (except D2 3) रथोत्तमात्, S रथादपि (for महारथात्)

73 a) D8 सम् (for तम्) Ś1 उद्यतगदो, D5 G1 उद्यतगद; T2 उद्धृतगदा (for उद्यतगद) — b) S कैलासमिव शृंगिणं — d) S समजायत भारत

74 a) T1 G2 4 महाबाहुर् (for °राज) — d) B Da Dn D4 5 7 8 समतत, D6 अनेकश (for सहस्रश)

75 a) Ś1 Ko 1 तत्र (for यत्र) — b) Ś1 च भारत, Ko 3 5 D2 महारथौ, K1 2 B Da Dn D4-8 महाबलौ, T2 अरिंदमौ (for परंतपौ) — c) Ś1 Ko 1 सहितौ; K2 B1-3 D (except D1-3 6) T1 G4 संयुक्तौ (for संसक्तौ)

76 a) K3 5 B D (except D1) S च (for तु) D1 पाडवान्; D4 पांडवौ B D (except D1 2 6) S भ्रातॄन् (for राजन्) — c) D6 चरितो; T1 G M3 परितो (for त्वरितो) K1 3 भरतश्रेष्ठस् — d) Ś1 पुत्रायोद् (sic), D1 तत्र तान्, M4 तान्नृपान् (for तत्रायाद्) D3 विधमत् (for विकिरन्) K2 4 B D4 7 तत्रायुध्यत्किरञ्शरान्

77 a) K6 राजस् (for राजा) — c) K3 5 Da1 D1 2 5 अनोदयत् (D2 °दय), S अचूचुदत् (for अचोदयत्) — d) Ś1 Ko रथनागसमाकुल (Ko °लां), Da1 T G2 4 °नागाश्वसकुल

78 a) D8 समेक्ष्य (for सहसा) — d) S पांडव कृष्णसारथि (= 74b)

79 a) K2 4 B1 2 4 D (except D1-3 6) भगदत्तश्च, T2 भगदत्तेन — b) T2 नाभेन; G1 नादेन (for नागेन) — c) Ko 1 विसृजन्, Da1 विसृजन्,

C 6 4320
B 6 95 84
K 6 93 84

विमृद्नन्पाण्डवबलं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ ७९
तदासीत्तुमुलं युद्धं भगदत्तस्य मारिष ।
पाञ्चालैः सृञ्जयैश्चैव केकयैश्चोद्यतायुधैः ॥ ८०
भीमसेनोऽपि समरे तावुभौ केशवार्जुनौ ।
आश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ॥ ८१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥

९२

संजय उवाच ।
पुत्रं तु निहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनंजयः ।
दुःखेन महताविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा ॥ १
अब्रवीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः ।
इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा ॥ २
कुरूणां पाण्डवानां च क्षयं घोरं महामतिः ।
ततो निवारयितवान्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ॥ ३
अवध्या बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन ।
निहताः कौरवैः संख्ये तथास्माभिश्च ते हताः ॥ ४
अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम् ।

D_1 विमृद्य, D_5 विसृजन्, D_6 विमर्दन्, T_2 विरुक्त, $M_{3\ 5}$ विमृत्नन् (for विमृद्नन्) — [d]) $M_{3\ 5}$ अथाद्रवत् (for उपाद्रवत्)

80 [a]) $K_{3\ 4}$ B Da_2 Dn_2 $D_{2-4\ 6-8}$ सुमहद्, Da_1 Dn_1 D_5 तु महद् (for तुमुल) S आसीत्तत्र महद्युद्ध — [b]) K_5 $D_{2\ 8}$ S भारत (for मारिष) — [c]) Da_1 D_5 पचालै B D (except $D_{1-3\ 6}$) पाण्डवेयैश्च (for सृञ्जयैश्चैव) — [d]) $K_{3\ 5}$ Da_1 Dn_1 $D_{1\ 2\ 4\ 5\ 7\ 8}$ कैकेयैश्, $D_{3\ 6}$ T_1 G_4 M_3 कैकयैश् D_8 चोद्यतैर्युधि (for चोद्यतायुधै)

81 [a]) K_4 °नस्तु (for °नोऽपि) — [c]) $Ś_1$ सुश्रावयद्, $K_{0\ 2-4}$ B D (except Da_1 Dn_1 D_1) T_2 M_5 अश्रा° (for आश्रा°) — [d]) D_6 इरावान् (for इरावद्°) D_3 आहवे, D_6 उच्यते (for उत्तमम्)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K_{0-2} D_2 mention only अष्टमे युद्धदिवसे, K_4 T_2 अष्टमेह्नि, Da Dn_1 D_5 घटोत्कचयुद्धे, D_6 अष्टम दिवसयुद्धे, M_4 अष्टमेह्निके — *Adhy name* K_4 घटोत्कचयुद्ध, T $G_{2\ 4}$ $M_{1-3\ 5}$ भगदत्तयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da_2 (*sec m*) 52, Dn_2 T_2 $M_{3\ 4}$ 92, D_6 T_1 $G_{1\ 2\ 4}$ 90, $M_{1\ 2}$ 91 (as in text), M_5 93 — *Śloka no* Dn_1 D_6 85, Dn_2 D_5 86

92

☞ The collations of G_3 were not available for this chapter

1 [a]) $K_{3.5}$ D_2 transp पुत्र and श्रुत्वा $K_{2\ 5}$ B Da Dn D_{2-8} विनिहत, S निपतितं (for तु निहतं) $Ś_1$ D_1 (m as in text) T (T_1 before corr) दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) — [b]) K_1 स्विरावत, K_2 विरावत (for इरावन्त) S कौंतेय श्वेतवाहन — [c]) $Ś_1$ सहिता (for महता). — [d]) Many MSS निश्वसन् Dn_2 S उरगो, D_5 नेमगौ (for पन्नगो)

2 [a]) D_1 यथाब्रवीत्स राजेंद्र — Before 2[cd], D_6 ins अर्जुन उवाच — [c]) T_1 G एतन् (for इद) Da_1 तु त (for नून) K_1 महाप्रज्ञो, D_2 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञो) — [d]) $Ś_1$ पृष्टवान् (for दृष्ट°)

3 [a]) T_1 G पाण्डवेयाना (for पाण्डवानां च) — [b]) D_3 भय (for क्षयं) $B_{2\ 3}$ महाद्युति, D_2 °मना (for °मति) — D_2 om 3^{c}–4^{d} — [c]) K_0 ततो निवारयतवान्, $K_{1.4}$ B_4 Dn $D_{4\ 7\ 8}$ स ततो निवारितवान्, D_1 ततस्तदा वारितवान्, S ततो वारितवान्नित्य

4 D_2 om. 4 (cf v l 3) — [a]) B_3 Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ अन्ये च (for अवध्या) $Ś_1$ बहव शूरा — [c]) Da_1 D_5 विहिता (for निहता) K_{3-5} T_1 $G_{2\ 4}$ कौरवा (for कौरवै) T_1 G_4 सर्वे, T_2 G_1 M_4 सखे,

धिगर्थान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः ॥ ५
अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् ।
किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ॥ ६
दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ।
क्षत्रिया निधनं यान्ति कर्णदुर्मन्त्रितेन च ॥ ७
इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन ।
कृतं राज्ञा महाबाहो याचता स सुयोधनम् ।
राज्यार्धं पञ्च वा ग्रामान्नाकार्षीत्स च दुर्मतिः ॥ ८
दृष्ट्वा हि क्षत्रियाञ्शूराञ्शयानान्धरणीतले ।
निन्दामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ९
अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यन्ति क्षत्रिया रणे ।
युद्धं ममैभिरुचितं ज्ञातिभिर्मधुसूदन ॥ १०
संचोदय हयान्क्षिप्रं धार्तराष्ट्रचमूं प्रति ।
प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम् ।
नायं क्लीबयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् ॥ ११
एवमुक्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा ।
चोदयामास तानश्वान्पाण्डुरान्वातरंहसः ॥ १२
अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत ।

C 6 4336
B 6 96 14
K 6 98 14

M1-3 5 एव (for संख्ये) — d) B D (except D1-3) कौरवा (for ते हता) K3 5 तथास्माक च तैर्हता

5 a) K4 अन्न° (for अर्थ°) — b) K3 D6 क्रीयते K5 (m as in text) दुष्करं (for कुत्सितम्) — c) D1 T1 G धिगर्थं D1 क्रियते (for यत्कृते) Ko 1 [s]स्माभि (for ह्येव) T2 धिगत्व मत्कृतेत्येव (sic) — d) D6 क्रीयते D3 ज्ञातिसल्यय (sic)

6 a) Ś1 D2 S मृति, Cc मृत (as in text) Ś1 श्रेष्ठ and श्रेयान् (for श्रेयो) — b) K4 D1 T1 G तु (for च) K5 न च ज्ञातिवधाधमा (sic) — c) K1 किं न, K5 तस्मात्, D8 6 किं तु (for किं नु) Da Dn1 D5 प्राप्स्याम्यह, D1 पश्यामहे (for प्राप्स्यामहे) S घनेन वेन किं कुर्मो (M4 °र्म) — d) D1 हतान् (for हत्वा) D3 समाकुलान्, T2 सवाधवान् (for समागतान्)

7 b) D5 सौबलेन (for °लस्य) — c) D3 प्रलयं (for निधन) G2 यत्र (for यान्ति) — d) D5 कर्मदुर्मन्त्रितेन च, D6 कर्णदुर्मंत्रिणेन च

8 a) D1 न, D6 G1 तु, T1 G2 4 तत् (for च) K3 विजानासि, T1 G2 4 हि जानामि — c) B2 राज्ञो, G2 राज्ञा (for राज्ञा) — d) Ko-2 T2 याचिता स, Da Dn1 D3 याचता च, Dn2 याचमान, T1 G4 याता स हि, G2 यातास हि (for याचता स) B1 सुयोधने — e) K3 D8 राज्यार्थं, D1 राज्याय, T2 राज्ञार्धं (for राज्यार्धं) Ko-2 Da Dn1 D5 ग्रामान्वा (by transp), D1 मे ग्रामान्, T2 च ग्रामान् — f) Ko नाकर्षीत्, Da1 नाकार्षं, D2 न कार्षी, D6 अकार्षीत्, M4 नाकाक्षीत् (for नाकार्षीत्)

9 a) Ś1 Ko 1 3 5 D1 च (for हि) — c) Ko 2 निंदामिद्; G1 निंदाम (for निन्दामि) D1 निंदामभ्यमतात्मान — d) Ś1 D1 8 क्षत्रजीवितं, M2 4 °जीविता (for °जीविकाम्)

10 a) Da2 S अशक्त इति Ś1 मामेत, Da1 मामेव, S चात्मान (for मामेते) — b) K1 4 B D (except D2 6) S ज्ञास्यते S भुवि (for रणे) — c) Ś1 Ko 1 4 ममाभिरुचित, K2 B1 Dn1 (by corr) n2 D4 7 8 तु मे न रुचित (K2 °र), B1 Da Dn1 (before corr) D5 महत्सु रुचित (Da1 D5 °र), B2 महत्सु चरित, B3 ममेति रुचित, D8 6 ममापि रुचित (D6 °र) K3 न युद्धमेभिरुचित, D1 युद्धे ममैभी रुचिर, S एतदर्थं मया (T2 G2 मह्य) युद्ध, K5 D2 as in text — d) S रोचित मधु(T2 शत्रु)सूदन

11 D8 om 11abcd — a) K3 5 D1 2 सनोदय, K4 सदेशय (for संचोदय) K2 B D (except D1-3) शीघ्र (for क्षिप्रं) — c) K5 T1 G2 4 महाघोर (for °पारं) — d) K3 5 D2 सयुगोदधिं, B1 समराम्बुधिं, Da Dn1 D5 समरोदधे (D5 °धे) — e) K3 4 B1-3 Da Dn1 D2 3 5 T2 G M क्लीबा(K4 B1-3 °वा)यितुं, B4 Dn2 D4 6 8 यापयितु, D7 पावयितु, T1 कवाधितु, Cc क्लीत्वायितु (for क्लीबयितुं) Ś1 Ko-2 कल्पो (for कालो) — f) D1 वीक्ष्यते (for विद्यते) D8 T2 M2 माधव (for °व)

12 Before 12, D6 ins संजय उवाच — a) D1 एवमुक्त स, G1 एवमुक्तास्तु — D1 om 12c-13b — c) K3 5 D2 नोदयामास, K4 देशया° — d) T G4 पांडवान्, G1 2 M पाडरान् (for पाण्डुरान्)

13 D1 om 13ab (cf v l 12) — b) T2 तस्य (for तव) — c) Ko-2 मारुतोद्धूम°, Da1 °तोद्धुत°

C 6 4336
B 6 96 14
K 6 95 14

मारुतोद्धूतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि ॥ १३
अपराह्णे महाराज संग्रामः समपद्यत ।
पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सह पाण्डवैः ॥ १४
ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् ।
परिवार्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा ॥ १५
ततः शांतनवो भीष्मः कृपश्च रथिनां वरः ।
भगदत्तः सुशर्मा च धनंजयमुपाद्रवन् ॥ १६
हार्दिक्यो बाह्लिकश्चैव सात्यकिं समभिद्रुतौ ।
अम्बष्ठकस्तु नृपतिरभिमन्युमवारयत् ॥ १७
शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ।
ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयावहम् ॥ १८
भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर ।
प्रजज्वाल रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव ॥ १९
पुत्रास्तु तव कौन्तेयं छादयांचक्रिरे शरैः ।
प्रावृषीव महाराज जलदाः पर्वतं यथा ॥ २०
स च्छाद्यमानो बहुधा पुत्रैस्तव विशां पते ।
सृक्किणी विलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः ॥ २१
व्यूढोरस्कं ततो भीमः पातयामास पार्थिव ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्धतजीवितः ॥ २२
अपरेण तु भल्लेन पीतेन निशितेन च ।

— ^{d}) M5 मारुतस्येव — After 13, D1 ins

360* रथं संप्रेरयामास वेगेन त्वरितोज्ज्वलम् ।

14 ^{a}) Some MSS अपराह्ने T2 महाशब्द° (for °राज) — ^{b}) T2 सग्रामे (for °म°) — ^{d}) Dn2 T2 M5 भीमस्य, G1 2 भीमश्च (for भीष्मस्य) — After 14, S reads 17^{cd} and 19

15 D1 om. 15^{a}–16^{b} — ^{a}) K5 D2 7 S (except G1) सुतो (for सुता) — ^{b}) K2 5 D2 7 S (except G1) °मुपाद्रवत् — ^{c}) D2 परित्यज्य (for °वार्य) T2 भीम (for द्रोण) — ^{d}) Ko 1 वायवो; T2 मानवो, G2 वासवो (for वसवो) M वा(M2 5 व)सव दानवो यथा

16 D1 om 16^{ab} (cf. v l 15) — ^{b}) D5 वर (for वर°) — ^{c}) M5 सुचर्मा च — ^{d}) K2 D1, 2 6 8 G2 M5 उपाद्रवत्

17 ^{a}) B4 हार्दिको K1 बाह्लिकैश्चैव — ^{b}) M1 2 4 सत्यक K4 D3 6 समुपद्रु(D6 orig °स्थि)तौ — For sequence of 17^{cd}, cf. v l 14 — ^{cd}) K5 अच्छष्टकस्तु, D1 मावत्यकस्तु (for अम्बष्ठकस्तु) Ko–2 Da Dn1 D5 उपाद्रवत् (K1 °वन्), B2 उपस्थित°, B4 Dn2 D4 6–8 अवस्थित (for अवारयत्) S अभिमन्युश्च (T2 M °स्तु) राजानमम्बष्ठ समरे(T2 समुपा, M समभि)द्रवत्

18 B4 om 18^{a}–20^{b} — ^{a}) M8 (*sup lin*) 1 चान्ये (for स्त्वन्ये) — ^{b}) Da1 शेषानैव, D1 शेषां स्त्वेव, D6 शेषानन्यान् T1 G4 महारथा° — ^{c}) K4 damaged. D1 प्रवर्तित (for प्रववृते) — ^{d}) B1 6 Da Dn1 D5 भयानक, D1 विशां पते (for भयावहम्) D6 तुमुलं लोमहर्षण

19 B4 om 19 (cf v l 18) For sequence of 19 in S, cf v l 14 — ^{b}) K4 नरेश्वर, S विशां पते (for जनेश्वर) — ^{c}) K4 महाक्रुद्धो, T2 रणे क्रोधात्

20 B4 om 20^{ab} (cf v l 18) — ^{a}) D2 ते च (for तव) G1 M4 कौंतेय — ^{b}) T2 M भृशं (for शरै) — ^{c}) B4 शेषास्त्वन्ये महाराज (= 18^{a}) — ^{d}) Ś1 जलद° (for जलदा) B D (except D1–3. 6) S इव पर्वतं (for पर्वत यथा)

21 ^{a}) Ś1 D2 S सछाद्यमानो K3 T2 M1–3. 5 बहुभि° (for बहुधा) — ^{c}) Ś1 Da2 D1 3 5–7 T2 सृक्वि(D6 °क्की)णी; Ko सृक्किणीर्, K3 सृक्किणीं, B4 सृक्कणी, D3 सृग्विणी, D8 G1 2 M2 4 5 सृक्कणी (G2 °णीं); M1 3 स्रक्कणी (for सृक्किणी) Ś1 K3 विलहन्, Ko–2 T1 G2 4 M3 ले(K1 ली)लिहन्, K4 B D (except D1–3. 6) T2 G1 M1 2 4 5 सलिहन् (for विलिहन्) T2 वीर, M4 वीरै (for वीर°) — ^{d}) Ś1 Ko–2 4 वेगवान्; D1 दंशित° (for दर्पित°)

22 ^{a}) D1 अनाधृष्य, T G व्यूढोरस्कस् (for °रस्क) M1 (*sup lin*) 2 4 भीम — ^{b}) K3 5 D2 M4 ताडयामास; T G प्रा(T1 G4 पा)र्थया°; M1 2 3 (*sup lin*) 5 वारया°, M3 (orig) 5 (*inf lin*) च्चारया° Ko 2 3 5 Dn D2 4 6–8 भारत, Da1 D5 M2 पार्थिय°; T G M1 3–5 पार्थिव (for पार्थिव) — After 22^{c}, S ins

361* सुमुक्तेन महारणे ।
ताडयामास सक्रुद्ध

[(L. 1) T2 M सुपुखेन (for सुमुक्तेन) T2 रणे तदा (for महारणे). — (L. 2) M4 ताडितस्तेन (for ताडयामास)]

अपातयत्कुण्डलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ २३
ततः सुनिशितान्पीतान्समादत्त शिलीमुखान् ।
स सप्त त्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष ॥ २४
प्रेषिता भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्वना ।
अपातयन्त पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् ॥ २५
अनाधृष्टिं कुण्डभेदं वैराटं दीर्घलोचनम् ।
दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनकध्वजम् ॥ २६
प्रपतन्त स्म ते वीरा विरेजुर्भरतर्षभ ।
वसन्ते पुष्पशबलाश्चूताः प्रपतिता इव ॥ २७
ततः प्रदुद्रुवुः शेषाः पुत्रास्तव विशां पते ।
तं कालमिव मन्यन्तो भीमसेनं महाबलम् ॥ २८
द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहन्तं सुतांस्तव ।
यथाद्रिं वारिधाराभिः समन्ताद्व्यकिरच्छरैः ॥ २९
तत्राद्भुतमपश्याम कुन्तीपुत्रस्य पौरुषम् ।

C 6 4353
B 6 96 31
K 6 96 31

— d) D1 सोपतद्गतजीवित॰, S सोभवद्व्यथितेन्द्रिय॰

23 a) D3 T2 च (for तु). Ś1 बह्लेन, T1 फह्लेन K1 अपरेण गतचलेन (hypermetric) — b) K2 Dn D7 8 तु (for च) — c) T1 G4 कुडिन तु, T2 कुडभेदिं (for कुण्डलिन) — d) K3 क्षुद्रमृग (for क्षुद्र॰)

24 a) D1 तु (for सु) B4 उग्रान्, D (except D2 3) T1 G4 बाणान् (for पीतान्) T2 लब्ध लक्षस्ततोर्याय, M लब्धमक्षस्ततोरयाय — b) Da Dn1 D5 समाधत्त, D6 S भीमसेन (M1 3–5 ॰न) (for समादत्त) T1 G शिलाशितान् (for शिलीमुखान्) — After 24ab, T2 M ins

362* सुबहून्प्रेषयामास कोपयानो महाबल॰ ।

M4 5 cont.

363* ततस्तु समरे क्रुद्धो भीमसेन॰ शिलीमुखान् ।

— c) K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 ससर्ज, D1 सत सप्त; D2 संसप्त (for स सप्त) K5 वै त्वरायुक्ता॰, S सद्धे हतुं (for त्वरया युक्त॰) Ś1 समस्तस्त्वरया युक्ता — d) Ś1 K3 पुत्रास्ते (for पुत्रांस्ते) S भरतर्षभ (for प्राप्य मारिष) K4 पुत्रमुद्दिश्य तेनघ.

25 a) K5 प्रेरितो (for प्रेषिता) — b) Ś1 शरस्ता (sic), D1 शरास्तु, D3 निशिता (for शरास्ते) Ko 2 4 B1–3 Da Dn D1 3–6 S (except M2) ॰धन्विना, K5 D2 ॰विक्रमा (for ॰धन्वना) — K5 om (hapl) 25cd — c) Ś1 Ko 1 अपातयश्च, D1 ॰यस्स (for ॰यन्त) Da Dn1 D5 अपातयत्तव सुतान्, S पुत्रास्ते पातयामास — d) T1 G4 स (for सु).

26 a) Ś1 Ko–3 D1–3 M4 अनावृष्टिं, K5 ॰दृष्टि, D5 6 ॰दृष्टिं, M2 ॰घर्तिं (for ॰धृष्टिं) Ko 1 कुडिभेम (Ko ॰द), K2 4 B Da2 Dn D4 7 8 T2 G1 2 M कुडभेदिं, K5 ॰भेदो, D1 ॰रोदिं (for ॰भेद) — b) Ś1 D1. 3. 6 S विराज, Ko विराटं, K1 विरिंजे, K3–5 D2 विरज, Da D4 5 वैराटिं (for वैराटं) S (except M4) दीप्त॰ (for दीर्घ॰) — c) T1 G4 च राजेंद्र, T2 स्वबाहु च, G2 च ते राजन् (for सुबाहु च) — d) K5 D2 तथा वै (for तथैव) Ś1 Ko 2 कवचो(Ś1 कनको)ज्ज्वल, S मकरध्वज (for कनक॰)

27 a) Ko–2 प्रपतते, K4 D2 T1 G1 4 M4 प्रपतति, K5 आपतति, B1 Da2 Dn1 D1 प्रपतत, M1 प्रतपत (for प्रपतन्त) K5 स्म त वीरा, B1 सुवीरास्ते, B3. 4 Da Dn D4 5 7 8 स्म वीरास्ते, D1 च ते वीरा — b) D1 विरेजुर्भरतोत्तम — c) D2 5 6 ॰सब लाश् (for ॰शबलाश्) — d) K2 नूता॰, D3 द्रुमा॰, D6 लता॰, M2 धूता॰ (for चूता॰) K4 च्यूता इव नमस्सता (sic), D1 किंशुका इव भारत; T G किंशुका॰ पतिता इव

28 a) Ko 2 तत्र (for तत॰) D3 प्रादुद्रुवुः — b) K3 B D S तव पुत्रा (by transp). K4 B D (except D2) S महाहवे (D1 ॰हवात्, M4 ॰रथा॰) (for विशां पते) — c) Ś1 ते (for तं) D2 अव (for इव) Da2 Dn1 D3 मन्यते, D4 मन्यंत; T1 G मन्वाना (for मन्यन्तो) Da1 D5 तं च कालमिव मन्ये; T2 त कालं मन्यमानास्ते

29 a) K1 वीरा, K5 वीरो, S भीम (for वीरं) — After 29ab, Ko 1 ins

364* सदधार महाबाहुर्भीमसेन महाबलम् ।

— Ko 1 om (hapl) 29c–30d — d) K5 D2 विकिरन्, Dn1 D6 G2 M3 5 व्यकिरन्, D4 व्याकिरं, T1 व्यकिर (for व्यकिरत्) M4 शनै (for शरै)

30 Ko 1 om 30 (cf v 1 29) — a) K3 Da1 D6 तत्राद्भुतम्; T1 G4 तदद्भुतम् D2 3 अपश्याम॰ — b) K4 विक्रमं (for पौरुषम्) S भीमसेनस्य पौरुषं

C 6 4353
B 6 96 31
K 6 96 31

द्रोणेन वार्यमाणोऽपि निजघ्ने यत्सुतांस्तव ॥ ३०
यथा हि गोवृषो वर्षं संधारयति खात्पतत् ।
भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमदीधरत् ॥ ३१
अद्भुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः ।
यत्पुत्रांस्तेऽवधीत्संख्ये द्रोणं चैव न्ययोधयत् ॥ ३२
पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वजः ।
मृगेष्विव महाराज चरन्व्याघ्रो महाबलः ॥ ३३
यथा वा पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून्वृकः ।
वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे ॥ ३४
गाङ्गेयो भगदत्तश्च गौतमश्च महारथः ।
पाण्डवं रभसं युद्धे वारयामासुरर्जुनम् ॥ ३५
अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां सोऽतिरथो रणे ।
प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे ॥ ३६
अभिमन्युश्च राजानमम्बष्ठं लोकविश्रुतम् ।
विरथं रथिना श्रेष्ठं कारयामास सायकैः ॥ ३७
विरथो वध्यमानः स सौभद्रेण यशस्विना ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं सव्रीडो मनुजाधिपः ॥ ३८
असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः ।

— c) K4 यन् (for ऽपि) T G यद्वार्यमाणो द्रोणेन; M वार्यमाणोपि द्रोणेन — d) Ś1 यज्जघान; K4 निज घान, Da1 D1 निजघ्ने य (D1 य॰), S निहत्ये(T2 ॰हन्ये)व (for निजघ्ने यत्) K6 D8 निजघ्ने स्वरसुता न्युधि.

31 a) K2 B D (except D2 8) Ca o गोवृषभो (for हि गोवृषो) Cd cites गोवृषो (as in text) Ś1 कर्षं (for वर्षं) S यथा वृष (T2 M1 3–5 वर्षं) हि राजेंद्र — b) Dn1 स धारयति K3 5 D6 खाच्च्युत, D1 चोत्पतत्, D2 घा च्युत (for खात्पतत्) S वृषभ शीघ्रमागतं (T2 ॰त॰) — c) D1 ॰मुक्ता (for ॰मुक्त) — d) K3 अहीधरन् (sic), K4 D3 m अधारयत्, K5 अधीरत, D1 अवारयत् (for अदीधरत्) — For 31^{cd}, T G subst

365* निमील्य नेत्रे गृह्णीयात्तथा जग्राह पाण्डव ।
द्रोणचापसमुद्भूत शरवर्षं दुरासदम् ।

[(L 2) T2 द्रोणचापेन सभूत शरवर्षं सुदारुण]

On the other hand, M subst for 31^{cd}

366* निमील्य नयनेऽगृह्णात्तथा बाणान्वृकोदर ।

32 a) K3 5 D2 6 तदद्भुत, T1 G3 4 अद्भुत हि — b) S तत्र चक्रे स (T1 G1 हि, T2 पु, M2 सु) पाण्डव — c) Ś1 भीतांस्, K0 1 सुतास्, K5 पुत्रास् (for पुत्रास्) M4 अवधीद् (for तेऽवधीत्) Ś1 पुत्र; K0 1 8 D1–3 S भीमो, K5 भीम (for सख्ये) — d) M3 5 द्रोणश्चैव K2–4 B Da Dn D3–8 न्य (K2 नि)वारयत्, D1 [अ]भ्यवार॰, T1 व्यपोथ॰, G1 [अ]भ्यपोथ॰, M1 2 [अ]प्ययोध॰, M3 5 [अ]भ्ययोध॰ (for न्ययोध॰)

33 a) T2 पाण्डवस्त्र धीरेषु — b) K3 5 D2 च चार, B2 D8 विक्रीड (for चिक्रीड) — d) D5 महा बल, M1 2 महायशी, M3–5 यथा यशी (for महा बल)

34 a) K4 B Da Dn D4 6 7 8 हि; T1 G M1 वै, M1–3 5 तु (for वा) D1 T2 यथा पशूना मध्य स्थो — b) K3 4 B Da1 Dn2 D4 (before corr) 6 7 8 दारयेत; T2 M4 द्रावयीत (for द्रावयेत) M1 4 मृग॰ (for वृक॰) — d) K0 द्रव्यायपद् (sic), K2 G2 विद्रावयद्, T2 [अ]भ्यद्राव॰ (for व्यद्राव॰)

35 b) B1 गोतमश्च K1 2 B1 Da1 Dn D4 7 8 महारथा, B3 ॰बल॰ — c) D1 6 रभसा, T1 रभसे K1 युक्त; K2 Da1 क्रुद्धो (for युद्धे) — d) K2 धारयामासुर् (for वारया॰)

36 K2 om 36^{ab} — a) M4 पुनर् (for अस्त्रैर्) — b) K1 गणे, K4 [ऽ]र्जुन॰ (for रणे) — c) K2 B1 प्रवीरास्, Da1 प्रवीरस् T1 G सैन्ये तु (for सैन्येषु).

37 a) B Da Dn D1 4 5 7 8 तु (for च) K2 5 D2 6 अभिमन्युस्तथा राजन् — c) K3 D2 3 6 G1 M2 श्रेष्ठ॰; B1 Da1 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठं) — d) K4 B Da Dn1 D4 6 7 8 M4 धारयामास (for कारया॰) D1 सप्त भि॰ (for सायकै॰)

38 a) K3 B Da Dn D1 3–5 तु, K5 D2 M4 च, M1 2 सन् (for स) — c) T2 M क्षिप्र (for तूर्णं) — d) K0 सव्रीडौ; K1 समज्ञो (sic), Dn2 अयष्टो, G1 स प्रीतो, many S MSS सव्रीळो (for सव्रीडो) Ś1 K0–2 D3 5 T2 मनुजाधिप, Dn2 वसु धाधिप

आरुरोह रथं चैव हार्दिक्यस्य महात्मनः ॥ ३९
आपतन्तं तु निस्त्रिंशं युद्धमार्गविशारदः ।
लाघवाद्व्यंसयामास सौभद्रः परवीरहा ॥ ४०
व्यंसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे तदा ।
साधु साध्विति सैन्यानां प्रणादोऽभूद्विशां पते ॥ ४१
धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् ।
तथैव तावकाः सर्वे पाण्डुसैन्यमयोधयन् ॥ ४२
तत्राक्रन्दो महानासीत्तव तेषां च भारत ।
निघ्नतां भृशमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करम् ॥ ४३
अन्योन्यं हि रणे शूराः केशेष्वाक्षिप्य मारिष ।
नखैर्दन्तैरयुध्यन्त मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ॥ ४४
बाहुभिश्च तलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च सुसंशितैः ।
विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनम् ॥ ४५
न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ।
व्याकुलीकृतसंकल्पा युयुधुस्तत्र मानवाः ॥ ४६
रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि भारत ।

C 6 4370
B 6 96 48
K 6 96 48

39 [a]) Da1 असु (sic), D5 अपि (for असिं) D1 निक्षिप्य, D8 (m as in text) चिच्छेद (for चिक्षेप) — [b]) Da1 Dn1 D5 दुरात्मन (for महा°) — Ko 1 om (hapl) 39^{cd} D1 reads 39^{cd} after 367* — [c]) D1 शुभ्र, D3 चापि (for चैव) — [d]) D3 हार्दिक्स्य K2 4 B4 Da Dn D4 7 महाबल°, D3 6 8 °रथ°, D5 °बल (for °त्मन)

40 [a]) Ś1 Ko D2 च; K3 सु°, D1 स (for तु) B1 अपतन्तूर्णं निस्त्रिंशं, S तमापतत नि° — [b]) D1 युद्धनामविशारद — [c]) Ś1 Ko 5 D1 5 6 T G M3 (sup lin) 6 ध्वमया°, K8 भजया° (for व्यसया°) D1 लाघव दर्शयामास

41 [a]) Ko 5 D1 2 6 T1 G ध्वमित, T2 हासितं D1 S प्रेक्ष्य K8 D2 निस्तृश — [b]) D1 T2 M4 तदा रणे (by transp) Ś1 Ko 1 D8 तथा (for तदा) — [d]) Ko प्राणदोभूद्, Da1 प्राणादाभूद्, Dn1 D8 प्राणादोभूद्, D6 प्रणदोभूद्, T2 घोर आसीद् (for प्रणादोऽभूद्) D1 हि दारुण (for विशां पते) — After 41, D1 ins

367* निरायुधमथात्मान स समीक्ष्य जनाधिप ।,

followed by 39^{cd}

42 [a]) K8 5 B1 D2 चान्ये; D1 3 सर्वे, S चैव (for त्वन्ये) — [b]) A few MSS अयोधयत् — Ko 1 D3 om (hapl) 42^{cd}, while D8 reads it (sec m) in marg — [d]) A few MSS अयोधयत्

43 [a]) K5 D2 तदाक्रदो, Dn2 तदास्कदो — [b]) M2 सेना (for तेषा) Da Dn1 D5 मारिष (for भारत) — [c]) K2 B D (except D1 6) दृढम् (for भृशम्) — [d]) K5 दुःसह; a few MSS दुष्कर (for दुष्करम्) — After 43, D1 ins

368* प्रवर्तमिव हार्दिक्य घोर युद्धमभूत्तत ।

44 [a]) S वीरा (for शूरा) D1 केचित्तु पातयामासु — [b]) Ko-3 D1 6 आकृष्य, Cc आक्षिप्य (as in text) K8 5 D2 मर्दिता, B Da Dn D4 5 7 8 मानिन°, S भारत (for मारिष) — [c]) K4 B D (except D1 2 6) नखदतैर्, T2 नखै पद्भिर् (for नखै दन्तैर्) D1 स्वयुध्यत — [d]) Ko बाहुभिस्तथा, K2 बहुभिस्तथा (for जानु°) K4 damaged K5 (sup lin as in text) तदा (for तथा)

45 [a]) Ko-2 जानुभिश्च D1 ततोन्योन्य (for तलैश्चैव) B Da Dn D4 5 7 8 तलैश्चैवाथ (B2 °व सु) निस्त्रिंशैर् K4 damaged — [b]) Ś1 D2 सुशंसितै°, D1 सुमस्कृतै°, D8 सुससितै, T1 G M1 (sup lin) सुसंहितै (for सुसशितै) Cc cites सुसस्थितै° B Da Dn D4 5 7 8 बाहुभिश्च सुसस्थि(B2 °वृ)तै — [c]) S (except M3 5) विवरे D6 चाप्य, M1-3 5 प्रेक्ष्य (for प्राप्य) Ś1 Ko-2 4 5 तेन्योन्यम् (for चान्योन्यम्) — [d]) Ś1 Ko 2 8 Da Dn D1-4 अनयद् (for अनयन्) Ko यमसदन S प्रेषयति यमक्षय

46 [a]) Ko-2 5 D3 न्य(Ko न्यू°, D8 नि)हन्मूढ°, K8 D2 हनन्मूढ°, B1 व्यहनच्च, B4 D6 अहनच्च, S व्यहनद्धि (for न्यहनच्च) — [b]) B D (except D1-8) S तथा (for रणे) — [c]) K4 B Da Dn D4-8 °सर्वांगा (for °सकल्पा) D1 व्याकुलीकृतसर्वाणि — [d]) D2 दशिता (for मानवा) D1 सैन्यानि भरतोत्तम

47 [a]) K8 5 चापानि चारूणि (by transp), B1 चारूणि रूपानि, D6 चर्माणि चारूणि, D8 कृतानि चापानि D2 भग्नचापानि चारूणि — K5 D2 om. (hapl.) 47^{bc} — [b]) K2 B D (except Da1 D1 3 6, D2 om) मारिष (for भारत) — G1 2 om 47^{c}–49^{d} — [c]) Ś1 अथ विद्धानि, Ko अपि विद्धानि, Da1 T1 G4

C 6 4370
B 6 96 48
K 6 96 46

हतानामपविद्धानि कलापाश्च महाधनाः ॥ ४७
जातरूपमयैः पुङ्खै राजतैश्च शिताः शराः ।
तैलधौता व्यराजन्त निर्मुक्तभुजगोपमाः ॥ ४८
हस्तिदन्तत्सरून्खड्गाञ्जातरूपपरिष्कृतान् ।
चर्माणि चापविद्धानि रुक्मपृष्ठानि धन्विनाम् ॥ ४९
सुवर्णविकृतप्रासान्पट्टिशान्हेमभूषितान् ।
जातरूपमयाश्चर्ष्टीः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः ॥ ५०
अपकृत्ताश्च पतिता मुसलानि गुरूणि च ।
परिघान्पट्टिशांश्चैव भिण्डिपालांश्च मारिष ॥ ५१
पतितांस्तोमरांश्चापि चित्रा हेमपरिष्कृताः ।
कुथाश्च बहुधाकाराश्चामरव्यजनानि च ॥ ५२
नानाविधानि शस्त्राणि विसृज्य पतिता नराः ।

चापि वि°; D1 चापवि°; Cd अपवि° (as in text) —d) D5 महामला (for °धना) D1 व्यदृश्यंत परस्परं

48 G1 2 om 48 (cf v 1 47) —b) Ś1 K4 च चिता; K2 B1 3 4 Dn2 D4 6–8 निचिता, K4 च शाता (for च शिता) D1 राजतैश्च शितैः शरैः (m शिता शरा) —c) Ś1 तैलपुग्रा, K0 धौततैल; K3 तैलधूरा (for तैलधौता) B2 व्यराजन्ते; T1 G4 व्यरोचंत. —d) D1 विमुक्ताः; D5 6 C0 निर्मुक्ता (for निर्मुक्त°) D6 भुजगा यथा; D8 (sup lin as in text) भुजगोत्तमा

49 G1 2 om. 49 (cf v 1 47) —a) K3 °छरून्; D6 °धरान् (for °त्सरून्) K5 D2 हस्तिपदा न्सरुर्थेद्धान्, S (G1 2 om) खड्गाश्च दांतत्सरवो. —b) K5 °परिस्कृता, Da1 Dn1 D1–3 6 7 °परिस्कृतान्, D5 °परिस्तुतान्, T G4 M °परिष्कृता —c) Ś1 K4 B2 T2 वर्माणि, D1 चापानि (for चर्माणि) —d) K3–5 B D रुक्मचित्राणि (D6 °पुखानि), T G4 M4 रुक्म (T2 M4 °ग्म)गर्भाणि; M1–3 5 रत्नगर्भाणि B4 Dn D4 1 धन्विनः, T G1 M भारत (for धन्विनाम्)

50 a) Ś1 K0–2 4 B1 D3 6 T2 M सुवर्णविकृता (K2 °त) प्रासा (K4 पाशा), K3 5 D2 सुवर्णकणपा (K5 °रणा)श्चैव, B4 D1 सुवर्णविकृतान्प्रासान्, Da1 °ता प्रासान्; Da2 D5 °ता प्रासान्, D3 (sup lin as in text) °तप्रासान्; T1 G1 2 °विहिता प्रासा; G4 सुवर्णविहिता प्रासा —b) Ś1 K B1 D2 3 6 T1 G M पट्टिशा (K0 1 पट्टिसा, B1 पट्टशा, T1 G1 2 M पट्टसा) हेमभूषिता, B3 पट्टिशान्हेमभूषणान्; T2 प्रभग्ना हेमभूषिता —c) Ś1 K D8 6 जातरूपमयाश्चर्ष्ट्य (K0 °श्चार्ष्ट्य; K5 °स्चर्ष्ट्ये), B1 S °मया यष्ट्य (M2 °ष्ट्या), Da D5 8 °मयीश्चर्ष्टीः; D1 °मयान्शूलान्, D2 °मयास्त्वर्ष्ट्य —d) K4 शक्ताश्च, K5 Da1 शाक्तिश्च, B Da2 Dn D4 5 7 8 शक्तीश्च, T2 शक्तय, M2 शक्त्याश्च (for शक्त्यश्च) Da1 कनकोज्ज्वलैः

51 a) Ś1 K1 8 D2 3 6–8 अयस्कृताश्च, K0 5 अयः पुंगाश्च; K2 अर्धकुंगाश्च; K4 अपकुंताश्च; B Da Dn D4 5 सुगंनाटाश्च; D1 तत्र पुंगाश्च T1 G4 अपकर्कटाश्च; T2 G1 M1–2, 4 अपकर्कांगाश्च; G2 अपकाडाश्च; M3 अपकृत्ताश्च (as in text) Da D2 पतिताः; D1 पतितान्; D6 विविधा (for पतिता) —b) Ś1 K0 2 मुसुलानि; K4 मुगलानि; some MSS मुद्गराणि —c) Ś1 K0 1 3–5 Da Dn1 D4 5 6 परिघा पट्टिशा (K0 1 °सा; K4 °शो)श्चैव; D1 परिघाश्चापि शक्तयो; S °घा पट्टसाश्चैव —d) Ś1 भिंडिपालाश्च, K0–2 S भिंडिपालाश्च, K3 5 D2 3 6 भिंडि (K3 °ंडी)मालाश्च, K4 B D1 4 भिंदिपालांश्च; Da1 भिंदिपालैश्च; Da2 Dn1 D8 भिंदिपालाश्च Da1 मारिष

52 a) Ś1 K0 2 पतितास्तोमरायापा (K2 °रा चापि); K1 परितास्तोमराच्चापा (sic); K3–5 D2 पतितास्तोमराश्चापा (K3 °श्चापि); B1 Da D2 (before corr) पतिता विविधाश्चापाश्, B2–4 Dn D4 5 7 8 (after corr) पतितान्विविधांश्चापाश् (B2 °भिन्नपा); D1 पतितास्तोमराश्चैव, D3 T2 परिघास्तोमराश्चा (T2 °पा)पाश्; T1 G M पतितास्तोमरा (G2 °रै)श्चैव Cd cites तोमराचाप —b) K0–2 Da1 Dn2 D4 5 6 चित्र; B2 छित्रा; B3 4 Dn1 D4 7 8 (after corr) चित्रान्, T1 G M चापा (for चित्रा) K4 T2 °विभूषिता; B1–3 Dn1 D4 5 7 8 हेमपरिष्कृतान्, some MSS °स्कृता or °स्कृतान्. —c) T2 कुथाश्च (for कुथाश्च) G1 2 बहुलाकाराश् (for बहुधा°) K2 3 B Da Dn1 D2 4–7 5 (before corr) कुथा (K3 D2 कुंता, K5 कुता, B1 तथा) बहुविधाकाराश्, D1 कुथांश्च विविधांश्चित्राश्, D3 कुथाश्च बहुधा राजश्; D5 (after corr) कुथान्बहुविधाकारांश् —d) Ś1 D5 (before corr) M2 चामरा; K4 B1, 2, 4 Dn2 D4 7 8 (by corr) चामरान् (for चामर°) K1 विजनानि (for °व्यज°)

53 a) K5 चाखाणि (for शस्त्राणि). —b) K4 विसृष्ट; B D (except D1–3) T1 G प्रगृह्य (for विसृज्य) B2 पतित; Da1 D5 परिता, G2 विविधा, M1 (sup lin) 2 बहुधा (for पतिता) Ś1 K1 नर;

जीवन्त इव दृश्यन्ते गतसत्त्वा महारथाः ॥ ५३
गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ।
गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते स्म नराः क्षितौ ॥ ५४
तथैवाश्वनृनागानां शरीरैराबभौ तदा ।
संछन्ना वसुधा राजन्पर्वतैरिव सर्वतः ॥ ५५
समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः ।
निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयस्कुन्तैः परश्वधैः ॥ ५६
परिघैर्भिण्डिपालैश्च शतघ्नीभिस्तथैव च ।
शरीरैः शस्त्रभिन्नैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ॥ ५७
निःशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः ।
गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ संवृता मही ॥ ५८
सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनाम् ॥ ५९
बद्धचूडामणिधरैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
पतितैर्वृषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ॥ ६०
कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च काञ्चनैः ।

C 6 4384
B 6 95 62
K 6 96 62

D1 रणे (for नरा·) T2 सुता हि पतितामरा —c) K1 जीवत, M1 क्षिपत (for जीवन्त) Ś1 तव (for इव) —d) T2 G2 महाबला (for °रथा)

54 a) D1 गदाभिर्व्यथितैर् Dn1 (by corr) नागैर् —b) Ś1 K0 मुसुलैर्, B1 मुपलैर्, some MSS मुशलैर् Ś1 K0–2 T2 भिन्नमस्तकैः, M5 °हस्तका —c) K1 गजराजि (for °वाजि) M2 रथाक्षुण्णा —d) K1 Da1 D8 शरते स्म, D1 शेरते हि, T1 G M निःसृतान्त्रा (G1.2 °ता) (for शेरते स्म) B1 पतिता, B2–4 Da Dn D4 6 7 8 नृपते (for स्म नरा·) D8 क्षतौ (for क्षितौ) T2 न सुवात्रुधिरक्षितौ

55 a) Ś1 तथैवाश्वघणुगाना (sic), T2 तथाश्वरथ नागाना —b) K2 4 B Da2 Dn D1–6 8 विबभौ (for आबभौ) Da2 Dn1 D6 तथा (for तदा) K5 D2 शरीरैराचितावभौ, Da1 शरीरे विभवैस्तथा, S शरीरैरावृता मही (T2 M बभौ) —c) Da1 Dn1 D1 2 5 T2 संछिन्ना T1 G च बभौ (for वसुधा) —d) K1 पार्वतैरिव K0 1 पर्वत, K2 5 B D (except D2 3 6 8) सर्वश, S शायितै (for सर्वत)

56 a) Da Dn1 D2 3 G2 पतिताश्चैव, D1 पतितै श्चापि, D6 पतिताश्चैव, T1 G4 M1–3 5 पातितै (T1 G4 °ता)श्चैव —b) Da1 D2 G2 शस्त्रयष्टिशरतो°, S शस्त्यृष्टि(T1 G2 4 शस्त्यष्टि)प्रासतो° —c) K0 पट्टिसै, S पट्टसै (for पट्टिशै) D8 प्राशैर्, T2 चैव (for प्रासैर्) —d) K0 G1 3 M2 अयस्कान्तै, D1 अर्धचन्द्रै, D6 आयस्कै स, D7 8 आयत्कुन्तै, T1 G4 अवस्कन्दै, T2 निकृन्तै स, M4 अपकृन्तै (for अयस्कुन्तै) Some MSS परस्वधै or परश्वधै

57 a) K3 5 D2 3.6 भिंडिमालैश्च; K4 B Da Dn D1.4 5 G2 3 भिंदिपालैश्च (for भिण्डिपालैश्च) T2 भिंडीपालैश्च शतश —b) K2 3 5 B D च मारिष, S च भारत (for तथैव च) —c) K2 4 B D (except D1–3) °निर्भिन्नै (for °भिन्नैश्च) —d) K0 Da1 M2 समा(K0 °म)स्तीर्यं च, D8 °स्तीर्यंत (for °स्तीर्यत) M2 मेदिनी

58 a) K1 D6 निशब्दैर्; K3 निशून्यैर्, B D1 7 8 विशब्दैर् (for निःशब्दैर्) K3 अल्पशल्यैश्च; K5 D2 च सशब्दैश्च; D8 (marg sec m) अप्यशब्दैश्च, M3 5 गजबृंदैश्च (for अल्पशब्दैश्च). —b) G2 शोणितोघ° —c) Ś1 अमित्रघ्नैर्, D1 नरोघैश्च, T1 G अमित्रैश्च (for अमित्रघ्न) —d) Dn2 D4 निचिता, D8 सगता (for संवृता)

59 a) K0 2 B3 D1 6 सतनुत्रै; K5 D2 सि(K5 श)तच्छत्रै (for सतलत्रै) — After 59ab, T2 ins

369* सुघटैर्लकुटैश्चैव संवृता तत्र मेदिनी ।

—c) M4 चित्रैर् (for छिन्नैर्) —d) Da D6 उरु भिश्च, D1 उरुधे भूस्, D8 ऊरुभिस्तु (for ऊरुभिश्च) Ś1 Da1 तरस्विनं, G1 तपस्विन (G1 °ना) — After 59, T2 ins

370* साङ्गदैश्च भुजैश्चैव विप्रविद्धैरलंकृतै ।

60 a) D8 वस्त्र- (for बद्ध-) Ś1 बद्धचूडामणिधनै, K3 °मणिरवै, K4 6 B Da Dn D2 4–8 G2 °मणिवरै; M1 3–5 बद्धचूलामणिधरै. —b) D8 चारुकुडलै (for च सकुण्डलै) —K1 om (hapl) 60c–61d —c) K2 4 B Da1 Dn D4 6–8 T1 G4 पातितैर् K4 6 B1. 3 4 Da Dn D2–5 7 8 M1–3 5 ऋषभाक्षाणां, D8 रुधिता (for वृषभा°) —d) K2 तरत (for भारत)

61 K1 om 61 (cf v l 60) —a) K3 शोणिता दिग्वै (sic), T2 शोणितैर्दिग्धैर्, M2 शोणितासक्तैः. —b) K3 प्रकीर्णैश्च सकांचनै, Da1 Dn2 विप्रकीर्णा च

C. 6 4384
B 6 96 62
K 6 96 62

रराज सुभृशं भूमिः शान्तार्चिभिरिवानलैः ॥ ६१
विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ।
विप्रकीर्णैः शरैश्चापि रुक्मपुङ्खैः समन्ततः ॥ ६२
रथैश्च बहुभिर्भग्नैः किङ्किणीजालमालिभिः ।
वाजिभिश्च हतैः कीर्णैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः ॥ ६३
अनुकर्षैः पताकाभिरुपासङ्गैर्ध्वजैरपि ।
प्रवीराणां महाशङ्खैर्विप्रकीर्णैश्च पाण्डुरैः ॥ ६४
स्रस्तहस्तैश्च मातङ्गैः शयानैर्विबभौ मही ।
नानारूपैरलंकारैः प्रमदेवाभ्यलंकृता ॥ ६५
दन्तिभिश्चापरैस्तत्र सप्रासैर्गाढवेदनैः ।
करैः शब्दं विमुञ्चद्भिः शीकरं च मुहुर्मुहुः ।
विबभौ तद्रणस्थानं धम्यमानैरिवाचलैः ॥ ६६
नानारागैः कम्बलैश्च परिस्तोमैश्च दन्तिनाम् ।
वैडूर्यमणिदण्डैश्च पतितैरङ्कुशैः शुभैः ॥ ६७

का°, M2 4 5 प्रविकीर्णैश्च का° Cc cites प्रकीर्ण° and काचनै — c) Da1 रराज वसुधा भृश — d) D3 G1 M3 5 शातार्चिभिर् K3 5 D2 इवानल° (K5 °लं), G2 °निलै° (for °नलै°)

62 D1 om (hapl) 62[ab] — a) K0 2 4 विप्र-घृद्धै°, Da °वद्धै° K5 सकलापैश्च (hypermetric), D6 कपालैश्च — b) M1 चरितैश्च — c) M2-5 विप्र (M3 5 प्रवि)कीर्णशरैश्(?) K4 B D (except D1-3) S चैव (for चापि) — d) T2 M रुक्म° (for रुक्म°)

63 a) K3 B D (except D1-3 6) सर्वतो (for बहु भिर्) M4 छिन्नै° (for भग्नै°) K5 रथैर्बहुविधैर्भग्नै — b) K1 किंकिणीजल°; K5 किंकिणीज्वाल°, B D (except D1-3 6) °जालभूषितै°, G2 °मालमालिभि° — D4 om 63[cd] — c) K0 S कीर्णा, B Da Dn D5-8 वाणै; D3 कार्ण्णै° (for कीर्णै) D1 वाजिभि° पतितै स्तीर्णा — d) K3 स्रस्तजिह्वै°, Da1 शास्त्रजिह्वै°, Da2 Dn1 D5 शस्त्र°, D1 सस°, M2 सूत°, Cc सत्तावद्धै° (sic!), Cd स्रस्तजिह्वै° (as in text)

64 a) K5 धनुकर्षै°, G2 अनुत्कर्षै — b) K0 D5 8 T2 उपसगैर्, K5 उपसर्गैर्, T1 G4 अपसगैर्, G2 अपासगैर्, Cc उपा° (as in text) Ś1 उपसघ करै रपि — c) K5 प्रवराणा — d) Da1 विप्रकर्णैश्, D3 °कीर्णैश्, K0 1 सु, K2 स (for च) S पाडरै°

65 a) B2 शस्त्रहस्तैश्च, Da1 Dn1 (before corr) D5 अस्त°, D1 त्यक्तहस्तैस्तु, D2 3 अस्तहस्तैश्च, T2 हस्तहस्तैश्च, Cc कृत्तहस्तैश्च (for स्रस्त°) — b) K3 शयने (for शयानैर्) T G शयानै शोणितोक्षितै — After 65[ab], T G ins

371* शुशुभे धरणी राजन्प्रदीप्तैरिव पर्वतै° ।

स्रस्तैराभरणैश्चैव विबभौ तु तदा मही ।

[(L 2) G1 प्रकीर्णा° (for स्रस्तैरा°) T2 G1 तथा मही, G2 मही तदा (by transp)]

— c) Ś1 °विधैर् (for °रूपैर्) T2 नानारूपैस्तत पश्चात् — d) G2 [अ]प्यल° (for [अ]भ्यल°)

66 a) Ś1 K0 1 D1 चामरैस्, M4 च वरैस् (for चापरैस्) T1 G2 4 दतिभिश्च परिष्व(G2 °त्र)स्तै, T2 दंतिन° समरे तत्र — b) B1 सप्रासैर्; D3 S सप्राणैर्; D6 सप्रासैर् (for सप्रासैर्) T1 G4 °वेदकै° (for °वेदनै°) — c) D1 तथा (for करै°) — d) K0 2 फूत्कारैश्च, K1 शूत्कारैश्च, Dn2 D1 3 सीकर च, D5 6 श(D6 शा)कर च, T1 G शीकरैश्च (for शीकर च) K3 5 D2 सीकरश्रेणिमेव च — e) K0 1 तद्वयस्थान — f) Ś1 गम्यमानैर्, K0 धम्यमालैर्, K1 घस्यमानैर्; K2 5 धम्यमान, B1 वध्यमानैर्, B2-4 D4 5. 7 8 स्पंदमानैर्; T1 G रम्यमाणैर्, M (M3 sup lin) धाम्यमानैर्, M3 (orig) धाम्यमानम् (for धम्यमानैर्) K3 5 D1-3 M इवानलै°, T1 G इवाकरै° (for इवाचलै°) T2 लव माने दिवाकरे

67 a) Ś1 नानानागै°, K3 D1 2 6 °रगै°, Ca °रागै (as in text) K1 कमलैश्च; D1 कलापैश्च; D5 कदवैश्च, Ca कम्बलैश्च (as in text) T2 नागानां कथलैश्चैव — b) Ś1 परिष्टोमैश्च; M2 पताकाभिश्च, Ca परिस्तोमैश्च (as in text) K1 दातिना, K2 दतिमान्, K3. 5 D1-3 6 हस्तिना (for दन्तिनाम्) — After 67[ab], T2 ins (cf. 68[cd])

372* विवारितविचित्राभि कुथाभिश्च समन्तत ।

— c) K4 B D4 T1 G4 M1 3 4 वैदूर्य; Da1 D6 वैदुर्य (for वैडूर्य) K3 मणिदड च, T2 °दन्तैश्च, G2 °दतैश्च, M2 °दण्डैश्च (for °दण्डैश्च) — d) K4 M1-3 5 अपि (for शुभै)

68 a) K1 गणेंद्राणा, D6 नरेंद्राणां (for गजे-

घण्टाभिश्च गजेन्द्राणां पतिताभिः समन्ततः ।
विघाटितविचित्राभिः कुथाभी राङ्कवैस्तथा ॥ ६८
ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्ष्याभिरेव च ।
यन्त्रैश्च बहुधा छिन्नैस्तोमरैश्च सकम्पनैः ॥ ६९
अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छन्नैरुरश्छदैः ।
सादिनां च भुजैश्छिन्नैः पतितैः साङ्गदैस्तथा ॥ ७०
प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्ष्टिभिः ।
उष्णीषैश्च तथा छिन्नैः प्रविद्धैश्च ततस्ततः ॥ ७१
विचित्रैरर्धचन्द्रैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ।
अश्वास्तरपरिस्तोमै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा ॥ ७२
नरेन्द्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च महाधनैः ।
छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ ७३
पद्मेन्दुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुण्डलैः ।
कॢप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृतैः ॥ ७४
अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुण्डलैः ।
ग्रहनक्षत्रशबला द्यौरिवासीद्वसुंधरा ॥ ७५

C 6 4399
B 6 98 77
K 6 96 77

न्द्राणा) — T2 om 68[cd] — c) Ś1 विघट्टिता, K3 4 B Da Dn D2 4 5 7 8 M1-3 5 विपाटित, K5 विघावित, T1 G4 M4 विपातित, G1 सपादित, G2 विपादित (for विघाटित) D1 पातितैश्च विचित्रैश्च, D6 विघट्टितविचित्राणि Cc cites विपाटनचित्राभि°, Cd विघादिकाभि — d) K1 क्रथाभि°, K3 5 कुथाभि, D1 कवचै°, Cd कुथाभि° (as in text) K2 4 B Da Dn D1.4.5 7 8 अकुशैस्तथा (D1 °रपि), D6 शकरैस्तथा, S च महाधनै° (for राङ्कवैस्तथा) Cc cites राङ्कवै° (as in text) Cv as in text

69 a) Ś1 ग्रीवेयैश्, D1 कवलैश्, D8 ग्रेवेयैश् Ś1 Ko 1 चित्रयोधैश्च — b) Ś1 Ko-3 D (except D2) रुक्मकक्षाभिर्, M रुमकक्ष्याभिर् — c) D1 योक्त्रैश्च, D3 ध्वजैश्च, T1 G4 M1 3-5 छत्रैश्च, T2 M2 शस्त्रैश्च, G2 चित्रैश्च (for यन्त्रैश्च) D1 बहुभिश् (for बहुधा) T1 G भिन्नैस् K5 यन्त्रैर्बहुविधाछिन्नैस् — Ko-2 om (hapl.) 69[d]-70[c] — d) K4 B Da Dn D3-8 S तोमरैश्चापि काचनै°, D1 पतितैश्च सुकांचनै — After 69, T G ins

373* रराज सुभृश भूमिस्तत्र तत्र विशां पते ।

70 Ko-2 om. 70[abc] (cf v l 69) — a) D1 अश्वै श्च, Cc अश्वाना (as in text) G2 रेणुकविलै — b) Dn2 रुक्मच्छत्रैर्, D6 रुक्मच्छिन्नैर्, M रुमच्छन्नैर् K3 Da D2 3 5 6 G1 M1 उरश्छदै° (Da1 °छेरै°, M1 °छदै°), K5 उरुछिदै°, Cc वरछदै°, Cd उरछदै° (for उरश्छदै°) T2 रुक्मछिन्नाकुरश्छदै° — c) B1. 2 4 Dn2 D4 भुजगैश्, T2 सुभुजैश् (for च भुजैश्) Da1 चित्रै° (for छिन्नै) — d) Ko-2 D6 चागदैस्, K3 सांकुशैस्, D1 व्यजनैस् (for साङ्गदैस्) D8 G2 तदा (for तथा)

71 T2 om (hapl) 71-72 — a) K4 प्राशैश्च D4 विविधैस् (for विमलैस्) — b) D8 T1 G M1-3 5 निर्मलाभिस् S1 Ko-3 B Da Dn1 D2 5 6 8 M3 (inf lin) 4 तथार्ष्टिभि, D3 च ऋष्टिभि°, T1 तदर्ष्टिभि°, G2 तयेष्टिभि°, M1-3 5 तथासिभि° K4 विप्रविद्धैस् ततस्तत°, D1 निर्मलैश्च समतत° — c) K5 D2 6 विद्धै°, B Da Dn D1 4 5 7 8 S चित्रै° (for छिन्नै°) — d) Ś1 प्रविष्टैश्च, Ko प्रवृद्धैश्च D8 समतत (for ततस्तत°) K3 पतितैश्चांगदैस्तत°, K3 पतितै° साकुशैस्तथा, K5 D2 वज्रहस्तैश्च सर्वश, B Da Dn D1 4 5 7 8 S विप्रविद्धैस्त (D1 °रि)तस्तत°, D6 बहुहस्तैश्च सर्वत°

72 T2 om 72 (cf v l 71) G1 reads 72[ab] twice — a) Ś1 K3 D1 3 6 विचित्रैरर्ध (D1 °र्धातु, D3 6 °र्वर)चित्रैश्च, K5 D2 विचित्रै° परिघै° प्रासैर्, B Da Dn D4 5 7 8 विचित्रैर्वाणवर्षैश्च, T1 G शिरस्त्राणैर्विचित्रैश्च, G2 (second time) M विचित्रैर्नृपतिच्छत्रैर् — b) Some MSS °परिस्कृतै° — c) Ko अश्वास्तरप विस्तोमै, D1 अश्वशूरपरि° — d) S कवलैर् (for राङ्कवैर्) M2 मुदितैस् (for मृदितैस्)

73 ab) M1. 3-5 °चूला° (for °चूडा°) D1 विचित्रैश्चूडामणिभिर्विचित्रैर्धन्वभिस्तथा — c) K3 छिन्नैस्, Da Dn1 D5 दण्डैस्; D1 स्वच्छैस्, T2 चित्रैस् (for छत्रैस्) — d) K3 4 B Da1 Dn D4-8 चामरैर् (for चामर°)

74 a) K3 D6 °द्युतिभिश्चापि, Da1 °धृतिभिश्चैव, T2 °द्युतिभि शुभ्रैर् — b) K5 चदनैश् (for वदनैश्) T2 M4 च स (for चारु) — After 74[ab], D2 reads (hapl) 75[cd] — Ko-2 om (hapl) 74[c]-75[b] — c) K5 D2 क्षिप्त°, D7 क्लिन्न°, T2 कृत्त° (for कॢप्त°)

75 Ko-2 D1 om 75[ab] (for Ko-2, cf v l 74) — a) D4 अश्ववद्धैर् (for अपविद्धैर्) — b) T G स्वर्णोज्ज्वलित° — D2 reads 75[cd] after 74[ab] — c)

C. 6 4309
B 6 96 77
K 6 96 77

एवमेते महासेने मृदिते तत्र भारत ।
परस्परं समासाद्य तव तेषां च संयुगे ॥ ७६
तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ।
रात्रिः समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ ७७
ततोऽवहारं सैन्यानां प्रचक्रुः कुरुपाण्डवाः ।
घोरे निशामुखे रौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ॥ ७८
अवहारं ततः कृत्वा सहिताः कुरुपाण्डवाः ।
न्यविशन्त यथाकालं गत्वा स्वशिबिरं तदा ॥ ७९

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥

९३

संजय उवाच ।
ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौबलः ।
दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जयः ॥ १
समागम्य महाराज मन्त्रं चक्रुर्विवक्षितम् ।

K8 5 D2 3 6 °रुचिरा, D1 °सबला, D4 °शकला (for °शबला)

76 [a]) D6 महासैन्ये — [b]) M8 मृतिते — Ś1 D2 om (hapl) 76[c]–77[b]

77 Ś1 D2 T2 om 77[ab] (for Ś1 D2, cf v l 76) — [a]) K5 श्रुतेषु, D6 ग्लानेषु (for श्रान्तेषु) T1 G M1–3 5 तेषु संभ्रान्तभग्नेषु (T1 G1 °भिन्नेषु), M4 तेषु सभ्राम्यमाणेषु — [b]) S (T2 om) सयुगे (for भारत) — [c]) K2 4 B D (except D1–3 6) तत्र (for घोरा) — [d]) K0–2 4 नापश्यत; K5 B2 D2 नापश्यामस्, D1 T1 G1 4 M न पश्याम (for नापश्याम) B1, 4 Dn2 D7 8 ततोनुगान्; D4 सतोनुगान्, T1 G4 ततो रणे D6 नापश्यन्स रणं तत.

78 [a]) S ततोपहार — [b]) D8 प्रवक्रु (for प्रचक्रुः) — [c]) D6 निशागमे (for °मुखे) D1 राजन् (for रौद्रे) B4 Dn2 D4 7 8 रजनीमुखे सु(Dn2 D4 °खेषु) रौद्रे तु (hypermetric) — [d]) B1 4 D (except D1–3) महाभये (for सुदारुणे)

79 [a]) S अपहारं — [c]) K3 D1 6 न्यवसत, D2 प्रविशन्ति (for न्यविशन्त) K0–2 यथाकाले, K4 B3 Da1 D1 8 यथाकाम, S निशाकाले — [d]) K4 स्वशिबिरस्, T2 च शिबिर (for स्वशिबिरं) K5 तथा.

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0–2 4 D2 mention only अष्टमयुद्धदिवस; K3 5 Da Dn1 अष्टममह, K4 (*also*) D6 अष्टमेह्नि, B2 M1 3–5 अष्टमाह्निकं, Dn2 D8 अष्टमदिवसयुद्ध, D1 अष्टमो दिवस; D4 8 अष्टमदिनयुद्ध, T G1 2 4 अष्टमापहार, M4 अष्टमेह्निके (*also*) K0 4 Dn2 D4 6 8 S (except M2) cont समाप्त — *Adhy name* T1 G2 4 M1 2 सेनापहार — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 54, Dn2 T2 M3 4 93, D6 T1 G1 2 4 91, M1 2 92 (as in text), M5 94 — *Śloka no* Dn 80, D5 79, D8 81

93

1 T1 G4 om the ref M2 om (hapl) 1[b]–3[a]. — [b]) K4 शकुनिश्च महाबल; D1 °निश्चैव सौबल — [c]) S (M2 om) कितव (for पुत्रस्ते) K0 दुश्शासनाश्च पुत्रास्ते — [d]) K3 D3 तव, T2 श्रुत, G2 3 M4 सूर्य (for सूत) K5 तु (for च) S (M2 om) वीर्यवान् (for दुर्जय)

2 M2 om 2 (cf v l 1) — [b]) Ś1 मन्त्र चक्रे; K1 मन्त्रैश्चक्रि, D5 मन्त्र चक्षु (for मन्त्र चक्रुर्) S (M2 om) मन्त्रयाचक्रिरे मिथ — [c]) M1 3 5 वा पांडवा; M4 पाडुसुतान् (for पाण्डुसुता) K5 D2 सर्वे, B1 3 4 Da2 Dn D4 6–8 सख्ये, Da1 D5 सक्षे (for युद्धे) — [d]) B2 सगवा, Da1 T3 सगुणा, D1 गणना (for सगणा)

कथं पाण्डुसुता युद्धे जेतव्याः सगणा इति ॥ २
ततो दुर्योधनो राजा सर्वांस्तानाह मन्त्रिणः ।
सूतपुत्रं समाभाष्य सौबलं च महाबलम् ॥ ३
द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सौमदत्तिश्च संयुगे ।
न पार्थान्प्रतिबाधन्ते न जाने तत्र कारणम् ॥ ४
अवध्यमानास्ते चापि क्षपयन्ति बलं मम ।
सोऽस्मि क्षीणबलः कर्ण क्षीणशस्त्रश्च संयुगे ॥ ५
निकृतः पाण्डवैः शूरैरवध्यैर्दैवतैरपि ।
सोऽहं संशयमापन्नः प्रकरिष्ये कथं रणम् ॥ ६
तमब्रवीन्महाराज सूतपुत्रो नराधिपम् ।
मा शुचो भरतश्रेष्ठ प्रकरिष्ये प्रियं तव ॥ ७
भीष्मः शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणात् ।
निवृत्ते युधि गाङ्गेये न्यस्तशस्त्रे च भारत ॥ ८
अहं पार्थान्हनिष्यामि सहितान्सर्वसोमकैः ।
पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ॥ ९
पाण्डवेषु दयां राजन्सदा भीष्मः करोति वै ।
अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥ १०
अभिमानी रणे भीष्मो नित्यं चापि रणप्रियः । C 6 4414 B 6 97 11 K. 6 97 12

---

3 M2 om 3[a] (cf v 1 1) — [b]) D1 चैव (for आह) T2 मन्त्रिभि॰ (for मन्त्रिण) — [c]) Ś1 T2 समासाद्य (for ॰भाष्य) — [d]) S महामतिं (for ॰बलम्)

4 Before 4, D6 ins दुर्योधन उवाच — [b]) Ś1 K3 5 D2 3 6 T G1 2 4 M4 सोमदत्त(T2 G1 M4 ॰त्ति)-श्च Ś1 K0 1 वीर्यवान् (for संयुगे) — D7 reads 4[c]-5[d] in marg — [c]) Ś1 K0 1 अभिधावंते; K4 B2 युधि बाधते, Da Dn1 युधि वध्यते, D5 युधि वर्धते, D6 7 प्रतिधावति, D8 प्रतिबाधति, T1 G4 परिबाधति; G1 3 प्रतिधावते (for प्रतिबाधन्ते) D1 न पार्थं प्रत्यधावति; T2 ते न पार्थान्प्रबाधते — [d]) Ś1 K3. 5 B D (except D1 3) तच्च, S (except T2) किं नु (for तत्र)

5 D7 reads 5 in marg — [a]) T2 वापि (for चापि) — [b]) B1 2 4 क्षययति, B3 क्षय याति (for क्षपयन्ति) T2 क्षपयिष्यंति मामकान् — [c]) K5 सो स्मिन् B2 D3 5 6 T2 M2 5 कर्णे (for कर्ण) — [d]) Da1 G2 क्षणशस्त्रश्च, T2 क्षीणशस्त्र च, M2 क्षीणशत्रुश्च (for ॰शस्त्रश्च) — After 5, S ins

374* द्रोणस्य प्रमुखे वीरा हतास्ते भ्रातरो मम ।
भीमसेनेन राधेय मम चैव च पश्यत॰ ।

[(L 2) T1 G4 चैव प्र-, T2 चैवानु- (for चैव च)]

6 [a]) Da1 Dn2 T2 निकृत्त॰, Dn1 निकृंत॰, D5 M निकृता, G1-3 निकृत्ता॰, C0 निकृत॰ (as in text) B1 सूतैर् (for शूरैर्) — [b]) Ś1 अवध्या, D1 न चाध्यैर्, D7 अवध्यो (for अवध्यैर्) K3 D2 5 G1-3 देवतैरपि — [c]) T2 सोय (for सोऽहं) — [d]) Ś1 K2 4 B Da Dn D4-8 T प्रहरिष्ये, K3 5 D1 2 प्रत रिष्ये (for प्रकरिष्ये) K4 B Da Dn D3-8 T2 M4 कथ रणे, D1 महारण (for कथ रणम्) — After 6, D6 ins

375* महाबल महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
मन्त्रज्ञो मन्त्रवान्दक्षो नीतिमान्नीतिकोविद॰ ।
स शूर॰ स च विक्रान्त॰ सूर्यपुत्र॰ प्रतापवान् ।
एतन्महाभीतिकर प्रतरिष्ये रण कथम् ।

7 Dn2 om 7[a]-8[b] K2 B2 3 D4 7 8 om 7[ab] B1 reads 7[ab] in marg — [a]) D6 प्रत्य॰ (for तम॰) — [b]) K3 Da1 D2 3 M2 नराधिप, D5 नराधिप॰ (for नराधिपम्) — Before 7[cd], K2 4 B Da Dn1 D4-8 ins कर्ण उवाच — [c]) K2 B2 3 D4 5 7 8 T1 G4 M1. 3 4 शोच (for शुचो) — [d]) K2 4 B Da Dn1 D1. 4 7 8 करिष्येह, D6 प्रतरिष्ये (for प्रकरिष्ये) K5 प्रिय तत॰, D6 रण तव (for प्रिय तव)

8 Dn2 om 8[ab] (cf v 1 7) — [b]) K0 1 शम यातु, D8 व्यपयातु (for अपयातु) K3 महाहवात्, D1 रणाजिरात् (for महारणात्) — [d]) B1 भारते (for भारत)

9 [b]) B2 सहसैनिकान्, Da1 D5 M1 सर्वसैनिकै (for ॰सोमकै॰) — [d]) Da Dn1 D5 भारत, D1 G1 ते शपे, T2 मे नृप, G2 ते सखे, G3 ते पुर॰ (for ते नृप)

10 [a]) B D (except D1-3 6) S नित्य (for राजन्) — [b]) K2 B D (except D1-3 6) स हि, S राजन् (for सदा) — D3 om. 10[c]-11[d] — [cd]) K3 Da Dn1 D5 जेतु भीष्म (by transp), M1 भीमो जेतुम् D1 चापि (for एतान्) — K0 1 G1-3 om (hapl) 10[d]-11[a]

C. 6 4415 B. 6. 97 11 K. 6 97 12

स कथं पाण्डवान्युद्धे जेष्यते तात संगतान् ॥ ११
स त्वं शीघ्रमितो गत्वा भीष्मस्य शिविरं प्रति ।
अनुमान्य रणे भीष्मं शस्त्रं न्यासय भारत ॥ १२
न्यस्तशस्त्रे ततो भीष्मे निहतान्पश्य पाण्डवान् ।
मयैकेन रणे राजन्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ १३
एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
अब्रवीद्भ्रातरं तत्र दुःशासनमिदं वचः ॥ १४
अनुयात्रं यथा सज्जं सर्वं भवति सर्वतः ।
दुःशासन तथा क्षिप्रं सर्वमेवोपपादय ॥ १५
एवमुक्त्वा ततो राजन्कर्णमाह जनेश्वरः ।
अनुमान्य रणे भीष्ममितोऽहं द्विपदां वरम् ॥ १६
आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिंदम ।
ततस्त्वं पुरुषव्याघ्र प्रकरिष्यसि संयुगम् ॥ १७
निष्पपात ततस्तूर्णं पुत्रस्तव विशां पते ।
सहितो भ्रातृभिः सर्वैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥ १८
ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ।
आरोहयद्धयं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा ॥ १९
अङ्गदी बद्धमुकुटो हस्ताभरणवान्नृपः ।

---

11 D3 om 11, Ko 1 G1-3 om 11[a] (cf v l 10) D1 om 11[ab] — [a]) D6 T G4 M अतिमानी (for अभि°) — [b]) Da1 T1 G4 रणे प्रिय° M1-3 5 नित्य च समरप्रिय — [cd]) Ś1 K3-5 D2 कथं स (by transp), Ko 1 कथ च D7 सख्ये (for युद्धे) K3 5 तात जेष्यति, D2 पातयिष्यति, T2 जेष्यते तत्र (for जेष्यते तात) M कौरव (M3 5 कौरव, M4 सान्वय°) (for सगतान्) D1 वृद्ध° शिथिलमुष्टिस्तु कथं जेष्यति पाडवान्

12 [b]) Ś1 K D3 6 नृप (for प्रति) — [c]) K2 B Da Dn D4-8 गुरु वृद्ध, D1 कुरु वृद्ध; S गुरु भीष्म (for रणे भीष्म) — [d]) B1 D1 M1. 3 4 शस्त्रन्यासाय, T G4 शस्त्र त्याजय; G1-3 शस्त्रत्यागाय (for शस्त्र न्यासय) Co d cite न्यासय (as in text)

13 [a]) K3 न्यस्तशस्त्रस् T1 G2 4 तदा (for ततो) K3 भीष्मो — [b]) K5 D2 पच (for पश्य) — Ś1 om (hapl) 13[cd] — [c]) Da1 D5 M4 मम (for मया) — [d]) B2 ससुहृद्गर्वांधवान्, D1 ससुतज्ञाति°, G3 ससुहृद्गणपाडवान्

14 Before 14, D6 ins सजय उवाच — [b]) B1 सुतो (for पुत्रो)

15 [a]) B2 G3 अनुयान, Da1 T2 M3 °यात्रां (Da1 M3 °त्रा), Co d °यात्र (as in text) K5 B1 तथा, T1 G4 इद (for यथा) K4 B D (except D2 3) T1 G सर्व (for सज्ज) — [b]) K4 B Da Dn1 D4-8 सज्जीभवति, Dn2 D1 T1 G सज्ज भवतु (Dn2 D1 °ति) (for सर्वं भवति) K3-5 B D (except D1) सर्वश°, T1 G भारत (for सर्वत°) D5 om. (hapl) from त (in [b]) up to सर्वं (in [d]) — G1-3 om 15[cd] — [c]) D1 सर्व (for क्षिप्र) — M2 om (hapl) 15[d]-17[a] — [d]) D6 [उ]पपादयत् (for [उ]पपादय)

16 M2 om 16 (cf v l 15), D1 om 16[a]-17[b] — [a]) B1 दुर्योधनस् (for एवमुक्त्वा) G3 महाराज, M (M2 om) ततो राजा (for ततो राजन्) Da1 damaged — [b]) K3 Da2 D2 5 G2 जने(D2 नरे)श्वर; K5 नरेश्वर° (for जनेश्वर°). Da1 damaged — [d]) K3 5 B Da Dn2 D2 4-8 S एषो(K3 °षा)ह, Dn1 एषो हि (for इतोऽह). Ś1 K3 5 Da Dn1 वर°, K1 D2-3 G2 वर (for वरम्)

17 M2 om 17[a] (cf v l 15), D1 om 17[ab] (cf v l 16) — [a]) B3 तथा (for तत°) — [b]) Da2 त्वत्प्रकाशम्, D5 तत्स°; S त्व(M5 त)त्समीपम् (for त्वत्सकाशम्) G3 अरिंदम — K4 reads 17[cd] twice consecutively — [cd]) K4 (first time) ततो (sic), D1 ततस्तु K1 पुरुषव्याघ्र K4 (first time) प्रकरिष्यामि (for °ष्यसि) K5 सयुगे (for सयुगम्) K4 (second time) B Da Dn D4-8 अपक्राते ततो भीष्मे प्रहरिष्यसि सयुगे

18 [a]) D1 अगच्छत, D3 निपपात (for निष्प°) — K5 om 18[cd] — [c]) K4 B Da Dn D1 7 8 तैस्तु, D5 शस्त्रैस्तु (sic), S सार्धं (for सर्वैर्) — [d]) K2 अपि (for इव)

19 [a]) T2 सु° (for त) Ś1 D5 नृपशार्दूल — [b]) T2 °विक्रम (for °विक्रमम्) — [c]) Ś1 Ko 3-5 B2 D1 2 (orig as in text) 3 S आरोपयत् (for आरोहयत्) Ś1 K3-5 D1-3 T2 M4 रथ (for हय) — [d]) Da Dn D5 G1 3 तथा, D1 तव (for तदा)

20 [a]) S °मकुटो (for °मुकुटो) — [b]) K1 3 4 B

धार्तराष्ट्रो महाराज विबभौ स महेन्द्रवत् ॥ २०
भाण्डीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च ।
अनुलिप्तः परार्ध्येन चन्दनेन सुगन्धिना ॥ २१
अरजोम्बरसंवीतः सिंहखेलगतिर्नृपः ।
शुशुभे विमलार्चिष्माञ्शरदीव दिवाकरः ॥ २२
तं प्रयान्तं नरव्याघ्रं भीष्मस्य शिबिरं प्रति ।
अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः ।
भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव वासवम् ॥ २३
हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत ।
रथैरन्ये नरश्रेष्ठाः परिवव्रुः समन्ततः ॥ २४
आत्तशस्त्राश्च सुहृदो रक्षणार्थं महीपतेः ।
प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरा दिवि ॥ २५
संपूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महारथः ।
प्रययौ सदनं राजन्गाङ्गेयस्य यशस्विनः ।
अन्वीयमानः सहितैः सोदरैः सर्वतो नृपः ॥ २६
दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजं तदा ।

C 6 4431
B 6 97 28
K 6 97 29

Dn2 D2-3 नृप (for नृप) — c) B2 विबभौ स (for धार्तराष्ट्रो) Ś1 °राजन्, D3 °बाहुर् (for °राज) — d) Ś1 निबभौ स, B3 धार्तराष्ट्र (for विबभौ स) B2-4 Da Dn D4-8 S पथि (T2 °दि, G3 °रि) व्रजन् (for महेन्द्रवत्) D1 बभौ सूर्य इवोद्यत

21 a) K2 दडी°, K4 5 B1 2 Da Dn D4 7 8 G3 M5 भडी, B4 भंटी°, G2 M2 3 भाडि (for भाण्डी°) B1 -पुष्पविकासेन, B3 पुष्पसकाशेन, T1 G M पुष्प प्रकाशेन D1 कुरटिकनिकासेन, T2 गाडीवपुष्पप्रकाशेन (hypermetric), Cv भाडीपुष्पविकास्मेन Ca cites भाडिपुष्प; Cc भल्ली, Ccp तडी — b) D6 °निधेन (for °निभेन) Da1 damaged — c) K2 अनुक्षिप्त°, Da1 D6 °लिप्त°, D5 °लिप्त (for °लिप्त) Ko 2 3 Da1 D2 5 6 T2 Cd परार्धेन, Cc परार्द्धेन (for परार्ध्येन) — d) K5 तदाननसुगाधिना

22 a) K5 अरजांबरसवीत, B3 विरजोंबरस°, D6 अरजोंयरसवीत Cc d cite अरज° — b) D5 °गत, Cc °गतिर् (as in text) K1 3 4 B Da1 Dn1 D3-8 M1. 4 नृप (for नृप) — c) B3 शुशुवे (for शुशुभे) Ko-2 विमलार्चिष्क°, K5 D2 [ऽ]सौ तदा राजन्, D8 सुपमार्चिष्मान्, T2 विमलोर्चि° — d) K3-5 B D (except D1. 8) T G M1-3 5 नभसीव, M4 दहनिव (for शरदीव)

23 a) K2 3 D3 T2 त प्रयात, D8 सप्रयातं (for त प्रयान्त) — Ko 1 Da Dn1 D5 om (hapl.) 23de — d) D1 3 पश्यत (for धन्विन) S सर्वलोकेषु मानिन — e) G2 M1 भ्रातर च (for भ्रातरश्च) Ś1 K5 महेष्वास, K4 महावीर्यास्, T G1. 3 4 नरव्याघ्रास् (G4 °घ्र), M नरव्याघ्र (for महेष्वासास्) — f) D5 त्रिदिशा (for त्रिदशा)

24 b) D6 [ऽ]पि (for च) — c) Ko-2 4 B D (except D1-3) S रथानन्ये K4 B Da Dn D4-8 नरश्रेष्ठं, D1 3 T1 G3 4 रथश्रेष्ठा (D3 °ष्ट), D2 नरा श्रेष्ठा — d) K4 damaged S सुत तव (for समन्तत) — After 24, T G M2 ins

376* पदातयश्च त्वरिता नखरप्रासयोधिन ।
परिवव्रुर्महेष्वास धार्तराष्ट्र महारथम् ।

[(L 1) T2 नितरा प्रास° (for नखरप्रास°) — (L 2) G2 महाबल (for °रथम्)]

25 a) Da1 आर्तशस्त्रा°, D3 आत्तशास्त्राश् (for आत्तशस्त्राश्) Da1 D5 सुसुहृदो (for च सुहृदो) K4 damaged — b) Ś1 D5 M3 5 महीपते — c) K3 सहसा, T G M4 पुत्रा(G3 °त्रां)श्च, M1-3 5 पुत्रस्य (for सहिता) — d) K5 [अ]मरादिभि°, T G M4 तदामरा (for [अ]मरा दिवि)

26 a) K (except Ko) B Da Dn D2 4 7 स (for स) Ś1 सपूज्यमाना — b) Ko 2 महारथा, B1 °रथ, B2-4 Dn2 D4 7 8 °बल°, D1 °रथै T2 त्रिगर्तै सर्वराजभि — T2 om 26cd — c) D2 आययौ (for प्र°) Da2 सनदनं (hypermetric) (for सदन) K3 4 B Dn2 D3 4. 7 8 राजा, D1 सोथ (for राजन्) — d) Ś1 Ko 1 4 महात्मन (for यशस्विन) — e) B2-4 Dn2 D4 7 8 सततं, Da Dn1 D5 सहित, D1 तु तदा (for सहितै) S तमन्वयुर्महाराज — f) K5 सहितो (for सर्वतो) Ś1 नृपो (sic), Ko 1 नृपै, K3-5 D2 3 6 नृप (for नृप) B Da Dn D4 5 7 8 सोदरै परिवारित, D1 सुहृद्भि सोदरैर्नृप, S सोदरा सर्वतो रथै (M1 3 5 सव्यदक्षिण)

27 K3 om 27a-28b — a) K4 B2 दक्षिणे काले, K5 D1 2 T2 G1. 3 M दक्षिणाकाले, Cv दक्षिणाकार (for दक्षिण काले) — b) K4 B2 D1 7 सवृत्य, D3

C 6 4432 B 6 97 28 K 6 97 29

हस्तिहस्तोपमं शैक्षं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ॥ २७
प्रगृह्णन्नञ्जलीन्नृणामुद्यतान्सर्वतोदिशम् ।
शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनाम् ॥ २८
संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः ।
पूजयानश्च तान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ २९
प्रदीपैः काञ्चनैस्तत्र गन्धतैलावसेचनैः ।
परिवव्रुर्महात्मानं प्रज्वलद्भिः समन्ततः ॥ ३०
स तैः परिवृतो राजा प्रदीपैः काञ्चनैः शुभैः ।
शुशुभे चन्द्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः ॥ ३१
कञ्चुकोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः ।
प्रोत्सारयन्तः शनकैस्तं जनं सर्वतोदिशम् ॥ ३२
संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् ।
अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः ॥ ३३
अभिवाद्य ततो भीष्मं निषण्णः परमासने ।
काञ्चने सर्वतोभद्रे स्पर्ध्यास्तरणसंवृते ।
उवाच प्राञ्जलिर्भीष्मं बाष्पकण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ ३४

सवृत्त॰, D6 सद्य, Ca सम्भृत्य (as in text) B1 सुभुज, Ca स्वभुज (as in text) Ś1 Ko सुभृत्य सु भुज तथा, K1 स्वं भ्राल्य स्वभुज तथा, K2 स्वभृत्य स्व जनं तथा, K5 D2 स्वमुत्सृज्य (D2 °भृत्य) भुज तदा, S विवृत्या (T1 G1 उद्यम्या, G2 विस्मृत्या) लकृत भुज — °) K1 हस्ता (sic), D8 हस्ती (for हस्ति) Ś1 Ko–2 4 D3 8 पीन, K5 D2 दिव्य; B3 4 Dn2 (before corr) D1. 6 7 शैक्य, Da2 Dn (Dn2 marg by corr) D5 शैक्ष्यं, D1 सव्य, S सौम्य (for शैक्ष) Cd (gloss) शैक्षिक ❀ Cn सम्भृत्य समुद्धृत्य । शैक्ष शस्त्रादिशिक्षासपन्नम् । ❀

28 K8 om 28ab (cf v l 27) —a) K4 अ- गृह्णन्, D1 पगृह्य, T2 स गृह्णन् (for प्रगृ॰) Ko Da Dn1 D8 5 G2 8 M5 अंजलिर् (Ko Da D8 °लीर्), D1 [अ]भ्यजलीन्, T G4 M1–8 अजलिं —b) Ś1 Da1 T2 G8 M1. 8 5 उद्यतां, D1–3 6 M4 उद्यता, T1 G1. 2 4 M2 उद्यत Ś1 °तो भृश, K4 B Dn2 D1 4 6–8 °तो दिश॰ (for °तोदिशम्) —c) D8 शुश्रुवे, T2 शुश्रुवुर् (for शुश्राव)

29 a) Ś1 सस्तूयमान॰, D1 सस्तूयमानै॰ Da1 सुतैश्च, D5 भूतैश्च —b) D1 °बल॰ (for °यशा॰) —c) K4 पूज्यमानश्च, D8 पूजयानस्तु —d) M1–3 5 सर्वलोकेश्वर॰ प्रभु॰

30 a) M2 प्रभूपै॰, M8 प्रदीप्तै॰ —b) K3 °से चन॰, K8 B1 2 4 Da2 Dn D2–4 7 T1 G M2 4 °से चितै॰, D6 8 T2 °सेवितै (for °सेचनै॰) K5 गधतैला दिवासितै॰, D1 वेणुजर्जरपाणय॰ (of 32b) —c) K4 B3. 4 Dn2 D4 5 7 8 महात्मान॰, Da Dn1 °राजं (Da1 °राज) (for °त्मान) —d) M1 समन्वित (for सम न्तत॰) — After 30, D6 ins

377* देवासुरे यथेन्द्रोऽसौ सग्रामे च भयंकरे ।

31 a) Da1 D5 परिवृतो — D2 om (hapl) 31b–33a, D5 om from शुभै॰ (in 31b) up to ष्णीषिण (in 32a) —b) B2–4 Dn2 D4 6–8 ज्वलन् (for शुभै॰) —c) Ko 2 दीप्तो; G8 युक्ते (for युक्तो) —d) K4 दृप्तैर्, T2 दीपैर् (for दीप्तैर्)

32 D2 om 32 (cf v l. 31) —a) D5 om कञ्चुकोष्णीषिण (cf v l 31) K1 T2 M4 कचुकोष्णीष- (K1 °स्सीप)णस्तत्र, K3 B2–4 Dn2 D4 6–8 काचनोष्णी षिणस्तत्र —b) Ś1 T2 °जर्झर॰, Ko 1 8 5 Da1 D1. 3 6 °जर्जर॰; M1. 8 °घर्घर॰, M4 °निर्झर॰ (for °झर्झर॰) Ca cites वेत्रझर्जरा॰, Cc जर्जर॰ —c) K2 4 B3 4 Dn2 D7 प्रोत्साह (Dn2 °द) यत॰, B2 प्राच्छदयंत॰, Da D6 प्रोत्साह (Da1 °र) यत, T2 प्रोत्सारयाव (for प्रोत्सा रयन्त॰). B2 कनकैस् (for शनकैस्) —d) D5 त जन्य, T2 स्फूर्जत (for त जन) K8 सर्वतो ययु॰, K5 सर्वतोयुत॰, Da1 D1 सर्वतो दिश॰ (for सर्वतोदिशम्)

33 D2 om. 33a (cf v l 31) —a) K1 स प्राप्य (for सप्राप्य) S च (for तु). —b) K8 भुवनं, K5 D2 6 भवन; T2 शिबिर (for सदन) D5 प्रति (for शुभम्). — D2 om 33c–34b —c) K8 D1 T2 M4 रथाच्चा (K8 °द्वा)पि (for हयाचापि) —d) Da2 D5 जनेश्वर, D6 M4 °श्वर (for °श्वर॰)

34 D2 om 34ab (cf v l 33) —a) D1 च त, T2 तथा (for ततो) —b) Ko निर्विण्ण॰, K2 निर्विण॰, G1 2 M8–5 निपण्ण (for निषण्ण) —d) Ś1 शर्घ्या, K2 8 स्पर्धा, K5 T1 G1 4 M4 सर्वा, D6 शुद्धा, M1–8 5 दिव्या (for स्पर्ध्या) Cd cites स्पर्धं K5 D2 सस्तृते, T1 G शोभिते (for संवृते). D1 परार्ध्यास्तरणावृते, T2 परार्ध्यास्तरसवृते —f) M1 8 5 साश्रुनेत्रो महाबल॰, M4 बाष्पकर्णाश्रुलोचन॰

35 Before 35, D6 ins दुर्योधन उवाच —a)

त्वां वयं समुपाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ।
उत्सहेम रणे जेतुं सेन्द्रानपि सुरासुरान् ॥ ३५
किमु पाण्डुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणबान्धवान् ।
तस्मादर्हसि गाङ्गेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो ।
जहि पाण्डुसुतान्वीरान्महेन्द्र इव दानवान् ॥ ३६
पूर्वमुक्तं महाबाहो निहनिष्यामि सोमकान् ।
पाञ्चालान्पाण्डवैः सार्धं करूषांश्चेति भारत ॥ ३७
तद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान् ।
सोमकांश्च महेष्वासान्सत्यवाग्भव भारत ॥ ३८
दयया यदि वा राजन्द्वेष्यभावान्मम प्रभो ।
मन्दभाग्यतया वापि मम रक्षसि पाण्डवान् ॥ ३९
अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशोभिनम् ।
स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणबान्धवान् ॥ ४०
एतावदुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
नोवाच वचनं किंचिद्भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ४१

C 6 4447
B 6 97 43
K 6 97 43

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥

K4 B D (except D2 3) हि समाश्रित्य (for समुपा°) — b) K3 D1 2 शत्रुसूदन, Da1 D5 °सूदन — c) K3 4 B1 Da D1 5 G1–3 उत्सहाम (K4 B1 Da D5 °मो), D6 उत्सहे च (for उत्सहेम) Ś1 K0–2 उत्सहे समरे जेतुं

36 a) T1 G4 वीर (for वीरान्) — D2 om. (hapl) 36bcde — b) T1 G4 °जन° (for °गण°) T2 सुहृद्गणसबांधवान् — K2 om (hapl) 36cdef — f) K3 महेंद्रेणेव दानवान्·

37 Before 37, D6 ins भीष्म उवाच — a) D5 एवम् (for पूर्वम्) K0 2–5 B Da2 Dn1 D2 3 5 M4 उक्त्वा, K1 Da1 उक्तान् (for उक्त) Dn2 D4 6–8 अहं सर्वान्महाराज — b) B1 पांडवान्, D6 सज यान्, T2 संयुगान् (for सोमकान्) Da Dn1 D5 T1 G हनिष्यामि स(Da Dn1 D5 °मीति)सोमकान् — c) M2 पाचालै (for °लान्) B1 2 4 केकयै°, B3 कैकेयै°, D (except D1–3) कैकयै° (for पाण्डवै°) D3 सार्धि (sic) (for सार्धं) — d) K1 करूप्य, K5 कुरूणां, D1 कारूपांश् (for करूपाश्) S क(M1 3 [inf lin क] 4 कु)रूशांश्चैव सर्वे(M संघ)श°

38 a) K4 B Da Dn2 D4 7 8 T G4 त्वद्वच° (for तद्वच°) — b) K0 M1–3 5 ससोमकान्, K1 G3 समागमान्; D3 समागजान् (sic) (for समागतान्) — c) M1–3 5 पांचालाश्च (for सोमकांश्च) K4 सोमक च महेष्वासं — d) D2 सत्यवान् (for °वाग्) K3 D1–3 6 पार्थिव (for भारत) K5 सत्य वा सर्वपार्थिवान्, M4 सत्सत्य कुरु भारत

39 a) D2 लीलया (for दयया) D1 दयया दयि° वात्राजन्, S अथ वा न (M ते) दयावीव — b) Ś1 प्रेष्य° (for द्वेष्य°) K3–5 D1 2 मयि (for मम) T1 G M द्वेष्यता मयि वा वि(M2 प्र)भो, T2 द्वेषाद्वापि मयि प्रभो — c) G2 मदवाक्य° (for मन्दभाग्य°) K4 D2 3 चापि (for वापि) — d) K0–2 यदि (for मम)

40 K2 om (hapl) 40 — c) Da Dn1 D5 सर्वान् (for पार्थान्) — d) Ś1 K0 1 B4 D6–8 ससुहृ° जनबांधवान्, B2 °द्वर्गबांधवान्, D3 °द्गणसोमकान्·

41 Before 41, D6 ins संजय उवाच — a) K4 B D (except D1–3 6) स एवमुक्त्वा नृपति° — c) Da1 वचन किं च, D6 T1 G1. 3 4 किंचिद्वचन (by transp) M4 न चोवाच परं किंचिद् — d) K4 B Da2 Dn2 D4 5 7 8 सत्यपराक्रमम् (for भीम°) Da1 Dn1 D1 भीष्मो भीमपराक्रम°

Colophon om in Ś1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0 2 mention only नवमे युद्ध° दिवसे, K1 अ* मे* द्यु* क*, T2 नवमेह्नि, M1 3 5 नवमदिवसे, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* K4 दुर्योधनमंत्रण; Da Dn1 D1 5 दुर्योधनवाक्यं, D6 दुर्योधनभीष्मसमागम°; T1 G2 4 M1–3 5, दुर्योधनपरुष वाक्य, T2 दुर्योधनवचनं — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 T2 M3 4 94, D6 T1 G 92, M1. 2 93 (as in text), M5 95 — *Śloka no* Dn D5 42, D6 45

९४

C 6 4446
B 6 98 1
K 6 98 1

संजय उवाच ।
वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धः पितामहः ।
दुःखेन महताविष्टो नोवाचाप्रियमण्वपि ॥ १
स ध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः ।
श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वै शलाकया ॥ २
उद्वृत्य चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत ।
सदेवासुरगन्धर्वं लोकं लोकविदां वरः ।
अब्रवीत्तव पुत्रं तु सामपूर्वमिदं वचः ॥ ३
किं नु दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरुपविध्यसि ।
घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तव प्रियम् ।
जुह्वानं समरे प्राणांस्तवैव हितकाम्यया ॥ ४
यदा तु पाण्डवः शूरः खाण्डवेऽग्निमतर्पयत् ।
पराजित्य रणे शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ५
यदा च त्वां महाबाहो गन्धर्वैर्हृतमोजसा ।
अमोचयत्पाण्डुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ६
द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तथाभिभो ।
सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ७
यच्च नः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा ।

94

1 a) K3 वात्सल्यैस् (for वाक्शल्यैस्) — b) T2 स च विद्ध॰ K3 5 D2 6 महारथ॰, B Da Dn D4 5 7 8 महामना॰ (for पितामह॰) — c) K3 5 D6 नोवाच वचनं किंचित्, S नोवाच दुःखोपहतो — d) Ś1 K0 1 D7 प्रियम् (for [अ]प्रियम्) K3. 5 प्रियमप्रियमण्वपि, D6 प्रियं वा यदि वा विप्रियं, S ह्य(M1 3 5 न, M2 ना) प्रियं प्रियमण्वपि (T2 वापि न प्रियं)

2 a) T1 G4 M2 स तु ध्यात्वा चिरं कालं, T2 ध्यात्वा स सुचिरं कालं — b) Ś1 K0 दुःखाद्रोषसमन्वित॰, B2 Da1 D5 दुःखशोक॰ — c) Ś1 D3 महानाग॰ (for यथा नाग॰) T G श्वसन्निव महानाग॰ — d) K4 M2 प्रतुन्नो, B3 प्रभिन्नो, Da Dn1 D3 7 प्रनुन्नो, T G M4 वितुन्नो, M1 3. 5 प्रकृन्तो (for प्रणुन्नो) K2 B1-3 Da2 Dn2 D4 6-8 S वाक्शलाकया, Da1 D5 विशला॰

3 a) K0 5 D2 3 T2 M1 3 4 उद्धृत्य (for उद्वृत्य) Ś1 लोकान्; K0-2 तस्मान्, K3 5 Da D2 5 T1 G रोषान् (for कोपान्) — b) B4 पार्थिव (for भारत) — c) D3 S ॰गंधर्वान्, D6 ॰गंधर्वं (for ॰गन्धर्वं) — d) D3 लोकान् (for लोकं) K0-2 लोकविशारद॰, Da1 ॰विदांवर॰, D1 ॰विदा वर S लोकान्काल (G3 लोकपाल) इवापर॰ — e) Ś1 पुत्रेस्तु (sic), K0. 3 5 B D (except D1 3. 6) पुत्रं स — f) K0 1 D1 S सान्त्व (for साम॰)

4 Before 4, D6 ins. भीष्म उवाच — a) K1 3 D2 T2 तु, K3 4 B1-3 Dn Dn D4-5 त्व (for नु). K4 दुर्योधनैवास्मान्, D6 ॰धनेत्थं मां — b) T2 वाक्शरैर् (for वाक्शल्यैर्) K3 अपविध्यसि, K4 B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 अपकृतासि, B2 उपकृतासि, D6 उपविध्यसे; T1 G अभि(G2 3 ॰पि)विध्यसि; T2 M परिकृतसि (for उपविध्यसि) D1 वाक्शल्येन निकृतासि — c) G2 4 यत॰ (for घट॰) K3 5 D1-3 6 यथाशक्त्या G1 3 यथाशक्ति यथोत्साह॰ — d) K1 तव च (by transp). — e) K5 D2 S जुह्वंत (for जुह्वानं) — f) K2-5 B D (except D1 3) G3 तव चै; T2 तथैव (for तवैव) K4 5 B D T2 M प्रिय॰ (for हित॰)

5 a) Ś1 K3 5 D2 3 यदा त, Da Dn1 D5 स यदा; D1 यदा च K1 Da1 पाडवा शूरा T2 M पुरा बाल पाडवेय॰ — b) B2 खाडवेग्निनतर्पयत् (sic) — c) T2 पुरा जित्य (for पराजित्य) K1 रणेशक्य (for रणे शक्र)

6 Ś1 om (hapl) 6, K2 om (hapl) 6-7 — a) T2 G2 यथा (for यदा) K0 1 M1 2 5 त्वा (for त्वां) — b) T2 गाधर्वैर्. G3 हतम् (for हृतम्). — c) K0 1 4 अमोचयन्पाडुसुता

7 K0 2 om (hapl) 7 (for K2, cf v l 6) — a) D1 सैन्येषु (for शूरेषु) — b) K1. 4 D1 तथा विभो; K3. 5 D3 G1-3 M तवाभिभो (M4 ॰भो॰), B Da Dn D4-8 तव प्रभो, D2 च ते प्रभो, T1 G4 तवापि भो — c) Da1 D5 राधेय K5 सूतपुत्रेपराद्धेये (sic)

एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ८
द्रोणं च युधि संरब्धं मां च निर्जित्य संयुगे ।
कर्णं च त्वां च द्रौणिं च कृपं च सुमहारथम् ।
वासांसि स समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ ९
निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान् ।
जितवान्समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनम् ॥ १०

को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवं रभसं रणे ।
त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ ११
मुमूर्षुर्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति काञ्चनान् ।
तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥ १२
स्वयं वैरं महत्कृत्वा पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ।
युध्यस्व तानद्य रणे पश्यामः पुरुषो भव ॥ १३

C 6 4465
B 6 95 18
K 6 98 18

---

8 D8 T2 M2 om (hapl) 8 — a) K0-2 य स, Da D5 यत्र, D2 यत्तु, M4 यश्च (for यच्च) D1 सहिता सर्वे, T1 G1 सगतान्सर्वान् (for सहितान्स र्वान्) — b) B3 D2 विराटनगर तदा — c) D1 जिता श्चैकेन पार्थेन, S (T2 M2 om.) एक एवाजयत्पार्थ — After 8, K0 1 (both om 9), ins 378*, while K3 ins lines 1-2 of 378*

9 K0 1 om (hapl) 9 — a) G8 द्रोणश्च (for द्रोण च) Ś1 निर्जित्य, K4 दुर्धर्षं, T G4 M1.8 5 सक्रुद्धो, G1-3 M2 4 सरब्धो (for सरब्ध) D1 द्रोण युधि विनिर्जित्य — b) D1 त्वां (for मा) — N om. 9cd — c) T2 कर्णं द्रौणिं तथा त्वा च — d) M सुम हारथ — T1 reads 9ef twice consecutively — e) Ś1 Da2 D6 च, K3 5 D1 2 6 S (T1 both times) न (for स) D1 समादाय; M1 °दत्त — N (D8 om [hapl.] lines 1-2) ins after 9 (K0 1, after 8)

378* तथा द्रौणिं महेष्वास शारद्वतमथापि च ।
गोग्रहे जितवान्पूर्वं पर्याप्त तन्निदर्शनम् ।
विजित्य च यदा कर्णं सदा पुरुषमानिनम् ।
उत्तराय ददौ वस्त्रं पर्याप्त तन्निदर्शनम् ।

[K3 reads lines 1-2 after 8, D8 reads (sec m) lines 1-2 in marg — (L 1) K3 5 D2 यदा (for तथा) Ś1 K3 D8 वा (for च) — (L 2) D1 विजितान् (for जितवान्) K4 Da Dn1 D5 पार्थ (for पूर्वं) — After line 2, K5 reads 10ab — (L 3) D1 निर्जित्य (for विजित्य) Ś1 K4 B3 D4 8 यथा, K0-2 तथा, D2 तदा (for सदा) Ś1 मम (for सदा) D4 पूरुषमानिन — (L 4) Da Dn1 D3 5 7 उत्तराय ददौ (Da1 °य ददे, D3 °या ददौ)]

— Da2 D5 *repeat* 9ef, after 378*

10 K5 reads 10ab after line 2 of 378* (cf. v 1 9) — b) K3 5 D2 यदेको (K5 एकौ व) हतवा न्पुरा — c) K0 प्राप्त, K2 प्राप्त (for पार्थ) K3 5 D2 अर्जुन समरश्लाघी — After 10, K5 ins

379* अवश्य हितकामेन पार्थेतेन च धीमता ।,

while D8 (marg sec m) ins 380*

11 Dn2 om 11ab — a) K3 हि त (for रणे), T1 G2 4 हतु (for जेतुं) — b) K0-2 नृप, B2-4 D1 5 7 8 तदा, D5 T2 M4 सदा, M1-3 5 युधि (for रणे) — Ś1 K B3 Da Dn D2 4 6 T1 G ins after 11ab D5, after 11 D8 (marg sec m), after 10

380* यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शङ्खचक्रगदाधर ।
वासुदेवोऽनन्तशक्ति सृष्टिसहारकारक ।
सर्वेश्वरो देवदेव परमात्मा सनातन ।
उक्तोऽसि बहुशो राजन्नारदाद्यैर्महर्षिभि ।

[(L 2) Dn2 D8 महा° (for ऽनन्त°) D4 T1 G जगत्सृष्टिस्थिति° (for ऽनन्तशक्ति सृष्टि°) — (L 3) D4 T1 G सर्वेषां नो वासुदेव (for the prior half) — (L 4) Ś1 K1 उक्तोपि, K0 D4 T1 G उक्तो हि, D8 उक्तस्त्व Da1 बजशो राजन् (sic) K3 5 D2 6 नारदा दिभि°]

— After 380*, Da1 Dn2 D5 *repeat* 11ab — c) B3 च (for तु)

12 a) T2 तत (for नर) K1.2 Da2 D2 2 सर्वो, K2 Da1 Dn1 (before corr) D5 सर्वे, Dn1 (by corr) सर्वा (for सर्वान्) D1 G2 मुमूर्षवो नरा सर्वे (G2 सर्वान्) — b) G3 पश्यसि, D1 पश्यति M5 काननान् (for काञ्चनान्) — c) M2 इह (for अपि) — d) K8 D7 T2 विपरीतान्न (T2 °श्च) पश्यसि

13 a) D1 त्वया; G1 8 स त्व (for स्वय) — b) Ś1 सृजयै सह (by transp), Da1 Dn1 (before corr) D8 सह सृजयै — c) D2 तेनाद्य (for तानद्य)

C 6 4466
B 6.98 19
K 6.98 19

अहं तु सोमकान्सर्वान्सपाञ्चालान्समागतान् ।
निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखण्डिनम् ॥ १४
तैर्वाहं निहतः संख्ये गमिष्ये यमसादनम् ।
तान्वा निहत्य संग्रामे प्रीतिं दास्यामि वै तव ॥ १५
पूर्वं हि स्त्री समुत्पन्ना शिखण्डी राजवेश्मनि ।
वरदानात्पुमाञ्जातः सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ १६
तामहं न हनिष्यामि प्राणत्यागेऽपि भारत ।
यासौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैषा वै स्त्री शिखण्डिनी ॥ १७

सुखं स्वपिहि गान्धारे श्वोऽस्मि कर्ता महारणम् ।
यज्जनाः कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी ॥ १८
एवमुक्तस्तव सुतो निर्जगाम जनेश्वर ।
अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वं निवेशनम् ॥ १९
आगम्य तु ततो राजा विसृज्य च महाजनम् ।
प्रविवेश ततस्तूर्णं क्षयं शत्रुक्षयंकरः ।
प्रविष्टः स निशां तां च गमयामास पार्थिवः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥

— d) K1 2 मध्यम', Da D5 M2 पश्याम (for पश्याम') D1 T1 G तव पौरुष; M2 lacuna (for पुरुषो भव) — After 13, S ins

381* अशक्या पाण्डवा जेतु देवैरपि सवासवै' ।

14 b) K2 3 B Da Dn D2 4 7 8 G2 पां(B1-3 Da1 Dn G2 प)चालाश्च (for सपाञ्चालान्). D1 स सृजयान्, G1 समागधान् (for समागतान्) D6 पांचालान्समुपागतान् — c) K1 रणे व्याघ्र, T1 G4 महाराज (for नरव्याघ्र) — d) T1 G वर्जयिष्ये शिखडिन.

15 a) K1 तैश्चाह, G2 M1-3 5 तैर्वापि (for तैर्वाहं) G1 3 M सखे; G2 सधे (for संख्ये) K3 5 D2 तैरेव हि हत' संख्ये, T1 G4 तैर्वा विनिहत' संख्ये, T2 तैर्वा हतस्तु वै सखे — c) K4 T1 G निर्जित्य (for निहत्य) B Dn D4 7 8 T1 G समरे (for संग्रामे). — d) K0-2 या(K2 य)स्यामि; K4 D2 8 धास्यामि K0-2 वै परा (K0 'र), D2 ते परां (for वै तव) K3 प्रीतिं धास्याम रे परा, B Da Dn D4-8 प्रीतिं दास्याम्यह तव

16 a) K4 तु स्त्री, S (except G2 M4) स्त्री हि (by transp.) — c) K3 पुरा जाता, K4 पुमाञ्जाता; K6 पुनर्जाता — d) D7 शैशवे (for सैषा वै)

17 K0-2 D2 om (hapl) 17, D8 reads it in marg — a) K4 5 B D (except D8, D2 om) तम् (for ताम्) — b) D1 'त्यागेन — c) K6 D6 T2 M1 3-5 या सा; B2 सो वै, D4 8 T1 G योसौ (for यासौ) T2 न (for प्राङ्) Ś1 निर्दिता, T G निर्मितो Cv सैषावाङ् निर्मिता धात्रा — d) D8 सैवैषा (for सैषा वै) D1 सैषा स्त्रीति शिखडिनी

18 a) K0-2 स्वय (for सुख) K2. 6 D1-3 M सु(K3 6 D1. 2 स)सुख स्वप गाधारे (K3 'र), T1 G सुसुखमस्व गा' — b) D5 कृत्वा (for कर्ता) T1 G महद्रण (for महारणम्). — c) K2 B D S Cv यं जना (D2 सज्जना', T2 सजाता', G3 ये जना); K4 जना य (for यज्जना) Da Dn1 D. कथयति स्म. — d) M5 स्थास्यति G3 मेदिनीं

19 Before 19, D6 ins सजय उवाच — b) Ś1 K3 नरेश्वर (K3 'र), K0 2 D1 T1 G1 2 4 M1 3-5 जनेश्वर' (G1 'र) (for जनेश्वर) — d) K1 D1 T2 M स्व' (for स्वं) D1 ययौ स्व स्व निवेशन

20 a) Ś1 K3 5 D2 T1 G च (for तु) G3 महाराजा, M2 ततो मूर्ध्ना — b) K3 विसर्ज्य च, D3 विसर्ज्य च, M2 स विसृज्य Da Dn1 D5 तु (for च) K4 महाचमू, Ca 'जनम् (as in text) — c) T1 G क्षय (for ततस्) T2 सूत' (for तूर्णं) — d) K3 स्वय, T1 G4 राजन्; T2 प्राह, Ca c d क्षयं (as in text) K1 शत्रुक्षयकरा, K4 D5 G1 3 'क्षयकर, T2 M 'भयकर (M5 'र) — e) S (except M5) प्रहृष्ट (for प्रविष्ट') Da1 T1 G1. 3. 4 M1 सन् (for स) K3 5 D1 2 ता तु, Da1 D3 तं च (for तां च) — f) G3 [आ]गमयामास Ś1 M2 भारत, K2 Da D1 8 M1 4 पार्थिव

Colophon om in N — *Adhy name* M1-3. 5 अर्जुनप्रशसन — *Adhy no* (figures, words or both) T1 G 93, T2 M3 4 95, M1 2 94 (as in text), M5 96.

९५

संजय उवाच ।
प्रभातायां तु शर्वर्यां प्रातरुत्थाय वै नृपः ।
राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह ।
अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् ॥ १
दुर्योधनस्य तच्छ्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु ।
मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः ॥ २
निर्वेदं परमं गत्वा विनिन्द्य परवाच्यताम् ।
दीर्घं दध्यौ शांतनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे ॥ ३
इङ्गितेन तु तज्ज्ञात्वा गाङ्गेयेन विचिन्तितम् ।
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमचोदयत् ॥ ४
दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यन्तां भीष्मरक्षिणः ।
द्वात्रिंशत्त्वमनीकानि सर्वाण्येवाभिचोदय ॥ ५
इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिन्तितम् ।
पाण्डवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ॥ ६
तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
स नो गुप्तः सुखाय स्याद्धन्यात्पार्थांश्च संयुगे ॥ ७ C 6 4480 B 6 95 33 K 6 98 33

95

1 N om. सजय उवाच — a) K3 D2 प्रच्युताया (for प्रभाताया) K2–4 B D च (for तु) K6 अथ च्युताया शर्वर्यां — b) Da2 D4 7 8 तान् (for वै) K2 नृप — c) T2 राजन् (for राज्ञ॰) K1 Da1 Dn1 समाज्ञापयते, K6 समाज्ञापयता, D1 ॰ह्वय तत॰ — d) Ś1 T1 G च, K3 वै (for ह) K6 तां सेना योजयेति ह — e) K6 अथ (for अद्य) K1 भीष्मे B2 transp भीष्मो and क्रुद्धो — f) K3 निहनिष्यसि

2 Before 2, K4 ins सजय उवाच, D3 वैशंपायन उवाच — a) D1 श्रुत्वा तु (for तच्छ्रुत्वा) — b) M1 3–5 तदा (for रात्रौ) D2 मुहु॰ (for बहु) — c) T2 ॰मान (for ॰मान॰) K6 स तदा (hypermetric), D6 भीष्म, T1 G M स तद्, T2 मुदा (for स तं) K5 राज्ञा (for राजन्) D1 मन्यमानो गत राज्य — d) D2 सत्या॰, Ca d प्रत्या॰ (as in text) T1 G4 इह (for इव) Da1 D5 [आ]त्मनि (for [आ]त्मन॰)

3 a) D5 मरण (for परम) D2 कृत्वा (for गत्वा) T2 M स निर्वेद पर गत्वा — b) K2 निर्विद्य, T2 निश्रित्य, G2 प्रणुद्य (for विनिन्द्य) Ś1 K3 5 B4 D1–3 6 परवश्यता, K1 ॰वाश्यता, B3 ॰भृत्यता, G3 परिवार्यता, Cc v परवाच्यताम् (as in text) — c) T2 दीन (for दीर्घं) D3 दध्मौ (for दध्यौ)

4 Before 4, D3 ins सजय उवाच — a) K3 5 D2 इति तेन, M4 टगितने (sic), Cc इङ्गितेन (as in text) K3 D2 T2 G1–3 त (for तज्) K5 G3 श्रुत्वा, D2 कृत्वा (for ज्ञात्वा) — b) K0 गागेयस्य K5 विनिश्चित, B1 विचेष्टित, D3 विचिंतितु, G3 विचिंत्य तं — d) K5 D1 2 अनोदयत् (for अचोद॰)

5 K2 om (? hapl) 5 Before 5, D6 ins दुर्योधन॰ — a) K3 D1. 3 G1 M2 रथात्तूर्णं, Da1 D5 T2 रथास्तूणं — b) K3 Da1 D1 2 6 G2 3 युज्यता (for युज्यन्ता) K0 1 D1. 3 M ॰रक्षणे (for ॰रक्षिण) — c) K1 द्वात्रिंश त्वाम्, K3 5 D2 5 द्वात्रिंशतिम् (K5 D2 द्वात्रिंशतम्), K4 B Da Dn D1 3. 4. 6–8 Cv द्वाविंशतिम् (Dn2 ॰तिर्) (for द्वात्रिंशत्त्वम्) S द्वाविंशतिसहस्राणि Cc cites अनीकं — d) S सर्वा॰ (T2 रथा)नेव (for सर्वाण्येव) K3 5 D2 [अ]भिनोदय, K4 [अ]भ्यदेशयत्, Da D5 [अ]भिचोदयत्, T2 [अ]भ्यचोदय, G2 हि योजय

6 a) K5 D2 समभिप्राप्त T1 G अय हि समनुप्राप्तो — b) T1 G ॰चिंतित (for ॰चिन्तितम्) — c) D3 वधोपाय (for ससैन्याना) — d) K3 वाधा, K4 तथा, D3 मम, D3 वधो (for वधो) D2 रोपस्य (for राज्यस्य) K0–2 गागेयस्य च सगम॰, K5 वधो राज्ञश्च वा मत

7 a) K3 5 B D (except D1. 3) T2 M कार्यतम (for ॰मह) Cc cites कार्यम् (as in text) K0 तव कार्यं महन्मन्ये, K1 तत्राकार्यं मह मन्यो (sic), K2 तव कार्यं महत्सैन्ये — b) Da2 D2 G3 ॰स्येव, D5 ॰मेव (for स्यैव) K3 B1. 2 T2 G3 [अ]भिरक्षिण (K3 ॰ण॰) — c) K3 सेना (for स नो) Ś1 K1 गुप्ता॰, K0 5 गोप्ता K2 4 B Da Dn D3–8 T1 G स(D3 सा)हाय॰ स्याद्, K3 5 सखाय स्याद्, D1 सखा यस्माद्

अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्रीपूर्वको ह्यसौ जातस्तस्माद्वर्ज्यो रणे मया ॥ ८
लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ।
राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान्पुरा ॥ ९
नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन ।
हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ १०
अयं स्त्रीपूर्वको राजञ्शिखण्डी यदि ते श्रुतः ।
उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखण्डिनी ॥ ११
कन्या भूत्वा पुमाञ्जातः स च योत्स्यति भारत ।
तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुञ्चेयं कथंचन ॥ १२
युद्धे तु क्षत्रियांस्तात पाण्डवानां जयैषिणः ।
सर्वानन्यान्हनिष्यामि संप्राप्तान्बाणगोचरान् ॥ १३
एवं मां भरतश्रेष्ठो गाङ्गेयः प्राह शास्त्रवित् ।
तत्र सर्वात्मना मन्ये भीष्मस्यैवाभिपालनम् ॥ १४
अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महावने ।
मा वृकेणेव शार्दूलं घातयेम शिखण्डिना ॥ १५

(for सुखाय स्याद्) —d) D6 ह्न्यन्, M1 हन्या D1 पार्थास्तु, D7 पार्थ च, T2 पार्थान्स, M8 पार्थश्च K4 सर्वेश (for सयुगे)

8 a) B Da Dn D4 5 7 8 हि, D1 8 6 स (for च) D1 स्वय भीष्मो, G8 स शुद्धात्मा G1 damaged —b) G1 damaged —c) K2 B D (except D1–8) राजस्, G8 राजा (for जातस्) T2 स्त्रीपूर्वकत्वाद्विज्ञात —d) G8 वध्यो (for वर्ज्यो) K2 5 B2–4 Da Dn D1–5 7 8 M2 मया रणे (by transp), K8 महारणे D6 मया वर्ज्यो रणांगणे, T2 M1 8–5 श्रुतो (T2 °त) भीष्मेण धीमता

9 a) K5 लोकस्तद्वदय क्वापि, T2 M पूर्वं त्यक्त (T2 °क्तु) महासत्त्व (T2 °राज) —c) K4 स्फीतं राज्य (by transp), Da1 रायस्फीत, D5 रायं स्थितं, M5 राज्य स्थित M2 °राज (for °बाहो) —d) T2 M2 4 स्त्रिय च T1 G4 पुना (for पुरा)

10 a) Ś1 नैवमाह, K5 Da1 D2 6 T1 G1 2 4 न चै(Da1 चे)वाह, Da2 D1. 5 नैव जातु, T2 न च जातं (for नैव चाह) Ś1 जात, Da2 D1 5 चाह (for जातु) —b) B1 कदा° (for कथं°) T1 G स्त्रीपूर्वं वा कदा(G2 8 कथं)चन —c) B2 T1 G1 8 4 युद्धे (for युधि) M8 5 नरश्रेष्ठे —d) K8 5 D2 8 6 T2 M तत्सर्वं (K8 5 D2 6 तत्सत्य, T2 अतस्त्व) प्रब्र वीमि ते

11 a) G1 damaged D6 वापि (for राजञ्) —b) Da Dn1 D5 यदि वि, G2 ते यदि (by transp) Ś1 Ko D1 श्रुत —c) Ca c उद्योगे (as in text) D8 यत्ते, D6 यत्तु, D8 यच्च, T1 G1. 2 4 सर्वं, T2 M1 (*sup lin* as in text) गुह्य, G8 पूर्वं, Cv तत्तत् (for यत्तत्) —d) D1. 8 T G M1 (*sup lin* तत्) यथा जाता, M4 कथ जाता (for तथा जाता)

12 a) D2 पुरा, T2 G2 4 पुनर् (for पुमान्) B2 4 Da Dn1 D5 कन्यामनुष्य स च मां Ca cites मनुष्य —b) B1 2 4 Da Dn1 D5 योधयिष्यति भारत, Dn2 D4 7 8 स च मा योधयिष्यति —c) K4 तस्याश्च (for °ह) G8 प्राणान् (for बाणान्) —d) K5 मुंचेह

13 a) K2 8 5 B Da Dn D1 2 4–8 T2 M युद्धे हि, K4 युद्धेत, D8 युद्धेह, T1 G4 युध्येय, G2 युद्धेय K8 क्षत्रिये तात, K4 क्षत्रिया तात, D1. 4 7 क्षत्रिया स्तात, T2 M क्षत्रिया (M2 4 °यान्) राजन् —b) Ko 1 D1 जयैषिणा —d) K8 5 D1–8 बाणगोचरे, K4 B8 G1 M °गोचर, B1 2 रणगोचर, B4 Dn2 D4 6–8 रणमूर्धनि, Da1 वर्णगोचरान्

14 a) K2 M1–8 5 मा; T2 मे (for मा) Ko–4 B Da2 Dn D2 4 6–8 T G4 भरतश्रेष्ठ, Da1 D5 भरत श्रेष्ठ, G2 8 भारतश्रेष्ठो Ś1 एव स भारतश्रेष्ठो, M4 एवमादि रथश्रेष्ठो —b) M5 गांगेय K4 T1 G4 शास्त्र वित्, K5 D2 धर्म°, Ca शास्त्र° (as in text) —c) K4 D1 G1 8 तत (for तत्र) K4 युद्धे, S (G2 *sup lin* as in text) कार्यं (for मन्ये) —d) K4 [अ]भिरक्षण, G8 [अ]नुपालन (for [अ]भिपालनम्) K8 5 B D T2 M गांगेयस्यैव (B2 T2 °स्य च M5 °स्यापि) पाल(K5 °त)न

15 a) Ko D8 6 अरक्षमाणो (D8 6 °ण), B2 अ वेक्ष्यमाण, T1 G2 4 M1 8 5 आरक्ष्यमाण (for अरक्ष्य माण) G2 [अ]भि, M तु (for हि) K1 वृक्षो K5 D1 2 रक्षमाणे वृको (D1 मृगो) हन्यात्, T2 रक्ष्य माणस्तु काकोपि —b) K5 D2 मत्त सिंह, D1 सिंह राज (for हन्यात्सिंह) Ś1 (*sup lin* as in text) महात्मने, Ko 2 Dn2 D4 °हवे, K4 B1 2 °रणे, B8 °बल, T1 G4 °मृधे, G1 8 महद्वने —c) Ś1 Ko 1 5 D2 6 वृकेनै(Ko 1 °णै)व, K8 Da1 D5 वृके

मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः ।
यत्ता रक्षन्तु गाङ्गेयं तस्मिन्गुप्ते ध्रुवो जयः ॥ १६
एतच्छ्रुत्वा तु राजानो दुर्योधनवचस्तदा ।
सर्वतो रथवंशेन गाङ्गेयं पर्यवारयन् ॥ १७
पुत्राश्च तव गाङ्गेयं परिवार्य ययुर्मुदा ।
कम्पयन्तो भुवं द्यां च क्षोभयन्तश्च पाण्डवान् ॥ १८
ते रथैश्च सुसंयुक्तैर्दन्तिभिश्च महारथाः ।
परिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः ॥ १९
यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणम् ।
सर्वे ते स्म व्यतिष्ठन्त रक्षन्तस्तं महारथम् ॥ २०
ततो दुर्योधनो राजा पुनर्भ्रातरमब्रवीत् ।
सव्यं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणम् ।
गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखण्डिनः ॥ २१
स रक्ष्यमाणः पार्थेन तथास्माभिर्विवर्जितः ।
यथा भीष्मं न नो हन्याद्दुःशासन तथा कुरु ॥ २२
भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ।

C 6 4496
B 6 98 42
K 6 98. 41

(K3 को)न च, Da2 D1 8 वृकेनेव (D1 °ह) (for वृके णेव) K2 4 B D (except D2) गाङ्गेय (for शार्दूलं) — [d]) Ś1 घातयेमे, K3 5 D2 घातयैन, B2 प्राभवेम, D1 घातयाम (for घातयेम) B3 शिखंडिन (for °ना) — For 15[cd], S subst.

382* मा सिंहमिव काकेन हतं भीष्म शिखण्डिना ।
पश्येम पुरुषव्याघ्र तथा नीतिर्विधीयताम् ।

[(L 1) M2 ना (for मा) — (L 2) M2 पश्याम T2 M1 पुरुषव्याघ्र]

16 [b]) D1 M2 5 द्रौणिर् (for द्रोणो) — [c]) D1 यत्नाद्, D6 यत्ता (for यत्ता) K0-2 रक्षत, M5 रक्ष्यतु — [d]) Ś1 गुप्ता, K3 गोप्ते, K5 D6 T2 गुप्तो, D1 युद्धे (for गुप्ते) K2 8 ध्रुव जय, K5 धनजय, T1 G2 4 जयो ध्रुव (by transp), G1 8 जयो ध्रुवं

17 Before 17, D6 ins संजय उवाच — [a]) D5 एवं श्रुत्वा K4 B D (except D1-3 6) ते सर्वे (for राजानो)

18 K0 1 om. 18-20 — [a]) B1 2 4 G3 पुत्राश्च, D3 पुत्रास्तु — [b]) Ś1 °कल्प्य (for °वार्य) K2 युयुर्मुद, K3 युयुत्सया, B3 D1 ययुस्तदा, G1 3 ययु र्मुद (for ययुर्मुदा) — [c]) M क्षोभयतो (for कम्प°) D1 तु पृथिवीं, T1 G [s]थ मत्स्याश्च, T2 भुव गा च — [d]) D1 क्षोभयतस्तु, T2 M आह्वयतश्च (for क्षोभयन्तश्च)

19 Ś1 K0 1 om 19-20 (for K0 1, cf v l 18) — [a]) K2-4 B1 4 D (except D2) T1 G M ते (for तै) K2 B1 Dn2 D4 7 8 सुप्रसयुक्तैर्, B1 Da Dn1 D3. 5 G1-3 M च सुसयत्तैर् (B1 °रक्तैर्), D1 च सु सनद्धो (for च सुसयुक्तैर्) T2 नू हयैश्च सुसक्रुद्धो (sic) — [b]) K3 5 D2 6 गजैश्चापि, B1 बहुभिश्च (for दन्तिभिश्च) K5 महारय, D3 °रथं, T2 M मदोत्कटै — [c]) T1 G हयैर्, T2 रथैर् (for रणे) — [d]) S दंसिता (G3 सहिता) K4 T1 G समरे स्थिता (for समव°)

20 Ś1 K0 1 om 20 (cf v l 18, 19) — [a]) M1 (*sup lin*) तथा (for यथा) M2 दैवासुरे — [b]) K5 Da1 °धारिण, D1 M1-3 5 °पाणिन (for °धारि णम्) Ca cites वज्रपाणि — K3 reads (*sec m*) 20[c]-21[d] in marg — [c]) K3 5 D2 6 ते सर्वे (by transp) K3 5 D2 6 समतिष्ठत, K4 स्माभ्यति°, D3 स्माभ्यदृश्यत, T2 G1. 3 व्यवतिष्ठत, G2 सन्यति° (for स्म व्यति°) D1 सर्वतस्ते व्यतिष्ठत — [d]) D1 रक्षमाणा, D6 रक्षत स्व, T1 G रक्षत सु (for रक्षन्त स्त) K4 D1. 3 T2 M महामत, D2 पितामह, T1 G4 महारथा, G2 -महाबल (for महारथम्)

21 B Dn2 D4 7 M1 3-5 om 21[ab] K3 reads 21[abcd] in marg (cf v l. 20), D3 reads (*sec m*) 21[ab] in marg — [a]) M2 राजं (for राजा) — [b]) D5 भारतम् (for भ्रातरम्) — Before 21[cd], M1 3-5 ins दुर्योधन — [c]) K0-2 सव्ये चक्रे (K2 सुक्रे) — [d]) T2 G2 उत्तमोजाश्च K0-2 दक्षिणे — [e]) K3 D2 T1 G [उ]भौ, K5 [ह्]मौ, D3 [श्रा]त्ताम्, D5 [प्]नौ (for [प्]तौ) — [f]) Ś1 K0 1 4 °नश्च, M1-3 5 नस्तु (for °नोऽपि) K3 शिखडिना, K5 D3. 6 G1 3 °ण्डिनं (for °ण्डिन)

22 [a]) Ś1 K0-2 4 सरक्ष्य(*or* °क्ष)माण, K3 5 B D (except D1) M रक्ष्य(*or* °क्ष)माण स (by transp), T2 रक्षमाण सु, G3 स रक्ष्यमाणं — [b]) K0 तवा स्माभिर्, T1 G1. 3 4 सहास्माभिर्, M2 कथं भीति (for तथास्माभिर्) K0-2 M1 3. 5 विवर्जित, D1 च वर्जित, D5 G1-3 विवक्षित (for विवर्जित) — [c]) G3 तथा (for यथा) K0 2 D7 स, K3 5 D2 च; D3 हि (for न) M हन्यात्स (for नो हन्याद्)

C 6 4497
B 6 98 50
K 6 93.49

भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह ॥ २३
भीष्मं तु रथवंशेन दृष्ट्वा तमभिसंवृतम् ।
अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह ॥ २४
शिखण्डिनं नरव्याघ्र भीष्मस्य प्रमुखेऽनघ ।
स्थापयस्वाद्य पाञ्चाल्य तस्य गोप्ताहमच्युत ॥ २५
ततः शांतनवो भीष्मो निर्ययौ सेनया सह ।
व्यूहं चाव्यूहत महत्सर्वतोभद्रमाहवे ॥ २६
कृपश्च कृतवर्मा च शैब्यश्चैव महारथः ।
शकुनिः सैन्धवश्चैव काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २७
भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ॥ २८
द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ।
दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ २९
अश्वत्थामा सोमदत्त आवन्त्यौ च महारथौ ।
महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ॥ ३०
दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः सर्वतो वृतः ।
व्यूहमध्ये स्थितो राजन्पाण्डवान्प्रति भारत ॥ ३१
अलम्बुसो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः ।

---

23 ^{a}) T_2 M तु (for तद्). — K_1 om from कृत्वा in 23^c up to 36^a — Ko om 23^d–36^a — ^{d}) $K_{2\,4}$ $B_{1\,3}$ Da Dn $D_{1\,4\,5\,7\,8}$ सह सेनया (by transp), B_2 सेनया समं, D_2 स तया सह

24 Ko 1 om 24 (cf v l 23) — ^{a}) D_1 °मारूढ (for °वशेन) — ^{b}) $K_{2\,4}$ B D (except $D_{2\,3\,6}$) T_1 G समभि° (for तमभि°) — ^{d}) K_5 T_1 G अभाषत (for उवाच ह)

25 Ko 1 om 25 (cf v l 23) — ^{a}) K (Ko 1 om.) B Da_2 Dn $D_{1.3\,5\,7\,8}$ T_2 M_4 °व्याघ्र — ^{b}) $Ś_1$ प्रमुखेनघ, $K_{2\,4}$ B D (except $D_{1-3\,6}$) T_2 °खे नृप, K_3 °खेन ह, K_5 °खेन च, $G_{1\,3}$ °खे नय, M °खे विभो — ^{c}) G_3 स्थापयित्वाद्य $Ś_1$ T_1 G राजेंद्र, D_1 M_4 पाचाल्य, D_6 पांचाल, $M_{3\,5}$ पाचाल्यस् (for पाञ्चाल्य) — ^{d}) D_1 गोप्तासि (for गोप्ताहम्) $K_{2\,4}$ B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ ह्युत, K_3 $D_{2\,3\,6}$ T G M_2 अच्युत (D_2 T_1 $G_{1\,2\,4}$ °त°), D_1 पार्षत; $M_{1\,3-5}$ अर्जुन (for अच्युत) — After 25, all MSS (except $Ś_1$, Ko 1 om) ins an additional colophon [*Adhy name* K_4 बलरक्षण; T_2 भीष्मनिर्याण, $M_{1-3\,5}$ दुर्योधनापवाद — *Adhy no* Da_2 56, Dn_2 T_2 $M_{3\,4}$ 96, D_6 93, T_1 G 94, $M_{1\,2}$ 95, M_5 97 — *Śloka no* Dn_1 $D_{5\,6}$ 52, Dn_2 51]

26 Ko 1 om 26 (cf v l 23) Before 26, all MSS (except $Ś_1$, Ko 1 om) ins संजय उवाच — ^{b}) K_2 B D (except $D_{1-3\,6}$) सह सेनया (by transp), $M_{1-3\,5}$ सेनया वृत — ^{c}) D_1 व्यूह चाव्यूह तत्सर्वं, S अव्यूहत महाव्यूह — ^{d}) D_1 सर्वेषा (for सर्वतो) $K_{2\,4}$ B Da Dn $D_{4\,5\,7\,8}$ आत्मना (Da Dn D_4 °न°) (for आहवे)

27 Ko 1 om 27 (cf v l 23) — ^{b}) $Ś_1$ $D_{1\,2}$ T_2 M_4 शैल्यश्चैव, K_4 शैब्यश्चापि, D_3 शोल्पश्चैव; $M_{1-3\,5}$ याज्ञिकश्च K_2 महारथा, K_3 °मना — ^{c}) D_3 G_2 सौचलश्च (for सैन्धवश्च) — ^{d}) $Ś_1$ T_2 कांभोजश्च K_2 कांबोजश्चैव सुदाक्षिण (hypermetric), D_2 कांबोजाश्च सुदारुणा

28 Ko 1 om 28 (cf v l 23). — ^{a}) G_1 $M_{1\,3\,5}$ तत्र (for सर्वे) — ^{b}) K_3 D_2 तव पुत्रैश्च (by transp), K_5 D_6 तत्र पुत्राश्च D_1 पुत्रेषु, D_3 पुत्राश्च, T_2 पुत्रश्च (for पुत्रैश्च) T_1 G सह (for तव) — ^{c}) B_3 युध्यत° (for अग्रत°). — ^{d}) $Ś_1$ M_4 स्थित° (for स्थिता) D_1 स्थिता व्यूहस्य दंशिता (= 29^d).

29 Ko 1 D_3 (hapl) om 29 (for Ko 1, cf v l 23) — ^{a}) K_2 द्रोण (for द्रोणो) — ^{b}) K_2 मारिष°, Cr as in text — ^{c}) D_1 पार्श्वम्, T_2 पादम् (for पक्षम्) T_2 M_4 आसाद्य; $M_{1-3\,5}$ आस्थाय (for आश्रित्य) — ^{d}) S दमिता

30 Ko 1 om 30 (cf v l 23) — ^{a}) G_2 सोमदत्तिर् (for °दत्त) — ^{b}) K_{2-4} B D (except $D_{1-3\,7}$) चावन्त्यौ, T_2 M तथावन्त्यौ (for आवन्त्यौ च) — ^{c}) $Ś_1$ गुप्तौ, $K_{3.5}$ $D_{2\,3\,7}$ T_1 G गुप्ता, Da D_4 युक्तो, D_1 T_2 युक्तौ (for युक्ता) — ^{d}) D_4 वाम (for वामं) S_1 G_{1-3} पार्श्वम् (for पक्षम्)

31 Ko 1 om 31 (cf v l 23) — ^{a}) D_6 दुर्योधन K_3 महाराजा — ^{b}) $Ś_1$ त्रैगर्तै° K_3 परिवारित°; G_1 सर्वतो वृत — ^{c}) K_{3-5} D_2 व्यूहमध्यस्थितो K_3 $D_{2.6}$ S राजा (for राजन्)

पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य दंशितौ ॥ ३२
एवमेते तदा व्यूहं कृत्वा भारत तावकाः ।
संनद्धाः समदृश्यन्त प्रतपन्त इवाग्नयः ॥ ३३
तथा युधिष्ठिरो राजा भीमसेनश्च पाण्डवः ।
नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रावुभावपि ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ॥ ३४
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्च महारथः ।
स्थिताः सैन्येन महता परानीकविनाशनाः ॥ ३५
शिखण्डी विजयश्चैव राक्षसश्च घटोत्कचः ।
चेकितानो महाबाहुः कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
स्थिता रणे महाराज महत्या सेनया वृताः ॥ ३६
अभिमन्युर्महेष्वासो द्रुपदश्च महारथः ।
केकया भ्रातरः पञ्च स्थिता युद्धाय दंशिताः ॥ ३७
एवं तेऽपि महाव्यूहं प्रतिव्यूह्य सुदुर्जयम् ।
पाण्डवाः समरे शूराः स्थिता युद्धाय मारिष ॥ ३८
तावकास्तु रणे यत्ताः सहसेना नराधिपाः ।
अभ्युद्ययू रणे पार्थान्भीष्मं कृत्वाग्रतो नृप ॥ ३९
तथैव पाण्डवा राजन्भीमसेनपुरोगमाः ।
भीष्मं युद्धपरिप्रेप्सुं संग्रामे विजिगीषवः ॥ ४०
क्ष्वेडाः किलिकिलाशब्दान्क्रकचान्गोविषाणिकाः । C 6 4516 B 6 99 17 K 6 99 17

---

32 Ko 1 om. 32 (cf v. l 23) — a) MSS indiscriminately भल्लुशो, °वूपो Ś1 B4 महाराज, Da1 D8 T2 G1–3 M2 5 रथश्रेष्ठ, Da2 D5 नरश्रेष्ठ, T1 G4 रथिश्रेष्ट — b) D5 स्तुता° (for श्रुता°) K4 D2 6 T2 °बल° (for °रथ°) — c) K4 सैन्यानां पृष्ठत सर्वं (sic) — d) Ś1 K5 Da1 T2 M2 4 स्थितो; D8 स्थिता, G3 सस्यौ (for स्थितौ) K2 T G2 M दसितौ, K5 दशित, D3 G1.3 दसि(D3 °शि)ता

33 Ko 1 om. 33 (cf. v l 23) — a) K2 B Dn2 D4 6–8 च त, K3 5 D1–3 M2 एत, K4 Da Dn1 D5 M1.3–5 एतद् (for एते) K3 5 D1–3 S महा- (for तदा) — b) M1–3 5 व्यूह्य (for कृत्वा) K4 तदा कृत्वा तु भारता — c) T1 G समपश्यंत (for °दृश्यन्त) — d) G1 3 प्रज्वलत इवाग्नय, G2 प्रतिपन्नदवाग्नय

34 Ko 1 om 34 (cf. v l 23) — a) K2 B D (except D2 3 6) T1 G1 3 4 ततो (for तथा) — d) S द्रौपदेयाश्च सर्वश — f) T1 G दंसिता T2 M स्थिता भारत संयुगे

35 Ko 1 om 35 (cf. v l 23) K3 D2 om 35[ab] — ab) K4 धृष्टद्युम्न सात्यकिश्च द्रुपदश्च महारथ — c) Da1 G3 सैन्यस्य (for सैन्येन) — d) K3 5 T1 G °विशातना, D2 6 °विनाशका (for °शना) — After 35, D6 ins

383* अन्ये च बहव शूरा शतशोऽथ सहस्रश ।
नानाविधायुधा वीरा नानाशस्त्रोपशोभिता ।

36 Ko 1 om. 36[a] (cf v l 23) — a) K3 5 च जय° (for विजय°) — c) T1 G °राज (for °बाहु) — d) K3 Dn2 D6 8 कुतीभोजश्च — e) K3 5 D2 महात्मानो (for °राज) T1 G स्थिता रणाय महवे

37 K2 om (hapl) 37 — b) B1.3 4 D (except D1.2 6) T2 M °बल° (for °रथ°) — After 37[ab], D4 M4 ins

384* युयुधानो महेष्वासो युधामन्युश्च वीर्यवान् ।

— c) K3–5 B2–4 Da Dn D4 8 कैकेया (K4 कैकेयी-), D1 2 कैकया K3–5 D2 चापि, B Da Dn D4–8 चैव (for पञ्च) D8 कैकया भरतश्रेष्ठ — d) Ko 1 S दसिता

38 a) K3 5 ते सु, K4 एतन्, D2 ते तु, M4 ते च (for तेऽपि) — b) T2 प्रतिव्यूह-, G1 पुत्रव्यूह (for प्रतिव्यूह्य) K5 B1 सुदारुण, D1 3 S (except M2) सुदुर्जया (for सुदुर्जयम्) D3 प्रतिव्यूहस्य दुर्जय — d) K4 B D (except D1–3 6) दंशिता, T2 M भारत (for मारिष)

39 a) K3 5 D2 समायाता, D1 महेष्वासा (for रणे यत्ता) — b) D1 सहसैन्या D1 6 नराधिप T1 G सहसैन्या महारथा — c) Ś1 Ko–2 अभ्याययू, K4 अभ्ययुश्च, Da G2 अभ्युद्ययौ, D1 अभिययू, T2 अभ्यद्ययू Dn1 D1 पार्थं (for पार्थान्) — d) K5 T2 नृपा, Da1 M2 नृप (for नृप)

40 a) K4 तथा हि (for तथैव) — c) K2 B3 4 Dn2 D7 भीष्मं योद्धुमभीप्सत, K3 5 D2 4 6 8 भीष्म युद्धमभिप्रेप्सु (D4 6 °प्सु, D8 °यु), K4 B1 2 Da Dn1 D5 भीष्म समभ्ययु सर्वे, D1 3 युद्धे भीष्मम भीप्सत, S भीष्म योद्धुम(G1 °द्धु द्य, M2 °द्धु त्व)

C. 6 4316
B. 6 99 18
K. 6. 99 18

भेरीमृदङ्गपणवान्नादयन्तश्च पुष्करान् ।
पाण्डवा अभ्यधावन्त नदन्तो भैरवान्रवान् ॥ ४१
भेरीमृदङ्गशङ्खानां दुन्दुभीनां च निस्वनैः ।
उत्कुष्टसिंहनादैश्च वल्गितैश्च पृथग्विधैः ॥ ४२
वयं प्रतिनदन्तस्तानभ्यगच्छाम सत्वराः ।
सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलं महत् ॥ ४३
ततोऽन्योन्यं प्रधावन्तः संप्रहारं प्रचक्रिरे ।
ततः शब्देन महता प्रचकम्पे वसुंधरा ॥ ४४
पक्षिणश्च महाघोरं व्याहरन्तो विबभ्रमुः ।
सप्रभश्चोदितः सूर्यो निष्प्रभः समपद्यत ॥ ४५
ववुश्च तुमुला वाताः शंसन्तः सुमहद्भयम् ।
घोराश्च घोरनिर्ह्रादाः शिवास्तत्र ववाशिरे ।
वेदयन्त्यो महाराज महद्वैशसमागतम् ॥ ४६
दिशः प्रज्वलिता राजन्पांसुवर्षं पपात च ।

भिययु° — ^d) K4 सग्राम, D7 °म (for °मे) B D (except D1–8) विजयैषिण (for विजिगीषव°)

41 ^a) D1 2 क्ष्वेडा, D4 क्ष्वेडिता° (hypermetric), S क्ष्वेळान् (for क्ष्वेडा) Ś1 Dn1 (by corr) किलकिला° शब्दा, K0–2 D8 किलकिलाशब्दा° (K2 °ब्द°), K3 4 B Da2 Dn2 D7 किलकिला° शखान् (K3 Da2 Dn2 D7 °खा), K5 Da1 किलकिलाशखा (K5 °ख), Dn1 (before corr) D5 8 किलकिला° शखा, D2 4 (orig) किलकिलाशखा° (D4 by corr °खान्), D6 किलकिलारावा°, G2 M4 किलिकिलाशब्दा (M4 °ब्दा) — ^b) Ś1 D1–8 क्रकचो, K0 क्रकचा, K1 क्रतवा, K2 क्रकचा, K3 क्रकचो, K4 S क्रकरान् (K4 M4 °रा), B1 Da2 Dn D4–8 क्रकचा (D8 °चा), Da1 क्रकचान् K1. 4 गोविषाणिक° (K4 °कान्); S गोविषाणकान् (M4 °का) — ^c) D8 6 °पणवा — T1 G4 om 41^d–42^a — ^d) D2 G3 वाद°, G1 चोद° (for नाद°) K4 सु (for च) K1 पुष्कर, K3 5 D2 6 पुष्कलान्, B1 2 Da Dn D3–5 7 8 कुञ्जरान् (D8 °रा), S (T1 G4 om) पाणिजान् (for पुष्करान्) — ^e) K3 5 D2 कौरवान्, D1 8 M4 पाडवान् (for पाण्डवा) K2–5 B D (except D1–8) T2 M1 2 अभ्यवर्तत, M3 5 अभिवर्तत° (for अभ्यधावन्त) — M3–5 om (hapl) 41^f–44^a

42 M3–5 om 42, T1 G4 om 42^a (cf. v l 41) — ^a) D2 °शब्दाना, T2 °शब्दैश्च (for °शङ्खाना) — ^b) Some MSS नि:स्वनै — ^c) K3 T G1. 3. 4 M1 उत्कु(T2 G3 °त्कृ)ष्टै, Da Dn1 D1. 5–7 उत्कृ(D5 °क्र) ष्ट, G2 M2 उद्घुष्ट° (for उत्कुष्ट) — ^d) K4 Da Dn1 D5 वदिमिश्र, D2 वादित्रैश्च, D8 गर्जितैश्च, D6 वलितैश्च, T1 G M2 तलशब्दै°, T2 विविधैश्च (for वल्गितैश्च)

43 M3–5 om. 43 (cf v l 41) — ^a) G2 वध, Cv भय (for वय) K5 च (for तान्) D1 जय प्रतिवदतस्ते, T2 M1 अस्माक मतिशब्दैश्च — ^b) K3 5 D2 प्रतियाम(K5 नाभिजग्मु)स्त्वरान्विता°, K4 B1 4 Da Dn D4–8 अगच्छाम त्वरान्विता; B2 3 D1 गच्छाम(B3 गच्छत, D1 निर्ययु)स्त्वरयान्विता°, D8 अभियातास्त्वरान्विता°, T1 G प्रत्यगृह्णाम (G1–3 °गच्छाम) सत्वरा°, T2 M1 तदासीत्तुमुलं महत् (= 18^d), M2 प्रत्यागच्छत सत्वरा° — ^cd) K5 सहसैवोपसंक्रुद्धस (for ^c) K3 Da1 D3. 5 6 तुमल (for तुमुल) T2 M1 सहसा ह्यभिसक्रुद्धा नदंतो भैरवान्रवान्

44 M3–5 om 44^a (cf v 1 41) — ^a) T2 M1 अन्योन्यमभिधावंत — ^b) K1 सप्रहार्थं, T2 °हार°; Cd °हार (as in text) — ^c) D1 8 तेन (for तत°) — ^d) D8 सपूर्णा वै वसुधरा

45 ^a) K3 5 D2 M4 महाघोरा — ^b) M3 [s]पि (for वि°) — ^c) K1 2 प्रसभश्च, T2 M1 4 सुप्रभश्च (for सप्रभश्च) — ^d) Some MSS नि:प्रभ° T2 M समजायत

46 ^a) K3 बभूवुस् (for ववुश्च) K3 5 D3 तुमला वाता°, K4 B Da Dn D4 5 7 8 M1–3 5 वातास्तुमुला (by transp) — ^b) K2 स (sic); T2 तु (for सु) K3 5 D2 6 तुमल महत् (for सुमहद्भयम्) — ^c) Ś1 K0–2 घोरा° (K1 °र°) सु, D1 8 परुषा; T2 घोरश्च (for घोराश्च) Ś1 °निर्ह्रादे, K3 °निर्ह्रता; Da1 °निर्हदा, M2 °निर्ह्रादान् — ^d) M2 शिवास्-T1 G चापि (for तत्र) K3 Da Dn1 D1. 2 6 7 ववासिरे D8 शिवाश्चाशिवशसिनी — D8 om 46^ef. — ^e) K0 1 Da1 Dn1 D2 5 M वेदयतो — ^f) D8 both महा and महद् D1 आहवे (for आगतम्)

47 ^a) M4 दिश — ^b) Many N MSS पांशु° (for पासु°) Ś1 K0–2 D3 ह (for च) — Ś1 K0–2 om. (? hapl) 47^cd, D2 reads it (sec m) in marg K5 transp 47^cd and 48^ab — ^e) K3. 5 D2 T1 G च (K5 D2 तु) संमिश्रम्, D1 समाक्लिष्टम् (for

रुधिरेण समुन्मिश्रमस्थिवर्षं तथैव च ॥ ४७
रुदतां वाहनानां च नेत्रेभ्यः प्रापतज्जलम् ।
सुस्रुवुश्च शकृन्मूत्रं प्रध्यायन्तो विशां पते ॥ ४८
अन्तर्हिता महानादाः श्रूयन्ते भरतर्षभ ।
रक्षसां पुरुषादानां नदतां भैरवान्रवान् ॥ ४९
संपतन्तः स्म दृश्यन्ते गोमायुवकवायसाः ।
श्वानश्च विविधैर्नादैर्भषन्तस्तत्र तस्थिरे ॥ ५०
ज्वलिताश्च महोल्का वै समाहत्य दिवाकरम् ।
निपेतुः सहसा भूमौ वेदयाना महद्भयम् ॥ ५१

महान्त्यनीकानि महासमुच्छ्रये
समागमे पाण्डवधार्तराष्ट्रयोः ।
प्रकाशिरे शङ्खमृदङ्गनिस्वनैः
प्रकम्पितानीव वनानि वायुना ॥ ५२
नरेन्द्रनागाश्वसमाकुलाना-
मभ्यायतीनामशिवे मुहूर्ते ।
बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां
वातोद्धुतानामिव सागराणाम् ॥ ५३

C 6 4529
B 6 99 30
K 6 99 30

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥

समुन्मिश्रम्) —[d]) K3-5 D2 8 पपात च, D1 सुदारुण, T1 G च भारत (for तथैव च)

48 K5 transp 47[cd] and 48[ab] —[a]) Ś1 K0 2 नद्‌वा, K1 नदतो, K4 Da Dn1 D5 द्रवता (for रुदता) D1 दह्यमानाना (for वाहनानां च) —[b]) D1 नेत्राभ्या (for नेत्रेभ्य॰) K0-2 Da1 प्रपतज्जल —[c]) K3 सस्त्रवुश्च, K5 Da Dn1 D2 3 5 6 शु(D6 सु)श्रुवुश्च, T1 G प्रसुस्रुवु (for सुस्रुवुश्च) K3 4 सकृन्मूत्र —[d]) K5 Dn1 D2 T1 G2 4 प्रधावतो, D1 प्रव्ययतो, D6 प्रध्यापतो, T2 पर्यायतो (for प्रध्या॰) D3 वाहनानि सहस्रश॰

49 [a]) M1 3-5 अतरिक्षान् (for अन्तर्हिता) T2 M4 महानाद॰ D1 अतर्हितानां नादाश्च —[b]) K2 श्रूयेते, Da1 T2 श्रूयते K2 भरतर्षभ, D1 पुरुषोत्तम Da1 D5 om भरतर्षभ in [b] and रक्षसां in [c] —[d]) Dn2 नदतो, D2 वदतान्, D5 नदतो (for नदता) Da1 D6 नादान्, D2 स्वरान्, D3 रणा(sup lin ॰वा)न् (for रवान्) D1 श्रूयते हि महास्वन॰

50 [a]) G2 समापततो, G3 सपतति स्म (for संपतन्त॰ स्म) K1-3 5 B D (except D1) T2 च (for स्म) Da1 D5 दृश्यते —[b]) Ś1 गोमायुवकमायसा॰, K0-2 4 B Da Dn D3-5 7 8 T G M4 गोमायुवल (K0 1 ॰भक, K2 ॰वेक, D3 ॰वद, T G1 2 4 M4 ॰वल)वायसा॰, K3 5 D1 2 6 M1-3 5 वढ(D1 गृध्र, D6 वढा)गोमायुवा॰ ❀ Cd वला[] काका । वायसा द्रोण काका । ❀ —[c]) K0-3 Dn1 श्वानाश्च, D6 व्यनदन् Ś1 K0-2 विविधान्नादान् —[d]) Ś1 K0-2 G3 M5 भापतस्, K4 B Da Dn D4 5 7 8 वाश(Da D5 ॰स)तस्, K5 भीषतस्, T2 G2 दृर्पत (for भषन्तस्) K3 5 B Da Dn D1-5 7 8 मारिष, S भारत (for तस्थिरे) D6 तर्जयतश्च मारिष

51 [a]) D3 ज्वलताश्च M1-3 5 महोल्काश्च —[b]) K1 समाहात्य, D3 समाहृत्य —[c]) D1 पतिता K1 सह ता (for सहसा) —[d]) K2 3 5 B Da Dn D4 6-8 वेदयतो (Da1 ॰ता), D1 2 वेदयतो, G1 3 वेदयानो (for ॰याना) — After 51, D3 *repeats* 44[ab]

52 [a]) K0-2 Da1 D7 महत्य(K1 ॰ती)नीकानि, D1 T2 महान्यनीकानि —[b]) K1 समागते, K2 B Da Dn D4 5 7 ततस्तयो॰, D3 ततस्तत, T2 समाहते (for समागमे) —[c]) K2 4 B4 Da Dn D1 4-8 T G चकपिरे, K3 B1-3 D2 3 M चकाशि(B3 D3 ॰सि)रे (for प्रकाशिरे) Some MSS ॰निःस्वनै (for ॰निस्वनै॰)

53 [a]) G2 राजेन्द्र (for नरेन्द्र) K3 T1 G ॰रथा॰ (for ॰समा॰) —[b]) Ś1 K0 D4 5 7 8 अभ्या(K0 ॰त्या)यतानाम्, K3 5 D2 6 अभ्यागतानाम्, T1 G समाकुलानाम्, T2 समागतानाम्, Cd अभ्याहतानाम्, Ca अभ्यायतीनाम् (as in text) —[c]) D1 T2 घोरस् (for घोषस्) D3 5 6 तुमलश् (for तुमुलश्) —[d]) G1 damaged K0 1 3 D2 3 6 T G2-4 M वातोद्धतानाम्, D1 पर्वोद्धतानाम् (for वातोद्धुतानाम्)

९६

C 6 4530
B 6 100 1
K 6 100 1

संजय उवाच ।
अभिमन्यू रथोदारः पिशङ्गैस्तुरगोत्तमैः ।
अभिदुद्राव तेजस्वी दुर्योधनबलं महत् ।
विकिरञ्शरवर्षाणि वारिधारा इवाम्बुदः ॥ १
न शेकुः समरे क्रुद्धं सौभद्रमरिसूदनम् ।
शस्त्रौघिणं गाहमानं सेनासागरमक्षयम् ।
निवारयितुमप्याजौ त्वदीयाः कुरुपुंगवाः ॥ २
तेन मुक्ता रणे राजञ्शराः शत्रुनिबर्हणाः ।
क्षत्रियाननयञ्शूरान्प्रेतराजनिवेशनम् ॥ ३
यमदण्डोपमान्घोराञ्ज्वलनाशीविषोपमान् ।
सौभद्रः समरे क्रुद्धः प्रेषयामास सायकान् ॥ ४
रथिनं च रथात्तूर्णं हयपृष्ठाच्च सादिनम् ।
गजारोहांश्च सगजान्पातयामास फाल्गुनिः ॥ ५
तस्य तत्कुर्वतः कर्म महत्संख्येऽद्भुतं नृपाः ।
पूजयांचक्रिरे हृष्टाः प्रशशंसुश्च फाल्गुनिम् ॥ ६
तान्यनीकानि सौभद्रो द्रावयन्बह्वशोभत ।

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-3 5 D2 5 mention only नवमे युद्धदिवसे, K4 Da Dn1 D5 नवमेह्नि, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* K4 व्यूहरचना, T2 M1-3 5 व्यूहकरण — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 57, Dn2 M1 2 96, D6 94, T1 G 95 (as in text), T2 M3 4 97, M5 98 — *Śloka no* Dn1 (erroneously) 20, Dn2 D6 30, D5 31

96

1 After the ref, D1 erroneously *repeats* 6 95 44^{ab} — [a]) K2 3 Da1 Dn1 D6-8 अभिमन्युरथो°, S अभिमन्युर्महाराज — [c]) T1 G वेगेन (for तेजस्वी) — [e]) Ś1 K1 2 शरधाराश्च, Da Dn1 D5 सर्वसैन्यानि (for शरवर्षाणि) D1 किरञ्शरसहस्राणि — [f]) K0-2 B2 G3 इवाम्बुदा°

2 [a]) B2 योद्धुं (for क्रुद्धं) — [b]) T1 G अपराजित, M1-3. 5 अरिघातिन (for °सूदनम्) — [c]) Ś1 K0-2 4 शस्त्रौघिनं (K1 °ना); K3 D3 6 अ(D3 श)स्त्रोर्मिण, K5 D2 अस्त्रौघिण, Da1 D5 अ(D5 श)स्त्रौघिण, M1. 3 (both *sup lin*) शस्त्रौहिण D1 शरौघैर्गाहमान त — [e]) D6 अस्याजौ (for अप्याजौ) T2 न निवारयितु शक्तास्, M1 सनिवारयितु युद्धे — [f]) K4 B Da Dn D4-8 °नदन, D1 °पुगव (for °पुगवा°)

3 M3. 5 om 3^{bc} — [b]) G3 शूरा (for शरा°) T G4 शक्र (for शत्रु) K3 निवर्हण, Da1 निबर्हण°, D3 -निवारणा° — [c]) K0 क्षत्रिया (for क्षत्रियान्) S (M3 5 om.) नयति क्षत्रियाञ्शूरान् — [d]) G2 धर्म° (for प्रेत°)

4 [b]) K1 2 4 B D (except D1-3 6) T G4 ज्वलिताशी° (for ज्वलनाशी°) — [d]) D3 फाल्गुनि° (for सायकान्)

5 D3 reads (*sec m*) 5 in marg — [a]) K3 T2 रथिनश्च, K4 रथिन स; G1. 3 M2 रथिन स (for °न च) K5 D2 3 M1 3-5 रथिनश्च रथैस्तूर्णं, B Da Dn D4-8 सरथान्रथिनस्तूर्णं, D1 रथिभिस्तु रथाःशूरैर्, T1 G4 रथिन समरात्तूर्णं, G2 रथिनं सारथिं तूर्णं — [b]) Ś1 K1-3 T2 हयपृष्ठाश्च सादिन (K1 मादित, K3 सादिन, T2 °न), K4 B Da Dn D4-8 हयाश्चैव ससादिन°, K5 हयं पृष्ठैश्च सादिभि°, D1 हयारोहास्तथैव च, D2 हयपृष्ठैश्च सादिन°, D3 हयैश्च हयसादिन°, M हयपृष्ठेषु (M2 °ष्ठाश्च, M4 °ष्ठे च) सादिन — [c]) T1 G4 गजारोह गजस्कधात्, T2 M1 3-5 वाजि(T2 दति)नश्च गजै° सार्धं, G1-3 M2 गजारोह च सगज — [d]) Ś1 घातयामास, K2 B Dn2 D4 6 7 दार°; Da Dn1 D5 वार°, D3 द्राव° (for पात°) K2 फाल्गुणि°, K3 फाल्गुनी°, Da1 फाल्गुनी; G1 3 फल्गुनि°

6 [a]) D1 ते तस्य (for तस्य तत्) — [b]) T1 G2 4 महच्चैव, T2 प्रेक्ष्य सखा, G1 महत्संघे, G3 M मह त्सखे Dn2 D4 महीभृत°, D1 भृश नृपा° (for ऽद्भुत नृपा°). — [c]) G2 पूजना चक्रिरे Dn1 (m as in text) कृष्टा° — [d]) D6 प्रशसंतुश्च Ś1 फल्गुनिं, K2 Da1 फाल्गुणिं (Da1 °नीं).

7 [a]) Da1 सौभद्र (for °द्रो) — [b]) K1 बहु

तूलराशिमिवाधूय मारुतः सर्वतोदिशम् ॥ ७
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि भारत ।
त्रातारं नाध्यगच्छन्त पङ्के मग्ना इव द्विपाः ॥ ८
विद्राव्य सर्वसैन्यानि तावकानि नरोत्तमः ।
अभिमन्युः स्थितो राजन्विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ ९
न चैनं तावकाः सर्वे विषेहुररिघातिनम् ।
प्रदीप्तं पावकं यद्वत्पतंगाः कालचोदिताः ॥ १०
प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पाण्डवानां महारथः ।
अदृश्यत महेष्वासः सवज्र इव वज्रभृत् ॥ ११
हेमपृष्ठं धनुश्चास्य ददृशे चरतो दिशः ।
तोयदेषु यथा राजन्भ्राजमानाः शतह्रदाः ॥ १२
शराश्च निशिताः पीता निश्चरन्ति स्म संयुगे ।
वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिव व्रजाः ॥ १३
तथैव चरतस्तस्य सौभद्रस्य महात्मनः ।
रथेन मेघघोषेण ददृशुर्नान्तरं जनाः ॥ १४
मोहयित्वा कृपं द्रोणं द्रौणिं च स बृहद्बलम् ।
सैन्धवं च महेष्वासं व्यचरल्लघु सुष्ठु च ॥ १५
मण्डलीकृतमेवास्य धनुः पश्याम मारिष ।

C 6 4546
B 6 100 17
K 6 100 17

शोभत, K2 वहुमोभव (sic), K3. 5 वहुशो य(K5 त)व, D6 वहुशो स्यान् (for वहुशोभत) K4 B Da Dn D1 3-5 7 8 T2 M1. 3-5 द्रावयामास भारत (Da1 Dn D1 3-5 7 8 T2 M1. 3-5 द्रावयामास भारत — Ś1 K1 °त) — M5 om (hapl.) 7c–8b — c) Ś1 K1 वल° (for तूल°) कुल°, K0 स्थूल°, K2 धूल°, D8 वल° (for तूल°) K4 B Da Dn D4 5 7 8 तूल(B1 °ला)राशिनिवा(B2 °राशीमिवा, Da Dn1 D5 °राशिमिवा)काशे, D1 M4 तूलराशिरि(M4 °मि)वोद्धूतो; T2 °राशिमिवोद्धूय, M1. 3 °राशिमिवोद्धृत्तो; M2 °राशिमिवोदात्तो — d) M3 मरुत D1 सर्वतो दिश°

8 M5 om 8ab (cf v 1 7) — b) T1 G मारिष (for भारत) — c) Ś1 K1. 2 त्रातर (for त्रातार) D2 नाभ्यगच्छत, T2 G3 M नाधि(G3 °ध्य)गच्छति — d) K3 B1 Da Dn1 D2 5 S (except G2) पङ्कम (M2 5 °ङ्क)मग्ना, D1 कपमाना (for पङ्के मग्ना)

9 b) K0 3 5 B D T1 G M3 5 नरोत्तम, K2 रथो- त्तम (for नरोत्तम°) — c) M1 ततो (for स्थितो) K0 राजा (for राजन्) — d) Da1 विधूमाग्निर् K3 इवोज्ज्वलन् K5 विधूम इव पावक, D6 धूमाग्निरिव सज्ज्वलन्

10 a) K5 D2 तथैव (for न चैन) B Da Dn D4 6 7 8 तावका राजन्, S तावक कश्चित् (for °का सर्वे) — b) K3 D1 विपेहुर्, D2 7 8 विसेहुर् (for विपेहुर्) K4 अभिवाविनु (for अरिघातिनम्) S सहते रिपुघातिन — c) K5 प्रदीप S प्रदीप्त(G1 4 °ह) ज्वलन यद्वत् — d) K3. 5 Da2 D1 2 6 °नोदिता (for °चोदिता) T G M4 पतग कालचोदित

11 a) K5 अहरन्, D2 प्रहमन् (for प्रहरन्) — b) D2 °रथा (for °रथ) — c) D2 अदृश्यत — d) G3 सर्वज्ञ (for सवज्र) K3-5 B D S (except T2) वासव (for वज्रभृत्)

12 b) K2-5 B Da Dn D2-8 विचरद् (K5 Da1 Dn1 D2 8 °रन्) (for चरतो) T2 निशि (for दिश) D1 दृष्ट्वा खे विवर दिश, T1 G चरतो ददृशे दिश — c) D1 तोयदेभ्यो T G महाराज (for यथा राजन्) — d) K2 4 B Dn D1 4-8 रा(B2 Dn1 D1. 6 भ्रा) जमाना शतह्रदा, S यथा शक्रधनुर्महत्

13 a) M2 तस्माच्छराश्च निशिता — b) Da1 G1-3 निःसरति, D1 विसर्पति (for निश्चरन्ति) — c) G1 3 पुष्प° (for फुल्ल°) D3 वनात्फुल्लद्रुमाभ्राजन्, M1. 3 4 द्रुमान्पुष्पफलोपेतान्, M2 5 द्रुमात्पुष्पफलोपेताद्

14 K5 D2 om. 14 — a) M5 तत्र (for तस्य) — b) D1 तथैव च ततस्तस्य, T2 तथैव च रथस्थस्य — c) K3 4 B S मण्डलानि (T2 पांडवस्य) महात्मन — c) K3 4 B Da Dn D2-8 S काचनागेन (for मेघघोषेण) D1 काचनेन रथांगेन — d) Ś1 K0 2 D3 नरा, D1 नृपा, K1 ददृशोभ्रातर नर T2 परै, M परे (for जना) (sic)

15 ab) Ś1 K0 कृपद्रोणौ, T2 कृपद्रोणि (for कृप द्रोण) D5 T2 द्रोण (for द्रौणिं). D1 M4 सुबृहद्ब- लान् (M4 °ल) K5 D2 कृप च द्रोण द्रौणिं च बृहद्बल महारथं (K5 °वल) — c) K1 2 4 B D (except D2 3 6) °ष्वासो (for °ष्वास) — d) M1 2 5 विचरल्ल B1 D1 6 लघुहस्तवत्, B3 स महाबल, Ca लघु सुष्ठु च (as in text)

16 b) K3 D2 3 G1-3 पश्यामि (for °म) B2 Dn2 D4 6-8 T2 M भारत (for मारिष) — d) K2 4 B Da Dn D4-8 दह(D6 °ह)तस्, K3 पततस्, T1

C 6.4546
B 6.100.17
K 6.100.17

सूर्यमण्डलसंकाशं तपतस्तव वाहिनीम् ॥ १६
तं दृष्ट्वा क्षत्रियाः शूराः प्रतपन्तं शरार्चिभिः ।
द्विफल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १७
तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः ।
बभ्राम तत्र तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ १८
द्रावयित्वा च तत्सैन्यं कम्पयित्वा महारथान् ।
नन्दयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ १९
तेन विद्राव्यमाणानि तव सैन्यानि संयुगे ।
चक्रुरार्तस्वरं घोरं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २०
तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य मारिष ।
मारुतोद्धूतवेगस्य समुद्रस्येव पर्वणि ।
दुर्योधनस्तदा राजा आर्श्यशृङ्गिमभाषत ॥ २१
एष कार्ष्णिर्महेष्वासो द्वितीय इव फल्गुनः ।
चमूं द्रावयते क्रोधाद्वृत्रो देवचमूमिव ॥ २२
तस्य नान्यं प्रपश्यामि संयुगे भेषजं महत् ।
ऋते त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारगम् ॥ २३
स गत्वा त्वरितं वीरं जहि सौभद्रमाहवे ।
वयं पार्थान्हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ २४

G4 प्रतपत्, T2 निघ्नतस्, M पतत (for तपतस्) Da2 तस्य, M4 इव (for तव) G1 3 प्रतपत (G3 °तीं) च वाहिनीं, G2 प्रातपत च वा°

17 b) K5 G1 3 प्रतपत°, Dn1 प्रपतत K3–5 B1 Da Dn1 D1–3 5 7 T1 G M2 शरार्चिषा (K5 °प), B2–4 Dn2 D4 6 8 तरस्विन; T2 M1 3–5 इवार्चिषा (for शरार्चिभि°) — c) K2–5 B D (except D8, D4 before corr) द्विफाल्गुनम्.

18 b) D1 भारताना (for भारती सा) T2 भाति सा (for सा महा) — c) K2 B Da Dn D4–8 व्य भ्रमत्, K4 D1 अभ्रमत् (for बभ्राम) — d) K1 °वशारि च, K2 °वसादिव, K3 D2 6 °वशा यथा K5 योषितादवशा यथा (sic)

19 a) B Da Dn D6 7 8 भ्राम° (for द्राव°) K3 B Da Dn D4 5 7 8 महा, K3 D1 3 6 T2 M तत, K4 तु तत् (for च तत्) D2 तु ता सेना (for च तत्सैन्य) — b) B2 कल्प°, Da1 कोप° (for कम्प°) D1 च मेदिनीं (for महारथान्) — c) T2 सुभृश (for सुहृदो) K5 नदयित्वा ससुहृदो — d) K3 T1 G1–3 बलिं, K6 D2 G4 बल (for मय)

20 a) G ततो (for तेन) K2 तेन विद्राविमानानि (sic) — Da1 om from संयुगे in 20b up to सैन्यस्य in 21b — c) K1 corrupt B1 3 Dn D1 °स्वन (for °स्वर) — Ko 1 om (hapl) 20d–21a

21 Da1 om up to सैन्यस्य in b, Ko 1 om 21a (cf v l 20) — a) T2 M तच्छ्रुत्वा — b) B1 तत्र, T1 G तस्य (for तव) B D (except D1–3) भारत (for मारिष) — c) K1 °तोद्धृत°, D3 °तोद्धत° (for °तोद्धूत°) G1 3 मारुताधूयमानस्य — d) K3.5 B D (except D1) T2 M सागरस्येव (for समुद्रस्येव) G2 निस्वन° (also पर्वणि) — e) Ś1 Ko 1 Da1 D1 T2 M4 ततो (for तदा) K3 4 Da2 Dn2 D1–4 6 T1 G2 4 राजन् (for राजा) M1 3–5 महाराज (for तदा राजा) — f) Ś1 K1 4 5 B Da Dn1 D4 6–8 आर्ष्य शृगिम्, Ko अर्ष्यशृगिम्, K2 D1 2 आर्षिश्रृगम् (D2 °गिम्), K3 D3 m अलबुसम्, Dn2 D8 आर्षश्र्गिम्, D5 आर्यश्र्गिम्, T2 आश्चर्यश्रगम्, G1 3 ऋश्यश्रृगिम्, G2 आद्रिशृगिम्

22 Before 22, D6 ins दुर्योधन उवाच — a) D6 M2 एक (for एष) K2 4 B Da Dn D3–5 7 8 S महाबाहो (M1–3. 5 °बाहुर्), D1 महाभाग (for महेष्वासो) — b) K2–5 B2–4 D (D4 before corr) S (except M1 2 4) फाल्गुन° (K2 °ण°) — c) K1 D6 M2 चमू (for चमूं) K3 विद्राव्य स (for द्रावयते) Ś1 क्रोद्धा; D1 कोपाद्, T1 G घोरा, T2 योसौ (for क्रोधाद्) D5 समुद्रावयते क्रोधाद्, D3 स च मद्रासते क्रो° — d) G2 वृत्रस्येव सुराधिप°

23 a) K3 5 D2 अस्य (for तस्य) K2 B Da Dn D4 5 7 8 चान्य न पश्यामि, T1 G नान्य तु प°, T2 M4 नान्यत्प्रप° (for नान्य प्रप°) — b) B1 सग्रामे, T1 G4 द्रवतो (for संयुगे) T2 भैषज, Ca भेषज (as in text) — c) K4 B Dn D4 7 8 T2 G1 राक्षस श्रेष्ठ — d) M1 3 5 पारग (for °गम्) K3 5 D2 सर्वयुद्धविशारद (K3 °द), D3 सर्वविद्यास्त्रपारग

24 a) D1 त्वं गत्वा, T2 स त्व हि (for स गत्वा) K5 त्वरितो Ko 3 5 D1–3 T2 M वीर (for वीरं). — c) K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 T1 पार्थं (for

स एवमुक्तो बलवान्राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।
प्रययौ समरे तूर्णं तव पुत्रस्य शासनात् ।
नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ २५
तस्य शब्देन महता पाण्डवानां महद्बलम् ।
प्राचलत्सर्वतो राजन्पूर्यमाण इवार्णवः ॥ २६
बहवश्च नरा राजंस्तस्य नादेन भीषिताः ।
प्रियान्प्राणान्परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ २७
कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृहीतशरासनः ।
नृत्यन्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ॥ २८
ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनिं रणे ।
नातिदूरे स्थितस्तस्य द्रावयामास वै चमूम् ॥ २९
सा वध्यमाना समरे पाण्डवानां महाचमूः ।
प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेना यथा बलिम् ॥ ३०
विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष ।
रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ३१
ततः शरसहस्रैस्तां पाण्डवानां महाचमूम् ।

C. 6 4563
B. 6 100 34
K. 6 100 34

पार्थान्) — d) D2 द्रोणभीष्म (by transp) B D (except D1-3 6) T1 G पुरोगमा (for °पुर सरा)

25 Before 25, D6 ins संजय उवाच — a) K4 D1 उक्त्वा (for उक्तो) K5 D2 T2 M एवमुक्त स (K5 D2 °क्रोध) G3 भगवान् (for बल°) — c) Ś1 K0-2 D1 3 T1 G4 नदमानो, B2 3 स कुर्वाणो, G1-3 नादमानो (for नर्द°) K4 ययानाद (for महा°) — f) K3 बलाहका, T2 G1 M1-4 बलाहक (for बला°)

26 b) K3-5 B D बल महत् (by transp), T G2 4 महाबल, G1 महद्भय — c) K0 2 Dn2 D4 T2 प्रचलत्, K3 प्रचल; T1 G2 4 प्राद्रवत् (for प्राच लत्) K5 D2 सर्वसैन्यानि (for सर्वतो राजन्) — d) K4 B Da Dn D4 7 8 वातोद्धूत (for पूर्यमाण) K3 5 D2 6 इवाम्बुधि, K4 इवानल

27 a) K3 5 B D (except D1. 3) T2 M2 महाराज (M2 °जस्) (for नरा राजस्) — b) T2 M2 5 शब्देन (for नादेन) Da1 भीपता, D2 भापता (for भी षिता) — d) D3 °तल (for °तले)

28 a) G3 स कार्ष्णी च (for कार्ष्णिश्चापि) D1 सदा युक्तः, T1 G समायुक्त (G3 °क्त) — b) K4 B D (except D1-3 6) प्रगृह्य सशर धनु — c) K1 नृपान्नि च (sic), T2 मृद्गन्निव — d) D1 राक्षस (for तद्रक्ष) B4 समुपागमत् G2 तद्राक्षसमुपाद्रवत्

29 a) T2 त राक्षस (for स राक्षस) B4 क्रूर (for क्रुद्ध) — b) Ś1 सम्प्राप्य चा, K3 D2 M1 समाप्यैव D6 M2 [आ]र्जुन B1 प्रययावार्जुनिं रणे, D1 प्राप्य चार्जु निमाहवे, T2 संप्रहस्यार्जुनिं रणे — c) Ś1 K0 2 M1-4 °दूर, K4 °दूर (for °दूरे) K4 गतस्, B Dn2 D4 M4 स्थिता, T1 G स्थिते, T2 ततस् (for स्थितस्) T1 G तस्मिन् (for तस्य) — d) K3 5 D2 त्रास° (for द्राव°) K3 M1 3 5 चमू (for चमूम्) — After 29, G2 reads (for the first time) 32^{cd}, *repeating* it in its proper place

30 G1 3 om. 30^{a}-32^{b} B2 om (hapl) 30^{ab} — a) G4 च तथा (for समरे) B1 Dn2 D4. 6-8 तां वध्यमानां च तथा — b) B1 Dn2 D4 6-8 M4 महाचमू (for महाचमू) — T2 om (hapl) 30^{c}-33^{b} — After 30^{ab}, D1 ins

385* नाध्यगच्छत वै त्राण पीड्यमाना दुरात्मना ।

— c) M4 प्रत्युद्ययू D1 महाराज (for रणे रक्षो) — D3 om (hapl) 30^{d}-32^{c} — d) K2 3 B D (D3 om) G2 देवसेना Ś1 K0 1 बर्हि, K2 3 B4 D1 2 बलि, K4 B3 बल, B1 ½ Da Dn D4-8 बल (for बलिम्)

31 D3 T2 G1 3 om. 31 (cf. v l 30) — ab) K3 5 D2 3 तव (for तस्य) D1 भारत (for मारिष) D1 विमर्द सुमहारक्षो दर्शयन्सुपराक्रम (cf 32^{cd}) — cd) M transp घोररूपेण and वध्यमानस्य K4 भीम° (for घोर°) D1 °माना तु (for °मानस्य) — T1 G4 om (hapl) 31^{d}-33^{c}

32 T G1 4 om 32, D3 om 32^{abc}, G3 om 32^{ab} (cf v l 30, 31) — a) Da2 D5 स; M1-3 5 तु (for ता) — b) M1. 3 5 °चमू (for °चमूम्) — M2 om 32^{c}-33^{b} — c) K3 व्यद्रावयद्, K4 प्रत्युद्ययौ, Da Dn1 D5 प्रदुद्राव, D2 विद्रावयद् (for व्यद्रा°) D5 महा- (for रणे) — d) K0 1 3 4 D1. 3 G2 3 M4 दर्शयन्वै पराक्रम, K5 दर्शयश्च पराक्रम, B Dn2 D4 दर्शयत्स्व°, Da Dn1 D5 दर्शयन्सु°, D2 6-8 दर्शयन्स्व°

C. 6 4363
B 6 100 34
K 6 100 34

व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयद्वै पराक्रमम् ॥ ३२
सा वध्यमाना च तथा पाण्डवानामनीकिनी ।
रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव रणे भयात् ॥ ३३
तां प्रमृद्य ततः सेनां पद्मिनीं वारणो यथा ।
ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान्महाबलान् ॥ ३४
ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः ।
राक्षसं दुद्रुवुः सर्वे ग्रहाः पञ्च यथा रविम् ॥ ३५
वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः ।
यथा युगक्षये घोरे चन्द्रमाः पञ्चभिर्ग्रहैः ॥ ३६
प्रतिविन्ध्यस्ततो रक्षो बिभेद निशितैः शरैः ।
सर्वपारशवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महाबलः ॥ ३७
स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ ३८
विषक्तैः स शरैश्चापि तपनीयपरिच्छदैः ।
आर्श्यशृङ्गिर्बभौ राजन्दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥ ३९
ततस्ते भ्रातरः पञ्च राक्षसेन्द्रं महाहवे ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ॥ ४०
स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव ।

33 T1 G4 om 33^{abc}, T2 M2 om 33^{ab} (cf v l 30, 32) — ^{ab}) Cf 30^{ab} K4 तु तथा, D6 च तदा, M (M2 om) समरे (for च तथा in ^{a}). Ś1 K1 अनीकिनीं, M (M2 om) महाचमू° — ^{d}) K1 प्रादुद्राव D7 ततो (for रणे) K1 भय (for भयात्)

34 ^{a}) B4 Da1 Dn D4 7 8 प्रमृद्य च, D1 तां प्रमृज्य; D6 प्रमर्द्य च, T2 ता प्रद्रुत्य (for ता प्रमृद्य) K3-5 B D (except D8) रणे (for तत°) M2 तां प्रत्यमृद्यत सेना — ^{b}) K1 वरयो तथा, Da1 वरणीं यथा — ^{c}) K3 5 D2 प्र° (for ऽभि) D1 ततो दुद्राव च रणे — ^{d}) Ś1 K0-2 प्रहारिण°, K4 Da Dn1 D5 6 T2 महारथान्, D8 T1 G कुमारकान् (for महाबलान्)

35 ^{ab}) D1 तत°, D2 तत्र, T1 G2 4 त तु (for ते तु) D1 महारणे (for प्रहारिण°) Ś1 K0 2 द्रौपदेयाश्च ते सर्वे महाबलपराक्रमा° — ^{c}) K5 प्रदुद्रुवु° (hypermetric) K1 3-5 B D (except D8) सख्ये, T2 M सखे (for सर्वे) — ^{d}) K1 3 5 B D (except D1. 8) रविं यथा (by transp), T2 रथा रवं

36 ^{a}) K5 ते तु (for तैस्तु) — ^{b}) M5 विधितो (for पीडितो) T1 G राक्षसेश्वर° (for राक्षसोत्तम°) T2 पीडिता राक्षसोत्तमा° — K5 om (hapl) 36^{c}–38^{b} — D2 reads (*sec m*) 36^{cd} in marg — ^{c}) D2 T1 G1 3 4 M4 घोरेश्च (for घोरे) — ^{d}) T2 M1-3 5 दीप्तिमद् (M2 °मान्) ग्रहै , M4 दीप्तविग्रहै°

37 K5 om 37 (cf v l 36) D2 reads (*sec m*) 37^{ab} in marg — ^{a}) K4 G1 3 प्रतिविध्य, D2 प्रतिविद्धस्, D8 प्रत्यविध्यत्, T1 G4 द्रौपदेयास्, T2 प्रतिषिद्ध, M3 प्रतिविध्यंस् (for प्रतिविन्ध्यस्) D1 M1 (*sup lin*) 3 5 (both *inf lin* as in text) राजन् (for रक्षो) — ^{b}) Ś1 K0 विभिदे, D6 पञ्चभिर्, T1 G1 3 4 विभिदुर्, M3 विभेदन् (for बिभेद) G1-3 M2 दशभि° (for निशितै) T2 विनिर्भिण्ण शित° शरै° — ^{c}) G2 3 सर्वे (for सर्व) K3 Dn2 D1 3 सर्वपारसवैस्, Ca d v सर्वपारशवैस् (as in text) K1 4 B1 3 4 Da Dn D4 तूर्णैर् (for तूर्णम्) D6 बिभेद समरे तूर्णम् — ^{d}) B2 तैलधौतैर्, G3 क्रुद्धाग्रैश्च (for अकुण्ठाग्रैर्) Dn D4 5 7 8 महाबलै°, T2 °बल°, G1-3 °बला D1 गृध्रपत्रपरिच्छदै°

38 K5 om 38^{ab} (cf v l 36) — ^{a}) D3 तै प्रभिन्न, M1-3 5 स तैर्भिन्न Da D1 तनुत्राणै — G1-3 om 38^{b}–41^{a} — ^{b}) M4 राक्षसाधिप° (for °सोत्तम°) T1 G4 भुजगै° कोपितैरिव (cf 41^{b}) — ^{cd}) T2 [आ]काशे (for [अ]र्कस्य) K5 मरीचिरिव चार्कस्य B1 सस्मृतो, D1 संपृक्तो, D6 सवृतो, M5 सस्यूतो; Ca सस्यूतो (as in text) K3 5 D2 6 यथा (for महान्) T1 G4 अलवुमो महाराज नागेंद्र इव चुकुधे (= var 41^{cd})

39 G1-3 om 39 (cf v l 38) T1 G4 om 39–40 — ^{a}) K0 2 B3 विमुक्तै°, B2 विपाकै°, D3 प्रविद्ध°, D4 विसक्तै° D1 विपक्तश्च शरैश्चापि — ^{b}) D3 °परिस्कृतै (for °परिच्छदै°) — ^{c}) Some MSS आर्ष्यश्रृगिर्, K5 D1-3 7 आर्षश्रृगिर्, T2 आश्र्यश्रृगो, M2 आर्यश्रृगिर् M1-4 5 ततो (for बभौ) — ^{d}) D8 दीप्तश्रृगिर्; T2 दीप्तश्रृग M1-3 5 बभौ दीप्त इवांशुमान्

40 T1 G om 40 (cf v l 38, 39) — ^{b}) K3 D1 T2 M °बल (for °हवे) — ^{c}) T2 विव्यधिर्, M5 विविधुर् (for विव्यधुर्) K3 D2 विविधैर् (for निशितैर्) — ^{d}) D1 °विभूषणै°, D3 °परिस्कृतै —After 40, T1 G4 ins. 386*

अलम्बुसो भृशं राजन्नागेन्द्र इव चुक्रुधे ॥ ४१
सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्तमथ मारिष ।
प्रविवेश तमो दीर्घं पीडितस्तैर्महारथैः ॥ ४२
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ।
चिच्छेद सायकैस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ॥ ४३
एकैकं च त्रिभिर्बाणैराजघान स्मयन्निव ।
अलम्बुसो रथोपस्थे नृत्यन्निव महारथः ॥ ४४
त्वरमाणश्च संक्रुद्धो हयांस्तेषां महात्मनाम् ।
जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ॥ ४५
बिभेद च सुसंहृष्टः पुनश्चैनान्सुसंशितैः ।
शरैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ४६
विरथांश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः ।
अभिदुद्राव वेगेन हन्तुकामो निशाचरः ॥ ४७
तानर्दितान्रणे तेन राक्षसेन दुरात्मना ।
दृष्ट्वार्जुनसुतः संख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ॥ ४८
तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ।
ददृशुस्तावकाः सर्वे पाण्डवाश्च महारथाः ॥ ४९
तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परम् ।

C 6 4581
B 6 100 52
K 6 100 52

---

41 T1 G4 om 41 G1-3 om 41* (cf 1. L. 38) — a) T2 M स निर्भिण्ण — b) G2 भुजगै B2 कोपितैर्भुजगैरिव, T2 M1 3-5 कुपितै(T2 राधितै, M4 कुमितै)र्भुजगैरिव — c) K3 B Da Dn D4 6 7 8 अलंबुषो; K5 अल्वमो, D5 अल्युम्पो K1 भ्रम राजन्, G2 महाराज — d) D2 इति (for इव) G1 3 दुद्रुवे (for चुक्रुधे) — S ins after 41 (T1 G4, after 40)

386* निर्भिण्णास्तु शरैर्घोरैर्दीप्यमान समन्ततः ।
अलंबुसो भृशं भाति टङ्काभिरिव कुञ्जरः ।

[(L 1) T1 G4 निर्भिन्नाग , G1-3 निर्भिण्णाग T1 G4 मनानन (for समन्तत) — (L. 2) T2 M1 3-5 पर्वत (for कुञ्जर)]

42 b) K3 5 D2 3 6 T G4 M1 2 इव (for अथ) M4 राक्षस (for मारिष) D1 मुहूर्तं व्यथितोभवत् — c) G3 ततो; Ca तमो (as in text) K5 दीर्णं, D2 T2 M घोर (for दीर्घं) — d) Ko G1 M3 5 पीडितैस्तैर् M1 2 6 महारथ

43 b) K1 द्विगुणे, K3 त्रिगुणी (for द्विगुणी) — c) K2 B4 Da1 Dn D1 2 4 7 8 सायकास् (for सायकैस्) D3 तीक्ष्णैर् (for तेषा) — d) D2 तेषा चैव, D3 ध्वजास्तेषा, T2 स ध्वजाश्च (for ध्वजाश्चैव) D1 ध्वज चैव धनुस्तथा

44 a) K3 4 B D (except D1-3) पञ्चभिर् (for च त्रिभिर्) — b) B3 तपनीयविभूषिता — c) K4 B Da Dn D4 6 7 8 अलंबुषो, D6 °बुशो Ko 1 रथो पस्थो, M1 3 5 [s]भितस्तेषा — d) T2 M1 3-5 ननर्द च (for नृत्यन्निव) T1 G च भारत, M4 महाबल (for °रथ)

45 a) K2 3 5 B Da Dn D2 4-8 T2 M4 सु (K3 5 B2 3 D2 6 T2 M4 च)सरब्धो, K4 D1 सु संक्रुद्धो, T1 G भृश क्रुद्धो (for च संक्रुद्धो) — b) M1-3 5 महामना — d) K3 D2 3 T2 M2 सारथिं च, D °थिश्च K2 महाबल, K4 D1 T2 °रथ , D5 °बल

46 a) D1 जघान (for बिभेद) K5 चैव (for च सु) B D (except D1-3 6) T2 M सुसरब्ध , G1-3 सुसक्रुद्ध (for सुसहृष्ट) — b) K3 4 D2 3 7 T1 G1 2 4 M2 चैतान्, Da1 D5 6 चैषा, M1. 3-5 दीनान् (for चैनान्) K3 5 D2 सुसहितान्, Da1 Dn1 D5 सु सस्थितै , D1 महायत्नान्, D8 (marg sec m) सुसधितै , D6 सुसमितै , T1 G4 सुसहितै (for सुसशितै) — c) K3 शितैर्, K5 D3 शस्त्रैर् (for शरैर्) D1 शरैरभिशिखाकारै

47 D6 om 47^{ab} — a) T2 स (for च) — b) K5 च, Da2 M4 तु (for स) Ś1 Ko कृतवास्तत्र राक्षस

48 T1 om 48^{ab} — a) B2 G तत्र (for तेन) — c) K4 D2 3 T1 G °र्जुनिस्तत्र , Da2 D5 तत्रार्जुन सुत , D1 दृष्ट्वा त चार्जुनि , T2 दृष्ट्वार्जुनिस्तु तान् T2 G3 M सख्ये, G1 2 सघे (for सख्ये) — d) D8 रक्षस D6 तमुपाद्रवत्

49 a) T1 तत (for तयो) — c) B2 D1 T1 G पांडवा , D8 पार्थिवा (for तावका) — d) B2 ताव काश्च, D1 कौरवाश्च, T1 G पार्थिवाश्च (for पाण्डवाश्च)

50 a) K3 D2 °बुद्धे (for °युद्धे) — After 50^{ab}, T G M2 ins

C 6 4581
B 6 100 52
K 6 100 52

महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ॥ ५०

तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ।
यथा देवासुरे युद्धे शक्रशम्बरयोरिव ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥

९७

धृतराष्ट्र उवाच ।

आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नन्तं महारथम् ।
अलम्बुसः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत संजय ॥ १
आर्श्यशृङ्गिं कथं चापि सौभद्रः परवीरहा ।
तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथा वृत्तं स संयुगे ॥ २
धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु संजय ।
भीमो वा बलिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः ॥ ३
नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः ।

387* उद्वृत्य चक्षुषी राजन्क्रोधात्प्रस्फुरिताधरौ ।
[T2 उद्वृत्त (for उद्वृत्य)]

— a) G8 महायल (for °बलौ) M8 5 महाराजन् D1 महाकालौ तदा राजन् — d) K8 4 D2 G1 कोप (for क्रोध). T2 M -सदीप्त° (for -सरक्त°) — e) K5 D1 2 अवेक्ष्य(D1 °क्ष)तौ, Da Dn1 (marg as in text) D5 तितिक्षेता, T1 G2 4 ह्यवेक्षेता, G1 8 महाराज, M8 अवैक्षेता (for अवेक्षेता) — f) K5 ज्वालानल, D6 M2 कालातक (for कालानल-) K1 -समा, D6 -यमौ (for समौ) D1 क्षये, G8 [उ]भौ (for युधि) — After 50, T1 G ins

388* आशीविषाविव क्रुद्धौ नेत्राभ्यामितरेतरम् ।

51 a) D1 तयो° समभवद्धोर — b) K0 कटको°, T2 करको°, Cd कटुको° (as in text) D1 युद्ध चार्जुनिरक्षसो°, T1 G M2 बभूवात्यतदारुण (M2 °र्ण) — c) K5 यदा, T1 G पुरा, M5 कथ (for यथा) D1 पूर्व (for युद्धे) — d) B Da2 Dn D4 7 8 T2 M पुरा, D1 8 अभूत् (for इव)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 5 D2 mention only नवमे युद्धदिवसे, K4 नवमेह्नि, D6 नवमदिवसयुद्धे, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* K4 अभिमन्युयुद्ध, D1 अलबुसयुद्ध, D6 द्रौपदेयाना पराजय°, T2 M1-3 5 अलबुसाभिमन्युयुद्ध (T2 °न्युसमागम) — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (sec m) 58, Dn2 M1 2 97, D6 95, T1 G 96 (as in text), T2 M8 4 98, M5 99 — *Śloka no* Dn1 D6 53, Dn2 52, D5 54

97

1 a) Ś1 K1. 2 Da1 D3 T2 G1-3 M2 अर्जुनिं, Da1 आर्जुन K8 D2 T2 वीर, D1 शूरान्, D6 T1 G क्रुद्धं (for शूर) — b) K8 4 B D T1 G महारथान्, T2 महायल (for °रथम्) — c) K4 B Da Dn D4 5 7 8 अलबुष°, D6 °बुश , T2 °बुस G8 तेन (for युद्धे). — d) T2 प्रत्युध्यत Ś1 K2 Da1 भारत, K0 1 D8 4 6-8 भारत (for सजय) D1 प्रत्युध्यत्परतप

2 a) Ś1 K0-2 4 B Da Dn D3 4-8 T2 G2 आर्ष्यशृंगिं, K8 5 D1 आर्षि(K5 °र्षं)शृग, D8 आर्क्षशृग, G2 आद्रिशृंगिं, G8 आश्चर्यशृगिं°, M1 (inf lin) ऽ आर्यशृंगिं K4 चासौ, B D (except D1-8) चैव (for चापि) — b) T2 सौभद्र (for °द्र) — c) K8 D2 त त्वमाचक्ष्व, K5 तमाचक्षत Da2 मे सत्य (for तत्त्वेन) K1 त ममाचक्षते तेन — d) K5 D2 च, T G हि (for स) K0 मा युगे, D1 सजय (for सयुगे) M4 यथा वृत्त° स सयुग°

3 Da D5 om (? hapl) 3[ab] — b) D1 मम सैन्यस्य, D7 समसैन्येषु K2 B Dn D4 7 8 सयुगे (for सजय) — K8 om (hapl) 3[c]-4[d] — e) Ś1 K0 1 M2 भीमोपि, D6 भीष्मो वा. Dn2 D1 रथिनां (for बलिनां) D2 पाडवा वा नरश्रेष्ठा

4 K8 om 4 (of v l 3) — a) K5 Da1 D2,

एतदाचक्ष्व मे सर्वं कुशलो ह्यसि संजय ॥ ४

संजय उवाच ।

हन्त तेऽहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणम् ।
यथाभूद्राक्षसेन्द्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ॥ ५
अर्जुनश्च यथा संख्ये भीमसेनश्च पाण्डवः ।
नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमम् ॥ ६
तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ॥ ७
अलम्बुसस्तु समरे अभिमन्युं महारथम् ।
विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ।
अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ८
सौभद्रोऽपि रणे राजन्सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
आर्ष्यशृङ्गिं महेष्वासं पितुरत्यन्तवैरिणम् ॥ ९
ततः समेयतुः संख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ।
रथाभ्यां रथिनां श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ ।
मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रज्ञश्च फाल्गुनिः ॥ १०
ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः ।
आर्श्यशृङ्गिं रणे विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ११
अलम्बुसोऽपि संक्रुद्धः कार्ष्णिं नवभिराशुगैः ।
हृदि विव्याध वेगेन तोत्त्रैरिव महाद्विपम् ॥ १२

C 6 4598
B 6 101 13
K 6 101 13

$_{3\ 5}$ सहदेवश्च, D_6 °देवौ वा —^{b}) T_2 सात्यको, M सत्यको (for सात्यकिर्) Ś$_1$ K_{0-2} च (for वा) K_5 D_2 G_3 °वल° (for °रथ°) —^{c}) $K_{2\ 4}$ B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ मे सत्य, K_6 D_2 सर्वं मे (by transp) —^{d}) K_2 M_2 सजय° (for °य)

5 K_5 D_2 transp 5 and 6 —^{a}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ T_2 M_4 कथयिष्यामि, Da Dn $D_{1\ 3\ 5}$ T_1 G संप्रव स्यामि (for ऽहं प्रव°) —^{b}) S रोम° (for लोम°) K_3 $D_{2\ 3}$ सग्रामो लोमहर्षण, K_6 सग्रामे लोमहर्षणे —^{c}) D_6 यश्चाभूद्, T_1 $G_{2\ 4}$ यदभूद् (for यथाभूद्) D_2 राक्षसेंद्रश्च —^{d}) D_2 सौभद्रश्चैव B_1 T_2 M भारत (for मारिष)

6 K_5 D_2 transp 5 and 6 —^{a}) M_2 अर्जुनस्य Da Dn_1 D_5 चक्रे, T_2 G_{1-3} M सखे (for सख्ये)

7 ^{b}) B D (except $D_{1-3\ 6}$) °पुरःसरा (for °पुरोगमा) —^{c}) $K_{1\ 3}$ अन्द्भुतानि D_3 च सर्वाणि (for विचित्राणि) K_5 D_2 अत्यद्भुतानि चित्राणि

8 ^{a}) K_1 corrupt K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ अलम्बुषस, K_5 °वुस, D_2 °वस°, D_6 °बुशस् $K_{3\ 5}$ D_2 तु (K_5 स ; D_2 सु) रभसम् (for तु समरे) —^{b}) Ś$_1$ त्वभिमन्युं, M_3 अभिमन्युर् D_1 महाबल —^{c}) $D_{2\ 6}$ निनद्य, T_2 M_4 विनदन्, $M_{1-3\ 5}$ नदित्वा M_2 तु महानाद, $M_{3\ 5}$ सुमहान्नाद —^{d}) K_5 गर्ज°, Da_1 तर्क°, D_2 वर्ज° (for तर्ज°) K_5 D_3 पुनः पुनः (for मुहुर्मुहुः)

9 ^{a}) $K_{3\ 5}$ $D_{2\ 6}$ तात (for राजन्) B_4 Dn_2 $D_{4\ 7\ 8}$ अभिमन्युश्च वेगेन —^{b}) T_2 G_3 M_{1-4} व्यनदन् (for विनदन्) K_3 बहु (for मुहु) —^{c}) Ś$_1$ K_{0-2} B Da Dn D_{4-8} T_1 G आर्ष्यशृगिं, $K_{3\ 5}$ $D_{1\ 2}$ आर्षि (K_5 र्षं-, D_2 °र्ष्यं) शृग, K_4 D_3 अलबुस (K_4 °षं) (for आर्श्यशृङ्गिं)

10 ^{a}) K_1 समेयत, K_4 B Da_1 Dn $D_{1\ 4\ 7\ 8}$ S समीयतु, Da_2 D_5 समायतु S (except T_1 G_4) सखे —^{b}) Da_1 वर° (for नर°) —^{c}) T_2 M रथिनौ (for रथाभ्या) K_2 B_1 Dn_1 $D_{2\ 4}$ रथिनौ (for °नां) —^{d}) Ś$_1$ $K_{0\ 1}$ यथा वै वृत्रवासवौ, T_2 M घोररूपौ दुरासदौ —^{e}) D_1 मायामी, D_6 मायावि- —^{f}) $K_{2\ 4}$ B Dn_2 D_1 दिव्यास्त्र(D_1 °स्त्रै)श्चैव, $K_{3\ 5}$ D_2 T_1 $G_{1\ 4}$ $M_{1\ 3\ 5}$ °स्त्रश्चापि, M_2 °स्त्रज्ञ च (for °स्त्रज्ञश्च) K_2 फाल्गुणि°, G_1 फल्गुनि T_2 विव्याधा- स्त्रैश्च फाल्गुनीं॰

11 ^{a}) K_6 कार्ष्णिश्चापि (for तत कार्ष्णिर्) $K_{3\ 5}$ D_2 महेष्वासो, G_2 M_4 महाराजन् —^{b}) K_1 निशतै ; G_3 नियतै (for निशितै) —^{c}) Ś$_1$ $K_{0-2\ 4}$ B Da_2 Dn D_{4-8} T_1 G_4 आर्ष्यशृगिं, $K_{3\ 5}$ Da_1 $D_{1\ 2}$ आर्षि (K_5 °र्षं ; Da_1 D_2 °र्ष्यं)शृगं, D_3 आर्क्षशृगिं, G_2 आश्म°, M_4 आन्य° (for आर्श्य°) D_1 भित्त्वा (for विद्ध्वा) —^{d}) K_4 ततो (for पुनर्) T_1 G_4 विव्याय (for °ध)

12 ^{a}) K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ अलम्बुषो, D_6 °बुशो T_1 G_4 समरे (for संक्रुद्ध) —^{b}) K_3 कार्ष्णिर् $K_{3.\ 5}$ $D_{2\ 3}$ M_1 (*sup lin*) $_3$ सायकै (for आशुगै) —^{c}) T_1 G_4 विव्याय (for °ध) —^{d}) K_2 Da_1 तत्रैरिव (sic), D_6 स्तोत्रैरिव K_4 G_3 महागजं, Da_1 महाद्रिपं

C. 6 4597
B 6 101 14
K. 6 101 14

ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः ।
अर्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत ॥ १३
अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवतिं नतपर्वणाम् ।
चिक्षेप निशितान्बाणान्राक्षसस्य महोरसि ॥ १४
ते तस्य विविशुस्तूर्णं कायं निर्भिद्य मर्मणि ।
स तैर्विभिन्नसर्वाङ्गः शुशुभे राक्षसोत्तमः ।
पुष्पितैः किंशुकै राजन्संस्तीर्ण इव पर्वतः ॥ १५
स धारयञ्शरान्हेमपुङ्खानपि महाबलः ।
विबभौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ॥ १६
ततः क्रुद्धो महाराज आर्ष्यशृङ्गिर्महाबलः ।
महेन्द्रप्रतिमं कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः ॥ १७
तेन ते विशिखा मुक्ता यमदण्डोपमाः शिताः ।
अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशन्धरणीतलम् ॥ १८
तथैवार्जुनिनिर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ।
अलम्बुसं विनिर्भिद्य प्राविशन्त धरातलम् ॥ १९
सौभद्रस्तु रणे रक्षः शरैः संनतपर्वभिः ।
चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे ॥ २०
विमुखं च ततो रक्षो वध्यमानं रणेऽरिणा ।

---

13 [b]) T2 रथ (for सुतं) K1 मुख्ये, B2 युद्धे, T2 G1 3 M सखे, G2 सघे (for सख्ये)

14 [a]) T1 G2 4 अर्जुनस्य सुत क्रुद्धो, G1 3 आर्जुनिस्तु तत क्रुद्धो — [b]) K3 D6 नवतिं नतपर्वण, K4 B Da Dn D1 3–5 7 8 S नवभिर्नतपर्वभि, D2 नवत्या नतपर्वण — [c]) K3 5 D2 चिक्षेप निशिता(D2 °तां)स्तस्य, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 बिभेद निशितैर्बाणै, D3 S विव्याध निशितैर्बाणै (T2 °स्तीक्ष्णै) — [d]) K3 सायकास्तान्, K4 B Da Dn D4 5 7 8 राक्षसेंद्र, D1 2 राक्षस त (D3 च) (for राक्षसस्य) K5 D2 सायकान्प्रतिसायकै, T2 M1. 3–5 राक्षस तु (T2 सु°) महाबल (M4 °ल)

15 [a]) B2 तत्र (for तस्य) T1 G क्षिप्र, T2 क्रोध; M कायं (for तूर्णं) — [b]) K1 काया, T2 M तूर्णं (for काय) Da1 Dn2 D1 4 T2 M मर्मसु, D3 वर्मवत्, D6 वर्माणि (for मर्मणि) — [c]) K3 5 D1 2 6 निर्भिन्न° (for विभिन्न°) — [f]) D1 आकीर्ण, D3 6 T1 G M3–5 सकीर्ण (for सस्तीर्ण)

16 D4–6 om (hapl) 16 — [a]) K3–5 B Dn2 D2 3 7 8 स(Dn2 D7 स)धारयान(K4 B D3 °ण)श्च शरान्; Da स वारयश्च सशरान्, Dn1 स वारयञ्छरास्तस्य, D1 सोधारयत्तस्य शरान्; T1 G M स सद्धानश्च शरान्, T2 सद्धानश्च स शरान् — [b]) K3–5 B D (D4–6 om) S हेमपुखान्महाबल — K2 om (hapl) 16[c]–17[b] — [c]) T2 प्र, G2 M4 स (for वि) — [d]) K5 प्रज्वाल; B2 सधार; Da1 सचाल (for सज्वाल)

17 K2 om 17[ab] (cf v l 16) — [b]) Ś1 K0 1 आर्ष्यशृंगिर्, K3. 4 B Da Dn D1 4–8 T1 G4 आर्ष्य°, K5 आर्य°, D2 आर्षि; D3 आर्श°; G2 आश्न° (for आश्यं°) K1–5 B Dn1 D1 2 4 6–8 S समर्पण (for महाबल) — [c]) K3 5 Da1 D1 2 6 °सदृशं (for °प्रतिम) K5 कार्ष्णिम्

18 [a]) Dn1 D5 विशिषा, D3 T1 G निशिता (for विशिखा) T2 मुष्टा (for मुक्ता) — D5 om (hapl.) 18[b]–19[a] — [b]) K2 B2 M1 2 5 °पमाश्रिता, K4 D3 T1 G1 °पमा शरा, Dn2 °पमा दृढा; D2 °पमासिता; D7 G1–3 °पमा शुभा (for °पमा शिता) — [c]) D2 समाहृत्य (for विनिर्भिद्य) — D4 om (hapl) 18[d]–19[c] — [d]) K0 2 D3 प्राविशद् (for °शन्) K5 धरणीतले K2 B Da Dn D2 3 7 8 T G1 4 M प्राविशत धरा(D2 T G1 4 M मही)तल; G2 प्रविशतो महीतल

19 D4 om 19[abc], D5 om 19[a] (cf v l 18), G3 M1 3–5 om (hapl) 19 — [a]) K3–5 B Da Dn D1 3 5 7 8 T2 M2 तथैवा(Da D4 तथ चा; Dn1 [before corr] अथैवा)र्जुनिना मुक्ता — [b]) K3–5 B D (except D3 4 6) कनक° (for काञ्चन°) — [c]) K4 B Da Dn D5 7 8 अलम्बुष (Da1 °म्ब), D6 °बुश (for °बुस) — [d]) K5 प्राविशस्तु, D4 प्रविशत K3 B1 Da Dn1 D2 5 T2 महीतल, K5 महा° K0 3 T1 G1 2 4 M2 प्राविशन्धरणी(K0 °स्त्वरणी, M2 °धवनी)तल (K2 °ले)

20 [a]) B2 T1 G M3 5 च (for तु) K5 ततो (for रणे) B2 क्रुद्ध°, G3 दक्ष (for रक्ष) — T2 om (hapl) 20[c]–25[d] — [c]) G2 उद्यम्य (for आसाद्य) — [d]) T1 G4 बल, G1 2 यम (for मय) K5 शक्ति, D2 6 शक्रम् (for शक्र). D2 (by corr) शक्रो मयमिवाहवे

प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनः ॥ २१
ततस्ते तमसा सर्वे हृता ह्यासन्महीतले ।
नाभिमन्युमपश्यन्त नैव स्वान्न परान्रणे ॥ २२
अभिमन्युश्च तद्दृष्ट्वा घोररूपं महत्तमः ।
प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनन्दनः ॥ २३
ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीपते ।
तां चापि जघ्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥ २४
संक्रुद्धश्च महावीर्यो राक्षसेन्द्रं नरोत्तमः ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ २५
बह्वीस्तथान्या मायाश्च प्रयुक्तास्तेन रक्षसा ।
सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास फाल्गुनिः ॥ २६
हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः ।
रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतो भयात् ॥ २७
तस्मिन्विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनि राक्षसे ।
आर्जुनिः समरे सैन्यं तावकं संममर्द ह ।
मदान्धो वन्यनागेन्द्रः सपद्मां पद्मिनीमिव ॥ २८

C 6 4613
B 6 101 30
K 6 101 30

21 T2 om 21 (cf v l 20) — a) G3 विमुख॰ K2 B Dn2 D1 T1 G1 च रणे, K5 भारतो, D1 च कृतं (for च ततो) M आश्चर्यरूपिणस्ततो राजन् — b) G3 M वध्यमानो K3 5 D2 रणाजिरे — c) Ś1 K1 रणे, D3 T1 G2 4 ततो (for महा) — d) K3 5 D3 M1-3. 5 परताप(M1 3 ॰पि)नीं, B1 D5 परतापन, D1 शत्रुसूदनीं, T1 G अरिघातिनीं, M4 परतापना (for ॰न)

22 T2 om 22 (cf v l 20) — a) S (T2 om) ततस्तु (M1 2-5 ॰त स) तमसा सर्वं (M4 पर्व) — b) K1 हृदा ह्यासं, K3 4 B Da Dn D2-8 वृता ह्या(K4 B Dn2 ॰ताश्चा, D4 3 ॰ता आ)सन्, D1 सवृता हि, S (T2 om.) वृ(M4 हृ)तमासीन् (for हृता ह्यासन्) K3-5 B D (except Dn2) T1 G2 4 महीपते, G1 3 M जगत्यतं (for महीतले). — cd) Ko असृष्यत, D6 अपश्यत (for ॰श्यन्त) K5 स्वान्वै (for स्वान्न) S (T2 om) नाभिमन्यु प्रपश्यामस्त(T1 G1 M1 3 5 ॰म त)मसा संवृत तदा

23 T2 om 23 (cf v. l 20) K5 om (hapl) 23[ab] — a) K1 D5 G1. 3 M2 च त, D3 तु त (for च तद्) — b) K2 महत्तम, B2 महातम, G1 3 महत्तर (for महत्तम॰) — c) K1 स्त्रमत्युग्र, K3 महास्त्र स, K5 D2 प्रभास्त्रं च (for ऽस्त्रमत्युग्र) — d) D1 भास्वर Ko D1 5 T1 G1 2 4 M2 4 कुरुनदन K5 प्रहर्तुमहरत्तम॰

24 T2 om 24 (cf. v l 20), D3 om 24-25 — a) K2 प्राकाशम्, Da1 D5 प्रकाश्यम् M1-3 5 अगमज्(for अभवज्) G3 तत प्रकाशोऽप्यभवज् — c) D1 तथा (for ता च) K4 B Dn2 D1 4 7 8 T1 G1 [अ]भि॰ (for [अ]पि) M जघान ता च माया वै — d) M1 (*sup lin*) 2 3 5 महा॰ (for दुरा॰)

25 T2 D3 om 25 (cf v l 20, 24) — a) D1 T1 G सु(D1 G1 3 स)संक्रुद्धो (for सक्रुद्धश्च) — b) Ś1 Ko-2 D1 रा(Ś1 र)क्षसेंद्रो Ś1 Ko 1 Da2 D2 नरो(Da2 ॰गो)त्तम

26 a) Ś1 बह्वयास्, Ko 1 Da2 Dn1 D6 बह्वयस्; K6 याह्वीस्, Da1 प्रह्वस् (for बह्वीस्) D1 बह्वीस्तथा तदा माया॰, T1 G2 4 स च बह्वीस्तथा माया॰, T2 M ततो (M2 तयोर्) बहुविधा माया, G1 3 घोरा बह्वय॰ स्तथा माया॰ — b) Ś1 प्रयुक्तस्, D7 प्रमुक्तास् Da1 राक्षसा (for रक्षसा) — c) K5 मायास्त्र॰ (for सर्वा स्त्र॰) D3 स सर्वा अप्यमेयात्मा — d) T2 विरराम स (for वारयामास) Da1 फाल्गुनी, G1 फाल्गुन॰

27 a) K5 D3 हतमान, Da1 हतमायां, M1 (*sup lin*) 3 5 हन्यमान (for हतमाय) — b) Da1 D5 विध्यमान, T2 वध्यमानश् (for ॰मान) T1 G तु (for च) — c) K4 T1 G सत्यज्य तत्रैव (by transp) — d) K5 सर्वतो (for महतो) T2 M रणात् (for भयात्)

28 a) D2 विनिहते (for विनिर्जिते) D1 क्रूरे; T2 M क्षिप्र (for तूर्णं) — Ś1 om (? hapl) 28[bc]. — b) G1. 3 माया॰, M4 क्षुद्र॰ (for कूट॰) T2 राक्षसे कूटयोधिनि (by transp) Ca cites कूटम् — After 28[ab], D6 ins

389* सौभद्रश्च महाबाहु॰ समरे च जितश्रम॰ ।
पराक्रमी महातेजा॰ पितुस्तुल्यपराक्रम॰ ।

— c) K5 अर्जुनिं, Da1 corrupt, D6 3 M2 अर्जुनि॰ Ko 1 तूर्णं (for सैन्य) — d) G3 समरे (for तावक) Ko 2 5 Da1 Dn1 T2 G3 स (for स) D1 तावकं सममर्दयत् — e) K4 B D (except D1-3 6) गध॰ (for वन्य॰) — f) K1 Da1 Dn1 D5 स पद्मां; K5 सपद्मा T2 M इव पद्मिनीं (by transp)

C 6 4614 B 6 101 31 K 6 101 31

ततः शांतनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाभिविद्रुतम् ।
महता रथवंशेन सौभद्रं पर्यवारयत् ॥ २९
कोष्ठकीकृत्य तं वीरं धार्तराष्ट्रा महारथाः ।
एकं सुबहवो युद्धे ततक्षुः सायकैर्दृढम् ॥ ३०
स तेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ।
सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण बलेन च ॥ ३१
उभयोः सदृशं कर्म स पितुर्मातुलस्य च ।
रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ३२
ततो धनंजयो राजन्विनिघ्नंस्तव सैनिकान् ।
आससाद रणे भीष्मं पुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ॥ ३३
तथैव समरे राजन्पिता देवव्रतस्तव ।
आससाद रणे पार्थं स्वर्भानुरिव भास्करम् ॥ ३४
ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तव विशां पते ।
परिवव्रू रणे भीष्मं जुगुपुश्च समन्ततः ॥ ३५
तथैव पाण्डवा राजन्परिवार्य धनंजयम् ।
रणाय महते युक्ता दंशिता भरतर्षभ ॥ ३६
शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखे स्थितम् ।
अर्जुनं पञ्चविंशत्या सायकानां समाचिनोत् ॥ ३७
प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः ।
पाण्डवप्रियकामार्थं शार्दूल इव कुञ्जरम् ॥ ३८
गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः ।
हृदि विव्याध संक्रुद्धः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ३९

---

29 ^{b}) K8 D6 [अ]ति (for [अ]भि) S दृष्ट्वा सैन्य मभिद्रुत — ^{c}) K2 शरवशेन, Dn2 शरवर्षेण, Ca रथ वंशेन (as in text) — ^{d}) K8 D3 8 T2 M1 3 5 पर्य वारयन्

30 ^{a}) K2 कौष्ठकीकृत्य, K4 B D4 7 8 T2 G1-3 कोष्ठीकृत्य च (T2 G3 तु); D1 कोष्ठीकृत्वा तु; D6 क्रौष्ठीकृत्य च, Ca कोष्ठकीकृत्य (as in text) T2 M4 त वीरा T1 G4 कोष्ठीकृत्य महावीर — ^{b}) Da1 धार्तृ राष्ट्र, G3 धार्तराष्ट्र K1 महारथ°, D1 T1 G °बला (for °रथा) — ^{c}) T2 एकस् (for एक) K8 5 D2 ते; D8 त, T2 M तु, G3 सा (for सु) K4 Da Dn1 D5 सुबहुशो (for सुबहवो) — ^{d}) K3 5 B3 D1-8 T1 G सायकैर्भृश, B1 दृढसायकै°, T2 M साय कोत्तमै°

31 ^{a}) K3 5 D2 तत्तेपा (for स तेपा) Ś1 K0 1 श्रेष्ठ°, M4 वीर (for वीर) — ^{b}) D2 पितृतुल्य°

32 ^{a}) B2 कार्यं (for कर्म) — ^{b}) D2 पितु° कर्मा तुलस्य च, S मातुलस्य पितुस्तथा

33 ^{a}) K4 damaged K1 B Dn2 D4 7 8 वीरो, G8 राजा (for राजन्) — ^{b}) Da Dn1 D6 निजघ्नस्, D2 निर्विघ्नस् (for विनिघ्नस्) D3 निशितै शरै° (for तव सैनिकान्) M4 विनिघ्नत च सैनिकान् — ^{d}) K1 D6 पुत्र प्रेप्सुर्, M4 पुरुपेप्सुर् T3 M अरिंदम (for अमर्षण)

34 ^{a}) Dn2 वीरान् (for राजन्) — G3 om (hapl) 34^{b}–36^{a}

35 G3 om 35 (cf v. l. 34) — ^{a}) K4 Da1 D2 स(K6 च)रथनागाश्च, D6 समरनागाश्वा° — ^{b}) K0 पुत्रस्तव K1 B Da Dn D4 6 7 8 जनेश्वर (D11 °र°) (for विशा पते) — ^{c}) D1 परिवार्य (for °वव्रू) — ^{d}) Da2 Dn1 D ते (for च) D1 स्थित युद्धाभि लाषिण

36 G3 om 36^{a} (cf v. l. 34) — ^{a}) D1 सर्वे (for राजन्) — ^{b}) K3 परिवव्रुर् (for °वार्य) — ^{d}) K0 S दंसिता D1 भरतोत्तमा, M भरतर्षभा

37 ^{a}) Ś1 D° शारद्वतस् K2. 5 D2 6 तूर्णं (for राजन्) — ^{b}) D1 पुरत (for प्रमुखे) K0 2 शरान्, K3 5 D1 3 6 G1 3 M स्थित, T2 द्विज (for स्थितम्) — ^{c}) K2 अर्जुने, T2 M1 3–5 आर्जुनिं — ^{d}) K3 5 D2 T G2 4 M1 3–5 सम(K3 D2 °मा) र्पयत् (for समाचिनोत्)

38 ^{a}) M2 प्रत्यागम्य T2 M [आ]शु (for [अ]थ) D4 विव्याथ, T1 G M1 3 4 सहसा — ^{b}) Ś1 D6 सात्यकिं Ś1 सुशितै°, D1 तु शितै; D2 निशितै°, D3 त्रिंशता (for त शितै) S सात्यकिस्तु (T2 °श्च) शरै° (M2 °नै) कृप — Ś1 K0 1 om (hapl.) 38^{c}–39^{b} — ^{c}) K8 5 D2 6 पार्थस्य (for पाण्डव) Da1 D5 °काम्यार्थं (for °कामार्थं)

39 Ś1 K0 1 om 39^{ab} (cf v. l. 38) — ^{a}) D1 °मस्तु (for °मोऽपि) T2 M गौतमस्त्वरया युक्तो — ^{b}) K5 D2 6 सात्यकिं (for माधव) K3 5 B1 D1-3 S नि शितै (for नवभि°) — ^{c}) T1 G4 विव्याथ — ^{d}) B2 8 कंकपत्रैरजिह्मगै°

शैनेयोऽपि ततः क्रुद्धो भृशं विद्धो महारथः ।
गौतमान्तकरं घोरं समादत्त शिलीमुखम् ॥ ४०
तमापतन्तं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिम् ।
द्विधा चिच्छेद संक्रुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ॥ ४१
समुत्सृज्याथ शैनेयो गौतमं रथिनां वरम् ।
अभ्यद्रवद्रणे द्रौणिं राहुः खे शशिनं यथा ॥ ४२
तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ।
अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ॥ ४३
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भारसाधनम् ।
द्रौणिं षष्ट्या महाराज बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ४४
स विद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलायुतः ।
निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिमुपाश्रितः ॥ ४५
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ।
वार्ष्णेयं समरे क्रुद्धो नाराचेन समर्दयत् ॥ ४६
शैनेयं स तु निर्भिद्य प्राविशद्धरणीतलम् ।
वसन्तकाले बलवान्बिलं सर्पशिशुर्यथा ॥ ४७
ततोऽपरेण भल्लेन माधवस्य ध्वजोत्तमम् ।
चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं ननाद च ॥ ४८
पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत ।
निदाघान्ते महाराज यथा मेघो दिवाकरम् ॥ ४९

C 6 4634
B 6 101 51
K 6 101 31

---

40 [a]) K2 4 शेनयोपि, D8 सात्यकिश्च (for शैनेयोऽपि) —[b]) D1 विद्धा; T2 क्रुद्धो (for विद्धो) K5 °रथं, D2 °रथि, D8 °हवे (for °रथ°) K4 B Da Dn D4–8 चापलानम्य (K4 °कृप्य) वेगवत् (Dn2 D4 6–8 °वान्) Co cites धानन्य —[c]) K4 5 B D M5 तूर्णं, G2 सवे (for घोरं) —[d]) Ko समदत्त, K3–5 B Dn2 D2 4 7 8 M4 समाधत्त, T1 G2 4 M1 3 5 ममवत्त, M2 ममधत्ते

41 Ko 1 om 41[a]–42[b] —[b]) K4 B1 S (except T2 M4) °म्वन (for °द्युतिम्) —[c]) D1 विध्वा (for द्विधा) Da2 D1 5 समरे (for संक्रुद्धो) —[d]) G1 3 द्रौणि परबलार्दन

42 Ko 1 om 42[ab] (cf v l. 41) —[a]) T1 G M स(M त)मुत्सृज्य तु Da1 शेनेयो, Da2 D2 सैनेयो. —[b]) K3 4 B D (except D1–2 6) वर (for वरम्) —[c]) D6 अभ्युद्रवद् T2 द्रोणिं —[d]) D1 स्वर्भानु (for राहु खे) Ś1 शशिना (for शशिन)

43 [a]) Ko 2 ततो (for तस्य) K3 5 D2 6 द्रौणिस्ततश् (for द्रोणसुतश्) T2 चापि (for चाप) —[b]) Da1 द्विविधाच्छेद (sic) (for द्विधा चिच्छेद) D1 पत्रिणा (for भारत) —[c]) T2 तयेन G3 अथ तत्कार्मुक तस्य —[d]) K3 5 D2 दारयामास; T2 G2 M छादया° (for ताडया°) K4 B2 शायकै, Dn1 साधकै

44 [b]) K3. 5 D2 शरा(K3 °रा)श्चाशीविषोपमान्, D1 भारसाधनमुत्तम —[c]) T2 द्रौणेस्तस्य, M1–3 5 द्रौणिं विद्धा (for द्रौणिं षष्ट्या) —[d]) Ś1 Ko–2 °सि चार्दयत्, D1 °स्यताडयत्

45 [a]) T1 G3 4 चापि (for चैव) —[b]) K3. 4 M कश्मलान्वित, B2 °लाहत, Da Dn1 D5 °ल गत, G1 3 °लावृत (for °लायुत) —[d]) K3–5 B D समाश्रित, T1 G समाश्रयत् (G1–3 °यन्) (for उपाश्रित)

46 [c]) D1 कार्ष्णेय G1–3 समभिक्रुद्धो —[d]) K3–5 B D समार्पयत्, S समर्पयत् (for समर्दयत्)

47 [a]) Ś1 Ko 1 D3 तु स (by transp), D1 T1 G2 4 तु वि-; D2 स वि (for स तु) T2 निर्भित्य —[b]) Da1 धरणीतले —[c]) D8 T1 G द्युतिमान् (for बलवान्) — K1 om 47[d]–49[b] —[d]) K3 5 D2 क्षिप्र, Da1 D8 (sup lin as in text) वल्मिं, D1 5 बिले B3 बिल नाग इव श्वसन्, T2 M बिल नाग इवाविशत्

48 K1 om 48 (cf v l 47) —[a]) K4 B Da Dn D4 5 7 8 अथापरेण, D8 तत परेण (for ततोऽपरेण) T2 om from परेण up to ध्वजोत्तमम् (in 48[b]) Ś1 चल्लेन, K3 वल्लेन; G2 फल्लेन (for भल्लेन) K5 ततोन्य निशितैर्भल्लैर् —[b]) K5 D2 रथो° (for ध्वजो°) —[c]) D1 सहसा (for समरे) M2 द्रौणिं. —[d]) Da Dn1 D5 सिंहनादान् K3. 5 B D (except D1. 8) मुमोच ह (for ननाद च)

49 K1 om. 49[ab] (cf v l 47) —[a]) K5 पुनश्चान्यै, Dn2 पुत्रश्चैन D1 घोरतरैश् (for शरैर्घोरैश्) — T1 G om 49[b]–51[a] —[c]) K3 5 D2 यथा राजन्, D6 महाराजन् —[d]) K3. 5 D2 6 महामेघो (D2 °घा) (for यथा मेघो)

50 T1 G om 50 (cf v l. 49) —[a]) Ś1 सत्यकिश्च, K2–5 B Da Dn D2–5 7 8 T2 सात्यकोपि;

C 6 4635
B 6 101 51
K 6 101 52

सात्यकिश्च महाराज शरजालं निहत्य तत् ।
द्रौणिमभ्यपतत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ॥ ५०
तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा ।
विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ॥ ५१
शराणां च सहस्रेण पुनरेनं समुद्यतम् ।
सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ॥ ५२
दृष्ट्वा पुत्रं तथा ग्रस्तं राहुणेव निशाकरम् ।
अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ ५३
विव्याध च पृषत्केन सुतीक्ष्णेन महामृधे ।
परीप्सन्स्वसुतं राजन्वार्ष्णेयेनाभितापितम् ॥ ५४
सात्यकिस्तु रणे जित्वा गुरुपुत्रं महारथम् ।
द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारशवैः शरैः ॥ ५५
तदन्तरममेयात्मा कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ॥ ५६
ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे ।
यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ॥ ५७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

M सत्यकोपि (M2 °थ) T2 M शर(T2 शरैर्, M2 रथ)व्रातै° (for महाराज) D1 सात्यकिश्चापि राजेंद्र — b) D6 शरजालान् K3 D2 विहन्य, K5 T2 M विहत्य (for निहत्य) D5 अनेकधा, *and* निहत्य तत् (as in text) D6 तान् (for तत्) — c) K2 4 B Da Dn D3–5 7 8 अभ्या(D3 °भ्य)किरत्, K3 5 D1 2 M1 (*sup lin*) अभ्यद्रवत्; D6 अभ्याकिरस् — B2 transp 50^{d} and 51^{b}

51 T1 G om 51^{a} (cf v l 49) — a) K2 पातया°, Da Dn1 D5 ताडया° (for तापया°) T2 द्रोणिं — After 51^{a}, T2 M1 *repeat* 48^{d} and 49^{a} — B2 transp 50^{d} and 51^{b} — b) Da1 शिनेय, G1–3 शैनेय — c) T2 शर° (for मेघ°) — d) D1 स्वय (for तथा) K3 5 D2 शरदीव रविस्तपन्

52 D3 reads (*sec m*) 52^{a}–53^{b} in marg — a) S स शराणा (for शराणा च) T2 सहस्रेषु — b) K4 B Da Dn D3–8 T2 M2–5 एव (for एन) K3–5 B Dn D2–4 6–8 T2 M समुद्यत°, D1 महाद्युतिं — c) Ś1 सत्यकिश्, Da1 Dn1 M2 सात्यकिं, G2 सात्विकीश् D1 ताडयामास — d) D6 (m as in text) मुहुर्मुहु°, M4 महाबल

53 D3 reads (*sec m*) 53^{ab} in marg — a) D6 पुत्रस् (for पुत्र) K4 B3 4 Dn2 D4 7 8 च त, T1 G4 तदा (for तथा) — b) Da Dn1 D5 राहुनेव, D2 राहुणा हि K4 D1 दिवा° (for निशा°) — c) M1–3 5 अभ्यद्रवच्च D2 सौनेय, M4 वेगेन (for शैनेय)

54 ab) T1 विव्याथ (for °ध). B Da Dn D4 5 7 8 transp पृषत्केन and सुतीक्ष्णेन K0 T1 G4 पृषद्केण, K2 प्रथक्तेन, D6 पृशत्केन (for पृषत्केन) K5 D2 महामति, T1 G महाहवे (for °मृधे) — c) Ś1 K0 T2 G1–3 स, Dn2 वै (for स्व) K5 D2 मुमोच स्वसुत (D2 marg *sec m* अमोचयत्सुत), D1 परीप्सत सुत, D6 परीप्सन्स्वसुते — d) K3 5 D2 6 अति(K5 अभि, D6 इव)मर्दित, K4 अभिताडित, B Da Dn D3–5 7 8 T2 M4 अभिपीडित, D1 अति° पीडितं, T1 G अभिपातित, M1–3 5 अभिपीडित° (for अभितापितम्)

55 a) G2 सात्विकिस्तु. K4 B D (except D2) T1 G M1–3 5 हित्वा, T2 भित्वा (for जित्वा) — b) K0 1 T1 G द्रोण° (for गुरु°) M3 5 °रणे (for °रथम्) — D5 om (hapl) 55^{c}–56^{d} — c) T1 G4 विव्याथ (for °ध) K4 D3 6 T1 G M2 सप्तत्या (for विंशत्या) — d) K3 Dn2 D1 3 4 6 °पारसवै°, K5 °वशै°, Da2 °शरै, D2 °शिवै° (for °शवै°)

56 D5 om 56 (cf v l 55) — a) C0 तदतरे — b) B2 सितवाहन°, Dn2 D4 6–8 शत्रुतापन° (for श्वेतवाहन°) — c) M अभ्यापतद् (for अभ्यद्रवद्) K3 रणात् (for रणे) Ś1 K0 1 क्रुद्धं, K3. 5 D2 तूर्णं, M2 राजन् (for क्रुद्धो) — d) G3 द्रोणिं प्रति, M2 भारद्वाज T2 M3 4 महारथं

57 a) M2 क्रुद्धो (for ततो) Ś1 पार्थाश्च — b) K4 B1 4 समेयेतां; T2 समेयानां (for °याता) K3 महायुधि, K5 रणे मृधे, T1 G महाहवे (for °मृधे) — d) T2 M समेयाता (for महाराज) S (except M5) नभस्थले (for °स्तले)

९८

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं द्रोणो महेष्वासः पाण्डवश्च धनंजयः ।
समीयतू रणे शूरौ तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १
प्रियो हि पाण्डवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः ।
आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय ॥ २
तावुभौ रथिनौ संख्ये दृप्तौ सिंहाविवोत्कटौ ।
कथं समीयतुर्युद्धे भारद्वाजधनंजयौ ॥ ३

संजय उवाच ।

न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥ ४
न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयन्ति परस्परम् ।
निर्मर्यादं हि युध्यन्ते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ॥ ५
रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः ।
नाचिन्तयत तान्बाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ॥ ६

C 6 4648
B 6 102 6
K 6 102 6

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 5 mention only नवमे युद्धदिवसे, K3 नवमेहनि; K4 नवमेह्नि, D2 नवमे दिवसे, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* K4 द्वंद्वयुद्ध, D1 द्रोणार्जुनसमागम, D6 T2 अश्वत्थामपराजय (to it T2 adds सात्यकिना अश्वत्थामपराजयं), M1-3 5 द्रोण(M2 द्रौणि)सात्यकियुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (sec m) 58, Dn2 M1 2 98, T1 G 97 (as in text), T2 M3 4 99, M5 100 — *Śloka no* Dn1 58, Dn2 59, D5 56, D6 61

98

1 D2 om 1[cd] — [c]) Ś1 K0-2 5 D3 समेयतू, K3 D8 M5 समी(K3 °मे)यतु, D4 6 T1 G समे(D4 °मी)याता (for समीयतू) K3 भीमौ, K4 B Da Dn1 D1 4 6 S वीरौ, K5 धीरौ, Dn2 D7 8 यत्तौ (for शूरौ) — [d]) K4 [आ]चक्ष (for [आ]चक्ष्व) B D (except D1-3, 6) तावुभौ पुरुषर्षभौ (Da2 °भ)

2 [a]) D1 वै (for हि) — [b]) D1 संजय (for धीमतः) — [c]) D2 हि, T1 G तु (for च) K3 5 D2 6 T2 M तथा नित्य, D1 महाबुद्धि — [d]) D2 पार्थस्तु D1 धीमत (for संजय)

3 [a]) K3 रथिना श्रेष्ठा, T1 रथिना सखे, T2 G1 M1-4 रथिनौ सखे — [b]) K4 B1 Dn2 D4 6-8 हृष्टौ, T2 दृप्त (for दृप्तौ) K5 दृप्तौ सिंहाविवोत्कटौ, B3 Da Dn1 D1, 5 सिंहाविव बलो(D1 मदो)त्कटौ Cc cites उत्कटौ — [c]) Ś1 K0 3 5 D2 3 समेयतुर्, Da1 समीयतौ (for समीयतुर्) K4 B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 यत्तौ, B3 तौ तु (for युद्धे)

4 K3 om. the ref — [a]) T2 M4 त द्रोण, M1-3 5 द्रोण स (for न द्रोण) B4 नित्य, G3 पार्थ — [b]) K5 D1 जानाति (for जानीते). — [c]) Ś1 K1 B1 क्षात्र धर्मं, K0 क्षात्रधर्मं K3 5 D2 6 समास्थाय (for पुरस्कृत्य) — [d]) D1 पार्थोपि (for पार्थो वा) G2 मात्मन, *and* आहवे (as in text) B2 पार्थो द्रौण महाहवे, T2 M द्रोणोयुध्यत पाण्डवं — After 4, T2 M ins

390* तथैव पाण्डवो द्रोण वेत्त्येव प्रियमात्मन ।
क्षत्रधर्मरतो नित्य क्षत्रधर्मेण युध्यते ।

5 Before 5, K3 D2 ins संजय उवाच — [b]) T2 रणे पितॄन, M पितॄनपि (for परस्परम्) — [c]) K4 D1 निर्मर्यादा, Co °र्याद (as in text) D1 पितृभिर् (for युध्यन्ते) — [d]) M1, 3 5 च ह (for सह) D1 भ्रातृभि सह भारत, M2 पितृभि पितृभिश्च ह

6 [a]) T2 M तत्र (for रणे) D1 पार्थेन धनुराकृष्य — [b]) K1 त्रिभि शनै, K5 D2 M शरैस्त्रिभि (by transp), T1 G शितै शरै — [c]) Ś1 नाचिंतयत, K1 2 4 B Da Dn D4 5 7 8 T2 ना(D5 न)चिंतयच्च, K5 न चिंतयत, G1 3 नाचिंतयत्स (for °यत) — [d]) K5 °च्युता K1 corrupt B4 रणे (for युधि) T1 G पार्थबाणासनच्युतान्

7 [ab]) K5 तत (for पुन) K0 3 5 Dn1 D2 3 T1 G2 4 पार्थ (for पार्थश्च) T1 G संयुगे (for त रणे) T2 M छाद्य(M2 °द)मान शरैश्चापि तव पुत्रेण

C 6 4649
B 6 102.7
K 6 102.7

शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे ।
प्रजज्वाल च रोषेण गहनेऽग्निरिवोत्थितः ॥ ७
ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः संनतपर्वभिः ।
वारयामास राजेन्द्र नचिरादिव भारत ॥ ८
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
द्रोणस्य समरे राजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥ ९
त्रिगर्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् ।
छादयामास समरे पार्थं बाणैरयोमुखैः ॥ १०
ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नन्तरिक्षे विरेजिरे ।
हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ॥ ११
ते शराः प्राप्य कौन्तेयं समस्ता विविशुः प्रभो ।
फलभारनतं यद्वत्स्वादुवृक्षं विहंगमाः ॥ १२
अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः ।
त्रिगर्तराजं समरे सपुत्रं विव्यधे शरैः ॥ १३
ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
पार्थमेवाभ्यवर्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ।
मुमुचुः शरवृष्टिं च पाण्डवस्य रथं प्रति ॥ १४
शरवृष्टिं ततस्तां तु शरवर्षेण पाण्डवः ।

भारत — ^{c}) K3 4 B Da Dn D3-8 स प्रजज्वाल, K5 D2 सप्रजज्वाल; T1 G स वै जज्वाल (for प्रजज्वाल च) B4 T1 G3 4 वेगेन (for रोषेण) T2 M प्रजज्वाल रणे द्रोणो — ^{d}) K0 1 रहितोग्निर्, K2 महसेग्निर्; K5 D2 गृहादग्निर्, D1 महाकेतुर्, T1 G4 M3 गगनेग्निर् (for गहनेऽग्निर्) Co d cite गहने (as in text) K0-2 B2 4 D4 7 8 इवोर्जित, K5 Dn2 इवोच्छ्रित (for इवोत्थित)

8 ^{a}) K2 द्रोणे (for द्रोण) K0 3 5 D1 2 T G ततो(G1 3 तम)र्जुनो रणे द्रोणं (K3 द्रौणिं, G1 द्रोण) — ^{c}) K3 4 B Da Dn D4-8 छादयामास, K3 5 D2 T2 M तापया°, D1. 3 ताडया° (for वारया°) — ^{d}) B1 2 Da Dn1 D5 अचिराद् (for न°) Dn2 एव (for इव) D8 सयुगे (for भारत) D1 अचिराल्लघुहस्तवत्

9 ^{a}) M3 4 राजन् (for राजा) — T2 om (hapl.) 9^{b}–11^{a} — ^{b}) K2 सुसर्माणम्, M4 सुचर्माणम् (for सुश°) K3 D6 अनोदयत्, K4 अदेश° (for अचोद°) — ^{d}) Ś1 K0-2 रक्षणाय महात्मन, Da1 T1 G पार्ष्णिग्राहक(Da1 °ग्राहेण)कारणात्, M3 (*inf lin* as in text) 5 (*inf lin*) °कारकान्

10 T2 om. 10 (cf. v l 9), K1 om 10^{a}–11^{c}, Ś1 K0 lacuna for 10^{a}–11^{c}, K4 illegible — ^{a}) B2 विगर्तराड् K2 अप (for अपि) D1 त्रिगर्तोपि तत क्रुद्धो, T1 G त्रिगर्तराज सक्रुद्धो; M त्रिगर्त(M4 °र्तै)स्तु रणे राजन् (M4 राजा) — ^{b}) K5 Da1 D3 m 5 आनम्य, D1 आवृत्त, D6 आदाय (for आयम्य) M रथैर्बहुभिरावृत — ^{d}) K3 G3 अधो° (for अयो°)

11 T2 om 11^{a}, K1 om 11^{abc}, Ś1 K0 lacuna for 11^{abc} (cf v l 9, 10), K4 illegible, Da Dn1 D5 om 11^{a}–13^{b} — ^{b}) K3 5 D1-3 अतरिक्ष, B4 °रीक्ष (for °रिक्षे) K3 5 D2 3 वितेनिरे, B1 2 D7 विने(B1 °रे)दिरे, D1 विभ्राजिरे, D4 6 विभेदिरे (for विरेजिरे) T2 विरेजुर्गहने भृश, M विचेरुर्गगने भृश — ^{d}) K3 D2 3 नभस्तलं, T G M1. 3 °स्थल (for °स्तले)

12 Da Dn1 D5 om. 12 (cf v l 11), K4 illegible — ^{a}) K3 तस्य (for प्राप्य) — ^{b}) K2-5 B Dn2 D1-4 6-8 T2 G1-3 M समताद् (for समस्ता) G4 निविशु T2 प्रभो — ^{c}) K3 D2 3 T G फलभारानत (D2 °तन, T2 °नता), M4 फलभारनतो T2 वृक्षा, M वृक्ष (for यद्वत्) — ^{d}) Ś1 K0-2 मधुवृक्ष, K5 स्वादुवृक्षाद्, T2 M स्वादु यद्वद् (for स्वादुवृक्ष)

13 Da Dn1 D5 om 13^{ab} (cf v l. 11), K4 illegible — ^{a}) Dn2 च (for तु) K2 T1 G राजन् (for नाद) — ^{b}) D1 नदित्वा, T2 विनद्य (sic) (for विनद्य) B2 बलिना (for रथिना) — ^{d}) K0 1 3 T1 G4 विव्यये, D1. 3 विविधे (D3 °धे), D2 विव्यधु (for विव्यधे)

14 K4 illegible — ^{a}) D1 समरे (for पार्थेन). — ^{b}) K0 कालेन च, K5 Da1 D5 कालेनैव Ca cites कालेन — ^{c}) G1-3 M °धावत (for °वर्तन्त) — ^{d}) B2 D1 समरे (for मरणे) — ^{e}) Ś1 K0 शरवर्षाणि, K3 D2 शस्त्रवृष्टिं च, D3 शरवृष्टींश्च, T2 °वर्षं च

15 K4 illegible — ^{a}) Da1 शरवृष्टं — ^{b}) B D (except D1-3 6) शरवर्षैः समतत — ^{e}) D2 परि-

प्रतिजग्राह राजेन्द्र तोयवृष्टिमिवाचलः ॥ १५
तत्राद्भुतमपश्याम बीभत्सोर्हस्तलाघवम् ।
विमुक्तां बहुभिः शूरैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदाम् ॥ १६
यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव ।
कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः ॥ १७
अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रति भारत ।
मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे ॥ १८
प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो नभस्तलम् ।
पातयन्वै तरुगणान्विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् ॥ १९
ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणम् ।
शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह ॥ २०
द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे महामृधे ।
प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्चाभवन्दिशः ॥ २१
ततः पाण्डुसुतो वीरस्त्रिगर्तस्य रथव्रजान् ।
निरुत्साहान्रणे चक्रे विमुखान्विपराक्रमान् ॥ २२
ततो दुर्योधनो राजा कृपश्च रथिनां वरः ।
अश्वत्थामा ततः शल्यः काम्बोजश्च सुदक्षिणः ॥ २३
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ बाह्लिकश्च सबाह्लिकः ।
महता रथवंशेन पार्थस्यावारयन्दिशः ॥ २४
तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः ।

C. 6 4567
B. 6 102 25
K. 6. 102. 25

जग्राह (for प्रति) — ^{d}) K5 D2 मेघ° (for तोय°)

16 K4 illegible — ^{a}) K3 D6 तत्राद्भुतम्, T1 G2 4 तदद्भुतम् K8 D8 G3 M4 अपश्यामो — ^{b}) K5 बाहु°, T2 M पाणि° (for हस्त°) — ^{c}) Ś1 विमुक्ता, D8 सुमुक्तां K2 B D (except D1-3) योधै°, T2 M वीरै (for शूरै°) — ^{d}) Da1 D5 S (except G3) शर° (for शस्त्र°)

17 K4 illegible — ^{a}) D8 य एको (for यदेको) M4 धार° (for वार°). K5 D2 एको निवारयामास — ^{b}) K3 5 D2 पवनो (for मारुतो) Ś1 K0-2 D1 जलदान्, K3. 5 D2 3 [ऽ]भ्रघनान्, B2 [ऽ]भ्रगणा (for °गणान्) Cd cites अभ्र घनान् — ^{c}) T2 पार्थेन (for पार्थस्य) — ^{d}) K3 5 Dn2 D1-3 6 T1 G तुष्टुवुर्, D5 तुष्टेपुर्; D8 रुरुधुर् (for तुतुषुर्) D1 दैवतान्यपि, T2 देवदानवै (for °वा)

18 K4 illegible — ^{b}) D1 त्रिगर्तं (for °र्तान्) — ^{c}) K2 D6 मुमुचास्त्र D8 °बाहुर् (for °राज)

19 K4 illegible — ^{a}) K5 D2 वात° (for वायु°) — ^{b}) Some MSS क्षोभयानो, D3 °ने D3 T G M1 2 4 नभस्थल — ^{c}) D1 ध्वज°, D6 सुर° (for तरु°) — ^{d}) T2 M1 प्रतिघ्नश्, M3 5 प्रनिघ्नंश् Da Dn1 D5 तव, D6 सैव (for चैव) D1 सायकै°, T1 G तावकान् (for सैनिकान्)

20 K4 illegible — ^{a}) K3 5 D2 6 निरीक्ष्यैवं (K3 °व) — ^{b}) T1 G2-4 दुरासदं (for सुदारुणम्) — ^{c}) K0 Da Dn1 शैलमन्य, D5 °मत्र, T2 शस्त्रमन्यं, M4 शैलमस्त्रं (for °मन्यन्) — ^{d}) M4 घोरमन्यन् (for घोरमस्त्र)

21 K4 illegible K5 D2 transp 21^{ab} and 21^{cd} — ^{a}) K3 भुवि, D2 तु वि (for युधि) — ^{b}) K3 अस्त्रे (marg °स्त्रे) (for अस्त्रे) B Da Dn D4 6-8 नराधिप, D8 सुदारुणे, D6 रणाधिप (for महामृधे) — ^{d}) K5 हि; T1 G वै (for च) K2 B Da2 Dn D4 6-8 दिशो दश, K3 5 D1 2 S दिशोभवन्, Da1 D5 दिशो दिशा (D5 °श)

22 ^{b}) K1 रथव्रजन् (sic), D1 रथध्वजान्, T2 रथव्रजन् — ^{c}) D2 ततश् (for रणे) K5 निरुत्साहास्त तश्चक्रे — ^{d}) D1 S निष्पराक्रमान् (for विपरा°)

23 K4 illegible — ^{a}) K1. 3-5 B D (except D3) M1-3 5 चैव (for राजा) — ^{b}) D5 [अ]नूपश्च (for कृपश्च) D5 वर (for वर°) — ^{c}) Ś1 अश्वत्थामस K1. 2 4 5 Dn2 D1. 2 4 6-8 T2 M1 2 4 तथा, M3 5 ततो (for तत) Ś1 शैल्य° — ^{d}) Ś1 K0 1 T2 कांभोजश्च, D1 कायोजस्तु

24 K4 illegible — ^{a}) Da1 Dn1 (before corr) विंदानुविंदाव् — ^{b}) Da1 वह्लिक°, D1 T1 G1-3 M1 4 बाह्लीक°, D2 काह्लिकः (for बाह्लिक°) K2-5 B D T2 G1 2 M सह बाह्लिकैः (for च सबाह्लिक°) K1 बाह्लिकश्च सबाह्लिकैः — ^{c}) Da2 D6 महत्सु (for महता) — ^{d}) Da D5 पार्थम् (for पार्थस्य) D3 6 T2 G3 [आ]वारयद् (for [आ]वारयन्) M3 5 दिश (for दिश°)

25 D6 om (hapl) 25 K4 illegible — ^{b}) D5 महायल, G3 °रथ° (for °बल°) — ^{c}) K2 राजा° (for गजा°) K5 गजानीकमभीमस — ^{d}) Ś1 K0 5

C. 6. 4668
B 6 102. 25
K 6 102 25

गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां दिशः ॥ २५
भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशां पते ।
शरैर्घोरैर्विविधैस्तूर्णं माद्रीपुत्रावचारयन् ॥ २६
भीष्मस्तु सहितः सर्वैर्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकैः ।
युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयत् ॥ २७
आपतन्तं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः ।
लेलिहन्सृक्किणी वीरो मृगराडिव कानने ॥ २८
ततस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे ।
अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यमभीषयत् ॥ २९
तमुद्वीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गजसादिनः ।
परिवव्रू रणे यत्ता भीमसेनं समन्ततः ॥ ३०
गजमध्यमनुप्राप्तः पाण्डवश्च व्यराजत ।
मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः ॥ ३१
व्यधमत्स गजानीकं गदया पाण्डवर्षभः ।
महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव संततम् ॥ ३२
ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन दन्तिनः ।
आर्तनादं रणे चक्रुर्गर्जन्तो जलदा इव ॥ ३३
बहुधा दारितश्चैव विषाणैस्तत्र दन्तिभिः ।

D2 तावावारयता, Da1 तव वार॰, M4 तावद्वार॰. D8 दिशा, T1 G4 M4 5 दिशं (for दिश). D1 तावका वारयन्दिशः, T2 राजन्नावारयद्दिश॰

26 K4 illegible — a) K1 भूरिश्रव, D6 ॰श्रवा T2 सौमदत्ति॰, M सोमदत्त॰ (for शलश्चैव) — b) T1 G1 2 4 कौसलश्च; G3 कौशलश्च, M5 सौब लस्य (for सौबलश्च) G3 M2 विशा पति॰ — After 26ab, D3 *repeats* 24ab (with the same v l.) — c) Dn2 शराग्रैर्, T1 G2 4 मार्गणैर् (for शरौघैर्) K3 5 B Da Dn D1 2 4-8 विमलैस्तीक्ष्णैर् (K3. 5 D2 6 ॰राशु; D1 ॰स्तूर्णं) — d) T2 माद्रीपुत्राय वारयत्, G2 3 M5 ॰ववारयत्

27 K5 D2 om (hapl) 27, K4 illegible — a) Ś1 M5 भीमस्तु K3 सह तै॰, B4 Dn2 D4 6-8 सहचै॰, M2 सहितै॰ (for सहित॰) B Da Dn D1 4-7 सख्ये, D3 सध्ये (m ॰ख्ये); G2. 3 M5 सर्वे (for सर्वैर्) — b) K3 B D (except D2 3) धार्तराष्ट्रैः ससैनिकै॰ — d) B3 समवात् (for सर्वत) Ś1 K1 3 B2 Da1 Dn1 D1 3 5 6 8 M2 5 पर्य (M2 ॰रि)वारयन्

28 K4 illegible — a) D3 आपतन्तु (for ॰तन्त) — b) G3 पार्थं (for पार्थो) — c) K5 विलिहन् (for लेलिहन्) Ś1 Da2 D1 5-7 सृक्किणी, K3. 5 Dn2 G3 सृक्कि (G3 ॰क्कि)णीं, T2 G1 M सु (M5 स्व)क्कणी, G2 स्रक्कणी M4 रोपान् (for वीरो) — d) K3 D2 6 शार्दूल इव कानने

29 K4 illegible — a) K1 2 B3 4 Dn2 D4 6-8 भीमस्तु (for ततस्तु) K3 5 B1 2 Da Dn1 D1-3 6 T G M1-3 5 बलिनां, M4 गदिनां (for रथिनां) Da1 D6 श्रेष्ठा (for श्रेष्ठो) — b) D3 समाहवे (for महा॰) — After 29c, S (except M3-5) ins

391* गिर्यग्रादिव केसरी ।
तस्थौ स सगदो भीम॰ सशृङ्ग इव पर्वत॰ ।
सिंहो दृष्ट्वा मृग यद्वत्

[(L 2) T2 G1 M2 सहगदो (for स सगदो) — (L. 3) T2 द्विप, M1 मृगा (for मृग)]

— d) K2 3 5 B D T2 M सैन्यानि (for सैन्यम्) K5 D2 6 T2 M2 भीष (M2 ॰त)यन्, T1 G विभीषयन् (for अभीषयत्)

30 K4 illegible — a) M1-3 5 गदापाणिं — b) K3 5 D2 सरथा (for ततस्ते) D1 G1. 3 गज (D1 रण)योधिन॰, T1 G2 4 ॰यूथपा (for ॰सादिन) — c) K3 5 D2 यत्त, T1 G भीम (for यत्ता) — d) T1 G4 एकदैव, G1 3 यत्नादेव, G2 एकमेव (for भीमसेन) D6 महाहवे (for समन्तत)

31 K4 illegible — a) D1 ॰प्राप्य (for ॰प्राप्त) — b) K5 पांडवेयो (for ॰वश्च) B Da Dn1 D4 5. 7 8 T1 G स (for च) K1 2 व्यरोचते (for ॰राजत) Dn2 पाडव॰ स व्यराजत — d) T2 मध्य (for मध्य॰)

32 K4 illegible — b) D1 पाडवोत्तम॰, D6 पांडुनदन॰, T2 पार्थिवर्षभ॰ — c) K1 अतुल्य, Da1 अतुला (for अतुल) D1 मेघजालमतुल्य च — d) K3 मातरिश्वेव; K5 मातालिश्चैव D2 3 M4 सतत (for संततम्).

33 K4 illegible — a) G3 विध्यमाना (for वध्य॰) D3 बलिनो (for ॰ना) — b) B2 धन्विन॰, D6 दशिता (for दन्तिन॰) — Ś1 K0 2 om (? hapl) 33c-34b — c) D3 6 T1 G M2 आर्तनादान्. — d)

फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्धनि ॥ ३४
विषाणे दन्तिनं गृह्य निर्विषाणमथाकरोत् ।
विषाणेन च तेनैव कुम्भेऽभ्याहत्य दन्तिनम् ।
पातयामास समरे दण्डहस्त इवान्तकः ॥ ३५
शोणिताक्तां गदां बिभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः ।
कृताङ्गदः शोणितेन रुद्रवत्प्रत्यदृश्यत ॥ ३६
एवं ते वध्यमानास्तु हतशेषा महागजाः ।
प्राद्रवन्त दिशो राजन्विमृद्नन्तः स्वकं बलम् ॥ ३७
द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखम् ॥ ३८

C 6 4681
B 6 102 39
K 6 102.40

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥

D8 गजातो (marg *sec m* युगाते), M2 गजास्ते (for गर्जन्तो) K8 B2 यथा (for इव)

34 K4 illegible, Ś1 Ko 2 om 34^{ab} (cf v l. 33) — ^{a}) D1 ताडितश्, T दारितैश्, M4 दारिताश् (for दारितश्) K6 सोपि (for चैव) — ^{b}) G1. 3 स तु (for तत्र) K3 5 D2 दतिनां (for दन्तिभि) B3 विषाणाग्रैर्गजैस्तत — ^{c}) Ś1 Ko 2 फुल्लाशोक(Ko °का)निभा, K1 फल्गुशाकनिभा, K6 फल्लाशुकनिभ , G2 प्रफुल्लाशोकवत् Ś1 Ko–2 राजन्, K3 पार्थ, D6 (*sup lin* as in text) साक्षात् (for पार्थ.) — ^{d}) Ś1 Ko–2 व्यराजत महाहवे — After 34, S ins

392* सादिना शस्त्रवृष्टिं च व्यधमद्गदया तत ।
वायुवेगसमायुक्तो व्यचरत्पाण्डवो युधि ।
विषाणोल्लिखितैर्गात्रैर्विषाणाभिहतो भृशम् ।

[(L 1) T2 °वृष्टिश्च (for °वृष्टिं च), and व्यचरद् (for व्यधमद्) — (L. 2) M5 ह्यचरत् (for व्यच°) — (L 3) M4 विनाणैर्लिखितैर्. M2 शस्त्रैर् (for गात्रैर्)]

35 K4 illegible — ^{a}) Ko विषाण, D1 विषाणैर्, D6 विशाणे, G2 विषाण — ^{c}) D6 विशाणेन Ś1 Ko–2 तु, K3 5 D2 [ए]व (for च) — ^{d}) Ś1 K1 3 5 D1. 2 कुम्भे त्वा(K3 5 D2 °प्वा)हत्य, Ko कुम्भे हत्वा च, B2 T1 G दतेप्वा(B2 °भ्या)हत्य, Da1 कुलेभ्याहत , D3 6 कुम्भे व्याहत्य, T2 M कुंभमाहत्य K2 T1 G2–4 दतिन, K3 5 D1 2 कुंजरान्, T2 M कुजर (for दन्तिनम्) — ^{e}) Ś1 तापया° (for पातया°) — ^{f}) D3 T1 G2 4 दण्डपाणिर् (for °हस्त)

36 K4 illegible — ^{a}) K5 D2 G1–3 शोणिताद्रीं, T2 °सोक्तां (for °ताक्ता) D8 गृह्य (for बिभ्रन्). — ^{b}) Ko मदोमज्जा , Da Dn1 D4 5 7 मेदोमज्ज , D6 मेदोमज्ज्या (for मेदोमज्जा) Ś1 Ko 1 °कुलच्छवि , D1 °कृतच्छविं, D2 यकृच्छवि (for °कृतच्छवि) K6 मेदोमयकृत्स्वपि (*sic*) — ^{c}) K3 D8 सिक्तागद°, B1 2 M3–5 र(B2 व)क्तागद°, D1 हृतागद (for कृताङ्गद°) T1 G2 4 M2 सिक्ताग शोणितैरेव, T2 G1 3 M1 रक्ताग° (G1 3 सिक्ताग) शोणितेनैव — ^{d}) K5 स व्यदृश्यत, D1 स्वभिदृश्यत (for प्रत्य°)

37 D1 om 37^a–38^b K4 illegible — ^{a}) K2 B D (except D2 6, D1 om) G1 च (for तु) K6 एव तैर्वध्यमानस्तु — ^{c}) Dn2 T1 G2 4 प्राद्रवति K3 5 D2 रणे (for ´दिशो) — ^{d}) Ś1 प्रमृद्नन्त , Ko 1 प्रमृक्षत , D8 विमर्दत°, D5 विसृज्यंत, D6 मृद्नंतश्च , T2 विमृक्षत (for विमृद्नन्त°)

38 D1 om 38^{ab} (cf. v l 37) K4 illegible — ^{a}) Da Dn1 D5 °नादै , M2 °वेगै (for °नागै) — ^{b}) Da1 D8 भरतर्षभ ; G3 °भं (for °भ) — ^{d}) T2 M कृतम् (for पुनर्)

Colophon — *Sub–parvan* Omitting sub–parvan name, Ś1 Ko–2 mention only नवमे युद्धदिवसे ; B3 Da Dn1 D5 नवमेह्नि (to it B3 adds सम्रामे), D6 नवमदिवसयुद्धे, M4 नवमेह्निके — *Adhy. name* T2 भीमसेनगदायुद्धं , M1–3 5 द्रोणार्जुनयुद्धं — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 59, Dn2 M1. 2 99, D6 97, T1 G 98 (as in text), T2 M3 4 100, M5 101. — *Śloka no* Dn1 D5 37, Dn2 39.

९९

C 6 4662
B 6 103 1
K 6 103 1

संजय उवाच ।
मध्याह्ने तु महाराज संग्रामः समपद्यत ।
लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥ १
गाङ्गेयो रथिनां श्रेष्ठः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २
संममर्द च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ।
धान्यानामिव लूनानां प्रकरं गोगणा इव ॥ ३
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च विराटो द्रुपदस्तथा ।
भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथम् ॥ ४
धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटं च त्रिभिः शरैः ।
द्रुपदस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥ ५
तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्शिना ।
चुक्रुधुः समरे राजन्पादस्पृष्टा इवोरगाः ॥ ६
शिखण्डी तं च विव्याध भरतानां पितामहम् ।
स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ॥ ७
धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधादग्निरिव ज्वलन् ।

99

1 [a]) B D (except D2 3) मध्यदिने (Da1 °न), T2 M पूर्वाह्णे तु (for मध्याह्ने तु). — [b]) K3 5 D1-8 T2 M2 5 समवर्तत, D7 प्रत्यपद्यत (for सम°) — [c]) Da1 °करे रौद्रे, T1 G °करो घोरो (for °करो रौद्रो) — [d]) T2 भीमस्य (for भीष्मस्य) K5 सोमकै सह

2 [a]) Da Dn D5 धन्विनां (for रथिना) — [c]) Ś1 K0 1 द्रुपद (for निशितैर्) — Ś1 K0 1 om (hapl) 2[d]-8[c]

3 Ś1 K0 1 om 3 (cf v l 2) — [a]) K5 Da1 D1 T1 G1 3 4 स (for सं) K3 5 B1 D1 2 तत (for च तत्) T2 M मर्दयामास ता सेनां — [b]) D2 तथा (for तव) — M3-5 om (hapl) 3[cd] — [cd]) K4 damaged K3 D1-3 6 भुवि; K5 तु वि (for the first इव) Da1 लूताना, D5 Ca भूतानां (for लूनाना) D2 प्राकार; D3 m मगारु (corrupt) T G M1 2 मर्दयेच यथा राजन्सिंह प्राप्य मृगव्रजं (T2 महा गज, M1 2 मृगव्रजान्) M2 *repeats* 3[cd] as in text

4 Ś1 K0 1 om 4 (cf v l 2) — [a]) K3 Da1 D3 धृष्टद्युम्न, K5 धृष्टद्युम्न — [b]) D1 तदा (for तथा) B3 विराटद्रुपदौ तथा — [c]) T1 G4 समरे भीष्ममासाद्य (by transp) — [d]) K4 जिष्णु (for जघ्नुर्) K3 D1 2 T1 G महारथा°, K4 नराधिप T2 निजघ्नुश्च महारथा

5 Ś1 K0 1 om 5 (cf. v l 2) — [a]) T2 धृष्ट द्युम्नस् K3 D1-3 6 T G1 3 M [s]विध्यद् (for विद्ध्वा) — [b]) K5 D2 विराट तु, T2 G1 विराटश्च K2 Da Dn D3-5 7 8 T1 G4 शरैस्त्रिभि (by transp) — T2 om (hapl) 5[c]-9[b] — [c]) D3 M4 नाराचान् (for °च) — [d]) D2 प्रेरया° (for प्रेषया°)

6 Ś1 K0 1 T2 om 6 (cf v l 2, 5) — [a]) K3-5 B1 तेथ; B3 M तेति, Da1 Dn1 तेभि, D2 T1 G तथा; D5 तेपि (for तेन) K5 विद्ध D6 ते विद्धास्तु महेष्वासा — [b]) K2 4 B1 Da Dn D4 5 8 °कर्पिणा, B1-3 D1 M °घातिना (D1 °न°), G1 °कर्श ना (for °कर्शिना) — [cd]) K4 damaged D3 दुद्रुवु°, D5 T1 G1 4 चुक्रुशु° (for चुक्रुधु°) K3 पादस्पृष्टा, D3 T1 G4 पदा स्पृष्टा (for पादस्पृष्टा) M प्रा(M5 प्र)ज्वलन्समरे शूरा हव्य(M2 गव्य, M5 हल्य)सिक्ता इवाग्नय

7 Ś1 K0 1 T2 om 7 (cf v l 2, 5) — [a]) K3 5 D2 6 शिखण्डिना, B1 °ड्यपि, D1 °डी च (for °ण्डी त) D1 प्र (for च) K3 जग्राह, K3 5 D2 6 निर्विद्धो (for विव्याध) B3 D3 S (T2 om) शिखण्डिनं (B3 °ण) न विव्याध (T1 G4 °थ) — [b]) K3 5 D2 3 6 T1 G3 4 M2 भारतानां K3 5 B3 D2 3 6 S (T2 om) पितामह°; D5 पितामह — D5 om 7[cd] — [c]) K3 D2 3 स्त्री त्वय, K4 B स्त्रीत्यय; K5 स्त्रियत्व; D1 स्त्रिय हि, D3 स्त्री न्वय, M1-3 5 स्त्रीत्व च, Ca स्त्री मय (as in text) D6 स्त्रीहेत्वियमसौ ध्यात्वा, T1 G M4 स्त्रिय च समनुध्यात्वा — [d]) Dn1 नास्यै, M1 नैनं (for नास्मै) D4 प्रहरद् K3 D3 G2 अच्युत, M1. 3-5 आशुगै° (for अच्युत°)

पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ८
द्रुपदः पञ्चविंशत्या विराटो दशभिः शरैः ।
शिखण्डी पञ्चविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ॥ ९
सोऽतिविद्धो महाराज भीष्मः संख्ये महात्मभिः ।
वसन्ते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवाबभौ ॥ १०
तान्प्रत्यविध्यद्गाङ्गेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥ ११
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं च त्रिभिर्बाणैः सुशितैै रणमूर्धनि ॥ १२
ततो भीमो महाराज द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
केकया भ्रातरः पञ्च सात्यकिश्चैव सात्वतः ॥ १३
अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं युधिष्ठिरहितेप्सया ।
रिरक्षिषन्तः पाञ्चाल्यं धृष्टद्युम्नमुखा रणे ॥ १४
तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः ।
प्रत्युद्ययुः पाण्डुसेनां सहसैन्या नराधिप ॥ १५
तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च संकुलम् ।
नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १६
रथी रथिनमासाद्य प्राहिणोद्यमसादनम् ।
तथेतरान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः ॥ १७
अनयन्परलोकाय शरैः संनतपर्वभिः ।

C 6 4699
B 6 103 18
K 6 103 18

8 Ś1 Ko 1 om 8^{abc}, T2 om. 8 (cf v l 2, 5) —^{a}) K8 च (for तु) —^{b}) K3 4 B Da Dn D4–8 क्रोधेन (for क्रोधाद्) —^{d}) Ś1 Ko 2 चार्दयत्

9 T2 om. 9^{ab} (cf v l 5) —^{a}) G2 चोन° (for पञ्च°) — Ś1 Ko 1 3 5 D2 om (hapl) 9^{bc} —^{b}) D8 नवभि (for दशभि) — K4 damaged for 9^{cd} —^{c}) B4 D1. 3. 6 S चापि (for पञ्च-) —^{d}) T1 G4 विव्याय D1 om from सायकै in 9^{d} up to स्त्रिभिर in 11^{b}

10 D1 om 10 (cf v. l 9) —^{a}) M1–3 5 महेष्वासो (for महाराज) —^{b}) G1. 3 सघे, G2 सखे K4 B2–4 Da Dn D4–8 शोणितौव(Da1 °घा)परिप्लुत (Da1 °ता), T2 M भीष्मोवीव व्यराजत (T2 व्यजायत) —^{c}) Ko 1 °शवल-, D2 6 °सबलो, T G1 3 4 °शवलो (G3 °ला)

11 D1 om. up to स्त्रिभिर in 11^{b} (cf v l 9) —^{a}) D2 त प्रत्य°, D8 तानत्य° (for तान्प्रत्य°) D6 ताश्च विव्याध गांगेयस्, T2 प्रत्यविध्यत गा° —^{b}) D2 अजिह्मकै —^{d}) K3 5 D2 S भारत (for मारिष)

12 ^{b}) Ś1 Ko 2 पत्रिभि (for पञ्चभि) —^{c}) T2 M पचभि (च त्रिभिर्) M1 (*inf lin* as in text) 2 3 5 पीतै (for बाणै) —^{d}) Ś1 Ko 5 T1 G निशितै, B2 सुतीक्ष्णै (for सुशितै) T2 M विव्याध परमाहवे

13 ^{a}) K2 4 B2–4 Dn2 D4 7 8 T1 G4 तथा (for ततो) D5 भीष्मो; M1 (*inf lin* as in text) 3–5 भीष्मं (for भीमो) D1 °बाहुर्; D6 °भाग (for °राज) —^{b}) Dn1 M2 वा (for च) —^{c}) K3 B2–4 Da2 Dn2 D1–7 कैकेया —^{d}) K1 सात्यकिं चैव T1 G माधव, T2 M भारत (for सात्वत) D1 सात्यकिश्च महारथ

14 ^{a}) Da1 Dn1 D6 M4 अभ्यद्रवत; D3 °धावंत. —^{b}) K4 D5 °हितेच्छया, K5 °हितेप्सव; B3 4 Dn2 D4. 7 8 °पुरोगमा, D2 °हितैषया, T G °समाज्ञया; M °परीप्सया (for °हितेप्सया) —^{c}) K1 2 रिरक्षिष्यं (K2 °ष्य)त, Da1 विरिक्ष्यत; D1 रक्षतश्चापि, D5 विरक्षिषंत (for रिरक्षिषन्त) K1 पचाल्य, D1 3 पांचाल्यान् (D3 °ल्या) S प्रति(T2 भीम; G1 M परि)-रक्षणकार्यार्थं —^{d}) Ś1 Ko–2 T2 धृष्टद्युम्नमुखा रणे; K3 5 D2 6 धृष्टद्युम्न महारथा (K5 °थं), K4 B1 °म्न मुखा रथा, B2–4 Da Dn D1 4 5 7 8 °म्नपुरोगमा (D1 °मान्); D3 °म्नमुखाग्रथान्

15 ^{b}) T2 भीष्मरक्षार्थकद्यता (sic) —^{c}) K5 D2 संप्रजग्मु (for प्रत्युद्ययु) D1 °सैन्य (for °सेनां). — D2 om. (hapl) 15^{d}–16^{c} —^{d}) K1 सहसैन्यां, S सहसेना K3 B3 D3 6 T (T1 after corr) M नराधिपा, D1 महारथा

16 D2 om 16^{abc} (cf v l 15). —^{a}) Ko–2 सु-(K2 स)महायुद्ध —^{b}) Ś1 Ko–2 भारत (for संकुलम्) —^{c}) K3 नराश्वनर°, B1 रथाश्वनर°; T2 नराश्वरथि°

17 ^{c}) Ś1 Ko तथेतरे, D1 °तरा, D2 °तरा; M2 5 तथैतरान् —^{d}) Ko–3 D1 2 6 रथनागाश्व(D2 °श्व)सादिन (D1 °पत्तय), Da1 नरनागाश्व सादिन, T2 नरा नागा हया रथा, G1 नगरागाश्व°, M2 नरनागाश्वसादिना

C 6 4399
B 6 101 18
K 6 103 18

अस्त्रैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र विशां पते ॥ १८
रथाश्च रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा ।
विप्रद्रुताश्वाः समरे दिशो जग्मुः समन्ततः ॥ १९
मर्दमाना नरान्राजन्हयांश्च सुबहून्रणे ।
वातायमाना दृश्यन्ते गन्धर्वनगरोपमाः ॥ २०
रथिनश्च रथैर्हीना वर्मिणस्तेजसा युताः ।
कुण्डलोष्णीषिणः सर्वे निष्काङ्गदविभूषिताः ॥ २१
देवपुत्रसमा रूपे शौर्ये शक्रसमा युधि ।
ऋद्ध्या वैश्रवणं चाति नयेन च बृहस्पतिम् ॥ २२
सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशां पते ।
विप्रद्रुता व्यदृश्यन्त प्राकृता इव मानवाः ॥ २३
दन्तिनश्च नरश्रेष्ठ विहीना वरसादिभिः ।
मृद्नन्तः स्वान्यनीकानि संपेतुः सर्वशब्दगाः ॥ २४
वर्मभिश्चामरैश्छत्रैः पताकाभिश्च मारिष ।
कक्ष्याभिरथ तोत्रैश्च घण्टाभिस्तोमरैस्तथा ॥ २५
विशीर्णैर्विप्रधावन्तो दृश्यन्ते स्म दिशो दश ।

---

18 a) B1 Da1 Dn1 (by corr) अनयत्, S प्रे (M2 प्रै)षयन् D1 प्रेत° (for पर°) — b) G3 स शरै° (hypermetric) (for शरै°) D3 शार्दूलसमविक्रमान् — c) K3-5 Da Dn1 D1-3 5 6 S शस्त्रैश्च, B Dn2 D4 7 8 शरैश्च (for अस्त्रैश्च)

19 a) K2 4 B D (except D1 2) तु (for च) D1 भिन्ना (for हीना) — b) K1 हते, B2 हय; D3 रथ (for हत) K4 Da Dn1 D5 तदा (for तव) M2 हता सारथयोपि च — c) K3 4 B Da2 Dn2 D1 3-8 T G1 2 4 °ताश्च, D2 °तास्तु (for °ताश्वा°) — d) Ś1 K0 1 याता, K2 यात्वा (for जग्मु°)

20 Ś1 K0 2 transp 20ab and 20cd — a) Ś1 K0-2 गृह्यमाना (K2 °णा), K3 4 Da2 Dn2 D3 4 7 8 मृद्यमाना, K5 मर्दमानो, B Da1 Dn1 मृद्नतस्ते, D1 नदमाना, D2 G2 मर्दमानान्, D5 मृदतस्ते, M1 3 5 मर्दयाना (for मर्दमाना) Ś1 K0-3 नरै; K3 4 Dn2 D1 3 4 6-8 T G1-3 M3 (sup lin as in text) नरा, D5 नृणान् (for नरान्) — b) Ś1 K0-3 ह(Ś1 कृ)ताश्वा; K3. 5 Dn2 D1 3 6-8 G1 3 M2 3 (sup lin as in text) 4 हयाश्च Ś1 K0-2 4 B1 D1 3 8 T1 G M2 वहवो रणे, K3 5 D2 सुमहारथा, T2 M4 सुमहारणे

21 b) K5 D2 3 धर्मितास्, D1 चर्मणस् (for वर्मिणस्) K4 मर्दितास्तेजसा सुता; T2 वर्मिणस्ते जवायुधा — c) K3 D1-3 6 T2 M1 शूरा (for सर्वे). — d) K2 4 5 B Da Dn D4-5 7 8 T1 G M5 निष्का(K4 चित्रा)गदविभूषणा° (K2 °पिता, Dn2 °पिग), D1 निष्काता मदभूपिता

22 D2 reads (sec m) 22 in marg — a) K1 देवै° (for देव°) K3 5 D2 6 रूपै; B Da Dn D4 5 7 8 सर्वे (for रूपे) — b) K5 स्थैर्ये, T2 शौर्या, M शौर्यात् (for शौर्ये) K4 समा समा, G1 शक्रे समा, M1 3 5 शक्रसमो — c) Ś1 K0 1 वैश्रवणं भांति, K3 B2 D2 6 °ण चापि, K4 °ण चाभि°, S °णेनैव (for °ण चाति) Cv वृष्या वैश्रवण चामी Ca cites वैश्रवण चाति (as in text) — d) B2 नयेनापि, D1 न्यायेन च Da बृहस्पति D3 S विनयेन बृहस्पते (D3 °तिं)

23 a) B2 सर्वे (for सर्व) — b) D3 शूरास्तत्र (for तत्र तत्र) — c) K5 D2 व्यप्रद्रुता; T2 M1 3-5 विप्रकीर्णा K2 विदृश्यत, D1 स दृश्यते, D6 S प्रदृश्यते — d) K3 मानवा इव (by transp)

24 a) K5 D2 सादिनश्च, D6 वाजिनश्च (for दन्तिनश्च) K1 3 m D1 नरश्रेष्ठा, K3 D2 3 रथश्रेष्ठा, D6 रथा श्रेष्ठा, M1-3 5 नरव्याघ्रा (M2 5 °घ्र) — b) K1 विहीन वरसादिभि°, K4 B Da Dn D4 5 7 8 हीना° परमसा°, D1 3 6 विहीना वीर(D1 रथ)सा° — c) K0 T2 मृभ्रत, D6 मर्दंत°, M2 मृत्नत° (for मृद्नन्त°) — d) Ś1 K4 B Da Dn D4 5 7 8 निपेतु° (for सपेतु°) G1 सर्वशब्दका Cv as in text

25 a) K2 Da Dn2 D1 3-5 चर्मभिश्, D6 धनुर्भिश्, G3 वर्मिभिश् (for वर्मभिश्) K1 चमरैश्, D3 G1 चापैश् (for चामरैश्) K2 क्षत्रै, K4 B Da Dn D4 5 7 8 G2 M5 चित्रै (B1 °द्रै°), D1 सूत्रै, T2 गात्रै (for छत्रै) — b) T2 M भारत (for मारिष) — c) K3 D2 3 6 कक्षाभिरथ (D3 °रपि [sup lin °गंज]) तोत्रैश्च, K4 B Da Dn D4 5 7 8 छ(Da1 छि)त्रै सि(K4 Da1 Dn1 D5 शि)तैर्हेमदंडैर्, D1 कक्षाभी रययोक्त्रैश्च, T2 कक्ष्याभिरततोत्रैश्च — d) D3 अपि (for तथा) K4 B Da Dn D4 5 7 8 चा(Da Dn1 D5 तो)मरैश्च समंतत°

नगमेघप्रतीकाशैर्जलदोद्‍यनिस्वनैः ॥ २६
तथैव दन्तिभिर्हीनान्गजारोहान्विशां पते ।
प्रधावन्तोऽन्वपश्याम तव तेषां च संकुले ॥ २७
नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूषितान् ।
वातायमानानद्राक्षं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २८
अश्वारोहान्हतैरश्वैर्गृहीतासीन्समन्ततः ।
द्रवमाणानपश्याम द्राव्यमाणांश्च संयुगे ॥ २९
गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महारणे ।
ययौ विमृद्नंस्तरसा पदातीन्वाजिनस्तथा ॥ ३०
तथैव च रथान्राजन्संममर्द रणे गजः ।
रथश्चैव समासाद्य पदातिं तुरगं तथा ॥ ३१
व्यमृद्नात्समरे राजंस्तुरगांश्च नरान्रणे ।

C. 6 4713
B. 6 103 32
K. 6 103 31

26 [ab]) Da1 G4 विशीर्णो, D4 7 8 विशीर्णैर्, T1 विशीर्णा (for विशीर्णैर्) K8 प्रविधावतो, K6 D2 6 प्रति° (for विप्र°) B2 दश, Da1 D2 दिश (for दश) T2 M तत्र तत्रैव दृश्यंते धावमाना दिशो दश — [c]) K2 4 B Da Dn D1-3 T2 M1 (sup lin) 8 5 नव (for नग) B Da Dn D1 4-8 T2 M मेघप्रतीकाशा — [d]) K3-5 B D S जलदोपमनिस्वना (K3-8 D2 8 T1 G1. 2. 4 °नै)

27 [a]) K5 हस्तिभिर् (for दन्तिभिर्) K2 4 B2-4 Dn (Dn1 after corr) D3 4 7 8 T2 हीना (for हीनान्) B1 तथैव दंतिनो राजन्; D1 दंतिनश्चैव निर्भिन्ना — [b]) K2 B3 4 Dn (Dn1 after corr) D4 7 8 T2 गजारोहा, D1 °रोहैर् (for °रोहान्) T1 G महामृधे (for विशां पते) — K4 om. 27[c]-29[b] — [c]) K1 प्रधावतो, D3 प्रधावतो, S धावमानान् K8 [ऽ]थ पश्यामि, B1 Da Dn1 [ऽ]नुपश्याम (B1 °मि), B2-4 Dn2 D4 7 8 [ऽ]न्वपश्यत (D8 °त), D1 प्रपश्यते, D2 3. 6 [ऽ]न्वपश्याम°, D5 निपश्या*, T G4 अपश्याम°, G1. 3 M अपश्याम, G2 अदृश्याम° (for ऽन्वपश्याम) — D5 om 27[d]-28[d] — [d]) K1 द्राव्यमाणाश्च (for तव तेषां च) T1 G4 M संयुगे (for संकुले)

28 K4 D5 om 28 (cf. v l 27) — [a]) K5 °समुत्थैश्च, M2 °समुद्भूतास् (for °समुत्थांश्च) — [b]) Ś1 K0 1 D4 तुरगान् (for तुरगान्) T2 हेमभूषणान् — [c]) K0 1. 3 D3 M2 वातायमानान (M2 °म)द्राक्ष्म, K5 D2 भीतायमानान्द्रक्ष्येत (K5 °ना ददृशे)

29 K4 om 29[ab] (cf v l 27) — [a]) K2 अश्वरोहान्, G1 3 हतारोहान् Ś1 K0 1 हतानश्वैर्, T1 G2 4 च तैरश्वैर् (for हतैरश्वैर्) — [b]) Ś1 K0 1. 3 D2 गृहीताश्वान्, Da1 D4 8 T2 M °तासीत् (sic), D1 हता यांति, T1 G गृहीतांश्च (for °तासीन्) — [c]) K4 द्रवमाणानि पश्यामस्, Da2 Dn1 (before corr) D5 °मानानपश्याम, D1 8 6 °माणान (D1 माणास्तु)पश्यामो — [d]) K4 तव तेषां च (of 27[d]), Da Dn1 D5 द्राव्यमानाश्च (Da1 द्रव्यमानाश्च), D1 द्रवमाणाश्च, D2 द्राव्यमाणाश्च, D8 द्रावमाणाश्च Ś1 K0 1 संकुले (for संयुगे) — After 29, D6 ins

393* ततोऽन्तरे महाराज भीमसेन प्रतापवान् ।
चकार सुमहद्युद्ध महाघोर भयानकम् ।

30 [a]) B2 M2 8 5 गजा गजं, D1 गजा गजान्, D8 गजो गजान् — [b]) K4 T1 G M1. 4 द्रव (G3 °व्य) माणो, Da1 M2 3 5 °माणा, D1. 8 °माणान्, T2 °माणे Ś1 महामृधे, B D (except D1 2 6) °हवे (for °रणे) — [c]) D1 M1-3 5 ययुर् (for ययौ) B Da2 Dn2 D4 5 7 8 प्रमृद्य, Dn1 प्रगृह्य, D1 विसृज्य; D6 विमर्दस्, T2 विमृश्य, M विमृद्य (for विमृद्नंस्) K1 ययो विमृद्नस्तरसो (sic), Da1 ययौ प्रसह्यस्तारसा (sic) — [d]) B Dn2 D4 7 8 M1 पादातान्, D1 M2 8 5 पदातान् (for पदातीन्) — After 30, D6 ins

394* अश्वानश्वैश्च समर्द रथैश्च रथिनस्तथा ।

31 D2 om (hapl.) 31 — [a]) D1 रथा, T1 G4 यथा (for रथान्) — [b]) Ś1 K0 ममर्द च, K1 सम्मर्द च, K2 B Da Dn D2 4 5 7 8 प्रममर्द, T G3 4 स ममर्द, D1 ममर्दुश्च (for संममर्द) T1 गजो रणान् (for रणे गज°) B2 गजा°, D1 T2 G4 M2 गजान्, G2 गजा and गजान् (for गज°) — [c]) K1 3. 4 B D (except D8) T2 रथाश्चैव (T2 °व), T1 G4 M1-4 रथाश्चैव, G1-3 रथ चैव (for रथश्चैव) — [d]) K8 D1. 6 S पदातीं (D1 °ता, D8 °तिं)स्तुरगास्तथा, K4 B Da Dn D4 5 7 8 पतितास्तुरगान् भुवि (K4 जवान्, B1 8 रणे, B2 नरान्, Da Dn1 D5 वरान्)

32 D1 om 32[ab] — [a]) K0-2 4 B Da2 Dn1 D4 7 8 M1 8 5 व्य (B3 4 वि)मृद्नन्; Da1 अमृद्नन्, Dn2 T1 G2-4 न्यमृद्नन्, D5 व्यद्रवन्, D6 व्यमर्दन्, T2 व्यमृक्त, G1 न्यमृद्नात्, M2 4 व्यामृद्न (M2 °द्नन्) (for व्यमृद्नात्) K8 मृद्नतस्तुरगांश्राजन्, K5 D2 व्यद्रव (K5 °मृद्न)त रणे रा°, D8 ममर्द समरे रा° — B2

C 6 4713
B 6 103 32
K 6 103 32

एवं ते वहुधा राजन्प्रमृद्नन्तः परस्परम् ॥ ३२
तस्मिन्रौद्रे तथा युद्धे वर्तमाने महाभये ।
प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ॥ ३३
अस्थिसंचयसंघाटा केशशैवलशाद्वला ।
रथह्रदा शरावर्ता हयमीना दुरासदा ॥ ३४
शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला ।
कवचोष्णीपफेनाढ्या धनुर्द्वीपासिकच्छपा ॥ ३५
पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्यकूलापहारिणी ।
क्रव्यादसंघसंकीर्णा यमराष्ट्रविवर्धिनी ॥ ३६
तां नदीं क्षत्रियाः शूरा हयनागरथप्लवैः ।
प्रतेरुर्बहवो राजन्भयं त्यक्त्वा महाहवे ॥ ३७
अपोवाह रणे भीरून्कश्मलेनाभिसंवृतान् ।
यथा वैतरणी प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ॥ ३८
प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् ।
दुर्योधनापराधेन क्षयं गच्छन्ति कौरवाः ॥ ३९
गुणवत्सु कथं द्वेषं धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।

---

om (hapl) 32[bc] — [b]) D7 T2 G3 M4 तुरगाश्च (for तुरगांश्च) Ś1 रणात्रणे, D6 रथात्रणे (for नरान्रणे). K3 समरे च सहस्रश॰, K5 D2 तुरगाश्च सहस्रश॰, D3 G2 तुरगं च (G2 °गश्च) नर रणे, T2 तुरगाश्च रथो रणे — [c]) T2 तु (for ते) — [d]) K2 3 5 B Da2 Dn D1–5 7 8 प्रत्यमृद्नन्, K4 प्रत्यमृद्नंत (hypermetric), D6 प्रत्यमर्दन्, T1 G विमृद्नंत॰; M2 प्रमृत्नत॰, M5 प्रमृद्नथ॰ (for प्रमृद्नन्त॰) — After 32, T G M1 ins

395* दृश्यन्ते स्म महाबाहो तत्र तत्र महाबलाः ।

33 [a]) K3 5 D2 T1 G वर्तमाने, B1 2 D1 महा युद्धे, D3 ततो युद्धे (for तथा युद्धे) — [b]) K3 सम्रामेति, K5 D2 सम्रामे तु (for वर्तमाने) K3 भया नके; K5 B3 D2 6 T2 M भयावहे (for महाभये) T1 G सम्रामे रोमहर्पणे. — [d]) Ś1 K0 3 5 D2 6 T2 M2 शोणितार्द्र(T2 °तास्र, M2 °तांत्रि)तरगिणी, D5 °तात्र त्रिरगिणी, T1 G M4 शोणितौघतर°

34 [a]) Ś1 K0 3–5 D1. 3 6 अस्थिसचयसघाता (K5 °घट्टा); K1 अस्थिसशपसग्रामे (sic), K2 B Da Dn D4 5 7 8 °सघातसबाधा, D2 °सचयसविद्धा, T2 °संच यफेनौघा — [b]) Ś1 K0 1 °शेवल° (for °शैवल°) K2 °शाद्वला°, K3 5 Dn D4 6–8 T2 G1 M °शाड्वला (for °शाद्वला) Da1 केशशैवलशाडला; D3 T1 G2–4 केशशैवालशाड्वला — [c]) M2 रथह्रद॰ (for रथह्रदा). T2 M1 3–5 रथ(M5 °था)वाजिशता(T2 °महा)वर्ता — [d]) Ś1 हयमेना; T2 °मीनो (for °मीना) K1 दुरा सदा, Da1 °सदी (for °सदा)

35 [a]) K3 D6 शीर्षोत्पल॰, Da1 Dn1 D5 °पला॰ (for °पल॰) T1 G1. 3 4 ॰शता° (for ॰समा°). G2 शीर्षोपलैश्च संकीर्णा — [b]) T1 G4 दंति° (for हस्ति°) — [c]) K2 कवचोष्णीस॰, T2 केवलोष्णीप. K1 2 4 B Da Dn D4 5 7 8 ॰फेनौघा (for ॰फेनाढ्या) — [d]) Ś1 धनुर्द्वीपास्यकच्छपा, K2 4 B Dn D1 4 6 8 °वैंगासि°; K3 D3 T1 G °मींनासि°, K5 D2 °वैंगोर्मिकच्छपा°, Da D5 °वैलासिकच्छपा, D7 °वैत्रासिकच्छपा, T2 M °र्वाणासि(T2 °धि)पन्नगा — After 35, S ins

396* शङ्खचक्रौघसपूर्णा छत्रकूर्मा रथोडुपा ।

[G3 °सकीर्णा (for °सपूर्णा) T2 शखनक्रा गदामत्स्या, M शखचक्रगदापूर्णा (for the prior half) G4 शरोडुपा (for रथो°)]

36 [a]) K2 Da1 °वृक्षाद्या, D1 °वृक्षाग्रा (for °वृक्षाढ्या) — [b]) M1 (*sup lin* as in text) 2–5 मर्त्यकूलाभिहारिणी — [c]) K3 क्रव्याध॰; K5 समाद॰, T2 कुर्याद॰ (for क्रव्याद) K2 4 B Dn2 D1 4 6–8 ॰हंस(B1 गण, D1 ॰जन)सकीर्णा, K3 5 D2 ॰सघ॰ सपूर्णा (for सघसकीर्णा) — [d]) D3 यमदष्ट्र (for यमराष्ट्र) K1 2 4 B1 2 4 Dn2 D3–5 7 8 T G M1 4 विवर्धनी, M5 ॰विवार्धिनीं

37 [a]) K3 D2 6 घोरां (for शूरा) — [b]) K3 °रथव्रजै°, Da1 D5 °रथाप्लवै° (for °रथप्लवै) K5 Dn2 D4 7 8 M1–3 5 रथनागहय(K5 °रथ)प्लवै°, G3 हतना॰ गरथप्लवै — [c]) Da1 प्रतरुर् (for प्रते°) Ś1 बलवो (for बहवो) — [d]) K4 महामृधे, B D (except D1–3) °रथा° (for °हवे)

38 [a]) M2 रणाद् (for रणे) Da1 भीरुं — [b]) K1 कश्मलेनापि सवृतां; T1 G कश्मलेन समावृतान्, T2 कश्मला चाभिस° — [c]) K0 वैतरण, Da1 वेतरणी; D1 वैतरिणी, D3 वैतरणीं K4 Da D1 5 T2 M राजन् (for प्रेतान्) — [d]) Da Dn1 D5 °रथ, G1 °पुरीं (for °पुर)

39 [a]) K1 प्रक्रोशन्, K3 व्यक्रो°; K5 D2 विक्रो° (for प्राक्रो°) — [b]) T2 M वै (for तद्) G2 वैश॰ सनं (for तद्वैशस) — [d]) T1 पाडवा, G पार्थिवा°

कृतवान्पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥ ४०
एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्मात्र भारत ।
पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ॥ ४१
ता निशम्य तदा वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः ।
आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ ४२
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत ।
युध्यध्वमनहंकाराः किं चिरं कुरुथेति च ॥ ४३
ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
अक्षद्यूतकृतं राजन्सुघोरं वैशसं तदा ॥ ४४
यत्पुरा न निगृह्णीषे वार्यमाणो महात्मभिः ।
वैचित्रवीर्य तस्येदं फलं पश्य तथाविधम् ॥ ४५
न हि पाण्डुसुता राजन्ससैन्याः सपदानुगाः ।
रक्षन्ति समरे प्राणान्कौरवा वा विशां पते ॥ ४६
एतस्मात्कारणाद्घोरो वर्तते स्म जनक्षयः ।
दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ॥ ४७

C. 6. 4728
B. 6. 103. 47
K. 6. 103. 47

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकोनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥

(for कौरवा) K3 5 B D T2 M गच्छति क्षत्रिया (D1 स्वस्कुल गच्छति) क्षय

40 a) K4 damaged G2 दोप (for द्वेप) K5 °वत्सु कवां यूय — b) K2 B2–4 D (except D1 2 6) T2 G1–3 M1. 3–5 घृत° (for धार्त°) D5 जनेश्वर K5 धार्तराष्ट्रा जनेश्वरा — c) Ś1 °पुत्रेण (for °पुत्रेषु) — d) T2 M कालरूपो नराधिप

41 a) G1 एव ते बहुधा वाच — B1 om (hapl) 41b–42a — b) Dn2 श्रूयन्ति, D2 6 T2 श्रूयते K4 B2–4 Da Dn D4–5 स्म परस्पर, D1 T2 M तत्र भा°, T1 G [s]स्मासु भारत (for स्मात्र भा°). — Ś1 Ko 1 D1 om 41cd — c) B1 Da1 D6 T2 पाण्डवा स्तव संयुक्ता (Da1 °क्ता) — d) K2 सुदारुणान्, D6 °रुणा

42 B1 om 42a (cf v l 41) — a) T2 M1 तान् (for ता). K4 B2–4 D (except D2 8) T2 M ततो (for तदा) K1 वाचा, Da1 वाच, M4 वाच — b) T2 मद्यो (for सर्व) M1 3–5 योधैर् K6 उदीरिता, M4 उदाहृत — c) D1 आगम्य, T2 आसन्तु, Ca c d आगस्कृत् (as in text) D1 सर्वलोकेषु, D6 °लोकाना

43 a) Da1 भीष्म द्रोणकृप, T2 भीष्मद्रोणकृप — b) D8 शाल्य (for शल्य) — c) Da1 D1 G3 M5 अनहकारा — d) Ś1 Ko–3 D1–3 6 कुरुतेति, Da1 D6 कुरुथेति Ś1 Ko–2 D1 ह (for च) T1 G M किं चिरेण (G1 3 रणेति, G2 रणेन) जनेश्वरा, T2 किंचिद्वीर्याज्जनेश्वर — After 43, S ins

397* इति दुर्योधनोत्सृष्टा सर्वे युयुधिरे नृपा ।

44 a) Ś1 प्रावृते, D6 प्रववृते — b) Ko 1 कुर्वाण (for कुरूणां) — c) D1 M1–3 5 °द्यूतकृते, D6 °द्यूतकर — G3 om. (hapl) 44d–46a — d) Ko–2 D2 सघोर (for सु°) D3 सदा (for तदा) T2 M यमराष्ट्रविवर्धन (cf 36d)

45 G3 om 45 (cf. v l 44) — a) K4 यत्पुत्रा (for यत्पुरा) K3 तन्, B3 Da Dn1 D5 S (G3 om) त्व (for न) Ś1 निगृह्णीप, Ko–2 नि(Ko 1 वि)गृह्णीय, K3 B2 Da Dn1 D5 S (G3 om) न गृह्णीषे, K4 ° गृह्णीषे, B3 4 Dn2 D4 7 8 निगृह्णासि, D1 [अ]नुगृह्णासि, D2 गृहीत्वेव — b) K1 वार्यमाणे, M2 3 5 °माण (for °माणो) Da1 महात्मनि (for °भि) — c) Da1 D5 विचित्रवीर्य, G1 वैचित्रवीर्य T1 G2 4 पश्येद, G1 पश्यैत, M2 तस्यैद (for तस्येद) — d) T1 G1 2 4 तस्य, T2 त्वद्य (for पश्य) K4 B Da Dn D4–5 सुदारुण, K6 D2 यथाविधि, D8 M1–3 5 यथाविध, T1 G1 2 4 यथातथ, T2 कथापर (for तथाविधम्) K2 फल पश्य तथाविधि (sic)

46 G3 om 46a (cf v l 44) — a) D1 वीरा (for राजन्) — b) T2 कुरव पाण्डवै सह — After 46ab, T2 ins

398* अयुध्यन्त महारङ्गे मध्य प्राप्ते दिवाकरे ।
सात्यकि कृतवर्माण विद्ध्वा पञ्चभिरायसै ।
नाकम्पयत शैनेयो सत्यवान्सत्यकोविद ।

— d) K4 कौरवा वै, S कौरवाणां (for °वा वा) B D (except D1–3 6) [अ]पि संयुगे (for विशा पते)

47 a) T1 एतस्य (for एतस्मात्) D1 M1 3 घोराद्, T2 घोरान् (for घोरो) — b) B1 3 4 Da Dn D4 5 7 8 G3 स्व (B1 सु), D1 स (for स्म) D5 T2 जनक्षय B2 वर्तते जनसक्षय — K6 D2 om 47cd — c) Da1 देवाद्वा, T2 दैवांश्च, G3 दैवाद्या

१००

C. 6 4729
B 6 104 1
K. 6 104 1

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखान्नृपान् ।
अनयत्प्रेतराजस्य भवनं सायकैः शितैः ॥ १

सुशर्मापि ततो बाणैः पार्थं विव्याध संयुगे ।
वासुदेवं च सप्तत्या पार्थं च नवभिः पुनः ॥ २

तान्निवार्य शरौघेण शक्रसूनुर्महारथः ।
सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ३

ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ।
व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ॥ ४

उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिष ।
गजानन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ॥ ५

अपरे तुद्यमानास्तु वाजिनागरथा रणात् ।

(for दैवाद्वा) — [d]) K3 B3 M5 तव वा; Da2 तवैव (for तव च) D1 चाप्यनयान् B3 विभो, D6 तथा (for नृप) T1 G M1-4 तव पापतया(G3 °या)पि वा (M1-3 °नयान्नृप)

Colophon. — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 mentions only नवमे दिवसे, K0-2 5 D2 नवमे युद्धदिवसे, K3 नवमेऽहनि, K4 नवमेह्नि, D6 नवमदिवसयुद्धे, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* K4 T2 संकुलयुद्ध, M1-3 5 भीष्मा(M2 द्रोणा)र्जुनयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (sec m) 60, Dn2 T1 G 99 (as in text), T2 M3 4 101, M1 2 100, M5 102 — *Śloka no* Dn1 85, Dn2 D5 47, D6 48

100

1 After the ref, T G read st 15-26 (T1 G4 *repeating* 15-16, and T2 G1-3 *repeating* 15-26 in their proper place) — [a]) K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 तान्, G च (for तु) K4 B Da Dn1 D2 7 8 T1 G4 M5 नरव्याघ्र — [b]) B D (except D1 2) सुशर्मानुचरान्, T2 सुधर्मप्रमुखान् K4 D1 8 T G रथान्, B1 नरान् (for नृपान्) — [c]) D3 अजयन् (for अनयत्) T G4 M अजयद्रथिना श्रेष्ठ — [d]) D6 सितै (for शि°) B Da Dn D4 5 7 8 सदन (for भवन) D1 भवन निशितै शरै, T G4 M सर्वा नप्रतिमाग्रणे

2 [a]) D2 [अ]थ, D3 च, T2 M तु (for [अ]पि) T2 M तदा (for ततो) — [b]) T1 G4 विव्याथ T1 G वै तदा (for संयुगे) — [d]) K3 D1 S शरै (for पुन)

3 [a]) K3 B D M1 3-5 तं (Da1 Dn2 तन्); K4 स (for तान्) — [b]) K3, 5 D2 6 शक्रपुत्रो (for °सूनुर्) — K2 om (hapl) 3[c]-4[d] — [c]) Da1 D5 T2 सुशर्माणो, D6 °र्मा च (for °र्मणो) T1 G4 M योधान् — B1 om 3[d]-4[a] — [d]) T2 M प्रेषयद् (for प्राहिणोद्)

4 K2 om 4, B1 om 4[a] (cf v 1 3) — [a]) T1 G हन्यमाना (for वध्य°) — [c]) T1 G4 प्राद्रवत; T2 M4 प्रद्र°, G2 विद्र° S1 K0-2 रणाद्; K3 5 D2 ततो (for रणे) — [d]) K3 5 D6 क्षये; B2 जये (for भये) S महामृधे (for °रथा)

5 [a]) D1 सत्यज्य (for उत्सृज्य) D5 तु रथान् (for तुरगान्) — [b]) Da Dn1 D5 तु (for च) T G M4 भारत (for मारिष) — [d]) Da1 प्राद्रवतो D2 दिश (for दश)

6 [a]) B Da Dn D4 5 7 8 तु तदा(Da2 यदा)दाय, D3 तुदमानास्तु, G2 तुद्यमानाश्च G3 अपरेण तुद्यमानास्तु (hypermetric) — [b]) D1 वाजिनस्तु; D2 वाजिनागा (for °नाग) K3 4 D1 °रथा रणे, B Da Dn D2-8 °रथाग्रणे, T G M4 °रथा (G2 रथान्) नरा, M1-3 5 °रथैर्नरा (for °रथा रणात्) K4 रथ वाजिगजा रणे — [c]) M4 त्वरयन् K1 युक्त, D6 युक्ता (for युक्ता) — [d]) K4 व्यद्रवत (for प्राद्र°) K5 दिशो दश, D1 निरायुधा (for विशां पते) Ś1 प्राद्रवति दिशो दश — After 6, S (T2 om lines 2-5) ins

399* कशाभिस्ताडयामासु पार्ष्णिभिश्च मुहुर्मुहु ।
हयारोहा द्रवन्त्येव चोदयन्तो हयोत्तमान् ।

त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशां पते ॥ ६
पादाताश्चापि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे ।
निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ॥ ७
वार्यमाणाः स्म बहुशस्त्रैगर्तेन सुशर्मणा ।
तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठन्त संयुगे ॥ ८
तद्बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतम् ॥ ९
सर्वोद्योगेन महता धनंजयमुपाद्रवत् ।
त्रिगर्ताधिपतेरर्थे जीवितस्य विशां पते ॥ १०
स एकः समरे तस्थौ किरन्बहुविधाञ्शरान् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैः शेषा विप्रद्रुता नराः ॥ ११
तथैव पाण्डवा राजन्सर्वोद्योगेन दंशिताः ।
प्रययुः फल्गुनार्थाय यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ॥ १२
जानन्तोऽपि रणे शौर्यं घोरं गाण्डीवधन्वनः ।
हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः समन्ततः ॥ १३
ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानामनीकिनीम् ।

C 6 4742
B 6 104 14
K 6 104 14

तथा तोमरनिपातैश्च अङ्कुशाना च विभ्रमै ।
गजारोहा गजास्तूर्णं त्वरयन्त प्रदुद्रुवु ।
रथिनश्च प्रतोदैश्च वाग्भिश्चैव पुन पुन । [5]
मर्मयन्तो हयान्राजन्प्राद्रवन्ति दिशो दश ।

[(L. 1) T1 कुशाभिम् T2 नाद्यनश्च (for °यामाशु) T2 वाग्भिश्चैव पुन पुन (for the post half) —(L 2) M2 विद्रुत्वैव (for द्रवन्त्येव) —(L 4) M2 तारयत (for त्वर°) —(L. 6) M2 महान् (for हयान्)]

7 a) K0 2 3 D2 3 6 8 G2 पदाताद्य, T1 G4 पादाताद्य T G M2 चैव (for चापि) D1 स्वानि स्वानि च शस्त्राणि, M1 3–5 यत्राश्रैव च श° —b) T1 G महामृधे (for °रणे) —c) Ś1 D2 6 M6 निरपेक्ष्या Da1 [अ]वधावत, Dn2 स्म धा°, D3 6 T1 G2–4 [अ]भ्यधावत (D5 °तस्), T2 G1 ह्यधा° (for व्यधा°) —d) D1 तत्र तत्र महारया, D2 तेन तेनास्म भारत, M तेन तेनैव भा°

8 a) K3 D6 तु; K4 B Da Dn D1 4. 5 7 T G1 2 4 M1–3 5 सु°, D2 हि, D3 च (for स्म) D5 M4 नि(M4 ते)वार्यमाणा बहुशस्° —b) K1 त्रैगर्तेण, K6 B1 Da1 D1 5 त्रिगर्तेन, T2 M तेन राज्ञा, G3 त्रैगर्तेग (for त्रैगर्तेन) —c) B2 M1 3 अथ (for तथा) D1 [अ]न्ये (for [अ]न्यैः) K0 Dn2 D4 पार्थिवश्रेष्ठ, D1 °श्रेष्ठा —d) K2 D2 न व्यतिष्ठति, K3 D6 न व्यतिष्ठत, S नावतिष्ठत (T2 M3 4 °ति) D6 भारत (for संयुगे) —After 8, S ins

400* पुत्रांश्च पतितान्भूमौ मातुलांश्च पितृस्तथा ।
सोदराश्चावमर्दन्त प्रद्रुतास्तत्र तत्र वै ।

[(L 1) G2 अथ (for तथा) —(L 2) T1 G4 चैव, M2 चाप॰ (for चाय॰) T2 M दुद्रुवुस्ते समंतत (for the post. half)]

9 a) M4 त बल D6 T G विद्रुत (for प्रद्रुतं) Ś1 तद्बलमपद्रुत दृष्ट्वा (hypermetric) —b) K2 पुत्र (for पुत्रो) T2 M पुत्रा(T2 M4 °त्र)स्तव विशा पते —d) K0 स च (for सर्व) K8 D2 T1 G सर्वसैन्य परिष्कृत (K8 D2 °त), K5 B Da Dn D1 4–8 °पुरस्कृत, T2 M °पुरसर (T2 °र)

10 a) K8. 5 D2 6 समरे (for महता) D1 सर्वे ते सहिता राजन् —b) D1 M2 5 °द्रवन् (for °द्रवत्)

11 a) D1 चैक°, G1 3 एप, M2 एव (for एक°) T2 M राजन् (for तस्थौ) —b) D1 6 विकिरन्बहुधा (D5 °धान्) शरान् —c) K3 सहितै°, T1 G4 सहिता (for सहित) Da1 D5 T1 G4 सर्वे, T2 M तस्थौ (for सर्वैः) —d) Da1 D5 तेषां, T2 येन; M ये च (for शेषा) K4 B D (except D1–3 6) हि, M2 [अ]पि (for वि) K3 D2 3 M1–3 नृपा°, D1 रथा (for नरा°)

12 b) K1 सर्वद्योगेन(sic), D1 सर्वे धैर्येण K0 1 S दंसिता (for दंशिता) —c) Ś1 फल्गुणार्थाय; K0 2–4 B Dn2 D1–3 6–8 फाल्गुना°, Da Dn1 D5 पांडवा° —d) B D (except D1–3 6) व्यतिष्ठत (for व्यवस्थित)

13 a) B1 2 4 Da Dn1 D6 8 जानमाना, D8 जानतो हि, D4 6 7 ज्ञायमाना, T2 जानत्योपि D8 om रणे B Da Dn D4 5 7 8 वीर्यं; D1 घोर (for शौर्यं) —b) B2 रणे, D1 शौर्यं, T1 G4 सार (for घोर) K5 T1 G1 4 गांडीवधन्विन, Da1 D6 गांजीवधन्वन, D2 गांजीवधन्विन —c) T2 घोराकारा (for हाहाकार) D5 °रयोत्साहो (for कृतोत्साहा).

14 a) K1 T2 शूरा, Da1 शूरा (for शूर°) —b) K8 B1 3. 4 D T2 M वरूथिनीं (for अनीकिनीम्).

C. 6 4742
B. 6 104 14
K. 6 104 14

छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ १४
एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः पाण्डवैः सह ।
अयुध्यन्त महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे ॥ १५
सात्यकिः कृतवर्माणं विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्बाणान्सहस्रशः ॥ १६
तथैव द्रुपदो राजा द्रोणं विद्ध्वा शितैः शरैः ।
पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिं चास्य सप्तभिः ॥ १७
भीमसेनस्तु राजानं बाह्लिकं प्रपितामहम् ।
विद्ध्वानदन्महानादं शार्दूल इव कानने ॥ १८
आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः ।
चित्रसेनं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध हृदये भृशम् ॥ १९
समागतौ तौ तु रणे महामात्रौ व्यरोचताम् ।
यथा दिवि महाघोरौ राजन्बुधशनैश्चरौ ॥ २०
तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं च नवभिः शरैः ।

15 T G *repeat* 15 (cf. v l 1) — ^{a}) T2 (first time) राजन् (for सर्वे) — ^{b}) Dn2 D4 सह पांडवैः (by transp) — ^{c}) D1 अयुध्यत T2 G1 3 (all first time) °रंगे (for °राज)

16 T2 *repeats* 16^a only, om (hapl.) 16^b–27^a, T1 G *repeat* 16 (of v l 1) — ^{a}) M1 3 5 सत्यक°; M2 सात्यत° (for सात्यकि°) Ś1 वतवर्माणं (sic), M5 कृतवर्माणां — ^{b}) Da Dn1 D5 भित्त्वा, D6 विध्यात् (for विद्ध्वा) K3.5 D2 बहुभिर्, Da1 पचाभिर्, D8 नवभिर् (for पञ्चभिर्) K3 5 B D G1–3 (G1 3 second time, G2 both times) आशुगैः, T1 G4 (first time) आयतैः (for आयसैः) T1 G4 (both second time) कारयित्वा महारथः — T1 G4 (both second time) om 16^{cd} — ^{c}) T2 (first time) G1 3 (both second time) नाकम्पयत शैनेयः — ^{d}) Ś1 किरन्बाण, Da Dn1 D3 5 M °न्बाणैः, G1 (both times) 2 3 (both second time) कृतन्बाणैः (for किरन्बाणान्) D1 किरञ्शरशत बहून्, T2 (first time) सत्यवान्सत्य कोविदः

17 T2 (second time) om 17 (cf v l 16) G1–3 *repeat* 17 (cf v l. 1) — ^{a}) D1 M1 3–5 राजन् (for राजा) — ^{b}) D6 सितैः (for शितैः) T (T2 first time) G1 (first time) शरैस्त्रिभिः, G1 (second time) 2 3 M त्रिभिः शरैः (for शितैः शरैः) D1 द्रोण विव्याध पचभिः — ^{d}) T (T2 second time) G1 3 (both first time) 4 च त्रिभिः शरैः (for चास्य सप्तभिः) K4 B1–3 Da Dn D3.5 7 8 पचभिः, G1 3 (both second time) पत्रिभिः (for सप्तभिः)

18 T2 (second time) om 18 (cf v l 16) G1–3 *repeat* 18 (cf v l 1) — ^{ab}) D1 G1.3 (the last two second time) वाह्लीक (for राजानं) K2 4 5 B Dn3 D4 7 8 T1 (both times) G2 (both times) M2–4 बाह्लीक, D1 G1 3 (the last two second time) राजान, D6 बाह्लिक्य (for बाह्लिकं) — ^{c}) B1 महाबाहु; T (T2 first time) G1 3 (both second time) 4 महाराज (for °नाद) — ^{d}) T (T2 first time) G1 3 (both first time). 4 गवां मध्ये यथा वृषः

19 T2 (second time) om. 19 (cf. v l 16) G1–3 *repeat* 19 (cf v l. 1) — ^{a}) Da1 M2 5 अर्जुनश्च, D1 आर्जुनिं, D4 8 अर्जुनिश्च K4 चित्रसेन च — ^{b}) K4 विद्ध्वा (for विद्धो) K4 T1 G3 (first time) 4 नवभिर् (for बहुभिर्) K5 D1 4 आयसैः (for आशुगैः) T2 (first time) स विद्धो बहुरायसैः — After 19^{ab}, Bom ed *repeats* 16^{cd}. — ^{d}) T1 G4 विव्याय Dn2 समरे (for हृदये)

20 T2 (second time) om 20 (cf v l. 16) G1–3 *repeat* 20 (cf. v l 1). — ^{a}) D5 समागत (for °गतौ) D3 6 समरे (for तु रणे) K5 समागतौ तु तौ वाणौ, T1 G1 3 (G1 3 first time) 4 तौ वै समागतौ (T1 G4 °ते) युद्धे (G3 वीरौ); T (T2 first time) तौ वै समागम्य युधि — ^{b}) K5 महामात्रा, D1 °बुद्धी, Co d °मात्रौ (as in text) T (T2 first time) G1 3 (both first time) 4 पिता (G3 युद्धे) पुत्रौ विरेज (T2 विचेरु) तुः — ^{c}) K5 Da1 Dn1 महाघोरो (for °घोरौ) T G1 3 (T2 G1.3 first time) यथा समागतौ राजन् — ^{d}) Ś1 K1 2 राजन्गुरु, D5 राजन्बद्ध (for राज न्बुध) K3 °शनीश्वरौ, K5 शनिश्वरौ T1 G1 3 (the last two first time) 4 काले बुधनिशाकरौ, T2 (first time) काले बद्धनिशाकर

21 T2 (second time) om 21 (cf v l 16) G1–3 *repeat* 21 (cf. v l 1) — ^{a}) K5 तस्याश्वाश्चतुरो वाहान्, D2 तस्य वै चतुरो वाहान् — ^{b}) K5 D2 त चैव, T2 (first time) सुद च (sic), M4 सुतं च (for सूतं च) — ^{c}) K1 नानाद (for ननाद) K2 4 B Dn1 (by corr) n2 D1 2 6 T (T2 first time) G (G2 3

ननाद बलवन्नादं सौभद्रः परवीरहा ॥ २१
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशां पते ॥ २२
द्रोणश्च द्रुपदं विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
सारथिं चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी ॥ २३
पीड्यमानस्ततो राजा द्रुपदो वाहिनीमुखे ।
अपायाज्जवनैरश्वैः पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २४
भीमसेनस्तु राजानं मुहूर्तादिव बाह्लिकम् ।
व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २५
ससंभ्रमो महाराज संशयं परमं गतः ।
अवप्लुत्य ततो वाहाद्बाह्लिकः पुरुषोत्तमः ।
आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महारथः ॥ २६
सात्यकिः कृतवर्माणं वारयित्वा महारथः ।
शरैर्बहुविधै राजन्नाससाद पितामहम् ॥ २७
स विद्ध्वा भारतं षष्ट्या निशितैर्लोमवाहिभिः ।
ननर्तेव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्धनुः ॥ २८
तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ पितामहः ।
हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभाम् ॥ २९
तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुतेजनाम् ।
ध्वंसयामास वार्ष्णेयो लाघवेन महायशाः ॥ ३०

C. 6 4759
B 6 104 31
K 6 104 31

---

both first time) M वलवान्नाद, G1-3 (second time) सुमहानाद

22 T1 (second time) om 22 (cf v 1 16) G1-3 *repeat* 22 (cf. v 1 1) — [a]) D1 हताश्वस्तु; D6 °श्वासु (for °श्वात्तु) — Ś1 om. (hapl) 22[bc] — [b]) K2 4 B D (except D2 3) सोच° (for अव°) T1 G4 महारथं, M2 °रथा (for °रथ) — [c]) D3 G1 (second time) M शीघ्र, T2 (first time) चित्र (for तूर्णं) — [d]) M4 दुष्पहस्य (for दुर्मुखस्य). D2 दुरासद (for विशां पते)

23 T2 (second time) om 23 (cf v 1 16) G1-3 *repeat* 23 (cf. v 1. 1) — [a]) K6 द्रौणिस्तु (for द्रोणश्च) D1 T (T2 first time) G4 तु (for च) K2 B Dn D4 7 8 भित्त्वा (for विद्ध्वा) — [b]) K1 शरैः सनं तपचभि (sic) — [c]) D8 तस्य (for चास्य) T1 G4 विव्याय — [d]) M4 त्वरमाण (for °माण)

24 T2 (second time) om 24 (cf v 1 16) G1-3 *repeat* 24 (cf v 1 1) — [a]) G1 (second time) विघ्य° (for पीड्य°) D1 T1 G4 राजन् (for राजा) — [b]) Ś1 Ko 1 °पति (for °मुखे) — [c]) T2 (first time) अर्पयाज्, G2 (second time) अपयाज्. — [d]) T1 G1. 3 (the last two first time) 4 रणाद्भीतो जनेश्वर

25 T2 (second time) om 25 (cf v 1 16). G1-3 *repeat* 25 (cf v 1. 1) — [ab]) D1 मुहूर्तादेव, G1-3 (all second time) मुहूर्तमिव D1 बाह्लीक G1 (first time) अर्जुनश्च नरव्याघ्र सुशर्मप्रमुखाग्रयान् = (var) 1[ab] — [d]) T (T2 first time) G4 °लोकस्य (for °सैन्यस्य)

26 T2 (both times) om 26 (for first time, cf v 1 16) G1-3 *repeat* 26 (cf v 1 1) — [a]) Ko 1 5 D2 G1. 3 (the last two second time) ससंभ्रम, D1 ससशय (for °भ्रमो) — [b]) Ś1 परमो (for °म) G2 (second time) सर्वसैन्यस्य पश्यत = 25[d] — [c]) D3 अवप्रुत्य (for °प्लुत्य) Dn1 याहाद्; S (T2 om) यानाद्, Cv वाहाद् (as in text) — [d]) K4 B Da Dn D1 4 5 S (T2 om) वाह्लीक° D1 स्थविर स्तत, S (T2 om) पुरुषर्षभ° (for °षोत्तम°) — [f]) M1 3 4 लक्षणस्य K2 Dn2 D4 7 8 महारणे, K3 5 D2 विशां पते, B3 D1 T1 G4 महात्मन, G1. 3 (both second time) °रथ (for °रथः)

27 Ko 1 T1 G4 om (hapl) 27[ab], T2 om 27[a] (cf. v 1 16) — [a]) G1 सात्यकः (for °किः) — [b]) K2 4 B Da Dn D4-8 महारणे, D1 महारथं — [c]) T2 बहुविधो, M4 °त्रिधा (for °विधै)

28 [a]) D1 भरत षष्ट्या, D6 भारत श°, T2 भारतं यष्ट्या — [b]) T2 M1-3 5 विशिखैर् (for निशितैर्) Da1 लोमवाहिते, T G °वापिभि — [c]) K2 D1. 4 7 8 S नृत्यन्निव; K3-5 B1-3 D2 3. 6 ननर्त च, Dn1 ननर्ते च (for ननर्तेव) — [d]) D6 विधन्वानो, T2 G1-3 M1 3-5 विधून्वानो D6 G1 महाधनु° (for महद्धनु°)

29 [a]) D3 अथायसीं, D6 तस्यायसिं Ś1 Ko 1 हेमशक्तिं, D6 महाशक्तीं — [b]) T1 G1 3 4 चिक्षेप च M3 5 पितामह (for °मह°) — [c]) K3 हेमवेत्रां (for °चित्रां) T2 महाभोगा (for °वेगां)

30 [b]) K2 B Da Dn D4 5 7 8 सुदुर्जयां, K4 D1 दुरासदां, D6 सुतेजसां T1 G मृत्युकालो(G1-3 °कल्पो)-पमा शुभा — K3 5 D2 om (hapl.) 30[c]-32[b] — [c])

C 6 4759 B 6 104 32 K 6 104 32

अनासाद्य तु वार्ष्णेयं शक्तिः परमदारुणा ।
न्यपतद्धरणीपृष्ठे महोल्केव गतप्रभा ॥ ३१
वार्ष्णेयस्तु ततो राजन्स्वां शक्तिं घोरदर्शनाम् ।
वेगवद्गृह्य चिक्षेप पितामहरथं प्रति ॥ ३२
वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रणुन्ना सा महाहवे ।
अभिदुद्राव वेगेन कालरात्रिर्यथा नरम् ॥ ३३
तामापतन्तीं सहसा द्विधा चिच्छेद भारत ।
क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सान्वकीर्यत भूतले ॥ ३४
छित्त्वा तु शक्तिं गाङ्गेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्धः प्रहसञ्शत्रुकर्शनः ॥ ३५
ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
परिवव्रू रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् ॥ ३६
ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
पाण्डवानां कुरूणां च समरे विजयैषिणाम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥

K2 4 B Da Dn D8 (marg sec m as in text) 4 5 7 8 M Cd व्यसयामास, D1 ध्वसयित्वा स, D6 G1-3 वचयामास (for ध्वसया°) — d) K1 महायश (for °शा)

31 K3 5 D2 om 31 (of v l 30) — a) B1 च (for तु) — b) D5 °दारुण (for °दारुणा) — c) T2 पपात (for न्यपतद्) G1 3 धरणीपृष्ठ — d) K2 B Da2 Dn D4 7 8 महाप्रभा, T1 G हत° (for गत°) Da1 D5 महोर(Da1 °रा)गसमप्रभा; T2 नभोल्केव नभश्च्युता

32 K3 5 D2 om 32ab (of v l 30) — b) K1 D1 M4 ता (for स्वां) K4 B D (except D1-3, 6) कनकप्रभां (for घोरदर्शनाम्) — c) D2 वेगविद्, M4 एकवद् (for वेगवद्) K4 वेगात्सगृह्य (for वेगवद्गृह्य)

33 a) D3 धार्णेय° (for वार्ष्णेय°) — b) K3 4 T1 G प्रमुक्ता, K5 D2 6 प्रयुक्ता, D1 प्रनुन्ना (for प्रणुन्ना) K4 स (for सा) D1 G2 महारणे, T1 G3 4 °रवा, T2 °जवा, G1 °वरा (for °हवे) — d) Some S MSS काळरात्रिर् K5 यथानल, D6 यथेतरा (for यथा नरम्)

34 a) K2 Da1 तम् (for ताम्) T2 M चिच्छेद (for सहसा) — b) D2 त्रिधा (for द्विधा) K2 4 B Dn1 D2 7 भारत (for °त) T2 M द्विधैव भरतर्षभ (M1, 3 5 °भ) — c) T2 M क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन — d) Ś1 स्वान्वकीर्यत, Ko 3 सानुकी°, K4 B Da Dn D1 3-8 सा व्यशी° (B2 °सी°), K5 D2 सा विकी°, T1 G1 4 सा स्वकी°, G3 सात्यकी°, M1 (inf lin as in text) 3 5 सा व्यकी° (for सान्वकी°) K3-5 B D S (except T2 G2) Ca मेदिनीं (for भूतले) T2 सा व्यनिकत वै भुवि (sic), G2 सा क्षितौ स्वत्रकीर्यत

35 a) K1 छित्वा, B1 M4 भित्त्वा (for छित्त्वा) B2-4 Dn2 D7 शक्तिं तु (by transp) — b) G1 सात्यकिर् B1 बहुभि° (for नवभि°) K1 शरै° (for शरै°) — d) Ś1 Ko-2 B2-4 °कर्पण; D5 °कर्शन, D6 8 °कर्षन, Ca °कर्शन° (as in text)

36 a) D6 सनरनागाश्वा — b) D1 सर्वे ते (for पाण्डवा) K3 T2 G4 M1 पाडुपूर्वज°, K4 B1 2 4 Da1 Dn1 D1 M2 °पूर्वजा°, B3 D2 3 5 G3 °पूर्वज, G1 damaged — c) K1-3 Da D3 5-8 परिवव्रु (for °व्रू) — d) K5 सात्वत (for माधव) D6 M2 माधवस्त्रा(M2 °प्रा)णका°. Ca cites माधवत्राण.

37 b) K3 5 Da1 D2 3 5 6 तुमल (K3 °ळ) Ko 2 S रोमहर्षणं — d) K3 5 D2 सग्रामे (for समरे) G2 विजिगीषिणा (for विजयै°)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 5 mention only नवमे युद्धदिवसे, K3 नवमेहनि, K4 B3 Da Dn1 D5 नवमेह्नि (to it B3 adds सग्रामे); D2 नवमे, D6 नवमयुद्धदिवसे, T2 नवमदिवसे, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* K4 सकुलयुद्ध, T2 M1-3 5 सुशर्म(T2 °र्मा)पराजय° (T2 °य) — *Adhy no* (figures, words or both) Dn2 T1 G 100 (as in text), Da2 (sec m) 61, D6 99, T2 M3 4 102, M1 2 101, M5 103 — *Śloka no* Dn1 22, Dn2 37, D5 38, D8 36

१०१

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसंवृतम् ।
यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करम् ॥ १
दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत ।
एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शत्रुनिषूदनः ॥ २
छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ ।
तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ३
रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोऽस्माकं पितामहः ।
निहन्यात्समरे यत्तान्पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ॥ ४
तत्र कार्यमहं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ।
गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोऽस्माकं पितामहः ॥ ५
स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहम् ।
समरे दुष्करं कर्म कुर्वाणं परिरक्षतु ॥ ६
एवमुक्तस्तु समरे पुत्रो दुःशासनस्तव ।
परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ७
ततः शतसहस्रेण हयानां सुबलात्मजः ।
विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ॥ ८
दर्पितानां सुवेगानां बलस्थानां पताकिनाम् ।

C 6.4775
B 6.105.9
K 6.105.9

101

1 ^{a}) K5 तया (for दृष्ट्वा) — ^{b}) M2 अपि (for अभि॰) — ^{c}) M महा (for यथा) — ^{d}) Da1 दिवि भास्करे, M तपन यथा T2 तपतमिव भास्करं

2 ^{a}) K1 महाराजो, G2 ॰राजा (for ॰राज) — ^{b}) K1 अभाषते, G2 क्षयाब्रवीत् (for अभाषत) — Before 2^{cd}, D6 ins दुर्योधन उवाच — ^{c}) T2 M भीष्मो (for शूरो) — ^{d}) T2 M शूर॰ (for भीष्म॰) Ś1 K0-2 D6 M4 शत्रुनिसूदन, K4 B D7 शूरनिसू॰, D4 8 शूरनिषू॰; M1-2 शत्रुविकर्शन॰; M5 शत्रुविकर्तन॰ (for ॰निषूदन॰) K3 D2 भीष्मोस्माक महारथ॰

3 D2 om 3-5 — ^{a}) Ś1 K1 शूर॰ — ^{b}) G2 सम तैर् (for समन्ताद्) — ^{c}) G2 कार्या (for कार्यं) Ś1 K0 1 D2 8 शूर, G3 वीरा (for वीर) — ^{d}) K2 स महात्मान, K3 च महात्मन, M1 3 5 सुमहा त्मना

4 D2 om 4 (cf v 1 3) — ^{a}) T2 [ऽ]भि (for हि) — ^{b}) Ś1 K0 1 D1 [ऽ]स्माभि॰, B1 लोक॰ (for ऽस्माकं) K5 महारथ॰, D1 महामना (for पिता॰) — K5 om (hapl) 4^c-5^d D4 om 4^{cd} — ^{c}) T1 G1 3.4 निहंति (for निहन्यात्) D1 8 T2 सर्वान्, D3 यत्ता (marg sec m यत्तात्), G1 3 यत्नात् (for यत्तान्) — ^{d}) K4 B2-4 M1 2 4 पचालान् (for पाञ्चालान्) D1 सह पांडवै॰ (by transp), T2 M सह सोमकै॰

5 K5 D2 om 5 (cf v 1 4, 3) — ^{a}) S तस्य (T2 तच्च) (for तत्र) B Dn2 D3 4 7 8 कार्यतम, Da1 Dn1 (orig) ॰मिम, Da2 Dn1 m D5 ॰मिद (for ॰महं) — ^{b}) D1 हि (for [अ]भि॰) — K3 om 5^{cd}. — ^{c}) G2 गुप्तो ह्येषो B3 महाभागो (for महे ष्वासो) — ^{d}) B1 3 4 D (except D1-3. 6) महाव्रत॰, B2 अनुव्रत॰, T1 G विशेषत॰, M महाबल॰ (for पितामह॰)

6 ^{a}) D1 तद् (for स) T2 ह वान् (for भवान्) D1 G2 सह (for सर्व॰) — ^{b}) K2 पितामह; M4 महाव्रत (for पितामहम्) — ^{c}) B D (except D1-3 6) समरे कर्म कुर्वाण — ^{d}) B D (except D1-3 6) दुष्कर (for कुर्वाणं) B3 परिरक्षत, D1 रक्ष मानद, D6 परिरक्षितु, S ॰पालय

7 Before 7, D6 ins सजय उवाच — ^{a}) K0-2 D2 स (for तु) K4 B Da Dn D4 5 7 8 स एव मुक्त॰ समरे — ^{c}) G3 परिवार्यस् K3 D2 6 G3 ततो, B1 2 रणे (for स्थितो) — ^{d}) G2 स सैन्येन महाव्रत

8 ^{a}) M1-3 5 वृत॰ (for तत॰) K0 2 3 शर (for शत) Ś1 K0-2 सहस्राणि, K4 B Da2 Dn D4-7 ॰सहस्राणा, D8 ॰सहस्रैस्तु (for सहस्रेण) — ^{b}) Ś1 K0-2 सादिना (for हयाना) K1 T2 सुबलात्मजा॰ — ^{c}) Da1 corrupt — ^{d}) K3 D2 T G3 4 यष्टि॰, D1 दृष्टि, D3 हृष्टि; G2 ऋषि॰ (for ऋष्टि) D3 तोमरधारिण, T2 तोमरधारिण॰

9 ^{a}) D8 वर्मिताना, M2 दसिताना (for दर्पि॰)

C 6 4775
B 6 105 9
K 6 105 9

शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ ९
नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवम् ।
न्यवारयन्नरश्रेष्ठं परिवार्य समन्ततः ॥ १०
ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयसादिनाम् ।
अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ॥ ११
तैः प्रविष्टैर्महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे ।
खुराहता धरा राजंश्चकम्पे च ननाद च ॥ १२
खुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा ।
महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ १३
उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्भूतं महद्रजः ।
दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करम् ॥ १४
वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभितं पाण्डवं बलम् ।
निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिव महत्सरः ।
हेषतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किंचन ॥ १५
ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादिनाम् ॥ १६
उद्वृत्तस्य महाराज प्रावृट्कालेन पूर्यतः ।
पौर्णमास्यामम्बुवेगं यथा वेला महोदधेः ॥ १७

K2 B3. 4 Dn2 D8 सुवेशाना, B2 पुरोगानां, D1 सुयोधाना, D4 7 सुवेषाणा (for सुवेगाना). — b) T1 G4 पदातिना, T2 M तरस्विनां (for पताकिनाम्) — d) D1 सक्षिप्ताना, T2 उपेताश्च (for उपेताना) D1 गजोत्तमै, T1 G नरै सह (for नरोत्तमै) — After 9, T G M2 ins

401* नानाशस्त्रसमाकीर्णो युद्धायैवाभिदशित ।

[T2 नानाशस्त्रै, G3 नानायुद्ध- (for नानाशस्त्र-) T2 G3 समाकीर्णा T1 G [अ]भिदसित, T2 च दसिता, M2 सुदसिता (for [अ]भिदशित)]

10 a) T2 नकुलः Da1 T2 सहदेवश्च — b) T1 G1. 3. 4 M धर्मपुत्र, T2 °पुत्रश् (for °राज) Ś1 K0–2 युधिष्ठिर; T2 च पांडव (for च पाण्डवम्). — c) K3 Da Dn1 D5 6 T1 G न्यवारयद्, T2 अवारयद् K2 4 B Dn2 D4 7 8 M4 नरश्रेष्ठान्, K3 D2 6 रणे श्रेष्ठान्, Da Dn1 D5 रथश्रेष्ठान्, D1 रथश्रेष्ठा, D3 M1 नरश्रेष्ठ, T G रथश्रेष्ठ (G4 by corr °ष्ठ) (for नरश्रेष्ठ) — d) K5 सुतं तव (for समन्तत)

11 Da Dn1 D5 om. 11[ab] — d) Da Dn1 D5 महारणे, D1 हि वारणे (for निवारणे) S शकुने प्रियकाम्यया

12 a) Ś1 प्रकृष्टैर्, D2 प्रहृष्टैर्, D3 प्रदिष्टैर्; G2 विसृष्टैर् (for प्रविष्टैर्) K4 महाभागैर्, M1–3 °राज (for °वेगैर्) — b) K0 D1 गरुत्माभिर्, K1 गरुत्माभ्दिर्, D3 मरुत्मद्भिर् (for गरुत्मद्भिर्) T2 M मरुद्भिरिव सयुगे — c) Da1 खुराहुता, M2 3 पुराहता (for खुराहता) D1 च राजेंद्र; T1 रथा राजश् (for धरा राजश्)

13 a) K5 D1 G1 °शब्दस्तु, G3 °शब्दे तु (for °शब्दश्च) Da1 M2 सुमहा (for °हान्) — b) Da1 Dn1 D5 शुशुभे, D1 शुश्रुवुस् (for शुश्रुवे). — c) T2 निशि (for महा-) — d) T1 G1 3 4 M1 3–5 सर्वश (M5 °त) (for पर्वते)

14 a) T2 ते (for तैस्) — b) Ś1 K2 4 5 B Dn2 D1–4 6–8 T G1 3 4 समुद्धूत, K0 समुद्धूतो; Da1 समुद्धत (for समुद्भूत) K5 D6 महारज. K1 समुद्भूतो महद्रज, K3 समुद्भूतमहारज, G3 सुमहद्भ्न्महद्रज — c) K2 5 B1 3 Dn2 D1–4 7 8 S (except T2 M4) °रथ, Ca °पथ (as in text)

15 a) K5 G3 हतैस्, D1 ततस् (for हयैस्). K3 तेपु, K4 T2 M तत्र (for तैस्तु) — b) B Da Dn D4 5 7 8 क्षोभिता पांडवी चमू — c) S (except G2) प्रविशद्भिर् (for निपतद्भिर्) — d) T2 मत्स्यैर् (for हसैर्) K0 महात्मन (for महत्सर) — e) Ś1 हेषिताना च, K0–2 हे(K2 है)षताना च, T1 G1 3 4 हेषणेनैव (for हेषता चैव) — f) D2 6 S (except M2) प्रज्ञायत (for प्राज्ञा°) — After 15, T G ins..

402* अन्तर्दधे महाञ्शब्दस्तेन शब्देन मोहित ।

[T2 महाशब्दस् (for महाञ्शब्दस्)]

16 b) K3 माद्रिपुत्रौ T2 M2 भारत; M1 3–5 भ्रातरौ (for पाण्डवौ) — c) Da Dn1 D5 अत्यघ्नस् (for प्रत्यघ्नस्) K3 वेगात् (for वेगं)

17 T2 om (hapl) 17–18 — a) K0 3 Da2 Dn1 D1–3 M उद्धूतस्य, K1 उद्धतस्य, K2 5 T1 G उद्भूतस्य, B1 उत्सृतस्य, Da1 उद्धुत्तस्य; D5 उधूतस्य (for उद्वृत्तस्य) — b) Ś1 प्रवृष्टिलेन पूर्यत (sic), K3–5 B D प्रावृट्काले(K3 °ला)षि(K4 B3 Dn2 D4

ततस्ते रथिनो राजञ्शरैः संनतपर्वभिः ।
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि कायेभ्यो हयसादिनाम् ॥ १८
ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्विभिः ।
नागैरिव महानागा यथा स्युर्गिरिगह्वरे ॥ १९
तेऽपि प्रासैः सुनिशितैः शरैः संनतपर्वभिः ।
न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशो दश ॥ २०
अत्यासन्ना हयारोहा ऋष्टिभिर्भरतर्षभ ।
अच्छिनन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमात् ॥ २१

ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निषूदिताः ।
पतिताः पात्यमानाश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २२
वध्यमाना हयास्ते तु प्राद्रवन्त भयार्दिताः ।
यथा सिंहान्समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः ॥ २३
पाण्डवास्तु महाराज जित्वा शत्रून्महाहवे ।
दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च ताडयामासुराहवे ॥ २४
ततो दुर्योधनो दृष्ट्वा दीनं सैन्यमवस्थितम् ।
अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः ॥ २५

C. 6 4732
B. 6 105 26
K 6 105 26

---

7 8 °ति)पूर्यत, S (T2 om.) प्रावृषीव महोदधेः — c) Ś1 K0 M3 पौर्णमस्याम्, K3 5 Da1 D2 5 पूर्णमास्याम्, D8 पूर्णिमा°. — d) K5 महोदय (for °दधे) T1 G4 वेलेव हयसादिना, G1-3 M1 3-5 यथा वेला दधार ह.

18 T2 om 18 (cf. v l 17) — a) Da1 रथिना, D4 रथिनां (for °नो) K3 राजा (for राजन्) — c) Ś1 K0 न्यकृतन्, K3 निकृतति, Da1 D6 न्य कृतन्, D1 न्यकृंतत, D2 न्यकृतति — Ś1 K0 1 om. (hapl.) 18d–20c — d) K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 शरेण, D1 हयेभ्यो (for कायेभ्यो)

19 Ś1 K0 1 om. 19 (cf. v l 18) — b) K5 निदहं, M1 3. 5 निहत (for °ता) T1 G °धन्विन, M3 °धन्वभि (for °धन्विभि) — D5 om (hapl) 19c–20b — c) T1 G4 नाग इव (for नागैरिव) T1 G4 महानागैर्, T2 G1-3 M नगा इवैर् — d) K2 B Da Dn D4 7 8 यथावद्, K4 यथास्य (for यथा स्युर्)

20 Ś1 K0 1 om. 20abc, D5 om. 20ab (cf v l. 18, 19) — a) D1. 8 तत (for तेऽपि) D1 तु (for सु-) — b) T1 G4 नरा (for शरैः) D3 शरैश्च नतपर्वभि, G1-3 नराणा नतपर्वभि — c) K3 D2 निकृतन्, D1 न्यकृंतत, D6 न्यकृतन् K3 निकृतान्युत्तमागानि — d) G2 विचरति K5 दशो दिश, Da1 दिश दिश, D2 दिशो दिश

21 D1 om 21 — a) K4 B Da Dn2 D6 8 T G अभ्याहता, Dn1 अत्याहता, D2 अत्यासन्न, D3 अहन्यंत, D4 5 7 अभ्याहता (for अत्यासन्ना). — D5 om from 21b up to हया in 22a — b) K3 रुपिभिर्, K3 D2 रिष्टिभिर्, S शक्तिभिर् (for ऋष्टिभिर्) — c) K3 5 D2 अच्छिदन्, K4 B Da Dn D3-5 7 8 अत्यजन्, T1 G1 3. 4 असृजन्, T2 अजघ्नन्, G2 अकृतन्, M अभ्यघ्नन् (for अच्छिनन्) D2 तूत्तमांगानि — d) K4 B Da Dn D3-5 7 8 T1 G1. 3 4 महा(Da1 °ह)द्रुमा, M °द्रुमे (for °द्रुमात्)

22 D5 om up to हया in 22a (cf v l 21) — a) K5 Da1 D5 हयारोहास् (for हया राजस्) T1 G ते निपेतुर्महाराज — b) Ś1 K0-2 4 B D1 M निसूदिता (K1 °दिन) — c) Dn2 D2 4 7 8 पातिता D1 पात्यमानास्तु, M2 °मानश्च — d) K2 3 5 B Da Dn D2 4-8 S प्रत्यदृश्यत सर्वशः (K3, 5 D2 6 T2 M सवश, T1 G भारत), D1 प्रादुश्चकुश्च सर्वशः

23 a) K4 ते च; B Da Dn D4. 5 7 8 चैव (B3 चापि), D1 8 तत्र (for ते तु) — b) D6 प्रद्रवत; M2 3 5 प्रा(M3 प्र)द्रवतो K3 हयार्दिता — c) K3-5 B D (except D3) T1 G M4 सिंहं, T2 सिंह (for सिंहान्) — d) K1 Da1 प्राणपरायण (for °यणा) — After 23, D3 ins

403* एव तु सौवल सैन्य प्रभग्न सर्वतोदिशम् ।

24 a) K2 4 B D (except D1-3) S (except T2 M4) च (for तु) G1 3 महाराजन् (for °राज) — b) Dn2 D3 T G महामृधे (for °हवे) — c) K1 lacuna, Da D1. 3 6 M1 3. 5 भे(D1 6 भै)र्यश्च, D2 भेराश्च (for भेरीश्च) — d) Ś1 K0 1 5 D2 3 वाद- (K1 om द, K5 पीड)यामासुराहवे, D1 ताड्यमाना परस्पर

25 M3. 5 om 25a–26b — a) K3 B Da Dn D4 5 7 8 M1 2 4 दीनो, K3 5 D1 6 राजा; T2 हीनो (for दृष्ट्वा) — b) Ś1 दीना, K2 3 5 B Da Dn D1. 4-8 T2 M1. 2 4 दृष्ट्वा (for दीनं) K3 5 B Da Dn D1 4-8 T2 M1 2 4 सैन्य पराजित — For 25, D2 subst.

404* उवाच मद्राधिपतिं राजा दुर्योधनस्तदा ।

C. 6 4792
B. 6 105 26
K. 6 105 27

एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो जित्वा मातुल मामकान् ।
पश्यतां नो महाबाहो सेनां द्रावयते बली ॥ २६
तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयम् ।
त्वं हि संश्रूयसेऽत्यर्थमसह्यबलविक्रमः ॥ २७
पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् ।
प्रययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः ॥ २८
तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलम् ।
महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः ॥ २९
मद्रराजं च समरे धर्मराजो महारथः ।
दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ।
नकुलः सहदेवश्च त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ३०
मद्रराजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः ।
युधिष्ठिरं पुनः षष्ट्या विव्याध निशितैः शरैः ।
माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत् ॥ ३१
ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ।
मद्रराजवशं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा ।
अभ्यद्रवत संग्रामे युधिष्ठिरममित्रजित् ॥ ३२
ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्तत सुदारुणम् ।
अपरां दिशमास्थाय द्योतमाने दिवाकरे ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

---

26 D2 M3 5 om 26[ab] (for M3 5, cf v l 25) —[a]) T2 एष मातुल पाडोस्तु —[b]) K3-5 D1 6 M1 2 4 जित्वा मातुलमाहवे, B Da Dn D4 5 7 8 यमाभ्यां सहितो रणे, D3 T1 G एष मातुल मे (D3 ते) बल, T2 सुतो ज्येष्ठो महाहवे —[c]) B4 Dn2 D4 6-8 चो (for नो) K5 T1 G महाराज (for °बाहो) D1 पश्यतां सर्वसैन्याना —[d]) K5 G3 सेना, D1 सैन्य (for सेनां) K3 द्रावयतो, K4 B D (except D1-3) द्रावयति K3 5 D2 बलात्, K4 B D (except D1 3) प्रभो (for बली).

27 Da Dn1 D5 om. 27[ab] —[a]) T2 M महाराज (for °बाहो) —[c]) K3 D2 संस्तूयसे; D1 M1-3 न श्रेयसे; T2 ख्यातो रणे, G1-3 सश्रूयते, M4 निश्रेयसे, M5 न श्रूयसे (for सश्रूयसे) D1 T2 M नित्यम्, T1 G4 [ऽ]त्यतम्; G1 सह्यम्; G2 3 सत्यम् (for ऽत्यर्थम्) —[d]) Ś1 K0 1 अशक्य, D1 समग्र (for असह्य) D5 विक्रम, T2 -विक्रम (for -विक्रम)

28 [b]) B2 श्रुत्वा मद्रेश्वरो बली —[c]) K4 B4 D (except D1 2 6) स (for प्र)

29 M2 5 om (hapl) 29[a]-30[b] —[a]) Da Dn1 D5 तत्रापतद्वै, T2 M4 तमापतत, M1 3 तदापतंत Ś1 K0 1 समरे (for सहसा) —[b]) D1 च महद्, T1 G वचनाद् (for सुमहद्) D3 शाल्यस्य सुमह ज्वलं (sic), T2 सशल्यं सुमहाबलं —[c]) D1 आयांत मातुल वीक्ष्य, S (M2 5 om) महौघमिव शैलेंद्रो, Cv as in text —[d]) Ś1 पांडवै, K1 पाडवा; M3 पांडव (for पाण्डव)

30 M2 5 om 30[ab] (cf. v l 29) —[a]) K5 D1 2 तु (for च) —[b]) T2 M1 3 4 धर्मपुत्रो (for °राजो) B2 D1 महाबल, S (M2 5 om.) युधिष्ठिर (for महारथ) —[f]) K4 B Da Dn D4 5 7 8 त सप्तभिर्, D6 त्रिभिर्बाणैर् (for त्रिभिस्त्रिभिर्) D2 अजिह्मकै

31 [a]) T2 मद्रेश्वरो (for मद्रराजो) —[b]) D2 निजघान (for आज°) —[c]) D1 तत, D3 पुर (for पुन) K5 श्रेष्ठ (for षष्ट्या) —[d]) T1 G4 विव्याथ —[e]) K3 D2 T2 सु; M4 [अ] (for च) K4 B Da Dn D4 5 7 8 सभ्रातौ (for संरब्धौ) —[f]) K1 corrupt

32 [a]) K3 D2 महाबाहो (for °बाहुर्). —[b]) Dn2 °रथं (for °वश) D7 प्राप्य; G3 प्राप्ता (for प्राप्त) —[c]) K1-3 5 B D T2 M1-3. 5 अभ्य(Dn2 °भि)पद्यत, K4 °पतत (for °द्रवत) —[f]) T1 G मद्रराजममित्रहा· — After 32, S ins

405* आपतन्नेव भीमस्तु मद्रराजमताडयत् ।
सर्वपारशवैस्तीक्ष्णैर्नाराचैर्मर्मभेदिभि ।
ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैन्येन महता वृतौ ।
राजानमभ्यपद्येतामञ्जसा शरवर्षिणौ ।

[(L. 2) T2 G2 3 M5 सर्प- (for सर्व) —(L 3) G3 ततो भीष्म च द्रोण च — After line 3, G3 ins
406* धृष्टद्युम्नस्त्रिभिर्विद्ध्वा राजानमभ्यपद्यत ।
— (L 4) G3 पुनस्तावभ्यपद्येताम् (for the prior half). M अभिपेततू राजान (M2 राजानमभ्यपद्येतां) मद्राधिपतिमजसा .]

१०२

संजय उवाच ।
ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः ।
आजघान रणे पार्थान्सहसेनान्समन्ततः ॥ १
भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः ।
नकुलं च त्रिभिर्बाणैः सहदेवं च सप्तभिः ॥ २
युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ।
धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विननाद महाबलः ॥ ३
तं द्वादशार्धैर्नकुलो माधवश्च त्रिभिः शरैः ।
धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च पञ्चभिः ।
युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत्पितामहम् ॥ ४
द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत ।
एकैकं पञ्चभिर्बाणैर्यमदण्डोपमैः शितैः ॥ ५
तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
तोत्त्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुंगवम् ॥ ६

C 6 4809
B 6 106 7
K 6 106 6

---

33 ^{a}) Da1 महो घोरं, D1 महाराज (for °घोरं) — ^{b}) K2 प्रवर्तत (for प्रा°) — ^{c}) K5 Da1 D5 6 दिशिम् (for दिशम्) T1 G साश्रित्य (for आस्थाय) — ^{d}) K3. 5 B Da1 Dn1 D1-4 7 8 तपमाने, K4 Da2 Dn2 D5 Ca पत°, D6 तप्य°, T2 M लव° (for घोत°)

Colophon om in Ś1 Ko 1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 Da Dn1 D5 mention only नवमेह्नि, K5 नवमे युद्धदिवसे, B3 नवमेह्नि सम्रामे, D2 नवम, D6 नवमदिवसयुद्ध, T1 G2 4 नवमदिवस, M4 नवमेह्निके — *Adhy name* D6 गाधारसैन्यपराजय°, T1 G3 4 युधिष्ठिरयुद्ध, T2 M1-3. 5 युधिष्ठिरशल्ययुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 94, Dn2 T1 G 101 (as in text), Da2 (*sec. m*) 62, D6 100, T2 M3 4 103, M1. 2 102, M5 104 — *Śloka no* Dn2 35, D5 33

102

1 ^{a}) Ko 2 तव पिता (by transp), K5 D1. 2 6 T G M1 पितामह — ^{d}) K3 महत्सैन्यान्, K5 D1. 2 3 T1 G4 सहसैन्यान् T1 G परतप (G1. 3 °तप) (for समन्तत)

2 ^{a}) D8 भीष्म (for भीमं) M2 च दशभिर् (for द्वाद°) K1 भीष्मद्वामृपिभिर्विध्वा (corrupt) — D2 om. (hapl) 2^{b}–3^{a}, M2 om 2^{b}–3^{a} — ^{c}) K4 B D (except D1 3, D2 om) विद्धा (for बाणै) — ^{d}) B2 3 D3 T1 G2 4 पचभि (for सप्तभि)

3 D2 om. 3^{abc}, M2 om. 3^{a} (cf v l 2) — ^{a}) Ś1 Ko 1 3 D1 3 च नवभिर् (for द्वादशभिर्) — ^{b}) D5 बाहो° (for बाह्वो°) Ś1 Ko चार्द° (for चार्प°) — After 3^{ab}, T G4 *repeat* line 2, while G1-3 *repeat* lines 2–3 (with v l) of 405* — ^{c}) K4 Da1 G1-3 धृष्टद्युम्नस्, M2 °द्युम्ने (for °द्युम्न) S त्रिभिर् (for ततो) K4 दृष्ट्वा (for विद्ध्वा) — ^{d}) K3 4 B Da Dn D4 5 7 8 S (except T2) ननाद सुमहाबल°, D1 स ननाद महामना — After 3, T1 G4 *repeat* line 3 of 405*

4 ^{a}) Ko 1 द्वादशारैर्, K2-5 B Da Dn D2 4-8 M Ca. c °शाख्यैर्, D1 T2 °शभिर्, D8 °शाक्षैर् (for °शार्धैर् as in Ś1) T1 G नकुल° पंचविंशत्या — After 4^{ab}, K4 D1. 3 M ins

407* सहदेवश्च सप्तत्या पार्थश्च नवभि° शरै° ।

— ^{c}) K1 धृष्टद्युम्न च, B1. 3 4 T G सहदेवश्च. — ^{d}) K4 B D (except D1-3) सप्तभि° (for पञ्चभि°) D2 *repeats* 4^{cd} with v l सहदेवश्च (for धृष्टद्युम्नश्च)

5 ^{a}) K4 5 D1 च (for तु) M5 सात्यकं D1 दृष्ट्वा (for विद्ध्वा) — After 5^{a}, Da Dn1 D5 ins

408* निशितैर्नवभि° शरै° ।
नकुल च त्रिभिर्विद्ध्वा

[(L. 2) Da2 D5 त्रिधा (for त्रिभिर्)]

— ^{b}) T1 G M2 भीमसेनमुखानपि, T2 M1. 3-5 भीमसेनमताडयत् — ^{d}) K5 शातै°, T1 G4 शुभै° (for शितै°) D6 यमदण्डोपमै सितै°, T2 यमदण्डैरिवाहनत्

6 ^{a}) T G M2 ते च (for तौ च) Ś1 K1 ता; K5 D2 3 स, M2 [अ]पि (for तं) K5 Da2 Dn2

C 6 4808 B 6.108 7 K 6 103 7

सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ।
संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः ॥ ७
तथैवान्ये वध्यमानाः पाण्डवैर्महात्मभिः ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त विविधायुधपाणयः ।
तथैव पाण्डवा राजन्परिवव्रुः पितामहम् ॥ ८
स समन्तात्परिवृतो रथौघैरपराजितः ।
गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन्परान् ॥ ९
रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
शरस्फुलिङ्गो भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान् ॥ १०
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः ।
कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्बलम् ॥ ११
अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्च शितैः शरैः ।
मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ १२
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे ।
अकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १३

D2 5 प्रतिविध्येतां, T G M3 प्रत्यविध्यत — c) M4 स्तोत्रैरिव (for तोत्रै°) M4 महानादं

7 a) K1 सौवीर°, Dn1 सौवीर (for सौवीरा°) Ś1 कितव°, K1 किवा (sic), D5 कितवै° (for कितवा°) K1 प्राश्या, D8 प्राच्या (for प्राच्या°) — b) K1 प्रतीश्योदीश्य, M4 प्रदीच्योदीच Ś1 Ko 1 मालका, most S MSS माळवा° (for -मालवा°) — c) Da1 D5 अभी(D5 °भि)पहो, D8 (before corr as in text) T1 G M अभीपहा (G3 °सा) (for °षाहा°) Da1 शूरसेना (for °सेना°) K3 5 D2 6 T2 क्षा(K3 क्ष)मीरा° सु(K5 D2 T2 शू)रसेनाश्च, D1 अभीरा शूरसेनाश्च — d) K3 4 B Da1 Dn D1 6 7 M1 3 शिवयोथ, T2 शिवायोथ B Dn2 D4 6 8 वशातय° (D6 °या°), D8 वसानय D2 शैब्येयाप्यवसातय° — e) T1 G M1-3 5 न जहुर्, T2 जघ्नतुर्, M4 विजहुर् (for नाजहुर्)

8 a) Da Dn1 D2 5 तथैवान्यैर्, D1 तथैव ते K4 B Dn2 D4 6-8 महीपाला°, T2 बाध्यमाना° (for वध्यमाना°) — b) K5 D1 2 महारथै° (for °त्मभि°) K4 B Dn2 D4 6-8 नानादेशसमागता — c) T1 G4 अभ्यपद्यत, G2 3 °धावत (for °वर्तन्त) — d) Ś1 Ko-2 °युधधारिण, D6 °युद्धपाणय (for °युधपाणय°)

9 a) D1 स समंतात्सवृतो राजन् (hypermetric) — b) D8 रथौघैर् T1 G4 अभिवारि(G4 °र)त, T2 अपराजित (for °जित) K3 5 रथौघेन पराजित°, Da1 रथैरपपराजित, D2 रथौघैर्नपराजित°, D8 रथौघौघै पराजित — c) K5 महानग्निर्, D1 गृहानग्निर् (for गहनेऽग्निर्) Ko 2 इवोत्कृष्ट°, Da1 D5 इवासृष्ट°, T2 इवोत्सृष्ट — d) D1 परान्दहन् (by transp)

10 a) K2 रथाग्निगारश्, Da1 रथाङ्गागारश्, Dn2 D8 रथाग्न्यगारश्, D4 तथाग्न्यगार, D6 रथाग्न्यगार, T1 G4 रथांगार° स, T2 G1-3 M रथाश्वगार° (M5 °रश्) (for रथाग्न्यगारश्) Co cites रथा° (as in text) K3 D3 (marg sec m) Cop चापाग्निर्, K5 चापासिर्, D6 चापार्तिर् (for चापार्चिर्) D1 रथनागाश्वपत्त्यादि° (sic) — b) D1 शरशक्तिकृतेंधन, D6 T2 असि(T2 °थ)शक्तिगदेंधनै — c) K2 शरात्फुलिंगो, D2 शर° स्फुलिंगो Ko 1 भीष्मार्चिर्, K2 भीष्माभिर्, K3 भीष्मोग्निर्, D6 भीमाग्निर्, T1 टीक्षाग्निर् — d) D1 ददहे (for ददाह) K3 5 D2 क्षत्रियान्बहून्, K4 क्षत्रियान्युधि (for क्षत्रियर्षभान्) — After 10, S ins

409* यथा हि सुमहानग्नि° कक्षे चरति सानिल° ।
तथा भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

[(L 1) G1 3 तु (for हि) M2 चानिल° (for सा°)]

11 a) Ś1 °पुङ्गैर्, Da1 °पुषिर् (for °पुङ्खैर्) — b) K3 4 B2 D7 M4 गार्ध्रपत्रै°, Da1 Dn1 D2 4 गार्ध(or °र्द्ध)पत्रै, Da2 Dn2 D5 8 गार्ध(or °र्द्ध)पक्षै, D1 T G4 गृध्रपत्रै°, D8 ग्रावपत्रै, G1-3 M1-3. 5 गृध्रपक्षै Da1 सुतेजनि°, D1 2 °जसै (for °जनै) — c) D5 T2 G1 कर्ण° (for कर्णि°) Some MSS. °नाळीक° (for °नालीक°)

12 Ś1 Ko 1 om 12^{ab} — a) Dn2 अपातयन् K3 D2 भुजाश्चैव, B2 3 ध्वजाश्चापि — b) Da1 शीतै° (for शितै) — c) K1 D3 मंड°, K2 मुडा° (for मुण्ड°) Co cites मुड (sic) and ताल — d) S स चकार (by transp) Ś1 रथ ध्वजान्, Ko-2 D1 M4 रथध्वजान्, T1 G1 3 4 तथा ध्वजान्, M1-3 5 महाध्वजान् (for रथव्रजान्)

13 a) D6 भ्राजन् (for राजन्) — Da Dn1 D5 om (hapl) 13^{b}-16^{a} — b) Ś1 Ko 1 3 D3 गजा (K1 3 °जा)श्चाश्वांश्च, M1-3 5 नागाश्वाश्वांश्च — c)

तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वभूतानि समकम्पन्त भारत ॥ १४
अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते भरतर्षभ ।
नासज्जन्त तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ १५
हतवीरांस्रथान्राजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
अपश्याम महाराज ह्रियमाणान्रणाजिरे ॥ १६
चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ।
अपरावर्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ १७
संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवान्तकम् ।
निमग्नाः परलोकाय सवाजिरथकुञ्जराः ॥ १८
भग्नाक्षोपस्करान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्च सर्वशः ।
अपश्याम रथान्राजञ्शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १९
सवरूथै रथैर्भग्नै रथिभिश्च निपातितैः ।
शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशां पते ॥ २०
गदाभिर्मुसलैश्चैव निस्त्रिंशैश्च शिलीमुखैः ।
अनुकर्षैरुपासङ्गैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष ॥ २१
बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुण्डलैः । C. 6 4825 B. 6 106 24 K. 6 106 23

S (except T2 M4) सुमहा° (for स महा°) — d) D1 घोर (for सर्व) K2 वर (for वर)

14 K2 Da Dn1 D5 om 14 (for Da Dn1 D5, cf v l 13) — a) K5 D2 °निर्वोषो, D1 °निर्घोष — b) S वि(M5 नि)ष्फूर्जितम् — c) M3. 5 निशाम्य D6 समभूतानि (for सर्व°) — d) K3 D2 8 M1–3 5 समकपत भारत

15 Da Dn1 D5 om 15 (cf v l 13) — a) Ko–2 ह्यसवन्, K5 न्यपतन्, D1 T1 G चा(G3 च)पतन्, D3 ह्यपतद्, T2 व्यपतन्, M3 ह्यचरन् (for ह्यपतन्) — b) Ś1 Ko–2 5 पेतुस्ते, S सयुगे (for पितुस्ते) D1 भरतोत्तम (for °तर्षभ) — c) K4 असज्जत, B2 मा सज्जत, D6 नासज्जत, D8 न सज्जत, T G3 4 M1 4 नासज्यत — d) Ś1 शरै (for शरा) K1 भीष्मचापच्युत शर

16 Da Dn1 D5 om 16^a (cf v l 13) — a) T1 G अथ (for हत-) D4 हता, G1–3 रणे (for रथान्) — b) Da1 सप्रयुक्तान् (hypermetric), D1 सम्पक्तान् B2 कवचैर् (for जवनैर्) — c) K4 damaged D1 G2 रणे राजन् (for महाराज) — d) T1 G4 म्रियमाणान, T2 ह्रियमाणा, G2 म्रवमाणान् Ś1 Ko–2 G2 महारणे (for रणाजिरे) — After 16, D1 ins

410* मत्स्यपाञ्चालकैकेयान्पातयामास सयुगे ।

17 a) Da1 चेदिकाशी, D1 चेदिकाथ- (for चेदिकाशि) Da1 -कुरूपाणा, S -करूशाना (for -करूपाणा) — c) Da1 महारया, S °रथ (for °रथा) — d) D6 M5 कुलपुत्रस् (for °पुत्रास्) D6 G2 तनुत्यजा

18 b) Ś1 व्याधितस्यम्, K1 ग्रादितास्यम्, T2 व्यादितास्य (for °स्यम्)

19 a) Dn1 भग्नाक्षेपस्करान्, D1 भग्नाश्वोप°, D2 भग्नाख्योप°, D6 भग्नाक्षोम°, T1 G2 4 भग्नाक्षाव°, G1 3 भग्नाक्षाप°, M1 3 5 भग्नम्योप° (for भग्नाक्षोप°) T2 चैव (for कांश्चिद्) M4 भग्नध्वजोपस्कराश्च — b) K3–5 B1–3 D T2 M भारत, B4 T1 G मारिष (for सर्वश) — T2 om. (hapl.) 19^c–21^d — c) Ko–2 B Da Dn D4 5. 7 8 महाराज (for रथान्राजन्) — D1 om 19^d–20^a

20 T2 om. 20, D1 om 20^a (cf v l 19) T1 G4 om 20–21 — a) K5 G1–3 M रथयुगै (for रथैर्भग्नै) — b) D5 पथिभिश्च (for रथि°) D1 रथिभिरथ पातितै — c) K3 Da Dn1 D1–3 5 स- (for सु) K3 D7 8 छन्नै, K4 B1 Da2 D5 चि(K4 B1 छि)त्रै (for छिन्नै) Ś1 Ko 1 शरै सवसनैश्चक्रै, D4 शरै सुकवचच्छन्नै, S (T G4 om) अश्वैश्च कवचै श्छिन्नै — d) Ko 1 पटि(Ko °ट्टि)सैश्च, S (T G4 om) पट्टसैश्च (for पट्टिशैश्च)

21 T G4 om 21 (cf v l 19, 20) — a) Ś1 Ko मुसुलैश्चैव, K3 D3 6 मुशलैश्चैव, K4 B Da1 Dn1 D4 भिंदिपालैश्च, Da2 Dn2 D5 7 8 भिंडिपालैश्च, D1 मुशलै राजन्, D2 मुशलैर्बाणैर् (for मुसलैश्चैव) — b) K2 4 B D (except D1–3 6) निशितैश्च (for निस्त्रिंशैश्च) D3 परस्वधै, D8 शितै शरै (for शिलीमुखै) G1–3 निस्त्रिंशैश्चैव भूपते — c) D1 सानुकर्षैर् (for अनु°) Da1 Dn1 उपांगैश्च, D1 पताकाभिश्, D2 अपासगैश् (for उपा°) — d) B1 भग्नैश्चक्रैश्च (by transp), D1 छत्रैश्छिन्नैश्च, G3 चित्रैर्भग्नैश्च (for चक्रैर्भग्नैश्च) S (T G4 om) भारत (for मारिष) K5 चक्रैर्भग्नैर्महारिषै (sic), D6 भग्नैश्च सुमहाध्वजै

22 a) Da1 D2 5 बहुभि (for बाहुभि) B1 चित्रै (for खड्गै) — b) K1 सहाकुलै (for सकुण्डलै)

C 6 4825
B 6 103 24
K 6 106 23

तलत्रैरङ्गुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपातितैः ।
चापैश्च बहुधा छिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ २२
हतारोहा गजा राजन्हयाश्च हतसादिनः ।
परिपेतुर्द्रुतं तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
यतमानाश्च ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् ।
नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ २४
महेन्द्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ।
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ॥ २५
आविद्धरथनागाश्वं पतितध्वजकूबरम् ।
अनीकं पाण्डुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ २६
जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
प्रियं सखायं चाक्रन्दे सखा दैवबलात्कृतः ॥ २७
विमुच्य कवचानन्ये पाण्डुपुत्रस्य सैनिकाः ।
प्रकीर्य केशान्धावन्तः प्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ २८
तद्गोकुलमिवोद्भ्रान्तमुद्भ्रान्तरथकुञ्जरम् ।
ददृशे पाण्डुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा ॥ २९

T2 शिरोभि सहकुण्डलै — c) Ko 5 तनुत्रैर् K1 अकुलित्रैश्च; K5 अगुलीयैश्च, Da1 अगुचित्रैश्च; Dn1 अंगुलत्रैश्च, D1 अगुलित्राणैर् (for अङ्गुलित्रैश्च) — d) K3 5 D2 भुजैश् (for ध्वजैश्) — e) K4 बाणैश्च (for चापैश्च) D1 बहुभिश्; D6 बहुलैश् (for बहुधा) — f) D2 समस्तीर्यं च, D8 समस्तीर्यत

23 a) D1 हयारोहान्गजारोहान्, S गजारोहा गजाश्चा (M3 4 °द्रा)जन् — b) Ko 1 हताश्च, D1 गजाश्च (for हयाश्च) Ś1 Ko–2 4 B Dn2 D1. 4 6–8 हयसादिन, Da Dn1 D5 गजसादिन, D2 हतसादिनं, D3 सह सादिभि (for हतसादिन) S हयाश्च (M1 हयाश्च; M3–5 हयाच) हयसादिन — c) T G4 अभिपेतुर्, G1–3 अति° (for परि°) Ś1 हतास्; Ko–2 हयास्; D6 जवास् (for द्रुतं) K4 B Da Dn D4 5 7 8 न्य(K4 ना)पतत गतप्राणा, D1 परिवव्रुर्द्रुत राजन्

☞ Stanzas 6 102 24a–52d recur (with occasional v l) as 6 55 34a–66b

24 = (var) 6 55 34 — a) T G पतमाना (for यतमानाश्) K3 5 Da2 Dn D1–3 [अ]पि, T G M4 हि (for च) Da1 पतमानपते वीरा (sic). — b) Ś1 Ko–2 D1 T G द्रवमाणा महारथा (K2 °थान्), M1 °माणान्महारथा — Ś1 Ko 1 om 24c–26b — c) K5 D1 2 न शेकुस्ते (for नाशक्नुवन्) D3 S धारयितुं (for वार°) — d) D1 T G °प्रपीडिता (T2 °त) (for °प्रपीडितान्)

25 = 6 55 35 Ś1 Ko 1 om 25 (cf v l 24) — b) K2 Da1 D6 महाचमू (for °चमू) D1 वध्यमानां महाचमू — c) K5 अभिद्यत, D1 अभज्यत, D2 अभिद्यत, D3 अभज्यत, G1 अवध्यत D6 महाभाग, T2 °राजन् (for °राज) — d) M4 द्वा (for द्वौ) K5 D3 G2 3 समधावत, T G1 4 सम(T2 सह)धावत (for सह धावत) D1 विद्रुता सर्वतो दिश

26 = (var) 6 55 36 K4 om (hapl) 26–27 Ś1 Ko 1 om 26ab (cf v l 24) — a) Da1 D2 5 आ(Da1 अ)विध्य, D3 आविद्ध, D6 आविद्ध, D7 M2 अविद्ध (for आविद्ध) Da1 रथनागाश्च, D1 नरनागाश्व-, T G M4 -रथनागाश्व- (for -रथनागाश्वं) — b) K2 B Da Dn D4–8 पतितध्वजसंकुलं, D1 पत्तिध्वजसमाकुलं; S पदातिध्वजकुञ्जरं (T1 G4 °बलसंकुल, M4 °ध्वजसकुल) — c) D1 अतुल विह्वल सैन्य — d) K1 हाहाभूतम्, S (except T2) हाहाकारम् (for °भूतम्) M2 अचेतम (for °नम्) D1 पाण्डवानामथाकरोत्

27 = 6 55 37 K4 om 27 (cf v l 26) — a) Ko [अ]थ; Da1 [अ]थ, S च (for [अ]त्र) — b) B1 यथा (for तथा) — c) D1 M2 प्रिय (for प्रिय) Ś1 Ko–2 M2 चाक्रन्दन्, K3 सक्रन्दे, D2 चक्रन्दे, T1 G4 M3 च(M3 चा)क्रन्द, T2 आक्रन्दत् (for चाक्रन्दे). — d) Dn2 (m as in text) D4–7 यथा (for सखा) K1 G2 देव, T1 G1 3 4 चैव (for दैव) D1 सखा चैव प्रिय तथा, D2 सखा दैवबलात्कृता

28 = (var) 6 55 38 — a) K4 M2 विमुक्त (for विमुच्य) — c) Da2 D5 केशा (for केशान्) K1 धार्यंत, K2 धार्यंत, G3 M5 धावंत (for °त) K4 प्रकीर्णकेशा धावत — d) K1 3. 5 D2 6 प्रत्यदृश्यत, T1 G M2 समदृश्यत, T2 M1 3–5 सप्रदृश्यत K3 B D (except D1–3 6) सर्वश (for भारत)

29 = (var) 6 55 39 — a) D1 हाहाकुलम्, T2 तत्कल्लोलम् (for तद्गोकुलम्) Ś1 K1–3 इवोद्भ्रात, G2 M इव भ्रातम् (for इवोद्भ्रान्तम्) — b) Ś1 Ko–2 -सत्रस्त, K3 -सभ्रातम् (for उद्भ्रान्त) K3 T2 इव

प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा यादवनन्दनः ।
उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमम् ॥ ३०
अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः काङ्क्षितस्तव ।
प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहात्प्रमुह्यसे ॥ ३१
यत्पुरा कथितं वीर त्वया राज्ञां समागमे ।
विराटनगरे पार्थ संजयस्य समीपतः ॥ ३२
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ।
सानुबन्धान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ॥ ३३
इति तत्कुरु कौन्तेय सत्यं वाक्यमरिंदम ।
क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व भरतर्षभ ॥ ३४
इत्युक्तो वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ।
अकाम इव बीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५
अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरम् ।
दुःखानि वनवासे वा किं नु मे सुकृतं भवेत् ॥ ३६
चोदयाश्वान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव ।
पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ३७

C. 6 4841
B 6 106 40
K 6 106 38

कुंजर, K4 B3 4 Dn2 D1 7 8 -रथकूबरं, B1 2 Da Dn1 रथसंकुल, D5 -रथकुडल, T1 G4 -हयकुजर (for -रथकुञ्जरम्) K5 रथकुञ्जरसकुल —e) K5 D8.6 दृदृशु (for °शे) D1 °पुत्राणा (for °पुत्रस्य)

30 = (var) 6 55 40 —a) K5 D2 T1 G4 अ(K5 श्र)भिद्यमान, T2 G2 M1-3 5 प्रमृद्य°; G1.3 प्रतुद्य° (for प्रभज्य°) D1 S (except M4) तत्सैन्य (for सैन्यं तु) —c) T2 अवोच (for उवाच) K5 वाच (for पार्थ)

31 = (var) 6 55 41 Before 31, D6 ins श्रीभगवानुवाच —b) K3 य पार्थ (by transp), T1 G1 4 प्रार्थित°, T2 प्रार्थयत्, G2 पार्थ यत्, G3 पार्थित (for पार्थ य°) K3 D1-3 S त्वया; K4 तया (for तव) —c) G2 प्राहर (for प्रहर) K4 B Dn2 D4-8 [अ]स्मिन्, Da1 [अ]स्मि; D2 [अ]स्य (for [अ]स्मै) —d) K6 न च (for न चेन्) Ś1 K0-2 मौढ्यात् (for मोहात्) K3.5 B Da Dn D2-8 विमुह्य (K3 5 D2 4 °ह्य)से (for प्रमुह्यसे) D1 मा मोहमुपयास्यसि, S भीष्मायाहवशोभिने.

32 32ab = (var) 6 55 42ab —a) K3 यस्त्वया, K4 5 D1 6 G2 यत्त्वया D3 तात, D5 वीर, T1 G4 तस्य (for वीर) —b) K3 5 D1 2 6 पुरा राज्ञा, K4 तदा राज्ञा, B1 Dn2 D4 7 8 राज्ञा तेषा, D5 तया राज्ञा (for त्वया राज्ञा) —c) K2 B D (except D1-3 6) तात (for पार्थ) —d) K3 5 D2 6 च शृण्वत° (for समीपत°)

33 33ab = 6 55 42cd —a) K5 वीरान् (for सर्वान्) —33cd = 6 55 43ab —c) K1 हरिष्यामि, D5 हनिष्याम (for °ष्यामि) —d) Ś1 K2 यो (for ये). Da1 मा (for मां) D2 युद्ध्यंति (for योत्स्यन्ति) Dn2 D4 8 सगरे (for सयुगे) D1 यदि योत्स्यति मयुगे

34 34ab = 6 55 43cd —a) M3 5 त (for तत्) —b) D1 सत्य- (for सत्य) K5 D2 पितामह (for अरिंदम) M1 3 5 मत्यं वाक्यविशारद —After 34ab, K5 reads 38 —K5 D2 om 34c–35d, G1-3 om 34cd —c) Ś1 K0-4 D1 पुरस्कृत्य (for अनुस्मृत्य) —d) B Da Dn D1 4 5 7 8 विगतज्वर° (cf 6 25 30b), D8 पुरुषर्षभ, M2 पुरुषो भव (for भरतर्षभ)

35 K5 D2 om 35 (cf v l 34) Dn1 om. 35a–36c Before 35, D6 ins सजय उवाच —a) G1 इत्युक्ते, M4 इत्युक्त्वा (for इत्युक्तो) —b) Da1 तिर्यगुष्टिर्, D1 अवाग्दृष्टिर् Ś1 अधोक्षज°, D5 अधोमुख; G1 3 अरिंदम (for अधोमुख) —c) D1 स तु (for इव)

36 Dn1 om 36abc (cf v l 35) Before 36, K5 D2 6 ins अर्जुन उवाच —a) S अधुना च (for अवध्याना) —b) S च (for वा) K5 T G M4 नरकोपम, Da1 नरकोत्तरे, D6 M1 (sup lin) °त्तम, Cc °त्तरम् (as in text) D1 राज्य प्राप्य मधुदम —c) G1-3 सुखानि (for दुःखानि) K4 M2 वनवासे च, D1 °सेन, T2 °से वै, G1-3 M1 3-5 °सो वा (for °से वा) —d) K4 न, D1 2 6 7 तु (for नु) Da Dn D5 8 M1 3 5 स्वात्कृत (Da1 °ते), D1 [S]थ कृतं (for सुकृत)

37 37ab = (var) 6 55 46cd —a) K3 वाहय, K5 D1 2 6 नोदय (for चोदय) K8 D1 हृषीकेश; K5 वचो भीष्म, Da1 Dn1 यतो भीष्म, T2 हतो भीष्म° M4 चोदिताश्वान्यतो भीष्म —b) = 6 40 73d —37cd = (var) 197* —c) K0 2 5 घातयिष्यामि (for पात°) G3 पातयिष्यति मूर्धान —d) K4 B Da Dn D4 5 7 8 भीष्म (for वृद्ध) Ś1 K0-3 कुरुवृद्ध पितामह

C 6 4841
B. 6 106 40
K 6 105 39

ततोऽश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः ।
यतो भीष्मस्ततो राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ॥ ३८
ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् ।
दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यन्तमाहवे ॥ ३९
ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
धनंजयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ॥ ४०
क्षणेन स रथस्तस्य सहयः सहसारथिः ।
शरवर्षेण महता न प्राज्ञायत किंचन ॥ ४१
वासुदेवस्त्वसंभ्रान्तो धैर्यमास्थाय सात्वतः ।
चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ४२

ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिस्वनम् ।
पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्त्वा शितैः शरैः ॥ ४३
स च्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः ।
निमेषान्तरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव ॥ ४४
विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिस्वनम् ।
अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ॥ ४५
तस्य तत्पूजयामास लाघवं शंतनोः सुतः ।
साधु पार्थ महाबाहो साधु कुन्तीसुतेति च ॥ ४६
समाभाष्यैनमपरं प्रगृह्य रुचिरं धनुः ।
मुमोच समरे भीष्मः शरान्पार्थरथं प्रति ॥ ४७

---

38 = (var) 6. 55. 47. K6 reads 38 after 34ab. Before 38, D6 ins. संजय उवाच. — a) B3. 4 Dn2 D4. 7. 8 स च (for ततो). Ś1 °प्राख्याद्. K1 ततोश्वाराजप्रख्यान् (sic). — b) D1. 6 नोदयामास. K3 वासविं (for माधवः). — c) D1 वृतो, T1 G4 यथा, M3. 5 ततो (for यतो). S (except M2) भीष्मरथो (for भीष्मस्ततो). — d) Ś1 Ko. 2 Da2 D3 T1 G4 दुष्प्रेक्षो, K1 सुप्रेक्ष्यो, Da1 Dn1 D1. 5-7 दु:प्रेक्षो (D1. 6 °क्ष्यो), T2 दुष्प्रेप्यो. D4 (marg. by corr.) T1 G2-4 M1-3. 5 रश्मिमानिव. K5 दु:प्रेक्ष्योग्निरिव ज्वलन्, D2 दुष्प्रेक्ष्योग्निरिवावभौ.

39 = 6. 55. 48. — a) D1 तु (for तत्). K1 आवृत्तो, Da1 आवृत्त, D4 आवृत्तिं, T2 आवृतं (for आवृत्त). — b) K5 D2 बलं यौधिष्ठिरं महत्. — d) K1-5 B Da2 Dn D1. 3-8 M1-3. 5 [उ]द्यतम् (for [उ]द्यन्तम्). Da1 भीष्मायोद्यतमहाहवे (hypermetric), T2 M4 भीष्मं युध्यतमाहवे.

40 = (var) 6. 55. 49. — a) K3 महाबाहु°, Da1 M2 कुरुश्रेष्ठ. — b) Ś1 Ko. 1 D2. 3. 6 T2 प्रणदन्, T1 G1. 3. 4 व्यचरन्, G2 M4 व्यनदन्, M1. 3. 5 व्यनदद् (for विनदन्). Da1 Dn1 M1. 3. 5 बहु (Da1 °हु°) (for मुहु°). — c) K4 तूर्णं (for शीघ्रं). — d) G2 M2 पूरयामास पत्रिभिः.

41 = (var) 6. 55. 50. — a) T2 M4 सहयस् (for स रथस्). — b) Ko. 2 सहाय°, T2 M4 स रथ (for सहय°). — D2 reads 41cd in marg. (sec. m.). — d) Ko प्राज्ञयत, K3 Da1 D2. 3. 5. 6 S प्रज्ञायत. K4. 5 B1. 2. 4 D (except D2) G2 M1. 3-5 भारत (for किंचन).

42 = (var) 6. 55. 51. D2 reads 42ab in marg. (sec. m.). — a) K1-3 D1. 2. 6 G2 तु (K2 D1 च) मसंभ्रान्तो; T2 G1. 3 सुमसंभ्रान्तो (for स्त्वसंभ्रान्तो). — b) K. धैर्यमालंब्य, T2 सत्त्वमास्थाय, G3 धैर्यमादाय. K3. 5 B D (except D3) सत्वर° (D1 °र), K4 T1 G M2 वीर्यवान् (for सात्वत°). — c) K5. 4 D1. 2. 6 नोदयामास. — d) Ko-3 B2-4 Da Dn2 D1-5. 7. 8 T2 M2 विनुन्नान्; K1 (marg. sec. m.) पीडितान्, K4 धृन्वाशान् (sic), B1 विनुन्नान्; D5 विद्धुन्नान् (for वितुन्नान्). K4 B4 भीष्मशायकैः, B1 शायकोत्तमैः.

43 = (var) 6. 55. 52. Dn2 reads 43 in marg. (sec. m.). — b) Some MSS. °निःस्वन (for °निस्वनम्). — cd) T2 भित्त्वा (for छित्त्वा). K3. 5 D2 चिच्छेद भीष्मस्य धनुः मोन्यदादत्त कार्मुकं (K3 वेगवान्).

44 = 6. 55. 53. K2. 5 D2 om. 44. — a) T1 G1. 4 M1-4 सच्छिन्नधन्वा. Dn2 D1. 3 कौरव्य (for °व्यः). — c) D1. 3 निमिषान्तरमात्रेण. — d) Ko D1. 4 सज्जं (for सज्यं). Ś1 Ko-2 D5. 7 T1 G M2 कृत्वा (for चक्रे). T1 G4 M4 पितामह° (for पिता तव).

45 = 6. 55. 54. — a) B Da Dn D2-5 चकर्ष च, D4 चकर्ते च (for विचकर्ष). — b) T1 धनुर्ज्यातलनिस्वनं, M4 धनुस्तज्जलदस्वनं. Some MSS. °निःस्वनं (for °निस्वनम्).

46 = (var) 6. 55. 55. — a) K5 D5 तं (for तत्). — b) K4 B Da2 Dn D5. 7. 8 शां (B2 सा) तनो (for शंतनो). — c) K4 B Dn2 D4. 7. 8 साधु साधु (for साधु पार्थ). — d) D5 कुंति° (for कुन्ती°).

47 a) K2 Da1 D3 G2 M2 समाभाष्येनम्, K3. 4

अदर्शयद्वासुदेवो हययाने परं बलम् ।
मोघान्कुर्वञ्शरांस्तस्य मण्डलानि विदर्शयन् ॥ ४८
शुशुभाते नरव्याघ्रौ भीष्मपार्थौ शरक्षतौ ।
गोवृषाविव संरब्धौ विषाणोल्लिखिताङ्कितौ ॥ ४९
वासुदेवस्तु संप्रेक्ष्य पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ।
भीष्मं च शरवर्षाणि सृजन्तमनिशं युधि ॥ ५०
प्रतपन्तमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ।
वरान्वरान्विनिघ्नन्तं पाण्डुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ ५१
युगान्तमिव कुर्वाणं भीष्मं यौधिष्ठिरे बले ।
नामृष्यत महाबाहुर्माधवः परवीरहा ॥ ५२
उत्सृज्य रजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्य मारिष ।
क्रुद्धो नाम महायोगी प्रचस्कन्द महारथात् ।
अभिदुद्राव भीष्मं स भुजप्रहरणो बली ॥ ५३
प्रतोदपाणिस्तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ।
दारयन्निव पद्भ्यां स जगतीं जगतीश्वरः ॥ ५४
क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णो जिघांसुरमितद्युतिः ।

C 6 4859
B 6 106 58
K 6 106 56

B Dn D7 M4 °भार्यैवम्, D1 4 8 °भार्यैव (for °भार्यैनम्) D1 4 8 परम (for अपर) K5 D2 स समार्य्यैवमपरं — b) K5 बलवद्गृह्य कार्मुकं, D5 प्रगृह्यमपरं धनु (sic) — K5 om 47c–48b T1 om 47e–48d — ef) = (var) 6 55 57cd.

48 = (var) 6 55 58 T1 om 48, K5 om 48ab (cf. v 1 47) — b) D1 T2 M1 3–5 हय ज्ञाने (T2 °न), D3 हयानेव (for हययाने) — c) Dn2 D1 4 5 7 8 मोघीकुर्वन् (for मोघान्कु°) — d) K3 4 B Dn2 D3 4 6–8 निदर्शयन, Da D5 G2 3 M2 5 व्यदर्शयन्, Dn1 G1. 4 M1 3 4 व्यदर्शयत्, D2 च दर्शयन् (for विदर्श°) D1 मडलानीव दर्शयन्

49 = (var) 6 55 60 — b) K0 भीष्मपार्थौ सुनिक्षितौ, K1 भीमपार्थौ सुविक्षतौ (sic), K3–5 B Da Dn (Dn1 by corr) D2–8 तौ भीष्मशरविक्षतौ (K3 5 D8 °वीक्षितौ, Da Dn1 [orig] D5 °विक्षितौ), D1 भीष्मेण शरवीक्षितौ; T1 G1. 4 M तावुभौ शरविक्षतौ, T2 G3 तावुभौ शरवी(G3 °वि)क्षितौ, G2 भीष्मस्य शरविक्षतौ — c) T1 G M2 नर्दंतौ (for संरब्धौ) — d) Ś1 K0 3 D3 T2 G1 M2–5 विषाणोल्लेखनाकितौ, K1. 2 D6 G2 3 विषाणोल्लेख(G3 °खि)नाकितौ, D2 विषाणोल्लिखिताविव — After 49, D3 6 (om. lines 8–9) ins

411* तत प्रववृते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षण ।
पाण्डवाना च मुख्यस्य कुरूणां प्रवरस्य च ।
तालमात्रे विकर्षन्तौ तावुभौ रणकर्कशौ ।
धनुषी दृढमुष्टी तावुभौ पौत्रपितामहौ ।
श्यामस्य पलितेनासौ सगम प्रत्यशोभत । [5]
गङ्गायमुनयोर्यद्वज्जलयो प्रतिसचर ।
पार्थनामाङ्किता बाणा पेतुर्भीष्मस्य वक्षसि ।
निर्गुणाना कृतघ्नाना मनासीव हि साधुषु ।
भीष्मस्यापि ततो बाणा पेतुरर्जुनवक्षसि ।
महादेवपरिप्राप्तधनुर्विद्या जिगीषव । [10]

[(L 2) D8 प्रमुख्यस्य (for च मु°)]

50 a) T2 वासुदेवस्य (for °देवस्तु) — b) K3 Da Dn1 D5 6 T2 G2 3 M1 मृदुयुध्यता, K5 D2 मृदुता युधि, D1 मृदुधन्विनः; T1 G4 मृदु युध्यत (for युद्धताम्) — c) D1 भीष्म तु, T2 त भीष्मं (for भीष्म च) — d) D6 सुचतम् (for सृजन्तम्)

51 b) K5 मध्यमारभ्यमेतयो (sic) — c) Da1 वरान्वीरान्, T1 परान्परान्, T2 G1–3 M परान्वरान्, G4 वरान्परान् (for वरान्वरान्)

52 b) D2 भीष्मो (for भीष्म) — d) M4 माधवं (for °व) K2 D3 परवीरहा — After 51, D6 T G M1 2 ins

412* वासुदेवस्तु सक्रुद्धो रोषाज्जज्वाल सयुगे ।

53 b) Da1 मारिष (for °ष) — c) K4 B Da Dn D4 5 7 8 वासुदेवस्त(Da1 °व त)तो योगी, D1 क्रोधादेव महायोगी — d) D1 प्रस्कद्य च, D2 प्रचस्कद्य T1 G M2 रथोत्तमात् (for महारथात्) — e) D1 8 तु, T1 G M2 च (for स) — f) D1 हरि, T2 बल (for बली)

54 b) K3 T2 G3 M1 3. 5 व्यनदन् (for विनदन्) — c) T1 G पातयन्निव, T2 धारयन्निव (for दार°) D1 पादाभ्या, T2 M2 4 पद्भ्या च — d) T1 G जगतिं (G3 °ती) (for जगतीं) B1. 2 4 Dn2 D1 6 8 T1 G M1 3 6 जगदीश्वर, Da2 D5 जगतीश्वर, D3 T2 M4 °तीपति

55 a) D1 क्रोधरक्ते (for क्रोधताम्रे°) — b) Da1

C 6 4659 B.6 106 59 K.6.106 57

ग्रसन्निव च चेतांसि तावकानां महाहवे ॥ ५५
दृष्ट्वा माधवमाक्रन्दे भीष्मायोधन्तमाहवे ।
हतो भीष्मो हतो भीष्म इति तत्र स सैनिकाः ।
क्रोशन्तः प्राद्रवन्सर्वे वासुदेवभयान्नराः ॥ ५६
पीतकौशेयसंवीतो मणिश्यामो जनार्दनः ।
शुशुभे विद्रवन्भीष्मं विद्युन्माली यथाम्बुदः ॥ ५७
स सिंह इव मातङ्गं यूथर्षभ इवर्षभम् ।
अभिदुद्राव तेजस्वी विनदन्यादवर्षभः ॥ ५८
तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पुण्डरीकाक्षमाहवे ।
असंभ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः ।
उवाच चैनं गोविन्दमसंभ्रान्तेन चेतसा ॥ ५९
एह्येहि पुण्डरीकाक्ष देवदेव नमोऽस्तु ते ।
मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ॥ ६०
त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ ।
श्रेय एव परं कृष्ण लोकेऽमुष्मिन्निहैव च ।
संभावितोऽसि गोविन्द त्रैलोक्येनाद्य संयुगे ॥ ६१

अमितद्युति, M1 अमरद्युति — c) B1. 3. 4 ग्रसत इव; B2 Dn2 D4 (before corr) 7 8 ग्रसत (B2 °ते) इव, Da1 ग्रासतमिव, Da2 Dn1 D5 ग्रसतमिव, D1 मोहयन्स तु, D2 ग्रसत इव, D3 ग्रसयन्निव, D6 ग्रसन्निव स, T1 हरत इव, M1 3-5 दहतमिव (for ग्रसन्निव च) D3 6 T1 G M2 4 तेजांसि, T2 तेजस्वी (for चेतासि) — d) K1 2 D6 महामृधे, M1 3 5 °रणे (for °हवे)

56 a) Ś1 Ko 1 आक्रुद्ध, T1 G4 आक्रदन्, Cd आक्रन्दे (as in text) D1 दृष्ट्वा स माधव युद्धे; M2 दृष्ट्वा च देवकीपुत्र — b) K3. 4 B D (except D2 8) T2 [उ]ध्यतम् (for [उ]धन्तम्) K4 5 B2-4 D (except D1 2) T2 M3-5 अन्तिके (for आहवे) — c) G2 भीष्म (for भीष्मो) — d) D6 तत्तु (for तत्र) K4 B Da Dn D4. 5 7 8 तत्र (Da1 D5 तव) तत्र वचो महत्; D1 तत्रसुस्तव सैनिका — e) K4 B Da Dn D4 5 7 8 अश्रू(Da1 °श्रु)यत महाराज; T2 क्रोधतत्प्राद्रवत्सर्वे (sic) — f) K3 4 B D T2 M1 3-5 तदा (for नरा)

57 a) G2 पीतं सवीतकौशेयो — b) Ś1 मेघ, Ca d मणि (as in text) — c) B3 विभ्रमन्, Da1 Dn1 D3 5 6 T1 G M1. 3-5 [ऽ]भिद्रवन्; D1 [ऽ]भ्यद्रवद्, T2 प्रद्रुतो (for विद्रवन्) — d) D1 यथाबुद (for °द)

58 b) K3 5 D2 महर्षभ, T1 G4 यथर्षभ (for यूथर्षभ) B3 इवौषध, G1 3 नरर्षभ, G2 इवावृतं (for इवर्षभम्) Ko 1 यूथपर्षभयूथप; K4 यूथप भरतर्षभ; Da1 यूथर्षभरतर्षभं, D1 यूथपो यूथप यथा, D3 T2 यूथप यूथपर्षभ (T2 °भ) — c) K2 B D (except D1-3 6) वेगेन (for तेजस्वी) — d) Da1 Dn D2 4 5 8 निनदन्; T2 विनदद् D1 पुरुषोत्तम (for यादवर्षभ) — After 58, D3 6 ins

413* प्रतोदपाणिर्भगवाञ्शुशुभे यादवर्षभ ।
यथाशुनार्दयच्चन्द्रममावास्या दिवाकर ।

[(L. 1) D6 गरुडध्वज (for यादवर्षभ)]

59 a) T1 G आयात तु (for आपतन्त) — c) Ko 2 ससभ्रम, K1 समभ्रम (sic), K3 D2 6 असंभ्रमो; D1 असम्भ्रमाद्, D3 असभ्रमन् S असभ्रमेण (M2 °भ्रेण च) भीष्मोपि — d) K3 D1 महाधनु (for महद्धनु). — e) K1 2 B D (except D1-3 6) चैव (for चैनं) — f) K5 D2 चक्षुषा; D3 M4 तेजसा (for चेतसा).

60 Before 60, D6 ins भीष्म उवाच — b) T1 G1 4 वासुदेव (for देवदेव). — c) Ko 1 ममाद्य; K5 आगत्य (for मामद्य) D5 सात्वत श्रेष्ठ K2 ममादि सत्वतश्रेष्ठ (corrupt) — d) D3 महारथात्; D7 ममाहवे (for महाहवे)

61 a) T2 G3 [अ]पि (for हि) — b) D2 [अ]द्य (for [अ]पि) — d) K5 इहैव तु, D1 परत्र च (for इहैव च) B Da Dn D4 5 7 8 लोके भवति सर्वत. Ca cites सर्वत — f) D1 T2 M1-3 5 °नापि; D2 °प्यय, D5 नाम, D3 °क्ये चाद्य (for °क्येनाद्य) T1 G4 सद्य (for सयुगे) — After 61, B Da Dn D5 8 (marg sec m) ins

414* प्रहरस्व यथेष्टं वै दासोऽस्मि तव चानघ ।

[B2 मे (for वै) D3 केशव (for चानघ)]

On the other hand, D3 6 ins.

415* निर्गुणेनापि तोत्रेण वासुदेव कृतं मम ।
यो योगिभिश्च दुष्प्राप्य स धातार्थमिहागत ।

[(L 1) D3 पौत्रेण (for तोत्रेण), and भगवच्छुपकृत मम (hypermetric) (for the post half) — (L. 2) D3 सुदुर्ज्ञेय (for च दुष्प्राप्य)]

अन्वगेव ततः पार्थस्तमनुद्रुत्य केशवम् ।
निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै ॥ ६२
निगृह्यमाणः पार्थेन कृष्णो राजीवलोचनः ।
जगाम चैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः ॥ ६३
पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा ।
निजग्राह हृषीकेशं कथंचिद्दशमे पदे ॥ ६४
तत एनमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणम् ।
निःश्वसन्तं यथा नागमर्जुनः परवीरहा ॥ ६५
निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ।
यत्त्वया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव ॥ ६६
मिथ्यावादीति लोकस्त्वां कथयिष्यति माधव ।
ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि यतव्रतम् ॥ ६७
शपे माधव सख्येन सत्येन सुकृतेन च ।
अन्तं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुकर्शन ॥ ६८
अद्यैव पश्य दुर्धर्षं पात्यमानं महाव्रतम् ।
तारापतिमिवापूर्णमन्तकाले यदृच्छया ॥ ६९
माधवस्तु वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।
नकिंचिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः ॥ ७० C 6 4876 B 6 105 75 K 6 103 73

62 Before 62, D6 ins संजय उवाच — a) D1 अन्वधावत्, Cn.d अन्वगेव (as in text) — b) K2-4 B Dn Dn D1-8 तमभिद्रुत्य, D1 ह्यभिदुद्राव, M2-5 तदनुद्रुत्य (for तमनु°) T1 G4 माधव (for केशवम्) — c) D1 विजग्राह (for निजग्राह) T2 महाबाहु — d) T1 G2-4 भुजाभ्यां (for बाहुभ्यां) M1-3 5 च (for वै)

63 a) D1 न गृह्यमाण°, M4 विगृह्य° — c) K1 D5 जगाम चैनम्, B Da Dn1 D2-4 7 8 जगामैवैनम्, T2 जगामैव तम् (for जगाम चैनम्) Ś1 K0-2 आस्थाय (for आदाय) — d) D5 जगाम (for वेगेन) M1 3.5 पुरुषोत्तम

64 b) D1 रणे वै (for चरणौ) — K0 D2 om (hapl) 64c-65d — c) D6 ऋषी° (for हृषी°)

65 K0 D2 om 65 (cf v 1 64) — a) Ś1 K2-4 B Dn2 D4 7 तत एवम्, T2 ततश्चैनम्, M1 3 5 त तवैनम्, M2 त तद्वैवम्, M4 त तु चैनम् (for तत एनम्) D1 6 [क्र]ोध, T2 [इ]द, G1 3 [आ]र्तं, G2 [क्र]ोधौ (for [आ]र्तः) — b) K2-4 Dn2 M4 °क्षण (for °क्षणम्) — K2 om (hapl.) 65cd — c) Some MSS निश्वसन्त — d) K8 B Dn2 D3 4 7 8 M प्रणयात्सखा (K3 °त्ता), Da Dn1 D5 प्रणयात्तथा, D6 प्रणयाद्दृच° (for परवीरहा) D1 प्रणयात्स्य सुहृच्च, T2 प्रणयादर्जुन सखा

66 Before 66, D6 ins अर्जुन उवाच — b) K3 मानृत (for नानृत) G2 वक्तुम् (for कर्तुम्) — d) K5 om (hapl) from मीति केशव up to हनिष्यामि in 67d D6 योत्स्यामिति (for योत्स्यामीति)

67 K5 om up to हनिष्यामि in 67d — a) D6 मिथ्या वदति, T2 मिथ्यावादी च (for °वादीति) K2 4 B Da2 D1 2.6 M2 लोकास्, T G M4 लोके (for लोकम्) M1 2 त्वा (for त्वां) — b) K4 B Da2 D1 2 S कथयिष्यति (M2 °ष्यामि) — c) K3 ममेह, D2 मम हि, D1 ममैव (for ममैष) Ś1 K0 स्वल्पोपि, T1 G4 M सर्वोपि (for सर्वो हि) T2 G2 ममैष भा(G2 भ)रत सर्वो — d) B Da Dn D4 5 7 8 पितामह, D3 6 महाव्रत (for यतव्रतम्)

68 a) K3 5 B D T G4 M केशव (for माधव) Ś1 K0-2 वाक्येन, K3 5 D1-3 T G4 M सत्येन, K4 B Da Dn D4-8 शस्त्रेण (for सख्येन) — b) K8 मुख्येन, D1 वाक्येन; D2 सुखेन, D8 T1 G4 M सख्येन (for सत्येन). M2 सुहृतेन च — c) G3 अहम् (for अन्तं) K4 G1-3 अद्य (for यथा) Da Dn1 D6 G1-3 M1-3 5 करि° (for गमि°) — d) Ś1 K0-4 B D1 शत्रुकर्ष(B1 °र्श)ण, Da1 °कर्षण, Dn2 D4 8 °सूदन, D6 °कर्शन, G1-3 अद्य माधव (for शत्रुकर्शन)

69 a) Ś1 K0 अद्य वै (for अद्यैव) D3-5 8 M2 3 5 दुर्धर्ष — b) T2 M1 3 5 हन्यमान (for पात्य°) K3 5 B D (except D3) T2 M °रथ (for °व्रतम्) — c) T1 G4 [अ]पूर्वम्, Ca [आ]पूर्णम् (as in text) D6 तारापतिर्यथापूर्णम् — d) D3 पर्वकाले (for अन्त°)

70 Before 70, D6 ins संजय उवाच — a) D3 T2 G2 तद् (for तु) — b) K2-4 B D फाल्गुन- (K2 °ण)स्य — After 70ab, T G ins

416* अभवत्परमप्रीतो ज्ञात्वा पार्थस्य विक्रमम् ।

— c) K3 5 B1 2 4 D (except D6) स (for न). K5 D2 T2 सक्रुद्ध (for सक्रोध)

C. 6 4676
B. 6 106 73
K 6 106 74

तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भीष्मः शांतनवः पुनः ।
ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाचलौ ॥ ७१
प्राणांश्चादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ।
गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसि शिशिरात्यये ॥ ७२
यथा कुरूणां सैन्यानि बभञ्ज युधि पाण्डवः ।
तथा पाण्डवसैन्यानि बभञ्ज युधि ते पिता ॥ ७३
हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्साहा विचेतसः ।
निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे ।
मध्यं गतमिवादित्यं प्रतपन्तं स्वतेजसा ॥ ७४
ते वध्यमाना भीष्मेण कालेनेव युगक्षये ।
वीक्षांचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिताः ॥ ७५
त्रातारं नाध्यगच्छन्त गावः पङ्कगता इव ।
पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्बला बलिना रणे ॥ ७६
महारथं भारत दुष्प्रधर्षं
शरौघिणं प्रतपन्तं नरेन्द्रान् ।
भीष्मं न शेकुः प्रतिवीक्षितुं ते

---

71 ^{a}) Da D6 M8 5 नरव्याघ्र T1 तौ नरस्थौ रथ व्याघ्रौ — ^{b}) M6 शंतनव (for शांत°) — ^{c}) D3 अवर्षत् (for ववर्ष) T1 G शरवर्षाणि — ^{d}) K3 5 D2 वृष्ट्या मेघ (by transp), K4 मेघो वृष्टिम्, K3-5 D1-3 6 T2 M1-3 5 इवाचलौ (K4 D2 T2 °ले, D1 °ळ) (for यथाचलौ)

72 ^{a}) K3 4 B Da2 Dn D4 7 8 प्राणानाद(D4 8 °ध , D8 m °द)त्त, Da1 D5 प्राणमादत्त S (except T2) यौधाना — ^{c}) Da1 D5 गभस्तिरिव चादित्य — Ko om 72^d–74^e — ^{d}) K4 तेजोभि , T1 G M3 पयांसि, T2 जलानि (for तेजांसि) Ś1 K1 प्रतपन्वै स्वतेजसा, D1 प्रतपस्स स्वतेजसा, D8 प्रतपन्स्तेन तेजसा — After 72, Ś1 reads 75^{ab}

73 Ś1 Ko 1 om 73 (for Ko, of v l 72) — ^{b}) K2-5 B D (except Da1) T2 M बभञ्जुर् (M2 वीभत्सुर्) (for बभञ्ज) K2-5 B3 4 Dn2 D2-4 6-8 T2 M1 3-5 पाडवा , Da1 D5 पार्थिव, Da2 Dn1 पार्थिवा , D1 फाल्गुन (for पाण्डव) — Da Dn1 D5 om 73^{cd} — ^{c}) D3 तथैव पांडुसैन्यानि — ^{d}) K5 D2 M4 बभंजुर् (for बभञ्ज) K5 भारत (for ते पिता) — After 73, K2 reads 75^{ab}

74 Ko om 74^{abcde} (cf v l 72) — ^{a}) T2 °विक्रात° (for °विद्रुत°) D6 °सेनास्तु (for °सैन्यास्तु) K3 हतेति प्रद्रुता सैन्या, K5 D2 हता विप्रद्रुता सेना — ^{b}) Da1 निरुत्साह (for °हा) K3 विचेतसा , K4 T1 G हतौजस (for विचेतस) — ^{c}) T1 G त्व (for ते) — ^{d}) D1 भीष्म प्रति महारणे — Ś1 K1 2 ins after 74^{cd} D6 ins after 75^{ab}

417* कुर्वाण समरे कर्माण्यतिमानुपविक्रमम् ।

[Ś1 K1 कर्म हानि° (for कर्माण्यति°)]

— Ś1 K1 om 74^{ef} — ^{e}) K4 अस्तं (for मध्य) — ^{f}) Ko 2 प्रतपन्वै (for प्रतपन्त)

75 Ś1 reads 75^{ab} after 72, K2, after 73 — ^{b}) Ko 2 कालेन च (for °नेव) K4 B D (except D1-3) शतशोथ सहस्रश° — After 75^{ab}, D6 ins 417* — ^{c}) Ś1 Ko 1 महात्मान, K4 °त्मान°, Da1 °राज (for °राज) — ^{d}) K3-5 D2 पार्थिवा (for पाण्डवा) D3 भीष्म , D6 युधि (for भय) — After 75, K2 B Dn2 D4 6-8 ins

418* तथा पाण्डवसैन्यानि द्राव्यमाणानि भारत ।

[Dn2 द्रव° (for द्राव्य°)]

On the other hand, T2 M4 ins after 75

419* वध्यमाना रणे चापि भीष्मेणामित्रकर्शिना ।

76 ^{a}) K5 D2 नाध्यगच्छतो, S नाधिगच्छति (M1-3 5 °त, M4 °तो) — ^{b}) T G M4 गजा (for गावः), K5 पकार्दिता (for पङ्कगता) D1 निरयस्था यथा नरा — ^{c}) D3 पिपीलका, D8 पिपिलीका D6 यथा क्षुणास्ते (sic), T G यथा पन्थां — ^{d}) Ko-2 D5 बलिना (for °ना) K3 D3 दुर्बळा बळिना (K3 ळळिनो) रणे, T G वध्यते (T2 रुध्यते, G1 2 मथ्यते, G3 मत्स्यते) बलवत्तरै — After 76, T G ins

420* तथैव योधा राजेन्द्र भीष्मेणामित्रघातिना ।
समरे न्मृदिता सर्वे पाण्डवा सह सृञ्जयै ।

77 ^{a}) Ś1 K1 दुष्प्रकर्षं (K1 °र्षै), K4 °मुप्रकर्मा, B Da Dn D1 3-3 दुष्प्र(or दु°प्र)कप (D1 3 °प्य), T2 M दुष्प्रधृष्य, G2 दुष्प्रधर्षण — ^{b}) Ś1 Ko-2 शरौघिनं (K1 °नां), D4 शरौघिण° Ko 2 M2 प्रपतंत, D1 खे तपत (for प्रतपन्त) K2 नरेंद्रा, K4 D3 °द्रं, B3 3 D4 T G4 °द्रा (for नरेन्द्रान्) — ^{d}) D1 शराशुभि°, M2 शरार्चित (for °र्चिष) D6 सूर्यं (for सूर्यम्) K5 D2 M2 इवापतत (for °तपन्तम्)

शरार्चिषं सूर्यमिवातपन्तम् ॥ ७७
निमृद्नतस्तस्य तु पाण्डुसेना-
मस्तं जगामाथ सहस्ररश्मिः ।
ततो बलानां श्रमकर्शितानां
मनोऽवहारं प्रति संबभूव ॥ ७८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्व्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

१०३

संजय उवाच ।
युध्यतामेव तेषां तु भास्करेऽस्तमुपागते ।
संध्या समभवद्धोरा नापश्याम ततो रणम् ॥ १
ततो युधिष्ठिरो राजा संध्यां संदृश्य भारत ।

C 6 4887
B 6 107 2
K 6 107 2

---

78 ᵃ) Ko T2 विमृद्नतम्, D6 विमर्दयत् (for निमृद्नतस्) T2 M हि (for तु) K. D2 6 पांडवा नाम्, T2 पाडुसेना, G2 पाडुसैनिकान् (for पाण्डु सेनाम्) — ᵇ) K3 गतश्चाथ (for जगामाथ) — After 78ᵃᵇ, T G M1 ins

421* ततोऽपि भीष्म सबल समन्या
स्यवारयत्पाण्डुसुतान्शरौघैः ।
जघान चैतान्सुमृदा महाबलो
महाव्रत पाण्डुसुतान्महात्मा ।
रणे करूशाधिपचेदिपैर्वले [5]
वृतान्सदा चक्रवरस्य पश्यत ।

[(L 1) T1 G4 हि (for ऽपि), and सबलान् (for सबल) — (L 2) T2 निवारयत्, M1 अवा° (for न्यवा°) — (L. 3) T2 M1 महाव्रतो (for °बलो) — (L 4) T2 M1 °बल (for °व्रत), and महात्मे (for महात्मा) — (L 6) T1 धृतान् (for वृतान्)]

— ᶜ) Ś1 Ko 2 समकर्षितानां, K3 4 B2 8 D1 5 6 8 श्रम (D6 अनु) कर्पिताना — ᵈ) K8 Da1 D2 [ऽ]वहारे (for °हार) D4 m (orig as in text) S मेदोवसासृक्सु (T2 G1 8 °क्स्) तिमिश्रमे सति (G8 °सश्रमेति) — After 78, D8 6 ins

422* उदयगिरितटस्थ पद्मिनीं बोधयित्वा
स्फुटतरकिरणाग्रैस्ता स्वयं चोपभुज्य ।
मलिनमधुपसङ्घातासु सजातकोपः
कृतरविरविरोचिर्भानुमस्त प्रयात ।

[(L 1) D6 °परस्थ (for °तटस्थ) — (L 4) D6 जगाम (for प्रयात)]

— After 78, T1 G4 M1 8 4 read 6 103 1–11, followed by colophon

Colophon in T1 G4 M1 8 4, read after 6 103 11 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 4 5 mention only नवमयुद्धदिवस, K3 नवमेहनि, K4 नवमेह्नि *and* नवमयुद्धदिवस, B2 M4 नवमाह्निक, Da Dn1 D5 नवममह्न, Dn2 D6 नवमदिवसयुद्ध, D1 नवमदिवस, D4 8 नवमदिनयुद्ध, T1 G2 4 नवमदिवस *and* नवमापहार, T2 G1 8 नवमापहार K4 Dn2 D4 6 8 T G M4 cont समाप्त — *Adhy name* K4 पाडवपराजय, T1 G प्रतोदोद्धार (G8 °रक), T2 भीष्मार्जुनयुद्धे वासुदेवप्रतोद्धार, M1-3 5 भीष्मजय — *Adhy no* (figures, words or both) K5 100, Dn2 T1 G 102 (as in text), Dn2 (sec m) 64, D6 101, T2 M8 4 104, M1 2 103, M5 105 — *Śloka no* Dn1 114, Dn2 86, D6 81

103

1 T1 G4 M1 8 4 read st 1–11 (om the ref.) after 6 102 78. — ᵃ) G2 इति (for एव) D8 सैन्याना — ᵇ) K8 5 D1-8 6 T2 भास्करोस्तमुपागमत् (K5 D2 T2 °गत), Da1 °रे समुपागते, M1 (*sup lin*) °रेस्तमुपागमे — ᵈ) Da Dn1 (before corr) D5 M1-4 न पश्याम, D1 अपश्यामस Ś1 Ko-2 तमोमये (for ततो रणम्)

2 For sequence of T1 G4 M1 8 4, cf v 1 1 — ᵃ) Da2 राजन् (for राजा) — ᵇ) K1 संमृश्य, K2 सन्मृश्य, D1 समेक्ष्य (for सदृश्य) K5 D2

C. 6 4837 B 6 107 2 K 6 107 2

वध्यमानं बलं चापि भीष्मेणामित्रघातिना ॥ २
मुक्तशस्त्रं परावृत्तं पलायनपरायणम् ।
भीष्मं च युधि संरब्धमनुयान्तं महारथान् ॥ ३
सोमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान्महारथान् ।
चिन्तयित्वा चिरं ध्यात्वा अवहारमरोचयत् ॥ ४
ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ।
तथैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा ॥ ५
ततोऽवहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथाः ।
न्यविशन्त कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ॥ ६
भीष्मस्य समरे कर्म चिन्तयानास्तु पाण्डवाः ।
नालभन्त तदा शान्तिं भृशं भीष्मेण पीडिताः ॥ ७
भीष्मोऽपि समरे जित्वा पाण्डवान्सह सृञ्जयैः ।
पूज्यमानस्तव सुतैर्वन्द्यमानश्च भारत ॥ ८
न्यविशत्कुरुभिः सार्धं हृष्टरूपैः समन्ततः ।
ततो रात्रिः समभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ॥ ९
तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे पाण्डवा वृष्णिभिः सह ।

सदृश्य भरतर्षभ — c) G1 वाध्य° (for वध्य°) K2 बल वापि, K4 B D (except D1-3) च भीष्मेण (for बलं चापि) K5 वध्यमानबले वापि — d) K3 5 D2 °कर्षिना (for °घातिना) K4 B Da Dn D4-8 त्यक्त्वा (Da1 °त्त्वा) स्त्र भयविह्वल

3 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v 1 1 — a) Ś1 मुक्तमस्त्र, K4 B D (except D1-3) स्वसैन्यं च (for मुक्तशस्त्रं) K0 T2 पुरावृत्तं, K4 शरावृत्तं — b) Ś1 पालयान (for पलायन) D5 om from परायणम् up to अनुयान्त (in d) — c) M1 3 भीष्मश्च (for भीष्मं च) T2 युधि सु (for च युधि) B3 दुर्धर्ष (for संरब्धं) K5 भीष्मं तु युधि संरब्धे — d) K3-5 B D (D5 om) S (except G3) पीडयत (for अनुयान्त) B1 3 4 D (except Dn D1-3 6) G2 महारथ, T1 G4 M4 च तद्बल, T2 G1 3 M1-3 5 स्वकबल (for महारथान्)

4 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v 1 1 D2 reads 4ab in marg — a) K5 D2 ततो, T1 G4 सुतान् (for जितान्) — b) K5 द्विपजये, T G1. 3 4 M4 महाबलान् (for °रथान्) — After 4ab, T G ins

423* निशामुखं च संप्रेक्ष्य घोररूपं भयानकम् ।

— c) K3 D2 6 चिरं राजन्, K4 B Da Dn D3-5 7 8 ततो राजा, K5 M2 महाराज, D1 T2 M1 3-5 चिरं राजा, T1 G चिरं राज्ञा (for चिरं ध्यात्वा) — d) Ś1 K0-2 स्त्ववहारम्, T1 G अप°, T2 M सोप° (for अव°) K0-2 B2 3 अचोदयत्, D1 (m as in text) अयाकरोत्, T1 G अकारयत्, T2 M अचिंतयत् (for अरोचयत्)

5 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v. 1 1 Ś1 K0 1 om (hapl) 5. — a) K3 अय, K5 D2 6 यथा (for ततो) S [ऽ]पहार (for ऽवहार) T2 सैन्यस्य (for सैन्याना) — Da1 Dn1 om 5cd K4 B1 3 Da2 D5 G1 3 om (hapl) 5d-6a — d) T G2 4 M1-4 अपहारो (for अव°) D2 T1 G2 4 [ऽ]भवत्तदा (for ह्यभू°)

6 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v 1 1 K4 B1 2 Da2 D5 G1 3 om 6a (cf. v 1 5) — a) K3 D2 तेवहार (D2 °रोहं) च, T G2 4 M ततोपहारं — b) B2 श्रुत्वा (for कृत्वा) Dn1 तव (for तत्र) D1 कृत्वा सर्वे महीक्षित° — D2 reads 6cd in marg (sec m) — c) K3 D2 3 6 न्य(D3 6 नि)वसत, Da1 न्यविशतु T1 G1. 3 4 कुरुश्रेष्ठा° — d) D5 क्षत्रिया, T2 M शिविर (for संग्रामे) K3 कृतविश्रमा, K5 D2 कृतविक्रमा, D1 6 क्षतविक्षिता, T1 G शरविक्षता (for क्षतवि°)

7 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v 1 1 D2 reads 7 in marg (sec m) — a) Da2 भीष्मस्तु (for °स्य) — b) D1 T2 M चिन्तयानाश्च (M2 om च). — c) D6 नालभत — d) K4 om भृशं T1 G ताडिता°, T2 विक्षता (for पीडिता°) B D (except D1-3) भीष्मवाणप्रपीडिता°, M1-3 5 भीष्मेण क्षतविक्षता°

8 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v 1 1 D6 reads 8 in marg — a) D5 [ऽ]भि° (for ऽपि) — b) K3-5 B Da Dn D2 4-8 T2 M सहसृञ्जयान्, D1 T1 G सृञ्जयै सह (by transp), D3 सह शृञ्जयै° — c) D6 स्तुतैर् (for सुतैर्) — d) Da1 D5 विध्यमानश्च (for वन्द्यमानश्च).

9 For sequence of T1 G4 M1. 3 4, cf v 1 1. D5 om 9ab — a) K3 न्यवसत्, D6 न्यवसु (for न्यविशत्) T1 G कुरुशार्दूलै (for कुरुभिः सार्धं) T2 M प्राविशच्छिबिरं हृष्टै° (T2 सृष्टै°, M2 हृष्ट°).

सृञ्जयाश्च दुराधर्षा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ १०
आत्मनिःश्रेयसं सर्वे प्राप्तकालं महाबलाः ।
मन्त्रयामासुरव्यग्रा मन्त्रनिश्चयकोविदाः ॥ ११
ततो युधिष्ठिरो राजा मन्त्रयित्वा चिरं नृप ।
वासुदेवं समुद्वीक्ष्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १२
पश्य कृष्ण महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमम् ।
गजं नलवनानीव विमृद्नन्तं बलं मम ॥ १३
न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुम् ।
लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकम् ॥ १४
यथा घोरो महानागस्तक्षको वै विषोल्बणः ।
तथा भीष्मो रणे कृष्ण तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् ॥ १५
गृहीतचापः समरे विमुञ्चंश्च शिताञ्शरान् ।
शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् ॥ १६
वरुणः पाशभृच्चापि सगदो वा धनेश्वरः ।
न तु भीष्मः सुसंक्रुद्धः शक्यो जेतुं महाहवे ॥ १७
सोऽहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे ।

C 6 4903
B 6 107 18
K 6 107 18

— [b]) T2 M कुरुभि परिवारित — [d]) Ś1 K0 1 Dn2 T1 G सर्वभूतप्रमोदिनी, K3 5 Da D2 5 सर्वभूत(Da2 D5 °लोक)विमोहि(Da1 D. °ह)नी, Dn1 °प्रमोहनी

10 For sequence of T1 G4 M1 3. 4, cf v l 1 — [a]) T2 M निशा° (for रात्रि°) T2 M1 3 4 रौद्रे (for घोरे) — [c]) Da1 मजयाश्च, D3 शृजयाश्च, M2 पाडवाश्च, M4 सृजयैश्च (for सृञ्जयाश्च) K1 सुराधर्षा, D5 महाभागा (for दुराधर्षा)

11 For sequence of T1 G4 M1 3 4, cf v l 1 — [a]) K1 आत्मने श्रेयस, K. D1 आत्मन श्रेयसे (K. °सं), S आत्मनिश्रेयसे (T2 M °स) K8 कर्म, B1 D3 मत्र, S (except G2) मत्र (for सर्वे) — [b]) K5 महाबल, D1 महाबल, T2 M विशेषत — [d]) K1 Da1 °कोविद, K6 मन्त्रिभिर्मंत्रकोविदा, T1 G2–4 मत्रनिर्णयकोविदा

12 [b]) Da Dn1 D1 8 6 S चिंतयित्वा (for मन्त्र°) K3 M4 नृप (for नृप) — [d]) K2 वाच्यम् (for वाक्यम्) D1 एवम् (for एतद्) B Da Dn D4–8 वचन चेदमाददे (Da1 चेदमब्रवीत्, Dn2 Dn1 D6 चेद मब्रवीत्), M2 ततो वाचमुवाच ह Cc cites आददे

13 Before 13, D6 ins युधिष्ठिर उवाच — [a]) B D (except D1–3 6) कृष्ण पश्य (by transp) — [c]) T2 गजो (for गज) Da1 नव, G1 2 नाळ, M4 ताळ- (for नल) D1 राजन्पद्मवनानीव — [d]) B4 D7 8 स-, Dn2 D4 स (for वि) K0 T2 वि मृद्नत, K5 विमृदत, D6 निमर्दंत K3 4 D2 महाबल (for बल मम)

14 [a]) D1 वयं चैन, T2 M नैव चैन (T2 चैव) K1 om (hapl) from त्मान (in 14[a]) up to महा (in 15[a]) — [b]) K3 D2 प्रसहामो, D1 नोत्सहामो, D3 T2 M1 उत्सहेम, G3 उत्सगामो — [c]) D3 रेरिह्यमाण, G2 लेलिहान स (for लेलिह्यमान) Ś1 K0 सैन्य तु, T1 G4 सैन्य च (for सैन्येषु) — [d]) D4 प्रवृद्ध, T G विवृद्धम् (for प्र°) D2 पर्वतेष्विव पावक

15 K1 om यथा घोरो महा in [a] (cf v l 14) — [a]) K6 महाभोगस्, D2 महानागस् T2 M1–4 यथा नागो महाघोरस् — [b]) K0 2 [ऽ]य, M3 5 वा (for वै) K3 6 D2 विषोद्धत, M2 °ल्वणै, M4 °ल्वण (for °ल्बण) — [c]) K2–5 B D (except D1 3) क्रुद्ध, M वीर (for कृष्ण) — [d]) K3 5 D2 उग्र शस्त्र, Da2 D4 5 T G1 4 M तीक्ष्णशस्त्र (for °शस्त्र) T1 G1 3 4 -प्रतापन, T2 M विषोल्बण (M3 °णै) (for प्रतापवान्)

16 [a]) K6 प्रगृहीतचाप समरे (hypermetric) — [b]) K2 4 B Da Dn D1 4–8 प्रमुचन्निशिताञ्शरान्, K3 D2 3 M प्रविमुचञ्शिताञ्शरान् (D2 °ञ्शरान्सितान्), K6 प्रतिमुचञ्शरांञ्शितान्, T2 प्रतिमुचञ्शिताञ्शरान्, G1–3 विप्रमुचञ्शिताञ्शरान् — [c]) Da Dn1 D5 transp जेतु and क्रुद्धो — [d]) D1 तु (for च) K3 वज्रभृत् (for देवराट्)

17 [a]) K2 4 5 B Da Dn1 D2 5 T G1 3 4 M2 पाशभृच्चापि, Dn2 °धृक्चापि, D1 °हस्तो वा, D4 7 8 °धृक्चापि, G2 °हस्तश्च (for °भृच्चापि) — [b]) T1 G4 वै, G1 3 [ऽ]थ (for वा) — [c]) G2 हि (for तु) S1 Da1 D6 M2 स, D1 T1 G1 3 4 M4 तु (for सु) G3 सक्रुद्ध — [d]) K3 जेतु शक्यो (by transp) T1 G महामृधे (for °हवे).

18 [a]) B2 गत (for गते) — D2 reads from निमग्न (in 18[b]) up to कृष्ण (in 19[c]) in marg

C 6 4803
B 6 107 18
K 6 107 18

आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ १८
वनं यास्यामि दुर्धर्ष श्रेयो मे तत्र वै गतम् ।
न युद्धं रोचये कृष्ण हन्ति भीष्मो हि नः सदा ॥ १९
यथा प्रज्वलितं वह्निं पतंगः समभिद्रवन् ।
एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीयिवान् ॥ २०
क्षयं नीतोऽस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ।
भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः ॥ २१
मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्यात्प्रभ्रंशनं गताः ।
परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन ॥ २२
जीवितं बहु मन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् ।
जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम् ॥ २३
यदि तेऽहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव ।
स्वधर्मस्याविरोधेन तदुदाहर केशव ॥ २४
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरम् ।
प्रत्युवाच ततः कृष्णः सान्त्वयानो युधिष्ठिरम् ॥ २५
धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसंगर ।
यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ २६
अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ ।
माद्रीपुत्रौ च विक्रान्तौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ २७
मां वा नियुङ्क्ष्व सौहार्दाद्योत्स्ये भीष्मेण पाण्डव ।

(*sec m*) — ^{b}) D8 विमम॰ (for नि॰)

19 ^{a}) K8 D2 गोविंद, Da2 D6 दुर्धर्ष (for दुर्धर्ष) — ^{b}) K4 B2-4 Dn2 D1 8 G2 M3-5 वै (for मे) B1 यत्र (for तत्र) K2 4 Da1 Dn2 D4 5 7 8 G2 M3-5 मे (for वै) D1 यादव, D6 वेगत॰ (for वै गतम्) K8 S गति (for गतम्) — ^{c}) D1 योद्धु (for युद्ध) K2-5 B D (except D3 4 8) S रोचते (for ॰ये) T2 M मह्यं, G2 भीष्म (for कृष्ण) — ^{d}) D5 हता (for हन्ति) M1 3 5 [ऽ]पि (for हि)

20 ^{b}) T2 पतगा (for ॰ग) K8 D2 3 6 ॰सम भिद्रुत॰, K4 ॰भिद्रव॰, K5 ॰विश्रुत॰, Da1 ॰भिद्रुवन्, Dn1 D4 T1 G2 4 M1 3-5 ॰भिद्रवत् (for ॰भिद्रवन्) — K5 om 20^{c}-22^{b} — ^{c}) T2 M इ(M1 3 ऋ) च्छेत (for अभ्येति) — ^{d}) K8 B1 2 4 D T1 G M भीष्ममेयिवान् T2 तथा भीष्म समेयिवान्

21 K5 om 21 (cf v l 20) — ^{a}) Da Dn1 (m as in text) D5 [ऽ]स्मि, D8 हि (for ऽस्मि) — ^{b}) D1 T2 पराक्रमन् (for ॰क्रमी) — ^{c}) T2 सर्वा, G2 वीरा (for शूरा) — ^{d}) M2 साक तैर् (for साय कैर्) T2 भृशवीक्षिता, G2 ॰ताडिता, M ॰विक्षता (for ॰पीडिता॰)

22 K5 om 22^{ab} (cf v l 20) — ^{a}) D1 यत्कृते, G2 अकृते (for मत्कृते) M2 ॰सौहार्दे — ^{b}) K2 4 B Da Dn D4-8 S राज्यभ्रष्टा घन गता॰, K8 D1 2 राज्यभ्रष्टा समागता॰ — ^{c}) Da Dn1 D5 परि क्षिप्ता (for ॰क्लिष्टा) M1 2 कृष्ण (for कृष्णा)

23 ^{a}) D8 ह (for ऽह) — ^{b}) K8 त्वद्य, D1 चाद्य, D3 भृशा, T2 M1-3 5 हि सु॰ (for ह्यद्य) Ś1 D5 दुर्बल (for दुर्लभम्) — ^{c}) K3 D2 3 6 T1 G [अ]व, K5 वि, T2 [अ]र्धे॰; M1-3. 5 [अ]स्य (for [अ]द्य) Ś1 K1 2 शेषे च (for शेषेण) — ^{d}) T1 G3 4 करिष्ये (for चरिष्ये) D3 व्रतमुत्तम

24 ^{b}) B1 Da1 Dn1 D5 माधव (for केशव) — K0-2 om. (hapl) 24^{cd} — ^{c}) D3 स (for स्व) K8 [अ]वशेषेण, K5 D2 [अ]वरोधेन, Da1 M2 विरो धेन — ^{d}) K4 5 D2 6 त्वमुदाहर, B D (except D1-3 6) हित व्याहर, T2 तमुदाहर K5 B2 D2 6 माधव (for केशव)

25 Before 25, D6 ins संजय उवाच — ^{a}) K2 B Da Dn D4 5 7 8 एव (for एतत्) K5 D2 एव मुक्तो (K5 ॰क्त्वा) वचस्तस्मै — ^{b}) D1 कारण्य यद्व दाहृत — D2 reads 25^{cd} in marg (*sec m*)

26 Before 26, D6 T1 G1 2 4 ins श्रीभगवानु वाच (T1 G1 4 om उवाच); G3 श्रीकृष्ण॰, M वासुदेव — D2 om 26^{ab} — ^{a}) K1 धर्मपुत्र; G3 ॰राज (for ॰पुत्र) K5 मा, T1 G4 च (for त्व) — ^{b}) K8 सत्यविक्रम, Da1 सत्यसगरे (sic), Da2 D5 सत्यसगर, D6 सत्यपराक्रम॰, G2 सत्यसगर (for ॰सगर) K5 कृथा सत्यपराक्रम — ^{c}) K4 Da2 D5 यस्यैते (for यस्य ते) K5 सर्वे (for शूरा) — ^{d}) Ś1 K1 शत्रु सूदन॰, K8 G1-3 ॰कर्शन, B1 D2 ॰सूदन, D3. 6 ॰मर्दना, T1 G4 M1-3 5 ॰कर्शना, T2 शक्रसूनुना (for शत्रुसूदना॰) K5 शारा शत्रुनिषूदना॰

27 ^{a}) D1 अर्जुनो वासुदेवश्च, G2 ॰नो वायुपुत्रश्च — ^{d}) D1 अधीश्वरौ, T1 G1 4 इवाश्विनौ (for इवेश्वरौ)

त्वत्प्रयुक्तो ह्यहं राजन्किं न कुर्यां महाहवे ॥ २८
हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभम् ।
पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि नेच्छति फल्गुनः ॥ २९
यदि भीष्मे हते राजञ्जयं पश्यसि पाण्डव ।
हन्तास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहम् ॥ ३०
पश्य मे विक्रमं राजन्महेन्द्रस्येव संयुगे ।
विमुञ्चन्तं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ ३१
यः शत्रुः पाण्डुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ।
मदर्था भवदर्था ये ये मदीयास्तवैव ते ॥ ३२
तव भ्राता मम सखा संबन्धी शिष्य एव च ।
मांसान्युत्कृत्य वै दद्यामर्जुनार्थे महीपते ॥ ३३
एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं त्यजेत् ।
एष नः समयस्तात तारयेम परस्परम् ।
स मां नियुङ्क्ष्व राजेन्द्र यावद्द्वीपो भवाम्यहम् ॥ ३४
प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ।
घातयिष्यामि गाङ्गेयमित्युलूकस्य संनिधौ ॥ ३५

C 6 4921
B 6 107 36
K 6 107 35

28 B1 missing from 28^{a} up to 53^{a} prob due to lost fol — ^{a}) K6 नियुज्य (for नियुङ्क्ष्व) Ś1 K1 सौहार्याद्, Da1 सोहार्दाद् D1 अथ वा मा नियुङ्क्ष्व त्व — ^{b}) K1 योत्स्य, G3 M8 5 योक्ष्ये (for योत्स्ये) D1 भीष्मेण सह पाडव — K5 G1–3 om (hapl) 28^{c}–30^{b} — ^{c}) Da1 त्वत्प्रयुक्ते, M5 तत्प्रयुक्तो K4 B2–4 D (except D1–8) महाराज (for ह्यह राजन्) — Ś1 Ko 1 om. (hapl) 28^{d}–30^{a} — ^{d}) K3 च, Dn1 T1 नु (for न)

29 B1 missing Ś1 Ko 1 5 G1–3 om 29 (cf v l 28) — ^{b}) K8 त्व नरर्षभं, Da1 पुरुषर्षभ°, D1 8 T1 G4 भरतर्षभ D2 आह्वयश्च नरर्षभ — ^{d}) K8 D2 यद्रिच्छति च, D5 M2 यदि नेच्छसि, M4 यदि नेच्छति K2–4 B (B1 missing) D (except D4) फाल्गुन (D5 °न)

30 B1 missing Ś1 Ko 1 om 30^{a}, K5 G1–3 om 30^{ab} (cf v l. 28) — ^{a}) M4 अद्य (for यदि) K4 B2–4 Dn2 D7 T G4 M4 वीरे, Da Dn1 D4 6 8 M1–3 5 वीर (for राजञ्) K2 त्वत्प्रयुक्तो ह्यह राजन् (= 28^{c}), D1 यदि भीष्मस्तु हतव्यो — ^{b}) Ś1 Ko–2 Da1 पश्यामि, M2 पश्यति, M4 पश्यतु (for पश्यसि) M भारत (M4 पाडवा) — ^{c}) G2 हता स्म्येकरणे°, M4 हता ह्येकरथे° — ^{d}) Da Dn1 D5 वृद्धं कुरु° (for कुरुवृद्धं) D1 T2 M महाहवे (for पितामहम्)

31 B1 missing K6 om 31^{ab} — ^{a}) K8 पश्याम (for पश्य मे) — ^{b}) D5 6 M8 °स्यैव (for °स्येव) D1 विग्रहे (for सयुगे) — ^{c}) D1 व्यमुचत, D8 विमुचन्तु, T2 विमुचामि Ś1 Ko 1 शरान्भीष्म (for महास्त्राणि) — ^{d}) D8 तान्रथान्, M4 त रथान् T2 पातयिष्ये महारथान्

32 B1 missing D1 om 32^{ab} — ^{a}) D3 यच्छत्रु° — ^{b}) Ko 2 मम शत्रुर्, K1 स मच्छत्रुर्, K8 5 D2 4 7 सै मे शत्रुर् (for मच्छत्रु स) T1 G2 4 च (for न) — D6 om 32^{cd} — ^{c}) B4 मदीया (for मदर्था) K2 4 B2–4 D (except D1–8, D6 om) भवदीया (for भवदर्था) T G2 4 M ते (for ये) D1 तवार्थो हि समभ्येति — ^{d}) Da2 D1 5 मदर्थास् (for मदीयास्) Da2 Dn D1. 2 T1 G1 3 तथैव, G4 तदैव (for तवैव)

33 B1 missing — ^{b}) D8 वा (for च) — ^{c}) D3 T2 M8 (*inf lin*) मासानुत्कृत्य (for मांसान्यु°) Ko वै दद्याम्, K4 5 B (B1 missing) Da Dn D2–6 7 8 दास्यामि, T2 M8 (*inf lin*) दास्येह (for वै दद्याम्) K8 D2 प्रियान्प्राणानह जह्याम्, D1 त पुरस्कृत्य दद्या वै, D6 अह हि जीवित जह्याम्, M स्यात्कृत्य प्रदा स्येहम् — ^{d}) Ko 2 4 अर्जुनार्थं, B (B1 missing) D (except D1–8 6) फा(D4 फ)ल्गुनार्थे K8 पराक्रमी (for महीपते)

34 B1 missing — ^{a}) G2 M2 वापि (for चापि) Ś1 Ko नरश्रेष्ठो, K2 °श्रेष्ठ, D6 °व्याघ्र (for °व्याघ्रो) — ^{b}) K8 मदर्थे, Da Dn1 D5 ममार्थे (for मत्कृते) — ^{c}) K5 D2 मे, D1 व°, D8 नौ (for न°) M8 5 समय, Cc समयस् (as in text) — ^{d}) K5 मारयैन, D1 तारयेम°, D8 तारयेव, T1 G3 4 रमयेम; T2 तारयाव, G2 रमयेयं, M1 2 तारयाव ; M4 तारयेय — After 34^{cd}, K5 *repeats* 34^{ab} — ^{e}) Da1 नियुद्ध (for नियुङ्क्ष्व) K3 6 D2 भद्र ते, Da1 राजेंद्रो (for राजेन्द्र) T2 M मा समायुंक्ष्व राजेंद्र — ^{f}) K2 4 B (B1 missing) Dn D4 7 8 यथा योद्धा, K3 यावद्दीयो, D6 प्रतियोद्धा, T1 G यावत्सज्जो, T2 यदि जीवो, M4 यावज्जीवो (for यावद्द्वीपो) Cd cites द्वीपो (as in text) D1 यावज्जीव्य वधाम्यह

35 B1 missing K6 D2 om 35^{ab} — ^{a}) Ko Da1 D5 उपप्लुवे, D1 अह चित्य, S उपप्लाव्ये, Cc d °प्लव्ये (as in text) — ^{b}) K3 T G धीमता; D1

C. 6 4921
B 6 107 36
K 6 107 36

परिरक्ष्यं च मम तद्वचः पार्थस्य धीमतः ।
अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ॥ ३६
अथ वा फल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ।
निहनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरंजयम् ॥ ३७
अशक्यमपि कुर्याद्धि रणे पार्थः समुद्यतः ।
त्रिदशान्वा समुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः ।
निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३८
विपरीतो महावीर्यो गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ।
भीष्मः शांतनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥ ३९

युधिष्ठिर उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ।
सर्वे ह्येते न पर्याप्तास्तव वेगनिवारणे ॥ ४०
नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेव यथेप्सितम् ।
यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्नाथो महाबलः ॥ ४१
सेन्द्रानपि रणे देवाञ्जयेयं जयतां वर ।
त्वया नाथेन गोविन्द किमु भीष्मं महाहवे ॥ ४२

पूर्ववत्, M4 पृच्छत (for पूर्वत) — c) B2 Da Dn1 D5 T G M4 पात° (for घात°) — d) K4 B (B1 missing) Da Dn D4-8 T2 G2 इति लोकस्य, K5 इत्यल्पास्य (sic), D1 मृत्युलोकस्य (for इत्युल्कस्य)

36 B1 missing — a) K0 1 Da1 D2 8 परिरक्ष (for °रक्ष्य) K2 4 B (B1 missing) Da Dn D4-8 इद तावद्, D8 M4 मम तु तद्, T G M1 (sup lin) 2 8 5 मम कृत, M1 (orig) मया ह्यस्य (for च मम तद्) K5 परिरक्षत मद्वाक्य, D1 परिरक्षे समक्ष तु Cc cites तावत्. — b) K5 पार्थस्यैव च धीमत — c) K8 D6 अनुज्ञाते तु, K5 D2 T1 G °ज्ञातेन, D1 °ज्ञातश्च, T2 °ज्ञातस्तु (for °ज्ञात तु) M4 अनुज्ञात त्वया तेर्थे — d) D1 करिष्येह (for मया कार्य) K8 5 D2 असशय (K5 °य), T2 M8 5 नसंशय

37 B1 missing — a) Ś1 फल्गुणस्यैष, K0 2-4 B (B1 missing) D (except D4) T2 M5 फाल्गुनस्यैष (K0 °व), T1 G2 4 फल्गुनस्यैव — b) K8 5 D2 6 भाग, G2 मारं, G4 वाण (also भार as in text) K0 1 5 B4 Da1 परमितो, G2 परिमित, M2 °मिते, Cc °मित (as in text) — c) K5 D2 G2 8 निहनिष्यामि, B3 4 Da2 Dn2 D4 5 7 8 स हनिष्यति, T2 निहनिष्यंति — d) K8 भीष्म, D6 पार्थ (for भीष्म) K8 D3 4 6 8 परपुरजय, Dn1 °जय, D1 T2 M परमदुर्जय, G2 परपुरचय

38 B1 missing — a) G2 निःशेषम् (for अशक्यम्) — c) D8 त्रिदशान्वासवयुतान् — d) K8 D1 6 T2 देव° (for दैत्य°) — e) T2 M सखे, G1 2 मघे (for सख्ये) D1 हन्यादेवार्जुन सख्ये — f) K3 किं तु (for किमु) K1 नराधिप, M2 °धिप

39 B1 missing — a) Cd विपरीत D1 नष्टबुद्धिर्, T2 G2 8 M1-3 5 महावीर्य (for °वीर्यो) — b) M2 मितसत्त्वो, M8 5 हत°, Ca c d गत° (as in text) K1 D6 [s]ल्पजीविन, K4 B2 Da Dn1 D5 T1 G °चेतन, B4 D4 7 8 °जीवन — c) M5 शतनवो — d) K5 नान्व, B4 वा न, D1 नानु (for नाव) — After 39, D1 ins an addl colophon [adhy name जनार्दनवाक्य]

40 B1 missing — a) D1 एवमेव (for एवमेतन्) — b) T2 M2 यदा (for यथा) D1 केशव (for माधव) — c) Ś1 K0 1 8 D2 8 सर्वेप्ये(K1 °र्वे ए)ते, D1 सर्वेपि ते (for सर्वे ह्येते) — d) K2 B (B1 missing) Da Dn D8-5 7 8 वेगविधारणे (Dn1 by corr वेगवतो रणे), D1 वेग विधारितु, T2 M वेगस्य धारणे (for वेगनिवारणे)

41 B1 missing. D8 reads 41 in marg (sec m) — a) M4 नियत (for °त) T2 नियत सम्य करिष्यामि (hypermetric) — b) K4 B (B1 missing) D (except D1-8 6) सर्वमेतद् (for सर्वमेव) G2 मये° (for यथे°) — c) K5 यथा स, M1 (sup lin) 2 8 5 तस्य मे (for यस्य मे) K1 D7 पुरुषव्याघ्रा, B (B1 missing) Da Dn1 D4 5 8 S (except T2 M4) पुरुषव्याघ्रो — d) K4 B (B1 missing) Da Dn D4 5 8 पक्षे (for नाथो) K8 4 D8 T1 G4 M4 महाबल; B (B1 missing) Da Dn D4 5 7 8 व्यवस्थित, D2 महाबली (for °बल)

42 B1 missing — a) Da1 D5 सेंद्रेपि च (for सेन्द्रानपि) D8 (m as in text) देवान्सदैत्यगधर्वान् — d) K8-5 D2 8 6 T2 M महारणे; B (B1 missing) Da Dn D4 5 7 8 °रथ (for °हवे)

43 B1 missing — a) D1 न तु (for न तु) T2 न कृत्वामनृत वक्तुम् (sic) — b) K2 4 B8 Dn2 D4 6-8 स्वात्मगौरवात्, D1 स्वामि°, D8 पार्थ°, D5

न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वार्थगौरवात् ।
अयुध्यमानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ४३
समयस्तु कृतः कश्चिद्भीष्मेण मम माधव ।
मन्त्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथंचन ।
दुर्योधनार्थे योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो ॥ ४४
स हि राज्यस्य मे दाता मन्त्रस्यैव च माधव ।
तस्मादेवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्मनः ।
भवता सहिताः सर्वे पृच्छामो मधुसूदन ॥ ४५
तद्वयं सहिता गत्वा भीष्ममाशु नरोत्तमम् ।
रुचिते तव वार्ष्णेय मन्त्रं पृच्छाम कौरवम् ॥ ४६
स वक्ष्यति हितं वाक्यं तथ्यं चैव जनार्दन ।
यथा स वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तास्मि संयुगे ॥ ४७
स नो जयस्य दाता च मन्त्रस्य च धृतव्रतः ।
बालाः पित्रा विहीनाश्च तेन संवर्धिता वयम् ॥ ४८
तं चेत्पितामहं वृद्धं हन्तुमिच्छामि माधव ।
पितुः पितरमिष्टं वै धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ ४९

C 6 4936
B 6 107 51
K 6 107 51

स्वार्थे', T2 चार्थे'; M1-3 5 स्वा(M2 स्व)र्थकारणात्, M4 चाथ गौरवात् (for स्वार्थे') — ^{d}) K5 D2 यथाद्य; D1 यथोक्त (for यथोक्तं)

44 For the event, cf 6 41 38, 43 B1 missing K2 om (hapl) 44^{ab} — ^{a}) K5 D2 समय' सु, D3 T2 M4 °श्च T1 G4 तत (for कृत'). D5 किंचिन् (for कश्चिद्) — ^{b}) K3-5 D1 2 6 T2 M1-3 5 मह (for मम) B (B1 missing) Da Dn D4 5 7 8 मम भीष्मेण (by transp) B (B1 missing) D (except D1-3 6) सयुगे (for माधव) — ^{d}) B4 Da Dn1 D5 T1 G कदाचन (for कथ') — D2 om (hapl) 44^{e}-45^{f} — ^{e}) K3-5 B (B1 missing) Da Dn D4 5 7 T1 G दुर्योधनार्थं

45 B1 missing D2 om 45 (cf v l 44). — ^{a}) K1 धाता (for दाता) Cv स हि राज्यस्य नो दाता — ^{b}) K3 मन्त्रयिष्ये च (for मन्त्रस्यैव च) T1 G भारत (for माधव) — ^{d}) T1 G4 M2 जयो' (for वधो') D3 वध्योपाय महात्मन' — ^{e}) Ś1 K0 1 Da1 Dn1 (before corr) T2 महित Ś1 K0 1 सर्वं — ^{f}) Ś1 K0 1 पृच्छामि, K2 B (B1 missing) Da Dn D4 5 7 8 प्रयाम, D3 गच्छामो, T2 M पृच्छाम, G3 प्रजामो (for पृच्छामो) Da1 मधुसूदन

46 B1 missing. D3 om 46 — ^{a}) Da D5 त, D1 ते (for तद्) K5 सहमा (for सहिता) D6 T2 सर्वे (for गत्वा) — ^{b}) K5 T2 M एव (for आशु). K2 D2 G2 M4 नरोत्तम D1 भीष्म नरवरोत्तम — ^{c}) K2 रुचित, K3 T2 रोचते, K4 B2-4 Da Dn D4 5 7 8 नचिरात, K5 रुचित, D1 रुचिस्तु, D6 रुचिस्ते (for रुचिते) K4 B (B1 missing) Da Dn D4 5 7 8 सर्वे (Dn1 °वं, D8 °वें), D6 यदि (for तव) D6 वार्ष्णेय; T1 G पृच्छामि (for वार्ष्णेय) — D2 om 46^{d}-47^{c} — ^{d}) Ś1 K0 2 D1 पृच्छामि (for °म) T1 G मन्त्र वार्ष्णेय माचिर

47 B1 missing D2 om 47^{abc} (cf v l 46) — ^{a}) K1 Da1 D1 6 वक्षति (for वक्ष्यति) K3 हित वाच्यं, K6 हि तद्वाक्य — ^{b}) K4 B2 3 Dn2 सत्यं (for तथ्य) K5 तथा तस्माज्, T2 तथास्माक, M1-3 5 तस्मान्मह्यं (for तथ्य चैव) K3 4 B (B1 missing) D (D2 om) T1 G1 3 4 M4 अस्मान् (for चैव) Da1 जनार्दन G2 तथ्यमस्मत्पितामह' (*inf lin* 'सजनार्दन') — T2 M om 47^{cd} — ^{c}) Da1 तथा (for यथा) K2 4 B (B1 missing) D (except D6, D2 om) T1 G च, K5 स (for स) Da D5 वक्ष्यसे, Dn1 वक्षते D5 सर्वं, G2 कृष्णस — ^{d}) G2 कर्तासि (for °स्मि). T1 G4 स कर्तासीह सयुगे

48 B1 missing — ^{ab}) S मे (for नो) K5 मन्त्रस्य (for जयस्य) G3 तात (for दाता) K4 B (B1 missing) Da Dn D4-8 स्यात्, K5 नो, D2 3 T1 G1 3 4 M [अ]थ (for च) K6 [s]मोघमन्त्र; D1 राज्यस्य च (for मन्त्रस्य च) B (B1 missing) Da Dn D4-8 T2 दृढव्रत (D5 °व्रत), D2 धृतव्रत, T1 G यतव्रत (for धृत°) — ^{c}) K1 बाल', Da1 बाला; T1 G4 बाल्ये, T2 बला (for बाला') T2 पितृ- (for पित्रा) K4 B2 3 Da1 विहिनाश्च; T1 G विहीना' स

49 B1 missing Da Dn1 D5 om 49^{ab} — ^{a}) K5 ते, M2 तन् (for त) K3 5 D2 3 6 वै, T2 M मे (for चेत्) K5 D2 हतुम् (for वृद्ध) — ^{b}) K1 हर्तुम्; G3 M2 गंतुम् (for हन्तुम्) K3 B4 Dn2 G1 3 M1 इच्छाम (for °मि) D1 भारत (for माधव) K5 D2 इच्छामि युधि माधव — After 49^{ab}, D1 ins

C 6 4937
B 6 107 52
K 6 107 52

संजय उवाच ।

ततोऽब्रवीन्महाराज वार्ष्णेयः कुरुनन्दनम् ।
रोचते मे महाबाहो सततं तव भाषितम् ॥ ५०
देवव्रतः कृती भीष्मः प्रेक्षितेनापि निर्दहेत् ।
गम्यतां स वधोपायं प्रष्टुं सागरगासुतः ।
वक्तुमर्हति सत्यं स त्वया पृष्टो विशेषतः ॥ ५१
ते वयं तत्र गच्छामः प्रष्टुं कुरुपितामहम् ।
प्रणम्य शिरसा चैनं मन्त्रं पृच्छाम माधव ।
स नो दास्यति यं मन्त्रं तेन योत्स्यामहे परान् ॥ ५२
एवं संमन्त्र्य वै वीराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
जग्मुस्ते सहिताः सर्वे वासुदेवश्च वीर्यवान् ।
विमुक्तशस्त्रकवचा भीष्मस्य सदनं प्रति ॥ ५३
प्रविश्य च तदा भीष्मं शिरोभिः प्रतिपेदिरे ।
पूजयन्तो महाराज पाण्डवा भरतर्षभ ।

424* यस्याङ्के क्रीडित नित्य बाल्ये च परिवर्धिता ।
अस्त्राणि विधिवच्चैव शिक्षितानि जनार्दन ।
त हन्तुमुद्यता कृष्ण राज्यहेतोर्नेय युधि ।

— ^{c}) K3 5 D2 हि, K4 B (B1 missing) Da Dn D4–8 G1. 3 च (for वै) G2 पितु पुत्रमनिष्ट च — ^{d}) D1 3 T1 G2 4 °जीवितं, M2 °जीविता (for °जीविकाम्) G1 3 ततो दु खतर नु किं (= 6 23 36^{d}) — After 49, D1 ins

425* सत्य बृहस्पतेर्वाक्यं देवानामग्रत किल ।
भाषित गुरुणा पूर्व तन्निबोध जनार्दन ।
पुत्र पितरमासाद्य पिता पुत्र च मानद ।
राज्यार्थे घातयेदेव क्षत्रधर्म सनातन ।

50 B1 missing Ś1 K0 1 om (with ref) 50^{a}–51^{d} G1 3 om the ref. — ^{a}) K4 T2 महा तेजा, K5 स वार्ष्णेयस् (for महाराज) — M5 om (hapl.) 50^{bc}, but writes the same within brackets after 51^{d} — ^{b}) K5 तदा वै (for वार्ष्णेय) Da1 G3 °नदन, D3 कुरुनदन — ^{c}) D1 सु, T2 M1–4 तन्, G2 ते (for मे) K2 B (B1 missing) Da Dn D4 5 7 8 महाप्राज्ञ, D1 T2 M1–4 °राज (for °बाहो) — ^{d}) K2 B (B1 missing) D (except D1–3 6) राजेंद्र, M4 सत्य तु (for सतत)

51 B1 missing Ś1 K0 1 om 51^{abcd} (cf v l 50) — ^{a}) T2 कृतो (for कृती) Da1 भीष्म — ^{b}) M5 प्रेषितेन (for प्रेक्षितेन) K3 निर्दहन्, D3 निर्दहे K5 प्रहितेनापि निर्वृत — ^{c}) D1 गम्यते (for °ता) K3 त, G1–3 M1–3 5 स्व (for स) K5 D2 गम्यता साधयोपाय — ^{d}) D6 पृष्टु (for प्रष्टु) K3 5 B3 D2 6 T G M1 3–5 सागरगासुत — ^{e}) T2 अर्हसि (for अर्हति) D3 तथ्य, T1 G सम्यक् (for सत्य) T2 यत् (for स) — ^{f}) K5 दृष्टो, G3 पृष्टे (for पृष्टो) K1 विशेपय (sic), T1 G न सशय (for विशेषत)

52 B1 missing — ^{a}) K5 पृच्छाम, Da1 Dn2 D2 4 5 गच्छाम — ^{b}) T2 द्रष्टु (for प्रष्टु) — ^{c}) K1 चैव, T2 देव (for चैन) B (B1 missing) D (except D1–3 6) गत्वा शातनव वृद्ध — ^{d}) K5 D2 पृच्छस्व, D1 5 पृच्छामि (for पृच्छाम) K3–5 B2–4 D T G M4 भारत, M1–3 5 भारत (for माधव) — ^{e}) K2 B4 Dn1 (by corr) n2 D4 7 8 स वो (for स नो) Ś1 K3 यन्मत्र, K4 B (B1 missing) Da Dn1 D4 5 7 8 मंत्र य (by transp), D6 सन्मत्र, T1 G समत्र (G4 °त्र), T2 M तन्मत्र (for य मन्त्र) — ^{f}) B2 वय, M4 चरान् (for परान्)

53 B1 missing 53^{a} Before 53, K0–2 ins संजय उवाच — ^{a}) B2–4 Da Dn D4–8 आमन्त्र्य (for समन्त्र्य) K3 4 B2–4 D (except D1) S (except M1–3) ते (for वै) K3 D2 रात्रौ (for वीरा) K5 एव समन्त्रिते रात्रौ — G3 om (hapl) 53^{b}–54^{c}. — ^{b}) K3. 4 B D2 3 T2 पाडुपूर्वज (B2 °ज), Da1 M2 °पूर्वजा (Da1 °जा), D1 सहपूर्वजा — ^{c}) D1 आ जग्मु, D3 जग्मुर्वै — ^{d}) T2 वासुदेवेन ते तदा — ^{e}) T2 M विमुक्तकवचा सर्वे

54 G3 om 54^{abc} (cf v l 53) — ^{a}) G2 प्रसाद्य (for प्रविश्य) T2 M ते (for च) T1 G1 2 4 ततो (for तदा) — ^{b}) K3 5 D2 शिबिरे (D2 °र) (for शिरोभि) K4 B3 4 Da Dn1 D3–6 8 T G2 4 प्रणिपेदि(Da D3 °ति)रे, Co प्रति (as in text) — ^{d}) K3 4 B D (except Dn2) G1–3 M4 भरतर्षभं; M1 3 5 °र्षभा (for °र्षभ) — ^{e}) K3 5 D2 3 चैव, Da1 D5 चेद, T2 M भूमौ (for चैन) — ^{f}) B1. 3 4 Dn2 D4 6–8 अभ्ययु (for अन्वयु). D1 भीष्मस्य शरण ययु — After 54, D1 6 ins

प्रणम्य शिरसा चैनं भीष्मं शरणमन्वयुः ॥ ५४
तानुवाच महाबाहुर्भीष्मः कुरुपितामहः ।
स्वागतं तव वार्ष्णेय स्वागतं ते धनंजय ।
स्वागतं धर्मपुत्राय भीमाय यमयोस्तथा ॥ ५५
किं कार्यं वः करोम्यद्य युष्मत्प्रीतिविवर्धनम् ।
सर्वात्मना च कर्तास्मि यद्यपि स्यात्सुदुष्करम् ॥ ५६
तथा ब्रुवाणं गाङ्गेयं प्रीतियुक्तं पुनः पुनः ।
उवाच वाक्यं दीनात्मा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ५७
कथं जयेम धर्मज्ञ कथं राज्यं लभेमहि ।
प्रजानां संक्षयो न स्यात्कथं तन्मे वदाभिभो ॥ ५८
भवान्हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ।
भवन्तं समरे राजन्विषहेम कथं वयम् ॥ ५९
न हि ते सूक्ष्ममप्यस्ति रन्ध्रं कुरुपितामह ।
मण्डलेनैव धनुषा सदा दृश्योऽसि संयुगे ॥ ६०

C 6 4950
B 6 107 65
K 6 107 65

426* चरणोपगतान्गृह्य परिष्वज्य च पाण्डवान् ।
मूर्ध्नि चैतानुपाघ्राय अङ्कमारोपयत्तदा ।
वाष्पपर्याकुलमुख॰ स्मृत्वा पाण्डु पुन पुन॰ ।

[(L 1) D6 शरणो॰ (for चरणो॰), and परिरभ्य (for ॰ष्वज्य) — (L 2) D6 चैनन् (for चैतान्)]

55 ^{a}) K3 ॰भागो (for ॰बाहुर्) — Da1 D5 om (hapl) 55^{cd} Before 55^{cd}, D6 ins भीष्म उवाच — ^{c}) B2 तत्र (for तव) D3 कौंतेय (for वार्ष्णेय) — D8 om (hapl) 55de — ^{d}) D1 युधिष्ठिर (for धनजय) — ^{e}) K4 T1 G4 धर्मराजाय, D1 भीमविजयौ (for धर्मपुत्राय) — ^{f}) D1 स्वागत, T2 स्वागता (for भीमाय) D1 द्वयो॰, G2 तदा (for तथा)

56 ^{a}) K2 5 कार्यं वा, B Da Dn D4 5 7 8 वा कार्यं, D6 व॰ कार्यं (by transp) — K5 om 56^{bc} — ^{b}) B D (except D2 6) युष्माक प्रीतिवर्धन (Da1 ॰न॰), T1 युष्मत्प्रीतिवर्धन (submetric), T2 युष्म प्रीतिविवर्धन, G2 युष्मद्रीतिविवर्धनात् — After 56^{ab}, G2 ins

427* युद्धादन्यत्र हे वत्सा॰ प्रीयन्तां मा विशङ्कय ।

— ^{c}) D1 सर्वागम्य; D2 स चात्मना, M2 5 सर्वात्मनो K4 B Da Dn D4 5 7 8 T2 M2 5 [अ]पि, D1 हि, M1 3 4 वि (for च) — ^{d}) K4 B Da1 Dn D3 7 8 यदपि (for यद्यपि)

57 Before 57, D1 6 ins सजय उवाच — ^{a}) K3 तत्तु, K5 D2 3 6 एवं, B2 M1 (*sup lin*) 3–5 ततो, T G4 M1 (orig) इति (for तथा) B2 ब्रुवत (for ब्रुवाण) — ^{b}) T2 प्रीतियुक्तः, G2 M2 प्रिययुक्त (for प्रीतियुक्त) — ^{c}) B Da Dn D4 5 7 8 राजा (for वाक्यं) D1 धर्मज्ञो (for दीनात्मा) — ^{d}) D6 धर्मराजो (for ॰पुत्रो) B Da Dn D4 5 7 8 प्रीतिपूर्व (B Dn2 ॰युक्त) मिदं वच॰ — After 57, K4 ins

428* यथा पृच्छसि मामद्य कथ तन्मे च वा विभो ।

58 Before 58, D6 ins युधिष्ठिर उवाच — ^{a}) K5 T2 M1–3 5 जयेय (for ॰म) B1. 3 Dn2 D1 T2 सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ) — ^{b}) D2 जयेमहि, D5 लभामहे — ^{c}) G2 प्रजाया (for ॰ना) K4 B Da Dn1 D4 5 7 8 सशयो, D1 T1 G4 तु क्षयो, T2 G1. 3 M च (M4 स्व-) क्षयो (T2 ॰य) — ^{d}) K1 om (hapl) from तन्मे up to कथ (in 59^{d}) K0 वदाविभो, K4 B Da2 Dn D1. 2 4 5 7 8 T1 G वद प्रभो, Da1 om, M4 सदा विभो (for वदाभिभो) K3 5 D2 6 तन्मे वद पितामह

59 K1 om up to कथ (in 59^{d}) (cf v l 58) — ^{a}) Da1 भगवान्हि नो (hypermetric), D1 यथा चैव, D2 भवांस्तात, D6 भवानपि, T2 भगवन्हि (for भवान्हि नो). — ^{b}) K3 5 अब्रवीत्, M4 ब्रवीति (for ब्रवीतु) D1 प्रब्रवीहि त्वमात्मन — ^{c}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 वीर, D1 त्वां हि, D8 T1 G तात (for राजन्) — ^{d}) K0 G3 विपयेम, D1 विषहाम, T2 न जयामि, M विजयेम (for विषहेम) K5 कथं जय, T2 M1–4 कथचन

60 ^{a}) K5 T2 G1 3 M5 मे (for ते) Da1 न हि ते सूक्ष्ममथ स्वैर (hypermetric) — ^{b}) K3 5 D2 M4 छिद्र, Da1 व्रतं (sic) (for रन्ध्र) — ^{c}) Ś1 K0 1 सतालेन, K2 सतार्णेन (for मण्डलेन) K3 D2 G3 [इ]व (for [ए]व) M1–3 5 धनुष — ^{d}) K0–2 दृश्योपि, D3 (marg *sec m*) दृश्यसि (for दृश्योऽसि) K3–5 B Da Dn D2 4–8 T1 G दृश्यसे (K5 G2 3 ॰से) सयुगे सदा (K4 तथा, K5 D2 3 G2 तदा), D1 सदा त्वं दृश्यसे मृधे, T2 M सयुगे (T2 M4 ॰को) दृश्यसे स- (T2 त) दा

C 6 4950
B 6 107 63
K 6 107 65

नाददानं संदधानं विकर्षन्तं धनुर्न च ।
पश्यामस्त्वा महाबाहो रथे सूर्यमिव स्थितम् ॥ ६१
नराश्वरथनागानां हन्तारं परवीरहन् ।
क इवोत्सहते हन्तुं त्वां पुमान्भरतर्षभ ॥ ६२
वर्षता शरवर्षाणि महान्ति पुरुषोत्तम ।
क्षयं नीता हि पृतना भवता महती मम ॥ ६३
यथा युधि जयेयं त्वां यथा राज्यं भवेन्मम ।
भवेत्सैन्यस्य वा शान्तिस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६४
ततोऽब्रवीच्छांतनवः पाण्डवान्पाण्डुपूर्वज ।
न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे ।
युष्मासु दृश्यते वृद्धिः सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ॥ ६५
निर्जिते मयि युद्धे तु ध्रुवं जेष्यथ कौरवान् ।
क्षिप्रं मयि प्रहरत यदीच्छथ रणे जयम् ।
अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखम् ॥ ६६
एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो ह्यहम् ।
हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ॥ ६७

---

61 a) B D (except D3 6) T2 G1-3 M आद दान, T1 G4 आदधान (for नाददान) Ś1 K0-3 B1 D2 न सधान (for सदधान) — b) K3-5 D2 6 आकर्षत (for विक°) D1 नव, M2 न वा, M3 महत् (for न च) — c) D1 पश्याम, D3 8 6 T1 G4 पश्यामि K3 4 B D S (except M3) त्वां (for त्वा) — d) Dn2 D4 रथ सूर्यम्, T3 M4 रथधुर्ये (for रथे सूर्यम्) B4 D3 G2 इवास्थित, Dn2 इवापर, D8 इवोदित, T2 व्यवस्थित; M4 [ऽ]प्यवस्थित (for इव स्थितम्)

62 a) K2 B Da2 Dn D3 4 7 8 T2 M रथाश्वनर नागाना, K3 वरश्च नर°, Da1 D5 रथाश्व(D5 °श्र) रथ°, G2 न चाश्वरथ° — b) T2 क्षयिष्यन् (for हन्तार) K3 परवीरहा — c) K4 कथ वोत्सहते, B Da Dn D4 5 7 8 कोथ (Da1 Dn1 °थ) वो°, D3 6 क॰ स्मसुत्सहते (D6 °से), S क इहो° (M2 त इवो°) (for क इवो°) K1 हतुं, K4 तूर्णं, B Da Dn D4 5 7 8 T2 जेतु, D6 गतु (for हन्तु) D1 नैवोत्स हेत हतु स्वा — d) Ś1 K0-2 D3 त्वां पुनर्, D6 हतार (for त्वा पुमान्) D6 (in marg) भरतर्षभ D1 पुमान्कश्चिन्महाव्रत

63 a) D1 T2 वर्षत, D3 6 वर्ष(D6 °र्श)त; D8 वर्षतां (for वर्षता) — b) D1 महात (for महान्ति) K3 पुरुषोत्तम, T1 G पुरुषर्षभ B Da Dn D4 5 7 8 सयुगे (B1 Da Dn1 D5 भवता) वैशस कृत, T2 क्षय नीता नृपा युधि, M1-3 5 सतत भरतर्षभ, M4 क्षय नीता महारणे — cd) T2 अय (for क्षय) G3 पृतना M1-3 5 transp पृतना and भवता K4 B D (except D1-3 6) सयुगे (for भवता) G3 महतीं M4 भवता महती सेना मम या पृथिवीपते

64 a) K3 5 B Da2 Dn D4-8 T G M1-3 5 जयेम, D2 जयेमस् (for जयेय) Ś1 K1 स्वा, K3 मा, K3m त्वां (as in text) Da1 corrupt, M4 जयेय त्वा यथा राज्य — b) K3 4 D2 6 लभेमहि, Dn2 D4 7 8 भृश मम (for भवेन्मम) M4 भवेन्मम महामते — c) K0 1 3 4 D6 भवत्, B Da Dn D4 5 7 8 मम, M1-3 5 यथा (for भवेत्) K0 वा शक्तिस्, B Da Dn D4 5 7 8 च क्षेम, D1 नो शातिस्, T2 M1-3 5 चाहानिस्, G2 चाशातिस् (for वा शान्तिस्) K2 मत्सैन्यस्य च वा शक्तिस् — d) K1 G3 त मे (for तन्मे)

65 b) D1 °व (for °वान्) K3 4 B Da Dn2 D1 2 5 8 °पूर्वज (for °पूर्वज) — Before 65cd, D5 ins भीष्म उवाच — e) D1 2 T2 G1 M युष्माक (for °सु) G1-3 वुद्धि (for वृद्धि) K4 B Da Dn D4-8 जयो भवति सर्वज्ञ (Da Dn1 D5 8 धर्मज्ञ, Dn1 m धर्मस्य) — f) K4 B D (except D2) S ते (for वः)

66 a) K4 B D (except D2 3) T1 G4 युद्धेन (for युद्धे तु) — b) B Da Dn D4 5 7 8 रणे (for ध्रुव) K3 D1 T G2 4 जेष्यसि, M1-3 5 जेष्य(M2 °ष्य)ति (for जेष्यथ) K3 4 B D T2 M1 3-5 पांडवा (K3 D2 6 T2 °व) (for कौरवान्) K5 जय प्राप्स्यसि पाडव — c) K4 B3 4 Dn2 D4 6-8 प्रा(Dn2 D6-8 प्र)हरध्व, B2 प्राहरत (for प्र°) — d) Ś1 K1 यदीच्छत, K2 यद्देच्छथ, K3 D2 यदि(D2 °दी)च्छध्व, Da2 D4 यदीच्छेथ, D8 तदीच्छध्व, T G2 4 यदि(T1 G2 °दी)च्छसि, M2 यदिच्छ ह (for यदीच्छथ) K3 D1 जयं रणे (by transp) — e) K1 पार्थ, K3 G2 पार्था, Da1 G3 पार्थ (for पार्था) — f) K1 यथासुख (for °सुखम्)

67 a) T2 सुख (for एव) K3 5 D2 वै (for हि) G2 एव कृतमह मन्ये — b) D4 8 T2 भवसा, G2 भवतो, M4 भवद्भिर् (for भवतां) K2 विहितो, K3 5 D2 निहतो (for विदितो) D1 [ऽ]स्त्वह, D6

युधिष्ठिर उवाच ।
ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेमहि ।
भवन्तं समरे क्रुद्धं दण्डपाणिमिवान्तकम् ॥ ६८
शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ।
न भवान्समरे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ६९
भीष्म उवाच ।
सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।
नाहं शक्यो रणे जेतुं सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७०
आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ।
न्यस्तशस्त्रं तु मां राजन्हन्युर्युधि महारथाः ॥ ७१
निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ।
द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ॥ ७२
स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रके ।
अप्रसूते च दुष्प्रेक्ष्ये न युद्धं रोचते मम ॥ ७३
इमं च शृणु मे पार्थ संकल्पं पूर्वचिन्तितम् ।
अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कथंचन ॥ ७४

C 6 4965
B 6 107 80
K 6 107 79

T2 [s]स्म्यहं (for ह्यहम्) — c) Dn2 हता सर्वे, D3 हते सर्वं, M2 हता सर्वं, M5 जगत्सर्वं — d) K5 D2 M4 एतद्, M2 एव (for एव)

68 a) T1 G तत्त्वम्, T2 यस्माद् (for तस्माद्) D2 T2 उपायान् (for °य) S1 K0 1 D1 मे (for नो) — b) K3 D2 युधि, D1 युद्ध (for युद्धे) D1 जया°, M2 जयेमही T2 विजयो युधि लभ्यते — c) D6 एव त, T2 निहत्य (for भवन्त) T2 त्वामह (for समरे) Da Dn1 D7 क्रूर (for क्रुद्ध) — d) K2 4 B Da Dn D4 6 7 8 T2 M °हन्तम् (for °पाणिम्) K1 दडपाणिनिरातक (corrupt)

69 a) K3 4 D6 हन्तुं (for जेतु) — K0 M5 om (hapl) 69b–70c — b) B2 4 Da Dn1 D7 7 8 [s]पि; D2 T1 G वा (for ऽथ) — c) K4 न तावत्, D2 भवान (by transp) K1 शक्त (for शक्य) K5 नाह जेतु रणे शक्य (cf 70c) — d) = 6 84 43b, 103 70d

70 K0 M5 om 70abc (cf v l 69) M2 om the ref — a) K2 B2 Da Dn1 D4 6 7 8 T2 M1–4 महाराज (for °बाहो) — b) K1 यथावदस्य पाडव — c) K2 Dn2 D2 4 6 transp शक्य and जेतु

71 K4 B Da Dn D4–8 *repeat* 71ab after 81ab — a) K0 1 अस्त्रशस्त्रो, Da1 आत्तशस्त्रे, T1 G4 आर्त शस्त्रो — b) Ś1 K1 °वरकार्मुका, T1 G °शरकार्मुक — c) K1 न, T1 G हि (for तु) K0 मा (for मा) B3 4 Dn2 D4 7 8 ततो मा न्यस्तशस्त्र तु, D1 न्यस्तशस्त्र पुमाश्राजन् — d) Ś1 K0 हन्याद्यदि, K1 हन्या यदि, K3 हन्ययदि, K6 D1 हन्याद्युधि, B Da Dn D4 6 7 8 एते (B2 रणे, Da D5 हते) हन्युर्, D2 युधि हन्युर् (by transp) Ś1 K0–2 6 D1 महारथ (for °रथा)

72 a) B2 विक्षिप्तशस्त्रे, D1 विमुक्त°, D8 7 निक्षिप्य शस्त्रे, D8 निक्षिप्तशस्त्र, M3 5 निक्षिप्तशस्त्रै (for °शस्त्रे) T1 G1 3 4 विमुखे (for पतिते) — D3 transp 72b and 72d — b) Dn1 D8 विमुक्तकवचे ध्वजे — d) D3 [अ]हमिति (for [अ]स्मीति च) M1–2 5 यो वदेत् (for वादिनि) — After 72, G2 3 ins

429* स्त्रीजिते स्त्रीप्रधाने च स्त्रीप्रधायिनि धर्मज ।

73 a) Ś1 स्त्रिय, K0 1 3 6 स्त्रियि, Da1 M4 स्त्रिय (for स्त्रिया) K3 Da1 स्त्रिनामधेये च — b) K2 विकल्पे, K6 कपिले, T1 G4 विमुक्ते (for विकले) K0 2 3 6 B3 Dn2 D1 6 G1 चैव (for चैक) B3 पुत्रक, Dn2 °पुत्रिणि (for पुत्रके) K4 damaged — c) K3 अपसूते, K3p हतसूते, D8 (marg) अपुत्रिते; Ca अप्रसूते (as in text) Ś1 K0–2 [s]थ (K0 2 च) दुष्पापे, K3 6 D2 महाराज, K4 च***, B1–3 Da Dn1 D5 दुष्कृतौ (B2 °तो, Da2 °ते) च; D8 च दुष्पापे, T G M4 च षण्डे च, M1–3 5 च भीते च, text as in K3p Cd cites दुष्पोपे B4 Dn2 D4 6–8 अप्रशस्ते नरे (D6 जने) चैव, D1 अप्रबुद्धे तथा बाले — d) D2 मा च ते (for रोचते)

74 a) K0–2 6 D1 6 T2 G1 2 इद (for इम) G3 तु, B D (except D1–3 6) मे, T1 G4 हि (for च) G2 शृणु च (by transp) G3 समरे (for शृणु मे) B D (except D1–3 6) राजेंद्र (for मे पार्थ) M5 om मे — b) S1 K0–2 सुविनिश्चित, D6 पूर्वसचित (for °चिन्तितम्) — c) K1 D1 8 M5 अमगल्य, D6 अमगल, T1 G M4 असकल्प, Co अमागल्य°, Ca अमङ्गल्य (as in text) T2 सकल्पध्वजत दृष्ट्वा (sic) — d) Ś1 Da2 युधेय, Da1 D1–3 6 युद्धेय (for युध्येय) Dn2 M5 कदाचन (for कथचन) O1 8 न युद्ध रोचते मम (= 73d)

C 6 4966
B 6 107 80
K 6 107 80

य एष द्रौपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः ।
शिखण्डी समराकाङ्क्षी शूरश्च समितिंजयः ॥ ७५
यथाभवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात्पुंस्त्वमुपागतः ।
जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथम् ॥ ७६
अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
मामेव विशिखैस्तूर्णमभिद्रवतु दंशितः ॥ ७७
अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वे च विशेषतः ।
न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषुं कथंचन ॥ ७८
तदन्तरं समासाद्य पाण्डवो मां धनंजयः ।
शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ ७९
न तं पश्यामि लोकेषु यो मां हन्यात्समुद्यतम् ।
ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा धनंजयात् ॥ ८०
एष तस्मात्पुरोधाय कंचिदन्यं ममाग्रतः ।
मां पातयतु बीभत्सुरेवं ते विजयो भवेत् ॥ ८१
एतत्कुरुष्व कौन्तेय यथोक्तं वचनं मम ।
ततो जेष्यसि संग्रामे धार्तराष्ट्रान्समागतान् ॥ ८२

संजय उवाच ।

तेऽनुज्ञातास्ततः पार्था जग्मुः स्वशिबिरं प्रति ।

---

75 ^{a}) G1 स (for य) Ko Da1 द्रोपदो, K5 Dn1 द्रुपदो, Co d द्रौपदो (as in text) — After 75^{ab}, D1 ins

430* अपुमांस्तस्य पुत्रस्तु पूर्वमासीद्विशा पते ।

— ^{c}) D8 7 शिषंडी Ko 2 समर(Ko °रे)काक्षी, K3-5 B D M1 3-5 समराम(D1 °व-, D5 °ज)र्षी, T2 M2 समरश्लाघी (for °राकाङ्क्षी) — ^{d}) D1 सुतश्च समितिंजय

76 ^{a}) B2 D1 तथाभवच्च (D1 °द्य) D1 स्त्रीपूर्व — ^{b}) D1 पूस्त्वम् (for पुंस्त्वम्) B D (except D1-3 6) T1 G4 समागत, M2 उपागत — ^{c}) Dn1 चापवतोपि (for च भवन्तोऽपि) — ^{d}) G2 पूर्वम् (for सर्वम्) D8 6 यथाभवत् (for यथातथम्)

77 ^{a}) B2 T1 G2 4 वीर (for शूर) — ^{c}) K4 G2 मामेव (for मामेव) Ko 2 B D (except D1-3) तीक्ष्णैर्, T1 G क्षिप्रम् (for तूर्णम्) — ^{d}) G8 अभिद्रुत्य तु, M4 अभिद्रवत (for °द्रवतु) K1 S दसित (G2 M4 °त), D8 सयुगे (for दशित) Ko 2 अभ्यद्रवदसित (sic)

78 ^{a}) Dn1 reads 78^{a} in marg T G3 4 M2 4 असकल्प°, Cd अमङ्गल्य° (as in text) Da D5 न प्रहर्तुमभीप्सामि (= 78^{c}) — ^{b}) T2 तु (for च) D1 विशा पते (for विशेषत°). — ^{c}) D2 M1 3 5 अभीच्छामि, D6 T2 अभीप्स्यामि K5 न प्रहर्तुमिहेच्छामि, D2 न च प्रहर्तुमिच्छामि — After 78^{c}, Da1 reads 78^{b} and repeats 78^{c} — Da2 om (hapl) from गृहीतेषु (in 78^{d}) up to पश्यामि (in 80^{a}) — ^{d}) Ko 2 D6 T2 M1 3. 5 गृहीतेषु, K3 D2 °तेषौ, K4 B Da2 Dn D3. 5 7 T1 G M2 4 °तेषु, K5 °तोपि (for °तेषु) D1 गृहीतास्त्रो विशेषत

79 Da1 om 79 (cf v l 78) — ^{a}) T2 तदनतरमासाद्य, M3. 5 तदनतर समासाद्य (hypermetric) — ^{b}) D3 6 पाडवाना (for पाण्डवो मां) Ś1 Ko 1 मा, G1 3 M1 3 4 वा (for मा) — ^{c}) Ko 2 3 T2 घातयितु, K1 चातयितु, D1 घातयत, D3 6 °यता, T1 G4 शातयिता, G1-3 शातयितुं (for घातयतु). — ^{d}) D5 भरतर्षभ° (for °भ)

80 Da1 om न तं पश्यामि (cf. v l 78) — ^{a}) D1 6 लोकेस्मिन् (for लोकेषु) — ^{b}) K1 om. यो K2 4 B Dn D4 7 8 मा हन्याद्य (for यो मा हन्यात्) Ś1 Ko 1 समुद्धतं, K2 °द्धृतं, Da1 °द्यतां, M2 3 5 °द्यत° (for °द्यतम्) — ^{c}) K3 5 D2 6 महेष्वासात् (for महाभागात्)

81 ^{a}) S पार्षतं तु (T2 तस्मादेन) (for एष तस्मात्) — ^{b}) K3 किंचिदन्य; K5 D2 कश्चिदन्य, B1 2 Da Dn1 D5 पाचाल्यं त, S क्लीबमद्य (for कंचिदन्यं) T2 शिखडिन, M1-3 5 ममाप्रिय (for ममाग्रत°) — After 81^{ab}, K4 B Da Dn D4-8 repeat 71^{ab} — ^{c}) G3 मा (for मां) K3 M4 पातयति, D1 घातयतु, T2 सादयतु (for पात°) — ^{d}) K3. 5 D2 एष ते; T2 वधार्ह (for एवं ते) K5 Dn D1 2 ध्रुव, Da D3 5 T2 M ध्रुव (for भवेत्) B D4 6-8 एव तव जयो ध्रुव

82 D3 om 82^{ab} — ^{a}) T1 G एवं (for एतत्) K3 कौतेय — ^{b}) D1 2 G2 यथोक्त° (for °क्तं) B4 Dn2 D4 6-8 मम सुव्रत (for वचनं मम). — ^{c}) D2 T G4 जेष्यति, D3 G1 M जेष्यथ (for °सि). B4 Dn2 D4 6-8 सग्रामे धार्तराष्ट्राश्च — ^{d}) B4 Dn2 D4. 6-8 हन्या° सर्वान्समागतान्, D1 3 धार्तराष्ट्रान्सराजकान्; T2 °न्सबाधवान्

अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ८३
तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते ।
अर्जुनो दुःखसंतप्तः सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥ ८४
गुरुणा कुलवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ।
पितामहेन संग्रामे कथं योत्स्यामि माधव ॥ ८५
क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः ।
पांसुरूषितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ॥ ८६
यस्याहमधिरुह्याङ्कं बालः किल गदाग्रज ।
तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ ८७
नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽसि तव भारत ।
इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ॥ ८८
कामं वध्यतु मे सैन्यं नाहं योत्स्ये महात्मना ।
जयो वास्तु वधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥ ८९
श्रीकृष्ण उवाच ।
प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा भीष्मस्य संयुगे ।
क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ९० C 6 4982 B 6 107 96 K 6 107 96

83 M1-3. 5 om. the ref. —a) K1 Da2 D5 ते तु ज्ञातास्, K2 तेनुज्ञात्वा, K4 5 अनुज्ञातास्, B1 4 D4 ते तु ज्ञात्वा (for तेऽनुज्ञातास्) Ś1 K0 1 तदा, D8 यथु (for तत) Da1 पार्थ (for पार्था) —b) D1 स्व (for स्व) Ś1 स्वशिवरं (for स्वशिबिर)

84 a) B1 T1 G4 यथोक्तवति, D6 क्षयोक्तवति, T2 तयोक्रमति —d) S सव्रीड (T1 G1 4 M1-4 °ळ, T2 °ळम्) (for सव्रीडम्) Ś1 सव्रवीदिदमब्रवीत् (sic), D1 इद वचनमब्रवीत् After °मिद, K1 (erroneously) *repeats* from कुरु (in 83d) up to मिद (in 84d)

85 Before 85, Ś1 K0 1 D1 6 T1 G M2 ins अर्जुन उवाच —a) T1 G4 M1 3 4 कुरुणा, T2 M2 5 कुरूणां (for गुरुणा) K2-4 B Da Dn D1 3 5 6 कुरु, G2 काल (for कुल) K1 2 °वृद्धेण T2 °दीपेन —b) K3 कृतयज्ञेन, T2 कुरुवृद्धेन (for कृत प्रज्ञेन) —d) K4 B Dn2 D1 7 8 M4 योद्धासि (for योत्स्यामि) K1 वाधव (sic), Dn1 माधव (for °व)

86 a) K2 D1 क्रीडिता, K3 क्रिडता, K5 क्रीडिता (for क्रीडता) M5 [अ]पि (for हि) D1 वय नाथ (for मया बाल्ये) —b) D1 महामते, T1 G °द्युति°, T2 °त्मना (for °मना) K5 वासुदेवस्य महात्मन° (hypermetric) —c) K2 3 Da Dn D1-3 5 6 पांशु(Dn1 [*sup lin*] °सु)रू(Da1 °रु)षितगा-(Dn1 °मा)त्रेण, T2 M4 °कुंठितगात्रेण —d) D6 महता (for महात्मा) K2 परुषीकृता, B1 3 4 D8 G3 पुरुषीकृत°, Cc d परुषी° (as in text)

87 a) Ś1 K0 1 T G M4 तस्याहम्, Dn2 तथा° (for यस्याहम्) D1 अवि (for अधि) Da2 [अ]गं, D6 [अ]के (for [अ]ङ्कं) —b) D1 तदा, T2 वाल्ये (for बाल°) T2 M4 काले (for किल) Da1 M2 गदाग्रज, D1 सहाग्रज (for गदाग्रज) —c) K2 तातेति वोच, K5 तातेत्यवाप, D6 8 तातेत्यवोचन् (D8 °चत्), M3. 5 तावत्यवोच —d) D6 पिता, M2 पित° (for पितु°)

88 a) K0 तात (for तातस्) K5 D2 पिता, D1. 3 विभो (for पितुस्) —b) K3 कौरव (for भारत) K5 D1-3 पितुस्तातोस्मि तेनघ (K5 D2 कौरव), B1 तातोस्मि भरतर्षभ, D6 तस्तोस्मिनिति भारत (sic), M1-3. 5 तातोस्मीति च भारत —c) D6 बाले, G1 3 बालं (for बाल्ये) —d) G2 यस्य (for य° स) T2 युध्य° (for वध्य°) D1 कथंचन, D8 कथ मम

89 a) K5 बाधतु, D3 (marg *sec m* as in text) वर्धतु K3-5 B Da2 Dn D2 4-8 M5 सैन्य मे (by transp) Da1 कथ वध्यतु सैन्येन, D1 काम निहतु सैन्यानि, T G M1-4 सैन्य मे वध्यता (T2 M4 हन्यता) कामं (G2 काल्ये) —b) D1 पितामह (for महात्मना) —c) K0 2 वा तु, K5 D2 6 T2 M4 [s]स्तु वा (by transp) — After 89, T G M1 ins

431* कथमस्मद्विध° कृष्ण जानन्धर्मं सनातनम् ।
न्यस्तशस्त्रे च वृद्धे च प्रहरेद्धि पितामहे ।

[(L 2) G1 विवृद्धे (for च वृद्धे) G2 प्रहरेय (for °रेद्धि)]

90 Before 90, K3 4 D3 T2 ins कृष्ण उवाच, B Da Dn D4 5 7 8 M वासुदेव उवाच, D6 T1 G2 4 श्रीभगवानुवाच, G1 3 भगवान् (for श्रीकृष्ण उवाच) —a) T1 G4 त्वया, M4 पुरा (for वध) —b) T1 G3 4 M4 वध, G1. 3 कथ (for पुरा) —c) Ś1 क्षत्रे धर्मे, M1 क्षत्रधर्म° Ś1 स्थिता, K5 तत, D2 सत (for स्थित) —d) K0 T2 चैनं, Da1 D5 नेदं (for नैनं) K3 हनिष्यति, D8 वधिष्यसि (for हनिष्यसि)

C 6 4983 B 6 107 97 K 6 107 97

पातयैनं रथात्पार्थ वज्राहतमिव द्रुमम् ।
नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजयस्ते भविष्यति ॥ ९१
दिष्टमेतत्पुरा देवैर्भविष्यत्यवशस्य ते ।
हन्ता भीष्मस्य पूर्वेन्द्र इति तन्न तदन्यथा ॥ ९२
न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्तकम् ।
त्वदन्यः शक्नुयाद्धन्तुमपि वज्रधरः स्वयम् ॥ ९३
जहि भीष्मं महाबाहो शृणु चेदं वचो मम ।
यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः ॥ ९४
ज्यायांसमपि चेच्छक्र गुणैरपि समन्वितम् ।
आततायिनमामन्त्र्य हन्याद्घातकमागतम् ॥ ९५
शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनंजय ।
योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानसूयुभिः ॥ ९६

अर्जुन उवाच ।

शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवम् ।
दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्तते ॥ ९७
ते वयं प्रमुखे तस्य स्थापयित्वा शिखण्डिनम् ।
गाङ्गेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः ॥ ९८
अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः ।

---

91 K6 D2 om 91ab — a) B1 रणात् (for रथात्) Ś1 K0 1 तात, K3 तूल (for पार्थ) — b) B D (except D1-3 6) क्षत्रिय युद्धदुर्मद, S वज्रपाणि रिवाचल Ca cites युद्धदुर्मद — c) T2 नागत्वा; G2 निहत्य, M1 3-5 नाहत्य Da2 यदि (for युधि)

92 M om 92 — a) K2 4 B D (except D1-3 6) T1 G दृष्टम्, T2 सृष्टम् (for दिष्टम्) D1 एव (for एतत्) Cv दिष्टमेतत् (as in text) — b) D1. 3 (marg sec m) भविष्यसि (for °ति) K4 अय गस्यते (sic), G2 [अ]पि शस्यते (for [अ]वशस्य ते) K3 5 D2 3 6 गमिष्यस्यवशोपि सन् (K5 °त्यवशोपि स); B Da Dn D4 5 7 8 Ca गमिष्यति यमक्षय — c) Ś1 K0 1 T2 G3 हत, K2 हतु, K5 नाह (for हन्ता) K0-2 भीष्मस्तु (for °स्य) K4 सृष्टोसि, T1 G1 बाणेन; T2 पूर्वेण, Cd पूर्वेन्द्र (as in text) B D (except D1-3 6) यद्दृष्टं हि पुरा पार्थ — d) K4 भविता, B D (except D1-3 6) तत्तथा, T G2-4 इति (G3 इती) यन् (for इति तन्)

93 ab) K2 नव (for न हि) K3 5 D2 6 दुष्प्रधर्षं, D1 3 नरव्याघ्र (for दुराधर्षं) Da1 व्यात्तासनम्, G2 दण्डपाणिम् (for व्यात्ताननम्). T2 M न चैन पुरुषव्याघ्र समरेष्वनिवर्तिन — c) K2 हर्तुम्, B2 गतुम्, Dn2 D4 7 8 योद्धुम् (for हन्तुम्) — d) G1 3 चक्रधर (for वज्र°)

94 a) K4 T G2 4 भीष्मं प्रति, G1 3 शिष्य प्रति, G2 (inf lin) शीर्षं प्रति (for जहि भीष्म) K2 3 B D T2 M स्थिरो (T2 °तो) भूत्वा, K4 महाराज (for महाबाहो) — b) T2 M चेमा गिर (for चेद वचो) — c) Ś1 K0-2 यदुवाच, M4 अथो° (for यथो°)

95 a) T2 मायासम्, C0 अपास (for ज्यायांसम्) K2 4 B Da Dn D4-8 Cc वृद्ध, T G विप्र (for शक्र) K3 5 D2 3 M अपि चेज्ज्यायस विप्र; D1 शस्त्र हस्त तु वै विप्र — c) Ś1 आततायनम्; Ca c d °तायिनम् (as in text) K1 आमन्त्र, K2 3 5 B D S आयात (for आमन्त्र्य) — d) D2 घतिकम्, Ca d घातकम् (as in text) K4 B Da Dn D2-3 आत्मन°; K5 आहित (for आगतम्) D1 हन्याद्व्रत तु चात्मन; T1 G2 4 हन्यादेवाविचारयन् (= Manu 8 350d)

96 a) K3 5 Dn1 D2 6 T2 M स्थिरो; Cc स्थितो (as in text) — b) M1 2 धनजय (for °य). — c) T2 बोद्धव्य (for योद्धव्य) — d) K3 5 D2 जेतव्य, T2 G1 3 प्र(T2 प)ष्टव्य (for यष्टव्यं) K0 3 5 Da2 D2 चानु(K0 Da2 °न)सूयि(K5 °यु)भि°, D1 च महात्मभि°, T G1 अ(T2 चा)नसूयिभि°, G1-3 अनसूयुभि M4 प्रजाश्चाप्यनसूयिभि°.

97 a) Da1 Dn1 (before corr) D2 G3 शिखण्डि (for °ण्डी) D1 निधने, Ca °नं (as in text) — b) K2 भीमस्य (for भीष्मस्य) D2 पुरतो (m भविता as in text) K3 भृश (for ध्रुवम्) — c) D1 दृष्ट्वा त, G3 दृष्ट्वैव (for दृष्ट्वैव) D1 यदा (for सदा) — d) T2 G1 पाचाल, G3 पाचाल्ये, M1-3 5 पांचाल्याद् (for °ल्य) T2 अतिवर्तते (for विनि°)

98 a) K5 वय च (for ते वय) D7 समुखे (for प्रमुखे) — b) K2 4 B D (except D1-3 6) पुरस्कृत्य (for स्थापयित्वा) — c) K1 पातयिष्यामि, D3 T G1 3 4 घातयिष्याम (D3 T2 G1 °मि) (for पातयिष्याम)

99 b) T2 M पातयिष्यामि (for वार°) K1 मावकै (sic), K4 B4 शायकै — c) D2 शिखण्डी च-

शिखण्ड्यपि युधां श्रेष्ठो भीष्ममेवाभियास्यतु ॥ ९९
श्रुतं ते कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
कन्या ह्येषा पुरा जाता पुरुषः समपद्यत ॥ १००

संजय उवाच ।
इत्येवं निश्चयं कृत्वा पाण्डवाः सहमाधवाः ।
शयनानि यथास्थानि भेजिरे पुरुषर्षभाः ॥ १०१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्र्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥

१०४

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यवर्तत संयुगे ।
पाण्डवाश्च तथा भीष्मं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १

संजय उवाच ।
ततः प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।
वाद्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वानकेषु च ॥ २

C 6 4895
B 6. 106. 2
K 6 106 2

K2 4 B Da Dn D2 4 5 7 8 T2 M युधा श्रेष्ठ, D1 2 महेष्वास, G2 तु धार्ष्ट्ये[र्ष्टेयौ]न, G3 यथा श्रेष्ठो — d) B1 Da Dn1 D5 हि (for [अ]भि) K3 D1-3 T1 G M2 -यास्यति, K4 B Da Dn D4 - 7 8 योध(Dn1 D5 °ज)येत्, D5 -धास्यति, M4 योत्स्यति (for यास्यतु)

100 a) K2 B4 Dn2 D4 7 8 M4 हि, B3 M1-3 5 मे (for ते) — b) M1-3 5 हता (for हन्या) T2 शिखण्डिन — c) G1 3 स्त्री चै (for कन्या) D2 7 स्वेषा, T1 G3 4 M ह्येष, T2 ह्येवत् (for ह्येषा) G1 परा (for पुरा) B Da Dn D1 4 5 7 8 भूत्वा, D2 T1 G4 M1-2 5 जात, T2 भात, M4 जात (for जाता) — d) K3 समपद्यत्, T2 °जायत (for °पद्यत) — After 100, S ins

432* संजय उवाच ।
अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीष्मस्य वधसंयुतम् ।
जहृषुर्हृष्टरोमाणः सकृष्णा पाण्डवास्तदा ।

[(L 1) T2 M इत्यर्जुन (for अर्जुनस्य) — (L 2) G3 सकृष्णा (for सकृष्णा) T1 G4 M1 यथा (for तदा)]

101 All MSS (except D1 8 6) om the ref — a) D5 एतत्ते (for इत्येव) K3 5 D2 6 समय (for निश्चय) — b) K1 °माधव, K3 D8 °बांधवा, T1 G4 °माधव (for °माधवा) K8 पाण्डवाश्च समाधवा, D2 पाण्डवै सह माधव — After 101ab, N T G ins

433* अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ।

[K5 D2 अभिजग्मुस्त्वरान्विता (for the post half).] On the other hand, M ins after 101ab T2 subst for 101cd

434* स्वान्स्वान्गृहानभिगतास्तां रात्रिमवसन्सुखम् ।

— K3 B1 2 4 D1 3 4 7 om 101cd — c) K8 यथायोग्य, D2 -स्थानि, G2 हर्षाणि (for यथास्थानि) — d) K1 पुरुषर्षभ, D8 पुरुषोत्तमाः, T1 G4 भरतर्षभा

Colophon om in Ś1 K0 1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K8 B1 mention only नवममह (B1 °ह्न), B3 नवमदिवसयुद्धादिक, D2 8 नवम(D8 °मोयं)युद्धदिवस, D7 भीष्मयुद्धे नवमदिन, M4 दशमेह्निके D2 cont समाप्त — *Adhy name* D9 पांडवानां भीष्मस्य वधो मत्ररचन, T G4 भीष्मवधोपायप्रश्न (T2 °यनिश्चय), G2 भीष्मवधनिश्चय, M1-3 5 भीष्मवधोपाय(M2 °धोप)श्रवण — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 65, Dn2 (*sup lin*) M5 106, D6 102, T1 G 103 (as in text), T2 M3 4 105, M1 2 104 — *Śloka no* Dn1 98, Dn2 106, D6 107, D8 111

104

1 K0 1 (K1 with the ref) om (hapl) 1 — b) Ś1 अभ्यद्रवत, K4 अभ्यधावत, Dn2 अत्यवर्तत (for अभ्यवर्तत) — c) K3 B1 Dn2 D4 5 7 8 पाण्डवाश्च, D8 पाण्डवा वा, T2 पाण्डवश्च K2-5 B D T2 M1 4 कथ, T1 G4 यथा (for तथा) K2 B1 4 Dn2 D4 7 8 भीष्मस् (for भीष्म)

2 a) K2 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 Cd ततस्ते पाण्डवा

C. 6 4995
B. 6 108 3
K 6 108 3

ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समन्ततः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पाण्डवा युधि ॥ ३
कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिबर्हणम् ।
शिखण्डी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशां पते ॥ ४
चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनंजयौ ।
पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ॥ ५
सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः ।
धृष्टद्युम्नस्ततः पश्चात्पाञ्चालैरभिरक्षितः ॥ ६
ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां सहितः प्रभुः ।
प्रययौ सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ॥ ७
विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः ।
द्रुपदश्च महाराज ततः पश्चादुपाद्रवत् ॥ ८
केकया भ्रातरः पञ्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
जघनं पालयामास पाण्डुसैन्यस्य भारत ॥ ९
एवं व्यूह्य महत्सैन्यं पाण्डवास्तव वाहिनीम् ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १०
तथैव कुरवो राजन्भीष्मं कृत्वा महाबलम् ।
अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पाण्डवान्प्रति ॥ ११

सर्वे — ^{c}) Ś1 नाद्यमानासु, K2 B Da2 Dn D4–8 ताड्य°, K3 5 D1 T2 M हन्य°, Da1 ताड्यमानस्तु (for वाद्यमानासु) Ś1 भीरेषु; Dn1 भरेषु (by corr भरीषु) — ^{d}) T2 M1 5 [आ]हतेषु (for [आ]नकेषु)

3 ^{a}) K1. 2 4 B Da1 ध्मा(K2 धा)यत्सु; Co ध्मायत्सु (as in text) K3 दधिवर्षेषु, D5 वृद्धिवर्णे (submetric) (for दधिवर्णेषु) S ध्मायमानेषु (G2 घोषमाणेषु) शस्खेषु — D5 om 3^{b}–4^{b} — ^{b}) Da1 जलेषु च, D6 om (hapl), S पांसवे(T1 G2 4 M1 2 °रे)षु, Co v जलजेषु (as in text) — ^{d}) K3 निर्गता°, T1 G निर्ययु° (for निर्याता°) T2 M2–5 निर्ययुः पांडवा रणं (T2 रणे); M1 2 पाडवा निर्ययू रणं

4 D5 om. 4^{ab} (of v 1 3). — ^{a}) K4 B1. 3 व्युहं (for व्यूहं) D8 °बाहो (for °राज) — ^{b}) Da1 °हंण (for °हंणम्) — After 4^{ab}, D1 reads st 10–15 and then 4^{cd} — ^{d}) Ko अग्रम्, D1 3 6 मुख (for अग्र)

5 D8 om 5^{ab} — ^{a}) Da1 वक्र° (for चक्र°). — ^{c}) Dn1 द्रौपदेयाश्च — ^{d}) K3 चापि (for चैव). T2 G2 M सौभद्रश्च महारथ°

6 K3 5 om (hapl) 6^{a}–9^{b} — ^{a}) Da1 सात्य कीश् (for °किश्) — ^{b}) D6 तस्य (for तेषां). Da1 G2 °रथा° (for °रथ°) — ^{c}) G3 तथा (for तत°) — ^{d}) B1 4 Dn2 पचालैर्, D2 6 G1 3 4 पांचाल्यैर् (for पाञ्चालैर्) D1 बहुभिर्वृत° (for अभिरक्षित°)

7 K3 5 om 7 (of v 1 6) — ^{b}) D6 तदा, G1–3 प्रभो (for प्रभु°) — ^{c}) Da1 प्रययु° (for °यौ). — ^{d}) D1 विनद्य (for नादयन्) Da1 M2 भरतर्षभः (for भरतर्षभ)

8 K3 5 om 8 (of v 1 6) — ^{a}) Da1 D1 2 6 च (for तु) — ^{b}) Ś1 Ko 1 रक्षित° (for सवृत°) D1 स्वेनानीकेन सवृत, D6 स्वसैन्येनाभिस° — ^{c}) D8 द्रुपदश्च T1 G4 तु (for च) K4 B Da Dn D4 5 7 8 महाबाहो (Da1 °हु), D1 तत° पश्चात् (for महाराज) — ^{d}) T1 G तस्य (for तत) T1 G4 पार्श्वम् (for पश्चाद्) K1 उप[? पा]वहत्; M2 अपाद्रवत् D1 महाराजमुपा°

9 K3. 5 om 9^{ab} (of v 1 6) — ^{a}) B2 4 Da Dn1 D1. 2 4–8 कैकेया, Dn2 D3 कैकया (for केकया) — ^{c}) K6 स्वय त, Ca जघन (as in text) K1 3 4 B D (except D2) T G1. 4 M1 3–5 पालयामासु — ^{d}) D1 धर्म (for पाण्डु-) T1 G पांडवेयश्च राक्षस° (G1 तव सैन्यस्य मारिष)

10 For sequence in D1, cf. v 1. 4 — ^{a}) Ś1 K2 D8 व्यूह; T2 विभ्य (for व्यूह्य) K3 4 B Dn2 D2 4 7 8 महासैन्य, T1 G4 महाबाहो, T2 M तु तत्सैन्य, G1–3 महाव्यूह (for महत्सैन्य) — ^{b}) Da Dn1 (before corr) D5 M2 पाडवस् (for °वास्) M2 om. (hapl) from तव (in 10^{b}) up to प्रययु (in 11^{d}) K6 तत्र (for तव) — ^{c}) K3 अभ्यद्रवत, T2 M1. 4 °वर्तत, M5 °वर्तत (for °द्रवन्त)

11 For sequence in D1, cf. v 1 4 M2 om 11 up to प्रययु (of v 1 10) Da Dn1 D5 om 11^{a}–13^{b} — ^{a}) D1 तावका (for कुरवो) D6 सर्वे (for राजन्) — ^{b}) D1 कृत्वा भीष्म (by transp) K4 B Dn2 D4 6–8 T1 G M1. 3. 5 महारथ (for °बलम्) — ^{c}) K3 आगत्य (for अग्रत) — ^{d}) D3 युधि; D6 रणे (for प्रति)

पुत्रस्तव दुराधर्षं रक्षितः सुमहाबलैः ।
ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महारथः ॥ १२
भगदत्तस्ततः पश्चाद्गजानीकेन संवृतः ।
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ १३
काम्बोजराजो बलवांस्ततः पश्चात्सुदक्षिणः ।
मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च बृहद्बलः ॥ १४
तथेतरे महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपाः ।
जघनं पालयामासुस्तव सैन्यस्य भारत ॥ १५
दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवो युधि ।
आसुरानकरोद्व्यूहान्पैशाचानथ राक्षसान् ॥ १६
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ।
अन्योन्यं निघ्नतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ १७
अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
भीष्मं युद्धेऽभ्यवर्तन्त किरन्तो विविधाञ्शरान् ॥ १८
तत्र भारत भीमेन पीडितास्तावकाः शरैः ।
रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ १९
नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ।
तव सैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ २०
ते वध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभ ।
नाशक्नुवन्वारयितुं पाण्डवानां महद्बलम् ॥ २१
ततस्तु तावकं सैन्यं वध्यमानं समन्ततः ।
संप्राद्रवद्दिशो राजन्काल्यमानं महारथैः ॥ २२

C. 6 5015
B. 6 108 22
K. 6 108. 22

12 For sequence in D1, cf. v l 4 Da Dn1 D5 om 12 (cf v l 11) — a) K4 damaged for पुत्रस्तव K2.4 B Dn2 D4.7.8 T1 G4 दुराधर्षो (for °धर्षं) — b) K2 रक्षत°, D1 रक्षित T2 M2 स (for सु) K8 D2 T2 °महाबल° (for °लैः) — K5 om 12cd — c) T2 कृपो (for ततो) K1 महेश्वास° — d) D6 पुत्रस्याम्य, T2 पुत्राश्चास्य K1 B2-4 Dn2 D1-4.7.8 T2 M महाबल°, G1.8 विशां पते (for महारथ°)

13 For sequence in D1, cf v l 4 Da Dn1 D5 om 13ab (cf v l 11) — a) K1 भगदेवस् (for °दत्तस्) — d) Ko अनुद्रवौ, K2 अनुद्रुतौ, K3-5 D2 उप(D2 °पा)स्थितौ, D1.6 अनुस्थितौ (for अनुव्रतौ)

14 For sequence in D1, cf v l 4 — a) K1 T2 कांभोजराजो — b) M2.5 सूत° (for तत) — c) Ś1 मागदश्च, D2 मागधस्तु — d) T2 M कौसल्यश्च (for सौबलश्च) K8 सु, D1.8.6 स, D2 तु (for च) K4 बृहद्रथ°, Da1 महद्बल° (for बृहद्बल°)

15 For sequence in D1, cf v l. 4 — a) B1.4 Dn2 D4.7.8 तथैवान्ये, Da1 G3 तथैवरे, M2.3.4 अये° (for तथेतरे) — b) Da Dn1 (m as in text) D2 सुदर्शप्रमुखा D1.2 S रथा (for नृपा°) — c) Ś1 जवान (for जघन) Da1 पालयामास — d) K3.5 D2.6 S (except T2 M4) मारिष (for भारत)

16 K3 om (hapl) 16a-17b — b) T2 तदा (for युधि)

17 K4 om 17ab (cf v l 16) — c) Ko.1 निघ्नता (for °तां) D2 T2 M2.5 तेषां, T1 G4 सैन्यान् (for राजन्) — d) D5 यमद प्रविवर्धनम्

18 a) Da1 D3 अर्जुन (for °न) Ś1 Ko.1 राजन् (for पार्था°) — c) D6 T2 भीष्मयुद्धे K1 [s]भ्यवर्तेत, Da1 [s]भ्यवर्तते, M4 [s]भवत्त तु (for ऽभ्यवर्तन्त) — d) Ś1 विव्यधान् (for विविधान्)

19 a) Ś1 Ko-2 ततो (for तत्र) K4 भरत (for भा°) K2 भीमे तु — b) K3-5 B D (except D1) S (except G2) सादितास् (for पीडितास्) K2 तावकैः, D5 तावकान् (for तावका°) K3.5 D2.6 योधपुगवा° (for तावका शरैः) — d) K2 ययौस्तदा (sic), T1 G हतो गता; T2 ययुस्तथा (for ययुस्तदा)

20 b) G1.2 महारथा (for °थ) — G1-3 om (hapl) 20c-22d — D6 repeats 20cd after 21

21 G1-3 om 21 (cf. v l 20) B2 om (hapl) 21c-23b Ś1 Ko-2 repeat 21cd after 23ab — c) D3 T G4 M1-4 धारयितु (for वार°) — d) B1 तावकाना (for पाण्डवानां) K3 महाचमू; T1 G4 महाबल° (for महद्बलम्) — After 21, D6 repeats 20cd

22 B2 G1-3 om 22 (cf v l 21, 20). — a) K3 Dn2 D1-5.7.8 T1 G4 M तत्, D6 च; T2 ते (for तु) — b) T2 हन्य° (for वध्य°) — c) Ko सप्राद्रवन्, K4 damaged, B3 Dn2 D4.7.8 सुसप्राप्तं (for संप्राद्रवद्) B1.3.4 D (except D1-3.6)

C 6 5016
B 6 108 23
K 6 109 23

त्रातारं नाध्यगच्छन्त तावका भरतर्षभ ।
वध्यमानाः शितैर्बाणैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ २३

धृतराष्ट्र उवाच ।

पीड्यमानं बलं पार्थैर्दृष्ट्वा भीष्मः पराक्रमी ।
यदकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २४
कथं वा पाण्डवान्युद्धे प्रत्युद्यातः परंतपः ।
विनिघ्नन्सोमकान्वीरांस्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ २५

संजय उवाच ।

आचक्षे ते महाराज यदकार्षीत्पितामहः ।
पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पाण्डवसृञ्जयैः ॥ २६
प्रहृष्टमनसः शूराः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अभ्यवर्तन्त निघ्नन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीम् ॥ २७
तं विनाशं मनुष्येन्द्र नरवारणवाजिनाम् ।
नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं रणे परैः ॥ २८
स पाण्डवान्महेष्वासः पाञ्चालांश्च ससृञ्जयान् ।
अभ्यद्रवत दुर्धर्षस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ २९
स पाण्डवानां प्रवरान्पञ्च राजन्महारथान् ।
आत्तशस्त्रान्रणे यत्तान्वारयामास सायकैः ।

दश दिश (for दिशो राजन्) — ^{d}) K0 1 Cd कत्य मान, K3 पाल्य°, D2 पात्य°, D6 T2 ताड्य° (for काल्य°)

23 B2 om 23^{ab} (cf v l 21) — ^{a}) M5 भ्रातर (for त्रातार) K5 नाधिगच्छत, D3 नाध्यगच्छतस् (for °गच्छन्त) — ^{b}) K4 T1 G तावकास्तु (G1 3 °श्च) विशां पते — After 23^{ab}, Ś1 K0–2 *repeat* 21^{cd} — ^{c}) Ś1 K0 1 वा(K0 व)ध्यमान (K1 °ना) (for वध्यमाना) — ^{d}) D1 G2 पाडवा (for °वैः) T2 M पांडुपाचालसृजयै

24 ^{ab}) T2 युध्यमान, M6 वध्यमान Ś1 बलै° (for बल) K5 तत्र (for पार्थैर्) K3 तत्र भीष्मो, K4 B Da Dn D3–5 7 8 दृष्ट्वा पार्थैर् (by transp), D1 सर्वं दृष्ट्वा, D2 तत्र दृष्ट्वा K3 दृष्ट्वा, Da1 D8 भीष्म (for भीष्म°) D8 पराक्रमै (for पराक्रमी) — ^{c}) K0 यदाकार्षीद्, Da1 यदकार्ष (for °कार्षीद्) — ^{d}) K2 Da1 सजय (for °य)

25 Ś1 K0 1 3 om (hapl) 25 — ^{a}) K5 B3 D2 3 स कथ, B4 कथ च, D1 कथ स, T1 G त कथ (for कथ वा) S (except M2) पाडवा (for °वान्) Da1 युद्ध (for युद्धे) — ^{b}) D1 उद्यताश्च°, D2 प्रत्युद्धाव°, S °द्याता° (for °द्यात°) T G M4 परतपा°, M1–3 5 महारथा — K5 om 25^{cd} — ^{c}) B3 समरे (for सोमकान्) K2 4 B Da Dn D4–8 वीरस् (B3 क्रुद्धस्) (for वीरास्) D2 3 विमुचन्साय कान्वीरस्, S निघ्नतो मामकान्वीरास् (T2 M °न्छूरास्) — ^{d}) K2 4 B Dn2 D4 6–8 तदाचक्ष्व ममा(K4 B माम)नघ, T2 M1–3 5 तन्मे ब्रूहि (T2 भीष्म) यथातथ

26 ^{a}) B3 Da2 आचक्ष्यते, Da1 आदक्षे ते, D1 आचक्ष्येह, D2 °क्ष्ये ते, D3 °क्ष्ये ते, D6 °क्षत, T1 G4 M1 3 4 आचक्ष्वे तन्, T2 शृणुष्व तान्, G1–3 आचक्षे तन् Ś1 महाराजे, D6 °भाग (for °राज) — ^{b}) K2 पितामह, K4 B D (except D1 2 6) S (except T2) पिता तव (for पितामह)

27 ^{a}) K2 प्रहृष्ट मनस, K3 T2 प्रहृष्टमानसा D1 सर्वे (for शूरा) — ^{b}) D5 पाडुपूर्वज — ^{c}) K4 5 D3 T1 G युध्यतम् (G2 °त) (for निघ्नन्तस्) — ^{d}) D1 पुत्रस्य तव (by transp)

28 ^{a}) K3 D2 6 नरव्याघ्र, D1 तथा दृष्ट्वा (for मनुष्येन्द्र) — ^{b}) T2 तव (for नर) — ^{c}) Ś1 ना मृर्षत, K5 नातृष्यत, Da1 नामृश्यत K3 5 D2 6 ततो, D1 3 G2 रणे (for तदा) — ^{d}) K4 damaged K5 D2 सैन्यघात°, T2 परिघात, G1 3 सैन्या°, M पर घात (for सैन्यघात) K5 D2 कृत परै°, D3 तदा परै°, D6 कृत परै° (for रणे परै°) Da1 परे (for परै°) K3 सैन्यघातकृतं परै, D1 सैन्यघ्न त रणाजिरे

29 ^{a}) Ś1 K0–2 पाडवाश्च, Da1 न पाडवान्, M4 स पांडवाना (hypermetric) (for स पाडवान्) K0–3 4 5 Dn1 D1 2 T2 G2 महेष्वासान् (for °ष्वास°) — ^{b}) Ś1 पचालाश्च, Da1 पाचालाश्च (for °लाश्च) K3 T1 G स(K3 om स)पाचालान्ससृंजयान्, B Da2 Dn D4–8 पाचालांश्चैव सृं°, D1 सोमकान्सृजयै° सह, T2 M सहपाचालसृजयान् — After 29^{ab}, K2 B Da Dn D2 (*repeating* it in its proper place) 4–8 read 30^{cd} — ^{c}) K2 अभ्यद्रवति, K3 D1–3 T2 M1–3 5 अभ्यवर्त(K3 M3 °र्तं)त, B Da Dn D4–8 M4 °वर्ष (D8 °र्षं)त (for °द्रवत) K1 दुर्धर्षं, K5 Da1 दुर्धर्ष (for °र्षस्) T1 G4 भीष्मो रणे दुराधर्षम्, G1 3 अभ्यद्रवद्दुराधर्षस्

30 ^{a}) D1 समरे (for प्रवरान्) — ^{b}) D1 बल-

नाराचैर्वत्सदन्तैश्च शितैरञ्जलिकैस्तथा ॥ ३०
निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वममितं बहु ।
रथिनोऽपातयद्राजन्रथेभ्यः पुरुषर्षभः ॥ ३१
सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः पदातींश्च समागतान् ।
गजारोहान्गजेभ्यश्च परेषां विदधद्भयम् ॥ ३२
तमेकं समरे भीष्मं त्वरमाणं महारथम् ।
पाण्डवाः समवर्तन्त वज्रपाणिमिवासुराः ॥ ३३
शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुञ्चन्निशिताञ्शरान् ।
दिक्ष्वदृश्यत सर्वासु घोरं संधारयन्वपुः ॥ ३४
मण्डलीकृतमेवास्य नित्यं धनुरदृश्यत ।
संग्रामे युध्यमानस्य शक्रचापनिभं महत् ॥ ३५
तदृष्ट्वा समरे कर्म तव पुत्रा विशां पते ।
विस्मयं परमं प्राप्ताः पितामहमपूजयन् ॥ ३६
पार्था विमनसो भूत्वा प्रैक्षन्त पितरं तव ।
युध्यमानं रणे शूरं विप्रचित्तिमिवामराः ।
न चैनं वारयामासुर्व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ३७

C 6 5032
B 6 108 39
K 6 108 32

क्षयमथाकरोत् — After 30ab, D1 ins

435* भीष्म परमसक्रुद्धः शरैः मनतपर्वभिः ।

— D1 om 30cd-ef — c) K4 B Dn2 D4 6-8 M4 भ्रातदाश्चो B Dn2 D3 4 6 8 M4 यत्नात् (D2. 5 °त्नान्), D2 जिस्वा, T2 M1-3. 5 यत्तो (for यत्तान्) — K3 om 30d-31c — d) K4 B1 4 शायकैः (for मा°) — K4 om 30ef K2 B Da Dn D2 (repeating here) 4-8 read 30ef after 29ab — f) D1 7 8 M4 मितैर् (for शि°) Ś1 K0-2 आंजलिकैस्; Ca d अञ्ज° (as in text) M2 3 ~ अपि (for तथा) — After 30, B D1 Dn D4-8 ins

436* नानागजाश्वरथैस्तान्वीर्यामर्षप्रवेरितैः ।
[B3 D. °प्रवेपितैः (for °प्रवेरितैः)]

31 K3 om 31ab (cf v 1 30) — a) T2 M न्यहनत्, G2 जघान (for निजघ्ने) Da1 क्रुद्ध (for क्रुद्धो) — b) K4 B Da2 Dn D3-5 7 8 °श्व चामित, K2 °श्वमयुत, Cc d °श्वममित (as in text) K0 Da1 हस्त्यश्वना (K0 °म)मित बहु, D1 °श्वरथवाजिन°, G1 damaged, M °श्वसमिति बहु — c) M4 रथिन K0 1 D1 S पातयन् (M2 पारयद्) (for ऽपातयद्) — d) K3 D (except Da1 Dn1) G2 3 पुरुषर्षभ, M °पोत्तम (for °र्षभ°)

32 b) K4 B Da2 Dn2 D4 5 7 8 T G M4 6 पदाता (G3 °ता)श्च (for °तींश्च) T G2 4 धरातलात (T2 °लान), G1. 3 धरातले, M धरागतान (for समागतान्) — c) T2 गजेन्द्रेभ्य, G3 गदेभ्यश्च (for गजेभ्यश्च) — d) K2 B1 Dn2 D4 7 8 जयकारिण, K4 विदध भय, B2-4 Da Dn1 D5 जयकाङ्क्षिण (B4 °णा), D3 विचरग्गे, T1 G आददद्भय; T2 M4 व्यधमद्रणे, M1-3 5 व्यचरद्रणे (for विदधद्भयम्) D1 निजघ्ने गज योधिन, D2 6 शराश्च (D2 परेषा) विकिरन्रणे

33 a) G3 तनेक (for तमेक) T G2-4 क्रुद्ध (for भीष्म) — b) T1 G3 4 चर° (for त्वर°) D3 M4 महारथा — d) K2 वज्रपाणिर्, K3-5 B D (except D1 6) S °हस्तम् (for °पाणिम्) T1 G2-4 इवामरा

34 ab) T2 M विमुचन्नि (T2 °द्रि) शिखाञ्छितान् (for b) D5 शक्रशनिसमस्पविप्रमुचति शिताञ्छरान् (sic) — c) S1 K3 Da1 दिक्षु दृशत (sic), K0 5 दिक्षु दृश्यत, T2 दिक्ष्वभूदृश्यत K2 वर्मासु (sic), M4 सग्रामे (for सर्वासु) — d) D1 स धारयन् (for संधार°)

35 a) K4 Dn2 D4 6-8 °भूतम् (for °कृतम्) — b) M1-3 5 धनुर्नित्यम् (by transp) — cd) G1 damaged K3 सग्रामे, D1 भीष्मस्य (for संग्रामे) D8 युद्धमानस्य (for युध्य°) Ś1 K0-2 चक्रपाणि (K1 °नि)निभ महत्, K3 4 B D T2 M शक्रचापोपम महत् (for d)

36 G1 damaged — a) D5 T2 G3 स दृष्ट्वा D8 वीर्यं (for कर्म) — b) K3-5 B D S (G1 damaged) पुत्रास्तव (by transp) — c) K4 B Da Dn D4 6 7 8 गत्वा, D1 2 जग्मु (for प्राप्ता)

37 G1 damaged — a) G3 दृष्ट्वा (for भूत्वा) — b) K3 Da1 D2 3 T M3 5 प्रेक्षत (K3 D2 3 °त), D6 8 प्रेक्ष्यते (D6 °त) (for प्रैक्षन्त) K4 भरतर्षभ, B4 पितरं रणे, T2 पितरस्तव (for पितर तव) — c) K4 B1 2 युद्धमान (for युध्य°) Ś1 K0-2 D1 भीष्म (for शूर) Da1 युध्यमानरणे शूरा — d) Da1 M3 विप्रचित्तम् (for °चित्तिम्) K0 2 इवासुरा D1 शूर परबलार्दन — e) D2 न चैव (for न चैनं) — f) M4 इवान्तर (for इवान्तकम्)

38 G1 damaged — a) B1 सग्रामे, T G2-4 M

दशमेऽहनि संप्राप्ते रथानीकं शिखण्डिनः ।
अदहन्निशितैर्बाणैः कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ ३८
तं शिखण्डी त्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ।
आशीविषमिव क्रुद्धं कालसृष्टमिवान्तकम् ॥ ३९
स तेनातिभृशं विद्धः प्रेक्ष्य भीष्मः शिखण्डिनम् ।
अनिच्छन्नपि संक्रुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४०
काममभ्यस वा मा वा न त्वां योत्स्ये कथंचन ।
यैव हि त्वं कृता धात्रा सैव हि त्वं शिखण्डिनी ॥ ४१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखण्डी क्रोधमूर्छितः ।
उवाच भीष्मं समरे सृक्किणी परिलेलिहन् ॥ ४२
जानामि त्वां महाबाहो क्षत्रियाणां क्षयंकरम् ।
मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्न्येन वै सह ॥ ४३
दिव्यश्च ते प्रभावोऽयं स मया बहुशः श्रुतः ।
जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्येऽद्याहं त्वया सह ॥ ४४
पाण्डवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नरोत्तम ।
अद्य त्वा योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तम ॥ ४५

निर्वृत्ते — ^{c}) G2 ददाह (for अदहन्) D1 भल्लै (for बाणै) — D4 om (hapl) 38^d–39^a — ^{d}) T2 कृष्णवर्त्येव (for °वर्त्मेव)

39 D4 om 39^a (cf v l 38) — ^{a}) D6 शितैर् (for त्रिभिर्) — ^{b}) K3 Da1 अभ्यविध्य, D8 अभ्यवध्यत्, T G2–4 M4 प्रत्यविध्यत्, M1 3.5 अस्य° — ^{c}) K3 Da1 D8 आशिविषम् (D3 °पम्), G1 3 आशीविष G1–3 क्रुद्ध° (for °द्धं) D1 आशीविषसमप्रख्यैर् — ^{d}) G2 हालाविषम्, M1 3 काले सृष्टम्, Ca कालमृष्ट (for कालसृष्टम्) D1 निर्दहन्निव चक्षुषा, G1 3 कालसृष्ट इवांतक°

40 ^{a}) Da1 सुतेना° (for स तेना) K3 D2 [अ]पि; D4 G3 M5 [अ]भि°, Cc [अ]ति (as in text) T2 G2 क्रुद्ध°, M4 क्रुद्ध (for विद्ध°) — ^{c}) K2 3 B D2 6 इव (for अपि) Da Dn D4 5 7 8 अभि(Da1 °ति)-छ(D8 °छ)दन्निव क्रुद्ध°, D1 ततो भीष्मो महाराज, D8 अनिच्छिन्नश्च सक्रुद्ध°, T G पुनर्नालोकयत् (T2 G2 °यन्) क्रुद्ध°; M अनावलोकयन्क्रुद्ध° Cc cites अतिछंदन् — ^{d}) D8 अनिच्छन् (for प्रहसन्)

41 Before 41, D6 ins भीष्म उवाच — ^{a}) S (except T1 G4) प्रहर, Ca.c d अभ्यस (as in text) K5 वामोरु, T2 मा वा त्व, G2 मा वाह; G3 मा वाग (for वा मा वा) K0 काममभ्यवसामावा (sic), D1 काममभ्याहतान्बाणान्, D6 (sup lin) त्व ममाभ्यासगा मा वा (orig as in text, cancelled) — ^{b}) Ś1 K0 1 5 T G4 M4 5 त्वा (for त्वां) T2 शिखण्डिन (for कथंचन) — Ś1 K0–2 om 41^{cd} — ^{c}) K3 5 D2 येन, D1 एव, T2 सैव (for यैव) K5 शिखण्डिनं, Da2 यैव हि त्वा, T2 G1–3 M1 2 4 5 यैव त्व हि T1 G4 M3 यैव त्व विहिता धात्रा — ^{d}) K4 damaged S त्व हि (by transp) D5 शिखण्डिनं (for °ण्डिनी)

42 Before 42, D6 ins संजय उवाच — ^{a}) K1.3 4 D2 3 उवाच समरे भीष्मं, B Da Dn D4 5 7 8 उवाचैनं तदा (Dn2 D4 7 8 तथा) भीष्मं — ^{d}) Ś1 K0 Da2 D1 5 6 सृक्किणी (K0 °णी°), D2 सृक्किणी, D8 T G1 2 4 M2 5 सृक्कणी, G3 सृग्विणी, M1 3.4 स्रक्कणी (for सृक्किणी) K2–4 B Da2 Dn D2 4–8 T G4 M परिसंलिहन् (for °लेलिहन्) — After 42, D1 ins

437* सर्वमेव महायुद्धं श्रुतवन्त महारणे ।

43 Before 43, D6 ins शिखंड्युवाच — ^{a}) Ś1 K1 G3 त्वा (for त्वां) D1 कुरुश्रेष्ठ (for महाबाहो) — ^{b}) K0 2 3 Da1 D2 6 S भयंकर, K5 भयावहं, B1 क्षयंकर (for क्षयंकरम्) — ^{c}) M2 युद्धं तु (for ते युद्धं) — ^{d}) Da1 D2 3 6 जामदग्नेन K4 D1 2 6 चैव हि (for वै सह)

44 K0–2 om (hapl) 44 — ^{a}) K4 दिव्यस्तु ते; B1.2 दृष्टश्च ते, B3 दिव्यश्च य°, D6 दिव्यो हि ते, G2 दिव्यमेतत् (for दिव्यश्च ते) Ś1 D1 3 T1 G4 M1 3 5 प्रभावो य°, K3 5 प्रतापोय, B3 प्रभावस्ते — ^{b}) B1 Dn2 D4.7 8 मया च (for स मया). D6 बहुधा (for °श) — ^{c}) K3 5 तथाह ते, D1 प्रभाव हि, D2 त्वयाह ते, T2 M प्रभाव च — ^{d}) D2 [s]थाहं (for ऽद्याह) S त्वया योत्स्याम्यहं (T2 G1 M योत्स्ये ह्यह) सह (T2 M4 सदा, T1 *both* सदा and सह).

45 ^{a}) K3 5 D2 कर्तुम्, K4 damaged (for कुर्वन्) — ^{b}) K4 नरेश्वर; D1 परंतप, D2 रथोत्तम, S महाप्रिय (for नरोत्तम). — D4 om. (hapl) 45^{cd}. — ^{c}) K3 अथ (for अद्य) K2–4 B Da Dn D1–3. 5–8 T G1 4 त्वा (for त्वा) G4 बाध°, T1 यौध° (for योध°) — ^{d}) T1 G भरत° (G2 भारत°) (for पुरुष°) Ś1 रणेन पुरुषोत्तम

ध्रुवं च त्वा हनिष्यामि शपे सत्येन तेऽग्रतः ।
एतच्छ्रुत्वा वचो मह्यं यत्क्षमं तत्समाचर ॥ ४६
काममभ्यस वा मा वा न मे जीवन्विमोक्ष्यसे ।
सुदृष्टः क्रियतां भीष्म लोकोऽयं समितिंजय ॥ ४७
एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पञ्चभिर्नतपर्वभिः ।
अविध्यत रणे राजन्प्रणुन्नं वाक्यसायकैः ॥ ४८
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सव्यसाची परंतपः ।
कालोऽयमिति संचिन्त्य शिखण्डिनमचोदयत् ॥ ४९
अहं त्वामनुयास्यामि परान्विद्रावयञ्शरैः ।
अभिद्रव सुसंरब्धो भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ५०
न हि ते संयुगे पीडां शक्तः कर्तुं महाबलः ।
तस्मादद्य महाबाहो वीर भीष्ममभिद्रव ॥ ५१
अहत्वा समरे भीष्मं यदि यास्यसि मारिष ।
अवहास्योऽस्य लोकस्य भविष्यसि मया सह ॥ ५२
नावहास्या यथा वीर भवेम परमाहवे ।
तथा कुरु रणे यत्नं साधयस्व पितामहम् ॥ ५३
अहं ते रक्षणं युद्धे करिष्यामि परंतप ।
वारयन्रथिनः सर्वान्साधयस्व पितामहम् ॥ ५४

C 6 5049
B 6 106 55
K. om.

46 a) K2 4 B D ध्रुव च त्वा, T G M4 कृपा त्यक्त्वा, M1-3 5 क्षिप्र च त्वा K8 ध्रुव त्वा निहनिष्यामि — b) K1 मेग्रत — c) T2 G3 ज्ञात्वा (for श्रुत्वा) K2 4 B Da Dn D4-8 च (D6 तु) म(D5 स)द्वाक्य (for वचो मह्य) — d) K2 4 B2-4 Dn2 D4 5 यत्कृत्य, Da2 D6 यत्क्षेम (for यत्क्षम) T1 G4 ते तदाचर (for तत्समा°) D2 क्षत्रमत्र समाचर

47 a) K0 D2 अभ्यव, T2 आश्वामि, G1 M1 8-4 अस्यमि, G2 M3 युध्यस्व (for अभ्यस) K0 मा ना वा, K4 वात्मान (for वा मा वा) Da1 D5 कामसभ्य(D5 °भ्या)ममापद्य (sic), D1 काममभ्यसितान्वाणान्, G3 त्वं मामस्यग वा मा वा (sic) — b) K2 जीवद् (for जीवन्) K2 D1-2 6 विमोक्षसे, K4 B1 3. 4 Da2 Dn D4 5 8 प्रमोक्ष्यसे (for विमोक्ष्यसे) — c) Ś1 D1 सुदृष्ट°, K1 Da1 सु(K1 म)दृष्ट, T2 सुदुष्ट°, Ca सुदृष्ट° (as in text) Da1 भीष्मो, S अद्य (for भीष्म) — d) S1 समितिसजय (sic), K2 मितिम्जय (sic), S कुरुनंदन (for समितिंजय)

48 Before 48, N ins संजय उवाच — a) K1 एतम् (for एवम्) G2 तदा (for ततो) — c) K4 damaged K0 अभिध्यत, K2 M6 अवध्यत K1 राज, B4 Dn2 D4 7 8 भीष्म (for राजन्) — d) B1 प्रतुन्न, B3 प्रतुदन्, B4 सतुन्न, D2 8 प्र तुन्न, D4 मनुन्न, D6 7 स तुन्न (for प्रणुन्न) K4 वाक्यशायकै, Da1 वायसायकैं B2 तुन्न वाक्यश्च सायकैः, S प्रतुदन्वाक्शरैर्भृश

49 b) Ś1 धनंजय; K2 B D महारथ° (for परंतप) — c) S निश्चित्य (for संचिन्त्य) — d) K1 शिखंडीनम्, K2 °डिनिम् K8 5 D2 अनोदयत्, D1 अथाब्रवीत् (for अचोदयत्)

50 Before 50, D6 ins अर्जुन उवाच — a) D2 T1 G4 अनुयोत्स्यामि (for °यास्यामि) — b) K8 5 D2 6 परान्विद्राव्य (D6 °ध्वाद्य) सायकैः, S परान्वित्रासयन्रणे — c) K8 5 D1 2 T2 G8 M8-5 अभि(D1 2 °भ्य)द्रवत्, G2 अतिद्रव (for अभिद्रव) Ś1 K0 1 स्व(K0 1 स्व)सरब्धो, D8 6 T1 G1 2 4 M1-4 सुसक्रुद्धो — d) K4 B2-4 D5 भीमपराक्रम (for °पराक्रमम्)

51 K8 5 D2 om 51ab — ab) D1 शक्तः पीडा (by transp) M कर्तुं शक्तो (by transp) T G कर्तुं शक्ता महाबला (for b) — c) K8 5 D2 न हि तेद्य भय तस्माद् — d) K8 D1 वीर, K4 B2-4 Da Dn D4 5 7 8 यत्नाद्, M धीरो (for वीर) K8 अभिद्रव°, D1 5 उपा(D6 अभि)द्रवत्, T2 अभिव्रज (for °द्रव). B1 यत्न साधयस्व पितामह (= cf. 35cd)

52 a) K0 1 D3 8 (the last two before corr) T2 अह त्वा, K5 अह तु; D6 अह त्वा (for अहत्वा) — b) K0 1 यास्यामि, K8 योत्स्यसि; D6 [अ]पास्यसि, T2 हास्यसि, G8 यास्यसि (for यास्यसि) Da1 D2 मारिष°, S भारत (T2 G4 M1 3 5 °तं) — c) D2 अवहासो; T G M2-6 अपहास्यो (G2 °सो) T1 G4 सैन्यस्य (for लोकस्य) — d) D2 भविष्यति (for °सि)

53 a) Da2 Dn1 D5 6 नावहास्यो (D6 °स्यौ), D2 न वै हास्या; T G M2-4 नापहास्या (for नाव°) — b) K3 5 D2 (by corr) 6 परवीरहन् (D2 orig °हा) (for परमाहवे) K0 भवे परममाहवे — c) K8 यत्त° (for यत्न) — d) Dn1 सादयस्व, Ca o साध° (as in text) — After 53, T G M1 read (hapl) 58.

54 Ś1 K0 1 om (hapl.) 54. — a) Da1 रक्षणे (for °ण) — b) K2 4 B D (except D1-8) महाबल

C 6 5050 B 6 108 57 K 6 108 57

द्रोणं च द्रोणपुत्रं च कृपं चाथ सुयोधनम् ।
चित्रसेनं विकर्णं च सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ ५५
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजं च सुदक्षिणम् ।
भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महारथम् ॥ ५६
सौमदत्तिं रणे शूरमार्श्यशृङ्गिं च राक्षसम् ।
त्रिगर्तराजं च रणे सह सर्वैर्महारथैः ।
अहमावारयिष्यामि वेलेव मकरालयम् ॥ ५७
कुरूंश्च सहितान्सर्वान्ये चैषां सैनिकाः स्थिताः ।
निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥

१०५

धृतराष्ट्र उवाच ।

कथं शिखण्डी गाङ्गेयमभ्यधावत्पितामहम् ।
पाञ्चाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतम् ॥ १
केऽरक्षन्पाण्डवानीके शिखण्डिनमुदायुधम् ।
त्वरमाणास्त्वराकाले जिगीषन्तो महारथाः ॥ २
कथं शांतनवो भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि ।

(for परंतप) — [d]) K3.5 D1 3 T G4 M साधय (M5 °क°) त्व, G2 वारय त्व (for साधयस्व)

55 [b]) D1 शल्य, D3 च सु, S (except M4) च स (for चाथ) — [d]) D1 बाह्लि(*and* ह्री)कं सैंधव तथा

56 [b]) Ś1 K0 1 T2 काम्बोज च, Da Dn1 (before corr) D5 M2 कांबोजश्च M2 सुदक्षिण° — [c]) T1 G महा- (for तथा) — [d]) K1 M1 (*sup lin*) माधव (for मागधं) K1 2 4 B1-3 D (except D1 2 6) T2 M महाबल, K3 °व्रत, T1 G मनस्विन (for महारथम्)

57 [a]) Da1 D3 G1 M2 4 सोमदत्तिं, D1 6 T G2 4 सोमदत्त K1-3 5 B D (except D1) तथा (for रणे) D2 वीरम् (for शूरम्) — [b]) Ś1 अर्ष्यश्रृंगिं, K0-2 4 B Da1 Dn D4 6-8 T1 G4 M2 आर्ष्यश्रृंगिं, K3 Da2 D1 5 आर्ष्य(D1 °र्षि°)श्रृंग, K5 आर्षिश्रृंगिं, D2 आर्ष° — Ś1 K0 om 57[cd] — [e]) D1 समरे (for च रणे) — M4 om 57[f]-58[c] — [f]) T1 G साधय त्व पितामह

58 T G M1 read 58 after 53 M4 om 58[abc] (cf v 1 57) — [a]) K3 D2 गुरू(K3 °रू)श्च, K5 गुरून्हि, D3 कुरूश्च (for कुरूंश्च) — [b]) K1 2 पचैपा (for ये चैषा) K3-5 B D T2 M1-3. 5 युध्य(K4 B1-3 युद्ध, K5 यत)मानान् (Da1 °मान) महाबलान्, T1 G यत(G1 युध्य)मानान्महारथान् — [c]) S (M4 om) अहमावारयिष्यामि — [d]) K3 D2 6 योधयस्व, K5 योधस्व प्र-, G2 साधय त्व (for साधयस्व) B2 महारथ (for पितामहम्)

Colophon om in K3 Dn1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 D2 mention only दशमयुद्धदिवस, K4 B3 Da D5 दशमेह्नि (K4 cont भीष्माभिपतन, B3 cont सग्रामे), M1 2 दशमेहनि, D6 दशमदिवसयुद्ध, T2 दशमदिवस, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* T2 M1 2 व्यूहकरण — *Adhy no* (figures, words or both) K5 101, Da2 (*sec m*) 66, Dn2 T2 M3 4 106, D6 103, T1 G4 104 (as in text), M1 2 105, M5 107 — *Śloka no* Dn1 D6 60, Dn2 D5 59

105

1 Dn1 reads the ref in marg, om 1[ab] — [c]) Ś1 D6 पचाल्य, T2 पाचाल° — [d]) Ś1 धृतव्रत, K5 जित° (for यत°)

2 [a]) D1 पाडवानीक, T1 G पाडवा युद्धे (for पाण्डवानीके) — [b]) B1 2 4 Dn D4 7 8 M3 उदा युधा — [c]) K3 D2 6 त्वरमाण (for °माणास्) K1 तदा, K5 तथा (for त्वरा)

3 [a]) D1 चैव (for भीष्मः) — [b]) D1 दशमे

अयुध्यत महावीर्यः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ ३
न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखण्डिनम् ।
कच्चिन्न रथभङ्गोऽस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ॥ ४
संजय उवाच ।
नाशीर्यत धनुस्तस्य रथभङ्गो न चाप्यभूत् ।
युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ।
निघ्नतः समरे शत्रूञ्शरैः संनतपर्वभिः ॥ ५
अनेकशतसाहस्रास्तावकानां महारथाः ।
रथदन्तिगणा राजन्हयाश्चैव सुसज्जिताः ।
अभ्यवर्तन्त युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहम् ॥ ६
यथाप्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिंजयः ।
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ७
युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नन्तं पराञ्शरैः ।
पाञ्चालाः पाण्डवैः सार्धं सर्व एवाभ्यवारयन् ॥ ८
दशमेऽहनि संग्रामे ततापं रिपुवाहिनीम् ।
कीर्यमाणां शितैर्बाणैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ९
न हि भीष्मं महेष्वासं पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ।
अशक्नुवन्रणे जेतुं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १०
अथोपायान्महाराज सव्यसाची परंतपः ।
त्रासयन्रथिनः सर्वान्बीभत्सुरपराजितः ॥ ११

C 6 5066
B 6 109 12
K 6 109 12

दिने — [e]) Ś1 K0–2 महावीरै, Da1 °वीर्यं (for °वीर्यं)

4 [a]) Ś1 K0 2 Da1 नामृष्यामि, K3 मृष्यामि न (by transp) G1 3 भीष्मे (for भीष्मं) T2 नामृष्यमरणे भीष्म (sic) — [b]) D1 प्रत्यायातं, T2 प्रत्युस्थानं, G1 M1 2 4 प्रत्युद्यानं, M3 5 प्रत्याख्यानं (for प्रत्युद्यातं) K3 T2 M1 2 4 शिखण्डिनं ; K4 B D (except D1. 2 6) G1 3 °ण्डिना (for °ण्डिनम्) — [c]) K1 M5 कश्चिन्न, D2 कथ न, D3 कथ नु, T1 G4 अथ वा (for कच्चिन्न) Ś1 K0 1 3 D2 (K3 D2 marg sec m as in text) 3 रथसंगोस्य Cd cites रथसिंहो — [d]) Ś1 K0 1 [अ]न्यत (for [अ]स्यत) K3 धनुर्वा तस्य शीर्यत, K5 D2 3 धनुर्वाशीर्यतस्यत, S धनुर्वास्य (M2 °र्वा न) व्यशीर्यत

5 [a]) D2 नाशीर्यत B1 4 Dn2 D4 7 8 चास्य (for तस्य) — [b]) Ś1 K0 1 D2 (marg sec m as in text) 8 रथसगो Da1 न वाप्यभूत्, D2 8 न चास्य (D2 °भ्य) भूत् — [cd]) Ś1 K0–2 वध्य° (for युध्य°) K3 5 D6 T1 G समरे (for संग्रामे) D1 transp संग्रामे and भीष्मस्य — D1 om 5[ef] — [e]) Ś1 K0–2 व्यनिघ्नन्, K3 5 D2 निघ्नत (K3 °त) K3 शूरान् (for शत्रून्) — [f]) Da2 सर्वैं (for शरैः) K1 समत° (for सनत°)

6 [c]) K3 D2 रथा, K4 B Da Dn D3–6 8 S तथा, D1 महा, D7 तथा (for रथ) — [d]) K3 5 D2 सुसयता, Da1 सुरर्जिता (sic), D6 सुसंस्थिता (for सुसज्जिता) S हया (G1 3 रथा) नामयुतानि च — [e]) Ś1 K0 1 अभ्यद्रवत, Da1 M4 °वर्तत, G1 M5 °वर्धत (for °वर्तन्त) — [f]) K2 पितामह (for °महम्)

7 [a]) K0 2 G2 3 यथा प्रतिज्ञा, K3 यथाप्रतिज्ञ K0 2 T G2 4 कौरव्य — [b]) Da1 समर्तिजय, D5 समितिं, G3 समितिंजय, M4 °जयत् M1 (sup lin as in text) सव्यसाची धनजय — [d]) K5 समितिंजय ; M5 °तिंजय (for °तिक्षयम्)

8 [ab]) M1 2 विनिघ्नत महेष्वास (by transp), M3 5 विनि (M5 अवि) घ्नत महेष्वासान् K1 परा (for परान्) — [c]) T1 G2 4 पांचाल्य (G2 °ल्या) D1 पाडवा सोमकैः सार्धं — [d]) K4 B Da Dn D1. 4. 5 7 सर्वे ते ना° (for सर्व एवा°) D4 °धारयन् (for °वार°) K3 D2 6 सर्वत (D6 सर्वे त) प्रत्यवारयन्, D8 सर्वे नाभ्यवधारयन्, T1 G सर्वत प्रत्यधारयत् (G1–3 °यन्), T2 M सर्वत समवारयन्

9 [b]) K4 B D (except D1–3 6) ततर्स्त (for ततापं) T1 G4 युध्यत परवाहिनीं — [c]) K0 1 कीर्यमाणं, K3 5 D2 8 T2 G2 3 M की (K3 का) र्यमाण, Da D1 5 G1 की (D5 का) र्यमाणा (G1 °णा) (for कीर्यमाणां) D1 रणे (for शितैर्) D6 किरंतो निसितैर्बाणैः

10 [a]) M4 च (for हि), and महेष्वासा (for °सं) — [c]) D. अशक्नुवन् D2 वारयितु (for रणे जेतु)

11 [a]) K5 T2 अथोपेयान्, D3 अथोप (m °त) मान् — [b]) K3 5 D6 महारथ, K4 B1. 2 4 Da Dn D2–5 7 8 S (except G1. 3 M4) धनंजय (for परंतप) — [c]) B3 द्रावयन्, Da1 Dn1 श्राम° (for त्रास°).

C 6 3067
B 6 109 13
K 6 109 13

सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः ।
शरौघान्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे ॥ १२
तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ ।
सिंहस्येव मृगा राजन्व्यद्रवन्त महाभयात् ॥ १३
जयन्तं पाण्डवं दृष्ट्वा त्वत्सैन्यं चाभिपीडितम् ।
दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः ॥ १४
एष पाण्डुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ।
दहते मामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मेव काननम् ॥ १५
पश्य सैन्यानि गाङ्गेय द्रवमाणानि सर्वशः ।
पाण्डवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ १६
यथा पशुगणान्पालः संकालयति कानने ।
तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ १७
धनंजयशरैर्भग्नं द्रवमाणमितस्ततः ।
भीमो ह्येष दुराधर्षो विद्रावयति मे बलम् ॥ १८
सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
अभिमन्युश्च विक्रान्तो वाहिनीं दहते मम ॥ १९
धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो राक्षसश्च घटोत्कचः ।
व्यद्रावयेतां सहसा सैन्यं मम महाबलौ ॥ २०

— d) K8 Da1 D2 बि(Da1 वि)भत्सुर्

12 a) K8 D2 ननदन्, D5 M1 व्यन°, T2 G1-3 M3-5 निन° (for विन°) Ś1 K0 चैव (for उच्चैर्) — b) D6 धनुर्ज्यां, M4 गाडीव (for धनुर्ज्यां) T2 M1-3, 5 व्याक्षिपन् M4 धनु° (for मुहु°) — c) B2 Dn1 M4 विक्षिपन्, Da D5 निक्षिपन्; G2 व्यकिरत् (for विसृजन्) — d) D3 T2 विचरन् (T2 °त्), G3 विसृजन् (for व्यचरत्) K5 कालविद् (for °वद्) D1 कालवद्व्यचरद्रणे

13 a) K1 वित्रस्तस्, Da Dn1 D5 वित्रेसुस् (for वित्रस्तास्) — b) Ś1 तावकान् Da1 भरतर्षभ — c) K5 Dn2 सिंहस्यैव Ś1 D1 महाराज, M2 महा राजन् (for मृगा राजन्) — d) D2 व्यद्रवतो K1 महाभय, D1 वने मृगा°, T1 G रणाजिरात, T2 M महारणात् (for °भयात्)

14 a) M3, 5 द्रवत (for जयन्त) — b) K3, 5 D1, 2, 6 M1 (*inf lin*) स्वसैन्य, M1, 3-5 तत्सैन्य (for त्वत्सैन्य) K3, 5 D2 पीडित तथा, Da Dn1 चा(Da1 वा)तिपी°, D1, 5, 6 S चापि पीडित, D3 वाभिपी° (for चाभिपी°) — c) K3, 5 D2, 6 तदा (for ततो) — d) Ś1 K0, 1 शरपीडित°, S भृशदुःखित° (for भृश पीडित)

15 Before 15, D6 ins दुर्योधन उवाच — c) Ś1 K0 दह्यते, T2 दहतो (for दहते) K3 सोमका न्सर्वान्, D1 S मामक सैन्य (for मामकान्सर्वान्)

16 a) T1 G4 M1-3, 5 गागेय सैन्यानि (by transp) — b) M1, 2 सयुगे, M3, 5 सर्वत (for सर्वश°) — c) K3, 5 D1 T1 G2-4 M युधि श्रेष्ठ, D2 कुरुश्रेष्ठ (for युधां श्रेष्ठ) D6 धनंजयशरैश्चैव — d) K0 D5 कल्पमानानि, B4 वध्यमानानि (for काल्य°) K4 D2 सर्वश (for सयुगे)

17 a) M3 (*sup lin*), 4 पशुगण D1 गोप, D6 काल, M2 बाल°, Cd पाल° (as in text) — b) Da1 D2, 5 T2 M1 स कालयति (D5 om कालयति) — c) K3, 5 D2, 6 तथैव, M2 यथैव, M4 तथैतन् (for तथेद) — d) Da1 M5 °तापन° (for °तापन) T1 G कालयत्येप फल्गुन°

18 a) Da2 °शरे (for °शरैर्) D1 भिन्न, G2 भग्नान् (for भग्न) — b) G2 द्रवमाणान् K2-4 B Da Dn D2-5, 7, 8 ततस्तत, D6 समतत° (for इत स्तत) — c) K2, 4 B Da2 Dn D4, 6-8 [ऽ]प्येव, K3, 5 D1-3 M1, 2 [ऽ]प्येप, Da1 D5 [ऽ]प्येव, T1 G4 ह्येव (for ह्येप) B4 त्वरायुक्तो (for दुराधर्षो) — d) K2 विद्राव इति, D2 विद्रापयति (for °वयति)

19 ab) K3 सात्यकी (for °किश्), and माद्रि° (for माद्री°) — c) K4 B Dn2 D4, 7, 8 सु (for च) — d) K0-2 दहतो, K4 B1, 3 Da Dn D4, 5, 7, 8 (m as in text) M1, 3 (*sup lin* as in text), 5 (*inf lin*) द्रवते, D1 दुहते (for दहते) D3 दहते वाहिनीं मम

20 a) K0 वीरो (for शूरो) — c) D1, 2, 6 वि द्रावयेता, T G विद्रावयेते, M विद्रावयते (M2 °पयेत) (for व्यद्रावयेता) D1 समरे (for सहसा) — d) K3, 4 B Da Dn D2-5, 7, 8 S महारणे, D1 °मते, D6 °मृधे (for °बलौ)

21 a) D5 om सैन्यस्य — b) Ś1 K1, 2 सर्वै स्तैस्तैर्, Da Dn1 D5 सर्वैरेभिर्, D1 एतै सर्वैर् (for

वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्महाबलैः ।
नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने युद्धे च भारत ॥ २१
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रम ।
पर्याप्तश्च भवान्क्षिप्रं पीडितानां गतिर्भव ॥ २२
एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव ।
चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ।
तव संधारयन्पुत्रमब्रवीच्छंतनोः सुतः ॥ २३
दुर्योधन विजानीहि स्थिरो भव विशां पते ।
पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल ॥ २४
हत्वा दश सहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ।
संग्रामाद्व्यपयातव्यमेतत्कर्म ममाह्निकम् ।
इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ ॥ २५
अद्य चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये महाहवे ।
अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य पाण्डवान् ॥ २६
अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्ष्ये ऋणं महत् ।
भर्तृपिण्डकृतं राजन्निहतः पृतनामुखे ॥ २७

C. 6 5063
B. 6 109 29
K. 6 109 31

सर्वैरेतैर्) K4 B D (except D1) M महारथै (M4 °रथ) (for °बलै) — ^{c}) M8 नान्य (for नान्या) D1 हि पश्यामि, D2 प्रपश्याम T G M4 अन्यां गतिं न पश्यामि — ^{d}) Ś1 K0 स्थातुं, K1 स्थातं, K6 स्थान, T1 G स्थिते, T2 स्थितो, Ca d स्थाने (as in text) M4 स्थिते च त्वयि भारत

22 ^{a}) Da D6 स ते (for ऋते) Ś1 K0 1 6 त्वा (for त्वां) S त्वामृते (by transp) D1 पुरुषव्याघ्र — ^{b}) K4 B D (except D2 3) T2 °पराक्रमं — K3 om 22^c–23^d — ^{c}) K2 4 B1 Dn2 D1 S पर्याप्तस्तु, K5 परिपूर्णो, B2–4 Da Dn1 D5 8 Ca c पर्याप्तो नु (B2–4 °प्तोतु), D2 °प्तोत्र, D8 °प्तोसि, D4 7 °प्तोतु, D6 °प्तो हि (for °प्तश्च) K2 B1 Dn2 D4 7 8 शीघ्र (for क्षिप्र)

23 K3 om 23^{abcd} (cf v l 22), Ś1 K0 1 D4 om (hapl) 23^{ab} — ^{a}) D1 ततो राजन् (for महाराज) — ^{b}) B4 तथा (for तव) — ^{c}) D1 च, D3 स (for तु) — ^{d}) G3 नियतम् (for निश्चयम्) — After 23^{cd}, S ins

438* पातयिष्ये रिपूनन्यान्पाण्डवान्प्रतिपालयन् ।
प्रतिज्ञातो जयो ह्यद्य पाण्डवाना महात्मनाम् ।

[(L 1) M4 पालयिष्ये M3 5 रथानन्यो, M4 रथानन्यान् M1 3 परि° (for प्रति°)]

— ^{ef}) Ś1 स प्रीरयन्; K0 2 स प्रेरयन्, K1 सम्प्रेरय, K5 सतारयन्, B4 सबोधयन्, Cc d संधारयन् (as in text) K2 4 B Dn2 D3 4 (before corr) 7 8 शांतनो सुत, Da Dn1 (m as in text) D5 इदमेव तु (for शंतनो सुत) S (M5 inf lin) पुत्रमाश्वास (M3 sup lin M5 orig °श्वाप) यत्तुभ्य नृपते (T G4 M1 °ते) शंतनो सुत

24 Before 24, D6 T2 G1–3 M1 2 4 ins भीष्म (D6 भीष्म उवाच) — ^{b}) K4 B D (except D1–3 6) भूत्वा (for भव) K1 पति (for पते) — ^{c}) D1 पूर्वकाले, C0 °कालं (as in text) B2 तत्र (for तव) — ^{d}) K1 महाबल, Da1 T2 °बल, D1 °रथ (for °बल)

25 ^{a}) K0–2 कृत्वा (for हत्वा) — D3 om. 25^{cd} — ^{c}) D5 8 सग्राममप (D3 °माद्यप, sup lin °मादप) यातव्यम्, S सग्रामादपयास्यामि — ^{d}) T2 G2 ह्येतत् (for एतत्) S समाहितं, Ca c ममाह्निकम् (as in text) — ^{e}) K3 D1 3 6 T2 G1. 3 M1–3 5 चापि, G2 चित्रं, M1 (sup lin) 4 चास्मि (for चाहं) K5 इति तत्कथयाञ्चक्रे, D2 इति तत्कर्म कर्तास्मि — ^{f}) K3 4 Da Dn1 D1 2 5 T2 G1–3 M पुरुषर्षभ (Da1 °भ),

26 ^{a}) T M4 वापि (for चापि) — ^{b}) K3 5 B Da Dn D2–8 महाबल (Da1 °ल), D1 यतो वृत S यथाबल (for महाहवे) — ^{c}) K4 B D6 वाद्य हत (for वा निहत) K2 D2 स(K2 शं)स्ये, D1 शिष्ये, T1 G4 M2 शिश्ये, Ca शेष्ये (as in text) — ^{d}) G3 शायिष्ये (for हनिष्ये) Dn2 चाद्य, D2 M2 चाथ (for चाद्य) K1 पाडव — After 26, S ins

439* अशक्या पाण्डवा जेतुं देवैरपि सवासवै ।
किं पुनर्मर्त्यधर्मेण क्षत्रियेण महाबल ।

[(L. 2) G2 महाबला (for °बल).]

27 ^{a}) D1 तत् (for ते) — ^{b}) Da2 D1 3 प्रतिमोक्षे, T1 G प्रत(G1–3 °क)रिष्ये, Ca प्रतिमोक्ष्ये (as in text) K3 T G रण, Da1 D5 क्षण, D1 रण (for ऋण) B3 Dn2 D1 4 7 तव (for महत्) — ^{c}) D1 °कृते (for °कृत) Da Dn1 D5 राज्य, T2 चाहं (for राजन्) K5 भर्तृग्रासकृत राजन् — ^{d}) Ś1 K0 D3 निहत्य, Da D5 नहत (for निहत) Da1 °मुख्ये (for °मुखे)

C 6 5054 B 6 109 30 K 6 109 32

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठः क्षत्रियान्प्रतपञ्शरैः ।
आससाद दुराधर्षः पाण्डवानामनीकिनीम् ॥ २८
अनीकमध्ये तिष्ठन्तं गाङ्गेयं भरतर्षभ ।
आशीविषमिव क्रुद्धं पाण्डवाः पर्यवारयन् ॥ २९
दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयञ्शक्तिमात्मनः ।
राजञ्शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥ ३०
पञ्चालानां च ये श्रेष्ठा राजपुत्रा महाबलाः ।
तेषामादत्त तेजांसि जलं सूर्य इवांशुभिः ॥ ३१
हत्वा दश सहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनाम् ।
सारोहाणां महाराज हयानां चायुतं पुनः ॥ ३२
पूर्णे शतसहस्रे द्वे पदातीनां नरोत्तमः ।
प्रजज्वाल रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥ ३३
न चैनं पाण्डवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुम् ।
उत्तरं मार्गमास्थाय तपन्तमिव भास्करम् ॥ ३४
ते पाण्डवेयाः संरब्धा महेष्वासेन पीडिताः ।
वधायाभ्यद्रवन्भीष्मं सृञ्जयाश्च महारथाः ॥ ३५
स युध्यमानो बहुभिर्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
अवकीर्णो महाबाहुः शैलो मेघैरिवासितैः ॥ ३६
पुत्रास्तु तव गाङ्गेयं समन्तात्पर्यवारयन् ।
महत्या सेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥

28 Before 28, D6 ins संजय उवाच — a) K1 3 4 B D (except Dn2 D8) G1-3 M1 2 भरतश्रेष्ठ — b) Ś1 प्रतिपञ्, B Da2 Dn D4 7 8 Ca प्रचपन्, Da1 D6 युदप(D- 'य)त् (sic), D3 प्रतपत्, T1 G4 प्रहरन्, G1-3 प्रकिरन् (for प्रतपन्) — c) K4 दुराधर्षान्, Da1 °धर्षा (for °धर्षः) — d) D2 (marg sec m as in text) मनीषिणा (for अनीकिनीम्)

29 a) K1 अनेकमध्ये — b) B4 भरतर्षभ, Da Dn1 D4-8 पुरुषर्षभ (Dn1 D4 °भः) (for भरतर्षभ) S पांडवाः पुरुषर्षभाः — c) D6 आशीविशम् — d) K8 पाडवः, D2 पांडव; S गांगेय (for पाण्डवाः) K3.4 B Da1 Dn D1-4 6-8 प्रत्यवारयन् (D2 °यत्) (for पर्य°)

30 a) B Da Dn D4-8 भीष्मस्तु, D3 समाप्ते (for तस्मिंस्तु) — b) D6 रूपम् (for शक्तिम्) — Ś1 Ko 1 om (hapl) 30d-32a — d) Da Dn1 D6 यो (for सो) Dn D8 S कुरुनंदन, D2 °सत्तम (for °नन्दन)

31 Ś1 Ko 1 om 31 (cf v l 30) — a) K2 5 B D (except D2 4) T2 G1-3 M2 6 पांचालानां G2 तु (for च) K6 ज्येष्ठा, T1 G2-4 शूरा, T2 वीरा (for श्रेष्ठा) — b) K3 B D (except D2 5 6) महारथाः; K4 °बलः (for °बला) — d) G2 ज्वलन् (for जलं) K8 सूर्यम् (for सूर्य)

32 Ś1 Ko 1 om 32a (cf v l 30) — a) M2 स्वया (for हत्वा) — b) D3 तरस्विना (for °स्विनाम्) — c) Ko 1 सारोढानां, D3 सारोहणा, G1 स्वारोहाणां K6 हयानां च (for महाराज) — d) T1 G रथानाम् (for हयानां) D3 T G अयुतं (for चायुतं) K3 D2 7 T2 G2 M शुभं, B Da Dn D4-8 तथा, T1 G1 3 4 शतं (for पुनः) K6 हत्वा चैवायुतं शुभं

33 a) K- पूर्ग, Dn- पूर्णं, D1 पुन (for पूर्णे) K6 शतसहस्रे च Dn2 D5 °सहस्रेण (for °सहस्रे द्वे) — b) K1 2 4 B D (except D1-3 6) पदातानां, S पत्तीनां च (for पदातीनां) B1 4 Da1 Dn D1 3-5 T2 M1 2 नरोत्तम; T1 G महायत्नः, M4 नरोत्तम (for °मः) — cd) K4 damaged T1 G द्वितीय (for विधूम).

34 a) Ś1 Ko-2 चापि, Dn2 D2 4 चैवं (for चैनं) — b) T1 G M4 कश्चित् (for केचित्) T1 G M4 शक्तो, Dn1 शकुर् (for शेकुर्) — c) S उत्तरां दिशमास्थाय — d) K4 दहतम् (for तपन्तम्)

35 a) D1 6 पांडवा सु (for °वेया) — c) Ko [अ]भिद्रवन्, K1 D3 [अ]भ्यद्रवद् (for °द्रवन्) — d) K3 श्रृंजयाश्च, K3 सृजयाश्च (for सृञ्जयाश्च)

36 a) Ko 1 4 B Dn- D4 7 8 मयुध्यमानो, D1 अयुध्यमानो, D8 प्रयुद्धमानो, S स वध्यमानो Ś1 Ko 2 4 D3 बलिभिर् (for बहुभिर्) — b) B1 2 4 Dn2 D4 7 9 तथा (for तदा) — c) T2 विप्रकीर्णो, M3-5 अवतीर्णो, Ca °कीर्णो (as in text) K1 2 B Da Dn D4-8 G1 महामेरु, K- D1 3 T G2-4 M महेष्वास, D- महाराज (for महाबाहु) — d) K6 8 इवाश्रितैः, K4 Dn2 T1 G M2 इवावृत, Da2 D5 इवामितैः

१०६

संजय उवाच ।

अर्जुनस्तु रणे राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ।
शिखण्डिनमथोवाच समभ्येहि पितामहम् ॥ १
न चापि भीस्त्वया कार्या भीष्मादद्य कथंचन ।
अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥ २
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
अभ्यद्रवत गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ३
धृष्टद्युम्नस्तथा राजन्सौभद्रश्च महारथः ।
हृष्टावाद्रवतां भीष्मं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ४
विराटद्रुपदौ वृद्धौ कुन्तिभोजश्च दंशितः ।
अभ्यद्रवत गाङ्गेयं पुत्रस्य तव पश्यतः ॥ ५
नकुलः सहदेवश्च धर्मराजश्च वीर्यवान् ।
तथेतराणि सैन्यानि सर्वाण्येव विशां पते ।
समाद्रवन्त गाङ्गेयं श्रुत्वा पार्थस्य भाषितम् ॥ ६
प्रत्युद्ययुस्तावकाश्च समेतास्तान्महारथान् ।
यथाशक्ति यथोत्साहं तन्मे निगदतः शृणु ॥ ७

C 6 5103
B 6 110 8
K 6 110 7

---

37 ^{a}) Ś1 Ko-2 पुत्रस् (for पुत्रास्) K5 D2 तत्र च, M1 2 तव तु (by transp) Ś1 K6 D11 गांगेय (for °यं) — ^{b}) Ś1 K4 पर्यवारयत् (for °वारयन्) — ^{d}) M3. 5 तत्र (for ततो)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko-2 mention only दशमयुद्ध दिवस, K4 B3 Da1 D5 दशमेह्नि (K4 B3 cont भीष्मनिपातन), D6 दशमदिवसयुद्ध, G2 दशमदिवस, M4 दशमेह्निके —*Adhy name* T G2 4 M1. 2 भीष्मोत्साह(M2 °द)न — *Adhy no* (figures, words or both) K5 103, Da2 (sec m) 67, Dn2 T1 G 105 (as in text), D6 104, T2 M3 4 107, M1 2 106, M5 108 —*Śloka no* Dn1 99, Dn2 D5 6 39

106

1 ^{a}) D2 अर्जुनश्च (for °नस्तु) D8 महाराज (for रणे राजन्) — ^{b}) D6 (m as in text) चेष्टित (for विक्रमम्) K4 दृष्ट्वा भीष्मं पराक्रम — ^{d}) Ś1 Ko समभ्येत्य, T2 °भ्येति, M4 °ह्येहि (for भ्येहि)

2 ^{a}) G3 हि (for भीस्) K3 5 D2 त्वयापि भीर्नैव कार्या, D1 न च भीतिस्त्वया कार्या, T2 न च भीस्तव कार्यं हि — ^{b}) T2 भीष्मम् (for भीष्माद्) — ^{c}) M3-5 पुनान् (for एन) K3 5 D2 6 आशु (for तीक्ष्णै) — ^{d}) D2 M4 रथोत्तमान्

3 ^{a}) K1 2 पार्थेण (for °न) — ^{b}) T1 भरतर्षभ (for °भ) — ^{c}) = 5^{c} — ^{d}) = 4^{d}, 6^{f} K3 D2 तत्पार्थ (for पार्थस्य) D1 पुत्रस्य तव पश्यत (= 5^{d})

4 M2 5 om (hapl) 4–6, T1 G4 om 4–5, Ś1 Ko 1 D6 M1 2 om (hapl) 4 D8 reads 4 in marg — ^{a}) D8 ततो (for तथा) — ^{b}) K4 °बल° (for °रथ) — After 4^{ab}, G1 3 read 6 — G1 3 om. 4^{cd} — ^{c}) Dn2 D4 7 8 [आ]द्रवतो (for °तां) K6 शूरौ, B2 शीघ्र (for भीष्म) K4 हृष्टौ प्राद्रवता भीष्मं, Da1 हृष्टा चाद्रवता भीष्मं, D1 दृष्टा द्रवत भीष्म च, D5 दृष्टवान्द्रवतो भीष्म, T2 G2 अभ्यद्रवंत (T2 °द्रवेय) गागेय, M4 अभ्यद्रवत गागेयं (= 3^{c}, 5^{c})

5 T1 G4 M3 5 om 5 (cf v l 4) — ^{b}) K3 D5 6 कुंतीभोजश्च Ko-2 D6 T2 G1-3 M1 3 दंसि(D6 °षि)त, Dn3 M3 दंशि(M3 °सि)ता, Cd दंशित (as in text) — ^{c}) Ko D3 6 8 G1 3 M1 3 अभ्यद्रवत, T2 °द्रवेय (for °द्रवत) — M3 om (hapl) 5^{d}–6^{e} Dn2 D4 *repeat* 5^{d}–6^{a} after 6^{e} — ^{d}) D6 तव पुत्रस्य (by transp) T2 G1-3 M1 4 श्रुत्वा पार्थस्य भाषित (= 3^{d})

6 M2 5 om 6 (cf v l 4), M3 om 6^{abcde} (cf v l. 5), G1 3 read 6 after 4^{ab} — ^{b}) D11 Dn1 धर्मपुत्रश्च, T1 G1-3 कुंतिभोजश्च (for धर्मराजश्च) — ^{c}) D1 T1 G4 अथेतराणि (D1 °णा) (for तथेतराणि) — ^{d}) K2 Da1 सर्वान्येव (for °ण्येव) T1 G4 समस्ता(T1 °म ता)नि नराधिप, T2 G1-3 M1 4 समवेतानि भारत — ^{e}) K2 Da1 D1 5 समाद्रवत, D3 अभ्यद्रवत K5 ते दृष्ट्वा (for गाङ्गेय) — After 6^{e}, Dn2 D4 *repeat* 5^{d}–6^{a} — ^{f}) = 3^{d}, 4^{d}

7 ^{a}) K3 5 D2 तु (for च) — ^{b}) K3 4 B Da Dn D2-6 7 8 M1-3 5 समेतास्तान्, K3 सम तास्तान्, T1 G M4 समवेतान् (for समेतास्तान्) D1 T2 सम

C 6 5101
B 6 110 8
K 6 110 8

चित्रसेनो महाराज चेकितानं समभ्ययात् ।
भीष्मप्रेप्सुं रणे यान्तं वृषं व्याघ्रशिशुर्यथा ॥ ८
धृष्टद्युम्नं महाराज भीष्मान्तिकमुपागतम् ।
त्वरमाणो रणे यत्तं कृतवर्मा न्यवारयत् ॥ ९
भीमसेनं सुसंक्रुद्धं गाङ्गेयस्य वधैषिणम् ।
त्वरमाणो महाराज सौमदत्तिर्न्यवारयत् ॥ १०
तथैव नकुलं वीरं किरन्तं सायकान्बहून् ।
विकर्णो वारयामास इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ११
सहदेवं तथा यान्तं यत्तं भीष्मरथं प्रति ।
वारयामास संक्रुद्धः कृपः शारद्वतो युधि ॥ १२
राक्षसं क्रूरकर्माणं भैमसेनिं महाबलम् ।
भीष्मस्य निधनं प्रेप्सुं दुर्मुखोऽभ्यद्रवद्बली ॥ १३
सात्यकिं समरे क्रुद्धमार्ष्यशृङ्गिरवारयत् ।
अभिमन्युं महाराज यान्तं भीष्मरथं प्रति ।
सुदक्षिणो महाराज काम्बोजः प्रत्यवारयत् ॥ १४
विराटद्रुपदौ वृद्धौ समेतावरिमर्दनौ ।

वेता महारथा° — D1 om 7[cd] — [e]) Ś1 यथाशक्तिर् (for °शक्ति)

8 [a]) G1 3 चित्रसेन (for °सेनो) — [b]) Ś1 K1 चेकिताना, D5 T2 G1 3 °तान (for °तानं) — [c]) Ś1 Da1 G3 भीष्मप्रेप्सु, D1 °प्रेप्सुर्, D2 °प्रैप्सु, D3 T1 G1 4 °प्रेप्सू, D6 8 भीष्म प्रेप्सु, T2 भीष्म प्रति (for भीष्मप्रेप्सु) Ś1 Ko D3 रणे यत्त, K1 रणे युतु (sic), K4 रणे जेतुं, D1 नरव्याघ्र (for रणे यान्त) — [d]) Ś1 सिंह, Ko 1 सिंह, K4 वृक, T2 गज, G2 वृषो (for वृषं) K3. 5 व्याघ्रशिशु (for °शिशुर्) D1 मृग सिंहशिशुर्यथा, M2 सौमदत्तिरपारयत्

9 M2 om 9 — [a]) T1 G1. 3 धृष्टद्युम्नो G2 महाभाग (for °राज) — K3 om (hapl) 9[b]–10[c] — [b]) T1 G1 3 उपाद्रवत् (for °गतम्) — [c]) B D S (M2 om) त्वरमाण (for °णो) K4 जेतु, D6 यातं (for यत्त) — [d]) Ko–2 D1 T2 G1–3 [अ]भ्यवा(K1 om वा)रयत्; K4 [अ]भ्यधावत् (submetric), M1 3–5 सौमदत्तिरवारयत (cf 10[d]) — After 9, T1 G4 M5 ins

440* त्वरमाण रणे यत्त सौमदत्तिरवारयत् ।
[Cf 9[c], 10[d] M5 भीमसेन (for त्वरमाण)]

10 S1 Ko 1 om (hapl) 10, K3 om 10[abc] (cf v l 9) D6 transp 10 and 11, G2 transp 10[ab] and 10[cd] — [a]) T1 G रणे यत्त, D1 रणे क्रुद्ध (for सुसक्रुद्ध) — T1 G4 om 10[cd] — [c]) T2 G1–3 त्वरमाण G1–3 रणे यत्त (for महाराज) — [d]) K3–5 Da1 D1–3 T2 G1 2 सो(K4 5 D1–3 सौ)मदत्तिर (Da1 °न्या)वारयत्, G3 सौमदत्तिश्च वार°, M कृतवर्माभ्यवार°

11 D6 transp 10 and 11 — [a]) K3. 5 B D (except D1 5) S शूर (for वीर) — [c]) Da1 विकर्णे, G3 विकीर्णो, M2 विकर्ण (for °र्णो) K3 दार° (for वार°) — [d]) Ś1 Ko–2 प्रेप्सुर् (for इच्छन्) K2 भीमस्य (for भीष्मस्य)

12 [a]) K3 5 B D तथा राजन् (D1 महाराजन्) (for तथा यान्त) — [b]) K1 यतु (sic), K3–5 B Da Dn D1 2 4–8 या(K4 D3 या)तं, D3 व्यात्त, S राजन् (for यत्त) — K3 om (hapl) 12[c]–14[d] — [c]) D4 7 8 सक्रुद्धं (for °द्ध) — [d]) Ś1 यदि, K4 बली (for युधि)

13 K3 om 13 (cf v l 12) — [a]) K5 D2 3 6 T G1 3 4 घोरकर्माणं, D1 M1–3. 5 भीम° (for क्रूर°) — [b]) D6 M5 भैमसेनीं, G3 °सेनिर् (for °सेनिं) M4 भैमसेनिर्महाबल° — [c]) Da1 Dn1 D1–3 T2 G2 3 M3–5 निधन (for °न) Ś1 Da1 प्रेप्सु, M3 (sup lin) प्रेप्सुर् (for प्रेप्सु) — [d]) K1 [ऽ]भिद्रवद् (for ऽभ्यद्र°)

14 K3 om 14[abcd] (cf v l 12) — [a]) Ś1 क्रुद्धे, K1 क्रुद्ध, Dn2 D4 7 8 यात (for क्रुद्धम्) — [b]) Ś1 Ko–2 5 B2 Da Dn1 D5 6 आर्ष्यशृगिर्, B3 आर्ये°, B4 आर्य°, Dn2 D4 7 8 तव पुत्रो, D1 2 आर्षिश्रृगिर् K4 अधावयत्; Dn2 D4 7 8 न्यवारयत्, D2 6 अवाकिरत् (D6 °रन्) — After 14[ab], T G ins

441* भीष्मस्य वधमिच्छन्त पाण्डवप्रीतिकाम्यया ।
[T2 G2 °प्रिय° (for °प्रीति°)]

— [c]) K1 2 अभिमन्यु, M2 °मन्युर् (for °मन्यु) — [d]) K2 यत, D3 यात (for यान्त) — [e]) Ko–2 महाबाहु°, Da1 °राज, T1 G4 M2 °वीर्यं; T2 G1–3 M1 3–5 °वीर्य° (for °राज) — [f]) Ko–2 काभोज°, M2–5 कांबोज K1 प्रत्युवारयत्, M2 प्रत्यपातयत्

अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो वारयामास भारत ॥ १५
तथा पाण्डुसुतं ज्येष्ठं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
भारद्वाजो रणे यत्तो धर्मपुत्रमवारयत् ॥ १६
अर्जुनं रभसं युद्धे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
भीष्मप्रेप्सुं महाराज तापयन्तं दिशो दश ।
दुःशासनो महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १७
अन्ये च तावका योधाः पाण्डवानां महारथान् ।
भीष्मायाभिमुखं यातान्वारयामासुराहवे ॥ १८
धृष्टद्युम्नस्तु सैन्यानि प्राक्रोशत पुनः पुनः ।
अभिद्रवत संरब्धा भीष्ममेकं महाबलम् ॥ १९
एषोऽर्जुनो रणे भीष्मं प्रयाति कुरुनन्दनः ।
अभिद्रवत मा भैष्ट भीष्मो न प्राप्स्यते हि वः ॥ २०
अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेतापि वासवः ।
किमु भीष्मो रणे वीरा गतसत्त्वोऽल्पजीवितः ॥ २१
इति सेनापतेः श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यद्रवन्त संहृष्टा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ॥ २२
आगच्छतस्तान्समरे वार्योघान्प्रवलानिव ।
न्यवारयन्त संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ २३

C 6 5116
B 6 110 25
K 6 110 25

---

15 [a]) D3 क्रुद्धौ (for वृद्धौ) — [b]) D1 8 T1 G M ससेनावरिमर्दनौ (M °सुदनौ), T2 मेनया परित्रारितौ — [c]) Ś1 ततो क्रुद्धो, K3 5 D2 रथश्रेष्ठो, D1 3 6 S रणे क्रुद्धो (for तत क्रुद्धो)

16 [a]) D1 2 श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — [b]) M4 भीमस्य (for भीष्मस्य) — [c]) G1 भारद्वाज (for °जो) K3 5 D2 क्रुद्धो (for यत्तो) — [d]) M1–3 5 धर्मराजम् (for °पुत्रम्)

17 [a]) D1 रभसा, Ca °स (as in text) T G1 3 4 M क्रुद्ध (for युद्धे) G2 अर्जुन रणमक्रुद्ध — [b]) D2 शिपण्डिन (for शिख°) — [c]) Ś1 D6 M2 3 5 भीष्मप्रेप्सुर्, K2 Da2 भीष्मे प्रेप्सुं Da1 महाराजा, G2 °राज (for °राज) D1 भीष्मस्य निधन प्रेप्सु — [d]) K3 तपयत; K4 B2 4 Dn2 D4 7 8 भास°, D1 पात°, D5 त्राम° (for ताप°) — [e]) Ko 2 महाबाहुर्, K4 महाराज (for महेष्वासो) — [f]) K1 चरया° (for वारया°)

18 [a]) D1 युद्धे, T1 G M1 3–5 योधा (for योधा) — [b]) Dn2 महात्मनां, M1–3 5 °रथा (for °रथान्) — [c]) B Da Dn D2 4–8 T G3 4 M4 भीष्मस्य (for भीष्माय) Ko B Dn2 D4 7 8 T G4 M4 [अ]भिमुखान्, D1 विमुखा (for [अ]भिमुखं) Da1 यावद्, M4 यत्ता (for यातान्) D3 भीष्ममाभिमुखान्यातान्, G1 2 M1–3 5 भीष्म ह्यभिमुखान्यातान्

19 [a]) G1 3 स्व (for तु) — [b]) K5 D2 T2 प्राक्रोशत, B1 Dn2 D4 7 8 °शस्तु, B3 °शश्र (for °शत) K5 समतत (for पुन पुन) — Ś1 om (hapl) 19[c]–20[b] — [c]) K B Da Dn D2 4 5 7 8 G3 M2 अभ्यद्रवत, D6 T2 अभिद्रवत Ko–2 वेगेन, K4 B2–4 Dn2 D4 7 8 सरब्धो, B1 सक्रुद्धो, D2 महृष्टो, D6 T1 G सक्रुद्धा (for सरब्धा) — [d]) K3 भीमम् (for भीष्मम्) Ko 2 एको, K1 एका, D8 एक, M1–3 5 एव (for एक) Ko–2 D8 महाबल°, K3 D1 °बला, K4 Da1 (by corr) a2 D5 T1 G °रथं, B Dn1 D4 7 8 °रथ, Da1 (orig) °रथान्, Dn2 D6 °रथा (for °बलम्)

20 Ś1 om 20[ab] (cf v 1 19) — [a]) K4 यथा, G2 एको (for एषो) D1 क्रुद्ध (for भीष्म) — [b]) S प्रयात (T2 °यात) (for °याति) K1 3 D5 M3–5 कुरुनदन, D1 T2 G2 °न (for °न) — [c]) Ko–2 4 5 B3 4 Da1 Dn2 D4 M4 अभ्यद्रवत, T2 अभिद्रवत M4 मा भ्यैष्ट (sic) — [d]) Dn2 D1 हि (for न) K3 प्राप्स्यसे, Da Dn1 D5 G2 M4 प्राप्यते (for प्राप्स्यते) Dn2 D1 न व°, D2 ह वै, D6 हि न (for हि व)

21 [a]) K1 युद्ध, K3 5 D2 क्रुद्ध (for योद्धु) D1 अर्जुनेन स संयोद्धुं — [b]) K3 5 D1–3 6 S नोत्सहेदपि (for °तापि) M4 पावकि (for वासव) — [c]) M4 शक्ति (for किमु) K3 D5 8 T2 G1–3 वीरो, Da1 राजा, D1 M2 वीर, T1 भीमो, M3 5 घोर (for वीरा) — [d]) D5 रागसत्वो (sic) (for गत°) B3 D2 G1 3 M4 °चेतन, D6 °जीविन (for °जीवित)

22 B4 missing from 22[c] up to 23[b] — [c]) Da D5 Dn1 G2 अभ्यद्रवत Da1 सरब्धा, S सक्रुद्धा (for संहृष्टा) B3 अभ्यद्रवत्सुसहृष्टा

23 B4 missing for 23[ab] (cf v 1 22) — [a]) K2 4 B1–3 Da Dn D4–8 आगच्छमानान्, K3 प्रागच्छतस्तान्, D1 आगच्छतांस्तान् — [b]) Da2 Dn2 D5 G1–3 M वार्योघान्, D2 4 वीर्योघान्, D3 वार्त्रोघान् (for वार्यो°) Da2 D5 6 T m प्रलयानिव, D1 T1 G M अचला इव (D1 °निव) (for प्रवलानिव) B3 पांडवाना महारथान्

C 6. 5117
B 6. 110. 25
K 6. 110. 25

दुःशासनो महाराज भयं त्यक्त्वा महारथः ।
भीष्मस्य जीविताकाङ्क्षी धनंजयमुपाद्रवत् ॥ २४
तथैव पाण्डवाः शूरा गाङ्गेयस्य रथं प्रति ।
अभ्यद्रवन्त संग्रामे तव पुत्रान्महारथान् ॥ २५
तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशां पते ।
दुःशासनरथं प्राप्तो यत्पार्थो नात्यवर्तत ॥ २६
यथा वारयते वेला क्षुभितं वै महार्णवम् ।
तथैव पाण्डवं क्रुद्धं तव पुत्रो न्यवारयत् ॥ २७
उभौ हि रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारत दुर्जयौ ।
उभौ चन्द्रार्कसदृशौ कान्त्या दीप्त्या च भारत ॥ २८
तौ तथा जातसंरम्भावन्योन्यवधकाङ्क्षिणौ ।
समीयतुर्महासंख्ये मयशक्रौ यथा पुरा ॥ २९
दुःशासनो महाराज पाण्डवं विशिखैस्त्रिभिः ।
वासुदेवं च विंशत्या ताडयामास संयुगे ॥ ३०
ततोऽर्जुनो जातमन्युर्वार्ष्णेयं वीक्ष्य पीडितम् ।
दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समार्पयत् ।
ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ ३१
दुःशासनस्ततः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पञ्चभिः ।

(cf. 18[b], cf. 22[b]), T[2] पार्थोपरि समाविष्टे (sic) — [c]) K[1. 2] B[3. 4] Dn[n] D[2. 4. 5. 8] अवारयत; D[2] निवार°, G[2] न्यवारयत (for न्यवारयन्त) — [d]) Ś[1] K[0] D[1. 8] M[2] पुरुषर्षभ, K[1] D[2] °र्षभ ; K[3] भरतर्षभ

24 [b]) K[4] जीवताकाङ्क्षी, D[5] जीविताकांक्ष; D[6] °कांक्षि — [d]) K[4] अवारयत, B[1] उपागमत (for उपाद्रवत्)

25 [a]) D[1] पाण्डव शूरो — [c]) Ś[1] अभिद्रवंत, Da Dn[1] D[1. 3] अभ्यद्रवत. — [d]) Da[1] Dn[1] तव पुत्रा K[3] Da Dn D[4. 5. 7. 8] महारथा, B[2] °रथान् D[1] तव पुत्रं महारथं — For 25, S subst.

442* अयोधयच समरे तव पुत्रो महारथ ।
[T[2] अयो°यच]

26 [a]) K[3] Da[1] D[6] तत्राद्भुतम् D[2. 8] T[2] G[2] अप श्यामहं — [b]) B[1] चित्रयोधी (for °रूप) — [c]) B[1] दुःशासन रथ K[0. 4] प्राप्य (for प्राप्तो) — [d]) G[2] स पार्थो (for यत्पार्थो) K[0. 1. 4] D[2. 4-7. 8] (m as in text) T[1] G[4] M[2. 3] नाभ्यवर्तत; Da[1] नात्यवर्तते; G[1. 3] न व्यवर्तत (G[1] °ते)

27 K[3] om 27[ab] — [a]) D[1] वातो; D[5] माला, G[2] वेला (for वेला) — [b]) K[2] B Da Dn D[2-5. 7. 8] T G[2. 4] क्षुब्धतोय, G[1. 3] पुण्यतोय (for क्षुभितं वै) K[3] D[2] क्षुभ्यन्तम्(D[2] °तं चा)र्णव महत्, K[4] M क्षुब्ध(K[4] °ब्ध, M[4] °द्धं)तोयार्णवं महत्, D[6] क्षुभित सागर भृशं — [c]) Ś[1] K[0. 1] फ(K[0] फा)ल्गुण (for पाण्डव) Ś[1] K[0. 1] वीरं, M[4] क्रुद्धस (for क्रुद्ध). — [d]) D[2] G[1-3] M [s]न्यवार° (for न्यवार°)

28 Da Dn[1] D[5] om (hapl) 28[ab] — [a]) K[3. 4] B Dn[n] D[4] T G[1. 2. 4] M[2. 3-5] तौ, D[1] M[1] तु (for हि) — [b]) D[1] M[1] भारत; T[2] समरे; G[1. 3] दारुण (for भारत) — [c]) D[1] संकाशौ (for °सदृशौ). — [d]) Da[1] कांत्या दीप्त्या; T[1] G[1] M दीप्त्या कांत्या (tr. transp.), G[2] दीप्त्या कांत्या T[1] G[1] कांत्या च (for च भारत).

29 [a]) K[1. 4] Da[1] D[1. 2. 3] तथा तौ (by transp), D[5] तथैव G[1. 2] तौ तदा, M[1-3. 4] तौ तथा, K[2] °संरब्धा; D[2. 4] T[2] G[1] M[1. 2. 4] °संरम्भाव् (for °संरम्भाव्) — [b]) K[0] Dn[2] [अ]न्योन्यस्य (for °न्य) — [c]) Da[1] महासमरे; D[2] महासंग्ये, T[2] G[1-3] M[1. 3] महासंख्ये (for °संख्ये) — [d]) Ś[1] K[0] Da[1] T G समशक्रौ (for मय)

30 Da[1] om (hapl) 30[cd]-31[a] — [b]) D[2. 3. 4] विशिखैस्, D[5] S निशितैस् D[1] T[1] शरैः (for विशिख) — [c]) Ś[1] K[1] K[2] सहसा, T[2] सहसा (for विंशत्या). — [d]) S सायकैः (for संयुगे)

31 Da[1] om 31[ab] (cf. v. l. 30). — [a]) M[1-3. 4] महा (for जात°) — [b]) T[2] ताडितं (for पीडितम्) — [d]) Ś[1] K[0] समा(K[0] °म)र्पयत्; K[3] D[2. 4] S समर्पयत (for समार्प°). — After 31, S ins.:

443* यथैव पन्नगा राजंस्तटाक तृषिता यथा ।
[T[2] तटाकं, G[1] °क [= तृषितास्] (for °,) G[3] तृषिता (for °ता) T[2] यदा, G[2] M[1] °था (for यथा)]

32 [a]) K[2] Dn[2] D[2. 4. 5. 7] M[2] त्रिभिः (for ततः). Da[1] D[1] G[1] M[1] क्रुद्ध (for क्रुद्धः) — [b]) T[1] G[1] विव्याध K[2] Dn[2] D[1. 2. 3] (before corr) G[3] पत्रिभिः (for पञ्चभिः) — D[1] om (hapl) 32[cd] — [c]) Da

ललाटे भरतश्रेष्ठ शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३२
ललाटस्थैस्तु तैर्बाणैः शुशुभे पाण्डवोत्तमः ।
यथा मेरुर्महाराज शृङ्गैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ ३३
सोऽतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना ।
व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ॥ ३४
दुःशासनं ततः क्रुद्धः पीडयामास पाण्डवः ।
पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुरुग्रो निशाकरम् ॥ ३५
पीड्यमानो बलवता पुत्रस्तव विशां पते ।
विव्याध समरे पार्थं कङ्कपत्रैः शिलाशितैः ॥ ३६
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा त्वरमाणः पराक्रमी ।
आजघान ततः पश्चात्पुत्रं ते नवभिः शरैः ॥ ३७
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मस्य प्रमुखे स्थितः ।
अर्जुनं पञ्चविंशत्या बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ३८
तस्य क्रुद्धो महाराज पाण्डवः शत्रुकर्शनः ।
अप्रैषीद्विशिखान्घोरान्यमदण्डोपमान्बहून् ॥ ३९
अप्राप्तानेव तान्बाणांश्चिच्छेद तनयस्तव ।
यतमानस्य पार्थस्य तदद्भुतमिवाभवत् ।
पार्थं च निशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ॥ ४०
ततः क्रुद्धो रणे पार्थः शरान्संधाय कार्मुके ।
प्रेषयामास समरे स्वर्णपुङ्खाञ्शिलाशितान् ॥ ४१
न्यमज्जंस्ते महाराज तस्य काये महात्मनः ।
यथा हंसा महाराज तडागं प्राप्य भारत ॥ ४२

C 6 5135
B 6 110 45
K 6 110 45

D4 T1 G4 M1.8 5 भरतश्रेष्ठ —d) Ś1 Ko 1 शरै सुनिशितैस्त्रिभि

33 a) K1 लालाटस्थैस् K8 स तैर्, K4 Dn2 त्रिभिर्, Da Dn1 D5 च तैर् (for तु तैर्) T1 G4 बाणैस्तै (by transp) —b) Ko पांडुनदन; K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 पांडवो रणे, D1 8 S पांडवर्षभ (for पाण्डवोत्तम) —d) Ko T1 G अत्यंतम् (for अत्यर्थम्) G8 उच्छ्रित (for °तै) D1 शृंगैरभिसमुत्थितै, D5 शृंगैरर्थसमुच्छ्रितै

34 a) K2 महेष्वास —b) Ko 1 तव पुत्रेण (by transp) —d) D6 किशुक (for किंशुक) B8 यथा (for इव)

35 a) K8 D2 तथा (for तत) K8 D2 क्रुद्ध —b) D2 (by corr sec m as in text) पार्थिव —d) Ś1 राहुरुग्र; Ko 2 D2 8 राहुग्रस्तो (Ko 2 °स्तं), K4 B Da2 Dn D4-8 राहु पूर्ण (D4 °र्णे) (for राहुरुग्रो) D2 8 निशाकर

37 b) K2 4 B D (except D1-8.6) रथं चास्य त्रिभि शरै —d) Ko-2 पुत्रं त B4 Dn2 D4 7 8 निशितै (for नवभि)

38 b) Dn2 भीमस्य (sic) (for भीष्मस्य) Ś1 Ko-2 Da Dn1 D2 5 T2 G2 स्थित (for स्थित) —d) Ś1 बाहोर् (for बाह्वोर्) Ś1 Ko 1 चार्द (K1 °द) यत् (for चार्प°)

39 a) M5 महाराजा (for °राज) —b) Ś1 Ko-2 D1.6 °कर्षण (D6 °कर्षन); K4 B Da Dn D4 5 7 8 °तापन (for °कर्शन) —c) B2 8 संप्रैषीद्, D8 अप्रेषद्, Ca अप्रैषीद् (as in text) K8 अन्यान्; D8 बाणान् (for घोरान्) T1 G M अप्रेषयच्छरान्घोरान्; T2 प्रेषयत्सायकाम्राजन् —d) D2 कालदण्डोपमान्; D6 यमदण्डोप° Ś1 Ko-2 शितान् (for बहून्)

40 K2 om. 40 D4 om. (hapl) 40cdef —d) D8 अभून्महत्; M अभूत्तदा (for इवाभवत्) —e) D8 पार्थश्च (for पार्थं च) B1-8 Da Dn1 D5 नवभिर् (for निशितैर्) —f) Da1 अविध्य; D8 आविध्य; T2 अविध्यं (for अविध्यत्) D8 तनय (for तनयस्)

41 a) B1 तत पार्थो, Da1 damaged, G2 रोषि सोपि (for तत क्रुद्धो) K8 पार्थ, D8 पार्थ —b) K2 Da1 कार्मुक, T2 °कै (for °के) —c) T2 G1-8 M निशितान् (for समरे) —d) D2 शिलासितान्, T2 M1-8 5 शिलीमुखान्

42 a) K5 निमज्जस्ते; D1 व्यराजत; D2 M4 न्यमज्जंत, M8 न्यमज्जुस्ते K8 5 महावेगास् (for °राज). —c) D1 सिंहा, T2 हसो (for हसा) Ś1 Ko महाभोगास्, K1 D6 महाभागास् (D6 °गा), K4 D2 °भाग (for महाराज) —d) Ś1 Ko 2 तडाक, Da2 D5 तटाग, D1 S तटाकं (for तडाग) D2 प्रतिपेदिरे (for प्राप्य भारत)

43 D6 om. 43abcd —a) B8 ताडितश् (for पीडितश्) S चापि (for चैव) B1 पुत्रास्ते; B8 ते पुत्रः (by transp) —c) D1 त्यक्त्वा; T2 भित्वा

C 6 5136
B 6 110 45
K 6 110 45

पीडितश्चैव पुत्रस्ते पाण्डवेन महात्मना ।
हित्वा पार्थं रणे तूर्णं भीष्मस्य रथमाश्रयत् ।
अगाधे मज्जतस्तस्य द्वीपो भीष्मोऽभवत्तदा ॥ ४३
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां पुत्रस्तव विशां पते ।
अवारयत्ततः शूरो भूय एव पराक्रमी ॥ ४४
शरैः सुनिशितैः पार्थं यथा वृत्रः पुरंदरम् ।
निर्बिभेद महावीर्यो विव्यथे नैव चार्जुनात् ॥ ४५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥

१०७

संजय उवाच ।
सात्यकिं दंशितं युद्धे भीष्मायाभ्युद्यतं तदा ।
आर्श्यशृङ्गिर्महेष्वासो वारयामास संयुगे ॥ १
माधवस्तु सुसंक्रुद्धो राक्षसं नवभिः शरैः ।
आजघान रणे राजन्प्रहसन्निव भारत ॥ २
तथैव राक्षसो राजन्माधवं निशितैः शरैः ।

(for हित्वा) G1 8 M1-3 5 पार्थस्य, G2 पार्थं रथात् (for पार्थं रणे) Ś1 K0-2 शूर (for तूर्णं) — d) K4 B1-8 Da Dn D1 6 7 8 M2-5 आव्रजत् (D8 °न); B4 आगमत्, G1 (also as in text) आययौ. — f) D8 T2 M भीष्मो द्वीपो (by transp) Ca c cite द्वीप° D1 भीष्मस्त्राता तदाभवत्

44 M om 44-45 — b) Ś1 K0 1 तव पुत्रो (by transp) — e) D8 अवारयत्, D5 अवारय (for °यत्) Ś1 पुन, K0 पुरा, K1 पुर° (for तत) D1 क्रुद्धो, G2 शूर (for शूरो)

45 M om 45 (cf v l 44) — a) Dn2 शै° शरैर् (for शरै° सु) Ś1 सुनिशित, Da1 D5 सुनिश्रितै, D6 सुविदितै (for सुनिशितै) G2 पार्थो (for पार्थं) — b) K8-5 B D (except D8 6) G1 यथा वृत्र पुरदर° — e) K3 5 D2 महाराज, K4 B Da Dn D1 4 7 8 G1 °कायो, D6 °कालो; G2 8 तदा शूरो (for महावीर्यो) — d) G2 विव्याथ (for विव्यथे) K4 B Dn2 D2-4 6-8 नैव चार्जुन, T G च तदा(T G4 °था)र्जुन

Colophon om in Ś1 K0 1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K3 5 mention only दशमेहनि, K4 B8 Da Dn1 D5 दशमेह्नि (K4 B8 cont भीष्म[B8 °म]निपातन); D2 दशमयुद्धदिवस, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* D6 द्वद्वयुद्ध, G2 योध्यविभाग, M1 धृतविभागकथन. — *Adhy no* (figures, words or both) K3 104, Da2 (sec m) 68, Dn1 D5 105, T1 G 105 (as in text), T2 M3 4 108; M1 5 107, M4 109. — *Śloka no* Dn1 45, Dn2 48, D5 6 47

107

1 a) K0 1 दर्शित, S रभस (for दंशित) K3 दृष्ट्वा (for युद्धे) — b) Ś1 D2 [अ]भ्युद्धत, K0-2 [अ]भ्युदित (for [अ]भ्युद्यत) K4 Da Dn1 D2 5 रणा B Dn2 D1 4 6-8 T G1 3 4 M रणे (for तदा) K8 5 D2 भीष्म प्रत्युद्गि(K5 °य, D2 °द्यु)त रणा; G2 भीष्मायोपतमाहवे (inf lin भीष्मायाभ्युद्यत रणे) — c) Ś1 K0-2 4 B Da2 Dn D1 3-8 T1 G4 आर्ष्यशृगिर्; K3 Da1 आर्ष्यशृगीर् (Da1 °ग), K5 आर्षिशृगिर्, D2 आर्षशृंगो B1 T1 G3 4 महाराज, D1 2 6 T2 G1 2 M महावीर्यो (for महेष्वासो) — d) T1 G मायकैः, T2 M भारत (for संयुगे)

2 G1 damaged. — a) K4 सात्यकिस्तु (for माधवस्तु) D1 तत क्रुद्धो, G2 8 महावीर्यो (for सुसक्रुद्धो) — b) D2 निशितै शरै, T2 परवीरहा (for नवभि शरै) — K5 M2 om (hapl) 2c-3b, Da Dn1 D5 om (hapl) 2d-3a — d) Ś1 K1 प्रहरन् (for प्रहसन्).

3 K5 M2 om 3ab, Da Dn1 D5 om 3a (cf v l 2) D2 reads up to मास in marg (sec m) — a)

अर्दयामास राजेन्द्र संक्रुद्धः शिनिपुंगवम् ॥ ३
शैनेयः शरसंघं तु प्रेषयामास संयुगे ।
राक्षसाय सुसंक्रुद्धो माधवः परवीरहा ॥ ४
ततो रक्षो महाबाहुं सात्यकिं सत्यविक्रमम् ।
विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैः सिंहनादं ननाद च ॥ ५
माधवस्तु भृशं विद्धो राक्षसेन रणे तदा ।
धैर्यमालम्ब्य तेजस्वी जहास च ननाद च ॥ ६
भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः ।
ताडयामास समरे तोत्त्रैरिव महागजम् ॥ ७
विहाय राक्षसं युद्धे शैनेयो रथिनां वरः ।
प्राग्ज्योतिषाय चिक्षेप शरान्संनतपर्वणः ॥ ८
तस्य प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्धनुः ।
चिच्छेद शितधारेण भल्लेन कृतहस्तवत् ॥ ९
अथान्यद्धनुरादाय वेगवत्परवीरहा ।
भगदत्तं रणे क्रुद्धो विव्याध निशितैः शरैः ॥ १०
सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी संलिहन्मुहुः ।
शक्तिं कनकवैडूर्यभूषितामायसीं दृढाम् ।
यमदण्डोपमां घोरां प्राहिणोत्सात्यकाय वै ॥ ११

C 6. 5151
B 6. 111. 12
K 6. 111. 12

Ś1 K0 1 3 4 D2 युद्धे (for राजन्) T2 तथैव राजन्वि- व्याध — b) D1 2 सात्यकिं (for माधव) B Da Dn1 D1 3–3 T1 G M1 3–5 नवभि (for निशितै) — cd) D1 2 संक्रुद्धो — Ś1 K0 1 om (hapl) 3c–7b M3–5 मक्रुद्ध (for °द्ध) राजेंद्र (by transp)

4 Ś1 K0 1 om 4 (cf v l 3) D1 om 4a–5b — a) K3 5 D2 °सघास्तु, S °सवातान् (for °सघ) — G1 damaged from 4c up to 5b — b) T2 प्रत्यगृह्णान्महारथ — c) T1 स (for सु-) T2 राक्षस समरे दृष्टो — d) D2 सात्यकि (for माधव) T2 माधव समयोधयत्

5 Ś1 K0 1 om 5, D1 om 5ab, G1 damaged — a) D2 4 6–8 M3–5 महा- बाहु, T1 G2–4 °वीर्यं (for °बाहुं) — c) T1 G4 निशितै for 5ab (cf v l 3, 4) K2 Da Dn1 D1 6 S निशितै विव्याय (for °ध) D2 तूर्णं; D1 6 S बाणै (for विशिखै) — d) K5 मुमोच (for ननाद) K5 तीक्ष्णैः)

6 Ś1 K0 1 om 6 (cf v l 3) — a) K3 G1 M2 3 (inf lin) भृश क्रुद्धो, D2 T2 M3 5 सु- सक्रुद्धो (for भृश विद्धो) — b) D1 महात्मना; S तदा रणे (by transp) K3 D2 राक्षसाव(D2 °य, sup lin sec. m °स्तु)रणे रुषा, K5 राक्षसाय भृश रुषा — G1 damaged from धैर्य in 6c up to शैनेयो in 8b — c) K2 Dn2 D4 8 वार्यमाणश्च (K2 °स्तु), K4 B1 3 धैर्यमाणश्च, D7 वीर्यमालब्य (for धैर्यमालम्ब्य) — d) K5 महासत्त्व (for जहास च)

7 Ś1 K0 1 om 7ab (cf v l 3) G1 damaged (cf v l 6) — b) Da1 (also as in text) माधवो — d) K2 महागजान्, D1–3 S (G1 damaged) °द्विपं (for °गजम्)

8 G1 damaged up to शैनेयो (in 8b) — a) K4 D1 क्रुद्ध (for युद्धे) — b) Da1 D5 शिने(Da1 °नै)यो, D2 सैनेयो (for शै°) — c) K2 चिछेप, Da1 विक्षिप, G2 समरे (for चिक्षेप) K5 प्राग्योषित स चिक्षेप, — d) G3 शरै (for शरान्) D2 T2 °पर्वणान्, G3 °पर्वभि (for °ण)

9 a) B1 तस्मै, D1 तत (for तस्य) — b) D5 M2 माधवस्य महाधनु, G2 °वस्याच्छिमद्धनु — c) K4 B Dn2 D3 G2 शत°, D2 सित°, D4 शर°, G1 कृत° (for शित°) — d) B1 लघुहस्तवत्, Dn1 कृतहस्तवन्

10 a) D7 अन्यच्च, G2 सोप्यन्यद् (for अथान्यद्) — c) B D (except D1–3) क्रुद्ध (for क्रुद्धो) — d) T1 G4 विव्याथ (for °ध) D6 त्रिभि (for शरै)

11 a) G1 3 °क्रुद्धो (for °विद्धो) K2 Da1 महे- ष्वास (for °स) — b) Ś1 K0 2 3 Da2 D2 3 5 7 T G1 4 M1–3 5 सृक्कणी; G2 सृक्किणी (K0 °णी), G3 सृग्विणी (for सृक्किणी) K4 B Da Dn D2 4 5 7 8 परिसलिहन्, K5 परिलेलिहन्; D1 M4 स्रक्कणी; — c) K3 D2 T2 G2 3 परिसात्स्वयन् (for सलिहन्मुहु) — c) K4 B D4 6 T1 M2–5 °वैडूर्यां (K3 °र्यां, M3 °या), — d) Da1 दृढे (for G4 M1 °वैदूर्यं (for °वैडूर्य) T2 M1–3 5 दृढाम्) T1 G2 4 -हेमचित्रविराजिता, M4 -हेम हेमचित्रा महायसीं; G1 3 -हेमचित्रामयस्मयीं, चित्रां विशा पते — e) K3–5 D1 2 S कालदण्डोपमा, D3 यमदण्डोपमी D1 3 6 T2 M रौद्रां, T1 G4 सारां (for घोरां) — f) D3 ह (for वै) B Da Dn D4 5 7 8 चिक्षेप परमाहवे

C 6 5151
B 6 111 12
K 6 111 12

तामापतन्तीं सहसा तस्य बाहोर्बलेरिताम् ।
सात्यकिः समरे राजंस्त्रिधा चिच्छेद सायकैः ।
सा पपात तदा भूमौ महोल्केव हतप्रभा ॥ १२
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां पते ।
महता रथवंशेन वारयामास माधवम् ॥ १३
तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां महारथम् ।
दुर्योधनो भृशं हृष्टो भ्रातॄन्सर्वानुवाच ह ॥ १४
तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि ।
न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोऽस्माद्रथव्रजात् ।
अस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्बलम् ॥ १५
तत्तथेति वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ।
शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्य प्रमुखे तदा ॥ १६
अभिमन्युं तदायान्तं भीष्मायाभ्युद्यतं मृधे ।
काम्बोजराजो बलवान्वारयामास संयुगे ॥ १७
आर्जुनिर्नृपतिं विद्ध्वा शरैः संनतपर्वभिः ।
पुनरेव चतुःषष्ट्या राजन्विव्याध तं नृपम् ॥ १८
सुदक्षिणस्तु समरे कार्ष्णिं विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ १९

---

12 a) D2 तम् (for ताम्) Da1 तामापततीय सहसा (sic) — b) K1 वाह्वोर् (for वाहोर्) K3 बाहुवरेरितां, K4 5 B Da2 Dn D1 2 4–8 S बाहु बलें°, Da1 बाहुवलोरित; D3 बाहुभवेरिता — c) K5 Da1 M3 सात्यकिं (for °कि°) — d) K4 B D (except D2 3) Co द्विधा (for त्रिधा) Da1 विच्छेद K4 Co शायकै° — After 12^{cd}, T G ins

444* सा हेमविकृता शक्तिर्माधवस्य भुजच्युते° ।

— e) K0–2 स (for सा) K4 B D (except D2) M तत पपात सहसा (D6 सा भूमौ), T1 G निपपात शरैश् (G1–3 हता) छिन्ना (G3 छना), T2 पपात सहसा छिना (sic). — f) K3 5 D2 नभश्चयु(K3 °च्यु)ता, D1 T2 गतप्रभा, T1 G4 महीतले (for हतप्रभा)

13 a) D3 विनिहिता (for °हतां) K1 दृष्टा (for दृष्ट्वा) — b) Ś1 पुत्रास् (for पुत्रस्) — d) M2 भारत (for माधवम्) D3 सात्यकिं पर्यवारयन्

14 a) K0 तत° (for तथा) — b) T1 G2 4 वार्ष्णेयं त (for °याना) B3 महाबल (for °रथम्) — c) K3 5 [ऽ]थ सहृष्टो, B4 Dn1 m n2 D1 4 7 8 भृश क्रुद्धो; D2 [ऽ]थ सदृष्ट्वा, G1 भृश रुष्टो (for भृश हृष्टो) — d) K3 Da1 भ्रातृन्

15 b) Ś1 वा (for व°) Ś1 M5 सत्यको; D1 सात्यकिर् (for सात्यको). K3 5 D2 यथा वध्येत सात्यकि° — c) T2 गजवत् (for न जीवन्) — d) D1 महतोस्मद्- (for महतोऽस्माद्) — e) K4 B D (except D1–3) M2–5 तस्मिन् (for अस्मिन्) Da1 हते (for हत) B1 कृते (for मन्ये) — f) D1 बलं महत् (by transp)

16 a) K4 B D (except D2 3) तथेति च (for तत्तथेति) T1 G वच श्रुत्वा — b) D1 3 प्रति° (for परि°) K4 महारथात्, B4 °रथ°, G2 °रथ (for °रथा°) — c) D2 सैनेयान् (for शैनेय) D2 योधयामास — d) B4 Dn2 D3 (marg *sec m*) भीष्माय (for भीष्मस्य) K2 D3 प्रमुखा (D3 °खास्), B Da Dn D4 5 7 8 [अ]भ्युद्यत, D1 प्रमुख (for °खे) K4 स्थिता, K5 तथा, B Da2 Dn1 D5 वधे, Da1 वध°, Dn2 D4 7 8 रणे (for तदा)

17 B Da Dn D4 5 7 8 om (? hapl) 17^{ab} — a) K2 तदायात, K3–5 D1–3 6 T1 G4 तथाया(K3 °या)तं (for तदायान्त) — b) D1 G1 3 M4 5 भीष्मस्य (for भीष्माय) K0 2 [अ]त्युद्यतं, T2 ह्युद्यत (for [अ]भ्युद्यतं) K4 D1 T2 M वधे, T1 G युधि (for मृधे) K3 5 D2 भीष्मं प्रति महारथं, D3 6 भीष्मायोद्यतमाहवे — G3 om 17^{cd} — c) Ś1 K0–2 काम्भोजराजो — d) D1 योधया° (for वारया°) B Da Dn1 D3 5 6 S (G3 om) भारत (for संयुगे)

18 a) K1–4 B Da2 Dn D1 4–8 T1 G3 4 M आ (D3 G3 M2 अ)र्जुनिं, Da1 T2 अर्जुन (for आर्जुनिर्) K1 3 4 B Dn2 D1 4 6–8 T G4 M4 नृपतिर्, Da Dn1 D5 नृपते, M1–3 5 दशभिर् (for नृपतिं) K2 विद्धा, Da Dn1 D5 भित्त्वा, D1 विध्यत्, D2 वृद्ध (for विद्ध्वा) — d) Da1 राजा (for राजन्) T1 G4 विव्याथ (for °ध) K1 3 B1. 2 4 Da1 D5 T2 तं नृप; Da2 Dn D4 7 8 त नृप°, T1 G M पचभि° (for तं नृपम्)

19 G1–3 om. (hapl) 19^{ab} — a) Da1 सुदक्षिणास्; T G4 M1–4 °क्षिण (for °क्षिणस्) T1 G4 च (for तु) — b) B D (except D2 3) पुनर्, T2 G4 M कार्ष्णिर् (for कार्ष्णि) K3 विव्याद, G4 °थ

तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ।
यदभ्यधावद्गाङ्गेयं शिखण्डी शत्रुतापनः ॥ २०
विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयन्तौ महाचमूम् ।
भीष्मं च युधि संरब्धावाद्रवन्तौ महारथौ ॥ २१
अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः समायाद्रथसत्तमः ।
ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत ॥ २२
विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परंतप ।
यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनम् ॥ २३
द्रुपदश्च त्रिभिर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तथा ।
गुरुपुत्रं समासाद्य भीष्मस्य पुरतः स्थितम् ॥ २४
अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध दशभिः शरैः ।
विराटद्रुपदौ वृद्धौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ ॥ २५
तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् ।
यद्द्रौणेः सायकान्घोरान्प्रत्यवारयतां युधि ॥ २६
सहदेवं तथा यान्तं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात् ।
यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् ॥ २७ C. 6. 5160 B. 6. 111. 28 K. 6. 111. 28

(for °घ) T1 अभिविव्याध पंचभि° — c) G2 नृपतेर् (for नवभिर्) — d) Da1 इच्छद् (for इच्छन्) S भीष्मस्य वधकांक्षया.

20 a) G2 तुमुल (for सुमहत्) — b) K3 B Da Dn D1-8 समागमे, D1 पराक्रम, D8 महारणे (for पराक्रमे). S तयोः पुरुषसिंहयोः — c) K5 B2 D2 3 5 7 8 G1.2 M यदाभ्यधावद्; T1 G3 4 ययाभ्य°; T2 तथा ययावद् — d) Da1 Dn1 (before corr) शिखंडि B1 Da2 Dn D4-7 शत्रुकर्शन°, B2-4 Da1 °कर्पण, D8 °कर्षन° (for °तापन)

21 a) D3 चोभौ, T2 युद्धे (for वृद्धौ) — b) Da D5 वारयंत; D3 दारयंतौ (for वार°) — c) D3 तौ भीष्मं, S भीष्मस्य (for भीष्मं च) T2 वध (for युधि) K1 सरब्धा, K2 °ब्धो, Da1 °ब्ध, D7 °ब्ध (for °ब्धाव्) — d) K0-3 अ (K0 3 प्रा)-द्रवतौ, Da Dn1 D5 °भ्यद्र°, D1 प्रहरंतौ; D6 वारयंतौ, D7 द्रावयतौ, T G2 4 M1-3 5 आ (T2 प्रा)-द्रवेता, G1 3 वारयेतां (for आद्रवन्तौ) G2 महारणे (for °रथौ)

22 a) K4 B D (except D2) S रणे (for तत°) — b) K4 B Da Dn1 M1. 3-5 समीयाद्, Dn2 D1. 4 6-8 M2 समि°, T2 G1 सम°, G3 समे° (for समा°). D3 M3 5 रथसत्तम, T1 रथिसत्तम — c) Da1 प्रववृत (for °वृते) G1 3 तयोः ममभवद्युद्ध — d) K4 B D (except D2) T2 M तयोस्तस्य, G1 3 ततस्तस्य (for तव तेषा) T1 G2 4 तुमुल रोमहर्षणं

23 a) M1-3 5 विराट (for °टो) K5 D1 2 बाणैर् (for भल्लैर्) — K0-2 om (? hapl) 23[b]-24[a] — b) D1 T2 स्तनांतरे, T1 G1 3 4 M परतप (for परंतप) Ś1 विव्याध निशितैस्तदा (cf. 24[b]) — Ś1 transp 23[cd] and 24[ab] — c) T2 पतमान (for यत°). D5 रणेष्वास (for महे°) — For 23[abc], G2 subst

445* ततो द्रोणसुत योधान्द्रवमाण महारणे ।
विसृजन्त शरान्दृष्ट्वा

— d) T2 द्रोणिम्, M2 द्रौणिर् (for द्रौणिम्)

24 K0-2 om 24[a] (cf. v l 23) Ś1 transp 23[cd] and 24[ab] — a) Ś1 K4 5 D1 M2 5 तु (for च) Ś1 K4 शितैर् (for त्रिभिर्) Ś1 K3-5 D2 3 T1 G M3-5 भल्लैर् (for बाणैर्) — b) Ś1 सुदृढ; Co निशितैस् (as in text) K4 B2-4 D (except D1-3. 6) सदा, K5 B1 T G4 शरैः; G1-3 M तत (for तथा) — c) K3 समास्थाय (for °साद्य) — d) D1 S प्रमुखे (for पुरत°) K4 B Da Dn D4 5 7 8 प्रहरतौ महाबलौ

25 G2 transp 25[ab] and 25[cd]. — b) T1 G4 विव्याध (for °ध) K4 S निशितैः, B D (except D2) बहुभि (for दशभि°) — c) K3 B Da Dn D1. 2 4-8 T G1 3. 4 M वीरौ, D3 चोभौ, G2 क्रुद्धौ (for वृद्धौ) — d) G2 जघ्नतु समरे मृधे

26 a) T G1. 3 4 M4 तद् (for तत्र) K3 Da1 [अ]द्भुतम् K3 D3 T2 M1 3 5 अपश्यामो (for °म) G2 महात्मनोर्महावीर — c) K2 4 B Da Dn D1. 4-8 यद्द्रौणि°, K3 यत्तस्य, D2 G1 3 यद्द्रोणे°; D3 यद्द्रौण, T2 यद्द्रौणे (for यद्द्रौणेः) K4 शायकान् — d) D1 वारयामासतुर् (for प्रत्यवारयता) Ś1 रणे (for युधि)

27 a) Da1 तथा यात, D2 यथा यात, D5 समा° — b) K3 [s]न्वयात्, D1 युधि (for ऽभ्ययात्) — c) D1 3 transp नागो and नाग. G2 महानाग, M1-3 5 वने मत्तो (for वने नाग) — d) M1-3 5 नाग मत्तम् (for मत्तो मत्तम्) D1 इव द्विप, D2 G इवाद्रवत् (for उपा°). K5 T1 M4 मत्तो मत्त इवा-(M4 उपा)द्रवत्

C 6 5168
B 6 111 29
K 6 111 29

कृपश्च समरे राजन्माद्रीपुत्रं महारथम् ।
आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः ॥ २८
तस्य माद्रीसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ।
अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः ॥ २९
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनम् ।
माद्रीपुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ।
आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३०
तथैव पाण्डवो राजञ्शारद्वतममर्षणम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकाङ्क्षया ।
तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं भयावहम् ॥ ३१

नकुलं तु रणे क्रुद्धं विकर्णः शत्रुतापनः ।
विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३२
नकुलोऽपि भृशं विद्धस्तव पुत्रेण धन्विना ।
विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः ॥ ३३
तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ ।
अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ ३४
घटोत्कचं रणे यत्तं निघ्नन्तं तव वाहिनीम् ।
दुर्मुखः समरे प्रायाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३५
हैडिम्बस्तु ततो राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवत्या निशितैः शरैः ॥ ३६

---

28 a) D1 8 कृपस्तु, G2 8 कृप च (for कृपश्च) B2 स रणे (for समरे) K8 B Da Dn D1 8–8 S शूरो (M2 वीरो) (for राजन्) K5 D2 कृप शूरो रणे राजन् — b) D5 माद्रि° (for माद्री°) G1–8 माद्रीपुत्रो महारथ — c) T G M2–4 निजघान, M1 विजघान (for आज°) K2 शतैस् (for शरैस्) K5 D2 क्षिप्रं, S तीक्ष्णै (for तूर्णं) — d) K1 सतत्या (for सप्तत्या) D8 ऋक्मभूषणै, T G4 M रुक्म(M1 8 4 °ग्म)भूषितै

29 a) D5 माद्रि° (for माद्री°) — b) Da1 विधा विच्छेद सायकै, M1–8 5 चिच्छेद निशितै शरै — c) K1 अच्छेदं छिनदन्वान (sic) — d) T1 G4 विव्याथ K8–5 B2 D1 2 T1 G M2 8 5 नि(M2 वि)शितै (for नवभि)

30 K2 8 om (hapl.) 30abcd — b) G8 समये (for समरे) — c) B4 माद्रीपुत्र°, D1 °सुत (for °पुत्रं) Ś1 Ko सुसहृष्ट, K5 D2 तु तं क्रुद्ध, Da1 तु सहृष्टो — d) K5 D2 पंचभिर् (for दशभिर्) Ko 1 निहितै, Da1 निशतै (for निशितै) — e) = 31c, 36c B2 रणे (for [उ]रसि) K8 क्षिप्रम् (for क्रुद्ध) — Ś1 K1 om (hapl) 30f–31c — f) Ko om (hapl) from भीष्मस्य up to क्रुद्धो in 31c. T2 विक्रम (for जीवितम्)

31 S1 Ko 1 om 31abc (cf v l 30) — b) Da1 शरद्वतम् (for शा°) K8 शरवर्षैरमर्षण, S ब्राह्मण वेदपारग — c) = 30e, 36c M2 आजगाम (for °घान) T2 G1 8 M रणे (for [उ]रसि) K8 क्षिप्र (for क्रुद्धो) — d) Ś1 Ko–2 वधकाम्यया (for °काङ्क्षया) — e) K2 Da Dn1 D8 5 ततो (for तयोर्). K1 युद्धे (for युद्ध) K8 S समभवद्युद्ध (by transp) — f) D1 8 M1–8 5 विशां पते, T2 G1 8 M4 भयानक, G2 महाभय, Ca भयावहम् (as in text)

32 a) K8 T1 G2 4 च (for तु) D8 समरे (for तु रणे) K4 B D (except D1–8) क्रुद्धो, S शूर (for क्रुद्ध) — b) G2 °पातन (for °तापन). — c) T1 G4 विव्याथ K5 D2 वर्षन् (for षष्ट्या). — d) G1 8 इच्छन् (for रक्षन्) K4 B D (except D2 6) T1 G2 4 M रक्षन्भीष्म महाबल

33 a) Ś1 Ko 1 नकुलस्तु, D1 °लश्च (for °लोऽपि). K5 S भृश क्रुद्धस् — b) B D (except D1–8. 6) धीमता (for धन्विना) S तव पुत्र नरे(G2 M2 जने)श्वर — After 33ab, G2 ins

446* तयो समभवद्युद्ध तुमुल रोमहर्षणम् ।

— c) G2 विकर्ण (for °र्णं) — d) T1 G शिलाशितै (for शिलीमुखै)

34 a) Da1 नरशार्दूल, D6 पुरुषशार्दूलौ (hypermetric), S पुरुषव्याघ्रौ (for नरशार्दूलौ) — c) S ततक्षतुस्तदा(T2 °तो, M1–8 5 °था)न्योन्यं — d) K8 गोवृषभा इव (for °भाविव) Ca cites गोवृषभौ (as in text)

35 a) K4 B D (except D1–8) G8 यात्त (for यत्त) — b) D8 विनिघ्नत च (for निघ्नन्त तव), — c) T1 G [ऽ]भ्यायाद् (for प्रायाद्) D1 दुर्मुखो वारयामास

36 a) K8 5 Da D2 5 हैडंबस, D6 हैडबिस्, T G M4 हैडिंब (for हैडिम्बस्) K8 5 समरे; B Da

भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ।
पश्या वीरो नदन्हृष्टो विव्याध रणमूर्धनि ॥ ३७
धृष्टद्युम्नं रणे यान्तं भीष्मस्य वधकाङ्क्षिणम् ।
हार्दिक्यो वारयामास रक्षन्भीष्मस्य जीवितम् ॥ ३८
वार्ष्णेयः पार्षतं शूरं विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
पुनः पञ्चाशता तूर्णमाजघान स्तनान्तरे ॥ ३९
तथैव पार्षतो राजन्हार्दिक्यं नवभिः शरैः ।
विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कङ्कपत्रपरिच्छदैः ॥ ४०
तयोः समभवद्युद्धं भीष्महेतोर्महारणे ।
अन्योन्यातिशयैर्युक्तं यथा वृत्रमहेन्द्रयोः ॥ ४१
भीमसेनमथायान्तं भीष्मं प्रति महाबलम् ।
भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४२
सौमदत्तिरथो भीममाजघान स्तनान्तरे ।
नाराचेन सुतीक्ष्णेन रुक्मपुङ्खेन संयुगे ॥ ४३
उरःस्थेन बभौ तेन भीमसेनः प्रतापवान् ।
स्कन्दशक्त्या यथा क्रौञ्चः पुरा नृपतिसत्तम ॥ ४४
तौ शरान्सूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
अन्योन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षिपाते मुहुर्मुहुः ॥ ४५ C 8 5187 B 6 111 45 K 6 111 48

Dn $D_{1,4-8}$ T_2 M तु रणे, D_3 व रणे (for तु ततो) —^{b}) K_1 सुदुख (sic), T G दुर्मुख (for दुर्मुख) Da_1 T G शत्रुतापन (for °नम्) —^{c}) = 30^c, 31^c —^{d}) B D (except D_{1-3} $_6$) शरेणानतपर्वणा

37 ^{a}) D_1 भैमसेनिं चापि शरैर्, T G $M_{2\ 4}$ भीमसेनसुतश्चापि —^{b}) T G M_4 दुर्मुख (for °ख) $Ś_1$ $K_{0-2\ 4}$ सायकैः शितैः, K_4 Da D_5 प्रमुखैः शरैः, D_1 सुमुखैः शितैः, T_1 $G_{2\ 4}$ M_4 निशितैः शरैः (for सुमुखैः शरैः) —^{c}) Da_1 Dn_1 D_6 दृष्ट्वा (for पश्या) Dn_2 [s]नदद् (for नदन्) K_3 क्रुद्धो (for हृष्टो) —^{d}) T_1 G_4 विव्याय (for °ध)

38 ^{a}) K_3 B D (except $D_{1\ 2}$) तथा, S ततो (for रणे) K_4 यत्तु, D_8 यातं (for यान्त) —^{b}) $Ś_1$ °काक्षिन, K_6 D_8 S °काक्षया (for °काङ्क्षिणम्) —^{c}) K_1 हार्दिको —^{d}) K_2 राजन् (for रक्षन्) B D (except D_{1-8}) रथश्रेष्ठं (B_3 °ष्ठो) महारथ (B_2 °रणे)

39 ^{a}) $K_{3\ 4}$ B Da Dn D_{4-8} S हार्दिक्य (B_1 Da $D_{4\ 5\ 8}$ [by corr] T_2 °क्य) (for वार्ष्णेय). $B_{3\ 4}$ D (except D_{1-3}) पार्षतश्, T_2 °द (for °त) K_8 $D_{2\ 6}$ शूरो, K_4 B Da Dn $D_{4\ 5\ 7\ 8}$ चापि, D_8 वीरो (for शूर) —^{b}) K_2 विद्वा (for विद्ध्वा) D_1 S आशुगैः, D_8 सायकैः (for आयसैः) —^{c}) $K_{0\ 2}$ पचशतात्, T_2 पंचशता, G_2 पचाशता (for पञ्चाशता) —^{d}) = 43^b K_8 D_3 T_2 G_2 महारथं, $D_{1\ 2}$ T_1 $G_{1\ 3\ 4}$ M °रथ (for स्तनान्तरे) — For 39^d, K_4 B Da Dn D_{4-8} subst

447* तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ।
आजघान महाबाहुः पार्षतं त महारथम् ।

[(L 1) = 42^d —(L 2) B_4 जघान स (for आजघान)]

40 ^{a}) B D (except $D_{2\ 8}$) तं चैव (B_2 त चापि) (for तथैव) T_1 पार्षदो (for °तो) B_2 राजा (for राजन्) —^{b}) T_2 हार्दिक्यो (for °क्य) —^{c}) T_1 G_4 विव्याथ (for °ध) K_{0-2} दीप्तैः (for तीक्ष्णैः) —^{d}) K_1 काक° (for कङ्क°) K_8 B D (except D_2) S कंकपत्रैरजिह्मगैः

41 ^{a}) D_2 तत (for तयोः) —^{b}) Dn_2 D_6 $M_{1-3\ 5}$ महाहवे, T_2 महद्रणे (for महारणे) —^{c}) K_5 D_8 °शरै, B Da Dn D_{4-7} °सये (for °शयैर्) K_1 यक्तं, K_6 सुत, $G_{2\ 3}$ युद्ध (for युक्त) T_1 G_4 अन्योन्य निघ्नतो बाणैर् —^{d}) K_2 तथा (for यथा).

42 ^{a}) $K_{4\ 5}$ B Da Dn $D_{1\ 2\ 4-7}$ T $G_{1\ 3\ 4}$ $M_{1\ 4}$ तथायात, D_8 तथायात, G_2 तदायात, $M_{2\ 3\ 5}$ ततो यातं (for अथायान्त) —^{b}) K_6 D_2 भीष्महेतोर् K_3 B D (except D_2) S महारथ (for °बलम्) —^{c}) D_5 भूमि° (for भूरि°) $Ś_1$ K_{0-2} स्त्वियात्, K_8 D_6 S ययौ (for [अ]भ्ययात्) D_2 भूरिश्रवस्तमभ्ययात्

43 ^{a}) K_1 सौमदत्विर्, K_2 Da_1 T_2 G_{1-3} $M_{3\ 5}$ सोमदत्तिर् (for सौमदत्तिर्) D_7 ततो (for अथो) K_1 G_1 M_4 भीष्मम्, T_2 राजन् (for भीमम्) —^{b}) = 39^d —^{d}) $M_{1\ 3\ 4}$ रुग्म° (for रुक्म°)

44 ^{a}) S स बाणेन (for बभौ तेन) D_1 आजघान तथा शक्त्या —^{c}) K_5 D_1 स्कद शक्त्या K_4 पूर्वं, K_6 क्रौंचे, Da_1 क्रौंच, D_1 क्रौंच (for क्रौञ्च) —^{d}) K_4 क्रौंचो (for पुरा) K_8 नृपतिसत्तम, K_5 D_2 पुरुषसत्तम S विबभौ नृपते पुरा

45 ^{a}) D_1 M_4 ते शरा सूर्यसंकाशा —^{b}) G_2 कार्मार (for कर्मार-) Da_1 D_5 -परिवर्जितान् D_1 M_4 -परिमार्जिता, D_2 परमार्जितान् T_2 कर्माशुपरिमार्जि

C 6 5167 B 6 111 48 K 6 111 48

भीमो भीष्मवधाकाङ्क्षी सौमदत्तिं महारथम् ।
तथा भीष्मजये गृध्नुः सौमदत्तिश्च पाण्डवम् ।
कृतप्रतिकृते यत्तौ योधयामासतू रणे ॥ ४६
युधिष्ठिरं महाराज महत्या सेनया वृतम् ।
भीष्मायाभिमुखं यान्तं भारद्वाजो न्यवारयत् ॥ ४७
द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ।
श्रुत्वा प्रभद्रका राजन्समकम्पन्त मारिष ॥ ४८
सा सेना महती राजन्पाण्डुपुत्रस्य संयुगे ।
द्रोणेन वारिता यत्ता न चचाल पदात्पदम् ॥ ४९
चेकितानं रणे क्रुद्धं भीष्मं प्रति जनेश्वर ।
चित्रसेनस्तव सुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ॥ ५०
भीष्महेतोः पराक्रान्तश्चित्रसेनो महारथः ।
चेकितानं परं शक्त्या योधयामास भारत ॥ ५१
तथैव चेकितानोऽपि चित्रसेनमयोधयत् ।
तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र पराक्रमे ॥ ५२
अर्जुनो वार्यमाणस्तु बहुशस्तनयेन ते ।

तान् — K5 D2 om. 45^e–46^f — ^e) K8 अन्योन्येन, D1 T2 अन्योन्य च (for °न्यस्य) K8 M8 क्रुद्धो (for क्रुद्धौ) D8 अन्योन्यमरणे क्रुद्धौ — ^d) Ś1 K1 चिक्षिपेते, K0 चिक्षेपेते, K2 चिक्षिपितैर्, K8 चिक्षापाते, K4 D4 चिक्षेपाते, B8 चिक्षिपतु, Da1 विक्षेपाते, D1 चिछिदाते (for चिक्षिपाते) Dn2 D4. 7 8 नरर्षभौ (for मुहुर्मुहु°) S प्रेषयेतां (M तुल्यवेगौ) नरोत्तमौ (T2 मुहुर्मुहु°)

46 K5 D2 om 46 (cf. v l 45). S reads 46^ef before 46^abcd — ^a) S भीमो भीष्मजये यत्त° (T2 यात, M1–3 5 यत्तं, M4 युक्त) — ^b) Da1 सोमदत्तिं Dn1 om (hapl) from महारथम् up to सौमदत्तिश्च (in 46^d) — ^c) G8 भीष्म जये (for भीष्मजये) K0 गृद्ध्र; K2 गृद्ध, K8 क्रुद्ध°, K4 शूर°; Da1 गृध्र, Da2 D8 M4 Ca गृद्ध°, Dn2 गृघ्नु; D5 गृध°, D6 गृघ्न°; M1–3 5 यत्त (for गृध्नु°) D1 तथा भीष्मस्य जीवेप्सु°, T2 तया भीष्मजये यत्त° — ^d) K8 Da2 G1–3 M8 5 सोमदत्तिश्च K0 2 B D (except D1–3) तु (for च) — After 46^cd, T1 G M2 ins

448* अयोधयेतां समरे तुल्यवेगौ नरोत्तमौ ।

— K8 om 46^ef — ^e) K4 °कृतौ (for °कृते) M4 युक्तौ (for यत्तौ) — ^f) S चे(T2 G8 वे)ष्टमानौ (G2 °णौ) परस्पर

47 ^a) B1 3 Da Dn1 D5 तु कौरव्य (B3 Dn1 °व्य), B2 4 Dn2 D4 6–8 तु कौंतेय; T1 महाराज (for महाराज) — ^b) G1 3 महत्या सेनयोद्यतं — ^c) K0–2 D2 भीष्मस्या(K1 भीष्मा)भिमुख यातं, K4 B Da Dn D1–3 भीष्माभि(Dn2 °ति)मुखमायांत, D1 भीष्मस्य प्रमुखे यात — ^d) S [ऽ]भ्यवारयत् (for न्यवार°) — After 47, T G M2 ins

449* तत्र युद्धमभूद्घोर तयो पुरुषसिंहयो ।

48 ^a) K8 द्रोणस्य रथजं घोष — D5 *repeats* 48^cd after 49 — ^c) M1 (*sup lin*) 3. 5 प्रद्रवतो; M2 प्रद्रवते, M4 प्राद्रवतो (for प्रभद्रका) — ^d) K8 Da1 D4 T1 G4 M1–3 5 समकपत (for °कम्पन्त). T1 G सैनिका°, T2 M भारत (for मारिष)

49 ^c) K0 2 यत्नान्, K8 याति; D1 याती, T2 युक्ता; G8 याता (for यत्ता) — ^d) T2 (*inf lin* as in text) चचार D1 भयात् (for पदात्) K5 चचाल न पदात्पर — After 49, D5 *repeats* 48^cd

50 ^a) K1 चेदितान, G8 M4 चेकितानो (for °न) B8 4 Dn2 D4 8 यत्त (for क्रुद्ध) — ^b) K8 Da1 जनेश्वर°, K4 D2 4 7 8 T1 G4 M4 °श्वरं (for °श्वर) — D5 om 50^cd — ^c) K2 चित्रसेना, K5 चित्रसेनं (for °सेनस्) K5 Da2 तव सुत, S सुतस्तुभ्य (for तव सुत°) — ^d) K1 अवारयम्; K8 अवास्यवान् (for अवारयत्) D1 क्रुद्धस्तत्र न्यवारयत्, D8 क्रुद्धरूपो ह्यवारयत्

51 ^a) K8 T G2–4 पराक्रात; D1 महाराज (for पराक्रान्तश्च) — ^b) K0–2 D8 चित्रहस्तो (for °सेनो) Dn2 D4 6–8 पराक्रमी (for महारथ°). — ^d) D8 वार° (for योध°).

52 G1–3 om. 52^ab — ^b) D1 चेकितानम् (for चित्रसेनम्) K4 B Da Dn D1. 4 5 7 8 अवारयत्; T1 अयोध° (for अयोध°) — ^c) S तदासीत्तुमुलं युद्धं — ^d) K0 पराक्रमी; K3. 4 B D (except D2) समागमे, S महात्मनो° (for पराक्रमे)

53 ^a) D2 वर्षमाणस्तु — ^b) K8 D6 बहुधा (for °शस्) K8 तु (for ते) K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 बहुशस्तत्र भारत — ^c) K1 Da1 D2 विमुखी(K1 °खे) कृत (for °खीकृत्य). K8 सुतुं ते, K5 तत्पुत्रं, D1

विमुखीकृत्य पुत्रं ते तव सेनां ममर्द ह ॥ ५३
दुःशासनोऽपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् ।
कथं भीष्मं परो हन्यादिति निश्चित्य भारत ॥ ५४
सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी ।
लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥

१०८

संजय उवाच ।
अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः ।
समादाय महच्चापं मत्तवारणवारणम् ॥ १
विधुन्वानो धनुः श्रेष्ठं द्रावयाणो महारथान् ।
पृतनां पाण्डवेयानां पातयानो महारथः ॥ २
निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान् ।
प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ॥ ३
अयं स दिवसस्तात यत्र पार्थो महारथः ।

C 6 5201
B. 6 112 4
K 6 112 4

से पुत्रं (by transp) — d) K3.4 B Da Dn D3-8 T G M1 2-5 सेनां तव (by transp), D1 तव सैन्य, M2 चित्रसेन K5 ममर्दयत्, G3 ममर्द यत्

54 D1 om 54 — a) T2 सक्रुद्ध (for परया) — b) Da Dn1 D5 अधारयत् (for अवा°) — c) D2 M2 भीष्मो (for °ष्मं) K3.4 B Dn2 D3 6-8 T2 G1.3 M न नो, K5 D2 तु नो, Da2 D4 5 ततो, Dn1 च (by corr) नो, T1 G2 4 नरो (for परो) T2 M यायाद् (for हन्याद्) — d) S सचिंत्य (for निश्चित्य)

55 a) T2 सा वार्यमाणा समरे — b) Ko 4 D3 T2 G1-3 M2 5 तव पुत्रस्य (by transp) Dn1 T2 वाहिनीं — c) T G3 M बहुभिर् (for रथिभि) S वीरैस् (for श्रेष्ठैस्) K3 लोड्यते तत्र तत्रैव — d) Ko 1 सव (for the first तत्र) K2 तव पुत्रैव भारत (sic), K3 श्रेष्ठैरार्यमहारथैः

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko 2 5 mention only दशमयुद्ध दिवस, K4 B3 Da1 Dn1 D5 दशमेह्नि (K4 B3 cont भीष्मनिपातन), D2 दशमयुद्ध, D6 दशमदिवसयुद्ध, M1 दशमेह्निके — *Adhy name* K4 D6 T G2 4 M1-3 5 द्वद्वयुद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K5 105, Da2 (sec m) 69, Dn2 D6 106, T1 G 107 (as in text), T2 M3 4 109, M1.2 108, M5 110 — *Śloka no* Dn2 57, D6 58, D6 59

108

1 a) Ko-2 शूरो (for वीरो) — b) K4 मत्तवारणविक्रमं, D3 °द्विरदविक्रम — c) S आददानो (for समादाय) — d) M2 °वारण (for °णम्)

2 D1 om 2ab — a) S (except M2) विधून्वानो Ś1 धनु श्रेष्ठो, K3 B1 2 4 Da1 Dn1 D3 7 रथश्रेष्ठो (Da1 °ष्ठ), Da2 Dn2 D4-6 8 नरश्रेष्ठो (for धनु श्रेष्ठं) — b) Ś1 Ko-2 द्रावयन्वै; K3 Dn2 D2 3 6-8 T2 M द्रावयानो, T1 G वारयानो K2 महारथ, B4 Dn2 D4 7 8 वरूथिनीं — d) K1 पातयाना, K2 पतयानो, K3 Da Dn D3-8 S गाहमानो K3 महाबला, K5 B Da Dn D2-8 °बल° (for °रथ°) — For 2cd, D1 subst

450* युक्तः प्रीत्या पाण्डवानां गाहमानो महाचमूम् ।

3 D2 reads 3 marg (sec m) — a) D1 निमित्त हि (for निमित्तानि) — b) K1 सर्वतो वाक्यमब्रवीत्, D2 समुद्वीक्ष्य च वीर्यवान् — c) K5 B (except B1) Da Dn1 D2-8 S अनीकाग्रे, D1 अरीन्दृष्ट्वा (for अनीकानि) K3 प्रपतत्तमनेकाग्रो (sic)

4 Before 4, D6 ins द्रोण उवाच — D2 reads

C 6 5201 B 6 112 4 K 6.112 4

जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ॥ ४
उत्पतन्ति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव मे ।
योगमस्त्राणि गच्छन्ति क्रूरे मे वर्तते मतिः ॥ ५
दिक्षु शान्तासु घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः ।
नीचैर्गृध्रा निलीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ॥ ६
नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः ।
रसते व्यथते भूमिरनुष्टनति वाहनम् ॥ ७
कङ्का गृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः ।
शिवाश्चाशिवनिर्घोषा वेदयन्त्यो महद्भयम् ॥ ८
पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् ।
सकबन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ॥ ९
परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् ।
वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्तनम् ॥ १०
देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः ।
कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ॥ ११
अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्ष्माणं निशाकरम् ।

4ab marg sec m — a) Dn2 हि (for स) K5 प्राप्तो (for तात) — b) T2 शत्रु (sic) (for यत्र) K3-5 B D M महाबल॰ (D1 धनुर्धर॰) (for महारथ) — d) K1 परे यत्न, T2 महत्कर्म (for परं यत्नं)

5 a) K1 ह्युत्पतति हि, K3 5 D2 S उत्पततीव (T2 उत्पतन्निव), K4 °तते हि, D1 °तति च K5 प्राणा (for बाणा) — b) K2 प्रस्करतीव, B2 Da Dn1 D5 विस्फुर° K3.4 B1 2 Da Dn D4-8 च, D1 न (for मे) — c) T2 मंत्राणि (for अस्त्राणि) K0-2 5 D3 चेच्छति, K4 B Da Dn1 D1 4 5 7 8 S नेच्छति — d) K4 5 Dn2 D1-3 6 क्रूरा मे, B Da Dn1 D4 5 7 8 S (except M1 2 5) क्रूर मे B Da Dn1 D5 7 8 S मन॰ (T2 °त), D4 पुन॰ (for मति॰)

6 K5 D2 om 6 — a) K3 4 B3 Co d दिक्षु शांतानि, B1 4 Dn2 D3 4 6-8 S (except T2) दिक्ष्व शांतानि, B2 Da2 D1 दिक्ष्वशांतासु (for दिक्षु शान्तासु) — b) M (except M4) व्याहरंते K1 मृगा द्विज॰, D5 द्विजातय॰, T2 मृगद्विज (for °द्विजा॰). — c) Ś1 नीच॰ गृध्र॰, T2 नीचैर्हंस (for नीचैर्गृध्रा) K1 निशी यते, D7 विली° (for निली°) — Ś1 K0-2 om from चमू in 6d up to रन्ति in 8b — d) B1 Da1 Dn1 D1 T2 G1.3 M भरताना

7 Ś1 K0-2 om 7 (of v l 6) — b) T G1 3 4 M1 3-5 लोहिता सर्वतो (by transp), G2 लोहिता सहिता M2 लोहित॰ सर्वतोदिश — c) Da1 सरते, D1 भ्रमते, D2 रसने, D5 सरक्षे, T1 G4 रवते, T2 समते, G1-3 नदते, Ca c d रसते (as in text) D5 व्यसते, D6 च्यवते, S चलते, Ca c d व्यथते (as in text) — d) D1 रुदते चैव, D2 (marg sec m) अनुश्रवति, D6 °तिष्ठति, T2 °स्खलति, M4 अभिष्टनति (for अनुष्टनति) K4 B Da Dn D4. 5 7 8 कपतीव च सर्वशः (D8 °त), M1-3 5 निष्टनति च वाहना॰ Cd cites अनुष्टनति

8 Ś1 K0-2 om up to रन्ति in 8b (of v l 6) — a) B1 3 4 D8 कङ्क (for कङ्का) K3 D2 3 वडा श्चैव, K4 यलाश्चैव, K5 वसुश्चैव; B2 Da Dn1 D5 बलाः श्येना, D6 वडाश्चैव; D8 वळाकाश्च, M व(M1. 5 व)ळाश्चैव (for बलाकाश्च) D1 T2 G3 कङ्कगृध्रबलाश्चैव (D1 °बलाश्चापि, T2 G3 °वळाश्चैव), T1 G1 2 4 काकगृध्रवळाश्चैव. — b) T2 व्याहरंत (for °रन्ति) — c) K3-5 B D5 S शिवाश्चैवा(K5 Da1 °श्चैव, S °श्चाप्य) शिवा घोरा — d) K1 वेदयत्यो; K3 D6 G1 °यानो, K5 D2 °यती, Da Dn1 D1 3 5 T G2-4 M °याना Da Dn1 D5 महाभय

9 b) K3 °मडले, K5 D2 3 T2 G1-3 M °मडल — K5 D2 om. 9cd — c) K0 मकरध्वश्च, D5 कर्म वधश्च (for सकबन्धश्च) K4 D1 3 S स॰ (for च) K1 मकरध्वजश्च परिघो (hypermetric), Cv as in text — d) S भानुमानुदतिष्ठति (T2 °मानिदतिष्ठत॰, G1. 3 M2 °नुदतिष्ठत)

10 a) Ś1 K0 2 D6 3 °वेशस् K2 ततो (for तथा) K2 om (hapl) from घोर in 10a to भय in 10c — c) Ś1 K0 1 वेदयन्वै, Da Dn1 D5 °यती (for °यानो) K5 D2 T G महद् (K5 D2 T2 महा-) (for भय) M4 घोरो (for °र) K3 वेदयाना क्षय घोर — d) S राजमुख्यावक(G3 M2 °व)र्तन

11 a) K5 °स्थासु, D2 °स्थास्तु (for °स्थाश्च) — b) K3 भरतेंद्रस्य S देवता कौरवे पुरे — cd) D5 lacuna for नृत्यन्ति च Da1 corrupt K5 प्रनृत्यते प्रकपति हसती च पुन॰ पुन॰, D2 कपते च प्रनृत्यति हसति च परस्पर

12 K5 D2 om 12 — b) K2 अलक्षाणं, K4 नलक्ष्माण, B1-3 वीक्षमाणा (B3 °णो), B4 Dn2 D4

अवाक्शिराश्च भगवानुदतिष्ठत चन्द्रमाः ॥ १२
वपूंषि च नरेन्द्राणां विगतानीव लक्षये ।
धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः ॥ १३
सेनयोरुभयोश्चैव समन्ताच्छ्रूयते महान् ।
पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निस्वनः ॥ १४
ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे ।
अपास्यान्यान्रणे योधानभ्येष्यति पितामहम् ॥ १५
हृष्यन्ति रोमकूपानि सीदतीव च मे मनः ।
चिन्तयित्वा महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमम् ॥ १६
तं चैव निकृतिप्रज्ञं पाञ्चाल्यं पापचेतसम् ।
पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः ॥ १७
अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखण्डिनम् ।
स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥ १८
अमङ्गल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनिर्महारथः ।
न चामङ्गलकेतोः स प्रहरेदापगासुतः ॥ १९
एतद्विचिन्तयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भृशम् ।

C. 6 5217
B 6 112. 20
K 6 112. 20

1 8 अलक्षण्य, Da Dn1 ईक्षमाणा (Da1 °ण), D5 इक्ष्यमाणा, M6-7 नलक्ष्माण, Ca अलक्ष्माण (as in text) B Da Dn D4 6 7 8 दिवाकर (Da1 °र); M8 - प्रभाकर — c) Da1 अर्वाक्, T G M4 अध°; Ca c अवाक् (as in text) — d) Ś1 Ko 2 8 D6 G2 M उदतिष्ठत, K2 B4 Dn2 D4 6 7 8 T1 G4 उपा (D5 °दा)तिष्ठत

13 a) K2 8 6 D2 वपुषि, Cc वपूंषि (as in text) — b) B Da Dn D1-3 विगताभानि, D1 निर्गतानीव (for विगतानीव) K4 लक्ष्यते S धार्तराष्ट्रस्य यो(M2 यौ)धिना — c) D1 सैन्ये तु Da D5 धार्त(Da1 °र्तृ)राष्ट्राणि (Da2 °नि) सैन्येषु, Dn1 धार्तराष्ट्रा समै°, S निष्प्रभाणि च गात्राणि — d) D6 नि (for च) T2 भ्राजते न च Ko 1 S दमिता (for दंशिता)

14 a) K2 सन्ये, K4 B Da Dn D1-3 चापि, D2 चैव (for चैव) — T2 om (hapl) 14b-19a — b) K3 स्वन, K6 D2 पुन (for महान्) — c) G1 °जन्यसु (for °जन्यस्य) Da Dn1 D6 निर्घोष K5 D2 सुमहत्पा(K6 °हान्पा)ञ्चजन्यस्य — d) K5 D2 गांजीवस्य D3 T1 G2 4 भारत (for निस्वन). G1. 3 देवदत्तस्य भारत — After 14, D1 ins

451* तथा किलकिलाशब्दः श्रूयते वानरस्य च ।
यस्य लाङ्गूलशब्देन स्फुटतीव नभस्तलं ।

15 T2 om. 15 (cf. v l 14) — a) D1 स्वयम् (for ध्रुवम्) S (T2 om) अभ्येति (G1 3 °भ्येति, M1-2. 6 °स्येति, M4 अभ्येत्य), Ca आस्थाय (as in text) — b) S (T2 om) दर्शयन् (for संयुगे) — c) Ś1 [अ]न्या, D1 तु, S (T2 om) च (for [अ]न्यान्) M1 2 4 योधान् — d) K8 अभ्येत्यति, K4 B1-3 Da2 Dn1 D4 6 7 अभ्येष्यति, Da1 यस्यत्य ज्यचति (sic), D1 आगच्छति, D2 अभ्येष्यते; T1 G अभ्येति च, M4 अभ्यधास्यन् (for अभ्यस्यति) — K2 erroneously *repeats* 15 after स्य in अभ्यस्यति

16 T2 om 16 (cf. v l 14) — a) K1 रोमरूपानि, K3-5 B D (except D2 8) T1 G M4 रोमकूपाणि — b) Ś1 K1 सीदत्ये(K1 °ते)व, K8 सिदतीव, D1 कपतीव, D6 G2 M4 सीदतीव (for सीदतीव) — c) D1 महाघोर (for °बाहो) — d) D1 भीष्मार्जुन समागमे, D5 M4 भीमार्जुनसमागमं

17 T2 om 17 (cf v l 14) — a) K2 B D (except D1-3) त चेह, K6 ते चैव, G2 त चेव; G3 तथैव (for तं चैव) D2 8 निकृत — b) Ś1 Ko 2 M4 °चेतन — c) Da1 पार्थं — d) K8 °स्यायोधने Cd cites आयोधन (as in text) K6 नृप, D2 नृप (for गत) D6 भीष्ममायोत्स्यते मृश — After 17, T1 G read 20

18 K6 om 18-21 T2 om 18 (cf. v l 14). — a) K4 ततो; B2 D1 रणे (for पुरा) — D2 om 18c-21d — d) T1 G विहित (for स पुन) D6 पुन (for पुमान्)

19 K6 D2 om. 19 (cf v l 18) T2 om 19a (cf v l 14) — a) S (except M1 3 5, T2 om) असकल्प°, Cd अमङ्गल्य° (as in text) — b) B D (D2 om) S °वल (for °रथ) — c) K4 °केतो स (for °केतोः स) Ko-2 न च मगलकेतु स, K3 B D (D2 om) S न चामं(Da1 D1 °मा)गलिके (T G M4 चासकल्पिते) तस्मिन्, text as in Ś1 only — d) K3 D1 8 प्र(D1 प्रा)हरेतापगा°, S °रेत पितामह

20 K6 D2 om 20 (cf v l. 18) T1 G read 20 after 17 — a) Ś1 Ko Dn2 M1 3-5 एतद्वि चिंत°

C 6 5217
B 6 112 20
K 6 112 20

अद्यैव तु रणे पार्थः कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ॥ २०
युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मार्जुनसमागमः ।
मम चास्त्राभिसंरम्भः प्रजानामशुभं ध्रुवम् ॥ २१
मनस्वी बलवाञ्शूरः कृतास्त्रो दृढविक्रमः ।
दूरपाती दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः ॥ २२
अजेयः समरे चैव देवैरपि सवासवैः ।
बलवान्बुद्धिमांश्चैव जितक्लेशो युधां वरः ॥ २३
विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः ।
तस्य मार्गं परिहरन्द्रुतं गच्छ यतव्रतम् ॥ २४
पश्य चैतन्महाबाहो वैशसं समुपस्थितम् ।
हेमचित्राणि शूराणां महान्ति च शुभानि च ॥ २५
कवचान्यवदीर्यन्ते शरैः संनतपर्वभिः ।
छिद्यन्ते च ध्वजाग्राणि तोमराणि धनूंषि च ॥ २६
प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः ।
वैजयन्त्यश्च नागानां संक्रुद्धेन किरीटिना ॥ २७
नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः ।

(for एतद्विचिन्त्य°) — ^{b}) Ś1 K1 सज्ञा, K0 2-4 B D (D2 om) मज्ञा (D8 प्राणा°) (for प्रज्ञा) K2 शीदति, D8 M1 2 3 सीदति — M ins after 20^{ab} T1 G4, after 24^{ab} G1-3, after 32

452* अभ्युद्यत रणे दृष्ट्वा भैरवास्त्र च पाण्डवम् ।

— M om (hapl) 20^c-24^b — ^{c}) K3 D6 अद्यैव च, K4 B Da Dn D4 5 7 8 अभ्यु(Da1 °भ्य)द्यतो, D1 अयुध्यत, D3 अभ्यद्य त, T G अथ भीष्म (for अद्यैव तु) Dn2 क्रुद्ध° (for पार्थ°) — ^{d}) K8 कुळ वृद्धम् (for कुरु°) K1 उपाद्रवेत्, D1 पितामह T1 G पातयेद्य (G1-3 °येत) रथोत्तमात्, T2 पातयेश रथोत्तमान्

21 K5 D2 M om 21 (cf v l 18, 20) Before 21, K0 1 read युधिष्ठिर उवाच K0 1 has lacuna for 21 — ^{a}) K3 4 क्रोधाद् Ś1 reads from क्रोधो up to ध्रुवम् in ^{d} in marg — ^{b}) K2 B Da Dn D1 3-8 भीष्मश्चा(D6 °स्या)र्जुनसगत° (K2 D1 °म), T2 भीष्मार्जुनसमागम — ^{c}) K3 D3 चास्त्राति°, K4 चास्त्राणि; D8 चास्त्रेषु; T G चाप्यति (for चास्त्राभि) K2 B Da Dn D4-7 8 m मम (D6 समा) चास्त्र(K2 Dn2 D4 8 m °स्र)समारभ°, D1 मम चापि समारभो Ca cites अस्त्रसमारभ° — ^{d}) K2 3 B Da Dn D3-8 T2 अशिव, T1 G नाशन (G3 °यद्) (for अशुभ) Dn1 दृढं (for ध्रुवम्) Cd cites प्रजा° and ध्रुव D1 न जानामि शिवो ध्रुव (sic)

22 M om 22 (cf v l 20) — ^{a}) T G चैव (for शूर°) — ^{b}) Da1 कृतास्त्रे, T2 कृतज्ञो (for कृतास्त्रो) K3 युद्धदुर्मद, K4 B Da Dn D1 4-8 T G लघु(D1 घाति)विक्रम — ^{c}) K8 D3 दूरापाती, Da1 दूरपाते (for °पाती) — ^{d}) D1 भारत (for पाण्डव°) — After 22, G1-3 ins 452*

23 M om 23 (cf v l 20), G1-3 om (hapl) 23^a-24^b — ^{a}) K3 B D (except D2) चापि; T G4 चाथ (for चैव) — Ś1 K0-2 om 23^{cd} — ^{c}) Dn2 चापि (for चैव) — ^{d}) T G4 तीर्णपारो (T2 °भावो) युधां पति

24 G1-3 M om 24^{ab} (cf v l 23, 20) — ^{a}) K1 विजये, K2 °य (for °यी) K1 D2 रते (for रणे) D6 शूरो (for नित्य) — ^{b}) K1 भैरवाश्चैव (for °स्त्रश्च) — After 24^{ab}, T1 G4 ins 452* — ^{c}) K1 परहर, Dn1 T2 परिहर (for परिहरन्) — ^{d}) Ś1 K0-2 दूर (K2 °र), T2 दूत (for द्रुत) B2 यतो ध्रुव, D2 6 यतमत, S पितामहं (M1-2 4 महाव्रत) (for यतव्रतम्)

25 ^{a}) K0 2 चैतान्, K4 D3 चैव (for चैतन्) K1 पश्य चैना महा (corrupt), K3 B Da2 Dn D1 3-8 S पश्याद्यैतन् (K3 D1 3 6 T2 M पश्य चैनं, T1 G पश्यैतद्धै) महाघोर (B1 Dn2 D4 7 8 °रे) — ^{b}) K1 वैशससमुपस्थित (submetric), K3 4 D1-3 6 G3 5 M वैशस सयुगे महत्, B Da Dn D4 5 7 8 T1 G1 4 सयुगे वैशस महत्, T2 तथैव दारसयुगे — ^{cd}) T2 महद्धेमयिचित्रानि शूरागामशुभानि च

26 ^{a}) D1 कवचानि विदीर्यंते, T G कवचानि विदीर्यंते; M कवचान्यवशीर्यंते (M2 °त, M8 5 °त) — ^{b}) K1 शर (for शरै) — ^{c}) K3 छिद्यते स, B1-3 Da1 Dn1 D6 M भिद्यते च (Da1 °तेव) — ^{d}) K4 B Da Dn D1-7 तोमरा(D6 °रा)श्च D8 तोमराश्च कनकोज्ज्वला (hypermetric)

27 K5 D2 om 27 D8 reads 27^{ab} in marg — ^{a}) M1 3 विपुलास् (for विम°) — ^{b}) T1 G4 विमलोज्ज्वला — ^{d}) Ś1 K0-2 क्रुद्धेन हि (for संक्रुद्धेन)

28 ^{b}) K8 शस्त्रोपजीविना, K5 D2 पुत्रोपजीविना,

याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च ॥ २८
हयनागरथावर्तां महाघोरां सुदुस्तराम् ।
रथेन संग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः ॥ २९
ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत् ।
इहैव दृश्यते राज्ञो भ्राता यस्य धनंजयः ॥ ३०
भीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ॥ ३१
तस्यैष मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतान् ॥ ३२
एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः ।
दारयन्सर्वसैन्यानि धार्तराष्ट्राणि सर्वशः ॥ ३३
एतदालोक्यते सैन्यं क्षोभ्यमाणं किरीटिना ।
महोर्मिनद्धं सुमहत्तिमिनेव नदीमुखम् ॥ ३४
हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्ते च चमूमुखे ।
याहि पाञ्चालदायादमहं यास्ये युधिष्ठिरम् ॥ ३५
दुर्लभं ह्यन्तरं राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः ।
समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वतोऽतिरथैः स्थितैः ॥ ३६
सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ।

C 6 5214
B 6 112. 37
K 6 112. 37

S युद्धोपजीविनां — c) D1. 2 6 यो हि T2 याति (for याहि) — d) D2 3 G1 2 M वा (for च)

29 K3 D2 om 29 — a) K4 B Da Dn1 D3 7 8 हत(B1 कृत)नागरथावर्तां; Dn2 D4 रथनागहयां°, G2 हयानागरया° — b) Da1 °घोरा K1 B Da Dn D1 5 7 8 S सुदुर्गमा (T2 °मं), K4 दुरासदा, D1 2 सुदुर्जयां, D3 सुदुस्तरा (for सुदुस्तराम्) — d) T2 तरन्येव (for तरत्येष) — After 29, D1 ins

453* पूर्वं मेय मयाश्रावि तपसा घोररूपिणा ।
ब्रह्मचर्येण महता फाल्गुनश्चरते तपः ।
तस्य मफलं चेह कैराते सव्यसाचिना ।

30 a) D1 ब्राह्मण्य च, T2 अपूण्यानि (for ब्रह्मण्यता) S तपो (for दमो) K3 ब्राह्मणाना दमोपान (sic) — b) K1 D2 तप सु (for तपश्च) D1 चरते (for चरितं) S स्वाधीन(T2 स्वधीत , G1 3 स्वाधीन, M1 स्वाधीत, M2 3 5 °त)ज्ञानमेव च (T1 G1 वा) — c) K2 राज्ञे, B Dn1 (by corr) D3 4 6-8 पार्थे, Da Dn1 (before corr) D5 पार्थे, D1 पार्थौ (for राज्ञो) K3 इहैव तस्य दृश्यते, S यस्मिन्प्रतिष्ठित (M3-5 °ते) पार्थे — d) M2 तस्य (for यस्य)

31 b) K3 माद्रि° — d) D2 यस्य गोप्ता, T1 नाथो यस्य (by transp), G1 यस्य नागो

32 D2 om 32 — a) B1. 2 G2 तस्यैव M1 मन्यु (for मन्यु) — c) D6 तया मासि शरीरस्य, S तपोभावितदेहस्य; Cd तपोदावशरीरस्य, Cc as in text — d) M1 3 5 तपो, Cd कोपो (as in text) K2 B1 4 D (D2 om) T2 M Cc भारतीं, B1 भारत, B3 T1 G वाहिनीं

33 a) B1 एव (for एष) G2 व्यजृम्भते (for संदृश्यते) — b) D1 °देवव्यपाश्रयात्; D8 M2 °देवस्य पाश्रय (corrupt), M5 °देवस्य चाश्रय — c) Ś1 K5 धारयन् — d) B1 2 Da Dn1 D5 6 धार्तराष्ट्रस्य पश्यत (D2 6 सर्वदा)

34 a) K4 आलोक्य तत्, G3 °क्ष्यसे — b) Some MSS क्षोभ्यमान, D3 सकृद्देन (for क्षोभ्यमाण) K1 किरीटिन — K5 D2 om 34c-36d — c) Ś1 Ko-2 महोर्मिविद्ध, Dn2 °वद्ध, T2 °नाद, Co °युद्ध — d) B Da Dn1 D4-8 महाजल (for नदीमुखम्), Dn2 तिमिनक्रसमाकुल

35 K5 D2 om 35 (cf v 1 34) — a) Ś1 महा, Ko-2 महान् (for हाहा) D5 G1-3 M किलिकिला K1 2 B1 Da1 T2 M1 3-5 °शब्द — b) Ko 1 B1 T2 M2 श्रूयते (for श्रूयन्ते) T1 G [s]त्र (for च) — c) D2 पाचाल्य°, T G पांडव°, Co पंचाल° — d) K3 D3 6 S योत्स्ये (for यास्ये) T2 °ष्ठिर

36 K5 D2 om 36 (cf v 1 34) D4 reads 36ab twice, first as in S and secondly as in N — a) K2 4 B Da Dn D1 4 (second time) 5-8 G1 Cc दुर्गम, G2 दुर्गा° (for दुर्लभ) K3 दुर्गमत्यतर, D4 (first time) T G2 4 दुर्गमाभ्यतरो (T2 °र), M दुर्गमभ्यतरा (M2 °र, M4 °रे, M5 °रो) Dn2 D1 ह्यतरे Cc विज्ञो, Cd राज्ञो (as in text) — b) Ś1 Ko-2 D1 2 व्यूहम(D1 3 °ज्ञ)स्य महात्मन, K3 D4 (first time) T G M2 5 व्यूहस्तस्या(K3 °ह कृत्वा, T2 M2 5 °हज्ञस्या, G1 3 °ह तस्या)मितौजस — c) K3 T1 G °प्रतिम — d) K4 सर्वैरतिरथै°, Da Dn1 D5 G2 सर्वतोभिरथै (Da1 °भिरथि, D6 °भिरथ, G3 °तिरथै) K5 वृत, Da1 स्थित

C. 6 5234 B. 6 112. 37 K 6 112. 37

परिरक्षन्ति राजानं यमौ च मनुजेश्वरम् ॥ ३७
उपेन्द्रसदृशः श्यामो महाशाल इवोद्गतः ।
एष गच्छत्यनीकानि द्वितीय इव फल्गुनः ॥ ३८
उत्तमास्त्राणि चादत्स्व गृहीत्वान्यन्महद्धनुः ।
पार्श्वतो याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरम् ॥ ३९
को हि नेच्छेत्प्रियं पुत्रं जीवन्तं शाश्वतीः समाः ।
क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य ततस्त्वा विनियुज्महे ॥ ४०
एष चापि रणे भीष्मो दहते वै महाचमूम् ।
युद्धे सुसदृशस्तात यमस्य वरुणस्य च ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥

१०९

संजय उवाच ।
भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १
चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणो युवा ।

---

37 [b]) T2 धृष्टद्युम्नो वृकोदर — [c]) K0 परिरक्षति, K4 5 B D (except D8 6) पर्यरक्ष(K5 °क्ष)त — [d]) K4 B1 Da Dn1 D5 6 °जेश्वरौ

38 [a]) Ś1 K0 1 4 5 D1 2 महेंद्रसदृश° (K5 D2 °प्रतिम°) — [b]) K1 T1 G M महासाल, T2 °बल (for °शाल) K4 इवोपात°, K5 °द्रुम, D2 °द्धत°, T1 G °च्छ्रित° — [c]) K8 B D (except D1) S अनीकाग्रे; G2 (*sup lin*) अतीकायो (for अनीकानि)

39 [a]) K0 2 4 Da Dn D4–8 चाधत्स्व; D2 चादस्व; S चादाय — [b]) K2 °त्वान्यान्, K4 B Dn1 (*sup lin*) n2 D4 6 7 गृहीत्वा च, D8 °त्वा तन्, T2 °तान्य (for °त्वान्यन्) D6 महाधनु° B4 गृहीत्वा वर्मभृद्धनु° — [c]) K4 B D (except D1–8) पार्षत (for पार्श्वतो) D1 जहि (for याहि) — [d]) K5 D2 युध्यंत (for युध्यस्व)

40 [a]) Da1 D5 स्त्रिय (for प्रिय) — [b]) K8 4 Da1 D2 5 T1 G1 3. 4 जीवित, T2 G2 जीवितु (for जीवन्त) — [c]) Ś1 K0–2 4 क्षात्र (for क्षत्र) B Da Dn D4–8 तु सं(D5 मे)प्रेक्ष्य; T G समाश्रित्य (for पुरस्कृत्य) — [d]) Da1 D5 तेन (for ततस्) K3 4 B D T G4 त्वा (D2 तां) K0 3 4 D1 2 विनिर्युक्ष्महे, K2 D8 (marg sec m) विनियुक्ष्यह, K5 युनियुक्ष्महे, B Da Dn D5–7 नियुनज्म्यह; D3. 4 8 नियुनं(D8 °न)क्ष्यह, T G4 नियुजाम्यह, G1 3 संयुजाम्यह, M [अ]भियुजाम्यह G2 सत्त्वतस्त्वायुजाम्यहं

41 [a]) B1 Dn2 D4 7 8 चातिरणे (D7 °थो), T2 चापरणे; G1 वापि रणे K5 D1. 2 भीमो — [b]) D1 दहत्येव, D5 दहते च, D8 इहते वै, T2 महते च (for दहते वै) K5 D2 महाचमू° — [c]) K2 युद्धे स; K3–5 B Da Dn D2–8 M5 युद्धेषु, D1 युद्धेष्व, T G M1–4 युद्धे हि (for युद्धे सु) — [d]) Ś1 वा (for च) — After 41, T1 G M2 ins

454* संजय ।
पुत्र समनुशास्यैव भारद्वाज प्रतापवान् ।
महारणे महाराज धर्मराजमयोधयत् ।

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0–2 5 D2 mention only दशमयुद्धदिवस, K4 B3 दशमेह्नि भीष्मनिपातन; D6 दशमदिवसयुद्ध; M4 दशमेह्निके — *Adhy name* K4 B3 अद्भुतदर्शन; Da Dn1 D1 5 द्रोणवाक्य, D6 अश्वत्थामानं प्रति द्रोण वाक्यं; T2 द्रोणाश्वत्थामसवाद°; M1–3 5 दुर्निमित्तकथन — *Adhy. no* (figures, words or both). K5 106, Da2 (*sec m*) 70, Dn2 106, T1 G 108 (as in text), T2 M3. 4 110, M1 2 109, M5 111 — *Śloka no* K1 Dn D5 6 41

109

1 M2 om the ref — After the ref, Ś1 K0–2 ins

दर्शैते तावका योधा भीमसेनमयोधयन् ॥ २
महत्या सेनया युक्ता नानादेशसमुत्थया ।
भीष्मस्य समरे राजन्प्रार्थयाना महद्यशः ॥ ३
शल्यस्तु नवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ।
कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ॥ ४
चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ।
दशभिर्दशभिर्भल्लैर्भीमसेनमताडयन् ॥ ५
सैन्धवश्च त्रिभिर्बाणैर्जत्रुदेशेऽभ्यताडयत् ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
दुर्मर्षणश्च विंशत्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ ६

स तान्सर्वान्महाराज भ्राजमानान्पृथक्पृथक् ।
प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान् ।
विव्याध बहुभिर्बाणैर्भीमसेनो महाबलः ॥ ७
शल्यं पञ्चाशता विद्ध्वा कृतवर्माणमष्टभिः ।
कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ।
अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध पञ्चभिः ॥ ८
विन्दानुविन्दौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ।
दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं च पञ्चभिः ॥ ९
विकर्णं दशभिर्बाणैः पञ्चभिश्च जयद्रथम् ।
विद्ध्वा भीमोऽनदद्धृष्टः सैन्धवं च पुनस्त्रिभिः ॥ १० C 6 5250 B 6 113 12 K 6 113 12

455* एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य द्रोणस्य च महात्मन ।

— b) B1 2 4 D (except D1-3 6) तथैव च (for च सात्वत) — c) D1 विंदानुविंदाव्

2 Ś1 K0-2 om (hapl.) 2-4 — b) Dn2 D4 6-8 °र्षणादय (for °र्षणो युवा) — c) K3 दशैव, K5 D2 तथैते; T2 नेशते (for दशैते) G1 M (except M5) यौधा — d) D2 M2 5 (inf lin) °मयोधयत्; M1 °मयोधयन्, M4 °मताडयन्

3 Ś1 K0-2 om 3 (cf. v l 2) K3. 4 D2 om. 3-4, M4 om 3a-6b — a) D1. 3 6 गुप्ता, M (M4 om) युक्तो (for युक्ता) — b) D6 °समुच्छ्रिया — d) M1 2 5 प्रार्थयानो

4 Ś1 K0-3 5 D2 M4 om 4 (cf v l 2, 3) — a) D1 दशभिर् (for नवभिर्) — D4 om 4cd, G3 M1-3 5 om (hapl) 4c-5d — c) G1 कृपश्च नवभिर्बाणै — T2 om (hapl.) 4d-6a — d) G1 कृतवर्मा तथैव च

5 T2 G3 M om 5 (cf v l 4, 3) — a) Ś1 K0-2 दुर्मर्षणो (for चित्रसेनो) — b) Ś1 K0-2 चित्रसेनश्च (for भगदत्तश्च) T1 G1. 2 4 वीर्यवान् (for मारिष) — c) Dn2 D1 4 6-8 T1 G1. 2 बाणैर् (for भल्लैर्) — d) Ś1 K0 2 Da1 Dn2 D7 °मताडयत्

6 K2 D3 M4 om. 6ab (for M4, cf. v l 3), T2 om. 6a (cf v l 4) T1 G4 transp 6ab and 6cd — b) K4 B D (except D1 2 6, D3 om) S (M4 om.) भीमसेनमताडयत् (= 4b) — Ś1 K0-2 om (hapl.) 6ef, G3 om (hapl) 6e-9b — e) B3 Dn2 D4 6-8 तु (for च) M1 सप्तत्या (for विंशत्या) — f) Da1 पांडवा Da Dn1 D6 नवभि° (for निशितै°)

7 G3 om 7 (cf. v l 6) — a) Da1 समंतात् (for स तान्) D8 तांश्च सर्वात्मना राजन् — b) K3. 4 B Da Dn D4-6 8 M राजमानान्, K5 D2 3 यतमानान्, T2 युध्यमानान् (for भ्राजमानान्) — c) Da1 प्रवरान् (for प्रवीरान्) — d) K5 D2 3 महाबलान् (for °रथान्) — e) K3 4 B1-3 Da Dn D1-3 5 6 S (G3 om) निशितैर् (for बहुभिर्) B4 D4 7 8 जघान समरे वीरो — f) K0-2 5 D2 महारथ° (for °बल°) B4 D4 7 8 पांडव° परवीरहा, M2 (before corr) भीमसेनमताडयत् (= 4b)

8 G3 om 8 (cf v l 6) — a) K3 Da D1. 2 5 M4 पंचशता; Dn1 च सप्तभिर्, D6 पंचशतैर्, T2 पंचशतान् (for पञ्चाशता) K0-2 शल्य (K2 °ल्ये) पंचशतान्विद्ध्वा (K0 °द्धा), K4 B1-3 M2 शल्यं पंच (B2 °चा) शताविध्यत्, B4 Dn2 D4 7 8 G2 सप्तभि° शल्यमाविध्यत्, G1 शल्यं च पंचविंशत्या — c) Da2 D5 कृपश्च, D2 (m as in text) अकृप्य (for कृपस्य) D1 समरे (for सशर) — d) M पांडव° (for भारत) — e) K1 तथैन (for अथैन) K0 भिन्नधन्वान — f) G2 पृष्ठे (for पुनर्) B D (except D1-3) M2 सप्तभि° (for पञ्चभि°)

9 G3 om 9ab (cf v l 6) — a) D1 विंदानुविंदौ T G2 4 [आ]वन्त्यौ (for च तथा) — b) T1 G1 2 4 तथा त्रि (G1 त्रिभिस्त्रि) भिरजिह्मगै° — c) D1 तु (for च)

10 K1 om 10a-11b — c) K0 3 5 Da1 D1 2,

C. 6 5251
B. 6 113 12
K. 6 113 12

अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ।
भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ ११
स विद्धो बहुभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः ।
ततः क्रुद्धो महाबाहुर्भीमसेनः प्रतापवान् ।
गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे ॥ १२
सैन्धवस्य तथाश्वांश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः ।
प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालान्तकसमद्युतिः ॥ १३
हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ।
शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे ॥ १४
तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद भारत ।
भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैन्धवस्य महात्मनः ॥ १५

स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ।
चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः ॥ १६
अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः ।
महारथाञ्शरैर्विद्ध्वा वारयित्वा महारथः ।
विरथं सैन्धवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ १७
नातीव ममृषे शल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् ।
स संधाय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान् ।
भीमं विव्याध सप्तत्या तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १८
कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च मारिष ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ चित्रसेनश्च संयुगे ॥ १९
दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिन्धुराजश्च वीर्यवान् ।

---

1 8 T2 M (except M2) नदन् (for ऽनदत्) — d) G8 सैंधवश्च B2 ततस्त्रिभि ; Da Dn1 D5 पुन पुन (for पुनस्त्रिभि) — After 10, G3 ins

456* द्रोणस्य च धनुर्भीमस्त्रिभिर्बाणैरचिच्छिदे ।

11 K1 om. 11^{ab} (of v 1 10) — c) T1 G2-4 विव्याथ K5 सरथो, D2 सरथ (for संरब्धो) — d) K4 D2 दशभि, D8 निशते (for निशितै)

12 D1 om 12^{ab}, T2 om (hapl) 12^{a}-13^{b} — a) K8 B D (except D2 8, D1 om.) S (T2 om) दशभिर् (for बहुभिर्) — b) Da1 D5 महाधिप, G1 महाद्विपं — c) K1 महाबाहु, B D (except D2) S (T2 om) महाराज — d) K5 D2 महाबल (for प्रतापवान्) — e) G2 गौतमिं — f) D8 M (except M4) सायसै (for आहवे)

13 T2 om 13^{ab} (of v l. 12) — a) K8 Da2 M2 सैंधवश्च, D7 सात्वतस्य (for सैन्धवस्य) K8 M2 रथाश्वाश्च (for तथाश्वाश्च) K5 D2 तथाश्वां (K5 °श्वा) श्चतुरश्चास्य — b) D7 च तत, G2 पचभि (for च त्रिभि) — c) K8 मृत्युलोकस्य — d) G2 M (except M4) °यमद्युति

14 c) K4 चिच्छेद (for चिक्षेप) K1 निशितैर्, T1 G सहसा (for निशितान्) — d) K3 D2 8 6 S (except M1 8 5) भीमसेनाय (for °सेनस्य)

15 a) Da Dn1 D5 ततो (for तस्य) — b) K3 4 B Dn2 D1 2 4 6-8 S (except M4) मारिष (for भारत) — d) D1 महारथ (for °त्मन)

16 a) S (except M2) सच्छिन्नधन्वा — b) T2 गताश्वो (for हताश्वो) — d) B4 स्ववाहित (sic), M2 रथान्वित (for त्वरान्वित)

17 a) T1 G2 4 अत्यद्भुतक (G2 °त)र कर्म — b) Da1 तव (for तत्र) — c) D8 महारथ, G2 मद्रराजं (for महारथान्) M1 8 5 भित्वा (for विद्ध्वा) — d) K3 4 B Da Dn D2 5-8 च मारिष; K5 [अ]थ मारिष, S च भारत (for महारथ) D8 4 वारयामास मारिष

18 a) K3 5 D2 T G1 4 M न तु सन्, K4 D1 8 G3 न तु तं; B1 2 4 Da Dn D4-8 तदा न, B3 ततो न (for नातीव) D5 मम्लुपे, D6 ममृशे G2 नदत चापि दुर्धर्षो — c) S1 K0-2 D1 चित्रान् (for तीक्ष्णान्) — d) D8 °परमार्जितान् — G3 om 18^{ef} — e) T1 G4 विव्याथ K2 3 5 B D (except D1) T G1 2 4 M4 समरे (for सप्तत्या) M1-3 5 विव्याध समरे भीमं

19 b) B D (except D1-8 6) G1 3 वीर्यवान्, T G2 4 M भारत (for मारिष) — c) D1 विंदानुविंदाव्-

20 a) G2 महाबाहुर् (for विकर्णश्च) — b) T G M4 दुष्क (G3 विक)र्णश्चापि, M1-3 5 दुष्कर्णश्चैव (for सिन्धुराजश्च) D1 मारिष (for वीर्यवान्) — c) G3 तु (for ते) K8 विविधुस्, T1 G3 4 विव्यधुस्; T2 विव्यधास् (for विव्यधुस्) — d) K3 5 D2 6 भीष्म (for शल्य) D2 8 T2 अरिंदम, G3 °दम; M (except M4) अजिह्मगै

भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिंदमाः ॥ २०
स तु तान्प्रतिविव्याध पञ्चभिः पञ्चभिः शरैः ।
शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः ॥ २१
तं शल्यो नवभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध पञ्चभिः ।
सारथिं चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्मणि ॥ २२
विशोकं वीक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ।
मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २३
तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ।
ताडयामास समरे सिंहवच्च ननाद च ॥ २४
ते हि यत्ता महेष्वासाः पाण्डवं युद्धदुर्मदम् ।
त्रिभिस्त्रिभिरकुण्ठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् ॥ २५
सोऽतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ।
पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवाम्बुदैः ॥ २६
शल्यं च नवभिर्बाणैर्भृशं विद्ध्वा महायशाः ।
प्राग्ज्योतिषं शतेनाजौ राजन्विव्याध वै दृढम् ॥ २७
ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ।
क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ २८
अथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् ।
आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतप ॥ २९
भीमस्तु समरे विद्ध्वा शल्यं नवभिरायसैः ।

C. 6 5272
B. 6 113 34
K. 6 113 34

---

21 a) Ko सात्वतान् (for स तु तान्) B4 Dn2 D2 4 7 8 च (for तु) T1 G2 4 °विव्याथ — b) K1 पञ्चभि (sic) (for the first पञ्चभि) — Ś1 Ko–2 om (hapl) 21^{cd} — c) T1 G4 विव्याथ — d) D3 G3 M (except M4) नवभि (for दशभि)

22 a) T2 स (for त) D6 [s]प्यष्टभिर् (for नवभिर्) Ś1 B Da Dn D1 4 7 8 T1 G2 4 भित्त्वा, K1 विध्यत्, K2 विद्धा (for विद्ध्वा) D5 तत शल्यो नव भित्त्वा — b) T1 G4 विव्याथ T1 G2 4 सप्तभि (for पञ्चभि) D6 नवभि सायकैस्तथा — c) Ś1 वल्लेन — d) S पुनर् (for गाढ) T1 G4 विव्याथ Ś1 Ko–2 पत्रिणा, G2 M4 वर्मणि (for मर्मणि)

23 a) K4 B D (except D1–3 6) M प्रेक्ष्य (for वीक्ष्य) T2 G1–3 M निर्भिण्ण — d) Ś1 वाहोर् (for वाह्वोर्) Ś1 Ko 2 चार्दयत् (for चार्प°)

24 a) Da1 M3 5 तथैतरान्, D7 अथेतरान् T2 महेष्वासस् — Ś1 Ko–2 om (hapl) 24^{b}–25^{a} — d) K3 B D (except D3) विननाद, G2 व्यन° (for च ननाद) B4 D3 ह, T1 G2 4 स (for च)

25 Ś1 Ko–2 om 25^{a} (cf v l 24) — a) D1 S [s]पि (for हि) — b) K3 युद्धकोपनं, B D (except D1. 2 6) °कोविद (for °दुर्मदम्) Ś1 Ko–2 समरे युद्धदुर्मदान् — c) D2 अकुठाग्रैर्, S अजिह्मा-ग्रैर् (for अकुण्ठाग्रैर्) — d) D1 मर्माणि, D2 सर्व सु, G2 मर्मणि (for मर्मसु) Ś1 Ko 4 Da1 Dn1 M2 5 [अ]ताडयत्, K2 ताडयत् (for [अ]ताडयन्)

26 a) D4 सोपि (for सोऽति) — c) K2 सर्वतो (for पर्वतो) — d) S सिच्यमान (for वर्षमाणैर्) — After 26, K4 B Da Dn D4 5 7 8 ins

457* स तु क्रोधसमाविष्टो भीमसेनो महाबल ।
मद्रेश्वर त्रिभिर्बाणैर्भृश विद्ध्वा महायशा ।

[(L 1) B4 Dn2 D4 7 8 पाडवाना महारथ (for the post half) — (L 2) After the prior half, Da1 *repeats* (hapl) 23^{d}–24^{a}]

27 D4 7 8 om (hapl) 27^{ab} — a) K4 B Da Dn1 D5 6 कृप (for शल्य) Dn2 मद्रेश्वर त्रिभिर्बाणैर् — b) T1 G2 4 भित्त्वा (for विद्ध्वा) K1 महायश; K4 B (except B4) Da Dn1 D6 सम तत, K5 महाबल, D2 महाबलै (for महायशा) D3 भृश मर्मस्वताडयत् — c) K1 शतेनासौ, K4 शतै राजन्, B1–3 Dn2 D7 शतैराजौ, D1 M1 3–5 शरेणाजौ, G2 शतेराजौ (sic), M2 रणे राजन् (for शतेनाजौ) — d) K4 शरैर् (for राजन्) T1 G2–4 विव्याथ K3 5 B D (except D1) सा(B4 शा)यकै, S सयुगे (for वै दृढम्)

28 a) K3 ततस्तत्, K6 D2 ततोस्य (for ततस्तु) — d) S (except T2) पातयामास भारत

29 a) B Dn2 D1 5 8 T1 G4 तथा° (for अथा°) — b) Da1 Dn1 (before corr) कृतकर्मा — c) K1 अजघान, G2 निजघान — d) K4 B Da2 Dn D3–8 T1 G परतप, D1 T2 °तप — After 29, S ins

458* विरराज महाबाहुर्ललाटस्थेन पत्रिणा ।
एकशृङ्गो महाराज यथा पर्वतसत्तम ।
अथ भीमो महाबाहु क्रुद्ध सर्वान्महारथान् ।
विमुखीकृत्य बाणौघैस्तस्थौ गिरिरिवाचल ।

[(L 3) T1 G सर्वानेव (for क्रुद्ध सर्वान्)]

C 6 5273
B 6 113 34
K 6 113 34

भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३०
द्वाभ्यां द्वाभ्यां च विव्याध गौतमप्रभृतीन्रथान् ।
ते तु तं समरे राजन्विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ ३१
स तथा पीड्यमानोऽपि सर्वतस्तैर्महारथैः ।
मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः ॥ ३२
ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशिताञ्शरान् ।
प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ३३
तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महारथः ।
चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदण्डां महाधनाम् ॥ ३४
तोमरं सैन्धवो राजा पट्टिशं च महाभुजः ।
शतघ्नीं च कृपो राजञ्शरं शल्यश्च संयुगे ॥ ३५
अथेतरे महेष्वासाः पञ्च पञ्च शिलीमुखान् ।
भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ॥ ३६
तोमरं स द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः ।
पट्टिशं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेद तिलकाण्डवत् ॥ ३७
स बिभेद शतघ्नीं च नवभिः कङ्कपत्रिभिः ।

---

30 M om 30–41 here and reads the same after 6 110 21 in the following sequence 36, 459*, 38^c–41^d, 30–32^b (om 32^cd), 33 (om 34, 35, 37^a–38^b and 41^ef) — ^a) D2 भीमसेनस्तु समरे — ^b) K8 T2 M आशुगै (for आयसै) T1 G शल्य च नवभि शरै — ^d) M अष्टाभिर्हृदिकात्मज

31 For sequence in M, cf v l 30 — ^a) K2 B1 Dn2 D1 3 4 7 8 S तु, K6 हि (for च) T1 G2–4 विव्याथ — ^b) K3 5 D2 अपि, M4 नृपान् (for रथान्) — ^c) K4 B Dn2 D4–8 तेपि त, D1 ततस्ते (for ते तु त) — ^d) Ko विविधुर्, D2 अ विध्यन्, T1 G2–4 विव्यथुर्, T2 विव्याध. D1 भीमं विविधुरायसै

32 For sequence in M, cf v l 30 K1 om 32^a–33^b — ^a) B2 Da Dn1 D5 T1 G2 4 तदा (for तथा) T G भिद्यमानस्तु (T2 °नोपि) (for पीड्यमानोऽपि) M1–3 5 तु (for [अ]पि) — ^b) B Dn2 D6 सर्वशस्त्रैर्, D1 सर्वैस्तैश्च, D8 सर्वशस्तैर्, M2 सर्वै तस्थैर् — M om 32^cd — ^c) D8 m बाणान् (for तुल्यान्) Ca as in text

33 For sequence in M, cf v l 30 K1 om 33^ab (cf v l 32) — ^a) K2 तेथापि, D5 तत्रापि (for ते चापि) D6 रथिनो (for °ना) — ^b) T2 भीष्माय (for भीमाय) — ^c) D1 अत्युग्रान्, G8 अव्यग्रान् — After 33, M reads 6 110 19–21, *repeating* the same at the proper place

34 M om 34–35 — ^a) T1 G2 4 तस्मै (for तस्य) — ^b) Dn2 D4 7 8 महासुर (for °रथ) — ^c) B3 शूर (for वीर) — ^d) T G हेम° (for स्वर्ण°) K5 D2 महास्वनां, B1–3 Da Dn1 D5 महीपते, B1 Dn2 D4 7 8 महामते, D8 महाध्वजा (for °धनाम्)

35 M om 35 (cf v l 34). — ^b) Ko पट्टिस (for °श) D2 महाबल (for °भुज) T G पट्टसं चैव सात्वत — ^c) K2 शतघ्नी च कृप राजन् — ^d) D1 शूलं, T1 G2 4 शरान् (for शर) D5 शल्यस्य K4 B1–3 Da Dn1 D5 वीर्यवान् (for संयुगे)

36 For sequence in M, cf v l 30 — ^a) M तयेतरे — ^d) D8 T G अजसा (for ओजसा) — After 36, M ins.

459* तत क्रुद्धो महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रम ।
विव्याध समरे वीरस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगै ।
गौतमप्रेरित चापि तोमर त्वनिलात्मज ।
क्षुरप्रेण द्विधा चक्रे प्रहसन्निव भारत ।
हार्दिक्यप्रहित चापि पट्टस तिलकाण्डवत् । [5]
चिच्छेद समरे वीरो ह्यसम्भ्रान्तरथ शरै ।
स चिच्छेद शतघ्नीं च सैन्धवेनेरिता भृशम् ।
भीमसेनो रणश्लाघी नवभि कङ्कपत्रिभि ।

[(L 5) M4 चैव (for चापि) — (L 7) M3 5 शरै शक्ति (for शतघ्नीं च)]

37 M om 37^a–38^b — ^a) K3 5 D2 6 तं, B Da Dn D1 3–5 7 8 T G च (for स) — ^b) K3 5 D2 T2 क्षुरेणाथ (for क्षुरप्रेण) — Ś1 Ko–2 om 37^c–39^d — ^c) D6 पट्टिप; T G पट्टस (for पट्टिश) — ^d) T G तिलशस्तथा (for °काण्डवत्)

38 M om 38^ab, Ś1 Ko–2 om 38 (cf. v l 37) — ^a) K3 D3 6 स (for स) K3 शतघ्नी — Dn2 om. (hapl) 38^c–39^d For sequence in M, cf v l. 30. — ^c) K3 5 D2 °प्रयुक्तं तु, B1 G2 °प्रयुक्ताश्च, Dn2 D8 °प्रमुक्त च, D7 °प्रमुक्ताश्च, T G1 °प्रयुक्ता

मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छित्त्वा महाबलः ॥ ३८
शक्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितां रणे ।
तथेतरान्शरान्घोराञ्शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३९
भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् ।
तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ४०
ततो धनंजयस्तत्र वर्तमाने महारणे ।
जगाम स रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ।
निघ्नन्तं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः ॥ ४१
तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ।
नाशशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभ ॥ ४२
अथार्जुनो रणे भीष्मं योधयन्वै महारथम् ।
भीष्मस्य निधनाकाङ्क्षी पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ४३
आससाद रणे योधांस्तावकान्दश भारत ।
ये स्म भीमं रणे राजन्योधयन्तो व्यवस्थिताः ।
बीभत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ ४४
ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ।
अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ४५
सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः ।
जहि पाण्डुसुतावेतौ धनंजयवृकोदरौ ॥ ४६
तच्छ्रुत्वा शासनं तस्य त्रिगर्तः प्रस्थलाधिपः ।

C 6 5289
B 6 113 52
K 6 113 52

च —d) B4 D7 T1 G3 4 शरान्, T2 शक्तिं (for शर) D3 हित्वा (for छित्त्वा) K3 5 B Da Dn1 D2 5–8 G1 3 महारथ (for °बल)

39 For sequence in M, cf v l 30 Ś1 K0–2 Dn2 om. 39 (cf. v l 37, 38) —a) D3 T2 M (except M2) तरसा (for सहसा) —b) K6 भगदत्तेरितेरिणा (sic) —c) K3 5 D1. 2 तथैव तान्, D6 दृष्ट्वैव तान् (for तथेतरान्) K8 रथान्, G3 शतान् (for शरान्) K3 T2 G3 राजन्, D2 तीक्ष्णान्, T G2 4 राजन् (for घोरान्)

40 For sequence in M, cf v l. 30 —a) K0 2 भीमसेन-. M महाबाहुस् (for रणश्लाघी) —b) K6 द्विधैकैक समाचिनोत्

41 For sequence in M, cf. v l 30 —b) T1 G1 2 4 महाहवे (for °रणे) —c) K3–5 B D T1 G M2 4 आजगाम; T2 M1 3 5 आजवान (for जगाम स) D5 T1 G4 रणेनाजौ; G1–3 रणे राजन् (for रथेनाजौ) —d) T2 M (except M2) भीष्म (for भीम) D8 महाबलं (for °रथम्) — D7 om 41c–42d, M om 41ef —f) Ś1 युधमानं, K0 1 युध्यमानं; T2 योधयानां (for योधयान)

42 D7 om 42 (cf. v l. 41) —a) T1 G1 2 4 M महेष्वासौ (for महात्मानौ) —b) S1 K1 समीतौ, B1 समरे T G तत्र (for वीक्ष्य) —c) B4 Da2 Dn1 D4 5 8 G1 न शशंसुर्; D1 न सेहिरे; D3 नाशंसन्त (for नाशशंसुर्) D8 युद्धे (for तत्र) K6 नाशसुर्दुर्जय तत्र —d) K3 M1–3 5 भरतर्षभ, K5 B D (except D1 3 6, D7 om) G1 3 पुरुषर्षभा

43 a) K2 अथार्जुनं, K3 D1 तथार्जुनो, S दृष्ट्वार्जुनो (T2 °स्मनो, G2 °र्जुन) K3 5 D2 तत्र, B Da Dn D1 3–8 S (except T2) भीम (for भीष्म) —b) K3 D2 योधयस्तान्, K4 B Da Dn D3–8 G3 M योधयंत, D1 T1 G1. 3 4 योधयानं, T2 रोदयत (for योधयन्वै) K3–5 B D (except D1) S महारथान् (for °रथम्)

44 a) K3 B D S वीरां(Dn2 °र)स्, K5 वीरास् (for योधांस्) —b) Ś1 K0–2 स च (for दश) —c) K4 तु (for स्म). S transp भीम and राजन् —d) K3 D1–8 योधयाना; K6 योधयान, M4 योधयन्ति (for योधयन्तो) Da1 D5 रणे स्थिता, T2 व्यव-स्थित (for व्यवस्थिता) —e) D2 बीभत्सुश्च तथाविध्यद् —f) K5 D3 भीष्मस्य (for भीमस्य) K3 5 D6 पुरत स्थितान्, K4 प्रियकांक्षया, D2 पुरत स्थित, D3 T2 M हितकाम्यया, D8 प्रियकामया, T1 G2 4 हितकांक्षया, G1 3 कृतकांक्षया

45 b) K3 5 D1. 2 अनोदयत्, K4 अदेशयत् (for अचोद°)

46 c) G3 न हि (for जहि) —d) Ś1 K1 वृकोदरधनंजयौ

47 a) K4 B D (except D2 3 6) वचन (for शासनं) —b) K0 त्रिगर्त-, K3–5 B Da2 Dn D1 3 4 8 T1 G M2 त्रैगर्त, D2 त्रैगर्तं, D7 त्रैगर्त- T2 प्राक्स्थला° (for प्रस्थला°) —c) D1 T1 G अभिद्रुत्य (G2 °पत्य), T2 M परिवार्य (for अभिद्रुत्य) K0–2 भीष्मम् (for भीमम्) —d) D8 S (except T2 M4) धन्विन

C 6 5289 B 6 113 52 K 6 113 .2

अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ॥ ४७
रथैरनेकसाहस्रैः परिवव्रे समन्ततः ।
ततः प्रववृते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥

११०

संजय उवाच ।
अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथम् ।
छादयामास समरे शरैः संनतपर्वभिः ॥ १
सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ।
प्राग्ज्योतिषं च समरे सैन्धवं च जयद्रथम् ॥ २
चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च ।
दुर्मर्षणं च राजेन्द्र आवन्त्यौ च महारथौ ॥ ३
एकैकं त्रिभिरानर्छत्कङ्कबर्हिणवाजितैः ।
शरैरतिरथो युद्धे पीडयन्वाहिनीं तव ॥ ४
जयद्रथो रणे पार्थं भित्त्वा भारत सायकैः ।
भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ॥ ५
शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ।
विव्यधाते महाबाहुं बहुधा मर्मभेदिभिः ॥ ६
चित्रसेनादयश्चैव पुत्रास्तव विशां पते ।
पञ्चभिः पञ्चभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ।
आजघ्नुरर्जुनं संख्ये भीमसेनं च मारिष ॥ ७

---

48 [b]) K2 परिवार्य, D2 परिचक्रे, T2 परिवव्रु B Da Dn D2 4 6 7 समतात्पर्यवारयत्

Colophon om in K3 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 mention only दशम युद्धदिवस, K4 दशमेह्नि भीष्मनिपातन, B3 भीष्म निपातन, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* K4 B3 भीमयुद्ध, T2 भीमसेनयुद्ध, M1-3 5 भीमदशकयुद्ध (M1 °द्धकथन) — *Adhy no* (figures, words or both) K5 107, Da2 (*sec m*) 71, Dn2 107, D6 108, T1 G 109 (as in text), T2 M3 4 111, M1 2 110, M5 112 — *Śloka no* Dn1 42, Dn2 D5 53

110

1 Before the ref, Ś1 ins श्रीगणेशाय नम — D1 T2 om the ref — [b]) Da1 D5 घातयत (for यतमान) D1 T2 महारथ

2 [a]) D2 शल्य (for चैव) — [b]) B4 अताडयत्; Da Dn1 D5 अजिह्मगै, M1 3 5 अयुध्यत (for अविध्यत) — [d]) T2 M महारथ (for जयद्रथम्) — After 2, K0 (hapl) *repeats* 1[cd]

3 [d]) B D4 7 8 ह्यावन्त्यौ, D6 अवन्त्यौ

4 [b]) K0 ककबर्हिणवा**, K4 D1 °वाजिभि°, B3 कङ्कपत्रैरजिह्मगै, D2 8 कङ्कबर्हणवाजितै° — [c]) K3 शितैर् (for शरैर्) D1 °रथैर् (for °रथो) — [d]) D2 [ऽ]पीडयद्

5 [b]) K3-5 B D (except D1 3) S विद्धा (for भित्त्वा) K3 भरत K4 शायकै° — Ś1 writes 5[c]-6[a] in Devanāgarī characters — [c]) T1 G4 विव्याथ T1 G सहसा, M (except M4) समरे (for तरसा) — [d]) M1 3 5 चित्रसेनो (for °सेन) K5 स्थित

6 [a]) K0 2 शल्यस्तु, D5 शल्यस्य, M2 शल्य च K3 5 D2 M4 जिष्णु — [b]) M2 कृप च (for °पश्च) K5 M1 2 वर, D5 वर — [c]) K4 D3 विव्याधाते, K5 D2 T1 G विव्याथ (K5 D2 G1 2 °ध) त, D1 वि विधाते, T2 विव्याधाश्च, M विव्याध च (for विव्यधाते) Ś1 K0-2 4 D3 महाबाहु (K0 D3 °हू), B Da Dn D4-8 महाराज, D2 M2 5 महाबाहुर्

7 [b]) Da Dn1 D5 पुत्रा(Da2 °त्र)श्चैव, M4 पुत्रां स्तव — [d]) G1 3 विव्यधुर् (for संयुगे) — [e]) D3 T2 G1-3 M सखे (M5 सघे) — [f]) Da1 भीमसेने T2 M भारत (for मारिष)

तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौन्तेयौ भरतर्षभौ ।
अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महद्बलम् ॥ ८
सुशर्मापि रणे पार्थं विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
ननाद बलवन्नादं नादयन्वै नभस्तलम् ॥ ९
अन्ये च रथिनः शूरा भीमसेनधनंजयौ ।
विव्यधुर्निशितैर्बाणै रुक्मपुङ्खैरजिह्मगैः ॥ १०
तेषां तु रथिनां मध्ये कौन्तेयौ रथिनां वरौ ।
क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररूपौ व्यरोचताम् ।
आमिषेप्सू गवां मध्ये सिंहाविव बलोत्कटौ ॥ ११

छित्त्वा धनूंषि वीराणां शरांश्च बहुधा रणे ।
पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शतशो नृणाम् ॥ १२
रथाश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः ।
गजाश्च सगजारोहाः पेतुरुर्व्यां महामृधे ॥ १३
रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निषूदिताः ।
दृश्यन्ते बहुधा राजन्वेष्टमानाः समन्ततः ॥ १४
हतैर्गजपदात्योघैर्वाजिभिश्च निषूदितैः ।
रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १५
छत्रैश्च बहुधा छिन्नैर्ध्वजैश्च विनिपातितैः ।

C om
B 6 114 17
K 6 114 17

---

8 a) S1 D2 रथिनौ (for रथिना) — b) K8 B4 भरतर्षभ, M4 रथिनां वरौ — c) Ś1 K0 1 4 5 G1 आपीडयेता — d) G2 त्रैगर्ताना (for त्रि°) K5 D2 8 T1 G2–4 M4 महाबल, M1–3 5 महारथ (for महद्बलम्)

9 a) D8 T1 G तु, T2 च (for [अ]पि) K1 पार्थ — b) K4 B1–3 Dn2 D4 शरैर् (for विद्ध्वा) K4 B Da Dn D4 5 7 नवभिर्, M4 पञ्चभिर् (for बहुभिर्) B4 D (except D2 3 6) M (except M4) आशुगैः (for आयसैः) — c) D2–4 S (except G1) बलवान् (for °वन्) — d) K3–5 D1–3 G1–3 नादयानो, B Da Dn D4–8 T1 G4 त्रासयानो (for नादयन्वै) K3 न लक्ष्यते, B D (except D1–3 6) महद्बल, S (except G1 M5) नभस्थल (for नभस्तलम्)

10 Ś1 K0–2 om 10 — a) Da Dn1 D5 बहव (for रथिन) D8 वीरा (for शूरा) — c) T1 G2–4 विव्यधुर्, T2 विष्यधन्, M4 विव्याध (for विव्यधुर्) — d) M1. 3 4 रुग्म° (for रुक्म°)

11 a) Ś1 K1 B D (except D1–3) तथा च, K0 तथा तु, K2 तया तौ (for तेषां तु) — K6 om (hapl) 11^{bcde} — b) B4 Dn2 D6–8 भरतर्षभौ (for रथिना वरौ) — c) K3 क्रिडमानौ, D2 क्रीडमाणौ, D8 °यानौ, T2 °मानो, G3 °मान (for °मानौ) K4 रणोदारौ, T G रथोदारैश् (for °दारौ) — d) D4 °सेनौ (for °रूपौ) K3 4 B D T2 M1–3 5 व्यदृश्यतां (D2 T2 °त), T1 G M4 अदृश्यता (for व्यरोचताम्) — e) K0 आमिषुप्सू (sic), K3 D6 आमिषार्थे, D1 2 °पार्थे (for °पेप्सू) D1 वने मध्ये, M यथा दृप्तौ (for गवा मध्ये) T1 G गजसघातमध्यस्थौ — f) K4 रणोत्कटौ, Dn2 D1 4 6–8 मदोत्कटौ, T1 G मदोद्धतौ (for बलोत्कटौ) M सिंहव्याघ्रौ तथा नृप

12 a) K2 धनुषि K (except K4) B D (except D1) M4 शूराणां (for वीराणा) — b) K3 शराश्च, T2 M ध्वजाश्च, G1 3 वपूषि (for शराश्च) — D2 om (hapl) 12^{cd} — d) K3–5 B D (except Da2 D5, D2 om) रणे, T1 G च तौ, M तथा (for नृणा).

13 a) K0 1 4 D1 T1 G3 4 बहुशो (for बहवो) — b) K3 हताश्च, T2 गजाश्च (for हयाश्च) D2 T1 G बहुशो, T2 M बहवो (for शतशो) K3 हया, Da1 हत (for हता) — c) T2 हयाश्च सहया पेतु — d) D1 पादाताश्च, T2 राजन्नुर्व्यां (for पेतुरुर्व्यां) B2 3 Da Dn D4 5 7 T1 G महाहवे (for °मृधे)

14 a) B Dn2 D1 4 7 8 चापि (for चैव) — b) K5 B1 2 4 D (except D7 8) T G निषूदिता — M (except M3) om 14^{cd} — c) Da Dn D7 8 बहवो (for बहुधा) — d) K3 5 B1 Da2 D1–3 5 चेष्टमाना, B2–4 Dn D4 7 8 वेप°, Da1 श्रेष्ठ°, D6 द्रवमाणा (for वेष्टमाना) D1 T G M2 महीतले (for समन्तत)

15 a) Ś1 K0 1 T2 हयैर् (for हतैर्) K0 Da2 D5 8 T1 G1 3 4 M गजपदात्यौघैर्, K3 5 °पदातौघैर्, D2 गजैः पदातैश्च, D8 गजैः पदात्यौघैर्, T2 गजपदान्योघैर् (for °पदात्योघैर्) — b) K2–5 B1 2 4 D (except D7 8) T G च निषूदितैः, T2 चापि सूदितैः — c) T2 M कीर्णैः (for भग्नैः) — d) K3 5 D1. 2 6 समाकीर्यत, Da Dn1 (before corr) D5 °शीर्यत (for °स्तीर्यत)

16 T2 om 16^{a}–17^{b} — a) T1 G2 4 भिन्नैर् (for छिन्नैर्) G1 5 छ(G3 चि)त्रैर्बहुविधाकारैर् — After 16^{ab}, T1 G ins

460* चामरैर्हेमदण्डैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

C. om B 6 114 17 F 6 114 17

अङ्कुशैरपविद्धैश्च परिस्तोमैश्च भारत ॥ १६
केयूरैरङ्गदैर्हारै राङ्कवैर्मृदितैस्तथा ।
उष्णीषैरपविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥ १७
तत्र तत्रापविद्धैश्च बाहुभिश्चन्दनोक्षितैः ।
ऊरुभिश्च नरेन्द्राणां समास्तीर्यत मेदिनी ॥ १८
तत्राद्भुतमपश्याम रणे पार्थस्य विक्रमम् ।
शरैः संवार्य तान्वीरान्निजघान बलं तव ॥ १९
पुत्रस्तु तव तं दृष्ट्वा भीमार्जुनसमागमम् ।
गाङ्गेयस्य रथाभ्याशमुपजग्मे महाभये ॥ २०
कृपश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ।
विन्दानुविन्दावावन्त्यावाजग्मुः संयुगं तदा ॥ २१
ततो भीमो महेष्वासः फल्गुनश्च महारथः ।
कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे ॥ २२
ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च ।
धनंजयरथे तूर्णं पातयन्ति स्म संयुगे ॥ २३
ततस्ताञ्शरजालेन संनिवार्य महारथान् ।
पार्थः समन्तात्समरे प्रेषयामास मृत्यवे ॥ २४
शल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः ।

— [c]) K2 D2 M8 अपि विद्धैश् (for अपविद्धैश्) — K3 om (hapl) 16^{d}–17^{c} — [d]) K5 परिस्तोत्रैश्च. — After 16, T1 G ins

461* घण्टाभिश्च कशाभिश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

17 K8 om 17^{abc}, T2 om 17^{ab} (cf. v l 16) — [b]) K5 कवचैर्, D2 काचनैर्, D8 आयुधैर्, T1 G वल्यैर्, M (except M4) आकल्पैर् (for राङ्कवैर्) K4 अपि (for तथा). — After 17^{ab}, T1 G ins

462* कुण्डलैर्मणिचित्रैश्च समास्तीर्यत मेदिनी ।

— [c]) K2 D2 अपि विद्धैश्च, K4 B Da Dn D3–5 7 8 M ऋष्टिभिश्चैव, T2 कचकैश्चैव (for अपविद्धैश्च) Ca cites अपविद्धै — Da D5 om (hapl) 17^{d}–18^{a} — [d]) T1 G2 4 चामरैर् (for चामर) Ś1 K0–2 च ह (for अपि)

18 Da D5 om 18^{a} (cf v l 17), Dn1 M1 3–5 om 18^{ab} — [a]) B3 तनुत्रैरपविद्धैश्च, D8 तत्र तत्रोपविद्धैश्च — [c]) K3 D5 8 उरुभिश्च; D1 2 ऊरूभिश्च Ś1 नरींद्राणां, K1 रणेंद्राणां; D1 नागेंद्राणां — [d]) D1 समाकीर्यत, D5 °शीर्यत (for °स्तीर्यत)

19 M reads (for the first time) 19–21 after 6 109 33 — [a]) D3 G2 अपश्यामो — [b]) M1. 2 4 (second time) भीमस्य, M3 5 भीष्मस्य (for पार्थस्य) — [c]) D3 वीरो, D6 T1 G सर्वान् (for वीरान्) — [d]) K1 4 B Da Dn D4 5 7 8 (before corr) यज्ञघान; M (second time) आजघान (for निजघान) B1 Dn2 D7 8 महाबल (for बल तव) T2 M1 3 4 (the last three both times) 5 (first time) जघान पल्वसर

20 [a]) K3 5 D2 3 6 T G2–4 पुत्रास्तु T2 राजेंद्र (for तं दृष्ट्वा) M (first time) तत्राद्भुततम दृष्ट्वा — [b]) K2 3 5 B D (except D1) T2 M (both times) भीमार्जुनपराक्रम — [c]) K3–5 B1 2 4 Da D2 3 5–7 रथाभ्यासम् — [d]) K3 5 D1 3 6 7 T G उप(K5 °पा) जग्मुर्; M (second time) उपयातो (for उपजग्मे) K4 B Da Dn D4 5 7 8 महाबल, D1 2 6 S (M second time) महाहवे (for °भये) M1–3 5 (all first time) आजग्मुस्ते महारथा, M4 (first time) उपागच्छन्महारथा

21 [c]) Dn2 D1 विंदानुविंदाव् — [d]) K4 B D (except D2) Ca नाजहु; S (M both times) न जहुः (for आजग्मु) K5 D2 सयुगं प्रति, S (M first time) संयुगेर्जुन — After 21, M (om 6 109. 34–35) reads 6 109 36, 459*, (om 6 109 37^{a}–38^{b}) 6 109 38^{c}–41^{d} (om 6 109 41^{ef}), followed by 6 109 30–32^{b} (om 6 109 32^{cd}), 6 109. 33

22 [a]) T1 G महाबाहु (for महेष्वास). — [b]) K0 3–5 B D फाल्गुनश्च K (except K3) B3 D1 S महाबल (for °रथ) — [c]) K5 च शूरांश्च, T2 चमू घोर — [d]) G1 3 दूर (for भृश) K0–2 प्रद्रुवतू, K3 D2 T G2 4 M4 दुद्रावतू, D3 दुद्रवतू, D4 दुद्रुवतू, M1 2 व्यद्रवता, M3 5 विद्रवता (for दुद्रुवतू)

23 [a]) K0 बर्हिणवाजानाव्; K3 D2 बर्हणवाजानाम्; K5 बर्हणवाछिनाम्, T2 बर्हिणवासानाम्; Cd °वाहिनाम्, Ca °वाजानाम् (as in text) — [b]) D1 T1 G प्रयुता (for अयुता) — [c]) Dn2 D1 धनजयरथ Dn1 तूर्णे; T2 [s]स्त्राणि (for तूर्णं) — [d]) T2 पातयत K1 स, T2 तु (for स्म) K2–5 B1–3 D (except D1) भूमिपा, S पार्थिवा (for सयुगे)

24 [a]) D1 ततस्तच्छरजालानि — [b]) M2 स (for स) — [c]) Ś1 K0–2 समस्तान् (for समन्तात्) T2 M समताद्रथिनश्चैव.

आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः संनतपर्वभिः ॥ २५
तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं च पञ्चभिः ।
अथैनं सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि ॥ २६
अथान्यद्धनुरादाय समरे भारसाधनम् ।
मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ताडयामास रोषितः ॥ २७
त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवं च पञ्चभिः ।
भीमसेनं च नवभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ २८
ततो द्रोणो महाराज मागधश्च महारथः ।
दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ॥ २९
यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पाण्डवः ।
कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुस्तौ महारथौ ॥ ३०
जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युवा ।
विव्याध निशितैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३१
तं भीमो दशभिर्विद्ध्वा पुनर्विव्याध सप्तभिः ।
सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपाहरत् ॥ ३२
उद्भ्रान्तैस्तुरगैः सोऽथ द्रवमाणैः समन्ततः ।
मागधोऽपहृतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३३
द्रोणस्तु विवरं लब्ध्वा भीमसेनं शिलीमुखैः ।
विव्याध बाणैः सुशितैः पञ्चषष्ट्या तमायसैः ॥ ३४
तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे । C 6 5323 B 6 114 35 K 6 114 36

---

25 [ab]) T2 शल्यश्च समरे भीष्म क्रीडन्निव महारथान् — [c]) Ś1 क्रुद्ध, K1 क्रुद्धौ (for क्रुद्धो)

26 [a]) B1 धनुष्कोटी, D1 [ऽ]तिसंक्रुद्धो, D2 महाबाहुर् (for धनुश्छित्त्वा) — [b]) K5 हत्वा चाप (for हस्तावाप) M1 3 (inf lin) पचक (for पञ्चभि) B1 जघान पच पचभि, D1 धनुश्चिच्छेद सायकैः; D3 धनुश्छित्त्वा विनद च; D6 हस्तावाप च पंचभि — [c]) D3 तथैन (for अथैनं) — [d]) T1 G1 विव्याथ K1 वर्मणि; M मर्मसु (for मर्मणि)

27 [a]) K2 अथान्यधनुर् (for °न्यद्धनुर्) — [c]) K1 transp मद्रेश्वरो and रणे

28 [a]) K4 B1 3 धर्मराज (B1 °ज) (for महाराज) S त्रिभिर्गाण्डीवधन्वान — [b]) K3 5 D2 सप्तभि (for पञ्चभि) — [d]) Ś1 Ko 2 चार्दयत् (for चार्पयत्)

29 [a]) D1-3 T2 M महेष्वासो (for महाराज) — [b]) D1 माधवश्च (for मागधश्च) T2 M महाबल (for °रथ) — [c]) K2 °समाविष्टौ, K3 °समादिष्टो; D5 °समाविष्टौ, M1 °मसुदिष्टौ — [d]) T2 M अभिजग्मतु (for उपजग्मतु)

30 [c]) D1 महत्सेनां, D5 lacuna, M3 महासेना — [d]) D2 जग्मतु, D5 lacuna (for जघ्नतुस्) K3 तु, K4 B2-4 Da Dn D1 4 6-8 G1 सु, D2 स, D3 स्स; D5 lacuna (for तौ) B1 T2 M जघ्नतु सुमहाबलौ

31 [a]) D2 जयसेनस्तु Ko 2 D3 च (for तु) — [b]) K3 भीम (for भीम) D1 भीमायसैर्, T2 भीमायुधे (for °युध) K3-5 B Da2 Dn D1-4 6-8 G1 2 युधि, T2 M रणे (for युवा) Da1 D5 भीम भीमो युधिष्ठिर, T1 G2 4 भीम भीमपराक्रम (G2 °म) — [c]) T1 G1 विव्याथ, G3 विव्यधे — [d]) K3 D3 S (except G3) अष्टाभिर् (for अष्टभिर्) D1 भरतर्षभ

32 [a]) Ko 2 भीम M3 निशितैर् (for दशभिर्) K5 बाणै (for विद्ध्वा) — [b]) T1 G1 विव्याथ K3 5 B D (except D1) T2 M पचभि (for सप्तभि) — [c]) B1 सारथिं च रणे राजन् — [d]) T G1 M (except M5) रथनीळाद् (for °नीडाद्) K1 B D (except D1 8) अपातयत् (for अपाहरत्)

33 [a]) Da1 D5 उद्भ्रातैस्तु रणे पार्थ — [b]) T2 M द्रावितो रथसत्तम — [c]) Da1 माधवो, D3 मगधो (for मागधो) K4 B1-3 D (except D2 3 7) [ऽ]प्सृतो; B1 [ऽ]पसृतो, M पृष्ठतो, Ca [ऽ]पहृतो (as in text) K2 3 5 Da Dn1 D2 5 राजन्, T2 M [ऽ]या(M1 हा)सीत् (for राजा)

34 [a]) K4 त, B1-3 D (except D1-3 6) G1 च, T1 G1 3 4 [अ]पि (for तु) K1 विरथ (for विवर) B1 Dn2 D1 4 6-8 दृष्ट्वा, G2 कृत्वा (for लब्ध्वा) — [b]) B1-3 Da Dn1 D5 भीमसेनमथायसै — [c]) T1 G1 विव्याथ K3 5 B1 D2 6 S निशितैर्बाणै, K4 B1-3 Da Dn D3 4 7 8 बाणैर्निशितै (for बाणै सुशितै) — [d]) K3 5 B1 Dn2 D1-4 6-8 पचषष्टिभिरायसै, B1-3 Da Dn1 D5 पचषष्ट्या शिलीमुखै, S पचभि पङ्क्तिरायसै

35 [a]) Da1 Dn1 T2 भीम (for भीम) T1 M1 3 5 समरे क्रोधी M1 तद्भीम परमक्रुद्धो — [b]) K1 2 Da1 गुरु (for गुरुं) T2 M2 5 नृप (for

C 6 5123 B 6 114 26 K 6 114 36

विव्याध नवभिर्भल्लैस्तथा पष्ठ्या च भारत ॥ ३५
अर्जुनस्तु सुशर्माणं विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महाभ्राणि यथानिलः ॥ ३६
ततो भीष्मश्च राजा च सौबलश्च बृहद्बलः ।
अभ्यद्रवन्त संक्रुद्धा भीमसेनधनंजयौ ॥ ३७
तथैव पाण्डवाः शूरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
अभ्यद्रवन्रणे भीष्मं व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ३८
शिखण्डी तु समासाद्य भारतानां पितामहम् ।
अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं त्यक्त्वा यतव्रतम् ॥ ३९
युधिष्ठिरमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
अयोधयन्रणे भीष्मं संहताः सह सृञ्जयैः ॥ ४०
तथैव तावकाः सर्वे पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ ४१
ततः प्रववृते युद्धं कौरवाणां भयावहम् ।
तत्र पाण्डुसुतैः सार्धं भीष्मस्य विजयं प्रति ॥ ४२
तावकानां रणे भीष्मो ग्लह आसीद्विशां पते ।
तत्र हि द्यूतमायातं विजयायेतराय वा ॥ ४३
धृष्टद्युम्नो महाराज सर्वसैन्यान्यचोदयत् ।

रणे) — ^{c}) T1 G4 विव्याथ K3 5 D2 निशितै र्बाणैस्, K4 नि॰तैर्भल्लैस्, B3 4 Dn D4 6-8 पञ्चभि र्भल्लैस्, D1 T1 G नवभिर्बाणैस्, D8 दशभिर्बाणैस् (for नवभिर्भल्लैस्) — ^{d}) Ś1 K0-2 चतु पष्ठ्या तथा नृप

36 Ś1 K0-2 D6 om 36^{ab} — ^{b}) Da Dn1 D3 5 नवभिर्, D8 बाहुभिर् (for बहुभिर्) — ^{c}) T1 G4 व्ययमत् D8 सैन्य स, T1 G सैन्यानि (for तत्सैन्य) — ^{d}) T2 यथाभ्राणि (for महाभ्राणि)

37 ^{a}) M4 भीष्मस्तु D8 द्रोणश्च (for राजा च) — ^{b}) Ś1 सौबल स, K2 4 B D7 T2 G3 M2 4 कौसल्यश्च, K3 5 Da2 Dn D1 2 4 6 8 कौशल्यश्च, Da1 D5 कौइयकश्च, T1 G1 2 4 कौसलश्च, M1 3 5 कौरव्यश्च (for सौबलश्च) K1 बृहत्स्थल, B4 बृहद्रथ — ^{c}) K2 4 B Da Dn D4-8 समवर्तत, K5 D2 3 T2 M4 अभ्यवर्तत, T1 G2 4 °वर्षत, G1 3 °वर्षत (for °द्रवन्त) T G सक्रुद्धौ (T2 °द्धो)

38 ^{a}) G2 अथैव G3 4 शूरो (for शूरा) — ^{c}) K3 4 Da1 D2 G2 3 M4 अभ्यद्रवद् (for °द्रवन्) — ^{d}) Ś1 K0-2 D2 व्यावृतास्यम् (for व्यादि°)

39 ^{b}) K3 4 B Da2 Dn1 D1 5-8 T2 G1 3 M भरताना — ^{c}) T2 अभ्यवर्तत K1 सहृष्टौ, T2 M सग्रामे (for सहृष्टो) — ^{d}) K2 महारथान्; K3 B4 Dn D4 6-8 महारथात्, K4 यतव्रतात्, B1 3 महारथा, B2 Da D5 M4 महारथ, D2 3 महाव्रतात्, M1 3 5 महाग्रस; M2 महाव्रत (for यतव्रतम्)

40 K0 om (hapl) 40^a-41^b — ^{a}) K3 D2 G3 अयोधयद् G1 3 बाणै (for भीष्म) — G1 3 om 40^c-42^a — ^{d}) K1 सहत, K2 3 B D T G2 4 M सहिता K2-5 B D T2 M सर्वे (for सह) K1. 2 5 B1 3 4 Da1 संजयै, B2 सृजया (for सृञ्जयै)

41 K0 om 41^{ab}, G1 3 om 41 (of v l 40) — ^{a}) T2 कौरवाश्च तत सर्वे, M कौरवा सहिता (M3 तथैव कौरवा) सर्वे — ^{b}) B2 महाव्रत, Da Dn1 D5 जयद्रथ (for यतव्रतम्) — ^{c}) K3 Da1 D3 शिखडी (for शिखण्डि-) Ś1 K0-2 योधान्, D2 सर्वान् (for पार्थान्)

42 G1 3 om 42^a (of v l 40) — ^{b}) K3 T2 M भयकर (for भयावहम्) — ^{c}) T1 G4 तथा, T2 तत (for तत्र) D8 शूरैर् (for सार्धं) K3 D2 स जयै पाडवै सार्धं — ^{d}) K4 निधन, T2 M च जय (for विजय).

43 ^{a}) B3 4 जये, Dn2 D4 7 8 जयं (for रणे) — ^{b}) K2 3 5 D2 5 Cc d ग्रह, D1 पण, S प्लव (for ग्लह) Cv as in text — ^{c}) K1 दूतम्, K5 D2 द्रुतम्, Cc द्यूत (for द्यूतम्) K2 5 D2 आयातं, K4 आपन्न, B Da Dn D4-8 आसक्त, D8 आयत्त (for आयात) K2 तत्र य त तमायात, T1 G1 4 M2 तत्र हि द्यूत आसक्तो, T2 G3 तत्राभि (G3 °पि) धूत आसक्तो, G2 तत्राभूद्युद्ध आसक्तो; M1 3-5 तत्र हि व्यूह (M4 *sup lin* द्यूत) आसक्तो — ^{d}) Da1 D2 6 च (for वा) K2 विजयायेति राघवा (*sic*), K5 विजयायेपराजय (*sic*)

44 ^{a}) K3 5 D2-4 6 T2 M धृष्टद्युम्नोपि राजेंद्र, B Da2 Dn D7 8 °द्युम्नस्तु राजेंद्र, Da1 D5 धार्तराष्ट्रस्तु राजेंद्र — ^{b}) Ś1 K0-2 सर्वसैन्यमचोदयत्; K3 5 °न्यान्यनोदयत् — ^{c}) K B2 3 D2 3 7 G2 M (except M4) अभ्यद्रवत, T2 अभ्यद्रवत — ^{d}) K4 B

अभिद्रवत गाङ्गेयं मा भैष्ट नरसत्तमाः ॥ ४४
सेनापतिवचः श्रुत्वा पाण्डवानां वरूथिनी ।
भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ॥ ४५
भीष्मोऽपि रथिनां श्रेष्ठः प्रतिजग्राह तां चमूम् ।
आपतन्तीं महाराज वेलामिव महोदधिः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥

१११

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथं शांतनवो भीष्मो दशमेऽहनि संजय ।
अयुध्यत महावीर्यैः पाण्डवैः सहसृञ्जयैः ॥ १
कुरवश्च कथं युद्धे पाण्डवान्प्रत्यवारयन् ।
आचक्ष्व मे महायुद्धं भीष्मस्याहवशोभिनः ॥ २

संजय उवाच ।
कुरवः पाण्डवैः सार्धं यथायुध्यन्त भारत ।
यथा च तदभूद्युद्धं तत्ते वक्ष्यामि शृण्वतः ॥ ३
प्रेषिताः परलोकाय परमास्त्रैः किरीटिना ।
अहन्यहनि संप्राप्तास्तावकानां रथव्रजाः ॥ ४

C 6 5130
B 6 115 4
K 6 115 4

D (except D2 8) M2 रथसत्तमा, T2 कुरुसत्तम, M1 2-5 कुरुसत्तम G2 मा मा भैष्ट रहसा

45 [a]) K1 2 सेनापतिर्, T1 G °पतेर् (for °पति) —[b]) K3 Da1 वरूथिनीं, K5 अनीकिनी —[c]) B Da Dn D3-8 समभ्ययात् D2 एवाभ्ययास् (for एवा भ्ययात्) —[d]) K3 त्यक्त्वा प्राणभयं महत्, K6 D2 त्यक्त्वा मरणजं भयं

46 [c]) K2 3 Dn1 आपतती —[d]) K3 4 B1 3 4 Da1 D1 2 महोदधेः, K5 महोदधौ D8 T2 वेलेव मकरालयः, M1 3 वेला इव महोदधिं, Cv वेलामिव महोदधेः

Colophon om in Ś1 K0-2 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 T2 mention only दशमेह्नि (K4 cont भीष्मनिपातन), K6 D1 6 दशमयुद्ध- (D6 om. युद्ध)दिवस, B3 भीष्मनिपातन, M4 दशमे ह्निके — *Adhy name* K4 युद्ध — *Adhy no* (figures, words or both) K6 Dn2 108, Da2 (*sec m*) 72, D6 109, T1 G 110 (as in text), T2 M3. 4 112, M1 2 111, M5 113 — *Śloka no* Dn2 D5 47, D6 45

111

1 [c]) K3-6 B D (except D8 1) G2 महावीर्यः, T2 °वीरै (for °वीर्यैः)

2 [a]) K2 Da1 कुरवश्च, T2 कौरवाश्च (for कुर वश्च) —[b]) G1 पांडवा (for °वान्) T1 G पर्य° (for प्रत्य°) —[c]) K5 आचक्रमे, Da1 आचक्ष मे, T2 आचक्षेमे (for आचक्ष्व मे) D8 सु- (for मे) K2 महायुद्धे, K4 तथा युद्धं, K6 महाबाहो, B2 Dn1 D5 महद्युद्ध, D1 T1 G2 4 यथा युद्ध, G1 3 यथा वृत्त (for महायुद्ध) —[d]) Da1 °शोभन (for °शोभिन)

3 [a]) D2 पांडवश्चैव (for पाण्डवैः सार्धं) —[b]) B D (except D2 6) S (except G1 3) यद् (for यथा) K3 भारतः (for °त) —[c]) T1 G2 4 यदा (for यथा) K4 B4 यथा तदभवद्युद्ध, B1 3 सर्वमेतदशेषेण —[d]) B3 तात, B4 Dn2 D4 6 7 8 तत्तु, T2 ततो (for तत्ते) K2 4 B2 4 Da2 Dn D1-3 T2 साम्प्रत, B1 तत्तत°, M भारत (for शृण्वत) — Da1 om from वक्ष्यामि up to 31[b] on the missing fol 266, a different fol 266 is subst in its place, which is here ignored

4 Da1 missing (cf v 1 3) —[a]) B Da2 Dn D4 5 7 8 गमिता (for प्रेषिता) —[b]) B1 Da2 Dn1 D4 5 7 8 किरीटिनः — K5 om 4[c]-5[b] —[c]) K3 4 Da2 Dn1 D2 3 5 T2 M सम्ब्धास् (M4 °ब्धा), B Dn2 D4 7 8 सकृद्धास्, D6 T1 G संप्राप्ते, D1 संप्राप्ता (for °प्तास्) —[d]) K1 रथव्रज, B4 Dn2 D1 4 7 8 T1 G महारथा (for रथव्रजाः)

C 6 5339
B 6 115 5
K 6 115 5

यथाप्रतिज्ञं कौरव्यः स चापि समितिंजयः ।
पार्थानामकरोद्भीष्मः सततं समितिक्षयम् ॥ ५
कुरुभिः सहितं भीष्मं युध्यमानं महारथम् ।
अर्जुनं च सपाञ्चाल्यं दृष्ट्वा संशयिता जनाः ॥ ६
दशमेऽहनि तस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे ।
अवर्तत महारौद्रः सततं समितिक्षयः ॥ ७
तस्मिन्नयुतशो राजन्भूयश्च स परंतपः ।
भीष्मः शांतनवो योधाञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ ८
येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव ।
ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्वेऽनिवर्तिनः ॥ ९
दशाहानि ततस्तप्त्वा भीष्मः पाण्डववाहिनीम् ।
निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परंतपः ॥ १०
स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखं रणे ।
न हन्यां मानवश्रेष्ठान्संग्रामेऽभिमुखानिति ॥ ११
चिन्तयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तदा ।
अभ्याशस्थं महाराज पाण्डवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १२

5 Da1 missing (cf v 1 3) K5 om 5ab (cf v 1 4) —a) K0 2 T3 यथा प्रतिज्ञा (K0 T3 °ज्ञा); Dn3 तथाप्रतिज्ञ K1 कौरव्या, K3 D2 5 8 M1 3-5 कौरव्य (for °व्य) —b) K1 2 स चापि, D8 स सर्व, T2 सदा च, M1 4 सदा हि, M3 5 सभा हि (sic) (for स चापि) —c) Ś1 भीष्म, D1 भीष्म, T2 सीम (for भीष्म) — D1 om (hapl) 5d–6a —d) M2 सतत K5 M1–3 5 समितिंजय (M1 adds क्षयं after °जय)

6 Da1 missing (cf v 1 3) D1 om 6a (cf v 1 5) M1 2 om (hapl) 6–7 M3 om 6–8 —a) Ś1 (orig) K0–2 पावकिं, Ś1 (by corr) तावकैः (for कुरुभिः) Ś1 K0 1 4 B1 सहितो भीष्म (B1 °ष्मो); B2 3 Da2 Dn1 D5 T2 M4 सहिते भीष्मे, G3 सहिता भीष्म (for सहित भीष्म) Co cites भीष्म —b) B2 3 Da2 Dn1 D5 T2 M4 युध्यमाने, T1 G3 4 वध्यमान (for युध्यमान) K3–5 B Dn2 D2–4 6–8 M5 परतप (K3 D3 °प), Da2 Dn1 D5 T2 M4 परतपे (for महारथम्) — K5 D2 om (hapl) 6c–8b —c) K1 सपचाल्य B2 3 Da2 Dn1 D5 T2 M4 अर्जुने च सपाचाल्ये, T1 G4 अर्जुनं सहपाचाल्य —d) B Da2 Dn D4–8 T3 M3 5 सशयो (Da2 Dn1 [orig] °ये, D5 सक्षये) विजये (T2 °यो) भवत् (B2–4 मवेत्)

7 Da1 missing (cf v 1. 3) K5 D2 M1–3 om 7 (cf. v 1 6) —b) K0 2 भीमा° (for भीष्मा°) —c) K2 आवर्तत, K3 D6 T1 G2–4 प्रा°, T3 अवर्तत (for अवर्तत) K2 महारौद्र; T1 G2 4 °रौद्र (for °रौद्र) —d) D1 स तदा, T2 M4 तदा तु (for सतत) K2 समितक्षय, T1 G3 4 M4 समितिक्षय, T3 स जनक्षय

8 Da1 missing (cf v 1 3) K5 D2 om 8ab, M3 om 8 (cf v 1 6) —b) K3 B1 3 Da2 Dn D1 3–5 7 8 भूयश्च (D2 7 °स) श्च; T2 भूयश्चापि (for भूयश्च स) Dn1 D3 परतप, M4 °तपं (for °तप) —c) Ś1 शतनवो Ś1 K0 1 राजन्, K4 धीमान्; G3 योधान् (for योधान्) —d) T2 M1 4 जघान समितिंजय

9 Da1 missing (cf v 1 3) —a) D2 M1 2.4 तेषाम्; M4 एषाम् (for येषाम्) D1 5 8 (before corr) अज्ञानकल्पानि —b) D1 म ने मात्राणि (sic) K1 G3 पार्थिव, K4 B2 D3 6 T2 M भारत, D1 मारिष (for पार्थिव) —d) T3 °वर्तन (for °वर्तिन) T1 G शूरेण सह सयुगे, M2 शूरा सर्वेविवर्तिन, M4 शूरा सर्वे निपातिता

10 Da1 missing (cf v 1 3) —a) Dn2 तपस्; T1 G1 3 4 M2 तथा (for ततस्) T2 दशाहानि तदा भूत्वा —b) K3 भीष्म (for भीष्मः) —c) K2 D3 4 T1 G2 4 निरवद्यत, K3 °धीयत, K5 °भिद्यत, T3 °निद्यत, Cc d °विद्यत (as in text) —d) T1 G M2 जीविते स, M1 3–5 °ते च (for °तेन) K2 4 B Da2 Dn1 D1 2 4–8 M4 परतप (for °तप)

11 Da1 missing (cf v 1 3) —a) D3 शीघ्र (for क्षिप्रं) K5 D2 धर्मम् (for वधम्) — K2 om 11b–12a —b) K3 [ऽ]भीमुखं, B1 3 4 Da2 Dn D4 6 8 [ऽ]भिमुखो, D7 T G1 [ऽ]भिमुखान्; M4 विमुखं —c) K3 D2 न हन्यात्, K5 न्यहनत्; Da2 Dn1 D5 7 अहनन्, T2 महात्मा, M1 निहन्यान्, M2 न्यहनन् (for न हन्या) Ś1 K0 1 आहवे श्रेष्ठान्, K5 D2 पाण्डवश्रे°, D6 तावश्रे°, G1 मानवाञ्श्रे° —d) K3 5 D2 सग्रामा (D2 °मे) भिमुखानपि, K4 B Da2 Dn D3–5 7 8 T2 M सग्रामे सु (Dn2 °मेषु, T2 °मे स) न्वहूनिति (M1–3 5 °नपि), D1 सग्रामे तु बहूनिव

12 Da1 missing (cf v 1 3) K2 om 12a (cf v 1 11) —b) K2 मम्रा (sic) (for पिता) —c)

युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शृणु मे वचनं तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः ॥ १३
निर्विण्णोऽस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत ।
घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून्प्राणिनो रणे ॥ १४
तस्मात्पार्थं पुरोधाय पाञ्चालान्सृञ्जयांस्तथा ।
मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १५
तस्य तन्मतमाज्ञाय पाण्डवः सत्यदर्शनः ।
भीष्मं प्रतिययौ यत्तः संग्रामे सह सृञ्जयैः ॥ १६
धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पाण्डवश्च युधिष्ठिरः ।
श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्बलम् ॥ १७
अभिद्रवत युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे ।
रक्षिताः सत्यसंधेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना ॥ १८
अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः ।
भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवम् ॥ १९
न वै भीष्माद्भयं किंचित्कर्तव्यं युधि सृञ्जयाः ।
ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २० C 6 5354 B 6 115 20 K 6 115 20

K2 D5 सम्यामर्न्, K3 5 Da2 Dn1 (before corr) D2 2 6 7 8 सम्यामस्य, T2 सम्यागय D2 महाबाहु (for °राज) — ^{d}) D3 (m as in text) कामम् (for वाक्यम्)

13 Da1 missing (cf v 1 3) Before 13, D6 ins भीष्म उवाच — ^{a}) M4 युधिष्ठिरो Ś1 D7 महाप्रज्ञ, D3 M4 °प्राज्ञ, D5 °राज (for °प्राज्ञ) — ^{b}) K2 शर्वशास्त्र, K5 G3 M1 3 सर्वशास्त्र D3 M4 विशारद — ^{c}) B Da2 Dn D1 4 - 7 शृणुष्व, D8 शृणुष्व (m °ष्व) (for शृणु मे) — Ś1 reads 13^{d}–14^{a} in marg — ^{d}) D5 धर्मं स्वर्गं, T2 धर्मं कीर्तिं, G1 3 धर्म्यं तथ्य, M2 स्वर्गं धर्मं, M5 स्वर्ग्यं धर्म्यं (by transp) D4 m T2 तत्त्वत, G1 M (M4 क)ल्पित, G3 कल्प्य त (for जल्पत) K4 धर्मं युक्त च भारत

14 Da1 missing (cf v 1 3) Ś1 reads 14^{a} in marg (cf v 1 13) — ^{a}) T2 [s]ह (for ऽस्मि) — ^{b}) M2 देहनाशेन (for देहेनानेन) G3 M2 सुव्रत (for भारत) — ^{c}) Ś1 Ko–2 transp घ्नत and गत M5 घ्नतश्च मे

15 Da1 missing (cf v 1 3) — ^{a}) B2 T2 G2 4 पार्थ; M4 पार्थं (for पार्थं) T2 परोधाय — ^{b}) D2 पाञ्चाला, T1 G पाण्डवान्, T2 M पाचाल्य D2 रणे (for तथा) — ^{c}) K1 मद्वधे

16 Da1 missing (cf v 1 3) Before 16, D6 ins संजय उवाच — ^{b}) K6 T G1 4 पाण्डवा K3, 6 D2 सत्यविक्रम (K6 °मा), Da2 Dn D5 7 8 T G1 3 4 M4 सत्यदर्शिन, D6 प्रियदर्शन — ^{c}) T1 G2 4 °ययुर् (for °ययौ) K3 तत्र, K5 यत्र, B Da2 Dn D1–8 राजा, T1 G1 3 4 यत्ता, T2 यत्न, G2 युक्ता (for यत्त) — ^{d}) K6 संयुगे (for संग्रामे) K1 सहसृंजय, K2 सह सृजय

17 Da1 missing (cf v 1 3) — ^{a}) Da2 Dn1 D6 राजा (for राजन्) — ^{c}) Ko ता वाचो (sic), K3 5 D2 6 तद्वाक्य, T2 वचन (for ता वाच) — ^{d}) K3 D1 3 6 नोदया, K4 देशया (for चोदया)

18 Da1 missing (cf v 1 3) — ^{a}) K3 5 सम्या(K5 °भ्य)द्रवत, B1 Dn2 D4 7 8 अभिद्रवध्व, D2 3 °द्रवद्, T2 समद्रवत T2 M सयोद्धं (for युध्यध्व) — ^{c}) D2 रक्षिता, T2 रोक्षिता Ś1 सति सधेन, D8 मत्यसत्वेन — ^{d}) D2 विष्णुना (for जिष्णुना) D1 रिपुघातिना, D2 अपि जिष्णुना, T1 G सर्वजि°, M1 3 (sup lin) 5 वरजि° (M3 [orig] 5 °यि°) M2 4 परजि°

19 Da1 missing (cf v 1 3) — ^{a}) D6 अय यापि, T1 G2 4 आरोपित- (for अय चापि) — ^{b}) Ś1 पार्थिवो, K2 पार्थिवो, T2 पार्श्वतो (for पार्षतो) — ^{c}) K6 D2 तु (for च) — ^{d}) Ś1 पालयिष्यति (for °ष्यति)

20 Da1 missing (cf v 1. 3) — ^{a}) K3–5 B D (Da1 missing) T2 M मा वो (M4 मां वा), T1 G न वो (for न वै) D2 भीष्मादिप, D8 भीष्माद्भय°, T1 G भीष्मभय (for भीष्माद्भय) K3 D8 कश्चित् (for किंचित्) — ^{b}) K8 इत्यस्य, K4 B Dn2 D1–4 6–8 T2 अस्त्वद्य, K5 T1 G M अस्त्वद्य, Da2 Dn1 D6 अद्यास्तु (for कर्तव्यं) T2 इति (for युधि) K1 2 सृजया, T2 सृजय°, G3 सजया°, M4 सृजयान् (for सृञ्जया) — K5 D2 om 20^{c}–22^{b} — ^{c}) Ko 2 विजि(Ko °जी)ष्याम°, D1 वधिष्यामि, D8 निजेष्याम°, D5 विजेष्याम, T G वधिष्याम°, M4 जयेष्याम (for विजेष्याम°) — After 20, T2 M1 4 ins

463* ते तथेति प्रतिज्ञाय पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।

C 6 5355
B.6.115 21
K.6 115 21

तथा तु समयं कृत्वा दशमेऽहनि पाण्डवाः ।
ब्रह्मलोकपरा भूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्छिताः ॥ २१
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य पाण्डवं च धनंजयम् ।
भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते समास्थिताः ॥ २२
ततस्तव सुतादिष्टा नानाजनपदेश्वराः ।
द्रोणेन सहपुत्रेण सहसेना महाबलाः ॥ २३
दुःशासनश्च बलवान्सह सर्वैः सहोदरैः ।
भीष्मं समरमध्यस्थं पालयांचक्रिरे तदा ॥ २४
ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य यतव्रतम् ।
शिखण्डिप्रमुखान्पार्थान्योधयन्ति स्म संयुगे ॥ २५
चेदिभिश्च सपाञ्चालैः सहितो वानरध्वजः ।
ययौ शांतनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ २६
द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु पौरवम् ।
युधामन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत् ॥ २७
विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्रथम् ।
वृद्धक्षत्रस्य दायादमाससाद परंतपः ॥ २८
मद्रराजं महेष्वासं सहसैन्यं युधिष्ठिरः ।
भीमसेनाभिगुप्तश्च नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९

---

21 Da1 missing (cf. v l 3) K5 D2 om 21 (cf v l 20) T2 M om 21^{ab} — a) K8 D6 त तथा, K4 B Da2 Dn D3–5 7 8 ते तथा, D1 ते घातु॰ (for तथा तु) K1 यत्वा (for कृत्वा) — G1 3 om 21^{cd} — c) T G2 4 M ब्रह्म(T2 M इन्द्र)लोक जेतुकामा — After 21^{c}, D4 erroneously *repeats* 21^{cb}

22 Da1 missing (cf v l 3) K5 D2 om 22^{ab} (cf. v l 20) T2 M transp 22^{ab} and 22^{cd} — a) T2 M पांचाल्य ते (for शिखण्डिन) — c) Ś1 K0 1 पालने, K8 D2 T1 G4 M1 3 4 पतने (for पातने) G4 यत्त (for यत्न) — d) K5 D2 त (for ते) B1 समाहिता (for °स्थिता) D1 परमं योगमास्थिता॰

23 Da1 missing (cf v l 3) — a) D8 T2 G2 सुता दृष्ट्वा (for सुतादिष्टा) — b) D8 °जनपदेश्वरान्, G3 °पद्जनेश्वरा — c) T1 G सद्रोण (for द्रोणेन) T2 सहिता युद्धे (for सहपुत्रेण) — d) K3. 5 D2 6 सहितास्ते, Dn2 सहसेनो, D1 सहसैन्या (for °सेना) K1 Dn2 महाबल॰

24 Da1 missing (cf v l 3) — b) K3 स हि (for सह) — d) T1 G2 4 तथा (for तदा)

25 Da1 missing (cf v l 3) — a) Ś1 K0–2 ततस्ते K3 5 D2 सर्वे (for शूरा) — b) K3–5 B1–3 D (except D1 3, Da1 missing) T2 M महा॰ (for यत॰) — c) D2 शिखंडी (corr from °टि) K3 सर्वान्, T2 शूरान्, M वीरान् (for पार्थान्) — d) K1 योधयति समं युगे, G1–3 योधयामासुराहवे

26 Da1 missing (cf v l 3) — a) D (Da1 missing) तु (for च) K4 B सपचालै, M1 3–5 सपाचाल्यै॰ K5 चेदिभिश्चैव पांचाल्यै, T G चेदिभि सहपांचालै॰ — b) K5 सह वैर्, D2 सहितैर् (for सहितो) — d) K2 यतव्रत (*also* शिखडिनं as in text)

27 Da1 missing (cf v l 3) — a) D1 द्रोण॰ पुत्र॰, D6 °पुत्रे (for °पुत्रं) K3 5 D2 शमेर् (for शिनेर्) — b) K3 Da2 Dn1 D1 2 5 6 T1 G M1–3 5 च (for तु) B4 Dn1 D4 8 M1–3 5 कौरव, D1 पौरुष, D7 कौरवान् (for पौरवम्) D3 सात्यकि समयोधयत् — c) K3 4 B D (Da1 missing) T2 M अभिमन्यु॰, K5 अभिमन्यु (for युधामन्यु॰) K0–2 महामात्य, D8 समासाद्य, T1 G3 4 सहामात्यो (for °त्य)

28 Da1 missing (cf v l 3) — a) K3 सु॰, D8 T1 G च (for तु) K0–2 D2 4 T2 महानीक (K2 °क); K4 सहामात्य — b) K3 5 D2 सहसैन्यं, D5 °सेने, T1 G सवैर् (for °सेन) K0–2 जयद्रल (for °द्रथम्) — c) K3 D7 वार्धक्षत्रस्य, K4 5 B1, 2 4 Da2 Dn D4 5 वार्धक्षेमे(K5 °क्षेम, Da2 D5 °क्षेमि, Dn2 °क्षमे)स्तु, D1 वार्धक्षत्रिस्तु, D2 वार्धक्षेत्रस्य, M1 वृद्धक्षेमस्य (for वृद्धक्षत्रस्य) B2 Da2 Dn1 D5 दायाद (for °दम्) — d) K3 4 B D (Da1 missing) परंतप, M4 °तपं (for °तप॰) — After 28, Da2 Dn1 D5 ins

464* चित्रसेनस्तव सुत विचित्रशरकार्मुकम् ।

29 Da1 missing (cf v l 3) — a) D2 मद्रराज महेस्वांस (corrupt) — b) T1 G3 4 सह सैन्यैर् (for °सैन्य) K1 M2 युधिष्ठिर, D4 M3 5 °ष्ठिर (for °ष्ठिर॰) — c) K4 B Dn2 D1 4 7 8 G2 M2 5 °सेनो भिगुप्त॰, Da2 Dn1 D2 3 5 6 °सेनाभि(D2 6 °सेनोति॰, D8 °सेनोभि)गुप्त K4 B Da2 Dn1 D2–6 M तु (for च) K5 भीमसेनो गदा गृह्य, T2 भीमसेनो महाराज — d) T2 M गजानीकम्, G3 नगा॰ (for नागा॰)

अप्रधृष्यमनाचार्यं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ।
द्रोणं प्रति ययौ यत्तः पाञ्चाल्यः सह सोमकैः ॥ ३०
कर्णिकारध्वजं चापि सिंहकेतुररिंदमः ।
प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ ३१
शिखण्डिनं च पुत्रास्ते पाण्डवं च धनंजयम् ।
राजभिः समरे सार्धमभिपेतुर्जिघांसवः ॥ ३२
तस्मिन्नतिमहाभीमे सेनयोर्वै पराक्रमे ।
संप्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनी समकम्पत ॥ ३३
तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जन्त भारत ।
तावकानां परेषां च दृष्ट्वा शांतनवं रणे ॥ ३४
ततस्तेषां प्रयततामन्योन्यमभिधावताम् ।
प्रादुरासीन्महाञ्शब्दो दिक्षु सर्वासु भारत ॥ ३५
शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः ।
सिंहनादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ३६
सा च सर्वनरेन्द्राणां चन्द्रार्कसदृशी प्रभा ।
वीराङ्गदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ॥ ३७
रजोमेघाश्च संजज्ञुः शस्त्रविद्युद्भिरावृताः ।
धनुषां चैव निर्घोषो दारुणः समपद्यत ॥ ३८

C 6 5372
B 6 115 38
K 6 113 38

30 Da1 missing (cf v l 3) — ^{a}) K1 अप्रघृष्टम्, K2 °धर्षम्, D3 °घृक्ष्यम् D6 M1 अना वीर्यं, T2 महावीर्यं K4 अदृश्यमानमाचार्यं — ^{b}) Ś1 K0 1 2 4 D2 T2 M3 वर, K2 यर (for वरम्) — ^{c}) B1 Dn2 D1 8 द्रौणिं (for द्रोण) S1 K0-2 द्रोणानीक प्रति ययौ — ^{d}) G1 M2 पाचाल्य (for °ल्य) K0 2 सोमक, K4 B Da2 Dn D1 6 7 8 मोदरैः (for सोमकैः)

31 Da1 missing up to 31^{ab} (cf v l 3) — ^{a}) K6 कार्णिगकार (for कर्णिकार). T2 M1-3 6 °ध्वजश् (for °ध्वज) B Da2 Dn D1 6 7 8 चैव (for चापि) — ^{b}) B2 सिंहकेतुम् D1 अरिंदम, D4 °दम — ^{c}) T2 M4 सौभद्रो (for °द्र) Da1 प्रत्युजगाम सौपुत्र (sic) — ^{d}) T2 राजान तु, M1-3 6 राजपुत्र K2 महद्बल, T2 M4 बृहद्बल

32 ^{a}) Da1 Dn1 G2 पुत्रस्ते — ^{c}) T2 M बहुभि (for समरे) B Dn2 D1 7 8 पार्थम्, M2 सार्ध (for सार्धम्) — ^{d}) M2 समपेतुर् (for अभि°) T1 G समतत (for जिघांसव)

33 ^{a}) S अतिभये (for अतिमहा) K1 भीम, D1 -वीर्ये (for -भीमे) — ^{b}) M1 हि, M3-5 च (for वै) D6 भीमे भीमपराक्रमे — ^{c}) K6 D2 सुप्रधाव त्स्वनीकेषु, Da1 प्रमधाव° — K3 om (hapl) 33^{d}-34^{a} — ^{d}) D2 (marg sec m) T2 समकपत मेदिनी

34 K3 om 34^{a} (cf v l 33), T2 om 34^{ab}, D2 reads 34^{ab} in marg (sec m) — ^{a}) D6 तान्य नीकेषु मतत — ^{b}) Da1 समसजत, T1 G सम युध्यत

35 ^{a}) T2 M पुनस् (for ततस्) K2 B Dn2 D1 4 6-8 प्रतप्तानाम्, T2 M प्रयातानाम् (for प्रयत ताम्) — ^{b}) T1 प्रति (for अभि) — ^{c}) K B D (except D3) महाशब्दो, T2 महच्छब्दो (for महा ञ्शब्दो)

36 ^{a}) K1 B Da2 Dn1 D1 4 5 7 8 T1 G2 4 M4 °घोषश्च; K4 Dn2 D3 M1-3 5 °घोषाश्च, Da1 T2 °निर्घोषो (for °घोषैश्च). — ^{b}) B3 4 Da Dn1 D5 T G2 4 बृंहित, D1 M1 2 बृंहता, D3 बृंहण, M3-5 बृंहिता (for बृंहितै) — ^{c}) K1 4 B Da Dn D1 3 4 6-8 T2 G1 2 M1 3 4 सिंहनादश्च, D6 °नादस्य, M2 5 °नादाश्च (for °नादैश्च) T1 G4 धनुषां चैव निर्घोषो (= 38^{c}) — ^{d}) K3 D2 6 दारुण T2 M3-5 समजायत (for °पद्यत)

37 Dn2 D2 om (hapl) 37 — ^{a}) T1 G या तु, T2 या च, M यावत् (for सा च) K0 सर्वे (for सर्व) — ^{b}) Da1 °सदृशी प्रभा (sic), T1 G °सदृश-प्रभा — ^{c}) T G M2 हारांगद° (for वीराङ्गद°) — ^{d}) D6 नि प्रभा T2 M समजायत (for °पद्यत)

38 K0 2 om (hapl) 38-40 — ^{a}) K5 राजा मेघाश्, D1 रजोमेघाश् (for रजोमेघाश्) B2-4 तु; Dn2 D4 सु (for च) K6 B2 3 D1 8 T G4 M सजग्मु, Da1 स*ज्ञु; Da2 D5 सजह्नु D6 राजानश्च सुमेरेजु — ^{b}) D1 आवृत (for आवृता) D2 शस्त्रवृष्टिभिरावृता, T1 G शस्त्रविद्युत्प्रभावृता, M4 °द्युदिवावृता — ^{c}) K3 4 B D (except D1) T2 M4 चापि, K5 वापि (for चैव) D2 निर्घोषैर् (for °षो) — ^{d}) = 36^{d} D2 दारुणा, D4 दारुण (for दारुण)

39 K0 2 om 39 (cf v l 38) — ^{a}) K3 D2 बाणशस्त्रप्रणादश्च, T1 G रणे शस्त्रप्रणादैश्च, M1 2 4

C 6 5373
B 6 115 39
K 6 115 39

बाणशङ्खप्रणादाश्च भेरीणां च महास्वनाः ।
रथघोषश्च संजग्मुः सेनयोरुभयोरपि ॥ ३९
प्रासशक्त्यृष्टिसंघैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् ।
निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥ ४०
अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे ।
कुञ्जराः कुञ्जराञ्जघ्नुः पदातींश्च पदातयः ॥ ४१
तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह ।
भीष्महेतोर्नरव्याघ्र श्येनयोरामिषे यथा ॥ ४२
तयोः समागमो घोरो बभूव युधि भारत ।
अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां रणाजिरे ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥

११२

संजय उवाच ।
अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ।
महत्या सेनया युक्तो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ १
दुर्योधनो रणे कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः ।

बाणसघप्रणादाश्च — ^{b}) K8 D2 4 °स्वन (for °स्वना) T1 G भेरीणां चैव निस्वनै — ^{c}) K4 D1 8 M रथघोषाश्च, T1 G °घोषैश्च (for °घोषश्च) Ś1 K1 D1 8 संजघ्नु°; K8 5 B4 Da Dn D2 4-7 T G सजज्ञे; D8 सजन्ये (for संजग्मु°). — ^{d}) T1 G सेनयोश्च महद्भय

40 K0 2 om. 40 (of v l 38) — ^{a}) K4 B1 2 4 Dn2 D4 6-8 पाश- (for प्रास) Dn2 D1 -शक्त्यर्ष्टि, T2 -शक्त्यष्टि (for -शक्त्यृष्टि) Ś1 -सगैश्च (for -सघैश्च) — ^{b}) B2 बाणौघै° (om च), D1 गदा मिश्च, T2 बाणोघैश्च T1 G बाणसघै° समावृतं (G1 °त) — ^{c}) T1 G निष्प्रमाणम् (for °काशम्) — ^{d}) T2 M समजायत (for °पद्यत)

41 ^{a}) K4 B Dn2 D1 4 5 7 8 G1 कुजरान्कुजरा (by transp), Da1 कुजरान्कुजराञ् D8 (sup lin as in text) S (except G1) जग्मु° (for जघ्नु°). — ^{d}) K8 5 Dn2 पदातीं(K8 °ता)श्च, K4 B2-4 D8 T2 G2 M2 5 पादाता(G2 M2 5 °ता)श्च, D8 5 पदातीश्च, T1 G1 8 4 पदातैश्च; M1 8 4 पदाताश्च (for पदातींश्च) D8 G2 M1 3-5 पदातिन°; M2 °तिभि° (for °तय°).

42 ^{a}) B D1 4 7 8 तत्रा°, Dn2 यत्रा° (for तदा°) T2 M तुमुल (for सुमहद्) — K5 D2 om 42^c-43^d — ^{d}) K8 श्येनानाम् (for श्येनयोर्) K0 आमिषं, B1. 8 आमिषा (for आमिषे)

43 K5 D2 om 43 (of v l 42) G2 8 *repeat* 43^{ab} after the ref in 6 112 1 — ^{a}) K8 तत°, B D (D2 om) तेषा (for तयो°) G8 (first time) समागमे (for °गमो) — ^{b}) G8 (first time) 4 बभूवुर् (for °व) B4 Dn2 D4 7 8 सगत° (for भारत) G1 damaged — ^{cd}) G1 damaged K8 4 B D4-8 महाहवे, Da1 महारथ (for रणाजिरे).

Colophon lost in G1 on a damaged fol — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 K0-2 5 mention only दशमयुद्धदिवस, K3 D3 दशमेहनि, K4 B8 दशमेह्नि भीष्मनिपातन, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* T2 परलोकाध्यवसान: M1 2 भीष्मनिर्वेदवाक्य — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 73, Dn2 109, T1 G2-4 111 (as in text), T2 M8 4 113, M1 2 112, M5 114. — *Śloka no* Dn1 D5 6 44, Dn2 43

112

1 After the ref, G2 8 *repeat* 6 111 43^{ab}. G1 damaged — ^{b}) M3 दुर्योधनम् (for तव पुत्रम्) — ^{c}) K2 युद्धो, K8 4 B Da2 Dn D1 3-8 T1 G2-4 युक्त (K8 °क्त°), Da1 युक्ते, T2 M सार्धं (for युक्तो) — ^{d}) Ś1 K0-2 परतप (K2 °तप°) (for पराक्रमी)

2 G1 damaged — ^{a}) B1 बधे (for रणे) — ^{b}) K5 नवभिर्नवभि° शरै° — ^{c}) K4 B D (except D2) T2 M [उ]रसि (for रणे) — ^{d}) D3 चैव

आजघान रणे क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः ॥ २
तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरामिव स्वसाम् ।
प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ॥ ३
तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशां पते ।
द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥ ४
तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्ष्णिः परमकोपनः ।
दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ५
पुनश्चैनं शरैर्घोरैराजघान स्तनान्तरे ।
दशभिर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनममर्षणम् ॥ ६
तद्युद्धमभवद्धोरं चित्ररूपं च भारत ।
ईक्षितृप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ॥ ७
भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च ।
युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरुपुंगवौ ॥ ८
सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुंगवः ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ॥ ९
शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत ।
अताडयदमेयात्मा नवभिः कङ्कपत्रिभिः ॥ १०
अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः ।
त्रिंशता च पुनस्तूर्णं बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥ ११
सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः ।
द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघान महायशाः ॥ १२
पौरवो धृष्टकेतुं च शरैरासाद्य संयुगे ।

C 6 5383
B. 6 116 13
K. 6 116 13

(for चैनं) K5 T1 G2–4 त्रिभिश्चैनं शितैः (K5 पुनः) शरैः

3 a) K3 5 D2 6 तत (for तस्य) — b) K2 om (hapl.) from घोरा (in 3b) up to सहसा (in 4a) Ko 1 इवानुजां, B Da Dn D4–8 स्वसा(B4 सुता)मिव, D1 इवायमीं, D2 इवासुरीं (for इव स्वसाम्) Ccp सुताम्, Cc cites स्वसाम् (as in text) T1 G मृत्योर्जिह्वामिवायसीं, T2 M मृत्योः स्वस्रीयसंनिभां (M5 °भा) — cd) G2 °रणं (for °रथं) G1. 3 दुर्योधनरथ प्रेक्ष्य प्रेषयामास भारत

4 K2 om 4a (cf v l 3) — b) Ś1 पते (for पते) — c) G1. 3 पुत्रस्ते (by transp) — d) K1 °रथ (for °रथः)

5 T2 om (? hapl.) 5–6 — b) Da1 कार्ष्णी (for कार्ष्णि) K3 °कोपना (for °कोपनः) — d) Ś1 K2 बाहो(K3 °हौ)रुरसि Ś1 Ko 2 चार्दयत् (for चार्प°)

6 T2 om 6 (cf. v l 5) — c) K2 Dn2 भरतश्रेष्ठ (for °ष्ठ) — d) K3 5 B D (except D3) M म(K3 Dn2 M2 मा)रवाना महारथ (M °रथ)

7 b) K5 D2 T2 M विशां पते (for च भारत) — c) Ko ईक्षित्य, K3 4 B Dn2 D1 4 6–8 इन्द्रिय, K3. 5 D2 ईक्षितु°, D3 क्षत्रिय, D6 ईक्षित- (for ईक्षितृ)

8 a) G1 3 निधनाकाङ्क्षी (for °र्थाय) — c) Da2 D5 अयुध्यत, Dn1 अयुध्येतां (for युयुधाते) Da1 अयुध्यत रणे वीर° — d) Ko °पांडवौ, Da1 °पुंगवै (for °पुंगवौ)

9 a) K2 युक्ते, Da1 D6 क्रुद्धो (for युद्धे) T2 सौभद्र सहसा युद्धे — b) K1 2 Da1 द्रो(K1 द्रौ)णि (for द्रौणिर्) K5 D2 °सत्तम°, Da1 °संयुगे (for °पुंगवः) — c) T2 M क्षिप्र (for क्रुद्धो) — d) Da1 परंतप, Da2 Dn1 D1 5 G1 M3–5 °तप (for °तपः)

10 a) K3 शैनेयश्च, K5 D2 शैनेयोथ (for °योऽपि) Da1 गुरुपुत्रं — b) T2 सत्रे मर्मसु, M3 सर्वकर्मसु K4 5 Da Dn1 D2 3 5 [अ]ताडयत् (for भारत) — c) D2 अपातयद्, D3 विनदंस्तम्, M1 2 अपीडयद् (for अताडयद्) — d) B D (except D1–3 6) °वाजितैः, T2 M3–5 °वाजिभिः (for °पत्रिभिः)

11 a) Ś1 Ko–2 च (for तु) — c) Ś1 Ko–2 5 D3 विंशत्या, K3 त्रिंशता (for त्रिंशता) Da1 D2 तु (for च) T2 त्रिंशता निशितैर्बाणैर् — d) Ś1 Ko–3 चार्दयत् (for चार्प°)

12 T2 om 12a–14b — b) K1 सत्वतः, Da1 शाश्वतः, T1 G सात्यकिः (G1 °किं) (for सात्वतः) — c) B2 द्रोण पुत्र — d) Ś1 K1 महायशः; G1 3 °रथः (for °यशाः)

13 T2 om 13 (cf v l 12) Da1 reads 13 twice consecutively — a) Ko कौरवो Da D5 M4 धृष्टकेतुश्च (for °केतुं) K5 D2 3 G1 3 M तु, T1 G2 4

C 6 5383
B. 6 116 13
K 6 116 13

बहुधा दारयांचक्रे महेष्वासं महारथम् ॥ १३
तथैव पौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः ।
त्रिंशता निशितैर्बाणैर्विव्याध सुमहाबलः ॥ १४
पौरवस्तु धनुश्छित्त्वा धृष्टकेतोर्महारथः ।
ननाद बलवन्नादं विव्याध दशभिः शरैः ॥ १५
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ।
आजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः ॥ १६
तौ तु तत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ ।
महता शरवर्षेण परस्परमवर्षताम् ॥ १७
अन्योन्यस्य धनुश्छित्त्वा हयान्हत्वा च भारत ।
विरथावसियुद्धाय संगतौ तौ महारथौ ॥ १८
आर्षभे चर्मणी चित्रे शतचन्द्रपरिष्कृते ।
तारकाशतचित्रौ च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ ॥ १९
प्रगृह्य विमलौ राजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ।
वाशितासंगमे यत्तौ सिंहाविव महावने ॥ २०
मण्डलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ।

त (for च) — [b]) K4 B D (except D1-8) आच्छाद्य (for आसाद्य) — [c]) B2 धनुषा (for बहुधा) Dn2 धारयांचक्रे K3 5 D1-3 6 दारया (D1 °यन्) बहुधा चक्रे, T1 G M व्यदारयत्तदा राजन् — [d]) K3 5 D1-3 M महेष्वासो, Da1 (both times) °ष्वास (for °ष्वास) K3 4 B Da Dn D4-8 महारथ°, K5 °रथा., D1 °चमू, M1 2 °बल° (for °रथम्)

14 T2 om 14[ab] (cf. v l. 12) — [a]) K1 पौरवो, M4 °वा (for °व) K5 संख्ये, D2 चक्रे (for युद्धे) — [b]) D1 महायशा (for °रथ°) — [c]) Ś1 K0-2 विंशत्या, K3 5 D2, 3 6 त्रिंशद्भिर्, Da2 त्रिंशत्या (for त्रिंशता) K0 2 नवभिर्, K1 निशतैर्, Da Dn1 (m as in text) D5 निहतैर् (for निशितैर्) — [d]) T1 G4 विव्याथ (for °ध) K4 B Dn2 D4 7 8 [आ]शु, Da Dn1 D5 स (for सु) K1 5 B Da Dn D1 3-5 7 8 M3 5 5 °भुज°, K3 5 D2 6 T G M1 4 °भुज (G2 °बल) (for °बल°)

15 [b]) Ś1 Da1 G2 धृष्टकेतुर् K4 5 D2 महाबल°, D1 3 °रणे, D6 °त्मन (for °रथ°) — [c]) D2 निनाद (for ननाद) Ś1 K0-2 4 सुमहानाद, Dn1 T G M1 2 4 बलवान्नाद — [d]) K3 D6 T G M1-3 निशितै , K4 5 B Da Dn D1-5 7 8 M4 5 च शितै° (for दशभि°)

16 D7 om (hapl) 16[ab] — [b]) K5 G1 3 कौरव (for पौ°) B1 च शितै (for निशितै) — [c]) G1 महाराज, G3 °राजस् (for °राज) — [d]) T2 शितै शरै° (for शिलीमुखै°)

17 [a]) D2 दृष्ट्वा (for तत्र) K3 5 D2 6 महाराज (for महेष्वासौ) T2 शिलीमुखैस्तु तौ तत्र — [b]) K0-2 महापुत्रौ, D1 °मत्रौ, D3 °सत्वौ, T1 G2 4 °त्मानौ, T2 महेष्वासौ (for महामात्रौ) D1 T2 M °रणे (for °रथौ) — K0-2 T1 om (hapl) 17[c]-18[d], K3 reads 17[c]-18[d] in marg (sec m) — [d]) K4 B D (except D1-3) अविध्यता, G3 अवर्षतौ (for अवर्षताम्)

18 K0-2 T1 om 18 (cf v l 17) — [a]) D6 अन्योन्य च (for °न्यस्य) D3 M4 5 अन्योन्य धनुषी छित्त्वा — [b]) G2 छित्त्वा (for हत्वा) D3 तु मारिष (for च भारत) — [c]) Ś1 अपि, G1 3 अथ, G2 वीर (for असि) — K5 D2 om 18[d]-20[c] — [d]) D3 समेतौ; M1 3-5 गतौ तौ (for संगतौ) T2 M तु (for तौ) K4 B Da Dn D4-8 समीयतुरमर्षणौ (B1 °र्षिणौ, D6 °र्षण)

19 K5 D2 om 19 (cf v l 18) D6 reads 19 twice consecutively — [a]) Ś1 K0 1 चर्मणे, K2 3 T2 °णि (for °णी) B1-3 चित्र , T1 G4 चोभे (for चित्रे) — [b]) Dn2 शर- (for शत) Ś1 K4 B1-3 Da2 D3 5 (both times) 6 °परिस्कृते; K2 °परिष्कृतौ, B4 Dn D1 4 7 8 °पुरस्कृते; Da1 °परिकृते (for °परिष्कृते) — [c]) K0 2 तावका (for तारका) K2 3 B3 Dn2 D1 4 6-8 T G2 4 M शतचित्रे च (M5 °त्रेण) (for -शतचित्रौ च) — [d]) D6 T G M3-5 च (for सु-) D5 (both times). 6 -रथौ, T2 G1 3 M1 2 -भुजौ, M3-5 -बलौ (for प्रभौ)

20 K5 D2 om 20[abc] (cf v l 18) — [a]) K0-2 T1 G1 2 4 M विपुलौ, Da D5 विपुले; T2 मेखलौ (for विमलौ) — [b]) D1 तदान्योन्यम्, T1 G4 तव सैन्यम् (for तावन्योन्यम्) G1, 3 अयुध्यता (for अभिद्रुतौ) T2 अन्योन्य समभिद्रुतौ — [c]) Ś1 K3 4 B D (D2 om) वासितासंगमे, T2 वाशितासगरे, M2 वाशितासयुगे C0 cites वासिता K0 यंता, K1 2 यतौ, M4 यत्तो (for यत्तौ) — [d]) Ś1 K0-2 D1 गोवृषावि(K2 °षा इ)व कानने, K3 वृषाविव महावने, D5 सिंहाविव महाहवे

चेरतुर्दर्शयन्तौ च प्रार्थयन्तौ परस्परम् ॥ २१
पौरवो धृष्टकेतुं तु शङ्खदेशे महासिना ।
ताडयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २२
चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम् ।
आजघान शिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना ॥ २३
तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ।
अन्योन्यवेगाभिहतौ निपेततुररिंदमौ ॥ २४
ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ।
जयत्सेनो रथे राजन्नपोवाह रणाजिरात् ॥ २५
धृष्टकेतुं च समरे माद्रीपुत्रः परंतपः ।
अपोवाह रणे राजन्सहदेवः प्रतापवान् ॥ २६
चित्रसेनः सुशर्माणं विद्ध्वा नवभिराशुगैः ।
पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः ॥ २७
सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशां पते ।
दशभिर्दशभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः ॥ २८
चित्रसेनश्च तं राजंस्त्रिंशता नतपर्वणाम् ।
आजघान रणे क्रुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत ।
भीष्मस्य समरे राजन्यशो मानं च वर्धयन् ॥ २९ C. 6 5405 B 6 116 30 K 6 116 30

21 c) S तौ (G2 M2 तु) (for च) — d) D2 पातयतौ, S (except M1) प्रार्थयानौ (for °यन्तौ) D1 यश पर (for परस्परम्)

22 a) T3 पौरवे (for °वो) T2 धृष्टकेतुश्, G2 °केतोश् (for °केतु) K4 B1 Da Dn1 D1 5 6 T2 G2 च (for तु) — b) S वरासिना (for महा°) — Ś1 T1 G4 om (hapl) 22^{c}–23^{d} — c) Ko 1 सक्रुद्ध (for °द्धस्)

23 Ś1 T1 G4 om 23 (cf v l. 22) — a) D1 तु (for [ऽ]पि) — b) Ko-2 D5 पुरुषर्षभ, K8 भरत र्षभ, G2 पुरुषर्षभ — c) D2 सिता° (for शिता°) — d) D3 (sup lin sec m as in text) 5 यत्रुदेशे K1 2 महाशिना; K4 शितासिना, S (T1 G4 om) वरासिना (for महासिना) — After 23, M2 erroneously repeats 22^{c}

24 b) D5 समास्थाय (for °साद्य) B2 T1 G महारणे (for °हवे) — c) D2 अन्योन्याभिहतै खड्गैर् — d) Ś1 Ko 2 निपेतुररिमर्दनौ, K1 निपेतुरपिमत्तृनौ (sic)

25 a) T2 स (for स्व) K8 5 D2 आरूढ° (for आरोप्य) — b) Ś1 पौरवस् (for °व) G3 तनय (for °यस्) — c) K1 2 जयत्सेन, Da D2 5 T2 जयसेनो, M1 जयत्सेनो Ś1 K8 4 B D (except Da D5) S रथेनाजौ (for रथे राजन्)

26 a) T2 धृष्टकेतुश् (for °तु) B2-4 Dn2 D4 7 8 तु (for च) — b) K8 माद्रिपुत्र° K8-5 B D (except D1) S प्रतापवान् (for परंतप°) — c) G1 3 M3 4 रणाद् (for रणे) B1 3 4 Dn2 D4 7 8 क्रुद्ध° (for राजन्) — d) K8-5 B D (except D1) S (except M1 2) पराक्रमी (for प्रतापवान्)

27 T2 om 27–29, M1 2 om 27–30^{b}, M3-5 om 27–28^{b} — a) T1 G सहदेव° (for चित्रसेन°) Ś1 Ko 2 सुवर्माण, K8 5 D2 6 7 सुधन्वान, D3 8 (m as in text) सुधर्माण Ca as in text — b) K3 B3 D8 T1 G दशभिर्, K4 B1 2 4 Da Dn D1 2 4-8 बहुभिर् (for नवभिर्) B D (except D1-3 6) आयसै (for आशुगै) — c) T1 G4 विव्याथ D6 षष्ट्या च (for त षष्ट्या)

28 D3 T2 M1 2 om 28, M3-5 om 28^{ab} (for T2 M cf v l 27) — a) Ś1 Ko सुवर्मा, K8 D2 6 7 सुधन्वा, D3 (marg sec m as in text) सुधर्मा. K8 D2 6 [अ]पि (for तु) — Ko 2 om. (hapl) 28^{b}–29^{c} — b) K3 D2 6 चित्रसेन (for तव पुत्र)

29 T2 M1. 2 om 29 (cf v l 27) Ko 2 om 29^{abc} (cf v l 28) — a) Dn2 D1 4 T1 G4 M3 4 चित्रसेन (for °नश्) B2 तु (for च) D5 ते राजस्, T1 G4 राजान, G1 M3-5 त राजा (for त राजस्) — b) K3 त्रिंशत्या, K5 D2 त्रिंशद्भिर्, Da1 त्रिशता, D3 T1 G M3-5 विंशत्या (for त्रिंशता) K4 damaged K5 B D (except D1. 2) T1 G M3-5 नतपर्वभि° (B3 °णा) (for °णाम्) — c) K3 5 D2 क्रुद्धं (for क्रुद्ध°) — d) K4 सतत, D2 सर्वत° (for स च त) — e) G4 भीमस्य (for भीष्मस्य) — f) Ś1 Ko-2 अवर्धयन् (for च वर्धयन्)

30 M om. 30^{ab} (for M1. 2, cf. v l 27) — a) K3 5 Da Dn1 D5 राजपुत्र° (for °त्रं) K3 D3 T1 G च, D2 हि (for तु) — b) T2 अयोध° (for अयोध°) — After 30^{ab}, K3-5 B D T G ins

C 6 5405
B 6 116 30
K 6 116 30

सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्बलमयोधयत् ।
आर्जुनिं कोसलेन्द्रस्तु विद्ध्वा पञ्चभिरायसैः ।
पुनर्विव्याध विंशत्या शरैः संनतपर्वभिः ॥ ३०
बृहद्बलं च सौभद्रो विद्ध्वा नवभिरायसैः ।
नाकम्पयत संग्रामे विव्याध च पुनः पुनः ॥ ३१
कौसल्यस्य पुनश्चापि धनुश्चिच्छेद फाल्गुनिः ।
आजघान शरैश्चैव त्रिंशता कङ्कपत्रिभिः ॥ ३२
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्बलः ।
फाल्गुनिं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ ३३
तयोर्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परंतप ।
संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः ।
यथा देवासुरे युद्धे मयवासवयोरभूत् ॥ ३४
भीमसेनो गजानीकं योधयन्बह्वशोभत ।
यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ॥ ३५
ते वध्यमाना भीमेन मातङ्गा गिरिसंनिभाः ।
निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयन्तो वसुंधराम् ॥ ३६
गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नाञ्जनचयोपमाः ।
विरेजुर्वसुधां प्राप्य विकीर्णा इव पर्वताः ॥ ३७

465* पार्थहेतो पराक्रान्तो भीष्मस्यायोधन प्रति ।
[T G निधन (for [आ]योधन)]

—^{c}) Da1 आर्जुन, D1 अजानन्; M2 अर्जुनिं, M5 आर्जुनि (for आर्जुनिं) Ś1 K3 B3 4 Da Dn D5 8 कोशलेंद्रस्, K1 कोमलेंद्रस्, D1-4 7 कौशलेंद्रस्, T G M3 5 कौसलेंद्रस् (for कोसलेन्द्रस्) —^{d}) K2 विद्धा (for विद्ध्वा) T1 G नवभिर् (for पञ्चभिर्) G3 आशुगै (for आयसै) — Ś1 K0-2 5 D2 T1 om (hapl) 30^{c}-31^{b} —^{e}) G सप्तत्या (for विंशत्या)

31 Ś1 K0-2 5 D2 T1 om 31^{ab} (cf. v l 30), K4 damaged for 31^{abc} —^{a}) B Da Dn D4-8 सौभद्र (Da1 °द्र) कौश(B कोस , D8 कोश)लेंद्रं तु —^{b}) K3 D1. 3 बहुभिर्, G M5 पचभिर् (for नव भिर्). T2 G3 आशुगै (for आयसै). —^{c}) Da Dn D5 नाकपत च (D5 °त्तत्र) —^{d}) K3 5 D2 शि (D2 श)तै शरै, B Da Dn D1 3-8 पुन शरै, T2 M पुन शितै (for पुन पुन) T1 G विद्धा तं (G1 3 विव्याध) निशितै शरै

32 G2 repeats 32^{ab} after 33 —^{a}) K0 2 T2 G2 (both times) 4 कौस(K0 °स्स)लस्य, K3 B4 Da2 D2-5 7 8 कौशल्यस्य, Da1 कौशलस्य, Dn1 कौशलश्च, D1 कौशल्यश्च, T2 M3 कौसलश्च (for कौसल्यस्य) K2 B Dn2 D3 4 6-8 धनुश्चापि, M1 2 महच्चाप (for पुनश्चापि) —^{b}) B Dn2 D3 4 7 8 M1 2 पुनश् (for धनुश्) G2 (both times) फाल्गुने, M2 फल्गुनि (for फाल्गुनि) —^{c}) K3 5 D2 T2 M1 2 शरै(M2 पुन)श्चैन, B D1. 3 4 7 8 T1 G शरैश्चापि, Dn2 शरै पश्चात्, D6 शरैस्तूर्णं (for °श्चैव) —^{d}) K0 2 त्रिंशत्या, K1 त्रिंशता, K3 5 D1-3 6 T1 G M1 त्रिंशद्भि (G2 °भि), T2 M2-5 विंशद्भि (for त्रिंशता)

33 ^{b}) Da1 °पुत्रा, D6 G2 °पुत्र; T2 °पुत्रौ (for °पुत्रो) K3 महाबल, Dn2 बृहद्धनु, D6 G2 M5 °द्रल, T2 °द्बलौ (for °द्बल) —^{c}) K2 फाल्गुणिं, Da1 °नी, T2 G3 फल्गुनिं, G2 फाल्गुनि (for °निं) —^{d}) T1 G1 विव्याथ K3 5 D6 M बहुधा, D8 दशभि; T1 G निशितै (for बहुभि). — After 33, G2 repeats 32^{ab}

34 ^{ab}) D2 ततो (for तयोर्) G3 भीम° (for भीष्म°) K3 5 D2 परस्पर (for परंतप) T2 M3-5 तयोस्तद्युद्धमभवद् (for ^{a}) T1 G2 4 युद्ध समभवद्भीष्म वध(G2 °द्घोर भीष्म)हेतो परतप —^{d}) T1 G1 °सेन यो, M3 5 °योधिनौ (for °योधिनो). —^{e}) K4 damaged D4 दैवा° (for देवा°) —^{f}) K4 damaged, B D (except D1-3) G2 बलि°; T1 G1 3 4 M2 बल° (for मय°) K5 D6 इव (for अभूत्)

35 ^{a}) Dn2 रथानीक, G1 3 गजानीकान् (for गजानीक) —^{b}) T2 योधयद् (for °यन्) Dn1 बह्व शोभत, G1 बहु शोभतः —^{d}) K0 दरयन्; T1 G2 4 शातयन् (for दारयन्) K0 पर्वतोपमान्; D8 पर्वतोत्तमं (for °मान्)

36 ^{a}) K1 भीमेण —^{b}) K1 मातग (for °गा) —^{c}) T2 उर्व्यौ (for उर्व्यां) K4 बहुधा, D1 3 व्यसवो, T1 G सहसा, T2 सभीता (for सहिता). —^{d}) K4 दावयतो, D3 (sup lin. as in text) माद° D1. 3 नभस्तल (for वसुधराम्)

37 ^{a}) T2 M °मात्रास्तु (for °मात्रा हि) —^{c})

युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे ।
महत्या सेनया गुप्तं पीडयामास संगतः ॥ ३८
मद्रेश्वरश्च समरे धर्मपुत्रं महारथम् ।
पीडयामास संरब्धो भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३९
विराटं सैन्धवो राजा विद्ध्वा संनतपर्वभिः ।
नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरर्दयत् ॥ ४०
विराटश्च महाराज सैन्धवं वाहिनीमुखे ।
त्रिंशता निशितैर्बाणैराजघान स्तनान्तरे ॥ ४१
चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौ चित्रवर्मायुधध्वजौ ।
रेजतुश्चित्ररूपौ तौ संग्रामे मत्स्यसैन्धवौ ॥ ४२
द्रोणः पाञ्चालपुत्रेण समागम्य महारणे ।
महासमुदयं चक्रे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ४३
ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः ।
छित्त्वा पञ्चाशतेषूणां पार्षतं समविध्यत ॥ ४४
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणस्य मिषतो युद्धे प्रेषयामास सायकान् ॥ ४५
ताञ्शराञ्शरसंघैस्तु संनिवार्य महारथः ।
द्रोणो द्रुपदपुत्राय प्राहिणोत्पञ्च सायकान् ॥ ४६

O om. E 6 116 46 K 6 116 46

B Dn2 D3 7 8 प्राप्त (for प्राप्य) — d) M प्रकीर्णा, Cc विकीर्णा (as in text)

38 a) T1 G महाराज (for महेष्वासो) — b) T1 G मद्रराजं महाहवे, T2 M मद्राणामीश्वरं रणे — c) B1 Da Dn1 D6 T G2-4 युक्त, D1 युक्तो, M युक्त (for गुप्त) — Ko-2 om 38d-39a — d) K8 B3 4 D T G2 4 M4 सगत, K4 नर्दत, K5 B1 8 M2 सयुगे (for सगत)

39 Ko-2 om 39a (cf v 1 38) — a) D5 महेश्वरस्य, M2 मद्रेश्वरस्य (for °रश्च) — b) G1 8 °राजं (for °पुत्र) T2 धर्मपुत्र सहारथ (sic) — c) T2 वाट° (for पीड°) K8 5 D2 7 सरब्ध, Da Dn1 D5 G1 8 समरे, T1 G2 4 M1-3 5 सक्रुद्धो (for सरब्धो) — d) K1 पराक्रमे (for °मी)

40 a) K8 विराट (for °ट) — b) M8-5 विव्याध नतपर्वभि — G1 om (hapl) 40e-43d — d) D8 (by corr) 5 त्रिंशत्या (for °ता) Ko-2 D6 पुन रार्दयत्, K4 B Da Dn D1.4 5 7 8 T1 G2-4 पुनरा- (K4 T1 G2-4 °र)र्पयत्, T2 M च पुन पुन (for पुनरर्दयत्)

41 G1 om. 41 (cf v 1. 40) — a) D6 सुसक्रुद्ध (for महाराज) — b) K1 सैंधवो (for °व) B Dn2 D3 6-8 वाहिनीपति, Da Dn1 D1 8 5 °पतिं (for °मुखे) — c) K8 5 B D T1 G2-4 त्रिंशद्भिर्, T2 M नवत्या (for त्रिंशता)

42 G1 om 42 (cf v 1 40) — a) K2 °निस्त्रिंशो, K8 °निस्तृंशैश्च, K4 Da1 M4 °निस्त्रिंशैश्च, D8 °निस्त्रिंसौ (for °निस्त्रिंशौ) — b) Da Dn1 °वर्माबर, D5 °वर्मा वर (for °वर्मायुध) K4 M4 -ध्वजै (for -ध्वजौ) — c) Da Dn1 D5 चेरतुश्च (for रेजतुश्च) G8 चिर° (for चित्र°) M2 विरेजतुश्चित्ररूपौ — d) T1 G2 4 M मात्स्य°, T2 मद्र° (for मत्स्य°)

43 G1 om 43 (cf. v 1 40) — a) Ś1 K4 Da Dn1 D2 5 7 पचाल° (for पाञ्चाल°) — b) K1 corrupt, K4 °हवे (for °रणे) — c) Da1 °समुदये, M1 2 °समुच्छ्रय (for °समुदय) Cc d cite समुदयं

44 a) Da Dn1 तस्य (for ततो) D8 द्रोणे (for °णो) T1 G महाबाहु, T2 महेष्वास (for महाराज) — b) B1 महात्मन (for महद्धनु) — c) T2 भित्त्वा (for छित्त्वा) Ko 4 T G पंचशतेषूणा — d) D8 पार्षत, M8 5 पर्वत (for पार्षत) K5 समरेवधीत्, S प्रतिस्(G8 °ह)ष्टवान् (for समविध्यत)

45 ab) S सहतं (T2 सघत्त ; M2 सस्य) सोन्यदा (M8 5 °मा)दत्त कार्मुक पृतनापति — c) Ś1 Ko मर्षितो ; K1 2 [अ]मर्षितो ; D1 पश्यतो, G2 शतशो (for मिषतो) — d) Da Dn1 D5 वारया° (for प्रेषया°) K4 B1 शायकान्, D1 सायक (for सायकान्)

46 K8 D1 om (hapl) 46 — a) Ś1 शरसगैश्च, K3 शरसघैस्तु, K5 शरसघानै ; B Da Dn1 D3-8 शरघातेन ; D2 बाणसघातै, T2 शरसर्पैस्तु (for शरसघैस्तु) D8 T1 G च (for तु) Dn2 ताञ्छराञ्छर घातेन — b) K1 सनिवार्यै, K4 स निवार्य, B Da Dn D3-8 चिच्छेद स, G2 सोतिवार्य (for संनिवार्य) - Ś1 महद्व्रय, Da1 महारया — d) K2 प्रहिणोत् (for प्रा°) K4 B1 शायकान् (for सा°)

C om
B 6 116 49
K 6 116 49

तस्य क्रुद्धो महाराज पार्षतः परवीरहा ।
द्रोणाय चिक्षेप गदां यमदण्डोपमां रणे ॥ ४७
तामापतन्तीं सहसा हेमपट्टविभूषिताम् ।
शरैः पञ्चाशता द्रोणो वारयामास संयुगे ॥ ४८
सा छिन्ना बहुधा राजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः ।
चूर्णीकृता विशीर्यन्ती पपात वसुधातले ॥ ४९
गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुसूदनः ।
द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारशवीं शुभाम् ॥ ५०
तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत ।
पार्षतं च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ॥ ५१

एवमेतन्महद्युद्धं द्रोणपार्षतयोरभूत् ।
भीष्मं प्रति महाराज घोररूपं भयानकम् ॥ ५२
अर्जुनः प्राप्य गाङ्गेयं पीडयन्निशितैः शरैः ।
अभ्यद्रवत संयत्तं वने मत्तमिव द्विपम् ॥ ५३
प्रत्युद्ययौ च तं पार्थं भगदत्तः प्रतापवान् ।
त्रिधा भिन्नेन नागेन मदान्धेन महाबलः ॥ ५४
तमापतन्तं सहसा महेन्द्रगजसंनिभम् ।
परं यत्नं समास्थाय बीभत्सुः प्रत्यपद्यत ॥ ५५
ततो गजगतो राजा भगदत्तः प्रतापवान् ।
अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ ५६

---

47 ^{a}) B D (except D2 8) तत (for तस्य) B2 महाबाहु (for °राज) — ^{b}) K1 पार्षता ; K2 पार्षित D8 परवीरहाः — ^{c}) K2 चिच्छेप (for चिक्षेप) Da1 मदाय (sic) (for गदा) M1. 2 ततो द्रोणाय चिक्षेप — ^{d}) K8 D2 काल (for यम) D6 °दंष्ट्रो° (for दण्डो°) T2 M8 5 शुभा (for रणे) M1 2 गदां वै घोरदर्शनां

48 ^{b}) K8 हेमपट्टैर् (for °पट्ट) Ś1 K0-2 हेम पट्टो (K1 °पटो) पशोभितां; T1 G हेमपट्ट (G1 8 °दंड) परिष्कृतां — ^{c}) K0 2 G1 पचशता, K1 पचाशतो, T1 G1 4 M8-5 °शतैर्, T2 °शता (for °शता) — ^{d}) K8 धारया°, T2 M8-5 दारया° (for वारया°)

49 ^{a}) Da Dn1 D5 8 सा (D5 स) छित्वा, T2 M8-5 सा भिन्ना, G1 8 सछिन्ना (for सा छिन्ना) T2 सहसा, G2 बहुभी (for बहुधा) — ^{c}) G2 आघूर्णिता (for चूर्णीकृता) K8 5 D2 6 विशीर्णा च, Da1 विशीर्यंति, D1 G2 व्यशीर्यंती (G2 °त) — ^{d}) K8 वसुधातल, D1 8 धरणीतले (for वसुधातले)

50 ^{a}) Da1 Dn1 विनिहितां (for °हतां) — ^{b}) K1 शत्रुसूधन°, K8 5 B Da Dn D1 2 4-8 शत्रुतापन (D5 °न), S परवीरहा (for शत्रुसूदन°) — ^{d}) K2-4 B1. 8 4 D1 8 5 °पारसवीं, K5 D2 °भारसहां (for °पारशवीं) D1 (sup lin as in text) दृढां

51 ^{a}) K5 T2 त (for ता) T2 दशभिर् (for नवभिर्) — ^{c}) T2 पार्षतश्च (for °त च) — ^{d}) D8 सायकैः; M1 2 भारत; M8 5 भूपते, M4 भूतले (for संयुगे)

52 ^{a}) K0 2 4 B2-4 Da1 Dn2 D1 2 4-8 G2 8 M1 2 महायुद्ध, T1 G4 महाराज, T2 G1 महायुद्धे (for महद्युद्ध) — ^{b}) T2 द्रोणौ (for द्रोण) — ^{c}) T1 G4 महद्युद्ध (for महाराज) — ^{d}) K8-5 D2 भयावह (for °नकम्)

53 ^{a}) K5 D2 अर्जुन (for °न) K8 5 D2 शरवर्षेण (for प्राप्य गाङ्गेय) — ^{b}) K8 5 D2 वारयान (D2 °न) पितामह — ^{c}) Ś1 सयत, K8 Da2 Dn D1-8 6 सयत्तो, K4 B D4 7 8 समत्तो, Da1 संयुद्धाशो (sic), D5 सयुत्तो, M1-8 5 संक्रुद्धो (for संयत्त) G2 अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धो — ^{d}) T2 मत्तोन्मत्तमिव, M1 8-5 मत्तो मत्तमिव, M2 मत्तो मत्त इव D5 द्विप (for द्विपम्)

54 K5 D2 om 54^{ab} — ^{a}) Da Dn1 D5 अभ्युद्ययौ (for प्रत्यु°) D1 तत°, D5 चनं (for च त) K1 2 पार्थ, K4 B Da Dn D1-8 M राजा, D8 T2 राजन् (for पार्थं) — ^{b}) = 56^{b} D8 भगदत्त, D6 °दत्त (for °दत्त) — K8 om (hapl.) 54^{c}-56^{b} — ^{c}) K5 B2 D2 द्विधा, Da1 त्रिधां (for त्रिधा) — ^{d}) T1 महाबल, G4 °बल (for °बल°)

55 K8 om 55 (cf v l 54) — ^{b}) K5 D2 महेंद्रसमविक्रम — ^{c}) Da1 D5 समासाद्य (for °स्थाय) — ^{d}) M8 5 बीभत्सु (for °त्सु°) K0 प्रतिपद्यत, B3 प्रत्यवारयत्; B4 T1 G °विध्यत, D1 °युध्यत, D2 °दृश्यत (for °पद्यत)

56 K8 om 56^{ab} (cf v l 54) — ^{a}) Da1 D5 जगाम त (D5 तां) (for गजगतो) D8 G8 राजन् (for राजा) — ^{d}) T1 G (G1 damaged) पीडया°

अर्जुनस्तु रणे नागमायान्तं रजतोपमम् ।
विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत महारणे ॥ ५७
शिखण्डिनं च कौन्तेयो याहि याहीत्यचोदयत् ।
भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत् ॥ ५८
प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पाण्डवं पाण्डुपूर्वज ।
प्रययौ त्वरितो राजन्द्रुपदस्य रथं प्रति ॥ ५९
ततोऽर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतम् ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ६०
ततस्ते तावकाः शूराः पाण्डवं रभसं रणे ।
सर्वेऽभ्यधावन्क्रोशन्तस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६१
नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां ते जनाधिप ।
अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥ ६२
शिखण्डी तु समासाद्य भरतानां पितामहम् ।
इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः स समाचिनोत् ॥ ६३
सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् ।
न्यवारयत सैन्यं च पाण्डवानां महारथः ॥ ६४
रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेन्धनः ।
शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत् ॥ ६५

C 6 5437
B 6 116 65
K 6 116 66

(for वारया॰) M1 2 भारत (for मधुगे)

57 ^{a}) B Da Dn D3-8 ततो (for रणे) —^{b}) K1 आयत, T2 आहतु (for आयान्त) K0-2 राजतो पम (K1 ॰मैं॰), B Da Dn D3 8 रजतोपमैः, T1 G पर्वतोपमं; T2 M पर्वतप्रभं (for रजतोपमम्) K8 5 D2 यात (D2 मत्त) मैरावतोपमं —^{c}) D8 त शरैर् (for विमलैर्) —^{d}) M8 अविध्यत, M5 अविद्धत (for ॰ध्यत) G1 8 महाहवे (for ॰रणे)

58 ^{a}) Da D5 तु (for च) —^{b}) K1 2 चोदयत्, K3 5 D2 [अ]नोद॰, K4 [अ]देश॰ (for [अ]चोद॰) —^{d}) Dn1 न ह्येनम्, D5 यह्येनम् (for जह्येनम्) T2 M घोररूप भयावह

59 ^{a}) K8 प्राग्योतिषस् K5 D2 तत क्रुद्ध, T2 G1 M4 ततो भित्त्वा, G1 M1 2 तथा हित्वा, G2 8 ततो (G3 ॰दा) राजा, M8 5 ततो गत्वा (for ततो हित्वा) —^{b}) K8 पाडुपूर्वज, Da2 ॰र्वेज D2 हित्वा पाडवपूर्वज —^{c}) G8 त्वरित (for ॰तो) T2 राजा (for राजन्) —^{d}) D5 ध्रुपदस्य (for द्रु॰)

60 ^{a}) T2 M रणे राजन् (T2 राजा) (for महाराज)

61 ^{a}) B तु (for ते) T1 G4 पाडवा॰ (for तावका॰) —^{b}) G8 पदर्र (for पाण्डव) K1 भरस, D8 रभसो, C0 ॰स (as in text) K4 B Da Dn D3-8 S युधि, D1 प्रति (for रणे). —^{c}) K3-5 B D (except D1) T2 G1 2 M1 2 5 समभ्यधावन् (K5 T2 M5 ॰वत्), T1 G8 4 M8 4 तमभ्यधावन् (for सर्वेऽभ्य॰) —^{d}) K1 8 Da1 तदद्भुतम् (for ॰द्भुतम्)

62 ^{a}) D2 ॰विद्धानि (for ॰विधानि) —^{b}) D1 T1 G2 4 नरा॰ (for जना॰) —^{c}) Da1 D5 काल (for काले) —^{d}) K8 D5 8 M2 दिवि या॰, Da1 दिवि चा॰, M3 5 दिवि पत्राणि (for दिवीवाभ्राणि) M4 भारत (for मारुत॰)

63 ^{b}) K0 2 8 Da1 D8 6 T1 G2 4 भारताना (for भरताना) —^{c}) D5 इक्षुभिस् (for इषुभिस्) D8 अव्यग्र —^{d}) Da1 बहुभिस् (for ॰भि॰) Dn1 [?] T1 G त, D8 T2 M च (for स) K1, 2 D1 समाचिनोत्, Da1 D5 समाधिनोत्, T2 M ॰वृणोत् (for ॰चिनोत्)

64 K4 B Da Dn D1-8 read 64 after 66 —^{ab}) K0 2 तु (for च) Da1 भीष्म (for ॰ष्मो) M1 2 transp भीष्म॰ and जघ्ने K4 damaged for सोमकांश्च रणे — K0 5 read 64^{cd} after 66 —^{c}) Da2 D5 नावारयत, D1 अवार॰ (for न्यवार॰) K0-2 सैन्ये च, K4 तरसैन्य च (hypermetric), B Da Dn D1-8 तत्सैन्य, D2 सैन्य स, M1, 2 सैन्यानि (for सैन्य च) —^{d}) K4 B D (except D1-3) पाडवस्य (for ॰वानां) Ś1 K0-2 महारथान्, D1 ॰रथं (for ॰रथ)

65 65^{ab} = 6 102 10^{ab} —^{a}) K0 रथाग्न्यागारश्, K8 रथाग्न्यगार, Da1 रथाग्रगारश्, Dn2 D4 7 8 T1 G1, 8 4 M1 4 रथाग्न्यगार (Dn2 D4 [before corr] 7 8 ॰रश्), D1 रथगागार (sic), T2 अथागारस्तु (for रथाग्न्यगारश्) K8 5 D2 8 चापाग्निर् (for चापार्चिर्) G2 भीष्माग्निरचरचापि —^{b}) Dn1 असिशक्तिर्, T2 शक्तिर्नीभ (sic), G1 8 शरशक्ति॰ (for असिशक्ति॰) K4 ॰शरेंधन॰, T गदेंधन —^{c}) Ś1 K1 शरसग (for ॰संघ) K8 समज्वाल, Da1 ॰महद्वाल॰, D2 ॰महोज्वाल॰; D5 महाकाल॰ (for महा॰

C 6 5438
B 6 116 67
K 6 116 67

यथा हि सुमहानग्निः कक्षे चरति सानिलः ।
तथा जज्वाल भीष्मोऽपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ ६६
सुवर्णपुङ्खैरिषुभिः शितैः संनतपर्वभिः ।
नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महायशाः ॥ ६७
पातयन्रथिनो राजन्गजांश्च सह सादिभिः ।
मुण्डतालवनानीव चकार स रथव्रजान् ॥ ६८
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे ।
चकार स तदा भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ ६९
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
निशम्य सर्वतो राजन्समकम्पन्त सैनिकाः ॥ ७०
अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर ।
नासज्जन्त शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ ७१
निर्मनुष्यान्रथान्राजन्सुयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ।
वातायमानान्पश्याम ह्रियमाणान्विशां पते ॥ ७२
चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ।
महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ ७३
अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ।
संग्रामे भीष्ममासाद्य सवाजिरथकुञ्जराः ।

ज्वाल॰) — ^{d}) Ś1 K0-2 B2 Da1 Dn1 D1 G4 M1 (*inf lin* as in text) दहन् (for ऽदहत्) D6 क्षत्रियान्प्रदहन्रणे

66 ^{a}) K4 तथा (for यथा) K4 B D (except D1 2) T2 M [अ]ग्नि॰ (for हि) B D (except D1 2) M इन्द्र॰, T2 इद॰ (for अग्नि॰). — ^{b}) Ś1 K1 कक्ष्ये (for ॰क्षे) — ^{c}) K1 जज्वल (for जज्वाल) K8 M भीष्मो हि, T1 G M2 भीष्माग्नि॰ (for भीष्मोऽपि) — ^{d}) K8 5 D2 8 5 6 T2 दिव्याणि; B1 दीप्तानि (for दिव्यानि) D8 [अ]धारयन् (for [उ]दीरयन्) — After 66, K4 B Da Dn D1-8 read 64, while K0 5 read 64^{cd}

67 ^{a}) Ś1 K0 विशिखै॰, K8 आशिभि ; Ca इषुभि (as in text) — ^{b}) K1 शित , K8 5 Da2 D1 (*sup lin*) 2 5 T G M1 4 शरै॰, D1 (orig) शतै॰ (for शितै) — ^{c}) T1 G1 2 4 छादयन्स, T2 M छादयन्वि (for नादयन्स) G8 छादयन्समरे भीष्म — ^{d}) K1 महायश॰, K8 5 B1. 8 4 Dn2 D2 4 7 8 ॰द्दवे; B2 Da Dn1 D5 ॰बल॰ (D5 ॰ल), D8 G8 ॰रथ॰, D6 T2 M ॰मृधे (for ॰यशा॰)

68 M om 68^{ab} — ^{a}) D1 तापयन् (for पात॰) — D6 om (hapl) 68^{b}-69^{a} — ^{b}) K8 गजाश्च, K4 B Da Dn D4 5 7 8 हयांश्च; D8 T2 ध्वजांश्च, T1 G गजाश्वान् (for गजाश्च) K8 गजसादिभि॰; B2 सहसा दिन , Da Dn1 D5 हयसादिभि॰, T2 सहसारथीन् (for सह सादिभि) — ^{d}) K0-2 5 D2 T1 G स चकार (by transp) Ś1 K0-2 D1 8 रथध्वजान्, T2 हसारथान् (sic), M हयान्रथान् (for रथव्रजान्)

69 D6 om 69^{a} (cf v l 68) — ^{a}) K1 निर्मनुष्यानुजान्राजन्, M4 निर्मनुष्याद्रथाद्राजन् — ^{b}) D5 अन्यांश्च (for अश्वांश्च) T2 M भग्नानन्या(T2 ॰श्वा)श्च सयुगे — ^{c}) D8 क्रीडते (for चकार) K1 स यदा; K8-5 B D T2 M समरे (for स तदा) — ^{d}) T2 सर्वशत्रुनिबर्हण

70 ^{a}) K2 ज्याघात ; Da1 D5 यातल (for ज्यातल) — ^{b}) S विष्फू॰ (for विस्फू॰) — K2 om (hapl) 70^{c}-71^{d} — ^{d}) K0 Da1 Dn2 समकपत

71 K2 om 71 (cf v l 70) — ^{a}) K4 5 B Da2 Dn D1 2 4 5 7 8 न्यपतन्, T1 G4 व्यप॰, T2 चाप॰, G8 म्यप॰ (for ह्यप॰) — ^{b}) K5 पेतुस्ते Da1 मनुजेश्वर॰, D1 T1 G भरतर्षभ, D8 मनुजर्षभ (for मनुजेश्वर) — ^{c}) Da1 नासज्जत, D6 G2 4 नासज्यत, T2 M न सज्ज(M1 ॰ज्य)ते (for नासज्जन्त) M2 मनुष्येषु (for शरीरेषु) — ^{d}) K1. 8 5 D1-8 T1 G तस्य (for भीष्म) K8 5 D2 (before corr) ॰चापच्यु(K8 ॰च्यु)तान्शरान्

72 ^{a}) K8 5 D2 युद्धे (for राजन्) — ^{b}) K2 Da1 Dn1 T2 M1 2 सयुक्तान्, K8 D2 ससक्तान्, D8 सुयुक्तैर्, D4 समुक्तान्, T1 (orig) G सयुक्तैर्, T1 (by corr) सयुगे (for सुयुक्तान्) T1 ज्वलनैर् (for जवनैर्) — ^{c}) K2 ॰मानानि, K8 5 D2 8 ॰मानै ; G8 पतायमानान्, Ca वाताय॰ (as in text) K2 4 B Da Dn D1 4-8 अद्राक्ष, K8 D2 8 पश्यामि, K5 S पश्यामो (for पश्याम) — ^{d}) Ś1 ह्रियमानान्, K8 ह्रियमाणान्, M1 ह्रीय॰ (for ह्रिय॰).

73 ^{a}) K5 चेदिकास (for ॰काशि॰). S ॰करूशानां — ^{c}) K8 महारथा, T2 M ॰रथ (for ॰रथा॰) — ^{d}) K5 कुलयुक्तास् (for ॰पुत्रास्) K8 तनुस्त्यज॰, D6 G8 तनुत्यजा

74 K5 om 74^{ab}, D2 om 74^{abcd}. — ^{b}) T2 स्वपर्णविकृतध्वज (sic).

जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ७४
न तत्रासीन्महाराज सोमकानां महारथः ।
यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स्म मनो दधे ॥ ७५
तांश्च सर्वान्रणे योधान्प्रेतराजपुरं प्रति ।
नीतानमन्यन्त जना दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ॥ ७६
न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ।
ऋते पाण्डुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ।
शिखण्डिनं च समरे पाञ्चाल्यममितौजसम् ॥ ७७
शिखण्डी तु रणे भीष्ममासाद्य भरतर्षभ ।
दशभिर्दशभिर्बाणैराजघान महाहवे ॥ ७८
शिखण्डिनं तु गाङ्गेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ।
अवैक्षत कटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ॥ ७९
स्त्रीत्वं तत्संस्मरन्राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
न जघान रणे भीष्मः स च तं नावबुद्धवान् ॥ ८०
अर्जुनस्तु महाराज शिखण्डिनमभाषत ।
अभित्वरस्व त्वरितो जहि चैनं पितामहम् ॥ ८१
किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं महारथम् ।
न ह्यन्यमनुपश्यामि कंचिद्यौधिष्ठिरे बले ॥ ८२

C 6 5456
B 6 117 5
K 6 117 5

---

75 a) T1 G तत्र न (by transp) K3 D2 रणे कश्चित्, K4 B Da Dn D4-8 T2 M रणे राजन्, D3 रथो राजन् (for महाराज) K5 ततस्वामीङ्रणे काश्चित् (sic) — b) K5 M3-5 महारथा, G3 °रथं (for °रथ) — c) K5 असप्राप्य, D1 यश प्राप्य, T2 संप्राप्य यो, M सप्राप्य तु (for य सप्राप्य) K1 रणी, D1 रथे (for रणे) — d) K2 5 D2 M3 जीवितस्य, K3 जीवितेस्य, Da Dn D5 जीविते स्वे, D1 जीविति स्म, T G जीविताय (for जीविते स्म) D1 महाहवे (for मनो दधे)

76 T1 om 76 — a) M3 4 यौधान् (for योधान्) — b) K5 D2 °वन (for °पुर) — c) Ś1 K0 जनान् K3 नीतानि मन्यत जनान् (sic), S (T1 om) नीता (G2 हता)न्भीष्मेण मन्यते — d) T2 कस्य तु; M तस्य तु (for भीष्मस्य)

77 D8 om 77ab — a) M3 5 किंचिद् (for कश्चिद्) — K5 om (hapl) 77bcde — b) G1 2 M3-5 °रथ (for °रथ) — c) K2 M2 ऋत (for ऋते) Da1 वीरे (for वीर) — e) Ś1 K1 2 पुरस्कृत्य (for च समरे) — f) B2 आमितौजस; M2 अमितौजस (for °सम्) After 77, all MSS (except Ś1 K0 1 T2) ins an addl colophon [*Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K4 B3 Da Dn1 D6 mention only दशमेह्नि (K4 B3 cont भीष्मनिपातन), K5 दशमेहनि, D8 दशमदिवस, M4 दशमेह्निके — *Adhy name*. D8 द्वंद्व युद्ध, M1. 2 द्रोणपार्थयुद्धं — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 74, Dn2 110, T1 G 112, M1 2 113, M3 4 114, M5 115. — *Śloka no* Dn2 80, D5 6 81]

78 Before 78, all MSS (except T2) ins संजय उवाच — a) K1 Da1 Dn1 (before corr) D5 शिखण्डि K4 च (for तु) T1 G ततो (for रणे) — b) K3 B D T2 M पुरुषर्षभं (K3 D2 3 6 °भ), G1 3 भरतर्षभ — c) K4 B Da Dn D4-8 T2 M नि(Da1 ना)शितैर् (for the second दशभिर्) K3 5 B1 3 Dn2 D4 6-8 T2 M भल्लैर् (for बाणैर्) — d) K4 B D (except D1-3) T2 G1 3 M स्तनांतरे (for महाहवे)

79 a) K2 गंगेय (for गाङ्गेय) — b) C0 कालोद्दीप्तेन चक्षुषा. — c) K3 D2 M अप्रै(M3-5 °प्रे)क्षत; K5 अप्रेक्ष्यत, B Da Dn D4-8 सप्रैक्षत, T2 प्रेक्ष्य तत्र; G1-3 अवीक्षत (for अवै°)

80 a) K4 B Da Dn D1 4-8 T G4 M त(Da1 अ)स्य स्मरन्, G1 3 स सस्मरन्, G2 सुसस्मरन् (for तत्संस्मरन्) — c) K4 B D (except D2 3) नाजघान, T2 निज° (for न जघान) — d) Ś1 तान्, Da1 D5 ते (for त) K5 तत्राव° (for त नाव°) D2 नाव बुध्यत (for °बुद्धवान्). T G4 M बाणगोच(M5 °प)रमागत

81 a) Ś1 K0 1 D1 रणे राजन्, K4 बलराजन् (sic) (for महाराज) — b) B4 अथाब्रवीत् (for अभाषत) — c) K4 B Dn D4 6-8 अभिद्रवस्व (for °त्वरस्व) K1 त्वरितौ; K4 B Dn2 D4 त्वरित, D1 तरसा (for त्वरितो) S अभित्वरस्वास्य वधे (T2 रथे) — d) K2 जह (for जहि) S शिखण्डिन् (T1 °ण्डीन् [*sup lin* °ण्डिन्] रथसत्तम

82 a) D3 (marg *sec m* as in text) विवक्षित; D4 विप्रक्षया; Ca o विवक्षया (as in text) T2 वीरम् (for वीर) — b) T2 मभी (sic) (for जहि) Da Dn1 D5 चैन (for भीष्म). D3 हनिष्येह (for जहि भीष्म). D3 4 T1 G पितामहं, M1 महारथ, M3 5

C 6 5457
B 6 117 6
K 6 117 6

यः शक्तः समरे भीष्मं योधयेत पितामहम् ।
ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ८३
एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखण्डी भरतर्षभ ।
शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमुपाद्रवत् ॥ ८४
अचिन्तयित्वा तान्बाणान्पिता देवव्रतस्तव ।
अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥ ८५
तथैव च चमूं सर्वां पाण्डवानां महारथः ।
अप्रैषीत्समरे तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥ ८६
तथैव पाण्डवा राजन्सैन्येन महता वृताः ।
भीष्मं प्रच्छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ॥ ८७
स समन्तात्परिवृतो भारतो भरतर्षभ ।
निर्ददाह रणे शूरान्वनं वह्निरिव ज्वलन् ॥ ८८
तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषम् ।
अयोधयत यत्पार्थं जुगोप च यतव्रतम् ॥ ८९
कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः ।
दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वे लोका महात्मनः ॥ ९०
यदेकः समरे पार्थान्सानुगान्समयोधयत् ।
न चैनं पाण्डवा युद्धे वारयामासुरुल्बणम् ॥ ९१

°रथे (for °रथम्) — K2 *repeats* 82^{cd} after 83^{ab} —^{d}) Ś1 B1 D2 M2 3 5 किंचिद्, K3 T2 कश्चिद्, G1 3 नित्य (for कच्चिद्) Ko om यत्ते

83 ^{a}) K5 D6 य सक्त (K6 °क्त), M4 अशक्य (for य शक्त) —^{b}) K5 D2 योधयीत (for योधयेत) B Da Dn D4-8 प्रतियोद्धुमिहा(B1 2 °द्धुमहा, Dn1 °द्धु महा, D6 °द्धुमिवा)हवे; D3 प्रतियोद्धु महाबल, T2 M विजेतु वै परतप (M2 4 °प) — After 83^{ab}, K2 *repeats* 82^{cd} — G3 om 83^{c}–85^{b} —^{c}) Ś1 Ko 1 Da1 M2-5 स्वा (for त्वा)

84 G3 om 84 (cf v l 83) —^{a}) K2 पार्थेण, D3 पाचाल्य M1-3 5 स एवमुक्त पार्थेन —^{b}) K3 पुरुषर्षभ, Da1 पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ) —^{c}) K3 5 D2 शरैर्नानाविधाकारै —^{d}) K4 देवव्रतम् (for पितामहम्) B Da Dn D4-8 अवाकिरत् (Da1 D6 °रन्), M2 उपागमत् (for उपाद्रवत्)

85 G3 om 85^{ab} (cf v l 83) —^{a}) M1 3. 5 तद्बाणान् (for तान्बा°) —^{c}) K1 2 Dn2 G1 3 क्रुद्धो, Da1 वीर, D5 वीर (for क्रुद्ध) —^{d}) K4 B1 4 शायकै, T2 M संयुगे (for सायकै)

86 G3 om (? hapl) 86 —^{a}) K3 तत्रैव (for तथैव) G1 कुरून्सर्वान् (for चमू सर्वां) —^{b}) Ś1 Ko 1 D1 3 महारणे, K3. 5 D2 °स्मना, D5 °रथ (for °रथ) —^{c}) D3 (marg *sec m* as in text) प्रैषीच्च K4 B Da Dn D3-7 8 (marg *sec m*) सशरैस; D3 (orig) समरैस K2 तीर्तों (sic), T1 G2 4 भीष्म (for तीक्ष्णै) T2 M तीक्ष्णै शरैस्तदा (M5 °था) प्रैषीत् —^{d}) D1 T2 M भारत; T1 G1 2 4 सायकै; Ca मारिष (as in text)

87 ^{b}) D1 वृतं; G4 वृत (for वृता) —^{c}) K4 B D (except D2 8) म° (for प्र°).

88 ^{b}) K3 5 भरतो, D1 पिता ते, T1 G भीष्मो हि (G3 भीष्मोभि [sic]) (for भारतो) Da1 G3 भरतर्षभ —^{c}) D2 निर्ददाह, D3 ता ददाह (for निर्ददाह). T2 योधान्, G2 शूरो (for शूरान्) —^{d}) K1 2 4 B D (Da1 om) T1 G2-4 घने (for वन) Da1 D2 5 इवाज्वलन् (for इव ज्वलन्)

89 ^{a}) K3 Da1 D6 तत्रा(Da1 °त्र)द्भुतम्, B1 तदद्भुतम् K3 D3 T2 G2 3 M4 अपश्यामस — D6 om (hapl) from पौरुषम् (in 89^{b}) up to पुत्रस्य (in 90^{b}). —^{c}) K2-5 B D (except D3, D6 om) T2 M अयोधयच्च (for °यत) K3 G2 तत्पार्थं, T1 G4 M1 3-5 यत्पार्थान्, T2 पार्थं च (for यत्पार्थं) —^{d}) K5 B D (except D3, D6 om) पितामहं, T1 G2 4 महाव्रत, T2 M महारथं (T2 °थान्) (for यतव्रतम्) — After 89, Dn1 reads 92^{c}–93^{d}.

90 D6 om up to पुत्रस्य in 90^{b} (cf v l 89) —^{a}) K1 M1-3 5 कर्मणा(K1 °ना)नेन (for कर्मणा तेन) — K2 om 90^{c}–91^{d} —^{d}) Ko 1 5 Dn2 D4 5 S सर्व (for सर्वे) K1 D1 M4 लोक-, D5 लोकान् (for लोका) B2 Da Dn1 D5 महीपते; D1 M4 महारथा (for महात्मन)

91 K2 om 91 (cf v l 90) —^{a}) D6 य एक, T2 स एक (for यदेक) K1 पार्था; D1 पार्थं (for पार्थान्) —^{b}) K3-5 B Da Dn D2-8 T2 M सार्जुनान् (M4 °न); D1 सानुग (for सानुगान्) K1 समयोदयत्, K5 °योधयन् (for °यत्). —^{c}) D1 वारयामासु, D5 पाण्डवान्युद्धे; T1 G पाण्डवा राजन् (for पाण्डवा युद्धे) —^{d}) T1 G4 उल्बण (for उल्बणम्) D1 पाण्डवा युद्धदुर्मदा

दुःशासनेन समरे रथिनो विरथीकृताः ।
सादिनश्च महाराज दन्तिनश्च महाबलाः ॥ ९२
विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्धरणीतले ।
शरातुरास्तथैवान्ये दन्तिनो विद्रुता दिशः ॥ ९३
यथाग्निरिन्धनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्तार्चिरुल्बणः ।
तथा जज्वाल पुत्रस्ते पाण्डवान्वै विनिर्दहन् ॥ ९४
तं भारतमहामात्रं पाण्डवानां महारथः ।
जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाप्युद्यातुं कथंचन ।
ऋते महेन्द्रतनयं श्वेताश्वं कृष्णसारथिम् ॥ ९५

स हि तं समरे राजन्विजित्य विजयोऽर्जुनः ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ९६
विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुव्यपाश्रयः ।
पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यत रणोत्कटः ।
अर्जुनं च रणे राजन्योधयन्स व्यराजत ॥ ९७
शिखण्डी तु रणे राजन्विव्याधैव पितामहम् ।
शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषोपमैः ॥ ९८
न च तेऽस्य रुजं चक्रुः पितुस्तव जनेश्वर ।
स्मयमानश्च गाङ्गेयस्तान्बाणाञ्जगृहे तदा ॥ ९९

C 6 5474
B 6 117 23
K 6 117 23

92 a) K2 विरथं (for समरे) — b) K5 D2 विरथा कृता — After 92^{ab}, Dn1 reads 94 — For the sequence of 92^{cd} in Dn1, cf v l 89 D1 om 92^{cd} — c) K4 B D (except D2 3, D1 om) महेष्वासा (for महाराज) — d) K4 B Da Dn D4 6 7 8 M2 हस्तिनश्च (for दन्तिनश्च) T2 M सपत्नघ्न (for महाबला)

93 For the sequence of 93 in Dn1, cf v l 89 — a) T G2 4 M1 3–5 विनिर्भिण्णा (T2 °ण्णा); G3 विनिर्विण्णा D1 तीव्रैर्, G1 तीक्ष्णा (for तीक्ष्णैर्) — b) T2 निपत्य (for निपेतुर्) K4 B D (except D1–3) वसुधा° (for धरणी°) — c) K1 T1 G4 तथा चा(K1 वा)न्ये — d) T1 G2 4 सर्वे वै (for दन्तिनो) D1 विद्रता Ś1 K0–2 दिश, D3 भृश; M4 शता (for दिश)

94 Dn1 reads 94 after 92^{ab} — a) K3 ज्वाले (sic), D2 ज्वाला, D3 T G2 4 M ज्वलन् Da Dn1 D2 5 दीप्ताग्निर् (for °र्चिर्) K2 B1 2 4 Dn2 D3 4 7 8 G2 दल्बणं; K3 D2 उज्ज्वल (for उल्बण) D1 ज्वालैर्दीप्तो निरुज्ज्वलैः — c) K1 जज्वल (for जज्वाल) Da Dn1 (before corr) D5 पुत्रास्ते — d) K2 पाण्डवान्यो; K3 5 D2 6 पांडुसैन्य, K4 B Da Dn D3–5 7 8 S पाण्डुसेना, D1 पाण्डवाना (for पाण्डवान्वै) Da Dn1 D. च निर्दहन, D1 विमर्दयन, D4 विनिर्दहत् (for °र्दहन्)

95 a) Dn1 माहामात्र, G3 महात्मान (for महामात्र) — b) K3 G1 3 महारथा, Da Dn1 (before corr) D1 5 °रथ (for °रथ) — d) K1 3 4 B Dn2 D1 4 6–8 M नाभ्युद्यातुं, Da D3 5 प्रत्युद्यातु, Dn1 प्रयातु च, D2 नाभियातु, T2 नाभ्युत्थातु (for नाप्युद्यातु) — ef) T2 रथे (sic) (for ऋते) K4 B Da Dn D4 6 7 8 °तनयाच्छ्वेताश्वात्कृष्णसारथे (K4 °थिम्)

96 b) K4 B Da Dn D4 6 7 8 T1 G1 निर्जित्य, K5 विचित्य, D1 2 विर्चित्य (for विजित्य) — d) T2 M °लोकस्य (for °सैन्यस्य)

97 b) Da2 D. °व्यपाश्रित, M1–3 5 बलाश्रित (for °व्यपाश्रय) D1 भीष्मबाहुस्ततोश्रिय (sic) — c) Ś1 K4 B2 4 Da Dn1 D5 T2 G1 3 M1 3. 5 समाश्वास्य, K3 D2 स निश्वस्य (for समाश्वस्य) — d) D1 मयुध्यत, T2 प्रयुध्यत (for प्रायु°) K4 B Da2 Dn D4 6–8 मदोत्कटः, Da1 D5 सदो° (for रणो°) — D1 om 97^{ef} — e) Ś1 K1 T2 M2 4 अर्जुनश्च, K0 2 4 B Da Dn D4–8 M1 (*sup lin* as in text) °नस्तु, D3 °न तु (for °न च) — Ś1 K0–2 om (hapl) 97^{f}–98^{a} — f) K4 B1. 2 4 Dn2 सव्यराजत, B3 स व्यपाश्रय, D2 वै व्यराजत, T2 M बह्वशोभत (for स व्यराजत)

98 Ś1 K0–2 om. 98^{a} (cf. v l 97) — a) K3 5 D2 6 शिखण्ड्यपि, D6 8 °खण्डि तु, T2 M1–3 5 °खण्डी च (for °खण्डी तु) K5 D2 T2 M1–3 5 महाराज (for रणे राजन्) — b) G1 विव्याथ (for °ध) K3 5 D2 च (for [ए]व) — c) Da Dn1 D5 T1 G °सकाशैस् (for °संस्पर्शैस्)

99 a) K4 तस्य, B1 Dn2 D4 स्म ते (for तेऽस्य) D2 6 रुप, D3 T1 G1 3 4 M4 रुजा, T2 व्यथां (for रुज) — b) Ś1 K0–2 निपततो (for पितुस्तव) K2 Da1 जनेश्वर — After 99^{ab}, D3 (marg *sec m*) ins

466* जघान बाणान्गाङ्गेयस्तथा मुक्ताञ्शिखण्डिना ।

— c) K3–5 B D T2 G1 3 M तु (for च) — K6

C 6 5475
B 6 117 24
K. 6 117 24

उष्णार्तो हि नरो यद्वज्जलधाराः प्रतीच्छति ।
तथा जग्राह गाङ्गेयः शरधाराः शिखण्डिनः ॥ १००
तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे ।
भीष्मं दहन्तं सैन्यानि पाण्डवानां महात्मनाम् ॥ १०१
ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष ।
अभिद्रवत संग्रामे फल्गुनं सर्वतो रथैः ॥ १०२
भीष्मो वः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित् ।
ते भयं सुमहत्त्यक्त्वा पाण्डवान्प्रतियुध्यत ॥ १०३
एष तालेन दीप्तेन भीष्मस्तिष्ठति पालयन् ।
सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां रणे शर्म च वर्म च ॥ १०४
त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुम् ।
किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूतास्तथाबलाः ।
तस्माद्द्रवत हे योधाः फल्गुनं प्राप्य संयुगे ॥ १०५
अहमद्य रणे यत्तो योधयिष्यामि फल्गुनम् ।
सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपाः ॥ १०६
तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः ।

---

om 99[d]–100[d] — [d]) M तद्बाणान् (for तान्वा°) Da Dn1 (m as in text) D5 तथा (for तदा)

100 K5 om 100 (cf v l 99) — [a]) D8 तृष्णार्तो, G1 8 उष्णार्ते (for उष्णार्तो) — [b]) T1 G4 जलधारा K8 Da1 प्रतिच्छति, D6 प्रतीक्षति — [c]) D1 न च (for तथा) Da1 जगृह (for जग्राह)

101 [a]) K2 महाराजे, G2 °राजन् (for °राज)

102 [b]) T2 M1. 8–5 भारत (for मारिष) — [c]) K8 अभिद्रवत, K5 D2 T2 अभ्यद्रवत T1 G सैन्यानि (for संग्रामे) — [d]) Ś1 K1 2 फल्गुण, K8–5 B D (except D4) फाल्गुन (for फल्गुन) G1 8 सर्वत° फल्गुन (by transp) K4 B2 4 D (except D1–8) T2 रणे, K5 मुखै° (for रथै°)

103 T2 *repeats* 103[ab] — [a]) K2 वा, D2 न°, D6 वो, T2 (first time) [s]भि (for व°) T2 (second time) मोहयन्समरे (for भीष्मो व°) K1 सर्वा (for सर्वान्) — [b]) G2 अपालयति (sic) (for पालयिष्यति) — [c]) Ko त, T1 G2 4 M2 तद् (for ते) Dn1 तु (for सु-) T2 मोह मय सम त्यक्त्वा, G1 तद्भय सुमहांस्त्यक्त्वा (sic) — [d]) Ś1 Ko–2 पाडव, G8 पाडवा (for पाण्डवान्) Ś1 Ko–2 प्रतिविध्यत, K8 5 B Da Dn1 D2 8 (before corr) 7 8 प्रत्ययुध्यत (K5 °युध्यत°, B8 °योधयन्), D1 समयुध्यत, D5 प्रत्युयु° (for प्रतियु°)

104 [a]) K4 B D (except D2 8 6) हेम-, G8 एक- (for एष) Ko 2 ते(K2 तै)लेन (sic), B2 -जालेन, T1 G4 M1 कालेन (for तालेन) K4 B D (except D1–3 6) महता (for दीप्तेन) — [b]) G1 8 दसित (for पालयन्) — [d]) K4 B D (except D1–3 6) समरे शर्म (B8 सर्व-) वर्म च; T1 G रणे वर्म च शर्म च Ca cites शर्म and कर्म

105 [a]) Ś1 Ko–2 S देवा अपि (for त्रिदशापि) Da Dn1 D5 समायुक्ता, T1 G2 4 M8 5 समुद्युक्तं (for °द्युक्ता) — [b]) K5 समासितु° (sic), D2 विनाशितु, D6 समास्थितं, M4 °हित, Ca °प्सितु (sic), Cc °सितुम् (as in text) — [c]) D3 किं तु (for किमु) K1 पार्थ, K8 D5 T2 पार्थं, D8 सर्वे (for पार्था) D8 G1 8 महात्मानो, T G2 4 M दुरात्मानो (for महात्मान) — [d]) S1 मर्त्यभूत्वा, T2 G1. 8 M °रूपास्, Ca c °भूतास् (*as in text*) K1 तथाबल°, K8 5 D2 7 महाबल, K4 B Da Dn D4 6–8 महाबला (D6 °ला), D1 तथाधमा° (for तथाबला) — Dn2 om (hapl) 105[e]–107[d] — [e]) K4 B1–8 Da Dn1 D8 5 कस्माद्, M8–5 तदा (for तस्माद्) T2 द्रवतु, Ca द्रवत (as in text) B4 D7 मा, D4 6 8 मे, M भो (for हे) M यौधा (for योधा°) — [f]) Ś1 Ko फल्गुण, K2–4 B D (except D4, Dn2 om) फाल्गुनं (K2 °ण)

106 Dn2 om 106 (cf v l. 105) — [a]) D8 वीर (for यत्तो) — [b]) D1 धारयि° (for योधयि°) Ś1 फल्गुण, K2 D1. 8 फाल्गुनं (K2 °ण), K8–5 B Da Dn1 D2 4–8 T2 M पाडव (M4 माधव) (for फल्गुनम्) — [c]) D1 संधित, D2 सहिता, T2 अहित° (for सहित) K8 T2 यत्नैर्, D2 यत्ता, D5 यत्तो (for यत्तैर्) — [d]) K1 वसुधाधिप°; K2 B2 4 D (except D1–8, Dn2 om) T2 °धिपै° (for °धिपा°)

107 Dn2 om 107 (cf v l 105) — [a]) Ś1 Ko–2 D1 6 एतच्छ्रुत्वा (for तच्छ्रुत्वा तु) D8 च (for तु) D1 महाराज, G2 ततो राजंस् (for वचो राजस्) K8 श्रुत्वा शत्रुवचो राजस्, K5 D2 श्रुत्वा तु वचनं (marg *sec m*, orig वसुधा) राजस् — [b]) B2 पुत्रस्य तव (by transp) D6 धीमत (for धन्विन°)

अर्जुनं प्रति संयत्ता बलवन्तो महारथाः ॥ १०७
ते विदेहाः कलिङ्गाश्च दाशेरकगणैः सह ।
अभिपेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ १०८
बाह्लिका दरदाश्चैव प्राच्योदीच्याश्च मालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ १०९
शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ।
अभिपेतू रणे पार्थं पतंगा इव पावकम् ॥ ११०
स तान्सर्वान्सहानीकान्महाराज महारथान् ।
दिव्यान्यस्त्राणि संचिन्त्य प्रसंधाय धनंजयः ॥ १११
स तैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहाशु महाबलः ।
शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतंगानिव पावकः ॥ ११२
तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्विनः ।
दीप्यमानमिवाकाशे गाण्डीवं समदृश्यत ॥ ११३
ते शरार्ता महाराज विप्रकीर्णरथध्वजाः ।

C 6 5489
B 6 117 36
K 6 117 36

— ^{c}) K3 सक्रुद्धा, K5 D2 G3 सयुक्ता, M1–3 5 सरब्धा (for संयत्ता) K4 B Da Dn1 D4 5 7 8 सर्वे (D5 °र्वे) योधा सुसंरब्धा — ^{d}) K4 B3. 4 Da Dn1 D4 5 7 8 महाबला, B1 °जवा, B2 महौजस (for महारथा)

108 Dn1 om. 108^{a}–109^{b} — ^{a}) K0–3 5 B3 D1. 2 T2 G M त (for ते) K3 D2 विदेह (for °हा) K0 कालिगाश्च — B3 om (hapl.) 108^{bc} — ^{b}) K2 दशेरक°, K3 5 D1 2 दासेरक°, T2 M2 कशेरक, M1 3 (sup lin) 4 द(M4 दा)शेरक°, M3 (orig) दाशेरग°; M5 दाशेरद° (for दाशेरक°) K4 B1 2 4 Da Dn2 D3–8 दासे(Da1 दर्म, D3 दाशे)-रकगणा(Dn2 °रणा)श्च ह — ^{c}) K2 निशादाश्च — ^{d}) T1 G2 4 सौराष्ट्राश्च (for सौवीराश्च) D6 महारथा

109 Dn1 om 109^{ab} (cf v 1 108) — ^{a}) K4 B Da Dn2 D1 4 6–8 G1–3 M2 5 बाह्नी(Da1 °ह्र)का K2 दरदश्चैव, T1 G1 3 4 दर्दरा° (for दरदा°) — ^{b}) Ś1 K0 1 G2 मानवा (for मालवा) K3 4 B Da Dn2 D2 4–8 T2 M प्रती(D5 °ति, D6 °दी, T2 °ची)च्योदी(K3 D5 °दि)च्यमालवा — ^{c}) Da1 D2 5 अभिषाहा, S अभीषहा K1 शूरसेषा, K3 Dn1 D3 सूरसेना, Da1 D. सुर° (for शूर°) — ^{d}) Ś1 K0 Dn2 M1 3–5 शिवयो, D2 शवयो, T2 शिवलो (for शिबयो) K4 B D4 7 8 वशातय, M1 5 वसातया (M5 °या)

110 ^{a}) K0 4 G1 3 M साल्वाश्रयास्, K2 स्वया ल्वा°, K3 5 Dn2 D4 6 8 शाल्वा शकास्, Da Dn1 D5 शाल्वा(Da2 D5 °ल्वा)श्रेया (Da1 °यान्, Dn1 °यो), D1 शाल्वा श्रयास्, D2 शाल्वा ककास्, T G2 4 साल्वा शूरास् (for शाल्वाश्रयास्) Da1 त्रिग र्ताश्च — ^{b}) K5 अवृष्टा, D3 अधका (for अम्बष्ठा) K3 5 Da Dn2 D2–3 कैकयै, D1 केरलै (for केकयै) — ^{c}) Cc [ऽ]पार्थं (for पार्थं) — ^{d}) T2 पावक शलभा इव Cc cites पतंगा — After 110, K4 B D (except D2) M ins

467* शलभा इव राजेन्द्र पार्थमप्रतिम रणे ।
[Cc cites सलभा D1 3 बले (for रणे)]

111 K2 om (hapl.) 111–112 — ^{a}) K4 B1. 2 Dn1 एतान्, Da1 तान् (for स तान्) B4 सर्वान्स तान् (by transp) K0 D4 T1 G4 महानीकान्, K5 महावीरान्, B3 G1 3 महाराज, Da1 D5 महीकामान् (for सहानीकान्) — ^{b}) K5 महानीकान्, B3 राज मानान्, G1. 3 क्षत्रियाश्च, G4 महाराजन् (for °राज) D4 महारथा, T2 °रथ (for °रथान्) — ^{c}) K3 D2 3 T2 दिव्याणि (for °नि) T1 G4 सछिद्य (for संचिन्त्य) — ^{d}) Ś1 प्रसधार्य, K0 सप्रधार्य, Da1 D5 प्रसगाय, M1–3 5 प्रससार (for प्रसधाय) T1 (before corr) G4 धनजय

112 K2 om. 112 (cf v 1. 111) — ^{a}) K3 D2 तैरस्त्रै सुमहावेगैर् — ^{b}) K1 3 4 B D1 2 ददाह सु°, D5 ददाह च (for ददाहाशु) M1–3 5 महारथ (for °बल) — ^{c}) Ś1 शरप्रपातो, K1 3 D1 2 G1–3 M2 °प्रतापो, Da1 °प्रतापि, D3 ततो ददाह, T1 G4 शर-प्रतैश्च, M1. 3 °प्रपाते, M5 °प्रसाते (for °प्रपातैर्) T2 शरप्रपातो बीभत्सो — ^{d}) M2 पतगा (for °गान्) T1 पावक (for पावक)

113 ^{a}) M1 (sup lin) कस्य (for तस्य) — ^{b}) K2 5 G1 3 सृजतो, Da Dn1 D5 सृज्यतो (Da2 °ता) (for सृजतो) Ś1 K1 °धन्वन (for °धन्विन) — ^{c}) Da D5 दीप्यमान, D3 °मानान् (for °मानम्) — ^{d}) K5 D2 गाजीव, Da Dn1 D5 पाडव (for गाण्डीव) K2 समदृश्यते, Da Dn1 D5 समपद्यत (D5 °त) (for °दृश्यत)

114 ^{a}) K2 शरार्ते, Da1 शारावर्ता (hypermetric), T2 शरास्तान् (for शरार्ता) — ^{b}) K3 D3 विप्रकीर्णा;

C 6 5490
B 6 117 39
K.6 117 39

नाभ्यवर्तन्त राजानः सहिता वानरध्वजम् ॥ ११४
सध्वजा रथिनः पेतुर्हयारोहा हयैः सह ।
गजाः सह गजारोहैः किरीटिशरताडिताः ॥ ११५
ततोऽर्जुनभुजोत्सृष्टैरावृतासीद्वसुंधरा ।
विद्रवद्भिश्च बहुधा बलै राज्ञां समन्ततः ॥ ११६
अथ पार्थो महाबाहुर्द्रावयित्वा वरूथिनीम् ।
दुःशासनाय समरे प्रेषयामास सायकान् ॥ ११७
ते तु भित्त्वा तव सुतं दुःशासनमयोमुखाः ।
धरणीं विविशुः सर्वे वल्मीकमिव पन्नगाः ।
हयांश्चास्य ततो जघ्ने सारथिं च न्यपातयत् ॥ ११८
विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान्प्रभो ।
आजघान भृशं चैव पञ्चभिर्नतपर्वभिः ॥ ११९
कृपं शल्यं विकर्णं च विद्ध्वा बहुभिरायसैः ।
चकार विरथांश्चैव कौन्तेयः श्वेतवाहनः ॥ १२०
एवं ते विरथाः पञ्च कृपः शल्यश्च मारिष ।
दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः ।
संप्राद्रवन्त समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १२१
पूर्वाह्णे तु तथा राजन्पराजित्य महारथान् ।

D4 °कीर्णम् (for °कीर्णं) K2 °रथध्वज°, K3-5 B Da Dn D1-3 5-8 महा(Da1 °ह)ध्वजा°, D4 हृच ध्वजा , G1 3 रथद्विपा (for रथध्वजा°) T2 M विशीर्ण(T2 विकृत्त)कवचध्वजा — c) T1 G नात्य°, T2 नान्य° (for नाभ्य°) — d) K2 सहिता, T2 सहित्वा (for सहिता)

115 a) K3 B1 सरथा (for सध्वजा) K1 रथिना, K3 ध्वजिन (for रथिन) — b) Da1 °रोह (for °रोहा) — c) K1 गजा° सहगजारोहा°, K2 4 B Da2 Dn D1 4-8 सगजाश्च गजा(D5 वरा)रोहा°, K5 5 D2 3 S गजाश्च (K3 °श्चा) सगजारोहा°, Da1 सगजाश्चाश्च वरारोहा° (hypermetric) — d) K2 3 G3 M5 किरीटी (for °टि) K2 ताडिता, K3 5 D1-3 6 S (except M4) पीडिता (for ताडिता)

116 a) K5 D6 T1 G4 °शरोत्सृष्टैर्, Da Dn1 D5 T2 °करोत्सृष्टैर्, D2 °शरोत्कृष्टैर्, G1-3 °शरै° सृष्टैर् (for °भुजोत्सृष्टैर्) — b) D4 आवृत्तासीद् K2 वसुधरां — c) Da Dn D4 5 वसुधा (for बहुधा) S विद्रुत दिक्षु सर्वासु — d) Da1 राज्ञा, D1 राजन् (for राज्ञा) S शरैर्बलमदृश्यत

117 a) K1 महाबाहु, K4 B1 3 4 Dn2 D4 6-8 °राज (for °बाहुर्) — b) D7 द्रव° (for द्राव°) — c) K3-5 B D T2 M सु(D3 स, D6 om सु) बहून् (for समरे)

118 a) M2 तेन (for ते तु) K3 भीत्वा, T2 हित्वा (for भित्त्वा) D2 तव सुतान् — b) K1 अयोमुख , K2 4 B1-3 Da Dn1 D5 6 G3 अधोमुखा , K5 अयोधयन् (for अयोमुखा) D2 दुःशासनमुखाग्रणे — M1 3-5 om 118cd — cd) K2 धरण, K3 D3 धरिणीं (for धरणीं) K0 वाल्मीकम्, Ca वल्मी° (as in text) G1 3 प्रावेशयत वसुधामाप्यातु गजगान्प्रति — e) T2 M वाहांश्चास्य, G1 3 अश्वा° (for हया°) Da Dn1 तथा जघ्ने; T2 विनिर्जघ्नु; G2 महाराज, M निजघ्नुर्हि (for ततो जघ्ने) — f) Da1 सारथीं K3 5 D1 2 6 M2 चास्य पा(K5 °न्यपा)तयत्, T2 M1 2 5 च न्यपातयन्, G2 च व्यपातयत्

119 a) K0 2 विविंशतिश्च, D3 °शतं च D2 त्रिंशत्या (for विं°) — b) T1 G1 3 4 विरथी (for °थ) K3 5 D2 भुवि, K4 B2 4 Dn2 D1 4 6-8 T G प्रभु ; B1 3 Da Dn1 D5 युधि, D3 M विभु° (for प्रभो) — c) M4 चैन (for चैव) — d) T1 G नवभिर् (for पञ्चभिर्)

120 a) Ś1 K0-3 5 D1 3 T1 G शल (K2 °ल्य) च शल्य (K1 om शल्यं), Da Dn1 D5 T2 M विकर्णं शल्य (by transp), D2 शल्य च शाल्वं (for शल्य विकर्णं) — b) D2 आशुगै° (for आयसै°) — c) T2 M सर्वान् (for चैव)

121 a) D1 एते, T2 M तथा (for एव) K4 B Dn2 D4 7 8 सर्वे ; D1 तत्र (for पञ्च) — b) Da1 वृप°, D6 वृपा (for कृप°) T2 M भारत (for मारिष) — e) K2 समद्रावत, K5 त प्राद्र°, D3 ते प्राद्र°, D8 स प्राद्र° — f) Da1 निर्जिता, G2 दुर्गता (for निर्जिता)

122 a) K2 5 Da D1 2 5-7 G2 3 M2 पूर्वाह्ने (for °ह्णे) K3 5 D2 च (for तु) K2 ततो, D1 तदा (for तथा) K4 B Da Dn D4 5 7 8 भरतश्रेष्ठ, S तु महाराज (for तु तथा राजन्) — b) D1 परावृत्य (for °जित्य) M पराजितमहारथ — D2 om

प्रजज्वाल रणे पार्थो विधूम इव पावकः ॥ १२२
तथैव शरवर्षेण भास्करो रश्मिवानिव ।
अन्यानपि महाराज पातयामास पार्थिवान् ॥ १२३
पराङ्मुखीकृत्य तदा शरवर्षैर्महारथान् ।
प्रावर्तयत संग्रामे शोणितोदां महानदीम् ।
मध्येन कुरुसैन्यानां पाण्डवानां च भारत ॥ १२४
गजाश्च रथसंघाश्च बहुधा रथिभिर्हताः ।
रथाश्च निहता नागैर्नागा हयपदातिभिः ॥ १२५

अन्तरा छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च ।
निपेतुर्दिक्षु सर्वासु गजाश्वरथयोधिनाम् ॥ १२६
छन्नमायोधनं रेजे कुण्डलाङ्गदधारिभिः ।
पतितैः पात्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ॥ १२७
रथनेमिनिकृत्ताश्च गजैश्चैवावपोथिताः ।
पादाताश्चाप्यदृश्यन्त साश्वाः सहयसादिनः ॥ १२८
गजाश्वरथसंघाश्च परिपेतुः समन्ततः ।
विशीर्णाश्च रथा भूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ॥ १२९

C 6 5305
B 6 117 55
K 6 117 60

122ᵉ–123ᵈ, Ś1 reads it in marg — ᵉ) K1 प्रजज्वल (for °ज्वाल) D5 रथे (for रणे)

123 D2 om. 123, Ś1 reads it in marg (cf v l. 122) — ᵃ) D4 शरवर्षाणि — ᵇ) D6 भारतो (for भास्करो) T1 G M रश्मिमानिव, Ca रश्मिवानिव (as in text) — ᵈ) K3 D (except D1 3, D2 om.) T2 G3 M2 4 तापया°, M1 3 5 ताडया° (for पातया°)

124 ᵃ) K5 D2 पराङ्मुखान् (for पराङ्मुखी) K3–5 B D (except D1) T1 G4 M तथा, G2 परान् (for तदा) — ᵇ) B3 Da Dn1 D5 अवाकिरत्, T2 महाबल, M1 3–5 °रथ° (for °रथान्) — ᵈ) D1 4 T2 शो(D1 शौ)णितौ(T2 °तो)घां, M5 शोणितोदं K5 शोणितार्द्रा महानदी — T2 M1 3–5 om 124ᵉᶠ — ᵉ) Da Dn1 मध्ये च (for मध्येन) — ᶠ) K3 मारिष (for भारत) — T1 G read 6 113 11ᶜ–15ᵈ after 124, T2 (which om 124ᵉᶠ), reads the same after 124ᶜᵈ

125 ᵃ) K3 Dn1 D1. 2 4 6–8 T1 G2–4 M1 3–5 गजाश्व° (for °श्च) Ś1 रथसगाश्च, G3 °सघाश्च — ᵇ) T1 G सहसा (for बहुधा) K5 वृता (for हता) — ᶜ) Da1 D2 3 रथाश्व, T2 रथाश्वा, G1 हताश्च, G3 हताश्व, M1–3 5 तथाश्वा (for रथाश्च) Ś1 निहिता (for निहता) — ᵈ) K4 B D (except D1–3 6) हयाश्चैव पदातिभि°, T2 नानाभयपदा°

126 ᵃ) K5 D2 अतरा भिद्य°, D3 तत्र सछिद्य° (for अन्तरा छिद्य°) Cc cites अतरे, Ca अन्तरा (as in text) — ᵇ) Da1 शरांसि, G3 शिताभि (for शिरासि) — ᵈ) K2 गजाश्वा रथयोधिना, K6 श्वरथयोधिन°, Da1 गजश्च रथयोधिना, D3 रथाश्वगजयोधिना

127 ᵃ) K5 D2 6 छिन्नम् (for छन्नम्) K0 (before corr) 4 B D (except D2 3 6) राजन्, S जज्ञे (for रेजे) — G3 om. (? hapl) 127ᵇ–130ᶜ T2 M transp 127ᵇ and 127ᵈ — ᵇ) K5 (sup lin as in text) °धारिण, T1 G1 2 4 कोदण्डागदधारिभि° — ᶜ) D2 7 (before corr) पातितै, G2 पदातै (for पतितै°)

128 G3 om 128 (cf v l. 127) — ᵃ) K1 -निकृत्वाश्च, K3 निकृताश्च, K4 B Da Dn D1–3 M निकृत्तैश्च, D1 निकृतांगा, D2 निकृतिश्च, T1 G4 निमि(T1 -निमी)त्तांगा, G1. 2 निकृत्तागा (for -निकृत्ताश्च) — ᵇ) K0 गजैश्चैव विपोथिता, K1 गजैश्चैव पोथिता (corrupt), K2 गजैश्चैवापयोत्थिता (sic), K4 B Dn D4 6–8 गजैश्चैवाव(D3 °भि)पोथितै, Da1 गजैश्च व्यवपोथितै°, Da2 गजैश्चैव व्यपोथितै°, D1 तथा वाश्चैर्विपोथिता°, D2 गजौघैश्चैव पोथिता, D5 गजैश्च व्यवयोपितै°, T1 G1 2 4 रथाश्चैरवपोथिता°, T2 M गजैश्च विनिपातितै° — ᶜ) K0 2 3 D3 पदाता(K3 °था)श्च, K5 D2 पदातयो, G2 पताकाश्च (for पादाताश्च) K2 [अ]पदृश्यत, K3 [अ]स्य दृश्यते, K4 B Dn2 D6 7 [अ]प्यधावत, K6 D1 2 4 T G1 2 4 M2 व्यदृश्यत, Da Dn1 D5 8 [अ]प्यवध्यत (D8 °ते) (for [अ]प्यदृश्यन्त) — D3 om 128ᵈ–132ᵃ — ᵈ) D1 4 T1 G1 2 4 च हय (for सहय°) K3–5 B Da Dn D2 5–8 M साश्वाश्च हययोधिन (Da1 °योधिनै, D5 °योपितै), T2 सहया सहयोधिन

129 D3 G3 om 129 (cf v l 128, 127) — ᵃ) K1. 3–5 B Dn2 D1 2 4–7 T2 M2 4 गजाश्च (for °श्व) Ś1 K1 रथमगा(K1 °गा)श्च, K3 5 Dn2 D2 4–8 -रथयोधाश्च (for -रथसंघाश्च) M1 3 5 रथाश्वगजमघाश्च — ᶜ) K4 B D (except D1 2 6, D3 om) T2 विकीर्णाश्च, M5 विशीर्णाश्व- S1 K1 2 D1 तथा (for

C 6 5507
B. 6 117 56
K 6 117 61

तद्गजाश्वरथौघानां रुधिरेण समुक्षितम् ।
छन्नमायोधनं रेजे रक्ताभ्रमिव शारदम् ॥ १३०
श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह ।
प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ॥ १३१
ववुर्बहुविधाश्चैव दिक्षु सर्वासु मारुताः ।
दृश्यमानेषु रक्षःसु भूतेषु विनदत्सु च ॥ १३२
काञ्चनानि च दामानि पताकाश्च महाधनाः ।
धूमायमाना दृश्यन्ते सहसा मारुतेरिताः ॥ १३३
श्वेतच्छत्रसहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः ।
विनिकीर्णाः स्म दृश्यन्ते शतशोऽथ सहस्रशः ।
सपताकाश्च मातङ्गा दिशो जग्मुः शरातुराः ॥ १३४
क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्र गदाशक्तिधनुर्धराः ।
समन्ततो व्यदृश्यन्त पतिता धरणीतले ॥ १३५
ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ।

रथा) K8 5 D2 भूयो (for भूमौ) — ^{d}) K2 8 5 D2 T2 M भग्नचक्रायुध(K2 °चक्रयुध ; M2 °चक्रायुग)-ध्वजा° ; B1 T1 G1 2 4 भग्नचक्रा रथध्वजा , D8 भग्नचक्रयुग°

130 D8 om 130, G3 om 130^{abc} (cf v l 128, 127) K2 om (? hapl) 130–131 — ^{a}) K1 तद्गताश्च , Da1 तद्गजाश्च ; D1 मातगाश्च , T1 G2 4 तद्गताश्च- (for तद्गजाश्व-) K8 5 D2 0 7 रथौघाणा — ^{b}) D1 M2 समुक्षिता° , T2 सुधुक्षित (for समुक्षितम्) — ^{c}) D2 8 M5 छिन्नम् (for छन्नम्) T2 M जज्ञे (for रेजे) — ^{d}) Da1 श्चवि (for इव) K0 रक्ताश्रामिव, T2 रक्ताभूमिव D1 सादर, T1 G M2 चायर (for शारदम्)

131 K2 D8 om. 131 (cf v l 130, 128) — ^{a}) K0 श्वाना° K8 5 श्वानककाश्च , Da1 श्वानकाकाश्च ; D2 श्वाना ककाश्च — ^{b}) G1 8 चळा, G2 वृको, M1–3 5 वृक- (for वृका) — ^{c}) K5 प्रनेदुर् Ś1 K3 भिक्ष्यम् ; Da D1 2 5 G1–3 M भक्षम् (for भक्ष्यम्) — ^{d}) Da1 Dn1 विद्रुताश्च ; D8 विकृताश्च K0 1 5 D2 (orig , m as in text) मृगाध्वजा (for °द्विजा) T1 G M2 विनेदुर्मृगपक्षिण

132 D8 om 132^a (cf v l 128) — ^{a}) K2 नेदुर् (sic), K8 वभुर्, M1 8–5 एव (for ववुर्) T2 M1 8–5 भयकराश्चैव (for बहुविधा°) B1 विवतुर्बहुधाश्चैव, Dn2 बहुभिर्बहुधा° — ^{b}) Da1 मारुत° , D8 भारत (for मारुता°) — ^{d}) T1 G2 4 भूतले, Ca भूतेषु (as in text) K4 B2 4 च, Dn2 D1 7 [इ]च , D6 [अ]भि , D8 T2 M1 3–5 नि (for वि)

133 ^{a}) T2 काचनामिव (for °नि च) B1 नामानि (for दा°) — ^{b}) Da1 पातकाश्च (for पताकाश्च) D2 ध्वजोद्धता , D6 महाध्वजा° , Ca °धना° (as in text) K5 पदाताश्च * * ध्वनो — ^{c}) K1 भूमायमाना (for धू°) K8 B2 Da Dn1 D1–8 7 M1 (sup lin) 2 8. 5 वि(D2 व्य ; D3 व्या)धूयतो व्यदृश्यंत (K5 °ते, Da1 विदृश्यते), K4 B1 2 4 Dn2 D1 5–8 धूयमाना व्यदृश्यत, K5 व्यधूयत व्यदृश्यत (sic), T1 G धूयमाना प्रदृश्यते, T2 M1. 4 विधून्वतो व्यदृश्यंत — K8 om (hapl) 133^d–134^c — ^{d}) M4 सहता ; M5 सहता (for सहसा) K. D2 मारुतैरपि (for मारुतेरिता)

134 K8 om 134^{abc} (cf v l 133) — ^{b}) Da1 सध्वजश्च K1 महारथ° — ^{c}) D2 3 M4 विनिकीर्णा (for °र्णा°) K1 स, K8 T2 M1–3 5 च (for स्म). K1 D2 8 दृश्यत K4 B Da Dn D1 4–5 T1 G विकीर्णा° सम(D1 चैव)दृश्यत — ^{d}) T1 G तत्र तत्र (for शतशोऽथ) Dn1 पतिता धरणीतले — After 134^{cd}, M1 8 read 6 113 9^{cd}–17, while M4 reads 6 113 10^{ab} (om 10^c–11^b), 11^c–17^d followed by 6 112 134^c–135^b, 468*, 136–6 113 1–8 — Dn1 om 134^{ef}, D1 reads 134^{ef} in marg — ^{e}) Da1 सपाताकाश्च, T2 पताकाश्चैव (for सपताकाश्च)

135 G1–3 om 135^{ab} For sequence in M1. 3. 4 cf v l 134 D1 reads 135^{ab} in marg. — ^{a}) D1 महाराज (for मनुष्येन्द्र) — ^{b}) K1 गदाशक्तिधन्वबला° (sic), Da1 गदाशक्तिधनुर्धर° — ^{cd}) K2 4 B Da Dn D3–5 T2 M2 5 च (K3 D8 व्य , T2 M2 5 स्म) दृश्यंते, T1 G2–4 प्रदृश्यत (for व्यदृश्यन्त) For 135^{cd}, M1 3 4 subst

468* समदृश्यन्त समरे धावमाना समन्ततः ।

[M4 ततस्तत (for समन्ततः)]

— After 135, T G read 6 113 9^c–10^b (om 10^c–11^b for 11^c–15^d, cf v l 124), 16, 17, M1 5 read 6 113 9^c–10^b (om 10^c–11^b), 11^c–17^d, M2 reads 6 113 9^c–10^b (om 10^c–11^b), 11^c–13^b (om 13^c–15^b), 15^c–17^d followed by the *repetition* of 6 112 134^c–135^b, 468*, M5 reads 6 113 9^c–10^b

अभ्यधावत कौन्तेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ १३६
तं शिखण्डी रणे यत्तमभ्यधावत दंशितः ।
संजहार ततो भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ १३७
एतस्मिन्नेव काले तु कौन्तेयः श्वेतवाहनः ।
निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ॥ १३८

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

११३

संजय उवाच ।
एवं व्यूढेष्वनीकेषु भूयिष्ठमनुवर्तिषु ।
ब्रह्मलोकपराः सर्वे समपद्यन्त भारत ॥ १
न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत संकुले ।

C 6 5316
P 6 113 2
K 6 113 2

(om 10c–11b), 11c–17d followed by the *repetition* of 6 112 134c–135b, 468*, 136–6 113 1–8

136 For sequence in T G and M MSS, cf v l 134, 135 — a) T1 G महाबाहुर् (for °राज) — Dn1 om 136b — b) B2 दिव्यमद्रम् (for °मस्त्रम्) M1 उदीरयत् — c) K1 अभ्यधावत, K5 D2 S °द्रवत (for °धावत) T1 G4 तान्सर्वान्, T2 G1–3 गांगेयो (for कौन्तेय)

137 For sequence in T G and M MSS, cf v l 134, 135 — a) K2 शिषडी K2 4 B Da Dn D1 4 5 7 M4 यात्तम्, D3 यातम्, T2 G2 यत्त (for यत्तम्) — b) Ko 2 अभिधावत, K3 अभ्यवर्तत, K4 5 B D G2 अभ्यद्रवत, T2 M अभिदुद्राव (for अभ्यधावत) Ko 2 S दसित°, K1 धसित°, B1 दर्शित (for °त°) — c) K5 असहत (for संजहार) K3 D1–3 6 T1 G M असहर(G3 °र)त्ततो भीष्मस् (G3 भीष्म), K4 B Da Dn D4 5 7 8 तत: समाहरद्भीष्मस्, T2 स जहार रणे भीष्मस् — d) T2 तमस्त्र Ko 2 M1 3–5 पावकोत्तम (for पावकोपमम्)

138 For sequence in T G and M MSS, cf v l 134, 135 — a) Dn2 D4 7 8 त्वरित पांडवो राजन् — b) Dn2 D4 7 8 मध्यम (for कौन्तेय°) K3 5 D2 6 श्वेताश्व कृष्णसारथि° — c) K1 निजघ्ने, Dn1 विजघ्ने (for निजघ्ने) — d) T1 G2 4 मोघयित्वा (for मोह°)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 Ko–2 D1 mention only दशमयुद्ध दिवस, K3 5 D2 दशमेहनि (D2 cont. युद्धे), K4 भीष्मनिपातन, B3 Da Dn1 D5 दशमेह्नि (B3 cont भीष्मनिपातन), D6 दशमदिवस, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* T2 M1–3 5 अर्जुनपराक्रम — *Adhy no* (figures, words or both) K5 Dn2 111, Da2 (*sec m*) 75, D6 112 (as in text), T1 G 113, T2 M1 2 114, M3 4 115, M5 116 — *Śloka no* Dn1 63, Dn2 D5 6 65, D2 31

113

1 D1 reads 1–26 after 6 114 4 For sequence in T G and M MSS, cf v l. 6 112 134, 135 — a) Da1 om एव व्यूढे K3–5 B1–3 Da2 Dn D2 4–8 सम, D1 सम; D3 तथा (for एव) K1 Dn3 -व्यूहेषु, K3–5 D2 सर्वेषु (for व्यूढेषु) S असमू(G1–3 °व्यू)ढेष्वनीकेषु — b) K4 B D (except D2–5) भूयिष्ठेष्वनिवर्तिन°, T2 भूयिष्ठमनुयोधिषु — d) Ko 2 समपद्यत, K3 D2 6 °सज्जत, K5 °सज्जत, Da1 lacuna, D5 सर्वाधाच (sic), T1 समपश्यत; T2 समभ्युद्यत, M1–3 5 °दृश्यत (for °पद्यन्त)

2 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — a) K1 न ह्यनेकम्, D3 (marg *sec m*) तद्यनीकम् (for न ह्यनीकम्) Da1 D1 5 S अनीकेषु K5 D2 न ह्यनीकेन समरे — b) K5 D2 T2 M3 समसज्जत, T1 G1 2 4 °सज्यत (for °सज्जत) G1 3 सयुगे (for संकुले) — c) B4 D4 6 8 रथिनो, Dn2 रथा न

C. 6 5516 B. 6 118 2 K. 6 118 2

न रथा रथिभिः सार्धं न पदाताः पदातिभिः ॥ २
अश्वा नाश्वैरयुध्यन्त न गजा गजयोधिभिः ।
महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ॥ ३
नरनागरथेष्वेवं व्यवकीर्णेषु सर्वशः ।
क्षये तस्मिन्महारौद्रे निर्विशेषमजायत ॥ ४
ततः शल्यः कृपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ।
दुःशासनो विकर्णश्च रथानास्थाय सत्वराः ।
पाण्डवानां रणे शूरा ध्वजिनीं समकम्पयन् ॥ ५
सा वध्यमाना समरे पाण्डुसेना महात्मभिः ।
त्रातारं नाध्यगच्छद्वै मज्जमानेव नौर्जले ॥ ६
यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृन्तति ।
तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माण्यकृन्तत ॥ ७
अतीव तव सैन्यस्य पार्थेन च महात्मना ।
नगमेघप्रतीकाशाः पातिता बहुधा गजाः ॥ ८
मृद्यमानाश्च दृश्यन्ते पार्थेन नरयूथपाः ।
इषुभिस्ताड्यमानाश्च नाराचैश्च सहस्रशः ॥ ९

(by transp), D1 न रथान्. K5 रथिन (for रथिभिः) — d) K1 om. पदाता. K3 B4 Dn2 D4 6 8 पा(K3 D6 प)दाताश्च, K5 D2 पत्तयश्च, B1 D7 पादाता न, B3 T1 न पादाता, D1 पादातास्ता (for न पदाता)

3 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v. l. 1. — a) Ś1 K0-3 D6 T G4 M1 3 4 अश्वानश्वैर्, K5 अश्वा अश्वैर्; Dn2 D4 7 8 °श्चाश्वैर् (D8 °चाश्वै), D2 रथा रथैर् (for अश्वा नाश्वैर्). D8 नयु° (for अयु°). G1-3 अश्वानां चैव युज्य(G2 °ध्य)ते — b) K2 ना गजा; K3 5 गजाश्च, K4 B4 D1 2 M2 गजा न (by transp), B1 Dn2 D4 6-8 गजा(B1 °जां)श्च — After 3ab, K3 4 B D (except D1-3) ins.

469* उन्मत्तवन्महाराज युध्यन्ते तत्र भारत ।

— D1 om. 3c-4d — c) K1 5 D2 7 T2 G2 महाव्यतिकरो

4 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v. l. 1. — a) Ś1 K0-2 [ए]व (for [ए]वं). K4 B Da Dn D4 5 7 8 नरनागगणेष्वेव (K4 D4 °व), K5 D2 S °रथाश्वेषु, D8 °गणैश्चैव — b) K0 1 व्यवलीनेषु; K2 व्यचलतिषु, K3 विनिकीर्णेषु, K5 B1 D6 T1 वि(K5 प्र)कीर्णेषु च, D2 प्रविकीर्णेषु, D8 व्यपकीर्णेषु — c) T2 G1-3 M क्षयस्, T1 G4 क्षय (for क्षये). D8 महाघोरे, T2 M1-3 5 महारौद्रो (for महारौद्रे) — d) K5 D2 विशेष समजायत, T G निर्विशेष मदृश्यत.

5 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v. l. 1. — a) D8 शल्य (for शल्यः) — b) D1 मारिष, D8 वीर्यवान् (for भारत) — d) D1 रथानाच्छाद्य. K3 4 B Dn2 D4 6 7 M4 भास्वरान्, K5 D2 8 M1-3, 5 भारत (D2 °त); Da Dn1 D1 5 Ca भासुरान्, D8 भास्करान्, T G दंसिता (T2 °त) (for सत्वरा) — e) Da Dn1 D5 योधा (for शूरा)

6 For sequence in D1 T G and M MSS, cf. v. l. 1. — c) K2 नाधगच्छध्वै (sic), K3 5 नाध्य-(K5 °धि)गच्छत, D1 6 T1 °गच्छन्वै, D2 नाधिगच्छती, G2 नाद्य गच्छद्वै; G3 नाधि°, M नाभ्य° (for नाध्यगच्छद्वै). K4 B Da Dn D4 5 7 8 भ्राम्यते बहुधा राजन् (Da1 राज) — d) K4 B Da Dn D4 6 7 8 मारुतेने(Dn2 °नै)व, K5 सज्जमानेव (for मज्ज°)

7 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v. l. 1. — a) G4 [अ]भि (for हि). K0 Da1 शशिर°, K5 B2 D5 T1 G2 4 शिशिर (for शैशिर°). D6 M4 काले (for कालो) — b) K5 कर्माणि (for मर्माणि) — K3 5 D2 om. (hapl) 7cd — c) D1, 8 च (for वै) — d) Da1 मर्मानि (for °णि). K2 D3 T2 कृंतत, K4 B1 2 4 Dn2 D1 4 6-8 M1-3 5 कृतति (for [अ]कृन्तत) — T1 G1 3 4 ins after 7

470* सोमकाः सृञ्जयैः सार्धं सर्वे ते युद्धदुर्मदा ।

— After the above, G1 3 *repeat* 17cd

8 For sequence in D1 T G and M MSS, cf. v. l. 1. — a) K3-5 B Da Dn1 D1 2 5 6 G1 तथैव (for अतीव) — b) D8 सु (for च) — c) K0 नाग°, K2 4 B D (except D1-3 6) G1 M5 (*inf. lin.*) नव° (for नग°) — d) Ś1 K0-2 Da1 M4 पतिता, K3 5 D2 मर्दिता (for पातिता) — After 8, D2 reads 10cd, *repeating* it in its proper place

9 T G M1-3 5 om. 9ab, M4 om. 9 — a) D मृद्यमाणाश्च दृश्यते — b) K5 B1 Da Dn1 D1-3 5 6 रथ°, D6 कुरु° (for नर°) — T G M2 5 read

पेतुरार्तस्वरं कृत्वा तत्र तत्र महागजाः ।
आनद्धाभरणैः कायैर्निहतानां महात्मनाम् ॥ १०
छन्नमायोधनं रेजे शिरोभिश्च सकुण्डलैः ।
तस्मिन्नतिमहाभीमे राजन्वीरवरक्षये ।
भीष्मे च युधि विक्रान्ते पाण्डवे च धनंजये ॥ ११
ते पराक्रान्तमालोक्य राजन्युधि पितामहम् ।
न न्यवर्तन्त कौरव्या ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ॥ १२
इच्छन्तो निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणम् ।
पाण्डवानभ्यवर्तन्त तस्मिन्वीरवरक्षये ॥ १३
पाण्डवापि महाराज स्मरन्तो विविधान्बहून् ।
क्लेशान्कृतान्सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप ॥ १४
भयं त्यक्त्वा रणे शूरा ब्रह्मलोकपुरस्कृताः ।
तावकांस्तव पुत्रांश्च योधयन्ति स्म हृष्टवत् ॥ १५
सेनापतिस्तु समरे प्राह सेनां महारथः ।
अभिद्रवत गाङ्गेयं सोमकाः सृञ्जयैः सह ॥ १६
सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाः सह सृञ्जयैः ।

C 6 5532
B 6 118 18
K 6 116 18

9^{c}–10^{b} after 6 112 135 — ^{c}) D5 इक्षुभिस् (for इषुभिस्) Da1 ताड्यमानैश्च — ^{d}) D3 नराश्चैव (for नाराचैश्च)

10 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — ^{ab}) K1 °स्वन (for °स्वर) K4 B1. 3 4 Dn2 D4 7 8 घोरं कृत्वा (for कृत्वा तत्र) K1 महा गज — T G M om 10^{c}–11^{b} — ^{c}) K4 B D (except D1–3) आनद्धा° (for आनद्धा°) D2 4 8 कार्यैर् (for कायैर्) K1 आनुधा यरणै काये (sic) — ^{d}) D4 निहिताना (for निह°) D1 महामृधे, D8 हतात्मना Ś1 K0–2 निकृत्तै (K0 °त्तै) र्निहतात्मना

11 For sequence in D1, cf. v l 1 T G M om 11^{ab} (cf. v l 10) — ^{a}) K. D. छिन्नम् (for छन्नम्) Ca आयोधन (as in text) K3 राजन्, D8 जज्ञे (for रेजे) — ^{b}) B1 चारुकुडलै, D5 च समडलै (for च सकुण्डलै) — T1 G read 11^{c}–15^{d} after 6 112 124, T2, after 6 112 124^{cd} — ^{c}) K4 B2–4 Da Dn D4–7 M4 एव, D8 एवं (for अति) K2 भीमो, K3 D2 -घोरे, K4 B Da Dn D4–8 -राज (for -भीमे) — ^{d}) K4 B Da Dn D4–8 महा (for राजन्) G2 राजवर्यं वरक्षये — Da D5 om. (hapl.) 11^{c}–13^{d}, Dn1 om 11^{e}–13^{b} — ^{e}) D1 निःक्राते (for विक्रान्ते) T2 G1–3 M2 5 भीष्म प्रति परा (M2 शरा) क्राता (T2 °त) — ^{f}) K2 पाडुवेव, B4 पाडवेये (for पाण्डवे च) T2 G1–3 M2 5 पाडवा सह सृजयै

12 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 Da Dn1 D5 om 12 (cf v l 11) — ^{a}) K3 5 D2 त (for ते) K2 पराक्रातिम् — ^{b}) T2 G1–3 M युधि राजन् (by transp) — ^{c}) K2 नद्विवर्तत; K3 M नात्य°, K4 B Dn2 D4–8 अभ्य°, K5 T2 G2 नान्यवर्तत, D2 सन्यवर्तत K3–5 B Dn2 D2–4 6–8 T2 G1–3 M ते पुत्रा, D1 कौरव्य (for कौरव्या) — ^{d}) = 15^{b} Dn2 D4 6–8 सर्वे (D4 7 8 सर्वं) सैन्यपुरस्कृता

13 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 Da D5 om 13, Dn1 om 13^{ab} (cf v l 11) D1 om (hapl) 13^{a}–15^{b} — ^{b}) T2 G1–3 M स्वर्गलोकपरायणा — M2 om 13^{c}–15^{b} — ^{d}) T2 G1–3 M1 3–5 तावका युद्धदुर्मदा — For 13^{cd}, D3 subst.

471* पाण्डवाना ययु सेनामात्मनो जयगृद्धिन ।

14 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 D1 M2 om 14 (cf v l 13) — ^{a}) Ś1 K0–2 T2 G1–3 M1 3–5 च (for [अ]पि) — ^{c}) D6 स्व, D3 T2 सु (for स)

15 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 D1 M2 om 15^{ab} (cf v l 13) — ^{a}) D8 महाराज (for रणे शूरा) — ^{b}) = 12^{d} K4 B D (except D2 8, D1 om) ब्रह्मलोकाय तत्परा; T2 G1–3 M1 3–5 स्वर्गलोकपुरस्कृता Ca cites ब्रह्मलोकाय — ^{c}) K3 पुत्राश्च (for पुत्रांश्च) K4 B1–3 Da Dn1 D5 असमर्पवस्तमापन्ना, D1 M1–3 5 तावकास्तव (D1 °का पाडु) पुत्राश्च — ^{d}) K3 5 D2 योधयाना (for °यन्ति) K3 5 B2 4 D (except Da1 Dn1) S प्र (for स्म)

16 For sequence in D1 T G and M MSS, cf v l 1 — ^{a}) B2 M1–3 5 च (for तु) — ^{b}) K3 Da1 G3 महारथा, D1 नराधिप (for महारथ) — Ś1 om (hapl) 16^{c}–17^{b} — ^{c}) K2 5 अभ्य° (for अभि°) — ^{d}) K0–3 5 D2 किं सृ (K1 सृ) तेन व, D7 सह सृजयै, M किं द्रुतेन व (M4 विळम्बिना) (for सृञ्जयै सह) D8 सोमका सहसृजया, T2 सोमका किं चिरेण व, G1–3 सैनिका किं कृतेन व

C 6 5533
B 6 118 19
K 6 118 19

अभ्यद्रवन्त गाङ्गेयं शस्त्रवृष्ट्या समन्ततः ॥ १७
वध्यमानस्ततो राजन्पिता शांतनवस्तव ।
अमर्षवशमापन्नो योधयामास सृञ्जयान् ॥ १८
तस्य कीर्तिमतस्तात पुरा रामेण धीमता ।
संप्रदत्तास्त्रशिक्षा वै परानीकविनाशिनी ॥ १९
स तां शिक्षामधिष्ठाय कृत्वा परबलक्षयम् ।
अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ।
भीष्मो दश सहस्राणि जघान परवीरहा ॥ २०
तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतर्षभ ।
भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पाञ्चालेषु च संयुगे ।
गजाश्वममितं हत्वा हताः सप्त महारथाः ॥ २१
हत्वा पञ्च सहस्राणि रथिनां प्रपितामहः ।
नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ॥ २२
तथा दन्तिसहस्रं च हयानामयुतं पुनः ।
शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशां पते ॥ २३
ततः सर्वमहीपानां क्षोभयित्वा वरूथिनीम् ।

17 For sequence in D1 T G and M MSS., cf v l 1 Ś1 om 17^ab (cf v l 16) — a) K0 1 सेनापतेद् (for °पति) — b) K4 B2-4 Da Dn D4-8 सृंजयाश्च ते; K8 सहसृजया, B1 सृजयै सह — c) Ś1 Dn2 अभिद्रवत, K0 अभ्यवर्तत, K5 Da1 D6 8 अभ्य(D6 °भि)द्रवत (for अभ्यद्रवन्त). — d) K1 3 5 D (except D1 3 4) T2 शर°, T1 G4 अस्त्र° (for शस्त्र°) K3 5 D2 6 परतप (K3 5 °पा), Dn2 D4 7 8 समाहता (D7 °त) (for समन्ततः) — After 17, M2 5 *repeat*, while M4 reads 6 112. 134^c-135^b, followed by 468*, 6 112 136-6 113 8

18 For sequence in D1, cf v l. 1 — a) K2 G3 वध्यमानास् — b) T1 G देवव्रतस् (for शांतनवस्) — c) K2 °वसम् (for °वशम्) — d) Ś1 K0-2 सोमकान् (for सृञ्जयान्)

19 For sequence in D1, cf. v l 1. — c) K3 D2 6 या (D2 या) प्रदत्ता (for संप्र°) K5 D2 [अ]स्त्रशिष्या वै; Da1 Dn1 (before corr.) [अ]स्त्रशिक्षायै (Dn1 by corr °क्षा या) T1 G2 4 सम्यग् दत्ता (G2 वृत्ता) शस्त्रशिक्षा, T2 G1 3 M सम्यक्प्रवृत्तास्त्रशिक्षा — d) K2 B1 2 Da Dn D2 5 7.8 °विनाशनी (Da2 [before corr] °शिनी as in text)

20 For sequence in D1, cf v l. 1 — a) K5 D2 शिष्याम्, S विद्याम् (for शिक्षाम्) — b) K3 5 D2 चक्रे, K4 B Da Dn D4-8 S कुर्वन् (M4 कुर्वं) (for कृत्वा) K3 5 D2 कुरुबलक्षयं; D1 परमलक्षणं — D2 om 20^cdef — c) B1 अहन्प्रवहान् (for अहन्यहनि) — D1 om. (hapl) 20^d-24^a — d) Ś1 K0-2 5 D3 G2 कुरुवृद्ध°, M1-3 5 भीष्म° कुरु (for वृद्ध° कुरु) — K2 om (hapl) 20^e-22^b — f) Ca परवीरहा (as in text)

21 K2 D1 om 21 (cf v l 20) — ab) B1 Da Dn1 D5 6 च (for तु) K3 4 B D (except D2 3, D1 om) S (except T2) transp दिवसे and दशमे — c) Ś1 Da1 Dn1 (before corr) D6 M5 भीष्मेणैकेन, T1 G एको भीष्मो हि D2 T1 G4 M1-3 5 मात्स्येषु — d) K4 B D7 पचालेषु, D5 पांचाल्येषु (for पाञ्चालेषु) — e) K5 गजाश्व, T2 M1-3 5 गजाश्वान् (for °श्वम्) Ś1 K0. 1. 5 D2 अयुतं, D3 अतिन (sic), S चामित (T2 M2 °तान्) (for अमितं) — f) K2 हता सप्तशता रथा°, K5 D2 हता परशता रथा°, S हत्वा चैव महारथान्

22 K2 om 22^ab, D1 om 22 (cf. v l 20) — a) K0 1 कृत्वा (for हत्वा). — b) K4 B D (except D2, D1 om.) S (except G3) रथाना (for रथिनां) S पृथिवीपते (for प्रपितामह°) — c) Ś1 K0-2 शूराणां (for नराणां) T1 G2 4 [अ]युत; T2 G1. 3 M तथा (for महा) Da1 महास्त्राणि (for महायुद्धे) D3 पदातीना तथा युद्धे — d) Da1 om सहस्राणि

23 D1 om 23 (cf v l 20) — a) K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 दतिना च (B3 4 षट्) सहस्राणि, B2 Da Dn1 D5 दशहस्तिसहस्रं च — b) G1 3 यानानाम् (for हयानाम्) K5 D2 तथा (for पुन°). — c) K5 D2 शिष्यावलेन, T1 G शिक्षावशेन K0 2 Da1 D3 निहता; K3 5 D2 T G न्यह(K3 निह-, G2 स ह)नत्, D4 निहित (for निहत) — d) K5 Da2 D2 5 T G M2 पिता (for पित्रा)

24 For sequence in D1, cf v l 1 D1 om. 24^a (cf v l 20) — a) K0 तत सर्वमहीपालानां (hypermetric), S तत सर्वान्महीपालान् — b) K1 4 B Dn2 D4 6-8 क्षप° (for क्षोभ°) T G विशां पते, M महीपते (M2 °ते) (for वरूथिनीम्) — c) T2

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः ॥ २४
शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् ।
सहस्राणि महाराज राज्ञां भल्लैर्न्यपातयत् ॥ २५
ये च केचन पार्थानामभियाता धनंजयम् ।
राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसादनम् ॥ २६
एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समन्ततः ।
अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे ॥ २७
स कृत्वा सुमहत्कर्म तस्मिन्वै दशमेऽहनि ।
सेनयोरन्तरे तिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ॥ २८
न चैनं पार्थिवा राजञ्शेकुः केचिन्निरीक्षितुम् ।
मध्यं प्राप्तं यथा ग्रीष्मे तपन्तं भास्करं दिवि ॥ २९
यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ।
तथा भीष्मः पाण्डवेयांस्तापयामास भारत ॥ ३०
तथा च तं पराक्रान्तमालोक्य मधुसूदनः ।
उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनंजयम् ॥ ३१
एष शांतनवो भीष्मः सेनयोरन्तरे स्थितः ।
नानिहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ ३२
यत्तः संस्तम्भयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते चमूः ।

C 6 5549
B 6 118 36
K 6 118 35

प्रिय पुत्र (for प्रियो भ्राता) — [d]) K1 निपातिता Da Dn1 D5 T2 शतानीकम (T2 °क न्य) पातयत्

25 For sequence in D1, cf v l 1 — [a]) D1 शतानीक तु, M8. 5 °नीकेन — [c]) D1 महाराज्ञां (for °राज) — [d]) D1 भल्लैस्तीक्ष्णैर् (for राज्ञां भल्लैर्) K3 4 B D अपातयत्, K5 G3 नि (K5 न्य) पातयन् (for न्यपातयत्) — After 25, K4 B1 2 4 Da Dn1 D5 M4 ins

472* उद्विग्ना समरे योधा विक्रोशन्ति धनंजय ।

[B2 बहवो (for समरे) Da Dn1 D5 धनजय]

26 For sequence in D1, cf v l 1 Ś1 K0 1 om 26[ab] — [a]) D3 T2 केन च (for केचन) S पांडूनाम् (for पार्थानाम्) — [b]) K3 5 D1-8 अनुयाता, D6 अभिमानो, S अन्वगी (T1 °गे, T2 °शी) युद् (for अभियाता) — [d]) D8 तु (for ते)

27 [a]) T1 G किरन्; T2 चरन् (for एवं) — [c]) T2 M सैन्यं (for सेनां)

28 After 28[ab], T1 G4 (both in marg) ins

473* द्यावायवाभ्या शुचिशुक्रयोगे
आतानतप्ता इव याणसघा ।
भीष्मस्य चापच्युतवाणसंघै
पार्थस्य सेना कृशतामवाप ।

— [c]) Da1 D5 C0 अतरं, T2 G1. 3 अंतरा (for अन्तरे) Dn2 G1 [s]तिष्टत्, D8 (marg sec m as in text) विष्ट

29 [a]) K3 5 D6 क्षत्रिया (for पार्थिवा) K0-4 B Da Dn D2 4-8 केचित्, D1 3 सर्वे, S तत्र (for राजन्) — [b]) K0-2 D1, 3 शेकू राजन्, K3. 5 D2. 6 शेकुराजौ, K4 B Da Dn1 D5 7 8 शक्ता राजन्; Dn2 रणे शक्ता, D4 राजन्केचिन्, T1 G केचिच्छेकुर्, M3 शेकुर्भीष्म (for शेकुः केचिन्) — K5 om 29[c]-49[b] — [c]) K2 Dn2 D4 8 मध्य, K3 D1 2 मध्ये (for मध्यं) T1 प्राप्ते (for प्राप्त) K1 om (hapl) from यथा (in [c]) up to दिवि (in [d]) Dn2 भीष्म, D8 भी (marg sec m ग्री) ष्म; T2 ग्रीष्म, M दीप्तं (for ग्रीष्मे) — [d]) Ś1 पतंतं, K3 तपत; D3 पतत (for तपन्त) Da1 दिव, T1 G2 4 यथा, G1 3 जना (for दिवि)

30 K5 om 30 (cf v l 29) — [a]) K0 1 चक्रुस्, S स्कदस् (for शक्रस्) K2 अथै दैत्यचमु चक्रुस् (corrupt) — [c]) K0 तत (for तथा), Ś1 K0-2 शितैर्बाणैस्, Da Dn1 D5 पाडवाना, S पाडुसेना (for पाण्डवेयांस्) — [d]) T2 पातयामास (for तापया°) G2 ताडयामास संयुगे

31 K5 om 31 (cf v l 29) — [a]) K4 B1-3 Da2 Dn D1 4 7 8 तथा चैनं; B4 तथैवैन; Da1 तथाचैवं, D5 तथाचैव (for तथा च तं) Ś1 D6 परिक्रांतम्, K0-2 परिक्रांतम् — [d]) Ś1 K0 2 प्री (K2 प्रि) यमानो; D1. 5 T2 G1 M2 5 प्रियमाणो Da1 धनजय (for °जयम्)

32 K5 om 32 (of v l. 29) Before 32, D6 ins श्रीकृष्ण उवाच — [a]) S एक (for एष) — [b]) T1 G अतरा (for अन्तरे) — [c]) K2 नानाहत्य, K3 D2 4 T G M4 न निहत्य, K4 B Da Dn D5 7 8 स (Da1 स) निहत्य (for नानिहत्य) D1 घातयस्व बलादेव

33 K5 om 33 (cf v l 29) — [a]) K1 3 यत, K4 B Dn2 D3 7 8 बलात्; Da Dn1 D5 रणात्, D6 तत, T2 यस्त (for यत्त) K0 सस्तंभयस्वैनं, K1. 2

C 6 5150
B 6 118 36
K 6 118 35

न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो ॥ ३३
ततस्तस्मिन्क्षणे राजंश्चोदितो वानरध्वजः ।
सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममन्तर्दधे शरैः ॥ ३४
स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पाण्डवेरितान् ।
शरव्रातैः शरव्रातान्बहुधा विदुधाव तान् ॥ ३५
तेन पाञ्चालराजश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ।
पाण्डवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ ३६
यमौ च चेकितानश्च केकयाः पञ्च चैव ह ।
सात्यकिश्च महाराज सौभद्रोऽथ घटोत्कचः ॥ ३७
द्रौपदेयाः शिखण्डी च कुन्तिभोजश्च वीर्यवान् ।
सुशर्मा च विराटश्च पाण्डवेया महाबलाः ॥ ३८
एते चान्ये च बहवः पीडिता भीष्मसायकैः ।
समुद्धृताः फल्गुनेन निमग्नाः शोकसागरे ॥ ३९
ततः शिखण्डी वेगेन प्रगृह्य परमायुधम् ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ ४०
ततोऽस्यानुचरान्हत्वा सर्वान्रणविभागवित् ।
भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः ॥ ४१
सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।

सस्तभयश्चैपा, K8 सस्तभयस्वैन, T2 स्तभयतश्चैन, M1 8-5 सस्तभयस्वेन — ^{b}) K1 om यच्चैपा Ko यच्चैपा Da1 चमू, Da2 D5 चमू D6 सनिवार्य महारथान्, S यच्चैपो(T2 °त्रैषा, M1 8 °त्रेयो)श्ये(T2 स्ते)ति ते चमू — ^{c}) Ś1 Ko-2 न हि भीष्मसमो नान्य° — ^{d}) D1 चिर, D8 [s]भिभो, S पुमान् (for विभो)

34 K5 om 34 (cf v l 29) Before 34, D6 ins सजय उवाच — ^{a}) Ś1 Ko 2 तस्मिंस्तत (by transp), T2 तेन तस्मिन् Da D5 क्षये, M4 रणे (for क्षणे) D1 तस्मिंस्तु तत्क्षणे राजन् — ^{b}) K2 चोद्गिते, Da1 श्वेतादिता (sic), D1 नोदितो (for चोदितो) — ^{c}) S सरथ सध्वज (by transp) K1 om. साश्व Ś1 (*sup lin* as in text) T1 G4 चाश्व, T2 वाह (for साश्व)

35 K5 om. 35 (cf v l 29) — ^{a}) T2 सचाप, M5 न चापि (for स चापि) — ^{b}) Dn1 पाडवो बली, T2 पाडवेरित° — Dn1 om. (hapl) 35^c–36^b — ^{c}) Da1 शरै वृतै शरवृर्ता (sic), M1-3 5 शरव्रातान्शरव्रातैर् (by transp) — ^{d}) Ś1 Ko-2 विप्रधावतां, K8 D2 3 6 8 विददा(D8 °धा)र तान्, B2 विददाव तान्, D1 चिच्छिदे शरैः, T2 विघ्नता बधान्, G2 विदुधूप तान् (sic), G3 विदुधास तान्, M1-3 5 विदधे च तान् (for विदुधाव तान्) B1 3 Da D5 चिच्छेद बहुधा च (B1 Da1 व) तान्

36 K5 om 36 (cf v l 29) Dn1 om 36^{ab} (cf v l 35) D2 om 36^a–45^b, D5 om (hapl) 36^{ab} — ^{a}) K2 4 B Da Dn2 D4 6-8 T1 G तत°, T2 M तेपा (for तेन) K4 B1 Da D4 6-8 पचाल° (for पाञ्चाल°) M2 तु (for च) — G2 om (hapl) 36^{bc} — ^{b}) G2 M1-3, 5 धृष्टद्युम्नश्च (for °केतुश्च) G2 पार्षत° (for वीर्यवान्) — ^{d}) M1-3 5 धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् (= ^{b})

37 K5 D2 om 37 (cf v l 29, 36) — ^{b}) K2 3 B1. 3 कैकया°; D (except D6 7, D2 om) कैकेया (for केकया) B1 पांडवै° सह, D4 पचभि सह (for पञ्च चैव ह) K3 D1 हि (for ह) S सात्यकिश्च महारथ° — ^{cd}) B1 सु (for च) K4 B D (except D1, D2 om) महाबाहु (for °राज) K8 D1. 4 6 सौभद्रश्च (for °द्रोऽथ) S सौभद्रो रथिना श्रेष्ठो राक्षसश्च घटोत्कच

38 K5 D2 om 38 (cf v l 29, 36) — ^{b}) K3 D6 कुंती° (for कुन्ति°) — ^{c}) D8 पुरुजिच्च, D7 8 सुधर्मा च (for सुशर्मा च) S विराटश्च महाराज — ^{d}) K8 पाडवाश्च (for पाण्डवेया) S च सर्वश° (for महाबला°) Ś1 Ko 1 पाडवेन महात्मना (K1 °न°)

39 K5 D2 om. 39 (cf v l. 29, 36) — ^{a}) T2 एते च बहवो राजन् — ^{b}) S निकृत्ता (for पीडिता). K4 B4 भीष्मशायकै° — ^{c}) Ś1 समुद्धृत°, Dn1 समुत्थिता°, S °द्धृता; Ca °द्धृता (as in text) K2-4 B Da2 Dn D1 3 6-8 फाल्गुनेन, S महाराज (for फल्गुनेन) — ^{d}) K3 शस्त्रसागरे (for शोक°)

40 K5 D2 om 40 (cf. v l 29, 36) Ś1 Ko-2 om (hapl) 40^c–41^b — ^{d}) D4-6 8 रक्षमाण° (D4 °णा) (for रक्ष्यमाण°)

41 K5 D2 om 41, Ś1 Ko-2 om 41^{ab} (cf v l 29, 36, 40) — ^{a}) K3 ततोप्यानतर गत्वा, D3. 6 M ततोस्या(D6 तत सो)नुरथं गत्वा, T1 G ततोस्य तुरगान्हत्वा, T2 तथास्य तु रथं गत्वा — ^{b}) K3 S सर्वांतर°; D3 6 सर्वयुद्ध° (for सर्वान्रण°) — ^{d}) K2

विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ।
दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौ रक्षिता दृढधन्वना ॥ ४२
अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पञ्च चात्मजाः ।
दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः ॥ ४३
ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
बहुधा भीष्ममानर्छन्मार्गणैः कृतमार्गणाः ॥ ४४
विधूय तान्बाणगणान्ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः ।
पाण्डवानामदीनात्मा व्यगाहत वरूथिनीम् ।
कृत्वा शरविघातं च क्रीडन्निव पितामहः ॥ ४५
नाभिसंधत्त पाञ्चाल्यं स्मयमानो मुहुर्मुहुः ।
स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मृत्य भीष्मो बाणाञ्शिखण्डिनः ।
जघान द्रुपदानीके रथान्सप्त महारथः ॥ ४६
ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समपद्यत ।
मत्स्यपाञ्चालचेदीनां तमेकमभिधावताम् ॥ ४७
ते वराश्वरथव्रातैर्वारणैः सपदातिभिः ।
तमेकं छादयामासुर्मेघा इव दिवाकरम् ।
भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रतपन्तं रणे रिपून् ॥ ४८
ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवासुरोपमे ।
किरीटी भीष्ममानर्छत्पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ॥ ४९ C 6 5566 B 6 113 54 K 6 116 54

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि त्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥

D5 बिभत्सुर् Ś1 K0 बीभत्सुश्चापराजित, K2 बीभ त्सश्च पराजित

42 K5 D2 om 42 (cf. v 1 29, 36) — b) B1 धृष्टकेतुश्च (for °द्रुपदश्च) — d) T1 G4 °पुत्रो (for °पुत्रौ). S युधिष्ठिर (for च पाण्डवौ) — e) T2 दुद्राव (for दुद्रुवुर्) G3 भीमम् (for भीष्मम्) — f) K0 3 B1-3 Da Dn D1 3 5 8 T G M3 °धन्विना (for °धन्वना)

43 K5 D2 om 43 (cf. v 1 29, 36) — c) S ददृशु (for दुद्रुवु) — d) K3 M2 °महायुध, T G M1 3-5 °दृढायुधं (for °महायुधा)

44 K5 D2 om 44 (cf v 1 29, 36) G3 om 44ab — a) K3 सर्वे ते (by transp) T2 दृढ धन्वान — b) Ś1 K1, 2 पलायिन (K1 °न) (for [अ]-पलायिन) — c) D3 बधार्थं (for बहुधा) K1-4 B D (except D3, D2 om.) क्षानर्छुर्, T2 M2 °र्छं (for °क्षा नर्छन्) — d) K3 4 B Dn1 D1, 4 7 8 क्षतमार्गणै, Da Dn2 D5 C8 0 कृतमार्गणै, T2 सर्वमार्गणै, M सर्वमर्मगै

45 K5 om. 45, D2 om 45ab (cf v 1. 29, 36) — a) K0 1 थल° (for बाण°) — b) Ś1 K0-2 येषु ते पार्थिवोत्तमा — d) T2 वरूथिनी (for °नीम्) — e) K4 B2-4 Dn2 D3 6-8 M4 चक्रे (for कृत्वा) K2 °विक्षात (for °विघात) — f) Da1 D6 पितामहं, T G M1-3 5 महारथ (G °रथान्) (for पितामह)

46 K5 om 46 (cf v 1 29) — a) D5 नाभ्य सधत्त, T1 G4 न हि सधत्त, M नाभिसर्पत (for नाभि-सधत्त) K3 4 B Da Dn D3 4, 6-8 G1-3 पाचाल्ये, D1 पाचाल (for पाञ्चाल्य) D3 समधत्त न पांचाल्यै, D5 नाभिसधत्य पाचाल्ये — c) K3 स्त्रित्व K3 D1 2 तस्यानुसंचि(K3 °चि)त्य, Da Dn D4 5 7 8 तस्य तु सस्मृत्य, T1 G M च समनु° (for तस्यानुस°) T2 स्त्रीत्व त चास्यनुस्मृत्य (corrupt) — d) S भीष्मस्तत्र (for भीष्मो बाणान्) Ś1 K4 Dn2 D3 4 7 8 शिखंडिने, K2 T2 G2 °न, K3 B Da Dn1 D3 5 °नि (for °न) — e) D1 निजघ्ने (for जघान) K0 2 द्रौपदानीके — f) K1 Da2 D5 T2 रथा (Da2 °था), D1 वीरान् (for रथान्) D1 महारथान्, M4 °रथा (for °रथ)

47 K5 om 47 (cf v 1 29) — a) T G M2 4 5 किलिकिला° (for किलकिला°) — b) K1 समपद्यते; K4 B2 4 D (except D3 8 6) °भूत्तदा, S °जायत (for °पद्यत) — c) S मध्ये (for मत्स्य) Ś1 K3 D2 -पचाल°, G3 -पांचाल्य° (for -पाञ्चाल°) — d) T2 तन्मेकमभि°, M1-3 5 तमेनमनु°

48 K5 om 48 (cf v 1 29) — a) K3 4 B2 4 D T1 G1 2 4 M1-4 ते नराश्वरथ°, B1 ते नराश्वनर°, B3 तेन साश्वरथ°, T2 ते नराश्व रथ°, G3 ते रथा सनर°, M5 ते नराश्वनर° — b) B4 Dn2 D1 4 6-8 मार्गणै (for वारणै) K3 4 B D S च (for स-) K4 B2-4 Da Dn D1-8 परंतप (Da1 °प), B1 सर्म तत, D8 पताकिभि (for -पदातिभि). — e) K0 2 तमेवाच्छाद°. — f) K3 अपर्सत (for प्रतपन्तं)

49 K5 om 49ab (cf v 1 29) — a) D6 om.

११४

C. 6 5569
B. 6 119 1
K. 6 119 1

संजय उवाच ।
एवं ते पाण्डवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।
विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ १
शतघ्नीभिः सुघोराभिः पट्टिशैः सपरश्वधैः ।
मुद्गरैर्मुसलैः प्रासैः क्षेपणीभिश्च सर्वशः ॥ २
शरैः कनकपुङ्खैश्च शक्तितोमरकम्पनैः ।
नाराचैर्वत्सदन्तैश्च भुशुण्डीभिश्च भारत ।
अताडयन्रणे भीष्मं सहिताः सर्वसृञ्जयाः ॥ ३
स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा ।
विव्यथे नैव गाङ्गेयो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ४
स दीप्तशरचापार्चिरस्त्रप्रसृतमारुतः ।
नेमिनिर्ह्रादसंनादो महास्त्रोदयपावकः ॥ ५
चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेन्धनः ।
युगान्ताग्निसमो भीष्मः परेषां समपद्यत ॥ ६

ततस्तस्य च M3 तस्य तु K8 D2 तेषां तु — [b]) T1 देवासुरोत्तमे — [c]) K5 आनर्छुं, T G4 M1 (sup lin) 2 3 5 आगच्छत्, M4 आनर्चु (for आनर्छत्) — K5 D5 om. (hapl) 6 113 49[d]–6 114 1[a]

Colophon om in K5 D5 (cf. v 1 49) — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K1. 2 mention only दशमयुद्धदिवस, K8 दशमेहनि; B3 Da1 Dn1 दशमेह्नि (B3 cont भीष्मनिपातन), D2 दशम, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* M1–3 5 अर्जुनप्रोत्साहन — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (sec m) 76, Dn2 112, D6 113 (as in text), T1 G 114, T2 M1 2 115, M3 4 116, M5 117 — *Śloka no* Dn2 53, D6 54

114

1 K5 D5 om (hapl) 1[a] with the ref (cf v 1 6 113 49) — [c]) Da1 D5 M5 विविधु (for विव्यधु) — [d]) G3 पुरस्कृत्य शिखडिनं (= [a]).

2 [a]) G3 च, M4 स (for सु-) — [b]) Ko पट्टिसै, K1 पटिशै, B1 Dn2 D4 6–8 परिघै, S पट्टसै (for पट्टिशै) K4 B D (except D1. 3) S च (for स) K3 Da Dn1 D1 2 4 5 8 परस्वधै (for °श्वधै) — [c]) Ś1 Ko मुसुलै, K2 3 Da2 D3 5 6 8 मुशलै (for मुसलै) — [d]) K4 B D (except D2 3 6) T1 G M4 क्षेपणीयैश्च (for °भिश्च) Cc cites वक्षुभि (?)

3 K5 om (hapl.) 3[bc] — [b]) S -कर्पणै — [c]) D2 विरस (for वत्स) — K2 D2 om 3[de] — [d]) Ko 1 भुसुंढीभिश्च, B1–3 भु(B2 भू)षुंढी, Da1 भुषुंडी, Da2 D5 6 भुशडी, S मुसुठी (for भुशुण्डी) K2 4 B2 Da Dn D4 5 7 8 सर्वश (for भारत) D3 तथा ऋष्टिभिरेव च — [e]) Ko 2 अताडयद्, T2 अतापयन् (for अताडयन्) D5 भीष्मे (for भीष्म). — D5 om 3[f]–4[c]. — [f]) K2 5 D2 विव्यधु (for सहिता) K5 D3 (by corr) S सर्वसृजयै (for °या)

4 D5 om 4[abc] (cf v 1. 3) — [a]) K5 विकीर्ण, D2 विशीर्य, T2 विकर्ण- (for विशीर्ण) Da2 D2 -तनुत्राण (for -तनुत्राण) — [b]) Ś1 K1 D1 तत, Ko 2 D3 तथा, B3 T1 G शरै (for तदा) — [c]) K4 B Da Dn D1 7 8 न विव्यथे (Da1 विव्याधस; D2 विव्यधे) तदा भीष्मो — After 4, D1 reads 6 113 1–26

5 [a]) K4 B Da2 D3 8 M1. 2 4 सं-, D1 प्र, T G M3 5 सु (for स) K4 B Da Dn D1 3–8 G1 M2 -चापाभिर्, T2 -जालार्चिर् (for -चापार्चिर्) K3 5 D2 स दीर्घशरसर्वाभिर् Cc cites दीप्त, शर, and अग्नि — [b]) Da1 °प्रस्तत-, M3 °प्रभृत (for °प्रसृत) T2 शस्त्रप्रसृतमावृत — [c]) Ś1 Ko 2 5 नेमिनिर्ह्रादसंत्रस्तो (K5 °त्तसो), K1 नेमेनिद्रावमत्रस्तो; K3 T1 G M1–3 5 नेमिनिर्ह्रा(G2 3 M5 °ह्ना)दसंनादो, K4 B Da2 Dn D1. 4–8 नेमिनिर्ह्रा(D5 °रा, D8 °ह्ना)दसतापो, Da1 निमिह्नादसतापो (sic), D2 3 नेमि(D3 °मे)निह्नादसतापो, T2 G2 3 M5 नेमिनिह्ना(T2 °स्ना) दसनादो, M4 नेमिसंनादनिर्ह्रादो — [d]) D1 महाश्वादयपावक, T2 महास्त्रोदयपावक

6 [b]) G1 2 वरेंधन (for -महेन्धन) — [c]) K4 B D (except D2 3 6) Ca °समप्रख्य, G3 °शिखो भीष्म (for °समो भीष्म)

निपत्य रथसंघानामन्तरेण विनिःसृतः ।
दृश्यते स नरेन्द्राणां पुनर्मध्यगतश्चरन् ॥ ७
ततः पाञ्चालराजं च धृष्टकेतुमतीत्य च ।
पाण्डवानीकिनीमध्यमाससाद स वेगितः ॥ ८
ततः सात्यकिभीमौ च पाण्डवं च धनंजयम् ।
द्रुपदं च विराटं च धृष्टद्युम्नं च पार्षतम् ॥ ९
भीमघोषैर्महावेगैर्वैरिवारणभेदिभिः ।
षडेतान्पङ्क्तिरानर्छद्भास्करप्रतिमैः शरैः ॥ १०
तस्य ते निशितान्बाणान्संनिवार्य महारथाः ।
दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ ११
शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महाव्रते ।
ते भीष्मं विविशुस्तूर्णं स्वर्णपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ १२
ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ १३
भीष्मस्य धनुषश्छेदं नामृष्यन्त महारथाः ।
द्रोणश्च कृतवर्मा च सैन्धवश्च जयद्रथः ॥ १४
भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च ।
सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिद्रुताः ॥ १५

C 6 5584
B 6 119 15
K 6 119 15

---

7 a) K1 निपत्य, K3 विवर्त्य, K4 B Da Dn D1 4-8 विवृत्य, K5 D3 T2 M4 निवर्त्य, D2 M3 5 निर्वर्त्य, T1 G निवृत्य, M1 निर्वृत्य, M2 निर्वृत्य (for निपत्य) B2 Da रथसंघातम्, D1 रणसघातम्, D3 रथसंघातान्, D5 रथसघानम्, Co °सघानाम् (as in text) — b) D1 अतोरण (for अन्तरेण) K0 1 Da1 T2 विनिस्सृत°, K3 D2 3 विनिसृत° — c) Ś1 दृश्यते (for दृश्यते). — d) K1 पुर K5 मध्ये, D2 संघ-, T1 G मध्यं (for मध्य) Da1 D5 T1 G2 4 च स (for चरन्)

8 a) G3 पुन (for तत) K2 4 B Da Dn D2 4 5 7 8 G3 पंचालराजं च (Da2 D5 °जश्च; D2 °जं तु) K5 तु (for च) — b) K5 दृष्टकेतु, T2 धृष्टद्युम्नम् Ś1 K0-2 अर्चितयन्, K3 5 D2 च भीषयन्, K4 B Da Dn D3-8 T1 G4 अर्चित्य च, D1 प्रतीत्य च, G2 अन्त्य च (sic) (for अतीत्य च) — c) G2 पांडवानीक मध्यस्थम् — d) K2 स वेगिन ; K3 D1 T1 G [अ]ति-वेगि(D1 G3 °ग)त°, K4 B1 3 4 Dn2 D4, 7 8 विशां पते; K5 D2 6 विशेषत°, B2 Da Dn1 D5 T2 M विवेश (B2 °स) च, D3 [अ]विवेगित° (for स वेगित)

9 a) T2 G1 3 M सात्यकिं भीमसेन च — d) M1-3 5 °केतु (for °द्युम्न)

10 a) K3 B1 2 भीमघोरैर् (K3 रेर्); D2 भीष्म घोषैर् D3 महाभीमैर् (for °वेगैर्) — b) K3 5 D1-3 T2 M वरवारणभेदि(K3 D2 °वेगि)भि°, K4 B Da Dn D4-8 T1 G मर्मा(T1 G सर्वा)वरणभेदिभि Ca cites मर्मावरण — c) K0-2 षडेते, D1 T1 षडै-तान्, T2 षड्वेतान् (sic) (for षडेतान्) K4 B Da Dn D4 5 7 8 निशितैर्भीष्म (D5 °ष्म), K5 पङ्क्ति-रानर्छद्; D1 छद्रिरानर्छेद्, D2 3 पङ्क्तिरानर्छे, T2 G M2 5 पङ्क्तिरानच्छद् (G1 3 °च्छन्, G2 °च्छद्) — D5 om (hapl.) 10d-11a — d) K4 B Da Dn D4 7 8 प्रविव्याधोत्तमैः शरैः

11 D5 om 11abc (cf. v l 10) — a) Ś1 K0-2 D3 तस्य तान्, K3 5 D2 ते तस्य (by transp) — D4 om (hapl) 11b-12b — b) Ś1 K2 3 स निवार्य K1 महारथ, G3 °रथ°, G4 °रथात् — K1 om (hapl.) 11c-12b — d) K0 2 आर्दया°; Da2 T2 मर्दया°; D2 वर्धया°, G1 3 छादया°, G2 दर्शया° (for अर्दया°) T2 M आहवे (for ओजसा)

12 K1 D4 om 12ab (cf v l 11) — a) D6 च (for तु) K4 B3 4 Da1 Dn D7 8 T1 G महा (Dn2 महान्), T2 M ततो (M2 °दा) (for रणे) — b) K3 5 D2 प्रमुमोच; D1 मुमोच स; T1 G मुमो-चान्यान्, T2 M1-4 स मुमोच (for यान्मुमोच) K4 B1, 3 4 Dn2 D7 8 महारथ° (for °व्रते) — c) K1 तूर्णे°, Da2 सीर्णं (for तूर्णं) K3 5 D2 न चकुले रुजं तस्य — d) K3 शिलीमुखा°; D2 7 शिलासिता° (for °शिता°)

13 b) K2 [अ]भिवर्तते, K4 B D (except D1-3) T2 M [अ]भ्यधावत (for °वर्तत) — c) Ś1 शखडिन पुरस्कृत्य, B1 अवद्रुत्य रथात्पार्थो, B3 अभिद्रुत्य तथा पार्थो, Da Dn1 D5 अवद्रुत्य तथा धन्वी Co cites अवद्रुत्य — d) K0 2 समाचिनोत्, K3 5 D2 तथा च्छिनत् (for समाच्छिनत्)

14 a) K5 उद्धृत्य तद्धनुच्छेद, D2 उद्धतास्ते धनुश्छेदं — b) Ś1 नामृषत, D5 नामृश्यत D3 महाहवे (for °रथा) K5 नामृष्यत महारथ° — Ś1 K0 1 om (hapl) 14c-16b, K2 om (hapl) 14c-19b

15 Ś1 K0-2 om 15 (cf. v l. 14) — a) D7

C. 6 5784
B. 6 119 16
K. 6 119 16

उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयन्तो महारथाः ।
अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयन्त स्म पाण्डवान् ॥ १६
तेषामापततां शब्दः शुश्रुवे फल्गुनं प्रति ।
उद्वृत्तानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये ॥ १७
हतानयत गृह्णीत युध्यतापि च कृन्तत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ १८
तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पाण्डवानां महारथाः ।
अभ्यधावन्परीप्सन्तः फल्गुनं भरतर्षभ ॥ १९
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ।
विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २०
अभिमन्युश्च संक्रुद्धः सप्तैते क्रोधमूर्छिताः ।
समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ॥ २१
तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणम् ।
संग्रामे भरतश्रेष्ठ देवानां दानवैरिव ॥ २२
शिखण्डी तु रथश्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना ।
अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे ।
सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे ॥ २३
सोऽन्यत्कार्मुकमादाय गाङ्गेयो वेगवत्तरम् ।

भूरिश्रवा — b) M1-3 5 च मारिष (M5 °षः) (for तथैव च) — c) S आजग्मु (for सप्तैते) K3 5 D1-3 समरे (for परम). K3 Da1 क्रुद्धा (for क्रुद्धा) — d) K5 D2 धनंजयम् (for किरीटिनम्)

16 Ś1 K0 1 om 16[ab], K2 om 16 (of v l 14) — a) Dn2 D3 तत्र श(D3 शा)स्त्राणि, D8 एते चास्त्राणि (for उत्तमास्त्राणि) G1 3 सर्वाणि (for दिव्यानि) — cd) D8 नरव्याघ्रा, T1 G च संरब्धाश्, M2 5 स संक्रुद्धाश् (for भृशं क्रुद्धाश्) Da1 Dn1 भृशं क्रुद्धाछादयत° स्म, T2 M1 3 4 स्म संरब्धाछादयंति स्म K0 1 छादयत° स ; K4 B1 2 4 Dn2 D1 2 4 7 8 °यतश्च, Da Dn1 °यत स्म, D3 श्चमर्पेणैव, D6 छादयंति स्म (for °यन्त स्म) K3 4 B D (except D1) S पांडव

17 K2 om 17 (of v l 14) — a) K5 तमापतत तान्द्रष्टु — K0 om (hapl) 17[b]–18[c] — b) D3 संभूत° (for शुश्रुवे) Ś1 फल्गुण, K4 B Da Dn D1 3 6-8 फाल्गुनं (for फल्गुन) K3 5 D2 फाल्गुनस्य रथं प्रति — G3 om (hapl) 17[c]–18[d] — c) K4 B1 3 4 Da Dn1 D1 2 5 6 8 S (G3 om) उद्धू(D1 T2 G1 उद्ध , D2 3 उद्धृ)ताना (for उद्वृत्ताना) Ś1 महाशब्द° D5 यथाशब्दं (for यथा शब्द°) — d) Ś1 K1 D1 यथा क्षये (for युग°)

18 K2 G3 om 18, K0 om 18[abc] (of v l 14, 17) — a) K3 5 Da Dn1 D2 3 5 6 8 घ्नतानयत, S (G3 om) घ्नत स्वरत (for हतानयत) — b) K3. 5 D2 युध्यता च नि(K5 °ताभिनि)कृतत, K4 B3 4 Dn2 D4 7 8 विध्यध्वमवकर्तत ; B1 2 Da Dn1 D5 विध्यत व्यच(Da1 D5 °नि)कृतत (Da1 °त); D1 6 युध्यता च नि(D6 °तामभि)कृतत ; D3 T1 G (G3 om) M युध्यताव(G2 M5 °प)चकर्तत, T2 युध्यतेति निकृंतत — c) Some MSS तुमल° — d) N (except Ś1 K0 1, K2 om) फाल्गुनस्य

19 K2 om 19[ab] (of v l 14) — a) Some MSS. तुमल K3 कृत्वा (for श्रुत्वा) G1 3 तेषां तद्वचन श्रुत्वा — b) G1 3 पांडवाश्च T2 महारथ° — c) T2 अभ्यधावत् K2 Da1 परिप्सते — d) K2-4 B D (D4 before corr) फाल्गुनं D6 भरतर्षभं S फल्गुन(T1 G2 4 पांडव)स्य रथ प्रति

20 a) K1. 2 सात्यकिं, K5 सात्यकी — b) D2 °द्युम्नस्तु — c) Ś1 K0-2 चैव (for चोभौ)

21 a) T2 संयत्तः, G3 सक्रुद्धा — b) K1 समैते — c) K2 M2 तमभ्यधावंस्, D6 समाययुस्ते — d) G3 शस्त्रकार्मुक°.

22 a) M2 अभि (for सम) — b) K0 S रोमहर्षण. — K0 2 erroneously transp 22[c] and 23[f]. — c) S (except T2) पुरेव (for संग्रामे) D2 भारतश्रेष्ठ ; D6 भरतश्रेष्ठे, T2 G3 °श्रेष्ठ — d) G1 M2 5 सह (for इव)

23 a) K3 5 D2 रणे क्रुद्धो, K4 B Dn2 D4 6-8 रणे श्रेष्ठो (for रथश्रेष्ठो) Da Dn1 D5 शिखंडी भरतश्रेष्ठो — b) Some MSS रक्षमाण° — c) D3 त विव्याध शरैर्भीष्म — d) T1 G2 4 भीमधन्वानम् G1 3 छन्नया(G3 छिन्नवा)न महाहवे — K0 2 transp 22[c] and 23[f] — f) S एकेन (for चैकेन) K0 2 चिच्छेद (for चिच्छिदे) — After 23, G3 ins

474* धनुश्चैकेन बाणेन चिच्छिदे समरे तदा ।

24 a) K5 B1 Da Dn1 D2-5 7 8 S (except T2 G2) आदत्त (Da1 °त्ते) (for आदाय) — b) T1 G4

तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिभिश्चिच्छेद फल्गुनः ॥ २४
एवं स पाण्डवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः ।
धनुर्भीष्मस्य चिच्छेद सव्यसाची परंतपः ॥ २५
स च्छिन्नधन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
शक्तिं जग्राह संक्रुद्धो गिरीणामपि दारणीम् ।
तां च चिक्षेप संक्रुद्धः फल्गुनस्य रथं प्रति ॥ २६
तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य ज्वलन्तीमशनीमिव ।
समादत्त शितान्भल्लान्पञ्च पाण्डवनन्दनः ॥ २७
तस्य चिच्छेद तां शक्तिं पञ्चधा पञ्चभिः शरैः ।
संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुबलेरिताम् ॥ २८
सा पपात परिच्छिन्ना संक्रुद्धेन किरीटिना ।
मेघवृन्दपरिभ्रष्टा विच्छिन्नेव शतह्रदा ॥ २९
छिन्नां तां शक्तिमालोक्य भीष्मः क्रोधसमन्वितः ।
अचिन्तयद्रणे वीरो बुद्ध्या परपुरंजयः ॥ ३०
शक्तोऽहं धनुषैकेन निहन्तुं सर्वपाण्डवान् ।
यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबलः ॥ ३१
कारणद्वयमास्थाय नाहं योत्स्यामि पाण्डवैः ।
अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिनः ॥ ३२ C 6 5603 B 6 119 34 K 6 119 24

वेगमुत्तमं, G1 3 बलवत्तर, G2 वेगवत्तम — c) T2 ततस्तस्य, M2 तदस्य नि (for तदप्यस्य) Ś1 बलैस्, Ko (by corr) बल्लैस्, Ko (before corr) 4 B Da Dn D1 4 6 7 8 G1.2 बाणैस्, T1 G4 शल्यैस् (for भल्लैस्) — d) S त्रिधा (for त्रिभिश्) Ś1 फल्गुण', K2-4 B D फाल्गुन', K6 फाल्गुनि'

25 a) D5 (inf lin sec m) तत (for एव) G2 च (for स) — K2 om (hapl) 25b–26a — b) Ś1 Ko 1 D1 Ca आत्तमात्र, T2 आर्तमार्त — c) B1 पुनर् (for धनुर्) K4 . B3. 4 Dn2 D4 6-8 S transp भीष्मस्य and चिच्छेद K3 5 D2 कार्मुकं तस्य चिच्छेद — d) K1 परतप, S धनजय'

26 K2 om 26a (cf v 1 25) — a) S स (for स) T2 M4 सरब्ध (for संक्रुद्ध) — D5. 6 om (hapl) 26b-d. — b) Ko सृक्किणी'; S (mostly) सृक्कणी, Ca सृक्किणी D1 T1 G2 4 परिलेलिहन् — c) K4 B Da Dn D4 7 8 तरसा, D1 सरब्धो, S वेगेन (for संक्रुद्धो) — d) Ś1 इव दारिणीं, Ko अवदारिणी, K1 5 अवदारणीं, K2 अवदारणी, D2 G3 अपि दारिणीं, T2 अपि तारणीं — c) K3. 5 D2 3 स; S (except T2) तु (for च) K5 चिच्छेद (for चिक्षेप) Da Dn1 ता चिक्षेप सुसंक्रुद्ध — f) N (except Ś1 K1) फा(Ko फ)ल्गुन(Ko 2 °ण)स्य — After 26, D5 ins

474* प्रेषयामास शक्तिं च यमदण्डोपमा दृढाम् ।

27 b) Ś1 K1 अशनिम्, D1 चपलाम् — c) Da Dn1 D7 8 T2 समाधत्त, T1 G1 2 4 M समधत्त, G3 समदत्त K6 D3 मितान्, Da1 शिलान K3 5 D2 6 T1 G4 बाणान् (for भल्लान्) B1 सदधे निशिता न्बाणान्.

28 a) K1 D2 S ततश् (for तस्य) — b) Ko 2 transp पञ्चधा and पञ्चभि' — c) Ś1 Ko D2 5 °श्रेष्ठो — d) K3 °समीरिता, K4 5 B Da Dn D1-3 4 (before corr) 5 7 8 °प्रवेरितां (D4 by corr °प्रचोदितां), D6 °प्रणोदितां Ca cites प्रवेरितां

29 a) Ko 2 स (for सा) Ś1 परं छिन्ना; K3 5 D1-3 धरां छिन्ना (K3 °त्वा), K4 B Dn1 (by corr) D6 7 तथा छिन्ना, Da Dn1 (before corr) D5 तथा छित्त्वा, Dn2 D4 (before corr) 8 रथाच्छिन्ना, D4 (by corr) S भुवि च्छिन्ना — c) B3 मेघवृंदात् (for °वृन्द) — d) D3 सच्छिन्नेव

30 a) S छि(T1 G2 4 भि)न्नां शक्तिमथालोक्य — b) G3 भीष्म' क्रोधवशं गत — c) Ś1 Ko 1 रथे, D1 रथ (for रणे) B1 भीष्म, D1 बुद्ध्या, D2 भीष्मो (for वीरो) — d) B1 M5 युद्ध्या, D1 वीर' (for बुद्ध्या) K3 पुरपुरंजय', D8 परमयुक्तया, D6 परपुरंदर'

31 a) Da1 शक्त्याह — b) D1 सह (for सर्व) — d) Some MSS विश्वक्सेनो K3-5 Da2 D3 5 6 जनार्दन' (for महाबल') S विष्णु' कारणमानु(T2 M °पूरु)ष'. — After 31, S ins

475* अजय्यश्चैव सर्वेषां लोकानामिति मे मति ।

[T2 M अजेय(T2 °जेया-, M4 °नय)श्चैव T2 M transp सर्वेषा and लोकाना]

32 a) Ś1 कारणं K6 आसाद्य (for आस्थाय) Dn2 D4 7 कारण महदास्थाय — b) K4 B Dn2 D4 7 8 पांडवान्, T2 °वं — d) K1. 2 स्त्रीभावाश्च, Da1 स्त्रीनामाच

33 For the event, cf 1 94 94 — a) G2

C 6 5601
B 6 119 34
K 6 119 34

पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा कालीमुदावहत् ।
स्वच्छन्दमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा ।
तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकालमिवात्मनः ॥ ३३
एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः ।
ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन् ॥ ३४
यत्ते व्यवसितं वीर अस्माकं सुमहत्प्रियम् ।
तत्कुरुष्व महेष्वास युद्धाद्बुद्धिं निवर्तय ॥ ३५
तस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ।
अनुलोमः सुगन्धी च पृषतैश्च समन्वितः ॥ ३६
देवदुन्दुभयश्चैव संप्रणेदुर्महास्वनाः ।
पपात पुष्पवृष्टिश्च भीष्मस्योपरि पार्थिव ॥ ३७
न च तच्छुश्रुवे कश्चित्तेषां संवदतां नृप ।
ऋते भीष्मं महाबाहुं मां चापि मुनितेजसा ॥ ३८
संभ्रमश्च महानासीत्त्रिदशानां विशां पते ।
पतिष्यति रथाद्भीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा ॥ ३९
इति देवगणानां च श्रुत्वा वाक्यं महामनाः ।
ततः शांतनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्तत ।
भिद्यमानः शितैर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः ॥ ४०
शिखण्डी तु महाराज भरतानां पितामहम् ।
आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशितैः शरैः ॥ ४१

चावाम् (for मे पूर्वं) — [b]) Ś1 Ko-2 यदा काली, D1.8 यदा काले (D3 °ल), T1 G4 यदांयां स्वाम्, T2 स्वयवरम्, G1 3 यदर्या स्वाम्, G2 यदा दाशा, M यदा चांवाम् (for यदा कालीम्) Co cites काली, Cd कालीम् (as in text) Ś1 हृता तदा, Ko-2 हृता तदा, B2 T2 उदाहरत्, Dn2 D6 8 M1 3-5 उदावह, D1 8 मुदावह, D4 5 उदावहन्, G2 मुदावहत् — [c]) Ś1 स्वच्छद मरण, D5 स्वच्छदरमणं (sic), M5 °मारण, Ca °मरण (as in text) D2 चेदम्, D5 यत्र (for दत्तम्) — [d]) D3 तथा रणे (by transp) K3 G1 3 तदा, Da1 यथा (for तथा) — [f]) D3 S (except M4) इह (for इव)

34 [a]) K3 5 D3 6 S (except M4) एतज्, D2 एव (for एवं) T2 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) — [b]) Ko वासवश्चैव, S देवताश्चापि — [d]) Ko अब्रवीत्; K2 अर्जुन (for अब्रुवन्) G1 3 यथार्थमिति त ब्रुवन्

35 [a]) All MSS (except Ś1 Ko-2 5 D1) तात (for वीर) — [b]) Ś1 K1 2 ह्यस्माक (for अस्माक) K3-5 B D (except D1) S तदस्माकमपि (K5 °मिव, G1 3 °मिति) प्रियं — [c]) K4 B3 4 Dn D4 7 8 महाराज (for महेष्वास) — [d]) K4 B Da Dn D4 (before corr) 5 7 8 युद्धे, D2 युद्ध- (for युद्धाद्) Da1 D5 बुद्ध, Dn2 भाव (for बुद्धिं)

36 [a]) K3-5 B D (except D1) S Cv अस्य (for तस्य) B1 2 Da Dn1 D5 Ca विरतौ, Cd v निधने (as in text) — [b]) K3 D4 शिवोनल°, T2 सवोनिल°, M3 5 शिवानिल° — [c]) Ś1 अनुलोप°, Ko 1 °लेप°, K3 3 Da1 Dn1 D7 °लोम , D1 °वार्त (for °लोम) — [d]) Some S MSS पृषितैश्च K3 B4 G1 समतत°, D1 विवर्धित° (for समन्वित°)

37 D4 om. 37[ab] — [a]) K2 देवदुदुभियश्चैव, D2 °ददुभयश्चैव — [b]) Ko 1 महामना°, K2 °त्मना°, Dn2 °त्मन°, T G2 4 M अनेकश° (for महास्वना°) G1.3 प्रणेदुश्चाप्यनेकश — [c]) D1 शर° (for पुष्प°) — [d]) K2 भीष्मस्योपरि, G2 °स्योरसि K4 B D (except D1-3) मारिष (for पार्थिव)

38 [a]) K3 5 D2 3 च त, D1 वच°, T G M4 च ता°, M1-3 5 च ता (for च तत्) D2 शुश्रुम° K5 D2 केचित् — [b]) K2 सवदतो, Cc °दता (as in text) D2 नृप°, S गिर (M1-3 5 °र) — [c]) Ś1 ऋती — [d]) K2 मा S (except T2 M4) वापि (for चापि) T2 °तेजस°, M5 °तेजस, Ca °तेजसा (as in text)

39 D1 *repeats* 39 (with v l) after 61. — [a]) D1 (second time) सभ्रम° सु (for सभ्रमश्च) — [b]) K3 5 D2 3 महीपते — [c]) Ś1 Ko-3 5 तदा, D1 (second time) S रणे, D5 रणाद्, Cv रथाद् (as in text) D1 (second time) 2 T1 G4 M4 भीष्म° — [d]) K2 °प्रिय तदा, D2 प्रिय° शुचि°, T1 G4 प्रिये रत° D1 (second time) स्वर्गलोकप्रियस्तदा

40 D2 om 40[ab] — [b]) K4 B Da Dn D4 5 7 8 transp श्रुत्वा and वाक्य K1 महात्मन , B2 Da Dn1 D5 °यशा°, Dn2 D4 6-8 °तपा , S °त्मना — [cd]) = 49[cd] K4 B Dn2 D3 4 7 M1 3 5 नात्य° (for नाभ्य°) D1 वज्राहत इवाद्रिराट् (for [d]) — [e]) K3 D2 विध्य°, K5 वध्य° (for भिद्य°) K5 D2 सितैर् — [f]) T2 °हेतिभि°

41 [a]) D2 च (for तु) Ś1 Ko-2 महाबाहु (Ko 2

स तेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपितामहः ।
नाकम्पत महाराज क्षितिकम्पे यथाचलः ॥ ४२
ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन्गाण्डिवं धनुः ।
गाङ्गेयं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ ४३
पुनः शरशतेनैनं त्वरमाणो धनंजयः ।
सर्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत् ॥ ४४
एवमन्यैरपि भृशं वध्यमानो महारणे ।
न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुङ्खाः शिलाशिताः ॥ ४५
ततः किरीटी संरब्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् ॥ ४६
अथैनं दशभिर्विद्ध्वा ध्वजमेकेन चिच्छिदे ।
सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समकम्पयत् ॥ ४७
सोऽन्यत्कार्मुकमादत्त गाङ्गेयो बलवत्तरम् ।
तदप्यस्य शितैर्भल्लैस्त्रिधा त्रिभिरुपानुदत् ।

C 6 5619
B 6 119 53
K 6 119 53

ᶜहुद्) — ᵇ) D2 6 T1 G1 2-4 M2 भारताना — ᶜ) Ś1 K0-2 जघानोरसि सक्रुद्धो, D1 आजघान सुसक्रुद्धो — ᵈ) D1 सुपर्ब्बैर् (for नवभिर्) — After 41, T G read 45ᶜᵈ

42 ᵃ) S मग्ने — ᵇ) Ś1 K1 2 D1 भरतानां पिता मह — After 42ᵃᵇ, T1 G read line 4 of 476*, and read 42ᶜᵈ after 45ᵃᵇ — ᶜ) K2 नाकंपंत — ᵈ) Ś1 क्षिते कपे (sic), T2 भूमिकपे

43 ᵃ) D1 तत प्राणान्परिप्रेप्सुर् — ᵇ) Da2 Dn1 D5 M3 व्याक्षिपद्, M2 विक्षिपन्, M4 आक्षिपन् K2 5 D2 विक्षिपन्कार्मुकं मुहु (K5 D2 मुहु), G1 3 गाडिव निक्षिपन्धनु — ᵈ) K0 क्षुद्रकाना, D2 क्षुर प्राणा, Ca क्षुद्रकाणा (as in text) Ś1 समर्दयत्; K2-4 B D समार्पयत — After 43, T2 reads 50-52

44 ᵃ) T2 G1 M4 तत (for पुन) K1 शरशतै नेम, K2 ᵒशतेनैन, K3 5 D2 ᵒशतेनैव (K5 ᵒव), K4 B Da Dn D4 4-8 T1 G2 4 शर(Dn2 D4 पुन)- शतैरेन, D3 T2 G3 (also as in text) M2 ᵒशतेनैव — ᵇ) K2 धरमाणो — ᶜ) D1 शरघातेषु (for सर्व गात्रेषु) Ś1 K0 D1 सरब्ध, K3 समूढ (for सं क्रुद्ध) — ᵈ) K3 5 D2 3 S तथा (for सर्वं) Ś1 सर्वमर्मसु ताडयत्

45 ᵃ) D3 तदा (for भृश) — ᵇ) K1 वध्यमाणो, K2 ᵒमाने, K3 B D (except D1-3) M1-3 5 विध्य मान K4 B D (except D1-3) महन्रण, S महारथ (M1-3 5 ᵒथै) — After 45ᵃᵇ, T1 G read 42ᶜᵈ N ins after 45ᵃᵇ T1 G (all om lines 1-3) ins after 42ᵃᵇ

> 476* तानप्याशु शरैर्भीष्म प्रविव्याध महारथ ।
> तैश्च मुक्तान्शरान्भीष्मो युधि सत्यपराक्रम ।
> निवारयामास शरैः सम सनतपर्वभि ।
> शिखण्डी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महारथ ।

[(L 1) K0 2 तानप्याशु, K1 तानस्याशु, D1 तमᵒ, D2 न तथा ते Ś1 K0-2 D1 महामति, K3 5 D2 3 6 महारणे, D3 महायशा — (L 2) K4 5 B Da Dn1 D5 तैर्वि- (for तैश्च) D3 मुक्ताम् K2 सत्य (for सत्य-) — (L 3) Ś1 K0-3 5 D1-3 शि(D2 मि)तै शरै, D6 शरै शितै (for शरै सम) Co cites सम as above — (L 4) Da1 D5 8 शिखडि तु, D1 शिखडी च, T1 G शिखण्डिनि (for शिखण्डी तु) D1 तथा (for रणे) K2 बाणान् (for बाणान्) K3 5 D2 प्र, D1 T1 G न (for यान्) K3 5 D1 2 6 महाव्रते, D3 ᵒरथे, T1 G नगाधिप (for महारथ)]

— T G read 45ᶜᵈ after 41 — ᶜ) D2 जय, T1 G4 रजा, T2 रद (for रुज) — ᵈ) K1 रुक्मपुग (sic), M1 2 4 रुक्मपुरा K1 शिलाशिव, Da1 शिलासिता

46 ᵃ) K4 शिखडी (for किरीटी) N (except Ś1 K0-2) सक्रुद्धो (for सरब्धो) — ᵈ) G3 महा (for समा)

47 D7 om 47ᵃᵇ — ᵃ) Ś1 K0 2 5 तथैनं K4 B Dn2 Da 4 8 नवभिर्, D1 शतभिर् (for दशभिर्). S विद्धा च (G1 3 स विद्धा) नवभिर्बाणैर् — ᵇ) K4 B2 4 चाच्छिनत्, S चाक्षिपत् (for चिच्छिदे) — ᶜᵈ) S transp विशिखै and दशभि K3 तस्य (for चास्य) Ś1 K1 समकर्पयत्

48 ᵃ) K1 आदत्त, K3-5 B1 3 4 Dn D1-4 6-8 T G आदाय, M2 आदत्ते — ᵇ) B4 D4 7 8 पार्थं तु (B4 ᵒर्थस्तु) नि, D2 तदप्यश्म (for तदप्यस्य) K4 B1-3 Da Dn1 D5 बाणैर् (for भल्लैस्) — ᵈ) B4 T2 G त्रिभिस् (for त्रिधा) K3-5 B1-3 Da Dn1 D2 3 5 6 अपातयत्, B4 Dn2 D4 7 8 अवातयत्, D1 अपा- नुदत्, S अथाच्छिनत् (G1 ᵒन) — ᵉ) K3-5 B Da Dn D2-8 S निमेे(K3 D2 3 ᵒमि)पार्थेन कौंतेय — ᶠ) Ś1 K0-2 आत्त(K2 ᵒत्ते)मात्र, Dn2 D5 6 आत्तमात्र (D5 ᵒण) T1 G महारथ

C 6 5520
B 6 119 53
K 6 119 53

निमेषान्तरमात्रेण आत्तमात्तं महारणे ॥ ४८
एवमस्य धनूंष्याजौ चिच्छेद सुबहून्यपि ।
ततः शांतनवो भीष्मो बीभत्सुं नाभ्यवर्तत ॥ ४९
अथैनं पञ्चविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्दयत् ।
सोऽतिविद्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत ॥ ५०
एष पार्थो रणे क्रुद्धः पाण्डवानां महारथः ।
शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यसते रणे ॥ ५१
न चैष शक्यः समरे जेतुं वज्रभृता अपि ।
न चापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः ।
मां चैव शक्ता निर्जेतुं किमु मर्त्याः सुदुर्बलाः ॥ ५२
एवं तयोः संवदतोः फल्गुनो निशितैः शरैः ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे ॥ ५३
ततो दुःशासनं भूयः स्मयमानोऽभ्यभाषत ।
अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गाण्डीवधन्वना ॥ ५४
वज्राशनिसमस्पर्शाः शिताग्राः संप्रवेशिताः ।
विमुक्ता अव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५५

---

49 ^{a}) T1 G1 3 4 एवमेव, T2 M4 एवमेष Ko 2 5 धनुष्याजौ, T2 M धनूंष्यष्टौ Da1 एवमस्य धनुष्याजो मादत (corrupt) — ^{b}) G8 विच्छिनत् (for चिच्छेद) Ko 2 स्ववलाम (Ko °न्य) पि, K8-5 B1 2 D1. 2 7 सुबहून्यथ; B8 4 Da Dn D4 5 8 S सुबहून्युत (Da1 °बहून्युन, M4 °महाच्छरै) — K8 5 D2 om 49^{cd} — ^{cd}) = 40^{cd} D8 6 यतमानोपि गागेयो (for ^{c}) K4 B Dn2 D8 4 7 M1 8 5 नात्य° (for नाभ्य°)

50 T2 reads 50–52 after 43 — ^{a}) K8 5 D2 तथैन (for अथैन) S बीभत्सुरेन विंशत्या — ^{b}) Ko क्षुद्रकाना K1 समर्दयन्, K8-5 B1 2 4 Da Dn D2-8 समार्पयत्, B3 समाचिनोत्, D1 S समर्प° — After 50^{ab}, D1 ins

477* पश्यता कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ।

51 For sequence in T2 (of v 1 50). Before 51, D6 reads भीष्म उवाच — ^{a}) T2 एषमन्यो (sic), M8 5 एवं पार्थो (M5 °र्थे) — ^{d}) K4 B Da Dn D1-8 मामेवाभ्यहनद्, D1 मामेवाभ्यस्यते, S °वाभ्यपतद् (T2 °द्रवद्) (for °वाभ्यसते)

52 For sequence in T2 (of v. 1 50) Da1 reads 52 in marg — ^{a}) Ś1 चेष, K1 चै*, K2 D6 T1 G2-4 चैव K4 B Da Dn D4 5 7 8 T G2 4 M transp शक्य and समरे G1 8 समरे जेतु (for शक्य समरे) — ^{b}) G1 8 शक्यो (for जेतु) Ś1 Ko-2 वज्रभृतापि हि, K5 °धरा अपि, B4 D4 °भृता ह्यपि, S °भृता स्वय — ^{c}) D5 तत्रापि K1. 2 D1 वीर (for क्रुद्धो) S समरे क्रुद्धो (for सहिता वीरा) — ^{d}) D3 6 S °राक्षसै — ^{e}) K8-5 B Da Dn D1. 2 4-8 मा चापि (K8 5 D2 मामेव) (for मा चैव) D3 न च शक्ता विनिर्जेतु, S एष शक्यो रणे जेतु — ^{f}) S मर्त्यैर् (for मर्त्या) K4 B1. 3 4 Dn2 D8 4 7 8 T G4 महारथा (T G4 °थ), K5 D2 महाबला°, B2 Da Dn1 D5 महारणे, G1-3 M महारथै°. — After 52, S (G1-3 om line 1) ins

478* न चाहमपि शक्तस्तु सर्वैरपि महारथै° ।
ऋतेऽर्जुन सुसंक्रुद्धैरेतत्सत्य ब्रवीमि ते ।

[(L. 1) M शक्यस्तु (for शक्तस्तु)]

53 Before 53, D6 reads सजय उवाच — ^{a}) S तयो संवदतोरेव (T2 M1-3 5 °व). — ^{b}) K1 फल्गुणो, K2-5 B D (D4 by corr) फाल्गुनो D1 [s]पि (for नि) — ^{d}) T1 G4 विव्याथ

54 ^{a}) B3 S भीष्म (for भूय) — ^{b}) K5 भीह मान, T1 G2 4 श्वसमान, G8 स्मयमानम् All MSS (except Ś1 Ko-2 D1) इवाब्रवीत् (for ऽभ्यभाषत) — ^{c}) K8 5 D2 अभिविद्ध°, S आर्दितो नि (for अति विद्ध) K5 D2 सितैर् — ^{d}) K5 Da1 गाजीव K1 Da Dn1 धन्वन; K8 5 D1-8 6 -धन्विना — After 54, B1 D5 read 60^{cd}, while Da1 Dn1 read 60^{cdab}

55 D6 om 55, Da1 Dn1 om 55^{ab} — ^{a}) D1 °सम स्पर्शा°, D8 °समस्पर्शैः — M8 5 om. (hapl) 55^{b}–57^{a} — ^{b}) K1 सिताग्रा संप्रवे शिरै (sic), K8 D2 शि(D2 सि)ताग्रास्तिग्मतेजस°, K4 B Da2 Dn2 D6-3 अर्जुनेन शरा युधि, K5 सिताग्रा सम तेजस, D1 शिताग्रा सुप्रवेशिता, D8 सिताग्रै सुप्रतेजनै, D4 वज्रवेगा दुरासदा (= 57^{b}), T G M1 2 4 सुपुंखा सुप्रतेजना (M1 सुप्रवेजिता, M2 सुवैशिता [submetric], M4 सुप्रवेगिता) — After 55^{ab}, Da2 reads 60^{cdab} — D4 om 55^{c}-56^{b} — ^{c}) K8 5 D1. 8 T G M1 2 4 सु (for वि) G2-4 M2 4 अस्य°, Ca अव्य° (as in text) K4 B Da Dn D6-8 Ca मुक्ता सर्वेऽव्यवच्छिन्ना — ^{d}) Ko 2 न मे, K8 5 B1 D2

निकृन्तमाना मर्माणि दृढावरणभेदिनः ।
मुसलानीव मे घ्नन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५६
ब्रह्मदण्डसमस्पर्शा वज्रवेगा दुरासदाः ।
मम प्राणानारुजन्ति नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५७
भुजगा इव संक्रुद्धा लेलिहाना विषोल्बणाः ।
ममाविशन्ति मर्माणि नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५८
नाशयन्तीव मे प्राणान्यमदूता इवाहिताः ।
गदापरिघसंस्पर्शा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ५९
कृन्तन्ति मम गात्राणि माघमासे गवामिव ।
अर्जुनस्य इमे बाणा नेमे बाणाः शिखण्डिनः ॥ ६०
सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कुर्युरन्ये नराधिपाः ।
वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजम् ॥ ६१

C 6 5633
B 6 119 67
K 6 119 67

नैते (for नेमे) — After 55, K2 reads 57ab, D3, 59ab, T1 G, 58 and 60

56 M3 5 om 56 (cf v l 55) D3 4 om 56ab (for D4, cf v l 55) — a) K0 2 वि(K0 नि)कृत्त माणा, K4 B D5 M1 निकृतमाणा, Da1 Dn1 D6-8 M2 निकृत्तमाना, G3 निकृतनाना T1 G2 4 गात्राणि (for मर्माणि) — b) K0-2 दृढा वारण°, B4 °वरणमे दिभि — c) Ś1 K0 1 मुसुलानी(K0 °न्ये)व, K2 मुशलान्येव, K4 B Da Dn D2-3 मुसला (B3 अलसा, Da1 Dn1 D5 6 मुशला) इव, K5 मुशालानीव, T2 °लानिव K5 मा (for मे) D4 मम प्राणानारुजति (= 57c) — d) K2 D3 न मे, K5 नैते (for नेमे) — After 56, T2 reads 60 and G1-3, 61

57 G1-3 om (hapl) 57 M3 5 om. 57a (cf v l 55) K2 reads 57ab after 55 — b) K4 B Da2 Dn D2 4 6-8 वज्र° (for ब्रह्म°) — b) K4 B Da2 Dn2 D5 6 वज्रवेग ; M2 °वेगे S (G1-3 om) दुरावरा (for दुरासदा) — c) D1 आरुजते, D3 (marg sec m as in text) न क्षजति, T1 G4 M निकृतति (for आरुजन्ति) — d) K5 नैते (for नेमे)

58 T1 G read 58 after 55 K4 B Da Dn D2-3 transp 58 and 59 — a) D1 S (except G3) भुजंगा G3 संक्रुद्धो — b) K3 लिलिहाना, G2 लेलिह्याणा D2 विपोल्वणै, T1 G4 °ह्वणा — c) K1-4 Da Dn D1 6-8 समा(D1 सम)विशति, K5 D2 विशति मम, D2 T2 M2 मामाविशति, T1 G इमे त्रिशति, M5 ममापि शक्ति (for ममाविशन्ति) — After 58, T1 G read 60

59 G1-3 om 59 K4 B Da Dn D3-3 transp 58 and 59 D3 reads 59ab after 55 — a) T1 G4 °यन्येव K5 मे याणा, M3 मे वाणान् (for मे प्राणान्) — b) K2 इवोदिता, K5 इवाहवे, T G4 इवागता Ca cites आहिता — c) M1-3 5 °सकाशा — d) Da1 न मे (for नेमे)

60 K0 1 4 B2-4 D1 3 7 om (hapl) 60 T1 G read 60 after 56 B1 D5, om 60ab, read 60cd after 54 Ś1 (marg sec m) Da Dn D4 6 8 Cv transp 60ab and 60cd (Da1 Dn1 reading the st after 54 and Da2, after 55ab) — a) Ś1 तुदति, K2 भिद्यत, D8 (marg sec m) छिंदति, M भिंदति (for कृन्तन्ति) K5 D2 मर्माणि (for गात्राणि) T G एते (T1 G4 इमे) कृतति (T2 कृदति) गात्राणि — b) Cf B 12 139 89 Ś1 मागमामेघवारिव (sic), K2 मावमा सेगव यथा, K3 Da Dn D2 4 M2 माघमा (Da °गमा, Dn1 °गमा)से गवा इव; D6 8 (marg sec m) माघमा सेगवा (D8 orig मा च मां योगवा) इव ❀ Ca मागमा वृश्चिकी प्रोक्ता तदपत्यानि सेगवा । यथा मागमां वृश्चिकीं यथा तदपत्यानि मेगवा वृश्चिकीं मातर उदरस्यान्यपत्यानि पृष्ठ विदार्य बहिर्निर्गच्छन्ती कृन्तन्ति । ❀ — K3 5 D2 om 60cd — c) K2 इम, Cv त्यर्थ ❀ Cd अर्जुनस्य धव as in text — d) D8 न मे ❀ Cd अर्जुनस्य धव लस्य चन्द्रस्येति यावत् । वणन्ति शब्द कुर्वन्ति वणा सलिलानि तेषामिमे विकारा वाणा शरीराणि माघमासे शिशिरर्तु प्रथमभागे गवा सूर्यरश्मीना गायत्रीव गात्राणि शरीरावयवान् कृन्तन्ति छिन्दन्ति । अत्र चेद विवक्षितम् । यथा सूर्यरश्मीनां कारणभूताना कार्यरश्मिभिश्चन्द्ररश्मिभिकर्तनम् । कार्यत्व च रश्मीना सूर्यरश्मीनामेव चन्द्रे अनुप्रवेशात् । तथा द्रोणाद्यध्यापकद्वारेण ग्राहितैरस्त्कार्यभूतैरर्जुनबाणैरस्त्कार्यभूतैरस्मन्मर्मणा कारणभूतानां छेदनम् । अथ वा। वणन्ति शब्दान्कुर्वन्तीति वाणा पुत्रा । आसेगवौ[वां] कर्कटाना गात्रं कृन्तन्ति । माघ मघाभावो यथा भवन्ति[ति] । कर्कटाना मघामावास्त्रियैक्त्वात् । अर्जुनस्य तु युद्धेनाततायि वधस्य विहितत्वात् । Cv मावमा मेगवा स्वमातृभूता कर्कटीमिव । सेगवा कर्कटीसतति स्वमातृपृष्ठमेव निर्भिद्य जायत इति प्रसिद्धि ❀

61 G1-3 read 61 after 56 — a) G2 सर्वेपि च T2 मद् (for मे) a — b) D1 जगाधिप (for नराधिपा) — d) D1 एक, M5 वीर (for वीर) K5 गांजीव° — d) B1 जेतु, Da1 जिष्णु, T M2 विष्णु (T2 °ष्णु) (for जिष्णु) — After 61, D1 *repeats* (with v l) 39 — a) D1

62 Before 62, D6 ins सजय उवाच

C. 6 5634 B. 6 119 67 K 6 119 68

इति ब्रुवञ्शांतनवो दिधक्षुरिव पाण्डवम् ।
सविष्फुलिङ्गां दीप्ताग्रां शक्तिं चिक्षेप भारत ॥ ६२
तामस्य विशिखैश्छित्त्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत् ।
पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत ॥ ६३
चर्माथादत्त गाङ्गेयो जातरूपपरिष्कृतम् ।
खड्गं चान्यतरं प्रेप्सुर्मृत्योरग्रे जयाय वा ॥ ६४
तस्य तच्छतधा चर्म व्यधमद्दंशितात्मनः ।
रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ६५
विनद्योच्चैः सिंह इव स्वान्यनीकान्यचोदयत् ।
अभिद्रवत गाङ्गेयं मा वोऽस्तु भयमण्वपि ॥ ६६
अथ ते तोमरैः प्रासैर्बाणौघैश्च समन्ततः ।
पट्टिशैश्च सनिस्त्रिंशैर्नानाप्रहरणैस्तथा ॥ ६७
वत्सदन्तैश्च भल्लैश्च तमेकमभिदुद्रुवुः ।
सिंहनादस्ततो घोरः पाण्डवानामजायत ॥ ६८
तथैव तव पुत्राश्च राजन्भीष्मजयैषिणः ।
तमेकमभ्यवर्तन्त सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ ६९
तत्रासीत्तुमुलं युद्धं तावकानां परैः सह ।
दशमेऽहनि राजेन्द्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७०
आसीद्गाङ्ग इवावर्तो मुहूर्तमुदधेरिव ।
सैन्यानां युध्यमानानां निघ्नतामितरेतरम् ॥ ७१

इत्यब्रवीत्, D8 इति ब्रवन् — b) K4 B2 4 Dn2 D4 7 8 पाढवान् (for पाण्डवम्) Da Dn1 D5 दिधक्ष्लिव पावक° — c) Ś1 K0–3 5 D1–3 6 सविस्फुलिं (K3 °ल्लिं)गा, T2 सस्फुलिंगा तु M1–3 5 तीक्ष्णाग्रा (for दीप्ताग्रा). K4 B D (except D1–3 6) शक्तिं भीष्म° स पार्थाय — d) K4 B D (except D1–3 6) ततश् (for शक्तिं)

63 a) D1 सा तस्य (for तामस्य) K3 5 D2 3 6 निशितैश् (for विशिखैश्) Da Dn1 D1 छिन्ना (for छित्त्वा) — b) Ś1 K0–3 D1 त्रिभिस्, Dn2 तथा, D8 शरैस् (for त्रिधा) Ś1 K0–2 D1 अताडयत् (for अपात°) — d) K4 B2 4 Dn2 D4 7 8 तव (for तत्र)

64 a) K3 5 Da Dn1 D1 2 5 8 चर्म चा(K3 5 वा)दत्त, T2 °मादत्त — b) Some MSS °परिस्कृत — c) K3 Da Dn D2 5 T2 M2 4 चान्यतरप्रेप्सुर् (T2 °प्सु), D1 Co अन्यतर प्रे°, D6 चाप्यतरप्रे°, G1–3 चाम्यतरप्रे° — d) Ś1 अग्र ; K0–2 अग्र, D8 अर्थे, T1 आस्ये (for अग्रे) K3 5 D1–3 6 जयाय च, T2 जयोथ वा, G1 जयावहा Co cites जयाय (as in text) Ca as in text

65 a) T2 स तच (for तस्य तत्) D1 भीष्मो, D2 3 T1 G4 वर्म, D6 (*sup lin* as in text) कर्म (for चर्म) — b) K1 व्यधमा, K2 व्यदमद् (for व्यधमद्) K0 1 दसितात्मज° (K0 °न°), K3 D2 3 शसितात्मन°, K4 B1 2 4 Da Dn D4–8 सायकैस्तथा (Da Dn1 D5 °दा), B3 सायकोत्तमै, S सशिता त्मन — d) K3 तदद्भ°

66 a) Ś1 K0–2 D1 विनदत, K3 D2 विनद्य(D2 °द्यं)त, K5 विनाद्यत (for विनद्योच्चै). K0–2 D1 सिंहम् (for सिंह) K4 B Da Dn D4–8 ततो युधिष्ठिरो राजा, D3 धृष्टद्युम्नस्तत° क्रुद्ध°, T1 G स सिंहवद्विन द्योच्चै°, T2 विनद्योच्चै सिंहनाद — b) K1 2 °कानि चोदयत्, K3 °कान्यचोदयन्; D1 6 °कान्यनोदयत्, D4 7 °कान्ययोज(D7 °ध)यन् — c) K5 D1 2 अभ्य द्रव(D2 °व)त — d) G3 मा च वो, M4 मा वोस्ति T1 G2 4 अद्य वै, T2 अन्वपि (for अण्वपि)

67 a) T2 बाणैर् (for प्रासैर्) — K3 5 D2 om. 67bc — b) Ś1 K0–2 बाणैश्चैव (for बाणौघैश्च) — c) K0 पट्टिसैश्च, S पट्टसैश्च K1 4 B D (except D8, D2 om) सु (for स) — d) K3 5 D2 नाराचैश्च सुशासितै° (K5 °सशतै°, D2 °सशितै°), K4 B Da Dn D1 3–8 नाराचैश्च तथा शितै° (B3 शिला शितै°; B4 Da1 D8 तथा सितै), S नानाशस्त्रै(G3 नाशनास्त्रै)स्तथा शितै°

68 b) G1 3 M2 तमेवम् B3 अभिविव्यधु° — c) T2 सिंहनाद तथा घोष — d) K4 B D (except D1–3 6) अभूत्तदा (for अजायत)

69 a) S पुत्राणा (for पुत्राश्च). — b) K4 B D (except D1–3 6) नेदुर् (for राजन्) S °षिणा. — c) K4 B D (except D1–3 6) S °रक्षत (for °वर्तन्त) — d) K5 सिंहनादश्च K4 B D (except D1–3 6) चक्रिरे (for नेदिरे) S कुरव सनृपा रणे

70 a) D3 5 6 तुमल K3. 5 D2 तत° समभवद्युद्ध

71 a) Da1 D5 गौर, S घोर (for गाङ्ग) Ś1 K0 1 महावर्तो, B2 इवावार्तो, M2 इवावृत्तो (for इवावर्तो) — b) T1 उदये नृप; M1–3 5 उदधेस्तदा.

अगम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ता तदाभवत् ।
समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किंचन ॥ ७२
योधानामयुतं हत्वा तस्मिन्स दशमेऽहनि ।
अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ७३
ततः सेनामुखे तस्मिन्स्थितः पार्थो धनंजयः ।
मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीम् ॥ ७४
वयं श्वेतहयाद्भीताः कुन्तीपुत्राद्धनंजयात् ।
पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्रद्रवाम महारणात् ॥ ७५
सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ।
अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोऽथ वसातयः ॥ ७६
शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अम्बष्ठाः केकयैः सह ।
द्वादशैते जनपदाः शरार्ता व्रणपीडिताः ।
संग्रामे न जहुर्भीष्मं युध्यमानं किरीटिना ॥ ७७
ततस्तमेकं बहवः परिवार्य समन्ततः ।

C 6 5650
B 6 119 64
K 6 119 97

— c) D8 सेनाना D2 5 युद्ध°, S (except T2) निघ्न° (for युध्य°) — d) S युध्य(T2 हन्य)ताम् (for निघ्नताम्)

72 a) K4 B D (except D1-3) असौम्य° (for अगम्य°) — b) K3 शोणितोका K5 तरंगिणी, K4 5 B D (except D1) S [अ]भवत्तदा (by transp) — c) B4 सम तु (for समं च) M2 समश्च विषमश्चैव — d) Ko न प्राज्ञयत, K2 3 5 D2 5 S न प्रज्ञायत, Dn1 नाप्राज्ञायत

73 a) M यौधानाम् — b) K3 5 D2 M4 transp तस्मिन् and स D6 च (for स) K2 तस्मिन्दशममे इनि — c) D1 अतिष्ठाहवे, D2 °ष्ठताहवे

74 a) T1 G पार्थ (for तस्मिन्) — b) T1 G तस्मिन् (for पार्थो) K5 B D (except D1 5 6) धनुर्धर (for धनंजय) — c) D1 मध्ये च, T G M4 मध्ये तु (for मध्येन) D3 °सेनानां — After 74, S ins

479* तत्राद्भुतमपश्याम पाण्डवानां पराक्रमम् ।
द्रावयामासुरिषुभि सर्वान्भीष्मपदानुगान् ।
[(L 1) T2 G2 3 M5 अपश्याम]

75 a) T2 भीतात् — b) K1 धनजय, Da1 धनवनात् — After 75^{ab}, T2 G4 read lines 3–5 of 480* T1 G4 om (hapl) 75^{cd}. — c) Ko-2 D1 छिद्य°, K3 5 D3 8 S (T1 G4 om.) भिद्य° (for पीड्य°) D3 सितैर् (for शितै) D3 6 T2 M1-3 बाणै, B2 अस्त्रै (for शस्त्रै) — d) K3 D2 प्राद्रवाम; K4 B Da Dn D3-8 T2 G1 M2 4 प्राद्रवाम, D1 अर्थमाना K3 D2 6 रणात्तदा, K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 S (T1 G4 om) रणे तदा, D3 रणातत (for महारणात्) K5 प्रद्रुता महतो रणात्

76 = 6 102 7^{abcd} 76^{ab} = 6 18 13^{cd} — a) D2 सिंधवा (for कितवा) K1 प्राइया (sic) — b) Ś1 D3 °मानवा, K1 प्रतीशोदीच्य°, K3 D5 प्रती(D5 °ति)च्योदिच्य°, T2 प्रतीच्योदीच्य — T2 G1-3 (G1 3 om from the post half of line 4 up to 77^a) M1 4 ins after 76^{ab} T1 G4 (both om. 75^{cd} and lines 1-2) ins after 75^{ab}

480* पाण्डवै पञ्चभि सार्धं सात्यकेन च धन्विना ।
धृष्टद्युम्नमुखै सर्वै पाञ्चालैश्च समन्तत ।
भिद्यमाना शरैस्तीक्ष्णै सर्वे काश्चिपुरोगमै ।
द्रोणद्रौणिकृपै सार्धं सर्वे शल्यकृपादय ।
तावका समरे राजञ्जहुर्भीष्म महामृधे । [5]

[(L 1) G2 सात्विकेन, M1 4 सत्यकेन — (L 3) M1 4 सर्वे (for सर्वे) G1 °पुरोगमा — (L 4) T2 G1 द्रोणद्रोणि-, G3 द्रोणद्रौणिस् G1-3 -स्त्रिगर्ताश्च (for -कृपै सार्ध) — (L 5) M1 महारणे (for महामृधे)]

— After 480*, T2 G2 M1, 4 *repeat* 76^{ab} 76^{cd} = 6 18 12^{cd} — c) D5 अभिषाहा; T2 M2 अभीषहा K3 सूरसेना — d) = 6 47 14^b Ś1 Ko D4 7 शिवयो, D2 शवयो K4 B (except B1) Dn2 D1 4 6-8 वशातय

77 G1 3 om 77^a (cf v l 76) — a) Ko 2 सा(Ko सा)ल्वाश्रयास्, K5 शाल्वमेयस्, D2 T2 शा(T2 सा)ल्वेयाश्च, D3 शाल्वास्तत्रास्, T1 G4 शाल्वा शूरास्, G2 M साल्वाश्रयास् (for शाल्वा°) B4 शाल्वास्त्रिगर्ताश्चावष्टा — b) B4 शकाश्च, Da2 Dn1 आंवष्टा K3 B4 D (except D1) कैकयै°, G1 3 मालवै — c) K4 B Da Dn D4 5 7 8 सर्वे ए(B1 सर्वत्र)ते महात्मान — d) D3 व्रणतापिता, T G2 4 M2 प्राणपीडिता — e) T2 समरे (for संग्रामे) K3 5 D1-3 6 प्राजहुर्, B1 Da Dn1 D5 T2 G1 3 M Ca प्रजहुर्, T1 G2 4 विजहुर् (for न जहुर्) — f) K3 5 D2 3 6 T1 G4 व(K5 या)ध्यमाना, D1 G1-3 युध्यमाना

78 a) K3 तमेव — b) Ś1 Ko-2 परिवार्यं, D2 परिपाल्य, S परि(G3 °री)ता(T2 °त)प्य (for परिकाल्य) T1 G4 कुरुश्रेष्ठ (for कुरून्सर्वान्) — d)

C. 6 5641
B. 6 119 84
K. 6 119 87

परिकाल्य कुरून्सर्वाञ्शरवर्षैरवाकिरन् ॥ ७८
निपातयत गृह्णीत विध्यताथ च कर्षत ।
इत्यासीत्तुमुलः शब्दो राजन्भीष्मरथं प्रति ॥ ७९
अभिहत्य शरौघैस्तं शतशोऽथ सहस्रशः ।
न तस्यासीदनिर्भिन्नं गात्रेष्वङ्गुलमात्रकम् ॥ ८०
एवं विभो तव पिता शरैर्विशकलीकृतः ।
शिताग्रैः फल्गुनेनाजौ प्राक्शिराः प्रापतद्रथात् ।
किंचिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यताम् ॥ ८१
हा हेति दिवि देवानां पार्थिवानां च सर्वशः ।
पतमाने रथाद्भीष्मे बभूव सुमहान्स्वनः ॥ ८२
तं पतन्तमभिप्रेक्ष्य महात्मानं पितामहम् ।
सह भीष्मेण सर्वेषां प्रापतन्हृदयानि नः ॥ ८३
स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ।
इन्द्रध्वज इवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मताम् ।
धरणीं नास्पृशच्चापि शरसंघैः समाचितः ॥ ८४
शरतल्पे महेष्वासं शयानं पुरुषर्षभम् ।
रथात्प्रपतितं चैनं दिव्यो भावः समाविशत् ॥ ८५
अभ्यवर्षत पर्जन्यः प्राकम्पत च मेदिनी ।
पतन्स ददृशे चापि खर्वितं च दिवाकरम् ॥ ८६
संज्ञां चैवालभद्वीरः कालं संचिन्त्य भारत ।

D8 °किरत् T2 पांडवेयास्त्वयोधयन्

79 ^{a}) K2 निपातयद्यद् (for निपातयत) — ^{b}) K3. 5 D2 युु(K5 D2 व)ध्यताभिनिकृंतत, K4 B Da Dn D4–8 युु(B1 Da Dn1 D5 वि)ध्यध्वमवकृतत, D1 बध्यतैवावकृंतत (corrupt), D3 T1 G युु(D3 वि)ध्यताव (G2 °वि)चकर्तत (G3 °तं च); T2 विविध्यत च कृंतत, M1–3 5 वध्यत ह्यप(M2 °व)कृंतत, M4 विध्यता थावकृंतत — ^{c}) Some MSS तुमल°

80 ^{a}) D1 च (for स) K1 अभिहत्य शरै राजन्, K2 4 B Da Dn D4 5 7 8 निहत्य समरे राजन्, K3 5 D2 विभिन्नस्य शरैर्घोरै, D3 विभिन्न शरसंघैश्च, D6 विभिन्न स शरौघैश्च, S शरौघैरभिवृ(T2 °पि वि)ष्टस्य — D4 om 80^{c}–81^{b} — ^{c}) K3 तत्र (for तस्य) D1 अनाभिन्न, S अनिर्भिण्ण — ^{d}) K3 4 B D (D4 om.) T1 G M गात्रे ष्व(D1. 3 °त्र ष्य, D2 °त्रसं)गुल- मतर (D1 °मण्वपि), K5 गात्र ह्यगुलमात्रत°, T2 गात्रे- ष्वतरमंगुलिं Cc cites अंतर

81 D4 om 81^{ab} (cf. v l. 80) — ^{a}) Ś1 D3 एवं विभोस्, K0–2 एव वै भोस्, K4 B Da Dn D5–8 एवमूतस्, D2 एवविधस्, M1 2 5 एवं हि भो — ^{b}) D2 च (for वि) — ^{c}) D8 सिताग्रै° K2–4 B D (D4 before corr) G2 फाल्गुनेनाजौ, M5 फल्गु नेराजौ — ^{d}) K5 प्राक्शरान्, D2 प्राक्शरा Da1 D2 प्रपतद् — D5 om 81^{c}–82^{b}. — ^{e}) Ś1 K0 1 D1 किंचिच्छिष्टे, K2 °च्छेष्टे (sic), Cc °च्छेष

82 D5 om 82^{ab} (cf v l. 81) — ^{b}) D3 भुवि राज्ञां (for पार्थिवाना) B4 Dn2 D4 6–8 भारत (for सर्वशः) — ^{c}) Ś1 K1. 2 तदा (for रथाद्) — ^{d}) K2 च, G1 स (for सु) K3 4 B D (except Dn2 D1 3) T1 G4 सुमहास्वन

83 ^{a}) K4 B D (except D1–3) M2 सपवतम् — ^{b}) T1 G2 4 भारवाना, T2 G1 3 M भरताना (for महात्मानं) — Da Dn1 D5 om 83^{cd} — ^{d}) D3 च (for न) D2 M2 प्रापतद्धृदयानि व° (M2 °निल°).

84 ^{b}) B4 Dn2 D4–8 वसुधा सम(B4 Dn2 सप्र) कपयन् — ^{d}) D1 देह°, Cc केतु° (as in text) K5 D2 °महीभृता (for °धनुष्मताम्) — ^{e}) K1 धरणी, D3 स भूमिं K2 5 नास्पृश(K5 °श)श्चापि, K4 B Da Dn D4 5 7 8 न स (B1 तु न) पस्पर्श- — ^{f}) K3 समाहित°, K5 Dn2 D4 6–8 °वृत°, D3 °र्चित D1 शरसघा° समंतत°

85 ^{a}) Ś1 K0–2 महात्मान, D3 S (except T2) महेष्वास° — ^{b}) D2 S शयान° (T2 °न) पुरुषर्षभ° (T2 °भ) — ^{c}) Da Dn1 D5 निपतित, D2 प्रपतिन Ś1 K0–2 5 चैव, D2 सर्वं; S भीष्म (for चैन) — ^{d}) K2 दिव्याभाव°, D1 दिव्या भावा, Cc दिव्यो भाव (as in text) D3 समादिशत्, G2 स्वमाविशत्, M1 3 5 समस्पृशत्

86 ^{a}) K4 5 B Dn2 D2–4 6 7 S (except G2) अभ्यवर्षच्च — ^{b}) K5 D2 T2 प्रकपत. K3 स प्राकंपत मेदिनी — ^{c}) K3 Da1 D3 पतत्, D1 पुतत् (for पतन्) K5 प्रपतन् (for पतन्स) K3 Dn1 स, Da1 च (for स) D3 वापि (for चापि) K2 यतन- सद्दशे चापि (sic), D2 पतन्दृष्टवाश्चापि — ^{d}) K0 खचित च (sic), K3–5 B D S दक्षिणेन (for खर्वितं च)

87 ^{a}) K2 सज्ञा K4 B Da Dn D1 4–8 M चो-

अन्तरिक्षे च शुश्राव दिव्यां वाचं समन्ततः ॥ ८७
कथं महात्मा गाङ्गेयः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
कालं कर्ता नरव्याघ्रः संप्राप्ते दक्षिणायने ॥ ८८
स्थितोऽस्मीति च गाङ्गेयस्तच्छ्रुत्वा वाक्यमब्रवीत् ।
धारयामास च प्राणान्पतितोऽपि हि भूतले ।
उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः कुरुपितामहः ॥ ८९
तस्य तन्मतमाज्ञाय गङ्गा हिमवतः सुता ।
महर्षीन्हंसरूपेण प्रेषयामास तत्र वै ॥ ९०
ततः संपातिनो हंसास्त्वरिता मानसौकसः ।
आजग्मुः सहिता द्रष्टुं भीष्मं कुरुपितामहम् ।
यत्र शेते नरश्रेष्ठः शरतल्पे पितामहः ॥ ९१

ते तु भीष्मं समासाद्य मुनयो हंसरूपिणः ।
अपश्यञ्शरतल्पस्थं भीष्मं कुरुपितामहम् ॥ ९२
ते तं दृष्ट्वा महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
गाङ्गेयं भरतश्रेष्ठं दक्षिणेन च भास्करम् ॥ ९३
इतरेतरमामन्त्र्य प्राहुस्तत्र मनीषिणः ।
भीष्म एव महात्मा सन्संस्थाता दक्षिणायने ॥ ९४
इत्युक्त्वा प्रस्थितान्हंसान्दक्षिणामभितो दिशम् ।
संप्रेक्ष्य वै महाबुद्धिश्चिन्तयित्वा च भारत ॥ ९५
तानब्रवीच्छांतनवो नाहं गन्ता कथंचन ।
दक्षिणावृत्त आदित्ये एतन्मे मनसि स्थितम् ॥ ९६
गमिष्यामि स्वकं स्थानमासीद्यन्मे पुरातनम् ।

C. 6 5971
B 6 119 105
K 6 119 108

पालभद् D2 सज्ञां चैवाप्य वल्वत् —^{b}) M4 काले, Cc कालं (as in text) K2 मचिरय —^{c}) D5 अंतरीक्षे —^{d}) K3 B1.3 D दिव्या वाच K4 B2 4 दिव्यदुंदुभिनिस्वन, S (except T2) दिव्या (G1.3 देवा) ना च शुभा गिर (M शुभ वच)

88 ^{a}) D1 पश्यति (for महात्मा) —^{c}) D1 अलं, T G काल-; Ca.c काल (as in text) K3 T2 नर- व्याघ्र, M1-3 5 महाप्राज्ञ —^{d}) T1 G4 पतितो (for संप्राप्ते) Cv मस्थितो दक्षिणायने

89 ^{a}) D1 कृष्ण ससर (for स्थितोऽस्मीति च) T2 गांगेय (for °यस्) —^{c}) S धारयिष्याम्यहं प्राणान् —^{d}) K3.4 B Da Dn D2-8 S महीतले, D1 स भूतले (for हि भूतले) D2 पतितो धरणीतले —^{e}) D2 5 उत्तरायनम् Da1 Dn1 अन्विच्छद् —^{f}) T1 G सु- गतिप्रतिकांक्षया

90 ^{a}) G2 आदाय (for आज्ञाय)

91 ^{a}) K3 तत्र, K4 B1-3 तेय, Da Dn1 ते च, D5 तेन (for तत) D1 समागता, D3 T2 G1 3 M सपतिता; D6 संपातितो, T1 G4 त प्रति ते, G2 स पतित, Cc सपातिनो (as in text) —^{b}) S त्वर- माणा महौजस (G1 3 °णा समंतत) —^{c}) Ko स- हितान्, D2 T1 G4 सहसा (for सहिता) Ko प्रष्टु, K2 पृष्ट; G3 दृष्टिं, M1 3-5 तत्र, M2 पुत्रं (for द्रष्टुं) — K2 om. 91^{d}–93^{c} —^{d}) M1-3 5 द्रष्टुं (for भीष्मं) —^{e}) K5 तत्र K3 5 D2 3 कुरुश्रेष्ठ (K3 °ष्ठ), B1 नरव्याघ्र —^{f}) K5 D2 भीष्म कुरुपितामह (= 89^{f})

92 K2 om 92 cf. v l 91) —^{a}) D2 तत्र (for ते तु) Ś1 Ko 1 D3 समागम्य, G1 समासाद्य —^{b}) K4 B D (except D2 3) ऋषयो (for मुनयो) —^{c}) K3 अपश्यत्, Dn2 T2 अपश्य —^{d}) = 91^{d} K3.4 B D (except D1-3) °कुलोद्वह (for °पितामहम्)

93 K2 om 93^{abc} (cf v l 91) —^{a}) Ś1 Ko 1 T2 तु, T1 तुं (sic) (for तं) D3 महाबुद्धिं, T2 °स्मान —^{b}) Ś1 कृत्वा चाति-, Ko 1 °त्वा चाभि; D3 कृत्वा चैव, S परिवृत्य —^{d}) D1 दिवाकरे (for च भास्करम्)

94 ^{b}) G1 2 (sup lin) 3 यास्यामेति (for प्राहु स्तत्र) —^{c}) K3 4 B D (except D1-3) कथ, K3 एष (for एव) K3 5 D1 2 [अ]सौ; D3 वै (for सन्) S अयं भीष्मो महाबुद्धि (T2 °बाहु) —^{d}) Ko सस्थिता; K3 सस्थातो; S सस्थितो, Cc °स्थाता (as in text)

95 D1 reads 95^{ab} after 100 —^{a}) K1 प्रास्थि- ता, K4 B D (except D2 3 6) प्रस्थिता, S प्राद्रवन् K1 4 B D (except D2 3 6) S हसा (for हंसान्) —^{b}) D4 दक्षिणामिमतो दिश —^{c}) D2 स प्रेक्ष्य M1-3.5 च (for वै) T2 °बुद्धि Ś1 Ko-2 सप्रेक्ष्यैव च यर्हाणि —^{d}) D6 महारथ, T2 तु भारत

96 M om 96^{ab} —^{a}) T1 G ततोब्र° (for तानब्र°) —^{b}) T1 G4 ह्यास्ये (for गन्ता) —^{c}) Ś1 K1 2 Da1 D2 दक्षिणावृत, K3 5 D2 °श्रित (K5 °तम्), Dn2 D4 6 8 G1 3 M1.2 5 °वर्ते, D1 °यन (for °वृत्त) Ko D2 T1 G4 आदित्य, K3 आदित्यो; K5 आश्रित्य

उदगावृत्त आदित्ये हंसाः सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ९७
धारयिष्याम्यहं प्राणानुत्तरायणकाङ्क्षया ।
ऐश्वर्यभूतः प्राणानामुत्सर्गे नियतो ह्यहम् ।
तस्मात्प्राणान्धारयिष्ये मुमूर्षुरुदगायने ॥ ९८
यश्च दत्तो वरो मह्यं पित्रा तेन महात्मना ।
छन्दतो मृत्युरित्येवं तस्य चास्तु वरस्तथा ॥ ९९
धारयिष्ये ततः प्राणानुत्सर्गे नियते सति ।
इत्युक्त्वा तांस्तदा हंसानशेत शरतल्पगः ॥ १००
एवं कुरूणां पतिते शृङ्गे भीष्मे महौजसि ।
पाण्डवाः सृञ्जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १०१
तस्मिन्हते महासत्त्वे भरतानाममध्यमे ।
न किंचित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्ते भरतर्षभ ।
संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ १०२
नृपा दुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः ।
विषादाच्च चिरं कालमतिष्ठन्विगतेन्द्रियाः ॥ १०३
दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः ।
ऊरुग्राहगृहीताश्च नाभ्यधावन्त पाण्डवान् ॥ १०४
अवध्ये शंतनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि ।

— Ś1 K8 om (hapl) 96^d–97^a — ^d) D1 एतन्मे नैव रोचते

97 Ś1 K8 om 97^abc (cf v l 96) — ^b) K5 आसीद्यत्र, D2 (m as in text) आसीद्यात्र, D8 (before corr as in text) आसाद्यन्मे — ^c) K1 उदयावृत, K4 B1–3 Dn2 D4 6–8 उदगायन, D1 °दित्य, D2 8 °वृत, T2 उत्तरावृत्त, G1 3 उदगावर्ते T2 आदित्यो — ^d) K1 हस°, M1–3 5 हंसान् K2 सान्य (for सत्य) S (except T2) इति वचोब्रवीत् (for सत्य ब्रवीमि व°)

98 ^a) T2 प्राणानि — K8 om (hapl) 98^b–100^a — ^b) B2 °काम्यया — ^c) Ś1 °भूता, all comm °भूत (as in text) K5 ऐश्वर्यप्राणभूताना, S प्राणाना च समुत्सर्गे (M1 3 4 °र्गे). — ^d) Ś1 K2 4 B D (except D1–3) उत्सर्गो K4 B D4 6–8 हि यतो, K5 D2 नियमे (for नियतो) K4 B Da Dn D8–3 मम, K5 D2 तथा (for ह्यहम्) S ऐश्वर्यं नियत मम — T2 M om 98^cf — ^e) D8 6 इत्थ (for तस्मात्) — ^f) K5 Dn1 D2 °यन, G1–3 उदगा(G3 °या) यनात्

99 K8 om 99 (cf v l 98). — ^a) G2 यं च G3 वर, M5 वचो (for वरो) — ^cd) K5 छादतो, Ce छन्दतो (as in text) Ś1 इत्येव B1 4 Da Dn1 D1–3. 5 वचस् (for वरस्) B1 तदा S छदतस्ते भवेन्मृत्युरिति तत्सत्यमस्तु मे (T2 M1 [sup lin] 2 3 5 ते, G1 3 वै)

100 K8 om 100^a (cf v l 98) K1 om 100 T2 M om 100^ab — ^a) D1 मोच° (for धार°). Cc तत° (as in text) K5 D2 7 धारयिष्याम्यह (D7 °त°) प्राणान् — ^b) D2 6 नियमे (for नियते) K5 D2 तथा (for सति) — ^c) Da1 त (for तास्) K8 5 D2 3 6 तथा (for तदा) S इत्युक्तास्ते गता (G1 वदा) हसा — ^d) K2 4 5 B D (except D1 3) स शेते (for अशेत) K2 शरस्वल्पग, Da1 °तल्पगान् — After 100, D1 reads 95^ab

101 D1 om from 101^b up to 6 115 10^e — ^c) D3 सृजयैश्चैव. — ^d) K8 5 D2. 8 6 सिंहनादान्.

102 D1 om 102 (cf v l 101). — ^a) S (except T2) लोककाते (for महासत्त्वे) — ^b) Cf. 6. 115 14^b, 42^b K8 D2 3 6 T1 G2 4 भारताना K2 च मध्यपे, K4 5 B Da Dn D2 4–8 T1 G पितामहे, D3 मवधपे, M1 3 अमद्यचे, M2 अमद्यमे; M4 5 अमध्यपे (for अमध्यमे) — ^c) K2 कश्चित् (for किंचित्) Ś1 प्रतिपद्यत, D4 प्रत्याविंद्यत, D5 तमपद्यत — ^d) B1 सुतास्ते T1 G पुत्रास्तव विशा पते — ^e) K2 स मोहश्, G2 समोह, M3. 5 समोदश् Ś1 Ko–2 चापि (for चैव) G1 3 तत समोहनं चैव — ^f) G3 सभ° (for अभ°)

103 D1 om. 103 (cf. v l 101) — ^a) K4 B D (except D2 3 6, D1 om) कृप (for नृपा) — ^b) Some MSS निश्वस्य Ko रुरुधुस् (for °दुस्) M2 तदा. — ^c) D5 विपादाचरित कालम् — ^d) D2 G3 अतिष्ठद्, M2 व्यतिष्ठद् D3 अतिष्ठत गतेंद्रिया°, T2 तिष्ठन्विगलितेंद्रिया

104 D1 om 104 (cf v l 101) T2 om 104–105 — ^a) Da D5 महातेजा (for °राज) S (T2 om) दीर्घं च काल (G3 दिष्ट च काल, M1–3 5 दीर्घकाल च) ध्यायंतो — ^b) K5 पक्षे (for युद्धे) K5 प्रदधिरे (hypermetric), S (T2 om) दध्रिरे — ^c) K8 Da1 Dn D2 6–3 Cd उरु(D2 रुज°, D6 कुरु) ग्राह, S (T2 om) ऊरुस्तम, D3 ऊरुग्राहा — ^d) B1 Da D5 नाभ्यवर्तत B1 सयुगे

अभावः सुमहान्राजन्कुरूनागादतन्द्रितः ॥ १०५
हतप्रवीराश्च वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः ।
कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ १०६
पाण्डवास्तु जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिम् ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खाञ्शूराः परिघबाहवः ।
सोमकाश्च सपञ्चालाः प्राहृष्यन्त जनेश्वर ॥ १०७
ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु सुमहाबलः ।
आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननर्त च ॥ १०८
सेनयोरुभयोश्चापि गाङ्गेये विनिपातिते ।
संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायन्त समन्ततः ॥ १०९
प्राक्रोशन्प्रापतंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथापरे ।
क्षत्रं चान्येऽभ्यनिन्दन्त भीष्मं चैकेऽभ्यपूजयन् ११०
ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतम् ।
भरतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे ॥ १११
महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् ।
जपञ्शांतनवो धीमान्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽभवत् ११२ C. 6 5388 B 6 119 122 K 6 119 125

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥

---

105 D1 T2 om 105 (cf v l 101, 104) — [a]) K4 B D (except D2 6, D1 om) शातनो (for श°) — After 105[ab], T1 G ins

481* दुःखार्ताम्नि तदा राजन्कुरूणां पतयोऽभवन् ।

— [c]) Ś1 अभाव, T1 G4 विमोह, G1 3 अभवत् K3-5 B D (except D3, D1 om) S (T2 om) सहसा (for सुमहान्) — [d]) K3 4 B D (D1 om) कुरुराजस्य (K3 D2 3 कुरूनागाद) तर्कित (Dn1 तर्कयत्), S (T2 om) कुरूणामभवत्त(G1 °णामभवन्न, G3 °णां समभवत्त)दा Cc cites तर्कित, Cd अतर्कित

106 D1 om 106 (cf v l 101) — [a]) K1 2 4 B2-4 D (except D2 3, D1 om) तु (for च) S विश्रान्ता (for च वय) — [b]) K3 Dn1 D3 निर्कृताश्च S निशि(G3 °कृ)तै, D6 च मितै (for च शितै) K5 शनै शनै — [c]) K2 नाभ्यजानीमो, D5 नाभिजानानि, G1 3 °जानतो — [d]) T2 निकृता (for निर्जिता)

107 D1 om 107 (cf v l 101) — [a]) K4 B Dn2 D4-8 M1-3 5 पाडवाश्च, T2 °वास्तु K1 जये — [b]) Cc परां गतिम् (as in text) S प्रहृष्टमनसोभवन् (M1 *inf lin* °त्), Cd परत्र च परा गति — [c]) Ś1 महाशस्रा, Da Dn1 D3 5 S (except G1) मुदा शस्त्रान् — [d]) Ś1 K1 2 हृ(K1 दृ)ष्टा (for शूरा) — [e]) D3 सोमकांश्च K0-3 5 D (D1 om) S स पाचाला — [f]) K0 2 D2 T G4 M1 5 प्रहृष्यत (D2 °ते), K1 प्रादृष्यत K3 D2 G3 जनेश्वरा, Dn1 °श्वर

108 D1 om 108 (cf v l 101) — [a]) B1 °सहस्रे च — [b]) K0 2 B1 3 D6 नदत्सु च, K4 B2 Dn2 D4 7 8 नदत्सु स, S प्रगदत्सु (T2 °द सु) — [c]) D3 स्फोटयामास च भृश — [d]) K4 B2 4 Dn D4 6-8 S ननाद, B1 3 Da D3 5 ननर्द (for ननर्त)

109 D1 om 109 (cf v l 101) — [a]) D2 चैव, D3 राजन्, S मध्ये (for चापि) — [b]) K2 D2 च निपातिते, K4 B Da Dn D4 6 7 8 निहते (D6 °तो) विभो (B2 युधि, Dn विभौ, D4 सति) — [c]) K3 धीरा (for वीरा) — [d]) K3 प्राध्मायत, T1 G2 4 M1-3 5 प्रधावत, T2 G1 3 M1 (*inf lin*) प्रध्यायत (G3 °त), M4 प्राध्यायत

110 D1 om 110 (cf v l 101) — [a]) K2 D4 6 आक्रोशन् K3 5 Da Dn1 D2 3.5 प्रारुदंश्चान्ये (D3 °श्चैव), K4 B Dn2 D4 6-8 प्राद्रवश्चान्ये, T G M4 विप्रमूढाश्च, M1-3 5 च विमूढाश्च — [b]) K0 1 होमं (sic), G3 मोहात् T1 G4 तदापरे — T2 om (hapl) 110[c]-111[d] — [c]) K1 वत्र, K2 छत्र, K5 क्षात्रैश्च, D2 क्षात्र K5 विनिंदत, D2 विनदत, D3 व्यनिंदत, D6 [ऽ]भ्यनंदत S (T2 om) क्षुद्रा(G3 °द्रा)श्चैके विनिंदति (M1 [*sup lin*] 2 3 5 °तो) — [d]) K0 चैको, K3-5 B D (D1 om) चान्ये (for चैके) G1 3 ह्यपूज (for ऽभ्यपूज)

111 D1 T2 om 111 (cf v l 101, 110) — [b]) K3 D3 प्रशससुर्, D2 प्रशसन्सु — [c]) K3 D2 T1 G2 4 M2 भारतानां D6 त्रयो, M2 तु ये (for च ये) K2 D3 पूर्वं (for पूर्वे) — [d]) K1 ते चैव, T1 G2 4 तथै(G2 °वै)व, G1 M1 3-5 ते चैव

112 D1 om 112 (cf v l 101) — [a]) B1 3 अथोपनिषद, D2 महौप°, T2 M4 सांगोप, M2 महोपनिषदश्, Cd महोपनिषद (as in text) K3 5 D2 3 चापि (for चैव) — [c]) K2 जल्प, M1 3 5 स्वपन्;

११५

C. 6 5569 B 6 120 1 K 6 120 1

धृतराष्ट्र उवाच ।
कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण संजय ।
बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १
तदैव निहतान्मन्ये कुरूनन्यांश्च पार्थिवान् ।
न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्द्रुपदात्मजे ॥ २
ततो दुःखतरं मन्ये किमन्यत्प्रभविष्यति ।
यदद्य पितरं श्रुत्वा निहतं मम दुर्मतेः ॥ ३
अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ।
श्रुत्वा विनिहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ॥ ४
पुनः पुनर्न मृष्यामि हतं देवव्रतं रणे ।
न हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः स यः पुरा ॥ ५
यदद्य निहतेनाजौ भीष्मेण जयमिच्छता ।

M4 शिश्ये, Co जपन् (as in text) K8 S भीष्म (for धीमान्) — d) Da1 D5 कालाकांक्षि, T G4 कालकांक्षी D6 स्थिरो, T1 G4 ततो M वसूनामष्टमो वसु

Colophon om in D1 — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, K0-2 mention only दशमयुद्धदिवस, K8 5 T2 दशमेहनि, B8 दशमेह्नि भीष्मनिपातन, D2 दशमे, D6 दशमदिवसयुद्ध, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* D6 भीष्मपतन, T2 G1-3 (G2 with prefixed श्री) M1-3 5 भीष्मनि(T2 M2 om. नि)पात — *Adhy no* (figures, words or both) K6 Dn2 113, Da2 (sec m) 77, D6 114 (as in text), T1 G 115, T2 M1 2 116, M3 4 117, M5 118 — *Śloka no* Dn2 121, D6 120

115

1 D1 om 1–10c (cf v l 6 114 101) — a) Ś1 कथमास्तस्तदा, K8 °मासस्ततो, T2 G1 2 °मास स्तथा M1. 3–5 यौधा — b) T2 विना भीष्मेण, G4 भीष्मेण सह (for हीना भीष्मेण) K8 D2 सयुगे K5 हीना भीष्मे महाबले — d) S कौमारब्रह्मचारिणा

2 D1 om 2 (cf. v l 1) — a) G2 M1 3 5 तदेव, M4 तथैव (for तदैव) — b) K4 B Da Dn D4–8 पाडवै° (for पार्थिवान्) — c) K5 D2 नाप्राहरन्, D5 T2 न प्रहार (for न प्राहरद्) T1 G2 4 यथा, G1 3 तदा (for यदा) — d) K5 घृणत्वाद्, T2 G4 M2 5 घृणी च, G1–3 घृणीवान् (for घृणित्वाद्) K4 B Da Dn D4–8 द्रुपदात्मज

3 D1 om 3 (cf v l 1) — a) Ś1 क्षत्रो (sic), K0 2 5 D2 क्षतो, K3 D3 S हतो (T2 हृद) (for ततो) Da1 ततो दु खेतर मन्य (sic) — cd) K2 यद्यद्य, K3 5 क्षद्येह, K4 B1–3 Da Dn D4–8 अद्याह, B4 यदह; D2 अद्य त, D3 यथेह, S अद्यैव (T2 M4 अद्य यत्) (for यदद्य) T1 G transp पितर and निहतं K4 B D (except D2 3, D1 om) स सुदुर्मति (for मम दुर्मते)

4 Cf 6 15 53 D1 om 4 (cf v l 1) — b) K3 5 D2 हृदय सुदृढ मम (D2 मत) — Ś1 K0-2 read 4cd after 5 — c) Ś1 K0-2 5 त, G3 [अ]पि (for वि) — d) G3 शततो (for °धा) K2 न च (for यन्न) G1 दीर्यत (for °ते)

5 D1 om 5 (cf v l 1) K3–5 B D (D1 om) T2 transp 5 and 6 — a) Ś1 K0 1 हृष्यामि, B4 मृष्याम (for मृष्यामि) — b) B4 इति (for हत) — c) G1 3 अहतो (for न हतो) — d) K2 दिव्यौस्त्रै (sic), T1 G4 दिव्यै शस्त्रै (for दिव्यैरस्त्रै) K2 4 B Da Dn D4–8 क्षय, D3 M4 च य°, T1 G तु य°, T2 स यत्, M2 स्वक (for स य°) — After 5, Ś1 K0-2 read 4cd, while K4 B Da Dn D4–8 ins

482* स हतो द्रौपदेयेन पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ।

6 D1 M om 6 (for D1, cf v l 1) K3–5 B D (D1 om) T2 transp 5 and 6 — a) K4 B Da2 Dn2 D4 6–8 यदन्यन् (Da2 °न्य) (for यदद्य) G2 निहतान् (for निहतेन) K1 यदद्य निहतेजानौ (by metathesis), G1 3 स त्वद्य निहतश्चाजौ — b) G1 3 भीष्मस्तु (for भीष्मेण) — c) K3–5 B D (D1 om) T2 कुरु° (for नर°) — d) D5 तस्मै (for तन्मे) K4 B D (except D2 3, D1 om) सुव्रत (for संजय)

चेष्टितं नरसिंहेन तन्मे कथय संजय ॥ ६

संजय उवाच ।

सायाह्ने न्यपतद्भूमौ धार्तराष्ट्रान्विषादयन् ।
पाञ्चालानां ददद्धर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ॥ ७
स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ।
भीष्मो रथात्प्रपतितः प्रच्युतो धरणीतले ॥ ८
हा हेति तुमुलः शब्दो भूताना समपद्यत ।
सीमावृक्षे निपतिते कुरूणा समितिक्षये ॥ ९
उभयोः सेनयो राजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् ।
भीष्मं शांतनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजम् ।
कुरवः पर्यवर्तन्त पाण्डवाश्च विशां पते ॥ १०
खं तमोवृतमासीच्च नासीद्भानुमतः प्रभा ।
ररास पृथिवी चैव भीष्मे शांतनवे हते ॥ ११
अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो अयं ब्रह्मविदां गतिः ।
इत्यभाषन्त भूतानि शयानं भरतर्षभम् ॥ १२
अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शंतनुं पुरा ।
ऊर्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः ॥ १३
इति स्म शरतल्पस्थं भरतानाममध्यमम् ।

C 6 5703
B 6 120 15
K 6 120 15

---

7 D1 om 7 (cf v l 1) K8 T2 om. the ref. — a) T2 स शेते (for सायाह्ने) K1 नापतद्; K2 G3 निपतद्, K4 B Da Dn D4–7 T2 निहतो, K6 नापतन्; D8 निहते (for न्यपतद्) — Dn2 om 7^{c}–8^{b} — c) K4 B1–3 Da Dn1 D5 S पाचालान्हर्षय(Da1 °या°, T2 °न्प्रेषय)श्चैव, B4 D8 4 6–8 पा(D4 6 प)चालाना ददौ (D8 दधन्) हर्षं — d) K3–5 B Da Dn1 D2–8 भीष्म कुरुपितामह (Da1 °मह)

8 D1 om 8 (cf v l 1), Dn2 om 8^{ab} (cf v l 7) — a) B1 8 Da D6 अशेत (for स शेते) — b) Ś1 K1 मेदिनी (for °नीम्) Ś1 K0–2 सस्पृशस् (for अस्पृशंस्) — Before 8^{cd}, T2 ins सजय — c) T2 M2 भीष्मे (for भीष्मो) K4 B Da Dn D4–8 भीष्मे रथात्प्रपतिते, D8 रथात्प्रपतितो भीष्म — d) K8 विच्युतो, K4 B Da Dn D4 6–8 प्रच्युते, D5 प्रमुच्य (for प्रच्युतो) Da Dn2 D5 धरणीतल S प्रच्छन्नो (T1 G2–4 सछिन्नो, G1 सछन्नो) बहुभि शरै

9 D1 om 9 (cf v l 1) — a) G1–8 हते तु, M2 ह हेति K8 6 D2 3 6 8 तुमल (for तुमुल) — b) T1 G समजायत (for °पद्यत) — c) Da1 D6 T2 समावृक्षे, Ca c d मीमावृक्षे (as in text) — d) K3–5 B D (D1 om) समिति(Da1 °त्य)जये (D3 °जय), T2 M समितिध्वजे (for °तिक्षये)

10 D1 om 10^{abc} (cf v l 1) — a) K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 सेनयोरुभयो (by transp) — b) K8 6 D2 सुमहद् (for क्षत्रियान्) G2 क्षत्रिया भयमाविशन्, Cap महद्भयमुपाविशत् — c) M4 भीष्म निपतित दृष्ट्वा — d) K6 D2 M4 विकीर्ण (for विशीर्ण) — e) K2 कुरुव , K8 उरव (for कुरव) S पर्यतप्यत, Ca °वर्तन्त (as in text) — f) D. पाण्डवाश्च (for पाण्डवाश्च)

11 D2 reads 11^{ab} in marg (*sec m*) — a) K4 B2–4 Da Dn1 D6 ख तम‍समवृत ह्यासीन्, B1 Dn2 D4 7 8 ख तम सवृतमभून् — b) K0 भानुगत K4 B Da Dn D4–8 आसीद्भानुर्गतप्रभ — After 11^{ab}, D2 ins

483* कुरुपाण्डवयोश्छत्रे आधारे च धनुष्मताम् ।

— c) D8 भूतानि, Cc ररास (as in text) T2 सर्वा (for चैव)

12 a) D8 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — b) Ś1 K0 1 त्वय, K2 त्वयि, K4 B Da Dn D4–8 ह्यय, K5 D2 चाय; T G M1 (*orig*) 4 सदा, M1 (*sup lin*) 2 3 5 सता (for अय) K6 गर्ति, B1 2 Dn2 D4 8 वर, D2 पति (for गति) — c) D2 G3 M1 (*sup lin*) 3. 5 °भाषत (for °भाषन्त) D3 समरे (for भूतानि) — d) K8 शयने, D2 शयाने (for °न) K8 D2 भरतर्षभे, K4 B Da Dn D1 3–5 7 8 T G2–4 M4 पुरुषर्षभ

13 a) T2 आस्थाय (for आज्ञाय) — b) Dn1 कामार्थं K4 B Da2 Dn D7 8 शातनु (for शंतनु) — d) Ś1 K1 2 G2 पुरुषर्षभ, K4 B Da Dn1 D2 5 T G1 3 4 M4 भरतर्षभ (T G4 °भ) (for पुरुषर्षभ)

14 T2 M om 14^{ab} — a) D2 शरतल्पस्थे — b) = 42^{b}, cf 6 114. 102^{b} K0 2 T1 G2 4 भारतानाम् (for भरतानाम्) K8 अपद्यप, K4 B Da Dn D4–8 महत्तम (B1 °त्तर), D2 विभूषणे, D3 अमद्यप, D1 T1 G पितामह (for अमध्यमम्) — c) K8 6 D2 3 पर्यभाषत (K8 °ते), K4 B1 3 4 Dn2 D4

C 6 5704 B 6 120 15 K 6 120 15

ऋषयः पर्यधावन्त सहिताः सिद्धचारणैः ॥ १४
हते शांतनवे भीष्मे भरतानां पितामहे ।
न किंचित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव च भारत ॥ १५
विवर्णवदनाश्चासन्गतश्रीकाश्च भारत ।
अतिष्ठन्व्रीडिताश्चैव ह्रिया युक्ता ह्यधोमुखाः ॥ १६
पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ।
सर्वे दध्मुर्महाशङ्खान्हेमजालपरिष्कृतान् ॥ १७
भृशं तूर्यनिनादेषु वाद्यमानेषु चानघ ।
अपश्याम रणे राजन्भीमसेनं महाबलम् ।
आक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महता युतम् ॥ १८
निहत्य समरे शत्रून्महाबलसमन्वितान् ।
संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ १९
कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः ।
तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ।
हाहाकारमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत ॥ २०
दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ।
उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकं समाद्रवत् ॥ २१
भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः ।

त्वभ्यभाषत, B2 Da Dn1 D6–8 S प्रत्यभाषत (Da1 °त), D1 पर्यधावत (for °वन्त) — d) G2 मुनय (for सहिता) D2 सर्वचारणै

15 a) K0 2 शेते (for हते) — b) D8 T1 G2.4 भारताना (for भर°) — c) G8 कश्चित् (for किंचित्) — d) K3 विशां पते, K4 5 B D हि (K3 D1 2 च, D8 तु) मारिष (for च भारत)

16 a) K4 B4 Da Dn2 D4 5 7 8 G3 विषण्ण° (for विवर्ण°) D1 सर्वे (for चासन्) — b) K4 B4 Da Dn D4–8 G8 M4 हृतश्रीकाश्च, T2 गतस्त्रीकाश्च D1 कांतिहीना विशां पते — c) D8 अतिष्ठद्, T2 भवति (for अतिष्ठन्) S (except G1 M5) व्रीळिताश् Ca cites व्रीडिता D8 चैव K3 5 D2 आसन्सुव्रीडिता श्चैव — d) K5 वस्त्रायुक्ता (sic), Dn2 D4 (before corr) 7 8 क्रियायु(D7 °मु)क्ता, D2 लज्जायुक्ता, D6 ह्रिया सुक्ता, G3 श्रिया युक्ता K3 5 D2 अधो°, D8 त्वधो°, T2 [अ]प्यधो° (for ह्यधो°)

17 a) K5 D2 तु (for च) D6 om from जय up to तूर्य (in 18a) T2 लब्धा (for लब्ध्वा) — b) K1 महाशख, S (except G2) मुदा शखान् (T2 M युक्ता) — d) K3 5 D1–3.7 हेमजालपरिस्कृतान्; K4 B1–3 Da Dn1 D5 °विभूषितान्, S शखान् (T1 G तप्त) हेमपरिष्कृतान्

18 D6 om up to भृश तूर्य (cf. v. l. 17) — a) K4 B4 हृष्टास्, Dn2 हृष्यद्, D4 हृष्यस्, D7 हृष्ट, D8 हृष्ट- (for भृशं) B1 D2 -सहस्रेषु; D1 -निनादस्तु (for निनादेषु) K3 शखतूर्यसहस्रेषु, Da Dn1 D5 हृष्ट (Da1 D5 °ष्ट) तूर्यनिनादैश्च — b) D3 भिद्य°, T1 G वर्ते° (for वाद्य°) K3 वा पुन, K5 D2 3 6 G3 M1–3 5 भारत; T2 चानघा (for चानघ) — c) D2 अपश्यामो K4 B D (except D1–3.6) महाराज (for रणे राजन्) — d) K5 D2 महारथं (for °बलम्) — e) K1 D5 आक्रीडमाना (D5 °यानं), Dn2 D4 6–8 विक्रीडयान — f) K3 D1 S (except G1) वृत (for युतम्). K5 D2 हर्षेणोत्फुल्ललोचन

19 a) K3 4 B D (except D1) G1 तरसा (for समरे) K4 B Da Dn D4–3 G1 शत्रुं (for शत्रून्). — b) K4 B Da Dn D4–3 °समन्वित (Da1 °त) (for °तान्) — c) M1–3 5 चैव (for चापि) K3. 5 D2. 3 6 8 तुमल°, T2 तुमुल (for तुमुल°). — d) D3. 7 8 तत. (for तदा)

20 b) Ś1 K0 न्यश्वसेतां; K3 निश्वसता; G1–3 निश्वसतौ, some MSS निश्वसेता B2 पुन पुन (for मुहुर्मुहु°) — c) K3 D (except D2–4 6) निपातिते (for निप°) K2 तथा पिनतिते भीष्मे (sic) — d) K3 कुरूणा च, Da1 कौरवाना K3 D2 धनुर्धरे, K4 B Da Dn D4–3 T2 पितामहे (T2 *also* धुरधरे as in text) D1 कुरूणा प्रपितामहे — e) K3 Da Dn1 D2 5 S हाहाकृतम्, K4 B Dn2 D1 3 4 6–8 °भूतम् (for °कारम्).

21 a) K3 नि, M4 तु (for च) — b) K5 D2 G3 M2 दुर्योध(D2 °स)नस् (for दुःशासनस्) — d) B2 Da Dn1 D5 द्रोणातिकम्, D4 रणानीकम् (for द्रोणानीक) K3 4 B D (except D1) G1 3 उपाद्रवत्, T G2 4 M उपागमत् (for समाद्रवत्) — After 21, D1 ins

484* आगतस्त्वरमाणस्तु बलेन महता वृत ।
समेत्य पुरुषव्याघ्र त्वरमाणो महारथ ।,

while D2 ins.

485* दुःशासन द्रुततर द्रोणविज्ञापनाय तद् ।

प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यमभिचोदयन् ॥ २२
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् ।
दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति वै ॥ २३
ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ।
द्रोणस्तदप्रियं श्रुत्वा सहसा न्यपतद्रथात् ॥ २४
स संज्ञामुपलभ्याथ भारद्वाजः प्रतापवान् ।
निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष ॥ २५
विनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वा पाण्डवापि स्वसैनिकान् ।
दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैरवहारमकारयन् ॥ २६

विनिवृत्तेषु सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः ।
विमुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ २७
व्युपारम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः ।
उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ॥ २८
ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ।
अभिवाद्य व्यतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह ॥ २९
अथ पाण्डून्कुरूंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ ३०
स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः ।

C 6 5721
B 6 120. 33
K 6 120 33

---

22 D1 om 22 — ^{a}) Ś1 भ्राता; T2 भ्रातृ- (for भ्रात्रा) Ś1 K3 M3 वीर (for वीर) — ^{b}) K3 स्वेनानेकेन Ś1 K0-2 सवृत, S दसित — ^{c}) K3 Da1 D3 8 पुरुषव्याघ्र (for °घ्र) — ^{d}) K3 5 D2 अभिनोदयन्, K4 B Da Dn D4-8 स विषाद(Da1 °ह)यन्; D3 अभिचोदयत्, S अभिहर्षयन्

23 Ś1 om (hapl) 23^{ab} — ^{c}) K3 दुशासन, D1 दु शासनो, G3 दुर्योधन (for दु शासन) T2 महाराज — ^{d}) K0 वीक्ष्यतीति, K2 वक्षतीति (for वक्ष्यतीति) K4 B D (except D1-3 6) च (B1 ह) (for वै)

24 ^{b}) K3 कौरव, D2 कौरव, S भारत — ^{c}) K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 G1 तत्राप्रिय, Da1 तदा° (for तद°) B2 कृत्वा (for श्रुत्वा) — ^{d}) K3 D1 8 प्रापतद्; D2 प्रपतद् (for न्यपतद्) K4 B Da Dn D4-8 मु(B2 सु)मोह भरतर्षभ, S सहसा मोहमागत (G1 8 °माविशत्)

25 ^{a}) K4 B Dn2 D4 6-8 [आ]शु (for [अ]थ) — ^{b}) D1 शोकसंविग्नमानस — ^{c}) D3 निवर्तयामास, T1 G4 निवासया° (for निवारया°) B2 तथा (for तदा) — ^{d}) S भारत (for मारिष)

26 D1 om (hapl) 26 — ^{a}) K5 स, D2 स- (for वि) — ^{b}) Ś1 K0-3 B2 D2 T2 G2 M4 पाण्डवाश्च, T1 G1 3 4 M1-3 5 °वा हि (for °वापि) Ś1 K0-2 ससैनिका (K1 °क, K2 °का) (for स्वसैनिकान्) — ^{c}) K3 5 D2 T1 G2 4 रथै° (for दूतै°) Ś1 शीघ्राशु-, K5 D2 शीघ्रैश्च (for शीघ्राश्व-) T2 जीमूतै° शीघ्रसयुक्तैः — ^{d}) K3-5 B Da Dn D2 4 5 7 8 S Cv समतात्पर्य(Da Dn1 D5 °न्त्य)वारयन्, D3 6 समतादवहारयन्

27 ^{a}) Ś1 K3-5 B Da2 Dn D1-4 6-8 M2 निवृत्तेषु च (Ś1 K3 5 D1. 3 तु), Da1 D5 निवृत्तेषु, T2 पातितेषु च (for विनिवृत्तेषु) — ^{b}) G3 पर°, Ca c पार° (as in text) — ^{c}) K0 विपक्त°, K4 B3 4 Dn2 D4 7 8 निर्मुक्त° (for विमुक्त°) — ^{d}) D1 °धिप (for °धिपा)

28 In D3, the portion from रम्य in 28^{a} up to हि in 39^{e} is missing, the fol being blank — ^{a}) K0 M4 व्यपारम्य, K2 व्युपारमद्, K3 व्यपारमस्, K4 B Da Dn D4-7 व्युपरम्य, D1 व्युपारमन्, T1 G2 4 उपरम्य, T2 M1-3 5 उपारम्य (for व्युपारम्य) — K1 om from ततो (in 28^{a}) up to समासाद्य (in 29^{a}) D1 तदा (for ततो) K5 D2 योधा (for युद्धाद्) — ^{b}) K3 योधा, T1 G2 4 M यौधा T2 तत्र (for शत) K5 D2 शतशोथ सहस्रश — ^{d}) B2 देवा इव प्रजापतिं

29 D3 missing, K1 om 29^{a} (cf v 1 28) — ^{a}) K5 तेषु, S (except G2) ततो (for ते तु) — ^{b}) D1 सग्रामे; D6 शयने (for शयान) K4 B Da Dn1 D1. 5 6 T2 M पुरुषर्षभ (D1. 6 °भ), D7 8 G2 भरतर्षभ — ^{c}) K4 B Dn2 D4 7 8 [अ]वतिष्ठत (for व्यति°)

30 D3 missing (cf v 1 28) — ^{a}) D2 पाडु कुरूश् — ^{b}) D2 प्रतिपद्य (for प्रणिपत्य) D1 समालोक्य समागतान्

31 D3 missing (cf v 1 28) Before 31, K4 B2-4 Da Dn1 D5 ins भीष्म उवाच — ^{a}) K2 महाभागा, D2 °राजा (for °भागा) — ^{d}) M3 5 अमरोत्तमा

32 D3 missing (cf v 1. 28) — ^{a}) K3 5 D2

C. 6 5722 B. 6 120 33 K 6 120 33

तुष्यामि दर्शनाच्चाहं युष्माकममरोपमाः ॥ ३१
अभिनन्द्य स तानेवं शिरसा लम्बताब्रवीत् ।
शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ॥ ३२
ततो नृपाः समाजह्रुस्तनूनि च मृदूनि च ।
उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ॥ ३३
अब्रवीच्च नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान् ।
नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ॥ ३४
ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवम् ।
धनंजयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथम् ॥ ३५
धनंजय महाबाहो शिरसो मेऽस्य लम्बतः ।
दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यसे ॥ ३६
स संन्यस्य महच्चापमभिवाद्य पितामहम् ।
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३७
आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ।
प्रेष्योऽहं तव दुर्धर्ष क्रियतां किं पितामह ॥ ३८
तमब्रवीच्छांतनवः शिरो मे तात लम्बते ।
उपधानं कुरुश्रेष्ठ फल्गुनोपनयस्व मे ।
शयनस्यानुरूपं हि शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे ॥ ३९

अभिपूज्य, K4 B1 3 4 Dn2 D4-8 °भ्यच्य (for °नन्द्य) K4 B Da Dn D4-8 [अ]थ तानेव (Da1 °च), T2 सुतानेव, M1 स तानेव — After 32^{ab}, B2 Da Dn1 D5 S ins

486* परिपार्श्वे तव सुतान्स्थितानुद्वीक्ष्य भारत ।

— c) D1 वीरा (for ऽत्यर्थं). Da1 शिरो मे लवतोत्यर्थे (sic) — d) K2 उपाधान, Ca c d उपधान (as in text) G1 3 प्रकल्प्य(G1 °ल्प)ता (for प्रदीयताम्) — After 32, B2 D8 ins

487* एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्माद्भागीरथीसुतात् ।

33 D8 missing (cf v l 28) Before 33, D6 ins भीष्म उवच (sic) — a) Da Dn1 D6 तमा जह्रुस् (for समा°) G2 तत समाहरंस्तत्र — b) Ko 2 तनूपि (for तनूनि) — d) D1 नै° श्रतानि (sic), T2 नैच्छत्यानि (sic) (for नैच्छत्तानि)

34 D8 missing (cf v l 28). — a) K4 B D (except D2, D8 missing) अथाब्रवीन् (for अब्रवीच्च) K3 G3 नरव्याघ्र — b) D2 स हसन् (for प्रहसन्) — c) Ś1 Ko.2 T2 वीरशय्याया (for °सु)

35 D8 missing (cf v l 28) — a) S (except M2) ततस्तु (T2 °श्च) भरतश्रेष्ठम् (T2 °ष्ठो) — T2 om (hapl) 35^{cd}, D8 reads it in marg (sec m) — c) K3 D2 S (T2 om) महाबाहु (G3 °भाग) (for दीर्घबाहु)

36 D8 missing (cf v l 28) — b) D1 लवते (for लम्बत) K1 शिरो मेस्य लघत (submetric), K4 B Dn2 D4 6-8 S शिरो मे तात (T G2 4 प्रति; G1 3 [ऽ]ति प्र-, M1-3 5 प्रवि; M4 विप्र-) लम्बते, K5 शिरसो मेवलम्बते — T1 G repeat 36^{cd} after 39^{ab} — c) K5 Da Dn1 D1 6 S (T1 G1 3 4 both times, G2 second time) मे (for वै) — d) M5 इव (for इह) — After 36, Ś1 Ko 2 ins an addl colophon

37 D8 missing (cf v l 28). — Before 37, N (D8 missing) G1-3 M ins संजय उवाच — a) K4 B2 D (except D2, D8 missing) समारोप्य, B1 4 स आरोप्य; B3 अनारोप्य, G1 3 स चै न्यस्य, some MSS स सन्यस्य Cc cites आरोप्य — d) D1 दुःखितो वाक्यमब्रवीत्

38 D8 missing (cf v l 28) Before 38, D6 ins अर्जुन उवाच — b) Ko 2 Da1 D7 स(K2 श)र्वशास्त्रभृता वर, K1 शास्त्रशास्त्रभृता वर, K3 4 D2 S सर्वधर्मविदा (K3 D2 °भृता) वर — c) T1 दुर्धर्पं (for °र्ष) — d) D5 T2 क (for किं) Da1 पिता मह°, D5 M2 °मह (for °मह)

39 D8 missing up to हि (in 39^{c}) (cf v l 28) Before 39, D6 ins संजय उवाच — a) K3 तद् (for तम्) — b) D1 [ऽ]र्जुन, T1 G2 4 प्रति, G1 3 [ऽ]ति प्र- (for तात) — After 39^{ab}, T1 G repeat 36^{cd} — G1 3 om 39^{c}–40^{d} — d) Ś1 फत्गुण, K2 फाल्गुण (for फल्गुन) K3-5 B1. 3. 4 Dn2 D2 4 6-8 फाल्गुनोप(B1 °नात्र)दधस्व (K5 °स्व) मे, B2 Da Dn1 D5 फाल्गुनेहो(D5 °या)पपादय, D1 फाल्गुनापादयस्व मे S (G1 3 om) उपधेहि ममार्जुन, Ca cites इह — e) Ko 2 शयानस्यानुरूप K1 4 B Da Dn D4 8 वै, K5 D2 मे (for हि) S (G1 3 om) वीरशय्यानुरूप मे — f) Da Dn1 D5 अद्य (for वीर) M वै (for मे) D1 यदि त्वमनु- मन्यसे.

त्वं हि पार्थ महाबाहो श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ।
क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ॥ ४०
फल्गुनस्तु तथेत्युक्त्वा व्यवसायपुरोजवः ।
प्रगृह्यामन्त्र्य गाण्डीवं शरांश्च नतपर्वणः ॥ ४१
अनुमान्य महात्मानं भरतानाममध्यमम् ।
त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरुदगृह्णाच्छिरः शरैः ॥ ४२
अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ।
अतुष्यद्भरतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ४३
उपधानेन दत्तेन प्रत्यनन्दद्धनंजयम् ।
कुन्तीपुत्रं युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ॥ ४४
अनुरूपं शयानस्य पाण्डवोपहितं त्वया ।
यद्यन्यथा प्रवर्तेथाः शपेयं त्वामहं रुषा ॥ ४५
एवमेतन्महाबाहो धर्मेषु परिनिष्ठितम् ।
स्वप्तव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ॥ ४६

C 6 5738
B 6 120 49
K 6 120 49

40 G1 3 om 40 (cf. v l 39) — ^{a}) Ko 2 च (for हि) T G4 M तात (for पार्थ) K3–5 B D (except D1) T G4 M समर्थो वै (K5 ह्) (for महाबाहो) G2 त्वं हि तात सतां श्रेष्ठ — K1 *repeats* 40^{c}–42^{a} after 42^{a} — ^{c}) K5 तत्र (for क्षत्र) D3 वक्ता (for वेत्ता) K5 D2 स्व (for च) D1 क्षत्रधर्ममवेक्ष्याशु — ^{d}) D1 बुद्धिं मनसि सात्त्विकीं, M1–3 5 सत्त्वबुद्धि(M2 °द्धिर्)गुणान्वित

41 K1 *repeats* 41 (cf v l 40) — ^{a}) K2 फल्गुणस्तु, K3 5 B1–3 Da2 Dn1 D2 3. 5 फाल्गुनो (D3 °ना)थ, K4 B4 Dn2 D4 6–8 फा(D4 फ)ल्गुनोपि; Da1 फाल्गुनोप्य, D1 फाल्गुनस्तु, S फल्गुनोथ (for फल्गुनस्तु) — ^{b}) K3 5 व्यवसाय पुरो जव (K5 °राजवं), K4 B Da Dn D4 5 7 8 व्यवसायमरोचयत्, D1 व्यवसायपरो जवात्, D3 6 °परोभवत्, T1 G4 व्यवसायं पुरंजय (T1 °य), M1 (*sup lin* as in text) 3–5 व्यवसायपुरोगम Cd glosses निश्चयपुरःसर — ^{c}) K3–5 B Da Dn D2 4–8 T2 G1–3 M गृ(K5 गु)ह्यानुमन्त्र्य (K5 °न्त्र्या), D3 गृहीत्वामन्त्र्य, T1 G4 गृह्यानुमृज्य K5 D2 6 गाजीव, Da1 गाण्डेय; Da2 D5 गांगेय (for गाण्डीव) — ^{d}) K3 T1 शरांश्च K1 (both times) नतपर्वणा, T1 नरपर्वण K4 B D (except D2 3) शरान्संनतपर्वण

42 ^{a}) M2 अनुमान्ये (for °न्य) — After 42^{a}, K1 *repeats* 40^{c}–42^{a} — ^{b}) = 14^{b}, cf 6 114 102^{b} Ko 2 3 T1 G2 4 भारतानाम् (for भ°) K3 D3 M अमद्यप, K4 B Da Dn1 D5 T2 G1 3 पितामह, D2 अथाधिप; D4 6–8 महारथ, T1 G4 महत्तम, G2 महास्त्रवित् (for अमध्यमम्) — ^{c}) D1 अतितीक्ष्णैर् — ^{d}) K1 उदगृह्णत्, K2 उदगृह्णात्, K4 B1 3 4 D7 अन्वगृ°, B2 Da Dn1 D4 5 3 Ca.c अनुगृ°, Cd उदगृ° (as in text) Da1 शिरैः शरैः, T2 शितैः शरैः (for शिरः शरैः)

43 ^{b}) D3. 6 G2 सव्यसाचिन — ^{c}) B2 Da Dn1 D2 5 अहृष्यद्, S आश्वास्य (for अतुष्यद्) — ^{d}) T2 हितो (for भीष्मो) Dn2 D4 7 8 दृष्ट्वाथ (D3 °र्थ) (for धर्मार्थ-) — For 43, D1 subst.

488* उपधाने तथा दत्ते भीष्मस्य सव्यसाचिना ।
भीष्मोऽपि भरता श्रेष्ठ सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् ।

44 ^{b}) K5 धनंजय (for °यम्) — After 44^{ab}, K2 Dn2 D4. 8 ins

489* प्राह सर्वान्समुद्वीक्ष्य भरतान्भारतं प्रति ।

— Before 44^{cd}, D6 ins भीष्म उवाच — ^{c}) K2 श्रेष्ठ (for °ष्ठं) K3 Dn D2 2 4 6 8 कुंतीपुत्र युधां (Dn1 युध, D1 भवान्) श्रेष्ठ (D1 °ष्ठ) — ^{d}) K2 3 Dn D2 4 6 8 प्रीतिवर्धन, M1 प्रति वर्धन D1 सर्वशस्त्रभृतां वर

45 ^{a}) K4 5 B DT2 G1 3 M शय(M2 °या)नस्यानुरूपं मे (B4 वै) T1 G2 4 वीरशय्यानुरूप मे — ^{b}) Ś1 Ko–2 [उ]पहृत; D6 [अ]भिहित, Ca.c [उ]पहितं (as in text) S उपधानं त्वया कृत — ^{c}) Ko G2 M2 3 5 यदन्यथा, K3. 5 D2 अन्यथा चेत् (for यद्यन्यथा) K3 D3 प्रयच्छेथा (K3 °था), K4. 5 B Da Dn D2 4–8 T G1. 3 4 M प्रपद्येथा (for प्रवर्तेथा) G2 अन्यथा प्रतिपद्येथा — ^{d}) S पुरा (T2 °न) (for रुषा) Da1 D1 शपेय त्वा महारुषा

46 ^{a}) D2 धन्यम् (for एवम्) K1 M2 एत, K4 B2 4 Dn2 D4. 6–8 एव (for एतन्) — ^{b}) K2 °निष्ठिता, K3 5 D2 3 S °निश्चि(K3 °श्री)त, K4 °निष्ठित, B1. 3 4 Dn2 D1. 4 6–8 °तिष्ठता (for °निष्ठितम्) Ca as in text — ^{c}) K5 स्वपूर्वं, D2 6 T2 G1. 3 सुसव्य (for स्व°) Ko 2 क्षत्रियेन K1 ससव्य क्षत्रियो नाजौ (sic), D1 समाख्यातु येनाजौ (sic)

47 T2 om 47^{a}–48^{b} — ^{a}) Ś1 Ko 2 B1 च (for तु) D1 एवमुक्त्वा कुरुश्रेष्ठ — ^{c}) D2 राजपुत्रं च — ^{d}) K4 B1 3 4 Dn2 D1 6 8 Ca पाढवानभि,

C 6 5739
B 6 120 50
K 6 120 50

एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वांस्तानब्रवीद्वचः ।
राज्ञश्च राजपुत्रांश्च पाण्डवेनाभि संस्थितान् ॥ ४७
शयेयमस्यां शय्यायां यावदावर्तनं रवेः ।
ये तदा पारयिष्यन्ति ते मां द्रक्ष्यन्ति वै नृपाः ॥ ४८
दिशं वैश्रवणाक्रान्तां यदा गन्ता दिवाकरः ।
अर्चिष्मान्प्रतपल्लोकान्रथेनोत्तमतेजसा ।
विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणान्सुहृदः सुप्रियानपि ॥ ४९
परिखा खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः ।
उपासिष्ये विवस्वन्तमेवं शरशताचितः ।
उपारमध्वं संग्रामाद्वैराण्युत्सृज्य पार्थिवाः ॥ ५०
उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः ।
सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलास्ते सुशिक्षिताः ॥ ५१
तान्दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच वचनं तदा ।
दत्तदेया विसृज्यन्तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥ ५२

B2 Da Dn1 D4 5 7 सर्वांस्तानभि, D2 पाडवेनाधि-, S (T2 om) पाडवैरभि (for पाण्डवेनाभि) Ś1 K0 1 3 D2 8 सधितान्, K2 सस्थितं, Da Dn1 D5 वीक्षितान्, D1 सहितान्, S (T2 om) सवृतान् (for सस्थितान्) — After 47, K4 B Da Dn D4 5 7 8 ins

490* पश्यध्वमुपधान मे पाण्डवेनाभिसधितम् ।

[B1. 3 Da Dn1 D5 प्र(B1 प्रा)पश्यत (for पश्यध्वम्). K4 B1-3 [अ]भिसहितं, Da Dn1 D5 [उ]पपादित (for [अ]भिसधितम्)]

48 Before 48, D6 ins भीष्म उवाच T2 om 48^ab (cf v l 47) — ^a) K1 M4 शयेहम्, K3 Da Dn D4 6 7 M1-3 5 शेष्ये(Da1 शिष्य)हम्, K4 B D5 शिश्येहम्, D1-3 8 शिष्येहम् (for शयेयम्) — ^b) K3 5 D2 8 S (T2 om) आवर्तनाद् (for °तंन) — ^c) K1 गमयिष्यति, K3 5 D1-3 T G4 M धारयि°, K4 B Da Dn D4-7 मां गमि°, D8 त्वा(marg sec m. मां)गमि°, G1-3 वर्तयि° (for पारयि°) Ca cites ये गमिष्यति — ^d) K0 1 तेषा; K3 5 D2 ते वै, K4 B Da Dn D4 5 7 8 ते च; D6 G2 M1. 3-5 ते मे (for ते मां) K4 B Dn2 प्रेक्ष्यंति, D5 रक्षति, D6 दृश्यंति (for द्रक्ष्यन्ति) K4 5 B Da Dn D2 4-8 मा (D6 मा) (for वै) D1 मां द्रक्ष्यति च वै नृपा

49 T2 om. (hapl) 49^a-50^b — ^a) Ś1 °क्रात, D5 °आंतां (for °क्रान्ता) — ^c) K3 अर्चिमान् K3 Da Dn1 D3 5 G2 M प्रतप(M4 प्रचत)ल्लोकान् Dn2 D4 6-8 नून स(D6 श)साश्वयुक्तेन — ^d) Ś1 K0-2 °वर्चसा (for °तेजसा) — ^e) K2 विमोक्षे (for °क्ष्ये) S (T2 om) रक्षे(G1 3 M1 4 °क्ष्ये)हं वै मम प्राणान्. — ^f) K4 D (except D1-3 6) T1 G सुप्रियानिव (G2 °दिव), M सुहृदामिव (for सुप्रियानपि)

50 T2 om 50^ab (cf v l 49) — ^a) K1 4 B M3-5 परिखा°, K2 परिषा (for परिखा) T1 खन्य-ताम्, G4 खान्यताम् (for ख°). Cv परिषच्छाम्यताम् D3 मेत्र (for अत्र) G2 परिघ मन्यसा तत्र (sic) — ^b) Da1 M1-3 5 मम चा सदने, D1 ममाध शयने, Ca n ममावसदने (as in text) Cc v cite अवसदने (as in text) K3 नृप (for नृपा). — D1 om (hapl) 50^cd. — ^c) K0 2 3 B2 Da2 Dn1 D2-4 7 8 उपा(D2 उप)शिष्ये (K2 °स्ये; B2 °ष्ठे), D6 उपा विश्ये; Cc d उपासिष्ये (as in text) — ^d) Da2 D4 5 °शतान्वित, T2 °शतार्चित (for °शताचित) B2 एवमेव शराचित, G2 एव शतशराचित — ^e) K2 °रमध्वे, K3 °रमथ; K5 D2 °रमत K3 5 M1 (sup lin) 2 3. 5 सग्रामे, T G3 4 M1 (orig) सग्रामं (for सग्रामाद्) — ^f) K4 B D (except D2 3) T G3 4 M1-3 5 वैरम् (for वैराणि) D1 पाडवा; D2 वीर्यवान् (for पार्थिवा)

51 Before 51, K2 4 B D (except D1-3) S ins संजय उवाच — ^a) K3 D1 2 ततो, T1 G3 4 तथा, T2 G1 2 M तदा (for अथो) K5 उपातिष्ठ-स्तदा पूज्या — ^b) K3. 5 D2 शरोद्धरणको°; D1 सर्व-कर्मसु को°, G2 शल्योद्धारणको° — ^c) D1 सुखोप-करणे, D5 सर्वोपकरणे. D1 दृष्टा (for युक्ता) — ^d) K3 5 Da Dn1 D2 3 5 S कुशला साधु शि(G2 र)-क्षिता, K4 B Dn2 D4 6-8 कुशलै साधु, D1 कुश-लाश्च सु°

52 ^b) K3-5 B D (except D1) S प्रोवाच तनयं तव — Before 52^cd, D6 ins भीष्म उवाच — ^c) K2 धनदत्ता, K4 B Da Dn D4-8 धन दत्त्वा (for दत्तदेया) K0 2 विसृजता, Dn2 D4 7 विसर्ज्यंता (for विसृज्यन्ता) — ^d) K2 B3 चिकित्सकान्, B2 Da D5 विशा पते (for चिकित्सका) — For 52^cd and 53^ab, D1 subst

491* भवन्त कुशला नित्य भिषजो वेदनाहरा ।
उवाच पुत्रो गगाया न वैद्यै कार्यमस्ति मे ।

एवंगते न हीदानीं वैद्यैः कार्यमिहास्ति मे ।
क्षत्रधर्मप्रशस्तां हि प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् ॥ ५३
नैष धर्मो महीपालाः शरतल्पगतस्य मे ।
एतैरेव शरैश्चाहं दग्धव्योऽन्ते नराधिपाः ॥ ५४
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ।
वैद्यान्विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ ५५
ततस्ते विस्मयं जग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ।
स्थितिं धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ ५६
उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्तव जनेश्वर ।
सहिताः पाण्डवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ ५७
उपगम्य महात्मानं शयानं शयने शुभे ।
तेऽभिवाद्य ततो भीष्मं कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ ५८
विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्व एव समन्ततः ।
वीराः स्वशिबिराण्येव ध्यायन्तः परमातुराः ।
निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाह्ने रुधिरोक्षिताः ॥ ५९
निविष्टान्पाण्डवांश्चापि प्रीयमाणान्महारथान् ।
भीष्मस्य पतनाद्धृष्टानुपगम्य महारथान् ।
उवाच यादवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ ६०

C. 6 5755
B. 6 120 66
K. 6 120 66

53 For subst for 53^{ab} in D1, cf. v l. 52 — ^{a}) K4 B1 3 4 Dn D4–8 मये(Dn2 °यी)दानीं, T1 G2–4 M न चेदानीं, T2 च नेदानीं (for न हीदानीं) — ^{b}) K0 वैद्य°, K2 वैद्ये, K3 T G4 M1 3–5 वैद्य- (for वैद्यै°) G3 कालम् (for कार्यम्) K5 D2 वै, Dn2 D4 7 8 किं (for मे) Da2 D5 न वैद्यै° कार्यमस्ति मे — G1 damaged from 53^{c} up to 55^{b} — ^{c}) K4 B Da Dn D4 5 7 8 क्षत्रधर्मे (for °धर्म) Da1 प्रशस्त, D6 -प्रशस्ता (for प्रशस्तां) K0 2 च (for हि) T2 क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य — ^{d}) D3 परां (submetric) (for परमां)

54 G1 damaged — ^{a}) T1 G2–4 एष (for नैष) K3 5 D2 6 महाभाग°, Da1 महीपाल (for °पाला°) — For 54^{ab}, D1 subst

492* एतान्पूजय राजेन्द्र वस्त्रालंकरणादिभिः ।

— After 54, Da Dn D5 ins.

493* विद्यास्तिष्ठन्ति कुशलाः सदा व्याधिचिकित्सने ।

— ^{c}) K3–5 B Da Dn D2–8 S (G1 damaged) Cv एभिरेव, D1 प्रविभिन्न° (for एतैरेव) — ^{d}) D1' पृथिव्यां (for दग्धव्यो) K3 हि, K4 B Da Dn D4–8 [ऽ]स्मि, K5 D1. 2 वै, S (G1 damaged) [ऽ]ग्नौ (for ऽन्ते) K3 D2 नराधिप (for °पा°)

55 Before 55, D6 ins संजय उवाच G1 damaged for 55^{ab} — ^{b}) D8 दुःशासनस् (for दुर्योधनस्) — ^{d}) D1 विशां पते (for यथार्हतः)

56 ^{a}) Ś1 K0–2 स क्षय, D2 G3 विजय (for विस्मय). D1 भीष्मसंदर्शनार्थाय — ^{b}) K1 नानादानपदेश्वरा, K2 ता था जनपदेश्वर°, G3 नानापदजनेश्वरा° — K3 om (hapl) 56^{c}–57^{b} — ^{c}) Da1 T G2 4 M स्थित (for स्थितिं) K3 5 D2 स्थिरां, T G2 4 M1 3 5 पर, M4 परे (for परां) G1. 3 प्रीता धर्मपर दृष्ट्वा — ^{d}) D5 भीष्मस्यामिततेजस, S भीष्म चा(T1 G2 4 M4 स्व)मिततेजस

57 K2 *om* 57^{ab} (cf. v l 56) — ^{a}) K1 उपधाम (for °धान) M1–3 दृष्ट्वा (for दत्त्वा) — ^{b}) G1 3 भीष्मस्य च (for पितुस्तव) K1 3 जनेश्वर° (for °र) K4 B Da Dn D4 5 7 8 पितुस्ते मनुजेश्वरा (B1 D5 °र), D1 स्वस्थान ह्यर्जुनो ययौ — D1 om 57^{c}–60^{b} — ^{c}) K0 2 पांडवै°, Da1 °वान् (for पाण्डवा°) D6 चैव (for सर्वे) — ^{d}) K2 कौरवाश्च (for कुरवश्च)

58 D1 om 58 (cf. v l 57) — ^{c}) K3 5 D2 T2 अभिवाद्य (for तेऽभिवाद्य) G3 महात्मानं (for ततो भीष्म) — ^{d}) K3 5 D2 T G2 4 M1–3 5 चापि; K4 B Da Dn D4–8 च त्रि° (Da1 त्रि) (for चाभि) G3 भीष्म कृत्वा प्रदक्षिण

59 D1 om. 59 (cf v l 57) — ^{a}) B1 धीरा° (for वीरा°) Da1 D2 च (for स्व) K2 शिबिरान्येव, K3 शिबीराण्येव — ^{e}) K3 5 D2 निवासाय (for निवेशाय) K0 [अ]भ्युपागमन्, K3. 5 D2 3 [अ]भ्युपाजग्मु° — ^{f}) K2 रुधिरोक्षता°, T1 G4 कुरुसत्तम, G1–3 M3 परमातुरा° (for रुधिरोक्षिता°)

60 D1 om. 60^{ab} (cf. v l 57) — ^{a}) K4 B1 3 4 Dn2 D4 7 8 चैव, B2 Da Dn1 D5 सर्वान् (for चापि) — ^{b}) D5 6 8 T M3 प्रियमाणान्, G2 प्रीयमाणो (for °माणान्) B4 °बलान् (for °रथान्) — K1 *repeats* 60^{cd} after 61 — ^{c}) K4 B Dn2 D4. 6–8 पतने (Dn2 D6–8 तपने) हृष्टान्, Da1 D2 S पतनं दृष्ट्वा; D1 पतत° पश्चाद् (for पतनाद्धृष्टान्) — ^{d}) Ś1

C 6 5756
B 6 120 66
K 6 120 66

दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मो निपातितः ।
अवध्यो मानुषैरेष सत्यसंधो महारथः ॥ ६१
अथ वा दैवतैः पार्थ सर्वशस्त्रास्त्रपारगः ।
त्वां तु चक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरेण चक्षुषा ॥ ६२
एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम् ।
तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ।
त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानामभयंकरः ॥ ६३
अनाश्चर्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ।
रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हिते रतः ।
सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्चर्यमिति मे मतिः ॥ ६४
एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः ।
त्वय्येवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ॥ ६५

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि पञ्चदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥

K1. 3 5 D2 8 उपागम्य K3 4 B Da Dn D2-5 7 8 महाबल°, D1 [अ]थ माधव°, D6 °बला, T1 G1 3 4 °रथ; T2 G2 M1 3 5 °रथ°; M2 4 °रथा (for °रथान्) — e) K4 B Da Dn D4-8 माधव° काले, D3 S देवकीपुत्रो (for यादव काले) — f) D1 G3 धर्म राज, M2 5 धर्मात्मान (for धर्मपुत्र) D1 यशस्विन (for युधिष्ठिरम्)

61 Before 61, D6 ins श्रीवासुदेव उवाच — a) M3 कौरव्य (for °व्य) D1 बलिना चार्जुनेनाय; D3 दिष्ट्या ते विजय° प्राप्तो — b) D1 रणे (for दिष्ट्या) — c) K0 मानुषो ह्येष, K1 मानुष्यो ह्येष, K2 मानुषे देष (sic), K4 B Dn2 D3 4 6 7 °पैरेव, D2 °पैरेक° (for °पैरेष) — d) D8 सत्यं सधो K1 महारथान्, B3 महाबल°, M4 जितेंद्रिय° (for महारथ) — After 61, K1 *repeats* 60[cd]

62 a) D2 T2 G2 3 देवतै (for दै°) B3 सर्वैं°, B4 D1 G3 पार्थ°, Dn2 D4 6-8 M5 सार्धं, T2 पुत्र (for पार्थ) — b) Ś1 Da Dn1 सर्वशास्त्रास्त्रपारग°, K0-2 B2 T2 M1. 3-5 °शास्त्रार्थपारग (M1 3 5 °गै), K3 5 D2 B1 M2 °श(B1 °शा)स्त्रास्त्रपारगै°, K4 B3 4 Dn2 D4 7 8 °शास्त्रस्त्र पारग°, D1 ह्यवध्योय महारथ°, G1. 3 सर्वशस्त्रभृता वर° — c) Ś1 K0 2 चक्षुर्हर, D2 शत्रु रणे, G2 शत्रुहण, Ca o d चक्षुर्हण (as in text) K1 त्वा तुर्बक्षुर्हर प्राप्य (corrupt), D1 निर्द हन्निव लोकास्त्रीन् — d) K3 दग्धा (for दग्धो) D1 क्रुद्धोय तिग्मचक्षुपा

63 Before 63, D6 ins संजय उवाच — ab) K0 2 महाराज°, K1 धर्मराजा, D2 धर्मराज (for °राज) T1 G M2 प्रत्युवाच धर्मराजो (by transp) D1 जनार्दन (for °नम्) — Before 63[cd], D6 ins युधिष्ठिर उवाच — c) K3 5 D2 6 भवत् (for तव) G2 त्वत्प्रसादाद्धि विजय — d) K4 B1 2 Da Dn1 D5 तव क्रोधात् (by transp) — e) Ś1 ण° (for न°) — f) K5 B4 D2 अभयप्रद° (D2 °द), B1 Da2 Dn D4 5 8 T G2 4 M अभयंकर

64 a) K3 5 D1-3 अनाश्चर्य (for °र्यो) D1 [ऽ]भयं (for जयस्) — b) K0 M1 (*sup lin*) अपि (for असि) — c) K5 रक्षता — d) T2 रत (for रत) — e) D1 सनाथास् (for सर्वथा) Ś1 Da1 त्वं (for त्वां) M समाल(M5 °र)भ्य (for °साद्य) — f) Da2 D6 नाश्चर्यं इति S रक्षिता(G2 °त)स्तव तेजसा

65 Before 65, D6 ins संजय उवाच — a) K4 B Da2 Dn D4 5 7 8 तवैवैतद्, Da1 न चैवेतद्; D3 त्वं ह्येवैतद्, G1 M3 5 त्वय्यैवैतद् (for त्वय्येवैतद्) D1 त्वयैतद्युक्तरूपं च, D2 यद्येतद्युक्तरूप हि; D6 त्वय्येव युक्तरूप च — d) K0 पार्थिवोत्तमे, D1 पार्थिवर्षभ (for °वोत्तम)

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Ś1 mentions only दशमयुद्धदिवस, K5 D2 दशमेहनि, B3 Da1 दशमेह्नि (B3 cont भीष्मनिपातन), Da2 Dn1 दशममह°, D6 दशमदिवसयुद्ध; M4 दशमेह्निके — *Adhy name* T1 G2 4 M1-3 5 उपधानप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 78, Dn2 114, D6 115 (as in text), T1 G 116, T2 M1 2 117, M3 4 118, M5 119 — *Śloka no* Dn1 72, Dn2 70, D5 74, D6 71

११६

संजय उवाच ।
व्युष्टायां तु महाराज रजन्यां सर्वपार्थिवाः ।
पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च अभिजग्मुः पितामहम् ॥ १
तं वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तमम् ।
अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ॥ २
कन्याश्चन्दनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ।
स्त्रियो बालास्तथा वृद्धाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः ।
समभ्ययुः शांतनवं भूतानीव तमोनुदम् ॥ ३
तूर्याणि गणिका वारास्तथैव नटनर्तकाः ।
उपानृत्यञ्जगुश्चैव वृद्धं कुरुपितामहम् ॥ ४
उपारम्य च युद्धेभ्यः संनाहान्विप्रमुच्य च ।
आयुधानि च निक्षिप्य सहिताः कुरुपाण्डवाः ॥ ५
अन्वासत दुराधर्षं देवव्रतमरिंदमम् ।
अन्योन्यं प्रीतिमन्तस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ६

C 6 5768
B 6 121 7
K 6 121 7

116

1 a) K3 5 Da2 Dn1 D2 6 प्रवृत्तायां, B3 प्रभातायां, Da1 प्रावर्ताया, D5 प्रवर्ताना (for व्युष्टाया तु) T G2 4 M त(M2 य)था राजन्, G1 3 रजन्या ते (for महाराज) Cd as in text — b) K4 B D (except D1-3 6) शर्वर्यां (for रजन्या) G1 3 तथा सर्वे हि (G3 [ऽ]पि) पार्थिवा — d) Ś1 K0-2 प्रतिजग्मु, K4 B Da Dn D4 5 7 8 उपातिष्ठन्, D1 अनुजग्मु (for प्रति°)

2 K0-2 om. (hapl) 2^{ab} — a) K3 5 D2 ते (for त) G3 शूर (for वीर) — b) D6 नाशने (for शयान) B1. 3 4 Da2 Dn1 D5 कुरुसत्तमा, D7 °सत्तम, T2 पुरुषर्षभं — c) T2 G1. 3 ते (for वै) D2 अभिवाद्य ततस्तस्थु, G2 अभिवाद्यामित सर्वे — d) D2 भरतर्षभं, M (except M4) क्षत्रियर्षभ

3 a) G2 कन्या (for कन्याश्) K3 D2 कन्याच (D2 °न्याश्च)दनपूर्णैश्च; K5 कन्याश्च हृतचूर्णैश्च — b) D3 भाजैर्माल्यैश्, T1 G लाजमाल्यैश् Cc cites लाजै (as in text) — After 3^{ab}, all MSS (except Ś1 K1 G1-3) ins

494* अवाकिरञ्शांतनवं तत्र गत्वा सहस्रश ।

[T1 G4 पितामह (for सहस्रश)]

— c) K3 4 B D (except D1-3 6) transp बाला and वृद्धा M (except M4) स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च — e) D1 समभ्येत्य, S (except M3) तमभ्ययु; Cd सम° (as in text) — f) D1 भूतानां च (for °नीव) Ca. c d cite भूतानि and तमोनुदम् (as in text)

4 a) T1 कार्याणि (for तूर्याणि) K2 T2 G1 3 M गणिका वीरास्, K3 5 D2 वारगणिकास्, K4 B Da Dn D4 5 शत(D4 before corr सह)सख्यानि, D1 वीणिकास्तारा (sic), D4 T1 G2 4 कणिका धीरास्, D6 वारसख्यानि, D7 8 समसख्यानि (for गणिका वारास्) — b) K3 नटनर्तिका D1 नाटका नदिनस्तथा — c) K3 G1 उपनृत्य, G3 उपनृत्युर्, M1 (sup lin) अपानृत्यन्, M5 अवानृत्यन् D1 चान्ये (for चैव) K4 B Da Dn D4-8 शिल्पिनश्च तथा जग्मु — d) K3 4 B Da Dn D3 4-8 कुरुवृद्ध पिता°, D1 स्तुवत्यन्ये पिता°

5 a) K3 4 T G1 4 उपागम्य च; K5 D2 G2 3 M उपगम्य च (M3 5 तु), D1 उपारमत, D6 उपारभ च (for °रम्य च) S राजेंद्र (for युद्धेभ्य) — b) K3 सम्मोहान्, M2 3 5 सनाह (for सनाहान्) K4 प्रविमुच्य ते, B4 Da1 Dn D4 8 विप्रमुच्य ते, D2 M1-3 5 प्रविमुच्य च, D6 प्रविमुच्यथ (sic), T G प्रतिमुच्य च (G4 ते) B1-3 Da2 D5 7 सनाहानि प्रमुच्य च (D7 ते), D1 सर्वे क्षत्रियपुगवा, M4 सनाहान्यवमुच्य च — c) B1 3 T1 G2 4 विनिक्षिप्य, T2 समुत्क्षिप्य (for च निक्षिप्य) D1 शस्त्राणि च विनिक्षिप्य, M4 आयुधान्यपि निक्षिप्य

6 a) K2 4 B D (except Da2 D5) Cd अन्वासंत, G2 प्रययुस्त, Cc अन्वासत (as in text) T G4 सुदुर्धर्षं (for दुराधर्षं) G3 वीक्षाचक्रुर्दुर्धर्षं (submetric), M अन्वधावत दुर्धर्षं — b) B3 अरिंदमा — d) Da1 D5 यथायोग्य (for यथापूर्वं) K0-2 नव वय, D1 यथाभवन् (for यथावय)

7 a) B4 पार्थिवाना शताकीर्णा, D1 विशता कीर्णा समिति (sic), S सा पार्थिवसमा(G1 3 °समुत्)कीर्णा

C 6 5769 B 6 121 8 K 6 121 8

सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता ।
शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमण्डलम् ॥ ७
विबभौ च नृपाणां सा पितामहमुपासताम् ।
देवानामिव देवेशं पितामहमुपासताम् ॥ ८
भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ ।
अभितप्तः शरैश्चैव नातिहृष्टमनाब्रवीत् ॥ ९
शराभितप्तकायोऽहं शरसंतापमूर्छितः ।
पानीयमभिकाङ्क्षेऽहं राज्ञस्तान्प्रत्यभाषत ॥ १०
ततस्ते क्षत्रिया राजन्समाजह्रुः समन्ततः ।
भक्ष्यानुच्चावचांस्तत्र वारिकुम्भांश्च शीतलान् ॥ ११
उपनीतं च तद्दृष्ट्वा भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ।
नाद्य तात मया शक्यं भोगान्कांश्चन मानुषान् ॥ १२
उपभोक्तुं मनुष्येभ्यः शरशय्यागतो ह्यहम् ।
प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः ॥ १३

— b) D1 महती, Ca c समितिर् (as in text) D8 °सन्निधौ, S °संयुता (for °शोभिता) — c) K1 शुशुभी, B8 बभूव (for शुशुभे) G3 भारत — d) K2 8 दिवि वादित्यमडल, D1 दिवि देवसभा यथा ; M4 दिवि चादित्यमडल — After 7, D1 ins

495* उपासांचक्रिरे सर्वे कुरुपाण्डवसैनिका ।

8 D1 (hapl) om. 8ab — a) D8 शुशुभेति (for विबभौ च) D2 च (for सा) — Ko-2 D8 om (hapl) 8bc — b) K4 B Da Dn D4-8 गगासुतम् (for पितामहम्) D2 उपासन, T2 °सित°, M °स्वतां — Da Dn1 D5 M4 om (hapl) 8cd — d) D1 उपासित, D2 °सन, M (M4 om.) °स्वता

9 a) T1 G तीव्रा (for धैर्यान्) — b) T1 G M4 भरतर्षभ° — After 9ab, D1 ins

496* नानाप्रहरणैर्विद्ध शरतल्पगतस्तथा ।

— D1 om 9cd — c) M4 अभितप्त शरैश्चैनान् — d) K8 D2 6 नातिहृष्ट इवाब्रवीत्, K4 B Da Dn D4 5 7 8 नि° (some MSS नि)श्वसन्नुरगो यथा, D8 नाति रिष्टमनाब्रवीत्, M4 अप्रहृष्ट°

10 a) K4 B D (except D1-3 6) S शराभितप्त कायोपि (T1 G4 °कायोस्मि, G1-3 M4 °कायो हि) — b) K3 शस्त्रपातेन मूर्छित , K4 B Da2 Dn2 D6-8 G1 2 M4 शस्त्रसपात°, Da1 Dn1 T G4 M1-3 5 शस्त्र सताप°, D1 शस्त्रशतसमन्वित , D2 शस्त्रतापेन मूर्छित , G3 शस्त्रसतप्त° — Ś1 om (hapl) 10c-11b — c) Ko 2 D1 अभिकाक्षेय, K8 D2 8 °काङ्क्षेह, K4 B Da Dn D4 5 7 8 S इति समेक्ष्य, D6 अपि काक्षेयं — d) K2 राजस ; T2 रात्रिस (for राज्ञस).

11 Ś1 om 11ab (cf v 1 10) — a) D6 सर्वे (for राजन्) — b) K2 4 B Dn2 उपाजह्रु°, Da1 समाजग्मु°, D1 जलस्थानात् (for समाजह्रु) Ko-2 T G4 M (except M4) ततस्तत (for समन्तत) — c) K5 भक्षान् K3 5 D2 8 S चोच्चावचांस् (for उच्चाव चास्). Cd cites उच्चावचान् K3 5 D2 M1-3 5 चैव ; K4 B Da Dn D4-8 राजन् (for तत्र) D1 आनिन्यु स्त्वरितास्तत्र — d) Ko-2 सु- (for च)

12 a) K4 B Da Dn1 D5 उपानीतास्ततो दृष्ट्वा ; Dn2 D4 7 8 उपानीत तु पानीयं, D1 S उपानीत तु (D1 च) तद् (T G M2 4 त) दृष्ट्वा — b) Dn2 D4 7 8 दृष्ट्वा (for भीष्म°) — c) K5 नाद्य भोक्तु, D8 नाद्यतान (sic), G1-3 नाद्य तावन् (for नाद्य तात). K4 B1-3 Da Dn1 D5 M4 शक्या, M1-3 5 भोज्या ; Co शक्य (as in text) B4 Dn2 D4 6 7 8 नाद्यातीता मया शक्या, T1 G4 न मेद्य सेवितु योग्या — d) Ś1 Ko-2 काचन (for कांश्चन) K3-5 B Da Dn D2-8 M1-3 5 भोगा° केचन (K3 5 D2 ह्येते च) मानुषा°, T G भोग्या केवलमानुषा° (T2 [*also* as in text] °मन्वशु°). — For 12cd, D1 subst

497* नेदं मम जलं योग्यं पातुं नैव क्षमो ह्यहम् ।

13 a) K3 4 B Da Dn D3-8 S अपक्रातो (T2 °ता) (for उपभोक्तुं) K5 D2 अपक्रात मनुष्येषु — b) K3 4 B Dn2 D6 T G2 4 M4 शरशय्यां गतो T1 G [s]स्म्यह (for ह्यहम्) — c) Ko 3 Da1 D2 3 5 7 8 प्रतीक्ष्य° (for प्रतीक्ष°) — d) Ś1 Ko 2 विवृत्तिं, K3 निवृत्तीं, G3 निवृत्त — After 13, S ins

498* एवमुक्त्वा ततोवाच भीष्म° शरशतैश्चित° ।
पय° पास्यामि गोपाला गोमय न तु गोमयम् ।
गोमयेनाग्निवर्णेन गोमयं न तु गोमयम् ।

[(L 1) T2 G1 3 M2 3 5 ततो वाचं — (L 2) M2 गोपाल. Cv cites line 2 as above — (L 3) M1 3 गोमयेनाग्नि°]

14 a) K3 5 D2 3 T1 G2 M एव प्रोक्त्वा, G1 3

एवमुक्त्वा शांतनवो दीनवाक्सर्वपार्थिवान् ।
धनंजयं महाबाहुमभ्यभाषत भारत ॥ १४
अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ।
अतिष्ठत्प्राञ्जलिः प्रह्वः किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ १५
तं दृष्ट्वा पाण्डवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितम् ।
अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनंजयम् ॥ १६
दह्यतेऽदः शरीरं मे संस्यूतोऽस्मि महेषुभिः ।
मर्माणि परिदूयन्ते वदनं मम शुष्यति ॥ १७
ह्लादनार्थं शरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन ।
त्वं हि शक्तो महेष्वास दातुमम्भो यथाविधि ॥ १८
अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ।
अधिज्यं बलवत्कृत्वा गाण्डीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ १९
तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ।
वित्रेसुः सर्वभूतानि श्रुत्वा सर्वे च पार्थिवाः ॥ २०
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ।
शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ २१
संधाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य महायशाः ।
पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः ।

C 6 5784
B 6 121 23
K 6 121 24

एव प्रोक्तः D1 न चोवाच (for शातनवो) — T2 om 14[b c] — [b]) K3 5 D2 दीनास्यान्सर्वपार्थिवान्, K4 B Da Dn D4–8 निंदन्वाक्येन पा°, D1 चोदितापि च पा°, M4 दीनान्कर्मणि पा° — [c]) K3–5 B D S (T2 om) अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामि — [d]) K4 B D3 6 [इ]त्यभ्यभाषत, Da2 D4. 5 7 8 T1 G M इत्यभाषत, T2 ह्यभ्य° (for अभ्य°), K3 5 D1 6 T1 G M पाडवान्, D2 8 T2 पांडव (for भारत)

15 [a]) T2 M4 अथोत्पत्य T2 महाबाहून् — [b]) K2 अभ्यवाद्य (for अभि°) — Da1 om. 15[c]–16[b] — [c]) D3 प्राविष्टत् (for अतिष्ठत्) K3 5 D2 S भूत्वा; D1 प्राह (for प्रह्व) — [d]) T2 किंकरोमीति

16 Da1 om. 16[ab] (cf. v l 15) — [a]) K2 अदृष्ट्वा (for तं दृष्ट्वा) D5 पार्थिव; T2 पांडवो (for पाण्डवं) — [b]) Da2 Dn1 D5 अभिवाद्य पितामह, D1 °वाद्य व्यवस्थितं — [c]) Ś1 अभ्यभाषित. S अब्रवीत्सर्वधर्मज्ञो — [d]) Ś1 प्रीक्ष्य, Ko–2 प्रेक्ष्य (for प्रीतो)

17 Before 17, D6 ins भीष्म उवाच — [a]) Ko–2 दह्यतेय°–; K3 5 Da Dn1 D1–3 5 T2 M दह्य- (D1 °ह्य)तीदं, K4 B Dn2 D4 6–8 °तीव, T1 G4 °ते च, G1. 3 °तेदं (for °तेऽद°) G2 दह्यते मे शरीराणि — [b]) K5 सस्यूतोस्मि K3 5 Cd रयेषुभि°, D1 तथेषुभि°, D3 तवेषुभि° (for महेषुभि°) K4 B Dn2 D4 7 8 सवृतस्य तवेषुभि°, Da Dn1 D5 सस्यूतस्य तवे°, D6 सवृतश्च तवेशुभि°, T1 G1 3 4 तापितोस्मि तवेषुभि°; T2 M पातितोस्मि रणेषुभि°, G2 पीडितोस्मि तवे° Ca c cite सस्यूतस्य — [c]) Ś1 Ko 1 परिधूयते, D1 °दूयति, D3 °हीयते, D6 °दृश्यते, Ca °दूयन्ते (as in text) D2 ममाह्निरपि दूयते (s10) — [d]) K3–5 B D1–4 6 S वदन परिशुष्यति (T2 G1 3 °ते), Da Dn D5 7 8 मुख (Da1 D5 °ख) च परिशुष्यति (= 6 23 29[b])

18 [a]) K2 4 B Dn2 D4 7 8 वेदनार्तशरीरस्य, T2 मोदनार्थं शरी° — [b]) Ś1 प्रयच्छामो, D3 T1 G4 °च्छाभो, D6 °च्छांबु, G2 °च्छाद्य (for °च्छापो) D1 [आ]हरस्व जलमर्जुन — After 18[ab], K3 ins

499* गोमुखैः पीड्यमानस्य गौर्नष्टो मम गोपते ।
गोरस पातुमिच्छामि गोभिर्यश्च न दूषितम् ।

— [c]) Da1 D5 शक्यो (for शक्तो) — [d]) K3 5 दातु मम, K4 B Da1 Dn2 D1 2 4–8 T2 G1–3 M दातु मापो, Da2 Dn1 दातु मेपो (for दातुमम्भो)

19 Before 19, D6 ins सजय उवाच — [b]) Ś1 Ko–2 वेगवान् (for वीर्य°) — [c]) S गांडिव (for बलवत्) — T2 G1–3 M om (hapl) 19[d]–21[a] — [d]) Ś1 व्याक्ष्यपद्, K4 B1–3 चाक्षि° (for व्याक्षि°) Da Dn1 D3 5 चा (D3 व्या)क्षिपद्गांडिव धनु°, D2 गांडिव व्याक्षितद्धनु° (s10), T1 G4 व्याक्षिपत्तद्धनुर्महत्

20 T2 G1–3 M om. 20 (cf v l. 19) — [a]) Ko 2 ज्याघातनिर्घोषं — [b]) T1 G4 विष्फूर्जितम् K2 इवासने — [c]) K3 5 D2 सर्वभूतानि सत्रेसु — [d]) K4 B D (except D1–3 6) transp श्रुत्वा and सर्वे

21 T2 G1–3 M om 21[a] (cf v l 19) — [b]) K2 3 रथिन (for रथेन) B3 Da2 G1 वरं, D5 वर — [c]) K5 D2 शांतनु (for शयान) D3 G1 भरतश्रेष्ठ — [d]) K3 D2 वर

22 [ab]) K3 5 D3 सधाय स, B1 स सधाय D2 सधाय शरसदीप्तम् (for [a]) Ś1 K1 महायश°, K3–5

C 6 5785
B 6 121 24
K 6 121 25

अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ २२
उत्पपात ततो धारा विमला वारिणः शिवा ।
शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च ॥ २३
अतर्पयत्ततः पार्थः शीतया वारिधारया ।
भीष्मं कुरूणामृषभं दिव्यकर्मपराक्रमः ॥ २४
कर्मणा तेन पार्थस्य शक्रस्येव विकुर्वतः ।
विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्ते वसुधाधिपाः ॥ २५
तत्कर्म प्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषमद्भुतम् ।
संप्रावेपन्त कुरवो गावः शीतार्दिता इव ॥ २६
विस्मयाच्चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः ।
शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ॥ २७
तृप्तः शांतनवश्चापि राजन्बीभत्सुमब्रवीत् ।
सर्वपार्थिववीराणां संनिधौ पूजयन्निव ॥ २८
नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनन्दन ।
कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितद्युतिः ॥ २९
वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्म करिष्यसि ।
यन्नोत्सहति देवेन्द्रः सह देवैरपि ध्रुवम् ॥ ३०
विदुस्त्वां निधनं पार्थ सर्वक्षत्रस्य तद्विदः ।
धनुर्धराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृषु ॥ ३१
मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां गरुडो वरः ।

B1. 3 D1–3. 6 °रथ', B2. 4 Da Dn D4. 5. 7. 8 स पाडव' (for महायशा') S प्रदक्षि(T1 G4 °क्ष)णीकृत्य तदा स समभ्य (T1 G4 समामभ्य, G3 समभ्य च) महा रथ' (G1. 3 M4 °थ) — e) B2 Da1 Dn1 D7 पार्जन्यास्त्रेण T1 G4 भीभत्सु, T2 G1–3 M बीभत्सु (for संयोज्य) — d) D1 सर्वतो वीक्ष्य पांडव' — ef) D5 अवध्यात्, T1 G4 अभिनत्, G3 अभिद्यत् (for अविध्यत्) Ś1 K3 पार्थे, D2 धीर' T2 M समधत्त शित बाण तेन पृथ्वीं बिभेद (T2 वीर्यं बिभेति [sic]) च

23 a) M (except M4) तदा (for ततो) — b) B2 D (except D1–3. 6) transp विमला and वारिण K0 शिवा', K1 शिव', K3. 5 B2 D (except D1. 3) T2 M1. 2. 3 (sup lin) शुभा (for शिवा) — c) Ś1 K0. 1 D1 दिवस्यामृतकल्पस्य (K0. 1 °गधस्य); D2 शिव' स्यामृत'; D4 शीतलामृत'

24 a) K3 D1. 2 T2 G1–3 M तदा, T1 G4 तथा (for तत') K3 पार्थे — b) K3. 5 D2 पय'शीतल' धारया, K4 B Da Dn D1. 3–8 T G2. 4 M शीतया (T1 G2. 4 स तया) जलधारया, G1. 3 स तयामलधारया — c) K2. 5 D2 कुरूणामधिप — d) K3. 5 D2 दिव्यधर्मपराक्रम, K4 B Dn D1. 3. 4. 6–8 °कर्मपराक्रम, Da D5 °कर्मा पराक्रम, S दिव्य दिव्यपराक्रम

25 a) T1 G4 तस्य (for तेन) D8 दृष्ट्वा तत्कर्म पार्थस्य — b) T1 G4 शक्रस्येवाथ कुर्वत', G2 °स्येवाधि कुर्वत, Cv as in text Ca c cite विकुर्वत (as in text) — d) D1 ततस्ते सर्वपार्थिवा, S सुतास्तव नराधिप (M1–3. 5 जनेश्वर, M4 जनाधिप)

26 D2 om (hapl) 26^{a}–27^{b} — a) Ś1 बीभत्सुर्, K3 बिभत्सोर् — b) K4 B1. 3. 4 Dn2 D4. 7. 8 C0 °मानुषविक्रम, M2 °मानुष्यमद्भुत — c) K3 D1 सप्र(D1 °प्रा)कपंत; K5 समकपंत, T2 G1. 2 M5 संप्रवेपत — d) K3 यथा (for इव)

27 D2 om 27^{ab} (cf. v l 26) — b) Ś1 K0. 2 D1 व्यधुन्वन्, T2 व्याविध्यत्, Cd व्यधमन्, Ca व्याविध्यन् (as in text) — c) K1. 4 B Da Dn D4–8 T G4 M4. 5 शंखदुंदुभिनिर्घोषस्, D8 दिव्यवादित्रघोषैश्च, G1. 3 शखदुदुभिघोषैश्च; G2 °भिघोषश्च — d) K3 D2. 3. 5 तुमलं, K4 B Da Dn2 D4. 7. 8 S तुमुल'; D6 तुमल'

28 a) D1 तत्र, D8 तप्त' (for तृप्त') — b) K3 D8 बिभत्सुम् — d) K3 सनिध्ये K5 D2 पूजयस्तदा; M5 पूर्णयन्निव

29 Before 29^{c}, D6 ins भीष्म उवाच — c) D2 कथित Ś1 K0. 2 नारदेनैव, D2 M3. 4 °नापि, T2 °नासीत्, M2 °नास्मि — d) K1. 3. 4 B Dn2 D4. 7. 8 G1–3 M1. 4 पूर्वर्पिरमितद्युते, D6 M2 पूर्वं वीरामितद्युतिं (M2 °से), T G4 पूर्वमेवामितद्युते, M3. 5 पूर्वर्षिअमितद्युते (sic)

30 a) K5 तु (for त्व) — b) K1 D2. 3 करिष्यति — c) K3. 5 D2 S यन्नोत्सहेत, D5 यत्वोत्सहति (sic) — d) T2 सह देवैरपालयन्

31 a) M (except M6) विदुस्त्वा D2 निधन पार्थ'; D8 क्षत्रिया' शूरा Ca cites निधनं (as in text) — b) D1 तद्विद, T G धन्विन (G3 °नं); Ca तद्विद' (as in text) D8 धनुष्यनवम भुवि — c) D6 त्वा (for त्व) — d) Ś1 K0–2 प्रवरैर्, Ca प्रवरो

सरसां सागरः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठा चतुष्पदाम् ॥ ३२
आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमवान्वरः ।
जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ॥ ३३
न वै श्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं
संबोध्यमानं विदुरेण चैव ।
द्रोणेन रामेण जनार्दनेन
मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तम् ॥ ३४
परीतबुद्धिर्हि विसंज्ञकल्पो
दुर्योधनो नाभ्यनन्दद्वचो मे ।
स शेष्यते वै निहतश्चिराय
शास्त्रातिगो भीमबलाभिभूतः ॥ ३५
ततः श्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो
दुर्योधनो दीनमना बभूव ।
तमब्रवीच्छांतनवोऽभिवीक्ष्य
निबोध राजन्भव वीतमन्युः ॥ ३६
दृष्टं दुर्योधनेदं ते यथा पार्थेन धीमता ।
जलस्य धारा जनिता शीतस्यामृतगन्धिनः ।
एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ३७
आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमेष्ठ्यं प्रजापतेः ।
धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ॥ ३८
सर्वस्मिन्मानुषे लोके वेत्त्येको हि धनंजयः ।

C 6 5803
B 6 121 42
K 6 121 43

(as in text) Ś1 K0-2 नृपै, K3 D1 2 6 नृप, K5 B2 D5 नृप, D3 ह्यसि (for नृप)

32 ^{a}) K3. 5 T2 जगत, Ca c जगति (as in text) D2 मनुष्येषु द्विज श्रेष्ठ, D3 G2 M2 4 5 मनुष्यो जगति श्रेष्ठ — ^{b}) B1 Da Dn D4 5 7 8 पक्षिणा पतगेश्वर, D1 पक्षिणा वै खगेश्वर, S गरुड पक्षिणा वर — ^{c}) K3 5 B D (except D1 3) M4 सरिता — ^{d}) K4 वरिष्ठस् B Da Dn1 D4 5 7 8 S श्रेष्ठस्त्वमसि (D8 °पि) धन्विना (= 33^{d}) — Da2 D5 *repeat* (hapl) 32^{d}–33^{d}

33 ^{a}) K3 5 D2 8 6 तपतां (for तेजसां) — ^{b}) T2 गिरिषु (for गिरीणां) K3. 5 D2 8 तथा, B2 इव, D1 गिरि (for वर) — ^{c}) D1 जातीनां च द्विजन्मा वै — ^{d}) K3 तथा (for श्रेष्ठस्) K1 अपि, M सर्व- (for असि)

34 ^{b}) K1 य बाध्यमान (sic), K3–5 B D मयो च्यमान (for संबोध्य°) T1 G M मया चोक्त (G1–3 मयापि चो°, M4 मया वचो°) विदुरेण चासकृत्, T2 वाचोक्त विदुरेणैव चासकृत् — ^{d}) S संजयेनैव (for °नापि) D8 गाधार्या सुहृदैश्चापि चान्यै

35 ^{a}) D3 परेतबुद्धिर्, all comm परीत° (as in text) T2 हितसज्ञकल्पो — ^{b}) K4 B (except B1) Da Dn D4–8 दुर्योधनो न च तच्छ्रद्(D2 तत्सुद)धाति — ^{c}) Ś1 K0 1 सं (for स) K3 4 B4 वै निहतो, K5 विनिहतो, B1 न हतो, D2 8 S निहतो, D6 विनि हतश् (for वै निहतश्) K4 B1 नचिराय, K5 D2 8 वै चिराय, B4 Co नो चिराय, S [ऽ]थाचिरेण (for चि- राय) — ^{d}) K2 8 शस्त्रातिगो, T2 शास्त्रादिगो M2 भीष्म° (for भीम°) D1 शस्त्राहतो भिन्नबलाभिभूत

36 Before 36, D6 T2 M ins संजय• — ^{a}) K2 4 B D (except D1 8) एतत् (for तत°) B2 om तद्वच G2 वचन (for तद्वच) T2 तत° श्रुत्वा कौरवेंद्रो महात्मा — ^{b}) K5 हीनमना, D2 भीममना (for दीन°) — D8 om 36^{c}–37^{b} — ^{c}) T1 G4 हि वीक्ष्य (for ऽभिवीक्ष्य) — ^{d}) T2 नित्य राजन्भव भीत मन्यु (sic)

37 D8 om 37^{ab} (cf v l 36) Before 37, S ins भीष्म — ^{a}) K1 दृष्टे, T2 दुष्ट (for दृष्ट) K1 D1 दुर्योधनेनेद, K3. 4 B Da Dn D2–8 T1 G1 3 4 °धनैतत्ते (for °धनेद ते) G2 दुर्योधन निबोधेद — ^{c}) D1 चानीता, G2 जनित D2 जलधारा च जनिता, D8 जलस्य धारा जनिता — ^{e}) T2 एकस्य (for एतस्य) G1 3 लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्) — ^{f}) T2 पार्थास्त्र (for कश्चन)

38 K0 om 38^{ab} — ^{a}) D2 आग्नेय M2 वरुण (for वारुण) G3 सूर्य (for सौम्य) — ^{b}) T2 वायव्य च तत पर — ^{c}) G1 3 रौद्र (for ऐन्द्र) Da1 D1 3 6 याक्ष्य, T2 ब्राह्म (for ब्राह्म) — ^{d}) Ś1 K2 4 Da2 पारमेष्ठ, D3 °मैष्ठ्य, D7 परमेष्ठि — After 38^{d}, D8 *repeats* 37^{ef}. — ^{e}) Da1 D5 धनुस् (for धातुस्) G3 सोमस्य (for सवितुर्) — ^{f}) T1 G सर्वाणि (for दिव्यानि) K4 B D (except D1–3) वैवस्वतमथापि वा (B2 3 च)

C 6 5603
B 6 121 42
K 6 121 43

कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वै वेद कश्चन ।
न शक्याः पाण्डवास्तात युद्धे जेतुं कथंचन ॥ ३९
अमानुषाणि कर्माणि यस्यैतानि महात्मनः ।
तेन सत्त्ववता संख्ये शूरेणाहवशोभिना ।
कृतिना समरे राजन्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४०
यावत्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसंसदि ।
तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४१
यावच्चमूं न ते शेषां शरैः संनतपर्वभिः ।
नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४२
यावत्तिष्ठन्ति समरे हतशेषाः सहोदराः ।
नृपाश्च बहवो राजंस्तावत्संधिः प्रयुज्यताम् ॥ ४३
न निर्दहति ते यावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूम् ।
युधिष्ठिरो हि तावद्वै संधिस्ते तात युज्यताम् ॥ ४४
नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
यावच्चमूं महाराज नाशयन्ति न सर्वशः ।
तावत्ते पाण्डवैः सार्धं सौभ्रात्रं तात रोचताम् ॥ ४५
युद्धं मदन्तमेवास्तु तात संशाम्य पाण्डवैः ।
एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोऽसि मयानघ ।

---

39 ^{a}) K0 एतस्मिन्, K5 सर्वस्मिन्; D2 सर्वाणि (for सर्वस्मिन्). — ^{b}) D8 वेत्ति कोन्यो धनजयात्, S एको वेत्ति धनजय — ^{c}) K3 5 D3 कृष्णाद्वा देवकीपुत्रान् — ^{d}) K6 न चान्यो (for नान्यो वै) K4 B Da Dn D4-8 M वेदेह, D2 वेद न, G (G3 damaged) वेत्तीह (for वै वेद). D3 नान्यो वेत्ति कथचन — ^{e}) M अशक्या (for न शक्या) K2 G8 पाडवस् T2 जेतु (for तात) K4 B Dn2 D1 4 6-8 स्त(B2 D1 6 न)शक्य पाडवस्तात — ^{f}) Ś1 K0-2 युधा जेतुं, T2 तात युद्धे, M2 जेतु युद्धे (by transp).

40 D8 om 40^{ab} — ^{b}) Ś1 तस्यैतानि, K8 यस्ये मानि K4 B महामते (for °त्मन) T G (G1 damaged) M4 यान्येतानि महात्मनि — ^{c}) G3 M4 5 सत्त्ववता S (except G4) सखे (for सख्ये) D8 तेन ते सह पार्थेन — ^{e}) S जिष्णुना (for कृतिना) K8 5 D2 सततं (for समरे) — ^{f}) K4 B1 3 4 Dn2 D4 6-8 सधिर्भवतु माचिर

41 Ś1 D2 G3 om (hapl) 41, D8 om (hapl) 41-42 — ^{a}) D1 महाबाहो — ^{b}) K8 सवृत, K5 सवृत्त; D1 स्व धाता (for स्वाधीन) Co cites आधीन K4 B D (except D1, D2 8 om) कुरुसत्तम

42 K2 D3 4 om (hapl) 42 (for D8, cf v l 41) — ^{a}) T1 G4 चमूर् (for चमू) K5 नाति (for न ते) D6 सर्वा (for शेषा) K1 4 B3 4 Dn2 D7 8 यावन्न ते चमू सर्वा, B1 2 Da Dn1 D5 यावद्ध ते चमू सर्वा, D1 यावद्विशशिनीराज (sic), D2 यावच्चमू ते निःशेषा, T2 यावच्चमू न नश्येता. — B1 om 42^c–43^b — ^{c}) B2 क्षिप्र (for तावत्). D1 तावत्पार्थेन शूरेण

43 B1 om 43^{ab} (cf. v l. 42) — ^{b}) K1 हतशेष सहोदर — ^{c}) D3 अन्ये च (for नृपाश्च) M (except M4) समरे (for बहवो) B1 सर्वाश्च इति वै राजस् — ^{d}) D2 तात (for तावत्) K1 4 5 B1 3 4 D2 3 6 T2 सधि (for सधि) B2 Da Dn1 G1 3 सधिस्ते तात युज्यता; D5 सधिस्ते ता नराधिप (corrupt), T1 G2 4 सधिस्तावत्प्रयुज्यता

44 ^{a}) Dn1 D5 वै (for ते) K3 D2 न च निर्दहते यावत् (D2 राजन्), T G निर्दहन्निव हि (G1 3 च) क्षत्र, M1-3 5 यावन्न निर्दहेत्क्षत्र, M4 निर्दहेदिह न क्षत्र — ^{b}) Ś1 क्रोधदीप्तक्षणश्, K2 °दीप्तेक्षण, D1 क्रोधादीप्तेक्षणश् D1 च भू, D8 चमु (for चमूम्) S क्रोधात्संरक्तलोचन — ^{c}) K3 4 D7 Dn D2-8 S युधिष्ठिरो रणे तावत्, D1 °ष्ठिरेण तावद्वै — ^{d}) T2 तेन (for तात). K0 2 संधिस्तेत्र प्रयुज्यता

45 ^{b}) B4 D1 पाडवा — After 45^{ab}, S ins

500* यावत्क्षत्र न निघ्नन्ति तावत्सधिर्विधीयताम् ।

[G1 3 क्षत्राणि, G2 सैन्य न (for क्षत्र न) G2 M1-3 5 प्रयुज्यतां (for विधीयताम्) G1 3 संधिस्ते तात युज्यतां (for the post half)]

— T2 M1 3-5 om 45^{cdef} — ^{c}) K3 5 D2 न ते शेषां (for महाराज) — ^{d}) K8 नाशयती, D1 नाशयं हि (sic) K3 D2 6 स्म (for न) Ś1 K0 संशय, D1 सर्वत; T1 G M2 पाडवा (for सर्वश) — ^{e}) D8 अजेयै (for तावत्ते) K4 B2-4 Da1 Dn1 D4 6-8 वीरै (for सार्धं) — ^{f}) Ś1 damaged Cc सौभ्रात्र (as in text), Cop सौहार्दं K8 5 B1 4 D1-3 मम रोचते, T1 G1 3 4 अभिरोचता; M2 अनुरोचतां (for तात रोचताम्) K4 B2 3 Da Dn D4-8 सौहार्दं मम रोचते, G2 संधिस्ते तात युज्यतां

एतत्क्षेममहं मन्ये तव चैव कुलस्य च ॥ ४६
त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः
पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फल्गुनेन ।
भीष्मस्यान्तादस्तु वः सौहृदं वा
संप्रश्लेषः साधु राजन्प्रसीद ॥ ४७
राज्यस्यार्धं दीयतां पाण्डवाना-
मिन्द्रप्रस्थं धर्मराजोऽनुशास्तु ।
मा मित्रध्रुक्पार्थिवानां जघन्यः
पापां कीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ॥ ४८

ममावसानाच्छान्तिरस्तु प्रजानां
संगच्छन्तां पार्थिवाः प्रीतिमन्तः ।
पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो
भ्राता चैव भ्रातरं प्रैतु राजन् ॥ ४९
न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे
मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्यबुद्ध्या ।
भीष्मस्यान्तादेतदन्ताः स्थ सर्वे
सत्यामेतां भारतीमीरयामि ॥ ५०
एतद्वाक्यं सौहृदादापगेयो

C 6 5816
B 6 121 56
K 6 121 57

---

46 [a]) G2 युद्धं तद्वत्तदेवास्तु (sic) — [b]) S ता- (G2 या)त्वत् (for तात) Dn2 सशम्य, D1 वशाम्य (sic), M (except M4) सगम्य, Cc सशाम्य (as in text). — [c]) K4 B1-3 Da Dn1 D5 एव ते, M3 हित ते (for एतत्ते) D1 एवं तव हितं राजन्, T2 एतद्रोच यता वाक्य — [d]) D1 सम्प्रोक्तोसि, D8 T2 यदुक्तोसि Ś1 K0-2 नराधिप (for मयानघ) — [e]) Ś1 damaged K0 3 D3 4 7 8 T1 G M क्षममहं, K2 क्षमद, K5 क्षेमतरं, D2 क्षमवर, T2 कृत्यमह (for क्षेममहं) Ca cites क्षेमम् (as in text)

47 [a]) Ś1 K1 4 5 B D2-4 6 8 ध्युपशाम्यस्व, K0 Da Dn1 D5 व्यपशाम्यस्व, K2 ध्युपशयामि, T1 तूपशाम्य, T2 उपाशाम्य, G1 3 स्वमुच्छाम्य, G4 तूपशाम्यतु, M स्वमुपशाम्य (for उपशाम्यस्व) K3 (two Anuṣṭubh pādas) त्यक्त्वा मन्यु ध्युपाशाम्य शाम कृत्वा च प्राडवैः, D1 त्यक्त्वा मन्यु शाम्य पार्थैः, G2 त्यक्त्वा च मन्युमापशाम्य पार्थैः — [b]) Ś1 damaged K2-5 B D (except D1) फाल्गुनेन — Before 47[cd], T2 (erroneously) ins भीष्म° — [c]) K0 भीष्मस्यार्वाद् Cv cites भीष्मस्यात° K3 5 D2 Cd सौहृदाना, K4 B Da Dn D1-8 सौहृद च, D3 सौहृदेन (for °द वा) D1 भीमस्यास्मादत्र ते सौहृदानां, S भीष्मस्याते सुभृश (T2 M1 2 5 भूयान्व°, M4 भूय स) सौहृदोस्तु — [d]) K4 B Da Dn D1 4-8 जीवतु (D4 °ति) शेषा°, T1 G M2 न ते प्रलोभ, T2 M1 3 5 न प्रलोभ° (for सम्प्रश्लेष°) D2 प्रसीद न° (for प्रसीद)

48 [a]) Ś1 K0-2 इन्द्रप्रस्थ (for राज्यस्यार्धं) — [b]) K3 4 B1 3 4 Da Dn D2-6 8 धर्मराजोभियातु, K5 B2 D7 M °राजोभिपातु, D1 °राजोभ्यपैतु (for °राजोऽनुशास्तु) T G इन्द्रप्रस्थो (T2 G1 3 °स्थे) धर्मराज्ञो निवास° — T2 om 48[c]-49[d] — [c]) K3 5 D2 3 मित्रद्रोही (for मा मित्रध्रुक्) K5 G3 पांडवाना (for पार्थिवाना) K3 D8 जघन्य, Ca c °न्य° (as in text) — [d]) Ś1 K0-2 वै नरेंद्र, D3 पार्थिवेंद्र (for कौरवेन्द्र)

49 T2 om 49 (cf v l 48) — [a]) S (T2 om) ममावसाने (for ममावसानात्) — [b]) D8 संगच्छता T1 G1 2 4 M1 (*sup lin* as in text) 4 पांडवा (for पार्थिवा°) D2 कीर्तिमत (for प्रीति°) — [c]) Da Dn1 D5 मातुलो भागिनेय — [d]) B1 चापि; B3 T1 G2 4 चैव, Da2 Dn1 D5 चैनं (for चैव) K3 Da1 D3 प्रेतु, K5 प्रैति (for प्रैतु)

50 [a]) K3 न चेदिदं, K5 D2 महोदय, T G न चेद्देतत् (for न चेदेवं) K5 नो (for मे) D1 न चेदेवं मोहाविष्ट करिष्ये — [b]) T2 मोहादेवत् (for मोहाविष्ट°) D5 °पश्यन्स बुद्ध्या, T G M1 3 5 प्रतिपद्यस्व बुद्ध्या, M2 प्रतिपद्यस्यबुद्ध्या D1 प्रतप्स्यसे मृत्युमुख प्रविष्ट° — After 50[ab], Da Dn1 D5 ins

501* तप्स्यस्यन्ते लोभभावास्त्वमेवं
ये चाप्यन्ये भूमिपाला° समेता ।

— For 50[c], S subst

502* दिष्ट गन्ता त्यक्तधर्मार्थकाम°
पुत्रभ्रातृज्ञातिसबान्धिहीन° ।
एव वोऽस्तु विदित कौरवेया

[(L 2) G2 पुत्रान्भ्रातृन्ज्ञाति°, T2 पुत्रज्ञातिभ्रातृ° — (L 3) T2 वचोस्तु (for वोऽस्तु)]

— [c]) K4 B1 3 4 Dn2 D4 6-8 तप्स्यसंते (for भीष्मस्यान्तात्) D2 च (for स्थ) K0 2 भीष्मस्यार्ते देवदत्ता (K0 °र्तादेतदत्त) स्थ सर्वे, K8 भीष्मस्यातोदेतस्था

C 6 5816
B 6 121 51
K 6 121 37

मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा । यत्वात्मानं वेदनां संनिगृह्य ॥ ५१
तूष्णीमासीच्छल्यसंतप्तमर्मा

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥

११७

संजय उवाच ।
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान्पुनः ।
तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शंतनुनन्दने ॥ १
श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः ।
ईषदागतसंत्रासः त्वरयोपजगाम ह ॥ २
स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा ।
जन्मशय्यागतं देवं कार्त्तिकेयमिव प्रभुम् ॥ ३
निमीलिताक्षं तं वीरं साश्रुकण्ठस्तदा वृषः ।

सर्वे (sic) Cd cites एतदन्ता स्थ (as in text) Cc cites अते — K5 om 50^d–51^a

51 Before 51, T1 G M2 5 ins संजय· K5 om 51^a (cf v l 50) — ^{a}) D2 एतद्वाक्यै·. — ^{b}) K5 राज्ञा मध्ये (by transp) Ś1 Ko–2 ते सुत, Da Dn1 D1 5–7 भारत, T1 G2 4 भारतीं, G1 भारतान्, T G3 4 M2 5 ग्राहयित्वा D3 राज्ञा मध्ये श्रावयित्वा च तूष्णीं — ^{c}) D1 शस्त्रसंतप्तमर्मा; D2 शल्यसंतप्तगात्रो — ^{d}) K1 3–5 B Da Dn D1 2 4–8 Ca d योज्यात्मानं, S स्मृत्वात्मानं K3 5 D3 संनियम्येंद्रियाणि, B2 वेदवादानियम्य (for वेदनां संनिगृह्य) K4 B1 3 4 Da Dn D4–7 संनियम्य, D1 संप्रगृह्य, D8 मंत्रियस्य (corrupt) (for संनिगृह्य). D8 योगात्मामूससंनिगृह्येंद्रियाणि — K4 B Dn2 D4 6–8 ins after 51 Da Dn1 D5, after the ref of 6 117 1.

503* धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयम् ।
नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजम् ।

[Before line 1, K4 B Dn2 D4 7 8 ins संजय उवाच]

Colophon — *Sub-parvan* Omitting sub-parvan name, Da Dn1 D5 mention only दशमरात्रौ, D2 दशमे युद्धदिवसे, D6 दशमेहनि, M4 दशमेह्निके — *Adhy name* B3 भीष्मवाक्य, D6 दुर्योधन प्रति भीष्मानुशासन, T1 G2 4 पानीयप्रदान — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (*sec m*) 78, Dn2 115, T1 G 117, T2 M1 2 118, M3 4 119, M5 120 — *Śloka no* Dn2 55

117

1 After the ref, Da Dn1 D5 ins 503* (cf. v l 6 116 51) — ^{a}) G1 3 राजन् (for सर्वे) — ^{b}) K3 G2 स्वान्निलयान्, K5 स्वान्याल°, Da2 Dn1 D5 स्वान्स्वान्गृहान्, M2 नानालयान्; M4 स्वानालय (for स्वानालयान्) B3 शुभान्, S प्रति (for पुन·) B1 जग्मु· स्वानालयान्युत (sic), D2 ते जग्मु· स्वालयान्पुन· — D6 om 1^c–2^b — ^{c}) K3 2 D2 3 तूष्णीभूते — ^{d}) K4 B Da2 Dn D1 3. 5 (before corr) 7 8 शांतनुनंदने

2 D6 om 2^{ab} (cf v l. 1) — ^{a}) Ko 2 हि, B2 वि (for तु) K2 निहितं, Da2 निहते; M3 5 निधन Da भीष्मे — ^{b}) M2 क्रोधेय· (for राधेय·) Ko–3 B3 D3 T2 G1 पुरुषर्षभ, K3 °र्भं, K5 D2 परवीरहा — ^{d}) Dn1 G2 [उ]पाजगाम; D2 [अ]तिजगाम, M4 स जगाम T1 G4 स· (for ह)

3 ^{b}) K2 शरतल्पगतास्; T °तल्पे गत Ko सदा; K3 5 D2 तु तं (for तदा) — ^{c}) K2 5 जन्मस (K5 °य)ज्यागतं, K4 B2 D2 Ca शरशय्या°, Da1 D5 शर्मशय्या°, S वीरशय्या°, Cc d v जन्म° (as in text) N (except Ś1 Ko–2) T1 G M वीर, T2 वीर्यं (for देव) — D2 om (hapl) 3^d–4^a — ^{d}) S गांगेय पुरुष (G1–3 भरत) र्षभं Ca c cite कार्त्तिकेयम्

4 D2 om 4^a (cf v l 3) — ^{a}) K5 वीरं त (by transp) K3 वीर, T1 G4 वीर· B1 उपसृत्य ततो राजन्, D5 निर्मिताक्ष्य तदा वीरं — ^{b}) D2 साश्रुनेत्रस; T2 °कर्णस (for °कण्ठस) Ś1 Ko–2 D1 ततो (for

अभ्येत्य पादयोस्तस्य निपपात महाद्युतिः ॥ ४
राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यं चाक्षिगतस्तव ।
द्वेष्योऽत्यन्तमनागाः सन्निति चैनमुवाच ह ॥ ५
तच्छ्रुत्वा कुरुवृद्धः स बलात्संवृत्तलोचनः ।
शनैरुद्वीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६
रहितं धिष्ण्यमालोक्य समुत्सार्य च रक्षिणः ।
पितेव पुत्रं गाङ्गेयः परिष्वज्यैकबाहुना ॥ ७
एह्येहि मे विप्रतीप स्पर्धसे त्वं मया सह ।
यदि मां नाभिगच्छेथा न ते श्रेयो भवेद्ध्रुवम् ॥ ८
कौन्तेयस्त्वं न राधेयो विदितो नारदान्मम ।
कृष्णद्वैपायनाच्चैव केशवाच्च न संशयः ॥ ९
न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते । C 6 5827 B 6 121.10 K 6 122 10

तदा) Ś1 K0-3 D2 3 6 Ca c d नृपं, T1 G2 4 M वृ(M2 मृ)पा, T2 [अ]ब्रवीत् (for वृप) — After 4^{ab}, K2 B1 2 Da Dn1 D5 ins B4 Dn2 D4 7 8 subst for 4^{ab}

504* भीष्म भीष्म महाबाहो इत्युवाच महाद्युति ।

— ^{c}) K3-5 B1-3 Da Dn1 D3 5 6 G1 M पादयोरस्य, D2 °रग्र, T2 °रते (for °स्तस्य)

5 ^{a}) D3 नरश्रेष्ठ (for कुरु°) — ^{b}) K2 चाभिग तस, K3-5 B D T G1 3 4 Co d अक्षि(D7 °क्ष)-गतस्, G2 क्षतिगतस् (for चाक्षि°) — ^{c}) K0 द्वेष्ये, D6 दूष्यो Cc cites द्वेष्य Ś1 K0 [ऽ]त्यतमनाग सन्, K3 नित्यमनाग सन्, D3 नित्यमनागास्मि Cd cites अनागा (as in text). K4 B Da Dn D1 4 5 7 8 द्वेष्योह तव सर्वत्र (Dn2 °त्र) — ^{d}) D5 चैतम्, S भीष्मम् (for चैनम्)

6 ^{a}) G3 कुरुवृद्ध K4 B2-4 Dn2 D4 7 8 हि, Da Dn1 D5 [अ]पि, D6 S तु (for स) B1 एतच्छ्रुत्वा कुरुवृद्ध, D2 एतच्छ्रुत्वा च कौरव्यो — ^{b}) K2 4 5 B2-4 D T1 G2 4 M बली, T2 तेन, G1 3 शरै, Cd बाल्ये (sic) (for बलात्) K5 संवृत ; D6 सर्वत्र (for संवृत्त-) B1 स वल्गीवृतलोचन — ^{c}) B1 समुदीक्ष्य च सस्नेहम्

7 K5 D2 om 7^{ab} — ^{a}) Da2 रक्षित ; Cd रहिते ; Ca रहित (as in text) Ś1 K0 2 कर्णम् ; D1 वृषम्, Ca d धिष्ण्यम् (as in text) T G राधेय मन्युरहित (G4 °मभित), M राधेय जिष्णुरहिते — ^{b}) T2 समुत्साद्य (for °त्सार्य) T2 रक्षिण, G2 3 दक्षिण (G3 °ण) — ^{c}) M5 गागेय K5 D2 पिता ते (K5 पितेव) क्लिन्नहृदय — ^{d}) K3 4 B Da Dn D3-8 S परिरभ्य (for °ष्वज्य) K4 Dn1 m n2 D6-8 M4 [ए]कपाणिना, G1-3 तु बाहुना (for [ए]कबाहुना) K5 D2 समाश्लिष्य च बाहुना

8 ^{a}) Ś1 एह्येहेहीति प्रतिम (sic), K0-2 एह्येह्येही त्यप्रतीम (sic), K3 एह्येहि विप्रतीपेन, K5 D2 एह्येहि देवप्रतिम, B2 Da Dn1 D5 एह्येहि भो महाबाहो, D1 एह्येहि त्वं प्रतिस्पर्श, D3 एह्येहि भो स्पर्धसे त्व, T G4 M न विप्रिय ममैवेह (T2 ममैह्येहि, M मे एह्येहि), G1-3 न चाप्रिय ममैवेह — ^{b}) K3 वर्तसे त्व ; T1 G M1 3-5 यत्स्पर्धेया, M2 यत्स्पर्धेथ (for स्पर्धसे त्व) K3 5 B1 3 4 M1 3-5 किल (for सह) D1 सत्यधर्म महाबल, D3 मया सार्धं हि सूतज, T2 यद्वद्वेयामयाक्रिया (corrupt) — ^{c}) Ś1 K0-2 M2 मा (for मां) K4 B D (except D1-3 6) M5 नाधिगच्छेथा (for नाभि°) — ^{d}) D2 न, T2 मे (for ते) B2 Da Dn D4-8 S (except T2) transp भवेत् and ध्रुव

9 After 9^{a}, all MSS (except M) ins

505* न तवाधिरथ पिता ।
सूर्यजस्त्व महाबाहो

[(L 1) K0 1 Dn1 m n2 D3 4 7 8 तवाधिरथि, K3 ते चाधिरथि, Da D5 च चाधिरथि, Dn1 तथाधिरथि, T1 G4 तवातिरथ — (L 2) K2 4 B D4 8 श्रुतस्त्व हि (B1 तु), K5 D2 तव सर्व, Da1 सूर्यस्व जे (sic), D1 सौरस्त्व च, D8 सूर्यतस्त्व (for सूर्यजस्त्व)]

— ^{b}) Ś1 K5 D2 3 विदित, K2 4 B2 D4 8 वदतो ; G3 यदितो (for विदितो) T2 नारदो (for नारदान्) K1 2 4 5 B1 2 4 Dn2 D1. 2 4. 6-8 M5 मया (for मम) Da Dn1 D5 नारदाद्वदतो मया — ^{c}) K1 °द्वैपायनं चैव, K2 °ना चैव, K4 B2 °नाच्चापि — ^{d}) K4 B1 सत्यमेतत् ; B2 4 D4 8 तच्च सत्य, S तेजसा च (for केशवाच्च) B1 ब्रवीमि ते D5 केशवाच्चैव सशय (sic)

10 ^{a}) K4 B1 हि (for च) K0 M द्वेष्योसि (K0 °स्ति), T2 द्वेष्योसि — ^{b}) T2 त्वां हि नित्य (for त्वयि सत्य) M (M4 *sup lin* as in text) वै (for ते) — ^{c}) K5 D3 4 G3 हि (for तु) — ^{d}) T1 पुरुपाणि K3 5 D1 2 अब्रुव (for उक्तवान्) K4 B Dn1 D4 6 7 M4 परुष त्वाहमब्रु(M4 °ब्र)वं, Da Dn2

C 6 5628
B 6 122 11
K 6 122 11

तेजोवधनिमित्तं तु परुषाण्यहमुक्तवान् ॥ १०
अकस्मात्पाण्डवान्हि त्वं द्विषसीति मतिर्मम ।
येनासि बहुशो रूक्षं चोदितः सूर्यनन्दन ॥ ११
जानामि समरे वीर्यं शत्रुभिर्दुःसहं तव ।
ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां गतिम् ॥ १२
न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वमरोपम ।
कुलभेदं च मत्वाहं सदा परुषमुक्तवान् ॥ १३
इष्वस्त्रे भारसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ।
सदृशः फल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना ॥ १४
कर्ण राजपुरं गत्वा त्वयैकेन धनुष्मता ।
तस्यार्थे कुरुराजस्य राजानो मृदिता युधि ॥ १५
तथा च बलवान्राजा जरासंधो दुरासदः ।
समरे समरश्लाघी त्वया न सदृशोऽभवत् ॥ १६
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च तेजसार्क इवापरः ।

D5 6 8 प(D5 पु-, D8 पौ)रुषं त्वामहं ब्रुवं (Dn2 ब्रुवन्), T2 M1-3 5 परुष त्वहमब्रु(M3 5 °म्र)व

11 [a]) K3.5 D2 अधर्मात्, Co अकस्मात् (as in text) K3 पाडव (for पाण्डवान्). K4 B2 4 Da Dn D5 7 8 सर्वान्; B3 T1 G1 3 4 हित्वा (for हि त्व) D1 अकस्मात्पाडवानां त्व —[b]) B1 द्वेष्टासीति, D1 द्विषतेति, D6 द्वेषसीति (for द्विषसीति) T1 G1 मत (for मतिर्) K4 B2 4 Da Dn D5 7 8 मया (Dn2 D7 8 °व)क्षिपसि सुव्रत — K5 om 11[c]–12[b]. D2 om 11[cd] —[c]) K4 B2-4 Da Dn D7 S तेनासि, D1 येनापि (for येनासि) B1 4 D4 6 8 राज्ञा, D8 रूप्यं, M रूक्षा° (for रूक्ष) —[d]) K8 नोदित°; B3 D3 श्रावित (for चोदित) B3 4 Dn2 D4 6 8 सूतनंदन (for सूर्य°) K4 B1 2 Da Dn1 D1 5 7 S श्रावित° (D1 द्विपते, T2 श्रावित, M1-4 श्राविता°) कुरु(T2 जन)संसदि — After 11, Dn2 D4 6 8 ins

506* जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी ।
नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि ।
तेनासि बहुशो रूक्षं श्रावित° कुरुसंसदि ।

12 K5 om 12[ab] (cf v l 11) —[a]) K3 वीर (for वीर्यं) —[b]) S दुष्पह (for दुःसह) Dn2 D4 7 8 युधि (for तव) —[c]) Ś1 Ko ब्रह्मण्यता, D8 ब्रह्मण्यत्व, T2 ब्रह्माढ्यतां Ko तत् (for the first च) D2 सौंदर्य (for शौर्यं च) —[d]) Ko दान च, K3 G3 दानेन, M2 दानेषु (for दाने च) K4 B2 Da Dn D4 7 8 स्थितिं, D1 रतिं, D2 S मतिं (for गतिम्)

13 [b]) D1 समरेषु, Ca पुरुषेषु (as in text) K5 D2 [अ]परो मत°, B4 D1 4 6 8 [अ]मरोपम°, T2 [अ]वरो मम (for [अ]मरोपम) K3 पौरुषे हि मतो मम —[c]) K3 कुले (for कुल) K5 D8 हि (for च) K3 B Da Dn D4 6-8 M2 कुलभेदभयाद्वाहं, D4 T G M1 3-6 कुलभेदभयात्वाहं (T2 °भयात्वोहं). —[d]) Ko 2 D3 M1 पुरुषम् (for परुषम्)

14 [a]) K6 इष्वाक्ष; D1 इष्वग्र°; M2 इष्वाक्षे K4 B Da Dn1 D4 7 8 चाप्रसंधाने, Dn2 चाप स°; D2 3 शरस°, D5 चाप्यस°; M (M4 sup lin as in text) चापस°, Ca c भारस° (as in text) —[b]) Ko लाघवेऽस्त्रे बले, K3 5 D2 लाघवे च बले; D1 °वेषु बले, T1 G1 लाघवास्त्रे बले Ca cites लाघवे. K8 तदा (for तथा) —[c]) Ś1 फल्गुणेन; Ko 2-4 B D फाल्गुनेन Da1 [अ]स्ति, Dn1 [आ]सीत्; T2 [अ]पि (for [अ]सि) —[d]) T2 [अ]पि (for च)

15 [a]) K4 B Da Dn D4-8 काशिपुरं (for राज°) —[c]) K2 4 B D (except D1-3) T1 G M1 3-5 कन्यार्थे, T2 कन्यार्थं; M3 अन्यार्थे (for तस्यार्थे) —[d]) K5 D2 मर्दिता (for मृदिता)

16 [a]) K3 5 D1-3 T1 G M [अ]पि, T2 हि (for च) —[b]) K5 S महाबल° (for दुरासद°) —[c]) Dn2 D7 समरश्लाघिंस्, S तेजसा यशसा श्रीर्यान् (G2 M1 [sup lin.] 2 3 5 धैर्यान्). —[d]) K4 B Dn2 D3 5 6-8 S transp त्वया and न K5 D2 T2 G2 भवेत् (for ऽभवत्).

17 [a]) K4 B2 4 Dn2 D4 7 8 सत्ययोधी (for °वादी) S त्वं (for च) Da Dn1 D5 ब्राह्मण्य° सत्यवा श्रापि —[b]) T1 G (except G2) M इव स्वय (for इवा पर°) K4 B2 4 Da Dn D2 7 8 तेजसा च बलेन च, T2 तेजसा नित्यवत्स्वय —[c]) K3 D2 हि तत्, K5 हित, S भवान् (for ऽजित) T G1-3 M1-4 सखे, M5 सघे (for सख्ये) K4 B Da Dn D4 6 7 8 देवगर्भसम° सख्ये, D1 देवराजोजित सख्ये Co cites देवगर्भसम° —[d]) K4 B1 2 4 Da Dn D4 5 7 8 युधि, B3 भवान् (for युधि) S मानुषे(T2 मानुष्ये, M मनुष्ये)ष्वधिको भवान्

देवगर्भोऽजितः संख्ये मनुष्यैरधिको भुवि ॥ १७
व्यपनीतोऽद्य मन्युर्मे यस्त्वां प्रति पुरा कृतः ।
दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ १८
सोदर्याः पाण्डवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिसूदन ।
संगच्छ तैर्महाबाहो मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ १९
मया भवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनन्दन ।
पृथिव्यां सर्वराजानो भवन्त्वद्य निरामयाः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

जानाम्यहं महाप्राज्ञ सर्वमेतन्न संशयः ।
यथा वदसि दुर्धर्ष कौन्तेयोऽहं न सूतजः ॥ २१
अवकीर्णस्त्वहं कुन्त्या सूतेन च विवर्धितः ।
भुक्त्वा दुर्योधनैश्वर्यं न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ २२
वसु चैव शरीरं च यदुदारं तथा यशः ।
सर्वं दुर्योधनस्यार्थे त्यक्तं मे भूरिदक्षिण ।

C 6 5843
B 6 122 26
K 6 122 26

---

18 a) D8 व्यपन(marg °ग)तो (for °नीतो) K8 5 D2 व्यपेत(K8 °पैतु)मन्यु॰ सजातो, D1 व्यपनीतो ह्यय मोहाद् — b) D8 T2 G8 पुरस्कृत॰ (for पुरा कृत) K8 5 D2 यतते न (K8 यच्च तत्ते) पुरा कृत, D1 व्युषित॰ प्रकीर्ति पुरा — d) Da D5 अशक्यम् (for न शक्यम्)

19 a) K5 सौदर्यात्, B1 पच वै, D2 सौंदर्या॰, S सोदरा (T2 °र) (for सोदर्या) Da Dn1 D5 शू (Da1 सू)रा, M1–3 वीर (for वीरा) — b) K8 [ऽ]रिपूदना॰, B1 D2 [ऽ]रिसूदना, G1 [ऽ]रिपूदन, G8 [ऽ]रिनिपूदन — c) Ko सगच्छैतान्, K2 सङ्गच्छै-तान्, G2 संगच्छ वै (for °च्छ तैर्)

20 a) Da1 निर्वृत्तिर्, D6 निवृत्त, C4 c निर्वृत्त (as in text) T2 यया भवति निर्वृत्त — d) D2 (m as in text) भवत्युय (sic), T2 भवंत्यद्य

21 a) K4 B2 4 Da1 Dn2 D1 4 7 8 T1 G4 जानाम्येव, B1 महाप्रज्ञ, Da2 D5 M जानाम्येतन्, Dn1 G1. 8 जानाम्येवं Ś1 महाप्रज्ञ, K4 B1. 2 4 Da Dn D4 5 7 8 G8 महाबाहो, T1 G1. 2 4 महाराज (for °प्राज्ञ) K5 जानाम्येवत्तु यथा राज्ञ॰ (hypermetric) — b) K8 Dn2 D7 M1. 3. 5 सर्वमेव (for °मेतन्) B1 असंशय, D2 असशय॰ (for न सशय॰) — c) B1. 4 Dn2 D4 6–8 मे भीष्म (for दुर्धर्ष) — d) Ko–3 5 सशय॰, D2 सशय (for सूतज॰)

22 T2 om 22^{ab} — a) Ś1 Ko–2 D8 अपकीर्णस्, K5 T1 G2–4 M1 (inf lin as in text) 5 अवतीर्णस्, C8 c d °कीर्ण॰ (as in text) G1 3 स्वय (for स्वहं) Ś1 कौंत्या, K5 कुत्या — Ko om 22^{b}–23^{c} — b) D8 विवर्धिता॰ K5 सोहं रतविवर्जित॰ — K2 om. 22^{c}–23^{d} — c) K5 ततशब्देनवैश्वर्यं (sic) — d) G2 न मिथ्यां K5 मिथ्याकर्तुं नमुत्सहे (sic) — After 22, T2 reads 25^{c}–27^{b}, *repeating* the same in the proper place — After 22, K4 B Da Dn D4–8 ins

507* वसुदेवसुतो यद्वत्पाण्डवार्थ दृढव्रत ।

[Dn1 पाडवार्थे B1 धृतव्रत॰]

23 K2 om 23^{abcd}, Ko om 23^{abc} (cf v 1 22) D1 om. 23^{a} — a) K5 चेद् (for चैव) — b) K4 B1 3 4 D4 6–8 पुत्रदार, B2 Da Dn1 D5 T G3 4 M1–3 5 पुत्रदारा(T1 °र)स्, Dn2 G1 2 M4 पुत्रदारास् (for यदुदार) B2 Da Dn1 D5 मम, G1–3 [ए]व च (for यश) K8 D2 तदर्थो मे न सशय॰, K5 तदाद्यर्थं च (*sup lin* न) संशय॰, D1 विपुवे वस्तुतो यश॰, D8 तदुदारं च मे यश॰ — d) Da Dn1 D5 त्याज्य मे, D8 कृत मे, S त्यजेय (for त्यक्त मे) Da1 D1 3 T G3 4 M2 4 भूरिदक्षिण॰ (D1 G3 T2 °णा, M4 °णं) K8 D2 भीष्म सत्यनिवेदित, K5 भीष्मस्य च महारथ॰ — Ś1 Ko–2 D8 6 ins after 23^{cd}, D1 after 23

508* तथा दुर्योधनस्यार्थे वीरमार्गनिषेविणा ।

[K2 भक्ता, D6 यथा (for तथा) K2 D1 6 °निषेवणा]

On the other hand, K4 B Da Dn D5 7 8 ins after 23^{cd}, D6, after 508*

509* मा चैतद्व्याधिमरण क्षत्र स्यादिति कौरव ।

[Cf 511* B8 न मे चेद्, Da Dn1 D5 न चेद्, D6 न चेद (for मा चैतद्) B2 8 Da D5 क्षात्र, D8 क्षत्रे D6 भारत (for कौरव)]

— e) D8 transp कोपिता॰ and पाडवा॰ G2 पाडवानीक (for °वा नित्य) — f) K4 B Dn2 D4 6–8 समाश्रित्य, Dn1 उपाश्रित्य (for मया॰) G2 शिखण्डिन (for सुयोधनम्) K8 D2 मया राजा समेधित॰, K5 मया राज्य समेदिता (sic), D8 भीष्म सत्य ब्रवीमि ते॰

C 6 5644
B 6 122 27
K 6 122 27

कोपिताः पाण्डवा नित्यं मयाश्रित्य सुयोधनम् ॥ २३
अवश्यभावी वै योऽर्थो न स शक्यो निवर्तितुम् ।
दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत् ॥ २४
पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह ।
भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि ॥ २५
पाण्डवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ।
अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे ॥ २६
अनुजानीष्व मां तात युद्धे प्रीतमनाः सदा ।
अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमिति मे मतिः ॥ २७
दुरुक्तं विप्रतीपं वा संरम्भाच्चापलात्तथा ।
यन्मयापकृतं किंचित्तदनुक्षन्तुमर्हसि ॥ २८

भीष्म उवाच ।

न चेच्छक्यमथोत्स्रष्टुं वैरमेतत्सुदारुणम् ।
अनुजानामि कर्ण त्वा युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ॥ २९

---

24 [a]) K8 D6 M8 अवश्यभावि; D1 2 °श्यभावि; D3 8 G2 °श्यभावी. Ko 1 चैपोक्तो, K2 चैवोक्तो, K4 B Dn2 ह्यर्थोय, Da Dn1 D4-5 ह्यर्थो यो, D8 योर्थो वै, T G यश्चार्थ, M1 4 चेद्योर्थ; M2 चेदर्थ, M8 5 चेदर्थ (for वै योऽर्थो) K6 अवश्येनाविवर्चो यो (sic) — [b]) Ś1 K4 B Dn2 D4 यो न, S स न (by transp.) M4 शक्तो (for शक्यो). D8 T2 G8 [ऽ]तिवर्तितु, Ca c निव° (as in text). Ko-2 न शक्योतिनिवर्तितु; K8 5 D2 न शक्यस्त्वतिवर्तितु — For 24[cd], cf 1 1 186[cd] 5 187. 17[cd], and 18[cd] above — [c]) K6 दिविल्युक्त रणे राज्ञा (sic) — [d]) Ś1 Ko 8 D8 T1 G4 [ऽ]तिवर्तितुम्, K2 न्यवर्ति° (for निवर्ति°) B1 D2 6 M2 उत्सहे. K5 न निवर्तितुमुत्सहेत्.

25 [ab]) K8 D2 पृथिवीक्षयसभूत नान्यथा हि पितामह — G8 om (? hapl) 25[c]–26[d]. — [c]) D6 °लभाय (for °लब्धानि) — [d]) D1 अत्रैव कुरुसंसदि, G2 कथ तानि सहामहे — For 25, K6 reads पृथिवीक्षत भवद्भि कथितं तात तत्तथा न तदन्यथा । संभूता अन्यथा हि पितामह भवद्भिरुपलब्धित ।

26 G8 om 26 (cf v l 25) — [c]) Ko अजेय°, T1 G1 4 अजय्याः (for अजेया). K8 5 पुरुपाश्चैते (K6 °व); B8 D6 पाण्डवाः सत्ये, D1 पुरुषै राजन्, D2 °पाश्चैव, T1 G2-4 °पा (G8 °पै) पार्था (for °पैरन्यैर्) — [d]) B8 D8 जेतुं, D6 अपि (for इति) K8 5 D2 6 तान्योद्धुमुत्सहे, B1 ताश्चोत्सहेत्सदा (sic), B8 तासु त्सहामहे, D1 तांश्च सहामहे; T1 G4 चापि सहामहे, T2 जानीमहे वय, G1 2 पश्चात्सहामहे — After 26, K4 B2 4 Da Dn D4-8 ins

510* विजयिष्ये रणे पाण्डूनिति मे निश्चित मतम् ।
न चेच्छक्यमवस्रष्टु वैरमेतत्सुदारुणम् ।
धनजयेन योत्स्येऽह स्वधर्मप्रीतमानस ।

[(L 1) Da Dn1 D5 निश्चिता मति (for °त मतम्) — (L 2) = (var) 29[ab] K4 B2 न मत्, B4 D2 न न (for न चेत्) — (L 3) D1 D1 5 °स्वधर्मप्रीति°; Dn1 स्वधर्मप्रीत°]

On the other hand, T1 G1 2 4 ins after 26

511* अधर्मं व्याधिमरणं क्षत्रियस्य पितामह ।

[Cf 509* G1 °स्य]

27 [a]) K8-5 B2 D1 2 S अनुजानीहि B3 मे (for (for मां) K4 मा धात (for मा तात). — [b]) K4 B2 4 Da Dn D4-8 युद्धाय कृतनिश्चयं (Dn1 °य), K6 युद्धे प्रीतिमना सदा; B1 D2 M युद्धाय प्रीतमानम (D3 M4 °स); B3 युद्धे कृतमनास्तथा; D1 युद्धेय विमना सदा; T G युद्धाय कृतमानम — [c]) T1 G2 4 तात (for वीर)

28 [a]) D2 द्विरुक्त; T G3 4 दुरुक्तम् D1 च; D5 चै, T1 G2-4 स्व, T2 सं; M1-3 5 त्वत्; M4 तु (for वि) D2 5 च, S मे (for वा) K5 द्विरुक्त्वा विप्रतिपत्तं, D3 दुरुक्तानि च वाक्यानि — [b]) K1 4 B Da Dn D1 4 6 8 रभसाच्, K2 मरमाद्, D7 राभस्याच् (for सरम्भाच्) T1 G2 4 च बलात्; T2 चापला (for चापलात्) K5 सरंभासिद्धयस्तव — [c]) K4 B1 2 4 Dn2 D4 6-8 यन्मयेह कृत; D3 यन्मया श्राविता (for यन्मयापकृत) D1 8 मोहात्; S वीर (for किंचित्) B2 Da Dn1 D5 यन्मे किंचिदपकृतं — [d]) K1 4 B Da Dn D1 3-5 तन्मे त्वं, K8 5 D2 तद्भवान्, T1 G2 4 किंचित्त्व, G1 किंचित्तत्, G5 न किंचित् (for तदनु-) K5 अर्हति D1 तदवज्ञातु मर्हसि, T2 M किंचित्क्षन्तु त्वमर्हसि

29 D6 om the ref B1 T2 om 29[ab] — [a]) D6 नैव (for न चेत्) Ko अथोत्स्रष्टु; K4 B D (except D1 2) अवस्रष्टु, K6 अथोम्यष्टं (sic) (for अथोत्स्रष्टु) S (T2 om) अपमार्ष्टुं न चेच्छ(G1 8 वै श)क्य — [b]) D1 तेन मह्यं (for वैरमेतत्) K8 5 D2 अकारण (K5 °क) (for सुदारुणम्) — [c]) Ś1 कर्णं

विमन्युर्गतसंरम्भः कुरु कर्म नृपस्य हि ।
यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥ ३०
अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि ।
क्षत्रधर्मजिताँल्लोकान्संप्राप्स्यसि न संशयः ॥ ३१
युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ।
धर्मो हि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३२
प्रशमे हि कृतो यत्नः सुचिरात्सुचिरं मया ।
न चैव शकितः कर्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ३३

संजय उवाच ।

एवं ब्रुवन्तं गाङ्गेयमभिवाद्य प्रसाद्य च ।
राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥ ३४

C 6 5636
B 6 122.39
K 6 123 39

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ समाप्तं भीष्मवधपर्व ॥

॥ समाप्तं भीष्मपर्व ॥

त्वा, Ko कर्ण त्वा, D3 कर्ण त्वा, T2 भद्र ते — K5 D2 om 29^{d}–31^{a} — ^{d}) K8 स्वर्गकारणात्, T1 G1 2 4 M स्वर्गमाप्नुहि (for स्वर्गकाम्यया) D. युद्धाय कर्णकाम्यया, G3 युध्यस्व मार्गकाम्यया

30 K5 D2 om 30 (cf v l 29) — ^{a}) K2 4 B D (D2 om) S निर्म(G3 नम)न्युर् (for विम°) K1 गतमरमा, K3 गच्छमरम (sic) (for गत°) K2 न मेत्र चान्ति मरम. — ^{b}) K8 व्रज कर्णानृणो भव, K4 B D (D2 om) S कृतकर्मा रणे स्म ह (B1 4 रणे ष्विह, B2 Da Dn1 D5 नृणामिह, B3 D8 रणेस्म्यह, D1. 8 T2 M नृणोस्म्यह, T1 रणे भय, G1-3 रणेभव, G4 रणे भवान्) — ^{d}) Ko 1 8 D3 M4 मम पौत्रेषु, K2 मम वृक्षेषु, T1 G2 4 सर्वे(G2 °र्वं)पौत्रेषु, M1 (*sup lin*) 2 8 5 मम पुत्रेषु (for सतां वृत्तेषु) B1 सम पुत्रेण मे भवान्, D1 अह पौत्रेषु वर्तमान्, T2 कृतवान्कर्म दुष्कृत, G1 8 सर्वपौत्रेषु युक्तवान् Cd cites वृत्तवान् (as in text)

31 K5 D2 om 31^{a} (cf v l 29) — ^{a}) T2 अह तु समरे राजन् — T2 om. 31^{b}–32^{a} — ^{b}) D1 तथा कुरु (for तदाप्नुहि) — ^{c}) K2 क्षत्रधर्मार्जित, B1 स्व हि क्षत्रनिताल्लँ, Da2 T1 G4 क्षत्रधर्मजिता — ^{d}) K8 5 D2 8 आप्स्यसि त्व, K4 B Da Dn D1 4-8 S अवाप्स्यसि (for संप्राप्स्यसि) K5 धनजय, D4 7 धनजयात् (for न सशय)

32 T2 om 32^{a} (cf v l 31) — ^{ab}) D2 बलवीर्य समन्वित, G1 °पराश्रय K5 न क सशय युध्यस्व सर्व लोकस्य पश्यत — 32^{cd} = (var) 6 24 31^{cd} — ^{c}) Da1 धर्मान्, G2 धर्मा, G3 न्यायान् (for धर्मो) Ko-3 D3 युद्धादधिक, S °दधिक (for च्छ्रेयोऽन्यत्) K5 D2 धर्मो युद्धादभ्यधिक

33 T2 om 33 K5 om 33^{ab} — ^{a}) Ko 1 प्रशमो, K2 प्रसमो, G8 प्रथमे (for प्रशमे) Ś1 Ko-2 यावत्, B2 राज्ञ (for यत्न) — ^{b}) K8 4 B Da Dn D2-8 S सुमहान्, D1 सुचिर (for सुचिरात्) D5 सुरस (for सुचिर) — ^{c}) B1 च मे, B2 4 D8 चैव (for चैव) K2 8 Da Dn D5-8 शकित, D1 सोन्यथा, D2 M शक्तित, T1 G4 शक्तस्त, G1 8 शक्यस्त (for शकित) K8 D8 पूर्वं (for कर्तुं) K5 ददामीति च ते शर्कि, G2 न वै शक्यस्तथा कर्तुं — ^{d}) = 6 2 14^{d}, 21 11^{d}, 61 16^{d}, 62 34^{d}, etc K4 B3 Dn2 D6-8 कर्ण सत्य ब्रवीमि ते (Dn2 व), Ca d as in text

34 K5 D1 2 6 S om the ref. — ^{a}) Ko 2 एव ब्रुवाण; K8 5 B1 D1-8 6 T1 G M इत्युक्तवत (for एव ब्रुवन्त) K4 B2-4 Da Dn D4 5 7 8 इत्युक्तवति गागेये, T2 इत्युक्त स तु राधेयो — ^{b}) K4 B4 D4 7 8 (marg *sec m* as in text) प्रसद्य, B1 प्रशाम्य, T1 G प्रणम्य (for प्रसाद्य) B2 8 Da Dn1 D5 अभिवाद्यो पमन्त्र्य च, T2 नमस्कृत्य पितामहं, Cv अभिवाद्य प्रणम्य च — ^{c}) K5 D2 कर्णोथ (K5 कार्त्सोय) रथमास्थाय, T2 ततस्त्वरथमारुह्य (sic) — ^{d}) K3 Da1 Dn1 D8 M सुतान् (for सुत) K5 D1 2 प्रयात शिबिर (D1 स्वपुर) प्रति, T2 ययौ स त्वरयान्वित

Colophon — *Sub-parvan* Ś1 Ko-2 B1 भीष्मवध Omitting sub-parvan name, K8 D8 mention only दशमदिनयुद्ध, K5 दशमेहनि, D2 दशमदिवस;

D6 दशमदिवसयुद्ध All MSS (except K0 B3 T1 G1 4 M1 4) read समाप्त, added after major parvan or sub-parvan — *Adhy name* K4 कर्णभीष्मसमागम, K6 भीष्मशरतल्पशयन, D1 M भीष्मकर्णसंवाद, D2 भीष्मस्य शरतल्पवसन, D6 राधेयभीष्मसंवाद, T1 G2-4 कर्णभीष्मसंवाद — *Adhy no* (figures, words or both) Da2 (sec m) 80, Dn2 D6 117 (as in text), D1 100, T1 G 118, T2 M1 2 119, M3 4 120, M5 121 — *Śloka no* Dn2 D5 39

— Before the last colophon (i e after 6 117 34), K3 ins

512* य इदं शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्व महाद्भुतम् ।
आजन्मसंचितात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ।
भीष्मपर्व इदं श्रुत्वा शतभोज्यं तु दापयेत् ।
सर्वतीर्थफलं चैव सर्वयज्ञफलं लभेत् ।
एतद्धि पर्वदानं च दत्त्वा स्वर्णादिदक्षिणाम् । [5]
समाहितफलावाप्तिर्जायते नात्र संशयः ।
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च ।
गवां कोटिप्रदानस्य फलं स्याद्भीष्मपर्वणि ।
भीष्मपर्व इदं श्रुत्वा पूजयेद्यस्तु वाचकम् ।
तेन ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुश्च वसवस्तथा । [10]
पूजिता ऋषयः सर्वे पितरश्च सहाग्निभिः ।
प्रसन्ने वाचके विप्रे प्रसन्नाः सर्वदेवताः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां स फलं प्राप्नुयान्नरः ।
पञ्च श्लोकसहस्राणि तथा ह्यष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिः प्रोक्ता व्यासेन धीमता । [15]
५८८४ ।

— Before the last colophon (i e after 6 117 34), D1 ins

513* श्रद्धया परया युक्तो भीष्मपर्व शृणोति यः ।
मुच्यते ब्रह्महत्याया जयं वै लभते ध्रुवम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेत्सम्यग्वस्त्रालंकारगोधनैः ।
पूजयेच्चैव वक्तारं भीष्मपर्वणि वै गृही ।

— After the last colophon, Ś1 K0-2 conclude with

अस्मात्तु द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायं प्रतिसंधिश्लोकः ।

श्रीजनमेजयः ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।
हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । श्री(Ś1 om)व्यासदर्शनं । निमित्ताख्यानं । संजयानुध्यानं । भीष्माभिषेकः । युद्धस्थानं । जम्बूखण्डनिर्माणं । श्रीमद्(Ś1 K0 om)भगवद्गीता । भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमनं । विश्वोपाख्यानं । इरावद्वधः । भीष्मनिपातनं चेति ।

षष्ठमेतन्महा(Ś1 महत्)पर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अध्यायानां शतं चात्र सप्तदश तथापरे ॥
पञ्च श्लोकसहस्राणि सप्तचाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीतिरस्मिन्पर्वणि कीर्तिताः ।
व्यासेन वेदविदुषा संख्याता भीष्मपर्वणि ॥ [5]

— Ś1 cont

शुभमस्तु सर्वजगतां । संवत् ॥ ८५ ॥ मार्गवति ॥ ११ ॥ बुधे ॥ वद्दि ॥ ९ ॥ पुत्र ॥ शादि ॥ १६ ॥ सुतरां ॥ १० ॥ आनन्द ॥ ॐ नमः कमलदलविपुलनयनाभिरामाय श्रीरामचन्द्राय नमः । श्रेयसे । गणेशाय ॥ ॐ नमस्ते गणेशाय ॥

— K0 cont

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसदाशिवाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । श्रीमहात्रिपुरसुदर्यै नमः । श्रीसूर्याय नमः । श्रीगुरुचरणकमलपरागपुञ्जेभ्यो नमः । शुभमस्तु लेखकपाठकयोः ॥

— K1 cont

शुभं । संवत् १८३९ संपूर्णं समाप्तम् ॥

— K2 cont

लिपिकृतं उदैरामेन स्वस्य लिखायतं मिश्रजी श्रीसदानन्दजी । संवत् १८२८ शाके १६९३ मिती वैशाखशुक्ले १४ शनौ शुभं भूयात् । श्रीरस्तु श्रीकृष्णाय नमः ॥ छ श्री छ ॥

— K3 D3 conclude with

अत ऊर्ध्वं द्रोणपर्व भविष्यति । तस्यायमभिसंधिश्लोकः ।

तमप्रतिमवीर्यौजोमहाबलपराक्रमम् ।
हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तान्ताः । व्यासदर्शनं । भीष्माभिषेकः । युद्धस्थानं । कुरुक्षेत्रगमनं । जम्बूखण्डविनिर्माणं । भगवद्गीता । भीष्मद्रोणकृपशल्याभिगमनं । विश्वोपाख्यानं । इरावद्वधः । भीष्मपतनमिति ।

— K3 cont

गणेशभटपुराणिक । भीष्मपर्व ॥

— D3 cont

य इदं शृणुयाद्भक्त्या भीष्मपर्व महाद्भुतम् ।
आजन्मसंचितात्पा * * * * * * * * * * ॥

— K4 B2 conclude with

अस्मानन्तरं द्रोणपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यसमन्वितम् ।
हतं देवव्रतं श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

— K₃ concludes with

भीष्मपर्वण्यमी वृत्तातानि । व्यासदर्शन । भीष्माभिषेक । कुरुक्षेत्राभिगमन । जंबूखडविनिर्माण ॥ सवत् १७४२ अश्वनवदि ४ भौमे लिषित ॥ प्रत्यनुसारेण मम दोषो न देय ॥ श्रीरस्तु ॥ छ ॥ श्री ॥

— Da Dn1 D5 conclude with

अस्यानन्तर द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायमाद्य श्लोक ।

जनमेजय उवाच ।

तमप्रतिमसत्त्वौजोबलवीर्यपराक्रमम् ।
हत शातनव श्रुत्वा पाञ्चाल्येन शिखण्डिना ॥

वैशपायन उवाच ।

युद्ध कृत्वा महाघोर दशाहानि महाबल ।
गाङ्गेयो निहतो राजन्ब्रह्मलोकमवाप्तवान् ॥
इति ते कथितं राजन्भीष्मपर्व ह्यनुत्तमम् ।
स्वधीते यत्फल वेदे तदस्मिन्नपि पर्वणि ।
क्षत्रियाणामभीरूणामुक्तमत्र महद्यश ॥
य इद पठते नित्य शृणुयाद्वापि नित्यश ।
स मुच्यते महापापैः कृतैर्घोरैश्च कर्मभि ॥
यज्ञावाप्तिर्ब्राह्मणस्येह नित्य
युद्धे नित्य क्षत्रियाणा जयश्च ।
शेषौ वर्णौ काममिष्ट लभेता
पुत्रान्पौत्रानिष्टमित्रास्तथैव ॥
पठेदिदं पर्व महार्थयुक्त
रणे जय पाण्डववृष्णिसिंहयो ।
सदा शुभ य शृणुयाच्च तत्पर
स मुच्यते पापकृतै स्वकर्मभि ॥
षष्ठं तु पर्व वै श्रुत्वा वाजिमेधफल लभेत् ।
भोजयेद्ब्राह्मणान्भक्ष्यैः सुमिष्टैः सुखशीतलैः ॥
वाचक पूजयेद्भक्त्या वस्त्रालकारचन्दनै ।
सम्यक्फलमवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
वाचकाय ततो दद्याद्गा सुवर्णादिसयुताम् ।
कास्यपात्र ततो देय ताम्रपात्र तथैव च ।
अन्न बहुविध देय शयनान्यासनानि च ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहितायां वैयासक्या भीष्मपर्व समाप्तमिति ॥

— Da2 cont

यादृशमितिन्यायान्न मे दोष ।
सभूप्य सदपत्यवत्परकराद्रक्ष्य च सुक्षेत्रव
त्सशोध्य मणिवाङ्कवत्प्रतिदिन वीक्ष्य च सन्मित्रवत् ।
वध्य वध्यवदक्षय न च ह विस्मर्य ह्वरेर्नामवत् ।
नैव सीदति पुस्तक किल कदाप्येतद्गुरूणां वच ॥

— D5 cont

यादृशमितिन्यायान्न मे दोष ।
वशीविभूषितकरान्नवनीरदाभा
त्पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रा
त्कृष्णात्पर किमपि तत्त्वमह न जाने ॥ १ ॥
यादृश पुस्तक दृष्ट्वा तादृश लिखित मया ।
यदि शुद्धमशुद्ध वा मम दोषो न दीयते ॥ २ ॥
अपुत्रा पुत्रिण सन्तु पुत्रिण सन्तु पौत्रिण ।
अधना सधना सन्तु जीवेच्च शरदा शतम् ॥ ३ ॥

— D1 concludes with

अत पर द्रोणपर्व भविष्यति । यस्यायमादिम श्लोक ।
अनुक्रमणिका । जम्बूद्वीपविनिर्माण १॥ सैन्यसमुच्चय २॥ अर्जुनयुधिष्ठिरसवाद ३॥ सेनासमागम ४॥ गीतोपदेश ५॥ ततो युद्ध दश दिनानि ॥ ततो भीष्मपतन ॥

षष्ठमेतन्महापर्व भारते परिकीर्तितम् ।
अत्राध्यायशत प्रोक्त सप्तादश तथैव च ॥
पञ्च श्लोकसहस्राणि संख्ययाष्टौ शतानि च ।
श्लोकाश्च चतुराशीति पर्वण्यस्मिन्प्रकीर्तिता ॥
व्यासेन वेदविदुषा सख्याता भीष्मपर्वणि ।

* * * * * *॥

श्रीशके १५६२ विक्रमसंवत्सरे कार्तिकवद्य ११ भृगौ विठ्ठलसुत-दशपुत्रगणेशेन पुत्रवद् * * * *

— D3 concludes with

व्यासदर्शनं १ । भीष्माभिषेक २ । युद्धसस्थानं ३ । कुरुक्षेत्रा-भिगमन ४ । जम्बूखण्डनिर्माण ५ । भगवद्गीता ६ । भीष्मद्रोण-कृपशल्याभिगमन ७ । विश्वोपाख्यान ८ । इरावध ९ । भीष्म पतनमिति ॥ समाप्त भीष्मपर्व ॥ अतो द्रोणपर्व भविष्यति ॥ जय जय जय जय श्रीकृष्ण । सवत् १७२९ वर्षे माघ शु ॥ १० शुक्रे । श्रीरस्तु । कल्याणमस्तु ॥

— D4 concludes with

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । शके १६२२ वर्तमाने विक्रमसवत्सरे भाद्र-पदबहुल अमावास्या भीष्मपर्व समाप्तम् ॥ ग्रन्थसख्या ९५००

— D6 concludes with

अनुक्रमणिका । भीष्मपर्वणि अध्याया ११७ । श्लोका ५८८४ । सवत् १८३५ वर्षे शके १७०१ प्रवर्तमाने दक्षिणायनगते श्रीसूर्ये सौरमानात् वृषारतौ महामाङ्गल्यप्रदे मासोत्तममासे भाद्रपद-

मासे सितेतरपक्षे नवम्यर्कवासरे पूर्णीकृतमिदं भीष्मपर्व । देहा वलीस्थेन साह्रा श्रीवृन्दावनसुतेन पुरुषोत्तमेन परोपकारार्थं कृत मिदं पुस्तक ॥

— D7 concludes with

श्रीकृष्णाय नम ॥

— D8 concludes with

भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्या पानमनुत्तमम् ।
तत सर्वगुणोपेतमन्न दद्यात्सुसस्कृतम् ।

श्रीमान् श्रीकृष्णो विजयते । श्रीमन्नारायणाय नम ।
श्रीराम शरण ममेति परमो मन्त्रोऽयमष्टाक्षर ।

शाके १६०६ रक्ताक्षिनाममवत्सरे । ज्येष्ठ वद्य प्रतिपदा इन्दु वासरे इद पुस्तक लिखित । श्रीकृष्ण । शुभमस्तु सर्वजगत । श्रीकृष्ण । ग्रन्थसंख्या ६००० । भीष्मपर्वस्येदं पुस्तक राघोजी देशमुख पराढें ।

— T1 concludes with

हरि ॐ ॥

भोजन भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलकृतान् ।
भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥

— T2 concludes with

श्रीकृष्णाय नम ॥

— G1 concludes with

हरि ॐ ॥ भीष्मप * * * — fol damaged.

— G2 concludes with

हरि ॐ । शुभमस्तु । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥
भोजन भोजयेद्विप्रान्गन्धमाल्यैरलकृतान् ।
भीष्मपर्वणि राजेन्द्र दद्यात्पानीयमुत्तमम् ॥
श्रीसरस्वत्यै नम श्रीकृष्णाय नम ।
बिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीथिका
शुद्धपङ्क्तिपदभेददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हथ समीक्ष्य सज्जना ॥
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न विद्यते ।
यादृश पुस्तके दृष्ट तादृश लिखित मया ॥

श्रीनिवासगुरवे नम । श्रीरामाय महागुरवे नम । रुक्मिणिसत्यभामासमेतश्रीकृष्णपरब्रह्मणे नम । श्रीवेदव्यासाय नम । अविघ्नमस्तु । हरि ॐ शुभमस्तु । श्रीवेदव्यासाय नम ॥

— G3 concludes with

श्रीदक्षिणामूर्तये नम । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नम । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त । राक्षसवत्सरं कार्तिकमास दक्षिणामूर्ति स्वहस्तलिखित । हरि ॐ । मार्गशीर्षमास भीष्मपर्व समाप्त । शुभमस्तु ॥

— G4 concludes with

हरि ॐ श्रीगणाधिपाय नम ।

— M1 concludes with

पडिञ्ञारे कोविल्कत्ते भीष्मपर्वं शुभम् ।

— M2 concludes with

बिन्दुदुर्लिपिविसर्गवीथिका
शुद्धभङ्गपदभेददूषणम् ।
हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं
क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जन ॥
नेत्रालस्याद्धस्तवेगान्मातृकास्पष्टवर्णत ।
न्यूनातिरिक्तताश्च स्याद्यदि शोध्या मनीषिभि ॥

कोल्ल १०२८ मत मीनं ७ तेटि अश्वतिनक्षत्रं पूर्वचतुर्थियुं सूर्यवारवु कूडियदिने एळुतितीर्त्त पुस्तकम् ।

गुरूणा चरणाम्भोजपरागपरमाणव ।
मनोमुकुरमस्माकं पुनीयुरनुवासरम् ॥
कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।
प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नम ॥

— M3 concludes with

श्रीकृष्णाय नम । श्रीवेदव्यासाय नम । शुभमस्तु ॥

— M4 concludes with

गुरुभ्यो नम ॥

— M5 concludes with

श्रीकृष्णाय नम । श्रीवेदव्यासाय नम । श्रीगुरुभ्यो नम । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्त ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which were either too long to be included in the foregoing footnotes to the constituted text, or not sufficiently connected with the main thread of the narration, or were otherwise deemed not important enough for being included in the main critical apparatus

The variants cited below these Appendix passages are of the same order as those cited below the additional (star) passages in the footnotes to the constituted text, so that, in both of them, corrupt readings, discrepant readings of single MSS, and minor variants are generally ignored, and obvious scribal errors silently corrected Furthermore, the variants of the short prose formulaic references (such as सजय उवाच) have been uniformly ignored here

In the case of Appendix passage no 2, additional variants are introduced from K_7 and in the case of no 3, the *Gītāsāra* (the text of which has been critically constituted), from $Ś_1$, $Ś_3$ and K_9, for which see detailed description of the Critical Apparatus given in the Introduction

1

After 6 22 16, K2 4 B Da Dn D2 (lines 1–7 only) 4 7 8 ins

संजय उवाच ।

धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् ।
अर्जुनस्य हितार्थाय कृष्णो वचनमब्रवीत् ।

श्रीभगवानुवाच ।

शुचिर्भूत्वा महाबाहो संग्रामाभिमुखे स्थित ।
पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय ।

संजय उवाच ।

एवमुक्तोऽर्जुनः संख्ये वासुदेवेन धीमता । [5]
अवतीर्य रथात्पार्थः स्तोत्रमाह कृताञ्जलिः ।

अर्जुन उवाच ।

ॐ नमस्ते सिद्धसेनानि आर्ये मन्दरवासिनि ।
कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिङ्गले ।
भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।
चण्डि चण्डे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवर्णिनि । [10]
कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये ।
शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ।
अट्टशूलप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि ।
गोपेन्द्रस्यानुजे ज्येष्ठे नन्दगोपकुलोद्भवे ।
महिषासृक्प्रिये नित्यं कौशिकि पीतवासिनि । [15]
अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये ।
उमे शाकंभरि श्वेते कृष्णे कैटभनाशिनि ।
हिरण्याक्षि विरूपाक्षि सुधूम्राक्षि नमोऽस्तु ते ।
वेदश्रुति महापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
जम्बूकटकचैत्येषु नित्यं संनिहितालये । [20]
त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम् ।
स्कन्दमातर्भगवति दुर्गे कान्तारवासिनि ।
स्वाहाकारः स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती ।
सावित्रि वेदमाता च तथा वेदान्त उच्यते ।
स्तुतासि त्वं महादेवि विशुद्धेनान्तरात्मना । [25]
जयो भवतु मे नित्यं त्वत्प्रसादाद्रणे रणे ।
कान्तारभयदुर्गेषु भक्तानां चालयेषु च ।
नित्यं वससि पाताले युद्धे जयसि दानवान् ।
त्वं जम्भनी मोहिनी च माया ह्रीः श्रीस्तथैव च ।
संध्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा । [30]
तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिश्चन्द्रादित्यविवर्धिनी ।
भूतिर्भूतिमतां संख्ये वीक्ष्यसे सिद्धचारणैः ।

संजय उवाच ।

ततः पार्थस्य विज्ञाय भक्तिं मानववत्सला ।
अन्तरिक्षगतोवाच गोविन्दस्याग्रतः स्थिता ।

देव्युवाच ।

स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रूञ्जेष्यसि पाण्डव । [35]
नरस्त्वमसि दुर्धर्ष नारायणसहायवान् ।

1

(L 1) K2 प्रेक्ष्य (for दृष्ट्वा). Da समवस्थित (for समुप°) — B8 श्रीकृष्ण उवाच (for श्रीभगवानु°) D7 संग्रामाभिमुखः — (L 4) Da1 उदीरयत् — (L 5) B2 om the ref — (L 6) Da1 D8 पार्थं — (L 7) K4 B3 4 D2 सिद्धसेने, Da1 °सेनानी K4 B3 4 Da D2 मदार° — After line 7, D2 ins इत्यादि दुर्गास्तोत्रं लक्षमस्ति — (L 8) B1 कपालि K2 अजिते (for कपिले) — (L 9) Da1 महाकाली — (L 10) B2 4 (m as in text) Da D7 8 खड्गे (for चण्डे) K4 Da1 D4 7 तारिणी, Dn2 तारणी, D8 तारणि D4 वरवर्णिनी — (L 11) Da2 कात्यायिनि, D8 कात्यायनी Da [ऽ]क्षये (for जये) — (L 12) K2 शिखा यक्षध्वजधरे, B1 8 D4 शिखिपुच्छ(D4 °पिंछ)ध्वज°, Da1 शिखिपीछधरे देवी, D7 शिखिपिच्छ° — (L 13) K2 पट्टशूल° K2 Da1 °धारणे, D4 °धारिणी — (L 14) K4 उपेंद्रस्य (for गोपेन्द्रस्य) — (L 15) K2 Da1 Dn1 D7 8 कौशिकी K2 Dn1 D4 7 पीतवासिनी — (L 16) K4 B1 D7 कोका(D7 °क)मुखि; B1–8 कोकामुखे (for कोक°) — (L 17) K2 Da1 Dn1 D8 शाकंमरी D4 कैटभनाशिनी. — (L 18) Da1 हिरण्याक्षे D7 धूम्राकृति (for सुधूम्राक्षि) — (L 19) K2 वेदश्रुतमहापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसे — (L 24) Da1 सावीत्री D7 वेदाग (for वेदान्त) Da2 D4 उच्यसे — (L 25) B2 मया (for महा-) — (L 26) Dn रणाजिरे, D4 8 रणप्रिये (for रणे रणे) — (L 27) K4 काननेषु, Da2 Dn1 D4 7 8 पालनेषु (for चालयेषु) — (L 28) D8 वसति K2 युद्धे यजति पाण्डवान् (for the posterior half) — (L 29) K2 जृम्भणी, Da1 Dn D4 8 जृंभ(Dn1 D4 °भि)नी Da1 Dn2 D4 7 मोहनी Da1 तथा मतिः (for तथैव च) — (L 30) D7 साध्या (for संध्या) — (L 31) B2 शांति (for तुष्टि) Da1 तुष्टिः पुष्टिधृतिदीप्तिश्च Da चंद्रादित्यवपुर्धरा, D4 8 °विवर्धनी — (L 32) Da भूतवता (for भूतिमता) B1 2 Da D7 मुख्ये, B8 लोके, Dn2 मार्त्ये (for संख्ये) Da1 वीक्ष्यासि — (L 33) D8 मातेव (for मानव-) — (L 34) B3. 4 अन्तरीक्ष° — (L 35) B2 Da1 अल्पेनैव — (L 37)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामपि वज्रभृत स्वयम् ।
इत्येवमुक्त्वा वरदा क्षणेनान्तरधीयत ।
लब्ध्वा वरं तु कौन्तेयो मेने विजयमात्मन ।
आरुरोह तत पार्थो रथ परमसगतम् । [40]
कृष्णार्जुनावेकरथौ दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतु ।
य इद पठते स्तोत्र कल्य उत्थाय मानव ।
यक्षरक्ष पिशाचेभ्यो न भय विद्यते सदा ।
न चापि रिपवस्तेभ्य सर्पाद्या ये च दंष्ट्रिण ।
न भयं विद्यते तस्य सदा राजकुलादपि । [45]
विवादे जयमाप्नोति बद्धो मुच्यति बन्धनात् ।
दुर्गं तरति चावश्य तथा चोरैर्विमुच्यते ।
संग्रामे विजयेन्नित्य लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलाम् ।
आरोग्यबलसपन्नो जीवेद्वर्षशतं तथा ।
एतद्दृष्ट प्रसादात्तु मया व्यासस्य धीमत । [50]
मोहादेतौ न जानन्ति नरनारायणावृषी ।
तव पुत्रा दुरात्मान सर्वे मन्युवशानुगा ।
प्राप्तकालमिद वाक्य कालपाशेन गुण्ठिता ।
द्वैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथानघ ।
अवारयस्तव सुत न चासौ तद्गृहीतवान् । [55]
यत्र धर्मो द्युति कान्तिर्यत्र ह्री श्रीस्तथा मति ।
यतो धर्मस्तत कृष्णो यत कृष्णस्ततो जय ।

Colophon.

2

Before 6 23 1, Ko-2 (as also K7) ins

श्रीरामचन्द्राय नम । श्रीकृष्णाय नम । ॐ नम । अस्य श्रीभगवद्गीतामालामन्त्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषि । अनुष्टुप् छन्द । श्रीकृष्णपरमात्मा देवता । अशोच्यानन्वशोचस्त्व प्रज्ञावादाश्च भाषसे (Gītā 2 11^{ab}) इति बीजम् । सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक [5] शरण व्रज (Gītā 18 66^{ab}) इति शक्ति । अह त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच (Gītā 18 66^{cd}) इति कीलकम् । श्रीकृष्णप्रीत्यर्थं धर्मार्थकाममोक्षार्थे जपे विनियोग ॥ नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावक (Gītā 2 23^{ab}) इति अङ्गुष्ठाभ्या [10] नम । न चैन क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुत (Gītā 2 23^{cd}) इति तर्जनीभ्या नम । अच्छेद्यो ऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च (Gītā 2 24^{ab}) इति मध्यमाभ्या नम । नित्य सर्वगत स्थाणुरचलोऽय सनातन (Gītā 2 24^{cd}) इत्यनामिकाभ्या नम । [15] पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश (Gītā 11 5^{ab}) इति कनिष्ठिकाभ्या नम । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च (Gītā 11 5^{cd}) इति करतलकरपृष्ठाभ्या नम । इति करन्यास ॥ अङ्गन्यास । नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावक [20] (Gītā 2 23^{ab}) इति हृदयाय नम । न चैन

K2 Da1 D7 वज्रभृता — (L 39) Da1 कौंतेय — (L 40) Dn1 परमसमन — (L 41) K2 Da Dn1 D4 एकरथे (for °रथौ) — (L. 42) Da पठति K2 4 B Da2 कल्यम्, Da1 Dn1 D8 कल्पम् (for कल्य) — (L 43) K2 यक्ष रक्षति शापेभ्यो (for the prior half) — (L 44) D7 न चापि चौरशत्रुभ्य (for the prior half) D7 सर्पेभ्यो (for सर्पाद्या) K2 न (for ये) — (L 46) K2 B1-3 Da1 (before corr as above) a2 Dn1 D4 7 8 मुच्येत — (L 47) Da D7 रोगैर् (for चोरैर्) — (L 48) K2 B1 3 4 विजयो, B2 Da D7 8 विजय D8 लक्ष्मी Dn2 D4 8 केवल — (L 50) D7 श्रुत राजन् (for प्रसादात्तु) D7 व्यासेन (for व्यासस्य) K2 D7 धीमता — (L 51) K2 Dn D4 7 8 मोहात्वेतौ — (L. 53) K2 Da राज्य (for वाक्य) B1 2 कुठिता (for गुण्ठिता) — (L. 54) K2 तथानल , K4 B D4 8 तथा नभ (for तथानघ) — After line 54, D7 ins

एतैरन्यैस्तत्त्वविद्भिर्ज्ञानविज्ञानपारगैः ।

— (L 55) B2 अभावयस्, D7 वीर्यमाणस् (for अवारयस्) — (L 56) D8 कीर्तिर् (for कान्तिर्), and transp ह्री and श्री K2 रवि, K4 B1 2 4 रति (for मति) — (L 57) B2 यत्र (for यतो) — Colophon om. in D7 [*Adhy name* K2 4 B1 3 4 D4 8 कात्यायनीस्तव (K4 B3 cont समाप्त), Da2 दुर्गास्तुति, Dn1 कात्यायनिस्तोत्र — *Adhy no* Da2 23, Dn2 22]

2

For lines 1-2, K7 subst श्रीवैशंपायन उवाच । अस्य श्रीगीताशास्त्रमन्त्रस्य वेदव्यासभगवान् — After line 3, K7 ins श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे जपे विनियोग ।

श्रीगीताया ऋषिर्व्यासश्छन्दो नानाविधि श्रुति ।
देवता देवकीपुत्र पार्थसारथिरात्मवान् ॥ (१)

— (L 6-7) For अह शुच, K7 subst ऊर्ध्वमूलमध शाखमश्वत्थ प्राहुरव्ययम् (Gītā 15 1^{ab}) — (L. 8-9) K7 subst यज्ज्ञानपकृतेन (sic) श्रीभगवत्समाराधनार्थे (for श्रीकृष्ण मोक्षार्थे) — K7 om from नैन छिन्दन्ति up to end of line 18 — (L 19-20) K0 अथ षडङ्गन्यास, K1

ऽदयन्त्यापो न शोषयति मारुत (Gita 2 23cd)
इति शिरसे स्वाहा । अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्यो
ऽशोष्य एव च (Gita 2 24ab) इति शिखायै
वौषट् । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च [25]
(Gita 11. 5cd) इत्यस्त्राय फट् । इत्यङ्गन्यास ॥

अथ ध्यान ।

ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वय
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्ये महाभारते ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी [30]
मावर्तेरनुसंदधामि भगवद्गीता भवोन्मोचिनीम् ॥ (१)
ॐ इति विकसितपद्मं सूर्यसोमाग्निबिम्ब
प्रणवमयविकार्सं यस्य वै निर्विकल्पम् ।
अचलपरमशान्त ज्योतिराकाशसार
स भवतु शुभदो मे वासुदेव' प्रविष्ट' ॥ (२) [35]
सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दन' ।
पार्थो वत्स सुधीर्भोक्ता दुग्ध गीतामृत महत ॥ (३)
ॐ नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे
फुल्लारविन्दायतपद्मनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्ण [40]
प्रज्वालितो ज्ञानमय' प्रदीप ॥ (४)
प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नम ॥ (५)

3

☞ For the MSS Ś1 8 K0 (used in constituting the text of this Appendix passage known as the Gitāsāra), see detailed description of the Critical Apparatus. In what follows, the shorter version is generally adopted, but where quite unavoidable, alternative versions are given opposite each other (the shorter on the left side, the longer on the right) suspending the column division, and marked by a vertical wavy line in the margin

K0-2 ins after 112*

अर्जुन उवाच ।

यदेतन्निष्कल ब्रह्म व्योमातीत निरञ्जनम् ।
कैवल्य केवल शान्त शुद्धमत्यन्तनिर्मलम् ॥ (१)
अप्रतर्क्यमविज्ञेय विनाशोत्पत्तिवर्जितम् ।
ज्ञानयोगविनिर्मुक्त तज्ज्ञान ब्रूहि केशव ॥ (२)

श्रीभगवानुवाच ।

सर्वतोज्योतिराकाश सर्वभूतगुणान्वितम् । [5]
सर्वत परमात्मानमक्षय परमं पदम् ॥ (३)
अनादिनिधनं देव महाज्योतिरतिध्रुवम् ।
अत्यन्तपरम स्थान शब्दादिगुणवर्जितम् ॥ (४)
यत्तत्परतरं ज्योतिर्ध्रुवात्परतर स्थितम् ।
आचतुर्युगमद्यापि कथित न हि कस्यचित ॥ (५) [10]

अथांगन्यास (for अङ्गन्यास.). — (L 26) K1 इत्यगन्यासा (for °न्यास). — (L 28) K1 प्रतिपादिता (for °बोधितां). — (L 31) K1 भवोद्वेगिनीं (for भवोन्मोचिनीम्) K0 अत्र त्वा मनसादधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीं. — (L 35) K1 शिवदो (for शुभदो).

For lines 19–41, K1 subst ॐ ज्ञानात्मने हृदयाय नम । श्रीमदैश्वर्यात्मने ऽनन्त्य शिरसे स्वाहा ॥ श्रीमच्छक्त्यात्मने वेद-व्यासाय शिखायै वौषट् । श्रीबलात्मने बलभद्ररामाय कवचाय हु । श्रीमत्तेजसात्मने कृष्णाय नेत्रत्रयाय वौषट् ॥ श्रीमद्वीर्यात्मने यदिपतेशाय (sic) गांडीवधन्विने अर्जुनाय अस्त्राय फट् ॥ ॐ

अभ्रिमघमाजलबिन्दु नमल्लाट-
रोलहनाल्कनिपतत्तुरंगरेणु ।
पायात्पलायितसुयोधनमानभङ्ग
यामन्वि(sic) वदनमर्जुनसारथेन ॥ (२)
आगाध्रपाणिकमलप्रणदत्प्रतोद-
माल्यन्दारमणिकुण्डलहेमसूत्रम् ।
आविश्रमाम्बुज * * * * नीलमव्या-
दाम धनजयरथाभरण महो न ॥ (३)

वानक * मल[नि]मितारमुद्रदु * परिकल्पितमर्हिवर्हचूड ।
इतर * * गृहीतवेत्रवनोयमम इति मानिधिमाननोतु शौरि ॥ (४)

— After line 43 (st 5), K1 ins.

वाचक प्रणवो यस्य क्रीडावस्त्वखिल जगत ।
श्रुतिराशा वपुर्यान त वन्दे देवकीसुतम् ॥ (६)
सारथ्यमर्जुनस्याजौ कुर्वन्गीतामृत ददौ ।
लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नम ॥ (७)

3

K0-2 0 *repeat* lines 1–4 after line 104, which follows line 63 — (L 2–3) Ś8 K1. 2 0 (the last three second time) reverse the order — (L 3) K0-2 0 (all second time) अनिर्देश्य (for अविज्ञेय) — (L 4) K0-2 0 (all second time) तत्क्षणादेव मुच्येत (for the prior half) — (L 6) Ś1 8 K0-2 अक्षर (for अक्षय). — (L 7) Ś1 8 K0 1 °ज्योतिरिति, Cś1 °ज्योतिरपि (for °ज्योतिरति-) — (L 8) K0-2 आकाश (for अत्यन्त) — After line 8, Ś1. 8 ins ·

आत्मदेहे मया सृष्टा प्रकृति क्षेत्रमेव च ।
सकल तु भवेत्क्षेत्र निष्कल परम पदम् ॥ (६)
अर्जुन त्वत्प्रसादेन शृण्वन्तु मुनिसत्तमा ।
अद्य मुक्ता महाबाहो त्वत्प्रसादाद्धनजय ॥ (७)

प्रमाण वेदतत्त्वाना साख्यादीन्यपियोगिनाम् । [15]
तेषा न विद्यते निष्ठा सर्वे पापण्डिभि सह ॥ (८)
कथित च मया ज्ञान देवानामपि दुर्लभम् ।
विश्वरूपमय दिव्य भैरवग्रन्थिबिन्दुना ॥ (९)

सुषुम्णा दक्षिणे मार्गे दर्शिता विश्वरूपिणा ।
अप्रकाशमिद प्रश्न यन्मया कथितं तव ॥ (१०)

अप्रकाशमिद प्रश्न यन्मया कथित तव ।
वाङ्मय सर्वशास्त्राणामतिसूक्ष्मं चराचरम् ॥ (१०) [20]

नाग्निर्वायुर्न चाकाश न क्षितिर्नापि वा जलम् ।
न मनोबुद्ध्यहकार गूढार्थं कथित तव ॥ (११)
अनित्यो नित्यता याति यदा भाव न पश्यति ।
शून्यं निरञ्जनाकार निर्वाण ध्रुवमव्ययम् ॥ (१२)
पुरुष निर्गुण साक्षात्सर्वतश्चैव तिष्ठति । [25]
सर्वं तस्मात्पर ब्रह्म बुद्धिश्चास्य न बुध्यति ॥ (१३)
प्रतिमाचप्रयत्नेन हरिं त्रैलोक्यबान्धवम् ।
दशाम चाङ्गुल व्याप्य चाशायाद्य व्यवस्थितम् ॥ (१४)
जीवो यत्र प्रलीयेत सा कला षोडशी स्मृता ।
तया सर्वमिद व्याप्त त्रैलोक्य सचराचरम् ॥ (१५) [30]
तच्चिन्त्यं तेन वै ज्ञान तदन्नाद्या उपासते ।
ब्रह्मर्णव हि विख्यात वेदान्तेषु प्रकाशितम् ॥ (१६)
वेदेषु वेदमित्याहुर्वेदधाम पर मतम् ।
तत्पर विदित यस्य स विप्रो वेदपारग ॥ (१७)
आहुति सा परा ज्ञेया सा च सध्या प्रतिष्ठिता । [35]

गायत्री सा परा ज्ञेया अजपा नाम विश्रुता ॥ (१८)
तपस्तथ तथा वेदे मुनिभि समुपास्यते ।
ता कला योऽभिजानाति स कलाज्ञोऽभिधीयते ॥ (१९)
या ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुर्गर्भजन्मजरादिभि ।
परिज्ञानेन मुच्यन्ते नरा पातककिल्बिषै ॥ (२०) [40]
इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी ।
तयोर्मध्ये तृतीया तु तत्प्रयागमनुस्मरेत् ॥ (२१)
इडा वै वैष्णवी नाडी ब्रह्मनाडी तु पिङ्गला ।
सुषुम्णा चैश्वरी नाडी त्रिधा प्राणवहा स्मृता ।
ब्रह्मा विष्णुर्महादेवो रेचकः पूरकुम्भक ॥ (२२) [45]
सक्रान्तिविषुवच्चैव योऽभिजानाति विग्रहम् ।
नित्ययुक्त स योगीशो ब्रह्मविद्या प्रपद्यते ॥ (२३)
इडा वै गार्हपत्यस्तु पिङ्गलाहवनीयक ।
सुषुम्णा दक्षिणाग्निस्तु ह्येतदग्नित्रय स्मृतम् ॥ (२४)
तस्य मध्ये स्थित ज्योति सोममण्डलमेव च । [50]

वेद यत्नेन कौन्तेय तत्त्व मामजमव्ययम् ।
— (L. 9) Ś7 8 योगी परमतत्त्वेन ध्रुवाद्ध्रुवतर ध्रुव — (L. 10) Ś7 8 न चोक्त यस्य (for कथित न हि) K2 केनचित् (for कस्य) — (L 13) Ś8 त्वत्प्रसादेन (for त्वत्प्रसादेन) Ś7 8 ऋषिदेवता, K1 9 मुनिदेवता (for मुनिसत्तमा) — Ko 2 read lines 15–16 twice consecutively — (L 15) Ś7 8 वेदाश्चत्वार (for वेदतत्त्वाना) Ko (first time) 1 2 (first time) साख्यादिविधियोगिना, K9 साख्यादीन्यपि यो° — (L 16) Ko 2 (both first time) तेषा चेष्टा न (K2 नि-) वर्तेत Ko 2 (both first time) शुन (for सर्वे) Ś7 8 पापाडिकै, K2 (both times) पापटिभि (as above) — (L. 18) Ś7 8 चित्य (for दिव्य) Ś7 8 भैरवग्रथ°, Ko भैरव ग्रथि° — (L 19, left) Om. in K1 2 — (L 20, right) Om in Ś7 8 — (L 21) Ś7 8 न च (for नापि) — (L 22) Ko 1 न मनोबुद्धियोगेन (for the prior half) Ś7 8 मया (for तव) — (L 24) Ko निर्धार, K1 निर्वार, K9 निर्वैर (for निर्वाण) Ś8 (marg) K1. 2 9 ईश्वर (for अव्ययम्) — (L 25) Ś7 8 पुरुषं निर्मल साक्षी (for the prior half) Ś7 सदा, Ś8 CŚ7 स च (for

सोममण्डलमध्यस्थ तन्मध्ये सूर्यमण्डलम् ॥ (२५)
सूर्यमण्डलमध्यस्थो ज्वलत्तेजो हुताशन ।
हुताशनस्य मध्ये तु निर्धूमाङ्गारवर्चसम् ॥ (२६)
तत्रास्थितो महात्मासौ योगिभिस्तु प्रगीयते ।
सुगीत चैव कर्तव्य मन एकाग्रचेतसा ॥ (२७) [55]
शिवो बिन्दु शिवो देवो घर्घरामृतवर्चसा ।
निखिलं पूरयेद्देह विपदाहज्वरापहम् ॥ (२८)

सर्पवत्कुटिलाकारसुषुम्णावेष्टितां तनुम् ।
मकारवेष्टितां कृत्वा मात्रतपरियोजयेत् ॥ (२९)
त्रिस्थानं च त्रिमात्र च त्रिमत्र च त्र्यक्षरम् । [60]
अर्धमात्र च यो वेत्ति स भवेद्वेदपारग ॥ (३०)
सर्वत पाणिपाद तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
निर्मल विमलाकार शुद्धस्फटिकसंनिभम् ॥ (३१)

अर्जुन उवाच ।

जीवो जीवति जीवेन नास्ति जीवमजीवितम् ।
निर्गत सह सङ्गेन स जीव केन जीवति ॥ (३२)

स्थावर जङ्गमं चैव यत्किंचित्सचराचरम् ।
जीवो जीवति जीवेन स जीव केन जीवति ॥ (३२) [65]

श्रीभगवानुवाच ।

मुखनासिकयोर्मध्ये प्राण सचरते सदा ।
आकाश पिबते नित्य स जीवस्तेन जीवति ॥ (३३)
काकीमुख ककारान्त मकार चेतनानुगम् ।
अकारस्य तु लुप्तस्य कोऽर्थ सप्रतिपद्यते ॥ (३४)
तावत्पश्येत्खगाकार खकार तु विचिन्तयेत् । [70]

खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्य च ख कुरु ॥ (३५)
खमध्ये च प्रवेष्टव्य स च ब्रह्म सनातनम् ।
आत्मान खमय कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ (३६)
ऊर्ध्वशून्यमध शून्य मध्येशून्य निरामयम् ।
त्रिशून्य योऽभिजानाति स भवेत्कुलनन्दन ॥ (३७) [75]

तस्य भावस्य भावात्मा भावना नैव युज्यते ।
अनावृत्तस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो गति ॥ (३८)
तत्पद विदितं येन स योगी छिन्नसशय ।

अमात्रशब्दरहित स्वरव्यञ्जनवर्जितम् ।
बिन्दुनादकलातीत यस्त वेद स वेदवित् ॥ (३८)
समाप्ते ज्ञानविज्ञाने ज्ञेये च हृदि संस्थिते ।

गार्हपत्य तु, K1. 2 °पत्ये तु K0 1 9 °लाहवनीयक, K2 °यके (for °यक) — (L 49) Ś7 8 दक्षिणाग्नि तु K0-2 9 (marg sec m as above) त्रेताग्नि शरण ययु — (L 54) K9 सा च माहेश्वरी स्मृता (for the post half) — (L 55) Ś7 8 अपि (for चैव) — (L 56) K0-2, 9 (marg sec m as above) शिखाबिंदु (for शिवो बिन्दु) Ś7 8 K9 (marg sec m) शशी देवो, K1 शिखो देवो (for शिवो देवो) K0-2 9 घर्घरामृतवर्षण (K1 °वर्चसं) — (L 57) Ś7 8 अखिल (for निखिल), and विपदाहज्वर हरेत् (for the post half) — (L 59) K0-2 सकार वेष्टित, K9 मकारे वेष्टित Ś7 परितर्पयेत्, Ś8 °रक्षयेत्, K0-2 °योजित — (L 60) Om in K1 2 — (L 61) Om in K1 2 Ś8 स विप्रो (for स भवेद्) — (L 62) = 6 35 13^{ab} Ś7 8 K1 2 सर्वत पाणिपादांत, K9 °पाद त — K0-2 9 read line 63 after line 44 — (L 63) Ś8 विमल निर्मलाकार (for the prior half) K9 °निमल (for °सनिभम्). Ś7 8 *repeat* line 63 after line 67, followed by

भिन्नशुष्ककपालस्य पुत्रोत्पत्तिर्न विद्यते ।,

and lines 103 (with v l), 107 (with v l), and

सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयकरी ।,

followed further by line 110 (left, var), line 111 (left, var), line 112 (left, var) and 113 (left, var). On the other hand, K0-2 ins, after line 62, 6 35 13^{cd}, followed by line 104, the ref अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 (with var), while K9 ins 6 35 13^{cd}, followed (in marg) by lines 63, 104, the reference अर्जुन उवाच, and lines 1, 3, 2, 4 as in K0-2, after which comes (marg) the ref श्रीभगवानुवाच, followed by lines 66-67 — After line 63, lines 64 (left) and 65 (left) are read (preceded by the ref) by Ś7 8, while lines 64 (right) and 65 (right), preceded by the ref, are read by K0-2 — (L. 68) Ś7 K9 चेतनामुख, Ś8 °नात्मक (for °नानुगम्) — (L 70) K0-2 9 मकार (for खकार) Ś7 खगाकार तु चिंतयेत् — (L 71) Ś7 8 खमध्ये च प्रवेष्टव्य (for the prior half) K1 2 9 आत्ममध्ये (for °मध्य) Ś7 8 आत्मान च खग कुरु (for the post half) — (L 72) Om (hapl) in Ś7 8 — (L 73) Ś7 8 च खग (for खमय) — (L. 74) Ś7 निराश्रय, Ś8 निरतर (for निरामयम्) — (L 75) K0-2 9 को न (K1 2 केन) मुच्येत बधनात् (for the post half) — Lines 76-89 (all left) are given (with var) by Ś7 8, while lines 76-89 (all right) and lines 90-101 are given (with var) by K0-2 9 — (L 76, left) Ś8 नानु- (for नैव) — (L. 78,

पुण्यपापहराश्चैव ये चान्ये पञ्चदैवता ॥ (३९)
जीविन सह गच्छन्ति यावत्तत्त्व न विन्दति ।
पाप दहति ज्ञानाग्नि पुण्येन सोमसूर्ययो ॥ (४०)
पुण्यपापविनिर्मुक्तिरेप योगोऽभिधीयते ।
धृतिरोधि मनोधीति मतोप समिवामृतम् ॥ (४१)
इन्द्रियाणि पशु कृत्वा यो यजेत स दीक्षित ।
पर ब्रह्माधिगच्छन्ति शब्दब्रह्मविचिन्तनात् ॥ (४२)
सकले दृष्टपारोऽपि भाव युञ्जति युञ्जति ।
निष्कले दर्शन नास्ति स्वभावो भाव युञ्जति ॥ (४३)
तालुमूले च लम्पाया त्रिकूट त्रिपथान्तरम् ।
एक तत्त्व विजानीयाद्विम्रस्यायतन महत् ॥ (४४)

लब्धशान्तपदे भावे न योगो न च धारणा ॥ (३९)
वेदादौ य सुर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित । [80]
तस्य प्रकृतिलीनस्य य पर स महेश्वर ॥ (४०)
ना नावार्थी भवेत्तावद्यावत्पार न गच्छति ।
उत्तीर्णे तु परे पारे किं नावा वै प्रयोजनम् ॥ (४१)
दूरस्थो नापि दूरस्थ पिण्डस्थ पिण्डवर्जित ।
अमलो निर्मल सूक्ष्म सर्वव्यापी निरञ्जन ॥ (४२) [85]

अर्जुन उवाच ।

अक्षराणि समात्राणि सर्वे बिन्दुसमाश्रिता ।
बिन्दुर्भिद्यति नादेन स नाद केन भिद्यते ॥ (४३)

श्रीभगवानुवाच ।

ॐकारध्वनिनादेन वायु संहरणान्तिकम् ।
निरालम्बस्तु निर्देहो यत्र नादो लय गत ॥ (४४)

अर्जुन उवाच ।

याह्येन व्यापित व्योम व्योम चाननुनासिकम् । [90]
अधश्चोर्ध्वं कथ चैव कण्ठे चैव निरञ्जन ॥ (४५)

श्रीभगवानुवाच ।

अनूष्ममव्यञ्जकमस्वर य
तत्तालुकण्ठेष्वनुनासिक च ।
अरेफजात शुभमूष्मवर्जित
न दुष्कराणा कुरुते कदाचित् ॥ (४६) [95]
आकाशमप्यनाकाश पुरुषस्थे प्रतिष्ठितम् ।
शब्दं गुणमिवाकाश नि शब्द ब्रह्म चोच्यते ॥ (४७)
सर्वग सर्वबोधादि वासनाजालवर्जितम् ।
इन्द्रियाणा निरोधेन देहे पश्यन्ति मानवा ॥ (४८)
देहे नष्टे कुतो बुद्धिर्ज्ञान विज्ञानमेव च । [100]
ज्ञान विज्ञानयुक्त च रक्षणीय प्रयत्नत ॥ (४९)

छिन्नमूलस्य वृक्षस्य यथा जन्म न विद्यते ।
ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्देहो न विद्यते ॥ (४५, ५०)
गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यै शास्त्रसंग्रहै ।
या पुरा पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनि सृता ॥ (४६, ५१) [105]

गीतागाङ्गोदक पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ।
सर्वशास्त्रमयी गीता सर्वधर्ममयो हरि ॥ (४७, ५२)
सर्वतीर्थमयी गङ्गा सर्वपापक्षयकरी ।
सर्वभोगमयश्चाय सर्वमोक्षमयो ह्ययम् ॥ (४८, ५३)

---

left) Ś8 भिन्न° (for छिन्न°) — (L 80, left) Ś8 जीविना (for जीविन) — (L 87, left) Ś1 निष्कल and स्वभावोद्भाव — (L 88, left) Ś1 तालु मध्ये च (for तालुमूले च) — (L 76, right) K9 अमात्रा° (for अमात्र°) — (L 79, right) K9 नैव (for न च) — (L 80, right) K1 पुरा (for सुर) K1. 2 9 प्रोक्त (for प्रोक्तो) — (L 82, right) म नावार्थी (for ना नावार्थी) — (L 83, right) K9 पर (for परे) — (L 84, right) K0 पितृवर्जित (for पिण्ड°) — (L 91) K9 मर्वव्यापी (for कण्ठे चैव) — (L 92) K0-2 अघोषम् (for अनूष्मम्) — (L 94) K0-2 शुभमोप° (for शुभमूष्म°) — (L 97) K9 शब्दगुणम् (for शब्द गुणम्) — (L 99) K1 2 नि (K1 वि) बोधेन (for निरोधेन) — (L 101) K0 ज्ञानविज्ञान° (for ज्ञान वि°) — (L 102) Ś8 मूर्लातस्तस्य मत्रो (for वृक्षस्य यथा जन्म) — Ś1 9 om (hapl.) lines 104–106

गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि सस्थिता ।
चतुर्गकारस्मरणात्पुनर्जन्म न विद्यते ॥ (४९)
गीतासार पठेद्यस्तु ह्यच्युतस्य च सनिधौ ।
तस्माद्गुणसहस्रेण विष्णोर्निर्वचन यथा ॥ (५०)

गकारपूर्वाश्चत्वारो रक्षन्ति महतो भयात । [110]
गीता गङ्गा च गायत्री गोविन्दो हृदि सस्थिता ॥ (५१)
स्नातो वा यदि वास्नात शुचिर्वा यदि वाशुचि ।
य स्मरेत्पुण्डरीकाक्ष स वाह्याभ्यन्तरे शुचि ॥ (५०)
स गच्छेत्तत्क्षणात्प्रायो महामूर्ते नमोऽस्तु ते ।
गीतासार पठेद्यस्तु विष्णुलोके महीयते ॥ (५१) [115]

एतत्पुण्य पापहरं धन्य दु स्वप्ननाशनम् ।
पठतां शृण्वतां चैव विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ (५१, ५३)

इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त ॥

4

B8 4 Da D4. 5 ins after 6 45 43[cd] Dn (transp lines 9–18 after line 46) ins after 6 45 43[ab] M3–5 (all om lines 1–6, and 288–339) ins after 6 45 46

श्वेत क्रोधात्प्रजज्वाल हविषा हव्यवाडिव ।
स विस्फार्य महच्चाप शक्रचापोपम बली ।
अभ्यधावज्जिघासन्वै शल्य मद्राधिप बली ।
महता रथवशेन समन्तात्परिवारित ।
मुञ्चन्बाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथ प्रति । [5]
तमापतन्त सप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् ।
तावकाना रथा सप्त समन्तात्पर्यवारयन् ।
मद्रराजमभीप्सन्तो मृत्योर्दंष्ट्रान्तर गतम् ।
बृहद्बलश्च कौसल्यो जयत्सेनश्च मागध ।
तथा रुक्मरथो राजन्शल्यपुत्र प्रतापवान् । [10]
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ काम्बोजश्च सुदक्षिण ।
बृहत्क्षत्रस्य दायाद सैन्धवश्च जयद्रथ ।
नानावर्णविचित्राणि धनूंषि च महात्मनाम् ।
विस्फारितानि दृश्यन्ते तोयदेष्विव विद्युत ।
ते तु बाणमय वर्षं श्वेतमूर्धन्यपातयन् । [15]
निदाघान्तेऽनिलोद्धूता मेघा इव नगे जलम् ।
तत क्रुद्धो महेष्वास सप्तभल्लै सुतेजनै ।
धनूंषि तेषामाच्छिद्य ममर्द पृतनापति ।
निकृत्तान्येव तानि स्म समदृश्यन्त भारत ।
ततस्ते तु निमेषार्धात्प्रत्यपद्यन्धनूंषि च । [20]
सप्त चैव पृषत्काश्च श्वेतस्योपर्यपातयन् ।

— (L 103) Ś3 पुनर्जन्म (for पुनर्देहो) — (L 106) K0 1 गीतां (for गीता-) K2 भगोदक. — (L 107) K0 सर्वधममयी मता (for the post half) — K0–2 9 om. (hapl) line 108 — (L 109) K0–2 सर्वभोग° (for सर्वमोक्ष°). — (L 110, right) Ś1 8 K0 °पूर्वाच° (for °पूर्वाश्च°) — (L 113, right) K0 वदि (for शुचि) — Ś1 8 om lines 112–113 (both right) and 114–115, while K0–2 9 om lines 112–113 (both left) — Lines 116–117 are found in K0–2 only — Colophon K2 इति भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त, K9 भीष्मपर्वणि गीतासार समाप्त

4

(L 1) B1 शख (for श्वेत) Dn श्वेत सप्त महावीरान्दृष्ट्वा क्रोधसमन्वित — (L 2) B3 Da D5 कार्तस्वरविभूषित, B4 देवदानवपूजित (for the post half) Dn धनूंषि तेषा चिच्छेद बाणै सनतपर्वभि — Dn om lines 3–6 — (L. 3) B3 4 तु (for वै) B3 D4 शुचि (for बली) B1 शल्य सेनापति स्वय (for the posterior half) — (L 4) D4 रथवेगेन (for °वशेन) Da1 परिवारयन् (for °वारित) — Da1 om lines 5–7 — (L 5) B3 Da2 D4 5 सृजन् (for मुञ्चन्) — (L 8) B3 Da D4 5 परीप्सन्तो (for अभीप्सन्तो) — (L 9) B3 Da D4 5 कौशल्यो, B4 कौरव्यो (for कौसल्यो) — (L 10) M3–5 शूर (for राजन्) B1 Da1 D4 राजपुत्र (for शल्यपुत्र) M3–5 पुत्र शल्यस्य मानिन (for the posterior half) — (L 11) Da D5 विंदानुविंदा° — (L 12) M3–5 बृह- (for बृहत्). M5 दायादा B3 सिंधुराजो Da2 D5 सैंधवस्य, M4 सैंधवाश्च — (L 13) B3 नानावाणविचित्राणि, D4 नानाधातु°; M3–5 नानारत्न° B3 4 Da1 D4 M3–5 कार्मुकानि (B3 4 °णि) (for धनूंषि च) — (L. 14) M3 4 विष्फारितानि M3–5 [अ]दृश्यत (for दृश्यन्ते) Da1 विद्युरिति निदृश्यते (for the prior half) — (L 15) M3 तद्, M4 5 त (for ते) D5 स- (for तु) — M3–5 om line 16 — (L 17) B3 सप्त बाणान्सुतेजितान्, M3–5

ततः पुनरमेयात्मा भल्लैः सन्नतपर्वभिः ।
निचकर्त महाबाहुस्तेषां चापानि धन्विनाम् ।
ते निकृत्तमहाचापास्त्वरमाणा महारथाः ।
रथशक्तीः परामृश्य विनेदुर्भैरवान्रवान् । [25]
अन्वयुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथं प्रति ।
ततस्ता ज्वलिताः सप्त महेन्द्राशनिनिस्वनाः ।
अप्राप्ताः सप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमास्त्रवित् ।
ततः समादाय शरं सर्वकायविदारणम् ।
प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठ श्वेतो रुक्मरथं प्रति । [30]
तस्य देहे निपतितो बाणो वज्रातिगो महान् ।
ततो रुक्मरथो राजन्सायकेन दृढाहतः ।
निषसाद रथोपस्थे कश्मलं चाविशन्महत् ।
तं विसंज्ञं विमनसं त्वरमाणस्तु सारथिः ।
अपोवाह सुसंभ्रान्तः सर्वलोकस्य पश्यतः । [35]
ततोऽन्यान्षट् समादाय श्वेतो हेमविभूषितान् ।
तेषां षण्णां महाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ।
हयांश्च तेषां निर्भिद्य सारथींश्च परंतप ।
शरैश्चैतान्समाकीर्य प्रायाच्छल्यरथं प्रति ।
ततो हलहलाशब्दस्तव सैन्येषु भारत । [40]
दृष्ट्वा सेनापतिं तूर्णं यान्तं शल्यरथं प्रति ।
ततो भीष्मं पुरस्कृत्य तव पुत्रो महाबलः ।
वृतस्तु सर्वसैन्येन प्रायाच्छ्वेतरथं प्रति ।
मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मद्रराजममोचयत् ।
ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणम् । [45]
तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपम् ।
सौभद्रे भीमसेने च सात्यकौ च महारथे ।
कैकेये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ।
एतेषु नरसिंहेषु चेदिमत्स्येषु चैव ह ।
ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः । [50]

Colophon

धृतराष्ट्र उवाच ।

एवं श्वेते महेष्वासे प्राप्ते शल्यरथं प्रति ।
कुरवः पाण्डवेयाश्च किमकुर्वत संजय ।

सप्त महान्मुक्ता(M5 °न्त पू)ज्जितान् (for the post half) D4 श्वेतः सप्त महावीर्यान्दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः (cf v l line 1) —(L 18) M3-5 उद्दिश्य व्यसृजत् (for आच्छिद्य समद) D4 धनूंषि तेषां चिच्छेद वीरो सन्नतपर्वभिः — (L 20) M3 4 ततोऽन्ये तु, M5 ततोऽन्यानि (for ततस्ते तु) Da D4 निर्निपाद्य (for °पाशाद्) Da D4 प्रलपय, Dn D4 प्रतिनिप, M4 5 प्रत्युत्पन् (for °पपन्) M3-5 ते (for च) —(L 21) M3-5 सप्त (for चैव) D4 श्वेतस्यो पर्यतानयत्, M3-5 श्वेतस्योरन्य(M4 °मि)शानयत् —(L 23) B4 निश्चकर्त, Dn2 D5 विनकर्त —(L 24) M3-5 तेऽपि (for ते नि-) Dn D4 स्फुरमाणा (for त्वर°) —(L 25) Da1 Dn D4 अथ शक्तीः, M3-5 शरशक्ती (for रथ°) Dn1 निर्नेदुर् B4 स्वनान् (for रवान्) —(L 26) B3 4 Dn D4 शुशुवुर् (for अन्वयुर्) M3-5 शुशुवुर्ये नरश्रेष्ठा (for the prior half) — (L 27) B3 Dn D4 M4 5 महोल्का° (for महेन्द्रा°) —(L 28) B3 तीक्ष्णाग्रा, Da1 सवेगा (for अप्राप्ता) M3-5 चिच्छेद सुरथात्मज —(L 29) Da D4 समाध्याय (for समादाय) M3-5 ततः शरं समाधाय (for the prior half) Da1 दारुणं, Da2 D5 सर्वकायावदारणं —(L 30) M3-5 क्रुद्धो (for श्वेतो) Da1 मद्ररथ (for रुक्म°) — B4 om line 31 —(L 31) M3-5 तस्यामदेशे न्यपतद् (for the prior half) Dn1 D4 वज्रा निगो M3-5 बाणोऽयं दृढवेधिनः (M4 °धन्विनः ; M5 °वेग्निः) —(L 32) B4 सक्त्वा (for ततो) M3-5 राजा (for राजन्) Dn D4 दृढ हतः, M3 5 समाहितः, M4 समाहतः (for दृढाहतः) —(L 33) M3-5 कश्मलं च समाविशत् —(L 35) Dn D6 अपोवाहहस्थमग्न, M3 5 अपावहन्सभ्रान्तः —(L 36) Dn D4 श्वेतो (for ततो) Da2 D5 च (for षट्) M3-5 समाधाय शरान् (for समादाय श्वेतो) Dn D4 वाजिनो हेमभूषितान्, M3 श्वेतो हेमविभूषणान् —(L 37) B3 चैव (for षण्णा) B3 M3-5 महाराज (for °बाहुर्) B4 ध्वजसीमाम् (for °शीर्षाणि) —(L 38) Dn D4 (before corr) शेषान् (for तेषां) B4 तेषां तु षण्णां निर्भिद्य (for the prior half) Da1 M3 4 परंतपः —(L 39) Dn चैनान् (for चैतान्) M3-5 वी(M4 धी)रश्चान्यान्समाचाल्य (for the prior half) —(L 40) Da D5 तत्र (for तव) M3-5 तव सैन्यस्य मारिष (for the posterior half) —(L 42) M3-5 महारथः (for °बलः) —(L 43) Dn D4 च (for तु) M3-5 वृतः सर्वेण सैन्येन Dn शल्यरथ (for श्वेत°) —(L 44) B4 ततस्तं समनुप्राप्तं, M4 5 मृत्योर्व(M5 °र्वे)शमनुप्राप्तं B3 4 अचोदयत्, Da D5 उपागमत्, M3-5 व्यमोचयत् —(L 45) M3-5 रोमहर्षणं — M3 5 om line 46 —(L 47) M3-5 सात्यके —(L 48) D4 कैकये, M4 केकये —(L 49) Dn D4 चेदिसैन्येषु B3 Dn1 हि (for ह) B4 युध्यत्सु निनदत्सु च, M3-5 चेदिमत्स्यक(M4 °कु)रूशिषु — Colophon *Adhy no* Da2 5, Dn2 45, D5 47, M3-5 46

After line 51, M3-5 ins

प्रत्युद्याते च गाङ्गेये तथा श्वेतरथं प्रति ।

भीष्मः शांतनवः किं वा तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ।
संजय उवाच ।
राजञ्शतसहस्राणि ततः क्षत्रियपुंगवाः ।
श्वेतं सेनापतिं शूरं पुरस्कृत्य महारथाः । [55]
राज्ञो बलं दर्शयन्तस्तव पुत्रस्य भारत ।
शिखण्डिनं पुरस्कृत्य त्रातुमैच्छन्महारथाः ।
अभ्यवर्तन्त भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ।
जिघांसन्तं युधां श्रेष्ठं तदासीत्तुमुलं महत् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि महावैशसमच्युत । [60]
तावकानां परेषां च यथा युद्धमवर्तत ।
तत्राकरोद्रथोपस्थान्शून्याञ्शांतनवो बहून् ।
प्राकृन्तदुत्तमाङ्गानि शरैरार्छद्रथोत्तमान् ।
समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान् ।
नुदन्समन्तात्समरे रविरुद्यन्यथा तमः । [65]
तेनाजौ प्रेषिता राजञ्शराः शतसहस्रशः ।
क्षत्रियान्तकराः संख्ये महावेगा महाबलाः ।
शिरांसि पातयामासुर्वीराणां शतशो रणे ।
गजान्कण्टकसंनाहान्वज्रेणेव शिलोच्चयान् ।
रथा रथेषु संसक्ता व्यदृश्यन्त विशां पते । [70]
एके रथं पर्यवहंस्तुरगाः सतुरंगमम् ।
युवानं निहतं वीरं लम्बमानं सकार्मुकम् ।
उदीर्णाश्च हया राजन्वहन्तस्तत्र तत्र ह ।
बद्धखड्गनिषङ्गाश्च विध्वस्तशिरसो हताः ।
शतशः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते । [75]
परस्परेण धावन्तः पतिताः पुनरुत्थिताः ।
उत्थाय च प्रधावन्तो द्वंद्वयुद्धमवाप्नुवन् ।
पीडिताः पुनरन्योन्यं लुठन्तो रणमूर्धनि ।
सचापान्सनिषङ्गांश्च जातरूपपरिष्कृतान् ।
विस्रब्धहतवीरांश्च शतशः परिपीडिताः । [80]
तेन तेनाभ्यधावन्त विसृजन्तश्च भारत ।
मत्तो गजः पर्यवर्तद्धयांश्च हतसादिनः ।
सरथा रथिनश्चापि विमृद्नन्तः समन्ततः ।
स्यन्दनादपतत्कश्चिन्निहतोऽन्येन सायकैः ।
हतसारथिरप्युच्चैः पपात काष्ठवद्रथः । [85]
युध्यमानस्य संग्रामे व्यूढे रजसि चोत्थिते ।
धनुःकूजितविज्ञानं तत्रासीत्प्रतियुध्यतः ।

— (L 52) M8-5 पाडवा(M5 °व)श्चैव (for पाण्डवेयाश्च). Da1 M8 4 किमकुर्वत — M8-5 om line 53. — (L. 54) M8-5 क्षत्रियाणा महाहवे (for the posterior half) — (L 55) Da1 श्वेत- (for श्वेत) Dn D4 शूरा . M8-5 महारथ — (L 56) B3 4 Da D5 मर्दयतस् (for दर्श°) M8-5 वर्धयतो बल राज्ञ (for the prior half) M8-5 कुती- (for तव) — M8-5 om line 57 D4 transp lines 57 and 58 — (L 58) Da D5 °परिस्कृत — M8-5 om line 59 — (L 59) B3 4 Dn D4 जिघांसतो — (L 60) Dn D4 अद्भुत (for अच्युत) M8-5 यथा (M4 महा-) वैशसमुद्यत — (L 62) M8-5 शूराञ्शातनवो बली (for the posterior half) — (L 63) D4 M8-5 प्राकृतन् Da D5 तत्राद्भुत तूत्तमाग Da Dn1 D5 अर्छद् (for आर्छद्) B8 रथोत्तमैः , B4 रथोत्तमः Dn2 D4 शरैरर्छ(D4 °र्द)न्रथोत्तमः — (L 64) M8-5 अपावृणोत् (for समा°), and अर्करश्मिसमप्रभैः (for the posterior half) — (L 65) B8 नदन्, Da Dn D4 तुदन् (for नुदन्) M8-5 सपत्नान् (for समन्तात्) — For lines 66-70, M8-5 subst.

तेन स मुक्ता इषवो यमदूता इवाहवे ।
हरन्ति क्षत्रियाञ्शूरान्मृत्युलोकाय भारत ।
प्रापतन्त स दृश्यन्ते गिरिशृङ्गादिव द्रुमाः ।
शिरोभिरर्धोन्मथितैर्हतसारथयस्तथा ।
वीरा रथेन संसक्ता [M5 संयुक्ताः] प्रत्यदृश्यन्त भारत ।

— (L 68) B3 Dn D4 पातयामास शू(B3 वी)राणा (for the prior half), and शिरांसि (for वीराणां) — (L 69) Da D5 गजान्कर्कटसंनाहान्; Dn1 राजन्ककटाश्चैव, Dn2 D4 राजन्कटकसंबद्धा Dn D4 वीरा विगतमस्तका (for the posterior half) — (L. 71) B3. 4 Dn2 D4 M8-5 एको, Da1 एक- B4 M8-5 पर्यवहत्, Dn2 D4 °वर्तत् (for °वहन्) B4 तुरगोन्यांस्तुरगम , Dn D4 तुरगोन्यस्तुरगमं, M8-5 रथश्रेष्ठस्तुरगम — (L 72) Dn D4 सबल (for युवान). M8-5 च हत (for निहत) — (L 73) Dn D4 अवहंश्च (Dn2 अवहतस्, D4 आवहतस्) ततस्तत , M8. 4 त(M8 स)हतो विहतान्रथान् (for the posterior half) — B3. 4 Da D5 M8-5 om lines 74-78 — Dn D4 om 79-81 — (L 79) B3. 4 सुचापान् B3. 4 सुनिषगांश्च, Da D5 सनिषगाश्च Da D5 जातरूपपरिस्कृतान् . — (L 80) B3 विध्वस्तहतवीरांश्च, B4 विध्वस्तहत°, M8-5 वित्रस्ता हत°. B4 शरपीडिता , Da2 परपीडिता M8-5 सहाल्याः शरविक्षताः (for the posterior half) — (L 81) M8-5 तेन तेने(M4 °नै)व धावत समदृश्यत भारत . — (L 82) Dn M8-5 पर्यपतत् (for °वर्तत्) Dn D4 हतसारथिनो हयाः, M8-5 हतसारिः शरार्दितः (for the posterior half) — M8-5 om lines 83-93 — (L 83) Da1 Dn1 विमर्दतः (for विमृद्नन्तः) — (L 84) B8 4 Da D5 द्विरद स्यदनस्तेन पपातै(Da2 D5 पुमाने)केषुणा हत — B8 4 Da D5 om lines 85-91 — (L.

गात्रस्पर्शेन योधाना व्यज्ञायत परिपन्थिनम् ।
युध्यमानं शरै राजन्सिञ्जिनी ध्वजिनी रवात् ।
अन्योन्यं वीरसशब्दो नाश्रूयत भटै कृत । [90]
शब्दायमाने संग्रामे पटहे कर्णदारिणि ।
युध्यमानस्य संग्रामे कुर्वत पौरुषं स्वकम् ।
नाश्रौषीन्नामगोत्रोक्तिं कीर्तनं च परस्परम् ।
भीष्मचापच्युतैर्बाणैरार्ताना युध्यतां मृधे ।
परस्परेषा वीराणा मनासि समकम्पयन् । [95]
तस्मिन्नत्याकुले युद्धे दारुणे लोमहर्षणे ।
पिता पुत्र च समरे नाभिजानाति कश्चन ।
चक्रे भग्ने युगे छिन्ने एको धुर्यो हयो हत ।
आक्षिप्त स्यन्दनाद्वीर सनारथिरजिह्मगै ।
एवं च समरे सर्वे वीराश्च विरथीकृता । [100]
तेन तेन स्म दृश्यन्ते धावमाना समन्तत ।
गजो हत शिरश्छिन्न मर्म भिन्न हयो हत ।
अहत कोऽपि नैवासीद्भीष्मे निघ्नति शात्रवान् ।

श्वेत कुरूणामकरोत्क्षय तस्मिन्महाहवे ।
राजपुत्रान्रथोदारानवधीच्छतसघश । [105]
चिच्छेद रथिनां बाणै शिरासि भरतर्षभ ।
साङ्गदा बाहवश्चैव धनूंषि च समन्तत ।
रथेषा रथचक्राणि तूणीराणि युगानि च ।
छत्राणि च महार्हाणि पताकाश्च विशा पते ।
हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्चैव भारत । [110]
वारणा शतशश्चैव हता श्वेतेन भारत ।
वय श्वेतभयाद्भीता विहाय रथसत्तमम् ।
अवशिष्टास्तथा पश्चाद्विभु पश्याम धृष्णव ।
शरपातमपक्रम्य कुरव कुरुनन्दन ।
भीष्म शातनव युद्धे स्थिता पश्याम सर्वश । [115]
अदीनो दीनसमये भीष्मोऽस्माकं महाहवे ।
एकस्तस्थौ नरव्याघ्रो गिरिर्मेरुरिवाचल ।
आददान इव प्राणान्सविता शिशिरात्यये ।
गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौ शरमरीचिमान् ।

85) Dn1 D4 भुवि काष्ठवत (for काष्ठवद्रथ) — (L 88) Dn1 D4 परिपथिना — (L 92) B3 4 Da D5 यच्छन पौरुष तथा (for the posterior half) — B3 4 Da D5 om. line 93 — (L. 94) B3 4 Da D5 M3-5 भीष्मचापच्युतैनार्तो (M3-5 °र्तो) युध्यमाना (M3-5 °नो) महाहवे — (L 95) M4 5 परस्परेषा — (L 96) Da D5 गजकुले, Dn निराकुले, D4 नराकुले, M3-5 काल्युने (for अत्याकुले) Da Dn D4 5 M3-5 तुमुले (for दारुणे) M3 4 रोमहर्षणे — (L 97) B4 पुत्रश्च, M3-5 स्म पुत्र (for पुत्र च) Dn D4 पिता स्वमोऽस्य पुत्र (for the prior half) M3-5 भारत (for कश्चन) — (L 98) B3 4 Dn D4 M3-5 चक्र भग्न युग छिन्न (Dn D4 चैव) B3. 4 Da D5 एकधुर्यो Dn D4 रथो (for हयो) — (L 99) M3-5 प्रक्षिप्तस्यन्दनो (M4 °नाद्) वीर — (L. 100) Da1 विधुरे च रणे घोरे, Da2 D- विधुरे च रथे मग्ने, Dn D5 विधुरे भिन्नचक्रे च, M3-5 विवीराश्च रथा राजन् (for the prior half) Dn D4 °थे च विकृते (Dn2 °शी-, D4 शिथिली-) कृते (for the posterior half) — (L 101) Dn D4 बाधमाना परस्पर (for the post half) — (L 102) B3 हय , Da2 D5 गज (for the first हत) B3 Da1 छिन्नो Dn D4 यो हत शिरसा छिन्नो, D5 गजो गजशिरश्छिन्न M3-5 वम (for मम) B3 भिन्नो Dn D4 ममभिर्निहतो हत , D5 मर्म भिन्न हते रणे — (L 103) B3 घ्नति बाणैर्विमत्र्येषु , B4 Da D5 घ्नति बाणैर् (Da1 राजानश्च) विसृष्टैस्तु, M3-5 घ्नति बाणा प्रसह्य स (for the prior half). M3-5 भीष्मेण घ्नति शात्रवान् — (L. 104) M3 5 श्वेत B3 4 क्रूर, Da D5 क्रुद्धे (for क्षय) M3 5 तथैव क्षयमाहवे (for the posterior half) — (L 105) B3. 4 Da Dn D4 5 तथोदारान् (for रथोदा°) B3 अवधीच्छतशो रणे, M3-5 अवधीत्स सहस्रश — (L 106) Dn D4 शतसघश (for भरतर्षभ) — (L 107) Dn2 बाहनैश्च् (for बाहवश्च्) M3 5 चापि (for चैव) M3-5 सहस्रश (for समन्तत) — (L 108) Dn D4 रथिनो (for रथेषा) Dn2 तुनाराणि (for तूणीराणि) Dn2 रथानि च, M3-5 च चामरान् (for युगानि च) — (L 109) Dn D4 क्षुद्राणि (for छत्राणि) Dn1 पताकाश्च M3-5 निपातिता (for विशा पते) — (L 110) M3-5 नरौ° (for रथौ°) Dn D4 चेति (for चैव) M3-5 गजौघाश्च विशां पते (for the posterior half) — (L 111) B3 4 Da D5 चापि (for चैव) M3-5 सर्व (M5 सप्त) एव रणे बाणैर् (for the prior half) B3 4 Dn D4 सयुगे, M3-5 मारिष (for भारत). — (L 112) Dn2 M3 5 °हयाद् (for °भयाद्) Dn D4 रथमुत्तम — (L 113) B3. 4 अवनृ(B4 °सृ)ष्टास्, Dn अपसृतास्, D4 व्यसृताश्च (for अवशिष्टास्) M3-5 अपहृष्टास्तत पश्चाद् D5 वै धृत (for धृष्णव) Dn D4 यत्र पश्याम ते धुर, M3-5 विपतो न प्रधिष्णुम (for the posterior half) — (L 114) B3 4 अतिक्रम्य (for अप°) — (L 115) M3-5 सर्वतो ददृशु स्थित (for the posterior half) — (L 116) M3-5 स दीनो दीनसमोहो भीष्मोस्माभिर्वृतो रणे — (L 117) Dn1 तथा (for तस्थौ) Da D5 नरव्याघ्र M4 इवाचल — (L 118) M3-5 आददानो द्विपद्माणाञ्शरैराशीविषोपमै

स मुमोच महेष्वासः शरसघाननेकशः । [120]
निघ्नन्नमित्रान्समरे वज्रपाणिरिवासुरान् ।
ते वध्यमाना भीष्मेण प्रजहुस्त महाबलम् ।
स्वयूथादिव ते यूथान्मुक्तं भूमिषु दारुणम् ।
तमेकमुपलभ्यैको हृष्टः पुष्ट परतप ।
दुर्योधनप्रिये युक्तः पाण्डवान्परिशोषयन् । [125]
जीवित दुस्त्यज त्यक्त्वा भयं च सुमहाहवे ।
पातयामास सैन्यानि पाण्डवाना विशां पते ।
प्रहरन्तमनीकानि पिता देवव्रतस्तव ।
दृष्ट्वा सेनापतिं भीष्मस्त्वरितः श्वेतमभ्ययात् ।
स भीष्म शरजालेन महता समवाकिरत् । [130]
श्वेत चापि तथा भीष्मः शरौघैः समवाकिरत् ।
तौ वृषाविव नर्दन्तौ मत्ताविव महाद्विपौ ।
व्याघ्राविव सुसरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतु ।
अस्त्रैरस्त्राणि सवार्य ततस्तौ पुरुषर्षभौ ।
भीष्म श्वेतश्च युयुधे परस्परवधैषिणौ । [135]
एकाह्ना निर्दहेद्भीष्मः पाण्डवानामनीकिनीम् ।
शरैः परमसंक्रुद्धो यदि श्वेतो न पालयेत् ।
पितामह ततो दृष्ट्वा श्वेतेन विमुखीकृतम् ।
प्रहर्षं पाण्डवा जग्मु पुत्रस्ते विमनाभवत् ।
ततो दुर्योधन क्रुद्धः पार्थिवैः परिवारित । [140]
ससैन्यः पाण्डवानीकमभ्यद्रवत सयुगे ।
दुर्मुख कृतवर्मा च कृप शल्यो विशा पते ।
भीष्म जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः ।
दृष्ट्वा तु पार्थिवैः सर्वैर्दुर्योधनपुरोगमैः ।
पाण्डवानामनीकानि वध्यमानानि सयुगे । [145]
श्वेतो गाङ्गेयमुत्सृज्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
नाशयामास वेगेन वायुर्वृक्षानिवौजसा ।
द्रावयित्वा चमू राजन्वैराटिः क्रोधमूर्छितः ।
आपतत्सहसा भूयो यत्र भीष्मो व्यवस्थितः ।
तौ तत्रोपगतौ राजन्शरदीप्तौ महाबलौ । [150]
अयुध्येतां महात्मानौ यथोभौ वृत्रवासवौ ।

— (L 119) B3 Da शरमरीचिवान्, Dn D4 हेममरीचिमान्, D5 शरमहाहवे — (L 120) B4 अशोपत', M3-5 महस्रश (for अनेकश) — (L 121) M3-5 न्यघ्नन्सपत्नान्समरे. Dn D4 चक्रपाणिर् — (L 122) M3-5 हन्यमाना (for वध्य°) B3 4 Dn1 (before corr) महाहवे, Dn D4 °इव (for °बलम्) M3-5 प्रजग्मु श्वेतमाहवे — (L. 123) Dn D4 श्र (D4 अ) यूथा° M3-5 यूथा यूथपतिं मत्त (for the prior half) B3. 4 मु (B3 मु) क्तो भूमिपदारुण, Dn D4 मुक्ता निमिषदारुणा', M3-5 निर्यूथ (M4 °था) इव वारण (M4 °णा) — (L 124) Da D5 तमेवम् M3-5 सवलक्ष्य (for उपलभ्य) Da D5 हृष्टपुष्ट, M3 हृष्ट हृष्ट', M4 हृष्ट हृष्ट, M5 हृष्टहृष्ट (for हृष्टः पुष्टः) — (L 125) Da D5 दुर्योधनप्रियेत्युक्त', D4 °प्रियो युक्त, M3 5 °प्रिये सक्त', M4 °प्रिये सक्त Da Dn D4 5 बहु शोच (Dn D4 °ष) यन् (for परि°) M3-5 पाडवैर्बहुशो वृत (for the posterior half) — (L 126) Da1 दुस्सज, Dn1 D4 दुःस्थित (for दुस्त्यज) Da D5 स महाहवे — (L 127) M3-5 नाशयामास (for पातया°) M3 5 पाडवानि — Da D5 om line 128 — (L 128) M4 5 प्रदहतम् (for प्रहरन्तम्) M3-5 कौरवाणा पितामह (for the posterior half) — (L 129) M3-5 शूर (for भीष्मम्) Da D5 त्वरित स समभ्ययात्, Dn D4 वेगित सन्समभ्य°, M3-5 भीष्मस्त्वरितमभ्य° — B3 D5 om line 131 — (L 131) M3-5 शरैस्तीक्ष्णैरवाकिरत् (for the posterior half) — (L 132) M3-5 महागजौ (for °द्विपौ) — (L 133) B3 °धावत' (for °जघ्नतु) — (L. 134) M3-5 शस्त्रै शस्त्राणि सवार्य स्त्रसैरस्त्राणि चापि भौ — (L 135) M3-5 युध्येतां परस्परजयैषिणौ — (L. 136) M3-5 एकेनाह्ना दहेद्भीष्म (M4 °ष्म) (for the prior half) M3 5 अनीकिनी — (L 137) After the prior half, Dn1 ins

पार्थिवै परिवारित' (= post half of line 140) ।
ससैन्य पाण्डवानीक (= prior half of line 141)

— Dn D4 transp यदि and श्वेतो — (L 138) B4 पितामहस् M3-5 तथा (for ततो) — (L 139) M3 4 विमुखा° (for विमना°) Dn D4 ह्यभूत् (for [अ]भवत्) M5 पुत्रास्ते विमुखाभवन् — (L 140) M3 5 परिवारित — (L. 141) M3-5 अभिदुद्राव (for अभ्यद्रवत) — Dn D4 om (hapl) lines 142-145 — (L 142) M3-5 विविंशति' (for विशा पते) — (L 145) M3-5 भज्यमानानि (for वध्य°) — (L 146) M3-5 उद्दिश्य (for उत्सृज्य) — (L 147) Da D5 वायुर्वृक्षम्, Dn D4 वृक्षान्वायुर्, (by transp) M3-5 वायुर्वेगमिवागत — (L. 148) Dn D4 चैव, M3-5 तुभ्य (for राजन्). — (L 149) Dn2 D4 स (D4 सु-) महान् (for सहसा) Da D5 अपतत्सहसा भूमौ, M3-5 अभ्यधावत्पुन सखे (M4 °धे) M3-5 महारथ' (for व्यवस्थित) — (L 150) Dn D4 तथापि गतौ, M3-5 तत्र रूपितौ (for तत्रोपगतौ) Da D5 शरदंष्ट्रौ (for °दीप्तौ) M3-5 छत्रदंष्ट्रौ नखायुधौ (for the post half) — After line 150, M3-5 ins

परस्परमयुध्येतां समेत्य पृथिवीपते ।
जातरूपगृह चित्र मृगपक्षिभिरावृतम् ।
देवदानवसघैश्च पूजित समहर्षिभि ।

अन्योन्यं तु महाराज परस्परवधैषिणौ ।
निगृह्य कार्मुकं श्वेतो भीष्मं विव्याध सप्तभिः ।
पराक्रमं ततस्तस्य पराक्रम्य पराक्रमी ।
तरसा वारयामास मत्तो मत्तमिव द्विपम् । [155]
श्वेतः शांतनवं भूयः शरैः संनतपर्वभिः ।
विव्याध पञ्चविंशत्या तदद्भुतमिवाभवत् ।
तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः शांतनवस्तदा ।
स विद्धस्तेन बलवान्नाकम्पत यथाचलः ।
वैराटिः समरे क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकम् । [160]
आजघान ततो भीष्मं श्वेतः क्षत्रियनन्दनः ।
संप्रहस्य ततः श्वेतः सृक्किणी परिसंलिहन् ।
धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य नवभिर्दशधा शरैः ।
संधाय विशिखं चैव शरं लोमप्रवाहिनम् ।
उन्ममाथ ततस्तालं ध्वजशीर्षं महात्मनः । [165]
केतुं निपतितं दृष्ट्वा भीष्मस्य तनयास्तव ।
हतं भीष्ममम्मन्यन्त श्वेतस्य वशमागतम् ।
पाण्डवाश्चापि संहृष्टा दध्मुः शङ्खान्मुदा युताः ।
भीष्मस्य पतितं केतुं दृष्ट्वा तालं महात्मनः ।
ततो दुर्योधनः क्रोधात्स्वमनीकमचोदयत् । [170]
यत्नाद्भीष्मं परीप्सध्वं रक्षमाणाः समन्ततः ।
मा नः प्रपश्यमानानां श्वेतान्मृत्युमवाप्स्यति ।
भीष्मः शांतनवः शूरस्तथा सत्यं ब्रवीमि वः ।
राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा त्वरमाणा महारथाः ।
बलेन चतुरङ्गेण गाङ्गेयमन्वपालयन् । [175]
बाह्लीकः कृतवर्मा च शलः शल्यश्च भारत ।
जलसंधो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ।
त्वरमाणास्त्वराकाले परिवार्य समन्ततः ।
शस्त्रवृष्टिं सुतुमुलां श्वेतस्योपर्यपातयन् ।
तान्क्रुद्धो निशितैर्बाणैस्त्वरमाणो महारथः । [180]
अवारयदमेयात्मा दर्शयन्पाणिलाघवम् ।
स निवार्य तु तान्सर्वान्केसरी कुञ्जरानिव ।
महता शरवर्षेण भीष्मस्य धनुराच्छिनत् ।
ततोऽन्यद्धनुरादाय भीष्मः शांतनवो युधि ।
श्वेतं विव्याध राजेन्द्र कङ्कपत्रैः शितैः शरैः । [185]
ततः सेनापतिः क्रुद्धो भीष्मं बहुभिरायसैः ।
विव्याध समरे राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः ।
ततः प्रव्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितम् ।
प्रवीरं सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा ।
निष्टानकश्च सुमहांस्तव सैन्यस्य चाभवत् । [190]
तं वीरं वारितं दृष्ट्वा श्वेतेन शरविक्षतम् ।

— M3-5 om lines 151-152 — (L 151) Dn D4 यथा वा (for यथोर्भी) B3 यथा न वल्गिवामवौ — (L 153) M3-5 विहृष्य (for निगृह्य) — (L 154) M3-5 न पराक्रममपश्यः पराक्रम्य पर तत्र — (L 155) Dn2 D4 पारयामास (for वारया°) M3-5 नरमाभियया भीष्म (for the prior half) Dn1 Dn1 D5 मत्तोत्तमम् (for मत्तो मत्तम्) — After line 155, the sequence of lines in Dn D4 is as follows 160, 161, 158, 159, 156, 157, 162, 163 — (L 156) M3-5 भीष्मं सिंहे (for भूयः शरैः) — (L 157) M3-5 अविध्यत् (for विव्याध) — (L. 158) Dn D4 M3-5 तथा (for तदा) — (L. 159) M3-5 हेमपुङ्खैर्महेष्वास क्रुद्धहस्तो महाबलः — (L 160) M3-5 वैराटिः समरे राजन्शरैः संनतपर्वभिः — (L 161) M3-5 क्षत्रियमर्दनः — (L 162) Dn D4 M3-5 प्रहस्य च रणे श्वेतः (M3-5 भीष्मं) (for the prior half) M3-5 सृक्किणी सल्लिहन्निव — Dn1 D4 om lines 163-169 — (L 163) M3-5 दशभिर् (for नवभिर्) — (L 164) M3-5 संधाय च पुनश्चित्र भल्लं वै रोमवाहनं — (L 165) M3-5 पुनस् (for ततस्), and महाबलः (for °त्मनः) — B3 4 Da D5 om. (hapl) lines 166-169 — (L 170) M3-5 क्रुद्ध (for क्रोधात्) Dn1 अनोदयत् (for अचोद°) — (L 171) B4 यत्ता, M3-5 यतो (for यत्नाद्) — (L 172) B4 Da D5 मा तात पश्यमानानां, Dn D4 तानूचे पश्यमानास्तान्, M3-5 मा(M4 मो)हितः प्रेक्षमाणानां (for the prior half) B4 अवाप्स्यसि, M3-5 अवाप्नुयात् (for अवाप्स्यति) Dn1 श्वेतोत्तमथ वाप्स्यति, Dn2 श्वेतोस्त समवा°, D4 श्वेतोस्त मप्यवा° — (L 173) Dn D4 ते (for वः) M3-5 तत्र गच्छत मा चिरं (for the post. half) — (L 175) Dn D4 अनुपालयन् (for अन्व°). M3-5 चतुरङ्गेण सैन्येन सर्वे भीष्ममपालयन् — After line 177, M3-5 ins

राज्ञः प्रियहितार्थं वै सुक्रुद्धाः शस्त्रपाणयः ।

— M3-5 om line 178 — (L 179) Dn D4 सुदुर्लां, M3 4 सुविपुलां (for सुतुमुलां) B3 श्वेतस्योपरि पातयन्, M3-5 °स्योरस्यपाल(M5 °त)यत् — (L 180) Dn तान्क्रुद्धान्, M5 क्रुद्धोमून् (for तान्क्रुद्धो) B3 Dn D4 महाबलः (for °रथः) — (L 181) M3-5 शक्तिमात्मनः (for पाणिलाघवम्) — (L. 182) Dn D4 M3-5 स (for स) M3-5 ततः (for तु तान्) — (L 183) M3-5 भीष्ममेव समर्पय (for the posterior half) — (L 185) B3 4 Dn D4 M3-5 शिलाशितैः, Da1 शतैः शरैः — (L 188) M3-5 transp भीष्मं and दृष्ट्वा — (L 189) B3 वै सदा, M4 5 मारिष (for वै तदा). — (L 190) Dn निस्वानकश्च, M4 5 निष्ठानकं च M3-5 तव सैन्ये व्यजायत (for the post half) —

हत श्वेतेन मन्यन्ते श्वेतस्य वशमागतम्।
ततः क्रोधवशं प्राप्तः पिता देवव्रतस्तव।
ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा तां च सेनां निवारिताम्।
श्वेतं प्रति महाराज व्यसृजत्सायकान्बहून्। [195]
तानावार्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिनां वरः।
धनुश्चिच्छेद भल्लेन पुनरेव पितुस्तव।
उत्सृज्य कार्मुकं राजन्गाङ्गेयः क्रोधमूर्छितः।
अन्यत्कार्मुकमादाय विपुलं बलवत्तरम्।
तत्र संधाय विपुलान्भल्लान्सप्त शिलाशितान्। [200]
चतुर्भिश्च जघानाश्वाञ्श्वेतस्य पृतनापतेः।
ध्वजं द्वाभ्यां तु चिच्छेद सप्तमेन च सारथेः।
शिरश्चिच्छेद भल्लेन संक्रुद्धो लघुविक्रमः।
हताश्वसूतात्स रथादवप्लुत्य महाबलः।
अमर्षवशमापन्नो व्याकुलः समपद्यत। [205]
विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पितामहः।
ताडयामास निशितैः शरसंघैः समन्ततः।
स ताड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः।
स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह काञ्चनीम्।
ततः शक्तिं रणे श्वेतो जग्राहोग्रां महाभयाम्। [210]
कालदण्डोपमां घोरां मृत्योरिव स्वसां श्वसन्।
अब्रवीच्च तदा श्वेतो भीष्मं शांतनवं रणे।
तिष्ठेदानीं सुसंरब्धः पश्य मां पुरुषो भव।
एवमुक्त्वा महेष्वासो भीष्मं युधि पराक्रमी।
ततः शक्तिममेयात्मा चिक्षेप भुजगोपमाम्। [215]
पाण्डवार्थे पराक्रान्तस्तवानर्थं चिकीर्षति।
हाहाकारो महानासीत्पुत्राणां ते विशां पते।
दृष्ट्वा शक्तिं महाघोरां मृत्योर्दण्डसमप्रभाम्।
श्वेतस्य करनिर्मुक्तां निर्मुक्तोरगसंनिभाम्।
अपतत्सहसा राजन्महोल्केव नभस्तलात्। [220]
ज्वलन्तीमन्तरिक्षे तां ज्वालाभिरिव संवृताम्।
असंभ्रान्तस्तदा राजन्पिता देवव्रतस्तव।
अष्टभिर्नवभिर्भीष्मः शक्तिं चिच्छेद पत्रिभिः।
उत्कृष्टहेमविकृतां निकृत्तां निशितैः शरैः।
उच्चुक्रुशुस्ततः सर्वे तावका भरतर्षभ। [225]
शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा वैराटिः क्रोधमूर्छितः।
कालोपहतचेतास्तु कर्तव्यं नाभ्यजानत।

(L 191) Dn D4 त्वरितः (for तं वीरः) D4 तां च सेनां निवारिता (for the post half) — (L 192) Da D5 स्वल्प ते, Dn D4 मन्यत B1 M3-5 हतं त्वेन- (B4 भीष्म, M4 चैन) ममन्यंत (for the prior half) D5 श्वेतेन (for श्वेतस्य) — (L 193) M6 प्राप्य (for प्राप्तः) — Da D5 om (hapl) lines 194-197 — B3 transp lines 195-196 and lines 205-208 — (L 195) M3-4 महाबाहुर् (for °राज) — (L 196) M3-5 तान्निवार्य शरैः श्वेतो — (L 198) M3-5 तदुत्सृज्य धनू राजन् — (L 199) M3-5 भारघ्नं वेगवत्तरं (for the post half). — (L 200) M3-5 संदधे विपुलान्सप्त भल्लांश्चापि शिलाशितान् — (L 201) Dn D4 चतुर्भिश्चतुरश्चाश्वान्, M3-5 तैश्चतुर्भिर्जघाना° — (L 202) Dn D4 च (for तु) M3-5 तु (for च) — (L 203) M3-5 transp भल्लेन and संक्रुद्धो — (L 204) B3-4 Dn D4 महारथ, Da1 महाकल (for महाबलः) — B3 transp lines 205-208 and lines 195-196 — B4 om lines 205-208 — After line 205, M3-5 ins

तमब्रवीत्ततो भीष्मः श्वेतं च भरतर्षभ।
अन्यं न जानाति भवान्धनुर्न्यस्य प्रयुध्य मा।

— (L 206) Da2 श्रेष्ठ M3-5 om श्वेतं and read कृत्वा (for दृष्ट्वा) — (L 207) M3-5 पूरयामास रभस (for the prior half) — (L 208) M3-5 हन्यमान (for ताड्य°) — (L 210) M3-5 transp शक्तिं and श्वेतो Dn D4 घोरां (for श्वेतो). Dn1 D4 महाघोरां, M3-5 गृहीत्वोग्रां (for जग्राहोग्रां). — (L 211) Da1 मृत्युर् (for मृत्योर्) B3 सुम- (for स्वसां) Dn D4 मृत्योश्च गगनक्षमां, M3-5 स्वसां (M3 °सा) मृत्योरिवोद्यतां. — (L 213) M3-5 रणे यत्त पश्यामि (for सुसंरब्ध पश्य मां) Dn1 (before corr as above) m3 पुरुषोत्तम (for °षो भव) — (L 214) M3-5 महाबाहुर् (for महेष्वासो), and दुरासदः (for पराक्रमी) — (L 215) Da D5 भुजगोपम — (L 216) B1 तवा- नर्थश्चिकीर्षितः, Da D5 तवार्थे किं चिकीर्षव, M3-5 तवानर्थे चिकीर्षिता — (L 218) M3-5 मृत्युदण्डनिभां तदा. — After line 218, M3-5 ins

श्वेतस्य करमध्यस्थां स्कन्दस्येवायसीं गदाम्।

— (L 219) M3-5 सा श्वेतभुज (M3 °कर) निर्मुक्ता निर्मुक्तोरगसंनिभा — (L 220) M5 आपतत् M3-5 भीष्म (for राजन्), and °स्तलं (for °स्तलात्) — (L 221) Da2 अन्तरीक्षे M3-5 तेजसा (for संवृताम्) — (L 222) Dn2 सुसंभ्रान्तस् M3-5 पिता शान्तनवस्तदा (M5 °व) — (L 223) M3-5 अष्टाभिर् (for अष्ट°). Da Dn D4-5 नवधा, M3-5 अष्टधा (for नवभिर्) M4 चिक्षेप (for चिच्छेद) — (L 224) Da1 Dn2 °विकृता, M3-5 उत्तप्तहेमविकृता (for the prior half) Dn2 D4 M3-5 निकृत्तां — After line 224, M3-5 ins

अशेत पतिता भूमौ महोल्केव दिवश्च्युता।

क्रोधसमूर्छितो राजन्वैराटि: प्रहसन्निव ।
गदा जग्राह सहृष्टो भीष्मस्य निधन प्रति ।
क्रोधेन रक्तनयनो दण्डपाणिरिवान्तक । [230]
भीष्म समभिदुद्राव जलौघ इव पर्वतम् ।
तस्य वेगमसवार्य मत्वा भीष्म: प्रतापवान् ।
प्रहारविप्रमोक्षार्थं सहसा धरणीं गत: ।
श्वेत: क्रोधसमाविष्टो भ्रामयित्वा तु तां गदाम् ।
रथे भीष्मस्य चिक्षेप यथा देवो धनेश्वर: । [235]
तया भीष्मनिपातिन्या स रथो भस्मसात्कृत ।
सध्वज: सह सूतेन साश्व: सयुगबन्धुर: ।
विरथ रथिना श्रेष्ठ भीष्म दृष्ट्वा रथोत्तमा ।
अभ्यधावन्त सहिता: शल्यप्रभृतयो रथा ।
ततोऽन्य रथमास्थाय धनुर्विस्फार्य दुर्मना । [240]
शनकैरभ्ययाच्छ्वेत गाङ्गेय: प्रहसन्निव ।
एतस्मिन्नन्तरे भीष्म: शुश्राव विपुला गिरम् ।
आकाशादीरिता दिव्यामात्मनो हितसभवाम् ।
भीष्म भीष्म महाबाहो शीघ्र यत्न कुरुष्व वै ।
एप ह्यस्य जये कालो निर्दिष्टो विश्वयोनिना । [245]
एतच्छ्रुत्वा तु वचनं देवदूतेन भाषितम् ।
सप्रहृष्टमना भूत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
विरथ रथिना श्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा पदातिनम् ।
सहितास्त्वभ्यवर्तन्त परीप्सन्तो महारथा ।
सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षत: । [250]
कैकेयो धृष्टकेतुश्च अभिमन्युश्च वीर्यवान् ।
एतानापतत सर्वान्द्रोणशल्यकृपै: सह ।
अवारयदमेयात्मा वारिवेगानिवाचल: ।
स निरुद्धेषु सर्वेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
श्वेत: खड्गमथाकृष्य भीष्मस्य धनुराच्छिनत् । [255]
तदपास्य धनुश्छिन्नं त्वरमाण पितामह: ।
देवदूतवच: श्रुत्वा वधे तस्य मनो दधे ।
तत: प्रचारमाणस्तु पिता देवव्रतस्तव ।
अन्यत्कार्मुकमादाय त्वरमाणो महारथ: ।
क्षणेन सज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभम् । [260]
पिता ते भरतश्रेष्ठ श्वेत दृष्ट्वा महारथै: ।
वृत स मनुजव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमै: ।
अभ्यवर्तत गाङ्गेय: श्वेत सेनापतिं द्रुतम् ।
आपतन्त ततो भीष्मो भीमसेन प्रतापवान् ।
आजघ्ने विशिखै षष्ट्या सेनान्यं स महारथ: । [265]
अभिमन्यु च समरे पिता देवव्रतस्तव ।
आजघ्ने भरतश्रेष्ठस्त्रिभि: संनतपर्वभि: ।
सात्यकिं च शतेनाजौ भरताना पितामह: ।
धृष्टद्युम्न च विंशत्या कैकेयं चापि पञ्चभि: ।

— (L. 225) Dn1 उच्च° (for उच्चु°) M8-5 तदा (for तत:) — (L 226) Da1 M5 विनिहिता — (L 227) Dn D4 च (for तु) M8-5 कालस्य परिणामाच्च कर्तव्य न प्रचेतयन् — (L 230) M8-5 क्रोधसरक्तनयनो Dn D4 इवापर (for इवान्तक) — (L 232) Da2 D. °मवार्य, M8-5 °सहार्य — (L 233) Dn D4 प्रभाव-विप्रमोक्षार्थ, M8-5 तत्प्रहारविमोक्षार्थ — (L 234) Dn D4 क्रोधवशाविष्टो — (L. 235) M8-5 मघवानशनीमिव (for the post. half) — (L 236) D4 भीम° (for भीष्म°) M8-5 गदया वीरघातिन्या (for the prior half) — (L 237) Dn D4 साश्व: सहयुगंधर:, M8-5 साश्व सरथकूबर: (for the post. half) — (L. 238) Da D5 दृश्य (for दृष्ट्वा) M8-5 रथोत्तम — (L. 239) M8-5 अभ्यवर्तत सहृष्टा — (L 240) M8, 4 विस्फार्य — (L 241) M8-5 गांगेयो व्यथयन्निव — (L 242) M8-5 मधुरा (for विपुला) — (L 243) Dn आकाशोदीरिता दिव्याम् B8 हितसभ्रमा, M8-5 हर्षवर्धनीं (for हितसभवाम्) — (L 244) M8-5 ह (for वै) — (L 245) M3 4 वधे (for जये) M8-5 निर्दिष्टो भाविनात्मन: — (L 246) M8-5 देवदूतस्य भारत (for the post half) — (L 248) Da D5 दृश्य (for दृष्ट्वा) M8-5 रथोत्तम (for पदातिनम्) — (L 249) Dn1 D4 न्यवर्तत (for [अ]भ्यवर्तन्त) — (L. 250) M8-5 भीमसेन सात्यकिश्च — (L 251) Da1 Dn2 M8 कैकेया, M4 कैकया — (L 252) M4 °पततान् Dn D4 दृष्ट्वा (for सर्वान्) M8-5 द्रोण शल्यकृपान्वित: — (L 253) M8. 5 अवारयन् Dn1 D4 वायु° (for वारि°). — (L. 254) M8-5 स- (for स) — (L. 255) B4 तपाकृष्य, M8 4 अपाविध्य (for अथाकृष्य) M8-5 धनुरच्छिनत् B4 भीष्मस्तस्याच्छिनत्तत — (L. 258) M8-5 तत: प्रत्वरमाणास्तु — (L. 259) M8-5 दृढज्य स महाबल: (for the post half) — (L. 261) Dn भरतश्रेष्ठ B8 महारथ , Dn D4 M8-5 °रथ — (L 262) M8-5 तैर् (for त) Dn D4 तैर्नरव्याघ्रैर् (for मनुज°) — (L 263) Dn D4 द्रुत (for द्रुतम्). — (L 264) Dn D4 M8-5 भीष्म भीमसेन: (for भीष्मो भीमसेन) — D5 reads line 265, after line 267 — (L. 265) Da Dn D4 5 च (for स). M8-5 श्वेनार्थं त महा(M4 °नो)रथ (for the post half) — (L 266) M8-5 अभिमन्युश्च M8-5 पितर त यतव्रत (M8 यशस्विन) (for the post half) — After line 266, Dn D4 ins

वारयित्वा शरैर्घोरैरन्यानपि महारथान् ।

— (L 267) Da2 Dn1 D5 M5 भरतश्रेष्ठ — (L

तांश्च सर्वान्महेष्वासान्पिता देवव्रतस्तव । [270]
वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमेवाभिदुद्रुवे ।
तत शर मृत्युसम भारसाधनमुत्तमम् ।
विकृष्य बलवान्भीष्म समाधत्त दुरासदम् ।
ब्रह्मास्त्रेण सुसयुक्त त शर लोमवाहिनम् ।
ददृशुर्देवगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसा । [275]
स तस्य कवच भित्त्वा हृदय चामितौजस ।
जगाम धरणीं बाणो महाशनिरिव ज्वलन् ।
अस्त गच्छन्यथादित्य प्रभामादाय सत्वर ।
एव जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम ह ।
त भीष्मेण नरव्याघ्र तथा विनिहत युधि । [280]
प्रपतन्तमपश्याम गिरे शृङ्गमिव च्युतम् ।
अशोचन्पाण्डवास्तत्र क्षत्रियाश्च महारथा ।
प्रहृष्टाश्च सुतास्तुभ्य कुरवश्चापि सर्वदा ।
ततो दु शासनो राजञ्श्वेतं दृष्ट्वा निपातितम् ।
वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यति स्म समन्तत । [285]
तस्मिन्हते महेष्वासे भीष्मेणाहवशोभिना ।
प्रावेपन्त महेष्वासा शिखण्डिप्रमुखा रथा ।
ततो धनंजयो राजन्वार्ष्णेयश्चापि सर्वश ।
अवहार शनैश्चक्रुर्निहते वाहिनीपतौ ।
ततोऽवहार सैन्याना तव तेषा च भारत । [290]
तावकानां परेषा च नर्दतां च मुहुर्मुहु ।
पार्था विमनसो भूत्वा न्यविशन्त महारथा ।
चिन्तयन्तो वध घोरं द्वैरथेन परतपा ।

Colophon

धृतराष्ट्र उवाच ।

श्वेते सेनापतौ तात सग्रामे निहते परै ।
किमकुर्वन्महेष्वासा पाञ्चाला पाण्डवै सह । [295]
सेनापतिं समाकर्ण्य श्वेत युधि निपातितम् ।
तदर्थं यतता चापि परेषां प्रपलायिनाम् ।
मन प्रीणाति मे वाक्य जय सजय शृण्वत ।
प्रत्युपाय चिन्तयन्त सज्जना प्रस्नवन्ति मे ।
स हि वीरोऽनुरक्तश्च वृद्ध कुरुपतिस्तदा । [300]
कृत वैर सदा तेन पितु पुत्रेण धीमता ।
तस्योद्वेगभयाच्चापि सश्रित पाण्डवान्पुरा ।
सर्वं बल परित्यज्य दुर्गं सश्रित्य तिष्ठति ।
पाण्डवाना प्रतापेन दुर्गं देश निवेश्य च ।
सपत्नान्सततं बाधन्नार्यवृत्तिमनुष्ठित । [305]
आश्चर्यं वै सदा तेषा पुरा राज्ञां सुदुर्मति ।
ततो युधिष्ठिरे भक्त कथ सजय सूदित ।
प्रक्षिप्त समत क्षुद्र पुत्रो मे पुरुषाधम ।
न युद्ध रोचयेद्भीष्मो न चाचार्य कथचन ।

---

268) M8-5 मात्यकिश्च शतेनैव (M8 °नाजौ) भरतानाममघप (M4 °प) — (L 269) M8-5 धृष्टद्युम्नश्च विंशत्या कैके- (M5 केक)या पच पचभि . — (L 270) M8-5 तु (for च) — (L 271) M8-5 तूर्ण (for घोरै) M8 5 °दुद्रुवु — (273) Da D5 विक्षिप्य (for °कृष्य) M8-5 चा- सृजद् (for बलवान्) Dn D4 समधत्त, M8-5 तरसा त — (L 274) M8-5 ब्राह्मेणास्त्रेण सयुक्त शर वै लोमवाहिन — (L 275) B3 ऋषयोथ समानुषा , B4 पिशाचोरगदा- नवा — (L 276) M8-5 transp कवच and हृदयं Dn D4 ज्वलदग्न्यामितौजस — (L 278) M8-5 प्राप्य (for गच्छन्), and गच्छति (for सत्वर) — (L 279) M3-5 श्वेतस्येपुर् (for °देहाज्). Dn D4 स (for ह) — (L 280) D5 भीष्मेण च , M8-5 भीष्मेण त (by transp) D4 नरव्याघ्र M8-5 तथा निहतचेतस (for the post half) — (L 281) M4 5 गिरिशृङ्ग° — (L 282) Dn2 अमोघा , D4 अघोपा , M5 अशोच . M8-5 transp पाण्डवा and क्षत्रिया , and read सर्वे (for तत्र) Dn D4 ये (for च) — (L 283) M8-5 हर्षयत (for प्रहृष्टाश्च) Dn D4 तु (for च), and सर्वे (for तुभ्य) M8-5 कौरवाश्च (for कुरवश्च) — (L 285) M8-5 पुन पुन (for समन्तत) — (L 286) Dn अस्मिन् (for तस्मिन्) M8-5 भीष्मेणामित्र- कर्शिना — (L 287) Da D5 प्रापतन (for प्रावेपन्त) M8-5 नृपा (for रथा) — M8-5 om lines 288-339. — (L 290) Dn D4 उभयेषा (for तव तेषा) — (L 291) Dn D4 नर्दता मर्त्य(Dn1 °र्दं)तां स्वन (for the post. half) — (L 292) B4 न्यवर्तन Da D5 न्यवसत — (L 293) Dn D4 कौरवाणा (for द्वैरथेन) — Colophon — *Adhy no* Da2 6, Dn2 46, D5 48 (L 294) B3 शूरै (for परै) — (L 295) Dn2 D4 पचाला — (L. 298) Da D5 प्रीणामि (for प्रीणाति) — (L 299) B3 4 Dn1 (before corr as above) n2 D4 Cal. ed. प्रत्यवाय Da D5 Cal ed चिंतयत , Dn1 (before corr) °यत , Dn2 D4 °यता Dn1 (before corr as above) प्रस्तुवति B3 मन- श्चान्भ्रमवति मे , Dn2 D4 लज्जा न प्राप्नु(D4 प्रसु)वति मे , Cal ed लज्जा प्राप्नोति मे न हि — (L 300) Dn2 कुलपति° — (L 301) B3 4 कृतवैर — (L. 302) Dn D4 तस्योद्वेगाद् (for °द्वेग-) Da1 सचित , Da2 D5 सश्रिता Da1 पाण्डवा — (L 303) Dn D4 सर्वस्व परित्यज्य (for the prior half), and दुख (for दुर्ग) — (L 304) Da D5 दुर्ग देश्य ; Dn D4 दुर्गदेश Dn D4 प्रविश्य (for निवेश्य) — (L 305) Dn D4 सपत्नशतसबाधे सत्येव (Dn1 स नैव ;

न कृपो न च गान्धारी नाह संजय रोचये । [310]
न वासुदेवो वार्ष्णेयो धर्मराजश्च पाण्डव: ।
न भीमो नार्जुनश्चैव न यमौ पुरुषर्षभौ ।
वार्यमाणो मया नित्य गान्धार्या विदुरेण च ।
जामदग्न्येन रामेण व्यासेन च महात्मना ।
दुर्योधनो युध्यमानो नित्यमेव हि संजय । [315]
कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च पापकृत् ।
दु:शासनस्य च तथा पाण्डवानन्वसूयत ।
तस्याहं व्यसन घोर मन्ये प्राप्त तु संजय ।
श्वेतस्य च विनाशेन भीष्मस्य विजयेन च ।
संक्रुद्ध: कृष्णसहित पार्थ: किमकरोद्युधि । [320]
अर्जुनाद्धि भय भूयस्तन्मे तात न शाम्यति ।
स हि शूरश्च कौन्तेय: क्षिप्रकारी च पाण्डव ।
मन्ये शरै: शरीराणि प्रमथिष्यति विद्विषाम् ।
ऐन्द्रिरिन्द्रानुजसमो महेन्द्रसदृशो बले ।
अमोघक्रोधसकल्प दृष्ट्वा व: किमभून्मन: । [325]
तथैव वेदविच्छूरो ज्वलनार्कसमद्युति: ।
ऐन्द्रास्त्रविदमेयात्मा प्रपतन्समितिंजय: ।
वज्रसस्पर्शरूपाणामस्त्राणा न्यासकारिता ।
स खड्गाक्षेपहस्तस्तु घोष चक्रे महारथ: ।
स संजय महाप्राज्ञो द्रुपदस्यात्मजो बली । [330]
धृष्टद्युम्न: किमकरोच्छ्वेते युधि निपातिते ।
पुरा चैवापराधेन वधेन च चमूपते ।
मन्ये मन: प्रजज्वाल पाण्डवाना महात्मनाम् ।
तेषा क्रोधं चिन्तयस्तु अह:सु च निशासु च ।
न शान्तिमधिगच्छामि सर्वमाचक्ष्व संजय । [335]

संजय उवाच ।

गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।
तावकानां परेषा च पुनर्युद्धमवर्तत ।
श्वेत तु निहत दृष्ट्वा विराटस्य चमूपतिम् ।
कृतवर्मणा च सहित दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् ।

5

After 6 46 55, D1 ins (= repetition, with v 1, of 6 19 43^{ab} to 6 20 10^{ab})

शब्दश्च सुमहांस्तत्र दिवस्पृग्भरतोत्तम ।
एव ते पुरुषव्याघ्रा: पाण्डवा युद्धदुर्मदा: ।
व्यवस्थिता: प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीम् ।
त्रसन्तीव हि चेतासि योधाना भरतर्षभ ।
दृष्ट्वाग्रतो भीमसेनं गदापाणिमवस्थितम् । [5]

धृतराष्ट्र उवाच ।

सूर्योदये संजय के तु पूर्वं
युयुत्सवो हृष्टरूपास्तथासन् ।
किं मामका भीष्मनेत्रा: समीयु:
किं पाण्डवा भीमनेत्रास्तदानीम् ।
केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सुवायु: [10]
केषा सेना श्वापदा व्याहरेयु: ।
केषा यूना मुखवर्णा: प्रसन्ना:
सर्वं ह्येतद्ब्रूहि तत्त्व यथावत् ।

संजय उवाच ।

उभे सेने तुल्यमेवोपपन्ने
उभे सेने हर्षरूपे तथैव । [15]
उभे चित्रे वनराजीप्रकाशे
उभे सेने नागरथाश्वपूर्णे ।
उभे सेने भीमरूपे नरेन्द्र
तथा चोभे भारत दुर्विषह्ये ।
तथा चोभे स्वर्गजयाय तुष्टे [20]

D4 त्वय्येव) ममवस्थित: — (L 308) B4 प्रक्लिष्ट (for प्रक्षिप्त:) B8 म गत , Dn D4 मयत (for समत:) B4 Dn2 क्रुद्ध (for क्षुद्र) B4 Dn D4 पाताले (for पुत्रो मे) B8 पुरुषोधम: — (L 309) B4 लवुत्व (for न युद्ध) — (L 310) Dn1 (by corr) D4 गाधारो Dn1 रोचमे — (L. 313) Da1 वीर्यमाणो च या नित्य (sic) — (L 315) Dn D4 युद्धमना (for युध्यमानो) — (L 317) Da D5 °चिंतयत् (for °सूयत) — (L 319) Dn2 रणे (for °न च) — (L 322) Dn D4 महाबल: (for च पाण्डव) — (L 323) B4 सात्म्यवान्, B3 Da D5 M3-5 शात्रवान् (for विद्विषाम्) — (L 324) B3 4 इद्रानुजमम , Dn D4 इद्रात्मजसम B8 4 Dn D4 उपेंद्रसदृशो रणे (B8 4 °श बले) — (L 325) Da Dn D4 अमोघ(Da अमौ चु)क्रोधसंकल्पो Da D5 मम (for मन:) — (L 327) Da D5 इद्रास्त्र° Dn श्राप तत् (for प्रपतन्) D4 प्राप्यात्समितिसजय — (L 328) B8 4 Da2 D5 स वज्रस्पर्शरूपाणाम् Dn D4 न्यायकारिता — (L 329) B8 Dn D4 शक्त्याक्षेप-हस्त तु (B8 °स्तस्तु) B8 घोर , Dn D4 शर (for घोष) — (L 332) Dn D4 मम (for पुरा), and सर्वमेतन्न शिष्यति (for the post half) — (L 334) Da D5 चिंतयता — (L 336) Dn1 D4 गतपूर्वाह्णसमये B8 4 Da Dn D5 om lines 337–339

तथा चोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ।
पश्चान्मुखाः कौरवा धार्तराष्ट्रा-
स्तथा पाण्डवाः प्राङ्मुखा योत्स्यमानाः ।
दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां
सुरेन्द्रसेनेव च पाण्डवानाम् । [25]
ववौ वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां
तथा वायुः सन्मुखस्तावकानाम् ।
गजेन्द्राणां मदगन्धा * * *
श्च सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ।
दुर्योधनो दन्तिवरं पद्मवर्णं [30]
सुवर्णकक्षं जातबलं प्रभिन्नम् ।
समास्थितो मध्यगतः कुरूणां
संस्तूयमानो रथिभिर्मागधैश्च ।
चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं
तथा सौवर्णी स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे । [35]
तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः
सार्धं गान्धारैः पाति गान्धारराजः ।
भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः
श्वेतच्छत्रः श्वेतकचः सशङ्खः ।
श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेण ध्वजेन [40]
श्वेतो रथः शैलसमप्रकाशः ।
तद्वत्सैन्यं धार्तराष्ट्रस्य सर्वे
बाह्लिकानां चातिरथो महात्मा ।
महेष्वासा महाभागाः स्थिता युद्धाय दंशिताः ।

APPENDIX II

This Appendix is primarily a list of Sanskrit citations from the Bhīsmaparvan embedded in the abridged paraphrase of that parvan in the Old-Javanese as edited by Dr J Gonda in the Bibliotheca Javanica, No 7 (1936) The page and line reference in column 1 of the Appendix refers to the above edition The Sanskrit citations are introduced by the Old-Javanese author at variable intervals, and are also immediately translated, fairly closely, into the Old-Javanese But, in between these citations, and as their connecting links, are found bits of prose narrations in Old-Javanese, which can be used as evidence, if not for the form, at least for the substance of the epic story as current in Java towards the end of the first millennium of the Christian era For the Bhagavadgītā portion of the Bhīsmaparvan (our chapters 23–40), Dr J Gonda has published (1935) a complete translation into English of the Old-Javanese paraphrase of the Bhagavadgītā including its renderings of the Sanskrit citations This has enabled us to ascertain not only what parts of the Bhagavadgītā are actually quoted, but also what additional parts are presupposed and what parts entirely omitted in the Javanese version of the poem (vide the Tabular Statement on pp 728–729) For the rest of the Bhīsmaparvan a somewhat similar help is available in the same Dutch scholar's *Aanteekeningen bij het Oud-Javaansche Bhīsmaparwa* (Bibliotheca Javanica 7a, 1937), the first chapter of which furnishes a critical comparison of the Old Javanese text with the texts given by the Calcutta, Bombay and Madras editions of the parvan (our chapters 41 to end), while its concluding chapter gives the results of a similar comparison for the cosmographical episode in the Old-Javanese Bhīsmaparvan (our chapters 5–13), as a result of which Dr Gonda endorses the findings of Dr Luise Hilgenberg in her Doctorate thesis entitled *Die Kosmographische Episode im Mahābhārata und Padmapurāna* (Stuttgart, 1934), against which I have expressed my dissent in a paper contributed to *A Volume of Eastern and Indian Studies presented to Professor F W Thomas* (1939), pp 19 ff

In the present Appendix the Sanskrit citations culled from the Old Javanese Bhīsmaparvan are compared with the corresponding portions in the three current editions of the Epic, viz the Calcutta edition of 1834–1839 (*Editio Princeps*), the Bombay edition as brought out by Ganapat Krishnaji in 1863 (*the Vulgate*), and the Madras edition of P P S Sastri (1931–1936 Bhīsmaparvan 1934), as well as with the Critical Edition In the case of the text of the Bhagavadgītā portion, however, its Kashmir Recension (as represented by the edition of Pandit Lakshman Raina, Shrinagar (1933), has been set forth in an additional column of comparison, the general results of which will be found dealt with in the Introduction Complete identity between the passages compared is shown by the sign of equality (=), general agreement with minor modifications is shown by the sign plus-or-minus (±), while greater divergences are indicated by the tilde (~) which is used to denote difference amounting virtually to a free paraphrase The Sanskrit citations are reproduced with their orthographical peculiarities (as regards व-ब, र-ल, and the sibilants), while important variant readings given by Dr Gonda are inserted as footnotes

The results of these comparisons are somewhat important for determining not only the particular recension of the Bhīsmaparvan (and the Bhagavadgītā) which was familiar to the Old-Javanese author, but also, possibly, for determining the particular stage in the evolution of the Mahābhārata itself there presupposed Remarks on this topic, which turns upon the introduction of a passage from the Śāntiparvan at the end of the Javanese version of the Bhīṣmaparvan, will be found in the Introduction.

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ TABULAR STATEMENT

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
	Adhy	1	
28^{cd}–29^{ab}, 31^{cd}–32^{ab}, 46	12, 14, 15^{cd}–21, 28^{ab}, 29^{cd}–30, 32^{cd}, 36^{abc}, 42^{cd}, 45^{ab}, 47^{c}	1–11, 13, 15^{ab}, 22–27, 31^{ab}, 33–35, 36^{d}–42^{ab}, 43–44, 45^{cd}, 47^{ab}, 47^{d}	
	Adhy	2	
3, 11, 13, 16, 18–19, 23, 31, 37, 47, 48^{cd}, 53, 55–56, 59, 62, 63^{bcd}, 69	2, 7^{abc}, 14, 33–35, 38–39^{ab}, 41^{a}, 39^{cd}, 48^{ab}, 52^{cd}, 54, 61^{a}, 63^{a}, 64	1, 4–6, 7^{d}–10, 12, 15, 17, 20–22, 24–30, 32, 36, 40, 41^{bcd}, 42–46, 49–52^{ab}, 57–58, 60, 61^{bcd}, 65–68, 70–72	(1) After 2 59, adds · जिह्वोपस्थनिमित्त हि प्रवृत्ति- सर्वदेहिनाम् । तस्मादमित्र- वत्तद्येजिह्वोपस्थौ विचक्षण ॥
	Adhy	3	
11, 12^{d}, 13, 35^{ab}	2, 12^{abc}, 19^{b}	1, 3–10, 14–19^{a}, 19^{cd}–34, 35^{cd}–43	
	Adhy	4	
5, 7–9, 14^{ab}, 18, 22, 28, 33^{cd}, 34^{ab}	13, 33^{ab}	1–4, 6, 10–12, 14^{cd}–17, 19–21, 23–27, 29–32, 34^{cd}–42	
	Adhy	5	
2, 6^{cd}, 7^{d}, 8^{a}, 8^{cd}, 9^{ab}, 10^{cd}	1, 6^{ab}, 8^{b}, 9^{cd}, 10^{ab}	3–5, 7^{abc}, 11–29	
	Adhy	6	
5, 10, 13, 19^{a}, 32, 30	6, 19^{bcd}, 35^{cd}–36^{ab}	1–4, 7–9, 11–12, 14–18, 20–29, 31, 33–35^{ab}, 36^{cd}–47	
	Adhy	7	
4, 6^{cd}–7^{ab}, 7^{d}, 8–9, 10^{c}, 11^{a}, 16, 19^{c}, 29	5, 7^{c}, 12^{ab}, 17^{ab}, 17^{d}, 18^{cd}	1–3, 6^{ab}, 10^{ab}, 10^{d}, 11^{bcd}, 12^{cd}–15, 17^{c}, 18^{ab}, 19^{ab}, 19^{d}, 20–28, 30	(2) After 7 4, adds :– यथा ज्ञान लभिष्यति
	Adhy	8	
5, 7, 12, 13^{ab}	14^{b}	1–4, 6, 8–11, 13^{cd}, 14^{acd}, 15–28	

OLD-JAVANESE BHAGAVADGĪTĀ TABULAR STATEMENT

Parts Cited	Parts Paraphrased	Parts Omitted	Parts Added
	Adhy	9	
1, 16, 17^{cd}, 19^{cd}, 27	28^{ab}	2–15, 17^{ab}, 18, 19^{ab}, 20–26, 28^{cd}–34	
	Adhy	10	
21^{b}, 21^{d}, 22^{b}, 23^{ab}, 23^{d}, 25^{a}, 26, 27^{a}, 27^{cd}, 28^{a}, 28^{d}, 29^{b}, 29^{d}, 30^{a}, 30^{cd}, 31^{b}, 33^{a}, 35^{cd}, 37, 40^{ab}, 42^{ab}	42^{cd}	1–20, 21^{a}, 21^{c}, 22^{a}, 22^{cd}, 23^{c}, 24, 25^{bcd}, 27^{b}, 28^{bc}, 29^{a}, 29^{c}, 30^{b}, 31^{a}, 31^{cd}, 32, 33^{bcd}–35^{ab}, 36, 38–39, 40^{cd}–41	(3) After 10 37, adds ओपधीना यवश्चाह (cf 101*)
	Adhy	11	
5, 8, 10, 28–29, 31^{ab}, 32^{ab}, 39^{cd}–40^{ab}, 53, 55	1^{bcd}, 3^{cd}, 6^{abc}, 7, 9, 11^{abc}, 14–15, 26, 27^{cd}, 31^{cd}, 33, 34^{cd}, 35, 46, 49^{d}	1^{a}, 2–3^{ab}, 4, 6^{d}, 11^{d}, 12–13, 16–25, 27^{ab}, 30, 32^{cd}, 34^{ab}, 36–39^{ab}, 40^{cd}–45, 47–49^{abc}, 50–52, 54	(4) After 11 29^{a}, adds (for 29^{bc} ?) शान्ति च नाश च यमाभिभूता । तथैव भसाङ्ग-मायन्ति लोका ॥
	Adhy.	12	
8^{ab}	9^{cd}	1–7, 8^{cd}–9^{ab}, 10–20	
	Adhy	13	
31^{d}, 32–33	31^{abc}, 34	1–30	
	Adhy	14	
9, 18, 24–26	5^{ab}, 17, 20	1–4, 5^{cd}–8, 10–16, 19, 21–23, 27	
	Adhy	15	
		1–20	
	Adhy	16	
		1–24	
	Adhy	17	
		1–28	
	Adhy	18	
66	73	1–65, 67–72, 74–78	

OLD-JAVANESE BHĪSMAPARVAN SANSKRIT CITATIONS

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	भीष्मपर्व	1		1	1
9 16	कथ युयुधिरे धीरा' कुरुपाण्डवसैनिका ।	$\pm\ 1^{ab}$	$\pm\ 2^{ab}$	$\pm\ 1^{ab}$	$\pm\ 1^{ab}$
17	पार्थिवाश्च महात्मानो नानादेशसमागता ॥	$\pm\ 1^{cd}$	$\pm\ 2^{cd}$	$\pm\ 1^{cd}$	$=\ 1^{cd}$
27	यथा युयुधिरे धीरा' कुरुपाण्डवसैनिका. ।	$\pm\ 2^{ab}$	$\pm\ 3^{ab}$	$\pm\ 2^{ab}$	$\pm\ 2^{ab}$
28	कुरुक्षेत्रे तप'क्षेत्रे शृणु त्व पृथिवीपते ॥	$\pm\ 2^{cd}$	$\pm\ 3^{cd}$	$=\ 2^{cd}$	$\pm\ 2^{cd}$
10 8	यावत्तपति सूर्यो हि जम्बूद्वीपस्य मण्डलम् ।	$=\ 8^{ab}$	$\pm\ 9^{ab}$	$=\ 8^{a}$	$=\ 8^{ab}$
9	तावदेव समावृत्त बल भारतसत्तम ॥	$\pm\ 8^{cd}$	$\pm\ 9^{cd}$	$\pm\ 8^{cd}$	$\pm\ 8^{cd}$
		2		2	2
11 3	तत पूर्वापरे सैन्ये समीक्ष्य भगवानृषि' ।	$\pm\ 1^{ab}$	$=\ 36^{ab}$	$=\ 1^{ab}$	$\pm\ 1^{ab}$
4	सर्ववेदविदा श्रेष्ठो व्यास सत्यवतीसुत ॥	$=\ 1^{cd}$	$=\ 36^{cd}$	$=\ 1^{cd}$	$=\ 1^{cd}$
15	यदि त्विच्छति सग्रामे दृष्टमेव विशा(पते ।	$\pm\ 6^{ab}$	$\pm\ 41^{ab}$	$\pm\ 6^{ab}$	$\pm\ 6^{ab}$
16	चक्षुर्ददामि ते दिव्य युद्धमेतन्निशामय ॥	$\pm\ 6^{cd}$	$\pm\ 41^{cd}$	$\pm\ 6^{cd}$	$\pm\ 6^{cd}$
12 6	यतो धर्मस्ततो जय'	$=\ 14^{d}$	$=\ 48^{b}$	$=\ 14^{d}$	$=\ 14^{d}$
		4		3	4
13 8	किं ते राज्येन दुर्धर्मे येन प्राप्तोऽसि किल्बिषम्	$\pm\ 8^{cd}$	$\pm\ 125^{cd}$	$\pm\ 57^{cd}$	$\pm\ 8^{cd}$
9	यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन्सुखमाप्स्यसि ।	$\pm\ 9^{ab}$	$\pm\ 126^{ab}$	$\pm\ 58^{ab}$	$\pm\ 9^{ab}$
14	लभन्ता पाण्डवा राज्यं स्वर्गं गच्छन्तु कौरवा' ॥	$\pm\ 9^{cd}$	$\pm\ 126^{cd}$	$\pm\ 58^{cd}$	$\pm\ 9^{cd}$
18	कानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यताम् ।	$\pm\ 15^{ab}$	$\pm\ 132^{ab}$	$\pm\ 64^{ab}$	$\pm\ 15^{ab}$
19	तानि सर्वाणि भगवञ्श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत' ॥	$=\ 15^{cd}$	$=\ 132^{cd}$	$=\ 64^{cd}$	$=\ 15^{cd}$
14 9	एतानि जयमानाना लक्षणानि विशा पते	$=\ 25^{ab}$	$=\ 142^{ab}$	$=\ 74^{ab}$	$=\ 25\frac{1}{2}^{ab}$
	II	7 †		6	6
15 17	यावद्भूम्यवकाशो हि दृश्यते शशलक्षण	$\pm\ 1^{cd}$	$\pm\ 195^{ab}$	$\pm\ 2^{ab}$	$\pm\ 1^{cd}$
24	प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वता	$\pm\ 2^{cd}$	$\pm\ 197^{ab}$	$=\ 3^{cd}$	$\pm\ 3^{ab}$
25	अवरोप्य ह्युभयत' समुद्रे पूर्वपश्चिमे	$\pm\ 2^{ef}$	$\pm\ 197^{cd}$	$\pm\ 3^{ef}$	$\pm\ 3^{cd}$
31	हिमवान्हेमकूटश्च	$=\ 3^{a}$	$=\ 198^{a}$	$=\ 4^{a}$	$=\ 4^{a}$
31	निषधो वैडूर्यमय'	—	—	—	—
32	श्वेतो रजतसप्रभ'	$\pm\ 3^{d}$	$\pm\ 198^{d}$	$\pm\ 4^{d}$	$\pm\ 4^{d}$
32	सख्या दक्षिणतो भवेत्	—	—	—	—
16 6	सर्वधातुविनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वत	$\pm\ 3^{ef}$	$=\ 199^{ab}$	$\pm\ 5^{ab}$	$\pm\ 5^{ab}$
8	एते षट् पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविता	$\pm\ 4^{ab}$	$\pm\ 199^{cd}$	$\pm\ 5^{cd}$	$\pm\ 5^{cd}$
11	तेषामन्तरविष्कम्भो नवसहस्रमुच्यते	$\pm\ 4^{cd}$	$\pm\ 200^{ab}$	$\pm\ 6^{ab}$	$\pm\ 6^{ab}$
12	तत्र पुण्या जनपदास्तानि सर्वाणि भारत	$\pm\ 5^{ab}$	$\pm\ 200^{cd}$	$\pm\ 6^{cd}$	$\pm\ 6^{cd}$
16	इद तु भारतं वर्षं ततो हैमवत परम् ।	$=\ 6^{ab}$	$=\ 201^{cd}$	$=\ 7^{cd}$	$=\ 7\frac{1}{2}^{ab}$
20	हेमकूटात्पर चैव हरिवर्षं प्रविक्ष्य य ॥	$\pm\ 6^{cd}$	$\pm\ 202^{ab}$	$\pm\ 8^{ab}$	$\pm\ 8$

13 8 दुर्धर्ष   15 24 प्रागायत' .   † For ch 5–6, see p 734.   15 25 अवरोप

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
23	नीलादुत्तरतो वर्षं श्वेताद्दक्षिणत परम्	~ 35^{ab}	± 232^{ab}	± 37^{ab}	cf p 33^{n3}
26	श्वेतादुत्तरतो वर्षं शृङ्गवद्दक्षिण तथा	—	—	—	—
29	वर्षमैरावत नाम	= 35^{c}	= 296^{a}	± 37^{c}	± $46\frac{1}{2}^{a}$
29	तस्माच्छृङ्गवत परम्	± 35^{d} †	± 296^{b}	± 37^{d}	± $46\frac{1}{2}^{b}$
32	दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण च	= 7^{ab}	± 202^{cd}	= 8^{cd}	= 9^{ab}
17 6	परिमण्डलयोर्मध्ये मेरु कनकपर्वत	± 8^{cd}	± 204^{cd}	± 10^{ab}	± 10^{cd}
7	आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावक ।	± 9^{ab}	± 205^{ab}	± 10^{cd}	± 11^{ab}
12	योजनाना सहस्राणि षोडशोन्तरतस्तथा ॥	± 9^{cd}	± 205^{cd}	± 11^{ab}	± 11^{cd}
13	उत्सेधश्चतुरशीतिर्योजनानां महीतले	± 10^{ab}	± 206^{ab}	± 11^{cd}	± 12^{cd}
17	लोकानावृत्य तिष्ठति	= 10^{d}	= 206^{d}	± 12^{b}	= 13^{b}
22	इलावृत मध्यम तु	= 36^{c}	= 233^{c}	= 38^{c}	= $47\frac{1}{2}^{a}$
27	मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीधर ।	± 29^{ab}	± 226^{ab}	± 31^{cd}	± $40\frac{1}{2}^{ab}$
28	जम्बुखण्डश्च यत्रैव वसुमाश्चन्दनोपम ॥	± 29^{cd}	± 226^{cd}	± 32^{ab}	± $40\frac{1}{2}^{cd}$
32	आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ।	= 30^{ab}	= 227^{ab}	± 32^{cd}	= $41\frac{1}{2}^{ab}$
33	सुवर्णवर्णाश्च नरा स्त्रियश्चाप्यप्सरोपमा ॥	± 30^{cd}	± 227^{cd}	± 33^{ab}	± $41\frac{1}{2}^{cd}$
18 4	हेमकूटो हेमवति कैलाशो नाम पर्वत ।	± 39^{ab}	± 236^{ab}	± 41^{ab}	± 50^{ab}
5	यत्र वैश्रवणो राजा गुह्यकै सह मोदते ॥	= 39^{cd}	± 236^{cd}	± 41^{cd}	± 50^{cd}
9	अभ्यन्तरेण कैलाश मैनाक पर्वत प्रति ।	± 40^{ab}	± 237^{ab}	± 42^{ab}	± 52^{ab}
12	हिरण्यशृङ्ग स महान्दिव्यो मणिमयो गिरि ॥	± 40^{cd}	± 237^{cd}	± 42^{cd}	± 52^{cd}
18	तत्र त्रिपथगा देवी प्रथम तु प्रतिष्ठिता ।	= 44^{ab}	± 242^{ab}	= 47^{ab}	± 57^{ab}
19	ब्रह्मलोकादतिक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ॥	± 44^{cd}	± 242^{cd}	± 47^{cd}	± 57^{cd}
24	एता दिव्या सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुता	= 47^{cd}	= 245^{cd}	= 50^{cd}	= 60^{cd}
28	रक्षासि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यका ।	= 48^{ab}	= 246^{ab}	= 51^{ab}	= 61^{ab}
29	सर्वे नराश्च निषधे मेरौ चैव तपोधना ॥	± 48^{cd}	± 246^{cd}	± 51^{cd}	± 61^{cd}
19 3	गन्धर्वा ऋषयो नित्य तत्र ब्रह्मर्षयो नृप	± 49^{cd}	± 247^{cd}	± 52^{cd}	± 62^{ab}
4	दैत्याना दानवानां च श्वेत पर्वत उच्यते	± 49^{ab}	± 247^{ab}	± 52^{ab}	~ 62^{cd}
7	शृङ्गवास्तु महाराज पितृणा प्रतिसचर	= 49^{ef}	± 248^{ab}	± 52^{ef}	= 63^{ab}
		8		7	7
15	दक्षिणेन तु नीलस्य मेरो पार्श्वे तथोत्तरे	= 2^{ab}	= 254^{ab}	= 2^{ab}	= 2^{ab}
16	तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपगा	= 3^{ab}	± 255^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
22	ये क्षरन्ति सदा क्षीर षड्रस ह्यमृतोपमम् ।	= 5^{ab}	± 257^{ab}	± 5^{ab}	= 5^{ab}
23	वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥	= 5^{cd}	= 257^{cd}	= 5^{cd}	± 5^{cd}
27	देवलोकच्युता सर्वे जायन्ते तत्र मानवा ।	= 7^{ab}	= 260^{cd}	= 7^{ab}	= 7^{ab}
30	शुक्लाभिजनसपन्ना सर्वे सुप्रियदर्शना ॥	± 7^{cd}	= 261^{ab}	= 7^{cd}	= 7^{cd}
32	तेषा ते क्षीरिणा क्षीर पिबन्त्यमृतसनिभम्	= 8^{cd}	± 262^{ab}	± 8^{cd}	± 8^{cd}
20 4	भारुण्डा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुण्डा महाबला ।	= 11^{ab}	± 265^{cd}	= 12^{ab}	± 12^{ab}

17 27 केतुमाल-　　18 29 मेरौ　　† = 9 10^{cd}　　19 23 फलस्वाभरणानि　　19 30 सर्वसुप्रिय°

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
5	तान्हरन्ति मृतान्सर्वान्दरीपु प्रक्षिपन्ति च ॥	± 11^{cd}	± 266^{ab}	± 12^{cd}	± 12^{cd}
10	तत्र पूर्वाभिपङ्गस्तु	~ 13^{a}	± 267^{c}	± 14^{a}	± $14\frac{1}{2}^{a}$
10	कालाम्रश्च महाद्रुम	= 13^{d}	± 268^{b}	= 14^{d}	± $14\frac{1}{2}^{d}$
11	शुभश्च योजनोत्सेध सिद्धचारणसेवित	± 14^{cd}	± 269^{ab}	± 15^{cd}	± $15\frac{1}{2}^{cd}$
17	तत्र ते पुरुषा श्वेतास्तेजोयुक्ता मनस्विन ।	± 15^{ab}	± 269^{cd}	± 16^{ab}	± $16\frac{1}{2}^{ab}$
20	स्त्रिय कुमुदवर्णाश्च सुन्दर्य प्रियदर्शना ॥	= 15^{cd}	= 270^{ab}	= 16^{cd}	= $16\frac{1}{2}^{cd}$
24	चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णा पूर्णचन्द्रनिभानना ।	= 16^{ab}	± 270^{cd}	= 17^{ab}	= $17\frac{1}{2}^{ab}$
29	चन्द्रशीतलराज्यश्च नृत्तगीतविशारदा ॥	± 16^{cd}	± 271^{ab}	± 17^{cd}	± $17\frac{1}{2}^{cd}$
21 1	दश वर्पसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्पभ	= 17^{ab}	= 271^{cd}	= 18^{ab}	= $18\frac{1}{2}^{ab}$
5	दक्षिणे तु च नीलस्य निपधस्योत्तरेतर ।	± 18^{ab}	± 272^{cd}	± 19^{ab}	± $32\frac{1}{2}^{ab}$
6	सुदर्शनो नाम महाअम्बूवृक्ष सनातन ॥	= 18^{cd}	= 273^{ab}	= 19^{cd}	= $32\frac{1}{2}^{cd}$
11	तस्य नाम्ना समाख्यातो जम्बूद्वीप सनातन	= 19^{cd}	= 274^{ab}	= 20^{cd}	= $33\frac{1}{2}^{cd}$
17	पतमानफलान्यूर्ध्वं कुर्वन्ति विपुलं स्वनम्	± 22^{ab}	± 276^{cd}	± 23^{ab}	± $36\frac{1}{2}^{ab}$
21	तस्य जम्ब्यो फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ।	± 23^{ab}	± 277^{cd}	= 24^{ab}	± $37\frac{1}{2}^{ab}$
22	मेरो प्रदक्षिणं कृत्वा सम्प्रयात्युत्तरान्कुरून् ॥	± 23^{cd}	± 278^{ab}	± 24^{cd}	± $37\frac{1}{2}^{cd}$
28	यथा माल्यवत शृङ्गे दृश्यते हव्यवाहन ।	± 26^{ab}	± 281^{ab}	± 27^{cd}	± $19\frac{1}{2}^{ab}$
29	नाम्ना सवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्पभ ॥	= 26^{cd}	± 281^{cd}	± 28^{ab}	± $19\frac{1}{2}^{cd}$
22 1	महारजतसकाशो जायते तत्र मानव	± 28^{ab}	± 283^{ab}	± 29^{cd}	± 21^{cd}
3	सर्वे च ब्रह्मचारिण	± 28^{d}	± 283^{d}	± 30^{ab}	± 22^{b}
		9		8	8
10	दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवोत्तरेण च ।	± 2^{ab}	± 288^{ab}	± 2^{ab}	= 2^{ab}
11	वर्पं रमणक नाम तत्र जायन्ति मानवा ॥	± 2^{cd}	± 288^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
18	दक्षिणे शृङ्गिणश्चैव श्वेतस्याथोत्तरेण च ।	= 5^{ab}	± 290^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
19	वर्पं हैरण्वत नाम यत्र हैरण्वती नदी ॥	= 5^{cd}	± 290^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
24	यक्षभूता महाराज धनिन प्रियदर्शना	± 6^{ab}	± 291^{cd}	± 6^{cd}	± 6^{ab}
28	आयु प्रमाण जीवन्तु शतानि दश पञ्चका	± 7^{cd}	± 293^{ab}	± 8^{ab}	± 7^{cd}
30	उत्तरेण तु शृङ्गस्य समुद्रान्ते नराधिप	± 10^{ab}	± 295^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{ab}
23 3	न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्यन्ति मानवा	± 11^{ab}	± 296^{cd}	± 11^{cd}	± 11^{ab}
		10		9	9
18	पृथोश्च राजन्वैन्यस्य तथेक्ष्वाको प्रिय सदा ।	± 6^{ab}	± 314^{ab}	± 6^{ab}	± 6^{ab}
19	ययातेरम्बरीपस्य मान्धातुर्नहुपस्य च ॥	= 6^{cd}	± 314^{cd}	= 6^{cd}	= 6^{cd}
30	तत्ते वर्पं प्रवक्ष्यामि यथाश्रुतमरिंदम	= 9^{ab}	= 317^{cd}	± 10^{ab}	= 9^{ab}
24 1	महेन्द्रो मलय सह्य शुक्तिमान्क्षरवानपि ।	± 10^{ab}	± 318^{cd}	± 11^{ab}	± 10^{ab}
2	विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता ॥	= 10^{cd}	± 319^{ab}	= 11^{cd}	= 10^{cd}
8	आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तैर्मिश्रा पुरुपा विभो	± 12^{cd}	± 321^{ab}	± 13^{cd}	± 12^{cd}
11	नदी पिवति यहुला गङ्गा सिन्धु सरस्वतीम् ।	± 13^{ab}	± 321^{cd}	± 14^{ab}	± 13^{ab}

21 17 विपुल 21 21 नदीभूतो 21 22 स प्रया°. 22 30 त्रि-(तु). 24 11 वहुल

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed.
12	गोदावरीनर्मदा च वाहुदां च महानदीम् ॥	± 13^{cd}	± 322^{ab}	± 14^{cd}	± 13^{cd}
22	मन्दाकिनी वैतरणी कोकश्चैव महानदी	± 33^{ab}	± 342^{ab}	± 34^{cd}	± 32^{cd}
23	शुक्तिमती मल्लदश्च	~ 33^{c}	± 342^{c}	± 35^{a}	± 33^{a}
23	तथैव वृषभङ्गिनी	± 34^{b}	± 343^{b}	± 35^{b}	± 33^{d}
27	विश्वस्य मातर सर्वा सर्वस्वेच्छामहाफला'	± 35^{cd}	± 344^{cd}	± 37^{ab}	± 35^{cd}
28	तया नद्यस्तु प्रकाशा'	± 36^{a}	± 345^{a}	± 37^{c}	± 36^{a}
25 6	इत्येता' सरितो राजन्समाख्याता यथा स्मृता'	± 36^{cd}	± 345^{cd}	± 38^{ab}	± 36^{cd}
7	अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम	= 37^{ab}	± 346^{ab}	± 38^{cd}	± $36\frac{1}{2}$
11	चेदिमत्स्या' कुरूशाश्च भोजा' सिन्धुपुलिन्दका	± 39^{ab}	± 348^{ab}	± 40^{cd}	± $38\frac{1}{2}^{cd}$
12	पाञ्चालकोशलाश्चैव	+ 40^{a}	± 349^{a}	± 41^{c}	± $39\frac{1}{2}^{c}$
12	कुन्तय' काशिशोवला'	—	—	—	—
19	शका निपादा निषधा	= 50^{a}	= 359^{a}	= 51^{c}	—
19	गान्धारा दर्शकास्तथा	= 52^{b}	= 361^{b}	= 53^{d}	± $49\frac{1}{2}^{b}$
20	काश्मीरा गर्गिसौवीरा	= 52^{a}	± 361^{a}	± 53^{c}	± $49\frac{1}{2}^{a}$
20	त्रिवर्गा सर्वसेनय	± 59^{d}	± 368^{d}	± 61^{b}	± $62\frac{1}{2}^{d}$
28	द्रविडा' केरला प्रोच्या	± 57^{a}	± 366^{a}	± 58^{c}	—
28	विकल्पा मूषिकास्तथा	± 57^{d}	~ 366^{b}	± 59^{b}	—
29	मालवा लवटाश्चैव	± 61^{a}	± 370^{a}	± 62^{c}	± $56\frac{1}{2}^{a}$
29	कुलिन्दा वल्कलै' सह	± 60^{d}	± 369^{d}	± 62^{b}	± $55\frac{1}{2}^{d}$
26 5	यवनाश्च सकाम्योजा दारुणा म्लेच्छजातय ।	= 64^{ab}	± 373^{ab}	± 65^{cd}	± $59\frac{1}{2}^{ab}$
6	सकृद्गुणा' ककन्याश्च हूना पारापतै' सह ॥	± 64^{cd}	± 373^{cd}	± 66^{ab}	± $59\frac{1}{2}^{cd}$
12	किरातानां च जातय'	= 67^{d}	= 376^{d}	± 69^{b}	= $62\frac{1}{2}^{d}$
14	उद्देशमात्रेण मया देशा सकीर्तिता' प्रभो	= 68^{cd}	± 378^{ab}	± 70^{cd}	± $64\frac{1}{2}^{cd}$
21	तस्मात्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवा' ।	= 73^{ab}	= 382^{cd}	= 75^{ab}	± $69\frac{1}{2}^{ab}$
22	साम्ना दानेन भेदेन दण्डेनैव तु पार्थिवा' ॥	± 73^{cd}	± 383^{ab}	± 75^{cd}	± $69\frac{1}{2}^{cd}$
		11		10	10
27 3	चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ।	= 3^{ab}	= 387^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
4	कृतत्रेताद्वापर च पुण्यं च कुरुवर्धन ॥	± 3^{cd}	± 387^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
8	चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणा कुरुसत्तम।	= 5^{ab}	± 389^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
9	आयु'सख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ॥	= 5^{cd}	= 389^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
13	तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेताया मनुजाधिप	= 6^{ab}	= 390^{ab}	= 6^{ab}	= 6^{ab}
16	द्वापरे द्विसहस्राणि	± 6^{c}	± 390^{c}	± 6^{c}	± 6^{c}
18	न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति पुण्येऽस्मिन्भरतर्षभ।	= 7^{ab}	± 391^{ab}	± 7^{ab}	± 7^{ab}
19	गर्भस्थाश्च म्रियन्तेऽन्ये तथा जाता म्रियन्ति च ॥	± 7^{cd}	± 391^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}
25	महाबला महासत्त्वा प्रज्ञागुणसमन्विता' ।	± 8^{ab}	= 392^{ab}	= 8^{ab}	= 8^{ab}
26	अजायन्ताकृतिमन्तो मुनयो वै तपोधना ॥	± 8^{cd}	± 393^{cd}	± 9^{cd}	± 8^{cd}
28 1	आयुष्मन्तो महावीर्या धनुर्धरा धरा युधि।	± 10^{ab}	± 396^{ab}	± 10^{cd}	± 10^{ab}

Page and Line	Old-Javanese Text	B. O. R. I. Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
2	जायन्ते क्षत्रिया' शूरास्त्रेताया चक्रवर्तिन ॥	= 10^{cd}	± 396^{cd}	± 11^{cd}	± 10^{cd}
6	सर्वे वर्णा महाराज जायन्ते द्वापरे यथा ।	± 11^{ab}	± 397^{ab}	± 12^{ab}	± 11^{ab}
7	महोत्साहा महावीर्या परस्परवधैषिण ॥	= 11^{cd}	± 397^{cd}	± 12^{cd}	± 11^{cd}
11	तेजसाल्पेन सयुक्त' क्रोधन पुरुषो नृप ।	± 12^{ab}	± 398^{ab}	± 13^{ab}	± 12^{ab}
12	लुब्धश्चानृतकश्चैव पुष्ये जायति भारत ॥	± 12^{cd}	± 398^{cd}	± 13^{cd}	± 12^{cd}
17	गुणोत्तरं हैमवत द्वापरेऽस्मिन्नराधिप	= 14^{cb}	= 400^{cb}	= 15^{cb}	= 14^{cb}
26	जम्बूशाककुशक्रौञ्चा शाल्मलिश्च तथापर'	—	—	—	—
27	गोमेद' पुष्कराख्यश्च सप्त द्वीपा प्रकीर्तिता	—	—	—	—
29 1	क्षीरक्षीर दधिसर्पिरिक्षुमद्य परोदधि'	—	—	—	—
2	स्वादूदको परो मद्यात्तस्माद्द्विगुणित स्थित	—	—	—	—
16	लवणेन समुद्रेण पर्वत परिवारित'	± 6 14^{cd}	± 190^{cd}	± 5 15^{cd}	± 5 $34\frac{1}{2}^{cd}$
30 5	पञ्चेमानि महाराज महाभूतानि सग्रहात् ।	= 6 3^{ab}	= 178^{ab}	= 5 3^{ab}	± 5 $23\frac{1}{2}^{ab}$
6	जगतीस्थानि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिण ॥	± 6 3^{cd}	= 178^{cd}	= 5 3^{cd}	± 5 $23\frac{1}{2}^{cd}$
13	भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ।	= 6 4^{ab}	± 179^{ab}	± 5 4^{ab}	± 5 $24\frac{1}{2}^{ab}$
14	गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषा भूमि प्रधानत ॥	= 6 4^{cd}	= 179^{cd}	= 5 4^{cd}	= 5 $24\frac{1}{2}^{cd}$
21	शब्द' स्पर्शश्च रूप च रसो गन्धश्च पञ्चम	= 6 5^{ab}	= 180^{ab}	= 5 5^{ab}	= 5 $25\frac{1}{2}^{ab}$
22	चत्वारो हि गुणा ह्यप्सु गन्धस्तत्र न विद्यते	± 6 6^{ab}	± 181^{ab}	± 5 6^{ab}	± 5 $25\frac{1}{2}^{cd}$
26	तेजसो हि गुणास्त्रय'	± 6 6^{d}	± 181^{d}	± 5 6^{d}	± 5 $26\frac{1}{2}^{b}$
29	शब्द' स्पर्शश्च वै वायौ आकाशे शब्द एव च	± 6 6^{ef}	± 182^{ab}	± 5 6^{ef}	± 5 $26\frac{1}{2}^{cd}$
31 4	वर्तन्ते सर्वभूतानि येषु लोका॰ प्रतिष्ठिता	± 6 7^{cd}	± 183^{ab}	± 5 7^{cd}	± 5 $27\frac{1}{2}^{cd}$
14	द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च ।	= 5 10^{ab}	± 164^{ab}	± 4 10^{ab}	± 5 10^{ab}
15	त्रसाना त्रिविधा योनिरण्डस्वेदजरायुजा' ॥	= 5 10^{cd}	± 164^{cd}	= 4 10^{cd}	± 5 10^{cd}
22	उद्भिज्जा स्थावरा प्रोक्तास्तेऽर्थ पञ्चैव जायते ।	± 5 17^{ab}	± 171^{ab}	± 4 14^{ab}	± 5 $16\frac{1}{2}^{ab}$
23	वृक्षगुल्मलतावल्ल्यस्त्वक्सारास्तृणजातय' ॥	= 5 17^{cd}	= 171^{cd}	= 4 14^{cd}	= 5 $16\frac{1}{2}^{cd}$
32 1	भूमौ हि जायते सर्व भूमौ सर्व प्रनश्यति ।	± 5 20^{ab}	± 174^{ab}	± 4 20^{ab}	± 5 $19\frac{1}{2}^{ab}$
2	भूमि' प्रतिष्ठा भूताना भूमिरेव परायणा ॥	± 5 20^{cd}	± 174^{cd}	± 4 20^{cd}	± 5 $19\frac{1}{2}^{cd}$
		13		12	12
12	परिमण्डलतो राजन्स्वर्भानु' श्रूयते ग्रह' ।	± 40^{ab}	± 482^{ab}	± 40^{cd}	± 41^{ab}
13	योजनाना सहस्राणि विष्कम्भो द्वादशास्य तु ॥	± 40^{cd}	± 482^{cd}	± 41^{ab}	± 41^{cd}
16	परिणाहेन षट्त्रिंशद्	= 41^{a}	= 483^{a}	= 41^{c}	= 42^{a}
18	षष्टिमाहु' शतान्यस्य बुधा' पौराणिकास्तथा	= 41^{cd}	± 483^{cd}	± 42^{ab}	± 42^{cd}
19	चन्द्रमास्तु सहस्राणि	= 42^{a}	= 484^{a}	= 42^{c}	= 43^{a}
23	त्रयस्त्रिंशत्तु मण्डलम्	= 42^{d}	= 484^{d}	= 43^{b}	= 43^{d}
25	स राहुश्छादयत्येतौ यथाकाल महत्तया ।	= 45^{ab}	= 488^{ab}	= 46^{cd}	= $46\frac{1}{2}^{cd}$
29	चन्द्रादित्यौ महाराज सक्षेपण उदाहृतौ ॥	± 45^{cd}	± 488^{cd}	± 47^{ab}	± 47
33 1	तस्मादाश्रम कौरव्य पुत्र दुर्योधन प्रति	= 47^{cd}	= 490^{cd}	= 49^{ab}	= 49^{cd}

28 11 नृप .   29 1 परो दधि   32 25 °त्येको (°त्येतौ)   32 29 चन्द्रादित्यो उदाहृतो   33 1 पुत्र (पुत्र)

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
2	श्रुत्वेद भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगम्	= 48^{ab}	± 491^{ab}	= 49^{cd}	= 50^{ab}
7	य॰ शृणोति महीपाल॰ पर्वणीद यतव्रत॰ ।	± 49^{ab}	= 492^{cd}	± 51^{ab}	± $51½^{ab}$
8	प्रीयन्ते पितरस्तस्य तथैव प्रपितामहा ॥	± 49^{cd}	= 493^{ab}	± 51^{cd}	= $51½^{cd}$
12	श्रीमान्भवति राजन्य॰ सिद्धार्थ॰ साधुसमत॰	= 48^{cd}	± 491^{cd}	= 50^{ab}	= 50^{cd}
13	आयुर्बलं च वीर्यं च तस्य तेजश्च वर्धते	= 48^{ef}	± 492^{ab}	± 50^{cd}	± 50½
		14		13	13
28	ककुद॰ सर्वयोधाना धाम सर्वधनुष्मताम् ।	± 4^{ab}	± 498^{ab}	± 4^{ab}	± 4^{ab}
29	शरतल्पगत॰ सोऽद्य शेते कुरुपितामह ॥	= 4^{cd}	= 498^{cd}	= 4^{cd}	= 4^{cd}
34 5	जगामास्तमिवादित्य॰	= 11^{c}	= 505^{c}	= 11^{c}	= 11^{c}
		16		15	15
19	तेष्वनीकेषु सर्वेषु व्यूढेषु च विधानत ।	± 11^{ab}	± 598^{ab}	± 11^{ab}	± 11^{ab}
20	दुर्योधनो महाराज दु॰शासनमथाब्रवीत् ॥	= 11^{cd}	= 598^{cd}	= 11^{cd}	= 11^{cd}
28	नाव॰ कार्यतर मन्ये ऋते भीष्मस्य रक्षणात्	± 14^{ab}	± 601^{ab}	± 14^{ab}	± 14^{ab}
35 11	युगान्ते समवेतौ द्वौ सागरमिवादृश्यत	± 45^{cd}	± 634^{ab}	± 27^{ab}	± $47½^{cd}$
		17		17	16
14	द्विधाभूत इवादित्य उदये प्रत्यदृश्यत	= 3^{ab}	= 638^{ab}	= 3^{ab}	= 3^{ab}
17	समानीय महीपालानिद वचनमब्रवीत्	= 7^{cd}	= 642^{cd}	= 7^{cd}	± 7^{cd}
21	इद व॰ क्षत्रिया द्वार स्वर्गायापावृत महत् ।	= 8^{ab}	= 643^{ab}	= 8^{ab}	= 8^{ab}
22	गच्छध्व तेन क्रमस्य ब्रह्मणश्च सलोकताम् ॥	± 8^{cd}	± 643^{cd}	± 8^{cd}	± 8^{cd}
28	अधर्म क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे ।	= 11^{ab}	= 646^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}
29	यद्योनिधन याति सोऽस्य धर्म॰ सनातन ॥	± 11^{cd}	± 646^{cd}	= 11^{cd}	± 11^{cd}
		19		19	18
36 29	धृतराष्ट्रस्यानीकस्य दृष्ट्वा व्यूहानि पाण्डव ।	± 3^{ab}	± 697^{ab}	± 3^{ab}	± 3^{ab}
30	अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनजयम् ॥	= 3^{cd}	= 697^{cd}	= 3^{cd}	= 3^{cd}
37 7	सूचीमुखमनीक स्यादल्पानां बहुभि॰ सह ।	= 5^{ab}	= 699^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}
8	अस्माक च तथा सैन्यमल्पीय॰ सुतरा परै॰ ॥	= 5^{cd}	= 699^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
21	न हि सोऽस्ति पुमाँल्लोके य॰ सक्रोध वृकोदरम् ।	± 12^{ab}	± 706^{ab}	± 12^{ab}	± $12½^{ab}$
22	द्रष्टुमत्युग्रकर्माण विषहेत नरर्षभम् ॥	= 12^{cd}	= 706^{cd}	= 12^{cd}	± $12½^{cd}$
	III	20		20	19
38 26	साग्र शतसहस्र तु नागानां तव भारत ।	= 16^{ab}	= 755^{ab}	= 16^{ac}	= 16^{ab}
28	नागे नागे रथशत शतमश्वा रथे रथे ॥	± 16^{cd}	= 755^{cd}	= 16^{cd}	± 16^{cd}
39 1	अन्वश्वा दश धानुष्का धानुष्क शतवर्मिण	± 17^{ab}	± 756^{ab}	± 17^{ab}	± 17^{ab}
		21		21	20
11	अक्षोभ्योऽयमभेद्योऽस्य भीष्मेणामित्रकर्षिणा ।	± 4^{ab}	± 763^{ab}	± 4^{ab}	± 4^{ab}
12	कल्पित॰ शास्त्रदृष्टेन विधिना भूमिवर्चसा ॥	± 4^{cd}	± 763^{cd}	± 4^{cd}	± 4^{cd}
25	न तथा बलवीर्याभ्या जयन्ति विजिगीषव॰ ।	± 10^{ab}	= 769^{ab}	= 10^{ab}	± 10^{ab}
26	यथा सत्यानृशस्याभ्या धर्मेणैवोद्यमेन च ॥	= 10^{cd}	± 769^{cd}	= 10^{cd}	= 10^{cd}
40 3	यतो धर्मस्ततो जय॰	= 11^{d}	= 770^{d}	= 11^{d}	= 11^{d}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
	, भगवद्गीताप्रारम्भ'					
		23		25	23	1
41 4	दृष्ट्वेम स्वजन कृष्ण युयुत्सु समुपस्थितम्	± 28^{cd}	= 859^{ab}	= 28^{cd}	= $28\frac{1}{2}^{ab}$	± 29^{ab}
5	सीदन्ति मम गात्राणि मुख च परिशुष्यति	= 29^{ab}	= 859^{cd}	= 29^{ab}	= $28\frac{1}{2}^{cd}$	= 29^{cd}
15	न [च] श्रेयोऽनु(न)पश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे	= 31^{cd}	= 862^{ab}	= 31^{cd}	= 31^{cd}	= 32^{ab}
16	न काङ्क्षे विजय कृष्ण न च राज्य सुखानि च	= 32^{ab}	= 862^{cd}	= 32^{ab}	= 32^{ab}	= 32^{cd}
28	यदि मामप्रतीकारमशस्त्र शस्त्रपाणय ।	= 46^{ab}	= 876^{cd}	= 46^{ab}	= 46^{ab}	= 46^{ab}
29	धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥	= 46^{cd}	= 877^{ab}	= 46^{cd}	= 46^{cd}	= 46^{cd}
		24		26	24	2
42 8	मा क्लैब्यं गच्छ कौन्तेय	± 3^{a}	± 881^{a}	± 3^{a}	± 3^{a}	= 3^{a}
8	नैतत्त्वय्युपपद्यते ।	= 3^{b}	= 881^{b}	= 3^{b}	= 3^{b}	= 3^{b}
9	क्षुद्र हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा तिष्ठ परंतप ॥	± 3^{cd}	± 881^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}	± 3^{cd}
21	अशोच्य' ह्यनुशोच त्व प्रज्ञावादश्च भापसे ।	± 11^{ab}	± 889^{ab}	± 11^{ab}	± 11^{ab}	± 12^{ab}
22	गतासूनगतासून्वा नानुशोचन्ति पण्डिता' ॥	± 11^{cd}	± 889^{cd}	± 11^{cd}	± 11^{cd}	± 12^{cd}
27	देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमार यौवनं जरा ।	= 13^{ab}	= 891^{ab}	= 13^{ab}	= 13^{ab}	= 14^{ab}
43 1	तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥	= 13^{cd}	= 891^{cd}	= 13^{cd}	= 13^{cd}	= 14^{cd}
8	नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' ।	= 16^{ab}	= 894^{ab}	= 16^{ab}	= 16^{ab}	= 17^{ab}
9	उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभि' ॥	= 16^{cd}	= 894^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}	= 17^{cd}
13	अन्तवन्त इमे देहा नित्यप्रोक्ता शरीरिण ।	± 18^{ab}	± 896^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}	± 19^{ab}
14	विनाशिनोऽप्रमेयस्य यस्माद्युध्यस्व भारत ॥	± 18^{cd}	± 896^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}	± 19^{cd}
21	य एन वेत्ति हन्तार यश्चैन मन्यते हतम् ।	= 19^{ab}	= 897^{ab}	= 19^{ab}	= 19^{ab}	= 20^{ab}
23	उभौ तौ नाभिजानीता नायं हन्ति न हन्यते ॥	± 19^{cd}	± 897^{cd}	± 19^{cd}	± 19^{cd}	± 20^{cd}
29	नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावक' ।	= 23^{ab}	= 901^{ab}	= 23^{ab}	= 23^{ab}	= 24^{ab}
30	न चैन क्लेदयन्त्यापो न शोपयति मारुत ॥	= 23^{cd}	= 901^{cd}	= 23^{cd}	= 23^{cd}	= 24^{cd}
44 4	स्वधर्ममेव चावेक्ष्य न विकल्पितुमर्हति ।	± 31^{ab}	± 909^{ab}	± 31^{ab}	± 31^{ab}	± 32^{ab}
5	धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥	= 31^{cd}	= 909^{cd}	= 31^{cd}	= 31^{cd}	= 32^{cd}
14	हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।	= 37^{ab}	= 915^{ab}	= 37^{ab}	= 37^{ab}	= 38^{ab}
15	तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चय ॥	= 37^{cd}	= 915^{cd}	= 37^{cd}	= 37^{cd}	= 38^{cd}
25	कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेपु कदाचन ।	= 47^{ab}	= 925^{ab}	= 47^{ab}	= 47^{ab}	± 48^{ab}
26	मा कर्मफलहेतुर्भूद् मा ते सङ्गो स्वकर्मणि ॥	± 47^{cd}	± 925^{cd}	± 47^{cd}	± 47^{cd}	± 48^{cd}
45 2	सिद्ध्यसिद्ध्यो समो भूत्वा समत्व योग उच्यते	= 48^{cd}	= 926^{cd}	= 48^{cd}	= 48^{cd}	= 49^{cd}
5	श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चिता ।	± 53^{ab}	± 931^{ab}	± 53^{ab}	± 53^{ab}	= 55^{ab}
6	यमादावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥	± 53^{cd}	± 931^{cd}	± 53^{cd}	± 53^{cd}	± 55^{cd}
16	यदा संहरते कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।	± 55^{ab}	± 933^{ab}	± 55^{ab}	± 55^{ab}	± 57^{ab}
17	आत्मन्येवात्मना तुष्ट' स्थित' प्रज्ञ' स उच्यते ॥	± 55^{cd}	± 933^{cd}	± 55^{cd}	± 55^{cd}	± 57^{cd}

42 8 नो तत् (नैतत्) 43 9 दृष्टान्तस् 43 13 देहे (देहा) 43 14 तस्माद्य°
44 4 स्वधर्मे एव 44 14 महम् (महीम्). 44 15 कृतिनि° 45 2 योगमुच्यते
45 5 श्रुति (श्रुति-)

Page and Line	Old–Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
22	दु खेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृह ।	= 56^{ab}	= 934^{ab}	= 56^{ab}	= 56^{ab}	= 58^{ab}
23	वीतरागभयक्रोध	= 56^{c}	= 934^{c}	= 56^{c}	= 56^{c}	= 58^{c}
23	स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥	= 56^{d}	= 934^{d}	= 56^{d}	= 56^{d}	± 58^{d}
28	विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिन ।	= 59^{ab}	= 937^{ab}	= 59^{ab}	= 59^{ab}	= 61^{ab}
29	रसवर्ज रसोऽप्यस्य पर दृष्ट्वा निवर्तते ॥	= 59^{cd}	= 937^{cd}	= 59^{cd}	= 59^{cd}	= 61^{cd}
46 8	*जिह्वोपस्थनिमित्त हि प्रवृत्ति सर्वदेहिनाम् ।	—	—	—	—	—
9	*तस्मादमित्रवत्पश्येज्जिह्वोपस्थौ विचक्षण ॥	—	—	—	—	—
15	ध्यायतो विषयान्पुस सङ्गस्तेषूपजायते ।	= 62^{ab}	= 940^{ab}	= 62^{ab}	= 62^{ab}	= 64^{ab}
19	सङ्गात्सजायते काम कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥	= 62^{cd}	= 940^{cd}	= 62^{cd}	= 62^{cd}	= 64^{cd}
24	संमोहात्स्मृतिविभ्रम	= 63^{b}	= 941^{b}	= 63^{b}	= 63^{b}	= 65^{b}
26	स्मृतिभ्रशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशाद्विनश्यति	± 63^{cd}	± 941^{cd}	± 63^{cd}	± 63^{cd}	± 65^{cd}
47 4	या निशा सर्वभूताना तस्या जागर्ति सयमी ।	= 69^{ab}	= 947^{ab}	= 69^{ab}	= 69^{ab}	= 71^{ab}
5	यस्या जाग्रति भूतानि	= 69^{c}	= 947^{c}	= 69^{c}	= 69^{c}	= 71^{c}
5	सा निशा पश्यतो मुने ॥	= 69^{d}	= 947^{d}	= 69^{d}	= 69^{d}	± 71^{d}
		25		27	25	3
15	देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व ।	= 11^{ab}	= 961^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}
16	परस्पर भावयन्त श्रेय परमवाप्स्यथ ॥	= 11^{cd}	= 961^{cd}	= 11^{cd}	= 11^{cd}	= 11^{cd}
21	यो भुङ्क्ते स्तेन एव स	= 12^{d}	= 962^{d}	= 12^{d}	= 12^{d}	= 12^{d}
26	यज्ञशेषाशिन सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषै ।	± 13^{ab}	± 963^{ab}	± 13^{ab}	± 13^{ab}	± 13^{ab}
27	क्षमन्ते ते त्वघ पापा ये चरन्त्या मकारणात् ॥	± 13^{cd}	± 963^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}	± 13^{cd}
48 5	श्रेयान्स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात्	= 35^{ab}	= 985^{ab}	= 35^{ab}	= 35^{ab}	= 35^{ab}
		26		28	26	4
19	बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।	= 5^{ab}	= 998^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}
20	न तानि वेत्थ सर्वाणि न त्व वेत्थ परतप ॥	± 5^{cd}	± 998^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
26	यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।	= 7^{ab}	= 1000^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}
28	अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मान सृजाम्यहम् ॥	± 7^{cd}	± 1000^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}
33	परित्राणाय साधूना विनाशाय दुरात्मनाम् ।	± 8^{ab}	± 1001^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}
34	धर्मसस्थापनार्थाय सभवामि युगे युगे ॥	= 8^{cd}	= 1001^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
49 4	जन्म कर्म च मे दिव्यमेव यो वेत्ति तत्त्वत ।	= 9^{ab}	= 1002^{ab}	= 9^{ab}	= 9^{ab}	= 9^{ab}
5	त्यक्त्वा देह पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥	= 9^{cd}	= 1002^{cd}	= 9^{cd}	= 9^{cd}	= 9^{cd}
12	न मा कर्मा[मे]णि लिम्पन्ति	= 14^{a}	± 1007^{a}	= 14^{a}	= 14^{a}	= 14^{a}
12	न मे कर्मफले स्पृहा	= 14^{b}	= 1007^{b}	= 14^{b}	= 14^{b}	± 14^{b}
18	कर्मण्यकर्म य पश्यत्यकर्मणि च कर्म य ।	± 18^{ab}	± 1011^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}	= 18^{ab}
19	स बुद्धिमान्मनुष्याणां स युक्तः कृत्स्नकर्मवित् ॥	± 18^{cd}	± 1011^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
20	यदृच्छालाभसतुष्टो द्वद्वातीतो विमत्सर ।	= 22^{ab}	= 1015^{ab}	= 22^{ab}	= 22^{ab}	= 22^{ab}

45 22 ग्रुने तु
46 9 पश्ये जि°
46 19 सजयत (सजायते)
47 5 जागर्ति भूतानां
47 21 भुक्ते स्तेय
47 26 शान्त (सन्त)
48 5 स्वधर्मे धर्मादनुष्ठितात् (°त)
48 20 ततानि (न तानि)
48 28 तनात्मान, नदात्मान
49 4 दिव्ये (°व्यम्)
49 5 त्यक्तादेह
49 12 मा (मा) °फल्स्पृहा
49 19 नबुद्धिनान्

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
30	सम सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥	= 22^{cd}	= 1015^{cd}	= 22^{cd}	= 22^{cd}	= 22^{cd}
50 5	द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।	= 28^{ab}	= 1021^{ab}	= 28^{ab}	= 28^{ab}	= 28^{ab}
6	स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतय सशितव्रता ॥	= 28^{cd}	= 1021^{cd}	= 28^{cd}	= 28^{cd}	= 28^{cd}
15	सर्वकर्माखिल कर्म पार्थ ज्ञाने समाप्यते	± 33^{cd}	± 1026^{cd}	± 33^{cd}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
19	तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन मेधया	± 34^{ab}	± 1027^{ab}	± 34^{ab}	± 34^{ab}	± 34^{ab}
		27		29	27	5
31	संन्यास कर्मयोगश्च नि श्रेयसकरावुभौ ।	= 2^{ab}	= 1037^{ab}	= 2^{ab}	= 2^{ab}	= 2^{ab}
51 1	तयोस्तत्कर्मसन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥	± 2^{cd}	± 1037^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
7	योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति	= 6^{cd}	= 1041^{cd}	= 6^{cd}	= 6^{cd}	= 6^{cd}
10	कुर्वन्नपि न लिप्यते	= 7^{d}	= 1042^{d}	= 7^{d}	= 7^{d}	= 7^{d}
13	पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन्	= 8^{cd}	= 1043^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}	± 8^{cd}
17	प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि	= 9^{ab}	= 1044^{ab}	= 9^{ab}	= 9^{ab}	= 9^{ab}
22	नैव किंचित्करोमीति	= 8^{a}	= 1043^{a}	= 8^{a}	= 8^{a}	= 8^{a}
26	न स लिप्यति दोषेण पद्मपत्रमिवाम्भसा	± 10^{cd}	± 1045^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{cd}
		28		30	28	6
31	उद्धरेदात्मनात्मान नात्मानमवसादयेत् ।	= 5^{ab}	= 1069^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}	= 5^{ab}
32	आत्मैव ह्यात्मनो वन्ध आत्मैव रिपुरात्मन ॥	± 5^{cd}	± 1069^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
52 13	योगी युञ्जीत सततमात्मान रहसि स्थितम् ।	± 10^{ab}	± 1074^{ab}	± 10^{ab}	± 10^{ab}	± 11^{ab}
14	एकाकी यतिचित्तात्मा निराशीरपरिग्रह ॥	± 10^{cd}	± 1074^{cd}	± 10^{cd}	± 10^{cd}	± 11^{cd}
20	सम कायशिरोग्रीव धारयेदचल मन ।	± 13^{ab}	± 1077^{ab}	± 13^{ab}	± 13^{ab}	± 14^{ab}
21	सप्रेक्ष्य नासिकाग्र स्व	= 13^{c}	= 1077^{c}	= 13^{c}	= 13^{c}	± 14^{c}
21	दिशश्चानवलोकयन् ॥	= 13^{d}	= 1077^{d}	= 13^{d}	= 13^{d}	= 14^{d}
25	यथा दीपो निवातस्थ	= 19^{a}	= 1083^{a}	= 19^{a}	= 19^{a}	= 20^{a}
29	आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो जन ।	± 32^{ab}	± 1096^{ab}	± 32^{ab}	± 32^{ab}	± 33^{ab}
30	सुखं वा यदि वा दु ख स योगी परमो मत ॥	= 32^{cd}	= 1096^{cd}	= 32^{cd}	= 32^{cd}	= 33^{cd}
53 5	यो मा पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।	= 30^{ab}	= 1094^{ab}	= 30^{ab}	= 30^{ab}	= 31^{ab}
6	तस्याह न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥	= 30^{cd}	= 1094^{cd}	= 30^{cd}	= 30^{cd}	= 31^{cd}
		29		31	29	7
19	भूमिरापोऽनलो वायु खं मनो बुद्धिरेव च ।	= 4^{ab}	= 1115^{ab}	= 4^{ab}	= 4^{ab}	= 4^{ab}
20	अहकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥	= 4^{cd}	= 1115^{cd}	= 4^{cd}	= 4^{cd}	= 4^{cd}
27	यथा ज्ञान लभिष्यति	—	—	—	—	—
30	अह कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभव प्रलयस्तथा	± 6^{cd}	± 1117^{cd}	± 6^{cd}	± 6^{cd}	± 6^{cd}
31	मत्त परतर नान्यत्किंचिदस्ति धनजय	= 7^{ab}	= 1118^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}
54 4	सूत्रे मणिगणा इव	= 7^{d}	= 1118^{d}	= 7^{d}	= 7^{d}	= 7^{d}
7	रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास शशिसूर्ययो ।	± 8^{ab}	± 1119^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}

50 5 तपोयश — 50 6 माश्रित° — 50 15 ज्ञाने परिस° — 51 31 अध (अव-)
51 32 मन्धुर् (वन्ध) — 52 14 निराश्रीर् — 52 29 आत्मोपमेन — 52 30 सन्योगी
53 19 कर्मणो (ज्ञ मनो) — 54 7 प्रभासि (प्रभास)

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
11	प्रणव सर्ववेदेपु शब्द खे पौरुष नृपु ॥	= 8^{cd}	= 1119^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}	= 8^{cd}
17	पुण्यो गन्ध पृथिव्या हि तेजोऽस्मि च विभावसौ ।	± 9^{ab}	± 1120^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}
21	जीविका सर्वभूतेपु तपश्चास्मि तपस्विपु ॥	± 9^{cd}	± 1120^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
25	बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि	= 10^{c}	= 1121^{c}	= 10^{c}	= 10^{c}	= 10^{c}
27	वल वलवता चाह	= 11^{a}	= 1122^{a}	= 11^{a}	= 11^{a}	± 11^{a}
30	चतुर्विधा भजन्ते मा नरा सुकृतिनोऽर्जुन ।	± 16^{ab}	± 1127^{ab}	± 16^{ab}	± 16^{ab}	± 16^{ab}
55 1	आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥	= 16^{cd}	= 1127^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}
8	वासुदेव सर्वमिति	± 19^{c}	± 1130^{c}	± 19^{c}	± 19^{c}	± 19^{c}
13	जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।	= 29^{ab}	= 1140^{ab}	= 29^{ab}	= 29^{ab}	= 29^{ab}
14	ते तद्विदुर्ब्रह्म कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥	± 29^{cd}	± 1140^{cd}	± 29^{cd}	± 29^{cd}	± 29^{cd}
		30		32	30	8
18	अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।	± 5^{ab}	± 1146^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
19	य प्रयाति साहभाव स याति परमां गतिम् ॥	± 5^{cd}	± 1146^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
24	तस्मात्सर्वेपु कालेपु मामनुस्मर युध्य च ।	= 7^{ab}	= 1148^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}	= 7^{ab}
25	मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यसि न सशय ॥	± 7^{cd}	± 1148^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}	± 7^{cd}
30	सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।	= 12^{ab}	= 1153^{ab}	= 12^{ab}	= 12^{ab}	= 12^{ab}
56 2	मूर्ध्न्याधाय च प्राणानास्थितो योगे धारयेत् ॥	± 12^{cd}	± 1153^{cd}	± 12^{cd}	± 12^{cd}	± 12^{cd}
6	ओमित्येकाक्षर ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्	= 13^{ab}	= 1154^{ab}	= 13^{ab}	= 13^{ab}	= 13^{ab}
		31		33	31	9
11	इद तु ते गुह्यतम प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।	= 1^{ab}	= 1170^{ab}	= 1^{ab}	= 1^{ab}	= 1^{ab}
12	ज्ञानविज्ञानरहित यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥	± 1^{cd}	± 1170^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
16	अहं क्रतुरह यज्ञ स्वधाहमहमौपधि ।	± 16^{ab}	± 1186^{ab}	± 16^{ab}	± 16^{ab}	± 17^{ab}
17	मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरह हुतम् ॥	= 16^{cd}	= 1186^{cd}	= 16^{cd}	= 16^{cd}	= 17^{cd}
21	वेदपवित्रमोंकारमृक्साम यजुरेव च	± 17^{cd}	± 1187^{cd}	± 17^{cd}	± 17^{cd}	± 18^{cd}
25	अमृत चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन	= 19^{cd}	= 1189^{cd}	= 19^{cd}	= 19^{cd}	= 20^{cd}
57 1	यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोपि ददासि यत् ।	= 27^{ab}	= 1197^{ab}	= 27^{ab}	= 27^{ab}	= 28^{ab}
2	यच्च पश्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥	± 27^{cd}	± 1197^{cd}	± 27^{cd}	± 27^{cd}	± 28^{cd}
		32		34	32	10
8	ज्योतिपामहमशुमान्	± 21^{b}	± 1225^{b}	± 21^{b}	± 21^{b}	± 21^{b}
10	नक्षत्राणामह शशी	= 21^{d}	= 1225^{d}	= 21^{d}	= 21^{d}	= 21^{d}
12	देवानामस्मि वासव	= 22^{b}	= 1226^{b}	= 22^{b}	= 22^{b}	= 22^{b}
14	रुद्राणां शकरश्चाह वित्तेशो यक्षरक्षसाम्	= 23^{ab}	= 1227^{ab}	= 23^{ab}	= 23^{ab}	= 23^{ab}
16	मेरु शिखरिणामहम्	= 23^{d}	= 1227^{d}	= 23^{d}	= 23^{d}	= 23^{d}
20	महर्षीणा भृगुरहम्	= 25^{a}	= 1229^{a}	= 25^{a}	= 25^{a}	= 25^{a}
22	अश्वत्थ सर्ववृक्षाणा देवर्षीणा च नारद ।	= 26^{ab}	= 1230^{ab}	= 26^{ab}	= 26^{ab}	= 26^{ab}
26	गन्धर्वाणां चित्ररथ सिद्धाना कपिलो मुनि ॥	= 26^{cd}	= 1230^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}

54 11 सवदेवेपु   54 21 जीवन, बन (°विका)   54 30 त (मा)   55 19 स मद्भाव (साहभाव)   55 19 Post half = 8 13^{d}
56 21 ऑकार   57 1 करोनि (°पि)   57 14 वित्तेशो °रक्षस   57 18 मेरो   57 22 अश्वम्थ

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
30	उच्चैःश्रवसमश्वाना	= 27^{a}	= 1231^{a}	= 27^{a}	= 27^{a}	= 27^{a}
32	ऐरावणो गजेन्द्राणा नराणा च नराधिप	± 27^{cd}	± 1231^{cd}	± 27^{cd}	± 27^{cd}	± 27^{cd}
58 4	आयुधानामह वज्र	± 28^{a}	± 1232^{a}	± 28^{a}	± 28^{a}	± 28^{a}
6	सर्पाणामस्मि वासुकि	± 28^{d}	± 1232^{d}	± 28^{d}	± 28^{d}	± 28^{d}
8	वरुणो यादसामहम्	± 29^{b}	± 1233^{b}	± 29^{b}	± 29^{b}	± 29^{b}
10	यम' सयमतामहम्	= 29^{d}	= 1233^{d}	= 29^{d}	= 29^{d}	= 29^{d}
12	प्रह्लाद' सर्वदैत्याना	± 30^{a}	± 1234^{a}	± 30^{a}	± 30^{a}	± 30^{a}
14	मृगाणा च मृगेन्द्रोऽह वैनतेयश्च पक्षिणाम्	= 30^{cd}	= 1234^{cd}	= 30^{cd}	= 30^{cd}	= 30^{cd}
18	राम' शस्त्रभृतामहम्	= 31^{b}	= 1235^{b}	= 31^{b}	= 31^{b}	= 31^{b}
20	अक्षराणामकारोऽस्मि	= 33^{a}	= 1237^{a}	= 33^{a}	= 33^{a}	= 33^{a}
22	मासाना मार्गशिरोऽहमृतूना कुसुमाकर	± 35^{cd}	± 1239^{cd}	± 35^{cd}	± 35^{cd}	± 35^{cd}
26	वृष्णीना वासुदेवोऽह पाण्डवाना धनजय' ।	± 37^{ab}	± 1241^{ab}	± 37^{ab}	± 37^{ab}	± 37^{ab}
30	मुनीनामप्यह व्यास कवीनामुशना कवि ॥	= 37^{cd}	= 1241^{cd}	= 37^{cd}	= 37^{cd}	= 37^{cd}
59 1	ओपधीना यवश्चाह	—	—	—	—	—
3	नान्तोऽस्ति मम विद्याना विभूतीना परतप	± 40^{ab}	± 1244^{ab}	± 40^{ab}	± 40^{ab}	± 40^{ab}
5	अथ वा वहुनैतेन किमुक्तेन तवार्जुन	± 42^{ab}	± 1246^{ab}	± 42^{ab}	± 42^{ab}	± 42^{ab}
		33		35	33	11
19	पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशो वा सहस्रश ।	± 5^{ab}	± 1251^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}	± 5^{ab}
20	नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥	= 5^{cd}	= 1251^{cd}	= ^{cd}	= 5^{cd}	= 5^{cd}
30	न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुपा ।	= 8^{ab}	= 1254^{ab}	= 8^{ab}	= 8^{ab}	= 8^{ab}
60 1	दिव्य ददामि ते चक्षु'	= 8^{c}	= 1254^{c}	= 8^{c}	= 8^{c}	= 8^{c}
1	पश्य मे योगमैश्वरम् ॥	= 8^{d}	= 1254^{d}	= 8^{d}	= 8^{d}	± 8^{d}
10	अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।	= 10^{ab}	= 1256^{ab}	= 10^{ab}	= 10^{ab}	= 10^{ab}
11	अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥	= 10^{cd}	= 1256^{cd}	= 10^{cd}	= 10^{cd}	= 10^{cd}
29	यथा नदीना वहवोऽम्बुवेगा	= 28^{a}	= 1274^{a}	= 28^{a}	= 28^{a}	= 29^{c}
30	समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।	= 28^{b}	= 1274^{b}	= 28^{b}	= 28^{b}	± 29^{d}
31	तथामी नरनाथ लोकवीरा	± 28^{c}	± 1274^{c}	± 28^{c}	± 28^{c}	± 30^{a}
32	विशन्ति वक्त्राण्यभितो द्रवन्ति ॥	± 28^{d}	± 1275^{d}	± 28^{d}	± 28^{d}	± 30^{b}
61 3	यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतगा	= 29^{a}	= 1275^{a}	= 29^{a}	= 29^{a}	= 30^{c}
4	*शान्तिं च नाश च यमाभिभूता	—	—	—	—	—
5	*तथैव भस्माङ्गमायन्ति लोका	—	—	—	—	—
6	तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगा	= 29^{d}	= 1275^{d}	= 29^{d}	= 29^{d}	= 31^{b}
11	आख्याहि मे को भवानुग्ररूप	= 31^{a}	= 1277^{a}	= 31^{a}	= 31^{a}	= 32^{c}
14	नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद	= 31^{b}	= 1277^{b}	= 31^{b}	= 31^{b}	= 32^{d}
21	लोकान्समाहर्तुमह प्रवृत्त	± 32^{b}	± 1278^{b}	± 32^{b}	± 32^{b}	± 33^{d}

59 5 तथार्जुन   59 19 महस्रत   61 4 तमोभिभूता (यमाभि°)   61 6 तथापि (तवापि).
61 14 देवचर

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed	Kashmir Rec
62 1	नमो नमस्ते तु सहस्रकृत्व	± 39^{c}	± 1285^{c}	± 39^{c}	± 39^{c}	± 41^{a}
2	पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते	= 39^{d}	= 1285^{d}	= 39^{d}	= 39^{d}	= 41^{b}
3	नम पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते	= 40^{a}	= 1286^{a}	= 40^{a}	= 40^{a}	= 41^{c}
4	नमोऽस्तु ते सर्वत एव काले	± 40^{b}	± 1286^{b}	± 40^{b}	± 40^{b}	± 41^{d}
17	नाह देवैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।	± 53^{ab}	± 1299^{ab}	± 53^{ab}	± 53^{ab}	± 58^{ab}
18	शक्य एवविधो द्रष्टु दृष्टवानसि मा यथा॥	= 53^{cd}	= 1299^{cd}	= 53^{cd}	= 53^{cd}	= 58^{cd}
22	मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भावात्सङ्गवर्जित ।	± 55^{ab}	± 1301^{ab}	± 55^{ab}	± 55^{ab}	± 60^{ab}
23	निर्वैर सर्वभूतेषु य स मामेति पाण्डव॥	= 55^{cd}	= 1301^{cd}	= 55^{cd}	= 55^{cd}	= 60^{cd}
		34		36	34	12
63 1	मय्येव मन सधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय	± 8^{ab}	± 1309^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}	± 8^{ab}
		35		37	35	13
8	अनत्वाच्च(sic) निर्गुणत्वात्	± 31^{a}	± 1352^{a}	± 31^{a}	± 32^{a}	± 32^{a}
12	यथा सर्वगत सौक्ष्म्यादाकाश नोपलभ्यते।	± 32^{ab}	± 1353^{ab}	± 32^{ab}	± 33^{ab}	± 33^{ab}
13	सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलभ्यते॥	± 32^{cd}	± 1353^{cd}	± 32^{cd}	± 33^{cd}	± 33^{cd}
18	यथा प्रकाशयत्येपो लोक कृत्स्नमिम रवि ।	± 33^{ab}	± 1354^{ab}	± 33^{ab}	± 34^{ab}	± 34^{ab}
19	क्षेत्री क्षेत्र तथा कृत्स्न प्रकाशयति भारत॥	± 33^{cd}	± 1354^{cd}	± 33^{cd}	± 34^{cd}	± 34^{cd}
		36		38	36	14
28	मत्त्व सक्ते सञ्जयति रज कर्मणि भारत।	± 9^{ab}	± 1364^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}	± 9^{ab}
29	ज्ञानमावृत्य तु तम प्रमादे सञ्जयत्यथ॥	± 9^{cd}	± 1364^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}	± 9^{cd}
64 6	ऊर्ध्वं गच्छति सत्त्वस्थो मध्ये तिष्ठति राजस ।	± 18^{ab}	± 1373^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}	± 18^{ab}
7	जघन्यगुणवृत्तिश्च ह्यधो गच्छति तामस॥	± 18^{cd}	± 1373^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}	± 18^{cd}
15	समदु खसुख स्वस्थ	= 24^{a}	= 1379^{a}	= 24^{a}	= 24^{a}	± 24^{a}
15	समलोष्टाश्मकाञ्चन ।	= 24^{b}	= 1379^{b}	= 24^{b}	= 24^{b}	= 24^{b}
16	तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसस्तुति ॥	= 24^{cd}	= 1379^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}	= 24^{cd}
21	मानावमानयोस्तुल्यस्	= 25^{a}	± 1380^{a}	± 25^{a}	= 25^{a}	= 25^{a}
21	तुल्यो मित्रारिपक्षयो ।	= 25^{b}	= 1380^{b}	= 25^{b}	= 25^{b}	= 25^{b}
22	सर्वारम्भपरित्यागी	= 25^{c}	= 1380^{c}	= 25^{c}	= 25^{c}	± 25^{c}
22	गुणातीत स उच्यते॥	= 25^{d}	= 1380^{d}	= 25^{d}	= 25^{d}	= 25^{d}
28	मा च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।	= 26^{ab}	= 1381^{ab}	= 26^{ab}	= 26^{ab}	= 26^{ab}
65 1	स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते॥	= 26^{cd}	= 1381^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}	= 26^{cd}
		40		42	40	18
5	सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक शरण व्रज ।	± 66^{ab}	± 1520^{ab}	± 66^{ab}	± 66^{ab}	± 66^{ab}
6	अह त्वा सर्वपापेभ्यो	= 66^{c}	± 1520^{c}	= 66^{c}	= 66^{c}	± 66^{c}
6	मोक्षयिष्यामि मा शुच ॥	= 66^{d}	= 1520^{d}	= 66^{d}	= 66^{d}	= 66^{d}
	भगवद्गीतासमाप्ति					

62 4 सवस्मिन् (नवन) 62 17 न्वो (देवैर्) 62 23 एव (एति) 63 13 उप- (नोप-)
63 28 शक्ते ननयति 64 7 जवन्यवृत्तिश्च 64 15 दु खसुख 65 6 त्वा (त्वा) शुभ

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	IV				
		41		43	22
66 4	किं ते व्यवसित राजन्यदस्मानवहाय वै ।	± 11^{ab}	± 1543^{ab}	± 16^{ab}	± 14^{ab}
5	पश्यामेव प्रयातोऽसि प्राङ्मुखो रिपुवाहिनीम् ॥	= 11^{cd}	= 1543^{cd}	= 16^{cd}	± 14^{cd}
24	अनुमान्य यथाशास्त्रं यस्तु युध्येन्महत्तरै ।	= 19^{ab}	= 1550^{cd}	= 24^{ab}	± 22^{cd}
25	ध्रुवस्तस्य जयो युद्धे भवेदिति मतिर्मम ॥	= 19^{cd}	= 1551^{ab}	= 24^{cd}	± $22\frac{1}{2}$
67 20	आमन्त्रये त्वां दुर्धर्ष त्वया योत्स्याम्यह सह ।	± 32^{ab}	± 1564^{ab}	± 37^{ab}	= $34\frac{1}{2}^{ab}$
21	अनुजानीहि मा तात आशिषश्च प्रयोजय ॥	= 32^{cd}	± 1564^{cd}	= 37^{cd}	± $34\frac{1}{2}^{cd}$
30	यद्येव नाधिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते	± 33^{ab}	= 1565^{ab}	± 38^{ab}	± $36\frac{1}{2}^{ab}$
31	शपेय त्वा महाराज	= 33^{c}	= 1565^{c}	= 38^{c}	= $36\frac{1}{2}^{c}$
31	न तवास्ति पराजय	= 35^{d}	= 1567^{d}	—	—
68 8	अतस्त्वां क्लीववद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन ।	= 37^{ab}	= 1569^{ab}	± 42^{ab}	± $40\frac{1}{2}^{ab}$
9	वृतोऽस्म्यर्थेन कौरव्यैर्युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥	± 37^{cd}	± 1569^{cd}	± 42^{cd}	± $40\frac{1}{2}^{cd}$
30	स्त्रीपूर्वं त्वनुपश्यामि	—	—	—	—
30	समरे यो जयेत माम्	= 43^{b}	= 1576^{b}	= 48^{b}	= $46\frac{1}{2}^{b}$
31	कनावन्मृत्युकाले मे कुर्यादागमन पुन (510)	± 43^{cd}	± 1576^{cd}	± 48^{cd}	± 51
69 15	तद्युधिष्ठिर तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वयानघ ।	= 49^{ab}	= 1582^{ab}	= 54^{ab}	= 57^{ab}
16	अनुजानामि युध्य च विजय समवाप्नुया. ॥	± 49^{cd}	± 1582^{cd}	± 54^{cd}	± 57^{cd}
28	यतो धर्मस्तत कृष्णो यत कृष्णस्ततो जय	= 55^{ab}	= 1588^{ab}	= 60^{ab}	± 63^{ab}
70 4	श्रुत्वा तु महदप्रियम्	± 61^{b}	± 1594^{b}	= 66^{b}	± 69^{b}
16	अवध्योऽह महीपाल युध्यस्व जयमाप्नुया	± 69^{ef}	± 1602^{cd}	± 74^{cd}	± 78
26	स एव मे वर सत्यमुद्योगे य कृतस्त्वया ।	± 81^{ab}	± 1614^{ab}	± 86^{ab}	± $89\frac{1}{2}^{ab}$
27	सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥	= 81^{cd}	= 1614^{cd}	= 86^{cd}	± $89\frac{1}{2}^{cd}$
71 12	श्रुत मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसे ।	± 85^{ab}	± 1618^{ab}	= 90^{ab}	± 94^{ab}
13	अस्मान्गच्छसि राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥	± 85^{cd}	± 1618^{cd}	= 90^{cd}	± 94^{cd}
72 7	न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽस्यमर्षण	± 94^{cd}	± 1627^{cd}	± 99^{cd}	± $113\frac{1}{2}^{cd}$
	V				
		43		45	42
73 31	एवं द्वंद्वसहस्राणि रथवारणवाजिनाम् ।	= 77^{ab}	= 1749^{cd}	= 81^{ab}	± $80\frac{1}{2}^{ab}$
32	पदातीना च समरे तव तेषा च सकुले ॥	= 77^{cd}	= 1750^{ab}	= 81^{cd}	± $80\frac{1}{2}^{cd}$
		44		46	43
74 15	न पुत्र पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसम् ।	= 2^{ab}	= 1758^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
16	न भ्राता भ्रातर तत्र स्वस्रीय न च मातुल ॥	= 2^{cd}	± 1758^{cd}	= 2^{cd}	± 3^{cd}
20	मातुलं तु च स्वस्रीय न सखाय सखा तथा	± 3^{ab}	± 1759^{ab}	± 3^{ab}	± 3^{ab}

66 5 प्रमुखो (प्राङ्मुखो) 66 25 ध्रुवमस्य 67 20 त्वा (त्वां) 67 31 अह राजन् (महाराज) इच्छति ('सि).
68 31 मृत्युकालो 69 16 अनुघामिव 70 16 आप्नुयात् ('या) 71 12 द्वेष्य 73 32 सकल्म्
74 15 यद्ये (जज्ञे) 74 16 स्वश्रीय

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
75 4	केतुना पञ्चतारेण तालेन भरतर्षभ	= 48^{ab}	= 1806^{ab}	= 50^{ab}	± 52^{ab}
5	बभौ भीष्मस्तदा राजश्चन्द्रमा इव मेरुणा	= 48^{ef}	= 1807	= 50^{ef}	= 52½
		45		47	44
11	तत पूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे ।	± 1^{ab}	± 1808^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
12	वर्तमाने तथा रौद्रे तथा वीरवरक्षये ॥	± 1^{cd}	± 1808^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
76 7	उत्तर तु हत दृष्ट्वा वैराटिर्भ्रातर शिशुम्	± 43^{ab}	± 1850^{ab}	± 43^{ab}	± 49^{ab}
8	कृतवर्मसमायुक्त शल्य पश्यति चास्थितम्	± 43^{cd}	± 2010^{ab}	± 43^{cd}	± 49^{cd}
		App I 4		48	
28	श्वेत कुरूणामकरोत्तथैव क्षयमाहवे	± L 104	± 1892^{ab}	± 27^{cd}	—
29	राजपुत्रान्रथोत्तरान्	± L 105	± 1892^{c}	± 28^{a}	—
29	निजवान गदा हन्ति	—	—	—	—
77 29	श्वेतस्य करनिर्मुक्त शक्तिश्चोरगसंनिभ ।	± L 219	± 1947^{ab}	± 85^{ab}	—
30	अपतत्सहसा भीष्म महोल्केव वसुधराम् ॥	± L 220	± 1947^{cd}	± 85^{cd}	—
78 10	जलौघ इव पर्वते	± L 231	± 1953^{b}	± 91^{b}	—
12	रथ भीष्मस्य चिक्षेप	± L 235	± 1955^{a}	± 93^{a}	—
19	एतस्मिन्नन्तरे भीष्म शुश्राव विपुला गिरम् ।	= L 242	= 1958^{cd}	= 96^{cd}	—
20	आकाशे व्याहृता दिव्यामात्महर्षनिवर्धनीम् ॥	± L 243	± 1959^{ab}	± 97^{ab}	—
26	एषोऽस्य हि वधे कालो निर्दिष्टो भवते मया	± L 245	± 1960^{ab}	± 98^{ab}	—
79 12	जगाम धरणीं गत्वा महाशनिरिव ज्वलन्	± L 277	± 1976^{cd}	± 114^{ab}	—
16	अस्त प्रजन्यथादित्य प्रभामादाय गच्छति ।	± L 278	± 1977^{ab}	± 114^{cd}	—
19	एव जीवितमादाय श्वेतस्येषुर्जगाम स ॥	± L 279	± 1977^{cd}	± 115^{ab}	—
22	अशोचन्क्षत्रियास्तत्र	± L 282	± 1979	± 116^{cd}	—
22	पाण्डवाश्च महाराज	—	—	—	—
23	अप्रीयस्तत्र कौरव्य धार्तराष्ट्रा हि सर्वश	—	—	—	—
	VI	46		50	45
80 12	सोऽहमेव यथा मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवे	± 8^{cd}	± 2040^{cd}	± 8^{cd}	± 8
22	भीष्मस्य निधन किल	= 30^{d}	± 2063^{b}	= 30^{d}	= 31^{b}
81 1	सोऽभिषिक्तो रुरुवीरो	—	—	—	—
1	द्रुपदस्यात्मजो बली	= 155* L 7	—	—	—
2	यथा देवासुरे युद्धे कार्त्तिकेयोऽभिषेचित	± 155* L 8	—	—	—
82 7	एवमेत महाव्यूह व्यूह्य कौरवपाण्डवा ।	± 55^{ab}	± 2089^{ab}	± 57^{cd}	± 63^{ab}
8	सूर्योदयनमिच्छन्त स्थिता युद्धाय दशिता ॥	= 55^{cd}	= 2089^{cd}	± 58^{ab}	± 63^{cd}
		48		52	47
83 10	अथ व्यूढेष्वनीकेषु सनद्धरुचिरध्वजा ।	= 2^{ab}	± 2122^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}

75 11 आसिन् (तसिन्)   75 12 वीरवरक्षमे   76 28 तथेव, तवेव (तथैव)   78 10 जलोघा
78 26 निर्दिष्टो   79 16 अस्त (अस्त) यथानिल   79 23 अप्रियन् (अप्रीयन्)   82 7 एवमेतद्

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
11	अपारमिति सदृश्य सागरप्रतिम बलम् ॥	± 2^{cd}	± 2122^{cd}	± 2^{cd}	± 3^{ab}
		50		54	49
84 3	तत शांतनवो दृष्ट्वा निनद तं महाहवे ।	± 97^{ab}	± 2339^{ab}	± 106^{ab}	± $104\frac{1}{2}^{ab}$
4	अभ्ययात्त्वरितो भीम व्यूढानीक समन्तत ॥	= 97^{cd}	= 2339^{cd}	± 106^{cd}	± $104\frac{1}{2}^{cd}$
		51		55	50
24	तस्मिंस्तु गतभूयिष्ठे राजन्नहनि दारुणे ।	± 1^{ab}	± 2359^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
25	रथाश्वनरनागाना सादिना चैव सक्षये ॥	± 1^{cd}	± 2359^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
85 12	उद्भूत सहसा भौमं नागाश्वरथसादिभि ।	± 19^{ab}	± 2377^{ab}	± 19^{ab}	± 19^{ab}
13	दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत ॥	= 19^{cd}	= 2377^{cd}	± 19^{cd}	± 19^{cd}
23	एष पाण्डुसुतो वीर कृष्णेन सहितो बली ।	= 37^{ab}	= 2395^{ab}	± 37^{ab}	= 38^{ab}
24	तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनजय ॥	= 37^{cd}	= 2395^{cd}	= 37^{cd}	= 38^{cd}
29	सदृश्यतेऽस्य स्वरूपं क्रुद्धस्येव पिनाकिन	± 38^{cd}	± 2396^{cd}	± 38^{cd}	± 39^{cd}
86 1	एष चास्त गिरिश्रेष्ठ भानुमान्प्रतिपद्यते ।	= 40^{ab}	± 2398^{ab}	= 40^{ab}	± 41^{ab}
2	वपु सर्वस्य लोकस्य सहरन्निव दृश्यते ॥	± 40^{cd}	± 2398^{cd}	± 40^{cd}	± 41^{cd}
	VII				
		52		56	51
11	प्रभाताया तु शर्वर्यां भीष्म शातनव स्थित ।	± 1^{ab}	± 2402^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
12	अनीकान्यनुसयाने व्यादिदेश परतप ॥	± 1^{cd}	± 2402^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
		53		57	52
87 9	ततो व्यूढेष्वनीकेषु तावकेष्वितरेषु च ।	= 1^{ab}	= 2425^{ab}	± 1^{ab}	± 1^{ab}
10	धनजयो रथानीकमभ्ययात्तव भारत ।	± 1^{cd}	± 2425^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
29	प्रशशाम रजो भौम	= 22^{a}	= 2449^{a}	= 28^{a}	= 27^{a}
		54		58	53
88 17	नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव	= 32^{cd}	= 2495^{cd}	= 34^{cd}	± 35^{cd}
25	न योत्स्येऽह रणे राजन्पाण्डवानिति भारत ॥	± 36^{cd}	± 2499^{cd}	± 38^{cd}	± 39^{cd}
30	यदि नाह परित्यक्तु युवाभ्या रणमूर्दिद्ध (sic)	± 38^{ab}	± 2501^{ab}	± 40^{ab}	± 41^{ab}
89 3	अनुग्राह्या पाण्डुसुता नून तव पितामह ।	= 35^{ab}	= 2498^{ab}	± 37^{ab}	± 38^{ab}
4	यथेमा क्षेमये वीर वध्यमाना महाचमूम् ॥	± 35^{cd}	± 2498^{cd}	± 37^{cd}	± 38^{cd}
13	अजेया पाण्डवा युद्धे देवैरपि सवासवै	= 40^{cd}	= 2503^{cd}	= 42^{cd}	= 43^{cd}
16	यत्तु शक्य मया कर्तुं वृद्धेनाद्य गतायुषा	± 41^{ab}	± 2504^{ab}	± 43^{ab}	= 44^{ab}
19	करिष्यामि यथाशक्ति	= 41^{c}	= 2504^{c}	= 43^{c}	= 44^{c}
		55		59	54
90 10	अय स काल सप्राप्त पार्थ य काङ्क्षितस्तथा ।	± 41^{ab}	± 2549^{cd}	± 42^{cd}	± $45\frac{1}{2}^{ab}$
11	प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुच्यते ॥	± 41^{cd}	± 2550^{ab}	± 43^{ab}	± $45\frac{1}{2}^{cd}$
91 9	एकाह्नापि नाके भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ।	± 67^{ab}	± 2576^{ab}	± 69^{ab}	± 72^{ab}

84 25 चेव (चैव) 86 2 मगरन्निव 87 10 रथनिकान् 87 29 रजोमाव
88 17 त्वया (त्वयि) 89 4 वीर (वीर) 89 19 यथा शक्ति

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
10	किमु पाण्डुसुतान्युद्धे सबलान्सपदानुगान् ॥	= 67^{cd}	= 2576^{cd}	± 69^{cd}	= 72^{cd}
16	भारमेव विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम्	± 69^{cd}	± 2579^{ab}	± 72^{ab}	± $74\frac{1}{2}^{cd}$
17	सोऽहं भीष्म निहन्म्यद्य पाण्डवार्थाय जीवित	± 69^{ab}	± 2578^{cd}	± 71^{cd}	± $74\frac{1}{2}^{ab}$
92 7	भूतानि कृष्णवन्मा	—	—	—	—
11	एह्येहि फुल्लाम्बुजपत्रनेत्र	~ 94^{a}	± 2604^{c}	± 97^{a}	= $103\frac{1}{2}^{a}$
12	नमोऽस्तु ते देवदेवाप्रमेय ।	± 94^{b}	± 2604^{d}	± 97^{b}	± $103\frac{1}{2}^{b}$
13	प्रसह्य मां पातय लोकनाथ	= 94^{c}	= 2605^{a}	= 97^{c}	= $103\frac{1}{2}^{c}$
14	रथोत्तमाद्भूतशरण्य सख्ये ॥	= 94^{d}	= 2605^{b}	± 97^{d}	= $103\frac{1}{2}^{d}$
		58		62	58
93 15	गजाना रुधिराक्ताङ्गो गदां बिभ्रद्वृकोदर ।	± 52^{ab}	± 2769^{cd}	± 56^{ab}	± $55\frac{1}{2}^{ab}$
16	घोर प्रतिभयश्चापि पिनाकीव पिनाकभृत् ॥	+ 52^{cd}	± 2770^{ab}	± 56^{cd}	± $55\frac{1}{2}^{cd}$
		60		64	59
94 7	एप युध्यति सग्रामे हैरिम्बेन महात्मना ।	± 57^{ab}	± 2873^{ab}	± 64^{ab}	± 61^{ab}
8	भगदत्तो महेश्वर कृष्णेण परिवर्तते ॥	± 57^{cd}	± 2873^{cd}	± 64^{cd}	± 61^{cd}
14	गच्छामस्तत्र भद्रं वो राजान परिरक्षितुम् ।	± 60^{ab}	± 2876^{ab}	± 67^{ab}	= 64^{ab}
15	अरक्ष्यमान समरे क्षिप्र प्राणाद्विमोक्ष्यति ॥	± 60^{cd}	± 2876^{cd}	± 67^{cd}	± 64^{cd}
	VIII				
		61		65	60
95 14	य समाश्रित्य कौन्तेया जयन्त्यस्मान्पदे पदे	= 29^{cd}	= 2931^{cd}	± 34^{cd}	= 34^{cd}
15	पश्य मे सहायो जातस्तन्ममाचक्ष्व सुव्रत	± 29^{ab}	± 2931^{ab}	± 34^{ab}	± 34^{ab}
27	युक्त्या पाण्डवा ऊर्ध्वमहो दारकसत्तम ।	~ 31^{ab}	~ 2933^{ab}	~ 36^{ab}	± 36^{ab}
28	एतत्क्षेममह मन्ये पृथिव्यास्तु तथा विभो ॥	± 31^{cd}	± 2933^{cd}	± 36^{cd}	± 36^{cd}
96 8	भविता नो भविष्यति	= 35^{b}	= 2937^{b}	= 40^{ab}	± 40^{b}
12	पालिता शार्ङ्गधन्वना	± 35^{d}	± 2937^{d}	± 40^{d}	—
17	पुरा किल सुरा सर्वे ऋषयश्च समागता ।	= 37^{ab}	= 2939^{ab}	= 42^{ab}	= 42^{ab}
18	पितामहमुपासेदु पर्वते गन्धमादने ॥	= 37^{cd}	= 2939^{cd}	= 42^{cd}	± 42^{cd}
27	विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशो विश्व कारण ।	~ 42^{a}	~ 2944^{a}	~ 47^{a}	~ 47^{a}
28	विष्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी विश्वशिरो विभो ॥	~ 42^{b}	~ 2944^{b}	~ 47^{b}	~ 47^{b}
97 3	धरा पादस्तु ते देव दिग्वासश्च नभ शिर ।	~ 54^{ab}	± 2956^{ab}	± 59^{ab}	~ $58\frac{1}{2}^{ab}$
4	मूर्तिस्तेऽह सुरा कायश्चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी ॥	= 54^{cd}	= 2956^{cd}	= 59^{cd}	= $58\frac{1}{2}^{cd}$
5	तेजोऽस्मि पवन श्वास आपस्ते रुधिरागता	± 55^{cd}	± 2957^{cd}	± 60^{cd}	± $59\frac{1}{2}^{cd}$
6	अश्विनौ श्रवणे विद्यादेवी जिह्वा सा भारती	± 56^{ab}	± 2958^{ab}	± 61^{ab}	± $60\frac{1}{2}^{ab}$
13	प्रजापतिपते देव पद्मनाभ महाबल	= 53^{ab}	± 2955^{ab}	= 58^{ab}	± 57^{cd}
16	अर्चयामस्तु त्वां विष्णो परमीशं महेश्वरम्	± 58^{cd}	± 2960^{cd}	± 63^{cd}	± $62\frac{1}{2}^{cd}$
22	तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धन	± 62^{cd}	± 2964^{cd}	± 67^{cd}	± $66\frac{1}{2}^{cd}$

91 16 एन (एव) 92 11 पत्रनेत्र 95 15 सुव्रत 95 28 तथापि भो

96 12 पारितान् 97 4 सुर (सुरा) 97 22 °विवर्धन

94

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
23	धर्मसस्थापनार्थाय दैत्यानां च भयाय च	± 63^{ab}	± 2965^{ab}	± 68^{ab}	± $67\frac{1}{2}^{ab}$
98 4	स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघा	= 70^{a}	= 2972^{a}	= 75^{a}	= 76^{a}
5	कृताश्रय त्वां वरद सुबाहो।	= 70^{b}	= 2972^{b}	= 75^{b}	= 76^{b}
6	अनादिमध्यान्तमहार्थयोग	± 70^{c}	± 2972^{c}	± 75^{c}	± 76^{c}
7	लोकस्य सेतु प्रवदन्ति विप्रा ॥	= 70^{d}	= 2972^{d}	= 75^{d}	= 76^{d}
		62		66	61
16	नरनारायणावेतौ पुराणावृपिसत्तमौ।	± 11^{ab}	± 2983^{ab}	= 11^{ab}	= 11^{ab}
17	सहितौ मानुषे लोके सभूताममितद्युती ॥	± 11^{cd}	= 2984^{ab}	± 11^{cd}	± 11^{cd}
26	यश्च मानुषमात्रोऽय ब्रह्मा ब्रूयात्प्रमादधी ।	± 19^{ab}	± 2991^{ab}	± 19^{ab}	± $19\frac{1}{2}^{ab}$
27	वासुदेवमवज्ञाय तमाहु पुरुपाधमम् ॥	± 19^{cd}	± 2991^{cd}	± 19^{cd}	± $19\frac{1}{2}^{cd}$
99 10	रामस्य जामदग्न्यस्य मार्कण्डेयस्य धीमत ।	± 27^{ab}	± 2999^{ab}	= 27^{ab}	= 28^{ab}
11	व्यासनारदयोश्चापि श्रुतिश्रुतवता गिरम् ॥	± 27^{cd}	± 2999^{cd}	± 27^{cd}	± 28^{cd}
23	तस्य माहात्म्ययोगेन कृष्णस्यात्ममयेन च।	± 35^{ab}	± 3008^{ab}	± 36^{ab}	± $37\frac{1}{2}^{ab}$
24	धृता पाण्डुसुता राजञ्जयश्चैषा भविष्यति ॥	± 35^{cd}	± 3008^{cd}	± 36^{cd}	± $37\frac{1}{2}^{cd}$
		63		67	62
31	वासुदेवो महद्भूत संभूय सहदेवतम्।	± 2^{ab}	± 3015^{ab}	± 2^{ab}	± 2^{ab}
32	न परं पुण्डरीकाक्षाद्दृश्यते नरसत्तम ॥	± 2^{cd}	± 3015^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
100 5	आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेकदा कल्पितम्	± 3^{cd}	± 3017^{ab}	± 4^{ab}	± 5^{cd}
7	स दृष्ट्वा पृथिवीं देव	= 4^{a}	± 3017^{c}	± 4^{c}	± 6^{a}
9	अप्सु वै शयन चक्रे	= 4^{c}	= 3018^{a}	= 5^{a}	= 6^{c}
12	मुखत सोऽग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथापि च	= 5^{ab}	± 3019^{ab}	± 6^{ab}	± 7^{cd}
21	मधुसूदनमित्याहु	= 13^{e}	= 3027^{a}	= 16^{e}	= $16\frac{1}{2}^{e}$
23	वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रम इति प्रभु	± 13^{ef}	± 3027^{cd}	± 17^{ab}	± 17
30	मुखतो ह्यसृजद्ब्रह्म बाहुभ्यां क्षत्रिय तथा।	± 15^{ab}	± 3029^{ab}	± 18^{cd}	± 19^{ab}
31	वैश्यांश्चाप्यूरुतो राजञ्शूद्रं पद्भ्या तथैव च ॥	± 15^{cd}	± 3029^{cd}	± 19^{ab}	± 19^{cd}
		64		68	63
101 8	अवध्या युधि कस्यचित्	± 14^{d}	= 3051^{d}	± 16^{d}	± $15\frac{1}{2}^{b}$
					64
18	तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां निर्ययु कुरुपुंगवा ।	= 271* L 1	—	—	= 1^{ab}
19	पुरस्कृत्य महात्मानं भीष्म शातनव रणे ॥	± 271* L 2	—	—	± 1^{cd}
		68		72	67
102 20	मध्यदिनगते सूर्ये नभस्याकुलता गते।	= 12^{ab}	= 3173^{ab}	= 12^{ab}	± $12\frac{1}{2}^{ab}$
21	कौरवा पाण्डवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् ॥	± 12^{cd}	± 3173^{cd}	± 12^{cd}	± $12\frac{1}{2}^{cd}$
		70		74	69
103 11	ते हता न्यपतन्भूमौ वज्रभग्ना इव द्रुमा	= 24^{ef}	± 3262^{cd}	± 26^{ab}	± 26

98 4 स्वतश्च (स्थिताश्च)   98 5 कृताश्रय.   100 12 वा (च).

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
	IX				
		71		75	70
31	विहृत्य तु ततो राजन्सहिता कुरुपाण्डवा ।	± 1^{ab}	± 3277^{ab}	± 1^{ab}	= 1^{ab}
32	व्यतीताया तु शर्वर्यां पुनर्युद्धाय निर्ययु ॥	= 1^{cd}	= 3277^{cd}	= 1^{cd}	± 1^{cd}
105 10	तूलराशिमिवानिल	± 31^{d}	± 3308^{d}	± 32^{d}	± 34^{d}
12	तथैव कोरवसैन्य भीमार्जुनपरिक्षितम् ।	± 33^{ab}	± 3310^{ab}	± 34^{ab}	± 36^{ab}
13	मुह्यते तत्र तत्रैव समदेव वराङ्गना ॥	= 33^{cd}	± 3310^{cd}	= 34^{cd}	= 36^{cd}
		73		77	72
20	सस्थाप्य मामिह बली पाण्डवेय प्रतापवान्	= 20^{cd}	± 3357^{cd}	± 21^{cd}	± $27\frac{1}{2}^{ab}$
21	प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम्	± 21^{ab}	± 3358^{ab}	± 22^{ab}	± $27\frac{1}{2}^{cd}$
	X				
		76		80	75
106 18	तत सुयोधनो राजा चिन्तया समभिप्लुत ।	± 3^{ab}	± 3514^{ab}	± 3^{ab}	± 3^{ab}
19	विस्रवच्छोणिताक्ताङ्ग पप्रच्छेद पितामहम् ॥	= 3^{cd}	± 3514^{cd}	= 3^{cd}	± 3^{cd}
107 7	लोकान्दहेय किमु शत्रूश्रेत्ते	± 11^{d}	± 3522^{d}	± 11^{d}	± 11^{d}
		77		81	76
14	पाण्डवान्दारणे जेष्ये मा वा जेष्यन्ति पाण्डवा	± 9^{cd}	± 3540^{ab}	± 10^{ab}	± 10^{cd}
20	तत प्रभाते विमले सेनानीकेन वीर्यवान् ।	± 11^{ab}	± 3541^{cd}	± 11^{cd}	± $12\frac{1}{2}^{ab}$
21	युद्धाय वा स्वय भीष्मो व्यूह व्यूहविशारद ॥	± 11^{cd}	± 3542^{ab}	± 12^{ab}	± $13\frac{1}{2}^{ab}$
27	नागे नागे रथा सप्त सप्त चाश्वा रथे रथे ।	= 14^{ab}	= 3544^{cd}	= 14^{cd}	± 17^{ab}
28	अन्वश्वाश्वर्मिण सप्त धानुष्का सप्त चर्मिणि ॥	~ 14^{cd}	± 3545^{ab}	± 15^{ab}	± 17^{cd}
		78		82	77
108 19	स तस्य हृदय भित्त्वा	= 21^{a}	= 3598^{a}	= 22^{a}	± $23\frac{1}{2}^{a}$
26	दण्डपाणिरिवान्तक	= 57^{d}	= 3638^{d}	= 62^{d}	= $63\frac{1}{2}^{d}$
		79		83	78
31	गङ्गाया सुरनद्या वै स्वादु भूत्वा ययोदकम् ।	± 5^{ab}	± 3643^{ab}	= 5^{ab}	± 5^{ab}
32	महोदधिं समादद्याल्लवणत्व निगच्छति ॥	± 5^{cd}	± 3643^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}
		82		86	81
109 9	प्रावर्तत नदी घोरा शोणितान्त्रतरङ्गिणी ।	± 42^{ab}	± 3831^{cd}	± 43^{ab}	± $44\frac{1}{2}^{ab}$
10	गोमायुगणसकीर्णा क्षणेन रजनीमुखे ॥	= 42^{cd}	= 3832^{ab}	± 43^{cd}	= $44\frac{1}{2}^{cd}$
		83		87	82
19	परिणाम्य निशा तां तु सुखसुप्ता जनेश्वरा ।	= 1^{ab}	= 3847^{ab}	± 1^{ab}	= 1^{ab}
20	कौरवा पाण्डवेयाश्च पुनर्युद्धाय निर्ययु ॥	± 1^{cd}	± 3847^{cd}	± 1^{cd}	± 1^{cd}
		84		88	83
111 30	य य हि धार्तराष्ट्राणा भीमो द्रक्ष्यति सयुगे ।	= 41^{ab}	= 3928^{ab}	= 42^{ab}	= $44\frac{1}{2}^{ab}$
31	हनिष्यति रणे दान्त सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥	± 41^{cd}	± 3928^{cd}	± 42^{cd}	± $44\frac{1}{2}^{cd}$

105 10 °वानल (°वानिल)   105 12 °परिक्षन   107 20 प्रभावविमले   107 28 वर्मिण (चर्मिण) वर्मिण (चर्मिणि)

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
		86		90	85
112 26	विस्रवद्रुधिरेणाक्तस्रोत्रैर्भिन्न इव द्विप'	± 32^{cd}	± 4006^{cd}	± 36^{cd}	± 39^{cd}
113 8	पञ्च क्षिप्रं गतासव'	~ 42^{d}	~ 4016^{d}	~ 46^{d}	~ $49\frac{1}{2}^{b}$
26	अचिरं गमयामासु' प्रेतलोक परस्परम्	± 53^{cd}	± 4028^{cd}	± 58^{cd}	± $62\frac{1}{2}^{cd}$
33	अन्तरिक्षगतस्तदा	—	—	—	—
114 3	स सद्यो राक्षसो भूय' क्षत कृत्त' प्रतापवान्	~ 59^{ab}	~ 4034^{cd}	~ 64^{cd}	~ 69^{ab}
4	सद्य प्रसुस्रुवे चापि	—	—	—	—
4	शरावापांश्च साधनम्	~ 56^{d}	—	~ 61^{d}	~ $65\frac{1}{2}^{d}$
9	छिद्यमान इव द्रुम	= 62^{b}	= 4037^{d}	± 67^{d}	= 72^{b}
14	तदेनमुपसर्पति	—	—	—	± $77\frac{1}{2}^{b}$
19	भक्षयामास पन्नगान्	= 68^{d}	± 4045^{d}	= 75^{d}	= 80^{d}
22	धनजयो गजानीकान्निहते चात्मन सुते	—	—	—	—
23	विनिघ्नन्समरे शूरास्ताडयन्राक्षसान्रणे	—	—	—	—
		90		94	89
32	अवप्लुत्य रथात्तूर्णं	= 21^{a}	= 4203^{a}	= 22^{a}	= 22^{a}
115 15	नील विव्याध वक्षसि	= 33^{b}	= 4216^{d}	= 35^{d}	= 36^{d}
22	विध्वस्ता रथिन' सर्वे गजाश्च विनिपातिता ।	= 42^{ab}	± 4226^{ab}	± 45^{ab}	= 47^{cd}
23	हयाश्च सहयारोहा संनिमुक्ता' सहस्रश' ॥	± 42^{cd}	± 4226^{cd}	± 45^{cd}	± 48^{ab}
	XI				
		91		95	90
116 2	तस्मिन्महति सक्रन्दे राजा दुर्योधनस्तदा ।	= 1^{ab}	= 4232^{ab}	= 1^{ab}	± 1^{ab}
3	गाङ्गेयमुपससृप्य विनयेनाभिवाद्य च ॥	= 1^{cd}	= 4232^{cd}	± 1^{cd}	± 2^{ab}
18	आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम ।	= 11^{ab}	= 4242^{ab}	= 11^{ab}	± 11
19	धर्मराजेन सग्रामस्त्वया कार्य' सदानघ ॥	= 11^{cd}	= 4242^{cd}	= 11^{cd}	± 12^{ab}
32	पुरदरसमो युधि	= 15^{d}	= 4247^{b}	= 16^{b}	= $16\frac{1}{2}^{b}$
117 5	जहि राक्षसपुगवम्	= 19^{d}	= 4251^{d}	= 20^{d}	= 21^{d}
10	सवर्तक इवानिल'	± 52^{d}	± 4290^{d}	± 54^{d}	± $56\frac{1}{2}^{d}$
14	चर्मवाग्नौ समार्पयत्	± 54^{d}	± 4293^{b}	± 57^{b}	± 59^{b}
31	तत्पपात द्विधा छिन्न	± 59^{a}	± 4298^{c}	± 62^{c}	= $64\frac{1}{2}^{c}$
		92		96	91
118 7	ग्रहनक्षत्रशवला द्यौरिवासीद्वसुधरा	= 75^{cd}	= 4399^{ab}	= 77^{ab}	± 83
10	तेषु श्रान्तेषु भग्नेषु मृदितेषु च भारत ।	= 77^{ab}	= 4400^{cd}	± 78^{cd}	± 85^{ab}
11	रात्रि' समभवद्घोरा नादृश्यत ततो रण ॥	± 77^{cd}	± 4401^{ab}	± 79^{ab}	± 85^{cd}
	XII				
		93		97	92
28	न जाने तत्र कारणम्	= 4^{d}	± 4407^{d}	± 4^{d}	± 4^{d}
30	सोऽस्मि शीर्णबल' कर्ण शीर्णशस्त्रश्च सयुगे	± 5^{cd}	± 4408^{cd}	± 5^{cd}	± 5^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I. Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
31	सीस्कृत पाण्डवै शूरैरवध्यैर्देवतैरपि	± 6^{ab}	± 4409^{ab}	± 6^{ab}	± $7\frac{1}{2}^{ab}$
119 10	भीष्म शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणाव्	= 8^{ab}	= 4411^{cd}	= 8^{ab}	= $9\frac{1}{2}^{cd}$
14	पाण्डवेषु दयां नित्य सदा भीष्म करोति वै।	± 10^{ab}	± 4413^{cd}	± 10^{ab}	± 12^{ab}
15	अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुमेतान्महारथान् ॥	= 10^{cd}	= 4414^{ab}	= 10^{cd}	= 12^{cd}
120 1	दयया यदि वा राजन्द्वेष्यभावान्मम प्रभो।	= 39^{ab}	= 4454^{cd}	= 41^{ab}	± 47^{ab}
2	मन्दभाग्यतया वापि तत्र रक्षसि पाण्डवान् ॥	± 39^{cd}	± 4455^{ab}	± 41^{cd}	± 47^{cd}
		94		98	93
30	को हि शक्तो रणे जेतुं पाण्डवान्नरसत्तम	± 11^{ab}	± 4461^{ab}	± 14^{ab}	± 12
121 1	मुमूर्षुर्हि नर सर्वो वृक्षान्पश्यति काञ्चनान्।	± 12^{ab}	± 4464^{ab}	± 17^{ab}	± $15\frac{1}{2}^{ab}$
2	तथा त्वमपि गान्धारे विपरीतानि पश्यसि ॥	= 12^{cd}	= 4464^{cd}	= 17^{cd}	= $15\frac{1}{2}^{cd}$
17	यन्नरा कथयिष्यन्ति यावत्स्थास्यति मेदिनी	± 18^{cd}	± 4070^{cd}	± 23^{cd}	± 22^{cd}
		95			94
28	स नो गुरु सुकान्त स्याद्धन्यात्पार्थांश्च संयुगे	± 7^{cd}	± 4480^{cd}	± 33^{cd}	± 8^{cd}
		97		101	97
123 15	तत प्रकाशमभवज्जगत्सर्वं महीतले	± 24^{ab}	± 4608^{cd}	± 25^{cd}	± $25\frac{1}{2}^{ab}$
20	मदान्धो वन्यनागेन्द्र सपद्मामिव पद्मिनीम्	± 28^{ef}	± 4613^{cd}	± 30^{cd}	± 30
		102		106	102
28	गहनेऽग्निरिवोत्सृष्ट	= 9^{e}	= 4812^{a}	= 11^{a}	= 11^{c}
124 6	गवा कुलमिवोत्क्रान्तमुत्क्रान्त रथकुञ्जरम्।	± 29^{ab}	± 4832^{cd}	± 31^{cd}	± 33^{ab}
7	ददृशे पाण्डुपुत्राणां सैन्यमार्तस्वर तदा ॥	± 29^{cd}	± 4833^{ab}	± 32^{ab}	± 33^{cd}
14	वीक्षांचक्रुर्महाराज पाण्डवा भयपीडिता	= 75^{cd}	= 4882^{ab}	= 82^{ab}	= $87\frac{1}{2}^{ab}$
		102		106	102
16	त्रातार नाभ्यागच्छंस्तु गाव पङ्कगता इव	± 76^{ab}	± 4883^{ab}	± 83^{ab}	± 88
		103		107	103
125 4	सोऽहमेवंगते कृष्ण निमग्न शोकसागरे	= 18^{ab}	= 4903^{ab}	= 18^{ab}	± $9\frac{1}{2}^{ab}$
9	जीवितं ह्यद्य दुर्लभम्	= 23^{b}	= 4908^{b}	= 23^{b}	= $14\frac{1}{2}^{b}$
12	जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमम्	= 23^{cd}	± 4908^{cd}	= 23^{cd}	± $14\frac{1}{2}^{cd}$
126 25	स्वागत तव वार्ष्णेय स्वागत ते युधिष्ठिर	± 55^{cd}	± 4944^{cd}	± 59^{cd}	± 51^{ab}
26	भीमाय शक्रपुत्राय स्वागत यमयोस्तथा	± 55^{ef}	± 4945^{ab}	± 60^{ab}	± 51^{cd}
29	किं वा कार्यं करोम्यद्य	± 56^{a}	= 4945^{c}	= 60^{c}	± $51\frac{1}{2}^{a}$
127 13	वर्षता शरवर्षेण महता भारतर्षभ।	± 63^{ab}	± 4952^{cd}	± 67^{cd}	± $59\frac{1}{2}^{ab}$
14	क्षय नीता हि पृतना भवता महती मम ॥	= 63^{cd}	± 4953^{ab}	± 68^{ab}	= $59\frac{1}{2}^{cd}$
22	न कथंचन कौन्तेय मयि जीवति संयुगे	= 65^{cd}	= 4955^{ab}	= 70^{ab}	= 62^{ab}
23	युष्माक दृश्यते सिद्धि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते	± 65^{ef}	± 4955^{cd}	± 70^{cd}	± 62^{cd}
29	हते मयि हत सर्वं	= 67^{c}	= 4958^{a}	= 73^{a}	= $64\frac{1}{2}^{a}$
128 2	न्यस्तशस्त्र तु मा राजन्हन्युर्युधि महारथा	= 71^{cd}	± 4962^{cd}	± 77^{ab}	± $68\frac{1}{2}$

120 2 चापि (वापि)   121 1 मवान् (सर्वो)   124 7 आत्तस्वर

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
13	यथाभवच्च स्त्रीपूर्वं पश्चात्पुंस्त्वमुपागत	= 76^{ab}	± 4967^{ab}	± 81^{cd}	= $73\frac{1}{2}^{ab}$
19	अमङ्गल्ये ध्वजे तस्मिन्स्त्रीपूर्वे च विशेषत ।	± 78^{ab}	± 4969^{ab}	± 83^{cd}	± $75\frac{1}{2}^{ab}$
20	न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतोऽपि कथचन ॥	± 78^{cd}	± 4969^{cd}	± 84^{ab}	± $75\frac{1}{2}^{cd}$
129 9	यस्याहमधिरुह्याङ्क बाल किल गदाग्रज	= 87^{ab}	= 4979^{ab}	= 93^{ab}	± $84\frac{1}{2}^{ab}$
10	पासुरूक्षितगात्रेण महात्मा परपीकृत	± 86^{cd}	± 4978^{cd}	± 92^{cd}	± $83\frac{1}{2}^{cd}$
17	नाह तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत	= 88^{ab}	= 4980^{ab}	= 94^{ab}	= $85\frac{1}{2}^{ab}$
20	य स वध्य कथं मया	= 88^{d}	= 4980^{d}	± 94^{d}	= $85\frac{1}{2}^{d}$
31	जहि भीष्म स्थिरो भूत्वा शृणु चेद वचो मम ।	± 94^{ab}	= 4986^{ab}	= 100^{ab}	= $92\frac{1}{2}^{ab}$
130 1	यथोवाच पुरा शक्र महाबुद्धिर्बृहस्पति ॥	= 94^{cd}	± 4986^{cd}	= 100^{cd}	= $92\frac{1}{2}^{cd}$
7	अपि चेज्ज्यायांसं विप्रं गुण पिवे समन्वितम् ।	± 95^{ab}	± 4987^{ab}	± 101^{ab}	± $93\frac{1}{2}^{ab}$
8	आततायिनमायान्त हन्याद्येनास्ति पातकम् ॥	± 95^{cd}	± 4987^{ab}	± 101^{cd}	± $93\frac{1}{2}^{cd}$
	XVI				
		104		108	104
23	तत प्रभाते विमले सूर्यस्योदयनं प्रति ।	= 2^{ab}	± 4995^{ab}	± 2^{ab}	= 2^{ab}
24	ताड्यमानासु भेरीषु मृदङ्गेष्वाहतेषु च ॥	± 2^{cd}	± 4995^{cd}	± 2^{cd}	± 2^{cd}
		105		109	105
131 21	दशमेऽहनि तस्मिंस्तु दर्शयन्शक्तिमात्मन ।	= 30^{ab}	± 5086^{ab}	± 32^{ab}	= 35^{ab}
22	राज्ञां शतसहस्राणि सोऽवधीत्कुरुनन्दन ॥	± 30^{cd}	± 5086^{cd}	± 32^{cd}	± 35^{cd}
28	प्रज्वलितो रणे भीष्मो विधूम इव पावक	± 33^{cd}	± 5089^{cd}	± 35^{cd}	± 38
132 3	शैलो मेघैरिवासित	± 36^{d}	± 5092^{d}	± 38^{d}	± 41^{d}
		111		115	111
13	युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।	= 13^{ab}	= 5357^{ab}	= 13^{ab}	= 13^{ab}
14	शृणु मे वचन तात धर्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पत ॥	= 13^{cd}	= 5357^{cd}	± 13^{cd}	= 13^{cd}
26	तदासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणा पाण्डवै सह ।	= 42^{ab}	± 5376^{ab}	± 42^{ab}	= 42^{ab}
27	भीष्मं शिखण्डी संप्रायाद्यथा श्येनो मांसं प्रति ॥	~ 42^{cd}	~	~ 42^{cd}	± 42^{cd}
		112		117	113
133 7	उष्णार्तो हि नरो यद्वज्जलधारा प्रतीच्छति	= 100^{ab}	= 5475^{ab}	= 24^{ab}	= 25^{ab}
8	शरधारा शिखण्डिन	= 100^{d}	= 5475^{d}	= 24^{d}	= 25^{d}
		113		118	114
13	यथा हि शैशिर कालो गवां मर्माणि कृन्तति ।	= 7^{ab}	= 5522^{ab}	= 8^{ab}	= $7\frac{1}{2}^{ab}$
14	तथा पाण्डुसुतानां वै भीष्मो मर्माणि कृन्तति ॥	± 7^{cd}	= 5522^{cd}	= 8^{cd}	± $7\frac{1}{2}^{cd}$
		114		119	115
25	शक्तोऽह धनुषैकेन निहन्तु सर्वपार्थिवान् ।	± 31^{ab}	± 5599^{ab}	± 32^{cd}	± 33^{ab}
26	यद्येषां न भवेद्गोप्ता विष्वक्सेनो महाबल ॥	± 31^{cd}	= 5599^{cd}	= 33^{ab}	± 33^{cd}
134 4	अवध्यत्वाच्च पाण्डूनां स्त्रीभावाच्च शिखण्डिन	= 32^{cd}	= 5600^{cd}	± 34^{ab}	± 35^{ab}
7	तस्मान्मृत्युमह मन्ये कालप्राप्तमिवात्मन	± 33^{ef}	± 5602^{ab}	± 35^{cd}	± 36^{cd}

129 31 वेद (चेद)

130 23 प्रभातविमले

133 8 शतधारा ·

Page and Line	Old–Javanese Text	B O R I Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
15	पतिष्यति रथाद्भीष्म सर्वलोकप्रियस्तथा	± 39^{cd}	± 5608^{ab}	± 41^{cd}	± $42\frac{1}{2}^{ab}$
23	क्षितिकम्पे यथाचल	= 42^{d}	= 5611^{d}	= 45^{b}	= 46^{d}
135 7	वज्राशनिसमस्पर्शा सूचिता सुप्रवेशिता ।	± 55^{ab}	± 5627^{ab}	± 60^{cd}	± 62^{ab}
8	सुसुक्ताश्चाप्यवच्छिन्ना नेमे बाणा शिखण्डिन ॥	± 55^{cd}	± 5627^{cd}	± 61^{ab}	± 62^{cd}
17	वीरं गाण्डीवधन्वानमृते जिष्णु कपिध्वजम्	= 61^{cd}	= 5633^{cd}	= 67^{ab}	= 68^{cd}
136 1	प्राक्शिरा प्रपतन्रथात्	± 81^{d}	± 5654^{b}	± 87^{d}	± 95^{d}
7	धरणीं न स्पृशश्चापि शरपङ्क्तिसमावृत	± 84^{cd}	± 5658^{ab}	± 91^{cd}	± $99\frac{1}{2}^{ab}$
8	शरतल्पे महेष्वास शयान पुरुषर्षभ	± 85^{ab}	± 5658^{cd}	± 92^{ab}	± $99\frac{1}{2}^{cd}$
20	कथं महात्मा गाङ्गेय सर्वशास्त्रकृता वर ।	± 88^{ab}	= 5661^{cd}	± 95^{ab}	± 103^{ab}
21	काल कर्ता नरव्याघ्र सम्प्राप्ते दक्षिणायने ॥	= 88^{cd}	= 5662^{ab}	= 95^{cd}	± $103\frac{1}{2}$
137 6	दक्षिणावर्त आदित्ये नाह गन्ता कदाचन	± 96^{cb}	± 5671^{ab}	± 104^{cb}	± $113\frac{1}{2}$
12	स्वच्छन्दमृत्युरित्येव तस्य च वशगस्तथा	± 99^{cd}	± 5674^{cd}	± 108^{ab}	± 117^{cd}
13	यद्दितिष्ठ तत प्राणादुत्सर्गे नियमे सति	± 100^{ab}	± 5675^{ab}	± 108^{cd}	± 118^{ab}
		115		120	116
138 17	उपतस्थुर्महात्मान प्रजापतिमिवामरा	± 28^{cd}	= 5719^{ab}	= 30^{cd}	= 30^{cd}
22	स्वागत वो महाभागा स्वागत वो महारथा ।	= 31^{ab}	= 5721^{cd}	= 33^{ab}	= 33^{ab}
23	तुष्यामि दर्शनाच्चाह युष्माकममरोपमा ॥	= 31^{cd}	= 5722^{ab}	= 33^{cd}	= 33^{cd}
26	शिरो मे लम्बतेऽत्यर्थमुपधान प्रदीयताम्	= 32^{cd}	± 5723^{ab}	= 34^{cd}	= $34\frac{1}{2}$
139 12	शेष्येऽहमस्या शर्याया यावदावर्तनाद्रवे ।	± 48^{ab}	± 5740^{cd}	± 51^{cd}	± $51\frac{1}{2}^{ab}$
13	ये तदा पारयिष्यन्ति ते मा द्रक्ष्यन्ति वै नृपा ॥	± 48^{cd}	± 5741^{ab}	± 52^{ab}	± $51\frac{1}{2}^{cd}$
19	दिश वैश्रवणाक्रान्ता यदा गन्ता दिवाकर ।	= 49^{ab}	= 5741^{cd}	= 52^{cd}	= $52\frac{1}{2}^{ab}$
20	अर्चिष्मान्प्रतपल्लोके रथेनोत्तमतेजसा ॥	± 49^{cd}	± 5742^{ab}	± 53^{ab}	± $52\frac{1}{2}^{cd}$
25	विमोक्ष्येऽह तदा प्राणान्सुहृदश्च प्रियानिव	= 49^{ef}	± 5742^{cd}	± 53^{cd}	± 53
140 6	दत्तदेया विसृज्यन्ते पूजयित्वा चिकित्सका	± 52^{cd}	± 5746^{cd}	± 57^{ab}	± 57^{ab}
7	एव गते मे नेदानीं वैद्यै कार्यमिहास्ति वै	± 53^{ab}	± 5747^{ab}	± 57^{cd}	± 57^{cd}
20	दिष्ट्या जयसि कौन्तेय दिष्ट्या भीष्मो निपातित	± 61^{ab}	± 5756^{ab}	± 66^{cd}	± $66\frac{1}{2}^{ab}$
141 5	अवध्यो मानुषैरेष	= 61^{e}	± 5756^{e}	± 67^{a}	= $66\frac{1}{2}^{c}$
5	अथ वा देवतेनापि	± 62^{a}	± 5757^{a}	± 67^{e}	± $67\frac{1}{2}^{a}$
12	तव प्रसादाद्विजय क्रोधात्तव पराजय	= 63^{cd}	= 5758^{cd}	= 69^{ab}	= 69^{ab}
13	त्व हि न शरण कृष्ण भक्तानामभयकर	= 63^{ef}	= 5759^{ab}	= 69^{cd}	= 69^{cd}
22	सर्वथा त्वां समासाद्य न कार्यमिति मे मति	± 64^{ab}	± 5760^{cd}	± 71^{ab}	± $70\frac{1}{2}$
		116		121	117
142 3	नाद्य तात मया शक्य भोगा केचन मानुषा	± 12^{cd}	± 5774^{cd}	± 13^{cd}	± $13\frac{1}{2}^{ab}$
4	अपक्रोशान्मनुष्येभ्य शरशय्यागतो ह्यहम्	± 13^{ab}	± 5775^{ab}	± 14^{ab}	± $13\frac{1}{2}^{cd}$
16	दह्यतीद शरीर मे संस्यूतोऽस्मि तवेषुभि ।	± 17^{ab}	± 5779^{ab}	± 18^{ab}	± 20^{ab}
17	मर्माणि परिकुचन्ति वदन परिशुष्यति ॥	± 17^{cd}	± 5779^{cd}	± 18^{cd}	± 20^{cd}

136 8 शयश्च (शयान)   141 5 तथा वा (अथ वा)   142 3 केन च (केचन)

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I. Ed	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
143 1	उत्पपात ततो धारा	= 23^{ab}	= 5785^{c}	= 24^{c}	= $26\frac{1}{2}^{a}$
18	सरिता सागर श्रेष्ठो	± 32^{c}	= 5795^{a}	= 34^{c}	± $35\frac{1}{2}^{c}$
18	गिरीणां हिमवान्वर	= 33^{b}	= 5795^{d}	= 35^{b}	= $36\frac{1}{2}^{b}$
19	आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठ	= 33^{a}	= 5795^{c}	= 35^{a}	= $36\frac{1}{2}^{a}$
19	श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम्	= 33^{d}	= 5796^{b}	= 35^{d}	= $35\frac{1}{2}^{d}$
144 3	आग्नेयं वारुण सौम्यं वायव्यमथ वैष्णवम्	= 38^{ab}	= 5801^{cd}	= 40^{cd}	= 42^{ab}
4	ऐन्द्र पाशुपत ब्राह्म पारमेष्ठ्यं प्रजापते	= 38^{cd}	± 5802^{ab}	= 41^{ab}	= 42^{cd}
13	सर्वस्मिन्मानुषे लोके एक एव धनंजय	± 39^{ab}	± 5803^{ab}	± 42^{ab}	± 43^{cd}
20	तेन सत्व * * * * * रेणावशोभिना	= 40^{cd}	± 5805^{ab}	= 44^{ab}	= $45\frac{1}{2}^{ab}$
21	धनजयेन वीरेण सन्धिस्तात प्रयुज्यताम्	± 41^{cd}	± 5806^{cd}	± 44^{cd}	± $45\frac{1}{2}^{cd}$
27	एतस्मिन्नेव काले तु नारदो भगवानृषि	.	—	—	—
28	आजगाम महाराज द्रष्टुं भारतसत्तम		—	—	—
145 5	न सोऽस्तीह पुमान्कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते		—	—	—
6	य एतच्छयन दिव्यं संपिताद्य पुमानिव		—	—	—
14	त्रयो मार्गा नरश्रेष्ठ मर्त्याणा प्राणसंक्षये		—	—	—
15	देवयान पितृयानो नरकस्तदनन्तरम्		—	—	—
20	श्रुतौ स्मृतौ च राजेन्द्र मार्गावेतौ प्रकीर्तितौ		—	—	—
21	उत्तरस्थे दिनकरे देवयान प्रकीर्तित		—	—	—
26	तथैव दक्षिणे मार्गे पितृयाण स्मृतो बुधै		—	—	—
31	देवयानेन गन्तैतु		—	—	—
146 9	पृच्छामि धर्मविद्वासमह त्वां भारतर्षभ		—	—	—
10	कथ राजा वर्तमानो ननु वन्धेन युज्यते	.	± 12 2715^{ab}	± 12 71 1^{ab}	± 12 65 1^{ab}
20	राजधर्मश्रुतिवत शीलवृत्तसमन्वित		—	—	—
21	अर्चितन्वयतेत स्व येन य स्यु पुरोहित	.	—	—	—
26	धर्मार्तौ परिपृच्छयन्रागद्वेषौ विहाय च		—	—	—
27	कामदोषौ पुरस्कृत्य यो मा राजा प्रनश्यति		± 12 2721^{ab}	± 12 71 7^{ab}	± 12 65 7^{ab}
31	न च धर्मं न चात्मानं		± 12 2721^{c}	± 12 71 7^{c}	± 12 65 7^{c}
31	शक्नोति परिरक्षितुम्	.	—	—	—
147 3	तस्मान्मूढश्च लुब्धश्च		± 12 2722^{a}	± 12 71 8^{a}	± 12 65 8^{a}
3	न कर्तव्य कदाचन		—	—	—
4	अलुब्ध बुद्धिसंपन्नं सर्वकार्येषु योजयेत्		± 12 2722^{cd}	± 12 71 8^{cd}	± 12 65 8^{cd}
14	गोप हितं हि राजान धर्मनित्यमतन्द्रितम्		± 12 2726^{ab}	± 12 71 12^{ab}	± 12 65 12^{ab}
15	अकामद्वेषसंयुक्तमुपरज्यन्ति मानवा		± 12 2726^{cd}	± 12 71 12^{cd}	± 12 65 12^{cd}
20	स्ववृत्तिमूलर्हिंसो य कुरुते स्वयमेव हि	.	—	—	—
21	अशास्त्रलक्षणाकारैर्लोभाद्यै पीडयन्प्रजा		—	—	—
26	यो हि पक्व द्रुम छित्त्व लभते न पुन फलम्		—	—	—
27	एव राष्ट्रमयोगेन पीडित स्यादनर्थकम्		± 12 2730^{cd}	± 12 71 16^{cd}	± 12 65 16^{cd}

Page and Line	Old-Javanese Text	B O R I Ed.	Calcutta Ed	Bombay Ed	Madras Ed
148 4	मालाकारोपमो नित्य भव माङ्गारिकोपम		± 12 2734[ab]	± 12 71 20[ab]	± 12 65 20½[ab]
11	एष एष परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजा		—	—	—
12	भूताना हि दया धर्मो रक्षणे च परा दया		± 12 2740[cd]	± 12 71 26[cd]	± 12 65 26½[cd]
18	इह लोके सुख प्राप्य परत्र च महीतले		—	—	—
26	एवं तेभ्य परचेतो (sic) ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि		—	—	—
27	सत्त्वेन परिभोगाय स्वर्गं जेप्यसि दुर्जयम्		—	—	—
149 1	यदा न कुरुते धर्मं		± 12 2744[d]	± 12 71 30[d]	± 12 65 30½[d]
1	राजा भूतानि पालयन्		—	—	—
2	प्रजापुण्य चतुर्भाग तदा न प्राप्नुयान्नृप		—	—	—

APPENDIX III

☞ In his edition (1846) of the Bhagavadgītā in Sanskrit, Canarese and English in parallel columns, Rev J Garrett has given a selection of variant readings collected from several good Malayalam MSS Many of these variants have already appeared in our Critical Apparatus, but there are a few that are new and deserve to be recorded No particulars of the MSS are available

23 (BG. 1)

11[b]) अवस्थितम् (for अवस्थिता)
35[d]) महीतले (for महीकृते)

24 (BG 2)

6[b]) यद्वा जयो (for यद्वा जयेम)
20[a]) न म्रियते (for म्रियते)
35[b]) मन्येरन् (for मस्यन्ते)
72[c]) स्मृत्वा (for स्थित्वा)

25 (BG 3)

19[c]) [ऽ]प्याचरन् (for ह्याचरन्)
27[a]) प्रकृत्या (for प्रकृते)

26 (BG 4)

2[a]) परपराप्रोक्तम् (for °प्राप्तम्)
3[c]) इष्टोसि (for भक्तोऽसि)
33[c]) कर्माखिले (for कर्माखिल)

33 (BG 11)

11[c]) देहम् (for देवम्)
18[d]) मतोसि (for मतो मे)
38[c]) वेद्यश्च (for वेद्य च)

34 (BG. 12)

9[d]) मामिच्छस्व (for मामिच्छाप्तु)

35 (BG 13)

4[b]) वचोभिर् (for छन्दोभिर्)
25[a]) अन्येप्येवम् (अन्ये त्वेवम्)

37 (BG. 15)

5[c]) नुखदुःखमगैर् (for °सज्ञैर्) given by Madhusūdana

18[d]) कथित (for प्रथित°)

38 (BG 16)

7[b]) यथा (for जना)
8[b]) अधीश्वरम् (for अर्नाश्वरम्)
9[d]) जगतोधिका° (for जगतोऽहिता)
14[b]) चापरानहम् (for °रानपि)
21[a]) नरकस्योक्त (for °कस्येद)
22[b]) कामद्वारैस (for तमोद्वारैस्)

39 (BG 17)

6[c]) °शरीर स्व (for °शरीरस्थ)

40 (BG 18)

2[d]) त्याग प्राहुर् (for प्राहुस्त्याग)
3[c]) यज्ञो दान तप° कर्म
7[b]) नोपलभ्यते (for नोपपद्यते)
10[b]) योनुपज्जने (for नानु°)
15[b]) बुध (for नर°)
16[b]) केवलस् (for केवल)
18[b]) त्रिविध कर्मचोदनम्
32[b]) तमसा धृता (for °सावृता)
33[a]) धारयेन (for धारयते)
37[c]) तत्सात्त्विकमिति प्रोक्तम्
42[b]) अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्
44[a]) वाणिज्य कृषिगोरक्षा
47[c]) स्वभावविहित (for °नियत).
50[a]) सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धि प्राप्तो)
51[d]) रागद्वेषाव्युदस्य च
67[d]) योऽभ्यसूयते (for °सूयति)

CRITICAL NOTES

☞ For additional variants, further extracts from commentaries, corrections other than those in the constituted text, and minor improvements, see *Addenda et Corrigenda* Special topical bibliographies have been provided where necessary In addition to works included therein, I have occasionally cited some Purāna texts from the following editions Brahmāṇḍa, Vāyu, Varāha (Bibliotheca Indica), Matsya, Mārkaṇḍeya, Skanda, Viṣṇudharmottara (Veṅkateśvara Press, Bombay), Agni, Padma (Ānandāshrama, Poona), Harivaṁśa (Chitrashala Press, Poona), The Rāmāyana (Nirnaya Sagar Press, Bombay), Viṣṇupurāna (with Ratnagarbha's com , Bombay 1889)

I

3 [c]) The late-Northern reading कौरवा॰ समवर्तन्त (given by K4 5 B Da Dn D4-7 8 G1, as also by D9 10), is prompted by the desire to make Saṁjaya's reply refer to the three — Kauravas, Pāndavas and Somakas — about whom Dhṛtarāṣṭra had inquired

5 [a]) The v l अपिधाय of T1 G4 can yield the sense of 'covering' or 'cutting off retreat,' which is plausible — The पूर्वभागे प्रत्यङ्मुखा॰ description of 5* should refer to the Kauravas, who are not, however, actually mentioned

7 When the वृद्धs and बालs were left behind, it was felt as incorrect to describe the earth as निष्पुरुषा, so अश्वपुरुष is taken to mean horse-rider The reading of D1 — निरश्वा पुरुषव्याघ्र रथ — cleverly dodges the whole difficulty The अन्य in 7^{c1} as read by K8, denotes पुरुषs other than old men and boys We can take पुरुष to denote the fighting man power, which cannot be predicated of the बालवृद्ध people left behind

8 [c]) तावदेव (for तावद्देशात्) a *lect diff* which is read by M1-3 5 समावृत्त, 'turned up together', for which we have a late Northern *lect fac* समायात —[d]) O-J alone reads भारतसत्तम (for पार्थिव॰)

9 [c]) D1 6 T2 M3 4 give the v l पर्याक्रमत, which is perhaps grammatically more correct

11 [a]) सञ्ज्ञा should denote general watch words In 12^b (where the word is repeated) it signifies individual pseudo names, seeing that अभिज्ञानानि or 'means of recognition' are there sub-divided into सञ्ज्ञा॰ (pseudo-names) and आभरणानि (detachable marks of identification like rings) The v l शय्या॰ in 11^a, with the consequent v l रात्रौ (used to avoid repetition of सञ्ज्ञा॰), can hardly go with विविधास्तास्ता॰ or even with विविधा alone The v l शिक्षा , given by D6 alone, avoids all difficulty and may be a later improvement

13 [a]) ध्वजाग्र Cf *Arthaśāstra*, Shama Shastri, p 62 line 12, p 142 line 17, etc The word अग्र in the sense of 'total number' occurs in Ādi 2 135, 177, 189 Cc wrongly renders the word by ध्वजमुख ध्वजोपरिभाग वा

14 [c]) The Southern variant राज- for नाग may be due to the failure to see that नाग here means not snakes or Nāga princes, but elephants

15 [d]) भेर्य , the irregular acc plu., could have been retained, but भेरी is given by K0-4 B Dn D1 3 4 6-8 T1 G1 3 4 M Not every archaic form need be original

20 [d]) सैन्येन रजसा — Cf 42 28, 4 31 5 The word सैन्य, formed from सेना by Pānini 4 4 45 in the sense of तेन समवैति, is usually masculine, and the sense can hardly suit रजस्, as it is not a consti-

tuent part of the army When formed according to Vārtika 1 to Pānini 5 1 124, सैन्य means the same as सेना, and is a neuter noun In our passage it is obviously an adj from सेना (as PW understands it in 42 28 Cn explains it as सेनाभवेन), and there is no other termination by which it can be formed except perhaps ष्यञ् If so, the fact can permit the inference that this termination was not exclusively स्वार्थे

26-32 Cf Manu 7 90-94

29 [d]) पदातेन, a false form at times met in ancient literature, which several MSS attempt to rectify.

32 Since charioteers and horses were frequently wounded in the battle, सूत s and धुर्य s should, in this context, preferably mean 'heralds and guides' MSS Ko 1 om st 32, which may not be by *hapl*, since these MSS read कदाचन (for कथचन) in 31[d]

2

1 [a]) = (var 20[a]) It is obvious that the observation was carried on for some days, and not just on the day of the battle cf note on 23[a] below.

6 [b]) पन obviously refers to कालपर्याय The failure to see this has given rise to various attempts at text-improvement

8 [c]) Noteworthy is the curious and common variant वाराणसीश्वरो (!), found in Ko-2 (for वराणामी-श्वरो)

9 [d]) नपरोक्ष as one word, since सर्वं न परोक्ष can imply किंचित् परोक्ष किंचिदपरोक्ष

2 17-3 42 For the omens and portents, cf Weber, *Zwei vedische Texte uber Omina and Portenta*, 1858, Kern, Varāhamihira's *Brhat-Samhitā* (Bibl Ind), 1865, Ballālasena, *Adbhutasāgara*, Benares 1905, Bolling and Negelein, *The Parisistas of the Atharvaveda*, Leipzig 1910, D G Kohlbrugge, *Atharvaveda-Parisista uber Omina*, Wageningen 1938 The last mentioned book cites other literature, and cross references to Sanskrit texts

17 Cf B 7 7 36 — [b]) वलै 'in congregations' Inaccessible mountain-peaks is the natural habitat of these birds, from whence they fly in congregations towards वनान्त with a view to pounce from thence upon their prey वल can also be understood as a species of bird for which वल or वट is given as a variant — [c]) The S variant ध्वजाग्रेषु (for वनान्तेषु) involves a duplication of the portent mentioned in 3 41[cd] below

19 [c]) The *text diff* कङ्का, 'cranes,' given by Ko-2 M is changed by K3-5 L D T2 into the more familiar कङ्क, already mentioned in 17[b]

20 [cd]) Cf B 7 77 3, B 16 1 4, 2 13

21 Cf 6 108 9[cd], also Adbhutasāgara, p 361f The परिघा, 'cloud bars' (परिघाकारा रश्मिदण्डा — Arjunamiśra) have to be distinguished from परिधि, 'halo'

22 Quoted in the Adbhutasāgara with *v l* भयाय (for क्षयाय) Nilakantha's explanation of this stanza, which he understands as referring to a no-moon day, is not convincing The idea intended appears to be that the Sun by day and the Moon and the stars by night were both blazing so fiercely that night could not be distinguished from day

23 [a]) Reading आलक्ष्ये (for अलक्ष्य), and हीना (for हीन), P C Sengupta (*Journal, RASL*, Vol III, 1937, No I, pp 101-119) understands this as an observation made on the very morning of the beginning of the battle, and since this cannot be a full-moon day accordingly to any authority, Sengupta proposes to understand the full moon day as an *anumati*-paurnamāsī, i e, the preceding day or even the day before that[1] All this is utterly unnecessary पौर्णमासीं कार्त्तिकीम् is an accusative of duration The stanza is quoted in the Adbhutasāgara, p 31

25 Nilakantha explains तयोर्भूनरयोरप्यन्तरिक्षे उल्कुल युध्यतो प्रणादम्' The Atharvaparisista LVIIb, 3 1—

प्रवृत्तप्रेतमार्जारवराहानुगनास्तथा ।
मस्वना नि स्वनाश्चापि पतन्ति धरणीतले ॥

tells us that meteors, when they reach the earth, are often वराहप्रेतशार्दूलसिंहमार्जारवारणैस्तुल्या and, as such, forebode calamity (*ibid*, st 4-5)

26 Quoted in Adbhutasāgara, p 427 Cf Hari

[1] See Ait Brāhmana, XXXII 17

vaṁsa, Bhaviṣyaparvan, 46 18-19, Matsya 230 1-2, Bṛhatsaṁhitā 46 8

27 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara p 469 Cf Athar Pari LXX*b*, 2 2 — ^{cd}) Cf *ibid* LXX*b*, 2 1

28 These birds are together enumerated in Athar Pari. LXX*c*, 24 4-5

29 ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 670, with *v l* पतगा (for शतघ्न) The swarms of locusts hovering about at the rising of the sun are compared to warriors with spears riding the rays of the sun The metaphor is misunderstood by Ko-2, which read शक्षस्त्ररपने प्रजा॰, as also by P C Roy, who translates 29^{c} as a separate sentence.

30 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 311 — ^{cd}) वर्ष as neuter belongs to older usage, and may have led to various attempts to avoid it in the late-Northern group of MSS

31 ^{cd}) Quoted, *ibid*, p 204 The exact astronomical phenomenon is not explained by any ancient authority पृष्ठत कृत 'thrown into shade' can imply that वसिष्ठ (and the other stars of the Great Bear constellation) were shining very dimly, which implies a disaster Cf Bṛhatsaṁhitā 13 7

32 ^{ab}) Cf Adbhutasāgara p 146 — चरन्कृत्तिका रोहिण्योरुत्तरे चापि दारुण । — ^{cd}) Quoted, *ibid*, p 53

33 ^{ab}) Cf Ādi 26 31^{ab}, Udyoga 82 5^{ab}, 153 28 Quoted in Adbhutasāgara, p 470 — ^{cd}) It is rather curious that the list of portents in chapter 2 should end (like the supplementary list in chapter 3, st 42) with weeping horses

3

1 ^{a}) Cf B 16 2 9 — ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 443

2 ^{ab}) Quoted, *ibid*, p 562 — ^{cd}) The Bengali-Vulgate as also the S variants introduce ideas unconnected with विकृतप्रसूति, which is the current context

3 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 562

4 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 562 — ^{cd}) A चतुर्दंष्ट्र or double headed eagle is a *motif* associated with one of the arches at Taxila (Marshall *Guide to Taxila*, p 74 and illustration) This ominous *motif* seems to have been used there as a protective charm

5-7 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 562-563 — In 6^{b} श्वा should strictly be शुनी As 6^{ab} introduces beasts and 6^{cd} birds, the variants like कुञ्जरान् or गर्दभान् have to be rejected — 7^{a}) प्रजायन्ते in the sense of प्रजनयन्ति

8 ^{a}) कुडका॰ (given by Ś1 Ko 1) seems to be a variant for कुण्डिका, 'small water jugs' or कुडवा (॰पा), 'small wooden corn-measures' The owners, being पृथग्जना, had of course hardly an occasion for larger measures The measures dance in anticipation of repeated use during the troubled times ahead — ^{b}) स्तनपा (given by Ś1 Ko 1 D8) is only paraphrased in K2 3 5 D1 2 6 7 The idea intended seems to be that babies in the house of the thief (स्तनवेश्मनि of Ś1 is evidently a mislection for स्तेन॰ given by Ko-2) sing aloud in anticipation of better trade

9 Quoted (with var) in Adbhutasāgara, p 485

10 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, pp 444 Nīlakaṇṭha explains पद्मानि, महान्ति, उत्पलानि क्षुद्राणीति भेद । कुमुदानि चन्द्रोदयविकासीनि तान्येव । The Adbhutasāgara quotes वृद्धगर्गसंहिता to say —

एकवृक्षे तु नानात्वं सदृश्य फलपुष्पयो ।
व्यत्यासमयथार्थं वा परचक्रागमो भवेत् ॥

— ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 320, 353

11 ❀ Cn कार्तिक्या पर हि संग्रामारम्भ । तत्र तुलास्थमर्कं राहुरुपैति । तदा एव श्वेतो ग्रह केतुश्चित्रामतिक्रामति, स्वात्यादौ वर्तते । नित्य समसप्तकस्थौ राहुकेतू इदानीमेकराशिगतौ महानिष्टसूचकाविति भाव॰ । ❀

12 ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 196, with the *v l* तारकम् (for तिष्ठति)

13 Cf 5 141 8, where अङ्गारक was said to be वक्र in ज्येष्ठा

15 श्यामो ग्रह॰ This is the S reading, which is however found in K1 In view of the fact that

the श्वेतग्रह was already described in st 11 as चित्रामाक्रम्य तिष्ठति, Cn is forced to invent द्वितीय उपग्रह केतुसह This is obviously an ancient error that has found its way in practically all N MSS The point of describing the ज्येष्ठा as a तेजस्वि नक्षत्र would be lost if the ग्रह that is to overwhelm it had been already श्वेत The ग्रह was black and blazing and aptly described as सधूम महापावक प्रज्वलित

16 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 206

17 Quoted, *ibid*, p 97

18 Quoted, *ibid*, p 453

19 Quoted, *ibid*, p 643

20 Quoted (with var), *ibid*, p 478f

24 ^{cd}) Quoted (with var), *ibid*, p 204

25 Quoted (with var), *ibid*, p 224, with the gloss मवत्सरनाम्नि वर्षे स्थायिनौ सवत्सरस्थायिनौ Of the astronomical explanation in Cn — The repetition, mostly by Bengali and late Devanāgarī MSS, of 29 (with var) after 25 was evidently accidental to begin with, but variants एकपक्षे (K4 B Da D5), एकाह्ना हि (Dn D4-8), एकमाहि (T1 G3 M2) for एकमासे (given by Ś1 K0-3 5 D2 3 5 7 T2 G1 3 M1 3-5) gave it the status of independence, with the result that the repeated stanzas came to be considered as two distinct statements The Madras ed reads देवमासे (for एकमासे)[1]

27 ^{a}) A marginal addition (*sec m*) in K8 explains the three पूर्वs as पूर्वा, पूर्वाषाढा and पूर्वाभाद्रपदा Dn1 alone reads छत्रेषु for पूर्वेषु, and Cn explains, with the help of a long quotation from नरपतिविजय, the ominous implications of certain constellations being छत्रs

28 Quoted in Adbhutasāgara, p 85 When त्रयोदशी becomes अमावास्या in consequence of the क्षय of two तिथिs (other than pratipadā or amāvāsyā), the fortnight is called विश्वघस्र The reading सूर्यचन्द्रौ (given by Cd alone, presupposes a full moon ending (Pūrnimānta) month, whereas passages like B 16 44 2 support a no moon ending (Amānta) month The possibility of these two Mbh texts belonging to two different times or regions it is difficult to either prove or disprove A possible way of escape, retaining the चन्द्रसूर्यौ sequence, would be to suppose that the lunar eclipse in the fortnight preceding the विश्वघस्र fortnight was what is technically known as a ग्रस्तास्त lunar eclipse, but it is a question whether such an eclipse is at all possible under the circumstances the text does not hint at it — ^{c}) Adbhutasāgara (p 86) (reading एकाह्ना in pāda *b*) gives the variant ग्रहौ जातौ, which it thus explains ग्रहौ जातौ, मुखपुच्छाभ्या ग्रासौ जाताविल्यर्थ । एतच्च अपर्वग्रहण द्विविधम्, राहुकृत त्वष्टृकृत च । Tvaṣṭṛ is elsewhere described as a श्यामो ग्रह

31 ^{b}) K8 °त्रयोदशीम् (for °चतुर्दशीम्) on the assumption that the phenomenon belongs to the विश्वघस्रपक्ष alluded to in st 28 The correction is not needed, as there can be a चतुर्दशी in a विश्वघस्रकृष्णपक्ष

32 ^{ab}) Cf B 7 77 4-5, B 9 58 59^{ab} — ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 413 — ^{ef}) Quoted, *ibid*, p 330 with the *v l* शक्राशनिसमप्रभा, cf 2 71 26^{cd}, B 7 7 38-39

33 ^{ab}) Quoted in Adbhutasāgara, p 330 with *v l* अनय समवाप्स्यथ of Dn D4 8 — ^{cd}) Quoted, *ibid*, with the *v l* of Dn D4 8 and allied MSS

36 ^{a}) महाभूता (masc) as in Sabhā 134*, line 1, in the sense of the 'Great Powers' behind the elements The MSS that read चत्वार सागरा understand (like Cn) महाभूता as an adj The correct reading चतुर सागरान् (accus) is given by Ś1 K0-2 alone — ^{cd}) Quoted in Adbhutasāgara, p 353 Cf 3 176 43^{ab}, B 16 1 2

38 ^{ab}) Cf 6 4 16

39 The Adbhutasāgara (p 418) quotes वृद्धगर्ग—

> छत्रे गृहे वाथ रथे ध्वजे वा धूम समुत्तिष्ठति यस्य तूर्णम् ।
> स पार्थिव साश्वमनुष्यकोष पराभव याति जनक्षयश्च ॥

41 ^{cd}) Cf. 4 41 21^{ab}

42 ^{b}) The late-Northern reading ज्याला requires us to supply an acc for प्रकिरन्त, and involves duplication with 42^{d} — ^{d}) Cn explains the late-Northern reading सलिलाश्रया by प्रस्वेदयुक्ता !

45 ^{b}) The reading यदि वध्यन्ति of K3-5 B1 3 4 Dn D1 2 4 8, as also of D9 10, is slightly better documented than वध्यन्ते यदि of K2 B2 Da D5-7,

[1] For discussion of possible interpretations, see Introd p LXV-LXVI

but हन्यते यदि of Ś1 Ko 1 would seem to support the text

46 Ś1 gives the colophon at the end of 3 22 also

4

2 [b]) कालवादी (K4 B D4 5 8 S), "claiming allegiance to the ancient 'Kāla' Philosophy", which specialised, amongst other things, in उत्पातs

4 [d]) Our text, supported by late Northern and S sources, is opposed by Ś1 Ko-3 5 D1 2 6, which read प्रकुरुष्व मम प्रियम्

6 [d]) Cd, which gave a successful interpretation of 6[b], fails us here It takes मति = शोभने and reads यथा पथि as two words That renders यथा unnecessary यथापथि (given by Ś1 Ko-3 6 D1-3 M) can be taken as archaic for यथापथम्, following the rule समासान्त-विधिरनित्य The idea intended is, यथापथ गमने [दुर्योधन-निग्रहेण] शक्ये सति, कालप्रयुक्ता तव उत्पथप्रवृत्ति The T1 G4 reading, adopted by the Madras Ed , is an evident *lect fac*

10 [d]) The text is given by S1 Ko-2 The prep अपि implies that Dhrtarāstra wished his reply to be considered as final The late-Northern and the S variants are both *lect fac*

12 [c]) The Ś1 Ko-2 D7 reading ण्ने (for -पि ते) is equally acceptable

20 [b]) The late-Northern variant हेपितैर्वा हयाना (for °तैर्वाहनाना) hardly fits, as हेपितs cannot be 'seen' The corresponding Śāntiparvan passage reads — सुमवर्णश्च भूनाम्

22 [b]) दक्षिणा (adv), given by K1 Da1 alone (besides MS No 11317 from Baroda dated Samvat 1792 and marked L on the collation sheets but not included in the Crit App), is *lect diff* indirectly supported by दक्षिणा° of S1 K2 4 B Da2 Dn D4 6 8, and is to be construed with 22[a]

32 [cf]) सन्निपात here should mean the same thing as in 29[b], i e, 'crowding together, rout pellmell, collapse' Cn, however, explains it as योधाना सघर्ष Victory by brute force was said to be the worst victory as good as defeat, because of the bad *morale* engendered even amongst the victors The fright-psychology born of सन्निपात is worse still (ततो व्यङ्ग) For 32[cd], cf. B12 94 1[cd]

33 [b]) व्यवधूता , 'not to be shaken or routed'

34 [c]) सुपर्णोपचितिर्ति = सुपर्ण + उपचितिर्ति, rather than सुपर्ण + अपचितिर्ति — [d]) The Ś1 Ko-2 D7 variant महत्त्वामपि is probably, like the late-Northern महत्या अपि, due to attraction by सेनाया in the next line Both these variants require अपचितिर्ति in 34[c] to be understood as नाश But सुपर्ण° becomes in that case a redundant nominative, being already present in 34[a] The text as in D8 S

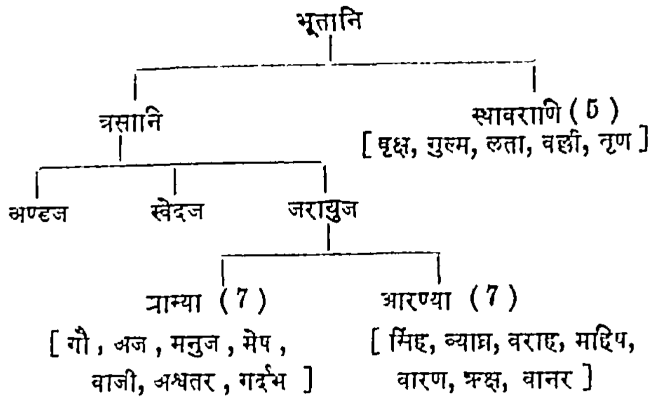
5

☞ For the cosmographical chapters 6-13, compare, besides the literature cited at the beginning of the Crit App to the chapter, W Kirfel *Die Kosmographie der Inder*, Bonn and Leipzig, 1920, and Schubring's review of the same, *ZDMG*, Band 75 (1921) pp 254-275, Kirfel *Bhāratavarsa*, Stuttgart, 1931, Cunningham, *Ancient Geography*, (second edition, 1924), N L Dey, *Geographical Dictionary*, Calcutta, 1927, Bimala Churn Law *Mountains of India* (Calcutta Geographical Society Publications, No 5), and *Rivers of India* (ibid , No 6), 1944 Correspondences with the several Purāṇa texts are given in the Crit App , although not exhaustively Cross-references to Mbh and to Vālmīki's Rāmāyana are also at times given

10 [a]) त्रसानि, the reading of Ś1 Ko 1 Da D3 5 M, is derived from √ त्रस् 'to tremble' cf त्रसरेणु The word is not an exclusively Jain technicality, as is often assumed

14 [ab]) Considerable diversity prevails in the MSS and in kindred Purāna texts as to this enumeration The Madras ed actually names five and says that they are seven ! The Visnupurāna reading (1 5 51[ab]) comes nearest to our text, and, like K3-5 B D (except D1 5 6), gives a hiatus between the Pādas

18 [a]) The enumeration can be thus represented

In the final count of 24, the five elements are included, whereas अण्डज and स्वेदज are passed over without specifying the varieties under each

6

4 Only the K8 5 D2 6 S readings can make the enumeration गुणोत्तर The faulty sequence is found in the Padmapurāna as well as in the O J version

5 ^{cd}) This line could have been omitted, particularly if we had read, with Ś1 Ko-2 Cd, भूमे (for भूमि) in 4^{d} But in the corresponding passage in the Āranyakaparvan, a variation of the line is found in 3 202 5^{cd}

10 ^{ab}) For धातव, the Padmapurāna reads धावन्ति (cf धावत, of D6, meaning perhaps 'fluid-essences', 'diversified effects')

15 ^{ab}) For the earth's reflection in the moon-mirror, cf Raghuvaṁśa 14 40

16 ^{c}) °समावापे is given by M, the locative in °समावापे of Ś1 Ko 1 can be understood as 'in the matter of '

7

4 ^{d}) The more precise M1-3 5 reading नवसाहस्र उच्यते is also given by the O-J version and the Purānas generally

6 ^{b}) Our text and the O-J version name the second वर्ष as हैमवत (after the mountain to the south of it) while M1 and most of the Purānas name it हेमकूट (after the mountain to the north of it) This difference in nomenclature may indicate difference in tradition It will also be noted that, having reached the middlemost and the most important वर्ष with मेरु at the centre, our text gives a detailed description of that first, and proceeds to the next वर्ष only with st 35 The O-J version as also the Purānas generally take up the descriptions more methodically

7 ^{c}) For प्रागायत we have, in the corresponding Purāna passages, the variant उदगायत That would make a quadrangle of mountains नील and निषध running East-West, and माल्यवान् and गन्धमादन running South-North, the mountain मेरु occupying the centre of the quadrangle The Purāna account is thus more schematic

12-13 The Purānas do not seem to have preserved this legend

18 ^{a}) For the dropping of the visarga before स्तुवन्ति, cf Whitney, 173a

20 ^{a}) उशना M along with K5 Da1 Dn2 D3, give the grammatically correct form without the visarga

26-27 There does not seem to be any passage in the Purānas describing this Moon lake, the location of which would be on the top of the mountain with the reading शिखरे in 26^{a}, and at its base with the reading as in text

28 The O-J version does not support the T G transposition of 6 8 8-25 after 7 28 The Madras ed follows the T G sequence

32 Acc to the Purānas, Kubera dwells on the Himālaya The present account brings him on the Gandhamādana The Purānas give the description of Kubera and that of the Gandhamādana *gandikās* (valleys or table-lands) in separate chapters Here they are given together Of course Kubera is a frequent visitor of all the रत्नपर्वतs (cf 6 7 31, 37) The descriptions of all these places is fanciful, and we need not require any geographical consistency in them The later Purāna accounts are rather particular in the matter

35 ^{a}) नीलोत्पलधर, which Cn condemns as an अपपाठ, is the reading given by Padma in the corres-

ponding passage, and by some of our late-Northern MSS

36 ^{d}) द्वीपाणि, the S reading (for वर्षाणि), is supported by the Purāṇas generally

37 ^{c}) The T G reading, which puts the nouns in the ablative, is intended as an improvement, but seems to be based upon a misunderstanding 'They enjoy life length and health according to their धर्म etc '

39 The S addition, 31*, has something of a sectarian tinge about it, cf st 17 above

41 ^{c}) दृष्ट्वा Only B₂ D₇ read द्रष्टु In the corresponding Sabhā passages (2 3 9), द्रष्टु has the support of a large number of late Northern MSS The Purāṇas generally read गङ्गानिमित्त (for गङ्गासुवास)

42 ^{b}) The more common reading चैत्या (described as हिरण्मया) does not suit the context The अग्निचित्या (Āśvalāyana Śrauta 4 1 21) is probably what is meant The Padmapurāṇa variant क्षेत्रा is flat

46 ^{b}) मनिधि Cf 1 2 237, B 12 272 17, B 14 8 35 PW unnecessarily suggests changing it to सविधा Cn explains समीचीन लोकोपकारार्थं विधानम् The S variant मनिधि is *lect fac*, or a mistake

49 ^{cd}) O-J reads ऋषयो नित्य नत्र (for निपषे शैले नीले), and transp 49^{ab} and 49^{cd}

50 ^{b}) M (except M₈) reads नव (for मत्त), following the Purāṇas

52 ^{ab}) 33* is an unnecessary attempt to complete the relative clause यां तु

53 ^{a}) स्थिर is the predicate of मलयपर्वत The text follows K₂ D₇

8

5 ^{d}) फलेषु, given also by O-J 'They yield decorations through, by means of, in the shape of, flowers' — 36*, found in S₁ Ko-₂ M₆, is also given by the Calcutta and the GK editions

9 ^{d}) For समवेष, we have the conscious emendation समद्वीप in M₁-₈ ₅ — The addition of 37* after 9^{f} is given by D₃ only and some Purāṇa texts The sense intended is implied in 10^{d}

10 ^{c}) For महाराज, the Padmapurāṇa reads महाभागा If the Padma reading had been original, it need not have been changed into महाराज But as महाराज did not suit the Purāṇa, it has been later changed into महाभागा There are quite a number of such instances

13 ^{a}) पूर्वाभिषेकस्तु As we speak of the watersheds of a mountain-range, meaning the slopes in opposite directions, extending from an imaginary line along its ridge, which carry rain-water in opposite directions, so the forests covering the eastern or the western sides of the mountain can be described as its moisture-retainers (or, in the language of our epic, its ablutions) in those directions पूर्वाभिषेक', the *lect diff* of D₃ S (except G₁), as also of D₉ ₁₀, is made to agree in gender with माल्यवन by Ś₁ Ko-₂ D₇ Other variants are clearly *lect fac* The O-J reads पूर्वाभिमङ्गस्तु, but om 13^{cd} Cn, reading मूर्धाभिषेकस्तु, explains मूर्धाभिषिक्त मुख्यमिति यावत । Reading तत्र (for तस्य) we can understand the place to be so named after the royal anointment of भद्राश्व Cf Viṣṇupurāṇa 2 1 22

14 ^{c}) द्वीप (found in Ś₁ Ko-₂ D₁ ₈ T₂ G₁-₃ M) seems to have been used here in the sense of sheltering place or protection, as in 6 15 36ª and other places

16 ^{c}) The Kāśikā allows the option of ङीप् in the present compound, but the Padamañjarī on 4 1. 54 observes, अङ्गगात्रेत्यादि भाष्येऽनुक्तमप्येतत्प्रयोगबाहुल्याद्वृत्तिकारेणोक्तम् । Our MSS generally follow the प्रयोगबाहुल्य with the exception of the S MSS, which generally are purists in a matter of this kind

17 ^{c}) °पीता' This cannot mean 'yellow', as the men have been already described as श्वेता' (15^{a}), perhaps understand as a Bah compound with पीत from √पा — ^{d}) मस्थित usually = dead, hence the variants Cf 8^{cd}, 24^{ab}

18-25 TG transfer stanzas 18-25 to the earlier chapter, giving the passage a place in agreement with the Purāṇas, reading in 18^{a} मेरोस्तु (for नीलस्य) — Through haplology, occasioned by the similar ending द्विजसत्तमा (the Padma substitution for भरतर्षभ), the Padmapurāṇa om 20^{cd}-26^{cd}

27 ^{b}) पूर्वान्तगण्डिका is plausibly interpreted by Cv as पूर्ववाहिनी गण्डिकानाम्नी नदी, similarly, पूर्वान्ता = पूर्वस्या दिशि अन्त मुख यस्या । But the variants पूर्वानु° or पूर्वा तु do not lend themselves to that interpretation of 6 7 33^{b} Our text follows Ś1 Ko 1 5, inasmuch as तु and नु and न्त look alike in the Śāradā, and from an original Śāradā न्त, the above variations could have arisen

28–29 Dr L Hilgenberg observes that these two stanzas are of the nature of excerpts taken from two different contexts in the Purānas But by the side of 28^{cd}, the Purāna line (cf 6 8 7^{ab} above) —

देवलोकच्युता सर्वे देवरूपाश्च सर्वश

appears flat The O J is nearer to the Mbh text, reading ब्रह्मचारिण (for °वादिन°)

31 ^{d}) For शशिमण्डलम्, the O-J paraphrase apparently gives शिवमण्डलम्, having already explained प्रविशन्ति दिवाकरम् and आदित्यतापतप्ता to imply सूर्यमण्डलप्रवेश The variant रविमण्डलम्, given by S (except M4), seems hardly correct

9

2 ^{b}) N (except K8 D2) mechanically repeats 7 7^{b} (=8 18^{b}) gone before The O-J and S generally, however, read as in text — ^{c}) It is interesting to note that what is called here रमणकवर्ष was called by the alternative name of श्वेतवर्ष, in 7 35^{a} as well as in st 5 below

5 ^{ab}) K8 5 D2 read the line twice, the first time transp the pādas but accurate in substance, the second time going all wrong as to facts The O J and S agree in reading as in text

6 ^{a}) O-J reads यक्षभूता (for यक्षानुगा)

8 ^{b}) Ś1 Ko-2 are alone in reading विमलानि च (for मनुजाधिप) The variant has not been followed, as the Padma reading द्विजपुगवा presupposes the text

9 ^{d}) The Ś1 Ko-2 group considers स्वयप्रभा as the proper name of the deity, the rest consider शाण्डिली as the proper name As regards st 8–9, the Ś1 Ko-2 group seems to follow some independent tradition For शाण्डिली, cf 5 111

10 The Mbh description of Airāvata has points of contact with the Purāna description of the Ilāvrta, the middlemost zone Airāvata is the Jaina nomenclature for what in other accounts equals the Uttara kuru The confusion is not that of the mere name, but there is a difference in the cosmographical view-point, and it is difficult to say *a priori* whether the Mbh account is earlier or later

11 ^{d}) The Ś1 Ko 1 5 reading इलावृते (for इलावृत) points to इलावृते of D1 6 7, suggesting contact with the Purāna account

15 ^{c}) वैकुण्ठ (cf 21^{cd}, 6 21 15^{b}), is a personal name and not a place name, as it became in later literature This description of Hari and his eight-wheeled vehicle has no parallel in the Purānas

17 ^{c}) S1 is alone in reading सक्षेप विस्तर चैव (as accusatives,) to go with कर्ता and कारयिता (cf 20^{cd}) As nom, they are predicated of प्रभु

18 ^{c}) Ś1 Ko-2 D1 read सर्वज्ञ (for स यज्ञ), which is evidently a *lect fac*

10

5–8 There is a considerable patriotic feeling behind this description of the Land of the Bhāratas and of the great kings that loved it, which Dhrtarāṣṭra could have appreciated The Purānas have naturally no occasion for anything corresponding to these lines, and the Padmapurāna, which borrows the lines from our Mbh, unwittingly writes अत्र ते (instead of व) कीर्तयिष्यामि, and thereby forfeits all claim to originality

7 The Padmapurāna also contains the late Northern insertion of 43* after st 7

9 ^{b}) यथाश्रुतम् is found also in O-J Samjaya does not yet claim to have made use of the *divyam cakṣuh* that he obtained from sage Vyāsa

11 ^{c}) The T1 G2 4 M4 reading स्मृतिमता (for सारवन्तो) implies knowledge of the longer Cosmographical text in the Purānas, where some of these ranges are named

17 ^{b}) वन्दना (K4 B Dn1 D6 7) is not certain

The variant स(ह)दुग involves repetition with 13[d], and निम्नगा with 15[c] The v l पारदी of Ko-2 could have been accepted, as this river does not occur in the present list (see, however, 6 8 27[b]) —[c]) निरिणा (K1 • 4 B D1 Dn D1 • 1 3 T1 G1 • 4 M) is fairly documented, निरिणा (S1 Ko 1 - D1 2) is hardly a river name —[d]) निचिता (S1 Ko-2) is accepted, failing another equally supported variant There is a confusion between नदिर + अ(र)नीम् and नद + महीनिम, giving rise to the several variants

18 [a]) चरणा (D1 6 T1 G M) We could also have accepted रमणा (Ś1 Ko 2) The MS tradition is divergent and uncertain

19 [a]) हरीनी The name is an unavoidable repetition from 17[d] —[c]) The name वरिणी is certain, but considerable divergence exists as to the other river दुदुरी is given by the entire B recension and some D MSS We could as well have accepted the S1 Ko 1 reading दुरमरी न नदी The first name is totally unfamiliar

20 [c]) For शोण, S1 Ko-2 D1 6 read निचिता, which has already occurred in 17[d]

22 [a]) The variant कपिलां involves repetition of 16[c] —[c]) The variant of B brings in the oft-repeated सप्तर्षिम् It is followed by the Padma

23 [a]) The variants are hopelessly divergent —[c]) नन्दी is a possible blend from Ś1 and M For दारी (cf S1 Ko-2 'धारी), D1 is the only MS authority The whole procedure is a counsel of despair

24 [c]) The variant सरस्वती of K2 appears more probable as a river name than the variant वैतरणी given by S1 Ko 2 The text follows K1 4 3 B D (Dn2 om) TG

31 [b]) The pāda is parenthetical 44* seems designed to make a full line of the parenthesis

34 [d]) For नाग, TG read नारिन, which will suit as an address to Dhṛtarāṣṭra The Purāṇas seem to have turned नारिप (voc) into नारिपान (river name)!

36 [d]) यथास्मृति, and not in virtue of दिव्यचक्षु

37 [cc]) The Padmapurāṇa has *not* changed निवोध into निबोधत There is some point in Saṁjaya referring to the कुरुपाञ्चाल्स as त्वं Why should the Padmapurāṇa, had it been earlier than the Mahābhārata, have affected the same mode of reference?

40 [ab]) Notice the devices adopted by the variants to avoid hiatus between the two pādas

43 [b]) For कवल्ल्, found in all MSS, the Cal Ed reads केरल्ल! The Keralas, however, are named in 57[a] —[c]) Text as in Ś1 only

51–54 S1 Ko-2 om 51[a]–54[f] by hapl S om 52[c]–55[b], which cannot be by hapl We could have therefore treated 52[c]–55[f] as an extra passage, assuming, as is possible, that the S1 Ko-2 hapl was for 51[a]–52[b] only But scribes often got careless about strings of unfamiliar names, and the haplology might have extended up to 54[b], since there could not have been any motive, for the large number of MSS that retain the lines, in making these specific additions Hence it was thought safer to retain the lines

54 [f]) The people named 'Romāṇaḥ', looking to the other peoples mentioned in the context, seem to belong to North India The resemblance of the name to the "Romans" is probably accidental On this point, cf *The Epic View of the Earth* by Hopkins, Journal, International School of Vedic and Allied Studies, Vol I 2, pp 65–87 *The Śakas in India* by Satya Shrava, Lahore, 1947, p 20, 101 f In Sabhā 28 49, the reference evidently is to a sea faring people and their capital The two passages are in different contexts

56[a]–58[b] The lines are again omitted in S in spite of—or is it because of? —the fact that the people belong to the South (56[d]) There is a clear haplology, however, to explain the omission

59 [c]) For उत्सवसंकेत, cf 2 24 15[c], 29 8[a] For भग्नितुत्सवसंकेत, cf Raghuvaṁśa 4 78

69–74 These stanzas have a direct bearing on the opening question of Dhṛtarāṣṭra at the beginning of the chapter The stanzas would be awkward for the Padmapurāṇa context, and are hence omitted there But the author of the Padma compilation seems to have realized their incongruity rather late, as he has found room for the half-line 69[ab], which can yield sense only with the following half line

omitted in the Purāṇa This is a sufficient proof of the late and borrowed character of the Padma

11

3 [d]) As regards पुण्य (Śi Ko-2 4 5 T G M1 2) and तिष्य, the authorities are about equally divided The wavy line should have been given under ति in 7[b], 12[d], 13[c]

6 [d]) सम्प्रति (st 4[d]) indicates that पुष्य or कलि has already come Similarly द्वापरेऽस्मिन् (14[b]), found also in O-J., would show that द्वापर is yet running So there results some slight confusion here, which can be avoided only if अस्मिन्, as has been suggested, means ईर्ष्यामानादिविषये

7 [d]) The Śi Ko-2 D8 7 variant नृपोत्तम is for avoiding the juxtaposition of म्रियन्ते and म्रियन्ति But Padma has the latter

14 [cd]) After भारतवर्ष, the two next वर्षs are somewhat cavalierly treated in the concluding lines, as though in a haste to pass on to the next subparvan

12

☞ For the entire chapter, O-J gives just two stanzas (perhaps copied from some popular manual) merely enumerating the seven Dvīpas or Ring continents and the Seven Seas — The Padma drops 3[cd] and modifies 4[cd] so as to avoid all reference to astronomical matters, and as a consequence it omits 13 38–49 As regards the account of the Dvīpas also, the Purāṇas show much confusion, the Mbh account following its own tradition

9 [d]) येन (= क्षीरोदेन, not शाकद्वीपेन) [स =शाकद्वीप, not क्षीरोद॰] परिवारित

10 [b]) This categorical statement is modified into चिराच्च म्रियते जन (Matsya Purāṇa), and नाकाले म्रियते जन॰ (D7)

14 [b]) The Purāṇas give the name as उदयो, the Padma, however, reads जलदो (cf. T1 G), and T2 ऋषभो The name जलदो recurs in 23[c]

16 The mountain रैवतक is not known to the Matsya Purāṇa, but is found in the Brahmāṇḍa and the Vāyu texts In 16[b], प्रतिष्ठित agrees with विधि, नक्षत्र being a noun in apposition

17 [ef]) The extra line 55*, meant to describe the श्याम mountain, is given by the Bengali version and by a few late-Northern MSS

19 [c]) The Bengali and late-Northern reading पतग (for वर्णौ द्वौ) is explained by Cn as—मिश्रो वर्ण पतग इत्यर्थ But even that variant offers no answer to Dhṛtarāṣṭra's question

20 [cd]) The special question of Dhṛtarāṣṭra in st 18 becomes purposeful only by 20[cd], which line is, however, given in D2 and K8 The variant for 20[b], तस्माच्छ्यामो गिरि स्मृत, is not adequately supported and involves the अन्योन्याश्रय, viz the mountain is श्याम because men are श्याम, men are श्याम because the mountain is श्याम Śi reads 20[b] as text, but there is no explanation to follow Cf. the explanation given in 6 13 4[cd] for the कृष्ण mountain

21 [b]) दुर्गशैलो (is it दुर्गशैल्य?) is the proper name of the sixth mountain which, in the Matsya, is also called नारदपर्वत. In fact, the Purāṇa says—

द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा ।

This indicates much confusion in tradition

23 [c]) जलधारात्परो, given by the M version, is also suggested by the variant जलधारापरो of K5 The Śi Ko-8 D1-8 7 reading जलधारोपरो need not be wrong We would in that case have the mountain name and the Varṣa name both in the nom case as in the two earlier cases The sixth mountain दुर्गशैल (21) is om It ought have come after 24[ab] As a consequence, one extra Varṣa, महापुमान्, had to be enumerated at the end

25 [a]) परिवार्य तु, 'including or comprehending' In the corresponding Purāṇa passages, the reading is परिणाह तु or परिमाण तु — [c]) विख्यात॰=सख्यात॰, the late-Northern *lect fac*, given also by S

27 [d]) D5 10 read चतस्र (for चत्वार), which is an unnecessary grammatical emendation The word can go with वर्णा in the following line

30 [b]) कावेरका (Śi Ko-2) is not certain, but there are too many variants — [c]) For इक्षुवर्धनिका,

the variant श्रु॰ of B2 Da1 D8 is noteworthy cf Raghuvaṁśa 4 67

36 [b]) दण्डिका (Ś1 K1 Da1 Dn1 D4 T2 G1), formed according to Pāṇini 5 2 115, can mean 'persons possessing rods' The variant नाण्डिका (formed according to P 4 4 8 or 12 in the sense of नेन चरति or जीवति) could have been equally acceptable. In the corresponding Śāntiparvan passage the preference seems to be for the latter variant, which yields a slightly better sense

13

1 [bc]) श्रूयते, यथाश्रुत Clearly Saṁjaya is not yet making use of the *Divyaṁ cakṣuḥ* Cf 16[e]

2 [d]) For धर्मनागर, Ś1 K3-5 B Da Dn D2-5 T 1 G1-5 M read धन॰, which is nothing more than a scribal misunderstanding Gharma is the sacrificial term for hot milk oblation Among the variants, M4 gives गुह्यनागर!

5 [c]) उदासीन (Ś1 Ko-2), perhaps through case attraction only उदासीन 'seated by the side of', qualifies केशव

8 [f]) Notice the sectarian variant त्रिशूली परमेश्वर (for प्रभुर्नारायणो हरि) given by M4 alone

12 [b]) For वेणुमण्डलम्, the Padmapurāṇa has the Dn2 variant रेणु॰ — [c]) नैरथाकार (T G M1-3 5) is an S reading, which, in its last two letters, is supported by early-Northern MSS, while the majority of MSS indicates that 'ratha' figures in the name The text has been adopted with some hesitation.

19–20 While Padma is alert enough to change वज्रवचन in 19[b] to मुनिपुङ्गव, it does not notice the singular शृणु in 20[b]

34 Cn understands तस्य (34[a]) and स (34[c]) to refer to नागसमूह, perhaps it can refer to each one of the elephants named, but नियगृह्यमय can hardly apply to the elephants Perhaps तस्याह=तस्या अह (by double saṁdhi), the reference being to समा नाम लोकसन्धिनि, or, better still, to मण्डलम् (32[d]) According to the Purāṇas, here we have a description of the लोकालोकपर्वत, but in st 35 the description of the elephants is continued

39 [d]) The GK reading प्रमाणत is not found in our MSS

40 [a]) O-J reads परिमण्डलतो राजन्

41 Since the विष्कम्भ or diameter of स्वर्भानु or राहु is 12,000 yojanas, the परिणाह or circumference can be roughly thrice that, i e, 36,000 (षट्त्रिंशत्सहस्राणि) 'But learned Paurāṇikas state the larger circumference to be another sixty hundred (i e 42,000)' Cf similar description of the two circumferences of the Moon in st 42, and of the Sun in st 43–44 Saṁjaya is here relying upon his studies, and not upon the Eye Divine O-J reads 41[cd] as in text

42 [c]) Several T G MSS not included in the Crit App read एकोनषष्टिर्विपुल्यात्, which is obviously the correct reading The T G MSS of the Crit App seem to have dropped the *repha* in the writing Unfortunately Ś1 Ko 1 om the stanza through haplology The late Northern variant ॰विष्कम्भ is due to sheer misunderstanding

44 [a]) The text अष्टपञ्चाशत (= 58) is supported by K1- B Da2 Dn1 D2-8 S, the Da1 Dn2 variant is अष्टत्रयशत (= 1300), Ś1 Ko D1 give अष्टापञ्चाशत, which is only a scribal error

46 [b]) शास्त्रचक्षुषा, and not दिव्यचक्षुषा

48–49 The Padmapurāṇa, for reasons of its own, changes राजन्य into विप्रेन्द्र and thereby lacks the subject for भवति — In 49, the Padma has almost failed in finding a good substitute for महीपाल (*v l* ल॰) It gives समासाद्यातु or समास्यान

50 [c]) पूर्व (Ś1 Ko-3 5 D2 8 G1 2 M), in the sense of '[functioning] from of yore'

14

1 The introductory insertion 59* by Da D5, like the similar passage in the Āndhra Mahābhāratamu, supplies a necessary connective between chapters 13 and 14 In 59*, however, Saṁjaya is made to return in a moment, meaning not that the observation was limited to a moment, but that not more than one moment was required for the journey proper!

2 ^{d}) Cf 6 114^{b}, 115 14^{b}, 42^{b}

5 ^{d}) The Ś1 K D1 2 7 reading contradicts 7^{d}, 9^{d}, 6 15 19^{b} Cf, however, 6 15 10^{c} and contrast with 6 15 63^{d}

10 ^{c}) The augmentless form, being archaic, is preferred to the regular प्रावेपत

13 ^{a}) निहतो 'struck down' (given by Ś1 K B Da Dn D1 2 4-6 8 G1 3) could also have been legitimately preferred to निष्टनन्, 'groaning'

15

3 ^{c}) किंतु (K4 B2-4 Dn D2 4 6 8) gives a hiatus, which the variants seek to avoid

4 ^{a}) Ś1 Ko 1 are alone in giving the Ātmanepadī आविशने

5 ^{a}) अनुययु (Ś1 Ko-2 D5) seems to be a *lect fac* for अनुप्र+ईयु, the Perfect of √ इ, which is often mistaken for the Potential form इयु from √ ई

12 ^{d}) समवेष्टत (Ś1 Ko 1 D1.3 T G1 3 4 M1-4), 'shrank together' समवेष्टत, ❀ Cn म्रियमाणपशुवद्धस्तपादविक्षेप कृतवत् ❀

21 ^{c}) It is evident that आचक्ष्व मे should have been आचक्ष्मे for clarity, but no MS gives this reading S makes the best of a bad job by reading the following pāda as शर्म चाद्य न विग्रहे The mistake (if we must regard it is as such) could have arisen owing to the similarity of मे and मे, and also because आचक्ष्व मे or आचक्ष्व सञ्जय is a constantly recurring phrase Hence no emendation need have been proposed

26-28 These stanzas form a कुलकम् — 26^{d}) The pāda is divergently read in the S MSS The Madras ed reads as in T2 The M version also provides an island and a boat to the ocean, and so makes it less dreadful Our text is found in K4 5 B2 3 Da Dn D2-8

45 ^{cd}) जामदग्न्येन रामेण or वीरेण, read by B D S generally, seems to have been originally a simple mistake of case-attraction. When it was noticed that thereby the stanza makes no reference to Bhisma, the MSS that fell into that blunder added 61*

50 ^{c}) परासिक्ते (K4 5 B1-3) in the old Vedic sense of 'thrown aside', rendered *hors de combat.* Cf 5 47 18^{d} The variant परिसिक्ते (Ś1 Ko-2), like परासक्ते (Da Dn D1 4 5 7 8), seems to be an evident mistake

53-54 As to the repetition (with var) in Da1 Dn and D4 of these two stanzas after 23, the transp of st 39-52 and 24-38 in Ś1 Ko-3 5 D2 7, and the om of 24-38 in K4 together with the common explanation of all these accidents in text-transmission cf "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 1" in the *Annals*, B O R I., Vol. xxv, pp 82 87 Of the 23 N MSS of our Crit App, 14 exhibit the effect of this text-transmission accident, one in Śāradā script, one in Bengali, five in Kashmirian Devanāgarī, and seven in Devanāgarī proper The nine MSS that stand outside this accident are, four of them, in Bengali characters and five in Devanāgarī characters They show considerable affinity to the N recension and are only on occasions contaminated with the S recension, the present being perhaps an instance in point The S recension does not show any trace of the influence of the three-fold transmission-accident described in the paper under reference

16

1 ^{d}) आसक्तु (K5 B3 Da Dn D1 3.5 8) in the *causal* sense of आसञ्जयितुम्

4 निकृतिप्रज्ञ (Ś1 Ko-2 M4) seems to be due to case-attraction It is of course possible to take निकृतिप्रज्ञे as ऽनिकृतिप्रज्ञे with Cc

7-11 It is only after this formal invocation of Saṁjaya to Vyāsa that his regular narration of war events begins For the nature of Saṁjaya's Eye Divine, its *modus operandi*, and other connected problems, cf *Annals* B O R I , Vol xxvii pp 310-331

9 व्युत्थितोत्पत्ति, 'any abnormal occurrence'

12-20 These words of दुर्योधन, uttered after the व्यूह arrangement was complete, do not fit in with the beginning of st 21 Hence, probably, the device to begin a new adhyāya, which Ś1 Ko 1 T G do not accept The शिखण्डि *motif* is here introduced

(see Crit App for 25) make the confusion worse confounded by repeating the आह्वनि line (27^{cd}) also after 25^{cd} It is very doubtful if the old Pāñcāla king had any brothers taking part in the war — b) We could have also read the text as राजा साक्षी*, only, in that case, हि remains without any special meaning or purpose

28 After the stanza, we have a characteristic Devanāgarī (D8) addition, 74* Compare the D1 additions of 159* after 6 48 18^{cd}, of 184* after 6 51 35, and of 451* after 6 108 14

37 ^{cd}) Quoted in the Adbhutasāgara, p 702

38 ^{ab}) Quoted, *ibid*, p 336

39 ^{a}) The reading सजिह्मानेषु (Ko 1 4) will not suit, as the troops had already got out of their beds

20

2 ^{d}) मेव (K4 B Dn2) is accepted by Cn who remarks मेव पुष्कल यथा स्यात्तथा ब्रूहि । मेवामिनि मीवते पुष्प्यर्थस्य घञि वाहुलकादुपधाह्रस्वे ततो गुणे रूपम् । गौडास्त्विह पाठान्तर कल्पयन्ति—सर्वमेतद्ब्रूहि मे त्व यथातथमिति All our Bengali MSS, however, read मेवम्

4 ^{a}) बृहती (K6 5 D2 8 6) Vedic for बृहत्यौ (as in K4 Dn D1 8) — c) सृष्टे (K4 B Da Dn1 [orig] n2 D2 4-8), 'bent upon' gives better sense than हृष्टे, cf 15^{b}, also 6 16 38^{a}

6 ^{a}) The line is in reply to 2^{a}, which inquires as to the position of सोम, सूर्य and वायु In the reply, the first (शुक्र = सोम) and the last are said to back the Pāndavas, but not the Sun, which, in the mornings, dazzled their eyes Cf 6 4 22

10 ^{b}) Śala and Bhūriśravas (12^{b}) were two brothers, the sons of Somadatta, the Bāhlīka king Since Bhūriśravas was stationed in the centre with a part of the Bāhlīka army, and there was only an एकदेश of the Bāhlīka army with Śala in the front

11 The emendation *प्रयशा is suggested by the K1 reading प्रयश, and seems to be the only way of explaining the majority variant प्रायश (prob due to defective pronouncing or hearing), and the T1 G4 reading प्रथित (prob an interlinear gloss)

13 ^{a}) उत्तरधूर् (K4 B4 Dn1 D4 8 Ca) is the *lect diff* for which the majority of MSS read उत्तराधें or उत्तरेऽभून्

21

8 ^{c}) नम (which has a better support of MSS) rather looks ahead, by anticipation, to अर्थ (in 9^{a}), or even to धर्म (in 11^{d}), than to कारण in the preceding line

10 ^{b}) O J reads जयन्ति विजिगीषव

13 ^{cd}) ⊛ Cd अन्यथा कृष्णस्य गुणभूतो जयो यदि न भवेत्तदा । अस्य दुर्योधनस्य विजय । मनतिश्च (for मनसिश्च) गगामिनि शेष । Ca अन्यथा = युद्ध विनैव । ⊛

22

[N B K7 om chapter 22, D5 writes (*sec m*) st 5-16, the orig writer having written st 17 continuous with st 5 As P C Roy observes (p 69 *n*) "Sanjaya, in each new section, assigns new positions to almost every one of the noted combatants of both sides" The only purpose served by this chapter is to initiate the conversation between Kṛṣṇa and Arjuna, which was the needful preliminary for the interpolated *Durgāstotra* chapter (Appendix I, No 1) Nevertheless, the evidence of the solitary MS K7, which again is fragmentary and composite, was not sufficient to justify the tempting omission of the present chapter from the critically constituted text]

2 ^{d}) All the MSS except S1 Ko-2 4 Da D5 7 (M1-8 5 om) give the imperative कुरुत, which can yield sense only if st 2 is meant as युधिष्ठिर's words of command to the army.

5 Cf E W Hopkins *The Social and Military Position of the Ruling Caste in Ancient India*, p 247

9 ^{c}) अर्चि (K4 B D1 2 4-8, Ś1 om) for अर्चिन् is an archaic form of the word (cf RV 1 48 13, 8 44 17, etc)

13 ^{b}) पङ्कगता इवोष्ट्रा (Ś1 Ko-2 only) The alternatives are द्विपा, गा, गजा, readily substituted for the unfamiliar, and doubtless original, उष्ट्रा

15 ^{d}) The fact of Bhīṣma having performed 30 (or 300) अश्वमेधs is not known from other parts of the epic The D1 variant is alive to the incongruity.

23-40 [BG 1-18]

[☞ This Select Bibliography mainly concerns itself with works useful for a critical consideration of the text, and even in this limited field, it does not claim to be exhaustive or up-to-date Mere translations, as also works in Modern Indian Languages have not been included, save one or two of outstanding merit and originality The Bibliography is classified into (i) Text editions, (ii) Commentaries (iii) Search for the "original" Gītā, and (iv) Other publications, including Indexes]

(i) *Text Editions*

1 Śrī Bhagavadgītā oblong (9¼" × 5¾"), lithographed, foll 60, Baburāma Khidarpoor (Calcutta), 1809 *Editio Princeps*

2 BG Text with a Latin Translation and Critical and Interpretative Notes Augustus Guilelmus a Schlegel First Ed., 1823, Second Ed, revised by C Lassen, Bonn, 1846 [The text is based upon four Paris MSS For a critique of the text, cf. *Journal Asiatique* Vol ix, 105f., 236f, x 240f. xi 232f, ix. 3f. also H. H Wilson Works, Vol x, pp 99-157]

3 BG Text as in No 2, with Canarese and English Translations in parallel columns, with an Appendix giving English Translation of von Humboldt's Essay on the Philosophy and Poetry of the BG, Bangalore, 1849 [At the end is a list of variants from several Malayalam MSS]

4 New ed of the BG with a Vocabulary, by J Cockburn Thomson. Hertford, 1855 [The vocabulary apparently was not published]

5 BG with the *Śāmkarabhāsya* Mahadeva Sastri and Rangacharya, Mysore, 1895 [Text based on a collation of several MSS]

6 *Ibid.* Ānandashram Series, No 34, giving an Index of first lines and a complete pada-index Poona, 1909' [The first edition of 1908 did not give the sub-commentary of Ānandagiri]

7 *Srimad Bhagavad Gītā* The text of the "Suddha Dharma Mandalam" Ed, Mylapore, Madras first ed 1917 re-issued 1937 [Seeks to give text according to the *Gītāmāna*, 112* On this, cf. *The Heart-Doctrine of the BG and its Message*, by the same Mandalam, Mylapore, 1938 also R M. Shastri *Allahabad University Studies* (1935-36), Tadpatrikar, *Annals, BORI*, Vol. xviii, 1937, Schrader, *New Indian Antiquary* Vol. 1, No 1 (1938), pp 62-68]

8 BG with Abhinavagupta's *Gītārthasamgraha*, Lakshman Raina Srinagar, Kashmir, 1933 [Text based on three Kashmir MSS Cf F O Schrader *The Kashmir Recension of the BG*, Stuttgart, 1930 This brochure for the first time brought this Recension to the notice of scholars On this Recension, cf. S K. Belvalkar The "So-called Kashmir Recension of the BG" *New Indian Antiquary*, Vol. 2, No 4 (1939) pp 211-251 Also, Introd pp LXXVIII-LXXXIV]

9 BG, *Authorised Version* according to the Śāmkarabhāsya, giving a pāda-index, S K Belvalkar, Poona, 1941

10 BG, with Ānandavardhana's comm named the *Jñānakarmasamuccaya* S K Belvalkar, Poona, 1941 [It compares texts of Śamkara and of Ānandavardhana in opposite columns]

11 BG with Rājānaka Rāmakantha's comm called the *Sarvatobhadra* T R Chintamani, Madras, 1941 [Gives *v l* from fragments of Bhāskara's comm, and an index of half-stanzas]

12 The "Bhojapatrī" Bhagavadgītā Jivaram Kalidas Shastri Gondal, 1941 [Attempts to reach a *Gītā* of 745 stanzas On it, cf S K Belvalkar *Journal, Ganganath Jha Research Institute*, Vol I i, pp 21-31, Allahabad.]

(ii) *Commentaries*

[N B The two volumes of BG Comm (vol 1, 1938², vol 2, 1912) published by the Gujarati Printing Press of Bombay, constitute a useful collection of some twenty comm, included in the following groups Several of these comm have appeared elsewhere in more critical editions]

A Advaita

(= 5, 6) Śamkara's Bhāsya with Ānandagiri's CC, *Gītābhāsyavivecana* (Guj vol 2) [On this, cf. Faddegon *Çamkara's Gītābhāsya, Toegelicht en beoordeeld*, Amsterdam, 1906 — Eng Transl of

the *Bhāsya* by Mahadeva Sastri, Mysore 1901[3]]

13 Śamkarānanda *Tātparyabodhinī* (Guj 2)

14 Śrīdhara *Subodhinī*, (Guj vol 2)

15 Madhusūdanasarasvati *Gūdhārthadīpikā* (Guj vol 2)

16 Sadānanda *Bhāvaprakāsa* (Guj vol 2)

17 Dhanapati *Bhāsyotkarsadīpikā* (Guj 2)

18 Nīlakantha *Bhāvadīpa* (Guj vol 1)

19 Venkatanātha *Brahmānandagiryākhyānam* (Guj vol 1)

20 Daivajñapandita *Paramārthaprapā* (Guj vol 2)

21 Hanumat *Paiśācabhāsya* (Guj vol. 1)

22 Upanisad–Brahmayogin *The Bhagavadgītārthaprakāśikā* Adyar, 1941

B Viśiṣṭādvaita

[For authoritative elucidation of Viśistādvaita interpretation, cf. Rangacharya's Class-lectures on the BG (in 3 volumes) Madras, 1915, 1936, 1939]

23 Yāmuna *Gītārthasamgraha* with Vedāntadeśika's **CC** called *Gītārthasamgraharakṣā* (Guj vol. 1). [The original is only a metrical epitome in thirty-two verses]

24 Rāmānuja *Gītābhāsya*, with Vedāntadeśika's *Tātparyacandrikā* (Guj vol 1) [Eng Transl. of *Bhāsya* by (i) Govindāchārya, Madras, 1898, and (ii) Īśvaradatta, Muzaffarpur, 1930]

25 Varavaramuni *Gītārthasamgrahadīpikā*, Conjeevaram, 1906

C Dvaita

[For exposition of Dvaita interpretation, cf. Subba Rau's Translation of the BG, Madras, 1906]

26 Madhva *Gītābhāsya* with Jayatīrtha's **CC** called *Prameyadīpikā* (Guj vol. 1)

27 Madhva *Gītātātparyanirnaya*, Kumbhakonam, 1910

28 Vādirāja *Lakṣālamkāra* (in manuscript)

D Śuddhādvaita

29 Vallabha's *Tattvadīpikā* with Purusottama's **CC** called *Amrtatarangiṇī* (Guj vol. 1)

E Kashmirian Commentators

(= 8) Abhinavagupta *Gītārthasamgraha*

(= 10) Ānandavardhana *Jñānakarmasamuccaya*

(= 11) Rājānaka-Rāmakantha *Sarvatobhadra*

(= 11) Bhāskara *Bhagavadāśayānusarana* [From this fragmentary commentary, only a few variants are cited in No 11]

30 Keśava-Kāśmīrin *Tattvaprakāśikā* (Guj vol 2)

(iii) *Search for "original" Bhagavadgītā*

31 Wilhelm von Humboldt *Ueber die unter dem Namen BG bekannte Episode des Mbh*, Berlin, 1826 [The Eng transl of this essay appears in No 3 above According to H , the original Gītā = chap 1–11 *plus* 18 63–78]

32 Holtzmann *Das Mbh und seine Teile* Band 2 pp 153–161 ["Schon der zweite Abschnitt enthält den ganzen Stoff des Gedichtes die dort vorgetragenen Lehren werden dann wiederholt, ergänzt, von neuen Gesichtspunkten aus beleuchtet "]

33 Garbe *Die Bhagavadgītā*, with Introduction and German Transl , Leipzig, 1905[1], 1921[2] [On this, see Jacobi in *Deutsche Literaturzeitung*, for 24 Dec 1921, and 8 April 1922, also Garbe, in *ibid* for 11 Feb 1922, and 15 July 1922 Also Oldenberg, in *Nachrichten KGWG*, 1919, Heft 3, pp. 321–328, S K. Belvalkar *Basu Mallik Lectures on Vedānta Philosophy*, Pt 1, pp 94–101, Winternitz, *Vienna Oriental Journal*, Vol xxi, pp 194f , Oltramare *La Bhagavadgītā, partie integrante du Mbh* , Paris, 1928 , Lamotte *Notes sur la BG*, Paris, 1929 J Charpentier "Some Remarks on the BG," *Indian Antiquary*, 1930, S C Roy *BG and Modern Scholarship*, London, 1941, pp 12–56]

34* Rudolf Otto *Die Urgestalt der Bhagavadgītā* , Tübingen, 1934

35* Rudolf Otto *Die Lehr-Traktate der Bhagavadgītā* , Tübingen, 1935

36* Rudolf Otto *Der Sang des Hehr-Erhabenen*, Stuttgart, 1935 (German transl with

* All these works are translated into English and edited by J E Turner , London, 1939

Notes) [On Otto's thesis, cf. S K Belvalkar *Journal of the University of Bombay*, Vol 5, pt. 6 (1937), pp 63-133]

37 J Gonda "The Javanese Version of the Bhagavadgītā", *Tijdschrift voor Ind Taal-, Land-, en Volkenkunde*, LXXV (1935), Afl 1, pp 36-82 [Cf. Introduction, pp XCII-CII]

(IV) *Other Important Publications*
[*Including*, IV *a*, *Indexes*]

37 Charles Wilkins First English Transl. of the BG, with a letter from Warren Hastings to Nathaniel Smith, First Member of the Court of Directors, East India Company, London, 1785

38 F Lorinser *Die Bhagavad-Gītā, übersetzt und erläutert*, Breslau, 1869 [The alleged indebtedness of the BG to the New Testament, as set forth in this publication, is amply refuted by K. T Telang† in his Eng Transl in blank verse, with an introductory essay, Bombay 1875, also cf Howell's *BG and the New Testament* Cuttack, 1907]

39 Sir Edwin Arnold *The Song Celestial*, London, 1885 [This well-known version of the English poet is reproduced in F Edgerton's Bhagavadgītā Harvard University, 1944]

40 *Bhāvārthadīpikā* (known as *Jñāneśvarī*) of the Mahārāstra Saint Jñānadeva (A.D 1290) latest ed. by Dr Harshe, Poona, 1947 (*in progress*)

41 *Yathārthadīpikā* of the Mahārāstra poet Vāmana, in four parts "Kāvyasamgraha" Series, 1896 (1907²), 1903, 1911², 1909

42 The *Gītārahasya* by B G Tilak Poona, 1915 [This famous "Karmayoga" interpretation by the Indian patriot has been translated into English (B S Sukthankar, 1935) and in several Modern Indian Languages, and has evoked numerous publications in criticism and counter-criticism]

43 *De Carmine Dei Deorum* an Eng comm on the BG by R S Taki, Bombay, 1923-1925 [In three parts, Theology (chap 1-6), Cosmology (chap 7-12), and Eschatology (chap 13-18)]

44 V G Rele *Bhagavadgītā* Exposition on Basis of psycho-philosophy and psycho-analysis, Bombay, 1928

45 N V Thadani *Mystery of the Mbh* (in five volumes) Karachi, 1931-35 [For the BG, cf Vol. III, pp 102-195, Vol V, pp 493-545]

46 Sri Aurobindo *Essays on the Gītā* (in two volumes), Calcutta, 1922, 1928 [The transl given in the course of this brilliant exposition by the Saint of Pondicherry is made available separately, together with notes, by A. Roy *The Message of the Gītā*, London, 1938]

(IV *a*) *Indexes*

[Alphabetical index to ślokas is given in most text-editions, e g Nos 5, 6, index to ślokārdhas in No 11 and 47, index to pādas or quarters in No 9, 48 and 49 Pada-index is found in No 6 and 52 Word-index is attempted in No 53, but in a form not easy to use Index of Proper Names is given in No 2, and of Recurrent and Parallel Passages in No 54]

47 S D Satavalekar *Ślokārdhasūcī*, Aundh (Satara), 1930 [A similar *sūcī* was also published by Kinjawadekar Shastri in Poona, 1937]

48 *Bhagavadgītā Ślokacaraṇapratīkavarṇānukramasahitā*, Adyar, 1918

49 W Kirfel *Verse Index to BG*, Leipzig, 1938 [Includes also the extra stanzas from the Kashmir Recension]

50 Jacob *Concordance to Principal Upaniṣads and BG*, Bombay, 1891 [Useful for parallelisms between BG and Upaniṣads.]

51 Satavalekar *Bhagavadgītāsamanvaya* [Like No 50, but citing BG passages in full]

52 L R Gokhale *Bhagavadgītā-laghukośa*, Poona, 1945 [As in the Index in No 6, the compound words are listed unseparated]

53 P C Divanji *Critical Word-Index to the BG*, Bombay, 1945

54 Hass "Recurrent and Parallel passages in the Principal Upaniṣads and the BG *Journal, AOS*, Vol 42 (1922), pp 1-43

† He also translated the BG for the Sacred Books of the East, No VIII, Oxford, 1898

23 [BG 1]

1 [a]) The Kashmir reading सर्वक्षत्रसमागमे is not given by Ś1 K0 If not a cheap alliteration, it can have been intended to make a passing allusion to the Kṣatras enumerated in 6 10 37–68 as having foregathered on the battlefield — [d]) K7 किमु कुर्वंति (for किमकुर्वत) The present tense would imply that the account of the battle is to be described to Dhṛtarāṣṭra in his chamber while the actual fighting is going on on the battlefield This could be possible by reason of Sage Vyāsa's boon to Saṁjaya (6 2 9ff , cf BG 18 75), but there is evidence to prove that Saṁjaya went to Kurukṣetra to witness the battle, returned, normally, after the close of the day's fighting and other events, narrated the same to Dhṛtarāṣṭra, and went back next morning before the fighting was resumed Saṁjaya was endowed (6 16 9) with power to fly through the air The Past is the prevailing tense of narration On this point, cf "Saṁjaya's Eye Divine," *Annals, BORI*, Vol xxvii p 310–331

3 [a]) K6 alone पश्य ता (for पश्यैतां), probably a scribal error It is true that the Pāṇḍava army was farther away from Duryodhana than his own army , but in speaking of the former, Duryodhana is found using the words अत्र and इत्र

5 [b]) K7 काशीराजश्च In the case of Proper Names, the liberty to shorten vowels (cf कुन्तिभोज below, or माद्रिनन्दन Sabhā, Cal ed 1116) is conceded by Pāṇini 6 3 63 Only, it so happens, that both काशि and कुन्ति (in short इ) are often used, as well as the forms in long ई, the latter being more frequent — [c]) Purujit is the personal name and Kuntibhoja his family name They are not two persons — It is probably a sheer accident that the warriors enumerated on the Pāṇḍava side (including Bhīma and Arjuna) make up the sacrosanct number eighteen D8 adds Nakula and Sahadeva to the list in case Bhīma and Arjuna (mentioned as *upamānas*) are omitted But how to account for the omission of Dhṛṣṭadyumna, *not to speak of* Yudhiṣṭhira ?

7 [c]) For the Kashmirian variant नायकान्, cf Introduction, p LXXIX Another method of improving the syntax is furnished by 86*

8 [b]) K8 also reads कृप शल्यो जयद्रथ — [d]) Somadatta is the father's name, from which Saumadatti is a patronymic for the warrior whose personal name was Bhūriśravas — The Dublin MS of the Bhagavadgītā [*Transactions, Royal Irish Academy*, vol xxiv (1858)] reads जयद्रथ with B G1 Cn

9 [d]) If the Kash reading नाना (for सर्वे) is a cheap attempt at alliteration, the D6 variant नानाशास्त्र- is still cheaper and worse

10 [a]) K8 आसाक (for असाक) — The Ś3 Cb reading भीमाभिरक्षित in 10[b] and भीष्माभिरक्षित in 10[d] need not be a mistake According to that reading असाक is to go with अपर्याप्त in the sense of 'not adequate, not a match for', while पर्याप्त can connote just the opposite — With the current reading, अपर्याप्त would mean 'limitless' (and पर्याप्त, 'circumscribed'), if Duryodhana is assumed at this stage to be confident of victory If, however, he had cause to be nervous, अपर्याप्त would mean 'inadequate' That Duryodhana *was* confident of victory would follow from 5 54 18[c]–19[d], 53 6 15 12–13

11 K8 D10 यथाभाग व्यवस्थिता (for °भागमवस्थिता)

12 Before 12, K8 D10 ins संजय उवाच, which is uncalled for, since no MS (and not even the Madras edition) reads दुर्योधन उवाच before 3 — [c]) K8 निनद (for विनद)

15–18 It is a curious coincidence that the warriors on the Pāṇḍava side, named as having blown the conch, again make up the sacrosanct number eighteen — The O -J paraphrase suggests that the reading there was सात्यकिश्च घटोत्कच (for सात्यकिश्चापराजित)

18 [ab]) The Ś1–3 K0–2 D8 Cv reading is a mere paraphrase K8 makes a mess of it all by reading पाञ्चालाश्च महेष्वासा द्रौपदेयाश्च संजया

19 [b]) K3 व्यदारयन् The Ś1 K1 D8 reading विदारयत् could have been accepted as augmentless Imperf , but for the similarity of त and न in the Śāradā — [d]) K8 D1 8 reading is an attempt to give a finite verb on the assumption that only pres part was read in 19[b]

20 [c]) A solitary Grantha MS , not included in the Crit App , reads °मपाते (for °संपाते)

21 [cd]) Before 21[cd], there is no real need for the reference अर्जुन उवाच Many good MSS (such as

S1 ₂ ₄₋₅ K0 ₁ ₃ ₆ Da Dn1 D1 ₃ ₅ ₈ T1 G4 M1 ₃₋₅) do not give it As a consequence of this, the reference संजय उवाच before 24 ought also to have been omitted Practically all MSS, however, give it On the strength of the evidence at 21^{cd}, we felt ourselves justified in omitting the ref before 24

24 ^{b}) K- (before corr) धीमता (for भारत)

27 ^{a}) Ñ1 श्यालान् (for तैव), is probably an attempt to make the list of relatives in 26^{b}–27^{a} identical with the one in 34

28 ^{a}) K7 परमाविष्टो (for परयाविष्टो) — ^{b}) Here, as well as in BG 2 1^{c} and 2 10^{d}, the Kashmir cum-Bengali MSS generally read सीदमानोऽब्रवीदिदम *Sīdamāna suggests a more acute state of distress* than what is implied in विषीदन् — ^{cd}) For the reference अर्जुन उवाच before 28^{cd}, cf note on 21^{cd} above K7 दृष्ट्वेमं स्वजनं (in 28^{c}) — The singular forms इमं, स्वजनं etc. given by Ñ1 and S and several D MSS are also found in the O-J, while S K (with a few exceptions) and B favour the plural forms

31 ^{c}) K7 and O-J read with T1 G4

32 ^{d}) D10 च (for वा)

33 ^{d}) As to the Kash variant सुदुस्त्यजान्, cf Introduction, p lxxx

34 ^{d}) K7 ₈ शाला:, D9 श्याला: Regarding the spelling of the word, cf ❀ Cn स्यालशब्दो दन्त्यादिः 'विजामातुरुत वा घा स्यालात्' इति मन्त्रवर्णात् (Rv 1 109 2) । 'स्यालादानानावपनीति वा । लाजा लाजते । स्य शूर्प स्यते' इति यास्क (Nir 6 9) । ❀

35 ^{d}) किन्नु for किं नु is a good reading, but is not vouched for beyond the few MSS named

37 ^{b}) Manuscript evidence seems clearly to favour our reading सबान्धवान् in place of स्व° The reading conveys the implication that Arjuna would not have been averse to fighting, if it had been a question of killing just the Dhārtarāstras, and not the elders and preceptors also But in the fight, the *bāndhavas* cannot be so singled out The reading स्वबान्धवान् would place the emphasis on the fact that the Dhārtarāstras, despite their wickedness, are *our own relatives* — ^{c}) Many MSS giving the plural forms in 28^{cd} give the sing स्वजनं here

38 ^{c}) D10 पापं (for दोषं)

44 ^{d}) K7 D10 read, along with K1–₂ Ñ1 S and a few D MSS, °शुश्रुम for the grammatically regular °शुश्रुम, which is invariably given by Ś B and important K D manuscripts The form °शुश्रुम is formed on the analogy of शृणुम°, being a case of the substitution of primary for secondary endings In the Crit Ed, Ādiparvan 53 1 and 196 1, and Virāta 46 8, the form °शुश्रुम is accepted with a wavy line Both शुश्रुम and शुश्रुम are attested in the pre epic literature शुश्रुम in Kena Up 1 3, शुश्रुम in Maitrī Up 1 2 So, where MSS evidence favours the acceptance of the irregular शुश्रुम, the wavy line should be dispensed with, as has been done in Ādi 89 44 and 156 7 The agreement of the Śāradā and the Bengali should justify our acceptance of the regular °शुश्रुम with a wavy line

46 ^{d}) O-J reads क्षेमकर (for क्षेमतर)

47 As to the ref संजय उवाच, ins before 47 by practically all MSS, cf our note on 21^{cd} above — K6 is alone in proposing transp of 47^{b} and 47^{d}, probably in an attempt to follow the natural sequence of the actions

Colophon — *Adhy name* K8 सैन्यदर्शन, D8 अर्जुनविषादयोग

24 [BG 2]

1 ^{c}) For the *v l*, cf note to BG 1 28^{b} above

2 ^{ab}) K8 त्वा (for त्वा) D10 (m as in text) इदविषये (for इदं विषमे)

3 ^{a}) O-J with text — ^{d}) K8 परंतप (for °तप)

5 ^{c}) For the Kash reading, cf. Introduction, p lxxxii Just as महानुभावान् in 5^{a} gives the reason why the elders-and-preceptors should not be killed, the contrasted अर्थकामान् in 5^{c} would give the reason to justify their killing, assuming that अर्थ *is taken* to mean mere wealth and worldly possessions In that case, however, the last pāda would not be right Hence the Kashmirian change to अर्थकाम The alleged difficulty vanishes if अर्थ is interpreted as suggested Madhusūdana reads हिमहानुभावान् as one word हिमहा = सूर्य — ^{d}) K8 भुजीम (for भुञ्जीय)

6 ^{b}) The orig Ñ1 reading उत (for यदि) involves a hiatus and would have been preferable just on

that account, but no other MS supports it — [d]) D10 m प्राङ्मुखे (for प्रमुखे) would be historically accurate, as the Kauravas had taken up a position 'to the east' of the Pāṇḍava army, i e, with their faces towards the west The reading प्रमुखे or न प्रमुखे would mean 'here in front of us', but as it can also denote 'in our front ranks', the D2 or D10 m readings may have been intended to remove all doubt in the matter

7 [b]) K8 D0 10 त्वा (for त्वा) The commentators Ānandagiri, Madhusūdana and Sadānanda (the author of Cu) cite त्वा and gloss it by त्वा, showing clearly what their reading is — Jacobi (*ZDMG*, 72 [1918], pp 323 ff) considered stanzas 7–8 as later interpolations, because they introduce the traditional attitude of the pupil, which was regarded as the *sine qua non* for preceptorial instruction This is just as subjective as the viewpoint of Garbe, who at least attempted, as a rule, to give some objective reasons

8 [b]) The Kash reading य (involving a personal reference to Kṛṣṇa) is not supported by the best Kashmir MSS — [c]) K7 भूमौ च सापत्नम् (for भूमावसपत्नम्)

9 [b]) K8 D0 परतप , D10 प्रतापवान् (for परतप) The MSS are about equally divided between परतप and °तप , the latter being intrinsically superior परतप is not, however, likely to be changed to °तप in so many independent MSS

10 [d]) Cf note to BG 1 28[b]

11 Regarding the extra stanza (87*) found in the Ś and a few K MSS , cf Introduction, p LXXXIII — [ab]) For the Kash reading of this line, cf Introduction, p LXXXII — It may be worth noting that the oldest Mbh commentator Devabodha (a fragment of whose comm on the BG will be found on pp 11–14 of our edition of Devabodha's comm on the Bhīṣma) cites अन्वशोच

12 [a]) K7 reads न त्वेवाह with D6

13 [a]) K7 देहातर (for देहान्तर-)

15 [b]) K8 पुरुषर्षभ° (for °भ)

18 [b]) O-J reads नित्यप्रोक्ता (for नित्यस्योक्ता) — [c]) The Kash reading विनाशिन (for अनाशिन), which is also given in the O J , is to be construed with देहा°, but it involves tautology with अन्तवन्त

19 [c]) O-J reads नाभिजानीतां (for न विजानीत)

20 [b]) Cś supplies an अ before भविता because the commentator, quite unnecessarily, took the initial न of the second line with the verb म्रियते in the first line

21 [d]) For the Kash reading हन्यते हन्ति वा कथम् (evidently influenced by 19[d]), cf Introduction, p LXXXII

23 [c]) K7 क्लीवयन्त्यापो (for क्लेदय°)

24 [c]) The v l सततग (for सर्वगत°) seems at first sight to be a scribal mistake, possibly influenced by the marg paraphrase for मारुत° (23[d]) found in some MSS But the Viṣṇusmṛti, in its corresponding passage (largely imitative of the BG), also reads सततग Apparently some persons who maintained that the *jīva* or the individual soul was atomic in size and not omnipresent, have deliberately made the change Cf , in this connection, the observations of the commentary on Cr, the *Tātparyacandrikā* ❀ नात्र वहुश्रुत्यादिविरुद्ध जीवविभुत्व सर्वगतशब्देनोच्यते, किंतु अनुप्रवेशविषययोग्यता । जीवस्याणुत्वेऽपि क्रमेण नानाशरीरसवन्धात्सर्वगतत्वोक्ति । ❀

28 [d]) K8 परिवेदना (for °देवना) The v l seems to be no more than a scribal error Yet in the corresponding passage, even the Viṣṇusmṛti (20 46) reads परिवेदना

31 [ab]) The O J reads स्वधर्ममेव and विकल्पितुम्, thereby considerably improving the sense

32 [c]) The Ś1 s reading सुकृतात् (for सुखिन°), possibly gives a better sense, but the v l is not adequately supported

33 [a]) K7 D10 त्व धर्ममिम , K8 D9 त्व धर्म्यमिम (with the generality of the S recension)

35 [b]) D10 मन्यते (for मस्यन्ते) — [c]) To avoid the awkwardness of the hanging relative clause, Schlegel and Lassen actually proposed to read एषा, which is a v l already found in several MSS The scholars mentioned even sought to emend 34[cd] into एषा च त्वमभिमतोऽभूरायास्यसि लाघवम् ।

37 [a]) D0 10 प्राप्स्यमे (for प्राप्स्यसि) — [b]) The v l भुव is evidently for securing alliteration

38 c) The variant युध्यस्व can convey the sense of fighting for its own sake

38–39 That O-J has not at all understood the difference between the Sāṁkhya and the Yoga view-points follows from the tame paraphrase that it offers "Therefore get ready, be resolved to the work of fighting, for victory and defeat, they are gain equally Your mind has approached to Sāṁkhya and Yoga" The O-J at once leaps after this to st 41

40 a) The Kash v l [अ]तिक्रमनाश (for [अ]भि°) will have to be understood as अतिक्रमे or अतिक्रमेण नाश°, implying that, in Yoga buddhi, rules can be transgressed with impunity!

42 b) D9 10 read विपश्चित° with K1

43 b) For the Kash reading, cf Introduction, p LXXX

45 a) Schrader gives the v l त्रैगुण्यविचया (for °विषया) None of the available MSS record it He seems to have misread *sinvanti* as *cinvanti* in the Cg on the passage (cf *Kash Rec*, p 43),

48 The extra stanza (88*) found after 48 is probably an echo from the Brāhmana-vyādha-saṁvāda in the Āranyakaparvan 203 43 It rather disturbs the continuity of the topic Cb does not give the stanza

50 ab) The reading जहातीमे उभे is an attempt to secure a legitimate hiatus in place of the irregular जहातीह उभे — d) कर्म मकौशलम् is noted on the collation sheets as a variant of K1, but it is due to the failure of the collator to detect the उकार below स which is plainly visible in the photo The v l gives a good reading all the same

51 c) D10 reads जन्मकर्मविनिमुक्ता This reading, as well as, to a less extent, कर्मबन्धविनिर्मुक्ता° found in some Śāradā and K MSS, would seem somewhat to favour the Saṁnyāsi interpretation of the passage

53 a) K8 श्रुतिर्विप्रतिपन्ना ते, D10 श्रुतिविप्रतिपन्नानाम् — b) O-J निश्चिता with S1 3–, — c) O J समादौ (for समाधौ)

54 a) Several Śāradā and K MSS, in the next few stanzas, read स्थिर° for स्थित, probably due to the similarity of the Śāradā त with र — d) K8 आसीत्कि (for आसीत)

55 a) O J यदा सहरते कामान्, prob influenced by 58a — b) Co is alone in reading मनोहरान् (for मनोगतान्), which it explains by मनस्यतिप्रतिष्ठान — d) O-J स उच्यते (for तदोच्यते)

56 b) K8 सुखेषु, O-Jp सुखे तु (for सुखेषु)

59 After 59, O-J ins an extra stanza not found in any of our MSS, for which cf Introduction, p XCIV

60 a) For the Kash variant यततस्यापि हि, cf Introduction, p LXXVIII

61 b) For the Kash variant तत्पर, cf Introduction, p LXXX

63 d) O-J, like D2 Cm r, विनश्यति (for प्रणश्यति)

64 a) D10 °विमुक्तैस्तु (for °वियुक्तैस्तु) — d) प्रसादमभिगच्छति

65 d) K7 8 D9 10 पर्यवतिष्ठति, as in Ñ1 and a few Devanāgarī and most Southern MSS

69 c) D10 O J जागर्ति (for जाग्रति), prob under the influence of 69b

72 Ś1 D8 alone read, under the influence of the voc पार्थ, विमुह्यसि in the second pāda and ऋच्छसि in the fourth pāda.

Colophon — *Adhy name* D9 सांख्ययोग

25 [BG 3]

2 a) Most MSS (except the Nepali-Bengali group) read व्यामिश्रेणेव, the reading of Ca k l r, while Cm v are silent, and Cb c missing The *Amrtatarangini* of Purusottama observes ꣸ भगवद्वाक्य तु व्यामिश्र न भवति, पर तु जीवैर्न बुध्यत इति इवेत्यनेन ज्ञापितम् । मोहयसीत्यत्रापि भगवत्यनियौ मोहोऽनुचित इति ज्ञापितम् । ꣸ The second point is not as valid as the first, and one इव would be quite sufficient

3 a) K7 त्रिविधा (for द्विविधा) S1 is alone in reading कर्मिणाम् (for योगिनाम्) — c) K7 सत्यानां with Ś1 — d) MSS almost unanimously read कर्मयोगेन here as well as in BG 13 24d By Pāṇini 8 4 11, an option as regards the change of °न to °ण would have been possible, as the °न was a case end-

ing, but acc to 8 4 13, the option is disallowed by the presence of a guttural in the last member of the compound

9 ^{a}) K7 ग्रन्त्र (for [ऽ]न्यत्र) This would make the Yajña a source of bondage, which could not have been intended

12 ^{c}) The Ñ1 reading अप्रदायेभ्यो, also found in a few other MSS, and prob due to scribal error, can nevertheless yield good sense The word इभ्य means an opulent householder Cv, although citing अप्रदायेभ्यो, explains अप्रदायिभ्य

13 ^{cd}) For the idea, cf Manu 3 118 — ^{c}) The use of √भुज् in Ātm is permitted not only when the root means 'eating', but also when it means *upabhoga* in general So there is no conflict with Pāṇini 1 3 66, as suggested by Holtzmann, *Das Mahābhārata*, Band 2, p 165 — ^{d}) O-J reads चरन्ति for पचन्ति, thereby making it a more general statement

15 ^{a}) The Ko reading can yield the same sense as the text, if कर्मोद्भव is understood as कर्मण उद्भव यस्मात् — ^{b}) K8 ब्रह्माक्षरसमुद्भव, apparently understanding ब्रह्म as masculine

19 The Ś8 transfer of st 19 after st 24 (which was possibly endorsed by Cg) has this advantage that it does not make the apparent contrast between 17^{d} and 19^{b} so glaring by their juxtaposition St 19 and 25 go well together The transp is, however, without any other support — ^{d}) K7 पूरुष, K8 पौरुष (for पूरुष)

22 ^{d}) The Kash variant प्रवर्तेय means only that Kṛṣṇa takes up activity, not that he remains active all along, which the current text says, and which is in agreement with 23^{a} Ś9 Cb, however, introduce √ प्रवर्त् in 23^{a}

23 ^{a}) K8 वर्तेय (for वर्तेयं) — ^{c}) The Kash [अ]नुवर्तेरन् (for °वर्तन्ते) is meant to improve the syntax The sentence 23^{cd} is to be understood as parenthetical, वर्तेय in 23^{a} going with उत्सीदेयु in 24^{a}, and कुर्यां in 24^{b} with स्या and उपहन्या in 24^{cd}

27 ^{a}) D9 प्राकृतै (for प्रकृते), which is read by another Telugu MS also, while a Malayalam variant reported by Garrett reads प्रकृत्या — ^{b}) आगत is an acceptable Kash variant, not supported by non-K sources

28 ^{d}) K7, like Ko, reading सज्जते (for सज्जनं), due to similarity of त and न in the Śāradā script cf the v l in 29^{b}

29 ^{cd}) A pair of curious but significant variants given by an undated Devanāgarī MS from Adyar (A2 of the collation sheets) is गुह्यमविदं and कृत्स्नविन

32 ^{d}) The Ke Cb k reading is a gratuitous attempt at improving the alliteration effect

34 ^{a}) D9 (before corr) इन्द्रियस्येन्द्रियार्थेभ्यो

35 ^{d}) The Kash v l परधर्मोत्थादपि is intended to mean परधर्मेण (i e परधर्मं स्वीकृत्य) उत्थात्, but normally it can signify परधर्मस्य उत्थान् (= उत्पादन) The O-Jp reading स्वधर्मो for °धर्मो is evidently influenced by 35^{c}.

36 ^{b}) K8 पौरुष (for पूरुष)

37 For the Kash addition (89*), cf Introduction, p LXXXIII K6 makes stanza 36 with 89* lines 1–2 one continuous question of Arjuna, but 89* lines 1–2 presuppose Kṛṣṇa's reply to st 36 is given in st 37 The *Tātparyacandrikā* on Cr *apud* BG 11 27 quotes the five stanzas included in 89* and remarks एते श्लोका सन्ति न वेति देवो जानाति। पूर्वव्याख्यातृभिरनुदाहृतत्वा दध्ययनप्रसिद्ध्यभावाच्च भाष्यकारैरनादृता । न च गीताशास्त्रस्य श्लोकसंख्या व्यासादिभिरुक्ता। अतानीनास्त्वविश्वसनीया । — The following variants are found in the stanzas as there quoted — (L 1) चैप (for चैव) — (L 4) सुन तत्र (for सुप्तनप्त) — (L 8) मोहयश्च (for मोहयस्तु). — (L 10) रज प्रवर्तितो मोहात (for the prior half)

41 ^{c}) The Kash variant with a long ही (प्रजहीहि being an optional form for प्रजहिहि) makes the usual प्रजहि ह्येन word separation impossible The separation is suggested by 43^{c}, but involves the tautology of having तस्मात् and हि in the same sentence

Colophon —*Adhy name* D9 कर्मयोग

26 [BG 4]

1 ^{a}) K7 वैवस्वत (for विवस्वते) The Kash variant एव (for इम) is probably due to eye-wandering from the beginning of st 1 to that of st 2

2 ^{a}) The Kash. *v l* परपराख्यातम् is the instance of a marg paraphrase ousting the orig text

4 [a]) D? (before corr as in text) अवर (for अपर)

5 [c]) The O-J variant न तानि वेत्सि सर्वाणि would mean a confession by Kṛṣṇa of his own parviscience !

7 [ab]) K7 धर्मान्त्या ग्लानि is an impossible variant — [d]) The philosophical variant [अ]नाश (for [अ]त्थान) seems to be due to the commentaries Cg k

8 [b]) O-J reads विनाशाय दुरात्मनाम्

10 [b]) The Kash variant मदाश्रया (perhaps influenced by BG 18 56[b]) seems to be of the nature of a superlinear gloss ousting the orig text — [d]) K7 मद्भावमागता does not commit itself to the Advaita position, as does the current text मद्भावमागता

13 [a]) The grammatically incorrect reading चातुर्वर्ण्य of D5 has at least this merit that it does not involve a definite decision on the question as to whether the termination ष्यञ् at the end of the word चातुर्वर्ण्य is स्वार्थे (according to the Kāśikā), or is not स्वार्थे (acc to Patañjali, disregarding the ब्राह्मणादि interpretation of the Bhāṣya) Interpreting चातुर्वर्ण्य as चत्वारो वर्णाः (and not चतुर्णां वर्णानां कर्म) means that, regarding the wording of the Vārtika on Pāṇini 5 1 124, we are—contrary to established practice—following the later Kāśikā in preference to the ancient Patañjali Kaiyaṭa on the passage (Pāṇini 5 1 124) defends the Kāśikā, but not quite convincingly I have discussed the passage in a paper contributed to Prof. M Hiriyanna Commemoration Volume

18 [ab]) O-J reads as S1-3 5 K6 Cg k — [c]) O-J reads मनुष्याणां (for मनुष्येषु) — [d]) The B1 variant कृत्स्नकर्मसु may also have been कृत्स्नकर्मसुत्, as there is a blank space after सु in the orig MS Both the variants yield good sense

19 [b]) The K0 reading is peculiar to that MS

20 [a]) D10 त्यक्त- (for त्यक्त्वा) — [b]) D6 gives the variant निरामय, which avoids the possibility of conflicting interpretations occasioned by the current निराश्रय

22 [d]) K8 निबध्यन्ते (for निबध्यते)

23 [a]) Thomson conjectured युक्तस्य for मुक्तस्य, which is found in Ñ1 (marg sec m) — [c]) Noteworthy is the Ś1 variant ज्ञानायारभत, which may have been influenced by 23[b]

26 K8, like S1 K2, om (hapl) 26[cd]

31 [a]) K7 यज्ञशिष्टा°

33 [c]) Garrett reports a Malayalam variant [अ]खिले (for [अ]खिलं), which avoids the tautology of सर्वं and अखिलं

34 [b]) O-J reads मेधया (for सेवया)

35 [a]) K7 न पुनर्मोहाद् — [b]) K8 यास्यति (for यास्यसि) — [c]) The Kash reading अशेषाणि (for अशेषेण) is due to case attraction The reading is found in several non K manuscripts also

38 [c]) D10 यत्स्वयं (for तत्स्वयम्)

39 [b]) Note the variant मत्पर (for तत्पर)

Colophon — *Adhy name* K7 योगनाम, K8 ज्ञानमयनयोग°, D9 ज्ञानयोग°, D10 ज्ञानविभागयोग

27 [BG 5]

1 [a]) K7 कर्मणा (sic) (for कर्मणां) — [d]) K8 ब्रूहि तन्मे (by transp)

5 [b]) Noteworthy is the Kash variant अनुगम्यते (for अपि गम्यते), which assigns a distinctly subordinate position to the Yoga followers, as compared to the Sāṃkhyas

6 [d]) D9, like Ñ1, reading अचिरेण (for नचिरेण), involves a hiatus, which may have been original

10 [cd]) K8 पापेन्य (for पापेन), and [अ]म्भसि (for [अ]म्भसा) O-J न स लिप्यति दोषेण (for 10[c])

11 [d]) D10 °सिद्धये (for °शुद्धये)

14 [a]) Ś1 is alone in reading नाकर्तृत्वं न कर्तृत्वं, thus avoiding a possible contradiction with a text like BG 4 13, where God is declared to be the creator of all karmans as such

15 [b]) K8 सुकृतिं (for सुकृतं)

16 [d]) तत्परं is to be understood as two words तद् परम्

17 The extra stanza (90*) found in some Kash MSS is of the nature of another illustration for the statement in st 10-11, suggested by the simile आदित्यवत् in 16[c] Schrader concedes that the stanza may have been a later addition Kṣemendra (*Bhāratamañjarī*, p 396, st 87) knows this added verse, which he gives as under

शृण्वन्तोऽपि वदन्तोऽपि स्पृशन्तोऽपि स्वकर्मणि ।
सक्ता अपि न सज्जन्ति पङ्के रविकरा इव ॥

21 [b]) K7 8 य· सुखम् (for यत्सुखम्) For a discussion of the variant, cf Introduction, p LXXIX

24 The Yoga that forms the topic of the latter part of this chapter is understood by most Kashmir commentators as a special kind of highest Yogic discipline परमो योग· (and not mere कर्मयोग), and this point is apparently brought out by the Kash variants for 24[c] and 23[d] — [d]) K8 ब्रह्म भूयोऽधिगच्छति

25 [b]) K7 क्षीणकिल्बिषा — [c]) K8 जितात्मान (for यता°)

26 [a]) D9 °विमुक्ताना — [b]) K8 जितनेत्रणाम — [d]) K7 D9 10 विजितात्मनाम्

28 [a]) K8 जितेंद्रिय°

Colophon — *Adhy name* K7 D10 सन्यासयोग , K8 प्रकृतियोग° , D9 सांख्ययोग·

28 [BG 6]

2 [a]) The Śi reading सन्यास इति (for सन्यासमिति) is what a grammatical purist would prefer

4 [d]) D9 स उच्यते (for तदोच्यते)

5 [b]) For अवसादयेत्, O-J gives अथ सादयेत् — [c]) O-J बन्ध (for बन्धुर्)

7 [b]) For the emendation of Cb, cf Introduction, p LXXX–LXXXI — [d]) K7 D9 10 as in the text

8 [b]) K7 कूटस्थोपि जितेन्द्रिय , probably caused by scribal confusion between पि and वि

9 [d]) विमुच्यते (for विशिष्यते) is a variant noticed by Cś It is not presented by any of our MSS

10 [c]) O-J यतिचित्तात्मा (for यत°).

12 [d]) K7 आत्मनि शुद्धये (for आत्मविशुद्धये)

13 [b]) O-J धारयन्चल मन·, D10 धारयन्नचल स्थिरम्

14 [b]) K8 ब्रह्मचारी व्रते (for °चारिव्रत)

15 [a]) D9 10 एव युञ्जन् (by transp)

16 For the Kash variants, cf Introduction, p LXXVIII, footnote 2

19 [c]) K8 निवृत्तचित्तस्य (for यत°) — [d]) आत्मनि, the Kash reading, is more correct, but आत्मन (genitive) can be used in the same sense

20 [d]) The Śi variant तिष्ठति (for तुष्यति) may have been influenced by 18[b], but can yield a good sense

23 [b]) D10 योगसज्ञित (for °सज्ञितम्)

24 [b]) G3 variant त्यक्त्वा ज्ञानयोगेन may have been influenced by BG 18 66[a]

25 [a]) K8 उपरमेत (hypermetric) (for उपरमेद्)

26 [a]) K7 D9 10 निश्चलति (for निश्चरति)

27 [c]) K8 D9 शान्तिरजस (for शान्त°)

28 [a]) K7 एव युञ्जन् (by transp) — [b]) The Kash variant is evidently influenced by 15[b] — [cd]) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXXI

32 [b]) O-J यो ऽर्जुन (for योऽर्जुन)

36 [a]) K8 (before corr) असयतात्मनो (for °त्मना)

38 [d]) The Kashmir variant for this pāda is motivated by the circumstance that the post half of line 1 of 91* is a variant of 38[d] The Kashmir reading is tautologous, and the word वा suggests no alternative to नश्यति in 38[b]

39 [a]) For the Kash variant एव मे, cf Introduction, p LXXVIII

41 [d]) K7 योगभ्रष्टो हि (for °भ्रष्टोऽभि-)

42 [b]) K7 D9 10 m भवति (for भवति)

43 [b]) K7 D10 पूर्वदेहिक, K8 पूर्वदैहिक The grammatically allowable forms are पौर्वदेहिक under the general rule in Pānini 7 2 118, and पौर्वदेहिक under Pānini 7 3 20 on the assumption that the अनुशतिकगण is an आकृतिगण

44 [b]) K8 सन् (for स)

Colophon — *Adhy name* K7 आत्मसयमयोग, K8 अध्यात्मदर्शन , D9 10 अभ्यासयोग·

29 [BG 7]

2 Apparently, Cb reads 2[cd] as in our text, and has चिन्तनीय यदुत्कृष्ट मन्त्र तदुपदिश्यते as an *additional* line, before which, probably, there was another line to make a complete stanza Cb breaks off soon after this point

4 Regarding the additional pāda found in O-J

after 4^cd, cf Introduction, p xcv

6 ^c) O-J लोकस्य (for जगत)

8 ^b) O-J प्रभात (for प्रभामि) — ^c) O-Jp सर्ववेदेषु (for सर्ववेदेषु)

9 ^ab) O-J पृथिव्या हि मेनोस्मि च — ^c) O-J जीविका (for जीवन)

16 ^b) O-J नग (for जना)

18 ^b) For the variant नत (for ननम), cf Introduction, p LXXVIII

19 ^d) Ks न दुर्लभ (for दुर्लभ)

20 ^a) Ks स्नातना (for इत) — ^c) Ks निश्चयम् (for निनमन)

21 ^d) The Ś1 reading makes the sense of the current जानेव explicit The reading is solitary

22 ^d) It is possible to take नस्यागधनम as नस्या आपनम with archaic Samdhi after विसर्गलोप

23 The Kash additions 93* and (alternatively) 94* are easy elaborations (suggested by BG 9 25), which are possible in text-conflation

27 ^d) D10 मर्त्य (for मम) is a *lectio facilior*

29 ^b) For the Kash variant ननि (or alternatively यनि), cf Introduction, p LXXVIII — ^c) O-J न तद्विद्गमल इत्यन (by transp) — ^d) O-J अध्यत्त (for अध्यात्म), cf Introduction, p XCVI

Colophon — *Adhy name* Ks अध्यात्मयोग, D10 ज्ञानविज्ञानयोग

30 [BG 8]

2 ^c) D10 प्रयाणकालेपि (for काले च)

5 ^b) O-J त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) — ^c) O-J साद्भाव [? to be corr to मोहभाव] (for स मद्भाव) — ^d) O-J स याति परमां गतिम् (= 13^d)

7 ^d) O-J मामेवैष्यसि न संशय

11 ^d) D10 सग्रहेण (for संग्रहेण)

12 ^c) Ks मूर्ध्न्याधायात्मन प्राणान्, O-J मूर्ध्न्याधाय च प्राणान् — ^d) Ks योगधारण, D9 °धारिणा (for °धारणाम्) O-J योगे धारयेत

13 ^cd) Ś1 wants to specify the परमा गति (as मद्भाव The reading is not found in any other MS

17 ^b) For the Kash variant ये (for यद्), cf Introduction, p LXXIX

18 ^d) Ks D9 °सज्ञिके (for °ज्ञके)

21 ^a) In some MSS य (referring to the *अक्षर*) seems to have been changed to यत under the influence of the तत् in the following pāda

22 The Kash addition (97*) only serves to make explicit the implication of 21^c The MSS making this addition read 22^d as यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् in the place of येन सर्वमिदं ततम्, which last, Garbe regarded as a Vedāntic interpolation

28 ^b) Ks प्रविष्ट (for प्रदिष्टम्)

Colophon — *Adhy name* Ks महापुरुषयोग, D9 10 अक्षरब्रह्मयोग

31 [BG 9]

1 ^c) D10 ज्ञानविज्ञानसहित, O-J ज्ञानविज्ञानसहित (cf Introduction, p XCVI)

3 ^b) Ks धर्मस्यास्य (for धर्मस्यास्य)

5 ^d) Ks भूतात्मा (for ममात्मा)

6 The extra passage (100*) given by Kash MSS is of the same nature as the extra passage (99*) given by D3 alone, both being prob verses familiar to some reader-scribe and jotted down in the margin, and thence transported on to the text

7 ^b) Ks मामिकाम् (for मामिकाम)

8 ^a) As Schlegel pointed out, a distinction is intended between the Lord's relation to the Prakṛti, when it is a question of the birth of an Avatāra, and when there is to be the birth of ordinary created beings, and the BG employs in 4 6^c and 9 8^a two different words to express that relation Ś1 ignores this intended difference and repeats here the earlier pāda

11 ^d) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXIX The influence of BG 7 14^cd is evidently responsible for the change

14 ^b) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXVIII

16 ^b) The O-J variant औषधि (for औषधम्) comes nearer to its intended sense of सोम

18 ^b) D10 महत् (for सुहृत्)

20 ^b) Ks प्रार्थयन्ति (for °यन्ते)

21 [b]) D10 मृत्युलोक (for मर्त्य°)

27 [c]) For the O J reading of this pāda, cf Introduction, p XCIII

31 [c]) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXVIII

Colophon —*Adhy name* Ks भक्तियोग, D9 10 राजगुह्य

32 [BG 10]

3 [c]) D10 समर्थेषु (for स मर्त्येषु)

8 [ab]) The Kash variants अयं and इत presuppose that the speaker is pointing to himself while uttering these words

9 [d]) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXIX

14 [d]) Schrader quotes त्वमव्यय as a variant The usual Kash sources have only देवा महत्पय

16 [b]) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXIX It is curious to note that दिव्या ह्यात्मविभूतय has become a fixed phrase to be used both as nominative as well as accusative For instance, in the Saṁkaragītā (Viṣṇudharmottara, I. 52–65), we read (adhy 56. st 1)

तस्य देवातिदेवस्य विष्णोरमिततेजस ।
त्वत्तोऽहं श्रोतुमिच्छामि दिव्या ह्यात्मविभूतय ॥

19 [b]) See 16[b] above

21 [b]) O-J अहमंशुमान् (for रविरंशु°) That अंशुमान is the name of a particular रवि has not been seen by the author of this supposed emendation

24 [c]) The Kash variant सेनान्यामप्यहं is merely intended to give the grammatically correct gen plu form in place of the current सेनानीनाम्

27 [c]) ऐरावण (instead of ऐरावत) is the form generally preferred by Kash and Nepali MSS, but not invariably so Of the variants of 6 13 33[d] O-J also reads ऐरावणो

28 [a]) O J वज्रो (for वज्र) The word is both masc and neut —[c]) For the Kash variant, cf Introduction, p LXXIX

29 [d]) The Ś1 K4 D3 variant यमयमिनाम् makes it quite clear that यम is not = मृत्यु (mentioned in 34[a]), but is one of the eight योगाङ्ग

32 [a]) For the variant नगाणाम, cf 5 19[a] —[c]) K8 अध्यात्ममसि विद्यानां

34 [cd]) Helpful for the interpretation of this line is the following from the Bhāgavata Purāṇa xi 16 40—

तेज श्री कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्याग सौभग भग ।
वीर्यं तितिक्षा विज्ञान यत्र यत्र स मेंऽशक ॥

The BG enumerates only such qualities of the womankind as testify to their divine inheritance

35 For the extra stanza (101*) after 35, cf Introduction, p XCV Schrader notes (*Kash Rec*, p 11) that a Dublin MS reported by Denis Croften (*Transactions*, *Royal Irish Academy* [1858] vol XXIV) gives the extra verse as follows

ओषधीना यवा चास्मि धातूनामस्मि काञ्चनम् ।
सर्वेषा गन्धानाना दर्भोऽहं पाण्डुनन्दन ॥

41 = (var) Vāyu 2 5 136

42 [ab]) D10 बहुनोक्तेन किं ज्ञानेन The Dublin MS above mentioned apparently reads, like C3, बहुनैतेन किं ज्ञानेन (cf Schrader *Rezensionen der Bhagavadgītā*, Festschrift M Winternitz, p 49, note)

Colophon —*Adhy name* Ks D9 10 विभूतियोग

33 [BG 11]

2 [b]) Ks विस्तरतो (for °शो)

4 [c]) The Kash MSS generally read, here and in BG 11 9[b], and 18 75[c], 78[a], योगीश्वर in place of योगेश्वर, the latter expression being, perhaps, warranted by BG 9 5[b] and 11 8[d]

5 [b]) O-J शतशो वा (for °शोऽथ)

8 [a]) Ks (before corr as in text) D9 द्रक्ष्यसे, D10 शक्यते —[b]) D10 च चक्षुषा (for स्वच°)

11 [a]) The Kash reading °माल्याम्बर° for °माल्याम्बर° avoids the difficulty of interpreting माल्यम् Cś renders it by पुष्पाणि, Madhusūdana, Varavara-muni, and others by माला or स्रज If the derivation be माला एव माल्यम् it raises the question (which was already raised under 6 1 20[d] and 26 13) regarding the exact wording and interpretation of the Vārtika to Pāṇini 5 1 124 If it means flowers, it can be derived according to Pāṇini 4 4 98 —[c]) Garrett reports a Malayalam variant देहम् (for देवम्)

Note the Vaisnavite reading विष्णुम् given by Ś1 alone here as well as in 14* below Schlegel read दीप्तम्

12 c) K8 माम्याद् (for मा स्याद्), due to similarity of स and म in the Śāradā script

13 d) K8 D9 10 तथा (for तदा)

16 d) The Dublin MS also reads विश्वरूपम् It is difficult to say whether विश्वरूप was changed to °रूपम् by case-attraction to the ending of 16^b, or विश्वरूपम to °रूप by case attraction to the adjacent विश्वेश्वर

18 b) D10 (m as in text) निदानम (for निधानम्) — c) सात्वत° (for शाश्वत°) is given by only a few Kash. MSS and seems both secondary and sectarian Compare BG 14 27^c, where no such variant is reported In the Crit App a quotation from Cā is given Cg observes सात्वतधर्मगोप्तेति । सत्-सत्य-क्रियाज्ञानयोरुभयोरपि भेदाप्रतिभासात्मक तथा सत्तात्मक प्रकाशरूप तत्त्व विधते येषा ते सात्वता । तेषा धर्म अनवरतग्रहणमन्यामपरत्वात्सूक्ष्मिहारविषय सकल्पमार्गोत्तीर्ण । त गोपायते । It is, of course, possible to take सात्वत by itself as a vocative — d) Garrett reports मतोसि (for मतो मे)

19 c) Where the text has त्वा it is usual for Cś to explain it by त्वाम्, and where there is no such explanation, it is presumed that it had त्वा before it Nevertheless the MSS at times divide themselves almost equally, and we could have read त्वा for त्वा

20 c) Only Ś1 Ko 4 Da2 D8 read with Cś, accepted as text. The major group with S contains only a transposition उग्र तवेद (for इद तवोग्र) The Kash group in the main gives a different reading So there is not enough justification for rejecting Cś

21 a) The better MSS of Cś contain the words त्वा त्वाम् Cn apparently had a different reading, and observes ❀ त्वामिति पाठ आचार्यव्याख्यात इति भाति । अन्यथा त्वा त्वामिति भाष्यपाठोऽपेक्षित । असुरसघा इति पद छित्त्वा भूभारभूता दुर्योधनादयस्त्वा विशन्तीत्यपि वक्तव्यमिति तट्टीकाकारोक्तिस्तु (e g , आनन्दगिरि) त्वा-इति पाठे सगच्छत इति ज्ञेयम् । ❀

22 d) D9 (before corr) त्वा (for त्वा) ❀ Cś त्वा त्वा विस्मिता विसयमापन्ना सन्तस्त एव सर्वे । ❀ No MS reads एव (for चैव)

24 c) D9, with the majority of Kashmir and S MSS , reads त्वा (for त्वा), but no commentator cites त्वा We have accepted त्वा with a wavy line following B and some reliable Kashmir MSS like Ś1 Ko 1 D2 8

27–29 The three stanzas, by the addition of 103*, become 4½ (सार्ध श्लोकचतुष्कम्), and by the introduction of 102* (which Ś1 alone has preserved) become full five stanzas Ck, unaware of 102*, justifies the साधश्लोक or six-line stanza (viz 103*) thus — ❀ Ck अत्र नानारूपे इत्यादि त्वच्छरीर प्रविष्टा इत्यन्त श्लोकसाधक श्लोकसाम्यार्थे केचित्र पठन्ति । कश्चित् त्वत्तेजसा निहता नूनम्-इत्यादिश्लोकाधमनेनाभिप्रायेण न पठति । इह तु बहुपुस्तकप्रामाण्यादाद्रियते च तत्र साधश्लोकप्रणयनाद्यासमुने साधमेव पठितम् । ❀ Nevertheless there remains the incongruity between the many mouths (वक्त्राणि) being spoken of as one mouth (वक्त्र) in 103*, line 2 For that, Ck gives a rather forced explanation ❀ Ck किं तु तव वक्त्राणि विशन्तीति बहुवचनेन उपक्रम्य, अचिन्त्यरूप तव वक्त्र विशन्ति इति यदुक्त तत्र कालपुरुषमवच्छिन्नो घोराकृतिविशेषरूपा नानाविधा शक्तय एकस्या त्वदीयाया सामान्यशक्तौ परिणमन्तीति भगवत सर्वशक्त्याश्रयत्वप्रतिपादनपर बोद्धव्यम्, यत अचिन्त्यरूपत्वेन विशेषण मुक्तम् । ❀

28 c) O-J तथामी नरनाथ लोकवीरा — d) O-J. वक्त्राण्यभितो द्रवन्ति

29 a) K8 D10 प्रदीप्त- (for प्रदीप्तं) — b) O-J शान्ति च नाश च यमाभिभूतास् — c) O-J तथैव भस्मात् मायन्ति लोका

30 d) D10 विष्णो (for विष्णो)

31 a) D10 आख्याय (for आख्याहि)

32 b) O-J अह (for इह)

33 c) D10, like K6, मयैव ते

34 b) K8 योधमुख्यान् — c) D10 हतास्त्व (for हतास्त्व) — d) D10 व्यथिष्ठा (for व्यथिष्ठा)

38 c) Garrett reports वेद्यश्च (for वेद्य च) — d) K8 D10 अनन्तरूपम् (cf 16^b)

39–40 With 39^{ab}, 104* makes one complete stanza The next stanza of four lines will accordingly include all the ' नम ' lines ($39^{cd} + 40^{ab}$), and this seems to have prompted the addition To complete the next stanza, 105* is added to make the उत्तरार्ध, 40^{cd} being turned into the पूर्वार्ध

40 b) O-J काले (for सर्व)

41 b) For the Kash variant सखे च, cf Introduction, p LXXIX The attempt to split सखेति into सखे + अति, and taking अति with उक्त is much too far

fetched — ^{e}) The Kash variant तदेव (for तदेव्, where इद् has to be taken adverbially) is an obvious *lectio facilior* Some supply विश्वरूप after इद्

42 ^{c}) तत्समक्ष is to be understood as two words ॐ Cś तत् समक्ष । तच्छन्द क्रियाविशेषणार्थ । ॐ The Ś1 6 Cā variant सत्समक्ष (= सज्जनानां समक्ष) is not quite satisfactory Taking तत् adverbially, we can translate "there in company," or "indeed, in company"

43 ^{b}) Ks पूर्वश्च, D10 पूर्वस (for पूज्यश्च) Schlegel read गुरोगरीयान्

44 ^{d}) For the Kash variant प्रियस्यार्हसि, cf Introduction, p LXXX. — The *Tātparyacandrikā* on Cr knows the extra stanzas 106* which it quotes with the following variants — (L 7-8) कर्तासि लोकस्य यत॰ स्वय विभो स्वत्त॰ सर्वं त्वयि सर्वं त्वमेव — (L 10) कर्मोन्मान न च (for कर्मोपमान न हि) The commentator does not decide upon the question of their authenticity

46 ^{c}) The K6 reading भुजद्वयेन seems to be an invention of this source alone, as it is not found in any other MS Although mace and discus are the only two weapons mentioned, stanza 50^{a} tells us that they are the weapons held by the Vāsudeva form, i e, with the discus held in the upper right hand and mace in the lower left hand The conch and the lotus held in the other two hands are not mentioned here, probably because they were not fighting weapons [On the twentyfour images of Viṣṇu with the respective disposal of the four weapons in the four hands, cf the Padmapurāṇa, Pātālakhaṇḍa, chapter 78, stanzas 16-27^{ab}] In st 45^{c} Arjuna, it will be remembered, uses the expression तदेव, which implies that he had already seen the form before This was actually the case cf. st 17 Only, this divine form then appeared in immediate succession to the many-armed form, stayed for a moment, and was lost again in the Omniform Apparition Now, Arjuna wants to see that form, alone (*tadeva*) and steadily (*tathaiva*) Kṛṣṇa agrees to this (49^{cd}) This will also explain the use of the word *bhūyaḥ* in 50^{b} Since in stanza 50 we are told that the Divine Person assumed once again a milder form after showing the four-armed form to Arjuna, it is obvious that we have here three forms of manifestation Thousand-armed, Four armed, and Two-armed (*mānuṣa*) It is in the light of this that we have to understand the variant

स्वियरूप in 45^{c}, and the Cup proposal to read देव and रूपम् as one word. In this connection, cf the following from योगवासिष्ठ I 53 37f

> पर रूपमनाद्यन्त यन्ममैकमनामयन् ।
> मायात्मपरमात्मादिशब्दैनैतदुदीर्यते ॥
> यावदप्रतिबुद्धस्त्वमनात्मज्ञतया स्थित ।
> तावच्चतुर्भुजाकारदेवपूजापरो भव ॥

48 ^{c}) Ks D10 त्वद्यमह (for त्वद्य[ ] अह, with the archaic Saṁdhi and hiatus, which seem to have bothered scribes and students) compare the same phenomenon in 54^{ab}

53 ^{a}) O J देवैर् (for वेदैर्) O-Jp तमसा (for तपसा)

55 ^{b}) O J मद्भावात् (for मद्भक्त)

Colophon — *Adhy name* Ks विश्वरूपदर्शन ; D9 10 °दर्शनयोग

34 [BG 12]

4 ^{c}) Ks मामेव (for मामेव)

8 . ^{a}) O-J सधत्स्व (for आधत्स्व) — ^{cd}) The Kash reading योगमुत्तममास्थित (for ^{d}) is evidently a device to avoid the hiatus मय्येव + अत

9 ^{b}) Ks, like T2, अशक्तोपि — ^{d}) Garrett reports मामिच्छस्व (for मामिच्छाप्तु)

10 ^{d}) S1 is alone in reading मुक्तिम् (for सिद्धिम्) Mukti by practising karmans must have been felt as an unexpected juxtaposition !

11 ^{b}) The Ñ1 reading उद्योगमाश्रित (which is also given by a few S MSS) does not yield a bad sense, but philosophically, the accepted reading (which is also better documented) is necessary — ^{d}) The Ś1 Ko reading यतात्मवाक् is not unacceptable only it has not more support

16 ^{c}) The Kash readings सर्वारम्भफलत्यागी in 16^{c}, as well as शुभाशुभफलत्यागी in 17^{c}, afford scope for raising the question whether the karmans as such are to be carried on But, on the other side, the compound could be understood as 'who abandons सवारम्भ *and* फल, or शुभाशुभ[कर्मन्‌स] *and* फल' Compare BG 14 25^{c}

Colophon — *Adhy name* Ks सन्यासयोग, D9 भक्तियोग

35 [BG 13]

1 Stanzas 108* and (alternatively) 109* are meant to lessen the abruptness of the introduction of the क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ discussion in this chapter — [b]) D9, like D6, क्षेत्र इत्यभि°, to correspond with क्षेत्रज्ञ इति in [d]

2 [c]) T2 reading क्षेत्रज्ञक्षेत्रयोर्, probably to respect the vārtika अभ्यर्हितं च to Pānini 2 2 34, as क्षेत्रज्ञ is more important than क्षेत्र

4 [b]) Garrett reports वचोभिर् (for छन्दोभिर्) — [d]) For the Kash. variant विनिश्चिनम् (for °श्चितै°), cf Introduction, p LXXXI

6 [d]) For the interpretation of चेतना धृति as one word (चेतनाधृति, चेतनस्य आधृति), cf The *Tātparya-candrikā* on the Cr to the passage.

11 [a]) The Kash change of °नित्यत्व to °निष्ठत्व, here, and of °नित्या to °निष्ठा in BG 15 5[b], is uncalled for in view of the more archaic use of the word नित्य in texts like इन्द्रियनित्यं वचनम् and अधनित्य परीक्षेत from the *Nirukta*, or धर्मनित्या (Crit Ed धर्मे नित्या) विचेष्टा (Mbh 5 27 1)

12 [d]) Cu cites the two readings अनादिमत्परं and अनादि मत्परं and, after some discussion, decides in favour of the former

16 [a]) For the Kash variant अविभक्तं विभक्तेषु, cf Introduction, p LXXXI

17 [d]) The Kash. reading वेष्टितं is only a scribal lapse S1 मध्यगं and the more usual धिष्ठितं are only easy make-shifts C5 explains the text विष्ठितम् by विशेषेण स्थितम्

20 [a]) The MSS are all unanimous in reading कार्यकारण°, which C6 cites as a *pāṭhabheda* It is possible to interpret both readings cogently

22 [a]) The Kash variant उपदेष्टा does not convey the 'Sākṣitva' idea, which उपद्रष्टा implies — [b]) The variant कर्ता (for भोक्ता) contradicts the normal role assigned to the Puruṣa with reference to the body

23 [d]) K8 भूयोपि (for भूयोऽभि-)

24 [a]) K8 ध्याने नात्मनि (for ध्यानेनात्मनि) — [d]), For कर्मयोगेन (not °योगेण), cf note to 6 25 3[d]

25 [a]) Garrett reports [s]न्येवम् (for त्वेवम्)

32 [b/d]) O-J नोपलभ्यते (for नोपलिप्यते) Regarding this variant, cf Introduction, p XCVIII

33 [ab]) O J एषो (for एक), and लोकं कृत्स्नम् (for कृत्स्नं लोकम्) — [c]) O-J transp क्षेत्र and क्षेत्री

Colophon — *Adhy name* K8 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग. D9 10 प्रकृतिपुरुषविवेक (D10 °विभाग) योग.

36 [BG 14]

7 [d]) D8 देहिनाम् (for देहिनम्), obviously due to eye wandering to the ending of the first line of the next stanza

9 [a]) O J सत्त्वं सक्ते (for सत्त्वं सुखे)

10 [b]) The Kash. variant वर्धते is of the nature of a gloss for भवति, which primarily denotes वृद्धि

11 [b]) K8 प्रकाशम् (for प्रकाश[])

12 [a]) As to the variant लोभप्रवृत्तिरारम्भ, it is quite possible, in copying to dictation, to mis hear लोभः प्रवृत्ति° as लोभप्रवृत्ति° The contrary is a little less probable but not impossible Rajas is described as *rāgātmaka* (7[a]) and as the parent of *lobha* (17[b]), so that *lobha* is the first result of Rajas in ascendant *Lobha* produces conation (pravṛtti) which in time is translated into actual activity (ārambha) Action once begun, you do not wish to give up (asamaḥ), because your *lobha* has become now an ardent passion (spṛhā) Thus 13[ab] gives a sequential statement as to the consequences of Rajas waxing, so that the variant लोभप्रवृत्ति° does not seem very satisfactory Nor is that variant adequately supported by MSS — [d]) The variant कुरुनन्दन is probably due to an eye-wandering to 13[d] There has been in 13[d] a reverse eye-wandering in some MSS with reference to 12[d]

18 [a]) O-J गच्छति सत्त्वस्थो, [b]) तिष्ठति राजस, [c]) °गुणवृत्तिस्थ, and [d]) अधो गच्छति — all statements in the singular number — [c]) K8 D10 °गुणवृत्तिस्था (for °गुणवृत्तस्था)

22 After the ref at the beginning of this stanza, the scribe of K0 at first omitted (by hapl) stanzas 22–27 However, he soon perceived the mistake, but failed to delete the wrongly written lines covering stanzas 1–2 of the next chapter

23 [d]) For the Kash variant यो ऽवतिष्ठति, cf Introduction, p LXXIX

24 ^{a}) The Ck variant समदुःखसुखस्वप्न is thus explained by the comm सुखदुःखस्वप्न इति सत्त्वरजस्तमोवृत्तय उक्ता । न सुखे प्रीयते, न दुःखे द्वेष्टि, न स्वप्ने मुह्यति । The order in that case should have been सुख-दुःख-स्वप्न

25 ^{c}) For the Kash variant सर्वारम्भफल°, cf 6 34 16^{c}

26 ^{c}) D9 (before corr) स्त्रीन्गुणान् (for स गुणान्)

Colophon — *Adhy name* K8 गुणत्रयविभागयोग, D9 गुणातीतयोग

37 [BG 15]

☞ The entire adhyāya is wanting in O-J

2 ^{a}) D9 10 अधश्चोर्ध्वं च (for अधश्चोर्ध्वं)

3 ^{c}) K8 सविरूढ° (for सुविरूढ°)

4 ^{b}) For the Kash variant गतो न निवर्तेन, cf Introduction, p LXXVIII

5 ^{b}) For the Kash variant अध्यात्मनिष्ठा, vide 6 35 11^{a} note — ^{c}) Garrett reports सुखदुःखसंज्ञैर् (for °संज्ञैर्)

13 ^{a}) K8 is alone in giving the reading मामाविश्य (for गामाविश्य), which makes no sense, unless माम is taken to mean लक्ष्मीम् or प्रकृतिम् The emendation of गामाविश्य च into योगमाविश्य by the Pandit scribe of D8 is instructive

14 ^{a}) K8, like K5, विश्वानरो (for वैश्वानरो) — ^{c}) Cā °सखो भूत्वा, suggested by the natural friendship between the fire and the wind

16 ^{c}) K8 रक्ष सर्वाणि भूतानि (!)

18 ^{d}) Garrett reports कथित° (for प्रथित)

Colophon — *Adhy name* K8 पुरुषोत्तमयोग; D9 संसारवृक्षच्छेदकुठारयोग, D10 पुराणपुरुषोत्तमयोग

38 [BG 16]

☞ The entire adhyāya is wanting in O J

2 ^{c}) For the Kash. variant अलौल्य च, cf Introduction, p LXXIX

5 ^{b}) K8 निर्बधाय (for निबन्धाय)

7 ^{b}) Garrett reports यथा (for जना)

8 ^{b}) Garrett reports अधीश्वरम् (for अनी°) — ^{d}) कामोद्भुतम् would be the correct grammatical form, but °हैतुकम् is the one more often to be met with C§ says ॥ कामहैतुकमेव कामोद्भुतम् ॥

9 ^{b}) Garrett reports [ऽ]धिता (for [ऽ]हिता)

10 ^{a}) Some MSS read दुःपूरम् (for दुष्पूरम्)

13 ^{b}) For the variant इम प्राप्स्ये (for इमं प्राप्स्ये), cf Introduction, p LXXIX That मनोगतम् can be the original reading, is rendered probable also in view of 6 24 55^{b} Schlegel suggested मनोरथम्

14 ^{b}) Garrett reports अन्यान् (for अपि) — ^{c}) K8 योगी (for भोगी)

16 ^{c}) D9 (before corr) प्रवृत्ता (for प्रसक्ता)

21 ^{a}) Garrett reports नरकस्योक्त (for °स्येद)

22 ^{b}) Garrett reports कामद्वारैर् (for तमोद्वारैस्)

Colophon — *Adhy name* K8 नरकयोग, D9 10 दैवासुरसंपद्विभागयोग

39 [BG 17]

☞ The entire adhyāya is wanting in O-J

2 ^{b}) K8 स्वभावज (for स्वभावजा)

6 ^{a}) Garrett reports शरीर स्थ (for शरीरस्थ)

7 ^{d}) Schrader gives इम for इम as a Kashmirian reading Actually it is given by only one of our G MSS It may be due to dittography of the म at the end of the previous word

11 ^{c}) K8 यष्टव्य एवेति (for यष्टव्यमेवेति)

12 ^{bcd}) The Kashmir reading य इज्यते विद्धि न यत् राजसं चलमध्रुवम् is obviously intended to improve grammar by the change of यत् (at the end of 12^{b}) into य, and is, as regards the rest, an anticipatory writing (through mistake) of parts of 18^{cd}

13 ^{a}) For the Kashmirian variant अमृष्टान्न, cf Introduction, p LXXXI

16 ^{a}) K8 °प्रमादमौन्यत्वं — ^{d}) D10 मानसं उच्यते

20 ^{c}) K8 देशकाले च (for देशे काले च)

21 ^{d}) D9 तद्राजसमुदाहृतम्

23 ^{c}) For the Kash variant ब्राह्मणा तेन (for ब्राह्मणास्तेन), cf Introduction, p LXXXI

Colophon — *Adhy name* K8 गुणभेदयोग; D9 10 श्रद्धात्रयविभागयोग

40 [BG 18]

☞ O-J om the entire adhyāya except st 66 and 73

1 [a]) The T2 reading धर्मनिपुण is a clever emendation, not supported

2 [d]) Garrett reports त्याग प्राहुर् (by transp)

3 [c]) Garrett reports यज्ञो दान तप कर्म

4 [d]) Ks परिकीर्तित (for सम्प्रर्कीर्तित)

7 [b]) Garrett reports नोपपद्यते (for नोपपद्यते)

8 [a]) For the Kash variant य कर्म (for यत्कर्म), cf Introduction, p lxxx

10 [b]) Garrett reports नोनुषज्जते (for नानु°) — [c]) Ks च्छिन्नसंशयो (for °छिन्न)

11 [a]) Ks शक्यं (for °भृता) Garrett reports त्यक्त्वा (for त्यजति)

13 [a]) Cn definitely reads प्रोक्तानि In the case of C, the editions as well as MSS of the Bhāṣya disagree The authorities seem almost equally divided

15 [b]) Garrett reports कर्म (for नर)

16 [a]) Nīlakaṇṭha, reading कर्तार, also supplies the word कर्म — [d]) Garrett reports केवलम् (for केवल)

18 [b]) Garrett reports त्रिविध कर्मचोदनम

19 [c]) The S3 reading प्रोच्यते improves the syntax

21 [b]) Garrett reports नानाभावान्पृथग्विधान्

22 [a]) The variant अकृत्स्नवित् (for कृत्स्नवद्) of some S and K MSS is capable of yielding good sense It probably was influenced by 6 25 29[cd] — [b]) For अहैतुकम्, cf note on 6 38 8[d] — [c]) Garrett reports तत्सात्त्विकमिति प्रोक्तम्

24 [c]) The Kash variant is केवलपुन (for बहुलायासम्) Any one of the two can be the original, and the other its gloss The reading accepted has better support of representative MSS

25 [b]) Ks D10 अनवेक्ष्य (for अनपेक्ष्य)

28 [b]) The variant नैष्कृतिको (for नैकृतिको) is obviously a scribal error The word is derived from √कृत 'to cut' in the sense of परवृत्तिच्छेदनपर, or from √कृ 'to do' in the sense of परावमाननशील, and the prefix is नि, and not निस् The word occurs several times in the Epic Perhaps the following from the Āraṇyakaparvan (Crit Ed, chap 49, st 20) will be useful in determining the sense as well as the form

> निकृत्या निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चय ।
> न हि नैकृतिक हत्वा निकृत्या पापमुच्यते ।

32 [b]) Garrett reports नमसा धृता (for °मावृता)

33 [a]) Garrett reports धारयेत (for धारयते)

36 [d]) For निगच्छति and the variants for it, cf 6 31 31[d]

37[a] and 38[b]) The Kash variant तदात्वे (for तदग्रे) in the sense of 'for the time being' — अभ्यासकाले as Cg puts it, or प्राथमावस्थाया in the words of Ci — is quite acceptable in itself Only, in 39[a] also, the reading should have been यत्तदात्वेऽनुबन्धे च, instead of यदग्रे चानु° The words तदग्र could be misread as तदात्वे in 37[a] and 38[b], but this is ruled out by the absence in 39[a] of the initial त — [c]) Garrett reports तत्सात्त्विकमिति प्रोक्तम्

42 [b]) Ks शान्तिर् (for क्षान्तिर्) Garrett reports अहिंसा क्षान्तिरार्जवम्

44 [a]) Ks D10 गोरक्ष° Cs reads गौरक्ष्य° and derives it thus ❀ गा रक्षतीति गोरक्ष, तस्य भाव गौरक्ष्यम् ❀ (Pāṇini 5 1 124) Cr seems to have read °गोरक्ष्य° which the *Tātparyacandrikā* understands not as a Taddhita form, but simply a बहुव्रीहिसमास—गौ रक्ष्या यस्मिन्कर्मणि तत्कर्म Garrett reports the variant वाणिज्य कृषिगोरक्षा, wherein precedence is given to वाणिज्य, the वैश्यकर्म *par excellence* — [c]) *Paryutthāna*, or standing up at the approach of the teacher or the elder, is one of the rules of the *Paricaryā* which, in the Kash reading is used for the whole code of service Even the Kash sources do not give the reading consistently

47 [ab]) The repetition of 6 25 35[cd] at this place is hardly necessary in the context It is a Kash addition (110*) with the Kash. variant for the post half, for which see note on 6 25 35[d] — [c]) Garrett reports स्वभावविहित (for °नियत)

50 [ab]) Garrett reports सिद्धिप्राप्तो (for सिद्धि प्राप्तो) For the Kash reading, cf Introduction, p

lxxx The difficulty comes in only when we try to connect तथा with the verb निबोध, which is not at all necessary — cd) Ks नापरा (for या परा) The relative या does not refer to ब्रह्मणि, as is often supposed The latter half of the stanza characterizes the *siddhi* in 50a as being, in essence, ज्ञानस्य परा निष्ठा "Since [यथा] such supreme *siddhi* is attained, he must necessarily [तथा] attain Brahman, — I do assure you" The available variants are forlorn attempts to make a plausible construction and sense

51 d) Garrett reports रागद्वेषावुदस्य च

54 b) The variant हृष्यति (for काङ्क्षति) is suggested by 6 34 17a, but the text as given is a standing description of frequent occurrence in the Epic

64 c) Do दृढ इति (for दृढमिति) The word दृढ is an adverb Not perceiving this, Ko Ñ1 and a few other MSS offer the variant दृढमतिम्, which Ck explains by स्थिरबुद्धि Schlegel read दृढमतिम्

66 b) O J कारणं (for शरणं) — d) Schlegel read मोचयिष्यामि (for मोक्ष°)

67 d) Garrett reports योऽभ्यसूयते (for °सूयति)

68 a) Ks य इमं Cś reads and explains इमं (for इदं) as referring to this ग्रन्थ The neuter इदं, as referring to गुह्यं (cf 64ab), is more usually found in MSS — d) The variant असंशयम् is to be understood as an अव्ययीभाव compound going with the verb एष्यति The accepted text असंशय is a नञ्तत्पुरुष and should be interpreted as a separate sentence, or, it can also be taken as a बहुव्रीहि, qualifying the subject of एष्यति

72 d) The variant प्रणष्टस् (on the analogy of प्रणश्यति) found in several MSS is due to ignoring Pāṇini's special ruling against this णत्व change of the past part of √ नश् in Sūtra 8 4 36

75 b) Ks Do गुह्यतमं (for गुह्यमहं) As in 68a, गुह्यं is to be considered a noun, and संवादं in 74c, as well as योगं in 75c, are used in apposition to it The reading गुह्यतमं or °तरं rules out that possibility, unless we change एतद् to इमं The commentator Ānandagiri's statement एतत्पदं संवादपरत्वात्पुल्लिंगत्वेन नेतव्यमित्याह—एतमिति, shows that Cs read एतद्, which is glossed as एतं — c) For the Kash. reading योगीश्वरात् here as well as in 78a below, cf. note on 6 33 4c

77 c) Ks महाराज (for महान्राजन्)

78 b) Ks धनंजय (for धनुर्धर) — d) The Kash reading इति (for नीतिर्) no doubt supplies the needed इति to end Saṁjaya's statement, but its omission is not a fatal defect The word preceding इति can be ध्रुवा (with the hiatus) or ध्रुवा (masc or fem plu) standing collectively for the three categories mentioned To read ध्रुवानी[ति]ति together (omitting the रेफ), and to split it into ध्रुवानि[ति] + इति, is grammatically impossible, because there is no justification for the neuter plural Schlegel read ध्रुवानीति It was ध्रुवा नीति that the Bhagavadgītā had set out to inculcate, and hence that is the reading generally favoured

Colophon — *Adhy name* Ks निर्वाणयोग, D5 10 सर्व(D10 सकलो)पनिषत्प्रतिपादकमोक्षयोग

41

8 cd) येन रिपुवाहिनीम् Blend of two constructions, रिपुवाहिनीं ययौ, where येन is displaced by a word like यत्र (Ś1 T1 G2 4) or यतः (D6), and येन रिपुवाहिनी आसीत् Cn रिपुवाहिनीं प्रविश्येति शेषः ।

9 f) D6 10 S read वृकोदरं (for धनंजय), to whom (as being the next in age to धर्म) they assign st 11 The same MSS also ins 117*, as also assign st 12 to अर्जुन

18–19 Om in Ś1 K0 1 only The stanzas could have been also om by us, but have been retained, as O J has the second of them

20 a) GK reads कृष्णेऽस्त्र (for कृष्णे तु), a variant not found in our MSS

21 d) *नैशोऽस्ति The initial न is very largely supported, even in MSS which understand the second word as एषो, and thereby give a meaning the reverse of what could have been intended The change of sibilants is very common, being exemplified in the variants of the very next word, °पासन° In the Śāradā script the stroke above the line to indicate ए and ऐ is often confusing, so that the v l नैशो in K1 could just as well have been our text Hence the emendation ईश = योढुं समर्थ

33–34 Cf 5 180 15–17, where Bhīṣma behaves in the same manner towards his *guru*

37 c) The variant मृत (for हत), found in Ś1 K1 2 4 B Da Dn D4 5 7 8, rather accords with a

47 ^{a}) तुण्डै (Ś1 Ko 2 3 5 D2. 3 6) are a people otherwise unknown So also, मउका (Ko 2) and लटका (Ko 2) in 49^{c}, and तुम्बुपा (Ś1) in 51^{c} below

48 ^{c}) Double saṁdhi, which S seeks to avoid

47

☞ This chapter contains a very large number of verbal similarities with the opening passages of the Bhagavadgītā, and may well belong to the pre Gītā stage in the evolution of the epic

7 ^{b}) नैणिका (K2 3 D2 6 only) — ^{c}) आम्बिका (Ś1 only) The texts are uncertain in both cases.

20 ^{d}) द्राभिक (Ś1), a son of काश्य, is otherwise unknown

48

2 ^{b}) सनद्धा is to be understood as the predicate Not perceiving the construction, S ins 158* to complete the sense

8 ^{b}) सात्यकी (Ś1 K3 5 D2 3 6) could just as well have been accepted as शैनेये, which is a Southern paraphrase of the name Only, the N tradition is divided, and सात्यकी could have been the paraphrase for the orig शैनेये St 11 would show that the late Northern variant अर्जुने is unacceptable

9 ^{b}) चामित (Ś1 only) The variants are too many, and none intrinsically superior

18 With 159*, compare 74*, 148*, and 451*

29 ^{c}) Double saṁdhi द्रौपदेया + अभिमन्युश्च; cf 6 46 48^{c}.

43 The sequence of stanzas in Ś1 is most baffling (see Addenda et Corrigenda) In the original from which Ś1 was copied, there was probably a wrong turning over of two sides of a folio beginning with the common beginning शरजाल शरैस्तैर् (6 48 43^{a}, 69^{c}) This led to the copying of 48 69^{c}–49 4^{ab} before that of stanzas ending with 48 69^{cd}, and, when the mistake was discovered, to a recopying of the entire matter from 48 43^{ab} onwards The cancellation of the twice written matter by means of yellow pigment was, for some reason or other, not made, leading to the present puzzling reduplication of stanzas

49

30 ^{b}) For च भानुमत् (K6 M3–5), we could have accepted the better documented मनोगम Was the apparent incongruity between चन्द्र and भानु perceived and deliberately altered ?

36 ^{d}) The Ś1 K3 5 D2 6 reading which om अन्यम् will not suit, as Dhṛṣṭadyumna's subsequent movements were independent of Bhīma (st 39)

50

9 ^{c}) प्रजानन् (Ś1 Ko 2 3 D3 M1), injunctive for प्राजानन

24 ^{c}) उद्वर्तय is found in Ś1 alone, but Ko and B1 Dn2 D1 7 8 practically support it

45 Cc quotes the following explanations of these terms

> भ्रमण मण्डलाकार भ्रान्तमित्यभिधीयते ।
> तदेवाकृति[°वोत्पुति]पवद्भुद्भ्रान्तमवचक्ष्यते ॥ १
> आविद्ध नाम खङ्गस्य वामणां[? नामन] चर्मणा सह ।
> ममन्ततो यत्प्लवन तदाप्लुतमिति श्रुतम् ॥ २
> प्रमर्पण यत्परम तदाहु प्रसृत बुधा ।
> सम्रक्षलापसरण किंचित्सृतमितीप्यते ॥ ३
> अभ्युत्पत्य प्रहरण सपात स्यात्तदितन् ।
> क्रियादिनागमभेद समुदीर्य प्रवक्ष्यते ॥ ४

48 ^{c}) परिस्तोमानि, cf 53^{c} परिस्तोमाश्च The use of the word in either gender is permitted

55 ^{a}) Cd explains प्रोथयन्त्रै by कविकादिभि Some device to protect and control the nostrils of the horse is meant

51

1 ^{ab}) *गतापराह्णभूयिष्ठे In the अवतार chapters (6 45 1, 55 3), गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे is the standardized opening, and it is found in Ś1 Ko 3 4 B1–3 Dn1 D3 in the present chapter But after the भीष्मकलिङ्ग fight of the preceding chapter, the day (and not पूर्वाह्ण only) must have very nearly come to an end The S variant ततोऽपराह्णभूयिष्ठे realises the difficulty O J reads तस्मिंस्तु गतभूयिष्ठे राजन्नहनि दारुणे

31 ^{d}) चामराणा (TG M2) तोमराणा (Ś1 Ko–4 B3 D2 6 M1 3 5) could have been preferred, only, they occur already in 30, which most of these MSS haplologically omit

35 With 184*, cf 74*, 159*, and 451*

55

16 [b]) *अन्तर्पीडाविकर्षिण For the available variants and the possible methods of interpreting the same, cf. "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 2" the *Annals, B O R I*, Vol xxv, pp 239–243

34 With stanza 34 begins the first form of what later came to be known as the *Bhīsmapratijñā* (cf 205*, found in T1 G only), in which Bhīsma fulfils his vow to compel Krsna to break his vow The incident is repeated in 6 102 24ff with several parallelisms in words and sentiment This first form is more elaborate than the second, and is hence secondary For a detailed comparison of the two forms, cf "Mahābhārata Text-Transmission Problem No 3", *Annals, B O R I*, Vol xxvi, pp 106–119 — [a]) यनमानानि (K3–5 B D [except D2]) In the corresponding passage in 6 102 24[a], the double saṁdhi is avoided, the text being यनमानाश्च (Si Ko–2 4 B M1–3 5)

40 [b]) देवकिनन्दन (Śi K D2 6), the original long ई ending of the first member of the compound being shortened optionally according to Pānini 6 3 63 In the corresponding passage in 6 102 30[b], all MSS substitute यादवनन्दन

47 [d]) रश्मिमान् (Śi K5 T G2–4 M1–4) formed acc to Pānini 8 2 9 In the corresponding passage in 6 102 38[d], we have the more usual form रश्मिवान् (Si Ko–4 B Da Dn D1 8 4 (orig) 5–8 T2 G1 M4)

103 [b]) °पद्मनेत्रम् (Śi Ko–2 5) is certainly to be preferred to the more familiar °पद्मनेत्रम्, पद्मनेत्रम्, or °नेत्रपद्मन् The eyes get naturally somewhat closed in the act of blowing the conch

119 [a]) °[इ]न्द्रकील (B1 2 4 Da Dn1 2 (*sup lin*) D5) is preferred as a *lect diff*, as it gives the unusual word इन्द्रकील 'bolt or cross-beam' in place of the familiar इन्द्रजाल

130 [b]) सहगताजुनेन नहगता (Vedic) for नहगतानि The S reading is a conscious grammatical improvement

56

5 [a]) राजा, not agreeing with गाननवन, but = दुर्योधनेन

10 [d]) चतुश्चतुर्, 'in rows of four'

24 [b]) असक्तकर्मा (Śi Ko–3 5 D3 6 T2 M Co), 'working incessantly or unimpeded'

57

12 [c]) पञ्चत्रिंशति (Si K1 3 5 Da Dn D1 4–8), a *lect diff*, °त्रिंशति being formed on the analogy of °विंशति-, which is actually read in some MSS

18 [a]) सोऽर्जुन Several MSS read अर्जुन to avoid the possibility of wrong syntax

58

1–6 The petulance of Dhrtarāstra here and in 6 61 1–13, although natural, would be somewhat awkward if we suppose that the news of Bhīsma's death was already communicated to him by Saṁjaya in chapter 6 14 The transposition of certain initial stanzas of this adhy to adhy 61 in Śi Ko–2 alone, was probably due to a misplaced folio in their ancestor

15 [b]) For the elision of आ, cf 1 41 5, 53 18, 68 64, 70 41, etc

18 [a]) Double Saṁdhi, द्रौपदेया + अभिमन्युश्च Cf 6 59 10[a]

38 [ab]) क्षुरै 'razor-headed', क्षुरप्रै 'with horse-shoe heads', अञ्जलिकै 'with crescent shaped heads' — P C Roy

60

9 It is to be noted that 244* (given by Da D5) is found in the GK, but not in the Cal ed

61

1–23 The O J omits the dialogue between Dhrtarāstra and Saṁjaya at the beginning of this chapter, its account commencing with st 25

31 [ab]) The O J reading seems almost unconnected

51 [c]) मनोद्भव (Si D3 M1 4) The variants merely seek to avoid the double saṁdhi within the compound word

65–66 A definite allusion to the "Caturvyūha" doctrine, which is not known to the Bhagavadgītā Cf 6 62 39

67 ^{c}) Cf 6 58 15^{b}

62

19 ^{c}) हर्षयिष्ण, governed by ब्रूयात्, but possibly also by the verbal idea in अवश्यानांत (found in Ś1 K B1 Da Dn2 D1-3 5-7).

63

2 In the prose paraphrase preceding 2^{abcd}, O-J refers only to Mārkaṇḍeya, and not to Nārada, Dvaipāyana, Asita, Devala and others mentioned in 263*, which is a Southern insertion

12 ^{a}) For कर्णश्रोतोद्भव (Ś1 Ko 1 T1 G M), cf 61 51^{c}

64

3 ^{f}) K3 alone seems to have inherited a reading that could well have been the source of most of the blundering Ś K readings Ko 2 om 3^{b}-4^{a} by hapl

12 Noteworthy is the ins of 269*, found in D1 alone

65

3 ^{d}) सम्प्रयुक्ता (Ś1 Ko-3 5 D1-3), कर्तरि क्त according to Pāṇini 3 4 72 The variants seek to avoid awkward syntax

4 The following S insertion, 272*, is an attempt to display knowledge of Karmakāṇḍa

7 ^{b}) पाण्ड्या, supply अन्वीयु Probably, however, the word is without any predicate, the sentence being suddenly interrupted to make room for details of the Śyena-vyūha

10 ^{a}) ममश्रा या (Ś1 D1 3 6 8 T1 G M), a parenthetical clause The reading न पाचाल्यो is a clear *lect fac*

12 ^{a}) पृष्ठे, an old scribal error of most N MSS, due to the initial word पृष्ठत of the line immediately above

13 ^{b}) The S variant मकर सागर यथा is distinctly inferior मकर is the name of the Kaurava Vyūha

17-19 Duryodhana approaches and flatters Droṇa probably the result of the Viśvopākhyāna !

67

12 ^{d}) गोमगन (K6 only), cf 6 17 20^{a}

22 ^{d}) प्रयुग्गानि (Ś1 K4 5 D1 6 S), cf note on 6 65 3^{d}

34 ^{l}) वीनग (K4 5 B1 3 Dn2 D2 [by corr] 6 T1 G) is the *lect diff* correctly explained by Cn It is rather strange that the ŚK, B and M versions, should have missed the real word The M variant नन्नि is probably a paraphrase of the original वीनन्, understood as नि + स्तन्.

68

9 ^{d}) Plural predicate for a dual subject MSS try to avoid it by a direct change or through 284*, which makes the subject plural

12 ^{f}) The O-J does not follow the S reading

17 ^{b}) अम्यतान (archaic) = अभ्यमानानाम, active for passive

19 ^{a}) रथभित्तनन्व्याघ्रा (Ś1 K6) The carved tiger mouths under the royal car seats are probably intended, unless व्याघ्रा = पुरुषव्याघ्रा The available variants are make-shifts

69

26 ^{b}) The Madras ed (p 408, last line) gives for this a variant देहात्मभिन्नकमुखात्, which is not found in any of our MSS

29 The construction is समिद्ध [काष्ठानि] ज्वालयन् पावक इव सौमद्र सैन्यानि ज्वालयन् अत्यरोचत । The variants try to put समिद्ध and पावक in the same case

71

14 ^{a}) मैन्य is evidently intended as in apposition to व्यूह (Ś1 Ko 2 3 5 B1 4 Da2 Dn2 D1-5 7 8 T2) Cf note on 6 1 20^{d}

32 ^{d}) पलायनपरामभवन is either double sandhi, or augmentless Imperfect

72

☞ The first 18 stanzas of this chapter (with some additions and omissions) are repeated in the Droṇaparvan, GK chapter 114. Both these parvans must be drawing upon a common source,

although, in a few instances, there arises just the suspicion that Drona may have the Bhīsma text before it, and the epic is merely repeating itself We are utilising for our notes some important variants in the common stanzas as recorded in the collation sheets of the Dronaparvan

1 [b]) The corresponding passage in 7 114, gives the pāda as एव प्रविचित वरम् (v l वल्न, परम्), प्रविचितम् 'selected, choice'

2 [a]) Drona reads नित्य पूजितमस्माभि , a lect fac — [c]) Drona reads प्रौढमत्यद्भुताकार

3 [c]) Drona reads लघुवृत्तायतप्राण — [d]) Drona offers the variant मार्योधममन्वितम्

4 [c]) Drona reads आत्तमनाहमप(v l °छ)न्न For the following seven lines, Drona merely gives — शस्त्रग्रहणविद्यासु बह्वीषु परिनिष्ठितम्, thus avoiding the detailed enumeration of the different weapons

9 [ab]) After 9[ab], several Drona MSS give the addl line — चमनिर्स्त्रिंशयुद्धे च नियुद्धे च विशारदम्

10 [cd]) For 10[cd], Drona subst नानाहूत नाप्यभृत मम सैन्य बभूव ह

11 [ab]) Drona reads the line as — कुलीनार्यजनोपेत तुष्टपुष्टमनुद्धतम् — [c]) Drona gives the variant कृतमानोपचार च

12 [a]) For सजयैश्च, Drona reads सन्निवेश्च, which is not amongst the variants in our Crit App , it gives a better sense

13 [a]) For क्षत्रियैर्, Drona reads पार्थिवैर् — [b]) Drona reads असत्प्रियचिकीर्षुभि — [c]) Drona reads अस्मानभिसृतै

14 After 14[cd], some Drona MSS give the addl stanza

प्रभिन्नकरटैश्चैव द्विरदैरावृत महत् ।
यदहन्यत मे सैन्य किमन्यद्भागधेयत ॥

15 [a]) Drona reads योधाक्षय्यचल — [d]) For °शरप्रासममाकुलम्, Drona reads °शरप्रास(v l °शूल)झषाकुलम्, which brings out the metaphor more clearly

16 [a]) Drona gives the variant ध्वजाग्रमणिमबाध — [c]) For परिसर्पद्भिर्, Drona gives the variant बहु (v l परि-, अपि) धावद्भिर्

17 [ab]) Drona om this line — [cd]) Of course, with Bhīsma gone, the reading had to be changed

The line is thus read द्रोणगम्भीरपाताल (v l °पातालगम्भीर) कृतवर्ममहाह्रदम् From this point onwards the two parvans differ very considerably Dhrtarāstra's lament in Drona goes on for 46 stanzas

73

1 The corresponding Dronaparvan passage begins with B 7 114 47 (some MSS beginning a new chapter with it) There is verbal agreement only in parts of the first stanza

11 [d]) महेन्द्र (Ś1 K0-2 D1 3 4 6 8 T2 G1 M2-5) in place of the महेन्द्र required by syntax and substituted by several MSS The poet seems to have changed his mind in the middle of the sentence

12 [c]) छाग्याना , the variant in Ś1 K3 5 T1 G M4, can be taken to qualify the रथिन implied in रथिना But the variant has not sufficient support

16 [d]) The S MSS offer a variant on the supposition that Dhrstadyumna must be advancing towards भीम and not towards सौबल But the सौबलसेना had already been pierced through by Bhīma on chariot, and धृष्टद्युम्न had to do the same before he could come upon Bhīma's chariot

31 [b]) भारतीम् (Ś1 K0-3 5 Da2 D2 3 5 T2 M), supply सेनाम्

34 [d]) क्रोधिना (T1 G), evidently for alliterative effect

74

32 In the metaphor, रथ is used in two capacities, as आवर्त and as नौ , but the first is the hostile chariot, and the second their own The Late-Northern emendation शरावर्त is therefore uncalled for

75

49 [a]) निहत, not in the sense of 'killed', but 'wounded, or struck down' Duskarna figures in the Dronaparvan also

77

40 [b]) उत्पीरयत् (Ś1 K2 5 Dn1 D4 6 8 G1 M4), augmentless past

78

38 [c]) नामभ्रमयद् (Ś1 K0-3 5 Da Dn D6-8)

The augment is placed before the preposition, as if the root was √ संभ्रम्

55 [d]) आश्विद्दत् (K4[स्वा°] Dn1 D8 4) The variants are mainly scribal blunders due to the unfamiliar word श्वाविध् 'porcupine'

79

17 [c]) नवम (Ś1 Ko-2 D8) = ननम as in Rv 5 57 3 It is possible to understand the word as अनवम = अन् + अवम = परमं

81

17 [a]) छिन्नायुध (Ko-3 5 B D [D7 6m] M1 3 5) The reading implies that Bhīsma cut into pieces the bow of Śikhandin Since Bhīsma is said to have always avoided Śikhandin, this is unlikely to have happened, so that one is inclined to almost accept Ś1 K4 M2 reading छिन्नायुध , going with अजात-शत्रु and in a way accounting for his anger But st 21 makes it clear that Śikhandin was defeated by Bhīsma This might be a lapse, or the passage might belong to a stage when the author did not make too much of a fetish of the Śikhandin *motif* Cf 6 113 38

20 [c]) अतितिग्मतेजे (Ś1 K3) The form तेज (for तेजस्) is permitted in certain compounds, and also by itself It is archaic, and the variants only seek to rectify the supposed lapse

23 [a]) Neither आशायमानेऽपि (Ś1 K8[हि]M1 2 5[all three च] 4 [तु]) nor आशायमानेन (K2 B1 D1) gives a very satisfactory sense The variants with च° for आ° are still worse Perhaps the best variant is आजीयमानेन given by K7

82

42 [a]) O J reads as in D3 — [d]) Note the stylistic variation in B Da Dn D1-8.

83

4 [b]) महाचमू: (Ś1 K8 5 G1 2 M3 5), acc plu The variants are due to attempts to correct the alleged inaccuracy

7 [c]) O J paraphrase gives दारद as the name instead of पारद

9 [d]) O J paraphrase gives the name as चिचीर, which is very near चिच्छीर of Ś1

84

15 [d]) Double sandhi

19 [b]) नानस्यत् (Ś1 Ko-2), injunctive

31 [d]) The reference is to 5 146. 18-25

40 [c]) निर्मोक्तव्य (Ś1 K3-4 B1 2 4 Da Dn D1 4 5 7 S) is not, however, as good a reading as the one given by D2 3 or D6 Perhaps the sense is, 'I am not to be let loose (i e employed) for a specific purpose, not to be made to run specific errands'

85

9 By the om of the ref , st 9-13 are regarded as a continuation of Dhrtarāstra's speech, which has necessitated certain other changes For विभो in 9[c], there are the variants विभो and विभ to be applied to विदुर The former is given as a synonym for 'servant'

34 [d]) *चव्यसूत्रैरिवाभि K1 gives चवसु°, K7 चरम°, which suggested the emendation चवि = 'cotton'; चव्य = 'made of cotton' As the scattered ropes are compared to flowers, cotton ropes would suit the context

86

13 [b]) See 6 58 15[b] before, cf Katha Up III 2

41 [c]) उपहस्त and प्रहस्त are two specific passes by the sword or mace Ko 1 give them as अभिहस्त and अवास्त

86 [d]) There being a statement in the singular (य) in the first line, we do not expect a sudden shift to the plural (योधा[ ]) K1, reading योधा, almost suggests *योद्धा

88

21[d], 22[b]) This sequence (given by Ś1 Ko-2 4) is justified by the sequence in which they are described as wounded (st 30-37)

89

4 [cd]) शरदीव (Ś1 Ko-2 4 B D1 Dn D1 3 5 7 8) can be correct, because some sharp showers are known to belong to the period when the Sun is in the हस्तनक्षत्र, which happens in the शरद् प्रावृषीव is an easy change, and S and several N MSS have succumbed to it Compare 6 90 16[ab], where प्रावृ-

गीव is given by Ś1 K4 Dn2 D8 8 T G4 M4 With प्रावृषीव as the original text, nobody would normally think of changing it to शारदीव Cf also 6 91 34[cd], where no MS reads शारदीव

90

32 [b]) कमलपाथिनान (G2 Cd only), Cd explaining कर्माणि लोकान् । तत्पाविनान् कुन्दधवलान् । The similarity of व and प, and of प and व is mainly responsible for the variants that occur °मार्गिनान् of Late Northern MSS is merely a paraphrase

33 The non mention of the sixth arrow is made good by 534* (given by K8 only) as also by 355* (given by S [T2 om]), the om being easily accountable by eye-wandering from महेन in 354* or 355* (prior half) to नरेन in 33[a]

91

44 [d]) गान्धेयानि (K2-4 B Dn2 D1-4 6-8) need not be wrong, as the exploit of the hostile elephant can also be an object of dispassionate praise

53 [c]) अमृतान (K4 B1-3), but the variants are close, and not of consequence

92

10 [ab]) Obviously referring to BG line नयादृत्या दुरन्त मन्यन्ते त्वा महारथा (6 24 35) The next line alludes to Arjuna's final consent to fight The Late Northern reading of 10[cd] युद्ध तु न न त्यजिन or न युद्धेऽभिकाञ्चिन would not be consistent with 10[ab]

49ff We have here an enumeration of war-implements left (विसृज्य) on the battle field The first in the list is in the acc case, and those following will have to be in the same case — [c]) चाप + विद्धानि, not च + अपविद्धानि

50 जाम्बूनदमया was wrongly supposed to be nom, and this led to the change of प्रासान् etc into प्रासा But जाम्बूनदमया (instead of °मयी) is an archaic fem. form Also शक्तय is archaic acc plu from शक्ती

51 [a]) अपहत्ता (M4 only) and पत्तिना, acc fem going with ऋष्टी and शक्तय (for °क्ती) The first, though actually found in M4 alone, is rendered probable by the variants अयस्कुन्ता, अयःकुन्ता, अयकुन्ता, अयकुन्ता etc, where only scribal errors appear to be in evidence — [d]) भिण्डि(न्दि)पालाश्च, the acc, is found in K4 B Dn1 D1 4 7 8 only

52 [c]) कुथा, practically given by all MSS, was supposed to be nom. plural from कुथ But there is also the word कुथा (fem) meaning the same thing The unfamiliarity of the fem form led to the putting of the nouns in the two preceding lines in the nom case

61 [d]) For अर्चि (instead of अर्चिस्), see note on 6 22 9[c] above

72 [a]) अधचन्द्रैश् (K0-2 4 only) अधचित्रैश् of Ś1 K8 can yield a sense which is not equally happy The Late-Northern variant implies that some kind of arrows are meant

93

6 [d]) प्रकारिष्ये (K0 1 D3 G M) from √ कृ in the Vedic sense of 'winning' Not so in 7[d] !

94

☞ Devabodha ends the 8th day of the war at the end of chap 94 (= G K 98 26[ab]) His next adhyāya begins with the line प्रभातायां तु शर्वर्यां etc The entire N recension, however, makes the ninth day begin with 6 94 1, which is contradicted by 94 20 As Devabodha is an early commentator, and his adhyāya division is logical, we have adopted it, supported as it is by S

11 [ab]) We have here a characteristic ins, 380*, given by a large number of N MSS, which is entirely absent in the M version, and the majority of MSS of the B version

95

11 [c]) For स्वयोगे, cf 6 41 81[b] above

15 [cd]) The S substitute 382* seems to have some definite beast-fable in view

41 [a]) क्ष्वेडा (acc plu of क्ष्वेडा, 'battle-cry') The word was wrongly taken to be masc nom plu, and hence the confused change of case-endings, which should have been all acc plurals governed by नादयन्त (in [d]) — [b]) क्रकचान् (K0 B2-4), for which K1 S read क्रकरान्

50 [b]) °वकवायसा वक is given by Ś1 and, in part, by K2 Perhaps, in view of Cd, °व(ब)ल° would have been more acceptable Cn, attempting to explain वलवायसा by वलोदग्रा काका, is hardly acceptable Cf 6 2 17

96

5 [b]) हयपृष्ठाच्च (Ko T1 G) seems evidently correct, the Ś1 K1-8 T2 हयपृष्ठाश्च being only a scribal error

98

16 [d]) The Da1 D5 S (except G8) variant शरवृष्टि (for शस्त्र°) is evidently in view of the शरवृष्टि in 14[c] and 15[a] It is a later attempt to reach conformity in small matters

99

22 [c]) वैश्रवण चाति (K2 5 B1 8 4 Da Dn D1 8-5 7 8) The prep अति is used as a कर्मप्रवचनीय

34 [a]) अस्थिसचयसघाटा (T1 G M) The Ś1 Ko 8 4 D1. 8 6 variant only substitutes °ता for °टा A सघाट is the paved approach to the river bed, and the word suits the context In the Rāmāyana (2 55 14, 18), the word is used to denote a wooden structure for crossing the river Cf Marāthī घाट

100

1 [c]) The T G4 M variant for the pāda is intended to avoid the awkwardness of Suśarman being killed (अनयत्प्रेतराजस्य सदन) and yet continuing the fight in the very next stanza Obviously, it is the kings led by सुशर्मन् that are killed, and not सुशर्मन् himself The GK reading of 1[b], सुशर्मानुचरान्, which practically belongs to the Bengali and Devanāgarī versions, is intended to make the intention clear

102

24ff Regarding the repetition of the *Bhīsma pratijñā* episode, see notes on 6 55 34ff

46 [ab]) After this, GK adds the line

गाङ्गेयस्त्वब्रवीत्पार्थं धन्विश्रेष्ठमरिंदमम् ।

which is not given in any MS, nor in the Cal ed

49 After this, D3 6 indulge in a little poetic description on their own account, 411* Compare also 413*, 415*, which come from the same source

68 [ab]) The text सव्येन सव्येन (G1-3) is made probable by the variants सव्येन सव्येन (D3 T1 G4 M), सव्येन मुख्येन (K8); मल्येन वाक्येन (D1), वाक्येन सव्येन (Ś1 Ko-2), and सव्येन मुख्येन (D2)

103

34 [f]) द्वीप (Ś1 Ko 1 5 Da D2 3 5 M1-3 5 Cd) Cf note on 6 8 14[c]

35 The reference is to 5 160 1-8

52 [d]) माधव (Ś1 Ko-2) St 52 is the समत्रणा (53[a]) of the Pāndavas, and not a continuation of Krsna's speech This point was not noticed, and so माधव was changed to भारत or भारतम्

55 O-J gives the correct sequence of Bhīsma's welcome, which D1 also tries to secure Bhīsma, however, might have on this occasion purposely given precedence to Arjuna over Dharma and Bhīma

59 [c]) राजन् (Ś1 Ko-3 5 D2. 6 T2 M), as an address to भीष्म, need not necessarily be regarded as an oversight वीर and तात are obvious emendations

73 [c]) दुष्प्रेक्ष्ये is actually found as Ksp, and is given by K8, but दुष्प्रापे of Ś1 Ko-2 and दुष्पापे of D8 are really दुष्प्रेखे, as ष is equal to ख in the Śāradā script, and that supports our text

89 वध्यतु of the majority of N MSS is deliberately changed to बाधतु, or निहन्तु

92 पूर्वेन्द्र — Cd explains पूर्वं कारणमिन्द्रो यस्य Cf 1 61 84[d]

101 [ab]) The N T G ins 433* is inconsistent after 83 M alone, which we follow in omitting 433*, is consistent

104

4 [a]) The O J paraphrase is alone in describing the Pāndavavyūha as a Śakatavyūha

106

38 [b]) भीमस्य for भीष्मस्य is a clear lapse to which even GK has succumbed Cal ed om 37[c]-39[b]

44-45 These stanzas are om by the M version, but are present in all the other versions The procedure of M in omitting, or of ŚKBDTG in retaining the stanzas must have been deliberate M might have considered the resuming of the fight by Duryodhana as over done and so omitted the lines On the other hand, the other versions either to comfort old Dhrtarāstra or to be consistent with Duryodhana's stubborn character, might have added these two stanzas at the end The former alternative appears to me more plausible, as MSS never made much of a any fetish about omitting or adding lines when it suited their logic or purpose

107

42 [c]) भूरिश्रवास्त्वया, a double samdhi, which Śi Ko-3 D2 6 S seek to avoid in various ways

50 [c]) तत सुत is given practically by the entire N The archaic epic use, सुतस्सुत्स, is given by S

108

5 Quoted in Adbhutasāgara, p 479

7 Quoted, ibid, p 700

9 [ab]) Quoted, ibid, p 335 — [cd]) Quoted, ibid, p 362

12 Quoted, ibid, p 38

110

14 [d]) वेष्टमाना (Śi Ko-2 4 S), 'lying in a confused heap' The variants चेष्टमाना, वेपमाना or द्रवमाना would hardly suit inanimate objects

112

20 [d]) सिंहीमिव The Śi Ko-2 D1 reading गोवृषं, or the K3 reading वृषो, would suit वाशिता But the latter word can be used in the general sense of any female in the mating season It is used of elephants as in 1 124 31, of gazelles and even of women We have accepted सिंहीं, since a change from that to गोवृषी is likely, but not vice versa

133 [c]) धूमायमाना (Śi Ko 2 M2 3 5), rather than धूयमाना, is the correct reading In the misty morning, the banners appeared to give out smoke, which can produce the effect of the portent Cf 6 3 39

134 [cd]) After this, owing to similar ending of 134[d] and 6 113 9[d], there has been a considerable disturbance in the stanza-order, involving transposition, omission and repetition of lines in TG, M1 3, M2, and M4, of which no plausible explanation seems now possible

113

24 In the Dronaparvan, strangely enough, शतानीक is still fighting, and meets his death (a second time) at the hands of Śalya (cf B 7 167 30)

38 [a]) On Śikhandin being wounded by the arrows of Bhīsma, cf. note on 6 81 17[a]

114

24 [a]) आदाय (Śi Ko-4 B3-4 Dn2 D1 6 T2 G2) is sufficiently supported Apparently there has been a sudden change in construction

60 [b]) For the splitting of the pāda as माघमासे गवाम् इव, cf. the commentaries quoted in the Crit App In the Śāntiparvan passage (B 12 139) कुन्ती नादति मासानि माघमा सेगवा इव, the commentator's explanation is correct, but as the piercing effect of the autumn on the vital parts of the cow is a constantly repeated idea in the epic (cf 6 113 7), we need not reject the obvious interpretation

86 [d]) खविंत च (Śi K1 2, supported by Ko also), seems to have been changed to दक्षिणेन in all other MSS, on the strength of 88[d] All that Bhīsma saw (ददृशे) was the sun going low towards the setting mountain. After hearing the words of the Vasus (88), Bhīsma realised that the setting was to the south of the normal setting point, and so decided not to give up the ghost immediately

102 [b]) अमध्यमे (Śi Ko-2 T2) has the easily substituted *lect fac* पितामहे, and the somewhat unexpected अमयपे Cf the variants in 6 115 14[b] and 42[b] also

105 [d]) अतन्द्रित अभाव, 'a sense of void *not* caused by sleep'

115

41 [b]) व्यवसायपुरोजव (Śi Ko-2 D2 T2 M1 [*sup lin*]) 2 has a number of variants, many of them

capable of plausible interpretations 'Firm decision lending prime speed [to his action]'

116

1 [d]) अभिजग्मुः (K_5 $D_{2\ 8\ 6}$ S) The variants attempt to avoid the preposition अभि, which generally conveys the sense of opposition Here अभि = अभिलक्ष्य

3 [ab]) The following ins , 494*, is rightly omitted by $Ś_1$ K_1 G_{1-3}, cf 13 below and 6 115 53–54

13 The Kūtasloka addition[1] of the S recension, 498*, is hardly to be taken in earnest ! Not to be outdone in such a matter, K_8 also adds another Kūṭasloka, 499*

47 [d]) सम्प्रश्नेप ($Ś_1$ $K_{0-3\ 5}$ $D_{2\ 3}$ M_4) = मयि, is evidently *lect diff* , which is partly supported by the Late-Northern variants जीवन्तु शेषा

51 After this adhyāya, the O-J gives, instead of adhy 117, an additional chapter for which see Introduction, pp LXXXVIII f

117

☞ This incident of the Bhīsma-Karna interview is more elaborately described in the beginning of the Dronaparvan also cf B 7 3–4

8 [a]) मे विप्रतीप (K_4 $B_{1\ 3\ 4}$ Dn_2 $D_{2\ 4\ 6-8}$) is a Late-Northern variant, but it is more satisfactory than the incorrect S K variants that are available and that point to it

15 Cf B 7 4 5

---

[1] Here is the marginal explanation of G_2 on 498*

हे गोपाल भूपाल पय पास्यामीत्युक्ते किमिति तद्ब्रूया इत्युक्त क्षीरमुदक वेति सशयानानालोक्य तन्निर्णयार्थमाह । गोमय भूमय वारि न । गोमय गव्यमक्षीरमित्याकर्ण्य करकादिभि भौम जलमानेतुकामानालक्ष्याह । गोमयेनाग्निवर्णेन उत्पादित गोमयमिति गोमयेन सायकेन अग्निवर्णेन अग्निज्वालासदृशेन गोमय भूमय भूसमुत्थ न तु केवल जलमित्यर्थ । गोशब्द पशुभूमिदिक्शोवाणवज्रधृक्सूर्येदृगम्भिपु वर्तते ॥

ADDENDA ET CORRIGENDA

☞ For corrections in the constituted text, see *Errata*

1

15 ^{d}) Ca gives ननतन as a *pāṭha* for महस्वह

20 Crit App, line 2 *ins* at the end '— 20^{cd}) = 6 42 28^{cd}'

28 ^{e}) K₁ प्रवृत्तेन (for प्रवृत्ते नो)

2

1 ^{a}) O J reads मैत्रे with D₄ G₂ M₁ ₄

14 ^{d}) In Crit App, *add* ref to 61 16^{d} *before* 62 34^{d}

22 ^{b}) Crit App *for* 'D₁ ₄-s', *read* 'D₁ ₄ ₅ - s'

3

40 Crit App, line 1 *read* 'K₀-₂ om (hapl) 40^{b}–41^{c} —^{a})'

4

22 Crit App, line 3 *read* 'वार ' *for* 'वार ', and *om* '(as in text)'

28 Crit App, line 1 *delete* parenthesis after 28^{ab}

35 Crit App, line 12 *read* '(B₁ ₃ 'नि ते)'

5

17 ^{cd}) = B 13 58 23^{cd}

6

4 Crit App, line 7 *read* 'पा मना' as two words For the passage, cf 3 202 3ff

6^{cdef}) = 3 207 7 — In Crit App, line 8 *before* 'मुदर' *ins* 'Cd'

7 = (var) 3 207 8^{cdef} — येषु in our text is to be construed with मरानुतेषु

8 = (var) 3 202 8^{ef}–9^{cd}

9 ^{ab}) = (var) 3 202 10^{ab}

10 ^{ab}) = 3 202 10^{cd}

16 ^{b}) Crit App, line 7 for 'Ca' read 'Ci d'

7

2 ^{b}) Cal ed पर्वता नमा (for रत्नपवना)

6 ^{ab}) 26*, coming after 6^{ab}, is given also by the O J version

24 ^{cd}) = B 13 14 53^{cd}

8

19 Crit App, line 3 *ins* '(hapl)' *after* 'om'

27 ^{ab}) Crit App *ins* cross-references to Brahmāṇḍa 1 15 56^{b}, Vāyu 43 5^{a}, Matsya 113 51^{b}

9

13 Crit App, line 7 *read* 'आतिम्वदादिरहिता'

10

18 ^{e}) Crit App, line 6 *for* '33^{a}' *read* '93^{c}'

30 ^{a}) Crit App, line 4 *for* 'सुनामा' *read* 'नुनमा'

33 Crit App, line 5 *add* 'Text (कोकां) as in B₄ ₈ D₁₂ D₆ only'

35 Crit App, line 3 *add* '(hapl.)' *before* '35^{ab}'

56 Crit App, line 1 *add* '(hapl)' *before* '56^{a}–58^{b}'

13

6 Crit App, line 8 *for* '4^{ab}' *read* '6^{ab}'

27 Crit App, line 5 *for* '28^{d}' *read* '29^{d}'

29 Crit App, lines 1–2 *omit* 'for Ś₁ K₀ ₁', and *for* '28' *read* in parenthesis '28, 27'

15

20 Crit App, line 2 *add* '(hapl)' *after* 'om'

21 Crit App, line 1 *for* '25' *read* '20'

22 Crit App, line 5 *for* 'which' *read* 'all'

23 Crit App, line 5 *for* '28^{d}' *read* '23^{d}' — Line 11 *for* 'B₁ ₈' *read* 'D₁ ₂'

24 ^{b}) K₈ reads with D₈

35 Crit App, line 6 *for* '55^{d}' *read* '52^{d}'

53 Crit App *add* at the beginning 'Cf 6 115 4'

16

2 Crit App, lines 7–8 om 'and उप'

17

4 Crit App, line 4 *read* 'S काक्षमाणा'

18

12 Crit App, line 2 *add* reference to 114 76^{*4}

13 Crit App, *add* in the beginning '13^{ab} = (var) 114 77^{ab}' — ^{ef}) *Add* ref to 114 76^{ef}

14 Crit App, line 7 *add* reference to 114 76^{ab}

14 Crit App, *add* in the beginning '= (var) 114 77'

19

28 In 74*, line 4 *read* 'भ्रूक्षेपोत्क्षेप' *for* 'भ्रूक्षेपोक्षेप'

21

4 Crit App, line 3 *read* 'नीत्पेण' *for* 'नाप्पेण'

11 ^{d}) Crit App, line 10 *add* at the end '61 16^{d},'

13 ^{a}) Crit App, line 14 *for* 'Ca c d' *read* 'Ca c'

22

16 Crit App, line 7 after the dash, *add* 'After 16, Dn1 ins an addl colophon'

23

3 Crit App, in the beginning, *add* '^{a}) K6 पश्य ता –'

9 Crit App, line 2 *for* '6 47' *read* '(var) 6 47'

27 Crit App, line 2 before — ^{c}), *add* '— ^{b}) = 21^{c}, 24^{c}, 24 10–'

28 Crit App, line 9 *before* 'Cn u' *ins* 'S (G1 om)' — Line 11 *delete* ref to 'B 7 139 80^{b}'

34 Crit App, line 2 *for* '23^{b}' *read* '23^{d}'

38 Crit App, line 2 *add* '— ^{b}) = 5 146 20^{d}' — Line 3 *omit* '= 5 146 20^{d}'

24

3 Crit App, line 3 *for* 'Cb k' *read* 'Cb op k'

9 Crit App, line 1 *add* 'Ñ1' after 'K6'

10 Crit App, line 4 *for* '24^{e}' *read* '24^{e}, 27^{e}' — Line 6, *for* 'Ca b' *read* 'Ca b r'

11 Crit App, line 4 *before* 'S2–3' *add* '= (var) B 12 17 20^{b}'

27 Crit App, line 5 *add* at the end 'Cf B. 11 2 0 9 11'

67 Crit App, line 1 *for* 'om' *read* 'om (hapl)'

25

2 ^{a}) Crit App, line 1 *for* 'Cg n r ś u' *read* 'Cg n ś u'

10 ^{b}) Crit App, line 1 *for* '[illegible]' *read* '[illegible]'

38 Crit App, line 4 *add* '(hapl)' *after* 'om'

41 ^{c}) Crit App, line 3 *for* 'C' *read* 'Cl'

43 Crit App, line 2 *add* '= 3 168 22^{c}, *before* 'Ś1 G°'

27

1 Crit App, line 3 *for* 'यश्छे' *read* 'य श्रे'

28

1 Crit App, line 1 *for* 'Cb' *read* 'Cb l', *for* 'k l m' *read* 'k m'

28 Crit App, line 4–5 *for* 'नान्यमानस (cf v l in S K5 K6' *read* 'नान्यमानस (cf v l in S2–6 K6'

35 Crit App, line 1 *add* '(hapl)' *after* 'om'

36 Crit App, line 2 *for* 'Cg' *read* 'Cg l'

37 Crit App, line 3 *for* 'K6' *read* 'K6 D2 (line 2 only)'

47 Crit App, line 6 *for* '94*' *read* '92*'

31

23 Crit App, line 1 *for* 'Ck l r' *read* 'Ck r'

33

26 Crit App, line 2 *for* 'K6' *read* 'K6 Cr' — Line 4 *for* 'G1 M1' *read* 'G1 M1 Cr'

34

16 Crit App, line 1 *add* '(hapl)' *after* 'om'

35

12 Crit App, line 1 *for* 'Cr' *read* 'Cl r' — Line 2 *for* 'k l m' *read* 'k m'

13 Crit App, line 4 *for* 'Cb' *read* 'Cb l'

37

3 Crit App, line 4 *after* 'सुविस्तर',' *add* 'D1 सुविमूढ,'

40

8 Crit App, line 1 *for* 'Ck' *read* 'Ck r' — Line 2 *for* 'r s' *read* 's'

14 Crit App, line 3 *add* 'Cr' *before* 'विविधा च' — Line 4 *for* 'n r s' *read* 'n ś'

16 Crit App, line 2 om 'Cn' *For* 'l r' *read* 'l n r'

78 Page 189, column 1 *before* the last line, *add*
'After 112*, K0–2 ins App I (No 3)'.

41

1 Crit App, line 3 *read* 'D6 Cv' *for* 'D6'

77 Crit App, line 5 *ins* 'K4 reads 67 after 77' *before* 'After 77,'

43

10 Crit App, line 2 *after* ''निगीषिणौ' *ins* 'D6 10 add सजग्माते नरव्याघ्रौ रणे भीष्मधनंजयौ ।'

25 Crit App, line 3 *before* 'D7', *add* '= 6 48 44^d, 55 13^b'

44

17 Crit App., line 4 *for* 'पूतवृताना' *read* 'पूतधृताना'

45

43 Crit App, line 5 *after* 'Dn' *add* '(om 43^{cd})'

46 Crit App, line 6 *for* 'also' *read* '(also)'

46

5 Crit App, line 7 *after* 'om' *add* '(? hapl)'

48

43 Crit App *for* lines 1–2, *read* 'Ś1 reads 48^e–70^d and colophon after 6 49 4, and reads 43^a–45^b and *repeats* 48^e–70^d and colophon after 6 49 22^{ab} — ^{a})'

48 Crit App, line 8 *before* 'In K4,' *add* '= 6 43 25^d, 51 13^b'

50 Crit App, line 5 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

56 Crit App, line 6 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

57 Crit App, line 5 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

60 Crit App, line 5 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

62 Crit App, line 4 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

64 Crit App, line 7 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

65 Crit App, line 4 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

66 Crit App, line 3 *after* 'Ś1' *add* '(both times)' — Line 5 *after* 'N' *add* '(Ś1 both times)'

69 Crit App, line 1 *after* 'Ś1' *add* '(both times)' — Line 4 *after* 'Ś1' *add* '(first time)' — Line 6 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

70 Crit App, line 1 *after* 'Ś1' *add* '(both times)'

49

4 Crit App, line 2 *for* '*repeats*' *read* 'reads'

11 Crit App, line 1 *add* at the beginning '= 19^c, 32^a, etc'

22 Crit App, line 3 *for* '43^a–68^a' *read* '43^a–48^b and *repeats* 48^c' — Line 4 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

52

12 Crit App, line 2 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

20 Crit App, line 1 *after* 'om.' *ins* '(hapl)'

55

95 204*, line 12 *for* 'तदानीं' *read* 'तदानीम्'

57

10 Crit App, line 1 *after* 'K1 om' *ins* '(hapl)'

58

22 Variants to 228*, line 3 *for* '6 7' *read* '6' — Variants to 230* *ins* at the beginning '— D1 8 cont' *for* 'D1 8'

42 Crit App, lines 1–2 *after* '— ^{b})' *ins* 'Ś1 K0–2 4 5 B D2 8 7 गजमैरावणोपमम्'

49 Crit App, line 2 *after* 'K1' *ins* 'Cal ed'

57 Crit App, line 1 at the beginning *ins* '= (var) 59 16'

58 Crit App, line 4 *before* '— ^{d})' *ins* '58^{cd} = 6 59 16^{ab}'

59

16 Crit App, line 1 at the beginning *ins* '= (var) 58 57' — Line 4 *after* 'जग्रत' *ins* '16^{ab} = 58 58^{cd}'

60

13 Crit App, line 4 *after* 'D6 om' *ins* '(hapl)'

66

16 Crit App, line 1 *for* '275*' *read* '276*'

67

38 Crit App, line 11 *for* 'D7' *read* 'D3'

71

16 Crit. App, line 6 *for* 'K3 5' *read* 'K3-5' —Line 7 *for* 'S शिरश्चा(G2 °स्त्वा)त्तीन्' *read* 'G2 शिरस्त्वात्तीन्'

72

14 Crit App, line 4 *after* 'Cd' *ins* 'glosses'

16 Crit App line 8 *for* 'D1 3-6' *read* 'D1 3-6 8' —Line 11 *for* '°विकल्पित', *read* '°विकल्पत'

26 Crit App, line 1 *for* 'ब्राह्मन्' *read* 'वाह्मन्'

73

2 Crit App, line 7 *for* 'D1 3 4 7' *read* 'D1 3 4 7 8'

79

38 Crit App, line 9 *for* 'अकीर्यंत' *read* 'अकीर्यन'

80

10 Crit App, line 3 *for* 'त्रिलोकान्,' *read* 'त्रि-लोकान्'

28 Crit App, line 1 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

82

46 Crit App, line 1 *after* 'D1 om' *ins* '(hapl)'

86

4 Crit App, line 4 *for* 'K1 2' *read* 'K0-2'

90

32 Crit App, line 7 *for* 'सप्तसु पार्थि°' *read* 'सप्त सुपार्थि°'

91

58 Crit App, line 3 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

93

11 Crit App, line 2 *after* 'om' *ins* '(hapl)'

96

32 Crit App, line 1 *for* 'T G1.4' *read* 'T1 G4' *For* 'G3' *read* 'G1 3'

40 Crit App, lines 4–5 *delete* '*After* 40, T1 G4 *ins* 386*'

41 Crit App, line 1 *delete* 'T1 G4 om 41' —Line 8 *for* '*after* 40' *read* 'subst for 41'

102

7 Crit App At the beginning, *ins* '7^{abcd} = 6 114 76, 7^{ab} = 6 18 13^{cd}, 7^{cd} = 6 18 12^{cd}'

10 Crit App At the beginning, *ins* '10^{ab} = 6 112 65^{ab}'

109

32 Crit App, line 1 *after* 'om' *ins* '(? hapl)'

113

113 Crit App, line 6 *for* 'पुत्र' *read* 'पुत्र'

114

26 Crit App, line 13 *for* '474*' *read* '474A*'

115

49 Crit App, line 5 *for* '°)' *read* '°)'

64 Crit App, line 4 *for* '°)' *read* '°)'

117

11 Crit App, line 15 *for* '*ins*' *read* 'Cal ed. *ins*'

Introduction p xxix, line 7 *before* 'Complete' *ins* 'Size 29½" × 2½"' —Line 8 At the end *ins* "The MS was purchased from the collection of Mahāmahopādhyāya Yādaveśvara Tarkālaṁkāra of Rangpur, Bengal The post colophon entry—

वाणार्णवकलामस्ये नत्वा कृष्णपदद्वयम ।
अलेखि भीष्मपर्वेदं श्रीरमानाथशर्मणा

would give the date as 1675 or 1645"

ERRATA

INTRODUCTION

PAGE	LINE	
XIV	27	*For* 'Tātparyaprakāśikā' *read* 'Tātparyacandrikā'
XL	38	*For* 'K₀ 1' *read* 'K₀ 1.'
CIII	12	*Before* '—' *ins* '(cf. 59)'
LXXXIII	11	*After* 'stanza', *ins* '(87^{3})'
CXXVIII		At the end of para 1, *add* the following sentence The same remark applies to the "uvāca" references following 6 33 14 and 35, which are Arjuna's *stotra* compositions in praise of the Omniform
CXXIX	17	*For* '583' *read* '584'

CONSTITUTED TEXT

PAGE	ADHY	ŚLOKA	
15	3	24	*Delete* wavy line below 24^{ab}.
20	4	12^{c}	*For* 'चापि ते' *read* 'चापि ते'
27	6	4^{d}	*For* 'प्रधानत' *read* 'प्रधानत'
40	8	24^{d}	*Delete* wavy line below जनाधिप
61	11	7^{b}, 12^{b}, 13^{c}	*For* 'पुन्ये' *read* 'पुन्ये'
68	13	2^{d}	*Delete* wavy line below धर्म
73	13	42^{c}	*For* 'वैंदु' *read* 'वैंपु'
141	28	32^{a}	*For* 'आत्म्यौ' *read* 'आत्मौ'
195	41	42^{c}	*For* 'जयोपाय' *read* 'जयोपाय'
207	43	5	*For* 'तोग्रा°' *read* 'तोम्रा°'
219	44	14^{b}	*For* 'भिण्डिपालै' *read* 'भिण्डिपालै'
238	46	51	*For* 'जगत्तुण्डा' *read* 'जगत्तुण्डा'
269	50	97^{b}	*Insert* wavy line below the pāda
296	55	61	*For* 'व्यावारद्दिश' *read* 'व्यावारयद्दिश'
325	58	42^{d}	*For* 'णोपमम्' *read* 'तोपमम्'
369	66	10^{d}	*For* 'मुहुर्तेन' *read* 'मुहूर्तेन'
441	79	21^{a}	*For* 'भूमा' *read* 'भूमौ'.
463	82	89	*For* 'दुर्याधन°' *read* 'दुर्योधन°'.
675	114	47^{c}	*For* 'सारथि' *read* 'सारथिं'
697	116	35	Crit App, line 3 *For* 'Da' *read* 'D₅'.